De Gids. Jaargang 9

bron
De Gids. P.N. van Kampen, Amsterdam 1845.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001184501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

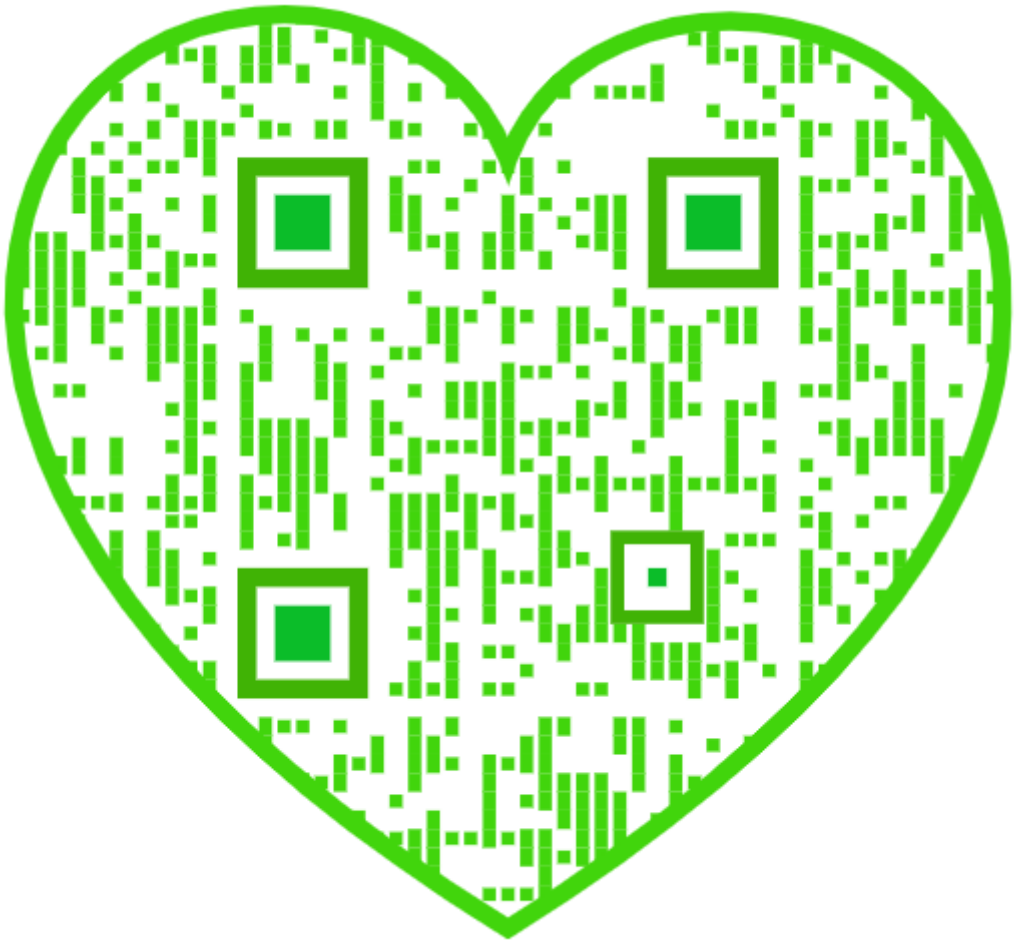

Boekbeoordeelingen.

De grondstellingen, verrigtingen en tegenwoordige woelingen der Jezuïten, naar het Fransch van *Michelet* en *Quinet*. Vertaald door den schrijver der Wederlegging van de Grondstellingen der Roomsch-Katholieke Kerk. Amsterdam, bij G. Portielje. 1844. 238 bll. in 8°.

Er zijn bijna drie eeuwen verloopen, sedert de oorlog tegen de Jezuïten in *Frankrijk* uitborst, door het besluit, dat *de Sorbonne* in 1554 tegen de ontluikende Sociëteit uitvaardigde, en 'tgeen in zich de kiem van al de beschuldigingen bevatte, waarvan de orde later het voorwerp is geweest. Die oorlog was vreemd, zoowel door zijnen langen duur, als door de wijze, waarop hij gevoerd werd, en door de gevolgen er aan verbonden. Aan de eene zijde eene naauwelijks gestichte broederschap, die nog slechts weinige leden telde, en in het gansche koningrijk geene enkele gevestigde inrigting had; aan de andere eene in geheel *Europa* beroemde vergadering, welker roem van geleerdheid aan hare besluiten een afdoend gezag verschafte, die zich *de dochter der koningen* noemde, en uit welker midden de overheidspersonen en voornaamste prelaten van *Frankrijk* voortkwamen. Breng er bij in rekening, dat de Universiteit door eene der staatsmagten, door het Parlement van *Parijs*, werd ondersteund. Gewoonlijk verliezen de Jezuïten hunne processen; maar hoe meer nederlagen zij ondergaan, zoo veel te grooter wordt het getal hunner gestichten, zoo veel te meer neemt hun invloed toe. Op hetzelfde oogenblik, waarop de Vergadering van *Poissy* en het Parlement hun den naam van *Sociëteit van Jezus* plegtig ontzeggen, en als het ware weigeren hen te erkennen, vestigen zij zich te *Parijs*, en verkondigen in die nieuwe stichting hunne leer. Eenige vaders geven daar onderwijs, en weldra ontstaat in het

Hôtel van *Clermont* een onderwijzend ligchaam, dat zich tegenover het oude stelt, op hetzelfde oogenblik, dat dit laatste scheen te zegepralen. Bijna ieder jaar worden de vijandelijkheden hernieuwd. Somtijds bepaald binnen den kring der scholen, breidt het strijdperk zich in andere oogenblikken verder uit. Dan is er openlijke strijd, bijna tegelijk voor de parlementen, de Stenden van het rijk, de koninklijke raadsvergaderingen, de kerk en de nationale vergaderingen der geestelijkheid. Tot twee malen toe meent men aan dien strijd een einde te maken, door de Jezuïten te verdrijven. Al wat men hierdoor verkrijgt, is een oogenblik van verademing. De overwonnenen verzamelen weder in stilte hunne krachten, en verschijnen op nieuw, stouter en gevaarlijker dan ooit te voren.

Wat er tegenwoordig in *Frankrijk* voorvalt, is niets anders dan dezelfde onbesliste strijd onder eenen nieuwen vorm. Nog altijd staan dezelfde vijanden tegenover elkander; slechts heeft de omwenteling van de zijde van *Frankrijk* de beweegredenen gewijzigd. Te voren beriep de Universiteit zich op de Gallicaansche vrijheden, de wetten van het rijk, de verordeningen, waarop het openbaar onderwijs gegrondvest was, en de leer, die zij sedert hare oprigting voorstond. De beroemde advokaat-generaal L. SERVIN was de volmaakte *type* van de voormalige wijze van strijd voeren. In dien tijd was zij een weinig bij het protestantismus ten achteren; thans heeft zij er zich met éénen sprong *over heengezet*; volgens hare bewering, heeft zij zich *boven* de christelijke partijen geplaatst, en de leer bevrijd van de kluisters, welke de geest van uitsluiting haar aanlegde, en in den naam van dat door de omwenteling wedergeboren christendom valt zij de Jezuïten aan. Maar 'tgeen zij in den grond altijd wil, is het regt, om vrij hare leer te onderwijzen, en het middelpunt te blijven, van waar alle verlichting uitgaan, en waaraan alle onderwijs verbonden worden moet. En juist dit regt betwisten haar hare tegenstanders, maar met minder kans dan ooit te voren, want de Universiteit heeft het grootste gedeelte van *Frankrijk*, en haar boven allen twijfel verheven wetenschappelijk overwigt in haar voordeel.

De Heeren MICHELET en QUINET, in welke wij de tolken der nieuwe Universiteit mogen zien, hebben zich dus, zoo men wil, op een van het vroegere verschillend standpunt geplaatst. Het is voorwaar niet meer in den naam van het kanoniek regt, in den naam van de vrijheden hunner kerk; het is in den naam der beschaving, welker fakkel de Jezuïten willen uitdooven,

in den naam van dat nieuwe leven, 'tgeen zich zoo krachtig in de wetenschappen en instellingen openbaart, en dat zij onder hunne doodelijke overheersching willen verstikken; ‘in den naam der vrijheid van gelooven en denken, welke het beginsel der wetenschap en der maatschappij uitmaakt,’ dat genoemde hoogleeraren de orde aanvallen. Vandaar het onderscheid tusschen hun boek en de eischen van SERVIN. Maar in het wezen der zaak gevoelt men de verwantschap, die er tusschen beide bestaat. Het *gallicanismus* heeft zich ontwikkeld, en zijn omhulsel van vorige eeuwen verscheurd. Reeds toen maakten rede en wetenschap het tot eenen bestrijder der Jezuïten. Den eenmaal ontvangen indruk volgende, is het tot de leer gekomen, die thans door de twee hoogleeraren verdedigd wordt.

Rondom hen is de verandering niet zoo groot, als men zou denken. De geestelijkheid staat, met uitzondering dat zij haren rijkdom verloor, nog op hetzelfde standpunt, als ten tijde van de terugroeping der Jezuïten in 1603. De pastoors zijn nog onderworpen, om niet te zeggen verslaafd, en de hooge prelaten spreken nog met denzelfden beleedigenden trots als in de Vergadering der Stenden in 1615, of op de bijeenkomst van 1625. Zelfs de regering heeft, met betrekking tot het pleit, iets van hare voormalige houding aangenomen. Te voren *wilde* zij geene partij kiezen. Wel keurde zij al de vertoogen goed, die de Parlementen en de Universiteit haar deden, en erkende zij zelfs, dat deze gelijk konden hebben, maar betaalde en bevoordeelde er niet minder de Jezuïten om, en deed al de hun aangedane processen op niet uitloopen. Zij wist deze zonderlinge onzijdigheid zelfs te regtvaardigen. Nog tegenwoordig, in dien toestand, welken de Julij-omwenteling heeft te voorschijn geroepen, bewaart de regering een stilzwijgen, dat voor meer dan ééne uitlegging vatbaar is. Kan zij anders handelen? Even als die van HENDRIK IV haar bestaan te danken hebbende aan eene onderlinge toegeeflijkheid der verschillende partijen, is zij gedwongen, bij voortduring, de rigting, waarvan de Jezuïten en de hooge geestelijkheid zich de voornaamste tolken gemaakt hebben, zoowel te ontzien als die, welke altijd vooruitgang wil. Aan middelen ter harer regtvaardiging ontbreekt het haar ook niet.

Het werk van de Heeren MICHELET en QUINET heeft grooten opgang gemaakt, heeft luiden weêrklank gevonden. Hunne lessen, door eene talrijke schaar van toehoorders bijgewoond, zijn terstond in de kolommen der dagbladen opgenomen. Nadat men ze bij el-

kander gedrukt had, werden er in eenige maanden vier uitgaven van uitverkocht. Wij vermelden dezen goeden uitslag met blijdschap. Kon het ook anders? Was dit niet eene regtmatige hulde, die men aan den roem van wetenschap en welsprekendheid der beide hoogleeraren bragt? Kon de meening van mannen, die zoo veel invloed hebben, over eene zaak, waarbij al de belangen van *Frankrijk* in het spel komen, aan vriend of vijand onverschillig blijven?

Men zou zich echter zeer bedriegen, zoo men meende in het boek *Over de Jezuïten* een bijzonder en volledig onderzoek omtrent de Orde te zullen vinden. Bij gelegenheid, dat de Heer QUINET eenen *cursus* geeft over de letterkunde der volken van *Zuid-Europa*, gevoelt hij zich gedrongen onderzoek te doen naar de oorzaak, die het genie dier volken, na zoo vele eeuwen van luister en roem heeft doen ontaarden en verbasteren. Van zijnen kant ziet de Heer MICHELET, - geheel vervuld van die dichterlijke middeleeuwen, welke hij kort te voren aan de duisternis ontrukt heeft, waarin zij door eene drooge geleerdheid begraven waren, - met verontwaardiging na die groote, scheppende eeuwen, quasi-middeleeuwen ontstaan, doch welke niets dan het *mechanismus*, geen spoor van leven, van het verledene hebben overgenomen. Geen van beide had het voornemen, om ons in den eigenlijken zin van het woord een wetenschappelijk werk te leveren; eene speciale behandeling van dit onderwerp behoorde niet tot het plan hunner lessen. Maar in hunne gevoelens, in hun onderwijs, zelfs voor hunnen leerstoel aangevallen, beleedigd in eene menigte geschriften, die door hooggeplaatste geestelijken geteekend waren, zijn zij genoodzaakt geweest zich te verdedigen, hunne gedachten over de Jezuïten te zeggen, en de verontwaardiging te regtvaardigen, welke hun die godsdienstige dwingelandij inboezemde, welke zij voor die policie van slaven en van aanbrengers gevoelden. Als *spiritualist* moest MICHELET toonen, dat het Jezuïtismus een zedelijke dood, een werktuig zonder waarachtig leven is, *perinde ac cadaver*, - en QUINET, in den naam dier groote godsdienstige eenheid, welke het voorwerp zijner wenschen is, het ontworpen plan ontsluijeren, om de maatschappij te doen achteruitgaan tot onder het juk van het *ultramontanismus*. Beide zonen der omwenteling, waren zij verpligt er de beginselen van te verdedigen; als hoogleeraren moesten zij ijverig voor die jeugd waken, welke men hun ontrooven wilde om ze te bederven; zij moesten haar besturen ten opzigte der

meening, welke zij zich omtrent die listige en stoute vreemdelingen vormen zou. Ieder hunner heeft het gedaan op zijne wijze: QUINET met de hem eigene vloeijende, gemakkelijke welsprekendheid, doch welke aan de sierlijkheid nooit kracht of nadruk ten offer brengt; MICHELET in dien bijna spreukvormigen, korten trant van uitdrukking, zoo schilderachtig door zijne beelden, waaronder soms scherpe spot loopt, maar die altijd diep snijdt. Beide hebben het gedaan met de vrijmoedigheid, die men van hunne inborst en hunnen stand mogt verwachten. Geen hunner is voor den vijand eene schrede achteruitgegaan, of heeft zich aan de minste toegeeflijkheid of zwakheid schuldig gemaakt. Het oogenblik van den strijd gekomen zijnde, hebben zij dien zonder omwegen aangenomen, en geleverd als echte zonen der omwenteling. Welverre van de laagheid hunner tegenpartij na te volgen, door ieder, wie het ook wezen mogt, te noemen, hebben zij zich tot de zaken bepaald met de waardigheid, die aan hunnen rang en hunne wetenschappelijke vorming voegt. En voorzeker, het is geene kleine verdienste, zich zelven gedurig meester te blijven tegenover vijanden, die in hunne razernij de wetten van eerlijken strijd verzaken; die duizend schoone voorwendsels van godsdienst en zedelijkheid ter hand hebben, om iemand te beleedigen, en hem in de oogen van zijne landgenooten of de aan zijne zorgen toevertrouwde jeugd van zijn aanzien te berooven.

Wat ons, Protestanten, aangaat, zelfs als wij voor het oogenblik ons zelve als buiten den strijd beschouwen, is het echter een edel schouwspel, dat wel waardig is onze aandacht te boeijen, twee mannen te zien, die alleen met hun *genie* tegen eenen invloed worstelen, welke des te gevaarlijker is, omdat hij veinzerij te baat neemt; omdat hij onder duizend verschillende vormen werkt, heden in den naam der vrijheid, morgen zich zelven verloochenende; beurtelings vijandig jegens de regering gezind, of met haar vereenigd; des morgens op de leerstoelen den bliksem slingerende, en des avonds in het *salon* vleijende; in de gehoorzaal partijen vormende; in duizende vlugschriften blaffende, te *Lyon*, te *Freiburg*, aan deze en aan gene zijde der Alpen, in de Kamer, voor de balie; *hydra* met honderd koppen, die zich tegelijk in al hare afschuwelijkheid en in al hare magt vertoont. Voorzeker, er was niets minder noodig, dan het gezag van deze twee beroemde namen, hun woord en hun bekend karakter, om zulk een' invloed op te wegen en de gelijkheid te herstellen.

Onze wel verdiende bewondering mag ons echter niet zoo verre medeslepen, dat zij ons belet aan ons zelve te denken. Daar het onze zaak is ons voordeel te doen met hetgeen er nuttigs in het boek der twee hoogleeraren is voor ons en voor de zaak, die wij verdedigen, moeten wij ook onderzoeken, of alles daarin van protestantsch allooi is, en zoo niet, dit behoorlijk onderscheiden. MICHELET en QUINET, hoewel niet Katholijk, zoo als wij dit woord gebruiken, zijn echter ook niet Protestant. Des eersten *Mémoires de* LUTHER zijn evenmin vergeten, als zekere plaatsen uit zijne overige historische werken. De Heer MICHELET draagt bovendien zorg, om het ons te herinneren: 'De Orde verkreeg, bij *derzelver* opkomst, hare kracht en wettigheid daardoor, dat zij tegen de Protestanten, die den Goddelijken invloed overdreven, staande hield, dat de mensch desniettegenstaande vrij is' (bl. 171). - Wat den Heer QUINET betreft, deze belijdt eene godsdienst, die wij niet kunnen aannemen. Wij zullen hem ongeveer alles toegeven, wat hij bij de Jezuïten veroordeelt; maar zoo wij gebruik maken van zijne bewijsredenen, zullen wij het niet ten voordeele van die christelijke en wijsgeerige eenheid doen, 'welke *Frankrijk* leert en belijdt in zijne hoogste wet.' Die godsdienstige rigting, welke hij ziet aanbreken, en die de Jezuïten zouden willen beperken en uitdooven, gelooven wij voor ons niet, dat een streven is naar de algemeene eenheid; naar die verdraagzaamheid zonder grenzen, welke de verschillende partijen onder één en hetzelfde vaandel vereenigt. Zij zou dan een vaandel verlangen, waarop de naam van CHRISTUS niet meer voorkomt als de eenige, waardoor wij kunnen zalig worden, maar alleen als een algemeen, onbepaald kenmerk, bijna zouden wij zeggen als een socialistisch symbool van broederschap en gelijkheid.

Wij gelooven in tegendeel, dat die *godsdienstige beweging* onzer dagen, die zich te duidelijk uitspreekt, dan dat men ze zou kunnen voorbijzien, een blijk is, dat de geest, vermoeid van aldus van stelsel tot stelsel geleid te worden, tot hij alle doorplozen heeft; walgende van dien twijfel, waartoe ons ten laatste het uitsluitend gebruik der menschelijke rede brengt, eindelijk iets blijvends, eene op de rots gegronde waarheid, een wezenlijk voedsel vraagt, te midden dier onbekookte spijzen, welke zelfs het sterkste gestel benadeelen.

'Wij zijn,' zegt QUINET, bl. 126, 'van de gemeente van CARTESIUS, van TURENNE, van LATOUR D'AUVERGNE, van NAPOLEON.' De Duitschers, die woorden gemaakt hebben, zelfs voor din-

gen, die niet bestaan, noemen dat, zoo ik mij niet vergis, de *eerdienst van het genie*. - Wat ons betreft, wij kunnen ons niet in geloof vereenigen met eenen man, die van het protestantismus tot het katholicismus overging, om aan zijnen vorst te behagen, noch met hem, die zich in zijne ballingschap beklaagde geen geloof te hebben, dewijl hij de leêgte gevoelde, welke dat gemis in zijne ziel liet, eene leêgte, die niets in staat was aan te vullen. De diepten der wijsbegeerte kunnen voor ons niet opwegen tegen de verborgenheid des kruises, en wij weten, dat het *Calvinismus*, hoe uitsluitend men het ook noemen moge, echter noch de regtschapenheid, noch den tot zelfopoffering toe gedreven' ijver uitsluit.

De Heer QUINET veroorlove ons, zijne uitdrukkingen, hoewel met een ander doel, te herhalen. - 'Wij kunnen in geenerlei accommodatie treden, zonder op te houden datgene te zijn, wat wij tot dusverre waren; wij willen de wereld niet door verrassing winnen, door haar slechts enkele stukken te laten zien, die met hare wijsbegeerte overeenstemmen. Want zoo wij, in plaats van aan de aarde het Woord geheel te verkondigen, alleen dat mededeelden, wat aan de aarde behagen moet, dan zouden wij vreezen hetzelfde lot te ondervinden als de Jezuïten in het Oosten,' en PAULUS te *Athene*, waar hij beproefde de Grieksche wijsgeeren over te halen.

Het is dus niet in den naam van dat gewijzigd, en, gelijk de menschelijke hoogmoed het noemt, verruimd Evangelie, dat wij verlangen de Jezuïten te zien aanvallen, maar in den naam van het Evangelie, zoo als JEZUS het ons verkondigd heeft, in den naam van dat Goddelijk Woord, dat zij aan de wereld betwisten, en dat zij vervalschen, in den naam van dien gekruisigden CHRISTUS, waarvan zij een lokaas hebben gemaakt, - van die heiligheid, welke zij in hunne geschriften ontwijden, - van die hemelsche goedheid, welke den mensch tot zich opheft, terwijl zij er een' onderworpen en sidderenden slaaf van maken, - van de christelijke maatschappij, waarvan de hunne niet dan eene jammerlijke parodie is. Laat de Heeren MICHELET en QUINET tegen hen de wijsgeerige vrijheid, de belangen der wetenschap en des lands, ja het volkskarakter te hulp roepen, wij voor ons strijden in den naam van het Evangelie, en bij gevolg ook van ons land, van de wetenschap, die volgens God is. - Dit diene om te verklaren, hoe wij ons van de meeste der wapenen kunnen bedienen, waarvan de beide geleerde hoogleeraren hebben gebruik gemaakt. Het eenige

onderscheid is, dat wij ons nog een wapen voorbehouden, dat veel magtiger is.

Het boek *over de Jezuïten*, hebben wij gezegd, heeft het onderwerp niet uitgeput. De schrijvers hebben bijna alleen getoond, wat er verderfelijks is in het Jezuïtismus en zijnen invloed. Er blijft dus, althans voor ons, iets onaangeroerd, dat wij het liefst van alles zagen verklaard; een onderzoek naar het doel namelijk, waarom de Voorzienigheid het zoo lang laat bestaan. Verder hebben zij zich tevreden gesteld met de hoofdpunten, die den grondslag der Orde uitmaken; dat was genoeg, te weten voor een strijdschrift. Zij hebben aan hen, die de Jezuïten tot het onderwerp van diepe studie willen maken, de zorg overgelaten, om gedeeltelijk op den door hen aangewezen' weg voort te gaan, en bij elke schrede de juistheid van hunnen blik en de scherpzigtigheid, door hen in het kiezen der punten van aanval betoond, te doen opmerken. Maar dewijl hun werk eene vrij uitgebreide kennis van de zaak vooronderstelt, zouden hunne opmerkingen meer algemeen nut te weeg brengen, zoo de Jezuïten beter bekend waren[1], terwijl men nu te dikwijls gedwongen is, zich met hun gezag, als bewijs, tevreden te stellen. Wel is waar, hun gezag is een bewijs; maar dat het altijd en iedereen voldoen zal, durven wij niet verzekeren.

De Heer MICHELET was de eerste der beide hoogleeraren, die zich hooren deed. Hoe verdiept hij ook in zijne studiën zijn mogt, toch had hij oogen voor de grootte van het gevaar: hij begon den strijd. Inderdaad, het was tijd. De Jezuïten, het masker afwerpende, maakten zich met veel beweging meester van de leer- en biechtstoelen, en drongen tot in het binnenste der familiën door. De feiten waren zoo blijkbaar, de Ultramontanen maakten er zulk eenen ophef van, dat de hoogleeraar het niet noodig achtte, die in zijne lessen te vermelden. Hij heeft slechts eenige der belangrijkste aangestipt in eene soort van inleiding, die voor het werk geplaatst is. Het begin van dit stuk toont reeds, waartoe de schrijver ko-

(1) Men heeft wel veel over de Jezuïten geschreven, maar gewoonlijk geheel voor of tegen hen, en niet met het opregte voornemen, om hen te doen kennen. Wij zonderen hiervan eenige nieuwere geschriften uit, zoo als dat van KORTUM, over den *Oorsprong der Orde*, en dat van JORDAN, over de *Constitutiën*. Deze beide werkjes houden wij dan ook voor eene uitmuntende inleiding tot *de Jezuïten*, van de Heeren MICHELET en QUINET.

men zal. ‘Wat de toekomst voor ons bewaart,’ zegt hij, ‘is Gode alleen bekend. Maar zoo Hij ons moet kastijden, bid ik, dat Hij ons sla met het zwaard,’ enz.

Het schijnt, dat de Jezuïten zich bij voorkeur tot de moeders wendden, hetzij door haar regtstreeks te ontrusten wegens de toekomst harer kinderen, hetzij door invloed op haar uit te oefenen, in den naam der dankbaarheid en der vriendschap, door de vrouwen van het *Sacré Coeur*. Na de dochters, meenden zij, zouden de moeders hun ook hare zonen overgeven, en deze, eenmaal voor hen gewonnen zijnde, ‘zouden de geheele maatschappij overleveren; als geneesheeren de geheimen der huisgezinnen, als notarissen die der bezittingen, als leden der regtbank zouden zij straffeloosheid verzekeren’ (bl. 149). De wereldsgezinde vrouwen wilde men voor zich winnen, door de mode van *fijn*heid te veranderen, en haar gelegenheid te verschaffen, om zich van hare dochteren te ontdoen, als deze genoeg ontloken waren, om der behaagzucht der moeder in den weg te staan (bl. 147)!

Bij deze plaats is het noodig zich te herinneren, dat men geen nieuwen roman en geene satyre leest, en dat hij, die dus spreekt, een man van jaren en studie is. En evenwel komt die schertsende toon ons nog kwalijk geplaatst voor: dergelijke feiten toch zijn geschikter, om ons over ons tijdvak te bedroeven. Mogt dit eindelijk inzien, waarheen het gevoerd wordt door die gekunstelde beschaving, welke niets verheft of koestert, dan het *materiële* welzijn, die schijnbeschaving, welke slechts op het zand rust, en in hare verblinding zich nog voor christelijk houdt, wanneer zij den geest van godsdienst nabootst, of, vol trots op haren vooruitgang, de zending van het christendom meent te begrijpen, wanneer zij eenige kleine brokken der christelijke zedeleer, zonder verband of zonder iets, dat ze geldend maakt, heeft overgenomen. Wij voegen ons in tegendeel bij den hoogleeraar, wanneer hij uitroept: ‘Dat God’ in ons en ‘in de wetenschap terugkeere! Hoe heeft zij zoo lang buiten Hem kunnen zijn! Kom tot ons weder, o Heer! hoe onwaardig wij zijn mogen,’ enz. (bl. 157).

In al de lessen van den Heer MICHELET komt gestadig een ontzettend verwijt voor, dat de Jezuïten in het aangezigt slaat, namelijk, dat hun leven geen wezenlijk leven, dat bij hen alles dood is, het verstand, de ziel, de verheffing tot God. Alles is afgemeten, ijskoud, werktuigelijk. Zoo is dan ook bij hen alles valsch of dubbelzinnig, omdat zij gedwongen zijn een

leven te huichelen, dat hen niet bezielt[1]. De Heer MICHELET komt telkens en op allerlei wijzen op dit denkbeeld terug. Aan de voltooijing daarvan ontbreekt nog slechts eene aanwijzing, hoe de Jezuïten den dood hebben gebragt in de instellingen der verschillende landen, waar zij geheerscht, in al de wetenschappen, die zij beoefend hebben. Immers reeds sedert drie eeuwen zijn zij werkzaam; er zijn uitkomsten genoeg verkregen, om er eene beschuldiging op te gronden, waarvan wij nog niet inzien, hoe zij zich er van zouden kunnen zuiveren.

De eerste voorlezing stelt alleen het feit in het licht. De spreker erkent er meer dan één *mechanismus* in, als: het nieuwe, dat geheel *materiëel* is, dat van de scholen der *middeleeuwen*[2], en ten laatste dat van LOYOLA. En inderdaad, 'welke is de natuur van den Jezuït? Geene; hij is tot alles geschikt: een werktuig, een middel, om beweging voort te brengen' (*un simple instrument d'action*), 'dat geene persoonlijke natuur heeft,' enz.

Wij bejammeren het, dat de vertaling niet even als het oorspronkelijke aanwijst, waar de voordragt werd afgebroken. Dit gemis doet ons al het dramatische der voorlezingen, en somtijds de aanleiding van een gezegde verliezen. B.v. bl. 162 had de Heer MICHELET gezegd, dat het moeijelijk is de overtuiging in te boezemen, dat staatkundige vrijheid mogelijk is onder godsdienstige overheersching, aan lieden, die, om de Jezuïten te verdrijven, eerst gisteren een regerend huis verdreven hebben. - Op deze woorden verhief er zich een hevig gedruisch onder de toehoorders - 'en er nog tien zouden verdrijven, indien het noodig ware,' voegde MICHELET er terstond bij. De voorlezing werd niet meer gestoord.

De Jezuïten behooren noch tot het verledene, noch tot het tegenwoordige. Het verledene is vruchtbaar geweest, gelijk het tegenwoordige zulks is; maar de Orde heeft in drie eeuwen niet *éénen* man voortgebragt. 'Zoo men aanhoudt, en volstrekt wil, dat gij iets zijt, dan zal ik toestemmen, dat gij

(1) *De doodende geest* der Orde is reeds aangeduid in het besluit der Sorbonne in 1554.

(2) Hoe veel het ons ook kosten moge, wij scheiden alles af, wat niet regtstreeks op de Jezuïten ziet. Anders zou er geen einde aan onze aanhalingen komen, want men weet, dat bij den Heer MICHELET datgene, wat eigenlijk niet tot zijn onderwerp behoort, niet het minst belangrijke is.

een oud oorlogstuig zijt, een brander van FILIPS II, van de onoverwinnelijke *Armada*. Al wie er aan boord *stijgt*, vergaat er op, zoowel FILIPS II als KAREL X, en elk die er *op klimt*' (bl. 164).

MICHELET herhaalt deze stelling in zijne tweede voorlezing, maar in eenen anderen vorm. 'Het Christendom heeft de wereld niet kunnen verbeteren, zonder zich met *dezelve* te vermengen. Sedert heeft het de treurige gevolgen hiervan moeten ondervinden, het treurigste van alle, den oorlog. - - - De oorlogswerktuigen, alzoo door een vreemdsoortig wonder, uit de Godsdienst des vredes voortgekomen, en op eene in het oog vallende wijze met *derzelver* oorsprong in strijd, hebben van den beginne af een *wonderlijk* karakter van mismaaktheid en leugen vertoond,' enz. Ondertusschen, zegt hij, is niet alle mismaaktheid ééne en dezelfde. Er is eene mismaaktheid, die naar harmonie streeft, en welke onwillekeurig deelneming inboezemt, omdat zij het ideaal zoekt nader te komen, en er is eene onverbeterlijke mismaaktheid, die slechts streeft naar den ouden *chaos*: zoodanig is de mismaaktheid van het Heidendom, dat zich tegen de ware godsdienst aankant, zoodanig die van het manicheïsmus der Albigenzen, zoodanig de minder grove, maar even goddelooze van de orde der Tempelridders, toen zij tot hunne woeste eigenbaat waren vervallen; zoodanig eindelijk is in de XVI^{de} eeuw die der Jezuïtenorde, welke de haar toevertrouwde vrijheid misbruikte, om van den mensch een werktuig te maken, dat niets dan gehoorzamen kan. - Vervolgens behandelt de Heer MICHELET, zonder anderen overgang, de gelofte van gehoorzaamheid, die de Jezuïten afleggen. Hij toont aan, dat deze leer rust op het onderling verklikken en op die kunst van listen en treken in de zedeleer aan te wenden, welke de Jezuïten onder den naam van *casuïstiek* tot een stelsel hebben gebragt. Gaarne hadden wij gezien, dat hij het onderscheid had aan gegeven tusschen de gehoorzaamheid des Christens en die blinde en goddelooze vernietiging van onze persoonlijkheid.

De naam der Albigenzen, daar kortweg op ééne en dezelfde lijn gesteld met die der Jezuïten en Tempelridders, is in ons oog eene schreeuwende onregtvaardigheid, welke alleen te verklaren is door de groote gemakkelijkheid, waarmede de spreker feiten onder algemeene gezigtspunten weet te brengen. In de Albigenzen zien wij juist die mismaaktheid, welke naar harmonie streeft, door zich tegen dat pausdom te verzetten, 't welk

reeds toen met zoo veel ijver aan den zedelijken dood der maatschappij werkte. - Ten opzigte der *casuïstiek* merken wij op, dat de Jezuïten deze leer, reeds tot een stelsel gebragt, gevonden hebben, zoo als wij elders hebben aangetoond; zij hebben die slechts met al hare gevolgen toegepast. Maar dewijl zij, door hun getal en hunnen verbazenden invloed, er de voornaamste verkondigers van werden, vergat men weldra hunne voorgangers, om slechts de Orde te beschuldigen. Men vergat ook, dat zij, die geroepen waren de katholijke kerk te verdedigen, deze moesten nemen, zoo als zij was, daar het toegeven van wat het ook ware, het begin van algemeenen ondergang of hervorming zou geworden zijn.

Zoo men den Heer MICHELET mogt verwijten, dat hij in de beide eerste voorlezingen de Orde uit het oog verloor; dat hij alles aanroerde alvorens tot de Jezuïten te komen, en zich elk oogenblik door eene te rijke verbeelding en zijne groote geleerdheid liet medeslepen, de derde voorlezing, die *over de Opvoeding*, schijnt de tegenovergestelde voortreffelijkheden in zich te vereenigen. De Heer MICHELET is bij zijn onderwerp gebleven, en heeft zich zelven overtroffen.

Hij begint met een bewonderenswaardig tafereel van de geheel moederlijke opvoeding, die de Voorzienigheid den mensch geeft. ‘Het eeuwige wonderwerk der wereld is, dat de oneindige kracht, verre van de zwakheid te verdrukken, wil dat *dezelve* in sterkte overga. De Almagtige schijnt eene Goddelijke gelukzaligheid te vinden in het scheppen en aanmoedigen van het leven, de werkzaamheid’ (*l'action*) ‘en de vrijheid,’ bl. 177. - De gedachte der ouderen, bij het opvoeden van hun kroost, is dezelfde: ‘Alles wat zij wenschen, is een vrij en sterk wezen voort te brengen, dat zich, des noods, van hen kan afscheiden.’ - Hetzelfde beginsel vindt men tot zelfs in de willekeurig gevormde familiën of broederschappen der middeleeuwen. De Jezuïten alleen willen zich den mensch geheel toeëigenen, hem houden, hem van zijne wieg tot aan zijn graf *gebruiken*. Hun verdediger zegt het bijna met ronde woorden.

De Heer MICHELET wil den Jezuïten geen enkel valsch voorwendsel overlaten. De vernieting van den wil, zeggen zij, strekt aan de overige vermogens tot voordeel. ‘Maar wanneer ook de eene helft (*un côté*) van den mensch voordeel moet trekken uit de verzwakking der andere, wie zou dan nog het regt hebben tot zulke kunstbewerkingen? - - - Is het niet

goddeloos, de stuitende kunst om monsters te vormen, op de ziel toe te passen, en te zeggen: gij zult deze eigenschap behouden en die andere opofferen; wij zullen u het geheugen laten, het begrip der nietige zaken; wij zullen u ontnemen, wat uw wezen uitmaakt, uw eigen bestaan, den wil, de vrijheid.... opdat gij aldus, onnut geworden, nog blijft leven, als een werktuig, en gij u zelven niet meer toebehoort?'

'Om deze monsterachtige zaken te volvoeren, is er eene monsterachtige kracht noodig.'

'De kunst, om de menschen vereenigd te houden, en toch in *afzondering*, vereenigd in werkzaamheid, oneenig in hun hart, naar hetzelfde doel strevende, terwijl zij onderling strijd voeren' (bl. 180). De middelen daartoe zijn: vooreerst de laag geplaatsten in eene volstrekte onwetendheid te houden van hetgeen men hun zal openbaren naar mate dat zij in rang zullen opklimmen; vervolgens het wederzijdsch aanbrengen en het wantrouwen; eindelijk 'hun *bijzondere* boeken te geven, die hun de wereld in een geheel valsch daglicht vertoonen, zoodat zij geen middel van onderzoek hebbende, voor altijd in de leugen verward blijven.' Van zulk een boek wordt een voorbeeld aangehaald.

Al deze gedachten over de Jezuïtische opvoeding zijn voorzeker niet nieuw, noch, zoo men wil, de eigendom van den Heer MICHELET. De *Comptes-rendus*, van MONCLAR en DE LA CHALOTAIS, de *Geschiedenis der Pedagogie*, van RAUMER, zeggen er misschien nog meer van; maar nergens zijn de gebreken dier opvoeding met zulke scherp uitkomende en krachtige trekken aangetoond.

Wat hebben zij ook met hun stelsel voortgebragt? De middeleeuwen hebben zich eene eigenaardige vermaardheid verworven, onze eeuw heeft haren roem, maar de Orde?

Eene menigte veelweters, verzamelaars, maar geen' enkelen echten geleerde, geen enkel scheppend *génie*. De Heer MICHELET schijnt, even als D'ALEMBERT, aan wien hij waarschijnlijk deze aanmerking ontleend heeft, eene uitzondering te maken voor BOURDALOUE; maar het is nog de vraag, in hoeverre die beroemde redenaar een Jezuït was. - Eigenlijk hebben de Jezuïten slechts één werk verrigt, dat hun geheel behoort. Zij hebben een wetboek gemaakt, waarvan het aanklagen de grondslag is, en waarin de menigte van onderdeelen niet in staat is, het gebrek aan een levenwekkend beginsel te verbergen.

Wat zal dat Jezuïtisch stelsel, 't welk men op nieuw tracht

aan te bevelen, verder voortbrengen? De onderwerping der geestelijkheid en der kerk, waartegen de Heer MICHELET met alle kracht zijne stem verheft, de slavernij van den menschelijken geest, de vernietiging van alle echte wetenschap. Het doet ons leed, een bewonderenswaardig tafereel van den staat der wetenschap, onder de Jezuïten, hier, om zijne uitgebreidheid, niet te kunnen aanhalen. Men zie bl. 204: ‘En wat zou er van de wetenschap worden?’ enz.

De Heer MICHELET is in dit werk ligt te herkennen. Beurtelings spottend en ernstig, overdrijft hij somtijds, hetgeen hij zeggen wil, om het meer te doen uitkomen. Al wat hij zegt ademt eene uitgebreide en veelzijdige kennis, maar die altijd op eene hem eigene wijze aaneengeschakeld is. Ook hier brengt die levendige verbeeldingskracht, welke hem niet altoos den tijd vergunt, om diep in eenig onderwerp in te dringen, hem elk oogenblik van deze reeks van denkbeelden tot gene over. Tijd en afstand verdwijnen voor hem; hij weet de feiten te verbinden door eene schakel, die echter, helaas! zoodra hij ophoudt te spreken, den toehoorder ontsnapt. Men moet hem geene rekenschap vragen van die invallen, welke bij een' ander' misplaatst zouden zijn, van die uitweidingen, die van het eigenlijke onderwerp schijnen af te voeren; juist daarin toch bestaat zijne eigenaardigheid. Niets, wat de menschheid aangaat, is hem onverschillig; het schijnbaar nietigste feit, dat niemand der opmerking waardig keurt, vat hij op, en beziet hij zoo lang van alle zijden, dat hij er dikwijls een nieuw, oorspronkelijk denkbeeld uithaalt, 'tgeen de hoorders door zijne schittering verblindt, - misschien wel eenigzins ten koste van gewigtiger zaken, die hare te groote bekendheid tegen zich hebben.

Bij de lezing der *Jezuïten*, van MICHELET, ontbreekt slechts ééne zaak aan ons genot. Wij hadden hem in zijne studiën en lessen moeten volgen, daar zijne voorlezingen over de Jezuïten slechts eene uitweiding zijn, zoowel als zijn opstel over de Tempelridders, waarvan men de belangrijkheid slechts in verband met het geheel kan gevoelen. Iets volledigers en zelfstandigers vinden wij in het werk van den Heer QUINET.

(*Vervolg en slot in een volgend Nr.*)

Stemmen van gene zijde des grafs, of leeringen uit Gods Woord, aangaande het eeuwige leven; door den Schrijver van de Stemmen uit het graf eens Christens. Te Dordrecht, bij H. Lagerwey, 1843. 176 blz. 8°.

Wat vreemde titel! Dat het eerste gedeelte duister is, heeft de auteur gevoeld, daar hij in het tweede eene verklaring er bijvoegt. Nu echter wordt het geheel onzin. ‘Stemmen van gene zijde des grafs’ doen ons denken aan stemmen van afgestorvenen, van geesten, van bewoners eener andere wereld. Zulke stemmen - ten minste zoo men gelooven mag, wat deze en gene ons zegt - laten zich soms hooren, mits men door het mysticisme een orgaan verkregen hebbe, waarmeê men ze verneemt. Volgens bovenstaanden titel echter, zijn ‘stemmen van gene zijde des grafs,’ ‘leeringen uit Gods Woord, aangaande het eeuwige leven.’ Is dat waar? Niets minder dan dat. Hoe men het ook keere en wende, stemmen van gene zijde des grafs zijn nooit leeringen uit Gods Woord, en leeringen uit Gods Woord nooit stemmen van gene zijde des grafs. De titel behelst dus eene volstrekte onwaarheid! Wij zouden omtrent de reden van dit verschijnsel in het onzekere blijven verkeeren, ware het niet, dat wij in ‘een woord aan den lezer vooraf’ eenige inlichting verkregen. De heer STATIUS MULLER, Evang. Luth. predikant te *Brielle*, verhaalt ons daar, hoe hij de uitgever is van een werk, ontworpen en tot op de helft voltooid door wijlen zijnen vader, den heer J.W. STATIUS MULLER, laatst predikant bij de Evang. Luthersche gemeente te Amsterdam; hoe hij dat werk voor de pers heeft gereed gemaakt, en eindelijk met alles klaar was, op den titel na. ‘Het kwam er op aan,’ zoo lezen wij, pag. 3, ‘om voor het werk eenen geschikten, dat is in de taal der uitgevers, *niet alledaagschen* titel te vinden. Zij toch, die ooit met heeren boekhandelaars over het uitgeven van eenig werk hebben te doen gehad, zullen weten, hoe hoog eenen prijs zijlieden doorgaans op eenen fraai klinkenden, eminenten titel stellen, hetgeen men hun trouwens niet geheel ten kwade kan duiden.’ - Inderdaad de heer STATIUS MULLER maakt in deze woorden geen aangenaam kompliment aan heeren boekhandelaars, als die er doorgaans op uit zouden zijn, om door middel van ‘een fraai

klinkenden, eminenten titel' het publiek te vangen. Voor het publiek is het waarlijk ook niet vleijend, te moeten vernemen, dat zonder 'eminenten titel' geen boek op eene goede ontvangst kan rekenen. Ref. meent, dat een waarlijk goed boek, dat in eenvoudige en duidelijke woorden op den titel draagt, wat men er in kan vinden, nog wel zonder dergelijke kunstjes zijne lezers vindt, en dat goede wijn allerminst zulken krans behoeft. Hoe dit zij, wij hebben het aan het zoeken naar 'een' fraai klinkenden en eminenten titel' te danken, dat een werk over eenige meest kenmerkende stukken der christelijke waarheid, na den dood des schrijvers uitgegeven, den titel draagt van *Stemmen uit het graf eens Christens*. Dat boek werd niet ongunstig ontvangen. Ref. kent het niet, en kan dus niet bepalen, of zulks aan den 'eminenten titel' of aan den waarlijk goeden inhoud zij toe te schrijven. Hij ziet alleen, hoe de titel van dat boek den heer STATIUS MULLER aanleiding gaf, om het werk, dat hierbij wordt aangekondigd, met den naam van *Stemmen van gene zijde des grafs* in de wereld te zenden.

Wij zouden niet zoo lang bij den titel van het boek hebben stilgestaan, ware het niet, dat hij, naar onze meening, in zooverre goed gekozen is, als hij op uitnemende wijze den inhoud van het boek *karakteriseert*. Dezelfde onklaarheid, onbepaaldheid en tegenstrijdigheid, die wij in de weinige woorden van den titel opmerken, vinden wij schier op elke bladzijde van het boek weder. Het deelt die gebreken met vele voortbrengselen van onze zoogenaamde stichtelijke literatuur. Onze taal is in dit vak bijzonder rijk, namelijk zoo men op het aantal ziet. Maar men moet eens in de gelegenheid zijn, om zich wat nader met dien gewaanden schat bekend te maken, dan bedroeft men zich over de wezenlijke armoede. Wat al supranaturalistische half heid, die in het eene opzigt zweert bij het Woord van God, en in het andere geene zwarigheid maakt, om eigen begrip boven de duidelijke leer des Bijbels te stellen! In het dogmatische, onkunde en oppervlakkigheid, zich openbarende in schromelijke verwarring van begrippen en jammerlijke inconsequentie. In het zedekundige, flaauwe sentimentaliteit, die het trillen van de zenuwen en het nat worden van de oogen als haar hoogste doel schijnt te beschouwen! - Wanneer zal dat anders worden? Dan eerst, wanneer men algemeen zal erkennen, dat de theologie eene *wetenschap* is, en dat ook hier theorie en praktijk onafscheidelijk verbonden zijn; zóó dat chris-

tenleeraars, schrijvende zoowel als prekende, theologanten moeten zijn, zullen zij hun werk goed doen, en het kleinste katechiseerboekje, het geringste stichtelijke vertoog, ja, elke preek, zullen zij goed wezen, de vruchten moeten zijn van theologische studie. En zoo is het thans, ten minste doorgaans, niet. Het moge velen hard klinken, wij meenen regt te hebben om te beweren, dat in menig opzigt op het gebied der Godgeleerdheid de praktijk zich heeft losgescheurd van de theorie. Het is waar, de geest des tijds draagt voor een goed gedeelte daarvan de schuld. Die schept behagen in het oppervlakkige, in het fraai klinkende. Maar is daarmeê verontschuldigd het huldigen van den tijdgeest, het boelen om zijne gunst? Is daarmeê verontschuldigd het verwaarloozen van ernstige theologische studie, van exegese, en vooral van dogmatiek en moraal? Het is zoo, om een stichtelijk boek van den gewonen stempel te schrijven, heeft men van dat alles niet veel noodig. Daartoe is genoeg, dat men een aantal *loci communes* bij de hand hebbe, en in plaats van die dorre dogmatische en ethische definitiën en formules, eene verzameling aanlegge van mooi klinkende phrasen, om die van tijd tot tijd te pas te brengen. Maar op die wijze schrijft men stichtelijke boeken, die inderdaad niet stichten, niet opbouwen in kennis en geloof, die bijbelsch en christelijk moeten heeten, terwijl de inhoud gedurig met den geest des Evangelies in strijd is.

Men houde ref. zijne uitweiding ten goede! Zij vloeide hem onwillekeurig uit de pen, onder den indruk, door het lezen van de ‘Stemmen van gene zijde des grafs,’ op hem gemaakt. Dat boek is mede een voortbrengsel van de beschrevene rigting, welker bestaan en voortgang elk met bekommernis moet vervullen, wien niet alleen de zaak der theologische wetenschap. maar ook het christelijk leven onzer natie ter harte gaat. Voor het overige erkent ref., dat hij niet dan schoorvoetende tot het uitbrengen van zijn ongunstig oordeel is gekomen. Nog eer hem het boek ter recensie werd overgegeven, kreeg hij er eene aankondiging van te zien in de *Letteroefeningen*, waarin het als een werk van wijlen den Lutherschen predikant J.W. STATIUS MULLER hoogelijk werd geroemd, trouwens in zeer algemeene termen en zonder eenige motieven. Bij eigene lezing moest dat oordeel eenige bevreemding wekken; doch natuurlijk deed zich de gedachte op: het is het werk van een' overledene. Het *de mortuis nil nisi bene* heeft ook hier zijn' invloed geoefend. Ja, steller dezes was ook bijna gereed, om het

boek, om die zelfde reden, met een *transeat cum ceteris* af te schepen. Immers, in de geheele wijze, waarop de uitgever in het ‘woord aan den lezer vooraf’ over zijnen voor hem onvergetelijken vader spreekt; in de blijdschap, die hij te ken nen geeft over de gunstige ontvangst, die de nagelatene geschriften van dien vader mogten vinden; in de bereidvaardigheid, waarmeê hij het gebrekkige in die geschriften voor zijne rekening neemt; in dat alles vertoont zich zoo veel kinderlijke liefde en hoogachting, zoo veel echte piëteit, die zijn hart eer aandoet, dat het waarlijk eene wreedheid wezen zou, vele aanmerkingen op het werk van den vader te maken. Maar juist dat zelfde ‘woord aan den lezer vooraf’ overtuigde ref. dat wij in dit geschrift niet het werk van den overledenen, maar dat van den nog levenden STATIUS MULLER hebben. Immers, daar lezen wij, pag. 6: ‘ook in dit werk is veel, wat nog door mijnen vader werd opgesteld, hetgeen welligt door verschil van stijl als anderzins, van den fijnen onderscheider niet onopgemerkt zal blijven.’ Wij beweren niet, dat deze woorden zeer duidelijk zijn, want het blijkt niet, of hier de ‘stijl als anderzins’ van mijnen vader of ‘van den fijnen onderscheider’ bedoeld wordt. Maar dit meenen wij toch uit die woorden te mogen opmaken, dat er in het boek wel veel is van wijlen den Amsterdamschen Predikant STATIUS MULLER, maar dat men toch een *fijne onderscheider* moet wezen, om het er in te vinden. Of nu onze medecriticus in de *Letteroefeningen* die gave der fijne onderscheiding bezit, en daardoor geholpen, tot het resultaat is gekomen, dat alles wat dit boek bevat, het werk is van den overledene, kunnen wij niet beslissen. Wij hopen het niet, noch om den vader, noch om den zoon. Ja, wij willen het niet gelooven. De naam, die de eerste als schrijver bezit, en de opregtheid van den laatstgenoemde, beide verbieden ons, het aan te nemen.

Doch het wordt tijd, dat wij tot het boek zelf komen. Het moet dan behelzen ‘leeringen uit Gods Woord aangaande het eeuwige leven,’ en het bevat die leeringen in tien vertoogen of verhandelingen, die, voor een gedeelte althans, omgewerkte preken schijnen te zijn. Ten minste hebben ze in den vorm hier en daar groote overeenkomst met den gang, dien wij doorgaans in leerredenen opmerken. Zij dragen alle een' bijbeltekst aan het hoofd, die intusschen doorgaans niet meer dan *motto* is. Trouwens, zoo gaat het bij het preken, helaas! ook meermalen met de teksten. Het eerste vertoog, pag. 7-19,

heeft tot opschrift: *Het geloof aan onsterfelijkheid eene behoefte voor verstand en hart*. Zekerlijk heeft de schrijver bedoeld, daarmede zijne volgende vertoogen in te leiden. Maar ook dan, wanneer men het zóó wil beschouwen, is het een *hors d'oeuvre*. Immers, de schrijver zal ons leeringen uit Gods Woord mededeelen aangaande het eeuwige leven (*eeuwig leven* en *onsterfelijkheid* is bij den schrijver hetzelfde, dit bij voorraad en als in het voorbijgaan!). En nu begint hij met, zoo als hij meent, geheel van den Bijbel te abstraheren, en uit de rede aan te wijzen, wat wij omtrent een eeuwig leven te weten noodig hebben. Zou het niet veel beter zijn geweest, met fiksche trekken aan te wijzen, hoe de rede op zich zelve onvermogend is, om de waarheid van onsterfelijkheid of van een eeuwig leven met voldoende gronden te bewijzen? Al wat er in den laatsten tijd over dit onderwerp door wijsgeeren en godgeleerden geschreven is, geeft daartoe overvloedige, hoogstleerzame stof. Zoo als het door onzen schrijver is geschied, heeft het allezins den schijn, dat het er hem veel minder om is te doen geweest, de leer aangaande het eeuwige leven enkel en alleen uit de H. Schrift af te leiden, dan wel voor verwachtingen en voorstellingen, die door verstand en hart aangaande een toekomstig leven gevormd zijn, in den Bijbel gronden en bewijzen te zoeken. En dat zulks meer dan schijn is, ja, dat wij hier het hoofdgebrek in de gansche voorstelling des schrijvers te zoeken hebben, zal bij ons volgend onderzoek wel nader blijken. Wat nu het betoog aangaat, dat het geloof aan onsterfelijkheid eene behoefte is voor verstand en hart, het opschrift reeds doet vermoeden, waarop het zal nederkomen. Het is niets anders dan KANT's bewijs voor de onsterfelijkheid, uit de praktische rede, gekleed in den vorm van vragen en uitroepingen, te zamen twaalf bladzijden lang. Het begint met de opmerking: ‘dat alle driften en begeerten, die wij in ons ontdekken, op oneindigheid uitloopen (?), en dat wij in onze, steeds vooruitloopende (?) gedachten nergens eenen stilstand, nergens een rustpunt vinden, dan in het denkbeeld der eeuwigheid,’ blz. 7; dat dus ‘voor ieder, die nog niet alle gevoel der natuur (?) verloochend heeft, de hoop der onsterfelijkheid eene behoefte is;’ blz. 9; terwijl het eindigt met de verzekering, dat de gronden, welke wij uit de rede ontleenen, ons in eene zaak van dat belang niet geheel kunnen voldoen, blz. 19, zoodat wij ons tot het Evangelie moeten wenden, enz.

Zoo zijn wij dan nu in het tweede vertoog genaderd tot de eigenlijke leeringen uit Gods Woord, aangaande het eeuwige leven. Het heeft tot opschrift: *Jezus Christus verzekert ons het eeuwige leven*. Volgens dit opschrift, ook volgens den tekst, die er boven staat, Joh. VI, vs. 39, zouden wij hier verwachten het betoog, dat JEZUS CHRISTUS ons deel geeft aan het eeuwige leven. Wij ontvangen echter niets anders dan bewijzen, uit's Heeren woorden ontleend, voor 's menschen onsterfelijkheid. Wat wij zoo even reeds opmerkten, dat bij den schrijver *eeuwig leven* en *onsterfelijkheid* geheel hetzelfde begrip is, laat zich ook hier weder op zeer onaangename wijze gevoelen. Met volstrekte miskenning van den aard en het wezen *des eeuwigen levens*, zoo als wij dat in het N.V., en bepaaldelijk in de woorden van onzen Heer bij JOHANNES, vinden voorgesteld, is *het eeuwige leven*, volgens onzen schrijver, altijd iets, wat de Christen eerst na het sterven verkrijgt. Het is de *toekomende zaligheid* (blz. 31). Hoe brengt hij daarmede overeen de uitdrukkelijke uitspraak van JEZUS: *die in den zoon gelooft*, HEEFT *het eeuwig leven*, Joh. III, vs. 36. Cf. VI, 47 en V, vs. 24 (de laatstgenoemde plaats wordt door den schrijver zelven geciteerd, p. 31)? Het is blijkbaar, dat de schrijver de leer van het eeuwige leven, zoo als die door JEZUS en de Apostelen wordt voorgesteld, niet heeft begrepen. Ware dat zoo, hij zou dat *eeuwige leven*, zoo als hij doorgaans, en vooral in het laatste vertoog, doet (hetwelk ten opschrift heeft: *leeft voor de eeuwigheid*!), niet zoo uitsluitend als toekomend hebben voorgesteld. Hij zou hebben erkend, dat de geloovige het eeuwige leven niet maar *verwacht*, dat hij het reeds *heeft* hier op aarde, in de gemeenschap met God, door het geloof in CHRISTUS. Dan zouden wij niet zoo gedurig eene tegenstelling vinden gemaakt tusschen het leven op aarde en het leven in den hemel, welke tegenstelling nu schering en inslag van het geheele boek uitmaakt. Het Evangelie kent die tegenstelling niet. Daar vinden wij wel de wereld en God, en het leven voor de wereld en het leven voor God tegen elkander overgesteld, maar niet het leven des tijds en het eeuwige leven. Daar, in het Evangelie, wordt ons in den hemel geen heil beloofd, hetwelk wij hier niet kunnen vinden, maar een verhoogd, een ongestoord genot van die zaligheid, die reeds hierbeneden, in hare eigenlijke bestanddeelen, aanvankelijk ons deel kan en moet wezen. - Ja, het is onjuist, wanneer men, zoo als onze schrijver doet, het laat voorkomen alsof het Evangelie ons

de onsterfelijkheid zou hebben geopenbaard, zoo als wij blz. 39 lezen, ‘dat de onsterfelijkheid onzer ziel door JEZUS CHRISTUS stellig is geleerd, en Hij met die waarheid geheel zijne Godsdienst in de naauwste betrekking brengt.’ De onsterfelijkheid van de ziel is geene eigenaardige leer van het Evangelie, evenmin als b.v. het bestaan van God, maar wordt door het Evangelie - door CHRISTUS - als zeker en bewezen ondersteld. Zie b.v. Matth. X, vs. 28, en XXII, vs. 32, Luc. XX, vs. 38, plaatsen, waarin JEZUS niet datgene uitdrukt, wat ‘nog maar eene flaauwe en wankelende hoop was,’ zoo als wij blz. 27 lezen, maar veelmeer wat als zeker en ontwijfelbaar werd erkend en aangenomen. Dat de mensch *onsterfelijk* is, bewijst het Evangelie niet. Wij zouden dat ook zonder het Evangelie kunnen weten, omdat het zijnen grond heeft in 's menschen oorspronkelijken hoogen aanleg, of, om het met Bijbelsche woorden uit te drukken, in ons geschapen zijn naar den beelde Gods. Maar het Evangelie openbaart *het eeuwige leven*, een nieuw leven, waartoe de mensch, zal hij er deel aan verkrijgen, moet worden *wedergeboren* (zie 1 Petri I, vs. 3 en 4), en waaraan hij, als onsterfelijk wezen, op zijn geloof in CHRISTUS, door Gods genade deel verkrijgt (Rom. VI, vs. 23^{b}), niet eerst na den dood, maar ook reeds hier op aarde, zoo zeker als hij ook reeds in dit leven God en CHRISTUS kent (Joh. XVII, vs. 3).

Het zou te lang worden wanneer wij met eenige uitvoerigheid al de bedenkingen wilden ontwikkelen, die wij, behalve tegen de algemeene strekking ook tegen de bijzonderheden in de voorstelling van onzen schrijver in dit gedeelte van zijn boek hebben in het midden te brengen. Zoo wordt, tot onze bevreemding, op blz. 21, als reden van het stilzwijgen over de leer der onsterfelijkheid in de boeken des O. Verbonds, opgegeven, ‘dat zulks niemand bevreemden kan, die weet, hoe min beschaafd de toestand der Israëlieten was, en hoe onge schikt zij dien ten gevolge waren, om van deze leer, die toch (NB.) op geenerlei wijze verzinnelijkt, of door uiterlijke en zigtbare voorwerpen aan den mensch vertegenwoordigd kon worden, eene nadere ontwikkeling te ontvangen.’ Eilieve! wordt dan in het N.V. wel ooit anders dan in beelden en met vergelijkingen gesproken van het eeuwige leven en van de gelukzaligheid des hemels; en kon zulks ook wel anders geschieden? Of is het mogelijk, het geestelijke en eeuwige zich voor te stellen, en met woorden uit te drukken, anders dan onder vergelijkingen en teekenen, aan de aardsche en tijdelijke

dingen ontleend? Dat zegt de schrijver dan ook zelf met zoovele woorden in zijn boek, blz. 51, waar wij lezen: ‘De voorstellingen, die JEZUS van het toekomend leven geeft, zijn alle zinnebeeldig en verbloemd, - omdat geen sterveling op aarde zich een eigenlijk en stellig (?) denkbeeld der hemelsche heerlijkheid vormen kan, en omdat de taal geene woorden heeft om *dezelve* te beschrijven.’ De Heer ST. MULLER moge beproeven, hoe hij die twee plaatsen in zijn geschrift met elkander overeenbrenge. Wij meenen, dat ze regtstreeks met elkander in strijd zijn. Dat het O. Verbond zoo geheel zwijgt van een leven na den dood, heeft een' geheel anderen grond. De voorstelling van een eeuwig leven lag buiten den kring der Oude Bedeeling. Daarin was alles berekend naar de behoeften van den mensch, in zooverre hij bewoner is van deze aarde. Zulks verhinderde niet, dat naast en onafhankelijk van de eigenlijke leer des O. Verbonds, een volksgeloof aangaande 's menschen bestaan na den dood zich kon ontwikkelen, en ook, zoo als de geschiedenis leert, inderdaad zich ontwikkeld heeft. Onze schrijver meent ook in de boeken des O. Testaments sporen te vinden van een geloof aan onsterfelijkheid. Wij zijn er verre af, om daarover met hem te twisten. Maar wanneer hij, blz. 28, eene ‘proeve van voorbereidende aanwijzingen tot het algemeene geloof aan onsterfelijkheid en toekomende vergelding’ meent te vinden ‘in de goddelijke bedreiging van de misdaden der vaderen aan de kinderen, tot in het derde en vierde geslacht te zullen straffen,’ - dan erkennen wij, dat wij daarvan niets begrijpen, en uit die bedreiging veelmeer een geheel tegenovergesteld besluit zouden afleiden.

Wat de heer ST. MULLER al uit enkele bijbelplaatsen weet te halen, blijkt nog in dit zelfde vertoog uit de uitvoerige behandeling van de uitspraak des Verlossers vóór zijn sterven: *Vader! in uwe handen beveel ik mijnen geest*! ‘Welke gronden,’ zoo roept onze schrijver uit, blz. 32, ‘liggen zelfs in deze laatste woorden van JEZUS niet opgesloten!’ Wij waren begeerig, om die gronden ons te zien voorhouden. Immers uit dit oogpunt hadden wij die uitboezeming van JEZUS, vroeger niet beschouwd. Wel hadden wij daarin bewonderd de uitdrukking van 's Heeren volkomen vertrouwen op God, dat Hem niet begaf, ook zelfs niet in dien laatsten bangen stond; maar dat JEZUS ons in die woorden onderrigt zou hebben medegedeeld aangaande onze onsterfelijkheid, - dit was ons

vreemd. Het is dan ook op zich zelf niet waarschijnlijk, vooreerst niet, wanneer wij letten op het oogenblik, waarin dat woord werd uitgesproken, en ten andere, wanneer wij bedenken, dat de Heer hier niet zijne eigene woorden bezigt, maar eene uitspraak des O. Verbonds, Ps. XXXI: 6. Het betoog van den Heer ST. MULLER heeft ons dan ook niet kunnen overtuigen, al worden ook zes bladzijden met dat betoog gevuld. Wie zal zich ook laten overtuigen, dat die uitroep een grond is voor de hoop der onsterfelijkheid, omdat JEZUS daarin God aanspreekt met den naam van *Vader*? De bedoeling van den schrijver is ons volkomen duister gebleven. Waarschijnlijk heeft hij zelf er geen' raad meê geweten, en moeten wij het daaraan toeschrijven, dat wij hier, p. 33 en 34, eene gedeeltelijk letterlijke herhaling vinden van hetgene in het eerste betoog was aangewezen, dat het geloof aan onsterfelijkheid eene behoefte is voor verstand en hart. Ook zal het wel eene meening van onzen schrijver alleen wezen, dat daarin een grond is te vinden voor het geloof aan onsterfelijkheid, dat JEZUS zijn geest beveelt in *de handen van God*. Wij kunnen echter hier de bedoeling van den schrijver eenigzins beter vatten. Hij toont aan, dat de Heer met het noemen van *Gods handen* doelt op diens *almagt*. God is almagtig, derhalve kan Hij ons van het verderf bewaren. Wat dunkt u, lezer? - Elk verwacht reeds, dat ook in het woord *geest*, door JEZUS gebezigd, een grond wordt gevonden voor het geloof aan onsterfelijkheid. Met de aanwijzing hiervan eindigt dan ook de bewijsvoering, p. 38. ‘JEZUS maakt hier een onderscheid tusschen ligchaam en geest. - Het uitwendige van ons, de woning en het werktuig van onzen geest, is vergankelijk, maar de *ziel* (hoe onze schrijver hier aan de *ziel* komt, begrijpen wij niet) deelt niet mede in dat lot,’ enz.

Het derde betoog heeft tot opschrift: JEZUS *bevestigt zijne leer aangaande de onsterfelijkheid*. De voorname inhoud komt hierop neder, dat JEZUS, door zijne opstanding uit den dood, ‘het algemeen bevattelijkst en zigtbaarst bewijs voor onze eigene herleving oplevert,’ p. 43. Eerst wordt bewezen, dat ‘deze groote gebeurtenis een der sterkste bewijzen van de rede voor de onsterfelijkheid der ziel bevestigt, het bewijs namelijk, ontleend uit de verwarde (?) en onevenredige uitdeeling van goed en kwaad (?) in dit leven, gepaard met het denkbeeld van Gods regtvaardigheid.’ De opstanding van JEZUS heeft de onregtvaardigheid van het lot, dat hem scheen toebedeeld te zijn, weder goedgemaakt; schraler beteekenis kan men wel niet aan de op-

standing des Heeren toekennen. Intusschen is dit niet het eenige. Op bl. 44 volgg. wordt aangetoond, hoe, door de verrijzenis van JEZUS, de mogelijkheid der opstanding is bewezen. Vooreerst doen wij opmerken, dat hier weder de begrippen van onsterfelijkheid en opstanding met elkander zijn verward, even als in het voorgaande vertoog die van eeuwig leven en onsterfelijkheid. Maar ook tegen het verband tusschen de verrijzenis van JEZUS en onze opstanding, zoo als het hier door den schrijver en, wij moeten het erkennen, met hem, door vele anderen wordt voorgesteld, meenen wij, dat gewigtige bedenkingen kunnen gemaakt worden. Immers JEZUS verrees uit het graf met hetzelfde stoffelijke ligchaam, dat hij op aarde had omgedragen; plaatsen als Luk. XXIV: 43 en Joh. XX: 27 bewijzen het, en onze schrijver zelf erkent het, p. 45. Van de geloovigen, die ontslapen zijn, wordt daarentegen verzekerd, dat zij met een *geestelijk ligchaam* zullen verrijzen (1 Cor. XV: 42, 55). Daarenboven, toen JEZUS opstond, waren slechts eenige uren na zijn sterven verloopen. Staat dat gelijk met hetgeen hun zal gebeuren, wier ligchamen op den dag der opstanding misschien reeds duizende jaren in het graf zullen hebben gelegen, of liever, wier stoffelijke bestanddeelen reeds lang met de aarde, waaruit zij genomen waren, zich zullen vereenigd hebben? Het N. Verbond stelt dan ook een geheel ander verband tusschen de verrijzenis van CHRISTUS en de opstanding van hen, die in Hem gelooven. De grondslag, waarop dat verband berust, is de erkentenis van CHRISTUS als het Hoofd zijner gemeente. Hij deelt aan de zijnen mede wat Hij zelf bezit: het *eeuwige leven*, dat in zijne verrijzenis in al zijne volheid zich openbaarde. In dien zin is Hij de *eersteling der ontslapenen*, de *eerstgeborene uit de dooden*, Col. I: 18; als Hoofd des ligchaams, der gemeente, in hetwelk, naar het welbehagen des Vaders, alle volheid woont, strekt Hij den zijnen tot waarborg, dat ook hun ten deel zal worden, wat *eerst* en *volkomen* in Hem is. - Onze schrijver was aan het einde van dit vertoog, bl. 47, op den goeden weg, om dit te erkennen en te ontwikkelen. Ontwikkeld heeft hij het echter niet, en daarom aan het verband tusschen de opstanding van JEZUS en onze verrijzenis, volgens de leer des Evangelies, geen regt laten wedervaren.

Doch wij moeten ons bekorten, en met enkele woorden slechts aanstippen, wat bij de lezing van de volgende vertoogen onze aandacht wekte, en aanleiding gaf tot tegenspraak. In het 4de en 5de vertoog wordt achtervolgens gesproken over het *lot van ons ligchaam* en over *den staat der ziel na den dood*. Ref.

gelooft, dat door deze afscheiding de duidelijkheid der voorstelling niet bevorderd wordt. Die afscheiding zelve getuigt van psychologische onbepaaldheid. Over de onderlinge betrekking van ligchaam en ziel vinden wij hier niets. Ziel en geest, door onzen schrijver hier en elders als identisch voorgesteld, zijn wezenlijk onderscheiden. Voor het overige verdient het allezins goedkeuring, dat de Heer STATIUS MULLER de Christelijke leer van de opstanding des ligchaams handhaaft, en alzoo niet instemt met de voorstelling eener moderne wijsheid, die aan den mensch, na den dood, een louter geestelijk bestaan wil toekennen. Minder is het voorzeker goed te keuren, dat hij bij herhaling spreekt van eene opstanding des *vleesches*. Het is zóó: reeds de oudste belijdenisschriften spreken van eene *opstanding des vleesches* (bekend is het, dat reeds het zoogenaamde *Symbolum Apostolicum σαρκὸς ἀνάστασις* heeft); maar er is geene groote belezenheid in het N. Verbond, en geene uitgebreide kennis der Theologie voor noodig, om te weten, dat die formule in volstrekte tegenspraak is met de leer des Bijbels, die aan het *ligchaam* (*σῶμα*), en geenszins aan het *vleesch* (*σάρξ*) de opstanding toekent. Het is hier de plaats niet, om het hooge belang van deze onderscheiding te ontwikkelen. Genoeg zij het aan te merken, dat alleen dan, wanneer men haar in het oog houdt, niet slechts vele bezwaren tegen de mogelijkheid der opstanding verdwijnen, maar ook blijkt, hoe de spotternij, waarmeê ook de laatste bestrijders des Evangelies zich nog zoo zeer te goed doen, enkel en alleen de verkeerde en onbijbelsche voorstelling van eene opstanding des vleesches kan treffen; terwijl het opmerkelijk is, hoe, in dit opzigt, de uitkomsten van het onderzoek van beroemde wijsgeeren van onzen tijd, zoo als J.H. FICHTE en C.H. WEISZE, beide trouwens langs zeer verschillende wegen, met de leer des N. Verbonds overeenstemmen. Dat intusschen bij onzen schrijver de uitdrukking van opstanding des *vleesches* meer is dan het verkeerde gebruik van een woord, blijkt uit de wijze, waarop hij, bl. 56 volg., de opwekking van LAZARUS met onze opstanding vergelijkt. Wij ontkennen het ten stelligste, dat er verband zou bestaan tusschen de uitspraak van JEZUS: ‘*Ik ben de opstanding en het leven; wie in Mij gelooft zal leven, al ware het, dat hij stierf*,’ en de wonderdadige opwekking van LAZARUS door JEZUS. Die opwekking is, even als alle wonderen van den Heer, een *teeken*, door JEZUS gegeven, een teeken van zijne magt. Maar welke overeenkomst kan er tusschen die gebeurtenis en onze opstanding bestaan? LAZARUS verrees met

hetzelfde ligchaam, d.i. met dezelfde stoffelijke betanddeelen, waaruit zijn ligchaam was zamengesteld, toen hij in het graf werd gelegd. LAZARUS werd opgewekt, om voor een' tijd nog op aarde te leven, en daarna weder te sterven. Men kan geene vergelijking maken tusschen de opwekking van een' doode door JEZUS en onze opstanding, ten zij men aanneme, dat wij met dezelfde stoffelijke bestanddeelen (*σάρξ*) zullen opstaan, die wij in het leven op aarde omdragen; immers, zoo men die vergelijking verder wil uitstrekken, dan bepaaldelijk tot dit ééne punt, dat het eene zoowel als het andere door JEZUS geschiedt. Voor het overige heerscht in deze beide vertoogen de kennelijke strekking, om de opstanding voor te stellen als iets, dat terstond na den dood volgen zal. Wij zullen straks, wanneer wij des schrijvers opstel over het oordeel nagaan, daarop nog met een enkel woord moeten terugkomen.

Van bl. 98-131 handelt onze schrijver over *het wederzien*. Wij zouden tegen hetgene hier wordt aangevoerd veel kunnen inbrengen. Wij vreezen echter voor het gevaar, om onze individuële begrippen en voorstellingen tegen die van den schrijver over te stellen. Alleen dit mogen wij niet met stilzwijgen voorbijgaan, dat het N. Verbond over het *wederzien*, waaronder men dan gewoonlijk verstaat het vernieuwen en wederaanknoopen van sommige betrekkingen, die in het leven op aarde bestaan hebben, geen stellig onderrigt geeft. Af te keuren is dan ook het gebruik, dat de Heer STATIUS MULLER met dit oogmerk maakt van de uitspraak van JEZUS, Joh. XVI: 22. Bl. 105 wordt toegegeven, dat deze uitspraak eigenlijk niet ten bewijze kan strekken voor ons onderling wederzien in het andere leven. Maar, even als reeds BORGER, in eene van zijne leerredenen, in weêrwil van die erkentenis, deze plaats tot dat oogmerk heeft gebezigd, zoo doet zulks ook onze schrijver. Wij vragen, wat er, bij zulk eene handelwijze, is te houden van hetgene op den titel van het boek staat, dat men hier leeringen vindt uit Gods Woord aangaande het eeuwige leven? - Wat onze schrijver, bl. 98 en 99, beweert, ‘dat het eene der grootste vertroostingen is, welke uit het geloof van den toekomenden staat voortvloeijen, dat *hetzelve* ons grond geeft, om te hopen, dat onze verbindtenissen (let wel: de *aardsche*!) ook na den dood zullen stand houden,’ zulks meenen wij bepaaldelijk te moeten ontkennen, op gezag van CHRISTUS, Luk. XX: 35. Over het geheel is de gansche voorstelling van den staat der afgestorvenen, in deze afdeeling van het boek, veel te zinnelijk,

dan dat zij den naam van Evangelisch zou kunnen verdienen. Is het niet juist dat gevangen blijven in het zinnelijke, dat niet slechts onze voorstelling van het leven hiernamaals altijd gebrekkig doet blijven, maar dat ook de vraag naar wederzien en al wat daartoe betrekking heeft, voor zoo belangrijk doet houden? ‘Es war immer so,’ zegt GÖTHE, in zijne recensie van LAVATER's *Aussichten in die Ewigkeit*, ‘dasz der nach Ewigkeit Hungernde und Dürstende solche Speisen sich droben in Phantasie bereitete, die seinem Gaumen hier angenehm waren.’ Die woorden zijn in volle kracht ook op dit gedeelte van ons boek van toepassing.

Bl. 132-144 volgt een vertoog over *het oordeel*, en daarop, van bl. 145-159, een en ander *over het vruchtbaar aandenken aan onze toekomstige rekenschap*. Op het eerste hebben wij twee aanmerkingen. De eerste betreft de oplossing van het algemeene oordeel aan het einde der dagen, zoo als wij dat in het N. Verbond vinden voorgesteld, in een oordeel, dat terstond na den dood over ieder afzonderlijk zal gehouden worden. De schrijver deelt in dezen het gevoelen van vele godgeleerden van den tegenwoordigen tijd. En wij zouden zijn gevoelen kunnen eerbiedigen, wanneer hij het met bondige redenen omkleed had. Als zulk eene reden kunnen wij niet laten gelden, wat onze schrijver zegt, bl. 138: ‘veel verstandiger is het te stellen, dat elks menschen sterfdag tevens zijn (?) jongste dag of oordeelsdag zal wezen.’ Wij vragen niet wat den schrijver meer *verstandig* voorkomt, maar wat de doorgaande duidelijke leer des Bijbels is. Aan veel meer bedenking nog is het onderhevig, wanneer onze schrijver, bl. 136, de Bijbelsche voorstelling van het laatste oordeel, wij zouden bijna zeggen, in een bespottelijk licht tracht te plaatsen. Of hoe moet men het anders noemen, wat wij daar lezen: ‘Van waar die troon en die bazuinen in den hemel, en uit welke stof zijn zij gevormd? Verder, waar zal JEZUS verschijnen, als regter, op eenen aardbol, die rond is, om van alle menschen, ook die beneden ons wonen, gezien te worden; en welke taal zal hij spreken, om van alle volken verstaan te worden? Nog meer, zoo er eens een dag zal komen, waarop het geheele menschdom zal geoordeeld worden, waar zijn dan zoo lang de zielen, die van ADAM af geleefd hebben?’ Maar genoeg. Begrijpt de schr. niet, dat al die vragen slechts de symbolische voorstelling der waarheid, maar niet de waarheid zelve treffen? Wij vragen, wat wij, bij zulk eene bestrijding van de doorgaande voorstelling des Bijbels, moeten denken van

de verzekering, die wij, bl. 20, lezen, dat de woorden van JEZUS geldig en onwraakbaar zijn, omdat wij in Hem gelooven als den onmiddelbaren Gezant van God, den Eengeborene des Vaders! Wij hebben op geene enkele van die dwaze vragen, door den Heer ST. MULLER geopperd, te antwoorden, maar alleen te wijzen op de verzekering van JEZUS, dat hij, die in Hem gelooven, zal opwekken *ten uitersten dage*; op het woord van PAULUS, dat God eenen dag heeft gesteld, waarop Hij den *aardbodem* regtvaardig zal oordeelen. En wat de vraag aangaat, waar de zielen zullen blijven van het oogenblik des stervens af tot op den oordeelsdag, antwoorden wij, dat beroemde wijsgeeren, zoowel als godgeleerden, van alle tijden hierin geene zwarigheid gevonden hebben, en dat het niet zoo dwaas is, aan een' tusschenstaat te denken, waarin de geesten der afgestorvenen in dien tijd verkeeren zullen. Ten minste meenen wij te mogen beweren, dat zulks de leer is des N. Verbonds, en dat uitspraken, als b.v. Luk. XXIII: 43, Philipp. I: 23, en andere, daarmeê niet in strijd zijn. Dat deze overtuiging ook nu nog door zeer verlichte godgeleerden wordt gedeeld, kan onze schrijver onder andere zien uit hetgeen door Dr. J. MÜLLER is geschreven in de *Stud. u. Krit.*, 1835, p. 783 volgg. Het andere, wat wij tegen de voorstelling van het oordeel, volgens onzen schrijver, hebben aan te merken, betreft de reden, die door hem wordt opgegeven, waarom CHRISTUS Regter wezen zal, bl. 139. Dit is, volgens hem, onder andere, omdat JEZUS onze natuur is deelachtig geweest, onze zwakheden kent, enz. Het wordt meermalen zoo voorgesteld. Wij gelooven ten onregte. Dat JEZUS Regter zal wezen, geschiedt om Hem te verheerlijken, niet om ons te troosten, allerminst om den zwakken mensch te vleijen met de hoop op straffeloosheid. Op de hier voorgestelde wijze wordt de geheele leer des oordeels van al hare kracht en ernst beroofd.

Het volgende vertoog over onze rekenschap is eigenlijk eene uitbreiding van het voorgaande, en behelst ook niet veel meer dan eene herhaling van dezelfde denkbeelden, die reeds daar voorkomen. Het laatste opstel draagt tot opschrift: *leeft voor de eeuwigheid*! Wij hebben er reeds met een enkel woord over gesproken. Het *eeuwige leven* is een ander leven, *dat op ons wacht* (*sic*!); de eeuwigheid is voor den waren Christen het doelwit, een wit, dat echter buiten den kring van het leven op aarde gelegen is. Met elken dag komt hij de eeuwigheid nader, enz. De schrijver - wij herhalen het - is tot het ware

begrip van het *eeuwige leven*, als een niet toekomend, maar tegenwoordig bezit van elken geloovige, zelfs niet genaderd.

Over den stijl zullen wij - na de enkele proeven, die wij in onze aanhalingen bijbragten - niet veel behoeven te zeggen. Het boek is ook in dit opzigt hoogstmiddelmatig. Vreemde woorden en uitdrukkingen, meestal naar het Germaansche trekkende, vindt men in menigte. *Mangel* (voor *gebrek*), *leerbegeerte, kwaal* (voor *kwelling*), *redematig, afgebezigd, eigenste* voor *dezelfde*, enz. komen meer dan eens voor. Bl. 167 worden de *wederwaardigheden* (*sic*!) des levens onder het genot van den aardschgezinden mensch gerekend. De correctie is slordig. Meermalen leest men den *accus.* in plaats van den *nominat.*, zie p. 37, *onzen geest*, p. 16, *de*N *aanblik*, enz. Soms is de zin door drukfouten geheel in de war, zoo als bl. 141, 154.

De kwelderkwestie nader toegelicht, of Betoog, dat de Kwelderlanden en aanwassen, langs onze Wadden gelegen, niet zijn de eigendom van den Staat, maar der tegenwoordige partikuliere bezitters, en niet vallen onder het bereik van Art. 538 van den Code Civil, of onder dat van het daarop gebouwde Keizerlijke Decreet van den 11^{den} Januarij 1811, voorgedragen in de Vergadering van het Groninger Genootschap: *Pro Excolendo Jure Patrio*, op Dingsdag den 30sten Mei 1843, en later hier en daar bijgewerkt en met Aanteekeningen vermeerderd, door Dr. *R. Westerhoff*, Lid des Genootschaps. Met eene Wadkaart. Te Groningen, bij C.M. van Bolhuis Hoitsema. 1844. 138 en 144 bl. 8°.

Een lange, eenigzins vreemdsoortige titel voor een hoogstbelangrijk, in vele opzigten voortreffelijk boek. Uit dien titel toch zou men opmaken, dat de schrijver reeds vroeger eene verhandeling of eenig opstel, nopens dezelfde vraag, had in het licht gezonden, en dat de daarin ontwikkelde denkbeelden en

stellingen in dit geschrift *nader* worden *toegelicht*. Dit echter is geenszins het geval. WESTERHOFF veronderstelt, dat zij, die zijn werk ter hand nemen, reeds eenigermate bekend zijn met alles, wat vóór de uitgave van het genoemde boek in de provincie *Groningen*, met betrekking tot de kwelderkwestie, is voorgevallen; eene veronderstelling, die in zooverre te bescheiden mag genoemd worden, als het werk uitstekende waardij heeft voor velen, wier belang of wetenschappelijke rigting aan de dáár gevoerde geschillen en regtsgedingen geheel vreemd is.

Het betwiste vraagpunt kwam hoofdzakelijk hierop neder: Of de noordelijke, in de provincie *Groningen* langs de *Wadden* gelegene, *Kwelderlanden* gerekend kunnen worden aan zee te liggen. Andere vragen, te zelfder gelegenheid opgeworpen, over de verjaring en dergelijke, behooren meer uitsluitend op het gebied der regtsgeleerdheid te huis, en ofschoon WESTERHOFF ook deze breedvoerig behandelt, achten wij het betoog, door hem in dit opzigt geleverd, voor belangrijke vermeerdering, hier en daar ook voor verbetering, vatbaar. De geheele kwestie is door de regterlijke magt beslist, en het zoude nutteloos zijn, ter gelegenheid van dit verslag, daarop nader terug te komen. Ook ligt dit geheel buiten het doel van deze beoordeeling, buiten de roeping van den ondergeteekenden verslaggever. Zamelen wij liever uit WESTERHOFF's arbeid eenige garven bijeen, die in de schure der oudheidkunde ettelijke schoven van niet verwerpelijke waarde uitmaken.

1.

De bodem van *Noord-Nederland* bestaat nagenoeg geheel uit diluvium en alluvium, zand- of gerolde steenen-formatie en aan geslijkten grond, 1-4. De laatste formatie is de jongstgevormde, en nog heden ten dage breidt zij zich uit. Oneindig meer gronds echter is daarvan door afslag sedert onheugelijke tijden verloren gegaan; oneindig meer de bron geworden van verwoestende en afspoelende golven. De schrijver herinnert ons het huis te *Britten*; den Calloostoren; den tempel van Nehalennia; de grondslagen der oude stad *Windland, Wittam, Witha, Witsla* of *Witlam*, door de Noormannen verwoest; het kerkhof en de grondslagen van het eerste en oudste *Kalandsoog*, en andere streken, thans weggevaagd door de woede van den Oceaan. De voorbeelden zijn opmerkelijk en juist gekozen; echter hadden wij van onzen vlijtigen oudheidkenner, die niet spaarzaam is met aanteekeningen, waar het op de beoordeeling van deze of gene betwiste vraag aankomt, bij enkele der bijgebragte eenige toelichting verwacht.

Uit zijne woorden toch schijnt te blijken, dat hij het huis te *Britten* zelf, van *Witlam* daarentegen alleen de *grondslagen* door de zee verzwolgen acht, nadat reeds de stad door de Noormannen was verwoest. Sommigen echter hebben juist van eerstgemeld kasteel verhaald, wat WESTERHOFF nopens laatstgenoemde stad aanvoert. 'Recentiores scriptores' (zegt CANNEGIETER, *de Britenburgo*, 126) 'a Normannis prius vastatam scribunt, aut quae nob. Dousae est opinio in Annalibus Hollandiae, l. IV, 165, a Quadis Saliisve'. Wat voorts de vernieling van *Witlam* betreft, ook hieromtrent is het onzeker, wie deze het eerst hebben aangevangen, de Noormannen of de golven. Men zie intusschen, behalve de nieuwere werken van V. BOLHUIS en BOERS, KLUIT, *Hist. Crit. Comit. Holl.* I, 2, 108; VAN WIJN, *Mém. de l'Acad. de Bruxell.* III, Journ. XI. *Bijv. op* WAGENAAR, II, 21. X, 93, 94.

2.

Hoogstmerkwaardig is de mededeeling, door WESTERHOFF (Aanteek. (14) 8) gedaan betrekkelijk twee monsterscharen, waarvan de eene op *Oldorp*, de andere te *Warfum*, in de bovenste aardlaag der *Wierde*, is gevonden(*). De schrijver vergelijkt ze met die, welke men eenigen tijd te voren onder het veen heeft ondekt, en nog bij de commissie van landbouw in de provincie *Groningen* berust. WESTERHOFF zelf had vroeger met Dr. G. ACKER STRATINGH, in hun, helaas! tot heden onvoltooid werk: *Natuurlijke Historie der provincie Groningen*, I, I, 112, aangaande deze laatste het een en ander te berde gebragt. Onderscheidene dergelijke scharen, schoon veelal kleiner, zijn van tijd tot tijd in *Duitschland* gevonden; eenige worden door onzen schrijver aangeduid, die tevens had kunnen gewag maken van JANSSEN's mededeeling, dat onder de in den laatsten tijd te *Wijk bij Duurstede* opgegravene voorwerpen wel twaalf ijzeren scharen zijn ondekt, in gedaante overeenkomende met onze schaapscharen, ter lengte van 20 tot 27 duim. *Oudheidk. Mededeel.* (Leijd., 1842), I, 21, 22. Echter zijn die oude stukken zeldzaam, en in sommige streken heeft men belangrijke opdelvingen van ijzeren werktuigen gedaan, zonder dat eene enkele schaar zich daaronder bevond. Zoo trok het mijne aandacht, dat bij de groote aanwinsten, die de oudheidkunde deed door de opgravingen van L. HERMANN, in *Beijeren*, die, van 1836 tot 1839, 372 meest metalen voorwerpen aan het licht bragt, geene enkele schaar is

(*) Reeds de *Letterbode* maakte op het gewigt dezer mededeeling opmerkzaam.

voor den dag gekomen. Zie HERMANN, *Inventar und kurzer Bericht über sämmtliche Alterthums-Gegenstände aus den heidnischen Grabhügeln, in Dritt. Ber. d. histor. Vereins zu Bamberg*, bl. 61-83. Opmerkelijk komt het mij voor, dat dusdanige scharen in het Noorden veel menigvuldiger schijnen te zijn gebezigd, dan in het Zuiden; immers onder de gereedschappen, in *Denemarken* en elders verzameld, vind ik uitdrukkelijk gewag gemaakt van ‘Scheeren, von der Form unserer jetzigen Wollscheeren, von Bronze und Eisen.’ Vgl. *Leitfaden zur Nord. Alterthumskunde* (Kopenh., 1839), 53. De hier bedoelde scharen komen, wat de beschrijving betreft, geheel overeen met die, waarvan Dr. WESTERHOFF gewaagt, en welke hij vergelijkt met de zoodanige, ‘waarmede men de schapen hier en daar heden ten dage nog wel pleegt te scheren.’ Andere kleinere mogen tot huisselijk gebruik hebben gediend, de ten onzent ontdekte en de door de Maatschappij van Noordsche Oudheden bedoelde werktuigen kunnen daartoe bezwaarlijk zijn gebezigd.

Doch waartoe zullen de laatstgenoemde eigenlijk zijn bestemd geweest? Tot den landbouw? Dit hadden sommigen vroeger gemeend; ook WESTERHOFF en Dr. ACKER STRATINGH hadden dienaangaande een berigt in hunne *Natuurlijke Historie der provincie Groningen*, I, I, 112, medegedeeld. ‘Dit even oud als zonderling werktuig, dat wij bij den Hoogleeraar UILKENS aangetroffen hebben, en grootendeels verkoold ijzer daarstelde, zoude volgens de meening van sommigen in overoude tijden in den landbouw gebruikt zijn geworden, en wel tot het afsnijden van graan en andere veldgewassen en gras. Doch hoe welgespierd en sterk de arm onzer voorvaderen ook geweest moge zijn, wij voor ons gelooven niet, dat zij het vermogen zullen bezeten hebben, om met zulk eene kolossale en zware schaar, welker veerkracht bovendien nog bij het toedrukken moest overwonnen worden, de veldvruchten af te snijden.’ Later eerst ontwaarde de geleerde schrijver, dat zoodanige scharen bij de strafoefeningen kunnen zijn gebezigd, en hij deelt ons de daartoe betrekkelijke plaatsen uit GRIMM's *Deutsche Rechtsalterthümer* in haar geheel mede. Wij hadden gewenscht, dat WESTERHOFF zich daarbij niet bepaald had, maar, naar aanleiding dezer vernuftige gissing, in eenig nader onderzoek ware getreden; zeker had hij dan zijne opmerkingen ook niet tot het *schaardragen* beperkt, maar tevens narigten ingewonnen betrekkelijk het *afsnijden van haar, door middel eener schaar*, eertijds menigvuldig in zwang.

Het afsnijden van eene haarlok werd in de Germaansche wereld

voor eene grove en onteerende beleediginge houden. Bekend is de vijfde titel van het *Legis Burgundionum Additamentum primum*, ten opschrift dragende: *De his, qui mulieribus corruptis crines in curte sua capulaverint*, waarbij op het afsnijden van haarlokken somtijds geeselstraf, soms zelfs de doodstraf bedreigd was. Op de waarde, die de Germaansche volken aan het haar hechtten, maakt ons dan ook WESTERHOFF opmerkzaam.

Treffend is de getuigenis dienaangaande van STIERNHÖÖK, in zijn werk: *De Jure Sueonum et Gothorum vetusto*, te Stockholm, in 1682, uitgegeven. '*Comam* et *capillos*' (zegt deze schrijver, bl. 335) 'tanti fecisse, cum naso certe et auribus aequivaluisse vel ex eo constat, quod non minore mulctantur summa, qui capillum, quam qui oculos eruit, quantumvis id vel casu, vel ex subitaneo aliquo iracundiae stimulo fieret. Gothi in Hispania idem sensisse videntur, cum *decalvationem* in gravioribus criminibus poenae loco ad fustigationem adderent, praecipue hominibus vilibus et servis.' Vandaar ook, dat de *haarboete*, of het *haarsnijden*, door den scherpregter ten uitvoer gebragt, voor eene hoogstschandelijke straf gehouden werd. Zie GRIMM, *Deutsche R.A.*, 702. Zij behoorde tot de oudste straffen, waarvan wij gewag vinden gemaakt; reeds TACITUS merkte op, dat de echtbreekster haar moest ondergaan. 'Paucissima in tam numerosa gente adulteria, quorum poena praesens et maritis permissa. *Accisis crinibus* nudatam coram propinquis expellit domo maritus.' *Germ.* 19. Vgl. AYRER, *De Jure Connub. ap. Vet. Germ.* (Gott. 1740), II. 69. GEBAUER, *De poena violati matrim. ad* TACIT. *Germ.* 19 (Gott., 1743), 4. In de Capitulariën der Frankische koningen zijn de voorbeelden niet zeldzaam, dat de medepligtigen aan eenig misdrijf met deze straf werden getuchtigd, terwijl aan de hoofddaders de doodstraf moest voltrokken worden. Zie Capit. III, 9. Nu en dan moesten de schuldigen elkander wederkeerig deze schande aandoen, en ligchamelijke pijnigingen daarbij voegen. Dat dit haarsnijden(*) niet zoo zeer voor eene ligchaamsverminking, dan wel voor eene

(*) Vgl. ook DREYER, *Antiq. Anmerkungen über einige in dem mittlern Zeitalter in Deutschland und den Norden übliche Lebens-, Leibes- und Ehrenstrafen* (Lubeck, 1792), 108 sqq. Ook in de *Hannoverische Anzeigen* van 1753, n°. 103, bl. 104, moet eene verhandeling over deze straf voorkomen, die ik echter niet heb mogen inzien; zij draagt tot opschrift: *von dem Bescheren des Hauptes als einer ehemals üblichen Strafe*, en heeft zekeren HEISE tot schrijver. Zie voorts nog: WESTPHALEN, *Monument. inedit.* III, 86, 600, 625.

schandelijke tentoonstelling gehouden werd, blijkt reeds daaruit, dat de oude wetten van *crines* TURPITER *abscissae* gewagen. KETTNER, *Antiq. Quedlinb.* 168. Echter werd aan deze schande doorgaans foltering gepaard: *detrahere capillos et cutem* was eene gewone combinatie: *corium et capillos amittat* de dikwerf herhaalde bedreiging der gestrenge wet(*).

Dan bij misdrijven van minder aanbelang werden, in de plaats der gewone pijniging en verminking, *symbolische* strafoefeningen aan de misdadigers voltrokken. Hetzelfde had plaats, wanneer aanzienlijke personen misdrijven hadden gepleegd, die gewoonlijk zware straffen na zich sleepten. Vooral het *dragen* van de *werktuigen*, waarmede, in den regel, de strafoefeningen werden voltrokken, was het lot van zoodanige wetovertreders, wien eene bijzondere genade te beurte viel.

Voorbeelden leveren de Duitsche regtsbronnen ons bij menigte op. Naast het *onthoofden* werd het *zwaarddragen* geplaatst; naast het *ophangen*(**) het *stropdragen*. Eenigermate gewijzigd zijn beide deze symbolische straffen nog ten onzent in gebruik; het zwaaijen van het zwaard over het hoofd en de tentoonstelling, met den strop om den hals, aan de galg vastgemaakt, zijn, bij het bekende besluit van 11 December, 1813, wederom in ons vaderland ingevoerd.

Nevens de *geeseling* had men het *roedendragen* in werking gebragt, en daar men soms den booswicht naast een' hond aan de galg hing, geraakte ook het *hondendragen* in zwang, eene straf, waarvan de geschiedenis zoo vele sporen aanwijst(†).

Was het *steenigen* den Germanen niet geheel onbekend, het *steendragen*(††) werd veelvuldig toegepast, vooral op kijvende vrouwen en ontuchtige maagden.

En was het nu wonder, dat men ook het *schaardragen* tot eene symbolische straf maakte, en dezulken deed ondergaan,

(*) Vgl. vooral DREYER, *Abh.* 97 sqq.

(**) Vgl. TACIT., *Germ. Lex Rapuri*, 21, 79.

(†) Vgl. J.A. CRUSII, *Diss. de χυνοφορια* s. *canum portatione in Opusc. var.* V. HENEL, *Ot. Vratisl.* MEIBOOM, *de χυνοφορια*, Helmst. 1661. Lips. 1749. KNOETSCHKER, *de χυνοφορια*, Lips. 1792. PAULLINI, *Philos. Feyerabende*, 771. S.W. OETTER, *Ob die Personen, welke den Landfrieden gebrochen hatten, die Hunde zur Strafe tragen müssen*. Augsb., 1784, en vooral het den Duitschers geheel onbekende vertoog van NIEUWLAND, in *Letteren Oudheidk. Verlust.*, I, 144.

(††) Vgl. DREYER, *De Lithophoria*, Kil. 1752, en Lips. 1771. Dezelfde, *Abhandl.* § 21. PUFENDORF, *Observ. Jur. Univ.* IV, 218.

die, naar de gestrengheid der wet, verdiend hadden *huid en haar* te verliezen? WILHELMUS *Malmesburiensis* wijst met zoovele woorden op dezen oorsprong der straf, als hij zegt: ‘nudum tenuisse forcipes ac virgas, *indicium se dignum iudicari tonsura et flagellatione*.’ De voorbeelden dezer straf zijn door GRIMM (*R.A.*, 171) verzameld; de woorden van laatstgenoemden schrijver zullen wij te minder overnemen, naardien zij door WESTERHOFF letterlijk zijn medegedeeld. Alleen is de plaats uit den *Sachsenspiegel* bij dezen niet geheel juist afgedrukt. ‘Tvene besmen’ (zoo lezen wij daar, B. III, Art. XLV, § 9) ‘vnde en *schere* is der bute, die ire recht mit düve oder mit roue oder mit anderen dingen verwerken.’ *Sachsensp.* ed. HOMEYER, *Berl.* 1827, p. 149.

Eene belangrijke vraag blijft ons ter beantwoording over; WESTERHOFF heeft haar onaangeroerd gelaten. Tot welke eeuw moeten de in *Groningerland* gevondene *scharen*, zoo ze werkelijk tot het door WESTERHOFF bedoelde einde zijn gebezigd ge weest, worden teruggebragt? Tot de tijden van TACITUS, toen de bedrogene echtgenoot zich wreekte op de trouwelooze gade, door haar hoofdsieraad te schenden? Of tot de eeuw van HENDRIK DEN VIERDEN, toen deze zich voor GREGORIUS DEN ZEVENDEN moest vernederen? Ik geloof, dat men den ouderdom dier werktuigen niet hooger dan tot de vijftiende eeuw *behoeft* terug te brengen. Ook toen waren de genoemde straffen nog algemeen in zwang. Uit een edict van 7 October, 1546, hetwelk het loon des scherpregters bepaalt, ziet men, wat deze profiteren zal voor het verbranden, voor het verdrinken, voor het levend begraven, voor het ophangen, onthalzen, en zoo voorts; wat hem alverder toekomt voor het geeselen, het afkappen der vuist, het afsnijden van ooren, het doorsteken der tong; voor het brandmerken, *het afsnijden van het haar*, en dergelijke executiën. Zie CANNAERT, *Bijdr. tot het oude Strafregt in België* (2de dr.) 6. Vgl. ald. 85.

Evenwel wil ik met deze geheele bijdrage tot opheldering der Germaansche regtsoudheden geenszins te kennen gegeven hebben, dat ook mijns inziens de groote Groninger scharen tot het aangewezen einde moeten zijn gebruikt. Wie beslist, welke grootte de Friesche huisvrouw of de Bataafsche schaapherder voor haar meest gebruikelijk werktuig het doelmatigst geoordeeld hebben? Daar is zoo veel reusachtigs in de overleveringen, zoowel als in de overblijfselen des voorgeslachts, waarop de verfijnde nakomeling met verbazing ziet, zonder dat hij den

zin aller gedachten of het gebruik, aller voorwerpen weet te verklaren.

3.

Belangrijk vooral is de aanteekening van Dr. WESTERHOFF over het Germaansch vaatwerk, of de urnen, *Aanteek.* 18, bl. 9. Te regt merkt hij op, dat, bij al het gewigtige, nopens dit onderwerp in veelvuldige geschriften medegedeeld, het nog steeds hapert aan eene goede en duidelijke karakterisering der stof, waaruit het verschillende oud-Germaansche vaatwerk vervaardigd is geworden. De stof der urnen en scherven, in de provincie Groningen gevonden, en door WESTERHOFF gezien, brengt deze tot vijf soorten:

1°. Aardewerk, uit ongemalene grove klei, vermengd met gehakt hooi, kaf of paardendrek;
2°. Aardewerk, vervaardigd uit grove ongemalen klei, zonder eenige vermenging;
3°. Aardewerk, vervaardigd uit grove ongemalene klei, vermengd met kwartzand;
4°. Aardewerk, vervaardigd uit grove ongemalene klei, vermengd met glimmer;
5°. Aardewerk, vervaardigd uit grove, ongemalene klei, vermengd met gestampte mossel- en oesterschelpen.

Hij merkt hierbij op, dat de urnensoorten, sub 3 en 4 vermeld, onmogelijk op de plaats zelve kunnen zijn vervaardigd.

Het verwondert ons, dat de geleerde berigtgever hier ter plaatse volstrekt niet gewaagt van de bestanddeelen, waaruit de kleimassa is zamengesteld, en de betrekkelijke hoeveelheid van elk dier bestanddeelen; de gelukkige vereeniging van natuur- en oudheidkundige studie, die wij bij hem hoogschatten, had, dunkt ons, ZEd. eenig chemisch onderzoek gemakkelijk gemaakt. Volgens het eerste berigt aan de leden van het Duitsch genootschap te *Leipzig*, heeft de scheikundige ontbinding van eene hoeveelheid oude urnscherven de navolgende uitkomsten opgeleverd:

Zand	0.20.
Kiezelaarde	0.60.
Aluinaarde	0.125.
IJzeroxyde	0.075.

Zie *Erst. Jahresb. an der Deutschen Gesellschaft. Leipz.* 1827. De bekende oudheidkundige WILHELM daarentegen, te *Sinsheim*, geeft de volgende verhoudingen op:

Kiezelaarde	0.50.

Aluinaarde	0.20.
IJzeroxyde	0.2625.
Mangaanoxyde	0.0325.

Vgl. K. WILHELMI, *Beschreibung der Vierzehn alten Deutschen Todtenhügel* (*Heidelb.* 1830), 168.

'Het veelvuldig voorkomen' (zegt Dr. WESTERHOFF, bl. 10) 'van urnen en ander vaatwerk, waarin glimmerblaadjes, en, meer zeldzaam, gestampte schelpjes voorkomen, doet ons gelooven, dat die stof er niet toevallig, maar wel met opzet, en wel om den zamenhang en de vastheid van het vaatwerk daardoor te bevorderen, bijgemengd zal zijn geworden.' Opvallend is de overeenkomst van deze opmerking des schrijvers met die van KLEMM (*Germ. Alterthumskunde*, 168, 169), die getuigt: 'Der Umstand, dass diese Glimmerblättchen so gar häufig vorkommen, berechtigt wohl zu der Annahme, dass sie mit Absicht der Thonmasse beigemischt wurden, und ein nothwendiger Bestandtheil derselben waren. Vielleicht glaubte man dem Thone eine grössere Festigkeit durch diese Beimischung zu geben.' Voor het overige zijn ook de aanhalingen des schrijvers noch volledig, noch volkomen juist; het boek *von den Urnen der alten Deutschen und Nordischen Völker* is niet door J.G. MULLER, maar door J.H. MULLER geschreven, en niet in 1736, maar in 1756 uitgegeven. Beide deze drukfouten zijn ook bij KLEMM, *Germ. Alt.*, 161, ingeslopen.

4.

Wijders wordt ons door WESTERHOFF (Aanteek. 33, blz. 25) medegedeeld, dat men van tijd tot tijd op verschillende plaatsen, onder andere ook te *Warfum*, in den ouden dijk, paardenhoefijzers van een vreemd en oud maaksel heeft gevonden. Men heeft gemeend, dat hieruit het besluit moet worden opgemaakt, dat het leggen van dien dijk tot geene zeer hooge oudheid zou kunnen gezegd worden op te klimmen, vermits de uitvinding van het hoefbeslag niet tot de grijze oudheid zou behooren gebragt te worden. De schrijver bestrijdt laatstgenoemde stelling, en geeft als daadzaak op, 'dat men meermalen op verschillende plaatsen in oud-Germaansche graven paardenhoefijzers heeft aangetroffen.' Gaarne hadden wij deze mededeeling door voorbeelden bevestigd gezien, juist omdat zij onzes oordeels zeldzaam zijn, en hem daarentegen willig de deels onjuiste aanhaling van eenige boeken en tijdschriften geschonken. ALBERTI's *Variscia* staat niet te mijner beschikking; maar het voorbeeld, door ARNKIEL vermeld, is merkwaardig. Deze ver-

haalt (*Cimbr. Heydenbegräbn.*, 164), dat in 1694, volgens de opgave van RUSTORFF, in het Ambt *Kiel*, in een graf een hoefijzer werd gevonden, waaruit de oudheidkenner de gevolgtrekking afleidde, dat in het bedoelde graf hetzij een hoefsmid, hetzij een ruiter met zijn paard ter aarde was besteld. Eene afbeelding van dat hoefbeslag is door ARNKIEL bij zijn werk gevoegd, en deze komt vrij wel met onze thans nog in gebruik zijnde hoefijzers overeen, althans meer dan met de beschrijving, die KLEMM (*Germ. Alterth.*, Dresd., 1836, 134) van andere soortgelijke overblijfselen geeft.

Een ander hoefijzer werd met een mes en een spoor, bij *Gündelbach* in *Baden*, in eenen grafheuvel ontdekt. Zie WILHELMI, *Siebentes Jahresb. a.d. Sinzheimer Gesellschaft*, 52. De ontdekking was belangrijk, want zij bewijst ons, dat de Germanen langzamerhand die voorwerpen van de Romeinen overnamen, van welker nut zij allengskens overtuigd werden; en terwijl CAESAR (*Bell. Gall.*, IV, 2) van de Sueven getuigt: *neque eorum moribus turpius quicquam aut inertius habetur, quam ephippiis uti*, leert ons de straks gemelde ontdekking, dat later zadels, sporen, en hoefijzers ook bij de Duitsche volksstammen in zwang zijn geraakt(*). Evenzoo zijn in 1842 en later, bij de bekende opdelvingen te *Wijk bij Duurstede*, twee hoefijzers, twee gebrokene roskammen van ijzer, zestien stuks ijzeren sporen en één koperen spoor opgegraven, mitsgaders drie stijgbeugels, waaromtrent Dr. JANSSEN verslag heeft gedaan in zijne *Oudheidkundige Mededeelingen*, I, 24. Eindelijk is in 1839 te *Prachting*, in de gemeente *Ebensfeld* (*Beijeren*), met eenige andere voorwerpen, een hoefijzer ontdekt. Vgl. *Dritt. Bericht über das Bestehen und Wirken des historischen Vereins zu* BAMBERG (1840), 66, N°. 31.

Al deze voorbeelden kunnen ter bevestiging van de oudheid des gebruiks van hoefbeslag worden gevoegd bij het eene, waarop ons WESTERHOFF wijst: ‘het vinden van een paardenhoefijzer in het graf van koning CHILDERIK, hetwelk men in het jaar

(*) Oude *sporen* zijn meermalen in *Nederland* opgedolven. Twee werden er op *Texel*, een bij *Wijk bij Duurstede*, twee in de provincie *Groningen* zelve, opgegraven; beide laatste werden in eenen grafheuvel te *Termunterzijl* gevonden. Vgl. WESTENDORP, *Antiquiteiten*, 1, 8, 9, 54. Beide zijn tetevens in dit werk afgebeeld. Vgl. verder VAN CUYCK, *Beschrijving van eenige Oudheden*, gevonden in een' tumulus op het eiland *Texel* (Amsterd., 1780), 5, 17. JANSSEN, *Oudheidkundige Mededeelingen*, I. 24. *Gedenkteekenen der Germanen*, 146.

1653 te *Doornik* ontdekte, en welke koning in het jaar 481 overleed.' Deze mededeeling was mij te verrassender, naar mate andere schrijvers, die de ontdekking van 27 Mei, 1653, breedvoerig beschreven, wel van ijzeren en stalen werktuigen en wapenen, wel van gebit en beenderen van paarden, doch geenszins van hoefijzers gewag maken. Eene naauwkeurige aanhaling uit de mij ontbrekende *Anastasis* van CHIFFLET ware daarom niet onwelkom geweest. Nog eene bedenking. Is het door WESTERHOFF bedoelde graf wel dat van koning CHILDERIK, die in 481 overleed? Mij dunkt, dat sommige Fransche schrijvers het tegenbewijs al vrij sterk geleverd hebben, en betoogd, dat men hier aan eenen CHILDERIK behoort te denken, die de zoon van CHLOTARIUS I en INGONDE was, en veel later leefde. En juist hierop komt het aan, als men uit den leeftijd des begravenen tot den ouderdom der in het graf gevondene voorwerpen wil besluiten.

Men lette eindelijk op de gemakkelijke wijze, waarop oudheidkundigen zich somtijds bewijzen voor hunne stellingen verschaffen, en gevolgtrekkingen uit hunne bevindingen afleiden. LEGENDRE betoogde, dat de in het graf van CHILDERIK gevondene voorwerpen bewezen, dat men hier niet aan CHILDERIK I mag denken, *omdat die voorwerpen in zijne eeuw nog niet in gebruik waren*. WESTERHOFF besluit tot de oudheid van het gebruik van zoodanig voorwerp zelf, omdat het in eene tombe uit de vijfde eeuw gevonden is. Het ware dwaas te beslissen, wien van beide men op 't ingeslagen voetspoor te volgen hebbe; maar het voorbeeld leert behoedzaamheid en noopt tot kritische zorg.

5.

In den aanhef der veertiende Aanteekening op WESTERHOFF's Verhandeling, berigt ons de geleerde Schrijver, dat hij, ge meenschappelijk met den Groningschen geneesheer, Dr. G. ACKER STRATINGH, een opzettelijk onderzoek der Groninger *Wierden* heeft bewerkstelligd, en wij verheugen ons met Dr. JANSSEN (*Oudheidk. Mededeel.*, III, 313), dat welligt de resultaten van dat onderzoek eerlang door den druk algemeen bekend zullen worden gemaakt. Inmiddels heeft onze schrijver in dezelfde *Aanteek.*, bl. 63, (76) ons op de vermoedelijke beduidenis der ongetwijfeld met *wierd* verwante woorden *weer, wara, were*, gewezen, en zich met het gevoelen van onzen voortreffelijken TEN KATE vereenigd, die al de beteekenissen afleidt uit dezelfde bron of grondbeteekenis, in *waren, weren* of be-

schermen, verdedigen gelegen. Wij juichen op dit punt den heer WESTERHOFF gaarne toe, en nemen deze gelegenheid te baat, om op de verschillende gevoelens opmerkzaam te maken, die in den laatsten tijd ten onzent over den zin der oude woorden *ward, wierd, woerd* zijn ontvouwd geworden. Zij kunnen, mijns inziens, tot een drietal worden teruggebragt:

1°. De beteekenis van *begraafplaats*.

2°. De beteekenis van *bebouwde* of *beplante akker*.

3°. De beteekenis van *beschutte plaats*.

I. Dat *woerd* (gelijk de heer JANSSEN, *Oudheidk. Mededeel.*, III, 218, te regt opmerkt, onmiskenbaar verwant met het Groningsche *wierd*) eene *begraafplaats* zou beteekenen, is, voor zooverre mij bekend is, voor het eerst ontwikkeld door D^{s}. HELDRING, in zijn stukje, getiteld: *Ontdekking van eenige Romeinsche en Bataafsche Oudheden*, opgenomen in NIJHOFF's *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, D. III, bl. 70-79. De gronden, door den schrijver aangevoerd, zijn echter meer getrokken uit de plaatselijke gesteldheid der door hem bezochte *woerden*, dan wel rustende op eenig streng grammatikaal en historisch onderzoek; ja, hij verheelt niet, dat eene taalkundige opmerking van onzen grooten BILDERDIJK, tegen de door hem gewonnen uitkomsten aandruischt. Later heeft hij zijn gevoelen eenigermate gewijzigd, en het *Besluit* zijner *Wandelingen tot opsporing van Romeinsche en Bataafsche Oudheden, Legenden, enz.* (Amst., 1830,) bl. 84, komt hierop neder: De *woerden* waren de hoogste punten der *Betuwe*, de oude terpen, of hoe zij dan ook genaamd werden, waar die volken, die hier woonden, vóór de *Betuwe* met dijken omgeven was, hunne woonplaats vestigden, waar zij de overstroomingen veilig konden afwachten, en hun vee en hunne have voor den watersnood bewaard bleven. De meeste dezer *woerden* waren tevens *begraafplaatsen*.

Een' anderen weg, om te bewijzen, dat de *woerden* oude begraafplaatsen waren, heeft Dr. HERMANS in zijn Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie *Noord-Braband* ingeslagen, dien der taalkunde. In een afzonderlijk opstel, getiteld: *Etymologie van het woord* WOERD, geeft hij te kennen, dat, na eenig onderzoek, het hem weldra duidelijk (?) werd, dat *woerd* moet te zamengesteld zijn met *wa* of *we* en *oerd. Oerd* zal, volgens SCHILTER (*Gloss.* 650), hetzelfde zijn als ons *oird*; rest dus nog de verklaring van de eerste sylbe; want dat *wa-oerd*, of *we-ord*, te zamengetrokken, is in *woerd*, zal (zoo zegt HER-

MANS) wel geen betoog behoeven. Ik durf stoutelijk beweren (zoo vervolgt deze schrijver, bl. 344), dat *wa* dood, en *waoerd* doodenoord, plaats der dooden, beduidt. Deze verklaring steunt op het verhaal van LE FRANCQ VAN BERKHEY, die getuigde, dat te zijnen tijde het in *Rijnland* nog gebruikelijk was, dat, na het overlijden eens inwoners, twee of meer der naaste geburen in het sterf huis verzocht werden, om bij het lijk te blijven, dat te ontkleeden en te reinigen, en het doodskleed (*wa-kleed*) aan te trekken, terwijl de geburen zelve *wa-geburen* of *waburen* heetten(*). Dit *wa* houdt HERMANS voor synoniem met *wal*, dat in ettelijke middeleeuwsche oorkonden *dood, lijk* beteekent. Dan dit gevoelen van den verdienstelijken schrijver is reeds door Dr. JANSSEN wederlegd geworden op eene wijze, die het ons overtollig maakt, hetzelve nader te bestrijden. Vgl. JANSSEN, *Oudheidk. Mededeel.*, III, 214-216.

De laatste voorstander van hetzelfde gevoelen is de heer BUDDINGH, die in zijne *Verhandeling over het Westland*, ter opheldering der *Loo-en, Woerden* en *Hoven* (Leyd., 1844), het woord *woerd* insgelijks door dooden-akker vertolkt. Zijne gronden kan men de taalkundig-mythische noemen. De schikgodinnen in de Noordsche Mythologie (zoo zegt hij) zijn drie in getal, met name *Urdr*, die over het verledene, *Verdandi*, die over het tegenwoordige, en *Skulda*, die over de toekomst beschikt. De eerste dier godinnen nu, de Scandinavische *Urdr*, met wie wij hier voornamelijk te doen hebben, heette bij de Germanen *Wurth*, bij ons *Woerd*, elders *Weurt, Wierd, Waard, Werd*, en is de schikgodinne des doods, en de *woerdlanden* of akkers zijn diensvolgens de heilige doodenakkers, waarin het stof *onzer Batavische voorouders* (?) rust. Zie *Verhand.*, 18. Wij laten ditmaal des schrijvers onbepaalde omschrijving der Nornen in hare waarde; maar vragen alleen, hoe hij bewijst, dat de *Urdr* der Scandinaviërs bij ons *Woerd* heette? en hoe wijders de naam van het mythische wezen op de plaats werd overgebragt? Wij hebben vruchteloos naar eene enkele plaats in de middeleeuwsche stukken gezocht, waarin de *Wurdt* niet als persoon, maar als oord, b.v. als grafplaats, zou kunnen zijn gebezigd. Sla den *Beowulf* en andere Angelsaksische gedenkstukken op, nergens zult gij *Vyrd* in eene andere beteekenis zien gebruikt, dan als *noodlot, schikgodin, godin des doods*.

(*) Zie LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlijke Historie van Holland*, III, 4, 1831.

Zie GRIMM, *Deutsche Mythol.*, 2te *Ausg.*, I, 377. De heer BUDDINGH, eenmaal eene stelling als bewezen aangenomen hebbende, is gewoonlijk niet karig in het maken van gevolgtrekkingen, en daaraan hebben wij dan ook nu een verbazend aantal dooden-akkers in ons vaderland te danken. Behalve toch de *woerd*-plaatsen, door D^{s}. HELDRING in de *Overbetuwe* ontdekt en bezocht - behalve die, welke BUDDINGH zelf op zijne wandelingen door het *Westland* leerde kennen - behalve vele plaatsnamen, die hij hier en daar ter loops tot de *Woerden* terugbrengt, teekent hij op alleen in de provincie *Groningen: Adu-* of *Adewert, Sauwert, Garnwert, Dorkwert, Doornweert, Stitswert, Usquert, Westerwytwert, Uitwierda, Jukwert, Solwert, Westwert, Opwierda, Witwierda, Dytwert, Tjerkwert, Raswert, Holwierda, Wierdum*. En zoo gaat hij al de provinciën door, alle schier even rijk in plaatselijke namen, die de schrijver tot ondersteuning zijner meening dienstbaar acht.

Het zij verre van ons, dat wij de waarde van BUDDINGH's verdienstelijk werk, om den eenigzins verwarden vorm en ettelijke gezochte stellingen, zouden willen verkleinen; maar bejammeren moeten wij het, dat hij elke dier stellingen door bijna iederen hem voorkomenden naam ziet bevestigd. De *Vuursche* komt nu van *Urdr*, en een *weerwolf* is een *woerdwolf*, terwijl *Voorthuizen* oorspronkelijk *Woerdhuizen* moet geweest zijn. En wat is *Doodenweert*? Gelijk HERMANS beweerde, dat *wa* in *wakleed* geen *kleed* kan beduiden, omdat het woord zelf alsdan eene tautologie zou bevatten, vragen wij BUDDINGH, en wie in zijn gevoelen deelen, af, of uit den naam der laatstgemelde plaats, zoo men hunne meening volgt, de dubbele uitdrukking van hetzelfde denkbeeld kan worden weggecijferd?

II. Tot het gevoelen, dat men door *woerden* beplante of bebouwde akkers te verstaan hebbe, die als hoven of hofsteden der vroegere bewoneren des lands te beschouwen waren, heeft het eerst aanleiding gegeven onze groote BILDERDIJK, die (*Geslachtslijst der Nederduitsche Naamwoorden*, III, 271) als oorspronkelijke beteekenis van *woert, worte, horte*, beplanting, plantsoen of hof aannam. Later is dit gevoelen meer ontwikkeld door Dr. JANSSEN, die met zijne gewone belezenheid ettelijke plaatsen uit Germaansche oorkonden met de Hollandsche uitdrukking in verband bragt en vergeleek, waaruit onbetwistbaar blijkt, dat *word, woerd*, meermalen verwisseld of gelijkgesteld wordt met *hovestad, area*. Zie *Oudheidk. Mededeel.*, III, 217. Juist de onmiskenbare verwantschap van dit

woerd met het Groningsche *wierd* geeft Dr. JANSSEN aanleiding, om het door hem geuite en door ons hier medegedeelde gevoelen meest aannemelijk te achten. '*Wierden* namelijk, (zoo zegt de schrijver, t.a.p., III, 218) zijn in *Groningen*, volgens berigten van wel onderrigte en kundige navorschers, zoodanige terpen, die bij ontgravingen bewijzen opleveren van overoude bewoning door menschen. Men vond in dezelve, namelijk, houtskolen, stroo, bewerkt hout, potscherven, kleedingstukken, beenderen van menschen en dieren, enz.; volgens WESTERHOFF en STRATINGH, *Nat. Hist. der prov. Groningen*, p. 52. Een gelijksoortig bewijs leverden de *woerden* op. Het waren overblijfselen, zoowel van oud-Germaansch als van Romeinsch karakter; sommige der voorwerpen in Groningsche *wierden* gevonden, en door mij met die der *wierden* vergeleken, kwamen bijzonder overeen.'

Wij zijn het met den geëerden schrijver der aangehaalde woorden volkomen eens, dat *woerd* en *wierd* woorden zijn van gelijken oorsprong en verwantschapte beteekenis; ja, zouden bijna durven beweren, dat men op verschillende plaatsen door beide hetzelfde denkbeeld uitdrukte. Maar het komt mij evenmin twijfelachtig voor, dat aan beide geene andere beteekenis gehecht werd dan die van *beschutte plaats*.

III. Alle verwantschap van *woerd* (te meer nog van *wierd*) met *horte, hortus, tuin, akker*, met *ord, ort, oord*, meen ik (het zij met bescheiden' eerbied voor het gevoelen van andersdenkenden gezegd) evenzeer te mogen verwerpen, als die met *Vurd, Urdr*, als de afleiding van *wa* en *ort*. De eenige aannemelijke verklaring der bedoelde uitdrukkingen schijnt mij uit de woorden *wara, wera, weer, were*, te moeten worden ontvouwd(*). Laatstgenoemde woorden toch sluiten, in welken bijzonderen zin zij ook mogen zijn opgevat, altijd het denkbeeld van beschutten, beschermen in zich. '*Were* (zegt KILIAEN) defensio et munitio, arma et agger.' Eene vreemde combinatie, zou men op het eerste gezigt zeggen! Zoo vreemd niet, als men door *agger* niet elken akker, maar een door slooten of paalwerk afgeschut stuk land verstaat. KILIAEN vervolgt: '*Were*, Fland. *sepimentum*.' Dus eene omheining, eene afschutting. Op *werd, werder, weerd* vertolkt hij: *Insulu, et propugnaculum, septum*. Sax. *vverdt*. Zie denzelfden in v. *weer, weeren, weyren*. Let men thans op eene opmer-

(*) Zie vooral WESTERHOFF, *Aanteek.*, 63.

king van LEEMANS, die ook JANSSEN niet ontging, zoo wordt ons gevoelen, mijns inziens, nog aannemelijker. ‘Onder de naamsafleidingen (zegt LEEMANS, *Konst- en Letterbode*, 1843, N°. 46) van *woerden* kan welligt die van het Angelsaksisch *wordh* in aanmerking komen, hetwelk *land*, ook *straat* en *kust, strand, oever*, beteekent; met deze laatste beteekenissen wordt ook het Angelsaksisch *weardh, wardh*, gebruikt, hetwelk nog in de benaming der, buitendijks, aan de rivieren gelegen landen, *waarden*, is overgebleven.’ Strekt deze opmerking niet, om zoowel ons gevoelen te bevestigen, als tevens het oorspronkelijke verband in beteekenis tusschen de Groningsche *wierden* en de Hollandsche en Geldersche *waarden* in een helder daglicht te plaatsen? Waarlijk, onze groote TEN KATE zag te regt ten duidelijkste in, dat in al de reeds genoemde namen verwante woorden een grondbegrip, dat van *waren, weren* of *beschermen, verdedigen*, heerschte. *Aanleiding tot de kennis der Nederlandsche Sprake*, II, 723. De plaatsen, door WESTERHOFF (*Aanteek.*, 63, (76)) uit ettelijke schrijvers bijgebragt, zijn te treffend, dan dat wij niet bij eene enkele derzelve zouden stilstaan. In de oude Friesche wetten lezen wij: ‘Hweersoma een man bitiget, dat hier nachtes habbe faren, mit barnenda brande ende mit gliander coele, toe enis sikeris mannes huse, ende him al syn goed of baernt, deer hy haeth to hou ende to huis, oen *werrum* jefta oen *werre*, deer hi dine lichame schulde of fedaende dae siel of reeda.’ - ‘*Werrum*,’ (zeggen de uitleggers, bl. 182, §. 26) ‘is 't meervoud van *werre*, 'twelk *possessio* beteekent. Dus zoude men deze woorden letterlijk moeten overzetten *in possessionibus vel in possessione*. Maar nu is het bekend, dat *possessio* eigenlijk *bezitting* beteekenende, overdragtelijk gebruikt wordt voor *landgoed*.’ Hier, dunkt mij, is de verwantschap met *wera, wird, woerd*, duidelijk zigtbaar; *werre* is een stuk land, waarvan men elken onregtmatigen aanvaller kan *weren*, eigenaardig vertolkt door *hiem*.

Deze oorspronkelijke beteekenis van al deze zinverwante woor den laat zich in in alle oorkonden gemakkelijk terugvinden; nu eens gaf *wara, were* een' dijk, dam of waterkeering te kennen(*), dan weder eene afgeschutte plaats in een water voor de visscherij(**). De *wierden* en *woerden* waren even-

(*) DRIESSEN, *Monum. Gron. vet. aev. inedit.*, I, 47; II, 245.
(**) Ald. I, 69.

eens hooggelegene plaatsen, beschut tegen de woede van het schier ons geheele vaderland bestokende water. Daar zette de landzaat zich neder; daar zocht hij eene veilige schuilplaats voor zich en de zijnen; daar bouwde hij zijn woning; daar plaatste hij zijne haardstede; daar ook vertrouwde hij zijne afgestorvene bloedverwanten en vrienden aan den schoot der aarde toe; daar eindelijk voegde hij (om met WESTERHOFF's schoone opmerking, *Betoog*, bl. 11, te besluiten) aan den grond eene bovenste aardlaag toe, bij het rijzen der zee en der vloeden, of wel toen de zee eenen ruimeren en meer vrijen toegang tot het land verkreeg, welke dus te beschouwen is als een grootsch en luisterrijk gedenkteeken eener laatste wor steling tegen de verwoestende golven, van een moedig en krachtig voorgeslacht, gloeijende van vaderlandsliefde en uitmuntende door gehechtheid aan den dierbaren geboortegrond.

Leyden, 30 Nov., 1844.
Mr. J. DE WAL.
(*Wordt vervolgd.*)

Bijdragen tot geneeskundige staatsregeling. I^{ste}, II^{de} en III^{de} Deel. Van het I^{ste} 4 stukken, 260 bl.; van het II^{de} Deel 3 stukken, 220 bl.; van het III^{de} Deel, 1ste stuk 89 bl. Amsterdam, Johannes Müller.

Praedestinatie: Ja, ik begin er aan te gelooven, nu ik zit met de pen in de hand, om de *Bijdragen tot geneeskundige Staatsregeling* voor *de Gids* te beoordeelen. Ik, die naauwelijks lust had iets over dat onderwerp te lezen, veel minder daarover wat te schrijven, die dan ook geene letter daarover op het papier gezet heb, behalve de beoordeeling van de *Proeve tot geneeskundige Staatsregeling* van Dr. ONTIJD. Wat was de oorzaak van dien tegenzin? Was het mijn afkeer van vormen, die zich tot wetten, reglementen, ja ook tot staatsregeling, zelfs in het geneeskundige, uitstrekt? Was het het besef, dat hier voor menschen, en naar menschenkarakters moest worden gedacht en geschreven; de overtuiging, dat er geene voorschriften, kaarten of wegwijzers helpen voor een' blinde, ten zij men zelf de magt hebbe, zijne schreden te sturen, en hem altijd op zijde blijve? Was het de overtuiging, dat er geestkracht en goede

wil ontbreekt bij onze mannen, die alles op het touw behoorden te zetten, die voor de uitvoering der wetten moesten waken, om op den duur hare zuiverheid en kracht te behouden? Dat het dus vergeefsche arbeid wezen zoude? Welligt het een en het ander.

Waar men de wetten der natuur, hetzij in het zieke, het zij in het gezonde ligchaam opspoort; waar men algemeene natuurwetten bestudeert; waar men zieken oprigt, het leven redt, of rekt, daar is ten minste iets gedaan; daar gaat men om met de natuur, en daar vindt een juist bestierd werk meerendeels gunstige gevolgen; tevredenheid en zelfvoldoening zijn de vruchten, die worden ingeoogst. Maar hier, welk een ondankbaar veld! het zaad valt óf op eene steenrots, den hardnekkigen wil der voorstanders van het bestaande; óf op eenen zandgrond, de zwakgeestigheid der hoofdambtenaren; óf wordt door de zon, de brandende, verschroeijende zon, van het egoïsme uitgedroogd, of door de vogelen, de intriguanten (dat toch eigenlijk roofvogels zijn, stelende, langs slinksche wegen, en door behendigheid, wat hun van regtswege niet toekomt) opgeslikt.

Praedestinatie: ik begin er aan te gelooven, nu ik, ondanks dat alles, met de pen in de hand zit, om de *Bijdragen tot geneeskundige Staatsregeling* te beoordeelen. Zij waren mij reeds overlang met dat doel toegezonden, en ik liet ze lang liggen, en ik dacht nu, dat het te laat was. Daar ontvang ik eene aanmaning, eene tweede aanmaning, en ik zoek ze bijeen, zie ze in, zie ze door, en zet mij neder ter beoordeeling, *quand même*.

En nu, wie zal er wat goeds van verwachten, na deze inleiding! Dat zij zoo het wil, ik ben nu overtuigd, dat ik door deze beoordeeling mijne bestemming volg, en dat inspireert alvast. Wie weet, door welken geest ik onder het lezen en stellen nog word aangeblazen! Welaan dan; maar eerst het harnas aangegespt, want ik heb met kampvechters te doen.

‘Terwijl ons eene nieuwe wet en nieuwe bepalingen wachten (ja wachten, wij wachten nog altijd!), is het van belang, de bestaande en hare gebreken te kennen,’ zoo begint Dr. VAN GEUNS zijn' *Blik op onze tegenwoordige geneeskundige Staatsregeling*, het eerste opstel in dit tijdschrift. Hij vindt het raadzaam, om bedenkingen en aanwijzingen van gebreken tijdig te doen, voordat de reeds gemaakte nieuwe wet die nutteloos en te laat noeme. ‘En zou het dan ongepast zijn,’ zegt hij, ‘dat men de gebreken opmerkt, en er zich over verklaart? Zoude het ongepast zijn, dat men door het openbaar maken

der misbruiken, die ieder in zijne bijzondere betrekking heeft leeren kennen, tot eene grondige herziening der wet medewerkt? Zoude het ongepast zijn, dat men die gebreken en misbruiken nader tracht te ontleden, en de eigenlijke bron van het kwaad tracht op te sporen? Zoude het ongepast zijn, op het tijdstip, dat over de algemeene belangen van den stand der geneeskundigen beslist zal worden, in zijne eigene zaken zijne stem te doen hooren, zijne wenschen te doen vernemen, en waar men met goede gronden dezen of genen maatregel kan aandringen, dit met nadruk te doen? Zoude het ongepast zijn, de aandacht op deze zaak algemeen levendig te maken, en door eenen bezadigden strijd de waarde der verschillende meeningen ter toetse te brengen?'

En de voorrede zegt:

De innige overtuiging, dat aan den gebrekkigen toestand der geneeskundige aangelegenheden in ons land alleen door openbare mededeeling van de gebreken, en door een streng onderzoek naar de oorzaken een einde kan komen, gaf aanleiding tot het plan van dit tijdschrift. De wensch, om het tegenwoordige tijdstip ten nutte te maken tot verbetering, deed dit plan tot uitvoering rijpen.

Gepast voorzeker, dat mannen, in de kracht des levens, en toegerust met geoefende intellectuële vermogens, wien de zaak aangaat, omdat het hun eigen vak is, daarover openlijk hunne meening uiten. Ja, het is zelfs dankens waard, dat deze geneeskundigen genoeg belang stelden in het algemeene welzijn, dat zij zich de moeite gaven, zich bekend te maken met alle détails van de verordeningen, en van derzelver toepassing; dat zij den moed en de roudborstigheid bezaten, de gebreken, de misbruiken aan te wijzen; dat zij de kracht bezaten, dit met nadruk en openlijk te doen; dat zij edel genoeg waren het goede te willen, zonder aanzien van persoon. Zal men zeggen, dat zij zich zelve bedoeld hebben, dat zij zich wilden *pousseren*, zich reputatie, zich eene carriére, eene protectie van het gouvernement wilden verschaffen? Dan moet ik vragen: wie is er zoo dom, dat hij niet ontdekt, dat men in ons land zich op zoodanige wijze niet pousseert? zou men van hen niet mogen vooronderstellen, dat zij die ontdekking al overlang gedaan hebben? Neen, dan hadden zij beter gedaan, dood stil te zwijgen, en de neef, of schoonzoon, of schoonbroeder, of vriend (d.i. de bewonderaar en jaknikker) van een' of ander' persoon van invloed te worden.

Men schijnt ten onzent bang te zijn voor menschen, die eene opinie hebben, die haar met kracht en rondborstigheid durven mededeelen aan het publiek, en men schijnt hen voor gevaarlijk te houden, wanneer die opinie strijdt tegen de bestaande orde van zaken. Is er dan zoo veel heils in die zalige rust gelegen; ziet men ten onzent niet genoeg menschen, die zich zelve en anderen vervelen; is die rust niet de oorzaak van demoralisatie, van zwakheid van karakter, zwakheid van ligchaam en geest? Zijn de bij ons bestaande, en hier in deze *Bijdragen tot geneeskundige Staatsregeling*, opengelegde en gegispte gebreken niet grootstendeels gevolgen van die zucht naar rust, van die loomheid, flaauwheid en onverschilligheid, die bij onze natie maar al te veel wordt opgemerkt? Maar zij waren bitter en scherp, hard, ja hard waren zij hier en daar; maar is het niet noodig, wat hard te schudden, om sommigen wakker te maken? En zijn die slapende nu wel eens ontwaakt? Is het niet moeijelijk, in dien koelen en kalmen toon te blijven, als men onder het behandelen der onderwerpen, van hun belang doordrongen, over de misbruiken verontwaardigd wordt? Juist die hardheid, welke hier en daar niet te ontkennen valt, bewijst voor de opregtheid van de gevoelens. Men zal toch hier geen' doucereusen toon verwacht hebben; toch geene komplimenteuse omzigtigheid voor personen, welke den glimlach op den mond, en de spijt in het hart heeft, en die altijd, en met grond, wantrouwen inboezemt; dit is de houding van een' slaaf; de andere is de houding van den vrijen man.

Het eerste opstel, gelijk wij zeiden, is van Dr. VAN GEUNS, *over geneeskundige Commissiën*. Hij deelt de bepalingen mede, waardoor men de roeping der commissiën van geneeskundig onderzoek en toevoorzigt, zoowel als hare betrekking tot den Staat, kan leeren kennen, en vermeldt daarna de wijze, hoedanig de verkiezing der leden van deze commissiën geschiedt. Hierin vindt de schrijver eene geleidelijke orde voor zijn onderzoek, hoedanig zij gewerkt hebben; welke plaats zij bekleeden; welke de resultaten geweest zijn, die daaruit voor de regeling der geneeskundige aangelegenheden voortgekomen zijn; zoo komt hij er toe, om de oorzaken der gebreken in onze geneeskundige staatsregeling bij de bron op te sporen, en er de naaste gevolgtrekkingen uit af te leiden, ten einde tot eene betere orde van zaken te komen.

Het geheele stuk is behandeld met de bekende bedaardheid, zaakkennis en helderheid, welke in de meeste stukken van des schrijvers hand doorstralen.

Wij vinden hier, onder andere, aangetoond, dat de commissiën hare roeping niet begrepen hebben; dat zij zich geene rekenschap hebben afgevraagd van het standpunt, waarop zij geplaatst waren, en zich daardoor, van het eerste oogenblik af, vernederd hebben.

Het eerste gedeelte van dit stuk eindigt, op bl. 17, met het besluit, dat de provinciale commissiën, als vertegenwoordigende ligchamen voor de belangen der geneeskunde bij den staat, aan hare roeping niet voldaan hebben, en daardoor haren invloed bij de regering, hare achting bij het publiek verloren hebben; dat het haar pligt was, op de verwijdering aan te dringen der hindernissen, waardoor zij in die roeping belemmerd werden.

In het tweede gedeelte vinden wij onderzocht: 1°. Hoedanig deze commissiën het geneeskundig toezigt uitgeoefend hebben. 2°. Wat men aan haar te danken hebbe aangaande de kennis van den algemeenen gezondheidstoestand, en de verschillende endemische en epidemische ziekten. 3°. Hoedanig zij zich van de taak der examina gekweten hebben.

Het toevoorzigt der commissiën strekt zich uit over vier zaken: 1°. Al wat tot de uitoefening der geneeskunde behoort. 2°. De geneeskundige armenverpleging. 3°. De handhaving van den gezondheidstoestand der ingezetenen. 4°. Het geneeskundig onderwijs. Op niet één dezer punten levert het onderzoek resultaten, waardoor de pligtsbetrachting der commissiën blijkt; in tegendeel scheen het lidmaatschap van zoodanige commissie een vrijbrief, om zelf de wet naar willekeur te overtreden; den vrienden vrijheid voor misbruiken toe te staan; den vijanden vervolging en belemmeringen in den weg te zetten. Kortom, de magt diende dezen lieden, waartoe zij iederen ongeschikte dient, om willekeur en onregt en geweld te doen zegevieren. Dat kan men hier omstandig aangetoond vinden, terwijl de exempla odiosa, uit beleefdheid, door den schrijver worden voorbijgegaan.

Wat heeft men, 2°. der commissiën te danken aangaande de kennis van den algemeenen gezondheidstoestand, en de verschillende endemische en epidemische ziekten? Niets dan het machinale werk, dat de wet hier voorschreef.

Maar was er meer te wachten? Daartoe behoort veel; daartoe behoort een algemeene blik, natuurphilosophie, in den omvattenden zin van het woord; en wilt gij die zoeken bij de gewone receptschrijvers; of bij meesters, die in hunne jeugd bij eenen chirurgijn in de leer en op den winkel gedaan, hunne roem-

rijke loopbaan met lapzalven begonnen, van physische wetenschappen niets kennen, en door hunne protecteurs, soms om zeer geheime, en niet zeer loffelijke redenen, tot leden van commissiën gemaakt, zich zelve in den spiegel zien, als zij een examen zullen gaan afnemen, en maar niet begrijpen kunnen, hoe zij zoo ver in de geleerdheid gevorderd zijn. Neen, als Dr. V. GEUNS van hen in het moeijelijkste punt der wetenschap opheldering verlangt, dan verlangt hij te veel van de commissiën.

3°. wordt onderzocht, hoe de commissiën zich van de taak der examina gekweten hebben. Wordt het met grond afgekeurd, dat de docenten hunne eigene leerlingen examineren, dat hoogleeraren de studiosi alleen examineren, hoeveel erger moet het zijn, waar de jongeling bij den chirurgijn, of apotheker, of med. doctor les neemt, die hem examineren moet, om zeker te zijn, dat hij een welslagend examen doet, waar andere niet, of moeijelijk worden toegelaten! Daarbij komt dan nog de ongeschiktheid van vele leden der commissiën, om examina af te nemen.

Blijkt uit een en ander, hoe slecht de commissiën zich van hare taak gekweten hebben, hoe weinig zij daarvoor berekend waren, als redenen tot het ontstaan van zoodanigen ellendigen en beklagelijken toestand vinden wij opgegeven: 1°. het gemis van een algemeen bestuur van geneeskundige zaken; 2°. te veel bezigheden; 3°. geene contrôle of toezigt over die commissiën; geene publiciteit.

Hierbij willen wij, ten vierde, nog voegen de fout, dat het ligchamen, d.i. vereenigingen van personen, zijn, terwijl het één persoon moest zijn, die én voor het publiek, én voor den staat, én voor de provinciale besturen verantwoordelijk was; dat de examina nimmer aan deze ligchamen behoorden te worden toevertrouwd, terwijl wij het door de minderheid in het *Rapport* voorgestelde, en door Dr. HEIJE, in zijn *Archief*, nader uiteengezette, staatsexamen geheel op die wijze, als hij het daar verlangt, aanbevelen, als den eenigen weg tot goede resultaten voor het verkrijgen van geneeskundigen van gelijken rang en gelijke kennis. Mogt de regering, bij hare nieuwe Staatsregeling, de gegenoemde, in het *Archief* gedeponeerde, commentatie van het rapport der minderheid niet voorbijzien! Deze zal haar, zoo wij meenen, op den besten weg voeren tot wezenlijke en duurzame verbetering.

'Wordt vervolgd' vinden wij aan het einde van dit stuk beloofd; echter is tot nog toe aan deze belofte niet voldaan.

De handhaving der geneeskundige wetten in Nederland is het tweede opstel; de auteur is de Hoogl. G.J. MULDER, te *Utrecht*. De schrijver herinnert het publiek, hoe slecht die handhaving geschiedde, en wijst eene eerste bron van dat gebrek aan; hier daagt hij den raad-advijseur voor zijne regtbank, neen, voor de regtbank van de instructie voor commissarissen tot de zaken van geneeskunde bij het ministerie van binnenlandsche zaken, vastgesteld bij koninklijk besluit van 23 Nov., 1816.

Deze instructie, welke hier wordt medegedeeld, is zoo omvattend, dat de Hoogl. met regt de taak wat zwaar acht voor één' persoon, en de meening uit, dat de werkzaamheden, in de instructie vermeld, oorspronkelijk voor meerdere personen bestemd waren. En toch verschillen wij hierin van den Hoogl. in gevoelen. Voor alles van dien aard, voor alle oppertoezigt, achten wij één' persoon, maar *één' verantwoordelijken* persoon, voldoende, beter zelfs dan eene corporatie; maar die ééne persoon zij verantwoordelijk, *én* aan het publiek, *én* aan den staat. Immers die ééne persoon kan zich hulp verschaffen op alle mogelijke wijzen. Corporatiën delibereren in het oneindige, verzwakken, doordat de leden op elkander steunen, of zich wederkeerig concessiën doen. Men zij in de eerste plaats met kennis, met goede hersens, goeden wil en talent voorzien - andere menschen passen niet op hooge plaatsen - dan sta men alleen tegenover het publiek, en onder toezigt van den staat: die positie houdt wakker, en geeft daardoor kracht; de eer van het daargestelde goede, de schande van het ingeslopene kwade, alles strekt ten prikkel voor den alléénstaande, die van alles alleen het voor- of het nadeel heeft.

Het is eene andere vraag, die nu door den schrijver wordt behandeld: of die eenige man, die aan het ministerie van binnenlandsche zaken belast was met de handhaving der geneeskundige wetten, gedaan heeft wat hij konde? En hier zegt de schrijver, dat vele wetten naauwelijks klanken waren. ‘Wie der regeringspersonen,’ zegt hij, ‘nam eenige kennis aan het medisch onderwijs, aan de hooge- of klinische scholen gegeven? Wie hunner was overtuigd, dat de examina goed werden afgenomen? Wie zorgde, dat er altijd kundige menschen in de provinciale en stedelijke commissiën plaats namen? Wie was anders, dan door Rapporten, bekend met al wat er, geneeskundig en niet geneeskundig, in het land voorviel? Wie zorgde voor de goede handhaving der geneeskundige policie?’

Voor het staatsexamen is een *ligchaam* noodig; dat ligchaam

met zijne af- en aantredende leden zij het hoogste ressort in de geneeskundige zaken; onder dit hoogste ressort staat de oppertoeziener van geneeskundige zaken, de raad-advijseur, of hoe gij hem noemen wilt; hij wordt goed bezoldigd, en heeft geene andere bezigheid hoegenaamd, dan het oppertoezigt over de kantons- of provinciaalartsen, die in de plaats komen van de provinciale commissiën, voor iedere provincie één, terwijl met de commissiën ook de examina vervallen.

Die raad moet door de regering aangesteld zijn, en uit de heldere koppen onder de Nederlandsche geneeskundigen bestaan.

De kantons- of provinciaalartsen moeten tevens medici forenses zijn; moeten niet praktiseren, moeten tien jaar ten minste met roem de praktijk uitgeoefend hebben; moeten goed gesalariëerd worden, zoodat zij ruim bestaan kunnen, en zich als wetenschappelijke menschen aan het publiek hebben doen kennen, door geschriften als anderzins; geboorte en opvoeding deftig; studie uitmuntend (vooral philos. theoret. et naturalis, humaniora niet te vergeten); worden met de 70 jaren emeriti en gepensioneerd; hebben van geregtelijke geneeskunde en physische wetenschappen bijzondere studie gemaakt, ook van psychologie; zijn verantwoordelijk aan het prov. bestuur en aan den algemeenen directeur over geneeskundige zaken, die weêr onder den geneeskundigen raad staat. Die raad is tevens de regtbank, waarvoor alle geneeskundige quaestiën en vergrijpen gebragt worden, waarvoor geneeskundigen teregtstaan, want het is niet voegzaam, dat er geneeskundige delicten behandeld worden, en geneeskundige personen teregtstaan voor de gewone regtbanken, welker debatten publiek zijn. Voor geval van ziekte moet de kantons- of provinciaalarts en medicus forensis een paar plaatsvervangers hebben, die hem in eigenschappen daartoe het meest nabijkomen. Hij moet ook een' gesalariëerden helper hebben, die hem als secretaris dient, en die het mes bij lijkopeningen voert. Bij zijne vele bezigheden, loopende: 1°. over de geneeskundige policie; 2°. geregtelijke geneeskunde; 3°. zorg voor algemeenen gezondheidstoestand, zoo wat oeconomische inrigtingen betreft, als besmettelijke en lokale ziekten, heeft hij én die adsistentie, én die onafhankelijkheid noodig. Doch wij maken hier een toevoegsel tot het opstel van den Hoogl. MULDER, dat min of meer *hors de saison* kon geacht worden, én omdat dit niet direct bij dit onderwerp behoort, én omdat een en ander wel mosterd na den maaltijd zal zijn, daar de nieuwe besluiten alreeds zullen gearresteerd wezen.

Genoeg zij het, gezegd te hebben, dat wij den raad-advijseur of

oppertoeziener voor geneeskundige zaken niet willen veranderen in eene corporatie van meerdere personen, gelijk de Hoogl. MULDER wil; maar dat wij hem willen laten zijn één persoon, om bovenvermelde redenen; dat wij hem willen stellen tot verantwoordelijken toeziener over de kantonartsen, wier functiën wij zoo even omschreven hebben, even als wij hem zelven willen stellen onder den geneeskundigen raad, of dat geneeskundige ligchaam, hetwelk de staatsexamina zal afnemen, hetwelk de regtbank zijn zal voor alle quaestiën tusschen en over geneeskundige zaken en personen, waarvoor alle aanklagten, de geneeskunde betreffende, zullen worden gebragt.

Wij wenden ons tot het volgende opstel, dat over *de afzonderlijke uitoefening der genees- en der heelkunde*, door Dr. SCHNEEVOOGT.

Dr. SCHNEEVOOGT geeft eerst op hoeveel (13 namelijk) classes van geneeskunst-oefenenden bij ons te lande bestaan; toont aan, hoe ongelijk de opleiding van verschillende geneeskunstoefenaren is; hoe verschillende eischen aan hen gedaan worden; hoe onzeker de waarborgen hunner kennis zijn, welker wijze van verkrijging en regtmatige toelating tot de praktijk beide soms zeer suspect zijn, en door onze wetten als zoodanig zijn bevorderd; welke wetten even ongelijk in eischen, als ongelijk in het verleenen van regten, en hier en daar zich zelve tegensprekende, tot allerhande kwade praktijken en verkeerde manoeuvres aanleiding geven.

Dit een en ander brengt reeds eene groote ongelijkheid tusschen geneeskunstoefenaren te weeg. Maar nu komt de scheiding tusschen in- en uitwendige praktijk ter sprake; eene scheiding, die ten onzent de geneeskunstoefenaren in twee afdeelingen plaatst; terwijl zij, uit den aard der zaak, onophoudelijk in elkanders gebied strooptogten doen, die nog aleens ongelukkig uitvallen, omdat zij *ex officio* onverpligt zijn, om den geheelen omvang der praktijk, d.i. het in- en uitwendige gedeelte, te kennen.

Na dit omstandig en helder uiteengezet te hebben, komt hij tot voorslagen.

Men vorme slechts éénen stand van geneeskunstoefenaren, en geve, na gelijke opleiding, een' gelijken rang, namelijk dien van doctor med. chir. et art. obst.; late eenigen, die daartoe de geschiktheid en lust bezitten, de obstetrie en operatieve chirurgie bepaaldelijk uitoefenen; voorts vroedvrouwen, goed opgeleide, en handlangers voor petite chirurgie. Ten vijfde apothekers.

Hierna volgt een opstel van den Hoogl. MULDER, over den *apothekersstand*. Gelijk hij gewoon is, zoo ook hier, en vooral hier, zegt

hij zijne meening kort en krachtig, zonder omwegen; zonder vergoêlijking en halve woorden, zegt hij, dat de meeste apothekers geene opleiding hebben, die hen geschikt maakt voor hunne betrekking; dat zij op akademiën moeten onderwezen worden, gelijk in *Hannover* door STROMEYER, WÖHLER en WIGGERS met goed gevolg geschiedt. Dáár zijn kundige apothekers, een beperkt aantal, naar de bevolking, zoodat men dáár naar eene vaste *taxe*, door den staat geregeld, goedkoope medicamenten heeft, de apothekers toch vermogend worden, en de middelen goed zijn.

Maar de regering, d.i. onze Nederlandsche regering, heeft hieraan niet eens gedacht; bewijs: er is geen enkel man voor pharmacie in onze toen nieuw benoemde, nu reeds ontbondene, commissie voor geneesk. herziening.

Daarom acht de Hoogl. het pligt, om denkbeelden en bouwstoffen voor *de verbetering van het apothekerswezen* aan de hand te doen. ‘De zaak is,’ zegt hij, even belangrijk als *het afschaffen van prov. geneesk. commissiën* en *verbeteren van het onderwijs*.

De nader voorgeslagene maatregelen en wijze van uitvoering en gronden, waarop zij rusten, zie men in het opstel zelf, hetwelk voor uittreksel niet vatbaar is.

Kon het dienen, om de zaak nader aan te dringen, om de goede en krachtige maatregelen te bespoedigen, dan vestigden wij de aandacht op het nadeel, dat nu reeds is te weeg gebragt door de langzaamheid, waarmede men is te werk gegaan. Er was een gerucht, dat het getal apothekers zou beperkt worden naar evenredigheid van de bevolking. Was dit werkelijk het voornemen der regering, dan had men alvast terstond het vestigen van nieuwe apothekers moeten voorkomen, door te bepalen, dat geheel geene apothekers meer zich zullen mogen vestigen in gemeenten, waar een zeker bepaald aantal reeds bestaat. Nu heeft men niets gedaan. Het gerucht was oorzaak, dat vele apothekers zich gevestigd hebben, uit vrees van later te worden belemmerd; de overvulling is toegenomen; eenmaal gevestigd, moet men bestaan; men knoeit en intrigueert en praktiseert, de eene al erger dan de andere, en de jongere apothekers wel het meest, indien men, wel te verstaan, eenige ouden uitzondert, wien het knoeijen en bedriegen aangeboren is. Dus heeft het plan van verandering alreeds nadeel gedaan, omdat men in niets heeft vooruitgedacht.

Wij komen tot een opstel van Dr. ARNTZENIUS, *over de noodzakelijkheid eener hervorming in het onderwijs, en de toelating onzer geneeskundigen*.

Zoo geheel zijn wij het met den schrijver niet eens, dat be-

kwaamheid der geneeskundigen, door doelmatig onderwijs en strenge toelating gewaarborgd, de noodzakelijkheid der geneeskundige policie, de volkomenheid der geneeskundige staatsregeling, minder noodig maken zoude. Het is juist de kunde van den medicus, waarop door staatsregeling en policie weinig kan worden geïnfluënceerd; het al dan niet doelmatige van zijne inzigten en handelwijzen ligt geheel buiten den kring der policie, in verreweg de meeste gevallen, vooral wat de interne praktijk betreft. In tegendeel wij beschouwen eene goede policie en staatsregeling als een noodzakelijk complement bij talentvolle en goed onderwezene kunstoefenaars; het zijn geene zaken, die in elkanders plaats kunnen optreden; het zijn zaken, die te zamen, ieder op zich zelve, (*contradictia in terminis*) een goed geheel van goede geneeskundige dienst kunnen vormen.

Immers het goede, dat door policie wordt te weeg gebragt, betreft meerendeels het *willen* van den kunstoefenaar; het goede, wat door het onderwijs wordt te weeggebragt, betreft zijn *kunnen*. De beslissing omtrent het doeltreffende der behandeling hangt meestal geheel van de kennis der individuële toestanden des lijders af, welke voor of na zoo zelden door het toezigt kunnen beoordeeld, veel minder bewezen worden. Hoe zal dan nu toezigt in plaats van kunde optreden, en deze teregtwijzen? De algemeene regels der kunst kan toch ieder slecht onderwezene al zeer ligt te weten komen, en als hij tegen deze maar niet zondigt, kan geen toezigt hem op de vingers tikken; hij heeft het *jus occidendi impune*; trouwens in honderde gevallen redt de natuur zich, ondanks de kunst; in honderde gevallen is het dood gemakkelijk, de medicatie te leiden; het zijn de chronische ziekten het zijn eenige altijd voorkomende, gewigtige, moeijelijke, hoogstmoeijelijke acute ziekten, die veel doorzigt, veel studie en veelzijdig onderwijs verlangen; die gevallen... welnu, zij bezwijken bij de bekrompenen; maar wie zal het den medicus wijten? En als nu een ziektegeval, in het begin met doeltreffende en krachtdadige hulp te voorkomen, slecht behandeld, dus gevaarlijk en langdurig wordt, en de geheele medicijnkraam er bij omgehaald, en de natuur, het sterke gestel, triomfeert (wel is waar, niet zonder dat, door verkeerde medicatie, eenige gebreken ontstaan, die de kiem bevatten tot den dood, die vijf of tien jaar later volgen moet), dan! wat zegt dan het publiek? Dan heeft de medicus een kunststuk gedaan. Want de zieke, die zoo erg was, is weêr beter geworden. De doctor heeft veel geld aan dien lijder verdiend, en veel

reputatie gemaakt. De talentvolle, goed onderwezene ziet daarentegen aanstonds, waar het heen wil, en waar het heen moet; coupeert de zaak, of termineert het natuurlijke verloop in korten tijd; verdient weinig geld; maakt door dit geval weinig reputatie; het publiek zegt wel: 'hij is spoedig hersteld; ja, maar hij is ook niet erg ziek geweest!' Evenzoo moet het toezigt en bestuur, dat niet met den medicus den geheelen dag medegaat, om zijne zieken te zien, ook oordeelen; het staat niet genoeg digt bij de handelingen van den medicus, en zoo er al vermoedens, opiniën oprijzen, dan nog zijn de gevallen voor geen bewijs vatbaar.

Men zal altijd kunnen aanwijzen, hoe een geval zich toegedragen heeft; maar men zal zelden kunnen aanwijzen, hoe een geval zich zoude toegedragen hebben, wanneer het anders ware behandeld geweest.

Mogt Dr. ARNTZENIUS door deze stelling gelegenheid hebben willen nemen, om het belang van goed onderwijs nader aan te dringen, wij dingen op dat belang niets af; maar wij achten de Staatsregeling en het toezigt in gelijke mate noodzakelijk, zoowel bij meer als bij minder goed onderwezenen.

Het spreekt intusschen van zelf, dat kunde op den voorgrond staat, want een goed toezigt over onkundigen (hier zijn wij het met den schrijver eens) beduidt weinig; wat is toezigt over iets, dat niet bestaat! Kundigen zonder toezigt zijn meer waard, maar kundigen behoeven dat toezigt evenzeer als onkundigen.

De gebreken van het onderwijs en toelating aan de hoogescholen worden eerst door den schrijver behandeld, daarna het onderwijs aan de Clinische scholen en de toelating bij de provinciale commissiën van geneesk. onderz. en toezigt.

Onze professoren, te weinig in getal, zijn daardoor te veel met bezigheden overladen; de kollegiën worden zoo doende soms niet en soms te vlugtig gegeven. Speciale zorg voor de leiding der studie van enkelen vervalt bijna geheel. Het wordt eene slaafsche sjouwerij, om het groote wetenschappelijke veld, dat ieder voor zijne rekening heeft, in eenen bepaalden tijd te bewerken en *gedaan* te krijgen; diepte en naauwkeurigheid mist men. Die heeren zouden over het algemeen in ons land al uitermate moeten uitmunten door aangeborene vlugheid van geest en vinding, wanneer zij ook maar bij toenadering zulk eenen omvang van zaken met de noodige diepte en juistheid tevens zouden omvatten.

Is een hoogleeraar ziek, dan staat het onderwijs dikwijls maar

eenvoudig stil, of wordt door eenen anderen reeds even overladen' hoogl. ter loops waargenomen. ‘Van het eerste,’ zegt ARNTZENIUS, ‘heeft *Utrecht* een voorbeeld opgeleverd, waar gedurende vele maanden alle praktisch en klinisch onderwijs stil stond, dewijl een hoogleeraar, aan wien het geweld gepleegd werd van de inwendige praktijk en de obstetrie tegelijk te moeten doceeren, bezweken was onder zijnen ijver.’ Ten betooge dat ook, buiten zoodanige omstandigheid, het clinisch onderwijs aan meer dan eenen hoogleeraar opgedragen behoort te worden, voegt de schr. hier verder nog bij: ‘Hoogstzelden ziet men oorspronkelijkheid, zelfstandigheid, humaniteit, genie, gemakkelijkheid van mededeeling, eenen helderen praktischen blik, geleerdheid, talent van juiste waarneming, anatomisch-pathologische verdiensten, juist oordeel en onbezweken ijver in éénen persoon vereenigd. Het is juist deze verscheidenheid van persoonlijke verdiensten, welke den vreemdeling zoo zeer naar Frankrijks hoofdstad lokt.’

Er zijn boeken, en goede boeken genoeg geschreven; maar de vrije en improviserende voordragt, de respontiën, de wetenschappelijke omgang tusschen den student en den hoogleeraar, de publieke discoursen tusschen deze beide, stempelen de waarde van den hoogleeraar in zijne betrekking, en geven het criterium voor het oordeel en de kennis van den student. Dan de vele, de ruime, de rijke gelegenheid voor observatie toegelicht door de kennis en beschouwingswijze van eenen hoogleeraar, waarin een ziel zit, dat is het voordeel, waarvoor het der moeite waard is naar kollegiën te gaan. Niet zoo als in mijnen tijd, en thans nog: de prof. neemt zijn boek, gaat in den catheter, leest voor of dicteert, alsof wij nog geene drukkunst hadden, en de studenten, die dwazen, zitten daar als ellendige schooljongens te kladden. Ziet! als dat *hooger* onderwijs moet heeten, wat is dan *lager* onderwijs?

Nu gaat de schrijver tot het onderwijs in de natuurkundige wetenschappen over, en doet hierbij opmerken, dat het doctoraat in de Pharmacie zelden geambiëerd werd, omdat men op het platteland toch tevens apotheker kon zijn, zonder iets van die kunst te verstaan, en in de steden toch geen apotheker kon zijn, al was men pharm. doct., zoodat deze titel geene praerogatieven hoegenaamd gaf. Hoe het gegaan mag zijn en nog gaat, waar de dorpdoctor nooit eene apotheek goed leerde kennen, en toch apotheker is, mogen de commissiën weten en de patiënten ondervonden hebben.

Al wat hier door Dr. ARNTZENIUS over de examens en het

spoedig vergeten der propadeutica gezegd wordt, is maar al te waar, er werd geen praktijk, geene toepassing van die studiën geleerd, omdat - ja.... omdat - de hoogleeraren ze zelve niet kenden; dat verband zelve niet inzagen, alleen dicteerden, zonder den geest te vatten. ‘Zoodat (zegt de schrijver) bij het afleggen van het doctoraal examen, de scheikundige en pharmaceutische bekwaamheden van den kandidaat veelal vervlugtigd zijn boven den gloed der therapia specialis.’

De examens zijn te kort, te gemakkelijk, te veel afgezonderd van elkander, vandaar gemis van het noodwendig onderlinge verband; de examinandus kan gerust zijne beide vorige examens vergeten hebben, als hij door het derde tot doctor zal worden bevorderd. De fout, dat de docenten zelve examinatoren zijn, wordt ook hier aangewezen. ‘Indien ergens menschelijke voorzeggingen geldende zijn, zoo is het deze, dat hij, die hier te lande als student in de geneeskunde aan eene onzer hoogescholen wordt ingeschreven, en in het land der levenden blijft, haar als doctor verlaten zal.’ Het is waar, men mag zoo dom zijn als men wil, - en wij hebben rariteiten op dat punt bijgewoond - men werkt voor zijne examen, en wordt doctor. En laat nu maar eene commissie of ieder ander toezigt zulk eenen botterik de praktijk verbieden; laat hem er eens gronden voor vinden, als het interne praktijk betreft, en ik zal den man knap noemen, die zulke personen onschadelijk maakt. Daar komt bij onze examens in het minst geen talent te pas. Een weinig letterblokkerij, en de grootste domoor wordt tot doctor bevorderd. Met der tijd streeft hij in de praktijk den kundigen man op zijde, ja voorbij! Moest dat kunnen gebeuren? Moest de vraag naar geest, naar heldere opvatting van de natuur, naar doorzigt in het verband der verschijnselen, bij ons als een *hors d'oeuvre* beschouwd worden? Neen, de losbol, die een schrander hoofd heeft, wordt door onze meelzakken met eene zwarte kool geteekend, en de lieve jongen, die letters slikt, al wordt hij er blaauw en paars bij, omdat hij ze niet digereren kan, is een kandidaat voor de eerste wetenschappelijke betrekkingen: *hinc illae lacrymae*!

Een staatsexamen over alle vakken aan het einde der studiejaren, en eene in allen opzigte praktische opleiding, zoowel in de natuurkundige studiën, als in de geneeskundige, door goede uitgebreide en lang met levendige belangstelling bezochte cliniek, dat is het, wat men verlangt. Materies medica zal met chemie en botanie en mineralogie; physiologie met chemie en

physica; pathologie met anatomie en zoochemie in verband gebragt moeten worden. Alles hier en elders na te lezen, is te veel om zulks te vermelden. Van het kinderspel der graden bij de promotie wil de schrijver niet eens spreken; het is geschikt, om ons te doen kennen het weinige begrip van studie en praktische opleiding, als men bij het vergeten van hoofdzaken zulk ellendig speelgoed invoert.

In de tweede plaats wordt nu het onderwijs aan de Clinische scholen en de toelating bij de prov. Comm. behandeld. Het geschiedkundige wordt hier vermeld, en de redenen opgegeven, waarom men hier kreeg jonge lieden zonder beschaafde opvoeding, en dus niet gewapend met die voorbereidende kennis, welke er noodig is, om eene wetenschap, onverschillig welke, zich eigen te maken. De Clinische scholen gaven op de meeste plaatsen geene voldoende gelegenheid tot onderwijs. Getuige onder andere de school te *Hoorn*. - Maar in 1830 kwam er weder eene wet, waarbij niemand gehouden was, aan eene school of akademie te zijn. Dus zag men van jaar tot jaar meer heel- en verloskundigen zich vestigen, die geene Kliniek bezocht hadden. Al de opgaven worden hier met cijfers gestaafd. ‘Men zou inderdaad verbaasd staan, indien de schandelijke kunstgrepen werden kenbaar gemaakt, welke in sommige steden van ons vaderland, ten nadeele der ingezetenen, uit louter baatzucht, worden gebruikt, om jongen lieden, die zelfs tot eenig ambacht of schrijfwerk ongeschikt werden bevonden, zonder voorbereidende kundigheden, zonder eenig praktisch, anatomisch of clinisch onderwijs, binnen een jaar tijds, de zorg voor de gezondheid van de eene of andere gemeente op te dragen,’ enz. enz.

Met het onderwijs der toekomstige apothekers is het dikwijls niet beter gesteld.

Uit een en ander blijkt, dat ons vaderland opgevuld is met geneeskundigen, die geen behoorlijk onderwijs hebben genoten. Dat er evenwel knappe, zeer knappe menschen onder gevonden worden, bewijst slechts, wat men altijd geweten heeft, dat de geestvolle, schrandere, en daarbij werkzame, ook zonder onderwijs knap wordt. De meeste geniën zijn autodidacten.

Het toenemen der plattel. vroedm. wordt door statistieke opgaven aangewezen, zoo als ook het overgroot aantal apothekers en droogisten, het toenemen van med. doctores meer dan de plattelands-heelmeesters. Dit wordt hier niet alleen voor Noord- en Zuid-Holland, maar ook voor Gelderland, met cijfers aangetoond. Er bestaat in al de drie zoo even genoemde provinciën geene

behoefte meer aan geneeskundige hulp (misschien beter, ‘geene behoefte aan geneeskundig personeel’). Er is zelfs eene overbevolking van geneeskundigen. Er is eene botsing, een waar malaise ontstaan onder onze geneeskundigen, die de wetenschap te schande maakt, den stand verlaagt, en hen tot allerlei kunstgrepen, en vijandelijkheden toevlugt doet nemen, om zich voortdurend een bestaan te verzekeren. In Amsterdam komt voor iedere 500 zielen een med. doct., een heelmeester, 2 apothekers en een droogist. Reken nu, dat sommige doctoren vele duizende personen tot cliënten hebben, dan blijkt, hoe weinig er voor anderen overschiet. Andere standen der geneeskunstoefenaren doorloopende, hangt de schrijver een tafereel op van de knoeijerij, welke door te veel concurrentie moet plaats hebben. Thans studeren nog 400 in de geneeskunde; 200 zijn er aan de clinische scholen; deze zullen worden vermeerderd met eene menigte privatim onderwezenen. In zaken van wetenschappelijken aard, in zaken, die door het publiek niet kunnen beoordeeld worden, is zulk eene soort van concurrentie verderfelijk.

Nog eenige woorden over de provinciale commissiën worden hierbijgevoegd. Wijsselijk was vastgesteld, dat die kollegiën zullen zijn zamengesteld uit de kundigste en ervarenste mannen binnen de provincie. ‘De wijze intusschen, waarop de invallende vacatures worden vervuld, schijnt in vele gewesten naar gansch anderen maatstaf te geschieden.’ Op de nominatie, welke, ingevolge art. 3 van het reglement, door de commissie zelve geformeerd, en bij gedep. staten wordt ingezonden, verschijnen gemeenlijk alleen diegenen, welke aan de meest invloedrijke leden der commissie het welgevalligst zijn. Andermaal ontmoeten wij hier een tafereel van de verregaande knoeijerij der leden van deze commissiën, al hetwelk niet kon bestaan, wanneer er een hoofdbestuur in deze zaken bestond, dat meer dan in naam fungeert, en dat oogen heeft om te zien.

Dr. ARNTZENIUS zegt: ‘Het ontbreekt niet aan voorbeelden, dat een heel- en vroedmeester, lid der provinciale commissie, die tevens als lector aan de in de stad zijner inwoning gevestigde clinische school geplaatst was, zich met het geven van privaat onderwijs, tot bespoediging der studie, onledig hield, waardoor alle gevaar van te worden afgewezen voor den in weinige maanden gevormden heelmeester geweken was. Elders vereenigen sommige genees- en heelkundigen het lectoraat eener clinische school met het lidmaatschap der provinciale commissie, onder welker ressort die gevestigd is, hetgeen aanleiding

geeft tot eene groote rekkelijkheid ten behoeve van de kandidaten, die zich van die school bij de commissie aanbieden, zoowel als tot eene uitgestrekte consultatieve praktijk voor den lector, in wiens nabijheid zij zich vestigen,' enz. enz. Als nu een gewoon medicus zulke dingen kan zien en bekend maken, waarom kan dan het oppertoezigt voor de geneeskunde in *Nederland* zulke dingen niet zien? Vanwaar zijne onverschilligheid te dezen opzigte?

'Waartoe,' zegt de schrijver, 'mag men billijk vragen, in dit ons beperkte vaderland eene zoo groote opeenhooping van examinerende kollegiën, van 12 prov. commissiën? Al ware het dus niet, dat hunne taak door de, zoo wij hopen, op handen zijnde veranderingen, afliep, zoude toch hun bestaan als examinatoren zoo spoedig mogelijk behooren te worden opgeheven.'

In een volgend opstel denkt de schrijver de wijze te behandelen, waarop deze hervorming, naar de behoeften van ons vaderland, zou kunnen worden ingevoerd.

Uit het medegedeelde, dat wij niet voorbij konden, zal het belangrijke van dit opstel, hetwelk wij ter lezing aanbevelen, allezins gebleken zijn. Voorzeker ontbreekt het den wetgever en den leden der staten-generaal in deze zaak niet aan voorlichting en aanwijzing. Mogt de uitkomst leeren, dat zij zich deze ten nutte gemaakt hebben, om met den stand der quaestie bekend te worden!

23 Nov., 1844.

(*Wordt vervolgd.*)

Dboec vanden houte, door Jacob van Maerlant (?) Leiden, D. du Mortier en Zoon, 1844.
Brief aan den heer J. Tideman.

Amice!

Toen wij ons vereenigden, om de *Vereeniging ter bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde* tot stand te brengen, was daarbij onze hoofdgedachte de waarachtige bevordering van den bloei dier letterkunde; maar zoo wij elkander al verstaan omtrent het hoofddoel, wij hebben ons gelukkig niet zóó met elkander geïdentifiëerd, dat wij over alle hulpmiddelen geheel eenstemmig denken, noch ons zulks ter wet gesteld. Trouwens, wij wisten

te zeer, dat wij op verre na niet volmaakt waren, om te meenen, dat een onzer iets zou kunnen leveren, waarmede de overigen het in allen deele eens konden zijn; en ik geloof mij noch aan de wezenlijke homogeniteit, die onder de hoofdredacteuren onzer *Vereeniging* moet heerschen, te vergrijpen, noch het wezenlijk belang onzer oude letterkunde te miskennen, wanneer ik van mijn regt als beoefenaar daarvan gebruik maak, om openlijk voor mijne opinie omtrent uwe uitgaaf van het *Boec vanden Houte* uit te komen, te meer, daar het zich laat aanzien, dat de werken van onze *Vereeniging* aan de nuttige en vruchtdragende kastijding der kritiek zouden ontsnappen, wanneer wij zelve niet ridderlijk onze denkbeelden daarover mededeelen.

Ziehier dan mijne meening omtrent het boek, door u in de wereld gezonden.

Naar uwe eigene woorden(1), behelst het gedicht ‘een verhaal omtrent den oorsprong en de lotgevallen van het hout, dat tot vervaardiging van het kruis gediend heeft, waaraan de Joden den Zaligmaker hebben doen sterven. De dichter heeft op eene niet geheel onvernuftige wijze eenige voorvallen uit het oude en nieuwe testament, die eenigzins daartoe betrekkelijk konden gemaakt worden, met dat kruis in verband gebragt, en daarbij natuurlijk eene zoo sterke symbolische verklaring ten grondslag gelegd, dat er in onzen tijd niet ligt iemand zal gevonden worden, die niet gaarne met de verklaring instemt van diegenen, welke ons gedicht als “een fabelachtig verhaal” hebben opgegeven.’

Drie redenen konden er bestaan, om zoodanig stuk bij voorkeur van eenig ander in de eerste plaats uit te geven: hetzij om de dichterlijke voordragt, hetzij om de belangrijkheid voor de taal, hetzij om daarmede de rij van MAERLANT's werken, die langzamerhand het licht zien, voltallig te maken.

Wat het eerste punt betreft, gij zelf rekent het gedicht onder die stukken, ‘waarin het rijm alleen ons herinnert dat wij gedichten (of liever zegge men rijmregels) lezen’(2). Groote belangrijkheid voor de taal heeft het niet, daar er ten hoogste *vier* merkwaardige uitdrukkingen in voorkomen, die van elders niet of weinig bekend waren, als wij straks bij de beschouwing van het glossarium nader zullen zien. En wat het derde punt aangaat, gij houdt het voor MAERLANT's werk, blijkens den titel,

(1) Inleiding, bl. VII.
(2) Inleiding, bl. XI.

waarvoor gij aanvoert[1]: ‘Wij zijn genoodzaakt aan te nemen, dat hij (MAERLANT) de vervaardiger daarvan is geweest, omdat het ons geheel aan gronden ontbreekt, om het tegendeel staande te houden, en dewijl hij gedurende meer dan vijf eeuwen zonder tegenspraak als zoodanig is aangemerkt, gelijk men dan ook bij de eerste uitgave zijnen naam vindt aangegeven.’

Ik moet bekennen, dat ik, in plaats van deze *phrase*, liever eenige gronden had gezien. Hoe is men op de gedachte gekomen, dat het MAERLANT's werk was? Hij zelf geeft zich niet als auteur op, en zijne tijdgenooten maken er geene melding van. Denkelijk gold hij als de schrijver, omdat het in éénen bundel (het Zutphensche HS.) met sommige zijner gedichten stond. Maar wij weten thans immers, dat niet al wat die bundel bevat van MAERLANT's hand is, als b.v. het stuk, getiteld: *van ons heren Kijnscheide*, dat tot het gedicht behoort *vanden levene ons heren*, door Dr. VERMEULEN aan het licht gebragt[2]. Dit bewijst dus niets, evenmin dat men MAERLANT's naam op den titel van den ouden druk vermeld vindt, want ik behoef u niet te zeggen, dat meer dan te lang MAERLANT voor den auteur gold van alles, waarvan men den dichter niet genoemd vond. Uw gezegde dus, dat men hem *gedurende meer dan vijf eeuwen zonder tegenspraak* als den dichter van het stuk heeft aangemerkt, is wat uit de lucht gegrepen. Maar al had men hem ook nog eens zoo lang als werkelijk het geval is, voor den dichter gehouden, dit zou nog niets bewijzen; of houdt gij hem ook voor den schrijver van *Doctrinaal* en *Lekenspiegel*, en CLAES WILLEMS voor den dichter van *Der Minnenloep*? Dit is toch lang genoeg beweerd!

Wanneer gij dit wel overweegt, zult gij niet meer volhouden, *dat het ons geheel aan gronden ontbreekt, om het tegendeel staande te houden*, en met mij achter MAERLANT's auteurschap ten minste een vraagteeken plaatsen.

De ouderdom van het stuk wordt daardoor niet verminderd; de taal wijst naar het einde der dertiende, of het begin der veertiende eeuw, en wij weten van elders, dat dit juist het tijdperk was van eene dichtsoort, welker lievelingsstof GERVINUS te regt een *trauriges object* genoemd heeft[3].

(1) Inleiding, bl. IX.

(2) Verg. Mr. L.PH.C.V.D. BERGH, in de *N. Werken der Maatsch. van Ned. Letterk.*, D. V, St. 2, bl. 4.

(3) *Geschichte der poet. nat. Litt.*, 2te Ausg., II, 111.

De drie oorzaken, die de uitgave van het stuk wenschelijk zouden gemaakt hebben, ontbreken dus. Ik merk dit aan, niet alleen omdat ik den geheelen ascetischen rommel der didactische school vrij wat beneden de

Truffen van minne ende van stride

stel, waartegen vader MAERLANT en zijne volgers zoo meêdoogenloos te velde trekken; maar ook vooral, omdat men in eenen tijd, dat de studie onzer oude letterkunde begint te herleven, niet onvoorwaardelijk zijne goedkeuring mag hechten aan al wat maar oud is, en het eerste het beste maar uitgeven, doch met oordeel dient te werk te gaan, wil men niet overstelpt worden met een aantal onbeduidende rijmbrokken, die den ontluikenden lust voor het vak ligt mogten uitdooven.

Daar het stuk nu eenmaal in de wereld is, moeten wij er vrede meê hebben, en ons bepalen tot de vraag: hoe gij u van uwen pligt als uitgever gekweten hebt. Die vraag zal het geleidelijkst worden opgelost, door de verschillende deelen van uw boek voor de vierschaar te dagen.

De eene helft der eerste afdeeling uwer Inleiding heb ik boven reeds gedeeltelijk behandeld; de vraag, of MAERLANT het stuk al dan niet in zijne jeugd gedicht heeft, vervalt thans van zelf. Het tweede gedeelte dier afdeeling is gewijd aan het onderzoek naar de bronnen, waaruit het rijmwerk is zamengesteld; niemand zal op dit ijverig bewerkte gedeelte eenige aanmerking maken.

De tweede afdeeling uwer Inleiding loopt over het vertalen van Nederlandsche gedichten in het Duitsch, en bepaaldelijk in het *Nedersaksisch* of *Platduitsch*, zoo als gij het noemt. Waarom die taal niet genoemd met den naam, dien de nieuwste grammatische onderzoekingen haar gegeven hebben, en waarmede alle Duitsche geleerden zich hebben vereenigd: *Nederduitsch*? en waarom, bij uwe verwijzing naar berigten omtrent dien taaltak[1], in de plaats van, of ten minste nevens CLIGNETT en de verschillende Idiotica, niet GRIMM's *Grammatik* genoemd?

In het voorbijgaan moet ik, naar aanleiding van uwe noot op bl. XV, even opmerken, dat gij de kwestie schijnt voor te staan, dat het *Nibelungen lied* oorspronkelijk in onze taal zou zijn gedicht. Maar waarop steunt die bluf? SNELLAERT, dien gij aanhaalt, zegt niet veel, en de 72 verzen van den Neder-

(1) Inleiding, bl. XV, noot (20).

landschen tekst, die wij bezitten, bewijzen alle ten duidelijkste, dat zij uit het MHD. vertaald zijn, en dat onze brok tot eenen vrij slechten codex behoord heeft, als de vergelijking met den MHD. tekst (bij LACHMANN, str. 885, 3 tot 903) en met zuivere Nederlandsche stukken leert. - Laat ons toch tevreden zijn met hetgeen we hebben, en ons den spot der Duitschers niet meer dan noodig is op den hals halen.

En nu weêr ter zake. Het *Boec vanden Houte* is dan denkelijk in het laatst der XIV^{de} of het begin der XV^{de} eeuw in het Nederduitsch vertaald; die vertaling is door STAPHORST bewaard gebleven, en gij beijvert u, die als bijlage op nieuws te drukken. Vergeef mij, wanneer ik zulks met ronde woorden nutteloos noem.

Ik weet niet, of gij der Duitsche letterkunde voordeel gedaan hebt met eenen herdruk van hetgeen GERVINUS - en hem houdt ge wel voor een bevoegd regter - noemt[(1)]: '*die aüsserst rohen Stücke*, die STAPHORST - - abgedruckt hat'; en wat ze tot opheldering van den Nederlandschen tekst, waarbij u verschillende HSS. ter dienste stonden, afdoen, begrijp ik niet.

Was het tot eigene oefening, dat gij die vertaling bewerktet - en dit schijnt te blijken uit uwe onzekerheid in het vaststellen van de ware lezing, daar ge ieder oogenblik eene critische verbetering voorslaat, om die later in het glossarium weder te herroepen - was het tot oefening, wij hadden uwen ijver evenzeer toegejuicht, wanneer gij ons de blijken daarvan niet hadt opgedrongen. Ik weet niet, hoe ik u thans voor dien duitschen tekst dankbaar kan zijn. -

De derde afdeeling uwer inleiding is gewijd aan de beschrijving der HSS. van het door u uitgegeven gedicht. Ik heb daarop geene aanmerking, dit gedeelte getuigt, als de geheele aanleg van het boek, van uwen ijver voor de zaak, van de moeite, die ge u getroost hebt tot de uitgave van uwen auteur.

En thans gaan wij over tot uwen tekst. - Ik ben het geheel met u eens, dat de tekst van het zoogenaamde Hulthemsche HS. bij de uitgave diende gevolgd te worden; het is het oudste en zuiverste. Dat gij u om meerdere diplomatische naauwkeurigheid hebt laten verleiden, om overal de *u* voor de *v* en de *v* voor de *u* te drukken, gelijk dit in het HS.

(1) T.a. pl. II, S. 112.

gevonden werd, betreur ik; ik weet niet, wat er door bevorderd wordt, en het geeft den lezer noodelooze moeite. Ik mag zulks te eerder verklaren, omdat ik in mijne uitgave van *de Doctrinale* hetzelfde gedaan heb, waarover ik te regt gegispt ben.

Eene tweede schrijfwijze, waarover ik u moeijelijker moet vallen, is die van *y* voor *ij*, die regelmatig is doorgevoerd, als b.v. vs. 13: *syns wyfs*, voor *sijns wijfs; ghewyst*, vs. 16, voor *ghewijst*, en verder het geheele stuk door. Ik kan naauwelijks gelooven, dat uw tekst-HS. die lezing aan de hand doet; doch al ware dit zoo, dan zou de aard van onze taal, en het doorgaande voorbeeld van andere HSS., en daaronder de keurigste, het tegendeel gewild hebben. Ik zal mij hier niet in de kwestie over het onderscheid tusschen *y* en *ij* verdiepen, in GRIMM's *Grammatik*, I^3, en vooral in BORMANS's *Verslag over de Verhandelingen, ingekomen ten gevolge der Taelkundige Prijsvraeg*, is de zaak genoeg uiteengezet, om u te overtuigen, dat gij verkeerd handeldet met *y*, niets anders dan onze gewone *i*, te stellen voor *ij*, dat de *ii* uitdrukt.

Op den tekst zelven, zoo als hij is afgedrukt, heb ik, behalve op eenige kleine onnaauwkeurigheden, waarboven geen uitgever verheven is - ik weet het zelf maar al te goed - geene aanmerkingen. Uwe collatie draagt alle blijken in zich van naauwkeurig te zijn en met oordeel uitgezocht. Uwe kritiek evenwel gaat doorgaans mank; bijna al uwe invoegselen strijden tegen het metrum, en waren daarom best achterwege gebleven, b.v. vs. 13, 33, 81, waar alleen *enen* in *ene* te veranderen is, 250. Zoo ik al eenige toevoegselen op uwe kritiek wilde maken, dan zou ik voorslaan in vs. 169 *diep* eenmaal uit te laten; vs. 323-24 naar de variant te verbeteren; in vs. 488 voor *met* te lezen *niet*; in vs. 553 voor *dadten: datten*. Tegen sommige der corrupte lezingen strijdt de grammatica; tegen andere de versbouw. - Voor het overige had het wel opmerking verdiend, dat de tekst op het stuk der versificatie steeds zeer zuiver is, even als op dat der spelling. De onjuiste kritiek: *hoet* voor *houte*, vs. 695, hebt ge gelukkig in het glossarium weder ingetrokken.

De bijlagen ga ik stilzwijgend voorbij; de proza omzetting, sub litt. A, is ten minste niet geheel ongepast; over de tweede, de platduitsche vertaling, is boven reeds gehandeld.

Gij hebt voorts 9 bladz. gevuld met aanteekeningen op uwen

tekst; maar ik vraag u in gemoede, was er ééne - ik wil des noods die op vs. 199, 254, 737, 777, nog uitzonderen - maar was er voor het overige ééne noodig tot regt verstand van het gedicht? Over de aanteekeningen op het platduitsche stuk spreken wij mede niet: zij geven u gelegenheid, om eenige bedorvene lezingen bij STAPHORST aan te toonen, en eenige mislukte kritische verbeteringen van uwe hand weder weg te nemen.

Maar nu het glossarium, daarbij willen wij een oogenblik langer stilstaan.

Het bevat verscheidene woorden, die u het verwijt van DE JAGER, in de voorrede tot zijne onlangs uitgekomene *Verscheidenheden*, met regt zouden op den hals halen, ware het niet, dat wij er vrede mede moesten hebben wegens de aanteekening op bl. 101. Zeer belangrijk voor de lexicographie is uwe woordenlijst niet, want als men de woorden *berocht, ghelachte, ontfacht* en *ontsoef* uitzondert, is al het overige overbekend en door alle uitgevers verklaard. Ik wil daarmede niet zeggen, dat gij die woordenlijst tot die weinige woorden hadt moeten inkrimpen: dat zij verre; maar ik druk er op, om de geringe waarde van den tekst ook van dien kant te doen uitkomen.

Ik heb op die lijst, hoezeer die de doorslaande bewijzen levert van uwen ijver, eenige aanmerkingen. Vooreerst hebt ge, niettegenstaande de dikwijls al te groote volledigheid, hier en daar een woord overgeslagen, dat naar uw aangenomen plan had behooren opgeteekend te worden, als b.v. *dochte*, vs. 544, van *dogen, deugen, geschikt zijn* (*Doctrin.*, II, 83, 1310; III, 100, 784, 1496, enz. Verg. Prof. CLARISSE op de *Heim. der Heim.*, bl. 157). *Ghewelt*, vs. 281, 582, var. S, in den zin van *magt*, enz.

Ten andere veroorloof ik mij op uwe verklaringen eenige twijfelingen of toevoegselen.

Op *bediet* haalt gij *Hor. Belg.*, V, aan; rationeler ware geweest: GRIMM, *Gramm.*, I^3, 17-18, in verband met dien geheelen excursus.

In *bevroeden* mist men de eerste beteekenis, *vroet maken*, waarvoor men in gelijken zin ook zeide: *wijs maken*.

Evenzoo in *boete*, hetzelfde als *bate*, dat eigenlijk beteekent *verbetering*.

Op *dade* wordt in vs. 668 de verbetering *daden* voorgeslagen, maar zonder grond; uit het voorgaande blijkt, dat het ww.

niet in plurali kan staan, en een mannel. acc. sing. kan er ook niet in schuilen.

Eenpaerlike, 458, in den zin van *aanhoudend*, had wel eenige bewijsplaats toegelaten. Ik voeg er daarom bij: THEOPHILUS, 1024, 1199, 1609, 1834.

Ghelove verklaart gij: *mat, moede*, en, naar ik meen, te regt. Geheel onbekend schijnt tot nog toe het daarmede zamenhangende, b.v. nw. *gelovich*, dat mij eenige malen in den *Roman van Lancelot* is voorgekomen in den zin van *bevreesd, laf*; b.v. vs. 5818:

> Die naen sprac te hem daer nare:
> 'Here ridder, wouddi in desen horen
> Blasen, datmen mochte horen,
> Ic soude seggen dat ware coenhede.'
> Agraveyn antworde tier stede:
> 'Gef hare, ic sal blasen, eer du mi
> Over *gelovich* houds daer bi.'

Eene zekere jonkvrouw is door haren zwager van haar land beroofd, en zoekt hulp bij GAHERET, die haar antwoordt, vs. 8678:

> 'Ic wille vor u den camp bestaen
> Jegen uwen swager, sonder waen;
> Ende sijn also gerecht uwe saken
> Alse gi segt, ic salne *gelovich* maken.'

AGRAVEYN en zijne broeders GAHERET en GURREËS zijn in eene stad, die belegerd wordt; de belegerden doen eenen uitval, en de drie broeders willen mede ten strijde. De burgheer houdt hen terug, omdat zij van eenen langen togt nog niet genoegzaam waren uitgerust; vs. 10277:

> Agraveyn antworde te dien:
> Dat ne mach niet gescien,
> Dat wi die achterste souden wesen;
> Men mochte ons wel bi desen
> Over *gelovichge* ridders houden,
> Dat wi gerust comen souden
> Op ridders, die bi hare vromichede
> Gepijnt souden sijn ende moede mede

De beteekenis is niet twijfelachtig, en de zamenhang met *ghelove* in uwe variant loopt in het oog.

Op *metsen* schijnt gij u niet te kunnen vereenigen met DE JAGER's verzekering, dat dit ww. eigenlijk beteekent *snijden*,

houwen; maar denk slechts aan het Hoogd. *Steinmetz, steenhouwer*. Of wilt ge verbazende geleerdheid zien, lees dan al de fraaijigheden van TERWEN na in zijn *Etym*. (?) *Woordenb.*, bl. 511, die echter geen onderscheid kent tusschen de MHD. *tz* en *z* (verg. HAHN, *MHD. Gramm.*, S. 33), en alles maar dooreenhaspelt. Zie daarom liever ZIEMANN's MHD. WB. i.v. *metzen*, enz.

Ontfacht. Dit woord komt zeker zelden voor; evenwel DE VRIES vond het in het HS. der *Histor. Bloeme* zoowel als in *Der Leken Spieg.*, en in den *Roman van Lancelot* komt het mede voor.

WALEWEIN vond eene jonkvrouw, die door tooverij in eene kuip met kokend water werd gehouden (f° 10, v^o c.):

> Walewein sloech die hant an hare,
> Ende tracse met beiden handen dare,
> Maer hine mochtse niet verporren doe.

Later kwam LANCELOT op dezelfde plaats (f° 40, v^o a, b):

> Hi horde bi hem ropen tien tide
> Een wijf, dochte hem, in die rechte side.
> Hi reet daerwaert, ende hi vant
> Die selve joncfrouwe te hant,
> Die Waleweine op enen tijt *ontvacht*,
> Daer hi toe dede al sine macht,
> Uut ere cupe te done.

Op. Sone! gaet op minen troest, vs. 69, wordt door u verklaard: *Zoon! ga, steunende op mijne trouw*; maar wat moet dit beteekenen? Ik zou het liever verklaren: ga met vertrouwen, zoo als ik u dat tracht in te boezemen; het is waar, ik weet zelf den weg niet, maar als gij oostwaarts aan gaat, zult ge niet missen. - De fijnheid der oude constructie laat geene meer woordelijke verklaring toe. Het ww. *troesten*, in de bet. van *moed, vertrouwen inboezemen*, VELTHEM, B. III, c. 5, vs. 71, *Oud-Vl. Ged.*, 2de Dl., bl. 89 a, diene hier ter vergelijking.

Scalkernie wordt verklaard: *dienst, slavernij*; het zou evenwel ook door *slechtheid, boosheid* te vertalen zijn; *scalc* beteekent, bij onze oudste schrijvers reeds, zoowel *knecht* als *hoef*.

Siere, vs. 430, noemt ge een bijwoord, en verklaart het

zeer, en het daarbij behoorende *verde* door *ver*. Eene echt Vissersche verklaring!! De plaats luidt:

> (David) trac die roeden uter erde
> Ende voerese *siere verde*.

Hoe ge aan die allerongelukkigste verklaring zijt gekomen, kan ik niet begrijpen; uwe Nederduitsche vertaling had u, zoo ge het niet wist, reeds op den weg kunnen helpen. Men leest daar, vs. 451:

> Unde vordese van hinnen *syne verde*;

maar gij begaat daar dezelfde fout, en emendeert *syne* door *sere*, gelijk ge ook dáár in het glossarium *verde* door *ver* vertolkt. *Hare verde* (bij STOKE, B. VII, vs. 487) zoudt ge dan vertalen *hier verre, verre van hier*; en *Ferguut*, 4691:

> Vaer vollec henen *ure verde*,

moet dan denkelijk beteekenen: *Volk! vaar henen, uren ver*!! Trouwens, Prof. VISSCHER had u hier geen licht kunnen geven; hij verklaart *verde* door *vrede*. - Behoef ik u nog te zeggen, dat *siere verde* is *op zijne vaart, zijns weegs*, en dat vs. 430 dus beteekent: *En voerde ze met zich mede*?

Stenen, praet. *stan*. Hierbij hadt ge wel mogen verwijzen op GRIMM's *Gramm.*, I^2, 973.

Stijven verklaart gij door: *regtop vasthechten*. Waarom? Ligt die beteekenis in het woord? Ik zou het nog eerder vertalen: *stijf vastmaken, bevestigen*, in vergelijking met het Nederduitsche *ancliven*. Misschien heeft het echter wel eene andere beteekenis, waarin het mij wel niet is voorgekomen, maar wel een frequent. *stivelen*, dat men leest bij STOKE, B. II, vs. 657, alwaar hij van SOPHIE, moeder van FLORIS III, zegt, dat

> - Morders haddense ghevaen
> Metten haren, ende wilden saen
> Al tfolc *stivelen*; maer sine conden
> Met haren kniven niement wonden,

hetgeen door een mirakel gebeurde. HUYDECOPER verwijst hier naar STOKE's latijnsche bron, die *occidere* had; maar uit bl. 528 blijkt, dat het woord HUYDECOPER vreemd was. Ik herinner mij daarvan nog twee voorbeelden uit MAERLANT's *Spieg. Hist.*, D.I, bl. 105, waar hij van JOSUA verhaalt:

Egloen, die van Moab drouch crone,
Dien leeddi te meere hone
In sine camere, ende *stilvelden* daer,

hetgeen zeker eene schrijffout is, want bl. 307, waar de moord van CLITUS beschreven wordt, heet het van ALEXANDER:

Enen spiet hi geprant,
Dien een knecht drouch in sine hant,
Ende *stiveldene* daer uptie stede.

De beteekenis: *eenen geweldigen dood aandoen*, blijkt uit allen, en zal misschien ook gelden voor het oorspronkelijke *stiven, stijven*. Misschien is het iemand stijf maken (het gevolg van den dood); wij vermijden het woord *dood* meer b.v. in de uitdrukking: *er om koud zijn*, waarbij ge kunt denken aan het *refroidir* uit het argot der *Mystères de Paris*. Vergel. echter de gissing van DE JAGER, in zijne *Werkw. van herh. en during*.

Tafelijn, 379, is stellig: *tafeltje, tabella*, als de uitgang aanwijst; misschien moet er gelezen worden *tafelkijn*.

Voor *Corlekin* zou ik liever lezen *Corlekijn*.

Het plat-Duitsche glossarium zal mij geen veld van beschouwing opleveren; ik heb u reeds genoeg gezegd, hoe weinig ik met dien voor ons onbeduidenden Duitschen tekst opheb, en iets merkwaardigs bevat die woordenlijst niet.

Het spijt mij, dat ge blijkbaar zoo veel zorg en moeite hebt verspild aan het *Overzigt der lidwoorden en voornaamwoorden in het Platduitsch*; het is monnikenwerk. Kent ge GRIMM's *Grammatik* niet, of kunt ge er u niet mede vereenigen? Ik voor mij vind dat boek toch zoo heel kwaad niet!

En wanneer ik nu mijn eindoordeel zal uitspreken, en het gezegde te zamenvatten, dan blijkt uit uw boek, dat ge lust en ijver genoeg hebt, en studie ook; maar de handen stonden u als uitgever nog wat vreemd. Gij kondt nog niet over u verkrijgen, om het overtollige weg te laten, en alleen het noodzakelijke, maar dat dan ook geheel, te geven. Eene tweede proeve zal denkelijk in dien zin gewijzigd zijn, en uwe eerstvolgende uitgave van een' oud-vaderlandschen auteur zal zeer zeker voor het publiek dat nut hebben, wat deze voor u zelven gehad heeft.

In het belang onzer *Vereeniging*, zoowel als in dat onzer oudere letterkunde, heb ik gemeend u onbewimpeld mijn gevoelen te moeten zeggen. Ik ben overtuigd, dat ge het te

wel met de goede zaak meent, om mij mijne aanmerkingen niet ten goede te houden; ja, ik vertrouw, dat gij, bij eene onpartijdige overweging van het gezegde, hier en daar mijn gevoelen zult willen omhelzen.

Ik blijf als immer
Geheel de uwe,
Dr. JONCKBLOET.
Oegstgeest, 13 December, 1844.

Marie Arnaud, of de Terugtogt der Waldenzen. Naar het Engelsch. Twee Deelen. Amsterdam, bij P.N. van Kampen. 1844. 1ste Dl. bl. IV en 325. IIde Dl. bl. 323.

De *Valleijen van Piemont*! - kent gij eenen naam, die poëtischer luidt, die u grootscher en stouter natuurtooneelen voor den geest brengt, die hartverheffender gedachten en gewaarwordingen bij u oproept, die voor de verbeelding eens romanschrijvers of dichters rijker en vruchtbaarder stoffe in zich bevat? - Wij rekenen op uw ontkennend antwoord, indien gij uit volle overtuiging het protestantsche kerkgeloof belijdt, en met zekere geestdrift voor dat geloof bezield zijt. Gij denkt aan de eeuwige Alpen van *Savoye*, om welker kruin de hand des winters hare glinsterende tente heeft gespannen, aan welker voet de liefelijke lente van het zuiden begint. Gij denkt aan ontoegankelijke rotsen en duizelingwekkende afgronden, aan bergpaden, daarlangs henenslingerende, schaars door eenen menschelijken voet betreden, dan door den gemsenjager, die soms met zijn musket in de hand uit de struiken en rotskloven te voorschijn komt. Gij denkt aan donderende *lawinen* en stuivende watervallen. Gij denkt aan valleijen, met het lichtgroene en fijngespierde alpengras bekleed, die als tusschen hemel en aarde schijnen opgehangen. Gij denkt... maar neen! waar gij de Zwitsersche Alpen hoort noemen, moge dit uwe eerste of eenige gedachte zijn; maar bij de *Valleijen van Piemont* denkt gij niet het eerst aan de verhevene en huiveringwekkende schoonheid eener woeste natuur, maar aan hare aloude bewoners, *de Waldenzen*, die, even eenvoudig in hunne geloofsbegrippen als onbedorven in hunne zeden, ook in tijden der treurigste verbastering het zout

der aarde, de eere en het sieraad des Christendoms, zijn gebleven; wier bestaan alleen genoeg is, om al het dwaze en ongerijmde der beschuldiging in het licht te stellen, alsof de hervorming - niet de reiniging der kerk, niet de terugkeering tot het oorspronkelijke Christendom bedoeld had, maar - op de puinhoopen van het halfgesloopte kerkgebouw eene geheel nieuwe godsdienst had zoeken te vestigen. Gij denkt aan de bloedige vervolgingen, waaraan deze stoutmoedige en heldhaftige bergbewoners, van dat LUCIUS III hen als ketters had uitgeworpen, schier tot op onzen leeftijd zijn blootgesteld geweest, zonder dat het hunnen vijanden gelukt is, hen geheel te vernietigen. Gij ziet hen door *Franschen* en *Savoyaarden*, als het wild hunner bergen, als de gems en de *bouquetin* der Alpen, opgespoord en nagejaagd, en door het moordend schroot getroffen. Gij ziet hen, als de weerlooze kudden hunner dalen, te zaamgedreven en voortgezweept, om in kerkerholen te versmachten, en gij hebt al uwe Christelijke verdraagzaamheid noodig, om niet de bewerkers dier gruwelen te vloeken, die hen aan zoo veel ellende ter prooi gaven. De geschiedenis dier valleijen roept u moordtooneelen in het geheugen terug, welke even grof het gevoel van eerbaarheid, als dat der menschelijkheid beleedigen, en gij wendt huiverend daarvan uwe blikken af, en zegent het, in eene eeuw te leven, waarin de voortgang der verlichting en beschaving alle dweepzieke ijveraars in de godsdienst wel niet in den grond der zaak verdraagzamer gemaakt, maar toch gedwongen heeft, hunnen eisch te matigen, de gewetensvrijheid van anderen te ontzien, en zachter en menschelijker te handelen. Het is zoo; dergelijke bloed- en schandtooneelen - al zien wij in sommige trekken de heldenkracht des geloofs zich verheerlijken - hebben te veel terugstootends voor de verbeelding; ons zedelijk gevoel zelf wordt te smartelijk aangedaan, als wij bij herhaling duizende menschenlevens aan blinden godsdiensthaat, of de intrigues eener helsche staatkunde zien opgeofferd, zonder dat het regt een' beschermer, zonder dat het onschuldig vergoten bloed hier op aarde een' wreker vindt, dan dat de romanschrijver of dichter, die nog iets meer dan een *tragisch effect* bedoelt, ze bij voorkeur zou schilderen en behandelen. Er is echter in de geschiedenis der Waldenzen ook een kortstondig tijdperk van vervolging, maar van glorie tevens, van worsteling, maar ook van zegepraal, waarbij wij in twijfel staan, wat wij meer moeten bewonderen: het stoute en grootsche van het doel, dat zij beoogden, hunnen ijzeren moed

en hunne volharding in het tarten en doorstaan der vreesselijkste gevaren, of de onbezwekene kracht huns geloofs en hunner vaderlandsliefde, welke hen daartoe in staat stelde; en het is dat tijdperk, hetwelk de ongenoemde auteur van dezen, oorspronkelijk in het Engelsch geschreven', roman met oordeel gekozen heeft. Het is, gelijk de titel aanwijst: *De terugtogt der Waldenzen* van *Zwitserland* naar *Savoye*, onder aanvoering van hunnen leeraar en veldheer HENRY ARNAUD, in den jare 1689 met het zwaard in de vuist ondernomen en volbragt; eene onderneming, welke alleen uit een *strategisch* oogpunt beschouwd, als een der grootste heldenfeiten verdient geroemd te worden, waarvan de geschiedenis gewaagt; eene onderneming, welke ons, als Protestanten en Nederlanders, eene verhoogde belangstelling moet inboezemen, omdat zij ons niet slechts den strijd onzer vaderen tegen gewetensdwang herinnert, maar ook gedeeltelijk door de geldelijke ondersteuning der Hollanders is tot stand gebragt; eene onderneming eindelijk, waarbij onze verbeelding, in weêrwil van de ijzingwekkende rampen en gevaren, van de bloedige tooneelen, welke wij ook hier voor oogen hebben, gaarne vertoeft, omdat wij vooraf het weten, dat eene gewenschte en gelukkige uitkomst dit zoo heldhaftig en stoutmoedig pogen bekroond heeft.

Gij bemerkt, lezer! dat het ons niet aan ingenomenheid met het onderwerp ontbreekt; en toch - zullen wij openhartig zijn - dan moeten wij belijden, dat het ons eenige moeite en zelfoverwinning gekost heeft, ons tot de lezing van dezen roman te zetten. Wij zijn, sinds Sir WALTER in en buiten zijn vaderland talrijke navolgers gevonden heeft, zóó met historische romans overstelpt geworden, dat er, bij ons althans, gedurig sterker prikkel gevorderd wordt, om den leeslust op te wekken en gaande te houden en wij achten het tijdperk in onze letterkunde niet verre meer verwijderd te zijn, waarin men, hiervan oververzadigd, weder geheel andere produkten tot bevrediging van den kunstsmaak zal eischen. Bovendien konden wij ons niet weêrhouden te vragen: Zal dit boek, indien het al een aanprijzend verslag ten volle verdiend heeft, nog zijne lezers vinden, nu SUE den smaak van ons publiek ten eenemale overprikkeld heeft; nu zijn eeuwig wandelende Jood al onze fatsoenlijke kringen rondwandelt, en op ieder werktafeltje onzer dames te vinden is; nu het op iedere *soirée* eene der eerste vragen is: ‘Hebt gij *le Juif errant* al gelezen?’ of neen! die vraag komt reeds drie of vier maanden te laat; liever: ‘Hebt

gij de laatste aflevering reeds ontvangen? Weet gij, dat hiermede het vierde deel in het Fransch is gesloten? Hoevele afleveringen, denkt gij, dat er nog zullen volgen, eer het geheele werk kompleet is? -'

Wij zagen reeds, dat dit boek evenmin den naam eens beroemden auteurs, tot zijne aanbeveling, op het voorhoofd draagt. De vertaler noemt het in zijne Voorrede: 'den eersteling eens ongenoemden schrijvers, welke in *Engeland* met groote toejuiching is ontvangen.' Al spoedig evenwel rees, onder het lezen, bij ons het vermoeden op, dat onder deze *anonymiteit* een vrouwelijk talent zich verscholen hield. Het was niet zoozeer de naauwkeurige kennis van het dames-toilet, gelijk te dier dagen aan het hof van *Versailles* de grillige mode het eischte; het waren niet enkel de *coiffures à la Mancini* en *corsages à la Grignan*, waardoor wij tot dit vermoeden geleid werden; doch wij vonden in de schildering van het hoofdkarakter, MARIE ARNAUD en hare onbeantwoorde liefde, zóó veel waarheid van teekening, zulk eene diepte des gevoels, zulk eene fijne nuancering van gewaarwordingen, dat het ons voorkwam, dat alleen eene vrouw zóó kon denken en gevoelen, en de werking van den hartstogt in eene reine en edele vrouwelijke ziel zóó naar het leven kon schetsen. Dit vermoeden werd nog versterkt door de opmerking, dat de mannelijke karakters in dezen roman minder voordeelig uitkomen, en met ongelijk minder kracht zijn geschilderd, gelijk ook op vele plaatsen, waar eene meer stoute en mannelijke verbeelding vereischt werd, bij veel gloed en levendigheid van beschrijving, toch de aanschouwelijkheid der voorstelling veel te wenschen overlaat. Slechts aan weinige schrijfsters is het, gelijk aan onze TOUSSAINT, gegeven, de voortreffelijkste eigenschappen van een vrouwelijk en mannelijk talent in zich te vereenigen, zoowel het gemoed van den hardvochtigen ALBA, als van de eerzuchtige ORSINI, te ontleden, en met dezelfde hand het schier vrouwelijk zachtaardig karakter van PAUL, den jeugdigen hervormer, te schetsen, waarmede zij eene kroon voor KAREL DEN STOUTEN vlocht. Onze gissing was gegrond, want, na voleindigde lectuur, vonden wij aan het slot der aanteekeningen op het tweede deel het berigt van den vertaler, dat het hem later gebleken was, dat deze roman de eersteling is van eene vrouw, welke haren naam nog niet heeft bekend gemaakt.

Men ontsla ons van het verdrietelijke werk, om eene geregelde inhoudsopgave van dezen roman voor onze lezers af te

schrijven. Wij oordeelen - hoewel vele recensiën zich daartoe bepalen, en zich vergenoegen een enkel woord van aanprijzing of afkeuring ten slotte er bij te voegen - dat aan schrijvers of vertalers al eene zeer slechte dienst wordt bewezen, wanneer men aanstonds het grootste lokaas der nieuwsgierigheid wegneemt, en den lezer, voordat nog de gordijn is opgehaald, achter op het tooneel brengt, hem achter alle schermen laat kijken, en met al de draden en raderen van het *mechanisme* bekend maakt. Genoeg, welligt reeds te veel, moet bij de stukswijze beoordeeling van dezen roman noodwendig van den inhoud bekend worden. Ook is de conceptie van de fabel - hoewel belangwekkend genoeg om de aandacht te boeijen, en niet zóó eenvoudig, dat zich aanstonds de ontknooping laat gissen - toch niet datgene, wat aan dit werk de grootste verdienste of de meeste aesthetische waarde geeft. Het is veelmeer de behagelijke inkleeding en getrouwe voorstelling der geschiedenis, waardoor deze te luider tot het gevoel en de verbeelding spreekt, zonder dat zij - gelijk in zoogenoemde historische romans zoo dikwerf geschiedt - schier op elke bladzijde naar de invallen en luimen des schrijvers geplooid en verwrongen worden.

De vertaler van dezen roman, de eerw. SYBRANDI, te *Haarlem*, zegt dan ook te regt in zijn voorberigt: ‘de eenvoudige, maar geschiedkundig ware voorstelling geeft aan dezen roman eene belangrijkheid boven vele andere,’ en iets verder: ‘Wat onzen schrijver betreft, hij is, gelijk ik reeds zeide, der geschiedenis zorgvuldig getrouw gebleven.’ Deze lofspraak is in zijnen mond van te meerdere beteekenis, omdat hij, eenige jaren geleden, van de *Geschiedenis der Waldenzen* eene opzettelijke studie gemaakt had, toen het aan hem werd opgedragen, het naauwelijks aangevangen werk van den Hoogleeraar VAN KAMPEN voort te zetten en te voltooijen. Intusschen is die lofspraak wel wat te algemeen en onbepaald. Wij zouden hem althans niet durven naschrijven, dat de eenige afwijking van de geschiedenis, welke wij in dezen roman vinden, deze is, dat hij de vrouw van VICTOR AMADEUS, die nog in 1720 leefde, eenige jaren vroeger laat sterven. Wij zullen later hierop terugkomen. In de concatenatie der gebeurtenissen heeft de schrijfster zich meerdere vrijheden veroorloofd, waartoe wij haar als romanschrijfster geenszins het regt betwisten. Genoeg, dat het geheel de getrouwe afdruk der geschiedenis kan heeten, en dat zelfs een aantal kleine bijzonderheden, die enkel tot opsiering of

verlevendiging des verhaals hier schijnen ingevlochten, geheel historisch zijn.

Dient het tot aanprijzing van dezen roman, dat de schrijfster zich zoo digt mogelijk aan de geschiedenis gehouden heeft, het verstrekt ook tot haren lof, dat zij zich voor eene geheel eenzijdige opvatting en beschouwing der gebeurtenissen heeft zoeken te wachten, waartoe zij, ijverig protestantschgezinde als zij blijkt te zijn, ligtelijk had kunnen verleid worden. De naam der *Waldensen* is in het oor van vele Protestanten eene soort van tooverklank geworden. De Doopsgezinden in ons vaderland boogden van ouds met fierheid er op, hunne herkomst van hen te mogen afleiden, en kunnen het nog noode dulden, dat hiertegen bedenkingen worden geopperd. Men is allengskens gegewoon geworden zich hun Christendom zóó *ideaal* en hunne zeden zoo zuiver en onberispelijk voor te stellen, dat het moeijelijk valt te gelooven, dat de smetstof van menschelijke dwalingen en verkeerdheden ook op hunne handelingen gekleefd heeft; en toch kan de onpartijdige beoefenaar der geschiedenis het niet loochenen, dat hunne godsdienstige geestdrift geenszins geheel van dweepzucht was vrij te pleiten; dat ook hun naam met menige bloedspat is bezoedeld, die wel in den drang der omstandigheden, in de zucht tot zelfbehoud en de tergende wreedheid hunner vervolgers verontschuldiging, maar geene volkomene regtvaardiging of verdediging kan vinden. De schrijfster van dezen roman heeft wel met grond de beschuldiging afgewezen, alsof de Waldenzen in het algemeen met den verachtelijken naam van dweepers verdienden bestempeld te worden; zij plaatst wel die feiten, waarbij de Waldenzen zich in de hitte van hunnen godsdienstijver aan de menschelijkheid vergrepen hebben, in een verschoonend licht, door te herinneren, op wier hoofd de schuld dier vergrijpen eigenlijk terugkeert; - maar zij heeft toch die feiten zelve - gelijk het ombrengen van weerlooze gevangenen uit vrees voor verraad - niet verzwegen of bewimpeld, en ook hierin getoond, dat zij zich helder de pligten bewust was, welke zij tot het schrijven van een' historischen roman te vervullen had - ook op het gebied der verdichting de eischen en regten der geschiedenis te laten gelden, en bovenal der waarheid hulde te doen.

Na deze algemeene aanmerkingen te hebben doen voorafgaan, willen wij een' blik op de voornaamste karakters werpen, welke in dezen roman te voorschijn treden. Zij laten zich gereedelijk in dezulke onderscheiden, welke ook van elders uit de geschie-

denis bekend zijn, en dezulke, welke, geheel verdicht, uitsluitend aan de schrijfster, als de kinderen harer verbeelding, toebehooren.

Wij worden in het eerste gedeelte van dit verhaal aan het hof van LODEWIJK XIV verplaatst, toen de gloriezon van dezen magtigen en wispelturigen monarch reeds begon te tanen, en zijn kwade genius hem aandreef, de Protestanten in en buiten zijn koningrijk te onderdrukken en te vervolgen. Het karakter van LODEWIJK, door VOLTAIRE *un mélange de religion et de galanterie, de dignité et de faiblesse* genoemd, verschijnt hier in het ware licht. Dat van zijnen minister LOUVOIS, den uitvinder of bewerker der zoo beruchte *Dragonnades* (*La Mission Bottée*) had nog scherper kunnen geteekend worden. Naar waarheid wordt eene der grondoorzaken van LODEWIJK's even ontstaatkundige als wreede handelwijze jegens de Protestanten in eene vlaag van vroomheid gezocht, waardoor hij meende het middel gevonden te hebben, om zich wegens zijne verbodene minnarijen en de ongeregelde leefwijze, welke hij zoo lang aan zijn hof geduld en begunstigd had, met de kerk, met den Hemel zelven, te verzoenen. Evenzeer te regt wordt de regerende hertog van *Savoye* als het werktuig van Fransche staatkunde voorgesteld, die, door Frankrijks reuzenmagt bedreigd, en door LODEWIJK rusteloos tot verdelging der Waldenzen aangepord, zich eindelijk verleiden liet, om te vuur en te zwaard tegen zijne eigene onderdanen te woeden. De schrijfster heeft nogtans aan dien vorst een levendiger gevoel van billijkheid en regtvaardigheid, van menschelijkheid en edelmoedigheid, toegekend, dan hij in latere gebeurtenissen, welke in dit boek onvermeld zijn gebleven, jegens de ongelukkige Waldenzen heeft doen blijken. Aan den edelen FÉNÉLON, wiens naam de geheele Christenheid zich gaarne als een harer grootste sieraden toeëigent, wordt door de wijze, waarop onze schrijfster hem laat spreken en handelen, eene waardige, welverdiende hulde toegebragt, welke wij van ganscher harte toejuichen. Alleen het karakter van Madame DE MAINTENON komt ons voor al te gunstig geteekend te zijn. Moge het waarschijnlijk zijn, of zelfs historisch bewezen kunnen worden, dat deze niet, gelijk DE LA VALIÈRE en DE MONTESPAN, de maîtres des konings, maar zijne gemalin geweest zij; dit huwelijk werd toch in het diepste geheim voltrokken, en de sluijer des geheims, welke over hare betrekking tot den koning rustte, nimmer voor de wereld opgeheven; en hoe kon onze schrijfster, welke omtrent vrouwelijke deugd en vrouwelijke

waarde zulke gestrenge begrippen toont te koesteren, in zulk eenen toestand niets aanstootelijks vinden, daar zij later de heldin harer geschiedenis eene gelijke betrekking tot den Hertog van *Savoye* met eene edele fierheid laat afwijzen? - Bovendien doet zij DE MAINTENON als de eenige voorkomen, welke, ondersteund door FÉNÉLON, het nog gewaagd hebbe hare smeekingen ten behoeve der wreed vervolgde Waldenzen tot den troon op te heffen, van welken moedigen, maar gewaagden stap zij zelve schier het slagtoffer zou geworden zijn; maar hoe weinig strookt deze voorstelling met het karakter eener vrouw, die, na haar Protestantsch geloof te hebben afgezworen, zich geheel in de armen des bijgeloofs had geworpen; die niets onbeproefd liet hare voormalige geloofsgenooten tot een' gelijken afval te nopen, en aan den Heer DE VALETTE waagde te schrijven: ‘dat, indien God den koning in het leven spaarde, er binnen twintig jaren niet één Hugenoot zoude zijn overgebleven.’ - Evenzeer bevreemdde het ons - maar dit is eene aanmerking, welke meer den roman dan de historische karakters betreft - dat de schrijfster, na ons eerst aan het hof van *Versailles* ingeleid en met verschillende intrigues bekend gemaakt te hebben, eensklaps deze schildering voor goed laat varen, zonder vóór het einde van haren roman een' blik rugwaarts te werpen, of de verbeelding harer lezers nog eenmaal derwaarts terug te voeren, waartoe toch de loop der gebeurtenissen zelve, ofschoon het tooneel van *Parijs* naar *Zwitserland* en *Savoye* was overgebragt, haar overvloedige gelegenheid zou hebben verschaft.

Een der hoofdpersonen in dezen roman is ARNAUD, de heldhaftige aanvoerder der Waldenzen. De eenigzins strijdige bestanddeelen, waaruit zijn persoon en zijn karakter zijn zamengesteld, van den bedienaar des Evangeliums en den ridderlijken krijgsman, die onder het nederige gewaad van den Waldenzischen leeraar het pantser droeg; die in den mond het zwaard des geestes voerde, en met zijne hand den heldendegen zwaaide, zijn, zoo goed als dit kon geschieden, met elkander in harmonie gebragt, en tot een geheel vereenigd, dat niet kan nalaten belangstelling en eerbied in te boezemen. In de doorgaande voorstelling van haren held heeft de schrijfster zich evenwel verder, dan op eenig ander punt, van de historische voorstelling verwijderd, hetwelk door den vertaler, ten behoeve van oningewijden in de geschiedenis, wel had mogen herinnerd worden. Immers al de geschiedkundige narigten, welke wij hebben kunnen vergelijken, stemmen daarin overeen, dat ARNAUD in de kracht van den man-

nelijken leeftijd was, toen hij dit heldenfeit volvoerde. Al houden wij het geboortejaar, in de aanteekeningen opgegeven, voor genoegzaam geconstateerd, dan nog blijkt hieruit, dat ARNAUD, toen hij het stoute waagstuk ondernam, om aan het hoofd eener ongeregelde bende, met het zwaard in de vuist, dwars door eene vijandelijke bevolking henen, zich eenen weg te banen, zijn vijftigste levensjaar nog niet bereikt had; en waarlijk, dit moeten wij wel aannemen, zullen de ontberingen en vermoeijenissen, welke hij doorgestaan, de gevaren, welke hij getrotseerd, de beletselen, welke hij overwonnen, de heldendaden, welke hij verrigt heeft, die nu reeds aan het ongeloofelijke en wonderbare grenzen, niet volstrekt ongeloofelijk schijnen. Hier daarentegen verschijnt hij van het begin tot het einde (ongetwijfeld om zijnen persoon nog meer belangwekkend te maken) als een hoogbejaarde, schier afgeleefde grijsaard. Nog minder vrede hebben wij met zijnen dood, of althans met het tijdstip, door de schrijfster voor zijn sterfuur gekozen. De vertaler zegt wel in de voorrede: ‘De dood van ARNAUD wordt door verschillende schrijvers onderscheiden verhaald, en van dit verschil heeft de auteur gebruik gemaakt, om dien dood meer met den geheelen roman in betrekking te brengen;’ maar het is toch, in weêrwil van dit verschil, genoegzaam zeker, dat ARNAUD nog verscheidene jaren daarna geleefd, tot de uitgewekenen behoord heeft, die bij eene vernieuwde vervolging de hun dierbare valleijen weder moesten verlaten, en in den vreemde gestorven is. Het is niet, dat wij zulk eene vrijheid als een verwijt tegen onze schrijfster willen laten gelden; doch wij hadden, indien zijn dood noodzakelijk moest gerekend worden, om een *tragisch* slot te vinden, het tijdstip en geheel de omstandigheden van zijn sterven eenigzins anders gewenscht. Nu sterft hij, wel in den oogenblik van besliste redding en zegepraal, maar even als MOZES, aan den ingang van het beloofde land, voordat hij zijn dierbaar *Angrogna* heeft wedergezien, en, wat het gevoel der lezers nog meer onbevredigd laat, ten eenemale onbewust van het lot en den toestand eener teedergeliefde dochter. Waarom, vroegen wij onwillekeurig, hem niet zoo veel tijd gegund, dat hij zich nog eenmaal in den aanblik der geliefde heuvelen en valleijen had kunnen verlustigen; waar hij, omringd van zijne gemeente, met het woord van SIMEON op de lippen: ‘Nu laat gij, Heer! uwen dienstknecht in vrede henengaan!’ had kunnen ontslapen? Of waarom hem nog niet de eenvoudige pastorij weder binnen-

gedragen, in den ouden bekenden leuningstoel tegenover den schoorsteen geplaatst, waarboven hij met eigene hand de bijbelspreuk geschreven had: ‘Komt herwaarts tot Mij, gij allen, die vermoeid en belast zijt! en Ik zal u ruste geven!’ om, het brekend oog op hetzelfde bijbelwoord gevestigd, waarop hij zoo dikwerf zijne kinderen gewezen had, zachtkens de eeuwige ruste in te gaan? De ontknooping ware alzoo, indien gij wilt, iets minder *tragisch* geweest; maar het doel der romanschrijfster zou toch volkomen bereikt zijn, en ARNAUD's uiteinde zou aangenamer en niet minder treffend tot het gevoel en de verbeelding der lezers gesproken hebben.

Wij haalden daar met opzet een paar bijbelplaatsen aan. De Waldenzen waren van de vroegste tijden af bekend en beroemd wegens hunne gemeenzaamheid met de Heilige Schrift; en even als bij de *Camisards* in *Frankrijk*, de *Puriteinen* in *Schotland*, en de *Wederdoopers* in *Duitschland*, waren hieraan, vooral in de dagen hunner vervolging, ook in het dagelijksche leven, meestal hunne spreekwijzen en beelden ontleend. WALTER SCOTT heeft hiervan in onderscheidene romans meesterlijk gebruik gemaakt. Hij spreekt de zoogenoemde *tale Kanaäns* met dezelfde gemakkelijkheid, waarmede zij in de dagen van CROMWELL, zoowel door krijgslieden als door geestelijken, werd gesproken. In dit opzigt is onze schrijfster, gelijk over het geheel in de *dramatische* opvoering harer personen, in het *individualiseren* der karakters verre beneden het voorbeeld van den grooten meester gebleven. Er is in dezen roman niet genoeg partij van woorden en aanhalingen des Bijbels getrokken. Wij lezen wel, dat ARNAUD van tijd tot tijd voor zijne togtgenooten gepredikt heeft, maar slechts zeldzaam wat bij behandelde, en hoe hij sprak; en toch kunnen wij, als wij enkel het eenvoudige dagverhaal van dezen terugtogt inzien, gelijk het in de *Historie der Waldenzen* van MARTINET, door RIETVELD vervolgd, te lezen is, onderscheidene teksten opgenoemd en aangewezen vinden, waarover de veldheer geproken heeft, en waaruit de geest der gehoudene leerredenen genoegzaam kenbaar wordt. Welk eene rijke stof had de schrijfster kunnen vinden, indien zij van de eenvoudige godsdienstoefeningen der Waldenzen, van hunne gebeden en leerredenen, hunne avondmaalsviering - hunne godsdienstige lofzangen (even als de schrijfster van het *Huis Lauernesse*, van de *Hagepreek* en de godsdienstige bijeenkomsten der hervormingsgezinden) eene meer opzettelijke studie gemaakt had! Eene gunstige uitzondering maakt LE BOUQUETIN. Geheel

zijn karakter, zijn voorkomen en zijne manieren, zijne wijze van spreken en handelen beantwoorden aan de *type*, die in hem veraanschouwelijkt wordt. Het gevecht in den molen, waarbij hij gevangen genomen werd, en zijn uiteinde behooren tot de echt-*graphische* brokken van dit verhaal, die met eene fiksche hand even krachtig als uitvoerig geteekend zijn. Zóó kan en moet, onder zulke omstandigheden, de ruwe *Waldenzer* gedacht en gesproken hebben, wiens gemoed, door de onmenschelijke wreedheid zijner beulen en vervolgers getergd en verbitterd, in het einde geen' anderen dorst meer kende dan den dorst naar hun bloed; wiens moed in eene dolle verachting van het gevaar was overgegaan, en wiens godsdienstige geestdrift tot wilde geestdrijverij was opgewonden.

Ongemerkt hebben wij den voet van het gebied der geschiedenis op het romantische terrein overgebragt. De naam van den markgraaf DE PIANEZZA moge, even als die van MONTOUX, een' onderbevelhebber der Waldenzen, aan de historie ontleend zijn; aan DURAND mogen vele heldendaden worden toegeschreven, welke wij ook in de geschiedenis geboekt vinden; maar de betrekking, waarin de eerste en de laatstgenoemde tot de twee heldinnen des verhaals, MARIE en ANIMA, staan, wat den eigenlijken hoofddraad uitmaakt, welke den roman doorloopt, blijft toch geheel verdicht. Het karakter van DURAND is eenigzins weifelend, en treedt bij dat zijner minnares zeer in de schaduw. Zoo groot hij als krijgsman zijn moge, zoo klein wordt hij, wanneer hij, in strijd met eene plegtig afgelegde belofte, het leven van een dierbaar voorwerp aan de dreigendste gevaren prijs geeft, om een ander nog dierbaarder voorwerp te redden. ANIMA, de pleegdochter van ARNAUD, eene Italiaansche van afkomst, vereenigt met den gloed van het Zuiden al het wufte, aan dien volksaard eigen. Gij vindt welligt haren overgang tot de Roomsch-Katholijke godsdienst, en daarna hare terugkeering tot het geloof harer vaderen, weinig *gemotiveerd*. De schrijfster zou u kunnen antwoorden, dat dit weinig *gemotiveerde* geheel in haar doel, en in den aard dier vrouwelijke karakters lag, gelijk zij er hier één wilde schilderen. Ongetwijfeld wierp zij ook eene schaduw over dit beeld, om het andere, dat zij op den voorgrond wilde plaatsen, in onbenevelden glans te doen schitteren. MARIE, ARNAUD's eenige dochter, is de eigenlijke heldin der geschiedenis. De grondtoon van haar karakter is *zich zelve verzakende liefde*; eene liefde, welke, bij al het vuur van den hartstogt, geene strafbare neigingen voortbrengt, maar rein en

zuiver blijft, gelijk geheel hare ziel het beeld van maagdelijke reinheid en onschuld zelve is; eene liefde, welke, hoezeer ook in hare vurigste wenschen en droombeelden van geluk teleurgesteld, niet ophoudt aan anderen wel te doen, en vreugde en zegen rondom zich te verspreiden. Zij ontwikkelt eene geestkracht, eene vastheid van wil, eene koenheid en beradenheid, gelijk gij meendet, niet in eene zwakke maagd, maar alleen in den krachtvollen man te kunnen bewonderen. En vraagt gij, vanwaar zoo veel moed en geestkracht? Gij vindt de oplossing in de vastheid van haar Christelijk geloof, in hare godsdienstige overtuiging, welke als vereenzelvigd met haar wezen is; welke zij als het dierbaarste kleinood in de schatkamer haars harten bewaart, en bereid is, te elker ure met haar bloed te bezegelen. MARIE is, als teederminnende dochter, als vriendin, als minnares, als Christinne, even groot, en blijft, hetzij wij haar in de valleijen van *Angrogna*, bij de folterbank, in den kerker, of aan het hof van VICTOR AMADEUS beschouwen, al onze bewondering waardig. ‘Een *ideaal* van vrouwelijke deugd!’ roept gij uit, ‘waarin het scherpziend oog vlek noch blaam kan ontdekken, maar hetwelk juist daardoor vervelend en eentoonig wordt, en ons de CLARISSA HARLOWE's en CHARLES GRANDISON's in het geheugen terugroept!’ - Wij geven het u toe, lezer! MARIE ARNAUD is als ideaal van vrouwelijke deugd geschilderd, en wij wenschen de dagen der CHARLES GRANDISON's in onze letterkunde niet weder, maar menschelijke karakters naar waarheid, met hunne deugden en zwakheden, met hunne licht- en schaduwzijde geschilderd te zien; doch indien de romantiek nog langer onder den vloek moet blijven zuchten, om overdreven te zijn, dan belijden wij rondborstig, nog liever engelen dan duivelen voor oogen te hebben, gelijk deze in eenen CLAUDE FROLLO en JAQUES FERRAND u tegengrijnzen. Wij herhalen het nog eens, MARIE ARNAUD is als ideaal van vrouwelijke deugd geschilderd; maar hier althans vindt gij geene vrouwelijke deugd als van eene FLEUR DE MARIE, welke uit de schandholen van *Parijs* als eene parel uit het slijk is opgevischt, en bij de omarming van vagebonden en bandijten (de Hemel weet hoe!) de onschuld en reinheid des harten heeft weten te bewaren, en onbezoedeld van verbeelding is gebleven! Hier althans vindt gij niet de zwakke deugd zonder beginselen van eene RIGOLETTE, anders de innemendste en lieftalligste figuur der geheele *Mystères*, maar eene deugd, welke het Christelijke geloof tot wortel heeft; dat zich van al de uitgebreidheid zijner Christelijke pligten met

volle helderheid bewust is. Hier vindt gij eindelijk niet de magtelooze poging van eenen sterveling, om overal in het raderwerk der Voorzienigheid in te grijpen: *pour jouer la Providence*, maar een onwrikbaar geloof aan Gods Voorzienigheid, dat, hoe zwaar ook beproefd, toch aan het einde niet beschaamd, maar heerlijk bekroond wordt..... En daarom, lezer! indien gij in de *verborgenheden*, welke er dagelijks ontsluijerd worden, reeds tot verzadigens toe zijt ingewijd, of indien gij het van u kunt verkrijgen, den *wandelenden Jood* voor enkele dagen te laten rusten - neem dan dit boek in handen. Gij zult, wij durven u dit voorspellen, minder stuip- en koortsachtig worden aangedaan; maar toch zal u het harte, bij het lijden der vervolgde Waldenzen, warm en diep bewogen worden. Gij zult er minder schittering van vernuft, minder fijn gesponnen intrigues, doch meerder voedsel in vinden voor uw geloof aan eene hoogere wereldregering, aan menschelijke en Christelijke deugd.

De vertaling van dezen roman was aan den Eerw. SYBRANDI wel toevertrouwd. Het oorspronkelijke hebben wij niet kunnen vergelijken, maar zijne bekwaamheid is ons waarborg genoeg, dat de overbrenging getrouw en naauwkeurig zal kunnen heeten. De stijl is doorgaans zuiver en vloeijend. Enkele min juiste of kiesche uitdrukkingen hinderden ons, gelijk *rottend gebeente* en, erger nog, *rottend stof*. Hoe kon dit aan zijne pen ontvallen? De correctie had naauwkeuriger kunnen zijn. Het titelvignet is niet beter en niet slechter dan de meeste vignetten uit de steendrukfabrijk van den Heer BACKER - *transeat cum ceteris*!

Boekbeoordeelingen.

De grondstellingen, verrigtingen en tegenwoordige woelingen der Jezuïten, naar het Fransch van *Michelet* en *Quinet*. Vertaald door den schrijver der Wederlegging van de Grondstellingen der Roomsch-Katholieke Kerk. Amsterdam, bij G. Portielje. 1844. 238 bll. in 8°.

(*Vervolg en Slot van* bl. 14.)

Gewaarschuwd door de wanordelijkheden, die de voorlezingen van zijnen ambtgenoot hadden gestoord, meende de Heer QUINET, bij den aanvang, zijn regt te moeten bewijzen, om de Orde der Jezuïten tot het voorwerp van zijn onderzoek te maken, en er zijne meening over te zeggen. Ondanks deze voorzorg en de openlijke aankondiging daarvan, duurde het drie vierde van een uur, eer hij het woord kon opvatten, en meermalen werd zijne stem verdoofd door getrappel en afkeurend geschreeuw. Vreemde dwaasheid der ultramontaansche partij, die door zulke belagchelijke middelen alle behandeling van dit onderwerp meent tegen te houden en te dempen! Men denke niet, dat de Heer QUINET gestoord werd, toen hij zijne nieuw christelijke denkbeelden voordroeg, toen hij SCHELLING en HEGEL verdedigde, of zelfs toen hij de onderwerping der Fransche geestelijkheid betreurde; neen, slechts dan had het plaats, wanneer hij zich wat sterk over de Jezuïten uitliet. Waarlijk deze partij heeft zich zeer verachtelijk gemaakt. Zulke lage kunstgrepen als deze moeten een slecht denkbeeld van haar inboezemen aan dat *Frankrijk*, 't welk zij wenscht te veroveren. Wilde men den Heer QUINET beletten, over de Jezuïten te spreken, omdat dit niet in zijnen *cursus* te pas kwam? Is er dan in de geschiedenis der drie laatste eeuwen een enkel punt, waar-

mede de Jezuïten niets te maken hebben? ‘Hoe! zou ik bij eene oplettende beschouwing het zuidelijk *Europa* zien wegteren in de ontwikkeling en in de vorming dezer instelling, zien kwijnen en verdoofd worden onder dien invloed, en zou ik, die hier de volken van het zuiden in het bijzonder behandel, niet mogen zeggen, wat hen in het verderf stortte?’ enz.

Die Jezuïten, die men een oogenblik te voren zoo hoog opvijzelde, bestaan niet, zegt men. Het is eene hersenschim, door de Universiteit uitgedacht, om hare voorregten te behouden. Maar de feiten aldus te verwringen, is dat wel een waardig denkbeeld hebben van hetgeen er groots in de verrigtingen der Jezuïten ligt? Voorzeker, er is eene wezenlijke kracht noodig, om drie eeuwen lang zijne stelling te handhaven; alleen te midden der doode maatschappijen te *leven*; de hand te hebben in alles wat voorvalt; ‘en nog in dit oogenblik, terwijl het genootschap verscheurd, vertreden en verpletterd is, door zoo vele plegtige bevelen, wordt er geen kleine geest en geringe moed in hen gevorderd, om onder onze oogen weder op te staan, zich ten halve op te rigten, en, naauwelijks uit het stof herrezen, reeds uit te tarten, te dreigen en op nieuw de rede en het gezond verstand ten strijde te dagen.’ (Heeft de smaak in tegenstellingen den Heer QUINET de 16de en 17de bladzijde in de pen gegeven, of heeft hij zijne tegenstanders willen oprigten, alvorens ze aan te vallen? Wat er van zij, deze plaats komt niet juist met de andere voorlezingen overeen.)

Maar in allen gevalle heeft dit ontwaken zijn nut. Het verstand, op nieuw aangerand, zal eindelijk de uitdaging aannemen. *Frankrijk*, door *Duitschland* voorgegaan in den geest van onderzoek, zal zijne plaats hernemen; de worsteling zal der waarheid voordeelig zijn. - Voor het overige is het regt van onderzoek, waarvan men hier gebruik wil maken, geene toeëigening van hetgeen aan anderen behoort. Het is het erfdeel der Universiteit, dat een GERSON, een RAMUS, aan hunne opvolgers hebben vermaakt; het is een regt, dat de staat haar toestond, toen hij eene godsdienst had, en hetwelk hij als het hare erkend heeft, sedert hij noch Katholijk, noch Protestant is; een regt, waarvan men gehouden is gebruik te maken, wanneer men tot mannen van onderscheidene gevoelens spreekt. Wanneer het derhalve, ten gevolge van dat onderzoek, blijkt, dat de Jezuïten ons weder achterwaarts voe-

ren, terwijl eene andere rigting het tegenwoordige geslacht voorwaarts doet gaan, heeft dan de Heer QUINET het regt niet, om aan de laatste de voorkeur te geven?

De Heer QUINET heeft ten minste de verdienste van het punt in geschil met meer onpartijdigheid op te vatten, dan zijne tegenpartij doet. Hij verlangt, dat de regering zich zelve gelijk blijve, en zoo wij al geen genoegen kunnen nemen in dat gemengd onderwijs, dat, wel is waar, tot vereeniging leidt, maar ten koste van de zuiverheid der godsdienstige gevoelens, wij weten ten minste waaraan wij ons te zijnen opzigte moeten houden. Wij weten van waar hij uitgaat, en waartoe hij komen wil.

Het bestuderen van het Jezuïtismus maakt voor het oogenblik het uitsluitend onderwerp van zijnen cursus uit, en is geenszins een bijkomend iets, een feit gelijk elk ander, zoo als bij den Heer MICHELET. De natuur dezer werkende oorzaak moet onderzocht worden, zoo men er de uitwerkselen van wil kennen. De Heer QUINET gaat stelselmatig te werk. In de eerste plaats doet hij zien, welke de zending der Orde in de wereld was.

Het Jezuïtismus is een krijgswerktuig. Te voren moest het het Protestantismus en de afgoderij der volken van *Indië* en *Amerika* bestrijden; waar men tegenwoordig heen wil, bewijzen de feiten. De Jezuïten werden 15 jaren vóór de omwenteling verdreven. In 1814 werden zij plegtig hersteld. ‘Zegt die dagteekening u niets? Het is het oogenblik, waarop *Frankrijk* belegerd, vertreden, genoodzaakt wordt *deszelfs* kleuren te verbergen, het beginsel der omwenteling in *deszelfs* wet te verloochenen, en als eene genade te ontvangen zoo veel lucht, licht en leven, als men hetzelve nog wel zal willen toestaan..... In die overstroomingen van krijgslieden uit alle hemelstreken, laat het Pausdom ook de verrezene krijgslieden van LOYOLA los, opdat de geest worde benaauwd gelijk het ligchaam, de nederlaag volkomen zij, en *Frankrijk*, zelfs niet in het binnenste van *deszelfs* hart, de gedachte durve voeden, van zich ooit weder op te heffen’ (bl. 39). - De zending der Jezuïten in de XIX^{de} eeuw is dus de omwenteling te vernietigen. Dit aldus aangetoond hebbende, beschouwt de Heer QUINET de Jezuïten op zich zelve, en ten eerste den stichter hunner Orde.

Hij schetst ons met groote trekken IGNATIUS VAN LOYOLA (bl. 41 volg.), den man, die, op de grenzen van twee tijdvakken geplaatst, de magt, die in de XII^{de} eeuw uit de geestverrukking

ontstond, vereenigde met den invloed, dien in beschaafder tijden de kennis der wereld en der menschen verschaft. De Heer QUINET schildert als een kunstenaar, die zijn onderwerp geheel naar de natuur kopijeert; doch dringt hij er genoeg met het oordeel in door? Zou het b.v. niet goed geweest zijn de waarde dier geestdrift te bepalen, en aan te toonen, dat zij meer nog uit het hoofd dan uit het hart voortkwam? Dan zou men het zich eenigzins beter kunnen verklaren, hoe zij tegen het einde van LOYOLA's leven eene koude en afgemetene staatkunde geworden is. De Heer MERLE D'AUBIGNÉ heeft, in zijne vergelijking van LUTHER en LOYOLA, het onderscheid der geestdrift, die hen bezielde, meesterlijk doen uitkomen. Het is eenigzins de neiging onzer eeuw, hoog ingenomen te zijn met al wie van geestdrift blaakt; maar men vergeet eerst te onderzoeken, of dit gevoel wel dat is, wat God van ons verlangt.

Gaarne hadden wij gezien, dat de Hr. QUINET aan zijne schilderij had toegevoegd, hoe IGNATIUS, door FRANCISCUS XAVERIUS leerlingen te bezorgen en de ijdelheid en eerzucht van den jongeling te vleijen, dezen voor zich gewonnen heeft. Daar toch vertoont zich reeds de kiem van de vermaarde leer der middelen. Ook had, meenen wij, naast de *Geestelijke Oefeningen*, als middel, om zich de gemoederen zijner eerste medgezellen te onderwerpen, de vrees behooren vermeld te worden, die een man als IGNATIUS noodzakelijk moest inboezemen. Er was toch in dien onverzettelijken wil, die onophoudelijk en overal, ondanks weigeringen en smaad, dengenen vervolgde, dien IGNATIUS besloten had aan zich te verbinden; in dien wil, voor welken alle middelen goed waren, schier zou ik zeggen, het cynismus zoowel als de vroomheid, er was iets in, dat al wat hem omringde ontzetten en beheerschen moest. Wat kon men trouwens anders wachten van eenen man, die, om een weinig Latijn te leeren, zich in vijf en dertigjarigen leeftijd aan de zweep blootstelde?

Betreffende de *Geestelijke Oefeningen*, waarvan wij zoo even gewag maakten, willen wij liever naar den Heer QUINET verwijzen, dan zijne woorden te ontleden. Al wat hij zegt omtrent dien vreesselijken vorm, waarin eene ziel in dertig dagen verkneed en tot alles in staat gemaakt wordt, is treffend en naauwkeurig in overeenstemming met de waarheid. Dit was eigenlijk het groote geheim van IGNATIUS; hij had gelegenheid gehad, gedurende zijne oogenblikken van geestverrukking, zich zelven gade te slaan; hij kopijeerde, als het ware, zijne eigene in-

gevingen, en dwong zijne leerlingen tot dezelfde zuchten en handelingen, tot het volgen van dezelfde gedachtenverbindingen, tot het vormen van dezelfde beelden in hunne verrukking. Aldus voorkwam hij de afdwalingen der verbeelding, en gaf aan den staat van bespiegeling eene bepaalde rigting, naar zijn doel; maar te gelijker tijd vernietigde hij alle waarachtige vroomheid, alle persoonlijke zielsverheffing tot God; in één woord, aldus grondde hij zijne magt. ‘Om zeker te zijn van alleen en zonder opvolgers te regeren, ontneemt hij hun, hetgeen zijne grootheid heeft uitgemaakt, en, daar hij ook voor zijnen God niet slechts eenen kinderlijken eerbied, maar ook eene slaafsche vrees verlangt, laat hij den mensch geenen uitweg open, om immer het hoofd op te beuren. Het Christendom vormt apostelen, het Jezuïtismus werktuigen, maar geene leerlingen.’ - In de volgende les kwam de Heer QUINET op dit onderwerp terug; hij ontwikkelde meer in bijzonderheden, hoe de omkeering van den mensch, die zich aan de Jezuïten heeft overgegeven, bewerkt wordt. Hij deed vooral die berekende, kunstmatige koelheid zien, die eerst door alle mogelijke middelen aantrekt, en wanneer de ziel, die men verlangt te winnen, geheel afgemat is, haar in naam de vrijheid laat, om eene keus te doen, terwijl inderdaad alle uitkomst, met uitzondering van ééne, onmogelijk gemaakt is, en de ongelukkige nog zijne beulen moet smeeken hem te helpen, om zich onherroepelijk in den afgrond te storten[1].

Vervolgens het Jezuïtisch wetboek, de *Constitutiën*, beschouwende, vindt de Heer QUINET er, even als zijn ambtgenoot, slechts één gronddenkbeeld in, waaruit al de overige voortvloeijen, namelijk de blinde en slaafsche gehoorzaamheid. Al het overige dient bijna alleen, om de ketenen dier zedelijke slavernij vaster te doen sluiten. Vandaar die diepe eerbied voor onbeduidende regels, die menigte van kinderachtige bijzonderheden, die zelfs de bewegingen des ligchaams bepalen; vandaar die verschrikkelijke inrigting, die elken Jezuït tevens tot bespieder en voorwerp van bespieding maakt. De gehoorzaamheid was de laatste aanbeveling van den stervenden IGNATIUS: *Perinde ac cadaver*. ‘Ziethier voorwaar een geheel nieuw Christendom, want de wonderen van CHRISTUS werden verrigt, om dooden tot het

(1) Een reiziger, die een groot deel van zijn leven te *Rome* had doorgebragt, verhaalde mij nog onlangs, welke wonderen van vernietiging deze *Oefeningen* in onzen tegenwoordigen tijd kunnen verrigten.

leven terug te roepen; de wonderen van LOYOLA daarentegen om de levenden in den dood te voeren. Het eerste en laatste woord van CHRISTUS is het leven; het eerste en laatste woord van LOYOLA is het lijk; CHRISTUS doet LAZARUS uit het graf opstaan; LOYOLA wil van ieder een' LAZARUS in het graf maken. Nogmaals, wat heeft CHRISTUS met LOYOLA gemeen?'

De Heer QUINET heeft gelijk; de beste proefsteen voor deze inrigting, die niets dan een kunstleven aanbiedt, is het Evangelie. Wij zouden slechts wenschen, dat hij de tegenstelling verder had voortgezet, want op den bodem der Jezuïtische dwalingen ligt altijd eene letter uit het Evangelie; wij zeggen eene letter, een naäpen, maar nooit de geest, die levend maakt. Wanneer de Jezuïten vermanen, dat men diegenen te winnen trachte, wier zaken in slechten staat, die ongelukkig, die op verkeerde paden zijn, wie vindt daarin niet iets van den goeden Herder, die de verlorene schapen zoekt? Er is slechts één onderscheid: CHRISTUS wilde, dat de genoodigden het bruiloftskleed aanhadden, - de Jezuïten spreken daarvan niet. Wanneer de Heiland zich tot de rijken wendde, deed Hij het niet om hen te vleijen, maar om hun vrees in te boezemen voor de moeijelijkheden, die hunner wedergeboorte in den weg stonden. Dezelfde verhouding als die van geest tot letter, van waarheid tot naäperij, bestaat tusschen de zelfverloochening van den Christen en die van den Jezuït; tusschen de kerkelijke tucht van PAULUS en het stelsel van bespieding der Orde, en zelfs tusschen het uiterlijke der leerlingen van CHRISTUS, en de nederige en kruipende manieren der werktuigen van LOYOLA.

Deze inrigting der Jezuïten-orde komt ons voor eene vreesselijke beschuldiging te zijn tegen het bederf der Katholijke kerk in de XVI^{de} eeuw. Waarlijk, die kerk moest al zeer laag gevallen zijn, dat in hare oogen het eenige redmiddel bestond in eene zoo volstrekte verachting der menschelijke natuur; niet om deze tot wedergeboorte te brengen, maar om in haar alle leven uit te blusschen, dat aan de magt der kerk hinderlijk zou zijn geweest. Ziedaar de eenige aannemelijke verklaring, die de Jezuïten van het ontstaan hunner orde kunnen geven; maar voor ons is dit geene regtvaardiging. De Katholijke kerk had de vrijheid van eenen anderen weg in te slaan, en de wedergeboorte was elders te vinden.

Het Jezuïtismus, gaat de Heer QUINET voort, heeft zich ten doel gesteld, het Protestantismus en de afgoderij te vernietigen, en in de vierde voorlezing onderzoekt hij, hoe het de laatstgenoemde

taak heeft vervuld. Waarom spreekt hij nergens van de eerste? De stof was rijk aan feiten en uitkomsten. De zonderlinge vermenging aller Christelijke sekten, die de hoogleeraar voorstaat, uitgezonderd, beschouwen wij deze voorlezing als een' tegenhanger van die van den Heer MICHELET over de opvoeding. De Heer QUINET beoordeelt in den grond de verrigtingen der Jezuïten naar hare uitkomst. En deze uitkomst is niets, omdat zij nooit het Evangelie hebben willen voortplanten, en jegens den Oosterschen geest, ter bevordering van hun eigen belang, eene goddelooze toegeeflijkheid betoond hebben. ‘Deze Orde is in den grond meer medelijden dan toorn waardig. Zij heeft gezaaid op het zand. Omdat zij aardsche listen onder het Evangelie heeft gemengd, heeft zij de zonderlingste straf der wereld geleden. Die straf bestaat in altijd te zaaijen en nimmer te oogsten. Hetgeen zij met de eene hand opbouwt in den naam van het Evangelie, breekt zij met de andere weder af in den naam der Staatkunde. Haar alleen is deze verschrikkelijke wet opgelegd, dat zij martelaren voortbrengt, en dat uit het bloed harer martelaren niets anders ontspruit dan doornen en distelen.’ - Antwoordt men: maar zij hebben ten minste den weg voor *Engeland* geopend: - ‘Daar wilde ik hen hebben,’ herneemt de Heer QUINET, met die levendigheid, welke hem zoo wel voegt, ‘want dit is het toppunt hunner straf. Merkt dit op, de zendelingen van het genootschap der Jezuïten, de Boden, de Verdedigers, de Helden van het Katholicismus, banen den weg voor het Protestantismus. De vertegenwoordigers van het Pausdom bereiden aan het einde der wereld de paden voor LUTHER en CALVIJN. Is dit niet de vloek der Voorzienigheid?’ - Deze straf is aan de Orde opgelegd geworden zelfs in de landen, waarin zij langer dan eene eeuw meester is geweest, in *Paraguay* zoowel als in *China*; want tegenwoordig is alles verdwenen, zelfs de herinnering aan hen is noodlottig.

Na het Jezuïtismus beschouwd te hebben in betrekking tot bijzondere personen, in den kamp met andere godsdiensten, schiet den Heer QUINET slechts over, het in de staatkundige wereld en op het gebied der wetenschappen te zien handelen. Wat het staatkundige betreft, is het doel der Jezuïten, de wereld terug te brengen tot de eeuw van GREGORIUS VII, dat is tot eene zuivere *Godsregering*, waarin de landsregeringen niet meer zijn dan leden, die van het Pausdom, als de ziel, afhankelijk zijn. Daarop volgt de hoogleeraar met groote naauwkeurigheid al de bogten en kronkelingen van hunnen listigen gang, die ten tijde dat de

koninklijke magt onbeperkt was, de alleenheerschingen in den naam der volken poogde te vernietigen, en tegenwoordig den omwentelingsgeest, welke alles medesleept, ten onder tracht te brengen, door de herstelling der volstrekte oppermagt. Eigenlijk was het hun met geene dezer beide stellingen regt ernst; hetgeen zij verlangen, hetgeen zij door alle mogelijke middelen zoeken, is de wereld aan zich te onderwerpen. - Het komt ons echter voor, dat de Heer QUINET hunne schelmerij een weinig overdreven heeft, want de Jezuïten hielden dit ten tijde van de *Ligue* even weinig verborgen, als tegenwoordig. De pauselijke Godsregering boven alles, ziedaar de grondleer van al hunne staatkundige, koningsmoord predikende, of zoogenoemd volksgezinde verhandelingen. Wat de vraag aangaat, of zij van den beginne af het voornemen gehad hebben, om beide partijen door elkander ten onder te brengen, daartoe zouden zij een helderder denkbeeld van haren aard en haar wezen moeten gehad hebben, en dit, weet men, was aan de XVI^{de} eeuw niet eigen.

Wat hebben in de wetenschappelijke wereld de Jezuïten gedaan, met hun voornemen om de opvoeding van het menschelijk geslacht door middel der pij te hervormen? Even als bij de Zendingen, oordeelt de Heer QUINET naar de gevolgen. In de wijsbegeerte, zegt hij, hebben zij slechts een' schijn in plaats van de waarheid overgelaten; armzalige vormen, waaraan men den naam van *dispuut* geeft, in plaats van ernstig en diep indringend onderzoek; een voortdurend wantrouwen aan den geest, dien men onherroepelijk aan het gezag onderwerpt; de geheele uitsluiting van het denkbeeld van God (*quaestiones de Deo praetereantur*). In de Godgeleerdheid nemen zij in hun eigen belang het leerstuk van den vrijen wil op nieuw aan; maar men late zich niet bedriegen; het is slechts een strik, om den voorstander van den nieuwen tijd voor zich te winnen. Zich van hem meester makende in den naam der vrijheid, storten zij hem terstond daarop in den naam van het goddelijk regt in eene reddelooze slavernij. Te dezen opzigte heeft LAINEZ zich op de kerkvergadering van *Trente* duidelijk genoeg uitgedrukt (p. 122).

Deze zelfde geest van verovering, merkt de Heer QUINET aan het slot zijner voorlezing op; al die listen, waardoor zij het leven der Zuidelijke volken hebben uitgezogen; al die listige kuiperijen, bedreigen de wereld tegenwoordig nog. Er is slechts één middel, om ze tegen te gaan. Dit bestaat niet in het spreken op een' leerstoel, want woorden zijn niet meer voldoende.

Een krachtig leven moet zich openbaren; er moet volharding zijn ten einde toe, volharding in de opregtheid, in het staan voor waarheid en vrijheid. ‘Met andere woorden,’ voegt de Heer QUINET er tot zijne toehoorders bij: ‘gij moet beloven, aan den geest van *Frankrijk* getrouw te blijven, die te gelijker tijd beweging, kracht, vooruitstreving en regtschapenheid is, want aan deze teekenen erkent de vreemdeling u voor Franschen.’

Wij voor ons deelen dat geloof aan de kracht van den mensch niet; hetgeen onder onze oogen voorvalt, getuigt veel van zwakheid en veranderlijkheid. Wij treden echter onbeschroomd voort, bovenal omdat dezelfde Voorzienigheid, die de Jezuïten veroordeeld heeft tot eenen voortdurenden arbeid, zonder andere uitkomst dan die van den Sisyphus der oudheid, niet toelaat, dat zij zich weder oprigten, om te zegepralen. Wie zal beslissen, of zij hen niet als het middel tot den ondergang van het Pausdom gebruiken wil? De dwaling immers vernietigt altijd zich zelve; deze straf is haar van den beginne af opgelegd.

Hier nemen wij afscheid van de H.H. MICHELET en QUINET, en wij bekennen het, met leedwezen. Hun werk heeft onze belangstelling in hooge mate gewekt, en wij kunnen het ons zeer goed verklaren, dat iemand op de gedachte is gekomen, er het Hollandsche publiek eene vertaling van aan te bieden. De vraag van het Jezuïtismus is voor dit volk niet vreemd meer, en het werk, waarvan wij de beschouwing ten einde gebragt hebben, is een van die, welke invloed konden uitoefenen op het jegens de Orde te houden gedrag. De tegenwoordigheid der Jezuïten hier te lande is aan niemand onbekend; men geeft zich de moeite niet meer hunnen naam te verbloemen; zij handelen geheel in het openbaar, en tot dusverre zonder de minste ongerustheid.

Wij eindigen met den vertaler geluk te wenschen met de gedane keuze; wij wenschten het hem ook te kunnen doen met de wijze, op welke hij zich van zijne taak kweet. Hetgeen hij nu geleverd heeft is beter, dan de kwalijk bekookte vlugschriften van ELLENDORF. Echter is het hem niet gelukt den meesterlijken stijl der oorspronkelijke schrijvers regt te doen. Het onderscheid tusschen ELLENDORF en de beide Fransche Hoogleeraren is ook op zijne vertaling niet zonder invloed gebleven; maar zij is des ondanks nog verre van volkomen. De hier en daar aangehaalde plaatsen kunnen er getuigenis van geven. Schoon het meerendeel der volslagen onnaauwkeurigheden misschien aan het onderscheid van taaleigen valt toe te schrijven, en den zin des schrijvers niet verduistert, zijn toch de

volgende zinstorend. Bl. 25 heeft de vertaler, waarom weet ik niet, ‘de regels van den Meester’ aangezien voor de instellingen van LE MAÎTRE, eenen der beroemdste bewoners van *Port-Royal*, maar die volstrekt geene regels heeft voorgeschreven; - bl. 55 vertaalt hij: ‘Overigens waren zij bekwaam,’ enz. Het is IGNATIUS, die bekwaam was. Ook staat er in het Fransch ‘*habile* à renier,’ enz. Overigens willen wij het onnaauwkeurige van dezen zin in het oorspronkelijke niet regtvaardigen.

De vertaler had, naar onze meening, zich bij het denkbeeld moeten houden, van aan zijn publiek zekere namen of zaken te verklaren, die hij niet algemeen genoeg bekend achtte te zijn. Immers de aanteekeningen over MARIANA, BELLARMINUS en eenige anderen zijn, ten minste, overbodig; - in die over DOMINICUS heeft hij vergeten, dat het voornaamste bekeeringsmiddel de inquisitie was (p. 65); - die over de Gallicaansche vrijheden bevat eene dwaling: wij verwijzen hem naar het *Manuel du droit ecclésiastique Français* van DUPIN (in de Inleiding); - en ten laatste is die, welke hij met eene goede bedoeling op pag. 70 heeft gemaakt, wat wonderlijk en in tegenspraak met den tekst van den Heer QUINET. Het Jezuïtismus, zegt de vertaler, kan met de Hollandsche regtschapenheid niet overeenkomen, ‘en wanneer de tegenwoordige *Generaal der Orde* iets van de oude Hollandsche trouw bij dit *mengsel van het zuurdeesem van Spanje en het Machiavellismus der zestiende eeuw* weet in te mengen, zal de geheele wereld erkennen, dat zelfs het *Genootschap der Jezuïten* niet zonder voordeel eenen *Hollander* aan *deszelfs* hoofd ziet geplaatst.’ Maar het eigenaardige van den Jezuït, zegt QUINET, is juist van zich niet met de regtschapenheid te kunnen verdragen; daartoe zou hij van natuur moeten veranderen.

Dr. E. PIAGET.

Bijdragen tot geneeskundige staatsregeling. I^{ste}, II^{de} en III^{de} Deel. Van het I^{ste} 4 stukken, 260 bl.; van het II^{de} Deel 3 stukken, 220 bl.; van het III^{de} Deel, 1ste stuk 89 bl. Amsterdam, Johannes Müller.

(*Vervolg van bl.* 61.)

Eene nieuwe pharmacopoe, zie bl. 125. Wanneer een krachtig woord van den Hoogl. G.J. MULDER in ons land eenigen invloed heeft, dan krijgen wij zeker spoedig eene nieuwe pharmacopoe, want het gebrekkige van die, welke wij nu sedert

1823 gebruiken, is hier zonneklaar en met korte woorden aangetoond. Van dezelfde hand vinden wij verder het opstel over den *apothekersstand* voortgezet.

De schrijver verwijt hier aan de apothekers het gemis van grondige kennis, welk gebrek toegeschreven wordt aan het oppervlakkige, slechte onderwijs, aan de opleiding achter de toonbank. ‘De pharmacie’ (zegt de schrijver) is het technische gedeelte van alle wetenschappen, die tot den kring der bemoeijingen van den onderwijs ontvangenden pharmaceut behooren, zoo als de speciale therapie dit is voor de geneeskundigen. Maar evenmin als men diegenen, welke lessen over de speciale therapie en niets anders bijwonen, zou kunnen heeten onderwijs in de geneeskunde ontvangen te hebben, evenmin kan men zeggen, dat de pharmaceuten te *Utrecht* onderwezen zijn in hetgeen zij noodig hebben. Evenzoo te *Groningen*.

‘Te *Leiden* is onder den naam van pharmacie jaren achtereen pharmacognosie gedoceerd, *qualicunque tandem modo*,’ enz. enz.

‘Als hoogstgebrekkige inrigtingen van onderwijs in praktische wetenschappen noemen wij al die geneeskundige scholen (en akademiën. Rec.), waar men niet praktisch de wetenschap onderwijzen kan.’

Arbeiden, wetenschappelijk arbeiden, zoodat de beoefening der wetenschap zich niet enkel bepaalt bij het leeren van eene les, dat is het, wat in de meeste landen veelal gemist wordt, zoowel bij het hooger als bij het lager onderwijs. Men arbeidt óf enkel als machine, óf men zit voor een boek, om hetgeen in dat boek staat, in zijne hersens over te planten.

Maar werken met hoofd en met handen, naar ontwikkeling van kennis en van oefening tevens te streven, dat is het, wat men, ten onzent vooral, zoo schaars begrepen heeft.

‘De pharmaceut en de medicus hebben evenveel behoefte aan natuurkundige kennis. Maar in al de natuurkundige wetenschappen (wiskunde, plantenkunde, dierenkunde, scheikunde, artsenijkunde, artsenijbereidkunde en artsenijmengkunde) dringt de pharmaceut veel dieper door dan de geneeskundige, want hij moet al die wetenschappen in uitoefening brengen, terwijl de medicus ze slechts als voorbereidende studiën voor de eigenlijke geneeskunde beoefent.’

En al die moeite, al die kosten, al die beschaafde opvoeding, om eerst voor dit hooger onderwijs geschikt te worden, die

taalkennis en voorbereidende ontwikkeling, dat alles zal kunnen worden bestreden, dat zal der moeite waardig geacht worden, als het aantal apotheken bepaald, de medicijntax ingevoerd, als het bestaan en de wetenschappelijke graad des apothekers tevens verzekerd zijn. Dan zullen de apothekers niet langer met winkeliers behoeven te worden gelijkgesteld, noch zich zelve en hunnen stand, zoo door onkunde als door allerhande verkeerde praktijken en lapzalverij, onteeren.

Men zal hen plaatsen op een goed standpunt, en men zal hen door krachtig toezigt op dat standpunt houden. Zij zelve zullen zich op dat standpunt houden, omdat het hun achting en brood geeft, omdat de nood en de straffeloosheid hun geen van beide zullen aanzetten tot verkeerde handelwijzen.

Nog vermelden wij tevens hier het later, bl. 188, volgende opstel van denzelfden schrijver, *Over de opvoeding van den Apotheker*; het bevat de ontwikkeling van de bovenvermelde denkbeelden, en de opgave van de wijze, waarop men tot dat doel geraken kan; de aanwijzing, waarom men dat doel noch als nutteloos, noch als onbereikbaar moet of mag voorstellen.

Onder andere een staaltje: ‘Het zou eene dwaasheid wezen, indien wij wilden beweren, dat alleen de wijsheid aan de hoogescholen huisvest. Daarom eene dwaasheid, omdat er juist aan de hoogescholen *veel te weinig* wijsheid gevonden wordt. Maar het hooger onderwijs voor geneeskundigen behoort zoodanig te wezen, dat alles, wat een pharmaceut voor zijne ontwikkeling noodig heeft, daarin gevonden wordt.

Na de wiskunde beoefend te hebben, beginnen wij met de algemeene natuurkunde. Wanneer degene, die de organisatie van de geneeskundige scholen gesteld heeft, geweten had, wat physica, wat pharmacie was, hij zou niet vergeten hebben van de pharmaceuten kennis in de physica te eischen.’

In de tweede plaats komt de algemeene scheikunde en de bijzondere scheikundige geschiedenis van elke stoffe. In het voorbijgaan krijgt onze pharmacopoe nog ettelijke douceurs; onder andere, dat men op geene wijze slechter extracten bereiden kan, dan op die, welke door onze *Pharmacopoea Belgica* voorgeschreven wordt, eene bereiding, waardoor het grootste gedeelte der *materies extractiva in apothema* veranderd, het middel onwerkzaam en voor de zieken alleronaangenaamst wordt. - Het onderwijs moet praktisch zijn; de wijze hoe wordt hier in bijzonderheden opgegeven. Wij zullen den lezer

met eene dorre opsomming hiervan niet lastig vallen. Onder hetgeen de schrijver hier in het midden brengt, verdient vooral zijne aanmerking omtrent de pharmacognosie behartiging. Dit vak is bij ons zeer ten achteren. In *Berlijn* is LÜTZE met het onderwijs in de warenkunde alléén belast. Geen uitgebreider, geen moeijelijker tak van artsenijbereidkundige studie dan deze.

Voor dit onderwijs, en voor de pharmaceutische botanie, ook voor de eigenlijke pharmacie, is personeel noodig aan onze akademiën, hetgeen er thans niet is.

Het onderwijs in toxicologie is voor den pharmaceut mede noodzakelijk. Rust men hem toe met de kennis van de krachten der sterkst werkende stoffen, van de wijze, om de vergiften te onderscheiden en op te sporen (eene kennis, die zich onmiddellijk sluit aan de analytische chemie), zoo heeft men in den pharmaceut eenen scheikundige, die door den staat telkens geraadpleegd kan worden, wanneer er sprake is van vergiftiging.

Op bl. 134 vinden wij een opstel van Dr. VAN GEUNS, *over het tegenwoordig standpunt der geneeskundige wetenschap* in betrekking tot het onderwijs; dit vrij uitgebreide opstel wordt op bl. 203 vervolgd. Wij zullen de beide deelen tegelijk achtervolgens doorloopen.

Wij vinden door dit geheele opstel eenen bedaarden, helderen, onderzoekenden gang, eene juiste redenering en eene geleidelijke orde der denkbeelden.

Wat leert de geschiedenis der wetenschap van den jongsten tijd, hetgene zou kunnen dienen tot voorlichting bij de hervorming van het geneeskundig onderwijs?

Om dit te weten, gaat de schrijver: 1°. den gang der wetenschap in de laatste tijden en in andere landen aanwijzen, en wil 2°. de aandacht bepalen tot den tegenwoordigen staat van de wetenschap en het onderwijs hier te lande, in verband met de voorgenomene hervorming te dien opzigte.

De geneeskunde was altijd product van waarneming der natuurverschijnselen; zij werd altijd uit haren aard daarheen gedreven, als tot de eenige bron, waaruit zij waarheid en zekerheid kon ontvangen; als tot het punt, waarvan zij uitging en waarheen zij moest terugkeeren. Maar de geneeskunde was ook bij tusschenpoozen meer of minder product van abstractiën, op onjuiste observatiën gegrond. Een en andermaal van de juiste observatiën afwijkende, en daardoor voerende op dwaalwegen, stond zij lijnregt tegenover de natuur, getuige de stelsels en

methoden, waarvan de eene vroeger, de andere later als onjuist, onbruikbaar, als product van eenzijdige beschouwingswijzen en van eene overdrevene zucht tot generaliseren, van grenzenloos voortbouwen op eenige daadzaken erkend zijn. Zien wij niet alle verlaten? Keerde men niet telkens terug tot de observatie, om van de natuur te leeren, wat zij dan toch eigenlijk verlangt, en hoe zij wil en moet geholpen zijn? Het is waar, al te dikwijls was de bekeering onvolkomen. Wederom vertoonde zich eene andere abstractie, eene andere generalisatie, en dat alles, omdat men de natuur niet veelzijdig, niet in het beginsel wist op te vatten, dat voor alles *waar* en voor alles *aanwendbaar* is.

Zeer helder zegt V. GEUNS: de oorzaak ligt daarin, dat de ziekte, welke den geneesheer ter behandeling voorkomt, niet, gelijk in andere natuurkundige wetenschappen, als zelfstandig wezen objectief voor hem bestaat; maar dat hij, bij het waarnemen der verschijnselen, door abstractie zich het denkbeeld der ziekte scheppen moet. In die handeling van zijnen geest wordt hij al dadelijk, ondanks zich zelven, gedwongen zich van eenig systema, dogma of willekeurig begrip, al ware het ook slechts als conventioneel herkenningsteeken, te bedienen; hij is genoodzaakt eigene subjectieve meening of bespiegeling tusschen de waarneming in te schuiven, waardoor de zuivere opvatting dezer laatste zoo dikwerf verstoord wordt; hij kan er zich niet van losmaken de verschijnselen door het prisma der theorie gade te slaan. Daarom kon de geneeskunde zich niet zoo ligt als andere wetenschappen van bespiegeling vrijwaren. Zij draagt de kiem van den strijd tusschen stelsel en zuivere waarneming in zich zelve om.

In den ontwikkelingsgang der geneeskundige wetenschap van lateren tijd doen zich voornamelijk drie tijdperken voor. In elk derzelve vindt men het streven, om de geneeskunde als eene natuurkundige wetenschap te beoefenen, en overal werd dat streven gesteund, ja bepaald door de ruime gelegenheid tot waarneming.

Het eerste tijdperk begint met de médécine physiologique van BROUSSAIS (voorbereid door BICHAT, Rec.), LAENNEC, voor path. anat. en diagnostiek. Uit den onderlingen strijd van beide werd de tegenwoordige toestand der geneeskunde in *Frankrijk* geboren.

In het tweede tijdperk is SCHÖNLEIN de man, die *Duitschland* van de bespiegelende naar de praktische rigting terugvoerde.

Bij den Duitschen geest ontstond hieruit eene natuurphilosophische school, waarin de geest van waarneming een der hoofdelementen was. Maar zoo als BROUSSAIS door zijne bekrompene,

eenzijdige verheffing van een enkel gezigtspunt tot algemeen rigtsnoer onderging, zoo ging SCHÖNLEIN onder in het generaliseren van een idee, het scheppen van een natuurlijk systeem voor de geneeskunde, aan welk idee hij zijne waarneming opofferde, door ze daaraan ondergeschikt te maken.

Het derde tijdperk openbaart zich te *Weenen*, als gevolg van de overtuiging, dat de geneeskunde denzelfden gang als andere natuurkundige wetenschappen gaan moet; dat alle stelselzucht der onbevangene waarneming in den weg staat. Te *Weenen*, waar eene ruime gelegenheid tot waarneming gevonden wordt, schijnt de praktische rigting in levendige toepassing te komen.

Dr. VAN GEUNS beschrijft nu deze rigtingen meer in het bijzondere; wij kunnen hem hierin niet volgen. Des schrijvers doel blijkt vooral te zijn, de waarde der observatie, als aanleiding tot deze rigtingen, in een helder daglicht te plaatsen. Zeker, de gelegenheid tot veel observatie geeft den genievollen man, met praktischen blik begaafd, het *middel* in handen, om met het licht van *zijnen geest*, met de fakkel van *zijn genie*, die rijke waarneming te bezielen en, als een andere PROMETHEUS, der stof het hemelsche vuur mede te deelen. Maar Dr. VAN GEUNS plaatst dat *genie*, mijns inziens, te weinig, en de *waarneming* te veel op de voorgrond. De waarnemingen in de hospitalen, hoe oneindig groot ze zijn mogen, zijn niets waard voor hem, die geen genie heeft. De veelheid van zaken verwart slechts den bekrompene, den kleingeestige, ja zelfs den gewonen dagelijks verstandigen man. Om groote stof te beheeren, is een groote geest noodig. VAN GEUNS roemt het voorbeeldige talent van observeren, hetwelk nog heden zoo eigenaardig de Fransche geneeskunde onderscheidt. Wat mij betreft, ik kan die gunstige meening omtrent de manier van observeren der Fransche medici niet deelen. De groote massa van die waarnemers bewijst ons bij de Franschen, zoo als overal, dat het niet in de vele waarnemingen schuilt, dat de groote gelegenheid tot *veel* observatie den grooten medicus niet maakt. De Fransche geneeskunde is groot in extensiteit, klein in intensiteit.

Daarom wil ik evenwel het belang van rijke observatie niet in het minst te kort doen; maar van den anderen kant vrees ik, dat men niet genoeg in het oog mogt houden, hoe onmisbaar hierbij een groote geest zij, als complement om met dezelve het groote doel te bereiken.

VAN GEUNS voelt dit ook weder, zeggende ten slotte van zijne beschouwing der Fransche school: ‘Stond er in *Frankrijk* een

man op, uitstekend van talent en krachtig van geest, en mogt het dezen gelukken (neen, dezen zou het gelukken) de verspreide krachten te vereenigen, dan'... Ja daartoe is het niet genoeg aan het hoofd van een groot ziekenhuis te staan; *n'est pas poëte qui veut*.

Dat in *Duitschland, Weenen* en *Berlijn* geene bronnen van nieuwe denkbeelden waren, bewijst alweder, dat de vele gelegenheid tot waarnemen niet zoo uitsluitend als de voorwaarde voor het verrijzen van een nieuw licht in de wetenschap te beschouwen is.

De meer degelijke rigting der tegenwoordige Duitsche geneeskundigen, in tegenstelling der vroegere, willen wij niet betwisten, hoewel zeker, gelijk VAN GEUNS hier aantoont, de speculatiezucht, een tegenovergesteld gebrek aan dat der Franschen, bij de Duitschers uit te veel diepzinnigheid en rijke fantasie voortgekomen, ook alweder tot dwaling voert. De geest loopt hier de waarneming vooruit, zoodat de resultaten door de ervaring maar al te dikwijls vernietigd worden. Somwijlen verlaat men den weg der waarneming geheel, en vermaakt zich met theoretische bespiegelingen, welke in de lucht zweven, en niets bruikbaars opleveren. - Nu zullen ROKITANSKY en SKODA te *Weenen* met hunne bij duizenden getelde lijkopeningen, met hunne rijke waarneming en hunnen grooten geest, ons brengen, waar wij nog altijd hopen te komen, tot meer zekerheid, meer waarheid en vastheid in de geneeskunde; eene vastheid, die niet zijn zal de eigendom van weinige begaafden, welke geborene practici zijn, maar eene vastheid, die de wetenschap meer onder het bereik brengt van den man, met dagelijksche vermogens toegerust, zoo dat ooit mogelijk kan worden.

De gevolgtrekkingen uit het behandelde zijn: 1°. de geneeskunde moet zich blijven houden aan de waarneming der natuur.

2°. De geneeskunde moet, door de hulp van natuurkundige wetenschappen, aan de kennis der ziekten eene meer positieve gedaante geven.

3°. De geneeskunde heeft hospitalen noodig, met groote mannen (en nog liever omgekeerd). Ja, een wetenschappelijk leven moet er heerschen; dit is een enorm bevorderingsmiddel, zonder hetwelk de waarlijk groote man in ons vak zich bijna niet ontwikkelen kan.

De schrijver zegt: 'in het clinisch onderwijs ligt de geheele toekomst der wetenschap.' Wij zouden liever zeggen: in het

praktisch onderwijs, zoowel voor natuurkundige als voor geneeskundige zaken, ligt de geheele toekomst der wetenschap; want als dat niet voorafgegaan is, zal het clinisch onderwijs, hetgeen een vervolg van die praktische rigting zijn moet, geene vruchten dragen. Wij moeten onzen blik niet op een deel, maar op het geheel vestigen; niet slechts de cliniek, neen, de geheele omvang der wetenschap met voorbereiding en toepassing moet praktisch zijn; dan krijgt men eene heldere wetenschap, en menschen, die handelen, die consequent handelen kunnen. De wetenschap wordt daarom helder, omdat zij door het handelen en de uitkomsten van onze handelingen altijd wordt teregtgewezen. Op die wijze zal de onderwezene geene phrases en woorden, dien ledigen vorm van wetenschap, aanwinnen, maar hij zal wetenschap en kunst gelijktijdig leeren; hij zal in dezelve zijn ingedrongen, en zoo praktisch zeker geworden zijn, dat een algemeen eindexamen geen hoofdbreken, geen lesleeren, geene bijzondere voorbereiding zal behoeven, maar zijne wetenschap in korten inhoud en uit elkander volgende beginselen, uit ondervondene daadzaken bestaande, niet nevelachtig en half vergeten, maar helder en altijd voor den geest tegenwoordig zijn zal.

En dat kan in denzelfden tijd geschieden, waarin thans boeken en dictaten van buiten geleerd worden, waarin men thans met woorden en definitiën zich laat afschepen; in denzelfden tijd zeg ik, maar bij veranderde methode, en bij docenten, die zelve weten, zoo als MULDER het weet, wat een praktische geest is.

Doch laat ons voortgaan met ons verslag van het opstel van Dr. VAN GEUNS; laat ons geene ijdele woorden verspillen in de verkeerde vooronderstelling, dat hier, waar de oude sleur en de deftige pruikwetenschap meer dan elders heerschen, een zoo plotselijke ommekeer zou kunnen tot stand komen: wie ook sprongen doet, *onze* geleerde wereld zeker niet.

Gebrek aan wetenschappelijk leven bestaat ten onzent; het bestaat aan de hoogescholen, en moet natuurlijk zich overplanten op de leerlingen, die van daar zich in de maatschappij verspreiden.

Maar als er leven zal zijn, moet er prikkel wezen. Bestaat die prikkel ten onzent? Wordt men opgewekt? Kan men door studie en talent ten onzent slagen, zonder door vriendschapsbetrekkingen, of bloedverwantschap, of geld te zijn aanbevolen, en

rust niet de banvloek op u, wanneer ge óf maatschappelijk, óf wetenschappelijk niet in het gewone spoor loopt?

Wat den grooten hoop van medici betreft, deze is altijd in alle landen, zoo als in alle vakken, van minder gehalte. Dat zal altijd zoo blijven, omdat de massa ongelukkigerwijze altijd tot het dagelijksche, tot het middelmatige, overhelt. Wat de andere betreft, zij worden verlamd of teruggehouden in hun streven. Daarin zoeken wij het antwoord op de beschuldiging, welke door Dr. VAN GEUNS tegen onze geneeskundigen opgeworpen wordt, wanneer hij hen ten derde ongeschikt noemt ter vervulling van de betrekkingen, die hun van staatswege worden opgedragen.

Nu beschouwt Dr. VAN GEUNS het onderwijs als de bron van die slechte litteratuur, van die ongeschikte practici en van dat gebrek aan mannen, welke de staat, met eenigen grond van verwachting, dat zij voor hunne taak berekend zijn, ter vervulling van openbare betrekkingen kan verkiezen.

Naar waarheid vinden wij hier aangewezen, hoe onpraktisch de bijzondere vakken, welke de medicus moet doorloopen, behandeld worden, en tevens de noodzakelijkheid van eene praktische behandeling aangetoond, zonder welke eene ergerlijke halfweterij wordt te weeg gebragt. Wij kunnen den schrijver hierin niet volgen, maar verwijzen naar zijn eigen werk.

Wij willen hier nog bijvoegen, dat men moet beginnen met niet ieder toe te laten tot die studiën. Als eerste voorwaarde wenschen wij gesteld te zien, dat men hier streng onderzoeke, ten einde de ongeschikten uit te sluiten; dat is de eerste grond. Dan werke men voort met doeltreffend onderwijs, en verachte waarlijk niet de wenken, die hier door Dr. VAN GEUNS gegeven worden. De regte verhouding van theorie en praktijk; het gelijktijdig onderwijzen van beide, zoowel voor de voorbereidende vakken als voor de geneeskundige wetenschap, die men gewoonlijk, maar ten onregte, als enkel theoretisch behandelt en beschouwt; eindelijk voor de cliniek of de toepassing, die men ten onregte alweder als enkel praktijk beschouwt; deze vereeniging, bij de erkenning van de regte verhouding van beide, zal de jongelingen, met goeden aanleg bedeeld, tot mannen ontwikkelen, die eer aan de wetenschap, geluk aan de praktijk zullen verzekeren; die toonen zullen, gelijk Dr. VAN GEUNS zich uitdrukt, ‘dat de verstandelijke aanleg der Nederlanders althans niet achterstaat bij andere volken; dat het bezadigde oordeel, de volharding in het eenmaal

als goed erkende, de neiging tot het positieve, gepaard met de zucht tot degelijkheid, de gemoedelijke ernst, als zoovele gunstige omstandigheden zijn aan te merken,' om ook in de geneeskunde aan *Nederland* eene eervolle plaats te hergeven.

Volgt een opstel van Dr. ARNTZENIUS, over de *uitvoerbaarheid eener hervorming in het onderwijs en de toelating onzer geneeskundigen*. Een tegenstukje zal door de uitkomst, zoo wij vreezen, geleverd worden, en aantoonen, hoe *onuitvoerbaar* in *Nederland* de verbetering van het onderwijs en de toelating der geneeskundigen is. Maar waarschijnlijk heeft Dr. ARNTZENIUS eene absolute uitvoerbaarheid op het oog gehad, terwijl de betrekkelijke onuitvoerbaarheid tegenover personen en instellingen maar al te zeer te duchten is.

De schrijver, die vroeger een opstel gaf over de *noodzakelijkheid eener hervorming in het onderwijs en de toelating onzer geneeskundigen*, wil dit met regt completeren, door thans over de uitvoerbaarheid te spreken. Hij wil heirbij onzen landaard (zeg liever volkskarakter), onze materiële krachten (is dat geene contradictie? was het niet beter *onze middelen* genoemd?), de plaatselijke belangen in het oog houden.

Het eerste punt van behandeling is: De gelegenheid, om zoowel theoretische kennis, als eene echt praktische vorming te erlangen, behoort voor de studenten op eene ruimere schaal te worden opengesteld.

2°. De examina moeten beter en gestrenger, de toelating moeijelijker zijn.

Nu wordt uiteengezet: 1°. dat de studie der geneeskunde als eene natuurstudie moet beschouwd worden. 2°. Dat de geneeskunde, op waarneming berustende, de natuurstudie den jongeling het waarnemen leert. Wij hadden hier gaarne ook gelet op het logisch denken, hetwelk met eene juiste en veelzijdige waarneming der natuur moet gepaard gaan, en later evenzoo op de geneeskunde wordt toegepast.

De schrijver geeft ons een schema van de uitgebreidheid, waartoe hij het onderwijs in natuur- en geneeskundige wetenschap wenscht gebragt te zien. Men kan al die vakken in die uitgebreidheid doceren, ook praktisch laten behandelen, zonder dat men nog komt tot de kern van de zaak, zonder dat het nog tot een geheel als *Philosophia naturalis* komt. En dit alleen, in de ware beteekenis des woords, is het, wat den echten medicus vormt.

Wij hadden gewenscht, dat Dr. ARNTZENIUS dit beginsel meer

in het oog had gehouden, want bij al het goede, wat in zijn plan ligt, kan het toch nog stukwerk blijven. Men zorge niet slechts, om geleerden rijk in kennis, maar vooral ook menschen van wetenschappelijke ontwikkeling aan te kweeken. Den volgens den schrijver theoretisch en praktisch gevormde kan het nog aan dat digereren ontbreken, aan dat geheel, wat juist het doel moet zijn van beter onderwijs.

Onze tijd levert voor die grondslagen geschikte bouwstoffen, zoo als de schrijver hier aangewezen heeft; het mag bij gevolg in onzen tijd gevergd, en moet als bereikbaar doel voor oogen gehouden worden, opdat wij tot die hoogere eenheid opklimmen. Terwijl de toegangen beter zijn, is de hoop, om met goed gevolg te klimmen, gegronder.

De schrijver strijdt hier voor ééne akademie te *Amsterdam*, vooral in de geneeskunde, waarvoor vele en goede gronden worden aangevoerd, en tevens de wijze van uitvoering opgegeven wordt; alsmede voor privaat-docenten. Een en ander wordt ook uit een financiëel oogpunt als uitvoerlijk aangewezen.

Bij de behandeling van het tweede punt: *Wijziging in de toelating tot de uitoefening der geneeskunde*, wordt het stelsel van vrije studiën afgekeurd, en de noodzakelijkheid van strengere examens aangewezen. De schrijver wil de gewone examina door professoren, schoon dan gestrenger, behouden, en daarenboven nog een staatsexamen. Nader worden zoowel de akademische examina als het staatsexamen in détail behandeld.

Eindelijk worden de voornaamste gronden bestreden, welke tegen de voorgestelde wijzigingen in de toelating tot de uitoefening der geneeskunde kunnen worden aangevoerd. Wij hebben onze denkbeelden aangaande de hoogere ontwikkeling der wetenschap genoegzaam doen kennen, dan dat het nog noodig zoude zijn, hier aan te toonen, dat, met al die waarborgen voor de toelating als doctor, het doel niet bereikt zal worden, zoo men én het onderwijs én de examens niet in dien geest inrigt.

23 Nov., 1844.

(*Wordt vervolgd*.)

De handel van Nederland in 1844, en de middelen tot opbeuring, voornamelijk in betrekking tot de Wetgeving; door Mr. *D.A. Portielje*, Regter-Plaatsvervanger bij de Arrondissements-Regtbank te Amsterdam. Amsterdam, Johannes Müller, 1844, 164 bl. in 8°.

> ‘Wij loopen het grootste gevaar van te vergaan,
> al doen wij anders niet als stil te sitten, en
> geene verschikkingen te maken in onsen handel.’
> *Verhandeling over den Koophandel*,
> 1751.

En men heeft desniettemin stilgezeten, en ook toen niet de minste verschikkingen in den handel gemaakt; de gecommitteerden, met het onderzoek der bekende propositie van WILLEM IV belast. waren meer dan drie jaren daarmede bezig, en het slot en resultaat hunner besoignes was een zeer ampel en meest eenparig advijs, dat zij op den 19den December, 1754, aan hunne lastgevers, de gedeputeerden tot de zaken van de zee, hadden overgegeven; met dat advijs of rapport is de zaak geheel in vergetelheid geraakt, zoo als eene latere staatscommissie, schier tot een gelijk doel ingesteld, in hare Memorie van 24 April, 1786, zeide: ‘zij was blijven liggen, ofschoon er niets aan scheen te ontbreken als de sanctie der bondgenooten, zonder dat er zelfs eenige vestigia voorhanden waren, dat zulks met eenige opgevolgde deliberatiën was vereerd geworden: het was, *alsof* er aan het geheele werk niet meer was gedacht.’

De convooijen en licenten zijn diensvolgens gebleven op den ouden voet, ‘en wel,’ zoo leest men verder, ‘met al de exceptiën, additiën en veranderingen, die daaromtrent sedert het placaat van 31 Julij 1725, van tijd tot tijd hebben moeten gemaakt worden. Het viel niet meer te ontkennen, dat de staat van de middelen te water dermate was gecompliqueerd, duister en difficiel in de executie, dat daarvan een totale reform ten hoogste noodzakelijk was.’ Die reform, wij weten het, is ten gevolge der wisselingen, die dezen staat ondergaan heeft, achtergebleven.

Sedert zijn meer dan zestig jaren verloopen: elk der bestu-

ren, die men ons in dien tijd opdrong, of die wij ons zelven oplegden, heeft er iets van het zijne bijgevoegd, en zoo is onze handelswetgeving, door eene opeenstapeling van complicatiën, difficulteiten en absurditeiten, een chaos van wetten en formaliteiten zonder einde geworden. Het hoofddoel van dat alles werd echter gemist: de schatkist bleef leêg, en het belang van den handel werd er evenmin door bevorderd, daar hij steeds achteruitging.

De schromelijkste verwarring in de financiën van den staat kwam hier nog bij, en wereldkundig is het, dat de zaken zoo verliepen, dat er in 1844 eindelijk, even als eene eeuw vroeger, eene zoogenaamde liberale gift noodig was, om geen bankeroet te maken; volgens den geest der eeuw, noemde men het nu eene leening; de verandering van het woord liberaal in vrijwillig maakte in het wezen der zaak geene verandering; het was in beide gevallen *lucus a non lucendo*.

Honderd zeven en twintig millioenen bragten volk en vorst in die vrijwillige leening op; de gedwongene heffing was er door voorkomen, en de bekende proclamatie van den derden April was de taal van het hart en der overtuiging; de indruk daarvan werd echter spoedig uitgewischt; de geestdrift was ras uitgedoofd, en de derde April werd geen keerpunt in 's lands geschiedenis; de onlangs geopende zitting is er het bewijs van; zij was eene schrede tot het absolutismus.

Ondertusschen had de natie toch eenig regt op de vervulling harer wenschen, en wat zij te vergeefs sedert veertien jaren had verwacht, sedert dat zulks op den 7^{den} November, 1830, plegtig was toegezegd, de herziening der wetgeving van den handel, en inzonderheid van het tarief der regten op den in-, uit- en doorvoer, was eene der eerste baten, door de vrijwillige leening aangebragt; om niet het verwijt op zich te laden, van de herziening dier wetgeving aan de conversie op te offeren, werd er eerlang eene officieuse mededeeling gedaan van een ontwerp-tarief, en ook de natie kreeg er kennis van.

De Heer PORTIELJE heeft bij die gelegenheid dit geschrift ter perse gegeven; het is eene vrucht van vroeger onderzoek, dan ook met het vooruitzigt op eene herziening geschreven; sedert de schrijver het vervaardigde, is het ontwerp-tarief eerst bekend geworden, en eene kritische beschouwing van hetzelve zal men alzoo in deze bladen niet aantreffen. Ofschoon nu ook dit ontwerp-tarief, zoo als de schrijver te regt aanmerkt, weinig meer is dan eene verplaatsing van drukking, belasting

en bescherming regel zijn gebleven, vrijlating als uitzondering, ja zelfs als gunstbetoon voorkomt; ofschoon alzoo schier alles, wat wij hier vinden opgeteekend, ook als met betrekking tot dat ontwerp-tarief gezegd, kan beschouwd worden, zoo moeten wij desniettemin ons leedwezen betuigen, dat het niet naar aänleiding en na het bekend worden van dit tarief is geschreven; bij de zoo gebrekkige zamenstelling onzer Staten-Generaal ware het een verdienstelijk werk geweest de voordragt eens te toetsen aan de voorschriften der wetenschap, en het gebrekkige, onvoldoende en zelfs het verkeerde daarvan op eene bescheidene, maar krachtige wijze aan te toonen; bij de honderde advijzen, die dezer dagen zijn opgezonden geworden, meest alle met eene lokale kleur en geest voorzien en doortrokken, of naar aanleiding van bepaalde belangen en met terzijdestelling en uitsluiting van alle andere opgemaakt, ware eene onpartijdige en onbevooroordeelde opinie over dat tarief eene allerwenschelijkste zaak geweest; eene stem van buiten den handel, van een, door opvoeding en betrekkingen, met deszelfs eischen en behoeften van nabij bekend zijnd regtsgeleerde, zoude niet onopgemerkt zijn voorbijgegaan, en geene stem des roependen in de woestijn hebben kunnen blijven.

Dan ofschoon wij dit ook al wenschelijk zouden geacht hebben, zoo beneemt daarom toch het ontbreken daarvan aan den arbeid van den Heer PORTIELJE geenszins deszelfs waarde; het is de toepassing alleen, het oordeel over het tarief, dat nu aan het onderzoek van den lezer wordt overgelaten; ofschoon wij het betoog, dat het Ontwerp-Tarief in de behoeften en eischen van den handel niet voorziet, en daaraan niet voldoet, nu ook al missen, het onderzoek naar den toestand onzes handels en onzer nijverheid heeft desniettemin zijn belang, en de aanwijzing der beginselen, welke in den tegenwoordigen toestand tot opbeuring noodzakelijk zijn, heeft toch daarom hare verdiensten.

Van eene korte schets der beginselen onzer Handelswetgeving doet de schrijver zijn werkje voorafgaan; voor het doel, dat hij zich voorstelde, was dit noodzakelijk, daar het een' ieder, die niet uit den aard van zijn beroep of studie daarmede meer onmiddellijk bekend is, genoegzaam in staat stelt, om het vervolg te bevatten en te beoordeelen, welk ook het standpunt zij, waarop hij zich geplaatst vindt; de lectuur daarvan is onmisbaar, en wien het om het welzijn van den handel te doen is, wachte zich wel dit gedeelte over te slaan; uit den

aard der zaak moge het minder aanlokkelijk en onderhoudend zijn, het is noodig tot het regt verstand der quaestie; de bearbeiding daarvan heeft hare moeijelijkheden gehad; een aantal plakkaten, wetten en dergelijke heeft men daartoe moeten doorzoeken; de bloote inzage zal den lezer hiervan overtuigen.

In een tweede hoofdstuk wordt de toestand onzer Nijverheid geschetst, waaronder zoowel handel als fabrijkwezen en landbouw begrepen worden; ofschoon zij eenigzins van het spraakgebruik afwijkt, kunnen wij echter deze benaming goedkeuren; wat toch doet de naam ter zake, zoolang de studie der staathuishoudkunde beperkt word tot het hooger onderwijs, en de kennis harer wetten, de leer van het gezond verstand, ook niet tot het volk doordringt, en tot deszelfs voordeel in praktijk wordt gebragt? Maar wij zouden dan ook evenzeer op den titel van het werk die benaming wenschen te hebben behouden gezien; de schrijver zoude zich zelven meer consequent zijn gebleven, en het opschrift aan den inhoud hebben beantwoord.

Achtervolgens word de toestand onzer nijverheid in eenige hoofdstukken nagegaan; de buitenlandsche goederenhandel en scheepvaart, de koloniale-, graan-, transito-, binnenlandsche-, effekten- en wisselhandel, de assurantiën, de fabrijkmatige nijverheid en landbouw beschouwd, veelal met terugzigt op vorige jaren, en vergeleken hier en daar met die van andere volken, terwijl aan het slot nog eens alles te zamengevat wordt; veelal cijfers, zal men zeggen: ‘das aber ist gewisz,’ zeide reeds GÖTHE, ‘Zahlen zeigen, wie die Welt regiert wird.’ Het is ons onbekend, in hoeverre het de erkenning van die waarheid is, welke onze regering noopt, om alles, wat maar eenigzins onder haar bereik valt, geheim te houden; maar zeker is het, dat men, zelfs tot dit overzigt, dat geene de minste aanspraak maakt op den naam eener geschiedenis der nijverheid, nog genoodzaakt is geweest veelal tot bescheiden van buitenlandschen of particulieren oorsprong zijne toevlugt te nemen.

Zoolang de regering te dien opzigte niet van beginsel verandert; zoolang zij er haar belang in blijft vinden, voor het volk den waren staat van zaken te verbergen, is geene statistiek voor Nederland mogelijk, en zullen alle opgaven van dien aard gebrekkig moeten blijven. Wat hiervan ook zij, het doet niets af tot verandering van het resultaat; daaromtrent beaamt men, zoo binnen als buiten de Kamers, ten volle het

gezegde des Ministers, dat men algemeen in een' toestand van malaise verkeert.

Na den lezer alzoo met den staat onzer nijverheid, onder de werking der nog vigerende handelswetgeving, te hebben bekend gemaakt, worden vervolgens in het derde hoofdstuk de oorzaken nagegaan, waardoor onze handel en fabrijkmatige nijverheid in eenen ongunstigen toestand verkeeren. Die oorzaken worden teruggebragt tot de beginsels in onze wetgeving, zoowel omtrent de belastingen in het algemeen, als omtrent het stelsel van bescherming, dat gezegd wordt den regel uit te maken; tot nadeelen, die uit de zegel- en registratieregten, de accijnsen en de patenten voortvloeijen; eindelijk tot andere omstandigheden, die tot het verval meer middellijk hebben bijgedragen; bij die beschouwing worden 46 bladzijden aan de wetgeving, een tiental aan de buitendien aanwezige oorzaken van verval gewijd; daaruit blijkt alreeds van zelf, en de schrijver zegt het ook ronduit, op bl. 132, dat naar zijn gevoelen de bestaande beginselen omtrent de belastingen als de hoofdoorzaak zijn aan te merken van den ongunstigen toestand des handels, daar, volgens dezelve, het belang der schatkist geldt boven dat der nijverheid (in algemeenen zin genomen).

In dit onderzoek is de schrijver allezins gelukkig geweest; beknopt, maar toch duidelijk en bevattelijk, worden de thans heerschende beginselen, omtrent belastingen, vermeld, en de nadeelen opgegeven, die bepaaldelijk de gevolgen zijn van het beginsel van bescherming; omtrent eene zoo zeer reeds besprokene zaak ondertusschen is het moeijelijk nieuwe gezigtspunten te openen, en komt het er dus voornamelijk aan op de voordragt en uiteenzetting van hetgeen men reeds vooraf als waar en aangenomen kan en mag beschouwen; in dat opzigt heeft deze arbeid wezenlijke verdiensten; met fiksche, krachtige trekken, overtuigend en juist, wordt het beschermend beginsel in het hart aangetast, en het dwaze en onmogelijke aangetoond van den menschelijken geest en den menschelijken arbeid uitsluitend te willen dienstbaar maken ter voorziening van de behoeften der schatkist; de gronden, die men gewoonlijk voor het beschermingsstelsel aanvoert, worden zegepralend wederlegd; de verdedigingsmiddelen, die men bezigt, gewogen en te ligt bevonden; de bedenkingen en tegenwerpingen, die men tegen een vrijzinnig stelsel maakt, opgelost; de gelijke aanspraak en het gelijk regt van allen, om bescherming voor hunne industrie te vragen, en de kunstmatige verhouding hierdoor daargesteld, de ge-

wrongen en misvormde toestand der maatschappij daardoor aangetoond, en vooral betoogd, dat daardoor het verkeer der natiën onderling word belemmerd en verminderd, hetwelk dan ook natuurlijkerwijze weder van invloed is op de opbrengst van regten en belastingen.

Hoe gebrekkig ondertusschen dit beginsel van bescherming ook zij, hetwelk, zoo als CHAPTAL zeer juist zegt, door schier alle regeringen is aangenomen: ‘sans consulter ni la position des lieux, ni la nature du sol, ni le caractère et les habitudes de l'habitant, ni la différence des climats, on a eu l'ambition de s'approprier tous les genres de fabrication; on a voulu tout fabriquer, tout produire, et par là on s'est écarté de la véritable destination, que le régulateur suprême avait marqué à chaque nation;’ hetgeen den sluikhandel in het leven heeft geroepen, en uit dien hoofde alleen reeds verwerpelijk is, zoo zijn echter de middelen, waardoor het in werking word gebragt, zoo mogelijk nog nadeeliger en nog minder uitvoerlijk; alle verbod, hooge regten, belemmerende formaliteiten, afsluiting van grondgebied, enz. zijn echter reeds overlang, zelfs door de voorstanders van het stelsel, veroordeeld; het bewijs daarvan vindt men in de middelen, waardoor men den nadeeligen invloed derzelve heeft getracht te temperen en te verzachten; entrepôts, credieten, afschrijvingen, restitutiën, schaal van regten, traktaten van handel en scheepvaart, welke door den fiscalen geest, die onze administratie bezielt, en den ambtenaar reeds bij zijne intrede in het vak als surnumerair word ingegeven, een kanker voor onzen handel, de ondergang voor de welvaart der natie, een valstrik voor de zedelijkheid van ieder individu geworden zijn; in onze wetgeving, van een vitieus beginsel uitgaande; in de wijze, waarop dat beginsel ten uitvoer word gelegd en gehandhaafd, ligt voor ieder onzer iederen dag eene aanleiding tot verzoeking, en, wat er bij eene wetgeving, die zich op dat standpunt stelt van integriteit en probiteit, van den handel worden moet, laat zich ligtelijk nagaan.

‘Wat staat ons nu in het bijzonder te doen?’ ziedaar eene vraag, welke de Heer PORTIELJE, na in het breede den oorsprong, de geschiedenis, de gevolgen en vruchten van het beschermend stelsel, en vooral ook de toekomst voor ons vaderland, bij deszelfs voortdurend behoud, te hebben nagegaan, zich ten slotte ter beantwoording voorstelt.

Het antwoord daarop kan niet twijfelachtig zijn; de schrijver,

neen wetenschap en ervaring, roepen het ons toe: terugkeeren van den weg, die ten verderve leidt, al is hij ook breed, en al zijn ook de wetgevers der meeste volken dezelve ingeslagen; een vrijzinnig stelsel aannemen, ondanks al de zwarigheden, daartegen aangevoerd, ondanks de eischen van de schatkist, ondanks de jammerklagten der tot dusverre beschermde takken van nijverheid. Die zwarigheden oplossen, en de voordeelen van een vrijzinnig stelsel aanprijzen, dit doet de schrijver ten slotte; hij ontveinst wel niet, dat zelfs een overgang, ten gevolge van den kunstmatigen toestand, waarin het beschermend stelsel ons geplaatst heeft, opofferigen zoude moeten kosten, maar beweert tevens, dat het oogenblik is geboren, waarop die opofferingen ons het minst zouden behoeven te kosten; het aannemen van het beginsel althans zoude alreeds een groote stap voorwaarts zijn, al is het ook, dat eerst onze nazaten daarvan de vruchten zouden plukken.

Met warmte en overtuiging wordt dit den lezer voorgesteld, en, wien het om waarheid te doen is, moet de gronden, hier aangevoerd, beamen en aannemen; de toekomst zal leeren of het volk van Nederland mannen tot deszelfs vertegenwoordigers benoemd heeft, die de waarheid liefhebben, en de duisternis, die ten verderve leid, schuwen.

Zal ondertusschen ook al eene verandering in de beginselen, die onze wetgeving besturen, vruchten dragen; zal zij heilzaam op de welvaart, op den bloei van handel en nijverheid, werken, dan moet zij gepaard gaan met eene geheele herziening in onze handelshuishouding; ook daarin zijn, ten gevolge der wetgeving, misbruiken ingeslopen, die eene herziening wenschelijk maken, en deze kan door geene wetgeving worden daargesteld: zij moet van uit den handel zelven uitgaan.

Gelijk er bedrijven zijn, die bescherming verkregen hebben, omdat zij verlies opleveren, ontstaan, óf uit eene gebrekkige oprigting, óf ten gevolge van misrekeningen, zoo zijn er ook enkele handelstakken, die nimmer met voordeel zullen kunnen gedreven worden, wanneer men er niet toe overgaat de berekening der kosten en ongelden te verminderen, en den vreemdeling zoo doende naar hier te lokken; er was eens een tijd, dat de scheepsbouw hier een' tak van handel uitmaakte en nog lang nadat de Franschen eene handelsmarine hadden, waren de Hollandsche schepen schier uitsluitend in de vaart op hunne Amerikaansche koloniën, als wel voorzien en van lage huur zijnde; meer dan de helft der retouren ging naar Holland, om aldaar te

worden verkocht, en werd van daar weder uitgevoerd; dit zoude voorzeker nooit het geval hebben kunnen zijn, wanneer niet onze markt door hare uitvoeren, maar vooral ook door hare min kostbare ongelden voor, den vreemdeling de meest gunstige markt geweest ware; daardoor hebben wij langen tijd een overwigt in den handel behouden, nadat wij reeds van onze voormalige vrijzinnige handelsbeginselen waren afgeweken.

Door stil te staan op den weg van hervorming en verbetering van den handel; door het elders gegeven voorbeeld niet te volgen; door hardnekkige gehechtheid aan het bestaande; door het blindelijk goed te keuren, alleen omdat het bestaat, zonder te letten, of de omstandigheden, waaronder een vorig geslacht er wel bij voer, nog dezelfde zijn, hebben wij dat voordeel mede geheel verloren. Naar mate nu het beschermend stelsel meer en meer op den vaderlandschen bodem te huis werd, de vreemden verjoeg, het handelsverkeer deed afnemen, het leven duurder deed worden, was men er moeijelijk toe te brengen van de oude onkostberekeningen af te gaan, en zoo werden deze ras eene nieuwe grieve tegen de Hollandsche markt; het beschermend stelsel werkte alzoo en werkt nog in meer dan één opzigt nadeelig, wegens deszelfs eigene gebreken, en wegens de beletselen, die het aan hervormingen in den weg legt, welke bij den verlichten geest, die den Hollandschen handel bestuurt, anders zekerlijk niet achterwege zouden blijven.

Dit alles vindt men door den Heer PORTIELJE duidelijk en overtuigend voorgesteld; voor nieuwe beschouwingen was de quaestie schier niet meer vatbaar; dan veelal waren die in dagbladen en tijdschriften verspreid; men vindt ze hier toegepast op den handel van Nederland.

Mogt het vruchten dragen en ten goede werken!

November, 1844.

X.

Aurora. Jaarboekje voor 1845, uitgegeven door Mr. *J.I.D. Nepveu*. Te 's Gravenhage, bij K. Fuhri. 1845. Vergeet mij niet. Jaarboekje voor 1845. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon. 1844. Nederlandsche Muzen-almanak voor 1845. Amsterdam, J.H. Laarman.

Indien het ons voornemen was de lezers van *de Gids* aangaande de vraag in te lichten, welk der drie hier aangekondigde jaarboekjes door vorm en inhoud het waardigste is, om door hen, als een offer hunner hulde, aan de *Dame de leur pensée* te worden aangeboden, - wij zouden veel te laat komen met ons verslag; want veilig mogen wij vooronderstellen, dat niemand onze uitspraak zal hebben afgewacht, om, óf door het geschenk van een *Vergeet mij niet* den wensch van zijn hart te openbaren, of door dat eener *Aurora* den dageraad zijner hoop te symboliseren, of door dat van een' *Muzen-Almanak* dien toestand van het hart te schetsen, waarin men zegt, dat elk; zoo niet dichter, echter voor dichterlijke indrukken vatbaar is.

Voor den uitgever van prachtjaarboekjes is de wintermaand, met haar S^{t}. Nikolaas- en Kersfeest en hare profetie van het naderend nieuwjaar de tijd des oogstes. Heeft Januarij hare plaats ingenomen, dan zijn door het groote publiek de jaarboekjes welhaast vergeten; de uitgever kan het overschot zijner oplage als een dood kapitaal beschouwen, en, wat de verkochte exemplaren betreft, het is slechts een toeval, wanneer zij nog eene enkele maal uit den afgelegen' hoek der boekenkast worden te voorschijn gehaald, waarheen zij na een veelal vlugtig genot verschoven werden.

Niet alzoo voor ons echter, die in deze jaarboekjes nog iets meer zien dan gepaste S^{t}. Nikolaas- of Nieuwjaarsgeschenken, die een bevallig, smaakvol uiterlijk geschikt maakt, om, zonder stoornis der harmonie, door de fijne vingeren eener kleine, blanke hand te worden omvat; om in den winter tolken te zijn der teedere gewaarwordingen van het hart, waarvoor de zomer de welsprekender taal der bloemen heeft. Overtuigd, dat onze dichters en schrijvers (met inachtneming der grenzen natuurlijk, door den aard en omvang dezer verzamelingen van

zelve voorgeschreven) het beste en reinste, dat hunne portefeuille oplevert, gaarne overhebben voor de lieve schoonen, voor welke de jaarboekjes hoofdzakelijk bestemd zijn, zien wij daarin een' standaard, waarnaar onze maatschappelijke en morele beschaving kan worden afgemeten; een' thermometer onzer literatuur, welks rijzing of daling veilig als de waarachtige uitspraak over haren hoogeren of lageren stand mag worden aangemerkt; een' ruiker van met zorg bijeengelezene bloemen, die, zoo zij bevalligheid en verscheidenheid van kleur, en frischheid van geur missen, ons de treurige bekentenis afpersen, dat het veld der letterkunde geene betere kweeken kan.

Uit dit oogpunt beschouwd, worden deze jaarboekjes een belangrijk voorwerp der kritiek; niet van haar, die, zonder grondig te onderzoeken of naar beginselen te delven, slechts vonnis spreekt naar de wisselzieke luimen der mode, of (erger nog!) naar de vooroordeelen van ingewortelde meening, - de geliefkoosde raadgeefster van hen, die in de lectuur slechts een middel zoeken, om tijd te dooden en in de salons mede te spreken over de literatuur van den dag, of van hen, die bij anderen alleen de bevestiging zoeken van hunne eigene geliefkoosde opvattingen; - maar van haar, die zoowel in kunst als in wetenschap beginselen zoekt, de wetten der schoonheid en der waarheid tracht op te sporen, daarbij een open oog heeft voor de behoeften, uit de bijzondere gesteldheid van tijd en plaats geboren; die den gang der literatuur met zorgvuldige opmerkzaamheid gadeslaat, hare vordering op den goeden weg aanmoedigt, hare afdwaling op verkeerde paden zonder terughouding gispt, en haar, als het doel, waarnaar zij streven moet, een ideaal van volkomenheid voorhoudt, eeuwig onbereikbaar, en naar welks bereiking zij echter geen oogenblik moet ophouden te trachten.

Welligt schudt deze of gene lezer het hoofd, wanneer wij van de kunst zoowel de poging vragen, om de behoeften te bevredigen, uit de omstandigheden van tijd en plaats geboren, als om te streven naar het ideaal van schoonheid, en ziet daarin eene gevaarlijke concessie aan de luimen der mode, welker heerschappij in de kunst wij, als hij, verwerpen, en gaarne met éénen slag vernietigen wilden. *De Gids* werd dikwijls zijdelings of regtstreeks aangevallen, om het vasthouden aan den eersten dezer eischen, en echter is niets natuurlijker, niets redelijker. Eeuwige verandering, oneindige verscheidenheid is de wet der natuur, die niettemin, te midden der verscheidenheid en veranderlijkheid, de volkomenste éénheid der gedachte, de éénheid

Gods, openbaart. Eeuwige verandering, oneindige verscheidenheid is de wet der geschiedenis, en toch openbaart zich, te midden dier veranderlijkheid en verscheidenheid, de éénheid van de idee der menschheid en van het doel, waarnaar zij streeft. Overal en altijd spiegelt het individu het begrip af (b.v. elk mensch dat der menschheid); maar niet rein, niet geheel. Het begrip der menschheid verwezenlijkt zich in zijn geheel slechts door het gansche oneindige aantal van menschelijke individu's, aan welke het het aanwezen geeft; in zijne reinheid, - de afzondering van het algemeen menschelijke van dat, wat de individu's onderscheidt en tot individu's maakt, - blijft het eene bloote abstractie. Zoo ook wordt de éénheid der kunst en van haar streven, de éénheid van de idee van het schoone, die zich in haar afspiegelt, niet benadeeld door de eeuwige veranderlijkheid harer rigtingen; de oneindige verscheidenheid harer vormen. Slechts in alle mogelijke kunstvormen te zamengenomen, spiegelt zich de schoonheid af in haar geheel; de schoonheid in hare reinheid, afgescheiden van de vormen, waarin zij zich daarstelt, is eene onwerkelijke abstractie.

Maar wanneer men nu de oneindige verscheidenheid van rigtingen en vormen aan de kunst niet betwisten kan; indien alle vormen, die slechts de algemeene idee der kunst, het streven naar de volmaakte schoonheid, in zich afspiegelen, het regt hebben om te bestaan, waarom zou men dan den invloed van tijden en plaatsen op de kunst moeten ontkennen? waarom zou men het moeten loochenen, dat niet alle rigtingen te allen tijde en aan alle plaatsen voor de ontwikkeling van de algemeene kunstidee even vruchtbaar zijn? De natuur brengt niet altijd Mammouths, niet overal eederen voort. De Mammouth behoort aan de voorwereld, de ceder aan den *Libanon*. In de geschiedenis vindt een HANNIBAL of een NAPOLEON niet altijd en overal zijne plaats; hij wordt slechts geboren, wanneer de menschheid hem behoeft. Zoo ook moet de kunst niet naar willekeur, overal en te allen tijde, heldendichten of gothische tempels willen voortbrengen. Zij moet vragen waartoe de omstandigheden van tijd en plaats haar roepen? welke behoeften zij te vervullen heeft? welken weg zij moet inslaan, om de menschen het schoone te doen liefhebben, de menschen, die bij de éénheid van de idee, die hen beheerscht, echter onophoudelijk veranderen, en dus, te midden van het streven naar het eeuwig schoone en ware, de verandering der vormen in kunst en wetenschap behoeven, die telkenmale voor hun standpunt berekend is.

De aanleiding tot deze opmerkingen, misschien te weinig ontwikkeld om gave toestemming te vinden, en te abstract, dan dat wij er onze lezeressen geene verschooning voor zouden vragen, zal de lezer van *de Spektator* en *de Gids* misschien ontdekken in de polemiek over poëzij en proza, tusschen beide tijdschriften gevoerd. Wij hebben de zaak wat hoog opgehaald, en vreezen, dat men ons naauwelijks zal durven volgen in den vervaarlijken sprong, die ons uit de wolken der bespiegeling eensklaps moet overbrengen op den grond, dien wij betreden; echter houden wij het er voor, dat onze opmerkingen de voorliefde van *de Gids* voor het proza (voor zooverre die bestaat) ten volle regtvaardigen. *De Gids* wil in de beschouwing van kunstvoortbrengselen gelet hebben op de behoeften des tijds; ziedaar het beginsel, waaruit zijn anti-poëtisch paradoxon voortvloeit. Dit paradoxon is geene poging, om eigenmagtig der kunst de rigting, die zij te volgen, de vormen, die zij te huldigen heeft, voor te schrijven. Het berust op de waarneming van een dubbel feit: de geringe mate van poëtisch talent, die zich in ons vaderland vertoont, en die men toch wel zal willen erkennen, dat op zich zelf reeds toont, dat er geene behoefte aan bestaat, en de geringe belangstelling, die het publiek in dichterlijke voortbrengselen betoont. Wanneer eens weder een dichterlijk talent opstaat, dat met nieuwe tong verkondigt, wat onze tijd te verkondigen heeft, en door de levendige sympathie, die het wekt, bewijst, dat het de behoefte van onzen tijd op het gebied der kunst heeft bevredigd, wij zullen de eersten zijn, om het te huldigen. Wanneer een jaarboekje in het licht komt, enkel met poëzij gevuld, en waarin nogtans alles voortreffelijk, niets middelmatig of verwerpelijk is, wij zullen de eersten zijn, om het toe te juichen. Maar wij hebben een' afkeer van de poëzij van conventionele phrases, van flaauwe echo's der krachtiger stemmen van vroeger, van kunstmatige opwinding, niet door de omstandigheden in het licht geroepen en geboden, van poëzij *quand même*. En, om met één woord te komen op de jaarboekjes, waarvan wij verslag wilden geven, wij willen geen' Muzenalmanak, zoolang de Muzen ons vaderland zoo weinig gunstig zijn, geen' Muzenalmanak als die voor 1845.

Wanneer wij onze overtuiging uitspreken, dat de schaarschheid van poëtisch talent, en de eischen van het publiek, aan het schoone proza, in weêrwil van wie er tegen protesteren wil, eene belangrijke plaats in de fraaije letteren onzer dagen aanwijzen, en het schier onmogelijk maken een jaarboekje,

alleen aan poëzij gewijd, met echte kunstjuweelen te vullen, en opgang te verschaffen, dit zal ons niet verhinderen het goede, dat wij opmerken, te huldigen, ook daar, waar het de vormen der dichtkunst koos, om zich in uit te drukken, noch om het verkeerde te gispen, ook daar, waar het ons in proza te gemoet treedt. Nog eenmaal, en om, zoo wij hopen, voor altijd aan deze polemiek een einde te maken, wij hebben op zich zelf niets tegen poëzij en poëtische vormen; en wanneer wij soms het proza naast of boven haar verheffen, het is, omdat dit zich zelf naast of boven haar verheven heeft. Wij prediken niet de leer, dat het zoo zijn moet, wij erkennen slechts het feit, dat het zoo is.

De redacteurs van de *Aurora* en *Vergeet mij niet* stellen ons stilzwijgend in het gelijk. Beide deze jaarboekjes huwen het proza aan de poëzij. Wij hebben echter weinig reden hun daarvoor dankbaar te zijn; want hun proza perst ons bijna de belijdenis af, dat wij ons bedrogen, toen wij van de opneming van prozastukken het heil onzer jaarboekjes verwachtten; dat de uitgave van een jaarboekje, dat niets middelmatigs of verwerpelijks bevat, zelfs bij de aanwending van dit hulpmiddel, in *Nederland* onmogelijk is geworden. Wij zullen echter dit harde oordeel nog opschorten, in de hoop, dat een volgend jaar het weder zal logenstraffen, gedachtig aan den nadeeligen invloed, dien toevallige omstandigheden voor een' tijd kunnen uitoefenen; maar vooral ook door de overtuiging geleid, dat één jaarboekje, voor proza en poëzij te gelijkertijd opengesteld, voor ons kleine vaderland overvloedig genoeg is, dat de concurrentie van een drietal niet anders dan den nadeeligsten invloed op de letteren kan uitoefenen.

Wij wenden ons thans tot de gezette beschouwing der belangrijkste bijdragen. Daar het ons echter minder om de jaarboekjes zelve, dan om het onderzoek naar den stand der literatuur te doen is, schikken wij de bijdragen van dezelfde hand bij elkander, onverschillig waar zij gelezen worden, slechts met deze bepaling, dat wij eerst op het proza, daarna op de poëzij onze blikken vestigen.

De Heer ALBERDINGK THIJM schonk aan de *Aurora* een verhaal, *Eduard* getiteld. Wij moeten Z. Ed. het regt doen wedervaren, van op te merken, dat de bij dit verhaal behoorende staalgravure, naar de bedoeling des auteurs, niet de situatie van bl. 21, waarover de binder haar geplaatst heeft, maar die van bl. 39 moest veraanschouwelijken. Het is de schrijver zelf, die ons

verzocht heeft dit te melden, wijl de verkeerde plaatsing der plaat, bl. 21 te zeer tot een hoofdpunt in het verhaal schijnt te verheffen, en daardoor verhaal en plaat tot elkander in eene valsche positie plaatst.

Eduard is het eerste proza, dat wij van den Hr.A. lazen, behalve zijn werk over de *Spelling der Bastaardwoorden*. Wij moeten bekennen, dat wij het laatste veel onderhoudender vonden dan het eerste. Het heeft onze belangstelling niet kunnen gaande maken. Wij hebben ons te vergeefs afgevraagd, welke bedoeling de Hr. ALBERDINGK met zijn verhaal heeft gehad; de lezer zal er wijzer noch beter door worden; hij zal gelukkiger zijn dan wij, zoo het hem genoegen geeft. EDUARD, de hoofdpersoon, is eene treurige figuur. Hij vergeet zijn' pligt, als hij verzuimt zijn hart te bewaken, hij, wien honderde redenen moesten dringen zich als den verloofde van LOUISE te beschouwen; wij kunnen hem niet vergeven, dat hij deze lieve, die de interessantste persoon der vertelling is, vergeten kan voor freule CLARA, voor wie de auteur verzuimt ons belangstelling in te boezemen; en volstrekt onverdragelijk vinden wij hem, wanneer hij, die geene zwarigheid maakte zijn hart moedwillig aan gevaar bloot te stellen, echter geen moed heeft de verbindtenis met LOUISE te weigeren, en dus op het punt staat twee ongelukkigen te maken: de vrouw, die hij huwt zonder liefde, de geliefde, die hem wedermint, doch die hij aan een te laat besef zijner pligten jegens zijnen voogd opoffert. Het geheele verhaal, terwijl het het hart ledig laat, en slechts door uitwendigen praal om de gunst des lezers boelt (de Hr. ALBERDINGK, wiens begaafdheden wij anders hoogschatten, vergeve het ons, dat wij rond onze meening zeggen), herinnert aan die tooneelen van *high life*, waarmede de slechtste soort van Engelsche romans is opgevuld, zoo geestig door DICKENS bespot, in de geschiedenis van ‘The Lady Flabella,’ die KATE NICKLEBY aan Mrs. WITITTERLY voorleest; aan het speculeren van een' CLAUREN op het hunkeren van naaisters en modemaaksters naar tooneelen uit de groote wereld, om bals, en fraaije kleederen, en prachtig huisraad, en het gezigt van schoone mannen met knevels, althans in verbeelding, te genieten, door HAUFF in de geschiedenis van ‘der Mann im Monde’ met zoo veel regt belagchelijk gemaakt. Wie kan de herinnering aan geschriften van dien stempel onderdrukken, reeds bij de eerste zinsnede, die het verhaal opent: ‘“Gelooft gij dan inderdaad, dat eene vrouw, *qui a sa tête à elle*, geschiktheid voor het huwelijk heeft?”

vraagde de Barones DE B. met een ironiesch lachjen, en terwijl zij haren half geledigden *sorbet* op het zilveren plateel zette', dat haar door den breed gegalonneerden bediende van den Engelschen Gezant (de soiree was ten zijnen huize) werd aangeboden,' of bij eene plaats als deze: 'Het was reeds laat in den morgen, toen EDUARD, des volgenden daags, in een zwart fluweelen *chambercloak*, met rood veterband belegd, aan zijn ontbijt zat, en met de linker hand, aan welker pink een vonkelend diamantje prijkte, door de magt van brieven en geopende paketten bleef dwalen, die op zijne tafel verspreid lagen.'

Het verhaal van den Heer A. rijst echter zeer in onze schatting, wanneer wij het vergelijken met dat van den Heer REHBURG, *Rudolf* getiteld. Het is wederom een verhaal uit de groote wereld, en levert bijna dezelfde personen en karakters op als *Eduard*, maar de situatiën verschillen. Het verhaal is een flaauwe echo der 'Wahlverwandtschaften.' RUDOLF is gehuwd aan eene beminnelijke gade, en geeft zich toch toe in de schuldige liefde voor zijne schoonzuster CONSTANCE. Hij is zich het misdadige van dien hartstogt volkomen bewust, hij predikt fraaije beginselen van pligt; maar hoe handelt hij? Was 'Wilhelm Meisters Lehrjahre' de lectuur, die hij op dat oogenblik kiezen moest? Wij hadden hem liever een gebed zien uitstorten, om daarin kracht tegen de verleiding te zoeken. En kunt gij het bij uwe lezeressen verantwoorden, Mijnheer REHBURG, dat CONSTANCE niet slechts haar hart door wederliefde bewogen voelt; maar met die liefde dweept en de stem van het geweten niet eenmaal schijnt te vernemen? Zelfs het huwelijk van CONSTANCE en graaf OTTO, waarin het verhaal zijne oplossing vindt, een huwelijk van de eene zijde gesloten zonder liefde, en terwijl een ander beeld dan dat des echtgenoots het hart vervult, is stuitend; zulk een huwelijk, met overspel van het hart aangevangen, mogt niet als pligtmatig, kon niet naar waarheid als gelukkig worden voorgesteld. Hebt gij wel bedacht, Mr. REHBURG, dat uwe novelle niet slechts zou komen in handen van hen, die de wereld kennen, hunne illusies verloren hebben, en de verleiding der driften in alle vormen onder de oogen hebben gezien; maar dat uw verhaal het meest zou doorbladerd worden, door jonge meisjes, die wij ons zoo gaarne als rein en onschuldig denken, van wie wij zoo gaarne verwijderd hielden, al wat de poëzij der ontluikende gewaarwordingen des harten door de gedachte der misdaad bezoedelen, en de droomen der liefde met 'le rêve de l'adultère' vermengen kan? Laat de kunst de

afdwalingen des harten schilderen, en wij zullen daarom niet bekrompen genoeg zijn van altijd de *poëtische geregtigheid* te vragen in de straf die den dwalende treft. Doch laat ten minste het beter beginsel krachtig strijden tegen de zondige neiging; laat het bewustzijn der schuld duidelijk uitkomen, en vermeng de kleuren van deugd en ondeugd niet tot onherkenbare tusschentinten; laat de verkeerde neiging nimmer beminnelijk schijnen, maar schets ze altijd, gelijk zij werkelijk is, als verachtelijk.

'Napoléon aimait la décence, comme il aimait l'ordre. Quoique l'histoire de Henri IV, de Louis XIV et de Louis XV lui eût prouvé que l'indulgence de la nation Française pour la galanterie de ses princes était extrême, il fût toujours décent, si ce n'est continent.' Deze woorden uit ARNAULT's *Vie de Napoléon* worden op bl. 77 aangehaald. Die liefde voor *decentie* is geheel iets anders dan besef van pligt. De eerste moge in *Frankrijk* als goede moraal gelden, wij wenschen het laatste aan onze landgenooten gepredikt te zien, en hooren het ongaarne als een' bijzonder fraaijen trek opvijzelen, wanneer iemand, al ware hij ook een vorst, den hartstogt bedwingt, die hem de huwelijkstrouw zou doen schenden.

Mejufvrouw TOUSSAINT handhaaft haren welverdienden roem; doch zal voor hare *Vertelling aan de Kaptafel* in de *Aurora*, en voor hare *Lady Maria Gray* in de *Vergeet mij niet*, geene nieuwe lauweren oogsten. Het eerste dezer verhalen teekent eene geestig opgevatte en goed geschetste situatie, die wij blijkbaar verschuldigd zijn aan de Engelsche staalgravure, waarbij het geschreven werd. De zes eerste bladzijden zijn ons ondragelijk lang gevallen. De schrijfster had die *longueurs* in de beschrijving van het toilet der markiezin te minder noodig gehad, daar immers de plaat dit alles veel levendiger daarstelt voor het oog, dan zulks mogelijk is voor het gehoor. Eene beschrijving als deze kan ons zelfs door het talent van Jufvr. TOUSSAINT niet worden smakelijk gemaakt. Onze letteren lijden aan die zucht voor omslagtige beschrijving, die de grenzen van literatuur en beeldende kunst vergeet, en in het gebied der laatste onvruchtbare strooptogten doet. Het gelijktijdige, het blijvende, de rust, kan proza noch poëzij in hare opvolging van klanken bevredigend voorstellen. Wij spreken van deze fout minder om den wille van Jufvrouw TOUSSAINT, dan wijl zij ons dagelijks onder de oogen komt. Heeft dan LESSING zijn' *Laocoön* vergeefs geschreven, heeft dan BILDERDIJK zonder

vrucht over poëtische beschrijving zulke goede wenken gegeven?

De hertog DE SABRAN moest, dunkt ons, na al wat er met hem was voorgevallen, ouder zijn dan 27 jaren.

Lady Maria Gray hebben wij met genoegen en klimmende belangstelling gelezen, al hadden wij eenige moeite, om de onwaarschijnlijkheid te verduwen, dat koningin ELIZABETH hare nicht met luide stem over haar gedrag zou onderhouden hebben, in eene gehoorzaal, waarvan de deuren geopend waren, terwijl het voorvertrek nog met bezoekers was opgevuld. Aan het einde des verhaals wachtte ons teleurstelling. Wij hadden gaarne vernomen of KAY in *Amerika* geslaagd was; het verhaal zegt ons slechts, dat de geschiedenis het niet vermeldt; - wij hadden het ongelukkige echtpaar gaarne hereenigd gezien; de belangstelling, die zij bij ons gewekt hadden, maakte de korte woorden: ‘maar zeker is het, dat de echtgenooten nooit zijn hereenigd geworden, en dat Lady MARIA GRAY het leven heeft moeten dragen tot in 1578,’ voor ons hoogst onbevredigend. De romanschrijver mag zich immers de *clairvoyance* niet laten betwisten, die hem vergunt door den sluijer heen te zien, dien de geschiedenis over vele gebeurtenissen spreidt? De romanschrijver is immers meester over de geschiedenis, die hem slechts hare stoffe leent, maar nimmer van hem vorderen kan, dat hij de eischen der kunst en de bevrediging zijner lezers opofferen zou aan de historische trouw? De geschiedenis is een drama, dat van den aanvang der wereld voortspeelt, en welligt nog ver van zijne ontknooping verwijderd is. Elk geïsoleerd feit, uit de geschiedenis gekozen voor de behandeling der kunst, wordt uit den complex van oorzaken en uitwerkselen, waarin het is ingeweven, losgerukt. Men mag er de afgebroken draden niet los bij laten slingeren, de draden, die herinneren hoe een feit aan vele andere geknoopt is. Elk kunstwerk moet er naar streven, om in zich zelf éénheid en ronding te bezitten, het moet één geheel en een voltooid geheel zijn; één geheel als zeker ook het drama der geschiedenis vertoonen zal, wanneer het eenmaal is afgespeeld.

Wij hebben altijd den rijken, vollen, schilderachtigen stijl van Jufvr. TOUSSAINT bewonderd. Al lazen wij van haar novellen, die wij boven de beide aangekondigde verkozen, in dit opzigt heeft zij haren roem waardiglijk gehandhaafd. Jammer, dat haar stijl door zoovele Gallicismen ontsierd wordt. *De Spektator* heeft er reeds vóór ons opmerkzaam op gemaakt; de *Vertelling*

aan de Kaptafel wemelt er van. Wij willen onze bewering met eenige voorbeelden staven. Bl. 213, ‘zoo zij den schijn aannam van mede te geven in de eene of andere dwaasheid,’ (*donner dans*); bl. 221, ‘begin altijd, Mijnheer’ (*commençez toujours*); bl. 224, ‘wat wilt gij[1], hertog?’ (*que voulez vous*?) bl. 231, ‘Markiezin, zijt gij lijdend?’ (*êtes vous souffrante*?); bl. 234, ‘zoo als zich te *Parijs* alles verliest, vindt zich daar ook alles terug’ (*comme tout se perd à Paris, tout s'y retrouve*). Deze voorbeelden mogen genoeg zijn; wij zouden geen' scherpen bril behoeven, om er meerdere te vinden. Zonderling, dat *Lady Maria Gray* bijna geheel van dit gebrek is bevrijd gebleven.

Onder den titel *van God geholpen*, gaf de Heer NEPVEU aan de *Aurora* een verhaal uit den oorlog in de *Cevennes*, dat wij over het geheel met genoegen hebben gelezen. Het wedervinden van een lang verloren geacht kind moge eene wat *geuseerde* intrigue zijn, de eerwaardige DANIËL RAMBONNET verzoent ons met deze alledaagschheid. Het komt ons voor, dat de schrijver vrij wat moeite heeft gehad, om de situatie in zijn verhaal in te weven, die bij de Engelsche staalplaat voegde, en er nog niet gelukkig in geslaagd is. Al geeft hij b.v., bl. 305, aan ADÈLE ‘een mand, aan een stok hangende,’ zij lijkt er niets meer om op het oude vrouwtje, dat de plaat ons voorstelt. Wij wenschten, dat der vinding van dichters en novellenschrijvers niet langer zulke banden werden aangelegd. Het is één der treurige gevolgen, die het plaatsen van vreemde gravures met zich brengt. De situatie, die de plaat oorspronkelijk voorstelde, zal in een ander verhaal dan waarvoor zij bestemd was, niet ligt met dezelfde gemakkelijkheid en natuurlijkheid terugkeeren. En al ware ook die plaat niet voor een ander verhaal vervaardigd, al ware de vertelling de conscientieuse poging, om de situatie te verklaren, die de teekenaar op het papier bragt; een verhaal door eene plaat te illustreren, is eene omkeering der natuurlijke orde. Eene plaat vertoont geene geheele geschiedenis, slechts een enkele toestand, een oogenblik. Het talent van den kunstenaar moge iets van het voorafgaande en volgende doen raden, er blijft echter groote speelruimte over, en weet men niet van elders wat de plaat voorstelt, men kan ligtelijk in de bedoeling van den teekenaar mistasten. Doch genoeg over dit dikwijls gegispte misbruik. De Heer NEPVEU

(1) In den zin van *hoe zou ik anders*?

heeft zich ditmaal van de gewone gebreken van zijnen stijl tamelijk vrij gehouden. Den uitval tegen het Pennsylvanische gevangenisstelsel hadden wij hem wel willen schenken. Wij gelooven, dat dit vraagstuk te moeijelijk en ingewikkeld is, om door een schimpscheut te worden uitgemaakt.

BOUDEWIJN, de pseudoniem van een' schrijver, die reeds dikwijls onder deze reeds doorschijnend geworden vermomming voor het publiek optrad, verrijkte de *Vergeet mij niet* met een wonderlijk fantastisch verhaal, *de Dichter en de bleeke man* getiteld. Wij zijn geene Oedipussen, en durven het dus niet wagen naar zijne bedoeling te raden. Wij meenden aanvankelijk in dit verhaal eene allegorie te vinden van de verderfelijke eerzucht, die zich soms meester maakt van het prikkelbaar gemoed des dichters; de bleeke man, scheen ons eene personificatie van dezen hartstogt, die als de *demon* des dichters werd voorgesteld. Bij nader indenken vonden wij echter allerlei bijzonderheden in het verhaal, die wij met deze voorstelling niet rijmen konden. Zoo begrijpen wij, bij voorbeeld, niet, waarom de demon zijn slagtoffer alleen des avonds of des nachts bezoekt. Zonder de aanblazingen van dien demon kan hij geene verzen schrijven; maar is die demon 's dichters eerzucht, waarom zou hem deze ook niet des daags in gloed blazen? Ook gelooven wij wel, dat er eenige bijzondere bedoeling moet schuilen in de zwarte voeten van den bleeken man ‘in lage schoenen met zwart verlakte gespen en fijne zwarte zijden kousen, als van een ouderwetsch predikant, die in zwaren rouw is gekleed,’ en in de wijze waarop hij zijne inspiratiën mededeelt, die eene merkwaardige overeenkomst vertoont met de manipulatie van den magnetiseur. Dit een en ander wisten wij met de eerzucht niet te rijmen, en hebben dus onze verklaring opgegeven. Wij verzoeken den Heer BOUDEWIJN ons bij gelegenheid het raadsel op te lossen.

Er resten ons nog twee prozaverhalen in de *Vergeet mij niet: Lief en Leed* van den Heer VAN ROON, en *eene Schets* van den Heer BLANCK, beide ons tot dusver onbekende schrijvers. Het eerste verhaal begint met eene doctorale partij; de pen van KLIKSPAAN weet zulke feesten juister te schilderen, weet beter den studententoon te treffen. Wij vermoeden, dat de auteur met de beschreven schermutseling over de literateur zijne eigen bedoeling gehad heeft, maar konden er geene *portée* in ontdekken. Het overige is weinig beduidend; de voltrekking van het huwelijk van DIRK en ANNE, terwijl papa VERRYN

onder de verdenking eener zware misdaad in den kerker zuchtte, hinderlijk. De geheele ontwikkeling schijnt er slechts op te zijn aangelegd, om op de situatie neder te komen, door de plaat naar EHNLE voorgesteld. ‘Onze stalen pen kan het toch niet halen bij EHNLE's penseel!’ zegt de schrijver aan het einde. Hij moet zich dan wel zeer zwak gevoelen, indien hem ten minste de plaat zoo zeer als ons mishaagt.

Nog minder beviel ons *eene Schets*. De bedoeling van den schrijver is heel goed, gelooven wij; maar zijn stijl is uitermate zwak, de intrigue van zijn verhaal bijzonder onbehagelijk.

Ons oordeel over het proza der jaarboekjes is niet gunstig geweest; slechts de verhalen van Jufvr. TOUSSAINT en den Heer NEPVEU hadden wij hunne plaats waardig gekeurd, schoon zij niet boven vroegere uitmunten. Wanneer een volgend jaar de lage stemming onzer verwachtingen niet in het ongelijk stelt, zullen wij, in het belang van kunst en letteren, niet kunnen nalaten andermaal en met nog meerder klem, tegen het gelijktijdig bestaan van drie jaarboekjes te protesteren.

(*Vervolg in een volgend Nommer.*)

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Geschiedenis der Christelijke Kerk voor Katechesatiën en Huisgezinnen. Vrij naar het Hoogd. van W. Leipoldt. *Derde, op nieuw verbet. en verm. druk. Groningen, bij* M. Smit. 1844, 262 bl. 8°.

Wanneer men van een leesboek der Chr. Kerkgeschiedenis voor *Katechesatiën en Huisgezinnen* binnen drie jaren drie uitgaven ziet verschijnen, dan mag men zich verblijden om den wille der goede zaak, al ware het geschrift op zich zelf ook middelmatig; want het is een klaar bewijs, dat de dagen voorbij zijn, waarin men de kennis van de wording en lotgevallen onzer kerk alleen voor geleerden nut en noodig achtte. Doch bij de aankondiging van dezen derden druk van het boeksken van LEIPOLDT, vinden wij dubbele reden, om ons te verheugen: het is beter dan middelmatig, en verdient de onderscheiding, welke het blijkt te genieten, boven vele andere geschriften van deze soort, ten volle. De schrijver was, wat schrijvers voor de jeugd en het volk te zelden zijn, een waarlijk wetenschappelijk gevormd man. Hij had, - gelijk dit werkje bewijst, - de vorderingen der wetenschap, en wat hare voornaamste beoefenaars sedert de laatste jaren goeds en schoons leverden, met belangstelling gadegeslagen, en bezat het gelukkige talent, om de vrucht der diepere studiën van geleerden bruikbaar en aangenaam te maken voor ongeleerden. Hij was zijn onderwerp genoegzaam meester, om het doel, dat hij zich voorstelde, te bereiken; hij beminde het met de heilige liefde, die het verdient, en schreef in een' vrijen en somtijds boeijenden stijl, terwijl hij smaak genoeg had, om, wanneer hij, naar het voorbeeld der beste geschiedschrijvers van onze dagen, woorden der ouden aanhaalde, niet alleen zulke te kiezen, die in historischen zin merkwaardig, maar

ook in aesthetischen zin schoon mogen heeten. De vertaler (G.W. SANNES, Pred. te *Vries*) heeft voorzeker eene aangename taak gehad, en hij was voor haar berekend; en Prof. HOFSTEDE DE GROOT, die de overzetting met een aanprijzend voorberigt in het licht zond, maakte zich omtrent de verschillende uitgaven verdienstelijk door verbeteringen en bijvoegselen, waardoor het geheel aan belangrijkheid voor ons Nederlandsch publiek gewonnen heeft. Maar is dit werkje thans, ook na die verbeteringen en bijvoegselen, wat een leesboek der kerkgeschiedenis voor katechesatiën en huisgezinnen zijn moet? Zal het geheel in de bestaande behoeften voorzien? Wij meenen ontkennend te moeten antwoorden. Naar ons inzien moet de schrijver eener kerkhistorie voor de jeugd en ongeoefenden vooral dit bedoelen, dat hij door de mededeeling der geschiedenis hen leere verstaan, niet slechts wat de kerk is, maar inzonderheid ook wat zij zelven als leden der kerk zijn of zijn zullen. Met andere woorden: hij zal hen ons tegenwoordig kerkelijk leven, waaraan zij deel nemen en meer en meer deel nemen moeten, leeren begrijpen, door hen, met den vinger naar het verledene gerigt, aan te toonen, hoe het ontstond, uit welke beginselen het oorsprong nam, en welke veranderingen het onderging, eer het geworden was, wat het heden is. Om dit doel te bereiken, is het niet genoeg de uitwendige lotgevallen der gemeente te verhalen, hare uitbreiding, hare vervolgingen, of de twisten der velen en den levensloop en daden van sommigen, enz., enz. - het is vooral noodig, dat de geschiedenis ook eene levendige schildering zij van den inwendigen toestand der kerkelijke maatschappij en hare verschillende leden, wat en wie zij eertijds waren, hoe zij met elkander een ligchaam uitmaakten, hoe zij gemeenschappelijk verkeerden binnen en buiten de plaatsen hunner openbare Godsvereering, welke heilige tijden, gebruiken en plegtigheden zij hadden, enz. Dit alles nu werd in het werkje van LEIPOLDT natuurlijk niet geheel voorbijgezien, maar er werd echter te weinig acht op geslagen; het was een gedeelte der geschiedenis, dat den schrijver te geringe belangstelling inboezemde, terwijl het evenwel de meeste verdiende, en vandaar, dat zijn onderwijs in dit opzigt onvolledig is, onvolledig niet slechts voor geoefenden, want voor hen schreef hij niet, maar ook voor de behoeften der jeugd, en somtijds zelfs onnaauwkeurig. Wij willen het met een woord aantoonen.

In de 2de § wordt over *de eerste Christengemeente* gesproken, en herinnerd, wat de Apostelen voor haar waren, hoe zij zelve

de armen verzorgde, godsdienst en tucht oefende, enz., maar van de instellingen van het Diaken- en Ouderlingschap wordt geen gewag gemaakt. Beiden worden eerst in de tweede afdeeling (*de Tijd der vervolging*), op bl. 47, vermeld, en de Apostolische oorsprong dier ambten wordt verzwegen. Op dezelfde plaats, of elders, zou men verwachten, dat de schrijver gedachtig zou geweest zijn aan de liefde der oudste Christenen voor de schoone waarheid, aangaande het algemeene priesterschap aller geloovigen, - eene waarheid, welke wij onzen jongeren immers diep weuschen in te prenten, - doch men vindt er geen woord van.

Op bl. 23 lezen wij: ‘de belijders van CHRISTUS, die onder de Joden zich tot nu toe *alleen* discipelen of geloovigen noemden, werden hier (te *Antiochië*) het eerst, tot onderscheiding van Joden en Heidenen, Christenen genaamd.’ Is het dan waarheid, dat de vroegste evangeliebelijders *zich alleen discipelen of geloovigen noemden*? Zij heetten zich ook *heiligen, broeders en zusters*, enz., en wij hadden gewenscht, dat deze namen, die men in de H. schriften zoo dikwerf vindt en die nog heden verdienen gebruikt te worden, voor de jeugd en de huisgezinnen verklaard waren, en dat de beteekenis van het woord *Christen* ware aangeduid en daarbij herinnerd, hoe en waarom de gemeente *dien* naam bij uitnemendheid spoedig lief had en algemeen gebruikte.

Op bl. 24 wordt gesproken van de eerste kerkvergadering. Waarom werd het christelijk beginsel, dat tot het houden van deze en latere bijeenkomsten van dien aard leidde, niet met een woord opgegeven?

Op bl. 47 heet het, dat het ‘langzamerhand eene gewoonte werd, dat in grootere gemeenten, waar vele ouderlingen waren, de ouderling, die voorzitter was, bisschop of opziener werd genoemd,’ en dat ‘het ambt der bisschoppen later van nog meer beteekenis werd en hun aanzien toenam, verre boven dat der ouderlingen of priesters.’ De ongeoefende lezer zal vragen, wat hiervan de oorzaak was? maar de schrijver antwoordt niet.

Op bl. 48 lezen wij, dat *de geheele gemeente in het Avondmaal deelde*, en eenige regels lager, dat *geen katechumeen* (die echter, volgens het begrip der oude kerk, wel degelijk mede tot de gemeente behoorden, - *catechumeni jam de domo magna sunt*, zegt AUGUSTINUS,) *er bij tegenwoordig mogt zijn*. Het laatste is alleen waar; maar waarom den lezer niet eenige in-

lichting gegeven, aangaande de redenen der geheimhouding van dit en het andere Sacrament? want ook de Doop en meerdere heilige handelingen en leerstukken hield de oude kerk voor de Katechumenen verborgen.

Op bl. 49 worden de christelijke feesten opgenoemd, doch het belangrijke en zoo oude Epiphaniefeest niet. Evenmin wordt er verklaring gegeven van het begrip der christelijke feesten, volgens de denkwijs der ouden, waarvan de herinnering onzen jongeren waarlijk nut kon zijn.

Op bl. 73 komen de monniken ter spraak, en de schrijver weet hen, op bl. 96 en 110, naar verdienste te prijzen en te laken; maar de beginselen der ascetische levensrigting, die door alle eeuwen der kerk tot heden voortduurde, en wat daarin christelijk en onchristelijk is, - dit alles wordt met stilzwijgen voorbijgegaan.

Op bl. 88 wordt CHRYSOSTOMUS *Patriarch* van *Konstantinopel* genoemd, maar te vergeefs weder zal de lezer misschien vragen: wat een patriarch in de kerk was en is, welke zijn werkkring, zijne regten, enz.

Op bl. 95 wordt gezegd, dat in *het tijdvak der uitwendige rust* (d.i. van CONSTANTYN DEN GR. tot MOHAMMED) het getal der kerkelijke feesten vermeerderd werd, en het is waarheid. Doch waarom die nieuwe feesten niet opgenoemd, daar zij grootendeels nog heden plegen gevierd te worden? Op dezelfde bl. vinden wij tot onze verwondering aangeteekend, dat het gezang der gemeente reeds nu *door speeltuigen werd vergezeld*, en blijkens het verband, waarin het voorkomt, zou men dit moeten beschouwen als eene afwijking van de oorspronkelijke eenvoudigheid der oude Christenen, die afkeuring verdient. Het laatste zal door den schrijver in het algemeen wel niet zoo gemeend zijn; doch is het berigt zelf historisch waar? Wij twijfelen er zeer aan en houden het, tot dat ons de bewijzen van het tegendeel worden voorgelegd, met de beste schrijvers over de geschiedenis des kerkgezangs voor zeker, dat het gebruik van muzijk-instrumenten vóór den tijd van KAREL DEN GR. in de gemeenschappelijke vergaderingen ongewoon, zoo al niet geheel en al onbekend was.

Doch wij meenen reeds genoeg bijgebragt te hebben tot staving van ons oordeel, dat aan de schildering van het kerkelijk leven der Christenen in dit werkje niet de noodige zorg is besteed. Voor de jeugdige lezers, die, naar de leiding van dit leesboek, afzonderlijk onderrigt in de kerkgeschiedenis ontvan-

gen, is het van minder aanbelang, daar een bekwaam leeraar het onnaauwkeurige te regt wijzen en het ontbrekende aanvullen zal; maar grooter is de schade voor anderen, die dit geschrift alleen tot eigen oefeningen zullen gebruiken. Mogt het dus eene vierde uitgave beleven, - dat wij hartelijk wenschen, - dat dan de vertaler of uitgever nog eenmaal de verbeterende hand uitstrekke, en zoo het boeksken ook met eenige bladzijden vermeerderd worde, - het nadeel zal gering, het voordeel kan groot zijn.

De Kerken der Woestijn, of Geschiedenis van de verdrukking der Protestanten in Frankrijk, van het einde der regering van Lodewijk XIV *tot op de Fransche Omwenteling, meerendeels naar oorspronkelijke en onuitgegevene stukken bewerkt, door* C. Coquerel. *Met eenige verkorting uit het Fransch vertaald.* I^{ste} Deel. *Groningen, bij* M. Smit. 1844.

Met dankzegging nemen wij dit werk aan, met dankzegging aan den schrijver en aan den vertaler, Ds.C.H. VAN HERWERDEN, HZ., te *Groningen*, die aan *Nederland* een geschiedverhaal geleverd heeft van gebeurtenissen, veel te weinig bekend, zelfs bij Fransche geschiedschrijvers over dat tijdperk (1715-1789) weinig of niet aangeroerd; die nogtans een hoog gewigt hebben voor de Hervormden eerst en bovenal, doch ook voor allen, die op de lotgevallen der volken een aandachtig oog slaan. Wij danken den vertaler, dat hij den titel des oorspronkelijken werks behouden heeft: *Histoire des Eglises du Désert*, en den eersten titel, zoo als die bij de inteekening op dit boek luidde: *Geschiedenis van de verdrukking*, enz.. nu tot verklaring er slechts heeft bijgevoegd. - *Kerken der Woestijn*! die titel heeft iets treffends. Gij zoudt denken, lezer! op het eerste hooren, een verhaal te zullen opslaan van de vervolgingen van een deel der christelijke gemeente in de dagen van eenen DECIUS of DIOCLETIANUS, of ten minste in de middeleeuwen, toen de hand der duisternis zwaar drukte op de kinderen des lichts. Neen, gij vindt eene episode uit de geschiedenis der achttiende, der philosophische eeuw; een verslag der ellende, door de Fransche Hervormden, Hugenoten, geleden, wien het geluk niet was te beurt gevallen, in vrijer landstreken hun onveilig vaderland te ontwijken. Het is een verslag van de wijze, waarop eene bijgeloovige regering een deel der bestgezinde ingezetenen vervolgde, hunne leeraars ter galge

voerde, de belijders tot de galeijen doemde, of hunne lijken, op horden weggesleept, in den vilkuil deed werpen. Gij leest er eene menigte van wetten en besluiten, in zonderlinge verwarring op elkander gestapeld, elkander dikwijls tegensprekende en belemmerende, ten gevolge waarvan zoo veel onnoozel bloed verspild, zoo vele namelooze ellende over menigvuldige huisgezinnen en geslachten verspreid is, kinderen uit de armen der ouders, ouders van hunne hulpelooze kinderen gescheurd zijn, en menige zwakke er toe gebragt is, om de belijdenis zijner hope te verzaken; - en toch, hoe ook hier weder het bekende maar verhevene woord van TERTULLIANUS waarheid werd: *Semen est sanguis Christianorum*. En al deze jammeren waren de gevolgen van den trotschen overmoed eens konings, die geene godsdienst in zijn rijk wilde, *welke hem mishaagde*; deze wreedheden werden gepleegd tegen de ongelukkige Hervormden, wier werkelijk bestaan men loochende, die men evenwel soms, als de buitenlandsche vijand dreigde, met wien men vreesde, dat zij zich mogten vereenigen, weder tot vrienden wilde maken. Men noemde namelijk de Hervormden *Nieuwbekeerden*; zoo toch luidde het in de inleiding van het Edict, waarbij dat van *Nantes* vernietigd werd: ‘Dat het beste en grootste gedeelte van de onderdanen des konings, die de zoogenaamde hervormde godsdienst beleden, de katholieke godsdienst had omhelsd.’ En tegen deze Nieuwbekeerden werd gewoed met een' ijver, hier en daar soms getemperd door de menschelijkheid eens intendants, maar meestal zoo hevig en scherp, dat er waarlijk eene hooge mate van standvastigheid en goddelijke ondersteuning noodig was, opdat de vervolgden, gedurende een tijdperk van ruim vijftig jaren, niet in wanhoop zouden bezwijken. *This Lucifer transcends*! roepen wij met YOUNG uit, die zelf eene proeve van dien trots en ketterhaat ondervonden had. - Bij den aanvang van deze geschiedenis waren de bloedige jaren, van 1686 af, reeds voorbij. Zij neemt een begin met het tijdpunt van den dood van LODEWIJK XIV in 1715, en eindigt met 1789, toen al die besluiten door de conventie vernietigd werden. Zeker hadden in de laatste jaren van dit tijdperk de vernielingsdecreten reeds het grootste deel van hunne kracht verloren, maar zij bleven bestaan. Wij kunnen het begrijpen, dat de Heer COQUEREL de beschouwing van de vervolging der Hervormden, als eene der grootste misslagen der vorige regering van *Frankrijk*, juist geschikt acht, om den constitutionelen en vertegenwoordigenden rege-

ringsvorm, welken dat land thans bezit, des te meer op prijs te doen stellen. Maar onder die tooneelen, waarvan het menschelijk gevoel terugbeeft, verheft zich het hart bij den marteldood der getrouwen, zoo als bij dien van den zesentwintigjarigen LOUIS RANG, die voor alle aanbieding van levensbehoud ontoegankelijk bleef, omdat het met verzaking zijns geloofs moest gepaard gaan, en in zijn uitgaan naar de galg herhaalde reizen den juichtoon van den psalmdichter aanhief:

> Dit is de dag, de roem der dagen,
> Dien Isrels God geheiligd heeft.
> Laat ons verheugd, van zorg ontslagen,
> Hem roemen die ons blijdschap geeft!

Wij vertoeven gaarne bij het uiteinde van den grijzen ROGER, en zien met blijdschap de echt christelijke onderwerping van den zesenzeventigjarigen edelman, GRENIER DE LASTERME, om zijn geloof, in het bagno te *Toulon*, aan al de ellende dier jammerholen overgeleverd. Dit alles wordt ons door den schrijver met eene eenvoudigheid en eenen geest van zachtmoedige onpartijdigheid verhaald, waarover wij ons moeten verwonderen. Hij gevoelt het diep, en zijn stijl doet het bemerken, dat hem het hart warm wordt, als hij den zegevierenden uitgang der martelaren beschrijft; maar hij wordt niet scherp, als hij LODEWIJK XIV, of den regent, PHILIPS VAN ORLEANS, of LODEWIJK XV en hunne maatregelen beoordeelt, hij verschoont hen veeleer. Het blijkt ook, dat zij gewoonlijk van de ellende hunner onderdanen onkundig bleven. Van den eerstgenoemde zegt COQUEREL, dat hij, ‘oorspronkelijk regtvaardig en groot van geest, alleen door de inblazingen van baatzuchtige dweepers, een vervolger werd.’ Dat evenwel zijne heerschzucht op zijne vijandschap tegen de vrijheid des gewetens invloed had, wordt eenige regels later erkend (bl. 16). Hoe is die heerschzucht, welke LODEWIJK in het bloed zat, met eene oorspronkelijke regtvaardigheid te vereffenen? - Buiten twijfel liep er veel zamen, om LODEWIJK tot den vervolger te maken, die zijne bloedplakkaten als een rampzalig erfdeel aan zijn vaderland achterliet, en eenen vloed van jammeren, voor eene geheele eeuw, over zijn volk verspreidde. Zijne grootheid van geest was meer overmoed en trotschheid, door zegepralen en vleijers hoog opgevoerd. Hoe kon ze anders bezweken en zoo laag gezonken zijn op de aanblazingen van eene vrouw als Mad. DE MAINTENON, van eenen LE TELLIER en de kardinalen DE BUSSY en DE ROHAN?

Zijne besluiten tegen de Hervormden dagteekenen toch niet alle uit de dagen zijner verzwakte grijsheid. De vernietiging van het Edict van *Nantes* was reeds door andere voorbereidende besluiten voorafgegaan, door den schrijver hier opgegeven (bl. 39, 40), die in het algemeen over de laatste jaren van LODEWIJK den Groote zeer veel licht doet opgaan. Des konings sterf bed was verschrikkelijk, zijn geweten vreesselijk ontwaakt.

Wat betreft het deel, dat het Fransche volk aan de vervolgingen had, het wordt hier wel vrijgesproken van de misdaad zelve; de mindere geestelijken worden geroemd als niet met de maatregelen der regering instemmende, doch wij vinden ook proeven van vurigen haat bij de laatsten, die de soms verslappende vervolging weder aanspoorde, en voorbeelden van mishandeling van de lijken der Hervormden bij het volk. Het motto, voor deze vertaling geplaatst, en aan den *Evang. Kerkbode* ontleend, drukt zoowel het gevoelen van den schrijver als van den vertaler uit, dat ‘die jammertooneelen meer het gevolg zijn geweest van den invloed, welken het Roomsche Hof op eenige zwakke koningen wist uit te oefenen, dan wel van den heerschenden geest daar te lande.’ De volle juistheid van dit gezegde mag betwijfeld worden. Wel ging in *Frankrijk*, gelijk in andere landen, de verdrukking uit van de regering en hoogere geestelijkheid, doch nergens had het volk zoo veel deel daarin, als juist in *Frankrijk*, zonder dat wij daarom de geheele natie nog willen veroordeelen. Van waar komt het, dat zoo weinige stemmen zich voor de mishandelden verhieven? - De gruwelen van den Bartholomeus-nacht waren toch ook zonder de hulp van een deel des volks niet uitvoerbaar geweest, en gedurende al de latere vervolgingen, ook tot op onze dagen toe, bleek het genoeg, dat velen een welbehagen hadden in den dood der Hugenoten. De aanhoudende godsdienstoorlogen in *Frankrijk*, in de 16de, 17de en 18de eeuw, moesten noodwendig dit gevolg hebben. Zoo lang men martelaars ter doodstraf ziet heenvoeren, die anders niets te hunnen laste hebben, dan dat zij gelooven, wat hunnen regenten mishaagt; zoo lang verheft zich het mededogen in de zielen der aanschouwers, en de voorbeelden der domme, laaghartige dweepzucht, die den ongelukkige hoont en zijn lijk mishandelt, zijn niet zoo menigvuldig. Is evenwel eenmaal het zwaard getrokken voor de heiligste regten, dan worden de gemoederen eerst verbitterd, en wraak en weerwraak leveren de meest afschu-

welijke tooneelen op. De Heer COQUEREL behandelt zijne landgenooten met de zachtheid der christelijke liefde, en niemand kan hem beschuldigen aan eenige hatelijkheid tegen de verdrukkers te hebben toegegeven. Maar als hij de zwakke koningin van *Engeland*, ANNA, tegelijk eene *goede* noemt, dan zal dit wel een bijtende sarcasmus zijn, daar hij schrijft (bl. 59), 'dat zij haren titel van Verdedigster des Geloofs vergat' (de koningen van *Frankrijk* hebben de beteekenis van hunnen titel: Allerchristelijkste, ook weinig eer aangedaan), 'en op *Windsor*, even als de jonge hertogin van *Bourgondië*, in hare avondcirkels te *Versailles*, de marionetten liet spelen.' De schr. wil te kennen geven, dat zij zeker haren tijd beter zou besteed hebben, met middelen ter bescherming harer verdrukte geloofsgenooten. Wie kon dat van koningin ANNA wachten? - Dat de vorsten heden bij het spelen der marionetten de ellende hunner volken vergeten, willen wij niet vermoeden; hunne genoegens schijnen edeler te zijn. De koningen der aarde vermaken zich met het afleggen van vriendelijke bezoeken. Wij hopen, dat de belangen eener christelijke bevolking van *Otaheiti*, aan Fransche krijgslieden, door eenen Belgischen Jezuït geleid, als ten roof en moord overgeleverd, uit zulk een bezoek eenige verademing mogen ontvangen, en VICTORIA hare voorgangster ANNA in onverschilligheid niet zal evenaren. Het jammert ons, dat de geest der vervolging, die zich soms met een masker dekt, of soms onbeschaamd zich laat zien, nog niet uitgestorven is. Helaas! de tegenwoordige dagen zien op nieuw den nacht der gruwelen nederdalen. *Otaheiti* herinnert ons de Kerken der woestijn, eene eeuw vroeger, en *Frankrijk* wordt ook nu nog te wel gediend, als het op de onderdrukking van weerlooze Christenen aankomt. De Hugenoten waren hunne eigene landslieden, over welke een oppermagtig koning ten minste heerschappij had; maar welk regt meent het hedendaagsche liberale *Frankrijk* over de *Otaheitiërs* te hebben? *Sed haec hactenus*! - Wij willen dit alleen hebben aangemerkt, opdat geen Protestant, ook in *Nederland*, zich verbeelde, dat de dagen der ellende voor hem niet weder kunnen aanbreken, of dat zijne verdraagzaamheid ook die der tegenpartij zal uitlokken. De vrees der koningen LODEWIJK en LOTHARIUS, in 824 reeds ontboezemd (Synod. Parisiensis), dat de *pertinacia Romana* eene *pertinacia irrevocabilis* mogt worden, is, tot op onze tijden toe, al te zeer waarheid bevonden.

Wij twijfelen niet, of de eerw. vertaler was met dergelijke

denkbeelden bezield, toen hij het Nederlandsche publiek dit gewigtig, welgeschreven en welvertaald boek ter lezing en overdenking schonk. Het naauwgezet te recenseren, is ons niet wel mogelijk; daartoe zouden wij de handschriften, waaruit het verhaal geput is, ter vergelijking moeten bezitten. Ook verkeeren wij in het volle vertrouwen, dat de vertaling naauwkeurig is. De geschiedenis der Kerken in de woestijn is door het hier geleverde eerst in het heldere licht geplaatst; de oorzaken, die de gemeente in de woestenij dreven, de karakters der verdrukkers, zoowel als die der verdrukten, beider gebreken en deugden, worden duidelijk uiteengezet. Wij verheugen ons kennis te hebben gemaakt met den voortreffelijken ANTOINE COURT, eenen jongeling, die reeds op achttienjarigen leeftijd het plan had gevormd, om de door vervolging en oorlog verwilderde Hervormden, onder welke de geestdrijverij ten toppunt was gestegen, weder tot het woord Gods terug te voeren en aan de regelmaat des eenvoudigen geloofs te onderwerpen. Hij begon het, zette zijn voornemen door, en zag reeds hier, na tallooze moeiten en bezwaren, het loon op zijnen strijd, in de mogendheden des Almagtigen begonnen en voortgezet, zoodat hij zich met regt den titel heeft waardig gemaakt van '*Hersteller van het Protestantismus in Frankrijk*; eene taak, moeijelijker voorwaar dan die van stichter van *hetzelve*, omdat hij zich het allereerst tegen eene in dweepzucht ontaarde geestdrift moest te weer stellen.' De uitdrukking *Protestantismus* en *Protestanten* komt ons voor te algemeen te zijn, omdat wij onder die benaming allen gewoon zijn te bevatten, die zich aan het juk van *Rome* ontrukten; de Fransche Protestanten in het zuiden van *Frankrijk*, van welke hier sprake is, waren eigenlijk zoogenoemde Gereformeerden (Calvinisten); in het noorden en in de grootere steden werden ook Lutherschen gevonden.

Merkwaardig zijn ook de opmerkingen over den weinigen invloed der Fransche philosophie en letterkunde van die dagen op den toestand der Hervormden. De vrijheid van het geweten, de afkeuring van het vervolgen van andersdenkenden, werd op het tooneel te *Parijs* luide verkondigd, maar de toepassing daarvan op de verdraagzaamheid werd vergeten. 'De bevallige en niet duistere allegorische voorstellingen der *Lettres Persanes* werden door den schrijver, MONTESQUIEU, gedurig meer en meer herzien en verbeterd, terwijl in *Guyenne*, de provincie, aan het hoofd van wier parlement hij stond, ge-

heele gezinnen gedagvaard en vervolgd werden.' Men leze, wat hier verder, bl. 392, 393, over MONTESQUIEU geschreven wordt, en zie, hoe weinig zich de Hervormden konden beloven van mannen, wier letterkundige roem door *Europa* klonk, doch die zich te hoog geplaatst achtten, om zich met het arme volkje der woestijn in te laten, of te zeer door laffe vleijerij om de gunst van het hof bedelden, dan dat zij hunne stem voor de gehate Hugenoten zouden verheffen. Zoo zeer is het waarheid, dat waarachtige godsdienst slechts éénen steun heeft, éénen rotssteen, waarop zij onwrikbaar is gegrondvest, éénen beschermer, den Almagtige, Hem, die het gezegd heeft, dat de poorten der hel zijne gemeente niet zullen overweldigen. Hare eenige en eeuwige levenskracht is in haar Hoofd, en doorstroomt al de leden. Dat leven kan door geene vernieling, geen' dood beschadigd worden, en heeft evenmin zijn behoud, zijn herstel, zijne bescherming in de kracht en werkzaamheid van den menschelijken geest te zoeken. Van deze waarheid levert ons dit boek eene verblijdende en hartsterkende proeve op. Wij zouden gaarne een meer geregeld en uitvoeriger verslag daarvan hebben medegedeeld, maar wij houden dit niet voor behoefte. Het zal gelezen en herlezen worden. Het zij aan het Nederlandsche volk ten ernstigste aanbevolen, al ware het alleen om het doel, dat de schrijver zich bij zijne landgenooten heeft voorgesteld. Hij vertrouwt, dat 'de herinneringen, welke deze geschiedenis verlevendigen zal, bij de Fransche Roomschgezinden in de zuidelijke provinciën, die weleer het tooneel der vervolgingen waren, alleen strekken zullen, om hen de onberekenbare voordeelen te hooger te doen schatten, die aan de onderlinge eensgezindheid van burgers van hetzelfde vaderland en aan de wederzijdsche liefde, zonder welke er geen Christendom in eenen aanhang of in eene kerk bestaat, zijn vastgemaakt; - voordeelen, welke zij thans in eene des te ruimere mate genieten, daar ook de geestelijken, zoo Hervormden als Katholieken, van weêrskanten hunne pogingen aanwenden, om den vooruitgang der bevolking' (hij meent denkelijk in licht en kennis) 'te bevorderen.' - Wat de hervormde gemeenten in *Frankrijk* betreft, zij kunnen, naar des schrijvers bedoeling, 'gevoelens ter verlevendiging van hun geloof, van hunne vaderlandsliefde en van het aandenken aan hunne voorvaders putten, uit dit tafereel van rampspoeden, die geheel en al hersteld zijn, en waarvan de roem alleen is overgebleven.' Het zij zoo! Mogen slechts de hernieuwde po-

gingen van *Rome* in *Frankrijk* het vertrouwen des schrijvers omtrent zijne Roomschgezinde landgenooten niet beschamen! - Wij Nederlanders, die de vrijheid van dezelfde godsdienst niet, dan ten koste van stroomen martelbloeds, hebben verkregen, willen de vermaning des auteurs aannemen, zoo als hij die tot zijne broederen in *Frankrijk* rigt. Wij worden hier ook aangespoord tot standvastigheid en waakzaamheid, en ‘om te houden wat wij hebben, opdat niemand onze kroone neme.’ - Het II^{de} Deel, dat wij spoedig wachten, zal ons nog wel op nieuwe bloedtooneelen voeren, maar ook doen zien, hoe de dag der verlossing voor *Frankrijks* Hervormden eindelijk is aangebroken. Moge die lang gehoopte dag welhaast over het geheele beschaafde *Europa*, over den ganschen aardbodem aanbreken! Helaas! dat wij dien wensch nog op de helft der negentiende eeuw moeten ontboezemen!

***Helons Bedevaart naar Jeruzalem, uit het Hoogduitsch van* Fr. Strauss, *door wijlen Vrouwe* A. Kleyn, *geb.* ockerse, *met eene voorrede van wijlen* J.H. van der Palm, *en ophelderende aanteekeningen door* Joh^{s}. Clarisse. *Tweede uitgave. De vertaling herzien door* Nicolaas Beets. *Amsterdam, bij* P. Meijer Warnars en G.J.A. Beijerinck. 1843. 2 Deelen. gr. 8°.**

Een lange titel, en met eene lange reeks van beroemde namen versierd, en echter niets nieuws, behalve een naschrift van den Heer BEETS in twee bladzijden! De Heer BEETS zal het voor een verblijdend teeken des tijds houden, ‘indien bij het kwijnen onzer eigene, en het verwilderen der uitheemsche letterkunde, deze nieuwe oplage van een oud boek eene goede ontfangst hebben mocht bij een publiek, aan hetwelk men in dezen in velen bewogen tijd geen vernieuwde belangstelling in Gods woord, geen opwekking in het godsdienstige ontzeggen kan.’ Het vonnis kwam ons wat hard voor, hetwelk onzen tijd schijnt te veroordeelen, om wat tot het ware leven leidt, uitsluitend bij de dooden te zoeken. Wij hadden gehoopt, dat die godsdienstige opwekking onzer dagen in staat geweest zou zijn zelve iets voort te brengen, dat juist, wijl het op de behoeften onzes tijds gegrond, en in zijn plan en ontwikkeling uit de gemoedsstemming, die het resultaat der in het werkelijke leven ontvangene indrukken is, was gevloeid, ook meerdere geschiktheid nog dan het werk van STRAUSS voor onzen

leeftijd zou bezeten hebben. Wij zouden dan tevens gewenscht hebben, dat zulk een werk zich zou hebben aangesloten aan de resultaten, door de wetenschap, sedert STRAUSS schreef, op het veld der bijbelsche archaeologie gewonnen. Wij wenschten het niet in handen van zulk een' philoloog, als Prof. V.D. PALM in de voorrede schetst; maar toch in de handen van eenen, die, vervuld met eerbied voor de Heilige Schriften des Ouden Verbonds, en door heiligen schroom wederhouden, om ligtzinnig het goddelijke in die eerwaardige overblijfselen naar den maatstaf zijner eigene bekrompenheid in te korten, echter aan eene voorzigtige kritiek en aan de resultaten van wetenschappelijk onderzoek volkomen regt liet wedervaren; van eenen, die al wat met de godgeleerdheid in verband staat, niet met het oog der Turksche Ulema, als eene zaak geheel van overlevering beschouwde, van welker gezag de beslissing van alles afhangt, zonder dat een tittel of jota daaraan mag worden af- of toegedaan. Had de Heer BEETS zijne tweede uitgave op zijn minst met eenige aanteekeningen verrijkt, die het werk op de hoogte der wetenschap hadden gebragt, wij zouden dan nog eenigermate begrijpen, wat hij zich met dezen herdruk had voorgesteld. Het doel schijnt nu slechts te zijn de opmerkzaamheid weder op dit boek te vestigen. Dit vooronderstelt, dat het boek vergeten is. Voldeed het aan onze behoeften, het zou niet vergeten zijn; voldoet het daaraan niet, de nieuwe uitgave zal weinig baten, om het ingang te verschaffen. Of was het werk uitverkocht? Maakte drukke aanvraag in den handel op de behoefte aan een' herdruk opmerkzaam? - In dat geval hebben wij er vrede mede.

Wij beoordeelen hier natuurlijk het werk van STRAUSS niet, vóór 23 jaren bij onze landgenooten ingevoerd. Het is niet geheel, wat men thans wenschen zou; maar in zijne soort heeft het hooge verdiensten.

P.J.V.

***De eigenschappen, het onderzoek en de herkenning van de Scheikundige Benoodigdheden voor den Landbouw en derzelver invloed op het voortbrengingsvermogen van den grond. - Tot eigen onderrigt voor Landbouwers, alsmede ten gebruike bij landbouwkundig-scheikundige onderzoekingen. Door* Ad. Duflos *en* Ad. Hirsch. - *Uit het Hoogduitsch vertaald met eenige wijzigingen en aanteekeningen, door* J.P.C. van Tricht, *Apothekar. Te Arnhem, bij* J.G. Stenfert Kroese, 1844.**

'Ons land staat achter, bij *Duitschland* en *Frankrijk*, in eene meer wetenschappelijke en juiste beoefening van den landbouw,' zegt de vertaler in zijn voorberigt. Deze aanmerking ten volle beamende, wensche ik, dat ook *Engeland* niet voorbijgezien worde, wanneer er sprake is van wetenschappelijke beoefening van den landbouw. Bij ons is het met *Landbouwkundige Scheikunde* bepaaldelijk al zeer slecht gesteld. Vindt iemand deze uitspraak te sterk, te hard, ik zal ze terugnemen, zoodra hij het tegendeel bewijst. Hij wijze ééne streek lands, één enkel bunder gronds aan, waarvan de bestanddeelen, naar den eisch der wetenschap, zijn onderzocht; laat staan, dat men de veranderingen zou kennen, die de bestanddeelen gedurende eenige jaren, hetzij door afwisseling van gewas, hetzij van bemesting, enz., hebben ondergaan. Weten wij, *wat* Leidsche, Delftsche, Friesche of andere boter is? en in welk verband haar verschil staat met het voedsel van het vee, de bewerking van het zuivel, enz.?

Elke poging, om dien staat van zaken te verbeteren; elke inrigting, om eene betere opleiding aan onze jonge landlieden te beurt te doen vallen, verdient lof. En in dien zin is ook de bovenaangekondigde vertaling eene loffelijke onderneming.

Bij de beoordeeling van dit werk komen twee hoofdpunten in aanmerking, namelijk het oorspronkelijke boek en de arbeid van den vertaler.

Het werk bevat, behalve eene *Inleiding*, vier *Afdeelingen*: 1. over dampkringslucht; 2. over het water; 3. over de bebouwbare aarde en hare bestanddeelen; 4. over de meststoffen. Al deze onderwerpen zijn zoo behandeld, dat eene uitgebreide kennis van zaken aan de schrijvers niet kan ontzegd worden. Zeer veel wetenswaardigs is voor allen, die zich met landbouw inlaten, en een wetenschappelijk onderrigt verlangen, in hun boek bevat. Het is in zooverre der vertaling wel waardig.

Eene andere vraag is het, of het boek, zoo als het daar ligt, geheel geschikt is *tot eigen onderrigt voor landbouwers*? De meerderheid zal bij ons niet zóó voorbereid en ontwikkeld zijn, dat zij geene inlichting op menige bladzijde zal verlangen. Doch er is nog eene andere reden van twijfel gelegen in de manier van bearbeiding des geheelen werks, *Oekonomische Chemie* genaamd. Het bestaat namelijk uit *drie* deelen, die echter gezegd worden elk ook een afzonderlijk geheel te vormen. Dit is nogtans meer schijn dan waarheid, zoo als reeds blijkt uit het aanhalen van het eerste deel tot opheldering van zaken, in het tweede voorkomende. B.v. bl. 4 wordt verwezen naar I, 64 en 56, tot opheldering van wijngisting en hare wijzigingen; bl. 5 naar I, bl. 30, ter nadere kennis van kleefstof, enz. En terwijl nu de vertaler slechts een gedeelte van het geheele werk voor de overzetting genomen heeft, is hij genoodzaakt te verwijzen naar de vertaling van het eerste deel, door een' ander' vervaardigd en elders uitgegeven[1]. Doch het blijkt voorts daaruit, dat sommige landhuishoudkundige zaken in dit deel geheel niet voorkomen, zoo als melk, kaas, boter. Het is waar, dit laat zich verdedigen, door *landbouwkundig* in de strenge beteekenis te nemen voor de kennis van datgene, wat betrekking heeft op het bebouwen van den akker, met uitsluiting van zuivelbereiding, veeteelt, enz.; maar het is niet minder waar, dat menigeen de behandeling dier onderwerpen hier zoeken zal. En waarom konden de schrijvers in dit deel de melk, enz. niet uit een meer landhuishoudkundig oogpunt beschouwen, terwijl zij het in het eerste meer in betrekking tot de gezondheid en policie gedaan hadden[2]? Zoo handelden zij immers ook met dampkring en water.

Laten wij ons tot den arbeid van den vertaler wenden, om niet te uitvoerig te worden.

Hij heeft niet slechts vertaald, maar ook wijzigingen en aanteekeningen gemaakt.

Kunnen wij de vertaling doorgaande vrij goed noemen, somwijlen echter heeft men zich deerlijk in den zin der schrijvers vergist. Op bl. 7 begint de vertaling van de *Einleitung*, waar over den zamenstel van planten en dieren sprake is. Men leest hier onder andere: ‘De organen van planten en dieren beide zijn uit bewerktuigde stoffen zamengesteld.’ Dit geeft het denk-

(1) In 1843, bij VAN NOOTEN, te *Schoonhoven*.
(2) Bl. 87-108 van de *Huishoudk. Scheik.*, bij V. NOOTEN.

beeld van de schrijvers niet weder. Zij zeggen: *Die Pflanzenorgane sind ebenso wie die Thierorgane aus organisirenden Theilen, und diese letzteren wieder aus organischen Grundstoffen zusammengesetzt*. Uit het verband blijkt, dat de schrijvers willen zeggen: een plantenorgaan, b.v. een blad, is zamengesteld uit deelen, die het organisme vormen (elementaire organen der Botanisten), zoo als cellen, vaten, enz., doch deze zijn weder zamengesteld uit *organische grondstoffen*, zoo als cellulose, albumine, enz. Voegt men hierbij, wat volgt, dat *deze* grondstoffen scheikundig zich in elementen laten deelen, dan is de geheele schakel volledig. Eigenlijk heeft de vertaler *organische Grundstoffen* overgeslagen, want zij worden niet uitgedrukt door *bewerktuigd*, d.i. *georganiseerd*. Wil men tot verontschuldiging aanvoeren, dat de schrijvers zich duidelijker hadden kunnen uitdrukken, wij hebben er vrede mede. - Bl. 24 staat: ‘de aarde is omgeven door eenen vrij dikken luchtring,’ enz. en: ‘Men noemt dien luchtring,’ enz. Dit is onjuist, de dampkring is geen *ring. Die hohle Dunstkugel*, zeggen de schrijvers naauwkeuriger, terwijl zij de onbepaalde uitdrukking: *vrij dikken*, geheel niet bezigen. - Bl. 25, waar gesproken wordt over het eigenaardige (*eigendommelijkheid, ib.*) van zuren en bases, is het woord *chemische Gegensatz* niet goed begrepen; men leest daarvoor *scheikundig verschil*. Het eene zuur verschilt van het andere, de eene basis van de andere, maar zuren en bases staan chemisch tegenover elkander, als negatief en positief. Die tegenstelling houdt op zich te uiten, als zij elkander verontzijdigen[(1)]. Elders vertaalt v.T. *Gegensatz* goed, b.v. bl. 7: ‘in tegenstelling der mineralen.’ Bl. 136 staat: ‘desniettemin kan een overvloed (van gijps) daardoor nadeelig werken, dat zij zich in *de saprijke gewassen* afzet, deze incrusteert en verstopt.’ De schrijvers zeggen iets anders: *nichts destoweniger aber kann ein Uebermaass dadurch nachtheilig wirken, dass er, in* den Säftgefässen *sich niederschlagend, dieselben incrustirt und verstopft*.

Wat de wijzigingen aangaat, de voornaamste is in de *Inleiding* te vinden. V.T. meldt in zijn *Voorberigt*, dat hij het *Vorwort* van de schrijvers in zijne *Inleiding* heeft ingelascht, en meent hierdoor de duidelijkheid te hebben bevorderd. Bij

(1) Veronzijdigen is zeker eene drukfout. Zoo ook bl. 24, ⅕ azotum, in plaats van ⅘; bl. 8, de wanden uit, in plaats van: de wanden en uit, enz.

vergelijking blijkt, dat hij er ook een en ander heeft bijgevoegd, hetgeen dus niet aan de oorspronkelijke schrijvers toebehoort. - De schrijvers hebben, in hunne voorrede, iets gezegd van de belangrijkheid des landbouws en van het licht, door de natuurkundige wetenschappen, vooral door de scheikunde, over dat bedrijf verspreid. Zij voegen er bij, dat velen van de beoefening der scheikunde worden afgeschrikt door het vreemde van benamingen en zaken, doch dat zij getracht hebben de scheikundige kennis in onmiddellijk verband met de behoeften des landbouws te brengen. Zij gelooven, dat de lezer lust zal hebben, als hij hun boek met vlijt en naauwgezetheid beoefend heeft, uitvoeriger scheikundige werken ter hand te nemen. De vertaler nu handelt eerst wat uitvoeriger over het belangrijke van natuurkundige wetenschappen voor den landbouwkundige, doch treedt daarna (bl. 3 volg.) in eene omschrijving van verschillende takken van natuurkennis. Dit bijvoegsel ware niet af te keuren, zoo het voor den onkundige duidelijk en op zich zelf naauwkeurig, populair en wetenschappelijk tevens gesteld was. Het valt echter te betwijfelen, of het aan deze eischen voldoet. Een paar bewijzen mogen volstaan. ‘De *Plantkunde* wijst het verschil tusschen de onderscheidene plantensoorten, wat betreft *derzelver* uitwendigen vorm en zigtbare eigenschappen, zonder in *derzelver* inwendige zamenstelling in te dringen’ (bl. 3). Welk helder en onbekrompen begrip zal de landbouwer, door deze zinsnede en door hetgeen nog volgt, van de schoone plantenkunde bekomen? Waarlijk het is, alsof zij beperkt ware in de enge grenzen van de kunst van beschrijven en rangschikken; wie het niet van elders weet, hij zal bij het door v.T. gestelde noch aan anatomie en physiologie, noch aan pathologie van gewassen denken. En nogtans hebben onze landbouwkundigen aan deze takken dier wetenschap meer behoefte, dan aan systematische kennis. Het bewijs van deze stelling zouden wij uit het voor ons liggende boek zelve kunnen leveren, zoo wij niet behoorden ten einde te spoeden. - Wat van *Natuurkunde* of *Physica* gezegd wordt, is noch goed, noch duidelijk. En als wij lezen (bl. 5): ‘De *Scheikunde* is dat gedeelte der natuurkundige wetenschap, waarin de *veranderingen*, welke de ligchamen in hunne kleinste deeltjes ondergaan, *zonder* dat daarbij *merkbare verandering* wordt waargenomen, - ontvouwd worden,’ dan meenen wij, dat de aard der wetenschap den onkundigen niet helder voor den geest zal komen. Zelfs

gebeurt dit niet, als hij de verdere ontwikkeling naleest, waar, onder andere, voorkomt, dat physica ‘zich hoofdzakelijk met onzigtbare krachten’ en chemie ‘met de zigtbare stof der ligchamen bezig houdt.’

In de *aanteekeningen* heerscht hier en daar hetzelfde gemis aan helderheid en naauwkeurigheid.

Doch het wordt tijd, dat wij onze beoordeeling, die al schrijvende langer gerekt is, dan ons plan was, eindigen. Zij is haar ontstaan verschuldigd aan belangstelling in de zaak; zij strekke tot aansporing ter verbetering, waar zulks hier en daar noodig is, als dit boek onder ons soms eene tweede uitgave mogt beleven.

Sept., 1844.

C.M.

***Bijvoegselen tot den eersten druk van het leven en karakter van den Admiraal* Jhr. Jan Hend. van Kinsbergen, *uit den tweeden druk verzameld door* Mr. M.C. van Hall. - *Met de afbeelding van het gedenkteeken des Admiraals, in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, en gesprek over denzelven. - Amsterdam, bij* Johannes Müller. 1843.**

‘Behalve eenige veranderingen van minder belang, vindt men hier al datgene bijeengebragt, wat als verbetering en verandering in den tweeden druk van dit werk is opgenomen. Het oogmerk dier afzonderlijke uitgave is geweest, om langs dezen weg de waarde van den eersten druk van *denzelven* zoo veel mogelijk te verzekeren.’ Dit eerste gedeelte van het *berigt*, vóór deze bijvoegselen geplaatst, zal wel voldoende zijn, om den lezer het oogpunt te doen kennen, waaruit hij ze te beschouwen heeft; en wij hebben er alleen bij te voegen, dat de schrijver hier in eenige meerdere bijzonderheden treedt omtrent de vroegere dienstjaren zijns helds, en voorts eenige noodige ophelderingen mededeelt, in het hoofdwerk wenschelijk overgebleven. - Schoon de schrijver niet noodig heeft geoordeeld, acht te slaan op veel van hetgeen wij, bij onze beoordeelende aankondiging van het hoofdwerk (Jaarg. 1841, bl. 630 en verv.), hadden gemeend te moeten opmerken, heeft hij de verwarring hersteld, in zijne beschrijving van den aanvang van den slag van *Doggersbank*, welke daardoor verstaanbaar is geworden. - Wij achten deze gelegenheid gunstig, om iets te antwoorden op hetgeen de Heer P. BRUINING, in het Mengelwerk van dit tijdschrift (1843, bl. 587), omtrent dien zeeslag mede-

gedeeld heeft. - De Heer B. is - en hij verdient dit - bekend als een onzer verdienstelijkste zeeöfficieren; ware het dus alleen te doen, algemeene gevoelens tegenover gevoelens te stellen, zoodat het op het meerdere of mindere krediet aankwam, dan zeker zou een onbekend schrijver tegen een gunstig bekend zeeöfficier in zeezaken niet opwegen. Doch wij zullen ons tot de zaken zelve bepalen. - De Heer B. is een innig vereerder van ZOUTMAN, en is van oordeel, dat onze admiraal het zeegevecht op dezelfde manier heeft begrepen als o.a. NELSON, en dat wel, omdat hij het gevecht niet geëngageerd beschouwde, 'voor en aleer de schepen op behoorlijken afstand genaderd waren.' Het is waar, NELSON beschouwde het zoo, en ZOUTMAN ook; - maar NELSON zorgde, dat die behoorlijke afstand verkregen werd, door stout op den vijand in te dringen, en ZOUTMAN bleef bijgedraaid liggen, om den aanval af te wachten. Dit verschilt toch iets. - Had ZOUTMAN door den contramarsch bij den wind overgewend, om den aanval zelf te doen, zoo als RODNEY in 1782 en HOWE in 1794, dan ware de zaak anders, en zijne handelwijze *à la* NELSON geweest. Dan zou hij reden gehad hebben, om niet te vuren, alvorens positie te hebben genomen; en dit brengt ons op het tweede punt, waarin de Heer B., tegen het oordeel van den Heer DE JONGE, ZOUTMAN in zijne bescherming neemt. - Wat is een *behoorlijke afstand*, om op den vijand te vuren? *Antwoord*: als men hem goed raken kan, en op dat oogenblik niets beters te doen heeft. - De vloot van ZOUTMAN lag, bijgedraaid, den aanval af te wachten; wat hij, al ware het dan maar voor tijdverdrijf geweest, beter had kunnen doen, dan den vijand, zoodra hij goed onder het schot was, niet met volle lagen, maar met enkele goed gerigte schoten, zijn tuig van boven neder te schieten, en andere schade toe te brengen, die hem belette op zijn gemak positie te nemen, om onze eigene vloot te bevechten, zien wij niet. - De oorlog is geen saletwerk, en er komt geen *après vous* te pas. In het werk: *Naval battles*, van Admiraal CHARLES EKINS, lezen wij, om iets meer dan het gevoelen van eenen onbekende tegenover dat van eenen verdienstelijken zeeöfficier te stellen, p. 141: 'This was a manoeuvre which Admiral Zoutman should not be warmly thanked for by their High Mightinesses; as he had it in his power to have done infinite mischief to our fleet, coming down in that unofficer-like manner.' En in de zeetaktiek van CLERK wordt juist uit hoofde van de schade, welke men bij het afhouden op den vijand be-

komt - als deze namelijk van de gunstige gelegenheid gebruik maakt - de manier van aanval van PARKER volstrekt afgekeurd. Wij hebben hier tegen het gezag van den Heer B. dat van anderen overgesteld, en laten aan het oordeel van den lezer over te beslissen, in hoeverre de algemeene grondregel der krijgskunde, *den vijand zoo veel mogelijk te beletten zijne wijze van handelen zelf te kiezen*, al dan niet door ZOUTMAN op *Doggersbank* opgevolgd is.

De Heer B. laakt de taktiek der Franschen in sommige zeeslagen, die, na den vijand onder het afkomen te hebben beschoten, als deze positie nam, op hunne beurt afhielden, en zoo het gevecht vermeden. Het is, als hij vermeent, nog niet bewezen, of de aangerigte schade opwoog tegen de nutteloos(?) weggeworpene ammunitie. - Ziet de Heer B. geen ander voordeel, dan de materiële schade, den vijand toegebragt? Het doodvonnis van den Admiraal BYNG bewijst, dat men er althans in *Engeland* anders over dacht, en dat de Admiraal DE LA GALLISSONIÈRE, juist door zoodanig te handelen, de Franschen meesters van *Minorka* had doen worden. En toch was de Fransche vloot de Engelsche ontweken! - Had ZOUTMAN op deze wijze gehandeld, en den Engelschen gedurig, onder het afkomen tot den aanval, zoodanige schade toegebragt, dat zij eindelijk daartoe buiten staat waren geraakt, dan had hij zijn konvooi naar de *Oostzee* kunnen brengen en dus het doel van zijnen togt bereikt. - Of dus diegenen, welke van oordeel zijn, dat ZOUTMAN op die wijze had behooren te handelen, wel zoo onvoorwaardelijk ongelijk hebben, als de Heer B. meent, zouden wij niet gaarne beslissen. Wij voor ons echter zouden *eenig* meerder *voordeel* gaarne aan de *eer* opgeofferd hebben gezien. Maar weêr- en werkeloos bijgedraaid te blijven liggen, komt ons wel het minst verkieslijk van alles voor.

De Heer B. is het met ons eens, dat VAN KINSBERGEN, bij de wending ruitswijs, volkomen het doel van ZOUTMAN heeft begrepen, door zich dadelijk op het achterste schip te rangeren (*Gids*, 1841, bl. 635). Wie de vijanden van ZOUTMAN zijn, die deze manoeuvre als gevaarlijk voorstellen, weten wij niet; maar zoo veel is zeker, dat hier alles afhing van de wijze van seinen. Volgens het thans nog gebruikelijke seinboek, kan er geene dubbelzinnigheid bestaan, want daar is bij elk sein van te wenden, met de achterste schepen het eerst, tevens opgegeven, hoe er na de wending gehandeld worden zal. Ten tijde van den slag van *Doggersbank* was echter dit seinboek

nog niet ingevoerd; en in een seinboekje van 1777, dat wij in handen hebben, komt alleen voor: ‘de achterste en lijwaartste schepen eerst wenden.’ Heeft nu ZOUTMAN, bij gebrek van beter, zoodanig sein gedaan, dan kan, wij herhalen het, ‘het doel van ZOUTMAN niet zijn geweest ruitswijs tegen den vijand in te gaan liggen - dat doorgaans gevaarlijk is,’ - maar te handelen, zoo als werkelijk door VAN KINSBERGEN is gedaan.

‘Uit een krijgskundig oogpunt beschouwd, waren de Nederlanders overwinnaars,’ is het besluit van den Heer B., ‘want de Engelschen hadden het gevecht opgegeven.’ Wij vragen echter: hebben de Nederlanders dan het gevecht *niet* opgegeven? Zoo ja, dan waren, uit hetzelfde krijgskundig oogpunt, de Engelschen overwinnaars; zoo neen, hebben dan de Nederlanders het gevecht voortgezet, of zelfs eenige beweging daartoe gedaan? Het tegendeel is waar.

Maar men dient te bepalen, wat men verstaat door overwinnaar te zijn, want dit kan uit verschillende, maar toch alle krijgskundige, oogpunten beschouwd worden.

‘Eene der partijen verlaat de strijdplaats, en de andere is overwinnaar.’ - Toegestaan. - De Engelschen, zegt men, zijn bij den wind opgestoken, en hebben dus de kampplaats verlaten; bij gevolg zijn de Nederlanders overwinnaars geweest. - Een oogenblik! - Hoe kwam de reddeloos liggende *Batavier* zoo ver boven winds van het gros der Nederlandsche vloot? - Wat er ook omtrent zeezaken veranderd zij, zeker dreven ook toen de ontredderde schepen niet in den wind op, en dus zijn de Nederlanders zoowel afgehouden als de Engelschen opgeloefd; geen' van beide komt, uit *dat* krijgskundig oogpunt, de overwinning toe, daar geen van beide meester van het slagveld gebleven is. - Dat het Engelsche fregat *la belle Poule* den wimpel van den gezonkenen *Holland* heeft kunnen bekomen, op het oogenblik zelf, dat die door een' *Zweed* van den top was afgehaald, bewijst althans, dat de Engelschen kwamen, waar de Nederlanders geweest waren, en zeker niet, dat zij de vlugt hadden genomen. - ‘Wie den vijand de grootste verliezen toebrengt, is overwinnaar.’ Toegestaan. - Wij hebben, ten gevolge van het gevecht, een schip verloren, de *Holland*; de Engelschen hebben al hunne schepen in behoudene haven gebragt. Uit *dat* krijgskundig oogpunt kunnen de Nederlanders dus niet als overwinnaars aangemerkt worden.

‘Wie het doel bereikt, waartoe hij uitgezonden werd, is

overwinnaar.' Toegestaan. - De Engelschen hebben het hun toevertrouwde konvooi naar de bepaalde bestemming gebragt; de Nederlanders zijn met hun konvooi naar de vaderlandsche havens teruggekeerd. Ook uit *dat* krijgskundig oogpunt kunnen de Nederlanders niet als overwinnaars aangemerkt worden.

'Wie roept: de TROMPEN en DE RUYTERS leven nog, - is geslagen.' Niet toegestaan!

Eene kleine vooronderstelling: op het berigt, dat de vijand een konvooi in zee gezonden heeft, krijgt een bevelhebber last uit te loopen, en dat konvooi terug te jagen. Hij volbrengt dien last letterlijk, en komt, zonder materiëel verlies, weder binnengaats. Zal iemand ontkennen, dat deze bevelhebber eene overwinning behaald heeft? Wij gelooven het niet. De reis van PARKER was uitsluitend bestemd, om een konvooi uit de *Oostzee* naar *Engeland* te brengen. Dit heeft hij gedaan, en daarenboven nog een Nederlandsch konvooi verpligt terug te keeren: en nu zou hij overwonnen zijn?!

Er is geene overwinning behaald, noch aan de eene, noch aan de andere zijde; maar wij zeggen met den Heer BRUINING:

'Eer aan ZOUTMAN! Honderdvoudige eer aan den braven admiraal!' den eenigen zeeheld, die in den tijd van *meer* dan honderd jaren den aanval eener Engelsche vloot heeft afgeslagen. Eere hem, die de eer der Nederlandsche vlag roemvol gehandhaafd heeft!

Om weder terug te keeren tot het boekje van den Heer VAN HALL: wij vinden hier, bl. 14, dat de Nederlandsche vloot nog 5 dagen na den slag *zee gehouden heeft*. Om geen' verkeerden indruk te maken, alsof dit zee houden hetzelfde ware met meester blijven van het slagveld, had dit moeten heeten, dat de reis van de *Doggersbank* naar *Texel*, behalve eenig oponthoud voor de gaten, vijf dagen heeft geduurd.

Ten slotte deelt de Heer v.H. een gesprek mede, gehouden 'in den Voghelensanck tusschen Jonkheer WILLEM ANNE VAN HAREN en J.H. HALBERTSMA,' als eene gewigtige bijdrage tot het leven en karakter van VAN KINSBERGEN en tot de geschiedenis van 's lands zeewezen in de jongste dagen van zijnen roem. - Wij hebben er vrede mede, schoon wij het groote belang van dit gesprek niet inzien. Praatjes als, bl. 36: 'Men zegt zelfs, er waren Engelsche dames bij PARKER aan boord, om die representatie (presentatie van den overwonnen' ZOUTMAN aan PARKER) bij te wonen,' wederleggen zich zelve, en doen der waardigheid der geschiedenis te kort. PARKER wist, toen hij

uit *Engeland* zeilde, niets van het uitloopen van het Nederlandsch konvooi, en kreeg in de *Sund* eerst berigt deswege van de Admiraliteit. Waren er dus dames aan boord, dan waren het passagiers, die bij toeval het gevecht bijwoonden. - Is het gevecht van V. KINSBERGEN, met twee fregatten, tegen een Turksch smaldeel, welks bevelhebber zich op een' driedekker bevond, bl. 37, geen sprookje, dan had het waarlijk eene plaats in de geschiedenis des helds geëischt; althans ware eene aanwijzing van tijd en plaats noodig geweest, om er eenige geloofwaardigheid aan te geven. De Heer HALBERTSMA moge zich alles laten wijs maken, er bestaat voor een' ander geene reden, om het slot van een verhaal te gelooven, waarvan het begin zoo hoogstonwaarschijnlijk is. Is het waarheid, dat een dapper man toch bang voor spoken wezen kan? men vergunne ons dit vertelseltje daarvan niet als een bewijs aan te nemen.

Huibert en Klaartje. Eene vertelling, door **B. ter Haar.** ***Met vijftig houtsneêplaten, geteekend door*** **R. Craeyvanger.** ***Te 's Gravenhage, bij*** **K. Fuhri. 1844.**

In *Aurora* voor 1843 stond eene vertelling van den dichter B. TER HAAR, met de beoordeeling van welke in een orgaan, dat dit verslag opneemt, de steller verpligt zou wezen zich te vereenigen, al mogt zijn gevoelen ook eenigzins van het uitgebragte verschillen. Thans verschijnt dat meesterstukje nogmaals, doch afzonderlijk en in niet minder aangenaam gewaad, dan de eerste maal, in den vorm namelijk van een buitengemeen klein en dun boekje op fraai papier, duidelijke letter, netten omslag en versierd met vijftig houtsneêplaten, geteekend door R. CRAEYVANGER. Want dat het oogmerk niet zou geweest zijn deze tot sieraad te doen strekken, is onaannemelijk. Wij zouden intusschen tegen dit woord veel hebben.

De zoogenaamde *illustratie* is in den smaak. Boeken met platen zijn wel is waar ook vroeger en te regt als eene weelde beschouwd, eene huldebetooning van de eene kunst aan de andere; wij kunnen echter moeijelijk ontveinzen, dat de zucht tegenwoordig, gelijk meer zaken, weleens wat ver wordt gedreven, en er onder de zusterlijke omhelzing somtijds een valsche kus loopt. Evenwel, zoo de taak met geweten volbragt wordt, schrijver of dichter goed wordt begrepen en zuiver wedergegeven, en - eene eerste voorwaarde - des schrijvers

gewrocht de moeite waard is en haar beloont, maar tevens dichter en teekenaar elkander waardig zijn en tegen elkander opgewassen, dan worde de geest des tijds gevierd, dan worden de verschijnselen der eeuw, meer en minder belangrijke, in wetenschappen, in letteren, in kunst, aangenomen, zoodra zij niet schadelijk werken op volkssmaak en kunstrigting! Er zijn echter werken, hoe verdienstelijk anderzins ook, tot het bedoelde einde volkomen ongeschikt, en tot deze behoort, naar onze meening, de bovengenoemde vertelling. Niet, dat wij eenige toestanden in het fijn bewerkte tafereeltje ontkennen willen, die zich dankbaar vlijen zouden naar de hand des teekenaars, maar vijftig, maar omstreeks twee per couplet!... Was dit cijfer een vereischte, een aangenomen getal; moest het overkomene zwarigheid heeten, of eene aangegane weddingschap zijn?

Is men nieuwsgierig te vernemen, hoe de teekenaar het doel bereikt heeft?

> Laat met den *ploeg* nu 't zorgen staan.

Onder dezen regel staat een ploeg afgebeeld.

> Maar schoon hij *wapen*, burgt en schat.

Hierboven een wapentje.

> En 't op zijn pad
> Slechts goud en bloemen regent.

Een horen van overvloed, waaruit het *goud en bloemen regent*.

> Gij zult niet meer
> Zoo slaven en zoo zwoegen.

ADAM en EVA, gelijk zij door een vurig zwaard uit het paradijs gedreven werden, waarschijnlijk ter toepassing van den tekst: ‘In het sweet uwes aenschyns sult gy broot eten,’ op de aangehaalde verzen.

> Weg is de vreemdling, weg te paard!

Achter de W rijdt een man te paard weg, *en silhouette*.

> Sla zelf den kleinen troep eens gâ,
> Wien ge uit den hoop zoudt kiezen?

Een meisje komt met een reusachtig vraagteeken aandragen.

> Gij wilt dan, voor een handvol geld.

Eene handvol geld.

> Ze is nu alreê der knapen lust,
> En wordt zij groot, wees maar gerust!
> Zij zal niet lang u hinderen!

Een liefdegoodje met een' pijl.

> Dan kan hij 't handwerk missen.

Timmergereedschap.

> Neen, zoo ik beedlen moest uit nood.

Eene bedelaarster.

> En haalt de Heer het in Zijn Rijk....
> Mijn kindt wordt in mijn arm een lijk.

Een cherubijntje.

Om van de plaatjes op bl. 38 en 39 niet te gewagen. Men gevoelt, dat hier de teekenkunst naar de *rebus* overneigt.

Maar van deze kluchtige versiersels is de uitvoering het verwerpelijkst. Dat wij het geringste te prijzen of te verontschuldigen hadden! Doch, de hand op het geweten, wij mogen hier slechts laken, ten strengste, ten ernstigste, zonder terughouding, in meer dan één opzigt, - en de ellendige keer, welken de illustratiewoede - ook al navolging in een land, dat van geene oorspronkelijkheid meer weet, en zich in zijne verzinking er op verhoovaardigt, zoo hetgeen het voortbrengt bij den arbeid van vreemden slechts niet achterstaat - in het vaderland neemt, is het, die ons de pen verontwaardigd ter hand doet vatten. Groote kunstenaars, die wij, vervallenen, - is het mogelijk geweest! - hebben voortgebragt! gij, wier waarachtige grootheid zich herkennen deed tot in de minste pennestreek, waarin zich uw geest vermaakte! zoudt gij voor kunst - wij zullen geene titels noemen - ons hedendaagsch geteeken verklaren, waarin wij zoo ongunstig bij *Duitschland* en *Frankrijk* afsteken? Wij weten het, de zoogenaamde school van den dag meesmuilt over de moeite, welke wij thans nemen; zij, die het heft in handen heeft en te gast gaat op den, dank haren ijver, veld winnenden wansmaak des publieks, even gelijk de partij des behouds in de regeerkunst teert en rekent op de afgeleefde flaauwhartigheid der natie! Alleen is dit, in onze overtuiging, het verschil tusschen poëzij en politiek, dat de kunst, onze meening te goeder trouw begrepen, niet behoudend genoeg wezen kan; daar zij moeijelijk meer vorderingen van uitvoering - die vorderingen zouden toch slechts een teruggang

zijn tot vroegeren luister - zal maken en dagelijks zigtbaarder versmelt in de *procédés* der nijverheid.

De teekeningen van den Hr. CRAEYVANGER geven geene beeldjes, maar poppen, mannekens. Wel is alles op kleine schaal en behoeft niet even uitvoerig te wezen, maar onduidelijkheid blijft een gebrek. Teekenen is schrijven. ‘Écrivains,’ zegt JOUBERT in zijne *Pensées*, ‘songez toujours que le lecteur n'a jamais tort de ne pas comprendre.’ De zin moet helder zijn, het teeken het karakter dragen van het voorgestelde. Het beweren, dat onuitvoerigheid iets meesterachtigs aanduidt, bewijst niets. Menig kunstenaar kent zijne taal evenmin als gene schrijver, koorzangers zonder noten te lezen. Onuitvoerigheid is tegenwoordig veelal het masker van meesterachtigheid, doch hetwelk onmagt verraadt: de twee uitersten, die elkander raken. In dien zin moest b.v. de hond op het eerste plaatje meer van eenen hond hebben; de jongen aan den kruiwagen, bl. 10, meer van eenen jongen, en het kind op bl. 16 behoorde niet volslagen mislukt te zijn.

> Zij gingen vroeg gearmd als paar.

Neen, laat! zegt het plaatje.

> Treê in, zegt Huibert, 't weêr is guur.

‘Dat hondje bijt immers niet?’ antwoordt de vreemdeling er onder.

Nergens, door al de vijftig *platen* heen, schemert eene enkele maal gevoel, stijl, talent van opvatten en teruggeven, wederspiegeling van de eene kunst in de andere, nergens de geest van het model door. Omdat het voorbeeld in hout zal gesneden worden, achte men zich voortaan niet verpligt ook houten popjes te teekenen, gelijk bijzonder op bl. 44 het geval is geweest, welke hieroglyph toch wel allerminst tot het gebied der kunst zal behooren, al stonden de overige prentjes - hetgeen wij ontkennen - voor enkele nog op den zelfkant. Beschouwe men vervolgens het plaatje, waar KLAARTJE haar kind de borst geeft. Hield ooit eene vrouw het hare aldus vast, welker linkerarm, gelijk deze, niet lam was? of heeft mogelijk het noodwendige de plaats moeten ruimen voor wat in 's teekenaars oog bevallig stond? Nergens wordt de type der hoofdpersonen behouden; hier zijn zij ouder, daar jonger, ginds leelijker dan hier. En waar heeft de Hr. CRAEYVANGER al die pruilende, onmogelijke dreumessen en kleuters van daan gehaald?

Er zou een geestig opstel te maken vallen over den invloed des tooneels, inzonderheid der opera, op onze tegenwoordige schilder- en teekenschool. Voor velen toch is de natuur uit den schouwburg en de waarheid van deze die, welke zij nabootsen, waardoor zij zich met zekeren Franschen edelman gelijk stellen, die, op den top van een' der Zwitsersche bergen, geen' grootscher' uitroep wist dan: '*C'est beau comme l'opéra*!' Deze aanmerking werd ons door het laatste plaatje afgedwongen, alwaar misschien het meest van alle de oorspronkelijke eenvoudigheid des gedichts verloren is gegaan.

Nog iets. Al deze houtsneden kleeft iets onhollandsch aan, hetwelk mishaagt. HUIBERT en KLAARTJE drukken niet uit, waar zij van daan zijn; somtijds zou men HUIBERT voor een Markensch boertje houden, en de meisjes zien er op meer dan ééne plaats als weeskinderen uit. Bij den regel:

> Wel man! 'k heb in de kerk gehoord,

staat, volgens de aangetoonde manier, een dorpkerkje. Natuurlijker zou het zijn, dat HUIBERT en KLAARTJE, dan dat eene soort van non er uit kwamen; waarmede, deze aanmerking daargelaten, wij slechts begeeren aan te voeren, dat, al moge een profetische geest den teekenaar welligt hebben medegesleept, het tot nog toe niet aangenomen kan worden, dat geestelijke broederschappen een Hollandsch bestanddeel uitmaken. Zoo zijn ook de schoolmeester en de geneesheer onzen voor ieder aanschouwelijken landaard vreemd. En indien het noodig is het publiek te doen opmerken, dat de wenk van vroeger: - 'ondanks al het talent des Dichters, wil *de* figuur *des ridders* niet lenig worden, waar het ouderlijk geluk in de hut der armoede zoo los en bevallig is geteekend'[(1)], - mogelijk niet zonder invloed op den teekenaar geweest is, toch zoude hij, naar ons oordeel, beter gedaan hebben den vreemdeling als een gewoon Hollandsch krijgsman te verbeelden, dewijl er wel geene noodzakelijkheid bestond, hem zoodanig belagchelijk te doen voorkomen als nu geschied is.

De Hr. TER HAAR berigt den lezer vooraf: 'Ik heb gemeend dit verzoek' (het verzoek des uitgevers, om de vertelling nog eens afzonderlijk, maar thans met een aantal houtsneê-figuren geïllusteerd, in het licht te geven) ' niet te moeten weigeren, deels omdat het gunstige oordeel des Publieks mij daartoe

(1) Zie *de Gids*, Deel VII, bl. 42, Boekbeoordeelingen.

eenige vrijmoedigheid gaf; deels omdat het ook mij voorkwam, dat dit dichtstukje, wegens overvloed van figuren en portretten en gestadige afwisseling van tafereeltjes, voor het doel des uitgevers niet ongeschikt zou gekeurd worden. Zoo wandele dan dit rijmpje, in nog *behagelijker* kleed gestoken, nog eens bij oude en nieuwe kennissen rond, en zij ditmaal zijnen goeden opgang *vooral* aan de daarbij gevoegde plaatjes verschuldigd, waarover ik het oog niet heb laten gaan, doch waaraan de uitgever, door teekening en uitvoering aan bekwame handen op te dragen, de meeste zorg heeft besteed.'

Het doet ons leed, dat wij het ditmaal zoo weinig met den geachten dichter eens zijn; intusschen oordeelen wij, dat hij wel gedaan heeft het publiek te waarschuwen, *dat hij het oog over de plaatjes n i e t heeft laten gaan*, waardoor hij de medepligtigheid aan de illustratie van zich afschuift, doch waardoor het tevens teekenaar en uitgever mogelijk werd, door deze interlineaire parodie, verraad te plegen aan het juweeltje, dat TER HAAR den laatste voor zijn jaarboekje afstond. Anderen mogen er mede ophebben en het bewonderen, wij gruwen en walgen van zulk werk, dat uitloopt op de zege der middelmatigheid of nog erger, door middel van de verbastering der natie. Voor ons ten minste heeft de inzage van het boekje nu ten rampzaligen gevolge, dat de lieve vertelling er ten eeuwigen dage door bedorven is, en HUIBERT en KLAARTJE voor ons niet anders meer bestaat, dan omwemeld door de spotplaten van den Hr. CRAEYVANGER.

Men zegt, dat het boekje tot een St. Nikolaas geschenk moest strekken; als *speculatie* moge het deugen.

L.

K.

Boekbeoordeelingen.

Geschiedenis van het kerkelijk leven der christenen, gedurende de zes eerste eeuwen, door *W. Moll*, Leeraar der Hervormde Gemeente aan de Vuursche. Eerste Deel, de Kerkelijke Maatschappij. Amsterd., S.J. Prins, 1844, XXI en 389 bl. in gr. 8°.

Bij den stroom van stichtelijke litteratuur, die nog gedurig aanwast tot schade der wetenschap, welker resultaten zij zelden opneemt, is het ons een waar genoegen, een werk te kunnen aankondigen, dat de vrucht van grondige theologische *studie* mag heeten, en waar het de *praktijk* des christelijken levens tracht te bevorderen, eerst den grondslag legt eener wèlontwikkelde *theorie*. Te onvermengder is dit ons genot, naar mate het onderwerp belangrijker, de zwarigheden grooter, het aantal van goede voorgangers geringer, en het breken eener nieuwe baan op dit grondgebied van wetenschappelijk onderzoek noodzakelijk mogten heeten. De lezer geloove ons vooreerst nog op ons woord, dat al deze omstandigheden zich hier werkelijk vereenigden, en de Heer MOLL ontvange onzen warmen gelukwensch, bij de geboorte van den eersteling zijner studie, die in onze taal(1) het daglicht aanschouwt.

Waar wij ons met eenige ingenomenheid tot de aankondiging van zijnen arbeid zetten, ontveinzen wij ons de moeijelijkheden niet, die aan eene waardige vervulling dier taak in al haren omvang verbonden zijn. Schier iedere bladzijde van dit geschrift verdedigt of bestrijdt historische meeningen en opvattingen, die waarlijk niet met weinige woorden af te doen zijn, en dieper

(1) In 1834 werd te Leiden eene prijsverhandeling des schrijvers bekroond: *de Musicâ Sacrâ in Eccl. Protest. ad exemplum veterum Christianorum emendanda*.

onderzoek zouden vereischen, om onbepaald goed- of afgekeurd te kunnen worden. Daartoe zouden alle bronnen moeten nageslagen worden, waaruit de schrijver heeft geput, en alle hulpmiddelen, die te zijner beschikking stonden, ons tevens toegankelijk moeten zijn. Wij bekennen gaarne, dat zulk eene taak zoowel onze kracht te boven, als ons bestek te buiten gaan zou. Reeds was ref. begonnen, voor zooverre zijne antiquarische kennis en hulpmiddelen reikten, allerlei op te teekenen, waarover hij gaarne met zijnen geleerden ambtsbroeder in nadere redewisseling zou willen treden; maar het aantal opmerkingen, vragen en bedenkingen, van welligt zeer beperkte waarde, klom tot eene hoogte, die hem in tijds deed terugtreden, en het noodzakelijke van meerdere kortheid deed inzien. Welligt, dat de lezers van *de Gids* de wetenschappelijke waarde van dit werk even goed langs eenen anderen weg leeren kennen, die ons tevens de gelegenheid zal geven, om den schrijver bescheidenlijk en vrijmoedig te openbaren, wat ons hier en daar op het harte ligt. En wij hebben onzen arbeid te vergeefs verrigt, zoo het ons aan het einde niet gelukt zal zijn, den indruk, dien wij bij het nederleggen van dit werk hadden ontvangen, in de ziel onzer lezers op te wekken: de *Geschiedenis van het kerkelijk leven* is een *goed* boek, in eene niet alledaagsche beteekenis van het woord.

Eene uitvoerige *Inleiding* geeft duidelijk te kennen, wat de Heer MOLL wil, en hoe hij het wil. *Eerst* ontvangen wij hier eene juiste bepaling van het kerkelijk leven zelf. Het is *een leven, dat door de gemeenschap aan de kerk bepaald wordt en eene eigenaardige rigting verkrijgt, dat onder den invloed dier gemeenschap eene zekere ontwikkeling ondergaat, en zoodanige vormen aanneemt, als het buiten haar niet kennen zou. Daarop* volgt eene regt genetische opgave der *geschiedenis* van hetgeen tot nog toe voor de wetenschappelijke beschouwing en behandeling van dit kerkelijk leven gedaan is, opdat daaruit blijke, wat weg men thans, naar de behoeften onzer dagen, te bewandelen heeft. Tot nog toe werd het vak geheel als *archaeologie* opgevat en behandeld. Zeer willekeurig ging men te werk in de vaststelling der *termini ad quos*. De meesten vonden die in den aanvang der zevende eeuw; enkelen strekten hun onderzoek verder uit. Bovenal waren de grenzen van den inhoud der wetenschap tot nog niet genoegzaam afgeperkt, en liet de vorm der behandeling hier en daar veel te wenschen over. In al deze opzigten meent de Heer MOLL van zijne voor-

gangers te moeten afwijken. Het is geen dor geraamte van christelijke oudheden, voor den tegenwoordigen tijd van weinig belang, dat hij uit het stof van het verledene wil opdelven, het is een bezield en sprekend beeld van het christelijk leven, dat hij schetsen wil. Die voorstelling wil hij niet angstig bepaald houden binnen den omtrek der eerste eeuwen, want ‘de kennis der kerkelijke maatschappij, hare eeredienst en zeden van de tiende, de zestiende, ja de negentiende eeuw, is althans niet minder belangrijk, dan die van vroegere tijden.’ Ernstig wil hij toezien, dat de wetenschap zelfstandig blijve, en zich niet in andere, haar naauw verwante, vakken verlieze. En bovenal tracht hij, door het verschuiven van citaten, kritische opmerkingen, enz., naar den voet der bladzijden, het aesthetische en kritische element der ontwikkeling te scheiden, en alzoo de voorstelling aan frischheid en leven te doen gewinnen. Na eene beknopte opgave der *bronnen*, die der wetenschap ter dienste staan, verdeelt hij haar in *drie perioden*, die wij kortheidshalve het tijdperk van eerste ontwikkeling, gedeeltelijke verontreiniging en aanvankelijke vernieuwing des kerkelijken levens kunnen noemen. De eerste omvat de zes eerste, de tweede de tien volgende eeuwen; de laatste strekt zich uit tot den tegenwoordigen tijd, en duurt alzoo nog voort. Bij de behandeling dier tijdperken wordt afzonderlijk gelet op kerkelijke *maatschappij, eeredienst* en *zeden*. Te regt meent de Heer MOLL zich aan deze verdeeling, reeds door RHEINWALD gevolgd, te mogen houden, liever dan met BÖHMER nog eene afzonderlijke afdeeling aan de disciplinaire vormen der oude christenkerk te wijden.

Vóór hij zijne taak aanvaardt, geeft hij de *beginselen* op, die hem bij zijn onderzoek zullen leiden. Zij zijn: onpartijdigheid, die zeer wel met warme liefde voor de zaak bestaanbaar kan wezen; scherpe onderscheiding van tijden, plaatsen en volken, vooral ook van de Oostersche en Westersche kerk; eindelijk, stipte opmerking der beginselen, waaruit de christelijke gebruiken en instellingen hunnen oorsprong hadden, bepaaldelijk opmerking der proeven van den christelijken geest, dien zij te aanschouwen geven. De inleiding wordt met de aanwijzing van het velerlei *nut* besloten, dat de geschiedenis, des christelijken levens, aldus beoefend, aanbrengen kan. Zij bewijst belangrijke wetenschappelijke diensten aan exegese, patristiek, dogmahistorie, polemiek en kerkelijk regt. Zij geeft wenken aangaande veel, dat tot vorming en besturing van het kerkelijk leven on-

zes tijds te zoeken of te vermijden is. Zij verheldert ons bewustzijn aangaande de waarde van dat kerkelijk leven, bevestigt ons geloof aan de gemeenschap der heiligen, en brengt ons nader tot de kennis van CHRISTUS zelven, zoo als Hij voortdurend Zijn leven in zijne gemeente openbaart.

Den maatstaf, waarnaar het werk van den Heer MOLL beoordeeld moet worden, zien wij ons door deze inleiding in handen gegeven. Rijk en veelomvattend als zij is, schijnt zij volkomen berekend, om den lezer op het ware standpunt te plaatsen, waaruit hij de geschiedenis van het kerkelijk leven heeft te overzien. De bepaling der zaak, die hier gegeven wordt, komt ons volkomen juist voor. Lofwaardig achten wij de spaarzaamheid, die eene meer uitvoerige opgave der bronnen terughield, welke toch grootendeels dezelfde als die der algemeene kerkgeschiedenis zijn, en dus overal elders vermeld worden. Mogten wij bij het vele, dat ons hier gegeven wordt, nog iets vragen, het ware scherpere *karakteristiek* van den wetenschappelijken arbeid zijner voorgangers. Wel vinden wij dien vrij volledig opgenoemd, en met algemeene trekken de rigting daarvan aangeduid; maar de opgave van het kenmerkende der afzonderlijke bearbeidingen van de geschiedenis des christelijken levens had volledi ger kunnen zijn, en zou dan tevens gediend hebben om het eigendommelijke van standpunt en methode, hier gekozen, te sterker te doen uitkomen. Tot nadere opheldering van hetgeen wij bedoelen, herinneren wij den schrijver de wijze, waarop HASE met korte, maar meesterlijke trekken zijne voorgangers in de wetenschappelijke bearbeiding van het *Leben Jesu* geteekend heeft. Slechts van enkelen, zoo als BÖHMER en RHEINWALD, heeft MOLL iets dergelijks beproefd, maar niet volledig. Het is minder een gebrek, dat wij gispen, dan wel eene voortreffelijkheid te meer, die wij wenschen. De vervulling van dien wensch had onzen schrijver, die toont zijne literatuur zoo wel te hebben bewerkt, en eene belangrijke verzameling archaeologische monographiën te bezitten, weinig moeite gekost. Zij ware des te welkomer geweest, daar het ons nog aan eene wetenschappelijk bearbeide literatuur-geschiedenis van dit vak ontbreekt, zoo men ten minste dien naam niet wil geven aan het enkele hoofdstuk in de *Bibliographia Antiquaria* van J.A. FABRICIUS (Schafh., 1760), en aan de verstrooide op gaven, bij AUGUSTI voorkomende. Van minder belang is het, dat wij hier wel vinden opgegeven, wat dienst deze wetenschap aan andere bewijst, maar niet, wat hulp zij van zus-

terlijke wetenschappen ontvangt, en wat plaats zij zelve in het geheel der theologische encyclopaedie behoort in te nemen.

Wij maken ons gereed, den Heer MOLL te volgen in zijne beschouwing der *kerkelijke maatschappij*. In het *eerste* hoofdstuk handelt hij *over de namen, die de christenen zich zelven gaven, of van anderen ontvingen*. Van de meer algemeene klimt hij tot de kenmerkende benamingen op, wijst kortelijk haren oorsprong en hare gepastheid aan, en staat het langst stil bij die, welke van moeijelijke of onzekere uitlegging zijn. Bij den naam van *christen* onderscheidt M. te regt tusschen de wijze, waarop hij meermalen werd gebruikt, en de reden, waaruit hij ontstond, en vindt in het laatste opzigt geene genoegzame bewijzen, om hem voor een' Spotnaam te houden. Belangrijke gronden voert hij aan ten bewijze, dat de naam van *θεοφόροι* en *χριστοφόροι* niet slechts door enkele, maar door alle Christenen als eeretitel werd gedragen. Ook worden de voornaamste uitdrukkingen verklaard, waardoor de Heidenen dier dagen de belijders des Heeren aanduidden. En wij herinneren ons niet, hier iets te zien voorbijgegaan, of het moest de duistere verklaring van TERTULLIANUS zijn (*ad nationes*, I. 8): *tertium genus dicimur*.

Het *tweede* hoofdstuk handelt over *het algemeen priesterschap en de klassen der Christenen*. Hier wordt de groote waarheid herinnerd, door het Roomsch-catholicisme zoo gaarne in de schaduw gesteld, dat de eerste tijden des Christendoms geen ander, dan een algemeen priesterdom kenden, waarin alle geloovigen dezelfde voorregten deelden. Schoone getuigenissen worden desaangaande vermeld, en toonen duidelijk, dat de oudste onderscheiding die was, welke tusschen gedoopten en ongedoopten (Catechumenen) gemaakt werd.

Aan de beschouwing van deze laatste wordt het *derde* hoofdstuk gewijd Aangaande de geschiedenis des catechumenaats worden die bijzonderheden medegedeeld, waaromtrent men tot eenige waarschijnlijkheid is kunnen geraken. Uit de *Constitutt. Apostoll.* neemt de schrijver een plegtig gebed over, hetwelk de gemeente voor hare catechumenen plagt op te zenden. De verdeeling in *audientes, genuflectentes* en *competentes* acht hij sinds de vierde eeuw de meest gewone. In bijzonderheden worden die symbolische plegtigheden beschreven, waardoor de doopkandidaten tot het ondergaan dier heilige inwijding werden voorbereid, den sluijer, het *ephphata*, het zout. Het verwonderde ons, hier de *aanblazing* te zien voorbijgegaan, waarvan CYRILLUS *Hieroso-*

lymit., spreekt: *Procatech.* § 9, zeggende: *χᾶν ἐμφυσηθῇς, σωτηρία σοι τὸ πρᾶγμα*, een gebruik, dat wij voor eene navolging der symbolische handeling van JEZUS jegens zijne jongeren zouden houden, Joh XX: 21. Daarentegen moeten wij den lezer opmerkzaam maken op de hoogstgelukkige ontwikkeling van des schrijvers gevoelen aangaande de zoogenaamde *disciplina arcani*. Te regt meent hij deze geheimhouding niet uit enkele, maar uit eene vereeniging van verschillende oorzaken te kunnen afleiden, en haar te moeten verklaren, niet slechts uit vrees voor de vijanden, maar ook uit zucht, om de belangstelling der catechumenen te prikkelen.

Het *vierde* hoofstuk spreekt over de *gedoopte Christenen in het algemeen*, een onderzoek, waaraan door de meeste archaeologen geene afzonderlijke afdeeling toegewijd is. Vooral komen hier de namen in aanmerking, hun gewoonlijk gegeven, zoo als *τελείοι, φωτιζόμενοι, μεμυήμενοι* en andere. Waar de schrijver de beteekenis en het gebruik dezer benamingen zeer juist karakteriseert, had hij van sommige er nog kunnen bijvoegen, dat zij reeds van apostolischen oorsprong zijn. Men zie 1 Cor. II: 6^{a}. Philipp. III: 15. Hebr. VI: vs. 4, en andere plaatsen. Daar over de voorregten, aan de geloovigen als leden der kerk verleend, later opzettelijker gehandeld wordt, kon dit hoofdstuk zeer kort zijn, en had welligt geene afzonderlijke plaats vereischt, daar de namen der geloovigen, hier voorkomende, bij hoofdst. I hadden kunnen gevoegd worden.

Rijker aan inhoud en belangrijkheid is het *vijfde hoofdstuk*, dat over de *Asceten, monniken* en *nonnen* handelt. De schrijver stelt deze reeds hier tot een voorwerp zijner overweging, ten einde alzoo een' geschikten overgang tot die des geestelijken stands te vinden. Reeds bij den aanvang geeft hij hier eene proeve, dat zijne voorliefde voor de eerste ontwikkeling van het kerkelijk leven geenszins eene blinde ingenomenheid is. Het monnikenwezen wordt als eene afwijking van den oorspronkelijken geest des Christendoms voorgesteld, en als zoodanig geenszins geïdealiseerd. Doch evenmin wordt het onbepaald veroordeeld en miskend, maar in het licht des tijds geplaatst, waarin het te voorschijn kwam, en opgevat met een' geest, die belangrijke kerkelijke verschijnselen weet te waarderen, ook waar hij die niet goedkeuren kan. Het was eene allergelukkigste greep, deze geheele rigting te individualiseren, gelijk onze schrijver doet, door het teekenen van den heiligen ANTONIUS, van een' man, die ‘kinderloos de vader was van een onmetelijk geslacht.’ Met

zoo vaste hand zijn zijne trekken ontworpen, dat de lust ons vergaat, om de vraag te doen, die ons bijna op de lippen zweefde: waarom de schrijver niet met een enkel woord zijne gronden heeft opgegeven, waarop hij zijne hoofdbron, het bekende en zoo fel bestredene *Vita Antonii*, voor echt en geloofwaardig houdt?

De Priesterstand, hoofdst. VI., treedt nu in algemeene omtrekken voor ons oog. De schrijver meent, dat de onderscheiding tusschen geestelijkheid en volk pas op het laatst der tweede eeuw, en wel het eerst bij TERTULLIANUS, bepaald te voorschijn treedt. Met GIESELER, I, bl. 187, 3de Aufl., zouden wij het er liever voor houden, dat reeds vroeger duidelijke sporen dier splitsing zijn aan te treffen. Inzonderheid komt het ons voor, dat de plaats in POLYCRATIS *Epist. ad* VICTOREM (apud EUSEBIUM, V. 24., § 1.) opmerking verdient: '*Ἰωάννης, ὁς ἐγέννηθη ἱερεὺς τὸ πέταλον πεφορηκώς, κ. τ. λ.*' Doch wat gevoelen ook het ware zij, wij zijn den schrijver dank verschuldigd, dat hij den invloed van CYPRIANUS op de ontwikkeling van het genoemde denkbeeld in het regte licht heeft gesteld, al zouden wij hem ook in bedenking willen geven, of de bedoelde onderscheiding wel zoo *uitsluitend* uit herinnering aan de Mozaïsche inrigting haren oorsprong te danken had, als hij, bl. 81, voorstelt?

Na beknopte opgave van de *hoofdklassen der geestelijken*, hoofdst. VII, bepaalt ons hoofdst. VIII bij de *bisschoppen* en *ouderlingen, hunne oorspronkelijke gelijkheid, en de zegepraal der eersten boven de laatsten*. MOLL verdedigt het Protestantsche gevoelen, dat de namen van *ἐπίσκοπος* en *πρεσβύτερος* oorspronkelijk hetzelfde beteekenen, en beroept zich op de bekende en sterke verklaring van HIERONYMUS daaromtrent. En schoon hij het gevoelen van Prof. KIST huldigt aangaande den oorsprong van het bisschoppelijk gezag, ziet hij echter niet voorbij, dat, behalve de zucht naar éénheid, ook andere omstandigheden tot verheffing der bisschoppen boven de ouderlingen zullen hebben medegewerkt, en rekent onder deze ook de morele meerderheid van sommige opzieners boven hunne medebroederen. Met nog meer kracht zou dit gevoelen zich aanbevelen, indien de schrijver nog meer opzettelijk acht had geslagen, op de geheel afwijkende hypothese van R. ROTHE. 's Mans *Anfänge der Christlichen Kirche* schenen ons toe, bij eene opzettelijke behandeling van dit onderwerp, meer dan eene voorbijgaande vermelding zonder kritiek te verdienen. De gronden, die, bl. 93. tot de overtuiging voeren, dat de *ouderlin-*

gen van den aanvang af een besloten gezelschap hebben uitgemaakt, achten wij hoogstbelangrijk en volkomen geldig.

Wij kunnen niet bij ieder hoofdstuk afzonderlijk stilstaan, van wege den grooten rijkdom, die in het boek is vervat. Zoo noemen wij dan alleen het 9de hoofdstuk, *de namen en eeretitels der bisschoppen*, het *tiende* hunne *verkiezing*, het *elfde* hunne *wijding en ambtskleeding* betreffende. Er is leven en liefde in de wijze, waarop de bisschopskeuze *en détail* wordt geschetst, en het tafereel der zeldzame omstandigheden, die AMBROSIUS tot den bisschopszetel voerden, wordt uitgewerkt. Het berigt uit de Apostolische *Constitutiones*, aangaande den gang der inzegening eens nieuwen bisschops, wordt grootendeels overgenomen, en doet ons, met andere historische opgaven vereenigd, die plegtige ure met het oog onzer verbeelding als aanschouwen en bijwonen. Met moeite onthouden wij ons van de overneming van een *tableau*, dat aan frischheid en warmte weinig te wenschen overlaat, en der aandacht van geen' lezer ontglippe. Voor hetgeen M. aan den voet van bl. 135 gist, dat ook de bisschop, die de plegtigheid bestuurde, na den *λόγος ἐνθρονιστικός*, nog eene toespraak ten besluite hield, hebben wij noch bij hem, noch elders, een' enkelen grond aangetroffen. Van de *geschiedenis der tonsuur*, waarvan de aanvang binnen de grenzen der zes eerste eeuwen ligt, hadden wij bij de behandeling des bisschoppelijken ambtgewaads nog gaarne iets naders vernomen.

Tot de *werkzaamheden der bisschoppen*, hoofdst. XII, wordt allereerst gebragt het onderwijzen des volks. Wij zouden nadere aanwijzing van den tijd gewenscht hebben, wanneer dit werk uitsluitend aan de bisschoppen werd opgedragen. Het schijnt vroeger te zijn geschied, dan MOLL, bl. 142, toont te denken, ja reeds vóór 165. Immers reeds in de beschrijving van de godsdienstoefening der eerste Christenen, door JUSTINUS (*Apol.* I, cap. 67) lezen wij: *εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεστὼς δία λόγου τὴν νουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τουτῶν μιμήσεως ποιεῖται.* - Verder wordt vermeld, hoe de bisschoppen de Sacramenten bedienden, hoogere geestelijken inwijdden, herderlijke zorgen droegen, over mindere geestelijken het opzigt oefenden, en de kerkelijke tucht waarnamen. Ter proeve van het laatste wordt het mannelijk gedrag van AMBROSIUS geteekend, tegen THEODOSIUS *den Grooten* gehouden, na de slagting, door den laatste te *Thessalonica* aangerigt. Eindelijk worden de bisschoppen nog beschouwd als handhavers van orde in de gemeente bij gere-

zene geschillen, als weldoeners van misdadigen en ongelukkigen, als bestuurders van de goederen en inkomsten hunner kudde. Waar aan het einde al die trekken tot een geheel vereenigd worden, ontvangen wij gelegenheid, om het gewigt van dezen werkkring in al zijne uitgestrektheid te overzien. Zoo is van zelve de weg gebaand, om, hoofdst. XIII. te onderzoeken, *in welke gemeenten bisschoppen waren, hoe velen in elke, op wat wijze zij verplaatst werden*, en eindelijk, hoofdstuk XIV. over de *Landbisschoppen* te spreken. Met zorgvuldigheid heeft de schrijver alles verzameld, wat over het moeijelijke vraagpunt van het ontstaan, werken en verdwijnen dezer laatsten slechts kon te berde gebragt worden, en daaruit één geheel geschapen, dat zich in ons oog door innerlijke waarschijnlijkheid van voorstelling zeer aanbeveelt. Te regt houdt hij de *Periodeuten* der latere tijden niet voor identisch met de vroegere *chorepiscopi*, en onderscheidt naauwkeurig tusschen de geschiedenis der laatsten in de Oostersche en de Westersche kerk. Het beginsel, waaruit de aanstelling van deze mindere klasse van geestelijken geboren werd, vindt hij ‘in de wijziging, welke het stelsel van kerkelijke eenheid (dat in het episcopaat een' vasten vorm had aangenomen), door den invloed van bepaalde omstandigheden verkreeg, totdat in de kerk eene regering ontstond, waarbij de verschillende personen, die haar in handen hielden, als in eene schakel van elkander afhingen, en een werkelijk subordinatie-systeem vormden.’

Gelijk de landbisschoppen beneden, zoo stonden, bij de ontwikkeling der hierarchie, *de Metropolitaanbisschoppen* boven die der gewone steden, hoofdst. XV. Op hen volgden de *Patriarchen*, hoofdst. XVI. Van beide wordt wederom in bijzonderheden vermeld, van waar zij ontstaan zijn, waartoe zij zich in de gemeente des Heeren geroepen zagen, en hoeverre de grenzen zich uitstrekten hunner steeds klimmende magt. Behooren deze hoofdstukken welligt tot de minder aantrekkelijke voor den onwetenschappelijken lezer, zij zijn daarom niet minder belangrijk, daar zij ons den trapswijzen voortgang te aanschouwen geven van het oligarchisch beginsel in de christelijke kerk, en ook voor de opheldering van moeijelijke vraagstukken op dit grondgebied behartigenswaardige wenken bevatten. Wij noemen hier bepaaldelijk het, bl. 205, behandelde geschilpunt aangaande den invloed der patriarchen op geestelijken van lageren rang, die zich onwaardig gedroegen.

In afdalende linie leeren wij, hoofdst. XVII-XXVII, *de ove-*

rige personen kennen, *die den geestelijken stand uitmaakten*, of daartoe in naauwe betrekking stonden. Bij de behandeling der *Presbyters* trok eene schrandere conjectuur onze aandacht. MOLL meent, dat de afzonderlijke kerken in groote gemeenten, aan welker hoofd deze geestelijken meermalen stonden, *tituli* worden genoemd *a tuendo*, omdat zij voor vele leden der gemeente, die in de hoofdkerk geene plaats meer konden vinden, een behoedmiddel waren, eene *dekking* tegen het gevaar, om van de openbare godsdienst verstoken te moeten blijven, en daardoor gewigtig nadeel te lijden. Wanneer men bij BINGHAM, *Antiq.* VIII. cap. I. § 10, de verschillende gissingen vergelijkt, die reeds vroeg aangaande den oorsprong dezer kerkbenaming gemaakt zijn, zal men ons toestemmen, dat de hier geopperde zich door eenvoudigheid en gemakkelijkheid aanbeveelt. - Op wat grond echter de Heer MOLL de *seniores populi* in de Afrikaansche kerk bekleed acht *met eenen vasten kerkelijken post* (bl. 223), is ons niet genoegzaam gebleken. Wij meenen uit de aangehaalde plaatsen weinig meer te kunnen opmaken, dan dat het burgerlijke personen waren, nu en dan werkzaam tot behartiging van de belangen der gemeente tegenover de aanmatigingen der *Clerici*. - Bij de aanstelling der *diakenen* in de eerste christengemeente onderscheidt de schrijver te regt tusschen hare *aanleiding*, naijver en twist, de vruchten van den geest dezer wereld, en hare *oorzaak*, broederliefde, weldadigheid en zucht tot vrede, vruchten van den geest van CHRISTUS. Stellig ontkent hij de vraag: Of het diakonaat na het apostolisch tijdperk niet eene geheel nieuwe inrigting geweest zij? Den oorsprong van het *aartsdiakonaat* acht hij gelegen in individuële voortreffelijkheid en voorkeuze des bisschops voor dezen of genen armverzorger. Eene der voornaamste oorzaken van het afschaffen der *diakonissen* vindt hij in het meer algemeen worden van den kinderdoop, waardoor de tegenwoordigheid van vrouwen, ook daartoe opzettelijk aangesteld, bij die plegtigheid onnoodig was. Aangaande de *subdiakenen* vereenigt hij zich met het gevoelen van hen, die de aanstelling dezer mannen tot een tijdvak brengen, dat van het apostolische nog niet zeer ver verwijderd was. - Bij de vermelding der *Acoluthen* hadden wij gaarne iets gevonden tot beantwoording der vraag: Vanwaar het komt, dat personen, wier ambt alleen in de westersche kerk te huis behoorde, eenen Griekschen naam droegen? - Den invloed der *Exorcisten* op de *Energumenen* en op de *Catechumenen* stelt hij in het

regte licht, als van geheel psychologischen aard. Van de *Lectoren* sprekende, als bewaarders der heilige boeken, ook in tijden van vervolging, had de schrijver welligt nog den schoonen trek kunnen vermelden van den lector EMERITUS (zie OPTATUS *Mil.*, ed. Antwerp., pag. 152), wien door den Proconsul gevraagd werd: *habes ergo scripturam aliquam in domo tuâ*? waarop hij antwoordde: *habeo, sed in corde meo*. Van de *Cantores* en *Janitores* wordt met korte woorden het wetenswaardigste vermeld. - Het werk der *Catecheten* te *Alexandrië* bepaalt M. tot de vorming van toekomstige godgeleerden in de kweekschool aldaar. Zou men uit EUSEBIUS, H. VI. 6. (aangehaald bij RHEINWALD, p. 63), niet mogen besluiten, dat ook het meer beperkte onderrigt van *kinderen* binnen den kring hunner bemoeijingen viel? Met de afleiding van het ambt der *Hermeneuten* uit eene dergelijke inrigting in de Joodsche Synagoge kunnen wij ons ten volle vereenigen. Daarentegen hadden de ongeregeldheden, door de *Parabolanen* bedreven, nog meer opzettelijk in verband kunnen gebragt worden met het stoutmoedig en vermetel karakter van menschen, die gewoon waren gevaar en dood te trotseren. Dat ook de *Copiaten* tot de Clerici behoorden, achten wij door het bl. 282 volg. gestelde boven allen twijfel verheven. - Met de korte beschouwing, H. XXVII, der *Defensoren, Apocrisiariën* en *Notariën* wordt de vermelding der personen besloten, die tot de kerkelijke maatschappij kunnen gerekend worden. Bij het overzien hunner geheele rij kwam de bedenking bij ons op, of de schrijver hier ook niet had moeten opnemen de *Missionarissen* der oude christelijke kerk naar heidensche landen, die wel, gelijk bekend is, geen gesloten gezelschap of vereeniging uitmaakten, maar toch belangrijks genoeg hadden, om eene afzonderlijke vermelding te verdienen, en tevens de zorg te schetsen, door JEZUS eerste belijders voor de uitbreiding van het Godsrijk gedragen? Wij misten hen althans, en kunnen niet nagaan, dat bij de bewerking der kerkelijke eeredienst of zeden hun nog eene bijzondere plaats zou kunnen afgestaan worden.

Na al het behandelde ziet de schrijver zich den weg gebaand, om over het *geloof*, de *opleiding*, de *voorregten* en de *inkomsten* van hen, die tot den geestelijken stand behoorden, of zich daartoe voorbereidden, te spreken. De vier volgende hoofdstukken (XXVIII-XXXI) zijn aan het onderzoek dier belangrijke bijzonderheden gewijd. Ook hier treffen wij naast groote naauwkeurigheid een onmiskenbaar streven naar volledige behan-

deling der zaken aan. Mogten wij nog iets wenschen, het ware uitgebreider beschouwing der godgeleerde scholen te *Alexandrië, Antiochië, Edessa* en *Nisibis* geweest. Scherper onderscheiding van haar afzonderlijk theologisch karakter, voor zooverre dit bekend is, zou ons in staat hebben gesteld, om nog meer in bijzonderheden den invloed te leeren kennen, dien zij op de vorming der geestelijkheid in het oosten hebben uitgeoefend.

Tot nog toe leerden wij de geestelijken der oude Christelijke kerk als individuën kennen. Te zamen in kerkelijke betrekking vereenigd, worden zij ons voor oogen gesteld in het XXXIII^{ste} hoofdstuk, dat over de *kerkvergaderingen* handelt. Het is hier het doel des schrijvers niet, ons de voornaamste afzonderlijke Synoden te leeren kennen, gedurende dit tijdperk gehouden. Hij wil ons den oorsprong, den aard en het doel des synodaalstelsels met algemeene trekken beschrijven. Ofschoon toegevende, dat men aan de Jeruzalemsche congregatie, Hand. XV vermeld, den naam eener kerkvergadering, in den strengsten zin des woords, niet wel geven kan, acht hij echter het beginsel, om de gemeente op deze wijze te vertegenwoordigen en te besturen, van die apostolische handeling afgeleid. Wij stemmen het gaarne toe, maar zouden alleen in bedenking geven, of, behalve de provinciale en Oecumenische Synoden, nog geene afzonderlijke vermelding hadden verdiend de *Diocesaan-Conciliën* en de daarmede overeenkomstige vergaderingen der geheele Noord-Afrikaansche kerk (*Concilia plenaria Africae*)?

Ons met eene algemeene lofspraak op de bearbeiding van het hoofdstuk (XXXIV) *over de kerkelijke briefwisseling* vergenoegende, staan wij eindelijk nog met een woord bij het *laatste* gedeelte des boeks stil, handelende over *de kerkelijke tucht*. Na opgave der vermoedelijke redenen, waarom de Zaligmaker desaangaande geene meer opzettelijke bevelen heeft achtergelaten, vestigt hij onderscheidenlijk op den *grooten* en *kleinen* ban het oog, waarmede de eerste Christenen, op het voorbeeld en voorschrift van PAULUS, vooral de ongeregelden bestraften. Om den eerstgenoemden in al zijne kracht te leeren kennen, deelt de schrijver ons eene merkwaardige plaats van SYNESIUS mede, de wijze beschrijvende, waarop hij zekeren ANDRONICUS van de gemeente had afgesneden. Daarna wordt de gesteldheid der *vier graden* uitvoerig ontwikkeld, waarin de boetenden onderscheiden worden. Eenige juiste opmerkingen aangaande de overdrevene waarde, die maar al te vaak aan het

kerkelijk boetewezen gehecht werd, toonen bij vernieuwing, dat M. geenszins verblind is voor de schaduwzijde der eerste eeuwen van het Christendom. Ten slotte ontvangen wij nog een naauwkeurig overzigt van de wijze, waarop de kerkelijke tucht jegens geestelijken werd uitgeoefend. Men ziet het, ook hier wederom veel in weinige woorden. Is het echter misgezien, als wij verwacht hadden, dat de *geschillen* over de kerkelijke tucht, vooral in de Afrikaansche kerk, met zoo veel hevigheid gevoerd, hier in zooverre zouden vermeld zijn, als noodig was, om den meerderen of minderen graad van strengheid der boete voldoende te verklaren? Ook over de wederopneming der *lapsi* in de kerkgemeenschap, en over den oorsprong en de kracht der *libelli pacis* vernemen wij zoo goed als niets. Welligt liet echter het plan des schrijvers niet toe, in zulke bijzonderheden te treden.

Wij staan aan het einde van ons overzigt, en trachtten het zóó in te rigten, dat onze lezers niet een uittreksel uit het werk zouden ontvangen, waardoor zij zich het genot der lezing konden ontzeggen, maar dat zij met het eigenaardige in de opvatting der bijzonderheden konden bekend worden. Langs dezen weg voortgaande, konden wij zoowel die hoofdbijzonderheden aanwijzen, welke vooral onze toestemming en bewondering uitlokten, als die kleinigheden aanroeren, in welker beschouwing wij eenen anderen weg zouden gaan. Wat wij van den schrijver weten, waarborgt ons, dat hij ons ook die opmerkingen ten goede zal houden, al kon hij zelfs aan sommigen geen groot gewigt hechten.

En nu een blik op het geheel! Zien wij nog eens op de beginselen terug, die M. zich zelven heeft voorgeschreven, dan ontstaat van zelve de vraag: in hoeverre hij aan deze getrouw is gebleven? Ook hier kan ons antwoord tevens onpartijdige lofspraak zijn. Hij heeft zoo zeer zich beijverd, *om te geven, wat de bronnen zelve leveren*, dat hij, zoo dikwijls het geschieden kon, die oude getuigen zelve heeft doen optreden, hunne uitspraken in zijnen tekst heeft ingeweven, en schier geene enkele zinsnede heeft ter nedergesteld, die niet door bevoegd gezag kan worden gestaafd en gewettigd. *Liefde* voor het onderwerp - de schrijver had ze niet opzettelijk als beginsel behoeven uit te spreken: want hoe had hij zonder haar zich aangegord tot zoo veelomvattend eene taak? En spreekt zij niet in het bezielde van zijnen toon, in het koloriet zijner voorstelling, in het innerlijk welgevallen, waarmede hij ons

naar de schoonste tooneelen des grijzen voortijds terugvoert? Maar dat ze zijn blik niet verblind, maar gescherpt heeft, wie betwijfelt het, die zijn oordeel over de kerkelijke hierarchie en discipline heeft vernomen? Welligt zou de wetenschappelijke lezer hier en daar nog scherper onderscheiding hebben gewenscht van tijden en plaatsen, van Oostersche en Westersche kerk. Maar eer hij het waagt, die klagte te slaken, bedenke hij, hoe moeijelijk het was, bij de behandeling van alle, ook van kleine bijzonderheden, eene scherpe grenslijn te trekken, die zoo dikwijls aan het oog ontglipt, en hoe fragmentarisch en onvolledig soms de oude berigten zijn, die de geschiedschrijver des kerkelijken levens tot één geheel te verarbeiden heeft.

Dat het beginsel zelf geenszins vergeten is, moge het 22ste, 29ste en 33ste hoofdstuk bewijzen. Eindelijk, *aanwijzing der beginselen, waaraan de gebruiken der kerk haren oorsprong dankten*. Inderdaad, met al de zelfverloochening, die het den schrijver bij zijne blakende liefde voor het kerkelijke leven moest kosten, is het aangewezen, wààr planten van Joodschen of Heidenschen bodem op den Christelijken akker zijn overgebragt. En dat hij meermalen het Christelijke beginsel, zoo als het zich in jeugdige kracht openbaarde, luide en krachtig in de geschiedenis heeft laten spreken, gij vermoedt het reeds in een' Evangeliedienaar, die het ‘de schoonste vrucht van zijnen arbeid noemt, dat hij ons nader brengt tot de kennis van den Christus zelven,’ en die boven het heiligdom des christelijken levens, waarin zijne hand u wil voeren, het opschrift geplaatst heeft: ‘*Christus leeft in mij*.’ Vandaar dat rijke *détail*, waar het de mededeeling van onvergetelijke trekken geldt uit den tijd des jongen geloofs. Vandaar de zorg, om, waar de duistere partijen in het groote tafereel met zorg zijn uitgewerkt, toch vooral ook de lichtpunten in al hunnen luister te doen uitkomen. Vandaar den indruk, dien het boek op ieder geopend gemoed zal maken, van een geschiedkundige aanbevelingsbrief des Christendoms te zijn.

Vraagt men ons dan, of wij *op het geheel* als zoodanig geene hoofdbedenkingen hebben? Wij willen gaarne zeggen, wat ons bij het lezen voorkwam, en na het herlezen is bijgebleven. *Vooreerst* kwam het ons voor, dat het hoofdbeginsel des werks, in het motto op den titel uitgedrukt, wel op de voorstelling van den bijzonderen *inhoud* der geschiedenis zijnen weldadigen invloed uitgeoefend heeft, maar dit sterker had kunnen doen op de *inrigting* van het geheel, en de rang-

schikking der hoofdzaken. Zoo de schrijver zijne inhoudsopgave overleest, zich plaatst op het standpunt van wie de ontwikkeling nog niet lazen, en zich afvraagt, of men reeds uit die hoofdomtrekken eenig denkbeeld zal verkrijgen eener gemeente, *waarin Christus leeft*, wij vreezen, dat het antwoord hem zelven weinig bevredigen zal, en die vrees ontslaat ons van de verpligting, om uitvoerig op te geven, waarom het ons niet geheel bevredigd heeft. Had ook welligt de kerkelijke maatschappij beter kunnen verdeeld zijn in dezulken, waarin het christelijk leven werd opgewekt (Catechumenen) - anderen, die het aanvankelijk bezaten en openbaarden (Laici) - nog anderen, door wier invloed het werd verhoogd en bestuurd (Clerici), en de zoodanigen eindelijk, die het geheel of gedeeltelijk misten (Poenitentes)? Wij geven deze losse opgave gaarne voor eene betere. Zij zal den schrijver genoegzaam tot bewustheid brengen, wat wij bedoelen, en blijve aan zijn beter oordeel onderworpen. Evenzoo zij het met eene *andere* bedenking. De geschiedenis des Christendoms was voor M. eene *testis temporum*, een *lux veritatis*. Maar in hoeverre vond hij in haar, blijkens dit boek, eene *magistra vitae*? Had niet hier en daar opzettelijker kunnen worden aangewezen, waarin nog het kerkelijk leven der zes eerste eeuwen al dan niet navolgenswaardig is voor onzen tijd, zonder dat door die aanwijzing aan de objectiviteit der voorstelling eenige schade ware aangebragt? Welligt, dat wij te veel begeeren. *Eindelijk* vroegen wij ons zelven nog af bij het eindigen der lectuur, of wij een' *totaalindruk* hadden ontvangen der kerkelijke maatschappij in het algemeen? Het antwoord kon niet onbepaald toestemmend zijn, en is gemakkelijk te verklaren. De schrijver heeft al hare leden met lofwaardige naauwkeurigheid geschetst; maar had hij die alle aan het einde nog eenmaal tot één geheel gegroepeerd, de eenheid en kracht van effect ware niet weinig bevorderd. Zoo plaatste hij, bl. 166, het beeld des bisschops voor ons, nadat hij alle bijzondere werkzaamheden van dat ambt had behandeld. Zoo schetste hij, bl. 355, den gang eener Synode naar het leven, nadat hij over hare taak in het algemeen had gesproken. Waarom niet aan het einde van het geheel in breede trekken herhaald, wat in het klein met zoo goed gevolg beproefd is geworden?

En nu - *manum de tabula*. De kritiek heeft eene meer verhevene roeping, dan alleen met micrologische juistheid gebreken aan te wijzen. Zij mag ook somwijlen hare weegschaal

nederleggen, om een' lauwerkrans, voor wie dien verdiende, te vlechten. Ref. is te zeer ingenomen met het werk, dat hij aankondigde, om anders dan prijzende te eindigen. Hij dankte den Heer MOLL nog niet voor het genoegen, hem door de lezing dezer geschiedenis verschaft. Hij beval hem nog de handhaving van de regten eener wetenschap niet ernstig en dringende aan, die zich zoo veel uit dezen eersteling mag beloven. Hij zweeg nog van de eigendommelijke voortreffelijkheid dezes werks, als wetenschappelijk geschrift *naar de behoefte onzes tijds*. En daarvan moet hij toch spreken, en daarmede moet hij toch zijne bewering voldingend staven: deze geschiedenis is een *goed* boek, in eene niet alledaagsche beteekenis van het woord!

Wij roemen allereerst het *oogpunt*, waaruit de Heer MOLL de wetenschap heeft beschouwd, die vroeger archaeologie werd genaamd. Wij weten wel, dat hij niet de eerste is, die gevoeld en uitgesproken heeft, wat tot nog toe de constructie van dit vak te wenschen overliet. Reeds GIESELER schreef (*Stud. u. Krit.*, 1831, III, bl. 627): ‘Streng genommen, würde alles, was in der Kirche einst bestanden hat, und jetzt antiquirt ist, der kirchlichen Archaeologie angehören. Aber freilich wird es, wenn man diesen Grundsatz zulässt, sich nicht wohl rechtfertigen lassen, die Archaeologie als eine historische Disciplin zu behandeln; denn was für ein wissenschaftlicher Grund liesse sich dafür angeben, wenn man alles in der Kirche antiquirte bloss bis an die Grenze des gegenwärtig Bestehenden historisch darstellen, das letztere eigentlich ausschliessen wollte, da es doch ein Hauptgegenstand der historischen Disciplin sein sollte, zu zeigen, wie aus dem Gewesenen das Bestehende sich entwickelt hat.’ En menigeen moet met meerdere of mindere helderheid hebben begrepen, dat de grenzen hoogstwillekeurig waren vastgesteld, binnen welke tot nog toe deze wetenschap geheel was afgeperkt. Doch de Heer MOLL heeft dit denkbeeld het eerst toegepast, en door de nieuwe baan, die hij voor haar ontsloot, de wetenschap als hervormd. Was tot nog archaeologie voor velen, vooral in ons vaderland, eene *terra incognita*, een dor en vervallen geraamte, hij heeft het geheim gevonden, om de belangstelling op te wekken en te verlevendigen. Hij heeft het geraamte met een' adem des levens bezield, met een nieuw waas van frischheid en jeugd overgoten, in een voegzaam gewaad gehuld. Hij heeft het verledene aan het tegenwoordige geschakeld, en de christelijke oudheid opgevat met eenen geest, vatbaar om hare diepten te pei-

len. Alzoo is het werk waardig, de lezers te vinden, die de schr. zich voorstelde. Niet slechts zijne jongere medebroeders - die beperking gaf de nederigheid hem in - maar evenzeer de verder gevorderden in jaren, zullen hier veel kunnen leeren, dat hunnen geest verrijkt, hun het hart verwarmt, hunnen blik op het christendom verheldert. En jeugdige beoefenaars of kweekelingen der Godgeleerdheid - voorwaar, het zou een slecht student zijn, aan welk onderdeel onzer wetenschap hij zich wijdde, die dit boek leerde kennen, zonder het te koopen; kocht zonder te lezen; las zonder te genieten, en zich van den geest des jeugdigen christendoms krachtig aangegrepen te voelen.

Wat het werk zoo aantrekkelijk maakt voor beschaafde Christenen? Het is een *aesthetisch* boek in den vollen zin des woords. De schrijver heeft getoond, het innig verband tusschen inhoud en vorm te begrijpen, en bij eene zorgvuldige bearbeiding des eerstgenoemden, nimmer den laatsten verwaarloosd. Hij heeft nergens naar den bouten tooi eener onnatuurlijke gezwollenheid gestreefd, die onder hoogklinkende phrasen armoê aan zaken verbergt, maar die edele eenvoudigheid bewaard, die den smaak voldoet en veredelt. De fantasie, die hier en daar bij het schetsen van bijzonderheden hare kleuren en vormen moest leenen, is even weinig eene laagkruipende, als eene onbeteugeld voorthollende, en de periodenbouw verraadt oefening, vastheid en kracht. Op enkele vlekjes van den stijl zullen wij niet wijzen. Den schrijver zelven heeft welligt, bij het overlezen van zijn boek, hier en daar zekere onbestemdheid van uitdrukking gehinderd, die der helderheid moest schaden van den indruk, dien hij wekte. Doch wat dunkt u van een' verhaaltrant als deze schets van den heiligen ANTONIUS (bl. 57):

‘Door der ouderen verlies nog meer gestemd tot het zoeken van den Heer - - - ging hij opwaarts naar de plaats der gemeenschappelijke vergadering. Men las er het Evangelie en des Zaligmakers woord aan den rijken jongeling. Dat woord zonk diep in zijn hart: het scheen van Gods wege onmiddellijk tot hem gesproken. Hij verkocht zijne goederen, en gaf de opbrengst den armen, en als hij een gedeelte van het vruchtgebruik tot levensonderhoud voor zich en zijne zuster had gespaard, na wederom in het huis des gebeds het woord gehoord te hebben: “zorgt niet voor den dag van morgen,” zoo ontdeed hij zich ook van dit. - - - Hij zocht zich een eenzaam verblijf, verbande onder eindelooze zelfsmarteling de gedachten der wereld uit zijn hart, met eigene hand arbeidende

voor de schamele nooddruft zijns onderhouds, dagelijks verzonken in gebeden en in bepeinzing van Gods woord. Zijne broederen in eenzaamheid en leefwijze werden zijne vrienden, hunne deugden de voorbeelden zijner vorming, vooral hunne zachtmoedigheid, hun waken, vasten en vrijwillige armoede. Van zijne zijde werd hij een voorwerp van bewondering en vereering voor velen; sommigen beminden hem als een' zoon, anderen welhaast als een' vader. - - - Brood en zout werd zijne spijs, een weinig water zijn drank, de aarde zijn bed, eene nieuwe misvatting der H. Schrift: “als ik zwak ben, dan ben ik magtig,” zijn troost, en slechts in kalmer oogenblikken was hem de natuur, wat hij haar eenmaal noemde: “het groote boek, dat steeds voor hem opgeslagen was.” - - - Na menige goede daad volbragt, menig schoon woord gesproken, en een leven geleefd te hebben, dat aan het Christendom zijne goede, maar niet de kwade vrucht dankte, ontsliep hij, honderd en vijf jaren oud, aan den mond van twee zijner discipelen; in sommige opzigten zoo groot, dat men om zijnent wil de menschheid roemen, in andere zoo klein, dat men om zijnent wil haar beweenen zou; maar altijd te merkwaardig, dan dat zijn persoon en loopbaan mogen voorbijgezien worden door ieder, die de geschiedenis en zin des monnikenlevens kennen wil; in vele opzigten een te gelukkig beoefenaar van waarachtige vroomheid, dan dat men ooit regt zou hebben, met minachting en spot de lip over hem te openen, al was hij vaak meer een knecht van de letter, dan van den geest des Evangelies.’

De hoogste lofspraak bewaarden wij voor de laatste. Het werk is streng *wetenschappelijk*, niet slechts wat de wijze van bearbeiding, maar ook wat den inhoud betreft. Zoo men de kleinigheden uitzondert, waarvan wij in het voorbijgaan spraken, vinden wij hier met zeldzame volledigheid alles bijeen, wat dienen kan, om de kerkelijke maatschappij der zes eerste eeuwen in het helderste daglicht te stellen. En dat geheel is verkregen, niet door compilatie uit andere handboeken, maar door zelfstandige, grondige, kritische bronnenstudie. Die met eenigzins geoefenden blik dit geschrift overziet, ontdekt het gemakkelijk, dat MOLL zijnen eigenen weg is gegaan; dat hij bijna niets, wat reeds vóór hem gezegd was, heeft overgenomen zonder eigen onderzoek; dat de citaties uit de oude kerkelijke schrijvers niet slaafsch overgeschreven, maar zorgvuldig nageslagen, en ook menige traditionele fout in dit opzigt hier stilzwijgend

verbeterd is. Onder den aesthetischen vorm ontdekt men alzoo eenen langs kritischen weg verkregenen inhoud. Menigen diepen blik heeft de schrijver geslagen op raadselachtige bladzijden der historische wetenschap. En wij meenen niet te veel te beweren, als wij verklaren, dat meer dan één belangrijk vraagstuk op het uitgestrekte veld, dat hij betrad, door zijnen arbeid eene schrede nader aan de beantwoording gebragt is. Als proeve van gelukkige exegetische conjectuur, bevelen wij aan de aandacht van wetenschappelijke lezers het gestelde op bl. 379, noot 4, aan, en zouden meerdere dergelijke voorbeelden kunnen noemen.

De indruk, waarmede wij het boek sluiten, is alzoo hoogstaangenaam. Het is een nieuw bewijs, dat het wetenschappelijk leven in ons vaderland ontwaakt en voorwaarts streeft, en dat ook onder het nederige dak van den vergeten' landprediker innige liefde voor geleerdheid en kerkelijkheid beide zich vereenigen kunnen. De schrijver zegt in zijne voorrede: ‘Ik geloofde steeds, dat een autheur, die eene heilige stof met geheiligde liefde bearbeidde, een loon heeft, grooter dan de wereld geven kan.’ Men leze het zelf, waarin de innerlijke vergoeding bestond, die hij bij zijnen arbeid genoot, en men zal onzen wensch onderschrijven, dat het loon, reeds onder het schrijven genoten, de voorsmaak zij eener nog grootere zelfvoldoening, bij het aanschouwen van de vruchten, die het werk aan zijne lezers aanbrengt. Met verlangen zien wij het tweede deel te gemoet. Den schrijver zij lust en kracht toegebeden tot eene waardige voltooijing zijner taak.

Heeft de verzoening alleen op den mensch, of op God en den mensch betrekking? Eene dogmatisch-exegetische proeve over Rom. III: 25, 26. Door *Georg Funke*. Uit het Hoogduitsch. Utrecht, Kemink en Zoon, 1843.

Indien men door *verzoenen* het wegnemen van vijandschap wil te kennen geven, is het blijkbaar, dat van geene verzoening van God kan gesproken worden. Anders is het gelegen, als men daardoor verstaat het geven van genoegdoening aan God. Erkent men Hem als den Heilige en Regtvaardige, dan

moet men tevens erkennen, dat het zijn wil is, dat aan zijne geregtigheid voldaan worde. Maar is Hij insgelijks de volkomene Liefde, zoo zal Hij zulk eene voldoening aan zijne geregtigheid eischen, waardoor tegelijk het heil zijner schepselen bevorderd wordt. Eischt de geregtigheid ook straf, die zal niet het verderf des zondaars, maar zijn behoud bedoelen; en Gods genade zal niet het tegenovergestelde zijner geregtigheid zijn, maar het aanwenden der geregtigheid op zulk eene wijze, dat die met zijn wezen, met de volkomene liefde, overeenstemme. Scheidt men, wat in God vereenigd is, van elkander, men geraakt dan noodzakelijk in dwaling; en verkeerd is dus zoowel de meening, dat God aan sommigen slechts zijne geregtigheid zou verheerlijken, als die, dat hij van de strikte regtvaardigheid kan afgaan, en de voldoening, die hij *zou kunnen* eischen, niet vorderen. Alzoo brengt men de menschelijke willekeur op het goddelijk Wezen over. God is in den volsten zin des woords vrij, dat wil zeggen, Hij wordt door niets buiten Hem bepaald. Maar vrijheid en noodzakelijkheid zijn bij Hem één, daar Hij de volkomene is, en niet anders dan liefderijk, heilig en wijs tevens handelen kan.

De noodzakelijkheid der voldoening aan Gods geregtigheid wordt door Katholijken en Protestanten erkend. Maar, gelijk bekend is, hunne kerkleer stelt tevens, dat de mensch door den zondenval buiten staat is geraakt, om aan de goddelijke geregtigheid voldoening te verschaffen en zijne schuld te betalen. CHRISTUS heeft die op zich genomen door zijne lijdende (volgens de *Form. Conc.*, ook door zijne dadelijke) gehoorzaamheid, en die nu in Hem gelooft, is daardoor van de straf bevrijd, welke CHRISTUS voor hem aan God betaald heeft. Die leer hangt zamen met de vooronderstelling, dat de zonde de eeuwige straf verdient. Ook FUNKE drukt op de noodzakelijkheid van de straf der zonde, die zonder genoegdoening niet kan vergeven worden. CHRISTUS dadelijke en lijdende gehoorzaamheid schenkt, volgens hem, Gode voldoening, en verzoent den mensch met Hem. In zooverre stemt hij met de kerkelijke, in het bijzonder met de Luthersche, leer overeen. Maar hij houdt zich niet aan het kerkelijk begrip van de straf der zonde. Door de zonde, zegt hij (bl. 4), is de regte betrekking, in welke de mensch tot God stond, verbroken. ‘De goddelijke geregtigheid nu bestaat daarin, dat door haar al datgene *genegeerd*[1] wordt,

(1) De zin van dit woord (dat hij elders door *vernietigen* vertaalt) is, zegt de vertaler in eene noot, *iets terugbrengen tot den toestand van een niets.* Wat is *een* niets? En kan aan een niets ook een *toestand* toegekend worden?

hetwelk deze oorspronkelijke regtmatige betrekking stoort. - Daaruit volgt (bl. 8), dat hij, die gezondigd heeft, *genegeerd*, derhalve gedood moet worden. Daarom sprak God reeds - tot ADAM: ten dage als gij daarvan eet, zult gij den dood sterven. - Doch - de goddelijke genade treedt toe en laat den mensch leven, om hem in het vervolg daarheen te leiden, dat hij zelf dat beginsel (נפש , *ψυχή*, de ziel als zetel der *ἐπιθυμία*) in zich vernietige, hetwelk gezondigd heeft, en daardoor de gemeenschap met God herstelle. Zoo klinkt reeds in het Paradijs, nevens de vordering der goddelijke geregtigheid, de blijde boodschap dóór der namaals heerlijker zich openbarende genade. Nemen wij nu hier ADAM niet als bijzonderen persoon, maar als vertegenwoordiger der menschheid in 't algemeen, dan liet God naar zijne geregtigheid wel de gevolgen der zonde over de menschheid komen, en strafte haar aldus, maar liet naar zijne genade haar nog leven, opdat zij in zich zelve de zonde vernietigen, en hierdoor der goddelijke geregtigheid voldoen zoude. Zoolang dit niet geschiedt, bevindt zich de mensch met God in vijandschap, en God moet aan hem zijne straffende geregtigheid (*ὀργή*) openbaren, en volgens dezelve de zonde vernietigen.' Straf is hier eerst vernietiging van zonde, welke God, doch niet buiten, maar in en door den mensch zelven, die de zonde afsterft en een nieuw leven begint, volbrengt, waardoor hij ook zelf der goddelijke geregtigheid voldoet. Maar dit begrip wordt meteen veranderd in dat van vernietiging des *zondaars*. Eindelijk wordt daarvoor in de plaats gesteld: het doen ondervinden van de gevolgen der zonde, waarin de straf in tegenstelling met de genade bestaan zal. Men ziet hieruit, dat FUNKE het over het begrip der straf met zich zelven niet regt eens was; en men begript niet, indien de geregtigheid bestaat in het vernietigen van het onregt, *de zonde*, hoe daaruit onmiddellijk de noodzakelijkheid volgt van de vernietiging des zondaars. Is straf niet wraak, maar vernietiging der zonde, zij kan dan alleen tevens tot vernietiging des zondaars overgaan, als hij onverbeterlijk is, en het booze in hem op geene andere wijs kan genegeerd worden. Maar de straf der zonde, die de geregtigheid vorderde, de dood (van welken hij soms zoo spreekt, dat die van vernietiging niet verschilt), wordt, volgens F., niet

toegepast wegens de genade. Terwijl hij meermalen het *reflecterend* verstand aanklaagt en het eenzijdigheid[1] te laste legt, of, dat het niet tot het centrum doordringt, maar in een der peripherische punten hangen blijft (bl. 15), dringt hij zelf niet tot het centrum door, als hij hier de geregtigheid en de genade, als waren het twee strijdige elementen in God, voorstelt. In plaats van ze te vereenigen, veroordeelt hij het eene tot rust, terwijl het andere zich openbaart; en waar zich nu beide vereenigen, openbaart zich de geregtigheid op eene wijze, die tegen de gegevene bepaling strijdt, daar het vernietigen der zonde, en het laten komen van de natuurlijke gevolgen daarvan over de menschen, toch waarlijk niet hetzelfde is.

Terwijl het nu niet duidelijk is, waarin volgens den schr. de straf der zonde eigenlijk bestaat, duidelijk is het, hij wijkt af van dat begrip der straf, dat aan de kerkelijke genoegdoeningleer ten grondslag strekt.

Volgens de kerkelijke leer, verlost CHRISTUS den mensch van de straf der zonde, dewijl hij door zijn lijden en sterven voor onze zonde *betaalde*. Anders is de voorstelling van F. God kan met den mensch en de mensch met God slechts dan verzoend worden, als de mensch zijne ziel, die gezondigd heeft, aan God overgeeft, en hij naar het evenbeeld Gods hersteld wordt. Die verzoening geschiedde symbolisch door de offers des O.T., waarin de mensch, bij het uitstorten des bloeds, dat door de daarin bevatte ziel (Levit. XVII: 11) verzoent, te kennen gaf, dat hij zijne ziel Gode ten offer brengen moest. Die verzoening wees op de wezenlijke heen, maar was die zelve niet. ‘Het is onmogelijk door het bloed van stieren en bokken de zonde weg te nemen, daar dit namelijk de aderen des nieuwen menschen niet doorstroomen en met leven vervullen kan (bl. 14).’ ‘CHRISTUS vergoot zijn bloed, opdat het door de aderen der zondige menschheid stroomen, en in deze een nieuw leven verwekken zou; en opdat daarmede tevens

(1) Bl. 4: ‘het wijsgeerig denkend verstand helt al te zeer over om de goddelijke genade, die de zonde vergeeft, ten koste der geregtigheid te doen uitkomen.’ Het is niet het verstand, maar het zonder verstand en oordeel gebruik maken van de Evangelieleer, dat de bedoelde dwaling voedt. Het wijsgeerig denkend verstand maakt zich daaraan niet schuldig. Dit wilde ook de schr. niet zeggen, die hier niet van het ‘wijsgeerig denkend verstand’ in het algemeen, maar van het ‘reflecterend verstand’ spreekt. De vertaler heeft hem niet regt begrepen.

door de in dezen offerdood vrijwillig voor ons op *zich* genomene straf, aan de goddelijke geregtigheid voldoening verschaft en God alzoo verzoend worde (bl. 15).' De verzoening door CHRISTUS bestaat dus eensdeels in het heiligen van den mensch, 'toen Hij zijne *ψυχή*, het beginsel in Hem, dat had kunnen zondigen (zijne menschheid, bl. 31), aan God overgaf, en zijne godheid, zijn *πνεῦμα*, waarin zich in den dood zijne *ψυχή* weder had verheerlijkt (bl. 40), over haar uitgoot, opdat de menschheid hierdoor tot erkentenis harer zonde gerakende, en in zijn lijden voor hare zonde de hoogste liefdedaad aanschouwende, en in het geloof met Hem verbonden, zijn plaatsbekleedend lijden tevens als een eigen inwendig lijden en de eigene zonde in zich gevoelen zou.' Het dooreenhaspelen van het figuurlijke en eigenlijke, wat wij hier aantreffen, maakt het den lezer moeijelijk, om FUNKE's meening te begrijpen. Maar het zal hem zelven niet regt helder zijn geweest. En op geene andere plaats zijner verhandeling stelt hij nader in het licht, hoe de mensch door CHRISTUS geheiligd wordt.

Hoe nu de zonde der menschen in CHRISTUS *gestraft* is, wordt alzoo aangewezen. 'De menschheid is als eene eenheid, eene totaliteit aan te zien, zoodat de bijzondere individuën niet op zich zelf (zelve) staande geheelen, maar veelmeer leden, onderling verbondene deelen des gezamenlijken geheels zijn. CHRISTUS is derhalve niet een bijzonder individu, hetwelk op zich zelve (zelf) zijne *ψυχή* overgeeft; maar Hij is de menschheid zelf, de ideale mensch, enz. (bl. 29), of zoo als GÖSCHEL treffend (!) zegt: Hij *is* de menschheid, wij hebben haar. Hij is haar geheel, wij hebben er deel aan. Hij is en was en blijft de zamenvatting (Gesammtheit) der menschen, enz. (bl. 30).' Daardoor blijkt het, hoe de zonde der menschen in CHRISTUS gestraft is. Want bestaat de straf der zonde in het overgeven der *ziel*, en gaf CHRISTUS zijne ziel aan God in den dood over, dan werd daardoor de ziel der menschheid, der totaliteit, welke CHRISTUS was, aan God overgegeven. Minder duidelijk is, hoe CHRISTUS op de eene plaats kan gezegd worden het geheel der menschheid, en dan weder meer bepaald, der in hem *geloovige* menschheid te zijn. Doch dit is eene kleinigheid, vergeleken met de diepe duisternis der absurde stelling, dat CHRISTUS aan de eene zijde een persoon, nevens de overige individuën des menschdoms, en aan de andere zijde de menschheid zelve, haar geheel is. Die dit vatten kan, vatte het. Men behoort daartoe op eene speculatieve hoogte te staan, waarbij men het 'naden-

kend verstand' geheel uit het oog verloren, en zich boven de vrees voor de ergste contradictie geheel verheven heeft.

F. gaat eindelijk over tot 'de beantwoording der moeijelijke vraag, hoe in CHRISTUS de zonde bestraft worden kon, daar Hij zelf zonder zonde was.' Hij behoefde, na de zoo even bijgebragte voorstelling, dit niet aan te wijzen, want deze aangenomen, is het antwoord gereed. Maar zijne beantwoording beantwoordt de gestelde vraag ook niet. In plaats daarvan vinden wij eene uitweiding over de zondeloosheid van JEZUS, die hier niets opheldert, en geheel overbodig was.

Ref. kan niet zeggen deze verhandeling met genoegen gelezen te hebben. Het ontbreekt haar aan geleidelijke orde, en zij wemelt van herhalingen. Meermalen wederspreekt de schrijver zich zelven. Het meeste is duister voorgesteld. Het stuk heet eene dogmatisch-exegetische proeve. Maar de exegese, die hier en daar verspreid voorkomt, is uitermate schraal uitgevallen, en zonder eenig bewijs voorgedragen. Dogmatisch is het, in zooverre daarin geredeneerd wordt uit de beteekenis des offers, zoo als de schrijver, in navolging van anderen, die voorstelt, uit het begrip der geregtigheid, der eenheid van de menschen onderling, van CHRISTUS als totaliteit, enz.; maar eene duidelijke, juiste, overtuigende redenering is het niet. Het is een mengelmoes van orthodoxe en speculatieve begrippen, terwijl noch de Orthodoxie, noch de 'Speculation' bevredigd wordt. Noch hij, die naar juiste voorstelling der bijbelsche leer zoekt, noch hij, die de zaak door ontwikkeling van haar begrip wenscht opgehelderd te zien, zal zich voldaan vinden, en niemand zal iets van eenig belang uit deze Proeve leeren.

Het 'voorwoord' des vertalers, die zich niet noemt en aan ref. onbekend is, maakt, als men de verhandeling zelve gelezen heeft, een zonderling effect. Hij kent daaraan diepe wetenschappelijkheid toe. Het zal hem zoo als ref. gegaan zijn. Hij zal het een en ander hebben aangetroffen, wat zeer onduidelijk, soms onzin was. Maar terwijl deze ook daarom met dat stuk niet ingenomen kon zijn, schatte de vertaler het daarom hoog; want hij vermoedde in hetgeen zich niet begrijpen laat, diepe wetenschappelijkheid. Maar wonderlijk is het vooral, dat de vertaler er over klaagt, dat 'het middelpunt onzer belijdenis, namelijk het plaatsbekleedend lijden onzes Heeren tot verzoening onzer zonden', zich van iedere philosophie 'eene nieuwe fatsoenering[1]

(1) Hoe kan men een *punt* fatsoeneren?

heeft moeten laten welgevallen.' Men zou dus meenen, dat alleen zulk eene voorstelling, die zich naauw aan den bijbel of aan het kerkelijk leerbegrip aansluit, bij hem genade zou vinden. En intusschen treffen wij hier, om met den vertaler te spreken, eene nieuwe fatsoenering van dat middelpunt zelf aan. Noch de bijbelsch-, noch de kerkelijk-regtzinnige theologant zal er de zuivere leer in herkennen. Die fatsoeneringen waren, volgens den vertaler, geschied op gezag van 'het menschelijk redeneer-vermogen!... (*sic*) en van de tot in 't belagchelijke aanmatigende Speculation.' Maar een aanmerkelijk deel der verhandeling bestaat uit 'Speculationen,' en hoewel er weinig in wordt bewezen, zoo wordt er veel in *geredeneerd*. Daar de vertaler, na zijn' uitval op de 'Speculation,' terstond overgaat, om over FEUERBACH en BRUNO BAUER te spreken, schijnt hij alleen mannen van dien stempel voor speculatieve wijsgeeren te houden, terwijl hij er geheel onkundig van schijnt te zijn, dat zijn schrijver zelf *speculirt*, althans de Speculationen van MARHEINEKE en GÖSCHEL vooral, op wie hij zich als autoriteiten beroept, goedkeurt en overneemt. Moge dan ook de 'Speculation', en dat niet enkel in de genoemden en in gelijkgezinden, zich tot in het bespottelijke aanmatigend getoond hebben, ook des vertalers aanmatiging, om hierover mede te praten, is waarlijk belagchelijk.

Hij heeft eenige weinige aanteekeningen, ook tot opheldering, bij de vertaling gevoegd, maar ver het meeste, dat ook door het 'wetenschappelijk publiek' niet algemeen verstaan zal worden, zonder eenige verklaring gelaten. Reeds het begin: 'Er is in het Oosten een gevoel *voorheerschend* vastgehecht aan de zelfstandigheid (*Substanz*), enz.,' had wel op eenige toelichting aanspraak gehad.

Als proeve van onnaauwkeurigheid of zonderlinge vertaling teekenen wij het volgende aan. Bl. 3, 'aderend en kloppend (*pulsirend*) leven.' Bl. 34, 'de in het bloed aderende zelfstandigheid der ziel.' Bl. 6, 'Het denkende verstand, hetwelk niet op het inwendige ziet.' Anders F.: *Der reflectirende Verstand, welcher nie auf das Innere sieht*. Misschien kwam het den vertaler wat sterk gezegd voor, dat het *denkende* verstand, dat hij hier voor FUNKE's *reflectirend V.* in de plaats stelt, *nooit* op het inwendige zou zien. Bl. 15, 'De leer van de Verzoening Gods - is - het punt, tot hetwelk de - offerdienst *heendringt*.' Bl. 18, wordt *negirt* door 'tot den toestand van *niet* wordt teruggebragt' overgezet. Ib. *Sehnsucht* door zielszucht. Ib. 'de wet, welke gegeven was om der zonde een perk te stel-

len, kan door den eenmaal gevallen' mensch niet *weêr* vervuld worden.' Met dit 'weêr,' dat hier zonder zin is, heeft de vertaler zijnen auteur verrijkt. Bl. 19, 'zijne door de zonde aangekleefde persoonlijkheid.' Bl. 21, 'aangekleefd door aardschen vleeschelijken lust.' Bl. 19, 'werde,' lees 'worde.' Bl. 21, 'physisch element,' voor 'psychisch element.' Bl. 23, 'daardoor echter dat CHRISTUS in den geest reeds de verheerlijking der menschheid door zonde en dood in zijne zondelooze gedaante als tegenwoordig aanschouwde, enz.' Letterlijke vertaling der woorden van FUNKE, maar die geheel iets anders te kennen geven dan hij en zijn vertaler bedoelde. Bl. 31, 'Hij heeft zich tot de menschheid vernederd, om zijn *πνεῦμα* in de *ψυχὴ* der zondige menschheid *weg te doen zinken* (*zu versenken*).' Bl. 34, 'Door de geregtigheid straft God de zonde, vernietigt hij datgene, wat dit eeuwige heil weêrstreeft; door zijne genade echter laat hij het voortduren, enz.' Eene zeer ongelukkige verzinning. De vertaler laat door de genade voortduren, wat het eeuwige heil weêrstreeft. Bl. 35, 'God is zoowel zelf verzoend, wijl zijner geregtigheid voldaan werd (wordt), daar CHRISTUS, de regtvaardige, aan wien geene zonde te bestraffen is, *voor de onregtvaardigen lijdt*, als ook de menschen met God verzoend werden (worden), enz.' Daar de cursief gedrukte woorden in de vertaling zijn weggelaten, is de volzin onverstaanbaar. Bl. 43 vinden wij onze taal verrijkt met het woord *evenbeeldigheid*.

Ref. verheugt zich met lof te kunnen eindigen, namelijk op den druk en het papier.

Handboek der romeinsche antiquiteiten, benevens eene korte Schets der Romeinsche Letterkunde van Dr. *E.J. Bojesen*. Naar het Hoogduitsch van Dr. *J. Hoffa* door Dr. *H.C. Michaëlis*. Haarlem, A.C. Kruseman, 1843. XVI en 204 bl. gr. 8°.

Er zijn geene werken, waaraan de schrijver grootere zorgvuldigheid moet besteden, dan aan leerboeken voor het aanvankelijk onderwijs in de verschillende vakken van wetenschap. Zij, voor wie deze leerboeken bestemd zijn, kunnen het werk,

dat hun voorgelegd wordt, noch met andere van denzelfden aard vergelijken, noch de hulpmiddelen van den schrijver nasporen en beoordeelen, noch de juistheid of onjuistheid zijner voordragt inzien en op regten prijs stellen. Intusschen is het er ver van daan, dat alle leerboeken, of ook slechts het meerendeel, die naauwkeurigheid van voorstelling, die afgemetenheid van uitdrukking, die zekerheid van opgaven bezitten, welke gebiedend gevorderd worden, om den leerlingen heldere en juiste begrippen van wat zij leeren mede te deelen. Vandaar zoo veel onnaauwkeurig en gebrekkig weten, zoo vele valsche voorstellingen, waardoor de jeugd verhinderd wordt in wetenschap te vorderen, terwijl dikwijls, op meer gevorderden leeftijd, de verkeerde indrukselen, die vroeger opgedaan zijn, slechts met moeite, of geheel niet, kunnen uitgewischt worden. Er is hier dus een ruim, onafzienbaar veld ter bearbeiding voor hen, die het wel meenen met het opkomend geslacht; want eensdeels worden gezegde vereischten gevorderd in leerboeken van allerlei inhoud, zoo in die, waarin de eerste beginselen der voor allen evenzeer noodzakelijke kundigheden vervat zijn, als in zoodanige, die voor den toekomstigen geleerde den toegang openen tot de hoogere wetenschappen; en ten tweede ligt het in den aard der zaak, bij den aanhoudenden vooruitgang der menschelijke kennis, dat zelfs de doelmatigste leerboeken van tijd tot tijd door nieuwere zullen moeten vervangen worden.

Doch zoo nu al omtrent gemelde vereischten van goede leerboeken eenparigheid van gevoelen bij allen bestaan moge, dan nog is er verschil in denkbeelden omtrent hunnen doelmatigsten vorm en inhoud. Welke de waarheden zijn, die het meest op den voorgrond moeten staan? welke stellingen meer bijzonder moeten worden ontwikkeld? wat tot het aanvankelijk en wat tot het opvolgend onderrigt behoore? in één woord, welke de juiste omvang en inhoud der elementaire leerboeken zij? zijn zoovele vragen, waaromtrent noodzakelijk verscheidenheid van gevoelen bij de verschillende schrijvers en gebruikers bestaat. Eenigzins anders is het gelegen met den vorm en de inrigting, waaromtrent de ondervinding ligter uitspraak doen kon, welker lessen dan ook, getuige het de vergelijking der vroegere met de tegenwoordige leerboeken, niet onopgemerkt zijn gebleven. Zoo bestond aanvankelijk bijna ieder leerboek, zonder uitzondering, uit vragen en antwoorden, die door den leerling letterlijk van buiten geleerd en opgezegd werden. Ze-

ker sloot dit niet in zich, dat de leerling niet begreep wat hij opzeide, doch, voor trage onderwijzers inzonderheid, gaf het al te gereede aanleiding, om zich tevreden te stellen met vlugge antwoorden, goed op de vraag slaande, zonder naauwkeurig te onderzoeken, wat de leerling wel, bij het geven van zijn antwoord, gedacht mogt hebben. Hierbij kwam veelal een onzinnig stelsel van vragen, zoodat de vragen soms het antwoord in zich besloten of wel, dat de vrager, schoon als leerling of als kind aangeduid, echter meer wetenschap scheen te bezitten dan de vader of leermeester, die antwoordende ingevoerd werden; en onder de eerste verbeteringen in de inrigting der leerboeken heeft dan ook behoord, dat meer doelmatige vragen gesteld werden. Thans is het vraag- en antwoordenstelsel bijna geheel in onbruik geraakt, mogelijk te veel, daar toch altijd, men denke aan de eerste regels der taalkunde, aan aardrijkskunde, enz., veel, althans voor beginners, louter memoriewerk zijn moet, en de bedoelde inrigting daaromtrent hare voordeelen en gemakken oplevert boven eene aaneengeschakelde voordragt. Doch deze is langzamerhand, in leerboeken van allerhanden aard, bijna uitsluitend gebruikelijk geworden, schoon aanvankelijk nog met de eerstgemelde op die wijze vereenigd, dat op het einde der aaneengeschakeld voorgedragene lessen, vragen ter dienste van den leermeester gevoegd werden, door welke handelwijze, zouden wij meenen, gering vertrouwen aangeduid werd op de kunde en geschiktheid van dezen. Hoewel nu zekerlijk lessen, in aaneengeschakelden vorm voorgedragen, den leerling aanleiding geven, ja, zelfs noodzaken, zich met meerdere oplettendheid voor te bereiden, en tevens den onderwijzer aan het antwoord van den leerling, die nu zijne eigene woorden moet gebruiken en niet volstaan kan met werktuigelijk nazeggen, ligter zal bemerken, of hij goed of niet goed heeft begrepen, echter, wij herhalen het, er zijn vakken van onderwijs, waarin het geheugen meer dan het oordeel moet werkzaam wezen, voor welke wij de vraagen antwoordmethode niet durven afkeuren. Voor andere vakken daarentegen, geschiedenis bij voorbeeld, die van den beginne af aan beredeneerd, niet alleen in het geheugen geprent moet worden, zouden wij der aaneengeschakelde voordragt de voorkeur geven, daarbij intusschen altijd aandringende op goed memoriseren van namen en getallen, zonder welke alle verdere studie van grondslag en vastheid verstoken blijft.

Doch ook nog onder hen, die deze wijze van voordragt verkiezen, heerscht verschil van gevoelen over den stijl, waarin leer-

boeken moeten worden geschreven; of de schrijver, hij moge dan zijn werk voor kinderen of voor aankomende jonge lieden bestemmen, zoo geheel moet afdalen tot den toon en de bevatting van degenen, voor wie hij schrijft, dat hij hun ook de minste inspanning bespare, dan wel dezen aanleiding moet zoeken te geven, om zich, zoo noodig met behulp van den onderwijzer, tot de hem eigene wijze van uitdrukking te verheffen. Wij voor ons zouden niet aarzelen laatstgenoemde handelwijze verreweg de voorkeur te geven, die ook, naar wij meenen, door de meeste der tegenwoordige schrijvers van elementaire werken, in tegenoverstelling van vroegere, wordt opgevolgd. Immers wordt vooreerst nadenken en redeneren op deze wijze bij den leerling bevorderd, althans, indien men van hem eischt, dat hij zoo lang stilsta bij zijne lessen, tot hij ze volkomen heeft begrepen, en daarenboven achten wij het weinig menschkundig, om, voor mingeoefenden schrijvende (zij mogen dan kinderen, jonge lieden of reeds menschen wezen), al te lagen toon aan te nemen. Immers, men loopt gevaar óf door hen als onbeduidend geminacht te worden, óf wel hen te kwetsen door den geringen dunk, dien men van hunne bevatting aan den dag legt.

Eene voordragt, als wij bedoelen, vinden wij in het *Handboek* van BOJESEN, hetgeen ons aanleiding heeft gegeven deze vlugtige gedachten neder te schrijven; immers hoe duidelijk de stijl zij, hoe geleidelijk de voorstelling der zaken, echter zal het hoogstdoelmatig wezen het boek, bij hoofdstukken, met den leerling te doorlezen en op te helderen, alvorens het hem in handen te geven; doch zoo handelende, zal men ook van het gebruik van dit *Handboek* groote voordeelen bij het onderwijs erlangen.

Trouwens de ophef, waarmede het werk van BOJESEN, blijkens het voorberigt van den vertaler, en de vertaling er van door HOFFA, in Duitschland zijn ontvangen geworden, gaven reden er veel goeds van te verwachten, daar onze Duitsche naburen waarlijk niet ligt, wat van vreemden bodem gekomen is, prijzen, laat staan, op eigen' grond overplanten. Intusschen heeft ref., na gebruik er van, en vroeger is ook niemand geregtigd, over een leerboek inzonderheid, oordeel te vellen, alle reden, het oordeel der Duitschers te bevestigen, en in te stemmen met den lof, dien zij wegens naauwkeurigheid, beknoptheid en duidelijkheid er aan toegezwaaid hebben.

Wat den inhoud aangaat, zoo kan de opgave des schrijvers, van de voornaamste bronnen, uit welke hij geput heeft, en,

meer dan deze, eigene lezing ieder overtuigen, dat hij zijn onderwerp volkomen meester was, en op de hoogte stond der nieuwste onderzoekingen in het vak der Romeinsche antiquiteiten. Den stijl hebben wij reeds gekenschetst, en wat de voordragt betreft, zoo heeft de schrijver, onzes inziens, bij dit onderwerp te regt de aaneengeschakelde verkozen. - De door hem, in navolging van anderen, aangenomene gewoonte, om de Latijnsche benamingen der behandeld wordende zaken, cursijf gedrukt, tusschen haakjes in den tekst te plaatsen, kunnen wij niet goedkeuren. Nu eens is het Latijn de vertaling van het daarnevensstaande Hollandsch: ‘vrijgeborenen (*ingenui*) en vrijgelatenen (*libertini*),’ dan weder eene uitwerking: ‘De vrijlating geschiedde - ook op andere meer eenvoudige wijzen (*inter amicos, per epistolam, per mensam*);’ dan eene opgave van voorbeelden: ‘De eigenaar mogt zijne slaven naar willekeur tuchtigen (*flagellum, lora, virgae, furca, stigmata, ergastulum, in pistrinum dari, plecti pendentem, crux*).’ Ook al worden deze termen vooraf geëxpliceerd, zal het nog den leerling moeijelijk vallen ze goed te memoriseren. Beter waren zij, met het Hollandsch er tegenover, aan het einde der hoofdstukken gevoegd geworden. Wat het * bij de woorden *suburana*, bl. 4; *veto*, bl. 69; *feriae latinae, scriptum comparare*, bl. 73, en op nog eenige andere plaatsen, beteekent, hebben wij niet kunnen ontdekken. - Dat de schrijver de tijdrekening vóór CHRISTUS geboorte verkozen heeft te gebruiken, verwondert ons. Iedere rugwaartsche tijdrekening heeft, gelijk K. VON ROTTECK zeer juist opmerkt, iets onnatuurlijks. Bij de vroegste gebeurtenissen komen de grootste, bij de latere daarentegen kleinere jaartallen. Ook JOH. V. MÜLLER en anderen hebben tegen het gebruik er van geijverd. De vertaler heeft dus wel gedaan met er die na de stichting van *Rome* bij te voegen. Hiermede staat in verband, dat de stichting van *Rome* bl. 6 (vgl. bl. 204) wordt opgegeven in het jaar 751, 752 of 753 v.C., volgens CATO, de *Fasti Cap.*, of VARRO. Juister en in den geest der ouden ware: in het 3de of 4de jaar der VI^{de}, of in het 1ste der VII^{de} ol., volgens VARRO, enz. Het woordje *of*, om ook dit in het voorbijgaan aan te merken, zal den leerling doen denken, dat er slechts drie meeningen bestaan hebben aangaande het jaar van *Rome's* stichting. Waar blijft dan die van POLYBIUS, van FABIUS PICTOR, van L. CINCIUS? Men beschuldige ons niet van vitlust; in een boek voor aanvangers moet ieder woord als op een goudschaaltje worden afgewogen.

Doch ook op de zaken vallen hier en daar aanmerkingen en verbeteringen te maken; trouwens, wie zou dit anders kunnen verwachten, in een werk vooral van dezen inhoud? Wij zullen er eenige mededeelen, ten einde, bij hoogstwaarschijnlijken herdruk van het werk, eenigzins tot de volmaking er van mede te werken.

Bl. 4, wordt gezegd, dat AURELIANUS den *Mons Vaticanus* binnen den stadsmuur besloten zou hebben. Dit is onjuist; het geheele N.W. gedeelte van het tegenwoordige *Rome*, het Vaticaan, de St. Pieterskerk en *St. Angelo* (*Moles* HADRIANI) bevattende, is buiten den muur van AURELIANUS gebleven. Zoo vindt men den *Mons Vaticanus* ook, naar behooren, geplaatst op de platte gronden van *Rome*, niet slechts op den nieuwsten van BEKKER, maar zelfs op die in den *Thesaurus* van GRAEVIUS en in ROSINUS. - Ibid. Het *Pomoerium* wordt niet juist omschreven: 'de opene ruimte binnen en buiten de muren.' Immers reeds SERVIUS TULLIUS sloot den *Aventinus* binnen den stadsmuur, en toch buiten het *Pomoerium*, zie GELLIUS, XIII, 14. SULLA, CAESAR en anderen legden het *Pomoerium* uit, en lieten de stadsmuren in wezen[(1)]. - Bl. 5, zal bij een' herdruk de *Porta Triumphalis* wel wegvallen, sedert BEKKER (*Handb. d. Röm. Alterth.*, I, p. 145 sqq.) heeft aangetoond, dat deze geene poort, maar veeleer een zegeboog moet geweest zijn. - De *Pons Mulvius*, ibid., had óf niet vermeld moeten worden, óf wel met de aanmerking er bij, dat hij buiten de stad lag. - *Colosseum*, ibid., zóó gesteld, zal door de leerlingen voor een Latijnsch woord gehouden worden. - De *Columna Rostrata*, ibid., vermeld met de kolom van TRAJANUS, het amphitheater van VESPASIANUS en het Mausoleum van HADRIANUS, is intusschen niet zóó als deze bewaard gebleven. Alleen de inscriptie op de *basis* is overig; zie, om slechts iets te noemen, PITISCUS, *Lex. Ant. Rom.*, I, p. 516.

Bl. 7, staat: '*Ramnes* of *Ramnenses, Tities* en *Luceres*;' waarom staat er niet bij: of *Titienses* en *Lucerenses*? - Bl. 10, en dit is van meer belang, hadden de woelingen over de *Leges agrariae*, in de jaren 268, 273, 274, enz., enz., herdacht

(1) Zelfs heeft K.FR. H(ERMANN), in de *Gött. Gel. Anz.*, 1843, p. 1043 sqq., bij gelegenheid zijner recensie van HOFFA's Editie der *Epistolae ad* QUINTUM *fratrem* van CICERO, op zeer aannemelijke gronden beweerd, dat het *Forum Romanum* buiten het *Pomoerium* lag. Doch dit voorbeeld is natuurlijk niet geschikt, om voor leerlingen aan te halen, wel dat van den *Aventinus*.

moeten worden, en bl. 10, alwaar vermeldt wordt, dat LICINIUS het volk verligting van schulden, en vrijheid, om een' der consuls uit hun midden te kiezen, wist te bezorgen, had vooral ook de bekende wet van denzelfden: '*Ne quis plus quingenta iugera agri possideret*,' moeten worden opgemerkt; terwijl nu, bl. 15, de woorden: 'De *lex agraria*, [door TI. GRACCHUS voorgeslagen,] zijnde eene vernieuwing van de Licinische wet, (dat niemand meer dan 500 *iugera* van den *ager publicus* en even zoo veel voor 2 zonen bezitten mogt),' terwijl nu, zeg ik, deze woorden verstoken zijn van de voorafgaande opgaven, die zij behoeven, waarbij wij nog dit opmerken, dat de ver zachtende bepaling in de wet, voor vaders van zonen, niet van LICINIUS afkomstig was, maar van TI. GRACCHUS zelven. Doch laat ons tevens zeggen, dat voor het overige het hoofdstuk over de Romeinsche staatsinrigting voortreffelijk is bewerkt.

Bl. 24, § 7: 'Volgens de getuigenis der oude schrijvers verdeelde ROMULUS het volk in drie *tribus*, enz.,' en ibid., § 8: 'volgens de berigten der ouden verbond ROMULUS de Patriciërs en Plebeiërs onderling door eene naauwe betrekking van beschermheeren en beschermelingen,' zijn gezegden, die den schrijver welligt nog uit een of ander, door hem in zijne jeugd gebruikt, leerboek, in het geheugen waren blijven hangen. Immers, hoewel beide zinnen volkomen waarheid behelzen, want wij lezen zoo bij de ouden, moet echter de zaak anders voorgesteld worden, gelijk dan ook door den schr. nog in dezelfde §§ en bl. 7 naar behooren geschied is. - Bl. 27 houdt de schr. zich, bij de vermelding van de verdeeling der burgers in *classes*, aan de opgave van LIVIUS, doch lees dan ook, regel 9 v.o., 11,000 *asses*, voor: 10,000 *asses*.

Bl. 42, wordt de invoering der *Quaestiones perpetuae* gesteld in 144 A.C. (610 U.C.). Hetzelfde geschiedt bl. 63 en 98. De schr. blijft dus zich zelven gelijk. Doch het moet immers wel zijn 149 A.C. (605 U.C.) *lege* CALPURNIA *de repetundis*? Dat, bl. 45, aangemerkt wordt, dat het volk in de *Comitia centuriata* over den oorlog stemde, is waar, doch voeg er dan ook, bl. 48, bij, dat het in de *Comitia tributa* over den vrede besliste. Zie LIVIUS, XXX, 43; XXXIII, 25. - Dat deze laatste door de *Obnuntiatio* gestuit konden worden, bl. 49, houden wij voor eene drukfout, en lezen: *niet* gestuit worden. *Si tonuisset aut fulgurasset* werden zij opgebroken, doch dit kan de S. met *Obnuntiatio* niet bedoeld hebben. Bl. 48, dat de *Aediles curules* in de *Comitia tributa* verkozen werden, is

twijfelachtig. Ten eerste lag in den aard van hun ambt, in den aanvang alleen voor patriciërs toegankelijk, gelijk zij dan ook tot de *Magistratus curules* behoorden, dat zij in de *Comitia centuriata* gekozen werden. Ten tweede zijn er bewijzen van in de plaatsen van VARRO, *de Re Rustica*, III, 2, § 1 en 2, en CICERO, *pro Plancio*, 20. Wordt er bij de verkiezing van een' *Aedilis curulis* gewag gemaakt van *Tribus*, dan is dit te verklaren uit de latere verbinding der *Tribus* met de *Centuriae*, een punt, dat tot de moeijelijkste in de Romeinsche antiquiteiten behoort, en waarvan, na vele anderen, het laatst, zoover mij bekend is, eene verklaring beproefd is geworden door RUPERTI, *Handb. d. Röm. Alterth.*, II, p. 192 sqq. Er valt zeker wel iets aan te voeren, om de keuze der *Aed. cur.* aan de *Com. tributa* toe te kennen; doch daar analogie en autoriteit er tegen zijn, behoort zij in een aanvankelijk leerboek er vooral niet met zekerheid aan toegekend te worden[(1)]. Het werkje van F. HOFFMAN, *de Aedilibus Romanorum, Berol.*, 1842, waarin ook over hunne verkiezing wordt gehandeld, is mij nog niet in handen gekomen. Bl. 54 worden dezelfde *Aediles* ten onregte tot de *Magistratus maiores* gerekend. Zij behoorden er niet toe: *Auspicia maiora non habebant*, en hierin was het onderscheid tusschen de *maiores* en *minores* gelegen, zie GELLIUS, XIII, 15. Zij behoorden tot de *Magistratus curules*, gelijk wij reeds aangemerkt hebben. - Bl. 82 wordt niet uitdrukkelijk genoeg vermeld, dat er aanvankelijk slechts één *Praetor* was, en er een tweede bij gekozen werd in 512. De schr. heeft den schijn van te bedoelen, dat de twee reeds bestaande praetoren in 512 hunne werkzaamheden onderling verdeelden. - Zeer juist is de aanmerking van den schr., bl. 73, vgl. 56, over den invloed, dien de *Scribae* noodwendig moesten uitoefenen op overheden, die veelal zonder eenige ondervinding of kennis van zaken hun ambt aanvaardden. Dit zelfde punt is sedert geestig ontwikkeld door W.E. WEBER, *über d. röm. Scribae*. Zie *neue Jahrb. f. Philol. u. Krit.*, IX^{ter} *Suppl. Bd.*, p. 78, sqq.

Over het REGT handelt de schr. breedvoeriger en naauwkeuriger, dan gewoonlijk geschiedt. Intusschen moeten wij aan-

(1) Zoo laat zich moeijelijk begrijpen, hoe CN. FLAVIUS, de bekende *Scriba*, die de *Fasti* openbaar gemaakt had, in de *Comitia centuriata* tot *Aedilis curulis* heeft kunnen gekozen worden. Zie RUPERTI, 1. 1., p. 212, alwaar, benevens de aangehaalde plaats, LIVIUS, IX, 46, vooral nog de uitvoeriger, GELLIUS, VI, 9, moet vergeleken worden.

merken, dat in § 3, bl. 76, eene onbegrijpelijke verwarring plaats heeft. Wij lezen daar: ‘Onder JUSTINIANUS ontstond eene beroemde verzameling van wetten [voeg hierbij: *Corpus Juris* geheeten], die uit 3 deelen bestond: 1 uit den *Codex*, 2°. uit de *Digestae* [l. *Digesta*] en *Pandectae*, 3°. uit de *Institutiones*. Hierbij kwamen later de *Codex repetitae praelectionis*, enz.’ Hoe kan de schr. zeggen: hierbij kwamen, enz.? De *Codex repetitae praelectionis* is immers niet anders dan de *Codex* onder 1°. opgegeven! Verder: ‘ongeveer gelijktijdig met JUSTINIANUS ontstonden ook in het westersch-Romeinsch rijk verzamelingen van wetten.’ Gelijktijdig met JUSTINIANUS bestond er geen westersch-Romeinsch rijk meer. De schr. bedoelt zeker het *Edictum* THEODORICI, het *Breviarium* ALARICI en de *Lex Romana Burgundionum*, doch ook deze zijn ouder dan het *Corpus Juris*. Bl. 75 vermeldt de schr de *Edicta aedilicia* niet onder de regtsbronnen. Of de senaatsbesluiten tot deze behoorden, ibid., kan alleen eene vraag zijn met betrekking tot den tijd der republiek. Onder de keizers waren zij het ongetwijfeld. Of de *Praetor* in zijn edict onbruikbaar gewordene wettelijke bepalingen kon opheffen, bl. 76, mag men betwijfelen. Bl. 78: ‘ten tijde des keizers stond de keizer aan het hoofd der justitie, en bij hem was de regtbank van eersten aanleg;’ de schr. meent: in het hoogste ressort. Bl. 80: dat NIEBUHR belangrijke fragmenten van GAJUS gevonden heeft, is onjuist; deze had men reeds vroeger. Hij vond de *Commentarii* van GAJUS in hun geheel, schoon met eenige lacunen. Bl. 81 is de verdeeling van het *Jus privatum* in regt omtrent zaken, regt van verpligting, van familie en erfregt niet naauwkeurig. Erfregt behoort onder regt omtrent zaken. Bl. 90: ‘Ook minderjarigen verkregen eenen door den *Praetor* benoemden *Curator*,’ wel te verstaan, als zij *puberes* waren; de *impuberes* een' *Tutor*(1).

Bl. 102 wordt de opbrengst voor den staat van den *Ager publicus* bepaald op een derde der veldvruchten en een vijfde der boomvruchten. Het laatste is juist; doch het ligt in den aard der zaak, dat van veldvruchten, die met meer moeite en kos-

(1) Bl. 79, n. (1), wordt de *census* der *Tribuni aerarii* opgegeven 200,000 HS. Was dit niet die van de *Ducenarii*? ZUMPT, in zijne Verh. *Ueber d. Röm. Rilter* (*Abh. d. Kön. Akad. d. Wissensch. z. Berlin*, 1839), welke ik echter niet gezien heb, geeft hun den *census equestris*. Mogelijk ware het minder noodig hierop aanmerking te maken, daar de noten van BOJESEN, althans zeker zulke, als op bl. 6, 37, 157, enz., niet voor den leerling, doch alleen voor den onderwijzer bestemd schijnen.

ten gewonnen worden, minder moet worden opgebragt. Bij APPIANUS, *de B.C.*, I, 7, leest men: een *tiende* der veldvruchten.

Bl. 121 wordt verkeerdelijk de waarde van den *Equus publicus* der ridders gesteld op 20,000 *asses*. LIVIUS, I, 43: '*Ad equos emendos dena millia aeris ex publico data*,' en zoo VARRO, *de Lingua Latina*, VII, p. 121, *Ed. Bip.*, schrijft: '*equum publicum mille assarium esse*,' dan verdeelt hij de door SERVIUS TULLIUS bepaalde som over de 10 dienstjaren der ridders. Bl. 122 missen wij de *velites* onder de bestanddeelen van het legioen. Ook hadden wij gaarne de bekende verdeeling van het legioen volgens POLYBIUS vermeld gezien, die daarbij bepaalde, ligt te onthouden, cijfers mededeelt.

Bl. 136, vg. schijnt de vermelding van MERCURIUS vergeten. Bl. 138: 'BACCHUS, *Liber*.' De schr. had BACCHUS niet moeten opnemen onder de Romeinsche godheden. LIBER had door BACCHUS verklaard kunnen worden, doch moet nooit dien naam dragen. Zie vooral SCHUCH, *Privatalterth. d. Römer*, p. 376, sqq. De *Bacchanalia* zijn, gelijk ook BOJESEN aanmerkt, bij raadsbesluit verboden geworden, geenszins de *Liberalia*. Bl. 148 wordt het oorspronkelijke getal der Vestaalsche maagden op twee bepaald; wij herinneren ons niet ooit een ander dan van 4, tijdens de instelling, gevonden te hebben. De afdeeling over de eeredienst, de offeranden en spelen hadden wij gaarne, dat wat minder schraal uitgevallen ware. Hierin is zoo veel, om de verbeelding te verrijken en te verlevendigen. Hetzelfde geldt ook van het hoofdstuk over het privaatleven der Romeinen, dat zich zoo gemakkelijk had laten uitbreiden en veraangenamen.

Eene *Geschiedenis der Letterkunde* besluit het werk. Deze is bij uitstek beknopt, zaakrijk en naauwkeurig geschreven. Mogelijk te beknopt, want zoo als zij nu is, zal de mondelijke uitbreiding van den onderwijzer veelal uitvoeriger zijn moeten dan de door den schrijver gestelde opgaven. Er komen in de *Geschiedenis der Letterkunde* zoo vele termen voor, waaraan de leerling op het eerste gezigt óf volstrekt geen, óf een gebrekkig denkbeeld zal hechten.

Zietdaar eenige aanmerkingen en twijfelingen bij mij, onder de lezing en het gebruik van het *Handboek* van BOJESEN, opgekomen. Wilde ik daarentegen de plaatsen opgeven, die in juistheid, naauwkeurigheid en duidelijkheid uitmunten, dan zou ik bijna het geheele werk moeten uitschrijven. Dr. MICHAËLIS, die door zijne vertaling zich verdienstelijk gemaakt heeft omtrent het elementair onderwijs onzer toekomstige geleerden, zal

zeker, bij eenen herdruk, trachten het tot meerdere volkomenheid op te voeren. Wij hopen door onze aankondiging bij te dragen, om het algemeen te doen bekend worden en opnemen onder de gebruikelijke leerboeken.

J.G.F. ESTRÉ.

Bijdragen tot geneeskundige staatsregeling. I^{ste}, II^{de} en III^{de} Deel. Van het I^{ste} 4 stukken, 260 bl.; van het II^{de} Deel 3 stukken, 220 bl.; van het III^{de} Deel, 1ste stuk 89 bl. Amsterdam, Johannes Müller.

(*Vervolg en slot van bl.* 104.)

Wij zouden vreezen van onze lezers te veel geduld, van de redactie te veel ruimte in dit tijdschrift te eischen, indien wij op de wijze, zoo als dit tot hier toe door ons geschiedde, van alle opstellen, in de *Bijdragen tot Geneeskundige Staatsregeling* vervat, verslag wilden geven. Uit de beide vorige gedeelten dezer beoordeeling zal men evenwel den geest der schrijvers, wier arbeid wij beschouwd hebben, genoeg kunnen opmaken. Daarom zal ik mij slechts bepalen tot eene bloote vermelding der opstellen, die van hunne hand in de beide volgende deelen gevonden worden.

De *Geregtelijke Geneeskunde* maakt het onderwerp uit van eene bijdrage van Prof. MULDER, waarin men, naast het tafereel van den gezonken' staat dezer wetenschap hier te lande, eene krachtige ontwikkeling van hetgeen daarvoor gevorderd wordt vinden zal. - Het *visiteren van Apotheken*, van denzelfden schrijver, bevat eenen schat van gewigtige wenken, welke, helaas! bij het wetsontwerp geheel over het hoofd gezien zijn!

Dr. ARNTZENIUS heeft in een opstel *Over het Staatsexamen van Medicinae Doctores, in verband met de hun verleende wetenschappelijke regten*, de tegenwerpingen van hen, die zich zoo gaarne aan het oude vast klampen, en zich daarbij vooral op verkregene regten en toegekende praerogatieven beroepen, wederlegd. In de *statistieke opgave omtrent de geneeskundige bevolking van Nederland* vindt men menig belangrijk punt, dat tot strijd van opinie aanleiding gegeven heeft, door cijfers toegelicht.

Indien van eenig middel, om onze hooggeleerde heeren wakker te schudden, een gunstig gevolg verwacht mag worden, dan zouden wij in de eerste plaats het aanstellen van privaatdocenten aan de akademiën verlangen. Dr. VAN GEUNS heeft omtrent dien stand van akademische onderwijzers in *Duitschland* het belangrijkste medegedeeld.

Dat de arbeid der commissie ter herziening der geneeskundige wetten in de *Bijdragen* met strengheid zoude onderzocht worden, konde men gereedelijk verwachten. De Heeren VAN GEUNS en MULDER hebben deze taak aanvaard, en op eene overtuigende wijze de nietswaardigheid van het rapport aangetoond, daarbij met regt hulde doende aan den flinken geest, waarin de nota der minderheid gesteld is.

Behalve de genoemde schrijvers, treffen wij echter nog eenige andere in deze twee deelen, wier opstellen thans nog eene nadere vermelding verdienen.

Gedachten over het onderwijs in de Botanie voor Genees- en Artsenijbereidkundigen, door Dr. MIQUEL.

De bekende verdienstelijke botanicus aan de Rotterdamsche klinische school geeft hier in korte trekken aan, welke de tegenwoordige omvang van het botanische vak voor genees- en artsenijbereidkundigen is; beschuldigt én de verordeningen ten onzent, die nog op de hoogte staan van den tijd van BOERHAAVE; én het voorbereidend onderwijs; én de jonge lieden, die noch goed voorbereid, noch met voldoenden lust en ijver de botanie behandelen. Het is waar, de botanie wordt, even als andere bijvakken, slechts om den vorm en als opgedwongene, maar nuttelooze, voorbereiding voor de geneeskundige studie behandeld. Doch ik bid u, vanwaar zullen én onze jongelingen én onze tegenwoordige geneeskundigen een hooger begrip van deze wetenschap verkrijgen; hoe zullen zij haar in algemeene grondtrekken leeren kennen? Hoe zullen zij door die van buiten schoone, van binnen wondervolle plantenwereld, welke in zeker opzigt iets edelers heeft dan de dierwereld, hoe zullen zij daardoor tot observeren van de meer zamengestelde dierwereld worden voorbereid, en door analogiën worden gesteund, worden aangewezen bij hunne zoötomische werkzaamheden? Moeijelijker, zamengestelder, veranderlijker is de dierwereld; niet zoo ongestoord anatomiseert men levende dieren, als levende planten; de functiën zelve der dieren worden door het experiment gestoord, geenszins of minder bij de plant. Planten zijn tot dat einde gemakkelijker

dan dieren verkrijgbaar, en wij hebben hier geene sensibiliteit te ontzien of te kwetsen. Plantenanatomie en physiologie zullen toch wel eene geleidelijke voorbereiding voor dierenanatomie zijn. De natuurlijke orden der planten zullen toch wel in eenig verband staan met de natuurlijke orden der dieren, zoowel als er overgang tusschen het mineraal en de plant, tusschen de plant en het dier, bestaat.

Mineralogie en geologie mogen bij die voorbereidende studiën niet ontbreken; het zijn onmisbare schakels in het wetenschappelijk geheel.

Maar ik herhaal: waar zal de jongeling, waar zal de medicus dat gezigtspunt van deze wetenschappen opdoen? Wie zal hem dien weg, dat verband, die toepassing aanwijzen? Wie heeft tot nog toe zoo gedoceerd, en wie anders dan de docenten zullen dit doen?

Een opstel van Dr. BROERS over *de uitoefening der verloskunde en het verloskundig onderwijs in ons vaderland*. De schrijver keurt den stand van vroedvrouwen af, dewijl zij niet genoeg ervaren zijn, om te bepalen, waar en wanneer er hulp moet worden gevraagd. Verder verwijst hij op de moeijelijkheden, nadeelen en gevaren, voortkomende uit de zamenwerking van vroedmeester en medicinae doctor, waar de eene in des anderen gebied niet kan en mag treden, of tot misstappen door hebzucht, eerzucht, *jalousie de métier*, of preferentie van enkele leden der familie gebragt wordt.

Daarom moet men de juistheid en billijkheid erkennen van het voorstel, dat ieder geneeskundige in alle drie vakken gepromoveerd zij, want dezelfde bezwaren, die voor de obstetrie gelden, bestaan ook voor de chirurgie; ook daar vindt men het uit- en inwendige zoo onafscheidelijk verbonden, dat het eene zonder de kennis van het andere niet kan beoordeeld, niet kan behandeld worden.

Het is waar, de medicinae doctor en de vroedmeester kunnen elkander inlichten, en de zaak bespreken; maar dit is niet altijd uitvoerlijk, en vele botsingen, veel terughouding van denkbeelden kunnen om verschillende redenen plaats hebben. En wanneer, bij den thans voorgeslagen' maatregel, ook al niet ieder alle vakken behoeft uit te oefenen, en vooral in groote steden niet zal uitoefenen, zoo wordt nu toch de zekerheid verkregen, door den doctoralen graad in al de drie vakken, dat de eene kunstgenoot de ophelderingen van den anderen en zijne aanwijzingen zal verstaan en juister zal waarderen, in die gevallen,

waar zij denzelfden lijder in verschillende betrekking ter hulpe komen.

Dr. BROERS komt door zijne beschouwingen tot de volgende resultaten:

1°. Dat de vroedvrouwen afgeschaft, althans in hare werkzaamheden meer beperkt zullen worden (wij zouden ze niet willen afschaffen, maar wel verlangen, dat meer beschaafde vrouwen, bij grondiger onderwijs, den stand van vroedvrouw nuttiger en achtingwaardiger maakten; kortom, dat men hoogere eischen, zoo wat algemeene beschaving als wat grondiger studie betreft, aan deze vrouwen deed).

2°. Dat de stand van vroedmeester, zoo als die tegenwoordig bestaat, uitsterve (dit schijnt, volgens de nieuwe voordragt, ook het denkbeeld van het gouvernement te zijn).

3°. Doctoraat in al de drie vakken, met vrijheid, om niet alle uit te oefenen (schijnt thans ook het plan van het gouvernement te zijn).

4°. Uitgebreider theoretisch verloskundig onderwijs (dit volgt, zoo wij hopen, uit algemeen verbeterd onderwijs en een bij staatsexamen verkregen doctoraat).

5°. Uitgebreidere obstetrische kliniek.

6°. Meerdere gelegenheid voor de studenten, om in de armenpraktijk verlossingen te bewerkstelligen.

7°. Moeijelijker examina, en verhooging van het getal daartoe gevorderde verlossingen (dit laatste volgt reeds uit verbeterd onderwijs en staatsexamen).

Iets over het gebruik der Latijnsche taal bij het Geneeskundig onderwijs aan de Hoogescholen, van Dr. ROELANTS, bevat te weinig belangrijks, dan dat wij daarvan bijzondere melding zouden maken. Wij zijn het met den schrijver eens, dat de pedanterie in het gebruik der Latijnsche taal te veel voedsel vindt. Daarom mag evenwel de geleerde haar niet verwaarloozen; zij zal hem, nevens de kennis der nieuwere talen, een sleutel zijn, om menige schatkamer van kennis te openen.

Nu vinden wij een opstel van Dr. VAN COOTH te *Amsterdam*, over *akademisch onderwijs en praktische vorming*.

De schrijver vindt de vraag: *Of de kleinere thans bestaande inrigtingen voor geneeskundig onderwijs, met de beste personen bezet, ooit voldoende resultaten kunnen geven*, dan wel, *of geneeskundig onderwijs bij den tegenwoordigen stand der wetenschap noodzakelijk, en nergens anders, dan in eene volkrijke stad, in eene grootere aan een uitgebreid ziekenhuis verbon-*

dene inrigting, gegeven moet worden, niet duidelijk en degelijk behandeld. Met eene ironische deftigheid, en zonder zich ééne spottende aanmerking te veroorloven, haalt hij eene halve bladzijde van het rapport der meerderheid aan, waarin tegelijk ja en neen op deze beide vragen gezegd wordt, waarin de gang zoo wankelend als van een' ouden man, en de overtuiging gelijk nul is. Daartegenover stelt hij de bijna onbeleefde verklaring der minderheid, dat geene onzer inrigtingen deugt of goed kan worden, en dus nieuwe gelegenheid moet daargesteld worden.

De schrijver acht het dus tijdig en gepast eene bijdrage over de thans bestaande akademische inrigtingen te leveren, - en wel bepaald, voor zooverre zij als kleinere klinische inrigtingen in de geneeskundig-praktische vorming voorzien.

Dr. VAN COOTH kiest *Leiden*, als zijnde 1°. 's lands eerste hoogeschool; 2°. omdat het akademisch ziekenhuis aldaar volkomen in zijne soort is, en een verdediger van kleine nosocomia aldaar de kliniek doceert; 3°. omdat er van de klinische werkzaamheden te *Leiden* vroegere, en dus geheel onpartijdige, verslagen bestaan.

In eene authentieke hier medegedeelde tabel van de ziekten, welke in het akademiejaar 1838-1839, van Sept. tot ult. Mei, behandeld zijn, ten getale van 82, was geen eene ziekte van het hoofd, of wat daartoe te brengen is; geen enkel geval van hersen- en ruggemergslijden; van de ziekten dier deelen, door welke wij gevoel en beweging hebben, ziekten zoo talrijk als gevaarlijk, zoo moeijelijk te onderkennen als te behandelen. Met één woord, al de ziekten, welker beschouwing het vierde deel van Prof. PRUIJS VAN DER HOEVEN's werk: *de arte medica ad tirones*, vervult, en tot welker behandeling de *tirones* gewaarschuwd worden: ‘illotis manibus ne rem tantam adgrediamini’ - deze alle zijn *niet* behandeld.

Dertig tot veertig kandidaten hadden hier 16 gevallen van lijden der keel en borstholte gedurende een geheel jaar. Voorts 3 *gastritides chronicae*, 1 *gastro-enteritis chronica* en 8 *intestinorum catharri*, waarbij men echter de 6 gevallen van *Icterus* - alle bij jonge soldaten ‘*ex refrigerio*’ ontstaan, van ‘*levis hypochondrii dextri dolor*’ vergezeld, en binnen 14 dagen door *diaphoretica* en *resolventia* genezen, nog tellen moet; en met regt vraagt de schrijver, of bij dit aantal wel *de goede methode, de regte aanleiding tot die groote kunst van waarneming*, heeft kunnen worden medegedeeld.

In 1838-1839 is slechts één geval van *typhus abdominalis* behandeld.

In 1838-1839 zijn slechts 5 *Sectiones cadaveris* gedaan; geene andere dan chronische gevallen.

Wij kunnen den schrijver bij zijne veelvuldige, onder het vermelden der daadzaken ingevlochtene, zeer juiste en, zoo wij meenen, onwederlegbare opmerkingen, niet volgen; wie niet overtuigd mogt zijn, leze dit vertoog zelf na.

Op de vraag, wat er in *Nederland's* eerste akademie geschiedt voor het klinisch onderwijs der kinderziekten, vindt men het volgende antwoord bij Dr. VAN COOTH: ‘Men weet,’ zegt hij, ‘dat de Hoogl. PRUIJS VAN DER HOEVEN des Vrijdags tegen 12 uur, met de kandidaten, in het nosocomium de Leidsche vrouwen afwacht, welke hare lijdende kinderen willen vertoonen. Dan wordt over diagnose en behandeling gesproken, en het kind, zoo noodig, aan eenen kandidaat ter waarneming in der ouderen woning aanbevolen.

Den naam van klinisch onderwijs zal men aan deze handeling wel niet willen geven. De meeste acute ziekten kunnen niet in behandeling komen.’ Dus niets van die ziekten, waar eene snelle keus en eene krachtige handeling alleen het leven kan redden, eene keus en eene handeling, die niet zoo onmiddellijk voor de hand liggen, maar soms zeer moeijelijk zijn. Van lijkopeningen bij kinderen valt natuurlijk niets voor. *Het is dus* ONMOGELIJK, *dat de medicinae studiosus aan de eerste akademie in Nederland de kinderpraktijk leert*.

Zal men dan de voortreffelijkheid van kleinere - niet aan een groot ziekenhuis verbondene - inrigtingen nog verdedigen? vraagt Dr. VAN COOTH; en wij zeggen: ja! Onze mannen, die *ja* en *neen* tegelijk zeggen, die willens blind zijn, zullen het doen, en zij zullen ieder in den ban doen, die op gronden, gelijk hierboven, het tegendeel aanwijst. Wij weten wel, dat groote clinica ook slecht gebruikt kunnen worden; dat de massa ook te groot kan zijn; dat de veelheid van voorwerpen den blik verwart van hem, die nog niet weet, wat en waarnaar hij bij een' zieke zoeken moet. Maar dat onverstandig gebruik ligt dan aan de docenten; er wordt daardoor tegen het belang van ruime gelegenheid voor praktisch onderwijs niets afgedongen. Ook hieromtrent vinden wij het noodige door Dr. VAN COOTH op eene heldere en krachtige wijze uiteengezet.

Het wordt hier aangewezen, dat alleen in steden, waar zulke

groote ziekenhuizen toch moeten bestaan, de ruime stof voor onderwijs gevonden wordt, en men vergeet niet aan te wijzen, *hoe* het gebruikt kan worden.

Zoude dan zulk eene praktische vorming der geneeskundigen - waarmede het wel en wee der maatschappij en der geneeskundigen in het naauwste verband staat - buiten het bereik onzer krachten liggen? De staatscommissie heeft *Amsterdam* onder de groote steden ‘als eene der geschiktste plaatsen aangewezen’ voor de inrigting eener geneeskundige school. En wie zal hare keuze niet billijken?

De feiten en beginselen, door ons aangetoond en toegepast, mogten zij bij de hooge regering niet onbewimpeld blootgelegd worden? Mogt men haar niet aantoonen, wat verbrokkeling bewerkt heeft, wat eenheid herstellen kan? Waren dit geene motieven voor de inrigting eener geneeskundige school, althans duidelijker sprekende, dan eene algemeene aanduiding van gebrekkige middelen? Zal men ze overtuigend vinden bij de weifeling tusschen uitbreiding en nieuwe inrigting? Zal men nog verder gaan, en met de minderheid der staatscommissiën de alles omvattende, ingrijpende vraag doen: ‘Is het dan voorbarig, is het onbescheiden, is het te veel geëischt, wanneer wij op het opheffen van *alle* instellingen voor geneeskundig onderwijs aan onze hooge- en andere scholen, en op het oprigten van eene, geheel en al aan de eischen der wetenschap voldoende, *nieuwe* geneeskundige school, als op een beginsel, aandringen?’

Caveant ergo consules!

Gedachten over Geneeskundig Onderwijs en Wetgeving, door Dr. DASSEN, te *Hoogeveen*.

Dr. DASSEN is de man van het *juste milieu*, van de behoudende bewegingspartij, in onderscheiding van de meerderheid der staatscommissie, welke eigenlijk niet weet, wat zij wilde, en de minderheid, benevens de meeste schrijvers in deze bijdragen, welke tot de revolutionnairen behooren, de mannen namelijk, die eene hervorming begeeren, voldoende aan de eischen der wetenschappen en der menschheid.

Dr. DASSEN geeft voor, dat het onderwijs ten onzent gebrekkig is, de geneeskunstoefenaren meerendeels beneden het middelmatige zijn. Maar hij acht eene geheele regeneratie in de gegevene omstandigheden onmogelijk. Hij wil dus twee geneeskundige faculteiten behouden; deze zullen met de brokken, die, zoowel in personeel als in materiëel, van de te supprimeren faculteiten

of akademieplaatsen overschieten, verbeterd worden, zoodat ten minste iedere faculteit 10 of 12 hoogleeraren zal tellen. Vervolgens zoude in *Amsterdam* een goed en volledig hospitaal, ter dienste der toekomstige geneeskunstoefenaren, geopend worden, waar ieder medicus een jaar vóór zijne promotie praktisch ontwikkeld moet worden, en waar ook geregtelijke geneeskunde gedoceerd wordt. De Schr. wil het eindexamen aan de faculteiten laten, maar de leerlingen van de eene faculteit door de andere faculteit laten examineren. Hij wil bij dit examen slechts den graad van geneesheer geven, en dien van doctor alleen aan hen toekennen, die binnen de vijf eerste jaren na hunne voleindigde studiën een geneeskundig werkje hebben laten drukken, hetwelk door eene van de beide faculteiten goedgekeurd was; voorts zouden alleen zoodanige doctoren tot leden van het geneeskundig bestuur of onderwijs bevorderbaar zijn. Hij wil voor het overige aan alle geneeskundigen dezelfde eischen gedaan hebben.

Intusschen zou hij het plan van eene volledige geneeskundige school, te *Amsterdam*, het best van alle vinden, maar vreest, dat zulks nu nog niet uit te voeren is, en meent, dat dit later beter zal kunnen geschieden. (Wanneer? dus nu halve maatregelen, om de geheele en goede tot in het oneindige verschoven te zien. Men ziet het zwakke hiervan, even als het minbeduidende van die geneeskundige werkjes (dissertatie's), die ons, zoo wij vreezen, menigte van prullen zouden bezorgen, zonder dat zij voldoende waarborgen voor kunde opleveren.)

Wij gaan over tot geneeskundig toezigt en geregtelijke geneeskunde. Voorbeelden volgen hier van den treurigen toetand, waarin beide verkeeren. Kwakzalvers, slecht onderwezene en onbeschaamde vroedvrouwen; vaccine, waaromtrent even dwaze als lastige en het doel ten eenemale missende bepalingen vigeeren; allerlei misbruiken en ellende, die door de gezondheidspolicie (*medicina publica*) niet geweerd worden, enz.

Dr. DASSEN stelt voor, het Rijk in geneeskundige afdeelingen te verdeelen, en deze afdeelingen te bepalen naar het zielental, en naar de uitgebreidheid, zoodat beide elkander compenseeren. Voor iedere afdeeling één geneeskundige, met het bestuur belast, en deze onmiddellijk ondergeschikt aan het centraal bestuur in den *Haag*. Deze moet tevens geregtelijk geneeskundige zijn, voor vaccinatie en de geheele publieke gezondheidsregeling zorgen. Zoodanige districts- of kantongenees-

heer zou thans de geneeskunstoefenaren en de artsenijmengers moeten contrôleren.

Omtrent de contrôle worden hier verder nog wenken gegeven, op welke wijze deze konden gevonden worden, en welke regels daarbij behoorden gevolgd te worden.

Ten slotte vermaant de schr. nog, om, door vergelijk tusschen de behouders en de revolutionnairen een' middenweg te zoeken, welk doel, volgens hem, het eenig bereikbare is.

Wij zijn aan het einde van onze taak.

Wat waren de Bijdragen tot geneeskundige staatsregeling, zoover zij tot nu toe in het licht kwamen, voor de Nederlandsche geneeskundigen? voor de regering?

Een bewijs, dat er nog geneeskundigen ten onzent zijn, die de uitkomsten van een onbevangen oordeel en van een wetenschappelijk onderzoek ter dienste van het algemeene welzijn willen en durven aanbieden; die geene moeite noch kosten ontzien, om het geneeskundig publiek, zoo veel hun vermogen dat toelaat, in te lichten. Eene baak in zee, een onderwijzer voor de regering, omtrent de bestaande gebreken en de middelen, om die te verhelpen; steunpunten, waarvoor of waartegen men kan vechten, om eindelijk eene opinie te vestigen. Zulk een steun is oneindig veel waard voor hen, die, zwak en weifelend, zich niet op hunne eigene beenen durven wagen; die eene bepaalde voorlichting behoeven, opdat zij niet in den wind schermen.

Wat waren de *Bijdragen* voor hare schrijvers?

Oorzaak van menig bedenkelijk wijs gezigt en schuinschen blik van kollega's en autoriteiten; een bedenkelijk hoofdschudden of strenge gisping van de zijde der kleingeestigen en weekhartigen.

Gelukkig zullen hunne wenken niet zoo spoedig vergeten worden, als deze laatsten wel wenschten. Zoo geheel nutteloos zullen zij niet geweest zijn, al mogt dan het tegenwoordige tijdstip daarvan nog weinig gebruik willen of kunnen maken. Zij hebben een helder overzigt en een duidelijk inzigt in zaken van onderwijs en toezigt voor geneeskunde voor een' ieder toegankelijk gemaakt en opengelegd, en dit was des te nuttiger, omdat op dit punt het geneeskundig publiek in *Nederland* zeer onkundig, en bij gevolg weinig belangstellend was.

Arnhem, 19 Jan., 1845.

Dr. SCHELTEMA.

G. van Lennep Coster, Aanteekeningen gehouden gedurende mijn verblijf in de West-Indiën, in de jaren 1837-1840. Amsterdam, bij J.F. Schleijer, 1842, 359 bl. 8°.

De Heer VAN LENNEP COSTER is bij onze landgenooten reeds als reisbeschrijver bekend, door de '*Herinneringen*' zijner reizen naar onderschiedene werelddeelen, welke in 1836, bij denzelfden uitgever, in het licht zijn verschenen, en gewis bij velen met belangstelling gelezen zijn.

Het werk, dat wij thans aankondigen, kan eenigermate als een vervolg op het eerste deel van het vroegere beschouwd worden. De schrijver bezoekt op nieuw de meeste plaatsen, welke hij in 1818 en 1819 reeds gezien en in zijne 'Herinneringen' beschreven had: de kust van *Guinea, Suriname, Curaçao*, enz. De Nederlanders moeten dubbel begeerig zijn te vernemen, welke veranderingen de schr. bij dat tweede bezoek heeft opgemerkt, daar zij zoo veel betrekking hebben op die landen, door hunne voorvaderen tot koloniën gevormd, en als een erfgoed aan het tegenwoordige geslacht nagelaten.

St. George Delmina vond hij verbeterd; doch kort daarna (in December, 1837) had de aanval der Hantasche Negers plaats, waarbij verscheidene Nederlanders vermoord werden. Een eenigzins gunstiger toestand werd eerst door de expeditie van 1838 te weeg gebragt. Wij kunnen dus uit de berigten van den schr. niet besluiten tot den tegenwoordigen toestand.

In 1837 kwam hij in *Suriname* aan. Hij vond de stad *Paramaribo*, die hij in 1821, kort na den brand, verlaten had, herbouwd, beter dan zij te voren geweest was. Voor het overige was de kolonie weinig vooruitgegaan. Dezelfde nalatigheid, om de voorwerpen voor de dagelijksche levensbehoeften aan te kweeken, bleef voortduren, zoodat aan groenten, hoornvee, gevogelte, groote schaarschte bestond, terwijl het zoo gemakkelijk en voordeelig zijn zoude, die alle in overvloed voort te brengen. Het garnizoen werd met Noord-Amerikaansche rijst gevoed, terwijl de beste gronden voor de rijstkultuur in *Suriname* aanwezig zijn en onbebouwd blijven liggen.

Op de plantaadjen was alles bij het oude gebleven; alleen vond hij op de meeste stoomsuikermolens, hetgeen eene aanzienlijke verbetering had te weeg gebragt.

Er bestond eenig uitzigt op het daarstellen van steenovens,

stoomzaagmolens, ook op den invoer van rijstkultuur en zijdeteelt.

Hij was nog in *Suriname*, toen de schout-bij-nacht RIJK in de kolonie aankwam, 1839, en roemt de belangstelling, welke deze nieuwe gouverneur voor den bloei der kolonie aan den dag legde.

De gewigtigste verandering, die wij vermeld vinden, is, dat de omgang onder de bewoners verbeterd was; er heerschte meer beschaving, en de afstand tusschen blanken en kleurlingen had opgehouden, bl. 40.

Van *Curaçao, Bonaire* en *Aruba* zijn de berigten veel gunstiger, en de schr. stelt die ook eenigzins tegenover *Suriname*. Op den ondankbaren grond van *Curaçao* kweekt men veel, om in het levensonderhoud van meesters en slaven te voorzien, terwijl men dit op den vruchtbaren grond van *Suriname* verwaarloost. Met belangstelling ziet men uit dit verhaal de ijverige pogingen van den baron VAN RADERS, om aan deze eilandjes, welke door den veranderden loop des handels bijna alle belang schenen verloren te hebben, nieuwe middelen van welvaart te bezorgen, waarin hij toch door de traagheid zijner landgenooten weinig ondersteund werd.

De schr. bezocht ook *Sint Eustatius, Saba* en *Sint Martin*, welke door de Nederlandsche handelaars bijna geheel vergeten worden, die de voordeelen, welke zij nog aanbieden, aan de vreemden overlaten, zoodat er bijna niets meer Nederlandsch is dan de vlag, en de inwoners niet meer Nederduitsch spreken. Evenwel konde men zeer wel met eenig voordeel betrekkingen met die eilanden onderhouden. Men moet de vervreemding dezer kleine koloniën te meer betreuren, wanneer men in de vroegere reis van den schr. leest, met hoeveel vreugde en goede gezindheid jegens het moederland de inwoners, in 1816, onder het bestuur van *Nederland* terugkeerden.

Terwijl wij dus de lezing van dit gedeelte van het werk des Heeren v.L.C. ter lezing aanbevelen, vooral ook aan den handelstand, kunnen wij niet verbergen, dat wij, na een zoo lang en herhaald verblijf van den schr., vooral in *Suriname*, wat omstandiger en grondiger onderzoek en mededeeling zouden verwacht hebben. Omtrent het gewigtig onderwerp van de afschaffing der slavernij en de middelen, om dien overgang uitvoerlijk te maken, vinden wij hier niets. Alleen ziet men (bl. 36), dat hij die afschaffing als onvermijdelijk voorziet. Doch een onpardig beschouwer, die ook Engelsche koloniën bezocht, juist op

den tijd toen die afschaffing plaats greep, moest dit onderwerp niet zoo onverschillig behandeld hebben.

Een uitstap naar de kleine Engelsche eilanden, die men de Turksche noemt, bevat belangrijke bijzonderheden omtrent de voortbrenging van zout, hetwelk daar een gewigtig handelsartikel uitmaakt. Ook op onze eilanden maakt men zout, en dit kan nog zeer toenemen. De schr. heeft zeer goed opgemerkt, dat die Engelsche zoutpannen de onze niet in den weg staan, dewijl het zout verschilt en tot andere einden gebruikt wordt.

In de republiek *Venezuela* bezocht de schr. de havens *Laguaira* en *Porto-Cabello*, benevens de stad *Valencia*, welke nabij de laatste ligt, en hij geeft van deze plaatsen eene vrij omstandige beschrijving. De schoonheid en vruchtbaarheid van dit land is boven allen lof, en gereedelijk zal men den schr. bijstemmen, als hij zich beklaagt over de verwaarloozing van zulke groote voordeelen der natuur door de inwoners. Doch het oordeel, dat hij velt over de omwenteling, die de Amerikaansche koloniën van *Spanje* heeft losgemaakt, komt ons niet zeer juist voor. ‘De Spaansche kolonisten in die streken hebben zich nimmer over de regering in het moederland te beklagen gehad.’ De achterlijkheid, waarin die landen gebleven zijn, is juist aan die regering toe te schrijven; en haar wantrouwend stelsel, om nimmer inwoners, die in *Amerika* geboren waren, tot regeringsposten toe te laten, moest te weeg brengen, dat zij ophielden Spanjaarden te zijn, en bij de eerste gelegenheid zich van het moederland afscheurden. Hetgeen hij op de aangevoerde woorden laat volgen, is niet onbepaald juist; er bestonden veel geestelijke en wereldlijke willekeur en ongehoorde misbruiken. Doch al konden wij met hem zeggen: ‘Het was het zachtste, werkelooste, zwakste, lijdelijkste aller gouvernementen,’ zoo zoude daarin veelmeer eene veroordeeling dan eene verdediging dier regering te vinden zijn. Juist doordat de regering hare pligten zoo volkomen verwaarloosd heeft, is het volk zoo geworden, als het zich na de omwenteling getoond heeft: onwetend en onzedelijk, ongeschikt voor vrije instellingen. Er doet zich toch voor *Venezuela* eenig uitzigt op, dat de toestand beter zal worden. De Heer v.L.C. vond veel verbetering sedert 1820, en hij eindigt met te vermelden, dat het tegenwoordige staatsbestuur (in 1839) er zich zeer op toelegde, om de partijschappen uit te dooven, de algemeene werkzaamheid te bevorderen, beter onderwijs en beschaving onder de mindere klassen te verspreiden, bl. 140.

Ongeveer de helft van het werk handelt over *Haïti*. De schr. verhaalt niet alleen zijn bezoek in de havens van dat eiland; maar hij geeft ook een overzigt van de lotgevallen, welke de bevolking ondergaan heeft, en bijzonder van de gebeurtenissen, welke de onafhankelijkheid der Negers hebben te weeg gebragt. Men zoude tegen dit historische gedeelte kunnen aanmerken, dat dit alles reeds elders beschreven staat, en de schr. er op *Haïti* zelf niets nieuw van vernomen heeft, waardoor zijn werk eene eigenaardige waarde zoude verkregen hebben. Evenwel was het niet zonder verdienste, in een kort bestek die belangwekkende geschiedenis onpartijdig voor te dragen, en gewis zal dit voor vele lezers niet ongevallig zijn. Het is jammer, dat de schr., die blijkbaar met vlijt en naauwkeurigheid dit verhaal heeft opgesteld, de bronnen niet heeft aangeduid, waaruit hij geput heeft.

Als reiziger bezocht hij in 1837 en 1839 *Port-au-Prince, Port-Haytien* (vroeger *Port-Français* genaamd) en *Santo Domingo*, en hij doet den lezer die plaatsen vrij naauwkeurig kennen. In bijzondere hoofdstukken behandelt hij den politieken toestand, de zeden en gewoonten, de nijverheid en de financiën van dit nieuwe volk, het eerste onder de Negers, dat zich eenigermate aan Europesche instellingen en beschaving aansluit. Hoeveel er nog te wenschen zijn mogt, is toch het tafereel van den schrijver gunstiger dan de voorstelling, die men gewoonlijk van *Haïti* heeft. Zeer roemt hij den president BOYER, wiens goede inzigten en kracht van handelen voor zijn land allernuttigst werkten. Doch het ontging den schr. niet, dat het gezag van dien uitstekenden man steeds wankel was, onder andere door de afgunst van de Negers jegens de kleurlingen, welke de meeste ambten bekleedden en de grootste goederen bezaten, terwijl zij slechts een twintigste der bevolking uitmaakten, bl. 292. Het is bekend, dat de vrees omtrent de duurzaamheid van de regering van BOYER, welke de schr. hier uitdrukte, sedert maar al te zeer is bevestigd geworden.

Vóór wij onze recensie eindigen, willen wij onze landgenoo ten nog opmerkzaam maken, dat de schr. ook hier de nalatigheid van de Nederlandsche handelaars aanwijst. Het is alsof zij van dezen nieuwen staat geene notitie genomen hebben, omdat in de boeken op de kantoren van vóór 1795 geene melding daarvan gevonden werd. Toen hij in 1837 in *Port-Haytien* kwam, gaf dit onder het volk eene woordenwisseling, omdat

onze vlag er geheel onbekend was (bl. 263); en toen in 1839 een Nederlandsch schip in *Port-au-Prince* kwam, moest het een tiende verhooging van inkomende regten betalen, omdat daar, zoo als in de overige havens, geen Nederlandsch consul was. Evenwel drijven andere staten reeds een' voordeeligen handel met *Haïti*, en er is geen grond, waarom de Nederlanders dit niet zouden kunnen doen. De schr. vermeldt zelfs als eene zeer gunstige omstandigheid, dat bij de handelaars in deze havens uitstekende goede trouw bestaat. Onze voorvaders lieten geene havens, waar handel te drijven viel, onbezocht, en gewoonlijk wisten zij zich door hunne stoutheid, bekwaamheid en naauwgezetheid de voorkeur boven alle anderen te verwerven. Waarom zouden wij ons dan nu door de meeste andere handeldrijvende volken laten voorbijstreven? Is het niet veel schooner en voor de toekomst meer belovend, door moed en volharding nieuwe gelegenheden voor handel op te sporen, dan zich te bepalen tot het speculeren op staatspapieren en het verhuren van schepen aan de Nederl. Handelmaatschappij, die zelve hare operatiën bijna geheel beperkt tot het agentschap, ter overbrenging van koloniale waren voor de regering? Mogten toch reisbeschrijvingen als die van onzen verdienstelijken BOELEN, deze van VAN LENNEP COSTER, en eenige andere van Nederlanders, in dit opzigt indruk op de natie maken! Zij zouden dan niet alleen eene aanwinst voor onze literatuur en voor de kennis van landen en volken zijn, maar eene weldaad voor het vaderland.

Januarij, 1845.

J. ACKERSDIJCK.

Aurora. Jaarboekje voor 1845, uitgegeven door Mr. *J.I.D. Nepveu*. Te 's Gravenhage, bij K. Fuhri. 1845.
Vergeet mij niet. Jaarboekje voor 1845. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon. 1844.
Nederlandsche Muzen-almanak voor 1845. Amsterdam, J.H. Laarman.

(*Vervolg van bl.* 124.)

Wij maken ons thans gereed, om de gedichten in oogenschouw te nemen, die als bijdragen aan de jaarboekjes zijn geschonken.

De Heer TEN KATE, wiens weluitgevoerd portret (over de gelijkenis kunnen wij niet oordeelen) den *Muzen-Almanak* versiert, opent deze verzameling door zijne bewerking der legende van *St. Christophorus*. Eene andere legende, die der *Zeven Slapers van Efeze*, leverde hem de stof voor zijne bijdrage in de *Aurora*. De Heer TEN KATE volgt den reeds vroeger ingeslagen' weg, en schijnt onze litteratuur met eene reeks van dichterlijke bewerkingen der belangrijkste legenden der Christenkerk te willen verrijken.

Wij hebben op zich zelf niets tegen deze rigting. Er liggen in de legenden der oude kerk vaak schoone, dichterlijke, verhevene denkbeelden opgesloten, echte diamanten, wel waardig, om uit de vuilnis, waarmede zij vermengd en in schaars doorzochte hoeken weggeworpen zijn, met zorg te worden opgelezen. Deze legenden, hoe vreemd en onbestaanbaar met alle werkelijke geschiedenis zij ook vaak zijn mogen, bezitten echter die hoogere waarheid, welke der kunst genoeg is, de waarheid der gedachten, slechts door een' zinnelijken vorm omkleed. Doch indien die zinnelijke vorm al te zeer in het wonderbare, in het ongerijmde overgaat, zal het moeijelijk wezen de legende smakelijk te maken voor onzen tijd en aan ons publiek, ons beschaafd publiek, dat, grootendeels in de Protestantsche kerk opgevoed, zich gemakkelijk in abstracte denkbeelden beweegt, de grof zinnelijke voorstelling schuwt, den zin voor symboliek schier verloren heeft, en zelfs in de kunst niet eene verligchamelijking der gedachte, maar slechts eene navolging der natuur (laat het zijn der schoone natuur) ziet, en dus boven alles historische waarheid vordert. Dit is de groote moeijelijkheid in het bewerken van legenden; maar er is ook nog eene andere. In haren oorspronkelijken vorm uit ééne enkele gedachte ontsprongen, hebben zij dikwijls in het verloop der tijden allerlei veranderingen ondergaan, en zijn door allerlei bijvoegselen ontsierd geworden, die de oorspronkelijke gedachte verduisteren en naauwelijks laten doorschemeren. Zij zijn als gebouwen, waarvan men op verschillende tijden eenige deelen heeft afgebroken, terwijl men er nu hier, dan daar, en in allerlei stijl, nevengebouwen aan heeft toegevoegd, zoodat het plan des oorspronkelijken bouwmeesters naauwelijks herkenbaar is. Het vordert dus vaak naauwgezette en grondige nasporing, om den waren zin der legende te ontdekken, en ze van latere bijvoegselen te ontdoen. Doet men dit niet, men loopt gevaar van de éénheid te missen, en op twee gedachten te hinken, of men praat ongerijmdhe-

den na, die met den oorsprong der legende onbestaanbaar zijn.

De legende van St. Christophorus lijdt meer dan menige andere aan deze moeijelijkheden. Bij al de groote en onmiskenbare verdiensten van zijn gedicht, heeft de Heer TEN KATE deze klippen niet geheel zonder schade voorbijgezeild.

Aan de Latijnsche bewerkingen der legende dankt de Heer TEN KATE den vroegeren naam van zijnen held OPHORUS. Juist dezen naam had hij, onzes inziens, moeten verwerpen, om het misverstand van den naam CHRISTOPHORUS, waartoe hij aanleiding geeft, en waaruit hij ontsprongen is. Te regt zegt de Hoogduitsche schrijver, aan wien de Heer TEN KATE zijn motto ontleent: ‘Sie entwickelten wohl aus einem blossen Namen eine Wundergeschichte, wie aus dem des CHRISTOPHORUS.’ Een eerste vereischte dus tot regt verstand dezer legende is het verstand van dien naam. CHRISTOPHORUS, uit *χριστός* en *φέρω* zamengesteld, beteekent *Christusdrager*, en de held der legende wordt werkelijk als het Christuskind dragende voorgesteld. Op deze echte beteekenis van den naam, schoon, zoo als wij straks zullen toonen, nog niet op de regte wijze opgevat, zinspeelt de Heer TEN KATE in de slotregels:

> Wie naar de reine Liefde jaagt,
> De roeping volgt, van God gegeven,
> En midden door de zee van 't leven,
> O *Christus*, U in 't harte *draagt*,
> Hij zal reeds hier, in Englenblijheid,
> De wondren zien van Uw nabijheid.

En echter kan de ongeletterde lezer, die op bl. 11 de woorden leest:

> Want, Ophorus! gij droegt Gods Zoon!
> - - - - - -
> *Christophorus* zal u de hemel noemen!

aan geene andere afleiding denken dan die, welke den naam van *Christus* met dien van *Ophorus* verbindt.

‘CHRISTOPHORUS,’ zegt HASE (*Kirchengeschichte*, 2te Ausg., p. 172), ‘ist das Vorbild kühner Männlichkeit, die alle irdische Grösse aufsucht, um nur dem Grössten zu dienen, bis sie dieses Grösste im Christuskinde erkennt.’ Ook wij houden dit voor de eigenlijke grondgedachte der legende, die met den naam CHRISTOPHORUS en het dragen van het Christuskind op eene eigenaardige wijze in verbinding wordt gebragt. Men mag dit dragen nu niet anders opvatten dan het door de grond-idee der legende geboden wordt, of er ontstaat valsche verhouding tusschen de

verschillende deelen, en de éénheid der gedachte gaat verloren. Door het dragen van het Christuskind wordt de grootheid van dit kind aan CHRISTOPHORUS geopenbaard. Zij kondigt zich hem aan in de bovennatuurlijke zwaarte, waarmede het op zijne schouderen drukt. Wanneer CHRISTOPHORUS uitroept: ‘Kind! gij zijt mij zoo zwaar, alsof ik de gansche wereld droeg,’ dan ontvangt hij ten antwoord: ‘gij draagt niet de wereld, maar dien, die haar geschapen heeft.’ Ziedaar, hoe de legende de zwaarte van het kind opvat, van het schijnbaar zwakke kind; maar waarin de almagt des Wereldscheppers woont. Dit is die zelfde magtige CHRISTUS, voor wiens kruis in het vroegere deel der legende de booze siddert. CHRISTUS de Wereldschepper, de sterke God in het vleesch, - die gedachte, die zeven eeuwen lang de Grieksche kerk, in welker schoot de legende van St. Christophorus ontsprongen is, schier bij uitsluiting bezig hield, - ziedaar de gedachte, die wij aan den CHRISTUS, door CHRISTOPHORUS gedragen, moeten verbinden. Doch dezelfde CHRISTUS is tevens de Verlosser der menschen; met dezelfde magt, waarmede Hij de wereld schiep, schept Hij de harten om, en vernieuwt ze tot een leven, aan Hem gewijd. Die onwederstaanbare magt tot vernieuwing des gemoeds teekent zich af in het nederdrukken van den reus in het water, waardoor hij het christelijk bad der reiniging, het teeken van de afwassching der zonde, ondergaat.

De Heer TEN KATE vat het dragen van den CHRISTUS meer in ethischen zin op; blijkens de straks aangehaalde slotregels, is het hem het beeld van het dragen van den CHRISTUS in het hart. Voorzeker ligt dit voor de hand, en de eerste Christenen verstonden den naam *χριστοφόρος* niet anders, wanneer zij dien als hun eeretitel aannamen, noch ATHANASIUS, wanneer hij bij herhaling den apostel PAULUS zoo noemt. Ook kan het zeer wel zijn, dat deze opvatting in de latere, in de Westersche kerk ontstane, bewerkingen der legende soms op den voorgrond treedt; doch met de oorspronkelijke gedachte heeft zij, dunkt ons, niets te maken. Zij is zelfs met het zwaar worden van het kind onbestaanbaar, en krijgt, in verband daarmede, een' onevangelischen zin. Het moge voor den wereldsgezinden, als voor den jongeling in het Evangelie, moeijelijk zijn den CHRISTUS in dezen zin *op te nemen*; maar die Hem reeds *draagt* voelt geene zwaarte of druk; ‘zijn juk is zacht, en zijn last is ligt.’

Oordeelde de Heer TEN KATE de ethische opvatting der legende geschikter om in onzen tijd te treffen, dan doen wij hulde aan zijn' goeden smaak. Doch dan had hij alles uit zijn verhaal

moeten verwijderen, wat er mede in strijd was. Wij zouden hem eene zoodanige vrijere behandeling der legende gaarne vergund hebben. Zoo als het verhaal daar ligt, is het laatste gedeelte onduidelijk, en hinkt op twee gedachten. CHRISTOPHORUS voelt de zwaarte van het kind:

> En 't wichtjen wordt als lood zoo zwaar.
> Hij voelt zijn schouders krom gebogen,
> Zijn kniën knikken tot elkaâr,
> En alles wemelt voor zijn oogen.
> Hij ziet den wissen dood te moet'.

En zij perst hem den uitroep af:

> 'Wat zydy bijster zwaar te dragen,
> Gij onbegrijplijk kindekijn!
> De waereld kan niet zwaarder zijn.'

Maar die zwaarte wordt ons niet duidelijk in het antwoord verklaard:

> Uw last mocht zwaar, maar zalig heeten:
> Want, Ophorus! gij droegt Gods Zoon!

waarbij zelfs de woorden der legende, die den sleutel bevatten: 'gij droegt niet de wereld, *maar, wat meer is, Hem die haar geschapen heeft*,' worden voorbijgegaan. En dit ter gunste der verder ontwikkelde ethische opvatting, dat het zalig is den CHRISTUS in het hart te dragen, waardoor het zwaar worden van het kind, als een geïsoleerd feit, buiten alle betrekking tot het overige des verhaals blijft staan.

Bij de groote en talrijke schoonheden van détail, waardoor dit gedicht uitblinkt, moeten wij nog eene vreemde en wanstaltige affectatie bejammeren, die bestaat in het bezigen van verouderde, en voor den ongeletterden lezer niet langer verstaanbare woorden, inzonderheid waar personen sprekende worden ingevoerd. Wij achten het eene wezenlijke aanwinst voor de taal, wanneer in onbruik geraakte woorden, die de juistheid en schilderachtigheid der uitdrukking kunnen bevorderen, door de dichters, wie altijd eene zekere vrijheid in dit opzigt is toegestaan, langzamerhand in het gebruik worden teruggeroepen. Doch het criterium in de keuze moet zijn, dat zulke woorden een begrip of eene bijzondere modificatie daarvan kunnen uitdrukken, dat met de gebruikelijke woorden niet zoo treffend is aan te duiden. Wij zien b.v. niet, wat er gewonnen wordt met 'gewoud,' voor *geweld*, met 'vruchten' voor *vreezen*, met 'bedieden,' voor *beduiden*. 'Ontbijt,' voor *houd stand*, was even weinig noodig, en wordt, wanneer wij aan

de nu gebruikelijke beteekenis des woords denken, belagchelijk. Ook willen wij niet met zulk een' stortvloed van verouderde woorden ineens overstelpt worden; het genot van het gedicht wordt er waarlijk te zeer door bemoeijelijkt en bedorven. Uit een ander oogpunt moet het gebruik van verouderde woorden en spreekwijzen in een werk als *het Huis Lauernesse* beschouwd worden. Daar is het eene poging, om den lezer nog beter te verplaatsen in den tijd, waarin de geschiedenis voorvalt. Ook uit dit oogpunt kan de Heer TEN KATE zijn gebruik van vreemde woorden niet regtvaardigen. De legende van St. Christophorus behoort aan de derde eeuw, en aan de Grieksche kerk. Hij had dus met meer regt, schoon tot nog grootere *tribulatie* zijner lezers, zijn gedicht met een paar dozijn Grieksche woorden kunnen versieren.

Na zoo veel over den *Christophorus* gezegd te hebben, zullen wij kort zijn over *de zeven Slapers*. De legende der *zeven Slapers van Efeze*, zeven Christen-jongelingen, die gedurende de vervolging van DECIUS in eene grot, nabij *Efeze*, insluimerden, en eerst na ongeveer 200 jaren, onder THEODOSIUS den Tweeden, ontwaakten, en, verwonderd, het vervolgde teeken des kruises over de stad en de geheele wereld zagen heerschen, behoort mede aan de Oostersche kerk. Zij moet er lang vóór GREGORIUS van *Tours*, die haar, volgens den Heer TEN KATE, het eerst heeft opgegeven, ontwikkeld en algemeen bekend zijn geweest. Anders ware de wijze onverklaarbaar, waarop zij in den Koran (in de achttiende *Sura*) voorkomt[(1)]. MOHAMMED gebruikt deze legende voornamelijk als een bewijs voor de opstanding, even als eene dergelijke aangaande *Ezra*, in de tweede *Sura*. Juister, gelukkiger, dichterlijker is het gebruik, door den Heer TEN KATE er van gemaakt. Het woord van GAMALIËL, als motto aan het hoofd des verhaals geplaatst: ‘Indien deze raad of dit werk uit menschen is, zoo zal het gebroken worden; maar indien het uit God is, zoo kunt gij dat niet breken,’ drukt voortreffelijk de hoofdgedachte des dichters uit. Inderdaad is de zegepraal van het Christendom over het Heidendom het bewijs der inwendige kracht, der Goddelijkheid van het Evangelie. Onder DECIUS staat het magtige Heidendom, met het zwaard in de hand, tegenover de weerlooze zonen der

(1) Men vergelijke D'HERBELOT, *Bibliothèque Orientale*, in *Ashab Kahaf*. MARACCI, in zijne aanteekeningen op de 18de Sura, noemt HOTTINGER een *impietatis monstrum*, wijl hij deze legende voor eene fabel verklaarde.

kerk, die het met éénen slag te verpletteren dreigt; onder THEODOSIUS den Tweeden heeft de geheele beschaafde wereld zich gebogen voor den Gekruiste; het kruis heeft gezegepraald, zonder andere wapenen dan het woord. Treffender kon deze uitkomst niet worden voorgesteld, dan in de legende der zeven Slapers, die in hun eigen leven, door eenen wonderslaap van twee eeuwen, die voor hen als een enkele nacht voorbijsnellen, de eeuw van DECIUS met die van THEODOSIUS verbinden; die insluimeren in het tijdperk der zwaarste vervolging, die den christennaam van de aarde te verdelgen dreigde, om in het tijdperk der volkomenste heerschappij der kerk, althans in het Oosten, te ontwaken; in wier leven dus de gansche scherpe tegenstelling valt van de vervolgde en gehoonde, - van de zegepralende en verhoogde kruisbanier. Jammer, dat slechts één der broederen, na het ontwaken, als handelend optreedt. Er ware, dunkt ons, van de zes overige meer partij te trekken geweest, b.v., om den verschillenden indruk te schetsen, dien de plotselijke overgang van zulk eene zaligheid, na zulk een lijden, bij hen te weeg heeft gebragt. Thans doen zij weinig meer in het verhaal dan slapen en sterven.

De *Muzen-Almanak* bezit nog een klein dichtstuk van den Heer TEN KATE, *op een bokaal van Tesselschade Roemers* getiteld. Als eene speling des vernufts kan zulk een stukje er voor eene enkele maal meê door; doch wij moeten waarschuwen tegen het genre. Het is onmogelijk, dat het hart des dichters eenig deel hebbe aan die *vingerneepjens* en *kusjens*. Zijn geheele stukje is slechts het uitvloeisel van één dier *concetti*, waardoor de Italiaansche dichters zulk eene ongelukkige vermaardheid hebben verworven, waaronder de edeler geest der Engelsche poëzij, na SHAKSPEARE's tijd, in de zoogenaamde *metaphysische school* dreigde onder te gaan.

Wij achten het niet noodig, bij de schoonheden van détail in de gedichten van den Heer TEN KATE bijzonder stil te staan. In versbouw en dictie kent men hem als een' meester.

Het gedicht van den Heer V. GRONINGEN, in den *Muzen-Almanak, de Sterrenhemel* getiteld, bevat veel schoons. De dichter heeft door den dood al zijne betrekkingen, het laatst zijne moeder, verloren:

> 'k Heb alles wat ik had ten grafkuil heengedragen:
> Mij heeft de dood geen buit, geen enk'le meer te vragen:
> 'k Ben arm, en vreemdeling, en eenzaam van het graf
> Gekeerd, waaraan mijn ziel voor 't laatst haar offer gaf.

Maar nu slaat hij een' blik omhoog naar de met telkens vernieuwden luister schitterende sterren,

> Getuigen van de trouw van 't Goddelijk ontfermen,
> En heil'ge beelden van het moederlijk erbarmen,
> Dat heel dit leven door het dierbaar kroost behoedt,
> Met teedre vleuglen dekt en nooit bezweken moed!

In deze gedachten vindt hij troost en sterkte, en het is alsof van die sterren eene tijding tot hem daalt uit de geestenwereld, ‘eene zachte stem van 't onvergankelijk leven.’ Opgebeurd en tot de verhevenste gedachten opgevoerd door deze beschouwing, eindigt hij met vurigen dank jegens Hem, die ‘sterren in den nacht en psalmen bij het graf’ geeft. Dat de geest van YOUNG in dit gedicht ademt; dat hij zelfs welligt den dichter eene of andere gedachte heeft ingefluisterd, kunnen wij den Heer V. GRONINGEN niet ten kwade duiden, noch zijn gedicht daarom verouderd achten. Zulke rampen, als YOUNG betreurde, zijn van alle tijden; de troost, dien de Heer V. GRONINGEN in *den Sterrenhemel* leest, staat daarin heden zoo duidelijk geschreven als vóór honderd jaren. Wij wenschten evenwel bij den Heer VAN GRONINGEN wat meer oorspronkelijkheid in de dictie, wat meer nieuwheid en frischheid van beelden, wat minder gestempelde dichterlijke phrases te vinden. Vooral echter deelen wij in de bedenkingen van *de Spectator* tegen den aanhef. Waarlijk, die klagten der dichters over het verval hunner gaven zijn ongepast, en worden aanmatigend, en zoo er al (wat wij niet betwisten) dikwijls eenige waarheid in het gevoel is, het is nutteloos den lezer of hoorder daarmede bekend te maken, ten zij men er eene soort van *benevolentiae captatio* mede op het oog hebbe. Anders ware het 't eenvoudigste de vraag over vooruit- of teruggang door het gedicht zelf te laten beslissen.

De orde van den Muzenalmanak volgende, komen wij, na een onbeduidend stukje, *Maanlicht* getiteld, door H., aan *het Loo*, door den Heer BEELOO. Het gedicht begint met eene fraaije beschrijving, den zanger van '*s Gravenhage* waardig. Doch de dichter heeft behoefte, om het tooneel, waarop hij zijnen lezer verplaatst, meer in overeenstemming te brengen met de gedachten, die het bij hem opwekt, die hij schilderen wil. Treffend schoon is zijn overgang. Hoe liefelijk ook de plek mogt zijn, in het gebouw zelf heerschte iets sombers,

> iets, dat het hart beklemde,
> En weinig met de vreugd der dartle velden stemde:

Verlaten stond het Slot, en de ernstvolle eenzaamheid
Had, door de groote zaal, dien donkren tint verspreid,
Aan 't somber zwart gelijk van Rembrandts kunsttafreelen;
Een laatste zonstraal, die door de opening kwam spelen
Van 't breed geplooid gordijn (als zijn penseel ontvloeid),
Voltooide 't koloriet diens Meesters. En, geboeid
Door 't denkbeeld, of Natuur hier met zijn verwen maalde,
Was 't, of zijn kunstgenie het gansch tafreel bestraalde,
En beelden om mij schiep, bewegende in dat licht!....

Nu verwacht ieder lezer in dit geheimzinnige licht de grootsche gestalten der geschiedenis, als door eene bezwering des dichters, te zien verrijzen, die *het Loo* door hare daden of het vormen harer trotsche ontwerpen hebben verheerlijkt. Ongelukkig is *het Loo* niet zeer rijk aan belangrijke historische herinneringen. Het overige van het gedicht moet dus verre beneden de verwachting blijven, die de aanhef opwekt en wettigt. De Heer BEELOO ziet in dat licht slechts de gestalte van den derden WILLEM,

Die 't eerst van zijn Geslacht dit aadlijk slot bewoonde,
En 't Loo met al den glans van zijn Regering kroonde;

om dan dadelijk over te gaan tot de herinnering aan den vorst, die in onze dagen op *het Loo* kroon en schepter aflegde, om zijn' ouderdom verwijderd van de staatszorgen door te brengen. Er is iets stroefs en mats in deze laatste verzen, in weêrwil der pogingen van den dichter, om zich op te heffen. Wij beslissen niet, wat er de reden van zij; doch het brengt er veel aan toe, om ons dit gedicht met ontevredenheid wegens teleurgestelde verwachting te doen uit de hand leggen.

De Heer S.J. VAN DEN BERGH schonk bijdragen aan alle drie de jaarboekjes: *Het standbeeld van* WILLEM I aan den *Muzen-Almanak, Fidèle en Bloemorakel* aan de *Aurora, Schimmen*, eene vertaling naar VICTOR HUGO, aan de *Vergeet mij niet*.

Het eerste is een merkwaardig gedicht, waarin de dichter de veelzijdigheid van zijn talent (al zagen wij hem liever geheel oorspronkelijk) schitterend aan den dag legt door de meesterlijke navolging van den toon en de manier van BARBIER. Men oordeele naar dezen aanhef:

Geld, nijvre Natie, geld! Er moet een standbeeld rijzen,
Een siersel dient op 't naakte Plein!
Wat is een Hofstad toch, die niet één zuil kan wijzen,
In de oogen van den vreemdling klein!

Geld! om den Geest der Eeuw te volgen naar zijn nukken,
Voor de IJdelheid het saamgetast!
Al voelt ge u ook den nek door zware schatting drukken,
Nog kan de erkentlijkheid belast!
Snelt Nederland in 't rond, en bedelt aan de deuren,
Een goudstuk 't minst, den landzaat af!
Doet de afgeperste gift Bekrompenheid ook treuren,
Genoeg zoo ze ons heur penning gaf.
Dees tijd is die des Praals, voor hem u neêrgebogen,
Al dekt u ook een jammernacht!
Hoe nader bij uw val - hoe grooter u gelogen!...
Geld voor een standbeeld aangebracht!

Doch de dichter denkt in, wie het is, aan wien deze hulde wordt toegebragt; hij brengt zich voor den geest, hoe zeer de uitmuntende kunstenaar, aan wien deze taak is toevertrouwd, regt zal doen aan 's eersten WILLEMS nagedachtenis, en het is of hij een oogenblik berouw voelt over zijne strengheid. - Neen, zij is verdiend, ten volle verdiend. En waarom? Omdat het nageslacht den grooten stichter onzer republiek onwaardig is geworden? omdat die uiterlijke hulde onbeduidend en zelfs walgelijk is, daar zij niet met hulde des harten, die zich in het getrouw blijven aan den geest en de beginselen van den eersten WILLEM openbaren moest, gepaard gaat? Wij wenschten, dat de Hr.V.D. BERGH deze gedachte had opgevat en uitgewerkt. Het zou hem niet aan stof hebben ontbroken. Zijn gedicht zou er door aan kracht en waardigheid hebben gewonnen; maar vooral de geesel zijner satyre zou in het schilderen der ontaarding van onzen volksaard meer de hoofdzaak, de *fons malorum*, hebben getroffen, terwijl zij thans in de schildering van het verwaarloosde en aan de ruwheid der soldaten prijs gegeven prinsenhof, op eene, bij vergelijking althans, slechts onbeduidende nevenzaak afdaalt. En hoe schoon ook de verzen mogen zijn, waarin zich de verontwaardiging des dichters lucht geeft; hoe treffend zij mogen besloten worden door den uitroep:

Zie - zoolang als die grond die schand moet blijven lijden,
Mijn oog die heiligschennis ziet,
Zoolang, schoon heel een volk het schaatrend in zal wijden,
Verrijst voor mij het Standbeeld niet!

hoeveel treffender zou de uitwerking geweest zijn, zoo de dichter, na ons verval, onze ontaarding, met even krachtige verwen te hebben geteekend, het van zijn voetstuk geworpen standbeeld

van den grondlegger onzes staats in *het hart* zijns volks, tegen de nietigheid der bloot uitwendige huldebetooning had overgesteld!

Het is ons aangenamer te prijzen dan te laken. Wij zullen daarom niet lang stilstaan bij *Fidèle*, een gedicht, dat ons veel te lang en te gerekt voorkomt; dat ons den eenvoudigen, naïven toon schijnt te missen, dien het onderwerp vereischte. *Bloemorakel* is eene weinig beteekenende kleinigheid. De vertaling naar VICTOR HUGO, de schildering van den ontijdigen dood eener vijftienjarige, die het slagtoffer werd van de vervoeringen des bals, bezit groote verdiensten. Het pathos van VICTOR HUGO is dikwijls meer geschikt, om de zenuwen te schokken, dan om weldadig op het hart te werken. Ditmaal, ten minste, geeft hij eene nuttige les, die niet minder uit zijn gedicht spreekt, al onthoudt hij zich van de toepassing, die een Hollandsch dichter het niet ligt van zich verkregen zou hebben, ons te besparen.

Hoe vruchtbaar de beschouwing van *den Sterrenhemel* is in het opwekken van nieuwe, frissche, echt dichterlijke denkbeelden, bewijst het schoone gedicht van den Heer MEIJER, *Venus* getiteld. De Muze van den Heer MEIJER is zich doorgaans niet zeer gelijk. Ook in dit gedicht zijn eenige vlekken aan te wijzen; doch het gras is ons hier reeds voor de voeten weggemaaid. Bij kleinigheden, als een rijm van *bestrijden* op *leiden*, stil te staan, zouden wij vitterij achten[1]. Voor het overige vonden wij in dit gedicht zulke uitstekende schoonheden, dat wij voor ons er gaarne het bekende

ubi plura nitent in carmine, non ego paucis Offendar maculis

op toepassen.

(1) Het rijmen van *ij* op *ei* wordt door onze critici doorgaans streng veroordeeld, en de Hr. ALBERDINGK THIJM noemt het in zijne *Spelling der Bastaartwoorden* (bl. 149) onverdedigbaar. Wij zouden, in weêrwil hiervan, wel op ons durven nemen het te verdedigen; immers men rijmt slechts voor het gehoor, en de nuance, die ij en ei in de uitspraak onderscheidt, is zoo fijn, dat zij bij de meeste (ook beschaafde) sprekers niet te bespeuren is. Ware het mogelijk de regte uitspraak van ij terug te roepen... doch hieraan is niet te denken. Waarom laten de dichters zich nog altijd dezen dwang opleggen? Wijl het rijmen van ij op ei, bij eenige heerschappij over de taal, gemakkelijk te vermijden is, en men zich liever die kleine moeite getroost, dan zich aan berisping bloot te stellen.

Adelart, van den Heer ALBERDINGK THIJM, schijnt de gedachte te willen ontwikkelen, of liever in concreten vorm te willen voorstellen, in de volgende verzen uitgedrukt:

Alle machten,
Alle krachten,
Aan den Mensch op aard bedeeld,
Heel zijn Aandrift, zijn Verwachten,
De elementen van zijn beeld,
Zijn vergeefs hem niet geschonken -
Maar, van Pinksterlicht doorblonken,
Vinden ze eenmaal Werk en Doel:
't Ongekende Deel van allen
Zal hun eens te beurte vallen
Met voldoening voor 't Gevoel.

Wij hebben niets tegen deze gedachte (al is zij niet zeer gelukkig uitgedrukt), als bezielend beginsel van een gedicht; maar het voorbeeld is allerzonderlingst gekozen. De held des verhaals, ADELART, is verloofd aan JOHANNA, het voorwerp zijner teederste liefde. Eens droomt hij, dat hij, te midden zijner medescholieren, voor het kerkportaal, een levendig deel neemt aan het wakker kaatsspel, doch beducht, om den ring van zijne verloofde te schaden, steekt hij het kleinood aan de hand van een lieve-vrouwenbeeld;

maar o wonder!
Wat huivring grijpt mij aan, als ijzend voor den donder...
‘Erbarming, Heer, erbarm!’
't Is me of Mariaas hand de blanke vingren sluit,
En mij mijn schat ontzegt. - ‘Wat of dat voorbeduidt?
Wat of die pijn bedoelt, bij 't heiligschendend pogen,
Of niet mijn handen haar 't kleinood ontwringen mogen?..’
Het haar rijst mij te berg; 'k vlieg schreiend van de plaats. -

Bij het ontwaken brandt hem de ring als vuur om den ontstoken' vinger. Hij kan zich de beteekenis van dien droom niet verbergen; hij schroomt schier zijne bruid te ontmoeten. Nogtans hij ziet haar weder, maar hoe veranderd! Ook van haar heeft God in den slaap de verbreking der trouwbelofte geëischt, maar haar dezen troost in het hart gegeven:

‘Wel werd uw hoop misleid, en de aardsche band ontbonden -
Maar 't was een vadergunst, mijn kindren, u betoond:
Ik heb van schijngeluk genadig u verschoond -
Opdat ook de eêlste bloem geen ijle halm mogt worden:
Eens bindt u zaalger echt, in hooger oord en orden.’

Tien jaren lang toeft thans ADELART in een klooster, slavende en biddende voor zijns naasten heil. Hij wordt krank; zijn stervensuur nadert. Daar valt hem eene tweede verschijning te beurt. Eene vrouw treedt hem tegen: het was MARIA:

> een zilvren starrenkroon,
> Als op heur kerkaltaar, omgeeft het hemelsch wezen;
> Een rein lazuren kleed - haar tooisel van voordezen -
> Rust om haar schoudren, en bedekte half de hand,
> Waarmeê ze mij (dank God!) den dierbren diamant,
> Den ring te rug biedt, dien haar beeltnis wilde aanvaarden.
> En - (Heer, wat woorden, die uw gunsten evenaarden!)
> Daar treedt Johanna toe! - daar legt Maria-zelf
> De handen ons in één. Der Heemlen lichtgewelf
> Trilde op den schok, die voer door beider zaalge zielen;
> En daar wij, zijde aan zij, voor de achtbre Moeder knielen,
> Klinkt, zacht en statig als een hymnusorgeltoon,
> Een Englenzang ons toe: ‘Ja, Heemlen, gij zijt schoon!’

Een dag later gaf ADELART den geest.

Het gedicht van den Heer A. behoort, gedeeltelijk althans, op het gebied der legende; de dichter heeft zelf de plaats uit MAERLANT opgegeven, waarop een deel van zijn verhaal gegrond is. Wat wij, in het begin van dit artikel, over de moeijelijkheden van het genre gezegd hebben, is ook op dit gedicht van toepassing. Zal de lezer het niet te middeleeuwsch gekleurd vinden? Of zullen er velen in onze dagen gevonden worden, die in staat zijn met de hier geschilderde toestanden te sympathiseren? Wij moeten het betwijfelen. En de kunstregter zal, vreezen wij, met al zijne pogingen, om zich op het standpunt des dichters te verplaatsen, geen gunstiger vonnis kunnen vellen. Het menschelijke in die toestanden, de schildering van de liefde, van het lijden, van den strijd tusschen hartstogt en pligt, die zeker belangwekkend ware te maken geweest, is bijna geheel verwaarloosd; alles draait om de beide droomgezigten. De bovennatuurlijke tusschenkomst, die een huwelijk op aarde verhindert, om twee zielen te beter op te leiden voor den hemel, heeft op het standpunt, door den schrijver gekozen, niets stuitends; maar de leer van eene *weêrhelft der zielen*, en van *huwelijken voor den hemel*, komt ons op ieder Christelijk standpunt (en een zoodanig is toch het standpunt des gedichts) onhoudbaar voor. Wij konden ten minste, bij de lezing, de gedachte niet onderdrukken aan dat woord des Zaligmakers: ‘Want in de opstanding zal men noch trouwen, noch ten huwelijk gegeven worden, maar als Gods engelen in den hemel

zijn.’ Den dichter schijnt het echter met zijn huwelijk in den hemel ernst te zijn; hij komt er weder op terug in de laatste strophe:

Blijde paren
Zullen scharen
Om hun-aller God en Heer;

en ofschoon wij gaarne gelooven, dat wij die paarswijze naauwe vereeniging der zielen in den hemel geheel in geestelijken zin moeten opvatten, het Christendom kent ze niet, en schijnt zelfs de wat krasse voorstelling van den dichter niet te kunnen dulden.

Wat ons mishaagt in het onderwerp des gedichts, wordt ons niet vergoed door de schoonheid der dictie, die ons dikwijls gewrongen, en op enkele plaatsen gezwollen voorkwam. De aangehaalde regelen behooren meerendeels tot de beste, schoon zij niet vrij van vlekken zijn. Doch hoe duister, hoe gezwollen, hoe Oostersch zou ik haast zeggen, is het beeld, in de volgende regels gebezigd:

En 't was niet, dat mijn liefde zonk!
Noch dat ze een Zon was, welker Aarde
In andre glansen baadde en blonk;
En mijner geen aanbidding schonk,
Voor 't licht, dat op haar kruin vergaârde....

De Hr. A. legge zich toe op eenvoudigheid en natuurlijkheid van uitdrukking, indien hij zijne verdiensten in ruimeren kring wil erkend zien. Moge hij bij zijne vele begaafdheden zich niet laten verblinden door den wierook, hem door eenige letterkundige vrienden al te kwistig toegezwaaid!

(*Het Vervolg en Slot in een volgend Nommer.*)

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Het belang van de leer der regtvaardiging door het geloof in betrekking tot de zedelijkheid, betoogd door Dr. Gieseler. *Uit het Hoogduitsch vertaald en verder ontwikkeld door den schrijver van de: Wederlegging der grondstellingen van de R.C. Kerk. Te Amsterdam, bij* J. van der Hey en Zoon. 1844. IV en 74 bl. gr. 8°.

Toen in het jaar 1843 de schrijver der *Wederlegging van de grondstellingen der R.C. Kerk* onder andere ook de protestantsche leer der regtvaardiging verdedigde, kende hij het *betoog* van den beroemden GIESELER daarover slechts bij naam. Later meer van nabij met dat opstel bekend geworden, achtte hij het der moeite eener vertaling ten behoeve onzer landgenooten waardig. Hij meende echter nog een en ander daaraan te moeten toevoegen, ter nadere handhaving en aanprijzing der betwiste geloofswaarheid. Het stuk van G. wees aan, dat de leer van 's menschen regtvaardiging door het geloof alleen, op de uitspraken van PAULUS gegrond, en voor de zedelijkheid hoogstbevorderlijk is. De ongenoemde *wederlegger* toonde nog nader in bijzonderheden, dat de protestantsche opvatting met het onderwijs van PAULUS niet alleen, maar ook met dat van CHRISTUS en de andere Apostelen overeenkomt; dat deze leer allezins Gode waardig en voor den mensch geschikt is; dat eindelijk juist de roomsche leer aangaande geloof en goede werken de zedelijkheid ondermijnt.

Uit deze korte opgave blijkt de hoofdinhoud van het boeksken. Geheel zonder waarde is het niet. Zeer goed is door GIESELER aangewezen, dat LUTHER met de invoeging van het woordje *alleen*, bij Rom. III: 28, zich volstrekt niet aan den geest van het Evangelie vergrepen heeft; dat het ware geloof in vertrouwen op Gods genade bestaat, en dat dit vertrouwen,

als levend en werkzaam beginsel, lust, moed en kracht geeft tot overvloediger geregtigheid, dan de loonzucht, door de leer van de verdienstelijkheid der goede werken geprikkeld, immer kon kweeken.

Het betoog van GIESELER is voldoende, schoon niet zeer grondig. Wat het bijvoegsel betreft, hoogere waarde zouden wij aan dit geschrift toekennen, zoo het minder woordenrijk en langdradig was, en zoo er niet enkele onevangelische begrippen in voorkwamen, gelijk dat van regtvaardiging *om Christus wil*; van *vergeving* = *geheele opheffing van straf*; van *openbaring* = *leer* en andere. Het standpunt des schrijvers schijnt geheel dat van die eenzijdige, onwijsgeerige Bijbelsche Dogmatiek, die in het begin dezer eeuw door het oudere supranaturalisme werd voorgestaan. Wat resultaat zijner exegese is, wordt terstond inhoud zijner geloofsleer. De *letter* der Schrift moet hem de bewijzen geven voor wat hij beweert of ontkent. Zoo is hem het gedenkschrift van Gods openbaring hetzelfde, als het wetboek voor den regtsgeleerde, die volgens de letter van bepaalde artikelen zijne uitspraken regelt. Vandaar wanhopige pogingen, gelijk wij b.v. bl. 49 en 50 vinden, om te bewijzen, dat ook JOH. de Dooper, die toch waarlijk op een geheel ander standpunt stond, in den grond hetzelfde als PAULUS en de Hervormers geleerd heeft. Dat er in onze dagen eene meer *historische* en *wijsgeerige* opvatting van den inhoud des christelijken geloofs vereischt, en ook door de beste beoefenaars der dogmatiek bedoeld wordt, behoeft men, naar wij hopen, niet eerst van ons te vernemen. Voor beschaafde Christenen (om die onbestemde uitdrukking eens te gebruiken) moge dit stuksken alzoo niet ongeschikt zijn; voor de beslissing der strijdvraag echter, op het gebied der *wetenschap*, draagt het al zeer weinig bij.

Ook aan de eerstgenoemde behoefte zou het meer voldoen, ware de uitdrukking hier en daar minder onjuist, en de stijl minder gerekt. Zoo lezen wij b.v. bl. 64: ‘Niet alleen de toezegging en aanbieding van Gods genade en van de zaligheid, welke CHRISTUS gedaan, maar ook evenzeer de zedelijke geboden, welke Hij gegeven heeft, en de verpligting, om die geboden na te komen, behoort tot het geloof, waardoor de mensch zoowel gezaligd als gerechtvaardigd kan worden!’ - Zulk een volzin kan men niet eenmaal construëren, veel minder verstaan. En wil men een model van langdradigheid, men leze het besluit: ‘CHRISTUS heeft verzekerd, dat God aan dege

nen, die Hem bidden om den invloed van den H.G., dien verleent; zij derhalve, die Hem *denzelven* vragen, ten einde met *denzelven* zijn woord te verstaan, en alzoo, bij heilbegeerig onderzoek van dat woord, in hun allerheiligst geloof te worden bevestigd, erlangen dien invloed buiten twijfel; en indien door allen, die CHRISTUS belijden, het gebed om *denzelven*, in zijnen naam, ter uitbreiding hunner kennis van de waarheid, die naar de Godzaligheid is, steeds ernstig tot God gerigt werd, dan zoude in hen het geloof meer levendig zijn, en zij, door de kracht van *hetzelve*, niet slechts zedelijk, maar overeenkomstig de leer en het voorbeeld des Heeren, heilig leven en Gode welgevallig zijn.' Zuivere waarheid, maar hoe vervelend en taai uitgedrukt! Wien komt hier het vonnis van STARING over het lange preeknat niet voor den geest:

'Men dient het best op een vergiettest voor!'

Wanneer zal men toch begrijpen, dat onze tijd niet slechts goede zaken, maar ook edele vormen vraagt, en dat ook het heilige een waardig kleed moet dragen?

***Tabellarisch overzigt van het getal der, aan de longziekte gestorvene, of te dier oorzake gedoode, Runderen, door* Dr. A. Numan, *Directeur en Hoogleeraar aan 's Rijks Vee- Artsenijschool te Utrecht. Utrecht*, N. van der Monde, 1844. 28 bl. 8°.**

Deze tafels zijn opgemaakt uit de opgaven, bij het ministerie van binnenlandsche zaken ingekomen, en loopen over de jaren 1833 tot 1842 (Augustus). Er is nog eene opgave bijgevoegd van het vee, dat sedert de invoering der wet van 9 Julij, 1842, gedurende September, 1842, tot en met Augustus, 1843, ten gevolge der longziekte is gedood.

Het belang van zulke naauwkeurig opgemaakte tabellen behoeft wel niet betoogd te worden. Zij spreken dikwijls nog krachtiger dan de redeneringen. Wij herinneren ons nog den Heer NUMAN, op den 30sten November, 1838, in het Natuurkundig Genootschap te *Utrecht*, over de schrikbarende uitbreiding dezer veeziekte te hebben hooren spreken, en over de middelen, om die uitbreiding te voorkomen, welke middelen niet werden in het werk gesteld. Hij beklaagde zich met regt, dat, terwijl de regering informeerde, delibereerde, rapporteerde, adviseerde, considereerde,.... maar niet handelde, de

ziekte zich over het geheele land verspreidde en ontzagchelijke schade aanbragt. Uit deze tafels ziet men nu, dat in het opgegeven tiental jaren 64,989 stuks rundvee gestorven of ter zake der ziekte gedood zijn; een verlies van ongeveer vier millioenen guldens. Uit het veefonds is ruim anderhalf millioen guldens schadevergoeding aan de eigenaars verstrekt.

Voor hem, welke volledíger verlangt bekend te worden met dit onderwerp, is in het IV^{de} Deel van het *Vee-artsenijkundig Magazijn*, behalve deze tabellen, eene *Verhandeling over de Longziekte onder het Rundvee* door den Heer NUMAN geplaatst.

U., Dec., 1844.

J.A.

***Luther en de Zijnen. Geschiedkundige Roman, naar het Hoogduitsch van* Fr. Lubojatzky. III Dl. *Gouda, bij* G.B. van Goor, 1844.**

Dat LUTHER tot een' romanheld moest worden in deze dagen, waarin de romanlectuur onder het toegevend publiek de heerschende is, liet zich vooruitzien, en het is ook meer dan éénmaal geschied. Daar is in dien Hervormer ook wel iets, dat hem daartoe geschikt maakt, wij willen het niet ontkennen. Zijn karakter, zijn huwelijk, waaruit zoo gemakkelijk eene minnarij te spinnen is, geven daartoe ligt aanleiding. Maar om LUTHER tot een' hoofdpersoon in een' roman te maken, ten minste tot een' der hoofdpersonen (want meer is hij toch ook niet), dat is, dunkt ons, den grooten, den eenigen man verlagen. Treffen wij hem eene enkele reize aan in al de kracht zijns geloofs en zijner godsvrucht, zoo als op het einde van *het Huis Lauernesse*, ja, dan ontkennen wij niet, dat hij daar waardig optreedt; maar hem, door een geheel werk, in een romantisch gewaad te doen optreden, bevalt ons niet. Want waartoe is het noodig? Om hem ons te doen kennen? Wij kennen hem uit zoovele geschriften, en waarlijk LUBLINK WEDDIK heeft ons eenen vrij goeden LUTHER geleverd; maar vooral vinden wij hem uitnemend geteekend bij MERLE D'AUBIGNÉ, die zelfs in zijne Geschiedenis der Hervorming reeds beschuldigd wordt zich van een romantisch koloriet te hebben bediend. Zoo ten minste doet een recensent in het *Edinb. Quart. Review*. Maar hier verschijnt LUTHER onder zijne vrienden, meest allen minnende, zelf als een minnaar, schoon zich zelven daarvan nog niet bewust. Zijne beminde is natuurlijk zij, die naderhand zijne echtgenoote werd, KATHARINA

VAN BORA, die hier juist niet in eene zeer betamelijke houding optreedt, en hare liefde voor den Augustijner monnik wat al te duidelijk laat doorblinken. Schoon moet zij wezen, dit laat zich begrijpen. Evenwel eene afbeelding van haar, voor eene geschiedenis van haar leven, geeft haar een echt Duitsch vrouwengezigt, waaraan eene goede gift van schoonheid ontbreekt. Misschien is nogtans dat portret niet echt. Daarenboven deze geheele minnarij is onhistorisch. Dit is wel, indien de personen zelve onhistorisch zijn; maar hier geeft het een scheef karakter aan beide voortreffelijke menschen, en mogt LUTHER zelf daarbij niet zoo veel lijden, KATHARINA lijdt er bij, en heeft hier al het voorkomen van den Hervormer na te loopen, die haar bij voorraad nog slechts het voorhoofd kust. Eene zotte gewoonte, die in de tegenwoordige romans veel voorkomt, en aan het tooneel ontleend is. Het eerste Deel van den roman van LUBOJATZKY bepaalt zich bij het jaar 1518, en heeft de noodige avonturen, in welke vooral een zekere HENDRIK KELLER eene groote rol speelt. Het tweede Deel verplaatst u ineens, twintig jaren later, in 1538, en stelt u den groot geworden' zoon, later ook de dochter, van gezegden KELLER voor, welke zoon natuurlijk nu ook minnaar is, en een bijzondere vriend van LUTHER, aan wiens huis hij is opgevoed. LUTHER zelf is gehuwd en huisvader. Wij wachtten dus bij het derde Deel weder eenige jaren te zullen overspringen en met de kleinkinderen kennis te maken, doch vonden ons in onze verwachting bedrogen. Bij de volslagene bandeloosheid der romanschrijvers, zou het ons anders niet hebben verwonderd. De geschiedenis loopt voor het overige geregeld af; de bozen krijgen hunne straf en de goeden worden gelukkig. Dat bevalt ons altijd; dan kunnen wij het boek zoo bevredigd sluiten. Uitgenomen het reeds gezegde, heeft de roman geene bijzonder groote gebreken. LUTHER wordt anders waardig genoeg voorgesteld, en de schrijver heeft nu en dan van des Hervormers schriften gebruik gemaakt, en hem zijne eigene woorden in den mond gelegd. Hier en daar zijn goede tafereelen. Het gesprek, Dl. I, bl. 97 volgg., WILLIBALD PIRKHEIMER, ALBRECHT DÜRER, HANS BURGMAIER en GEORG VAN FRONDSBERG, heeft iets zonderlings, en de vergelijking van het Protestantismus (zoo noemt PIRKHEIMER dat, wat dien naam eerst elf jaren later verkreeg) met eene schilderij van MAGDALENA, des Heeren voeten zalvende, komt ons vrij wonderlijk voor, ook dan zelfs, als PIRKHEIMER zijne paradoxen uitlegt. Het komt dan eindelijk

op niet veel bijzonders uit. ‘Beschouw haar bloeijend vleesch, de schoonheid harer naakte armen (zegt P.), haars boezems, door de eenigzins verschoven bedekking zigtbaar geworden; verdiep u in de beschouwing van haar gezigt; welk eene bekoorlijkheid in dit volle, van levensvreugde en gezondheid zwellende gelaat, waarin zich de diepte van morgenlandsche gewaarwordingen spiegelt! - zie de door haar gewaad omhulde omtrekken van haar ligchaam, hare lendenen! welk eene volheid, welk eene verlangen wekkende weelderigheid in al die zwak gemaalde vormen! Dit alles is eene stelliger tegenspraak dan die, welke LUTHER zoo luid tegen *Rome* doet hooren. Paus LEO is vrijzinniger in het protesteren tegen de duistere, afgesletene grondstellingen der kerk, dan de monnik het ooit zal wezen.’ Waarop komt het nu neder? ‘De kunsten naderen de natuur weder, gelijk ook de monnik niets anders wil, dan de on-natuur afschudden, den dwang verbreken, die de vrije gedachte in een harnas klemt, en haar dwingt langs den grond heen te kruipen.’ Neen, waarachtig! de monnik wilde veel meer, PIRKHEIMER! - ALBR. DÜRER protesteert op zijne wijs ook tegen *Rome*, en zegt in antwoord op het bovenstaande: ‘ik gevoel het in zulk een oogenblik, dat de mensch is geschapen tot de hoogste vreugde, tot bewondering der schoonheid van zijn' eigen' geest, in welken een eindelooze schat van kracht en wil is gelegd; en terwijl ik dit meesterstuk der Godheid met verbazing aanstaar, bid ik de Godheid zelve aan. Dit is eene niet afgedwongene, maar natuurlijke gevoelsverheffing zonder vorm of gestalte, verre van zonde, en zoo protesteer ik in stilte tegen *Rome*,’ enz. Waarlijk DÜRER protesteerde wel anders tegen *Rome*, en had LUTHER veel beter begrepen dan het uit de woorden blijkt, welke LUBOJATZKY den edelen man hier spreken laat. Wien dat lust, en wie er gelegenheid toe heeft leze DÜRER's *Tagebuch*. Zulk eene weelderige taal van zelfvergoding mag heden in *Duitschland* klinken, toen was zij er vreemd. Dat wordt er van die historische karakters in de hedendaagsche romans. Men zij voorzigtig met het beoordeelen dier mannen, naar zulke geschriften. Van den Erasmiaanschen PIRKHEIMER willen wij niets beslissen, maar zijne rede is ergerlijk. Wilt gij nog een woord dat wonderlijk klinkt, lezer! het is van den auteur zelven, Dl. I, bl. 181: ‘Blind te zijn! welk een onheil! De blinde bemint niet, hij kan niet beminnen, hij is arm, de armste onder de armen - hij

mistrouwt. - De blindgeborene echter is de volkomen ongelukkigste: zonder hemel komt hij ter aarde, God schijnt hem vergeten te hebben.' - Nog een staaltje, waarin des schrijvers theologie zich laat zien. Dl. II, bl. 115: 'Gelijk in den hoogsten zin CHRISTUS, onze Heer, de edelste mensch en God tegelijk was, zoo was ook zijn leven niets anders dan eene heilige drievuldigheid van geloof, dat den mensch sterkt, van de liefde, die alles omvat, van de hoop, die op God wijst. En zoo worden wij den Heer gelijkvormig, wanneer wij beminnen, omdat wij de harmonische trits der Godheid in ons dragen.' Daar is in deze woorden (hoewel zij woorden van KELLER zijn, zullen ze toch het denkbeeld des schrijvers uitdrukken, meenen wij) een blijk, dat LUBOJATZKY nog de oude waarheid kent en erkent, zoo wij hopen; maar hoe vreemd en onlogisch zijn de gevolgtrekkingen! Dat gemoedelijk spelen met de verhevenste waarheden is niet zoo als het behoort; het moge soms het gevoel treffen, maar het verstand kan er niet in berusten, en dat heeft ook zijne regten. De kwaal is uit *Duitschland* ook tot ons overgewaaid; gelukkig, zoo zij slechts binnen de palen van den roman blijft! - Wij stuitten in het III^{de} Deel, bl. 42, nog op eene zeer verkeerde vergelijking. LUTHER's openlijke scheiding van de Roomsche kerk, door het verbranden der pauselijke bul, geeft den schrijver aanleiding, om den Hervormer te vergelijken met den 'onverschrokken' zeeheld, die zijne schepen deed verbranden en zijnen soldaten slechts de keuze liet tusschen de overwinning en den dood.' Ziet, dat een Duitscher zoo iets schrijft (de naam des auteurs klinkt anders vrij Poolsch), willen wij toegeven; maar de vertaler, een Nederlander, moest er zulke bokken niet doorlaten. Buiten dat, de vergelijking is ook niet volkomen gepast. LUTHER verbrandde niet zijne eigene, maar des vijands schepen, en of hij leefde of stierf, dat wist hij, en dat vertrouwen gaf hem op de reize naar *Worms* en bij zijn verblijf aldaar die bovenmenschelijke kracht, dat zijne leer, of liever die des Evangeliums, zou zegepralen over alle menschelijk geweld. Hij was boven alle twijfeling daaromtrent verheven.

Buiten en behalve dit alles, kunnen wij dit boek veilig aanprijzen. Wij gaven slechts deze aanmerkingen, om den lezer eenige voorzigtigheid aan te bevelen, indien namelijk de oudvaderlandsche begeerte, om door het lezen eenige kennis en wijsheid op te doen, door het verslinden van eene menigte romans, nog niet geheel en al verdwenen is. Wie in ware kennis

geen belang stelt - de eisch, om daarin belang te stellen, is toch niet onbillijk - die leze voort, vermake zich, sluite het boek en grijpe een ander, tot hij het moede wordt. Het oppervlakkig lezen tot louter vermaak maakt voor alle inspanning eindelijk geheel onvatbaar, verwart de denkbeelden, en heeft domheid, verstomping, en wat niet al meer, ten gevolge, eene ellende, die van *Nederland* geweerd blijve! Zoo zij het!

***De Huisvriend. Gemengde lectuur voor burgers in stad en land, verzameld door* J.J.A. Goeverneur. *Eerste Deel*. 1843.**

Die alle menschen wil behagen en in al,
Mag heden wel beginnen,
Maar quaet is 't te versinnen,
Wanneer hij einden sal.
CONST. HUYGENS.

Te Groningen, bij C.M. van Bolhuis Hoitsema.

Men kent onzen J.J.A. GOEVERNEUR. Deze beschenkt ons hier met een nieuw mengelwerk, onder den titel van *De Huisvriend*. Wij moeten nemen wat wij krijgen. Anders zouden wij van de hand van dezen Meester Rijmer liever wederom eenig dichtwerk in den smaak van zijne *Gedichten en Rijmen*, of zijne uitmuntende *Hoe langer hoe lievertjes, voor kinderen*, ontvangen. Hij denke eens na over dezen wensch! Intusschen ligt *de Huisvriend* voor ons. Hij heeft aanvankelijk bij velen een goed onthaal genoten. Mij dunkt eene voldoende recensie. Een' huisvriend, die, als hij bij ons komt, zoo wat van alles in zijn mars medebrengt, om de familie aan den haard mede te onderhouden, moet men niet al te naauw op de vingeren zien. Men moet niet al te zuur kijken, als er iets uit het *buitenland* onderloopt; men moet niet al te crimineel zijn, als er eens iets uit de oude doos te voorschijn komt; men moet niet al te diep buigen, als men eens een oude kennis ontmoet, die men elders reeds gezien heeft; men moet tevreden zijn, als hij vertrekt, dat men den avond in zijn gezelschap niet onaangenaam heeft doorgebragt. Ziedaar, wat wij van dezen Huisvriend durven beloven. En hiermede ga hij zijn' weg door vele huizen, hoofden en harten, en late, mag het zijn, op dien weg ook nog iets goeds achter!

***Rijmkes foär Friesen, fen* H.G. van der Veen. *Oppe Joure, bij* J.H.D. Munnik, 1844, 36 bl. kl. 8°.**

Hem, die met ons belang stelt, om der, zoo lang verwaarloosde, Friesche taal haren ouden luister te hergeven, zal het aangenaam zijn, wederom een voortbrengsel in die taal te ontmoeten. Het is waar, het zijn maar rijmkes, en voor meer moet men ze niet nemen; doch als zoodanig verdienen zij over, het geheel genomen, onze aandacht. N°. 1, *Foar* (Foär?) *Fries in Fryslân* (voor den Fries en voor Friesland), eene navolging van het lied van TOLLENS: *Wien Neêrlandsch bloed*, enz., vinden wij zeer goed bewerkt; N°. 2, *Ien Droom* (een Droom); N°. 3, *Moanneclips* (Maaneclips); N°. 4, *De Apel* (de Appel), zijn zeer middelmatig; beter voldeden ons N°. 5, *De Dichters in har Gedichten*, en N°. 6, *De gelockigge Ongelockigge*; terwijl N°. 7, BEINT IN GRIETJE, en N°. 8, *It Onwaer* (het Onweder), onze aandacht troffen. N°. 9, *De Separetist*, is goed om eens mede te lagchen; doch voor het overige hadden wij dit stukje hier liever niet gevonden, en schijnt ons toe beter geschikt, om eens onder goede vrienden voorgelezen te worden. N°. 10, het laatste stukje van dit werkje, *Gaesterlân ynne Simmer fen* 1842 (Gaasterland in den Zomer van 1842), is het beste van alle, met warmte geschreven, en de gevoelens, daarin uitgedrukt, zijn die van den waren Fries; en ieder, die belang in *Friesland* stelt, moet het den schrijver dank weten, dat hij dit plekje, zoo echt Friesch, verdedigd heeft, en zijne wezenlijke waarde gehandhaafd.

Hier en daar is de schr. met het rijm verlegen geweest; zoo vinden wij, bl. 3, reg. 3:

> ‘Foär nes, syn bern; - *ien lockich lot*,
> Jou hy kastiel in kluws.
>
> Voor ons zijne kinderen; *een gelukkig lot*,
> Geve hij kasteel en kluis.

ald., reg. 17:

> De measten hien' freuchde, *sa goed as ick 't wyt*.
>
> De meesten hadden vreugde, voor zooverre ik konde nagaan.

bl. 11 en 12, moet *tuwsen* (toesen) op *buwssen* (boessen) rijmen.

Bl. 16 zijn mij de twee volgende regels onverstaanbaar:

> Hy now is 't deasaeft: Leawe feint!’
> ‘Wier dit ien ste.... 'm... to... sliepen?’...

In het oog loopende drukfouten, het gevolg van eene on-

naauwkeurige correctie, zijn: bl. 1, reg. 5, *fryce*, voor: *frysce*; bl. 2, *Ienkear*, voor: *Ien kear*; bl. 3, o.r., *sa*, voor: *as*; bl. 4, reg. 3, *in* voor *it*; bl. 6, o.r., *dy*, voor: *bij*; bl. 7, reg. 10 v.o., *harf reuanen*, voor: *har freuanen*; bl. 9, reg. 2 v.o., *fouer*, voor: *fjouer*, en reg. 9, *ien liif*, voor: *in liif*; bl. 15, reg. 2 v.o., *'tisdy*, voor: *'t is dy*; bl. 17, reg. 9, *de* te veel en reg. 11, *forungge*, voor: *foriengge*; bl. 19, reg. 8. v.o., *oerhald*, voor: *oenhald*; bl. 20, reg. 6, *it de*, voor: *uet 'e*? bl. 23, reg. 10 v.o., *mear* RINS, voor: *mear oan* RINS. De spelling van het Friesch is over het geheel goed; doch wij begrijpen niet, waarom *hwat* met de *h* moet geschreven worden; heeft de *w* daar minder kracht, dan in *wa, waens*? doch de schr. schijnt de spelling van HALBERTSMA gelezen te hebben, die in zijne verhandeling over de spelling, in het Friesch *Jierboeckje*, zeer veel met de h als aspiratie schijnt op te hebben. Vreemd was het ons, bl. 22, *koartom*, en bl. 12, *quartwey*, en bl. 24, *yn 't quart* (kortom, kortweg, in 't kort) te vinden, en toen wij bl. 5, *quea dwaen*, bl. 11, *quyt* (kwaaddoen, kwijt), vonden, dachten wij aan de spelling van GIJSBERT JAPIKS, en zouden liever KW voor de *qu* gezien hebben; daar dit laatste in het Friesch niet te huis behoort. Evenzoo is het met het gebruik van de *w*, nu als klinker, dan weder als medeklinker; wederom eene navolging van G.J., strijdig met de gezonde regelen der taal; G.J. gebruikt de *uw* dan als *uu*, dan als *oe*, b.v. de *Tiende Psalm*, D. I, bl. 97, *wierom uwz God* (uus); *wierom oerschuwlle'* (oerschoelle); hij had dan toch ook *uwr schuwlle* moeten schrijven. Zie mede ald., bl. 115, uwre, stuwne, oermits, uwz, ontstjoergje, oerrinne; bl. 191, rijmt hij *uwz* (uus) op *huwz* (hoes).

De schr. heeft voor het overige het gebrek niet, zoo als vele andere, om verfriescht Hollandsch te gebruiken; in tegendeel vinden wij hier vele reeds in onbruik geraakte woorden terug, dat hunne waarde voor den taalbeoefenaar doet vermeerderen; en het is dan ook wel voornamelijk daarom, dat ik den uitgever een goed debiet toewensch, en den schrijver lust, om meer te geven.

DE HAAN HETTEMA.

Boekbeoordeelingen.

Beeldengallerij der geloovigen des Ouden Verbonds. Leerredenen over het XI^{de} Hoofdstuk van den Brief aan de Hebreën, door *W. Laatsman*, Predikant te Maastricht. Utrecht, van Paddenburg en Comp. I. 1842, 133 bll. II. 1843, 164 bll. gr. 8°.

Reeds te lang wachtte *de Gids* naar de beoordeeling der aangekondigde leerredenen. Ik geef haar thans met mijnen naam geteekend, opdat zoowel de geëerde lezers van dit tijdschrift, als de Heer LAATSMAN zelf, mogen weten, wien zij dit verzuim te wijten hebben.

De predikant, die zich zelven ten volle bewust is van het onvolmaakte zijner eigene kanselvruchten, vindt het niet gemakkelijk de preêken van anderen te beoordeelen. En zoo hij, gelijk steller dezes, geroepen wordt, om als dorps-predikant over het predikwerk van zijnen stads-collega de vierschaar te spannen, dan valt dit hem dubbel moeijelijk. Immers de behoeften der stads-gemeenten zijn hem minder bekend, en de pedante verzoeking, om uit zijn' verborgen' schuilhoek een *voornaam* vonnis te vellen, kan hem het spoor bijster maken.

Nogtans worden deze zwarigheden in mijn geval merkelijk ligter, wanneer ik lees, dat de Heer LAATSMAN door de uitgave van deze twee bundels leerredenen ‘in uitgebreider' kring dan zijne eigene gemeente’ wil stichten, en dus tot de geheele vaderlandsche kerk predikt. Bovendien is de Eerw. schrijver mij persoonlijk geheel onbekend; trouwens *Maastricht* ligt voor *Nederland* al zeer ver van *Vriesland*; ik heb dus geen belang bij het prijzen of laken; ik word door geene vriendschap of afkeerigheid bij mijn oordeel gedrongen, en spreek volgens mijne

overtuiging, alleen in het belang van ons vaderlandsch godsdienstig publiek.

Het is reeds meermalen gezegd, dat eene geheele hervorming onzer stichtelijke literatuur hoogstwenschelijk is, en de stemmen van hen, die dit zeggen, komen meestal hierin overeen, dat die hervorming van den kansel moet uitgaan. Ook ref. behoort onder het getal van die zoo spreken. Hij is overtuigd, dat, waar gemeente en leeraar elkander wederkeerig opleiden tot CHRISTUS, het kanselwoord altijd levendig is, ongekunsteld, maar geestvol, en men van dáár het beste mag verwachten. Daar weet de leeraar, dat hij niet zich zelven mag prediken; daar heeft hij geen' lust, om het weifelende zijner eigene begrippen in gezwollene, waterachtige, of sentimentele en overgevoelige uitdrukkingen mede te deelen; daar vindt hij het doelloos zijne geleerdheid, fantasie of andere individualiteiten te laten schitteren; daar spreekt hij in al den rijkdom der taal eens onverkunstelden geestes uit het hart tot de harten. Daar doet hij sprekende en schrijvende groot nut. En van daar mogen wij eens op den duur, ten zij de bescheidenheid van zulke leeraars hen terughoude, de gewenschte hervorming te gemoet zien.

Elke nieuw uitkomende bundel preêken worde dan met warme belangstelling door ons gadegeslagen; zoo ook de aangekondigde.

Hij bevat veertien leerredenen over Hebr. XI en XII: 1, 2*a*. De eerste en de beide laatste behelzen algemeene beschouwingen en aanprijzingen van het geloof, op hetwelk de andere, zeer tekstmatig, in bijzondere voorbeelden wijzen.

Een vriend van duidelijkheid, hoopt ref. haar bij den lezer te bevorderen, door de volgende orde in zijne beoordeeling te bewaren.

1. *De Titel*. - Op dezen zoude men niets aanmerken, ware het niet, dat de schr. het woord *Beeldengallerij* als meer dan een woord, als een beeld ter verklaring of opluistering van zijn werk gekozen had. Wij lezen, I, bl. 5: ‘het lust mij die beeldengallerij in eenige achtervolgende overdenkingen over dit hoofddeel met u te doorwandelen. Voor heden echter zal - onze wandeling zich niet verder dan tot het voorportaal uitstrekken.’ Bl. 24, 25: ‘Hij (de schrijver van den Br. aan de Hebr.) leidde hen (de Hebr. Christenen) daarom als bij de hand rond in dien ruimen tempel van Israëls roem in geloof en godsvrucht; bij elk standbeeld, bij ieder gedenk-

teeken, daar opgerigt, eerbiedig met hen vertoevende, en, langs de rij af, met heilige geestvervoering hun verhalende, waarom en welke grootsche daad ter eer het daar prijkte, of wat verheven bedrijf het bij de nakomelingschap vereeuwigen moest. - Geliefden! hebben wij reeds met de overweging der geloofsbeschrijving den drempel van dit heiligdom betreden, welaan, zetten wij thans den voet in die gewijde tempelzaal zelve. - Het eerste beeld, dat in die plegtige vergadering van beroemde Ouden onze aandacht trekt, is dat van ABEL. - Met de beschouwing van het gedenkteeken, zijn geloof ter eere gerezen, beginnen wij dan onze wandeling door de bogen dier eerbiedwekkende gallerij.' In bijna alle leerredenen (de 3de, 8ste en 14de alleen uitgezonderd) gebruikt de schr. dit beeld. Hij eindigt er mede, II, bl. 115: 'Wij zijn nu de Beeldengallerij der geloovigen des O.V. doorgewandeld, en staan op het punt hare eerbiedwekkende bogen te verlaten. Doch vooraf vraagt onze heilige Gids nog een oogenblik onze opmerkzaamheid voor het hoogstbelangrijke woord, dat hij in onzen tekst (Hebr. XI: 39, 40) en in het begin van het 12de hoofdst. den beschouwers dier gewijde tempelzaal nog ter overpeinzing en behartiging meê wil geven.' - Wij zien dus ten overvloede, hoeveel behagen de Heer L. heeft in dit beeld van *Beeldengallerij*; hoe hij er bijna eene studie van maakt, het bij de behandeling van elken tekst vol te houden, en getrouw te blijven aan zijnen eens gekozen' titel. Maar ref. gelooft, dat bij de behandeling van Hebr. XI - eene rede vol vuur en wegslepende kracht, - de voorstelling van den 'heiligen Gids, die bij ieder standbeeld in den eeretempel Israëls eerbiedig met de toeschouwers vertoeft,' zeer ongepast is. De opeenstapeling der voorbeelden van geloovigen des O.V. geschiedt niet, om elk voorbeeld bedaard en naauwkeurig op te nemen; de heilige schrijver wil geene *Beeldengallerij*, maar eene *Wolke van getuigen* voorstellen, die gezeten om den circus den wedren der Christenen aanschouwden. In die menigte van getuigen merkt hij nu dezen, dan genen der oude bekende geloovigen als ter loops op, totdat het hem zelven als voor de oogen begint te schemeren, en hij zijnen geest niet meer kan of wil vermoeijen met bij dezen of genen der voor het overige wel opmerkenswaardige personen stil te staan. Bij hem is dus alles gloed, drift en haast in de voorstelling; bij zijnen uitlegger LAATSMAN alles bedaardheid en langzaamheid.

2. *Het onderwerp*. - Dit is van meer belang. Het is *het ge-*

loof, in zijne werkingen geschetst. Hierin schijnt de schr. zich zelven niet gelijk te blijven. Volgens het *Woord aan den Lezer* in het eerste stuk, wil hij minder *de leer*, dan wel *het leven* des geloofs voorstellen. Desniettemin schrijft hij *leer*redenen, en *leert* in zijne eerste rede, die de inleiding moet zijn op het geheele werk, hoe volgens Hebr. XI: 1 ‘het wezen des geloofs in 't algemeen’ wordt voorgesteld (bl. 7). En welke is nu die *algemeene* voorstelling? Bl. 8: ‘Zij wordt hier beschouwd uit een *bepaald* gezigtspunt, t.w.: zoo als het zich verlaat op door God gegevene verklaringen en beloften.’ Dan lezen wij weder bij den aanvang der derde leerr. over Hebr. XI: 5, 6 (bl. 39): ‘Ons teksthoofdstuk is eene onuitdelfbare goudmijn voor de *kennis* van het geloof, die hoofdvoorwaarde, waaraan God de behoudenis der ziel verbonden heeft. Niets, wat tot het geloof en het geloofsleven in betrekking staat, zult gij te vergeefs daarin zoeken, of niet met weinig moeite uit het daar geschrevene kunnen afleiden en opsporen.’ Men bemerkt hier het zwevende, het weifelachtige in de denkbeelden; de Heer L. schijnt niet regt te weten, wat hij wil, en daardoor komt de lezer onwillekeurig op het vermoeden, om te twijfelen, of wel beide voorstellingen, die der leer en des levens van het geloof, in zijnen geest regt helder waren. Vandaar komt het misschien, dat hij zijnen ‘heiligen gids’ te veel als helder logisch, ja half wetenschappelijk redenerende kon beschouwen, en, mijns inziens niet begrepen heeft. Vandaar, dat bij hem de zoogenaamde definitie des geloofs. Hebr. XI: 1, bijna alles afdoet, terwijl vs. 6, dat uit een evangelisch standpunt het wezen des geloofs veel beter doet kennen, als ter loops wordt aangestipt. Ik begrijp ook niet, hoe een christelijk prediker ooit de *leer* en het *leven* des geloofs van elkander scheiden kan. Want wat geleerd wordt in den Bijbel en op den kansel, dat moet leven in de ziel en den wandel der menschen. Ik stem gaarne toe, dat het een moeijelijk werk is, het begrip van *geloof* dogmatisch scherp te bepalen. Maar niet te willen, of niet te kunnen, of niet te durven uitkomen voor zijne opvatting, - dat mag toch niet zijn in een werk als het onderhavige. Mag ik mijne meening zeggen, dan hebben wij geen tweeledig, maar een drieledig begrip van *het geloof* uit den Bijbel te trekken; wij hebben aan te nemen: 1°. Een geloof des verstands, dat de waarheid van Bijbel en Openbaring *toestemt*; 2°. een geloof des harten, des gemoeds, dat zich geheel overgeeft, *toevertrouwt* aan God, in de vaste

overtuiging van Gods liefde, als die kan, wil en zal helpen; 3°. een geloof des wils, dat een' vasten, goeden wil bewaart, standvastig verkleefd blijft aan God; het is de *trouw*, de getrouwheid. Dit drieledig begrip kan den grondslag uitmaken van het bijbelsche leerstuk des geloofs(1). En bij Hebr. XI behoort vooral het 3de lid of element in het licht gesteld te worden. De geheele brief is daartoe geschreven, om de wankelmoedige Hebr. Christenen tot standvastigheid en volharding in hun geloof aan te sporen. Kap. X, XI en XII, aaneengelezen, stellen het buiten twijfel, dat ook het XIde hoofdst. nagenoeg alleen voorbeelden van een *standvastig*, een *getrouw*, een *volhardend* geloof behelst. Buitendien gebruikt de heilige schrijver in zijnen brief meermalen het woord *geloof* (*πίστις*) in den zin van duurzame *trouw, getrouwheid*. Zie VI: 11, 12; XIII: 7, enz. Vgl. III: 2, 5, 6, 12 18, 19. Niets is dus eenvoudiger dan te stellen, dat de *wolke der getuigen* in Hebr. XI hoofdzakelijk en bovenal wegens hunne *getrouwheid* aan God den Christenen wordt voorgesteld.

Met dit begrip des geloofs, en deze opvatting van de bedoeling des heiligen schrijvers, ware ook de voorstelling van den Heer L. helder en duidelijk geworden. Nu stuiten wij dik-

(1) *Πίστις* beteekent in het zuiver Grieksch: *a*) het geloof aan de waarheid der zaken, die men niet door de eigene zintuigen verneemt; *b*) het vertrouwen, dat men schenkt aan anderen, dat men stelt in personen of zaken; *c*) de trouw, of voortduring des vertrouwens, welke men doorgaande, zelfs onder groote bezwaren, aan die personen of zaken bewijst. In dezen laatsten zin komt het voor XENOPH., *Cyrop.* I, 6, 20: *τὴν δὲ αὐτοῦ παῤῥμησιν εἰς τσὺς μεγίστους κινδύνους δεῖ ὡς μάλιστα ἐν πίστει διασώξειν*, - en op duizend plaatsen elders. Het Lat. *fides* zegt niets anders. Duidelijker treedt echter deze derde beteekenis van *trouw* in het adject. *πιστὸς* (HESYCH. synon. met *εὐπειθής*), *getrouw*, te voorschijn, ofschoon het ook veelal door *vertrouwd, vertrouwen waardig* kan worden vertaald. - In het Hebr. kan אֱמוּנָה bij Hos. II: 19 niet anders beteekenen dan *trouw*, standvastige getrouwheid, en bij Hab. II: 4 geeft het den besten zin. Vgl. Ps. XXXIII: 4; LXXXIX: 34; C: 5; CXIX: 90. 1 Sam. XXVI: 23, enz Voorts is bekend genoeg, dat הֶאֱמִין de beteekenis *gelooven* ontleend heeft van אָמַן, *vast staan*. Part. Pass. Kal אֲמוּנִים (Ps. XII: 2; XXXI: 24. 2 Sam. XX: 19) zijn de *getrouwen, vertrouwden* (*πιστοί*). Niph. *vast, zeker zijn; duurzaam, bestendig zijn; getrouw zijn*. Vgl. GESEN. Lex. in v. - In het Hellenistisch des N.T. kunnen wij zoo vele plaatsen aanhalen, dat het vermoeijen zoude. Men neme maar eene Concordantie in handen. Hier sta alleen Rom. III: 3 en 2 Tim. II: 13. - Waarom hebben de dogmatici dit derde element van het begrip *geloof* zoo weinig gekend?

wijls op het een en ander, en vragen: Wat is bij den schrijver het geloof? Hij had dit immers wel met korte woorden in de voorrede, of maar in eene noot kunnen aangeven. - Voorts is het ook niet waar, wat hij zegt, dat de kennis van het geloof en geloofsleven volkomen uit Hebr. XI, althans met weinig moeite, te putten is. Wij vinden daar toch in het geheel niet duidelijk aangewezen het groote onderscheid tusschen het geloof des O.V. en dat des N. Vs. 39 en 40 leveren wel veel, maar niet genoeg. Immers, gelijk CHRISTUS eerst regt God als de hoogste Liefde heeft geopenbaard, zoo is het geloof aan Gods liefde en genade het kenmerkend eigen van het christelijk geloof. - Ook wordt met geen enkel woord gewezen op dat zoo gewigtige onderscheid tusschen *het geloof* AAN en IN *Christus*.

3. *De vereischten tot zoodanig werk*. - Een wetenschappelijk godgeleerde, wèl bedreven in de exegese des O. en N.T., en niet minder te huis in de dogmatiek en moraal onzer dagen, moet het plan bewerken. Om het in te kleeden en er den doelmatigsten vorm aan te geven, daartoe behoort veel grammaticale, rhetorische, aesthetische en andere kunstvaardigheid, maar bovenal die echt christelijke, praktikale zin die heilige geest, als der waarachtige predikers van het woord Gods, welke het onderwerp levendigmakend aangrijpt, geest en leven aan den vorm mededeelt en anderen onwederstaanbaar wegsleept. De Heer L. weet even goed als de ondergeteekende, dat deze vereischten voor elke preek, zal zij nuttig zijn, gevorderd worden. Hij zal daarom eene misschien half satyrieke uitdrukking (I, bl. 118, 119) als ongepast wel weder willen intrekken: ‘Was het niet, dat wij deze geschiedenis (die van ABRAHAM's offerande) ongezocht op onzen gang door Israëls eeretempel hadden aangetroffen, ik zou, te zeer van mijn onvermogen overtuigd, om aan den hoogen en strengen eisch onzer naar kunst- en schoonheidsgenot jagende eeuw te voldoen, er voor gehuiverd hebben, haar ten onderwerp onzer overdenking uit te kiezen.’ Ik geloof toch, dat men ons christelijk protestantsch publiek iets meer dan kunst- en schoonheidsgenot zoekende mag heeten. Neen, heil ons! Zoo ver is het nog niet gekomen. Wij willen uit stichtelijke boeken nog liever iets goeds leeren, dan er ons mede vermaken. Wij houden het echt stichtelijke nog voor waarlijk schoon. Bij de voorstellingen der bijbelsche geschiedverhalen begeeren wij juist niet altijd het plastische der fantasie, het schilderachtige

der rede, het dramatische vormenspel der nabootsing, enz. enz. enz., maar vooral het treffende, het tot de ziel sprekende, het gemoed bewegende dier verhalen. Dat is het aesthetische element, wat in ‘den gids door Israëls eeretempel’ vereischt wordt; en die ‘heilige geestvervoering,’ welke Hebr. XI zoo wegslepende maakt, zou ook den prediker daarover bijzonder eigen moeten zijn. - Wij meenen echter in het aangekondigde werk eene onzekerheid te bespeuren, of het schilderachtig-aesthetische, dan wel het gemoedelijk-ernstige element moest heerschen, wat uit niets anders dan uit het weifelachtige van het geheele plan kan verklaard worden. De Eerw. schr. is zich zelven niet altijd helder bewust van de vereischten tot zijne taak. In het gemoedelijk-ernstige beweegt zich zijne rede het best, gemakkelijkst, krachtigst en vloeit het zuiverst. De deftige stijl staat hem goed. Eere den Heer L.! Ref. krijgt daardoor eerbied voor zijn karakter, maar betreurt het juist hierom, dat hij zijn publiek schijnt te miskennen, en van het schilderen zijn meeste werk gemaakt heeft.

4. *De wijze van bewerking*. - Het wetenschappelijk element mag wel niet den grondtoon uitmaken in een' bundel preêken, maar kan er ook niet uitblijven. Deze roeping gevoelde de Hr. L. duidelijk genoeg. Wij zullen het eerst op dit terrein zijne gangen volgen.

a. De *exegese* is doorgaans zeer helder en gezond. De schr. heeft talent, om wetenschappelijke onderzoekingen populair voor te dragen. Ref. had gewenscht des schr. gevoelen, dat PAULUS den Brief aan de Hebr. niet geschreven heeft, een gevoelen, dat het geheele werk door merkbaar is, kortelijk gemotiveerd te vinden, - maar vindt het ook met hem juist niet noodzakelijk. - Om voorbeelden aan te halen: De Hr. L. bewijst in eene aaneengeschakelde redenering uit de weinige, ons dienaangaande overige, berigten de hemelvaart van HENOCH zóó, dat elk met zijne uitlegging moet ingenomen zijn (I, bl. 41-45). Ook de letterlijke opvatting van het woord RACHAB *de hoer* wordt met onpartijdigen exegetischen zin duidelijk verdedigd (II, bl. 84, 85). Zelfs is de Hr. L. onbevangen genoeg, om den heiligen schrijver eene fout in de opvatting der oude oorkonde van de zegening der zonen van JOZEF door JAKOB aan te wijzen, als hiertoe misleid door de LXX (II, bl. 12). Maar die zelfde onbevangenheid moest op sommige plaatsen meer uitkomen. Wij hebben reeds aangemerkt, dat de taal van Hebr. XI eene gloeijende, wegslepende taal is, wanneer er

weleens meer warmte en diepte, dan juistheid van denkbeelden aangetroffen wordt. Men zie of deze aanmerking niet gelde vs. 20, waar het geloof van IZAK den Aartsvader, in de zegening zijner zonen JAKOB en EZAU, geprezen wordt. Want ongetwijfeld heeft óf het geloof van IZAK aan een gezegend kroost, óf de heilige eerbied van elken Israëliet voor zijne drie hoofd-aartsvaders, den H. schrijver gedrongen tot de uitspraak in vs. 20. Anders toch kon IZAK's zegening, die geheel tegen zijne bedoeling was, nimmer als een voorbeeld van zijn geloof aangehaald worden. De Heer L. wil zijnen schr. hier regtvaardigen, IZAK's voorspelling van de toekomst als een werk zijns geloofs verheffende; maar dan wordt bij hem *profeteren* (II, bl. 9, *Profetische geest* en bl. 10, *Profetisch geloof*) synonym met *werkdadig gelooven*. Kan dat er door? Ook SAUL *profeteerde*, voorzeker niet uit den geloove; of wil men een voorbeeld uit het N.T., KAJAPHAS bezat in geenen deele een geloof als hier, Hebr. XI, bedoeld wordt, toen hij *profeteerde*. Wil men het regte woord gebruiken, dan moet men deze handelwijze van den Evangelieprediker, die duizend en één malen herhaald wordt, met DA COSTA het *beginsel van verlegenheid* noemen, om toch de eer der H.S. in de volmaaktste juistheid harer uitdrukkingen te redden. Wij weten allen, hoe zeer deze vernuftige en welsprekende tegenstander van STRAUSS, in zijne Voorlezingen over de Evangeliën, dit beginsel meesterlijk gegispt heeft. Ref. ziet er geenszins gevaar in, zoo de ontdekking van eenig onjuist gezegde der H.S. openbaar wordt. Daardoor toch wordt geenszins de goddelijke, geestvolle taal des Bijbels te schande gemaakt. Die schat behoudt zijne waarde, ook zoo wij bevinden, dat hij in aarden vaten wordt gedragen. - Het *ἵνα μὴ χωρὶς ἡμῶν τελειωθῶσιν* (Hebr. XI: 40) verklaart L. door de omschrijving: *zonder hetgeen in onzen tijd gebeurd is*, zoodat het ziet ‘op de vervulde Messiasbelofte en de zegeningen, daardoor den Evangeliebelijders te beurt gevallen (II, bl. 130).’ Ref. gelooft den geest des H. schr. juister te vatten, door eene vergelijking met Efes. III: 8-12, op volgende wijze: Niet zonder ons, als gemeente van CHRISTUS, welke de veelvuldige wijsheid en genade Gods aan de hemellingen zelve bekend maakt; niet zonder ons, die als leden der gemeente den onnaspeurlijken rijkdom Gods openbaren; niet zonder ons, in wie de vervulling aller voorspelling, verwachting en hoop der toekomst door de bewoners van hemel en aarde gezien wordt; - niet zonder ons zouden de gestorvene geloofshelden des 0.V. volmaakt worden, hunne volkomene bestemming bereiken. - De *εὐπερίστατος ἁμαρτία*,

Hebr. XII: 1, is, volgens den Heer L. en de gewone opvatting, *de zonde, die ons ligtelijk omringt*. Bij SUIDAS wordt *εὐπερ*. omschreven *ταχέως περιτρεπόμενος*, wat eene naauwkeuriger opvatting toelaat, namelijk *die ons ligtelijk omstrikt*. Banden, doeken, strikken, linten of dergelijke moeten den wedlooper hinderen; hij moet ze alle afleggen. De zware last der zonde niet alleen, ook ligte banden, die men gaarne zou willen medenemen in de renbaan, maar die losgaande en de leden omstrikkende, den onbedachtzame gemakkelijk ten val kunnen brengen, - alles moet worden afgelegd. Vgl. 1 Petr. II: 1 vgg. - II, bl. 39, wordt verkeerdelijk aangehaald de tekst Jesaj. LV: 9 van Gods *wijsheid*, zoo als veeltijds geschiedt. Hij is echter een tekst van Gods *ontferming en genade*, gelijkluidende met Ps. CIII: 10, 11.

Ref. zou op deze wijze kunnen voortgaan, maar hij zou dan geen einde vinden. Hij blijft bij zijne goede getuigenis, en kan zich over het algemeen zeer goed met des schr. exegese vereenigen.

b. Ook zijne *dogmatiek* mag men over het algemeen gezond noemen. De aard van zijn onderwerp en zijne gekozene wijze van bewerking lieten het niet toe, om de *leer* des geloofs dogmatisch te ontwikkelen. Maar de Heer L. zal mij voorzeker moeten gelijk geven, dat hij die leer wel dogmatisch had mogen *bepalen*. Of hoe zal hij de stelling ooit kunnen volhouden, dat het *leerstuk* des geloofs omtrent *volledig* in Hebr. XI te vinden is? Ware dat zoo, dan had hij ons dat leerstuk ook kortelijk moeten opgeven; dat lag op zijn' weg. Maar het is zoo niet; de Heer L. kan het, bij rijper nadenken, ook zelf niet meer meenen, gelijk men uit zijn geheele werk hier en daar, mijns inziens, wel bespeuren kan. Doch de lezer, die gaarne weten wil wat L. door *geloof* verstaat, wat hij, volgens Hebr. XI, en wat volgens het Evangelie en den Bijbel er door verstaan moet, wordt door zulke gezegden zeer in het onzekere gehouden. - Voorts stappen wij van dit punt af, met eene enkele aanhaling wijzende op des schr. verklaring van Hebr. XI: 40[a], waarin hij ons den stand zijner christologie, en dus ook zijner theologie, doet kennen. II, bl. 126, 127: ‘Wij bezitten in CHRISTUS de hoogste openbaring en daardoor de zuiverste kennis van God en zijne gezindheid en zijne betrekking jegens ons menschen. Wij aanschouwen in den Eeniggeborene van den Vader, die, vleesch geworden, vol van genade en waarheid onder ons gewoond heeft, het afschijnsel van Gods heerlijkheid en het uitgedrukte beeld zijner zelfstandigheid; terwijl

zij, die slechts onder de belofte van zijne komst geleefd hebben, hoezeer ook veelmaal en op velerlei wijze met bijzondere openbaringen verwaardigd, verstoken zijn gebleven van die aanschouwing der Godheid in de menschelijke natuur, welke alleen geschikt was om menschen het helderst en bevredigendst begrip van den Onzienlijke en Hoogheerlijke in te prenten.

Ons, wien het licht van 't vervulde Evangelie bestraalt, is de schuldvergevende genade Gods verzekerd en verzegeld door het bloed van Gods eigen' Zoon. In CHRISTUS, die eenmaal zich zelven heeft opgeofferd, hebben wij nu voor altijd de verzoening onzer zonden. Den vromen van vroeger' dag daarentegen mogt, onder den schemerschijn der belofte, de troostvolle gewisheid eener eigenlijke en blijvende verzoening, het steeds van schuldbesef geprangde hart niet verwinnen. De dagelijks herhaalde dierenoffers konden hun geweten niet reinigen, zoodat de bewustheid der zonde, gepaard met de vrees voor straf, hen van een' vrijmoedigen toegang tot den troon van God gedurig moest afschrikken en in pijnlijke onzekerheid laten omtrent hetgeen zij van God te hopen of te duchten hadden.

Wij, die thans door CHRISTUS van den dwang der wet bevrijd zijn en de aanneming tot kinderen ontvangen hebben, wij kunnen, door Gods Geest levend gemaakt en enkel door liefde gedrongen, den Hemelschen Vader dienen zonder vreeze.' - Wij verheugen ons over dezen stand van des schr. godgeleerde wetenschap, en wenschen hem er van harte geluk mede.

c. De *moraal* en *asketiek* lagen den Heer L. het naast op het hart, toen hij zijne preêken schreef, zijn boek uitgaf. Want het is niet bepaaldelijk 'de leer des geloofs,' maar bovenal 'het leven des geloofs,' wat hij ons aanschouwelijk in voorbeelden voorstellen en ter navolging wil aanprijzen. Wij zouden dus meenen, den schr. in de moraal en asketiek des geloofs het best te huis te vinden, en van zijn hiertoe niet ongeschikt talent de beste stukken van zijn werk verwachten. En desniettemin, ik beken het rondborstig, juist dit wilde mij in het boek het minst behagen. De Heer L., ouder van jaren en ouder in de ambtsbediening dan ik, is te zeer overtuigd van het energieke (om het zóó te noemen) der menschelijke bedorvenheid, dan dat hij in ernst zou meenen, dat een bloot: 'schijnt u dat een edel, een heerlijk voorbeeld toe, M.T.? Welnu, volgt het na!' eenigen belangrijken indruk op de

groote massa onzes publieks, op het land of in de steden, zal maken. Het is eveneens, alsof de meester, in de school komende, aan de kinderen zegt: ‘kinderen! past toch goed op, leest, schrijft en rekent mooi; ziet op dezen, of dien, wat zij niet al gedaan hebben!’ maar hun niet in bijzonderheden de wijze leert, waarop zij die voorbeelden moeten volgen. Het is even, alsof een generaal den soldaten in 't gevecht toespreekt: ‘kameraden! weest dapper, behaalt de overwinning!’ maar hun geene orders, geene kommando's, geene instructiën bij de telkens veranderende positiën geeft. Men vergeve het mij en mijn' collega, zoo wij dwalen, - maar ik gevoel veel sympathie met den geachten medearbeider, die in zijne recensie van STATIUS MULLER: *Stemmen van gene zijde des grafs* (*Gids*, 1845, N^{o}. I), de algemeene rigting der vaderlandsche stichtelijke lectuur onzer dagen als zwevende, oppervlakkig, krachteloos, met een blinkend kleed van hoogdravende woorden overtogen, heeft veroordeeld. Doen dan de Separatisten ons eindelijk nog niet de oogen open gaan, wanneer zij telkens op nieuw en telkens luider over ons en ons werk hun onveranderlijk vonnis vellen: ‘De dominé's onzer dagen preêken maar, dat de mensch goed wezen moet en het kwade laten, maar zij wijzen ons niet aan, hoe wij dat kunnen?’ Wekken de Haagsche Heeren met al hunne vinnigheid ons niet vooral hierdoor uit onzen slaap? Hoe men nuttig kan wezen, hoe men invloed kan uitoefenen op zijne toehoorders, dat kan men (beter dan uit de hedendaagsche romans of dichters) van onze oude stroosnijders leeren, welke de afgescheidenen met een voor ons, helaas! zoo ongunstig gevolg tot idealen nemen. Alleen hunne moraal, als theorie beschouwd, is afschuwelijk; maar ziet eens, welke voortreffelijke toepassingen zij van die gebrekkige theorie weten te maken op hun publiek! Wij zouden thans veel hooger staan, zoo wij maar (de goeden onzer ambtgenooten niet te na gesproken) de menschen, die des Zondags vóór ons verschijnen, en des daags in hun werk gaarne een opwekkend, een bemoedigend, een bestraffend woordje van ons hooren, meer in geest en waarheid als onze broeders en zusters aanmerkten, en het niet van de oude aristocratie geleerd hadden ze aan te zien voor:

> Eine tüchtige Kuh, die uns mit Butter versorgt!

Wij moeten nog veel leeren ten aanzien der behandeling onzer geringere, *weinig*- niet *on*-beschaafde standen der maatschappij, die steeds de groote meerderheid van ons publiek uit-

maken. Ik hoop het beste van de aanbrekende toekomst. Een geest van geloof, van moed, van zelfverloochening, van - ja ook van liefde ontwaakt in onze kerk. En, waar liefde woont, - o, de liefde vermag alle dingen!

Men is een vijand van onderscheidende toepassingen achter de preêken: dat is geen smaak meer. Goed! Ik wil ze in den ouden trant ook geenszins weder ingevoerd hebben. Maar als wij toch zien, dat de inwoners onzer gemeenten bij twintigen en vijftigen henentrekken naar andere kerken, om onderscheidende toepassingen te hooren, moeten wij dan niet zoeken hun, in plaats van den verloren' schat, iets weder te geven? Moeten wij hun niet aanwijzen, zóó *naauwkeurig*, dat zoo veel mogelijk elk toehoorder zijne individuële behoeften en hare vervulling leert kennen: wat zij *doen* moeten, om zalig te worden? Elk uwer, waarde ambtgenooten! die dit leest, stemt mij toch gaarne toe, dat de menschen volgens den verschillenden stand hunner zedelijkheid en godsdienst in de week en des zondags, onder vier oogen en voor anderen, in hunne huizen, hun werk, hunne rust, hunne ziekten, en in de kerk, verschillend moeten worden aangesproken. Die nog zeer laag staan, verschrikke men door *vrees voor straf*. De schrik des Heeren mag ook nog wel velen bewegen tot het geloof; de roede des Apostels kan nog veelal geen kwaad[(1)]. Die eenig meer ontwikkeld zedelijk gevoel bezitten, brenge men verder door *hoop op belooning*. Aan deze hoop kleeft wel is waar nog veel van den ouden egoïstischen zuurdeessem, maar zij wordt, zelfs als beginsel van handelen, niet eens door het Evangelie afgekeurd[(2)]. Voor hen, die nog hooger staan, worde het besef van *betamelijkheid* en *pligtmatigheid* een beginsel van deugd en godsdienst; men zou het kunnen noemen een zeker eergevoel, een besef zijner verhevene roeping, dat aan den éénen kant geen hoogmoed en aan den anderen nog

(1) 2 Cor. V: 11; 1 Cor. IV: 21. - Matth. X: 28; XXIII: 13, 14, 33, 35 vgg. Luk. XII: 5. Rom. XIII: 3, 4. Men vergelijke voorts den zedelijkgodsdienstigen toestand van het oude Israël met dien onzer gemeenten, en Jehovah's handelwijze met die van ons, die wij ook mede-arbeiders Gods zijn; zouden wij daaruit niet moeten leeren den schrik des Heeren vaak te gebruiken?

(2) Matth. V: 11, 12, 46; VI: 1, 14; X: 41, 42; XIX: 27-29, met de parall. Joh. III: 21; IV: 36. 1 Cor. IX: 17, 18. - Rom. II: 6, 7, 10. 1 Pet. I: 3-9. Phil. III: 8-11. Gal. VI: 7-10, enz. enz. Vgl. ook het gansche O.V.

geene liefde is[1]. Langs deze drie trappen nadert de goed geleide mensch tot den hoogstmogelijken graad van zedelijkgodsdienstige ontwikkeling, van namelijk te leven en te werken uit het *reine beginsel van liefde* (1 Cor. XIII). Ja zelfs dan is de mensch geheel volmaakt, een kind, een navolger van en *gelijk aan God*, wiens verhevenste volmaaktheid liefde is, wanneer hij zijne vijanden liefheeft als zijne naasten[2]. Geen wonder dan, dat wij in al de eeuwen des Christendoms zoo vele klagten hoorden over de allergeringste vorderingen in waarachtig geloof, waarachtige liefde. Men wendde de middelen niet doelmatig genoeg aan. Onze ouden wilden de menschen door den schrik des Heeren dwingen tot liefde, dat in zich zelf onmogelijk is, maar toch, zoo al geene liefde, dan ten minste dikwijls eene bekeering in den zin van EZECHIËL (XXXIII: 14-16) en JOHANNES *den Dooper* (Luk. III: 3, 8-14) voortbragt. *Wij* noodigen de menschen vriendelijk en beleefd uit, om door CHRISTUS tot God te gaan, maar brengen ze doorgaans tot eene zeer bescheidene en welsprekende onverschilligheid (ik spreek niet van exceptiën, maar den regel). Het wordt tijd, dat wij deze groote zaak eens met allen ernst overwegen. En ref. gelooft, dat men op den gemelden viervoudigen grondslag de toepassingen bouwende, en, natuurlijk, niet afpassende en afmetende, gelijk vroeger geschiedde, maar wijzigende en met groote vrijheid uit den oneindigen rijkdom van stof, welken onze gemeenten zelve best aanbieden, uitzoekende, al de kracht der onderscheidende toepassingen zonder hare verkeerde rigting, zonder hare stijfheid, met één woord, zonder hare gebreken, kon behouden.

Mijn oordeel over de moraal en asketiek der leerredenen van den Hr. L. kan dus niet gunstig zijn. Niet dat de schr. in de theorie des geloofs zou dwalen (kleinigheden daargelaten), maar zij is op verre na niet genoeg theoretisch ontwikkeld en praktikaal toegepast. De toepassingen zijn dan ook veel te kort, te flaauw, niet doordringende door merg en been.

(1) Bij Job XXXIII: 23, in de rede van ELIHU, het woord *pligt.* יֹשֶׁר . Vgl. Spr. XIV: 2; XVII: 26. - Als zedelijk beginsel Hand. IV: 19. 2 Petr. 1: 13. De betamelijkheid Matth. III: 15. Col. III: 18. Eph. V: 3; VI: 20. 1 Tim. II: 10; V: 13. Tit. II: 1. Philem. 8, enz. Hierbij behoort de schaamte over het tegendeel, Rom. I: 16; VI: 21. 2 Tim. I: 8, enz.

(2) Matth. V: 43-48. Voorbeelden eener zoodanige menschelijke volmaaktheid in menschen, Hand. VII: 60. Rom. IX: 3.

Het is zoo: *leeringen wekken en voorbeelden trekken*; - maar hij, die voorbeelden gebruikt, om er menschen mede te trekken, gebruike ze ook waardig, en verslappe niet zelf door zwakke woorden al hunne wegslepende geestelijke kracht. Dat heeft L. gedaan. Zijn geheele boek levert geene enkele fiksche, degelijke, ouderwetsche (*sit venia verbo*!) toepassing op. De lezer oordeele uit twee zijner beste toepassingen. De eerste moest bij voorkeur de allerkrachtigste zijn, t.w. eene opwekking ter navolging van den Oversten Leidsman en Voleinder des geloofs, de slotsom der opwekkingen van den heiligen schrijver, de slotsom ook der leerredenen van den Hr. L., II, bl. 162, 163: 'Geliefden! hebben zij, die slechts in de dagen der belofte leefden, toen de groote heilzon der zaligmakende genade nog niet op de middaghoogte van haar heerlijk en koesterend licht, in de verschijning van J.C. over de wereld was opgegaan, hebben zij in de loopbaan des geloofs zich standvastig gehouden en deswege een eervol getuigenis bekomen van God; hoeveel ijver en volharding voegt ons dan niet in het geloof! Ons, die de trouw van God en de waarheid zijner belofte in CHRISTUS zoo heerlijk geopenbaard zien, en Gods eigen, mensch geworden' Zoon ten oversten Leidsman en Voleinder des geloofs ontvangen hebben! Och, dat wij toch acht geven op zoo groote zaligheid, en onder geen voorwendsel hoegenaamd ons onttrekken aan de oefening des geloofs! Houden wij ons aan JEZUS, in wien het geloofsleven de volmaaktheid bereikt heeft, en die ons tot den duren prijs van zijn bloed heeft gekocht, opdat ook wij in het geloof volmaakt zouden worden. In Hem blijvende, zullen we, door zijn' Geest geleid en met zijne kracht gevoed, magtig zijn in het geloof, om de loopbaan, ons voorgesteld, met lijdzaamheid (? *ὑπομονὴ*) te loopen, en in den weg van roeping en pligt elken last af te leggen, die ons in onzen vooruitgang hindert. Wij zullen niet verflaauwen, noch bezwijken in onze harten, zoo wij slechts in het levendig besef van de grootheid en menigte der bezwaren, die wij te overwinnen hebben, en in het gevoel onzer eigene zwakheid, Hem blijven aanhangen, die de wereld overwonnen heeft.' - De tweede is eene dier weinige plaatsen, waar de schr. zijne rede eenigzins *ad hominem* rigt, II, bl. 102, 103: 'Hier eindigt in onzen tekst (Hebr. XI: 32-38) de schets van vele groote daden en wonderbare uitwerkselen, door het geloof gewrocht. Zij moge ons de uitnemende kracht en den gezegenden invloed van dit heilig beginsel doen erkennen en

waarderen; ons aansporen, om er ons insgelijks door te laten leiden in en tot alles, waartoe God ons roept, en ons ten waarborg strekken van die heerlijke uitkomst, die, bij eene getrouwe beoefening van het geloof, ook onze daden en wegen hebben zullen. Het is waar, zulke groote daden en hagchelijke ondernemingen, als wij in den tekst roemvol hoorden vermelden, zijn er voor ons niet meer te doen. Tot die verbazende en buitengewone bedrijven, welke daar ons herinnerd werden, worden wij niet meer geroepen. Maar des niet te min hebben wij toch ook, in den meer gewonen kring onzer dagelijksche werkzaamheden, de dringendste behoefte aan hetzelfde geloof, waardoor wij zoo veel groots en wonderbaars zagen tot stand gebragt. Deze behoefte, moge hij er zich bewust van zijn of niet, heeft elk in elke levensbetrekking, zoowel die in de maatschappij tot den hoogsten rang verheven is, als die er de nederigste betrekking in bekleedt. Immers zonder dat geloof is het niemand onzer mogelijk zijne pligten, van welken aard die ook wezen mogen, getrouw te volbrengen en aan het doel zijner bestemming te beantwoorden. Of - zegt het zelve, Geliefden! - wanneer zaagt gij ooit eene poging wel slagen, een werk goed gelukken; wanneer ooit een' mensch de plaats, hem door God aangewezen, waardig vervullen, en van de taak, hem toevertrouwd, naar eisch zich kwijten, als niet het geloof in de kracht van God het vertrouwen op eigene krachten buitendreef, of het gevoel van eigene zwakheid heiligde; als niet God erkend en op zijne magt, de zijne alléén, een onbepaald vertrouwen werd gesteld?’

4. De *uitvoering*. - Na al het reeds gezegde en aangehaalde kan ik over de uitvoering zeer kort zijn, en met een enkel woord volstaan. - Ref. gelooft, dat het werk voldoen zal aan het grootste deel van ons protestantsche publiek. En de vrij goede aftrek, dien het gevonden heeft, getuigt reeds, dat de uitvoering naar den smaak onzer dagen is. Toch kan men niet zeggen, dat deze Leerredenen meesterstukken zijn, evenmin als prullen; zij kunnen geene époque maken in de geschiedenis onzer homiletische literatuur, en zijn, op zijn best genomen, aanwijzeressen van den tegenwoordigen stand der preekmanier. Hare plannen zijn zeer tekstmatig en doelmatig. Meestal 3, zelden 2, eens 4 deelen, die maar uiterst zelden in onderdeelen gesplitst zijn, vormen het ligchaam der rede. De uitwerking van het thema in voorstelling en denkbeeld gaat geleidelijk voort. De stijl is deftig en

gekuischt, maar past veel beter aan het ernstig redenerende, het gemoedelijke, dan aan het schilderende. Wil de Hr. L. schilderen, tafereelen maken, dan mist hij dat losse, dat vloeijende, dat natuurlijke, hetwelk deze manier alleen aanlokkelijk maakt. Jammer daarom, dat hij van het schilderen zoo heel veel werk gemaakt heeft. Wij laten den lezer ten besluite oordeelen uit eene passage, die gewis in des schr., ten minste in ref. oogen, eene der best gelukte is van alle 14 preêken; de beproeving van ABRAHAM's geloof (I, bl. 126, 127): ‘Geliefden! de teedere en liefelijke woorden, waarmeê God het offer, dat Hij van zijnen dienaar eischte, omschreef, toen Hij tot dezen zeide: “Neem uwen zoon, uwen éénigen, dien gij liefhebt, IZAK!” - die woorden waren als zoo veel pijlen, waardoor het hart diens heiligen mans nameloos diep doorwond werd. “Neem uwen zoon!” die schicht was op den vader gemikt; maar: neem uwen “éénigen,” den zoo lang verwachten, den zoon van groote vooruitzigten, “dien gij zoo liefhebt,” den eindelijk verkregen' zoon, waarop gij al uwe hoop gesteld hebt, het middelpunt van al wat uw hart het hoogst en dierbaarst is, “uwen IZAK,” het kind der belofte..... o dat gold ABRAHAM, Gods bondgenoot, den erfbezitter van 's Heeren toezeggingen! Die pijl ging dieper dan vleesch en bloed; die drong door tot den geest, het heiligdom zijns inwendigen menschen; die raakte de hartader van zijn onzigtbaar, hooger leven, zijn leven in de gemeenschap met God, hetwelk voor hem slechts het eenige en eigenlijke leven was.

Op welk eene vuurproef stond hier zijn geloof! Hij, die *de beloften ontvangen had*, de uitverkorene uit eene in afgoderij en goddeloosheid verzonkene wereld, aan wien Jehova een eigen volk had toegezegd, talloos als het starrenheir en het zee-oeverzand, een volk, waaruit een zegen zou ontspringen voor alle geslachten der aarde; hij, lang teleurgesteld in zijne verwachting en gedwarsboomd in zijne wenschen, maar eindelijk den zoon verkregen hebbende, uit wien, volgens de nadrukkelijke toezegging Gods, de vervulling van al die beloften te wachten was, *den eeniggeborene*, met wiens behoud of verlies al het heil, hem toegezegd, stond of viel; hij zou dien zoon, dien IZAK, dat kind zijner hope en toekomstige heerlijkheid, die spruit des levens, met eigene hand den doodsteek toebrengen en in hem al zijne schoone, zielverheffende vooruitzigten, ja de zaligheid van geheel eene wereld vernietigen!’ - Is niet de stijl van het eerste

gedeelte stijf, hortend, gedwongen, in vergelijking van het tweede, dat met alle gerektheid nogtans veel vloeijender en aangenamer te lezen is?

Ik eindig hiermede. Mijne lezers en de Hr. L. zullen mij, naar ik hoop, niet van grofheid, onbescheidenheid, personaliteit beschuldigen. Ik althans ken mij zelven daarvan geheel vrij, en zou altijd liefst zien, indien ik er ooit toe mogt kunnen komen, om preêken uit te geven, dat men mij op soortgelijke wijze, als ik hier gedaan heb, behandelde.

Rottevalle, Januarij, 1845.

P.A. KOPPIUS.

Proeve eener geschiedenis der dichtkunst en fraaije letteren onder de angel-saksen, door *J.P. Arend*. Te Amsterdam, bij J.F. Schleijer. 1842. 8°.

Referent had dit werk reeds met bijzondere aandacht gelezen, voordat het hem door de redactie van dit tijdschrift werd toegezonden, om daarvan een kritisch verslag te geven. Dus met den inhoud bekend, was hij huiverachtig, om dien arbeid op zich te nemen, en stond in beraad zich daarvan te verschoonen, als zich onbevoegd achtende de taak eens beoordeelaars waardig te vervullen; want ofschoon hij de taal wel beoefend had, was zijne kennis van haar slechts oppervlakkig, en hij kon zich daarin niet met den geachten schrijver dezes werks vergelijken. De bedenking echter, dat, behalve een geleerde uit *L.*, in den *Konst- en Letterbode*, nog niemand van dezen arbeid verslag gegeven heeft, en de Angelsaksische taal bij ons slechts weinige beoefenaars telt, deed hem besluiten een verslag van deze *Proeve* te ondernemen, en ook enkele aanmerkingen niet terug te houden. De geleerde schrijver zal ze als de bedenkingen van eenen dilettant, niet als de teregtwijzingen eens deskundigen beschouwen. Ter zake.

In eene korte voorrede meldt de Heer AREND, dat het onderhavige werk een gedeelte uitmaakt eener geschiedenis der dichtkunst en fraaije letteren in *Europa*, sinds den val des Westersch-Romeinschen rijks, waarvan reeds het eerste deel afgewerkt is. Dat dit onderhavige stuk, over de letterkunde der Angel-Saksen handelende, voor ons Nederlanders een bijzonder belang heeft, omdat hunne taal ook die onzer voorou-

ders was, en de Angelen en Saksen, vereenigd met de Friezen, uit *Nederland* naar *Brittannië* waren overgestoken.

Ongaarne begint ref. zijn verslag met tegenspraak, maar deze stelling schijnt hem valsch toe. De verhandelingen van den Heer MOLHUYSEN, die dit beweert, en wiens gezag de schr. inroept, komen ref. voor niets te bewijzen. Zijne etymologiën zijn zeer eenzijdig en dikwijls gewaagd, en schoon het zijn betoog aan geleerdheid noch scherpzinnigheid ontbreekt, wordt het door de geschiedenis wedersproken. Het is wel zeer waarschijnlijk, dat ook uit *Nederland*, inzonderheid uit ons *Friesland*, landverhuizers overgestoken zijn, maar de groote hoop kwam uit *Holstein, Sleeswijk* en *Jutland*, waar ook een deel der Friezen woonde, niet uit onze gewesten. Dan hoe dit zij, de Angel-Saksen waren gewis door afkomst, zeden en taal aan het noorden onzes lands tot aan de Waal, naauwer verwant, dan de Hoogduitsche stammen, want noordwaarts van de Waal was alles Fries of Sakser, zuidwaarts Frank of Belg, latere verplaatsingen ongerekend. Hunne letterkunde is dan ook voor ons hoog belangrijk, en wordt dit nog te meer door den inhoud, die ook meermalen over *Nederland* handelt.

Alvorens ons tot die litteratuur zelve in te leiden, opent de schr. in het eerste hoofdstuk zijne geschiedenis met een beknopt tafereel op te hangen van den toestand der Latijnsche, Grieksche en Arabische letterkunde en geestbeschaving, in de eerste eeuwen des Christendoms. Met enkele, maar fiksche trekken is hier geschetst, en een levendig tafereel ontworpen van den toestand, waarin zich de wetenschappen en kunsten in die eeuwen bevonden. Zoo komt de schr. aan *Brittannië*, een land, door de Romeinen drie eeuwen lang bezeten, en allengs een zetel van beschaving en weelde geworden, maar weder verwilderd onder de vernielende oorlogen tegen de Angel-Saksen, een Duitsch volk, met Duitsche zeden en Duitsch karakter, strijdig met dat der Walen en Romeinen.

Nadat deze stammen zich in *Engeland* nedergezet en het Christendom omhelsd hadden, begon de geestelijkheid ook langzamerhand de wetenschappen weder aan te kweeken, waartoe vooral de aartsbisschop van *Canterbury*, THEODORUS, een Griek van geboorte, die omstreeks het midden der zevende eeuw bloeide, door zijn voorbeeld en onvermoeiden ijver veel toebragt. Ook zekere abt HADRIANUS, zijn tijdgenoot, droeg hiertoe bij. Scholen en boekerijen werden gesticht, en onderscheidene, vooral geestelijke, werken in de landtaal geschre-

ven. Niemand bragt echter meer toe tot de vorming en verstandsontwikkeling des volks, dan koning ALFRED, die in de negende eeuw leefde. Groot als koning en veldheer, was hij het niet minder als beschermer, en, wat meer is, als beoefenaar der wetenschappen, die hem oneindig veel te danken hebben. Met zijnen dood geraakten ook dezen weder aan het kwijnen, eerst door de langdurige oorlogen tegen de Denen, en eindelijk door de verovering van *Engeland* door de Noormannen, toen het Normandische Fransch den boventoon kreeg, totdat het later met het Saksisch zamensmolt, en zoo het latere Engelsch voortbragt.

Na dit overzigt vangt de schr. aan met de beschouwing der Angel-Saksische letterkunde zelve. Hij schetst eerst in weinige woorden haren vorm en haar karakter, en gaat dan over tot de beroemde *paraphrase van eenige gedeelten der Heilige Schrift*, door den monnik CAEDMON, den vader der Angel-Saksische poëzij, die in de zevende eeuw bloeide. Dit dichtstuk wordt door den schr. uitvoerig behandeld en te regt, want gelijk het een der oudste gedenkstukken der Duitsche poëzij is, zoo is het zonder twijfel ook een der beste, en staat ver boven de gedichten van OTFRIED en andere geestelijke dichters dier eeuwen, zoodat men gemakkelijk begrijpt, dat zijn talent door zijne tijdgenooten aan eene bijzondere goddelijke ingeving toegeschreven werd. De Heer AREND schijnt de meening te omhelzen, dat wij in dat gedenkstuk, gelijk het thans overig is, inderdaad het echte werk van CAEDMON bezitten, hetgeen door HICKES en anderen is betwijfeld. Rec. kan zich hiermede volkomen vereenigen, vooral wanneer men nagaat, dat ALFRED in de 9de eeuw eenige verzen van dien dichter mededeelt, die evenzoo, schoon met dialectverandering, in een HS. der 8ste eeuw voorkomen, waaruit schijnt te blijken, dat men toen althans nog des ouden bards gedichten bezat; en daar de codex, welke in de uitgave gevolgd is, gerekend wordt tot de 10de eeuw te behooren, mag men het daarvoor houden, dat ook deze het echte werk van CAEDMON behelst. Het is eene andere vraag, of de taal niet verjongd zij; dit beweert onder anderen Dr. HALBERTSMA in de voorrede van BOSWORTH's *Anglo-Sax. diction.*, en hij haalt ten bewijze een' gelijkluidenden tekst aan uit het zoo even vermelde HS. der 8ste eeuw; maar zijne redenering heeft ons niet overtuigd. Wij vinden in dat oudere HS. wel eenen anderen tongval, maar daarom is de taal niet beter, en niets bewijst, dat het die des dichters was,

te meer daar de lezing tamelijk bedorven is. Wanneer daar b.v. in den derden regel gelezen wordt: *uerc uuldur fadur*, waarvoor de tekst van ALFRED *wera* (of *uuera*) *wuldor faeder* leest, dan is *uerc* zeker eene schrijffout, daar de genit. plur. nooit op *c* konde uitgaan[1]; ook vs. 6 is de lezing van ALFRED *ord* of *oord* zeker te verkiezen boven de oude, die *or* heeft, en vs. 8 is ALFRED's tekst *eordhan bearnum* zeker zuiverder dan de andere, die *elda barnum* heeft. Intusschen is het niet te ontkennen, dat de afschrijvers zich vrijheden zullen veroorloofd hebben; maar die kunnen niet veel anders dan de spelling aandoen, omdat de alliteratie hen dwong de verzen zelve te eerbiedigen.

De poëzij van CAEDMON bezingt een onderwerp, dat ook MILTON uitlokte, en te regt heeft de Heer AREND, op het voetspoor van TURNER, hier en daar beide vergeleken, vooral ter plaatse waar de Angel-Saksische dichter, even als de latere Engelsche, Satan sprekend invoert en zijnen opstand tegen den hemel schildert. De stijl van dit stuk is doorgaans dichterlijk, nu en dan waarlijk verheven, maar ook weleens langdradig en dor. Verscheidene plaatsen zijn nog duister, dat trouwens bij eenen dichter der 7de eeuw geen wonder is. Voorbeelden geeft de schrijver op bl. 46, 57, 60, en poogt ze, meestal gelukkig, te verklaren. De plaats, op bl. 60 aangehaald, schijnt ons echter toe, minder juist vertaald te zijn. De tekst heeft:

> That hie his hearm-sceare.
> habban mosten.
> georne fulgangan.
> tha hie godes haefdon.
> bódscipe abrocen.

hetgeen de Heer A. vertaalt: ‘zij smeekten Hem, dat daar zij straf zouden ontvangen, dewijl zij het bevel van God geschonden hadden, zij die gelaten mogten ondergaan,’ zonder echter voor de juistheid dier vertaling in te staan. Wij zouden in bedenking geven, of *georne* wel *gelaten* kan beteekenen, en of men den geheelen zin niet woordelijk aldus zou kunnen teruggeven: zij smeekten - dat zij zijne wraak (toorn) willig mogten hebben voldaan (geleden), daar zij Gods gebod gebroken hadden. Dan wordt *fulgangan* als part. praet. genomen, terwijl de Heer A.

(1) Drie verschillende lezingen vindt men opgegeven in BOSWORTH's *A.S. Grammar*, p. 232, en in zijn *A.S. Dictionn.*, introd., p. LVII.

het als eenen infinitivus beschouwt; doch wij geven ons gevoelen gaarne voor beter over.

Van CAEDMON gaat de schr. over tot eene uitbreiding der evangeliën, door zekeren ORM, en vandaar doorgaans het *Ormulum* genoemd, dat als dichtstuk veel minder waarde heeft, en in eenen bijzonderen tongval geschreven is, door THORPE *the semi-saxon dialect*, door den schr. de Deensch-Saksische tongval genoemd, ofschoon wij er geene Danismen in kunnen vinden.

Hierop volgt het gedicht *Judith*, een fragment, maar uitmuntend bearbeid; vervolgens noemt de schr. nog eene uitbreiding der Psalmen en eene van het Onze Vader, beide door THORPE uitgegeven, en gaat dan tot de zededichten en hierop tot de krijgsliederen over, waarvan er tot nog toe slechts één, het zegelied op Koning ATHELSTAN, volledig bekend is. Behalve door WARTON, is het ook in BOSWORTH's *Elements of A.S. grammar, London*, 1823, bl. 323, uitgegeven. De vertaling verschilt hier en daar, maar is minder naauwkeurig, hoewel de Hr. A. ook weleens vrij vertolkt. De tekst van BOSWORTH wijkt hier en daar van dien van WARTON af, en schijnt niet van Normandismen vrij te zijn; ter vergelijking geven wij de regels, door den Heer A. op bl. 86 medegedeeld:

laetan him behyndan.
hraefn (bij A. *hrá*) bryttian.
saluwi padan.
and dhone sweartan hrefn.
hyrned nebban.
and dhane hasean padan.
earn aeftan.
hwit aeses brucan
graedigne gudh-hafoc.
and that graegedeor.
wulf on waealde.

De lezing *hrá* schijnt echter de ware, daar anders het verbum *bryttian* te onbepaald is, want de accus. *hraefn* hangt van *laetan* af.

Daarop volgt de zang op het sneuvelen van BYRHTNOTH[1], waarmede de schr. van deze soort van poëzij afstapt, om, na met een woord van de verlorene volksliederen gewaagd te hebben, tot de eigenlijke lierdichten over te gaan, waaronder de

(1) Volgens TURNER, *Hist. of the A.S.*, 5th ed., London, 1828, Vol. 3, p. 307, is het HS. sedert HEARNES uitgave verbrand.

scopes widsith (de omzwerving (wijde reis) des zangers) het minst dichterlijke, maar, wegens de geographische berigten, het belangrijkste gewrocht is.

Zoo komt de schr. tot het meesterstuk der A.S. poëzij, het heldendicht *Beowulf*, dat door de meesten tot de zesde eeuw gebragt wordt, en dus, na ULPHILAS, het oudste overblijfsel der Duitsche taal zijn zoude. Het draagt dan ook duidelijke sporen van uit het heidendom afkomstig te zijn, doch tevens is het kennelijk door de Christenen omgewerkt; evenwel slechts ten deele, zoodat heidensche en christelijke denkbeelden hier zonderling door elkander vermengd zijn. Ook de taal is waarschijnlijk vernieuwd, voor zooverre de alliteratie dit toeliet, want ook hier, even als bij CAEDMON, is die doorgaans gebezigd; het eenige tot nog toe bekende H.S. wordt in het *British Museum* bewaard, en schijnt tot de 10de eeuw te behooren. Het is eerst door THORKELIN, later, in 1835, verbeterd door KEMBLE, uitgegeven.

De inhoud van dit gedicht is kortelijk deze: HROTHGAR, koning in het land der Angelen, houdt een feest op zijnen burg Des nachts, als al de gasten slapen, sluipt een boosaardig duivelsch wezen, GRENDEL genoemd, in de zaal en vermoordt een dertigtal thegns of kempen. Dit wordt 's morgens ontdekt en den koning geweten, die het niet verhoed had en het niet wist te wreken. Twaalf jaren lang bleef de wraak uit, totdat het feit ter ooren kwam van BEOWULF, zoon van ECGTHEOW, een man van aanzien en gunsteling van koning HYGELAC, behoorende tot het volk der Geaten of Jutten. Deze held besluit nu HROTHGARS smaad te wreken. Hij begeeft zich tot hem, wordt luisterrijk ontvangen, en geeft zijn voornemen te kennen, om GRENDEL te bestrijden. Deze verschijnt 's nachts, vermoordt eerst een' der wachters en verslindt hem; daarop waagt hij zich aan BEOWULF, maar wordt geweldig gehavend en genoodzaakt te vlugten. Hij woont met zijne moeder, eene gruwelijke reuzin, in een moeras, of, gelijk het elders heet, in een gewelf onder een meer. Deze reuzin besluit wraak te nemen. Ook zij dringt onverwachts in de zaal binnen, en sleept een' van HROTHGARS waardste helden in haar moeras. Op dit berigt besluit BEOWULF zich in dien poel te storten, om den gunsteling zijns gastheers te redden en te wreken. Hij volvoert zijn besluit, doodt de reuzin na eenen woedenden strijd, en stijgt met het hoofd van GRENDEL weder naar boven. Dit biedt hij nu den koning aan, wien hij tevens een verslag van den strijd geeft. Het overige des gedichts beschrijft nog BEOWULF's leven 31y

aan het hof van HYGELAC, wien hij in de regering opvolgde, en zijne bedrijven aldaar.

Gaarne hadden wij gezien, dat de Heer A. ons meerdere uittreksels daaruit had medegedeeld, zoowel als proeven van den stijl des dichters, als om de belangrijkheid ook voor *Nederland*; want naar hetgeen LEO in zijn geschrift: *Bëówulf - nach seinem Inhalte, und nach seinen hist. und mythol. Beziehungen betrachtet*, Halle, 1839, op vrij aannemelijke gronden beweert, is *Nederland*, inzonderheid de streken aan de *Maas* tot *Kuik* toe, voor een gedeelte het tooneel der bezongene bedrijven. De Heer A. deelt slechts één uittreksel, met bijvoeging van den grondtekst, mede; een aantal vindt men bij TURNER vertaald, *Hist. of the A.S.*, vol. 3, bl. 288-308, en met het origineel bij LEO. Wij kunnen ons niet onthouden, eene proeve daarvan mede te deelen, met eene zoo veel mogelijk woordelijke vertaling, waarvoor wij echter op toegevendheid rekenen, daar het eene duistere plaats is: zij is ontleend uit den 16^{den} zang[(1)] Na het overwinnen van GRENDEL, deelde koning HROTHGAR geschenken uit, en men hield feest:

Thaer waes sang and sweg.
samod aetgaedere.
fore Healfdenes.
bilde visan.
gomen wudu greted.
gid oft recen.
thonne heal gamen.
Hrodhgares scop.
aefter medo-bence.
maenan scolde.
be Finnes eaferum.
tha hi se faer begeat.
haledh Healfdenes.
Hnaef Scildinga.
in Fres-waele.
feallan sceolde.
Ne huru Hildeburh
herjan thorfte
Eotena treowe.
unsynnum weardh.
beloren leofum.
aet tham hildplegan.
bearnum and brodhrum.
hi on gebyrd hruron.
Daar was gezang en muzijk
verzaamd te gader
voor Halfdans
strijdwijzers (leiders, opperhoofden);
het spel-hout (de harp) gegroet,
de zang vaak aangeheven,
dan (wanneer) het hal-spel
Hrodgars zanger
achter de mede-bank
aanheffen zoude,
van Fins zonen,
toen hen de overval trof,
de held Halfdans
Hnaef de Scilding
in der Friezen nederlaag

(1) LEO heeft deze plaats vrijer vertaald.

vallen zoude.
Niet voorwaar Hildeburg
roemen mogt
der loten trouw;
van de onschuldigen werd zij
beroofd, van de lieven,
in het strijdspel,
van kindren en broeders;
zij vielen naar rang (?)

gare wunde.
thaet waes geomuru ides.
Nallaes holinga.
Hoces dohtor.
meotod-sceaft bemearn.
sidhdhan morgen com.
tha heo under swegle.
geseon meahte.
mordhor beals maga.
door de speer gewond;
dat was eene jammerende vrouw!
Niet vergeefs
Hokes dochter
het noodlot beklaagde
sedert de morgen kwam,
dat zij onder het firmament
zien mogt (moest)
het moordonheil der magen, enz.

Verheven kunnen deze verzen niet genoemd worden, maar eene echt Duitsche kleur en een uiterlijk, dat van hooge oudheid, van heidenschen oorsprong getuigt, merkt men er in op. Vreemd is het dan ook, dat de geleerde BOSWORTH aan navolging der klassieke auteurs denkt. ‘The epic or heroic poems of antiquity (zegt hij in zijn *A.S. Grammar*, bl. 940) seem to be the legitimate parents of all the narrative poetry of Europe. The Greeks communicated a knowledge of this species of composition to the Romans: and their Roman epic poetry established a taste for narrative poems in France, Spain, Italy, Britain, and wherever the Roman language was known. The constructing and carrying on of an epic fable was thus conveyed to the Anglo-Saxons, as well as to the Franks and Goths.’ In tegendeel toont het geheele dichtstuk verwantschap met de oude Noordsche heldenliederen, zoowel door den geest, die er in leeft, als door de vele overdragtelijke spreekwijzen, daarin voorkomende. Wij zouden te ver uitweiden, wilden wij ook nog over de heidensche elementen spreken, die zich daarin voordoen; men zie daarover LEO's *Beowulf*, S. 18 ff., die echter nog niet alles aanroert.

Doch genoeg van dit heldenlied; wij gaan verder. Een tweede overblijfsel van soortgelijken aard is het fragment van een gedicht over den slag van *Finnesburg*, welks inhoud zijdelings met den *Beowulf* zamenhangt; het bezingt eenen oorlog tusschen de Hökingen en Friezen, en is uit dien hoofde ook voor ons merkwaardig. De Heer A. maakt er slechts ter loops gewag van. Den tekst heeft KEMBLE uitgegeven; vertalingen zijn door CONYBEARE en ETTMüLLER geleverd.

Na nog van de bewerking der geschiedenis van koning LEIR gesproken te hebben, doet de schr. eenen korten uitstap op het gebied der toonkunst, en gaat dan in een volgend hoofdstuk over tot de Latijnsch-Angel-Saksische dichters, waarna hij aan de werken van den grooten ALFRED komt, den meest be-

schaafden der A.S. schrijvers, die zoowel in poëzij als in proza zich onsterfelijke verdiensten verworven heeft.

Het beroemdste zijner schriften is de overbrenging van BOETHIUS, *de Consolatione philosophiae*, dat geene slaafsche vertaling, maar eerder eene navolging is, naar de behoeften van zijnen tijd en zijn volk gewijzigd. Uitvoerig wordt dit werk door den Heer A. beschouwd, die er een aantal uittreksels uit mededeelt, somtijds wat vrij overgebragt, maar nogtans, zoover wij ze met den grondtekst vergeleken hebben, getrouw. De andere werken van ALFRED zijn zijne vertaling van OROSIUS; de reis van OTHER naar de noordpool en van WULFSTAN door de *Oostzee*, eigenlijk niet door den koning zelven, maar toch onder zijn oog, opgesteld, en voor de kennis van landen en volkeren van groot belang; voorts de vertolking van BEDA's *Kerkhistorie*; de afzonderlijke vertaling der *Metra* van BOETHIUS, en eindelijk ALFRED's testament; de overige schriften diens gekroonden wijsgeers zijn thans verloren, of schuilen nog in boekerijen, zoo als zijne *parabelen*, zijn *memorandum* of handboek, en zijne Esopische fabelen.

Men staat waarlijk verbaasd, dat een vorst als ALFRED, onder de beslommeringen eener moeijelijke regering en onder gedurige oorlogen, en dat in een tijdvak van barbaarschheid en onkunde, zoo veel voor de wetenschappen heeft kunnen doen, en wij beamen dan ook volkomen de loftuitingen, hem door den schr. toegezwaaid.

De verdere voortbrengselen der A.S. letterkunde, hier medegedeeld, zijn van minder belang, zoo als de navolging van de geschiedenis van APOLLONIUS van *Tyrus*, waarop het *drama Pericles*, aan SHAKSPEARE toegeschreven, gegrond is; een gesprek tusschen SATURNUS en SALOMO; eene beschrijving der alruin, uit APULEJUS; de Saksische kronijk[(1)]; vier homiliën, door THORPE naar een Bodleiaansch HS. uitgegeven[(2)]; de vertaling der evangeliën; de *heptateuch*, waarvan THWAITES eene uitgave be-

(1) Vroeger, dan door INGRAM, is deze kronijk uitgegeven door WHELOC, Cambridge, 1664, en door GIBSON, Oxford, 1692, in 4°, en ook, zoo wij meenen, opgenomen in LEIBNITZ, *Rer. Brunsv. Scriptt.*

(2) Eenige A.S. leerredenen zijn vroeger uitgegeven, als: *a sermon of the Paschall Lambe to be spoken unto the people at Easter*; gedrukt in *a Testimonie of antiquitie*, etc., London, 1567, aangehaald in BOSWORTH's *preface to his A.S. dict.*, p. XVIII. Eene andere gaf ELISABETH ELSTOB in 1709. Zie verder BOSWORTH, t.a.p., en TURNER's *Hist. of the A.S.*, 3, 503.

zorgde; *Aelfrici colloquium*, zijnde eene soort van spraakkunst, en eindelijk de wetten der Angel-Saksen[1], waarbij nog kon gevoegd worden de *Elene* en de *Andreas*, door GRIMM uitgegeven, benevens eenige kleinere stukken in WANLEY's *catalogue*, bij HICKES (*Thesaurus*, Vol. 3), en in O'CONNOR's *catal. of the MSS. of Stowe*, en een aantal A.S. oorkonden. Neemt men nu nog in aanmerking, dat de overblijfselen dier letterkunde slechts ten deele uitgegeven zijn; dat, zoover ref. bewust is, van het Exetersche HS. slechts weinig gedrukt, van den *codex Vercellensis* weinig *algemeen* bekend gemaakt is; dat er voorts nog vele bibliotheken niet doorzocht zijn, en zelfs die op het vasteland bijdragen bevatten[2], dan zal men moeten toegeven, dat het A.S. van alle oud-Duitsche talen de rijkste letterkunde bezit, en dat die, zoowel wegens de taal als wegens den inhoud, inzonderheid door ons, meer verdient beoefend te worden, dan tot nog toe het geval was.

Ten slotte van zijn werk werpt de Heer AREND eenen blik op den geest der A.S. letterkunde en taal. ‘Een ernstig godsdienstige geest’ (zegt hij) ‘kenmerkt, over het geheel, de letterkundige voortbrengselen der Angel-Saksen. Verheven toont zich die geest in CAEDMON, wijsgeerig in ALFRED, ridderlijk in de *Judith* en den *Beowulf*, en vroom en gemoedelijk in de *Psalmenparaphrase*, het *Gloria Patri* en andere stichtelijke gezangen. Ofschoon niet vrij gebleven van den invloed des bijgeloofs dier tijden, verlaagt hij zich echter nooit tot vernielende geestdrijverij, of tot het verdoemen en veroordeelen van andersdenkenden. Deze godsdienstige stemming was het, welke de A.S. schrijvers meer deed trachten, om nut te stichten, het hart te verbeteren of den moed te verlevendigen, dan wel om de verbeelding te streelen en den geest aangenaam bezig te houden. Een streven naar hoogere volkomenheid is echter in velen hunner, vooral in ALFRED, merk-

(1) Deze zijn, zoover zij GANUT DEN GR. aangaan, mede uitgegeven door KOLDERUP-ROSENVINGE, Kopenh., 1826, 4°. Eene kritische uitgave der gezamenlijke wetten wordt gereed gemaakt door de Engelsche *Record commission*; de bearbeiding was opgedragen aan Mr. RICHARD PRICE, na wiens dood die bleef steken. Zie BOSWORTH, t.a.p. Of het werk sedert nog uitgegeven is, werd ons niet bekend.

(2) Zoo vond b.v. MONE te *Epinal* een A.S. glossarium der 9de eeuw, dat hij aan de *Record commission* en vervolgens zelf in zijnen *Anzeiger* mededeelde.

baar, in wiens schriften tevens de volkstaal zich op den top harer beschaving en zuiverheid vertoont.

Het A.S. is een tak van het Neder-Germaansch, en alzoo van Aziatischen oorsprong. Van alle Germaansche talen komt geene het meer nabij, en is er nader aan verwant, dan het Friesch. Ongetwijfeld was het in de vijfde eeuw, toen Germaansche horden Brittanje overstroomden, even onbeschaafd en ruw, als de volken, welke er hunne denkbeelden in uitdrukten. Het onderging echter, gelijk alle levende talen, in den loop der tijden vele veranderingen. Het begin zijner hoogere beschaving wil men in de laatste helft der zesde eeuw dagteekenen, toen den A.S. het christelijk geloof gepredikt werd. Sedert werd het door dichters en letterkundigen verrijkt, en een welverdiende rang aangewezen onder de beschaafde talen, die het vermogen bezitten, elk denkbeeld mede te deelen. De taal van CAEDMON verschilt dan ook aanmerkelijk in rijkdom, sierlijkheid en duidelijkheid van die des grooten ALFREDS, twee eeuwen later. Sinds dien tijd echter verloor het A.S. de oorspronkelijke zuiverheid en hoogere beschaving, gelijk onwedersprekelijk blijkt uit de *Saxon Chronicle* van de helft der 12de eeuw. Eene vermenging met het Normandisch is zigtbaar in de weinige letterkundige overblijfselen uit dat tijdvak.'

Wij stemmen met dit oordeel volkomen in; alleen houde de geachte schr. ons ééne aanmerking ten goede. Hij schijnt met meer geleerden van oordeel te zijn, dat de invoering des Christendoms den gunstigsten invloed op de beoefening der nationale letterkunde gehad heeft (zie bl. 32 en 196). Zeker heeft het op de morele beschaving des volks eenen hoogst weldadigen invloed uitgeoefend, dit zal niet ligt iemand ontkennen; maar het heeft tevens de oorspronkelijke letterkunde des volks te gronde gerigt, en haar eene vreemde wending gegeven, die haren wasdom en bloei tegenhield. Wat toch heeft de geestelijkheid onder alle Duitsche volkeren in dien tijd voortgebragt? Zoover ons bekend is, geen enkel dichtwerk, behalve dat van CAEDMON, dat zich boven het middelmatige verheft. Daarentegen heeft zij in *Friesland* de heldenzangen van BERNLEF, in *Duitschland*, hier en in *Brittannië* het grootste deel der oud-nationale volkszangen en heldensagen verdelgd, terwijl juist daar, waar zij het laatst ingang vond, in het Noorden, de letterkunde rijk is aan voortreffelijke gedenkstukken. En hoe kon dit anders? De geestelijkheid beoefende bij voor-

keur het Latijn; de volkstaal bezigde zij slechts als voertuig ter uitbreiding des Christendoms. De oude volkszangen moesten als overblijfselen des heidendoms uitgeroeid worden, en dit geschiedde met grooten ijver, zonder dat zij zich om de letterkundige waarde dier stukken bekommerde. Het is slechts aan een gelukkig toeval te danken, dat eenige weinigen hun ontsnapt zijn, en, na lang onopgemerkt verscholen gelegen te hebben, in onzen tijd weder aan het daglicht zijn gekomen. En dat de letterkunde dier heidensche volkeren niet zoo arm en onbeschaafd was, als men gewoonlijk wel meent, kan uit de getuigenissen der Romeinsche en andere schrijvers zelve blijken; men zie slechts b.v., wat PELLOUTIER in zijne *Histoire des Celtes*, en W. GRIMM in zijn werk: *zur deutschen Heldensage*, daarover verzameld hebben. Dat alles is vernield door den onberadenen ijver der geestelijken.

Eene andere aanmerking hebben wij op hetgeen de schr. TURNER en BOSWORTH nazegt, dat niet slechts het tegenwoordige Engelsch, in spijt zijner vreemde bestanddeelen, in zijn geheel taaleigen en woordvoeging volmaakt Angel-Saksisch gebleven is, maar dat men ook rekent, dat over het geheel slechts een *vijfde* gedeelte der woorden in het Engelsch eene vreemde afkomst verraadt.

Het zou ons niet moeijelijk vallen uit de beste Engelsche schrijvers te bewijzen, dat de vreemde woorden veel talrijker zijn; men zie b.v. eens YOUNG's *Night thoughts*, waar bijna elke regel een of twee romansche woorden heeft. Ja, TURNER zelf is daarvan in het geheel niet vrij. Ziehier b.v. eene plaats uit zijne *Hist. of the A.S.*, zoo opgeslagen, vol. 3, p. 159. Wij zullen die vreemde woorden cursijf geven: ‘Five *descriptions* of kings have *appeared* in the world: the father at the head of his *family*; the most *ancient sovereign*, once *exhibited* in the Jewish *Patriarch*, but now perhaps *obsolete*, unless in the *simplicity* of some *portions* of Africa. The elder, *governing* his *descendants* and *tribe* rather by *influence* and *persuasion* than *power*, as the North-American sachems; the Arabian sheiks, and some Tartarian hordes. The *Imperator*, or *military sovereign, commanding* among his *people* as among his *soldiers*, like the *emperors* of Rome.’ De partikels mogen echt Saksisch wezen, de naam- en werkwoorden, de hoofdpunten der phrase, zijn voor een groot deel van vreemde afkomst.

Wij zijn aan het einde van ons verslag genaderd. Hebben

wij bij den inhoud van dit geschrift langer stilgestaan, dan men welligt verwacht zoude hebben, het was, omdat de Angel-Saksische letterkunde, schoon zoo na aan die onzer voorouders vermaagschapt, in *Nederland* bijna even weinig bekend is als die van *China*, en dat wij gaarne iets wilden bijdragen, om de bedoelingen, waarmede de Heer AREND zijn werk schreef, te bevorderen. Het is bovendien het eerste Nederlandsche werk van dien aard, dat het licht ziet, terwijl *Duitschland* en *Denemarken* reeds belangrijke werken daarover kunnen aanwijzen. Wij verblijden ons, dat dit eerste werk zoo goed is uitgevallen, en dat wij het gerust en met aandrang elken beoefenaar der fraaije letteren mogen aanbevelen; en hetgeen aan dien arbeid nog eene bijzondere waarde bijzet, is de levendige, onderhoudende stijl, waarin het geschreven is. Waar de schr. uit andere werken ontleende, en natuurlijk deed hij dit veelvuldig, is de stijl daarom niet van aard veranderd, en in dien van anderen overgegaan, maar dezelfde gebleven.

Wij meenen dan den Heer A. voor dit werk dank verschuldigd te zijn, en hopen, dat hij, die ook de Celtische talen van *Groot-Brittannië* beoefent, ons daarover eens een soortgelijk werk moge schenken. Den uitgever zij eere - en debiet!

L. PH. C.B.

De sterrenhemel, verklaard door *F. Kaiser*, Hoogleeraar te Leiden. Amsterdam, bij C.G. Sulpke. 1844. 354 bl. in 8°.

Met hooge belangstelling en groot verlangen nam ref. het hier aangekondigde werk, waarvan reeds vroeger de toezegging geschied was, in handen. De welverkregen en eervol gehandhaafde roem des schrijvers toch waarborgde de degelijkheid en grondigheid daarvan; zijne in dit zelfde tijdschrift ontwikkelde denkbeelden omtrent de eischen aan zulk eenen arbeid deden er het beste van verwachten. Zoogenaamd *populair* te schrijven over eene wetenschap, al is het, dat zij, als de sterrekunde, vele voorbereidende kundigheden veronderstelt, en vordert, dat men zeer gemeenzaam zij met afgetrokkene redeneringen, wordt door velen ligt geacht. Zeker iets anders is het, eenig wetenschappelijk onderzoek in zijn geheel te ontvouwen, en - enkel de resultaten, die het heeft opgeleverd,

mede te deelen. Maar zullen die mededeelingen het doel treffen, om onkundigen en ongeoefenden heldere en gezonde begrippen bij te brengen; om wezenlijke verlichting en beschaving, geene waanwijze veel- en halfweterij te bevorderen; om bijgeloof en vooroordeel te doen wijken; om in de gewrochten der schepping den wijzen Formeerder niet enkel in schijn te leeren bewonderen en verheerlijken, dan voorwaar is het geene gemakkelijke taak, waarvoor niet een ieder is opgewassen; en wie er te ligtvaardig zich aan waagt, loopt gevaar, dat zijne pogingen mislukken, gelijk trouwens meer of min is gebleken aan de populaire geschriften over sterrekunde, die althans in onze taal het licht zagen. Vele zijn de klippen, waarop men hier stranden kan, waar het geldt zich zoo veel mogelijk te onthouden van geijkte wetenschappelijke termen en benamingen, om in stede daarvan meer dagelijksche bewoordingen te bezigen, maar die uit haren aard min geschikt zijn, en in welker keuze daarom de uiterste omzigtigheid vereischt wordt, zal de stoffe niet onder den vorm lijden. Het is om die reden vooral, dat hij, die eene wetenschap populair wil behandelen, veel meer dan dilettant moet zijn. Maar is het noodig, dat men daartoe der zake bij uitnemendheid magtig zij, dat is verre van voldoende: een ander vereischte is, dat men gemakkelijk afdale tot het verstand der bijzondere klasse van lezers, die men zich voorgesteld heeft; dat men zich geheel in hunnen geest wete te verplaatsen, eerder te weinig dan te veel bij hen veronderstelle, en hen langzamerhand en geleidelijk tot zich op- en met zich medevoere. Vindt men nu die gave in het algemeen met diepe en veelomvattende kennis zelden vereenigd, in ons vaderland is zij in nog hoogere mate dan elders noodig, zal de lezer het boek, dat hem meer inspanning nog kost dan hem lief is, niet ter zijde leggen, om er voor goed afscheid van te nemen. Want ofschoon wij betwijfelen, of de met zoo veel talent als vinding geschrevene populaire astronomiën van AIRY, HERSCHEL, LITTROW, MÄDLER in den vreemde wel zoo algemeen begrepen en verslonden worden als de Heer KAISER meent (HERSCHEL's *Treatise* b.v. wordt wel is waar in ieder *drawingroom* bij onze overzeesche naburen aangetroffen, maar veelal als een artikel van weelde en mode, *for the show*), zoo valt het niet te ontkennen, dat de schrik voor cijfers en meetkunstige figuren ten onzent al vervaarlijke en schier onuitroeibare wortels geschoten heeft, en de voortreffelijke Nederduitsche vertaling, ons van laatstgenoemd werk door eene bekwame hand geschon-

ken, zal betrekkelijk nog vrij wat minder gretige lezers gevonden hebben, dan het oorspronkelijke. De Leydsche Hoogleeraar heeft zich dan ook het moeijelijke zijner onderneming geenszins ontveinsd, dat nog aanzienlijk vermeerderd werd door zijnen toeleg, om zoo veel mogelijk voor iedereen te schrijven, voor volwassenen zoowel als voor jonge lieden; iets, dat bij de kleinheid van ons land noodzakelijk was. De aanleiding, die Z. Ed. de pen deed opvatten, was het voornemen van den Heer SULPKE, om eenen derden druk op te leggen van BLEIBTREU's *Beschrijving van den Sterrenhemel*, waarvan de tweede, vóór vijftien jaren door K. zelven bezorgd, was uitverkocht. Dit moest verhoed worden, immers zijn oordeel over dat werkje had sedert eene aanmerkelijke wijziging ondergaan, en scheen niet anders te kunnen worden voorgekomen, dan door te beloven, iets beters in de plaats te zullen leveren. Aan die belofte wordt gevolg gegeven door de tegenwoordige *Verklaring van den Sterrenhemel*, die ten doel heeft, nog geheel ongeoefende lezers met de ligchamen en de verschijnselen des hemels, met de wijze waarop de eerste bestaan en de laatste verklaard moeten worden, zoo naauwkeurig mogelijk bekend te maken. Zij maakt één geheel uit en staat op zich zelve, strekt echter tevens ter inleiding tot eene *Beschrijving en Afbeelding des Hemels*, die eerlang volgen moet.

Nog slechts eenige maanden ziet dit eerste gedeelte het licht, en de publieke opinie heeft het reeds weten te waarderen; reeds ging er als ééne stem op over de ongemeene voortreffelijkheid van het geleverde, *de Gids* mag allerminst achterlijk blijven, met ook de zijne daarover uit te brengen. Ref., wien de eervolle taak te beurt viel, hier de tolk te zijn, deelt de hooge bewondering, waarop de onderhavige arbeid regtmatige aanspraak heeft; hij meent echter, dat de Heer K. met eene onbepaalde lofspraak geenszins gediend is, als in het geheel de man niet, om eene enkele met bescheidenheid in het midden gebragte aanmerking euvel op te nemen. Ref. vermeet zich daarom evenwel niet, uit de hoogte een vonnis te strijken, hoe gunstig voor het overige ook; hij erkent gaarne, dat de Heer K. zich, door zijne bemoeijing om de sterrekunde, het regt verworven heeft, dat niemand voorzeker hem zal betwisten, van onder bevoegden hier voor den meest bevoegde te worden gehouden. De kritiek, die de schr. ook in geenen deele in haren vrijen loop wil belemmerd hebben, ziet zich door hem zelven den weg gewezen, zoo in vroegere uitingen omtrent de

vorderingen, aan een populair boek over de sterrekunde te doen, als in zijne voorrede, waarin sommige mogelijke bedenkingen te gemoet worden gekomen. Wij begeven ons dus, zonder meer, ter zake.

De *Verklaring van den Sterrenhemel* is een bij uitstek oorspronkelijk Hollandsch werk. Het onderscheidt zich van de beste buitenlandsche geschriften van dien aard, onder anderen daardoor, dat het *geene enkele* wiskunstige formule en *geene enkele* meetkunstige figuur bevat. Er wordt niets verondersteld dan de kennis aan de eenvoudigste regelen der cijferkunst, de allereerste begrippen van meetkunst en - aandachtig nadenken; *alles* wordt in gemeenzame bewoordingen omschreven en zoo veel mogelijk verduidelijkt en opgehelderd met behulp van voorwerpen uit het dagelijksche leven, die ieder kent en zich gemakkelijk kan aanschaffen. Oppervlakkig mogt men het er voor houden, dat sommige van de meer zamengestelde bewegingen der hemelligchamen voor zoodanig eene behandeling niet vatbaar waren, en daarbij noodwendig achterwege dienden te blijven; maar de schr. heeft het tegendeel met de daad bewezen en is in de oplossing der opgave, die hij zich gesteld had, boven verwachting geslaagd. Hij is daarbij niet in gebreke gebleven, partij te trekken van hetgene anderen vóór hem te dien opzigte gedaan hadden; zoo zijn b.v. HERSCHEL's opheldering der afdwaling van het licht, en diens voorstelling van ons planetenstelsel, naar de betrekkelijke grootten van zon en planeten en de afstanden onderling, opgenomen, het meeste evenwel van dien aard is des schr. eigen vinding. Zeer gepast kwam ons de verzinnelijking voor, met behulp van magneten, van den invloed, door verschil van intensiteit bij de zwaartekracht op den duur van de schommelingen eens slingers uitgeoefend. Regt gelukkig ook is het denkbeeld, om den schijnbaren weg van een hemellicht te veraanschouwelijken, door een' draad aan dat punt van een' kogel vast te hechten, hetwelk de plaats der waarneming moet verbeelden, en dien draad, bij de wenteling des kogels, naar het verwijderde voorwerp gerigt te houden. De wisseling der jaargetijden wordt zoo tastbaar opgehelderd, dat ook voor de traagste bevatting een helder inzigt niet kan uitblijven; hetzelfde geldt van de beweging der binnenen buiten-planeten. Van de storingen wordt een denkbeeld gegeven door de verrassende vergelijking met de onderlinge afhankelijkheid van dienstboden in een zelfde huisgezin; ‘zelfs de gebiedster wordt ginds en herwaarts getrokken.’ Een paar

hoepels bewijzen goede diensten, om te verklaren, wat men onder *knoopen* te verstaan hebbe, en om reden te geven, hoe het komt, dat er bij nieuwe en volle maan niet altijd eclipsen plaats vinden. Zelfs voor de *libratie* der maan is de schr. niet teruggedeinsd, maar heeft ook deze aan zijne methode weten te onderwerpen. - Wij hebben hier slechts eenige voorbeelden, die ons het meest in het oog vielen, aangehaald, maar iedere bladzijde kenmerkt zich door groote eenvoudigheid en duidelijkheid. Dat geene de minste figuur die duidelijkheid nog verhoogt, zullen sommigen bejammeren; de schr. komt er voor uit, dit met opzet te hebben vermeden, en misschien deed hij er wel aan. Want ofschoon het wel niet kan ontkend worden, dat hier en daar eene figuur lang niet te onpas zoude gekomen zijn, en den lezer gemak hebben aangebragt, zoo diende men, eens begonnen met dergelijke ophelderingen te geven, daarmede wel vol te houden, en dan ware het doel, om algemeen aan te trekken en te boeijen, welligt verloren geweest. Het is maar al te waar, hoeken en cirkels schrikken af bij ons te lande, erger nog dan voorheen voetangels en klemmen; en wij houden ons verzekerd, dat menigeen uitgelokt zal worden, het boek ter hand te nemen, omdat hem hier hoegenaamd geene vrees bekruipt, er op te zullen stuiten. Buiten kijf ook veroorzaakt het verwijzen naar figuren voor hem, die er minder aan gewoon is, oponthoud, en breekt den gang der rede, is daarenboven met losheid en eenparigheid van stijl niet wel vereenigbaar; ware er dus aan den eenen kant bij gewonnen, het verlies zoude misschien aan den anderen kant grooter nog geweest zijn. Juist het gemis van figuren, dat, als het werk tot leiddraad bij het onderwijs dient, al dadelijk door een bekwaam onderwijzer wordt aangevuld, kan welligt strekken, den grooten afkeer er van, bij lezers van meerderen leeftijd, eenigermate te verminderen. Als van zelf toch wordt men op sommige plaatsen er toe gebragt, zich met eene figuur het gelezene nog begrijpelijker te willen maken. Bij bl. 16 bijv. trekt ongetwijfeld de lezer, dien wij ons hier voorstellen, een langrond, zoo goed en zoo kwaad hem dat gelukken wil, en beproeft met eigene oogen na te gaan, wat er wel is van de onderscheidene kromten der vermelde boogjes, waaruit hij de afgeplatte gedaante der aarde kan leeren kennen. Op bl. 68 en verv., waar de wetten van KEPPLER worden ontvouwd, zoude de teekening van eene ellips al mede van nut zijn; maar wordt niet § 33 aangevangen met een voorschrift, hoe ze te beschrijven? Een voor-

schrift, dat mogelijk velen bekend is, die hier echter voor het eerst van hun leven den naam der aldus verkregene kromme lijn vernemen, althans nooit te voren van brandpunten en sectoren hoorden gewagen.

Wat in de tweede plaats eene groote verdienste uitmaakt van het werk, dat wij beschouwen, is de eenheid en oordeelkundige orde, die er in heerschen. Het draagt de blijken van aan één stuk uit des schr. brein te zijn voortgekomen; alle deelen volgen elkander geleidelijk op, zonder sprongen, waardoor het tot een handboek bij onderrigt zeer geschikt is. Na eene korte inleiding, waarin de schr. zijn voornemen aankondigt, om op eene bevattelijke wijze een algemeen denkbeeld van den bouw des hemels en eene natuurlijke verklaring van talrijke verschijnselen des hemels te geven, die zich dagelijks aan ons oog vertoonen, en zich daarbij niet enkel tot de einduitkomsten te bepalen, die de moeijelijke wetenschap der sterrekunde heeft opgeleverd, maar met ontwikkeling ook, voor zooverre dat kan geschieden, van het beginsel, waarop de handelwijze berust, die tot die kennis leidde, verdeelt hij zijnen arbeid in twee hoofdafdeelingen, die tot opschrift voeren: *de aarde en het planeten stelsel en de hoogere streken des hemels*. Wilden wij den geheelen zamenhang uitvoerig voor oogen stellen, dan dienden wij wel den ganschen bladwijzer af te schrijven; een kort overzigt van den hoofdinhoud zal voldoende zijn, om ons gezegde te staven; wij zullen daarbij tevens gelegenheid hebben, een paar aanmerkingen te plaatsen.

Met de aarde, waarop wij ons bevinden, vangt het I^{ste} Hoofdstuk der eerste afdeeling aan; er wordt onderzoek gedaan naar hare *gedaante, grootte en gesteldheid, met betrekking tot den hemel*. Regtstreeksche metingen doen haar als eenen aan de polen afgeplatten bol kennen, en tegelijk haren omvang schatten. Vervolgens wordt met een enkel woord van den dampkring gesproken. Daarop wordt verklaard, wat men onder den horizon van eene plaats te verstaan hebbe; wat eigenlijk de woorden *onder* en *boven* beteekenen, en meer, dat moet voorafgaan, om de zwaartekracht te kunnen behandelen. Deze voert dan van zelve tot den slinger, waarin wij een nieuw hulpmiddel bezitten, om de gedaante der aarde te bepalen, en hiermede eindigt het I^{ste} hoofdstuk.

Het II^{de} Hoofdstuk, *over de wentelende beweging der aarde om hare as*, staat in naauw verband met het voorgaande. De regtstreeksche metingen en de proeven met den slinger stem-

men niet volkomen overeen. Vanwaar dat? Van wege de middelpuntvliedende kracht, die van het ontdekte verschil naar behooren rekenschap geeft. De aarde heeft bij gevolg eene wentelende beweging om eene as; die, as gaat door de polen, waar de afplatting bestaat. Deze opmerking leidt tot de vermoedelijke reden dier afplatting en tot eene gevolgtrekking omtrent het wezen van het inwendige van onzen aardbol. Van de wenteling onzer aarde is nu de overgang tot de schijnbare beweging van zon, maan en andere hemellichten hoogst natuurlijk.

Het volgende hoofdstuk draagt ten opschrift: *kringvormige beweging der aarde om de zon*. Uit de wenteling des aardbols wordt tot zijne voortgaande beweging in de ruimte besloten, op grond daarvan, dat er in het algemeen geen ligchaam denkbaar is, dat, van alle kanten vrij, alleen om eene as zoude ronddraaijen, zonder zich in de ruimte te verplaatsen. De schr. zal erkennen, dat dit laatste slechts in zooverre waar is, als zulk eene wenteling niet aan koppelkrachten mag worden toegeschreven; dit wordt dus stilzwijgend aangenomen, alsof zoo iets op zich zelf volstrekt niet denkbaar ware; een enkel woord, waarmede de veronderstelling van eenen enkelen medegedeelden schok ten minste eenigermate gewettigd werd, zoude hier de noodige klem hebben gegeven. LITTROW drukt zich dienaangaande behoedzamer en juister uit, waar hij zegt: ‘Wenn wir ferner die *tägliche* Rotation der Erde als bewiesen voraussetzen, und wenn wir dann die Ursache aufsuchen, welche dieser Rotation ihre Entstehung gegeben hat, so *können* wir sie nur in einem augenblicklichen Stosze finden, den die Erde im Augenblicke ihrer Entstehung durch eine äuszere Kraft erhalten hat, und der z.B. von der Anziehung irgend eines Körpers auszer ihr entstanden seyn kann..... Allein jeder solche Stosz, der eine *Rotation* der Erde hervorbringt, muszte auch zugleich eine *fortschreitende* Bewegung ihres Mittelpunkts erzeugen.’ Dit in het voorbijgaan. - Die voortgaande beweging in de ruimte wordt nu gevonden in de schijnbare der zon; maar onder meer levert nog die verplaatsing der hemellichten er een dadelijk bewijs voor op, die een gevolg is der aberratie van het licht, tot welker verklaring thans wordt overgegaan. Op den vlakken kring, door de aarde om de zon beschreven, staat de as der aarde schuinsch en behoudt haren stand; hieruit wordt nu reden gegeven van de wisseling der jaargetijden, waarop het een en ander over de denkbeelden der ouden,

van het al dan niet stilstaan der aarde, over COPERNICUS en GALILAEI het hoofdstuk besluit.

In het IV^{de} Hoofdstuk wordt overgegaan tot *de planeten, hare schijnbare en ware beweging*. Na al het voorgaande vallen nu de betrekkelijk onregelmatige bewegingen der planeten terstond in het oog, en het blijkt, dat onze aarde tot het zoogenaamd planeten- of zonnestelsel behoort, welks onderscheidene ligchamen om de zon dergelijke kringen beschrijven als zij doet, hetgeen nader aan buiten- zoowel als binnenplaneten wordt aangetoond. Daarop volgen de wetten van KEPPLER, de tweeërlei bewegingen, waarvan zij de uitdrukkingen zijn, en derzelver oorzaken, iets geschiedkundigs over het stelsel van COPERNICUS, een woord over storingen, en ten slotte iets over de instandhouding van ons planetenstelsel, gewaarborgd door zijne eigene inrigting.

Het V^{de} Hoofdstuk bevat eene *algemeene beschouwing van ons zonnestelsel*. Wij worden daarin bekend gemaakt met de onderscheidene planeten, hare omloopstijden, grootten, afstanden, met de wet van TITIUS, de mogelijkheid van er te eeniger tijd nog meer te ontdekken, met de wachters, de massa's en digtheden der planeten, met hetgene daaruit ten opzigte der zwaartekracht volgt, eindelijk met haar verschillend voorkomen, zoo onderling als vergeleken met dat der vaste sterren.

Nu volgt in een nieuw hoofdstuk eene *beschouwing van de zon en de planeten, elke in het bijzonder*. De zonnevlekken worden gadegeslagen, en daaruit het bewijs afgeleid voor de wenteling der zon om eene as; voorts naar hare vermoedelijke natuur onderzoek gedaan en de waarschijnlijkheid aangevoerd, dat de zon de warmte, die zij ons schenkt, werkelijk bezit. De binnenplaneten worden als morgen- en avondsterren beschouwd, hare schijngestalten en overgangen voorbij de schijf der zon vermeld. De tegen- en zamenstanden der buitenplaneten vinden vervolgens eene plaats; de vlekken en sneeuwgordels van Mars; de strepen op Jupiter, hare snelle wenteling, aanzienlijke afplatting en dikke dampkring; de ring van Saturnus, hare insgelijks snelle wenteling en nog grootere afplatting; de sterke afwisseling van jaargetijden op Uranus, en ten laatste wordt men opmerkzaam gemaakt op het meerdere of mindere vermogen der stof, waaruit de onderscheidene planeten bestaan, om het licht der zon terug te kaatsen.

Het VII^{de} Hoofdstuk is gewijd aan *de maan en de wachters der overige planeten*. Men treft hier aan de verklaring van ebbe

en vloed, van de eclipsen, van de libratie; de vraag komt ter sprake, of de maan al dan niet eenen dampkring hebbe; er wordt een denkbeeld gegeven van de wijze, waarop men de hoogte der bergen op de maan kan bepalen, en tevens van derzelver onderscheidene grondvormen, terwijl de schr. afscheid van haar neemt, met nog even te gewagen van de vermeende ontdekkingen van GRUITHUISEN en het beruchte schotschrift op naam van HERSCHEL. Vervolgens wordt aan de wachters van Jupiter, Saturnus en Uranus de noodige aandacht besteed. Bij de vermelding der verduisteringen, die de wachters van Jupiter ondergaan, missen wij ongaarne ROEMER's bepaling van de snelheid van het licht; de schr. heeft hier ongetwijfeld zijne krachten te ligt geteld. Het hoofdstuk eindigt met de mededeeling, dat er ook, met betrekking tot de wachters, eene dergelijke wet als die van TITIUS is opgemerkt geworden, op grond waarvan het waarschijnlijk is, dat Saturnus nog twee en Uranus nog drie wachters heeft, die tot hier toe der waarneming ontglipten.

De *Kometen* maken het onderwerp uit van het volgende Hoofdstuk. Na haar voorkomen kortelijk beschreven, en gewag gemaakt te hebben van de meening van ARISTOTELES, die ze voor luchtverhevelingen hield, aan welke meening men lang hardnekkig bleef hechten, spreekt de schr. van den gewaanden invloed der kometen op de aarde en de lotgevallen van hare bewoners. Bij die gelegenheid wordt gezegd, dat STANISLAUS DE LUBIENIETZ, in 1666, twee dikke folianten heeft gewijd aan de beschouwing en bevestiging der stelling, dat de kometen wel altijd iets voorspellen, maar kwaad voor kwaden en goed voor goeden. LITTROW schijnt in lateren tijd tot gunstiger opvatting van dat werk geraakt te zijn. In den tweeden druk van de *Wunder des Himmels* lezen wij: ‘er (LUBIENIECIUS) bemühte sich wenigstens, vor Allem dem Vorurtheile und dem Aberglauben zu steuern. So viel er kann, benützt er eifrig jede Gelegenheit, zu zeigen, dasz die Erscheinungen der Kometen eben so oft von freudigen, als von traurigen Ereignissen begleitet sind, und dasz sie daher mit diesen Ereignissen selbst in keinem weitern Zusammenhange stehen.’ De inzage van de briefwisseling van LUBIENIETZ, achter zijn werk gedrukt, onder den titel van *Theatri Cometici Exitus*, heeft ons LITTROW's overtuiging doen deelen, dat LUBIENIETZ de kometen inderdaad *niet* voor voorteekenen hield; op bl. 42 zegt hij: ‘ante cometas tristia, post hos laeta, sine illorum apparitione utraque eveniunt multa, ita ut nil certi in alterutram partem determinari queat.’ De

schr. toont vervolgens aan, hoe TYCHO en KEPPLER het eerst de ongerijmdheid van de bewering van ARISTOTELES bewezen, en NEWTON verder ging en de kometen als leden van ons zonnestelsel beschouwde. Nu wordt een denkbeeld gegeven van de mogelijkheid, ze, bij eventuëlen terugkeer, aan de afgelegde wegen te herkennen, waardoor men de aanstaande verschijningen vermogt te voorspellen, de juistheid van welke voorspellingen aan de kometen van HALLEY, ENCKE en BIELA door de herhaalde waarneming volkomen bevestigd werd. Na nog een woord over eenige andere merkwaardige kometen, welker banen men uit enkele waarnemingen heeft opgemaakt, gesproken te hebben, wordt de gesteldheid der kometen onderzocht, haar vermoedelijk aantal, het al dan niet gegronde der vreeze voor eene gevaarlijke ontmoeting met de aarde en voor nadeelige invloeden in het gemeen.

Het IX^{de} Hoofdstuk zal veler belangstelling in bijzondere mate wekken; het handelt over *de bewoners der ligchamen van ons planetenstelsel*. Daarin wordt aan den eenen kant de waarschijnlijkheid niet ontkend, dat werkelijk die ligchamen door redelijke wezens bewoond zijn, maar aan den anderen kant er tegen gewaarschuwd, zich die wezens als aan ons menschen gelijkvormig te denken, op grond van de natuurkundige verschillen, die de onderscheidene ligchamen van ons stelsel noodwendig opleveren; hun, die meenen, dat verbeterde kijkers ons die bewoners te eenigen tijd nog weleens vertoonen zullen, wordt dat uitzigt benomen. Wij hebben eene grieve tegen den schr. over de harde wijze, waarop onze beroemde landgenoot CHR. HUYGENS wordt aangevallen, omdat hij in zijnen *Cosmotheoros* gissingen gewaagd heeft aangaande de bewoners der planeten, die zeker wel wat heel veel in bijzonderheden gaan, maar toch ook, luidens den titel, als volstrekt niet anders dan *conjecturae* werden in het midden gebragt. Hetgeen de Heer K. er uit mededeelt, draagt blijken van overhaasting. ‘HUYGENS,’ lezen wij, ‘veronderstelt, dat op elk ligchaam van ons planetenstelsel water aanwezig zijn moet, omdat anders aan geen leven gedacht kan worden, en uit het bestaan van water leidt hij, omgekeerd (sic), het bestaan van bewerktuigde wezens op de overige wereldbollen af.’ Zulk een' *cercle vicieux* kan men van HUYGENS niet verwachten, en hij heeft dien ook niet begaan. Hij begint met op de vele bestaande overeenkomsten te wijzen tusschen onzen aardbol en de overige planeten, en leidt daaruit bij analogie de waarschijnlijkheid af, dat ook op laatstgenoemde zich levende wezens bevinden. ‘Quodsi

igitur in Planetis nihil aliud quam vastae solitudines, corporaque inertia, et vita carentia reperiantur, atque absint ea in quibus clarissime certissimeque Architecti supremi sapientia elucescit, haud dubie multum dignitate et pulchritudine concedent Telluri nostrae: quod rationi adversatur.' Vervolgens besluit hij uit het bestaan van levende wezens tot het voorhanden zijn van water, of liever van eene doorschijnende vloeistof, welk vermoeden, ten aanzien van Jupiter althans, de op die planeet waargenomene strepen, die men voor dikke wolken had te houden, bevestigden. - HUYGENS zoude voorts onvoorwaardelijk hebben aangenomen, dat de redelijke wezens, die de bevolking der planeten uitmaken, geheel met ons overeenkomen, terwijl hij zich uitdrukkelijk aldus uitlaat: 'Nec enim propterea dicimus figuram nostrae similem iis tribuisse (sapientiam Artificis). Est enim infinita quaedam animo concipienda formarum possibilium varietas, qua et singulae quaeque partes istorum corporum a nostris differre queant, et totorum exterior interiorque occonomia;' en een weinig verder: 'Etenim omnino cavendum est ab errore vulgi, cum animum rationis capacem non alio in corpore, quam nostris simili habitare posse sibi persuadet.' - Er zouden op gindsche werelden, behalve vele sterrekundigen, volgens hem, ook vele kleedermakers te vinden zijn, omdat de *mensch* naakt ter wereld komt, en alzoo de noodige zorg voor kleeding *hem* de eerste aanleiding geeft tot ontwikkeling van zijn verstand. Maar HUYGENS oppert juist het tegendeel met betrekking tot de planeetburgers; nadat, hij van de dieren gesproken heeft, die dit boven den mensch vooruit schijnen te hebben, dat het bekleedsel hunner huid hen voldoende beschut tegen de guurheid van wind en weder, laat hij er op volgen, 'quidni isti in Planetis, quos rationis participes diximus, aliqua simili ratione tecti sint?' Doch genoeg hiervan; wij geven gaarne toe, dat soortgelijke gissingen juist geene wetenschappelijke waarde bezitten, de benaming van *uitzinnigheden* verdienen zij echter niet.

Het X^{de} Hoofdstuk besluit de eerste afdeeling, en handelt over *de vallende sterren en het zodiakaallicht*. Na aangetoond te hebben, dat men verkeerdelijk tusschen het noorderlicht en die verschijnselen weleens verband heeft willen zoeken, beschouwt de schr. onder andere de stelling van ARAGO aangaande den aard der vallende sterren, en wijst er het onvoldoende van aan. Hetzelfde lot deed vroeger reeds LA PLACE der verklaring van het zodiakaallicht door DOMINICUS CASSINI, ondergaan;

zoodat wij ten opzigte van de oorzaak van beide verschijnselen nog in het duistere rondtasten.

In de tweede afdeeling, *over de hoogere streken des hemels*, die uit zes hoofdstukken bestaat, oordeelde de schr. het geschikt, eenen veel meer geschiedkundigen weg dan in de eerste te betreden, als die hem de beste voorkwam, waar men weinig zekere uitkomsten voor te dragen heeft, maar het min of meer waarschijnlijke van gewigtige veronderstellingen moet ontwikkelen, en niet mag nalaten zijne lezers op de groote ondernemingen van den tegenwoordigen tijd te wijzen, die belangrijke uitkomsten voorbereiden. Het is in dit gedeelte van zijnen arbeid, dat de Heer K. zich niet bloot als klaar en bevattelijk schrijver voordoet, maar tegelijk als iemand, die op de hoogte zijner wetenschap staat, kennis draagt van hetgene er in omgaat, en ijverig daaraan deel neemt. Hij onderrigt ons hier, hoe, na vele vroegere vruchtelooze pogingen, het ten laatste aan BESSEL en STRUVE gelukt is, den verbazenden *afstand van* twee *vaste sterren* te meten; de fijnheid en daaruit voortvloeijende moeijelijkheid van zoodanige metingen wordt op regt bevattelijke wijze een begrip gegeven, door aan te merken, dat het daarbij aankwam op het bepalen van de grootte van een kringetje, den schijnbaren weg der vaste ster, welks lengte voor de eene 1/220, voor de andere slechts 1/300 bedroeg van de dikte van een hoofdhaar, op tien Rijnl. duimen afstands gezien. De ontzettende verwijdering der vaste sterren stelt onze zon met die ligchamen op gelijken rang, en dringt tot de vraag, of dat dan ook zonnen zijn? of ook om hen zich andere ligchamen bewegen? Dit werd wel beweerd, maar niet alzoo bevonden; daarentegen ontdekte HERSCHEL iets, dat *a priori* voor ongerijmd en onmogelijk was uitgemaakt: dat er stelsels zijn van om elkander wentelende zonnen, zoogenaamde *dubbele of veelvoudige sterren*. Van de onderzoekingen, daarop in het werk gesteld door den jongeren HERSCHEL en SOUTH, door AMICI en DAWES, en vooral door STRUVE, wordt melding gemaakt, terwijl wij tevens vernemen, dat het observatorium te *Leyden* onder de weinige sterrewachten behoort, waar tegenwoordig dergelijke waarnemingen met de vereischte naauwkeurigheid geschieden. Na de optische of schijnbare van de physische of eigenlijke dubbele sterren te hebben onderscheiden, deelt de schr. het een en ander mede over die stelsels, over den aard der daaraan waargenomene bewegingen, die aan dezelfde aantrekkingskracht moeten worden toegeschreven, waaraan ons planetenstelsel ge-

hoorzaamt, over de omloopstijden, verschillende helderheid en kleur der sterren en meer. - De *eigene beweging der vaste sterren* ligt nu aan de beurt. Men verneemt, hoe het eerste denkbeeld daarvan aan HALLEY toekomt; hoe vervolgens de schijnbare beweging door de onderzoekingen van TOB. MAYER, BESSEL en ARGELANDER boven allen twijfel verheven werd; hoe echter die schijnbare beweging zoowel van eene eigene beweging van onze zon met hare onderhoorigen als van de vaste sterren zelve het gevolg kan zijn en inderdaad is; immers HERSCHEL, ARGELANDER en LUNDAHL hebben den voortgang van geheel ons planetenstelsel in de ruimte uitgemaakt, en tevens het punt, waarop die tegenwoordig gerigt is; de jongere STRUVE ging nog verder, en bepaalde er de snelheid van, benevens die van de vaste sterren in het algemeen. Uit die bewegingen, voor zooverre zij thans bekend zijn, worden nu nog eenige merkwaardige gevolgen afgeleid ten opzigte van de ster van BESSEL, het zwaartepunt van het heelal, het merkbaar onderscheid tusschen physische en optische dubbele sterren. De zoogenaamde vaste sterren ondergaan niet alleen *verandering* in stand, maar ook *in licht en kleur*, en dit maakt weder de stof uit voor een afzonderlijk Hoofdstuk, waarin de aandacht gevestigd wordt op het voor eenen tijd verdwijnen en weder te voorschijn komen van sommige sterren, op de meer of min regelmatige afwisseling van helderheid en licht bij andere, en op de tot dusverre vruchteloos aangewende pogingen ter voldoende verklaring van die vreemde verschijnselen, waarvan de moeijelijkheid nog verhoogd wordt door het gebrekkige van de berigten der ouden niet alleen, maar ook door de eerst vóór een groot jaar ontdekte onnaauwkeurigheid van de kaarten van BAYER, waarop men vroeger onbepaald vertrouwen stelde. Wij worden voorts al hooger en hooger opgevoerd, en, of al onze schr. het rijk van wiskunstige zekerheid meer en meer genoopt wordt te verlaten voor dat der waarschijnlijkheden, zijne helderheid en duidelijkheid verlaten hem ook hier niet, als hij ons den melkweg wijst, en ons rondleidt in *het zigtbaar heelal*; als hij den ouderen HERSCHEL volgt in diens stout bestaan, er de gedaante van te bepalen en de diepte te peilen; als hij de bedenkingen van CARLINI aanvoert en ontvouwt tegen de door HERSCHEL II en MOSSOTTI gewijzigde denkbeelden dienaangaande; als hij ons eindelijk *nevelvlekken en sterrenhoopen* leert kennen en onderscheiden, en den mensch in zijne meest gewaagde, ofschoon niet hopelooze vlugt nastaart, om wordende werelden of nog onbekende scheppingen te ontdekken.

Mag KAISER's *Verklaring van den Sterrenhemel*, blijkens het hier gegeven overzigt, te regt voortreffelijk heeten om de duidelijkheid en orde, die er in heerschen, bij grooten rijkdom, de stijl verdient geen minderen lof. Het boek is zoo hoogst eenvoudig, onderhoudend en boeijend geschreven, dat het zich met het uiterste gemak laat lezen, en men er noode van scheidt. Van eene enkele feil hier en daar zagen wij het gaarne bij eenen herdruk, - die, hopen wij, ter eer van ons Nederlandsch publiek en ter bevordering van ware beschaving, weldra noodig zal zijn, - gezuiverd. Doch die zorge daargelaten, om niet den schijn te hebben van te willen vitten, dat verre van ons is, maken wij liever den lezer nog opmerkzaam op de herstelde spelling van den wereldberoemden naam van KEPPLER, waarvoor algemeen verkeerdelijk KEPLER wordt geschreven.

Met voorbedachten rade (zie de voorrede) heeft de schr. bijkans overal, waar het bepaalde waardijen gold, die in ronde getallen opgegeven. Daar laat zich voor aanvoeren, dat de meeste dier waardijen niet met volle zekerheid zoo naauwkeurig bekend zijn als men ze geboekt vindt, en dat ronde getallen gemakkelijker in het geheugen worden geprent en bewaard, dat toch eigenlijk het doel dier opgaven is. Er staat echter tegenover, dat die globale waarden door deze en gene lezers ligt voor volkomen juist zullen worden aangezien, en dat zij niet kunnen dienen, wanneer men ze als gegevens noodig mogt hebben en zoude willen gebruiken, om het een of ander eens na te gaan of te berekenen. Immers men blijft onkundig, in hoeverre zij der waarheid nabij komen; het verschil kan soms zeer gering zijn, soms bijna de helft bedragen van de eenheid, die tot maat is genomen, of, als er nog grover slag in geslagen is, van het tien-, honderd-, duizend-, ja millioenental zelfs dier eenheden. Waarom niet het eene gedaan, en het andere niet nagelaten, en geen naauwkeuriger cijfer, in parenthesi b.v., er bijgevoegd? Nu dit niet is geschied, had de schr. althans wel de uiterste naauwlettendheid mogen aanwenden, dat er op de in het ruwe aangegevene getallenwaarden niet de minste aanmerking konde gemaakt worden, en dat is niet overal het geval. Zoo bedraagt de snelheid van het licht, zoo niet meer, dan toch eerder 41,600 dan 41,500 D. mijlen in de sekonde, zie bl. 42, r. 2 v.o. Op bl. 72, r. 2, wordt gezegd, dat de zon onze aarde anderhalf millioen malen in grootte overtreft, en op bl. 91, r. 17, waar blijkbaar eene nul zich wederregtelijk heeft ingedrongen, is het 1,300,000 malen; volgens MÄDLER (*Populäre*

Astronomie, bl. 124) zoude de waarheid in het midden liggen. Op bl. 91, r. 8 v.o., is Saturnus 930, en op bl. 126, r. 12 v.o., omtrent 1000 malen grooter dan de aarde. De kleinste waarde van den afstand der maan tot ons, bl. 133, r. 16, op 48,000 mijlen geschat, bedraagt veeleer 49,000 mijlen (48,961 volgens MÄDLER, bl. 160). Op bl. 248, r. 13, leest men, dat de afstand der zon door het licht *in iets meer* dan 8¼ minuut wordt doorgeloopen; dat moet zijn *in iets minder*, immers in 8 min., 13 sek., 15. Sommige afstanden worden ook in uren gaans opgegeven, van twee op eene Duitsche mijl; maar zulke uren, van 3700 meters, wijken te zeer af van de mate, waarmede men in het burgerlijk leven meet; zij zijn veel te klein. Eene Engelsche mijl wordt gerekend op een derde van een uur gaans, dat naar dien maatstaf 4800 meters zoude bedragen; het Hollandsche uur gaans is van 5555 meters, dus nog grooter. Die kleine uren maken dan ook, dat *onze snelste spoorwagens* van bl. 283, r. 13 v.o., bitter langzaam gaan, want zij leggen nog geene vier Duitsche mijlen in het uur af. Dit is wel van minder gewigt; evenwel wij meenden het niet te moeten verzwijgen in het belang van den schr., ingeval een tweede druk van zijn werk noodzakelijk mogt worden. Wij eindigen met den verdienstelijken man tijd en gezondheid toe te wenschen, aan lust en ijver, dit weten wij, ontbreekt het hem niet, om ons spoedig ook op het beloofde vervolg, de *Beschrijving en Afbeelding van den Sterrenhemel*, te vergasten.

I. Hendrick graaf van Brederode, mede-grondlegger der Nederlandsche vrijheid, verdedigd door Mr. *M.C. van Hall*, Staatsraad, enz. Met Platen. Amsterdam, Johannes Müller, 1844. XVI, 241 blzz. 8°.

II. Antwoord aan m^r^. M.C. van Hall, staatsraad, enz. (over *a.* Hendrick, Graaf van Brederode; *b.* Uitgave van Brieven; *c.* Historische Kritiek), door Mr. *G. Groen van Prinsterer*. Leiden, S. en J. Luchtmans. 1844. 104 blz. 8°.

Met groote vreugde vernam referent het berigt van de verdediging des Heeren VAN BREDERODE door den Heer VAN HALL.

Het werk des Heeren GROEN VAN PRINSTERER, *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*, is niet alleen om zijn' inhoud voor onze geschiedenis onschatbaar, maar verdient ook om de wijze,

waarop het uitgevoerd werd, den hoogsten lof en bewondering. G.v.P. spreekt in het aangekondigde antwoord van ‘jaren, aan de bestudering der oorkonden van het tijdperk (van WILLEM I) te koste gelegd.’ Met bescheidenheid verzekert hij, bl. 18: ‘Ik weet niet, of ik wel gedaan heb, zoo veel tijd, dien ik aan de uitgave van stukken had kunnen wijden, aan de toelichting te besteden; maar vele der aanteekeningen hebben mij onbeschrijfelijken arbeid gekost.’ - Voorzeker heeft hij er wel aan gedaan; immers, schoon zijn voorbeeld ons, bij de behandeling onzer geschiedenis, uit den eentoonigen slenter van napraten en zelfvergoden nog in geen fikschen stap hebbe overgebragt; de heterodoxie, waaraan men zich bij hare beoefening kan bezondigen en waarvan BILDERDIJK het voortdrijvende had bewezen, zoowel als de wederlegging der meeningen van dezen, is door G.v.P. aan de wetten van grondige historische kritiek onderworpen geworden. Als proeve van dieper doortastend navorschen is GROEN VAN PRINSTERER's arbeid voortreffelijk, en wat hij van de bestede studie verzekert, gelooft referent ten volle, niet om den eerbied, dien hij den Heer G.v.P. toedraagt, maar uit eigene ervaring. Voor een bepaald doel waren de *Archives*, inzonderheid de drie eerste deelen, mijne gezette studie; geene bladzijde, bijzonder van het tweede deel, waar ik niet mijne aanmerkingen heb bijgekrabbeld. Het zijn deels aanhalingen ter bevestiging van het door G.v.P. gestelde, vaak uitbreidingen van zijne dikwijls veelbeteekenende kortheid, op andere plaatsen, waartoe het verheeld? verbeteringen, zoo *ik* meen, waar ik geloofde, dat de uitgever dwaalde. Wij geeselen onze eigene traagheid al te vaak met het verwijt, dat de Belgen zoo veel meer voor het onderzoek hunner geschiedenis doen dan wij; maar zoo slechts eerzucht het doel, ijverzucht het beginsel der studie ware, dan zou de arbeid van G.v.P. een fonds zijn, waaraan vele onzer landgenooten de vergunning tot luijeren mogten ontleenen. Naast de *Archives* ligt op mijne tafel de *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, uitgegeven door den in zijn vaderland hooggeplaatsten Baron DE REIFFENBERG. Maar welk een onderscheid! In de schrale verzameling van REIFFENBERG zijn de enkele brieven vaak misplaatst, omdat de uitgever in de bepaling van het jaartal harer dagteekening herhaaldelijk mistastte. In den overvloed van stukken, door GROEN medegedeeld, komt zoo iets nimmer voor; zoo hij zich een paar malen in de chronologische orde moge bedrogen hebben, geldt dit slechts weinige dagen. Ik ben deze hulde aan den Heer GROEN te eer verschuldigd, dewijl ik de vrijheid moet

nemen in de beschouwing en beoordeeling der hoofdzaken van hem te verschillen. Ik wijt dit verschil meer nog aan tegenovergestelde begrippen, dan aan zijn onderzoek. Maar ook het onderzoek des Heeren GROEN deelt de feilen der menschelijke natuur; daarbij kaatsen dwalingen van het oog en dwalingen van den wil elkander, meestal onopgemerkt, den bal toe. GROEN behoort tot de school van BILDERDIJK; maar hij is der school ontwassen, en brengt haar op zijne beurt verder. De oorspronkelijke rigting echter blijft, en hetgeen bij dezen paradoxie was, den strijd, meen ik, met hetgeen in onze geschiedenis de overlevering scheen te hebben geheiligd, is bij hem voorzigtiger gewijzigd tot partijdig wantrouwen jegens die overlevering. Ik wil verder gaan: die rigting is bij GROEN door een wijsgeerig, of wilt gij, godsdienstig beginsel gevestigd geworden. Ik zoek naar geene karikatuur, maar naar eene formule, en ik meen het eerlijk, wanneer ik, als uitdrukking van dit beginsel in zijne beschouwing der geschiedenis, als dogmen opgeef: 1°. dat de kracht en de waarde van iedere gebeurtenis in het oordeel van GROEN afhangt van de kracht en de waarde des geloofs, waardoor zij tot stand kwam; 2°. dat het beginsel van den staat, door God zelven onmiddelijk gegeven, is *monarchie*, en de hoogste ontwikkeling van den staat: *terugkeering tot dat beginsel*. Nu kan men, louter bespiegelend, beginsel tegen beginsel laten strijden; maar hoe wetenschappelijk ook, wanneer die strijd te dialectisch gevoerd wordt, vervelen zich de toehoorders; in het tegenovergestelde geval echter komt zelden eene degelijke beslissende disputatie tot stand; meestal van beide partijen een wat declamatorisch gesteld programma, waarbij beide zich zelve overdrijven. Een andere weg is minder wetenschappelijk, is ietwat willekeurig, wordt zelden ten einde bewandeld, omdat hij wat lang is, maar is zeer populair, en kan aanvankelijk eenige stappen verder brengen. Het is de toepassing der afgetrokkene beschouwing op enkele gedeelten der geschiedenis. ‘Verklaar mij,’ heet het, ‘uit *uw* standpunt die gebeurtenis, dien toestand, dien persoon! ik zal het uit het mijne doen.’ Wanneer ik tot zulk eenen wedstrijd met den Heer GROEN én roeping én moed had, zou ik WILLEM I kiezen, omtrent wien mijne beschouwing geheel van de zijne afwijkt. Misschien, omdat deze stof wat rijk van omvang is, zocht ik een' ondergeschikter persoon uit, waarom het verzwegen? HENDRIK VAN BREDERODE bij voorbeeld. Ik was blijde, dat de Heer VAN HALL die taak had op zich genomen.

Ik wist, dat dierbare herinneringen den beroemden grijsaard aan den erfgrond der BREDERODES verbonden: ik verwachtte daarom *liefde* tot het onderwerp, die misschien tot nieuwe mededeelingen, maar zeker tot diep onderzoek leiden zou. Ik vertrouwde van de kalmte, zijnen leeftijd eigen, dat hij, zoo dat onderzoek onvoldoende resultaten leverde, het voorwerp zijner liefde zou opgeven, ten minste laten rusten, omdat zoete heugenis der kindschheid en ouderlijke mededeelingen die liefde wel kunnen verontschuldigen, maar haar toch aan het licht zouden brengen als wat zij inderdaad is: een vooroordeel. Wij meenden ons overtuigd te mogen houden, dat de Heer VAN HALL in zijne jeugd andere meeningen had ingezogen, en die in mannelijken leeftijd, ja zelfs tot in zijne grijsheid toe, had voorgestaan, dan de begrippen, door den Heer GROEN en zijne meesters gehuldigd; zoodat hij te midden der beschouwingen dier school met BARNEVELD zou hebben kunnen zeggen, dat men *hier andere regels volgde dan men plag*. Wij verwachtten de werkzaamheid van dat andere historische beginsel bij dit onderzoek; wij vleiden ons met eene gedeeltelijke afbreking van het gebouw der dwaling, dat, wij moeten het erkennen, hecht en wel zamengevoegd is, en waarvan de naden met kunst zijn overgepleisterd.

Wat wij vonden, moge ons verslag u leeren.

Ten eerste: vrij wat klassieke citatiën, en onnoemelijk vele *vrienden*, die in liefde worden bedacht. Men vergeve het recensent, zoo hij bij zich zelven ook eene klassieke citatie maakte uit HORATIUS:

> si concedere nolis, Multa poetarum veniat manus, auxilio quae Sit mihi, nam multo plures sumus; ac veluti te Judaei cogemus in hanc concedere turbam.

Behalve deze, geeft het eerste hoofdstuk ons een verslag van de geschiedenis van BREDERODE's naroem, en van de beschuldigingen, door SCHILLER, BILDERDIJK, VAN KAMPEN en DE GERLACHE tegen hem ingebragt. GROEN heeft te regt geantwoord (*Antw.*, bl. 3 - 6), dat hij voor de oordeelvellingen van die allen niet aansprakelijk was. Wij mogen er bijvoegen, dat, ware het VAN HALL gelukt een' kampioen als GROEN ten onder te brengen, hij gerust had kunnen zijn op het gehandhaafde regt, en de overigen aan anderen overlaten, met de woorden van den scherpregter des Prinsen DE ROHAN: '*vous autres, vous me pendrez cela*.' Met hetzelfde regt verzoekt GROEN, dat VAN HALL hem niet verge gezag toe te kennen aan den drom van

dichters, die BREDERODE prezen, en waarvan de optelling eenige bladzijden der *Verdediging* beslaat. Hoe gaarne hadden wij deze gemist voor eene grondiger uiteenzetting van hetgeen VAN HALL over het vergoêlijken der daden van GRANVELLE, ALVA en PHILIPS zegt. Waarom is hij bij het algemeene gebleven? Het spijt ons, want het trof de beschouwingen van GROEN in het hart. Deze werd er warm over, en maakte dit punt tot het derde en grootste hoofdgedeelte van zijn *Antwoord*. VAN HALL roerde het slechts in het voorbijgaan aan; GROEN hield hem staande, vroeg rekenschap, werd hevig, ja zelfs rhetorisch! Het was onvoorzigtig van VAN HALL zijne aanklagte niet uitvoeriger te motiveren; GROEN's antwoord getuigt van zijn talent, - of hij zich en zijne school van den blaam voldingend vrijpleitte, moge uit onze volgende beschouwing blijken. Ten opzigte van het hoofddoel, het karakter van BREDERODE, komen wij in het derde hoofdstuk van GROEN, evenmin als in het eerste hoofdstuk van V. HALL, een' enkelen stap verder.

In het tweede hoofdstuk beantwoordt de Heer VAN HALL de vraag: Of het uitgeven van brieven van BREDERODE, waaruit GROEN zijne beschuldigingen geput heeft, en in het algemeen het uitgeven van vertrouwde brieven van overledenen regt en betamelijk zij? De uitspraak is ontkennend. Zij bevreemdde, zij bedroefde ons; maar zij heeft in het belang van wetenschap en waarheid eene uitvoerige verdediging van GROEN uitgelokt. die het tweede gedeelte van diens *Antwoord* uitmaakt, en waarover wij eerst later hebben te spreken. Vreemd genoeg, laakt VAN HALL intusschen later BREDERODE zelven, omdat hij de brieven van DE LA TORRE liet wegnemen, en zegt met eene soort van sarcasme: ‘Dat de latere staatkunde zoo iets als een *fait accompli* zou hebben aangenomen.’ Helaas, zoo is de wereld! Daar het ons om BREDERODE's *Verdediging* te doen is, nemen wij ook het openbaar maken zijner brieven als een *fait accompli* aan. - Buitendien zou, met betrekking tot BREDERODE's brieven, meer de bedoeling van GROEN berispelijk zijn, dan zijne daad gevaarlijk, omdat, volgens VAN HALL, die brieven zijne eigene verdediging niet omverre werpen, maar deze in tegendeel daaraan ontleend is. De Heer V. HALL wenscht eindelijk, dat men ook de brieven van LODEWIJK VAN NASSAU had kunnen vergelijken, waarop die van BREDERODE meestal het antwoord behelsden. Wij wenschten het met hem, wij waren daardoor van eene uitweiding verschoond, die van eene dwaling uitgaat en in eene dwaling eindigt. Het zou ons bevreemden, dat GROEN hiertegen niet is opgekomen, zoo hij niet zelf tot het misverstand aanleiding had gegeven.

VAN KAMPEN, namelijk, had in zijn' *Lodewijk van Nassau*, bl. 42, BREDERODE van ongodsdienstigheid beschuldigd, om de wijze, waarop deze in een' brief van 17 Junij, 1565, uit *Vianen* aan LODEWIJK VAN NASSAU berigt gaf, ‘dat bij hem’ - zoo luidde VAN KAMPEN's overzetting - ‘eene partij Bisschoppen was teruggekomen, van welke hij wenschte, dat het ras ware uitgestorven, omdat het gierig, brutaal, koppig en opgeblazen was van trots.’ BREDERODE bediende zich bovendien van eene benaming, die VAN KAMPEN onvertaald liet, maar welke VAN HALL, zoo wij gelooven, juist heeft verklaard (*Verdediging*, bl. 212). Vervolgens staaft VAN HALL de waarheid van BREDERODE's woorden door een overzigt van het zedenbederf der geestelijken in dien tijd, bij welke zelfs de onnatuurlijkste misdaad niet vreemd was, en onderstelt de mogelijkheid, dat er onder BREDERODE's ‘bezoekers’ te *Vianen* ook wel dergelijke kunnen geweest zijn. Nu is er echter in het geheel van geene ‘bezoekers’ bij BREDERODE sprake, en geen der beide schrijvers deed zich de vraag: Wat de bisschoppen in 1565 bij BREDERODE kwamen doen, die zeker hun vriend geenszins was, en bovendien een erkende ketter. - BREDERODE, opdat wij een einde aan den strijd maken, verwachtte Prins WILLEM en EGMONT bij zich te *Vianen*; daarmede stond zijn eigen reisplan naar den Hertog van *Kleef* in verband. Hij verlangde naauwkeurig berigt, wanneer zijne gasten komen zouden, en met hetzelfde doel had de hertog van *Kleef* eenen edelman naar *Vianen* gezonden. Ziehier nu de woorden des briefs (*Archives*, I, p. 248): ‘J'ey retenu le dyet gantylhomme jusque à cest heure, panssant que me randryes quelque responce: quant j'ey ouvert vos lettres, *mé rantres* de je ne sey quels bequefoutus *d'esvesques et presydens*, que je voldroye que la race en fusse faylly comme de chyens vers, car aussy byen tant que il seront ne combateront d'aultres armes, etc.’ - Vervolgens: ‘Je vous prye me mander toute responce de poynt à poynt sur ma premyère.’ GROEN heeft in zijne uitgave de woorden: *mé rantres*, verklaard: *m'est revenu*. Wij gelooven, dat zij slecht gelezen of slecht gekopijeerd zijn. Misschien schreef BREDERODE: *me canties*, of welligt *santies*. d.i. *chantiez*. - De uitdrukkingen zijn niet malsch: welligt waren zij het ook niet in den brief van LODEWIJK; maar BREDERODE was bovendien kregel geworden, omdat hij in LODEWIJK's brief geen antwoord op zijne vragen, maar daarentegen vele woorden over *bisschoppen en presidenten* had gevonden. En welke waren die? Op geen' van allen paste denkelijk de be-

schuldiging dier grove zedeloosheid, welke men den geestelijken te laste legde. Het waren RITHOVIUS, Bisschop van *Yperen*, HAVET, Bisschop van *Namen*, HAMRICOURT, Bisschop van *St. Omer*; het waren de Presidenten van *Vlaanderen* en *Utrecht*, MERTENS en PERSYN. 'Tous gens doctes et excellens et fort suffisans,' zoo als HOPPERUS verzekert, *Recueil et Mémorial*, p. 46. Deze waren juist in de maand Junij bijeen, niet te *Vianen*, maar te *Brussel*, door de Landvoogdes beschreven ter beraadslaging over hervormingen in de leer, kerktucht en herziening der plakkaten. Hun advijs was tegen den zin der drie heeren, ORANJE, EGMONT, HOORNE, bij welke zich de Graaf VAN MANSFELT voegde. Dit gaf in den raad van state tot de gewone baspeling aanleiding: LODEWIJK had er hoofd en mond vol van, toen hij aan BREDERODE schreef, en oordeelde, onder den invloed zijns broeders, natuurlijk niet ten gunste der bisschoppen. Uit het antwoord van BREDERODE leeren wij dus, wat wij reeds wisten, dat hij geen vriend der zoogenaamde kardinalisten was; dat hij niet altoos kiesch in zijne uitdrukkingen bleef, vooral niet, wanneer zijn hoofd warm werd door eene teleurstelling; maar wij mogen hem om dien uitval, met VAN KAMPEN, niet van ongodsdienstigheid beschuldigen; noch, met VAN HALL, de geestelijkheid bezwaren met eenen blaam, dien BREDERODE in een spijtig oogenblik op haar wierp.

Vrij uitvoerig heeft VAN HALL betoogd, dat het slechte schrift en de slechte spelling van BREDERODE geene nadeelige gevolgtrekking tot zijn karakter toelaten; GROEN had dit schijnen te doen. Wij gelooven echter, dat deze ook, zonder dat lange betoog, en al die voorbeelden van slechte schrijvers, zijne gevolgtrekking gaarne zou hebben opgegeven, welke niets meer was dan een rhetorische pennetrek, die de strenge geschiedenis in allen gevalle wraakt. Niemand toch wist beter dan hij, dat EGMONT b.v. in het spellen geen heksenmeester was, en ALVA, wien het noch aan beradenheid, noch zelfs aan welsprekendheid faalde, zijne letters wild en onleesbaar schreef.

Het derde hoofdstuk brengt ons iets verder in de voorstelling van BREDERODE, zoo als hij was, en in de wederlegging van GROEN. Want hier was GROEN het met de latere veroordeelaars van BREDERODE eens, dat deze eene neiging had tot sterk drinken. Onderzoeken wij de processtukken, door beide partijen ter tafel gebragt.

Het eerste bewijsstuk is de verzekering van VIGLIUS, *Vita Viglii*, ap. HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Anal.*, T. I, I, p. 51, dat

BREDERODE zijnen dood door dronkenschap zou hebben verhaast. VAN HALL merkt op, dat VIGLIUS de eenige schrijver is, die dat vermeldt. GROEN geeft het toe. VAN HALL betoogt hier, en nog eens later in het *tiende* hoofdstuk, dat VIGLIUS partijdig en vijandig was. Hij toont vervolgens aan, dat andere Spaanschgezinde schrijvers afwijken van het berigt van VIGLIUS, en BREDERODE laten sterven ‘aan razernij ten prooi,’ of ‘op eene ongelukkige wijze.’ Eindelijk geeft hij de verzekering des Graven VAN HOOGSTRATEN op, dat het einde van BREDERODE *très-belle* geweest was, volgens de verzekering des Graven VAN SCHOUWENBURG, ten wiens huize BREDERODE overleed. Die verzekering wordt bevestigd door een HS., onder VAN HALL berustende, in 1679 opgesteld. GROEN had bij de mededeeling des briefs van den Graaf VAN HOOGSTRATEN (*Arch.* III, p. 170) reeds twijfelend over BREDERODE's uiteinde gesproken. Thans zegt hij (*Antw.*, bl. 22): ‘dat bij (BREDERODE) aan de gevolgen van dronkenschap overleden is, gelijk sommigen willen, blijkt niet.’ Bescheidener had hij kunnen zeggen: ‘gelijk VIGLIUS wil.’ Want ditmaal acht ik, dat VAN HALL tegen GROEN den strijd gewonnen heeft. Is de zaak daarmede beslist? neen. Want niet VIGLIUS is de eenige zegsman. Een ander tijdgenoot, een ander Nederlander, verhaalt, zonder dat hij het verhaal van VIGLIUS, of VIGLIUS het zijne kon raadplegen, hetzelfde. Ziehier de woorden van PONTUS HEUTERUS, *Rer. Austr. Belgic.*, L. XVII, p. 425: ‘exul paulo post e calida continuaque febri, quam ex assidua contraxerat ebrietate, obiit.’ Wanneer nu STRADA zegt, dat hij gestorven is, ‘mota Furiis mente,’ en - hiermede vervalt de bedenking, door VAN HALL gemaakt, dat STRADA eerst zestig jaren na BREDERODE's dood schreef - als zijn' zegsman opgeeft ASSONVILLE, in een' brief aan MARGARETHA, dan zien wij in zijne woorden slechts eene vijandige overdrijving van hetgeen VIGLIUS en HEUTERUS eene aanhoudende heete koorts hebben genoemd. In plaats dus van het getuigenis eens enkelen tijdgenoots, zoo als VAN HALL onderstelt, hebben wij er twee, misschien drie, VIGLIUS, ASSONVILLE, HEUTERUS. Omtrent allen kan men beweren, dat zij der zaak en den persoon van BREDERODE vijandig waren; maar ik laat mij niet opdringen, dat een van allen het fabeltje, hetzij moedwillig uitgevonden, hetzij moedwillig voortverteld zou hebben, indien BREDERODE's vroeger gedrag er geene aanleiding toe gegeven had. Dat iets dergelijks, hetzij praatje, hetzij laster, te verwachten viel, getuigt HOOGSTRATEN zelf in den aangehaalden brief: ‘la fin,’ schrijft hij, ‘at estes fort belle

et au contraire de ce que ces calomniateurs l'interpréteront, m'a assuré le conte Joest, qui ferat inprimer le tout.' Derhalve, omtrent de aanleiding van BREDERODE's dood staat, tegenover drie vijandige getuigen, het getuigenis van twee, neen éénen vriend: van den Graaf VAN SCHOUWENBURG. Ik heb over dien Graaf elders (*Gids*, Dl. VIII, Meng., bl. 187) mijne meening gezegd: ik heb hem van verraad beschuldigd, en sedert nog nieuwe bewijzen voor die aanklagt gevonden; maar wanneer men bedenkt, dat hij het was, die onder brassen en slempen op eene schandelijke wijze als Stadhouder van *Friesland* dat gewest voor de zaak der vrijheid deed verloren gaan, dan zal men hem zeker weinig gezags toekennen, om over het christelijk uiteinde eens anderen te oordeelen. Er schieten dus die schrijvers over, welke beweren, dat BREDERODE van verdriet gestorven is (BURGUNDIUS en MICHAËL AB ISSELT. *Hist. sui temporis*, p. 113), maar hun verhaal sluit het andere van VIGLIUS, van ASSONVILLE, van HEUTERUS niet uit. - Alles komt derhalve ten slotte neder op de manuscript-aanteekening, onder den Heer VAN HALL berustende. Dewijl echter deze eerst na 1679 geschreven is, past daarop te regt de aanmerking van verjaardheid, die VAN HALL tegen STRADA's berigt te berde brengt. Ééne zaak echter is voorzeker waar: BREDERODE is niet gestorven in den schoot der Katholijke Kerk. Ware dit zoo, het ware vermeld geworden. Toen zijn vriend en bondgenoot HOOGSTRATEN hem nog in hetzelfde jaar ten grave volgde, hebben zelfs Spaanschgezinde schrijvers diens godvruchtig sterven geroemd, omdat hij de genademiddelen der kerk had ontvangen. Na al de gronden van tegenspraak des Heeren VAN HALL te hebben overwogen, moeten wij tot het resultaat komen: BREDERODE is overleden aan eene kortstondige en hevige ziekte, welke zijne vijanden aan zijne onmatigheid in het drinken, zijne vrienden aan eene meer onschuldige oorzaak hebben toegeschreven. Het blijkt echter niet, dat het verhaal van VIGLIUS te dien opzigte met grond van onwaarheid kan worden beschuldigd.

Zelfs niet van onwaarschijnlijkheid! Want al ware de maaltijd der Verbondene Edelen, waar BREDERODE aan het hoofd stond, niet wegens zijne uitgelatenheid berucht, uit de brieven van BREDERODE zou men vermoed hebben, wat zijne zwakke zijde was. Aan den toon dier brieven ergerde zich de goede VAN KAMPEN, en GROEN schreef: 'plusieurs passages respirent le vin et la débauche.' Over het laatste woord werd GROEN door VAN HALL ter verantwoording geroepen, en - voor zooverre de

bewijzen reiken, blijkt het, dat BREDERODE op het punt van ongeoorloofde minnarijen geen erger zondaar was dan andere groote heeren van zijnen tijd - om namen te noemen, dan de Prins VAN ORANJE, dan de Graven VAN HOORNE, VAN AREMBERG, VAN MEEGEN. GROEN verschanst zich achter de afleiding des woords van *debacchari*, en den mogelijken zin, dat *débauche* buitensporigheid in het drinken heete. Die uitvlugt is zijner onwaardig. GROEN is te goed stijlist, om in zijne kernachtige aanteekeningen eene dergelijke tautologie toe te laten. Toen hij het woord nederschreef, bedoelde hij er mede, wat ieder er onder verstaat; zelfs verzekert hij naderhand, dat vele plaatsen in BREDERODE's brieven door hem, om hunne aanstootelijkheid, bij de uitgave zijn weggelaten. Wij gelooven het gaarne, en onze gevolgtrekking is deze, dat BREDERODE's taal in velerlei opzigten vaak onbetamelijk geweest zij. VAN KAMPEN overijlde zich in zijne ongunstige oordeelvelling, omdat hij eene plaats in eenen brief van BREDERODE kwalijk verstaan en kwalijk vertaald had. Wijdloopig, maar toch met alle regt, brengt VAN HALL die dwaling aan het licht (bl. 48-52). - Wat BREDERODE's genegenheid tot den drank betreft, VAN HALL tracht die te verontschuldigen met de gewoonte van den tijd, en herhaalt de *maribus Curiis et decantata Camillis* over dit zwak onzer voorouders, zonder, zoo ver ik zien kan, er een' nieuwen trek bij te voegen[1]. Te regt antwoordt GROEN (*Antw.*, bl. 10):

(1) Een' nieuwen trek noemen wij b.v. zoo iets, als het verhaal van PEDRO CORNEJO (*Sumario de las Guerras Civiles de Flandres*), een' schrijver, die in den tijd van Don JUAN zelf in de *Nederlanden* verkeerd had, en in die kwade gewoonte de oorzaak van alle rampen van den staat vindt: ‘Voor het meerendeel,’ schrijft hij, p. 11, ‘zijn zij (de Nederlanders) verslaafd aan de ondeugd van dronkenschap en onmatig drinken; daarin hebben zij zoo veel behagen, dat zij er dag en nacht mede bezig zijn, en hoe meer zij bezopen en van den wijn bevangen zijn, des te meer verlangen en begeeren zij dien. Toch erkennen zij hun gebrek, en beschuldigen er zich over; maar zoo verhard zijn zij in de gewoonte, dat zij het voornemen, om die na te laten, niet ten uitvoer kunnen brengen. En daarin schuilt voorzeker de ware oorzaak van den ondergang dier gewesten, dat zij geen besluit nemen en geen zaak van meer of minder gewigt behandelen, ten zij over den maaltijd en in drinkgelagen, hoe meer onder den invloed van den wijn hoe liever. En behaagde het der goddelijke goedertierenheid, dat het alleen de wereldlijke personen waren! Maar ik mag niet van de geschiedenis in de satire vervallen.’ - In zijne straks aangehaalde verdediging zegt HOORNE het volgende: ‘Le defendeur dict que l'on scait assez la coustume des Pays-Bas et que ceux qui viennent en compaignie, ne sont pas pour remedier aux desordres qui s'y font. Et où ils voulussent que toutes choses allassent selon leur desir, debvroient demeurer en leurs maisons. Et at on de tout temps veu pardeça gens d'Église, Evesques et Abbez faire grands desordres et souffrir êstre faites en leur presence. Dequoy ledict defendeur n'a oncques esté adverti que l'on reprenoit ceux, qui se trouvoient en telles assemblées.’

‘Zoudt Ge denkbaar achten, dat, hetzij nu, hetzij in dien tijd, iemand aan den drank niet op buitensporige wijze verslaafd, in dagen voor het Vaderland kritiek, zelfs tot belangrijke pligten geroepen, aan een der voornaamste zijner invloed hebbende vrienden, brieven, één brief geschreven zou hebben, waarin aldus van drinken, om het andere woord, gewag werd gemaakt?’ - Wij antwoorden volmondig: neen, en stemmen aan GROEN toe, dat naar alle waarschijnlijkheid BREDERODE meer dan te veel aan die neiging heeft botgevierd. GROEN gaat verder. Hij verwijt aan VAN HALL, dat deze bij het wegen der getuigenissen omtrent BREDERODE's zedelijken wandel er eene vergeten heeft, door GROEN VAN PRINSTERER bijgebragt, die van MONTIGNY. Aan den Graaf VAN HOORNE schreef deze op het berigt van BREDERODE's uitwijking: - ‘Voilà que c'est de suivre mauvais conseil! - il m'en desplait pour luy -; mais certes de luy j'ay toujours douté d'ugne mauvaise fin, *pour la vye, qu'il menoit*.’ Voor GROEN (*Antw.*, bl. 73) is die getuigenis afdoende, zoo zelfs, dat hij daaruit besluit, dat BREDERODE's wangedrag niet eens in de zeden des zeer bedorvenen adels eene verontschuldiging kon vinden. Het spijt mij, dat noch het *Procès d' Egmont*, noch de *Déduction de l'Innocence du Comte de Hornes*, in 1568 in het licht verschenen, ter mijner beschikking staan. Ik moet mij dus ook in het vervolg ten dien opzigte op karig gemaakte aanteekeningen of herinneringen beroepen. Tot de laatste nu behoort, dat HOORNE, in zijne *Propre Réponse* aan zijne regters overgeleverd, met zekere verontwaardiging verklaart, dat hij met BREDERODE geenen omgang hield of wenschte. Men voege dus ten eerste HOORNE's ongunstige uitspraak bij die van MONTIGNY, zijnen broeder; ten tweede verzoek ik hem te schrappen van de breede lijst der getuigen *à décharge*, die VAN HALL op *Batestein* laat verschijnen (bl. 52), omdat HOORNE, zoo hij er kwam, niet kwam uit bijzondere vriendschap of achting voor BREDERODE. Hetzelfde verlang ik omtrent Graaf JOOST VAN SCHOUWENBURG, die om bovengemelde redenen ten minste eene zeer verdachte conversatie blijft. Zoo ik nu op de getuigenis van MONTIGNY wilde *chicaneren*, zou ik vragen, of MONTIGNY's oordeel niet onder den invloed van dat zijns broeders stond?

HOORNE's leven was niet vlekkeloos; HOORNE's woorden - gij kunt het uit zijne *Défense* zien - waren dikwijls ruw en onbedacht; HOORNE leverde in zijne *Propre Réponse* eene naïve verdediging van dronkenschap en tafelvrijheid (zie *Déduction*, p. 245). - HOORNE, BREDERODE's aanverwant door beider echtgenooten, kon ligt eene andere oorzaak hebben voor zijne veete tegen BREDERODE. - Vervolgens, '*la vye, qu'il menoit*' is nog eene zeer onbepaalde uitdrukking. MONTIGNY was een *zeer ijverige* katholiek. De berigten van HOORNE in zijne *Propre Réponse*, de brief in WILLEMS' *Mengelingen* (V^{de} Stuk, bl. 333), en die aan WILLEM (*Archives*, T. II, p. 360), bewijzen het. BREDERODE was een erkende ketter, en men zette ligt op zijne rekening alle godslasterlijkheden, waarmede men het afwijken van de kerk verbonden achtte. Wilt gij een bewijs uit den hoop, men zeide, men schreef, dat BREDERODE te *Vianen* het beruchte boek *de tribus Impostoribus*, waarvan hij welligt toen voor het eerst den titel hoorde, had laten drukken. Ik zou dus wel redenen kunnen bijbrengen, die juist MONTIGNY's beschouwing van BREDERODE te zwarter hebben gekleurd. Maar ik ben de pleitbezorger van BREDERODE niet; het is mij om historische waarheid te doen, en daarom ga ik zoo ver als ik gaan kan, met toe te geven, dat MONTIGNY's en HOORNE's uitspraken over BREDERODE's *geheele* gedrag den staf breken. BREDERODE hebbe dus behoord tot dien jeugdigen adel, omtrent welken de Landvoogdes MARIA eens aan keizer KAREL schreef: 'Je vois une grande jeunesse en ees pays, avec les moeurs desquelz ne me scaurois ny ne vouldrois accomoder: aussy me fasche de le veoir, congnoistre, et de vivre comme personne privée entre telles gens, avec lesquelz ne scaurois faire mon debvoir tant envers Dieu, qu'envers mon Prince - et peus affirmer à vostre Maiesté et prendre Dieu en temoing, que j'aimerais mieulx gaigner ma vye, que de m'y mectre.'

Met 'een triumferend welgevallen' roept GROEN (*Antw.*, bl. 26) uit: 'Hetgeen van elders bewijsbaar was, wordt door de brieven bevestigd. Wat baat tegenspraak, nu wij zelve oor- en ooggetuigen zijn! Wij kenden BREDERODE uit de beschrijving van anderen; nu hebben wij BREDERODE ontmoet. En hoedanig was de indruk dezer ontmoeting? - Die zoodanige taal, al is het in den meest gemeenzamen briefstijl, bezigt, geeft mij een' onbedriegelijken (?) maatstaf in de hand; en, gelijk er personen zijn, die men slechts eenmaal behoeft gehoord te hebben, om hen zonder voorbarigheid te verach-

ten, evenzoo is het genoeg één dezer brieven ingezien te hebben, om te weten, welke plaats BREDERODE, in de schatting van tijdgenoot en nakomeling, verdient.' Zie, dat gaat te verre! MONTIGNY moge BREDERODE's wangedrag gelaakt hebben, - GROEN moge door de eerste kennismaking met BREDERODE teruggestooten zijn, - WILLEM VAN ORANJE, LODEWIJK VAN NASSAU, de Graaf VAN HOOGSTRATEN hebben BREDERODE ontmoet; niet figuurlijk, zoo als GROEN VAN PRINSTERER en VAN HALL, maar van aangezigt tot aangezigt; niet ééns, maar meermalen; niet bij een vrolijk drinkgelag, maar te midden van de bewegingen des levens, in den heftigsten gloed der hartstogten -: zij hebben met hem geredeneerd en gearbeid, gestreden, had ik haast gezegd, en geleden, en zij zijn zijne warme - het is geen *epitheton ornans*, maar een *epitheton cum emphasi* - zijne warme vrienden gebleven tot aan zijnen dood. De Heer GROEN maakt de gevolgtrekking: 'een man, zoo zedeloos als BREDERODE, kon niet in het vertrouwen (*intimité*) des Prinsen zijn,' en beoordeelt uit dit standpunt beider handelingen (*Archives*, T. II, p. 13). Eene andere gevolgtrekking staat daar tegenover: indien een man, zoo zedeloos als BREDERODE, nogtans in de gewigtigste zaak het vertrouwen des Prinsen genoot, dan moet hij door andere hoedanigheden van hoofd en bart zijne in het oog vallende gebreken hebben vergoed, of onze beschouwing van den Prins zelven was tot dusverre verkeerd of onvolkomen. Ziedaar het standpunt, waaruit, onzes inziens, de verdediging van BREDERODE kan en moet uitgaan.

Het is mij om hetzelfde te doen, als den Heer GROEN, een helder beeld van BREDERODE. Ik moet erkennen, dat GROEN er een ontworpen heeft, met vaste, duidelijke omtrekken. De Heer VAN HALL vindt dat beeld niet juist: ik evenmin; maar de Heer VAN HALL bepaalt zich bij ontkenningen van hetgeen GROEN gezegd had, en vervalt dan in algemeene lofspraken op zijn' held. Het is een hoofdgebrek zijner *Verdediging*, dat zij eene eigenaardige scherpe teekening van BREDERODE mist. De aanmerkingen, door GROEN (*Antw.*, bl. 11-13 en bl. 71) gemaakt, hebben daarin haren grondslag. Daar wij nu toch aan den stijl van BREDERODE's brieven zijn, willen wij onder BREDERODE's hoedanigheden ééne noemen, die uit zijn' stijl op te maken is, en hem misschien bij WILLEM aangenaam, maar zeker geschikt gemaakt heeft, om te werken op het volk. Wij gelooven, dat zelfs de Heer GROEN, wat deze betreft, met ons instemt; want, met alle regt, een zeer ongepast vermoeden van den Heer VAN HALL, omdat wij slechts

van sommige brieven van BREDERODE *kopijen* hebben, afwijzend, beroept de Uitgever der *Archives* zich op ‘BREDERODE's waarlijk onnavolgbaren stijl’ (*Antw.*, bl. 26). Hij bedoelt daarmede voorzeker niet de slordigheid of ruwheid van dezen. Dan ware het *exemplar vitiis imitabile*; hem trof hetgeen mij trof, het *karakteristieke* van dien stijl. Om het woord te noemen, BREDERODE is dikwijls *geestig* en vol van voor die tijden *goeden luim*. Wij zouden daarom in de plaats, door GROEN aangehaald (bl. 28), liever eene zeer mislukte aardigheid, dan het bewijs van een boos hart zoeken. Immers, waren de kardinalisten, die zoo velen op den brandstapel hadden gebragt, op hunne beurt in BREDERODE's magt geraakt, en deze hadde op den voorslag, om ze te verbranden, geantwoord: ‘*Neen, ze zouden te veel stinken*!’ dan wenschte ik te weten, wat de Heer GROEN, ja de vijanden zelve, wanneer zij ten koste eener aardigheid den vuurdood ontkwamen, van dat antwoord zouden hebben gezegd; en toch is het letterlijk, wat op de berispte plaats te lezen staat. Om onze aanmerking omtrent BREDERODE's stijl te staven, leze men b.v. *Archives*, T. I, p. 199, het verslag van het jagtvermaak, dat hij en LODEWIJK VAN NASSAU bij den Hertog van *Kleef* hadden genoten. Zij hadden gejaagd, herten in menigte! twee en tachtig in getal, maar zij zelve waren, nog feller dan de arme dieren, gejaagd door den Hertog, die hun geene rust liet. Iets anders. BREDERODE heeft twist met de Utrechtenaars: ‘Il me menassent,’ schrijft hij (p. 201), ‘de là me venir brûler; s'yl se jouent à telle jeu, je parye pour eus je leur en feroye ung tell (feu), que il n'oryont que playder (*se plaindre*) tout cest yver de froyt.’ BREDERODE's stijl wemelt van gemeenzame spreekwoorden. Somtijds zijn zij niet onbehagelijk aangebragt, b.v.: Men verwachtte betere tijdingen uit *Spanje*: ‘je croys,’ schrijft BREDERODE (*Archives*, T. I, p. 213), ‘que ce ne serat la vyelle chansson: toute foys ce seroyt ung gran byen que la notte changeat ung fois et que au lyeu qu'elle ast esté jusque stheure an *b dur* que elle retournasse an *b moll*.’ Somtijds geven zij tot eene aardige wending aanleiding, *Archives*, T. II, p. 255: ‘La nécessyté fayct la truye troter et sy elle, je pansse Madame de Parme, mise (?) à ce coup de pleyne autoryté à nostre androyet - asseures vous que elle nous brasse le chaudyau sans sucre.’ Het is niet beleefd, niet kiesch, omdat er in het spreekwoord van *zeug* is gewaagd geworden, dadelijk aan MARGARETHA te denken; maar de wending was aardig voor den tijdgenoot, die in MARGARETHA met haren baard en hare podagra,

met haren innigen ketterhaat, juist niet de beminnelijkste harer kunne voor zich zag[1]. Doch de scherpzinnige Uitgever der *Archives* schijnt voor BREDERODE's stijl onvatbaar geweest te zijn, en wij hebben meer plaatsen opgeteekend, waar hij hem verkeerd verstond. Door zijn *m'est revenu*, boven aangehaald, bragt hij den goeden VAN KAMPEN van den weg. *Archives*, T. I, p. 199, stond bij de hertenjagt *forqoure* en *forqouru* niet voor '*fort courir* en *fort couru*,' maar *forcourir* is een *compositum* met het voorzetsel *fors* (*foris, hors, foû*). Eindelijk blijkt uit GROEN's aanteekening op de laatst aangehaalde plaats: '*Mr. de B.* aimoit beaucoup *cette comparaison*', dat hij het spreekwoord en BREDERODE's wending niet begrepen heeft. Een ander voorbeeld zullen wij nog later ontmoeten.

Dat BREDERODE zoo iets van den luchtigen rederijker in zijn' aard had, was misschien niet streng-adelijk, noch deftig, maar het maakte hem tot een *bon compagnon* en tot den man des volks. Wat wij uit zijne brieven opmaakten, bevestigt zijne geschiedenis van elders. MARGARETHA's geheimschrijver, DE LA TORRE, kwam met eene kwade boodschap van zijne meesteres. BREDERODE eischte inzage van zijn' last, en LA TORRE antwoordde zeer hoofsch, dat BREDERODE hem wel bij eene vroegere gelegenheid, zonder dien eisch, geloof had willen schenken. 'Ja,' antwoordde BREDERODE, 'maar toen kwaamt ge met een fatsoenlijk man (VAN QUAREBBE).' Het was lomp, zoo men wil; maar ik ben zeker, dat BREDERODE's partij het toejuichte. - De schout van *Amsterdam*, als meêdogenloos berucht, bragt aldaar op een regeringsmaaltijd BREDERODE eenen dronk toe met de woorden: 'Ik breng 't u, Breêro!' en de ander antwoordde: 'Ik dank u, Nero!' - Zeer geestig is het niet, maar het bleef als een apophtegme bij het volk bewaard, en HOOFT deelde het uit de overlevering mede. Ik geloof, dat HOOFT hem zich zoo heeft voorgesteld om de volgende plaats, waar elke uitdrukking op-

(1) Omdat ik de volgende plaats niet geheel versta, stel ik haar in eene noot. BREDERODE schrijft, *Arch.*, T. I, p. 214: 'L'on m'a dyet depuys la mort de monsieur de Tourney' (een CROY, die niet de beste reuk van heiligheid naliet) 'que le bon rouge [fatre] (GRANVELLE) fayct son compte et mesme résollu venyr prendre pocessyon de l'abaye de Afflygem. Je n'y sache mylleur remède que, sy cela est, de fayre avoyr la place du pryeur de la dedans ou du *contre* à mon dyqueur pour soner aux vespres. - Il ce remestrat à la patenostre an depyt de Dyeu quy ne s'en donnerat guarde.' Voor het woord *contre* weet ik niets te gissen, evenmin als de Heer GROEN, want diens conjectuur *chantre* is ongelukkig.

merking verdient: ‘Tot een staaltje *van zynen geest* dient, dat hy, in zyn jeughdt, plagh te schryven, *Peut estre*, dat is, *Mooghelyk*; een zinspreuk - - - uitbeeldende met ernstighe *kluchtigheit*, d'ongewisheit, zoo van 't menschelyk oordeel, als van 't beloop der wereldsche zaaken.’ Men veroorlove ons eene uitweiding. In der tijd kondigde men met eene soort van betweterij aan, dat het spreekwoord: *'t Kan verkeeren, zei Breero*, niet Heer HENDRIK, maar den blijspeldichter betrof. Maar wie de blijspelen diens dichters doorbladert, zal GERBRANT ADRIAENSZ. *In Bredero.* en daaronder weder *'t Kan verkeeren*, aan het einde van *de Klucht van de Koe* vinden. Ik meen, dat onze Amsterdamsche PLAUTUS zijnen naam van zijn uithangsschild, waarop de Heer VAN BREDERODE geschilderd of geschreven stond, en zijne zinspreuk naar eene niet zeer gelukkige vertaling van het Fransche *Peut estre* zal hebben ontleend.

Ik weet zeer goed, dat vaardigheid van luim en geestigheid in het antwoorden geene welsprekendheid in den hoogsten zin is, maar het is er een deel en een hulpmiddel van. Ik ben er dan ook verre van BREDERODE's gaven, in dit opzigt, zoo hoog te stellen, als VAN HALL (bl. 116-121), in navolging van VAN HAREN, heeft gedaan. Allerminst mag ik het bewijs, door GROEN (*Antw.*, bl. 12) te regt gegispt, uit BREDERODE's *Redevoering*, bij BENTIVOGLIO ontleend, laten gelden, want in die rede is zeker geen titel of jota van BREDERODE afkomstig. Maar tot het vermoeden, dat hij eenig talent van spreken had, hebben de Spaanschgezinde schrijvers zelve aanleiding gegeven. BURGUNDIUS, meen ik, noemt hem, II, p. 169 (ed. GUNDLING): *ore tenus facundum perinde audacem atque factiosum*. VAN DER HAER, L. II, bl. 107: *iis moribus, ut ingenti verborum factorumque audacia omnem observantiae atque metus cogitationem-facillime deponeret*. ‘BREDERODIUS,’ schrijft PONTUS HEUTERUS, L. XVI, p. 398: ‘*bene jentatus, naturâ linguae temerarioris ae procacioris* (*Gubernatricem*) *alloquitur*.’ STRADA laat hem te *Antwerpen* het volk door eene korte aanspraak in beweging brengen. Trek van deze berigten de partijdigheid af en gij zult vinden, dat zij BREDERODE in het spreken eene vaardigheid toekennen, die hem voor demagoog geschikt maakte. Ik stem toe, dat dit niet de loffelijkste begaafdheid is, maar èn in de *Archives*, T. II, p. 88, èn in het *Antwoord*, bl. 15, 16, heeft GROEN met zekere bitterheid juist die vaardigheid in twijfel getrokken. Doch de gronden dier twijfeling zijn zoo nietig, dat het mij verwondert, dat iemand van zooveel scherpzinnig heid zich daardoor heeft laten misleiden. ‘BREDERODE,’ zegt hij,

‘had zijne welsprekendheid *doorgaans* op schrift.’ *Doorgaans*? Eilieve, waar blijkt het? VIGLIUS schrijft aan HOPPERUS (HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Anal. I, p. 358), dat BREDERODE het verzoekschrift overleverde: ‘pauca *ex scripto* praefatus.’ ‘STRADA ontkent,’ - het zijn de woorden van GROEN, *Antw.*, bl. 15, - ‘dat BREDERODE aan de Gouvernante, toen zij op het request der Edelen geantwoord had, zelf gerepliceerd heeft: *nam B. in publico verba facere, nisi meditatus aut ex scripto, non audebat*.’ De waarheid der ontkentenis blijkt uit de nu bekend geworden *Replicque faicte par le Sr.* DES KERDES, *Arch.* II, p. 89(1) Aldaar, p. 88, heet het: ‘BREDERODE se retira

(1) Eene naauwkeurige vergelijking der Oude Schrijvers zal, denk ik, onze meening omtrent het onzekere der bijzondere omstandigheden van de komst der Edelen ten hove bevestigen. Onze schrijvers stelden meestal drie gehooren: op den 5den April overlevering van het Smeekschrift, op den 6den het ontvangen van het Antwoord der Regentes aan het hof zelf; op den 8den repliek op de Apostille der Regentes. Van de Spaanschgezinde Schrijvers vindt men hetzelfde bij VAN DER HAER. BURGUNDIUS wijkt in zooverre af, dat hij op den 5den twee gehooren stelt, en de Edelen om het antwoord der Regentes in schemeravond ten hove laat verschijnen (L. II, p. 77) - Daarentegen spreken STRADA en HENRICUS PETIA slechts van twee gehooren; maar plaatsen zoowel de Apostille als het nader Verzoek der Edelen op den 6den April. Evenzoo verbindt PONTUS HEUTERUS, t.a.p.L. XVI, p. 400, de Apostille der Regentes met de Repliek der Edelen. Daar deze boeken van PONTUS HEUTERUS zeldzaam zijn, moeten wij aanmerken, dat hij in de meeste bijzonderheden met V.D. HAER overeenstemt. VIGLIUS (ad HOPPER., I, p. 358) schijnt insgelijks slechts van *twee* gehooren te gewagen, maar eenige dagen tusschen beide te stellen - ‘*sequentibus diebus, cum in curiam responsi accipiendi seu alia de causa venirent*.’ HOPPERUS, *Recueil des Troubles*, spreekt insgelijks van *twee* gehooren, doch bepaalt geen' tijd. Nu is het onbetwistbaar, na de bewijsstukken, door GROEN medegedeeld, *Archives*, T. II, p. 84 verv., dat het antwoord der Edelen op de Apostille eerst bij een plegtig gehoor op den 8sten overgeleverd zij. BURGUNDIUS zelf stemt het toe, en brengt het in verband met de aankomst van CUYLENBURG te *Brussel*, l.l., p. 77. Het is even zeker, dat de Graven VAN CUYLENBURG en VAN DEN BERG eerst op den 6den te *Brussel* zijn aangekomen, en hunne aankomst bragt in het openlijk optreden die wijziging voort, dat de Edelen bij het volgende gehoor niet meer paarsgewijze, maar *vier* aan *vier* ten hove verschenen. VAN DER HAER en anderen verhalen dit uitdrukkelijk, en het rijmt zeer goed met het aangehaalde berigt van VIGLIUS. Mijne meening, dat het overleveren der Apostille niet in een openbaar gehoor hebbe plaats gehad, berust op deze gronden. Uit alle berigten blijkt, dat het opzien, door den plegtigen optogt der Edelen gebaard, der Regentesse hoogstonaangenaam was. Zelfs was daarom het uur des gehoors den 5den op den middag, het toen algemeene etensuur, bepaald. Zij zal dus alles in het werk gesteld hebben, om een nieuw spektakel te vermijden. Op den 6den aten HOORNE en ORANJE bij den Graaf VAN MANSFELT. Ten twee ure keerden zij van den maaltijd weder, en kwamen aan op het feestgelag bij CUYLENBURG, dat reeds eenigen tijd had aangehouden (zie PONTUS HEUTERUS, p. 401, en *Déduction de l'Innocence de Hornes*, aangehaald bij GROEN, *Arch.*, T. II, p. 33). Zij namen toen HOOGSTRATEN naar de vergadering van den Staatsraad mede. Derhalve was er op dien dag ten minste niet op hetzelfde uur openbaar gehoor gegeven, en vroeger is niet waarschijnlijk, omdat CUYLENBURG en VAN DEN BERG eerst dien dag van de reis waren gekomen. Het meest weegt echter bij mij de verklaring van HOOGSTRATEN zelven [*Défense de Messire Antoine de Lalaing*, etc., May, 1568]; - daarin staat woordelijk: - ‘estans envoyés de part la Gouvernante, expressement, avec le secretaire Berty pour accompagner les Confederez au banquet public non pour les admoneste ou reprendre; ains pour les contenter de certaine Apostille, qu'on avoit *conceue* sur leur requeste et *dont copie, ou la minute, s'envôroit à cest effet, quand et quand nous*.’ - Wanneer wij voorts stellen, dat D'ESQUERDES als hoofd van het *comité* der Edelen opgetreden is, geschiedt het, omdat BURGUNDIUS, II, 79, werkelijk de oprigting daarvan in dien tijd stelt, waarmede wel strookt de melding, die wij in de stukken bij GROEN, *Archives*, II, 90, 91, vinden. Daaronder zijn dan ook te verstaan de *Seigneurs députez*, gemeld *Archives*, p. 161. Dat er niet twaalf, maar dertien verschenen bij de latere onderhandelingen met de Regentes in Julij en Augustus, 1566, ligt daaraan, dat men van hun getal moet aftrekken LODEWIJK VAN NASSAU, die als lid van het hoofdbestuur des verbonds (naast BREDERODE, CUYLENBURG en VAN DEN BERG) hun was toegevoegd. Zeer waarschijnlijk wordt door deze opmerking, hetgeen BURGUNDIUS van de komst, denkelijk van D'ESQUERDES,

contre ses habitudes, modestement dès qu'il s'agit de parler *ex tempore*.' Slaan wij eens de aangehaalde plaats van STRADA op. In de *eerste* plaats merken wij op, dat zijn oordeel over BREDERODE's gave van spreken op niet anders berust, dan op hetgeen, volgens hem (eenige regels vroeger),

ten hove op den 8sten April met groote ergernis vermeldt, II, 79, dat hij namelijk toen de geuzennap op de borst droeg. Waarschijnlijk deed de afgevaardigde dit reeds *qualitate qua*.

BREDERODE zelf had gezegd, dit namelijk: dat hij de Landvoogdesse nog een en ander wenschte mede te deelen, maar ‘ne a proposita sibi sententia forte aberraret se libenter illa e scripto, nisi onerosum ei esset, recitaturum.’ Ten tweede: STRADA geeft bij zijne voorstelling der zaak te kennen, dat BREDERODE aanvankelijk, werkelijk uit het hoofd (ofschoon misschien *meditatus*) hebbe gesproken, en eerst na het overreiken van het smeekschrift, tot zijn blaadje toevlugt genomen. Er ligt hierin *bijna* eene tegenstrijdigheid van dien schrijver met zich zelven. Het stuk, door GROEN, *Archives*, T. II, p. 78, 79, medegedeeld, verzet zich tegen die verdeeling niet. Het schijnt derhalve, dat BREDERODE iets uit het hoofd, iets van het blad sprak, en het *scripto praefatus*, van VIGLIUS, blijkt alzoo waar, al zegt het

niet de geheele waarheid. Of hetgeen wij bij GROEN, *Archives*, II, t.a.p. lezen, eene kopij van BREDERODE's blaadje zij, dan wel naderhand uit herinnering opgeschreven, kunnen wij niet zeggen, en de Heer GROEN zal op het aanwezig zijn van dit stuk niet drukken, daar dezelfde zwarigheid alsdan tegen zijne onderstelling omtrent de aanspraak van D'ESQUERDES zou gelden. Ik moet nog opmerken, dat BREDERODE's redevoering, zoo als PONTUS HEUTERUS, L. XVI, p. 398, 399, die opgeeft, merkelijk van de lezing der overige berigten afwijkt. Zelf heeft GROEN intusschen, *Archives*, II, p. 88, opgemerkt, dat het berigt, omtrent het overleveren van het request, bij STRADA, onjuist is, en het gebrekkige daarvan verbeterd. Wij meenen het van alle berigten te kunnen zeggen. Ons dunkt, dat wij ons, na vergelijking van alle bronnen, die er voorhanden zijn, de zaak dus moeten voorstellen. Dezelfde Edelen zijn slechts *tweemaal* plegtiglijk ten hove verschenen: eens op den 5^{den} April, ter overlevering van het Smeekschrift, waarop de Apostille hun den 6^{den} *werd toegezonden* door middel van HOOGSTRATEN. Dit laatste had plaats op den dag van den beruchten maaltijd. Het tweede gehoor was op den 8sten (de 7de was een Zondag) en betrof het verzoek om eene duidelijker verklaring der Landvoogdesse. Aan het hoofd der Edelen stond, bij het eerste gehoor, BREDERODE en LODEWIJK VAN NASSAU; beide insgelijks bij het tweede, maar bijgestaan door de Graven VAN CUYLENBURG en VAN DEN BERG. Het antwoord op hun tweede verzoek voldeed de bondgenooten niet. Zij lazen de apostille en zonden óf nog uit de plaats van het hof (STRADA l.l.), óf - maar dan vervalt geheel STRADA's redenering - uit hunne vergaderplaats (HOOFT, bl. 78, BURGUNDIUS, II, p. 79) D'ESQUERDES, om eene nadere verklaring. Misschien was BREDERODE daarbij niet eens tegenwoordig. Bij beide openbare gehooren voerde hij het woord, en, het is zoo, gedeeltelijk *ex scripto.* Uit onze voorstelling is het echter duidelijk, dat er honderd redenen van voegelijkheid bestaan kunnen hebben, waarom niet BREDERODE bij de zending van D'ESQUERDES het woord deed, en de allerlaatste en onwaarschijnlijkste zou zijne, door STRADA opgegevene, schuwheid, om voor de vuist te spreken, geweest zijn. Waarschijnlijk had zich reeds het comité van twaalf gevormd, welke de spotters *de twaalf Apostelen* noemden, en aan wier hoofd D'ESQUERDES stond. Sla nu eens, om u over de bewonderenswaardige welsprekendheid van D'ESQUERDES te verbazen, het stuk op, door GROEN, *Arch.* II, p. 88, medegedeeld. Waarlijk het is te belagchelijk, om te gelooven, dat BREDERODE die *tien* regels niet

zou hebben *kunnen* zeggen zonder te haperen. *Overbescheiden* zijn de woorden van D'ESQUERDES niet, en dat zijn stap kwalijk werd opgenomen, bewijst het antwoord der Landvoogdes en de voorstelling, die ons BURGUNDIUS van zijn verschijnen ten hove geeft (l.l.).

Wij treden in al deze bijzonderheden niet, omdat wij eene lofrede van BREDERODE voorhebben, maar omdat wij een welgelijkend beeld verlangen en deze kleinigheden ons leeren, dat GROEN, bij zijne beschouwing van BREDERODE, hetzij willens, hetzij onwillens, zich door vooroordeel meer dan door kritiek heeft laten geleiden. Zoo wij BREDERODE eenigen aanleg tot de rol van demagoog toeschreven, wij haasten ons er bij te voegen, dat het hatelijke van deze benaming eenigzins verzacht moet worden. BREDERODE toch bezat werkelijk eenige geneigdheid tot - eenige teederheid voor het volk; het was er verre van, dat hij die slechts zou hebben geveinsd. Uit dit oogpunt bevelen wij inzonderheid de lezing der brieven van BREDERODE, in de *Archives*, aan. Toen de Markies VAN BERGEN naar *Spanje* zou vertrekken, heet het (*Arch.*, II, 107): 'Je voldray que il ouysse aulcune foys ce que j'oye journellement du commun peuple de la louange qu'y luy donnent d'avoyr antreprys ung sy louable faict et magnanymme, ancor que aultrement an avyns que byen.' BREDERODE heeft de buitensporigheden der beeldstorming vernomen: hij keurt die strengelijk af, maar, schrijft hij (ib. p. 235): 'je n'an puys croyre la moytyé - Anffyn quant sella seroyt, personne n'an est cause que Madame de Parme, car le peuple s'offroyt à nous randre toute obéyssance et poser les armes antre nos meyns, ce soubmeetant à tout chastoy que l'on an vouldroyt ordonner an cas que ame de eus fysse quelque cas scandalleus ou sedytyeus - le peuple pansant que l'on les nochaylloyt, il se sont d'eus mesmes ramantu'[(1)]. Terzelfder tijde heeft het gepeupel te *Haarlem* een paar kloosters geplunderd. 'Je voyeray' schrijft BREDERODE p. 253: 'ce que je pourey dresser et fayre avecq toute doulceur et pryères; je ne fauldrey leurs remontrer à la mylleur fourme, que je me pourey avyser, sy cella y peult ayder. - J'an départyrey des jantylshommes de sa et dellà, voyre ce qu'y pouront fayre, toutesfoys leurs anchergans byen expressément de ne s'avancer que an tout doulceur et aveq toute la

(1) GROEN heeft ten onregte het woord *ramantu* als verdacht en onzeker tusschen [] geplaatst. Het is volkomen goed en het verleden deelwoord van het oude *ramantevoir*.

modestye du monde; car il ne duyct nullement les user d'aulcune menace, ou aultrement on les incytroyt à plus grandes sédytyons.' - *Arch.* l.c. p. 415: 'Aus aultres vylles-ce contantent pareyllement tous, moyenant l'asseurance sanblablement de mondyct Syngneur Prynce, avecq ce que je les trouve tous fort voulluntayre a mestre corps et byen an ce que l'on les vouldrat amployer, et certes je n'an fys onques doubte d'aultant que il sont, car je les ey tousyour trouvés fort affectyonnés et résollus, desorte que je voys, aveque l'ayde de Dyeu tout ce porter byen.' Ziedaar nu, zouden wij lust hebben uit te roepen, dien CLODIUS, dien SATURNINUS, zoo als de Heer GROEN hem gaarne zou willen afschilderen. Het is waar, wie, door tot het volk zich te vernederen, tevens de kracht verliest zich op zijn tijd daarboven te kunnen plaatsen, wordt op het laatst door het volk zelf vertreden. De omstandigheden hebben BREDERODE niet op die proef gesteld. Het volk beloonde zijne teederheid met vurige verkleefdheid, en droeg hem die tot aan zijnen dood toe. De getuigenissen daaromtrent zijn bij schrijvers van alle partijen te veelvuldig, dan dat ik enkele kan aanhalen. Hem wedervoer, wat zelden aan andere helden ten deel valt, dan die zich eene vaste en onwrikbare genegenheid onder het volk hebben weten te verwerven: het berigt van zijn' ontijdigen dood vond geen geloof, en lang hield zich de meening staande, dat hij nog leefde, en als verlosser des volks terugkomen zou. Zijn Spaanschgezinde tijdgenoot MICHAËL AB ISSELT getuigt het (*Historia sui temporis*, p. 113); en vandaar misschien, dat de Schrijver van de *Déduction de l'innocence du Comte de Hornes*, eerst eenigen tijd na den dood van HOORNE opgesteld, van BREDERODE spreekt, als ware deze nog in leven.

De Heer VAN HALL heeft eenige bladzijden 53-57 gewijd aan het betoog, dat BREDERODE niet de vleijer, maar de hartelijke vriend der NASSAUS te noemen zij. Dat betoog is voldingend: het was meer tegen eene verkeerde opvatting van VAN KAMPEN, dan tegen GROEN gerigt, die BREDERODE niet in dit opzigt had beschuldigd en VAN HALL's aanmerkingen billijkt. Wij zouden dus zeker zijn van de toestemming beider partijen, zoo wij bij onze teekening van BREDERODE dezen trek: vurige genegenheid voor de NASSAUS, voegden; maar wij moeten toch een paar aanmerkingen maken. De eerste geldt GROEN's hardheid jegens, of misverstand van BREDERODE. Met betrekking tot eene plaats, *Archives* II, 416, zegt hij, 'dat BREDERODES uitdrukking welligt meer dan eene loutere pligtpleging was.' Hij bedoelt name-

lijk: diep gevoel van zijne minderheid tegenover LODEWIJK VAN NASSAU. Zie hier de plaats, die karakteristiek is. BREDERODE deelt aan LODEWIJK het gerucht mede van het sneuvelen zijns broeders: ‘Sy aynsy est,’ schrijft hij: ‘Dyeu veuylle avoyr son âme, puisque il est mort au lyst d'onneur. Le premyer est mort povre soldat an Ittalye, l'autre à la batylle de Saynct-Quintyn, et cesluy sy contre le Turcq, et moy j'espere de mouryr ung votre povre soldat, *vray geus*, à vos pyes, ne doubtant nullement, que devant venyr an ceste extrémyté, je n'an fusse passer la peur à quelque ungs.’ Grenst het niet aan verblinding, in deze hartelijke woorden eene ontboezeming te miskennen, zoowel den afstammeling eens ouden edelen stams, als den vriend der vrijheid, thans aan hare zegepraal wanhopend, evenzeer waardig? En toch dacht GROEN hierbij aan *gevoel van onmagt* of aan *pligtpleging*! - Eene andere aanmerking is deze. Met November 1566 houdt de briefwisseling van BREDERODE met LODEWIJK VAN NASSAU en den Prins op. Dat wil zeggen: uit de *Archives* worden ons van dat tijdstip af geene brieven meer medegedeeld. Niemand denke echter, omdat BREDERODE sinds dien tijd het meest tot uitersten overging, dat de vriendschap tusschen hem en de NASSAUS zou hebben opgehouden. Het Dagregister, door TE WATER (*Verbond der Edelen*, Deel IV) medegedeeld, is hier vooral merkwaardig. Wij willen daaruit voor de volgelingen der school van GROEN een paar plaatsen tot stichting mededeelen, waaruit zij ons mogen vergunnen ter gelegener tijd onze gevolgtrekking te maken[1]: ‘Den II Januar 1567 quam van *Buren* een stuck geschuts te *Vianen*, 't geen *myn heere de prinche myn heere* VAN BREDERODE

(1) Wij slaan namelijk onzer partij eene vergelijking van dit onnoozele berigt voor met de *Justification* des Prinsen van 1568. De koninklijke Procureur had den Prins beschuldigd, dat hij BREDERODE in het versterken van *Vianen* had bijgestaan: le pourvoyant aussi de quelques pièces d'artillerie. De Prins antwoordt, *Justification*, p. 41: ‘Bien vray est, que *long temps, auparavant ces alterations*, avons faict present an seigneur de BREDERODE de trois piéces d'artillerie, lesquelles, par après, avons faict fondre à Utrecht - mais longtemps auparavant ledict enrollement’ (de onderstelde werving namelijk voor BREDERODE te *Antwerpen*). Het is mogelijk van de drie stukken geschuts; maar het vierde, dat te *Buren* had moeten komen, was hier door den Prins vergeten! Als wij den maatstaf, waarnaar de Heer GROEN de verbonden Edelen, *Archives*, T. II, p. 79, heeft gemeten, op den Prins toepassen, dan moeten wij zijne woorden aldaar met eene kleine verandering tot de onze maken: ‘Voilà des affirmations un peu fortes et qui ne donnent pas une très haute idée de la franchise et de la bonne foi du Prince.’

geschonken hadde' - den VI tooch myn heer VAN BREDERODE 'op het huys te *Aa*, aldaar met Graef LODEWYCK - den XXIsten Januar quam mynheer VAN BREDERODE van *Amsterdam*, alwaer hy geweest was by myn heere den Graeve' (NB. ook de Prins was toen te *Amsterdam*) - en met wie denkt gij, Bilderdijksgezinde lezer! dat hij van *Amsterdam* kwam? Het spijt mij voor u, dat beide personen juist op dien tijd zoo verdacht zijn; maar hij kwam 'met THOLOUZE en DATHENUS.' Het verloren gaan der brieven of het verslappen der briefwisseling is aan andere oorzaken, sedert April 1567 zeker aan het zwervend leven der edele Ballingen, toe te schrijven. De vriendschapsband, die niet slechts de personen, maar ook de naaste betrekkingen der NASSAUS en BREDERODES vereenigde, bleef na Heer HENDRIKS dood voortduren. Op grond van eenen brief, den 24 October 1568 aan Graaf JAN VAN NASSAU door zijnen raad SCHWARTZ uit *Dillenburg* geschreven, kan ik verzekeren, dat BREDERODES weduwe zich sedert te *Dillenburg* opgehouden heeft, en dat zij haar tweede huwelijk met den Keurvorst VAN DEN PALTZ geheel van Prins WILLEMS toestemming afhankelijk maakte.

Maar was, bij alle die genegenheid, BREDERODE ondergeschikt genoeg, om zich door den invloed des Prinsen te laten geleiden? - Beantwoordde de Prins zijne dienstvaardigheid en genegenheid door een geëvenredigd vertrouwen? De Heer GROEN ontkent het eene als het andere, en heeft zijne gronden er voor opgegeven: de Heer VAN HALL heeft die niet wederlegd, maar, als waren zij *non avenus*, op de tegenovergestelde meening voortgebouwd. Nu viert GROEN daarover eene soort van triomf (*Antw.* p. 18) en met regt. Desondanks ben ik verpligt op de vragen, welke ik opgaf: *ja* te antwoorden. Mijne stelling is deze: sedert het begin van 1566 tot op de Contrarevolutie van April en Mei 1567 vinden wij drie mannen werkzaam, elk op zijne eigenaardige wijze, maar onderling door vriendschap, door vertrouwen, door eenheid van doel verbonden. Alle drie staan en arbeiden onder den invloed van een' geest, magtiger dan een van hun allen. Die drie mannen zijn: LODEWIJK VAN NASSAU, HENDRICK VAN BREDERODE, ANTHONI VAN HOOGSTRATEN; die magtiger geest is WILLEM VAN ORANJE.

Indien ik die stelling op onomstootelijke gronden verdedig, heb ik niet slechts de gestelde vragen beantwoord, niet slechts de praemisse, waaruit volgens mijne meening de verdediging van BREDERODE moest uitgaan, bewezen; maar tevens de kabinetsvraag der latere historische school beslist, en het onhoudbare der Bilderdijks-Groeniaansche beschouwing omtrent dit tijdvak

en omtrent WILLEMS handelwijze aan den dag gebragt. Om hier met beradenheid en orde mijnen gang te gaan, zal ik voor een oogenblik BREDERODES persoon buiten het oog houden, en mij tot de oplossing van twee vragen bepalen: Welk deel had WILLEM VAN ORANJE aan het Verbond der Edelen? Welk deel had hij aan de gevolgen, waartoe het naar aanleiding der omstandigheden onvermijdelijk geleidde? De vragen zijn belangrijk voor de geschiedenis; noodzakelijk ter waardering van het openbare karakter van BREDERODE. Zij kunnen bij den voorraad van bewijsstukken, waartoe de ijver des Heeren GROEN het meeste heeft bijgedragen, niet vlugtig worden beantwoord. Men zal mij om het gewigt der zaak, hoop ik, vergunnen, een oogenblik adem te scheppen, en eene nieuwe, ik zou bijna zeggen, van het overige onafhankelijke, afdeeling mijner aankondiging daaraan te wijden[(1)].

(*Het Vervolg in een volgend Nommer*.)

(1) Ik heb in deze recensie meermalen het XVI Boek van PONTUS HEUTERUS, *Rerum Austriaco-Belgicarum* aangehaald, volgens mijn Exemplaar. Nu eerst leer ik uit de *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers* van den Heer M^{r}. DE WINDT, p. 197, de zeldzaamheid van dit exemplaar kennen. Het is namelijk de Leuvensche druk der *Opera*, van 1651, bij COPPENS. Daarin volgen, achter het register van het XIV Boek *Rerum Austriacarum*, maar met doorloopende paginatuur, het zestiende, zeventiende en achttiende boek, opgegeven als *Vitae Philippi II pars tertia, quarta, quinta*. Voor die boeken staat eene afzonderlijke titel: *Ponti Heuteri Praepositi Arnhemiensis Rerum Austriaco-Belgicarum Tomus secundus, secessiones continens Belgicas, nunc primum publica luce donatus*. Het XVI boek begint met het jaar 1560 en een verslag van den toestand des lands na het vertrek van PHILIPS naar *Spanje*. Vandaar loopt in de drie boeken de geschiedenis door tot het jaar 1569. De laatste gebeurtenis, die verhaald wordt, is de voltrekking van het doodvonnis over de roode Roede, SPILLE. Aan het einde staat deze noot van den Uitgever (waaruit TE WATER waarschijnlijk zijn berigt heeft ontleend): 'Huc usque ex autographo Auctoris, quod quidem reliquum fuit. Nam ulterius Historiam hanc deduxisse certum est ipsaque non uno loco significat. Utere interim his, benevole Lector, dum bona aliqua Fortuna et reliqua, quae adhuc desiderantur, publico bono in lucem proferet.' Dan volgt een *Index Capitum* over de III boeken en *Disticha Chronographica* over de jaren 1566-1609, met een lofvers ten slotte, door den ongenoemden dichter opgedragen aan Graaf HENDRIK VAN DEN BERG. In de uitgave zelve is, in het Voorberigt, *de Ponti Heuteri vita et Scriptis*, de plaats: '*deductaque est ab anno* CIↃIↃLXIV *usque ad annum* CIↃIↃLXXV *et ultra soletque aliquando adservari in Camera Finantiarum Bruxelles*,' met eene reepe papiers overplakt, waarop met gelijke letter gedrukt staat: *Hic insertus et invenies folio* 385 *ab anno* CIↃIↃLX *usque ad annum* CIↃLXIX, *non plus*. Inderdaad de drie boeken loopen van pag. 385 tot pag. 460.

Aurora. Jaarboekje voor 1845, uitgegeven door Mr. *J.I.D. Nepveu*. Te 's Gravenhage, bij K. Fuhri. 1845.
Vergeet mij niet. Jaarboekje voor 1845. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon. 1844.
Nederlandsche muzen-almanak voor 1845. Amsterdam, J.H. Laarman.

(*Vervolg en slot van bl.* 214.)

Wat wij in ons vorig nommer over den *Adelart* gezegd hebben, heeft bij sommige onzer lezers aanleiding gegeven tot een misverstand, dat ons noopt, alvorens wij verder gaan, met een woord daarop terug te komen. Wij moeten tot ons leedwezen erkennen, dat de kortheid, waarmede wij, bij de ruimte onzer stof, getracht hebben ons gevoelen te zeggen, eenige duisterheid heeft gebaard; dat ons in de levendigheid der polemiek tegen eene, naar ons inzien, niet kiesche voorstelling misschien wat sterke uitdrukkingen ontvallen zijn. Wij zouden niet gaarne van de meening verdacht worden, alsof, naar ons inzien, het Christendom de banden der liefde als slechts voor de aarde geknoopt leerde beschouwen. Wij zijn het in tegendeel volkomen met BULWER eens, wanneer hij zegt: ‘What we now term and feel to be *sentiment* in love, was very little known among the ancients, and in this day is scarcely acknowledged out of Christendom. It is a feeling intimately connected with - not a belief, but a *conviction*, that the passion is of the soul, and, like the soul, immortal.’ Doch de liefde, die boven de aarde stijgt, moet de aardsche vormen achter zich laten, als de vlinder het omhulsel, waaruit zij zich heeft losgewikkeld. De aardsche banden moeten niet op den hemel worden overgedragen, of het wordt mij onmogelijk de gedachte te onderdrukken aan het woord, dat de Zaligmaker den Sadduceën te gemoet voerde[1]. De Heer ALBERDINGK heeft, naar ons inzien, een bij uitstek teeder onderwerp met weinig kieschheid van gevoel

(1) Dit pas ik ook toe op de uitdrukking: *wederhelft der zielen*. Echtelingen, zegt de H.S., zullen tot *één vleesch* zijn; maar het hooger element in de liefde, dat, wat alleen voor den hemel overblijft, is vrije gemeenschap, geene physische zamensmelting.

behandeld; hij heeft de fijne vleugelen, waarmede de liefde hemelwaarts zweeft, met onzachte handen aangeraakt, en het stof is hem aan de vingers blijven kleven.

Doch het wordt tijd, dat wij naar andere dichters omzien; wij komen thans aan den Heer DORBECK. In *Wachter, wat is er van den nacht*? schonk hij zeker aan den *Muzenalmanak* een zijner beste verzen. Als een Profeet der oude dagen, als een *wachter* voor het Nederlandsch Israël, teekent hij in huiveringwekkende kleuren de gevaren, die het omringen, en vermaant tot boete en gebed. Jammer, dat stijl en dictie nog altijd zoo weinig oorspronkelijk, zoo geheel op de leest van BEETS geschoeid zijn. Men oordeele uit de volgende strophe:

Nog altijd zijt ge een vette Duive
Voor 't om u leegrend roofgebroed,
Wellustig snakkend naar uw bloed, -
Naijvrig op uw blanke kuive, -
En toornig om uw vedergloed.
Zoo daar geen borst is die u koestert -
Zoo daar geen hand is die u voedstert -
Geen slag, ter rustplaats voor uw voet,
En u hun klaauw slaat om de lenden -
Waar zult gij u om hulpe wenden,
Onweêrbre! voor dien overmoed? -

Echter mogen deze verzen tevens dienen als eene proeve van een fraai uitgewerkt en volgehouden beeld. Doch wanneer wij aan de schoone verzen van den Heer D. hulde doen, willen wij daaruit niet hebben opgemaakt, dat wij zijne zienswijze volkomen deelen. Wij zien in de helsche spoken van spotternij, twijfelzucht en bandelooze vrijheidsleere, die ons van buiten bedreigen(1), voor alsnog minder gevaar, dan in de laauwheid, den Jan Saliegeest, die van binnen als een kanker aan ons volksbestaan knaagt, en terwijl wij erkennen, dat *Nederland* met regt tot *bidden* vermaand wordt, zouden wij het gaarne tevens ook zien aangemaand tot *werken*.

Dezelfde hand schonk aan de *Aurora, Jaël*, een' Oosterling, zoo als BEETS ons vroeger eene geheele reeks heeft geschonken. De Heer DORBECK heeft dit genre meermalen beproefd; doch de

(1) De Heer DORBECK spreekt ook van den Koning als *Gods gezalfde*. Waarom moeten wij toch dit uitsluitend Israëlietisch denkbeeld, dat slechts de laffe vleijerij van hovelingen en vorstengunst-bejagers op onze Westersche koningen kon overdragen, zoo dikwijls bij onze dichters terugvinden?

keus zijner onderwerpen zou ons in de verzoeking brengen van te gelooven, dat zijn voorganger de schoonste halmen van dit veld had weggemaaid. Ook de tegenwoordige keuze komt ons niet gelukkig voor. JAËL's zoogenaamd heldenfeit is eene daad van verraad; de heiligheid van het gastregt in het Oosten, waarop ook SISERA volkomen vertrouwde, maakt haar slechts nog stuitender; slechts op het nationaal-Israëlietisch standpunt kon zij verschooning en lof vinden. Men vergelijke eens met het gedicht van den Heer DORBECK, dat de huisvrouw des Keniets zoo hemelhoog verheft, het weifelend oordeel van V.D. PALM (*Bijbel voor de Jeugd*, Dl. VIII, bl. 46): 'Er zijn er, die JAËL eene verraderlijke moordenares noemen; DEBORA nogtans prijst haar hemelhoog, en er moet dus in hare daad niets geweest zijn, dat naar de zeden van dien tijd verachtelijk was. Wij weten niet genoeg van SISERA, om te kunnen beoordeelen, of hij niet één dier wanschepsels was, tegen wie de geheele maatschappij in oorlog moet zijn; wij weten niet, of JAËL, denkelijk eene Israëlitische vrouw van afkomst, geen bloed van een' dierbaren nabestaanden op hem te wreken had, in welk geval list en verraad in het Oosten, nog heden, voor loffelijk wordt gehouden: wij onthouden ons dus liefst van voorbarige veroordeeling,' enz. Men ziet, hoeveel moeite, en wat kunstige hypothesen noodig zijn, om de daad van JAËL, zelfs maar eenigermate, voor het christelijk bewustzijn te vergoêlijken.

In dispositie, schildering, dictie zullen wij echter aan *Jaël* geene verdienste ontzeggen. In deze opzigten beviel ons veel minder het derde, veel langere gedicht van den Heer DORBECK, in de *Vergeet mij niet*. Het voert ten titel: *In Spanje*, en begint met eene beschrijving van dit gewest, die in periodenbouw wat ingewikkeld, en voor het overige zoo weinig geïndividualiseerd is, dat zij bijna geheel ook op *Italië* of *Griekenland* kon worden toegepast. Maar wanneer nu, na die zachte en weelderige beschrijving, de Heer DORBECK vraagt:

> Wie zou een hand slaan aan de glorie
> Die om uw bruine lokken zweeft?

en daarop volgen laat:

> O schrikklijk andwoord der Historie:
> Die bergen druppelen van bloed; -
> Bloed waassemt van die bloemvalleijen; -
> En waar die murmelende vloed
> Zijn golfjens spelend voort doet reien
> Kleeft op zijn rug een schuimend bloed; -

wie voelt zich dan niet eene kille huivering door de leden varen? wie erkent niet, dat de Heer D. een bijzonder talent bezit, om de roerselen van schrik en afgrijzen in beweging te brengen? - Doch dit laatste denkbeeld wordt door den dichter slechts weinig uitgewerkt; hij gaat over tot eene lofspraak op den kamp voor de vrijheid tegen NAPOLEON. Dit gedeelte des gedichts is meerendeels zeer zwak, en er komen daarin verzen voor, als de volgende:

> Hoe stond ze u duur, de droeve vete
> Van Konings*zoon* en *gunsteling*, -
> Hoe ras die wond van kleene breedte
> In niet te heelen breuk verging!
> Want waant ge thands een Pleitbeslechter
> (Onzijdig!) in NAPOLEON,
> Die heel zijn grootheid t' onrecht won,
> En slechts zijn zwaard erkende als Rechter?
> Lang loerde de arend op dien buit -
> Daar slaat hij thands zijn klaauwen uit:
> Bayonne heeft geen vredewoorden,
> Maar dwangbevel en slaafsche koorden!
> Wat wacht gij wien zijn wil verheff'?
> ASTURIË zal recht verkrijgen,
> Noch DE LA PAZ den troon bestijgen:
> Een Koning zendt hij in JOZEF; -

waarin wij naauwelijks weten, wat ons het meest hinderde - het gewrongene der uitdrukking, het duistere der constructie, de overmaat van historische toespelingen, of de in een Nederduitsch gedicht onverdragelijke Fransche klemtoon op JOZÉF.

De Spaansche vrijheidskamp en de hulp der Engelschen brengt nu den Heer D. op onzen tegenwoordigen Koning, die in *Spanje* roemrijk onder WELLINGTON's vanen streed, om dan te eindigen met eene vurige lofspraak op het huis van Oranje, en de verklaring, dat *Neêrlands* heil onafscheidelijk aan die dynastie verknocht is. Ook wij wenschen niets hartelijker, dan de bevestiging dier dynastie door een gewijzigd en verbeterd staatsverdrag, doch zouden niet gaarne uitdrukkingen als de volgende onderschrijven:

> Zoo lang het breede Oranjelint
> De zeven pijlen samenbindt,
> Zal Nederland onwrikbaar staan
> Al grimt de hel het brullend aan.

Dergelijke uitdrukkingen zijn de *leuze* van eene zekere dicht-

school geworden; doch wij wenschten wel, dat, alvorens men ze elkander napraatte, de gegrondheid zulker beweringen eens wat nader onderzocht wierde.

Wij zouden over het gebrek van éénheid en afronding in dit gedicht klagen, waarvan de verschillende deelen slechts door een' dunnen draad schijnen te worden zaamgehouden, indien niet de dichter zelf het een *fragment* noemde; schoon wij niet regt begrijpen, noch wat aan het begin zou kunnen voorafgaan, noch hoe gevoegelijk weder aan het einde zou kunnen worden aangeknoopt.

De eerbied, dien het onderwerp van den Heer GREB (*Geliefde dooden*) ons inboezemt, ontwapent schier de kritiek. Het gedicht is anders middelmatig, en bevat slechts honderdmaal herhaalde denkbeelden.

Een oppervlakkig inzien van den *Muzenalmanak* is toereikend, om elken lezer te overtuigen, hoeveel moeite het der redactie dit jaar gekost heeft, de vereischte stof te vinden, ten einde dit jaarboekje een' omvang te geven, die niet al te ongunstig bij vorige jaargangen afstak. Vandaar niet slechts de opneming van vrij wat middelmatige stukken, van van elders ontleende bijschriften tot opheldering der plaatjes; maar ook de invoeging van zoo veel nutteloos wit papier, dat omtrent 30 van de 156 bl. zal beslaan - waarlijk een wat al te doorzigtig middel, om de armoede van Neêrlands dichterenrij te bedekken. Vandaar ook, zonder twijfel, de opneming van een *fragment* als dat van den Hr. HOFDIJK, *In de duinen van Castricom*, een stuk, over welks schoonheden en gebreken wij ons geen oordeel durven aanmatigen, daar het niet eens eene eenigzins op zich zelve staande episode bevat; maar na ons met het tooneel des verhaals, met een' Ridder en een' Heiden, die als handelende personen optreden, in zeker niet geheel verwerpelijke trekken, te hebben bekend gemaakt, plotselijk afbreekt met de vermelding van drie ruiters, van wie wij tot afscheid de belangrijke bijzonderheid vernemen, dat ze

> in de lindelaan
> Van Varnebroek, voor 't kabblend water
> Der kloostergracht

de teugels aanhielden.

De Heer HEIJE vergt thans onze aandacht voor zijne *Kinderstemmen*. Wij wenschten wat meerder ruimte aan de beschouwing van dit dichtstuk te kunnen toewijden, dat ons veel belangstelling ingeboezemd, maar niet geheel bevredigd heeft. De

Heer HEIJE is een enthusiastisch bewonderaar en beminnaar der toonkunst, en beschouwt ze, met regt gelooven wij, niet slechts als eene vormende en veredelende uitspanning der bevoorregte standen, maar als een doeltreffend middel tot algemeene volksbeschaving. Door de zoete tooverkracht der toonen wil hij ingang verschaffen aan de lessen van deugd en wijsheid en vroomheid, die het lied geeft, en door beide te zamen den smaak vormen en het hart veredelen. Doch vergeefs zou elke poging zijn, om langs dezen weg op de massa's te werken, indien men zich met toonen en liederen wilde wenden tot de door de raauwe kreten van ons straatgezang vergroofde zenuwen, en door de gewoonte aan platheid en gemeenheid tegen het gevoel voor schoonheid en welvoegelijkheid verstaalde harten der volwassenen. De Heer HEIJE wil zich wenden tot het teeder organismus en het ontvankelijk gemoed der jeugd; hij heeft zelf het voorbeeld gegeven eener lange reeks van liederen, voor de behoeften der kinderen geschikt, en door bekwame toonkunstenaars in muzijk gebragt, en ieder, die ten vorigen jare het examen der volkszangschool, vooral ten gevolge der bemoeijingen van den Heer HEIJE, door de Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen*, binnen *Amsterdam* opgerigt, heeft bijgewoond, zal ons moeten toestemmen, dat het de voldingendste bewijzen heeft geleverd van de uitvoerbaarheid zijner plannen. De inzigten van den Heer HEIJE mogen niet geheel vrij zijn van die overdrijving, welke van de enthusiastische opvatting van eenig denkbeeld misschien onafscheidelijk is, maar niemand kan ze nog als hersenschimmig veroordeelen; niemand, wien het geluk en de veredeling des volks ter harte gaat, mag onverschillig blijven bij zijne pogingen, waarvan wij meer goeds wachten dan van de matigheidsgenootschappen, wijl zij niet als deze den behoeftigen het weinige (schoon onedele) genot rooven, dat hij nog kent, maar hem een veredelend genot beloven, dat, zoo slechts de staat, of eenige maatschappij, in het kosteloos onderwijs voorziet, tot zekeren graad althans voor ieder genaakbaar, en van de gaven der fortuin onafhankelijk is.

Het komt ons voor, dat de dichter al het treffende en aandoenlijke, dat er in de zangen der lieve, onschuldige kleinen schuilt, de ontvankelijkheid van hun oor en hunne ziel voor het liefelijk ruischen der toonen, de geschiktheid der muzijk, om tot voertuig te verstrekken van datgene, wat tot verstandelijke en zedelijke opleiding der jeugd verstrekken kan, in zijne melodieuse verzen heeft willen schetsen; dat hij er zijn streven

door wil regtvaardigen, de belangstelling des publieks er voor winnen, en inzonderheid allen, ‘wien de gave des lieds is geschonken,’ wil aansporen, om hunne pogingen met hem te vereenigen, en aan de vorming der jeugd door zang en toonkunst dienstbaar te maken. Na eenen voorzang, die het bekoorlijke der kinderzangen verheft, schildert hij eenige tafereelen van den roerenden en hartverheffenden indruk, dien zij onder verschillende omstandigheden op zijn gemoed te weeg bragten. Intusschen idealiseert hier de dichter zoo zeer, en schetst hij tafereelen, die de werkelijkheid tot dusverre zoo zeldzaam bij ons aanbiedt, dat zeker weinige lezers de twijfelende vraag zullen kunnen onderdrukken, waar toch de Heer HEIJE die zachte koralen ‘uit reinen kindermond’ gehoord heeft? waar hij toch wel door het enge venster de ‘avondbeê in d' avondzang’ der kleinen mag hebben bespied? Wij hopen, dat zijn streven die vrucht zal dragen, dat zijn volgend leven hem dikwijls in de werkelijkheid de hier geschilderde toestanden moge voor oogen stellen; maar vreezen, dat het hem nog veel zorg en hoofdbrekens kosten zal, eer hij de massa onzer kinderen zoo ver gebragt heeft.

In het derde gedeelte schildert de dichter, hoe de indrukken, door de kinderen ontvangen, zich afspiegelen in hun gezang, ... doch wij willen hem zelven laten spreken:

> Hoor! elke vogel fluit voor hen zijn lied,
> Voor hen doorspeelt de wind de meidoornhagen,
> En wat er plast en murmelt in den vliet
> Geeft antwoord op hun kinderlijke vragen.
> Het zonlicht roept ze wakker met den dag,
> En sterretjes ze zingen hen ter ruste,
> Rood karsje kijkt door 't loover met een lach,
> Goud appeltje zegt vriendlijk ‘pluk met luste!...’
> En wat er schoons en lieflijks hen omgeeft
> En wat hun geest weetgierig heeft omvangen,
> Het vindt een stem, een weergalm in hun zangen,
> Een plaats in 't hart waar 't onverganklijk leeft.

Het grieft mij in de ziel, maar ik kan deze woorden niet voor waarheid houden. Zijn de kinderen zelve de scheppers hunner zangen? Is het waar, dat zij zoo gemakkelijk verstaan al wat de natuur tot zintuig en gemoed spreekt, en het ook zonder muzikale opleiding, en zonder tusschenkomst van dichter en toonzetter, afspiegelen in hunne zangen? Helaas! de nachtegaal en de leeuwerik leeren hun bekoorlijk lied van de natuur; de

mensch heeft schier voor elk talent, dat zich bij hem ontwikkelen zal, met zeldzame uitzonderingen, de lange en onverpoosde zorgen eener moeitevolle opleiding noodig.

Juister wordt de ontvankelijkheid der kinderharten voor de liefelijkheid der toonen geteekend in het bekoorlijke tafereel, dat nu volgt, waar eene schaar van kleinen geschetst wordt, zich in het winteravond-uur om de breede schouw vereenigende, en grootmoeder vleijende om ‘liedjes uit den ouden tijd.’ Ook hier is geïdealiseerd, als grootemoê

> - - alles wat van vroeger tijd haar heugt,
> De vrome zin, de schalke vreugd,
> Der vadren glorie, moed on deugd,
> En wat het hart der Jonkheid op kan wekken,
> Met toonen, bevende maar rein,
> In lied bij lied op zachten voijs doet hooren...

en dan:

> de kinderlijke koren
> Hun zoete stem in beurtzang of refrein

daarin mengen. Echter gelooven wij, dat men het hier geschetste tafereel nog het ligtst hier of daar in de werkelijkheid zou ontmoeten.

Als de dichter deze afdeeling besluit met de woorden:

> ‘maar, kinderkens! 't is nacht,’
> Zegt Grootemoê, ‘voor 't leste nog - maar zoetjes,
> Van 't schaapjen met zijn witte voetjes,
> En dan... het bedje wacht!’

dan dunkt ons, dat hij voor een oogenblik, even als in de vroeger aangehaalde regels, bij ‘rood karsje’ en ‘goud appeltje’ vergeten heeft, dat hij *over*, niet *voor* kinderen schreef. Wij kunnen hem, die zoo vaak in de kinderwereld leeft, en er ernstige studie van gemaakt heeft, om er zich in te kunnen verplaatsen, dezen misgreep gemakkelijk vergeven; maar gelooven hier toch eene klip te bespeuren, waarvoor wij den Hr. H. moeten waarschuwen.

Het best voldeed ons het vierde gedeelte des gedichts, waarvan het thema is:

> Gij, wien de gave des Lieds is geschonken,
> Denk, dat uw rijkdom der Jonkheid behoort.

Wij willen er, tot staving van ons gunstig oordeel, ten slotte de beide laatste strophen uit afschrijven:

Staal ze tot kracht en beziel ze tot glorie,
Buig ze tot eerbied, ontgloei ze tot vuur,
Open hunn' zinnen het boek der Natuur,
Open hunn' geesten het boek der Historie,
Open hunn' harten het Heilige Woord,
't Hemelsche rijk dat den kindren behoort.

Gij, wien de gave des Lieds werd geschonken,
Eischt gij een loon voor uw heerlijkst gezang,
Schooner dan 't lachjen op blozenden wang;
Reiner dan 't vuur waar die oogjes van blonken?
Eens biedt de toekomst u meer dan een krans...
Liedren van 't kind worden daden des mans.

Zoo zij het!

De overige stukken van den Heer HEIJE, die veel minder zijne individualiteit uitdrukken, zijne bijzondere rigting teekenen, zullen wij slechts even aanroeren. De *Bruid des Stedehouders* komt ons in hare smart wat rijkelijk rhetorisch voor, en het gemis eener korte expositie, die den toestand der bruid verduidelijkt, maakt het gedicht eerst bij de tweede lezing verstaanbaar. De laatste strophe bevat, gelooven wij, een' misgreep, die den indruk des gedichts bederft. Zonder twijfel heeft de dichter in de hier met een woord geschetste feestvreugde, als tegenhanger van de smart der bruid, verhooging van effect gezocht; doch hij heeft niet bedacht, dat, terwijl de bespiegeling der bruid over haren toestand op zich zelve een gesloten en afgerond geheel vormde, het tafereel der handeling, waarin zij nu wordt meêgesleept, onafgewerkt is. De herinnering in den laatsten regel, dat de ‘bleeke bruid ter hooge feestzaal’ moet wederkeeren, maakt, dat de meeste lezers (en mijne aanmerking berust op ondervinding ook bij anderen) het gedicht niet geheel bevredigd zullen uit de hand leggen. Nog iets - hoe komt de Heer HEIJE in het jaar 1845 aan die Poolsche bruid? Wij kunnen naauwelijks gelooven, dat het gedicht een produkt der laatste maanden zou zijn, en gissen, dat slechts de schaarschte der bijdragen voor den *Muzenalmanak* het, na eenige jaren welligt, uit zijn' schuilhoek heeft doen te voorschijn treden. Wij rekenden deze opmerking aan den Heer HEIJE schuldig te zijn, want zeker is hij sedert dien tijd vooruitgegaan.

Van de kleinere stukjes van den Heer H., *Gewijde Liederen* in de *Aurora, Afscheids-groet* en *Aan eene Bruid* in de *Vergeet mij niet*, beviel ons het laatstgenoemde verreweg het best.

Het bevat eene even ware als schoone gedachte, keurig en met al de hem eigene zoetvloeijendheid uitgedrukt.

Zoo er een gedicht is in den *Muzenalmanak*, verouderd van vorm, taai en pruikerig van inhoud, dan is het de *Feestinwijdingszang* van den Heer LULOFS. Niets anders dan dat noodlottige gebrek aan stof kon de redactie nopen, om aan zulk een gedicht eene plaats te schenken.

De Heer VAN LENNEP schonk aan den *Muzenalmanak* slechts twee kleine dichtstukjes, *Avondrust* en de *Vliegende Visch*. Wij houden van dat geopend oor voor hetgeen de natuur in feitelijk voorgestelde parabelen predikt. Deze stukjes doen het hart des dichters eer aan, en zijn, op zeer enkele zwakke plaatsen na, bevallig en onberispelijk van uitdrukking. Doch moest dit weinige, en dat bovendien zoo weinig zijne meer bijzondere rigting aanwijst, alles zijn, wat de Hr. V. LENNEP ons konde of wilde schenken?

Het deed ons genoegen, na een lang stilzwijgen, weder eens de stem van den Heer BEETS te vernemen, schoon dat genoegen grooter geweest zou zou, indien, wat wij van hem vernamen, meer aan onze wenschen en verwachtingen had beantwoord. Wij hoorden reeds overlang, dat de Heer BEETS nieuwe vormen zocht, om er zijn Christelijk bewustzijn in uit te drukken. Indien *Vroege keuze* daarvan een staaltje moet toonen, is het niet geschikt, om ons voor de nieuwe rigting in te nemen. Niet dat wij met den dichter willen regten over enkele uitdrukkingen, die zijn godsdienstig standpunt verraden, dat, wij bekennen het gaarne, niet geheel het onze is; maar wij hadden gewacht den toestand, dien hij schetst, dieper gevoeld en krachtiger geteekend te zien. Het stukje verheft zich niet tot den levenwekkenden gloed der poëzij, maar beweegt zich binnen de grenzen eener koude en gekunstelde rhetorica; er wordt over den toestand der vroegtijdig godvruchtige slechts *geredeneerd*. Of wat zullen wij beter zeggen van strophen als deze:

Ons oog slaat u met eerbied gade,
  En dank den Heere toegebracht!
  Innemend toonbeeld van de kracht
Van zijn vroegtijdige genade;
  De Heer, die u zoo vroeg verkoor,
  Heeft groote dingen met u voor.

Wat zult gij? Lang Zijn liefde loven
  Op aarde, of ras bij Hem omhoog?
  Lang hier een licht zijn voor ons oog,

Of haast een flonkerster daarboven?
Nog velen toedoen door uw stem,
Of vroeg vergaderd zijn tot Hem?

Gij vraagt het niet, enz.

Beter, dan deze nieuwe proeve in den *Muzenalmanak*, beviel ons het stukje *Tusschen Namen en Dinant*, in de *Aurora*, dat reeds van 1839 dagteekent, en dus nog tot de vroegere periode behoort. Het schetst een lief landschap, dat de dichter met veel oordeel met twee of drie bevallige groepen gestoffeerd heeft. Nogtans zal de Heer BEETS, door de oprakeling van dit vroeger ter zijde gelegde stukje, zijnen dichterroem niet vermeerderen, en wij kunnen de betuiging onzer smart niet onderdrukken, dat de twee genoemde versjes alles bevatten, wat ons dit jaar de portefeuille opleverde van den in zijne jeugd reeds zoo gevierden dichter, in wien wij gewoon waren een der eerste sieraden van den Nederlandschen zangberg te gemoet te zien.

De Heer HUYSER bezingt in den *Muzenalmanak* het *Licht* in een middelmatig gedicht, waarvan de helft aan het physische licht, de andere helft aan het licht der waarheid gewijd is, zonder dat blijkt, waarom beide onderwerpen in één dichtstuk vereenigd zijn. Het lust ons niet, dit gedicht nader te ontleden. Hoe weinig zuiver het gedacht is, kunnen reeds deze regels toonen:

Heerlijk daglicht! al de waarde
Al de schoonheid der Natuur
Schittert *hooger* in uw vuur.

De Heer HUYSER schijnt dus aan te nemen, dat zij des noods ook in den donker kunnen schitteren, of hij heeft het maanlicht aan het daglicht overgesteld, dat er evenmin mede door kan, wijl niet uitsluitend het *daglicht*, maar *licht* in het algemeen, zijn onderwerp is. Het spijt ons, dat ook de regels in de *Vergeet mij niet: Op het eerste blad van het album eener jongvrouw*, ons even weinig willen bevallen. De dichter bezingt daar *Weber's laatste gedachte*, en zegt ten slotte:

Ziedaar mijn offer! En wanneer gij ook mogt vragen,
Waarom ik u de zucht eens stervenden bezing?
't Was uw gevoelvol spel, dat ik voor weinig dagen
Bewonderd heb; - 't was de indruk, dien ik toen ontving.

Wij hebben nog in den *Muzenalmanak* het zeer goed ge-

meende, maar als dichtstuk zeer onbeduidende, *Avond-Godsdienst*, van den Heer RAVEN, en den zwarten *Prins Dee-bo-hee*, van den Heer VAN ZEGGELEN, te vermelden. De laatste behaagt ons even weinig als *Pieter Spa* en des dichters overige *grappige* figuren, wijl wij er volstrekt geene andere *portèe* in zien, dan de onnoozele pret van te doen lagchen. Nu, dat kan men des noods ook, door grimacen te maken. Men is gewoon echte geestigheid bij zout te vergelijken; doch zout, weet men, prikkelt niet slechts den smaak, maar heeft tevens ook het vermogen van te versterken, te reinigen en bederf te weren. De Heer V. ZEGGELEN schijnt er niet regt slag van te hebben, om, naar de les van HORATIUS, het *nuttige* met het *aangename* te paren. In de *Palmpaasch*, in de *Aurora*, geschreven ter illustratie van een regt lief plaatje naar DE VLETTER, heeft hij het laatste weder aan het eerste opgeofferd, en vervalt, voor onzen smaak althans, wat al te veel in het bespiegelend moraliseren, dat echter, om het *goede doel*, in de oogen van den goedhartigen Hollandschen lezer wel genade zal vinden.

Eindelijk vonden wij nog in den *Muzenalmanak* een paar bijdragen van Vlaamsche dichters. De jonge Vlaamsche letterkunde is zeker niet het gelukkigst in hare poëtische voortbrengselen. Echter lazen wij *Aen mijn kind*, van PRUDENS VAN DUYSE, met genoegen. Het beweegt zich in de spheer, waarin de Vlaamsche dichters misschien nog het gelukkigst slagen, en er spreekt eene godsvrucht en een zin voor huisselijk geluk uit, die ons voor den dichter innemen. Het is een van die verschijnselen in de Vlaamsche letterkunde, welke in karakter en strekking het bewijs leveren, dat de Vlaming en Noord-Nederlander stamverwanten zijn. Het sonnet: *Wat zijt gij wereld*? heeft in het antwoord, in den laatsten regel:

> Een schaduw van 't bestaen, en slechts een droom van God, -

een magtig Schellingiaansch voorkomen, niet minder dan die bekende regel van DA COSTA:

> Gij zijt, en wat wij zijn, is onzijn, o mijn God!

Zeker drukken deze regels, letterlijk opgevat, de overtuiging dier dichters niet uit. Het zijn slechts krachtige gezegden, om de nietigheid en het afhankelijk zijn van de wereld en den mensch, tegenover het eeuwige en noodzakelijke zijn van God, uit te drukken. Doch het schijnt niet geheel overtollig, de dichters op dit gevaar van zich van Pantheïstische uitdrukkingen te be-

dienen, hier in het voorbijgaan opmerkzaam te maken. Maar keeren wij tot den Heer VAN DUYSE terug. De *Aurora* bevat van hem eene ballade, den *Bruiloftsdans*, die, onzentwege, lezen moge, wie moeds en geduld genoeg heeft, om er zich door te worstelen. Het laatste couplet zal hem zeker eene verrassing schenken, waarop hij onmogelijk kon zijn voorbereid. Eindelijk lazen wij nog van denzelfden dichter, in de *Vergeet mij niet*, een stukje, getiteld: *Bij de tentoonstelling der Gentsche Bloemenzael*, waarin de hulde aan de nagedachtenis van den graaf van *Nassau* gepast is aangebragt, maar dat zich voor het overige ook niet boven het middelmatige verheft.

Wij hebben den geheelen Muzenalmanak doorloopen, wanneer wij ten slotte: *De plaats mijner jeugd*, van den Heer DAUTZENBERG, te *Vilvoorden*, hebben vermeld. Over 's dichters talent van beschrijving mogen de volgende regels doen oordeelen:

> Daar zie ik weêr mijn lieflingsweiden
> Met bloempjes, geel en bruin,
> En, die mij gul hun lommer spreidden,
> De boomen hoog van kruin;

en over zijne gave, om aan alles eene poëtische zijde af te zien, deze woorden:

> Des kikkers gorgel kwaakt en klatert
> Ver over de oevers weg;
> Niet minder schel, toch zoeter, schatert
> De vink in 't loof der heg. -

In het laatste couplet stijgt de dichter ons te hoog. Hoe men de herinneringen aan de plaats zijner jeugd tot in ‘'t schitterend stargewelf’ vervolgen kan, gaat boven ons begrip.

Wij gelooven het bewijs te hebben geleverd, dat de *Muzenalmanak*, bij eene groote schaarschte aan inhoud, nog veel middelmatigs heeft opgenomen, en ofschoon wij uit de beide andere jaarboekjes eenige dichtstukken vermeld hebben, die ons der plaatsing waardig schenen, stond het meerendeel der reeds genoemde nog bij den inhoud van den *Muzenalmanak* achter. Hetzelfde oordeel moeten wij uitspreken over de meeste stukken van dichters, die wij alleen in de *Aurora* en *Vergeet mij niet* aantroffen. Aan alles kan men zien, hoeveel moeite het den redacteuren, bij de bestaande armoede aan letterkundig voedsel, gekost heeft, hunne papieren kinderen groot te brengen. Zoo heeft de *Aurora* bij TOLLENS gebedeld; maar wat ze kreeg, was taai en beschimmeld. Nu, het had ook sedert

het jaar 1800 in de kast gelegen. Zoo zijn nog weder (wij laten hier liefst onze leenspreuk varen) eenige weinig beduidende overblijfselen van overledene dichters opgenomen; in de *Aurora* een *Napoleon* van V.D. HOOP, reeds in 1839 geschreven; in de *Vergeet mij niet* een drietal bijschriften van BILDERDIJK bij de toezending van de drie deelen zijner *Krekelzangen* aan den Heer TYDEMAN. De niet zeer kiesche bijdragen van den schrijver van *de Neven* in de *Aurora: Moei en Nichtje* en *Prettig vrijen*, waren mede in een jaarboekje, vooral voor de schoone sekse bestemd, beter ter zijde gelegd, al is het niet te ontkennen, dat er eenige geest in steekt. Beter beviel ons van denzelfden schrijver '*t Gelukkig Boertje* in de *Vergeet mij niet*. Middelmatige bijdragen konden wij, zoo het ons lustte, nog eene menigte aanhalen; enkele zelfs, die scherpe gisping zouden verdienen, als b.v. HECKER's akelig vers, naar het nieuw Grieksch, *de Verzoening* getiteld; doch wij worden onze weinig opwekkende taak moede, en zouden niet gaarne onze lezers zoo vervelen, als het lezen van een groot gedeelte dezer jaarboekjes ons heeft verveeld. Vooral schijnt de *Vergeet mij niet* met de middelmatigheid een verbond gesloten te hebben. In de *Aurora* kunnen wij ten minste VAN DER VEEN's *Grijze Brecht*, BRESTER's aardig ijsstukje, en sommige brokken in MEPPEN's *Paul Gerhardt* ter lezing aanbevelen. Met eene uitvoeriger vermelding van *Een herfstavond aan den Rijn*, door AMBROSIUS, en van POTGIETER's *Wedrennen*, beide in het laatstgenoemde jaarboekje, willen wij onze aankondiging besluiten.

Het eerste, waarboven als motto de woorden van GÖTHE staan: ‘Alles Vergängliche ist nur ein Gleichniss,’ is inderdaad een juweeltje, al voegt het volstrekt niet bij het Engelsche plaatje, waarbij het geschreven werd. Het speet ons door het *Letterlievend Maandschrift* dit stukje als eene navolging uit het Hoogduitsch te leeren kennen. Hoe het zij, de dichter, die zijn' waren naam heeft verborgen gehouden, en zich dus geene eere aangematigd, die hem niet toekwam, heeft zich voortreffelijk van zijne taak gekweten. Wij schrijven ten bewijze de laatste regels af:

> O wederschijn der najaars-avondzon!
> Verganklijkheid, maar in haar prachtgewaad,
> Dát zijt ge mij: de schoone dood der vreê,
> Het bloeijend sterven in het vast geloof
> Der nieuwe lent', de laatste rozenblos
> Op 't aangezigt des veegen Christenhelds,

Het glanzend smelten van de zon der hoop
In 't levend licht der heilbeloftenis:
‘Hij komt, Hij komt, de Regter van 't heelal,
Die alles loutren en vernieuwen zal!’

POTGIETER's *Wedrennen* beschouwen wij juist niet als zijn meesterstuk; maar de meeste aanmerkingen, die wij er op gehoord of gelezen hebben, kunnen wij niet toegeven. Het is eene scherpe gisping van de onlangs in ons vaderland, onder bescherming der Prinsen van Oranje, ingevoerde Engelsche wedrennen, ter verbetering, zoo het heet, van ons paardenras. POTGIETER heeft weder, als naar gewoonte, in de werkelijkheid gegrepen, en spreekt met de edele vrijmoedigheid, die voor de roeping des dichters past. Men heeft de opneming van dit stukje onkiesch gevonden in een jaarboekje, aan de Prinses van Oranje opgedragen. *o Servum pecus adulatorum*! Mogt juist dit, dus klinkt onze wensch, het middel zijn, waardoor het stukje kwam onder de oogen van hen, die er op een' toon even ver van ruwheid als van vleijerij, tegen de invoering van een verderfelijk vermaak op onzen bodem worden gewaarschuwd. Men heeft de stroefheid gelaakt der volgende verzen:

Maar wie ook 't weêrgalooze dier
De sporen geev', den teugel vier',
  't Zij geen kromruggige kwâjongen,
Die, toegetakeld voor een spel,
De vloeken uitstoot van de hel
  Bij ledenmartelende sprongen.

Maar men heeft verzuimd te doen opmerken, hoe schilderachtig deze woorden de halsbrekende taak der *Jockey's* ons vertegenwoordigen; men heeft verzuimd door de tegenstelling der voorafgaande fluweelzachte verzen te doen gevoelen, hoe POTGIETER zijne uitdrukking in overeenstemming tracht te brengen met zijn onderwerp. Het zij ons vergund ook de bedoelde regels hier aan te halen:

En buigend volg' de blanke tel
't Gefluisterd woord, 't getikt bevel
  Der in den zaêl gewipte schoone,
Wier last zij voere, als 't windje een veêr,
Tot vloed en beemd, en woud en meer
  Haar blik een drijvend landschap toone.

Het slot van dit stukje komt ook ons, althans wat de uit-

drukking betreft, niet zeer gelukkig voor. Waarschijnlijk zal het velen lezers niet duidelijk zijn, een gebrek, dat POTGIETER's verzen te dikwijls aankleeft, en ze belet zoo populair te zijn als zij verdienden.

En zullen wij nu nog over het plaatwerk spreken? Wij hebben het in het voorbijgaan reeds gedeeltelijk aangeroerd; maar over achttien gravures (want zoo vele bevatten de drie jaarboekjes, met inbegrip der vignetten) een gemotiveerd oordeel te leveren, zou een nieuw artikel van ons vorderen. Enkel goed- of afkeuring, zonder de aanwijzing der redenen, brengt ons niet verder, en onze stem kan op het gebied der kunst niet als autoriteit gelden. De zaak kon aan geschikter handen zijn toevertrouwd, en is inderdaad ook elders, ten deele althans, door geschikter handen vervuld. Men vergunne ons dus, voor ditmaal, de pen neder te leggen.

P.J. VETH.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

1. *Middelen ter beteugeling van het misbruik van Sterken Drank, voorgesteld door* W. Egeling, *Med. Doctor. Haarlem*, J.B. van Logchem. 1842.

2. *Een woord van ernst en liefde aan mijne landgenooten bij de oprigting eener Nederlandsche vereeniging tot afschaffing van Sterken Drank, door* T.C.R. Huijdecoper, *Th. Dr. en Pred. te 's Hage. Amsterdam*, S.J. Prins. 1844.

Dr. EGELING is even als ieder onzer overtuigd, dat er te veel sterke drank gebruikt wordt; dat dit de gezondheid en de moraliteit bederft, hartstogten gaande maakt, dus armoede en misdaden doet toenemen. Hij wil daarom maatregelen daartegen genomen hebben, en geeft eerst op, die welke door de regering, daarna, welke door de ingezetenen moeten worden gebezigd.

1°. Vermindering der gelegenheden, om zich sterken drank te verschaffen.
2°. Vermindering der armoede (waartoe de middelen worden aangegeven).
3°. Verbod, en waar dit onmogelijk is, beperking van het gebruik van sterken drank, overal, waar de regering onmiddellijk het beheer heeft.
4°. Aanwending van het gezag, den zedelijken invloed en het voorbeeld der regering.
5°. Van wege de plaatselijke besturen, handhaving der bestaande verordeningen, en aanwending, zoo veel mogelijk, der voorgestelde maatregelen.
6°. Het afschaffen der kermissen.

Door de ingezetenen:

1°. Men trachte in de eerste plaats te werken op het opkomend geslacht.

2°. Geschikte lectuur te verschaffen aan den minderen stand.
3°. Toezigt op de werklieden en het verbod van jenever drinken bij het werk, en aan niemand, wie hij ook zij, die zich te buiten gaat, werk te geven.
4°. Arbeid geven, en vereenigingen vormen, om den stoffelijken en zedelijken toestand der armen te verbeteren.
5°. Matigheidsgenootschappen, waarbij veel tot aanprijzing gezegd wordt.

Oplossing van eenige bedenkingen.

Dat de sterke drank in ons vaderland voor de gezondheid zoo al niet onmisbaar, dan toch nuttig is.

Zal men den geringen stand zijne eenige verkwikking ontnemen, hem den jenever verbieden, en zelf zich aan keur van wijnen vergasten, bij wier gebruik men ligt genoemden drank kan ontberen?

Het misbruik moet men tegengaan, maar dit sluit het gebruik niet uit.

Matigheidsgenootschappen belemmeren des menschen vrijheid.

Het is onbeleefd, om iemand, die ons bezoekt, geene likeur aan te bieden.

De tapperijen en branderijen zullen te gronde gaan.

Deze punten worden in 35 bladzijden behandeld, alles op eene zakelijke en overtuigende wijze. In bijzonderheden kunnen wij niet treden. Over de betrekkelijke waarde van het geheele pogen straks nader.

De WelEerw. Heer HUIJDECOPER geeft ons 171 bladzijden.

De stelling, waarmede wordt aangevangen: Dat Gods wijsheid somtijds een kwaad de overhand laat nemen, opdat het met vereenigde kracht zou worden beteugeld, is eene van die wonderlijke kanseluitdrukkingen, welke de vraag toelaten: Waarom dan Gods wijsheid niet liever het kwaad is voorgekomen? Wij zouden meenen, dat men het best deed, van Gods wijsheid hierbij niet aan te halen. Alle onmatigheid zal wel een natuurlijk gevolg van des menschen betrekkelijke vrijheid wezen, waarbij dus geene speciale toelatingen noodig zijn. Hier wordt eerst een historiëel overzigt van het ontstaan en den voortgang der matigheids- en afschaffingsgenootschappen gegeven. Tot ons land genaderd, wordt dit het vaderland van den jenever genoemd, en de verspreiding over *Europa* en andere werelddeelen van uit onze havens vermeld. Dus wordt het nu ook voor ons tijd, en zijn wij thans ook in het bezit van eene Nederlandsche afschaffingsvereeniging.

Nu wordt over het schadelijke uitgeweid.

Drie denkbeelden worden ontwikkeld:

1°. De afschaffing van sterken drank is, in ons vaderland, eene *veelomvattende* en *niet gemakkelijke* zaak.

2°. Zij is daarom *te meer wenschelijk* (hoe dat wenschelijke uit dat moeijelijke volgt, is rec. niet duidelijk), en belooft ook onder ons *schoone vruchten* (men zou uit het moeijelijke alweder besluiten, dat zij die vruchten *niet belooft*; het moeijelijke toch *belooft* minder dan het gemakkelijke; of wij verstaan geen Hollandsch).

3°. Zij is ook in ons midden, onder den goddelijken zegen, alleen door *vereeniging* en *medewerking* van alle welgezinden *mogelijk* (achter dat *mogelijk* zal nog provisioneel een vraagteeken moeten staan).

De moeijelijkheid volgt uit de algemeenheid van het gebruik; daarna wordt het eerste gebruik van brandewijn en jenever in 1688, enz. vermeld. Verschillende vorsten trachtten later dit gebruik te matigen, dat echter hand overhand toenam, zoodat onder andere in *Amsterdam* op ruim 200,000 inwoners 1955 tapperijen zijn, enz. *Zweden* en *Hannover* drinken sterk, en in ons land is het even erg. B.v. op 2,927,348 inwoners jaarlijks 700,000 ankers. Wie zal dien afgod omverrewerpen? Nu vernemen wij, hoe op de verwijderdste streken, bij geheel onbekende volken, de Irokezen b.v. en de Therokezen, op de Sandwichseilanden, enz., de drank al geheel afgeschaft is.

Bl. 41 wordt sterke drank een onnatuurlijke drank genoemd. Geene matiging, maar afschaffing.

Wij komen nu tot het wenschelijke en tot de schoone vruchten, welke te wachten zijn. Worden eenige objectiën van behoefte voor den arbeider bij vocht en koude en slechte voeding wederlegd, ook ieder surrogaat onnoodig gekeurd. Volgen eenige fraaije uitrekeningen (die in het geheel geen' steek houden), hoe veel korter iemand leeft, die sterken drank drinkt.

Al de ziekten opgegeven, die er uit voortkomen, en hoe er in *Duitschland* en *Engeland* door geneeskundigen tegen geijverd wordt; hoe de kinderen van dronkaards gebrekkig zijn.

De vlam van den brandewijn wordt hier als evenzoo in het ligchaam brandend voorgesteld; de vruchten op brandewijn (die D^s^. HUIJDECOPER zeker meer gegeten heeft dan een van de liefhebbers, voor welke dit boek geschreven is) worden aangevoerd, als verhardende de brandewijn evenzoo de maag en in-

gewanden. Het gras verschroeit er van, dus de ingewanden ook. Schoon raisonnement, bl. 69!

Dergelijke proeven kan ieder nemen, zegt D^{s}. HUIJDECOPER, en die dan nog niet overtuigd is, is willens blind. Verder wordt het maatschappelijke nadeel, door den drank voortgebragt, geschetst. Bij ons wordt jaarlijks door 3 millioenen inwoners 15 millioenen gulden aan sterken drank uitgegeven, d.i. vijf gulden per persoon; dat schikt nog al! Als iemand op zijn 25ste jaar begint dagelijks een glas jenever te drinken, of andere likeur, dan heeft hij op zijn zestigste jaar vier oxhoofden gedronken; dus kan een matig en onschadelijk gebruik toch nog een belangrijk cijfer opleveren, en den afschaffingsheeren de haren te berge doen rijzen. En volgens de boven gegevene opgaaf van D^{s}. HUIJDECOPER heeft ieder van die 3 millioen menschen nog geenen halven borrel daags gehad[1].

Daarvan gaan natuurlijk velen af, zoo als rec., die nog nooit een glas brandewijn, noch jenever, noch bitter gedronken heeft; en dat krijgen dan eenige anderen meer.

Dat de misdaden meer worden, vele zijn, is zeker. Maar nu alles aan den drank toe te schrijven, is overdreven, en daarom onjuist. Zoo is het vrij zeker overdreven, dat BÖTTCHER van de 1800 zelfmoorden, die in *Noord Duitschland* jaarlijks voorkomen, 1000 op rekening van den drank stelt.

Bl. 95 toespraak aan de tappers en branders.

Bl. 101 over de mogelijkheid der afschaffing, waar gezegd wordt, dat de wereld meer dan 5000 jaar zonder gebruik van sterken drank in het dagelijksche leven heeft bestaan. Maar dronken dan onze hooggeroemde oude Batavieren geene gegiste dranken, zoodat zij soms smoordronken waren?

Worden voorbeelden van afschaffing in andere landen aangevoerd.

Verder, bl. 111, de voordeelige invloed op de misdaden, en de vele leden in *Zweden, Zwitserland* en *Opper-Silezië* opgegeven, *Rusland, Hannover*. Eindelijk, bl. 150, oproeping aan ons volk, en middelen, om bij ons af te schaffen. Van belang is het, dat bij onze militairen de drank worde afgeschaft of verminderd. Deze hebben meer gelegenheid, en aan deze doet zij meer kwaad, omdat zij weinige vermoeijenissen heb-

(1) Dus nog niet eens een *Huydecopertje*, zoo als men, sedert de verschijning van dit boekske, in de koffijhuizen te *'s Hage*, een t w i j f e l a a r s g l a a s j e noemt!

ben, en in de kracht des levens zijn. En bij deze zou een maatregel van hoogerhand zoo gemakkelijk zijn.

Het geheele stuk is met warmte en overtuigende kracht geschreven, rijk aan zaken en voorbeelden.

Of het niet aan overdrijving lijdt? Of overdrijving hier geen nadeel doet aan de goede zaak? wij zouden daarvoor vreezen. De beide bovenstaande schriften behooren zeker tot de beste van de afschaffingslitteratuur, die in het algemeen, gelijk wij vroeger reeds opmerkten, vrij waterig en flaauw is, en daardoor zich zelve schaadt. Niet *multa*, maar *multum*; want anders verliest de zaak haar crediet, juist omdat er zoo veel woorden over gedrukt worden.

Wanneer ik niet vreesde te zeer mijn bestek te buiten te gaan, zoude ik hier een' tegenhanger geven door KARL FRIEDER. BURDACH geschetst, in zijne *Blicke in's Leben*. Leipzig, 1844: ‘Statt dessen (die Mässigung) will man, dass sich das Volk des Branntweins gänzlich enthalte, denn man meint schneller zum Ziele zu kommen, wenn man das Kind sammt dem Bade ausschüttet.

Wird dies ein Geschäft blinder Eiferer und eine Mode-Fratze, durch die man sich angesehen und beliebt machen kann, so muss solches Treiben bekämpft werden, denn dergleiche Scheintugend ist eine Pest der Sittlichkeit.

Die Natur ist wahrhaftig und treu. Was sie dem Menschen darbietet und zu dessen Genusse sie ihm einladet, das soll er in Gottes Namen geniessen, d.h. so dass er nicht minder im sittlichen Gefühle, als im Gemeingefühle die Stimme der Natur erkennt, und dass, bei deren Befolgung, die in ihm persönlich gewordene geistige Kraft in freier Selbstbestimmung sich behaupte. Wir wollen nur einige Maximen berühren, welche für den Gebrauch geistiger Getränke sich aus diesem Grundsatze ergeben,’ enz. enz. Zie pag. 172, dritter Band en vroeger. HALLER zegt in zijn gedicht, *die Falschheit Menschl. Tugenden*:

> Umsonst, o Stähelin, wird man sich zum Tyrannen,
> Wann Laster, die man haszt, vor grössern Lästern fliehn,
> Und wo man Mohn getilgt, itst Lolch und Drespe blübn.
> Wir achten oft uns frey, wenn wir nur Meister ändern,
> Uns ist Gold, Ruhm und Lust, so wie des Obst's Genuss,
> Gesund bey kluger Maass, ein Gift beym Ueberfluss.
> Wir schelten auf den Geiz, und werden zu Verschwendern.

Alle volken hebben altijd overal prikkels gezocht, om zich

het aangename gevoel van meer levenslust en meer levenskracht te geven, of zich voor een oogenblik in staat te stellen eenen last te torschen, waartoe zij eenige meerdere inspanning behoefden. Alle volken hebben altijd in alle dingen, maar vooral in die zucht naar amusement, voortkomende uit dien verhoogden levenslust, zich te buiten gegaan; maar duizende en millioenen individuën hebben dien verhoogden levenslust, door welken prikkel dan ook te weeg gebragt, genoten, zonder zich te buiten te gaan. Nu wachte zich de proselytenmakerij voor de afschaffing, dat zij niet al die matigen, welke op hare lijsten als leden staan opgeschreven, ons en der beschaafde wereld als bekeerde dronkaards opdissche. Geloof mij, de meesten, die daarop staan, waren toch matig, en die het niet zijn en niet willen zijn, bedrinken zich in stilte.

Herinnert u de monniken- en nonnenkloosters! Kuischheid, overdrevene, onnatuurlijke onthouding was hunne leus, en geheele verheffing van den, zoo zij meenden, door die kuischhëid geheiligden geest tot goddelijke of godsdienstige zaken. Maar het ging immers niet. Hoevele eeuwen hebben zij het volk bedrogen met hunne schijndeugd; hoe zijn hunne schelmstukken en zwakheden later aan den dag gekomen! Hoe hebben zij door ander zingenot getracht zich schadeloos te stellen! Hoe zijn zij tot veel grooter kwaad vervallen, dan dat kwaad, waarvoor zij vlugtten, en dat, matig genoten, geen kwaad, maar goed is!

De mensch, ook de arme mensch, wil genot, eischt genot, en grijpt dat middel, wat voor hem te verkrijgen is. De Chinees neemt opium, de rijke besten opium, de arme slechten, die nadeeliger is, maar hij kan geen' besten betalen. In *Engeland* beginnen de afschaffers ook al opium te eten. Pas op, dat gij den opium niet aan den hals krijgt, want dan ziet het er met ons verstand nog slimmer uit. Zeker de afschaffers, die nu al zoo opgewonden zijn, hebben geen' prikkel noodig. En ik verwed er alles onder, dat zij somtijds te veel champagne drinken!

Arnhem, 2 Febr., 1845.

Dr. SCHELTEMA.

Boekbeoordeelingen.

I. Hendrick graaf van Brederode, mede-grondlegger der Nederlandsche vrijheid, verdedigd door Mr. *M.C. van Hall*, Staatsraad, enz. Met Platen. Amsterdam, Johannes Müller, 1844. xvi, 241 blz. 8°.

H. Antwoord aan M^r^. M.C. van Hall, staatsraad, enz. (over *a.* Hendrick, Graaf van Brederode; *b.* Uitgave van Brieven; *c.* Historische Kritiek), door Mr. *G. Groen van Prinsterer*. Leiden, S. en J. Luchtmans. 1844. 104 blz. 8°.

(*Vervolg van bl.* 290.)

Wij hebben beloofd het vraagstuk, waarop grootendeels de beslissing van den strijd tusschen de Heeren VAN HALL en GROEN berust, nogmaals aan een ernstig onderzoek te onderwerpen. Wij willen in de bepaling der resultaten van ons onderzoek de meestmogelijke striktheid in acht nemen, en ons door onze eigene voorstellingen geen' stap verder laten verleiden, dan de waarschijnlijkheid van feiten en geschrevene oorkonden reikt. Welk aandeel nam WILLEM VAN ORANJE aan het Verbond der Edelen? Welk aandeel nam hij aan de natuurlijke en noodzakelijke gevolgen van dat Verbond? Door het Verbond verstaan wij eerst en meest het dusgenaamde Compromis, waarbij de Edelen, zonder in de schuld van rebellie te willen vervallen, zich onderling vereenigden, om de invoering der Inquisitie in de *Nederlanden*, onder welken vorm ook, met alle kracht te keer te gaan, en zich tot wederzijdsche bescherming verpligtten, wanneer iemand der hunnen ten gevolge dier poging werd vervolgd; alles onder gemeen overleg van al de bondgenooten. Eigenlijk duurde dat Verbond niet langer dan tot den 25sten Augustus, 1566, toen het door de Overeenkomst met de Landvoogdes regtens werd opgeheven, of ten minste dermate gewijzigd, dat langer vasthouden aan dat Verbond voor

de deelgenooten onverpligt was, en op zijn hoogst van tusschenkomende omstandigheden afhankelijk bleef. Zoowel echter de vorm van dat Verbond, zijne wijziging en uitbreiding, de handelingen, waartoe ten gevolge van het uitdrukkelijk bepaalde gemeen overleg gedurende het gestelde tijdperk werd besloten; als het voortbestaan van het eedgenootschap bij sommigen, nadat het regtens opgeheven was, de pogingen om het te vernieuwen, of het doel daarvan uit te breiden, de willekeurige handelingen van eenige der voornaamste bondgenooten, de eerste sporen eener algemeene wapening: dat alles nemen wij bij onze beschouwing op in het onderzoek naar den invloed van WILLEM I.

De allereerste vraag is hierbij wel deze: Wist WILLEM van het Verbond, en keurde hij het goed? Het tweede punt is door den Heer GROEN stellig ontkennend beantwoord; het eerste in zooverre, dat WILLEM eerst omstreeks half Maart, 1566, naauwkeurige wetenschap van dat Verbond zou hebben bekomen, terwijl hij vroeger van het bestaan en doel dier vereeniging zeer onbepaalde en onzekere kennis gedragen had. Het zijn de woorden des Heeren GROEN in de *Archives*, T. II, p. 14, wiens geheele betoog, waarop hij zich in zijn *Antwoord* beroepen heeft, wij onzen Lezers verzoeken, zoowel om het gewigt der zake, als omdat onze gansche redenering eene doorgaande wederlegging zijner gronden zal moeten zijn, bij hem zelven na te lezen. Het is te vinden *Archives*, T. II, p. 11-16.

Al dadelijk zijn wij ter eere van WILLEM verpligt aan te mer ken, dat het buiten zijn karakter lag langen tijd eene onbepaalde en onzekere (*extrêmement vague et incertaine*) kennis te dragen van eene zaak, waarvan het wèl of, volgens den Heer GROEN, het wee van dezen Staat afhing. Toen WILLEM nog niet door de ondervinding der laatste zeven belangrijke jaren was gerijpt, ontviel aan Koning HENDRIK van *Frankrijk* het geheim van zekere Katholijke *Ligue* tusschen hem en Koning PHILIPS op de jagt. ‘Opdat de Koning, wanneer hij zag, dat iets voor mij verborgen gehouden werd, geen' lagen dunk van mij zou opvatten, antwoordde ik in dier voege, dat de Koning mij voor ingewijd in de geheimen hield, en door eene wijdloopige en uitvoerige mededeeling geheel op de hoogte van de plannen der Spaansche Inquisitie bragt[(1)].’ - Dit schreef WILLEM in zijne Apologie ten jare 1580, en schoon hij alles in

(1) Wij hebben tot ons leedwezen alleenlijk den Latijnschen tekst der Apologie voor ons, en kunnen die woorden slechts vertaald mededeelen.

het werk gesteld had, om die plannen te verstoren, is er geen bewijs voorhanden, dat hij ze vóór dien tijd openlijk en uitvoerig heeft medegedeeld. Ik moet dus vragen: of het waarschijnlijk is, dat WILLEM, zoo hij iets van het Verbond der Edelen had gemerkt, zich bij eene onvolledige kennis zou hebben bepaald? Of hij, die, blijkens zijne briefwisseling, ter zelfder tijd, de ligtingen van den Hertog ERIK VAN BRUNSWIJK in *Duitschland* schrede voor schrede naging, geene pogingen zou hebben aangewend, om alles te vernemen van eene binnenlandsche zamenzwering? Of zijne schranderheid in het ontdekken daarvan, minder gelukkig dan bij Koning HENDRIK II, zou geslaagd zijn bij zijn' vertrouwden broeder LODEWIJK, bij zoo vele Edelen, met wie hij gestadig in aanraking was of komen kon, bij den doldriftigen DE HAMMES, bij den ijverenden CUYLENBURG, bij zijn' zwakken schoonbroeder VAN DEN BERGH, bij den, volgens GROEN, zoo ligt te verschalken BREDERODE? Twee andere meeningen zijn waarschijnlijker; de eene: WILLEM heeft van het Verbond in zijne betrekking niet *willen* weten, d.i. alles geweten, zonder het te schijnen, maar daarvan gezwegen tot op half Maart, toen het Verbond niet meer in zijne geboorte te verstikken viel; de andere: het Verbond zelf was tot op half Maart *vague et incertain*. Want de vorm, waarin wij het Compromis kennen, is welligt niet de allereerste redactie, maar na vele wijzigingen eindelijk de algemeene type geworden, die in onderscheidene afschriften verspreid en onderteekend werd; en dan nog kan zelfs deze *vague et incertaine* heeten, omdat de onderteekenaars zich daarbij verbinden tot wering der Inquisitie, *onder welken vorm ook, met alle kracht, tot onderlinge bescherming, en dat alles naar advies van allen*. Waarlijk, zoolang er niet in détails getreden werd omtrent de middelen, waardoor men een en ander bereiken zou, verdiende het den naam, dien de Heer GROEN aan de wetenschap van WILLEM gaf.

Doch wij hebben beloofd ons niet door eigene bespiegelingen te zullen laten verlokken, buiten hetgeen de feiten en de oorkonden dier dagen als onbetwistbaar stellen; en de Heer GROEN heeft zijne meening gebouwd op twee getuigenissen, lijnregt met ons vermoeden in strijd. De Prins, zegt hij, schreef in 1567 (lees 1568): ‘La Conféderation (a été) faitte sans nostre adven et sans nostre sceu. *De laquelle estant advertis quelques quinze jours après, devant que les Confédérès se trouvassent en court*, nous déclarames ouvertement et rondement, qu'elle ne nous plaisoit pas, et que ce ne nous sembloit estre le

vray moyen pour maintenir le repos et tranquillité publique.' - Het spijt ons, dat de Heer GROEN deze woorden naar LE PETIT heeft aangehaald, en niet naar den oorspronkelijken druk der *Justification*, welke voor ons ligt. In deze verschillen de door ons onderstreepte woorden zoo zeer van den tekst van LE PETIT, dat zij den zin gansch anders wijzigen. Ziehier de ware lezing: '*De laquelle estans advertis quelque peu de temps* (*comme de quinze jours ou environ*) *auparavant que lesdicts Confederez se trouvoyent en court*.'

De andere getuigenis is die van Graaf LODEWIJK, welke, volgens den Heer GROEN, t.a.p., p. 13, 'quant au Compromis, assure l'avoir signé sans que son frère en eût connaissance, et seulement après les instances réitérées de ses amis.' De woorden zijn ontleend uit VON ARNOLDI's *Geschichte der Nassau-Oran. Länder*, III, 1, 280, welke van een door LODEWIJK zelf vervaardigd opstel gebruik maakte, dat hij als eene *Apologie van diens bedrijf bij de Nederlandsche Omwenteling* betitelt.

Men vergunne ons deze twee getuigenissen slechts tot ééne te maken. Wij bejammeren met den Heer GROEN, dat LODEWIJK's Apologie niet voor ons toegankelijk is, omdat zij voorzeker eenige belangrijke bijzonderheden zou opleveren; dat zij echter onze beschouwing van het geheel der zaak zou kunnen veranderen of wijzigen, gelooven wij niet. Het stuk, door ARNOLDI blijkbaar met niet genoegzame zorg omschreven, is waarschijnlijk van het jaar 1568, en het ontwerp van een antwoord op zijne Indaging en de beschuldigingen daarin vervat (men zie die Indaging bij TE WATER, *Verbond der Edelen*, IV^{de} Stuk, bl. 241-245). Nu weet de Heer GROEN nog beter dan ik, dat, wat de hoofdzaken betreft, omtrent al die Apologiën, zoo van den Prins, als van HOORNE en HOOGSTRATEN, het *unum noris, omnes noveris* volkomen geldig is, en het zou zijner kunde en scherpzinnigheid waarlijk niet moeijelijk vallen met de enkele berigten van ARNOLDI, met de *Indaging* van LODEWIJK, met de *Justification* des Prinsen en die van HOOGSTRATEN naast zich een beeld van LODEWIJK's *Apologie* te ontwerpen, dat van de wezenlijkheid niet verre afwijken zou. Drie regels worden vooral bij die Verdedigingsschriften in acht genomen; ten eerste alles te vermijden, wat het lot der gevangene Heeren, van EGMOND en HOORNE vooral, kon bezwaren; ten tweede te zorgen, dat men elkander niet onderling tegensprak; ten derde, er op uit te zijn, om de tallooze onjuistheden in de beschuldiging zelve aan het licht te brengen.

Slechts de twee laatstgemelde komen hier in aanmerking. Tegen den Prins had men aangevoerd: ‘qu'il avoit seduict, corrompu et incité une grande partie de la noblesse, tellement qu'ils ayent faict ligues, conspirations et conjurations: et juré, par icelles, se défendre et fortifier contre Nous et Nos ordonnances,’ - het zijn de woorden der *Indaging* -; en 's Prinsen antwoord was geweest: ‘La conféderation at esté faicte sans nostre sceu et adveu.’ Reden genoeg voor LODEWIJK, om hetzelfde te herhalen, al ware het alleen, omdat de Prins het gezegd had. Maar er was meer. In de *Indaging* van LODEWIJK zelven waren de bezwaren tegen hem vastgeknoopt aan de beschuldigingen, dat de Prins, zijn broeder, rebellie en eene omkeering der zaken zou hebben beoogd, en dat hij, LODEWIJK, het voornaamste werktuig van genen zou geweest zijn: ‘lequel secondant audict Prinches en ses dictez desseingez ambietieuse - premierement pour pervertir et seduire la noblesse - leur auroit imprimé et persuadé plusieurs choses faulxes - et les ayant par ce bout preparez et entierement pervertiz a inventez contre Nous une abominable et detestable conjuration - et les a induict et persuadé a ces complices d'y entrer et s'obliger par signature et serment.’ - Tegenover deze aanklagt verliezen LODEWIJK's woorden veel van het merkwaardige, dat zij hebben zouden, als zij eene ongezochte, toevallige verklaring waren. Zij hadden de wederlegging van de grieven des Procureurs van ALVA ten doel, en het was, zoo er slechts eenige schijn van grond aanwezig was, eene bijna redekunstige noodzakelijkheid, dat LODEWIJK op het verwijt: - gij liet u door uwen broeder als werktuig der zamenzwering bezigen, - antwoordde: - neen, ik deelde daarin zonder zijne voorkennis; - op het verwijt: - gij hebt de Edelen door uwe list en uw gezag daarin gesleept: - neen, de zamenzwering bestond zonder mij, door herhaalden aandrang hebben anderen mij tot medeonderteekening bewogen! - Voorzeker was het laatste waar: LODEWIJK kon de eerste onderteekenaar van het Verbond niet zijn, omdat hij in de laatste maanden van 1565 meestentijds uit de *Nederlanden* afwezig was. Wij willen bovendien de vraag onderdrukken: waarom, zoo LODEWIJK werkelijk niet dan schoorvoetend deel nam in het Verbond, pleegde hij niet met zijnen broeder raad? Welke zwarigheden had hij tegen den aanvang eener zaak, welker vordering hij sedert met alle kracht voorstond? Wij willen het uiterste wat wij kunnen aan den Heer GROEN toegeven, met voorbehoud van het terug te nemen, wanneer het

ons met alle waarschijnlijkheid in strijd zal blijken, en onderstellen, dat juist dit de zwarigheid van LODEWIJK was, dat de zaak zonder weten en goedvinden zijns broeders was aangevangen, en hij voor dezen moest verbergen, welk aandeel hij er in nam.

Alles komt dus neder op de waarheid van WILLEM's verzekering, niet zoo als die bij LE PETIT, maar zoo als zij in den oorspronkelijken druk te lezen staat. Indien echter de onderstelling van de mogelijkheid eener onwaarheid zelve onbestaanbaar mogt schijnen met den eerbied, aan den grooten Grondlegger van onzen Staat verschuldigd, dan weten wij geene betere verdediging, dan te verwijzen naar het derde gedeelte van het *Antwoord* des Heeren GROEN, waarin de regten der historische kritiek onbekrompen, krachtig en welsprekend zijn gehandhaafd. Wij beschuldigen WILLEM niet alleen. Wie de punten van aanklagt tegen de Nederlandsche Heeren inziet, zal begrijpen, hoe de hevigheid, de slordigheid en de onwetendheid omtrent den waren gang der zaken van het gespuis, waaraan ALVA de vervolging overliet, voor hunne slagtoffers misleiding niet alleen mogelijk, maar bijna verleidelijk maakte(1). Hadden slechts de regters een ander doel gekend dan doodvonnis en verbeurdverklaring! De verdedigers maakten van die onwetendheid gebruik. Wil men voorbeelden: GROEN heeft er eene proeve van gegeven, *Archives*, T. II, p. 51. - Hij had gelukkiger kunnen kiezen, want de door hem bedoelde verzekering van HOORNE laat zich nog met de waarheid rijmen; maar hoe strookt de brief van HOOGSTRATEN aan LODEWIJK, waarin hij het besluit, 'met den Prins en HOORNE genomen,' goedkeurt, het besluit namelijk, dat de Edelen het Smeekschrift te *Brussel* zouden komen inleveren, met HOORNE's verklaring, 'dat hij de Landvoogdes niet ter gunste der Edelen had willen stemmen, veu que ledict diffendeur *ne scavoit l'intention de leur requeste*, ny avoit alors oncques veu le Compromis' (zie *Déduction*, p. 237)? Wij zouden uit deze en andere verantwoordingen meer voorbeelden kunnen aanhalen(2), maar wij be-

(1) Zelfs de Kardinalisten stemden dit toe. VON RAUMER (*Hist.*), *Briefe aus Paris*, Th. I, S. 176. 'In spätern Briefen (an Granvella) finden sich folgende Aeusserungen: Man hat Egmond und Horn verhaftet, in den Beschuldigungen sich aber nicht an Einzelnes gehalten. sondern eine Masse Dingen verwirrt über einander gehäuft. Der ganze Prozesz wird schlechter gehandhabt, als wenn ihn ein Dorfrichter zu führen bätte, und auf die gewöhnlichen Rechtsregeln nimmt keiner Rücksicht.'

(2) De woorden, door GROEN t.a.p uit de Verantwoording van HOORNE aangehaald, zijn: Et n'oyt *lors* le dit Deffendeur parler de nulle Requeste, mais 'bien d'une confédération ou ligue.' Wanneer men het woord *lors*, zoo als de zamenhang medebrengt, op de vergadering te Hoogstraten slaan laat (zoo als ook de Heer GROEN gedaan heeft), is er in deze verklaring geene innerlijke tegenstrijdigheid. Maar zij strookt weder niet met de bekentenissen van EGMONT, *Interrogatoire*, bij REIFFENBERG, p. 317-319, waar EGMONT bij herhaling verzekert, dat hij eerst lang nadat het Smeekschrift overgeleverd was, van het *Compromis* heeft gehoord: dat men daarentegen te *Hoogstraten* alleen van het Smeekschrift had gesproken Toch getuigen HOORNE en EGMONT beide omtrent hetzelfde feit en hetzelfde tijdstip, want EGMONT zegt, p. 319: 'que a ung matin le respondant, le prince d'Orange, le comte de Hornes, le comte de Meghem, le marquis de Berghes, parlaient de la requeste, laquelle il print de male part' Het is hetzelfde tijdstip, dat EGMONT in zijne *Défence*, volgens het uittreksel achter de *Déduction*, dus opgeeft: 'au lendemain au matin estans ensamble le Prince d'orange, comte de Hornes, etc.' - De Landvoogdes echter verzekert in een' brief aan PHILIPS, dat MEGEN en EGMONT haar gelijkelijk het berigt eener bestaande zamenzwering hebben gebragt, bij REIFFENBERG, p. 15, en HOPPERUS bevestigt dit, *Recueil*, p. 70, met bijvoeging, dat EGMONT zelf toen der Landvoogdes een afschrift van het Compromis vertoonde. - Ik heb lang geaarzeld, eer ik EGMONT's verklaringen evenzeer verdacht hield als die der overigen, omdat ik op hem de Fransche spreuk toepaste: 'la bètise garantit la bonne foi.' Thans echter, vooral na de lezing van het *Interrogatoire*, trek ik ook de zijne in twijfel. Ik weet omtrent dien treurspelheld inderdaad niet, of zijne zwakheid, zijne ijdelheid, zijne onvoorzigtigheid, zijn volslagen gebrek aan doorzigt, hem meer schuldig of meer ongelukkig hebben gemaakt. Voor HOORNE's verantwoording is het van belang op te merken, dat kleine bijzonderheden, welke hij in zijne

palen ons bij de sprekendste. In HOOGSTRATEN's Verantwoording, waarschijnlijk onder 's Prinsen oogen gesteld, vinden wij hetzelfde. Onder de stelligste en heiligste betuigingen verzekert hij: ‘tant s'en faut, qu'aions confermé et advoué ladicte Requeste qu' nous admonestames aucuns Gentilshomes de qualité ne signer ladite confederation et ne se joindre à la Presentation d'icelle;’ - hij, HOOGSTRATEN, die in zijnen brief van 17 Maart,

Propre Response, stoutweg, ontkend heeft, door zijn' verdediger in de *Déduction* onder de hand worden toegegeven. Hoeverre HOORNE het ontkennen dreef, bleek uit zijn antwoord op de vraag: of hij zich onbehoorlijk had uitgelaten bij gelegenheid dat men hem verhaalde, dat een Edelman in *Spanje* door de Inquisitie was aangetast. HOORNE antwoordde: dat hij niets van zoodanig een' Edelman wist. Evenwel werd in dien tijd veel gesproken over het lot van zekeren Heer DE MORON, die te *Madrid*, in het huis van PHILIPS VAN LALAING, door de Inquisitie gevangen genomen en sedert verbrand was (*Archives*, II, p. 277). Volgens STRADA, L.V, had BREDERODE, juist op den tijd van de overlevering van het Smeekschrift, een' brief, in het Spaansch geschreven, bij zich, dien hij aan de geheele wereld vertoonde, en waarin het eindelijke lot van DE MORON werd medegedeeld. Het is niet moeijelijk te gissen, dat HOORNE's uitval tot die gebeurtenis betrekking had.

welken wij boven aanhaalden, LODEWIJK VAN NASSAU aanried toch welgewapend te *Brussel* te komen, en zijne eigene bende van ordonnantie daarbij te diens beschikking stelde (zie *Archives*, T. II, p. 53)! - Omstreeks het midden van Julij, 1566, had de vergadering der Edelen te *St. Truijen* plaats; een tweede Smeekschrift werd er opgesteld, en in het laatst der maand aan de Landvoogdesse ingeleverd. HOOGSTRATEN hield zich in den tusschentijd te *Vianen* eerst alleen en later met BREDERODE op; zijne brieven, van daar geschreven, en door GROEN, *Archives*, T. II, p. 172, 184, medegedeeld, leggen de innigste sympathie voor de zaak der 'Geuzen' aan den dag. BREDERODE en hij zijn vereenigd werkzaam, om de geheime toerustingen, door ERIK VAN BRUNSWIJK en den Graaf VAN MEGEN aangevangen, te betrappen, en zoo mogelijk te verijdelen; en echter met de grootste onnoozelheid betuigt hij in zijne Verantwoording, met betrekking tot het tweede Smeekschrift der Edelen: 'nous nous emerveillasmes grandement et esbahimes d'ouir la lecture de ladite Requeste, laquelle par commandement de la Gouvernante se faisoit au conseil: *comme de chose inopinée et de laquelle n'avons rien sceu, pensé ou doubté auparavant*!'

Het voorbeeld van WILLEM's bondgenooten, lotgenooten en vrienden vergunt ons, zonder den eerbied te krenken, waarmede ons alle nationale herinneringen jegens hem vervullen, twijfel te opperen omtrent de waarachtigheid der verzekering, die hij in zijne Verantwoording nederschreef. Ja, wat meer is, reeds in ons vorig verslag hebben wij aangewezen, hoe zijne verklaring omtrent het geschut, aan BREDERODE geleverd, de waarheid zoo niet kwetste, dan toch omging, en wij voeren uit dezelfde Verantwoording een nieuw bewijs aan den voet dezer bladzijde aan[(1)].

(1) Ik vrees bijna om mijn gevoelen te zeggen, dewijl het naar historische ketterij zweemt; maar van de twee brieven van ALAVA, door den Prins achter zijne *Justification* medegedeeld, is de tweede, de uitvoerigste, volgens mijne innige overtuiging, onecht. Ik weet, dat de Heer GROEN de echtheid van beide uitvoerig verdedigd heeft tegen LEO, die al te ligtvaardig de eene en de andere als verdicht beschouwde. Ik moet daarom de gronden mijner verdenking opgeven. Zij zijn deze: te *Dendermonde* zijn in October door den Prins niet *twee*, maar slechts *één* brief vertoond, en die brief was de kortste. Zoowel in den brief van EGMONT (*Archives*, T. II, p. 400), als in zijn *Interrogatoire*, bij REIFFENBERG, p. 327, in de *Propre Response*, van HOORNE, en in de verantwoording van EGMONT, zoowel als in die van HOOGSTRATEN, wordt slechts in het enkelvoud van *éénen* brief (*la lettre, une lettre*) gesproken. Dat die brief de kortste was, blijkt uit de uitdrukkingen, waarin de Heeren in hunne Verantwoordingen zich omtrent den inhoud uitlaten. Om niet allen aan te halen, sta hier hetgeen HOOGSTRATEN schreef: 'fust leue certaine copie d'une missive envoiée par Don Francisco d'Alave, etc., à la Duchesse, etc., contenante: que les Trois y desingnez, qu'on tenoit estre ledit Seigneur, Prince d'Oranges, le Prince de Gavre comte d'Egmont, et le comte de Hornes, Admiral, seroient avec le temps traitez et chastiez selon leurs mérites; et en effect qu'on les tenoit pour Chefz et Auteurs de toutes troubles et emotions.' Deze woorden slaan duidelijk op den aanvang van den kortsten brief. - 'Madame. L'advertissement que votre Altesse m'a donné, - m'a confermé l'opinion - que ce remuement ne se faisoit point, sans intelligence, et sans le support - des Trois. - Car comme vostre Altesse l'a soigneusement et avec grande discretion, consideré, aussi doibt elle croire, que de ces Trois vient tout le mal. - Et m'asseure, comme votre Altesse l'a recommandé à Sa Majesté, ne les fauldra traicter, comme il fault, et suyvant vostre recommandation, et se peuvent bien asseurer, qu'ils seront les premiers, ausquels Sa Majesté s'en attachera, non pour user de grace, en leur endroict, car ilz ne le meritent pas: mais pour les faire punir et chastier, comme leur rebellion en est digne. - quant le temps sera venu' - In den anderen brief daarentegen wordt niet van *drie* gesproken, maar in het algemeen van 'les serviteurs masquez, que vous scavez.' In dien anderen brief wordt daarenboven gezinspeeld op het lot, dat MONTIGNY en BERGEN in *Spanje* boven het hoofd hing, terwijl de verklaringen van HOORNE in zijne Verantwoording, en de brief, dien hij zijnen broeder schreef, niet het minste spoor dragen, dat hij in 1566 ongerust over het lot zijns broeders was. Eerst in de *Justification* des Prinsen leest men: 'qu'estoit venue entre nos mains copie de certaines lettres,' in het meervoud, en de randteekening daarop behelst: 'Appert par *deux* ses lettres envoyées au moys d'Aoust, l'an 1566.' Wij vragen dus, zoo de Prins de twee brieven in handen had, waarom deelde hij niet beide mede, daar de uitvoerigere niet alleen in vele opzigten de verklaring van den

De woorden van den Prins geven niet anders te verstaan, dan dat hij eerst eene groote veertien dagen vóór het overleveren van het verzoekschrift omtrent het bestaan des Bondgenootschaps werd verwittigd. Welk tijdstip hij bedoelde, is duidelijk. Op

korteren behelsde, maar ook voor het lot van MONTIGNY, BERGEN, SIMON RENARD (die er allen in genoemd werden) hoogst gewigtig was, de Spaansche staatkunde het meest aan het licht bragt, en geschikt kon zijn, om MEGEN, en vooral MANSFELDT (op wiens bekeering men het inzonderheid, volgens STRADA, had toegelegd), van de zijde des Konings af te lokken? - Ten tweede: de langere brief mist alle dagteekening. In de randteekening staat slechts, wat ik opgaf. Onder de kopij des briefs staat in den echten druk der *Justification* niets. Ik weet niet, op welken grond LE PETIT daaronder den datum van 18 Augustus heeft geplaatst, en dus dien brief vóór den korteren (van 29 Augustus) gesteld. - Voor het ontbreken der dagteeking kunnen velerlei redenen gegist en gebillijkt worden, indien het slechts mogelijk ware in het geheel eene dagteekening uit te vinden, die op den inhoud paste. De dagteekening, door LE PETIT opgegeven, zoowel als die der randteekening van de *Justification*, is volstrekt onmogelijk; de brief kan niet in Augustus geschreven zijn. Er wordt daarin melding gemaakt van de terugkomst des Konings te *Madrid*, na zijne ziekte. Die ziekte had in het laatst van Augustus en September plaats. In het begin van October keerde de Koning naar *Madrid* terug, met het besluit onverwijld naar de *Nederlanden* te vertrekken. Maar zelfs in October kunnen wij den brief niet plaatsen; de aanvang namelijk behelst, dat ALAVA *veertien dagen* van te voren, en wel op den 26sten der vorige maand, had geschreven. Bij gevolg zouden wij die omstreeks den 10^{den} October moeten stellen. Toen echter kon ALAVA ter naauwer nood door den *koerier*, dien hij den vorigen dag ontvangen had, berigt hebben van die wederkomst des Konings, waarover hij als over iets, dat reeds eenigen tijd verleden was, spreekt. Vervolgens wordt in den brief de dood van Sultan SOLIMAN gemeld, welke, bij de afzending des koeriers in *Spanje*, nog niet bekend zou geweest zijn. Nu is het eene bekende historische merkwaardigheid, dat SOLIMANS dood, schoon reeds op den vierden September voorgevallen, door de bekwaamheid van zijnen Vizier MEHEMETH, *zes volle weken* lang werd geheim gehouden, en dat toen eerst het berigt daarvan over *Venetië* naar *Weenen* kwam. Het kon alzoo onmogelijk vóór de laatste helft van October te *Parijs* bekend worden, en wij zien ons bij gevolg verpligt onze onderstelling omtrent den datum des briefs eene maand te verschuiven, en dus te bepalen omstreeks den 10^{den} November, terwijl alzoo de uitvoerige brief, waarvan ALAVA melding maakt, omstreeks den 26sten October moet geschreven zijn. Daarentegen, na December laat zich ALAVA's brief niet plaatsen, omdat er over de komst van PHILIPS als zeer aanstaande wordt geschreven; terwijl in de laatste helft van November die zelfde komst tot Februarij des volgenden jaars werd uitgesteld. Ik kan op het oogenblik niet nagaan, in hoeverre met den door ons onderstelden datum het berigt rijmt omtrent het aanhouden der Paltzische en Hessische gezanten te Parijs; maar ik wil niet ontkennen, dat de overige berigten, in dien brief vervat, de mogelijkheid toelaten, dat die vóór half November geschreven zij. Doch nu stuiten wij op eene andere onwaarschijnlijkheid. De vertooning van den eenen brief van ALAVA had te *Dendermonde* op den vierden October plaats. EGMONT vertoonde nog vóór half October in den vollen Raad uittreksels daarvan aan de Landvoogdesse (zie GROEN V. PRINSTERER, *Archiv.*, p. 400), en gaf, volgens de verzekering der Landvoogdes, blijken, dat hij wist, zelfs wat jaren vroeger tusschen haar en PHILIPS was verhandeld. Nu is het bijna ondenkbaar, dat ALAVA sedert zijne onvoorzigtigheid zou voortgezet en zelfs vermeerderd hebben, door niet alleen te blijven schrijven langs den gewonen weg van den koerier, maar zelfs uitvoeriger te schrijven. Het is bijna ondenkbaar, dat hij daaromtrent geen' wenk uit *Spanje* vóór den tienden November zou hebben gekregen. Het is waar, STRADA spreekt van een' brief, door de Landvoogdes op 12 November aan den Koning gezonden, waarin zij van EGMONT's klagten en van een' brief, door dezen aan MANSFELDT op den 9^{den} November geschreven, gewag maakt. Maar het komt hoogstwaarschijnlijk voor, dat die brieven eerder tot October te brengen zijn. Wij hebben eenen brief van den Koning aan de Landvoogdes, van 27 November (bij REIFFENBERG, p. 203), waarin hij der Landvoogdes de ontvangst meldt van hare brieven van 10 en 16 October, maar niet van latere gewag maakt. Toen had dus de Landvoogdesse, die alles van de bijeenkomst te *Dendermonde* vernomen had, naar *Madrid* geschreven. De koeriers her- en derwaarts waren gewoonlijk 9 à 12 dagen onderweg. - Ik moet erkennen, dat het ongunstig vermoeden, hetwelk ik tegen den eenen brief heb opgevat, ook op den anderen terugwerkt. Doch ik mag daaromtrent thans niet in uitvoeriger onderzoeking treden. Genoeg zij het op te merken, dat, wat ook de uitslag van dat onderzoek ten opzigte van den vorm en de echtheid der brieven zij, de waarheid van hunnen inhoud daarmede niet geheel wordt ontkend.

den 12^{den} Maart waren vele der Vliesridders op het huis te *Hoogstraten* bijeen; het gemaakte Verbond kwam daar ter sprake, en EGMONT en MEGEN reisden 's anderendaags af, met het voornemen de zaak der Landvoogdesse te openbaren. Zeker is

het, dat geen der Heeren, die tot den Raad van State behoorden, deelgenooten van het Verbond waren; dat echter aan allen eerst toen het geheim daarvan bekend zij geworden, acht ik hoogst twijfelachtig. Van WILLEM, dunkt mij, bewijzen alle geschiedkundige gronden het tegendeel.

Ik ben er verre van, den Prins den ontwerper van het Verbond te achten. De tijd, wanneer; de wijze, hoe het ontstaan zij, blijft een raadsel. Men heeft naar een tijdstip gezocht, waarop vele Edelen te *Brussel* bijeenwaren, en men heeft het Verbond in verband gebragt met het feest der Vliesridders, met het huwelijk van PARMA, met dat van MONTIGNY. Het laatste, waarvan ook GROEN spreekt, *Arch.*, T. II, p. 2, neme ik de vrijheid uit te zonderen. Het had niet te *Brussel* plaats, zoo als onbetwistbaar blijkt uit de getuigenis van PONTUS HEUTERUS, die hier ooggetuige was(1). Ik zie niet, mits men de opgegevene maand, waarin waarschijnlijk eene druk- of schrijffout plaats vindt, verandere, waarom het eenvoudig verhaal van JUNIUS, *Vita*, p. 42, in zijne levensbeschrijving zou verworpen worden. Volgens hem zou het uit den boezem van eenige weinige Pro-

(1) PONTUS HEUTERUS, L. XVI, p. 397 'Populo ob Regium Edictum animis consternato, Aurantius diversos cum suis agit conventus, sed praecipue Antoignii, haud procul Tornaco, percelebri Meluniorum arce ac Pago, ubi nuptiae celebrabantur Frederici Mommorancii Montignii, Baronis cum Helena Melunia: *quo in conventu me vidisse recordor* Aurantium, Egmondium, Hornanum, Hoogstratium, Bergarum ad Schaldum Marchionem, Vicecomitem Gandeusem, Aymerium, Simmerium, Lumaeum, aliosque aliquot Proceres cum ingenti turba Nobilium minorum gentium Singulis diebus ante prandium consultando deliberandoque occupati; neminem Procerum vidisses. Prandia ab hora undecima usque ad tertiam pomeriodianam protrahebantur. Sublatis mensis, armati Proceres vario armorum genere vires animosque pedibus experiebantur; defessi ad choreas, etiamsi paucissimae adessent feminae, redibant aut deambulabant, ac deinde coenam in multam noctem trahebant. Varia hic agitata, sed nihil serio (praeter Legationem Hispanicam) decretum.'

testantsche Edelen zijn uitgegaan. Juist daarin kan de oorzaak gelegen zijn, waarom noch de Prins, noch een der andere Heeren van de orde, daarvan de ontwerper of onder de eerste deelgenooten kon zijn. De strenge bevelen van PHILIPS, in het laatst des jaars 1565 bekend geworden, bevorderden de uitbreiding van het bondgenootschap ook onder andere Edelen dan de Protestantschgezinden; het nam toen waarschijnlijk den vorm aan van het Compromis, dat wij kennen. LODEWIJK VAN NASSAU en BREDERODE waren toegetreden, het zij zoo, buiten weten van den Prins; maar hoe lang kon hij er onkundig van blijven? Want beide, inzonderheid BREDERODE, door zijn' rang en stand het naast aan de Landvoogdij en den Staatsraad, verkregen al spoedig over de overige bondgenooten eenig gezag. LODEWIJK, het is waar, vertrok weder naar *Duitschland*, maar was op die reize zelfs geen werkeloos bondgenoot, en wierf onderteekeningen voor de lijst, die hij bij zich droeg (zie het merkwaardige berigt bij TE WATER, *Verbond der Edelen*, Dl. II, bl. 301, 302). Wat viel er intusschen veel van het bondgenootschap te zeggen, zoolang nog de deelgenooten werden verzameld, en de voorwaarden zoo ruim mogelijk waren gesteld? Alles was op eventualiteiten berekend; niemand tot eene bepaald omschrevene daad verpligt. Hoe meer de zamenzwering rijpte, des te meer deed zich de behoefte aan een' beslissenden stap gelden. Een *maatregel van geweld*, waardoor de verbondenen zich eensklaps in eene sterke stelling tegenover de regering zouden plaatsen, werd ontworpen en beraamd. BREDERODE, van wien men de beslissing liet afhangen, hechtte er zijn zegel aan; de Prins daarentegen, wien men daarover *in het algemeen* sprak, keurde het af, werkte het misschien tegen, en drong er op aan, dat men, eer men den weg van wapenen insloeg, zou beproeven, hoeverre met vertoogen en verzoekschriften gevorderd kon worden. Zoodanig was de stand van zaken vóór het einde van Februarij, 1566; maar, daar de Heer GROEN uit dezelfde bron, waaruit wij de laatstgemelde bijzonderheden ontleenden, heeft getracht te betoogen, dat *eerst toen* het bondgenootschap in het algemeen ter kennisse des Prinsen zou gekomen zijn (*Arch.*, T. II, p. 12), willen wij de woorden van DE HAMMES, in zijnen brief aan LODEWIJK VAN NASSAU, van 27 Februarij, 1566 (*Arch.*, T. II, p. 35), mededeelen, en slechts die plaatsen onderstrepen, welke onze meening bevestigen, en die des Heeren GROEN omverrewerpen: ‘A la *dernière* assemblée (de nos *alliés* fut arresté une conclusion’ - ‘nous le feismes sous la correction

et avis de mons^{r}. de BREDERODE, auquel nous déclarames les particularités de *l'entreprise*, et à *monseigneur le Prince la generalité*, - monsr. le Prince *en* a rejetté *la generalité*, se tenant pour asseuré de l'impossible, veu les grans proffitz et la grande facilité que nous attribuions à la dite *entreprinse*, joinct qu'il n'est *encore* d'oppinion *d'user d'armes, sans lesquelles il estoit impossible de mettre nostre pourject* en exécution. Nous attendons tous vostre retour avec un incroiable desyr - espérans que ayderés a faire luyre le feu ès ceurs de ses Seigneurs icy. - Ils veullent que à l'obstination et endurcissement de ces loups affamez nous opposions *remonstrances, requestes* et en fin parolles, etc.' Waarlijk, wanneer wij de uitdrukkingen van dezen brief slechts oppervlakkig wegen; wanneer wij bedenken, dat DE HAMMES aan LODEWIJK schreef als aan een' bondgenoot; dat hij van de vergaderingen der bondgenooten als eene reeds gewone zaak spreekt, dan kunnen wij niet begrijpen, hoe de Heer GROEN, p. 12, heeft kunnen schrijven: 'il est probable que l'expression: *entreprise* se rapporte à la Confédération en général.' - Is onze opvatting der woorden daarentegen de ware, dan kunnen wij evenmin begrijpen, hoe men den Prins in het algemeen van een' dergelijken stouten aanslag kon kennis geven, zoo hij niet vooruit wist, dat zich eenige bondgenooten tot een bepaald doel hadden vereenigd; of hoe hij ter afleiding vertoogen en smeekschriften kon aanraden, zonder zekerheid te hebben, dat een onderling eenstemmig getal teekenaars zich tot die poging had verbonden.

Wat DE HAMMES van LODEWIJK's terugkomst verwachtte, gebeurde. Twee Duitsche Krijgsoversten, SCHWARZBURG en GEORG VON HOLLE, verzelden hem, en waren met hem en andere Edelen te *Breda* bijeen. Wat in die vergadering verhandeld zij, is hoogst onzeker; alle berigten daaromtrent zijn louter geruchten. Beslissender was eene vereeniging te *Hoogstraten* tusschen de meeste Landvoogden en Ridders der orde. Ook hier schuilt veel in het duister. Die later over die bijeenkomst werden aangeklaagd, verschansten zich meest achter stoute ontkenningen. WILLEM zelf heeft in 1580 daaromtrent het volgende verklaard: dat hij de Ridders der orde en de voornaamste Raadsleden te *Hoogstraten* had bijeengeroepen, dat hij hun het dreigende gevaar des burgerkrijgs had voor oogen gehouden, en als het eenige redmiddel voorgesteld, zelve het roer der zaken in handen te nemen, en die maatregelen door te zetten, welke hun tot behoud van den staat dienstig schenen; dat SCHWARZ-

BURG en VON HOLLE zijne meening ondersteund en vergeefs bij de overige Heeren hunnen invloed hadden aangewend, om die daarmede te doen instemmen; maar dat de bijeenkomst niets had opgeleverd, dan dat WILLEM voor de gansche wereld getuigen kon, dat hij het kwade voorzien had en alle middelen aangewend, om het af te keeren. Op deze vergadering werd gesproken van het Verbond der Edelen en van een Smeekschrift (vergelijk de *Déduction du Comte de Horne*, p. 235, met de *Interrogatoires d'Egmont*, bij REIFFENBERG, *Correspond. de Marguerite d' Autriche*, p. 317, 318, en het daar aangehaalde *Supplement de* STRADA, I, p. 78, 79). EGMONT en MEGEN deelden der Landvoogdesse, wat zij te *Hoogstraten* hadden vernomen, mede: dat de Edelen een verbond zoo binnen- als buitenslands hadden gesloten, waardoor zij in staat waren eene legermagt van 30,000 man te voorschijn te roepen, zoo men geene vrijheid van geweten toestond. Dat dit de inhoud hunner mededeeling was, wordt bevestigd door de getuigenis van den geloofwaardigen HOPPERUS, *Recueil*, p. 69, 70, en door den brief van MARGARETHA zelve aan den Koning, gedeeltelijk in het licht gegeven door REIFFENBERG, t.a.p., p. 13-15[(1)].

Waren die berigten van grond ontbloot? Waarschijnlijk niet. Het Verbond der Edelen had een' magtigen stap voorwaarts gedaan, en zich door geheime toerustingen, of ten minste door de verwachting daarvan, gesterkt. Dit was de grond, waarvan WILLEM's voorslag aan zijne ambtgenooten uitging; de zamenzwering was rijp, eene uitbarsting dreigend; wilde men voor het vervolg niet van het spel des toevals, of van de willekeur eens gelukkigen aanvoerders, dien de omstandigheden aan het hoofd der onderneming zouden plaatsen, afhangen, dan was het tijd, dat de Heeren zelve zich aan het hoofd der beweging stelden, de krachten der bondgenooten tot de hunne maakten, en daarop steunende, die orde van zaken invoerden, welke den Staat op een' vasten voet zouden brengen, 't geen onmogelijk was, zoolang de Kardinalisten hunnen invloed bij de Regentes bezaten. Om zoo iets te kunnen en te durven voorslaan, moest WILLEM van de sterkte der bondgenooten de overtuiging hebben. En eerst toen zou hij van het bestaan des bondge-

(1) Het is de brief bij REIFFENBERG, *Correspondance*, etc., p. 13-15. REIFFENBERG heeft dien tot het jaar 1564 gebragt. Eene onverschoonlijke dwaling! STRADA had reeds, L. V, den inhoud van dezen brief medegedeeld, en de dagteekening daarvan op 25 Maart bepaald. Volgens HOPPERUS, *Recueil et Mémorial d.T.*, zou dit echter 29 Maart moeten zijn.

nootschaps verwittigd zijn geweest! *Credat Judaeus Apella*! Dat eene zamenzwering zoo verspreid, zoo uitgebreid, zulk eene ontwikkeling kon verkrijgen, zou waarlijk niet voor de schranderheid van de Stadhouders der Landvoogdesse pleiten, zoo wij bij hen aanvankelijk geene oogluiking mogen onderstellen. Even wel in den vorm, welken zij thans had aangenomen, was zij werkelijk met de veiligheid van den Staat in strijd, en wat WILLEM's verborgene meening ook geweest zij, op den 12^{den} Maart, 1566, kon hij haar niet anders dan 'rondelijk en hoogelijk' afkeuren, wanneer hij als Staatsman tot zijne ambtgenooten sprak. Te meer was hij daartoe gedwongen, zoodra zijn voorstel schipbreuk leed op den stelligen tegenstand der Graven VAN EGMONT en MEGEN.

Wat deed WILLEM na deze mislukte poging? Hij keerde met HOORNE naar *Breda* terug. LODEWIJK stelde onder de oogen zijns broeders en onder die van HOORNE het bekende Smeekschrift op; volgens sommigen had zelfs de Prins in de redactie daarvan de hand (V.D. HAER, II, p. 207; P. HEUTERUS, XVI, p. 398). Hoe het zij, niemand was vreemder dan hij, om geweld te wagen, waar onderhandelingen nog kans hadden; en het plan, dat hij in Februarij reeds den bondgenooten had voorgeschreven, om tot vertoogen en smeekschriften zich te vereenigen, zegevierde ook bij hen. Meer, dan zulk eenen zijdelingschen invloed oefenen, kon en mogt de Prins niet. Men stelt zich, op het gerucht af van de tweespalt in den Raad van State en der schoone redevoeringen, aldaar gehouden, al te dikwijls de zaak voor, alsof de Prins en zijne aanhangers aldaar met zeker regt de meeningen des Volks en het belang des Lands hadden vertegenwoordigd. Intusschen niets was strijdiger met deze instelling. Hij en de andere leden waren enkel in dienst des Vorsten, om dezen het regeren naar zijnen wil mogelijk te maken. Zij waren niets dan 's Konings trawanten, aan niemand dan aan hem verantwoordelijk. Wie de korte en duidelijke uiteenzetting dezer instelling bij VAN DER HAER, L. I, p. 72. 73, inziet, zal toestemmen, dat GRANVELLE met alle regt eens aan HOORNE op diens gemaakte bedenkingen ten antwoord gaf, dat hij alleen geroepen was, om goed te keuren en te helpen uitvoeren. Even als WILLEM, onthielden zich dan ook alle Stadhouders en Vliesridders (op één' na misschien) van alle openlijke deelneming in het Verbond[(1)]. Slechts ééne wijze, om aan het

(1) Die ééne schijnt namelijk geweest te zijn de Stadhouder van *Limburg* en *Valkenberg*, Graaf JAN van *Oostfriesland* of *Over-Embden*. Eerst door de uitgave der *Archives* is zijn deelgenootschap aan het Verbond bekend geworden. Zie GROEN, T. II, p. 64, 68. Intusschen bleef deze later altijd de zijde der Landvoogdes getrouw. Bij de eene en bij de andere partij schijnt zijn invloed zoo onbeduidend te zijn geweest, dat men naauwelijks melding van hem gemaakt vindt. Volgens STRADA, Lib. V, had de graaf VAN MEGEN der Landvoogdesse gezegd, dat twee zijner ambtgenooten met de Edelen zamengezworen hadden; hij denkt, dat een der bedoelden de Prins VAN ORANJE, de andere, óf HOORNE, óf HOOGSTRATEN geweest zij. Thans blijkt, dat de eene waarschijnlijk Graaf JAN van *Oostfriesland* geweest is. Wat den anderen betreft, MEGEN heeft voorzeker den Prins genoeg gekend, om te weten, dat deze niet zoo openlijk zou partij kiezen. Aan de beide andere door STRADA genoemden zou men veeleer kunnen denken.

net der dwingelandij te ontkomen, was mogelijk en regtmatig. Het was die van zich aan de raadplegingen te onttrekken. Daarom was WILLEM's herhaald verzoek om ontslag even welgemeend als de weigering van PHILIPS het was. Gene wenschte zich de handen ontboeid; deze vond er voordeel bij, om den strik strenger aan te halen. Nog in Januarij dezes jaars had de Prins verzocht, om in zijn Stadhouderschap vervangen te worden; thans, na den uitslag der onderhandelingen te *Hoogstraten*, onttrok hij zich geheel aan alle deelneming in den Raad van State. De Landvoogdes noodigde hem met brief op brief; eerst zeer op het lest verscheen hij, toen zijne stem slechts het laatste overwigt kon geven aan de partij, die toegeeflijkheid wilde, of - toen zijne tegenwoordigheid te *Brussel* vereischt werd, om over de stappen der Edelen bij hunne komst een wijs toezigt te houden.

Als ik het gedrag des Prinsen naga, van het oogenblik af, waarop ‘hij openlijk en rondelijk zijne afkeuring van het Verbond’ had te kennen gegeven, dan zie ik niet, hoe door iemand in WILLEM's betrekking dat zelfde Verbond gunstiger had kunnen bejegend worden, dan hij het deed. Zijn invloed had bij de bondgenooten getriomfeerd; een verzoekschrift werd, in overleg met hem, door zijn' broeder gesteld; die broeder bleek van dat oogenblik af met BREDERODE het hoofd des bondgenootschaps. *Breda*, 's Prinsen gewone verblijfplaats, werd de werkplaats, waar alles gesmeed werd. Terwijl EGMONT en MEGEN het hof in onrust bragten door het onweder, dat zij boodschapten; terwijl het zamenroepen der Stadhouders en Vliesridders dringend noodzakelijk werd, beantwoordde de Prins de herhaalde uitnoodigingen der Landvoogdes met eene weigering, en verscheen niet. Zijn broeder werkte, wierf in alle landschap-

pen teekenaars, beschikte over de benden van ordonnantie des Prinsen en van HOOGSTRATEN, alsof het zijne eigene waren; de Prins zweeg en zag toe; neen, als wilde hij hetgeen er gebeurde niet zien, hij trok zich terug in *Holland*. Eindelijk, tegen het begin van April, begaf hij zich naar *Brussel*, misschien te zelfder tijd, dat het gansche plan rijp was, en LODEWIJK en BREDERODE tot de uitvoering van *Vianen* opbraken. Welligt met denzelfden brief, waarin hij zijne aanstaande komst te *Brussel* aankondigde, verwittigt hij de Landvoogdes omtrent hetgeen zij van het Verbond reeds wist, als wilde hij, vóór zijn verschijnen in den Raad, ten minste gedaan hebben, wat van hem kon worden gevergd. Waar waren BREDERODE en LODEWIJK, die reeds op den 31sten Maart van *Vianen* waren vertrokken? Waarschijnlijk te *Lier*, om de laatste schikkingen met de andere bondgenooten te treffen; maar een brief, door HOORNE aan BREDERODE op verzoek der Landvoogdesse geschreven, om hem te ontraden gewapend te komen, komt te laat. WILLEM daarentegen onderhandelt met beide de hoofden door brieven en boden. Den derden April verschijnen beide te *Brussel*, en WILLEM ontvangt hen in zijn huis. Er loopen hier een aantal kleine omstandigheden zamen, die, zoo zij zijn aandeel aan de geheimen van het bondgenootschap niet bewijzen, op den voorzigtigen Vorst de blaam zouden werpen, van niet tegen den schijn des verbodenen te hebben gewaakt[(1)].

(1) Ik moet weder bejammeren, dat het *Procès d'Egmont* op het oogenblik niet te mijner beschikking staat. Want mijne redenering gaat van de onderstelling uit, dat de Prins eerst zeer kort vóór de komst der Edelen te *Brussel* en in den Raad van State zij verschenen. Op grond van het *Procès d'Egmont*, heeft de Heer GROEN dit tegengesproken. STRADA geeft namelijk op, dat de Prins VAN ORANJE der Landvoogdesse de zaak in een' brief van den 29sten Maart, uit *Leiden*, zou hebben medegedeeld; maar, zegt de Heer GROEN, p. 44, volgen STRADA zelven, bevond zich de Prins reeds den 20sten te *Brussel* en in den Raad. Bovendien schreef de Landvoogdesse aan den Koning, dat hij reeds den 25sten bij de beraadslagingen tegenwoordig was, en in een' brief van den 24sten, dat de Prins VAN ORANJE haar het verbond der Edelen had geschreven. Men zal dus, meent de Heer GROEN, voor den 29sten den 19^{den} moeten lezen. De gissing is niet gelukkig. De Heer GROEN zelf heeft ons een' brief medegedeeld op den 19^{den} door den Prins geschreven, niet van *Leiden*, maar van *Breda* gedagteekend, T. II, p. 65, 66. De plaats, door den Heer GROEN uit STRADA aangehaald, volgens welke de Prins reeds den 20sten in den Raad van State zou geweest zijn, hebben wij vergeefs in onze uitgave (van Anno 1700, kl. oct.) gezocht. Daarentegen vinden wij, dat zij den Raad belegd had tegen den 27sten (*VI Kalend. April.*). Die raadsvergadering werd eenige dagen achtereen voortgezet, volgens HOPPERUS, p. 72; maar deze *schijnt*, p. 7, te kennen te geven, dat de Prins, evenmin als HOORNE, vóór den 29sten te *Brussel* waren, en dat, om hen te noodigen, wel drie of vier brieven geschreven zijn. Volgens STRADA, hadden de hoofdberaadslagingen, waarbij ook de Prins tegenwoordig was, eerst op den 3^{den} April plaats. Een negatief bewijs, dat de Prins niet aanstonds na de vereeniging van *Hoogstraten* weder in den Raad kwam, ligt in de wijze, waarop dezelfde schrijver, p. 69, met kennelijke uitsluiting van den Prins, van de tegenwoordigheid van MEGEN en EGMONT spreekt. De beide andere feiten grondt de Heer GROEN op eene aanhaling van het *Procès d'Egmont*, II, 305, 293. Wij hebben geene reden, om den Heer GROEN op zijn woord niet te gelooven, en toch dunkt ons de zaak zoo vreemd, dat wij eerder eenen misslag in het *Procès* zouden vermoeden. De aangehaalde brief der Landvoogdes, bij REIFFENBERG, p. 13, is misschien van den 29sten Maart, maar zeker niet vroeger dan den 25sten te stellen (omdat er van de apostille op het request der Staten van *Braband* gesproken wordt). Wij vinden in dezen brief echter met geen enkel woord van den Prins VAN ORANJE gerept. Daarentegen maakt HOORNE, in zijne *Propre Réponse*, op eene omstandigheid opmerkzaam, die, omdat zij ter loops aangeroerd is, kwalijk kan verzonnen zijn. Het is deze, dat, toen hij te *Brussel* kwam en in het huis des Prinsen zijn' intrek nam, deze er nog niet aanwezig was. Zie *Déduction*, p. 243. Hoe naauwkeurig ook STRADA zijne bewijsstukken hebbe gebruikt, ik weet bij ervaring, dat zijne dagteekeningen dikwijls eene zonderlinge afwijking (van 3 of 4 dagen) van de waarheid opleveren. Hier echter strookt die

Eer wij van de gebeurtenissen, die het overleveren van het Verzoekschrift voorafgingen, afscheid nemen, vergunne men ons nog eenige opmerkingen. Men wijte onze uitvoerigheid aan den eerbied, dien wij voor het gezag van eenen zoo scherpzinnigen en met zoo veel studie der bronnen toegerusten schrijver als den Heer GROEN koesteren; die zelfde eerbied dwingt ons in eene meening, die tegenover de zijne staat, zoo weinig mogelijk eene kwetsbare plek open te laten. - Onze eerste aanmerking betreft, hetgeen door hem minder bewezen dan ter loops geïnsinuëerd wordt, dat WILLEM niet in de geheimen zijns broeders deelde, en zijn invloed op de Edelen niet beslissend was. Voor het ééne wijst de Heer GROEN op den brief van WILLEM aan LODEWIJK (*Archives*, T. II, p. 10), en zoo ik toestem, dat iemand, die de meening des Heeren GROEN tot de lezing diens briefs medebrengt, dat gevoelen daardoor bevestigd kan wanen, ik geloof, dat hij van zijne zijde zal toestemmen, dat wie het niet vooronderstelt, het er niet uit zal lezen. Ik houde het er voor, dat WILLEM schrijft in de overtuiging, dat hetgeen men LODEWIJK

dagteekening zoo wel met het berigt van HOORNE, dat ik niet aarzelde daarop mijne redenering te gronden.

opdicht, niet waar is. De woorden aldaar: ‘Je suis après pour scavoir le tout,’ beduiden, volgens mijn inzien van het verband, niet: *ik ben er op uit, om de waarheid der z a a k op het spoor te komen*, maar: *den grond van het praatje*, en in dien zin laat hij er op volgen: ‘et vous asseur que este obligé à une persone dont peult ester ne vous donnes gardes.’ Met geen enkel woord ten minste verzoekt WILLEM van LODEWIJK opheldering in de zaak zelve, en het vervolg van den brief draagt allezins het kenmerk van het gewone vertrouwen. Wat het andere betreft, acht ik het bewijs, door den Heer GROEN, p. 74, aangevoerd, ten eenemale onvoldoende. Volgens STRADA zou namelijk een goed aantal der bondgenooten eenen gewapenden intogt binnen *Brussel* hebben gedaan, ofschoon de Prins hen verzocht *ongewapend* te komen, en schreef (*Arch.* T. II, p. 75), dat hij wist, dat zij het doen zouden. De Heer GROEN intusschen heeft zelf de verzekering aangehaald uit de *Apologie der Protestanten in* 1567, volgens welke de Edelen werkelijk geene wapenen hadden gedragen: ‘fors celles que gentilshommes sonttenus porter ordinairement,’ en de uitrusting, waarin zij gekomen zijn, wordt daar uitdrukkelijk gesteld tegenover hunne ‘*equippage de guerre*.’ Dit strookt volkomen met hetgeen in de *Mèmoire*, p. 57, wordt aangevoerd, en de Prins kon dus in zooverre te regt zeggen, dat hij wist, dat de Edelen *niet gewapend* zouden komen. Alles was bij dezen aangelegd op een' plegtigen intogt, maar tevens op een' vredelievenden. Ik heb geene gelegenheid thans naauwkeurig na te gaan, wat bij eene plegtige gelegenheid tot de ‘*equippage ordinaire*’ eens Edelmans behoorde[(1)]; maar te oordeelen naar wat zij op Rijksdagen en

(1) STRADA meldt bepaaldelijk, dat de bondgenooten, bij hunnen intogt te *Brussel*, twee pistolen in den zadel droegen, en dit berigt geeft den Heer GROEN aanleiding tot zijne opmerking. Nu geloof ik echter, dat pistolen tot het gewone rijkostuum der Edelen behoorden. Bij het toestaan der openbare prediking, volgens het latere verdrag met de Hertogin, van 25 Augustus, was uitdrukkelijk bepaald, dat die prediking ‘sans armes’ zou plaats hebben Nu vinden wij echter in een merkwaardig stuk (in het *Journal de l'Abbé* BRULART, *Mémoires de Condé*, T. I, p. 169) het volgende: ‘les gentilshommes pourront aller (aux Presches) *à cheval avec espée et pistolets sans autres armes*, et les bourgeois et marchands avec espée seulement.’ Het stuk, waaruit wij dit aanhalen, is een korte inhoud van de hoofdpunten van het verdrag van 25 Augustus, waarbij zich in het bijzonder al de ridders der orde borg stellen voor de handhaving. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat dit het stuk is, waarvan EGMONT in zijnen brief aan Prins WILLEM *(Archives*, T. II, p. 279-281) gewaagt. Die brief wint in duidelijkheid, zoo men het woord *opstruer* niet in den zin des Heeren GROEN opvat; maar aanneemt, dat EGMONT, bij weinig taalkennis, *adstruer* bedoeld hebbe en het tegenovergestelde *opstruer* hebbe geschreven. Deze uitlegging schijnt gebiedend te worden gevorderd door de woorden: ‘quant à moy soict que je le signe ou non, je *l'opstrueray comme sy je l'eusse signé eent fois*.’ Zie ook ib., p. 282.

huwelijksfeesten medebragten, behoorden tot het gevolg van Edelen van dien rang, als BREDERODE, CUYLENBURG en anderen, hunne edelknapen en '*chevaulx et armes*,' gelijk wij in de aangehaalde *Mémoire* lezen. Zoo STRADA dus door zijne aanmerking heeft willen te kennen geven, dat de Edelen *ten strijde gerust* in *Brussel* kwamen, acht ik zijn verhaal voor eene onverdiende blaam, even als een dergelijk berigt van PONTUS HEUTERUS, reeds door TE WATER aangehaald (*Verb. der Edelen*, Dl. I, bl. 289), 290, waarbij het opmerkelijk is, dat, volgens hem, BREDERODE, in tegenspraak hiermede, in zijne rede tot de Landvoogdes, zich beroemde, dat de Edelen, in vertrouwen op de eerlijkheid hunner zaak, *ongewapend* waren verschenen. Ééne zaak kan ik echter niet voldoende oplossen. WILLEM raadt den Edelen in den meermalen aangehaalden brief, afzonderlijk en niet 'avecque si grande trouppe ensamble' te komen. Men weet, dat BREDERODE zich aan dien raad niet hield. Maar de Landvoogdes zelve schijnt in haren eisch verder gegaan te zijn, dan WILLEM raadzaam achtte te schrijven. Merkwaardig is hier de verklaring van HOORNE, in zijne *Propre Response* (*Déduction*, p. 240): 'Bien escripvoit,' zegt hij, 'le dict Diffendeur au Seigneur DE BREDERODE, par commandement de Madame, que venant audict Bruxelles pour remontrer quelques affaires pour le service de S.M. il pourroit venir simplement, sans trouppes; et estant arrivé ledict DE BREDERODE, le diffendeur luy demandoit pourquoy il n'avoit satisfaict à ce qu'il luy avoit escript de la part de madicte Dame. A quoy luy fut respondu, ne l'avoir pu faire à cause que les gentilshommes arrivoient de tous costez et que la plus part estoient dedans la ville, quand il receut ladicte lettre. Aussi qu'il n'eust peu mander en tant de divers lieux et à tant de diverses personnes qu'ils se retirassent: car il receut ladicte lettre le soir, comme il entroit le lendemain à Bruxelles.' De verontschuldiging van BREDERODE is zeer aannemelijk, en, zoo hij al tegen den aanvankelijken en eenigermate officiëlen schriftelijken raad

van den Prins handelde, weten wij echter niet, in hoeverre deze zich liet wijzigen door hetgeen hij verder aan de mondelinge onderhandeling van zijn' bode overliet, *Archives*, p. 75. Wij zullen later een voorbeeld aantreffen, dat ook WILLEM tegenover de bondgenooten zijne meening opgaf, wanneer hij nadere inlichtingen had verkregen.

Onze tweede aanmerking is deze. Men kan, om WILLEM's onwetendheid van het Verbond staande te houden, zich beroepen op den ondoordringbaren sluijer, waarmede de eedgenooten hun geheim bedekt hielden, en dien het zelfs hunnen vijanden niet gelukte vóór half Maart op te ligten. Ik moet erkennen, dat uit alle berigten blijkt, dat die geheimhouding, vooral met betrekking tot de namen der eedgenooten, ten regel schijnt gemaakt te zijn. Intusschen, die geheimhouding had eerst waarde, wanneer er werkelijk iets belangrijks te verbergen viel. Het Verbond kreeg eerst zoowel doel als krachten, naarmate de laatste strenge besluiten des Konings bekend en afgekondigd werden. Zoolang het onbepaald van vorm bleef, kon men het laten aangroeijen, zonder het te storen, of door die storing de openbaarwording te weeg te brengen. Eerst tegen het einde van Februarij werd het dreigend, en wat van toen af de Landvoogdes er van geweten hebbe, is moeijelijk te beslissen. Ook zij was eene bevattelijke leerlinge der Italiaansche staatkunde, en tot welke uitersten zij het stelsel der bespieding dreef, daarvan levert het leven van FR. JUNIUS eene proeve (p. 43, 44). STRADA gewaagt van eenen brief der Landvoogdesse aan den Koning, van 15 Maart, waarin zij dezen de openbare en geheime aanslagen der bondgenooten berigt. ANDERLECHT, MEGEN's hofmeester, meende haar iets nieuws omtrent de zamenzwering mede te deelen, en vond, dat zij het meeste reeds wist en op alles het oog hield. Het berigt van MEGEN en EGMONT trof haar dus niet onvoorbereid. ‘Hare bespieders,’ schrijft STRADA, ‘zwierven door alle steden, en drongen in de binnenkamers door; alles vingen zij op en alles bragten zij aan. Verspieders toch zijn de oogen en de ooren der Regenten. De Landvoogdes intusschen verborg hare vrees, en zamelde hare krachten tegen de uitkomst. Derhalve vermaande zij, het Volk door edicten, de Overheden door bijzondere brieven, aan hunnen pligt; de vestingen en bolwerken der steden liet zij in het geheim door vertrouwde lieden onderzoeken; het gerucht van s Konings aanstaande komst bragt zij meer en meer in omloop, en aan de Spaansche gezanten aan het hof des Keizers,

van *Frankrijk* en *Engeland*, zond zij boden op boden, om hen te waarschuwen voor de zamenzwering, die in *Nederland*, en, zoo men zeide, met hulp van Duitschers, Franschen en Engelschen gemaakt werd.' -

Onze derde aanmerking raakt het onderscheid tusschen woorden en daden, tusschen WILLEM, die het Verbond der Edelen naar onze meening voorstond, schoon hij ook toen reeds zich luide beklaagde, dat men hem voor het hoofd des Verbonds hield, en een' ander' persoon, even hoog geplaatst als WILLEM, in even naauwe betrekking tot de voornaamste bondgenooten zelve. maar die het Verbond te keer ging, ten minste zich daaraan geheel onttrok. Het was Graaf PIETER ERNST VAN MANSFELDT, Stadhouder van *Luxemburg*. Hij was in den Raad insgelijks van de anti-kardinalistische partij; hij verzette zich even als WILLEM, tegen de afkondiging van 's Konings jongste besluiten. Zijn zoon was onder de hoofden van het bondgenootschap; BREDERODE was zijn aanverwant, en het familieverkeer tusschen beide schijnt aanvankelijk niet afgebroken. Een krakeel, zoo het schijnt, met den Graaf VAN SCHWARTZBURG, was oorzaak, dat hij niet te *Hoogstraten* verscheen; wat er omgegaan was, kon hij echter weten. Hij schreef zijnen zoon een' brief, waarin hij hem beval zich van de eedgenooten af te scheiden, en, in geval van weigering, met zijne onverbiddelijke gramschap bedreigde. In den raad der Landvoogdes beriep hij zich op de berispingen zijns zoons; verklaarde zich tegen het geloofsonderzoek, maar oordeelde, dat de Edelen niet moesten toegelaten worden, omdat zij meer met dreigen dan met bidden kwamen. Hij had een huis te *Brussel*, en het was BREDERODE's eerste plan, daar zijnen intrek te nemen (*Arch.*, T. II, p. 57). Maar MANSFELDT kwam niet naar zijne eigene woning; hij vervoegde zich als gast bij den Prins. Toen hier BREDERODE was aangekomen, toen HOORNE en ORANJE in het geheim de partij der bondgenooten schenen te kiezen, verliet MANSFELDT ook het huis des Prinsen, en trok zich in zijne eigene woning terug ter oorzake van - 'eene oogontsteking.'!

- Men kent den hoogstonvoldoenden uitslag van het Smeekschrift der Edelen. In allen gevalle was het eene afleiding geweest voor het plotseling uitbreken van een' burgerkrijg of een' gewapenden opstand. 'Terstond na de inlevering van het Verzoekschrift,' schreven de Edelen in Julij, 'hebben wij bevonden, dat vele Heeren, en ook Ridders van 's Konings orde, de hand van ons afgetrokken en zich afgescheiden hebben,

dat zij ons gezelschap ontwijken, als hadden wij misdaad van gekwetste majesteit en rebellie gepleegd, en, tegen hunne gewoonte, vele zaken afzonderlijk en in het geheim behandeld.' Inderdaad, zoo was het. Had de Landvoogdes geweigerd *officiëel* hare tevredenheid of ontevredenheid over het bedrijf der Edelen te doen kennen, door daden toonde zij bij elke gelegenheid, hoe zeer het gebeurde haar mishaagde, en de hovelingen volgden den wenk van hunne gebiedster. Behoorde WILLEM VAN ORANJE tot dat getal? Verre van daar. Was het indienen van het Smeekschrift het werk van zijnen invloed op de Bondgenooten geweest, niet alleen in zijne Apologie van 1580 erkende hij dat min of meer(1), maar ook in zijne eer-

(1) De Heer GROEN heeft eenige bewijzen aangevoerd voor de stelling, dat de Prins in het Smeekschrift de hand had gehad. Hetzelfde was vroeger door Spaansch-, zeggen wij liever Roomschgezinde, schrijvers beweerd: PONTUS HEUTERUS, V.D. HAER, BURGUNDIUS. In den ban, door PHILIPS ten jare 1580 tegen den Prins uitgeschreven, had hij hem (volgens den Latijnschen tekst) genoemd: 'primarium auctorem, promotorem et instructorem Libellorum Supplicum.' Het is opmerkelijk, dat de Prins dit in zijne Apologie niet met eene ontkenning beantwoordt. In tegendeel! Na den aanhef: 'quod me dicunt caput atque auctorem fuisse offerendi Supplicis istius Libelli, dicam quod res est,' verhaalt hij van de vergadering te *Hoogstraten*, zoo als wij dat hierboven hebben opgegeven, en besluit dus: 'Itaque, cum animus mihi dictaret evasuram rem in aliquod magnum malum, nec levioribus remediis nec magis legitimis occurri posse, fateor mihi non duplicuisse Libellos illos Supplices offerri: quod adeo non dissimulo, ut ad existimationem meam imprimis facere et illustre putem testimonium fidei atque officii mei tum erga regem, tum erga rempublicam.' Vervolgens wordt niet zonder eenige declamatie aangetoond, dat de eigenlijke bewerkers van het smeekschrift de Landvoogdes en de Kardinalisten waren, die het door hunne hardnekkigheid hadden uitgelokt. Men ziet, dat de Prins niet onduidelijk te kennen geeft, dat hij werkelijk de naaste aanleiding tot het Smeekschrift had gegeven Voor zooverre het besluit daartoe een gevolg van de bijeenkomst te *Hoogstraten* geweest was, kon dus HOORNE eenigermate zeggen, dat hij daar niets van een verbond of *ligue*, maar wel van een request had gehoord. Voorts merke men op, dat de Raad van Beroerten, onder ALVA, in zijne vervolgingskoorts, compromis en smeekschrift, de onderteekening van het eene en de onderteekening van het andere op de schromelijkste wijze dooreengehaspeld, en over het geheel beide als even schuldig hebbe beschouwd. Vandaar, dat ook in de verantwoordingen het eene met het andere verdedigd wordt. Vandaar, dat zich de lijn tusschen beide niet zoo scherp teekenen laat, als de Heer GROEN dit, p. 52, heeft getracht te doen. Het voorbeeld ligt voor ons. Het is waar, wat de Heer GROEN zegt, in de Apologie van 1580 spreekt de Prins van het Smeekschrift; maar wanneer hij naderhand de Kardinalisten de ware oorzaak van het Smeekschrift en het kwaad *daaruil* gevolgd noemt, dan verontschuldigt hij, strikt genomen, niet meer het *Smeekschrift*, maar het geheele verbond in al zijne *phases*.

ste verantwoording hechtte hij daaraan zijne goedkeuring. Ik zeg te weinig: om den wille van het Smeekschrift verdedigde hij het Compromis. Het toonde, zeide hij, aan, dat de verbondenen niet hardnekkig waren, en geenszins met alle geweld hun verzoek trachtten door te drijven, maar den Koning om nadere kennisneming van zaken langs den wettigsten weg verzochten. Zoo de belofte, elkander onderling bij te staan tegen inquisitie en plakkaten, berispelijk ware geweest, door het Smeekschrift zelf bewezen zij gereed te zijn, van die voorwaarde af te zien, en zich gehoorzaam aan alles te onderwerpen, wat met overleg der Staten zou besloten worden. ‘Ik heb,’ verzekert hij, ‘nimmer het verbond als rebellie of zamenzwering beschouwd, omdat de bondgenooten op één punt een vast besluit hadden genomen; om niets te doen, dat met het welzijn van Zijne Majesteit en den Lande in strijd was.’ Men vergete niet, wanneer men WILLEM's afkeurende uitspraak over het Verbond aanhaalt, ook deze, welke daarmede op bijna dezelfde bladzijden onmiddellijk in verband staan, te vermelden. - ‘Wij hadden geene reden.’ besluit hij, ‘om de bondgenooten voor oproerlingen te houden, en hen als zoodanig van onzen gewonen omgang en het verkeer aan onze huizen buiten te sluiten.’

Zoo WILLEM niet de overtuiging had willen inboezemen, dat het Verbond door het ingeleverde Smeekschrift geheel in het spoor der wettigheid was teruggebragt, wij zouden hem nog minder dan thans kunnen verontschuldigen, dat hij eene andere zaak niet belemmerd heeft, die onder zijne oogen voorviel, en echter, strikt genomen, niet regt kon heeten. Het antwoord der Regentes op de nadere verklaring der Edelen van den 8sten April besloot met deze woorden: ‘vous prians de ne passer plus avant par petites practicques secretes et de n'attirer plus personne.’ Woorden, die wel met het voorgaande niet in een redekunstig verband staan, maar niet anders kunnen beteekenen dan eene aanmaning, om van eene verdere uitbreiding van het bondgenootschap langs geheime wegen af te zien. Twee brieven van BREDERODE leeren ons echter, op welk eene wijze de hoofden van het verbond aan dat verzoek beantwoordden. LODEWIJK, nog altoos bij zijnen broeder te *Brussel*, werd door de Landvoogdes om een exemplaar van het *Compro-*

mis verzocht; hij, zoowel als BREDERODE, schenen van meening te zijn, het verzoek in te willigen, in de overtuiging, welke ook WILLEM ten minste voorgaf te bezitten, dat er niets tegen de dienst van den Koning of den Lande in te lezen stond; ‘maar,’ schreef BREDERODE, ‘laat hun’ (namelijk de raadslieden der Landvoogdes) ‘niet uw afschrift zien, waaronder zoo vele onderteekeningen staan; daarom toch geloof ik is het hun hoofdzakelijk te doen. Ondertusschen kan ik u verzekeren, dat het mijne er niet minder heeft, en binnen acht dagen zal het, hoop ik, vol zijn.’ Zoo schreef BREDERODE eene maand na de overlevering van het Verzoekschrift (*Arch.*, T. II, p. 106, 107), en wat hij schreef, bevestigde de Landvoogdes in eenen brief aan den Koning, van 4 Mei (REIFFENBERG, l.c., p. 28): ‘l'on voit les confédérés toujours passer oultre et pratiquans gens et villes.’ Bleef de Prins onkundig van hetgeen de Landvoogdes als eene erkende zaak aan haren broeder schreef? of was misschien LODEWIJK gematigder in zijn' ijver, of minder gelukkig in zijne pogingen dan BREDERODE? Beide is even weinig aan te nemen. Onder de mannen, die LODEWIJK destijds aan de zaak der bondgenooten toebragt, kennen wij er een', niet een' landheer, op eene vervallene burgt in een' uithoek van het gewest verschoven, maar een' Edelman, aan het hof gezien, met de Vliesridders naauw verbonden, en zelf vroeger deelgenoot van hunne raadslagen tegen den Kardinaal van *Granvelle*, WARLUSEL. ‘Hij zal er anderen op onze zijde medeslepen,’ juichte BREDERODE, toen hij berigt had ontvangen van die aanwinst (*Arch.*, T. II, p. 100); ‘intusschen zal ik van mijne zijde mijn uiterste best doen, spijt het gansche ras van het roode vee.’ - ‘Het schijnt,’ schreef dezelfde eene maand later, ‘dat God zelf geus is: Hij heeft mij driemaal honderd duizend guldens doen toekomen, die met mijn' laatsten droppel bloeds voor u en voor de Geuzen zijn.’ Te gelijker tijd zond hij een' brief aan LODEWIJK, door eenige Hollandsche Edelen onderteekend: ‘tous gens quy ont fort byen le moyen de fayre ung reutredeynst,’ om die der Landvoogdes te vertoonen, ‘affin que de toute manyere, que l'on la puysse tourmanter, que l'on le face’ (*Archiv.*, II. p. 130). Terwijl voerde 's Prinsen zwager, Graaf VAN DEN BERGH, in zijne heerlijkheid van *Heel*, ter sluik de hervorming in, en ontdook de pogingen des Stadhouders van *Gelderland*, om dit te verhinderen (REIFFENBERG, l.c., p. 77, 78). Onder al deze bedrijven, waar vertoont zich een spoor, dat WILLEM de handelingen der bondgenooten hebbe belemmerd,

dat hij BREDERODE en zijnen broeder met zijne ontevredenheid hebbe bedreigd? Wanneer sloot hij zich aan de partij van EGMONT, MEGEN, MANSFELDT aan? Men zegge niet, dat deze toen moedwillig de bondgenooten verrieden en tot de kardinalisten overzwaaiden. Het tegendeel is waar: met kracht ondersteunden zij de zending van MONTIGNY en BERGEN, om 's Konings toestemming te verkrijgen op hetgeen de Edelen in hun Smeekschrift hadden verzocht. Herhaaldelijk verklaarden zij der Landvoogdesse, dat zij weigerden, om voor de Inquisitie en handhaving der plakkaten de wapenen op te vatten (HOPPERUS, Rec., p. 80; VIGLIUS ad HOPP., p. 22, edit. GUBLIMAE; REIFFENBERG, p. 44, 45); maar te zelfder tijd poogden zij het eedgenootschap te ontbinden, de door de Landvoogdes voorgeslagene moderatie in hunne landvoogdijen door te drijven, de openbare preke te verhinderen. Slechts HOORNE en Prins WILLEM verschansten zich voor het Hof achter werkeloosheid; als reden gaven zij het mistrouwen op, dat men hun deed blijken. In weinig meer dan eene maand volgden elkander twee brieven van den Prins aan den Koning (20 April en 27 Mei, 1566; zie *Justif.*, p. 7), waarin hij op het ontslag uit zijne ambten aandrong. Hij wilde zich, verzekerde de Prins aan de Landvoogdes, buiten'slands begeven, om allen schijn van kwade dienst te vermijden (HOPPER., p. 76). Welnu, ware PHILIPS onstaatkundig genoeg geweest, om, door 's Prinsen verzoek in te willigen, hem van de boeijen te ontslaan, die hem ten minste nog tot eene onzekere, dubbelzinnige houding dwongen, gelooft men in gemoede, dat de Prins zich buiten het beleid der Nederlandsche zaken zou hebben willen, zou hebben *kunnen* houden? Aan welke zijde hij zich zou hebben geschaard, is na het gezegde niet twijfelachtig(1).

(1) Meermalen heeft de Prins zich, om zich van de beschuldiging van Staatszucht te zuiveren, beroepen op de herhaalde aanbiedingen, door hem gedaan, om van zijne waardigheden ontslagen te worden. Met name had hij in dier voege aan de Landvoogdes op den 24sten Januarij, 1566, aan den Koning op den 20sten April en 27 Mei, 1566 geschreven. Eindelijk zond hij op den 6^{den} en 19^{den} Maart, 1567, eene soort van afstand van zijne ambten aan de Landvoogdes. Hoe echter dergelijke aanbiedingen beschouwd werden, leert ons BURGUNDIUS uit hetgeen ten gevolge der laatstgenoemde brieven in den Raad der Landvoogdes plaats had (III, p. 141). ‘Iam quidem ipsum scribere paratum se renuntiare probavimus, - simulationem duntaxat esse. - Nam si provincias dimittere velit, cur id protinus non facit, ut fidelioribus, quam ipse sit, tradi possint? Cur reservat sibi gubernaculum Burgundiae, cur Antverpiensis civitatis? Fastidientem beneficia Regis, alia ex his retinere, alia remittere non posse pro sua libidine?’ Wat BURGUNDIUS hier schrijft, stemt volkomen overeen met hetgeen wij in eenen brief der Landvoogdes lezen (van 23 Maart, 1567, bij REIFFENBERG, p. 231): ‘s'il veult quitter un gouvernement, doibt quitter le tout, sy comme Bourgogne et Anvers, voires sa compagnie d'ordonnance.’ Het schijnt daaruit, dat de afstand, dien de Prins toen aan de Landvoogdes gezonden had (zie GROEN, *Archives*, T. III, p. 47), bepaaldelijk zijn stadhouderschap van *Holland* en *Zoeland* betrof. Ook daarop schijnt het vroegere aanbod van ontslag, in Januarij, 1566 (zie GROEN, *Archives*, T. III, p. 20), betrekking te hebben. De tegenwerping, den Prins, wegens het niet afstaan van het Stadhouderschap van *Bourgondië*, gemaakt, had daarin zwarigheid, dat het huis van Oranje-Nassau dit als een erfregt van het huis van *Chalons* beschouwde (zie WILLEM's *Apologie* van 1580). Maar al had zijn verzoek om ontslag tot al zijne ambten gezamenlijk betrekking gehad, dan werd het op zulke oogenblikken ingeleverd, dat zijn aftreden het sein van een' opstand, waarin hij, of ten minste zijn naam, zou worden medegesleept, zou geweest zijn; en het eerste, dat zijn opvolger zou hebben te doen gehad, ware waarschijnlijk geweest geweld met geweld te bekampen. De hooge eerambten, waarmede de Spaansche regering den Prins overlaadde, die zij hem zijns ondanks opdrong, plaatsten WILLEM in den toestand, waarin MOZES tot het Egyptische diensthuis, waarin HISTIAEUS tot het hof van DARIUS HYSTASPIS stond. Voorts bewees in die dagen het verzoek om ontslag even weinig tegen de Staatszucht van eenen Stadhouder, als thans het nederleggen van eene portefeuille voor de geneigdheid van een' Minister, om in het burgerlijke leven terug te keeren. Als WILLEM zich daarop tegen de Kardinalisten beriep, en zijne bescheidenheid tegenover GRANVELLE's aanmatiging stelde, hadden deze kunnen antwoorden met een' niet minder fraaijen brief, door den Kardinaal in 1554 aan Keizer KAREL gezonden, waaruit wij de volgende woorden ontleenen: ‘viant la determinacion que V.M. ha prins de sa retraicte, je fais mon

De volksbeweging, die in den terugkeer der ballingen, in het verzet tegen de openbare regtspleging, in het toenemen der openlijke preke en het beveiligen van deze door de wapenen, zich openbaarde, die volksbeweging heeft de Prins voorzeker ten stelligste afgekeurd. Maar, schoon zij aangemerkt werd als het gevolg van den stap der Edelen, zij lag buiten de bedoeling van het Verbond en, wij zijn er van overtuigd, ook buiten de bedoeling der hoofdleiders, LODEWIJK en BREDERODE. Maar de onstuimigheid des volks maakte de tegenpartij wakker, en door haar en door het goed regt gesterkt, zou de regering de onge-

compte de la suyvre et accompaigner jusques au bout, et lors la supplier, que, puisque mes indispositions, qui sont plus griefves que le visaige ne monstre, ne me permectent de pourter le travail comme du passé, je me puisse retirer en mon evesché pour y rendre mon debvoir' (Zie PAPIUS, *l' Etat du Cardinal de Granvelle*, T. IV, p. 300). Dit schreef GRANVELLE in 1554, GRANVELLE, die nog in 1579 het toenmalige ministerie van PHILIPS door den val van ANTONIO PEREZ herschiep!

regeldheden der menigte met de wapenen hebben kunnen bedwingen, ja, maar ook tevens het bondgenootschap der Edelen hebben kunnen verpletteren. Met het vertragen van het antwoord uit *Spanje* werd de golving der onzekerheid onstuimiger, en de toestand der Edelen hagchelijker. Door het overdrijven van sommige, het verflaauwen van andere leden des Verbonds, was het noodig de banden vaster aan te trekken, en het besluit eener nieuwe bijeenkomst te *St. Truijen* was niet zonder groote oorzaak. De Heer GROEN heeft die bijeenkomst doorgaande zeer hard gevallen, en voorgedragen als tegen de goedkeuring des Prinsen ondernomen. Wij moeten haar, uit overtuiging, tegen die beschuldiging verdedigen. Van alles droeg de Prins kennis, in alles was zijn oog en zijne hand merkbaar. Zoo de berigten bij ARNOLDI (t.a.p., S. 281, 282), uit de Apologie van LODEWIJK ontleend zijn, - en van waar anders kon die schrijver ze hebben? - dan bejammeren wij hier vooral haar gemis, omdat zij belangrijke bijzonderheden schijnt te bevatten, die ons misschien over het geheele gehalte van dat stuk zouden kunnen doen oordeelen. Te *Lier* namelijk had eene bijeenkomst plaats van de hoofden der bondgenooten en der zoogenaamde gedeputeerden. Daar werd (volgens ARNOLDI, - STRADA berigt anders[1] -) tot eene algemeene vergadering te *St. Truijen* besloten, en als hoofdoogmerk dier vergadering bepaald het beraadslagen over de beste middelen, om de bestaande bezwaren op te heffen, en

(1) STRADA verhaalt namelijk, dat BREDERODE reeds in het einde van Junij uitnoodigingsbrieven aan de bondgenooten schreef, L.V, 204; en ik moet erkennen, dat zijn verhaal mij waarschijnlijker voorkomt. De Heer GROEN heeft te regt de bijeenkomst te *Lier* op den *vierden* gesteld, en reeds van den 5^{den} vinden wij een brief van een' der Edelen uit *Valenciennes*, geschreven aan LODEWIJK VAN NASSAU, waarin hij belooft op de vergadering te zullen tegenwoordig zijn (*Archiv.*, T. II, p. 135). Dat men te *St. Truyen* zou bijeenkomen, wist de Landvoogdes reeds vóór den 7^{den} Julij, wanneer zij het aan den Koning schreef, en volgens STRADA, met wien Luiksche schrijvers overeenstemmen, ontving zij het berigt, in cijferschrift, van den Bisschop van *Luik*, nadat, van wege de bondgenooten, de Heer VAN VILLERS door LODEWIJK VAN NASSAU aan dezen was toegezonden, om zijne vergunning tot de bijeenkomst in eene stad, aan zijn gebied onderworpen, te vragen. Het is onmogelijk dat dit alles kan afgehandeld zijn in het korte bestek van anderhalven dag. Zoo ARNOLDI, gelijk wij vermoeden, uit LODEWIJK's *Apologie* zijn berigt heeft ontleend, is het een nieuw blijk, dat wij ons niet al te vast aan die echte oorkonden te houden hebben, welke zich dikwijls kleine afwijkingen van de waarheid veroorloven.

tevens, door onderzoek onder eede van degenen, die daar verschenen, den Adel van de verdenking te zuiveren, dat deze aan de volksbewegingen schuld had. Wat meer is, men ontbood eenige Predikanten uit *Antwerpen*; men verzocht hen de openbare preek te laten varen; men vertoonde hun, dat hunne hardnekkigheid slechts schaden, en de bondgenooten bij de pogingen, die zij tot verkrijging van godsdienstvrijheid aanwendden, in verdenking zoude brengen. De Prins wist dat LODEWIJK naar *Lier* ging, om daar met BREDERODE te beraadslagen; en al hadde hij zelf de raming van het daar verhandelde gemaakt, zij kon niet voorzigtiger en gematigder zijn geweest. Terwijl LODEWIJK nog te *Lier* was, schreef de Prins, wat hij der Landvoogdes geantwoord had op haar aanzoek om naar *Antwerpen* te gaan, en voegde er bij (*Arch.*, T. II, p. 38): 'De Monsr. DE BREDERODE, ni me samble convenir qui il allie pour ce coup, pour plusieurs raisons: d'aultre part vous *prie n'en faire mention de cessi* et bruller la lettre.' Wat wilde de Prins dan eigenlijk van LODEWIJK of van BREDERODE? Gelukkig behoefden beide om dit raadsel niet in verlegenheid te zijn. De brief des Prinsen was den vijfden 's avonds acht ure van *Brussel* gedagteekend; en dien eigen' dag was BREDERODE reeds 'met eenighe andere van 't verbondt met grooten sleep' te *Antwerpen* gekomen. Men heeft dus geene de minste reden, hem met den Heer GROEN van eenige ongehoorzaamheid aan den raad des Prinsen te verdenken. Maar wat kwam BREDERODE te *Antwerpen* doen? *Lier* ligt zoo digt bij het toenmaals hoogaanzienlijke en bevolkte *Antwerpen*, dat die vraag gelijkstaat met deze: Wat iemand, die een paar dagen te *Delft* of *Schiedam* is geweest, te '*s Hage* of te *Rotterdam* doen komt? - Maar *Antwerpen* was in eenen staat van gisting; de komst van BREDERODE moest dien toestand verergeren! - Ik moet antwoorden, dat hij het eene misschien niet in allen deele wist, het andere niet dacht, en zeker niet wilde. Wij hebben reeds gezegd, dat de Predikanten te *Lier* ontboden waren; met welke gronden deze welligt de noodzakelijkheid van BREDERODE's komst hebben aangedrongen; welke beweegredenen de Edelen zelve daartoe hebben gehad uit hetgeen zij van de Predikanten hoorden, kunnen wij zelfs niet gissen; maar, zoo wij niet willen onderstellen, dat LODEWIJK zijnen broeder moedwillig hebbe misleid, dan bragt hij, van *Lier* terugkomende, eene gansch andere voorstelling mede van den stand der zaken te *Antwerpen*, dan die werkelijk was. 'Vous diray,' schreef WILLEM eenige dagen later uit *Antwerpen*,

‘plusieurs choses qui sont passé issi, bien au contraire de ce que me dittes à Brusselles, retournant de Lire’ (*Arch.* T. II, p. 158). - ‘Maar,’ zegt de Heer GROEN (*Antw.*, bl. 16), ‘het is uit de brieven van BREDERODE zelven duidelijk genoeg, dat LODEWIJK aan den last voldaan en hem uitgenoodigd had ten spoedigste te vertrekken.’ - ‘LODEWIJK schijnt aan BREDERODE brief op brief te hebben geschreven.’ - Het leert ons voorzigtigheid, wanneer wij zien, dat een vlijtig onderzoeker als de Heer GROEN zich zoo zeer kan overijlen. Op den 9^{den} Julij (dus *vier* dagen na zijne aankomst) verzoekt BREDERODE LODEWIJK, te schrijven: ‘quant il vous samblerat que je parte’ (*Arch.* T. II, p. 142), en een tweede brief, nog op dien zelfden dag den vorigen nagezonden, begint met deze woorden: ‘Monsr. mon frêre. Je m'ébays comme ne pouves (prendre) la payne me rescripre ung seull mot de lettre voyant aus termes où je suis’ (ib., p. 148). Men ziet, BREDERODE was langer dan vier dagen te *Antwerpen*, zonder dat LODEWIJK hem te kennen gaf, dat zijn vertoeven aldaar tegen den zin zijns broeders was, hetzij deze, na hetgeen hij uit *Lier* vernomen had, van meening veranderd was, hetzij hij die meening niet aan BREDERODE overgebriefd wenschte[1]. De toestand, waarin BREDERODE *Antwerpen* vond, dwong hem in gemoede daar te blijven. Om de spanning en ongewisheid van dien krakenden tijd te beschrijven, is HOOFT's schilderachtige pen beneden het eenvoudige verhaal van BOR gebleven. De plakkaten der Landvoogdes werden er nu eens afgekondigd, dan verzwegen, dan teruggenomen; drie partijen stonden vijandig tegenover elkander, elk met de hand aan de wapenen; een dof gerucht van verraad gonsde door de stad, zonder dat men wist, wie en wat het gold; de regering nam waardgelders aan, en de breede raad dankte ze af; de magistraat besloot tot bezending op bezending aan de Landvoogdes, maar op het punt van te gaan, deinsden de af-

(1) Wij moeten aan deze aanmerking eenig gewigt hechten, omdat wij vroeger eene proeve beloofden, dat de invloed des Prinsen op de Bondgenooten niet zoo gebiedend en willekeurig was, dat hij hetgeen zij van hunne zijde aanvoerden niet zou gehoord, en daarnaar zijne meening zou hebben gewijzigd. Maar men doet verkeerd, wanneer men daaruit afleidt, dat de Prins weinig op de Edelen vermogt, en zich weinig met het verbond zou bemoeid hebben. Juist in zulk raadgeven onder de hand, en beurtelings laten varen van zijne meening, zonder zich echter daarom aan verdere raadgevingen te onttrekken, ligt onzes inziens de invloed, dien wij aan WILLEM op het verbond, in tegenstelling van den Heer GROEN, toeschrijven.

gevaardigden vreesachtig terug. MEGEN, thans geheel in de belangen der Landvoogdes, lag in de stad, met het oog, zoo men meende, om die door een' *coup de main* te bemagtigen; AREMBERG werd dagelijks verwacht; de Drossaard van *Braband* stond in den omtrek in het geweer. ‘Wij zijn hier in den muil der wolven,’ schreef BREDERODE, ‘ieder oogenblik zijn wij in gevaar, dat men ons de keel komt afsnijden’ (*Arch.*, T. II, p. 140). Bij dit alles is geen enkel bewijs, dat BREDERODE moedwillig de spanning hebbe vermeerderd. Dat hij partij koos tegenover MEGEN, lag in den aard der zaak; maar even stellig bevestigde hij aan de Landvoogdes, dat hij de scheurmakers (*sectaires*) niet begunstigde (REIFFENBERG, p. 86). De regering drong intusschen bij de Landvoogdes zoowel op zijne verwijdering, als op die van den Graaf VAN MEGEN. Deze vertrok; maar omdat hij, zoo het heette, in den omtrek op den uitkijk bleef, duurde het mistrouwen voort. BREDERODE bleef, omdat eene partij hem met alle geweld te *Antwerpen* houden wilde (‘m'ont dyct rondement,’ schreef hij, ‘que je leur marcherey plustort à tous sur le vantre, que de me lesser aller,’ *Arch.* T. II, p. 149), en zelfs de magistraat was te zijnen opzigte verdeeld; want, ondanks het verzoek om zijne verwijdering, onthaalden hem de Oudschepenen plegtiglijk op het stadhuis (REIFFENB., p. 86). Eéne zaak dreef BREDERODE ten stelligste, en bewees daardoor, dat orde zijn doel was: de komst des Prinsen te *Antwerpen*. Hij onderzocht bij LODEWIJK, of de brieven, die de Overheid te dien opzigte aan de Landvoogdes geschreven had, den Prins waren ter hand gekomen. Totdat de Prins kwam, wilde hij te *Antwerpen* blijven: ‘si je m'anvoys devant la venue du Prynce tout donnerat icy à la traversse et yront toute chose an confussyon’ (*Arch.* T. II, p. 142). - ‘Il n'est aulcunement loysyble ny panssable que ceste vylle demeure sans quelque teste agréable au peuple’ (ib., p. 150). - Ziedaar het doel van BREDERODE's verblijf, den regel van zijn handelen. Wij vragen nogmaals, wat de Prins hierin afgekeurd heeft of afkeuren kon?

Maar eerst na den 9^{den} Julij kwam een nieuw plan op, dat de Prins te regt als hoogstonvoorzigtig afkeurde. *St. Truijen* was met overleg tot vergaderplaats gekozen; het lag niet te ver van het middelpunt, maar echter buiten het gebied der Oostenrijksche Nederlanden. Tot het Bisdom *Luik* behoorende, was het als eene onzijdige plaats aan te merken, waar de bondgenooten ook zonder opspraak met hunne buitenlandsche, Duitsche en Fransche, aanhangers konden onderhandelen. Men had

VILLERS aan den Bisschop van *Luik* gezonden, met verzoek die vereeniging te veroorloven; maar de Bisschop was te verstandig, om dat verzoek niet af te slaan. Daarom kwam welligt bij de Edelen, die te *Antwerpen* waren met BREDERODE, de gedachte op, de bijeenkomst niet te *St Truijen*, maar te *Antwerpen* te houden, en BREDERODE had er ooren naar, overtuigd als hij was van het gevaar, dat aan zijne verwijdering zou verbonden zijn. LODEWIJK, waarschijnlijk door den Prins onderrigt, keurde dit voornemen op de stelligste wijze af, en BREDERODE - onderwierp zijn gevoelen. Slechts verzocht hij van LODEWIJK nadere inlichtingen omtrent de redenen van zijne afkeuring, en vooral de verzekering, dat dan toch de Prins te *Antwerpen* zoude komen (*Arch.*, T. II, p. 149). 's Daags nadat deze brief geschreven was, komt de Prins te *Antwerpen*; BREDERODE rijdt hem met een' grooten stoet te gemoet, en laat zijn gevolg hun geweer lossen: een eerbewijs, waarin niets berispelijks stak, dat misschien overtollig was, maar toch tot eene openlijke verklaring kon dienen, dat de partij, welke zich aan BREDERODE had aangesloten, even gerustelijk als haar hoofd, den Prins welkom heeten mogt. Dat het volk: *vive le Gueux*! en andere kreeten aanhief, was evenmin BREDERODE's als des Prinsen schuld; dat de laatste zijne ontevredenheid daarover betoonde, was met reden, want die leus verkondigde de zegepraal van eene der partijen, terwijl de Prins kwam, om tusschen allen onpartijdig te bemiddelen. BREDERODE keerde met den Prins naar *Antwerpen*, en bleef daar den nacht. 's Anderendaags vertrok BREDERODE; het was de bepaalde dag voor de bijeenkomst van *St. Truijen*. Wanneer de Heer GROEN, in navolging van anderen, niet duister te kennen geeft, dat de Prins beleefdelijk BREDERODE heeft uitgewezen, en schrijft (*Antw.*, bl. 16, 17): ‘De aankomst van den Prins is blijkbaar door de vrees voor een langer verblijf van BREDERODE verhaast, en deze heeft *reeds* des anderen daags *Antwerpen* geruimd,’ dan geeft al het voorgaande, zoo wij hopen op historische gronden, breedvoerig gemelde ons het regt daartegenover deze stellingen te plaatsen: de komst des Prinsen te *Antwerpen* was de wensch van BREDERODE; de Prins kwam te *Antwerpen*, toen BREDERODE er niet langer blijven *kon*; BREDERODE verliet *Antwerpen* op den dag, waarop zijne tegenwoordigheid elders onmisbaar vereischt werd, en scheidde in de beste verstandhouding van den Prins.

Wij willen geenszins de vergadering van *St. Truijen* in alle opzigten verdedigen. Zij begon met eene daad van geweld,

het innemen eener onzijdige stad; zij werd, volgens de verzekering der Luiksche Schrijvers, onder vele buitensporigheden voortgezet; twee besluiten werden er genomen, die wij evenmin als de Heer GROEN met het strikte regt en de herhaalde betuigingen van gehoorzaamheid, welke de Edelen deden, kunnen overeenbrengen, het bijeenbrengen van krijgsvolk: het openlijk in bescherming nemen eener volkomene godsdienstvrijheid. Tegen deze besluiten stonden echter andere over, die bewezen, dat de Edelen zich niet lijdelijk der volksbeweging prijs gaven, of die bevorderen wilden; de hulp, door *Frankrijk* aangeboden, werd van de hand gewezen; een verzoekschrift der Calvinisten, die onder zwaarder vermoeden van revolutionnaire beginselen lagen, werd niet zeer gunstig opgenomen (*Vita Junii*, p. 48); de gedeputeerden zelve toonden later in hunne handelingen, dat zij liever behouden wilden, wat zij konden, dan alles op het spel te zetten. Welken invloed had op deze vergadering de Prins van Oranje? - Wij bezitten in de *Archives* twee zeer merkwaardige *Mémoires*, van wege den Prins te dier tijd opgesteld; maar haar zamenhang is, bij gebrek aan kennis der bijzonderheden, ongemeen duister (*Arch.*, T. II, p. 168-170). Het is ons uit den ganschen inhoud zeer duidelijk, dat de eerste niet voor BREDERODE (wien WILLEM en de overige tijdgenooten nergens *Comte*, maar altoos *Monsr of Seigneur de Brederode* noemen), maar voor LODEWIJK VAN NASSAU bestemd is. Zij schijnt kort na de terugkomst des Prinsen van *Duffel* opgesteld te zijn[(1)], en draagt de sporen, dat de Prins, over

(1) Bijzonder onverstaanbaar is deze plaats, die echter van veel belang is. ‘Que les ungs désirent merveilleusement que Monsr de Bréderode puisse retourner en *ceste* ville en l'absence de Monseign^r; mais les aultres ne le désirent nullement, donnant à entendre qu'en cas qu'il vienne, ils se retireront trestouts. Et semble à Monseign^r que ne conviendra aulcunement qu'il revienne, cependant que Son Excell^ce sera *là*. Par quoy ayant achevé *icy*, trouve bon que Monsr le Comte destourne sen eux, affin qu'il ne revienne. Mais bien que luy mesme viene seul avec la moindre compaignie, pour avertir désordre, comme sera adverty plus particulierement.’ De zwarigheid ligt daarin, dat de plaatsbepalingen *ceste* ville, *icy, là* zich naauwelijks laten rijmen. Onze gissing is deze: het is geene eigenhandige of gedicteerde memorie van den Prins, die wij voor ons hebben, maar een kort begrip der hoofdpunten van overweging, hetzij uit 's Prinsen brieven, of de zending van een' bode opgemaakt en te LODEWIJK's behoeve te *St. Truijen* op het papier gebragt. *St. Truijen* is dus de plaats, die met *icy* bedoeld wordt: *là* schijnt *Antwerpen* te zijn, en de memorie zegt dus, niet alleen gedurende 's Prinsen afzijn, maar vooral, terwijl hij er is, is de komst van BREDERODE te *Antwerpen* ongeraden: ‘*destourne sen eux*,’ is: *les en détourne*, namelijk BREDERODE en de overige Edelen. *Ceste ville* is eene *lupsus calami* van den steller, die anders uitdrukkelijk *Anvers* en *la ville d'Anvers* schrijft. *Luy mesme* eindelijk is LODEWIJK VAN NASSAU. Graaf LODEWIJK behoorde niet onder de eerste gemagtigden naar *Duffel*, en het was nog onzeker, of men in het geheel naar *Brussel* met een verzoekschrift gaan zou, en derhalve ook, dat LODEWIJK daarvan de overbrenger zou zijn. Sedert vinden wij dan ook LODEWIJK bij den Prins, te *Antwerpen*, en het zal later blijken, dat BREDERODE vooronderstelde, dat hij daar in het begin van *Augustus* reeds was.

hetgeen hij van de gezindheid van sommige Edelen vernomen had, zeer ontevreden was. Dat die ontevredenheid BREDERODE trof, die te *Duffel* tegenwoordig was, blijkt niet. In tegendeel schijnt BREDERODE diegene geweest te zijn, wien zoowel hij als EGMONT in hun vertrouwen namen, en door wiens invloed zij op de overige vergadering hoopten te werken. De Prins namelijk verzocht door hem, dat men hem het antwoord der Edelen op de voorslagen, in naam der Regentes door hem en EGMONT gedaan, vooraf naar *Antwerpen* zou zenden, opdat hij daarover zijn advijs zou kunnen mededeelen. BREDERODE schijnt bovendien den Prins te hebben voorgeslagen, om andermaal in zijne plaats de orde te *Antwerpen* te komen bewaren, indien, ten gevolge der onderhandelingen te *Duffel*, 's Prinsen tegenwoordigheid elders te *Brussel* of te *Duffel* mogt worden vereischt. De Prins schijnt dit aanbod niet dadelijk te hebben afgeslagen. Op een en ander antwoordt de Prins, volgens deze memorie: dat LODEWIJK al zijn best moest doen, dat de Edelen zich binnen de grenzen van het Smeekschrift van April bepaalden; dat BREDERODE's komst te *Antwerpen*, zoowel in het afwezen des Prinsen als gedurende zijne tegenwoordigheid, onraadzaam was, omdat te zijnen opzigte de stemming der gemoederen zeer verdeeld was; dat het in bescherming nemen der Calvinisten door de Edelen eene onvoorzigtigheid was, en dat LODEWIJK zorg moest dragen, dat de vergadering niet door buitensporigheid hare eigene zaak op het spel zette. Intusschen, het antwoord, door de vergadering op de voordragt der Landvoogdes ontworpen, voldeed den Prins niet. Hij vond den toon onbeleefd en bitter. Zijn grondregel bleef: de Edelen moesten zich binnen de grenzen van het Smeekschrift beperken, en in dezen zin deelde hij den Graaf VAN EGMONT voor eene volgende zamenkomst een berigtschrift mede, waarbij de hoofdzaak der onderhandeling tot negen punten werd bepaald. *Zeven*

daarvan hadden regtstreeks ten doel de eischen der Edelen tot die van hun Smeekschrift te beperken, en van deze de verklaring uit te lokken, dat zij zich strikt aan het voorgestelde dachten te houden. Dit berigt werd door EGMONT weder aan BREDERODE medegedeeld en ter vergadering gebragt. De vergadering was inmiddels onstuimig geworden, en de gematigde voorslagen voldeden niet. De Prins zond zijnen broeder eene nadrukkelijker memorie (*Arch.* T. II, p. 175). De onderhandelingen te *Duffel* werden gescheiden, denkelijk op den 24sten Julij, terwijl besloten was, dat de Edelen door eenige gemagtigden nader te *Brussel* aan de gemagtigden der Landvoogdes hun antwoord zouden inleveren, en dat haar van dien dag af 24 dagen van beraad zouden vergund worden. Daarop verkoos men te *St. Truijen* de gemagtigden, en ook deze vergadering ging tegen het einde der week uiteen(1).

(1) Wij moeten enkele punten van dit overzigt kritisch regtvaardigen, want inderdaad gelooven wij, dat de tijdsorde der gebeurtenissen te *St. Truijen* met veel zekerheid te bepalen is. STRADA schrijft, dat BREDERODE de Edelen tegen den 14den Julij te *St. Truijen* beriep, en de Heer GROEN volgt dit berigt, p. 133. Ook wij achten die dagteekening juist, met dien verstande echter, dat de beraadslagingen eerst 's anderendaags begonnen, dewijl de 14de op een' Zondag inviel. Volgens STRADA, duurde de vergadering tot het einde der maand, dat echter wat onbepaald is. Want BREDERODE was vóór den 29sten reeds weder te *Vianen* (*Arch.* T. II, p. 186), en LODEWIJK op dat zelfde tijdstip te *Brussel*. Daarmede vervalt het vermoeden van TE WATER (Dl. I, p. 398), dat LODEWIJK de Landvoogdes zou misleid hebben, wanneer hij verzekerde, dat de vergadering reeds gescheiden was. De Landvoogdes schrijft aan PHILIPS, dat de Edelen negen of tien dagen bijeen zijn geweest (REIFFENBERG, p. 128), en voegt er bij; 'sytost que laditte assemblée a ordonné ses deputéz, se sont partis chascun en sa chascune' (*Arch.* T. II, p. 130). Wanneer echter TE WATER eerst op den 29sten de komst van LODEWIJK te *Brussel* stelt, kan hij regt hebben. De Heer GROEN ontkent het (p. 178), op grond eener verkeerde dagteekening. Van den brief, waarin LODEWIJK den Prins verslag geeft van zijn gehoor bij de Landvoogdes, schrijft hij de dagteekening aldus (p. 180). *De Bruxelles ce mardy* 26 Juillet, men leze: 30 *Juillet*. Want de 26ste Julij was Vrijdag. Dit komt juist overeen met eenen brief van MARGARETHA, van 31 Julij, waarin zij schrijft: 'Pendant ce qui dessus sont icy arrivez les deputez des-confédérez' (REIFFENBERG, p. 133). De vergadering der Edelen werd waarschijnlijk op, of omstreeks, den 25sten Julij gescheiden. De Landvoogdes had 25 dagen tijds gevorderd, om zich over de voorslagen der Eedgenooten te beraden (REIFFENBERG, p. 93) en schrijft later, dat op den 18den Augustus de Edelen hare beslissing moesten komen vernemen (ib., p. 143). De 25 dagen moeten natuurlijk gerekend worden van den tijd, waarop de wederzijdsche gezanten hun ultimatum overleverden; en dit had derhalve op den 24sten Julij plaats. Daarna deed de vergadering, volgens de Landvoogdes (zie boven), niets meer dan hare gemagtigden benoemen, en toen ging ieder naar huis; al hetwelk volkomen met het berigt der Landvoogdes strookt, dat de Edelen te *St. Truijen* omstreeks tien dagen bijeen waren. Zoo enkelen er uit pure gezelligheid nog een paar dagen aanknoopten, bleef dat natuurlijk voor hunne rekening. De zamenkomsten te *Duffel* moeten in dien tusschentijd ten minste drie in getal zijn geweest; eene, waar de Prins en EGMONT tegenwoordig waren; eene andere, waarbij EGMONT en misschien AERSCHOT (zie *Arch.* T. II, p. 168) - de Luiksche schrijvers (zie CHAPEAUVILLE, *Gesta Pont. Leod.*, III, p. 421) noemen bepaaldelijk AERSCHOT als medeafgevaardigde van EGMONT - waarop de negen punten werden overgeleverd (zie *Arch.*, p. 170, en STRADA, L.V, p. mihi 205); eene derde, waarop het voorloopig antwoord werd gebragt (zie REIFFENBERG, p. 130). Tusschen de eerste en de tweede zamenkomst zal men de eerste Mémoire (*Archives*, p. 168), tusschen de tweede en derde de tweede (p. 175) moeten stellen. - Gewoonlijk heeft men gemeend, dat de gemagtigden, die later met de Landvoogdes handelden, dezelfde waren, als die te *Duffel* verschenen. Dit is echter zoo niet. Men zie de namen, door de Landvoogdesse zelve opgegeven, bij REIFFENBERG (p. 129). BREDERODE, CULEMBURG en D'ESQUERDES schijnen te *Duffel* de hoofdpersonen te zijn geweest. LODEWIJK VAN NASSAU wordt door de Landvoogdes niet genoemd. Bij de eerste en tweede zamenkomst was hij zeker niet tegenwoordig, waartoe anders de Mémoire van den Prins, en diens onderhandelingen, zoowel als van EGMONT, uitsluitend met BREDERODE. In de *Interrogatoires d'Egmont* (bij REIFFENBERG, p. 334), zegt hij wel: 'lorsque vindrent à Duffle le

Wanneer wij alleen de verdediging van BREDERODE bedoelden, zouden wij aanwijzen, dat hij meer dan eenig ander de persoon geweest is, met wien bij voorkeur EGMONT en ORANJE onderhandelden, en aan wien zij hun vertrouwen schonken; dat - terwijl tegen hem geen blijk van ongenoegen bestaat - in de lastgevingen en de brieven van den Prins aan LODEWIJK, die niet te *Duffel* verscheen, maar te *St. Truijen* de vergadering leidde, geene onduidelijke sporen van wederzijdschen wrevel te ontdekken zijn. Doch wat het laatste betreft, kan een toevallige schijn al te ligt bedriegen; wat het in BREDERODE gestelde vertrouwen betreft, zulks kan meer aan den rang, die hem onbetwistbaar toekwam, dan aan zijn karakter of zijne gezindheid zijn dank te weten. Wat den Prins vooral ergerde, - de onvoorzigtige belofte van bescherming, door de Edelen aan de Hervormden verleend, - ook deze had BREDERODE zoowel als LODEWIJK VAN NASSAU onderteekend (*Arch.*, T. II, p. 161). Ook hem had WILLEM te *Duffel* den raad gegeven, dat men den scheurmakers het vertrouwen, dat zij op de Edelen stelden, behoorde te ontnemen

comte Ludovicq, Esquerdes et aultres confederez,' doch dit is waarschijnlijk óf eene feil van 's Graven geheugen, óf heeft tot de allerlaatste zamenkomst betrekking.

(ibid., p. 176). Maar de verzekering was reeds gegeven, of werd evenmin verhinderd door 's Prinsen mondelijke vermaning, als door zijn dringend schrijven aan LODEWIJK, op den 16^{den} Julij (ibid., p. 158). Misschien belemmerde zijn invloed den gunstigen uitslag van de zending der Predikanten JUNIUS en LA GRANGE; en de latere capitulatie der Edelen met de Hervormden, waarvan de Heer GROEN ons het ontwerp heeft medegedeeld (p. 163 volgg.), en dat even verregaande in zijne eischen als beleedigend voor de Bondgenooten zelve was, is waarschijnlijk niet aangenomen geworden. Later sloegen de Bondgenooten den eenigen wettigen weg in en bragten het Smeekschrift der Hervormden ter kennisse der Landvoogdes. Wat hun eigen vertoog, aan de Landvoogdes door LODEWIJK VAN NASSAU en zijne mede-afgevaardigden op den 30sten Julij voorgedragen, betreft, wil ik niet eens zoo verre gaan als de Heer GROEN (p. 174), die dat vertoog herzien en gewijzigd acht door den Prins. Men vindt het in zijn geheel bij LE PETIT, en vertaald bij TE WATER, *Verbond der Edelen*, Dl. I, bl. 399-410. Het belgde de Landvoogdes (zie *Arch.*, T. II, p. 179; REIFFENB., p. 112), en met regt. De vorm vooral van het aanhangsel draagt, dunkt mij, niet de sporen van den bescheidenen, diplomatieken toon des Prinsen. Maar de inhoud was een antwoord op de *negen* punten, zoo als die door EGMONT voorgedragen waren, en eene beantwoording daarvan in *den geest van getrouwheid aan het Smeekschrift*, zoo als de Prins in het algemeen had bedoeld. Twee punten echter zijn in dit vertoog van gewigt: het eene, de vrij duidelijke erkentenis, dat de Bondgenooten in onderhandeling waren getreden, om voor hunne eigene veiligheid buiten 'slands krijgsvolk aan te nemen (verg. TE WATER, bl. 416, met het belangrijke uittreksel uit de verdediging van VAN STRALEN, ald. p. 376; *Arch.*, l.c., p. 176); het andere het uitdrukkelijk verzoek, om voortaan hunne belangen uitsluitend aan den Prins van Oranje en de Graven VAN EGMONT en HOORNE te mogen opdragen, aan welke zij wenschten, ‘dat zoo veel gezags zou gegeven worden, dat zij op alles, wat 's Lands bescherming zoo binnen als buiten 't gemeenebest betrof, volstrekte orde konden stellen; dat er geen krijgsvolk mogt aangenomen worden buiten hun beleid en last, en geene hoplieden daarover aangesteld, dan volgens hun gemeen overleg.’

De Heer GROEN heeft toegegeven, dat het ligten van troepen door de Bondgenooten niet buiten weten des Prinsen geschiedde (p. 174). Dat hierbij 's Prinsen invloed had gegolden, behoeft

dus geen betoog, maar alleen vermelding. Wij verzoeken ieder, die nader op dit punt ingelicht wenscht te zijn, twee brieven van LODEWIJK (*Arch.* T. II, p. 178-180 en 205-209) te herlezen. In den laatsten geeft LODEWIJK aan zijnen broeder Graaf JAN berigt, dat, zoo men vroeg, op wiens naam de werving in *Duitschland* geschiedde, men zeggen kon: ‘es seye mein gn. h. der Printz, ettlich Stendt und die Ritterschaft dieszer Landen.’ - Door het tweede punt ware, zoo het aangenomen werd, alle beheer van zaken, ja de Landvoogdes zelve, onder de drie Heeren, of, opdat wij niets verbloemen (omdat deze AUGUSTUS van dit driemanschap zoo verre boven de beide andere uitmuntte), onder den Prins VAN ORANJE gebragt. Ontleden wij dit verzoek, wij vinden daardoor niet alleen de kracht der Kardinalisten gebroken, maar zelfs MEGEN, AREMBERG, MANSFELD, die men van geheime ligtingen voor de Landvoogdes verdacht hield, in hunne werkzaamheid gestuit. De Prins vreesde persoonlijk voor eenen togt, welken ERIK VAN BRUNSWIJK voorhad (*Arch.* T. II, p. 175)[(1)]. Zulk een voorslag, als de eedgenooten deden, kon echter niet bij herhaling gedaan, kon niet (zoo als volgens HOPPERUS ad VIGLIUM, p. 99, blijkt) aan het oordeel des Konings worden onderworpen, buiten inwilliging en oogluikende toelating des Prinsen zelven. Neemt echter nu beide hoofdzaken: de geworvene troepen der Bondgenooten, de magt over bijna alles, maar in het bijzonder over de krijgszaken, in handen der drie

(1) Omtrent de krijgsligting van MEGEN schreef de Landvoogdes echter aan den Koning, dat het een valsch gerucht was, uitgestrooid door eenige oproermakers (REIFFENBERG, p. 85). Hetzelfde schreef zij omtrent de toerustingen van Hertog ERIK (*Arch.* T. II, p. 132). Men kan zeggen dat zij dit voor de leus deed, omdat die brieven welligt in den Raad van State komen konden; doch de klagten over haren berooiden toestand, de geheele toon van de brieven is zóó, ik zou bijna zeggen, gemoedelijk, dat men medelijden met de Landvoogdes krijgt. ‘11 ne reste plus,’ schreef zij op den 31sten Julij aan den Koning (REIFFENBERG, p. 121): ‘sinon qu'ils (les sectaires) s'assemblent et que, joincts ensemble, ils se livrent à faire quelque sac d'églises, villes, bourgs ou pays, de quoy je suis en merveilleusement grande crainte, de tant que je n'ay rien de prest pour les empecher, car je n'ay ny argens, ny gens,’ en (p. 123): ‘l'on me disoit que sy je fisse remuer armes ou appareil de gens de guerre, que pour ung homme que j'en ferois, que l'on en feroit dix au contraire - joinets que V.M. ne m'avoit mandé le faire.’ Eerst in Augustus kwam geld van den Koning. Inderdaad schijnt de geest van wantrouwen en laster in beide partijen gevaren, en aangestookt, door de Hemel weet welke bedoelingen, den toestand van het ongelukkige land nog te hebben verergerd.

Heeren gesteld, en men heeft volkomen één en hetzelfde resultaat, als de voorslag des Prinsen (volgens zijne eigene Apologie) te *Hoogstraten* in Maart, ware zij door de overige Heeren gebillijkt, zou hebben opgeleverd. Inderdaad, zulk eene overeenkomst, te midden van de wanorde der tijden, is geen spel van het toeval; zij doet de werkzaamheid van eenen geest vermoeden, die óf in staat was vooruit te zien, wat noodzakelijkerwijze gebeuren moest, óf te midden van het gedrang der gebeurtenissen eene vaste rigting wist te bewaren.

Wij spraken van den Graaf VAN HOOGSTRATEN en zijn aandeel aan de gebeurtenissen. Het is vooral in dit oogenblik, dat zijne werkzaamheid opmerking verdient. VAN DER HAER heeft die met heldere trekken omschreven, en zijn berigt is door GROEN medegedeeld geworden (*Arch.* T. II, p. 173). Omstreeks dezen tijd was hij van zoo veel beteekenis geworden, dat de Landvoogdes hem uitdrukkelijk noemde onder de Heeren, die op de Bondgenooten den meesten invloed hadden (REIFFENBERG, p. 473). En geen wonder! Waar was HOOGSTRATEN op het oogenblik, dat BREDERODE zich te *St. Truijen* bevond? - Op diens huis te *Vianen*. Misschien had hem BREDERODE derwaarts gezonden, om een' vijandigen overval, dien hij van den Graaf VAN MEGEN vreesde, te bewaken (*Arch.* T. II, p. 150). HOOGSTRATEN's brief aan LODEWIJK VAN NASSAU, uit *Vianen* geschreven op den 20sten Julij, is merkwaardig. ‘MEGEN,’ schrijft hij, ‘heeft ANDERLECHT naar de Landvoogdes gezonden, om haar alles te berigten; wie hem onderweg kon uitschudden, om te zien, wat hij bij zich draagt, zou er ons eene groote dienst door bewijzen, en die zijn' meester een pak slaag zou willen geven, zou er goede gelegenheid toe hebben, enz.’ - Ik heb reden, om vooral op het slot van dien brief de opmerkzaamheid te vestigen: ‘Ik zou,’ zegt hij, ‘dit alles aan Mijnheer den Prins hebben geschreven, maar ik heb niet gedurfd, omdat hij het zoo volhandig had: wees zoo goed het hem over te brengen met mijne nederige aanbeveling.’ - Een oogenblik is HOOGSTRATEN van *Vianen* afwezig; maar BREDERODE is van de bijeenkomst te *St. Truijen* teruggekeerd, en HOOGSTRATEN verschijnt weder bij hem te *Vianen*. Het briefje, dat de Graaf van daar aan LODEWIJK VAN NASSAU schreef, is zoo merkwaardig, dat ik het bijna geheel moet mededeelen: ‘Monsieur. Scaychez que suis esté ces jours plus mort que vif, me trouvant avecq ung tas des bourreaux, ennemis de Dieu et des Geux, quy at esté cause que me suys hier transporté icy, ou le grant geu

at faict ce miracle de me faire resusciter, ayant par nostre communicquation descouvert la verité des bruicts qui courent du Duc Erich ..... Vostre meilleur frère et vray amy Geu. Anthoine de Lalaing' (*Arch.*, T. II, p. 184). - Men zal toch, hoop ik, erkennen, dat dit wat heel sterk is voor een' man, die zijne gewone plaats in den Raad der Landvoogdes weinige weken later bekleedde. Ziehier de betrekking tusschen LODEWIJK VAN NASSAU, BREDERODE en HOOGSTRATEN. - Maar het is ons om WILLEM VAN ORANJE te doen; wie intusschen meent, dat een en ander buiten zijn goedvinden omging, zou zich zeer bedriegen. Dag op dag schreef BREDERODE in het laatst van Julij brieven aan LODEWIJK, met berigten omtrent de plannen van Hertog ERIK en den Graaf VAN MEGEN, omtrent hetgeen HOOGSTRATEN, die intusschen naar elders vertrokken was, hem schreef omtrent de pogingen, die aangewend werden, om den zoon des Graven VAN MANSFELT van het Verbond af te trekken; en dat gansche pak brieven ging naar *Antwerpen*, omdat BREDERODE onderstelde, dat LODEWIJK daar was. Deze was echter nog te *Brussel*, en brieven en bode kwamen aan den Prins. Op den 3^{den} Augustus schreef de Prins aan zijn' broeder: 'Je vous amvoie issi plusieurs lettres de monsr. de Brederode qui sont de grande conséquence, *principalement celles de Charles Mans*. Les autres faisant mention du Duc Erick sont bien chaudes. - Je vous prie me mander ce qu'i veult dire par le billet que ce gentilhomme vous doibt monstré et me mander comme vostre négociation se port, etc.' (*Arch.*, T. II, p. 202). Het briefje is zoo merkwaardig, dat het eene Commentaar verdient. Er blijkt uit, dat WILLEM geene zwarigheid maakte, om de brieven van BREDERODE aan LODEWIJK te openen en te lezen; ja, ik zou, in aanmerking genomen hetgeen HOOGSTRATEN vroeger schreef, gelooven, dat het zeer wel met goedvinden der briefwisselaars geschiedde. Immers, anders zou WILLEM niet van zijn' broeder nadere opheldering hebben durven vragen van een briefje, waaruit LODEWIJK 'à peu près' zou vernemen, waar BREDERODE dacht heen te gaan. De uitdrukking in den brief van BREDERODE (*Arch.*, T. II, p. 101): 'vous cognestres a peu près par ung byllet que vous donnerat ce porteur,' doet vermoeden, dat dit briefje, hetzij in teekens of cijfers, hetzij op andere wijze, een raadsel was, waarvan LODEWIJK alleen het geheim had, maar dat de Edelman, die het overbragt, zelf niet wist. Want deze had voor het overige vele mondelijke boodschappen aan LODEWIJK, en daar WILLEM met denzelfden Edelman de brieven, door hem geopend, verder verzond, daar hij in

zijn briefje aan LODEWIJK geene de minste verklaring vraagt van wat de brenger mondeling te melden had, is het allerwaarschijnlijkst, dat deze al die zaken ‘quy ne ce lessent escripre,’ volgens BREDERODE (ibid.), onbezorgd aan WILLEM zal hebben medegedeeld. Voorts hecht WILLEM minder aan de berigten omtrent Hertog ERIK; - hij had namelijk van eene andere zijde andere inlichtingen bekomen; - maar het *belangrijkste* rekende hij, hetgeen in de brieven omtrent KAREL VAN MANSFELT stond - en dit gold *niet* het tweede Verzoekschrift der Edelen, *niet* de geheime wapening der Landvoogdes, maar het *aandeel van een' jongman van aanzien en talent - aan het gelaakte Compromis*, dat toch ten minste niet zonder ‘sceu et adveu’ des Prinsen door de hoofdleiders werd gedreven.

Inmiddels hadden de onderhandelingen plaats tusschen de Landvoogdes en de Edelen over de punten, die deze in hun Verzoekschrift hadden gevraagd. LODEWIJK was afwisselend te *Brussel* of bij zijn' broeder te *Antwerpen*; BREDERODE meest in *Holland*; HOOGSTRATEN ten laatste op zijnen post in den Raad der Landvoogdesse. Wanneer wij, op grond der geschiedenis, verzekeren, dat van alle drie gedurende dien tijd LODEWIJK VAN NASSAU het meest aan opspraak blootstond, dan zeggen wij dat niet, om de waarde diens verdienstelijken mans, welken de Heer GROEN tot zijnen held koos, te verkleinen; maar omdat de regtvaardigheid eischt, dat wij de maat, waarmede BREDERODE gemeten wordt, ook op hem toepassen, en dat, zoo wij gaarne voor dezen verontschuldigingen gelden laten, ook gene daarop aanspraak heeft[1]. Over het verdrag der Edelen met de

(1) LODEWIJK VAN NASSAU werd namelijk beschuldigd van den beeldstorm op den dag af te hebben voorspeld en aangemoedigd, van door twee edellieden des Prinsen het volk te hebben opgeruid, van onbeschoftheid jegens de Landvoogdes in het eischen der vrije prediking. Ik geloof gaarne aan zijne herhaalde betuigingen van onschuld en aan de verdediging van zijn gedrag, die hij zelf later aan de Landvoogdes zond (zie *Arch.* T. II, p. 378 suiv.). Ik moet hierbij opmerken, dat het briefje van Graaf LODEWIJK, door den Heer GROEN, ibid., p. 311, onder September geplaatst, niet anders kan geschreven zijn dan op den 23sten Augustus, te *Brussel*, aan den Prins, die insgelijks te *Brussel* was. Vergelijk *Arch.*, T. II, p. 374, 375, met VAN DER HAER, L. II, p. 243. Wanneer ik deze aanmerkingen op de Aanteekeningen des Heeren GROEN maak, is het niet om zijne naauwkeurigheid te betwisten. In tegendeel, op meer dan 300 brieven zou ik de gemaakte bedenkingen op zijn hoogst met drie of vier kunnen vermeerderen, en deze mogen wel als uitzonderingen den regel vaststellen, dat de naauwkeurigheid des Uitgevers in het ordenen des brieven bewonderenswaardig is.

Landvoogdes denken wij volkomen eenstemmig met den Heer GROEN. Ware het der Landvoogdes gelukt naar *Bergen* in *Henegouwen* te vlugten, waar AERSCHOT haar verwachtte[1], er zou aan de Bondgenooten niets zijn toegegeven; maar waarschijnlijk ware op hetzelfde oogenblik de burgerkrijg met alle kracht ontvlamd. Die dit besluit hielpen keeren, VIGLIUS en MANSFELDT, zoowel als ORANJE en HOORNE, deden er wel aan, ofschoon met verschillende inzigten. Want de beide laatsten vooral wendden het gevaar, dat ten gevolge van den losgebroken' beeldstorm dreigde, en de geruchten, die er loopende waren, aan, om de Landvoogdes tot de uiterste toegeeflijkheid te dwingen (zie REIFFENBERG, p. 188, 194; *Interrog. d'Egmont*, ibid., p. 322, n. 66). Het verdrag van den 25sten Augustus werd haar als met het mes op de keel afgevorderd. Maar naauwelijks had zij lucht, of al de list van de leerlinge der Italiaansche staatsschool hernam hare kracht. De brieven, door de Landvoogdes toen aan PHILIPS geschreven, ontdekken hare geheimste gedachten. ‘Ik bid,’ schreef zij op den 30sten Augustus (REIFFENB., p. 199), Uwe M., dat zij nog een gunstig besluit neme op het bijeenroepen der Algemeene Staten, en dat zij, terwijl deze bijeen zijn, ten spoedigste overkome; op deze wijze kan U.M. nog eer de Staten een besluit hebben genomen, *vergezeld van Hare krijgsmagt*, hier zijn; en mogelijk kunnen de zaken, uit aanmerking van Hare tegenwoordigheid en gezag, een' beteren keer nemen. Had zij, haars ondanks, het prediken toegestaan ter plaatse, waar het tot dusverre was geschied, juist dit was eene vraag, die tot herhaalde chicane aanleiding moest geven. Ja, de Landvoogdes ging weldra verder, en beweerde, dat zij wel het prediken, maar niet het doopen, niet het houden van avondmaal, niet het plegtig begraven had toegestaan (BURGUNDIUS, III, 175; TE WATER, Dl. II, bl. 75). Het was haar doel, om de Edelen en het volk te ver-

(1) Misschien door de onduidelijkheid van het berigt van VIGLIUS (*ad Hopperum*, XIV, p. 373) hebben onze schrijvers, in navolging van BURGUNDIUS, L. III, de zaak zoo voorgedragen, alsof AERSCHOT op dat oogenblik te *Brussel* der Landvoogdes den raad had gegeven naar *Bergen*, zijne hoofdstad, te vlugten. Intusschen was die raad waarschijnlijk vroeger gegeven, en alles tusschen beiden een overlegd plan. VAN DER HAER (II, p. 238) heeft de zaak juist voorgedragen. AERSCHOT verscheen niet op de oproeping der Hertoginne tegen den 18^{den} Augustus in den Raad: *sed morbum Montibus simulabat*. De Landvoogdes bevestigt dit berigt in haren brief aan PHILIPS (REIFFENBERG, p. 189).

deelen (REIFFENBERG, p. 128), om het Verbond zoo mogelijk geheel te ontbinden; en zij slaagde ten langen leste voortreffelijk. Voor het oogenblik echter lieten zich LODEWIJK en zijne medeafgevaardigden niet verschalken. De Regentes eischte het Compromis, om het te vernietigen en te verscheuren (‘le casser et déchirer,’ REIFFENB., p. 102); de Edelen weigerden het, en gaven ten slotte slechts dit artikel toe: ‘Tenons nostredict Compromis nul, cassé et aboly, *tant et si longuement que ladicte Seureté promise* par son Altese au nom de sa Ma. *tiendra*.’ BREDERODE vond het reeds te veel toegegeven: ‘nostre Compromys,’ schreef hij, ‘est annychyllé antyerement. J'ey tousyours panssé que la seull mort nous pouvoyct séparer du Compromis, sans aultres milles petytes ny grandes ocasyons et sy d'aventure je l'eusse seu ou panssé altrement, certes je ne m'y fusse onques mys’ (*Archives*, p. 276; zie p. 282). De Heer GROEN beschuldigt BREDERODE gaarne van gebrek aan doorzigt. Waarlijk, zijne brieven, omtrent dezen tijd geschreven, bewijzen het tegendeel. De Landvoogdes had geld bekomen en de handen ruim; waar zij kon, liet zij volk werven, en de Edelen moesten het aanzien, al vermoedden zij, dat de zekerheid, bij het Verdrag hun beloofd, daarmede feitelijk werd opgeheven. Een verzet daartegen zou een openlijk blijk van wantrouwen in het woord des Konings zijn. Zoo werd het oogenblik voorbereid, waarop het Verbond der Edelen door een' maatregel van geweld opgeheven, en al het vroeger toegestane kon teruggenomen worden. Een half jaar later beantwoordde zij een nieuw Smeekschrift, namens de verbondene Edelen door BREDERODE ingeleverd, in een' openlijk door haar uitgegeven' brief, met de verzekering, dat zij niet wist, wie die Edelen waren, in wier naam hij sprak, want dat de overleveraars van het Verzoekschrift zich hadden tevreden gesteld met het verdrag, op den 25sten Augustus gemaakt (TE WATER, Dl. IV, bl. 269, 270, 275).

Omtrent het aandeel, dat de Prins VAN ORANJE aan dit beloop van zaken had, kunnen wij slechts bij gissing en gevolgtrekking eenige uitspraak doen. Hij had de meestmogelijke toegevendheid aan de verlangens der Bondgenooten gewenscht; hij had bijzonder eene zaak op den voorgrond gesteld, die de Koning halsstarrig weigerde, waaromtrent de Landvoogdes hare beslissing uitstelde: het bijeenroepen der Algemeene Staten. Maar nog zekerder is het, dat Graaf LODEWIJK, zoo als gewoonlijk, steeds aan zijne zijde was. Natuurlijk! zult gij zeggen, want zij waren

broeders! Maar zonder te willen narekenen, wat LODEWIJK in de maanden Augustus en September voor het Bondgenootschap al dan niet mag gedaan hebben, stellig is het, dat WILLEM op den 12^{den} Augustus een' brief van den Koning zelven ontving, waarin deze zich beklaagde, dat 's Prinsen broeder, door zich met de zaak der Edelen af te geven, in het oog liep; een wenk, die de Landvoogdes zoo uitlegde, alsof de verwijdering van Graaf LODEWIJK naar *Duitschland* voor eenigen tijd wenschelijk ware (zie *Archiv.*, T. II, p. 318). LODEWIJK echter bleef; LODEWIJK werd de toevlugt en de advokaat van allen, die, op de beloften der Landvoogdes steunende, vrijheid namen de openbare predikatie door te zetten; LODEWIJK zelf kwam daardoor met het hof van *Brussel* in onaangename botsing; misschien had hij gelijk; maar de wijze, waarop hij zijn gelijk handhaafde, was, zoo als altoos, in het oog vallend forsch. De Landvoogdes schreef een' nieuwen brief vol van klagten over hem aan den Prins, en LODEWIJK bleef aan diens zijde, zijn vertrouwde meer dan immer. Is dat ongehoorzaamheid van den Prins aan de begeerte des Konings? Stellig verzet tegen het verlangen der Landvoogdes? Wij willen het niet beweren. Maar het is een bewijs, dat WILLEM hare inzigten omtrent den gang van zaken niet deelde, dat hij LODEWIJK's gedrag, hetgeen zij veroordeelde, onberispelijk vond, en den moed had voor zijne vrijspraak uit te komen. De Prins deelde den brief der Landvoogdes aan zijnen broeder mede. Deze schreef daarop een antwoord. Wij vragen het niet om gelijk te hebben voor onze meening; wij vragen het om den wil van alle historische waarschijnlijkheid; wij vragen het in gemoede aan den Heer GROEN, en aan ieder, die den Prins *quand même* verdedigt, in de hoop op een antwoord, dat bij hen evenzeer gemoedelijke overtuiging is: - Is de brief, dien Graaf LODEWIJK der Landvoogdesse ten antwoord schreef, door den Prins niet gezien en niet goedgekeurd? Is ook hier *alles*, niet in schijn, maar in het wezen der zaak, '*sans son sceu et adveu*' gebeurd? - Van het antwoord op deze vraag hangt de gevolgtrekking af, die ieder maken kan en maken moet uit deze woorden van LODEWIJK's antwoord (*Arch.*, T. II, p. 372): 'à rendre obéissance à ce qu'il a pleu à V.A. me faire commander - suis, quant à ma personne, plus que prest, come en tout aultre chose que par V.A. me serast ordonnée. *Mais n'estant pas à moy mesmes, ains obligé par serment à la noblesse confederée, ne* puis riens faire sans leur advis et commandement, auxquels Vostre Alt, en

pourra faire escripre et leur commander ce qu'elle désire estre faict.'

Wij verbinden onmiddellijk met 's Prinsen gedrag omtrent LODEWIJK zijn gedrag omtrent BREDERODE. De Heer GROEN heeft een' brief van de Landvoogdes aan WILLEM medegedeeld van 26 September, (*Arch.*, T. II, p. 332) waarin zij hem meldt, dat zij *Woerden*, eene stad onder 's Prinsen landvoogdij, op verzoek van Hertog ERIK, den Pandheer, heeft laten bezetten, en hij voegt er achter: 'La proposition du Prince à S.A. "de commettre en son lieu pour quelque temps en Hollande le Seigneur de Brederode, ce que S.A. ne voulut en aucune manière" (HOPPER, *Mem.* 113), aura sans doute été antérieure à cette lettre. Il s'en sera abstenu après un tel indice que lui-même aussi devenoit de jour en jour plus suspect.' Zoo schreef de Heer GROEN in het tweede deel der *Archives*, p. 323. Sedert schreef de Heer VAN HALL: 'Prins WILLEM I heeft aan BREDERODE in zijne plaats het stadsbewind van *Antwerpen* willen doen opdragen' (H.V. BREDERODE, p. 123); de Heer GROEN antwoordt: 'Dit is eene vergissing: het tegendeel is waar' (*Antw.*, bl. 46), en haalt vervolgens alles aan, wat er vóór en tijdens de vergadering te *St. Truijen* omtrent BREDERODE's komst te *Antwerpen* voorviel. Het spijt ons, dat wij het tot zulke achtenswaardige geleerden, als beiden zijn, zeggen moeten, maar het is weder een verschil de *lana caprina*, of, liever nog, een louter vechten tegen eene schaduw. De Heer VAN HALL namelijk heeft ongelijk, omdat hij het bedoelde voorstel des Prinsen 'juist in die dagen' stelt, waarop, volgens STRADA, BREDERODE het gepeupel uit het venster zijner herberg zou hebben *geharangueerd*. Dit had plaats kort na het overleveren van het eerste Smeekschrift, toen de Prins evenmin een werkelijk stadsbewind in *Antwerpen* bekleedde, als hij een' Stedehouder noodig had om hem te vervangen. De Heer GROEN draaft zich zelven voorbij, wanneer hij alles voor herschenschim en voor vlak het tegenovergestelde der waarheid verklaart, en zijne meening staaft met bewijzen, die óf (zie boven) niet geldig zijn, óf althans niet voor het tijdstip in quaestie gelden. Voor het overige geloof ik, dat de Heer VAN HALL in de zaak regt heeft. HOPPERUS zegt, dat WILLEM BREDERODE in zijne plaats in *Holland* aangesteld wenschte; maar hoe onschatbaar ook de berigten van HOPPERUS voor de kennis van dit tijdvak der geschiedenis zijn, juist toen was hij geen ooggetuige, maar vernam alles uit de tweede of derde hand in *Spanje*. Uit het berigt van BURGUNDIUS, (L. III, p. 142,) zou men bijna opmaken, dat ORANJE daarentegen BREDERODE tot

zijnen plaatsvervanger te *Antwerpen* wenschte. De plaats is bij dien schrijver niet zeer duidelijk; maar stellig kan ik verzekeren, dat in een of ander gedenkstuk van dien tijd, ik meen in de verantwoording van HOORNE, de zaak dus wordt voorgedragen, dat BREDERODE door den Prins aan de Landvoogdes was voorgesteld, om in zijne plaats de rust te *Antwerpen* te bewaren; maar de Landvoogdes achtte den persoon niet aannemelijk (zoo ik mij wel herinner), omdat hij in zijn eigen gebied de Hervormde godsdienst had ingevoerd. De keuze was daarom op HOOGSTRATEN gevallen, wien HOORNE, te *Dendermonde*, het aanvaarden dier taak ten stelligste had afgeraden. Doch hoe het zij: dat omtrent BREDERODE een dergelijke voorslag, hetzij voor *Holland*, hetzij voor *Antwerpen*, aan de Landvoogdes gemaakt zij, is historisch zeker; even gewis is het, dat het tijdstip, waarop dit gedaan werd, te stellen zij tusschen de vergadering van *St. Truijen* (14 Julij) en de bijeenkomst te *Dendermonde* (3 October). Nu weet ik niet, en, ik geloof, ook de Heer GROEN weet het niet, gedurende dat tijdsverloop een enkel oogenblik te vinden, waarop de Prins eenigen anderen invloed op de Landvoogdes zich heeft kunnen toeschrijven, dan dien, welken de vrees voor hem haar inboezemde; en evenmin kan ik een enkel oogenblik aanwijzen, waarop hij zich van de aanbeveling van BREDERODE bij haar een' gunstigen uitslag kon beloven. Waartoe strekte dan het voordragen van BREDERODE als zijn' plaatsvervanger? Het was hetzelfde doel, dat in het handhaven van LODEWIJK VAN NASSAU als zijn' raad en geheimschrijver doorstraalde, dit namelijk, dat hij daarmede voor de Landvoogdes erkende, dat hij niet anders wist dan dat beide de hoofden van het Verbond, zijn broeder, zoowel als BREDERODE, de pligten van goede en getrouwe onderdanen hadden betracht.

Wij zijn tot het tijdstip gekomen, waarop het Verbond regtens bijna opgeheven was en innerlijk zijne kracht had verloren. De Heer GROEN heeft meermalen dat Verbond zelf aangevallen, en ik durf niet verdedigen, dat het in zijn' aanleg niet iets oproerigs had, of tot opstand leiden kon. ‘De handelwijze der verbondene Edelen,’ zegt de Heer GROEN, ‘was ongeregeld, onvoorzichtig, geschikt om de driften des volks op te wekken, en leidde tot de noodlottigste gevolgen.’ - ‘In 1567 vatte LANGUET (te regt) de geschiedenis van het Eedgenootschap zamen in deze woorden: Gij weet dat de *Nederlanden* geheel in het ongeluk gedompeld zijn door de dwaasheid en de lafheid der Edelen.’ - En daarom, dit is de

gevolgtrekking des Heeren GROEN, is de Prins geen voorstander van het Verbond geweest.

Aan het einde der beschouwing van de geschiedenis van het eigenlijke Compromis kunnen wij die bedenkingen beantwoorden. Zoo het plan van het Verbond ongeregeld was, de Prins gebruikte al zijnen invloed, om de Eedgenooten in hunne handelingen te *regelen*; zoo gelukkig slaagde hij daarin, dat de eindelijke eischen der bondgenooten, welke schijnbaar werden ingewilligd, juist die waren, welke zijne staatkunde verlangde: opheffing der Inquisitie, verzachting der Plakkaten, algemeene Amnestie, belofte om van den Koning het bijeenroepen der Staten te verwerven. Zeggen wij meer: ook het doel zijner eerzucht scheen het resultaat van de werkzaamheid des Verbonds: de verheffing namelijk van den invloed van den Raad van State, van de Heeren der Vliesorde bijna boven het gezag der Landvoogdes, maar zeker boven den invloed van haren Achterraad. Onvoorzigtig, wij zeggen het den Heer GROEN na, misschien was het Verbond in zijn' aanvang door de drift der eerste bondgenooten. Maar de Prins keerde de onvoorzigtige stappen af, en het overijlde besluit van een' gewapenden aanslag loste zich op door zijn toedoen in den wettigen vorm van een Smeekschrift. De heetsthoofdige partij zegevierde welligt op de vergadering van *St. Truijen* (zie REIFFENBERG, p. 128); maar de Prins zag scherp toe en bemoeide zich met alles; hij schreef de punten voor, waarop men besluiten moest, en was de vorm, waarin dat besluit genomen werd (*misschien*), niet die zijner voorkeuze, het resultaat, gelijk wij zagen, was wat hij wenschte. Het Verbond was geschikt, om de volksdriften op te wekken; maar volksdriften zijn uitspattingen van *volksgevoel*, en dit gevoel veracht de regeerkunst niet, die den naam van populair wenscht, allerminst in *Nederland* in den tijd van WILLEM, waar het *volk* toen reeds zoo veel gedaan had, en later bijna alles zou volvoeren. *Volksdriften* versmaadt de Staatkunde in hare striktere beteekenis niet, omdat zij dikwijls het werktuig kunnen zijn, waardoor haar doel wordt bereikt; en de volksbewegingen in *Vlaanderen* en elders, in Augustus 1566, bleken het middel, waardoor de Landvoogdes tot toegeeflijkheid werd gestemd; de molijk, waarmede WILLEM en zijne aanhangers in den Raad hare hardnekkigheid te gelukkiger ure bedreigden. Wij laken en verfoeijen de woeste tooneelen van Augustus, 1566, zoo zeer als iemand; voor uitsporigheden als den beeldstorm draagt de geregtigheid haar zwaard, en er valt

waarlijk geene vrees te voeden, dat in die dagen de wraak minder fel dan de misdaad, of het aantal der gestraften geringer zij geweest dan dat der schuldigen. Maar het is billijk, ook hier de beschouwingen van den tijd te laten gelden; bij een plegtig schrijven aan de Rijksstanden verklaarden de Edelen (1 October, 1566), dat zij het gebeurde ten hoogste afkeurden; maar de schuld van alles lag in de wreedheid en onbuigzaamheid hunner vijanden. Te regt zeiden zij: 'het is openbaar en behoeft geen bewijs meer, dat bij den aanvang van groote veranderingen dergelijke afwijkingen van zelve zonder iemands onmidellijke aanleiding voorkomen, zoo als ook niet kan ontkend worden, dat in *Duitschland, Frankrijk* en elders dergelijke dingen meer zijn geschied'(1). MARNIX zelf, de later zoo bezadigde, maar toen zoo hevige, MARNIX, verdedigde het gebeurde niet, maar verontschuldigde het beginsel. Uit de snelheid, het geweld en de geringe magt, waarmede de gruwel gepleegd werd, maakte STRADA de gevolgtrekking, dat de duivel zelf in het spel was; uit dezelfde redenen trokken de Hervormden een lijnregt tegenovergesteld besluit, dat zij in hun Smeekschrift aan den Koning zelven niet geheel verzwegen. - Bij het oordeel van LANGUET, door den Heer GROEN aangehaald, kunnen wij een ander voegen. Een Nederlander van adel en geleerdheid, een lotgenoot van WILLEM in zijne ballingschap, sprak met diepe minachting van de 'Tumida nobilitas, quae ignavis nominibus implevit tabulas foederum.' Zoo eene oude MS. aanteekening waarheid behelst, was de schrijver dezer woorden de schrijver der *Belgicae liberandae ab Hispanis ῾Υπόδειξις*

(1) Het stuk, waaruit wij deze woorden aanhalen, is getiteld: *Warhafftige, nodwendige endschuldigung der Neder Burgundischen Erblande Einigungs Verwandten Ritterschafft, das sie zu den newlich an etlichen örtern gemelter Niderlande eigenfallenen Unrichtikeiten und Unordnungen kein Ursache gegeben, dieselbe wedder mit rath odder thate gefürdert, viel weniger gehandhabt. Gegen ihrer Widderwertigen und miszgünstigen vielfeltigs verunglimpfen und verleumbden, da mit sie von ihn allenthal bey hohes und nidren Standts personen ungutlich, unfreundlich und gantz gefehrlich, wider alle Warheit beschweret worden*. Het is gedagteekend uit *Nederland* 1 *October x*66. Het is waarschijnlijk dit stuk, waarop de brief van Graaf JAN VAN NASSAU, bij GROEN (*Archives*, T. II, p. 336), betrekking heeft. Daar het tot de litteratuur des Verbonds behoort en, zooverre wij weten, later niet is uitgegeven, zelfs bij TE WATER niet eens vermeld is geworden, zullen wij dit stuk in zijn geheel mededeelen. Het gedrukte exemplaar, dat wij afschreven, bewijst, dat de raad, door Graaf JAN ter aangehaalder plaatse gegeven, niet is opgevolgd geworden.

niemand anders dan MARNIX; MARNIX, door de meesten niet zonder waarschijnlijkheid voor den steller van het Verbond zelven gehouden[1]. Wat bewijzen dergelijke uitspraken? Dat dit oordeel noch het Verbond, noch de Edelen geldt, die daarbij volhardden, maar zoovelen als zich door gunst of vrees lieten aftrekken, zoovelen als er tot handelen niet te bewegen waren, van hunne eigene stoutmoedigheid reeds verschrikt, zoodra zij hunnen ijdelen naam hadden nedergeschreven. Toen het Verbond verbroken lag, gevoelde men er dubbel de behoefde aan; gedeeltelijke pogingen, om het te herstellen, werden aangewend; maatregelen overlegd, om de resultaten te verkrijgen, die men met het Verbond had bedoeld. Het is thans tijd nog zoo beknopt mogelijk gade te slaan, welk deel Prins WILLEM aan die pogingen nam; maar wij moeten, om plaatsgebrek, die beschouwing tot een volgend nommer uitstellen, onder belofte van dan tevens onze opmerkingen over BREDERODE en onze aankondiging der beide strijdschriften, waartoe hij aanleiding gaf, te voltooijen.

(*Het Vervolg en Slot in een volgend Nommer.*)

(1) De getuigenissen, dat MARNIX de eerste opsteller van het Verbond zou geweest zijn, heeft TE WATER, Dl. I, p. 37, bijeengebragt, en daarop die meening gegrond. De bedenkingen, door den Heer GROEN daartegen ingebragt, hebben mij van het tegendeel niet overtuigd. ‘Pour son caractère grave et modéré le style est un peu violent.’ Maar ik kan noch de hevigheid van den stijl van het Verbond, noch de bezadigdheid van MARNIX *te dien tijde* geheel toegeven. Zoo de aangehaalde *Hypodixis* werkelijk van MARNIX is (en de zaak is zeker, wanneer het bewezen kan worden, dat MARNIX in verwantschap stond tot het aanzienlijke geslacht der DEL RIO's), dan is de toon van dit stuk alles behalve gematigd. Zelfs wordt WILLEM I daarin onder de hand aangemoedigd een' sluikmoordenaar op den Hertog VAN ALVA af te zenden. De handschriftelijke catalogus, van P. MERULA afkomstig, door den Heer GROEN, t.a.p., ter verdediging zijner meening aangevoerd, heeft daarom bij mij minder gewigt, omdat zij zeer wel van MERULA zelven afkomstig zijn kan, en deze zich bijna in de bedoelde aanteekening schijnt gerigt te hebben naar het berigt van JUNIUS, in zijne *Vita*, p. 42, welke biographie onder MERULA berustte en door hem uitgegeven werd.

Beschouwingen over de Nederlandsche marine in 1844. Te Leyden, bij H.W. Hazenberg en Comp. 1844. 109 blz.
Marine, door *F.C.O.* (Met Bijlagen en Aanteekeningen.) Te Rotterdam, bij H.A. Kramers. 1844. 157 blz.
Teregtwijzing betrekkelijk 's rijks zeewezen, door *A.E.P.* (*Audi et alteram partem*.) Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen, 1845. 36 blz.
De beschouwingen over de Nederlandsche marine in 1844, beoordeeld door *X.Y.Z.* (*J'appelle un chat un chat*, etc.) Te Groningen, bij C.M. van Bolhuis Hoitsema. 1845. 82 blz.

Als men nagaat, wat en hoeveel er tegenwoordig geschreven wordt over de zaken onzer Marine, komt men onwillekeurig tot de vraag: vanwaar eensklaps zoo veel belangstelling? Zij bepaalt zich echter tot te ondergeschikte zaken, en openbaart zich te hevig, om ernst en duurzaamheid te beloven. En wij kunnen de vrees niet onderdrukken, dat er, behalve belangstelling, minder edele bedoelingen in het spel zijn. Dat de benoeming van den Heer RIJK door sommigen, die zelve aanspraken meenden te hebben, met leede oogen werd aangezien, is niet onnatuurlijk. Dat hij, dien men te ver van de hand waande, om in aanmerking te komen, toch gekozen werd, en alle wederzijdsche intrigues dus vruchteloos werden gemaakt, kon niet anders dan verbittering verwekken, - eene verbittering, die in zoo menig vlugschrift en dagbladartikel, met den genoegbekenden geest van dezen en genen mededinger, te zeer doorstraalt, dan dat men zou kunnen gelooven, dat louter belangstelling en niets anders de schrijvers bezielde.

Wij erkennen gaarne te behooren tot diegenen, wien het genoegen deed den Heer RIJK aan het hoofd der Marine geplaatst te zien. Zonder te dweepen met zijne bekwaamheden, zonder ander licht te miskennen, beschouwen wij hem als een' man van veelzijdige kennis, onvermoeide werkzaamheid, en vol ijver voor de zaken, hem opgedragen. Zoo zeldzaam vroeger het vertrouwen van het bestuur der Marine aan andere dan zeer ge-

wone menschen - zoo niet aan uilskuikens - geschonken werd. zoo verrassend was het in den Heer RIJK eindelijk eens iemand van wezenlijke, van meer dan gewone bekwaamheden als hoog aangeschreven te ontmoeten. - Intusschen was, dit mag, dunkt ons, niet ontkend worden, de Heer R. gewoon aan bovenmatigen lof, gewoon gelijk te hebben boven zoo menigen hooggeplaatsten arme van geest, en, bij het daardoor aangekweekte gevoel van eigenwaarde, de man niet, om zich veel aan het oordeel van anderen te laten gelegen zijn. Vandaar eene overmatige zucht tot veranderen van bestaande inrigtingen en het invoeren van verbeteringen, zoo als hij ze zelf niet zonder ophef noemde. Met dat alles verheugden wij ons, dat de keuze gevallen was op een' der zeer weinigen, geschikt om de Marine te doen worden, wat zij onder de bestaande omstandigheden wezen kan. Volmaakte menschen zijn er niet; ieder ander had zijne eigene zwakheden en gebreken medegebragt, en, voorwaar, de keus zou alles behalve gemakkelijk zijn. Moeijelijk, hoogstmoeijelijk, was de betrekking als hoofd der Marine; er behoorde moed toe, om ze te aanvaarden, zoowel als het gevoel van kracht, om in den chaos licht en orde te scheppen. Geen mensch zou in staat geweest zijn, om die taak zoodanig te volbrengen, dat er geene aanmerkingen op zijne handelingen konden worden gemaakt, want er was te veel bedorven, te veel verkeerd aangevat, wat toch tot zeker einde gebragt moest worden, en waarbij men zich dus van zelven in eene valsche positie geplaatst zag.

Bij de oprigting der Marine, in 1814, werd de administratie - hoe ook de Minister VAN DER HOOP vroeger gestemd was voor eene eenvoudige huishouding - op eenen zeer omslagtigen voet ingerigt; omslagtig zelfs voor de vloot van meer dan 20 linieschepen, die wij toen hadden, en gewis geheel niet in overeenstemming met de beperkte som, er jaarlijks voor toegestaan. De gevolgen waren dan ook die, welke te voorzien waren: uitputting van al het bestaande, algemeen verval, opoffering van de hoofdzaak aan hetgeen er aan ondergeschikt had behooren te zijn. Het bestuur van den Heer LANTSHEER, als Directeur der Marine, onder den Minister ELOUT, was te kort van duur, om belangrijke resultaten op te leveren, ofschoon er veel gedaan, althans veel voorbereid werd tot verbetering, waarvan in het vervolg gebruik kon worden, en ook gedeeltelijk *is* gemaakt.

Algemeen was echter het genoegen, toen Prins FREDERIK, als

Admiraal, en de Heer WOLTERBEEK, als Directeur-Generaal, aan het hoofd der Marine werden geplaatst. Nu eerst vleide men zich, zou de hoofdzaak op den voorgrond worden gesteld. Men wist wat Z.K.H., ondersteund door de talenten van den Generaal TRIP, voor de Artillerie was geweest; wat dus had de Marine niet te wachten, want vooral de Admiraal WOLTERBEEK was het, die luide zijne ontevredenheid over de handelingen zijner voorgangers plagt te uiten? Kort was echter deze schoone droom! Een paar goede en veel gewenschte maatregelen gaven, door de onberedeneerde wijze, waarop zij werden ten uitvoer gebragt, aanleiding tot klagten, welker gegrondheid men erkende, zonder het gepleegde onregt te herstellen. Een vergedreven nepotismus, dat niets te heilig achtte, zoo slechts gunstelingen en creaturen er door werden bevoordeeld, getuigde van eene minachting voor de hoofdzaak, welke weldra aanleiding gaf tot verwijdering tusschen de twee hoofden, die, in het belang der goede zaak, ééne lijn hadden moeten trekken. Zich op alle mogelijke wijzen zoekende staande te houden, slechts naar 's Konings gunst hakende, bitter teleurgesteld door diegenen zijner creaturen, welke hij had gemeend geheel als zijne werktuigen te kunnen gebruiken, liet de Directeur-Generaal de zaken der Marine op Gods genade drijven, liet hij toe, dat de voor haar bestemde sommen tot andere einden werden besteed, bemoeide hij zich voortaan slechts met zaken van ondergeschikten aard, wierp hij zich voor de rest in de armen der administratie, en - de vlag wapperde, ten slotte, hooger dan ooit van de pen! Was de vreugde groot, toen de Admiraal WOLTERBEEK aan het bestuur kwam, veel grooter was zij, toen hij aftrad. Zijn opvolger, de Minister BAUD, in zijne jeugd zeeöfficier, had daardoor de Marine van eene te ongunstige zijde leeren kennen, om er veel mede op te hebben, en liet de zaken over aan den Directeur VAN DEN BOSCH. Dat bestuur was kort, en gelukkig dat het dit was, want wat er van de Marine zou overgebleven zijn. had het langer geduurd, getuigt het hol van de *Waterloo*, nog in het dok te *Willemsoord* voorhanden, een gedenkteeken van dien tijd van slooping, toen de bijl der nog te trage natuur te hulp komen moest, om het bewijs te geven van den korten duur, en daardoor van de nuttelоosheid, der zware schepen.

In zoodanigen stand van zaken werd de Heer RIJK aan het hoofd des Marinebestuurs geroepen. Ter juiste beoordeeling van de taak, hem opgelegd, zal het van belang zijn, in eenige bijzonderheden te treden, en den toestand te schetsen,

waartoe de Marine op dat oogenblik vervallen was. Om zich echter eenig begrip te vormen omtrent den staat der zeemagt, op eenig bepaald tijdstip, behoort men bepaalde denkbeelden te hebben van hetgeen zij voor den Staat wezen moet, zoo in oorlogs als in vredestijd.

Wat den eersten betreft, komt dadelijk in aanmerking, dat ons land (evenmin als eene landmagt) geene zeemagt hebben kan, bestand tegen die van onze naburen, mogendheden van den eersten rang. Hieruit vloeit nu niet voort, dat wij ons zouden behooren te bepalen tot eene magt, berekend tegen die van de mogendheden van den tweeden rang, zoo als men welligt zou besluiten, want dat zou zich beperken tot eene bloote demonstratie, daar geene der groote mogendheden een' zee-oorlog tusschen die van den tweeden rang zou gedoogen, zonder er zoo veel deel aan te nemen, als hun belang zou vorderen. En een zee-oorlog tusschen twee kleine mogendheden zou dus niet anders zijn dan een voorpostengevecht van de grootere.

De zeemagt, welke ons land in den oorlog moet kunnen ontwikkelen, behoort dus zoodanig te wezen, dat zij, bij eenen oorlog tusschen de groote mogendheden, zoo veel gewigt in de schaal leggen kan, dat elke van deze althans meer voordeel ziet in het bewaren van vrede, dan in het verklaren van den oorlog. Wij zeggen *voordeel*, want de laatste helft der vorige eeuw, en niet zij alleen, heeft ons geleerd, wat er van de *eerlijkheid* der groote mogendheden te wachten is; welk vertrouwen wij stellen mogen op onze bondgenooten, zoodra hun belang met het onze in strijd is; hoe natuurlijk hij, die de magt heeft, het vindt, traktaten te verbreken, zoodra zij ophouden hem het meest te bevoordeelen; ja, de zwakken te mishandelen en zich door hen te laten vergoeden, wat hij tegen de sterkeren verloren heeft.

Hoe sterk de Nederlandsche zeemagt zou behooren te zijn, om in dat opzigt *iets* te beteekenen, is met geene pennetrek af te doen; zeker is het, dat zij het tegenwoordig *niet* is. Om haar tot dien toestand te brengen, moest de zeemagt aan regering en volk dezelfde belangstelling inboezemen, als de landmagt, die volgens een bepaald stelsel ingerigt is. Ook voor haar moeten de noodige geldmiddelen bestaan, om schepen, geschut en volk voor een' oorlog in gereedheid te hebben.

De schepen behooren, met alles wat tot hunne wapening en uitrusting behoort, in de magazijnen, in genoegzaam aantal voorhanden te wezen niet alleen, maar in bruikbaren staal onder-

houden te worden, om met het minstmogelijke tijdverlies tot hunne eigenlijke bestemming in gereedheid te kunnen worden gebragt.

Op de wijze, waarop de schepen doorgaans worden beschouwd, als vaste panden, eenigzins uit hetzelfde oogpunt als vestingen, hebben zij het nadeel van aan bederf onderhevig te zijn, en, ondanks het zorgvuldigst onderhoud, te eindigen met onbruikbaar te worden. Het kostbare gevaarte, aan welks bouw en onderhoud zulke belangrijke sommen te koste zijn gelegd, verdwijnt geheel; en het gemeen oordeelt, dat die sommen nutteloos weggeworpen zijn geworden. Eene vesting kost, ja, onnoemelijk veel meer aan bouw en onderhoud; maar zij blijft toch bestaan! - Niet zoo, - zij wordt telkens gedeeltelijk vernieuwd, en na verloop van jaren is nagenoeg alleen de vorm oud gebleven. - Wij zullen hier niet onderzoeken, in hoeverre eene geheele vernieuwing, of verplaatsing, overeenkomstig met veranderde omstandigheden, wenschelijk zou wezen. Maar zoo een schip, dat, zonder ooit in dienst te zijn geweest, door ouderdom is vergaan, nutteloos is geweest, dan is hetzelfde waar met eene vesting, die nooit eene belegering heeft ondergaan, en zeker met die gedeelten, die, onder den naam van onderhoud, vernield zijn geworden.

Gelukkig echter, voor wie de zaak goed inziet, dat onbruikbaar worden der schepen! - want zij zouden toch, bij de gedurige verbeteringen en veranderingen van de bouwwijze, eindigen met ten leste nutteloos te worden. Welk zeeöfficier weet, bij voorbeeld, niet, dat een driedekker van 80 stukken, van over honderd jaren, niet tegen een hedendaagsch fregat van 60 stukken bestand wezen zou?

Om schepen te hebben, moet men bestendig voortgaan met bouwen, en dat, met toepassing van alles, wat wetenschap en kunst ter verbetering hebben aan de hand gegeven, en met onderhoud van het aangebouwde, zoolang dit onderhoud de kosten dekt, dat is, zoolang het schip meer waarde behoudt - met een nieuw vergeleken, - dan de onkosten vorderen.

Maar de onkosten?! Toen wij, zoo even, voor de zeemagt dezelfde belangstelling vergden als voor de landmagt, was het om daarop terug te komen. Van waar komen, bij voorbeeld, de gelden voor het gedurig aankoopen van paarden voor de kavallerie in tijd van vrede? Men zal toch toestemmen, dat de afstand van een jong, ongedresseerd - en een kavalleriepaard, vrij wat kleiner is dan die van een eikenbosch - en

een linieschip. En het antwoord op de vraag, waarmede men, bij het uitbreken van een' oorlog, het eerst gereed zou kunnen zijn, en waartoe men zich dus het minst behoefde voor te bereiden, is dus niet twijfelachtig.

Doch, zegt men, de stoom zal de zware schepen nutteloos maken: de Prins DE JOINVILLE heeft het bewezen. Wij hebben een' ontzaggelijken eerbied voor alle Fransche Prinsen, en gelooven blindelings aan het alvermogen van den stoom, - bijna even zooveel, alsof wij eenig fortuin bezaten, en dat in eene stoombootmaatschappij hadden belegd. Genoemde Prins heeft met vele *woorden* bewezen, dat de linieschepen nutteloos zijn, maar met weinige *daden* aangetoond, dat hij zonder die, te *Tanger* en te *Mogador*, bitter weinig zou hebben uitgevoerd. Zoo ooit de stoom de voornaamste rol spelen *zal* in den zee-oorlog, is dit tot nog toe het geval niet, en er moet veel veranderen, eer het zoo ver zijn zal. Tegen dien tijd, zoo hij ooit komt, zal men moeten beginnen het bouwen van linieschepen te staken, ten zij deze, dat waarschijnlijker is, dan met hulpstoomwerktuigen zullen worden voorzien. Hoe dit echter zij, het gedurig aanbouwen en onderhouden van zoo vele bodems, als een staat van oorlog - in den boven opgegeven' zin - vereischt, zal dus altoos behoefte wezen.

Wat het geschut en ander oorlogsmateriëel betreft, dit moet in genoegzamen getale voorhanden zijn, en van de beste soort, overeenkomstig met de eischen der hedendaagsche krijgskunde; en wat dit laatste zeggen wil, zal een ieder begrijpen, die de veranderingen en verbeteringen heeft nagegaan, in de laatste jaren gedurig bij onze veldartillerie aangebragt.

Men kan zich behelpen, zegt men welligt, met het verouderde materiëel, dat wij bezitten en van onze vroegere schepen hebben overgehouden. Behelpen met geschut, waarop niet eens, of slechts zeer gebrekkig, de sloten kunnen aangeschroefd worden? behelpen met onbruikbaar materiëel? In den oorlog moet men, om geene schade en schande in te oogsten, zich niet behoeven te behelpen met wat gebrekkig is, anders dan in zeer *onvoorziene* gevallen. Maar de onkosten zijn groot! Heeft men, om de landartillerie te verbeteren, tegen de onkosten opgezien? Wat daar verworpen is, was nog veel bruikbaarder, dan het beste, wat de Marine bezit, althans, nog kort geleden, bezat.

Wat, in de derde plaats, het scheepsvolk betreft, daarvan moet eene voortreffelijke kern voorhanden wezen, rondom wel-

ke zich, bij oorlog, het ongeoefende, zelfs onbevarene volk scharen kan, om een geheel te vormen. Zorgvuldig waakte de Grondwet voor het aanvullen der landmagt; op de zeemagt was geen der vaderlandslievende mannen, die haar zamenstelden, bedacht. Zoo kan, in *Nederland*, vaderlandsliefde met zorgeloosheid omtrent de zeemagt gepaard gaan! Maar, zegt men, bij oorlog staat de koopvaart stil, en hare matrozen vloeijen der zeemagt toe. En de koopvaardijmatrozen zijn toch veel beter dan de oorlogsmatrozen! Voor de koopvaart zeker; maar om er oorlogsmatrozen van te maken, hebben zij veel te leeren, en misschien nog meer af te leeren. En hoe zal dit mogelijk zijn, als er geene goede kern bestaat, met één' geest bezield, op dezelfde wijze geoefend, met onderofficieren, die het vertrouwen hunner onderhoorigen paren aan genoegzame kunde en bedrevenheid in hun vak? Wat onderofficieren zijn? och, lezer! vraag dit even aan uwen broeder of neef, in der tijd met de militie uitgetrokken, en bedenk dan, dat de betrekking van scheepsonderofficier nog tienmaal meer omvat. Even als de militie voor de schutterijen, moet een goed gesloten en ingerigt ligchaam oorlogsmatrozen de kern zijn voor het zamengevloeide scheepsvolk.

De officieren - men kan zeer goed zeeman en toch zeer slecht zeeöfficier wezen, maar niet omgekeerd - behooren hunne wapens, dus ook de schepen, tegen den vijand te kunnen aanbrengen; maar moeten dit doen met die eenheid en zamenwerking, welke in den oorlog een zeer voornaam vereischte is. Zij moeten gevolgelijk goed geoefend zijn, om met batterijen, met schepen, op zich zelve en met andere vereenigd, behoorlijk om te gaan. Eene kunst, waartoe de een meer, de ander minder, maar een ieder veel oefening noodig heeft.

Is het waar - en wie betwijfelt het - dat de tijd van vrede de geschiktste is, om zich voor den oorlog gereed te maken, dan vloeit, uit de beschouwing van de zeemagt in staat van oorlog, eene harer voornaamste diensten voort in tijd van vrede.

Wie slechts eenigermate bekend is met de eigenaardige bijzonderheden der behandeling van en der dienst op linieschepen, zal, zoolang deze de hoofdmagt eener Marine blijven, de noodzakelijkheid inzien van zoodanige schepen in dienst te houden, tot oefening - al kan alles wat er werkelijk *gedaan* moet worden, door mindere charters worden ten uitvoer gebragt - zoodat ieder officier, ten minste ééns in zijn leven, bij ondervinding de dienst op een linieschip heeft leeren kennen. Er be-

hooren zoodanige reglementen te bestaan, dat die kennis op alle bodems van hetzelfde charter even toepasselijk blijft. Om met andere natiën op gelijken voet te blijven, moeten de schepen daarheen gezonden worden - al eischt de vredestoestand ze daar niet onmiddellijk - waar vele schepen van verschillende natiën bijeen zijn, en wedijveren, om schepen en volk tot den hoogstmogelijken staat van volkomenheid te brengen - niet eene verwkwast- en verguldersvolkomenheid, maar die van echte oorlogsschepen. - Niet door negen maanden van het jaar te *Port Mahon* als paauwen te liggen prijken, maar door kruisen en gezamenlijk manoeuvreren - niet maar te hooi en te gras eene enkele manoeuvre de *choix*, - maar stelselmatig, het geheele seinboek door, even als de landmagt hare evolutiën van linie. De wapenen moeten gebruikt, en zoo het oude kruid en de oude kogels, ten nutte van den lande, verschoten worden, opdat men betere krijge. Laat de landartillerie ten voorbeeld strekken, die toch zoo veel gemakkelijker is dan de zeeärtillerie. Maar de onkosten! Is er geld, om de armee, de landartillerie, te oefenen, er moet geld zijn, om de zeemagt op gelijken voet van nut en voortreffelijkheid te brengen; waarom de eene boven de andere bevoordeeld?

Is de landmagt, in vrede, nagenoeg geheel nutteloos, het is wel verre, dat men dit van de zeemagt zeggen kan, want voor haar bestaat de vrede nooit volkomen. En juist dat, wat in haar voordeel pleiten moest, strekt haar tot nadeel, omdat zoo velen niets verder zien dan de diensten, die in vrede van haar gevergd worden. En dit is niet vreemd, als een man, aan het hoofd der Marine staande, er zoo weinig kennis van heeft, dat hij zeggen kan de zeemagt niet noodig te hebben voor alles, waarvoor zij gebruikt wordt.

De staat van vrede vordert meest kleine schepen, maar in grooten getale: om zich op vele punten tegelijk te kunnen vertoonen, en zeeroovers en dergelijk ontuig af te schrikken, te verjagen of te vernielen. In tijd van vrede is de wapening tamelijk onverschillig, en de bemanningen der schepen moeten vooral goede zeelieden wezen - ook de officieren. Maar deze laatste behooren het echter in een' hoogeren zin te zijn. Kan de koopvaarder zich vergenoegen met zijn schip over zee te brengen, de zeeöfficier niet. Deze moet geschikt, en dus voorbereid zijn, om, tegenover vreemden, eene houding aan te nemen, in overeenstemming met de staatkunde van zijn vaderland, en tevens de vertegenwoordiger zijn van de beschaafde klasse zijner

landgenooten. Hij moet, voornamelijk der zeevaartkundige, wetenschappen, maar deze niet alleen, de gegevens verschaffen, die enkel op verre togten te erlangen zijn, en dus wetenschappelijk gevormd wezen. De geheele wereld door moet hij zich vertoonen met die waardigheid, welke hem gelden doet, om zijnen landgenooten van dienst te zijn, of waar de koopvaarder aan willekeurige mishandelingen, knevelarijen van ondergeschikte gezaghebbers blootgesteld is. Over de geheele oppervlakte der wereld moet gevolgelijk van tijd tot tijd onze vlag getoond worden, opdat, wie het noodig heeft, geleerd hebbe haar te eerbiedigen, eer het tijd wordt daartoe geweld te gebruiken.

Maar dat alles kost geld! - Ja, de kampementen en polygoonsexercitiën der landmagt kosten ook geld; waarom moet de zeemagt bij de landmagt achterstaan?

Zoo wij nu aan bovenstaande eischen het bestaande toetsen, met name op het oogenblik, toen de Heer RIJK aan het hoofd der Marine gesteld werd, vinden wij, aan zware schepen, de kern der zeemagt in staat van oorlog, *zeven* linieschepen, waarvan *vier* te water liggende; - zoo veel wat het getal betreft. Wat de bruikbaarheid dier bodems aangaat, behoeven wij slechts op te merken, dat geen van alle in de laatste jaren eenige herstelling, dien naam waardig, heeft ondergaan. Zoo veel is dus zeker, dat zij alle, het eene meer, het andere minder, maanden arbeids behoeven, alvorens in dienst te kunnen worden gesteld. Voor een' staat van onverstoorbaren vrede zijn zij onnoodig; voor een' aanstaanden oorlog, zoowel in getal als in toestand, onvoldoende.

Het oorlogsmateriëel - schoon meerendeels, althans wat kanon betreft, in genoegzame hoeveelheid voorhanden, - was, ten gevolge van den volslagen' stilstand, gedurende de laatste vijf en twintig jaren, zoo verouderd en verachterd, zoo verregaand verwaarloosd, dat, welverre van met andere natiën op gelijken voet te staan - en bij eene kleine zeemagt behoort gewis alles het voortreffelijkst te zijn, omdat het getal de soort niet kan vergoeden - geen Nederlandsche bodem dezelfde weerbaarheid bezat als een Fransche of Engelsche van gelijke nominale kracht. Het beheer der marine-artillerie, in de handen van een' man, die - zijne kunde en geschiktheid mogen onbesproken blijven - geen zeeöfficier is, kon, al ware het alleen daardoor, niet aan de wezenlijke vereischten, vooral niet aan die van den tijd, voldoen. Al het materiëel werd vervaardigd in de werkplaatsen der land-artillerie, die waarlijk

niet beschuldigd worden kan van die zaken met bijzondere voorliefde behandeld te hebben, om niet meer te zeggen. Bij alle beproevingen van nieuwe zaken werden, met bijzondere zorg, de actieve zeeöfficieren geweerd.

Het natuurlijke gevolg van dezen stand van zaken is, ook van de zijde der zeeöfficieren, eene verwaarloozing der zeeartillerie geweest. In plaats dat het bestuur zou gewerkt hebben, om de algemeene belangstelling op te wekken voor eene zaak, waarvoor de Marine eigenlijk bestaat, werd de geest nedergedrukt, zelfs bij diegenen, welke zich harer aantrokken, door de overtuiging, dat zij van hunne kennis nooit dienst, nooit iets anders hebben konden dan zielskwelling bij het zien van het gebrekkige, zonder iets tot verbetering te kunnen doen, zonder zelfs gehoor te vinden.

Zoowel het physiek als het moreel der zee-artillerie was dus volslagen onvoldoende. Wij moeten echter, om billijk te zijn, bekennen, dat, onmiddellijk vóór het optreden van den Heer R., zich eenige *schijn* van verbetering begon te vertoonen.

Als wij nu overgaan tot het personeel, vinden wij een corps officieren, waarin de kiemen aanwezig zijn tot alles, wat men er van vorderen kan, zoo als blijkt uit de wijze, waarop het steeds beantwoord heeft aan hetgeen er van gevorderd is. Bewijst echter het gouvernement niets hoogers te verlangen dan schepen over zee te brengen, en vergt het niets meer, dan is ook niet anders te verwachten, dan dat alle overige vereischten in eenen staat van theorie blijven sluimeren en al vaster en vaster inslapen, naar mate de oefening, die haar tot leven, tot praktijk brengen moest, blijft ontbreken.

En de officieren gevoelden het vernederende van de rol, die men hen spelen liet. Zij waren getuigen van een verregaand nepotismus, overtuigd dat ijver noch kunde baten kon. Zij zagen overal gunstelingen in betrekkingen, waar zij niet op hunne plaatsen waren. Wie verwondert zich over de ontevredenheid, uit alles zoo blijkbaar, met al hare gevolgen van zorgeloosheid en ook naar beneden afdalende indiscipline; gevolgen, te natuurlijk, dan dat zij door eene enkele ministeriële resolutie zouden uit den weg te ruimen zijn?

Wat de mindere schepelingen betreft: er bestaat geene kern van onderofficieren en matrozen, en ieder in dienst gesteld schip levert een' bonten hoop volks op, waar niemand den anderen kent; geen matroos weet, hoe hij op zijne aanvoerders, geen officier of onderofficier, hoe hij op zijne onderhoorigen

vertrouwen kan. Zoo wordt men naar zee gezonden; en, al ware het, dat ieder man bekwaam was voor hetgeen, waarvoor hij scheep komt, laat ieder militair de vraag beantwoorden, wat er bij het ontmoeten van een' vijand te wachten is, vooral van een' vijand, geoefend als onze naburen zijn? Hoe zal de officier, hoeveel kunde en dapperheid men hem toeschrijve, met zulk een ongevormd personeel de eer zijner vlag, het belang van zijn vaderland handhaven?! En, of het niet genoeg ware, er bestaat geene algemeene dienstorde, geene eenheid; en de schepeling, die van het eene op het andere schip overgaat (en dit gebeurt dagelijks) - laat beide schepen in de volmaaktstmogelijke orde zijn - is er vreemd, zijne handen staan verkeerd, omdat de inwendige inrigting geheel van de inzigten, van de willekeur der kapiteins afhangt. En de onderofficieren? De kundigste bootsmans- of schiemansmaat kan, na volbragten diensttijd afgedankt, als de folio's der werving vol zijn, niet weder in zijne vorige betrekking als onderofficier dienst nemen, en komt alzoo niet zelden te dienen onder iemand, dien hij vroeger welligt als varsebalie gekend en als zeeman veracht heeft. Is er, bij zoodanigen stand van zaken, aan goede onderofficieren, van welke zoo veel afhangt, te denken?

Hebben wij met eene te ruwe hand de diepe wonden onzer zeemagt opengelegd; zullen de flaauwerds ons verketteren, onzen naam uitvorschen, om ons in stilte te knijpen, waar zij zich niet in het openbaar durven vertoonen; willen onze landgenooten waarde blijven hechten aan al hetgeen er tot nog toe over de zeemagt en hare behandeling is geschreven - armzalige beuzelingen, bij de hoofdzaak vergeleken! - het zij zoo! Wij behoeven er niets meer bij te voegen, ten bewijze van den moeijelijken toestand, waarin een man als de Heer RIJK, wien het inderdaad niet aan oordeel ontbreekt, aan het hoofd der Marine geplaatst is. Is de positie valsch, omdat de zeemagt voor een' staat van oorlog te onbeduidend, voor een' staat van onverstoorbaren vrede te groot is, zij is het niet minder, omdat de middelen ontbreken, om haar aan hare bestemming te doen beantwoorden. Aan de eene zijde zal de regering niet kunnen besluiten tot vermindering der uitgaven voor de andere departementen, ten voordeele der zeemagt, en aan de andere zal de Tweede Kamer geen grooter eindcijfer voor het geheele budget toestaan. De Tweede Kamer! Helaas! het is zoo ver gekomen, dat een harer leden zeggen durft niet te weten, waartoe wij eene Marine behoeven, dat is, openlijk durft bekennen, on-

wetend te zijn omtrent eene zaak, die hij weten *moet*, zal hij zijn' pligt kunnen doen, waarop hij dus dag en nacht behoorde te studeren, zoo hij als eerlijk man aan zijne roeping wilde beantwoorden! Maar, als het zoo ver gekomen is, zal men dan nog mogen hopen de meerderheid dier Kamer van de noodzakelijkheid te overtuigen van meer voor de Marine te doen dan het gouvernement vraagt? Heeft een Minister, om deze of gene redenen, den moed niet, eene som aan te vragen, voldoende voor hetgeen de zeemagt behoeft, dan is het aan de Kamer de morele verantwoordelijkheid op zich te nemen, en door de verwerping van het geheele budget te toonen, dat op haar althans de schuld niet kleeft der verwaarloozing van een der hoogste belangen des volks. Zij heeft het regt van den Minister te vorderen, dat hij het stelsel blootlegge, hetwelk hij meent te volgen, niet om met advokaten-chicanes op kleinigheden te vitten, maar om zich op de hoogte te stellen, om te oordeelen in hoeverre dat stelsel aan de behoefte des lands voldoet, en in hoeverre het bestuur daaraan getrouw blijft. Daarvoor is echter studie noodig, en zoo menig lid, enkel door zijne collega's uit de Provinciale Staten naar de Tweede Kamer gezonden, om hem die vermeerdering van inkomen te gunnen, zal zich eenige meerdere moeite moeten getroosten, dan, bij voorbeeld, voor het budget van oorlog vereischt wordt, dat men slechts op te tellen heeft: optellen immers schijnt gelijkluidend geworden met beoordeelen. Daarvoor zijn vertegenwoordigers noodig, die - *tranchons le mot* - eerlijk genoeg zijn, om de pligten te volbrengen, aan hunne betrekking verbonden, en niet gelden in den zak steken, die zij niet verdienen. Eere den leden der Tweede Kamer, die aan hunne roeping beantwoorden, en niet eene onwaardige rust boven het volbrengen hunner pligten verkiezen; schande over een' ieder, die zijnen pligt niet betracht!

Er is, zoo in als buiten de Kamer, veel gesproken over het te groot aantal marine-etablissementen; men oordeelde, door het intrekken van een gedeelte daarvan, belangrijke uitsparingen ten voordeele der actieve Marine te zullen erlangen. Het is niet te ontkennen, dat dit het geval is, maar op verre na niet in die mate als men zich verbeeldde, en tot grond van zijne redeneringen stelde, omdat de werkzaamheden, ook elders, haren gang moeten blijven gaan. Wat wij vroeger van de vestingen opmerkten, is eenigermate hier toepasselijk. De etablissementen hebben een blijvend bestaan, en de omstandigheden veran-

deren. De vraag, welke etablissementen behouden, welke ingetrokken moeten worden, is gemakkelijk met eene pennetrek af te doen, maar niet te beslissen. Intusschen is het niet de geldkwestie alleen, die hier in aanmerking komt; er is eene hoogere, de verspilling van kracht, door op vele punten tegelijk te werken. Vraagt men, wat dit beteekent? de twijfelachtige uitkomst van den slag van *Doggersbank*, het ongeluk van 11 October, 1799, bij *Kamperduin*, die verhoed waren geworden, zoo de schepen uit de *Maas* zich met die uit *Texel* hadden kunnen vereenigen, mogen deze vraag beantwoorden; maar dit zijn zaken, die bij den heerschenden bekrompen' eentengeest niet in aanmerking komen, en waaraan niemand denkt!

Ook de administratie is op een' te omslagtigen voet ingerigt, en de daarvoor bestede sommen behoorden ten voordeele der actieve Marine te worden verminderd. Maar deze wijze van administratie is een gevolg van bepalingen, voortvloeijende uit die, waarop hier te lande de constitutionnele vormen werden begrepen, - eischen van verantwoording, van contrôle. De ondervinding heeft geleerd, dat die omslag zoodanig is, dat bij eenige activiteit het schrijfwerk niet meer bij te houden is, maar tot gelegener tijd uitgesteld worden moet. De ondervinding heeft geleerd, dat deze wijze van contrôle ontoereikend is, om schurkerij tegen te gaan; want wie weet niet, dat, waar zoo veel aan vormen gehecht wordt, deze zeker het minst verwaarloosd of overtreden zullen worden door hen, die er hun voordeel mede doen? - Het is gemakkelijk *table rase* te maken; maar met al de bijzonderheden bekend te worden van eene administratie, juist daarom te ingewikkelder gemaakt, om het minst in de kaart gekeken te worden, dat is zoo gemakkelijk niet, en toch volstrekt noodzakelijk, waar verbeteringen moeten aangebragt worden. Doch ook bij de administratie bestaat een ander oogpunt dan de geldkwestie. Waar zij de vlag voert, treedt zij buiten hare rol, en belemmert zij de dienst, tot welker behulp zij daargesteld is, en de hoofdzaak wordt aan de bijzaak opgeofferd. Dat is bij de Marine lang het geval geweest, en schreeuwde sedert jaren om verandering.

Liep dus alles te zamen, om de betrekking van den Heer RIJK moeijelijk te maken, er was meer: met scherpen blik zouden de handelingen van den Directeur-Generaal worden gadegeslagen door hen, wie hij zoo onverwacht in hunne hoop was komen teleurstellen, en eene verschoonende beoordeeling had hij niet te verwachten. Door onregtvaardige, zoowel als

inconsequente, handelingen van zijne voorgangers al dadelijk in onderscheidene moeijelijkheden gewikkeld, zou herstelling van het onregt eene *openlijke* afkeuring worden van de handelingen dier voorgangers. En zeker zou hij, door het huldigen van het stelsel der *faits accomplis*, willen sparen, die hem niet sparen zouden, want men wist, dat hij, om den schijn te vermijden van in zijne betrekking zijne persoonlijke vijanden te willen tegenwerken, hun gunsten bewees, die anderen niet zouden hebben genoten. Wat te voorzien was, gebeurde. Met bezorgdheid zagen des Directeur-Generaals vrienden hem deze en gene maatregelen nemen, waaraan zij hunne goedkeuring niet konden hechten, en daardoor zijnen loerenden vijanden in de hand werken; en men voorspelde den storm, die ten laatste uitbrak. Hij werd met opzettelijke scherpte gelaakt omtrent zoodanige zaken, waarover men, bij vroegere besturen, zich stilhield, of slechts in geslotene kringen uitliet. Men verzweeg zorgvuldig, wat er goeds in zijne handelingen was, of trachtte de verbeteringen, die hij invoerde, in minachting te brengen. Was de verwachting, waaraan ook de eigene openhartigheid des Directeur-Generaals het hare toebragt, te hoog gespannen, om zoo spoedig vervuld te worden; blijkbaar was deze, hetzij dan wezenlijke, hetzij voorgewende, teleurstelling de eenige reden niet, welke zoo menige pen tegen hem deed scherpen. Wie al niet meer hopen durfde, om zijne plaats in te nemen, zou hem uit wraakzucht willen doen vallen - althans dit was de indruk, welken zooveel bitter, veeltijds onberedeneerd, schrijven, op zijne vrienden maakte. Wij zijn, dit herhalen wij, geene onbepaalde bewonderaars van den Heer RIJK. Er is in hetgeen hij gedaan, meer in hetgeen hij nagelaten heeft, wat ons verkeerd schijnt te wezen, en wij hebben het betreurd, dat hij zich niet boven de omstandigheden wist te verheffen. Maar wij zouden zijne aftreding eene ramp voor de Marine noemen, zelfs dan nog, zoo hij vervangen werd door een' man, wiens naam op de tong van zoo menigen zeeöfficier is, wien ook wij hoogachten en eerbiedigen, en de bekwaamheid toekennen, om het roer in handen te nemen. Wij zouden het eene ramp noemen, zoo nu reeds, voordat het stelsel van den Heer RIJK geheel in uitvoering is gebragt, een ander, al verdiende het de voorkeur, het kwame vervangen; want het uitgeputte ligchaam is niet meer in staat den schok van eene verandering van stelsel te ondergaan.

Met dit woord plaatsen wij ons onwillekeurig midden op het

terrein van den strijd, want de voornaamste der beschuldigingen, welke tegen den Admiraal RIJK ingebragt worden, is die van *stelselloosheid*, en door dit woord zouden wij dus den schijn aannemen van ons in den kamp te mengen. Men vergunne ons echter daartegen aan te merken, dat dit onze bedoeling niet is. Wij zullen alleen de bewijzen wegen, door de schrijvers der vlugschriften bijgebragt, en, zoo ons die niet voldoen, ons oordeel vrijhouden. De brochures, waarover wij te handelen hebben, bepalen zich te zeer tot zaken van ondergeschikt belang, dan dat wij redenen zouden hebben, om ze met de hoofdzaak in verband te brengen. Wij zullen ze beschouwen, zoo als zij daar liggen, om onze lezers met hare strekking en ons oordeel er over bekend te maken, en hebben gemeend het bovenstaande te moeten opgeven, om elk in de gelegenheid te stellen te beoordeelen, in hoeverre het door ons ingenomen standpunt ons al dan niet in staat stellen kan tot een onpartijdig oordeel, en dus aan ons geschrijf al dan geen gewigt te hechten.

De *Beschouwingen over de Nederlandsche Marine in* 1844 zijn blijkbaar afkomstig van iemand, die in de Marine hoog belang stelt, en omtrent vele zaken zeer goed ingelicht is, - doch tevens iemand, die zich als stellig opposant tegen den minister RIJK op den voorgrond stelt. Waar dit te goeder trouw plaats heeft, mogen wij het niet veroordeelen. Blijken van opzettelijke kwade trouw hebben wij in dit geschrift niet aangetroffen, schoon de schrijver, getrouw aan het stelselmatige zijner oppositie, juist die oogpunten van beschouwing kiest, welke hem het meest dienen; en in dien zin bekennen wij gaarne, in onze taal zelden een vlugschrift te hebben gelezen, met meer kunst zamengesteld, behendiger ingerigt, om aan de betwistbaarste stellingen den schijn van bewezene waarheden te geven. Waar het hem onmogelijk is verbeteringen te ontkennen, doet hij ze voorkomen als geheel op zich zelve staande uitvloeiselen van eene oogenblikkelijke opvatting des ministers, zonder zamenhang of onderlinge betrekking. Dit moest hem te gemakkelijker vallen, daar de arbeid van den Heer RIJK, op alle punten van zijn zoo veelomvattend terrein tegelijk gerigt, onmogelijk alleen uit de reeds verkregene resultaten kan worden beoordeeld door een' ieder, die niet met het algemeene plan genoeg bekend is, om het geheel te overzien: te meer, omdat er zoo vele punten bestaan, waar de zaken door zijne voorgangers zoodanig verknoeid zijn, dat de minister de handen

niet vrij genoeg heeft, om te werken zoo als hij gaarne wil; waar bijzondere belangen in het spel zijn, welke eene welligt te ver gedrevene welwillendheid en goedhartigheid beletten te kwetsen. De schrijver vat zijne taak aan met de opgave van eenige maatregelen des ministers, welke verre zijn geweest van algemeene goedkeuring weg te dragen, en bereidt zich alzoo, door de algemeene opinie te baat te nemen, een' vasten grond voor zijne verdere argumentatie. Hij noemt deze maatregelen ‘pogingen, om het zedelijk gedrag der zeeöfficieren te *verbeteren*.’ Dat was een ongelukkig woord! De schrijver moet, met deze opzettelijke beleediging, het corps zeeöfficieren aangedaan, eenig plan hebben, dat ons te diep ligt. Wij gelooven niet, dat er eene verzameling van menschen bestaat, op wier gedrag over het algemeen minder gegronde aanmerkingen te maken vallen, dan op dat der zeeöfficieren, zoo als het tegenwoordig zamengesteld is. De bedoeling des ministers was blijkbaar eenige onregelmatigheden en misbruiken uit den weg te ruimen, onder vroegere besturen ingeslopen, en daaronder meenen wij te mogen rekenen een' geest van ontevredenheid en bedilzucht, waartoe niet het stelsel van bevordering door ancienniteit, als de schrijver vermeent, maar het overdreven nepotismus, en de miskenning van allen ijver en talenten, zoo als wij vroeger opmerkten, aanleiding hadden gegeven. Wij stemmen toe, dat de Heer RIJK hierin, ook onzes oordeels, niet altoos gelukkig is geweest, en zijn overtuigd, dat eene herhaalde bedreiging, waar men dadelijke beteugeling wachtte, over het algemeen aangemerkt wordt als een bewijs van zwakheid, dat veel meer kwaad sticht, dan een onopgemerkt voorbijgaan; maar vooral, dat het niet gestand doen aan zoodanige bedreiging alle vertrouwen op de wezenlijk goede bedoelingen beneemt, en de gedachte opwekt, dat de bevelen alleen gegeven worden, om te bewijzen, dat men ze gegeven heeft, niet om ze met die strengheid te handhaven, welke eene goede orde vereischt.

De schrijver gaat vervolgens, in onderscheidene bijzonderheden, des ministers handelingen na, vermeldt hetgeen gedaan is, maar blijft vooral stilstaan bij hetgeen *niet* is gedaan, om daardoor te bewijzen, dat de Heer RIJK niet heeft beantwoord aan de verwachtingen, die men van hem koesterde, niet heeft voldaan aan zijne roeping. Wij zullen de beschouwingen niet in alle opzigten volgen, en bepalen ons alleen bij de opmerking, dat een schrijver, die zich ter taak had gesteld den mi-

nister in alle opzigten te prijzen, geen' anderen weg had behoeven in te slaan; alleen zou hij het eerste hebben doen strekken, om te bewijzen voor de onvermoeide werkzaamheid van het hoofd des bestuurs, en het andere, om de groote plannen te doen kennen, die nog op de uitvoering wachten, want, wil men billijk zijn, dan zal men erkennen, dat er tijd noodig is, om wezenlijke verbeteringen in een' uitvoerbaren vorm te brengen, en geld om ze te verwezenlijken. Niets is, b.v., gemakkelijker, dan te zeggen: neem voor de artillerie een percussiestelsel over van een' onzer rijke en magtige naburen (bl. 38); maar van wien zal men dat stelsel, en welke van de stelsels dan nog zal men overnemen? De ondervinding van vroegere jaren heeft immers genoeg geleerd, dat bij onze naburen ook niet alles, wat blinkt, goud is; dat wij met dat overnemen van deze of gene verbeteringen van vreemden ons maar al te vaak bedrogen hebben gezien. Wij voor ons zouden niet gaarne er den minister eene beschuldiging van maken, dat hij niet blindelings alles verwierp van binnenlandschen oorsprong, om aan het vreemde de voorkeur te geven. En zoo het waar is, dat vroeger de anglomanie en gallomanie elkander den zetel betwistten, hebben wij reden om ons te verheugen, dat de vaderlandsche partij hem ingenomen heeft.

Een ander punt, waarop de schrijver der beschouwingen bij herhaling aandringt, is het benoemen van commissiën. De wijze, waarop deze commissiën vroeger doorgaans werden zamengesteld, uit eenige nagenoeg standvastige leden, heeft ons minder gunstig daarover doen denken. Geeft men aan eene commissie iets te *beoordeelen*, daarmede kunnen wij vrede hebben; doch om iets daar te stellen, zijn commissiën minder geschikt. Hoe vaak toch wil ieder lid ten minste *iets* van zich zelve zien in het resultaat van den arbeid, die ten slotte zelden iets anders wordt dan een verward en onzamenhangend zamenstel van al die *ietsen*, waaraan de hoofdzaak opgeofferd wordt, omdat die hoogstzelden iets is, waarmede men zoo bijzonder ingenomen is!

Ten laatste komt de schrijver op het budget; het spreekt van zelf, dat het den minister ten kwade wordt geduid, dat budget te hebben verminderd, en die vermindering betreurt gewis de geheele marine. Wij gelooven echter *niet*, met den schrijver, dat de Tweede Kamer een hooger budget voor de zeemagt toestaan zou. Van waar zou het geld moeten komen?

Het is gemakkelijk, in algemeene bewoordingen breedvoerig uit te weiden over het belang, dat men in eene welingerigte zeemagt stelt; vooral daar men weet, dat men er zich bij de groote menigte, om welker gunst niet zelden gebedeld wordt, aangenaam door maakt. Maar de jammerlijke onkunde, door zoo menigen spreker aan den dag gelegd, bewijst, dat die belangstelling niet groot genoeg is, om de zaken ernstig te leeren kennen, en dus zooveel als niets ten behoeve van de groote zaak afdoet. Ware het belang der marine door *vroegere* ministers beter gehandhaafd geworden, dan zou de Heer R. *thans* meer kunnen doen. In den tegenwoordigen staat der zaken is het blaffen naar de maan.

En hiermede nemen wij afscheid van de beschouwingen, en resumeren ons. De schrijver heeft zijne rol van opposant met zeer veel beleid volgehouden, en zich doen kennen als een' man van talent voor eene stelselmatige oppositie, en veel belangstelling in de marine. Hij heeft bewezen, dat de minister RIJK, in den korten tijd van zijn bestuur, oneindig meer tot opbeuring der marine heeft gedaan, dan al zijne voorgangers. Hij heeft bewezen, dat de minister mensch is, en als zoodanig zijne zwakheden en gebreken heeft. Hij heeft bewezen, dat er nog ongelijk veel meer zal moeten worden gedaan, om van de zeemagt te maken, wat zij wezen moet. Hij heeft beweerd, dat de minister dit had *kunnen* doen, en niet doen *zal*; doch de bewijzen daarvoor zijn ons onvoldoende voorgekomen, en, om deze uitspraak te wettigen, hebben wij ons genoodzaakt gezien in eenige bijzonderheden te treden, die wel den schijn zullen hebben van wederleggingen, maar door ons alleen zijn aangevoerd, om de zwakke punten van deze brochure te doen uitkomen. -

Hetgeen wij vroeger van F.C.O. lazen, stemde ons gunstig voor zijn nieuw stuk; doch wij moeten bekennen, dat hij ditmaal onze verwachting heeft teleurgesteld. - Ook hij begint met de beschuldiging van stelselloosheid, en verdedigt de stelling, dat wij, al kan onze zeemagt zich niet met die onzer naburen meten, thans meer behoefte hebben aan eene goede marine, dan tijdens onze vereeniging met *België*, omdat toen (en waarom nu niet?) ‘de Britsche zeemagt onze koopvaardijvloot wel onder hare bescherming zou genomen hebben.’ Gaarne gelooven wij, dat *Engeland* zich daartoe nog wel zou willen laten vinden voor meer dan één land, onder voorwaarde dat het zijne zeemagt afschafte. Later zou die bescherming dubbel

vergoed worden. *Sans comparaison*, zal eene rooverbende ook zich zeker gaarne met de policie belasten.

Vervolgens komt F.C.O. op de bewijzen voor die stelselloosheid, namelijk:

1°. De gebouwen, enz. zijn voldoende voor eene viermaal zoo groote zeemagt als de onze.

2°. Wij bezitten de magt niet, in 1828 door eene commissie van vlagöfficieren voorgesteld.

Wij erkennen, dat het verwijt van stelselloosheid volkomen gegrond zou wezen, zoo het tegenwoordig bestuur die gebouwen had doen stichten, of het voorstel der commissie van 1828 had goedgekeurd. - Met bl. 25 vangt een nieuw stuk aan, welligt van eene andere hand, waarin het gebrek aan stelsel wordt gevonden in de nieuwe organisatie van het corps zeeöfficieren, en dat wel, omdat het personeel van matrozen en onderofficieren niet verbeterd is. Het aantoonen van het verband tusschen zoodanige verbetering en de organisatie van het vaste corps wordt achterwege gelaten; doch daarvoor in de plaats krijgen wij de klagt, dat het materiëel onzer artillerie ten achteren is, terwijl de beperktheid van het budget als de voorgewende reden van het gebrek aan oefening wordt aangegeven.

'Waarom moet,' wordt er gevraagd, 'alle jaren de helft van het budget besteed worden aan aanbouw en reparatie van schepen, die toch *nimmer* naar zee zullen gaan, der *vergankelijkheid* ter prooi?' De spreuk: 'Gelukkig het land, dat in tijd van vrede op den oorlog bedacht is,' schijnt F.C.O. dus niet te kennen; doch wij voor ons gelooven stellig, dat het voor ons land vrij wat gelukkiger is, het oorlogsmateriëel, hetzij dan oorlogsschepen, hetzij vesting- of veldaffuiten, ongebruikt, der vergankelijkheid ter prooi te kunnen laten - als alle wereldsche zaken - dan er gebruik van te maken.

De vraag: of het met overleg handelen is (bl. 28), verouderde schepen en materiëel bij voorkeur te verbruiken, om het nieuwe te sparen, kan, meenen wij, door het gezond verstand niet dan bevestigend worden beantwoord, schoon F.C.O. er anders over denkt.

Op bl. 33 begint de schrijver *het nuttige eener marine voor den staat* te bekrachtigen (hij heeft, bl. 2, gewaarschuwd, dat een sierlijke stijl aan zijn geschrijf ontbreken zou) door eenige denkbeelden van uitstekende mannen, doch zegt vooraf, dat het ongerijmd wezen zou, zich te wenden tot ambtenaren of met sedentaire posten bedeelden; maar dat men zich om in-

formatie bij deskundige onpartijdigen vervoegen moet. - In hoeverre een deskundige onpartijdig wezen kan (als hij eerlijk man is), zien wij niet in, maar zoeken naar de uitstekende mannen. Denkbeelden, althans gezegden, worden medegedeeld van de Heeren ENSCHEDÉ, bl. 35, MENSO, bl. 37, BRUCE, bl. 38; maar met deze is F.C.O. het niet eens; beter met de HH. V. GOLTSTEIN, GEVERS, VAN DAM, LUZAC, VERWEY MEJAN, VAN DEN BOSCH, van wie hij echter *geene* denkbeelden mededeelt; maar daarentegen komt hij vrij onverwacht (ook voor gebrek aan orde had hij reden gehad te waarschuwen) tot de vraag: 'Waarom zou een Nederlandsch oorlogsschip niet even volmaakt zijn als *bij* eene andere mogendheid?' welke vraag, zonder antwoord, hem alweder brengt op: 1°. verbeteringen in de artillerie, 2°. het onderwijs aan boord van jonge lieden, en 3°. het Instituut te *Medemblik*. Dit laatste is minder geschikt tot het vormen van kundige mannen en bekwame zeelieden, want - de adelborsten worden er *te geleerd*! Dat is een uitmuntend woord, om het domme - hooge en lage - gemeen in te nemen; het beteekent eigenlijk, dat iemand meer weet dan de superieur, die het hem verwijt. De voorbeelden van adelborsten, aan wie, *binnen* het jaar na hunne aanboordkomst, gerust eene wacht in zee werd toevertrouwd, zijn niet zoo zeldzaam, dan dat men gegronde vrees zou mogen hebben, dat zij, na vier jaren als adelborst te hebben gediend, geene genoegzame zeemanskennis zouden opdoen, om als officieren op te treden. En daarenboven, als het Instituut, volgens bl. 46, louter *sieraden voor de Marine* oplevert, kan het niet doelmatig zijn het af te schaffen, om eene zeer twijfelachtige besparing, want een instructiefregat (bl. 47), kost veel meer dan het geheele Instituut.

Op dit voorbeeld van tegenspraak met zich zelven, volgt er (bl. 51), een van meer belang: '*Met reden* kunnen wij verwachten, dat Z. Exc. de minister, die alleen door Z.M. gekozen is, om de marine te herstellen, aan die grootsche bestemming zal beantwoorden.' Daarmede vervalt het geheele verwijt van stelselloosheid, want waar *die* bestaat, kan geene reden aanwezig zijn, om een volledig herstel te gemoet te zien. Ook F.C.O. is een voorstander van commissiën, waarover wij reeds vroeger onze gedachten hebben gezegd.

De schrijver verbeeldt zich *genoegzaam* te hebben aangegetoond, hoeveel er bij ons ontbreekt aan het bezit eener goede marine. Het is met dat aantoonen eveneens gelegen als met

het enkel *voorval*, (bl. 60) dat hij zegt te zullen bijbrengen ten bewijze van den geest van onverschilligheid en den grond van moedeloosheid, welke bij de marine heerschen, doch waarvan geen spoor te vinden is; zoodat wij betuigen moeten niet te hebben kunnen ontdekken, waarin het overleg en de overweging bestaan, waarmede hij, bl. 62, zegt geschreven te hebben.

Als bijlage vinden wij: 1°. Het plan voor de inrigting der marine voor het koningrijk *Holland* (1808), hetwelk den schrijver, zoo hij zegt, de gelegenheid geven zal, om, bij wijze van aanmerking, zijne denkbeelden uiteen te zetten over de wijze, op welke onze marine *tegenwoordig* konde en behoorde te worden ingerigt. Zonderling inderdaad daartoe juist dit plan te kiezen, daar toch ‘onze positie thans zeer verschillend is,’ (bl. 81). Met zulk een' grondslag verwondert het ons intusschen, dat hij enkel over het materiëel spreekt en over de mariniers; hij, die de stelselloosheid o.a. daarin zag, dat het personeel van onderofficieren en matrozen, bij de organisatie van het corps officieren, niet in aanmerking gekomen was; hij zelf spreekt niet eens van onderofficieren en matrozen.

Bij eene beschouwing van hetgeen er in de laatste jaren aangebouwd is, gelooft F.C.O. *niet te dwalen*, als hij zegt, dat dit alles alleen te *Amsterdam* had kunnen geschieden, en, na nog eens een uitstapje te hebben gedaan over het corps mariniers, is het hem *onverklaarbaar*, dat er met zoo veel volk zoo weinig uitgevoerd is van hetgeen de jaarlijksche werkorders voorschreven. Wien zoo iets onverklaarbaar is, dat is, wie niet weet, dat de arbeid op de werven niet uitsluitend, zelfs niet voor het grootste gedeelte, in den nieuwen aanbouw bestaat, kan wel weinig vertrouwd worden, als hij plannen tot organisatie opgeeft.

Het te lang op stapel staan der schepen kan men veilig beschouwen als eene der hoofdoorzaken van den achteruitgang onzer marine, bl. 110, want F.C.O. heeft een' der kundigste Britsche constructeurs *hooren zeggen*: ‘dat het schip, *door deszelfs zwaarte - gedragen wordende*, op de onderste deelen geweldig drukt.’ Wij wenschen *Brittannië* geluk met zulke constructeurs. Het bovenschip drukt zoowel op het onderschip, wanneer het te water ligt, als wanneer het op stapel staat. En daar de schepen wel altoos der vergankelijkheid onderhevig zullen wezen, en dus van tijd tot tijd, met name bij het in dienst stellen, herstellingen noodig hebben, zou de stel-

ling te verdedigen zijn, de zware schepen niet geheel af te bouwen, voordat men ze voor de dienst noodig heeft, omdat men ze op de helling het gemakkelijkst onderhouden kan, en voor het geheel afbouwen en afloopen niet meer tijd noodig is, dan voor de reparatie, welke de indienststelling voorafgaan moet. Dit is echter eene zaak, die nog van opinie afhangt, en de groote oorzaak van den achteruitgang der marine is door F.C.O. op verre na niet bewezen. Om omtrent dezen zijnen arbeid ons oordeel zamen te vatten, het is een verward, onbekookt voortbrengsel, verre beneden hetgeen vroeger, onder dezelfde initialen, in het licht gegeven is.

A.E.P. treedt op als verdediger van het marinebestuur tegen den beschouwer, maar hoofdzakelijk tegen F.C.O., doch bepaalt zijne verdediging bij enkele punten, meer onmiddellijk onder zijn bereik gelegen. Hij verdeelt zijn' arbeid in vier afdeelingen, en handelt 1°. over de naamlooze schrijvers, op welk punt wij volstrekt niet met hem instemmen. Er wordt over het algemeen te veel met namen geschermd; menige zotheid wint veld onder het schild van een 'grooten naam; menige goede zaak wordt tegengehouden, omdat men den persoon, van wien zij afkomstig is, tegenwerken wil.

Ten 2de beantwoordt de schrijver de vraag: wat is eene zeemagt? op eene allezins voldoende wijze, door de opgave der verschillende deelen, waaruit het geheel zamengesteld is. Wij stemmen met den schrijver niet in, dat de zoogenaamde courante artikelen van uitrusting voor de afgebouwde schepen *niet* in de magazijnen voorhanden behoeven te zijn, omdat zij daar nutteloos verouderen, en men ze altoos bekomen kan in den vorm en de soort, die men verlangt. Dit zou goed zijn, zoo de daarvoor bestemde sommen konden worden gespaard; maar wat er van de dienst van een jaar overblijft, vloeit in de schatkist terug, en gaat voor de marine verloren. Het is dus de *vorm*, die hier de zaak benadeelt, en dát, niet haar personeel, is de administratievloek, die op de marine ligt. Die vormen, welke massas nutteloos werk vereischen - volgeschrevene boekdeelen, die nooit worden ingezien -; de omslagtige en toch onvoldoende contrôle; het gedurig vermeerderende schrijfwerk - verbalen, die vóór twintig jaren nog ompalmd, thans naauwelijks meer omvademd kunnen worden - enz. enz.

3°. Over de uitbreiding der zeemagt. Hier bestrijdt de schrijver het gevoelen van F.C.O. en van den beschouwer, omtrent de activiteit, en beschouwt de uitbreiding der actieve zeemagt

als noodeloos. Wij zijn het hierin niet met hem eens, daar wij overtuigd zijn, dat er maar al te veel punten bestaan, waar het noodig zou zijn onze vlag te vertoonen; of weet men niet, dat het gezigt van een' wimpel alleen genoegzaam is, om eenige buitenlandsche subalterne authoriteit eene geheel andere wijze van spreken en handelen in te boezemen jegens den koopvaarder? Och, dat de financiën toelieten, onze vlag te toonen op alle kusten, in alle zeeën, niet voor de *eer* dier vlag alleen, maar tevens voor het *belang des handels*! - Maar, schoon wij dus de vermeerdering der actieve zeemagt verlangen, stemmen wij met A.E.P. voor het behoud eener goede reserve, die alle oogenblikken noodig worden kan; ook behalve het noodige materiëel voor een' staat van oorlog. Omtrent een vast corps onderofficieren en matrozen, ook door A.E.P. als noodig aangemerkt, is hij gewis de tolk van het algemeen; doch deze zaak staat te zeer in verband met de wetten op de militie, en daardoor ook met de grondwet, om zoo gemakkelijk af te handelen te zijn. Eene soort van maritime inscriptie wordt door sommigen doelmatig gekeurd; anderen verlangen vrijwilligers; zeker zal het niet gemakkelijk vallen de denkbeelden daaromtrent overeen te brengen, en, zoo als de zaak zich thans laat aanzien, zal de keus, waartoe de minister zich in het vervolg zal willen of moeten bepalen, wel die wezen, welke als de allerslechtste zal worden voorgesteld. Het verlangen, om deze faculteit te behouden, is, zoowel als het moeijelijke van de zaak zelve, waarschijnlijk wel de reden, waarom men tot nog toe met geene plannen deswege opgekomen is.

4°. Over de marinewerven. Deze afdeeling is voornamelijk gerigt tegen F.C.O., die blijkbaar genoeg zich hier op een terrein gewaagd heeft, waarop hij niet te huis is. Het is ons uit het schrijven van A.E.P. niet gebleken, of er omtrent de administratie veel veranderd is; wij zouden het denken, door de belangrijkheid, welke hij aan de betrekking van directeur toeschrijft, daar deze vroeger zeer gering was, en de directeur, wegens de onbeduidendste kleinigheid, het ministerie raadplegen en bevelen vragen moest, hetwelk de massa van schrifturen niet weinig aangroeijen deed.

A.E.P. heeft, onzes oordeels, de beperkte taak, welke hij zich had opgelegd, met zeer veel orde en bedaardheid, en, zonder in nuttelooze uitweidingen te treden, goed volbragt.

Veel uitgebreider is het plan van X.Y.Z., die zich als taak heeft gesteld, ‘de wederlegging van *al* het hatelijke, dat in

de beschouwingen tegen den Minister RIJK wordt te berde gebragt,' bl. 2, en zich in zijne verdediging even stelselmatig, als de beschouwer (dien hij met A.B.C. aanduidt) in zijne oppositie gedraagt.

Een eerste punt van verdediging is, dat de Heer R. nooit pogingen heeft aangewend, om Directeur-Generaal of Minister te worden. Inderdaad, Z.M. heeft hierin een voorbeeld gegeven, waaraan het bestuur zich, bij het vervullen van belangrijke betrekkingen, zonder op kuiperijen of sollicitatiën acht te slaan, met vrucht zou kunnen houden. Als verdediging nemen wij het echter niet aan, want door de betrekking aan te nemen, nam de Heer RIJK alle daaraan verbondene pligten zonder uitzondering op zich.

Wij hebben vroeger, over de *Beschouwingen* handelende, ons met eenen pennetrek afgemaakt van eenige maatregelen, die welverre zijn geweest van algemeene goedkeuring weg te dragen. De verdediging *quand même* van X.Y.Z. dwingt ons thans daarop terug te komen. De eerste is de circulaire van 30 Junij, 1842, over de krijgstucht. Wij beamen niet al hetgeen de beschouwer daarvan heeft gezegd, maar zijn overtuigd, dat zij, ook bij anderen dan 'bij die heeren, die zich niet zeer zuiver gevoelden,' bl. 6, een' ongunstigen indruk heeft gemaakt. Met een enkel woord wezen wij vroeger op de nadeelige strekking van de ontevredenheid der zeeöfficieren; X.Y.Z. erkent met ons (bl. 5), 'dat ieder het beter wil weten dan zijn chef.' Als het gewoonte geworden is, de zaken zoo slecht te zien behandelen, dat iemand, die iets anders dan karnemelk in zijne aderen heeft, niet meer lijdelijk blijven en stilzwijgen kan, dan ontstaat die geest van beter weten uit een waarachtig gevoel van ijver en belangstelling voor de goede zaak. Het wegnemen der redenen tot ontevredenheid; het straffen van overtredingen tegen de krijgstucht, zonder aanzien van rang of persoon, zou den Minister op een veel vaster en hooger standpunt hebben gesteld dan deze resolutie. Hoevelen immers meenen, dat zij juist kwam op een oogenblik, dat er een *voorbeeld* moest worden gesteld, en dus bewees, dat ook thans weder woorden in de plaats werden gesteld van krachtdadige handelingen!

Wat aangaat het besluit ten opzigte van de officieren, die zich aan de werkelijke dienst poogden te onttrekken, merkt X.Y.Z. te regt aan, dat hetgeen de beschouwer daarover zegt, uitsluitend tegen de voorgangers van den Heer RYK gerigt

is. Wij weten intusschen, dat velen dit besluit als een bewijs van zwakheid bij den Directeur-Generaal hebben aangemerkt. Het *vragen*, om van eene plaatsing ontslagen te worden, kan toch wel, op zich zelf, niet beschouwd worden als een misdrijf, dat straf verdient. Het bewijst alleen, dat men vroeger daardoor zijn doel bereikte, en het nieuwe bestuur kan, door een standvastig weigeren, er een einde aan maken. Spreekt X.Y.Z., bl. 7, van ‘ongelukkige bootafhouders,’ zijne woorden zouden meer indruk hebben gemaakt, zoo hij had aangetoond, dat zij, die vroeger de boot afhielden, voor wie opzettelijke baantjes geschapen werden, door den Heer R. ‘zonder consideratie dadelijk naar zee gezonden, of uit het corps verwijderd waren.’ En daarin is hij ten achteren gebleven.

Betreffende de ‘misschien laakbare goedhartigheid,’ waartegen X.Y.Z., bl. 8, de liefde en gehechtheid van duizenden overstelt, meenen wij te moeten opmerken, dat het niet *die* goedhartigheid is, welke wij in een' Minister afkeuren; wel de goedhartigheid, welke onwaardigen begunstigt met datgene, waarop waardiger aanspraak maken; die de goeden van zich vervreemdt, de slechten stijft in het verkeerde. Eene der redenen van ontevredenheid der officieren had haren grond daarin, dat het bestuur juist de zoodanigen bevoordeelde, die zich op het *medelijden* beriepen, zoodat geen ijver of talenten, maar vooral medelijdenswaardige eigenschappen, de titels waren, waardoor men iets verwerven kon. De Minister is verpligt den inwendigen mensch te doen zwijgen, en mag de goeden niet voor de slechten doen achterstaan. X.Y.Z. meent den Minister te verdedigen door te zeggen, dat niet de officier, dien men er algemeen voor hield, maar een ander persoon, de aanleiding gaf tot de resolutie des Ministers omtrent het schulden maken. Wij moeten erkennen de kracht dier verdediging niet te vatten; de persoon is tamelijk onverschillig; maar als de zaak ernst is, zou men verwachten, dat de handeling van eene enkelen persoon wel diens straf, niet, in plaats daarvan, een' algemeen toepasselijken maatregel ten gevolge hebben moest, zoodat hier hetzelfde aan te merken valt, als vroeger omtrent de circulaire wegens de krijgstucht. Men meende namelijk, dat de Minister, niet tot straffen kunnende besluiten, toch gevoelde *iets* te moeten doen. Wij willen echter de resolutie, en wat er aanleiding toe gegeven had, daarlaten; doch toen zij eens bestond.... Inderdaad, X.Y.Z. heeft den officier,

waarvan hier de rede is, eene slechte dienst gedaan, met de zaak op te halen; was het met hem gebeurde al ‘vóór de komst van den Heer RIJK aan het ministerie afgeloopen?’ (bl. 8.) - Men mogt verwachten, dat de eigenschappen, welke hem bij vroegere besturen aanbevalen, bij den Minister RIJK deze gunst niet zouden vinden.

Dat de resolutie omtrent de vrijwillige leening of bijdrage, van Maart, 1844, door de wijze, waarop zij in woorden was gebragt, het corps officieren griefde, is in de beschouwingen te regt aangemerkt. X.Y.Z. verdedigt, bl. 10, den Minister door eene geheime aanschrijving aan de directeuren en kommandanten, met de uitnoodiging, ‘om de officieren en ambtenaren onder hunne bevelen, door mondelinge aansporing en beroep op hunne vaderlandsliefde, tot de vrijwillige deelneming te doen toetreden.’ Wij willen X.Y.Z. op zijn woord gelooven; maar even stellig is het waar, dat aan deze aanschrijving niet - althans niet algemeen voldaan is, en dat vele officieren en ambtenaren geene andere uitnoodiging ontvangen hebben dan de gedrukte, zoo kwetsend voor hun gevoel. En kunnen directeuren en kommandanten nalaten aan de aanschrijving des Ministers te voldoen? Voorts beroept X.Y.Z. zich op vergissing en misverstand, ten gevolge van den toenmaligen ziekelijken toestand des Ministers. Doch deze kunnen alleen betrekking hebben op de wijze van verzending, niet op de redactie van het stuk, en deze - de clausule, dat de chefs moesten opgeven, wie al dan niet ingeschreven had, is het, waarop de oppositie haren aanval gerigt heeft. En zij kon dit te meer doen, omdat juist deze bepaling de grond is geweest, waarop een enkele, die wegens zijn inkomen niet verpligt was tot de inschrijving, daartoe door zijnen chef - *gepersuadeerd*! geworden is.

Na deze zaken behandeld te hebben, gaat X.Y.Z. over tot de verdediging des Ministers tegen de beschuldiging van stelselloosheid. Uit hetgeen wij ten opzigte van den algemeenen loop der beschouwingen hebben opgemerkt, zal wel in het oog vallen, dat deze verdediging niet moeijelijk wezen kon. De aantijgingen des beschouwers waren onbewezen en onbewijsbaar: dit heeft X.Y.Z. niet alleen aangetoond, maar tevens heeft hij zeer veel bekend gemaakt, dat een beter inzigt in des Ministers wijze van handelen geeft, dan de beschouwer aan zijne lezers mededeelde.

Bij dat een en ander kwam aan X.Y.Z. bijzonder de naauw-

keurige kennis te stade van zeer veel, waaromtrent niet ieder ingelicht is. ‘Wij hebben ons een recueil van zeeörders aangeschaft,’ bl. 19. Dat gaat anders zoo gemakkelijk niet, en, enkele uitzonderingen daargelaten, kan een officier wel soms eene enkele resolutie, met datum en nommer opgegeven, niet ligt het geheel te zien krijgen. Zoo is hij ook bekend met dat belangrijke gedeelte der memorie, door den Minister voorgelezen in het Comité-generaal der Tweede Kamer, van 30 Augustus, 1843, ‘waarbij het geheele stelsel, door den Heer RIJK aangenomen, aan de vertegenwoordiging werd kenbaar gemaakt, doch hetwelk H.E.M. wijsselijk voor zich hebben gehouden en niet aan het algemeen medegedeeld.’ Het ging ons als den beschouwer, en ook wij zijn daarmede onbekend gebleven. Bij de oude constitutie waren juist zij, voor wie de zaken geheim moesten gehouden worden, de eersten, die er achter kwamen. Getuige dit de voorzorg, door DE WIT genomen, om aan DE RUYTER een geheim bevel te doen toekomen. Hoe het tegenwoordig met de geheimen gaat, weten wij niet. X.Y.Z. loopt niet hoog met de discretie van de leden der Tweede Kamer, als hij (bl. 20), vooronderstelt, dat de beschouwer dat geheime gedeelte dier memorie ‘eens onder de oogen’ zou hebben kunnen krijgen. Zoo is X.Y.Z. (bl. 22), bekend met den hoofdinhoud van memoriën, aan het departement ingediend, doch die geheim zijn moeten blijven, omdat een vijand daarin een volkomen *plan de campagne* zou vinden; hij is bekend met de sommen, die de exercitiën met scherp en een stoomscheepje voor het Instituut te *Medemblik* kosten zouden. Bij zoo veel kennis verwonderde het ons, bl. 44, te lezen, dat de adelborsten van het Instituut, *volgens de bepalingen van den Heer* RIJK, op het instructievaartuig worden onderwezen. Dit onderwijs is reeds bepaald in het reglement bij de oprigting van het Instituut, art. 112, en het instructievaartuig was reeds ten minste een jaar, voordat de Heer RIJK kommandant van die inrigting werd, in dienst. De bij dat zelfde reglement (art. 115), bepaalde kruistogten in het *Kanaal*, de *Noord*- en *Oostzee*, zijn nooit in werking gebragt. Waarom den Heer R. toegeschreven, wat hem niet behoorde? Zoo iemand, heeft *hij* geene geleende vederen noodig.

Bl. 54 van het stukje van X.Y.Z. is dubbel merkwaardig; vooreerst door de stelling, dat men ‘iemands eerlijkheid niet mag verdenken, zoolang hij door zijne daden daartoe geene aanleiding heeft gegeven.’ Maar dat zou eene geheele om-

keering geven in de administratie, en de contrôle magtig ver eenvoudigen. Inderdaad, wil men de menschen vertrouwen doen verdienen, schenk hun dan vertrouwen; maar straf ze, dat er de lappen afvliegen, zoo zij er misbruik van maken. Had het bestuur het gevoel van kracht, dat daartoe vereischt wordt! Het tweede, wat op deze bladzijde ons in het oog viel, was de merkwaardige uitdrukking: 'De Heer RIJK *vond en liet het zoo*.' Dat was onvoorzigtig, Mijnheer X.Y.Z.! Door de zaak te laten, zoo als hij haar vond, hechtte de Heer RIJK er zijne goedkeuring aan, en hij had niet in last de zaken te laten, zoo als hij ze vond, maar ze te verbeteren. 'Te handelen naar zijne beste overtuiging, en te doen, wat in de bestaande omstandigheden mogelijk is,' was hetgeen hij, volgens bl. 4, aan den Koning beloofde.

Op bl. 56 toont X.Y.Z., hoeveel de uitgaven van administratie, arbeidsloonen, jagten, enz. verminderd zijn. Wij willen gaarne bekennen, dat het tweede ons leed doet, want wij meenen het er voor te moeten houden, dat veel noodig werk ongedaan blijft; maar omtrent het eerste kunnen wij de aanmerking niet wederhouden, dat de plaatsing van actieve officieren in administratieve posten, als directeur en equipagiemeesters te *Amsterdam* en *Willemsoord*, verwarring geeft tusschen de uitgaven voor administratie en actieve dienst, waardoor de oppositie eenigen grond verkrijgt, om aanmerkingen te maken, als ware het bedrag der administratie verminderd, door de betaling van posten met gelden, voor de actieve dienst bestemd, en alzoo de stelling van bl. 63, 'dat de tegenwoordige begrooting voor de Marine, van het begin tot het einde waarheid is,' tegen te spreken.

Op bl. 60 stelt X.Y.Z., dat er 'meerdere inlichtingen aan de Kamer gegeven zijn, dan zij met regt eischen kon, zoolang de zorg voor zee- en landmagt, volgens art. 202 der Grondwet, aan den Koning en niet aan de Staten-Generaal is opgedragen.' - Wij willen ons hier met de Grondwetskwestie niet inlaten, en zijn van oordeel, dat vooral de wijze, waarop met de oude Grondwet is omgesprongen, haar zoo slecht heeft gemaakt als zij is, en dat de beste Grondwet, op die wijze behandeld, al spoedig eene zeer slechte wezen zou. Wij kennen den aard dier geheim geblevene inlichtingen niet, maar houden het voor eene hoogstmoeijelijke taak, eene scheiding te maken van hetgeen de Tweede Kamer al dan niet eischen kan; zij die toch toestaan moet of weigeren, niet met een slaperig onbe-

stemd gevoel, maar met volkomene kennis van zaken, de vrucht van ernstig en onverdroten onderzoek. En X.Y.Z. spreekt zich, dunkt ons, bij het vasthouden aan dat artikel 202, tegen op bl. 61, als hij zegt: de Kamer stemme ridderlijk af, omdat er geen geld genoeg voor de Marine aangewezen is. Wij zijn dit laatste volkomen met hem eens, doch het komt ons voor, dat, wil men op zulk eenen grond afstemmen, men toch met eene behoorlijke kennis van zaken dient toegerust te zijn.

Op bl. 81 vraagt ook X.Y.Z.: ‘waartoe dat anoniem geschrijf?’ Zou hij of A.E.P. gaarne zien, dat men op hem toepaste, wat zij op andere naamlooze schrijvers hebben willen. Staan, als het om waarheid te doen is, aanval en verdediging niet gelijk? Willen zij, dat men zegge: ‘Er is geen mensch, die zijn' *naam* aan de verdediging van het bestuur der Marine durft prijs geven!’ - Wij doen dit niet; maar zoo eens een opposant dat als zijn thema kiest, aan wien zal de minister het anders dan aan zijne verdedigers te wijten hebben? En zoo de schrijver der beschouwingen, en F.C.O. zich verborgen houden uit vrees, waarlijk de toon van X.Y.Z. is niet geschikt hen gerust te stellen. Doch wij willen eindigen, en resumeren ons ook ten opzigte van X.Y.Z.

Door het aannemen van een stelsel van verdediging *quand même*; door ook dat op te nemen, wat hij zelf bekennen moest althans verontschuldiging noodig te hebben; door het te baat nemen der stelling: ‘de minister vond en liet het zoo,’ heeft de schrijver meer bewijs gegeven van goede trouw dan van behendigheid. Immers door zijne verdediging te bepalen tot den hoofdaanval, de beschuldiging van stelselloosheid, had hij dien, met de wapenen, welke hij te zijner beschikking had, zegevierend kunnen afslaan, en daardoor eene overwinning behaald, die thans, door de weifelende houding op enkele punten, min volkomen schijnt. Hij heeft, niet altoos met bedaarde waardigheid en den eerbied, dien men aan de denkwijze van anderen, ook al deelt men dien niet, verschuldigd is, het ongegronde aangetoond van de beschuldiging van stelselloosheid, doch slechts in bijzonderheden, en geen *algemeen* stelsel opgegeven, om daaruit het *bewijs* te ontleenen, dat de minister daaraan getrouw blijft. Hij heeft vrij wat bekend gemaakt van hetgeen de Heer RYK met de beperkte middelen, die hem ter dienste staan, ten nutte van de Marine, meer dan zijne voorgangers, heeft gedaan en nog doet; doch tevens aangetoond - en hierin is hij het gewis eens met een' ieder,

die de zaak kent en het wel met haar meent, - dat er *geld* noodig is, om de Marine voor ons Land te maken, wat zij wezen moet.

Wij eindigen met den wensch, dat men ophoude zich tot kleinigheden te bepalen, maar over de hoofdzaak schrijve - veel, opdat uit de wisseling van gedachten het goede voortspruite, en de aandacht des publieks levendig gehouden worde - anoniem, opdat de zaak zuiver en buiten inmenging van namen blijve.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

***Staatkundige Brieven aan een Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. 's Gravenhage, bij* A.J. van Weelden, 3de Brief. 1844. 50 bll. 4de Brief. 1845. 32 bll. 5de Brief. 1845. 37 bll.**

***Nu of Nooit; een ernstig woord aan alle gezeten burgers van Nederland. Dordrecht, bij* Blussé en van Braam. 1845. 27 bll.**

***Een woord aan den Koning. Amsterdam, bij* C. Kraaij. 1845. 16 bll.**

Het ontbreekt ons journalisme haast aan allen staatkundigen invloed of gezag. Dat het *Handelsblad*, zonder mededinger, de eerste plaats onder onze Dagbladen inneemt, is een afdoend bewijs voor onze stelling. Zij hier en daar al een provinciaal blad minder flaauw en kleurloos, geen enkel vereenigt de verschillende vereischten in zich, die moeten zamenloopen, om aan een dagblad het aandeel in de leiding van den volksgeest te geven, dat die litteratuur elders heeft. Is het bij onze talrijke maandschriften beter gesteld? De *Reviews*, die aan het hoofd der Engelsche driemaandelijksche letterkunde staan, dragen elk openlijk de kleuren van een der partijen, die zich voortdurend het staatsgezag betwisten. De *Revue de Paris*, de *Revue des deux mondes*, de *Revue Indépendante* leveren niet slechts, aan het einde hunner livraisons, telkenreize, uit een bepaald standpunt, beschouwingen van het in de laatstvoorgaande dagen gebeurde: ieder staatkundig vraagstuk, waardig de algemeene aandacht te wekken, wordt in afzonderlijke artikels besproken. Zelfs in *Duitschland*, zoo zeer ook de verbrokkeling van het territoor het belang der meeste staatkundige vragen of feiten verkleine, zoo zeer in de grootere Staten de censuur de vrije ontwikkeling der denkbeelden in den weg sta, geeft zich telkenmale en overal in de meest verschillende vormen,

waarvoor de periodieke litteratuur vatbaar is, de behoefte aan staatkundig leven lucht.

Zoo ge de mogelijkheid eener vergelijking met *Engeland, Frankrijk, Duitschland*, op grond van het verschil in uitgebreidheid, in bevolking, in invloed naar buiten ontkent, stel in onze eigene letterkunde de geringe plaats, aan de behandeling van staatkundige onderwerpen, in enkele tijdschriften gelaten, tegen de talrijke organen, waarin zich elke fraktie van iedere theologische partij vertegenwoordigd ziet, tegen de gretige opname, die het schijnt dat de armzaligste vertalingen van vreemde nouvelles en feuilletons vinden, tegen de betrekkelijke uitbreiding zelfs, die de periodieke litteratuur van menige speciale wetenschap verkregen heeft, over.

Die schaarschheid van staatkundige mededeelingen staat met den mangel aan staatkundige belangstelling bij de Natie in eene evenredige verhouding, waarbij het haast onmogelijk wordt oorzaak en gevolg met juistheid te onderscheiden. De onbeduidendheid onzer politieke litteratuur is zeker een gevolg van de weinige belangstelling, die zij bij de Natie vindt; maar die weinige belangstelling verflaauwt almeer, naarmate haar minder voedsel wordt aangeboden en versmelt allengs tot volslagen onverschilligheid: wetgevende en uitvoerende macht beiden missen in de publieke opinie die warme belangstelling, die tot het goede aanspoort; die waakzame kontrole, die van het verkeerde terughoudt. Beider daden gaan onopgemerkt den weg ter vergetelheid op.

Eene enkele maal echter, vooral waar het finantiëele onderwerpen - waar het konversie- of leeningsvragen - geldt, wordt de onverschillige rust soms voor eene wijl verbroken. Bij dergelijke gelegenheden zijn dan ook de hulpmiddelen, die het journalisme kan aanbieden, geheel onvoldoende, en wordt men gedwongen een' anderen weg te kiezen om zijne denkbeelden aan het publiek meê te deelen. Vandaar de zee van vlugschriften, die ons op zulke oogenblikken overstelpen. Het is er echter verre van daan dat hierdoor werkelijk aan de behoefte voldaan zou worden en het palliatief de leemte genoegzaam zou aanvullen. Het gemis aan politieke dagbladen en tijdschriften kan door geene vlugschriften vergoed worden. Reeds wat den inhoud aanbelangt, zijn de waarborgen voor kennis en gematigdheid zeker veel hechter bij dengene, die gewoon is de rij der opeenvolgende gebeurtenissen in de *premiers-Paris* van een dagblad, of de *chronique* van eene *Revue* uit

een bepaald standpunt te beschouwen, dan bij dengene, die, door eene trillende vrage van het oogenblik gedreven, de pen opneemt. Zal men niet bij dezen meest altijd slechts de *opinions extrêmes* van elke partij vinden? Maar vooral de waarborgen van goede trouw en oprechtheid zijn grooter bij het dagblad als bij het vlugschrift. Over de nadeelen der anonymiteit is dikwerf door velen geklaagd. Die nadeelen zijn zonder tegenwicht bij het vlugschrift, waar de schrijver volkomen vrij is de grootste ongerijmd- en onwaarheden in overredenden vorm aan den man te brengen, zonder immer ter verantwoording te kunnen geroepen worden. Treedt daarentegen de *persona moralis* van het journaal in de plaats van dien des schrijvers, dan rusten op dezen dezelfde verplichtingen, die hij niet dan ten koste van zijn' naam en, wat meer zegt, van zijn debiet, kan ontduiken. Altans echter wat den invloed betreft, dien beide oefenen, heeft eene periodieke litteratuur oneindig boven zulk een' gelegenheidsstroom van vlugschriften voor. De vlugschriften spreken in den regel slechts tot den belangstellende, het dagblad komt allen, ook den onverschillige, in handen; het eerste sterkt de geloofsgenooten, het tweede maakt proselieten; en vonden beide al evenveel en dezelfde lezers, er kan wel geen twijfel zijn over de keuze tusschen de voortdurende leiding, die een dagelijksch gelezen blad, en den plotselingen - sterken maar voorbijgaanden - schok, dien de bestgeschrevene brochure aan de publieke opinie geeft; zoo het immers niet eene bepaalde daad, maar eene blijvende richting geldt.

Wij ontkennen echter den invloed niet, dien ook de vlugschriften kunnen oefenen, en gaven gaarne een uitvoerig verslag van de velen, bij de gelegenheid van het Herzieningsontwerp verschenen. Plaatsgebrek en onwil tot langer uitstel houden ons echter terug. We voegen dus slechts eene zoo kort mogelijk zaamgevatte karakteriseering van enkelen aan de bovenstaande aanmerkingen toe.

Wij zeiden, dat de vlugschriften-litteratuur meest slechts de uiterste gevoelens kennen leert. De vóór ons liggende verzameling staaft onze stelling. Wij vinden er niets dan warme voorstanders of heftige bestrijders van het Voorstel, als twee vijandige legers tegen elkander over geplaatst. Men zou verwachten, dat, zoo het leger van het behoud al de uitstekendste strijders niet telde, deszelfs welgedisciplineerde benden evenzeer voor het andere uiterste zouden gevrijwaard zijn. Voor een

onhandig devouement was meer kans, zou men meenen, aan de zijde der hervorming, waar al ligt een ongeroepene in een oogenblik van opwinding de pen opnemen en een gevaarlijk medestander blijken mogt, of een anders bevoegde, uit wanhoop aan de verwezenlijking zijner theoriën, de grenzen der bezadigdheid mogt uit het oog verliezen. Maar bij de partij van het behoud, wier leden in hunne rustige en welverschanste houding kalm den aanval van den materiëel zooveel zwakkeren vijand kondenver wachten, mocht men verwachten, dat niemand zich uit zijne feitelijke zekerheid in het veld der theoretische diskussie zou wagen, wien zijne polemische talenten de overwinning niet toezegden.

Zoo meenden ook wij, maar bedrogen ons; want wie, gelijk wij, de talrijke brochures heeft doorgeworsteld, zal het niet aan partijdigheid wijten, wanneer wij verklaren, dat de zaak, die het meest verdediging behoefde, de onhandigste kampvechters gehad heeft.

Slechts ééne uitzondering maken wij op het algemeene vonnis, ten gevalle der *Staatkundige Brieven*, waarin een groote takt van polemiek doorstraalt, en wel van eene zoodanige, als de zaak van het behoud noodig heeft. Eene polemiek, die behendig het terrein van den strijd verplaatst en in 's vijands land overbrengt, die de argumentatie op het hoofdpunt ontwijkt, om de pijlen van het vernuft op bijomstandigheden en akcidenten te munten; die geene wapenen versmaadt, onverschillig personen en zaken aanvalt; *passé maître* in het citeeren, maar vooral in het verzwijgen; onder den sierlijken vorm het onbeduidende gehalte, onder de bevallige inkleeding de zinledige argumenten verbergende; eene polemiek met dat al, listig en geslepen en te gereeder om dupes te maken, naarmate zij openlijker op de zwakke zijden der menigte, vreesachtigheid en eigenbaat, spekuleert; eene polemiek echter tevens, die hare eigene zwakke zijde verraadt aan ieder, die zich door eene eerste lezing niet onherroepelijk liet medeslepen, maar zich tot de ontleding moeite gaf van wat bij ontleding aanstonds moest wegvallen. De derde brief, eigenlijk de eenige, die opgang maakte en eene dubbele weêrlegging uitlokte, werd door een' vierden en vijfden gevolgd, waarin dezelfde kunstmiddelen, maar met overdrijving en dus ook niet minder gelukkig gevolg gebezigd, den schrijver op het onafzienbare veld der personaliteiten lokten en deden afdwalen.

Eene krijgslist, waarvan zich zoowel de schrijver der Staatkun-

dige Brieven als haast al zijne medestrijders bediend hebben, bestaat daarin, dat ze den plicht der verdediging van zich geschoven en zich als aanvallende partij gedragen hebben. Het is toch de vraag niet, of het Voorstel in al deszelfs deelen volkomen is; het is nog minder de vraag of de voorstellers altijd in al hunne uitdrukkingen konsequent zijn gebleven; allerminst of al, wie in ons land immer hervorming en vooruitgang hebben voorgestaan, het altijd met zich zelve, met elkanderen en met de voorstellers zijn eens geweest; en toch! bij de tegenspraak van dit een en ander hebben de verdedigers van het bestaande hunne taak bepaald. De vraag is of onze Staatsinstellingen, waartegen zich de stem van zoovelen verheft, tot wier hervorming het voorstel eene proeve is, verandering behoeven al dan niet. De plicht van wie die behoefte ontkent is verdediging; bewijs van de voortreffelijkheid van het bestaande. Zulk eene verdediging, wie heeft ze beproefd?

Men wil *het goede, het eerwaardige, het op eene wettige wijze verkregene*, dat nog niet eens den tijd gehad heeft zich te ontwikkelen, aantasten,' klaagt eene brochure[1], in den geest der Staatkundige brieven geschreven, met het enkele verschil, 'twelk er tusschen eene handige en onhandige verdediging derzelfde zaak, tusschen subtiliteit en logheid van voorstelling bestaat.

Eilieve, men vergenoege zich toch niet voortdurend met woorden! Zoo onze Grondwet op eene wettige wijze verkregen is, wie verlangt ze anders dan op eene wettige wijze te zien opheffen? Het *eerwaardige*! ziedaar het groote argument: omdat wij dertig jaren de tegenwoordige Grondwet gehad hebben moeten wij ze ook behouden! En diezelfde staatsinstellingen, reeds door hunne oudheid - want waardoor toch anders? - eerwaardig, hebben nog niet eens den tijd gehad zich te ontwikkelen. Een vreemd kontrast! Zoo is eene staatsinstelling, eer ze nog oud genoeg is, om zich geheel te hebben kunnen ontwikkelen, reeds te oud om veranderd te worden. Volgens die leer zeker is elke Grondwet voor de eeuwigheid geschreven. Het *goede*: ja op dat terrein wenschten wij de partij, die de herziening tegenstaat, te ontmoeten. Maar vruchteloos wenschen wij het.

Eene brochure[2], die den eerzuchtigen titel van *Christen-*

(1) *De voorgestelde Herziening der Grondwet en het Petitionement tot verkrijging van die Herziening onpartijdig en vrijmoedig beoordeeld*. Groningen, 1845.

(2) *Christendom en Staatsregeling in Brieven over de Herziening der Grondwet*, Amsterdam, 1845.

dom en Staatsregeling draagt, tracht den godsdienstigen zin van een deel onzer Natie ten voordeele van het behoud te exploiteeren. Wij zouden, op den titel af, eene aanwijzing van het verband verwachten, waarin Christendom en Staatsregeling tot elkander staan. Men bedriege zich niet! Bij den schrijver schijnt het denkbeeld van zulk een verband, het begrip dat het christelijk beginsel, waar het naar uitbreiding en volmaking streeft, ook het staatkundig element in zich zou moeten opnemen, zelfs niet opgekomen te zijn. ‘Het Christendom plaatst ons in ons beroep, in ons huisgezin, en draagt ons alleen buitendien op, te zorgen dat wij eens eene plaats (*sic*) in den Hemel bekomen.’ Ziedaar het geheele Christendom des schrijvers, het bekrompenste egoïsmus, dat alleen de zekerheid vraagt of er bij eene nieuwe staatsregeling oogenblikkelijk minder belastingen zouden te betalen zijn. Moeielijk, gelooven wij, zal men, na de lezing, er in slagen zich te overtuigen, dat wij hier met eene gemoedelijke overtuiging - zij het ook eene eenzijdige - te doen hebben. Te erger de onhandigheid!

‘Nooit welligt meer dan nu,’ zegt een ander schrijver[1], ‘is het zaak om op zijne hoede te zijn voor valsche redeneeringen.’ Wij mogen die exklamatie voor een *cave canem* houden voor zijn eigen boekjen, maar achten de waarschuwing onnoodig. Dat ‘WILLEM II dertig jaren geleden bij den viersprong en later in de velden van *Bautersem* en voor de poorten van *Leuven* pal stond voor onze vrijheid en onafhankelijkheid,’ maakt, volgens den schrijver, elken nieuwen waarborg en vooral eene Grondwetsherziening glad onnoodig. *Paix lui soit*!

PATRICIUS richt aan Mr. DIRK DONKER CURTIUS de in monsterletters gedrukte vraag[2], ‘of hij denkt, door de invoering van rechtstreeksche verkiezingen en eene onbindbare Kamer, den Nederlandschen Staat weer tot eene Mogendheid van den Eersten Rang te kunnen verheffen?’ en is in dat geval gereed zijne adhaesie te teekenen. PATRICIUS ziet het antwoord op die verpletterende vraag met ongeduld te gemoet.

Nog ligt de *zendbrief van* AHASVERUS *aan Neerlands volk*[3] voor ons. Over de laffe inkleeding (de brief is gedagteekend

(1) *Nooit welligt meer dan Nu, een gemoedelijk woord aan alle vrienden van wezenlijke orde en vrijheid*. Utrecht, 1845.
(2) *Drie vragen aan* Mr. DIRK DONKER CURTIUS. 's Gravenhage, 1845.
(3) *Zendbrief van* AHASVERUS, *gewoonlijk genoemd* de Joodsche wandelaar, aan Neêrlands volk.

in den jare 5606) behoeven wij geene woorden te verliezen. Bij den uitgever der *Staatkundige Brieven* verschenen, is altans de gissing geoorloofd, dat wij hier een' pijl hebben uit denzelfden koker. In elk geval veroorlooft men zich, nu men tot een ander publiek rekent te spreken, een' geheel anderen toon. De acht leden der kamer, voor wier karakter en talenten men ginds verklaarde allen eerbied te hebben, zijn hier: ‘menschen, die alleen voor onrust en wanorde leven en ieder voorwendsel te baat nemen, om hunne zucht naar beroering bot te vieren.’ Het is evenwel een lichter taak, de aristokratie in 't geweer te roepen voor hare bedreigde voorrechten, dan den burger te beduiden, dat hij juist genoeg gezond verstand heeft, om in te zien, dat zijn voorraad niet voldoende is tot het doen eener rechtstreeksche keuze.

Wij zijn de voornaamste vlugschriften, in den geest van het behoud geschreven, met een woord indachtig geweest. Het getal is aan de andere zijde veel geringer. Wij hebben reeds van de dubbele weêrlegging[(1)(1)] gesproken, die den derden staatkundigen brief ten deel viel. Refutatie van een vlugschrift is een ondankbare taak. De vluchtige lezing, die dergelijke geschriften bij het groote publiek te beurt valt, laat bij de meesten een' te onbestemden indruk na, om met belangstelling het tegen-pleidooi te volgen. Het was echter in het belang der vrijzinnige beginselen, dat de naaktheid eener brochure, die, dank zij der gelukkige inkleeding, bij velen misschien een' zekeren invloed geoefend had, volledig wierd in het licht gesteld, en daarom verdienen de pogingen der opstellers te grooteren lof, naarmate zij minder voor populariteit vatbaar waren.

Die populariteit was in grooten mate het deel van het in den laatsten tijd zoo veelbesprokene *Nu of Nooit*. Het was een gelukkig denkbeeld van den schrijver, eene proeve te nemen om de politieke belangstelling te wekken, waar zij het meest sluimerde. De gezeten burgerstand, zoo dikwijls met emphase de kern van den staat genoemd en daarom waarschijnlijk zoo zorgvuldig van allen staatkundigen invloed of medewerking geweerd, ligt in den regel buiten het bereik der publicisten; en toch dáár moet de behoefte naar hervorming levendig, de wensch naar

(1) *Beschouwing van den derden der staatkundige Brieven aan een Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*. Rotterdam, 1845.

(1) *Brief aan een' Minister in antwoord op den aan mij gerigten Derden staatkundigen Brief*. 's Gravenhage, 1845.

hervorming luid worden, wil men die immer van de theorie in de werkelijkheid zien overgaan. Een algemeen bevattelijke voorstelling, een geringe koopprijs; hier en daar, zoo wij lazen, eene kostelooze verspreiding, moesten dienen om de brochure in handen te brengen, anders ongewend om de politieke geschriften van den dag te doorbladeren. Wij gelooven dat het doel van den schrijver, gedeeltelijk altans, door zijn werk bereikt is; dat zijn vlugschrift krachtig heeft medegewerkt ter vermeerdering der politieke belangstelling, ter verbreiding vooral van het petitionement, die eerstelinge van een' ontwakenden volksgeest.

Nu of Nooit is een pamflet, in den zin door COURIER en CORMENIN aan het woord gegeven; bestemd om van hand tot hand te gaan, overal verspreid, in alle standen gelezen te worden. Geheel aan de eischen van het genre voldoet het zeker niet; de duidelijkheid is wel eens ten koste der kernigheid, de populariteit ten koste der keurigheid verkregen; de bezadigdheid der bedoeling - want het spoort tot niets dan tot een eerbiedig petitioneeren - niet altijd aan gelijke bezadigdheid van den vorm gepaard.

Nog zouden wij meenen dat het denkbeeld der monopoliseering van alle staatsgezag door de aristokratie, overigens zoo helder uiteengezet, nog voor grootere uitbreiding en ontwikkeling, vooral ook in provinciale en plaatselijke aangelegenheden, was vatbaar geweest; dat den burger het onafscheidelijk verband tusschen zijn individueel- en het staats-belang nog duidelijker had kunnen gemaakt worden; wij willen liever echter erkennen in het veel gelezen boeksken duidelijkheid, oprechtheid en *hart* gevonden te hebben, terwijl de stijl, zoo ze soms eene wel wat overhaaste zamenstelling verraadt, bij de enkele nadeelen, ook al de voordeelen eener in de warmte der bezieling geschrevene opwekking paart.

Meer echter nog, dan door *Nu of Nooit*, werd onze sympathie opgewekt en ook ons aesthetisch gevoel bevredigd door het *Woord aan den Koning* - in sierlijkheid van vorm, in helderheid van voorstelling, in gelukkige zamenvatting van feiten en argumenten een waar meesterstuk. Wij vonden er ook - buiten de voortreffelijkheid der uitvoering - eene ruimte van gezichtspunt in, die wij dikwerf bij de voorstanders der Herziening misten. Men heeft het belang der vraag verkleind door steeds de finantiëele zijde op den voorgrond te stellen, en in de openlijke erkenning der volksrechten slechts, of altans voornamelijk, een middel ter bezuiniging der Staatsuitgaven te zien.

En tevens overdreef men die uitzichten op bezuiniging, en werd met zijne eigene wapenen geslagen, wanneer de tegenstanders der Herziening op goede gronden de onuitvoerbaarheid van deze of gene voorgestelde besparing, de betrekkelijke onbeduidendheid van allen vereenigd tegenover den verpletterenden last van het budjet, betoogden.

Op eene geheel andere wijze wordt in het *Woord aan den Koning* de zaak voorgesteld. In breede trekken wordt de toestand des geheelen Lands geschilderd en de voorname grieven ontwikkeld, die op aller tongen zijn. Overal dezelfde oorzaak der kwaal, dezelfde reden tot beklag! Het grootsche voetstuk, waarop elk regeringsgebouw moet worden opgetrokken, de vaste grond, waarin iedere staatsregeling wortelen moet - de medewerking der Natie - ontbreekt.

'De drang tot verbetering' - besluit het vlugschrift - 'ligt in de erkenning van het gebrekkige, al ware het ook, dat die verbetering eerst in eene verwijderde toekomst vrucht kan dragen. De ontdekking der kwaal omvat den plicht om terstond de genezing te beproeven.' Het geldt geene berekening van mogelijke voordeelen, maar handhaving van stellige rechten. Maar, zoo men zich wachten moet in hersenschimmige becijferingen de materiëele voordeelen der Herziening te overdrijven, als konde zij met een' tooverslag welvaart en nijverheid terugvoeren en den druk van onzen schuldenlast opheffen, wie kan aan de andere zijde vooraf bepalen, welke rijke vruchten van elken aard een beginsel zoo bezielend en levenwekkend, als de toelating der Natie tot het staatsgezag - nu onder enkelen verdeeld - dragen zal?

Wij zijn overtuigd dat de beide laatstgemelde vlugschriften een uitgebreiden en weldadigen invloed geoefend hebben. Naarmate zich echter de beslissing der herzieningsvrage uitstelt, naarmate de eerst gespannen aandacht begint te verslappen, doet zich te sterker de behoefte gevoelen aan eene vrijzinnige, grondige en vooral populaire dagbladslitteratuur, die niet slechts de vonk doe ontspringen, maar ook de vlam bij voortduring voede en beware.

Zeeuwsche Volks-Almanak voor het jaar 1845. *Te Zierikzee, bij* J. van de Velde Olivier.

'Gij doet wat ik deed,' zeide ik, de kamer binnenkomende bij mijn' vriend R., die, gemakkelijk in zijne fauteuil gezeten, zijne aandacht verdeeld scheen te hebben tusschen den Zeeuw-

schen Volksalmanak en de Havannah, voor den eerste een' gevaarlijken mededinger.

- ‘Hoe vindt gij ons jaarboekje?’ vroeg hij mij vervolgens met een gelaat, dat den medewerkers waarschijnlijk minder aangenaam zou geweest zijn.

- ‘Beter dan vroegere jaargangen. Enkele stukjes laten zich met genoegen lezen, en schijnen in zulk een boekje juist op hunne plaats. Ik bedoel vooral *De Kloosters te Goes*, door R.C.H. RÖMER; de *Losse bladen uit de vroegere geschiedenis*, medegedeeld door Dr. E.B. SWALUE, en de beide stukjes over Mr. JACOB VALCKE, die door de HH. SWALUE en DRESSELHUIS geschreven zijn. - Deze allen hebben althans plaatselijk belang.’

- ‘Gij stelt uwe eischen niet zeer hoog. In dit geval kunt gij er nog de *Lotgevallen van eenige Zeeuwsche zeelieden*, door Mr. A. MOENS VAN BLOOIS, bijvoegen. Maar gij geeft mij toch toe, dat geen van deze stukjes uitstekend kan genoemd worden. Of wilt gij beweren, dat zich een dezer óf door nieuwheid, óf door levendige voorstelling gunstig onderscheidt? Stel die thesis, zoo gij wilt; wij zullen er ons warm over disputeren, welk voorregt ons heden eene wandeling wel niet zal verschaffen.’

- ‘Ik durf den strijd niet aangaan. Maar “quidquid inter vicina eminet, magnum est illic ubi eminet.”’

- ‘Hebt gij dan ook welligt moed, om vol te houden, dat het stukje van Dr. WAP, *over het zoogenaamd Reigerbosch onder IJzendijke*, waarin niets anders staat, behalve dat de schr. daarvan niets weet, dan dat de reigers, hoezeer aldaar vereerd door het bezoek van den “Gouverneur van *Zeeland* met zijn gevolg,” thans zich te *Groebe, “wel anderhalf uur* verwijderd van hunne vroegere woonplaats,” ophouden, de moeite van het lezen beloont; of dat de Hr. J.C. DE POTTER zich bij iemand anders verdienstelijk heeft gemaakt door zijne *beschrijving van het Stadhuis te Hulst*, dan bij zijne stadgenooten, die zich natuurlijk door deze verfraaijing zeer gelukkig gevoelen.’

- ‘Maar dit is toch ook niet alles.’

- ‘Verder volgt de *Brief van twee afgestorvene kinderen aan hunne achtergeblevene ouders*. Eilieve, geen dichterlijker, geen weemoediger voorwerp voor het gevoel en de verbeelding is er, dan een onschuldig kind, aan de aarde ontrukt, in de hemelsche zaligheid opgenomen, ik erken het; maar even zoo stuitend is het, dunkt mij, zulk een kind een' pedan-

ten brief te laten schrijven aan zijne ouders. Hebt gij dien brief gelezen, en begrepen, met welk doel de Hoogduitsche (!) schrijver dezen vorm van troostrede heeft gekozen, die zich door niets dan door onmogelijkheid en onnatuurlijkheid aanbeveelt?'

- 'De mededeeler vond zeker de gronden van troost geldend.'

- 'En wat oordeelt gij van het opstel *over de geringe waarde van de uiterlijke voorregten des levens*, door Mr. J. BERMAN, waarin gij mij juist gestoord hebt?'

- 'Ga er mede voort. Het is aardig en geestig.'

- 'Aardig en geestig? Hoe zoo?'

- 'Het is eene persiflage, die, geloof ik, actualiteit genoeg heeft, om opgang te maken. Het is eene zeer fijne persiflage op verhandelingen en soortgelijke zedekundige vertoogen, als er in vele vergaderingen van vele genootschappen gehouden worden.'

- 'Onmogelijk!' riep R. uit, al voortlezende.

- 'Ik zal het u bewijzen: 1°. Is niet zonder opzet een overdadig gebruik van *dezelve* gemaakt. Staat het in de eerste bladz. niet *negen* maal?'

- 'Ja, in 25 regels,' zeide R. tellende.

- '2°. Dat aanhalen van allerlei mannen uit oudere en nieuwere geschiedenis voor eene zaak, die nagenoeg geen bewijs behoeft; 3°. die scherpe tegenstelling van het Heidendom en Christendom, dat ons den tijd in het geheugen roept, waarin men streed, of het mogelijk zijn kon, dat SOCRATES der zaligheid deelachtig werd. 4°. Dat bizarre zich herinneren van een paar plaatsen uit PLATO en LUCIANUS. 5°. eindelijk het onderwerp zelf, dat zoo zeer waar, zoo zeer bekend is, zoo volstrekt geen betoog te behoeven schijnt; - houdt gij dit ook voor goede bewijzen?'

- 'Ik wilde, dat ik het gelooven kon,' hernam R., die aandachtig en ingespannen voortlas. - 'Maar wat mij daarin verhindert,' zoo ging hij voort, 'is dit, dat het gansche stuk niet oorspronkelijk is, maar uit het Hoogduitsch vertaald.'

- 'Het staat er toch niet bijgevoegd?'

- 'Maar dit verraadt toch, in de vertaling van LUCIANUS gesprek, het woord *teruglaten*, bl. 146 (*zurücklassen*, in plaats van *achterlaten*), dat wel niemand voor Hollandsch zal houden; op bl. 147, de woorden: "en die ééne kus met twaalf honderd *daalders* is betaald," maar, vergis ik mij niet, LUCIA-

NUS moet *διτάλαντον* geschreven hebben[1]. De Duitsche vertaler kende reeds weinig de waarde van het geld, maar nog erger wordt evenwel het abuis door het Hollandsch, waar wij niet gewoon zijn met *daalders* te rekenen. En op bl. 150 staat nog een argument in de gedaante van een onmogelijk schip, “dat vijftig roeren had”’[2].

- ‘Gij ziet vlug en scherp. Ik wenschte, dat ik tegen deze argumenten iets kon inbrengen.’

- ‘En ga nu evenzoo de poëzij, de verzen na.’

- ‘Geen enkel is er onder, waarvoor ik den handschoen waag op te nemen; ik zou het evenwel doen willen voor ADAMA VAN SCHELTEMA, wiens “*Gods stem tot Job*” ik zou prijzen, zoo het mij niet voorkwam, dat een gedeelte van de meest verhevene poëzij der Hebreeuwen in een' Volksalmanak eene vreemde plaats inneemt.’

- ‘Dat is juist, wat het meeste afkeuring verdient. Geen enkele dezer stukjes heeft iets *locaals*. Elk kon in elk ander boekje staan, zonder schade; niemand zou het bemerken. Het zijn vertalingen; zij gaan algemeene onderwerpen aan. Zij schijnen proeven van knapen of jongelingen. Eene soort van thema's. Zulke moesten niet worden opgenomen door de redactie.’

- ‘Maar het vereischte getal bladzijden?’

‘Wanneer er minder dezer boekjes waren, dan zoude de redactie scherper kunnen toezien; zij zou kunnen weigeren. Het zou eene eer worden gedrukt te wezen. Het ware voor alle partijen beter. De redactie had meer voldoening over haar werk, zoo zij het naar eisch vervulde, harer roeping getrouw kon blijven. De schrijvers zouden streven, om te worden opgenomen. Het publiek zou met genoegen zulk een boekje kunnen opnemen. - Waarlijk, zulke jaarboekjes zijn geen kwaad middel, om beschaving te verspreiden, maar zij moeten *goed* van inhoud zijn. Uit hun' aard komen zij in veler handen, ook dààr, waar welligt anders een boek slechts ter naauwernood toegang heeft. Zoo kunnen zij denkbeelden op-

(1) R. had gelijk; LUCIAN. heeft, *Dial. Mort.*, X, § 3, *διτάλαντον*, d.i. ƒ 4850. -, eene som, die vrij wat verschilt van 1500 gl. Waarschijnlijk heeft de Heer Mr. J.B. het oorspronkelijk Grieksch, ‘dat hij zich herinnerde,’ bl. 142, niet gezien.

(2) § 8, *πεντηχόντορος, Funfzig ruderer*, met 50 riemen. Een naauwkeurige vergelijking zal doen zien, dat de vertaling noch naauwkeurig, noch bevallig is.

wekken, indrukken versterken, smaak bevorderen. Zou *Zeeland* niet een' goeden almanak kunnen hebben! Heeft het geene punten van verschil genoeg met andere oorden? Waarom dan eenen afzonderlijken almanak uitgegeven?'

- 'Wildet gij dan ons Zeeuwen ook daarvan berooven?'

- 'Het zou wel niet behoeven. De eilanden hebben hunne eigene geschiedenis. Bevatten zij al geene oudheden, geen potten of pannen van Romeinen of Germanen, toch heeft voor ieder een onderzoek naar den vroegeren vorm der eilanden, den loop der stroomen, de verschillende bedijkingen, de aanslibbingen, den grond zelven, de verschillende planten en insekten, die hier gevonden worden en niet aan den vasten wal, genoegzame belangstelling, dat iemand er een stukje over schrijven kan, populair, maar toch gesteund op wetenschappelijk onderzoek, en zou kunnen rekenen op de belangstelling zijner lezers. - Was het hier niet de geschikte plaats voor dichters, om den landbouw waar te nemen, den indruk na te gaan, dien die op den stand van landman hebben moet, of werkelijk heeft? Kon het buitenleven, het leven der natuur, hier geene onderwerpen aan de hand geven, die voor velen onzer dichters, binnen de muren eener groote stad gevestigd een òf afgesloten, òf min bekend terrein zijn? Is er dan onder de Zeeuwsche letterkundigen geen enkele, die het zijne bij wil dragen, om kracht en energie te ontwikkelen bij eene provincie, die zeker niet meer is, wat zij eens was, die misschien nog jaren lang achteruit zal gaan?'

'Het komt mij voor, dat gij der redactie eene moeijelijke taak oplegt. Gij ziet *pligt*, dáár, waar zij, meen ik, *genoegen* vindt'[(1)].

- 'Het woord *genoegen* is in den mond eener redactie een vreemd woord. - De redactie, die zijn' pligt begrijpt, omdat hij zijne roeping kent, zal wel op zoo vele zwarigheden stooten, dat hij het woord *genoegen* niet eer zal gebruiken, voor hij ziet, dat zijn arbied niet vergeefs *geweest is*.'

- 'Gij hebt een zwarte bui. - Maar ik zal uwe aanmerkingen opschrijven en ze mededeelen aan het publiek, door middel van *de Gids*; die gewoon is te ijveren tegen al wat middelmatig is of minder dan middelmatig.'

- 'Doe zoo.'

M.

Dr. B. en R.

(1) Bl. III.

Boekbeoordeelingen.

Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie, uitgegeven door Dr. *Doedes*, Dr. *de Geer*, Dr. *Kemink* en Dr. *van Oosterzee*. Eerste Deel. Eerste Stuk. Utrecht, Kemink en Zoon, 1845, VI, 239 bladz.

Door eene uitvoerige en, zoo wij vertrouwen, wetenschappelijke recensie zullen wij veel van het geduld en de inspanning onzer lezers vorderen. Geene algemeene beschouwing van den aard dezer Jaarboeken, geene lofspraak op de verdienstelijke poging, om onpartijdig onderzoek op te wekken en te bevorderen, mag daarom ons ophouden. Wij vangen terstond de beoordeeling van het eerste stuk aan, door Dr. VAN OOSTERZEE geleverd, en bevattende eene *Proeve over den tegenwoordigen toestand der Apologetische wetenschap en hare wenschelijke ontwikkeling in onze dagen* (bl. 1-75).

Een kort overzigt van den inhoud ga aan onze kritiek vooraf.

‘Bij den telkens hernieuwden aanval van het ongeloof, hernieuwt zich ook de roeping van den godgeleerde om dien aanval af te slaan en rekenschap te geven van zijn geloof, te meer nu die aanval niet meer ondergeschikte punten, maar den grondslag van het Christendom betreft. Sinds SCHLEIERMACHER ontstond in de apologie een nieuw leven. Een nieuwe regtbank werd opgerigt, om over de waarheid van het godsdienstig geloof te oordeelen; in plaats van het verstand zou voortaan het gevoel uitspraak doen. *Onzeker* echter bleef de toestand der apologetiek (wetenschap der wijze van verdediging), zoo wat hare juiste bepaling en haar verband, als haren omvang en methode aangaat. Daarbij was hij in meer dan één opzigt werkelijk benard, deels door den hevigen aanval van STRAUSS, deels door de dikwijls ongeschikte wijze van verdediging. Niet te min

vertoont zich op haar grondgebied menig gunstig verschijnsel. Hare rigting werd door vergelijking met andere godsdiensten meer kritisch; door, in plaats van den geheelen inhoud des Bijbels te verdedigen, zich om CHRISTUS als het middelpunt te scharen, meer christelijk. Bovenal verblijdend is het, dat het inwendige bewijs, de leer van het *testimonium Spiritus Sancti*, hoofdbewijs der apologetiek geworden is. Maar hoedanig moet in onze dagen hare ontwikkeling zijn? Vóór alles is het noodig haar begrip regt te vatten. Zij is de wetenschap van de beginselen en wijze der apologie. Haar karakter is zelfstandig; haar beginsel heeft zij in zich zelve, niet buiten zich in den vijandelijken aanval. Zij moet niet slechts de methode leeren der verdediging, maar vooral de positieve beginselen des christelijken geloofs ontvouwen en der dogmatiek een vasten grondslag verzekeren. Is zoo haar *denkbeeld* vastgesteld, haar *omvang* omvat het Christendom als godsdienst (door vergelijking van haren inhoud met dien van andere godsdiensten), als openbaring (door aanwijzing harer mogelijkheid, zekerheid, verhevenheid en erkenbaarheid), als kerk (door aantooning van haren goddelijken oorsprong, hare doelmatigheid, hare toekomstige heerschappij), en als leven (door regtvaardiging van zijn' goddelijken oorsprong, zijn' verheven aard, zijne weldadige strekking). Hare *bronnen* zijn wijsbegeerte, geschiedenis en innerlijke ervaring; hare *plaats* vindt zij, als men de theologie in exegetische, historische, dogmatische en praktische wil verdeelen, aan het hoofd der derde. Maar de gewigtigste vraag betreft hare *toepassing*, de wijze harer aanwending. Om deze te beantwoorden, geeft v.O. op: 1°. welke methode hij onvoldoende keurt. 2°. Welken weg hij meent te moeten aanprijzen. 3°. Waarom hij dien voor doelmatig en veilig houdt. De methode dan, die verworpen wordt, is de wijsgeerige en historische; de weg, die wordt aangeprezen, is die van innerlijke ervaring. Men onderzoeke bij zich zelven, of het gevoel van afhankelijkheid niet gerigt, de behoefte aan licht, verzoening en vernieuwing door het Christendom niet vervuld is. Men moge dit bewijs subjectief noemen, niet al het subjectieve is daarom onzeker; men moge tegenwerpen, dat deze laatste grond van zekerheid welligt op zelfbedrog rust, het bewijs der ervaring moet verheven worden tot een bewijs uit het getuigenis des H. Geestes. Het moet bewezen worden, dat de weldadige indruk van het Evangelie op ons verstand en hart uit God is, dat Gods geest *in ons* getuigenis

geeft aan hetgeen de geest *in het Evangelie* spreekt. Maar wat zekerheid heeft daarvan de Christen? Deze vraag zou uitvoeriger andwoord vereischen, dan v.O. haar hier kon wijden. Hij zegt alleen, dat, naar de onmiddelijke uitspraak van het zelfbewustzijn, dat gevoel van den Christen uit God *moet* zijn, omdat hij in de dagen, waarin hij buiten God en CHRISTUS was, vruchteloos zocht wat hij nu heeft gevonden.

Op de bedenking, dat deze grond alleen voor den Christen zelven, niet voor den ongeloovige, bewijskracht heeft, wordt geantwoord, dat de apologetiek wetenschap is van de laatste gronden van de Goddelijkheid des Christendoms ook voor den Christen zelven, en het dus niet noodig is dat zij den ongeloovige overtuige. Om aan het Christendom te gelooven en er over te vonnissen, moet men met het hart Christen zijn, behoefte gevoelen aan licht, aan verzoening, aan vernieuwing.

Is zoo het geloof aan het Christendom gegrond in de ervaring, het wordt door de historische bewijzen geregtvaardigd, wier beschouwing geenzins door de voorafgaande gemoedsstemming ophoudt onpartijdig te wegen, en het is eindelijk de taak der wijsbegeerte, zijne helderheid te bevorderen en zijne waarde in het licht te stellen.

Maar wat voordeel heeft het, juist dezen weg van bewijsvoering in te slaan? Zoo eerst wordt de overtuiging van de goddelijkheid des Christendoms regt vast, regt vruchtbaar, algemeen verkrijgbaar.'

Het is ons voornemen niet, ieder gedeelte dezer verhandeling, welker hoofdinhoud wij beknopt opgaven, naauwkeurig te ontleden. Waar hare voorname strekking onze aandacht boeit, wijken de ondergeschikte deelen naar den achtergrond. Het was haar doel, mede te werken tot verzoening tusschen wijsbegeerte en godsdienst. Men zou, de zaak te voren beschouwende, geen' strijd tusschen beide verwachten. Beider doel toch is één: het goddelijk leven, dat ons denken, ons gevoel, onzen wil en ons handelen omvat, te vestigen en uit te breiden. Beider oorspronkelijke weg is dezelfde: den geheelen geest te rigten op het oneindige, en open te stellen voor de stralen van het goddelijke licht. Vanwaar dan is botsing en verdeeldheid ontstaan? Men wilde de godsdienst van het heden tot de godsdienst ook voor de verste toekomst maken, en men dwaalde, als men onder die godsdienst hare eerste opvatting en uitdrukking verstond; men had regt, als men hare eeuwige waarheden, onafhankelijk van historische vormen, be-

doelde. Meer en meer echter werd zelfs de strengste aanhanger eener godsdienst door het licht der wetenschap, die hem omringde, beschenen, en men kwam telkens meer tot de overtuiging, dat de godsdienst ons niet onbewegelijk aan ééne plaats vastnagelde, dat zij der ontwikkeling niet in den weg kon staan. De groote vraag moest worden: welke is de betrekking der wetenschappelijke ontwikkeling tot het positieve in de godsdienst? Maar is dat positieve het gewrocht eener hooge, heerlijke individualiteit, die zoo boven al wat haar omringt verheven is, dat zij het verlicht en verwarmt en tot zich trekt, dan wordt de vraag dus gesteld: welke is op het gebied der waarheid de betrekking van het individuële tot het algemeene? Het is de taak der geschiedenis en harer wijsbegeerte, den draad der wereldontwikkeling aan te wijzen, en dien telkens aan de uitstekende geesten vast te knoopen, die als gidsen op den grooten weg van het leven der menschheid ons ontmoeten. Hoe geringer het getal dier gidsen is, te grooter zal het gedeelte van den weg zijn, waarop elk hunner tot leidsman wezen moet; en hij, die in krachten de grootste, in volharding de kloekste, in moed de onversaagdste is, zal de talrijkste schaar van pelgrims naar hunne bestemming voeren. Maar als zijne krachten zijn uitgeput, zijn moed bezweken is, en een jeugdiger en sterker man zich aanbiedt, zal die schaar telkens kleiner worden en eindelijk verdwenen zijn. Zoo wijst dan wederom de wijsbegeerte der geschiedenis, door trouwe waarneming ondersteund, de ruimte van den kring aan, waarbinnen elke lichtende zon blijven moet. En passen wij dit alles op eene bepaalde godsdienst, op het Christendom, toe, dan wordt onze vraag deze: welke plaats bekleedt het Christendom in de ontwikkeling van het godsdienstig bewustzijn der menschheid? En welke plaats het godsdienstig bewustzijn in de ontwikkeling van den geheelen mensch? Hoe meer deze vragen eenstemmig worden beantwoord, te meer wordt de onnatuurlijke kloof gedempt, waardoor tot nog toe wijsbegeerte en Christendom waren gescheiden. Het was ons voornemen, geene theologische stukken voor het publiek te behandelen, vóór wij op het standpunt van onzen tijd deze vragen konden beantwoorden. En waarom hiervan afgeweken? Als zich eene rigting vertoont, die met de beste oogmerken wordt aangewezen, maar niettemin die verzoening van wijsbegeerte en Christendom in den weg moet staan, dan wordt het voor ieder, wien zij ter harte gaat, dure pligt met onomkoopbare gestrengheid naar het

regt van die rigting te vragen. Wanneer er, om den grooten strijd te beslissen, eene regtbank wordt opgerigt, die het Christendom niet mag erkennen, en waarop de wijsbegeerte spottend moet nederzien, dan wordt het pligt, die regtbank te wraken, want elke vruchteloos beproefde verzoening vermeerdert den haat der twistende partijen. En mogen wij de poging niet vruchteloos noemen, die wij ook hier aan Duitsche godgeleerden ontleend en met warmte aangedrongen zien?

Is het Christendom waarheid of niet? Ziedaar wat sinds eeuwen de groote twistappel was. Van beide kanten bragt men wetenschappelijke bewijzen aan, om zijne stelling te handhaven. Zal het Christendom overwinnaar zijn, het mag zich aan dien strijd niet onttrekken. Het mag de kampplaats niet ontvlieden, en als de helden bij HOMERUS van een' nevel gebruik maken, waarachter de vijand het niet meer zien of volgen kan. Het heeft (het zij te zijner eere gezegd) die verpligting ingezien en vervuld. Eeuwen lang onttrok het zich aan den strijd niet. Het stelde legermagt van bewijzen tegenover de magt van het ongeloof. Het zocht de gronden van den vijand te ondermijnen, en eigene vestingwerken te versterken en te verdedigen. Het zocht de waarheid zijner leer met vasten moed te handhaven; de oorkonden, waarop het steunt, van alle zijden te omschansen; de geschiedkundige feiten, waarop het gebouwd is, boven allen twijfel te verheffen. Eerst sinds den tijd van JACOBI en SCHLEIERMACHER verschool het zich zoo zeer in een' naauwen bergpas, dat de tegenpartij niet langer bemerken kon, waar het eigenlijk huisde, en alleen aan enkele uitvallen nog bespeurde, dat het niet opgehouden had te bestaan. Het verstand, dat aan beide zijden gemeen was, mogt niet langer tusschen beiden uitspraak doen. Die taak werd opgedragen aan een' regter, dien de ééne partij niet *kon* leeren kennen, vóór zij zich gewonnen gaf; wiens onkreukbaarheid zij niet kon beoordeelen; van wiens wijsheid zij nimmer had gehoord. Zijne uitspraak bestrijden mogt zij niet, omdat zij zijne competentie moest betwisten. En werd deze door het Christendom bewezen? Het verklaarde ze *tegenover anderen* niet te *kunnen* bewijzen. Het betuigde de waarheid zijner zaak te gevoelen, en vorderde van ieder, die haar be twijfelde, vóór hij over haar mogt oordeelen, eerst hetzelfde gevoel. De verstandelijke, redelijke mensch zou moeten bukken voor de uitspraak van het gevoel, en niet eens voor zijn eigen gevoel, maar voor dat van anderen. En waar men toch zelf

de ongerijmdheid van zulk een' eisch inzag, en het gul erkende, met datgene wat men als vasten en laatsten grond van zijne overtuiging beschouwde, tegenover den ongeloovige, den nog niet overtuigde, niets te kunnen bewijzen, had men daar den strijd met het ongeloof niet opgegeven? was men daar het strijdperk niet ontvlugt? Wel omhulde men zich, om niet den schijn te hebben, alsof men voor de heerschappij van het gevoel zich vernederd had, met de schoonklinkende woorden van gemoed en zelfbewustzijn, maar het mag niet baten. Niet om woorden is het ons te doen, maar om de zaak zelve, die zij moeten uitdrukken. De regter, dien men koos, verklaarde men ronduit, was niet het redenerend verstand, maar bestond hierin, dat men al zijne behoeften in het Christendom bevredigd voelde. Omdat de toestand, waartoe het Christendom ons gebragt had, een toestand was van bevrediging, daarom was er geen twijfel aan de waarheid van dat alles, waardoor het die bevrediging had veroorzaakt. De *toestand* alzoo van vervulling der behoeften, dien men aan het Christendom dankte, zou beslissen. Wij zullen later het woord *gevoel* in verband met eenige andere uitdrukkingen beschouwen, en als op psychologisch gebied synoniem met *toestand* leeren kennen. Wij aarzelen dus niet den *toestand* van vervulling der behoeften te noemen, het *gevoel* van vervulling der behoeften, en wij zullen niet alleen de wijsgeerige terminologie aan onze zijde hebben, maar ook de uitdrukkelijke verklaring van de voorstanders der ervaringsleer. Waar wij dus in het vervolg van gevoel spreken als grond dier leer, weet ieder wat wij aan hare voorstanders toeschrijven, en gebruiken wij het woord in den zin van individuëlen toestand. De onpsychologische verwarring van dit woord met andere termen zal ons vreemd blijven.

Wij gaan daarom de leer, dat eenige godsdienst, welke dan ook, waartoe dus ook het Christendom behoort, zou gegrond zijn op gevoel, zoodat de apologetiek van daar zou moeten uitgaan, toetsen en met volle overtuiging bestrijden. Onze *eerste grond* is deze, dat zij empirisch onvoldoende is.

Wij moeten vóór alles iets over den aard der apologetiek in het midden brengen. Gaarne stemmen wij het v.O. toe, dat zij eene zelfstandige wetenschap is, die niet als wachter op den muur der theologie staat, maar zelve binnen den *χύχλος* behoort. De apologie moge zich rigten en wijzigen naar den vijandelijken aanval, de apologetiek is van dien aanval onafhankelijk. Zij is geroepen de beginselen der eerste en hare wijze van toepassing te ontwikkelen. Zij staat met haar in het-

zelfde verband, als hermeneutiek met exegese, en homiletiek met prediking. Het zou een slecht ingerigte staat zijn, waar men zich dan alleen van wapenen en manschap voorzag, als zich de vijand aan de grenzen vertoonde. Het is ter geschikte verdediging noodig, ook in tijd van vrede, eene gewapende magt op de been te hebben, om niet, als de nood het vordert, met ongeoefende en aan krijgstucht ongewone benden in het veld te komen en het onderspit te delven. Maar nog slechter ingerigt, bij groote oorlogskosten, zou men den staat noemen, waarin al de vestingen werden versterkt en een talrijk leger werd bijeengehouden, en waar alles uitnemend tot verdediging was bereid, alleen niet - tegen eenen vijand. Maar tegen wien dan? Ik geloof, dat de staat op deze vraag het antwoord zou schuldig blijven. De apologetiek moet de gronden leggen van het christelijk geloof, maar zij moet het doen - ter apologie, ter verdediging naar buiten. Zij moet zoodanig zijn, dat die verdediging door haar *mogelijk* worde. Of wat zoudt gij denken van de hermeneutiek, die velerlei beginselen aan de hand deed, maar die ongeschikt was, om tot exegese te leiden? Wat van de homiletiek, die u vaste regels mededeelde, maar waarvan gij bij uwe prediking nimmer gebruik kondet maken? Het zou overtollig zijn dit uit te breiden, en welligt vragen reeds velen: Waartoe ons herinnerd, wat ieder onzer gemakkelijk zelf begrijpt? En inderdaad, ik zou het niet hebben vermeld, leverde het niet een krachtig bewijs voor de ongenoegzaamheid der gevoelstheorie. Immers v.O. erkent, dat de grond van het gevoel tegenover den *ongeloovige* geene bewijskracht heeft. Maar als nu de apologetiek den weg moet bereiden voor apologie, en deze met den ongeloovige, met den vijand te doen heeft, hoe kan dan de apologetiek een wapen gebruiken, dat zij zelve ongeschikt keurt, om *den vijand* te treffen? En wat wordt nu tegen die bedenking over de ongenoegzaamheid van het gevoelsbewijs tegenover den ongeloovige bijgebragt? Wij lezen het, bl. 59: ‘Ware Apologetiek in onze schatting *slechts* wetenschap van de verdediging des Christendoms tegen de bedenkingen des ongeloofs, dan baarde die bedenking billijk bezwaar. Is zij echter, gelijk wij haar idee construëerden, wetenschap van de laatste gronden voor de goddelijkheid des Christendoms, *ook* voor den Christen zelven, dan verontrust deze zwarigheid ons niet.’ Inderdaad, wanneer hier de woorden *slechts* en *ook* waren weggelaten, en de uitspraak dan nog waarheid werd bevonden, zoo ware de

bedenking opgelost. Thans is v.O. zelf, zonder het te willen, de sterkste getuige voor hare wigtigheid. Want is de apologetiek *ook* voor den Christen, dan is zij toch *niet alleen* voor den Christen, maar *ook* voor den ongeloovige; en is zij niet *slechts* voor den ongeloovige, zij is niettemin toch *ook* voor hem. En mogen wij dan niet met regt opmerken, dat haar grond niet datgene kan zijn, wat voor den ongeloovige volstrekt geene kracht heeft? dat daarin, in het gevoel, niet haar 'laatste grondslag,' haar 'eenige weg' kan gevonden worden? dat het gevoel voor de apologetiek ongenoegzaam is?

Eene tweede aanmerking is deze: Waarom heeft v.O. het wijsgeerig en het historisch bewijs onvoldoende gekeurd? Omdat het *niets* kan bewijzen? Verre van dien. Bl. 61 volgg. wordt betoogd, dat het *veel* bewijst ook tegen den onchristen. Maar omdat het *niet alles* bewijst. Het philosophisch bewijs kan de zaak niet boven allen redelijken twijfel verheffen (bl. 42). En om dit te toonen, worden niet alleen Christenen aangevoerd, maar de Jood en Moslem met hun Monotheïsme, de Indiaan met zijne onophoudelijke menschwordingen (bl. 43). Het historisch bewijs wordt telkens (bl. 51-55) gesteld tegenover den ongeloovige, den pantheïst, enz. En omdat noch het historisch, noch het philosophisch bewijs tegenover dezen, naar het oordeel van v.O., een volledig bewijs kunnen geven, worden beide afgekeurd, en een ander in de plaats gesteld. Nu zou men toch verwachten, dat dan dit andere bewijs gelden zou tegen dien ongeloovige, dien Indiaan, dien Jood, dien Moslem en dien Pantheïst? Waartoe anders de andere bewijzen verworpen en dit als het eenige gekozen? Maar men bedriegt zich in zijne verwachting. V.O. erkent, het bewijst tegen hen allen niets. Is er wel eene grootere inconsequentie denkbaar? En bewijst zij niet de zwakheid van het stelsel? Leert zij ons niet, dat men zelf bewust is voor de apologetiek een bewijs noodig te hebben, dat tegen den onchristen gelden kan?

Van niet minder gewigt rekenen wij eene derde aanmerking. Als uw bewijs niet gelden kan tegen den ongeloovige, tegen wien geldt het dan? Gij beweegt u op het gebied der wetenschap, eischt in alle bijdragen een wetenschappelijk karakter en noemdet uw tijdschrift: *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie*. Gij hebt het met WIESELER erkend, dat niemand, die aan den opbouw der hedendaagsche theologie medearbeidt, van twijfelingen verschoond blijft. Maar meent gij dan, dat een bewijs, hetwelk ongeschikt is om den ongeloovige te

overtuigen, geschikt zal zijn, om den eerlijken twijfel van den wetenschappelijken Christen op te heffen? Waarom dan de woorden van denzelfden schrijver toegestemd: ‘Sobald der Zweifel an ihm herangetreten ist, kann der Glaube für die Dauer nur *im Wissen* überwinden’? Men zal het toch geen *bewijs* willen noemen, wat noch voor den ongeloovige, noch voor den Christen, die door twijfelingen wordt aangevallen, van eenige kracht is; maar alleen door hem wordt aangenomen, in wien niet de minste twijfel oprijst. Inderdaad, voor dezulken de waarheid des Christendoms te willen bewijzen, zou nuttelooze tijdverkwisting zijn. Het komt, behalve voor den ongeloovige, alleen voor hem te pas, die uit den gemakkelijken, aangenamen droom op het kussen van autoriteit is wakker geschud, en thans, nog half droomend en ter helfte reeds ontwaakt, hetgeen hem omringt nog niet onderscheiden kan. Maar voor den zoodanige, wij zeggen het FICHTE na, ‘nichts entscheidet als die Tiefe der Wissenschaft.’ Hoe zal den man van kennis, die zich zelven twijfelend en onderzoekend de vraag voorstelt: vond ik de bevrediging mijner behoeften in het Christendom wel met regt? heb ik mij niet door betoovering, door bedwelming in slaap gewiegd? hoe zal hem het antwoord tevreden stellen: ‘Gij hebt immers in het Christendom uwe behoeften bevredigd gevonden’?

Hieruit blijkt, dat ik, om de kracht van het gevoelsbewijs empirisch na te gaan, mij met volkomen regt op het standpunt van het ongeloof zou verplaatsen. Ik zou slechts het voorbeeld volgen van v.O., die hetzelfde deed ter toetsing van het historisch en philosophisch bewijs. Even gaarne echter zal ik mij alleen op het standpunt van den twijfelenden Christen, wien de wetenschap niet vreemd is gebleven, verplaatsen, te meer, omdat dezelfde gronden, waarvan de ongeloovige gebruik zou maken, ook door hem zullen worden gebezigd.

‘Men dale af in zijn eigen hart, en zende eene kritische beschouwing van zich zelven aan de kritische beschouwing van het Christendom vooraf.’ Deze eisch is billijk, niet alleen, om, waar men eens aan de waarheid van het Christendom begon te twijfelen, den oorsprong en voortgang zijner twijfelingen te ontdekken, opdat men, wanneer zij een' ziekelijken toestand aanduiden, den weg der genezing gemakkelijker leere vinden; maar ook om te onderzoeken, of het Christendom niet soms eene leer voordraagt, die in strijd is met hetgeen men in zich zelven door getrouwe zelfbeschouwing heeft waargenomen. ‘Men

verlevendige het onmiddellijk gevoel der afhankelijkheid van een hooger wezen, dat sluimert in onze borst.' Het is mogelijk, dat dit gevoel (ofschoon, zoo als wij later zullen bewijzen, niet langs wetenschappelijken weg) het bestaan van God en de noodzakelijkheid der godsdienst in het gemeen weder levendig doe erkennen; maar den twijfel aan de waarheid des Christendoms verdringen, kan het nimmer. Omdat men afhankelijk is van een hooger Wezen, volgt daaruit, dat CHRISTUS is opgestaan (als geschiedenis)? dat Hij de Zoon van God en onze Verlosser is (als leerstuk)? 'Men late de ervaring spreken van hetgeen men in de gemeenschap aan CHRISTUS heeft gevonden.' De Christen erkent het, tot nog toe vond hij in die gemeenschap zijn heil, zijn leven, zijn alles. Maar sinds hij inzag, hoe de Fetischaanbidder zijne geheele zaligheid in den afgod vindt, dien hij vereert; hoe voor Jood en Mohammedaan alles in Jahve en Allah is; hoe menig wijsgeer betuigt zijn geluk buiten CHRISTUS te erlangen; begon hij te twijfelen, of niet een hunner zich eenen vasteren steun had gekozen dan de zijne is, of zij misschien niet allen in jammerlijke dwaling verkeerden. Hij vond zijn hoogste goed in gemeenschap met CHRISTUS; hij begon te twijfelen, of hij het met regt daarin vond; hoe zal zijn twijfel worden opgeheven, *omdat* hij het er in vond? 'Men zag uit naar licht, en de vragen, die nergens anders beantwoord werden, heeft men in het Evangelie opgelost gevonden.' Dat de Christen naar licht uitzag, is eigenlijk onwaar. In het Christendom geboren en opgevoed, meende hij altijd in het volle licht van den middag te wandelen, en de belangrijkste vragen, die hij over zich zelven, over een hooger Wezen, over onze toekomst kon doen, waren, naar hij geloofde, voldoende in het Christendom beantwoord. Maar de eerlijke twijfel rees bij hem op, of zij er wel *naar waarheid* werden beantwoord. Het Christendom deed uitspraken over de toekomst en haar verband tot dit leven, waartegen hij tallooze bedenkingen hoorde aanvoeren. Daarbij, meenden niet alle volken, ook die buiten het licht onzer godsdienst omdoolden, God en zich zelven en den onderlingen band volledig te kennen? Roept niet sinds eeuwen her de wijsbegeerte ons toe, dat wij in vele opzigten dwalen, en geeft zij niet op vele vragen een geheel ander antwoord, hetgeen door zoo vele edele geesten, door de grootste denkers van ons geslacht is aangenomen? Wat waarborg, dat juist het antwoord, door het Christendom gegeven, het ware is? En zal men dien waarborg, dat al die vragen *naar waarheid* zijn

beantwoord, daarin vinden, *dat* zij beantwoord zijn? Daarbij, hoevele vragen bleven onopgelost! Wat sluijer bedekt nog het godsbestuur, den vrijen wil, den oorsprong en de beteekenis van het kwaad, het lot, dat ons na dit leven verwacht! De wijsbegeerte beweert ook deze te hebben beantwoord. Indien het eens zoo ware, zou het Christendom niet beperkt en bekrompen zijn? ‘Men smachtte naar rust des gewetens, en in het geloof aan het kruis verkreeg men de heldere, de onomstootelijke bewustheid, dat men met God verzoend is door den dood zijns Zoons.’ Maar is die gewaande zekerheid geene ijdele inbeelding? De Christen gevoelt zich in het geloof aan het kruis met God verzoend; maar heeft hij regt aan dat kruis te gelooven? *Wat* moet hij er van gelooven, bij den verbazenden en bedroevenden strijd der meeningen, hier bovenal dagelijks merkbaar? Hij werd van God vervreemd door de zonden; kan de afzwering dier zonden alleen hem niet met God verzoenen? Kan een ander het doen? Vermag het *de dood* van een' ander'? Strijdt het niet tegen Gods eigen wezenheid(1), zoo als hij ze in het Christendom zelf leerde kennen? En daarbij, was dat smachten naar rust des gewetens niet eene dwaasheid? Had hij zelf niet het middel in handen, om zich door deugd, door liefde tot God en vereeniging met Hem, zonder eenigen tusschenpersoon, die rust te verschaffen? En wie smacht ooit naar hetgeen hij met zich draagt? - Maar hij verlangde bevrijd te worden niet alleen van de zonde, maar ook van hare straf, en dat vond hij in het kruis. Daar verheft zich alweder twijfeling. Was zijn denkbeeld van straf geene hersenschim, zijne hoop op kwijtschelding geen droombeeld? Is niet *dit* alleen de straf der zonde, dat zij ons slechter maakt dan wij zonder haar zouden zijn? En is van *die* straf, die zich als noodzakelijk gevolg vertoont, kwijtschelding denkbaar? En wat al volken rondom hem vonden die verzoening met God buiten het kruis! Wat al menschen zijn er ontslapen in de vaste overtuiging, dat zij met God verzoend waren, terwijl zij nimmer van het kruis hadden gehoord! Heeft hij dan alleen het vaste anker aangegrepen? ‘Men begeerde ernstig, heilig te worden, en Gods wil te doen, en na het Evangelie ter hand

(1) Men is gewoon van *het wezen* te spreken ook in den zin van essentia. Maar waarom buiten noodzaak het woord eene dubbele beteekenis toegekend? Over het wezen van het (hoogste) Wezen te handelen, klinkt toch niet wijsgeerig. Daarbij, het woord *wezenheid* werd door onze ouden voor essentia gebruikt.

genomen te hebben, ondervond men, dat het ons daartoe de beste leiding, den krachtigsten aandrang, de weldadigste ondersteuning schonk.' Zeker, die naar het Evangelie wandelt, treedt op het spoor der geregtigheid. En ook nog waar de Christen aan zijne waarheid reeds twijfelt, is het hem, zoo dikwijls hij het opslaat, eene krachtige roepstem tot heiligheid, en wijst het hem den waren weg, om in deugd en liefde op te wassen. En hoe kan het anders? Het bevat zedelessen, die door alle volkeren, door alle wijsgeeren zijn omhelsd; het wijst op voorbeelden, die door ieder met bewondering worden beschouwd. Maar wat bewijst het voor de waarheid van het Christendom, dat iets anders is dan zedelessen en vrome voorbeelden? Hoevele andere geschriften zijn er, zoowel vóór als na de verschijning van het Christendom, waarin op heiligheid des levens wordt aangedrongen, en de middelen worden aangewezen, om haar te vinden! Alleen dan zou het Christendom onvatbaar zijn, om tot vromen wandel te leiden, wanneer het een zamenraapsel van verkeerdheden was. En wanneer heeft zelfs de grootste tegenstander zoo iets beweerd? En hoevelen zijn er te allen tijde geweest, die ook buiten het Christendom opwekking en krachten tot zedelijke grootheid hebben gevonden! Laat de ervaring hier, waar het haar gebied is, spreken. Van een' Heiden wordt gezegd, dat hij God vreesde en geregtigheid werkte (Hand. X), en wat Christen zal het wagen de getuigenis van CHRISTUS grooten Apostel tot een' leugen te maken? Is dan leiding, aandrang, ondersteuning tot deugd wel aan het Christendom alleen eigen? Vindt men ze elders niet even goed, misschien voortreffelijker? Althans de wijsbegeerte, waarvan den Christen nog zoo veel zelfs onbekend is, zegt ze hem beter toe; indien zij eens waarheid sprak, wat werd er van zijn Christendom? Ja, als het Christendom waarheid was, dan zou hij er al zijne behoeften bevredigd vinden, omdat de waarheid den mensch genoeg is; maar niet *omdat* hij ze er bevredigd meende te vinden, is het ook waarheid. Waar zou de kranke beter bevrediging vinden dan in *goede* geneesmiddelen? Maar is daarom ieder middel, waarin hij bevrediging meent te vinden, ja, waardoor hij hersteld wordt, ook *goed*? Kan zijne herstelling niet voor een oogenblik zijn? Kan zij niet plaats hebben gehad *niettegenstaande* het middel?

Dit alles zal bij den twijfelenden Christen opkomen, en hoe durft men hopen het door eene magtspreuk bij hem weg te ne-

men, zoo hij én met de geschiedenis, én met de dialektiek maar eenigzins bekend is? V.O. weet dan ook slechts één antwoord (bl. 57): ‘Het bewijs der *ervaring* moet verheven worden tot een *bewijs uit het getuigenis des H. Geestes*. Is het eenmaal bewezen, dat de weldadige indruk, dien het Evangelie maakt op ons verstand en hart, niet uit ons, maar uit God is, dat Gods geest *in ons* getuigenis geeft aan hetgeen de geest *in het Evangelie* spreekt, dan vindt men den laatsten zekerheidsgrond niet in zich zelven, maar in hetgeen door Gods geest in ons gewerkt is.’ Het is niet genoeg te zeggen, dat iets *moet* geschieden; er wordt een bewijs gevorderd, *dat* en *hoe* het *kan* geschieden. Daarbij zijn de uitdrukkingen duister en onnaauwkeurig. Waarlijk, men behoeft niet te bewijzen, dat de indruk, dien iets *op* ons maakt, niet *uit* ons is, omdat het niemand in het hoofd kan komen zulks te beweren. De indruk van iets anders op ons is geene rigting *uit* ons, maar *op* en *tot* ons, eene beweging *naar ons toe*. De indruk, dien het Evangelie op ons maakt, is niet uit *ons*, maar uit *het Evangelie*. Zal men alzoo bewijzen, dat die indruk uit *God* is, zoo moet men bewijzen, dat het *Evangelie* van God is, dat is, dat het *goddelijk*, dat is, dat het *waar* is. Maar kon dan niet het geheele bewijs uit gevoel en ervaring zijn weggelaten? Immers komt nu de bewijsvoering hierop neder: ‘Ik zal u bewijzen[(1)], dat ik *gevoel* en *ervaar*, dat het Christendom waar is; vervolgens, om u te bewijzen, dat mijn gevoel en ervaring geen zelfbedrog is, zal ik u bewijzen, dat het Christendom waar is.’ Zal u de twijfelende Christen niet verzoeken met het tweede bewijs te beginnen, daar hij u dan het eerste zal kwijtschelden? Of wil men met anderen niet in aanraking komen, maar alleen voor zich zelven den grondslag zijner overtuiging leggen, dan wordt de methode daartoe deze: ‘Ik *gevoel* en *ervaar*, dat het Christendom waarheid is; en om mij te overtuigen, dat mijn gevoel en ervaring geen zelfbedrog is, zal ik bewijzen’ (hier toch gebruikt v.O. dit woord; het zou ook wat vreemd zijn, nogmaals het gevoel ter hulpe te roepen), ‘dat het Christendom waarheid is.’ Maar dan hadt gij immers met het laatste kunnen aanvangen, zonder dat gevoel en die ervaring u nogmaals voor den geest te roepen; dan heeft het u immers geene haarbreedte verder gebragt, want gij moet nog, even als toen gij begonnen zijt, bewijzen, dat het Christendom waarheid is.

(1) Of liever *vertellen*, want zoo iets laat zich niet bewijzen.

Blijkt het alzoo niet reeds uit de uitdrukking: ‘men moet bewijzen, dat de indruk van het Evangelie uit God is,’ hoezeer men zelf de zwakheid der gevoelsleer inziet, en hoe men zelf overtuigd is, dat de waarheid van het Christendom toch eigenlijk bewijzen noodig heeft buiten het gevoel? En worden dan de woorden: ‘het bewijs der ervaring moet verheven worden tot een bewijs uit het getuigenis des H. Geestes,’ wel iets meer dan eene klinkende phrase, waaraan beteekenis ontbreekt? En mag ik de uitdrukking: ‘Gods geest geeft *in ons* getuigenis aan hetgeen de geest *in het Evangelie* spreekt,’ terwijl hier bijna alles op haar aankomt, niet meer dan duister noemen? Behoort *in het Evangelie* tot *spreekt* of tot *Geest*? In het eerste geval, wat zegt het dan: ‘de geest spreekt in het Evangelie’? En welke geest wordt er bedoeld? In het tweede geval, wat beteekent dan ‘de geest *in* het Evangelie’? Wat zin heeft het, dat Gods geest aan dat gesprokene *getuigenis geeft*? Wat, dat hij het doet *in ons*? Had dit alles niet de naauwkeurigste bepaling noodig?

Ik heb aangetoond, dat men, overgaande tot het bewijs, dat de indruk van het Evangelie uit God is, het bewijs uit het gevoel voor eeuwig vaarwel heeft gezegd, zoodat v.O., het eerste bewijs vorderende, het laatste zelf ongenoegzaam heeft verklaard, ja, op het gebied der wetenschap van geenerlei waarde. Maar als het eens mogelijk ware toe te staan, dat, waar dat eerste bewijs geleverd was, het tegelijk was gebleken, dat de gevoelstheorie den eenigen waren grondslag der apologetiek had gelegd, zou men dan dat bewijs niet met ongeduld verwachten, en eischen, dat het uitvoerig en wetenschappelijk gegeven werd? Zou men niet hunkeren naar het antwoord op de vraag: ‘Maar wat zekerheid heeft de Christen, dat het getuigenis, hetwelk hij in zich voelt, werkelijk dat des Goddelijken geestes is?’ En geeft nu v.O. dat antwoord, waarvan dan alles zou moeten afhangen? Hij houdt het terug, omdat het te uitvoerig zijn zou. Maar hoe kan voor den wetenschappelijken denker, hij zij schrijver of lezer, iets te uitvoerig zijn, wanneer zonder dat al het overige op een' zandgrond is gebouwd, en wanneer men twijfelen moet, of dat *iets* zelfs wel uitvoerig kan worden geleverd?

Ééne kleinigheid wordt ons echter geschonken. ‘Die zekerheid hebben wij vooral in de onmiddellijke uitspraak van ieder Christelijk zelfbewustzijn, dat het licht, de troost en de kracht, welke de geloovige in zich voelt, niet uit hem zelven kunnen,

maar van God *moeten* oorspronkelijk zijn.' Men late zich door deze wending niet misleiden. Zij heeft met het vorige, dat wij reeds beschouwden, dezen zin: 'Ik *gevoel*, dat het Christendom waar is, en wel om het licht, enz., dat ik daaraan ontleende. Maar rust dit niet op zelfbedrog? Neen; want - ik *gevoel*, dat dat onmogelijk is.' Zoo zijn wij alweder tot het oude teruggekeerd. Gij hadt mij het bewijs beloofd, dat uw *gevoel* niet op zelfbedrog rust, en tot dat bewijs geeft gij mij alweder uw *gevoel* op. Wel heeft het den schijn, alsof hier een *nieuw* element was aangevoerd, daar hier, in plaats van *gevoel*, van *zelfbewustzijn* gesproken wordt, en de bewijsvoering alzoo deze schijnt: 'Ik *gevoel*, dat het Christendom waar is, en wel om het licht, enz., dat ik daaraan ontleende. Maar rust dit niet op zelfbedrog? Neen; want mijn *zelfbewustzijn* leert, dat dat onmogelijk is;' maar ik moet hieromtrent tweeërlei doen opmerken; vooreerst, dat v.O. de woorden: gevoel, gemoed, bewustzijn, zelfbewustzijn door elkander als synoniem gebruikt, daar hij, bl, 6, r. 13, den grondslag zijner theorie *gevoel*; bl. 6, r. 4 v.o., binnenste heiligdom des *gemoeds*; bl. 6, r. 1 v.o., *zelfbewustzijn* noemt. Eveneens heet het bl. 18, r. 2 v.o., *gevoel*; bl. 19, r. 2, *gemoed*; bl. 21, r. 3 v.o., bl. 57, r. 3, *zelfbewustheid*(1), enz. enz. Men moet daarom aannemen, dat *zelfbewustzijn* in het laatste lid der bewijsvoering hetzelfde is als *gevoel* in het eerste, en er alzoo volstrekt niets nieuws bijgekomen is. De tweede opmerking is deze: had v.O. werkelijk een nieuw element bedoeld, en het *zelfbewustzijn* hier van het *gevoel* onderscheiden, zoo ware de taak, die hij zich had opgelegd, geheel onvoltooid gelaten. Immer *zelfbewustzijn* is (wij spreken er straks breeder over) het *zijn in het weten van zich zelven*, en omvat dan een *weten*. Leerde alzoo het *weten* van u zelven de onmogelijkheid van zelfbedrog, zoo zoudt gij verpligt zijn aan te toonen, hoe gij aan dat *weten* komt, dat is het moeten *bewijzen*.

Maar daar is nog eene andere aanmerking, die van grooter gewigt is. Dat het licht, de troost en de kracht, die de geloovige in zich voelt, niet uit *hem zelven* kunnen zijn, is zonneklaar, want zij zijn uit het *Christendom*, en in plaats van *uit* hem, zijn zij *in* hem gebragt. Hier heeft dus hetzelfde plaats als vroeger. Daar dat licht, die troost en die kracht uit

(1) Maakt v.O. soms onderscheid tusschen zelfbewust*heid* en zelfbewust*zijn*? Zoo ja, welk en waarom?

het *Christendom* zijn, zoo moet gij, om te gevoelen, dat zij van *God* zijn, vooraf gevoelen, dat het *Christendom* van God is, dat is, dat het goddelijk, dat het waar is. En zoo is dan uw geheele betoog tot deze fraaije cirkelrede geworden: ‘Ik gevoel, dat het Christendom waar is, en wel om het licht, enz., dat ik daaraan ontleende. Maar rust dit niet op zelfbedrog? Neen; want ik gevoel, dat dat licht, enz. van God is; want ik gevoel, dat het Christendom waar is.’

Wij willen toch nog ten overvloede hooren, waaraan de geloovige het gevoelt, dat het licht, de kracht en de troost, die hij uit het Christendom ontving, van God oorspronkelijk moeten zijn. ‘De Christen kent namelijk ook bij ervaring de dagen, waarin hij buiten God en CHRISTUS was, en vruchteloos zocht, wat hij nu heeft gevonden.’ Zal de stelling logisch eenig gewigt hebben, dan moeten de onbestemde woorden ‘buiten God en CHRISTUS’ betrekking hebben op den onchristen, den ongeloovige, den Heiden, Jood, enz. Maar dan zal men ook wel toestemmen, dat zij geheel onwaar is, en de minste Christenen de dagen kennen, waarin zij ongeloovigen, Joden of Heidenen, of dergelijke waren. Daarbij twijfel ik zeer, of de Jood, b.v., die tot het Christendom is overgegaan, ooit zal erkennen, dat hij vroeger in zijne Mosaïsche godsdienst vruchteloos licht, troost en kracht heeft gezocht; dat hij ze *nu* eerst in het Christendom gevonden heeft. Ware dit zoo, de Jood zou al bijzonder gemakkelijk voor het Christendom te winnen zijn, terwijl de ondervinding bij ons het tegendeel leert. Neen, de bekeerde Jood zal erkennen, dat hij vóór en na zijne bekeering eveneens licht, troost en kracht gevonden heeft. Zal hij dan beweren, in het Christendom *niets meer* te hebben gevonden dan in het Mosaïsme? Dan zou hij een dwaas zijn geweest, die het laatste voor het eerste ruilde. Ook zou de warme ijver van zoo velen hunner (wie denkt niet aan DA COSTA?) genoeg zijn, om het tegendeel te bewijzen. Hij zal erkennen in het Christendom *waarheid* te hebben gevonden, die hij vroeger ook in het Mosaïsme zich verbeeldde te zien, maar die een gestreng en onpartijdig onderzoek hem als slechts onvolkomen had leeren beschouwen. Vandaar, dat het tegenover den verstandigen Jood zoo veel moeite kost, hem het Christendom aan te dringen. Ik herinner de bekeeringsgeschiedenis van DA COSTA en CAPPADOCE. En zoo zal het gaan met den Jood, die Christen, en met den Christen, die Jood wordt; met ieder, die zijne godsdienst voor eene andere verwisselt. Hij zal erkennen, dat in beide licht,

kracht en troost, maar alleen in de laatste volkomen waarheid te vinden was.

Gebruikt daarentegen v.O. de woorden ‘buiten God en CHRISTUS’ van hem, die in het Christendom geboren en opgevoed, zich er weinig om bekommert, en in plaats van naar zijn' Schepper te vragen, alleen voor zinnelijk genot alles overheeft, zoo beteekent zijn bewijs niet het minste. Dit toch zal wel geen wonder zijn, dat hij, die zijne godsdienst heeft laten varen, niet, om ze met eene andere, maar om ze met de wereld te verruilen, geen' godsdienstigen troost of kracht, geen godsdienstig licht kan ontvangen. De reden is duidelijk. Die de godsdienst vertrapt, kan door haar niet verlicht, opgebeurd, of gesterkt worden. Men kan van hem waarlijk niet zeggen, dat hij vruchteloos zocht, daar hij veel meer opzettelijk ontweek. *Indien* hij al ergens zijn heil zocht, het was in de zonde alleen. Voorwaar, hij zal een' goeden ruil doen, als hij, in plaats van haar, CHRISTUS de hand toereikt, en voor den lafenisdrank van het Christendom afstand doet van den zwijmelkroes van den wellust. Hij zal wedergeboren worden tot een' anderen mensch. Maar zal niet hetzelfde plaats hebben, als hij voor Jahve de knieën buigt, of zich voor Allah geloovig in het stof kromt? Voert niet iedere godsdienst, de eene meer dan de andere, den sterveling tot God? Zal niet de mensch, die voor de dienst van God, hetzij in het Christendom, hetzij daarbuiten, de dienst der wereld prijs geeft, licht en troost en kracht erlangen, die hij vroeger missen moest, toen hij zich nog rondwentelde in het slijk der aarde? Is niet bij elke godsdienstleer bekeering mogelijk? En is de bekeering niet een waarachtig keerpunt des levens? ‘De vergelijking van het verledene met het tegenwoordige leidt hem alzoo van zelve tot de gevolgtrekking: niet uit u, maar uit God!’ Wij zullen hier over dat ongelukkige: ‘niet *uit* u’ niet weder spreken; maar mag men als een bewijs voor de waarheid des Christendoms aanvoeren, wat, naar wij aantoonden, in iedere godsdienst plaats heeft? Wel mogen wij, na al het voorgaande, na den geheelen *aard* van het gevoelsbewijs, zoo als het hier voorkomt, te hebben ontleed, dat bewijs ongenoegzaam noemen en empirisch van geenerlei waarde. En zelfs het uitvoeriger bewijs, dat hier, volgens v.O., zou vereischt worden, zal, al wordt het later door hem geleverd, en al wint het van de nu aangevoerde kleinigheid het niet in *omvang* alleen, ons bezwaarlijk van het tegendeel kunnen overtuigen, daar het altijd in een'

cirkel zal omloopen, en, zoo als wij vroeger bewezen, telkens tot ons stelsel terugkeeren.

Zoo kan dan de gevoelsleer voor den twijfelenden en onderzoekenden Christen van geen gewigt zijn, omdat zij de vraag verschuift, niet oplost, en omdat zij in een' kring ronddraait. En dit alles heeft plaats, wanneer hij erkent in het Christendom dezelfde bevrediging met u en op gelijke wijze te hebben gevonden. Maar het is er ver af, dat ieder Christen, zelfs de vroomste en geloovigste, die getuigenis zou willen afleggen. Reeds vroeger heb ik doen opmerken, dat vele der gewigtigste levensvragen door de Christelijke godsdienst niet zijn beantwoord; en het zal inderdaad weinig baten, of men al de magtspreuk herhaalt, dat juist op deze vragen het antwoord voor den mensch onnoodig is. Waar men zoo veel vertrouwen stelt op ‘de onmiddellijke uitspraken van het gevoel of van het zelfbewustzijn,’ daar zal men toch die onbetoombare drift van onzen geest, waardoor wij ook van die vragen telkens de oplossing zoeken, niet voor geheel nietig verklaren, noch het oog sluiten voor de velerlei schriften over den oorsprong van het kwaad, de Theodiceën, de Eschatologiën, of voor den hevigen strijd over den vrijen wil, die jaren, eeuwen lang, de Christenkerk heeft beroerd. Maar al laten wij dit punt geheel ter zijde, zal ieder Christen betuigen, verzoening en vernieuwing te hebben gevonden, en, al getuigden zij het alle, zal hunne getuigenis eenparig zijn? Zal niet de eene een' afschuw hebben van zulk eene verzoening, als waarin de andere juicht, en van hetgene, waardoor hij zich van haar overtuigd gevoelt? Waren niet eenmaal moordschavot en brandstapel de blijken van het vernieuwde gevoel, Gode ter eere opgerigt? Voorzeker, ook waar, in plaats van het gevoel, het verstand regter is, wordt de strijd niet altijd beslist, maar blijven op het gebied der wetenschap de meest verschillende stelsels tegen elkander overstaan. Doch wat zal het tegen ons bewijzen? ‘Gij zult niet doodslaan,’ blijft waarheid, ook al baadde zich eens de Christenheid, om God te behagen, in het bloed der onschuld. De waarheid is onafhankelijk van de erkenning der menschen. Zij wordt uit eeuwige beginselen afgeleid en aan deze getoetst. Al twijfelde de geheele menschheid rondom mij, het onbetwistbaar regt van den mensch, om *persoon* te zijn, zou mij overtuigen, dat de doodslag een onregt is, en ik zou niet vreezen den twijfel der wereld te bestrijden, ik zou zeker zijn van mijne overwinning. Waar het *verstand* in staat is wederom

langs denzelfden éénen, eeuwigen weg de waarheid te vinden, daar blijft zij één en objectief, ook al wordt zij door niemand beleden. Maar geheel anders wordt de zaak, waar het *gevoel* van ieder individu, dat niet tot eeuwige beginselen kan opklimmen, maar een bepaalde toestand is en blijft, uitspraak zal doen over de waarheid. De beginselen, waaruit het verstand afleidt, staan boven den mensch, en zijn onveranderlijk dezelfde; de behoefte aan verzoening, op welker bevrediging het gevoel afgaat, is in iederen mensch bijna anders, en is in de Christenkerk veranderd van eeuw tot eeuw. Bestond er ééne geloofsbelijdenis, die door de geheele Christenheid werd erkend, en die ieder Christen als volkomene uitdrukking van zijne behoeften en van hare bevrediging beschouwde, waarin hij zijne op gevoel gegronde overtuiging wedervond, dan kon men met eenig regt van het *gevoel des Christens* spreken. Maar hoe het tegenwoordig uit te vorschen? nu er eene menigte van sekten bestaat met de meest verschillende geloofsbelijdenissen; nu die belijdenissen zelven, in vele genootschappen reeds eeuwen oud, volgens het oordeel en de schriften der meeste godgeleerden, de overtuiging der genootschappen, om niet eens van de overtuiging der leden te spreken, niet meer uitdrukken, volgens andere daarentegen ze nog volledig bevatten. Nemen wij onze hervormde kerk tot voorbeeld. Wat zal men als hare overtuiging opnoemen? Zijn er partijen denkbaar, die meer lijnregt tegen elkander overstaan, dan de partijen, welker verdeeldheid wij dagelijks betreuren? Of zal men als gemeenschappelijke belijdenis dier kerk de formulieren noemen? Heeft men dan het oog gesloten voor alles, wat over dit punt geschreven is? Bewijst niet de tegenstand, dien het ontwerp, ter laatste synodé voorgesteld, van alle kanten ondervindt, hoe weinig éénheid van gevoel en overtuiging er bestaat[1]? Maar zal men, om de *algemeene* overtuiging der Christenheid te leeren kennen, ons welligt naar de zoogenaamde apostolische belijdenis verwijzen, en voorgeven, dat de verschillende sekten, hoe ook in andere opzigten verdeeld, elkander hier de hand reiken? Misschien mag

(1) Gaarne stemmen wij het STUFFKEN (zoo ik meen aan het iende zijner verhandeling over de overlevering) toe, dat *dit* gemis aan éénheid ons niet verontrust, zoo er maar éénheid van *liefde* bestaat. Dit geldt echter alleen van ons tegenwoordig standpunt. Hoe meer het leven in God (Joh. XVII: 21) veld wint, te meer zal ook de godsdienstige kennis en het godsdienstig gevoel één worden; want dat leven omvat ons denken, gevoelen, willen en doen.

ik zoo iets van v.O. verwachten, die reeds eenmaal van die belijdenis een dergelijk gebruik maakte. Maar hoe? Zal u de geheele Christenheid nazeggen: ‘Ik geloof in den Heiligen Geest,’ namelijk als afgescheiden van God, den Vader, den Almagtige, den Schepper des hemels en der aarde? Als geest van God toch zal wel ieder in den Heiligen Geest gelooven, maar dit bedoelt de belijdenis niet; of wie zal zich immer dus uitdrukken: ‘Ik geloof in God. Ik geloof in Gods liefde, enz.?’ Zeker de man van wetenschap niet. En zal ieder *Christen* het toestemmen: ‘die ontvangen is van den Heiligen Geest, geboren uit de maagd Maria?’ Ik behoef slechts de dissertatie van v.O. zelven in te zien, om, zoo ik nog twijfelde, van het tegendeel overtuigd te worden. Gelooft de geheele Christenheid ‘wederopstanding des vleesches?’ Maar men zal zeggen: ‘de geheele Christenheid gelooft toch in CHRISTUS.’ De vraag is, *hoe* zij in Hem gelooft? indien niet de geheele uitdrukking een ijdele klank zal wezen. Maar, zegt v.O., ‘de Christenheid heeft toch deze heldere (?), onomstootelijke bewustheid, dat zij met God verzoend is door den dood zijns Zoons.’ Ik twijfel of de geheele Christenheid dit onvoorwaardelijk zal toestemmen. De eene gelooft met God verzoend te zijn door den *dood van Christus*; de andere door een' *heiligen wandel als gevolg van dien dood*, en wat behoef ik al de schriften op te sommen, die zelfs maar in ons vaderland over dien dood en over onze verzoening in het licht zijn gegeven, en die van de verschillendste beginselen uitgaan? Neen, al konden wij het *in theorie* gedoogen, *in de praktijk* kunnen wij onmogelijk *een gevoel van den Christen*, als grond van het geloof der waarheid, aannemen, vóór de Christenkerk bepaald en duidelijk hare overtuiging, haar gevoel, heeft uitgesproken. Gaat men alleen van het gevoel van zich zelven, van sommigen, van velen uit, dan krijgt men slechts eene toenadering, die men op het gebied van begrippen en redewaarheden nimmer kan toelaten. En zegt v.O.: ‘het is het gevoel van alle *ware* Christenen’ (bl. 57, r. 1), dan vraag ik: wat is een *waar* Christen? En zullen dan alle *ware* Christenen de vroeger opgegevene vragen eveneens beantwoorden? En beroept men zich op het gevoel niet alleen van alle nu levende Christenen, maar ook van de reeds gestorvenen en van hen, die nog geboren zullen worden, zoo als men toch doen moet, wil men *absolute, eeuwige* redewaarheden op dat gevoel gronden, dan wordt de zaak nog lastiger; of wie zal ontkennen, dat de overtuiging der Christenheid, in de achttien vervlogene eeuwen, telkens heeft afge-

wisseld? Wie zal, b.v., de hervorming geen keerpunt in de Christelijke overtuiging noemen, dat een *vóór zich* en *na zich*, en in beide die tijdperken een *anders* heeft? Bovenal, wie zal bij magte zijn, een' profetischen blik in de toekomst te slaan? En indien wij het eens toegaven, dat het gevoel van alle Christenen ‘onveranderlijk en onmiddellijk’ (bl. 57, r. 3) hetzelfde was, en dat het gevoel de grondslag is van het geloof, dan zouden wij er dit gevolg uit moeten afleiden, dat dan ook aller *geloof* hetzelfde is. Zou ons de ondervinding niet tot leugenaars maken? Daarbij, het gevoel van elken Christen, ook den voortreffelijksten, ja, van alle bestaande kerkgenootschappen, is nog ver beneden de historische idee van het Christendom. Hoe zal het dan de *grond* van hare waarheid zijn? En moet men niet bij den besten wil daartoe vervallen, dat men, hetgeen *thans* in het gevoel bestaat en erkend wordt, door gebrek aan wijsbegeerte der geschiedenis tot het Christendom brengt, ofschoon het zeker *beneden*, welligt *tegen* den geest des Christendoms wezen zal? En wat leert ons nu wel eigene ervaring? Dat de *kennis* der Christelijke waarheid in ons toeneemt, naar mate het *gevoel* in ons stijgt; of wel omgekeerd, dat het *gevoel* hooger en omvattender wordt, naar mate onze *kennis* der waarheid helderder en zuiverder is? Mij dunkt, zij zal getuigenis afleggen voor het laatste.

En mag ik het geen empirisch bewijs tegen de gevoelstheorie noemen, dat ik aan de bekeering der Heidenen ontleen? Als het Christendom den Heiden, wiens levendig gevoel van afhankelijkheid nog niet godsdienstig is, omdat het nog door geene kennis van den Oneindige wordt verlicht, tot God wil brengen, vangt het niet aan met hem eenig gevoel in te storten; maar het neemt zijn gevoel zoo als het is, en komt tot hem met de *leer* des Evangelies, overtuigd, dat de waarheid het gevoel wekken, den wil heiligen zal. En als men zegt, dat het Christendom toch niet zal aanvangen met de leer van CHRISTUS dood en zijne betrekking tot God, maar eerst het gevoel van afhankelijkheid, dat den Heiden bezielt, tot een levendig gevoel van God zal verheffen, dan is mijn andwoord tweeledig: 1°. het zal dat levendig gevoel van God te weeg brengen, door hem te leeren *kennen*, dat hij niet van iets anders maar alleen van God afhankelijk is, en van de wereld slechts middellijk *in* en *door* God; door hem te leeren *kennen*, dat de *gedachte* van tallooze Goden eene ongerijmdheid is; door hem te leeren *kennen*, dat al het eindige zijn' grond heeft in iets, dat betrekke-

lijk oneindig is, en men dus noodzakelijk moet opklimmen tot den éénen absoluut Oneindigen, door wien en in wien alles is. 2°. De leer van God is niet iets, dat buiten het Christendom ligt, en eerst voor zijne opneming vatbaar maken moet; maar zij is zelve leer, grondleer van het Christendom. Omdat zij *leer* is van het Christendom, wordt zij den Heiden *door* het Christendom medegedeeld; omdat zij *grond*leer van het Christendom is, *begint* het Christendom met haar de bekeering van den Heiden, om *uit* haar de overige leerstellingen te ontwikkelen en aan te dringen. De schriften van het N.T. ontwikkelen dan ook de Evangelieleer niet uit het gevoel, of gronden haar daarop, of prijzen ons hare gronding en ontwikkeling uit het gevoel aan, maar betoogen met *verstand*elijke redeneringen(1). Nimmer althans hebben CHRISTUS en zijne Apostelen, nimmer heeft het Christendom, dat Jood of Heiden zocht te winnen, zich aldus uitgedrukt: 'Neem het Evangelie aan. Neem er de proef van, en houd het eenigen tijd voor waar; dan zal uw gevoel, uwe ervaring u zijne waarheid leeren inzien, en gij zult er al uwe behoeften vervuld zien.' De Jood en Heiden zou geene opzettelijke studie der logica behoeven, om te antwoorden: 'Zulk een aanbod is ongerijmd. *Indien* ik het voor *waar* zal houden, zal ik er al mijne behoeften in bevredigd vinden; maar niet *omdat* ik er mijne *behoeften vervuld* zal zien, zal het ook waarheid zijn.'

Eindelijk vind ik nog een empirisch bewijs, hoe weinig het *gevoel* grondslag van de godsdienst en van de godsdienstvereeniging wezen kan, in de *stichting* der kerken, ook der Christelijke, der Katholijke, der Protestantsche (Luthersche, Hervormde, enz.). Geene kerk wordt tot stand gebragt door gemeenschap van *gevoel*, maar van godsdienstige overtuiging, van *denken*, van *kennis* van God, zijne eigenschappen en zijne betrekking tot ons. Daarom spreekt zich die gemeenschap terstond in *geloofsbelijdenissen* uit, die tot den *geest* en eerst *door* den geest tot het *hart* spreken; daarom wordt ook ieder nieuw lid door wetenschappelijk onderwijs voorbereid, en van de leeraars gevorderd, dat zij hunne kweekelingen onderrigten, opdat eerst *door* het onderrigt hun hart zou worden gevormd; daarom schrijven hare geleerden geene *gevoels*-, maar *geloofs*leeren, en verdeelen ze niet naar de dikwijls springende, zich onbewuste orde van het gevoel, maar naar de systematische orde der wetenschap; daarom eindelijk wordt zelfs van de geloofsbelijdenissen

(1) Wij komen hierop later terug.

en catechetische schriften eene duidelijke en wetenschappelijke verklaring voor onmisbaar gehouden, omdat een eenvoudig napraten het gevoel, den wil en het handelen onbestemd laat, en alleen helder inzigt en kennis tot die bestemming in staat is.

Zijn wij wel te ver gegaan, toen wij het gevoelsbewijs empirisch onvoldoende keurden? Of zal men zich op sommige voorbeelden beroepen (v.O., bl. 49, en SCHOLTEN, aldaar aangehaald)? Wij zouden er tegenstellen, wat onmiddellijk rondom ons wordt waargenomen, en alleen reeds voldoende is, om te leeren zien, hoe weinig gevoel en ervaring voor de goddelijkheid des Christendoms in de ondervinding bewijzen. Vanwaar komt de aanval op het Christendom? Van Jood of Heiden? In tegendeel, van Christenen, die het Christelijk gevoel hebben gekoesterd, wien de Christelijke ervaring niet vreemd is.

(*Vervolg in een volgend Nommer*.)

I. Hendrick graaf van Brederode, mede-grondlegger der Nederlandsche vrijheid, verdedigd door Mr. *M.C. van Hall*, Staatsraad, enz. Met Platen. Amsterdam, Johannes Müller, 1844. XVI, 241 blz. 8°.

II. Antwoord aan m^r^. M.C. van Hall, staatsraad, enz. (over *a.* Hendrick, Graaf van Brederode; *b.* Uitgave van Brieven; *c.* Historische Kritiek), door Mr. *G. Groen van Prinsterer*. Leiden, S. en J. Luchtmans. 1844. 104 blz. 8°.

(*Vervolg en slot van bl.* 361.)

Wij zagen door de staatkunde der Landvoogdes het Verbond ontbonden. Met gelukkigen uitslag, zoo zij haar woord hield of konde houden, om voor nog gevaarlijker onlusten plaats te maken, zoo zij haar woord verbrak of daarvan den zin verdraaide. Zij deed het laatste, ten deele uit weêrzin tegen de afgedwongene toegeeflijkheid, ten deele uit ontzag voor de ongunstige beslissing van PHILIPS II. Kort na het oogenblik, waarop de Edelen zich verbonden hadden de wapenen neder te leggen, en alle verdere krijgstoerusting te staken, ontving de

Landvoogdes geld uit *Spanje*; vergunning, om volk, zoo veel zij noodig achtte, te ligten; toezegging van verderen onderstand; verzekering, dat PHILIPS van alle zijden in *Duitschland* troepen in dienst nam. Toen was het tijdstip, dat het den Edelen berouwen moest, al te voorbarig in de opheffing van het Verbond te hebben toegestemd; in plaats van de ontbondene vereeniging, moest men, door vrees gejaagd, naar nieuwe waarborgen van veiligheid uitzien, misschien minder strookende met wat men den pligt van onderdanen achtte. Wij hebben reeds gezegd, dat het de meening van LODEWIJK VAN NASSAU, van BREDERODE, van RUMMEN was, aan het oude Compromis nog zoo veel mogelijk vast te houden; maar inderdaad had het zijne kracht verloren, en de omstandigheden eischten verbindtenissen van minder omvang, van meer kern. Alle pogingen, om iets dergelijks tot stand te brengen, kunnen wij niet opgeven; slechts die, waarbij WILLEM VAN ORANJE, naar onze meening, mede in het spel kwam, of niet zonder invloed bleef, willen wij aanstippen. Op drie gebeurtenissen, die het met de Landvoogdes geslotene verdrag in September en October volgden, willen wij de aandacht vestigen.

Van de eerste gewaagden wij met een enkel woord: de poging van LODEWIJK, om EGMONT te bewegen eene afzonderlijke verzekering van de Heeren der Orde te teekenen, waarbij de Bondgenooten van alle aansprakelijkheid omtrent hetgeen door hen als leden van het Verbond was gedaan, werden ontheven. Die eisch was niet nieuw. Na de vergadering van *St. Truijen* had LODEWIJK hetzelfde geëischt, en der Landvoogdes verklaard: ‘que sont d'intention que S.M., lorsqu'elle donnera asseurance, face commandement aux chevaliers de l'ordre de faire le mesme avec S.M.’ (REIFFENB., p. 145). Wij meenen aangewezen te hebben, hoe dit stuk er denkelijk hebbe uitgezien; wij moeten er bijvoegen, dat het echter waarschijnlijk ten gevolge der weigering van EGMONT alleen bij het ontwerp gebleven is. Maar hoe het zij, wij moeten vragen: droeg de Prins geene kennis van hetgeen LODEWIJK aan EGMONT voorsloeg? Of zoo hij dien voorslag had afgekeurd, zou LODEWIJK zich daarmede bij EGMONT hebben gewaagd? Het eene is zoo onwaarschijnlijk als het andere. EGMONT (*Arch.*, T. II, p. 280) zag in de zaak niets meer dan eene vraag van betamelijkheid of onbetamelijkheid; maar LODEWIJK's verlangen was van veel meer beteekenis, en lag geheel op den weg, dien 's Prinsen staatkunde bewandelde. De Landvoogdes had namelijk bij het verdrag van 25 Augustus den

Bondgenooten de verzekering gegeven, die zij verlangden: ‘en suyvant le consentement et volunté de sa Maiesté.’ Maar eigenlijk was deze verklaring van 's Konings wil slechts bij gevolgtrekking uit 's Konings woorden afgeleid, die alleen had toegestaan, dat de Landvoogdes des noods onder zeker voorbehoud eene algemeene vergiffenis kon aankondigen. Toen PHILIPS later den eisch der Edelen meer bepaaldelijk vernam, antwoordde hij, dat hij het bij de *algemeene vergiffenis* liet berusten: ‘ny,’ schreef hij, ‘est mon intention d'entrer dans ladicte asseurance par eulx prétendue, non plus en mon nom et vostre que des chevaliers de mon ordre’ (REIFFENB., p. 164). Die brief echter kwam te laat. Door den nood gedrongen, had de Landvoogdes reeds toegegeven. Wanneer wij der gedachte het oor weigeren, dat de Prins zijne handelingen alleen door staatszucht hebbe laten besturen, dan moeten wij echter toegeven, dat het steeds zijn wensch gebleven is een nationaal aristocratisch tegenwigt tegen de despotieke beslissingen van *Spanje* te doen opwegen. Zijn ijveren voor het bijeenroepen der Algemeene Staten, zijne onderhandeling te *Hoogstraten*, waarvan de bedoeling later door het tweede Verzoekschrift der Edelen in woorden werd gebragt, hadden ten doel eene magt te voorschijn te roepen, welke het gezag des Konings contrôleerde. Eenigermate was dezelfde strekking in den voorslag van LODEWIJK, waarover wij thans spreken, opgesloten. Stelden zich namelijk de Heeren der Orde bij eed en woord persoonlijk voor de handhaving van het Verdrag verantwoordelijk, dan hadden zij het regt tevens toezigt te houden op alles, wat daarmede strijdig door Landvoogdes of Koning kon worden beproefd; ja het werd hun pligt iedere schennis van dien aard door alle middelen, welke getrouwen Vasallen ter dienste stonden, te keer te gaan, of, ware dit onmogelijk, gezamenlijk te protesteren, iets, dat de rust op nieuw en in erger gevaar dan te voren brengen moest. Viel ook van een' BARLAIMONT, een' NOIREARMES niet te verwachten, dat zij zich willig in zulk een' maatregel zouden schikken, zoo slechts EGMONT ware overgehaald en anderen hem gevolgd waren, dan zoude die vereeniging der Ridders van de Orde, vooral door hare populariteit, sterk genoeg zijn geweest, om ten minste eenigen tijd den evenaar tusschen de eischen des Volks en den dwang des Konings te houden.

Zoo wij iemand gaarne van het voetstuk zouden afrukken, waarop het vooroordeel, wij moeten bijna zeggen van tijdgenoot en nakomelingschap, hem heeft geplaatst, het zou die el-

lendige EGMONT zijn, voor wiens roem ALVA welligt het beste gezorgd heeft, toen hij zijn doodvonnis onderschreef. Wij gelooven aan zijne krijgsdeugd; wij gelooven aan de persoonlijke eigenschappen, welke hem de genegenheid van allen verworven; maar als Staatsman in het openbare leven is zijn karakter onuitstaanbaar. De roekeloosheid van den tegenstand, vroeger door hem aan GRANVELLE geboden, is even onverschoonlijk, als later zijne wankelmoedigheid, zijne kortzigtigheid, zijne zwakheid zijn. En hadde hij slechts voor zich zelven gezondigd, en voor zich zelven geboet. Maar het was zijne traagheid, waarop de kordaatste plannen des Prinsen en der Bondgenooten schipbreuk hebben geleden! Ook door hem liep de zamenkomst van *Dendermonde* zonder eenig gevolg af. BENTIVOGLIO heeft over het daar verhandelde geschreven, als ware hij er zelf bij geweest; maar eigenlijk schuilt alles daaromtrent in het duister, en de sluijer zal wel nimmer geheel kunnen worden opgeligt. Toch heeft de uitgave der *Archives* ook nopens dit punt eenig licht verspreid, en wat de Heer GROEN aldaar (T. II, p. 343, 344) mededeelde, is het beste, dat over die zamenkomst tot dusverre werd geschreven. Uit dit berigt en uit het antwoord, door EGMONT in zijn verhoor gegeven (REIFFENB., p. 327), blijkt overtuigend, dat de voorslag gedaan werd, om zich tegen eene mogelijke komst der Spanjaarden te verzetten. Niets stond, in des Prinsen geest, meer op den voorgrond; immers, hij verklaarde in zijne latere Apologie, dat het verwijderen der Spanjaarden reeds van het jaar 1559 af zijn wil en streven was geweest. Maar ook zijne andere hoofdgedachte, het vormen van een driemanschap, dat, tusschen het Volk en de Regering in het midden tredende, de zaken, eenigermate onafhankelijk, naar zijne beste inzigten zou besturen, was een der punten, welke de Prins nogmaals in overweging bragt (*Archives*, T. II, p. 325). Tegen den zin van EGMONT was LODEWIJK VAN NASSAU tegenwoordig: LODEWIJK, die zich zelven nog als het hoofd en den vertegenwoordiger van het Bondgenootschap beschouwde; LODEWIJK, wiens verwijdering uit de *Nederlanden*, om de verdenking, die op hem rustte, de Hertogin weinige dagen te voren had verlangd. Eilieve! om welke reden was hij tegenwoordig? Drong hij zich tegen den wil des Prinsen op aan de vergadering, in welke de schuwe EGMONT slechts noode had deel genomen? of verscheen hij welligt met goedvinden zijns broeders, die daardoor stilzwijgend het bondgenootschap erkende als geregtigd, om zijne stem te laten gelden in de ontwerpen, welke gesmeed werden; die ten minste

in het bondgenootschap een middel zag, dat bij de uitvoering dier ontwerpen te baat moest worden genomen? Was het niet misschien aan LODEWIJK dat de taak was opgelegd, om die stoute voorslagen te doen, welke de Prins doorgedreven wenschte, maar waarvoor de verantwoordelijkheid zijner staatsbetrekking tegenover den wankelmoedigen EGMONT hem niet vergunde zich openlijk te verklaren[(1)]?

In dezelfde maand volgde eene derde gebeurtenis, waarbij het Bondgenootschap niet zonder invloed was; waarbij LODEWIJK VAN NASSAU en BREDERODE aan het hoofd stonden; waarmede HOOGSTRATEN gemoeid werd, welke WILLEM eindelijk nog rondborstiger goedkeurde, dan hij het der Edelen Smeekschrift had gedaan. Wij hechten aan die gebeurtenis minder staatkundig belang dan de Heer GROEN heeft gedaan. Maar juist omdat wij hem moeten wederleggen, en omdat de Heer VAN HALL dit feit

(1) Wanneer wij zeiden, dat de sluijer, omtrent het *Dendermonde* verhandelde, nooit geheel zal worden geligt, zonderen wij echter het geval uit, dat de processtukken van JAN VAN MONTIGNY, Heer van *Villers*, eenmaal aan het licht worden gebragt. Volgens HEUTERUS, XVI, bl. 438, en V.D. HAAR, II, bl. 313, was het diens getuigenis, waardoor EGMONT het meest was bezwaard geworden. Maar deze getuigenis was hem op de pijnbank afgedwongen en in zijn stervensuur herroepen. VILLERS, schoon hij van wege ORANJE, en denkelijk ook van wege HOORNE, aan EGMONT gezonden was, om dien tot de bijeenkomst te overreden, was er echter zelf niet bij tegenwoordig. Zoolang wij omtrent de zaak zelve zoo onzeker zijn, is het noodig haar vrij te houden van alle toevoegselen van fantasie of gissing. In een werk, dat op kritiek aanspraak maakt, zoo als dat des Heeren VAN HALL, is het ergerlijk het vermoeden geopperd te vinden, dat BREDERODE's bekende redevoering bij BENTIVOGLIO aldaar zou uitgesproken zijn (HENDR. V. BREDERODE, bl. 116). Die dwaling is waarlijk door den Heer GROEN nog veel te verschoonend bejegend (*Verded*., bl 12). Na al hetgeen door de mededeeling van echte gedenkstukken aan het licht is gekomen, was BREDERODE niet eens te *Dendermonde* tegenwoordig. Niemand was bij het eigenlijke gesprek, behalve de drie Heeren, dan LODEWIJK VAN NASSAU en HOOGSTRATEN. Zie *Archives*, T. II, bl. 343. Ook te *St. Truijen* zal wel de redevoering van BREDERODE niet gehouden zijn, die daar, gelijk wij zagen, waarschijnlijk de meer gematigde partij vertegenwoordigde. Over WILLEM's gedrag, te *Dendermonde*, heeft GROEN, t.a. pl., juist geoordeeld: 'Le Prince,' schrijft hij, 'aura voulu savoir au juste - si on pouvait compter sur la coopération (du comte d'Egmont) à une résistance les armes à la main: il en fit done insinuer la possibilité par son frère Louis; mais cette idée n'ayant trouvé nul accès auprès du Comte - le Prince aura paru se ranger à son avis.' Maar waarom heeft de Heer GROEN niet dezelfde zoo gegronde uitlegging op vele andere omstandigheden, met name ook op de bijeenkomst te *Hoogstraten*, in Maart, toegepast?

ter sprake heeft gebragt, mogen wij er niet van zwijgen. In het laatst van October, 1566, werd aan HOOGSTRATEN een Verzoekschrift overhandigd, waarbij de Hervormden van den Koning vrijheid van Godsdienstoefening afsmeekten tegen betaling van 30 tonnen gouds. Dit Verzoekschrift werd door LODEWIJK VAN NASSAU en BREDERODE ieder voor 10,000 kroonen geteekend; eenige andere Edelen, onder welke de uitstekendste leden van het bondgenootschap, zoo als THOLOUSE en RUMMEN, onderschreven voor mindere sommen. GROEN (*Archives*, T. II, p. 416, 417) vindt die poging, om het geweten des Konings te koopen, *zeer zonderling*, dat wil zeggen, zeer aanstootelijk, en den toon van het Smeekschrift nu en dan onbetamelijk. Het laatste ontkennen wij, en dat op grond eener vergelijking met andere Smeekschriften, zoo als b.v. met het Adres der Staten van *Braband* tegen de Inquisitie (zie onder andere LE PETIT, II, p. 100a) en meer dergelijken. Het is onmogelijk kunstiger en voegelijker te bemantelen, hetgeen op den eersten aanblik onbetamelijk schijnt, dan hier is geschied[(1)]. Wat dit onbetamelijke betreft, men doe hierin den geest der natie regt, bij welke toen, zoo als later, ten gevolge van den eigenaardigen gang harer ontwikkeling, de begrippen van vermogen en regt zich in geldswaarde verstoffelijkten. Waarom zouden wij dit veroordeelen, zoolang niet het geld den man, maar de man

(1) De woorden van het Smeekschrift, die ik bedoel, luiden dus: ‘quant aux supplians tant s'en faut, que par le moyen de ceste liberté ils prétendent altérer l'estat politique, comme changer de Prince, refuser tailles, gabelles, tributs et aydes, - qu'au contraire en témoignage de leur affection d'employer ce qu'ils ont pour Vostre service en reconnaissance de Vostre grace et faveur et comme un hommage nouveau ratifient leur serment de fidelité et pour donner à connoistre, que ce privilége de liberté et d'exercice de leur religion, qu'ils requierent et attendent de Vostre Majesté, leur augmente les coeurs a dédier et consacrer et leurs corps et leurs biens à Vostre service: ils présentent de bailler, *dès le jour de l'Octroy de laditte grace, caution souffisante* de trouver, outre les impots, gabelles et autres contributions, la somme de trois millions de florins, qu'ils fourniront en terme competant, pour décharger le domaine de Vostre Maiesté en ce Pais - suppliant, qu'il vous plaira, Sire de prendre de bonne part cest offre et petit présent de vos humbles subjects, procedant de coeurs, qui ne desirent que l'establissement du service de Dieu et de Vostre Ma. avec le bien repos et prospérité du Roi. *Et espèrons que vostre Ma. ne trouve point estrange, que les subjects ayans recue quelque notable faveur et mercede de leur prince, ils en facent quelque reconnoissance, servant d'action des graces, selon leur-petit pouvoir*.’

het geld beheerscht? Doch de Heer GROEN vindt nog meer in dit aanbod: eenen geheimen toeleg namelijk, om onder dien schijn zich met geld te voorzien, des noods tot den krijg tegen den Koning. De uitlegging, door GROEN aan het aanbod gegeven, is die der Landvoogdes en der Spaanschgezinde partij. Maar het is van belang te melden, dat de Prins voor geheel *Duitschland* daaraan eene gansch andere en zeer loffelijke verklaring heeft gegeven. In zijn *Rescript et Déclaration* van 1568, waardoor hij het opvatten der wapenen tegen den Hertog VAN ALVA verdedigde, roemde hij de welwillendheid en trouw, die de Nederlanders steeds jegens hunne Vorsten hadden betoond, en beriep zich ten slotte daarop: ‘qu'encore de brief ils ayent presenté à sadite Maiesté trois millions de Florins à fin d'obtenir permission de prêcher la Parolle de Dieu, et avoir l'exercice d'icelle, selon les Escrits des Prophètes et Apostres.’ In eene verantwoording, door de Nederlanders later in 1571 aan de Rijksvorsten overgeleverd, drukten zij zich op gelijke wijze omtrent dit Smeekschrift uit[(1)], ja te zelfder tijd werden er afschriften van dit rekwest aan sommige Duitsche hoven gezonden, opdat deze hun verzoek mogten ondersteunen (zie *Archiv.*, T. II, p. 481)[(2)]. Uit deze herhaalde verklaringen

(1) In de Apologie, door de Hervormden uit *Nederland*, ten jare 1571, aan de Duitsche vorsten overgeleverd, lezen wij in de Duitsche vertaling het volgende: Sie (die Reformirten) - gedachten der Sachen nicht besser zu helffen, dann mit bitten und flehen und weinen Kön. W. zorn und ungnaden, so sie ausz der Widersacher verleumbdungen gefasset, mit underthenigster bitt uund Warhafftiger entschuldigung zu lendern. Uebergeben also eine Supplication in welche sie Kö. W. gnade und gutigkeit begeren - sagen underthenigste zu Kö. W. alle treu, gehorsam uund willigste dienst, ausserstes Vermögen, und in allen Sachen. Das allein bitten sie underthenigste, dasz sie ihre Religion, - frey mögen behalten, auff dasz nicht ihr gewissen mit unbillichem befele beschweret werde. Für welche erzeigte gutthat und gnad sie, *zu einer anzeigung ihrer danckbarkeit uund underthenigstes gegen Kön. W gehorsam*, neben andern aufferlegten Schatzungen, zinsz und Steur, sich erbieten dreyssig mal hundert tausent gülden, innerhalb bestimpten Zeit, in Königliche Schatzkammer zulieffern und dazu Bürgen zugeben versprechen, auch - allen gehorsam, treu uund wolligste dienst fleissigst und underthenigst zuleisten.

(2) De Heer GROEN vermoedde, dat het dit Smeekschrift was, waaromtrent Landgraaf WILLEM schrijft, dat het aan hem gezonden was, om het te laten vertalen en verspreiden (*Archives*, II, bl. 481). Zijne gissing is juist, en wordt bevestigd door hetgeen wij in de hierboven aangehaalde Apologie der Hervormden lezen: ‘Dise Supplication haben schier jede Stätt irer Oberkeit übergeben - und damit sie auff alle weg ire *treu und gehorsam gegen Kön. W. jederman zu erkennen geben*, haben sie ihr Botschaffen uund Brief an etliche Fürsten Teutschlands geschickt, die ibrer Religion nicht gar zuwider waren.’ Voorts oordeelde Landgraaf WILLEM omtrent het Smeekschrift ‘das wahrlich dieselb ausfuerlich, wol und dermassen gestelt ist dasz nichts daran zu verbessern.’

besluiten wij, dat het Verzoek óf zeer onschuldig, óf het eigenlijke doel zeer listig verborgen gebleven zij. Het past in het stelsel van den Heer GROEN het eerste aan te nemen, en zijn' vroegeren argwaan op te geven; ons, die niet zoo hoog zweren bij de goede trouw des Prinsen, heeft de Heer VAN HALL verontrust. Hij zegt, bl. 107, dat BREDERODE de door hem geteekende som '*met der daad had opgebragt*.' Intusschen hadden de requestranten slechts beloofd, dat zij van den dag der vergunning af borgtogt voor de betaling dier som zouden stellen. De vergunning kwam niet, derhalve ook niet de bijdrage. Behooren nu de aangehaalde woorden des Heeren VAN HALL tot eene dier oratorische wendingen, welke GROEN (helaas! niet ten onregte) (*Antw.*, bl. 14), aan zijn' tegenschrijver verwijt, waardoor diens aangevangen volzin met meer klem op zijne beenen te staan komt? of zijn zij eene werkelijke op oorkonden gegronde mededeeling? In het eerste geval heeft VAN HALL niet berekend, tot welke gevolgtrekking hem zijns ondanks de behoefte van zijn' stijl verleidde; in het laatste moeten wij, *onzes ondanks*, het vermoeden van GROEN en van het Spaansche hof regtvaardigen, en tevens - toestemmen, dat WILLEM I van het geheim wist en de zaak bevorderde.

Onzes ondanks, zeiden wij. Want schoon wij reeds te kennen gegeven hebben, dat de waarlijk edele en beminnenswaardige Graaf VAN HOOGSTRATEN met de hoofden der verbondene Edelen op eenen goeden voet stond, wij zouden noch hem, noch hen willen beschuldigen, dat zij in zulk eene aangelegenheid met den Koning en zijne vertegenwoordigers hun spel hadden gespeeld. Het Verzoekschrift namelijk is opgedragen aan den Graaf VAN HOOGSTRATEN, en, zoo als GROEN schrijft, den 27sten October overgeleverd. Wij hebben echter eene uitgave gezien, die vroeger zal moeten gesteld worden. Want in de opdragt wordt het kloeke gedrag des Graven des vorigen daags, bij eene hernieuwde poging tot beeldenstorm gehouden, geroemd (*egregia tua virtus hesterno die comprobata*). Die poging had echter, volgens het *Antwerpsch Kronykje* (p. 99, 100), reeds op den zeventienden October plaats. Al gelooven

wij niet, dat het stuk later geantidateerd zij, dan blijft echter de wijze, waarop de verzoekers aan dit feit hunne bede aanknoopen, merkwaardig, en een bewijs, dat zij door hun aanbod den Koning houw en trouw wenschen te schijnen. De verdraagzaamheid, die de Katholijke HOOGSTRATEN later in het Protestantsche leger des Prinsen en op zijn sterfbed voor zich eischte, oefende hij zoo onbekrompen, als hem vergund was, jegens anderen, en, welke ook de bedoeling van het Smeekschrift der Hervormden in 1566 geweest zij, dat de Bondgenooten het ondersteunden, dat Prins WILLEM en HOOGSTRATEN er genoegen in namen, blijft, dunkt ons, na al het gezegde onbetwistbaar(1).

Gedurende dien tijd was BREDERODE afwisselend in *Holland* en te *Vianen* geweest. Ook daar kwamen herhaaldelijk afgevaardigden uit *Holland* bijeen. Wat men ten hove van die onderhandelingen vermoedde, drukt VIGLIUS dus uit (ad HOPPER., *Ep.*, XVI, 40): '*Holland, Zeeland* en *Utrecht* hebben op de moderatie niet geantwoord; de Prins heeft geene gelegenheid gehad derwaarts te gaan, en BREDERODE en andere Bondgenooten hebben de gemoederen der Staten zoo zeer ingenomen, dat deze geen oordeel over de zaak van de Godsdienst willen uitspre-

(1) HOOGSTRATEN ten minste bevorderde voorzeker het Verzoekschrift. RUMMEN, HOORNES onderbevelhebber, schreef aan HOOGSTRATEN (den 1sten November, 1566): 'Venant à Tournay Monsieur l'Admiraell estoit parti vers Bruselles où luy fis part de ce billet que vostre Srie schayt, il trouvat plusieurs articles fort bon et honest, coment de la request qu'on devoit presenter an Roi aveeques le contenue d'icelle, combien qu'il pensoit asseurément que sa Majesté ne l'accepteroit' (*Archives*, T. II, bl. 422). Men merke op, dat RUMMEN zelf onder de teekenaars van het Verzoekschrift behoorde, en naar de wijze te oordeelen, waarop hij hier zich uitlaat, meenen wij als zeker te mogen stellen, dat èn Smeekschrift èn aanbeiding opregtelijk gemeend waren, en geen bijoogmerk er onder verborgen lag Daarmede ontken ik niet, dat later eene andere bestemming aan dit aanbod kan gegeven zijn, en wanneer Graaf LODEWIJK later op den 24sten December, nevens twee andere punten, aan de afgevaardigden der Gereformeerden, te *Amsterdam*, voorsloeg mede op te brengen tot de drie millioenen guldens, is daarop welligt toepasselijk, wat hem in zijne indaging wordt verweten: 'qu'il vouloit faire contribuer quelque grande somme pour l'entretenement des gens de guerre soubz aultre pretext et couleur.' Zie TE WATER, IV, bl. 244. GROEN VAN PRINSTERER, *Arch.*, II, 515. Men merke voorts omtrent den aangehaalden brief van RUMMEN nog op, dat altoos zoo veel vertrouwen en verstandhouding tusschen LODEWIJK en HOOGSTRATEN bestond, dat RUMMEN last had de brieven, die hij aan LODEWIJK schreef, aan HOOGSTRATEN ter verdere bezorging op te zenden.

ken, dan in vereeniging met de Algemeene Staten.' Half October vertrok de Prins zelf naar *Holland*, en hoe vond hij daar de zaken? 'BREDERODE,' schrijft GROEN (*Antw.*, bl. 23), 'is voor den Prins VAN ORANJE, waar deze met afgemeten' tred en welberekend overleg naar het doel zijner toen reeds naar Godsdienstvrijheid strevende wijsheid op weg was, telkens, indien ik het om der duidelijkheidswil zoo uitdrukken mag, een *struikelblok* geweest.' Eilieve! waarmede wordt die uitspraak bewezen? Was het werkelijk BREDERODE, die den Staten van *Holland* de gedachte inboezemde, welke VIGLIUS hun toeschreef, dan handelde BREDERODE hierin geheel in den geest van WILLEM. Op den 27sten October schreef BREDERODE aan LODEWIJK VAN NASSAU: 'Je ne veus lesser vous avertyr que j'ey tant fayct, que jé rey eu icy ceus d'Amsterdam lesquels j'ey contantés et feront tout ce que il plerat à Monsr. le Prince et s'offreront d'eus mesmes, comme il m'ont promis.' Hetzelfde verzekert hij van *Brielle, Delft* en *Leiden*, en van de overige steden van *Holland* verwacht hij niet anders (*Arch.*, T. II, p. 415). Zoo wij eenig gezag zullen hechten aan hetgeen in de *Archives* te lezen staat, dan noodigen wij den Heer GROEN dringend uit, op grond van deze verklaringen, het woord *telkens* terug te nemen, wanneer hij BREDERODE als een struikelblok voor WILLEM voorstelt. Of weet hij eene enkele ondubbelzinnige verklaring van WILLEM VAN ORANJE aan te wijzen, waar deze zich over BREDERODE's werkzaamheid zoo ongunstig uitlaat, als hij zelf het deed? Ik weet er geene. In tegendeel, volgens het merkwaardig dagverhaal bij TE WATER (Dl. IV, bl. 322 volg.), kwam de Prins, op zijne doorreize naar *Holland*, den 18^{den} October te *Vianen*. Van daar ging hij naar *Utrecht*, en den 1sten November was hij weder met Graaf LODEWIJK te *Vianen*. Beide reisden van daar des anderendaags met BREDERODE naar de vergadering der Staten te *Schoonhoven*. Nogmaals vinden wij den Prins den 3^{den} November te *Vianen*, en eindelijk heeft op den 17^{den} November te *Vianen* eene ontmoeting van den Prins met zijnen broeder Graaf JAN plaats. De man alzoo, die sedert September geen' voet meer in *Brussel* en aan het hof der Landvoogdes had gezet, schroomde niet zich door een gestadig verkeer met en bezoeken van den verdachten BREDERODE te compromitteren. Maar de Prins kan BREDERODE bij die gelegenheid vruchteloos lessen van bezadigdheid en gematigdheid hebben gegeven! - Waarlijk, de zaak is te ernstig, om met haar door dergelijke laffe uitvlugten den spot te drijven. Want die

lessen zijn wel zeer vruchteloos geweest. Men weet, dat BREDERODE reeds sedert September *Vianen* versterkte en volk aanwierf. Welnu, in dien tusschentijd komt de Prins te *Vianen*; en wordt het begonnen werk door diens invloed gestaakt? Neen, acht dagen later werd het bolwerk ten zuidoosten aangevangen. Den derden November komt de Prins met BREDERODE van *Schoonhoven* te *Vianen* terug, niet om verre weg te reizen, maar om nog te *Utrecht* te vertoeven, en des anderendaags werd het noordooster-bolwerk begonnen; en in eenen brief aan LODEWIJK van dien eigen' dag beroemt zich BREDERODE hierbij zelf flink de handen uit de mouw te hebben gestoken (*Arch.*, T. II, p. 428). Graaf JAN VAN NASSAU had vroeger als plaats van bijeenkomst met zijn' broeder LODEWIJK *Xanten, Buren* of *Grave* voorgeslagen. De bijeenkomst ondertusschen had te *Vianen* plaats. Het moge zijn, dat WILLEM en LODEWIJK zich op dit oogenblik zoo verre van *Holland* niet verwijderen konden, toch is het een nieuw blijk, dat de Heer van *Vianen* nog steeds in zijn vertrouwen deelde. Want terwijl hier de muren ter verdediging zijner vesting oprezen; terwijl in den omtrek de trommel zijner wervers werd geslagen, handelden voorzeker WILLEM en LODEWIJK met hunnen broeder niet alleen, hoe men de opgewondene gemoederen kon nederzetten, maar veelmeer, hoe men zich toerusten moest tot den aanstaanden strijd. Want Graaf JAN had zich ijverig betoond, om voor zijne broeders zoo veel volk als hem mogelijk was in *Duitschland* te werven, en de Graaf VAN WITTGENSTEIN, die eene week later insgelijks weder met Graaf LODEWIJK te *Vianen* kwam, was van eene geheime zending teruggekeerd, die geen ander doel had, dan om wegens den Prins te beproeven, of men het leger, dat zich in *Gotha* toenmaals had te zamengetrokken, niet geheel en al in de bestelling des Prinsen kon doen overgaan. Waarlijk, zoo de Prins BREDERODE's werkzaamheid op dit oogenblik afkeurde, hij had geen' ongeschikter' getuige zijner geheime onderhandelingen dan dezen kunnen kiezen. Een brief, in het laatst van December, zoo het schijnt, door den Prins aan den Landgraaf van *Hessen* en aan den Keurvorst van *Saksen* gezonden, verraadt meer hevigheid, dan wij gewoonlijk in hem waarnemen; en verre er van, dat de Prins ditmaal den ijver zijner aanhangers zou hebben gestuit, schijnt hij veeleer door deze tot meerdere hevigheid, tot openlijker verklaring van zijne meening medegesleept (men zie dien brief bij GROEN, *Archiv.*, T. II, p. 495). In November, zoo het schijnt, was eene ver-

gadering van bondgenooten te *Amsterdam* gehouden. GROEN heeft de twijfeling van TE WATER overgenomen, ‘of die zamenkomst niet buiten weten van ORANJE plaats hebbe gehad.’ TE WATER ontleende die op zijne beurt aan STRADA, welke van eenen brief spreekt, waarin WILLEM zijne onwetendheid omtrent die vergadering aan de Landvoogdes betuigde. De zaak is op zich zelve ongeloofelijk, daar de Prins zich in die dagen in *Holland* bevond, en zijn gouvernement op het oogenblik het eenige was, waarin, zonder dat men stoornis van den Stadhouder te vreezen had, zoo iets plaats kon grijpen. Maar de Heer GROEN zelf heeft de reden medegedeeld, waarom wij verklaren, dat de Prins, zoo hij dit aan de Landvoogdes schreef, eene onwaarheid heeft geschreven. Wij vinden die in eenen brief, waardoor Graaf VAN DEN BERGH zich bij LODEWIJK verontschuldigt over het verwijt wegens zijne afwezigheid, hem door dezen gedaan, en dit was, schreef VAN DEN BERG, ‘que deiniement vous auroye promis *en présence de Monsr. le Prince* de m'y trouver’ (*Arch.*, T. II, p. 499)[(1)].

(1) Men neme deze plaats in haar verband met de uitdrukkingen des Graven VAN DEN BERGH in andere brieven, door den Heer GROEN medegedeeld. Den 9^{den} November schreef hij aan LODEWIJK: ‘il me semble qu'il seroict bon que Monsr de Bréderode et Monsr. de Culembour s'i trouvassent aussy et qu'ilz n'y faillassent point pour résoudre le tout’ (*Arch.*, II, 467), en op den 21sten November (ibid., 479): ‘Comme dernièrement je vous avoy escript de me trouver à Culembour [ainsy,] - m'est aussy survenues plussieures affaires.’ Wij wenschen, met betrekking tot den laatstaangehaalden brief, den Heer GROEN te vragen, of hij zeker is den originelen brief van V.D. BERGH voor zich te hebben gehad Wij weten namelijk het woord *ainsy* niet anders uit te leggen dan als het Latijnsche *sic*, door den kopijïst er bijgevoegd, om aan te wijzen, dat de Graaf zich óf verschreven, óf moedwillig den naam der bedoelde plaats valsch had opgegeven, om de ontdekking te ontwijken, wanneer die brief in verkeerde handen kwam. Te *Culemburg* had voorzeker de bijeenkomst niet plaats, daar de wensch, dat de graaf VAN CULEMBURG daarbij tegenwoordig mogt zijn, dan volkomen overbodig was. Dat omstreeks dezen tijd eene vergadering van Edelen te *Amsterdam* plaats had, steunt op het gezag van STRADA, wien ik meestal een onbepaald vertrouwen schenke, zoo dikwijls hij, gelijk hier, zich op brieven beroept. TE WATER (II, 32 volg.) heeft tegen de waarheid van dit berigt eenige bedenkingen geopperd, die niet geheel ongegrond zijn, en met het dagverhaal van BREDERODE naast mij, weet ik naauwelijks een tijdstip aan te wijzen, waarop die bijeenkomst zou gehouden zijn, ten zij tusschen 23 Nov. - 1 Dec., of tusschen 3-9 December. Maar dit is dan ook niet onwaarschijnlijk. Ten minste men behoeft niet te onderstellen, dat de vergadering der Edelen verward zij met eene vergadering van de afgevaardigden der Protestantsche kerken, die op den 24sten December te *Amsterdam* plaats had. Van eene dergelijke dubbele vergadering, waarschijnlijk te *Antwerpen* gehouden, vindt men nog een spoor in de maand Januarij des volgenden jaars. De Landvoogdes werd misschien herhaaldelijk misleid omtrent de plaats en den tijd, waarop de Edelen bijeenkwamen; zoo heeft TE WATER, IV, bl. 185, eenen brief van haar medegedeeld van 22 December, waarbij zij den kastelein van *Heusden* tegen eene zamenkomst, aldaar beraamd, waarschuwt. Men weet echter van die zamenkomst niets naders. Weinig later schreef zij den Bisschop van *Luik* van eene vergadering, die te *St. Truijen* moest plaats hebben, en waartoe RUMMEN de vergunning bij den Bisschop zou komen aanvragen. Deze echter verzekerde in zijn antwoord, dat RUMMEN hem van niets had gesproken. Zie de brieven bij GACHARD, *Anal. Belgiques*, p. 272, 273.

Het jaar 1567 was aangebroken. Van hoevele onheilen en hoevele onlusten zwanger, heeft de Heer GROEN in den aanvang van het derde deel zijner *Archives* aangetoond. Beide partijen wapenden zich tot een' geduchten strijd. Onder degenen, die zich wapenden, was het BREDERODE, die het meest in het oog liep. Op dien tijd maakt de Heer GROEN (*Archives*, T. III, bl. 1) de woorden van den Prins betrekkelijk, in zijne eerste verantwoording. ‘L'on nous accuse aussi, de ce qu'aucuns Confédérez (wij willen de woorden volgens den oorspronkelijken tekst aanhalen) se sont mis en armes, en divers lieux et campaignes, sans prendre regard que ne sommes tenus des respondre du faict d'autres, et que ne pouvons estre chargés de ce qu'aucuns Confédérés peuvent après estre devenus rebelles, puis qu'ils n'estoyent tels, ou pour tels reputez, du temps qu'ils hantoyent et frequentoyent nos maisons, et que tout ce qu'en ceste partie s'est faict, *est passé*, non seulement *sans* nostre adveu, mais aussi *a nostre indicible regret et loing de nous* (!) estans pour lors en Hollande.’ Het spijt ons, dat wij die verklaring des Prinsen kunnen en moeten logenstraffen, omdat hij daardoor in onze schatting verliest. Wij vereeren den Grondlegger onze Vrijheid vurig en opregtelijk; maar sinds lang beschouwen wij zijn beeld in een ander licht, dan waarin de Heer GROEN het plaatst. Maar het spijt ons, omdat wij overtuigd zijn van de grondigheid onzer bedenkingen en van de gemoedelijkheid, waarmede GROEN al het voor en tegen pleegt te wegen; het spijt ons, omdat wij vreezen, dat in *zijne* schatting WILLEM moet dalen, en omdat wij ongaarne een' enkelen steen afbreken van den tempel der vereering, voor den Vader onzes Vaderlands, op welke wijze ook, opgerigt. De Prins was niet *ver* af. In *Antwerpen*, het brandpunt der op-

roerige bewegingen, zoo zij ergens waren, was HOOGSTRATEN zijn gedwee werktuig. *Vianen*, de stad, die het meest gewapend werd, paalde aan *Holland*, ja, behoorde binnen de grenzen van WILLEM's stadhouderschap. Evenwel, bijna als een nieuwjaarsgeschenk, werd op den 2^{den} Januarij een stuk geschut uit *Buren* naar *Vianen*, op last van den Prins, gezonden. 'Den XV (Jan.) quam Sander Turck van Utrecht metten schutters die dienden tot gaEde (lees: garde) van mijn heer den prinche....' Nooit is in onze dagen de Spaansche telegraaf verdachter afgebroken geworden, dan hier het eenvoudig dagverhaal van BREDERODE's onnoozelen huisdienaar (TE WATER, bl. 327). Ik wil echter op hetgeen niet uitgedrukt is, speculeren, en, zoo ik die plaats heb aangehaald, het is, omdat ik uit andere bescheiden weet, dat ALEX. TURCK in 1568 onder de hevigste aanvoerders van WILLEM's leger behoorde; omdat ik weet, dat hij toen denzelfden rang, als welke hem hier toegekend wordt, bekleedde, die van kapitein van 's Prinsen lijfwacht[1]. Het zij zoo, dat bij het bedenkelijke stuk geschut niet toevallig soldaten gevoegd zijn, om het te bedienen, de garde des Prinsen heeft ten minste niet gediend, om BREDERODE's werk te storen. Was misschien de Prins verre van *Vianen*, de Heer van *Vianen* was niet verre van den Prins. Vóór den 21sten Januarij was BREDERODE te *Amsterdam*, en terwijl hij in de buurt van *Amsterdam* was, zond hem de Regentes een deftig gezantschap, met den uitdrukkelijken last de begonnen krijgsrusting, het versterken zijner stad, het aannemen van krijgsvolk, te staken. De gezanten der Landvoogdes verweten hem, dat het land van *Utrecht* door zijne benden werd verontrust. Wie was daarvoor eerder aansprakelijk dan de Stadhouder van *Utrecht*, die op het oogenblik op zijnen post was? Zij beschuldigden hem, dat hij volk wierf in *Antwerpen*. Bij wien stond dit eerder te onderzoeken. dan bij den Burggraaf, op wiens wenk, schoon afwezend, de daar meest invloed hebbende personen,

(1) Ik verzeker dit van ALEXANDER TURCK, op grond van een' vrij bespottelijken brief, welken hij tijdens den veldtogt (12 October, 1568) aan de regering van *Luik* schreef. Vóór 25 jaren was een bloedverwant van hem te *Luik* omgekomen, en TURCK eischte thans voldoening voor den moord, teruggave van zijn paard, wapenen en zegel. Ingeval van weigering, zou hij acht Luikenaars, welke hij gevangen had genomen, laten ophangen. Uit het antwoord van de Luikenaars bleek, dat TURCK's hooggeboren neef in eene herberg nachtgerucht gemaakt en den waard met zijn' degen had gewond. Om te ontkomen aan het rumoer, daardoor te weeg gebragt, was hij met zijn paard in de *Maas* gesprongen en aldaar verdronken.

HOOGSTRATEN, V. STRALEN, VAN DER NOOT, WESEMBEECKE en GRAPHEUS vlogen? BREDERODE antwoordde den gezanten der Hertogin zoo beleefd en bescheiden, dat hij om dit antwoord de pligtpleging van een' Roomschgezinden Schrijver ontvangt (PONTUS HEUTERUS, L. XVI, p. 418). - Ik gebruik liever het woord Roomschgezind, dan Spaanschgezind. Het eerste kan een eernaam zijn ook voor een' Nederlander; de blaam, die in de laatste benaming opgesloten ligt, verdient de brave HEUTERUS, verdienen VAN DER HAER en zelfs HOPPERUS niet. - Waarom moeten wij er bijvoegen, dat de Heer GROEN zelf, bij zijn vooroordeel tegen BREDERODE, de gissing waarschijnlijk zal moeten vinden, waardoor HEUTERUS BREDERODE's zeldzame beleefdheid verklaart? BREDERODE was, wij herhalen het, nabij *Amsterdam*[1], toen hij de gezanten ontving: te *Amsterdam* was ook de Prins. ‘Haec,’ schrijft HEUTERUS, ‘tam prudenter et moderate, non ex natura aut ingenio, quod Brederodio ferox, temerarium ac iracundum erat, sed Aurantii cura responderat.’ Was BREDERODE's antwoord dubbelzinnig, zijne daad, die op het antwoord volgde, was het niet. Op den 21sten Januarij kwam hij uit *Amsterdam* te *Vianen* terug, en den 23sten begon hij een nieuw bolwerk ten noordwesten zijner stede.

Niet lang na BREDERODE moet ook de Prins *Holland* hebben verlaten. Althans den 4^{den} Februarij was deze te *Antwerpen* terug; maar vóór dien tijd en sedert den 29sten Januarij moet hij te *Breda* zich hebben opgehouden, en wat daar uitgerigt werd is voor ons onderzoek niet onbelangrijk (vergelijk TE WATER, Dl. IV, bl. 328, met BOR, B. III, Dl. I, f. 104).

In de *Interrogatoires* van den Graaf VAN EGMONT, door REIFFENBERG uitgegeven, komt de vraag voor: of EGMONT niet een' brief ontvangen had van den Prins VAN ORANJE, HOOGSTRATEN, BREDERODE en den Graaf VAN NIEUWENAAR, namens HOORNE, waarbij deze hem voorsloegen een nieuw verbond aan te gaan, waarbij zij beloofden, door het staken der openbare prediking, den Koning de oorzaak te ontnemen, om met magt van wapenen herwaarts te komen; maar tevens zich vereenigen wilden, om hem met geweld te keeren, indien hij des ondanks overkwam met het doel, om wraak te oefenen, en de vrijheden des Lands te vernietigen. EGMONT antwoordde, dat hij van

(1) Namelijk op zijn huis *te Cleef*, bij *Haarlem*. Zie BOR, Dl. I, fol. 101. Vóór den 21sten Januarij, of op dien dag, was hij echter te *Amsterdam*, bij Graaf LODEWIJK (TE WATER, IV, bl. 327).

zulk eenen brief zich niets herinnerde. Op de nadere vraag, of dan sedert HOOGSTRATEN niet gekomen was, om hem tot een verbond met den Prins, met HOORNE en BREDERODE persoonlijk uit te noodigen, verzekerde hij, dat HOOGSTRATEN hem werkelijk had uitgenoodigd tot een onderhoud met ORANJE, BREDERODE en andere Heeren te *Antwerpen*; dat HOOGSTRATEN slechts in het algemeen over het doel dier bijeenkomst had gesproken, maar in geene bijzonderheden was getreden, dewijl hij zag dat EGMONT niet te bewegen was om naar *Antwerpen* te gaan, wegens de achterdocht, die zulk eene bijeenkomst zou na zich slepen (REIFFENB., l.c., p. 321).

Wat er van die poging, om een nieuw verbond aan te gaan, ook zij, geheel kwalijk onderrigt was deze reis de Spaansche Raad niet. Iets was er op til geweest, en de Prins VAN ORANJE, BREDERODE en HOOGSTRATEN waren er in betrokken. Wij kunnen bijna stellig zeggen dat het gebeurde, in den tijd, dien wij aanwezen, hebbe plaats gehad. Volgens de eigene verantwoording des Graven VAN HOORNE (*Propre Réponse*, p. 269 sq.), was hij in het begin des jaars 1567 in *Breda* met den Prins, met NIEUWENAER en met BREDERODE. Later kwamen daar HOOGSTRATEN en V. WEESEMBEECKE. Het is waar, HOORNE maakt geene melding van de onderhandelingen met EGMONT; maar wat hij verzekert, dat hij toenmaals te ongesteld was, om zich met de zaken te kunnen afgeven, dat sedert NIEUWENAER met HOOGSTRATEN naar *Antwerpen* was afgereisd, zijn kleine feiten, die aan de vragen van EGMONT's regters en zijne verklaring eenig gewigt bijzetten. Maar iets anders meldt HOORNE uitdrukkelijk. Terwijl de Heeren zich te *Breda* bevonden, kwam BREDERODE zich beklagen over de boodschap, die de Hertogin hem gezonden had, en het besluit, dat BREDERODE andermaal naar *Brussel* zou gaan, werd daar, zoo niet bepaald, dan toch goed geheeten. Van *Breda* ging BREDERODE naar *Antwerpen*: hier werden de onderhandelingen over het *derde* Smeekschrift der Edelen aangeknoopt[1],

(1) Ook omtrent die Antwerpsche zamenkomst schuilt veel in het duister. Zeker intusschen is het, dat op den 29sten Januarij BREDERODE eerst naar *Breda* (vergelijk het aangehaalde uit de *Propre Responce du Comte de Hornes*) en van daar naar *Antwerpen* vertrokken is (TE WATER, IV, 328). De brief, waarbij BREDERODE gehoor verzoekt, het Smeekschrift dat hij later inzendt, zijn beide uit *Antwerpen* gezonden, en BREDERODE handelt in naam der Verbondene Edelen. Het verhaal van BURGUNDIUS, dat hij met zestien Edelen te *Antwerpen* de vergadering der Hervormden hebbe bijgewoond (BURG, III, 106), laat zich dus zoo verklaren, dat er werkelijk eene zamenkomst van Edelen (*zestien* waren gemakkelijk in *Antwerpen* te vinden) hebbe plaats gegrepen, en het vermoeden van TE WATER, II, bl. 72, 73, is dus eenigermate ongegrond. Daarentegen geloove ik niet, dat die Vergadering der Edelen in onmiddellijke *vereeniging* met die der Hervormden hebbe plaats gevonden. Uit de stukken, door TE WATER, Dl. IV, bl. 256, 262, medegedeeld, blijkt, dat de betrekking beider vergaderingen dezelfde geweest zij als b.v. die der Hervormden te *Antwerpen* en der Bondgenooten in Julij, 1566, te *St. Truijen*. De Hervormden leverden hunne grieven hij de Edelen in; de Edelen advijseerden daarop en verzonden het Smeekschrift aan de Landvoogdes met hunne ondersteuning. Naar het uitvoerig verbaal van TE WATER, II, bl. 72 verv., te oordeelen, is het mogelijk, dat reeds lang te voren door de Hervormden van *Antwerpen* met de verbondene Edelen werd onderhandeld, en dat deze aanvankelijk de zaak der Hervormden slechts flaauwelijk hebben omhelsd. Ik zou tot die vroegere onderhandelingen betrekkelijk maken, hetgeen wij in het dagverhaal van BREDERODE's huisdienaar lezen, omtrent de Gedeputeerden van de gemeente van *Antwerpen*, die op 14 December te *Vianen* kwamen, en de vereenigingen sedert, omstreeks 1 en 6 Januarij, door BREDERODE, Graaf LODEWIJK, VILLERS en THOLOUZE gehouden. Zie het Dagverhaal, TE WATER, IV, bl. 327.

waarbij zij de Landvoogdes over de nieuwe grieven der Hervormden en de onregtvaardige achterdocht, waarmede zij zelve bejegend werden, aanspraken. BREDERODE verzocht gehoor ten hove; de Hertogin weigerde het, en dreigde zelfs de poort voor hem te zullen sluiten. BREDERODE deed nog meer te *Antwerpen*. Hij wierf Waalsche soldaten voor de bezetting van *Vianen*; hij organiseerde, door het zenden van BOMBERGEN, eenigermate den opstand van *'s Hertogenbosch* tegen het gezag des Konings. Dit alles viel voor onder de oogen des Prinsen, die eerst te *Breda*, vervolgens, sedert den 4den Februarij, te *Antwerpen*, en misschien eene enkele reis te *Brussel* (*Arch.*, T. III, p. 47) aanwezig was. En verhinderde de Prins BREDERODE's bewegingen? De Prins, zoo schrijft hij zelf in zijne *Justification*, kreeg van de werving kennis, en verwittigde er de Magistraat en den Markgraaf (een' ijverigen tegenstander der Geuzen) van; de Markgraaf begaf zich in persoon naar de herberg, waar de werving plaats had, en vond eenige lieden aan tafel zitten, mengde zich onder hen, maar ontdekte niets. Ik weet niet, of dit hetzelfde geval is, dat HOOFT even onduidelijk verhaalt (IVde Boek, bl. 131): ‘de Prins ontboodt eenen edelman, VAN DER AA genaamt, die berucht was van volk te werven, bij zich. Maar hij zich des hoedende ontging den Markgraave die op hem paste.’ Ik wenschte te kunnen verzekeren, dat de Prins hier geen dubbele rol heeft gespeeld. Zeker is het, dat de toe-

vloed van knechten naar *Vianen* altoos aanhield, en dat VAN DER AA, ‘die over de voorz. soldaaten geboodt,’ den 23sten Februarij zelf bij BREDERODE kwam. Ik wil niet aandringen op al de vermoedens, waarmede de Landvoogdes WILLEM VAN ORANJE, in haren brief aan den Koning van den 23sten Maart, 1567, bezwaart (REIFFENB., bl. 226 vlg.) Voor ons zullen die beschuldigingen te allen tijde wel onbewezen blijven; maar in ééne zaak trokken voorzeker de Prins en BREDERODE dezelfde lijn, daarin namelijk, dat zij alles aanwendden, om het inlaten van nieuwe bezettingen door de Landvoogdes te voorkomen. De Prins had eenen goeden grond om dien wederstand te regtvaardigen, want te regt hield hij vol, dat niemand in de gewesten van zijn stadhouderschap, buiten zijne voorkennis, eene daad van oppermagt mogt volvoeren. Op dien grond vaardigde hij BOXTEL naar *Zeeland* af, en het gevolg dier zending was, dat de slotvoogd van *Rammekens* of *Zeeburg* aan een vendel, derwaarts door de Landvoogdes zelve gezonden, den toegang weigerde. Maar de Prins bediende zich tot dit doel ook van BREDERODE, en hield met dezen, na diens vertrek uit *Antwerpen*, nog steeds eene gemeenschap, die van wederzijdsch vertrouwen getuigt. Bij HOOFT, wiens gezag de Heer GROEN, in zaken, die *Amsterdam* betreffen, zelf erkend heeft, lezen wij, dat een briefje van BREDERODE, heimelijk in *Amsterdam* gebragt, de hoofden van den aanhang der Geuzen naar *Vianen* noodigde, om mondeling te vernemen, wat BREDERODE aan geen' brief durfde vertrouwen. REAAL en TEYLINGEN gingen derwaarts en vernamen daar het berigt, dat ‘*de Prins door eenen lakkay den Heer Brederode had doen zeggen, met orde om de Amsterdamsche gemeente te waarschuwen, hoe Burghermeisters meinden op 't heimelijkst vierhonderd soldaten in hunnen dienst te nemen*.’ Is die boodschap van den Prins een verzinsel van BREDERODE? Ik kan het tegendeel niet bewijzen; maar wie de brieven des Prinsen, in het begin des jaars aan de Duitsche Vorsten geschreven, raadpleegt, zal erkennen, dat hij hartelijk deel nam in het lot der steden, welke de Landvoogdes met hare krijgsmagt bedreigde, van *Doornik*, van het bitter geprangde *Valenciennes*. De woorden, waarmede hij in de brieven aan AUGUSTUS VAN SAKSEN en WILLEM VAN HESSEN (*Arch.*, T. III, p. 3, 37) de Landvoogdes beschuldigt, alle godsdienst, buiten de Katholijke, met het zwaard te willen uitroeijen, en de arme Christenen jammerlijk te willen verderven en ombrengen, strooken maar al te wel met de verzekering,

waarmede BREDERODE zijne bovengemelde waarschuwing aan de Amsterdammers besloot: dat de Graaf VAN MEEGEN plotseling voor hunne poorten zou staan, in opzet van een hondert burgheren oft twee den kop af te houwen[1].

Wij willen over BREDERODE's bedrijf te *Amsterdam* spreken; maar eer wij het doen, wenschten wij een feit in het gelid te zetten, dat nu eene jammerlijke breuk maakt. HOOFT verhaalt dat BREDERODE, door tusschenkomst van EGMONT, bij de Landvoogdes genade verzocht heeft; dat BREDERODE eene verzoening gezocht heeft. HOOFT heeft zijn berigt misschien uit STRADA, die de zaak toch met eenige wijziging voordraagt; maar zeker stemt hij overeen met VIGLIUS (*Vita*, p. 50). Zoo nu, gelijk HOOFT (niet STRADA) het voorstelt, die poging door BREDERODE gedaan zij vóór zijn' aanslag op *Amsterdam*, weet ik deze laatste daad niet hooger te schatten dan, zoo als de Heer GROEN deed, als eene dollemansgreep, naauwelijks te verontschuldigen door de uiterste wanhoop. Wij vinden het inroepen van EGMONT's tusschenkomst op dit oogenblik zwak, lafhartig en zelfs valsch. Niet om het genoegen te hebben van den Heer GROEN te wederleggen; niet om BREDERODE tot allen prijs te verdedigen, maar om den gang der gebeurtenissen zoo veel mogelijk uit haar zelve te verklaren, en vooral de zonderlinge onverschilligheid te regtvaardigen, waarmede WILLEM een bedrijf aanzag, dat de hoofdplaats van zijn Stadhouderschap gold, zien wij om naar eene betere uitlegging. Wij stellen ons de zaak dus voor. Toen BREDERODE naar *Amsterdam* toog, was hij nog verre van de gedachte, om het hoofd in den schoot te leggen. Zijn aanslag stond in verband met een stelsel van wederstand, dat gelukken kon, zoo ORANJE onderstand vond, hetzij in een nieuw

(1) BREDERODE had het oog op *Utrecht*, om het bij verrassing te bezetten. Maar de Landvoogdes, in tijds gewaarschuwd, zond op den 22sten Februarij last aan den Graaf VAN MEEGEN, om die stad in haren naam te verzekeren. MEEGEN trok op den 27sten binnen *Utrecht*. Deze berigten, door BOR medegedeeld, en de dagteekening der feiten stemmen in het oogvallend overeen met de boodschap, door BREDERODE aan de Amsterdammers medegedeeld. Ook daarin werden zij gewaarschuwd, dat MEEGEN over *Gorkum* en *Utrecht* naar *Amsterdam* zou trekken. Het is bijna onmogelijk niet te gelooven, dat BREDERODE zijne juiste inlichtingen werkelijk van den Prins zou hebben bekomen. 'Meganus,' schreef VIGLIUS op den 14^{den} Maart, *Trajecti receptus est non citra Auraicensis aliquam offensionem: verum ita Ducissae visum fuit, quod ille videretur* aut non satis rem pro magnitudine periculi cordi habere, aut *Brederodii conatibus occulte favere* (Ep. ed. GABBEMA, p. 15).

driemanschap, hetzij in de troepen, welke het ten einde spoedend beleg van *Gotha* te zijner beschikking zou stellen, wanneer de pogingen van zijne broeders JAN en LODEWIJK[1] gelukten. *Valenciennes* hield nog stand, en een schemerschijn van mogelijkheid op ontzet bood de gesteldheid der partijen in *Frankrijk* aan. MEEGEN had, ja, *Utrecht* overrompeld; maar daarvoor had hij ook het beleg van *'s Hertogenbosch* moeten opgeven, waar BOMBERGEN fierder dan immer de partij der Geuzen staande hield. In het bisdom van *Luik* waren *Hasselt* en *Maaseyk* tegen den Bisschop van *Luik*, en, tegen het gezag van dezen zoowel als dat der Landvoogdes, het sterke *Maastricht* in opstand. Aan een' anderen uithoek des Lands stond *Groningen* onwrikbaar pal. Om zich van *Zeeland* te verzekeren, was een plan gevormd, dat zijne beslissing naderde. Wat, zoo ook *Amsterdam* in de magt der Bondgenooten bleef, en alle kansen te hunnen voordeele omsloegen? Wij vragen het den Heer GROEN in gemoede, of hij gelooft, dat dan ORANJE den degen in de vuist genomen en, met EGMONT, NOIREARMES, MEEGEN en MANSFELD vereenigd, alle getrouwe onderzaten des Konings zou hebben opgeroepen ter verdelging van eenen gewapenden opstand, die feitelijk bestond? Of zou ORANJE, om het woord, waaraan de Heer VAN HALL zich zoo ergert, te gebruiken, den opstand als een *fait accompli* hebben beschouwd, en dien wel niet tot volslagen' afval van den Koning geleid, maar daaruit aanleiding genomen hebben, om voor het Land de voorwaarden, die hij wenschte, te bedingen, om met de Spaansche regering de *puissance à puissance* te onderhandelen? Ik geloof het laatste. Maar wat was in deze onderstelling het gedrag, dat de Prins te houden had? Door geene openlijke verklaring aan die stappen van geweld zijn zegel te hechten? Dit had zijne zaak onherstelbaar bij EGMONT, onherstelbaar bij de Duitsche Vorsten bedorven. Hij moest tijd afwachten en tijd winnen, en dit deed hij, door BREDERODE drie weken lang geene enkele boodschap te zenden,

(1) In de over Graaf JAN VAN NASSAU zeer uitvoerige *Nassauische Chronick* van JOH. TEXTOR VON HÅGER, lezen wij, p. 105: 'Im Jahr 1567 ist Graf Johann mit Herzog Augusto Churfürsten von Sachsen vor Gotha mitgezogen, des Intenst und Meynung das Kriegsvolck nach vollendetem Krieg zu dem Dienst des Herrn Printzen von Uranien seines Bruders, zu behandlen.' Uit de *Archives*, T. III, p. 28, 32, blijkt, dat Graaf LODEWIJK in Februarij namens den Prins aan den Keurvorst van *Saksen* en Landgraaf van *Hessen* was gezonden, ten einde hulp en voorspraak voor de *Nederlanden* te verwerven.

om *Amsterdam* te ontruimen, of in *Vianen* 's Konings troepen binnen te laten. Eerst na den 20sten Maart verklaarde hij omtrent het aan BREDERODE door diens partij opgedragen, neen opgedrongen Stadhouderschap over de stad, dat hij door een' bode aan BREDERODE daaromtrent zijne meening nader zou doen verstaan, BREDERODE, die bij het verdrag, met de Amsterdamsche gemeente gemaakt, uitdrukkelijk alles had afhankelijk gesteld van de goedkeuring des Prinsen. Hij moest de gunstige kansen voor de Bondgenooten vermeerderen, en dat deed hij, door BOXTEL naar *Zeeland* te zenden, om het innemen van nieuwe troepen te voorkomen; een maatregel, die zeker gelijkelijk de troepen der Landvoogdes en die der Geuzen scheen te gelden, maar van welken het merkwaardig is, dat de eerste teleurstelling in *Rammekens* de Landvoogdes trof. De Prins heeft naderhand, even als de andere Protestanten, hoog de verzekering laten klinken, dat wanneer zij werkelijk afval van den Koning hadden bedoeld, niets hun gemakkelijker zou zijn gevallen, dan zich van vestingen en sterke punten meester te maken (zie de plaatsen, aangehaald bij GROEN, *Arch.*, T. III, p. 50). Maar de Heer GROEN kent te wel den toestand dier dagen, om in dien schijn te berusten. Al had zulk een stap den Prins niet de ongenade van gansch *Duitschland* op den hals geschoven, waar waren de middelen, om dien uit te voeren? Uit BREDERODE's geldheffing te *Amsterdam* laat zich dit ten minste afleiden, dat er voor het oogenblik geen geld meer voorhanden was, en als de Landvoogdes zelve over geldnood klaagde, die toch van tijd tot tijd uit *Spanje* onderstand ontving, die wervingen tot stand bragt, en vertroost werd met het geduchte leger, dat van de Alpen naderde, waar vonden, ten minste zoolang het beleg van *Gotha* gerekt werd, de Bondgenooten eene dergelijke toevlugt? Kommerlijk werd *Vianens* uitgeputte bezetting versterkt door een gedeelte der benden, aan de overgave van *Hasselt* ontkomen. De magt, waarmede THOLOUZE zijn aanslag waagde, was eene hoop ‘ausquels’ (volgens 's Prinsen uitdrukking in zijne *Justification*) ‘personne ayant experience de la guerre, se eust voulu fier, en ung exploict d'importance.’ Tegenover hem zou EGMONT gestaan hebben, en alle beproefde krijgslieden zouden liever den overwinnaar van *St. Quentin*, dan den in den oorlog ten minste nog onbeproefden ORANJE hebben gevolgd. Het gold niet slechts de steden te krijgen, maar ook die te bewaren. *Vlaanderen* echter en *Braband* hadden reeds lang de afschaffing der openbare

preek gevorderd; vele Overheden, zoo als die van *Amsterdam, Utrecht*, de Markgraaf van *Antwerpen*, waren slechts door de vrees der menigte bedwongen, en loerden op eene tegenomwenteling, zoodra eene magt van buiten hen ondersteunde, en in *Zeeland* had welligt geen enkele Edele aan het Verbond deel genomen.

In dezen stand van zaken waren maatregelen, als die van BREDERODE, wel zwakke, wel gevaarlijke, maar toch de eenige mogelijke middelen, om nog iets te behouden. Had het WILLEM niet verdroten, dat MEEGEN *Utrecht* als onder zijne oogen had weggenomen? Had HOOGSTRATEN niet op dergelijke wijze eene maand vroeger alle gezag in *Mechelen* verloren (STRADA, L. VI)[(1)]? Deze plaatsen waren in geen geval te herwinnen; niet zoo *Amsterdam*, waar BREDERODE bij herhaling verklaarde *niets te willen doen tegen 't goedvinden des Prinsen*. Het was een magtig voordeel voor de zaak der Geuzen, zoo alle kansen ten voordeele der Geuzen keerden. Zij sloegen alle tegen. Eerst werd THOLOUZE geslagen bij *Antwerpen*. Wij willen het gedrag van den Prins in dat oogenblik niet beoordeelen. Wij willen alles laten gelden, wat de Heer GROEN, *Archives*, T. III. p. 48, 49, tot zijne verdediging heeft aangevoerd; maar wanneer de Prins

(1) Om de in het oogvallende gelijkheid der wijze, waarop de Landvoogdes in Januarij met HOOGSTRATEN, in Februarij met den Prins, ten opzigte van *Utrecht* handelde; om aan te toonen, hoe woorden en daden bij de tegenpartij der Landvoogdes dikwijls in strijd waren, deelen wij het naauwkeurige berigt van STRADA mede. ‘Margareta, jam pridem in Hochstratanum intenta, minus homini fidebat: Mechleniae praefecturam Semerii Domino demandat, viro integrae religionis ac fidei scribitque Hochstratano provisum a se urbi, quae, Gheusiis ad invadendam nuper designata, praesenti Gubernatore opus habebat (HOOGSTRATEN was te *Antwerpen*). Et Hochstratanus, perinde quasi non intelligeret Gubernatricis indignationem, ne suam quoque culpam agnoscere videretur, egit ei per literas abunde gratias, quod se illo tunc onere liberasset addiditque, in deponenda praefectura deberetne coram convenire Mechlenienses, an compositis ad eos litteris id officii praestare, exspectaturum quid ejus Celsitudo imperaverit: imo si eidem videretur, alium pro Orangio Antverpiae regendae praeficere, sibi hoc etiam beneficii loco futurum. Sed dissimulationem deposuit Mansfeldio scribens, qui eum pro affinitate adhortatus erat ut Gubernatricis indignationi satisfaceret. Subacerbe respondet, agere se homini gratias, qui tam multis negotiis implicitus, quibus Margaritam in Imperii cura magnifice sublevaret, prospicere affini et consilium dare voluisset: quo tamen consilio se non egere, satis per se gnarum, quid facto opus esset. Interem gratulari occupationibus ejus supra quam vellet augendis, adventu tot catulorum en Hispania Italiaque.’

in zijne *Justification* daarop de wederlegging grondde, dat hij aan de aanslagen op *Zeeland* geen deel had, antwoordde hij slechts ten halve aan hetgeen zijne beschuldigers meenden. Uit een' brief der Regentes aan PHILIPS, van 23 Maart, zien wij dat er, afgescheiden van dien van THOLOUZE, nog een andere aanslag tegen die provincie op til was, later van dagteekening, en voor welken RUMMEN als de hoofdleider wordt opgegeven (REIFFENB., p. 228). Op den dag van het bloedbad te *Austruweel* bezweek *Hasselt*, en tien dagen later was *Valenciennes* in de magt der Landvoogdes. Toen was alles verloren. De brief der Landvoogdes, dien wij hierboven aanhaalden, is ook daarom belangrijk, omdat hij ons doet zien, op welk tijdstip en in welk verband BREDERODE's verzoek om genade plaats greep. In dien brief spreekt MARGARETHA van een verzoek, door HOOGSTRATEN's moeder ingeleverd te zijnen voordeele, om den eed van trouw te mogen doen en van eene dergelijke verklaring van den Baron VAN BOXTEL (l.c., p. 233). Men ziet, het zijn personen van de naaste omgeving van ORANJE, HOOGSTRATEN, zijn vriend, BOXTEL, de luitenant zijner bende van ordonnantie. Hoe wel sluit zich daaraan BREDERODE, zijn ijverige dienaar, opdat wij niet, tot ergernis van den Heer GROEN, zijn vertrouweling zeggen? Willen wij alle waarschijnlijkheden, die zich op den zamenhang, zoo als wij dien voorstelden, laten bouwen, opgeven, welnu, dan zal, met goedvinden van den Prins zelven[(1)], op het oogenblik, dat alles reddeloos scheen, door zijne verkleefdste aanhangers eene poging gedaan zijn, om zich met den Koning te verzoenen. Door het gemeenschappelijke dier daad vervalt de blaam van ontrouw of zwakheid, welke op die van een' enkele zou rusten. De artikels, rakende BREDERODE, door GROEN, T. III, p. 60, medegedeeld, zijn dan waarschijnlijk niet zoo zeer de voorwaarden, die hem de Landvoogdes door DE LA TORRE deed voorslaan, gelijk GROEN, t.a.p., en VAN HALL, *Verded.*, bl. 96, meenen. Hun inhoud was te scherp, dan dat men zich op dit oogenblik daarvan eenigen uitslag zou hebben durven beloven. Ook in haren brief van 23 Maart rept de Landvoogdes nog geen enkel woord van

(1) GROEN VAN PRINSTERER, *Arch.*, T. III, p. 54. ‘Il y a aux Archives une lettre du comte G. de Berghes au Prince d'Orange, datée de Berges le 26 Mars, par laquelle il demande conseil sur une prestation de serment exigée par le gouverneur provincial, comte de Meghen. Le Prince dans sa réponse juge qu'il n'y a pas lieu à refuser vu que - “Dieser neuer Aidt werdt nichts seyn als eine recognition der vorigen Pflicht.”’

BREDERODE's aanzoek om vergiffenis. Maar die artikels zijn waarschijnlijk het antwoord op een later door EGMONT ten voordeele van BREDERODE gedaan aanzoek, wien het gebeurde met DE LA TORRE in een' toestand had gebragt, waarin hij naar zulk eene toevlugt moest uitzien; waarin hij welligt te goeder trouwe handelde, toen hij, volgens HOOFT, het ontwerp van het verdrag met de gemeente van *Amsterdam* weigerde ‘te hooren leezen, als gezint tot vertrekken.’

Ik ben er zeer verre van uit een staatsregtelijk oogpunt BREDERODE's handelingen te *Amsterdam* te verdedigen. Maar evenmin als ik den Heer GROEN kan toegeven, dat zijne komst daar eene daad van wanhoop is geweest, evenmin kan ik dulden, dat al zijne handelingen beoordeeld worden naar al die punten van overweging, welke de kalmte eener pleitzaal kan laten gelden. Het waren tijden van onrust, waarbij elke dag een nieuw geweld bij de overmaat der vorige dagen voegde. Het gevangen nemen van DE LA TORRE had, volgens BOR, op aandrang van BREDERODE plaats; en volgens STRADA ontkwam DE LA TORRE alleen de hechtenis daardoor, dat de stedelijke regering hem, buiten weten van BREDERODE, in stilte 's nachts hielp ontvlugten. Ik wenschte, dat de verdediger van BREDERODE hem van die blaam had kunnen vrijpleiten, niet om den gruwel van het wegnemen en lezen van DE LA TORRE's papieren, een' gruwel, dien in die dagen WILLEM VAN ORANJE (‘een *echte* staatsman,’ zoo wij hopen) zoo gruwelijk niet vond[1], maar omdat BREDERODE's gedrag mij sedert die daad wankelmoediger schijnt dan vroeger, hetzij dat hem DE LA TORRE's geheimen onweêr hebbe geboodschapt, hetzij dat hem zelven, in een oogenblik van nadenken, de vermetelheid van het feit verlegen hebbe gemaakt. Had hij de daad niet bevolen, zijne aanhangers waren daartoe zeker aangemoedigd door de bejegening, waarmede hij DE LA TORRE ontving. Kwam de geheimschrijver der Landvoogdes misschien na tien ure voormiddags, wanneer, volgens HEUTERUS, BREDERODE niet wel meer te spreken was[2]?

(1) In eene *Instructie* des Prinsen voor Graaf LODEWIJK, van Julij, 1566, staat: ‘Touchant le troussement de cesluy la qu'i scayt, semble que n'en pourroyt venir nul mal, moyennant que fusse faiet secrétement, car aultrement l'empire pourroyt estre offensé’ (*Archives*, T. II, p. 176). Dat de Prins de koeriers, die uit *Frankrijk* aan de Landvoogdes gezonden werden, liet vermoorden en hunne brieven wegnemen, zoo als BURGUNDIUS verhaalt, is eene ongerijmdheid, die wij alleen vermelden, om te zeggen, dat wij er niet aan gelooven.

(2) HEUTERUS, XVII, bl. 418. ‘Rarus abibut dies quo non, (Brederodius) *duabus ante meridiem* horis, vino madefactum circumferret cerebrum. Cogita quid pomerediano tempore ac post coenam fuerit.’

F. VERHAER, door den Heer VAN HALL aangehaald, is een nietswaardig schrijver, die slechts vroegere schrijvers plunderde, en dikwijls onhandig zamenlaschte; wij zouden daarom op zijn gezag alleen niet durven aannemen, dat BREDERODE zich zelven over het gebeurde met DE LA TORRE had ontschuldigd, indien daarmede niet strookte het antwoord, door hem 's anderendaags aan de Amsterdamsche gemeente gegeven, dat hij daar niet dacht te blijven; indien niet alles eindelijk zijn verzoek om vergiffenis aan de Landvoogdes ware gevolgd.

Doch wij vervallen in eene beoordeeling van BREDERODE's karakter, die wij voor het oogenblik wilden buitensluiten, omdat wij ons slechts voorstelden zijne werkzaamheid als hoofd des Verbonds in verband met WILLEM I te beschouwen. Welnu, het tijdstip, waarin én Verbond én medewerking ten eenemale een einde genomen hadden, is daar. Prins WILLEM verliet het land, en BREDERODE volgde weinige dagen later.

Wij moeten hier afbreken, om de slotsom van ons lang betoog in eenige hoofdpunten zamen te vatten. Wanneer de Heer GROEN ontkent, *Antw.*, bl. 18, dat WILLEM I de vereeniging der Edelen geweten, goedgekeurd, gewild, ontworpen, geleid heeft, dan is ons resultaat: WILLEM heeft dat Verbond niet ontworpen, maar vroeg daarvan geweten; hij heeft het openlijk nu en dan afgekeurd, maar waarschijnlijk in het geheim gewild. Hij heeft het onder de hand zoodanig geleid, dat de openlijke stappen, die de Edelen deden, door hem werden gewijzigd, en hetzelfde doel daarmede bejaagd, wat hij, in overeenstemming met zijne betrekking, langs eenen anderen weg zocht te bereiken. BREDERODE is niet telkens, zoo als de Heer GROEN zegt, zijn struikelblok geweest, maar dikwijls zijn handlanger, altijd zijn openlijke vriend, somtijds zijn vertrouweling, onafgebroken zijn onderworpen dienaar, die hem naar de oogen zag, om zijne goed- of afkeuring. Misschien rekent de Heer GROEN de gebeurtenissen van het jaar 1566 *geene grondlegging der Nederlandsche Vrijheid*; misschien beschouwt hij zelfs het aandeel, dat de Prins daaraan nam, niet in dat licht. Wij willen over die beschouwing niet met hem twisten; in vele opzigten zijn wij het met hem eens. Geeft hij echter aan hetgeen in 1566 gebeurde dien hoogen titel; beschouwt hij ook op dien tijd de werkzaamheid van eenen LODEWIJK VAN NASSAU,

eenen MARNIX in dat licht, dan weten wij niet, aan wien meer dan aan BREDERODE de eernaam toekomt, niet slechts van *medegrondlegger*, maar zelfs van *hoofdgrondlegger* onzer vrijheid.

Wij hebben WILLEM's handelwijze beschouwd in een gansch ander licht dan de Heer GROEN; maar hij, hoop ik, zal willen toestemmen, dat naauwgezet onderzoek de grondslag onzer beschouwing is geweest. Wij hebben opregtelijk onze innigste overtuiging nedergeschreven, en zoo onze bewijzen over die des Heeren GROEN mogten zegevieren, niets zou ons meer leed doen, dan dat de Vader des Vaderlands daardoor in iemands achting daalde. Voor ons, wij verklaren het, is hij de groote man gebleven, dien wij altoos bewonderden. Maar wanneer de Heer GROEN zijne handelingen verklaart uit een zedelijk-godsdienstig - wij zeggen meer - uit een Hervormd-Christelijk beginsel - dan achten wij het standpunt dier beschouwing onhoudbaar. Sedert 1551 was in *Duitschland* eene partij ontwaakt, begunstigd misschien door FERDINAND I, openlijk voorgestaan door MAXIMILIAAN, die allen Spaanschen invloed verdrongen wenschte. De geest, de verwachtingen, de voorstellingen dier partij leefden, zoo wij wel hebben, van den beginne af in WILLEM. Hem plaatste het geluk op een' post, waarbij hij die gezindheid in al hare kracht, naar al hare rigtingen, had te ontwikkelen. Tusschen PHILIPS en hem bestond waarschijnlijk reeds vroeg meer dan weêrzin. Ziedaar, hoe wij zijne eerste oppositie verklaren. Dat eerst de omstandigheden WILLEM's plannen bepaald hebben geteekend en tot rijpheid gebragt, gelooven wij even zeker als de Heer GROEN. Dat zelfs langzamerhand WILLEM's tegenstand een zedelijk en ideaal karakter heeft aangenomen, is bij ons uitgemaakt. Beschuldig hem van staatszucht, zoo als LEO gedaan heeft, er zijn eigenschappen, die hem van alle staatszuchtigen onderscheiden: dat in het midden der schrikkelijkste, der in vele opzigten buitensporigste omwenteling, zijne hand zich met geen onschuldig bloed bevlekt heeft, zijn geweten voor geen geld te koop is geweest. Zulk een lof wordt niet verkregen, ten zij die eerzucht zelve vast zij aan hoogere, aan heiliger beginselen. Herhaaldelijk merkten wij in hetgeen hij in 1566 openbaar en in vertrouwen schreef, den stelregel op: als het land verloren gaat, gaat de dienst des Konings en de Godsdienst verloren. Het is de stelregel van den Staatsman, maar een stelregel, eeuwig onvereenigbaar met dien van PHILIPS: Liever verlies ik al de *Nederlanden*, dan dat ik er één' ketter in dulde; de stelregel van den geloovigen,

maar bekrompen' zoon der kerk. Zoo de tegenstand, dien WILLEM VAN ORANJE als *Staatsman* uit een *staatkundig* oogpunt begon en doorzette, de algemeen menschelijke, echt Christelijke belangen in zich opgenomen en verwezenlijkt heeft; zoo WILLEM's werkzaamheid ten zegen voor ons Vaderland, ten zegen voor zijn vorstelijk geslacht, ten zegen voor hem zelven geweest is, wij erkennen daarin eerbiedig met den Heer GROEN de hand der Voorzienigheid, die alles aan hare oogmerken heeft dienstbaar gemaakt; maar om den wille van geschiedkundige waarheid en historische kritiek, men noeme WILLEM VAN ORANJE in 1566 nog geen' geloofsheld; men zie in hetgeen hij deed of sprak, naliet of zweeg, niet de wankele stappen van eenen geroepene, niet de eerste schreden eens heiligen; men make hem niet tot een' JOSAPHAT, een' HISKIA, een' DANIËL!

(*Vervolg en slot in een volgend Nommer*.)

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Verhandeling over Jezus Christus als de Openbaring Gods. Door A. van der Willigen, *Predikant te Tiel. Bekroond bij het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst. Te 's Gravenhage, bij de Erven* Thierry en Mensing. 1844, 194 bladz.

De prijsvraag van het Haagsch genootschap, welke in deze Verhandeling wordt beantwoord, luidt: *In welken zin kan Jezus Christus gezegd worden de Openbaring Gods te zijn? Is Hij dit alleen door zijne persoonlijke verschijning en zijn handelend leven op aarde, alsmede door de voortdurende werking van zijnen Geest in de Christelijke gemeente; of is Hij het evenzeer door hetgeen Hij zelf en de Apostelen, omtrent God en Goddelijke zaken, bij monde en in geschrifte, hebben voorgedragen? In welk verband staat het eene tot het andere? En welke waarde behoort aan beide onderscheidenlijk te worden toegekend*? Dat deze vraag belangrijk en voor onzen tijd gepast is, zal geen theoloog ontkennen. Zij betreft een onderwerp, waarover veel geschreven en gestreden wordt, en wijst den weg, om door een bondig vertoog aan al dat geschrijf en al dien strijd een einde te maken. Maar men moet toch ook waarlijk theoloog *ex professo* zijn, om het gewigt van die woordekens *of evenzeer* te beseffen, en er behoort veel liefhebberij toe, om de eenvoudigste zaken zoo te verwikkelen, dat er ten laatste opzettelijke verhandeling noodig is, om ze weder te ontwarren.

Daar was een tijd - ref. spreekt tot de leeken, die zich verwonderen, dat zulk eene vraag behoeft gedaan, en met niet veel minder dan twee honderd bladzijden dient beantwoord te worden - daar was een tijd, dat de godgeleerden den Bijbel beschouwden en gebruikten als een codex van bewijsplaatsen voor hunne geloofsartikelen en corollariën. Daarbij moest de Bijbelsche geschiedenis, of, wilt ge, de Evangeliegeschiedenis, die zoo oud is als de schepping, en voortloopt tot het einde der tijden en van den tijd, en ook de goddelijke schoone geschiedenis van Hem, die het levend middelpunt des Evangelies is, achterstaan, want enkele woorden en gezegden leenen zich beter dan geschiedenissen, tot afdoend betoog en scherp twistgeschrijf. Toen men op dezen weg alverder en verder afdoolde, kwamen sommi-

gen tot inkeer, en bragten zich zelven en anderen te binnen, dat *ook daden spreken*. Hoe meer men vroeger de Evangeliegeschiedenis verwaarloosd had, des te hooger was men nu met haar ingenomen; allengs kwam eene geheel andere methode in zwang; men begon meer te zoeken, minder te betoogen; men sprak weinig van bewijsplaatsen, veel van de Openbaring Gods in Christus - misschien had men veiliger gesproken van de Openbaring Gods, des Vaders, in zijnen Zoon, want *Christus* noemen wij den Zoon eerst na zijne menschwording; - en bij het hechten aan enkele woorden en gezegden werd men schroomvallig, ligt al te schroomvallig. Daar riep men van den anderen kant: *woorden zijn ook feiten; woorden behooren ook tot de geschiedenis en den persoon*! Hiermede was de zaak eigenlijk afgedaan.

Dat zij het niet was; dat er behoefte bleef bestaan aan deze prijsvraag en prijsverhandeling, heeft zijnen grond in den loop der omstandigheden. Sinds eenigen tijd namelijk had de hoogere kritiek er behagen in geschept, de echtheid van de meeste schriften des N.V. in twijfel te trekken, en, zoo veel in haar was, op losse schroeven te zetten. Den hoofdinhoud evenwel der Evangeliegeschiedenis durfde zij nog niet verwerpen, en de theologen, ontrust door zoovele stoute aanvallen, nu tegen dezen, dan tegen genen Apostolischen brief, nu tegen de redevoeringen des Heeren, welke MATTHAEUS, dan tegen de gesprekken, welke JOANNES ons bewaard heeft, begonnen op *retraite* te denken, en te overleggen: ‘Het *is* nog wel zoo ver niet gekomen, maar *indien* het eens zoo ver kwam; zouden wij de woorden en uitspraken van den Heer, en het onderwijs der Apostelen niet voor een goed deel kunnen prijs geven, en ons tevreden stellen met den hoofdinhoud der Evangeliegeschiedenis? Veiligst althans bouwen wij op feiten, en niet te vast noch te veel op woorden.’ De geleerde schr. dezer prijsverhandeling komt er voor uit (bl. 6), dat, naar zijn inzien, hierin *le fort ou le faible*? gelegen is van hen, die de geschiedenis zoo hoog boven de leer stellen; zijn voorbeeld gaf mij moed, om hetzelfde vermoeden te uiten, want groothartig zijn deze overleggingen toch waarlijk niet, en zulk een vrede ware weinig eervol geweest. En nog minder raadzaam of voordeelig. Immers al spoedig keerde de kritiek al de kracht harer wapens tegen de Evangelie geschiedenis, en niet zeer lang geleden liet het zich aanzien, als zouden het juist weder alleen twee of drie Apostolische brieven zijn, die haar geweld trotseerden. Tegenwoordig, nu wij van den schrik bekomen zijn, nu de hoogere kritiek - ik bedoel die onkritiek, welke zich eenen tijdlang zoo liet noemen -

vreesselijk aan het ebben is; nu het blijkt, dat wel veel land overstroomd, maar naauwelijks ééne kluit is weggespoeld, tegenwoordig kunnen wij zulke bedenkingen *a tutiori* ter zijde stellen. De geleerde schr. wederlegt ten overvloede nog eens de gronden, op welke men de echtheid der redevoeringen en gesprekken, die in den bundel des N.V. voorkomen, pleegt te bestrijden (bl. 56-88); hij doet het kort, bondig, eenvondig; misschien al te eenvoudig naar den zin van sommige Apologeten, die schijnen te meenen, dat men welstaanshalve ook op de meest ongerijmde tegenwerpingen niet dan met een zeer geleerd en bedenkelijk gelaat mag antwoorden, en wier overgroote beleefdheid ons de woorden van DE VALENTI te binnen brengt: ‘wie doch dem Tenfel so viele jämmerliche Komplimente wegen *seines wissenschaftlichen Ernstes* gemacht werden!’

Verdere opgave van den inhoud dezer prijsverhandeling achten wij overbodig. De schr. geeft al hetgeen van hem verlangd werd, in dezelfde geleidelijke orde, waarin men het vroeg, in duidelijken, vrij beknopten stijl.

Het Haagsch genootschap heeft geoordeeld, dat de uitgeschrevene prijsvraag naar eisch was beantwoord; mogt de godgeleerde wereld oordeelen, dat het vraagstuk naar eisch is toegelicht en opgelost! Ref. zou van meening zijn, dat de geleerde schr. boven de medaille ook nog absolutie verdiend heeft voor het zeer onverstaanbaar en zeer leelijk woord, hetwelk bijkans elke bladzijde van dit geschrift ontsiert, de wanschapene dochter van eene wanschapene moeder: *daadzakelijk* van *daadzaak*. Het is *kortheidshalve*, dat de schr. van *daadzakelijke* en *woordelijke* openbaring spreekt (bl. 7, in de noot). *Openbaring x* en *Openbaring y* ware nog korter geweest, en voor het geval, dat men weder over de *onderhavige daadzaak* mogt willen schrijven, durft ref. deze formules aanbevelen. Maar, zoo als gezegd is, het bondig vertoog zal hoogstwaarschijnlijk voor goed een einde maken aan den strijd, en met dien strijd zij ook dat woord vergeten!

B. V.D.H., JR.

Verscheidenheden uit het gebied der Nederduitsche taalkunde, door A. de Jager, enz. *Te Deventer, bij* A. ter Gunne, 1844. 8°.

Eene der wetenschappen, die in de laatste jaren nieuw leven ontvangen hebben, is de Nederlandsche taalkunde, en onder hare gelukkige beoefenaars werd sedert lang de Heer DE JAGER gerekend, die ons thans met eene nieuwe vrucht zijner studiën verrijkt. Wij willen die hier wat nader beschouwen.

De schrijver noemt zijn werk *verscheidenheden*, en inderdaad bevat het dan ook opstellen en nasporingen over verscheidene onderwerpen uit den omvang der wetenschap. Vooreerst ontvangt men hier des schrijvers bekroonde verhandeling over de tegenwerpingen, in de laatste jaren tegen de ingevoerde spelling gemaakt, uit de werken van de Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen overgedrukt, en met eenige bijlagen vermeerderd; 2°. een opstel over de verwisseling van den I- en A-klank in het Nederduitsch; 3°. onde vorming van de gebiedende wijs bij sommige onzer werkwoorden; 4°. over het bijwoordelijk gebruik van eenige onzer voorzetsels; 5°. over de beteekenis van het werkw. *merghen* en eenige andere verwante of gelijkbeteekenende uitdrukkingen; 6°. over den oorsprong van het oude woord *twint*; 7°. over de beheersching van het werkw. *herinneren*; 8°. gemengde opmerkingen en opheldering van woorden en spreekwijzen; voorts eene nalezing en een register op den geheelen inhoud.

Niet al deze opstellen zullen gelijk belang inboezemen, maar in allen zal men evenwel den ijverigen taalbeoefenaar herkennen, die studie en kennis met scherpe kritiek paart. Het eerste en uitvoerigste stuk, de prijsverhandeling, kunnen wij echter met stilzwijgen voorbijgaan, vermits die reeds door velen gelezen en beoordeeld is; het verheugde ons echter het stuk hier aan te treffen, omdat de werken der geleerde genootschappen eene massa zijn, waarin veel goeds ongekend begraven ligt.

Het tweede opstel moet dienen, om eene nog weinig opgemerkte eigenschap onzer taal toe te lichten, namelijk de klankverandering volgens vaste wetten. Het gebruik erkende altijd die wetten, maar de theorie werd verwaarloosd, de oorzaak van dit verschijnsel niet nagespoord. De schr. meent die gevonden te hebben in de opmerking van GRIMM, ‘dat de vokaal van den tegenwoordigen tijd als eerste klank gesteld wordt en in den verledenen tijd *ablaute*.’ Hij bepaalt zich bij de I, die tot A overgaat, en levert nu als bewijs daarvan eene lijst van woorden en uitdrukkingen, meestal uit de gewone spreektaal ontleend, waarin die regel volstandig gevolgd wordt, ook zelfs zonder dat men de reden daarvan vermoedde.

Wij kunnen ons met het hier gezegde wel vereenigen[1], en meenen zelfs, dat ook het Latijn eenigzins dezelfde regelen volgde. Vanwaar toch komt het, dat vele primitieve verba in die taal de korte *a* als wortelletter erkennen, en die bij de

(1) Staat de schr. de meening voor, dat de wortelklank in het praeter, korter wordt? Dan zie hij eens, of hij zich niet vergisse; *ablaut* is klankversterking; zoo maakt ook het Latijn b.v. van *capio* in perf. *cepi*.

composita voor de *i* verwisselen? B.v. *capio, accipio; jacio, rejicio; ago, subigo; facio, conficio*. Zou het zijn, omdat bij de composita de wortelklank eenigzins wegzinkt? Doch dit behoort tot de leer van de breking der klanken, die ook in onze taal in *vele* opzigten bestaat, en waarvan het punt, door den schr. behandeld, slechts een gedeelte uitmaakt. Zoo gaat nog in het Geldersch en andere tongvallen de korte *a* tot *e* over bij diminutieven: *gas, geske; tas, teske*, enz. Wij wenschten, dat de geachte schr. ook deze klankbrekingen eens in haar geheel naging, omdat ze door onze taalkenners tot nog toe over het hoofd gezien en toch zeer merkwaardig zijn. Het Hoogduitsch is daaraan het rijkst, dán het Saksisch of Platduitsch, minder het Geldersch, en het minst van allen het Hollandsch, dat er evenwel nog meer van behouden heeft, dan men zou denken. - In de bij dit opstel behoorende woordenlijst wordt meer dan één duister woord of gezegde toegelicht. Op bl. 194 vermeldt de schr. de spreekwijze: *een molen met een gigauw*, waarvan hem de ware zin, gelijk hij zegt, nog niet goed bekend is. Ref. hoorde altijd van *een' molen met een' gigan* spreken, zijnde in het molenspel de stelling, wanneer vijf schijven zoo geplaatst zijn, dat men, eene van haar verschuivende, altijd drie op eene rij, of molen heeft, en overdragtelijk beteekent het iemand, die met twee partijen heult.

Het volgende stuk, over oude imperatieven, is voor velen welligt nog gewigtiger; wij althans lazen het met belangstelling, ofschoon wij hier en daar des schrijvers gevoelen niet deelen, b.v. wanneer hij meent, dat de reden, waarom in den imperat. de zachtlange klinker dikwijls scherp wordt, daarin gelegen is, ‘dat een bevel dikwerf met drift, toorn of eenige andere hevige gemoedsbeweging wordt gegeven, waarbij het in den aard der zaak ligt, dat het woord, tot dit einde gebezigd, in de uitspraak kort en scherp wordt uitgebragt.’ Onzes inziens is dat wat verre gezocht, en laat het zich gereedelijk daaruit verklaren, dat de zoogenoemde zachtlange vokaal eigenlijk kort is, vooral bij de ongelijkvl. werkwoorden, en daarom de imper., als den staart wegwerpende, natuurlijk kort overblijft. In de elfde eeuw en later nog was in onze taal de vokaalverlenging weinig of niet bekend, en dan viel dat onderscheid tusschen den imper. en andere vormen minder in het oog; zelfs nog de roman van *Limborch* draagt er overal sporen van; daar vindt men b.v. *geplaght* (geplaagd), *ghi sagt* (gij zaagt), *ghi wet* (weet), *nemt* (neemt), imperat. plur., *ghi beghert, hi begherde, sprecti*? (spreekt gij), enz. Ref. neemt de vrijheid hieromtrent te verwijzen naar zijne verhandeling *over*

de leer der enkele en dubbele vokaalspelling, waar dat beginsel nader ontwikkeld en met de leer der quantiteit in het Grieksch en Latijn in verband gebragt is; men houde tevens nog in het oog, dat de korte vokaal vóór *l* en *r* met opvolgenden medeklinker veelal verlengd wordt, en ook bij sommige schrijvers vóór *n* en *s*, wanneer er nog een consonant volgt, terwijl die vóór éénen medeklinker kort blijft.

Eene tweede aanmerking levert ons des schr. gezegde, bl. 206, noot(1), dat de vele bijgebragte voorbeelden van imperatieven in singulari de stelling wederspreken, dat die modus bij de ouden veelal in plurali gebezigd werd. Ref., die dat gevoelen uitsprak, en op wien hier gedoeld wordt, erkent gaarne, gelijk hij trouwens ook vroeger deed, dat ook het enkelvoud niet zelden gebezigd werd, maar meent, dat men er eene zekere beleefdheid in zocht, den plur. te gebruiken, gelijk men nog in het Fransch in dien zin zich aan het meervoud houdt, zonder dat daarom het enkelvoud geheel verwaarloosd wordt; dat nu echter de plur. *veel* in gebruik was, is gemakkelijk te betoogen. Ziethier eenige voorbeelden, voetstoots gekozen:

Limborch 4. 461.	jonchere *nemt* van mi
615.	ic wille varen, *bliift* ghesont
617.	si seide: des en *doet* niet
691.	lieve sone, nu *segt* mi.
707.	*keert* soe ghi ierst moget
711.	*segt*, wanneer wildi henen varen
848.	here, *vaert* enen andren wech weghe.
963.	*segt* vilein, wanen comdi?
974.	*kiest* of ghi wilt die minste noet.
Reinaert, vs. 183.	*verstaet, neemt* miere talen goone
318.	Here coninc, nu *ontfarmet* miere scade
425.	nu *hoort*, heer Cantecleer
1411.	*hoort*, seiti, vrouwe Hermeline
Karel de Gr. 1. 1848.	vort *hort*, here, ende *merct*
1923.	*hort*, geweldech keyser, here
2. 519.	*keert* u, vernoyert payn.
521.	*wert* u, ocht gi u cont geweren
Walewein, fol. 9^{c}.	rudder ghi zijt ghevaen...
	Betaelt ons dat ghi sculdich zijt ende *maect* ons ghenen langhen strijt.

(1) Eene gissing. De Heer DE J. heeft de meeste plaatsen voor zijn gevoelen uit MAERLANT ontleend, wij uit romans; zou daarin welligt de reden van het verschil liggen? Zou de taal dier laatsten niet hoofscher wezen dan die van MAERLANT?

In al deze dichtwerken is de pluralis veelvuldiger dan de singularis; maar dat deze laatste mede gebruikt werd, vooral in vertrouwelijke gesprekken, is buiten kijf[1].

(1) Eene gissing. De Heer DE J. heeft de meeste plaatsen voor zijn gevoelen uit MAERLANT ontleend, wij uit romans; zou daarin welligt de reden van het verschil liggen? Zou de taal dier laatsten niet hoofscher wezen dan die van MAERLANT?

Niet minder merkwaardig is het volgende stuk over het bijwoordelijk gebruik van eenige onzer voorzetsels, die, vóór een adjectief geplaatst, de beteekenis daarvan versterken. Vooral hetgeen hier over het voorzetsel *in* gezegd wordt, getuigt van grondige taalstudie en fijne kritiek. De schrijver betwijfelt de lezing van een door ons in de N. werken der Maatsch. van Nederl. Letterk., V, 2, bl. 85, medegedeeld gedicht, waar *indwaghen* gevonden wordt, op gronden, die ons niet verwerpelijk voorkomen. Inderdaad, ref. heeft ook te vergeefs naar meerdere voorbeelden uit dien tijd gezocht, ten zij alleen in den *Walewein*, fol. 45 b: '*Inhertelike*, doe ic u cont, custe hise an haren roden mont,' en alleen het M.H.D., bij ZIEMANN gedocumenteerd, schijnt de lezing te staven. Het zou echter voorbarig zijn, op dien grond de lezing bepaald te willen verwerpen; misschien zullen later uitkomende schriften die bevestigen. Aan het einde van dit stuk wordt ook over het woordje *bore* gehandeld, dat de schr. met HUYDECOPER door *niet* verklaart, maar welks oorspronkelijke duiding hij hooger zoekt; hij neemt namelijk op het voetspoor van LEO aan, dat het eigenlijk eene tegenovergestelde beteekenis (hoog, veel) gehad hebbe, en verwijst naar het Galische *borr*, dat in dien zin ook bij adject. gebezigd wordt. Liefst schorten wij daarover ons oordeel op. Het Galisch verbindt het ook met substantieven, als *borrthoradh* bij SHAW (*Gal. Dict.*), greatness, majesty; *borrach*, a haughty man. De verwantschap met het verbum *beuren* komt ons onzeker voor, schoon wij het onbeslist willen laten. Men verg. voorts over dat woord ZIEMANN's *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, op *bore*.

Een ander artikel handelt over de oorspronkelijke beteekenis van het woord *twint*. De Heer DE JAGER, na de verschillende gevoelens opgegeven te hebben, houdt zich overtuigd, dat het slechts een andere vorm is van *twinc*, dat oogwenk beteekent, en van het A.-Saks. *twinclian*, wenken, afstamt. Dat bewijs is echter slechts ten deele geleverd; de schr. betoogt, dat *twint* en *twinc* beide in den zin van *niet* gebezigd worden, en dat *twinc* oogwenk beteekent; maar het derde, dat te bewijzen was, t.w. dat ook *twint* oogwenk beduide, ontbreekt, en ondanks de gewigtige autoriteit van eenen JACOB GRIMM, die min of meer daarheen neigt, komt ons die meening nog ongegrond voor, en wij voor ons meenen het met Dr. HALBERTSMA door *draad* te moeten verklaren, even als het IJsl. *twinni*, dat die beteekenis heeft; het diminutivum, *een twindeken*, is ons voorgekomen in den roman van *Limborch*, B. 7, vs. 394:

> Ende vrageden wat si doen sal

Metten orloghe, daer si an
Een *twindeken* niene can.

Wij willen echter gaarne bekennen, dat ook onze meening nog grootelijks bevestiging behoeft, en misschien zelfs later ongegrond bevonden kan worden; maar voor alsnog komt die ons de waarschijnlijkste voor.

De *gemengde opmerkingen ter opheldering van woorden en spreekwijzen* bevatten almede veel wetenswaardigs. Of het M.H.D. woord *gesaeze, gesaze*, woning, verblijf, in het Nederd. *gesces* luidde, zouden wij niet zoo zeker stellen als de schr. In den *Seghelyn van Jerusalem* en in den *Limborch* heet het *ghesate*, b.v. *Limb.*, B. 3, vs. 1322:

Wie woenen alle in dit *ghesate*.

In de aangehaalde plaats van MAERLANT:

Therte nemmermeer ghenes,
Noch gheruste, noch *ghesces*,
Liechie van enen woirde.

Zou *ghesces* misschien wel een werkw. kunnen zijn, even als *ghenesen* en *gherusten*, en zamengetrokken van *ghescedes*, d.i. *ghescede des*, van het werkw. *ghesceden*, afscheiden, zoodat de zin zou wezen: dat het herte nimmer meer geneze, noch ruste, noch daarvan (van de minnewonde) *scheide*, indien ik leugen spreek.

De verschillende beteekenissen der verba *ghien* en *lien* zijn door den Heer DE J. hier goed verklaard, en met een aantal bewijsplaatsen gestaafd, zoodat de vele valsche duidingen, vroeger in omloop, en waaraan ook ref. zich schuldig kent, gelijk hier te regt aangewezen wordt, zullen ophouden. Een paar plaatsen willen wij er bijvoegen uit een geschrift, dat de Nederlandsche taal der 9de eeuw zuiverder dan eenig ander geeft, en daarom hoogstmerkwaardig is. Het is een biechtformulier uit het begin der 9de eeuw, afgedrukt in LACOMBLET's *Archiv für die Gesch. des Niederrheins*, Düsseld., 1831, Th I, H. 1, S. 4: '*Ik ginhu* goda alomahtigon fadar. Endi allon sinon helagon wihethon. Endi thi godes manne. allero minero sundiono. - Ok *inhu ik* so huat so ik thes gideda thes withar minern cristinhedi wari. - *Ik inhu* nithas. - *Ik* in *ginhu* that ik minan fader endi moder so ne eroda endi so ne minnioda so ik scolda. - Thes *ginhu ik* hluttarliko.'

Over het woord *quecquenoot* sprekende, wijst de schr. te regt aan, dat dit voor *quecquen hoot* staat, en dat de Hoogl. VISSCHER het niet begrepen heeft. Men kan het vergelijken met *bestehoofd*, d.i. het regt voor den heer, om het beste stuk uit des hoorigen nalatenschap uit te kiezen, en *manhoofd*, d.i.

mancipium, slaaf, waarom manhoofd, als scheldwoord gebruikt, met eene boete gestraft werd. Zie GRIMM's *Rechtsalterth.* en onze *Verhand. over de oude wijze van Strafvordering*. Dat *quec* oorspronkelijk levend beteekent, had ook nog gestaafd kunnen worden door de uitdrukking in het Engelsche Credo: *the quick and the dead*.

Doch reeds genoeg aanmerkingen; gelukkig kunnen wij met aanbeveling eindigen; de taak, door HUYDECOPER en CLIGNETT begonnen, en door den Hoogl. CLARISSE vervolgd, om namelijk de beoefening onzer oude schrijvers aan den opbouw der taalkennis dienstbaar te maken, en daartoe diep in de wetenschap door te dringen, wordt door den Heer DE JAGER in dit werk op eene gelukkige wijze voortgezet, en levert eenen gids te meer voor wie de taal onzer voorouderen grondig wil leeren verstaan; wij hopen, dat de geachte schr. echter op dien weg zal voortgaan, en van tijd tot tijd nieuwe vruchten zijner ijverige studiën zal mededeelen.

De druk en het papier zijn goed; drukfouten zeldzaam.

L.PH.C.B.

Gallus of Romeinsche tooneelen uit den tijd van Augustus, door W.A. Becker, *Prof. a.d.U. Leipzig* [lees: *Hoogleeraar te Leipzig*]. *Uit het Hoogduitsch. Te Breda, bij* F.P. Sterk. 1843. 270 bl. in 8°.

De kennis der leefwijze, der gewoonten en zeden van de oude volken is, sedert de herleving der oude letteren, een onderwerp geweest, waartoe vele geleerden bijdragen hebben geleverd. De meeste der geleerde en vlijtige, maar voor het grootste gedeelte drooge en vervelende compilatiën der oudere schrijvers zijn in de thesauri van GRONOVIUS, GRAEVIUS en SALLENGRE opgenomen, en leveren, hoezeer niet genoemd, de bouwstoffen voor menig werk, welks schrijver in rijkdom van geleerdheid en in belezenheid even ver bij die oudere wroeters achterstaat, als hij hen in smaak en nieuwheid van vormen overtreft. Onder degenen, die dit verwijt niet treft, maar die eene zeer grondige bekendheid met de ouden uit de bronnen zelve, zoowel geschrevene als ongeschrevene, geput hebben, behoort de Leipziger Hoogleeraar W.A. BECKER, in de geleerde wereld bekend door zijne bijdragen tot W.G. BECKER's *Augusteum*, zijne *Antiquitates Plautinae* en het uitmuntende *Handbuch der Römischen Alterthümer*, waarvan twee deelen het licht zien. Deze smaakvolle geleerde heeft in zijnen *Gallus* (Leipzig, 1838, in twee deelen) eene voorstelling van het leven der Romeinsche grooten ten tijde van AUGUSTUS gegeven, en in

den *Charikles* (ald., 1840, in twee deelen) het huisselijk leven der Grieken in het Macedonische tijdvak geschetst. Wij achten het onnoodig iets tot aanprijzing dezer beide werken te zeggen, die zeker in de handen van vele onzer philologen zijn, en waardoor vele vroeger heerschende dwalingen voor altijd zijn weggenomen. Liever willen wij een overzigt geven van den inhoud van *Gallus*, om daarmede te vergelijken, wat de Hollandsche vertaler heeft behouden, ten einde de vraag te beantwoorden, in hoeverre de vertaling den aankoop van het oorspronkelijke werk kan overbodig maken.

BECKER heeft in twaalf tooneelen ons de leefwijze van den dichter CORNELIUS GALLUS, zijne betrekking tot AUGUSTUS, zijne liefde voor LYCORIS en zijn tragisch uiteinde geschetst, en daartoe de kleuren vooral uit HORATIUS gedichten en uit de te *Herculanum* en *Pompeji* gevondene schilderijen, bas-reliefs, bronzen, enz. ontleend. Hij vergelijkt zelf zijn werk bij de zamenstelling van een mozaïk, waarvoor een genoegzaam aantal stukjes marmer of glaspasten aan den kunstenaar gegeven is, wiens bedrevenheid dus in de kunstige verbinding van dit materiaal tot een beeld, niet in den rijkdom zijner verbeelding bestaat. Zij, die dus het verhaal in handen nemen, om ook eens een' roman uit den tijd der Romeinen te lezen, zullen het boek onvoldaan ter zijde leggen, en met regt oordeelen, dat de *Gallus* verre beneden de fantastische *Laatste dagen van Pompeji* en dergelijke karikaturen der oudheid staat. Maar uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd, krijgt de zaak een ander aanzien. Ieder tooneel wordt gevolgd door bijlagen en aanteekeningen, waarin de belangrijkste punten ter sprake komen, zoo als deze opgaaf bewijst: de opvoeding; het huwelijk; het huis; de baden; de maaltijd; de verlichting; de spelen; de slavenstoet; de kleeding der mannen en vrouwen; de middelen van vervoer; de herbergen; de tuin; de bibliotheek; de begrafenis. Al deze en enkele andere onderwerpen worden in de bijlagen met getrouwe aanhaling der oude schrijvers en met verwijzing op de nieuwere werken behandeld, terwijl de aanteekeningen de bewijzen opleveren, dat het verhaal niets bevat, wat niet steunt op het gezag der oudheid, zoodat het geheel het leven der Romeinen tot in kleine bijzonderheden voor oogen stelt.

De vertaler heeft getracht zijn boek in te rigten voor lezers van den zoogenaamden beschaafden stand, niet voor geletterden, bij wie men trouwens ook wel genoegzame kennis der Hoogduitsche taal mag vooronderstellen, om geene vertaling te behoeven. Wij vinden hier het verhaal in zijn geheel; maar de bijlagen en aanteekeningen zijn zeer besnoeid, niet alleen door

de verbanning van alle aanhalingen uit oude schrijvers, maar ook door het weglaten van veel polemiek tegen de uitleggers, en door andere verkortingen. Op deze wijze zijn de zevendehalf honderd bladzijden van het oorspronkelijke werk in de vertaling tot op twee honderd zeventig herleid, maar is tevens veel belangrijks verloren gegaan.

De vertaling is getrouw, maar niet vloeijend, noch vrij van Germanismen. Wij hebben in de twee eerste tooneelen eenige aangeteekend. Bl. 2, *die Hausflur* is niet *de vloer van het huis*, maar: de gang. Bl. 3, *het gaat reeds sedert langen tijd hier niet goed*; beter: het is al lang hier niet pluis. Bl. 6, *in het huis des roems*; beter: in een beroemd huis. Ald.: *Zijn grootvader was als vreemdeling naar Rome gekomen, kort voor dien tijd van schrik, toen* C. MARIUS *en* L. CORNELIUS ANNA *de afwezigheid des vermogendsten* (lees: van den magtigsten man) *van dien tijd zich ten nutte maakten, om eene terugwerking* (reactie) *te weeg te brengen, welker kortstondig aanzijn* (welker korte duur) *slechts dienen moest*, enz. Bl. 8, *eene onderscheidende daad*, voor: eene uitstekende daad. Bl. 10, *uit laagheid*, voor: uit eenen geringen stand. Bl. 11, *gelijkmoedigheid*, voor: gelatenheid. Bl. 26, *prachttafels*, voor: pronktafels. Bl. 27, *voorgevens*, voor: opgaven. Bl. 28, *eene haagdis van Mentors hand, voor welker getrouwe nabootsing de hand, die ze aanraakte, terugschrikte*; eene duistere en onhollandsche woordvoeging. Beter: de natuur zoo getrouwelijk nagebootst, dat men bij het aanraken onwillekeurig de hand terugtrok. Bl. 29, *hun toegeschikte sportula*, voor: de sportula, die dagelijks hun werd uitgereikt. - Wij rekenden het onnoodig, dit getal te vermeerderen. Als zinstorend merkten wij slechts nog op, bl. 109, *gespannen*, voor: *trekvee*; bl. 192, *tien uren*, voor: *de tiende ure*, d.i. naar onze telling ongeveer vier uren na den middag, en aldaar: *over hem lag Fannius*, voor: *boven hem F*.

In de schrijfwijze der Latijnsche of uit het Latijn gevormde namen stuit men gedurig op fouten, die verraden, dat de vertaler zich hier niet op zijn terrein bevond. *Priamnische wijn*, voor: *Pramnische; Erytus*, voor: *Eurytus; reda*, voor: *rheda; Falerne*, voor: *Falernae; erica*, voor: *eruca* (eene soort van kool, welker zaad op de tong beet; heideplanten zouden wat hard in de maag liggen); *Bajaesche Zeeboezem*, voor: *Bajaansche; gustatinae*, voor: *gustatoriën; het nedergevelde zwijn, een tooneel uit Lucanus*, voor: *het gevelde wild zwijn, eene voorstelling uit Lucanië*, mogen bij de voor het overige goede correctie dit bewijzen. Het kan dus ook niet bevreemden, dat de vertaler zeer ongelukkig is geweest in de vertaling der La-

tijnsche namen, die hij meestal tusschen haakjes er bijvoegt. *Scrinium, atrium, hypocaustum, halteren, sphaeristerium, structor* (niet *strudor*), *triclinium*, hadden niet, zoo als op bl. 65, 112, 113, 114, 152, 120 geschiedt, door *kast, binnenplein, kagchel, balanceerstokken, klootbaan, schaftmeester, tafelbed*, maar door *kasset, voorzaal* of *huiskamer, verwarmingstoestel, springgewigten, kaatsbaan, aanrigter* en *eetzaal* moeten vertaald worden.

Het spijt ons, dat BECKER's *Gallus* niet in betere handen is gevallen en wij wenschen aan *Charicles*, als die ook in een Hollandsch gewaad moet verschijnen, een beter lot toe.

L.

J.B.

***Belangrijke Stukken voor Geschied- en Oudheidkunde, zijnde Bijlagen betrekkelijk het Beleg en de Verdediging van Haarlem in* 1572-73, *door* J. van de Capelle.

De Heer J. VAN DE CAPELLE heeft zijne beloften vervuld, en ons eenige echte stukken medegedeeld, die op zijn *Beleg en Verdediging van Haarlem* betrekking hebben. Dat zij belangrijk zijn, valt niet te betwijfelen, al zijn zij allen niet van hetzelfde belang. Jammer dat hij niet kon voldoen aan den wensch van den recensent in *de Gids*, N°. 6 des vorigen jaars, Boekbeoord., bl. 331, het leveren van bewijs namelijk, dat de aanzienlijkste vrouwen of maagden onder KENAU's vendel dienden. Eene lijst dier vrouwelijke krijgslieden ware niet onbelangrijk geweest. De zaak heeft altijd nog eenige duisterheid. Wij vergenoegen ons met wat wij ontvingen. Eene inleiding gaat vooraf, waarin de schrijver toont de bovengenoemde recensie in *de Gids* te hebben gelezen, en zich op enkele punten verdedigt. Wij willen daarop niet weder terugkomen, en verzekeren alleen, dat *Venarides* in de recensie niets dan eene drukfout is. Zonderling is het, dat de schr. op nieuw zegt, bl. II, dat DUIVENVOORDE niet onthoofd is; maar waarom brengt hij daarvan geene getuigenis bij? In plaats van dat getuigenis geeft hij ons, naar het schijnt, een tegenovergesteld uit eene geschrevene kronijk van den advokaat WILLEM JANSZ. VERWER, die zelf binnen *Haarlem* was gedurende het beleg, bij wien wij uitdrukkelijk lezen, bl. 24, dat, 18 Aug., 1573, jonker JAN VAN DUIVENVOORDE met anderen onthoofd is. Doch hij wordt daar genoemd rentmeester en baljuw van *den Briel*. Waren er dan twee van denzelfden naam te *Haarlem*? Of is de rentmeester en de colonel dezelfde persoon? Wij hadden gaarne gezien, dat dit was uitgemaakt. Nu moeten wij meenen, dat

beide onderscheiden worden, en dat de schr. den eenen als onthoofd, den anderen als gestorven wil beschouwd hebben. Evenwel, wij herinneren ons niet, dat van den rentmeester DUIVENVOORDE in het werk zelf gewag is gemaakt; wel wordt BOREEL gestadig zoo genoemd. Dit geeft verwarring. - Dezelfde inleiding bevat nog eene klagt over de schoolwerkjes, als waarin de groote en rijke invloed op het waarachtig belang der menschheid - van *Haarlems* beleg en verdediging namelijk - niet genoeg uitkomt. Toegestemd! maar mogen wij zoo iets van schoolboeken met regt vorderen? Indien voor de kinderen slechts de daden zelve, en de mannen, die ze uitvoerden, in het ware licht werden gesteld, dan was er reeds veel gewonnen. Nu vreezen wij, dat daarvan nog al minder zal komen, vooral als *Rome* op onze schoolboeken invloed moet uitoefenen. Wat er dan van onze geschiedenis voor de jeugd worden moet, is donker genoeg. Die van onzen opstand tegen *Spanje* zal zeker bijzonder aan schraalheid en scheefheid lijden; ja de vrees bestaat, dat het waarachtige beginsel van dien opstand aan het nageslacht geheel onbekend zal blijven, en de verdraagzaamheid onzer tijden het er op zal toeleggen, om der jeugd in te prenten, dat louter liberale denkbeelden (die misschien nog wel als ongeoorloofd zullen worden beschouwd) een vaderland aan *Spanje's* magt ontrukten, dat eerst met het bloed van tallooze martelaars moest doorweekt worden, eer het lang getergde geduld door PHILIPS vernielingsbevelen gedwongen werd de wapenen aan te gorden. Het jammert ons daarom, dat de schr., wien het niet aan gloed voor der vaderen daden ontbreekt, *toegeeft, dat de drijvers onder de Protestanten* (liever *Hervormden*) *elke gelegenheid hebben aangegrepen, om burgerlijke verschillen in godsdienstkrijg te doen ontaarden*. Wie waren die drijvers? ORANJE? RIPPERDA? - Waren dan de verschillen (een te flaauw woord waarlijk!) alleen burgerlijk? Eilieve! waarom zuivert RIPPERDA dan de kerken van de beelden? En al wil men de verdediging der hervormde godsdienst niet als hoofdbeginsel aannemen, had dan die godsdienst volstrekt geenen invloed op den opstand onzer vaderen? Was dan de godsdienstkrijg niets dan ontaarding van een burgerlijk verschil? Men leze onze geschiedschrijvers, en zie of die vaderen, en ORANJE aan hun hoofd, zich niet evenzeer tegen *Rome* als tegen *Spanje* hebben verzet. Dat worde der jeugd ingedrukt, en men misleide haar niet! Pragmatisch onderwijs der geschiedenis behoort voor het overige minder op de kinderscholen dan op de hoogere.

Wij gaan over tot de Bijlagen zelve. De twee eerste zijn merkwaardig; aan de echtheid der eerste wenschten wij te kunnen twijfelen. N°. 3 is eene redenering van den schr. zelven over den tienden penning, bij welker lezing het ons voorkomt, dat de denkbeelden over *beden* en *staten* hoogstoppervlakkig zijn, en met de waarheid der historie niet overeenkomen. Welke geschiedschrijvers en resolutiën door hem mogen geraadpleegd zijn, ik twijfel, of hij de *Geschiedenis der Hollandsche Staatsregering* van Prof. KLUIT heeft nagelezen, hij zou dan geheel andere resultaten gekregen, en waarlijk de beden niet met onze *landelijke* (?) budgets vergeleken hebben. KLUIT is klassiek en zeer uitgebreid over de beden en staten. Zie vooral van het genoemde werk Dl. IV. Over den tienden penning denkt KLUIT ook geheel anders. Doch wij kunnen ons met dat alles niet ophouden, maar bevelen de lezing van goede geschriften ten ernstigste aan. - De verschillende stukken na te gaan, is niet noodzakelijk; wij vertrouwen, dat zij naauwkeurig met de originelen vergeleken zijn. Daarenboven vonden wij hier soms meer dan met regt kon geëischt worden, eene lijst van schilderijen en kunststukken, bl. 35 volgg. en 47, die van veel belang kan zijn voor de kennis der schilderkunst van die dagen. De aanteekeningen omtrent RIPPERDA zijn schraal, en bevatten niets meer dan bekende zaken, de spookverschijning, bl. 49, 50, uitgezonderd. Dat de zekerheid van hopman STEENBACH's dienstnemen onder den Spanjaard zoo volstrekt is, laat zich niet bewijzen uit het *Kort verhaal van Alkmaars belegering*, dat V.D.C. aanhaalt. Ik lees daar, m. bl. 9: dat van den Spanjaard een hopman der soldaten, met name STEENBACH, *zoo men meent*, als een vredebode naar de stad gezonden, enz. Dat dit: *zoo men meent*, op STEENBACH betrekking heeft, blijkt nader uit de Aanteekeningen op genoemd werk, waar, bl. 84, gesproken wordt van eenen Spaanschen heraut, *die zich voor Hopman* STEENBACH *uitgaf*. Dus is het in lang niet zeker, dat het STEENBACH zelf was; de soldaat, bl. 9, kan wel hebben misgezien. Wij raden den schr. aan naauwkeurig te zijn in zijne citatiën. - De stukken N°. 22 en 23 zijn uit het opstel *Andries Bourlette*, in *de Gids*, 8ste jaarg., N°. 3, 4 en 5, getrokken, en behooren ook hier te huis. Wel is alles bijeengezameld wat kon, om het verhaal van *Haarlems* Beleg belangrijkheid bij te zetten, en wij herhalen het, daardoor is den liefhebberen onzer geschiedenis eene dienst gedaan. Doch de schr. dringe dieper door in de zaken, dan hij hier deed; de arbeid bestaat niet alleen in het nalezen en afschrijven van

oude stukken, maar vooral in het naauwgezet leeren kennen van datgene, wat zij moeten bewijzen. Van de Bijlagen, hier aangehaald, valt niets te zeggen; op des schr. eigene redeneringen is vrij wat af te dingen.

Proza en Poëzij. Uitgegeven ten voordeele der Bewoners van Twenthe. Verzameld door boudewijn. *Te 's Gravenhage, bij* J.M. van 't Haaff, 1845, IV en 135 bl. 8°.

BORGER verklaarde vruchteloos naar eenig verband om te zien tusschen het springen van een buskruidschip en de instelling van een' dankdag; voor zooverre wij weten, hebben de T w e n t h e n a a r s geen' Zondag afgezonderd, om Gode lof te zingen, dat niet al hunne akkers door de plage des hagelslags werden geteisterd; hier is dus vooruitgang, zou men zeggen. Doch BILDERDIJK gaf voor de ramp van *Leyden* zijne *Ziekte der Geleerden* ten beste, met de Hooftiaansche verschooning:

> Wat kunt gy die nu hebt, wat uw is, niet met al?

En BOUDEWIJN, die bij vijf en twintig onzer letterkundigen zijn aanzoek, om eene bijdrage voor *Twenthe*, verhoord zag, laat zijnen Uitgever in de voorrede verklaren, dat 's mans verwachting ‘op de schoonste wijze overtroffen werd;’ - hoe zullen wij genade vinden, zoo wij ons, des ondanks, verpligt achten van achteruitgang te spreken?

Het is waar, BILDERDIJK verklaart van zijnen arbeid, dat hij dien van den beginne tot de uitgave bestemd had, ja, ‘van den eersten regel af,’ - en deelt ons later nog mede, - ‘hoe zijn hart, dat de hulde van zijn dichtstuk aan de Universiteit had toegekeurd, hem dreef het voordeel daarvan aan de rampvolle stad op te dragen.’ En het ontgaat mijn' lezer, hoop ik, niet, in welk een innig verband hier onderwerp, opdragt en opoffering stonden; hij vraagt zich zelven reeds af, of iets dergelijks bij den Verzamelaar voor *Twenthe* het geval konde zijn, bij den Verzamelaar BOUDEWIJN, die deze taak voor zijnen vriend, den Uitgever J.M. VAN 'T HAAFF, gewillig op zich nam. Wij twijfelen er aan, we zijn er schier zeker van, dat geen van beide Heeren, geen der overige bijdragers in *Twenthe* het levenslicht zagen, aan *Twenthe* door bijzondere banden zijn verknocht. De bundel zou dan ten minste een enkel stukje inhouden, dat van Twentschen oorsprong getuigde, waardoor wij in *Twenthe* werden verplaatst, dat ons medelijden inriep door eene aanschouwelijke schildering der gevolgen van dien Twentschen hagelslag. Hij mag van allergemengdsten inhoud heeten, doch alleen in de Voorrede, in LUBLINK WEDDIK's woord over

Christelijke Weldadigheid, en in WARNSINCK's inleiding tot zijn' tweeden druk, is er in het proza een oogenblik sprake van *Twenthe*; in de poëzij wordt er niet van gerept. Eene fiksche natuurschildering, waartoe de verwoesting des graans gelegenheid aanbood, zou onder de flaauwe verzen nog al effeet hebben gedaan.

Welligt is dus niets anders, dan de deernis, door het verslag der ramp in onze dagbladen bij den Uitgever opgewekt, de aanleiding tot het verzamelen dezer stukjes, tot het drukken van dit boek geweest; en indien dit zoo ware, zegt men misschien, wat kwaad steekt er in? BOUDEWIJN kan verder gaan. Het was eene menschlievende poging, voert hij ons welligt toe, die door het weldadig volk van *Nederland*, ‘dat weder toonde, een penningsken voor noodlijdende Broeders en Zusters over te hebben,’ zoo zeer werd goedgekeurd, ‘dat het getal inteekenaren onder het afdrukken tot eene tweede oplage verpligtte, eer nog de eerste het licht zag.’ *Le succès justifie tout*, beweert BOUDEWIJN misschien. En als hij er dan nog op volgen laat, dat de zaak *un fait accompli* is - dan gelooven wij, dat hij zoo wat *au bout de son Latin* wezen zal, en nemen de vrijheid onze bedenkingen in het midden te brengen.

Wij zijn er verre van iemands weldadigheid, uwe groote of mijne kleine gift, te willen beperken binnen de grenzen van de plaats onzer inwoning, of slechts bestemd te achten voor de huisgenooten des geloofs; neen, gij en ik, wij waren menschen, eer wij wisten wat stad, gewest of rijk wilde zeggen, eer wij van Katholicisme of Protestantisme hoorden spreken; doe wel waar gij het kunt, kinderen van één' zelfden Vader, hebben al uwe lijdende natuurgenooten op uwe deernis regt! Echter gaat ge, bij die uitdeeling uwer gaven, als redelijke mens, niet zonder oordeel des onderscheids te werk; maar, eilieve! waarom verlangt gij voor den gulden, voor het tientje, voor het bankje, dat gij weggeeft, nog iets meer dan het bewustzijn wèl te hebben gedaan? Onze zuidelijke naburen coquetteren in bazars, en geven bals *pour les pauvres* - er was een tijd, dat wij Hollanders geen' prikkel van zinnelijk genot behoefden, om ons te kwijten van een' zedelijken pligt, - houdt het mij ten goede, dat ik u hard durfde vallen over den ruil van eene aalmoes voor een boek! - Een beroemd grijsaard schudde er echter onlangs ernstig het hoofd over - de man heeft in scherpzinnigheid van opmerking zijne wedergade niet! - dat ons alle deugden door middelen van genootschappen zoo gemakkelijk worden gemaakt! Uw budget behoeft niet aanzienlijk te worden verhoogd, om

naar verkiezing conservatist of propagandist des geloofs, dat is, in ieder der beide gevallen ijveraar voor uwe kerkleer te zijn! Philantroop, dat is elk wie wil, voor zoo veel per jaar, - om matig te heeten hebt gij maar lid te worden van het genootschap van dien naam; - het verbaast me, dat er nog geene Maatschappij voor Beginselen is; ze zou opgang maken, wat ben je me! Waarlijk, om tot ons onderwerp terug te keeren, er is niets degelijks in dat dooreenhaspelen van vertroosting en vermaak, van pligt en van pret; uit ons woord tot BOUDEWIJN moge het u blijken, hoe wakker wij er mede op weg zijn, om de leer in beoefening te brengen, dat het doel de middelen heiligt!

Wij hebben van BILDERDIJK's meesterstuk gesproken, met aanwijzing, dat het evenwel het licht zou hebben gezien, al had de ramp van *Leyden* de uitgave niet bespoedigd; gevrijwaard voor de heiligschennis, welke er zonder deze uitzondering (waarbij wij van eenige minder sterk sprekende niet willen reppen) in de volgende vraag zou liggen, beroepen wij ons op het letterkundig geheugen des Verzamelaars, of niet de meeste uitgaven, voor een liefdadig doel, slechts middelen waren, door de middelmatigheid aangegrepen, om het licht te zien? Op iedere overstrooming - door water, - durven wij zeggen, dat eene andere overstrooming is gevolgd, eene overstrooming - van prullen. Niets natuurlijker! Iemand van naam zendt heusche circulaires rond, om bijdragen voor een weldadig doel; eene weigering, om iets in te zenden, ware onheusch, - eene terugzending van het afgestane zou het toppunt der onheuschheid wezen, - de wederzijdsche l i e f h e i d is zoo groot, dat letterkundig geweten bij den gever, en letterkundige moed bij den ontvanger er onder te loor gaan! ‘Een gegeven paard mag men niet in den bek zien,’ luidt het bedriegelijk spreekwoord. En toch zouden wij de pen door dit opstel halen, als wij niet geloofden, dat BOUDEWIJN vele dezer bijdragen niet op den tand behoefde te voelen, om er uit grond zijns harten bij te zuchten! Welke mogen toch de scherminkels geweest zijn, die men ‘uit plaatsgebrek,’ zoo als het beleefdelijk heet, heeft teruggezonden? Er loopen nu nog knollen in deze weide, knollen, van welke wij verzocht worden een kijkje te nemen, maar die de dienstbare geest van MOLIÈRE's *Avare* niet eens *idées de chevaux* zou hebben genoemd. Bij voorbeeld (ieder mijne het zijne!), er is één vosje onder, den vilder op eene vroegere markt te kwader ure ontgaan, dat ons andermaal brengen wil, waar wij, Gode zij dank! zonder den hinkert zijn gekomen, - door hem kwa-

men wij er voorzeker niet! En dan, ik weet niet, of hij er door opgewogen of overtroffen wordt; dan is er één bles, die maar niet van stal wil, en wien ge zijn teuterig talmen naauwelijks euvel duiden kunt, daar hij eigenlijk ook niet van stal behoefde te sukkelen; - het wordt u, hoe prettig! eerst duidelijk, als ge langs vijf en twintig mijlpalen, ik meen vijf en twintig bladzijden, met hem zijt voortgesjouwd. Het is louter beleefdheid, dat ik de beeldspraak varen laat, dewijl er onder het proza (waarvan ik tot nog toe gewaagde) een stukje van eene schrijfster schuilt - het spijt mij, dat ik mij verpligt zie er bij te voegen, dat dit, in gemoede gezegd, ook het uiterste is, waartoe mijne galanterie voor HENRIËTTE MARIA L - gaan mag! Eere wien eere toekomt, het boek is een paar opstellen rijk, die zich in iederen bundel uitstekend zouden onderscheiden - want dat zij het zich door hunne voortreffelijkheid in dezen doen, ware te lamzalig een lof! - Wij zijn het eene aan den Hoogleeraar P. VAN LIMBURG BROUWER, het andere aan den Heer D. VEEGENS verschuldigd. Dat BOUDEWIJN de overige stukken aan de dubbele studie van klassieke oudheid en menschelijke natuur, welke in het eerste met eenen geestigen stijl gepaard gaan, dat hij die aan de oorspronkelijkheid van beschouwing en fikschheid van voordragt, welke wij in het tweede waarderen, hadde getoetst! Wij verbeelden ons, dat hij ons tegenwerpt, hoe wij des doende meer van hem eischen, dan men van eenen Verzamelaar verwachten mag, dan de meeste Redacteurs van Jaarboekjes en Tijdschriften ten onzent plegen te doen - en blijven hem het antwoord niet schuldig, waarom wij gaarne zouden zien, dat hij ten minste het deed! -

BOUDEWIJN is een der vertegenwoordigers van wat men onze jonge letterkunde gelieft te noemen; BOUDEWIJN schijnt de hagchelijke kans te willen loopen ten onzent slechts schrijver, ik bedoel schrijver van beroep te zijn; terwijl het eerste hem regt geeft op de belangstelling van ons, zijne tijdgenooten, hebben wij de letteren te lief, om niet te wenschen, dat het hem voor het laatste helder worde, wat het doel van zijnen arbeid wezen mag en wezen moet. ‘E e n s K o n i n g s U i t v a a r t,’ door hem in dezen bundel geleverd, ligt voor ons open, en geeft, voor zooverre wij oordeelen mogen, blijken te over, dat hem die bewustheid nog ontbreekt, dat hij meer begrip heeft van s l a g dan van s t r e k k i n g. Zijne redactie van dit boek, zijne tot heden verschenen nommers van *de Tijd*, getuigen van eene inschikkelijkheid voor het middelmatige, die den goeden ouden tijd verre achter zich laat; getuigen van eene speculatiezucht op

n a m e n (hetzij ze zich staande houden, hetzij ze zich prijs geven), welke voor de charlatanerie van geenen uitgever in den vreemde onderdoet. Dat ergert ons, dewijl wij ook in de letterkunde prijs stellen op karakter; dat deert ons, dewijl wij menige bladzijde van BOUDEWIJN lazen, die boeide door talent. Bedriegen wij ons, als wij gelooven, dat hij stelliger slagen zou, indien hij zich strenger rekenschap afvroeg, wat hij wilde? Om bij deze bijdrage te blijven: hij schrijft voor Hollanders, over den eersten Koning uit het Huis van Oranje; vanwaar die gedachten, welke in CHATEAUBRIAND bij de historische herinneringen van zijn volk, bij 's mans bekende legitimistische beginselen even natuurlijk opkomen, als zij BOUDEWIJN vreemd moesten zijn; van waar dien nagalm der Profeten bij de baar van eenen Vorst, die eene Grondwet bezwoer? Wij vreezen, dat wij die slechts daaraan hebben dank te wijten, dewijl het Hollandsch burgerschap BOUDEWIJN niet helder is. En echter, wie in onzen tijd aan het hoofd van een Tijdschrift staan wil, dat den veelomvattenden naam van *de Tijd* draagt, die moet gekozen hebben tusschen voor- en achteruitgang; die moet ieder verschijnsel maar niet terugkaatsen als een' spiegel; die dient te weten, welk een' indruk zij te weeg zullen brengen, en hoe die waarschijnlijke indruk voor het publiek, dat zijn' arbeid leest, moet worden gewijzigd, moet worden versterkt of verzwakt. Het ware te veel geëischt, zoo ik zeide, die moet boven zijnen tijd staan; maar ik geloof, dat ik vergen mag, dat hij van zijnen tijd zij. En de uitgevers-kunstjes daargelaten, heb ik te goede verwachting van BOUDEWIJN, dan dat ik niet hopen zou hem in het vervolg den brui te zien geven van het beschrijven van hoffeesten, in het karakter van eenen Graaf, die Deensche en Zweedsche geschiedenis dooreenklutst; die alles mooi vindt, *pourvu que ça brille*! Om den wille zijner toekomst, om dien der onze, zou ik hem ongaarne een mode-feuilletonist zien worden; zou ik hem liefst zijne taak zien vinden in de ontwikkeling van wat er goeds in onzen volksaard overbleef; in de ontwikkeling van alles, wat waarlijk Hollandsch was, in de dagen onzer grootheid, - waarover ik hier nog een' langen volzin zou schrijven, als mijn mentorschap de maat niet reeds overschreed.

Duld daarom, dat ik over de poëzij in dezen bundel zwijge, na u als een echt mofsch-gruwel-blij eindend stuk d e Z e l f m o o r d e n a a r s , vertaling van Mr. J.I.D. NEPVEU, te hebben gesignaleerd.

E.J.P.

Boekbeoordeelingen.

Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie, uitgegeven door Dr. *Doedes*, Dr. *de Geer*, Dr. *Kemink* en Dr. *van Oosterzee*. Eerste Deel. Eerste Stuk. Utrecht, Kemink en Zoon, 1845, VI, 239 bladz.

(*Vervolg van bl.* 427.)

De *tweede grond* onzer bestrijding van het gevoelsbewijs is deze, dat het philosophisch onverdedigbaar is.

Het is hier de regte plaats, onze terminologie naauwkeurig vast te stellen. Ware dit altijd geschied, hoe had men er toe kunnen komen, het gevoel (met v.O., bl. 18) te beschrijven als het innerlijkste in den mensch, en het dan over te stellen tegen het verstand? als ware dan het *verstand* in den mensch *niet innerlijk*. Één van beide is waar: óf het gevoel is het innerlijkste in den mensch, maar dan staat het niet tegenover het verstand, dan omvat het in tegendeel het verstand; óf het gevoel is het innerlijkste in den mensch niet (en dit gevoelen moet ieder omhelzen, die niet tegen het taalgebruik wil zondigen), maar slechts één der *momenten* van het innerlijkste, en dan mag men het niet met den naam van het innerlijkste versieren[1]. Daar v.O., gelijk wij vroeger aanwezen, gevoel, gemoed, bewustzijn, zelfbewustzijn, dooreengebruikt, moet ik iets over de kracht dier woorden in het midden brengen. Het *gevoel* den naam te geven van *zelfbewustzijn*, is reeds tegen de taal. Men stelt het over (bl. 18) tegen het koud[2] en

(1) Of maakt v.O. onderscheid tusschen *het innerlijke* en *het innerlijkste* in den mensch? Wij vragen weder: welk, en waarom?

(2) Men is tegenwoordig bij ons, over het verstand sprekende, zeer kwistig met de woorden *koud, ijskoud*. Het schijnt vreemd en ondankbaar, eene zoo heerlijke gave Gods *koud* te noemen, als ten minste dit woord eenige verachting en geringstelling tegenover het gevoel moet aanduiden; want eigenlijk weet ik wel, wat een *goed* of een *slecht*, maar niet wat een *koud* of een *warm* verstand zal beteekenen.

redenerend verstand. Maar drukt dan zelf*bewust*zijn niet een *weten*, dus ook een denken, een werk van het verstand uit? Men verwart het zelfbewustzijn met een' bepaalden toestand van het *Selbstinneseyn*, dien men zich zonder alle denken en willen voorstelt. Het *bewustzijn* is het *zijn in het weten*; een gedeelte daarvan is het *zelfbewustzijn*, dat is, het *zijn in het weten van zich zelven*. Het bewustzijn is alzoo een weten; het zelfbewustzijn een zelfweten of zelfkennen. Het *gevoel* is de toestand van een bepaald individu in een' bepaalden tijd, en de waarneming van dien toestand door het individu zelf. De wijsgeerige definitie van het gevoel bij KRAUSE is deze: ‘ein unmittelbares Inneseyn des individuellen Zustandes des fühlenden Wesens.’ Maar in dat weten, dat gevoel, en in den wil, is de mensch niet verdeeld, maar zich zelven geheel en onverdeeld tegenwoordig; deze toestand van den mensch is het *Selbstinneseyn, intimité de soi-même*. Wil men dien toestand *gemoed* noemen, het zij zoo, mits men zich zelven maar gelijk blijve.

Naauwkeurig echter zal deze uitdrukking nimmer zijn, daar het *Selbstinneseyn* niet alleen het gemoed, maar ook den geest omvat. Het woord geest komt in tweederlei beteekenis voor, en drukt óf datgene in den mensch uit, wat tegenover het ligchaam staat, zoodat dan ook het gemoed een gedeelte van den geest is, óf het beteekent alleen datgene, wat in het innerlijkste van den mensch tegenover het gemoed staat. In den laatsten zin wordt het door v.O. gebruikt, daar hij, bl. 38, r. 21, geest en gemoed onderscheidt. Maar daar hij nu, bl. 18, het *gemoed* het innerlijkste in den mensch noemt, schijnt het, dat hij niet alleen het verstand, maar zelfs den geheelen geest[(1)], als *niet* in het innerlijkste van den mensch, maar als daarbuiten gelegen, beschouwt; eene psychologische opvatting, die zoo oorspronkelijk is, dat zij nog eenige regtvaardiging noodig heeft.

En dat v.O. door *gemoed* niet het *Selbstinneseyn* wil verstaan, blijkt daaruit, dat hij het tegenover het verstand heeft gesteld. Zoo drukte hij dan zijn eigen denkbeeld beter en juister uit door het vorige woord *gevoel*. Hij toch alleen, die

(1) Of is bij v.O. geest en verstand hetzelfde?

van het *gevoel* uitgaat, kan de regtbank van het verstand incompetent verklaren, niet hij, die van het *Selbstinneseyn* uitgaat. Naar ons oordeel, omvat de godsdienst den geheelen mensch, dus ook het geheele *Selbstinneseyn*; de vraag wordt: *hoe* omvat zij het? Door het verstand of door het gevoel?

De philosophische gronddwaling der geheele gevoelstheorie is deze: Men *kan*, noch *behoeft* het Christendom te *bewijzen*. Zij rust op eene onbegrijpelijke verwarring der begrippen: *God, Godsdienst, Christendom*. Wij stemmen het toe: men kan, noch behoeft *God* te bewijzen. Maar heeft men eenmaal het begrip van God in zich opgenomen, dan *kan* en *moet* men *uit* dat begrip *alles* bewijzen, dus ook de godsdienst, veelmeer nog eene bepaalde godsdienst, het Christendom. En zelfs deze onze erkentenis, dat men *God* niet kan, of behoeft te bewijzen, moet gezond worden verstaan. Ik wil volstrekt niet te kennen geven, dat men God alleen maar kan *gevoelen*. In tegendeel, men kan langs *wetenschappelijken* weg tot het begrip van God geraken. Die weg is de analytische. Waarom wij dien geen waarachtig *bewijs* noemen, hopen wij voldoende te verklaren. En om te toonen, dat het niet noodig is God alleen te gevoelen, willen wij den lezer tot zijn begrip opleiden. Wij doen het op het voetspoor van KRAUSE. Men zie zijne *Lehre vom Erkennen und von der Erkenntniss*, p. 402-414, hoofdstuk 4, dat tot opschrift heeft: ‘Anleitung zu der *wissenschaftlichen* Erfassung des Gedankens: *Gott*, und zu der Einen, selben, ganzen Wesenschauung [d.i. Gotterkenntniss] selbst.’

Al hetgeen tegelijk in ons bewustzijn is, en zich tegelijk door zinnelijke ervaring aan ons vertoont, is onder de drie voorwerpen; *Geest, Natuur* en *Menschheid*, vervat. Tot één van deze drie behoort al het *eindige*, dat ik mij denk. Wij vatten ze tot één complex (*Inbegriff*) te zamen in de onzinnelijke gedachte: *Heelal*[1]. Van dat heelal verschijnt ons in de ervaring van het leven slechts een eindig deel; ieder het eerst zich zelven; dan het natuurleven op aarde, en de geesten, die hier als menschen leven; eindelijk een klein gedeelte van het natuurleven buiten de aarde in het licht der hemelbollen. Eene hoogere vraag, door geene ervaring op te lossen, is deze: *of het heelal oneindig is*, bestaande in den oneindigen geest, de oneindige natuur en de oneindige menschheid? Daar wij ons het heelal slechts als een *complex* denken van al het eindige,

(1) D.i. het *al* (der eindige dingen) als één *geheel*, als complex.

voor onderscheiding vatbare, denken wij het ons nog zonder *oorspronkelijke éénheid*. En daar zelfs het oneindige heelal nog maar een complex is, zoo ontstaat de nog hoogere *vraag naar den grond en de oorzaak daarvan*. De gedachte van den *grond van het heelal* is hooger dan de gedachte: *heelal*, zelve. Maar wat ligt er dan in die gedachte? De *grond* van iets is datgene, waaraan en waarin iets is. Zoo noemen wij de natuur den *grond* van alle eindige vormsels (*Gebilden*) in haar, omdat wij denken, dat ze alle in de ééne natuur zijn, en hare bestemdheid (*Bestimmtheit*) uit de natuur zelve in de natuur ontstaat, zoodat de wezenheid dier vormsels met de wezenheid der natuur overeenkomt, en zij door de natuur naar de wetten der natuur gevormd zijn. Zoo noemen wij het *ik* den grond van al wat aan en in het ik is, den grond onzer bepaalde handelingen, omdat zij in ons door ons zelven bepaald zijn, overeenkomstig met onze wezenheid. Zoo is dan de gedachte van den grond des heelals de gedachte van een hooger Wezen, in wien het heelal bevat en naar wiens wezenheid het bestemd is. Al wat een' grond heeft, is door dien grond begrensd en beperkt, en al wat beperkt en begrensd is, moet een' grond hebben. Wij gevoelen ons zelven eindig en beperkt; daarom vragen wij naar hetgeen buiten onze grenzen is, naar hetgeen, waarin wij zijn, en naar en door hetwelk wij bestemd zijn. De ruimte is als ruimte oneindig, en toch naar hare geheele wezenheid is zij eindig, want zij is geen tijd, geene kracht, geene beweging. Daarom moet de geest opzoeken, *waarin* de ruimte is, en wat de wezenheid der ruimte bepaalt. Eveneens is de oneindige natuur niet absoluut oneindig, want zij is noch geest, noch menschheid. En dat van geest en menschheid hetzelfde geldt, valt in het oog. Daarom zijn wij gedwongen naar het hoogere Wezen te vragen, in wien geest, natuur en menschheid vervat, en, naar wiens wezenheid bestemd, zij datgene zijn, wat zij zijn. En wordt nu die grond van het heelal zelf nog als eindig gedacht, of wel als absoluut oneindig? Had het eerste plaats, en was de grond van het heelal nog eindig, zoo zou wederom de vraag moeten ontstaan naar zijn' hoogeren grond, waardoor hij bestemd, waardoor hij eindig was. En werd ook deze grond van den grond des heelals nog eindig bevonden, zoo kwam weder dezelfde vraag te voorschijn, en zij zou, duizendmaal herhaald, wel verschoven, maar niet beantwoord worden. Want zoo er niet een Wezen wordt gedacht, dat in niet één opzigt eindig en begrensd is, zoo wordt er ook eigenlijk niets, noch

menschheid, noch geest, noch natuur, in zijnen *grond* gekend. Bevat alzoo de gedachte: *grond*, waarheid, zoo moet er een Wezen worden gedacht, naar welks grond niet meer gevraagd kan worden; dat in niets anders is, alzoo niet eindig, niet begrensd; een wezen alzoo, dat in zich zelf, niet in een ander wezen is. Zoo is er dan niets boven en niets buiten dat Wezen, dat wij *God* noemen. Want ware er iets buiten Hem, zoo zou er iets zijn, dat Hij zelf niet was; zoo zou Hij iets niet zijn, alzoo beperkt zijn en begrensd, en de vraag zou weder ontstaan naar zijnen grond, waardoor Hij zoo beperkt en eindig was. Wie alzoo God zuiver en helder denkt, moet ook denken, dat er niets buiten God is. Tegelijk moet God al het eindige in zich bevatten, want daar er niets buiten Hem is, en er toch iets eindigs bestaat, wij zelven b.v. en al wat wij rondom ons zien, zoo kan al dat eindige slechts gedacht worden als bestaande in den Oneindige, in God. Heeft Hij dus al het eindige in zich, zoo wordt Hij gedacht als de ééne grond van al het eindige. De gedachte der oneindigheid sluit de gedachte uit van iets buiten God, daar God dan zou ophouden oneindig te zijn; de geheele wereld, het heelal, moet daarom gedacht worden *in* God. Maar wordt dan het heelal niet zelf God? In tegendeel, het wordt gedacht als in en onder God, als gegrond in God, en door God bestemd. Maar als er niets buiten God is, en het heelal een complex van eindige, voor onderscheiding vatbare, dingen is, wordt God dan niet als uit deelen bestaande gedacht? Geenszins. Immers wat uit deelen bestaat, is eindig, en heeft in iets anders den grond zijner deelen en hunner vereeniging. Daarom juist, omdat het heelal uit deelen bestaat, dwong het ons op te klimmen tot den Oneindige, tot God, als zijnen grond. God alzoo wordt gedacht als niet uit deelen bestaande, maar als al het eindige in en onder zich omvattende. Ik herinner mij nog, dat mijn eerste onderwijzer der mathesis eens door één' mijner medeleerlingen met deze bedenking werd lastig gevallen, of, zoo de oneindige ruimte werd uitgedrukt door vier regte hoeken, en de hoeken van een' driehoek te zamen twee regte hoeken vormden, dan ook niet twee driehoeken de geheele oneindige ruimte moesten omvatten, zoodat men, twee driehoeken op het papier teekenende, daarbuiten niets denken kon, en dus zich zelven met den leermeester en al wat men vroeger ooit gedacht had moest wegdenken? De vrager zou thans zeker de eerste zijn, die om zijne spitsvindigheid lachte, en hij zou gaarne bekennen, toen weinig begrip

te hebben gehad van eindigheid en oneindigheid. Maar is het niet eveneens gesteld met ieder, die het zich niet kan denken, hoe God al het eindige, dat werkelijk *is*, in zich bevat, en toch niet uit deelen bestaat? Maar de uitdrukking: *oneindig*, heeft voor de gedachte nog geen gehalte. Eindigheid is begrensdheid, dus uitsluiting, ontkenning van hetgeen buiten de grenzen ligt. Zeg ik dus: *oneindig, oneindigheid*, zoo doe ik niets anders dan de ontkenning weder ontkennen. Maar de ontkenning van eene ontkenning maakt nog geene stelling; het *niet van het niet* wordt nog geen *iet*. Om daarom een positief denkbeeld door eene positieve uitdrukking aan te duiden, noemt KRAUSE God *das Ganze Wesen*. In onze taal zegt men: 'het *alomvattende* Wezen,' en ook wij zullen deze uitdrukking bezigen. Volkomen juist echter is zij niet, daar het den schijn heeft, als kan men God niet denken *zonder* het heelal, dat door en in Hem omvat wordt. Misschien ware het beter, te spreken van 'het *geheele* Wezen.' Hetzelfde wat van het woord *oneindig* geldt, is ook van het woord *unbedingt* waar, even als in onze taal van de woorden *onbeperkt* en *onafhankelijk*. Om positief te spreken, moet men zeggen: *das selbständige*, of liever *selbe Wesen*. Wij zetten het over: *het zelfstandige Wezen*.

Zoo leerden wij dan God kennen als *het ééne, zelfstandige, alomvattende wezen*, en de gedachte: God, als de *ééne, zelfstandige, alomvattende gedachte*. Wat men toch eindigs en bepaalds moge denken, men kan het nimmer denken buiten God, maar alleen in God, als in Hem gegrond en door Hem bestemd. Alle eindige, bepaalde gedachten zijn daarom vervat in deze ééne gedachte: God. In deze ééne zijn alle zinnelijke en onzinnelijke gedachten. Zij is in geene andere gedachte gegrond, maar, gelijk God de grond is van alles, zoo is zij zelve de grond van alle andere gedachten.

Zoo komt men langs een' anderen weg dan dien van het bloote gevoel tot het begrip van God, langs den weg namelijk der analysis. En hier valt het mij gemakkelijk te verklaren, waarom ik toch beweerde, dat men God niet *bewijzen* kan. Immers wat is *bewijzen*? Het is: iets in zijnen *grond* kennen. Alleen hij, die gevolgen afleidt uit hunnen *grond*, kan gezegd worden een *bewijs* te leveren. Wilde men dus God *bewijzen*, men zou den *grond* van God moeten aangeven, hetgeen ondenkbaar is, omdat God geen' grond heeft, maar zelf de grond van alles is. Als men van mij dus vordert het *bestaan* van

dien God, tot wiens begrip ik heb opgeleid, te *bewijzen*, dan moet ik antwoorden: Het *bestaan* is eene bepaalde eigenschap Gods, die gij reeds gedacht hebt, zoodra gij u de ééne, zelfstandige, alomvattende wezenheid Gods gedacht hebt. En die wezenheid zelve te *bewijzen*, is onmogelijk, omdat ik niets kan aantoonen, ja zelfs niets kan denken, wat haar grond zou zijn. Ik kan slechts leiden tot de gedachte van God; bewijzen kan ik haar niet. De éénige weg van *bewijs* is de synthetische, en aan den aanvang van dien weg staat God zelf. Zoodra ik dan van iets, wat het ook zij, een bewijs lever, dat is, het afleid uit zijn' *grond*, wordt de erkenning van God als den *grond* van alles reeds ondersteld. Daarom vervalt al onze kennis, al onze wetenschap, in twee deelen. Het eerste is het analytische, dat tot God brengt; het tweede het synthetische, dat alles *in* God erkent en *uit* God afleidt, dat dus alles *bewijst*. Is men eens tot de synthesis geraakt, zoo ziet men in, hoe de analysis, ofschoon zij volstrekt niet van het gevoel, maar alleen van het verstand uitging, eigenlijk geen *bewijzen* was, geene *ware* wetenschap, maar meer een vóórwetenschappelijk streven. Van de kennis van God eerst gaat de ware wetenschap uit.

Het is de eeuwige verdienste van KRAUSE, dit alles in een helder licht te hebben gesteld, en men vergunne het m, den grooten zin en den vorm van zijn stelsel met de woorden van LEONHARDI (in het voorberigt voor de *Lehre vom Erkennen*, p. VII) uit te drukken: ‘In der Wesenlehre [d.i. systeem der wetenschap van KRAUSE] wird Gott erkannt als das *Eine, Selbe, Ganze*, in dem wir, biblisch zu reden, leben, schweben und sind, - als *Wesen*, nach dessen Wesenheit, Einheit, Selbheit, Ganzheid und Vereinheit alles Endliche beschaffen ist. Durch sie erscheint Alles in dem Lichte höherer Einheit. Auch alle Widersprüche im Kreise des Endlichen erscheinen in höherer Vereinheit gelöst, und es zeigt sich, wie sie nicht Widersprüche sind in Beziehung zur Wesenheit Gottes. Die Welt wird erkannt als das Inwesenthum [als hetgeen in het wezen, dat is in God, is], als Fülle und als Lebenswerk der noch über ihr erhabenen, das Weltleben als liebende Vorsehung leitenden, Gottheit [men vindt alzoo hier de ware éénheid der leer van immanentie en transcendentie, het ware Panentheïsmus]. Das Leben aber erhält seine höchste Verklärung durch die Idee des Wesenlebens oder Gottlebens, in dem es befasst ist. Und die Wissenschaft erscheint als Ein, alle Zweige des Wissens als gliedbauliche (organische) Theile in sich enthaltendes,

Ganzes, - als die Eine Wesenwissenschaft [d.i. wetenschap van God].

Die Form der Wesenlehre ist, sofern diese vom Ganzen der Wesenschauung [d.i. kennis van God] in die Theile geht, und nachweist, wie alles Einzelne gemäss der Wesenheit Wesens [d.i. van God] beschaffen und mit allem Andern zumal im Ganzen gesetzt ist, *synthetisch*; sofern sie von der Ursache zu dem Verursachten fortschreitet, ist sie *progressiv*, und sofern sie, in bejahigen [d.i. positieve], selbwesenlichen [d.i. de eigenaardige wezenheid omvattende] Begriffbestimmungen, die innere Wesenheit, nicht bloss theilheitliche [d.i. bijzondere, gedeeltelijke] aüssere Beziehungen der Dinge kennen lehrt, *positiv* und *absolut*. Der synthetischen Wissenschaft geht aber ein *analytischer* Haupttheil voraus, in welchem das noch vorwissenschaftliche, in das Denken endlicher Gegenstände zerstreute, und der Grunderkenntniss (des Principes) vergessene, gewöhnliche gebildete Bewusstseyn in die ursprüngliche Einheit der Wesenschauung gesammelt wird.'

Zoo bleek het ons dan, hoe zeer van het geheele gebied der wetenschap het gevoel is uitgesloten. Kan men het bestaan, ja de wezenheid Gods al niet *bewijzen*, toch wordt er meer gevorderd dan een beroep op het gevoel; eene analytische ontwikkeling, of liever opleiding, is onmisbaar. Maar is de wezenheid Gods eenmaal erkend, dan hebben wij het volkomen regt, van al het andere, wat men beweren mag, langs den synthetischen weg een volledig, waarachtig *bewijs* te vorderen. Alles, wat in den kring onzer overtuiging zal worden opgenomen, moet worden afgeleid uit de gedachte: *God*, omdat deze gedachte de grond van alle andere gedachten is. Daarom mag er buiten het begrip van God volstrekt niets als waarheid worden verkondigd zonder *bewijs*. Het moet ons alles worden aangetoond als *in* en *onder* dat begrip vervat; het moet alles als *in* dat begrip gegrond ons worden voorgesteld. En al konden wij het daarom al eens toestemmen, wat trouwens na al het gezegde onmogelijk is, dat, om van *God* overtuigd te worden, een beroep op het gevoel denkbaar is, toch zouden wij voor al het andere, dus ook voor de godsdienst, veel meer nog voor het Christendom, dat beroep moeten verwerpen. Wat *redewaarheid* is, *moet* uit het godsbegrip worden afgeleid; wat daaruit niet *kan* worden afgeleid, is óf *onwaar*, óf behoort tot een ander gebied dan dat der *rede*waarheden, alzoo tot waarneming of geschiedenis. Of zal men welligt beweren, dat, al *kan* het uit

dat begrip worden afgeleid, al is het dus waarachtig waar, het nog gebeuren kan, dat bij onze beperkte vermogens die afleiding *door ons* onmogelijk is? Ik antwoord, dat het dan ook buiten den kring van ons *denken* valt. Want al wat in onze *gedachte* kan worden opgenomen, moet aan *deze* gedachte kunnen worden ontleend, omdat er geene gedachte mogelijk is, die niet in deze haren grondslag heeft. En als men voortgaat te beweren, dat, al kan iets in *onze* gedachte worden opgenomen, en al *kan* het uit het godsbegrip worden ontleend, het daaruit nog niet volgt, dat die ontleening *door ons* kan worden gedaan, zoo geef ik het volgende, de zaak geheel voldingende antwoord: Is onze geest vatbaar voor de gedachte *God*, zoo is hij ook vatbaar voor alle andere gedachten, omdat zij allen in deze ééne, zelfstandige, alomvattende gedachte vervat en gegrond zijn. Maar daar nu de *afleiding* van iets *uit* die gedachte *zelve* wederom niet anders is dan eene reeks van gedachten, zoo moet hij ook vatbaar zijn voor al de gedachten, welke in die reeks voorkomen, dat is voor die afleiding zelve. Hieruit volgt dus *én* dat al, wat binnen den kring van ons denken valt, door ons uit het Godsbegrip kan en moet worden afgeleid, *én* dat *al wat is*, binnen den kring van ons denken behoort.

En geldt dit nu van alles, te meer moet het gelden van datgene, wat onmiddellijk ons zelven, ons geheele leven betreft, van de godsdienst. Haar eenig doel is het leven Gods in den mensch over te brengen; den mensch te doen leven in God. Is er één beginsel denkbaar, dat krachtiger kan medewerken, om die groote bestemming te bereiken, dan de synthesis, die wij als het beginsel van alle wetenschap stelden: God, één, zelfstandig, alomvattend; en al wat is, *in* en *door* God? Hij, in wiens borst het heerscht, erkent niet langer zich zelven als het doel zijner begeerten en handelingen, maar heeft in alles en altijd het oog gerigt tot God. Zijn leven moet zich ontwikkelen in overeenstemming met Gods wezenheid; zijne geringste bedrijven, ook die, welke hij met het dier gemeen heeft, moeten geheiligd worden in God. Van God moet alles worden afgeleid, aan God alles worden gedankt; omdat God is de grond van alles en de gedachte van hem de grond van alle andere gedachten, daarom is er deugd èn heiligheid èn geluk èn kennis; daarom zijn wij voor zaligheid èn vroomheid èn wetenschap vatbaar. Zoo wordt het niet *onze* voortreffelijkheid, waaraan wij onze door anderen soms ten hemel ver-

hevene eigenschappen toeschrijven; niet *onze* geest, dien wij als bron van ons weten eerbiedigen, maar God alleen. God zich openbarende in de menschheid en in iederen mensch, ziedaar de groote leer, die de wijsbegeerte met onomstootelijke vastheid heeft gegrond. Is zij niet boven alles geschikt, het beeld Gods in ons te herstellen? Werd het niet met regt door KRAUSE als het doel der godsdienst voorgesteld, den mensch te maken: *Weseninnig, Wesenähnlich, Wesenvereint*?

Zoo toonden wij aan, hoe de godsdienst uit het Godsbegrip *moet* worden afgeleid, en wezen den weg, waarlangs zij daaruit *kan* worden afgeleid. Voorwaar, als wij God leerden kennen, en in Hem al wat is, ook ons zelven, zou ons dan de betrekking tusschen Hem en ons, en de bestemming, die zijn bestaan ons voorschrijft, verborgen kunnen blijven? Zal niet, hoe meer die Godskennis in ons helder wordt, te meer de godsdienst hare oogmerken bereiken en onze geheele wezenheid omvatten?

En dat zelfde doel, wat de godsdienst in het gemeen heeft, heeft ook het Christendom in het bijzonder. Het spoorde de menschheid aan, één te worden in God. Het drong er op aan, dat wij niet meer ons zelven zouden zoeken, maar het onze spijs zou zijn, den wil van God te doen; zelfs het ligchaam moest een tempel worden des Heiligen Geestes, en het dierlijk gebruik van spijs en drank werd geheiligd door het hartverheffende gebed. Het leerde God kennen als den Vader, van wien alle goede gaven en volmaakte giften nederdalen; het vernietigde den hoogmoed in ons hart, en riep bij alles ons toe: ‘niet uit u, het is Gods gave;’ ‘het is God, die in u werkt beide het willen en het werken.’ God, geopenbaard in het hart van een' ieder onzer; wij, naar Gods beeld door Gods geest herschapen, zietdaar wat het Christendom der wereld gepredikt heeft.

En op wat wijze zocht het aan die waarheden ingang te verschaffen in het hart? Het verscheen, gelijk alles wat tot den mensch komt, of van den mensch uitgaat, in een' bepaalden tijd der geschiedenis, en kwam in de historisch-individuële vormen van dien tijd te voorschijn. Niemand, die in het godsbestuur een' dieperen blik mogt slaan, zal historische vormen iets geheel toevalligs, iets onverschilligs noemen. Zij zijn de gepaste, door God gekozene, middelen, waardoor eene eeuwige waarheid moet veld winnen onder de menschen. Daarom wordt bij de eerste mededeeling der waarheid uitsluitend op die vormen gewezen,

gelijk de vader den verkwistenden zoon verkwisting voorstelt als ware zij de éénige zonde. CHRISTUS, het middel om de Godmenschvereeniging tot stand te brengen, de Middelaar Gods en der menschen, de Godmensch op aarde, het woord, dat vleesch is geworden, CHRISTUS, de Stichter en Heer van het Godsrijk: zietdaar de stellingen, waardoor het Christendom de eeuwige waarheden zocht aan te dringen, en waarmede het ze, als met zoovele historische vormen, omhulde. CHRISTUS, door den goddelijken geest verwekt, onzondig omwandelende door *Palestina*, een' smadelijken kruisdood stervende, opgestaan uit het graf, ten hemel verheven, zietdaar de historische feiten, waaraan het Christendom die historische vormen heeft ontleend. En zal men dan wel de eeuwige waarheden zelve moeten bewijzen, dat is afleiden uit het Godsbegrip, construëren *a priori*; maar van de historische waarheden, die haar als vorm dienen, geen bewijs schuldig zijn? En zal een bewijs evenmin worden gevorderd van de historische feiten, waaraan die vormen ontnomen zijn? De mensch, vereenigd met God, is de eeuwige waarheid, die bewijs vordert. CHRISTUS, in der tijd verschenen, het middel dier vereeniging, is de historische waarheid, die haar tot vorm verstrekt; CHRISTUS levend, gestorven en opgestaan, is het historische feit, waaraan die vorm ontleend is; en zullen dan deze geen bewijs vorderen? CHRISTUS middel der vereeniging, zal dit eene redewaarheid zijn, zoo kan zij niet buiten het volledige synthetische bewijs, dat op het veld der rede alleen van kracht is, de constructie *a priori* uit het Godsbegrip[1]. CHRISTUS opgestaan, zal dit een historisch feit zijn, het vordert evenzeer bewijs. Wel vraagt het niet *hetzelfde* bewijs, omdat het niet op hetzelfde gebied, dat der rede, te huis behoort; maar het eischt, als tot het gebied der geschiedenis behoorende, een geschiedkundig bewijs, even als b.v. het sluiten van den Munsterschen vrede zulk een geschiedkundig bewijs noodig heeft. Of zal men, omdat zich het sluiten van dien vrede niet synthetisch bewijzen, niet *a priori* uit het Godsbegrip laat afleiden, gemakshalve in het geheel geen bewijs leveren, maar naar het gevoel verwijzen? Ware het eene redewaarheid, hetzij eene eeuwige, hetzij eene historisch-individuële, waarlijk wij zouden ons zonder die constructie *a priori* niet tevreden stellen; maar omdat het nu juist geene rede-

(1) Of zullen er waarheden der rede zijn, gedachten, die buiten de gedachte *God* liggen? Zal deze dan niet de ééne, zelfstandige, alomvattende zijn? Zal dan God ophouden de ééne, zelfstandige, alomvattende, dat is God, te zijn?

waarheid is, daarom vragen wij ook geene constructie *a priori*; wij vragen, omdat het een historisch feit is, eenvoudig ook een historisch bewijs.

Zoo leert dan reeds de constructie van het Godsbegrip, van de wetenschap, van de godsdienst en van het Christendom, dat de gevoelstheorie philosophisch onverdedigbaar is. Zal een bloot beroep op KANT, FICHTE, JACOBI en SCHELLING het tegendeel leeren? Alleen een philosophisch, wetenschappelijk bewijs, dat de grond onzer ontwikkeling een zandgrond was, zal daartoe in staat zijn.

Men vergunne ons echter nog meer bewijzen aan te voeren. V.O. zelf toont, bl. 55-61, de philosophische zwakheid van zijn stelsel aan. Wij vinden er als *grond* der godsdienst opgegeven het gevoel van afhankelijkheid, het gevoel van behoefte aan licht, het gevoel van behoefte aan verzoening en het gevoel van behoefte aan vernieuwing. Deze vier gevoelen (dit meervoud in onze taal in te voeren, wordt noodzakelijk) mogen deelen zijn van het godsdienstig gevoel, en mogen dit met elkander gemeen hebben, dat zij godsdienstig zijn, het godsdienstig gevoel zelf zijn zij niet. Als men al de deelen eener zaak heeft zamengevoegd en het gemeenschappelijke hunner erkend, zoo kent men nog de wezenheid der zaak niet. Ik zeide elders[(1)]: ‘Men zegt: veel kleinen maken één groot; maar men dwaalt; zij blijven veel kleinen. De vereeniging onzer provinciën maakte nog geen' staat, geene éénheid.’ Die den mensch voorstelt als geest èn ligchaam, stelt nog de wezenheid van den mensch niet voor. De mensch toch is niet twee deelen, maar één geheel. Evenzoo is het godsdienstig gevoel niet vier gevoelen, maar één gevoel. *Hoedanig* het is, had v.O. moeten aanwijzen, wilde hij er eene godsdienst op bouwen. Maar al had hij het gedaan, zijne poging had toch hierop schipbreuk geleden, dat zelfs dat godsdienstig gevoel nog maar een gedeelte van den mensch is, die door de godsdienst *geheel* moet worden omvat. De uitspraak van het godsdienstig gevoel, veelmin van vier godsdienstige gevoelen, kan dus nooit de uitspraak der godsdienst zijn. En als men zegt: de *godsdienst* spreekt hare eigene waarheid in den *mensch* uit, gelijk Pr. SCHOLTEN den titel zijner oratie koos: de *religione* ‘(Christiana) suae ipsa divinitatis in *animo humano* vindice,’ dan heeft men van die stelling nog volstrekt geen bewijs geleverd, al had men ook ontegensprekelijk bewezen de twee vol-

(1) In mijn Ant woord aan DA COSTA.

gende stellingen: 1°. de godsdienst spreekt hare eigene waarheid in het *gevoel* uit, 2°. het *godsdienstig gevoel* spreekt zijne eigene waarheid in den mensch uit, omdat de godsdienst meer dan het godsdienstig gevoel, en de mensch meer dan het gevoel is. KANT verstond het begrip van het regt als de betrekking van vrije redelijke wezens; waardoor ieders vrijheid gelijkmatig wordt bepaald, en zijn begrip moest, hoe waar het ook was, éénzijdig blijven, omdat hij de wezenheid van het regt in een bepaald gedeelte van het regt had gezocht. Het was aan KRAUSE voorbehouden, het begrip aldus volkomen uit te drukken: 'das Ganze der zeitlichen, von der Freiheit abhängigen Bedingungen des vernunftgemässen Lebens.' Het is een onvermijdelijk gevolg der gevoelsleer, dat zij, in plaats van God in zijne wezenheid te leeren kennen als den éénen, zelfstandigen, alomvattenden, de ééne eigenschap Gods na de andere uit het gevoel van den mensch ontwikkelt, zonder zelfs eenigen waarborg te hebben, dat zij de eeuwige orde van de goddelijke wezenheid heeft gevolgd. Zoo staat aan het einde dier theorie, in plaats van God, de complex van eenige eigenschappen Gods. Dit blijkt daaruit, dat ieder, die uit het gevoel die eigenschappen, de ééne na de andere, wil ontwikkelen, nog altijd de vraag kan doen, of God, aan wien hij ze toeschreef, wel bestaat; terwijl hij, die God leerde kennen als het ééne, zelfstandige, alomvattende Wezen, onmogelijk (wij wezen het vroeger aan) zulk eene vraag kan opwerpen. SCHLEIERMACHER zelf was van dat noodzakelijke gevolg het duidelijkste voorbeeld. In plaats van Gods wezenheid voorop te stellen, behandelt hij in zijn werk: *der Christliche Glaube*, Gods éénheid, oneindigheid en eeuwigheid, alzoo datgene, wat boven al de bijzondere eigenschappen staat, in een *aanhangsel*. Daarbij, als men Gods eigenschappen achter elkander uit zich zelven gaat ontwikkelen, hoe zal men zich kunnen vrijwaren van een nietig, onwetenschappelijk anthropomorphisme? Komt men daarentegen door het verstand tot de synthesis, en stelt men zich deze voor, zoo als zij *moet* gedacht worden in al haren omvang, dan is er ook geen twijfel, of men vormt de eigenschappen Gods niet naar zich zelven, maar beziet ze in het licht der wetenschap, dat is in het licht van Gods wezenheid.

Een' anderen steun ontleen ik aan den aard van het *geloof*. Hoe men het ook van *weten* moge onderscheiden, het blijft een voor waar houden, alzoo een toestand van het redelijke wezen, als denkend en kennend wezen, en kan daarom door

opwekking van het gevoel niet worden bestemd. Het geloof kan de overtuiging niet zijn, die uit vroomheid des harten wordt geboren, want geloof en geloofsleer omvat oneindig meer dan het vrome gevoel, en ieder geloovige zal erkennen, dat de leer een schat is, die de vatbaarheid van zijn gevoel oneindig overtreft, en dat zijn werkelijk opgewekt gevoel noch met den omvang, noch met de reinheid der leer overeenkomt. De overtuiging van de waarheid der geloofsleer is de grond van het bestaan, ja van de mogelijkheid van het vrome gevoel. Die geloofsleer zelve is de steen, waaraan dat gevoel moet worden getoetst; de maatstaf, waarnaar het beoordeeld en gemeten moet worden. Het geloof regelt het gevoel; het gevoel brengt het geloof niet te voorschijn, noch regelt het. Zondig en gebrekkig is het hart; eeuwig en onveranderlijk is de waarheid, die uit God is. Daarom kan het hart de poolster van het geloof niet zijn, maar het geloof moet de zon worden, die het hart verlicht en zuivert. ‘Uit het hart komen voort alle booze bedenkingen,’ sprak JEZUS; van de waarheid zeide Hij: ‘*zij* zal u vrij maken.’ Het hart moet de objectieve waarheid, die door kennis is opgenomen, in het leven verwezenlijken, voor het leven tot regel en wet maken.

En het is inderdaad gemakkelijk aan te toonen, hoe het gevoel uit gedachten, uit kennis, ontstaat. Wanneer wij b.v. het ‘gevoel van afhankelijkheid van een hooger Wezen, dat sluimert in onze borst,’ gelijk v.O. het, bl. 55, uitdrukt, eenigzins nader beschouwen, dan zal men ons wel toestemmen, dat dit gevoel in onze borst niet kan sluimeren, zoo wij niet vooraf de gedachten hebben van: een hooger wezen, van grond en hetgeen gegrond is, van het omvattende en hetgeen omvat wordt. Zonder deze laatste gedachte sluimert er misschien een gevoel van afhankelijkheid, of, juister gesproken, van beperktheid, maar een gevoel van afhankelijkheid van een hooger wezen sluimert er zeker niet, ja, zelfs dat gevoel van afhankelijkheid, van beperktheid, is niet zuiver, niet helder, niet volledig, zoo niet de gedachte *God* voorafga, daar er zonder God geene beperktheid, geene afhankelijkheid denkbaar is. Zoo ontstaat dus een godsdienstig gevoel uit eene gedachte over God, en het is niet genoeg te beweren, dat eene gedachte over God in tegendeel onmiddellijk uit een godsdienstig gevoel kan ontstaan; men dient te bewijzen, *dat* en *hoe* zulks mogelijk is.

Inderdaad zonder *kennis* van God kan het gevoel van afhankelijkheid geen *godsdienstig* gevoel, geen gevoel van afhan-

kelijkheid *van God* zijn. De mensch *voelt* zich voorzeker bestemd (want, gelijk wij het vroeger aantoonden, hij *weet* zich bestemd), want hij heeft een' *grond*, en alles is noodzakelijk door zijnen grond bestemd. Maar hoe zal de mensch weten, dat dit gevoel van God, dat God er de grond en inhoud van is, dat hij *God* gevoelt als dengene, door wien hij bestemd wordt? Hoe zal hij het *weten*? vroeg ik, omdat ik onmogelijk vragen kan: hoe zal de mensch *gevoelen*, dat het *gevoel* van zijn bestemd zijn het gevoel is van een *door God* bestemd zijn? En is er nu wel een ander middel dan *kennis* van God? Men gevoelt zich zelven als *eindig*, dus nog geheel negatief; hoe zal men tot de overtuiging komen, dat dit gevoel tegelijk het gevoel van het alomvattende, alzoo positief is, anders dan door *kennis* van het alomvattende? Het gevoel, ja zelfs het bewustzijn onzer afhankelijkheid, moet ongodsdienstig (dat is, niet godsdienstig) zijn, zoolang het alleen maar het gevoel of bewustzijn van iets anders is, dat ons bepaalt en bestemt. Eerst dan is het in waarheid godsdienstig, wanneer het geworden is tot het gevoel *van God*, als den grond van geheel ons bestaan, als het alomvattende wezen, dat ons bepaalt en bestemt; en waar wij ons ook van menschen en zaken rondom ons afhankelijk gevoelen, daar is dit gevoel eerst dan godsdienstig, als het God heeft leeren kennen als dengene, *door* en *in* wien zij ons bestemmen. V.O. was dus onnaauwkeurig en onvolledig, als hij alleen van het onmiddellijke gevoel der afhankelijkheid *van een hooger wezen* sprak. Dit gevoel is geenszins oorspronkelijk. De afhankelijkheid van hetgeen rondom ons is en de wederkeerige afhankelijkheid van dit alles van ons, zoodat er een wederkeerige invloed en werking plaats heeft, kan niet begrepen worden zonder één zelfstandig, alomvattend wezen als grond dier betrekking te hebben erkend. Het noodzakelijke gevolg is, dat de erkenning (hier zal het toch wel meer zijn dan een sluimerend gevoel, dewijl het door zinnelijke waarneming wordt geboren) dier wederkeerige afhankelijkheid te weeg brengt, niet een *gevoel* van God, maar een *besef* (*Ahnung*) van Hem, dat is eene aanvankelijke kennis van God, die, voortgezet en ontwikkeld, zoo als het den man van wetenschap past, tot wetenschappelijke *kennis* van God wordt verheven. Het gevoel gaat nimmer *buiten* den kring van gedachten, waaruit het geboren is; waar wij een' nieuwen, tweeden gedachtenkring waarnemen, daar zijn wij reeds verzekerd, dat er niet meer gevoel alleen, maar besef, kennis, in werking is. Ik wil het met een voor-

beeld ophelderen. Wanneer ik van iemand vele weldaden ontvang, die ik *erken*, zoo is er geen ander *gevoel* als gevolg denkbaar dan het gevoel van dankbaarheid, dat is van betrekking *tot hem*. Maar als ik tot de *kennis* kom, dat zijn vermogen voor zulke giften te klein is, vraag ik mij af: zou hij ze mij ook van een' ander' overbrengen? van wien? misschien van zijn' vriend? en het gevolg is, niet *gevoel*, maar *besef* van verpligting aan dien vriend, uit welk *besef* eerst *gevoel* ontstaat. Word ik in mijne gedachten bevestigd, zoo leer ik die verpligting *kennen*, en eerst dan is een verhoogd, naauwkeuriger en wisser *gevoel* van dankbaarheid *jegens dien derde* mogelijk, ja, het noodzakelijke gevolg der kennis. Men ziet, het gevoel is wederom enkel *gevolg*, nergens *oorzaak* geweest. Eveneens is het hier. De *kennis* (het bewustzijn) mijner afhankelijkheid van de wereld kan geen ander *gevoel* kweeken, dan dat in betrekking blijft *tot die wereld*, b.v. het gevoel van vrees, voorzigtigheid, moedeloosheid, soms vertwijfeling, enz. Eerst dan, wanneer ik leerde *kennen*, dat die wederkeerige afhankelijkheid van het eindige eene ongerijmdheid is, zoo men niet een' alomvattende als haren eeuwigen grond erkent, ontstaat er *besef* van dien alomvattende, van God; en hoe meer ik die ongerijmdheid leer inzien, te meer nadert mijn besef tot *kennis*, tot *weten*. Dan eerst ontstaat als *gevolg* het *gevoel* der afhankelijkheid van God. En hoe meer ik nu dien alomvattenden God leer *kennen*, te meer ontstaat in mij, wederom als *gevolg*, het *gevoel* van eerbied en vertrouwen. Zoo brengt dan niet ‘gevoel van afhankelijkheid van een hooger wezen’ tot erkentenis van zijn bestaan, maar het besef, de kennis, het gevoel van afhankelijkheid is geen besef, kennis, gevoel van afhankelijkheid *van een hooger wezen*, zoo niet vooraf het bestaan van dat wezen is *erkend*. Als wij de waarheid hebben leeren *kennen*, is het eerste gevoel, dat in ons ontstaat, *het gevoel van overtuiging*, dat dus nog met het *kennen* in betrekking staat. En eerst uit *dit* gevoel kan zich het gevoel van ingenomenheid met de waarheid, van ijver, om er zich naar te rigten, van geestdrift, om ze te verbreiden en toe te passen, levendig ontwikkelen.

Men zal welligt tegenwerpen, dat toch het gevoel dikwijls vatbaar en geneigd maakt tot het opsporen en erkennen der waarheid. Maar deze tegenwerping zou, in plaats van tegen ons, voor ons pleiten. Dat gevoel toch is zelf wederom het *gevolg* van gedachten, en het is alleen in staat tot het denken op te wekken, tot eene handeling dus van den geest, maar volstrekt niet

eenige bepaalde gedachten te scheppen. Het gevoel onzer zonde, hetwelk in ons geboren is door *kennis* der wet, moge ons aansporen, om over den oorsprong der zonde na te denken, niet ééne bepaalde gedachte over dien oorsprong, niet ééne voorstelling daarvan, kan het in ons verwekken.

Niet minder belangrijk voor ons gevoelen is de omvang der godsdienst. Zij moet, als het leven in den éénen, alomvattenden God, ook den éénen geheelen mensch omvatten. Niet slechts het gevoel, maar ook het denken, de kennis en de wil, moet godsdienstig zijn. De kennis moet van God als grondkennis uitgaan, en al wat is alleen in en door God erkennen; het gevoel moet Godsgevoel zijn, en voor al het andere alleen in zooverre het met Gods wezenheid overeenkomt openstaan; de wil moet tot God zijn gerigt, en al het goddelijke in de wereld en de menschheid zoeken te verwerkelijken en te volmaken. Elke godsdienst verwezenlijkt dit alles meer of min; de absolute, volmaakte godsdienst moet het volkomen doen. Maar dit geldt alleen van de godsdienst, als zij reeds aangenomen, dat is, reeds erkend, gevoeld, rigtend is. Van de godsdienst, die nog moet worden aangenomen (en in deze betrekking staat elke godsdienst tegenover den ongeloovige, en in deze betrekking dus beschouwt haar de apologetiek en de apologie), geldt het niet. Hoe zal de wil door de godsdienst worden gerigt en bepaald, zoolang die godsdienst niet gekend is? Hoe zal het gevoel worden opgewekt zonder kennis? Het gevoel is een toestand; het is de indruk, die door ééne of meerdere redewaarheden, ook al is de geest door zinnelijke waarnemingen daarop opmerkzaam gemaakt, wordt te weeg gebragt. Maar als er geene waarheden zijn, die iets kunnen te weeg brengen, zoo wordt er ook geen gevoel geboren. Niet door de liefde leert men genotene weldaden *kennen*, maar door de *kennis* der weldaden ontstaat het *gevoel* der liefde. Moet dus eene godsdienst tot iemand eerst gebragt worden, zoo moet erkenning harer waarheid door wetenschappelijk onderzoek het eerste zijn; de vruchten dier erkenning zullen een warm gevoel en eene heilige geestdrift zijn. En zelfs voor hem, die de godsdienst reeds heeft opgenomen, maar die alleen van hare gronden *vaster*[1] wil worden overtuigd (want eene godsdienst op te ne-

(1) Trouwens is het niet zeer wetenschappelijk, van iets *vaster* overtuigd te *willen* worden. Wat toch, als hetgeen men vindt de overtuiging in tegendeel *verzwakt*?

men, zonder van haar *maar eenigzins* overtuigd te zijn, is zelfs voor den onverstandige eeuwig onmogelijk), is het gevoel ongenoegzaam. Zijn gevoel kan welligt dwalen, omdat zijn verstand heeft gedwaald. Hoe zal hij het ontdekken? Door op het gevoel te zien, dat is, op zijn' tegenwoordigen toestand? Maar hij wil juist onderzoeken, hoedanig die toestand is, en wat regt hij heeft. En om het regt van iets, dat bestaat, te onderzoeken, dat is, na te gaan, waarom, waardoor en hoe het bestaat, moet men het genetisch, in zijne wording, leeren kennen. Is nu het gevoel een toestand, en wel het resultaat, de indruk van redestellingen, van welke men weten wil, of zij redewaarheden of wel dwalingen zijn, zoo moet men tot die redestellingen zelve teruggaan, dat is, den éénen indruk ontleden in al zijne elementen; en ontleden zal men toch wel geen werk van het gevoel, maar van het verstand noemen. Daarbij komt nog, dat kennis, gevoel en wil zelfstandig zijn. Elk hunner is zelfstandig godsdienstig; de kennis (wij zagen het) beweegt zich op het godsdienstig gebied alleen in kennis van en in God; het gevoel alleen in het voelen van en in God; de wil alleen in het willen van en in God. Het gevoel en de wil onderstellen wel de kennis, maar zijn toch godsdienstig, goddelijk, ook waar zij niet in verband met de kennis worden beschouwd. Het gevoel van liefde, schoon uit kennis ontstaan, is goddelijk, ook als men het op zich zelf beschouwt; de wil, om het goede te doen, is goddelijk, ook al let men op de kennis, waardoor hij bestemd is, niet. Maar nog veel meer zelfstandig zal men wel de kennis noemen, die bij gevoel en wil wordt voorondersteld; de godsdienstige kennis heeft hare vastheid als waarheid niet in gevoel of wil, maar zelfstandig in zich zelve. Waar wij over de *kracht* der godsdienst spreken, letten wij op den *wil*, die er door geleid wordt; waar hare *schoonheid* ons boeit, zien wij op het *gevoel*, dat er door wordt te weeg gebragt; waar hare *waarheid* ons onderwerp is, bewegen wij ons geheel alleen op het gebied der *kennis*, en blijven wil en gevoel buiten het spel. Ook de leugen kan krachtig en den wil bestemmend en schoon zijn; daarom zoekt de waarheid haren grond noch op het gebied van den wil, noch op dat van het gevoel, maar alleen op dat der kennis.

Of wordt niet dikwijls het slechtste en afschuwelijkste gevoel als waar en zedelijk voorgesteld? Kan het niet soms verscheidene eeuwen den schepter voeren? Heeft niet een verkeerd gevoel vroegere tijden zoo overmeesterd, dat niet alleen een CAL-

VIJN den dood voor SERVETUS eischte, maar zelfs een MELANCHTHON dien gruwel goedkeurde? Men zal mij tegenwerpen: ‘Dat verkeerde gevoel was de vrucht van verkeerde kennis. Want als gij oordeelt, dat het goede gevoel uit goede kennis ontstaat, zoo moet gij eveneens oordeelen, dat het slechte gevoel uit slechte kennis, maar dan toch uit kennis, ontstaat.’ Ik stem het gaarne toe; het tegendeel is onmogelijk. Maar wat is er te doen, om van die slechte kennis en dat slechte gevoel te worden bevrijd? Naauwkeurige ontleding, die zelfs bij het geringste naar het regt van bestaan vraagt, is het eenige redmiddel; alzoo wederom het denken en het kennen, maar geenszins het gevoel, dat zich zelf niet kan ontleden, noch in zamenhang *beschouwen*, daar het zelf de toestand is van den zamenhang der (goede en slechte) elementen. Men kan *denken*, dat zijne kennis slecht is, en haar door denken en kennis reinigen; maar gevoelen, dat zijn gevoel slecht is, is onmogelijk. Wil men daarom niet door een welligt verkeerd gevoel worden geleid, zoo moet men besluiten, het gevoel in niets, dat tot het leven betrekking heeft, als hoogsten regter te erkennen, maar in tegendeel telkens het ontledend verstand om raad te vragen.

En is ook het gevoel niet dikwijls een slapen aan den rand van eenen afgrond, waaruit het verstand moet wakker schudden? De wellustige vindt zijn heil, de bevrediging van zijn overprikkeld gevoel en zijne driften, in zingenot; maar de waarheid roept hem toe: Ontwaak uit uwen droom! Als hij den gifbeker reeds aan de lippen brengt, wijst zij hem het vergif aan. Nog hangt zijn hart, zijn lust, aan de vermaken der wereld; maar de rede leert hem hunne nietigheid inzien, en de toekomst aanschouwen, die hem bedreigt, en hij erkent de waarheid, ook waar zij verpletterend en schrikkelijk voor hem is, en zijn zondig gevoel er tegen streeft.

Ja, waarlijk, van de leer gaat het gevoel uit. Als gij den zondaar hebt opgevoerd tot de *kennis* van God, en hem geleerd in dat licht zich zelven en de wereld te beschouwen, zal de liefde voor de wereld en het gevoel van den zondelust plaats maken voor de liefde tot God en het gevoel van heiligheid. Als hij God leerde *kennen* als den Éénen, Zelfstandigen, Alomvattenden, die het geheele leven der geheele schepping in zich zelven besluiten moet, zoodat al wat is, hetzij het door natuurwet of door vrijheid werke, niet alleen *door* God leeft, maar ook *in* God leven moet, en de vrije mensch zich zelven meer en meer moet bestemmen tot overeenstemming met God, en

zijn eigen leven tot overeenstemming met Gods leven; als hij zoo God leerde *kennen*, zal zijn *gevoel* niet ontbranden, te helderder, hoe meer die kennis toeneemt, om die bestemming geheel in zich op te nemen? Zal hij niet alle krachten inspannen, om haar geheel te verwezenlijken?

Zoo toonden wij aan, hoe het gevoel uit de leer, uit gedachten ontstaat, zoodat, al kon men de godsdienst op het gevoel bouwen, men ze eigenlijk toch op het denken gevestigd had, en zij alzoo niet alleen niet zou mogen huiveren aan het denken te worden getoetst, daar veeleer hare eeuwige voortreffelijkheid eerst door het denken blijken kon, omdat haar grondslag, het gevoel, in het denken gelegd was, en zij daarom van het denken hare vastheid moest ontleenen; maar in tegendeel, zoo dikwijls zij zich zelve van hare waarde volkomen bewust wilde worden, of anderen daarvan overtuigen, naar haren eersten grond, het denken, zou moeten terugkeeren. Nu zou men van de voorstanders der gevoelstheorie toch wel eenig psychisch-empirisch bewijs, of eenige metaphysische afleiding uit het Godsbegrip verwachten, waardoor men zocht aan te toonen, dat het godsdienstig gevoel *gegeven* is, niet uit gedachten ontstaat, en de gedachte Gods volstrekt niet vooronderstelt. Dit bewijs echter wordt gemakshalve achterwege gelaten. En hoe zou men ook kunnen bewijzen, dat het gevoel bepaalde gedachten teelt, terwijl het toch op zijn hoogst maar tot de handeling van het denken kan opwekken? En zelfs hiertoe wekt het niet onmiddellijk op, maar eerst als het in het *bewustzijn* is overgegaan, dat is, *geweten, gekend* wordt. Eerst dan vraagt men: Hoe is mijn gevoel? Van waar ontstond het? Wat regt heeft het? Rust het op waarheid of valschheid? Op deze vragen nu kan alleen *denken, kennis*, het antwoord geven. Immers aan eenen *toestand* te vragen: hoe, van waar, waarom zijt gij? en van dien toestand een antwoord te wachten, gaat niet aan. Het heden tot commentator en verdediger van zich zelf te maken is ondenkbaar; het wacht verklaring en regtvaardiging in het verledene en in de toekomst.

Ontstond de godsdienst uit het gevoel, hoe geheel anders zou de toestand der wereld zijn! Het gevoel van afhankelijkheid, van behoefte aan licht, verzoening en vernieuwing, bestaat in meer dan ééne godsdienst, ook buiten het Christendom. In elke dier godsdiensten vindt de geloovige die behoeften evenzeer vervuld en dat gevoel evenzeer gerigt. Zoo moet dan, indien dit alles grond der godsdienst en onbedriegelijke toetssteen ha-

rer absolute waarheid is, noodzakelijk volgen, dat al die godsdiensten evenzeer de absolute waarheid behelzen, en, daar de absolute waarheid slechts ééne kan zijn, dat zij allen volkomen gelijk zijn. Het tegendeel leert ons één enkele blik rondom ons, die ons het grootste verschil moet ontdekken. Maar had dan niet dit verschil reeds den gevoelsgrond bij v.O. moeten ondermijnen?

Daarbij, kon eene leer van eeuwige waarheid, van godsdienst, op *gevoel* zijn gegrond, waarom het dan alleen van het Christendom en niet ook van de philosophie beweerd, daar toch het gevoel aan allen gemeen, algemeen menschelijk is, en de wijsbegeerte zich aan het algemeen menschelijke vasthecht?

Maar hoe zeer reeds de eenvoudige, gezonde zin der volken algemeen al datgene tot het gebied van het verstand brengt, wat er hier aan onttrokken en tot het gevoel wordt overgebragt, blijkt uit de woorden, waarmede zij een belangrijk vermogen van onzen geest uitdrukken. Als de mensch, door zinnelijke driften bestormd en bedwelmd, de hand uitstrekte naar de verbodene vrucht, en hare giftige sappen met gretigheid inzoog, maakte het genot voor kwelling, de lust voor verdriet, de opgewondene verbeelding voor wroeging en vertwijfeling plaats. Hij verneemt eene stem in zijn binnenste, die hem het vonnis zijner misdaad uitspreekt, maar tegelijk hem toeroept: Bekeer u en leef. Dit onschatbaar vermogen, vaak de eenige reddingsboot op de onstuimige zee der driften, wordt overal met een' naam genoemd, die aan *weten*, aan *kennen* ontleend is. Wat behoef ik te herinneren, dat ik van het *geweten* spreek? Inderdaad, het woord is uitnemend gekozen. De misdadige ziet zijn vergrijp in, en leert bij diepen rouw het voornemen ter betering opvatten, door *weten*, door *gedachten*. De gedachten: *God, regt, vergelding*, die reeds in zijnen geest waren gevormd, maar door de woeste kracht der hartstogten naar den achtergrond waren gedrongen, treden, nu die kracht in uitputting overging, weder naar voren. Het *weten* alzoo, het redelijk verstand, herneemt zijne regten, opdat door gedachten eerst het gevoel ontsta van berouw en zucht tot bekeering. De wedergeboorte van den mensch wordt door het weten, niet door het gevoel, bewerkt, dat eerst uit het weten voortvloeit. En dit heeft niet alleen bij het Christendom, maar ook bij de wijsbegeerte plaats. Gelijk in het eerste uit Christelijke kennis het christelijk gevoel ontstaat, zoo is in de laatste de godsdienstige kennis de bron van het godsdienstig gevoel. We-

tenschappelijk, wijsgeerig onderzoek brengt de bovenzinnelijke, eeuwige grondwaarheden tot het bewustzijn, welke terstond ook het bovenzinnelijk gevoel opwekken, en hoe meer zij rein en zuiver worden gekend, het ook te meer versterken en verlevendigen. Eerst dan werkt het verlevendigd gevoel terug, en drijft den rusteloos zoekenden geest weder tot nieuwe navorschingen, tot herhaald denken, aan.

Daarbij moet ik nog op eene andere verwarring van de gevoelsleer opmerkzaam maken. Omdat de godsdienst voor *allen* is, en het leven in God *aller* deel zoekt te maken, meent men de kennis, het denken, niet als grondslag der godsdienst te mogen aannemen, omdat er zoo velen zijn, wier kennis op den laagsten trap staat; maar in tegendeel de toevlugt te moeten nemen tot het gevoel, als aan allen gemeen. Ik zou kunnen vragen, of dan bij allen het gevoel tot zoo hoogen trap van ontwikkeling gestegen is, of het niet bij velen duister, onbestemd, verward, onvolledig is, en of het niet te meer aan die gebreken lijdt, naar mate de kennis zwakker en onnaauwkeuriger is? Maar ik wil liever de vraag doen, met wat regt men hier het gevoel algemeener neemt dan de kennis? Waarlijk, niet bij allen is eene bepaalde kennis, maar evenmin bij allen is een bepaald gevoel; noch gevoel, noch kennis zijn *actu*, maar alleen *potentiâ*, in allen aanwezig, zoodat in beide opzigten dezelfde uitgebreidheid of beperktheid, die men in het verstand meent te mogen aannemen, eveneens in het gevoel wordt gevonden. Kennis en gevoel (om nu niet eens te herhalen, dat gevoel *uit* kennis ontstaat) zijn evenzeer voor allen verkrijgbaar, niet voor allen de hoogste, zuiverste kennis, maar ook niet voor allen het hoogste, zuiverste gevoel. En, wat ik hier bijzonder op het oog had, heeft men niet besef (*Ahnung*) en gevoel verward? Bij vele voortreffelijke Christenen wordt een hoog gestemd en levendig godsdienstig gevoel gevonden; zij danken alles, zelfs wat door eigene inspanning verkregen schijnt, aan God; in God berusten zij in dagen van smart en tegenspoed; en toch hoe weinig zouden zij in staat zijn de twijfelingen op te heffen, die de wetenschap zoo dikwijls over het Godsbestuur deed ontstaan! Hoe zouden hunne krachten te kort schieten, om den wetenschappelijken twijfelaar, om een' HUME tot de erkenning van het bestaan van God te brengen, en hem van de waarheid der gedachte: *grond* te overtuigen! Schijnt het alzoo niet, als ware hier het gevoel oorspronkelijk gegeven, onafhankelijk van alle kennis? Inderdaad, het *schijnt* zoo; maar het *is*

zoo niet. Ook hier werd het gevoel geboren uit kennis, zeker niet uit eene zoo wetenschappelijke kennis, dat zij in staat zou zijn, de stelsels der geleerdheid en van het vernuft omver te werpen, maar toch uit een' lageren graad van kennis, die in de psychologie den naam draagt van *Ahnung*, besef. Niemand zal toch willen beweren, dat wij het *dilemma* zouden moeten aannemen: óf geene kennis, óf bij allen kennis op gelijke hoogte; en allerminst de predikers der gevoelsleer, die met regt het *dilemma*: óf geen gevoel, óf bij allen gevoel op gelijke hoogte, zoude verwerpen. Gelijk nu de hoogste graad van kennis, de echt wetenschappelijke kennis, gevoel verwekt, zoo doet het ook de laagste graad, het besef, omdat het verschil slechts graduëel, niet specifiek, is. Het is daarom volstrekt niet vreemd, dat er gevoel is ontstaan ook waar geene wetenschappelijke kennis aanwezig is, zoo er maar eenige kennis, zoo er maar besef gevonden wordt, door eenige, de wezenheid der zaak geenzins omvattende, betoogen tot stand gebragt. Maar even als die kennis nog maar gebrekkig is, zal ook het gevoel nog gebrekkig zijn; terwijl, hoe meer het besef tot echt wetenschappelijke kennis verheven wordt, ook het gevoel zijne gebreken zal afleggen. Het moge waar zijn, dat het godsdienstig gevoel bij velen, die niet wetenschappelijk zijn, hooger gestemd is dan bij den verstandigste; maar is het ook even zuiver, even omvattend, even naauwkeurig, even vrij van mystiekerij en fanatisme, die zich schier overal, in meerdere of mindere mate, als de ziekten vertoonen, waardoor het uit besef geboren gevoel is aangedaan? Ieder kan hier zijn eigen binnenste raadplegen. Werd het gevoel niet volmaakter, hoe meer de kennis volmaakt werd? Was daar, waar door toenemende kennis het gevoel lager werd gestemd, de vroegere hoogere stemming geene dweepzucht en overdrijving, die de dingen niet op hunnen regten prijs wist te schatten, maar hunne waarde roekeloos overdreef? Ik roep de Christenkerk tot getuige: Is bij den verstandigen Protestant, die zelf leerde onderzoeken, het gevoel onvolmaakter dan bij den vromen Katholijk, die zijn verstand minder zocht te ontwikkelen? Voorwaar! dan worde de dag der hervorming uit de rij der zegenrijke dagen weggewischt, en *Europa* keere een drietal eeuwen op den weg der ontwikkeling terug!

Of zullen de voorstanders der gevoelsleer antwoorden, dat het hier een strijd van woorden wordt, en zij volstrekt niet gehecht zijn aan dat woord *gevoel*, maar het ook wel *besef* wil-

len noemen? Ik geloof het niet. Inderdaad, dan hadden zij hun stelsel afgezworen, en waren overgetreden tot het onze. Immers is besef de eerste trap der kennis, waarop wij niet mogen blijven staan, maar waarvan wij hooger moeten opklimmen, totdat wij den trap der echt wetenschappelijke kennis hebben bereikt. De nog ongevormde, nog onontwikkelde menigte moet zich vergenoegen met het besef; de man van wetenschap moet zelf hooger streven, en anderen langs de ladder der kennis zoeken op te leiden. Of zal men beweren de godsdienst, die het hoogste is, bij voorkeur op den laagsten graad der kennis te moeten bouwen? Zal men haren grondslag wel binnen het gebied der kennis, maar alleen op de moerassige plaatsen, niet op de stevige rots willen leggen? Het besef, telkens hooger opgevoerd, wordt echt wetenschappelijke kennis; het gevoel, hoe hoog het stijge, kan wel een hoog geplaatst gevoel, maar nimmer iets anders, nimmer kennis worden. Gelijk de hoogste graad der kennis geen gevoel is, zoo is het ook de laagste graad niet. De sterrekundige zal u echt wetenschappelijk bewijzen, dat de aarde zich rondom de zon beweegt; de eenvoudige zal u óf eenige gronden opgeven, óf op gezag van anderen blindelings aannemen (welk laatste men toch in de godsdienst niet zal vorderen, vooral niet onder voorstanders der wetenschap); maar nimmer zal hij u zeggen: ik *gevoel*, dat de aarde om de zon draait. Vraag den geloovigen Christen, waarom hij ook onder het lijden gelooft, dat God alles ten beste schikt; hij zal, omdat hij u de echt wetenschappelijke bewijzen niet kan leveren, u antwoorden: ‘God zou den mensch niet geschapen hebben, indien Hij hem niet gelukkig had willen maken,’ maar nimmer zal hij u antwoorden: ‘dat *gevoel* ik.’ In tegendeel, hoe dikwijls zal zijne rede genoodzaakt zijn, de morrende stem van het gevoel te smoren!

Waarlijk ik noemde de gevoelsleer niet ten onregte philosophisch onverdedigbaar.

(*Het Vervolg in een volgend Nommer*.)

I. Bedenkingen omtrent de voorloopig door de algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk aangenomen Artikelen over de betrekking van de Hoogleeraren in de Godgeleerdheid tot de Kerk. Haarlem, Erven F. Bohn, 1845, 80 bl. 8°.
II. De synode en de professoren in de godgeleerdheid, of vrijmoedige gedachten over het besluit van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk, genomen in 1844, tot regeling van de betrekking der Hoogleeraren tot de Kerk. Rotterdam, H.A. Kramers, 1845, 18 bl. 8°.
III. De synode en de Hervormde kerk. Aanwijzing van hetgeen de Synode der Hervormde Kerk in 1844 gedaan heeft, leidende tot vernietiging van de vrije Evangelieprediking in die Kerk, en van hetgeen de Hervormde Kerk kunne doen, tot behoud van de vrije Evangelieprediking in haar midden. Amsterdam. G.J.A. Beijerinck, 1845, 60 bl. 8°.
IV. Eenige opmerkingen, naar aanleiding van het onlangs uitgekomen geschrift: 'de Synode en de Hervormde Kerk.' Door een Lid der Hervormde Gemeente. Amsterdam. G.J.A. Beijerinck, 1845, 24 bl. 8°.
V. De synode en de zeven wijzen. (Een gesprek tusschen twee Jezuïten.) Groningen, P. van Zweeden, 36 bl. 8°.

Wij voegen eene reeks van brochures bij elkander, alle betrekking hebbende tot het voorloopig besluit van de Synode der Hervormde kerk van 1844, ter regeling der betrekking van de hoogleeraren in de Godgeleerdheid tot de kerk, met het oogmerk, om, door de aankondiging en beoordeeling daarvan, dit gewigtig onderwerp ook van onze zijde zoo veel mogelijk toe te lichten, alvorens over het voorloopig besluit een definitief en onherroepelijk vonnis worde geveld.

Het vijftal brochures over dit vraagstuk, hier aangekondigd, gevoegd bij de artikelen, daarover in *de Tijdgenoot* en andere dagbladen geplaatst, en bij een door den druk gemeen gemaakt *Adres aan de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk, door Predikanten, behoorende tot de classis van Bommel*, door D^{s}. STUFFKEN, te *Haaften*, en 23 zijner ambtgenooten onderteekend, toont genoegzaam, dat dit besluit der Synode veler belangstelling heeft gaande gemaakt, en dat opmerkzame blikken gerigt zijn op hetgeen de Synode vermeenen zal verder in deze aangelegenheid te moeten doen. Vooral merkwaardig is het, dat in al de opgenoemde brochures het besluit der Synode, gedeeltelijk zelfs met veel kracht en nadruk, bestreden en als hoogstverderfelijk beschouwd wordt; dat ook van de artikelen, hier en daar in de dagbladen verschenen, voor zooverre zij mij zijn bekend geworden, niet één enkel zich ten voordeele van het besluit heeft laten hooren; dat het adres der predikanten van de classis van *Bommel* dit afkeurend oordeel ten volle bevestigt; dat, in één woord, alle openbare bewijzen van sympathie voor het besluit der Synode, die eenigen naam mogen hebben, tot dusver geheel ontbreken, en men dus veilig vooronderstellen mag, dat de stemming van de groote massa der voorgangers en gemeenteleden in de Hervormde kerk regelregt tegen het besluit der Synode gekant is[(1)].

Niet minder ongunstig is het oordeel, dat over dit besluit geveld wordt door hen, wier belangen daarin meer bijzonder zijn betrokken, de professoren in de theologie. Gerustelijk durven wij verzekeren, dat verre het meerendeel der professoren in de godgeleerdheid aan onze hoogescholen en athenaea het voorloopig besluit der Synode hoogelijk afkeuren. Twee der hoogleeraren, praeadviserende leden der Synode, hebben dit reeds nadrukkelijk bewezen, door hun protest daartegen in de notulen te doen aanteekenen. Te *Utrecht* alleen heeft het besluit misschien eene meer toegevende beoordeeling te wachten, en zoo ook elders nog sommige hoogleeraren zich niet onvoorwaardelijk tegen alle nadere regeling van de betrekking

(1) Het zachtste oordeel is zeker wel uitgesproken in eene beoordeeling van de drie eerste der aangekondigde brochures, in de *Godgeleerde Bijdragen*, XIX: 2, bl. 221-251. Ons gevoelen verschilt hemelsbreed van dat diens schrijvers, die echter toch nog met de woorden eindigt: ‘Wij hopen, dat de Synode van 1845 met wijsheid bedeeld zal zijn, om geene overijlde stappen te doen, en de *zes* artikelen, *zoo als zij dààr liggen, niet* zal arresteren; maar naar betere uitzien!’

der hoogleeraren in de godgeleerdheid tot de kerk verzetten, het is niet minder waar, dat zij de 6 artikelen ten eenemale ongeschikt rekenen, om tot grondslag dier regeling te verstrekken.

Mogt iemand evenwel de hoogleeraren, als die zelven door dit besluit in hunne vrijheid van onderwijs verkort en in vele opzigten gekrenkt worden, als minder onpartijdige beoordeelaars dezer aangelegenheid beschouwen, en hunne getuigenis in eene zaak, waarmede hunne persoonlijke belangen gemoeid zijn, als niet ontvankelijk verwerpen, welaan! wij noodigen hem, om een' blik te slaan op hetgeen in den boezem der Synode zelve is voorgevallen. Wij willen niet zoozeer het oog vestigen op de niet geheel onbeduidende wijzigingen, in het oorspronkelijke voorstel der synodale commissie gemaakt, maar op het allermerkwaardigst, en in de vergaderingen der Synode van de Nederlandsche Hervormde kerk, en welligt van alle kerkvergaderingen, die immer geweest zijn, voorbeeldeloos resultaat der stemming. Acht van de zestien leden stemden tegen het voorstel, dat alleen door de dubbele stem van den voorzitter werd aangenomen; zeven van die acht voegden hun openlijk protest bij dat der reeds gemelde hoogleeraren, en wij hebben eenigen grond voor onze overtuiging, dat er onder hen, die het voorstel beaamd hebben, gevonden werden, die, zoo zij het gewigt daarvan ten volle hadden beseft, voor de zware verantwoordelijkheid zouden zijn teruggedeinsd. Eene afstemming met openlijk protest moet in het oog van den onpartijdige een veel grooter gewigt in de schaal leggen, dan eene eenvoudige adhaesie, zoo dikwijls het gevolg van zwakheid van hoofd en zwakheid van hart. Te regt wordt door den schrijver der brochure N°. III aan het protest der zeven leden een groot gewigt gehecht. ‘Zij wilden het voor tijdgenoot en nakomeling toonen,’ zegt hij, ‘dat zij niet medegewerkt hadden tot zulk eene verstikking van de hervorming in de Hervormde kerk, en achtten dit van zoo veel belang, dat zij liever de helft der Synode tegen de helft lieten optreden voor de oogen des publieks, dan dat zij bij zulk een voorval zouden hebben gezwegen. Waarlijk, dit tegenstemmen van acht, dit protesteren van zeven stemmende en twee praeadviserende leden, is reeds een verschijnsel, hetwelk ook den anders onnadenkende moet doen vermoeden, dat hier de dierbaarste belangen op het spel staan.’

De aangevoerde feiten zullen genoegzaam zijn, om ons te overtuigen, dat de Synode van dit jaar, welker bijeenkomst binnen

weinige dagen zal plaats hebben, eene zware taak zal te vervullen hebben. Het besluit, waarbij zoo teedere belangen gemoeid zijn, is nog slechts voorloopig aangenomen. De fakkel der tweedragt is reeds ontstoken, doch het vuur is nog niet aan het gebouw onzer kerk gelegd; nog kan de schade welligt voorkomen worden; nog is het tijd die fakkel weder uit te dooven.

Het is niet, om de Synode te intimideren, dat wij van *gevaar* spreken; het is, om haar van het gewigt des oogenbliks ten volle te overtuigen. Acht zij den maatregel regtvaardig en voor het heil der kerk noodzakelijk; acht zij zich zelve bevoegd en geroepen, om dien door te drijven; is het de stem van haar geweten, die haar *gebiedt* op deze wijs voor de zuiverheid der leer te waken, welaan! zij doe haren pligt, en spreke in een bevestigend votum hare overtuiging uit, vertrouwende op den Heer der gemeente, die alles ten beste zijner kudde besturen zal. Maar zij zij dan ook van die *regtvaardigheid* en *noodzakelijkheid*, van dat *regt* en van dien *pligt*, volkomen overtuigd; zij onderzoeke zich zelve wel, of geene menschenvrees, geene zucht, om met hen, die haar jaarlijks met adressen ter handhaving der kerkleer bestormen, te transigeren, geen gunstbejag bij hooggeplaatste personen, geene zucht naar uitbreiding van magt, geene menschelijke redenen, hoe ook genaamd, de uitspraak van haar geweten verdraaijen of onderdrukken, waar zulke heilige belangen, waar de vrede der kerk en de christelijke liefde op het spel staan. Zij toetse het voorloopig besluit zorgvuldig aan de bedenkingen, van zoo vele zijden daartegen ingebragt, en werpe ook een' vorschenden blik in de door ons aangekondigde brochures. Men behoort niet den vrede der kerk liever te hebben dan de waarheid; maar is het besluit, gelijk het ons na eene aandachtige lezing der brochures toeschijnt, onregtvaardig jegens de professoren, de bevoegdheid der vergadering, waarvan het uitgaat, overschrijdende, tot handhaving van de zuiverheid der leer, bij de aanwezigheid van betere hulpmiddelen, geheel overbodig, en voor de belangen der wetenschap, en daardoor ook in de gevolgen voor de ware belangen der kerk verderfelijk, dan is er zeker niets, dat het opwerpen van zulk een' noodlottigen twistappel wettigen kan.

Doch alvorens wij verder gaan, moeten wij het besluit zelf aan onze lezers doen kennen. De handelingen der Synode geven het nergens in zijn geheel; zij deelen slechts eerst het voorstel der Synodale commissie mede, en later afzonderlijk de

daarin gebragte wijzigingen. Wij geven ze hier zoo, dat de later ingelaschte woorden tusschen haakjes zijn geplaatst, en de weggelatene uitdrukkingen aan den voet der bladzijde zijn opgegeven.

Er is dan voorloopig vastgesteld:

1°. Dat van elken[1] hoogleeraar in de godgeleerdheid aan eene van 's rijks hoogescholen worde verlangd eene schriftelijke Verklaring, behelzende de betuiging zijner verkleefdheid aan de Nederlandsche Hervormde Kerk en de leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van hare belijdenis; met Verbindtenis, 'dat zoo hij mogt bevonden worden strijdig met deze betuiging gehandeld of geleerd te hebben, hij zich deswege aan de uitspraak der Nederlandsche Hervormde Kerk, wettiglijk vertegenwoordigd, zal onderwerpen.'

2°. Dat daarentegen aan elken[2] hoogleeraar in de godgeleerdheid, bij de onderteekening van gemelde Verklaring, van wege de Synode, uit naam der Nederlandsche Hervormde Kerk, worde ter hand gesteld een behoorlijk geteekend stuk, waarbij zij, op grond zijner afgelegde betuiging, verklaart genegen te zijn, de kweekelingen, door hem mede opgeleid en onderwezen, na behoorlijk en wel afgelegd examen bij een der daartoe bevoegde[3] kerkbesturen, op te nemen onder de kandidaten tot de Heilige Dienst bij de Nederlandsche Hervormde Kerk, en zich voorts verbindt, om hem in zijne hoogstgewigtige betrekking de verschuldigde achting en onderscheiding te bewijzen, en, zoo veel in haar is, te doen bewijzen.

3°. Dat alleen de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk over bezwaar of aanklagt tegen eenen hoogleeraar in de godgeleerdheid, wegens ontrouw aan zijne in opgenoemde hoedanigheid aangegane verbindtenis [hetzij ter bevestiging zijner schuld, hetzij ter verklaring zijner onschuld], uitspraak zal doen, en dat geen bezwaar of aanklagt zal worden aangenomen, ten zij dezelve worden ingediend door of van wege een[4] [van die kerkbesturen, die als daartoe, in betrekking tot elke der respectieve godgeleerde faculteiten, spe-

(1) *Nieuw benoemden.* Concept.
(2) *Nieuw benoemden.* Concept.
(3) *Provinciale.* Concept.
(4) *Der Provinciale Kerkbesturen.* Concept.

ciaal bevoegd, bij eene nader te ontwerpen instructie zullen worden aangewezen].

4°. Dat de Synode geene uitspraak zal doen, dan na gevraagd te hebben het advies der godgeleerde faculteiten, van welke de aangeklaagde hoogleeraar geen medelid is [, en hem behoorlijk in de gelegenheid te hebben gesteld, om zich te verantwoorden].

5°. Dat een hoogleeraar, zich door de uitspraak der Synode bezwaard vindende, ter tweede of laatste instantie zal kunnen ontvangen worden in beroep bij eene vergadering der Algemeene Synode, zamengesteld uit andere leden, dan die de uitspraak hebben gedaan [, zullende in die vergadering de secretaris en quaestor, indien zij niet door hunne secundi worden vervangen, zich, als hebbende in de zaak reeds eenmaal uitspraak gedaan, van stemming behooren te onthouden].

6°. Dat, wanneer een hoogleeraar in de godgeleerdheid bevonden is ontrouw te zijn geworden aan zijne in genoemde hoedanigheid met de Nederlandsche Hervormde Kerk aangegane verbindtenis, hij verklaard zal worden onbevoegd te zijn tot de vervulling van de predikdienst in gezegde kerk; dat geene getuigschriften, door hem [na de gedane uitspraak] in gemelde hoedanigheid gegeven of medeonderteekend, bij eenige kerkelijke vergadering zullen worden aangenomen, en dat 's Lands Hooge Regering, bij gemotiveerd adres, en met overlegging der gedane uitspraak, zal worden verzocht, om, in het belang der Nederlandsche Hervormde Kerk, te beschikken over den leerstoel, tot hier toe door dien hoogleeraar bekleed. [Hetzelfde zal geschieden, wanneer het der Synode wettiglijk mogt zijn gebleken, dat een hoogleeraar in de godgeleerdheid door eenen ergerlijken wandel zich het Christelijke lidmaatschap heeft onwaardig gemaakt.]

Het is blijkbaar uit den geest en inhoud van dit besluit, dat de Synode de theologische faculteiten aan de hoogescholen beschouwt als Hervormde Seminariën, *uitsluitend* bestemd om jonge lieden tot het leeraarsambt bij de Nederlandsche Hervormde Kerk op te leiden; dat zij geene andere godgeleerde wetenschap erkent, dan die eene dienaresse is der Hervormde Kerk; dat zij elk wetenschappelijk gevoelen, dat met de leer der Hervormde Kerk, voor zooverre die voor uitdrukkelijke bepaling vatbaar is, in strijd mogt geraken, het regt ontzegt, om zijne stem op de Nederlandsche hoogescholen te verheffen; en dat zij het akademisch onderwijs, voor zooveel aanstaande

godgeleerden betreft, niet beschouwt als een middel tot algemeene, veelzijdige, zelfstandige wetenschappelijke vorming, maar als ingesteld, om, reeds van den aanvang af, de leerlingen van de waarheid der Hervormde leer te overtuigen, en van den geest der Hervormde Kerk te doen doordrongen zijn.

Het is opmerkelijk, dat niet ééne der brochures (met uitzondering van het zoo veelomvattend en naauwkeurig *Adres* der predikanten, behoorende tot de classis van *Bommel*, dat ook dit punt niet geheel onaangeroerd laat[(1)]), hoe nadrukkelijk zij voor het overige het besluit der Synode bestrijden, dit *πρῶτον ψεῦδος* in de stellingen, waarvan het uitgaat, heeft

(1) Wij hadden, hetgeen hier over dit onderwerp voorkomt, reeds geschreven, eer ons het Bommelsche adres in handen kwam. Men vergelijke thans het door ons gestelde met hetgeen aldaar, bl. 33-35, voorkomt, ten betooge, dat het regt van den staat niet toelaat, dat de Koning aan de zes artikelen bekrachtiging verleene. Het standpunt verschilt min of meer van het mijne, maar heeft een' twijfel bij mij opgewekt, die mijne geringe ervarenheid in ons kerkelijk regt mij niet toelaat op te lossen. Dat het besluit der Synode, zonder uitdrukkelijke bekrachtiging van den Koning, waardoor het als het ware in een koninklijk besluit veranderd wordt, aan de hoogleeraren *als zoodanig* niet de geringste verpligting kan opleggen, komt mij voor boven alle bedenking te zijn. Zij zijn uitdrukkelijk voor *landsambtenaren* verklaard. Dat de Koning die bekrachtiging, behoudens de beginselen van het Nederlandsche staatsregt, onmogelijk verleenen kan, is evenzeer mijne bepaalde meening. De Synode echter kon hiervan eens minder overtuigd zijn, en dus meenen grond te hebben, om te hopen, dat zij die bekrachtiging zou erlangen. Maar het is mij voorgekomen, in tegenstelling tot de Bommelsche classis, dat zij ook van het eerste, de noodzakelijkheid der uitdrukkelijke bekrachtiging, ten einde haar besluit geldigheid te verschaffen, niet overtuigd is. Of dit bij de bij ons bestaande regeling der betrekking tusschen staat en kerk, ik zeg niet in dit bijzonder geval *met regt aangenomen*, maar *denkbaar* is, moet ik in het midden laten. Maar dat de Synode rekent dit besluit eigenmagtig te kunnen promulgeren, meende ik, dat duidelijk in de zes artikelen lag opgesloten. Het ligt in de woorden van artikel 6: *dat 's Lands Hooge Regering, bij gemotiveerd adres, en met overlegging der gedane uitspraak, zal worden verzocht, om, in het belang der Nederlandsche Hervormde Kerk, te beschikken over den leerstoel, tot hier toe door dien Hoogleeraar bekleed*. Als toch een besluit der Synode door den Koning bekrachtigd is, dan is het geworden het gezamenlijke besluit van den Koning en de Synode. De Hooge Regering neemt, door die bekrachtiging, de verpligting op zich, om het te handhaven. In een dusdanig besluit van de Regering en de Synode gezamenlijk zou het eene misselijke figuur maken, dat de (zelve medebesluitende) Regering zou *verzocht* worden, een deel der bepaalde straf te voltrekken. Onze bestrijding is dus tegen de eigenmagtige promulgatie van het besluit der Synode gerigt; maar dat de aangevoerde gronden evenzeer tegen eene bekrachtiging door de Regering gelden, zal ieder gemakkelijk inzien.

aangevallen. Wij zullen, om ons ten aanzien der geheele quaestie zoo goed mogelijk te oriënteren, eerst onderzoeken, in hoeverre de inrigting van ons hooger onderwijs tot de stelling der Synode regt geeft, en dan rekenschap traehten geven van het stilzwijgen daaromtrent.

Wat is de reden, waarom de theologische faculteiten aan onze akademiën bij voorkeur Hervormde faculteiten zijn? In het *begrip* van akademie ligt zij zonder twijfel niet. Het is waar, dat men dit vroeger niet altijd onderscheiden heeft, en vaak, van vrije wetenschap geen denkbeeld hebbende, *alle* wetenschap tot dienares der kerk verlaagd, of althans binnen de grenzen beperkt heeft, door welke te overschrijden zij met de kerk in strijd kon geraken. Wel ging het Protestantisme uit van een protest tegen deze aanmatiging der kerk; maar, in magt aangewassen, begon het zich weldra, niet slechts wat het beginsel van vrij onderzoek, maar ook wat de resultaten van het onderzoek betreft, te formuleren. Het werd ongetrouw aan zijne praemissen, en verviel tot de klaarblijkelijke inconsequentie van het vrije onderzoek te willen binden aan en dwingen tot vooraf bepaalde resultaten; van eene reeks van vraagstukken tevens tot het voorwerp van vrij onderzoek te maken, en de uitspraak van dat onderzoek te praejudiceren, en van als ketters uit te werpen, die evenwel niets anders hadden gedaan, dan het beginsel van vrij onderzoek te handhaven, wanneer dat vrije onderzoek niet juist de vooraf voorgeschrevene uitkomsten had opgeleverd. De Nederlandsche Hervormde Kerk maakte zich mede aan deze inconsequentie schuldig. Nu werd wel de akademie niet als eene kerkelijke inrigting in strikten zin beschouwd; zij was en bleef eene inrigting van den staat. Doch de staat had zich niet van de kerk gescheiden, maar was der nieuwe belijdenis toegevallen. De Hervormde Kerk was alzoo in ons vaderland staatskerk geworden, en daarom kwam alle wetenschap óf dadelijk in dienst der Hervormde Kerk, óf moest zich althans eene beperking binnen de door deze gedoogde grenzen laten welgevallen. Professoren, niet alleen bij de godgeleerde faculteit, maar bij *alle* faculteiten, werden alleen onder de leden der Hervormde Kerk gekozen; doch de professoren in de godgeleerdheid, zoo weinig als die der andere faculteiten, onder eenig meer bepaald toezigt der kerk geplaatst[(1)].

(1) Merkwaardig is het, dat de professoren in de godgeleerdheid, zelfs onder den invloed der Staatskerk aangesteld, het zich somtijds ten pligt stelden de regten der vrije wetenschap te verdedigen. Wij halen hier eenige zinsneden aan uit het voortreffelijk *Adres der Predikanten van de Classis van Bommel*, bl. 32: 'De Hoogleeraren de leer toegedaan, die in de Dordtsche Synode had gezegepraald, zouden geene zwarigheid hebben gemaakt, om het formulier te onderschrijven, in de 175ste Sessie vastgesteld, hoezeer dat eene zoodanige belijdenis en zulke beloften behelsde, als geen onzer tegenwoordige Hoogleeraars zou willen afleggen. Maar zij weigerden de onderteekening daarvan, omdat zij zich daardoor aan het oordeel en de censuur der Synode zouden hebben onderworpen. Dit rekenden zij, gelijk zij het in de *Formula Correspondentiae inter Professores Theologiae et Ecclesiae Pastores* (No. 5), door hen aan de Hollandsche Synode voorgesteld, verklaren, met hunne betrekking tot den Staat te strijden, en insgelijks te praejudiceren *libertati et auctoritati, quae omnibus Academiis Reformatis a piis Principibus et Magistratibus semper concessa fuit* (Acta Syn. Briell. 1623). Nog in den jare 1651 verschoonden zich de Professoren in de Godgeleerdheid aan de Akademie te Harderwijk van die onderteekening, door de aanmerking, dat zij voor zich niet onwillig waren, "bijaldien deselve mede in andere Academiën onser Provinciën in practique waeren, maer sulckx niet wesende, dat het niet redelijck soude sijn, haer van mindere conditiën als de Professooren van andere Academiën te maecken."'

Toen de staat zich volkomen van de kerk afscheidde; toen het beginsel eener heerschende kerk werd opgeheven; toen de gelijke regten van alle godsdienstige gezindheden erkend werden, moest dit natuurlijk op de akademie van grooten invloed zijn. De akademie behoorde aan den staat, niet aan de kerk; de kerk was gebleven, maar de staat was veranderd, en beleed als zoodanig niet langer de Hervormde godsdienst. De wetenschap, onder toezigt van een' niet langer aan een bepaald kerkgenootschap onderworpen' staat, werd van de kerk geëmancipeerd, en werd vrije wetenschap. Geene bepaalde belijdenis werd voortaan voor het bekleeden van een' professoralen leerstoel vereischt; alle burgers hadden voor den staat gelijke regten. Strikt genomen, geldt dit ook van de godgeleerde faculteit. Ook zij beoogt de beoefening der wetenschap, en niets meer. De idee van vrij onderzoek gedoogt niet, dat eene eenige quaestie gepraejudiceerd, in den zin eener bepaalde belijdenis vooraf beslist worde. Een resultaat kan niet *a priori* worden vastgesteld; zoo wordt de wetenschap vernietigd. En men mag evenmin vooraf eischen, dat de uitkomsten van het godgeleerd onderzoek in den zin van *Rome, Port-Royal, Augsburg* of *Geneve* zullen moeten uitvallen, als dat de resultaten van het medisch onderzoek het stelsel van BOERHAAVE, BROWN, STAHL of BROUSSAIS zullen moeten bevestigen.

Er doet zich hier echter een belangrijk verschil op. De Roomsche kerk, als zoodanig, negeert het beginsel van vrij onderzoek; zij eischt onderwerping van alle wetenschap, maar inzonderheid der godgeleerde, aan hare beperkingen of beslissingen. Zij verwerpt dus het beginsel der akademie, *vrij onderzoek*, dat deze omgekeerd met alle Protestantsche gezindheden (die weleens de toepassing geweigerd, maar nimmer het beginsel geloochend hebben) gemeen heeft. De theologische faculteit, die in waarheid hare roeping, het vrij wetenschappelijk onderzoek, in acht neemt, is *eo ipso* Protestantsch; doch zoo, dat haar Protestantisme zich bepaalt tot de omhelzing van het formeel Protestantsch beginsel van vrij onderzoek, zonder iets van eene aprioristische beslissing der resultaten van haar onderzoek te willen weten. Eene Roomsch-Godgeleerde faculteit, zoo als zij in *Duitschland* hier en daar nevens de Protestantsche zijn opgerigt, is een onding, dat aan inwendige contradictie lijdt, wijl Roomsche kerk en vrije godgeleerde wetenschap elkander wederkeerig uitsluiten. Omgekeerd zijn belijders van alle Protestantsche gezindheden, die in staat zijn waardige arbeiders op het veld der wetenschap te wezen, geregtigd, om een' akademischen leerstoel, ook in de godgeleerdheid, te bekleeden, na aftrek namelijk van elke poging, door die verschillende gezindheden aangewend, om eenige godgeleerde quaestie te praejudiceren, en zoo, dat het zuiver beginsel van vrij onderzoek, dat trouwens alle Protestantsche kerkgenootschappen met elkander gemeen hebben, en dat tevens het punt is, waarin zij met de akademie zamenkomen, alleen overblijft. Ook de Roomsche kerk wordt eigenlijk niet buitengesloten; zij sluit zich zelve buiten.

Van deze beginselen is het besluit op het hooger onderwijs van 2 Aug., 1815, nergens afgeweken, en ook alle latere bepalingen zijn er nergens uitdrukkelijk mede in strijd. Art. 129 verklaart alle professoren aan de akademiën, zonder onderscheid, eenvoudig voor *landsambtenaren*, die dus, wat uitdrukkelijk gezegd wordt, aan geene provinciale of stedelijke regeringen verantwoording schuldig zijn, maar, wat, schoon niet uitdrukkelijk gezegd, even noodzakelijk uit dit artikel voortvloeit, zich ook, voor het in hunne betrekking als hoogleeraar verrigte, geene verantwoording aan eenig kerkelijk bestuur behoeven te laten welgevallen. Nergens wordt van de hoogleeraren, ook in de godgeleerdheid, de belijdenis der leer van een bepaald kerkgenootschap gevorderd; nergens wordt eene

zoodanige belijdenis gevorderd van de studenten. Ook de praktijk is in overeenstemming met deze beginselen. Studenten in de godgeleerdheid van de Remonstrantsche of Doopsgezinde belijdenis hebben werkelijk nu en dan korteren of langeren tijd aan onze hoogescholen doorgebragt; in hunne seminariën worden zij slechts tot het leeraarambt in hunne kerkgenootschappen opgeleid; tot het verkrijgen van *wetenschappelijke* graden schiet hun geen ander middel over, dan het bezoeken der hoogescholen, en de graad van Theol. Dr. wordt daar zoowel aan Remonstrantsche, Doopsgezinde en Luthersche, als aan Hervormde studenten toegekend(1). Voor de Luthersche studenten is zelfs de verkrijging van den graad van kandidaat in de godgeleerdheid aan de hoogeschool te *Leyden* verpligtend. Art. 10 van het reglement op het Luthersch seminarium zegt uitdrukkelijk: *De akademische graden van* kandidaat *en van* doctor *in de godgeleerdheid voor het Luthersch kerkgenootschap zullen verleend worden door de Hoogeschool te Leyden*(2), en art. 12 bepaalt, dat niemand tot de predikdienst bij het Evang. Luthersch kerkgenootschap zal worden toegelaten, zonder den akademischen graad van *kandidaat* te bezitten. Wat echter als het meest conclusieve mag gelden, is het uitdrukkelijk ontzeggen van de magt aan de godgeleerde faculteiten, om eenige kerkelijke waardigheid bij eenig kerkgenootschap, om eenige andere dan *wetenschappelijke* graden, te verleenen. Niemand wordt tot het leeraarambt toegelaten, wijl hij kandidaat of doctor in de theologie is. Der kerk is het regt voorbehouden elken student, nadat hij den vereischten wetenschappelijken graad heeft erlangd, alvorens hij tot de predikdienst wordt toegelaten, op nieuw aan een examen te onderwerpen, en eene verklaring van verkleefdheid aan hare belijdenis te doen onderteekenen. Het denkbeeld dezer bepaling is nimmer geweest eene hoogere wetenschappelijke regtbank over de vorderingen der studenten boven de akademiën op te rigten; maar *den band tusschen den student en het kerkgenootschap, waarin hij zich aan de predikdienst wijden wil, te knoopen, die door zijne*

(1) Wij herinneren slechts aan de Theologische Dissertatiën van DS. A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, JR., DS.J. VAN GILSE, en van den beroepen' Hoogleeraar aan het Luthersch Seminarium te *Amsterdam*, F.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

(2) Op de andere helft van dit artikel komen wij nader.

voorafgaande enkel wetenschappelijke, niet kerkelijke, vorming nog niet gelegd was[1].

Doch terwijl de besluiten op het hooger onderwijs aan den eenen kant, ook voor de godgeleerde faculteiten, het beginsel van vrije wetenschap, onafhankelijk van alle kerkleer, huldigen, bevatten zij toch aan den anderen kant eenige bepalingen, die der Synode tot het door haar gekozen terrein eenig regt schijnen te geven, en zonder twijfel ook de reden zijn, waarom haar dit terrein tot dusverre nog naauwelijks werd betwist. Echter zijn deze bepalingen met het begrip van akademisch onderwijs nergens uitdrukkelijk in strijd; zij bevatten slechts, altijd van het standpunt van dat begrip uitgaande, concessiën aan het feitelijk voorhandene tot de uiterste grenzen, die dat begrip kon toelaten. De theologische faculteiten aan de hoogescholen hadden altijd alleen uit Hervormde leden bestaan, en alleen Hervormde kweekelingen gevormd, wijl vroeger de Hervormde kerk staatskerk was, en dus ook aan de van staatswege ingestelde akademie geene andere belijdenis erkend werd. Deze stand van zaken veranderde; maar de Roomsche kerk moest van zelve alle aanraking met het licht der vrije wetenschap schuwen, en verlangde niet anders dan haar theologisch onderwijs in den donkeren schuilhoek harer seminariën te begraven. De Remonstrantsche en Doopsgezinde kerkgenootschappen hadden, vroeger door den nood gedwongen, voor de opleiding hunner aanstaande leeraars gezorgd, door de oprigting van seminariën, niet op kosten van den staat, maar uit eigene fondsen gesticht: deze inrigtingen had-

(1) Wanneer dit onderzoek bij de Hervormde Kerk, volgens art. 3 van het *Reglement op het examen en de toelating tot het leeraarambt*, slechts ten doel heeft te zorgen, *dat geene anderen toegelaten worden, dan die de vereischte kundigheden bezitten*, en *aan degenen, die zich met loffelijke vlijt voorbereid hebben, de gelegenheid te geven, om zich te onderscheiden*, dan moet men dit toeschrijven aan den milden geest, die in dit reglement heerscht, en aan de erkentenis van het beginsel van vrij onderzoek als grondbeginsel der Hervormde Kerk. Altoos is aan het examen de onderteekening eener *verklaring* en *belofte* verbonden, die echter mede in zeer milden geest is opgesteld. Indien men de overtuiging mogt koesteren, dat een leeraar in de Hervormde Kerk volledige waarborgen moest geven van aanhankelijkheid aan de leer, in de formulieren uitgedrukt, dan zou men gemeld reglement aan eene revisie moeten onderwerpen, maar nimmer dat doel moeten trachten te bereiken, door inbreuk te maken op de regten der vrije wetenschap, die aan geene formulieren van een kerkgenootschap kan onderworpen worden.

den de omwentelingen overleefd. De aanstaande leeraars der Luthersche kerk hadden altijd hunne studiën buiten 'slands volbragt. De wet op het hooger onderwijs vond dus, ten tijde harer promulgatie, de godgeleerde faculteiten aan de hoogescholen alleen uit Hervormde hoogleeraren en Hervormde studenten zamengesteld; zij vond bijzondere inrigtingen of hulpmiddelen, waardoor de andere kerkgenootschappen in de behoefte aan leeraars voorzagen, maar vond voor de Hervormde kerk alleen geene bijzondere instelling tot opleiding harer dienaars, buiten de hoogescholen, aanwezig. Wat wonder dus, dat art. 56 bepaalde, dat de faculteit der Godgeleerdheid zou strekken: *tot* [wetenschappelijke] *vorming der kweekelingen voor den hervormden godsdienst*? eene bepaling, die inderdaad geene studenten van andere kerkgenootschappen buitensloot, maar slechts aanwees, dat de godgeleerde faculteit aan de hoogescholen, behoudens hetgeen zij voor het overige als wetenschappelijke inrigting mogt verrigten, inzonderheid ook de vereischte wetenschappelijke vorming aan de aanstaande leeraars in de Hervormde kerk zou mededeelen, wijl voor de opleiding van deze geene andere inrigting bestond. Dit had te minder zwarigheid, wijl de Hervormde kerk het beginsel van vrij onderzoek in zich heeft opgenomen, en voor zooverre al daaromtrent eenige reserve mogt bestaan, het kerkelijk examen, door allen, die het leeraarambt in de Hervormde kerk begeerden te ondergaan, alle billijke waarborgen opleverde, dat de vrije wetenschap nimmer in den boezem der kerk leeringen zou overbrengen, die met haren geest en strekking in strijd waren.

Er zijn nog twee punten, waarop zich de Synode tot handhaving harer stelling zou kunnen beroepen: de bepaling van art. 63 van het besluit op het hooger onderwijs, dat de hoogleeraren der theologische faculteit, buiten de vacantie-tijden, als *concionatores academici* de predikdienst zullen waarnemen, en de bepalingen omtrent het Evang. Luthersch seminarium.

Wat het eerste betreft, deze bepaling was inderdaad ook niet meer dan eene bevestiging van het feitelijk bestaande; maar merkwaardig is het, dat zij slechts in het algemeen van predikdienst, niet van predikdienst bij de Hervormde Kerk, gewag maakt. In verband met het volstrekte gemis eener bepaling van de belijdenis, die in een' hoogleeraar in de theologie gevorderd wordt, kan zij inderdaad niet anders beteekenen, dan dat ieder professor in de godgeleerdheid *concionator academicus* zal zijn

in het kerkgenootschap, waartoe hij behoort. Dat bij de invoering van het besluit en later deze hoogleeraren altijd feitelijk leden der Hervormde Kerk zijn geweest, stelt te hunnen behoeve nog geen uitsluitend regt daar. Voor zooverre voor het overige de professoren, leden der Hervormde gemeenten zijnde, de predikdienst in de Hervormde Kerk waarnemen, of andere stipt *kerkelijke* bedieningen mogen vervullen, zijn ze als alle predikanten aan de reglementen van kerkelijk opzigt en tucht onderworpen, en kunnen zij zich aan de uitspraken der wettig gestelde kerkelijke magt niet onttrekken; doch dit heeft met hunne *wetenschappelijke* betrekking als hoogleeraren niets gemeen[1]. Behoeven wij ander bewijs voor deze stelling, dan de woorden zelve van het zesde der voorgestelde artikelen, waar de Synode op zich neemt den hoogleeraar, die aan zijne verbindtenis ontrouw is geworden, tot de vervulling van de predikdienst in de Hervormde Kerk onbevoegd te *verklaren*; maar wat den professoralen leerstoel betreft, geen ander middel kent, dan 's Lands Hooge Regering te *verzoeken*, om daarover, in het belang der Nederlandsche Hervormde Kerk, te beschikken? Wij aarzelen geen oogenblik te verklaren, dat, onzes inziens, de Synode vrij is in hetgeen zij aan 's Lands Hooge Regering verzoeken wil; maar dat die Regering zich aan schending van den geest der grondwet en van het besluit op het onderwijs zou schuldig maken, indien zij aan dat onbetamelijk verzoek gehoor gaf. Ik zeg onbetamelijk verzoek, niet wijl een professor, die eene plegtig aangegane verbindtenis schond, geene straf zou waardig zijn; maar wijl de vordering der Synode tot de verbindtenis, waarvan dit verzoek een uitvloeisel zou zijn, eene inbreuk zou maken op de bij de wet gewaarborgde regten der professoren, en het voor het gouvernement ongerijmd zou zijn daar te straffen, waar geen grond bestond, om aan de bepaling, welker overtreding het misdrijf uitmaakt, eenig wettelijk gezag toe te kennen.

Wij wenden ons tot het tweede punt, de oprigting eener *Luthersche kweekschool* (seminarium) *tot opleiding van hen, die*

(1) Professor HERINGA ging verder dan wij meenden te kunnen en moeten gaan, toen hij, een' Remonstrantschen leeraar in zijne plaats hebbende laten prediken, zich ter zijner verdediging op zijne betrekking als *concionator academicus* beriep. Was toch deze handelwijze in een' predikant berispelijk geweest (wat wij in het midden laten), dan kon zijn niet geoorloofd zijn aan een' Hoogleeraar, waar hij niet *als zoodanig*, maar als prediker handelde.

zich bestemmen tot Leeraars bij het Evang. Luthersch Kerkgenootschap dezer landen. Toen de hoogeschool uitsluitend der Hervormde godsdienst was toegedaan, bestond er in deze landen geene inrigting tot opleiding van Luthersche leeraars; zij volbragten hunne studiën aan Duitsche hoogescholen. Het besluit op het onderwijs van 1815 wees de hoogescholen aan voor de vorming van Hervormde leeraars, en de hoogleeraren waren alstoen en sedert, schoon het besluit op het onderwijs dit niet eischte, echter metderdaad leden der Hervormde kerk. Andere kerkgenootschappen hadden eigene seminaria; eene zoodanige instelling werd ook vereischt voor het Luthersch kerkgenootschap, wilde men niet alles bij het oude zien blijven, en de Luthersche studenten bij voortduring naar buiten 'slands zien vertrekken. De eenzijdigheid, die van nature aan elk kerkgenootschap eigen is, wijl elk genootschap zich juist daardoor van alle andere onderscheidt, dat het eenige quaestiën der theologische wetenschap in bepaalden zin praejudiceert (terwijl daarbij vaak vergeten wordt, dat, volgens het algemeen Protestantsch beginsel, de weg tot nader onderzoek nooit mag worden afgesloten), is een onoverkomelijke hinderpaal tegen de consequente handhaving van het beginsel van vrije wetenschap. De concessie, aan den vooronderstelden of uitgedrukten wensch van het Luthersch kerkgenootschap verleend, heft daarom dat beginsel niet op. De Luthersche student verkrijgt daarom ook zijne *wetenschappelijke* graden alleen aan de hoogeschool. Slechts bepaalt de wet nader, dat bij zijn examen de hoogleeraar in de stellige godgeleerdheid zal vervangen worden door eenen hoogleeraar der Luthersche kweekschool, die ook de functiën van promotor vervullen zal. Ook hierin kunnen wij niet meer zien dan eene concessie, van hooger standpunt overbodig, wel is waar, daar ook bij het Luthersch kerkgenootschap de *wetenschappelijke* opleiding door een *kerkelijk* examen gevolgd wordt, maar toch welligt gevorderd, zoo het Luthersch seminarium het doel zijner instelling bereiken zou[1].

(1) De godgeleerde studenten der Hersteld-Luthersche gemeente ontvangen hunne *wetenschappelijke* opleiding inderdaad geheel bij de van staats- of stadswege aangestelde hoogleeraren aan de akademiën en athenaea, en verkrijgen uitsluitend van deze hunne wetenschappelijke graden. Slechts ontvangen zij van een' der predikanten van hun genootschap bepaald onderrigt over het onderscheidende hunner leer, en worden door een kerkelijk examen en onderteekening der formulieren tot het leeraarambt in de gemeente bevoegd verklaard.

Men heeft, om de bijzondere betrekking der hoogleeraren in de godgeleerdheid tot de Hervormde Kerk aan te dringen, ook nog gewezen op hun praeadvies bij de Synode. Doch zoo iets, dan rust dit argument op een' zandgrond. Zij zijn daar vertegenwoordigers van de belangen der wetenschap, gelijk 's Konings minister, die mede adviserende stem heeft, van de belangen van den staat. Zoomin deze laatste, die op gelijken voet ook de Luthersche Synode bijwoont, der Hervormde leer behoeft te zijn toegedaan, even weinig kan men zulks *op dezen grond* van de hoogleeraren eischen[1].

Merkwaardig is het, dat de grond, waarop onze stelling rust, door de Synode zelve erkend wordt. Het advies der Algemeene Synodale Commissie van 1843 bouwde de noodzakelijkheid van het afleggen eener verklaring van verkleefdheid aan de leer der Ned. Hervormde Kerk (dezelfde, die thans in het eerste der zes artikelen wordt voorgeschreven) door de hoogleeraren op de bedenking, *dat de keus van personen tot het hoogleeraarambt in de godgeleerdheid aan 's rijks hoogescholen niet is bepaald tot de zoodanigen alleen, die in de Hervormde Kerk van Nederland of aan onze hoogescholen zijn opgeleid en gevormd.* Indien dan tusschen de theologische faculteit aan de hoogescholen en de Hervormde Kerk, volgens de wet op het onderwijs, zoo weinig verband bestaat, hoe kon het dan in gezonde hersenen opkomen, dat de Synode het regt zou hebben den professoren eenige verklaring van verkleefdheid aan de Ned. Herv. Kerk op te dringen? Men stelle eens, dat werkelijk een Luthersch hoogleeraar benoemd werd. De Synode zou de wettigheid dier benoeming niet kunnen in twijfel trekken, maar zou de groote ongerijmdheid moeten begaan, van dien hoogleeraar eene verklaring van verkleefdheid aan de Hervormde Kerk af te vorderen. En wanneer deze de verlangde verklaring weigerde, wat zou het gevolg zijn? Het is niet met zekerheid te zeggen, want de Synode heeft niet bepaald, of zij ook het *weigeren* der verklaring strafbaar acht. Nemen wij aan, dat het weigeren niet strafbaar is, dan moet men den Lutherschen hoogleeraar laten voortdoceren, maar evenzeer ook den Hervormden, die, vreezende door zijne verbindtenis in moeijelijkheden te raken, alleen om deze te eluderen, slechts de verklaring had te weigeren, en zich daardoor aan de mogelijkheid

(1) Men vergelijke hier vooral de eerste der aangekondigde brochures, bl. 37, 38.

van vervolging onttrekken zou. Is het weigeren der verklaring wel strafbaar, dan moet de Luthersche hoogleeraar vervolgd worden om het weigeren van iets, dat hem met geen' schijn of schaduw van billijkheid kan worden afgevraagd.

Het gebrek eener bepaling, wat de Synode zou moeten doen ingeval van weigering der verklaring en verbindtenis, is zeker eene groote leemte in de zes artikelen, doch misschien niet zoo groot, als men bij den eersten opslag zou vermoeden. Hoe zij aan hen, die werkelijk reeds hoogleeraren zijn, en op wier aanstelling met al de daarbij ontvangene regten en aanvaarde pligten niet kan teruggekomen worden, die verklaring en verbindtenis zou kunnen opdringen, verklaren wij niet te begrijpen. Doch anders misschien is het met *nieuw benoemde* hoogleeraren, en men vergete niet, dat de zes artikelen door de Synodale Commissie oorspronkelijk alleen voor deze waren ontworpen. De Synode, de woorden *nieuw benoemde* uit art. 1 en 2 wegschrappende, vergat welligt, dat er geen middel denkbaar was, om die verklaring en verbindtenis van de reeds aangestelde hoogleeraren tegen hunnen wil te eischen, en dat bij weigering dier verklaring al de strafbepalingen der zes artikelen voor hen in de lucht zweefden. Het zou niet de eerste maal zijn, dat een onbekookt *amendement* in het oorspronkelijke voorstel niet wel paste, en eene vlugtige wijze van beraadslaging, als bij de Synode heerscht, maakt het zeer mogelijk, dat de verkeerdheid niet wordt ingezien[1]. Maar wat nu de verklaring en verbindtenis voor nieuw benoemde hoogleeraren betreft, misschien vindt de Synode een middel, om die af te eischen in den invloed, dien zij op hunne benoeming zal kunnen uitoefenen. Reeds in 1841 toch ging in de Synode, schoon onder protest der hoogleeraren VAN HENGEL en HOFSTEDE DE GROOT, een besluit door, ten doel hebbende den Koning te verzoeken: *dat aan de Hervormde kerk* [= Synode?] *wierde toegewezen en verzekerd een regtmatige invloed bij de benoeming van de Hoogleeraren in de Godgeleerdheid*. Wij

(1) Men zal hieruit niet opmaken, dat wij tegen het regt van *amendement* zijn. Wij achten het eene ongerijmdheid, dat een voorstel, dat veel goeds bevat, óf in weêrwil van erkende gebreken in zijn geheel aangenomen, óf geheel verworpen moet worden. Doch niet alle amendementen zijn goed, en er moet grondig over beraadslaagd worden. In gewone tijden zouden wij deze nadere verklaring niet noodig geacht hebben. Maar sedert de schrijver der *Staatkundige Brieven* opstond, en hier en daar bijval vond, achten wij eene concessie, als die in den tekst uitgesproken, niet voor verdraaijing veilig.

weten niet, welke vruchten dit besluit gehad heeft. ‘Het synodaal adres, in 1841 aangeboden,’ zegt een schrijver in de *Godgeleerde Bijdragen*[1], ‘schijnt het gewenschte effekt niet gehad te hebben. *Schijnt*, zeggen wij, want de Synode heeft in hare gedrukte *handelingen* van 1842 het ontvangen antwoord op haar adres niet medegedeeld; zij laat daarover een' sluijer liggen, die, te oordeelen naar hetgeen er verder is voorgevallen en voorgedragen, genoegzame gelegenheid geeft, om het er voor te houden, dat de regering haar geen' invloed op de benoeming van Theol. Prof. heeft toegekend.’ Wij hopen, dat deze gissing waarheid behelst, maar zijn het niet met den schrijver eens, dat het sedert voorgevallene regt tot haar geeft. In verband met den invloed op de benoeming zijn de zes artikelen, althans voor zooverre nieuw benoemde professoren betreft, begrijpelijk; zonder dien invloed weten wij niet, hoe de Synode zich voorstelt die te handhaven.

Doch zoo al die noodlottige concessie aan de eischen der Synode werkelijk mogt gedaan zijn, het verandert het standpunt onzer bestrijding niet. Wij zeggen dan, dat eene grove inconsequentie gepleegd is, dat, in strijd met de grondwet, aan de Synode, als vertegenwoordigster van een kerkgenootschap, invloed op de benoeming van *landsambtenaren* is toegekend, dat het onvergeeflijk jammer is, dat het *principiis obsta* in 1841 niet beter is in het oog gehouden, en dat het slechts te meer tijd is, om verdere aanmatigingen krachtig te keer te gaan.

Ik resumeer. De akademie is, volgens haar begrip, eene instelling van vrij wetenschappelijk onderzoek. Wat zij moge geweest zijn onder den invloed eener staatskerk, gaat ons niet meer aan, daar zij thans inrigting van een' staat is, die als zoodanig geene belijdenis meer heeft. Het beginsel van vrije wetenschap is ook door de wetten en besluiten op het hooger onderwijs gehandhaafd, schoon het door eenige concessiën aan de bestaande orde van zaken en aan uitgedrukte of vermeende wenschen eenigermate is verduisterd. De regten der kerkgenootschappen zijn volkomen verzekerd door het vermogen, aan hunne besturen toegekend, om de kweekelingen der hoogeschool na voltooide *wetenschappelijke* opleiding op nieuw te onderzoeken, en eene verklaring omtrent de overeenstemming hunner gevoelens met de kerkleer te doen teekenen, zoodat leerstellingen daarmede in strijd, volgens het beginsel van vrij onderzoek

(1) D. XIX, 2, bl. 233.

door dezen of genen hoogleeraar gepredikt, niettemin altijd uit den boezem der kerk kunnen geweerd worden. Bestaat er al, door eenige bepalingen der besluiten op het onderwijs, een naauwer verband tusschen de Hervormde kerk en de akademie, het is een uitvloeisel, niet van het regt der kerk, maar van eene vergunning van den staat. De kerk heeft het regt niet, haren invloed op de hoogeschool eigenmagtig verder uit te breiden, dan haar bij uitdrukkelijke wettelijke bepalingen vergund is. De Synode, aangenomen, dat zij wettig de Hervormde kerk vertegenwoordigt, heeft dus het regt niet aan de professoren in de godgeleerdheid *als zoodanig* eene bijzondere verbindtenis met de kerk op te dringen; zij heeft het regt niet de erkentenis te weigeren van getuigschriften, wegens *wetenschappelijke* vorderingen en tijd van *studie*, afgegeven door hoogleeraren, in overeenstemming met de bepalingen der wet op het onderwijs; en wanneer zij van 's Lands Regering de afzetting vraagt van hoogleeraren voor eene overtreding, die buiten de wet op het onderwijs omgaat, de eenige wet nogtans, die de regten en pligten van een' hoogleeraar *als zoodanig* bepaalt, heeft zij niet meer aanspraak om verhooring te vinden, dan ieder ander ongeroepene, die een dergelijk verzoek mogt te berde brengen.

Wij hebben, in onderscheiding van de door ons aangekondigde brochures, een oogenblik dit terrein gekozen, ten einde te meer te doen zien, dat het voorstel der Synode van alle zijden onverdedigbaar is; niet wijl wij meenden het niet van even goeder harte, *met* de brochures, uit het standpunt der Hervormde kerk zelve te kunnen bestrijden. Wij deden het vooral in de hoop, om, zoo mogelijk, nog te voorkomen, dat sommige hoogleeraren, die, de zes artikelen afkeurende, echter eene nadere verbindtenis der professoren in de godgeleerdheid met de Hervormde kerk niet ondenkbaar achten, het gevaarlijke terrein van concessie en transactie zouden betreden. Naar ons oordeel mag geen hoogleeraar, door zijnen post geroepen, om de regten der vrije wetenschap te handhaven, zich zelven in dat regt verkorten door zijn onderzoek aan resultaten, met de leer van een kerkgenootschap overeenkomende, te binden, noch zoo veel in hem is gedoogen, dat zijne ambtgenooten of toekomende opvolgers immer in dat regt worden verkort.

Bij de waarheid van het feit nogtans, dat bij de bestaande orde van zaken de hoogleeraren in de godgeleerdheid aan de hoogescholen en athenaea uitsluitend tot de Hervormde kerk be-

hooren, en bijna uitsluitend onderwijs geven aan de zoodanigen, die zich tot het leeraarsambt bij de Hervormde kerk voorbereiden; bij de zekere verwachting, die men mag koesteren, dat de curatoren der hoogescholen nimmer andere dan Hervormde hoogleeraars in de godgeleerdheid voordragen, de Koning geene andere benoemen zal, is het niet te verwonderen, dat men bij de bestrijding der zes artikelen meestal niet tot op den diepsten en laatsten grond heeft doorgetast, en ze dus niet uit het standpunt der vrije wetenschap, maar liever uit dat van het welbegrepen belang der Hervormde kerk heeft bestreden.

De grond, waarop het welbegrepen belang der Hervormde kerk tegen de zes artikelen gekant is, is welligt nergens juister en scherper aangewezen, dan in het *Adres* der predikanten, behoorende tot de classis van *Bommel*, aan welk voortreffelijk gesteld stuk wij de volgende zinsneden ontleenen:

'Wij vinden de zes artikelen afkeurenswaardig, omdat zij, naar ons oordeel, in strijd zijn met het *Protestantsch beginsel van vrijheid van onderzoek*. Door het Protestantismus is de algemeenheid der waarheid, dat geen mensch onfeilbaar is, waarop door de Roomsche kerk uitzonderingen waren gemaakt, weder in het licht gesteld. Ook de oudste Nederlandsche Hervormden waren van die algemeenheid overtuigd, en drukten dit uit door te verklaren, dat "alle menschen uit zich zelve leugenaars en ijdeler dan de ijdelheid zelve zijn." Zij verwierpen daarom het gezag der Overlevering, van Pausen en Conciliën. Zij meenden wel niet, dat dezen zoo geheel aan zich zelven waren overgelaten geweest, dat al wat zij bepaald hadden verkeerd ware; maar dat dwaling en verkeerdheid daarbij had kunnen insluipen en werkelijk ingeslopen was. Als den eenigen regel des geloofs beschouwden zij het Woord Gods, hetzij men de Heilige Schrift daarmede vereenzelvigde, of het in de Schrift vervat rekende[1]. Om de Schrift te verstaan, behoefde men de hulp des H. Geestes, maar mogt daarbij niet steunen op de uitlegging, door de Kerk daaraan

(1) Deze onderscheiding mogen de oude Hervormden niet gemaakt hebben, zij is echter een consequent uitvloeisel van hunne stelling. Zij erkenden de Heilige Schrift als norm, wijl zij ze in haar geheel erkenden als Gods onfeilbaar woord. Hadden zij de meening van vele uitstekende godgeleerden onzer dagen gekend, dat Gods woord *in* de schrift, niet *de* schrift is, zij hadden hunne bepaling natuurlijk tot Gods woord *in* de schrift beperkt, wijl zoo het karakter van onfeilbaarheid niet in het algemeen aan *de* schrift toekomt.

gegeven of nog te geven. De geloofsbepalingen, door de Kerk vastgesteld, dienden den Roomschgezinden om aan te wijzen, welken zin de Schrift had, en wat als strijdig met de leer der Schrift moest verworpen worden. De Hervormden daarentegen oordeelden, dat die bepalingen, wel verre van te strekken om den zin der Schrift te vinden, het onbevooroordeeld onderzoek onmogelijk maakten, en den weg baanden tot schriftverdraaijing. Zij kenden aan geene menschen, en zoo ook niet aan de groote menigte, of de oudheid, of de successie van tijden en personen, of Conciliën het regt toe om te beslissen, wat als leer der Schrift moest aangenomen worden: en dit moest derhalve geheel worden overgelaten aan het waarheidlievend en wetenschappelijk en alzoo geheel vrij onderzoek. Waarin nu de Protestanten onderling verschillen mogen, daarin zijn zij het, althans in de theorie, eens. En kan het ook anders? Bezat toch de kerk een gezag om te bepalen, wat de inhoud der Schrift is, en wat men daarin niet mag geleerd vinden, en moest het individuëele onderzoek zich daaraan onderwerpen, men had dan onregt begaan met zich daaraan te onttrekken, en een deel van hetgeen door de kerk in de Schrift gevonden was, als dwaling te verwerpen. Dan was men verpligt om ootmoedig tot de Katholijke kerk terug te keeren.

De Protestantsche kerken kunnen dus niet anders dan het theologisch onderzoek geheel vrij laten, willen zij met haar eigen beginsel niet in strijd geraken, en haar eigen bestaan veroordeelen. Het is waar, er is dikwijls op die vrijheid inbreuk gemaakt. Men is niet zelden tot de Roomsch-Katholijke beginselen teruggekeerd, zonder het zich zelf regt bewust te zijn. Men meende, dat er sommige leerpunten althans duidelijk genoeg in den Bijbel bewezen werden, en men dus van iederen Christen vorderen mogt, dat hij die als waar zou aannemen. Maar juist dat sommigen die door den Bijbel niet bewezen vonden, toont aan, dat men van eene valsche onderstelling uitging. Daardoor bleek, dat hetgeen voor sommigen duidelijk en bewezen was, het voor anderen niet was. Men mogt trachten ook anderen tot inzigt in de gevondene waarheid te brengen, zijne gronden voor hen blootleggen, de nietigheid der tegenwerpingen aantoonen, en alzoo gelijke overtuiging bij hen zoeken te verwekken. Maar heeft de eene partij meer regt dan de andere, om nog andere middelen aan te wenden om overeenstemming te verkrijgen? Als partij gewis

niet. Slechts door aan te nemen, dat aan eenen of meerderen de gave geschonken zij, om met het gezag, dat Paus en Conciliën in de Roomsche Kerk uitoefenen, waarheid van dwaling te onderscheiden, kan aan de overigen de verpligting worden opgelegd, om zich aan de uitspraken dier meer bevoorregten te onderwerpen, en afwijking daarvan voor afwijking van de waarheid te houden'[1].

Deze opmerkingen van het *Adres* brengen ons op het standpunt der aangekondigde brochures, met uitzondering der laatste, die een' eigenaardigen weg bewandelt. Het gevaar, waarmede, door de pogingen der Synode, de vrije Evangelieprediking in de Hervormde kerk bedreigd wordt, is de hoofdinhoud harer bedenkingen. Om dit gevaar te voorkomen, wordt de onbevoegdheid der Synode aangetoond, om een besluit te nemen, als dat in de 6 artikelen vervat. Deze onbevoegdheid wordt deels uit den aard der Synode, als *Protestantsche* kerkvergadering, ontwikkeld, deels worden daarvoor positieve gronden uit het Nederlandsche kerkregt bijgebragt. Verder wordt de aanval ook tegen de bijzondere bepalingen der artikelen gerigt, hare onregtvaardigheid ten opzigte der professoren aangetoond, de tegen de professoren onverklaarbaar vijandige geest, die er in doorstraalt, opengelegd. Ook wordt de groote onbepaaldheid en duisterheid, waaraan zij lijden, het slordige of voorbedachtelijk alle beslissing vermijdende der redactie aangetoond, en gewezen op de wijde deur, die door zulke onnaauwkeurige bepalingen voor willekeur en subjectieve meening wordt opengezet, hier te meer nog te schroomen, wijl de regtbank, die de uitspraak doen moet, en welke geene andere dan de Synode zelve is, volgens de bestaande reglementen, telken jare uit andere personen is zamengesteld. Het is ons voornemen niet, al deze verschillende argumenten hier uiteen te zetten. Over alle is veel te zeggen en inderdaad ook zeer veel goeds gezegd. Wat wij er bij te voegen hebben is weinig, en het *rem actam agere* is noch onze roeping, noch onze neiging. Eene korte karakteristiek der aangekondigde stukken, een paar bedenkingen, een enkel woord, dat ons nog op het hart ligt, mogen onze misschien reeds te lange beschouwing besluiten.

I. Het welgeschreven stuk, dat wij, als het eerst in het licht verschenen, bovenaan hebben geplaatst, bewandelt den historische weg, en volgt den gang der Synodale beraadslaging. De

(1) Zie gemeld *Adres*, bl. 5, 6.

feiten zijn belangrijk genoeg, om dit stuk eene opmerkzame lezing waardig te maken. Eerst wordt de reeds in 1843 gearresteerde *verklaring* beschouwd, thans in art. 1[a] opgenomen. Reeds dit besluit wordt als overbodig beschouwd, wijl de professoren toch wel altijd tot de Hervormde kerk behooren, en daaraan, als akademiepredikers, ook door onderteekening van de tot de toelating voor het leeraarsambt gevorderde verklaring noodzakelijk verbonden zijn. Hier ziet men het verschil van des schrijvers standpunt en van het onze duidelijk uitkomen. Overbodig of niet overbodig, de Synode beweegt zich hier in elk geval op een terrein, waarop haar, volgens de beginselen van ons staatsregt, elke schrede moet ontzegd worden. Had de Synode regt in haren eisch, dat elk Hoogleeraar in de godgeleerdheid tot de Hervormde kerk behooren moet, en kon zij dien op wettige wijs doen gelden, wij zouden bij de *mogelijkheid* eener daarmede strijdige benoeming, die uit het besluit op het hooger onderwijs voortvloeit, de definitieve regeling dezer aangelegenheid niet afkeuren. Overbodig blijft zij evenwel uit een ander oogpunt, wegens het kerkelijk examen.

Met deze bepaling echter nog niet tevreden, droeg de Synode van 1843 aan *de deliberatie der Synodale commissie* op, *hetgeen verder tot de geheele regeling van de betrekking der Hoogleeraren tot de kerk* zou behooren, *ten einde, na overleg met de godgeleerde faculteiten, nader te dienen van consideratiën en advies*.

Zonderling, wij zeggen het den schrijver na, dat men eerst na 28 jaren behoefte aan die regeling gevoelde. Doch zij moge vroeg of laat komen, wij houden van regeling, opdat ieder zijn regt en zijn' pligt kenne. Zonder dus te beoordeelen, of dan vroeger alles *ongeregeld* was, achten wij elke overgeblevene twijfeling of onzekerheid, al geeft zij geene stof tot dadelijke bezorgdheid, genoegzaam, om tot nadere regeling te leiden, mits geene zoo ongerijmde, als in de 6 artikelen vervat is.

De Synodale commissie heeft zich daarop als een eerste punt van deliberatie gesteld: *Of de hoogleeraren van hunne zijde en in die hoedanigheid, in betrekking tredende met de kerk, geacht kunnen worden, eene voldoende verbindtenis met dezelve aan te gaan, dan of zij ook tevens behooren te erkennen het regt der kerk*[(1)], *om haar oordeel uit te spreken over hunne getrouwheid aan de afgelegde betuiging en verklaring*.

(1) D.i., blijkens den geheelen inhoud van het verslag der commissie en der 6 artikelen: der *Synode*, als vertegenwoordigster der kerk.

Volgens het oordeel van den schrijver overschreed de commissie reeds bij het stellen van dit punt hare bevoegdheid. De *geheele regeling*, door de Synode bedoeld, kon zich nooit uitstrekken tot een oordeel over getrouwheid aan eene verklaring van verkleefdheid aan de kerkleer, wijl het oordeel over regtzinnigheid of onregtzinnigheid nimmer aan de Synode was opgedragen. Hierover wordt veel goeds gezegd. De Synode bestaat, volgens den schrijver, alleen op de uitdrukkelijke voorwaarde van zich van het oordeel over de regtzinnigheid te onthouden. Hij herinnert daarbij aan hetgeen bij de eerste oproeping der Synode, in 1816, volgens besluit van Koning WILLEM I, heeft plaats gehad, en aan het woord, in 's konings naam, door den commissaris-generaal, tot geruststelling der classis van *Amsterdam*, uitgesproken, *dat de Synode niet werd opgeroepen, om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de kerk te besturen*. Wil zich de Synode beroepen op art. 9 van het *Algemeen reglement*, waarbij de *handhaving van de leer der Herv. kerk* uitdrukkelijk is aanbevolen aan allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn, de schrijver wijst op het onderscheid tusschen *handhaving van leer* en *beslissing van leergeschillen*, en geeft van het eerste, in den zin der kerkelijke reglementen, de onbetwijfelbare verklaring, uitgedrukt in de rede van den commissaris-generaal, in 1816 bij de opening der Synode gehouden: ‘Door de ondervinding voorgelicht, zult gij de zuiverheid dezer leer door den *eenigen goeden* waarborg verzekeren, namelijk door het vaststellen van inrigtingen, geschikt, om den waren christelijken geest in leeraars en gemeenten te bewaren en te versterken *door de vermeerdering van godsdienstige kennis*.’

De Synode, een oordeel over de getrouwheid van een' hoogleeraar aan zijne verbindtenis uitsprekende, zou dus geheel buiten haar regt treden; de hoogleeraar mag haar bovendien dat regt niet toekennen, als hij zijne betrekking, als man van wetenschap, beschouwt. ‘Er wordt gesproken,’ zegt onze schrijver, ‘van eene leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak van de belijdenis der Hervormde kerk uitmaakt. Maar dat zij dit doet, of in hoeverre zij dit doet - want, zoo als de vraag hier gesteld is, komt dit op hetzelfde neder - wie zal dat beslissen anders dan de wetenschap?’ Het beginsel van vrij wetenschappelijk onderzoek, als behoorende tot het wezen der Herv. kerk, wordt daarop met nadruk gehandhaafd.

De andere punten van deliberatie, die de Synodale commissie zich had gesteld, vloeijen eenigermate als gevolgen uit het eerste voort. Wij gaan ze voorbij, wijl zij den schrijver tot geene belangrijke bedenkingen aanleiding gaven.

Vervolgens wordt (bl. 27, vgg.) de wijze medegedeeld en overwogen, waarop de Synodale commissie gemeend had, volgens haren last, met de theologische faculteiten in overleg te moeten treden. De schrijver betoogt volkomen overtuigend, dat de commissie, *door de godgeleerde faculteiten in de gelegenheid te stellen en uit te noodigen, om, zonder dat de commissie eenige bepaalde vraagpunten opgaf, haar in het algemeen te voorzien van zoodanige inlichtingen en adviesen, als welgemelde faculteiten ter zake voorschreven gepast zouden oordeelen*, eigenlijk aan dien last in het geheel niet had voldaan. Zonderling, dat de commissie, zoo klaarblijkelijk in tegenspraak met de door haar voorgedragene bepalingen, in haar verslag nog verklaart, dat zij, in overeenstemming met de van *Utrecht* en *Groningen* ontvangene adviezen, overtuigd is, *dat de wetenschap ligt buiten het regtsgebied der kerk*. Aan wat consequente hoofden is toch het bestuur over de Nederlandsche Hervormde kerk opgedragen!

Bl. 38 en volg. komt de schrijver tot de 6 artikelen, zoo als zij door de Synodale commissie zijn voorgedragen, en de daarin gemaakte wijzigingen.

Bij art. 1 vestigt hij nog het oog op het onregtvaardig onderscheid, dat in de vervolging wegens de leer, reeds volgens dat artikel, gemaakt wordt tusschen hoogleeraren en predikanten, omtrent welke laatste art. 57 van het *reglement van kerkelijk opzigt en tucht* voorschrijft, *dat beschuldigingen tegen de leer van eenen predikant niet zullen aangenomen worden, tenzij dezelve gestaafd worden door* DUIDELIJKE *bewijzen, dat hij de leer, welke, volgens Gods Heilig Woord, in de aangenomen formulieren van eenigheid der Hervormde kerk vervat is*, OPENLIJK *heeft* WEDERSPROKEN *of* BESTREDEN. Zeker steken deze voorzigtige en naauwkeurig bepaalde uitdrukkingen sterk af bij de hoogstonbepaalde en aan volslagene willekeur prijsgegevene: *zoo hij mogt bevonden worden, strijdig met zijne betuiging gehandeld of geleerd te hebben*. Verder wordt hier nog de terugwerkende kracht streng gegispt, die de Synode, door weglating der woorden *nieuw benoemde* uit dit artikel, aan het voorstel der commissie heeft gegeven.

Art. 2 wordt door onzen schrijver als te onbeduidend be-

schouwd, om er lang bij stil te staan. De ontoereikendheid, slordigheid en schreeuwende onregtvaardigheid ten aanzien der professoren, die in de volgende artikelen heerschen, worden naar verdienste ten toon gesteld. Die de ontwikkeling des schrijvers leest, zal zich gedrongen gevoelen hem na te zeggen: ‘Het heeft den schijn - wij zeggen, den schijn - alsof men aanklagten tegen hoogleeraren zoo gemakkelijk mogelijk had willen maken, den domper op de wetenschap zetten, en hen, die nog licht ontsteken mogten, zoo spoedig mogelijk ter zijde schuiven. Men heeft de tastbaarste onregtvaardigheid kunnen begaan, en, helaas! het niet gevoeld.’ Wij zullen niet stilstaan bij hetgeen de schrijver zegt over de ongerijmdheid der laatste strafbepaling in art. 6. Wij hebben er boven uitvoerig over gesproken.

Wij vestigen nog de aandacht op hetgeen hier omtrent een paar door de Synode overwogene punten voorkomt, die voor alsnog niet in de 6 artikelen zijn opgenomen. De Synodale commissie had hare voorstellen slechts toepasselijk gemaakt op de hoogleeraren aan de hoogescholen. De Synode oordeelde, *dat zij ook toepasselijk waren op de Hoogleeraren in de Godgeleerdheid aan de Athenaea*, en heeft aangenomen, *dat zij in het vervolg daarop toepasselijk zullen behooren gemaakt te worden*. De eenige thans nog bestaande athenaea, die van *Amsterdam* en *Deventer*, zijn stedelijke inrigtingen. Het zal te bezien staan, in hoeverre de Synode er in slagen zal aan de regeringen dier steden, ingeval van ongetrouwheid eens hoogleeraars, te beduiden, dat zij in het belang der Hervormde kerk over den leerstoel in de godgeleerdheid zullen behooren te beschikken. Eene andere quaestie, of niet bij art. 1 moet worden gezorgd, *dat een benoemd Hoogleeraar, die geen Ministerii Candidatus is, tot het afleggen van een kerkelijk examen naar een der provinciale kerkbesturen worde verwezen*, is vooreerst voor geene beslissing vatbaar geacht. Wij verdiepen ons in geene gissingen over de reden hiervan, die misschien zamenhangt met het niet openbaar geworden antwoord der regering op het adres van de Synode, om invloed op de benoeming der Theol. Professores te bekomen.

En hiermede gelooven wij het gewigtigste, ofschoon zeker niet al het gewigtige, dat in *de bedenkingen* voorkomt, te hebben aangevoerd.

II. Het tweede stukje is ingekleed in den vorm van een' brief aan een' vriend, en bevat eerst eene korte opgaaf van

hetgeen, waarop het besluit der Synode nederkomt, en dan eenige losse gedachten over dat besluit, hetwelk hoogelijk wordt afgekeurd. Het ergert den schrijver in de eerste plaats, dat zulk een besluit in *den tegenwoordigen tijd* is genomen. ‘Wat toch heeft dat besluit uitgelokt?’ zegt hij, ‘wat anders dan het geschreeuw van eenige onrustige leden der Hervormde kerk, op weinige uitzonderingen na, geene Godgeleerden van professie, die, met hunne onprotestantsche en onchristelijke aanklagten tegen eenige professoren, de kerk, indien zij konden, zouden willen beroeren?’ enz. Het deed ons leed, de quaestie op dit terrein te zien overbrengen. Wij bekennen, dat wij geene vrienden zijn van de stellingen der Haagsche adressanten, en houden ons overtuigd, dat het besluit der Synode, gedeeltelijk althans, als eene concessie aan hunne pogingen moet beschouwd worden. Doch dit zal ons niet verleiden, om, in het onderzoek van dit besluit, van den koninklijken weg af te gaan, die daarin bestaat, dat de zaak zelve, zoo als zij daar ligt, in hare waarde of onwaarde onderzocht worde, zonder te zien op de personen, die ze uitlokten of tot stand bragten. Personen te mengen in eene quaestie over zaken, wat is het anders dan de zaak van het *forum* der rede over te brengen voor dat der neigingen en hartstogten? Daardoor kunnen zulke argumenten aan de slechtste zaak bijval verschaffen. Het is de taktiek van den schrijver der *Staatkundige brieven*, die wij met alle weldenkenden verfoeijen. Het behaagt ons weinig beter, wanneer de schrijver vervolgens spreekt over het vertrouwen, dat de tegenwoordige professoren verdienen, en het wantrouwen, dat het besluit verraadt, en waardoor het den professoren als het ware in het aangezigt slaat. Men behoort den waarborg van goede wetten en bepalingen niet te versmaden, wegens het vertrouwen, dat men in personen stelt. Het vertrouwen kan misplaatst zijn, en de personen worden door andere vervangen, die welligt minder vertrouwen verdienen. Dat vertrouwen heeft ons te lang en te dikwijls bedrogen in den staat, dan dat wij wenschen zouden het op een ander gebied als beginsel gehuldigd te zien.

Wij zijn het beter met den schrijver eens, als hij vervolgens het besluit der Synode niet slechts in betrekking tot tijden en personen, maar ook in het algemeen bestrijdt, en de regten der wetenschap handhaaft. Wij kunnen ons echter, om redenen, die den lezer lang gebleken zijn, weder niet vereenigen met zijn' voorslag, dat in elken voortaan te benoemen' hoogleeraar

in de godgeleerdheid het lidmaatschap der Hervormde kerk, het kerkelijk examen en de toelating tot het leeraarsambt in de Hervormde kerk zal geëischt worden. Dit als *eisch* te stellen, is, dunkt ons, reeds meer dan de grondslagen der regeling van ons hooger onderwijs gedoogen. Wij beamen echter volkomen, wat over de onmogelijkheid, om over de colleges te waken, en over het opscherpen van *loosheid* in de professoren door het besluit der Synode, gezegd wordt. Dit gedeelte van het stukje is inderdaad lezenswaardig. Voor het overige blijkt uit het gezegde genoegzaam, dat het meer eene schermutseling, dan een' geregelden strijd tegen den maatregel der Synode bevat. Wij mogen daarom ook over het gemis van strenge orde niet te zeer klagen.

III. Het stukje *de Synode en de Hervormde Kerk* is met veel bekwaamheid en met veel warmte geschreven. De laatste slaat zelfs hier en daar in hevigheid over, en wanneer de schrijver er reeds aan denkt, om, als adressen niet baten, zich van de Synode af te scheiden en haar, des noods, de kerkelijke goederen over te laten, dan gelooven wij, dat hij verder gaat, dan, zelfs in dat onverhoopte geval, raadzaam of wenschelijk zou zijn. Ook de dialectische vorm van het stuk is niet onberispelijk. Reeds de titel doet vermoeden, dat de schrijver wil betoogen, *dat het besluit der Synode leidt tot vernietiging van de vrije Evangeliepredikin*g, en te meer verwacht men dit, wanneer hij, op bl. 6, na werkelijk gezegd te hebben, dat de 6 artikelen tot vernietiging der Evangeliepredikin leiden, deze woorden laat volgen: ‘Te sterk is dit niet gesproken. Wij willen het in eenige stellingen toelichten.’ En echter vinden wij tot dadelijk bewijs dezer hoofdstelling niets aangevoerd dan de volgende zinsneden, die eerst op bl. 48 gelezen worden: ‘Meent iemand, dat de vrije Evangeliepredikin er niet mede gemoeid is? Vooreerst lette hij er op, dat de professoren, de voornaamste dragers en handhavers der wetenschap, noch in predikin, noch in geschriften, noch in handelingen, eenige de minste vrijheid zouden bezitten, maar aan volkomene Oostersche willekeur en despotie zijn overgegeven. Maar al ware het nu mogelijk, dat er geene beschuldigers tegen deze opkwamen, nadat de Synode hun de deur zoo wijd openzet, om toch maar op te treden, het kan bij deze bepalingen over de professoren niet blijven. Er moeten, krachtens het eenmaal gehuldigd beginsel, weldra ook dergelijke voor de predikanten gemaakt worden. Ook dergelijke voor de katechiseermeesters; eindelijk ook voor de gemeenteleden.’ Dit een

en ander wordt door het karakter der partij, ‘tot welker handlangster zich de Synode van 1844 onbedachtzaam vernederde,’ nader aangedrongen.

De stellingen, waarmede de schrijver zegt zijne hoofdstelling te zullen toelichten, zijn voor het overige vijf in getal. De eerste is deze: *Vrije Evangeliepredikingis een kenmerk der Hervormde kerk*. Hij denkt er bij: ‘die dus deze vernietigt, tast de Hervormde kerk in haar wezen aan; het besluit der Synode, leidende tot vernietiging der vrije Evangeliepredikings, tast derhalve het wezen aan der Hervormde kerk; ziedaar, waarom het te wraken is.’ Maar *dat* het tot vernietiging der vrije Evangeliepredikings leidt, is daarom niet aangewezen, en evenmin is dit in de volgende stellingen het geval. Doch wij behoeven dit niet verder aan te toonen. De zaak lijdt er niet bij, want dat het besluit, zoo het ten uitvoer wordt gelegd, de vrije Evangeliepredikings aantast, is duidelijk genoeg, en behoeft noch bewijs, noch toelichting. Wij danken dus den schrijver, dat hij, in plaats van zulk eene onbetwistbare stelling te bewijzen, liever heeft bijgedragen, om de onhoudbaarheid en verwerpelijkheid der 6 artikelen van de verschillendste zijden in het licht te stellen.

Zijne tweede stelling is deze: *Bij de vrije Evangeliepredikingmoeten alle dingen geregeld en ordelijk geschieden*. Zij is slechts daar om den wille der derde.

De derde wordt dus opgegeven: *Regel en orde moeten a. op eene wettige wijze worden ingevoerd, b. naar eene goede wet worden bepaald, c. door eene bevoegde regtbank worden gehandhaafd*. Aan deze bepalingen worden de zes artikelen getoetst.

a. Zijn ze op eene wettige wijze tot stand gekomen? - Antwoord: neen, wijl de Synodale commissie haren last tot overleg met de godgeleerde faculteiten heeft in den wind geslagen.

b. Zijn orde en regel hier door eene goede wet bepaald? - Antwoord: neen; want de artikelen missen vooreerst *bestemdheid*. De hoogleeraar weet niet, waaraan hij zich moet houden; de regtbank weet niet, waarnaar zij moet vonnissen. Ten andere missen zij, in verband met de overige bepalingen van ons kerkregt, het onmisbaar karakter van alle goede wetgeving, *gelijkstelling* van alle standen of personen voor de wet, zoodat de eene niet kan onderdrukt worden, terwijl de andere vrij is.

c. Willen de 6 artikelen regel en orde door eene bevoegde regtbank gehandhaafd hebben? - Antwoord: neen; want tot eene bevoegde regtbank behoort bovenal, dat zij naar het be-

staande regt eene regtbank *moge* zijn. Het 3de artikel verheft de Synode tot eene regtbank ter eerster instantie. Art. 7 van het *algemeen reglement* sluit de Synode als regtbank ter eerster instantie eens vooral uit, door te bepalen, dat er appèl moet zijn van elke uitspraak op een hooger kollegie. Eene bevoegde regtbank behoort vervolgens *behoorlijke kennis van zaken* te kunnen nemen. De leden der Synode missen, om over de regtzinnigheid der professoren te oordeelen, zoo dit al ooit eene menschelijke regtbank vermag, 1o. voor een deel de bekwaamheid, 2o. voor het meerendeel de gelegenheid, en 3o. alle den tijd, om eene beschuldiging, volgens art. 1 en 3 bij haar ingebragt, naar behooren te onderzoeken.

Dit alles wordt met bondige bewijzen gestaafd.

Wij komen tot de vierde stelling: *De ondervinding vooral moet in het licht stellen, hoe orde en regel wel of niet het best worden gehandhaafd*. En wat leert daaromtrent de ondervinding? Dat dit geschiedt door gestrengheid omtrent het zedelijk gedrag der Evangeliepredikers, en toegevendheid omtrent leer en denkbeelden; maar dat verwarring, scheuring, verwoesting van CHRISTUS kerk ontstaat, waar de onzedelijke wandel niet, of niet alleen, bestraft wordt, en dwaling of onkunde in de leer niet door onderwijs wordt weggenomen, maar als onregtzinnigheid, en dus als misdaad, wordt gestraft. Beide worden met vele voorbeelden uit de geschiedenis gestaafd.

De vijfde stelling is deze: *De ondervinding leert reeds, dat de* 6 *artikelen, wel verre van heilzaam, zeer verderfelijk zouden werken*. Hetgeen in de Synode zelve heeft plaats gehad, dat zich, om den wille der 6 artikelen, in twee helften splitste, is slechts het voorspel van hetgeen in de geheele Hervormde kerk gebeuren zal. De ondervinding heeft ook reeds geleerd, dat een oordeel over de regtzinnigheid der leer, toevertrouwd aan de Synode, als aan het spel van wind en golven zal zijn prijs gegeven. ‘Bij de geheel onbepaald gelatene regelmaat der regtzinnigheid,’ zegt de schrijver, ‘kan de Synode van het eene jaar den *Neoloog*, die van het volgende den *Dordschgezinde*, die van het derde den *Mysticus* ter kerk uitjagen - allen met hetzelfde regt. Want alles is aan de willekeur der Synode overgelaten, en die willekeur is elk jaar in een' anderen zin te verwachten. Men zie slechts, hoe die elk jaar anders zamengestelde Synode in dit opzigt elk jaar wankelt! In 1833 verzocht zij den president zijne *liberale* openingsrede te doen drukken; in 1834 was zij zoo *bekrompen*, dat zij den

benaauwden brief aan de predikanten schreef; in 1835 weder zoo *vrijzinnig*, dat zij het merkwaardige rapport op de adressen aannam. In 1841 was zij zoo *vrijzinnig*, dat zij het schoone rapport over de adressen eenstemmig als het hare overnam; in 1842 zoo *bekrompen*, dat zij, in schijn dat rapport bekrachtigende, het inderdaad ontzenuwde; in 1843 weder zoo *vrijzinnig* dat zij genoegen nam in de vele toen voor de vrijheid ingekomene adressen; in 1844 op nieuw zoo *bekrompen*, dat zij de ellendige 6 artikelen voorloopig goedkeurde(1). Dit gebeurde in bedaarde tijden: wat zal in opgewondene jaren plaats hebben? Hoe zal de partij, die het eene jaar verloor, alle krachten inspannen, om in de volgende Synode de zege te behalen? En welk ander gebruik zal zij van de zege maken, dan nu op hare beurt de uitstekendsten der tegenpartij te verjagen? Zoo zal nu deze, dan die man worden uitgebannen, totdat de voortreffelijkste mannen van elke kleur zijn weggejaagd.'

Een tweede, doch veel kleiner, gedeelte dezer brochure (bl. 50-60) toont aan, *wat de Hervormde kerk kunne doen, tot behoud van de vrije Evangeliepredikingin haar midden*. Dit vraagstuk zou ons overbrengen op een geheel nieuw veld van onderzoek, dat wij liefst niet wilden betreden. Voor het oogenblik gelooven wij, dat men niet beter kan doen, dan zijne stem zoo krachtig mogelijk, hetzij in openlijke geschriften, hetzij in adressen, te laten hooren. Wenschelijk is het verder voorzeker, dat door eenige bepalingen tegen dergelijke uitspattingen der Synode voor het vervolg gewaakt worde; maar hoe zal men ze tot stand brengen, zonder de hulp der Synode zelve? Het zal er dus op aankomen de Synode zelve te overtuigen, dat zij voor de toekomst waarborgen geven moet, hetgeen wederom niet anders geschieden kan, dan door zijne stem in openlijke geschriften of adressen te verheffen.

IV. De *opmerkingen* van een lid der Hervormde kerk sluiten zich aan het vorige stuk aan, en beginnen met eene opgave van den inhoud daarvan. De schrijver beveelt het stuk van zijnen voorganger aan, als geschikt, om het verderfelijke der zes artikelen in het licht te stellen, en kan zich niet begrijpen, dat, bij een vraagstuk van zoo veel aanbelang, velen

(1) Niet ten onregte noemde de schrijver van *de Synode en de professoren in de godgeleerdheid* de Synode 'een vrouwelijk wezen, *varium et mutabile semper.'*

zoo weinig belangstelling, zoo groote onverschilligheid toonen. De gewone argumenten der traagheid en onverschilligheid, die nimmer de ernstige strekking eener zaak wil inzien, worden dan bestreden. Aan de meening, dat de zes artikelen slechts een maatregel zijn van *vorm* en *orde*, maar geene verandering van *zaken*, en dat zij dus eigenlijk tot *niets* zullen leiden, wordt het *hooge gewigt* overgesteld, dat de Synode zelve aan haar besluit schijnt gehecht te hebben, die het doet voorkomen als eene *belangrijke dienst*, aan de Hervormde kerk bewezen. Vervolgens tracht de schrijver aan te toonen, dat der Synode haar besluit is afgeperst door *menschenvrees*; hij toont aan, waartoe die menschenvrees de Synode al niet zou kunnen brengen, en wijst op het pligtmatige, om zulk een wankelend en weifelend ligchaam met kracht te omgorden, en het te vermanen om niet, door het invoeren van een Roomsch-Katholijk gezag in de Protestantsch-Hervormde kerk, omdat eenige *Zeloten* dat willen, zijne eigene grondwet, en het grondbeginsel der Hervorming te schenden. De vaderlandsche gemeenten worden dan opgewekt, om ernstig over het gevaar na te denken, en alle krachten in te spannen, opdat het nog in tijds mogt worden afgekeerd.

Wij mogen den schrijver dezer welgemeende brochure geluk wenschen, dat sedert de verschijning van zijn stuk de openbare bewijzen van belangstelling grootelijks zijn toegenomen, en, wat meer is, dat alle stemmen, die zich in het openbaar hebben doen hooren, zich tot afkeuring van den maatregel der Synode vereenigen. Zelfs de partij, die de handhaving der formulieren wil, schijnt geen vertrouwen genoeg in de Synode te stellen, om ze als eene regtbank van regtzinnigheid te verlangen. Trouwens, zij zou dan ook al zeer inconsequent handelen, nadat zij den oorsprong der Synode *onwettig* heeft genoemd, haar beschuldigd heeft van *zich gebogen te hebben voor den Staat, om te heerschen over de Kerk*, van *elke verkeerde rigting toe te laten*, en van *door halve maatregelen nog meer nadeel te doen dan de Groninger school*. Naar dezelfde onbestemde formule, die de aanstaande leeraars onderteekenen, en waarvan door de Haagsche adressanten gezegd was, dat *met deze rekkelijke, elastieke, buigzame formule, het stelsel der Groninger school, zoo al niet regtstreeks gehuldigd, althans in het onbestemde eener ook bij haar geliefkoosde spreekwijs was opgenomen*, naar dezelfde formule, zeg ik, zal de Synode ook over de hoogleeraren regt spreken. Welken waarborg zou zij

dan, weifelend en veranderlijk als zij is, aan de partij der Haagsche adressanten kunnen opleveren? Wij willen daarmede echter niet zeggen, dat de voorstanders der formulieren van het besluit der Synode, zoo het definitief werd vastgesteld, geene partij zouden trekken; wij meenen slechts, dat zij er niet bijzonder voor zullen ijveren, wijl zij hunne zaak nog niet als er mede gewonnen kunnen beschouwen.

V. In *de Synode en de Zeven Wijzen* wordt de maatregel der Synode geestig bestreden met de wapenen der satyre. Het is een gesprek tusschen twee Jezuïten, eerst over den oorsprong, dan over den inhoud der zes artikelen. De Jezuïten, die in de Haagsche adressanten, als van zelf spreekt, natuurlijke bondgenooten zien, verblijden zich over de hun gedane concessie, maar onderdrukken de vrees niet, dat door de onbestemdheid der niet zonder opzet gekozene uitdrukkingen, de eigenlijke wensch dier partij zal worden geëludeerd. Zij troosten zich echter daarover door de overweging van den inhoud der artikelen, als die in allen gevalle eene wijde deur zullen openzetten voor de onderdrukking van wetenschappelijk onderzoek, en voor het zaaijen van tweedragt in de Hervormde kerk. Zij erkennen wel, dat de maatregel den Haagschen adressanten en der Synode niets baten zal, wijl de geest der eeuw zich niet laat achteruitzetten, en het grootste deel der natie der roede ontwassen is; maar wanneer nu MARCO aan vader ANTONIO vraagt, waarom hij dan toch met die artikelen zoo tevreden is? dan geeft het volgende antwoord het resultaat der geheele redenering, en, wij erkennen het, schoon wij bij velen de Jezuïtenvrees weleens kleingeestig en overdreven vonden, een krachtig argument tegen het definitief aannemen der zes artikelen.

‘Wel, ventje, moeten wij dan vragen wat een ander baat? Wij vragen alleen wat *ons* nuttig is. Waarom ik te vrede ben met die artikelen, waar de Synode zoo veel heil in ziet? Omdat zij een onfeilbaar middel zijn, om die zoogenaamde Hervormde kerk in *Nederland* den doodsteek te geven. De Wijzen zullen de negentiende eeuw niet in de zeventiende veranderen; de Synode zal met deze, of welke artikelen ook, de Wijzen niet te vrede stellen; maar, als zij worden aangenomen, dan zal 'er ook gebruik van gemaakt worden, daar kunt gij op aan. De Zeven Wijzen hebben ze geprovoceerd, of zij hebben het niet gedaan. Hebben zij ze geprovoceerd, dan wachten ze alleen op het oogenblik, dat de jagt open-

gaat. - Zij zitten misschien al klaar. Hebben zij ze niet geprovoceerd, dan begrijpt gij, dat zij, die beschuldigden en vervloekten, toen de Synode zelve nog *elke verkeerde rigting toeliet*, niet zullen nalaten te beschuldigen en te vervloeken, nu de Synode zich zoo kennelijk bekeerd heeft. In alle geval zal 'er dus iets op volgen, en, gebeurt dit - dan gaat alles onderst boven. Want ik weet, dat er onder die ketters zijn, die 't even min zullen opgeven als de Zeven Wijzen. Het wordt dan openbare oorlog, dat beloof ik u. Ik vestig mijne hoop niet daarop, dat de Zeven Wijzen triomferen. Dat is onmogelijk, dat weet ik. Het kan mij ook niets schelen. Maar daar verwacht ik alles van, dat men hen zoo veel mogelijk in de gelegenheid stelt, om de Hervormde kerk te beroeren en te verdeelen, en daarom alleen ben ik zoo ingenomen met deze artikelen. Zie maar eens. Als 'er een hoogleeraar beschuldigd wordt, dan moet er bepaald worden: of hetgeen hij leert de belijdenis der kerk uitmaakt, in hoeverre zijne leer dat doet, in haren aard of niet in haren aard, in hoeverre zij de hoofdzaak der kerkleer voordraagt of alleen bijzaken, en dan nog, of zij overeenkomstig met Gods woord is. - Met zulke bepalingen komt het alleen op de gezindheid aan van hen, die ze moeten uitleggen, en voor beschuldigingen geven zij althans even ruim gelegenheid als voor uitvlugten. Wat volgt er uit? Twist, haat, verbittering, zoo niet meer, al hetwelk ik die vervloekte ketters van harte toewensch.’

Wij hebben eene lange reeks van bedenkingen en argumenten tegen de zes artikelen in oogenschouw genomen, sommige meer naauwkeurig, andere meer uit de verte. Er ligt ons echter nog één punt op het hart, waarover wij in de aangekondigde brochures niets vinden aangeteekend. Het is dit, dat de Synode aan de professoren een' veel te beslissenden invloed op de vorming hunner kweekelingen, met name hunner regtzinnigheid, schijnt toe te kennen. Wij vinden echter ook op dit punt eenige bedenkingen in het zoo bondige, krachtige en volledige *Adres* der predikanten, behoorende tot de classis van *Bommel* (het beste misschien nog, wat over deze geheele quaestie geschreven is), bl. 27. Doch het is toch niet alles, wat wij zeggen wilden. De professor, die zijne roeping verstaat, vormt zijne leerlingen niet tot kweekelingen eener sekte of school; maar leidt ze op tot vrij en zelfstandig onderzoek, opdat zij niets aannemen op gezag, maar in alles door eigene

oogen zien. Het besluit der Synode zal misschien de hoogleeraren in de godgeleerdheid verhinderen aan die roeping te voldoen, en dus bij de theologische faculteit den hoogleeraar in den waren zin des woords onmogelijk maken. Doch de student wordt niet door hen uitsluitend gevormd. De begrippen van vrije wetenschap heeft hij reeds bij andere hoogleeraren, bij de beoefening zijner *humaniora*, ingezogen; hij wordt bovendien niet door de colleges alleen gevormd, maar ook door den omgang met zijne medestudenten, en meest van allen nog welligt door zijne lectuur. Eene beperking der leervrijheid in het belang van een bepaald kerkgenootschap kan niets baten, zonder geheele afsluiting der op te leiden, of liever af te rigten, kweekelingen voor allen vreemden invloed, zonder eene kerkelijke censuur over alle uit te geven of in te voeren boeken, die dan nog de magt bezitten moet, om het afgekeurde werkelijk te weren. Welaan dan, de student in de godgeleerdheid verlate de hoogeschool, den zetel der vrije wetenschap en van het zelfstandig onderzoek; men beroove hem zoo veel mogelijk van de gelegenheid, om eigene inzigten te verkrijgen, en vorme hem tot eenen gehoorzamen dienaar der kerk, d.i. van hen, die over haar gesteld zijn, of, hetzij te regt of ten onregte, voor het oogenblik daar de meest geldende stem hebben. En is eene beoefening der godgeleerdheid op de hier bedoelde wijze aan de hoogeschool ondenkbaar, welaan, men rigte *Hervormde Seminariën* op voor de leeringen van *den Haag*, even bekrompen en even lichtschuw als die, waarin *Rome* zijne dienaren *afrigt* tot het gehoorzaam volbrengen zijner bevelen.

P.J. VETH.

I. Hendrick graaf van Brederode, mede-grondlegger der Nederlandsche vrijheid, verdedigd door Mr. *M.C. van Hall*, Staatsraad, enz. Met Platen. Amsterdam, Johannes Müller, 1844. XVI, 241 blz. 8°.

II. Antwoord aan m^r^. M.C. van Hall, staatsraad, enz. (over *a.* Hendrick, Graaf van Brederode; *b.* Uitgave van Brieven; *c.* Historische Kritiek), door Mr. *G. Groen van Prinsterer*. Leiden, S. en J. Luchtmans. 1844. 104 blz. 8°.

(***Vervolg en slot van bl.*** **453.)**

Wij keeren van onzen verren uitstap tot de beoordeeling der voor ons liggende schriften weder. De omweg was, zoo wij hopen, niet vergeefs, daar hij ons gelegenheid gaf bijdragen op te zamelen ter regte waardering van het Verbond der Edelen en de betrekking, waarin de Prins van Oranje er toe stond. Waarom het verheeld? die uitweiding dacht ons noodzakelijk, omdat langs dezen weg alleen de beschuldigingen, door den Heer GROEN tegen BREDERODE aangevoerd, konden worden ontzenuwd. Het spijt ons, dat de Heer VAN HALL dit betoog niet in onze plaats heeft gevoerd, dewijl, bij gebreke van dergelijke opmerkingen, zijne verdediging van BREDERODE tegenover diens aanklager alle kracht en gehalte verliezen moest. Hoe kon hij zich voorstellen zijn pleit te zullen winnen, zonder verder bewijs stellingen aannemende, welke door den aanvaller niet zonder opsomming van schijnbare gronden waren bestreden?

Als wij op onze beurt geen' ijdelen arbeid hebben verrigt, dan mogen wij thans, bij de karaktertrekken, welke wij van BREDERODE opgaven, hem het talent toekennen, invloed uit te oefenen op de gemeente; - dan mogen wij in hem opregte volksgezindheid waarderen; - en zijne naauwe betrekking tot WILLEM, zijne bereidwilligheid, om als hoofd en medelid des Verbonds de oogmerken van dezen te bevorderen, buiten twijfel stellen. Maar hij kon aan deze eigenschappen ondeugden paren, die hem ongeschikt maakten tot het volhouden van de rol, die hij op zich nam; en dus daarover nog een woord. GROEN heeft er twee genoemd: lafhartige zwakheid in gevaar, en gebrek aan doorzigt.

Van lafhartigheid, ‘die den vijanden den rug keert,’ zegt de Heer GROEN (*Antw.*, bl. 25, 26), heeft hij hem niet beschuldigd, maar hij laat er op volgen: ‘onbuigzaamheid kon hem

welligt nooit, wanneer de nood drong, te laste gelegd worden, en zijn ontvlugten naar *Embden* bewijst, dat hij althans niet stijfzinnig genoeg was, om, waar hem doodsgevaar dreigde, zijn eigen lot van het lot dergenen, wier leven hij mede op het spel gezet had, onafscheidelijk te achten.' - Is het niet, als hadde BREDERODE in het geheim en ter sluik het leven geborgen, als hadde hij roekeloos en voorbarig zijne aanhangers aan een gewis verderf ter prooi gelaten? De geschiedenis verheft zich met luider stem tegen die voorstelling. Toen wij in het vorige nommer de aandacht afwendden van BREDERODE's persoonlijk bedrijf in *Amsterdam*, om op zijne betrekking tot WILLEM I het oog te vestigen, waren wij zelve op weg zijne handelwijze jegens DE LA TORRE als eene voorbarige, overijlde daad te berispen. Zij droeg de straf van elke overijlde daad: dubbele verlegenheid, zoodra hare gevolgen nadeelig blijken; en die verlegenheid meenden wij in BREDERODE terstond na dat bedrijf te kunnen opmerken. Maar menige overijlde daad werd niet door dezelfde straf op de hielen gevolgd en ingehaald; het geluk heeft weleens de onwijsheid der menschen gediend. Hier was dit het geval niet. Elke dag verkondigde aan BREDERODE eene nieuwe nederlaag der Geuzen; eene nieuwe krachtsontwikkeling der Hertogin; eene nieuwe teleurstelling van ORANJE; eene nieuwe onweêrswolk uit *Spanje*, die aan den gezigteinder oprees. Het vragen van vergiffenis aan de Landvoogdes, dat BREDERODE deed, vindt zijne verontschuldiging in de algemeenheid van dezen stap, in den raad, dien welligt te dien opzigte de Prins zelf zijnen aanhangers had gegeven[1]. Maar lafhartige angst voor gevaar, dat hem persoonlijk dreigde, wij vinden dien bij BREDERODE nergens. In tegendeel, alles was rondsomme voor de nieuwe maatregelen

(1) Ik had regt, toen ik in het vorig nommer tegen de Heeren VAN HALL en GROEN beweerde, dat de artikelen, door den laatste (*Archives*, III, p. 60) medegedeeld, niet tot de Instructie van LA TORRE behoorden. BOR, die blijkbaar omtrent de ontmoeting met LA TORRE uitvoerig en goed was ingelicht, zegt, dat BREDERODE aan dezen 's anderendaags had gevraagd: of de Landvoogdes, wanneer hij *Amsterdam* verliet, hem toestond naar *Vianen* te gaan? Hierop zou LA TORRE hebben geantwoord, dat het den Heer VAN BREDERODE vrijstond te gaan, waar hij verkoos; een antwoord, dat lijnregt zou strijden met de artikels 1 en 8, *Sortira d'Amsterdam - et pendant que son Alt. consultera sur ce que dessus vers sa M^té se retirera du pays*. Maar tevens geeft de vergelijking van het verhaal van BOR alle waarschijnlijkheid aan ons vermoeden, dat BREDERODE's aanzoek om vergiffenis in den laatsten tijd van zijn verblijf te *Amsterdam* te stellen zij, en dat de medegedeelde artikels een antwoord op dat aanzoek zijn.

der Landvoogdesse bezweken; overal hadden de oude verdragen tusschen regering en burgerij plaats gemaakt voor de nieuwe wetten, welke de Landvoogdes met nieuwe bezetting bekrachtigde: *Amsterdam* stond pal. Op den 11den April had de Prins *Antwerpen* verlaten, om naar *Duitschland* te wijken, en *Antwerpen* zette zijne poorten open voor de trawanten van MARGARETHA. Na stouten wederstand had de krijgshaftige BOMBERGEN op denzelfden dag *'s Hertogenbosch* ontruimd. BREDERODE bleef in *Amsterdam*, en *Amsterdam* bleef op zijne zijde tot den 27sten. Intusschen werd eene poging door de Hervormden aangewend, om den Prins het beleid, of liever de redding der zaken nogmaals op te dragen. Die poging ging te leur op het wantrouwen en de kleingeestigheid der voorstellers zelve. Op den 22sten April verliet de Prins voor goed het vaderland, terwijl BREDERODE, - die, als de laatste poging gelukt ware, om den Prins aan het hoofd te stellen eener beweging, die geen' opstand, maar wederstand, maar tegenomwenteling, heeten mogt(1), hem uit *Amsterdam*, hem uit *Vianen* had kunnen ondersteunen, terwijl BREDERODE eerst op den 27sten uit den lande scheidde. Kon hij langer blijven? Alles boog voor de Landvoogdes, en te *Amsterdam*, zegt HOOFT in zijne schilderende taal, ‘quam niet alleen 't gerucht, voorboode der naakende benautheit, maar meenighte van vluchtelingen uit verscheide gewesten, voor de poort, en moest buiten staan. Een deerlijk aanschouwen, zoo veel' ellendighe luiden met wijf en kinderen, op den dijk, uit het hunne verjaaght, elders voor 't hooft gestooten; zonder aanhoudt, zonder hoope, uit d' eene noodt in d' andre zwervende.’ Zijne eigene benden omtrent *Vianen* verliepen, na zich door woestheden te hebben gekenmerkt, die zelfs de burgerkrijg niet verontschuldigen kon, en toen hij 's nachts de stad verlaten had, kwamen des anderen ochtends de vlugtende vendels der BATENBURGEN er voor. Had de Heer

(1) BOR en HOOFT hebben van die poging melding gemaakt, en GROEN heeft het berigt van den eerste overgenomen, *Archives*, T. III, p. 66. Dat werkelijk de Prins, kort vóór hij het land verliet, verder dan ooit gegaan is, wordt bevestigd door een berigt van LANGUET aan CAMERARIUS, bij *Ep.*, XXVIII, p. 64. ‘Arausiensis,’ schrijft deze: ‘postquam sua cunctatione et haesitatione passus est nostrorum vires attenuari, se tandem praebet illis ducem.’ LANGUET schreef dit op den 21sten Maart, 1567. Hij was toen in het leger voor *Gotha*, bij zijnen meester, Keurvorst AUGUSTUS, en dus op de plaats zelve, waar hij van alle onderhandelingen van ORANJE het best kon onderrigt zijn, op de plaats, waar, gelijk wij vroeger zagen, zich LODEWIJK en JAN VAN NASSAU bevonden, of omstreeks dien tijd bevonden hadden.

GROEN gewild, dat hij dien ganschen hoop vlugtelingen als de zijnen had ingenomen? de veiligheid der stad, waarvoor hij aansprakelijk was, in de waagschaal gesteld, en gesterkt door den berooiden hoop, de vaan des opstands ontrold? of had hij het voorbeeld moeten volgen, dat WILLEM I en HOOGSTRATEN te *Antwerpen* hadden gegeven ten opzigte der menigte, die zich bij *Dambrugghe* en later bij *Austruweel* had verzameld? Wij kunnen gissen, hoe streng in het eerste geval het oordeel des Heeren GROEN zou geweest zijn, en schoon BREDERODE dan ten minste der blaam van lafhartigheid bij den Uitgever der *Archives* had moeten ontgaan, is het billijk zijn' moed, zijne standvastigheid te verdenken, omdat hij het wanhopige evenzeer als hopelooze, het gevaarlijke evenzeer als laakbare middel van wederstand, niet aangreep? - ‘Neen, maar hij had zich aan het hoofd der bezetting zijner stad, van *Vianen*, moeten stellen.’ - En *Amsterdam* verlaten, *Amsterdam*, waaraan zoo veel meer gelegen was, *Amsterdam*, dat op het oogenblik van zijn vertrek, wanneer ook, zekerlijk de prooi zou worden der benden, die de Graaf VAN MEEGEN uit *Utrecht* zenden zou: *Amsterdam*, door welks val al wat binnen'slands nog stand hield, en dus ook het bijna onredbare *Vianen* zelf, van alle gemeenschap zou afgesneden zijn? Iets onredelijkers viel van BREDERODE niet te vergen, zoo het niet misschien onmogelijk ware. Want bij de troepen, die buitendien *Vianen* omsloten, kwam talrijke versterking, aangevoerd door Hertog ERIK van *Brunswijk*, die de vlugt der BATENBURGEN en eindelijk den ondergang der sterkte ten gevolge had. Dat de ongelukkige BATENBURGS later door een' eerloozen schipper werden verraden; dat de Jonker VAN RENESSE, bij eene poging, om uit *Vianen* door den vijand zich heen te slaan, gevangen genomen werd, en zijnen moed op het schavot met het leven boette, lag even verre buiten de schuld als buiten de berekening van BREDERODE. Hij moge in *Amsterdam*, volgens den Heer GROEN, *Antw.*, bl. 22, ‘weinig of niets hebben uitgerigt,’ dit heeft zijne tegenwoordigheid uitgewerkt, dat gedurende de twee maanden van zijn oponthoud, het tooneel van burgerkrijg, 't geen kort vóór zijne komst de stad in het uiterste gebragt had, niet herhaald is geworden; dit heeft zijne tegenwoordigheid te weeg gebragt, dat, op *Groningen* na, *Amsterdam* de l a a t s t e stad was, waarin de tegenomwenteling, door de Landvoogdes beoogd, tot stand kwam. - Vóór BREDERODE *Amsterdam* verliet, had de Regering hem, onder zegel, eene verklaring verleend, dat hij zich daar ‘heuschelijk en gerustelijk ge-

draaghen had, zonder yet tot beroerte der gemeente oft ondienst des Koninx aan te stellen.' Wij willen aan die verklaring geenszins al het gewigt hechten, dat de Heer VAN HALL haar toekent; wij gelooven ligt, dat de Spaanschgezinde Regering iets, zelfs van hare overtuiging, kan hebben toegegeven, om voor altoos des lastigen gast kwijt te worden; maar in de vordering van BREDERODE, zulk eene verklaring te erlangen, ligt het bewijs, dat hij, toen hij *Amsterdam* verliet, daarmede niet beschouwd wilde worden, als de zaak, die hij voorstond, te hebben opgegeven. Het was eene soort van protest, dat hij, door het naderende geweld gedwongen, meer ingewilligd, meer afgestaan had, dan van hem kon worden gevergd, en dat hij zich te gelegener tijd een beroep op den Koning voorbehield, om het onregt, hem geschied, hersteld te zien. Wij moeten er bijvoegen: toen BREDERODE besloten had uit *Amsterdam* te wijken, kon hij niet anders dan het Vaderland tevens verlaten. Behalve de onmogelijkheid van zijn oponthoud elders op Nederlandsch grondgebied, ware dit lijnregt verzet geweest tegen den scherpen eisch, door de Landvoogdes in hare artikels aan hem gerigt, dat hij het Land zou verlaten, totdat de goedertierenheid des Konings over hem zou hebben uitspraak gedaan, *Archiv.*, T. III, p. 60. Zoo verliet BREDERODE *Amsterdam*, 's nachts, waarschijnlijk om allen volksoploop te voorkomen(1), maar tevens zóó openlijk, dat de Regering hem tot aan *het Vlie* een gewapend schip ten geleide medegaf. Zoo vertrok hij naar *Embden*, de schuilplaats van *Nederlands* vlugtelingen, de plaats, werwaarts ook de schamele menigte, die weinige dagen te voren de muren van *Amsterdam* had omlegerd, was heengeweken, en van waar altoos met de eenige stad, die nog stand hield, met *Groningen*, de verstandhouding

(1) Ik moet mij zeer tegen den Heer VAN HALL verklaren, wanneer hij zoo ijvert voor het rustig gedrag der Amsterdammers in 1567, als 'gekenmerkt door eene liefde tot orde, welke die zelfde burgerij in latere *zoogenaamde* (waartoe toch dat *zoogenaamde*? het is óf onbeteekenend óf volslagen laster!) verlichter dagen niet altijd betoonde,' (bl. 98). Den grijsaard kunnen wij die liefde voor stilstaanders of stilzitters ten goede houden; maar hoe verdraagt zij zich met zijn ijveren voor een' der grondleggers onzer v r i j h e i d ? - Het uur, waarop BREDERODE *Amsterdam* verliet, kon in dien tijd waarlijk eene *intempesta nox* heeten, denkelijk opzettelijk gekozen, opdat geen toevloed van volk de rust zou kunnen storen. De herinnering van wat op 24 en 25 Februarij, 1567, had plaats gehad, was nog versch, en op den 27sten April, 1567, zou geen Amsterdammer zich daarop hebben durven beroepen als een bewijs voor 'de liefde tot orde' zijner stadgenooten.

gemakkelijk, en in het oog der toen zegevierende partij hoogstbedenkelijk was.

Ik geloof, dat deze voorstelling van BREDERODE's vertrek uit *Amsterdam* geheel op den zamenhang van onwraakbare feiten steunt, en ik ben mij zelven bewust mij telkenmale wederhouden te hebben iets, meer dan ik bewijzen kon, ter gunste van BREDERODE te onderstellen, waartoe ik geene andere reden heb, dan de aanleiding, welke ieder tegenbetoog aanbiedt, om ter andere zijde te overdrijven. Ik vraag echter gerustelijk: waar is eenige grond voorhanden, om BREDERODE's moed of standvastigheid te verdenken? waar de stof voor de donkere kleur, waarmede de Heer GROEN, ‘die de waarde der uitdrukkingen kent,’ BREDERODE's vertrek als een wanhopig ontvlugten heeft afgemaald? Wanneer ik beweer, dat BREDERODE met het verlaten van *Amsterdam* deed wat hij kon, mogt en noodzakelijkerwijze moest doen, vind ik echter evenmin hier of vroeger van hem eenig spoor, dat regt geeft voor de hooge verwachtingen, waartoe de Heer VAN HALL BREDERODE's krijgsdeugd heeft opgevijzeld. Slechts het vermoeden van lafhartigheid wilde ik als even ongegrond wederleggen. Gaarne stem ik den Heer GROEN toe, dat zijne verheffing tot bevelhebber eener bende van ordonnantie, door den Heer VAN HALL als bewijs voor BREDERODE's krijgsmansbekwaamheid aangevoerd, niets meer geweest is dan eene pligtpleging aan zijnen hoogen rang onder den Nederlandschen Adel. Evenmin laat ik mij bewegen door al hetgeen de Heer VAN HALL, bl. 81-83, al te lofredenend heeft bijeengezameld. Slechts voor den brief, door VOET aangehaald, waaruit blijken moet, dat men in *Duitschland* duizend ruiters wilde bijeenbrengen, op voorwaarde, dat aan den Grave VAN BREDERODE het bevel daarover werd gegeven, buigen wij ons, omdat wij gewoon zijn dergelijke oorspronkelijke stukken als den laatsten toetssteen van historische zekerheid te beschouwen. Het overige, door den Heer VAN HALL daar bijeengebragt, is noch van gelijken oorsprong, noch van gelijk gezag. Dat hem ook de Antwerpsche kooplieden een dergelijk opperbevel hebben toevertrouwd, steunt, zoo ik wel heb, op de berigten van STRADA, die hier wat algemeen en onnaauwkeurig zijn, omdat die Schrijver de toedragt van zaken onder de bondgenooten niet zoo naauwkeurig heeft kunnen weten, als wat aan het hof geschiedde. In de *Archives* des Heeren GROEN vind ik daarentegen niets van zulk eene planmatige aanstelling van een dergelijk ‘krijgsbevelhebberschap’ van BREDERODE, veel min-

der, dat WILLEM I dat gewenscht of bevorderd zou hebben. In tegendeel, zoowel hij als LODEWIJK hebben veel meer op Duitsche Veldoversten het oog, ingeval het tot oorlog mogt komen: op HANS WILHELM VAN SAKSEN, op GEORG VAN HOLL, op JAN VAN NASSAU. Zelfs in de *Nederlanden* en onder de bondgenooten waren beproefder krijgslieden, zoo als HAMMES en VAN MALBERG. Ik moet erkennen, dat ik zelfs niet bij gissing kan zeggen, of BREDERODE zich in den strijd den roem van een goed Overste zou verworven hebben; ik kan alleen verzekeren, dat hij meermalen betuigd heeft den wil te hebben, om als een dapper soldaat bloed en leven aan het Vaderland te offeren.

Even als van gebrek aan volhardenden moed, heeft de Heer GROEN BREDERODE van gebrek aan doorzigt verdacht. Ik wil hem hier weder niet tot een voorbeeld van schranderheid verheffen, want de bewijzen ontbreken; maar evenzeer zijn de gronden van den Heer GROEN voor de vlak tegenoverstaande meening nietig. Ik weet niet, dat hij daarvoor een ander bewijs heeft aangevoerd dan de gelegenheid, waarbij hij die beschuldiging inbrengt; dat BREDERODE, namelijk, den afval van den jongen Graaf VAN MANSFELD niet had voorzien (*Archiv.*, T. II, p. 192). Maar BREDERODE, zegt in den brief zelf, waarom hij zoo iets van dezen niet had kunnen verwachten. KAREL VAN MANSFELD was dringender en heviger dan iemand geweest, toen het Verzoekschrift zou worden overgeleverd. Hij had daarbij den toorn en de bedreigingen zijns vaders getrotseerd; in zijn' ijver had hij sedert de ergernis vermeerderd, door met BREDERODE terug te reizen, en op die terugreis in de heilige week, toen BREDERODE verboden had vleesch op zijne tafel op te zetten, des ondanks de vaste uit overmoed te breken (*Archiv.*, T. II, p. 99). Dit was voorafgegaan. Naderhand was ten huize van BREDERODE buiten zijne schuld iets voorgevallen, dat de familie VAN MANSFELD in onaangename opspraak had gebragt. De Heer GROEN zoekt hierin eene aanleiding, die MANSFELD van de Bondgenooten verwijderd heeft (*Archiv.*, T. II, p. 109). Ik vind die daarin niet, maar wel de mogelijkheid, dat het gebeurde oorzaak was, dat MANSFELD niet meer onder de vleugels van BREDERODE leven kon, gelijk hij vroeger plagt. In *Luxemburg*, werwaarts hij zich heenbegeven had, was intusschen bij vele Bondgenooten eene huivering ontstaan, om verdere stappen te wagen. Wie al de geruchten verspreidde, is onzeker; maar de eene zeide, dat BREDERODE en LODEWIJK VAN NASSAU zich bij de Wederdoopers gevoegd hadden (*Archiv.*, T. II, p. 210); de andere, dat BRE-

DERODE zelf zich van het Compromis had laten schrappen (ib., p. 227). Het gevolg was, dat vele Luxemburgsche Edelen weigerden te *St. Truijen* te verschijnen, en onder deze JO. VAN BRANDENBURG, die echter zoo weinig daarna de zaak der vrijheid heeft vaarwel gezegd, dat hij in 1568 onder de bevelhebbers behoorde, met welke WILLEM zijn' eersten krijgstogt in de *Nederlanden* deed[1]. Onder deze omstandigheden misschien meer dan ooit door den invloed zijns vaders beheerscht, schreef de jonge MANSFELD een' brief aan BREDERODE, waarbij hij zijn deelgenootschap aan het Verbond opzeide. En schoon zelfs een WILLEM I die zaak onverwacht en bedenkelijk schijnt gevonden te hebben (*Archiv.*, T. II, p. 203), dewijl BREDERODE over dien onverwachten afval zijne verbazing te kennen gaf, wordt zijn brief door den Heer GROEN met de aanmerking ingeleid: '*qu'il ne paraît pas avoir été doué d'une perspicacitê fort extraordinaire*.' Ik vraag, of men op zwakkere gronden veroordeelen kan, vooral wanneer het verwijt, aan BREDERODE gedaan, lijnregt strijdt met wat de geschiedenis, wat zelfs partijdige geschiedschrijvers, omtrent hem hebben overgeleverd? STRADA b.v. spreekt eenmaal van BREDERODE's *ingenium peracre*, en de plaats is te regt door VAN HALL aangevoerd. Op eene andere gist hij, dat zekere Spaansche brief, door BREDERODE aan de Bondgenooten vertoond, door hem is verdicht geworden, en noemt hem bij deze gelegenheid '*homo non incallidus*.' Ja, wanneer men de plaats bij STRADA in het verband ziet, schijnt zoowel de gissing als het oordeel over BREDERODE ontleend aan een' gecijferden brief, door een' harer verspieders der Landvoogdes toegezonden. Zelfs de brieven van BREDERODE bewijzen, dat hij dikwijls gevaren voorzag, en den toestand, waarin de zaken verkeerden, had begrepen. 'Als ik *Antwerpen* verlaat

(1) Bij de schrale berigten, zoowel van TE WATER, II^{de} stuk, p. 278, 279, als van GROEN, *Archives*, II, p. 154, omtrent dien Bondgenoot, weet ik eigenlijk weinig meer te voegen dan het in den tekst medegedeelde. Dit weinige is uit Luiksche archieven ontleend. BRANDENBURG, aldaar gewoonlijk Baron DE BRANDENBOURG geheeten, schijnt onder de voornamere Luiksche edellieden te hebben behoord, welke het Geuzenleger volgden. Er wordt melding gemaakt van zijn' vaandrig, van zijn' geheimschrijver, van zijne bedienden. Bij den togt over de *Maas* had hij, in gelijken rang als LUMEY, LOUVIRVAUL, MALBERG en DEVAUX, het bevel over een vendel Waalsche ruiterij. Ook aan den ongelukkigen togt naar *Roermond* en *Erkelens*, in April, 1568, had hij deel gehad. Ik weet buitendien nog dit alleen van hem te melden, dat hij heer was van *Château-Thierry*.

vóór de komst van den Prins,' schreef hij op den 9den Julij, 'loopt alles verkeerd,' en toen de Prins eene maand later *Antwerpen* voor een oogenblik verlaten had, brak de beeldenstorm los. 'Wij hebben ons al te gemakkelijk laten scheiden, voordat wij stellige verzekering hadden, zoo als wij dat verlangd hadden van de drie Heeren,' schreef BREDERODE, hangende de onderhandelingen der afgevaardigden met de Landvoogdes: 'Wij loopen gevaar, dat wij ons met ons eigen mes den hals afsnijden, en dat, nu wij ons zoo vaardig betoonen, om de ongeregeldheden te keer te gaan, wij naderhand de beschuldiging zullen hooren, dat wij die ongeregeldheden hadden aangestookt' (*Arch.*, T. II, p. 255). - Hetgeen naderhand gebeurd is, heeft in dit opzigt aan BREDERODE's doorzigt volkomen regt gedaan.

Nogmaals, ik wil voor BREDERODE geen' lof, geene vrijspraak zelfs, maar ik wil billijkheid. Ik erken, dat de bewoordingen zelve, waarmede STRADA BREDERODE's schranderheid prijst, veelmeer de gevatheid te kennen geven, welke voor het oogenblik de middelen weet te vinden, om haar doel te bereiken, of eene teleurstelling te ontduiken, dan die wijsheid, welke, oorzaken en gevolgen volgens vaste beginselen beschouwende, zich inspant en voorbereidt op wat noodzakelijk gebeuren moet: de schranderheid van een partijhoofd meer dan de schranderheid van een' staatsman. Voor de laatste stonden aan BREDERODE twee gebreken in den weg. Het eerste is zijne heftigheid, die hem tot stappen verleidde, welke hem naderhand schadelijk moesten zijn, en eene proeve daarvan was zijne ontvangst van DE LA TORRE, zoowel als het trekken van zijn' degen tegen den Vaandrig, die in het Verbond weigerde te deelen - een verhaal van BURGUNDIUS, dat wij noch durven verwerpen, noch vergoêlijken, zoo als de Heer VAN HALL deed (bl. 123), maar dat toch welligt nog eene andere uitlegging, door den Heer GROEN zelven aan de hand gedaan (*Archiv.*, T. II, p. 52), toelaat(1). Het andere gebrek is te regt door den Heer GROEN

(1) Men vergelijke daartoe de woorden van BURGUNDIUS zelven. 'Auriacus,' zegt hij, 'Egmondanus, Megenus, Bergensis, Hornanus et praeterea multi ejusdem ordinis ut auctores vel participes conjurationis jactabantur, quorum signa quoque falso codicillis impresserant. Hac arte *centuriones potissimum et signiferi* in scelus obstricti sunt, in quibus tamen plus amentiae quam sceleris fuit. Scio quoque Henricum Brederodium in *ordinariae turmae signiferum* strinxisse ferrum, quod sacramentum accipere detrectaret.' Men ziet uit de bewoordingen zelven, dat voornamelijk de oversten (lieutenants) en vaandrigs der benden van ordonnantie der genoemde Heeren worden bedoeld, van welke zeker de meeste, met weinige uitzonderingen, tot de verbondene Edelen behoorden. Men weet, dat BREDERODE zijne eigene bende van ordonnantie, op den tijd van het overleveren van het Smeekschrift, te *Brussel* had ontboden, en daardoor de aanvoerders dier benden eenigermate in het deelgenootschap zijner onderneming had medegesleept. Indien nu werkelijk BREDERODE tegen zijnen vaandrig, die halsstarrig weigerde zich bij de verbondene Edelen te voegen, het zwaard getrokken heeft, blijft die daad wel altoos berispelijk, maar wordt toch eenigermate verschoonlijk, doordien de fiere man, uit het standpunt der krijgsmansondergeschiktheid, zijne regten als bevelhebber door dien wederstand kon gekrenkt achten. Ik wil weder niet ter gunste van BREDERODE pleiten, maar eene onderstelling opgeven, die zijne daad verklaarbaar maakt. De hooge toon ten minste, door den Heer GROEN, bl. 71, aangeslagen ('zoudt gij het niet een s c h a n d e l i j k misbruik van overmagt heeten, wanneer iemand een' zijner onderhoorigen met bedreiging des doods, onder aanroeping van Gods heiligen naam, zou willen dwingen?'), achte ik alleen in eene formele akte van beschuldiging te dulden. Waar het eene daad geldt, waarschijnlijk het voorbijgaand uitvloeisel van drift, opgewekt door het ontmoeten van tegenstand daar, waar men het regt had, of meende te hebben, om dien niet te verwachten, schijnt deze werking mij te rhetorisch. Het *praecedenti spectatur mantica tergo* is ook hier van toepassing. Omdat VAN HALL deze daad van BREDERODE, wel eenigzins anders en minder uitvoerig dan wij het deden, wilde verschoonen, door die aan eene opwelling van drift toe te schrijven, ontvangt hij van GROEN eene vrij scherpe teregtwijzing Nadat de Heer GROEN daarentegen zelf (eerlijk, wij erkennen het) verhaald had, dat EGMONT eenmaal in den raad zijn' dolk tegen GRANVELLE getrokken had, en zonder de tusschenkomst van den Prins VAN ORANJE hem zou hebben omgebragt (*Archives*, T. I, p 112), beoordeelt de Heer GROEN dit gedrag van den Graaf, die

opgemerkt: dat het BREDERODE niet gegeven was iets met kalmte en rust te doen. Wat hij deed, werwaarts hij ging, hij baarde opzien. Dat is niet alleen aan de omstandigheden, waarin hij verkeerde, te wijten, het is een gevolg van ijdelheid, en daarbij eene fout minder van zijn oordeel, dan van zijn temperament. In dit opzigt stond hij eenigermate gelijk met EGMONT, dien hij anders in schranderheid, naar mijne meening, verre overtrof. Onder de Schrijvers van BREDERODE's tegenpartij kan slechts, zoover ik weet, PONTUS HEUTERUS het harde oordeel van den Heer GROEN bevestigen, over BREDERODE's verstand geveld. ‘Hij was,’ schrijft deze, ‘van natuur niet kwaad, maar heet van hoofd en wispelturig: en deze ondeugden waren door slecht gezelschap en dagelijksche dronkenschap zoo verergerd, dat zij zijn oordeel aangetast en verzwakt hadden.’

eenigermate zijn lieveling is, met een verschoonend: ‘Le comte, à ce qu'il paroît, n'étoit pas toujours maître de soi’ (T. II, p. 123)!

Deze uitspraak verraadt hare eigene overdrevenheid; maar daar HEUTERUS die bijbrengt, om de aanspraak, welke BREDERODE op het Graafschap van Holland zoude gemaakt hebben, te verklaren, iets, hetwelk hij als eene buitensporige dolzinnigheid beschouwt, - moeten wij, ter voltooijing onzer beschouwing, nog op dit punt het oog vestigen.

Het belangrijkste resultaat, misschien het eenige belangrijke, door den Heer VAN HALL in zijne verdediging van BREDERODE geleverd, is het bewijs, waarbij hij aangewezen heeft, dat geene geldzucht BREDERODE tot omwenteling had geprikkeld; dat hij niet tot den berooiden adel behoorde, die in eene nieuwe orde van zaken slechts een middel tot herstel hunner reddelooze geldmiddelen zagen. De Heer VAN HALL heeft zich met ijver aan dit onderzoek gewijd, en zijn resultaat is zoo gelukkig en voldoende, dat wij wenschten, dat de Heer GROEN alles had toegegeven, en de laatste heffing van BREDERODE, van 8000 gulden te *Amsterdam*, vrijgesproken had, zonder dat hij er bits bijvoegde: ‘dat de teruggave daarvan op zijn minst onzeker was.’ BREDERODE gaf er pand voor, en dit verpanden had in die dagen groote voorbeelden, die van PHILIPS II en WILLEM VAN ORANJE zelve. Maar, indien BREDERODE van geldzucht vrij was, was hij van staatzucht vrij? Had hij niet het oogmerk, om, door de verdrijving van PHILIPS, zich zelven den grafelijken hoed op het hoofd te zetten? De beschuldiging, herhaaldelijk tegen BREDERODE ingebragt, is door den Heer GROEN niet aangedrongen; vandaar welligt, dat ook door den Heer VAN HALL, zoover wij zien kunnen, niets is bijgebragt, dat niet uitvoeriger en klemmender door TE WATER was behandeld, die juist over dit punt met meer oordeel zijne meening heeft gezegd, dan men gewoonlijk in zijn lijvig werk aantreft[1], *Verbond der Edelen*,

(1) Zelden zijn de Heer VAN HALL en de Heer GROEN het eens in het beoordeelen onzer Geschiedschrijvers en onzer bronnen; maar beide vereenigen zich in eene lofspraak op TE WATER's arbeid. Ik zou het bijna gelooven, dat ik ongelijk had, wanneer ik nu in zijn' arbeid weinig meer te prijzen vind, dan de stalen vlijt, waarmede alles werd bijeengebragt. De eenzijdige bewondering voor al de zoogenaamde ‘liefhebbers der vrijheid;’ de partijdigheid tegen alle Belgische Edelen, die aan *Spanje* getrouw bleven, of later de zaak der Geuzen verlieten; het volslagen gemis eener beschouwing, waardoor de bewegingen in Nederland in verband gebragt worden met den toestand van Europa, en den gang der Wereldgeschiedenis; de daaruit voortvloeijende blindheid voor alle politieke noodzakelijkheid, zijn in dit werk gebreken, die, dunkt mij, den Heer GROEN meer dan iemand moeten hebben gehinderd. Men vergelijke GROEN, *Arch.*, T. II, p. 2; VAN HALL, *Verd.*, bl. 142. Weinige bladzijden vroeger heeft de Heer VAN HALL aan eene Lofrede op V.D. VYNCKT gewijd. Wij zijn het echter volkomen met den Heer GROEN eens, dat dit werk zoo weinig waarde heeft, dat de nieuwe uitgave aan dit boek de laatste verdienste heeft ontnomen: de verdienste - dat het zeldzaam was. Zie hetgeen GACHARD daaromtrent uit echte stukken heeft medegedeeld, in zijne *Analectes Belgiques*, p. 326, suiv. Ook in het gunstig oordeel, door den Heer GROEN over de waarde van Spaansche en Roomschgezinde Schrijvers geveld, stemmen wij meestal met hem in. Toch zijn onze historische *sympathiën* niet dezelfde. Wanneer GROEN dikwijls zijnen weêrzin niet verbergen kan tegen de dichterlijkheid en redekunstenarij van HOOFT, zouden wij gaarne voor onzen lievelingsauteur wraak nemen op zijnen beschermeling VAN REYD, wiens officiële ambtenaarspedanterie ons den opregtsten weêrzin inboezemt. Wij huldigen den Heer GROEN, dat hij gunstiger over WAGENAAR gesproken heeft, dan men het in zijne school gewoon is (zie *Antw.*, bl. 97). Wij wenschten echter, dat hij hierin nog onbekrompener ware geweest. Na het geschreeuw van BILDERDIJK en zoo vele Bilderdijksche papegaaijen, behoort er eenige moed toe, om te verklaren, dat men veel met den Amsterdamschen Secretaryklerk opheeft. Maar wij kunnen deze verklaring niet terughouden, na nogmaals zijne Voorrede, vóór het zesde Deel, te hebben gelezen; die Voorrede toch is een schoon bewijs, hoe goed een begrip hij bezat van de pligten eens Geschiedschrijvers, hoeveel doorzigt en goeden wil, om aan die eischen te voldoen. Die Voorrede is het tijdvak waardig, waarin ook HUME en ROBERTSON als Geschiedschrijvers zouden optreden.

Stuk II, pag. 287 volgg. Wij gelooven zelfs, dat de Heer VAN HALL niet met de noodige naauwgezetheid van TE WATER's arbeid heeft gebruik gemaakt, namelijk bladz. 76. Bij de vermelding namelijk van het gerucht, dat BREDERODE reeds op den Rijksdag te Frankfort, in 1562[1], zijne aanspraken op het Graafschap

(1) De Heer VAN HALL schrijft, t.a. pl.: 1563. Wij mogen niet verbergen, hoe leed het ons is zoo vele dergelijke misstellingen in den arbeid van den Heer VAN HALL te hebben aangetroffen, een arbeid, die zich een oordeelkundig onderzoek ten doel stelde, en dat doel op kritische wijze moet bereiken Intusschen, bij ondervinding weten wij, en onze geduldige Lezers zullen het, hoop ik, met ons weten, hoeveel juist hier op het naauwkeurig vaststellen en onderling vergelijken van deskundigen aankomt. Dat onze klagt over het werk des Heeren VAN HALL in dit opzigt niet zonder grond is, willen wij met eenige proeven staven. Op de volgende bladzijden (bl. 78, 79) wederlegt VAN HALL de verdenking van VAN KAMPEN, alsof PHILIPS BREDERODES bereidwilligheid, om eene voor Holland drukkende belasting te helpen doordrijven, beloond had, met hem het opperbevel over eene bende van ordonnantie op te dragen. De Heer VAN HALL verzekert, dat BREDERODE die bende in het jaar 1559 bekwam, en 'dat deze *vroegere* aanstelling geen gevolg kon wezen van eene toestemming, die hij - eerst *naderhand* gegeven had.' Intusschen had het toestemmen in die belasting reeds in December, 1556, en dus in allen gevalle vroeger plaats dan BREDERODE's benoeming (zie WAGENAAR, Dl. VI, bl. 12). Maar ook de benoeming van BREDERODE, in 1559, is zoo zeker niet, ten zij de Heer VAN HALL die bepaling aan eenige Oorkonde, die ik niet ken, ontleend hebbe. Onze Geschiedschrijvers namelijk verhalen gewoonlijk, in éénen adem, de inrigtingen en benoemingen, door PHILIPS in de Nederlanden gedaan, alsof die alle op éénen tijd, namelijk vóór zijn vertrek naar *Spanje*, omstreeks September, 1559, hadden plaats gehad. Zij hadden dan de handen ruimer, om de beginselen en den oorsprong der onlusten te beschrijven. De Heer GROEN heeft reeds, *Arch.*, T. I, p. 21, eene dergelijke dwaling ten opzigte van de benoeming des Prinsen in den Staatsraad aangewezen. Zoo is het waarschijnlijk ook hier met de benoeming van BREDERODE. Wanneer die heeft plaats gehad, weet ik niet; maar zeker na 's Konings terugkomst in *Spanje*. In de Indaging van BREDERODE (bij TE WATER, St VI, bl. 250) staat omtrent BREDERODE uitdrukkelijk: 'Oblyant l'obligation particulière qu'il avoit pour les honneurs et mercedes receues de nous si freschement, *mesmes depuis quand* nous [avons] esté en nos Royaulmes d'Espaigne asscavoir d'une bende ordinaire des noz ordonnance et d'une pension.' - Op dezelfde bladzijde staat, bij VAN HALL, met betrekking tot de Bevelhebbers der benden van ordonnantie, eene nieuwe onnaauwkeurigheid. 'Onder deze,' zegt de Heer VAN HALL, 'waren al des Konings Stadhouders in de Nederlanden, die van *Oost-Vriesland* uitgezonderd.' Maar *Oost-Vriesland* was nimmer een Stadhouderschap van Koning PHILIPS. De Schrijver bedoelde: Graaf JAN VAN OOST-FRIESLAND, die Stadhouder was van *Limburg* en *Valkenberg*. - Op bladzijde 97 is *zes weken*, in plaats van 'acht weken,' zoo als de Heer VAN HALL juist schrijft, bl. 224, blijkbaar eene druk- of schrijffout. Maar wij hebben niet dezelfde verontschuldiging voor hetgeen de Heer VAN HALL verzekert (bl. 106), dat BREDERODE, 'in Februarij, 1568,' zich verbond, voor de bevrijding der Nederlanden 12000 carolus guldens op te brengen. Wel is het verschil in tijd nietgroot. Want het stuk, waartoe die verbindtenis behoort, kan eerst, in den vorm, waarin wij het kennen, na November zijn opgesteld; maar verder dan TE WATER, Stuk II, bl. 116, gegaan is, welke die verbindtenis tot het einde van 1567, of het begin van 1568 brengt, kan ook niemand, geloof ik, gaan. Denkelijk (zie de volgende aanteekening) was BREDERODE's verbindtenis van vroegere dagteekening. Februarij, de maand, door den Heer VAN HALL opgegeven, is daarom onwaarschijnlijk, wijl juist op de helft dier maand BREDERODE overleed. Dergelijke bedenkingen verhinderen, aan de verzekeringen des Heeren VAN HALL genoeg vertrouwen te hechten, om daaruit gevolgtrekkingen te maken. Wij lezen b.v., bl. 263, dat BREDERODE in het laatst van 1565 te *Vianen* eene *Concordantie van de Confessie van Augsburg en de Gereformeerde Religie* zou hebben laten drukken, welke de Landvoogdes, bij Besluit van 12 Januarij, 1566, verbood. Wij hebben geene gelegenheid de laatstgemelde dagteekening na te slaan: zij hangt blijkbaar met de vroegere zamen. Maar wij vermoeden toch, dat 12 Januarij, 1566, stijl van Brabant (d.i. dus 1567) bedoeld zij. Het drukken van verboden boeken behoorde namelijk tot de grieven, in Januarij, 1567, door de Landvoogdes, bij monde van hare Gezanten, VAN QUAREBBE en LA TORRE, tegen BREDERODE ingebragt, waarop deze antwoordde, dat hij naar de zaak zou onderzoeken. Is het denkbaar, dat, terwijl er sedert het inleveren van het Smeekschrift, in April, 1566, zoo veel over BREDERODE's handelingen te doen viel, de Landvoogdes over eene dergelijke grieve een jaar zou hebben laten verloopen? Buitendien, in het laatst van 1566 was het uitgeven dier *Concordantie* gepast. In November toch van dit jaar werden tot zulk eene vereeniging der beide Protestantsche partijen alle middelen aangewend (zie GROEN VAN PRINSTERER, *Arch.*,

van *Holland* openlijk zou hebben laten gelden, beroept hij zich op de *Sententiën* van ALVA, bij TE WATER aangehaald. Maar TE WATER zegt uitdrukkelijk, dat hij dit gerucht nergens, dan in

T. II, p. 473, suiv.; GACHARD, *Anal. Belg*, p. 202, 203), en wij zouden dan in het bedrijf van BREDERODE een nieuw bewijs vinden, hoe zeer hij zich naar vermogen aan de inzigten des Prinsen, die zulk eene vereeniging aanmoedigde, dienstbaar stelde.

zeker oud Fransch werkje, heeft gevonden; de *Sententiën* van ALVA haalt hij alleen aan, voor zooverre ook deze getuigen van BREDERODE's heerschzuchtige oogmerken, zoo als die in 1566 en 1567 werden ondersteld. Ik herinner mij de brochure, door TE WATER bedoeld, in handen te hebben gehad; maar ik doorlas die niet naauwkeurig, omdat de zaak van BREDERODE mij op dat oogenblik minder belangstelling inboezemde. Een Duitsch pamphlet, dat onder den titel: *Drey Pabsthumb*, in het jaar 1566 in het licht verscheen, en dikwijls voorkomt, is waarschijnlijk van TE WATER's brochure eene vertaling of een uittreksel. Met klem van redenen heeft TE WATER het ongeloofelijke van het feit betoogd. Wij hebben bij zijn betoog twee opmerkingen te voegen. De eerste is, dat de reis der Edelen in 1562 naar *Frankfort* eene vertooning was ter gunste der Duitsche partij, omdat juist toen de triomf dier partij over de Spaansche, en de krooning van PHILIPS mededinger, MAXIMILIAAN, werd gevierd. Had KAREL, in 1549, de verwantschap der Nederlanden met het Duitsche rijk afgebroken, niets lag meer op den weg van PHILIPS en GRANVELLE, dan die afsluiting te bevestigen, sedert de Rijkskroon aan eenen anderen tak van het Huis van *Oostenrijk* was overgegaan. De reis van WILLEM, EGMONT, BREDERODE en anderen, bij deze gelegenheid gedaan, was dus eene soort van beweging, regtstreeks aandruischende tegen GRANVELLE's politiek, en daarin lag genoegzame grond voor het ongenoegen van den Kardinaal, van de Landvoogdes, van den Koning, zonder dat wij aan zulke openlijke verklaringen en ingeleverde klagten behoeven te gelooven, als waarvan de door TE WATER aangehaalde Schrijver heeft gewaagd (zie vooral TE WATER, Deel I. p. 20 en verv.). De andere opmerking is deze: Bij het doorbladeren van tallooze pamphletten, uit het begin van den Vrijheidsoorlog, is vaak bij ons het vermoeden ontwaakt, dat vele van

die schriften, zoowel als de feiten, daarin vervat, geantidateerd zijn. Men versta ons wel. Er waren Schrijvers, die zeiden, dat het werkje, dat zij thans in het licht gaven, vóór vijf en meer jaren was opgesteld, en wij gelooven, dat zij niet altijd de waarheid zeiden. Want hunne beschouwingen doen veeleer onderstellen, dat zij door ondervinding van hetgeen niet te voorzien was, waren geleerd, dan door eene hun ingeblazene gave der profetie. Zoo als met de geschriften zelve, is het met de feiten, die zij mededeelen. Plannen, door latere omstandigheden tot rijpheid gebragt, worden opgegeven als in vroegere jaren beraamd, toen zij naauwelijks eenige aanleiding hadden, dan in de eventuële combinatiën eens scherpzinnigen staatsmans, of in den zienersgeest van een' waarzegger. Wij passen dit toe op het werkje, door TE WATER vlijtig gebruikt, dat in het jaar 1566 werd in het licht gegeven. Wat die Schrijver van BREDERODE's aanspraken op het Graafschap van Holland in 1562 onderstelt, zijn in mijn oog droomen van vier jaren later. Maar dan levert ook tevens dit werkje een bewijs, dat er in 1566 werkelijk eene partij bestond, óf door BREDERODE zelven geworven, om zijne aanspraken te handhaven, óf die hem, zijns ondanks, tot het handhaven dier aanspraken wilde drijven, óf die alle middelen te baat greep, om PHILIPS in het uitoefenen zijner regten door allerlei chicane te belemmeren.

Waartoe het verzwegen? Wat de Heer VAN HALL uit latere bronnen heeft verzameld, zonder eigenlijk opzet, heeft mijne twijfeling vermeerderd, of BREDERODE wel ten eenemale van het vermoeden, op hem geworpen, kan worden vrijgepleit. De Heer VAN HALL heeft van eene munt van BREDERODE gewaagd[1], door den Heer VERKADE

(1) Ik had aanvankelijk, behalve uit de gemelde munt, nog eene gevolgtrekking ten bezware van BREDERODE willen maken, uit het merkwaardig basrelief, waarvan ons de Heer VAN HALL tegenover den titel van zijn boek eene afbeelding schonk. Het valt in het oog, dat, terwijl de overige Edelen met ongedekten hoofde staan, BREDERODE *en vrai pacha* op een' armstoel, die wel iets van een' troon heeft, met den hoed op het hoofd gezeten is; dat een Edelman, een nieuwe adept waarschijnlijk, voor hem als voor den Geuzenkoning de knie buigt. Doch liever een woord over de voorstelling zelve. De Heer VAN HALL gist, dat de gebeurtenis, die hier voorgesteld wordt, hebbe plaats gehad *voor* de uitwijking van BREDERODE; maar de redenen voor zijne gissing is hij ons schuldig gebleven. Ik gis, dat de gebeurtenis *nu* BREDERODE's uitwijking hebbe plaats gehad, en ziehier mijne gronden. Kennelijk wordt in het *bas relief* de aanneming van een' Edelman tot een verbond voorgesteld, waarvan BREDERODE het hoofd is. Drie tijdpunten voor eene dergelijke gebeurtenis zouden wij kunnen aanwijzen, en wel ten eerste den tijd der teekening van het eerste Verbond voor April, 1566; maar toen was nog geene Geuzennap in zwang, zoo als op de afbeelding voorkomt, en sommige der hier voorgestelde Edelen, wier namen in het *bas relief* uitgedrukt staan, kennen wij niet onder de eerste teekenaars des Verbonds. Het andere tijdvak zou zijn van April, 1566, tot Julij, 1566; maar, ware de arbeid uit dit tijdvak, dan zouden wij misschien ook dertien bondgenooten voorgesteld zien: het zouden dan waarschijnlijk BREDERODE en de zoogenaamde *twaalf Apostelen* geweest zijn. Intusschen slechts één der twaalf Apostelen, en dat wel LODEWIJK VAN NASSAU, vinden wij hier afgebeeld. Van Augustus tot op December, 1566, kon er van eene nieuwe vereeniging van Bondgenooten naauwelijks spraak zijn. Eerst in het laatst des jaars en het begin des volgenden kunnen zulke verbindtenissen te *Culemborg*, te *Amsterdam*, of te *Antwerpen* hebben plaats gehad. Maar ook dan zouden wij andere namen verwachten, dan hier uitgedrukt staan, nevens LODEWIJK VAN NASSAU de VAN DER AA's, de BATENBURGEN, de MARNIXEN, de BLOISEN, de VAN DER NOOTS, RUMMEN en VILLERS. Wij achten het om die redenen waarschijnlijk, dat de voorgestelde gebeurtenis na BREDERODE's uitwijking hebbe plaats gehad. De Heer VAN HALL heeft te regt opgemerkt, dat alle Edelen, die als onderteekenaars van het Verbond, ter bestrijding der Spaansche dwingelandij, bekend staan, ook hier voorkomen. Dit geeft eenig regt, om eene betrekking tusschen dit Verbondschrift en de hier voorgestelde gebeurtenis aan te nemen. Het is waar, vier Edelen, en onder deze LODEWIJK VAN NASSAU, staan op het *bas relief* vermeld, die ons als teekenaars van het bedoelde Verbond onbekend waren. Maar de zaak, hier voorgesteld, is de inwijding van eenen nieuwen Eedgenoot, of de bevestiging van het gesloten Verbond door allen. Die verbindtenis had plaats, toen de Edelen in ballingschap verstrooid waren, en daarom juist eerst van tijd tot tijd, en bij tusschenpoozen, de toetreding van enkele volgen kon. Wij hebben reeds vroeger

aan het licht gebragt, waarop de leeuw van Holland zonder barensteel voorkomt (*Verd.*, blz. 180). Hij

opgemerkt, dat er van het eerste Verbond vele afschriften in omloop waren; dat vele namen niet onder al die afschriften gevonden werden; dat vele afschriften misschien zelve, naar gelang der onderteekenaars, naar de wisseling der gebeurtenissen, toevoegsels of uitlatingen hadden ontvangen. Wie verzekert ons, dat dit zelfde niet het geval geweest zij met dit Verbondschrift; dat niet de kopij, door TE WATER medegedeeld, niet volledig alle onderteekeningen bevatte; dat zijn afschrift niet de formule geweest zij van de redactie, welke dit Verbondschrift in de laatste tijden had bekomen, voorzien met de namen van de eerste onderteekenaars, of van diegenen, die toen toevallig op dezelfde plaats bijeenwaren? Men begrijpt wat ik bedoelde, toen ik in mijne vorige aanteekening zeide, dat BREDERODE's deelgenootschap aan dit Verbond van vroegere dagteekening kon zijn. Op de bijzonderheid echter, dat bij den naam van VAN DOMBURG het jaartal 1567 uitgedrukt staat, wil ik niet drukken. Hij had dat jaartal *stilo curiae* in de eerste maanden van 1568 kunnen schrijven. Ik houde het er echter voor, dat de vier namen, in het *bas relief* uitgedrukt, tot aanvulling kunnen dienen van de onderteekeningen, zoo als TE WATER die achter het door hem aan het licht gebragte Verbondschrift heeft opgegeven. Maar mijne gissing is - eene gissing. Daarom wil ik niet op gevolgtrekkingen eindigen, die anders voor de hand liggen, b.v., dat BREDERODE in zijne ballingschap nog denzelfden ijver behouden heeft, als hij vroeger had aan den dag gelegd; dat LODEWIJK VAN NASSAU, en in LODEWIJK misschien WILLEM zelf, door diens toetreden eene getuigenis heeft afgelegd voor BREDERODE's bekwaamheid, en de zuiverheid zijner bedoelingen; dat BREDERODE nog altoos voorkomt als het uitstekendste hoofd der Bondgenooten, ofschoon, ware de beschouwing des Heeren GROEN de ware, het ongeluk den verstootenen ballingen de oogen moet hebben geopend voor deongeschiktheid van BREDERODE tot de taak, die hij op zich nam. Maar ik weêrhoud mij, overtuigd, dat op eene gissing al te ligt eene dwaling volgt.

verzekert al te gemakkelijk, dat zij niet te *Vianen* geslagen, maar buiten weten van BREDERODE, wanneer dan ook, verspreid is. De munt, die zeker evenmin de uitvinding van den Heer

VERKADE is, als de kopijen van BREDERODE's brieven eene verdichting waren van den Heer GROEN, is een gevaarlijk bewijs. Om iets dergelijks had BREDERODE's vader het vonnis van gekwetste majesteit en hoogverraad getroffen. Derhalve, wanneer kan die munt geslagen zijn, dan tijdens de beroerten van het laatst van 1566? Waar, dan te *Vianen*? Buiten'slands misschien; maar dan ware men zeker nog stouter geweest, en had niet geschroomd, er, even als op de prenten van BREDERODE, het CO. HO: of HE. CO. HO. bij te voegen. En zoo zij in 1566 geslagen werd, en waarschijnlijk te *Vianen*, hoe is het mogelijk te beweren, dat dit geschiedde buiten weten van BREDERODE en in strijd met zijn gezag? Ik weet inderdaad daartoe geen middel, zoo ik tevens bedenk, dat dit niet de eenige openbare betuiging was van wenschen, ten nadeele van PHILIPS regten gekoesterd; maar dat de Roomschgezinde Schrijvers zich eenparig op boeken en prenten, op het toen algemeen verspreide gerucht, beroepen, als op zoovele bewijzen, dat BREDERODE's partij de gedachte, van hem eenmaal aan het hoofd van Holland te plaatsen, niet verre van zich wierp. HEUTERUS zegt, dat de spotternij, die zich de Utrechtenaars met BREDERODE's aanspraken veroorloofden, de oorzaak was van zijnen ingekankerden haat tegen de inwoners en de regering dier stad. Ik wensch voor die beschuldiging van HEUTERUS eene zachte verklaring te beproeven. Het waren werkelijk souvereine regten van BREDERODE, waarmede de stad *Utrecht* van tijd tot tijd in botsing kwam; maar het waren zijne souvereine regten als Heer van *Vianen*. Hoe ligt viel het echter der partijzucht, bij de hooge afkomst der BREDERODE's en de fierheid van zijn geslacht, zijnen ijver tot het

handhaven van deze, te verdraaijen tot pogingen naar eene algeheele onafhankelijkheid, naar eene oppermagt, zoo als slechts aan Koning PHILIPS, als Graaf van Holland, toekwam?

Ik neem tot deze verklaring mijne toevlugt niet uit gunst voor BREDERODE, maar opdat de zamenhang der zaken mij begrijpelijk worde. Ik kan mij namelijk, ondanks al wat ik zelf aanvoerde, niet overtuigen, dat BREDERODE's pretendentschap volle ernst zij geweest. De *Archives*, door den Heer GROEN uitgegeven, verraden daaromtrent geen enkel woord: schoon de *Sententiën* van ALVA daarvan ter loops gewagen, leest men echter daaromtrent niets onder de punten van aanklagt in BREDERODE's indaging (TE WATER, IV, pag. 250-253). De grond, door den Heer VAN HALL (blz. 140) aangevoerd, dat WILLEM hem, in zulk een geval, niet aan het hoofd van den ‘opstand’ (wij zeggen liever: tegenstand) zou hebben geduld, ligt voor de hand, en is bijna afdoende. Maar even weinig zijn de bewijzen te miskennen, dat er hooge verwachtingen omtrent BREDERODE door anderen werden gekoesterd en geopenbaard, en door hem toegelaten, zoo niet, gelijk waarschijnlijk is, aangemoedigd. Op welke wijze kunnen bewijs en tegenbewijs, door zich onderling te vereenigen, hunne geldigheid behouden? Alleen, meen ik, ingeval men BREDERODE's aanspraken beschouwe als eene politieke greep of leus, die uit de gisting der onrustige tijden van zelve opborrelde. Wat schaadde het, zoo de opgewondene menigte zich verzadigde aan het uitzigt op een' populairen, een' hervormden Opperheer; wat schaadde het, indien de onrust van PHILIPS werd geprikkeld door de gedachte, dat de Graaf niet verre te zoeken was, die hem zou vervangen, indien hij door halsstarrigheid zijne heerschappij verbeurde? Zulke uitstrooisels werken op het volk, en zijn magtige hulpmiddelen in de hand van schrandere woelgeesten. Ik had er mijne reden voor, en men zal die reden, hoop ik, billijken, waarom ik de bedoelde verwachtingen tot het tijdstip beperkte, waarop wij er in de geschiedenis de bewijzen voor vinden, tot het einde des jaars 1566, het begin van 1567, toen de hoop op minnelijke schikking, door de dreigende houding der Landvoogdes, door de onheilspellende nieuwmaren uit *Spanje*, hoe langer hoe meer werd verijdeld.

Ik heb BREDERODE alleen en hoofdzakelijk in betrekking tot de staatsgebeurtenissen beschouwd, omdat hij mij als zoodanig alleen belangrijk voorkomt; omdat ik alleen in dit opzigt gewigt hecht aan het vonnis, dat te zijnen voor- of nadeele

wordt geveld. De Heer VAN HALL is verder gegaan, en heeft over BREDERODE's huisselijke deugden, over zijne individuële eigenschappen zijne lofrede uitgebreid. Wij erkennen, dat, na zijn openbaar leven te hebben beschouwd, deze voor ons in vergelijking onverschillig blijven; ja, wij geven den Heer GROEN toe, dat de Heer VAN HALL hier meer de eenzijdige voorspraak, dan de onpartijdige regter van BREDERODE is gebleven. Wil de Heer VAN HALL, bij voorbeeld, het bewijs voor BREDERODE's groote talenten daarin vinden, dat hij het hoofd van het Verbond was, de Heer GROEN antwoordt te regt: dat BREDERODE's hooge geboorte hem op die plaats aansprak gaf, zelfs boven LODEWIJK VAN NASSAU. Maar men voege er bij, dat hij zich op die plaats niet zou gehandhaafd, dat de Prins hem op den duur op die plaats niet zou geduld hebben, indien BREDERODE zoo minder dan middelmatig ware geweest, als de Heer GROEN onderstelt. Uitvoerig heeft de Heer VAN HALL alle bewijzen voor BREDERODE's godsdienstigheid uitgemeten. Wij zijn het volkomen met den Heer GROEN (*Antw.*, bl. 11) eens, dat wij aan vele dier bewijzen weinig gezag kunnen toekennen; dat BREDERODE's naam in zijn gebedenboek, de vrome eed, waarmede het verbond bezegeld werd, - ook door hen, die later dien eed verbraken, - zwakke grouden van betoog zijn. Men vergete niet, dat godsdienstigheid bij beide partijen in die dagen, meer dan in de onze, een uiterlijke vorm was, prijsselijk zoo gij wilt, maar met godsdienstigheid des harten niet op ééne lijn te stellen. Men vergete vooral bij BREDERODE niet, dat verkleefdheid aan de Hervorming en openlijke verklaring zijner meening tegelijk eene politieke partijleus was, waardoor sommigen zich als echte Geuzen meenden te kenmerken. Ik beslis hiermede noch ten voor-, noch ten nadeele van BREDERODE. Ik heb in zijn hart niet gelezen, en wat wij van hem weten, legt het voor ons niet bloot. Maar in karakters als het zijne is vatbaarheid voor godsdienstige indrukken geen ongewoon verschijnsel, eene vatbaarheid echter, die wij verre zijn van met echte vroomheid te verwarren.

Wij schenken met den Heer GROEN gaarne aan den Heer VAN HALL al dien rhetorischen ballast, ten deele als onbelangrijk, ten deele als onbewezen, doch wenschen er te vuriger om, dat ook de beantwoording van GROEN van alle inmengsel van dien aard vrijgebleven ware. Maar helaas! wanneer hij den Heer VAN HALL voorslaat, zich tot MONTIGNY te wenden, om in hun verschil uitspraak te erlangen, weet

weet hij te wel, dat het een getuige ter bezwaring, maar geen scheidsregter is, dien hij inroept. En toch is de voorslag zoo aannemelijk aangedrongen, dat, wie niet op zijne hoede is, zoetvoerig zich tot toestemming zal laten geleiden. Ik voor mij wijs den aangeboden' scheidsregter van de hand. Onze geschiedenis heeft eenen der voornaamste Belgische Edelen boven alle andere met een onuitwischbaar brandmerk gestempeld: valschheid, wreedheid, hebzucht zijn de afzigtelijke trekken, die zelfs schrijvers, zijner partij toegedaan, in zijn karakter niet hebben durven ontkennen. Die Edelman was NOIRCARMES. Zoo wij echter MONTIGNY naar NOIRCARMES hadden gevraagd, wij zouden eene prijzende aanbeveling hebben bekomen. Het was ‘son grand ami,’ gelijk HOORNE niet zonder bitsheid aan zijnen broeder, toen deze reeds als gezant in *Spanje* bij den Koning was, geschreven heeft.

Derhalve, om BREDERODE te beoordeelen, evenmin tot dichters van latere dagen, die slechts opschikken, wat hun uit de tweede en derde hand overgeleverd is, als tot willekeurig ingeroepene scheidslieden de toevlugt genomen! Zien wij onpartijdig met eigene oogen, wat ons de bescheiden, welke eene lange tijdsruimte ons niet heeft benijd, blootleggen[1]. Zal ik tusschen de schipbreuk ter regterzijde van den Heer VAN HALL, ter slinker- van den Heer GROEN, mij eene eigene beoordeeling van BREDERODE veroorloven? Ik geloof, dat ik den schijn van verwaandheid wagen moet aan de noodzakelijkheid, waartoe de gang van mijn opstel mij gebragt heeft. Hier sta dan mijne epicrisis:

HENDRIK VAN BREDERODE was van hooge geboorte, en fier op

(1) Ik stel er prijs op, dat in mijn onderzoek alles den stempel drage van waarheid en naauwkeurigheid, en moet daarom eene verzekering herroepen, waarin ik ongelijk had. Ik meldde namelijk in een vorig Nommer, dat ook in HOORNE's *Verantwoording* gewag gemaakt werd, dat de Prins het Stadhouderschap over *Antwerpen* aan BREDERODE had willen opdragen. Ik meende stellig het daar gelezen te hebben, en dwaalde. Eerst dezer dagen kwam mij HOORNE's *Verdediging* (druk van 1568) weder in handen, en ik haast mij mijne dwaling te erkennen. Toch kan ik mij niet ontgeven, hetgeen ik mededeelde, in een ander, gelijktijdig, stuk te hebben gevonden, zonder het thans te kunnen aanwijzen. In allen gevalle blijft, wat de hoofdzaak betreft, de getuigenis van HOPPERUS en BURGUNDIUS daarvoor borg. BURGUNDIUS is niet te verwerpen, vooral omdat hij ook hier, gelijk op andere plaatsen, de Gedenkschriften van TISNACQ kan gebruikt hebben. Uit zijne overeenstemming met HOPPERUS zou dus afgeleid kunnen worden, dat ten minste het berigt van 's Prinsen aanzoek ten voordeele van BREDERODE naar *Spanje* ware overgebriefd, alwaar zich toen beide, TISNACQ en HOPPERUS, bevonden.

zijne afkomst, vurig, ondernemend, rusteloos. Zijne grootmoedigheid, die tot zelfopoffering kon stijgen, zijne stoutmoedigheid, die tot roekeloosheid kon overslaan, zijne opregte volksgezindheid, die hem de harten der menigte opende, zijne bespraaktheid, zijne gevatheid, zijne ijdelheid zelve, zouden hem in een' tijd als dien, waarin hij optrad, onderscheiden hebben, indien niet zijn hooge rang hem noodzakelijk zijne plaats had aangewezen aan het hoofd der verbondene Edelen. Men beschuldigt BREDERODE van geneigdheid tot den drank, van oploopendheid, die hem de heerschappij over zich zelven deed verliezen. Dat er grond voor beide beschuldigingen is, kan niet ontkend worden. Maar de bewijzen ontbreken, dat de eerste ondeugd op zijne handelingen, als hoofd van het Verbond, eenigen invloed hebbe uitgeoefend; de gevaarlijke strekking der laatste werd vaak krachteloos gemaakt door zijne innige verkleefdheid aan den Prins VAN ORANJE. Gewoon zijne eigene inzigten aan die van dezen voortreffelijken Staatsman te onderwerpen, volgde hij met gedweeheid diens ingevingen, en zou niet geschroomd hebben van overijlde stappen terug te treden binnen het pad, door de voorzigtigheid en gematigdheid van dezen gebaand. Welverre van met VIGLIUS voor een goed deel op BREDERODE de schuld te werpen van de jammeren, die, in 1568 en de daaropvolgende jaren ons Vaderland hebben getroffen, houden wij staande, dat, hadden alle Edelen, die het Verbond teekenden, voor de uitbreiding daarvan zoo krachtig geijverd, hadden zij met evenveel schranderheid voor de uitvoering van dat Verbond gewaakt, en tot het uiterste toe den geest daarvan zoo trouw gehandhaafd, als BREDERODE deed, de bange jaren van ALVA's tirannij welligt nimmer zoo verderfelijk op Nederland zouden hebben gedrukt. De fiere houding van den Nederlandschen Adel zou óf den Koning tot toegeeflijkheid gedwongen en hem strikt verbonden hebben gehouden aan het eenmaal ingewilligde, óf het pleit, wie in *Nederland* heerschen zou, eene Spaansche Inquisitie of eene Natie, in zijne belangen behoorlijk door hare hoofden vertegenwoordigd, ware vroeger in het open veld, en, wat ook de uitslag had mogen zijn, roemrijker voldongen geworden.

Hoe lang, helaas! ook deze beoordeeling zij uitgevallen, de gansche inhoud van het boek des Heeren VAN HALL, van de verdediging des Heeren GROEN VAN PRINSTERER, is daarmede niet omvat. Twee derden van het antwoord van den laatste zijn gewijd aan

de verdediging van het *Uitgeven van Brieven* van overledenen, aan eene verklaring omtrent de wijze, waarop hij vele hoofdpersonen onzer geschiedenis, in afwijking van de gewone meening, beschouwd heeft (*Historische Kritiek*). Bij den aanvang onzer beoordeeling scheen het ons een weinig hard, dat GROEN over eene, naar het ons voorkwam, al te ligt daarheen geworpene stelling den Heer VAN HALL zoo uitvoerig en krachtig had te woord gestaan. Sedert heeft een klein vogeltje ons ingefluisterd, dat de uitval des Heeren VAN HALL, in het eerste opzigt, eene gevaarlijker en veruitziende strekking had. Is, hetgeen ons verzekerd werd, waarheid, dan kunnen wij den Heer GROEN niet genoeg danken voor de welsprekende wijze, waarop hij de regten van de wetenschap der Geschiedenis heeft bepleit. Ook van de wetenschap geldt, dat, wie haar niet liever heeft dan zich zelven, harer onwaardig is! Eene meening, als die des Heeren VAN HALL, gaat echter van eenen grondregel uit, waarbij de regten van een individu boven die der wetenschap worden gesteld; wat zeggen wij? waarbij men voor de waarheid niet eens overheeft, ten minste voor de nakomelingschap zijn' mom af te leggen! Hoe, indien in naam des Konings uwe regtbanken, waar het een voorbijgaand belang der geregtigheid geldt, de verborgenste boeken opslaan, en de vertrouwelijkste brieven lezen, zou die regtbank daartoe geen regt hebben, welker roeping het is, ook over Koningen een onverbiddelijk en onberouwelijk vonnis te vellen, - de regtbank der Geschiedenis? Menschen gaan voorbij: de wetenschap blijft. De geschiedenis heeft onze vaderen overleefd, zij zal ook ons overleven; en wij zouden weigeren haar hare eischen in te willigen, om eene handvol stofs te sparen, dat verwaaid is, en waarvan geen spoor overblijft, dan hetgeen de geschiedenis in hare gedenkrollen bewaart? Maar waartoe zouden wij een beginsel verdedigen, dat in den Heer GROEN eene zoo welsprekende voorspraak heeft gevonden, van wiens aangevoerde gronden wij gaarne elke als ook onze eigene meening onderschrijven. Zelfs uit een redekunstig standpunt boezemt de vrees des Heeren VAN HALL voor openbaarheid geen' gunstigen dunk in voor de zaak, die hij komt bepleiten. Ons leidt een beter vertrouwen, en daarom vragen wij openbaarmaking van alle bewijsstukken, zoo veel dit mogelijk is. Wij weten het: de Heer VAN HALL wenscht niet aan een vorschend onderzoek perken te stellen; hij veroorlooft eene mededeeling van belangrijke resultaten, maar wil tevens, dat het onbelangrijke, het al te zeer tot bijzonderheden afda-

lende, worde weggelaten. Met echt historischen zin heeft de Heer GROEN geantwoord, dat zulk eene zifting van belangrijk en onbelangrijk voor den wetenschappelijken onderzoeker onmogelijk is, zonder niet alleen het vermoeden, maar werkelijk de schuld, van eenzijdigheid op zich te laden. Wij zouden de moeite, aan deze beoordeeling besteed, het schoonste beloond achten, indien zij de vrucht had gedragen, om den Heer VAN HALL van de juistheid van GROEN's bewijsvoering te overtuigen. Wij insgelijks onderzochten, wat van BREDERODE voor ons lag, en onze resultaten waren, geloof ik, over het geheel die, welke de Heer VAN HALL wenschte. Wij kwamen tot die resultaten, door enkele uitdrukkingen in de brieven te wegen, en ons in te spannen tot verklaring van het slechte Fransch; door acht te geven op dagteekeningen, en die te vergelijken; door uit de toevallig vermelde tegenwoordigheid of afwezigheid van dezen of genen persoon gevolgtrekkingen af te leiden tot den zamenhang der gebeurtenissen. Hoe ware dit mogelijk geweest, wanneer de Heer GROEN niet meestal geheel de kopijen der brieven zijnen Lezers had voor oogen gelegd; zoo hetgeen hem onbelangrijk dacht, omdat hij niet doorzag, wat een ander daaruit kon afleiden, door hem teruggehouden ware; zoo hij zijne rijke schatkamer had gesloten met de ligt willekeurige verzekering, dat de zaak, waarop het aankwam, genoegzaam toegelicht scheen?

De laatste afdeeling van het geschrift des Heeren GROEN is gewijd aan eene verdediging van zijne beschouwing omtrent eenige uitstekende personen in onze geschiedenis, omtrent ALVA, PHILIPS, GRANVELLE. GROEN verzekert, dat hij bij de uitspraak, door hem over die personen gedaan, zich geener partijdigheid, geens vooroordeels, geener zucht tot paradoxie bewust is. Wij moeten hem bij die betuiging op zijn woord gelooven. Niemand kan het minder dan ons invallen, hem het regt te betwisten, om zijn oordeel te vellen, zoo dat oordeel van niets anders afhankelijk is dan van de historische gronden, daarvoor aangevoerd. Wij eischen gelijke maat voor PHILIPS en voor WILLEM, voor LODEWIJK VAN NASSAU en voor ALVA, voor BREDERODE en voor EGMONT, voor de Edelen, die voor de zaak der Geuzen hun leven opofferden, en voor degenen, welke later die zaak verlieten en bestreden, zoo als MANSFELD en RIJSBURG. Evenwel mogen wij de overtuiging niet verbergen, dat ons oordeel over de genoemde personen nog zeer verre van dat des Heeren GROEN afwijkt. Onze Lezers zullen van ons niet vergen, de redenen

van dit verschil te ontwikkelen. Voor ieder' der genoemden zou dit een onderzoek vereischen, ten minste even uitvoerig als het onderhavige omtrent BREDERODE, waarmede niemand ontkennen zal, dat wij genoeg papiers hebben vuilgeschreven. Liever maken wij van deze gelegenheid gebruik, om den Heer VAN HALL, wien wij verpligt waren veel hards te zeggen, wiens bekrompenheid in zijne zucht voor geheimhouding wij rond hebben gelaakt, een bewijs onzer hulde te brengen. Hij, de grijsaard, heeft ons, jongelingen en mannen, door hetgeen hij over BREDERODE schreef, door het vuur van zijn' aanval tegen eene meer en meer veld winnende beschouwing onzer geschiedenis een beschamend *αἰσχρὸν σιωπᾷν* toegeroepen. Het waren de begrippen, hem in zijne jeugd ingeprent, waarvoor hij te velde trok; het was het licht, waarbij hij de daden van het voorgeslacht had gezien, dat hij zich niet wilde laten ontrukken. Het is hier de plaats niet te onderzoeken, hoe hij deze bij de gebeurtenissen onzer dagen in toepassing brengt; tot ons zelve inkeerende, vragen wij liever: wat hebben wij gedaan? Ook ons, die thans in den bloei der jaren zijn, zijn beginselen en begrippen overgeleverd, niet verre van die verschillende, waarvoor de Heer VAN HALL sympathie betuigt. Maar sedert wij de school hebben verlaten, heeft BILDERDIJK's geschiedkundige beschouwing gerucht en opgang gemaakt; het gezag diens mans heeft velen voor zijne vanen aangeworven; de corypheën zijner school zijn die der andere partij verre vooruit geweest in ijver en talent. Het te ontkennen, ware eene verergering onzer zwakheid - door verblinding. Of wilt ge, dat wij de onbekookte voortbrengsels van VAN KAMPEN, den *Jan de Witt* van SIMONS, de verdediging zelve van JACOBA door SIEGENBEEK, dat wij onze tallooze verhandelingen eindelijk en verhandelaars in de schaal leggen tegen hetgeen TYDEMAN, GROEN, HOGENDORP, VAN DER KEMP en VAN GRONINGEN hebben geleverd? De brieven over de *Geschiedenis des Vaderlands* van BILDERDIJK, vóór tien jaren of meer in den *Vriend des Vaderlands* aangevangen, beloofden veel; maar de verdienstelijke schrijver staakte al te ras zijn' arbeid. Het handboek van LULOFS getuigt van den echten ouden zin; maar het handboek van GROEN VAN PRINSTERER weegt het op. Nog eens, wat hebben wij gedaan? Vele onzer hebben hunne schoolbegrippen afgezworen, om zich voor den glans van BILDERDIJK's naam te buigen; nog meerdere oefenen jegens stellingen, die aanvankelijk hunne haren te berge deden rijzen, eene verdraagzaamheid, niet van overtuiging, maar van afmatting! Met één woord, wij hebben *getransigeerd*. Op school

hebben wij leeren weenen bij het martelaarsschap van OLDENBARNEVELD, en om rust te hebben van de plaagzieke tegenpartij, hebben wij iets van onze bewondering voor den Advokaat ten gevalle van Prins MAURITS afgestaan; wij hebben den koelen, nuchteren, wiskunstigen geest van JAN DE WITT van republikeinsche droomen *à la Rienzi* verdacht; wij hebben over de Unie van *Utrecht* onze schouders opgehaald, en lofliederen gezongen op den staatsvorm, die ons het Congres van *Weenen* opdrong. En wat is het gevolg van dat *transigeren* geweest? Eene spraakverwarring, eene begripsverwarring, eene onzekerheid, wat nationaal Hollandsch is, wat niet. Op de school heeft men ons geleerd, dat, zoo dikwijls *Hollands* roemrijke Republiek zich in de oppermagt eens Souvereins scheen te zullen verliezen, de Voorzienigheid als door een wonder het geraamde plan had verbroken; - schoon het ons niet duidelijk voorgezegd is, hebben wij uit onze geschiedenis eenig begrip van Volkssouvereiniteit afgeleid. Thans vernemen wij in 's Lands eerste Vergadering, van een' man, die lessen geeft in het Staatsregt, thans vernemen wij in de Tweede Kamer van Mr. C.A. DEN TEX, dat zulk een denkbeeld niet alleen revolutionnair, maar ook niet Nederlandsch was. Nederlandsch! misschien niet in den zin van de Grondwet van 1815, niet in den zin van het sedert veld winnend Kemperianisme; zeker niet Nederlandsch, zoo de van zoo veel onheil zwangere koninklijke boodschap van 1829 Nederlandsch was. Maar Nederlandsch voorzeker in den geest van WILLEM I, toen hij zich in zijne Apologie van 1581 van den ban van Koning PHILIPS op ‘zijne Heeren en Meesters’ de Staten des Lands, als op zijne hoogste regtbank, beriep.

Het schijnt pruikerig, dat een medewerker in *de Gids* ijvert voor de theoriën van schoolmeesters, schoolboekschrijvers en schoolopzieners. Maar die leer, waarmede wij gedrenkt zijn, is de hunne niet. Langs troebele kanalen is zij uit heldere bronnen van levend water gevloeid; zij is de leer van DE GROOT, van HOOFT, van VONDEL. ‘Wijs mij,’ zeide te regt een onzer medearbeiders in een opstel, in denzelfden geest als het onze, maar met veel meer welsprekendheid voorgedragen (*Gids*, Jaarg. VIII, Meng., bl. 419), ‘wijs mij de wedergade van zulk een tijdvak, waarin de grootste talenten vreemdst en verst zouden geweest zijn - van goede trouw!’ - Gij noemt mijne gehechtheid aan mijne schoolbegrippen een vooroordeel: het zij zoo; maar het is een vooroordeel, waarbij gij in honderd andere gevallen pleegt te berusten. Ik wil buitendien niet, dat het een vooroordeel blijve. LULOFS heeft ergens ge-

zegd, dat hij wenschte, dat onze oude Dichters bestudeerd en becommentariëerd werden, gelijk Grieksche en Romeinsche Schrijvers; wij wenschten, dat ook onze oude Geschiedenis bekritiseerd werd - zoo als het aan de orde van den dag is over de zamenstelling en de geloofwaardigheid der Evangeliën na te vorschen. Zou de Heer GROEN tot diegenen behooren, die van ons in dit opzigt eene volslagene Strausziaansche *Voraussetzungslosigkeit* eischten? Maar wij willen niets meer dan de stille hoop uitgedrukt hebben, dat de begrippen van HOOFT, van VONDEL, van DE GROOT, de begrippen, ons op school ingeprent, door zulk een onderzoek bevestigd zouden worden, - en ten opzigte van BREDERODE heeft mij die proeve op geene teleurstelling gestaan. Ik wil echter tot geenen prijs, dat die hoop op het onderzoek zelf eenigen werkelijken invloed uitoefene. In tegendeel, zulk een onderzoek hoore vriend en vijand; men vrage naar hetgeen nog niet bekend is; men ga met bedachtzamen tred van feit tot feit, van oordeel tot oordeel voort, en stelle zich alle mogelijkheden buiten het overgeleverde voor, om naar het verband des geheels het waarschijnlijkste in de bijzonderheden op te sporen. Eerst dan acht ik eene geschiedenis des Vaderlands mogelijk, zoo als ik die wensch. Maar jaren, maar onze leeftijd, zal welligt voorbijgaan, eer die mogelijkheid bereikt is; honderde oorkonden zullen nog aan het licht gebragt en onderzocht, menigte van monographiën over enkele punten geschreven en wederlegd moeten worden. Vooral is eene letterkundige geschiedenis onzer historieschrijvers van belang, zoo als TE WATER er in zijn IV^{de} Stuk eene onvolledige proeve van heeft gegeven; zoo als de Heer DE WIND in zijne *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers* er tot dusverre *geene* heeft geleverd. Zoo zulk eene Vaderlandsche Geschiedenis ter eenige tijd WAGENAAR ontbeerlijk maakt en BILDERDIJK verdringt; zoo zij ons volk een' getrouwen spiegel voorhoudt niet alleen van zijnen aard, zijne ontwikkeling en zijn lot, maar het ook eerlijk en onpartijdig aanwijst, waar het zijne bestemming bereikte, waar het daarvan afweek, dan zal die arbeid een deel harer voortreffelijkheid voorzeker daaraan te danken hebben, dat de waarschuwing is behartigd geworden, welke de Heer GROEN in zijn *Antwoord*, bl. 61, nederschreef, de gulden waarschuwing, waarmede wij als met het beste resultaat onze beoordeeling besluiten:

‘Grondig onderzoek wordt op geene jammerlijker wijze dan door voorbarig jagen naar resultaten belemmerd.’

R.C.B.V.D.B.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Nederlandsche Volksoverleveringen, verzameld en met aanmerkingen voorzien door J.W. Wolf. *Op nieuw bewerkt en met bijvoegselen vermeerderd. Eerste en Tweede Stuk. Groningen*, F. Wilkens. 1844-45.

Of het wel eene troostrijke gedachte is voor het brave, behoudende volk van *Nederland*, dat bij iedere gelegenheid zijne groote voorvaderen in den mond heeft, die in wetenschap en kunst aan geheel het beschaafde *Europa* de wet gaven, - of het wel eene troostrijke gedachte is, dat de waarachtige kennis van wat hen als volk kenmerkt, van hunnen aard en inwendige ontwikkeling, hun moet geleerd worden door vreemden? - Of hebben niet de Duitschers, FRANZ JOSEPH MONE, HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, hen het eerst nader bekend gemaakt met hunne eigene taal en met de schatten hunner voorvaderlijke letterkunde? Moest niet de Duitscher J.W. WOLF de eerste zijn, die op ruime schaal hunne sagen bijeenverzamelde, sagen, bloeijend ontsproten uit hunne voorvaderlijke godsdienst en geschiedenis, waarin zich het gelooven en weten van hunne stamouders spiegelen?

Wij moeten het, helaas! blozend erkennen, en terwijl wij onzen Duitschen broeders dankbaar zijn, dat zij ons het pad hebben aangewezen, dat wij behooren te bewandelen, en het veld, dat wij geroepen zijn om verder te ontginnen, mogen wij eenen herhaalden zucht over onzen stationnairen geest niet terughouden, en ons beklagen over hetgeen men - met een woord, dat in de laatste dagen zoo dikwerf werd ter sprake gebragt, - zou kunnen noemen onze *ontwikkeling in Nederlandschen zin*!

Ondanks de reuzenschreden toch, die men in *Duitschland* gedaan heeft op het veld der Duitsche archaeologie, in ruimeren zin, niettegenstaande de wetenschap daar als bij den dag wordt

vooruitgebragt, staan wij nog ongeveer op hetzelfde standpunt, waarop wij ons in het begin dezer eeuw bevonden, en zoo wij ons al bewogen, bepaalden wij ons tot kleine uitstapjes, die tot geen resultaat hebben geleid, en van waar wij tot onze oude standplaats zijn teruggekeerd.

En vraagt men ons het *waarom* van dat verschijnsel, - de oplossing ligt voor de hand. Het is omdat wij sinds jaar en dag ons ontwikkeld hebben, eenzijdig als de Chinesen, en te gronde gegaan zijn in het geliefde systeem van eigenvergoding, zoowel individuëel als in massa. Wel kan men de beweging rondom zich niet geheel onopgemerkt laten voorbijgaan; maar in den regel haalt men de schouders op en meesmuilt, spreekt van gevaarlijke systemen, van zijn' eigen' weg te willen gaan, of, zoo men zich, door uitzondering op den regel te maken, een' naam wil verwerven, dan steekt men de loftrompet voor een' of ander groot man, zonder zich evenwel diens geniale resultaten ten nutte te maken. Zoo sukkelen en dommelen wij voort. De groote bemoeijingen der Duitschers op het gemeene gebied hebben slechts weinig invloed op ons gehad, althans ons nog niet losgerukt van den ouden slentergang; - met *België* is het letterkundig verkeer geheel gestremd, sedert de boekhandel op dat rijk zoo goed als dood is. *A propos*, wie zal zich daarover eens erbarmen?

Gelukkig nog, dat onze overlandsche stamgenooten zich een' ruimer' gezigtskring hebben geschapen, en hunne navorschingen hebben uitgestrekt over al de loten van den Duitschen stam. Daaraan hebben wij ook de *Niederländische Sagen*, van J.W. WOLF, te danken, welker vertaling wij thans aankondigen. Schoon de Nederlandsche bewerking eerst voor een derde deel volbragt is, zullen wij ons echter niet tot die twee uitgekomene stukken kunnen bepalen, maar noodzakelijk moeten spreken over WOLF's geheele werk.

Op het nuttige en wenschelijke van eene volledige verzameling van *Sagen* of overleveringen behoeven wij gelukkig niet aan te dringen. Van lieverlede is er in de meeste beschaafde christenlanden genoegzame zin voor vaderlandsche oudheid ontkiemd, om dit te gevoelen of te beseffen, terwijl van den anderen kant de beide GRIMM's dit met leer en voorbeelden hebben aangetoond. Evenwel was er bij ons nog slechts zeer weinig verzameld. In *Noord-Nederland* gaf Mr. L.PH.C.V.D. BERGH wel hoogstgewigtige bijdragen in zijne *Volksoverleveringen en Godenleer*, gelijk in *België* het *Kunst- en Letterblad* van Dr.

SNELLAERT schoone proeven leverde; maar het bleef aan WOLF voorbehouden, om op ruimere schaal eene proeve te nemen, en voor zooverre zijne krachten reikten, een werk tot stand te brengen, dat geheel *Nederland* in al zijne deelen zou om vatten.

Zoo zijn werk niet volmaakt is, zoo er gebreken in worden aangetroffen, wij willen er hem niet te strenge rekenschap van vragen, omdat wij zijn boek hoogstverdienstelijk rekenen als eerste proeve, als de grondstof, waaruit een kritisch afgewerkt geheel kan worden voortgebragt. Maar hem, die op het voetspoor van WOLF is voortgegaan, die zijne stof *op nieuw bewerkt* heeft en *vermeerderd*, hem moeten wij strengelijk afvragen, of hij werkelijk verder is gegaan, of hij met oordeel den arbeid zijns voorgangers heeft gewogen, zijne gebreken getoetst en zoo veel in hem was verbeterd, - dan of hij alleen den reeds afgebakenden weg heeft bewandeld, zonder dien te effenen en te verbeteren, zonder dien verder te brengen, of op nieuwe uitzigten opmerkzaam te maken, - in één woord, of zijne *nieuwe bewerking* progressief en kritisch was en beant woordende aan de eischen van onzen tijd.

Ziehier dan, wat wij op WOLF aan te merken hadden, en waarvan wij de verbetering in de nieuwe uitgave gewenscht hadden.

Onze eerste aanmerking geldt den titel van het boek; wij hadden liever gelezen: *Sagen und Märchen*, in de vertaling *Volksoverleveringen en Sprookjes*. Wel is waar, behooren beide tot dezelfde familie, maar de laatste zijn slechts een zijtak. De eigenlijke *Sage*, aan de geschiedenis gehuwd, al is het dan ook in het duister verleden, heeft daardoor een eenigzins vaster karakter gekregen, en de eerwaardige stempel van den voortijd, haar op het voorhoofd gedrukt, getuigt van hare zuivere filiatie in de regte lijn. Het sprookje draagt in veel flaauwer trekken de getuigenis zijner herkomst met zich, en onderwerpt zich daarbij aan de grillige opsiering van iederen tijd, van iedere individualiteit. Ware dit onderscheid door den schrijver strenger in het oog gehouden, welligt zou daarvan als van zelf het gevolg geweest zijn eene tweede gewenschte onderverdeeling, namelijk, die in *Helden- en Volkssage*. Wel heeft WOLF onze eerste verdeeling gevoeld: daarvoor pleit zijne afdeeling in twee boeken; maar dit bewustzijn is niet tot geheele klaarheid gekomen, anders zouden wij niet sommige nommers uit het eerste boek naar het tweede willen verschuiven, en omgekeerd.

Maar ook strengere klassificatie hadden wij gewenscht, naar chronologische volgorde; op bl. IX der voorrede (in de vertaling) wordt wel beweerd, dat zulks geschied zij, maar ontelbare malen vinden wij ons daarin bedrogen.

Eene aanmerking van meer gewigt, vooral voor de *vermeerderde* uitgave, is de onvolledigheid. Een aantal bronnen is door WOLF ongebruikt gelaten; had zijn opvolger daarin niet *kunnen* en *moeten* voorzien? Zeker heeft hij iets gedaan, door nu en dan eene Sage, naar eene betere uitgaaf van deze of gene kronijk, te geven, en door hier en daar de lijst der bronnen aan te vullen, waarin het medegedeelde voorkomt; maar hij schijnt begrepen te hebben, dat hij niet verder mogt gaan dan WOLF's leiband hem veroorloofde; immers de woorden: 'Bij de verschijning der laatste aflevering zullen er *eenige* bijvoegselen gegeven worden, enz.,' geven te kennen, dat wij niet veel te verwachten hebben, en zeker niets in den geest, dien wij bedoelen. Trouwens, eene overbrenging van WOLF's werk hadden wij gaarne gemist; eene aanvulling daarvan, eene tweede schrede op het gebied der wetenschap ware ons hoogstwelkom geweest.

Ten bewijze dier onvolledigheid slechts een paar woorden. Onzes inziens had er eene eerste plaats moeten worden ingeruimd aan de oudste overblijfselen onzer helden- en volkssagen, waarop het *Nibelungenlied*, de *Gudrun*, en zelfs de *Chanson des Lorrains*, gebouwd zijn. MONE heeft, in zijne *Untersuchungen zur Geschichte der teutschen Heldensage*, daarop te regt opmerkzaam gemaakt, en is tot verrassende resultaten gekomen. Het eenige, waarbij WOLF zich bepaalt, is nu en dan in zijne aanteekeningen naar het *Nibelungenlied* te verwijzen.

Wel heeft de verzamelaar, S. 355 (N°. 266), de legende medegedeeld van Doctor FAUST, op het slot *Waarderburg*, en S. 637 (N°. 544), de oudere vertelling van CAESARIUS VAN HEISTERBACH omtrent den grondtypus van den *Faust* (zonder evenwel eenig verband te zoeken tusschen de beide overleveringen); maar de Vlaamsche legende van THEOPHILUS, die tot een' ouderen tak derzelfde legende behoort, wordt vergeten (zie daarover BLOMMAERT's uitgave van het oud-Vlaamsche gedicht van dien naam, waarmede men vergelijke mijne *Beatrys*, bl. 65).

Zoo wordt in N°. 76 ter loops gewaagd van het kasteel van *Eggermonde*, maar de schoone sage, zoo als die in *Karel en Elegast* behouden is, wordt ons nergens medegedeeld.

Uit *Velthem* en *Hillegaertsberch* wordt slechts één verhaal ge-

nomen, en hoeveel was er niet uit te putten! De *Acta Sanc torum* van de Bollandisten zijn in het geheel niet gebruikt, noch de Luiksche verzameling van CHAPPEAUVILLE; evenmin het *Corpus Chronicorum Flandriae* en de overige werken der Belgische *Commission Royale d'Histoire*, met uitzondering van een paar plaatsen uit de *Brabantsche Jeesten* en *Philippe Mouskes*; en toch zouden zij eene rijke bron geweest zijn. Hetzelfde moet gezegd worden van MAERLANT's werken, de Vlaamsche kronijk, door KAUSLER uitgegeven, het leven van ST. AMAND, waaruit slechts eene enkele plaats is overgenomen (N°. 571), en dat schier in ieder hoofdstuk eene bijdrage bevat, om te zwijgen van onze oude romans, lokale kronijken en plaatsbeschrijvingen, in Analecta en dergelijke werken vervat.

Daar wij slechts kunnen aanstippen en wenken geven, gaan wij over tot een ander punt van beschuldiging, betreffende de *kritiek* der sagen. Gaarne hadden wij van WOLF eene kritiek der bronnen gehad, zoo als die ons nu door den vertaler denkelijk wordt toegezegd, als hij in zijne voorrede belooft: ‘het een en ander over het werk en de bronnen te zullen aanstippen.’

Een paar sagen heeft WOLF in zijne aanteekeningen voor onecht verklaard: wilden wij ons al verlaten op hetgeen hij heeft behouden, en dit alles als echt aannemen (hoewel wij ook hier uitzonderingen zouden moeten maken, als b v. bij datgene ‘was aus Städtenamen müssige Mönche des Mittelalters etymologisirt,’ gelijk GRIMM zegt), dan is zulks nog niet genoeg. Wel weten wij dan, dat al de sagen echt zijn; maar het is nog niet genoeg uitgemaakt, dat zij teregt *Nederlandsche sagen* heeten, en daarom is het hier toch te doen. Wij missen dus eene historische kritiek der sagen; een wezenlijk gebrek, want er is der wetenschap veel aan gelegen, of eene overlevering uit het volk zelf ontstaan is, dan of, en hoe, en waarom, zij op dien bodem is overgebragt. Het kan hier niet van ons gevergd worden in de beperkte ruimte van een tijdschrift ieder stuk te toetsen; maar van den opvolger van WOLF mogen wij zulks met regt eischen, en echter de tot nog toe in het licht verschenen stukken dragen er geene blijken van. Een paar voorbeelden tot opheldering van onzen eisch.

Bl. 418 vlg. (N°. 344) deelt ons WOLF eene wondergeschiedenis der Heilige Maagd mede, en wel ‘mündlich von einer alten Klostergeistlichen’ in *Parc des Dames*, bij *Leuven*. De oudste overlevering van dat verhaal, in onze taal, hebben wij in de

Sproke van Beatrys, vóór eenige jaren door mij uitgegeven. De oude schrijver, bij wien zij, zoover ik weet, voorkomt, is CAESARIUS HEISTERBACENSIS (a°. 1222), die het verhaal mededeelt als in zijnen tijd gebeurd, en zonder opgave van plaats: 'In monasterio quodam sanctimonialium, cujus nomen ignoro, ante non multos annos, virgo quaedam degebat nomine Beatrix, caet.' In de zeventiende eeuw werd dit verhaal weder opgewarmd, in 1659, door zekeren pater VLOERS (zie het Aanhangsel op de *Sproke* van BEATRYS), in de *Wonderbaere mirakelen van den H. Roosen-Crans*, te *Antwerpen* gedrukt; en dat het toen niet als eene Belgische sage bekend was, blijkt, daar de pater als de vermoedelijke woonplaats van BEATRIX '*een seker clooster van Duytschlandt*' aanwijst. - In den *Roomschen Uilenspiegel, Amsterdam*, 1671, komt hetzelfde verhaal voor, geput uit bovengemelden CAESARIUS, zoodat deze legende denkelijk niet vóór de 17de eeuw in *België* meer algemeen is bekend geworden, en dan nog wel uit boeken; kan men dit dus eigenlijk wel een Nederlandsch volksverhaal noemen?

Als tweede voorbeeld noemen wij het, S. 492 (N°. 407) medegedeelde verhaal: '*Das erloschene Feuer zu Audenaerde*. Mündlich u. J. Ketel im Feuilleton der Gazette von Audenaerde.'

Ook van dit verhaal is de tijd van het begin der populariteit - zoo die al als bewezen moet worden aangenomen - na te gaan. De oudstbekende overlevering daarvan in onze taal is vervat in *der Minnen Loep* van DIRK POTTER, waarvan het eerste boek vóór weinige weken is uitgegeven door den Heer P. LEENDERTZ, WZ., in de werken der Vereeniging ter bevordering der oude Nederl. Letterkunde. Zij komt daar voor in het eerste boek, vs. 2515-2686. De held, of liever het slagtoffer, van het verhaal is daar de Romeinsche toovenaar VIRGILIUS. In *der Minnen loep* schijnt de legende te zijn overgegaan uit het volksboek van VIRGILIUS, dat omstreeks de helft der 16de eeuw in zwang kwam, hoewel het van zeer oude dagteekening is (zie Mr. L.PH.C. VAN DEN BERGH, *Nederl. Volksromans*, bl. 84 en 86-87). Het volksboek bestaat nog, en behoort tot de zoogenaamde blaauwe bibliotheek. Ik geloof, dat het niet gewaagd is het in omloop raken van dit verhaal uiterlijk te brengen tijdens het meer algemeen bekend raken van het volksboek, of misschien het eene oprakeling van onze dagen te noemen, waartoe WOLF's bronnen

wel aanleiding geven. In allen gevalle, echt Nederlandsch is het niet.

Deze weinige voorbeelden mogen volstaan, om het kritische standpunt van het boek aan te wijzen.

Wat voor het overige de Hollandsche overbrenging aangaat, er heerscht eene in het oog springende slordigheid in, en de taal is alles behalve zuiver en kiesch. De vertaler zegt ons, dat hij, om de overleveringen zoo zuiver mogelijk uit de bronnen zelve te geven, zich geenszins om vloeijendheid van stijl *mogt* bekommeren; maar welverre van ons het naïve en boeijende van zijne bronnen terug te geven, heeft hij ons het boek, vooral in de eerste aflevering, dikwijls onsmakelijk gemaakt. Het Hoogduitsch doet hij op vele plaatsen meer dan doorschemeren.

Na al het gezegde gelooven wij, dat wij eenig regt hebben, om uit een wetenschappelijk oogpunt van oordeel te zijn, dat de Hollandsche vertaling gerustelijk achterwege had kunnen blijven, daar deze ‘Volksoverleveringen’ geene aanspraak kunnen maken op de bijvoeging ‘op nieuw bewerkt en vermeerderd,’ daar de wetenschap door die uitgave geen' enkelen stap voorwaarts gedaan heeft.

Gelijk het werk thans verschijnt, mogen noch kunnen wij er ons zegel aan hechten, en dit is een te grooter verwijt voor den Hollandschen bewerker, naar mate de uit zijn werk blijkende kennis van een aantal bronnen, en zijne belezenheid in zoo vele werken, het vak rakende, ons geregtigen hem hoogere eischen te doen. Hadde hij zich slechts vrij bewogen, zonder zich alleen tot de echo van WOLF te maken, hij ware zeker in staat geweest het vaderland aan zich te verpligten. Maar die oude slentergang, die *èpicerie* in de wetenschap!

Quand pourrai-je manger un bourgeois?

22 Junij, 1845.

Dr. JONCKBLOET.

Boekbeoordeelingen.

Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie, uitgegeven door Dr. *Doedes*, Dr. *de Geer*, Dr. *Kemink* en Dr. *van Oosterzee*. Eerste Deel. Eerste Stuk. Utrecht, Kemink en Zoon, 1845, VI, 239 bladz.

(*Vervolg van bladz.* 496.)

De *derde grond* onzer bestrijding is deze, dat de gevoelsleer der godsdienst en het Christendom onwaardig is.

Ik begin met op den *aard* der godsdienst en van het Christendom opmerkzaam te maken.

Het Christendom is eene zelfstandige godsdienst. Niet blindelings wil het zich aan elken invloed van buiten onderwerpen. Geheel er zich aan te onttrekken, vermag het niet. Gelijk het zelf de stralen van zijn licht tot aan de verste einden der aarde zoekt uit te breiden, vangt het ook de lichtstralen op, die door het geheele leven der menschheid worden uitgezonden. Zoo staat het dan met de godsdiensten, die het omringen, in wederkeerige betrekking. Zal men beweren, dat het door haar zijne zelfstandigheid verliest? Geenszins. Op God alleen kan door niets worden gewerkt; Hij alleen is van allen invloed onafhankelijk. Al het andere werkt onderling op elkander. Alleen dan zou de zelfstandigheid van het Christendom verdwijnen, wanneer het iederen invloed opnam, om het even van welken aard die mogt zijn. Om tegen dien toestand te waken, moet het in de godsdiensten, die het omringen, naauwkeurig onderscheiden, wat *tegen* het Christendom, wat onwaar, onzedelijk is, van hetgeen *neven* het Christendom, en, ofschoon in andere vormen om andere personen en andere behoeften, even waar en even zedelijk van inhoud is. Maar hoe zal het

die onderscheiding beproeven zonder wetenschappelijk verstand van de eeuwige idee der godsdienst?

De godsdienst zoekt den mensch onder het leed der aarde een' krachtigen troost te bieden, en hem op de reis door het leven een' vasten staf in de hand te geven. En welk waarachtig vroom, Christelijk gezind mensch zal zich de oogenblikken van smart en beproeving niet herinneren, waarin het gevoel van wrevel en tegenzin tegen zijn lot bij hem opkwam? Het gevoel, zeide ik, en wat zou ik anders noemen? Het zinnelijk gevoel wordt hevig aangedaan en geschokt; het verstand moet ter hulpe komen, om het tot rust te brengen. Te regt luidt het in ons kerkgezang: ‘Kwaad, zegt somtijds ons *gevoel* op uw godlijk doen en willen.’ Zullen wij ons aan dat gevoel overgeven? Morren en opstand tegen God, onzedelijkheid en ongodsdienstigheid zullen het gevolg zijn. Nergens is redding dan bij de *kennis* alleen. Wanneer wij de goddelijke wezenheid en het doel des levens, het goede, leerden kennen; wanneer wij inzien, dat de individuële vorming van ons leven door God ten goede moet worden bestemd; dat al, wat ons treft, alleen van God is, en het levensdoel alleen in God kan worden gesteld, dan is er geen twijfel meer, of wij zullen al wat ons smarte doet, als middel tot bereiking van dat doel erkennen. De *kennis* van God zal het smartelijk zinnelijk gevoel verdooven, en het godsdienstig gevoel van het eenig goede in de plaats stellen. Maar heeft dan niet het (bovenzinnelijk) *gevoel* de redding bewerkt en het (zinnelijk) *gevoel* verdreven? Neen. De *kennis*, die het (bovenzinnelijk) gevoel *schiep*, dreef het (zinnelijk) gevoel uit; en al schreef men het eens aan het (bovenzinnelijk) gevoel zelf toe, welken anderen grond heeft het dan *kennis*? Ook daarom kan de godsdienst, die ons staande moet houden in het leed, niet op gevoel zijn gegrond.

De godsdienst zoekt liefde, algemeene liefde tot allen, uit te breiden over de geheele wereld. Maar hoe zal zij het vermogen, als gevoel haar grondslag is? Ik mag mij beroepen op de geschiedenis. Waren niet die tijden van het Christendom, waarin het gevoel, ten koste van het verstand, ten toppunt was gevoerd, ook de tijden van vervolging? Werd het den gevoelenden Christen niet onverschillig, of zijn medemensch al godsdienstige kennis bezat, welligt hooger dan de zijne; of al een godsdienstige wil in hem woonde, die tot godsdienstig handelen hem aandreef? Genoeg, hij kwam niet overeen in gevoel; hij gevoelde de waarheid van het Christendom niet en vond er

zijne behoeften niet vervuld. En nemen niet de vervolgingen en partijschappen te meer af, hoe meer de godsdienst op kennis is gegrond? Is niet het protestantisme, de godsdienst der kennis, ook tegelijk de godsdienst geweest van gewetensvrijheid, verdraagzaamheid en algemeene liefde?

Maar ik behoef met een beroep op de geschiedenis niet te volstaan. De liefde, die de godsdienst in ons hart ten troon wil verheffen, *kan* onmogelijk *algemeen* zijn, als in plaats van kennis gevoel de hefboom is. Alleen de kennis is in staat *het algemeene* te omvatten; maar het gevoel schiet daartoe te kort. *Algemeene* menschenliefde kan alleen uit de kennis ontstaan, dat, daar het begrip: *mensch*, in iederen mensch is verwezenlijkt, ook ieder mensch tot hetzelfde geslacht met ons behoort.

De godsdienst zoekt deugd en heiligheid, liefde voor het goede, afschuw van het kwaad, in te boezemen en voort te planten. Hoe zal zij het beproeven, zonder naauwkeurige onderscheiding van hetgeen goed en kwaad is? Bij de menigte kan die onderscheiding slechts onwetenschappelijk zijn, en zich alleen op den eersten trap der kennis, op het besef, bewegen. Maar de grondsteen is gelegd; als men er op voortbouwt, zal het gebouw worden voltooid, de tempel des Christelijken levens opgerigt. Hoe meer de wetenschap veld wint, te meer zal zelfs de menigte opklimmen tot hoogere trappen van kennis; en het is de taak der verlichte geesten van ons geslacht, haar in het opstijgen behulpzaam te zijn. Zij zelven althans moeten boven haar staan, en zich niet met het laagste standpunt tevreden stellen. De zoogenaamde populaire geschriften mogen voor het volk geschikt zijn, ja, er uitnemend toe bijdragen, om den resultaten van het onderzoek der geleerden, door eenige bewijzen gestaafd, algemeenen ingang te verschaffen: de wetenschappelijke man, die in zulke voortbrengselen de bronnen zijner navorschingen ziet, is den naam, dien hij zich aanmatigt, onwaardig. In het gebied der wijsbegeerte heeft de vorige eeuw getoond, wat heerlijks populariteit der geleerden weet te stichten. Hoe het zij, de onderscheiding tusschen goed en kwaad, zonder welke de deugd eene ongerijmdheid is, kan alleen door kennis, meer of min ontwikkeld, meer of min boven het besef verheven, tot stand worden gebragt; het gevoel blijft geheel buiten het spel. Het drijft evenzeer aan tot het booze als tot het goede: tot het laatste als het door de kennis van het goede wordt opgewekt en ontvlamd; tot het eerste, als het door dwaling op een' verkeerden weg wordt geleid. Waar het

niet door zuivere kennis is gewekt, maar zonder haar het rigtsnoer van den mensch zal wezen, is het de voorname bron van dweepzucht en bijgeloof. Ik mag de woorden overnemen van den Apostel: ‘Ja, ik kende de zonde niet dan door de wet. Want ook had ik de begeerlijkheid niet geweten, indien de wet niet zeide: Gij zult niet begeeren.’ En hoe zal men nu de wet leeren kennen, door gevoel of door verstand?

Niet minder komt de *omvang* van godsdienst en Christendom in aanmerking. Het Christendom vertoont zich, volgens v.O., bl. 33 volg., als godsdienst, als openbaring, als kerk, als leven. In de drie eerste opzigten beweegt zich de apologetiek, wederom volgens des schrijvers eigene getuigenis, op het gebied van wijsbegeerte en geschiedenis, en moet daaraan hare bewijzen ontleenen, terwijl zij (bl. 37) alleen in het laatste opzigt op innerlijke ervaring is gegrond, en van daar hare bewijzen ontvangt. Wanneer wij alles volkomen toestemmen, zoo kunnen wij er slechts één gevolg uit trekken, namelijk dit, dat de apologetiek, die op ervaring, op gevoel, is gebouwd, en door bewijzen, daaruit geput, zoekt te bevestigen en te overtuigen, ook alleen van het Christendom *als leven* de goddelijkheid kan bewijzen, maar oneindig te kort schiet, om *het Christendom* te bewijzen; dat de Christelijke godsdienst slechts in eene bepaalde gestalte, nimmer in haar geheel, in hare wezenheid, den laatsten grondslag kan hebben in de ervaring; ja, dat het Christendom, waar het als godsdienst en openbaring ter sprake komt (zoo als het geval is, waar men over zijne *waarheid* handelt), met ervaring en hare bewijzen volstrekt niets te maken heeft. Maar wij mogen het beweren van v.O. niet eens volkomen toestemmen. Het ligt buiten het doel *dezer* recensie, breede aanmerkingen te maken over de orde der vierledige beschouwing van het Christendom, en aan te wijzen, hoe de godsdienst, vóór zij tot den mensch als genootschap, als vereeniging, komt hem allereerst als individu aangrijpt, zoodat het Christelijk leven aan de Christelijke kerk zou moeten voorafgaan; hier hebben wij iets anders op het oog. Het moge toch waar zijn, dat de verheven aard en de weldadige strekking van het Christelijk leven door de ervaring kan worden bewezen, zij schiet te kort om te bewijzen, dat de oorsprong van dat leven *uit God* is. Wie zal den verheven' aard en de verhevene strekking van menigerlei godsdienst, en menigerlei wijsgeerig stelsel, en van het leven, dat zij te voorschijn riepen, ontkennen? Waarom zal het Christelijk leven alleen en bijzonder *uit God* zijn? Zal de

ervaring het aantoonen? Mij dunkt, daartoe wordt meer gevorderd. Daarvoor is noodig *kennis* van God, *kennis* van onzen geest en van ons gemoed, *kennis* der betrekking en werking van God op ons. Mogt v.O. ons tegenwerpen, dat hij zich zelven gelijk is gebleven, en niet het geheele Christendom uit ervaring alleen wil bewijzen, maar, bl. 38, als bronnen der apologetische wetenschap uitdrukkelijk noemde: ‘wijsbegeerte, geschiedenis en innerlijke ervaring,’ en bl. 55 verklaarde, van ervaring slechts te willen *uitgaan*, om dan zich tot wijsbegeerte en geschiedenis te wenden, ons antwoord is gereed: wilt gij uw bewijs van ervaring doen *uitgaan*, het beproeve dan niet verder te reiken dan het reiken kan, en verstoute zich niet iets te willen aantoonen buiten den verheven' aard en de weldadige strekking van het Christelijk leven. Het bewijs van hetgeen hier ons voorname doel is, de waarheid van het Christendom als godsdienst en openbaring, late het alleen aan geschiedenis en wijsbegeerte over. Daarbij, hoe onderscheidt gij het Christelijke leven van het Joodsche, het philosophische leven? Alleen door onderscheiding der Christelijke godsdienst van de Joodsche en van de philosophie. Gij zult toch bij de zeker door u niet betwiste voortreffelijkheid van het leven, dat vele Joden en wijsgeeren leiden, niet het verschil tusschen Christendom, philosophie en Mosaïsme opmaken uit het verschil tusschen Christelijk, Mosaïsch en philosophisch leven? Mag het wetenschappelijk heeten, als men, terwijl het Christelijk leven *gevolg* is der Christelijke godsdienst, en geenszins hare *oorzaak*[1], tot het bewijs der Christelijke godsdienst wilde komen *uit* het Christelijk leven? En zou, al kon eens uwe redenering voor allen overtuigend zijn, deze analytische weg een waarachtig bewijs zijn?

En al beschouwen wij slechts een gedeelte van dien omvang, de kerk, zoo als hare opvatting bij v.O. voorkomt, en door ons wordt toegestemd, als ‘het middel ter opvoeding der menschheid’ (bl. 36), als ‘in verband staande met de zedelijke opvoeding der menschheid en met hare ontwikkeling voor de toekomst’ (bl. 69), het zou reeds bewijzen, hoe weinig de godsdienst op het gevoel kan gegrond zijn. De kerk

(1) Hetgeen v.O. toestemt, waar hij, bl. 39, zegt: ‘De praktische Theologie onderstelt de zekerheid harer’ [het is niet duidelijk, of dit op theologie of op apologetiek ziet] ‘beginselen, en wendt ze verder aan tot innerlijken opbouw der gemeente.’

bedoelt niet de reiniging en vorming van het gevoel, maar van den mensch, dat is, van kennis, gevoel, wil en handelen. De godsdienstige kennis uit zich en wordt medegedeeld in onderwijs; het godsdienstig gevoel in gebruiken, gebaren en spraak; de godsdienstige wil in verklaring aan anderen; het godsdienstige handelen in stichting van het goede. Omvat zoo de kerk als godsdienstvereeniging meer dan het gevoel, dan moet ook de godsdienst meer omvatten. Grondt daarentegen deze zich alleen op het gevoel, zoo komt ook de kerk niet verder, en het eenige, waarin zij zich uit, is gebruiken, gebaren en spraak. Inderdaad, zoo is het in onze meeste kerkgenootschappen, en het zou moeijelijk zijn, den ongeloovige, die ons vroeg, wat dan toch eigenlijk de Christelijke kerk doet, daar zij de stichting van al het goede aan afzonderlijke vereenigingen buiten haar overlaat, een bevredigend antwoord te geven. Het is onze overtuiging, dat het anders wezen moest; zij wordt gedeeld door v.O.; zij werd met warmen ijver uitgesproken door mijnen geachten vriend DES AMORIE VAN DER HOEVEN. Maar dan wordt het tijd, ook de godsdienst zelve niet op het gevoel te gronden. Men zal mij tegenwerpen, dat dit argument ook tegen mij bewijst, die de godsdienst op kennis grondt, dus evenmin op den geheelen mensch, die ook uit gevoel, wil en handelen bestaat. Mijne verdediging is gemakkelijk. Ik *grond* de godsdienst allezins op kennis, maar niet om daarbij te blijven, in tegendeel, om er op voort te bouwen. De godsdienst moet *door kennis* het gevoel bewegen, den wil rigten, het handelen bewerken. En dat *kennis* gevoel, wil en handelen kan en moet veroorzaken, alzoo hun *grond* is, is bewezen. Kon men mij bewijzen, dat *gevoel* de *grond* is van kennis, wil en handelen, dan zou ik toestemmen, dat men de godsdienst op gevoel kon gronden, opdat zij *door het gevoel* de kennis zou verlichten, den wil besturen, het handelen tot stand brengen, en dat de kerk als vereeniging dier godsdienst toch den geheelen mensch zou omvatten. Maar dit bewijs is men schuldig, en het zou niet alleen wederlegging van al het vorige vorderen, maar tevens eene psychologische ontwikkeling en metaphysische deductie.

Met de *geschiedenis* der godsdienst is de gevoelsleer evenzeer in strijd. Of beval niet de Stichter van het Christendom: ‘*onderwijst* alle volken?’ Heeft niet het protestantisme godsdienst en vroomheid op leer en verstand gebouwd? Is het niet allen leden onzer kerk door ervaring bekend, dat het lidmaatschap

niet door belijdenis van gevoel, maar van geloof, van verstandelijke overtuiging verkregen wordt? Of zal men de bewering herhalen, dat deze handelwijze slechts ten opzigte van hen geldt, die nog geene leden der Christelijke kerk zijn geworden, maar dat, waar het Christendom eenmaal in de overtuiging is opgenomen, deze hare vastheid erlangt door gevoel en ervaring alleen? Ik wil in dat geval doen opmerken, vooreerst, dat de apologetiek bezwaarlijk den naam van wetenschap, waarmede zij door v.O. wordt versierd, kan verdienen, zoo zij te kort schiet, om den ongeloovige te overtuigen. Immers al wat in wetenschappelijken zamenhang wordt voorgesteld, zal en moet, als het *waar* is, den nog ongeloovige tot geloof brengen. Onwaar is het daarom, wat bl. 49 wordt beweerd, dat het geloof eene daad is van menschelijke *vrijheid*. Het schijnt v.O. eene bijzondere voortreffelijkheid van het geloof te zijn, dat de bewijzen, waarop het steunt, onvoldoende en ongeschikt zijn, om, zonder aarzelen, toestemming en overtuiging te weeg te brengen. Er moet eenige speelruimte overblijven voor de vrijheid. Waar men b.v. de stelling van PYTHAGORAS zonneklaar heeft bewezen, daar is het weinig verdienste haar als waarheid te erkennen; eerst dan wordt dit schoon en voortreffelijk, als er voor haar slechts een half, ontoereikend bewijs is geleverd, zoodat men zeggen moet: ‘ik zou nog wel veel kunnen inbrengen tegen de kracht en het verband der sluitredenen; ik kan mij wel niet opdringen, dat zij bijzonder veel beteekenen, maar toch *wil* ik de stelling omhelzen. Misschien omdat ik zelf andere, voldingende bewijzen kan aanvoeren? Och neen! eenvoudig omdat ik het *wil*. Ik verlangde slechts een proefje te geven van mijne menschelijke *vrijheid*.’ Ware daarentegen het bewijs der stelling volkomen sluitend, dan zou, naar v.O. meening, de daad harer aanneming niet meer vrij zijn, maar *gedwongen*. Zou het mogelijk zijn, vreemder begrippen te koesteren omtrent zedelijke vrijheid en zedelijken dwang? Hoe! de mensch, die een voldingend, onwedersprekelijk bewijs óf *zelf* uitvorscht en zamenstelt, óf van anderen *vrijwillig* aanhoort, en die *zelf vrijwillig* naar overtuiging *zoekt*, zal, omdat zij door dat bewijs *moet* worden gevestigd, zijne vrijheid hebben verloren? De wet verbiedt den doodslag; zijne onregtvaardigheid is door de schrijvers met onomstootelijke zekerheid betoogd; ieder, die *vrijwillig* hunne schriften nagaat, zal ze *moeten* toestemmen. Maar heeft hij daardoor zijne vrijheid aan banden gelegd? en was het beter en voortreffelijker, die schriften nimmer in te zien?

Men zal het moeten beweren, wanneer men een onomstootelijk bewijs voor een *dwangmiddel* aanziet, want zonder zedelijke vrijheid is immers voortreffelijkheid ondenkbaar. En blijft men, niettegenstaande het beste bewijs, niet de vrijheid behouden, om er gevolgen aan te geven, het met geestdrift op te nemen, en in het leven te toonen, hoe zeer men er door overtuigd is? Of is thans ieder ingezetene, omdat hij de onregtmatigheid van den doodslag *moet* erkennen, ook *gedwongen* dien na te laten? Zijn dan al de statistieke opgaven der misdaden leugenachtig? Daarom, wij huiveren niet den mensch, die *zelf* bewijzen zoekt of aanhoort, *vrij* te noemen, en toch de stelling uit te spreken, dat het geloof, zal het niet de onzinnigheid zelve zijn, een *noodzakelijk* product is van de werking van verschillende argumenten. Maar eens toegestaan, dat het eene daad is van vrijheid, dan valt de gevoelsleer terstond. Is het geloof eene vrucht van den wil, en bevat de wil de beide momenten van *weten* en *willen*, zoodat het eerste moet voorafgaan, omdat men slechts willen kan, wat men weet, en de eigenlijke *daad* van het willen juist daarin bestaat, dat de wil door het aangrijpen van een' bepaalden *geweten*' inhoud werkzaam wordt, dan moet toch wel het geloof den laatsten grondslag in het *weten* hebben. ‘Ein *nicht gewusstes* kann *nicht gewollt* werden,’ zegt CHRISTIANSEN, en zal men ook in staat zijn het tegendeel te bewijzen?

De tweede opmerking, die ik bedoelde, is deze: Mag de apologetiek den naam van wetenschap dragen, wanneer voor den Christen haar grondslag ervaring is, terwijl deze bij den Onchristen, bij wien zij niet bestaat, haar grondslag niet is? Heeft dan de wetenschap, die, naar ons oordeel, al moge zij zich in verschillende rigtingen uitbreiden, altijd van *denzelfden* grondslag moet uitgaan, tegenwoordig reeds meer dan éénen grond? Dan zal men ze toch zeker niet in systeem kunnen brengen, want een systeem zonder éénheid van grond is iets ongehoords. Of zal men, om zich gelijk te blijven, de ervaring voor den *eenigen* grondslag erkennen, zoodat men van de overtuiging der ongeloovigen, bij wie die grondslag niet te vinden is, geheel zou moeten afzien? Maar waarom zendt dan het Christendom zijne gezanten naar alle einden der aarde uit, om de uitgestrektheid van zijn gebied te vergrooten? Of zal men de Heidenen geene ongeloovigen noemen, zoodat men aan hunne overtuiging durft arbeiden, maar alleen sommige geleerden, binnen het Christendom geboren, met dien naam be-

titelen, en van hunne teregtbrenging de handen afhouden, omdat zij te moeijelijk zou zijn?

Boven alles bijna moet ik gewagen van de *waarheid* der godsdienst. Ik zou niet gaarne noch den eenvoudigen burger noch den wetenschappelijken regtsgeleerde, die mij de regtmatigheid van den eigendom betwistte, of wel het geoorloofde van het geweld verdedigde, met het antwoord afwijzen: ‘gij moet het verkeerde van uwe meeningen *gevoelen*, en hare ongerijmdheid ontdekken, óf door eigene ervaring, óf door de ervaring van een zoodanige maatschappij, waar het geweld toegelaten, en de eigendom niet bevestigd is.’ Voorwaar, ik zou bij eene al te openhartige belijdenis mijner eigene onkunde in mijn vak geringen eerbied toonen voor het oordeel van anderen, die, ofschoon hun gevoel evenzeer geopend was voor waarheid, regt en billijkheid, welligt met beteren aanleg en meerdere jaren van studie, de ongerijmdheid van den eigendom als het resultaat hunner onderzoekingen mij opgaven. Maar meer dan tegen mij zelven of tegen anderen, zou ik meenen tegen mijne wetenschap zelve te zondigen. Ik eerbiedig haar als objectieve waarheid, die van aller gevoel volkomen onafhankelijk is, en ik tracht niet alleen hen, die mijne inzigten deelen, daarin te versterken, maar ook anderen daarvoor te winnen, en zoo dikwijls ik voor hare uitspraken de pen heb opgevat, zoo dikwijls verlangde ik, dat de wetenschappelijke lezer van mij zelven en van anderen den blik zou afkeeren, en dien alleen naar de eeuwige beginselen des regts gewend houden. Ik zou daarom mijne partij naar die beginselen zelve terugvoeren, hare bewijzen trachten te ontzenuwen, en de mijnen zoeken aan te dringen en te handhaven. En zal dan de belijder van het Christendom anders doen? Zal de wetenschappelijke godgeleerde een' anderen weg kiezen? Zal hij, in plaats van de objectieve waarheid zijner overtuiging te bewijzen, met een beroep op het gevoel volstaan? Zal hij, in plaats van wetenschappelijke grondslagen te leggen, zich vergenoegen met op het gevoel, het karakter zijner tegenpartij eenige vlekken te werpen, en den eenen tegenstander van zedeloosheid, den anderen van onverstand te beschuldigen[(1)]? Zal hij niet met warmen ijver terugvoeren tot de beginselen der godsdienst, tot het eeuwige Godsbegrip, om

(1) SCHOLTEN, o.l. p. 19, geeft als grond van het ongeloof op: ‘apud Voltarium et similes animi impuritatem, apud Lalandium unam fere materiae et virium physicarum investigationem.’ Men vergelijke eens met dit oordeel KINKER's *Ode aan Voltaire*. Maar al gold het van VOLTAIRE, LALANDE, GIBBON en anderen, zal men alle ongeloovigen van onzen tijd onverstandigen of zedeloozen noemen?

zijne overtuiging daaruit af te leiden en aan te dringen? Zal hij, in plaats van op de beginselen, op de gevolgen wijzen, die ook elders worden aangetroffen, en die men aan zoo vele bijkomende oorzaken kan toeschrijven? Waag het eens den vromen Christen toe te voegen: ‘Uw geloof, dat CHRISTUS onze Verlosser is, is ongerijmd,’ met heilige geestdrift zal hij u antwoorden: ‘Heeft dan niet CHRISTUS zelf geleerd, dat niemand tot den Vader komt dan door Hem. Was Hij dan een ijdele grootspreker, Hij, wiens karakter nederigheid was en ootmoed? En heeft de Vader niet zelf het zegel op zijne leer gedrukt, toen Hij Hem opwekte uit de dooden?’ En als gij herneemt: ‘die opstanding is eene fabel, óf door dweepzucht, óf door bedrog opgesteld,’ het antwoord zal gereed zijn: ‘Maar wat dweepzucht is het dan, die elf mannen van het verschillendste karakter overmeesterde? Zoo heeft dan niet alleen de vurige PETRUS gedweept, maar ook de zachte JOHANNES, de twijfelende THOMAS, die met eigene oogen zien moest, eer hij geloofde? Wat kunstig zamenhangend bedrog is het, dat door elf mannen van de verschillendste gemoedsstemming, maar allen van beproefde deugd, is verzonnen? Het beeld, dat zij verdicht hebben, is het beeld van volkomene heiligheid; maar is niet de werkmeester meer dan het pronkstuk, dat hij vervaardigt? Zoo rukt dan den troon omver, Christenen! waarop CHRISTUS in uw gemoed gezeteld was, en rigt elf troonen op voor de discipelen, die u zijn beeld hebben geteekend. Of liever, plant elf kruisen voor de ellendige bedriegers, die het menschdom reeds achttien eeuwen lang in een' tooverkring van dwaling hebben rondgevoerd’[1]. Dit antwoord bevat wetenschappelijke bewijzen; zij mogen al, naar het oordeel van v.O., *voor den geleerde* geheel onvoldoende zijn, zij bewegen zich toch binnen het gebied der *kennis*. Maar nimmer zal de geloovige, verontwaardigde Christen met een' glimlach antwoorden: ‘Ja, vriend! dat CHRISTUS onze Verlosser is, dit leerstuk moet gij *gevoelen*, en dat CHRISTUS is opgestaan, deze geschiedenis moet gij ook *gevoelen*. Vóór dien tijd kan ik u niet overtuigen, en ná

(1) Ik gebruikte hier opzettelijk eenige woorden van v.O zelven, voor zooverre ze mij nog uit eene leerrede over Matth. X: 2-5 in het geheugen waren.

dien tijd behoef ik u niet meer te overtuigen.' Welk een heerlijk en goedkoop middel, om alle theologische disputen uit de wereld te helpen!

Eindelijk maak ik, wat het Christendom uitsluitend betreft, op zijne *historische verschijning* opmerkzaam. De geschiedenis der menschheid staat hooger dan de geschiedenis van het individu, of van een bepaald gedeelte, hoe groot en ruim ook, der menschheid; vandaar is in alles, wat zich in der tijd voordoet, het eeuwig-wezenlijke hooger dan de tijdelijk-individuële, eigene vormen, en in de Christelijke dogmatiek zijn de eeuwige waarheden van God en zijne betrekking tot de wereld, den enkelen mensch en de menschheid, daar zij van al het historische en historisch-individuële onafhankelijk zijn, het hoogere, ofschoon ook het geschiedkundig eigene, waarin zij in de wereld *moeten* verschijnen, niet toevallig, maar (gelijk wij vroeger aantoonden) in haar eveneens wezenlijk is. Zal de Christelijke theologie eene theologie in het gemeen zijn, zoo moet dat algemeene op den voorgrond staan, zonder hetwelk het historisch-individuële, aan het Christendom alleen eigene, niet eens verstaan, veelmin gewaardeerd kan worden.

Is het Christendom eeuwige waarheid, en zijn verschijnen in de geschiedenis verschijning en voorstelling der eeuwige waarheid, zoo zal de leer van het Christendom in wetenschappelijken zamenhang met de eeuwige uitspraken van reden en wijsbegeerte overeenstemmen. Ook kan alleen die zamenhang leeren, wat de wezenheid des Christendoms is, welke de ondergeschikte punten zijn; wat van het geschiedkundige de eeuwige grond is; om alzoo het verstand tot zijne waardering voor te bereiden. In dit opzigt alzoo heeft het Christendom van de wetenschap niets te vreezen. Daarbij, hoe kan zich het Christendom, in tegenoverstelling met andere geschiedkundige voorstellingen van het eeuwige godsdienstbegrip, in welker verschijning men toch ook wel den vinger Gods zal erkennen, aan eene wetenschappelijke beoordeeling naar dat eeuwige begrip onttrekken? Ontkent men het onvoorwaardelijk en eeuwig ware, hetwelk op het ééne goddelijke, als eersten grond van alles, en het algemeen menschelijke gebouwd is, en als zoodanig binnen den omtrek der wijsbegeerte valt, die zich met het ééne goddelijke en met het algemeen menschelijke bezig houdt, dan ontkent men tegelijk het Christendom, want het algemeen Christelijke is dat eeuwig ware zelf, en het eigen Christelijke is dat eeuwig ware in historische, individuële verschij-

ning[1]. Het Christelijke geloof ontstaat als de zuivere erkenning van dat eeuwig ware, dat van iedere stemming des gemoeds geheel onafhankelijk is.

Leerden wij zoo de gevoelsleer kennen als empirisch ongenoegzaam, philosophisch onverdedigbaar, der godsdienst en het Christendom onwaardig, wat werd dan wel door v.O. tot hare ondersteuning bijgebragt? Hij begon met de wederlegging van eenige bedenkingen te beproeven. De eerste bedenking betrof den subjectieven aard van het gevoelsbewijs. Tegen haar wordt de uitroep gesteld: ‘Alsof *subjectief* en *onzeker* woorden van dezelfde beteekenis waren! Alsof niet, op elk gebied, de onomstootelijke bewustheid van het ware te hebben gevonden, iets subjectiefs ware’ (bl. 56)! Wij stemmen het gaarne toe, dat niet al, wat subjectief is, daarom ook *onzeker* is; maar wij meenen toch ook, dat niet al wat subjectief is daarom ook *zeker* is. Wanneer dan is het zeker? wanneer onzeker? Al wat objectief is, vertoont zich ook subjectief, omdat het door het individu wordt opgenomen; maar niet al wat zich subjectief vertoont, is daarom ook objectief[2]. Het subjectieve is dan *onzeker*, wanneer het alleen subjectief is; het is *zeker*, wanneer het ook objectief is. Wil men dus weten, of het subjectieve *zeker* is, men moet navorschen, of het ook objectiviteit heeft. Het subjectieve op zich zelf bewijst voor de zekerheid of onzekerheid, de waarheid of onwaarheid, niet het allerminste. Nog bestaat bij velen de overtuiging van het bestaan en de verschijning van spoken; zullen zij op uwe wetenschappelijke gronden, op uwe aanmerking, dat die overtuiging toch bijzonder subjectief is, met den uitroep kunnen volstaan: ‘Alsof *subjectief* en *onzeker* woorden van dezelfde beteekenis waren!’? En wat het laatste betreft, dat op elk gebied de onomstootelijke bewustheid van het ware te hebben gevonden, subjectief is, dit spreekt wel van zelf. De waarneming van het individu, de bewustheid, die niet buiten het individu kan uitgaan, moet wel subjectief zijn; *mijne* bewustheid zal wel altijd louter *mijne* bewustheid blijven. Maar is daarom ook op elk gebied *de waarheid*, van welker ontdekking *ik* mij bewust ben, *mijne* waarheid, iets geheel subjectiefs? Zijn daarom ook

(1) Cf. p. 480-482.

(2) Ik behoef naauwelijks te herinneren, dat ik hier spreek van eene objectiviteit buiten het denkende subject. Want dat de voorstelling van het subject *als voorstelling* objectief is, lijdt geen' twijfel.

de *bewijzen*, waardoor ik tot die waarheid geraakte, subjectief? Wij willen het eens met een voorbeeld, aan het gebied der regtsgeleerdheid (dat toch wel tot '*elk* gebied' zal behooren), beproeven. Als ik tot iemand zeg: 'gij moogt niet stelen,' en op zijne vraag: 'waarom niet?' tot antwoord geef: 'omdat de wet het uitdrukkelijk verbiedt,' zal hij mij dan ook toevoegen: 'dat bewijs is bijzonder *subjectief*.'?

V.O. gaat aldus voort: 'Alsof datgene, wat door alle ware Christenen in levende gemeenschap aan CHRISTUS, niet nu en dan, maar met onveranderlijke en onmiddellijke zelfbewustheid, wordt waargenomen, niet juist daarom voor ontwijfelbare, objectieve waarheid gehouden moest worden!' Ik zou bijna kunnen volstaan met alleen de woorden van SCHLEIERMACHER over te nemen: 'Zu sagen, dasjenige, worin die meisten oder die angesehensten Lehrer übereinstimmen, müsse das wesentliche seyn, wäre leer und gehaltlos. Die Menge aber, wenn auch ihre Ueberzahl noch so gross wäre, kann nichts bestimmen.' Ik zou het 'das Urtheilen gelingt ihr [der Menge] miserabel' kunnen aanvoeren, zonder een beroep op het 'vox populi vox Dei,' of de woorden van ARIOSTO te vreezen. Ik zou kunnen vragen: Van welke Christenen zal men uitgaan? Van onze geleerden? Van de eenvoudigen? Van het tegenwoordige of van vroegere geslachten? Inderdaad, de Christelijke geloofsleer, die als redewaarheid wil erkend worden, en als zoodanig op onvoorwaardelijke geldigheid uit objectieve gronden, voorgesteld volgens de overtuiging van het ééne of andere individu, aanspraak maakt, mag niet steunen op eenig historisch gezag, noch van een kerkgenootschap, noch van den voorsteller, noch van eenig ander individu, maar alleen op den inhoud zelven en zijne objectieve gronden. Ik zou mij kunnen beroepen op de tijden, waarin het geloof aan gezigten en verschijningen zich heinde en ver uitstrekte; waarin allerlei menschen zich gelukkig gevoelden in het genot van goddelijke openbaring en ingeving. Ik zou de Christenkerk kunnen aanvoeren, gelijk zij hare behoefte aan verzoening geheel bevredigd vond in den kwijtbrief der zonden, door *Rome's* bisschop afgegeven. Maar waartoe zou ik zoo ver behoeven te gaan? Waar is het metaphysische bewijs geleverd, dat de vereeniging van ontelbare subjectiviteiten ééne objectiviteit kan vormen? En wat er voor het overige van die uitdrukking '*ware* Christenen' is; wat de levende gemeenschap aan CHRISTUS beteekent; hoe verschillend zij wordt *gevoeld*, omdat zij ver-

schillend wordt *gedacht*; wat zij bewijzen kan? dit alles is reeds vroeger door ons ontvouwd.

'Alsof,' zoo voegt v.O. er bij, 'dit subjectieve de éénige steun was van des Christens geloof.' Deze uitdrukking is zeer onbepaald. Is het niet de éénige steun, voor welk gedeelte ondersteunt het dan? Zal het, gelijk bl. 61 volgg. wordt gezegd, de *grondslag* zijn, terwijl al het andere maar tot regtvaardiging en meerdere versterking dient, dan is het toch datgene, waarop het Christelijk geloof uitsluitend gebouwd is. En als zoodanig is het juist door ons bestreden. Is het daarentegen slechts voor zooverre een steun, dat het den verheven' aard en de weldadige strekking van het leven, dat door het Christendom is geboren, overtuigend aantoont, en de bedenking van het ongeloof, alsof het niet in staat was tot ware deugd te leiden, verstommen doet[1], terwijl al het overige aan wijsbegeerte en geschiedenis blijft overgelaten, zoo is de gevoelsleer volkomen dezelfde als onze verstandsleer geworden.

Eene andere bedenking was deze, of het gevoel niet op zelfbedrog rustte. Eigenlijk had men met deze moeten beginnen, want is er eens aangetoond, dat het niet op zelfbedrog rust, maar op waarheid, op objectiviteit, zoo kan zich niemand meer aan het subjectieve ergeren. Wat voor het overige tot oplossing dier bedenking in het midden is gebragt, is reeds vroeger door ons naauwkeurig ontleed.

Maar een' voornamen steun van het gevoelsbewijs ontleent v.O., bl. 56, aan het Evangelie: 'Geen andere is de weg, dien het Evangelie zelf als den eenigen beschrijft, waarlangs men tot eene zekere overtuiging van zijne Goddelijkheid komt. Slechts die Gods wil doen *wil*, kan bekennen, of deze leer uit God is. Alleen hij, *die uit God is*, hoort Gods woord, en om geestelijke dingen te onderscheiden, moet men *door den geest*, die uit God is, geleid worden.' Het is eene schoone leer van het Christendom, die wij vroeger ook als de leer der wijsbegeerte aantoonden, dat alles van God is. Terwijl CHRISTUS degene is, *door* wien men tot God komt, kan toch niemand tot CHRISTUS komen, ten zij de Vader hem trekke; en het zou de blijken dragen van eene oppervlakkige beschouwing, als men oordeelde, dat deze twee uitspraken in lijnregten strijd waren. 'Niemand kan tot God komen dan door CHRISTUS,' en 'tot CHRISTUS brengt alleen God,' is bij een die-

(1) Zoodat het alleen in de ascetiek wordt opgenomen.

per inzigt der zaak zeer verstaanbaar; maar de stelling: ‘niemand kan tot God komen dan door CHRISTUS, en *tot* CHRISTUS brengt alleen God *door* CHRISTUS,’ zou volkomen' onzin bevatten. Zoo beteekenen dan al de uitspraken, waarop v.O. zinspeelt, alleen dit, dat men, om van de waarheid der Christelijke godsdienst overtuigd te worden, een' voor God en het Goddelijke geopenden zin moet hebben; dat men het eeuwige begrip van God en godsdienst moet hebben, om zijne bijzondere, historische openbaring op aarde te verstaan en te waarderen (juist hetzelfde, wat het resultaat van onze beschouwingen is); maar zij kunnen, zonder ongerijmd te worden, onmogelijk beteekenen, dat men, om van de waarheid der Christelijke godsdienst overtuigd te worden, de Christelijke godsdienst reeds moet hebben omhelsd. En inderdaad, wanneer men zelf gaaf erkent, en het zelfs als eene voortreffelijkheid en eigenaardige eigenschap van het gevoelsbewijs toestemt, dat het tegenover den ongeloovige, den onchristen, dat is, den nog niet Christen of niet meer Christen, geene kracht heeft, hoe kan men dan de stelling wagen, dat CHRISTUS zelf en zijne Apostelen, wier werking dan toch tegenover nog niet Christenen was gesteld, van dat gevoelsbewijs zouden zijn uitgegaan? CHRISTUS werkzaam tegenover den nog niet Christen; CHRISTUS van de gevoelsleer uitgaande; de gevoelsleer tegenover den nog niet Christen van geene kracht, zijn immers stellingen, die elkander geheel opheffen. En dit is dan ook de geheel voldoende reden, waarom ik mij geenszins behoef te vermoeijen met getuigenissen van CHRISTUS en de Apostelen aan te halen, die geheel tegen het stelsel van het gevoel pleiten, b.v.: ‘gij onderzoekt de schriften, want gij meent daarin het eeuwige leven te vinden, en die zijn het, welke van Mij getuigen,’ of: ‘o gij onverstandigen en tragen van harte, om te gelooven al hetgeen de Profeten gesproken hebben!’ of de lofspraak op de Joden te *Berea*, die ‘edeler waren dan die te *Thessalonica*, als die dagelijks de schriften onderzochten, *of deze dingen alzoo waren*.’ Ik kan volstaan met den regel te herinneren: ‘a non posse ad non esse valet consequentia.’

V.O. vervolgt aldus: ‘ook de aard der zaak leert niet anders. Die zich wil overtuigen, of de zon licht geeft en warmte, zie op naar den hemel, en koestere zich in hare stralen. Die twijfelt, of het water den dorst wel bevredigt, spoede heen om zich te laven aan eene verkwikkende bron.’ Waarlijk, een bewijs uit den aard der (bovenzinnelijke) zaak door mid-

del van een (zinnelijk) voorbeeld is niet zeer krachtig. Maar men sta ons toe, als men dan toch zulk een voorbeeld wil doen gelden, het juiste derde van vergelijking aan te wijzen. Gelijk eene koestering in de zonnestralen bewijst, dat de zon licht geeft en warmte, zoo bewijst de Christelijke ervaring, dat het Christendom eene godsdienst van licht, troost en kracht is. Gelijk een verkwikkende dronk bewijst, dat het water den dorst kan lesschen, zoo bewijst de Christelijke ervaring, dat de Christen zijne behoeften in het Christendom vervuld ziet. Maar wat zal dit alles voor de *waarheid* der Christelijke godsdienst bewijzen? Reeds vroeger toonden wij breedvoerig aan, dat, al schenkt het Christendom licht, kracht en troost, al vervult het de behoeften van den geloovige, het *daarom* nog niet zijn' *oorsprong uit God* heeft, het *daarom* nog niet waar is. Bewees eens de koestering in de zonnestralen, hoe groot de afstand is, dien het licht moet doorloopen, en in hoeveel tijds het dien aflegt, of liever nog toonde zij eens den *oorsprong* van dat licht aan; bewees eens de verkwikkende dronk, hoe groot de densiteit van het water is, of liever nog leerde hij ons den *oorsprong* van het water en zijne zamenstelling uit hydrogeen en oxygeen kennen, dan zeker deed het nog weinig tot onze zaak af, maar het zou toch meer kleur, meer schijn hebben.

Wat bl. 60 wordt aangevoerd ter verdediging der gevoelsleer, is in waarheid uitnemend geschikt, om haar te vernietigen. Om over toonkunst en wijsbegeerte te oordeelen, wordt allezins vatbaarheid voor toonkunst en zin voor wijsbegeerte vereischt. Eveneens wordt, om in het Christendom te gelooven, eene gemoedsgesteldheid gevorderd, die tot het Christendom kan leiden. Zij bestaat, naar de uitdrukkelijke verklaring van den schrijver, in gevoel van afhankelijkheid, van behoefte aan licht, verzoening en vernieuwing. Maar daar nu deze toestand van het gemoed ook bij den nog niet Christen of niet meer Christen, bij den ongeloovige kan worden gevonden, ja, waarachtig gevonden wordt, zoo kan het waarlijk weinig bewijzen voor het gevoelsbewijs, dat tegen den ongeloovige van geene kracht is. Of zal men beweren, dat nergens buiten het Christendom de geest waarheid zoekt, het afhankelijkheidsgevoel opgewekt, het schuldbewustzijn verlevendigd, de zedelijke zin ontwaakt is? Wordt overal buiten het Christendom de verhevenheid van CHRISTUS persoon ontkend; de wil, om zich aan het Evangelie (nadat men het als waarheid heeft leeren kennen) te onderwerpen, gemist; het verstand, als reeds alles omvattende,

gehuldigd; den zegen der kerkelijke gemeenschap geloochend; het Christelijke leven verafschuwd? Maar hoe heeft dan het Christendom veld gewonnen? Hoe breidt het zich nog telkens uit?

Wij mogen het alzoo, zonder eenig gevaar voor ons stelsel, erkennen, dat men, om waarlijk onpartijdig te zijn in de beoordeeling van het Christendom, de vijandschap van het bedenken des vleesches tegen de waarheid, die uit God is, moet hebben overwonnen, en in gemeenschap moet zijn met God, die de waarheid is. Zonder dat is de geest noch tot God, noch tot godsdienst gekeerd, maar blijft aan het stof hangen, en wortelt zich er telkens dieper in. Ook volgt het onmiddellijk uit ons wijsgeerig stelsel en uit de leer van het Christendom, die beide alles van God afleiden, alles aan God danken, en alzoo beide eene openstelling van het gemoed voor den goddelijken invloed vooronderstellen, zal de geest tot waarheid komen. Maar wij mogen het v.O. (bl. 65) niet toestemmen, dat men die overwinning in de school van CHRISTUS moet geleerd hebben. Zulk een eisch is 1°. onwetenschappelijk. Elke bepaalde godsdienst moet aan de eeuwige godsdienstidee, dat is, aan het begrip van God en het leven in God, ondergeschikt zijn, en uit haar worden afgeleid, zoodat de waarheid of valschheid van het Mosaïsme, van het Christendom, van den Islam, enz. blijken moet aan dat eeuwige begrip. En de Christen kan hiertegen niets hebben, daar de philosophische opvatting van God, als den Éénen, Zelfstandigen, Alomvattenden, volkomen met die van het Christendom overeenstemt; het grondbegrip alzoo in philosophie en Christendom hetzelfde is. Zulk een eisch is ook 2°. onhistorisch. Toen CORNELIUS (Hand. X) tot het Christendom werd *gebragt*, was hij nog geen leerling in de school van CHRISTUS geweest, en had nog geene gemeenschap aan Hem (eigenlijk vernietigen ook de begrippen van *brengen tot iemand* en *gemeenschap aan iemand* elkander geheel). Hij vreesde God en werkte geregtigheid, en gelijk PETRUS dit van een' onchristen verklaart, zoo zal ook wel v.O. niet schromen, hetzelfde van vele onchristenen te erkennen, en zal wel het exclusiestelsel van TERTULLIANUS of BRUCKER[1] niet deelen. De zoodanige, sprak PETRUS, ‘is Gode aangenaam,’ en vatbaar, om het Christendom te leeren kennen en te omhelzen. En op wat

(1) Men weet, dat de eerste de zaligheid van SOCRATES betwijfelde, de laatste ze geheel ontkende.

wijze predikt het nu de Apostel? Door zich op een nog toekomstig gevoel te beroepen? In tegendeel, door een beroep op CHRISTUS dood en opstanding, op zijne door Hem zelven beloofde wederkomst, op de getuigenis der Profeten. ‘Toen viel de heilige geest op allen, die het woord hoorden’ (vs. 44).

V.O. zoekt de bewijsvoering uit gevoel en ervaring niet alleen te ondersteunen, maar ook op hare bijzondere voordeelen opmerkzaam te maken (bl. 71-75). Door haar eerst zou de overtuiging van de goddelijkheid des Christendoms regt vast, regt vruchtbaar en algemeen verkrijgbaar worden. - Waar wij reeds uitvoerig de onmogelijkheid van het gevoelsbewijs aantoonden, kan het weinig meer ter zake doen, of al dat bewijs door eigenaardige voordeelen zou uitmunten. Al moge het tooverpaleis, dat door onze verbeelding werd opgerigt, schoon en gemakkelijk zijn, er blijft altijd dit ééne gebrek over, dat wij het nimmer kunnen betrekken. Maar ter meerdere geruststelling van den lezer, die zich het genoemde bewijs welligt ongaarne zag ontrukken, omdat hij er zoo veel van had leeren verwachten, willen wij die bijzondere voortreffelijkheid toch nader beschouwen.

‘Door het gevoelsbewijs eerst wordt de overtuiging van de goddelijkheid des Christendoms regt vast.’ De grond dezer bewering is deze, dat, zoolang geschiedkundige getuigenissen den laatsten grond van ons geloof uitmaken, wij op een' menschelijken grondslag staan. Vervolgens wordt in breede trekken geschetst, hoe treurig het dan wel zou gesteld zijn. Dit laatste is wel tegenwoordig eene zeer gewone, maar toch eene zeer onwetenschappelijke wijze van redeneren. In plaats van aan te wijzen, dat de eene of andere stelling valsch is, vergenoegt men zich met het bewijs van hare gevaarlijke strekking, van de schadelijke gevolgen, die zij welligt hebben kan, waarbij men dan zeer spoedig het vergrootglas in de handen neemt. Het is wonder, dat men, om consequent te zijn, nog niet tot dit oordeel gekomen is: ‘Er is eigenlijk geene zonde op de wereld, want, ware zij er, hoe treurig zou het dan niet gesteld zijn!’ Maar laat ons zien, waarom men zoo veel treurigs ducht. Omdat, door op geschiedkundige getuigenissen te steunen, het geloof op een' menschelijken grondslag zou rusten. Het eigenlijke gehalte dezer uitdrukking is niet gemakkelijk te ontdekken. Van het menschelijke met eene zekere verachting te spreken, is eene ligte taak, en is aan velen, die vergeten, dat het menschelijke in God is en in Hem leven en werken

moet, zelfs bijzonder aangenaam; maar voor de wetenschap dient men toch de gronden der verachting mede te deelen. Waarom toch is die menschelijke grondslag zoo verwerpelijk, indien hij maar vast genoeg is? Waarom zijn de stelsels der menschen zoo onvoldoende, indien zij maar eeuwige, goddelijke waarheid bevatten? Ook zou eigenlijk de *grondslag* niet menschelijk zijn, maar alleen de weg, waarlangs men tot dien grondslag komt. Wanneer iemand beweert, dat God zich aan hem geopenbaard en hem gelast heeft, mij een bevel over te brengen, en hij mij volkomen van die openbaring overtuigt, zoodat ik niet aarzel het bevel op te volgen, zoo is de grondslag mijner daden dat bevel zelf, dus goddelijk; maar de wijze, waarop ik tot de kennis van dat bevel en zijnen goddelijken oorsprong geraakte, deze alleen is menschelijk. En die wijze, om tot het goddelijke te komen, zal wel overal menschelijk moeten zijn. Als God zelf zich aan mij heeft geopenbaard door eene stem uit den hemel, dan is de grondslag mijner overtuiging goddelijk, die stem; maar de wijze en het middel, waardoor ik tot het goddelijke geraakte, is menschelijk, want het zijn *mijne ooren*; en, als ik later mogt twijfelen, of God toch wel tot mij gesproken had, dan zou ik dien twijfel toch alleen met een beroep op *die ooren* kunnen opheffen. Maar hoe kan het ook anders? Immers moet *ik* tot dat goddelijke komen, en het *ik* blijft eeuwig menschelijk. Als ik mij op de geschiedkundige getuigen beroep, dan zijn mijne middelen, waardoor ik tot het goddelijke kom, *andere menschen*, wier uitspraken *door mijn verstand* onderzocht en getoetst zijn, dus menschelijk; maar als ik mij op *mij gevoel* en *mijne ervaring* beroep, beroep ik mij dan op iets, dat niet menschelijk is? In tegendeel, het is niet alleen menschelijk, maar het is zelfs enkel subjectief, individuëel-menschelijk. Maar wat doet het ter zake? Dat er eens een NAPOLEON heeft bestaan, kan ik alleen door menschelijke getuigenissen bewijzen; maar is het daarom zoo onzeker, is het daarom zoo treurig met onze historiekennis gesteld? Dat ik thans letters op het papier zet, kan ik weder alleen met eene menschelijke getuigenis staven, met dat mijner oogen en handen; maar is het daarom zoo bijzonder twijfelachtig en onvast? Daarbij, v.O. spreekt hier alleen van ‘geschiedkundige getuigenissen;’ maar daar het Christendom niet alleen historische waarheden, maar ook redewaarheden bevat (v.O., bl. 54), zoo is het vreemd, dat er ook niet van ‘getuigenissen der rede’ gesproken is. Het is waar,

ook deze worden uitgesproken door menschen; maar zal men ontkennen, dat zij eeuwige waarheden kunnen mededeelen, die ver verheven zijn boven de getuigenis van eenigen mensch? Zal men beweren, dat al wat de rede immer geleerd heeft, onzeker is? Hoe komt het dan, dat men hier den uitroep niet herhaalt: ‘Voorwaar! dan is het treurig met ons gesteld.’?

‘Door het gevoelsbewijs eerst wordt de overtuiging van de goddelijkheid des Christendoms regt vruchtbaar.’ Tot ondersteuning van dit beweren wordt aangevoerd, dat mathematische bewijzen slechts koele toestemming eener waarheid buiten ons te weeg brengen, terwijl zij door het gevoelsbewijs vrije, levendige, bezielde daad en keus van den geest wordt. De vraag is: Wat bedoelde v.O. met ‘mathematische bewijzen?’ Zijn dit bewijzen uit en over de mathesis? Dan is het vreemd ze tegenover het gevoelsbewijs in het Christendom te stellen. Want al waren de bewijzen der leerboeken over de mathesis juist niet bij voorkeur geschikt, om den leerling, of zelfs den geleerde, met zulk eene opgewondenheid te vervullen, die in het leven zich overal uitspreekt en bij alle handelingen ten grondslag ligt, wat zal dit alles voor het eene of andere bewijs der Christelijke godsdienst afdoen? Daarbij, die mathematische bewijzen zijn toch zoo ontzettend dor niet, als men wel meent, noch voor het leven zoo geheel onvruchtbaar. In tegendeel, zij vervullen ons onmiddellijk met eerbied voor de kracht der waarheid; met bewondering voor den menschelijken geest, die zoo uitnemend met afgetrokkene begrippen weet om te gaan; met dankbaarheid aan God, die ons zulke vermogens verleende; met scherpte en juistheid van oordeel, waardoor wij ook in huisselijk en maatschappelijk leven het ware leeren afscheiden van het valsche, en het hart aan het eerste verbinden, om het aan het laatste met kracht te onttrekken. Daarenboven, als wij den zeeman door de baren zien stevenen, om de verschillende landen elkanders vruchten mede te deelen, om nijverheid en bloei te bevorderen, om den band tusschen de volken vaster te knoopen; als wij de tallooze werktuigen nagaan, die ons ter dienste staan, en de geschikte middelen van vervoer beschouwen, die met de gemeenschap der personen ook de gemeenschap der gedachten bevorderen, de grensmuren der natiën sloopen, de beschaving verbreiden, den algemeen menschelijken zin in het hart storten, hebben dan de mathematische bewijzen geene rijke vruchten gedragen voor het leven der menschheid? - Of bedoelde de schrijver alleen zulke

bewijzen, *als* er in de mathesis worden gebruikt, dat is, afdoende, voldingende bewijzen? Dan zal men zijne stelling wel onverdedigbaar noemen. Of zullen *voldingende* bewijzen der waarheid ons zoo ledig en onvruchtbaar laten, en alleen *onvoldingende* tot zoo veel goeds en groots ons opleiden? Zulk eene ongehoorde nieuwigheid zal nog wel eenig bewijs vorderen. En is dan de waarheid, waar zij door ons erkend is, zoo ongeschikt een' heiligen gloed in ons hart te ontsteken en ons tot handelen aan te sporen? Men sla de oogen rondom zich. Heeft niet de erkenning der waarheid: ‘Eenzame opsluiting is voor de gevangenen en voor de maatschappij beter dan het stelsel van gezamenlijke opsluiting,’ in de geheele wereld mannen doen opstaan, wien het heil der menschheid ter harte gaat, en hen met ijver bezield, om het oude spoor te verlaten en den nieuwen weg te bewandelen? Staan niet reeds in en buiten *Europa* de gedenkteekenen voor ons, wat de erkenning dier waarheid tot stand kon brengen? Maar het kan ook niet anders. De waarheid is uit God; zonder zijne hulp wordt zij niet ontdekt; zou zij dan, eens onder zijnen zegen gevonden, onvruchtbaar zijn? Het is eene verhevene waarheid, dat God onze lotgevallen bestuurt en ze allen ten beste schikt; zij wordt ook buiten het Christendom gepredikt. Zal zij niet, waar ook geleerd, in de Christelijke godsdienst, of in eene an dere, of in eene wijsgeerige school, in staat zijn ontevredenheid en wrevel te verdrijven, en het hart te stemmen tot kalme berusting, zelfs tot opregte dankbaarheid? Maar wat bewijst dan de geheele redenering voor de voortreffelijkheid der gevoelsleer en voor de waarheid van het Christendom?

‘Door het gevoelsbewijs eerst wordt de overtuiging van de goddelijkheid des Christendoms algemeen verkrijgbaar.’ Wij hebben reeds vroeger aangetoond, op wat schromelijke verwarring deze uitspraak rust. Zal een verstandelijk bewijs daarom verwerpelijk zijn, omdat niet ieder op den hoogsten trap van het verstand kan staan, dan is ook het gevoelsbewijs verwerpelijk, omdat niet ieder op den hoogsten trap van het gevoel kan staan, omdat niet bij allen het gevoel even vrij van dweepzucht en laauwheid, even zuiver, even bestemd, even omvattend kan zijn. En gelijk het gevoel in het gemeen, zonder naar zijne bijzondere graden te vragen, in allen aanwezig is, of althans voor allen verkrijgbaar, zoo is ook de kennis in het gemeen in allen aanwezig, of althans voor allen verkrijgbaar. Het gevoel zal hier laag en onnaauwkeurig en verward,

daar hooggestemd en zuiver en bepaald zijn; de kennis zal bij den éénen besef, bij den anderen wetenschap zijn. - Maar al was de bewering volkomen waar, wat zou het nog beteekenen? De echt wetenschappelijke bewijzen zijn nergens voor allen toegankelijk; dit zijn alleen de zoogenaamde populaire gronden. En zal daarom ook de geleerde, die naar wetenschap vraagt en over wetenschap schrijft, zich met populaire bewijzen moeten vergenoegen, en zal men hem, als hij iets hoogers zoekt, toeroepen: 'Hoogmoedige! wilt gij u boven anderen verheffen? Gij moogt immers geene grenslijn trekken tusschen exoterici en esoterici.'?

Ik meen genoeg te hebben gezegd, om de bewijzen, voor de gevoelstheorie aangevoerd, te ontzenuwen. In haar zag v.O. den laatsten grondslag van het Christelijk geloof. Was het dan mijn toeleg, dien laatsten grondslag te ondermijnen, en alzoo het geloof zelf te doen instorten? Dat zij verre van mij. Wat oppervlakkig inzigt in de geschiedenis en de toekomst der menschheid zou het verraden, als ik, even als MICHELET in zijn geschrift: *De la femme, de la famille et du prêtre*, met roekelooze hand wilde omverrukken, wat door duizenden in vrome aanbidding is opgenomen, door duizenden vruchtbaar wordt gemaakt voor het leven! Ik zocht het gevoelsbewijs alleen daarom te bestrijden, omdat ik overtuigd ben, dat het niet de eenige grondslag van het Christendom, ja, zelfs den naam van grondslag in alle opzigten onwaardig is. Is het Christendom geschiedenis en leerstuk, ik ken dan geene andere grondslagen buiten geschiedkunde en wijsbegeerte. Het was eene aardige kunstgreep van v.O., dat hij tegen het philosophisch bewijs het Christendom als geschiedenis, en tegen het historisch bewijs het Christendom als redewaarheid stelt. 'Ware het Christendom,' zoo luidt het, bl. 48, 'een *leerstelsel*, ware het eene zamenvoeging van abstracte *ideeën*, de wijsgeer had welligt regt, leerstelsel tegen leerstelsel, de ideeën des geloofs tegen de ideeën der wijsgeerige school te plaatsen, en de eerste aan hetgeen in de laatste waar scheen en onveranderlijk te onderwerpen. Maar het Christendom is eene geschiedkundige *daadzaak*. Welke wijsbegeerte kan deze *a priori* naar hare beginselen construëren, en op het Procrustesbed harer stellingen uitstrekken?' En bl. 54 worden de woorden van LESSING overgenomen en toegestemd: 'Zufällige Geschichtswahrheiten können der Beweis von nothwendigen Vernunftwahrheiten (en als zoodanig wil toch de apologeet het Christendom bewijzen)

nie werden. Wenn ich historisch nichts dawider einzuwenden habe, dass Christus vom Tode auferstand, muss ich darum dogmatisch für wahr halten, dass eben dieser auferstandene Christus der Sohn Gottes sei?' Maar wat volgt uit dit alles? Dat de geschiedkunde slechts historische, niet redewaarheden; de wijsbegeerte slechts rede-, niet historische waarheden, bewijzen kan; dat alzoo, waar én historische én redewaarheden moeten worden bewezen, niet alleen geschiedkunde en ook niet alleen wijsbegeerte, maar én geschiedkunde én wijsbegeerte te pas komen, maar volstrekt niet, dat men nu maar geschiedkunde en wijsbegeerte voor incompetent moet houden, en zich tot gevoel en ervaring wenden. Is het Christendom niet alleen leerstelsel, maar ook feit, het worde dan niet alleen door philosophie, maar ook door historie beoordeeld en bewezen; is het niet alleen feit, maar ook leerstelsel, het worde dan niet alleen door historie, maar ook door philosophie beoordeeld en bewezen. Hetgeen in het Christendom geschiedenis is, behoort tot het gebied der geschiedkunde; hetgeen er leerstelsel is, tot het gebied der wijsbegeerte, en hetgeen er uit geschiedenis en leerstelsel is zamengesteld, tot het gebied van geschiedkunde en wijsbegeerte vereenigd. Of zal men de fraaije stelling uitspreken, dat, omdat niet één *alles* vermag, daarom twee *niets* vermogen? Omdat de geschiedkunde slechts een deel van het Christendom kan bewijzen, en de wijsbegeerte eveneens slechts een deel, zal men daarom beiden den rug toekeeren, en de handen om redding uitstrekken tot gevoel en ervaring? Sinds wanneer heeft dan het gevoel geschiedenissen, sinds wanneer zelfs leerstelsels beoordeeld en bewezen? Eene geschiedenis te gevoelen, te ervaren, is inderdaad belagchelijk. Wie *gevoelt*, dat HANNIBAL over de Alpen is getrokken? Zijn de meesterlijke historische resultaten van eenen NIEBUHR op *gevoel* gebouwd?

Maar wat is dan toch de voorname grieve, die b.v. tegen het philosophisch bewijs wordt aangebragt? Dat het niet in staat is de Christelijke redewaarheden te bewijzen. Het zou eene gemakkelijke zaak voor den in regten betrokkene zijn, wanneer hij iedere regtbank, voor welke hij zijne zaak moet verliezen, wraken kon. De vraag is nimmer: Voor welke regtbank kan ik mijn geschil winnen? maar alleen: Welke regtbank is in mijn geschil competent? En welke regtbank kan, om het regt te beslissen van hetgeen als *rede*waarheid wordt voorgesteld, competent zijn buiten die der *rede*? Is dit eenmaal erkend, dan is het in zooverre geheel onverschillig, hoe-

danig de uitslag van het geding wezen zal; men *moet* den regter laten oordeelen, hetzij hij den eisch toewijze of ontzegge. En dat v.O. meent, het Christendom zou voor de vierschaar der rede zijne zaak verliezen, kan tegen de uitsluitende competentie dier rede niets afdoen. Maar vanwaar die wanhoop aan den goeden afloop van het geschil? Omdat de philosophie hare grondwaarheden *tot nog toe* niet met het Christendom in verzoening kon brengen? Wat bewijst het voor de toekomst? Mag de wetenschap daaruit, dat iets nog niet gebeurd is, besluiten, dat het ook nimmer gebeuren zal? Zeker, als iedere godsdienstige sekte van de philosophie het bewijs vordert, dat hare geloofsleer de eenig ware en alleen zaligmakende is, en de philosophie daarentegen het licht der geschiedenis uitbluscht, zoodat zij hare eeuwige waarheid niet terugvindt in het historisch-individuële, is de verzoening nog ver af. Maar wanneer men daarentegen aan den eenen kant dat licht niet onder de koornmaat, maar op den kandelaar stelt, en het door geene kunstmiddelen verandert of verdonkert, en aan den anderen kant zich geroepen gevoelt, het historisch-individuële niet wijsgeerig te construëren, maar alleen wijsgeerig te verstaan en op zijne regte waarde te schatten, dat is, de idee te verstaan, die God, zich *eeuwig* in de menschheid openbarende, *daarin tijdelijk* heeft geopenbaard, zoo breekt het morgenrood van den dag der verbroedering, wat zeg ik? der éénheid, aan.

Gaarne echter erkennen wij, dat die philosophische weg niet bestaat in eene bloote vergelijking van het Christendom met andere godsdiensten. Door haar alleen kan het Christendom noch *begrepen*, noch *bewezen* worden, want *bewijzen* is geenszins iets afleiden uit hetgeen er *neven* ligt, maar iets afleiden uit hetgeen er *vóór* ligt, gevolgen trekken uit hunnen *grond*. Maar is nu God de eerste grond van alles, en kennis van God de eeuwige grondkennis, dan moet alle andere kennis uit haar worden afgeleid, en deze, langs *bijna* wetenschappelijken weg verkregene grondkennis moet de bron zijn, waaruit al het andere langs *volkomen* wetenschappelijken weg tot ons komt. Onnaauwkeurig is het daarom, als v.O., bl. 13, die vergelijking een *bewijs* noemt, en ze, bl. 34, tot de philosophie rekent. Immers de wijsbegeerte beschouwt het Christendom niet in overeenstemming of tegenstelling met hetgeen er neven staat, maar als historisch-individuëel te voorschijn treden der ééne, eeuwige, alomvattende godsdienstidee. Maar bovenal zonderling mag het heeten, als v.O., bl. 44 volgg., de poging van SCHLEIERMACHER

nog ongeregtvaardigd en ongenoegzaam oordeelt, en toch, bl. 13, schrijft: ‘SCHLEIERMACHER heeft *voorwaar wel gezien*, toen hij door vergelijking der verschillende godsdiensten een bewijs meende te kunnen vinden voor de eigendommelijke voortreffelijkheid der Christelijke openbaring.’

Maar wat nu die vergelijking zelve betreft, zoo als zij door SCHLEIERMACHER is beproefd, wij stemmen het gereedelijk aan v.O. (bl. 45) toe, dat men op die wijze alleen tot de gevolgtrekking komen kan, dat ‘het Christendom eene godsdienst is *gelijk* anderen, maar geenszins, dat het onbepaald voortreffelijk is *boven* die allen.’ Maar wat zal deze uitdrukking beteekenen? Zij kan in tweederlei zin worden opgevat, óf dat het Christendom de voortreffelijkste godsdienst is, die zich op aarde heeft vertoond, óf dat het de eeuwige waarheden der rede *alleen* en geheel *volkomen en helder* omvat. Verstaat men door het Christendom de historische verschijning vóór achttien eeuwen, onder een nog weinig gevormd en ontwikkeld geslacht, omgeven van de vormen van den tijd, zoo zal men het laatste wel nimmer beweren, en allerminst zullen het die godgeleerden onzer dagen doen, die te regt ontwikkeling in de godsdienst ook na die historische verschijning voor mogelijk en onmisbaar houden. En dat aannemen van ontwikkeling berust niet alleen op het godsbegrip, maar ook op de leer van CHRISTUS zelven, die der kerk den heiligen geest en eene voortdurende tegenwoordigheid beloofde, ten zij men aan CHRISTUS eene *werkelooze* tegenwoordigheid mogt toeschrijven. Beteekent daarentegen het Christendom die eeuwige waarheden zelven, zoo als zij vóór en in en na het Christendom zich hebben vertoond, zoo als zij zich ook later nog zullen vertoonen, zoowel op deze wereld als in eene hoogere orde, dan heeft men eigenlijk Christendom met godsdienst der menschheid synoniem gebruikt. Maar was er dan geene menschheid vóór het Christendom? Even als de menschheid ook alles omvat, wat aan het Christendom voorafging, zoo omvat de ééne godsdienst ook alles, wat aan de Christelijke godsdienstleer voorafging, en al wat neven haar stond, óf later verrezen is, óf nog verschijnen zal. Is het Christendom alzoo *absolute*[1] waarheid (gelijk v.O. het uitdrukt), dan omvat

(1) Het woord *absoluut* beteekent hier niet, als vroeger, *zelfstandig*, maar *oneindig*. Immers dat ook andere godsdiensten eene *zelfstandige* waarheid bevatten, zal wel ieder toestemmen. Trouwens *volkomen* zelfstandig kan alleen het *oneindige* zijn.

het *alle* waarheid, die tot op den dag van heden is erkend, en welker erkenning nog in de toekomst te wachten is, want *buiten* het absolute is niets meer te denken. Maar hoe kan men dat beweren, waar men met SCHLEIERMACHER erkent, dat het Christendom over de eeuwige grondwaarheden geene volledige of systematische leer mededeelt? Hoe! zou er in den menschelijken geest nimmermeer eene ware gedachte kunnen gevormd worden, die, ik zeg niet hare kiem niet in het Christendom had, maar die in het Christendom niet tot *volkomene ontwikkeling* was gebragt? Heeft dan het Christendom de wereld, zelfs de Christelijke wereld, reeds overwonnen? Is dan het godsrijk reeds over de geheele aarde volkomen zuiver gekomen? Ligt het niet in den aard der zaak, dat zelfs het wezenlijke, het *begrip* der geschiedenis in den loop der tijden volledіger en zuiverder wordt opgevat en verstaan? En moet niet het godsrijk, dat door CHRISTUS gesticht is, dagelijks niet alleen in omvang, maar ook in innerlijke kracht toenemen? De *absolute* waarheid zou niet alleen in inhoud, maar ook in vorm der voorstelling volkomen moeten zijn. Waar sloot het Christendom ooit met regt uit alles, wat er *buiten* ligt? Alleen datgene gedoogt het niet, wat er *tegen* is, niet wat er *naast* of *onder* of, indien het wezen kan, *boven* ligt. Het algemeene en alomvattende der ééne godsdienst, de eeuwige godsdienstidee, vertoont zich individuëel-historisch in het Christendom. Het leven der menschheid rijpt ook tot godsdienstige volmaking; de tijd zal komen, dat God alles in allen is. Het Christendom zelf voorspelt dien tijd als toekomst; nog is zij niet daar: het belooft als de rijzende zon een' helderen, schoonen dag; nog is de middag niet gekomen. Vat men zoo het Christendom op als het morgenrood tegenover den nacht, die verdwenen is, en tegenover den dag, die aanbreekt, of liever *in* dien nacht en dien dag als één geheel; beschouwt men het als een werkzaam lid van het groote ligchaam der menschheid, en slaat men het *in* en *aan* dat ligchaam gade, zoo wordt zeker de gezigtskring hooger en omvattender, en in zooverre plaatst men zich *boven* het Christendom, want die het ligchaam overziet, staat boven hem, die het enkele lid waarneemt. Aan den voet van den berg is het gezigt aan alle zijden beperkt; om het geheele landschap te overzien, moet men zich boven op den berg plaatsen. Maar even weinig als hij, die den bergtop beklommen heeft, daardoor zijn beperkt leven boven het groote natuurleven heeft gesteld, even weinig stelt hij, die het Christendom en

zijne geschiedenis *in* de menschheid en hare geschiedenis beschouwt, *zich zelven boven* dat Christendom, en men kan niet zeggen, dat hij, die het met andere godsdiensten vergelijkt, ja, hij zelfs, die het *in* en *onder* de eeuwige godsdienstidee beschouwt, zich er boven stelt. Trouwens, het is eene uitdrukking, ontleend aan SCHLEIERMACHER: 'Wir müssen *über* das Christenthum hinausgehn und unsern Standpunkt *über* dasselbe nehmen, um es mit andern Glaubensarten [zeker een minder naauwkeurig woord] zu vergleichen.' Het Christendom bevat de hoogste grondwaarheid, de erkenning van God, en daar er geen standpunt hooger dan deze erkenning kan gedacht worden, zoo plaatst men zich, dat is, zijn standpunt, eigenlijk niet boven de Christelijke godsdienst als godsdienst in het gemeen, maar alleen boven hare individuële eigenheden, dat is, men beschouwt het geheele gebied der godsdienst, ook van hare bijzondere verschijningen, omdat het individuële en historische geen bloote vorm is, maar de in der tijd wezenlijk verschijnende godsdienst zelve. En daar nu het Christendom, al zij het ook in wezenheid de absolute waarheid, de ééne godsdienst, toch in der tijd te voorschijn trad, het kleed van den tijd dragen en zijne vormen moest aannemen, zoodat het een deel, al zij het dan ook het groote keerpunt, der geschiedenis geworden is, zoo *mag*, ja *moet* men het, zal men het volledig verstaan en waarderen, beschouwen in verband met den tijd, die er vóór en die er achter ligt.

Maar boven alles zonderling noemen wij de uitdrukking van v.O. (bl. 45): 'De wijsgeer zou zijn regt moeten bewijzen, om zich *boven* het Christendom te plaatsen ter *beoordeeling* van hetzelve.' De gedachte is overgenomen van SCHLEIERMACHER: 'denn jeder steht *über* dem was er beurtheilt.' Zulke gezegden zijn uitnemend geschikt, om schrik in te boezemen voor het uitspreken van een oordeel; gelukkig, dat zij onwaar zijn. Die iets beoordeelt, stelt daarom zich zelven niet er *boven*. Wanneer gij over de toekomst en bestemming der menschheid in alle opzigten uw oordeel geeft, komt het niemand in den zin, uw regt te betwisten, en u voor een' hoogmoedige aan te zien, die u zelven in al uwe beperktheid boven de menschheid, of wel voor een' dwaas, die een klein gedeelte boven het geheel stelt. Als gij van God zegt, dat Hij liefde is, wie zou het wagen u van vermetelheid te beschuldigen, als hadt gij u boven God geplaatst? Maar als gij over eene *bepaalde* openbaring Gods op een' *bepaalden* ontwikkelingstrap der menschheid uw oordeel

velt, dan zal men u naar het regt vragen, waarmede gij u *boven* die openbaring hebt gesteld?!

En is het, van het standpunt der exegese beschouwd, niet raadselachtig, dat men zulke beweringen zoekt aan te dringen met de uitspraken van het Evangelie: ‘Indien gij niet gelijk wordt aan een kind, gij gaat het koningrijk der hemelen niet binnen; aan wijzen en verstandigen is verborgen, wat aan kinderen en eenvoudigen wordt geopenbaard.’? Zien deze plaatsen inderdaad op het oordeelend verstand? Maar hoe heb ik dan voortaan op te vatten, wat in dat zelfde wetboek der Christelijke godsdienst geschreven staat: ‘*zijt kinderen in de boosheid, maar zijt in het verstand volwassen*.’? En indien zij eens beteekenen, wat er hier uit wordt opgemaakt, zijn zij dan niet *algemeen* geldend, zijn zij dan voor den Christen *niet geschreven*? Hoe toch kon anders v.O., bl. 60, van die gesteldheid spreken, welke het Evangelie vordert van allen, die over zijn' inhoud *vonnissen* zullen, of, bl. 61, van geschiktheid en regt gewagen, om het Christendom *voor zijne vierschaar te dagen*? Heet dan het Christendom te *beoordeelen* zich boven het Christendom te plaatsen, en is dit door het Evangelie verboden; maar heet over het Christendom te *vonnissen* iets anders, en wordt dit door het Evangelie toegestaan?

Daarenboven, de waarachtig geloovige Christen zal van den wijsgeer, die het Christendom wil beoordeelen, niet vorderen, dat hij eerst zijn regt daartoe bewijze. In tegendeel, hij zelf zal hem dat regt toestaan; hij zal het hem des noods opdringen, want ieder, die van de waarheid zijner zaak volkomen overtuigd is, wil, dat zij door allen en zoo gestreng mogelijk beoordeeld worde. Waar het wijsgeerig onderzoek op eenen dwaalweg is, en hetgene waarheid is niet heeft erkend, daar zal redding en verbetering te wachten zijn alleen van nieuwe, diepere beschouwingen, nimmer van het nalaten van onderzoek, en gaarne zeggen wij het AHRENS (*Cours de droit naturel*, p. 114 sq.) na: ‘Les écarts dans l'art, comme les erreurs dans la science, sont toujours le mieux combattus par la science et par l'art mêmes.’

Een tweede bezwaar tegen het philosophisch bewijs, gelijk het door ons wordt verstaan, als beschouwing van het Christendom in en onder de eeuwige godsdienstidee, vindt v.O., bl. 43, daarin, dat de opvatting van die idee in den schoot van het Christendom zelf geboren en ontwikkeld is, zoodat eigenlijk het bewijs in een' cirkel zou rondloopen. Mij dunkt het Christen-

dom zou dan te gemakkelijker den toets kunnen doorstaan, en het philosophisch bewijs daarom te minder voor ongenoegzaam moeten houden. En, de zaak alleen van de zijde van het verstand en der redeneerkunde beschouwende, is het vreemd, dat men het verstand niet tot regter verkiest, omdat het onder den invloed van het Christendom staat, en zich daarom tot het gevoel wendt. Is dan het gevoel van dien invloed vrij? In tegendeel, men vordert, dat het daaraan geheel zal gehoorzamen, dat het regt Christelijk zal zijn. Ook zou men zich moeijelijk eene *ervaring* van het Christendom kunnen denken zonder invloed van het Christendom. Wat dus van het verstand geldt, geldt evenzeer van het gevoel, ja, hiervan in nog veel grootere mate, omdat het verstand eigene resultaten en die van anderen kan laten liggen, om terug te keeren tot de volle bron der eeuwige beginselen, de groote *rede*waarheid, de gedachte: God; iets, wat bij het gevoel ondenkbaar is, daar het zelf een toestand is, en daarenboven eeuwige *gevoels*waarheden nog niet bekend zijn. Maar wat hiervan moge zijn, dat wij nu eenmaal *geheel*, dat is, met ons verstand, ons gevoel, onzen wil en ons handelen, onder den invloed staan van het Christendom en van geheel onzen tijd, is iets, dat bijna niet te veranderen is; maar zal men nu *daarom* het gevoel, dat evenzeer onder dien invloed staat, boven het verstand verkiezen? De eenige weg, waarlangs wij het nog kunnen veranderen, en ons aan dien invloed ontheffen, is die van eene strenge ontleding en genetische navorsching van onzen tegenwoordigen toestand; en die ontleding is, gelijk wij reeds vroeger zagen, alleen door het verstand, nimmer door het gevoel, te volbrengen. Hetzelfde geldt van het derde bezwaar, dat door v.O. (bl. 44) hierin gevonden wordt, dat de opvatting der godsdienstidee bij verschillenden verschillend zal zijn, waarbij met zekeren schrik op het Pantheïsme wordt gewezen. Waarom niet met een enkel woord van KRAUSE's Panentheïsmus gewaagd, waarin het begrip van God en godsdienst volkomen overeenkomt met dat van het Christendom? Hier zou men dan toch wel geen' verrader hebben gevonden, die de Heidensche natuurvergoding zou stellen boven de Christelijke onderscheiding tusschen God en de natuur. Daarbij, geldt niet alweder hetzelfde van het gevoel? Of is dit bij allen gelijk? Waarlijk, die stelling is door de geschiedenis van het Christendom genoegzaam gelogenstraft. En, wat bovenal te pas komt, bij den strijd en de menigte van verschillende stelsels van het

verstand, heeft men zelf de krachten in zijnen geest, om eene eigene overtuiging te vormen; maar het gevoel mist deze immers ten eenemale. Alleen door denken, niet door gevoel, kan ik leeren, of mijn gevoel, of wel dat van anderen, het beste is.

Een vierde bezwaar drukt v.O., bl. 46, dus uit: ‘Hij miskent reeds onwillekeurig het karakter van het Christendom, dat hij als positieve goddelijke openbaring verdedigen wil, die daarvoor den hoogsten regter zoekt in de menschelijke rede.’ Indien dit waar is, waarom beweert men dan, dat het Christendom redewaarheid is? Dan moest men het liever *boven*redewaarheid noemen. En is de rede dan zoo ongoddelijk? Is niet haar hoogste begrip: *God*? En als zij alles aan dat begrip toetst en daaruit afleidt, is dan de mensch regter over het goddelijke, of wel God en het goddelijke regter over den mensch en het menschelijke? En kan men dan, zonder het karakter der Christelijke godsdienst als positieve openbaring te miskennen, haar niet onderwerpen aan den toets van de menschelijke rede, maar wel van het menschelijke gevoel? Daarenboven, wanneer al de rede niet bij magte ware de Christelijke redewaarheden te ontdekken (iets, wat zij trouwens *moet* vermogen, daar zij de ééne, zelfstandige, alomvattende godsgedachte, waarin alle andere gedachten vervat zijn, in zich heeft opgenomen), waarom zou zij niet in staat zijn te bewijzen, dat zij door positieve openbaring van God ons waren medegedeeld; dat dit mogelijk en met Gods wezenheid en de onze bestaanbaar was, en dat zij in alles duidelijk de kenmerken van haren hoogeren oorsprong vertoonden?

Een vijfde bezwaar vindt v.O. (bl. 46) in den praktischen aard des Christendoms. ‘Het Christendom is *levensbeginsel*. Hoe kan men het beoordeelen met een' louter intellectuëlen blik, zoo men dat leven niet bij ervaring kent?’ Er is in ons geheele onderzoek en in de apologetische wetenschap slechts sprake daarvan, of het Christendom *waarheid* is, niet welke gevolgen het, eenmaal als waarheid erkend en omhelsd, in het leven hebben moet. Daarbij, al is het Christendom levensbeginsel, en al kan in dit opzigt het philosophisch bewijs niet toereiken, zal men dit bewijs daarom geheel verwerpen? Naar ons oordeel, zou men er dan voor het Christendom in zijn praktisch karakter nog een ander praktisch bewijs moeten bijvoegen. En deze onze overtuiging hebben wij reeds uitgesproken. De *praktijk*, de ervaring, moet bewijzen de *praktische voortref-*

felijkheid van het Christendom, dat is, den verheven' aard en de weldadige strekking van het Christelijk leven, maar geenszins de *waarheid* van het Christendom. En nimmer heb ik het Christendom *als waarheid* hooren verdeelen in: geschiedenis, leerstelsel en - levensbeginsel.

Minder juist vond v.O. (bl. 46) een *nieuw*, een zesde bezwaar in de feilbaarheid der menschelijke rede. Immers is dit reeds in het derde bezwaar vervat. Ware toch de rede niet feilbaar, hare uitspraken zouden niet bij verschillenden verschillend zijn, en zijn zij bij verschillenden verschillend, dan moet ook de rede feilbaar zijn. Het is daarom overbodig, iets omtrent de feilbaarheid van het gevoel in het midden te brengen.

Tegen het historisch bewijs wordt alleen dit aangevoerd, dat de geschiedkunde de waarheid der Christelijke godsdienstgeschiedenis niet kan bewijzen, omdat er evenveel tegen als voor te zeggen valt. Wij behoeven hierop niets anders te antwoorden, dan hetgeen wij zoo even over de competentie der wijsbegeerte opmerkten. De vraag is niet: Waar kan ik de zaak winnen? maar: Wie is in de zaak competent?

Wij willen ten slotte nog eenige punten der verhandeling, vooral sommige uitspraken van buitenlandsche geleerden, nagaan:

Bl. 19: ‘De geheele betere rigting des tijds is uitgedrukt in het woord van den diepzinnigen TWESTEN: *man hat aufgehört, nur demjenigen Realität beizulegen, was sich demonstriren lässt*.’ Ik waag het er mijne overtuiging aldus tegen te stellen: ‘man muss aufhören, demjenigen, was sich nicht demonstriren lässt, Realität beizulegen, wiewohl man *darum* die Realität nicht gerade verneinen könne.’ Inderdaad, al wat zich op het gebied der geschiedenis niet door geschiedkunde laat staven, en op het gebied der redewaarheden door de rede, door afleiding uit het godsbegrip, niet bewijzen laat, aan dat alles mogen wij geene realiteit toeschrijven. Dit neemt niet weg, dat het toch wel realiteit hebben kan, maar zij mag *door ons* niet erkend worden. Zoo b.v. kunnen wij niet bewijzen, dat de hemelligchamen bewoond zijn. Mogen wij het daarom ontkennen? Neen; maar wij mogen het evenmin beweren; wij moeten tot de erkentenis komen, dat wij het niet weten. Men is weleens gewoon te beweren, dat wij toch veel weten, wat wij niet kunnen bewijzen, en dan over het verband tusschen ziel en ligchaam te spreken. Ik moet de bewering geheel ont-

kennen. Wat wij weten, kunnen wij ook bewijzen; ik verlang een *goed* voorbeeld van het tegendeel te zien, want dat van het verband tusschen ziel en ligchaam bewijst geheel voor ons. *Dat* er een verband is, weten wij, en wij kunnen het uitstekend bewijzen; *hoedanig* het is, kunnen wij niet bewijzen, maar het gevolg is, dat wij het ook niet weten.

Bl. 19: ‘Men heeft afgezien van de mogelijkheid, om met mathematische zekerheid zaken te gaan *demonstreren*, die tot niets minder dan een mathematisch grondgebied behooren.’ Wij stemmen het gaarne toe, de waarheid van het Christendom behoort tot geen mathematisch gebied, en daarom vordert zij ook geene mathematische bewijzen. Maar, eilieve! wie heeft ooit voor die waarheid een bewijs door driehoeken of cirkelvlakken gevraagd? V.O. erkent, dat de bewijzen met de zaak zelve moeten overeenkomen, en daarom is hij van mathematische bewijzen afkeerig. Ik ben van hetzelfde gevoelen. Ik vraag andere bewijzen, en wel, wat v.O., om aan zijne erkenning niet ontrouw te worden, zal moeten goedkeuren, voor de waarheid van het Christendom, omdat zij tot het gebied van historie en wijsbegeerte behoort, eenvoudig ook historische en philosophische bewijzen.

Bl. 20 worden de woorden van PASCAL overgenomen en goedgekeurd: ‘Dieu a voulu que les vérités divines entrent du coeur dans l'esprit et non pas de l'esprit dans le coeur.’ Ik zou meenen, dat God nimmer het onmogelijke heeft gewild, en durf zelfs op het gezag van PASCAL het tegendeel niet aannemen. Er zal dus eerst een psychologisch bewijs noodig zijn, dat eene waarheid door het gemoed tot den geest, door het gevoel tot het verstand kan komen.

Bl. 22 wordt het ervaringsbewijs van LESSING afgeleid: ‘Men kent zijne schoone opmerking, dat de geloovige Christen, die zich in CHRISTUS zalig gevoelt, juist daardoor boven bloot wijsgeerige en theoretische geschillen even verheven is als de kranke, die, den weldadigen invloed eener electrische vonk ervarende, er zich weinig om bekommert, of NOLLET, dan wel FRANKLIN gelijk heeft gehad.’ Gelijk ik dien kranke bezwaarlijk *boven* eene wetenschappelijke vraag *verheven*, maar *buiten* die vraag zou noemen, zoo noem ik ook den eenvoudigen, geloovigen Christen niet *boven*, maar *buiten* de theoretische geschillen. En gelijk ik den man, die er zich weinig om bekommert, of NOLLET dan wel FRANKLIN gelijk heeft gehad, geen' physicus zou noemen, zoo noem ik ook hem, die zich met de

ervaring tevreden stelt, en zich om de bloot wijsgeerige en theoretische geschillen niet bekommert, geen theoloog, geen wetenschappelijk man. En beweegt zich niet de geheele strijd over de waarheid van het Christendom, over het gevoels- of verstandsbewijs, op het gebied der *wetenschap*?

Bl. 23 wordt eene uitspraak van DE WETTE aangehaald. Wij stemmen het hem gaarne toe, dat het eene belangrijke ontdekking der nieuwe philosophie is, dat de hoogste, de grondwaarheden niet bewezen kunnen worden; maar, gelijk wij beweren, dat er slechts *één grond*, God, is, zoo beweren wij ook, dat er slechts *ééne grondwaarheid*, de erkenning van God, bestaat. Daarom behoeft deze niet bewezen te worden; zij kan het ook niet; maar is zij eenmaal opgenomen, dan moet en kan al het overige uit haar worden bewezen en afgeleid. Mogt men oordeelen, dat er meer dan ééne grondwaarheid is, men zou ook oordeelen, dat er meer dan één grond, meer dan één God is, en men zou dit oordeel moeten bewijzen.

Bl. 31: 'De afwisseling van eindelooze pro's en contra's, waar het niets dan bloot subjectieve meeningen geldt, wordt van zelfs afgesneden.' Hoe kon v.O. hier het subjectieve met eene zekere verachting behandelen, terwijl hij elders den krachtigen uitroep slaakte: 'Alsof dan *subjectief* en *onzeker* woorden van dezelfde beteekenis waren!'?

Bl. 41 begint v.O. de vraag te beantwoorden over de toepassing der apologetiek '*zoowel bij vriend als bij vijand*.' Het is dat gedeelte zijner verhandeling, dat wij uitvoerig beschouwden. Het heeft drie onderdeelen, waarvan het tweede en derde de aanprijzing van het gevoelsbewijs bevat. Dat bewijs wordt tegenover den ongeloovige krachteloos verklaard. Maar wat moet ik dan maken van de woorden: '*zoowel bij vriend als bij vijand*'? Waarom dan niet liever dit geschreven: '*bij vrienden*.'?

Bl. 61: 'Gelijk het geloof aan de goddelijkheid des Christendoms is *gegrond* in de *ervaring*, zoo wordt het door *historische* bewijzen *geregtvaardigd*.' Hiertegen heb ik vier aanmerkingen: 1°. wat waarachtig *gegrond* is, dat is, uit zijne gronden afgeleid en bewezen, is reeds *geregtvaardigd*; 2°. die historische bewijzen kunnen dan alleen regtvaardigen, als zij overeenkomen met hetgeen het gevoel, de ervaring, reeds beslist heeft. Maar die de zaak alleen naar het gevoel *beslist*, zal zeggen, dat hij geene regtvaardiging behoeft, ja, dat voor hem eene *vastere* overtuiging onmogelijk is. Hij zal zelfs het on-

derzoek voor misdaad houden en als bewijs van een nog gebrekkig geloof aanzien. 3°. Bewijst het niet stilzwijgend, dat v.O. zelf de zwakheid van den grond der ervaring inziet? Immers, die één voldingend bewijs gegeven heeft, behoeft geen tweede te leveren. Men versta mij wel. Het kan noodig zijn, *voor anderen* nog een tweede en derde bewijs aan te voeren, omdat de eene hier-, de andere daardoor meer getroffen wordt; maar voor hem, die alleen *voor zich zelven* vastheid zoekt, zal wel één stevige grondslag genoeg zijn. En dat het historische bewijs, even als het philosophische, niet voor anderen overtuigend is, was de bewering van den schrijver. 4°. Hoe kon v.O. meenen, dat de historische bewijzen iets kunnen regtvaardigen, waar hij oordeelt, dat men uit de historie evenveel tegen als voor het Christendom kan bijbrengen?

Ik eindig de recensie der verhandeling. Mijn doel was tweeledig. Ik wilde deze gelegenheid aangrijpen, om opmerkzaam te maken op de wijsbegeerte van KRAUSE en hare hooge waarde, ook voor de wetenschappelijke behoeften der godsdienst in onzen tijd. Het is tegenwoordig pligt, bij den doodslaap der wijsbegeerte in ons vaderland, zich niet bij klagten en treurzangen te bepalen, maar ieder naar zijn vermogen iets tot herstel bij te brengen. Ik deed, wat ik voor het oogenblik en bij deze gelegenheid vermogt; meer kan niemand van mij vorderen.

Mijne tweede bedoeling was, om der strijdende partijen, wijsbegeerte en Christendom, den weg van vereeniging en verbroedering te wijzen. Was mijne poging ijdel, en reikte ik, in plaats van den palmtak der verzoening, een' rietstaf toe, zoo doorbore hij mij alleen de hand, en God brenge door anderen dat heil te weeg, tot welks stichting mijne krachten bij den heiligsten ijver te zwak waren!

C.W. OPZOOMER.

I. Iets over ons hooger onderwijs. 's Gravenhage, P.C. Dill. 1845. 38 bl. 8°.
II. Brief aan den schrijver van iets over ons hooger onderwijs. Leiden, H.W. Hazenberg en Comp. 1845. 32 bl. 8°.
III. Bedenkingen tegen het koninklijk besluit van 23 mei 1845, door Mr. *J. van Lennep*. Amsterdam, P. Meijer Warnars. 1845. 47 bl. 8°.

De kleurlooze titel van het eerste der aangekondigde vlugschriften vindt zijne duiding in het dreigende motto: *Quaqua tetigeris, ulcus*. Eene vreeslijke teekening van den toestand van ons Hooger Onderwijs; en gaarne wenschten wij ons in gemoede te kunnen vereenigen met hen, die de banbliksems tegen den ongeroepenen aanklager geslingerd hebben. En toch heeft het boeksken, welks hooggestemde toon waarlijk niet beneden het motto gebleven is, bij de meerderheid der onbevooroordeelden eer instemming gevonden dan tegenspraak, en, zoo men den schrijver hier en daar te bits heeft gevonden, zoo men altans geoordeeld heeft dat over de personen der Hoogleeraren met onverdiende geringschatting werd uitspraak gedaan, het bestaan der *ulcera*, met zoo onzacht eene hand door den schrijver aangeroerd, wordt door de minsten in twijfel getrokken.

Het is altijd moeielijk en dikwerf onmogelijk instellingen te gispen en personen ongedeerd te laten. Toch gelooven wij dat de schrijver van het *Iets* altans eene poging daartoe had kunnen wagen. Schoon hij al de lichtgeraaktheid van de voorstanders, onzer tegenwoordige instellingen van Hooger Onderwijs moeielijk geheel had kunnen ontzien, hij had den schijn van partijdigheid en persoonlijke verbittering kunnen vermijden, die tans zijne welgeschrevene bladzijden eenigzins ontsiert. Te meer ontsiert, daar zijne *diatribe* zich voornamelijk tegen de theologische fakulteit te *Leyden* richt, en de Hoogleeraren dier fakulteit zich dus met eenigen grond beschuldigingen zouden kunnen aantrekken, die luide worden weêrsproken door de algemeene achting, die ze in zoo vele opzichten verdienen en genieten. Zal het ons gelukken ons voor de beschuldiging van hatelijkheid en persoonlijkheid te vrijwaren, wanneer wij openlijk verklaren dat, overtuigd als wij zijn van de ondoeltreffendheid

en verderfelijkheid onzer akademische instellingen, wij gaarne erkennen dat de doodende invloed dien zij oefenen dikwerf getemperd, meermalen geheel wordt weggenomen, door de verdiensten, de bekwaamheid en den ijver dergenen aan wie dat onderwijs is opgedragen.

In zooverre dan ook de miskenning der vier Leydsche Hoogleeraren de pen in handen heeft gegeven aan hunnen verontwaardigden discipel, den schrijver der tweede brochure, kunnen wij deze misschien als eene verontschuldiging laten gelden voor de ongepaste en onhandige verdediging; eene verdediging, gesteld in den toon der walgelijkste grofheid, en op elke bladzijde blijken dragende eener bekrompenheid, die niet gevoelt dat instellingen verkeerd blijven, zelfs wanneer de nadeelige werking door de individueele verdiensten der personen wordt weggenomen, met derzelver handhaving belast; eene verdediging, die de beschuldiging, alsof de Leydsche Professoren hunne gevoelens zochten te bewimpelen, niet gelukkiger weet te weêrleggen dan door op den reuk van heterodoxie te verwijzen waarin zij staan zouden, en bij herhaling zijne lofspraak op die Hoogleeraren in den ploertigen vorm resumeert, dat hunne lessen *niets te wenschen overlaten* - termen tot nog meer gebruikelijk en zeker meer geschikt om de inrichting eener kermistent dan die van een wetenschappelijk onderricht te kenschetsen; eene verdediging, die den verdedigden in de openbare meening meer schade zou doen dan al de aantijgingen van den schrijver van het *Iets*, wanneer wij niet overtuigd waren dat zij de eersten zouden zijn om er tegen op te komen, wanneer men hen voor den geest wilde aansprakelijk stellen, die in de brochure doorstraalt, over welker onwaarde wij reeds te veel woorden verloren.

Ruim drie jaren geleden werd in het Tijdschrift, waarvoor wij ook deze aankondiging bestemmen, ter gelegenheid eener Latijnsche brochure: *de mutandae academicae disciplinae in patria nostra necessitate*, de zaak van het Hooger Onderwijs besproken. De te vroeg aan vaderland en wetenschap ontrukte schrijver dier beoordeeling voelde de leemten en gebreken van dat onderwijs zeker niet minder diep dan wij, en gaf zijne afkeuring op beslissenden, schoon op hoogstbescheidenen en sparenden toon te kennen. ‘In de eerste tien jaren,’ eindigde hij, ‘zal men aanmerkingen maken over de akademiën; het tweede tiental zal de zekerheid hebben aangebragt, dat ver-

anderingen noodig waren, en zal worden besteed tot ontwerpen, enz., en over vijf en twintig jaren zal er misschien eene inrigting bestaan, zoo als nu te *Pruissen*. Want wat hier ook zetelt, zeker geene kloekberadenheid en vlugheid.'

Toch mogen wij ons niet ontveinzen dat, sedert de aangehaalde beoordeeling - type zeker van gematigdheid en bescheidenheid - misschien nog velerlei wrevel opwekte, de openbare meening reuzenschreden gedaan heeft, en de ontevredenheid niet slechts in de groote maatschappij, maar ook aan de akademiën zelve, meer algemeen is geworden en wortels heeft geschoten. Behoeven wij te verwijzen naar den toon, die in de laatste jaren in de Studenten-Almanakken, met name in de Leydsche, werd aangeslagen? Behoeven wij ons te beroepen op de getuigenis dergenen, die de akademie verlieten en zich maar al te vaak onvoorbereid en ontoegerust gevoelden in de maatschappij, waartoe hun bij de overreiking van het diploma de slagboom geopend was.

'Geene de minste belangstelling,' zegt de schrijver van het *Iets*, 'geene achting, geene opgewondenheid voor de akademie bij hen, die ze verlaten hebben. Het hart hangt niet aan haar, als aan de liefderijke moeder, die hen gevoed en gekoesterd heeft, maar het walgt van haar als van de boeleerster, met wie zij de beste jaren des levens hebben verdarteld, en die niets in de plaats gaf dan een' doctoralen lauwerkrans, wier bladeren verflenst en verdord zijn.' Schoon u het beeld te sterk gekleurd moge dunken, is er niet iets van dat gevoel bij velen, die, ja, zich zelven niet volkomen vrij kunnen pleiten van een verzuim, dat hun met looden zwaarte op het harte weegt, maar zich tevens met bitterheid herinneren, hoe weinig ter hunner opwekking en leiding werd aangewend in een' tijd des levens, waar men zoo veel opwekking en leiding behoeft om de sirenenstem der verleiding te versmaden en vast te blijven houden aan studie en wetenschap?

Men sla de veelgelezen scènes uit de studentenwereld nog eens op, door KLIKSPAAN geteekend, en waaraan zelfs zijne heftigste tegenstanders geene waarheid van voorstelling durven ontzeggen. Zoo zij aan de eene zijde een tantaliseerend tafreel van de gulle vrolijkheid en oprechtheid des studentenlevens hebben opgehangen, zij hebben het aan den anderen kant niet verheeld dat de wetenschappelijke ontwikkeling met de gezellige in geenerlei verhouding staat. Zij hebben u den student geschetst in een tijdperk des levens, waarin de stem eener duizendvoudige verleiding

het verlokkendst klinkt en inspanning het moeielijkst valt, geheel op zich zelven staande en aan zich zelven overgelaten, en zij hebben in naam dier schildering het vonnis uitgesproken over ons Hooger Onderwijs. Is het wonder, dat zulk eene beschouwing, aangedrongen met al de kracht van een uitstekend talent, algemeenen en diepen indruk gemaakt heeft, en dat de ouders en voogden, wien het boek werd opgedragen, terug gebeefd hebben, minder nog voor die bladzijden schuimende van levensgenot, dan voor den toestand eener akademie, die zoo weinig tegenwicht opleverde tegen zooveel gevaar.

Stellig heeft zich de overtuiging van het gebrekkige en ondoeltreffende onzer akademiën in de laatste jaren uitgebreid en versterkt, en wij gelooven dan ook dat de heftige brochure, schoon dan al soms te hevig en niet van alle overdrijving vrij, niet slechts vele waarheden, maar ook de algemeene overtuiging uitspreekt, in de strenge veroordeeling die zij zich veroorlooft.

Een eerste bezwaar des schrijvers geldt de onvolledigheid van het programma, waarnaar de theologische studiën zijn ingericht; eene onvolledigheid, waarvan de enkele aanwijzing voldoend bewijs is, hoezeer zij dan ook hier en daar door de onverplichte pogingen der Hoogleeraren worde aangevuld.

Wij zouden niet schroomen een gelijk vonnis ook over de programmata der overige fakulteiten uit te spreken. Wat de juridische belangt, wij zouden daartoe de lijst der lessen, zelfs zoo als zij te *Leyden*, de rijkstbegaafde nog onzer drie akademiën, gehouden worden, tegen die van de geringste der Duitsche universiteiten behoeven over te stellen. Tot in 1839 behoorde tot dat programma *Handelsrecht, Burgerlijke Rechtsvordering* noch *Strafvordering*. Toen eerst heeft men begrepen dat die vakken misschien van genoegzaam belang waren om ze onder het rechtsgeleerd onderwijs op te nemen. Waaraan wij het te danken hebben dat er geen onderwijs in de *Grondwet* gegeven wordt, durven wij niet beslissen. Met dien naam zal men toch de bijkomstige vermelding van dat staatsstuk in een kollegie over Algemeen Staatsrecht niet willen stempelen; een kollegie dat daarenboven slechts om het andere jaar wordt gegeven. De *Staatkundige Geschiedenis* van ons land acht men waarschijnlijk onnoodig dat langer gekend worde, sints wij na zoovele staatsstormen den konstitutioneelen haven zijn ingedraaid, en wij, volgens de ministerieele publicisten, in de Grondwet van 1815 niet slechts een toonbeeld van staatkundige volkomenheid, maar ook het punt gevonden heb-

ben, waarvan alle Nederlandsche ontwikkeling moet uitgaan. Van de bronnen, waaruit ons tegenwoordig recht zijnen oorsprong genomen heeft, worden slechts de Romeinsche wetboeken onderwezen, en dat nog op eene hoogstonbevredigende wijze. Of mag het bij eene wetenschap, zoo veelomvattend voor wie slechts eenigzins in hare diepten wil doordringen, voldoende heeten, dat men na de voorbereidende lessen over *Instituten* en *Romeinsche Rechtsgeschiedenis* - wier verplichte gelijktijdige bijwoning daarenboven al het nut der laatste weg neemt, die slechts verstaanbaar is voor wie eenig konpendium van Romeinsch Recht in het hoofd heeft - slechts één kollegie vindt aangewezen ter beoefening der *Pandekten*, waarin, daargelaten dat *Codex* en *Novellen* geheel worden ter zijde gelaten, exegese en dogmatiek moeten vereenigd worden; waarin men zich of bij de lezing van enkele plaatsen, bij de behandeling van enkele rechtspunten bepalen, of eigenlijk op nieuw een vluchtig overzicht des geheels, op nieuw Institutenrecht geven moet? Men stelle die schrale behandeling eens over tegen de Duitsche universiteiten, waar niet zelden in tien of twaalf verschillende kollegies over Pandektenrecht gehandeld wordt. Het *Fransche Recht* blijft onbesproken. Van *Oud-Hollandsch Recht*, in zoovele opzichten, niet slechts uit een wetenschappelijk, maar ook dikwerf uit een praktisch oogpunt belangrijk, wordt niet gerept. Bij *Strafrecht* heeft men even als bij Staatsrecht de wetenschap met de verklaring van het gebrekkige *Code Pénal* in één kollegie zaamgesmolten, alsof het niet hier van dubbel belang ware zich een' vasteren grond te zoeken dan men in een wetboek vindt, de gebrekkigste en minst volledige vrucht der Napoleontische kodifikatie, en waarvan de eindelijke opheffing zoo niet aanstaande, dan toch toegezegd is. Dat er geene enkele inrichting aanwezig is om den student tot de praktijk meer dadelijk voor te bereiden, opdat hem de handen niet al te vreemd staan, wanneer hij, terstond zich in eene kleine provinciestad vestigende, of tot rechterlijke betrekkingen geroepen, die leemte in de eerste jaren na zijne promotie niet kan aanvullen; en dat hij aan de massa van wetten en besluiten, die de lijvige deelen van het *Staatsblad* vullen, in zoover ze niet in de eigenlijkgezegde wetboeken zijn opgenomen, vreemd blijft, zijn bij dit alles de minste bezwaren niet. Voeg daarbij het gemis van een' echt wijsgeerigen grondslag, waarop men in *Duitschland* begrepen heeft de studie van elke wetenschap te moeten bouwen, en die bij

ons voor elke wetenschap ontbreekt, en ge zult u een denkbeeld maken van de volledigheid, waarmeê de wetgeving de opleiding van den toekomstigen rechter en pleiter geregeld heeft.

Maar de juridische fakulteit kan daarenboven niet geacht worden enkel tot vorming van eigenlijke rechtsgeleerden daar te zijn. Men heeft de regeeringsvormen van onzen tijd weleens *le règne des avocats* genoemd, en het is zeker waar dat veelal de staatsman, de hooge ambtenaar, de vertegenwoordiger, de gezant zal gekozen worden uit hen, die de volkomenste opleiding genoten, d.i. die aan het Hoogste Onderwijs deel hebben genomen, en even zeker zullen de zoodanigen, die, niet ter wille van eenig speciaal vak, maar om zich in het gemeen een' hoogeren trap van wetenschappelijke beschaving te verwerven, de akademische lessen bezoeken, in de meeste gevallen leden zijn der juridische fakulteit. En wat biedt de Hoogeschool hun aan? Op welke wijze worden daar *Nederduitsche taal* en *voordracht, inlandsche* en *uitheemsche geschiedenis, Europeesche litteratuur* en *litterarische geschiedenis, staathuishoudkunde* en *finantiewetenschap, statistiek* en *handelsgeschiedenis, diplomatiek* en *volkenrecht* en vooral de *administratieve wetenschappen* beöefend.

Hoe de akademiën tot nog vreemd zijn gebleven aan de latere ontwikkeling der Nederduitsche taalstudiën behoeven wij niet te herinneren. Om te toonen hoe overtuigd men is dat de vaderlandsche geschiedenis alleen *pro forma* onder het onderwijs wordt opgenomen, zal het wel genoeg zijn te herinneren, dat men aan de eerste onzer universiteiten gemeend heeft het onderwijs daarin - in eene geschiedenis, zoo naauw aan die der godsdienst-hervorming verwant - veilig aan een katholiek geestelijke te kunnen opdragen. Volkenrecht wordt, wederom theoretisch en bestaand tevens, slechts om het andere jaar gedoceerd. Statistiek en nieuwere (alleen politieke) geschiedenis van *Europa* zijn, als eene overbodige luxe, alleen aan de Leydsche universiteit gegund; en dus is elders een enkel kollegie in staathuishoudkunden de eenige bijdrage, ter ontwikkeling van den aanstaanden staatsman door de Hoogeschool geleverd.

Het minst van allen zal men aarzelen om hetzelfde vonnis van onvolledigheid ook over de medische faculteit, en de met haar zoo naauw verbondene fakulteit der wis- en natuurkunde uit te spreken. Te luide en te algemeen werden van alle zijden de klachten vernomen, dan dat zij niet overal zouden doorgedrongen zijn. Niet slechts waren het grieven geüit door hen,

die, niet aan onze akademiën verbonden, volgens sommigen ongeroepen, volgens ons oordeel juist door hunne onafhankelijkheid te beter in staat waren om den stand van zaken te beoordeelen: te midden van het gedrang des strijds merkte men ook Hoogleeraren op, waarvan sommigen met eene edele onafhankelijkheid niet aarzelden het gebrekkige der instellingen openlijk te belijden, en op verbeteringen aan te dringen; terwijl anderen, die uit zucht om de akademische instellingen te verdedigen zich in het strijdperk begaven, bij hunne bedoeling om het goede van het bestaande te verheffen, toch schier huns ondanks genoopt waren de vele leemten en gebreken te bekennen. Die stem der geneeskundigen, zij heeft weerklank gevonden bij de beste en verlichtste vertegenwoordigers in 's lands vergaderzaal, en, zoo de lang gewenschte verbetering der Geneeskundige Wetgeving niet tot stand kwam, het was voornamelijk omdat men, bij het onvoldoende van het aangeboden ontwerp, tevens op de noodzakelijkheid verwees eener verbeterde organisatie, welke onmisbaar geacht werd indien men zich eenige goede vruchten van eene nieuwe geneeskundige wetgeving, welke men tot stand zou brengen, wilde belooven.

Zoowel in het algemeen als in verschillende bijzonderheden lijden die instellingen aan groote gebreken. Een bekrompen personeel en dien ten gevolge een naauw afgeperkt pad, hetgeen de studeerende hier betreden moet, is schadelijk voor zijne vrije en krachtige ontwikkeling, is schadelijk zelfs voor de richting der wetenschap hier te lande. Wilt gij bewijs, wij behoeven u ook hier weder slechts de *Series lectionum* van onze akademiën ter vergelijking voor te leggen met die van andere landen. Het is hier niet te doen om de dorre vermelding der vakken waarin onderwijs gegeven wordt, maar om den geest waarin men het denkbeeld van wetenschappelijk onderwijs elders opvat. Bij voorkeur richten wij ook hier het oog op de Leydsche akademie, omdat deze, bevoorrecht boven onze andere Hoogescholen, het meest geschikt is om te doen beoordeelen wat van staatswege noodig geacht wordt voor het Hooger Onderwijs. En wat kunt gij dan anders uit de lijst der kollegiën welke aan onze akademiën gegeven worden besluiten, dan dat men niets dan het streng onmisbare daarin vermeld vindt. Bij de *anatomie* en *fysiologie* zoude men met het meeste regt histologie, fijnere en mikroskopische anatomie, pathologische anatomie vorderen; en toch wordt hier niet meer beloofd dan de voordracht van *quaedam capita anatomes microsco picae*. Te verlangen dat *anthropologie* en *psychologie* in de nom-

vang, waarin zij voor den medicus noodig zijn, onderwezen worden, zoude misschien te veel gevergd zijn van eene Hoogeschool, waar de leerstoel der filosofie sints jaren ledig staat. Aan bijna alle Duitsche universiteiten wordt *Encyclopedie* en *Methodologie* als een onmisbaar kollegie beschouwd; bij ons schijnt men te gelooven dat het overtollig is den ongeoefende een overzicht over zijne studie te geven, opdat hij wete waarheen hij zijne schreden richten zal. Om kort te zijn kunnen wij bij de zoogenaamde praktische vakken met de enkele opmerking volstaan dat hier aan de behandeling van specialiteiten hoegenaamd niet gedacht wordt; aan de universiteiten wordt daarvoor eene ernstige minachting geprofesseerd, zonder te vragen of de geneeskundige bij zijne intrede in het werkelijke leven daardoor niet in zijne handelingen verlamd wordt, en zich genoodzaakt ziet willig het veld te ruimen voor de Charlatans die het gouvernement met eene ongelooflijke liberaliteit beschermt.

Na deze vluchtige aanwijzing van de bekrompenheid der instellingen zullen wij slechts met een enkel woord van de bijbehoorende inrichtingen behoeven te spreken. Wanneer gij de *musea* aan onze akademiën bezocht, kan het niet missen of gij waart getroffen door de orde en netheid, die in deze stille en rustige bewaarplaatsen van het wetenschappelijk materiaal gevonden wordt. Zij zijn meerendeels goed voorzien; sommigen zelfs kunnen op den roem van volledigheid rechtmatige aanspraak maken. Zoo iets geeft der akademiën eenen zekeren glans, en is uitmuntend geschikt om het inwendige gebrek, het gebrek aan leven, te verhelen; want indien men vraagt welk gebruik door de studeerende jeugd van die musea gemaakt wordt, zult gij spoedig ontwaren dat het slechts een glinsterend vernis is, waardoor de wezenlijke toestand onzer Hoogescholen bedekt wordt. Maar er zijn inrichtingen die voor den student in de geneeskunde onmisbaar zijn, die hij dagelijks bezoeken moet: de *anatomiezalen* en het *gasthuis*. Daar is het geheel anders gesteld, en wat men ook tot lof van onze nette musea met hunne blank geschuurde vloeren, met hunne fraai gebruineerde en geschilderde kasten, moge kunnen aanvoeren: daar, waar gij den student in de geneeskunde dagelijks ontmoet om door studie der natuur zijne kennis te verzamelen, vindt gij bekrompene en hoogst onvolledige inrichtingen. Wij zijn, misschien wat lang, op het gebied der speciale wetenschappen verbleven om een tegenhanger te leveren tegen de schilderij, door den schrijver van het *Iets* van de theologische fakulteit opgehangen. Zoeken wij een meer

algemeen standpunt bij de behandeling der vraag, hoe die programma's in werking gebracht, hoe de kollegies gegeven worden.

Wij stellen op den voorgrond dat wij, zoo door eigen ervaring als door den algemeenen roep, schitterende uitzonderingen kennen en dankbaar erkennen. Wij zoeken daarenboven den grond van het kwaad niet in de personen maar in de instellingen; en, daar wij zelfs den lichtsten schijn van persoonlijkheid zoeken te vermijden, willen wij niet eens naar de gevallen vragen, waar de Hoogleeraar zijn vak óf nimmer meester was, óf verleerd heeft, óf achter is gebleven bij den vooruitgang der wetenschap. Wij onderstellen alle Hoogleeraren wetenschappelijk gevormde mannen, op de hoogte van hun vak; wij vragen slechts, hoe zij die wetenschap aan anderen meêdeelen, hunne discipelen tot hun vak inleiden.

En eischen wij nu te veel, wanneer wij vergen, dat het kollegie aan den hoorder iets anders, iets meer geve, dan wat hij uit eigen studie, uit de lezing van eenig wetenschappelijk werk, zou kunnen erlangen. Men getroost zich verplaatsing, afzonderlijke woning - in vele huisgezinnen een werkelijk bezwaar -; de akademische lessen zelve vorderen nieuwe onkosten, die voor velen altans niet gering zijn te achten. De akademische omgang, het zamenleven met zoovelen, die zich op hetzelfde vak van studie toeleggen, is niet voldoende om die bezwaren op te wegen. Hoeveel hij toe moge brengen tot vorming en ontwikkeling van het karakter, voor eigenlijke studie is die omgang misschien even vaak een klip als een spoorslag. Het moet de voortreffelijkheid der akademische lessen zijn, die ouders en voogden nope den jongeling, in het gevaarlijkste tijdperk des levens, dikwijls met en trots velerlei bezwaar, van huis te zenden en aan zich zelve over te laten. En wat nu, wanneer die akademische lessen geene andere vruchten opleveren, dan die men evenzeer van eigen studie in het stille studeervertrek, aan den huiselijken haard, zou kunnen plukken? - Wij zijn zoo vermetel niet, de wijze aan te willen geven, waarop het akademisch onderwijs zijn doel het gemakkelijkst bereiken zou; wij zijn het te minder, omdat die wijze zich naar de individualiteit van elken Hoogleeraar moet veranderen en schikken; want dit juist is de opgave: die individualiteit, de individualiteit van een wetenschappelijk gevormd, in zijn vak uitstekend man, vrij en bezielend te laten inwerken op de jongelingschap, die zich aan den voet van zijn' leerstoel verzameld heeft. Bij enkele vakken, met name medische en filosofische, waar studie zonder bepaalde, persoonlijke

voorlichting haast onmogelijk is, waar niet slechts gesproken, maar gedemonstreerd en geëxperimenteerd wordt, waar theorie zich aan praktijk huwt, is het zeker gemakkelijker de scheidslijn in het oog te houden, die de akademische les van het leerboek, dat ieder zich koopen en naar huis nemen kan, zonderen moet. Bij juridische en theologische, vooral dogmatische en historische wetenschappen, is het veel moeielijker de klip te omzeilen; maar ook haast des te noodiger, omdat bij velen dier vakken, min aantrekkelijk uit zich zelven, te meer aan de opwekkende en bezielende voordracht des Hoogleeraars behoefte is. Achten wij het echter onmogelijk hier algemeene regelen vast te stellen, hoe onderwezen moet worden, lichter valt het te zeggen, hoe het niet geschieden moet. Wij eischen in allen gevalle meer dan de bloote voorlezing van een voorafgesteld manuskript. En wat zal men meenen van de zoogenaamde dikteerkollegies, waar de geest zich teruggevoerd vindt in den alouden tijd, toen nog geene drukpers was uitgevonden, en zich de kostbare handschriften slechts door den onvermoeiden, maar geestdoodenden arbeid der monniken vermenigvuldigden? Of mag zij Hooger Onderwijs, mag zij opvoeding en leiding heeten van denkende, reeds ten deele wetenschappelijk gevormde wezens, die afmatting der vingeren bij uitdoving der hersenen, welke in die kloosterzalen gepleegd wordt? Zien wij wat er van het nut dier zoogenaamde lessen zijn kan. Dat men onder het snelle dikteeren, bij het werktuigelijk voortrennen der vingeren en het rondzwerven der gedachte, dikwijls zelfs de flaauwste herinnering van het geschrevene niet bewaart, zullen de wakkerste diktatoren, zoowel als hunne getrouwste volgelingen, gelooven wij, gereedelijk toegeven. In dat geval heeft men - wanneer zich de gunstige omstandigheden vereenigen, dat men geene enkele professorale les oversla, en kalligrafie en stenografie tevens voldoende meester zij om een leesbaar diktaat zonder hiaten, op het eind van den kursus, zwart op wit mede naar huis te brengen - vier uren 's weeks, dat is, vier maanden voor vakantiën afgerekend, honderd vier en veertig uren en dertig gulden te koste gelegd om het bezit te erlangen van een manuskript, met welks inhoud men in de meeste gevallen nog onbekend is, of slechts ten koste van nieuwe tijdsoffering bekend geworden is. Is het manuskript nu van gelijke waarde met een of ander der bestaande kompendiën, dan staat men slechts gelijk met hem, die zulk een kompendium, zeker voor veel geringeren prijs en zonder tijd verlies, ge-

kocht heeft. Is het minder uitstekend - en met allen eerbied voor onze Hollandsche geleerden ligt dit toch binnen de grenzen der mogelijkheid - dan is hij, die de onwaardeerbare gave van het Hooger Onderwijs genoten heeft, van eene nog slechtere konditie. En is het diktaat nu eens zoo voortreffelijk, dat er geen gedrukt boek bij kan halen? De Hoogleeraar, die het zamenstelde, zou inderdaad verraad plegen aan de wetenschap door het achterwege te houden, alsof zijne geleerdheid eene kabbalistische was, die slechts aan ingewijden mocht worden meêgedeeld! Hoe wij zulk een' Hoogleeraar een' discipel zouden toewenschen, taai genoeg van geduld om op al zijne dikteeruren te verschijnen, en genoeg vriend van verlichting en verspreiding van kennis om den vloek te trotsen, die den *arcanorum vulgator* bedreigt, zijn duur verkregen handschrift door den druk verkrijgbaar te stellen ook voor hen, wier ijver voor de wetenschap niet door gelijken schrijflust gesteund werd, en zoo de schroomvallige achterhoudendheid des Hoogleeraars voor het vervolg onschadelijk te maken! Dat er echter naar ons weten nimmer zulk een verraad gepleegd is, lokt de gisting uit, óf dat de geest der geheimhouding van den Hoogleeraar op zijne discipelen overgaat, óf dat het nog niemand gelukt is een volledig diktaat bijeen te krijgen, óf eindelijk dat diktaten van zulke voortreffelijkheid, als wij in den aanvang vooronderstelden, altans uiterst zeldzaam zijn.

Geenerlei produktie, geen ambacht, geene fabrikaadje, waar zich in de laatste eeuwen de wijze van werken niet veranderde, verbeterde, vereenvoudigde. In alles zien wij vooruitgang, ontwikkeling; de wetenschap alleen, waarvan die ontwikkeling als van eene eeuwigvloeiende bron uitgaat, wordt nog heden ten dage medegedeeld, gelijk zij het in den duisteren nacht der middeleeuwen werd. Om aan het nog ongevormde kind de eerste beginselen van het weten bij te brengen, wordt telken reize de methode volmaakt en gezuiverd; en voor de mededeeling der hoogste wetenschappen vond men nog geen' anderen weg dan het dikteeren. Eene leerwijze, thuis behoorende in de kindschheid der beschaving, toen de wetenschap slechts in het bezit was van enkelen, en voor den onbemiddelden beoefenaar niet anders te verkrijgen, dan door de gulden woorden uit hunnen mond op te schrijven en zich zoo doende een schat te verzamelen, waarmede hij voor zijn overig leven, uit het brandpunt der beschaving in den duister zijner woonstede teruggekeerd, volstaan moest; beneden het ongerijmde, sedert

aan den nieuweling, in ieder vak van wetenschap, in elke taal en vorm, kompendiën en kommentariën ten dienste staan, en men voor eene matige som meer letters erlangt dan men, zelfs met ijzeren vingeren en stalen geduld, gedurende den ganschen akademischen kursus zou kunnen schrijven.

'De loop van vele Professoren,' zegt de schrijver van het *Iets*, 'is deze: kort na de inaugurele Oratie is het diktaat gereed. In jeugdige kracht (het zij zoo) rukt het eerste beestje van stal. De moedige ruiter plaatst zich er op, en bereikt zijn doel. Met de jaren wordt het ouder en zwakker; inmiddels gaat de geest des tijds onophoudelijk voort; stoombooten en spoorwagens worden als zoo vele betere middelen van vervoer uitgevonden. De Professor bemerkt het niet; hij rijdt nog immer op zijn bruintje, dat nu een waardige slepersknol geworden is, voort: voort met eene geheele schaar van leerlingen eerbiedig achter zich, die van verlangen branden om verder te komen: - totdat eindelijk ruiter en paard te zamen in het graf storten.'

Bedriegen wij ons, wanneer wij voor die verouderde leerwijze eene machtige bondgenoote zien in de Latijnsche vormen, waarin ten onzent het Hooger Onderwijs gedrongen is. Dat akademische Latijn, zoo statig het klinke, tot in den mond der pedellen toe, is de wachter, die aan den geest der nieuwere beschaving, den geest der natuurlijkheid, der eenvoudigheid, der vrije mededeeling, halstarrig den ingang weigert, en aan de stroefste, zinledigste en wijdloopigste gebruiken en zeden eene veilige woning verzekert. Men versta ons wel: het geldt hier de veelbesprokene vrage niet, in hoeverre de klassische studiën ten grond aan elke wetenschappelijke opleiding moeten gelegd worden; er is sprake, niet van de beoefening der Latijnsche en Grieksche talen om haar zelve, maar van de Latijnsche taal als vorm, waarin de andere wetenschappen zouden moeten beoefend worden. Dat eene voordracht in de Latijnsche taal, tenzij dan, waar het oude letteren en rechten geldt, reeds daarom te misprijzen is, omdat men de verstijfde vormen eener doode taal moeielijk buigt en bekwaamt termededeeling van gedachten, ter verklaring van zaken en feiten, die tijdens haren bloei nog niet bestonden; dat daarenboven de studie der taal zelve bij zulk een gebruik eer verliest dan wint, en de behoefte aan honderden nieuwe woordvormingen en woordvoegingen zelfs den geoefenden Latinist meestens verre uit het spoor lokt, door de voorbeelden uit den klassischen tijd

gebaand, is reeds meermalen ten overvloede bewezen. Maar het groote kwaad ligt, dunkt ons, elders. Niet slechts dat het gehalte dikwerf wordt opgeofferd aan den vorm - aan een' vorm daarenboven, veelal wanstaltig als gekleurd marmer -; maar het hoofdvereischte van alle onderwijs, juiste, bevattelijke, levende, bezielende mededeeling van denkbeelden, wordt onbereikbaar. Aan eene zuivere voorstelling der feiten eene heldere ontwikkeling der bewijsgronden te paren; zich op het standpunt zijner hoorders te plaatsen; de zwarigheden te voorzien, die bij hen zullen opkomen, de behoefte te gissen, die ze hier hebben aan heldere uiteenzetting, ginds aan korte en kernige zamenvatting; die mededeeling daarenboven te kleuren met een gloed en warmte, die tot belangstelling opwekt, tot inspanning noodigt en leven en ronding geeft, tot aan de meest hoekige vormen der meest stelselmatige wetenschappen toe: te *onderwijzen*, in één woord, in de hoogste en edelste beteekenis; niet slechts eigen weten, maar ook eigene overtuiging, eigene ingenomenheid over te brengen in de ziel zijner hoorders, eischt reeds eene inspanning van alle krachten en vermogens der ziel, die men waarlijk niet opzettelijk behoeft te verzwaren, vordert eene heerschappij der taal, die men op geene dan op zijne eigene, die, waarin onze denkbeelden het eerst ontstaan en zich ontwikkelen, verkrijgt. Ware het mogelijk dat de spreker zijne eigene taal zoo geheel vergat, dat de eerste gedachte reeds in Latijnsche taalvormen bij hem opwelde, hij zou nog de vatbaarheid, om elke nuance te voelen, elk woord aanstonds in de veelheid zijner beteekenissen te vatten, daarenboven in gelijke mate bij zijne hoorders moeten veronderstellen. Behoeft het bewijs dat er in onzen tijd, al wilde men de beste jaren zijns levens er aan wijden, om zich in stede van den vorm, waarin de natuur wilde dat wij onze denkbeelden kleeden zouden, eene nieuwe te kiezen, aan de verwezenlijking dier utopie niet te denken valt. En daar nu die volkomene assimilatie eener vreemde, doode taal eenmaal onmogelijk is, is de vrucht van haar gebruik deze: dat de individualiteit van den spreker, in stede van levendig op den hoorder te werken, zich verliest en verloochent in een' stereotypen vorm, die, zelfs wear feiten en gronden met genoegzame duidelijkheid worden weêrgegeven, reeds vooraf allen gloed, alle overtuiging, alle gemeenzaamheid van voordracht afsnijdt en onmogelijk maakt. Maar er is meer: reeds het enkele uit het hoofd spreken in het Latijn is ook voor de in hun

vak uitstekendste Hoogleeraren vaak eene onmogelijkheid, en zou voor hun gehoor dikwijls onverstaanbaar, altans onduidelijk zijn. Van daar, dat men zich tot geheel of gedeeltelijk dikteeren verplicht voelt; en de Latijnsche taal, aan welke men het offer der vrije rede bracht, leent tevens een zeker bedriegelijk vernis van wetenschappelijkheid en geleerdheid aan eene methode, die, waar ze zich van de Hollandsche taal bedienen moest, het daglicht niet verdragen zou. Die rol speelt de Latijnsche taal in alle stadiën van het akademisch onderwijs. Bij het afleggen der examina, bij het schrijven der dissertatie, bij de zinledige plechtigheid der promotie, lokt, ja dwingt zij aan de eene zijde haast tot oppervlakkigheid, vreemd en onbuigzaam als zij toch altijd voor de groote meerderheid blijft, en werpt zij van den anderen kant over die oppervlakkige mediokriteit een' sluier, die haar verbergt voor het oog der oningewijde wereld, wier gezond verstand anders alras die schijnbare geleerdheid der vormen tot eene bespotting zou gemaakt hebben.

Wij behoeven naauw te gewagen van de vruchten, welke zulk eene leerwijze daarenboven voor onze eigene taal oplevert, misdeeld als zij reeds is in een land, waar de behoefte aan wetenschappelijke, uitspannings-, ja zelfs dagelijksche dagbladen-lektuur zich meest uit vreemde bronnen laaft; waar gebrek aan belangstelling in de gemeene zaak staatkundige bijeenkomsten verbiedt, en zoowel de vergaderzaal der vertegenwoordiging als de pleitzaal leêg laat aan toehoorders; waar allerlei bezwaren de uitgave van een wetenschappelijk werk tot eene zeldzaamheid maken: die taal zal daarenboven nog verstoken blijven van den invloed, dien de openbare leerstoelen nog op haar hebben konden. Zoo zal zij weldra in ieder vak vreemd worden; wij zullen bij haar voor geene wetenschappelijke denkbeelden meer woorden vinden, en dus ten laatste wel gedwongen zijn onze toevlucht te nemen, niet tot de Latijnsche taal, die als taal van aktueel gebruik weldra van den Europeeschen bodem zal zijn weggevaagd, maar, ten koste onzer nationaliteit, tot de talen onzer naburen, in dien tusschentijd door veelvuldig gebruik gevormd, geslepen, verrijkt, en nu voor ieder gebruik dienstig, tot elke mededeeling berekend.

En welke zijn nu de vruchten van een Hooger Onderwijs, dat zijne roeping vergat en achterbleef bij de eischen van den tijdgeest? De wet dwingt tot de bijwoning der verschillende lessen, op straffe van een examen. Die lessen zijn geen middel om zich tot een onderzoek voor te bereiden, maar integendeel een middel

om het te ontwijken. En toch, wanneer men streng op de bijwoning van vele dier geestdovende en doodende voordrachten stond, wellicht zoude wie altans eenige energie had zich des noods aan het examen blootstellen; maar: *Il est avec le ciel des accommodemens*. Men komt tot transaktiën; hier vraagt men om des schijns wille dat de student zich voor het minst van tijd tot tijd in de kollegiezaal vertoone; ginds wordt zelfs dat niet gevorderd: het professorale *testor adfuisse* wordt eene *valeur de convenance*, die het kollegie vervangt, gelijk dit het examen; en eindelijk wordt de geheele zaak tot de stipte betaling der dertig gulden gereduceerd.

Zoo komt men door eene rij van examina, die echter, vooral in de juridische fakulteit, slechts over een gering deel der eigenlijk gevorderde vakken loopen, tot promotie en dissertatie - eene duperie, een spiegelgevecht, waar wederom veelal de palm niet door grondigheid van kennis, maar door klassicisme van vormen behaald, niet den man der wetenschap, maar den Latinist gereikt wordt.

Wij hebben de sterkstsprekende gevallen ter teekening gekozen. Een Latijnsch dikteer-kollegie, van welks bijwoning men zich daarenboven door eene bloote betaling bevrijden kan, is zeker de sterkste antipode van wat een kollegie zijn moest, en in de meeste fakulteiten aan de meeste akademiën eene uitzondering. Dat zich echter hier en daar de zaak aldus toedraagt, zal niemand durven ontkennen; dat elders het kwaad in meerdere of mindere mate bestaat, dat, zoo goede, grondige, wetenschappelijke kollegies de regel zijn, die regel aan velerlei uitzonderingen lijdt, zal men, gelooven wij, wel moeten toegeven. Maar de vraag is hier dan ook niet, in welke verhouding regel en uitzondering tot elkander staan. Wij spreken niet over of tegen personen, maar over en tegen instellingen. Bij de slechtste en verwerpelijkste instellingen ter wereld zal de uitstekende man wel uitstekend blijven; maar de wetten zijn daar om waarborgen te geven, onafhankelijk van personen, om als het ware een zeker *minimum* van volkomenheid daar te stellen, dat bij iedere individualiteit bereikt moet worden. Verantwoordelijkheid, kontrôle, mededinging zijn zeker niet voldoende om het voortreffelijke te scheppen, maar wel om het verwerpelijke te voorkomen; willekeur en monopolie mogen al geene onoverkomelijke hinderpalen zijn voor het goede, zij rukken de palen uit, die het kwade in den weg staan, en, wat meer is, effenen de glooiing, waarlangs men van

werkzaamheid tot dommeling, van ijver tot verslapping afglijdt.

Het beginsel nu, dat aan onze wetgeving op het Hooger Onderwijs ten grondslag ligt, is een volstrekt monopolie. Monopolie niet alleen van eene bepaalde instelling tegenover de ondernemingen der bijzondere burgers; maar volstrekt monopolie van iederen Hoogleeraar in de vakken van zijn onderwijs. Niet slechts is zijn geldelijk belang onafhankelijk van de wijze, waarop hij zijne betrekking waarneemt; maar zelfs kan hij, door met eene matige gestrengheid de opkomst op zijne lessen te vorderen, zijne ijdelheid voor de beschaming vrijwaren, waaraan voortdurend onbezochte gehoorzalen haar zouden blootstellen. Geenerlei verantwoordelijkheid, geenerlei kontrôle - men zal wel niet in ernst volhouden dat het toezicht der kuratoren er eene zijn zou - geenerlei mededinging. En van daar dan ook - men ware vreemdeling in de menschelijke maatschappij, zoo men zich verwonderde - bij velen al de nadeelen, die ieder monopolie met zich brengt; van daar dat de katheder zoo vaak een gemakkelijk kussen wordt; van daar het insluimeren, des noods op wezenlijke verdiensten; of altans het kalm doorwandelen van den lusthof der wetenschap, zonder groote belangstelling in de jongelingschap, die aan de poorte wacht dat men haar die ontsluite.

Monopolie, zeiden wij, en dat niettegenstaande de vrijzinnige bepaling van het derde artikel der wet op het Hooger Onderwijs, dat aan ieder het recht verleent onderricht te geven in de vakken, waartoe hij zich berekend acht! Monopolie, dat vooral in drie bepalingen der wet op het Hooger Onderwijs een' hechten en onwrikbaren steun vindt!

De eerste dier bepalingen is de ongelukkige splitsing in drie verschillende universiteiten; eene splitsing in een land zoo klein van bevolking en omvang als het onze zonder eenige dan bloot plaatselijke nuttigheid en van nadeelen overvloeiende. Een onvermijdelijk gevolg dier splitsing is eene noodlottige rivalisatie tusschen onze akademiën. Reeds *a priori* kan men het als zeker stellen, dat zoodanige mededinging tusschen inrichtingen, welke gebrekkig zamengesteld, schaars met hulpmiddelen voorzien en door de regering op geene ernstige wijze in hare pogingen tot wetenschappelijke ontwikkeling geschraagd, wat zeggen wij! op eene dikwijls illoyale wijze beknibbeld worden, tot geene gelukkige uitkomsten kan leiden. En de ondervinding! waarlijk zij logenstraft deze ongunstige verwachting niet.

Het doellooze dier drievoudige splitsing valt vooral bij sommige fakulteiten duidelijk in het oog. Het aantal predikanten, rechtsgeleerden, geneeskundigen en praeceptoren, die voor ons land vereischt worden, is zeker groot genoeg om de fakulteiten, waarbij deze hun onderwijs moeten ontvangen, behoorlijk te vervullen. Maar in de wis- en natuurkundige, zoowel als in de filosophische fakulteiten, is het waarlijk ongerijmd, wanneer men ziet, hoe gering een aantal studenten men aan iedere onzer hoogescholen aantreft. Het gevolg hiervan is, dat men, om het aantal Hoogleeraren niet buiten alle verhouding tot dat der studeerenden te brengen, deze fakulteiten slechts zeer schaars kan bezetten, zoodat de verschillende vakken, die hier onderwezen moesten worden, óf geheel achterwege blijven, óf aan eenen enkelen persoon opgedragen worden. Zoo verkwijnt het onderwijs, en mist men aan onze akademiën de gelegenheid om zich in de verschillende richtingen naar zijne behoeften en zijnen aanleg te ontwikkelen.

En de privaat-docenten! zoo het voor hunne onbestaanbaar heid geen bewijs te over is dat er zich in zoo vele jaren haast geen enkele heeft opgedaan, zal de vluchtigste blik op de wetgeving daartoe voldoende zijn. De meerderheid toch der kollegies is verplicht in dien zin, dat men slechts de keuze heeft tusschen hunne bijwoning en een examen in het vak, waarover zij gaan. Men oordeele of er veel kans is, dat er onder de gemengde massa der studenten aan iedere akademie een genoegzaam aantal zijn zal, gereed zich aan den last van zulk een examen te onderwerpen, om den privaat-docent eene eenigzins voldoende schadeloosstelling voor moeite en tijdverlies te verschaffen.

Misschien echter zouden toch enkelen zich de meerdere moeite getroosten; er zijn daarenboven nog verschillende vakken, waarin altijd een examen moet afgelegd worden, en de privaat-docent dus van gelijke konditie zou zijn met den Hoogleeraar, ware het niet dat het monopolie een' nieuwen en sterkeren steun vindt in de uitsluitende bevoegdheid tot het afnemen der examina, aan de professoren bij elke akademie toegekend. Hoe men bij zulk een examen afhankelijk is van de min of meer gunstige stemming der Examinatoren, valt licht te gissen voor wie het niet bij ondervinding weet. Bij de uitgebreidheid der wetenschap tegenover de nog weinig ontwikkelde kennis van den examinandus ligt het in de hand van den ondervragenden Hoogleeraar, of het examen voor dezen een

triomf dan eene nederlaag zijn zal; en, zelfs zonder den schijn van onrechtvaardigheid, kan hij ieder afwijzen, bij wien niet zoo zeer de gebrekkigheid der kennis, als wel de wijze waarop zij verkregen werd, gewraakt wordt. Zoo beveiligt die laatste bepaling het professoraal onderwijs, reeds voor de mededinging van ambtgenooten en privaat-docenten gewaarborgd, tegen iedere andere mededinging, van welken aard ook, en dwingt dengene, die een' akademischen graad verlangt, wil hij niet aan allerlei lasten en bezwaren zijn blootgesteld, zich in het gareel der akademische instellingen en verplichte kollegiën te voegen.

Gaarne gelooven wij dat vele Hoogleeraren ten eenenmale vreemd zijn aan de onbillijkheid, die vereischt zou worden, om het laatste hulpmiddel te bezigen of liever te misbruiken; maar wij vragen weder wat men van eene wetgeving moet denken, die ten slotte alles aan de edelmoedigheid des Hoogleeraars overlaat en op zijne bekwaamheid laat aankomen, zonder voor de eene of de andere waarborgen te leveren; en gerustelijk gelooven wij het besluit te kunnen trekken, dat wij reeds in den aanvang op den voorgrond stelden: dat, zoo de individueele verdiensten der enkele Hoogleeraren niet dikwerf aan het Hooger Onderwijs eene wezenlijke nuttigheid bleef verzekeren, de wetten, die het regelen, voor ieder misbruik eene deur openstellen, wijd genoeg om het ergste te doen vreezen.

Wij zien geene afdoende redding en verbetering dan in de opheffing van dat monopolie, en vragen dus de wijziging der verschillende bepalingen waarop het steunt.

Wij vragen dus vooreerst: afschaffing van het uit ieder oogpunt onhoudbare stelsel der verplichte kollegies. In stede van een examen in eenig vak slechts het bewijs te vorderen dat men de lessen in dat vak heeft bijgewoond, is in dubbelen zin ongerijmd, zelfs wanneer die *testimonia* altijd zuivere waarheid behelsden. Welken waarborg toch kunnen zij opleveren: vooreerst dat het kollegie op eene voldoende wijze gegeven is; ten anderen dat het op eene voldoende wijze, met vrucht, werd bijgewoond? Men vordere strenge examens en late het aan het belang der studenten over de gelegenheid te zoeken, langs welke zij de gevorderde kundigheden het best verkrijgen zullen; aan het belang der Hoogleeraren, des noods door mededinging, ook van privaat-docenten, gescherpt, hun die gelegenheid te verschaffen.

Om voorts bij gestrengheid der examina waarborgen te hebben voor strikte onpartijdigheid, kunnen zij niet langer aan de Hoogleeraren blijven overgelaten, die, soms wellicht opzettelijk,

haast altijd huns ondanks, vooringenomen zijn zullen ter gunste der leerlingen door hen zelve gevormd, met hun stelsel en hunne leerwijze vertrouwd en reeds daardoor meer dan anderen in staat hunne vragen te vatten en te beantwoorden. Daarom vragen wij ten tweede dat de examina door eene staats-kommissie worden afgenomen.

Al moge onze derde eisch voor eene utopie worden uitgekreten, toch kunnen wij ons gevoelen niet verzwijgen, dat die beide waarborgen nog onvoldoende zijn zullen zonder eene zamensmelting der drie Hoogescholen in eene enkele. Wij wenschen dat privaat-docenten eene uitzondering blijven en zien liefst het onderwijs, volgens een uitgebreid en volledig programma door van staatswege ingestelde Hoogleeraren gegeven. Behoeft het bewijs dat zulks in den tegenwoordigen toestand onmogelijk, dat het getal van drie of vier Hoogleeraren voor de meeste fakulteiten onvoldoende is? En zoo verdere aanbeveling noodig ware, is, in onzen tijd van bezuiniging altans, zulk eene vereeniging niet het eenige middel om de verschillende akademische inrichtingen, gasthuizen en kruidtuinen, musea en bibliotheken op eene waardige en voldoende wijze zaam te stellen en bij te houden, en eene reddende hand te reiken aan wat anders verkwijnt en versterft?

Maar het is vooral met het oog op den geest, op de krachtige levensontwikkeling, dat wij deze ineensmelting wenschelijk achten, dat wij haar in naam der wetenschappen vorderen. Men vindt onder ons een' zekeren eerbied voor oude instellingen, en vreest den vernielenden haat van hen, die in den vorm en het wezen dier instellingen hervorming voorstellen. Wij hebben van onze ouderen universiteiten geërfd, en het zoude zonde zijn indien eene daarvan te niet gedaan werd! Ja, in het oog van velen grenst het voorstel, om twee onzer hoogescholen op te heffen, aan wetenschappelijk vandalisme. Doch men bedenkt niet dat die universiteiten, wanneer zij behouden zullen worden, dan ook werkelijk aan het schoone begrip van universiteiten moeten beantwoorden; dat men niet voor het behoud dier scholen mag ijveren, wanneer zij slechts bestemd zijn om de jonge lieden zoover op te leiden dat men, met eenigen schijn van recht, aan hen den titel van doktor in het een of ander vak kan toedeelen. Neen zij moeten, wanneer zij als het erfdeel onzer ouderen behouden zullen worden, zich kenmerken als echte *palladia* der wetenschap; wij zullen ze als zoodanig erkennen, wanneer men ons kan aan-

wijzen dat zij die algemeene beschaving, die algemeene achting en liefde voor de wetenschap, aan de studenten mededeelen, welke men van eene inrichting behoort mede te nemen, waar de band der wetenschappen onderling ten naauwste toegeknoopt wordt. Een dergelijk droombeeld moge hem voor oogen zweven, die van buiten af onze akademiën beschouwt, niemand, die als akademieburger zijne studiejaren daar doorgebracht heeft zal durven beweeren, dat zij daaraan beantwoorden. De theologant, de jurist, de medicus, de litterator houdt hoogstens de kollegies, die hem door de wet voorgeschreven worden, maar bekommert zich om hetgeen door de Hoogleeraren buiten zijne fakulteit gedoceerd wordt niet het minste. Vraagt het den rechtsgeleerde, of hij, om zich in de gerechtelijke geneeskunde en de geneeskundige politie te bekwamen, eenig ander kollegie gehad heeft dan dat der medicina forensis, waarvan hij meestal niets begreep, en dat hij slechts om het testimonium bijwoonde. Vraagt het den theologant, of hij er wel aan dacht dat anthropologie, fysiologie, enz. hem dienstig konden zijn, ten einde daaruit de noodige kennis voor de psychologie te verzamelen? Vraagt het den geneeskundige, of hij van de spekulatieve filozofie, van chemische en fysische wetenschappen, van geologie, meteorologie, plantenfysiologie, mikroskopie, vergelijkende ontleedkunde, zich die kennis aan onze universiteiten vergaard heeft, welke hij voor zijne wetenschappelijke ontwikkeling zoude behoeven? Vraagt het eindelijk aan allen zonder onderscheid, die aan onze akademiën gestudeerd hebben, of zij immer belang gesteld hebben in voorlezingen buiten hun vak; eene belangstelling, die wij in zoo ruime mate te *Parijs* en aan de Duitsche universiteiten aantreffen, waar de gehoorzalen van hen, die onderwerpen behandelen, tot algemeene beschaving behoorende, door talrijke hoorders uit alle fakulteiten bezocht worden, wanneer zij slechts door de verdiensten hunner voordracht de algemeene belangstelling weten op te wekken? Deze flaauwheid voor al wat wetenschappelijke ontwikkeling betreft doet zich ook buiten onze akademiën gevoelen; de kwaal, die aan die inrichtingen kleeft, plant zich op de maatschappij over, en zoo gebeurt het dat de Regeering ongehinderd aan de instellingen van Hooger Onderwijs de gevoeligste slagen kan toebrengen, zonder dat zich daarover eene enkele stem doet vernemen buiten de klachten dergenen, die onmiddellijk in hunne belangen te kort gedaan worden.

Intusschen heeft de Regeering toch een Besluit genomen, door

velen als eene toenadering ter verbetering van ons Hooger Onderwijs luide begroet, en dat van eene zijde heftigen wederstand ontmoet heeft, waaruit anders zelden een oppositiewind waait, van de zijde der ultra-konservatieven.

Op dit terrein ontmoeten wij de derde brochure, waarin de geoefende pen van Mr. J. VAN LENNEP de bezwaren dier partij heeft voorgedragen en toegelicht.

Het bedoelde besluit - van den 23sten Mei 1845 - schaft zoowel het *jus promovendi* der Latijnsche scholen als het recht van toelating, tot nog toe door de enkele akademiën geoefend, af, en onderwerpt daarentegen elk, die aan eene der akademiën als student verlangt ingeschreven te worden, aan een examen, voor allen gelijk, en door eene staats-kommissie af te nemen. Of de plotselinge afkondiging van het besluit niet eenige hardheid inhad, voor hen vooral, die den eerstvolgenden kursus meenden bij te wonen, en op de gewone wijze hoopten te worden toegelaten; of de betrekkelijk geringe tijd, welken de examinatoren - mannen in werkzame betrekkingen geplaatst - aan het onderzoek zullen kunnen wijden, genoegzame waarborgen voor de volledigheid van dat onderzoek oplevert; of de wijze van stemmen voor partijdigheid of overmatige gestrengheid niet eene te wijde deur openzet, willen wij niet onderzoeken. Wij zijn er verre van als lofredenaars van het Besluit op te treden; slechts in zooverre verdedigen wij het tegen den aanval van Mr. VAN LENNEP, als deze, naar ons oordeel, juist die zijde met de meeste hevigheid aanvalt, waardoor het zich gunstig onderscheidt: de afschaffing namelijk van het monopolie der Latijnsche scholen. Men versta ons wel: wij zijn er verre van, den ondergang der Latijnsche scholen te wenschen. Wij zijn dan ook overtuigd, dat die ondergang slechts het gevolg van het gelaakte besluit zijn zal, in zooverre de Latijnsche scholen beneden hare roeping mochten gebleven zijn en blijven, en achten in dit opzicht de verdediging van Mr. VAN LENNEP inderdaad verre van vleiend voor instellingen, wier voortdurend bestaan hij onafscheidelijk verbonden acht aan den voortduur van een onrechtmatig privilegie. Wij willen voor Hooger noch Lager Onderwijs vrijheid in dien zin, dat inrichting en vorm, dat geheel het bestaan, aan den willekeur hange der enkele burgers en de winzucht der spekulanten. De Staat zij de eerste onderwijzer; het is zijn heiligste recht en plicht tevens. Wij beamen alles wat Mr. VAN LENNEP van de voortreffelijkheid der openbare instellingen boven privaat onderwijs en partikuliere

instituten beweert, en billijken alle geoorloofde middelen, dienstig om aan die instellingen overwicht en bloei te verschaffen. De Staat zij niet verplicht de kosten, die zij veroorzaken, uit de *minervalia* der leerlingen goed te maken, maar vinde die uit de gezamenlijke opbrengst der burgers. Dat er van staatswege onderwijs gegeven worde, is niet slechts in het belang dergenen, die op het oogenblik aan dat onderwijs deel nemen, maar in het belang van allen, en daarom moeten de kosten vereenigd gedragen worden. Zulks is dan ook tot nog bij de Latijnsche scholen altans grootendeels het geval, schoon die instellingen hier van stads- in stede van van landswege onderhouden worden. Van daar, buiten den meerderen kans op bekwaamheid der onderwijzers om den hoogeren rang, dien de openbare meening aan den Rektor of Praeceptor boven den gewonen onderwijzer toekent, eene geringheid van prijs, die geene partikuliere inrichting kan evenaren. Voordeelen te over om bij gelijke verdiensten de zege aan de openbare instelling te verzekeren, voor welke de mededinging der bijzondere inrichtingen slechts een prikkel te meer is! Men vermeerdere des noods die voordeelen, verhooge de bezoldiging der onderwijzers, vermindere de *minervalia* of heffe ze op, ontvonke de eerzucht der discipelen: slechts hiervoor zorge men, dat bij het eindonderzoek volkomene gelijkheid voorzitte. De leerling der openbare instelling, die reeds zoo veel boven de anderen voorhad, worde niet tevens op een lichter examen aangenomen. Het doel en voordeel eener openbare instelling moet zijn: betere leerlingen te vormen dan eene partikuliere inrichting doen kan; in het oog harer warme voorstanders zal zij dan ook dat doel ongetwijfeld bereiken; het kan, dunkt ons, naauwelijks een voor recht heeten, wanneer aan hare scholieren dat bewijs van meerdere of altans van gelijke bekwaamheid wordt kwijtgescholden, en zoo het Besluit in waarheid de waarborgen oplevert, die men er zich van voorstelt, dan zien wij juist in de algemeene mededinging, die wordt toegelaten, en de gestrengheid van het onderzoek, die wordt voorgeschreven, een krachtig middel ter verlevendiging van het onderwijs aan de Latijnsche scholen, zoo hier en daar al eene dier instellingen eens mocht ingesluimerd zijn op de gemakkelijke zekerheid, dat slechts zij zelve over de vorderingen harer leerlingen, dat is, over hare eigene resultaten, zou hebben te vonnissen.

Zoo ons het Besluit, in dit opzicht altans, onberispelijk dunkt, wij vereenigen ons evenmin met de theorie der *verkregen rech-*

ten, die door het Besluit zouden geschonden zijn. Volgens Mr. VAN LENNEP heeft ieder leerling, die zich aan de Latijnsche scholen heeft laten inschrijven, een verkregen recht, om zonder verder onderzoek naar de Hoogeschool bevorderd te worden. Wij kunnen niet bevroeden, op welken grond de vooronderstelling van zulk een stilzwijgend kontrakt berust. Volgens die redeneering zou daarenboven de staat evenzeer gedwongen zijn, ook in de latere examens geene enkele wijziging te maken of te gedoogen - eene voorwaarde, die men nog onlangs zou geschouden hebben, toen men ook handelsrecht, rechts- en strafvordering bij de vroegere vereischten van het juridisch doktoraalexamen voegde. Even onschendbaar zou elk bijzonder voorrecht, tans aan den graad der verschillende doktoraten verbonden, blijven moeten. Ja, wat meer is, waarom zou niet evenzeer als de discipel der Latijnsche scholen ieder burger een verkregen recht hebben om te vorderen, dat hij, welk bedrijf of vak hij kieze, aan geenerlei nieuwe verplichting onderworpen worde, die niet bestond op het oogenblik dat hij zijne keuze bepaalde? Haast geene nieuwe wet, haast geene verandering toch, die niet aan een deel der burgers, óf nieuwe verplichtingen oplegt óf vroegere voordeelen ontneemt. Zoo zouden wij in onze theorie van onaantastbare verkregen rechten een bezwaar vinden tegen elke verandering en verbetering, en ons niets overblijven dan: *ontwikkeling in Nederlandschen zin*, dat is te zeggen, ons met hand en tand aan het bestaande vast te klampen, om toch in Gods naam niet met den stroom van beschaving en vooruitgang te worden weggevoerd.

Nog eene aanmerking tegen de brochure van Mr. VAN LENNEP; zij betreft een' verdedigingsgrond, hier voor de Latijnsche scholen, en zoo vaak in het algemeen voor al het bestaande aangevoerd: *op die Latijnsche scholen ontvingen* VOSSIUS *en* DE GROOT, BYNCKERSHOEK *en* DE WITT, BOERHAAVE *en* SCHULTENS, VAN SWINDEN *en* VAN HEUSDE *hunne opleiding*. Wij weten wel dat Mr. VAN LENNEP die opsomming niet in den eigenlijken zin als een argument voor de naar zijne meening, bedreigde instellingen gebruikt; maar er ligt toch in opgesloten: eene leerwijze, onder welke zulke mannen zich gevormd hebben kan niet slecht, niet verkeerd zijn! Behoeven wij te zeggen dat wij de gevolgtrekking met alle krachten ontkennen? Alsof zulke mannen zich niet onder alle omstandigheden en toestanden ontwikkeld zouden hebben! Alsof er eenig bewijs geleverd is dat zij *dank* en niet misschien *trots* hunne opleiding de hoogte bereikten waarop zij stonden! Be-

driegelijker toetssteen dan zulke exceptioneele menschen kan er wel niet zijn om instellingen naar te beoordeelen, die voor het algemeen werken moeten. Verlangt men het onderwijs in Latijn en Grieksch, zoo als het ten onzent gegeven wordt, *a posteriori*, uit de resultaten, te beoordeelen: men lette op den grooten hoop, de gemengde massa. En is het dan niet overbekend dat, buiten den eigenlijken literator, de meerderheid het haast nimmer tot het *ad primam aperturam* lezen van een' Griekschen auteur brengt, terwijl men in het Latijn, waaraan zoo veel tijd te koste gelegd wordt, al zeer zelden die vaardigheid erlangt, welke men zich schamen zou in de nieuwere talen, met name de Fransche, te missen; zoodat, zonder met ALPHONSE KARR te zeggen: ‘qu'on dépense les cinq plus belles années de la vie à *ne pas* apprendre le Grec et le Latin,’ wij altans twijfelen mogen, of het onderwijs in die talen inderdaad zoo volkomen en uitstekende zijn zou, om reeds *a priori* alle poging ter verbetering noodeloos te maken?

Wij, voor ons, hebben een ander bezwaar tegen den geest, waarvan het Besluit is uitgegaan, in verband vooral met de staats-examina, die, naar men zegt, ook weldra ter verkrijging van akademische graden zullen vereischt worden. Zulke staatsexamina wenschen wij, maar in vereeniging met eene hervorming van ons Hooger Onderwijs. Eerst hebben wij gevraagd: waarborgen voor beter onderricht, en dan tevens strenger examina. En nu maakt de regeering zich gereed ter voldoening aan het tweede verlangen met voorbijzage van het eerste. Zij moge hierin aan hare verplichtingen voldoen, in zooverre de maatschappij vordert dat de titel van doktor in eenig wetenschappelijk vak haar voor de bekwaamheid van dengene borg sta, die dien voert; maar wat wordt er van de verplichting om aan den burger het middel te verschaffen zich voor elke betrekking te bekwamen? Gaat het stelsel der staats-examens zonder gelijktijdige hervorming van ons Hooger Onderwijs door, wat wordt er van onze akademiën, tans door een monopolie gesteund, dat haar plotseling ontvallen zou? Eigen vorming, privaat-onderricht, wellicht verblijf aan vreemde akademiën zullen alras de plaats innemen van een akademisch onderwijs, dat door tijdige tegemoetkoming zoo licht in vroegeren glans ware te herstellen geweest.

Wat hiervan zij, wij zijn in dezen onderworpen aan het *bon plaisir* eener regeering, die zich tot nog toe weinig belangstellende toonde omtrent de intellektuëele vorming der

Natie. Waar het de uitspraak geldt over onze materiëele belangen, worden wij altans in naam vertegenwoordigd: over onze zedelijke belangen, over de heiligste rechten der Natie, wordt, zonder eenige ruggespraak, met eene enkele pennestreek beslist. De sleutels onzer geldkisten worden, altans schijnbaar, in onze handen gelaten; de sleutelen der toekomst moeten wij blindelings overgeven! Maar die bepaling, waarbij de vertegenwoordiging van allen invloed op de zaken van het onderwijs wordt uitgesloten, is zeker ook een van die beginselen, in onze zeden ingeweven, die de voorstellers van het ontwerp ter herziening zoo roekeloos hebben willen opofferen aan uitlandsche theoriën, voor wier verderfelijken invloed ons de meerderheid der Kamer genadig bewaard heeft!

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

J.P. Stricker, *de mutatione, homini, secundum Jesu et Apostolorum doctrinam, subeunda. Hagae Comitis*, 1845, pag. viii en 120.

Onze Duitsche naburen plegen ons te verwijten, dat wij voor alle vakken der godgeleerdheid lust en aanleg hebben, behalven voor de dogmatiek. Of zij ons wel groot onregt doen? Uitzonderingen zullen zij gaarne laten gelden. Maar getuigen niet onze theologische dissertatiën en prijsverhandelingen, dat is: verreweg het grootere deel van onze theologische literatuur, getuigen ze niet evenzeer van de onvermoeide vlijt der Nederlandsche godgeleerden, waar het de exegese, als van hunne.... *antipathie* is te sterk, *apathie* nog wat sterk, *gebrek aan sympathie* weder te zwak; kies zelf een woord! waar het de dogmatiek geldt? Bij voorkeur noem ik dissertatiën en prijsverhandelingen; bij voorkeur stel ik tegen de dogmatiek de exegese over, omdat in die beide soorten van geschriften veelal een onderwerp *e media theologia* behandeld wordt, een onderwerp veelal, hetwelk eene meer dogmatische of meer exegetische behandeling toelaat. Ik verbeelde mij de dissertatie van Dr. STRICKER in handen van een' Duitschen godgeleerde: ‘ziedaar,’ zegt hij, ‘eene nieuwe proeve van hetgeen ik uwen landgenooten daareven verweet.’ De titel belooft *Religionsphilosophie*, het boek geeft exegese. De schr. zegt te zullen handelen over de verandering, die er, naar de leer van JEZUS en de Apostelen, met den mensch moet plaats hebben; toch vind ik in zijne dissertatie geene behandeling van het leerstuk in systematisch verband met de ontwikkeling der geheele Christelijke waarheid (Religionsphilosophie), zelfs geene behandeling van de leer (biblische Dogmatik), maar alleen verklaring van woorden, van gezegden, van alles behalve van de zaak. Uw geleerde landgenoot heeft treffelijke en onmisbare *Vorarbeiten* voor de eigenlijke behandeling van zijn onderwerp geleverd; maar exegese

van bijzondere plaatsen is nog geene uiteenzetting van de leer, is nog minder eene *Darstellung* der waarheid *secundum doctrinam*; woordverklaring is nog geene begripsontwikkeling, *und die Allheit noch keine Einheit*. Op dezen aanval laat zich zeker veel en velerlei antwoorden: Dr. STRICKER heeft regt en vrijheid, om te geven wat en zooveel hem goeddunkt; is de titel van zijn geschrift te gul in het beloven, zijne Praefatio is er misschien al te bescheiden in (p. VII): ‘haec in lucem edidi, sperans fore, ut viris doctis non prorsus displiceant, quae ad nonnullos N.T. locos difficiliores illustrandos disputata sunt;’ men kan over de zaak niet handelen zonder de woorden te verklaren, noch de woorden verklaren zonder van de zaak te handelen, enz. En toch beslisse de geleerde schr. zelf, of de opponens door deze defensie uit het veld geslagen is; toch veroorlove hij ons, bij het lezen van den *Appendix* en van het *korte* antwoord op de hoogstbelangrijke vraag, p. 71, de wedervraag: waarom niet langer? toch, bij onze ingenomenheid met den hechten exegetischen grondslag des onderzoeks, den wensch, die zich niet alleen tot *zijnen* arbeid bepaalt: och, of op zoo goeden grond eens hooger wierde opgebouwd! Of de Nederduitsche exegetenschool een kweekplaats wierde van Nederduitsche dogmatici, *theologen* in den vollen zin des woords! - Misschien... misschien kon ook de exegese wat besnoeid en, in verhandelingen als deze, tot de hoofdbewijsplaatsen beperkt worden. Staat het huis, wie zal dan weigeren met goed vertrouwen aan te nemen, dat er palen in den grond zijn geheid? Die spreken immers van zelve! - De schrijver, die ons hier en daar zoo fijne en nieuwe opmerkingen mededeelt, die ons (p. 47 sqq.) met zoo veel schijn van waarheid - ref. durft het pleit niet voor beslecht verklaren - weet aan te toonen, dat het woord *ἐπιστρέφειν* in het N.T. nergens van 's menschen bekeering tot CHRISTUS, maar alleen van de bekeering tot God gebezigd wordt, die schrijver heeft immers het regt, om zich verheven te rekenen boven de moeite van ons te herinneren: ‘vocabula *σχότος* et *φῶς* saepissime sibi invicem opponuntur,’ et quae sequunter, p. 59.

Dr. STRICKER geeft den inhoud zijner dissertatie met deze woorden op (p. 1): ‘*de mutatione, homini, secundum Jesu et Apostolorum doctrinam, subeunda* disputaturus, hanc omnem disputationem tripartitam feci. Caput *primum*, quid de verbis *μετανοεῖν* et *μετάνοια* censendum sit, docebit; *alterum* ostendet, quomodo judicandum sit de verbis *ἐπιστρέφειν* et *ἐπιστροφή; tertium*, alias voces aliasque formulas utrique *τῷ μετανοεῖν*

et *τῷ ἐπιστρέφειν* affines, tractabit. His peractis, in appendice breviter [i.e. una alteraque pagina, 119 et 120] indicabo, quonam loco et numero utrumque illud ab homine Christiano haberi debeat.' Misschien hebben wij geen regt meer van den geleerden schr. te vorderen dan deze *woord*verklaring. Dr. STRICKER kon niet wel duidelijker te kennen geven, dat hij niets meer bedoelt, ofschoon wij hierboven de vrijheid namen meer te wenschen. Kon ref. wanen, dat lof uit zijnen mond den schr. aangenaam zou wezen, gaarne gaf hij een uitvoerig en doorgaans aanprijzend verslag van hetgeen in deze verhandeling tot opheldering van onderscheidene Bijbelplaatsen is bijgebragt. Maar zoo geheel kunnen wij titel en onderwerp der dissertatie niet voorbijzien, dat niet onze eerste vraag zou wezen: welk is dan nu het resultaat dier woordverklaring? De schr. geeft hier en daar kort en duidelijk antwoord; b.v., p. 6: 'verborum *μετανοέιν* et *μετάνοια* notionem in N.T. nullam esse aliam, quam animi emendationem.' Maar vragen wij verder: waarin bestaat die *emendatio animi*? het antwoord blijft uit. Misschien moeten wij het zoeken in de volgende sectiën van dit eerste hoofdstuk: *homines, qui ad τὸ μετανοεῖν vocati sunt* - allen die geene Christenen zijn, Joden, Heidenen, soms ook Christenen; wilt gij bewijzen? de schr. toont u op de meest afdoende exegetische gronden, dat het daar en daar en weder daar in het N.T. te lezen staat; - *necessitas τοῖ μετανοεῖν hominibus, supra memoratis, imposita* - wie deze sectie leest, kan niet langer twijfelen, dat de *μετάνοια* wel uitdrukkelijk door JEZUS en de Apostelen gevorderd wordt; - *vis salutaris τοῦ μετανοεῖν* - de *μετάνοια* is de voorwaarde der behoudenis en van het eeuwig leven. Het is buiten de schuld van ref. en tegen zijn' wil, wanneer dit verslag een' zweem van ironie heeft. Maar hebben wij nu inderdaad ook maar eenig denkbeeld van den vollen, rijken zin der woorden *μετανοεῖν* en *μετάνοια*? Is met dit alles iets gewonnen voor ons inzigt in de *mutatio homini, secundum Jesu et Apostolorum doctrinam, subeunda*? En waarom niet? Omdat het niet mogelijk is, woordverklaring zonder begripsontwikkeling te geven; omdat het regt verstand van de gezegden des Heeren uit Lexicon noch Grammatica gehaald kan worden, wanneer niet tevens het Christelijk bewustzijn geraadpleegd wordt; omdat exegese zonder dogmatiek even onbestaanbaar is als dogmatiek zonder exegese. Rationeel mag ze zijn, wáár is zij niet, de stelling: dat de schriften des N.V. verklaard moeten worden uit het Joodsch en Hellenistisch taalgebruik; zij

wordt het eerst, wanneer die andere regel is voorafgegaan; de schriften, en de gezegden, en de uitdrukkingen, en de woorden des N.V. moeten verklaard worden uit den Geest van CHRISTUS. ‘Gelijk in 't zelfde tooneelcostuum,’ zegt JEAN LECLERC, ‘gelijk in 't zelfde tooneelcostuum niet altijd dezelfde acteur optreedt, zoo heeft ook hetzelfde woord niet bij elken schrijver denzelfden zin.’ Veelmeer bij elken schrijver, die geen naschrijver is, een' eigen', bijzonderen, min of meer gewijzigden zin, welke niet verstaan kan worden dan uit den geest des schrijvers. Of heeft b.v. het woord *θεὸς* dezelfde beteekenis in den mond van den Heiden, van den Jood, van den Christen, van den Zone Gods? En worden wij nader gebragt tot de kennisse Gods door het onderwijs; *θεὸς* duidt op alle plaatsen van het N.T. - uitgenomen die en die, hetwelk exegetisch wordt betoogd - het Hoogste Wezen aan; van dezen *θεὸς* wordt geleerd, dat Hij is *πνεῦμα*, Joann. IV, 24, dat Hij is *φῶς*, I, Joann. I, 5, enz.; dezen *θεὸς* te kennen is de weg ten leven, ja, het eeuwige leven zelf, Joann. XVII, 3, enz.? Zulke *Vorarbeiten* zijn wel onmisbaar, en het is er verre af, dat ref. de waarde van den arbeid des geleerden schr. zou willen verkleinen; maar men meene toch niet - en, hetzij met alle bescheidenheid opgemerkt, velen schijnen het te meenen - dat daarmede iets afgedaan, iets voltooid, iets regt verklaard of juist ontwikkeld is. Niet uit het onderzoek der deelen wordt het geheel, maar ieder deel wordt eerst regt uit het geheel begrepen. En ref. waagt het voor zijne meening uit te komen, welke hij gaarne ook aan het oordeel van Dr. STRICKER onderwerpt; dat er voor de exegese - de *hoogere exegese*, in dergelijken zin als waarin men van *hoogere kritiek* spreekt, - geen heil te wachten is, zoolang de *interpretatio grammaticohistorica* weigert zich met de *interpretatio ex analogia fidei* te verzoenen. Dr. HEEMSKERK handelt in zijn specimen: de *βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν*, p. 88 sqq., (Dr. STRICKER heeft de plaats aangehaald) in het voorbijgaan over de *μετάνοια*; zijne exegetische onderzoekingen zijn uit den aard der zake veel minder uitvoerig en *compleet* dan die van Dr. STRICKER; zijn resultaat daarentegen is - misschien ook uit den aard der zake - veel meer bevredigend en afdoend. Want Dr. STRICKER *wilde* alleen het woord verklaren, Dr. HEEMSKERK *moest* ook het begrip ontwikkelen. De laatstgenoemde acht noodig zich te verontschuldigen: ‘quodsi vero quis me notionem et vim hujus *μετανοίας* nimis ex tendere et urgere putet, ipse eum Jesus alia docebit,’ enz.

En waarlijk, overtollig is dat ‘quodsi’ niet. Ik bid u, hij verklaart het eenvoudige, overbekende woord met niets minder dan: ‘sensum turpem, vilem ac terrestrem exuere, atque induere sensum regno coelorum dignum, regalem, coelestem;’ hij zegt er nog wel eene halve bladzijde meer van! Is dat nu historisch-grammatische exegese? Ik weet het niet; ik zou nog wel durven zeggen van ja; maar in allen gevalle begin ik nu het *μετανοεῖτε*! van CHRISTUS te begrijpen; met een enkel *mentem mutate! animum emendate*! ben ik nog bitter weinig gevorderd; ook een rabbijn, ook een Heidensch wijsgeer kon het mij toeroepen; - en ref. kan toch maar niet vergeten, dat hij van Dr. STRICKER zou hooren, *welke* verandering er met den mensch moet plaats grijpen.

Viel hem het genoegen te beurt van den geleerden schrijver te ontmoeten, gaarne zou hij over enkele gedeelten der dissertatie nader worden ingelicht, of met Dr. STRICKER van gedachten wisselen; b.v. over de verklaring, welke p. 24 gegeven wordt van Luc. XIII: 5: ‘dehortatur Jesus Judaeos ab omni motu in Romanos rebelli, ne in poenam eandem similemve incidant.’ De woorden kunnen het wel beteekenen, maar JEZUS kan het niet bedoeld hebben. Waarom niet? Ja, daarover zou ik nu juist met den schrijver willen spreken, en misschien wierden wij het er nooit over eens. - P. 41 zegt de schr.: ‘regnum divinum esse consociationem hominum mere *spiritualem* et *moralem* agnoscunt omnes,’ etc. Men hoort het voor het minst dikwijls genoeg. Zou Dr. STRICKER waarlijk die *contradictio in adjecto* willen verdedigen: *consociationem hominum mere spiritualem*? Naar de meening van ref. behoort zij tot de *onverklaarbare* kanseltermen, welke de gemeente mag verstaan zoo zij kan, mits zij er bij de collecte niet te veel aan hechte. - Onder de theses trok vooral de 11de het oog van ref.: ‘Praestat omnino ita pro concione dicere, ut, quae antea sedulo meditata sint, ex tempore dicantur,’ etc. Waar is toch de grens van het *sedulo meditare*, en waar begint het *ex tempore*? Moet ik bij het overdenken mij tot de stof bepalen, of mag ik ook over den vorm mijne gedachten laten gaan? - te meer, daar stof zonder vorm voor iedereen, maar inzonderheid voor den redenaar, onbruikbaar is. Ja, als het mogelijk ware, zou ik den kansel liever betreden met vormen zonder stof dan met stof zonder vormen; den inhoud der kanselrede heb ik voor het nemen uit Bijbel en dogmatiek en natuur en menschenwereld; den vorm moet ik scheppen, *ex*

tempore zoo ge wilt; maar op die schepping *ex tempore* volgt dan de uitwerking *in tempore*; en op zulke preken alleen, van welke SCHILLERS woorden gelden:

‘Langsam in dem Lauf der Horen
Füget sich der Stein zum Stein,’

kunnen ook de beide andere dichtregelen worden toegepast:

‘Schnell, wie es der Geist geboren
Will das Werk empfunden seyn.’

En nu verder: hoeveel hangt soms van de keus en de plaatsing van enkele zinsneden, van één enkel woord, hoeveel van den numerus af! Zou het niet geraden zijn de meest belangrijke volzinnen met rijp overleg te stellen? En als ik tijd overhoud voor de min belangrijke? En wat is in eene toespraak tot de gemeente des Heeren *niet* belangrijk? En als ik in het hoofd niet kan bewaren, wat ik in het hoofd gesteld heb, zonder het in het hoofd te prenten? In het kort: is geene gedachte volmaakt, eer de volmaakte, noch bruikbaar, eer de regte woordvorm voor haar gevonden is, dan wordt het *sedulo meditare* van zelf *memoriter habe*, - of aan het *sedulo* zal toch nog altijd wat ontbreken. Valt den redenaar onder het spreken iets beters in dan het gememoriseerde, hij behoort het te kunnen opnemen; maar hij mag op die invallen niet rekenen.

Ten slotte neemt ref. de vrijheid het onderwerp dezer dissertatie nogmaals te bevelen in de aandacht van den schr. en van de vaderlandsche godgeleerden. Wie het naar eisch behandelt, zal licht verspreiden over de belangrijkste vraagstukken van onzen tijd; hij zal ons leeren begrijpen, wat eigenlijk den Christen maakt, en wat hem onderscheidt van den Jood, van den Mohammedaan, van den Heiden; hij zal ons tot zekerheid brengen, of Christen te zijn wel iets anders is dan mensch te wezen; hij zal ons den schat van wijsheid openleggen, die onder de woordzegelen *μετανοεῖν* en *ἐπιστρέφειν* besloten ligt. Dat alles, en meer dan dat, zouden onze naburen onder den titel dezer dissertatie brengen; maar vele hunner zonder den Bijbel er bij op te slaan. Hoogduitsche Religionsphilosophen! waart ge altijd Exegeten! Nederduitsche Exegeten! wierdt ge eens Religionsphilosophen!

B.

V.D.H., J^{r}.

***De Reizen van onzen Heer en Zaligmaker Jezus Christus, of beschrijving van het Joodsche land en zijne bewoners ten tijde van Jezus, met betrekking tot deszelfs toestand in den vroegeren, lateren en tegenwoordigen tijd, en in verband met Jezus leven en lotgevallen, tot opheldering van de Heilige Schriften, vooral van het Nieuwe Verbond, van* Joh. Aug. Fried. Schmidt, *Diaken te Ilmenau. Met eene kaart van Palestina. Dordrecht, bij* H. Lagerwey, 1844.**

Wij hebben den titel van het werk, ons door de geëerde redactie van *de Gids* ter beoordeeling toegezonden, geheel afgeschreven(1), omdat daaruit al dadelijk het doet van den schrijver aan onze lezers blijken kan. Hij behandelt de reizen, d.i. de omwandelingen, van onzen Heer en Zaligmaker door het Joodsche land, en verbindt hiermede eene beschrijving van dit land, zoo als het was in vroegeren en lateren tijd, en zoo als het nog is. Het een en ander moet strekken tot beter verstand van de H. Schriften over het algemeen en van de berigten der Evangelieschrijvers in het bijzonder. Het geheele werk is in zeven boeken, en deze zijn te zamen wederom in 64 hoofdstukken verdeeld. Het eerste boek dient tot inleiding, en deelt voorloopig het doel en den aard der reizen van JEZUS mede, geeft een algemeen overzigt van het beloofde land, en schetst de leefwijze der Joden, benevens hunne staatkundige betrekking en godsdienstige en zedelijke gesteldheid ten tijde des Zaligmakers. Het tweede boek beschrijft de reizen van JEZUS ouders vóór de geboorte van hunnen Zoon en gedurende zijne kindschheid. In het derde boek worden de reizen van JEZUS gedurende het eerste tijdperk van zijn openbaar leven, van zijnen doop tot het eerste paaschfeest, behandeld. Het

(1) Behalve den afgeschrevenen, heeft het werk ten overvloede nog een' anderen titel, in steendruk, waaruit wij den Heer W.D. STATIUS MULLER, schrijver van *de Stemmen* uit het graf van eenen Christen, enz. als vertaler daarvan leeren kennen. Hij doet het wel op den titel voorkomen, alsof hij het werk des Hoogduitschen schrijvers meer of min omgewerkt had, door te zeggen: ‘naar het Hoogduitsch van JOH. AUG. FRIEDR. SCHMIDT;’ maar in zijne voorrede betuigt hij zelf, dat hij niet meer dan de vertaling van het werk op zich genomen, in de overzetting den tekst doorgaans trouw gevolgd, en zich geene vrijheid veroorloofd heeft. De uitdrukking: ‘letterlijke vertaling,’ waarvan hij zich bedient, sluit eene ongerijmdheid in zich. Alleen heeft hij, volgens zijn zeggen, van de aanteekeningen des schrijvers eenige, die hem van minder aanbelang schenen te zijn, achterwege gelaten.

vierde boek bevat JEZUS reizen gedurende het tweede tijdperk van zijn leeraarsambt, van het eerste tot het tweede paaschfeest. Het vijfde boek behelst de reizen van JEZUS in het derde tijdperk van zijn leeraarsambt, van het tweede tot het derde paaschfeest. In het zesde boek worden de wandelingen van JEZUS gedurende zijn lijden beschreven. Het zevende boek eindelijk behandelt de wandelingen van JEZUS na zijne opstanding.

Uit deze algemeene inhoudsopgave kan men den aanleg van het werk, dat voor het overige op eene zeer breede schaal ingerigt is, ontdekken. Het is ook in het Hoogduitsch, waarvan wij de vertaling thans voor ons hebben, niet geheel oorspronkelijk. Een Fransch werk, dat in het jaar 1831 te *Parijs* het licht zag, onder den titel: *Les Voyages de Jésus Christ*, ligt daarbij ten grondslag. Evenwel zijn ook andere oudere en nieuwere werken daarbij geraadpleegd, doch, zoo als de schr. betuigt, niet slaafs gevolgd, zoodat hij ook zijne gedachten en zijne eigene wijze van zien mededeelt.

Vraagt men nu ons oordeel over het voor ons liggende werk, zoo kunnen wij het plan des schrijvers bij de zamenstelling niet anders dan goedkeuren. Wat wij toch door de Evangelisten van het leven des Zaligmakers weten, bepaalt zich hoofdzakelijk tot togten door het Joodsche land, waarop de Heer bij elke gelegenheid werkzaam was, om aan het doel zijner zending te beantwoorden; zoodat met regt aan het hoofd zijner levensbeschrijving staan kan, wat wij Hand. X: 38 lezen, en ook onder eene niet zeer fraaije steendrukplaat tegenover eenen mede gesteendrukten en met een allergrofst vignet voorzienen titel van het onderhavige werk gesteld vinden: *Hij ging het land door goed doende*(1). Daarbij herinneren wij ons geen ander soortgelijk werk, waarin de beschrijving des Joodschen lands en der zeden en gebruiken der Joden ten tijde van JEZUS met het leven des Zaligmakers, zoo als hier, vereenigd gevonden wordt.

Doch geheel anders is het met de vraag: of de schrijver zijn plan zoodanig uitgevoerd heeft, dat wij ook hieraan volkomen ons goedkeurend zegel hechten kunnen? Want behalve dat op

(1) Het behoeft naauwelijks herinnering, dat dit niet zoo verstaan moet worden, alsof de Heer altijd gereisd, en zich nooit korteren of langeren tijd hier of elders opgehouden zou hebben. De aanteekening van Mattheus IV: 13, *ἐλθὼν κατῴκησεν εἰς Καπερναοὺμ*, bewijst het tegendeel. Ook de schrijver merkt dit op.

de orde van tijd en de bepaling van plaats der bedrijven en lotgevallen van JEZUS, door den schrijver gevolgd, nog al wat aan te merken is[(1)], heeft hij ook blijkbaar verzuimd latere werken over het Joodsche land te raadplegen, die wel degelijk in aanmerking hadden behooren te komen[(2)], terwijl bovendien zijne voorstelling der levensbijzonderheden van onzen Heer dikwijls zoo vreemd en beneden de waardigheid is, dat daarmede althans de evangelische verhalen kwalijk overeen te brengen zijn[(3)]. Dat hij de overleveringen (Joodsche en Christe-

(1) Wat wij daarop aan te merken hebben, berust hoofdzakelijk op het verschil van meening, dat er tusschen den schrijver en ons bestaat ten aanzien van het getal Paaschfeesten, waarvan JOHANNES in zijn Evangelie gewaagt; terwijl de schrijver, zoo als reeds uit onze algemeene inhoudsopgave van zijn werk gebleken is, slechts 3 zulke feesten in JEZUS openbaar leven aanneemt, en wij er 4 bij genoemden Evangelist meenen te vinden. De redenen, waarom wij het gevoelen dergenen, die ook het niet genoemde feest, Joh. V: 1, voor een Paaschfeest houden, aankleven, zijn te omslagtig, om ze hier uiteen te zetten.

(2) Men behoeft slechts de aanteekeningen van den voor de wetenschap te vroeg gestorven' hoogleeraar H.E. WEYERS, achter de beoordeeling van het werk: *Palestina of het Heilige Land*, door Dr. M. RUSSEL, naar het Hoogd. van Dr. A.D. DIERMANN, in *de Gids*, 1839, N°. 12, in te zien, en de daarin voorkomende opgave van reisverhalen en andere werken, in den laatsten tijd over *Palestina* of eenig afzonderlijk gedeelte van hetzelve geschreven, met de opgave van schriften, hierover door onzen schrijver geraadpleegd, in zijne voorrede te vergelijken, om daarvan overtuigd te worden.

(3) Als proeven voeren wij aan: *a.* Wat wij aangaande de gesteldheid van geest en hart, waarin JEZUS, op twaalfjarigen leeftijd, met zijne ouders naar *Jeruzalem* reisde, lezen, bl. 113: 'Dat JEZUS op gelijke wijze (als de andere Israëlitische knapen) onderwezen was, en de synagoge te *Nazareth* vlijtig bezocht moest hebben, blijkt uit zijn gedrag onder de leeraars in den tempel. Dewijl hij met hoogere geestvermogens was uitgerust en eene groote mate van leesbegeerte bezat, moest het genoten onderwijs bij hem een zooveel te beter gevolg hebben, en hij zooveel meer met wijsheid vervuld worden, gelijk de Evangelist (Luk. II: 40) van Hem roemt. Hierbij kwam nog, dat de vrome zin van zijne moeder en de regtschapenheid van zijnen pleegvader niet zonder eenen gunstigen invloed op hem blijven kon en hem te naauwer met den Heilige(n) moest vereenigen, de bevordering van wiens werk onder de menschen hij al spoedig als zijn beroep erkende. Niet onwaarschijnlijk is het ook, dat hij veel gehoord had van de verwachtingen, die zijne moeder van hem koesterde, verwachtingen, die door de bijzonderheden, die bij zijne geboorte in zijne vroegste kindschheid, plaats hadden, geregtvaardigd worden; zoodat hij daardoor te meer aanleiding kreeg, zich zelven als den toekomenden Messias van zijn volk te beschouwen, vooral, daar zooveel daartoe te zamen liep, b.v. zijne afstamming uit het geslacht van DAVID, en zijne geboorte te *Bethlehem*, hetgeen door de Profeten als het eigendommelijke van den Messias hadden (*lees*: was) aangenomen. En daar hem het vurige verlangen van zijn volk naar den beloofden Messias niet verborgen kon blijven, zoo moest in zijn aandoenlijk gemoed de wensch zooveel te sterker ontwaken, eens als de langverwachte op te treden; waardoor hij zich daar ook te meer moest aangespoord gevoelen, om alles te doen, wat hem tot die hooge waarde kon doen stijgen. Van daar, dat voorzeker reeds in zijne vroegste jeugd zijne meest geliefkoosde bezigheid in het aanhooren en zelf lezen van de Heilige Schriften bestond, om door het indringen in den zin en geest derzelve het beroep en de werkzaamheden van den Messias te beter te leeren kennen. In zulk eene gesteldheid van geest en hart(,) ondernam JEZUS in het twaalfde jaar zijns levens met zijne ouderen de reis naar *Jeruzalem*, vol van hooge verwachting van hetgeen hij daar zou ondervinden ten voordeele van zijn gewigtig beroep.' *b.* De opgave der reden, waarom JEZUS zich door JOHANNES liet doopen, bl. 138: 'Door dezen JOHANNES wilde JEZUS de uiterlijke wijding, die hem te meer tot eenen heiligen wandel verpligtte, ontvangen. Daardoor toch werd hij tevens te sterker verzekerd(,) dat het beroep, hetwelk hij voor het zijne erkende, werkelijk zijn beroep was; want daar JOHANNES de komst van den Messias als nog aanstaande aankondigde, zoo moest het blijken, of de Dooper denzelven, als hij tot hem naderde, ook voor den verwachten en beloofden Messias zou verklaren; en dan kon hij met te meer vertrouwen zijn beroep aanvaarden, en zich zoo veel te ijveriger aan hetzelve toewijden. Wanneer toch anderen datgene(,) wat wij ons zelven toekennen(,) ook aan ons erkennen, verkrijgen wij een te sterker vertrouwen op ons zelven en worden met te grooteren ijver bezield, om die erkenning te regtvaardigen,' en de beschrijving van JEZUS doop zelven, bl. 140: 'Toen JEZUS tot JOHANNES gekomen was, ontving hij de volle zekerheid van zijne bestemming; want JOHANNES verklaarde hem met bescheidene zelfverloochening voor den

lijke) mede in zijn werk opgenomen heeft, kunnen wij, op zich zelf beschouwd, niet afkeuren; maar daar het, volgens de ver-

Messias, wiens dienstknecht te zijn hij zich naauwelijks waardig keurde; en toen JEZUS in de rivier stond en den doop ontvangen had, ontstond een buitengewoon natuurverschijnsel, en eene stem verklaarde Hem voor den Zoon des Allerhoogsten, aan wien deze een welbehagen had.' *c.* De voorstelling van JEZUS verheerlijking op den berg, bl. 306: 'Nadat JEZUS eene week lang in de nabijheid van *Caesarea Philippi* had omgewandeld, begaf hij zich met de drie vertrouwelingen onder zijne jongeren, met PETRUS en de beide zonen van ZEBEDAEUS, JAKOBUS en JOHANNES, des avonds op eenen hoogen berg om aldaar te bidden. Terwijl hij zich met het gebed onledig hield, waren zijne jongeren in slaap gevallen, en toen zij weder ontwaakten, zagen zij hunnen Leeraar van eenen ongewonen lichtglans omstraald, en twee vreemde mannen bij hem, die zij voor MOZES en ELIA hielden, en zij die (*lees*: die zij) met JEZUS over diens aanstaande lijden hoorde(n) spreken. Door dit tooneel geraakte PETRUS zoodanig in verrukking, dat hij uitriep: 'Heer! hier is het goed te zijn! hier willen wij, als gij het goed vindt, drie hutten bouwen, eene voor u, eene voor MOZES en voor ELIA eene!' Terwijl hij dit zeide, werden zij door eene wolk overschaduwd, en zij hoorden eene stem, welke riep: "*deze is mijn geliefde Zoon, aan wien ik een welbehagen heb, dien zult gij hooren*!" Dit nieuw verschijnsel joeg den jongeren zulk eene vrees aan, dat zij ter aarde nedervielen. Toen zij echter weder tot zich zelven waren gekomen, zagen zij niemand meer dan alleen hunnen Meester, die hen trachtte gerust te stellen.'

klaring des schrijvers zelven, geen werk voor geleerden is, die het koren van het kaf behoorlijk kunnen onderscheiden, hadden wij eene meer naauwkeurige opgave van hetgeen op de Evangelische berigten en van hetgeen op de overleveringen gegrond is, zoowel als van de waarde, die men in een en ander geval aan de laatste te hechten heeft, mogen verwachten. Nu kunnen ongeleerden door de voorstelling des schrijvers ligtelijk aan het twijfelen geraken, en in hunnen eerbied, dien zij gewoon zijn aan de schriften der Evangelisten als Heilige Schriften toe te kennen, aan het wankelen gebragt worden. Aan onnaauwkeurigheden en onbewezene stellingen ontbreekt het in het geheele werk niet(1).

De vertaler heeft zich voorbeeldig slecht van zijne taak gekweten. Wij zwijgen van de menigte drukfouten in het werk zelf en op de daarachter gevoegde kaart van *Palestina*, die ten deele althans buiten zijne schuld kunnen liggen, en van het menigvuldige gebruik van *dezelve* en *hetzelve, welke* en *hetwelk*, dat steeds iets onaangenaams voor ons heeft. Maar mag eene vertaling in het Nederduitsch goed genoemd worden, wanneer zij overvloeit van onjuiste overbrengingen, die men, ook zonder het oorspronkelijke bij de hand te hebben, gemakkelijk kan aanwijzen(2)? Wanneer men daarin gedurig zoo-

(1) Zoo wordt, bl. 31, beweerd, dat bij de Sadduceën alleen de vijf boeken van MOZES als heilige boeken golden, welke bewering stellig eene dwaling is, voortgesproten uit het verkeerd verstaan der plaatsen van JOSEPHUS te hunnen opzigte. Zoo wordt, bl. 34, gezegd, dat de *Herodianen* in de Schrift *Herodes dienaren* genoemd worden en ook *Galilaeërs* heeten, en ten bewijze van het eerste aangevoerd, Mark. XII: 13, waar *οἱ Ἡρωδιανοὶ* toevallig in LUTHER's Bijbelvertaling *Herodes dienaren* overgezet is, en ten bewijze van het laatste, Luk. XIII: 1, alsof de eenvoudige aanhaling dezer plaats ten bewijze genoegzaam ware. Zoo wordt, bl. 52, van JEZUS geboorte in eene spelonk, als eene algemeen voor waar aangenomene zaak gesproken, en dus ook niet wederlegd, ja, niet eens met een woord vermeld, wat met regt op grond van LUKAS verhaal, H. II, daartegen ingebragt kan worden. Dit weinige gelde voor veel, dat wij, ook met betrekking tot de aardrijkskunde, zouden kunnen bijbrengen.

(2) Wij teekenden onder andere aan: bl. 117, brandstoffen voor brandoffers, bl. 118, hoewel niettegenstaande, (een van beide weg); bl. 121, vingen voor vingen aan; bl. 132, Mailand voor Milaan; bl. 137, reine voor ruwe; bl. 142, minder gevaarlijker (voor gevaarlijk); bl. 147, de aangelegenheden werden beraadslaagd (!); bl. 158, verloofden voor veroorloofden; bl. 168, de lampen worden verlicht (!); bl. 184, r. 14, v.o., na, in plaats van voor; bl. 234, aangewend voor aangemerkt; bl. 236, tempel voor paleis; bl. 321, te Judaea (!); bl. 236, opgenomen, waarschijnlijk voor opgeligt; bl. 336, kruisvaders voor kruisvaarders; bl. 376, te Galilaea (!); bl. 378, zogen voor zuigen; bl. 414, pijlen voor pijlers of pilaren; bl. 422, PETRUS voor deze, d.i. de andere jonger; bl. 449, voorkomen voor verhaasten; bl. 478, voorstelling voor voorspelling.

wel ongelijkheid in de spelling als verkeerde spelling ook van eigennamen in het Nederduitsch aantreft[(1)]? Wanneer men daarin dikwijls op germanismen stoot[(2)], en niet zelden misslagen ten aanzien van de geslachten en naamvallen der zelfstandige naamwoorden en ten aanzien van de vervoeging der werkwoorden vindt[(3)]?

(1) Ongelijkheid in de spelling; als: Constantijn en Konstantijn, Zion en Sion, Joseph en Jozeph, Franziskanen en Franciskanen, Bethsaida en Betsaida, Bazan en Basan, Sisera en Cisera, Thabor en Tabor, Galilaea en Gallilaea, Pharizeërs, Pharizeën en Pharisaeën, Andraeas en Andreas, Matthaeus en Mattheus, kruisen en kruisigen. Verkeerde spelling: b.v.: stijl voor steil (overal), reizige voor rijzige, geslegt voor geslecht, zanderig voor zandig, Paasfeest voor Paaschfeest, hoogtens voor hoogten, gijl. verkort voor gijlieden in plaats van gij, geslacht voor geslagt, gewurgt voor gewurgd, berugt voor berucht, crusifige voor crucifige, nakend voor naakt, ogchendschemering voor ochtendschemering, en een aantal eigennamen, te veel om te noemen, waaronder wij ook rekenen Palaestina, Judaea, Galilaea, enz., die, naar ons oordeel, in het Nederduitsch met eene *e*, in plaats van den tweeklank *ae* behooren gespeld te worden.

(2) Voor Germanismen houden wij: bl. XIV en 231, JEZUS keert zich terug; bl. 97, aan den S^{t}. Georg toegewijd; bl. 107, de inwoners der stad beloopen op 3600 (meermalen); bl. 137, onwillig over de ontaarding zijns volks (meermalen); bl. 171, de beroeping van Bartholomaeus; bl. 177, aan vruchtbaarheid wijken; bl. 192, nadat hij de schriften had opgerold; bl. 219, gedurende Jezus bijwoonde; bl. 249, ervaring maken; bl. 290, sommigen willen haar gelegen hebben; bl. 310, Jezus scho(o)lieren (meermalen); bl. 358, het vijfde boek Mozes; bl. 389, uitlating van het volk; bl. 421, overeenkomstig der waarheid; bl. 472, de bearbeiding der Apostelen voltooijen.

(3) Zoo vindt men bl. 76, voorhof nu mann. dan onz.; bl. 167, waar eens den tempel stond; bl. 248, verschrokken voor verschrikten; bl. 254, eenen aanzienlijken handel wordt gedreven, bl. 264, eenen algemeenen opstand werd verwekt; bl. 311, hij kreeg eenen toeval; bl. 330, hij was ter schole gegaan; bl. 358, op zijnen kruin; bl. 411, plegen voor plagten (meermalen); bl. 484, hij mistte voor hij miste; bl. 486, aan den noordwestelijken kust. Wij doen ten slotte nog opmerken, dat de bladzijden, in de aanteekeningen op het 1ste en 2de Boek genoemd, niet met die van den tekst, waartoe zij betrekking hebben, overeenkomen.

Ons besluit komt in het kort hierop neder, dat de schrijver een zeer nuttig en belangrijk werk geleverd zou hebben, indien hij meer vlijt, oordeel en naauwgezetheid daarbij aangewend had, en dat de vertaler beter gedaan zou hebben het werk onvertaald te laten, ten zij hij het ten behoeve van ongeleerden (geleerden kunnen het genoeg in het oorspronkelijke lezen) omgewerkt en aanmerkelijk verkort had. De aanteekeningen onder de bladzijden dezer beoordeeling zullen, naar wij vertrouwen, de juistheid en onpartijdigheid van ons daarbij uitgedrukt gevoelen staven.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Is. An. Nijhoff, *Korrespondent der Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Kunsten en Wetenschappen, Opzigter van het Provinciaal Archief van Gelderland*. IV^{de} Deel, 3de en 4de Stuk. *Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff, 1843 en 1844.

'Honderde oorkonden zullen nog aan het licht gebragt en onderzocht, menigte van monographiën over enkele punten geschreven en wederlegd moeten worden, eer eene oordeelkundige geschiedenis van ons vaderland bij ons het licht zal zien,' zeide onlangs een even oordeelkundig als geleerd medearbeider in dit Tijdschrift(1). En wie, die met de thans bestaande bronnen onzer geschiedenis bekend is, zal met dit gezegde niet instemmen? Vandaar dan ook, dat wij steeds met belangstelling elke bouwstof ontvangen, welke ons voor die geschiedenis wordt aangeboden. Vandaar, dat ons de uitgave van het *Utrechtsch Tijdschrift* van VAN DER MONDE, thans onder den titel van *Utrecht voorheen en thans*; van het *Geschiedkundig Mengelwerk over de Provincie Noord-Braband*, van C.R. HERMANS, thans onder den titel van *Bijdragen over Noord-Braband*; van *de vrije Fries*, uitgegeven door het *Provinciaal Friesch Genootschap*; van het *Archief voor kerkelijke en wereldlijke Geschiedenis*, uitgegeven door J.J. DODT, aangenaam was; vandaar, dat wij menige bijdragen in de Provinciale Almanakken, maar vooral den *Overijsselschen Almanak voor Oud-*

(1) Blz. 557.

heid en Letterkunde, dankbaar ontvingen, en dat schier elk nommer van het *Belgisch Museum*, van J.F. WILLEMS; van de *Messager des sciences historiques*; van de *Annales de la société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, ons welkom is. Maar vandaar ook, dat wij elk stuk van de hier aangekondigde *Bijdragen* van NIJHOFF met genoegen zien verschijnen. Alles moge in de bovenaangehaalde werken niet even belangrijk zijn, wij zeggen met den Vrijheer W.A. VAN SPAEN: 'iedere tichel verdient hare plaats in een gebouw, al is zij geen hoeksteen.'

De vroegere stukken van de hier vermelde Bijdragen zijn door ons in vorige jaargangen aangekondigd(1). Om onze lezers *au courant* te houden, zullen wij de beide thans voor ons liggende stukken met hen vlugtig doorloopen.

Dr. C. LEEMANS geeft hier twee vervolgen op zijne *bijdragen tot de geschiedenis der bouw- en beeldhouwkunst in Nederland*, welke nog voor vele uitbreiding vatbaar zouden zijn, en waartoe verschillende plaatsen, vooral in *Noord-Holland*, menige bouwstof zouden kunnen leveren. - Op bl. 180 wordt door hem ter loops gesproken over den oorsprong van vele familienamen uit de beelden, die in den gevel der woonhuizen gezien werden. Deze opmerking is niet nieuw, maar verdiende echter weleens eene afzonderlijke bewerking. De regeringslijsten van verschillende steden zouden hiertoe bouwstoffen kunnen opleveren. Zoo vindt men b.v. onder de schepenen van *Amsterdam* in 1461 *Claes Heyn in den arm*; in 1481 *Pieter Lourensz. in den Haan*; op de naamrol der moeders van het weeshuis te *Enkhuizen* in 1580 *Welmet Jans in d'Engel*.

Gaf de Heer P. CUYPERS te *Ginneken* vroeger eene mededeeling omtrent de *Dea sandraudiga*, thans ontvangen wij van hem een *berigt omtrent oude grafheuvels onder Alphen in Noord-Braband geopend en onderzocht*. Eene nieuwe bijdrage tot de studie der oude Germaansche zeden en gebruiken.

D^{s}. P.C. MOLHUYSEN leverde vroeger een betoog, dat de *Anglo-Saksische veroveraars van Brittanje voor bewoners van deze landen zijn te houden*; thans geeft hij eene lijst van *Anglo-Saksische namen en woorden*, geschikt, om sommige bij ons in gebruik zijnde benamingen te verklaren. Zoo zegt hij, bl. 293: '*Etgroen, etgras*, heet het tweede gras, dat na het afmaaijen

(1) In 1839, blz. 235 en volgg., 277 en volgg., 1842, blz. 322 en volgg., 1843, blz. 698 en volgg.

van het eerste op de weiden komt. Men houdt het voor zamengetrokken van *eetgroen*. Maar *ed*, vóór de woorden geplaatst, beduidt A.S. *op nieuw, weder. Etgras* is dus het gras, dat *op nieuw* gegroeid is.' Op bl. 204: 'GENIEP. Iets *in het* geniep doen, een provincialisme voor *iets in het geheim doen*. A.S. *genip*, eene *wolk, duisternis*. In that *neowle genip, in de diepe duisternis*.

GOES op Zuid-Beveland. Van *gos*, eene *gans*, die door de stad ook in haar wapen gevoerd wordt. Het Engelsche *goose* wordt nog als *goes* uitgesproken.'

De verzamelaar geeft het vervolg der *onuitgegeven stukken betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche Heerschappij en die van den opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland*, waaronder, vooral met betrekking tot de hervorming, opmerking verdient een brief van MARGARETHA VAN PARMA aan KAREL VAN MEGEN, van den jare 1566. In denzelven wordt gesproken van het doen drukken van stukken *en langaige Gheldrois*.

Voor de geschiedenis van het regt vindt men hier *iets over de Galeistraf in de Nederlandsche Republiek*, door Mr. G.W. VREEDE, en *een regtshandel voor het Veemgerigt*, door den uitgever. Voor de geschiedenis van het muntwezen eene bijdrage van den Heer P.C.G. GUYOT, die er ook eene leverde voor de geschiedenis der Joden hier te lande.

Wij zwijgen van kleinere stukjes, maar maken nog alleen melding van de *opmerkingen over de Nederlandsche Geslachten Wapenkunde*, door Mr. L.PH.C. VAN DEN BERGH. De schrijver had onder de hulpmiddelen voor die vakken nog kunnen noemen de kloosterboeken en de graf-teekenen en zerken, welke laatste hier te lande echter van dag tot dag zeldzamer worden. Referent meent bij deze gelegenheid den beoefenaars dier vakken geene ondienst te doen met hen te verwijzen naar de verhandeling van den Heer J.A.M. MENSINGA, *over de aangenaamheid en het nut der heraldische wetenschap*, geplaatst in het Mengelwerk van den *Recensent ook der Recensenten* van 1844, N°. 4 en 5.

In de aankondigingen en berigten, achter deze Bijdragen gevoegd, worden werken van Mr. L.PH.C. VAN DEN BERGH, S. BLAUPOT TEN CATE, H.M.A.J. VAN ASCH VAN WIJCK, L.J.F. JANSSEN, Mr. G.W. VREEDE, J. SMITS en G.D.J. SCHOTEL, enz. meer of min uitvoerig vermeld.

Wij eindigen dit kort verslag met den herhaalden wensch, dat de uitgever dezer Bijdragen genoegzame deelneming en ondersteu-

ning moge vinden, om dezen arbeid te vervolgen. Wanneer toch reeds menig zoogenaamd werk van smaak onzer eeuw, dat thans opgang maakt, zal vergeten of uit den smaak geraakt zijn, zal het zijne nog door den vaderlandschen geschiedvorscher met vrucht geraadpleegd worden.

Amst., Julij, 1845.

Candore et ardore.

***Staatkundige Brieven. Aan de negen Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, die het voorstel tot Herziening der Grondwet deden. Zesde Brief. 's Gravenhage*, A.J. van Weelden. 1845, 42 en 18 bll. in 8°.**

De sluwe advokaat der konservatieve en aristokratische belangen, die, tijdens de aanbieding en behandeling van het Voorstel ter Grondwetsherziening, bij herhaling de wapenen zijner geslepene en listige polemiek tegen dat voorstel keerde, is niet achtergebleven, nu de beslissing der Tweede Kamer een' voorloopigen zege verleend heeft aan de zaak, welke hij voorstond. De *zesde staatkundige brief* is de triomfkreet der partij, die aan het eind der beraadslagingen heeft bovengedreven.

Het oordeel van het publiek over de Staatkundige Brieven is voor altijd gevestigd. Wij bekennen dat wij *a priori* van die brieven meer nadeel voor de goede zaak zouden gevreesd hebben, dan zij in waarheid veroorzaakt hebben. Wij zijn vreemd aan de dwaze partijdigheid, die vereischt wordt om de verdiensten zijner tegenpartij te loochenen, en bekennen gaarne dat aan de zamenstelling dier brieven veel talent is te koste gelegd. Te meer eer voor het gezond verstand onzer natie, dat door het kunstig zamenweefsel hunner sophismen heeft heengezien. Zij hebben nu slechts gestrekt ten nadeele der zaak, die zulk eene verdediging scheen te behoeven, en de goede trouw zoo der voorstellers in hunne memoriën en redevoeringen, als van een deel altans der publicisten, die hunne pogingen ondersteunden, te sterker doen uitkomen.

De zesde brief heeft weinig kans op meer sympathie dan de vroegeren vonden. Bij de groote meerderheid, ook bij hen, die geweigerd hadden door petitioneering openlijk partij te kiezen; ja zelfs bij verscheidenen, die meenden dat de voorstellers te ver gegaan waren, en zich met het denkbeeld van rechtstreeksche verkiezingen niet geheel vereenigen konden, heeft de houding, zoo van de meerderheid der Kamer als van de regeering, die zich gelijkelijk van elke toenadering, van elke inwilliging afkeerig betoonden, een' bitteren indruk gemaakt. Wij twijfelen

of de schrijver der staatkundige brieven buiten den kring dergenen, wier belang dadelijk aan de bestaande instellingen verknocht is, er velen vinden zal, die in zijne pochende zegezangen behagen zullen scheppen.

De brief bevat overigens weinig, wat niet reeds in de overigen gevonden werd. Op inkonsequentiën van de verschillende voorstellers wordt voortdurend jacht gemaakt, inkonsequentiën, die, zelfs waar ze haar schijnbaar wezen niet uit eene valsche en verdraaide voorstelling ontleenen, weinig bewijzen in het nadeel dergenen, aan wie ze te laste gelegd worden, zoolang het vergund zal blijven zijne denkbeelden te veranderen en te wijzigen, en toe te nemen in zuiverheid van beginselen en juistheid van resultaten.

De voorstelling van het petitionement, alsof het de vrucht zou geweest zijn eener verachtelijke kuiperij, en intimidatie van regeering en kamers ten doel zou gehad hebben, vordert geene weêrlegging. Het is van algemeene bekendheid, dat men zich gewacht heeft voor alle *menées*, die het getal der teekenaars licht zouden hebben kunnen vermeerderen. Wij mogen ons tegen de onbewezene aantijgingen des schrijvers gerustelijk op aller ondervinding beroepen. Een schrikbeeld, dat men der regeering voor de oogen wilde houden, konden wel allerminst petitiën zijn, in den meest bezadigden toon gesteld en door rustige en gezeten burgers geteekend. Wat meer is, de meerderheid der teekenaars was reeds vooraf van de verwerping van het voorstel overtuigd, en rekende die verwerping dan ook geenszins door hunne petitiën te beletten. Maar juist daarom begreep men, dat door het onafhankelijkste en verlichtste deel der natie openlijk tegen die verwerping geprotesteerd en aan de voorstellers een blijk van instemming moet gegeven worden.

Dat de voorstellers van dien noodlottigen uitslag der beraadslagingen meer dan iemand verzekerd waren, behoeft niet gezegd te worden. De vooronderstelling, waarmeê de zesde brief aanvangt, alsof men bij het centraal verslag iets nieuws vernomen had, en er sprake had kunnen zijn van de intrekking van het voorstel bij die voorloopige afkeuring eener meerderheid, op wier instemming men nimmer kans gehad noch hoop gevoed had, moge doorgaan voor eene rhetorische figuur; tegenspraak verdient zij niet. De openbare beraadslaging was op zich zelve reeds meer doel dan middel; het gold de verdediging van leerstellingen, waartegen meerderheid en regeering gekant waren, ten aanhoore des Konings en der Natie. Van eene bij het be-

staande kiesstelsel hoogst toevallige vereeniging van negen leden, met zooveel warmte der volkszaak toegedaan, met zooveel talent ter harer verdediging toegerust, moest partij worden getrokken voor eene openlijke verklaring en ontwikkeling der beginselen, waarop ons konstitutioneel gebouw moet worden opgetrokken, en een openlijk protest tegen den wankelen grondslag, waarop het, sints zijne oprichting, meer gewaggeld dan gerust heeft.

Volgens de gewoonte des schrijvers worden ook nu zijne lezers op uitvoerige citatiën onthaald, waarvan ditmaal eene uit MEERMAN's *Burgerlijke vrijheid*, waarin het verschil tusschen Burgerlijke en Politieke vrijheid ontwikkeld, en de voortreffelijkheid der eerste boven de laatste betoogd wordt. Zoodra men aan vooruitgang en ontwikkeling der menschheid gelooft, en aan de groote rol, welke in die ontwikkeling de Staat, als zoodanig, vervullen moet, gaat men van een beginsel uit, te verschillend van dat eens schrijvers, voor wien de Staat niets is dan eene policie-inrichting, die ieder bij het behoud van zijnen eigendom bewaart, om in eene wederlegging zijner verschillende gevolgtrekkingen te kunnen treden. Reeds uit het materialistische en egoïstische standpunt echter, waarop zich MEERMAN gesteld had, zouden wij nog meenen dat in politieke vrijheid de eenige duurzame waarborg ligt voor het behoud der burgerlijke. Burgerlijke vrijheid, in dien kleingeestigen zin, kan zeker ook onder de meest absolute alleenheersching worden aangetroffen, maar kan dan ook tevens op een' blooten wenk van den despoot worden opgeheven of geschorst. Bij het beoordeelen eens staatsvorms is het de vraag niet, of hij burgerlijke vrijheid toelaat, maar of hij die waarborgt en verzekert. *Qui fait la loi, la fait à son profit*; en daarom is in ons oog ook de burgerlijke vrijheid des volks eerst dan verzekerd, wanneer dat volk door zijne afgevaardigden in de wetgevende vergadering zitting en stem heeft. Is daarenboven de Staat alleen daar om den eigendom der burgers te beschermen, het zal dan ook wel een deel dier burgerlijke vrijheid uitmaken, dat men zoo weinig mogelijk van dien eigendom, als prijs voor de beveiliging van het overige, aan den Staat behoeve af te staan. Zoolang vermeerdering van den schuldenlast en uitbreiding van het budget zonder toestemming van het volk kunnen plaats vinden, is, dunkt ons, ook ten dien opzichte de burgerlijke vrijheid bij gebreke der politieke in tamelijk gevaar.

Als aanhangsel wordt eene denonciatie geleverd van verschillende vrijzinnige dagbladen; eene bloemlezing uit de hevigste

artikels, die de polemiek der laatste maanden heeft opgeleverd. aangekondigd als *eenige staaltjens van hetgeen tans in Nederland straffeloos mag geschreven en gepredikt worden*: eene aanzetting en uitnoodiging, misschien eene voorbereiding tot eene vervolging der drukpers! Wij willen niet vragen hoe voegzaam in den mond van een' pamflettist die klacht over de *straffeloosheid* zijner tegenpartij klinkt, en of er geene laagheid in ligt om, zelve van de vrijheid der drukpers een zoo ruim en onbeschroomd gebruik makende en zich achter het schild van zijn ministerialismus veilig wetende, den wrok der Regering te pogen op te wekken tegen degenen, die hetzelfde doen in het belang der tegenovergestelde partij. Zoolang de drukpers de *personne privée* ongedeerd laat, en slechts de beginselen en daden der *personne publique* aantast, is hare vervolging altijd verkeerd en verwerpelijk, wie ze ook aanrade.

Vrijheid van drukpers is het heiligste recht, de dierbaarste vrijheid eener Natie. Zij brengt hare eigene genezing mede, waar ze soms wondt en verstoort. Eene Regeering, die haar vreest, spreekt het vonnis uit over zich zelve. Gelijk die vrijheid tot nog ten minste *facto* in eene zekere mate bij ons bestaat, kunnen wij ons echter niet ontveinzen, dat er, altans in het belang der liberale beginselen, tot nog een zeer onvoldoend en dan nog dikwerf onverstandig gebruik van gemaakt werd. De lezing van vele onzer liberale dagbladen, die zoo vaak door heftigheid zoeken te vergoeden wat hun aan talent ontbreekt, wekte bij ons steeds het verlangen naar een blad, dat in waarheid het orgaan der vrijzinnige partij zou mogen heeten. Geen oogenblik is daartoe misschien gunstiger dan het tegenwoordige, en nooit was de behoefte grooter. De uitslag der beraadslagingen over het voorstel heeft ons geleerd dat de meerderheid der Kamer altans op de initiatieve wacht der Regeering. De ministeriëele redevoering overtuigde ons, dat zij daarop vruchteloos wachten zal. Van dien kant dus geene uitzichten op verandering. Ons eenig vertrouwen is gevestigd op de publieke opinie, de publieke opinie, waartegen, waar zij helder, krachtig, algemeen ontwikkeld is, geen tegenstand baat, voor wier zedelijken invloed alle beletselen zwichten. Die publieke opinie is bij ons misschien nu juist ontwaakt, maar even gereed om weder in te slapen als om tot een nieuw leven te ontwaken. Het komt er op aan, hoe ze geleid en geïnfluenceerd worde. Aan de schepping en krachtige ondersteuning van een wèl onderricht, populair, beschaafd en bezadigd orgaan kan voor den eerstvolgenden tijd de

toekomst der vrijzinnige partij in ons vaderland hangen. Wanneer zal men begrijpen, dat wie het doel wil de middelen moet willen? Terwijl wij dralen en dommelen werkt en waakt eene andere partij. *Energie* in den tegenstand kan men der Regeering niet ontzeggen. Het is overbekend dat wie zijn' naam onder eene petitie geplaatst heeft, hoe bescheiden ook van toon, hoe gematigd van bedoeling, of wie op andere wijze van zijne geneigdheid tot eene staatshervorming deed blijken, door de Regeering als hare tegenpartij beschouwd wordt, en vruchteloos, schoon met alle vereischten toegerust, aanstelling of bevordering van haar hopen zal. Wij herinneren hier niet aan, om op het eigenbelang der petitionarissen te werken, maar om ook den schroomvalligste te doen zien, dat zijne schepen verbrand zijn en hij, willens of niet, lid is eener partij, die onder den ministeriëelen ban ligt; eener partij, die zich met gebonden handen en voeten overgeeft, wanneer zij de hand niet uitstrekt naar het grondwettig wapen der drukpers, van welke CORMENIN te recht gezegd heeft: *qu'elle est autant au-dessus de la tribune, que le public est au-dessus de la chambre*.

***Maleisch Leesboek voor Eerstbeginnenden en Meergevorderden, door* A. Meursinge, *Doctor in de Letteren, en Leeraar in de Taal-, Land- en Volkenkunde aan de Koninklijke Akademie te Delft. Tweede Stukje, bevattende eene verzameling van Maleische Brieven. Leyden, bij* S. en J. Luchtmans, 1845. xxxvi en 84 bll. 8°.**

Van het eerste stukje van dit Maleisch leesboek hebben wij in *de Gids*, 1842, N°. 8, eene uitvoerige beoordeeling gegeven; wat dit tweede stukje betreft, bepalen wij ons tot eene korte aankondiging in het Album. Het zal niet moeijelijk vallen deze handelwijze te verdedigen. Onze hoop, toenmaals uitgedrukt, dat eene voortzetting van dezen arbeid ons belangrijke uitbreiding onzer kennis der Maleische literatuur zou aanbrengen, is niet verwezenlijkt; wat wij ten aanzien der behandeling der toen uitgegevene stukken hadden aan te merken, vervalt van zelf bij het thans geleverde; het doel des schrijvers was ditmaal een geheel ander, en plaatst hem bijna geheel buiten het bereik der kritiek.

Aan de zijde van Prof. ROORDA aan de Kon. Akad. te *Delft* geplaatst, en daar bepaaldelijk met het onderwijs in de Maleische taal belast, moest de Heer MEURSINGE bij de voortzetting van zijn Maleisch leesboek natuurlijk het oog vestigen op de

behoeften zijner leerlingen; het hoofddoel bij de uitgave van dit tweede stukje was dus niet de bevordering der wetenschap, maar het zamenstellen van een gepast hulpmiddel, om de leerlingen der Delftsche school tot een vlug en vaardig gebruik der Maleische taal op te leiden. Niets was daartoe meer geschikt dan de uitgave eener verzameling van brieven. ‘Want,’ om met den schrijver te spreken, ‘hoezeer ook de beoefening der taal, zoo als zij in de beste werken van wetenschappelijk gevormde mannen voorkomt, onontbeerlijk is voor een ieder, die haar in hare volkomene zuiverheid wil leeren kennen, en altijd aan het gebruik van minder zuivere bronnen dient vooraf te gaan, - zoo moet toch de kennis *derzelve*, zoo als zij in het dagelijksche leven door het gros des volks gebezigd wordt, van onberekenbaar nut zijn voor hen, die haar hoofdzakelijk tot practisch gebruik wenschen aan te leeren.’

Om het doel van de uitgave dezer brieven volkomen te bereiken, was het nu ook noodig, dat zij werden uitgegeven met de meestmogelijke diplomatische naauwkeurigheid, met behoud zelfs van alle spel- en schrijffouten, opdat de leerling zich aan de in het dagelijksch verkeer gebruikelijke afwijkingen van de in betere schriften gewone regels, die door het meerendeel der inboorlingen zeer slecht worden gekend en in acht genomen, gewennen zou, en hij in het overwinnen der zwarigheden, die de onregelmatigste, en alleen den klank volgende schrijfwijze aanbiedt, mogt geoefend worden. De Heer M. heeft dus deze brieven gegeven, zoo als hij ze vond, zonder er zich eenige verandering of verbetering in te veroorloven. Wij zouden het echter niet ongepast hebben geoordeeld, dat de ergste misvormingen en afwijkingen, hetzij aan den voet der bladzijden, hetzij in een afzonderlijk alphabetisch lijstje, verklaard waren. Wij hebben het weleens ondervonden, hoe ontmoedigend het voor den leerling is, zich in gissingen over het door den schrijver bedoelde woord te moeten uitputten, en in zijn woordenboek geene baat te vinden. Voor hen, die van het onderwijs des Heeren M. gebruik maken, en deze brieven onder zijne leiding lezen, vervalt deze zwarigheid natuurlijk geheel en al; maar zij zal het gebruik van zijn boekje belemmeren bij hen, die, zonder bepaald onderwijs, het Maleisch mogten willen aanleeren, of er zich verder in volmaken.

Wij besluiten deze aankondiging met eene opgave van den inhoud. Het werkje is in twee deelen gesplitst, waarvan het eene, groot 84 bll., in Arabisch, het andere, groot XXXVI bll.,

in Romeinsch karakter is gedrukt. Het eerste bevat 42 Maleische brieven in het bij de Maleijers meest gebruikelijke schrift; het andere, behalve de voorrede, en een zeer nuttig lijstje der Arabische woorden, welke in deze brieven voorkomen, maar in de gewone Maleische woordenboeken gemist worden, een veertiental Maleische brieven, in Romeinsch karakter geschreven. Inderdaad is het, bij het meer en meer veld winnend gebruik dezer wijze van het Maleisch te schrijven, voor den leerling van veel belang, zich in tijds met de manier bekend te maken, waarop de Maleijers de klanken hunner taal met de bij ons gebruikelijke letters afbeelden. Deze brieven, in de verschillendste oorden van den archipel geschreven, bieden eene groote verscheidenheid van schrijfwijze, taal en inhoud aan. Zij zijn grootendeels afkomstig uit de nalatenschap van den generaalmajoor ELOUT, die ze gedurende eene reeks van jaren in verschillende betrekkingen, maar voornamelijk als resident van *Riouw*, ontving of verzamelde. Eenige dezer brieven zijn door Europeanen geschreven, en kunnen den leerling van het Maleisch bij zijne komst in *Indië*, bij soortgelijke omstandigheden, gevoegelijk tot modellen of gidsen dienen.

Wij kunnen den practischen weg, in het onderwijs der Maleische taal ingeslagen, slechts prijzen; want hoe zeldzaam wordt ze aangeleerd anders dan met het oogmerk, om ze bij de komst in *Indië*, in betrekking als militair, ambtenaar, geestelijke, te kunnen spreken en schrijven? Maar wij hopen toch, dat aan deze zucht voor het practische het wetenschappelijke niet zal worden opgeofferd. Wij wenschen nog altijd, dat de Heer M. in een derde en meer volgende stukjes onze vroeger uitgedrukte wenschen bevredigen zal. Wij mogen het van zijnen ijver, zijne bekwaamheden, zijn eigen inzigt in het hooge belang van wetenschappelijke studie, verwachten.

P.J. VETH.

***De Jenever verdedigd, door* J.R. van Maanen, *Med. Doctor op den Briellaard bij Barneveld, Lid der Commissie van Landbouw in Gelderland.* *Amersfoort*, Jacobs en Meijers, 1845. 23 bladz. 8°.**

***De Jenever bestreden. Philantropische bedenkingen tegen het werkje: de Jenever verdedigd, van* J.R. van Maanen, *door* s.a. dwars. *Amersfoort*, Jacobs en Meijers, 1845. 23 bl. 8°.**

Het werkje, getiteld: de Jenever verdedigd, door* Dr. J.R. van Maanen, *getoetst door* e.m.d., *geen lid van eenig afschaf-

***fings- of matigheidsgenootschap. Tiel*, C. Campagne, 1845. 24 bl. 8°.**
***Het groote Huiskruis of de Sterke Drank, een boekje voor jong en oud, voor rijk en arm (voor Nederland bewerkt naar de 22ste uitgave van* Böttcher's *Hauskreuz*). *Amsterdam*, S.J. Prins. 1845. 94 bl. kl. 8°.**

Reeds bestonden sedert verscheidene jaren de matigheids- en afschaffingsgenootschappen in *Amerika* en verschillende staten van *Europa*, eer men in ons vaderland het voorbeeld, elders gegeven, navolgde. Indien men de pogingen der afschaffingsgenootschappen te *Dragten*, in *Vriesland*, en te *Rotterdam* niet mederekent, welke zich meer in hunnen eigen' kring beperkten, moet men het tijdstip der algemeene levendige belangstelling in deze zaak plaatsen in het jaar 1842, wanneer de *Nederlandsche vereeniging tot afschaffing van sterken drank* tot stand kwam, en spoedig door vele anderen gevolgd werd. Tot dusverre liet het zich aanzien, alsof de afschaffers zonder slag of stoot het land zouden innemen. Indien men onder ons al wat traag geweest was in de navolging van het gegeven voorbeeld, mogt men uit het gemis van openbaren tegenstand besluiten, dat er geene bepaalde meening tegen die vereenigingen bestond. De geheele litteratuur levert niets dan verdedigers. Maar ziet, daar treedt de Heer VAN MAANEN op als kampioen voor den jenever. Te wapen! gij allen, die dood en verdelging aan dat vocht gezworen hebt. Want bedenkt het wel, indien de jeneververdedigers er in slagen mogten de publieke opinie voor hunne zaak te winnen, dan zijn al uwe pogingen vruchteloos, en gij moogt wel bij tijds op eene ontbinding uwer genootschappen zinnen.

De titel heeft het karakter eener uitdaging, en de schrijver zal zich dus ongetwijfeld voorbereid hebben op eenen duchtigen aanval, op eene hagelbui van tegenschriften. Er zijn tot nu toe slechts eenige weinige boekjes tegen hem uitgegeven, waaronder alleen de twee aangekondigde eene vermelding in dit tijdschrift verdienen.

Reeds korten tijd na het verschijnen van de jeneververdediging trad de Heer DWARS op. Zij liggen daar voor ons, de geschriften van VAN MAANEN en DWARS. Gelijk in vorm, gelijk in druk, gelijk in getal bladzijden en gelijk in gehalte. Dat zich de Heer DWARS beijverde, in alles zoo veel mogelijk den vorm van den Heer VAN MAANEN na te volgen, misbillijken wij niet; er is zelfs iets piquants in die tegenstelling van *de Jenever bestreden* tegenover *de Jenever verdedigd*, maar dat hij in de flaauwheid van redeneren zijn model zoo getrouw gebleven is, dat kunnen wij niet goed heeten.

De Heer V. MAANEN verklaart, doordrongen te zijn van al het zegenrijke van de pogingen der matigheidsgenootschappen, doch hij verwijt haar slechts, dat zij het goede niet ten volle doen; in plaats van zich tot taak te stellen het misbruik uit te roeijen, behoorden zij de oorzaak van het kwaad weg te nemen. De afschaffingsgenootschappen zullen niet in gebreke blijven, van deze verklaring aanteekening te houden. Immers, indien zij door den verdediger der jenever zoo hoog opgevijzeld worden, dan mogen zij gerust voortgaan in hunne pogingen; want zeker hebben zij zich nimmer verbeeld de hoogstmogelijke volmaaktheid bereikt te hebben.

Maar hoe is het dan mogelijk, dat de Heer V. MAANEN den jenever in bescherming konde nemen tegen die genootschappen? Zie hier het antwoord. De jenever dient tot veraangenaming van het leven en is daarvoor zeer geschikt; wegens den geringen prijs is deze drank voor allen verkrijgbaar. Doch hooren wij den Heer VAN MAANEN zelven, om tevens een proefje van zijn' stijl te genieten: ‘Het steeds toenemend onderling volken-verkeer, de door stoomkracht schrikbarend toenemend ledige tijd, het steeds hooger opvoeren der belastingen, vooral der accijnsen, de aanzienlijke vermindering van verdiensten en inkomsten, ten aanzien van den middenstand en den gemeenen man, doet een volksdrank als den jenever noodzakelijk zijn, bij gemis van eenen anderen even goedkoopen (!).’

Wanneer een rijk man zich verbindt geen jenever te drinken, dan heeft hij nog andere zaken, die hem evenzeer streelen; maar de behoeftige is tot den jenever beperkt. Zal dus de verhouding billijk zijn, dan moet de rijke zich verbinden, om geene geestrijke dranken te gebruiken. Maar dat zal wel nimmer gebeuren. Daarom wenscht de Heer VAN MAANEN slechts, dat men zich tot matigheid, tot strenge matigheid verbinde, maar geene onvoorwaardelijke afschaffing van den jenever beooge.

Die afschaffing is niet mogelijk, omdat te veel menschen door den jeneverhandel hun bestaan vinden; omdat de regering daardoor eene vermindering in hare inkomsten zoude ondervinden, en eindelijk, omdat, al konde men het doel bereiken, de gemeene man dan nog een surrogaat daarvoor zoude weten te vinden.

Waartoe nu deze zoogenaamde verdediging? Zij moet dienen, om den lezer te bewegen de matigheid in het algemeen voor te staan; matigheid in het gebruik van zaken, die tot het levensgenot behooren; matigheid in leefwijze; spaarzaamheid in onze huishouding. Daardoor zal algemeene welvaart bevorderd worden, en de oorzaak, waaruit het misbruik van sterken drank voortvloeit,

vervallen. Die oorzaak is namelijk de verminderde welvaart en de verbasterde zeden.

Intusschen vertrouwt waarschijnlijk de Heer v.M., dat die zedelijke verbetering nog zoo spoedig niet zal komen, en stelt daarom voor: den jenever te verdunnen, en den jeneverstokers te verbieden sterken jenever te fabriceren.

De poging van den Heer v.M., om den jenever te verdedigen, is mislukt; men ziet dit uit de vermelding van den inhoud, welke wij hier gaven. Alles wat door hem aangevoerd werd, zullen de bestrijders hem gaaf toestemmen. Maar nu heeft de ondervinding geleerd, dat de jenever juist, omdat hij zoo goedkoop is, zoo onmatig gebruikt wordt; nu heeft de ondervinding geleerd, dat den gemeenen man de jenever goed smaakt, en het streelend zingenot hem tot misbruik verleidt; nu heeft de ondervinding geleerd, dat bij de verminderde welvaart het jeneverdrinken steeds algemeener wordt. En daarom heeft men het misbruik willen keeren. De Heer VAN MAANEN meent intusschen, dat men zich liever moest bepalen, om het verval der algemeene welvaart te keeren. Daartoe zal wel de tijd van een geheel menschengeslacht gevorderd worden. Goed, zegt onze schrijver, verdun inmiddels den jenever, dan kan hij zoo veel kwaad niet. Eilieve! daarbij hebt gij een voornaam punt uit uwe verdediging vergeten, want zoo doende zult gij eenen weinig verkwikkenden drank aan den gemeenen man bezorgen; en deze mag toch wel iets voor zijn genot hebben!

Hoe weinig des schrijvers geheele redenering in overeenstemming is met de hulde aan de zegenrijke strekking der matigheidsgenootschappen; hoe treurig zijne argumentatie hier in de war loopt; hoe zwak zijne redenen zijn, waarom hij niet tot die vereenigingen wil toetreden, omdat zij namelijk niet al het kwaad in zijnen geheelen omvang keeren, zal wel niet noodig zijn met den vinger aan te toonen. - Keeren wij thans het blad om, en hooren wij den jeneverbestrijder.

‘Als lid der Commissie van den Landbouw in *Gelderland* had de Heer v.M. in zijne verdediging de bevordering van den graanbouw als voedstervader van den jenever kunnen aanstippen, doch hiervan niets; dat is misschien nederigheid.’ Eilieve, lezer! kunt gij u verklaren, waartoe deze aanmerking aan het hoofd der verdediging geplaatst werd? Voor ons, als beoordeelaars, heeft zij eenige waarde, namelijk die, dat zij ons reeds dadelijk overtuigt, dat de jeneverbestrijder niet uitmunt door talent van fijne satire.

‘De wording en werking van den jenever zijn beide schade-

lijk en nadeelig voor den physieken en morelen mensch; de wording, omdat de schendende hand van den mensch, door zijn valsch vernuft geleid, het koren, het edelste geschenk des Hemels, aldus geweld heeft aangedaan. Niet tevreden met de voedende deelen van hetzelve tot brood te bakken, heeft hij de prikkelende en zure deelen van hetzelve verfijnd en verhoogd door stoking en overhaling, en is eindelijk het vloeijend vuur, dat kind des hels, ontstaan.' Indien de Heer DWARS niet als bestrijder van den jenever boven de verdenking stond van misbruik van den drank, zouden wij vermoeden, dat hij waarlijk een teugje te veel genoten had, toen hij dit ter neder stelde.

Wien na deze staaltjes nog lust overblijft naar nog meer van deze verdediging, neme het boekje zelf in handen. Wij achten den tijd onzer lezers te kostbaar, om hen langer daarmede bezig te houden, en de onhandige wijze, waarop de Heer DWARS den jenever bestreed, aan te toonen. De Heer DWARS zegt de vleijende hoop te koesteren, dat de Heer VAN MAANEN van eenen warmen verdediger nog eenmaal in eenen ijverigen bestrijder van den jenever zal herschapen worden. En wij voegen er bij, dat, al werd ook de Heer DWARS door den Heer VAN MAANEN bekeerd, de zaak er weinig bij zoude winnen of verliezen, wanneer de beide schrijvers geene betere vruchten van hunnen geest het publiek aanbieden.

Van beter gehalte is het derde door ons aangekondigde werkje. Niet zonder talent houdt deze schrijver voet bij stuk, om tegen den Heer VAN MAANEN te redeneren; hij is helder in zijne argumentatie, en zoo hier of daar al eens de redeneringen zich wat vreemd dooreenmengen, is dit niet aan des schrijvers redeneertrant te wijten, maar aan de verwarring, die in het boekje van den jeneververdediger heerscht. Eene enkele bladzijde willen wij uit dit werkje overnemen, om daarmede ons oordeel te staven:

'Gij (D^{r}. V.M.) zegt (bl. 11), *dat het niet met uw gevoel strookt, het drinken van een glas jenever, dat tot de genietingen in het bereik van alle menschen behoort* (dat is zoo niet: menig huisvader mag het voor zich niet betalen, en vrouwen en kinderen zijn van zelf uitgesloten), *weg te nemen en geen ander algemeen genot daarvoor in de plaats te stellen*. Het moet immers wel met uw gevoel strooken, want gij roept op bl. 22: *welaan dan! vereenigen wij ons en geven wij aan geheel het verzwakte Nederland het stout en moedig voorbeeld, dat men met mindere behoeften echter gelukkig leven kan*; want gij roept op bl. 23: *keeren wij terug tot vereenvoudiging van onze levenswijze*. Hoe

kunt gij dan nu zeggen, *dat gij u zelven niet voldoet, met u te verbinden, geenen jenever meer te zullen gebruiken, en eenen anderen tot datzelfde besluit te overreden, dien gij weet, dat door zijne mindere welvaart geene andere genieting daarvoor in de plaats kan stellen*. Gij vindt daardoor toch vereenvoudiging van levenswijze, vermindering van behoeften, en oordeelt gij die noodig, dan moet gij die noodiger achten bij mindere welvaart. Wat zoude alzoo een plaatsvervanger van denzelfden prijs voor vereenvoudiging, voor vermindering van behoeften te weeg brengen? Neen, gij voldoet u zelven daardoor wel, want gij meent (pag. 11): *dat het jenever drinken de schuld is van de meervermogenden, evenzeer als de steeds toenemende armoede*. Door dat koppelen immers van het jeneverdrinken aan armoede, toont gij waarlijk de wensch naar behoud van dat vocht niet, en wie of wat ook de schuld zij, gij moet uzelven dus voldoen, wanneer gij die schuld - dat woord drukt hier hetzelfde als oorzaak van nadeel uit - door uwe onthouding en door dezelve aan te raden, zooveel mogelijk onschadelijk maakt; doet gij dat niet, dan bevatten juist uwe eigene woorden (pag. 11): *de meer vermogende moeten het voorbeeld geven*, eene beschuldiging tegen U. Maar gij schijnt door uwen, het vorige onmiddellijk volgenden galm dat voorbeeld weder niet te willen, want gij roept uit: *waar moet het heen, wanneer het gebruik van wijn en alle andere bekende geestrijke dranken zal ophouden*? Doch die uitroep heeft mindere waarde door uwe inconsequentie - vergeef mij dit woord - gij zegt immers, bl. 13: *ik herhaal, dat wanneer wij onze behoeften zullen beperken tot datgeen, wat wij waarachtig behoeven, het geluk van Nederland dan geen ijdele klank meer zijn zal*' (blz. 13 en 14).

Men ziet uit het aangehaalde, dat het den schrijver volkomen gelukt is den Heer VAN MAANEN in zijn eigen net te spinnen; en tevens kan zich ieder, wien het bij de lezing nog niet gebleken was, overtuigen, dat waarlijk de zaak van den jenever in den Heer VAN MAANEN geenen verdediger gevonden heeft, die de schaal ter zijner gunste zal doen overslaan. Trouwens, hoe zoude dit in zich zelf mogelijk zijn? Iets anders is de beoordeeling van de poging en strekking der affschaffingsgenootschappen. Waar een pater MATTHEW zijn geheele leven daaraan wijdt, om tegen de ellende, welke uit het misbruik der sterke dranken voortvloeijen, te ijveren en te prediken, ligt er zelfs iets grootsch, iets edels in dat enthousiasme. Waar wij onze deftige Heeren zich zien beijveren tot oprigting van afschaffingsgenootschappen, en in pruikerige langgerekte verhandelingen

hooren declameren, terwijl zij zich zelve de genietingen des levens ruimschoots laten welgevallen, verkrijgt de zaak een zeker pedant aanzien. Het misbruik van den sterken drank bestaat, en wij willen de pogingen, om dit te keeren, niet ten eenenmale wraken; maar men houde toch vooral in het oog, dat, wie op het volk invloed wil uitoefenen, allen schijn eener aanmatigende bescherming moet vermijden. Er is hier iets meer te doen dan enkel het misbruik uit te roeijen. Het is eene dwaling, wanneer men dien zucht naar jeneverdrinken als een' toevalligen parasiet beschouwt die geheel geïsoleerd zich op het maatschappelijke leven gevestigd heeft. Het ware te wenschen, dat men zich meer bepaalde, om het geheele volksleven, de zedelijkheid en beschaving aan te kweeken. Maar alweder herhalen wij het, dit geschiedt niet enkel door genootschappen, traktaatjes of verhandelingen. In zooverre dus de afschaffingsgenootschappen met eenzijdigheid en overdrijving zich vergenoegen, om dat uitspruitsel vau volksverbastering te besnoeijen, zijn zij ongetwijfeld te laken.

Wij hebben voor deze aankondiging reeds te veel ruimte ingenomen, dan dat wij hier in verdere ontwikkeling dier bedenkingen tegen de afschaffingsgenootschappen kunnen treden. Wij zouden anders over die overdrijving en eenzijdigheid, naar aanleiding van het laatstvermelde geschrift, gaarne nog eenige aanmerkingen hierbij voegen. Bij het lezen van menige bladzijde van *het Huiskruis*, rees bij ons de bedenking, dat hier toch wel wat al te veel op de kortzigtigheid en ligtgeloovigheid der lezers gespeculeerd was; eene opmerking, waarmede wij aan het goede van dit populaire boekje overigens niets te kort willen gedaan hebben.

Kunnuk en Naja; of: de Groenlanders. Een verhaal van B.S. Ingemann. *Uit het Deensch vertaald door* Mr. C.J.N. Nieuwenhuis. *Te Amsterdam, bij* G. Portielje. 1845.

De winstgevende zucht, om der onverzadelijke leeslust onzer landgenooten haar dagelijksch voedsel te geven, heeft de vertalers en uitgevers van boeken gedreven, om ons sedert eenige jaren ook de voortbrengselen der Noordsche letterkunde op te disschen. Na *Frankrijk*, welks taal hier te lande zoo overbekend is, dat zij tot vertalen evenzeer uitlokken als afschrikken moet, is van geen land meer dan bij *Duitschland* door ons geleend. De groote overeenkomst tusschen de Hoog- en Nederduitsche talen maakt het vertalen uit de eene in de andere schijnbaar gemakkelijk, doch huiveringwekkend voor den man

van smaak zijn dikwijls de van germanismen overvloeijende, ja onverstaanbare overbrengingen der Hoogduitsche boeken. Ook in *Duitschland* wordt vertaald, en, met uitgebreider taalkennis dan ten onzent, uit alle talen en tongen der wereld in het Hoogduitsch overgebragt. Zoo raken de voortbrengselen van min bekende litteraturen ook bij ons bekend, en zijn de Zweedsche en Deensche romans van den jongsten tijd, *omdat* zij in het Hoogduitsch vertaald waren, bij toeval tot ons gekomen. Hoe zeer eene dubbele vertaling, eerst door eenen Duitscher uit het Zweedsch b.v., later door eenen Nederlander uit het Duitsch, allen gloed en frischheid aan het boek moet ontnemen, begrijpt ieder; gelukkig nog, zoo de zin niet onverstaanbaar is geworden door de onkunde van den eersten of tweeden vertaler. In weêrwil van dit alles zijn bij ons de vertalingen der romans van FREDERIKA BREMER algemeen bewonderd, wier opschrift: uit het Zweedsch vertaald, ik mede voor eene *breviloquentia* houde, waarbij de woorden: naar de Hoogduitsche overzetting, kortheidshalve verzwegen zijn. De goede aftrek van het *goed* van FREDERIKA BREMER heeft ook FLYGARE-CARLÈN, ALMQUIST, BERNHARD, en laatstelijk ook INGEMANN, denkelijk langs hetzelfde kanaal, herwaarts doen afzakken: en het is thans geen pedanterie meer, om over de schoonheid der Zweedsche en Deensche letterkunde in gezelschap met dames te praten.

De overtuiging van den gunstigen invloed, dien de kennis van uitheemsche meesterstukken op onze nationale letterkunde en zedelijke ontwikkeling in het algemeen hebben moet, mitsgaders van de onmogelijkheid, dat iedereen zich de talen des buitenlands zoude eigen maken, verbiedt ons het vertalen onvoorwaardelijk te veroordeelen. De aanmoediging tot het goed vertalen van goede werken vind ik, behalve in de concurrentie, door de regtbank te *Amsterdam*, bij haar vonnis van 12 September 1843 (*Bijblad*, VI, bl. 487 en volg.) schitterend gehandhaafd, in de eer en het voordeel, welke de goede vertalers van goede werken behalen, en waarin zij zich zelve moeten handhaven door het openlijk uitkomen met hunne namen. De redenen, welke voor de anonymiteit eens schrijvers soms kunnen pleiten, b.v. zedigheid, wantrouwen aan de waarde des boeks, bestaan bijna nimmer voor de anonymiteit des vertalers. Hij is slechts verantwoordelijk voor de keuze van het boek in het algemeen, en voor de vertaling, maar voor deze in al hare bijzonderheden: hij moet zich aan de strengste kritiek kunnen en durven onderwerpen. Laten de kundige vertalers de handen ineen slaan, en door de openbaring hun-

ner namen het publiek een waarborg geven, dat de aangebodene vertaling aanspraak maakt op deugdzaamheid, dan zullen weldra al de prulvertalers verdwijnen, want men zal dan geene vertaling meer koopen, van eene naamlooze hand afkomstig, welke zich haren arbeid schaamt. Die openbaarheid belet tevens het vertalen van vertalingen, omdat de vertaler van de *Hoogduitsche* overzetting eens Deenschen romans b.v. het antwoord zoude moeten schuldig blijven op de vraag: als gij de Deensche taal niet kent, waarom liet gij dan het overbrengen van dien roman niet aan hen over, die haar magtig zijn? Wij verlangden het boek uit de eerste hand, niet uit de tweede; nu schaadt uw gemakkelijker, doch ondoelmatiger werk, het debiet van de vertaling uit het oorspronkelijke, waaraan een deskundige zich gewijd zoude hebben.

Tot zulke beschouwingen geeft ons het nieuwe heugelijke verschijnsel aanleiding, dat een Meester in de Regten zich niet schaamt openlijk er voor uit te komen, dat hij zijne snipperuren heeft besteed aan het vertalen van een boek uit het Deensch, en ik reik daarom den Heer NIEUWENHUIS gaarne de broederhand toe. Vraag ik mij zelven echter af, na de lezing van *Kunnuk en Naja*, of *ik* lust en opgewektheid zoude gevoeld hebben, om dat boek te vertalen, dan moet ik rondborstig antwoorden: neen.

Het is niet te ontkennen, dat de lezer, die vroeger weinig of geen denkbeeld van *Groenland* had (en de meesten zullen, met mij, in dat geval verkeeren), zich thans eene voorstelling van dat koude, donkere, eentoonige land maken zal. Hij zal wijders die lieve, eenvoudige, brave, zachtmoedige Groenlanders van 1774 met welgevallen herdenken. Doch groote belangstelling zullen zij, en wat erger is, zullen de hoofdpersonen van den roman van INGEMANN hem niet inboezemen. De karakters zijn veelal flaauw en luchtig geschetst, zoodat een eenzelvige tint over allen verspreid ligt[1]; intrigue is er genoegzaam niet; de wijze van ontbinding van den knoop is met genoegzame zekerheid te voorspellen, om te beletten, dat de lezer met rusteloozen spoed naar het einde snelle. Indien de beschrijving van *Groenland* en zijne bewoners, van hunne zeden en van den invloed daarop van het Christendom, mitsgaders de

(1) De schrijver doet bijna alsof hij vreest, dat het een of ander karakter te veel belang zoude inboezemen. Had b.v. KUNNUK slechts ééne zuster gehad, dan had hare figuur, hoe onbeteekenend ook hare plaats in den roman zij, ten minste eenig belang verwekt, al was het door hare nederige wegschuiling. Nu wekken de *drie* zusters; die altijd collectief voorkomen, zelfs verveling.

mededeeling van hunne overleveringen en volksliederen de hoofdzaak is, en het boek daarom met bedaard onderzoek, en niet als een boeijende roman, moet gelezen worden: waarom er dan een' roman van gemaakt? waarom zich aan de eischen van den romanlezer onderworpen? Wil men de bloote, eenvoudige, prozaïsche waarheid, men leze de bronnen, in de voorrede aangegeven en te weinig nog in den roman gebruikt(1); wil men de *even ware, even eenvoudige*, doch romantische, doch doeltreffende en meer indrukwekkende poëzij, men bearbeide de bronnen tot een levendig, een wegslepend, een onvergetelijk poëtisch geheel. Denkt eens aan den *Pirate* van Sir WALTER SCOTT: ook hij schetste het koude, ruwe, onbekende Noorden, met zijne eenvoudige bewoners, doch in welk een' schitterenden roman! Hoe dikwijls herleest men dien, - *om* den roman; - en welk een' levendigen indruk laat toch, onbewust en ongevoelig, deze roman na van de Shetlandsche eilanden en hunne bewoners.

Wat echter, naar mijne wijze van zien, den *Kunnuk en Naja* als roman minder aanprijzenswaardig maakt, zal hem welligt in dit land, waar nog zoo velen een' roman, als zoodanig, een prul en zijne lezing als tijdverspilling doemen, tot aanbeveling strekken. Den zoodanigen kan ik bovendien verklaren, dat de verzekering, in de aanteekeningen, bl. 215: ‘wat hunne (namelijk der Groenlanderen) leefwijze en hunne godsdienstige begrippen aangaat, deze vindt men in het voorafgaand verhaal zoo getrouw en naauwkeurig mogelijk beschreven,’ het verhaal zeer juist karakteriseert en, voor zooverre ik oordeelen kan, volkomen waar is. Nog meer: een enkel karakter, dat van den ouden KNUD, verraadt den meester in de romantische poëzij, zoodra INGEMANN zich vrij en onbelemmerd in de ruimte der phantasie bewegen kan; voorstellingen als die van ARNARSAK(2), *de Groenlandsche Christinne*, die in hare jeugd naar het voor haar zoo warme Zuiden was gereisd, het voor haar

(1) Is het b.v. wel eene gelukkige greep, om op bl. 125 in den *roman* te schrijven: ‘SAABYE hield nu met den jeugdigen vaderwreker eene merkwaardige zamenspraak, die hij in zijn dagboek heeft opgeteekend;’ - en dan die merkwaardige zamenspraak, bl. 227 in de aanteekeningen, mede te deelen? De zamenspraak had geïdealiseerd in den roman moeten voorkomen, en de nuchtere lezer, die met de poëzij niet tevreden was, haar des verkiezende in SAABYE's Dagboek kunnen gaan opscharrelen.

(2) Vreemd is het, dat ARNARSAK overal als oud en afgeleefd wordt voorgesteld, terwijl de roman in 1774 en 1775 speelt, en zij in 1740 een klein meisje was, Vgl. bl. 1 en 86.

zoo heerlijke *Denemarken* had bezocht en in de trotsche hoofdstad aan het koninklijke hof was voorgesteld, wanneer zij nu uit het dagboek van haren leidsman, PAUL EGEDE, zich de eigene gewaarwordingen en opmerkingen harer jeugd, door hem opgeteekend, hoort mededeelen, en zich daarbij nog zoo veel herinnert: een tooneel als dit is niet alleen WALTER SCOTT waardig, maar zelfs onnavolgbaar schoon. Schitterend zijn eindelijk hier en daar de beschrijvingen vooral van de natuurtooneelen, b.v. van het drijvende ijspaleis, dat hoog en heerlijk boven het hoofd waggelt van den stouten KUNNUK, den held des verhaals. Fraaije fragmenten levert de roman zeer velen op, en niet het minste behooren hiertoe de dichtstukken, welke wel een vijfde gedeelte van het boek innemen. Gelijk zij de lezing van den roman gestadig storen, en mede getuigen van de zonderlinge onverschilligheid van den schrijver omtrent zijn' *roman*, en van zijn onwankelbaar vertrouwen, dat het historisch en geogra phisch onderwerp, met de door hem bewerkte détails, den lezer genoegzaam zullen boeijen, zoo zijn ook de gedichten, in hunne voortreffelijke vertaling, slechts op zich zelve hoogstbelangrijk en fraai. Het voorberigt (dat door den Heer LUBLINK WEDDIK in zijn' gewonen gemanièreerden trant, met schijnbaar vergezochte uitdrukkingen doorweven, is geschreven) leert ons dan ook, dat de vertaling der poëzij door den gunstig bekenden dichter TEN KATE is geleverd. Die van het proza, door den Heer NIEUWENHUIS, is, voor zooverre ik het, zonder vergelijking met het oorspronkelijke, beoordeelen kan, voortreffelijk; immers nergens bemerkt men, dat men eene vertaling leest. Hier en daar, geloof ik, dat de Heer NIEUWENHUIS zich heeft laten verschalken door het gebrek, dat de Deensche taal lijdt aan een verkleiningsmiddel als ons: -*tje*, waarvoor zij het bijvoegelijk naamwoord moet bezigen, dat met ons *klein* overeenkomt. Men wordt al ligt verleid, om dan ook in het Nederduitsch het woord *klein* te bezigen, en doet wèl, met naderhand dit woord, overal waar geene ligchamelijke kleinheid, maar eene liefkozing of kinderlijke spreekwijze de verkleining uitlokte, met eene werkelijke verkleining van het zelfstandig naamwoord te verwisselen. Zoo wordt de predikant SAABYE door de Groenlanders op bl. 115 ‘kleinen priester’ genoemd, niet omdat hij klein van gestalte was, want hij was tamelijk groot (zie bl. 103), maar omdat dit kinderlijke volk hem uit liefde hun ‘priestertje’ heette. Zoo zouden de woorden van KUNNUK, bl. 118, aan denzelfden predikant gerigt: ‘uwe kleine vrouw bemint onze kleine blanke kinderen,’ zeker veel na-

tuurlijker vertaald zijn: ‘uw vrouwtje bemint onze blanke kindertjes.’ Doch deze kleinigheid is dan ook mijne eenige aanmerking op de vertaling.

Minder vrede heb ik met de noot op bl. 107: ‘hier zijn, uit hoofde van mindere belangrijkheid, eenige regelen onvertaald gebleven.’ Vooreerst behelsden die regelen, naar het schijnt, een verslag van de boeken, die het schip, dat elken zomer de Deensche berigten naar *Groenland* overvoerde, voor den predikant dit jaar had medegebragt, en zij waren dus, naar mijn inzien, nog al belangrijk. Er zoude, dunkt mij, iets piquants liggen in eene juiste voorstelling van den indruk b.v., dien de in 1774 in *Holland* verschenen boeken, nu voor het meerendeel zoo lang reeds vergeten, als nieuwigheden in onze koloniën aankomende, aldaar maakten, en de kritiek van die boeken zoude in dien vorm iets behagelijks hebben. De omstandigheid, dat het hier Deensche boeken betrof, geldt niet voor lezers, die door hunne lectuur toonen, in Deensche letterkunde belang te stellen. En heeft een vertaler het regt, eenige regelen onvertaald te laten? is alles, wat hij van het boek vertaald heeft, dan zoo hoogstbelangrijk? Doch de hand op het hart! was de mindere belangrijkheid wel de eenige reden van het niet vertalen dier regelen, aan welke ik hecht, omdat ik er nieuwsgierig naar ben, juist nu gij ze mij onthoudt?

Eindelijk. Ik had het gansche boek dóór gestadig gelezen van een *kajak*, en uit den zin opgemaakt, dat dit een soort van vaartuig moest zijn, toen ik in de aanteekeningen, aan het einde, bl. 217, op eene korte beschrijving daarvan vergast werd, die mij op bl. 2 reeds zoude te pas gekomen zijn. Even zoo was het met eenige andere vreemde woorden en uitdrukkingen. Mij komen zulke aanteekeningen voor als mostaard na den maaltijd. Werd men nog aan den voet der bladz. naar die aanteekeningen verwezen, dan kon de opmerkzame en belangstellende lezer daar de noodige inlichtingen zoeken. Nu is het eene verrassing; het boek is uit, dertig pagina's vóór het einde; doch de minste lezers gaan, in zulk een geval, de aanteekeningen, die dan trouwens meerendeels haar belang verloren hebben, anders dan zeer vlugtig door. Ware het Naschrift een voorberigt, en stonden de Aanteekeningen ter plaatse, waar zij behooren, dan werden beide gelezen en het werk zelf beter verstaan.

Druk en papier zijn vrij goed; het plaatje redelijk; de correctie uitmuntend. Bl. 5, onderste regel, staat: *hunne*, in plaats van *hare*, en op bl. 73, r. 7 v.b., staat: *Pavia*, in plaats van *Arnarsak*.

SCHÜLLER.

Boekbeoordeelingen.

De Nestorianen of de tien stammen. Reizen door het oude Assyrië, Armenië, Medië en Mesopotamië; beschrijving der kerkelijke en huisselijke gebruiken der Nestorianen, en bewijzen voor hunne afkomst van de verloren geachte *tien stammen Israëls*. Naar het Engelsch van *Asahel Grant*, Med. Doct., door *S. Preiswerk* verkort overgebragt en met aanmerkingen voorzien. Uit het Hoogduitsch. Te Deventer, bij M. Ballot. 1844. 250 bl. gr. 8°.

(*Eerste Artikel*.)

Het oorspronkelijke werk van Dr. ASAHEL GRANT kwam in 1841 te *Londen* in het licht, onder den titel van: *The Nestorians or the lost Tribes; containing Evidence of their Identity, an account of their Manners, Customs and Ceremonies, together with sketches of Travel in ancient Assyria, Armenia, Media and Mesopotamia, and Illustrations of Scripture Prophecy*. Dit werk wekte al spoedig groote belangstelling, en eene belangstelling, die volkomen verdiend was. Reeds de bewering, die de titel uitdrukt, dat de Nestorianen in *Perzië* afstammelingen zijn van de lang verloren geachte tien stammen van Israël, die 134 jaren vóór de Babylonische gevangenschap door de Assyriërs gevankelijk uit het Noordelijk rijk werden weggevoerd, moest de weetgierigheid der geletterden, en zelfs de gewone nieuwsgierigheid prikkelen. De degelijke, de, schier zouden wij zeggen, onomstootelijke gronden, die de Hr. GRANT voor zijne zaak bijbrengt, geven aan dit geschrift blijvende waarde. Geen wonder dan, dat kort na elkander eene Duit-

sche en Fransche vertaling van dit werk in het licht kwamen[1]. De laatste schijnt, zoo wij uit den titel mogen oordeelen, het oorspronkelijke meer op den voet te volgen; de bewerker der eerste, die door den Nederlandschen vertaler gevolgd is, heeft zich meerdere vrijheid en aanmerkelijke bekortingen veroorloofd, en zelfs den titel daarnaar eenigzins gewijzigd, die juist zoo bij hem luidt, als hij in de Hollandsche vertaling is uitgedrukt.

De Duitsche vertaling is in goede handen gevallen. Zij is bezorgd door den Heer PREISWERK, een' bekend' orientalist, niet van den eersten rang, maar echter genoeg in het Oosten te huis, om zijne vertaling niet door onwetendheid te misvormen, om haar door nuttige aanteekeningen op te helderen, om in het bekorten niets te doen verloren gaan, waardoor het werk aan wezenlijke waarde verliezen zou. Wij zijn zelfs aan den Duitschen vertaler een belangrijk bijvoegsel omtrent eene latere reis van GRANT verpligt, in de Nederlandsche vertaling, bl. 231, vgg., mede opgenomen. Wat de oorspronkelijke schrijver op den titel *Illustrations of Scripture Prophecy* noemt, is door PREISWERK bijna geheel afgesneden. Wij gelooven, dat niemand dit, zelfs *a priori*, wraken zal, die bekend is met de wijze, waarop de Engelsche godgeleerden gewoon zijn de Prophetische Schriften te gebruiken en op de geschiedenis toe te passen. Wil men ons de streng supranaturalistische opvatting der Prophetie aanbevelen, men beginne met haren letterlijken zin uit haar zelve naauwkeurig te ontwikkelen, en wijze dan hare stipte vervulling in de geschiedenis aan. Wat ons langs dezen weg wordt toegevoerd, zullen wij gaarne met onpartijdigheid en naauwgezetheid onderzoeken. Maar uit de gebeurtenissen het licht te ontleenen, dat de Prophetie verhelderen moet; den zin in den tekst te leggen, dien de vermeende vervulling vordert, en zich dan nog over die vervulling te verwonderen; maar de geschiedenis uit de Prophetie te construëren, en haar te baat te nemen, om het gemis van stellige getuigenissen aangaande de feiten te vergoeden, dit komt ons voor de natuurlijke orde om te keeren, en datgene te stellen, wat bewezen worden moet.

Ofschoon wij anders geene vrienden zijn van vertalingen naar eene vertaling, hebben wij er echter in dit geval vrede mede, dat de verkorte overzetting van PREISWERK ten grondslag werd

(1) Zie *de Referent*, Eerste Jaargang, kol. 126 en 401.

gelegd voor de Nederduitsche bewerking; maar wat wij den uitgever niet vergeven kunnen, is het, uit misplaatste zuinigheid, onderdrukken der kaart, die zoowel in de Fransche als Duitsche vertaling behouden was, die in deze zoo schaars en gedeeltelijk nimmer door Europeanen bezochte streken een noodzakelijke wegwijzer moest geacht worden, welks gemis ons verhindert althans van het eerste gedeelte des werks, het reisverhaal des schrijvers, een' bepaalden, duidelijken indruk te bekomen, en wat wij er door leeren aan hetgeen wij van elders weten aan te knoopen. De moeijelijkheid, om zich zonder kaart in dit reisverhaal te oriënteren, wordt nog verhoogd, deels doordien de schrijver bij voorkeur de oude namen *Mesopotamië, Assyrië, Medië*, enz. in plaats der tegenwoordige bezigt; deels doordien hij in de spelling der Oostersche namen, waarin hij trouwens met inachtneming van het Engelsche klanksysteem de uitspraak des lands zal gevolgd zijn, van die, welke wij elders, met name ook bij de Arabische geographen, aantreffen, aanmerkelijk afwijkt.

Wij willen thans, de orde des werks volgende, eerst den Heer GRANT op den afgelegden togt vergezellen, daarna zijne stelling, het voornaamste resultaat van zijn onderzoek, dat de Nestorianen afstammelingen der tien stammen zijn, met meer opmerkzaamheid beschouwen.

De aanleiding tot de reis van den Hr. GRANT verhalen wij met des schrijvers eigene woorden:

‘De gunstige berigten van de Heeren SMITH en DWIGHT over hun bezoek bij de Nestorianen in *Perzië*, in de lente van 1831, spoorde het Amerikaansche Zendelinggenootschap (*the American Board of Commissioners for Foreign Missions*), waardoor zij uitgezonden waren, aan tot het besluit, om onder dezen gedenkwaardigen tak van de eerste Christelijke kerk eene zending op te rigten. Het veld was nieuw, onbekend, en moeijelijk, maar opende het vooruitzigt op den gunstigsten uitslag. Bij het jaarlijksche feest, dat in October 1834 te *Utica*, in den Staat *New-York*, gevierd werd, sprak het Zendelinggenootschap op de overtuigendste wijze en dringend over de behoefte, die er bestond aan eenen bekwamen arts, om in deze belangrijke zending den arbeid te beginnen.

Men was overtuigd, dat het beroep van geneesheer eenen meer gemakkelijken toegang en meer veiligheid opleverde, daar het de zuiverheid onzer bedoelingen vooraf bewees; ook weet elk, dat hij, die het ligchamelijk lijden geneest, zich

daardoor spoedig eenen weg tot het hart baant. Bovendien heeft een arts toegang tot die plaatsen. die voor ieder ander gesloten zijn. Maar langer dan een jaar werd de oproeping door de geheele uitgestrektheid des lands gedaan, zonder dat zich iemand opdeed, die er gevolg aan wilde geven.

Toen voelde ik mij gedrongen, om eene steeds aanwinnende en genoegelijke praktijk te *Utica* te laten varen, en reeds in het volgende voorjaar bevond ik mij met mijne echtgenoote op reis naar *Perzië*.'

Deze weinige woorden zullen toereikend zijn, om ons omtrent den persoon van Dr. GRANT, omtrent de beweegredenen en het doel zijner reis, omtrent den brandenden ijver voor het Zendelingswerk, die hem bezielde, genoegzaam in te lichten.

Met zeer vlugtige woorden schetst nu de schrijver het eerste deel zijner reize. Van *Smyrna*, waar hij het eerst voet aan wal zette, begaf hij zich eerst naar *Konstantinopel*, zeilde van daar met een' schooner langs de kust der *Zwarte Zee* naar *Trebisonde*, en trok vervolgens, dwars door *Armenië*, naar *Tebriz* of *Tauriz*, de hoofdstad der Perzische provincie *Aderbeidjan*. Zijne aankomst te *Tebriz* had plaats den 5^{den} Oct., 1835. Weinige dagen later begaf hij zich naar de oude stad *Urumiah*[1], de hoofdplaats van een district van denzelfden

(1)

De stad, welke onze schrijver *Urumiah* noemt, heet bij de Arabische geographen أرمية, wat men, naar onze uitspraak, het best door *Oermia* uitdrukt. Het *Aardrijkskundig Woordenboek* van VAN WIJK schrijft *Urmi, Urmia* en *Urumieh*, schoon het op deze artikels volstrekt niet van de stad (die echter zeer oud en in menig opzigt belangrijk is, en nog eene bevolking van 20,000 zielen telt), maar slechts van het in hare nabijheid gelegen meer van denzelfden naam gewag maakt. Wij weten niet, of dit verzuim in het *Aanhangsel*, hetwelk wij niet bij de hand hebben, hersteld is. Onze schrijver zegt elders nog (bl. 210), dat ZOROASTER, volgens de overlevering, zijn verblijf voornamelijk te *Urumiah* zou gevestigd hebben. Werkelijk lezen wij bij ABULFEDA (*Géographie*, bl. 397):

ويقال ان زرادشت نبيّ المجوس منها, d.i. *men zegt, dat* ZOROASTER (ZERDUSCHT), *de profeet der Magiërs, uit haar afkomstig was*. Bij den naam *Urumiah* is verder bij onzen schr., t.a.p., het volgende aangeteekend: 'De naam dezer stad is bij de oudere schrijvers *Ormus, Ormi, Urmi, Ourmia, Ormisda*, enz., en is misschien af te leiden van ORMUZD, den God des lichts, of van *Or*, dat licht beteekent.' Deze etymologiën zullen moeten dienen, om een verband tusschen den naam der stad en de leer van ZOROASTER aan te wijzen. Ook willen wij de mogelijkheid van een' zamenhang der namen *Oermia* en ORMUZD niet volstrekt loochenen; maar men zal dan toch altijd eene verklaring dier namen uit de Zendtaal moeten beproeven, maar niet, gelijk onze schrijver doet, uit het Hebreeuwsch.

Hoe zou het Hebr. אור, licht, naar *Aderbeidjan* zijn afgedwaald? Hoe zou ORMUZD aan een' naam komen, waarvan de eerste lettergreep (want dit schijnt de schrijver te willen) het gemelde Hebreeuwsche woord was? Indien wij ons in gissingen wilden verdiepen, zouden wij nog eene zamenstelling van *Oermia* met het oude *Ur* (naar onze uitspraak *Oer*) der Chaldeën kunnen beproeven, waarvan, indien EWALD's gissingen waar zijn (*Geschichte des Volkes Israël*, Th. I, bl. 333), de ligging met die van *Oermia* wel zou strooken.

naam, welks bevolking voor een aanmerkelijk gedeelte uit Nestoriaansche Christenen bestaat. Te *Urumiah* werd dan ook de hoofdzetel der Amerikaansche zending in deze streken opgerigt. Onze schrijver, met de hem van tijd tot tijd toegevoegde mede-arbeiders, was er met den gunstigsten uitslag werkzaam, doch had er het verlies zijner echtgenoote en tweelingdochters, als offers van het klimaat, te betreuren. Zij werden op het kerkhof der Nestoriaansche kerk begraven.

In Februarij, 1839, ontving GRANT van het genootschap last, om eene poging te beproeven tot oprigting van een station onder de onafhankelijke Nestorianen, de eigenlijke kern van dit volk, die westelijk van *Aderbeidjan* in de ontoegankelijke Kurdische gebergten wonen. GRANT wilde beproeven van den kant der Perzische grenzen in hun gebied in te dringen, doch zijn voorslag vond geen' bijval. Ingevolge zijne instructie dus, besloot hij eene poging te wagen van den kant van *Mesopotamië* (*Al-Djezira*). Den 1sten April verliet hij *Urumiah*, met oogmerk, om zich op *Erzerum* te rigten, doch te *Salmas* ontving hij berigten, die een voorafgaand bezoek van *Konstantinopel* noodzakelijk maakten, welke togt onder de grootste gevaren en moeijelijkheden volbragt werd. Van daar begaf hij zich over *Trebisonde* en *Erzerum* naar *Diarbekir*, dat hij den 30sten Mei bereikte. Hier vereenigde zich de Hr. HOMES met hem, die hem in zijne moeijelijke onderneming was toegevoegd. Den 10^{den} Julij gingen zij te zamen naar *Mardin* op weg.

Hevige onlusten verontrustten deze gewesten, waarbij het voornamelijk op de Europeanen gemunt was; ernstig levensgevaar bedreigde onze reizigers, die zich tevens door een naauwgezet onderzoek overtuigden, dat in het westen van het Kurdische gebergte geene Nestorianen meer woonden, en dat al degenen, die vroeger aan deze zijde der bergen woonachtig waren, tot de Roomsche kerk waren overgegaan, of zich naar

andere streken hadden begeven. In de overtuiging, dat bij zoo veel gevaar weinig vooruitzigt op eenig gunstig gevolg bestond, besloot de Heer HOMES naar *Konstantinopel* terug te keeren. GRANT werd dus wederom aan zich zelven overgelaten; maar niets kon zijnen moed ter nederdrukken, zijne volharding doen bezwijken. ‘De hoop, om tot de stammen van Nestorianen, die de bergen bewonen, van dezen kant toegang te erlangen, was hoofdzakelijk de beweegreden geweest voor het tot nu toe verrigte; ik besloot daarom geene moeite te schuwen, om dit belangrijke doel te bereiken; want hoewel het niemand durfde wagen, mij deze poging aan te raden, uit vrees, dat ik onder de handen der bloeddorstige Kurden mijn leven zou verliezen, zag echter ieder vriend van de zendelingszaak met verlangen de volbrenging van dezen stap te gemoet.’

Van *Mardin* trok GRANT door de vlakte van *Mesopotamië* naar *Mosul*. Onder het bestuur van den krachtigen pacha MOHAMMED heerschte in deze gewesten rust en veiligheid. Te *Mosul* vernam GRANT, dat al de Nestorianen, die vroeger in deze gewesten woonden, *Chaldeërs* waren geworden; dit is namelijk de naam, dien men geeft aan de Nestorianen, die de Roomsche kerk omhelsd hebben. Van *Mosul* trok hij langs de ruïnen van *Ninivé*, sedert zoo vermaard geworden door de belangrijke ontdekkingen van den Franschen consul BOTTA, en langs het slagveld van *Arbela* naar het verrukkelijk gelegen *Akra*. Het verhaal van dezen togt wordt door eenige belangrijke berigten aangaande den merkwaardigen stam der Jeziden(1) verlevendigd. Te *Akra*, waar eens eene der talrijke scholen der Nestorianen bloeide, vond GRANT nog eenige weinige overblijfselen van dit volk in de omliggende dorpen; die in de stad wonen, waren Chaldeërs geworden. Van hier vervorderde hij den 10den October zijne reis. Na eenige Nestoriaansche dorpen te zijn doorgetrokken, bereikte GRANT de sterke vesting *Amadieh*(2), die in eene uitgestrekte vlakte, op

(1) Eenige bijzonderheden omtrent deze sekte vindt men bij KINNEIR, *Reizen door Klein-Azië, Armenië en Koerdistan*, Nederd. Vert., D. II, bl. 168; doch door eene zonderlinge feil worden zij daar, en elders in dat werk, overal Sesidiërs genoemd. Naauwkeuriger berigten over de Jeziden geeft GRANT in het *Aanhangsel*, bl. 203-212.

(2) De stad, welke GRANT *Amadieh* noemt, is genoegzaam bekend. Bij KINNEIR, t.a.p., D. II, bl. 212, heet zij *Amadia*, op de kaart *Amadie*; in het *Aardrijksk. Woordenb.* van VAN WIJK *Amadia* of *Amediën*. Bij ABULFEDA komt nog geene melding van de stad voor; maar wel, zoo ik mij niet bedrieg, van den berg, waarop zij gebouwd is, en die denzelfden naam droeg. Zonder twijfel wordt in de volgende plaats, bl. 274, van *Akra* en *Amadia* gesproken:

وعقر الحميدية بفتح العين المهملة وسكون القاف
ثم راء مهملة وهو قلعة حصينة مشهورة ببلد الموصل
والحميدية جبل من الاكراد بتلك الارض

, d.i. *Akra van Al-Hamidia* (in onderscheiding van *Akra* van *Babel*) *is een sterk en beroemd kasteel in het gebied van Mosul, en Al-Hamidia is een berg in dit gewest, die in hunden der Kurden is*. Volgens ABULFEDA zou men in het Nederduitsch *Hamidia* moeten schrijven. De gewonere schrijfwijze is *Amadia*. In GRANT of zijn' vertaler was het inconsequent boven *Urumiah*, hier *Amadieh* te schrijven. De Arabische uitgang van beide namen is dezelfde.

de kruin van eenen zeer steilen berg of rotskegel, gelegen is. De stad was bijna geheel verwoest door de gevechten, die ten gevolge van de invallen der *Revendus*-Kurden waren geleverd. Ook hier vond de schrijver eenige Nestorianen, die echter wederom gedeeltelijk tot de Katholijke kerk waren overgegaan.

De naastbijgelegene dorpen der onafhankelijke Nestorianen zijn nog ongeveer 12 uren van *Amadieh* verwijderd; doch eenigen hebben zich in het grensdistrikt *Duri* gevestigd, dat op zes à zeven uren afstands van *Amadieh* ligt. Wij komen hier op geheel onbekend grondgebied, waarbij wij het gemis der kaart ten sterkste moeten betreuren. *Duri* is de zetel van een' Nestoriaanschen bisschop, ofschoon het in naam aan de Turken onderworpen is, en onder het Kurdische opperhoofd van *Berwer* staat. De Kurdische *khavass*[1] van het opperhoofd te *Akra*, die GRANT vergezelde, maakte groote zwarigheden hem naar *Duri* te begeleiden, uit vrees van in de handen der onafhankelijke Nestorianen te vallen, die onder de naburige stammen als een afschuwelijk menschenras afgeschilderd, en met de overdrevenste vrees beschouwd worden. ‘Toen wij na een' moeijelijken rid van zeven uren door de rotsachtige bergkloven het dorp *Duri* naderden,’ zegt GRANT, ‘werden wij door verscheiden Nestoriaansche bewoners van het onafhankelijke distrikt *Tijari* aangeroepen, ons vragende wie wij waren, wat wij begeerden, waarheen wij gingen, enz. Deze vragen werden aan ieder' volgenden

(1) Dit schijnt het Arabische woord خواصّ te zijn, dat eigenlijk een meervond is van خاصّة. Men noemt zoo degenen, die tot den persoon des konings of van een opperhoofd toegang hebben, zijne gunstelingen en bedienden.

post, dien wij voorbijkwamen, herhaald, zoodat het scheen, alsof de rotsen boven onze hoofden ons toeriepen: “wie zijt gij? van waar komt gij? wat is uwe begeerte?” Dit roepen, zoo dikwijls herhaald door de diepste basstemmen en in de ruwe keeltoonen van het Syrische dialekt, had inderdaad iets huiveringwekkends. Het woest uitzigt dezer lieden, vereenigd met eene zekere onversaagdheid in hunne gelaatstrekken, alsmede het uitdrukkingvolle in hunne taal en stem, waarmede zij ons ten strengste afvroegen, of wij “Katholijken” waren of ketters, die zij konden uitplunderen (waarnaar een hunner nog naauwkeuriger onderzoek deed bij onzen Nestoriaanschen gids), benamen mijn' armen khavass het laatste overblijfsel van moed, dat hij tot nu bewaard had, zoo volkomen, dat hij met de onmiskenbaarste teekenen van den grootsten angst om zijn ontslag smeekte, dat ik hem ook, zoodra wij de woning van den bisschop bereikt hadden, gaf.’ GRANT werd door den bisschop van *Duri* allerhartelijkst ontvangen; het vertrouwen der overigen won hij door het spreken hunner taal en zijn beroep als geneesheer.

Eene hooge reeks van bergen scheidde thans onzen moedigen reiziger nog van het gebied der onafhankelijke Nestorianen. Ofschoon men hem ernstig had aangemaand zich niet in hun land te begeven zonder een vrijgeleide van hunnen patriarch, besloot hij echter, wegens het gevorderde jaargetijde, den togt onverwijld voort te zetten, tevens hopende, dat dit blijk van vertrouwen hem ook het vertrouwen der Nestorianen verschaffen zou. Den 18^{den} October begaf hij zich met drie geleiders op weg, en na een moeitevol opstijgen van anderhalf uur vertoonde zich een heerlijk schouwspel aan zijn oog. ‘Het land der onafhankelijke Nestorianen breidde zich voor het verrukte oog uit als een uitgestrekt amfiteater van woeste, steile bergen, vaneen gescheiden door diepe, duistere kloven, door verscheidene van welke het oog duidelijk de bekoorlijke, lagchende dorpen konde ontdekken, welke zoo lang reeds de veilige toevlugt van den hoofdstam der Nestoriaansche kerk zijn geweest. Hier is het vaderland van honderd duizend Christenen, door den arm des Almagtigen met eenen onvernielbaren rotsdam omgeven, wiens verhevene, besneeuwde kruinen in het heldere blaauw van den verwijderden horizon zich verliezen. Hier onder de beschutting van het rotsgebergte heeft God, als tot een groot doel in de huishouding zijns rijks, het overblijfsel zijner oude kerk bewaard, veilig voor het vuur der vervolging, het

rumoer van den krijg, en beschermd voor de verdorvenheden, die, den afgrond ontstegen, de overige kerken bevlekten.'

Een jonge Nestoriaan, volkomen blind, had GRANT het jaar te voren te *Urumiah* opgezocht, die hem van de staar had geligt, zoodat hij, volkomen hersteld, naar zijne bergen was teruggekeerd. Bij de aankomst te *Lezan*, een dorp der *Tijari*-Nestorianen, het eerste, dat door GRANT werd betreden, kwam hem deze jongeling met een van blijdschap stralend gelaat en met een geschenk van honig te gemoet; door hem had hij terstond het vertrouwen en de toegenegenheid des volks gewonnen.

Den 21sten October zette GRANT de reis voort naar het dorp *Aschitha*, waar hij de gast was van den priester AURAHAM, den geleerdsten der thans levende Nestorianen. 'Hij had twintig jaren van zijn leven doorgebragt met het lezen en afschrijven van boeken, en veel geleverd, om het groot gebrek in de Nestoriaansche literatuur, zoo al niet te verhelpen, toch te verbeteren. Nogtans bezit hij geen' volledigen bijbel; want hoewel de Nestorianen met groote zorgvuldigheid en onvervalscht de Heilige Schriften in manuscript bewaren, zijn echter die handschriften zoo zeldzaam, dat ik slechts eenen enkelen Nestoriaan, en wel het geestelijk opperhoofd, den patriarch, aangetroffen heb, die eenen geheelen bijbel bezat, en deze was nog in een half dozijn onderscheiden banden. Anders bezit de een de Evangeliën, een ander de brieven, de boeken van MOZES of de Propheten; ook komen afdeelingen van de H. Schrift als bestanddeelen van de kerkelijke Liturgie voor. De openbaring van JOHANNES en twee of drie kleinere brieven bezaten zij niet, tot dat onze zending hen daarmede bekend maakte. Deze stukken der H. Schrift waren hun nog niet ter hand gekomen, toen hunne verzameling van kerkelijke geschriften gesloten werd; echter namen zij *dezelve* gaarne aan, overtuigd door het innerlijke bewijs hunner echtheid en het getuigenis der overige christelijke kerken.'

Den volgenden dag werd de togt over twee bergruggen, en langs smalle voetpaden, voortgezet naar het dorp *Shumba*, in eene bekoorlijke vallei aan den oever van de *Zab*[1] gelegen. GRANT's gastheer aldaar voerde den titel van *Malek*, wijl hij het op-

(1) Dit is de *Groote Zab*, die in deze gebergten ontspringt, en, tusschen *Mosul* en *Arbela* door, den *Tiger* te gemoet stroomt. De *Kleine Zab*, die insgelijks in den *Tiger* valt, ontspringt meer zuidwaarts in de nabijheid van *Schahrozoer*.

perhoofd was eener afdeeling van den stam der *Tijari*-Nestorianen. ‘Echter is deze waardigheid meer van eenen vermanenden en vaderlijken, dan van eenen regterlijken en gebiedenden aard. Het hoogste burgerlijke en kerkelijke gezag over de onafhankelijke stammen berust bij den patriarch, die in dit opzigt tot zijn volk ongeveer in dezelfde betrekking staat, als de Hoogepriester in ouden tijd bij de Israëlieten.’

Over *Bemeriga* en *Kerme* werd de reis vervolgd naar de woning van den patriarch, die hoog verheven op eenen berg gelegen is, aan den karavaanweg, die van *Djulamerk*, de hoofdplaats der *Hakary*-Kurden, naar de Perzische stad *Salmas* geleidt. ‘Toen wij naderden,’ zegt de schrijver, ‘zag ik, dat de patriarch door het venster eenen kleinen verrekijker op ons gerigt had, om zijnen vreemden bezoeker uit de nieuwe wereld te beschouwen. Naar de begrippen dezer lieden is de aarde eene groote, vlakke schijf, door den oceaan omgeven. In *dezelve* leeft de leviathan en maakt, terwijl hij het water in beweging houdt, dat het door stil te staan niet kan bederven. Deze leviathan is echter zoo vreesselijk groot, dat, geheel rondom de aarde, het begin en het einde - kop en staart - elkander bijna onmiddellijk naderen. Hoe ik niettegenstaande dit monster gelukkig over de zee was gekomen, was voor deze goede menschen geheel onbegrijpelijk. - Spoedig na den middag (26 Oct.) bereikte ik de woning van den patriarch. Het geestelijk opperhoofd der Nestoriaansche kerk heette mij hartelijk welkom, maar zonder dien stroom van nietsbeteekenende komplimenten en overdrevene betuigingen van blijdschap, die den Perzen zoo glad van de tong gaan. Hij zeide, dat hij reeds lang een bezoek van iemand uit onze zending verwacht had, tot hij eindelijk de hoop daarop had laten varen. Nu ik echter eene zoo lange en moeijelijke reis ondernomen had, om hem te zien, twijfelde hij niet, of de gevaren van den weg, waarvan ik hem gesproken had, hadden ons alleen teruggehouden, om hem vroeger de vreugde van een bezoek te verschaffen. “Thans,” voegde hij er bij, “zijt gij mij echter dubbel welkom. Mijn hart verblijdt zich, uw gelaat te mogen zien. Beschouw mijn huis als het uwe, en mij als uwen ouderen broeder. Het is voor ons beide een gelukkige dag. Uwe reis moge verder gezegend zijn.”’

Vijf weken vertoefde GRANT in de woning van den patriarch, waar hij gelegenheid had de aanzienlijkste mannen onder de Nestorianen uit alle deelen van het gebergte te leeren ken-

nen, en eenige dorpen en belangrijke plaatsen in den omtrek te bezoeken. Wij vinden hier eenige weinige bijzonderheden aangaande de Nestoriaansche stammen *Diss, Djelu* en *Bass*.

In plaats van terug te keeren langs den langen en bezwaarlijken weg, dien hij gekomen was, besloot GRANT, na rijp beraad, de reis naar *Urumiah* over *Salmas*, door het gebied der *Hakary*-Kurden, te wagen, en dus werkelijk terug te keeren langs den weg, op welken hij vroeger voornemens geweest was in het gebied der Nestorianen in te dringen, ofschoon hij dit plan alstoen aan het gevoelen zijner medearbeiders had opgeofferd. Het voornaamste bezwaar had bestaan in de vrees voor den woesten en roofzuchtigen Kurdenstam, die deze streken bewoonde, welks berucht opperhoofd NURULAH-Bey[1] nog in 1829 eenen verraderlijken moord aan den Duitschen Orientalist SCHOLZ had gepleegd. Deze ijverige geleerde had zich met het opsporen van inscripties in spijkerschrift[2] in deze streken bezig gehouden. Zijn vertrouwen op de bescherming van den Perzischen kroonprins strekte hem ten verderve; zij wekte juist bij de Kurden de verdenking, dat hij gekomen was, om het land voor een' beraamden overval op te nemen, of om goud te zoeken, en hij was gevallen als een slagtoffer hunner achterdocht. GRANT liet zich echter thans door deze bedenkingen niet afschrikken, te minder, daar hij mogt hopen, dat, wanneer het hem gelukte de gunst en het vertrouwen van het opperhoofd der *Hakary*-Kurden te winnen, dit hem misschien voor het vervolg een middel tot veilige gemeenschap zou openen tusschen de Nestorianen van het gebergte en het station der zendelingen te *Urumiah*. Hij besloot dus niet alleen het land der *Hakary*-Kurden door te trekken, maar zelfs hun opperhoofd op te zoeken, die zich voor het oogenblik niet in zijne hoofdstad *Djulamerk*, maar in het slot *Bash-Kalleh* ophield, op twee dagreizen afstands van de woonplaats des patriarchs gelegen. GRANT vond dit opperhoofd op het ziekbed, en had het geluk hem van zijne ziekte te genezen. Hij werd dan ook met veel voorkomendheid door hem behandeld, en zelfs, ten blijke van dankbaarheid, bij zijn vertrek met een paard beschonken. Onze reiziger sloot zich daarop bij eene kleine karavaan aan, die

(1) Beter, met inachtneming onzer Hollandsche uitspraak, NOERO-LLAH-Bey.
(2) De vertaler spreekt hier herhaalde malen van Keil-inscriptiën. Dit is geen Hollandsch. Wat in het Hoogduitsch *Keilschrift* heet, noemt men in het Nederduitsch *Spijkerschrift*.

over *Salmas* naar *Urumiah* reisde, waar hij den 7^{den} December, 1839, na eene afwezigheid van 8 maanden, aankwam.

Ten einde zich echter van de mogelijkheid tot daarstelling eener gemeenschap tusschen *Urumiah* en de onafhankelijke Nestorianen, dwars door *Kurdistan*, nog nader te overtuigen, besloot GRANT nog eenmaal de bergen te bezoeken. Hij vertrok derhalve den 7^{den} Mei, 1840, over *Salmas* naar *Bash-Kalleh*, waar hij echter den Kurdischen hoofdman niet aantrof, doch door den plaatselijken bevelhebber niettemin gastvrij ontvangen werd. Den volgenden morgen zette hij de reis voort naar *Djulamerk*, waar hij na twee dagen aankwam, en den patriarch als gast aantrof bij den tijdelijken bevelhebber SOLEIMAN-Bey. De patriarch betoonde hem veel vertrouwen en belangstelling in het werk der zendelingen, en hij vertoefde tien dagen op het slot te *Djulamerk*, maar vond zich, wegens den staat der rivieren, genoodzaakt het plan tot een nader bezoek aan de *Bass-Djelu-* en *Tehoma*-Nestorianen geheel te laten varen. Hij begaf zich dus weder naar *Bash-Kalleh*, niet evenwel met het voornemen, om naar *Urumiah* terug te keeren, maar om van daar over *Van* en *Erzerum* naar *Konstantinopel* te vertrekken. Te *Van* zag hij den Kurdischen hoofdman NURULAH-Bey weder. ‘De woeste Kurden in het gebergte,’ zegt GRANT, ‘hadden mij dikwijls op eene vleijende wijze aan hem herinnerd, daar men mij niet anders noemde dan den arts van den hoofdman. Waar ik bij iemand binnen trad, die mij nog niet kende, was het altijd: “Hoe! De arts van den hoofdman!”’ Het opperhoofd gaf hem vele bewijzen van volharding in zijne vriendschappelijke gezindheid. Voor het overige had hij zich onder de bescherming der Porte gesteld, om zijnen stam te beter in toom te houden, en ten einde minder gevaar te loopen van bij den aangroeijenden invloed der Europeanen te verliezen. Reeds hierdoor was het gevaar, van zijn wetteloos gebied te doorreizen, aanmerkelijk verminderd. Van *Konstantinopel* vertrok GRANT met eene stoomboot naar *Smyrna*, waar hij een klein koopvaardijschip besteeg, met hetwelk hij den 3^{den} October, 1840, na eene afwezigheid van vijf jaren terugkeerde.

Ziedaar de korte schets van GRANT's met evenveel geluk als stoutmoedigheid volbragte togten, even vruchtbaar in resultaten voor de wetenschap, als belangrijk door de schoone vooruitzigten, die zij voor de beschaving en het geluk der vergeten Christenen in de Kurdische bergen openden. Wij hebben slechts een geraamte van zijn verhaal gegeven, met oogmerk,

om den lezer op ons terrein te oriënteren, en ons opzettelijk van alle mededeelingen omtrent de godsdienst en zeden der Nestorianen onthouden, wijl wij dan later slechts tot herhaling zouden genoodzaakt zijn. Wij moeten thans overgaan tot het tweede en belangrijker deel onzer recensie, de naauwkeurige toetsing der gronden, door Dr. GRANT aangevoerd, voor de afkomst der Nestorianen van de tien verloren stammen van Israël, waarna wij een' blik op de mededeelingen in het bijvoegsel van den Duitschen vertaler zullen laten volgen. Wij willen echter voor het oogenblik adem scheppen, en het belangrijke vraagstuk, dat ons te behandelen overschiet, voor een tweede artikel bewaren.

P.J. VETH.

Het Evangelie onder de heidenen. Overzigt van de Protestantsche Zendingen. Naar het Hoogduitsch van *J.C. Wallman*, met een Voorberigt van *H. Hiebink*, Director van het Zendelingshuis te Rotterdam. Uitgegeven ten voordeele van het Nederlandsche Zendeling-Genootschap. Amsterdam, bij S.J. Prins, 1844, 266 bladz. kl. 8°.

Bijdragen tot de geschiedenis van de bekeering der heidenen, naar het Hoogduitsch van *Johann Hartwig Brauer*. Amsterdam, W.H. Zeelt, 1843, 144 bladz. gr. 8°.

Een der merkwaardigste verschijnselen in de laatste halve eeuw, zoo rijk in godsdienstige bewegingen van allerlei aard, is ongetwijfeld de wonderbare wasdom der zendelingszaak. Ontwikkeld in eenen tijd, toen het Christendom scheen uit te sterven, in *Engeland* en *Duitschland* deïsme en neologie heerschappij voerden, in *Frankrijk* alle godsdienst scheen uitgeroeid te worden, heeft zij krachtig, meer dan iemand kon vermoeden, medegewerkt tot opwekking van een nieuw leven in de Christelijke kerk. Wat zij gegeven heeft, begint zij weder te ontvangen; het leven, door haar mede opgewekt, werkt op haar terug, en steeds meer wordt het erkend en gevoeld, en bewijst het zich in hare werkzaamheid: de verspreiding des

Christendoms is een noodzakelijk bestanddeel, behoort onafscheidelijk tot het wezen, tot het ware, volle leven der Evangelische kerk. De dagen zijn voorbij, toen velen het Christendom als een onverschillig voorwerp voor zich zelven en de maatschappij, als eene verouderde, afgesletene zaak meenden te kunnen beschouwen; toen men van het Evangelie geen heil meer voor de wereld meende te kunnen verwachten, en medelijdend spotte met Zendelingen en Zendelinggenootschappen. Overal begint het inzigt, de overtuiging in de Protestantsche kerk te ontwaken, dat de voortplanting des Christendoms geene onmogelijke, geene nuttelooze zaak, dat zij heilige roeping, dure pligt voor de gemeente, een natuurlijk gevolg van eigen geloof en liefde, eene noodzakelijke voorwaarde is tot haar eigen bestaan. De zendelingszaak is een voorwerp geworden, waarvoor geen bijzonder Christen, geene afdeeling der Evangelische kerk meer onverschillig kan zijn, waarbij allen het hoogste belang hebben, waartoe allen geroepen zijn mede te werken. De flaauwe uitvlugten, de ijdele tegenwerpingen en bezwaren, door eigene geringachting des Christendoms, door verkeerde inzigten en gebrekkige kennis der zaak, jaren lang in het midden gebragt, beginnen hoe langer hoe meer te verstommen; zij hebben de beste wederlegging, die der ondervinding en der geschiedenis, gevonden, en steeds helderder gaat daaruit het bewustzijn op, dat de Christelijke kerk eerst in de drievoudigheid van grondvesting, hervorming en uitbreiding haar geheele wezen uitdrukt. Eens ontstaan, moet de Christelijke gemeenschap zich steeds reinigen en volmaken, en waar dit door traagheid, door eigene ontaarding of invloed van buiten wordt verzuimd en verhinderd, daar zijn groote omwentelingen, daar is hervorming noodig. Maar wat zij voor zich zelve gewonnen heeft, moet ook naar buiten werken, en na de groote vernieuwing, die de Christelijke kerk vóór drie eeuwen heeft ontvangen, mogen wij in de zendelingszaak het derde groote element der ontwikkeling des Christendoms aanschouwen. Gelijk zij, van weinigen uitgaande, de vrucht is geweest van een dieper ontwaakt godsdienstig leven, zoo heeft zij bij voortduring reeds merkbaren invloed bij velen in de Protestantsche kerk op de opwekking, reiniging en uitbreiding van dat leven uitgeoefend. Wij behoeven slechts te herinneren aan de duidelijke werking der zendelingszaak op het streven naar toenadering en vrije eenheid des geestes onder de verschillende afdeelingen der Evangelische kerk, hetgeen niet slechts in scherpe

tegenstelling staat met de vaak vroeger heerschende scheiding en uitsluiting, maar hen reeds door den ijver des geloofs en der liefde inderdaad vereenigt tot gemeenschappelijke werkzaamheid voor de uitbreiding des Evangelies. Schijnt in de laatste dagen de kerkelijke vraag die toenadering in *Duitschland* te bedreigen, zoo is dit deels aan het nog niet bereikte hoogere inzigt der eenheid, deels aan de moeijelijkheid der historische herinneringen en overleveringen, deels aan den invloed van buiten en den strijd der partijen toe te schrijven. In ons vaderland hebben soortgelijke pogingen tot heden, gelukkig voor de heilige zaak, die niet van den geest van strijd, maar alleen van liefde moet uitgaan, schipbreuk geleden. Maar ook in alle gemeenten, waar de zendelingszaak bekend is geworden, is het duidelijk te bespeuren, hoe bij de leden niet alleen het besef der groote Christelijke eenheid, maar ook de geloovige ijver tot iets anders nog dan onderhouding, tot uitbreiding van Gods waarheid krachtig wordt opgewekt; hoe de zorg voor verwijderde broeders de pligten voor die bij ons wonen niet doet vergeten, maar veeleer versterkt en aanvuurt; en al zagen wij slechts op deze duidelijk zigtbare, onmiddellijk tot ons terugkeerende vruchten, op de hartelijke verbroedering, op vermeerderd geloof en liefde, op versterkten ijver en trouw onder Evangelische Christenen, dan nog moeten wij in het werk der heidenbekeering een' heerlijken zegen voor de Christelijke kerk onzer dagen erkennen. Maar ook voor de toekomst laat zich nog niet berekenen, welke veelzijdige gevolgen de Evangelieverspreiding hebben zal. Wij behoeven slechts te herinneren, welke heerlijke vruchten het Christendom zelf heeft gedragen, sedert het op den Germaanschen volksstam is geënt geworden. Wat laat zich niet verwachten, als het woord van CHRISTUS bij rijkbegaafde volkeren, b.v. in *Indië*, een nieuw leven opwekt, en in die vruchtbare, maar onontgonnen velden nieuwe ontwikkelingsvormen doet ontstaan; als zoo vele volkeren, door Gods geest uit hunnen doodslaap ontwaakt, uit hunne staatkundige en zedelijke slavernij vrij geworden, behoefte zullen gevoelen mede te arbeiden aan de vervulling van het doel van Gods liefde in CHRISTUS, aan de grondvesting en volmaking van zijn rijk op aarde? Vernieuwend, louterend moet steeds de terugwerking zijn van de nieuw gestichte op de oude gemeente, en ook nu wij nog slechts aan den drempel staan van die groote toekomst, bij de eerste pogingen tot uitbreiding des Christendoms zelven, is reeds eene rijke bron tot leering en verbetering voor

de bestaande kerk geopend. Wij moeten het toch dikwerf erkennen, waar die pogingen vruchteloos, de bezwaren onoverkomelijk schijnen, daar hebben wij niet alleen aan onvatbaarheid te denken, maar daar kunnen wij ook vaak onjuiste beginselen, verkeerde proefnemingen, ongeschiktheid in de werktuigen, gebreken in de wijze van uitvoering zelve ontdekken. Dit wijst ons op twee bijzonderheden, die ons hierbij voor het tegenwoordige bovenal gewigtig en noodig schijnen.

De eerste is de noodzakelijkheid, om de zendelingszaak meer algemeen te maken. Hiermede bedoelen wij in het bijzonder, dat zij meer aan alle Christenen bekend, in bijzonderheden en naar waarheid gekend, en daardoor ook geacht en geliefd, eene zaak des harten mogt worden. Hoeveel daartoe reeds, vooral in de laatste jaren, door eenige verdienstelijke directeuren te *Rotterdam* en door den arbeid van anderen is beproefd, nog is hier veel, vooral door de pogingen der leeraren, maar ook door bijzondere personen in elk kerkgenootschap, in iedere gemeente, bij alle leden te doen. Dit geldt niet het minst voor ons vaderland, waaraan het bezit van uitgebreide koloniën onder de Christelijke volkeren eene zoo natuurlijke roeping, eene zoo heilige verpligting geeft tot voortplanting des Christendoms; waar geheel de natie, aanzienlijken en geringen, doordrongen behoorden te zijn van het heilig verlangen, van den ijver des geloofs en der liefde, om de hoogste goederen, Gods waarheid en genade in CHRISTUS, mede te deelen aan zoo vele millioenen, die door staatkundige banden met ons zijn verbonden. Maar met zulk eene bekendheid zouden wij ook eene meer algemeene discussie van alles, wat met de zendelingszaak zamenhangt, wenschelijk achten. Daardoor zou niet alleen de belangstelling van ons publiek levendig, maar ook veel licht verspreid kunnen worden over hetgeen vaak duister is, veel verkeerds voorgekomen, veel gebrekkigs verbeterd kunnen worden. Wij moeten het toch erkennen: nog heerschen in ons vaderland bij zeer velen niet alleen volslagene onkunde, schandelijke laauwheid en onverschilligheid voor de verspreiding des Christendoms; maar ook de zonderlingste meeningen, de ongerijmdste vooroordeelen tegen de zendelingszaak, maken nog velen van haar afkeerig en vijandig. Wij eerbiedigen de wijze inrigting, dat het opperbestuur over Nederlandsch Oost-Indië niet aan de mistastingen en willekeur van velen, maar aan de hooge regering is opgedragen; voor het Christelijke hart is het echter eene droefenis, voor het Christelijk *Europa* is

het eene schandvlek, die ons dikwerf genoeg wordt aangewreven, dat het Nederlandsche Bewind, de regering van een Christelijk volk, zich om de verspreiding des Christendoms in zijne bezittingen niet schijnt te bekommeren, maar zelfs gedeeltelijk haar zoekt te verhinderen. Op *Java* en *Sumatra*, de twee groote eilanden, die het meest aan het gezag van *Nederland* onderworpen, door de algemeenheid van het Islamisme het best voorbereid zijn voor de zegeningen des Evangelies, wordt niet alleen niets door het gouvernement daarvoor gedaan, de pogingen tot prediking des Evangelies onder de inlandsche bevolking zijn er uitdrukkelijk verboden! In de oogen van sommigen moge dit hooge staatkunde zijn, de Christen ziet daarin eene verblinding en dwaasheid, die onvermijdelijk de verderfelijkste gevolgen moet na zich slepen. Men vreest, dat de prediking des Christendoms de dweepzucht der Mohammedanen opwekken, hen tot onrust, oproer en strijd aanzetten zal. Maar waar heeft ooit eene regte, verstandige, liefderijke Evangelieprediking die vruchten gedragen? Men schijnt niet in te zien, dat juist door dit tegen te gaan, hetgeen men vreest, geboren moet worden. De Javaan is geen dweepende Mosleem; hij heeft eerbied, achting, liefde voor een opregt Christen, en wie vroom van zin is, zijn geloof door liefde en regtvaardigheid bewijst, heeft niets van hem te vreezen; maar in zijn hart veracht, verfoeit hij die Europeanen, welke, zonder van God en zijn gebod te weten, als Heidenen onder hem leven; wier eenig streven is den Mammon te dienen, wier eigenbaat, onmatigheid, wellust en heerschzucht hij dagelijks ziet en ondervindt; daarvan moet hij wenschen ontslagen, verlost te worden. Wij behoeven het niet te herinneren, geen arbeid van zendelingen, het schandelijke gedrag van eenige landsambtenaren, de buitensporigheden en gruwelen van naam-Christenen, deden den vreesselijken oorlog ontstaan, die zoo vele jammeren over *Java* bragt, en het Nederlandsche Bewind met den ondergang bedreigde. Vraagt het aan hen, die vele jaren in de bovenlanden verkeerden, die de Javanen regt hebben leeren kennen, en gij zult overtuigd worden, dat zij den geloovigen Christen achten, maar den ongeloovigen verachten; dat geene Evangelieprediking, maar onderdrukking, onregt en knevelarij, van hen tegenstand heeft te duchten. Eene geringe kennis van het Oosten moest het ieder doen gevoelen, hoe dwaas, hoe verkeerd de verhindering, zelfs de onverschilligheid voor de Evangelieverspreiding, juist voor de inlandsche bevolking is. De Ja-

vaan kent onze afgetrokkene, nieuwmodische theoriën van een' staat, van een staatsbestuur zonder godsdienst, niet; een bewind, dat geene godsdienst uitdrukt, voorstaat, bevordert, aanbeveelt, moet hem eene volstrekte ongerijmdheid of goddeloosheid, volslagen heidendom zijn; daaraan moge hij zich onderwerpen, achten kan hij het niet, en zoolang de innigste band, die menschen met menschen verbindt, die de bitterheid en het onregt der vreemde overheersching verzacht en veredelt, eenheid van godsdienst, de bevolkingen onzer koloniën niet aan het Nederlandsche Bewind heeft gehecht; zoolang het bestuur niet zelf het Christendom voorstaat en bevordert, de Christenen hun geloof niet door woord en leven aanbevelen, zal vroeg of laat die bevolking het vreemde juk afschudden, waarvan het den hoogeren zegen niet heeft ontvangen, dien het regt had te eischen. Het is eene treurige waarheid: het Christendom laat zich uit onze koloniën uitsluiten; maar beschaving, maatschappelijke ontwikkeling, materiële voortgang, industriële vorderingen, laten zich niet afweren; en heeft men niet aan de naderende Nemesis gedacht, beseft men niet, wat de laatste moeten uitwerken, zoo het eerste, de veredeling des volks, door het Evangelie, is nagelaten; gevoelt men niet, dat dit noodzakelijk voeren moet tot hetgeen het meest wordt gevreesd, omverwerping van *Nederlands* gezag in *Indië*? Wij zijn er verre van daan, dat wij zouden verlangen, hetgeen trouwens niemand in ernst kan wenschen, dat ons Bestuur het Christendom met geweld zocht in te voeren; wij gelooven veeleer, dat het voor de zaak zelve wenschelijk ware, dat geene staatkundige magt zich openlijk, door regtstreeksche middelen, daarmede inliet; maar zoo veel te meer achten wij het in het belang onzer koloniën noodig, dat het Nederlandsche Gouvernement op alle wijzen de pogingen tot uitbreiding des Christendoms in onze koloniën, vooral op *Java* en *Sumatra*, zoeke op te wekken, te ondersteunen en aan te moedigen. Het Bewind heeft aan vreemde zendelingen daartoe de vergunning geweigerd, misschien niet ten onregte, als wij zien, waartoe elders de zendelingszaak somtijds als dekmantel en middel moet dienen; maar als die vreemde bemoeijing wordt afgewezen, dan geeft zij geen regt de zaak zelve te smoren. Aan *Nederland* is de roeping. op onze vaderlandsche kerk rust de heilige pligt, door den staat gemagtigd en ondersteund, dat werk des geloofs en der liefde te aanvaarden. Men heeft zich weleens beroepen op traktaten met inlandsche vorsten, die de vrijheid van zulk een' arbeid

niet zouden gedoogen. Maar wat behelzen die traktaten? Heeft het Nederlandsche Bestuur zich verbonden de handhaver te zijn van het Mohammedanisme, den Islam te verdedigen tegen het Christendom, of slechts beloofd, geene vreemde godsdienst op te dringen, den inlander niet te zullen noodzaken tot aanneming des Christendoms? Het eerste kunnen wij niet vooronderstellen; het zou eene eeuwige schandvlek zijn voor *Nederland*; ware dit mogelijk, ons vaderland zou moeten uitgeschrapt worden van de rij der Christelijke volkeren, en het fabeltje zou waarheid worden, dat de vreemden vertellen van de Hollanders, die, om met den handel wat te kunnen verdienen, op *Japan* het beeld van CHRISTUS met voeten moeten trappen. Het laatste houden wij voor de eenig mogelijke beteekenis van die traktaten, maar dat is juist, wat wij wenschen; geene staatsmagt moet eene godsdienst opdringen, tot aanneming van eenig geloof dwingen; zij moet den Christen-Zendeling vrijheid geven om te verkondigen, den Mohammedaanschen inlander vrijheid laten om aan te nemen of af te wijzen. De Evangeliepredikant is nergens, ook in *Oost-Indië* niet, de ambtenaar van het Bewind; de Javaan kent zeer goed het onderscheid tusschen een' godsdienstleeraar en een' resident of ontvanger, die belastingen heft, en waar het Evangelie hem in den regten geest wordt gepredikt, daar zal hij, de ondervinding van zoo vele jaren bewaart hem daarvoor genoegzaam, niet op de gedachte komen, dat het Nederlandsche Gouvernement hem wil noodzaken, om het Christendom aan te nemen. Zeker komt hier veel aan op de wijze, waarop de uitbreiding des Christendoms het doelmatigst zou te beproeven zijn, en het is hier, dat alle onberadene pogingen, alle ijver zonder verstand, zoo die in ons land te vreezen ware, met regt geweerd moeten worden; dat het koloniaal bestuur alle billijke waarborgen eischen, maar ook de zendelingszaak alle waarborgen geven kan. Het is ons nog eene duistere, onverklaarbare zaak, waaraan die afkeerigheid der regering tot ondersteuning der zendelingszaak moet worden toegeschreven. *Engeland*, op welks voorbeeld men zich in andere opzigten zoo gaarne beroept, en dat zeker geen gebrek aan groote voorzigtigheid en zorg in de behartiging der belangen zijner koloniën betoont, geeft aan de Evangelieverspreiding de meest mogelijke vrijheid. Groot, magtig zijn daar de vereenigingen, ijverig, uitgebreid de pogingen tot uitbreiding des Christendoms in zijne bezittingen, en zoo het Ministerie in staatkundige redenen een voorwendsel mogt zoeken, om dien arbeid te belemmeren, het zou in de

publieke opinie, in den godsdienstigen zin der natie, een' tegenstand vinden, waarvoor het spoedig zou moeten bukken. Maar *Engelands* koloniën, zegt men, zijn niet in dezelfde omstandigheden als onze Archipel. Wij zouden meenen, zoo ergens bezwaren te vreezen waren, zij moeten op het vasteland van *Indië*, waar de oude godsdienst zoo vast in alles ingeweven, zoo diep geworteld is, waar de Islam zijn vuur nog niet heeft uitgedoofd, veel grooter zijn dan op *Java* en *Sumatra*, waar het ingevoerde Mohammedanisme wel algemeen, maar verflaauwd en krachteloos is. Wij hebben echter een alles afdoend bewijs: op dat zelfde *Java* en *Sumatra* is gedurende de vijf jaren der Engelsche overheersching meer gedaan tot bevordering des Christendoms, dan gedurende de derdehalve eeuw, dat het Nederlandsche Bewind daar zijne magt heeft uitgeoefend, en nimmer hebben die pogingen eenigen tegenstand ontmoet bij de inlandsche bevolkingen. Wie zou dan nog de ongerijmdste aller meeningen durven voorstaan, dat *Java* en *Sumatra* nog niet rijp zouden zijn voor de zegeningen des Christendoms? Wat is dat toch, nog niet rijp te zijn voor het beste, heerlijkste middel tot ontwikkeling en volmaking van den mensch? Waren de woeste horden van *Zuid-Afrika*, de Kannibalen der *Stille Zuidzee*, nog niet rijp voor dat Evangelie, dat hen herschapen, veredeld, gezaligd heeft? Wij twijfelen, of aan die bewering een redelijke zin gehecht kan worden, maar moeten het daarentegen als onze volle overtuiging uitspreken: de bevordering van het Christendom op de genoemde eilanden is voor het Nederlandsche Bewind niet alleen heilige pligt, het is ook, wat in de oogen van sommigen welligt meer zal beteekenen, de roeping eener wijze, gezonde staatkunde, het eenige middel, om deze gewigtige bezittingen, met elken dag van verschillende zijden meer bedreigd, vaster aan *Neêrlands* koningskroon te hechten. Mogt het slechts daartoe niet reeds te laat en de straffe des uitstels, spoediger dan iemand mogt verwachten, ophanden zijn! Op de andere eilanden wordt iets, hoe weinig ook, door het Nederlandsche Bewind gedaan tot ondersteuning der zendelingszaak; maar als wij de behoeften beschouwen, dan is dit weinige zoo verre van hetgeen moest gedaan worden, dat het slechts te meer de traagheid en onverschilligheid doet gevoelen. Maar hier rust eene niet minder zware schuld op de natie, en het is vooral ook daarom, dat wij de meeste openbaarheid, discussie van al hetgeen tot de zendelingszaak betrekking heeft, zoo noodzakelijk achten. Onbekendheid met de bestaande behoefte,

vooroordeelen tegen de wijze van den zendelingsarbeid, moeten toch, behalve de algemeene van laauwheid des geloofs en gebrek aan menschenliefde, als de bijzondere oorzaken beschouwd worden, waarom nog zoo weinig wordt gedaan tot vervulling van *Neêrlands* heilige roeping. Is niet in het wereldbestuur door Gods Voorzienigheid aan ons vaderland de bestemming aangewezen, om de zegeningen des Christendoms tot zoo vele millioenen te brengen, en wat heeft het tot hier toe daarvoor gedaan? Op hoevele eilanden heeft het gewerkt? Hoevele Evangelieboden zijn onder al die volkeren werkzaam? Aan hoevelen, in de diepste barbaarschheid verzonken; aan hoevele millioenen, op den laagsten trap der menschheid gezonken, aan het verslinden hunner natuurgenooten, aan dierlijke woestheid en wreedheid overgegeven, heeft - welk Nederlander schaamt zich niet het te erkennen - noch het Nederlandsche Bewind, noch het Nederlandsche Zendelinggenootschap gedacht? En geen wonder, dat dit laatste het niet heeft gedaan, niet heeft kunnen doen; wat zijn nog deszelfs middelen in vergelijking der behoeften? Hoe gering is nog de belangstelling en deelneming, hoe klein het aantal leden, als wij nagaan, dat geen Christen zich daaraan moest willen onttrekken, ieders hart moest bidden: Uw Rijk kome! ieders hand moest medewerken tot het heil van zoo vele zijner broederen! Al heeft het Nederlandsche Zendelinggenootschap schier eene halve eeuw bestaan; al heeft het ijverig, met den besten wil gewerkt, nog is het eene teedere plant, die in zeer beperkten kring hare levenskracht openbaart; maar zoo die heilige zaak meer bekend, de bezwaren medegedeeld en onderzocht, de vooroordeelen meer beleden en bestreden werden, wij kunnen het van het Christelijke *Nederland* niet anders verwachten, het zou een krachtige boom worden, die zijne takken wijd en zijd zou uitspreiden over al onze koloniën; het zou verkwikking, troost en vrede schenken aan zoo vele millioenen, en de eilanden, die op den Heer wachten, zouden vrolijk zijn en Hem aanbidden onder de Heidenen!

De tweede bijzonderheid, die vooral in onze dagen de opmerkzaamheid te vestigen verdient, is de behoefte, om over de beginselen en wijze van uitvoering der Evangelieverspreiding tot duidelijke en grondige inzigten te komen. Wanneer wij denken aan de vele wijze, geleerde, godvruchtige, ijverige mannen, die sedert jaren op het zendelingsveld gearbeid hebben; aan de rijke veelzijdige ondervinding, door hen in verschillende landen, onder allerlei

volken opgedaan, dan kunnen wij misschien te regt beweren, dat er voor het oogenblik genoegzame praktijk is opgedaan, terwijl het aan de theorie nog bijna ten eenemale ontbreekt. Wat tot nu toe is gedaan, is meestal toch slechts als proefneming te beschouwen, dikwerf met een' heerlijken uitslag bekroond, maar waarbij ook vaak de grootste ijver, de edelste gaven en krachten zonder vrucht zijn gebleven. Wij behoeven slechts te herinneren aan de bekende verschijning, dat dikwerf de zendelingsarbeid het bestaand bijgeloof heeft uitgeroeid, maar geen nieuw geloof heeft kunnen voortbrengen; dat dikwerf het Christendom spoedig aangenomen, maar zonder kracht en leven gebleven, of door anderen invloed weldra bijna geheel verdrongen is. Wij behoeven slechts te wijzen op de overdrijving van het beginsel, om het Christendom door scholen voort te planten, waarvan toch de gevolgen, daar de boven alles sterke invloed der ongeloovige en zedelooze ouders voortduurt, en het onderwijs alleen als middel tot uiterlijke beschaving en tijdelijk voordeel wordt gezocht, zoo dikwerf vruchteloos zijn. De beginselen na te gaan, waardoor niet slechts in bijzondere landen, bij dit of dat volk, maar in het algemeen de voortplanting des Christendoms bestuurd moet worden; de bezwaren en hinderpalen, die daarbij voorkomen, de wijze en middelen, waardoor dezelve overwonnen kunnen worden; hoe het Christendom niet slechts overgeplant, maar tot zelfstandige aanneming, tot levendige bewaring, tot eigene, krachtige, duurzame ontwikkeling gebragt moet worden; dit alles, ook door de ondervinding voorgelicht, te ontwikkelen en na te gaan, houden wij tegenwoordig voor een der gewigtigste en noodzakelijkste vraagstukken der zendelingszaak. Tot hetgeen wij het eerst noemden, de meerdere bekendheid met den zendelingsarbeid, heeft de waardige director van het zendelingsinstituut, te *Rotterdam*, door de uitgave der eerste aan het hoofd dezer aankondiging vermelde vertaling eene belangrijke bijdrage geleverd; mogt hij, boven velen daartoe geschikt, ook de roeping gevoelen aan de theorie der zendelingszaak zijne krachten te beproeven!

Het was geene gemakkelijke taak, die de schr. van het eerstgenoemde werk met zijn *Overzigt van de Protestantsche Zendingen* op zich heeft genomen. Wanneer wij de groote uitgebreidheid, de rijke verscheidenheid, de veelvuldige vruchten van den zendelingsarbeid, gadeslaan, de moeijelijkheid overwegen, om daarvan een beknopt en toch in de hoofdzaken volledig, een waar en duidelijk overzigt op eene eenvoudige, algemeen ver-

staanbare en toch aangename en onderhoudende wijze te geven, dan moeten wij bekennen, dat dit werk de daaraan verbondene bezwaren meestal gelukkig overwonnen, en op eene uitstekende wijze in eene groote behoefte, zoowel voor meer als minder beschaafden in ons vaderland, heeft voorzien, terwijl ook de vertaling over het algemeen zoo is uitgevallen, dat zij doorgaans aan een oorspronkelijk geschrift doet denken. Hierdoor zullen velen, die daarvan nog zeer onjuiste begrippen hebben, duidelijk inzigt kunnen verkrijgen; zal ook het opkomend geslacht belangstelling en liefde leeren gevoelen voor die gewigtige en heilige zaak. Wij twijfelen niet, of daartoe zal ook dit geschrift krachtig medewerken, en door zijn' beknopten omvang, door zijn' eenvoudigen en boeijenden schrijftrant, door zijn' rijkdom aan gewigtige mededeelingen, en, mogen wij er bijvoegen, zelfs door zijn' geringen prijs, zeker eene zeer uitgebreide verspreiding vinden.

Het geheel is voegzaam in drie deelen gesplitst. Het eerste geeft ons een overzigt van den godsdienstigen toestand der vijf werelddeelen, waarbij de lezer in gedachten de verschillende landen der aarde doortrekt en de verschillende godsdiensten, meestal wat te bloot uiterlijk, in algemeene trekken leert kennen. Zoo is daar afgeschilderd, hoe het er uit een godsdienstig oogpunt op aarde uitziet, hoe groot de geestelijke behoeften van een groot deel der stervelingen zijn, en nu stelt het tweede deel ons de pogingen voor, die ter voldoening aan die behoefte, ter uitbreiding van het Evangelie, door de zendelingen zijn beproefd, waarbij de aanvang dier ondernemingen en de verschillende genootschappen, thans daartoe werkzaam, worden vermeld, terwijl het laatste deel ons de gevolgen schetst der pogingen, tot dusverre tot uitbreiding van het Evangelie aangewend, en wij dus de vruchten van dien arbeid des geloofs en der liefde vernemen. Natuurlijk kon dit alles in zoo beperkten omvang slechts in algemeene omtrekken behandeld worden, en toch hebben wij zelden eene gewigtige bijzonderheid gemist. Wat bovenal in dit geschrift opmerking verdient, is, bij de eenvoudige, ongekunstelde voorstelling, de echt Christelijke geest, die, even ver van dweepzuchtige overdrijving als van koude onverschilligheid, het geheel met de warmte des geloofs, met den ijver der liefde bezielt.

Het is ons om deze redenen, maar tevens als een bewijs van de toenemende belangstelling in de zendelingszaak, hoogst aangenaam, dat wij onzen lezers kunnen berigten, dat de eerste druk van dit werkje reeds bijna is uitverkocht, en de uitgever

op het punt is eene tweede uitgave ter perse te leggen. Wij hopen, dat onze lezers het ons ten goede zullen houden, dat wij ons uit dien hoofde genoopt gevoelen in eenige bijzonderheden te treden, en eenige aanmerkingen, ons bij de lezing voorgekomen, aan den geëerden bewerker bescheiden ter overweging voor te stellen.

Het *Overzigt van den godsdienstigen toestand der vijf werelddeelen* begint met *Europa*, en handelt, nadat met een woord over de Christenbevolking gesproken is, in de eerste plaats over de Joden, vervolgens over de Heidenen, en eindelijk over de Mohammedanen, die tevens den overgang tot *Azië* uitmaken[(1)]. Bij hetgeen van de eersten gemeld wordt, konden wij onzen twijfel niet onderdrukken aan de naauwkeurigheid der opgave, dat *Brody*, in *Gallicië*, 150 synagogen telt. De uitdrukking, op bl. 4: ‘deze Talmud is een werk in 12 dikke deelen,’ is vrij zonderling. Ook had behooren vermeld te worden, welke Talmud daarmede bedoeld is.

Van meer belang zijn onze bedenkingen tegen hetgeen, bl. 6 en volgg., ter kenmerking van het Islamisme voorkomt. In het algemeen is het moeijelijk het wezen van eene bepaalde godsdienst, wat zij naar haar wezen zijn wil, in onderscheiding van de wijze, waarop zij zich bij hare belijders openbaart, in weinige woorden te schetsen; maar het minst wordt dat doel bereikt door bloote vermelding van eenige legenden. Hier vooral ware eenige meerdere juistheid en uitvoerigheid wenschelijk, niet alleen omdat het Islamisme na de Joden het naast aan het Christendom komt, maar vooral omdat het, door zijne veelvuldige aanraking met Christenvolken, ook in onze koloniën, meerdere bekendheid verdient. Het beweren, dat bovenaan in den Koran staat (bl. 8): ‘Er is slechts één God, en MOHAMMED is zijn Profeet,’ geeft zeker eene geheel verkeerde voorstelling, ofschoon het waar is, dat de hoofdleer van den Koran daarop nederkomt. Vreemd is ook de opgave (bl. 8), ‘dat de Moslemen *wel zoo iets van zonden weten*.’ Het is bekend, hoeveel sedert de eerste eeuwen der Hedjra over de zonden is getwist tusschen

(1) Reeds op bl. 2, en hier en daar elders, komen getalsopgaven der onderscheidene godsdienstbelijders voor, gelijk wij die bij vele geographen aantreffen. De schrijver deelt ze mede zonder eenige bedenking omtrent de juistheid. Echter loopen de verschillende opgaven zeer uiteen, en zijn al deze getallen als hoogstonzeker te beschouwen, gelijk onder andere de geleerde BALBI heeft aangetoond.

de Soenniten en de Khawaridj, of orthodoxen en heterodoxen, terwijl de eersten leerden, dat de groote zonden het ongeloof niet in zich sluiten, en de laatsten beweerden, dat ieder boosdoener tevens een ongeloovige is. In de *Verhandeling over de groote zonden*, van ISMAËL HAKKI, in 1841 te *Konstantinopel* uitgegeven, komt eene merkwaardige lijst voor van hetgeen tot de doodzonden gerekend wordt, welker getal tot zeventig beloopt, terwijl het uit de werken van BIRGUELI, vooral uit zijn *Tharicat-namé*, en uit de onlangs door W.F. THOMPSON uitgegevene *Akhlak djelali* blijkt, dat de zedeleer bij de Moslemen niet weinig beoefend is. Misschien wil onze schrijver met zijne zonderlinge uitdrukking dan ook slechts te kennen geven, dat de kennis van den waren aard der zonde, zoo als het Christendom ons dien leert kennen, bij de Mohammedanen niet wordt aangetroffen. Eene meer naauwkeurige en uitvoerige vermelding hunner hoofdsekten, dan bl. 10 voorkomt, ware misschien in het belang van Nederlandsch *Oostindië* wenschelijk geweest.

Vervolgens gaat de schrijver tot *Azië* over, en schetst de verbreiding van den *Islam* en van het Joden- en Christendom in dat werelddeel. Na eene korte vermelding der *Parsen* of *Guebers*, gaat hij over tot de godsdiensten van BRAHMA en BOEDDHA. Zonderling is het, dat deze beide elkander vaak zoo vijandige godsdiensten, op bl. 11, in de woorden: ‘het is de BRAHMA- of BUDDHA-godsdienst,’ zoo geheel worden gelijkgesteld. Later (bl. 27) worden zij wel eenigzins, maar niet naauwkeurig genoeg onderscheiden. De bewering (bl. 26), dat de volgelingen van BRAHMA, in *Oostindië*, 114 millioenen bedragen, is in strijd met de opgave van MONTGOMERY MARTIN (*History of the British Colonies*, I, p. 434), die het geheele getal aanhangers der verschillende Hindoesche godsdienstvormen slechts op 60 à 70 millioenen, en dat der Mohammedanen op 15 millioen begroot. Dat de heilige boeken in *Indië* aan eene vrouw, na hare bevalling, gedurende vijf dagen het gebruik van alle spijs en drank zouden verbieden, schijnt ons zeer twijfelachtig; zulk een gebod is ons ten minste nog nergens daarin voorgekomen. Ook hier vinden wij (bl. 24), dat de Hindoes in hunne taal niet eens een woord hebben, om geweten aan te duiden, eene bewering, die door onbekendheid met de taal en de Indische psychologie telkens wordt nageschreven; wij behoeven slechts de woorden *ahankâra, abhimâna*, enz. te vermelden, en die belang stellen daarvan meer te weten, te wijzen op de *Sânkhya Kârikâ*, van den geleerden H.H. WILSON.

In het voorbijgaan merken wij nog op, dat bij *Indië* de vermelding ontbreekt van het Nanekisme of de godsdienst der *Sikhs*, die vooral in den laatsten tijd zoo bekend zijn geworden.

Na nog een' blik geworpen te hebben op de overige Heidensche godsdiensten in *Azië* en den *Indischen Archipel*, gaat de schrijver, op bl. 38, over tot *Afrika*, aan welk werelddeel hij, zeker niet zonder overdrijving, ‘de schoonste landen van het zuiden, die men vinden kan,’ toekent. Ook hier wordt in de eerste plaats over de verbreiding en den toestand van Christendom, Jodendom en Islamisme gesproken. De uitdrukking, die wij, bl. 41 en elders, aantreffen, ‘de groote woestijn van *Sahara*’ is eene herhaling, gelijk *porte-brisée deur* en dergelijke. ‘De geheele onmetelijke streek lands tusschen *Nubië* en *Senegambië*,’ lezen wij op bl. 41, ‘staat onder den invloed van twee kleine Mohammedaansche priesterstaten, waarvan de eene in *Nubië*, de andere in *Senegambië* ligt. De eerste, *Damer* geheeten, is eene ware kweekschool voor het Islamismus in *Binnen-Afrika*, en wordt alleen door priesters, onder het bestuur van eenen opperpriester staande, bewoond.’ Wij moeten hierbij opmerken, dat, althans wat *Damer* betreft, bepaaldelijk van godsdienstigen invloed had moeten gesproken worden. Staatkundig behoort *Damer* thans onder het gebied van *Egypte*; ook heeft de priesterheerschappij, naar het schijnt, aldaar reeds lang opgehouden. - Vervolgens gaat de schrijver tot den godsdienstigen toestand der Negervolken, en ten slotte tot dien der *Hottentotten* en *Kaffers* over. Van de verschillende stammen dezer beide laatste volken lezen wij, bl. 50: ‘even als bij de Negers, zoo bestaat ook bij al deze volken een denkbeeld van eene Godheid.’ Naar de berigten van vele naauwkeurige onderzoekers, b.v. van MOFFAT, is dit te veel gezegd, gelijk het dan ook op de volgende bladzijde gedeeltelijk wordt teruggenomen.

De beschouwing van den godsdienstigen toestand van *Amerika* begint met een' blik op de Christenlanden van dat werelddeel. Vervolgens wordt uitvoeriger over de nog overgeblevene Heidenen, de Eskimo's in de Noordpoollanden, en de Indianen in *Noord-* en *Zuid-Amerika* gehandeld. Dat al de Indiaansche stammen, van *Canada* af tot aan de groote (?) Patagoniërs, van één en hetzelfde menschenras zijn (bl. 58), zullen velen zeer betwijfelen, evenzeer als de meening, dat zij meestal *edele volken* zijn geweest. Dit laatste wordt zelfs reeds wedersproken door hetgeen, bl. 61, van hunne gruwzame wreedheden

vermeld wordt. Wij hadden daarbij eenige meerdere ethnographische berigten en naauwkeuriger opgaven omtrent den toestand der godsdienst wenschelijk geacht.

De laatste bladzijden van het eerste deel zijn gewijd aan den godsdienstigen toestand van *Australië*. Zonderling is de op bl. 63 gebezigde uitdrukking, dat ‘de Godenleer der Australiërs nog die van *Hindostan* overtreft.’ Op bl. 69 lezen wij: ‘wat PAULUS van de Heidenen gezegd heeft: “hunne voeten zijn snel, om bloed te vergieten,” geldt in den letterlijksten zin van de bewoners dezer eilanden.’ Doch deze uitspraak des Apostels (Rom. III: 15) ziet, in navolging van de woorden van den Profeet, wel niet op de *Heidenen*, maar op de *Joden*.

Het tweede deel, getiteld *pogingen, ter uitbreiding van het Evangelie door de zendelingen*, behandelt, in weêrwil der algemeenheid dezer uitdrukking, overeenkomstig het doel van het werkje, uitsluitend de zendingen der Protestanten. Van de Roomsche zendingen komen (bl. 77) slechts de volgende zinsneden voor: ‘De Roomsch-Katholieke kerk heeft altijd zendelingen voor de bekeering der Heidenen gehad; ja zelfs zoodra de Evangelischen zich van *Rome* scheidden, ontstond er in deze kerk een geest van algemeene werkzaamheid, ten opzigte der zendingen, welke geest, hoezeer in lateren tijd verflaauwd, in onze dagen weder met kracht schijnt ontwaakt te zijn. Voorheen was te *Rome* de *Propaganda* de voornaamste inrigting voor zendelingen. Dezelve is echter in de laatste tijden zeer verarmd en in werkzaamheid verminderd. De Roomsch-Katholieke inrigting te *Parijs* is tegenwoordig de bedrijvigste. Gedurig voegen zich andere kleine inrigtingen dezer kerk onder die van *Parijs* als haar hoofd, zoodat zij weldra de leiding der zaak geheel zal in handen hebben. Dit zij genoeg omtrent de verrigtingen der Roomsche kerk met betrekking tot het zendelingswezen.’ Wat hier van de *Propaganda* te *Rome*, als de voornaamste inrigting voor het zendelingswerk, met bijvoeging van het woord *voorheen* gezegd wordt, geldt toch ook nog zeer van den tegenwoordigen tijd. Behalve de inrigting te *Parijs* (van PIC-PUS), aan wie de Paus de zending in de *Stille Zuidzee* heeft opgedragen, die reeds zoo vele wrange vruchten heeft gedragen, had ook inzonderheid die van *Lyon* genoemd moeten worden, en het ware vooral met betrekking tot de gebeurtenissen van den laatsten tijd wenschelijk geweest, daarvan iets meer te berigten. In het algemeen missen wij hier ongaarne alle nadere mededeelingen omtrent de zendelings-

zaak in de Roomsch-Katholieke kerk, waarop zij zich zoo vaak als op een harer schoonste sieraden beroemt, en welke nader te kennen, b.v. in *China, Japan, Siam, Paraguay*, enz., ook tot leering en waarschuwing der Evangelische kerk niet overtollig is. Wij moeten echter erkennen, dat de titel van het werkje ons geen regt geeft zulke mededeelingen te verwachten.

Op het historisch overzigt der Evangelische zendingen, dat nu volgt, hebben wij slechts zeer weinig aan te merken. ‘Eene Tamoelsche vertaling van het N.T.,’ lezen wij, bl. 80, ‘kwam in 1773 te *Colombo* in het licht, en eene Cingalesche in 1783.’ Naar wij meenen, is de Tamoelsche vertaling des Nieuwen Verbonds reeds in 1769, de Cingalesche van 1771-1780 gedrukt, terwijl reeds in 1741 het Evangelie van MATTHEUS in het Malabaarsch, en in 1739 een catechismus en gebedenboek in die zelfde taal te *Colombo* het licht zagen. Van ‘de zwartgallige *Leumund*’ (!), bl. 84, willen wij liefst niets zeggen; hier heeft de Heer HIEBINK de vertaling zeker *niet* nagezien. Bij het berigt aangaande het Nederlandsche zendelinggenootschap, bl. 99, hadden wij ten minste eenige melding van het instituut te *Rotterdam* verwacht, hetwelk bij degenen, die het nog niet kennen, inderdaad wel bekend verdient te worden.

Het derde deel, of de schets van de *gevolgen der pogingen, tot dusverre ter uitbreiding van het Evangelie gedaan*, volgt weder de orde der vijf werelddeelen, en der verschillende godsdiensten, die men daarin aantreft. Bij *Europa* wordt in de eerste plaats het oog gevestigd op de werkzaamheid der bijbel- en traktaatgenootschappen onder de Roomsch- en Grieksch-Katholieken, dan achtervolgens van de verrigtingen der zendelingen onder de Joden, Heidenen en Mohammedanen. Ruimere stof ter beschouwing levert *Azië* op, waar mede achtervolgens de zendingen onder de Mohammedanen, de Joden, en de verschillende Heidensche bevolkingen vermeld worden. Voor velen ware misschien, bl. 125, eene omstandiger mededeeling aangaande het vóór eenige jaren te *Jeruzalem* opgerigte Evangelische bisdom wenschelijk geweest, daar deze hoogstgewigtige zaak in ons vaderland minder algemeen ter sprake is gekomen. Bij de *Parsen*, bl. 134, misten wij eenig berigt omtrent de merkwaardige bewegingen, die vooral in den laatsten tijd door den ijver van den geleerden J. WILSON onder hen hebben plaats gehad. De bewering (bl. 156) eener tot dus ver onovertroffene kennis der Chinesche taal bij den geleerden GUTZLAFF zal velen, die aan den

arbeid der vroegere Roomsche en latere Engelsche zendelingen denken, vreemd schijnen, en niet minder de 80,000 teekens, wier kennis noodig zou zijn, om de Chinesche taal goed te kunnen schrijven. Het groote Chinesche woordenboek, door de zorg van den Keizer KHANG-HI in 32 deelen in 8°. uitgegeven, bevat slechts 42,000 karakters; maar zelfs in *China* is er waarschijnlijk geen enkel geleerde, wiens geheugen sterk genoeg is, om die van buiten te kennen. Dit is dan ook volstrekt niet noodig, om die taal goed te lezen, te spreken en te schrijven. Na aftrek der verouderde, thans ongebruikelijke teekenen, der namen van menschen, plaatsen, bergen, rivieren, enz., en der technische termen, blijven er omtrent 6- à 8000 overig; in de heilige boeken komen er slechts 2400 voor. Onder de dynastie der HAN werd van dengenen, die rijksgeschiedschrijver wilde worden, de kennis van ten minste 9000 teekens gevorderd; maar een Europeaan behoeft er lang zoo veel niet te leeren, om de taal voldoende magtig te worden. Wij meenden dit te moeten aanstippen, omdat het ook bij ons tot de overleveringen schijnt te behooren, dat het bijna onmogelijk zou zijn, de Chinesche taal zich eigen te maken. - Dat de taal der Dajakkers (bl. 171) tot dusverre nog niet is geschreven geworden, is minder juist, daar de Rijnsche zendelingen reeds in 1842 de vier Evangeliën daarin overgebragt, en ook reeds eene Bijbelsche Geschiedenis in die taal uitgegeven hebben.

Wat verder nog over het werk der zendingen in *Afrika, Amerika* en *Australië* voorkomt, gaan wij, daar het ons tot geene bijzondere aanmerkingen stof gaf, met stilzwijgen voorbij, om alleen nog den wensch uit te drukken, dat, bij hetgeen, bl. 229, over de Westindische eilanden voorkomt, ook bijzonder bij de Hollandsche bezittingen ware stilgestaan, en dat ook in het volgende *Suriname* met omstandiger berigten ware bedeeld. Voor het overige moeten wij ons vergenoegen de lezing van dit werkje dringend aan te bevelen. Wilden wij van den geheelen rijken inhoud daarvan een volledig overzigt geven, wij zouden genoodzaakt zijn het schier geheel af te schrijven, daar reeds de schrijver zelf de meestmogelijke beknoptheid, die met duidelijke en aangename voorstelling bestaanbaar is, heeft in acht genomen[(1)].

(1) Eenige aanmerkingen van minder gewigt, maar die wij echter in het belang der spoedig te wachten tweede uitgave niet wilden terughouden, hebben wij raadzaam geacht in eene noot bijeen te voegen. Vreemd, en zeker af te keuren, is de vertaling van eigennamen, b.v. *Vrijstad* voor *Freetown*, of de verandering van derzelver aangenomene schrijfwijze naar onze uitspraak, b.v. *Bayreuth* in *Syrië, Mitsjigan, Tsjoktaw's, Tsjippeweetown* (?), terwijl elders beter de gebruikelijke vorm onveranderd is gebleven, b.v. *Fairfield, Rockymountains*, enz. Eenige onnaauwkeurigheden in vreemde namen, b.v. *Jaggernaut* voor *Jaggannâtha, Balarum* voor *Bala-râma* of *Balabhadra, Schoeboedra* voor *Soebhadrâ, Snijasin* voor *Sanjâsis, Bairagis* voor *Vairagis, Joghis* voor *Yogis, Schasters* voor *Sastra's, Poenditen* voor *Pandita's, Samoa* voor *Hamoa, Maarschalkeilanden* voor *Marshall-eilanden*; bl. 72, Nieuw Zuid-Wallis *of* Nieuw-Holland, voor *in* Nieuw-Holland; bl. 92, *Marschman* voor *Marshman, Teloegoes* voor *Telinga's, Bali* voor *Pali*; bl. 201, *Lattakoe* voor *Litakoe*; bl. 206, *Thomson* voor *Thompson*; bl. 223, *Oregan* voor *Oregon*; bl. 235, *twee* jaren, hetgeen waarschijnlijk *twintig* jaren moet zijn; bl. 234, *Guahine* voor *Huahine, Tahoa* voor *Tahaa*; bl. 214, *Bas*-eilanden voor *Bass*-eilanden, *Rimetava* voor *Rimatara*; bl. 247, *De Langle* voor *Delangle*; bl. 253, *Kerikeri* voor *Kidikidi*, enz. moeten wij aanstippen, als ook enkele platheden, bl. 34, daar kan men *spoedig mede klaar komen*; bl. 36, geheel Europa *kan er* gemakkelijk *in* (in Siberië); bl. 54, van een volk, dat op den *besten weg* is, om nog dieper in goddeloosheid te verzinken; bl. 83, de Deensche koloniën naar *den kant* van O.I.; bl. 90, toen de Broedergemeente ten *tooneele* trad; bl. 197, *ijsselijke* wildernissen, enz.

Het doet ons leed geene gunstige getuigenis te kunnen geven van het andere werkje: *de Bijdragen tot de geschiedenis van de bekeering der Heidenen*, door J.H. BRAUER. Het was geen ongelukkig denkbeeld, om, in navolging van andere gedeelten der geschiedenis, ook die der Evangelische zendingen in levensschetsen te behandelen, en daartoe uit den eersten tijd twee merkwaardige beelden, dat der *familie* MAYHEW en van den uitstekenden ZIEGENBALG, te kiezen, terwijl dat van ELLIOT reeds vroeger naar onzen schrijver zeer goed bewerkt en uitgegeven is van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap. In dit stukje echter vinden wij eenen te bepaald Duitschen geest, te veel nevelachtigheid en mysticisme, dan dat wij eene zoo slaafsche overbrenging kunnen goedkeuren. Bovendien heeft de uitgever deze vertaling aan iemand toevertrouwd, die blijkbaar daarvoor niet berekend was, en niet genoegzaam met de zaken bekend, meestal onhollandsche denkbeelden in onhollandsch heeft wedergegeven[1]. Even slordig is taal, spelling, inter-

(1) Zoo lezen wij reeds op de eerste bladz., ‘dat de Heer, als het zijn wil is, om ter bevordering van zijn werk iets daar te stellen, niet slechts *één' man verzoekt*,’ enz.; bl. 2, van *Mastha's Wijnberg* in de *Karelsrivier*, v. *Martha's Vineyard* in de *Charlesriver*; bl. 5: dat dezen het leven niet veilig bleef; bl. 8: van fluks uitgespreide zeilen; bl. 19: eene der Apostelendagen voor den geest roepende verloochening; bl. 20: de lust moet in de kerk *opleven*; bl. 22: den Heidenen wilde niemand eenig licht toedienen; bl. 31: van *handelsheeren*, v. kooplieden; bl. 52 lezen wij, dat de *Vaisyas* uit de *schoenen* van *Brama* zijn voortgekomen, in plaats van uit de dijen; bl. 60: menschen wakker doen te schrikken; van menschen, die drinken uit den verdoovenden beker des *vleesches*, enz. Van volslagene onkunde getuigt, wat bl. 65 en elders van de Hindoesche godenleer voorkomt.

punctie; ieder blad wemelt van stootende onnaauwkeurigheden. Had de uitgever voor eene goede omwerking zorg gedragen, wij gelooven, dat zijne onderneming goede vruchten zou gedragen hebben; nu mogen wij, ook bij den op ƒ 1 verminderden prijs, weinig daarvan verwachten.

H.C. MILLIES.

Cesar en zijne tijdgenooten, door *P. van Limburg Brouwer*. I^ste^ Deel. Groningen, van Boekeren. 1844.

Het plan van dit werk van den door zijne vele schriften bekenden Groninger Hoogleeraar, wordt door deze woorden, in de voorrede, bl. VII, kortelijk aangetoond: ‘Mijn oogmerk is in CESAR's geschiedenis den overgang te schetsen van de republiek tot de monarchie, en rondom het beeld, dat ik van hem heb trachten te ontwerpen, die der andere *uitstekende* mannen van dit tijdvak te groeperen, die óf zijne ontwerpen min of meer tegenwerkten, of met hem om den prijs dongen.’ Alzoo eene bewerking als die van W. DRÜMANN, *Geschichte Roms in seinem Uebergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung, oder Pompejus, Caesar und ihre Zeitgenossen*. Maar reeds de vorm verschilt aanmerkelijk in beide werken, doordien de Heer L.B. zijn verhaal ook heeft ingerigt voor degenen, voor wie de toegang tot de bronnen zelve gesloten is, in één woord, hoopte, dat het dienen mogt voor het geheele beschaafde publiek, waarom de noten, waarin de geleerde rekenschap zijner voorstelling zou gegeven vinden, afzonderlijk achter den tekst zijn geplaatst. Wij laten dien vorm geheel voor rekening van den schrijver, die daarmede het nut zijner historische bewerking meer algemeen wenschte te maken; de aanmerking is toch ook reeds meermalen geopperd, dat wetenschappelijke onderzoekingen van

dezen aard moeijelijk voor het geheele beschaafde publiek tegelijk kunnen ingerigt worden, om de eenvoudige reden, dat men niet tegelijk kan voldoen aan de eischen, die lezers en geleerden (als men dat publiek gemakshalve maar eens zoo verdeelen mag) elk op hunne beurt zullen maken. Maar het schijnt, dat de schr. zelf de moeijelijkheid eener dergelijke dubbele bewerking zeer duidelijk inzag, en om slechts niet vruchteloos zijnen tijd daaraan besteed te hebben, voor het minst een goed leesboek wilde geleverd zien, als grootere verdiensten aan zijn werk ontzegd werden. ‘Mogt het hun,’ leest men op bl. VIII, ‘die er over oordeelen kunnen, voorkomen, dat mijn werk ook elders verdient bekend te worden, des te meer voldoening zal ik hebben van mijnen arbeid. Mislukt het mij, het mij voorgestelde doel te bereiken, *dan is dit boek nog altijd een goed leesboek* voor den kleinen kring, binnen welken onze niemand bijna dan ons zelve bekende taal het bepaalt.’ Niet iedereen zal zoo maar dadelijk weg die zelfde gevolgtrekking willen maken, in weêrwil van de hooge achting, waarop de Hoogleeraar aanspraak maken mag, en in weêrwil van de vrij zonderlinge vertroosting, die wij op het voorgaande zien volgen: ‘- de Nederlandsche lezer (hier durf ik voor instaan) krijgt hier *in alle geval* een werk in handen, dat in zijne letterkunde nieuw mag genoemd worden.’ Een leesboek even als ieder ander, in welken vorm ook voorgedragen, moet het allereerst door zijnen inhoud voldoen, wil het GOED mogen heeten; zulks onvoorwaardelijk aan te nemen, is onwetenschappelijk, de schr. kan dit onmogelijk gewild hebben. Of het thans aangekondigde werk die aanspraak maken mag, wilden wij hier onderzoeken, bij welk onderzoek wij ons (vooreerst althans) alleen bepalen tot de inleiding. Deze beslaat trouwens, met de aanteekeningen daarachter, ruim honderd twintig bladzijden, ongeveer een derde van het gansche eerste deel, en verdient wegens de belangrijkheid van hetgeen zij behelst - het overzigt over de inwendige geschiedenis van het oude *Rome* - ruimschoots de afzonderlijke aandacht. Daarbij kan men deze inleiding als een op zich zelf staand geheel beschouwen, en kan eene beoordeeling der karakterschetsen eerst dan geschikt plaats grijpen, wanneer zij allen voltooid zijn, en de geschiedenis van het belangrijke tijdperk, hetwelk zij moeten voorstellen, in haar geheel voor ons ligt. Wat daarenboven wel het meest nog de afzonderlijke beoordeeling dezer inleiding regtvaardigt, is, dat zij, wegens de partijdige beschouwing

der patriciërs, en de systematische minachting, die daarin heerscht, als van het plebs en de tribunen gesproken wordt, tot eene opvatting der vroegere Romeinsche geschiedenis aanleiding geeft, die geheel tegen de voorstelling indruischt, welke na NIEBUHR's genialen arbeid daarvan moet gegeven worden. De schr. verklaart wel is waar kortweg (voorr., bl. v), dat geen der nieuwere schrijvers over *Rome* hem voldaan heeft, en vaart daarop meer dan eens scherp, vooral tegen NIEBUHR, uit, doch heeft ons althans, door het meer *ex tripode* dan wel kritisch wederleggen van de gevoelens van dezen laatste, geenszins overgehaald, om de Romeinsche geschiedenis op te vatten, zoo als zij hier wordt voorgesteld. Tot staving van dit verwijt mogen de volgende aanmerkingen dienen, waaruit tevens blijke, in hoeverre deze bewerking op naauwkeurigheid aanspraak maken mag.

Op bl. 4 wordt gezegd: ‘De patriciërs waren waarschijnlijk afstammelingen van vorstelijke familiën uit andere streken, aanvoerders van min of meer groote legerbenden, groote goedbezitters, boven de overigen verheven door geboorte, door magt, door rijkdom en zelfs door meerdere beschaving, waaruit zij het dierbaarste hunner voorregten ontleenden, den hun alleen veroorloofden omgang met de goden.’ Deze voorstelling moet zeker dienen, om de patriciërs dadelijk in het gunstigste daglicht te plaatsen tegenover het plebs, waarvan geen oorsprong wordt aangewezen, en hetwelk, zeker niet tot duidelijkheid voor den lezer, eerst slechts als burgerij, vervolgens door elkander onder de namen van smalle gemeente, het volk, gemeen, vrije gemeente, enz. tegenover de patres gesteld wordt. Maar het is jammer, dat wij dien fraaijen oorsprong der patres nog als *waarschijnlijk* moeten aannemen, vooral hier, waar men zich zoo beklaagt (bl. 92), dat het grootste gedeelte der hedendaagsche schrijvers over Romeinsche geschiedenis de ouden niet raadpleegt, maar uit eigene vinding put, waardoor het komt, dat men bij ieder genoegzaam weder eene andere geschiedenis krijgt. Dit werd hier gezegd, dewijl GÖTTLING van NIEBUHR verschilt omtrent den tijd van het ontstaan van het plebs. De gevolgtrekking is zeker wat overijld; men geeft geene andere geschiedenis, dewijl men op sommige punten verschilt, en GÖTTLING houdt zich voor het overige aan NIEBUHR. De uitval over het niet raadplegen van de ouden is inderdaad, voor zooverre zulks NIEBUHR geldt, om bij hem maar te blijven, hoogstonbillijk. NIEBUHR had, vóór hij zijne Romeinsche geschiedenis schreef, meer schrijvers gelezen, dan welligt

iemand vóór of na hem met dat oogmerk gedaan heeft. Zijne uitkomsten waren voor een groot gedeelte nieuw en verrassend; dat was voor sommigen reeds genoeg, om zich tegen hem te verklaren. SCHLEGEL's kritiek, die nu reeds vergeten is, werd door die van vele anderen gevolgd. Uit al die vooren tegenspraak, waartoe NIEBUHR's geschiedenis aanleiding gaf, kwamen wel teregtwijzingen voort van enkele punten; doch in het algemeen werden NIEBUHR's voorstellingen als juist erkend, en zijne school mag men als gevestigd beschouwen. Hier wordt die althans geenszins omvergeworpen door aanmerkingen als de volgende. De plebejers hadden, volgens NIEBUHR, geene stem in de *comitia curiata*. Daarvan zegt de Hr. L.B. (bl. 92, a. 3): 'Zoo iemand nog verlangen mogt de tegen alle geschiedkundige waarheid aandruischende stelling van NIEBUHR, dat het woord *populus* oudtijds niets anders beteekende dan *de patriciërs*, wederlegd te zien, dan kan ik hem aanraden te lezen HULLMANN, enz. Ik vergenoeg mij een paar door hem aangehaalde plaatsen over te nemen: *In populo omnis pars civitatis, omnesque eius ordines continentur, plebes vero ea dicitur, in qua gentes civium patriciae non insunt*. Capito ap. Gell. X, 20, etc. - Ik voeg er nog het volgende bij. NIEBUHR zegt: men leest *populus plebsque Romana*; dus is *populus* als de patriciërs onderscheiden van de *plebs*. Maar men leest ook *socii nomenque Latinum*; wil dat dan ook zeggen, dat de Latijnen onderscheiden waren van de socii?'

Hetgeen hier aan HULLMANN wordt toegevoegd, ware beter achterwege gebleven. Wij worden, naar het schijnt, geleerd, *populus plebsque Romana* voor NIET onderscheiden aan te nemen, evenmin als *socii nomenque Latinum*. Beide is onwaar. Hetgeen de *socii* en *nomen Latinum* onderscheidt, heeft NIEBUHR voldingend aangetoond op bl. 614 en vervolgens van het III^{de} deel zijner Rom. geschiedenis. Niemand zal zulks als wederlegd beschouwen door hetgeen hier ter loops gezegd wordt. Dat *populus* en *plebs Romana* onderscheiden waren, blijkt reeds uit de plaats zelve, door HULLMANN aangehaald, die wij mede hier afschreven. Zoo de schr. nogtans wilde zeggen, dat hij slechts *populus* niet in den zin van NIEBUHR onderscheiden wil hebben van *plebs*, maar die woorden zoo verstaat, als CAPITO ze onderscheidt, dan blijft de vraag, die gedaan wordt, altijd nog verkeerd op hetgeen vooraf ging toegepast, behalve dat in die vraag op zich zelve reeds eene valsche stelling ligt. Dit is zeker, dat, zoo men door *populus* met CAPITO altijd het GEHEELE

volk zou moeten verstaan, de uitdrukking *populus plebsque Rom.*, die meermalen voorkomt, welke uitlegging men er ook aan zoekt te geven, geenen voldoenden zin kan opleveren. Het blijkt duidelijk, dat het woord *populus*, zoo men het al niet in de oudste tijden voor de *patriciërs* alleen wil aannemen, op zijn minst eene dubbele beteekenis moet gehad hebben, namelijk, dat het én collectief voor het gansche volk gebruikt werd, én, met *plebs* verbonden, natuurlijk voor het volk zonder het *plebs*, dus voor de *patres*. Maar wij willen nog liever met NIEBUHR aannemen, dat *populus* oudtijds alleen de patriciërs beteekende, maar die beteekenis allengs te loor ging, of, zoo men wil, zich uitbreidde, doordien de oudste schrijvers van *Rome* het strenge onderscheid, dat eerst tusschen de namen *populus* en *plebs* bestond, in hunnen tijd niet meer in wezen zagen, waardoor zoo ligt de uitdrukking, zoo als zij toenmaals gemeenzaam was, op vroegere tijden verkeerd werd toegepast. Evenzoo werkte de latere beteekenis van plebs, *gemeen*, klaarblijkelijk ongunstig terug op de voorstelling, die men gaf van de vroegste geschiedenis van *Rome*, waarin plebs geen scheldnaam was, en alleen de nietpatriciërs aanduidde, ofschoon aangenomen mag worden, dat in de annalen van patriciërs, waaruit men naderhand putten moest, den naam van politische tegenstanders doorgaans niet veel luister werd bijgezet. Het over het hoofd zien van den juisten tijd, waarin staatkundige partijen en instellingen zich in veranderde vormen vertoonen en eene nieuwe voorstelling vorderen, heeft meermalen, vooral in de Romeinsche geschiedenis, zoo rijk aan staatshervormingen als daar immer eene was, tot de schromelijkste verwarring en verkeerdste opvattingen aanleiding gegeven, van welke gebreken wij de inleiding, met welker beoordeeling wij ons willen bezig houden, geenszins kunnen vrijspreken. Ook NIEBUHR moet daarvoor hier boeten. Toen deze leerde, dat het *plebs* in de *comitia curiata* niet stemmen mogt, en dat *populus* en *patriciërs* dáár hetzelfde zegt, waarschuwde hij er evenwel uitdrukkelijk tegen, daarom niet overal bij de Romeinsche schrijvers, waar *populus* voorkomt, er *patriciërs* onder te verstaan. Hij wees aan, dat *populus* zelfs wel voor *plebs* staat; eenige voorbeelden daarvan gaf hij in de 993ste aant. van zijn eerste deel (4de uitg.), waarbij men vergelijke bl. 171 en volgende van het derde. In deze inleiding vinden wij niettemin achter eene plaats van CICERO (waar het blijkt, dat onder *populus* mede *plebs* bedoeld wordt) deze woorden (bl. 96, a. 15): Men zie eens, in welken

‘zin hier *populus* genomen wordt, en dat zouden de patriciërs zijn, zoo NIEBUHR wil.’ Immers NIEBUHR, zoo als wij aanwezen, wilde zulks niet overal. Hij wilde slechts, dat de *comitia curiata* de vergaderingen der patriciërs alleen waren, en zulks wordt reeds genoegzaam bewezen uit de identiteit van de *auctoritas patrum* en de *lex curiata de imperio*. De schr. noemt die stelling ongerijmd, en belooft dit onderwerp op eene andere plaats uitgebreider te behandelen, waarop hij de aanteekening sluit met deze woorden: ‘Zeker, als men eene Romeinsche geschiedenis uit zijn eigen brein schept en construëert, is er geene dwaasheid, welke men geen' schijn van waarschijnlijkheid geven kan. Te regt noemt HULLMANN het: *Ein Misston in dem Einklange der Staatenverfassung des Alterthums*.’ Moest men dien bombast nog aanprijzen?

Nog eene aanmerking op deze zelfde aanteekening. Wij lazen daar onder anderen: ‘NIEBUHR heeft ons niet uitgelegd, wat beteekent *civitatem dare plebi, patres in primores legere*. TULLUS HOSTILIUS wordt gezegd dit met de overwonnen Albanen gedaan te hebben (LIV., I, 18).’ Oppervlakkig zoude men mogen vragen, waarom die woorden dan hier niet uitgelegd worden; maar waarschijnlijk heeft daar eene misvatting, een verschrijven plaats gehad, want behalve dat deze uitdrukkingen op de plaats, waarop verwezen wordt, niet voorkomen, noch in C. 30 van dit boek van LIVIUS, waar van TULLUS en de Albanen gesproken wordt, gelooven wij naauwelijks, dat zij aldus bij eenigen Romeinschen schrijver gevonden worden. Het eerste zoude, wanneer men het als *plebi Albanae* beschouwt, altijd oneigenlijk gezegd zijn; de tweede uitdrukking levert geenen zin op, wel *primores in patres legere*.

In de hieropvolgende aanteekening vinden wij NIEBUHR's resultaten omtrent de cliënten in weinige woorden geheel verworpen. Algemeen wordt erkend, dat de behandeling van dit zoo gewigtig punt, waarover hij zoo veel lichts verspreidde, eene van NIEBUHR's grootste verdiensten is. De schr. noemt dat alles kortweg gissingen, eene stelling, waarvoor men geen bewijs vindt, en wij lezen daarbij: ‘Ik moet bekennen, dat de oude schrijvers mij hier weder te stellig schijnen te spreken, dan dat wij hun getuigenis voor onze gissingen zouden behoeven te ruilen.’ Vreemd genoeg mag dit heeten, want dat de ouden zelve zulke stellige berigten omtrent de cliënten gaven, heeft zeker tot heden toe nog niemand kunnen inzien. Intusschen wordt, weinige regels verder, reeds op DIONYSIUS verwezen,

als met zich zelven omtrent dit punt in tegenspraak. Geene eigenlijke wederlegging van NIEBUHR heeft hier plaats. Vraagt men, waarop de schr. dan nederkomt? ‘Waarschijnlijk,’ zegt hij, ‘waren de cliënten armere en minvermogende plebejers, die dan ook natuurlijk meest de zijde kozen van hunne begunstigers, terwijl de overige hunne eigene vrijheid en onafhankelijkheid niet voor de bescherming van den adel veil hadden.’ Zeer behoedzaam nog met dat *waarschijnlijk*; voor het volgende kon zulks weggelaten worden. ‘Dit zal zeker ieder erkennen, dat de cliënt een minder, de patroon een meerder persoon was.’ Welke wapenen tegen NIEBUHR! - Eene vrij groote dwaling ontmoet men hierbij. ‘De vraag is dus slechts,’ volgt er, ‘of er, behalve die cliënten der patriciërs, niet ook oudtijds plebejers waren, die geene cliënten waren?’ Weinig hooger was gezegd, dat het uit de getuigenis der oude schrijvers ten stelligste blijkt, dat, *hoewel er onder de cliënten ook vreemden* KUNNEN *geweest zijn* (dit KUNNEN vervalt reeds door de geschiedenis van de aankomst van APPIUS), *de meeste cliënten plebejers waren, maar niet alle plebejers cliënten*. Daarmede was de vraag hier dus reeds opgelost; maar in weêrwil daarvan, volgt nu nog: ‘En om dit te beantwoorden, vervallen wij weder in de oude questie, of de patriciërs alleen burgers waren, dan wel of er buiten de edelen ook nog eene vrije gemeente bestond? Het eerste beweert NIEBUHR, het tweede LIVIUS, enz.’ Alsof NIEBUHR buiten de patres geene vrije gemeente erkende!

Over SERVIUS TULLIUS leest men (bl. 95, a. 5): ‘Merkwaardig is het, hoe bijna alle tegenwoordige schrijvers der Romeinsche geschiedenis daarin overeenkomen, dat zij SERVIUS TULLIUS als een' voorstander van de volksregering en een' vijand der aristocratie voorstellen. En zeker, indien NIEBUHR de bron ware, uit welke wij onze kennis van het oude *Rome* moesten ontleenen, liever dan uit CICERO of LIVIUS, dan behoefde er niet aan getwijfeld te worden. - Wij voor ons nemen de vrijheid de voorkeur te geven aan de getuigenis van DIONYSIUS, LIVIUS en CICERO, en aan geschiedkundige daadzaken.’ Meer dan die ironie tegen NIEBUHR, bevreemden ons deze laatste woorden. Het ontbreekt toch geenszins aan geschiedkundige daadzaken, om ons SERVIUS juist als een' volksvriend voor te stellen. Het is genoeg daarvoor op de instelling van den census te verwijzen, waarbij het plebs genoegzaam gelijkgesteld werd met de patres. Als DIONYSIUS zegt, zoo als de schr. aanhaalt, dat SERVIUS het volk daarbij een rad voor de oogen draaide, ziet zulks alleen op de

allergeringste burgers, hetgeen DIONYSIUS zelf verder uitdrukkelijk verklaart: *τοὺς πένητας ἀπελάσας τῶν χοινῶν*. Deze, in de onderste klasse ingedeeld, konden beschouwd worden slechts in schijn stemgeregtigd te zijn, daar de beurt toch nooit aan hen kwam. Even als SOLON, redde SERVIUS zich hierbij door de grootste voorzigtigheid. Voor de gegoede burgers had hij intusschen ruimschoots gezorgd. Hoe onzeker voor ons de som ook wezen moge, waarmede men in de eerste klasse kwam, zoo blijkt het nogtans reeds dadelijk uit het groote aantal centuriën, dat die klasse bevatte, - bijna zoo veel als al de overige te zamen, - dat niet slechts de rijken, maar zelfs alle gegoede burgers, de kern van den staat, daartoe moesten behooren. ARISTOTELES zeide: *Δῆλον ἄρα ὅτι καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτικὴ ἀρίστη ἡ διὰ τῶν μέσων* SOLON had zóó gedacht; SERVIUS handelde niet anders. Hij was ten volle de vriend des volks, zoo als zijne staatsverandering aanwijst, maar daarom niet van het gemeen. Met dit magteloos te maken, betoonde hij juist zijne goede gezindheid jegens de gegoeden, in wier handen hij het bestuur grootendeels komen liet; zoo hij een onbepaald voorstander der aristocratie geweest ware, had hij geheel andere instellingen gemaakt, of alles althans maar liever bij het oude gelaten. Uit al hetgeen hij nu verrigt heeft, wordt het onbegrijpelijk, hoe zich nog iemand verklaren kan tegen de gewone en zeer natuurlijke voorstelling, welke zoowel bij de ouden als nieuweren van SERVIUS gegeven wordt. De schr. beroept zich, voor hetgeen hij van SERVIUS zegt, mede op de getuigenis der ouden zelve, ofschoon hij later verklaart (bl. 99, a. 29), dat DIONYSIUS hem als den gunsteling des volks voorstelt, die tegen den wil der patriciërs zich het bewind aanmatigde. Uitdrukkelijk toch ook zegt deze onder andere nog: *ὁ δὲ Τύλλιος οὐκ ἐν μόνοις τούτοις τοῖς πολιτεύμασι δημοτικὸς ὢν ἐδήλωσεν, ἐν οἷς ἐδόκει τήν τε βουλῆς ἐξουσίαν καὶ τὴν τῶν πατρικίων δυναστείαν ἐλαττοῦν, ἀλλὰ καὶ ἐν οἷς τὴν βασιλικὴν ἀρχὴν ἐμείωσε, τὴν ἡμίσειαν τῆς ἐξουσίας αὐτὸς ἀφελόμενος*. IV, 25, p. 228. CICERO stelt de zaak evenzoo voor. Dat zulks slechts schijnbaar is, gelijk hier beweerd wordt, kunnen wij niet aannemen; de uitlegging daarbij van de plaats van CICERO, *de Re Publ.*, II, 21, is in ieder geval onvoldoende, want de woorden: (SERVIUS) *non commisit se patribus*, die daar voorkomen, bewijzen, dat SERVIUS althans de vriend van de patriciërs niet was. Toen hij later hunne comitia verzamelde, en daarin tot koning verkozen werd, moest men zulks als eene gedwongene concessie van hunnen kant beschouwen, dewijl hij toch reeds de

regering aanvaard had *voluntate atque concessu civium*. Hiertoe behoorden ook de patres, zegt de schr. Het waren dus, volgens hem, dezelfde patriciërs, die in het begin de regering aan SERVIUS weigerden en toestonden. Dan had hij immers dadelijk wettig kunnen te werk gaan. Eene zonderlinge tegenspraak voorzeker, waarin men wel vervallen moest, zoo men de plebejers tevens in de *comitia curiata* wilde gebragt zien.

De ongelijkheid der bezittingen wordt verder opgegeven (bl. 5 en volg.) als de oorzaak der beroerten in den staat, waarbij verwezen wordt op *Athene, Megara* en *Sparta*, mede daardoor op den rand van het verderf gebragt. Het eerste is in de hoofdzaak waar; maar zonder eenige toelichting omtrent den eigenaardigen toestand der landerijen bij de Romeinen, waarnaar men hier te vergeefs uitziet, kan de daarmede onbekende lezer, door die verwijzing naar de Grieksche staten, van de gansche zaak geene andere dan onvolkomene of valsche denkbeelden opvatten. Het Romeinsche volk bestond daarbij uit staatsbestanddeelen, die hier geene geschikte vergelijking toelaten. Wat *ager publicus* en *privatus* eigenlijk was, had moeten aangewezen worden bij het spreken over de bezittingen. Over de *leges agrariae* wordt heengestapt; toch zijn zij grootendeels als de spil te beschouwen, waarop alle inwendige beroerten te *Rome* ronddraaijen. De armen, wordt eenvoudig weg gezegd, werden door opgehoopte schulden dagelijks armer. Daarbij had de oorsprong dier schulden moeten worden aangewezen, en de wijze, waarop zij natuurlijk *moesten* vermeerderen, door het bijschrijven der hooge renten en de partijdige toelating tot de landerijen van den staat, waarvan de patriciërs alleen vruchtgebruikers mogten zijn. *Rome's* inwendige toestand kan zonder aanwijzing van een en ander onmogelijk duidelijk worden voor iemand. De onmenschelijke gestrengheid der patriciërs ten opzigte hunner schuldenaars wordt te regt hier gelaakt; maar dit was de eenige grieve niet, en het waren de armen niet alleen, die naar den *Mons Sacer* trokken; in dat geval had de schr. welligt gelijk, met de instelling der tribunen eene dwaasheid te noemen, en te beweren, dat men, in plaats van hun te kwader ure eigene overheden toe te staan, hen liever met toegevendheid had moeten zoeken in bedwang te houden. Dit gezigtspunt nu is onjuist, en sleept daarenboven eene geheel verkeerde beschouwing van *Rome's* toenmaligen en daaropvolgenden toestand met zich mede. Als men in de instelling der tribunen slechts het gevolg eener noodlottige zwak-

heid ziet, waarmede men een' armen hoop volks onvoorzigtig te wille was, is men natuurlijk geneigd, om in de verdere vorderingen dier volksklasse, in het voorwaarts streven der tribunen naar meerdere gelijkheid voor hunnen stand, altijd, zoo als hier geschiedt, slechts oproer en onregt te zien, dewijl hunne vroegste magt reeds daarvan uitging. Zoo moet de Romeinsche geschiedenis niet meer voorgesteld worden. Het plebs maakte reeds in het begin de helft der gezamenlijke burgers van den staat uit (LIVIUS, I, 30; VAL MAX., III, 4, 1). Toen *Alba's* bevolking naar *Rome* werd overgebragt, werden maar zes of zeven geslachten onder de patriciërs opgenomen; al de overigen werden plebejers. Moet men nu aannemen, dat er te *Alba* toen niet meer gevonden werden, welke op die zelfde onderscheiding hadden mogen aanspraak maken? Immers neen: voorzeker kwam eene groote menigte aanzienlijken en vermogenden onder het plebs. Het bevoorregten van sommigen geschiedde, om te groote verbittering voor te komen, waarbij men waarschijnlijk het *dividere et regnare* mede wel op het oog had. De dubbele bevolking, waaruit *Rome* bestond, was zeer onderscheiden: de eene, de patriciërs, had alle magt en gezag in handen; de andere was van de minste bedieningen, van de *comitia*, van alle voordeelen, die nieuwe veroveringen telkens aanbragten, kortom van alles, uitgesloten, - behalve van opbrengsten en krijgsdienst. Ofschoon de toestand der eersten dus evenzeer in kracht moest toenemen, als die der laatsten achteruitgaan, zoo waren deze echter weinige jaren na de koningen nog krachtig genoeg, om zich van de baatzuchtige patriciërs te kunnen afscheuren en elders eenen eigenen staat te gronden. Ware het anders geweest, dan hadden de patriciërs zich veeleer geluk gewenscht met zich van eenen grooten hoop armen zoo gemakkelijk ontslagen te zien; men had zulks als eene aderlating van den staat beschouwd, waarvoor zoo dikwijls eene kolonie werd aangelegd. Doch de instelling der tribunen was eene dringende noodzakelijkheid, wilde men den staat niet plotseling ontzenuwen en aan zijne vijanden prijs geven. Men mag daarom hier geen verwijt inbrengen tegen de staatkundige wijsheid der Romeinen; veeleer moet men hunne inwendige geschiedenis altijd beschouwen als den strijd tusschen twee magten, waarvan de eene zoekt te behouden, de andere gelijk te komen; waarbij het voorwaarts streven van den een' geen oproer, het toegeven van den ander' geene zwakheid, maar noodzakelijkheid heet.

Dat daarbij van beide kanten dikwijls onregt in het spel zal komen, spreekt van zelf.

Dat de tribunen, uit het gezigtspunt, waaruit de Hoogleeraar hier reeds hunne instelling beschouwt, ook verder geenszins in een gunstig daglicht voorkomen, zal niemand verwonderen. *Te regt*, heet het (bl. 9), *mogt* APPIUS CLAUDIUS *hunne magt eene furie en kanker van den staat noemen*; eene weinig afdoende getuigenis voorwaar, als men bedenkt, dat de verregaandste trots en verachting en haat jegens al wat plebejer heette, de leden van dit geslacht te allen tijde kenmerkten (LIV. II, 56; IX, 33, enz.; verg. ook SUET. in TIB., 2). Men behoorde daarbij onderscheid te maken tusschen de vroegere en latere tribunen. Hunne magt was groot, maar zoo onbeperkt, als hier wordt opgegeven, in het begin althans niet; daarenboven hadden de patres toch ook tegenmiddelen, waarmede zij vaak de tribunen te keer gingen, de *intercessie*, waarvan men zich zoo menigmaal met vrucht bediende, en waarvoor men slechts één' tribuun behoefde over te halen. Bij LIVIUS (IV, 48) zegt de kleinzoon van den decemvir: *proavum suum* APPIUM CLAUDIUM *ostendisse Patribus viam unam dissolvendae tribuniciae potestatis per collegarum intercessionem*. Zoo leest men daar verder (VI, 35), dat bij de opschuddingen, door de *Leges Liciniae* veroorzaakt: *Conterriti patres quum trepidassent, publicis privatisque consiliis nullo remedio alio, praeter expertam multis iam ante certaminibus intercessionem, invento, collegas adversus tribunicias rogationes comparaverunt*. Het valt ligt te begrijpen, waarom door toedoen der patres het getal der tribunen van twee op vijf, en vervolgens op tien werd gebragt; hoe grooter hun aantal was, hoe gemakkelijker er een, die zich liet overhalen, kon gevonden worden. - Later kon men de *leges Aelia* en *Fufia* als een tegentribunaat beschouwen (over het gedwongen verblijf der tribunen te *Rome* biedt zich straks de gelegenheid aan even te spreken). De geheele beschouwing der tribunen is hier eenzijdig. Alhoewel later in eene aanteekening wordt toegestemd, dat er meermalen edeldenkende mannen onder hen gevonden werden, is alles, wat in het verhaal van hen gezegd wordt, tegen hen. Uit enkele plaatsen worden daarbij gevolgtrekkingen gemaakt, die niemand zoude willen verdedigen. Zoo leest men b.v. op bl. 9: ‘Ongestraft kon het volk (na de instelling der tribunen) de lictoren der consuls beleedigen en mishandelen; hoe driester het geweld was, hoe schitterender de belooning.’ Uit het geval van PUBLILIUS VOLERO,

waarop wij hierbij verwezen worden, zulks als in den regel geschied vast te stellen, is ongegrond. Dan zoude men even goed mogen schrijven: de magt der tribunen werd met voeten getreden; als men geene andere middelen tegen hen vond, verdreef men hen met geweld van het forum, enz. enz., waarbij men insgelijks op plaatsen verwijzen kon, als LIV. III, 11; CIC., *pro Sextio*, XXXV, 76; ib., XXXVII, 79 en op meer andere, waaruit blijkt, dat, in weêrwil dat zij *sacrosancti* waren, hun leven weleens bij hunne ambtsoefening in gevaar was; want als verder gezegd wordt, op bl. 98, a. 19: ‘de vrees voor den toorn der goden, die hem treffen moest, die de onschendbare tribunen durfde aanraken, was bij de patres even goed gemeend als de eerbied voor hunne eigene *auspicia*,’ zoo valt het niet te ontkennen, dat de tribunen evenwel nog al eens voelden, dat er onder de patriciërs ook vrijgeesten waren. De magt der tribunen of dezer roervinken, zoo als zij hier heeten, in de bijzonderheden te vervolgen, acht de schr. onnoodig. De patriciërs, die *door geboorte en stand en verdiensten doorluchtige mannen*, worden genoegzaam als weerlooze slagtoffers voorgesteld. Zoo leest men onder andere (bl. 10) van *de eenige verzachting, die hun lot onderging*, enz., waarbij men aan slaven zou denken. Maar de schr. gaat eenmaal van de onwettigheid der instelling van de tribunen uit, en, daarop voortbouwende, zegt hij, dat ons gevoel van billijkheid en regtvaardigheid pijnlijk aangedaan wordt, niet zoo zeer door de uitbreiding dier magt, als wel door de schreeuwende en tergende onregtvaardigheid, met welke men daarbij te werk ging, en door de laagheid en kleinmoedigheid der patriciërs, die zich op deze wijze lieten behandelen. Vergelijkt men deze uitdrukking met hetgeen weinig verder gezegd wordt (bl. 14): ‘dat *Rome* bijna drie honderd jaren bestaan had voor men aan beschrevene wetten dacht, en dat, toen men daartoe zou overgaan, de patriciërs, *die natuurlijk er hun belang in vonden den ouden sleur te volgen*, het tegenwerkten,’ dan zal men gedwongen zijn te erkennen, dat het voortstreven der plebejers geen onregt was. Hunne verovering van het consulaat, de dictatuur, enz. was het natuurlijke gevolg van hun pogen naar gelijkstelling; - veroveringen, geenszins op kleinmoedige tegenstanders behaald, maar vruchten van een' strijd, waarin aan beide zijden list noch geweld gespaard werd. Ofschoon, zoo als ligt te begrijpen is, juist niet alle voorstanders van het plebs uit edele inzigten handelden, maar ook eigenbelang

weleens hun prikkel was, mag men daarom hun oorspronkelijk regt, waarmede zij tegen de patres optraden, niet ontkennen, hun pogen niet ten eenemale onwettig of strafbaar heeten. Eerst na de gelijkstelling van het plebs met de overige burgers krijgt de geschiedenis van *Rome* een ander aanzien: heerschzuchtige oligarchen uit beide standen beheerden van toen af den staat, en, met uitzondering van eenige edeldenkende mannen, mag men de tribunen van dien tijd als woelzieke volksleiders beschouwen. Die onderscheiding hadden wij hier gaarne gemaakt gezien, eene onderscheiding tusschen de beginselen van den inwendigen strijd van vroegere en latere dagen, waarbij het karakter der eerste tribunen, als geheel verschillend van de meesten van lateren tijd, onder eene afzonderlijke meer gunstige beschouwing zoude gekomen zijn.

Omtrent de staatsregeling der Romeinen, waarmede de schrijver niet zeer ingenomen is, wordt opgemerkt, vooreerst: dat de attributen van het volk en den senaat niet behoorlijk waren afgescheiden noch bepaald; vervolgens, dat men zich verwonderen moet over eene staatsregeling, waarvan de voornaamste bepalingen konden ontdoken worden. Dit laatste wordt gezegd, dewijl, aangezien de magt der tribunen over de duizend schreden buiten de stad ophield, CINCINNATUS daarom eens het volk bedreigde eene door auspicia gewijde vergadering, in weêrwil van de tribunen, buiten de stad te houden. De vraag: waarom, indien deze bepaling bestond, de consuls dit niet meermalen deden, of ten minste beproefden, is hier eenigzins bevreemdend, doordien in de aanteekening (bl. 99-26) reeds gezegd wordt, dat het waarschijnlijk is, dat dit alles niet gemakkelijk zou gegaan zijn, hetgeen van dit voorval ook bevestigd is door NIEBUHR, II, 335, enz. Wij vinden evenwel vermeld, dat de consul duizend schreden buiten de poort zijn tribunaal opsloeg, om de dienstpligtigen op te roepen tot eenen onwettigen krijg, waartegen zich de tribunen wilden verzetten, bij DIONYSIUS, VIII, 87, p. 554, enz.; echter zien wij, dat zulks maar niet altijd zoo ging, uit LIVIUS, IV, 30 en 55, en meer andere plaatsen. Deze beperking intusschen van de magt der tribunen was gewis door de patres niet zonder opzet gemaakt, ofschoon dezelfde bepaling tevens kan gerekend worden zeer heilzaam te zijn geweest voor de plebejers. Het misbruik, dat men daarvan kon maken, kon zich, naar men aannemen mag, niet tot de hoogste aangelegenheden uitstrekken; in ieder geval zal voor zijwegen, die men zoude *kunnen* inslaan, om eene alge-

meene bepaling te ontduiken, of zich daardoor niet gehinderd te zien, wel geenerlei staatsregeling altijd kunnen vrijwaren.

Bij de bewering, dat de magt van volk en senaat niet behoorlijk gescheiden waren, worden wij verwezen naar deze aanteekening (bl. 98-25): 'In het geval van KAESO QUINCTIUS, die voor het volk teregt stond, wordt door het volk aan den senaat overgelaten, te bepalen hoeveel geld men voor elken borg zal vorderen, en aan de tribunen, hoeveel borgen er zullen gesteld worden, Liv. III: 13. Naderhand zag men soms den senaat en het volk ieder afzonderlijk over de provinciën beschikken, b.v.: DIO CASSIUS, XXXVIII, 8.' De *lex Icilia* bepaalde, dat hij, die de tribunen in hun ambt gestoord had, borgen stellen moest voor de boete, welke men hem daarvoor zoude opleggen, enz. (DION. HAL., VII, 17, p. 431). Met het getal der borgen, of hun equivalent in geld, had het volk juist niets te maken; het was slechts *jury*. De woorden van LIVIUS: *summam pecuniae quantam aequum esset promitti, veniebat in dubium: id ad senatum reiicitur*, verstaan wij daarom niet, zoo als de schr., van het volk. Dat de senaat zich verder in deze gansche zaak met de tribunen verstond, is zeer natuurlijk: het *veto*, dat deze hadden, verklaart zulks reeds. Men vergelijke voor het overige over dit voorval NIEBUHR, II, 263 en verder 324.

Eene onwettige en geheel willekeurige handeling van lateren tijd kan niet als bewijs aangevoerd worden, dat bij de oude staatsregeling geene grenzen bestonden tusschen de magt van het volk en den senaat. DIO CASSIUS berigt, in de plaats, waarop wij verwezen worden, dat het volk aan CAESAR *Gallia Cisalpina* en *Illyrië*, de senaat hem daarenboven *Gallia Comata* als provincie toewees. Zulks bewijst zelfs niet, dat TOEN beider magt grenzenloos in elkander liep. Alleen het regt van den sterkste gold, hetwelk van het hier gebeurde daarenboven uitdrukkelijk wordt gestaafd door deze woorden van SUETONIUS: *Galliam Cisalpinam Illyrico adiecto* (CAESAR) *lege Vatinia accepit; mox per senatum Comatam quoque, veritis patribus ne si negassent populus et hanc daret*. CAES., 22. De senaat oefende hier dus slechts eene schijnvertooning van magt uit. De geheele handelwijze was reeds onwettig, want de tribuun VATINIUS had, met verzaking der daarop bestaande wetten, tevens doorgedrongen, dat die provinciën aan CAESAR voor vijf jaren gegeven werden. Uit dergelijke voorbeelden kon hier niets bewezen worden. Bovendien moet men in de Romeinsche geschiedenis in het algemeen in het oog houden, dat bij de zoo onvolledige

kennis, die wij nog van zoo vele inrigtingen en staatsbedieningen van dat volk bezitten, dikwijls in ons oog de attributen van verschillende magten als niet genoegzaam afgescheiden kunnen voorkomen, waar evenwel voor de Romeinen zelve gewis geene zwarigheid bestond. Evenzoo doen zich somtijds aldaar gebeurtenissen op, die in strijd zijn met vroegere wettelijke bepalingen, waarbij men vrijelijk kan aannemen, dat inmiddels plaats gehad hebbende veranderingen in het staatbestuur óf met stilzwijgen door de schrijvers zijn voorbijgegaan, óf ons althans, door het verloren gaan der schrijvers, onbekend zijn gebleven. Als bewijs hiervoor haalt NIEBUHR onder anderen aan (in het onlangs verschenen vervolg op zijne geschiedenis, IV, 400, - vert. van Dr. ZEISS - alhoewel wij vroeger reeds op dit punt bij hem werden opmerkzaam gemaakt), dat achter de namen der consuls van 580 in de *Fasti* vermeld staat: *ambo primum de plebe*, van welke verandering nogtans LIVIUS niet berigt. Men kan toch niet aannemen, dat eene zaak als deze gebeurd zij, zonder eene voorafgaande verandering in de wet op het consulaat van LICINIUS en SEXTIUS. Het tribunaat heeft evenzoo vóór den tijd van TIB. GRACCHUS gewigtige veranderingen moeten ondergaan, waardoor sommige handelingen der vroegere tribunen moeijelijk te beoordeelen zijn. In weêrwil van des schr. vermaning tegen het uit eigen brein scheppen en construëren van NIEBUHR, zullen altijd velen geneigd blijven, stellingen als deze aan te nemen, wanneer de geheele geschiedenis daarvóór, en niets bepaaldelijk daartegen pleit.

Aan het slot der behandeling van dit onderwerp vraagt de schr. zich af: waardoor dan *Rome* dien top van magt bereikt heeft, indien het niet door de wijsheid van zijne instellingen was? Daarop vinden wij geantwoord: dat het geluk hier meer gedaan heeft dan het verstand; vervolgens (bl. 16): '*Rome* is gelukkig geweest - wie zou het ontkennen, doch er is meer. *Rome* is groot geworden, niet door de wijsheid van deszelfs inwoners, maar door hunne deugd.' Zoo lezen wij verder (bl. 34): '*Rome* werd magtig door eerlijkheid en goede trouw,' waarvoor een vers van ENNIUS wordt aangehaald: *Moribus antiquis res stat Romana virisque*. Wij zijn van dit alles niet genoeg overtuigd, om het volmondig te kunnen nazeggen. De meest gevierde deugd der oude Romeinen was eenvoudigheid, en, hoe hard zulks klinken moge, die eenvoudigheid was gedwongen. Later, toen zij weelde leerden kennen, blonk dat schoone der eenvoudigheid alleen - in de schriften der wijsgeeren, of bij dichters; altijd verwijst

een later geslacht op eenen voortijd van JANUS. Als de schr. nogtans in de deugd van het Romeinsche volk den grondslag wil zien van hunne grootheid, vervalt hij in vrij sterke tegenspraak met de voorstelling, die hij van hunne vroegere geschiedenis geeft. Wanneer wij toch daarin, meer dan bij eenig ander volk, nationale deugden ontdekken, zoo valt het niet te ontkennen, dat het altijd zeer republikeinsche waren; en welken lof kent men die toe, als men in het standvastig volharden bij dezelfde beginselen, in het voortstreven der plebejers naar republikeinsche gelijkheid, niets dan overweldiging ziet? Liever zien wij met MACHIAVELLI (*Discorsi*, I, 37) de steeds toenemende magt van *Rome* geboren worden uit den naijver der beide standen, uit de middelen, die zij elk afzonderlijk zochten, om zich uit te breiden, waardoor de staat, die de beide strijdende magten in zich vereenigde, bij voortduring in krachten toenam. De latere grootheid van *Rome* was inderdaad voor het allerminst het gevolg van goede trouw en eerlijkheid. De geschiedenis leert zulks. Wij vereenigen ons daarom veeleer met hetgeen hier verder gezegd wordt, op bl. 43: ‘de Romeinen hadden eene staatkunde, die zoowel van hunne hooghartigheid getuigt als van hunne slimheid. Zij gelieten zich altijd, of alle volken, met welke zij in eenige betrekking stonden, hunne beschermelingen waren. De minste twist tusschen deze en derzelver naburen was eene aanleiding tot een' nieuwen oorlog, en weldra tot eene nieuwe verovering,’ en vervolgens, op bl. 46: ‘*Rome* heeft veel te danken gehad aan deszelfs staatkunde, en deze was de staatkunde der overweldiging.’ Intusschen waren straks de middelen anders. - Van de gehoorzaamheid der Romeinen aan hunne overheden worden verscheidene voorbeelden bijgebragt; daarbij wordt tevens gezegd (bl. 20): ‘Het Romeinsche gemeen was, het is waar, meermalen onredelijk zoo als alle gemeen; maar het gebeurde toch ook meermalen, dat het weigerde aan de oproerige taal der tribunen gehoor te geven; vooral bleek dit dikwijls in het beslissen der vraag, of er *tribuni consulares* dan consuls zouden gekozen worden.’ Insgelijks lezen wij verder (bl. 29): ‘Hoe kwam het, dat het volk, hoe ook opgestookt, vaak patricische magistraten (*consuls*) in plaats van plebejische (*tribuni consulares*) verkoos?’ Vooreerst zij hierbij opgemerkt, dat de uitdrukking van *plebejische magistraten* voor consulaire tribunen minder juist is; deze tribunen werden zoowel uit de patres als uit het plebs gekozen. Ten andere hing de keus tusschen consuls en tribunen in het ge-

heel niet van het plebs af, van welks grootmoedigheid in dit opzigt dus niets te zeggen valt. Toen de patres eindelijk moesten toegeven aan de eischen van hunne tegenpartij, en die laten deelen in het oppergezag, hadden zij, slim genoeg, zich voorbehouden, dat telkens een senaatsbesluit bepalen zou, of er in het volgende jaar consuls (van welke het plebs nog uitgesloten bleef) of consulaire tribunen zouden gekozen worden. Men vergelijke Liv. IV, 12 en 43, V, 29, enz. Welligt heeft de schr. zijne verkeerde voorstelling van deze zaak onbedacht getrokken uit de woorden van LIVIUS, voorkomende in diens IV^{de} boek, C. 6, alwaar van de eerste *comitia*, waarin men consulaire tribunen verkiezen zou, gezegd wordt: *Eventus eorum comitiorum docuit alios animos in contentione libertatis dignitatisque, alios secundum deposita certamina incorrupto iudicio esse: Tribunos enim omnes patricios creavit populus; contentus eo, quod ratio habita plebeiorum esset. Hanc modestiam aequitatemque et altitudinem animi, ubi nunc in uno inveneris, quae tunc populi universi fuit*? Een schoone lof voorwaar, en dat in den mond van LIVIUS! Ten slotte zij hier nog opgemerkt, dat LIVIUS woorden aan het einde van C. 30 van hetzelfde boek: *in eo quoque plebs superior fuit, quod tenuit ne consules in proximum annum crearentur*, natuurlijk van de *tribuni plebis* moeten verstaan worden, die wederom door hun *veto* het te geven senatus-consultum eenigzins konden dwingen; ofschoon gedurende het tijdvak dezer *tribuni consulares* nog vaak genoeg consuls voorkomen. Een weinig hooger leest men nog: *controversia fuit, utrum populi jussu indiceretur bellum, an satis esset senatusconsultum*. Men vergelijke over deze plaats van LIVIUS wederom NIEBUHR, II, 481. De schr. maakte mede hieruit de verkeerde gevolgtrekking (in de 38ste aant. op bl. 100), dat men het er soms niet over eens was, of de zaak bij den senaat dan bij het volk behoorde.

Omtrent de gehoorzaamheid aan de wetten en de burgerdeugd der Romeinen wordt onder andere gezegd (bl. 22), dat, hoe onbeperkt de magt ook ware, die de dictator had, het gemeenebest vier honderd jaren bestond, zonder dat men iemand dit uitgestrekte gezag had zien misbruiken. Zoo veel is althans waar, dat die onbeperkte magt zelve meermalen in dien tijd als een *argumentum a baculo* tegen het plebs gebruikt was; ja de gansche instelling kan men beschouwen als te *Rome* in het aanzijn geroepen, opdat men zich daarvan als een alles afdoend middel ter onderwerping van het plebs zou kunnen bedienen. Uit

LIVIUS is dit reeds genoegzaam blijkbaar; uitdrukkelijk wordt het erkend bij ZONARAS, *Annal.*, II, 13. Op de volgende bladzijde leest men: ‘dezelfde soldaten, die zonder een oogenblik bedenkens de hun door een' wettigen veldheer gegevene bevelen uitvoeren, weigeren te gehoorzamen, zoodra hij niet op de door de wet gevorderde wijze en met de gewone godsdienstplegtigheden zijn bewind aanvaard heeft.’ De aanteekening hierop verwijst op LIV. XLI, 10, alwaar de soldaten gehoorzaamheid weigeren aan C. CLAUDIUS PULCHER. Doch het geheele verhaal bij LIVIUS wijst duidelijk aan, dat zulks wel het allerminst geschiedde om de reden, hier opgegeven; maar dat de soldaten in tegendeel dit verzuim als een geschikt voorwendsel aangrepen, om zich aan het gezag van den razende te onttrekken. Dat de soldaten zoo naauwgezet niet waren op dit punt, zou men eerder kunnen bewijzen uit het gebeurde met C. FLAMINIUS, die insgelijks zonder de gewone plegtigheden zijn bewind in stilte aanvaardde en toch gehoorzaamd werd. LIV. XXI, 63.

Wij houden het er voor, dat de schr. in het algemeen te ver gaat met den eerbied der Romeinen voor hunne godsdienst. Zelf erkent hij (bl. 28): ‘Nergens in de geheele oudheid was godsdienst en staatkunde zoo naauw verbonden als te *Rome*;’ in het verdwijnen van de gehechtheid aan de auspicia moet men dus mede volksontwikkeling erkennen; zij waren later niet meer bestaanbaar; eene godsdienst als die der Romeinen kon geen' stand houden. De auspicia waren langen tijd het scherm, waarachter zich de patriciërs verscholen, om de plebejers van het consulaat te weren. Het uitsluitend regt intusschen, dat zich de patriciërs in zaken van godsdienst aanmatigden, had geen' hechteren steun dan al hunne overige regten. De plebejers eischten ook hier gelijkheid; het uitsluitend voorregt van eenen stand, om uit zijn midden wigchelaars te kiezen, moest verdwijnen, even als de aanspraak, diede patriciërs maakten, om alleen het oppergebied te voeren. Wanneer men nogtans beweren wil, dat het voor de rust en het behoud van den staat gevaarlijk kon zijn den ouden band ontijdig los te scheuren (en alzoo eigenlijk minder de godsdienst als zoodanig, maar wel de staatkunde in gevaar ziet), dan mag men nog daarom niet aan de woelingen der tribunen de oorzaak van 's volks minachting voor de aloude denkbeelden toeschrijven. De aanvoerders van het plebs waren in dit opzigt niet minder kortzigtig dan de patres; in plaats van de auspicia in minachting te brengen, waaraan zij slechts aandeel zochten, breidden zij de

priesterkollegiën uit. Ten bewijze hiervoor halen wij slechts de *lex Licinia et Sextia, de decemviris ex parte de plebe creandis*, en de *lex Ogulnia* aan. Als CICERO, die stoutweg het bestaan der divinatie ontkent, evenwel gewigt hecht aan de kunst der Augurs, pleit zulks, zedelijk beschouwd, eerder tegen CICERO dan voor het behoud der auspicia; daarbij valt het niet te ontkennen, dat hij, die zelf den grootsten spot dreef met het lezen der voorteekenen, als staatkundig verdediger daarvan mede weinig gezag verdient. Doch mogt men al in zijnen tijd de vroegere zeden terugwenschen, in ernst aan het herstel daarvan gelooven kon niemand. Onzes inziens laat zich nogtans de gansche houding van CICERO, omtrent de wigchelarij, vrij natuurlijk en gemakkelijk verklaren. DIO CASSIUS verhaalt (XXXVIII, 13, enz.), dat CLODIUS, om geenen tegenstand te ontmoeten bij de wet, die hij voornemens was tegen CICERO voor te dragen, eerst de wet doordreef, dat geene auspicia de comitia meer in den weg zouden mogen staan; dat CICERO zulks wel doorzag, maar zich evenwel door CLODIUS om den tuin liet leiden. Hieruit kan men ligt begrijpen, waarom CICERO gewoonlijk zoo tegen het opheffen der *leges Aelia en Fufia* uitvoer. Wanneer de schr. verder zegt (bl. 30): ‘hoe toch kon men eenige waarde meer hechten aan de auspicia, waar men veldheeren ten oorlog zag uittrekken, die dezelve niet hadden?’ en daarbij in de aanteekening deze woorden van CICERO aanhaalt: *Quam multi anni sunt quum bella a proconsulibus et propraetoribus administrantur qui auspicia non habent* (de Div. II, 36), zoude het den schijn kunnen hebben, alsof die veldheeren onwettig handelden. Die *quam multi anni* hier, waren de dertien jaren, die tusschen het schrijven der boeken *de Divinatione* en de wet van CLODIUS verloopen waren. Het weglaten der auspicia in dien tijd was alzoo op zijn minst even wettig als de vroegere toepassing. Bovendien kan men de weinige waarde, die men toen aan de auspicia hechtte, niet eens als het gevolg der wet van CLODIUS beschouwen, daar, omgekeerd, juist de gereede aanname dier wet genoegzaam bewijst, dat op dat oogenblik geene waarde daaraan meer gehecht werd. En kon zulks anders, als zij, wien de besturing der auspicia was opgedragen, openlijk daarmede den draak staken? Van MARCELLUS wordt hier aangehaald, dat CICERO van hem verhaalt, dat hij, om niet door de auspicia in zijne plannen gehinderd te worden, in eene overdekte draagbaar ging zitten (*dicebat* (MARCELLUS) *ne impediretur auspiciis lectica operta facere iter* SE SOLERE, staat er nog wel); en

op die zelfde plaats wordt nogtans MARCELLUS door CICERO *optimus augur* genoemd. De vroegste schending der auspicia ging daarenboven van patriciërs uit. In één woord, om het verdwijnen der voorvaderlijke gehechtheid van de Romeinen aan hunne godsdienst, uit welk oogpunt men hunne leer, *ad opinionem vulgi* zamengesteld, ook beschouwe, aan der tribunen streven naar burgerlijke gelijkheid voor hunnen stand toe te schrijven, is eene onbillijkheid, die zich slechts uit opzettelijke vooringenomenheid verklaren laat. Dat voor het overige de *comitia tributa*, zoo als in de aanteekeningen voorkomt, zonder auspicia gehouden werden, is niet volkomen juist; men had daar de *auspicia minora*, de *spectio*.

Over het verzoek van REGULUS om zijn ontslag, daar zijne landhoeve door de arbeiders verlaten was (bl. 31), vergelijke men NIEBUHR, III, 689, en IV, 159, enz., alwaar onder andere verwezen wordt op hetgeen POLYBIUS daaromtrent opmerkt. Uit het Liviaansche berigt omtrent REGULUS (waarvan mede melding gemaakt wordt bij SENECA *ad Helv.*, XII), is ook nog elders dezelfde verkeerde gevolgtrekking afgeleid.

In de 91ste aant., op bl. 105, wordt van de boete, waartoe de zoon van MENENIUS AGRIPPA veroordeeld werd, 2000 assen, eenvoudig gezegd: ‘Neemt men SCHULTZE's berekening aan, dan zou dit ƒ 780 zijn. *Deze is zeker te hoog*.’ Daar zal niemand tegen zijn. Volgens de gewone berekening - wij begrijpen niet, waarom wij hier daarmede niet zouden kunnen volstaan - bedroeg deze boete ongeveer ƒ 66, de som, die een ridder jaarlijks kreeg voor het onderhoud van twee paarden. Men vergel. GRONOVIUS, *de pecun. Vet.*, p. 124 (alwaar wij eigenaardig vinden aangehaald, dat in het jaar 1395 aan de raadsheeren van *Deventer*, voor het onderhoud van één paard, aan elk eene jaarlijksche som van ƒ 15 uit de stadskas werd toegelegd).

Dat HANNIBAL de kunst van steden innemen niet volkomen verstond, nemen wij gaarne aan; hij leverde althans geene groote blijken daarvan. Wij gelooven echter niet, dat hij, volgens het oor deel van deskundigen, meer een slim roover dan een groot generaal was (bl. 112, aant. 163). Omtrent zijne opeisching wordt, in de 168ste aant., het verhaal van NEPOS (*Hannib.*, XII) als het waarschijnlijkst aangenomen. NIEBUHR's opmerking, dat de Romeinen toch wel zullen geweten hebben waar HANNIBAL zich ophield, dien zij gewis niet uit het oog verloren, komt ons intusschen zeer gegrond voor.

Algemeene beschouwingen over het karakter eens volks te geven,

is zeer moeijelijk. Men heeft daarbij gewoonlijk het oog op enkele personen gerigt, waarbij eene voor het overige wel te vergeven vooringenomenheid zoo ligt binnensluipt. Daardoor wordt de voorstelling, die men geeft, weleens minder juist. Van de vroegere eenvoudigheid der Romeinen zeiden wij, dat die vrij gedwongen was. Men wachte zich evenwel nog, uit de voorbeelden van eenen CINCINNATUS, CURIUS en anderen te spoedig tot de zeden van het gezamenlijke volk te besluiten. Zoo die voorvallen geene excepties geweest waren, had men ze waarlijk niet opgeteekend. Wie zal het volgende volmondig kunnen toestemmen? (bl. 35): ‘Ook in dit opzigt is *Rome* zoo bekend, dat de naam alleen van Romein ons dadelijk alle de deugden, waarover wij spraken, voor den geest brengt. Wie is er, die zich daarbij niet de Camillussen, de Fabriciussen, de Marcellussen, de Scipio's, de Paulussen herinnert?’ Als het algemeene karakter zoo geweest was, dan had men niet zoo sterk met prodigia daarop behoeven te werken, van welke in de Punische oorlogen, en juist altijd dan, als de gevaren de grootste zijn, de meeste voorkomen. Daarbij waren al de hier opgenoemde namen niet eens geheel vlekkeloos. Zoo wordt, op bl. 31, van de goedhartige voorschriften van CATO, in zijn werk over den landbouw, gesproken, en verder gezegd, dat hetzelfde boek van hem weder een sprekend bewijs is van de eerlijkheid der oude Romeinen; terwijl wij later (bl. 70) op meineedige handelingen van dien zelfden CATO verwezen worden, die, hoe ook daar beschouwd, niet worden weggecijferd. In dergelijke tegenstrijdigheden vervalt men ligt bij die algemeene beschouwingen; de lezer weet soms niet, waaraan zich te houden; ten bewijze schrijven wij nog een paar plaatsen af. Op bl. 58 staat: ‘om zich te overtuigen van de ruwheid en hevigheid van het Romeinsch karakter, is het alleen genoegzaam te doen opmerken, welke ongure straattaal de vader der Romeinsche welsprekendheid uitbraakte jegens degenen, welke het ongeluk gehad hadden van hem te mishagen: CICERO, de man, die zeker zijne landgenooten ver vooruit was, schaamt zich niet in eene openbare redevoering iemand op eene wijze ten toon te stellen, die inderdaad walging en afkeer verwekt; en, wat uit een zedelijk oogpunt beschouwd nog erger is, hij aarzelt niet te verklaren, dat hij niet zoo verheugd zou geweest zijn als hij PISO en GABINIUS aan het kruishout had zien hangen, als het hem nu genoegen doet, dat zij zelve zich door hunne schanddaden van de achting der weldenkenden beroofd hadden. Ja,

DEMOSTHENES en ESCHINES konden elkander ook grove beleedigingen toevoegen, maar dit geschiedt daar altijd als in 't voorbijgaan en is volstrekt niet met deze doorgaande woede te vergelijken.' En nu heet het verder, op bl. 115, aant. 187 (eerst was gezegd: dat er eene bijzondere wijziging in het gevoel van welvoegelijkheid aan de Romeinen eigen was, die meer bestond in eene zekere schaamachtigheid dan in een fijn gevoel of in eenen gekuischten smaak): 'dat CICERO zelf dikwijls - bewijzen geeft van een gevoel van welvoegelijkheid, dat voor dat der Grieken in niets behoeft te wijken, zal men wel niet als een tegenbewijs aanmerken. CICERO was een Romein, zoo als er weinige waren.' - Vrij vreemd klinkt het hierbij, als wij op de eerste der hier aangehaalde plaatsen onmiddellijk zien volgen: 'Maar de Romeinen waren niet alleen van nature gestrenger en *deftiger* dan de Grieken,' enz.

Als een blijk van de weinige geestbeschaving der Romeinen wordt onder andere aangehaald het gebeurde met de boeken, die kort vóór PERSEUS bij den *Janiculus* gevonden werden. Het voorval wordt hier aldus verhaald (bl. 60): 'Kort voor den oorlog met PERSEUS werden er eenige boeken in eene kist gevonden, begraven bij den *Janiculus*. Alleen op de getuigenis van eenen Pretor, die ze gelezen had, en van wien weder als iets zeer bijzonders vermeld wordt, dat hij daarvan hield, laat de senaat deze boeken ongelezen verbranden, uit vrees dat zij tot nadeel van de godsdienst zouden kunnen strekken. Dit gold echter alleen van de Latijnsche, die men lezen kon; de Grieksche, die misschien niemand verstond, werden meê verbrand.' Daarbij wordt aangehaald Liv. XL, 29. Behalve dezen, maken daarenboven van deze zaak nog melding PLUTARCHUS, VALERIUS MAXIMUS, PLINIUS en FESTUS. LIVIUS, aan wien de Hr. L.B. zich hier houdt, maakt, even als VAL. MAX., melding van twee kisten, hetgeen trouwens weinig afdoet; maar als de schr. zegt, dat van dien praetor, die de boeken gelezen had, *als iets bijzonders vermeld wordt, dat hij daarvan hield*, gaat hij zeker te ver, daar LIVIUS eenvoudig berigt: *Primo ab amicis, qui in re praesenti fuerunt, libri lecti. Mox pluribus legentibus quum vulgarentur, Q. Petilius praetor urbanus* STUDIOSUS LEGENDI EOS LIBROS *a L. Petilio sumpsit*. Om verder van de Grieksche boeken te zeggen, dat misschien niemand ze verstond, moest men uit het oog verliezen, dat de Grieksche letterkunde, blijkens de vele annalen, die in die taal geschreven waren, reeds vroeg bij de Romeinen beoefend en later algemeen werd; de schr. zelf er-

kent daarvan op de volgende bladzijde: ‘de Romeinen zelve, als zij met vreemden omgingen, spraken Grieksch, zoo als wij Fransch.’ VALERIUS MAXIMUS zegt bovendien: *Latinos* (libros) *magna diligentia adservandos curaverunt. Graecos quia aliqua ex parte ad solvendam religionem pertinere existimabantur, Q. Petilius praetor urbanus ex auctoritate senatus per victimarios igne facto in conspectu populi cremavit*, I, I, 12. Het is niet onwaarschijnlijk, dat wij, in dit gansche voorval, met DE BEAUFORT (*Incertit. de l'hist. Rom.*, T. I, 4) niets anders moeten zien dan de vrees, om de kunstgrepen der priesters te zeer aan het daglicht te zien gebragt.

Van C. GRACCHUS wordt gezegd (bl. 74): dat hij de Liciniussen en Volero's verre, zoowel in onbeschaamdheid en heerschzucht als in bekwaamheid, overtrof. Het zij genoeg hierop te verwijzen. Het onbillijke, dat in deze uitspraak gelegen is, valt den slechts eenigzins in de Romeinsche geschiedenis ervarenen van zelf in het oog. Zoo wordt verder JUGURTHA een verwaten koningje genoemd; naar hetgeen hij te weeg bragt, mogt hij wat meer gelden.

De schr. nadert daarop tot het tijdvak, waar zijne geschiedenis aanvangt en onze taak alzoo eindigt. Zij werd ongevoelig reeds uitgebreider dan wij aanvankelijk dachten. Enkele drukfouten, die ons onder het lezen in het oog vielen, halen wij nog even aan. Op bl. 95 staat: *χατεστρατηγήσε*, voor *χατεστρατήγησε*; op bl. 102, Liv. XLI, 41, 10, voor: Liv. XLI, 10; op bl. 103, Cic. *Leg.* II, p. 36, voor: C. 36; op dezelfde bladz. staat vooraan 60 voor 90, even als op bl. 117, 112 voor 212; op bl. 166, SCHOONVADER, in plaats van SCHOONZOON; op bl. 189, waarszhijnlijk; op bl. 249, huunen voor hunnen; op bl. 304, vooraan, 71 voor 86. Wij vragen nog, waarom, als men dan *Cesar* schrijft, in plaats van het gewone, even als *Pretor, Equers, Pheniciërs, Emilius*, enz., men niet insgelijks de woorden *asses, classes, edilitas*, enz. in een meer Hollandsch gewaad kleedt? Doch genoeg: de gansche inleiding heeft, om uit al het voorgaande eene slotsom te trekken, bij ons, na het lezen der laatste woorden: ‘zietdaar het *Rome*, over hetwelk wij moeten spreken,’ de betuiging uitgelokt, dat wij het oude *Rome* althans er niet in herkend hebben.

H.....

C.A.E.

Schriften voor de beoefening der Engelsche taal.

I. *Complete English-Dutch and Dutch-English Pocket-Dictionary. By* D. Bomhoff, hz. Part I. *English and Dutch*. 646 p. *Volledig Engelsch-Nederd. en Nederduitsch-Eng. Zak-Woordenboek. Door* D. Bomhoff, hz. II. Deel. *Nederd.-Engelsch*. 552 bl. in klein kwarto-formaat. *Te Zutphen, bij* W.J. Thieme. 1840.

Vóór eenige jaren gaf de Heer BOMHOFF een Engelsch-Nederduitsch en Nederduitsch-Engelsch woordenboek bij H.C.A. THIEME te *Zutphen* in het licht, van welks eerste gedeelte eene tweede uitgave in het jaar 1832 door den Heer J.F. THIEME te *Nijmegen*, in wiens fonds het geheele werk was overgegaan, bezorgd werd. Terwijl de oplage daarvan nog niet uitverkocht is, geeft de Heer BOMHOFF een ander Engelsch woordenboek, niet bij THIEME te *Nijmegen*, maar bij diens broeder te *Zutphen*, in het licht. Deze niet zeer kiesche handelwijze, om geen scherper woord te bezigen, welke tot merkelijk nadeel van den Nijmeegschen uitgever moet strekken, zou welligt voor de regtbank der wetenschap eenige verschooning vinden, indien het nieuwe woordenboek, door den Heer BOMHOFF voor een *Complete Dictionary* uitgegeven, het vorige wezenlijk in waarde overtrof, en inderdaad ‘alle woorden bevatte,’ zoo als het voorberigt belooft, ‘niet slechts die tegenwoordig door de beste schrijvers gebruikt worden (waarvan vele zelfs nog in geen woordenboek zijn opgenomen), maar ook door vroegere schrijvers (tot CHAUCER toe) gebruikt werden.’ Doch helaas! in plaats van de leemten en gebreken, welke het vorige woordenboek van BOMHOFF kenmerken, hier aangevuld en verbeterd te zien, vond recensent in het nieuw uitgekomene, bij oppervlakkigheid en alledaagschheid, tevens eene groote onvolledigheid. Hij zal zijne uitspraak door eenige bewijzen staven. Onder de verouderde woorden, of woorden door vroegere schrijvers gebruikt, zocht hij te vergeefs naar *abaist, abaysing, abee, abeigh, ablins, aboon, abray, adaw, affhand, aery, aggrize*,

agoor, agraste, amain, and, in de beteekenis van *indien; appeyre, arew, arraught, awsum, awny, ayen, bail*, in de beteekenis van *ongeluk, verderf; ballow, barbing, barn*, in de beteekenis van *kind; beblotte, bede, beesen, behest, benim, beteche, big*, in de beteekenis van *bouwen; bilt, blutter, bokeler, bottom*, in de beteekenis van *nasporen, navorschen; boutger, bothum, breinge, brech, brie, bullyons, bumle, bulcke, bum*, in de beteekenis van *gonzen; bungy*. Onder de zamenstellingen, met het voorvoegsel *by*, worden *byreve, byraft, bylive* gemist. Dit lijstje zoude men, indien het noodig ware, gemakkelijk met eenige honderden woorden kunnen vermeerderen; doch het geleverde is meer dan genoeg, om het gebrekkige van dit woordenboek, met betrekking tot verouderde woorden, aan te toonen. Hoe volledig de gebruikelijke en kunstwoorden worden opgegeven, zal blijken, wanneer men weet, dat wij vruchteloos zochten naar *abacted, to abay, abbroch, abbuttals, abeched, abeletree, abelition, abent, aber, aberemurder, abgregate, abishering, abladium, ablaqueate, abloicate, ablude, ablution, abominants, above-board, abrig, abrook, absalonism, absis, abstorted, abstrude, accapitare, accidie, accidious, accinet, accipient, accise, acclivis, accolle, accorn, aces, acer, achne, achronical, acolite, acone, acor, acreme, acros, acrostolium, aculcate, acute-angle, adamic-earth, adcorporate, addubed, adecabist, adiapneustia, adle-eggs, adnata, ado, adolescency, advectitious, ady, aera, aeruginous, aerumnous, aes, aesnecy, affidatus, affreightment, aforus, after-eye, after-kindred, agalma, age-prier, agelastick, ager, ageracy, aggrate, agistage, agleeds, agrease, agresses, aguise, aisthesis, ajutage, akin, alcmanian, aleshot, algema, algores, alble, aliety, aligerous, allegiare, allerions, alleviare, allide, allubescency, almain, aluta, ambifarious, amblosis, amfractuous, amma, amnigenous, amotion, amurconty, anack, anaclaticks, anadesma, anaea, anagraphe, anamneticks, anbury, and-irons, ancal*, enz. Wij zijn slechts tot de helft van de eerste letter des alphabets genaderd, en missen reeds zoo vele woorden! Indien wij al de ontbrekende wilden opgeven, zouden wij eene lijst zamenstellen, uitgebreider dan het boek van BOMHOFF zelf, hetwelk in het bijzonder zeer gebrekkig is aan zee-, scheeps- en handelstermen, die echter in een Engelsch-Nederd. woordenboek volstrekt niet moesten ontbreken.

In de verklaring en het opgeven van de beteekenis der woorden heerscht insgelijks de grootste onvolledigheid. Wij

zullen er een paar voorbeelden van bijbrengen. Voor *abacus* wordt slechts opgegeven: '*rekentafel, dekstuk*.' Bij de toonkunstenaars beteekent het ook: *het stellen der speeltuigen*; in de bouwkunde: *het opperste lid van het kapiteel eener kolom*, en in het huishouden eene *pottebank* of een *buffet. Abaft: 'naar achter, achterste deel.*' Er wordt ook dat gedeelte van het schip onder verstaan, hetwelk tusschen den grooten mast en den achtersteven is. *Abduction* is in de heelkunde eene zekere beenbreuk. *Ablepsy* heeft ook de figuratieve beteekenis van *onbedachtzaamheid, voorbarigheid. Abut* beteekent insgelijks *beperken, bepalen*. Van *action* zijn de beteekenissen ten uiterste onvolledig opgegeven, evenzeer van *about, alternate, anchor* en van een overgroot aantal andere, zoo als van *actor*, dat niet slechts *tooneelspeler*, maar ook *voorspraak* (advokaat) beteekent; van *aventual*, hetwelk tevens *gebeurlijk; allay*, dat ook *voordienen; alogy*, dat mede *vraatzucht; amenable*, dat ook *gezeggelijk, handelbaar, rekkelijk, meêgaande* beteekent, enz. - Men is weinig gevorderd, wanneer BOMHOFF *analemma* door *analemma*, of *andante* door *andante* vertaalt.

Het Nederduitsch-Engelsche gedeelte van dit uit 1200 bladzijden bestaande *zakwoordenboek* kan den toets van volledigheid met het vroegere door BOMHOFF uitgegevene niet doorstaan. Een voorbeeld uit vele zal genoeg zijn. In het nieuwe woordenboek wordt het woordje *tot* verklaard door: '*to, as far as; till, untill; for; in. Totdat, till*.' In het vroegere woordenboek daarentegen vindt men bij dit woordje het volgende: '*Tot*, voorz., de grenzen van plaats aanduidende, welke men niet overschrijdt, *To, As far as*; van Parijs - Londen, *From Paris to London*; Hij reisde - Parijs, *He went as far as Paris*; - de grenzen van tijd aanduidende, welke men niet overschrijdt, *Till, until, To*; - twee uur, *Till two o'clock*; - het laatste, *Till the last*; - nu toe, *Till now, Hitherto*; van St. Jan - tot kermis, *From midsummer to christmas*; - heden, *To this day*; - gisteren, *Till yesterday*; - morgen, *Till to morrow*; - wanneer? *How long*; - nog toe, *as yet*; - in plaats van andere voorz., als: (aan) iemand zich wenden, *to apply to one*; Iemand - (aan) zich trekken, *to abrast one*; - (aan) iets noodigen, *to invite to*; - (aan of tegen) iemand spreken, *to speak to one*; - God bidden, *to pray God*; - (aan) vermogen geraken, *to get riches, to come to riches*; zich - (naar) iemand begeven, *to go to one*; - mijn voordeel, *To my advantage*; Regt - (op) iets, *A*

right to something; Hij is - ongeluk geboren, *He is born to misfortune*; Hij is - een' held geboren, *He is born to martial exploits*; - brij slaan, fig. *to beat to a mummy*; Het is - uwe dienst, *It is at your service*; Dit verstrekt - uw nut, *'T is for your profit*; - welk einde? *For what end*? - mijne verdediging, *In my defence*; - uw best, *in your behalf*; Iemand - keizer kroonen, *to crown one emperor*; - man nemen, *to take for a husband, to marry*; - dat, voegw. ook enkel: Tot, als: - dat hij weêrkomt, of: - hij weêrkomt, *Till he returns, Till his return*.'

De uitkomst onzer beschouwing is, dat dit werk niet alleen geenszins aan de vereischten van een goed, volledig, naar de tegenwoordige behoefte ingerigt woordenboek voldoet, maar zelfs in waarde, in vele opzigten, beneden het vroeger door den Heer BOMHOFF uitgegevene moet gesteld worden. Een *goed* Engelsch-Nederd. woordenboek blijft nog altijd een *desideratum*. Zal de Heer BOMHOFF het ons leveren? Wij betwijfelen dit, geoordeeld althans naar hetgeen hij geleverd heeft, hetwelk niet meer dan middelmatig en oppervlakkig is.

Zoo weinig de Heer BOMHOFF door zijn woordenboek de Engelsche taalstudie of de wetenschap bevordert, zoo weinig geschiedt dit ook door de:

II. *Nieuwe Engelsche Spraakkunst, door* T.S. Williams. *Naar den derden druk voor Nederlanders bewerkt door* D. Bomhoff, hz., *Schrijver van het volledig* (?) *Engelsch-Nederduitsch en Nederduitsch-Engelsch Zakwoordenboek. Te Zutphen, bij* W.J. Thieme. 1843. 304 bl. 8°.

Gaarne erkent rec., dat deze spraakkunst doeltreffend is ingerigt, en zich door eene hooge mate van eenvoudigheid en duidelijkheid onderscheidt; maar ook tevens moet hij bekennen, dat zij, om het overtollige te mijden, dikwerf vele punten stilzwijgend voorbijgaat, welke wel degelijk eene opzettelijke behandeling verdienden, en in volledigheid, zoowel als wetenschappelijke rigting, niet bij de spraakkunst van LLOYDS, vroeger door den Heer BOMHOFF bewerkt, en mede bij THIEME te *Nijmegen* uitgegeven, kan vergeleken worden. Vooreerst missen wij hier eenige teregtwijzing in de uitspraak der letters. Het is waar, deze door eenig stelsel van regelen te onderwijzen, is onmogelijk; maar eenige aanwijzing, zoo als in de spraakkunst van LLOYDS geschied is, komt ons ver van geheel

doelloos, zelfs nuttig voor. Men kan toch in elk geval eenige vaste bepalingen daaromtrent opgeven, welke voor hem in het bijzonder, wien mondeling onderrigt ontbreekt, belangrijk zijn. Over de regelen der spelling vindt men hier insgelijks niets, zoomin als over de gebruikelijkste verkortingen met een afkappingsteeken, den klemtoon en het gebruik van hoofdletters. Bij de behandeling van het lidwoord hadden wij hier de duidelijkheid en naauwkeurigheid van LLOYDS teruggewenscht. Dit is ook van toepassing op hetgeen door WILLIAMS over het zelfstandig naamwoord, het geslacht daarvan en het gebruik van den derden en vierden naamval gezegd wordt. Over de persoonsverbeelding, of het dichterlijke geslacht in het Engelsch, wordt niet gesproken, doch de schrijver vergoedt dit eenigzins door een vertoog over de verzamelende woorden en eene opgave van landnamen in het Engelsch, welke in het werk van LLOYDS ontbreken. De taalkundige behandeling der voornaamwoorden, welke WILLIAMS in zeven klassen verdeelt, en daardoor de bepalende voornaamwoorden weglaat, is bij LLOYDS veel voortreffelijker, uitvoeriger en naauwkeuriger. Aan het onbepaald vnw. *men* b.v., wijdt deze laatste tien bladzijden, terwijl WILLIAMS dit belangrijke punt der Engelsche taal voor vreemdelingen, in twee bladzijden afhandelt. Slechts zeer weinige der overige soorten van vnw. zijn bij hem eenigzins uitvoerig bewerkt. Beter echter voor het praktische gebruik, dan in de spraakkunst van LLOYDS, heeft hij bij elke klasse van vnw. bijzondere voorbeelden tot oefening gevoegd. In het behandelen der bijvoegelijke naamwoorden daarentegen overtreft hij in geenen deele zijnen voorganger, en zegt genoegzaam niets over het bezigen van *one* en *ones*, ten einde het herhalen des naamwoords in het Engelsch te vermijden.

Bij eene vergelijking van hetgeen LLOYDS en WILLIAMS over het werkwoord gezegd hebben, zal ongetwijfeld de schaal ten voordeele van den eerstgenoemde overslaan. Wij zien volstrekt niet het nut in, om met WILLIAMS aan het Engelsche werkw. vijf wijzen (*moods*) toe te kennen. Het bestaan van een' *subjunctive mood* in het Engelsch wordt betwist, en is op zijn hoogst alleen in *to be* te vinden; en de zoogenaamde *potential mood* is toch waarlijk niets anders dan de onbepaalde wijze met de werkwoorden *can* en *may*. De wijze van vervoegen der Engelsche werkw. is bij WILLIAMS duidelijker opgegeven dan bij LLOYDS. In dezen laatste ontbreekt ook eene opgave van Nederlandsche wederkeerende werkwoorden, die zulks in het

Engelsch niet zijn, welke bij WILLIAMS gevonden wordt, die ook het onpersoonlijke werkwoord beter behandeld heeft dan zijn voorganger. Daarentegen is hij weder ten uiterste oppervlakkig over het gebruik van het tegenwoordige deelwoord in het Engelsch, hetwelk LLOYDS, en te regt, met zoo veel juistheid en naauwkeurigheid uiteenzet. Wat over de onbepaalde wijze gezegd wordt, is veel minder taalkundig en goed bewerkt, dan door LLOYDS, bij wien echter niets over het gebruik van de naamvallen bij de werkwoorden, en dat der tijden, voorkomt. Zeker spreekt WILLIAMS veel uitvoeriger dan deze over den toekomstigen tijd; maar of den leerling dit eenigzins moeijelijke punt der Engelsche taal daardoor duidelijker geworden is, zouden wij betwijfelen. Eenvoudiger en bevattelijker heeft OLIVIER, wiens *Eng. Spraakk.*, naar VERGAMI in 1840 bewerkt, wij boven die van WILLIAMS in beknoptheid en volledigheid zouden aanbevelen, zich daarover, bl. 90, 92, uitgedrukt.

Voorts wordt bij WILLIAMS niets gevonden over het gebruik van het werkwoord *to do*, als hulpwerkw., van *ought* en *must*, van *to be*, waar men in het Nederlandsch gewoonlijk *zullen* bezigt, van *to get* of van het tegenwoordige deelwoord. LLOYDS heeft dit alles behoorlijk uiteengezet, en tevens veel zaakkundiger over de aanvoegende wijze en het lijdende werkwoord gesproken. Zeer schraal is, wat door WILLIAMS over de verschillende wijzen gezegd wordt, waarin ons woordje *laten* in het Engelsch moet overgebragt worden, terwijl dit geheel niet onbelangrijke punt door LLOYDS duidelijk en naauwkeurig bewerkt is.

Wat WILLIAMS over de bijwoorden zegt, kan in juistheid en volledigheid, bij hetgeen daarover door LLOYDS gezegd is, niet vergeleken worden. Over de voorzetsels zoekt men bij hem te vergeefs iets, hetgeen niet reeds even goed door dezen is opgemerkt. Voorts misten wij hier ongaarne iets over de verschillende beteekenissen, in welke de voorzetsels achter de werkwoorden in het Engelsch voorkomen, en waarover in het uitmuntend woordenboek van WEBSTER zoo veel te vinden is. Zonder iets van de veeljarige ervaring des Heeren BOMHOFF te willen afdingen, mogen wij echter bescheiden onze bijna dertigjarige ondervinding tegen de zijne overstellen, en deze heeft ons wel degelijk het nut geleerd, om den leerlingen voorbeelden tot oefening over het gebruik der voorzetsels te geven, ten einde met dit moeijelijk eigenaardige der Engelsche taal

meer en meer vertrouwd te worden. - Bijzonder mager, in vergelijking met LLOYDS, is het voegwoord door WILLIAMS behandeld. Over de titulatuur en de versificatie in het Engelsch vindt men hier niets.

Ons eindoordeel over de spraakkunst van WILLIAMS is dit, dat zij die van LLOYDS, welke bijna in algemeen gebruik bij ons is en verdient te blijven, in zeer weinig opzigten overtreft, maar door deze in de meeste en gewigtigste punten overtroffen wordt; dat zij de wetenschap volstrekt niet bevordert, en hare uitgave alzoo gemakkelijk en zonder eenig verlies zoude achterwege zijn gebleven.

Nog nutteloozer is ons de uitgave voorgekomen van:

III. *Homonymen der Engelsche Taal. Door* D. Bomhoff, Hzn. *en* S. Susan, *Lector in de Nieuwe Talen en Letterkunde aan het Athenaeum te Deventer. Te Deventer, bij* M. Ballot, 1843, 85 bl. gr. 8°.

Immers zijn in het Engelsch betrekkelijk slechts weinig *volstrekt* gelijkluidende, doch in beteekenis verschillende woorden (*homonymen*) aanwezig, en deze leert men gemakkelijk door het gebruik of uit elk goed woordenboek kennen. Vandaar dan ook, dat verre de meeste in dit boekje als homonymen opgegevene woorden geene eigenlijke homonymen zijn, dewijl de beteekenis van het woord terstond door de uitspraak of door de spelling duidelijk genoeg wordt aangegeven.

IV. *Gemeenzame Brieven ter vertaling in het Engelsch; door* L. Hakbijl, *Beëedigd Translateur en Onderwijzer te Rotterdam. Te Amsterdam, bij* J.H. *en* G. van Heteren, 1843, 211 bl. kl. 8°.

'De vertaling dezer brieven,' zegt de Heer H -, 'heeft ten doel eenen zuiver Engelschen stijl te verkrijgen,' dat is: zich eenen zuiver Engelschen stijl eigen te maken. Rec. acht dit boekje, ter bereiking van dat doel, ten volle geschikt. De keus der brieven is, over het geheel, gelukkig, en eenige er van zijn uit de pen van beroemde Britsche schrijvers gevloeid. Men had het getal dezer laatste, en zeker niet overbodig, uit de belangrijke verzameling, getiteld: *Models of Letters*, te *Londen* in 1794 uitgegeven, aanmerkelijk kunnen vermeerderen. Eene vertaling van woorden, eigenaardige uitdrukkingen, spreekwij-

zen en volzinnen, die van ons taaleigen geheel verschillen, is aan den voet der bladzijden geplaatst, en maakt de taak des leerlings gemakkelijk. Doch hoe prijsselijk dit ook zij, moet echter hierin de mate niet overschreden worden. Door den leerling elke mogelijke zwarigheid uit den weg te ruimen, voedt men de traagheid en vernietigt den lust tot eigene nasporing en zelfdenken. Het naslaan in een woordenboek moge onaangenaam zijn en tijd kosten, maar het heeft toch inderdaad zijn nut. Men leert daardoor de onderscheidene beteekenissen, in welke de woorden gebruikt worden, kennen; het oordeel wordt door de keuze gespitst, en men leert alzoo meer doordringen in den geest en het karakter der taal zelve. De Heer H -. heeft dit niet in het oog gehouden. Somtijds vertaalt hij de brieven bijna geheel. In plaats van slechts woorden, die zeldzaam voorkomen, te verklaren, heeft hij van een groot aantal andere de beteekenis opgegeven, welke in het kleinste *Pocket-Dictionary* te vinden zijn, zoo als bijv. op bl. 59: want, *for*; ofschoon, *though*; vereeniging, *union*; beminnelijk, *amiable*; aardsch, *terrestreal*; Paradijs, *Paradise*; maar, *but*; standvastigheid, *constancy*; ondeugd, *vice*; waarmede, *with which*; beschuldigen, *to accuse*; oorsprong, *origin*; daarom, *therefore*; vrouw, *wife*; blijven, *to remain*. Dit nu zijn zulke dagelijksche woorden, dat men vooronderstellen moet, dat hij, die tot de vertaling dezer brieven, overgaat, er mede bekend is. Door het besparen van deze nuttelooze woordverklaringen zou plaats voor meer brieven beschikbaar gebleven zijn.

Ontbreken in dit boekje voorbeelden, om zich in den Engelschen koopmansbrievenstijl te oefenen, zoo wordt in deze behoefte uitmuntend voorzien door:

V. Anderson's *Mercantile correspondence. A collection of real letters of business, with an appendix explanatory of mercantile technicalities. Revised and enlarged by* Edward Taylor. - *Voorbeelden van Koopmans-brievenstijl, ten gebruike van meer gevorderden in de Engelsche Taal. Naar* W. Anderson, *door* Edward Taylor. (*Te*) *Amsterdam*, (*bij*) P.N. van Kampen. 1843. 148 bl. 8°.

Wij vereenigen ons volkomen met den lof, welken onderscheidene Engelsche tijdschriften aan ANDERSON's *Mercantile Correspondence* hebben toegezwaaid. Met hen bevelen wij elk, die met den gebruikelijken vorm en stijl van koopmansbrieven in

het Engelsch vertrouwd wil worden, deze verzameling ten sterkste aan, terwijl zij hem tevens met de onderwerpen, welke op een koopmanskantoor behandeld worden, bekend maakt. De uiterste zorg is bij de keuze dezer brieven, ten getale van ongeveer twee honderd en vijftig, in het oog gehouden. Zij zijn kort en zaakrijk van inhoud; de stijl is eenvoudig, duidelijk, beknopt en zuiver. Wij zouden den aanstaanden Nederlandschen correspondent op *Engeland* aanraden, deze brieven in zijne taal, en daaruit weder in het oorspronkelijke over te brengen. Hij zou zijn eigen leermeester zijn en zich al het eigenaardige der Engelsche wijze van uitdrukking eigen maken.

De uitgever heeft zich wèl van zijne taak gekweten. Het uiterlijke beantwoordt aan de innerlijke waarde van het boekje.

VI. *De Engelsche Taal, Spraakkunst, en Letterkunde. Eerste Deel. Aanleiding tot de Engelsche Taal en Spraakkunst, voor eerstbeginnenden, bevattende de grondbeginselen der Engelsche uitspraak, de rededeelen met eene woordenlijst, aanwijzing der rededeelen, voorkomende in gemeenzame korte zinsneden en zamenspraken, benevens lees- en vertaal-oefeningen. Door* Thomas Marshall, *Onderwijzer der Taal en Letterkunde. Te Dordrecht, bij* J. van Houtrijve, jr. Voor rekening van den Schrijver. 1842, 136 bl. kl. 8°.

‘Het plan, in dit leerboeksken gevolgd,’ zegt de Heer MARSHALL, in tamelijk goed Hollandsch, ‘stemt volkomen overeen met de wijze, waarop men bij een kind, hetwelk men zijne moedertaal onderwijst, te werk gaat; want van de wieg af hoort men klanken, die men tracht na te bootsen; daarna leert men de namen van enkele voorwerpen en gewaarwordingen kennen, totdat men eindelijk de vatbaarheid verkrijgt, om die woorden, volgens den aard der taal en der syntaxis, zamen te voegen, en zoo doende volzinnen te maken, om zijne gewaarwordingen en denkbeelden anderen te kunnen mededeelen. Daar dus eene goede uitspraak, en het aanleeren van woorden bij het beoefenen eener taal zoo hoogstnoodzakelijk is, dient men daarin denzelfden leiddraad te volgen als bij het kind, dat zijne moedertaal leert, en hieraan hebben wij ons derhalve ook in dit leerboek gehouden.’

‘Dit werkje bestaat uit zeven hoofddeelen, waarvan de vijf eerste tegelijk geoefend kunnen worden, zoodat men, terwijl men de grondbeginselen der uitspraak, zoowel aangewezen als

opgehelderd door voorbeelden, in het eerste bestudeert, bij het oefenen der vier daarop volgende hoofddeelen veel kennis van woorden, derzelver zuivere uitspraak, spelling, vervoeging en zamenvoeging verkrijgt, en wel op eene aangename en nagenoeg onmerkelijke wijze.'

'Door het naschrijven der Engelsche woordenlijsten en zinsneden wordt het oog des leerlings aan de Engelsche spelling gewend, en tegelijk het geheugen geoefend en geholpen; deze oefeningen, gepaard met dezelve van buiten te leeren, volgens dictaten het Engelsch te schrijven, en het leeren lezen, worden geregeld naar de vatbaarheid en vordering des leerlings; dus wordt hij in staat gesteld te lezen en te vertalen, waarvoor gemakkelijke oefeningen in het zesde en zevende hoofdstuk gevonden worden; en vervolgens gaat de leerling tot het tweede boekdeel dezes werks over.'

Tot op de uitgave van dit tweede gedeelte zullen wij dan ook ons gevoelen over de wijze, op welke de Heer MARSHALL zich van zijne taak gekweten heeft, besparen, en het thans bij deze aankondiging laten berusten.

VII. *A new Pocket Dictionary of the English and Dutch Languages, remodelled and corrected from the best authorities, by* H. Picard. Part. I. *Eng.-Dutch. Nieuw Zakwoordenboek der Nederduitsche en Engelsche Talen. Naar de beste woordenboeken bewerkt, door* H. Picard. II. Deel. *Nederduitsch-Engelsch*. (*Te*) *Zalt-Bommel*, (*bij*) Joh. Noman en Zoon. 1843. 551 bl. in klein kwarto-formaat.

Een allernetst uitgevoerd, compres doch zuiver gedrukt, en met zorg bewerkt zakwoordenboek, hetwelk wij, wegens zijne beknoptheid, betrekkelijke volledigheid, bruikbaarheid en onkostbaarheid, den jeugdigen beoefenaren der beide talen ruimschoots aanprijzen. Ook den reizigers door *Engeland* en *Nederland* zij dit werkje aanbevolen, dewijl zij er weinig woorden te vergeefs in zullen zoeken, welke tot de gewone en beschaafde spreektaal behooren.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee, door B. Boers, *Predikant te Middelharnis en Schoolopziener in het* 6de *district van Zuid-Holland. Te Sommelsdijk, bij* J. Jongejan. 1843. 360 bl. 8o.

De schrijver van het hierboven genoemde werk, ingenomen met die leerwijze der aardrijkskunde, waardoor men aanvangt met de beschouwing van de plaats der inwoning, om vandaar den kring uit te breiden over het gewest en het geheele vaderland, en dit te vervolgen, zooveel bijzondere omstandigheden toelaten, zag die ook gaarne ingevoerd of bevestigd in het schooldistrict, hetgeen het eiland *Goedereede* en *Overflakkee* omvat. Doch daar het aan eene geschikte handleiding voor de onderwijzers en de leerlingen ontbrak, werd hij genoopt, om zelf zijne krachten te beproeven, en eene beschrijving van dit eiland te vervaardigen. Dit plan verdient gewis goedkeuring, en het vond vooral bijval bij de bewoners van het eiland, blijkens de ondersteuning, welke den schrijver van velerlei zijden (van alle niet even goed) geschonken werd, en blijkens de naamlijst der inteekenaren, welke men als eene niet geheel onaardige bijlage tot het werk beschouwen kan. Bij zoo veel, hetwelk in dit werk aan het publiek wordt bekend gemaakt, mag het tegenwoordige personeel der sommiteiten en anderen, die op ieder dorp in de onderneming belang stelden, mede gekend worden. - Het was nu te wachten, dat een man, sedert eenige jaren in de betrekking van schoolopziener aldaar werkzaam, na een grondig onderzoek, in de bestaande en door hem opgemerkte behoefte bevredigend zou voorzien. Wij betwijfelen het echter, of er aan die verwachting wel voldaan is

door het geleverde. Het boek schijnt ons toch toe niet te beantwoorden aan de door den schrijver beoogde bestemming, om namelijk te strekken ter bevordering van de opleiding en vorming der jeugd, als eene handleiding voor onderwijzers en leerlingen. Daartoe komen ons vorm en inrigting van het werk niet geschikt voor, en het is overladen met vele *zulke* bijzonderheden, welke misschien voor sommige personen, die ze mededeelden, en voor weinige anderen belangrijk mogen zijn, maar minder voor het publiek, vooral niet voor de schooljeugd. Zoo deze het boek lezen wil, zal zij het wel spoedig uit de hand leggen, en indien de onderwijzers er ten nutte hunner leerlingen partij van willen trekken, moeten zij een goed oordeel des onderscheids en veel tact bezitten. - Hoeveel beter zou de schrijver het beoogde doel bereikt hebben, indien hij een leerboek voor de hoogste schoolklasse vervaardigd had in den trant b.v. van de *Wandelingen door Z.- en N.-Beveland en een gedeelte van Walcheren*, door J. AB UTRECHT DRESSELHUIS, waarop het vervolg met verlangen wordt te gemoet gezien. Dit zou de schrijver evenwel nog kunnen doen. Hij heeft voorraad genoeg geleverd, om er voor de jeugd eene keuze uit te doen, en hij kan door vorm en inkleeding een en ander gemakkelijk nieuwheid bijzetten. Hij is hiervoor op de hoogte.

Doch wij moeten het boek nemen, en beoordeelen, zoo als het is. Het kan nu, daar het volgens den titel beschrijving van het eiland *Goedereede* en *Overflakkee* bevat, in ander opzigt waarde hebben, en het heeft zulks ook. De schrijver zegt in zijne voorrede: ‘De billijke beoordeelaar beschouwe deze beschrijving als eene eerste proeve op een' gedeeltelijk weinig bewerkten grond. Elke bijdrage tot aanvulling van het gedeeltelijke, tot verbetering van het gebrekkige, enz., zal mij altijd hoogstwelkom zijn.’ Wij merken hierbij op, dat zulk eene beschrijving als eene eerste proeve van *dezen* schrijver moet beschouwd worden, daar er toch door anderen, in het algemeen of bijzonder, betrekkelijk *veel* geleverd is, zoo als in den *Nederl. Stad- en Dorpbeschrijver* van BAKKER, in de *Gestichten en Oudheden van Zuid-Holland*, in de *Tegenw. staat van alle Volken*[1] (waarvan TIRION de uitgever, niet de schrijver

(1) Wij vonden uit dit werk, zonder dat het daarbij altijd aangehaald was, geheele bladzijden bij BOERS, die het echter ook kan overgenomen hebben uit dezelfde bron. Dit had evenwel aanwijzing verdiend.

was), vervolgens door ALKEMADE, VAN DAM en JONGEJAN. Deze heeft de schrijver dan ook vlijtig gebruikt, doch tevens hier en daar verbeterd en teregtgewezen, vooral in hetgeen overleveringen of legenden betreft. Uit het hierbovenaangehaalde maken wij intusschen op, dat de schrijver plan heeft om te blijven onderzoeken, en dus in het vervolg welligt iets meer volledigs of iets anders te geven. Wij kunnen hem hiertoe wel geene bijzondere bijdragen leveren, maar willen toch den ijverigen en waarheidlievenden man onze bedenkingen mededeelen, welke hem welligt van eenig nut kunnen zijn.

Het eerste hoofdstuk bevat een *algemeen overzigt* in 20 §. Dit is óf te uitvoerig, óf te beknopt; te uitvoerig, omdat veel van het hier opgegevene later en wel geduriglijk bij het bij zondere wordt herhaald; te beknopt, omdat veel met een woord wordt aangeduid, dat evenzeer als andere dingen in dit hoofdstuk eener breedere ontwikkeling waardig was. In dit algemeen overzigt wordt b.v. over de bronnen van bestaan gesproken, over *landbouw, veeteelt* en *visscherij*. Over het eerste wordt betrekkelijk *veel* gezegd, daar hiertoe wel §. 7 zal moeten gebragt worden. Over het laatste *niets*. Dit geschiedt bij het bijzondere. Het is nu wel geen bedrijf, dat op alle plaatsen des eilands wordt uitgeoefend, doch werd toch bij het algemeene opgenoemd. De schrijver had hierbij tevens kunnen opgeven, hoe die bedrijven uitgeoefend worden, in hoeverre zij als bronnen van bestaan voldoende zijn, of welke middelen tot verbetering van het bestaande zouden kunnen aangewend worden, en voor welke nieuwe hier met goed vooruitzigt gelegen heid zou zijn; - in het kort, of de bedrijven voor de bewoners genoegzamen en duurzamen arbeid opleveren, waaruit alzoo had kunnen blijken, of het eiland te weinig of overbevolkt is, enz.[1]. *Grenzen, naamsoorsprong, oppervlakte, getal der inwoners, stroomen, waterweringen, gesteldheid van den grond en diens voortbrengselen*, worden in de 7 eerste §. behandeld. Dit een en ander heeft, met uitzondering van §. 2, betrekking op het *tegenwoordige*, hetwelk wel met een enkel woord had mogen aangeduid worden. Ook zou eene vergelijking op sommige punten met vroegere tijden hier op hare plaats geweest zijn. - De laatstvermelde 7de §. is uitvoerig en belangwekkend

(1) De statistiek, waarvan de schrijver eenig werk gemaakt heeft (zie bijvoegselen), laat nog al veel te wenschen over.

wegens de daarin voorkomende berekeningen van de opbrengst der goed bebouwde gronden, naar den maatstaf eener gewone bouwerij van 150 gemeten, waarbij gevoegd is eene schets van de bebouwing der landen en van de leefwijze van een' tamelijk gegoeden landman, of eene begrooting van de inkomsten en uitgaven van een boerenhuisgezin. Zulke opgaven kunnen hare nuttigheid hebben; doch het komt ons voor, dat zij dan in sommige opzigten anders moeten ingerigt zijn dan deze. Eene groote fout hierin schijnt ons deze te zijn, dat er niets wordt uitgetrokken voor sommige artikelen, die de boer van *zich zelven* heeft, als hout, boter, haver en boonen voor paardenvoeder, enz. Wij weten wel, dat de meeste boeren dit niet berekenen, maar dit is zeer verkeerd. Want zoo kunnen zij nooit eene goede rekening maken. Het werkt een vrij algemeen bestaand kwaad in de hand, dat namelijk vele boeren rijkelijk zijn in het verbruik van die artikelen, welke zij zoogenaamd van zich zelven hebben. Wanneer zij die tot geldswaarde brengen, zullen zij er eerder een matig gebruik van maken, of ze verkoopen, om minder kostbare surrogaten zich aan te schaffen, en zoo zouden zij op die artikelen kunnen vinden, wat zij elders te kort komen. Bovendien schijnt ons ook in andere opzigten deze opgave niet naauwkeurig. Er is nog al een en ander op vergeten, zoowel in ontvangst als uitgaaf, en het had eenige aanwijzing verdiend, wat men door *rabatie* verstaat. Wij hechten hierop, omdat men thans te regt van dezen voornamen tak van ons bestaan meer werk begint te maken, op meer wetenschappelijke behandeling en juister berekeningen aandringt. De landlieden van dit eiland nu worden voor uitmuntende practici gehouden; zij hebben daarbij uitmuntend land van verschillend gehalte, en zij zouden het dus ver kunnen brengen, als zij partij leerden trekken van hetgeen elders tot bevordering van den landbouw geschiedt. Het blijkt niet, of dit zoo is.

Zeer onjuist is mede de volgende 8ste §., bevattende eene lijst van *geneeskundige* (lees *geneeskrachtige*) *planten, welke op dit eiland natuurlijk* (lees *inlandsch*[1]) *zijn*. Deze verraadt reeds op den eersten blik eenen daarvoor niet berekenden zamensteller. Geen botanicus zal toch *Aquilegia vulgaris, Centaurea benedicta, Arum* (*Asarum*) *En*(*u*)*ropaeum, Bryonia*

(1) Dit is in de bijvoegselen, bl. 350, *dus* verbeterd.

alba, enz., als in het eiland *Overflakkee* en *Goeree* inlandsch aannemen; van de laatsten zal hij zelfs betwijfelen, of zij in tuinen gekweekt worden. Bij het doorlezen van deze §. hindert hem ook eene onwetenschappelijke willekeurigheid in het gebruiken van botanische en pharmaceutische benamingen, b.v. van *Caryophyllata* voor *Geum urbanum*, van *Sedum majus* voor *Sempervivum tectorum*, enz. Eindelijk stoot hij op verschillende zonderlinge fouten, die toch wel niet alle kunnen toegeschreven worden aan eene slordige correctie[1]. Zoo leze men b.v. *Rumex acetora* in plaats van *Acetosa rumex, Arctium* in plaats van *Aretium, Erythraea* in plaats van *Erythraca, Glechoma* in plaats van *Glechonia, Solanum* in plaats van *Solignum*, enz. enz. Wilde de schrijver, een leerboek voor de scholen bewerkende, van deze §. gebruik maken, wij zouden hem dan aanraden, om in plaats van eene onvolledige, voor niemand belangrijke lijst van planten, eene beknopte beschrijving te geven der gronden en hunne geaardheid in de verschillende gedeelten zijner streken (gelijk hierin nog al eenige verscheidenheid bestaat), en daarbij te voegen eene opgave van de voornaamste in deze *wild* voorkomende gewassen, en wel met de namen, waaronder zij bij de bewoners bekend zijn. Eene korte opgave van hunne groeiplaatsen, hunnen bloeitijd, hunne nuttige of schadelijke eigenschappen, zou voor velen, bijzonder voor de jeugd, belangrijk zijn.

§. 9 en 10 bevatten een kort woord over de *luchtsgesteldheid en bronnen van bestaan*, op welk laatste wij reeds onze opmerkingen mededeelden. In §. 11, 12, 13 en 14 wordt de *geschiedenis van de opkomst, den aanwas en de bedijking van het eiland G. en O.F.* behandeld, welke opgave ons voorkomt zeer naauwkeurig te zijn. Het zou niet onbelangrijk geweest zijn, indien hierbij gevoegd was, door wie al die bedijkingen geschied zijn, indien dit namelijk op te sporen ware. De schrijver vermeldt, hiertoe veel dienst gehad te hebben van twee handschriften. Later komt hij in de bijzondere beschrijving er op terug, treedt dan soms in bijzonderheden, en geeft hier en daar de namen der uitgevers en bedijkers op. Vervolgens wordt in §. 15, 16 en 17 een en ander medegedeeld over de wijze *van burgerlijk bestuur en regtspleging* sedert de vroegste tijden.

(1) Geene van deze is bij de menigvuldige errata, die het boek ontsieren (ver over de honderd), opgegeven.

De schrijver begint echter eerst van af de afzwering der grafelijke regering. Wanneer hij hooger ware opgeklommen, zou hij welligt een en ander bijzonder eigenaardigs hebben kunnen mededeelen, en zich niet zoo zeer tot het algemeen bekende, later wederom telkens herhaald, bepaald hebben, hetwelk nu bovendien geïsoleerd, niet historisch toegelicht, voorkomt. De 18de §. draagt ten opschrift: *Over het collegie van Dijkgraaf en Heemraden in het land van Voorne en Putten*. Ook van deze instelling, welke in onzen tijd veel belangstelling trekt, en tot welker meer nuttige werking nog al een en ander op te merken valt, welligt ook plaatselijk, wordt in dit opzigt weinig gezegd. Het hoofdstuk wordt besloten met eene §. *over de uitspraak van sommige klanken*, enz., en met eene andere, bevattende eene lijst van eenige *verouderde, of in de provincie Z.- Holland niet gebezigde Nederduitsche woorden, maar in G. en O.F. nog heden in gebruik*. De schrijver verzoekt in zijne voorrede voor die lijst een verschoonend oordeel, en zegt te *vermoeden*, dat vele woorden in het aangrenzende *Zeeland* nog wel in gebruik zullen zijn. Hij schijnt dus te twijfelen aan de juistheid en volledigheid zijner opgave. Maar waarom dan niet beter onderzocht, en er bijzonder werk van gemaakt, waartoe hij immers in de gelegenheid was, of anders ze geheel weggelaten? Nu staat die lijst dààr als eene aardigheid. Wij zien er volstrekt geene nuttigheid in, nu zij *alzoo* is medegedeeld, hetwelk wel het geval zou geweest zijn, als de schrijver den oorsprong van woorden of uitspraak onderzocht had(1). Dit zou taalkundig en historisch van belang geweest zijn ook voor de jeugd. Er komen op die lijst nog al eenige verbasterde, onnederduitsche woorden voor. Dat mogt de jeugd wel leeren, om af te leeren ze te gebruiken, en daartoe mogt de schoolopziener deze gelegenheid wel gebruikt hebben. Als wij ons niet bedriegen, zijn er bovendien onnaauwkeurigheden in. Klinkt de scherplange *oo* niet veeleer als ao of ôô, in plaats van *aa*? Zijn *fakseelen* en *fekke* niet reeds geheel ten minste in sommige streken in onbruik? Eindelijk meenen wij, dat de meeste vermelde woorden, echter met eenig verschil, in *Zeeland* in gebruik en waarschijnlijk

(1) B.v. van *bekaaid* (*verkeerd*), *katievig* (*pijnlijk*), *kelf* (*net*) (men spreekt in *Zeeland* ook van *kelven* voor *schoonmaken*), *klippel, klipper* (*klepper* of rijpaard), enz.

van Zeeuwschen oorsprong zijn, gelijk om de vroegere betrekking van dit eiland tot de Zeeuwsche zeer natuurlijk is. Eene opgave van verschil en overeenkomst van de meerdere verbastering op *G.* en *O.F.*[1] zou niet onvruchtbaar geweest zijn. Wij kunnen hier nog als eene kleinigheid bijvoegen, dat men ook in *Zeeland*, zoo wij meenen, achter sommige zelfstandige naamwoorden eene zachte *e* voegt, doch in den regel, welke vrij algemeen in het oog wordt gehouden, alleen achter die van het vrouwelijke geslacht, hetwelk in *G.* en *O.F.* niet zoo schijnt te zijn.

Vóór wij van dit algemeen, naar ons inzien onvolledig, overzigt afstappen, willen wij ten bewijze dezer onzer meening nog iets aanstippen. Wij willen er niet van gewagen, dat hierin niets wordt aangetroffen aangaande wegen, middelen van vervoer en meer van dien aard, dat op het algemeene betrekking heeft. De schrijver heeft zulks in het bijzondere opgenomen. Reeds meermalen merkten wij dit aan, waarom het ons is voorgekomen, dat de schrijver welligt beter met het bijzondere had kunnen beginnen, om dan ten slotte het algemeene te vermelden. Doch dit daargelaten, zoo is in dit eerste hoofdstuk het geschiedkundige, en hetgeen tot de kennis van den zedelijken toestand of der beschaving dezer eilandbewoners zou kunnen strekken, mede weggelaten. Een zamenhangend overzigt van de gebeurtenissen, op dit eiland (om deszelfs ligging mede zoo belangrijk) voorgevallen, vooral gedurende den strijd tegen *Spanje*, van het ontstaan en vestigen der hervorming, van den invloed van het aandeel der bewoners hierin op het algemeene welzijn, zou zeker meer doeltreffend en aangenamer geweest zijn, dan de nu op zich zelve staande berigten bij ieder dorp, die daarenboven kronijkmatig zijn voorgedragen, en waarin ook het minder belangrijke is opgenomen. Deze laatste opmerking geldt het tweede hoofdstuk, waarop wij nu nog kortelijk onze aandacht vestigen willen. Over het geheel is het veel beter dan het eerste, en de schrijver geeft hier en daar bewijzen, dat hij goed en naauwkeurig onderzocht heeft. Ook in de voorstelling van het geschiedkundige toont hij, waar hij

(1) In *G.* en *O.-F.* schijnt men b.v. eene *beurs* te noemen *borre*, in *Zeeland borse*. In *G.* en *O.-F.* schijnt men *kersen* te noemen *krieken*. In *Zeeland* noemt men *kersen, keesen*, in onderscheiding van *krieken*, die men ook in *Holland* kent.

den kronijkstijl laat varen, dat hij fiksch en boeijend schrijven kan. Alleen zouden wij hierin het geheel bijzondere nog meer in bijzonderheden hebben willen voorgesteld zien. De schrijver bepaalt zich ook hier veelal tot het meer algemeene en algemeen bekende, zoo als van de *gilden, rederijkers*, enz. In bijzonderheden kunnen wij niet treden, om niet te wijdloopig te worden. Wij hebben op hetgeen inderdaad belangrijke bijzonderheden zijn, weinig aan te merken, en vinden daarin, vooral in de kerkelijke, veel goeds en wetenswaardigs(1), waarom wij meer van dien aard verlangd hadden, gelijk er nog wel wat zal op te sporen zijn. Zoo geeft hij, bl. 172, op, dat VAN DAM schrijft, 'dat er een dorpje de *blaauwe kamer* bestaan heeft, waarvan nog eenige overblijfselen gezien werden, en dat er nog eene steenen kist bestond, waarin men meende, dat een pachter begraven was geweest.' Waar de kist en het deksel zich toen (1682) bevonden, wordt door VAN DAM naauwkeurig vermeld. Onze schrijver laat het hierbij berusten, en schijnt geene nasporingen gedaan te hebben, of deze overblijfselen nog bestaan. Dit was echter wel der moeite waardig, gelijk men zien kan in het *Nederl. Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Dl. II, bl. 393 verv. - Bij den naamsoorsprong van *Ooltgensplaat*, bl. 324, houden wij de door den schrijver niet genoemde afleiding van *Odulphus*, aan wien de kerk was toegewijd, niet voor onwaarschijnlijk, zoo als VAN HEUSSEN (*Hist. Episc.*, Tom. I, p. 343) opgeeft(2). Van dit werk had de schrijver ook voor de oude kerkelijke verdeeling eenige partij kunnen trekken. - Dat er te *Ouddorp* vroeger dan te *Goeree* geestelijke personen bestaan hebben (zoo als bl. 126 gezegd wordt), houden wij mede voor onwaarschijnlijk, en het daarvoor aangevoerde bewijs voor zwak. *Goeree* bloeide reeds in de 12de eeuw, en toen zullen er ook wel geestelijken geweest zijn; maar na hetgeen de stad in het begin der 15de eeuw, in 1418, geleden heeft, toen zij voor een groot gedeelte verwoest

(1) Wij verwijzen o.a. naar bl. 87, 101 verv., 166, 204.

(2) De Heer BOERS houdt het voor waarschijnlijk, dat de plaats genoemd is naar zekeren schipper OELTGEN, en vindt grond voor die meening of gissing in het oude wapen van Ooltgensplaat, waarop een schipper staat; maar vanwaar weet men, dat die schipper dus genaamd is geweest? Dit is eene gissing of overlevering, zeker van meer grond ontbloot dan vele andere, hoewel onzes inziens te regt, door den schrijver verworpene, legenden

en ontvolkt was, zal de pastoor van *Ouddorp* slechts voor een' tijd in de geestelijke behoefte der overgeblevenen aldaar hebben voorzien. - Doch wij eindigen onze aanmerkingen, welke wij uit belangstelling in het werk, dat wij beoordeelden, hebben in het midden gebragt. De schrijver merke ze als zoodanig aan, indien zij hem onder het oog komen. Hij verkrijge door eigene nasporing en goede mededeelingen van anderen verder datgene, waardoor hij in staat wordt gesteld, om dit belangrijke eiland beter te leeren kennen. Hiertoe heeft hij de hand goed aan het werk geslagen. Vooral, wat hij van *Goeree, Ouddorp, Dirksland, Oude Tonge, Middelharnis* en *Sommelsdijk* vermeldt, getuigt hiervan.

De kaarten zijn belangrijk, en, even als de druk van het werk, fraai uitgevoerd, en worden niet, gelijk het boek, ontsierd door misstellingen of drukfouten.

In Dalarna, door Frederika Bremer. *Haarlem*, A.C. Kruseman. 1845. 315 bl. in 8°.
Cecil Forster. Naar het Hoogduitsch van de Gravin Hahn Hahn. *Arnhem*, Is. An. Nijhoff. 1845. II Deelen, 316 en 246 bl.

Wij kondigen beide boeken vereenigd aan, schoon ze weinig met elkander gemeen hebben, ten zij dan dat ze beiden vertaalde romans zijn, en de pennen, waaraan het oorspronkelijke ontvloeide, beiden door eene vrouwenhand gevoerd werden. Maar men heeft slechts het portret, dat in het eerste der aangekondigde werken tegenover den titel staat, - een zacht en vriendelijk gelaat in een stemmig mutsjen gelijst, - in gedachte naast het beeld te stellen, dat de sterksprekende individualiteit der fiere Mecklemburgsche Gravin naliet bij elk, die haar op hare reizen volgde, in de Pyreneën, in Italië, tot in het Oosten toe, waar zij met ongebogen knie de heilige stede naderde, om aanstonds te gevoelen, welk een verschil er tusschen beide romanschrijfsters bestaat.

FREDERIKA BREMER is niet slechts eene bekende, maar eene lievelinge geworden van velen in *Nederland*, sints haar *Huisselijk Geluk en Huisselijk Leed*, door een' Duitschen trechter in onze taal overgegoten, het eerst haar naam tot ons bracht. Sints behoeft elke nieuwe roman, die met dien naam op het titelblad

de Nederlandsche leeswereld binnentreedt, aanbeveling noch aankondiging, om aanstonds eene veelgelezene te worden. Al deelen wij die sympathie niet geheel, wij begrijpen haar volkomen en laten haar gaarne gelden. Er is in het Zweedsche leven, zoo als de heldere spiegel, ons door FREDERIKA BREMER voorgehouden, het ons vertoont, eene zekere gelijkheid met het onze, die reeds aanstonds bij ons belangstelling voor hare personen en toestanden wekt, en dat te meer, naarmate aan de meesten onzer de wereld vreemder is, waarin wij ons vaak bij onze uitspannings-lektuur verplaatst vinden, zoowel door de *high-life* romans der Engelsche, als door de *mystères, vrais mystères* en *petits mystères* der Fransche litteratuur. De Nederlandsche en Zweedsche natie volgen in zooverre eene gelijke richting, of staan op een zelfde standpunt, als, bij onvolkomene ontwikkeling van het volksleven, het huisselijk element - dat toch ook zijne liefelijke en dichterlijke zijde heeft - eene te ruimere plaats, een' te hoogeren rang inneemt. En waarom zouden wij het ontkennen, dat wij dat huisselijk element in de romans van FREDERIKA BREMER nog wel wat mooier, wat minder eenzelvig en prozaïsch vinden, dan wij het bij ons kennen? Er schuilt in het bergachtig *Zweden* meer poëzij in volkskarakter en natuur, dan zich aan de boorden van onze meiren en rivieren ontwikkeld heeft. Die poëzij der *natuur* vooral, die zoo veel invloed oefent op het leven en de vorming der menschen, is levendig gevoeld en weêrgegeven in den aangekondigden roman.

In *Dalarna* - eene Zweedsche provincie, noordelijk van *Stokholm* - ligt het tooneel: in *Dalarna*, volgens MARMIER het schoonste en merkwaardigste van al *Zwedens* gewesten: eene rij van landschappen, minder grootsch, maar even bont geschakeerd, even schilderachtig als die van *Zwitserland*, omzoomd en dooraderd van golvende heuvelklingen, wier glooiing statige dennenwouden bekleeden, om wier voeten zich geheimzinnig overschaduwde valleien heenslingeren, in welker vlakte kristalheldere beeken voortspoeden, hier en ginds tot zilveren meiren verbreed. Dáár vond MARMIER een menschenras, energisch als de oude Zwitsers, vermetel als de Basken, hooghartig als de Bergschotten, dat met edelen trots zijne oude traditiën bewaarde, een warm harte had voor vaderlandsche dichtkunst en geschiedenis en nog eerbiedig het hoofd boog, wanneer de namen van GUSTAAF-ADOLF en KAREL XII genoemd werden; maar vooral

zich gaarne herinnerde, hoe *Zwedens* bevrijder, GUSTAAF WASA, het eerst bij de *Dalkarlen* hulpe vond, toen hij, tot het uiterste gebracht, gereed stond den voet te zetten op Noorweegschen grond, en het land zijner vaderen voor immer vaarwel te zeggen. Voeg bij die natuurtooneelen en historische herinneringen de donkere mythen, uit den Noordschen Goden- en Heldentijd - den tijd van ODIN en THOR - die, wonderbaar dooreengemengd met duivelssproken en heiligen-legenden uit het Christendom der middeleeuwen, zich van vader tot zoon hebben voortgeplant en in het gemoed van elken *Dalkarl* zijn levendig gebleven, en ge zult een denkbeeld hebben van de bouwstoffen, die FREDERIKA BREMER zich ter beschikking stelde, toen zij haren nieuwen roman *In Dalarna* titelde.

De hoofdpersonen zijn leden van het huisgezin van GUSTAAF NORDEVALL, den proost van *Mora*, welks kerktoren zich aan den oever van het *Siljan*-meir - het oog van *Dalarna* - verheft. *Stor-mor i Dalom* - grootmoeder der dalen, - de naam, sints geslachten door de schoonste en statigste proostinne in den omtrek gedragen, wordt tans door het volk aan INGEBORG, de gade van NORDEVALL, toegekend, die, zelve kinderloos, het lichtende en bezielende middenpunt is, waarom zich een kring van jonge bloedverwanten schaart. Veel oude kennissen zult gij onder dezen terug vinden; want zelfs hare warmste bewonderaars zullen in de telkens terugkeerende typen van FREDERIKA BREMER zekere gelijkvormigheid niet kunnen ontkennen. De schuchtere en eenzelvige LEONORA, uit *Huisselijk lief en leed* - wij veroorloven ons het boek om te doopen - herleeft in VALBORG; GODELIUS en BRIGITTA hebben veel van BEER en zijne jonge vrouw, uit *de Buren* - een lief boek, waarvan, helaas, de indruk bedorven is voor wie zoo ongelukkig was als wij, de mislukte voorstelling te zien der mislukte omwerking van Mw. BIRCH-PFEIFFER, die schaamtelooze litterarische diefegge. OLOF is dezelfde koude, slanke, onberispelijke figuur, die ge weêrvindt in haast elken romanheld, van *Waverley* af. SIRI, de voorname, stellig de wegslependste, persoon uit den roman, is eenigzins een middentype tusschen PETREA en SARA, uit *Huisselijk lief en leed*, maar heeft toch de meeste originaliteit. Heel *Dalarna* met zijne woeste natuur en energische bewoners, met zijne herinneringen en mythen, individualiseert zich in het wilde, maar heerlijke, natuurkind, dat dan weder te paard bergen op en af rent, rookt en punch drinkt, dan weder, als ze in de

Orsa-Polka rondzweeft, haar minnaar doet mijmeren aan de Elfe-koningin, ‘rank en tenger, slank als eene lelie en harten betooverende met hare zilveren stem,’ gelijk haar de Saga beschrijft; het hoofd vol van berggeesten en waternimfen, van aardmannen en heksen en van *Satan* in zijn paleis te *Blahulla*; het hart vol liefde en gevoel en diepen weemoed tevens. Maar wij willen niet meer van den roman zeggen, die stellig reeds in veler handen is; wij zouden ons gaarne uitbreiden en veel willen aanhalen, waren wij niet binnen de enge grenzen eener aankondiging voor het *Album* gebonden.

Van geheel anderen aard is de roman der gravin HAHN-HAHN, waarvan de vertaling, in ons oog, een vernieuwd bewijs is, hoe weinig zelfs de verdienstelijkste uitgevers hun publiek kennen, of liever, hoe stellig zij er op rekenen, dat aan elken vertaalden roman een vaste aftrek verzekerd is door de behoefte onzer - zijn er niet zestien honderd? - leesgezelschappen, die, zoolang er geene overproduktie bestaat, aan elke boekverkoopersspekulatie van dien aard een goeden uitslag waarborgen. De romans van IDA, gravin HAHN-HAHN, hoe hoog zij zelve sta boven de massa Duitsche nouvellisten, wien de eer eener Nederlandsche vertaling te beurt viel, zijn geen romans voor het Nederlandsch publiek, of liever, voor dat gedeelte van ons publiek, dat vertaalde romans leest: een gedeelte, dat, sints in de hoogere klassen onzer maatschappij de kennis der Fransche, Engelsche en Duitsche talen meer en meer algemeen wordt, zich onder de maatschappelijk en letterkundig minder beschaafden aanvult. De romans van FREDERIKA BREMER, die trouwens in het oorspronkelijke door weinigen onzer landgenooten zullen gelezen worden, zullen daarenboven ook bij de lieftalligen uit burgerkringen en binnenstadtjens symphatie vinden. Maar de hoog-aristokratische romans der gravin HAHN-HAHN! hoog-aristokratisch, noch in den geest der pretentieuse *crême* van deze of gene van Duitschlands tallooze kleinere hofsteden, noch in dien der Engelsche *silver-fork* school; maar in den zin dier kosmopolitische aristokratie, verspreid en vertegenwoordigd in *Europa's* verschillende hoofdsteden, in wier kring de schrijfster zelve - hoog- en oud-adellijke als zij is - zich voortdurend op al hare omzwervingen bewoog, wier zienswijze, wier vormen, wier toon de hare zijn, waaruit zij hare figuren gekozen heeft, als die van hare dagelijksche omgeving. Wie daarenboven zich in de schittering van aardsche pracht en grootheid verheugen

wil en in de schildering van den glans dier groote wereld het genot terug vinden, dat hij vroeger in de flikkerende beschrijving der *Mille et une nuits* smaakte, zou nog beter bij den bluf van den *Comte de Guldenlew* dan bij de gravin HAHN-HAHN terecht komen. Hare romans - haast zonder intrigue - zijn *romans intimes* in volstrekten zin: zij teekenen de inwendige, niet de uitwendige, geschiedenis dier bevoorrechten, die weven noch spinnen, en echter prachtiger gekleed zijn dan SALOMO in al zijne heerlijkheid; een inwendig leven, in vele opzichten boven dat der gewone menschen verfijnd en beschaafd, maar toch ook dikwerf onwaar, gekunsteld, factice, geblaseerd; altijd vreemd en tegenovergesteld aan de ontwikkeling dergenen, tot wie de vertaalde romans in den regel komen en die, beter dan bij de gravin in *Weenen, Konstantinopel, Milaan* en waar niet al, bij FREDERIKA BREMER voegen in *Dalarna*.

Behoeven wij aan het slot onzer aankondiging de gewone klacht van alle aankondigers van vertaalde romans, over de gebrekkige vertaling, te hernieuwen, of mogen wij het feit als overbekend aannemen? Die gebrekkige vertaling hindert echter verreweg het meest in den laatsten roman, waar de moeielijkheid ook oneindig grooter was. De fijnbeschaafde en bij wijlen dichterlijke taal, die de gravin HAHN-HAHN aan hare hoofdpersonen in den mond legt, is ontaard in een Hollandsch, zoo als het nergens gesproken wordt dan op het tooneel, dien zetel van overdrijving en onnatuurlijkheid.

.....Q.

I. *De Professor en zijne Gunstelingen. Naar het Zweedsch van* Emilie Flygare-Carlén. *Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff. 1843. II Deelen. 239 en 216 bl.
II. *De Roos van Tistelön, door* E. Flygare-Carlén. In Twee Deelen. Haarlem, Erven F. Bohn. 1843. II, 328 en 348 bl.
III. *De Kerkinwijding te Hammarby, door* E. Flygare-Carlén, *Schrijfster van de Roos van Tistelön. Haarlem, Erven* F. Bohn. 1844. II Deelen. 274 en 312 bl.
IV. *Ivar of de Man zonder Titel, door* E. Flygare-Carlén, *Schrijfster van de Roos van Tistelön*. In Twee Deelen. *Haarlem, Erven* F. Bohn. 1844. IV, 212 en 196 bl.

Mevrouw EMILIE FLYGARE-CARLÉN houde het mij ten goede, dat ik haar niet *sans réserve* bij ons publiek introduceren durf..

Het zou mij vóór een jaar twee, drie niet ingevallen zijn, de aankondiging van een' vertaalden roman dus te beginnen; maar er is sedert door eenige onzer inheemsche vernuften met enkele uitheemsche eene gemeenschap aangeknoopt, welke mij tot die halve verontschuldiging verpligt. Bij den vreemde onbekend, schreven weleer onze letterkundigen, in eene der minst verspreide beschaafde talen ter wereld, over buitenlandsche auteurs, wat hun hoofd en hun hart hun ingaf, zonder dat zij die talenten over hunne schouders op het papier zagen gluren, zonder dat hunne pen uit beleefdheid eene aanmerking, eene gisping weêrhield. Doe dat in onze dagen eens, sedert de Redactie van *de Tijd* briefwisseling heeft aangeknoopt met ANDERSEN en DICKENS, sedert FREDERIKA BREMER zich zoo lief uitlaat over ons land. Het is waar, er blijft voor die vreemdelingen nog *un grand pas à faire* van de beleefde beantwoording eens briefs, die een exemplaar der vertaling vergezelde, tot een blijk van belangstelling in het oordeel des volks, waarvoor zij werd uitgegeven; maar ik kan toch niet gelooven, dat onze landgenooten zich op den duur *tous les frais de la conversation* zouden getroosten, dat er geen beetje citroen in dien honig zou worden gemengd, opdat hij er te piquanter door worden mogt. Ware dat vooruit te zien; wierd er van ons gevergd, dat wij altijd met het wierookvat zouden zwaaijen, dan zou ik onze vroegere vergetelheid verkieslijk achten, dewijl zij ons oordeel vrijer liet. Mogten er stemmen zijn, die mij om deze opmerking, die mij om de vreeze voor deze halve gemeenschap van evenveel ijdelheid beschuldigen, als zij, die er naar streven, aan den dag leggen, ik zou hen verzoeken het volkstrots, zoo niet gevoel van eigenwaarde te noemen. En als ik mij dan beriep op de geschiedenis van vroegere betrekkingen van dien aard, de letterkundige vriendschap der VAN HAREN's met VOLTAIRE b.v., of de afgodering van BOWRING door de Hemel weet wie niet al, op wiens zijde zou de ervaring zijn? Een volk van maar twee millioenen zielen zou in alles ten achteren blijven, als het zijne oogen sloot voor iets, dat in den vreemde de opmerkzaamheid tot zich trekt, - en men vertale dus, wat er voortreffelijks uitkomt, zij het in het Noorden of in het Zuiden, zij het in het aangrenzend Oost of in het door den oceaan van ons gescheiden West. Maar eer men zich te goed doe op den briefwissel met buitenlandsche letterkundige geniën, eische men van hen voor onze taal de hulde, waarop de zangster van VONDEL en

BILDERDIJK regt heeft; eische men, dat zij die verstaan als wij de hunne, of getrooste zich niet te zijn gekend!

De Professor en zijne Gunstelingen - het wordt tijd, dat wij tot het doel van dit opstel komen - had evenzoo goed, had juister *de Oom*, of *de Oude Heer*, of *Wie ge Wilt en zijne Gunstelingen* kunnen heeten, ten zij er in dien titel eene satyre schuile, dat ook Zweedsche Professoren, als zoodanig, weleens onbeduidendheden zijn. Hooge verwachting van het talent der schrijfster boezemde ons het boek niet in, al getuigt het, - vergeeft mij, dames! - als de meeste romans, door vrouwen geschreven, dat de geest der intrigue haar in groote mate is bedeeld. En er kwamen bij ons bedenkingen op, of zij verdiende de plaats te bekleeden, die men haar ten onzent naast FREDERIKA BREMER toedacht, eer wij nog in den Vertaler van *de Roos van Tistelön* eene lofbazuin aantroffen, die schetterend gestoken wordt. 'EMILIA FLYGARE-CARLÉN,' zegt de man, die beweren durft, dat zij de schrijfster van *Huisselijk Lief en Leed* in m e n i g opzigt overtreft, 'EMILIA FLYGARE-CARLÉN bezit eenen zeldzamen rijkdom en diepte van gevoel, gepaard met eene levendige, scheppende verbeelding, en weet deze eigenschappen door een helder oordeel te beheerschen. Daarbij heeft zij dezelfde ongekunsteldheid, die men bij Jufvrouw BREMER opmerkt, en die deze lagchen en keuvelen doet, geheel naar eigen ingeving en lust, in de zoete kinderlijke overtuiging, dat wat haar behaagt, ook wel in den smaak van het publiek zal vallen. Intusschen heeft Mev. CARLÉN haar gekeuvel meer in hare magt dan Jufvrouw BREMER, en zij weet ook in dezen met fatsoen af te breken, wanneer zij begrijpt, dat men haar voor eene oolijke babbelaarster zou gaan houden.'

Ge zoudt meenen, dat de Vertaler achten mogt hiermede zijne waar genoeg te hebben aangeprezen, - want waarlijk, slechts tot dat doel schijnt dergelijke kritiek bestemd, - maar het blijft er niet bij; luister:

'Vraagt men het ons af, dan zouden wij haar *over het algemeen* den voorrang boven Jufvrouw BREMER toekennen. Zij is hare stof volkomen meester; alles loopt goed bij haar rond, en hangt behoorlijk aan elkander, en van de vreemdsoortige wezens en karakters, die FREDERIKA BREMER schier in al hare Verhalen invlecht, van de sprongen, waarmede deze van het een op het ander overgaat, vindt men niets bij hare stoute mededingster, die alles met juistheid overziet, en, om het zoo

eens uit te drukken, hare pen steeds de baas blijft. Mev. CARLÉN is eene vrouw van kennis en ondervinding,' en hoe de heiligschennis meer luidt, dat vindt ge op bl. II der voorrede, uitgave der *Roos van Tistelön*, door de Erven F. BOHN.

Heiligschennis, zeide ik, en welligt zijn er onder mijne lezers, die mij van partijdige ingenomenheid met FREDERIKA BREMER verdenken, al trachtte ik geen' briefwissel met haar aan te knoopen; voor hen sta hier, in plaats van mijn oordeel, dat van een' Engelschen Criticus uit het Athenaeum. 'Het boek - [*de Roos van Tistelön*] - verdient eene aandachtige lezing, en de schrijfster ten onzent eene vriendelijke ontvangst; maar zij vleije zich niet met het hoekje van den haard, dat wij, of zij onze verwante ware, FREDERIKA BREMER hebben ingeruimd. Onzer nieuwe kennis ontbreekt die keurige nationaliteit, welke wij in onze oudere vriendin waarderen.'

En verder:

'Als romanschrijfster moet EMILIE CARLÉN zich getroosten slechts tot die van den tweeden rang te behooren, schoon wij erkennen, dat haar boek, niet om de teekening van karakters en zeden, maar om den wille van den hartstogt, die er uit spreekt, en der incidenten, waarvan het overvloeit, opmerking verdient; daar er weinige onder zijne lezers zullen zijn die, als zij het eenmaal begonnen hebben, door hunne nieuwsgierigheid niet zullen worden voortgeprikkeld tot het einde toe.'

Schrale lof, zou ik er willen bijvoegen, daar die belangstelling slechts verkregen wordt ten koste eener pijnlijke aandoening van uw zedelijk gevoel; - alle gaven, der schrijfster bedeeld, volstaan niet, om het ons haar te doen vergeven, dat de knoop op eenen gemeenen gruwel rust. Doch wij willen haar dit vergrijp niet te zwaar aanrekenen, dewijl wij van een erger hebben te gewagen in *de Kerkinwijding te Hammarby*. Eer men ons van kieskeurigheid beschuldige, wete men, dat wij over dien roman gaarne de woorden van een' Amerikaanschen schrijver tot de onze maken; de Vertaler zie er uit. dat wij niet de eenige zijn, die van zijn orakeloordeel verschillen. 'Ook ons verlustigden,' heet het in de *North-American Review, for April* 1845, 'ook ons verlustigden de geschriften van FREDERIKA BREMER, die hier zoo algemeen genoegen gaven; maar als hare vertellingen de deur hebben geopend voor eene overstrooming van novellen als deze, dan wenschen wij van harte, dat zij nimmer onzen oever hadden bereikt. Mevrouw

CARLÉN is niet misdeeld van vinding; zij heeft werktuigen te over in gereedheid gebragt, maar zij vergat naar eene voldoende, bewegende kracht van te zien. Wij hebben de ontwikkeling van den knoop met gedurig toenemenden afkeer gadegeslagen; het is eene wilde fantasmagorie van ongetemperde, onverklaarbare boosheid. Den goeden geest, die in deze of gene gestalte over al de scheppingen van FREDERIKA BREMER den staf zwaaide, en in wiens hoede wij onze schoone lezeressen veilig mogten achten, heeft Mevrouw CARLÉN in hare wijsheid geheel buiten het spel gelaten. Het kwade beginsel heerscht, en de deugd ziet zich gedwongen er voor te bukken. Onder de tooneelen, welke er in beschreven worden, stieten ons vooral eenige bladzijden, gewijd aan den ongeoorloofden hartstogt van een gehuwd man, die zich zijnen gruwel niet schaamt; wij verbeelden ons, dat zij aller vrouwelijke kieschheid geweld aandoen. Ook treft ge er eene ontmoeting in aan tusschen de edelaardige en verlatene echtgenoote en de beminde heldin, die alles tot haren ondergang heeft bijgedragen, en de belofte van eeuwige trouw komt ontvangen van den man eener andere vrouw. Ook hebt ge een' moord in het boek, en die zelfde echtgenoot, de hoofdoorzaak van al den jammer, doet zich te goed op de overtuiging, dat een beminnelijk meisje - zijn derde slagtoffer! - ten minste tevreden stierf, wetende, dat zij het in zijne armen deed. Waarlijk, die held beschaamt den ergsten van BULWER's *Struikroovers*, en men mag er aan twijfelen, of het minste zijner werken onzen argeloozen gezinnen gevaarlijker lessen gaf dan die, waarvan het gansche boek dezer Zweedsche schrijfster slechts de veraanschouwelijking is.'

Ivar of de Man zonder Titel verdient niet met de beide laatste werken op ééne lijn te worden gesteld. Er zijn verdienstelijke schetsen van het Zweedsche volksleven in, al is de spil, waarop de historie draait, eene overdrijving, en HOLBERG in de omtrekken der zich groot houdende armoede geplunderd, zonder dat de schrijfster er een woord van rept.

Mijneheeren van *de Tijd*! brengt deze beoordeeling, wat ik u bidden mag, toch niet onder de oogen van Mevrouw FLYGARE-CARLÉN, - zij zou mij een' barbaar schelden!

E.J.P.

Boekbeoordeelingen.

De Nestorianen of de tien stammen. Reizen door het oude Assyrië, Armenië, Medië en Mesopotamië; beschrijving der kerkelijke en huisselijke gebruiken der Nestorianen, en bewijzen voor hunne afkomst van de verloren geachte *tien stammen Israëls*. Naar het Engelsch van *Asahel Grant*, Med. Doct., door *S. Preiswerk* verkort overgebragt en met aanmerkingen voorzien. Uit het Hoogduitsch. Te Deventer, bij M. Ballot. 1844. 250 bl. gr. 8°.

(*Tweede Artikel.*)

Wij hebben ons voorgenomen in dit artikel eene naauwkeurige toetsing der gronden te leveren, op welke GRANT zijne bewering bouwt, dat de Nestorianen in het gebergte van *Kurdistan* afstammelingen zijn van de tien stammen des noordelijken rijks, die door de Assyriërs in ballingschap zijn weggevoerd. Doch eer wij daartoe overgaan, achten wij het niet ondienstig de gewone dwaling, waarin ook GRANT schijnt te verkeeren, dat de wegvoering in ballingschap het geheel dier tien stammen betroffen heeft, vooral volgens de onderzoekingen van BERTHEAU[1], teregt te wijzen.

De eerste aanval der Assyriërs op het Noordelijke rijk had plaats onder Koning PHUL, wiens gunst echter door den Israëlietischen Koning MENAHEM voor eene schatting van 1000 talenten zilvers gekocht werd[2]. Omstreeks dertig jaren later, als

(1) *Zur Geschichte der Israëliten*, Zwei Abhandlungen von ERNST BERTHEAU. Göttingen, 1842.
(2) 2 Kon. XV: 19, 20.

PEKAH koning van Israël was, deed TIGLATH-PILESER een' tweeden inval, en voerde een deel der bevolking van Israël in ballingschap weg. ‘De eerste wegvoering van bewoners uit het rijk der 10 stammen,’ zegt GRANT, ‘trof de aan den oostelijken oever der *Jordaan* gelegene stammen *Ruben, Gad* en de helft van *Manasse*.’ GRANT volgt hier uitsluitend 1 Chron. V: 26; doch dat het berigt van dezen schrijver niet volledig is, volgt uit 2 Kon. XV: 29, waar nevens *Gilead* (daar, gelijk elders, de algemeene naam van het Overjordaansche) ook *Galilea* en het gansche land van *Nafthali*[1] als reeds toen gevankelijk weggevoerd vermeld worden. Wij moeten echter hierbij doen opmerken, dat de naam van *Galilea* zich toen waarschijnlijk nog niet zoo ver als later uitstrekte, en hoofdzakelijk een meerendeels door Heidenen bewoond district in het stamgebied van *Nafthali* bevatte[2]. Wij lezen dus inderdaad niets uitdrukkelijks van de wegvoering der andere Galilesche stammen, *Aser, Zebulon* en *Issaschar*; want dat de tweede wegvoering door SALMANESER, die 19 jaren later plaats had, en waarbij de weggevoerde bevolking door kolonisten uit *Babel, Chuta, Avva, Hamath* en *Sefarvaïm* vervangen werd, alleen het grondgebied van *Manasse* en *Efraïm* of het latere *Samaria* betrof, schijnt zoowel uit 2 Kon. XVII: 24, als uit de latere scherpe afscheiding tusschen *Galilea* en *Samaria* te blijken. In de boeken der Maccabeën en in het N.T. vinden wij in *Galilea*, welke naam in deze latere tijden het stamgebied van *Aser, Nafthali* en *Zebulon* en een deel van dat van *Issaschar* bevat, broeders der Joden, die zeer uitdrukkelijk van de gehate bevolking van vreemden oorsprong op het gebergte *Efraïm*, de zoogenaamde Chuteërs of Samaritanen, worden onderscheiden, en welke men dus, althans gedeeltelijk,

(1) Van de steden, die aldaar, als door TIGLATH PILESER veroverd, uitdrukkelijk vermeld worden, behoort zelfs niet eene enkele tot het Overjordaansche. *Ijon, Abel-Beth-maächa, Kedes* en *Hazor* behooren waarschijnlijk alle tot het gebied van *Nafthali. Janoah* lag, meent men, op de grenzen van *Manasse* en *Efraïm* (Jos. XVI: 6); doch wij meenen te mogen betwijfelen, of, te midden der steden van *Nafthali*, wel eene zoo ver zuidwaarts gelegene stad kan bedoeld zijn.

(2) Zie WINER, *Real-Wörterbuch* in *Galiläa*. Uit Jesaia VIII: 23 echter zou men tot een ruimer gebruik van dien naam mogen besluiten, daar de uitdrukking *het land Zebulon en het land Nafthali* daar afwisselt met *Galilea der Volkeren*.

met het hoogste regt als overblijfsels van de Israëlietische bevolking des noordelijken rijks kan beschouwen.

Wij willen nu, tot verder bewijs, dat de wegvoering der bewoners van *Galilea* slechts een betrekkelijk klein gedeelte der bevolking betrof, dezulken namelijk, die door rijkdom en invloed uitmuntten, ons noch op analogiën beroepen, noch op het doel, dat men zich met de wegvoering der bewoners van veroverde landen gewoonlijk voorstelt, doch alleen nog eenige historische getuigenissen vermelden, die ons uitdrukkelijk leeren, dat noch de Canaänietische, noch de Israëlietische bevolking dezer streken geheel werd weggevoerd. Met de Phoenicische bevolking der kusten kwam TIGLATH-PILESER, zooveel wij weten, in het geheel niet in aanraking; maar ook de Canaänietische stammen, die nog in het binnenland waren overgebleven, vinden wij aldaar terug, Ezra IX: 1, 2. De pogingen van Koning HIZKIA, om de bewoners van geheel *Palestina* tot deelneming aan de dienst in den tempel te *Jeruzalem* te bewegen, die zich, volgens 2 Chron. XXX: 10, 11, ook tot *Aser* en *Zebulon* uitstrekten, en de herhaling van dergelijke pogingen door Koning JOSIA *in de steden tot Nafthali toe*, volgens 2 Chron. XXXIV: 6, bewijzen verder ten duidelijkste, dat ook in deze noordelijke streken eene Israëlietische bevolking was overgebleven; en zoo de lezing juist is, bevat Ezechiël XXVII: 19[1] eene uitdrukkelijke getuigenis, dat de bewoners der stad *Dan*, die ook inderdaad niet onder de veroverde steden genoemd wordt, werkelijk in het land waren gebleven, terwijl Israël in ballingschap verkeerde.

Doch niet in *Galilea* alleen, ook in *Samaria* was eene Israëlietische bevolking overgebleven, schoon dit land, wegens de invoering van vreemde kolonisten, door de Assyrische verovering veel grootere verandering dan de meer noordelijke streken had ondergaan. Wij vinden de stammen *Manasse* en *Efraïm* herhaalde malen vermeld, waar van de hervormingen in de godsvereering onder HIZKIA en JOSIA sprake is; en deze berigten leeren ons niet slechts, dat Israëlieten in *Samaria* waren overgebleven, maar ook (en deze opmerking zal ons later te stade komen), dat een deel van hen aan de dienst van JAHVE was getrouw gebleven, aan de in *Juda* plaats hebbende hervormingen deel nam, en *Jeruzalem* als het middelpunt der gods-

(1) Voor וּדָן willen sommigen aldaar וְדָן, anderen דָּדָן lezen. Men zie UMBREIT op Ezechiël, p. 161.

vereering erkende[1]. Dit zelfde geldt, gelijk wij zagen, ook van *Galilea*, en dus stellig van het meerendeel der tien stammen; van *Perea* alleen heeft ons de geschiedenis dezer tijden volstrekt geene bijzonderheden bewaard.

Het volgt uit deze opmerkingen, dat, waar van de verlorene tien stammen wordt gewag gemaakt, dit alleen van het werkelijk in ballingschap weggevoerde deel des volks moet verstaan worden, dat wel het aanzienlijkste, maar zeker niet het talrijkste was.

Wij willen thans, op het voetspoor van GRANT (in het 12de hoofdstuk), onderzoeken, werwaarts het weggevoerde deel der tien stammen door de Assyriërs is heengebragt. Van de Overjordaansche stammen lezen wij 1 Chron. V: 26, dat zij weggevoerd zijn naar *Halah* en *Habor* en *Hara* en de rivier *Gozan*; van de later door SALMANESER weggevoerden lezen wij 2 Kon. XVII: 6, XVIII: 11, dat zij gebragt werden *naar Assyrië*, en geplaatst werden te *Halah, Habor*, aan de rivier van *Gozan*, en in de steden van *Medië*. Wij leeren uit deze plaatsen, dat de Israëlietische ballingen, op verschillende tijden aan hun vaderland ontrukt, echter hoofdzakelijk naar dezelfde oorden werden heengevoerd; wij leeren niet slechts de namen dezer oorden kennen, maar vernemen ook, dat wij ze, althans naar strikte interpretatie, voornamelijk in *Assyrië* zelf moeten zoeken.

Halah (חֲלַח) is, volgens het gevoelen der meeste schriftverklaarders, niet onderscheiden van het Gen. X: 11 vermelde *Kalah* (כָּלַח). Niets is natuurlijker dan daarmede de Assyrische provincie *Kalachene* in verband te brengen, door STRABO XI: 14 en XVI: 1 vermeld, welke naam klaarblijkelijk van *Kalah* of *Kalach* is afgeleid. PTOLEMAEUS noemt deze provincie *Kalacine*, en plaatst ze ten noorden van *Adiabene* (het land tusschen de beide *Zabs*), juist in eene streek dus, die door vele Nestorianen bewoond wordt. Anderen vergelijken *Halah* met het meer zuidelijk gelegene *Holwan*, dat nog in het Syrisch *Halah* (ܚܠܘܢ) genoemd wordt, en merkwaardig is het, dat deze plaats de zetel van eenen Nestoriaanschen aartsbisschop plagt te zijn.

Wijl men geen gewest of geene aanzienlijke stad van den naam

(1) Zie 2 Chron. XXX: 10, 11, 18; XXXI: 1; 2 Kon. XXIII: 15-20; 2 Chron. XXXIV: 6, 9, XXXV: 18.

van *Habor* heeft kunnen opsporen, zijn vele schriftverklaarders van gevoelen, dat men door *Habor* eene rivier moet verstaan. Inderdaad is het te weinig gezegd, dat 2 Kon. XVII: 6, XVIII: 11 deze opvatting begunstigen; de woorden וּבְחָבוֹר נְהַר גּוֹזָן dulden naauwelijks eene andere vertaling dan deze: *en aan den Habor, welke is de rivier van Gozan*. Slechts om den wille van 1 Chron. V: 26 heeft men deze natuurlijke en ongedwongene opvatting der woorden voor de hierboven aangevoerde vertaling doen plaats maken. Wij zullen straks zien, dat het gezag der plaats van den chronijkschrijver niet toereikend is, om ons deze gedwongene vertaling op te dringen. Bij de Arabische geographen worden werkelijk twee rivieren van den naam *Habor* (الخابور) vermeld. Wij geven hier de eigene woorden van het *Lexicon Geographicum: 'Habor* is de naam eener groote rivier, welke ontspringt bij *Ras-Ain*, en zich in den *Eufraat* stort. Zij behoort tot het landschap *Al-Gezirah* (*Mesopotamië*), en doorstroomt eene uitgestrekte provincie met vele steden, waaronder *Araban, Makesin* en *Karkisia*. Een tweede *Habor* is de Habor van *Al-Hasaniah* in het gebied van *Mosul*, ten oosten van den *Tiger*. Deze rivier ontspringt in de bergen van het landschap *Zawazan*, en doorstroomt eene uitgestrekte landstreek met vele dorpen ten noorden van *Mosul*. Volgens eene andere getuigenis ontspringt zij in de bergen van *Armenië* en stort zich in den *Tiger*'[1].

(1) De Arabische tekst dezer plaats is uitgegeven door SCHULTENS, in *Ind. Geogr. ad vitam Saladini*, in v. *Chaboras*. Ik schrijf dien hier echter weder af, om er twee fouten in te doen opmerken:

الخابور اسم لنهر كبير
مخرجه من راس العين يصب الى الفرات من ارض الجزيرة
عليه ولاية واسعة وبلدان جمة منها عرابان وماكسين
وقرقيسيا والخابور خابور الحسنية من اعمال الموصل في شرقي
دجلة وهو نهر من جبال ارض الدوران عليه عمل واسع
وقرى في شمالي الموصل قيل مخرجه من ارمينية ويصب في
دجلة.

. In plaats van راس العين moet men lezen راس عين . Men zie *Géographie d' Aboulféda*, p. 278, en mijne uitgave van den لب اللباب in الراسي en الرسعني . Van meer gewigt is eene tweede verbetering. Voor الدوران moet men lezen الزَّوزان . Opmerking verdient het, dat ook in den لب اللباب , in البشيري , in plaats van الزوزان in mijne Codices الدوران wordt gelezen. Prof. WEIJERS heeft het daar op gezag van het *Lex. Geogr.* verbeterd, en ik heb later aan eenen vriend verzocht de plaatsen, waarop die verbetering steunde, in den Leidschen Codex

In beide deze *Habors* heeft men beurtelings den stroom gezocht, welks oevers aan de Israëlietische ballingen tot woonplaats strekten. Laat ons zien, welke gronden voor beide gevoelens worden aangevoerd.

De *Habor* in *Mesopotamië* is een meer aanzienlijke en veel meer bekende stroom dan die in *Assyrië* (*Kurdistan*), en dat hij reeds oudtijds dezen naam voerde, blijkt uit PTOLEMAEUS, die hem *Χαβώρας*, en uit STRABO, die hem *Αβόρρας* noemt. In het Syrisch heet deze stroom *Kebar* en *Kabor* (ܟܒܪ en ܟܰܒܘܪ), welke schrijfwijze ons de rivier *Kebar* (כְּבָר) herinnert, aan welker oevers de Profeet EZECHIËL in de Babylonische gevangenschap leefde[1]. Dat de naam *Kebar* slechts eene eenigzins gewijzigde spelling is voor *Habor*, kan dus naauwelijks aan twijfel onderhevig zijn[2]. Doch de ballingen uit *Judea* kan men kwalijk in *Assyrië* zoeken. Zij werden weggevoerd naar *Babel*, en het oord, waar EZECHIËL zich ophield, zal men dus liefst zoo digt mogelijk bij *Babel* moeten zoeken. De *Habor* in *Mesopotamië* voegt beter voor het verblijf diens Profeets, dan die in *Assyrië*. Verder wordt de *Habor*, aan welks oevers de Israëlietische ballingen woonden, *de rivier van Gozan* genoemd, en inderdaad heet bij PTOLEMAEUS het land tusschen de rivieren *Chaboras* en *Saocoras* in *Mesopotamië* *Γαυζανῖτις*, welke

van gemeld werk voor mij na te zien. Zij zijn deze: op het artikel بشير leest men:

وقلعة بشير من
قلاع البسنونة [?] الاكراد بنواحى الزوزان,

, [?] قلاع البسنونة, en op het artikel زَوزان

زوزان كورة حسنة بين جبال ارمينية واذربيجان

het volgende: وفيها طوائف من الاكراد [?]

ودیار بکر والموصل واهلها ارمن
من نحو یومین من الموصل الی حدود خلاط.

. Op deze laatste plaats komen wij nader terug. Wat bij den naam خابور het bijvoegsel الحسنية beteekent, is mij nog niet gebleken.

(1) Ezech. I: 3; III: 15, 23; X: 15, 22.

(2) חָבוֹר en כְּבָר staan nagenoeg in dezelfde verhouding tot elkander als חַלַח en כָּלַח. De letters [x] en [x] zijn veel naauwer met elkander verwant, dan onze transscripte *h* en *k* zou doen vermoeden. Men zou schier voor beide onze *ch* kunnen bezigen.

naam, meent men, klaarblijkelijk van *Gozan* is afgeleid. Nog thans draagt dit gewest den naam van *Kauschan*(1).

Zonder zich met eene vermelding of wederlegging dezer gronden voor een van het zijne afwijkend gevoelen in te laten, zegt GRANT alleen: 'allermerkwaardigst is het, dat nog heden ten dage een bergstroom, die uit het binnenste gebergte van *Assyrië* naar den *Tiger* stroomt, den naam van *Habor* draagt.' Deze *Habor* is zonder twijfel de tweede, in de plaats van het *Lexicon Geographicum* vermeld, welke reeds SCHULTENS en MICHAËLIS voor den 2 Kon. XVII: 6, XVIII: 11 bedoelden *Habor* hielden. Dit gevoelen komt beter overeen met de strikte verklaring der op die plaatsen gebezigde uitdrukking *naar Assyrië* (אַשּׁוּרָה). Hierbij komt, dat *Halah*, welk der vroeger vermelde gevoelens men ook moge omhelzen, altijd in *Assyrië* moet gezocht worden. En zoo er al gronden bestaan, om den *Kebar* van EZECHIËL liever in *Mesopotamië* te zoeken, niets dringt ons om aan te nemen, dat deze stroom en de 2 Kon. XVII: 6 vermelde dezelfde zijn. De naam moge overeenkomen, doch er zijn werkelijk twee rivieren, die denzelfden naam dragen. Was de *Kebar* bij EZECHIËL dezelfde rivier als de *Habor*, 2 Kon. XVII: 6, dan moest men aannemen, dat de ballingen uit *Juda* althans gedeeltelijk verplaatst werden naar dezelfde streken, waar die uit Israël vertoefden; dan zou met name EZECHIËL hoofdzakelijk te midden der tien stammen geleefd hebben; men zou wachten, dat hij dan ook tot deze nu en dan het woord zou hebben gerigt; dat verbroedering tusschen de ballingen uit de beide deelen des volks zou zijn ontstaan; dat velen uit Israël te zamen met de Joden uit de ballingschap zouden zijn teruggekeerd. Doch alles, wat men zoo moest aannemen of verwachten, wordt door het weinige, dat wij van de geschiedenis der ballingschap en terugkeering weten, veelmeer wedersproken dan bevestigd. De historische boeken des Ouden Testaments verliezen de ballingen uit de tien stammen geheel uit het oog, en spreken ook bij de terugkeering met geen woord van Israëlieten, die er aan zouden hebben deel genomen. Dit laat zich slechts verklaren, wanneer

(1) Dat *Gozan*, 2 Kon. XIX: 12, in vereeniging met *Haran, Rezef* en *Telasser* vermeld wordt, kan voor de ligging in *Mesopotamië* minder bewijzen. Er worden daar slechts de door de Assyriërs veroverde landschappen opgeteld, van welke, wel is waar, *Haran* in *Mesopotamië* lag, maar de ligging van *Rezef* en *Telasser* niet met toereikende zekerheid te bepalen is.

wij ons de beide deelen des volks als ook in de ballingschap geheel gescheiden voorstellen. JOSEPHUS zegt wel, dat sommigen uit de tien stammen aan de terugkeering hebben deel genomen; doch zoodanig, dat zijne getuigenis onze meening, dat de beide deelen door woonplaats van elkander gescheiden waren, uitdrukkelijk bevestigt. Ziehier eene naauwkeurige vertaling zijner woorden: ‘Na den brief (des Perzischen konings) aan de Joden, die te *Babylon* waren, te hebben voorgelezen, behield EZRA het oorspronkelijke, maar zond een afschrift aan allen, die, van hetzelfde volk afkomstig, zich in *Medië* ophielden. Deze, 's konings eerbied voor God en gunstige gezindheid jegens EZRA vernomen hebbende, waren allen hoogelijk daarmede ingenomen, en velen van hen, hunne bezittingen bijeenzamelende, gingen naar *Babylon*, begeerig om mede naar *Jeruzalem* te vertrekken. Doch de massa der Israëlieten bleef in dat land. Hierdoor is het geschied, dat twee stammen in *Azië* en *Europa* onder Romeinsche heerschappij staan; maar dat de tien stammen tot nu toe aan de overzijde van den *Eufraat* wonen, ten getale van vele tienduizenden, schoon men hun aantal niet met juistheid kan bepalen[(1)].’ Dat JOSEPHUS hier alleen van *Medië* en in het geheel niet van *Assyrië* spreekt, laat zich door de vermelding der steden van *Medië*, 2 Kon. XVII: 6, niet genoegzaam verklaren; doch deze moeijelijkheid lost GRANT bevredigend op door de opmerking: ‘*Assyrië* was reeds sedert langen tijd door het in magt toenemende Medische rijk verzwolgen, en werd onder de benaming van *Medië*, waarvan het eene provincie was, begrepen.’

Wij gelooven, dat eene naauwkeurige toetsing van het aangevoerde tot de overtuiging brengen zou, dat men de tien stammen niet in *Mesopotamië*, maar alleen in *Assyrië* en *Medië* te zoeken hebbe, zoo het slechts gelukken wilde aan den *Habor* in *Assyrië*, even als aan dien in *Mesopotamië*, een landschap *Gozan* te vinden.

Volgens GRANT (bl. 126), is *Gozan* hetzelfde als *Zozan*, en dit, zegt hij, ‘is de naam, dien de Nestorianen aan alle hooge streken van *Assyrië* geven, waar zich geschikte weideplaatsen bevinden voor hunne kudden.’ Hij meent, dat het woord *Zozan* inderdaad *weideplaats* beteekent, en zegt verder, dat deze naam gegeven wordt aan de streek, waardoor de *Habor*

(1) Men leest deze plaats bij JOS., *Antt.* XI: 5, §. 2, niet II: 5, §. 2, zoo als in de Nederd. verl. van GRANT's werk, bl. 131, gelezen wordt.

en de *Zab* stroomen, die door voortreffelijke weiden beroemd is, op welke de meeste Nestorianen den zomer doorbrengen. Mij dunkt, dat GRANT zijne zaak zeer in gevaar brengt, door *Zozan* als een *appellativum* in de taal dier gewesten te doen voorkomen. Dit zou de betrekking tusschen *Zozan* en *Gozan* al zeer twijfelachtig maken. Wel beweert hij, dat ook *Gozan weide* beteekent, doch wij zien niet in, hoe het zou kunnen bewezen worden; want hoe zal men uitmaken, wie het eerst dezen naam aan het dus geheeten landschap heeft gegeven, en tot welke taal het dus eigenlijk behoort? Wij kennen *Gozan* slechts als eigennaam, en is *Zozan* daaruit verbasterd, dan kan het ook niet anders dan als eigennaam beschouwd worden.

Doch laat ons in de eerste plaats zien, of zulk eene verbastering eenige waarschijnlijkheid bezit. De schrijver beroept zich, wegens de verwisseling der letters G en Z, op GESENIUS, wiens getuigenis hem echter slechts ten halve gunstig is[1]. Wij gelooven nogtans, dat die letterverwisseling niet ongewoon is; zij komt meermalen voor in vreemde eigennamen, die in het Arabisch overgaan. De reden moet gezocht worden in de sissende uitspraak der g, die, even als aan vele Europesche talen, zoo ook aan vele Semiten eigen is, doch zoo, dat zij het naast komt aan de Italiaansche *g*, wanneer zij door eene *i* wordt gevolgd, als in *giardino*, of aan de zachte *g* in het Engelsch, als in *gentle*[2]. Deze uitspraak, die men in het Nederduitsch nog het best door *dj* kan aanwijzen, is na aan *ds, dz* of *z* verwant. Een merkwaardig voorbeeld dezer letterverwisseling hebben wij waarschijnlijk in den naam *Adiabene*, de Grieksche en Latijnsche benaming voor het land tusschen de beide *Zabs*. Wij voeren hier eene merkwaardige getuigenis van AMMIANUS aan: ‘Nos autem didicimus, quod in his terris amnes sunt duo perpetui, Diavas et Adiavas, juncti navalibus pontibus, ideoque intelligi Adiavenam cognominatam[3].’ Wie erkent in die namen

(1) GESENIUS zegt namelijk in zijn' *Thesaurus*, p. 252, dat de Hebr. [illegible] en Arab. ج verwisseld worden met de gehemelteletters en zelfs met de keelletter ع, maar niet met de sibilantes. Dit strijdt uitdrukkelijk met GRANT's beweren, dat slechts een' zwakken steun vindt in hetgeen aldaar, p. 1144, over de verwisseling van [illegible] (niet [illegible]) met [illegible] en [illegible] gezegd wordt.

(2) SACY, *Grammaire Arabe*, T. I, p. 17. Volgens sommigen moet ook de Hebreeuwsche [illegible] zonder Dagesch dus worden uitgesproken.

(3) AMMIAN. MARC., XXIII: 6, 20.

Diavas en *Adiavas* niet de beide *Zabs*? Wie erkent niet den zamenhang van den naam *Adiabene* met den Arabischen naam dezer landstreek *Zawabiah*[1]?

Na dus de mogelijkheid van etymologische verwantschap te hebben aangetoond, willen wij zien, wat de Arabische geographen ons van *Zozan* leeren. In het *Lex. Geogr.* wordt aan de beide eerste letters van dat woord de vokaal Fatha toegekend, waardoor de eenigzins gewijzigde uitspraak *Zawazan* ontstaat; doch daar de Arabieren gewoonlijk geene vokalen schrijven, zijn zulke verscheidenheden in de opgave der uitspraak zeer gewoon en van weinig belang. *Zawazan* wordt beschreven als ‘eene vruchtbare streek tusschen de bergen van *Armenië, Aderbeidjan, Diar-bekir* en *Mosul*, waarin Kurdische stammen hun verblijf houden, zich uitstrekkende van twee dagreizen afstands van *Mosul* tot aan de grenzen van *Chalat*[2].’ *Zawazan* is dus de eigennaam eener landstreek, en in verband met GRANT's geheele bewijsvoering achten wij het hoogstwaarschijnlijk, dat het inderdaad het *Gozan* der Heilige Schrift is.

Wij besluiten het onderzoek over dezen naam met de volgende woorden van GRANT: ‘Uit SANHERIB's grootsprakige optelling van de veroveringen der Assyriërs[3] blijkt, dat deze het land *Gozan* reeds lang veroverd hadden, vóór de Israëlieten daarheen gevoerd werden. Men begrijpt ligt, dat het

(1) Men vergelijke GRANT, bl. 126. Dit voorbeeld dacht mij het merkwaardigste, vooral daar het in dezelfde landstreek te huis behoort. Ziehier een ander. IBNO-L-ATHIR in اللباب (H.S. van *Gotha*) op هي قصبة الجامي بنواحي نيسابور يقال لها جام وتعرب فيقال لها زام بالزاى. Vgl. ook ABULF., pag. 442, en den لب اللباب op الجامي. Een derde voorbeeld geeft ons de verwisseling der namen جنجرود of كنجرود met جنزرود. Zie den لب اللباب in الجنجرودى, الكنجرودى en الجنزرودى.

(2) Deze plaats is reeds boven in het Arabisch door ons aangehaald, en *Zawazan* komt daar geheel als eigennaam, en dus zonder het lidwoord, voor; op de overige aldaar aangehaalde plaatsen echter met het lidwoord. Men moet hieruit evenwel niet te voorbarig ten voordeele der appellatieve beteekenis besluiten, daar het woord in allen gevalle niet Arabisch is. Wij meenen dit lidwoord aan een misverstand te moeten toeschrijven.

(3) 2 Kon. XIX: 12; Jes. XXXVII: 12.

voor de Assyriërs eene zware taak zoude [*soll* - lees: moet] geweest zijn, de woeste bevolking van eene zoo ontoegankelijke bergstreek uit te roeijen, en dat zij het daarna voor doelmatig zouden [lees: moeten] gehouden hebben, om een nijver volk, zoo als de Israëlieten waren, en dat bovendien tevreden was met eene woonplaats, zoo geschikt voor het herdersleven, derwaarts te verplaatsen. Daar betreffende de bedwinging van die volken in de aangevoerde plaatsen eene uitdrukking gebezigd wordt, die aan meer dan enkele onderwerping, die aan verdrijving of uitroeijing doet denken, zoo kan men aannemen, dat de Israëlieten die streken in uitsluitend bezit bekwamen, en dat het niet moeijelijk kon vallen zich in *dezelve* te handhaven, bij de natuurlijke afgeslotenheid *derzelve*.'

Wij moeten nog spreken over *Hara*, dat alleen 1 Chron. V: 26 voorkomt. Gewoonlijk houdt men het voor een' anderen naam van *Medië*, en meent dus, dat het in de plaats komt der *steden van Medië*, 2 Kon. XVII: 6, en zij, die meenen, dat de woorden *Habor* en *rivier van Gozan* bij elkander behooren, nemen aan, dat in de Chronijk de naam *Hara* door achteloosheid of onkunde is tusschenbeide geschoven. GRANT (bl. 124) houdt *Hara* voor eene kantteekening, die door misverstand in den tekst zou zijn ingeslopen(1). Hiervoor pleit in de eerste plaats de Syrische overzetting, die hier even als 2 Kon. XVII: 6 en XVIII: 11 het volgende aanbiedt: 'naar *Halah* en naar *Habor*, de rivier van *Gozan*, steden van *Medië*(2).' En dat deze overeenstemming, althans wat de uitlating van *Hara* betreft, niet slechts door onderlinge vergelijking der parallelle plaatsen ontstaan is, bevestigt de Grieksche overzetting, die eveneens *Hara* uitlaat(3). De zin dezer kantteekening zou wezen: *naar het gebergte*(4). In allen gevalle echter moeten wij hier doen opmerken, dat de uitdrukkelijke vermelding van *steden van Medië* het zeker maakt, dat

(1) En te weeg gebragt zou hebben, dat nu vóór וְהָרִי de copula werd herhaald.

(2) ܘܒܡܕܝܢܬ ܡܕܝ ܥܠ ܢܗܪ ܓܘܙܢ ܒܫܒܝ ܡܕܝ. De Syriër slaat dus ook de copula in וְהָרִי over, en vat de woorden *steden van Medië* als appositie.

(3) Wij lezen aldaar, 2 Kon. XVII: 6 en XVIII: 11: *ἐν Ἀλαὲ καὶ ἐν Ἀβὼρ ποταμοῖς* [*ποταμῷ*] *Ἰωζὰν, καὶ ὄρη Μήδων*, en 1 Chron. V: 26: *εἰς Χαὰχ, καὶ Χαβὼρ, καὶ ἐπὶ ποταμὸν Ἰωζὰν, ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης.*

(4) Namelijk indien הָרָא als Aramesche vorm voor הָרִים wordt opgevat.

niet al de ballingen der tien stammen uitsluitend naar *Assyrië* verplaatst werden. Wij kunnen niet ontveinzen, dat GRANT over deze woorden te vlugtig is heengestapt; maar wij gelooven toch, dat het resultaat van dit geographisch onderzoek volkomen de meening wettigt, dat de hoofdzetel der Israëlietische ballingen juist in die streken geweest is, waar zich de Nestorianen, nog heden, hoofdzakelijk ophouden.

De chronologische orde, die wij bij dit onderzoek willen in acht nemen, ten einde tevens een zoo veel mogelijk zamenhangend overzigt te geven van hetgeen ons van de tien stammen met zekerheid of hooge waarschijnlijkheid bekend is, dringt ons thans, om het onderzoek van GRANT's bewijzen voor het oogenblik af te breken, en eene tegenwerping te beantwoorden, waarmede men alle pogingen, om naar de overblijfselen der tien stammen te zoeken, als geheel ijdel en hersenschimmig wil doen voorkomen. 'Dit volk,' zegt de geleerde JOST, in zijne geschiedenis der Israëlieten(1), 'hetwelk sedert eeuwen het Mozaïsme geheel verloochend had, werd door de geledene rampen voorzeker niet bekeerd. Overlang reeds hadden zij de zeden hunner vijanden aangenomen, en als erfgoed aan hunne nakomelingen vermaakt. Hun nieuwe toestand moest hen eerder tot vermenging voeren met de vreemde volken, onder welke zij leefden, dan hen aanmoedigen, om door de vernieuwing eener leef- en denkwijze, die hen tot allerlei opofferingen genoodzaakt, en met onberekenbare gevaren zou omringd hebben, zich als een eigen volk af te zonderen. Zij keerden ook ten tijde van CYRUS niet terug, want de schrijver der Chronijken, die na de terugkeering leefde, gedenkt hunner als nog in de ballingschap(2). Vele Israëlieten hadden intusschen den afval van het Mozaïsme niet gebillijkt, en deze mogen gedeeltelijk bij de wegvoering hunner broederen naar *Jeruzalem* gevlugt zijn, gedeeltelijk nog in hun vaderland verstrooid zijn gebleven, eindelijk ook in de ballingschap welligt nog eenige weinige overblijfselen van Mozaïsche begrippen op hunne nakomelingschap hebben overgeplant. Daarom hebben de Joden later nog van twaalf stammen gesproken, schoon de tien stammen reeds vernietigd, of althans slechts nog in

(1) *Geschichte der Israëliten seit der Zeit der Maccabäer*, Th. II, S. 249.
(2) Wanneer hij namelijk, 1 Chron. V: 26, de namen der plaatsen opnoemt, waar zij in de ballingschap vertoefden, voegt bij er bij: *tot op dezen dag*.

enkele uitspruitsels aanwezig waren[1]. Wie nog van de tien stammen het Mozaïsme huldigde, bleef ook hoogstwaarschijnlijk in godsdienstige verbindtenis met de inwoners van *Jeruzalem*, tot deze voor den magtigen NEBUKADNEZAR bukken en hem naar *Babylon* volgen moesten. De Assyrische gewesten, in welke de tien stammen vertoefden, waren niet zoo ver van *Babylon* gelegen, of de weinige overblijfsels van *Israëls* ballingen, die aan de godsdienst der vaderen waren getrouw gebleven, konden zich gemakkelijk met de groote massa vereenigen, die, naar het overwegende bestanddeel, den naam van Joden aannam, ofschoon Priesters en Leviten, en enkele nakomelingen van andere stammen, hunne afkomst nog wisten of te weten voorgaven[2]. Aan geslachtregisters hechtte men toenmaals groote waarde, en aan zijnen stamboom niet te hechten, zou ligtzinnigheid hebben verraden. Slechts op deze wijze bleven de tien stammen eenigermate in wezen, maar niet in massa, niet als afzonderlijk volk, gelijk vele bedriegers en bedrogenen door fabelachtige berigten der onwetende nakomelingschap hebben willen diets maken.'

Ofschoon de geschiedenis den afval van de massa der bevolking van het rijk *Israëls* van het Mozaïsme duidelijk leert, en ons geen regt geeft, om eene bekeering des gezamenlijken volks na de wegvoering in ballingschap te vermoeden, gelooven wij echter, dat JOST veel te ver gaat, wanneer hij gelooft, dat het volk van Israël zoo gemakkelijk met de vreemde overheerschers kon zamensmelten. Wij hebben reeds vroeger doen opmerken, dat een vrij aanzienlijk deel der bewoners van het noordelijke rijk, die niet in ballingschap waren weggevoerd, door aan de hervormingen in *Juda* deel te nemen, zijne aanhankelijkheid aan de voorvaderlijke godsdienst en instellingen bewees, en wij mogen veilig aannemen, dat dezelfde gezindheden ook bij het weggevoerde deel des volks niet geheel zullen hebben ontbroken. Zelfs zulke toespraken, als b.v. JEREMIA, III: 12-16, tot deze ballingen rigt, kunnen zonder die vooronderstelling naauwelijks begrepen worden. Maar een sterker bewijs zouden wij bezitten, indien werkelijk ouder deze ballingen een

(1) B.v. Ezra VIII: 35: 'De weggevoerden, die uit de ballingschap waren weêrgekeerd, offerden den God Israëls brandofferen, twaalf varren voor gansch Israël.' Vgl. ook Openb. VII: 4-8; Hand. XXVI: 7.

(2) Zoo was, b.v., de Profetes ANNA, Luc. II: 36, uit den stam *Aser*, en de Apostel PAULUS uit den stam *Benjamin*, Rom. XI: 1; Phil. III: 5.

Profeet was opgestaan, gelijk wij van NAHUM met eenige waarschijnlijkheid mogen beweren. Het opschrift zijner profetiën noemt hem een' Elkoschiet (הָאֶלְקֹשִׁי), en schoon de kerkvaders zich eenige moeite hebben gegeven, om eene plaats in *Palestina* op te sporen[(1)], waarvan dit *gentilitium* kon zijn afgeleid, ligt hier zeker niets gereeder voor de hand dan het nog thans aanwezige stadje *Alkoesch*, aan den *Tiger*, niet ver van *Mosul*, en dus in het hart van *Assyrië* gelegen, waar ook nog heden de overlevering het graf van den Profeet NAHUM aanwijst[(2)]. Voegt men hierbij, dat NAHUM's profetiën in het gevaar van vreemde overheersching, dat *Ninive* dreigde, hare aanleiding vonden; dat hij met eene uitvoerigheid, met welke geene der oudere Hebreeuwsche godspraken het lot van vreemde volken bedenkt, bij den ondergang van *Ninive* stilstaat, en op *Juda*, dat daardoor van een gedurig dreigend gevaar verlost werd, slechts, als uit de verte, eenen zijdelingschen blik werpt; dat zijne godspraken zoowel naauwkeurige bekendheid met den toestand des Assyrischen rijks als belangstelling in zijn lot bewijzen, en dat eindelijk in zijn geschrift eenige vreemde, uit het Hebreeuwsch niet regt verklaarbare, en dus waarschijnlijk Assyrische woorden voorkomen; dan moet men erkennen, dat deze gissing althans op geene geheel verwerpelijke en onbeduidende gronden steunt. En erkennen wij eenmaal in NAHUM het voorbeeld van een' Profeet in de Assyrische ballingschap, dan kunnen wij zeker met regt daaruit besluiten, dat

(1) HIERONYMUS: ‘Eleese usque hodie in Galilaea viculus, parvus quidem et vix ruinis veterum aedificiorum indicans vestigia, sed tamen notus Judaeis et mihi quoque a circumducente monstratus.’ Vergelijk verder HAMAKER, *Commentatio in libellum de vita et morte prophetarum*, p. 185.

(2) Zie NIEBUHR, *Reisebeschreibung nach Arabien*, B. II, S. 352. Men zegge niet, dat de eerste lettergreep van dezen naam het Arabische lidwoord is. Is de naam القوش werkelijk onder dan de Arabische heerschappij in deze streken, dan behoort ongetwijfeld de eerste lettergreep tot den naam, zoowel als in de namen الياس (ELIAS), المانية (*Allemagne*), البيرة (*Elvira* in *Spanje*), enz. Zulke namen hebben bij de Arabieren weleens aanleiding tot misverstand gegeven, gelijk omgekeerd bij ons in de Arabische namen *Almanach, Algebra*, en zelfs vroeger in *Alkoran*, het lidwoord als een bestanddeel van den naam wordt aangemerkt. Zoo vinden wij b.v. in den لب اللباب, p. ٤٩, van den naam ٱلْبِيرَة, bij vergissing het relativum ٱلَّذِي, in plaats van ٱلْبِيرِي, afgeleid.

vele dergenen, die in deze gevangenschap leefden, de in *Juda* nog bloeijende voorvaderlijke godsdienst met grooten ijver bleven aanhangen[1]. Dit zelfde wordt ons nog uitdrukkelijk bevestigd door het boek *Tobias*, onverschillig of men al dan niet aanneme, dat het op historischen grondslag berust. Het behelst de lotgevallen eener vrome Israëlietische familie uit den stam *Nafthali* in de Assyrische ballingschap, hoogstwaarschijnlijk door eenen Jood uit *Palestina* beschreven. Wanneer dit boek geschreven werd, is geheel onzeker; maar de weinige sporen, waarop men kan afgaan, schijnen voor een vrij laat tijdperk te pleiten. Hoe later wij dit boek moeten plaatsen, des te belangrijker wordt ons zijne getuigenis, wijl zeker de Joden, toen dit boek geschreven werd, de nakomelingen der Assyrische ballingen nog als hunne broeders beschouwden, en dus die denkwijze, waarover wij nader spreken moeten, nog niet was opgekomen, die het overschot der tien stammen in *Assyrië* niet langer als een deel van het volk *Israëls* erkende.

Wij wenden ons thans tot het bewijs, in GRANT's dertiende hoofdstuk geleverd, dat de ballingen der tien stammen de Assyrische gewesten, werwaarts zij vervoerd zijn, nimmer weder verlaten hebben. Dat zij niet, of althans slechts in zeer geringen getale, aan den terugtogt der Joden naar *Jeruzalem* hebben deel genomen, hadden wij reeds vroeger gelegenheid aan te toonen. De reeds daarbij aangehaalde getuigenis van JOSEPHUS, ‘dat de tien stammen tot nu toe aan de overzijde van den *Eufraat* wonen, ten getale van vele tienduizenden, schoon men hun aantal niet met juistheid kan bepalen,’ wordt ook hier door GRANT besproken, en in verband gebragt met deze woorden uit de rede van Koning AGRIPPA[2]: ‘Misschien strekt iemand uwer zijne hoop tot over den *Eufraat*, en meent, dat uwe stamgenooten in *Adiabene* u zullen bijstaan; doch deze zullen zich niet ligtelijk in een' zoodanigen oorlog laten inwikkelen, en zoo zij al kwaad wilden, zou de Parthische koning het hun niet veroorloven.’ Men merke hierbij op, dat niet in het algemeen van Joden in het Perzische rijk, maar bepaaldelijk van stamgenooten in *Adiabene*, de woonplaats der weggevoerde tien stammen, gesproken wordt, terwijl de eigenlijke Joden, van welke ook na de terugkeering uit

(1) Men vergelijke hier vooral EWALD, *die Propheten des Alten Bundes*, B. I, S. 349, 350.
(2) JOSEPHUS, *Bell. Jud.*, II: 16, §. 4.

de Babylonische gevangenschap vele duizenden in het Perzische rijk waren gebleven, zeker niet bij voorkeur in dit gewest moeten gezocht worden. Het is echter merkwaardig, dat JOSEPHUS, bij de geschiedenis der bekeering van den vorst van *Adiabene* IZATES en van zijne moeder HELENA[1] tot het Jodendom, van de aanwezigheid van Israëlieten in dit gewest geen gewag maakt, schoon omgekeerd de uitdrukking *ὁμοφύλοι*, in de rede van Koning AGRIPPA, ons weder verbiedt te denken, dat daar alleen van deze proselyten sprake zou zijn. Nog eene dergelijke plaats had GRANT uit de voorrede van JOSEPHUS voor zijne Joodsche oorlogen kunnen aanhalen, waar hij herhaaldelijk van de *stamgenooten over den Eufraat* gewag maakt[2].

Het komt mij echter voor, dat JOSEPHUS van deze Israëlieten over den *Eufraat*, slechts van hooren zeggen, en zonder naauwkeurige kennis, spreekt; maar hetzelfde geldt zeker in nog grootere mate van HIEROMYMUS, wiens getuigenis vervolgens wordt aangehaald, als bewijs, dat de tien stammen *in de vijfde eeuw nog in het land hunner gevangenschap woonden*. HIERONYMUS spreekt van hen slechts volgens het bestaande geloof zijner tijd- en landgenooten, maar zonder eenig bijzonder onderzoek. Hoe zou het anders mogelijk wezen, dat hij van hunne bekeering tot het Christendom, om deze hier voor een oogenblik als zekere gebeurtenis te vooronderstellen, met geen enkel woord gewag maakt? Bij JOSEPHUS verwondert ons dit stilzwijgen minder, ofschoon, volgens GRANT, de verkondiging des Evangelies in *Assyrië* reeds moet begonnen zijn, toen hij zijne Joodsche oudheden in schrift stelde.

Bij onze chronologische behandeling van dit onderwerp, vordert deze bekeering der tien stammen tot het Christendom thans onze aandacht, ofschoon zij bij GRANT eerst in het negentiende hoofdstuk behandeld wordt. Wij komen terug op de stelling, dat althans een deel der in *Assyrië* levende Israëlieten het Mozaïsme was blijven aanhangen, en *Palestina* als het middelpunt van hun staatkundig en godsdienstig leven bleef beschouwen. Was dit zoo, dan mag men ook aannemen, dat niet alle gemeenschap tusschen hen en de Joden van *Palestina* had opgehouden, en dit wordt in het algemeen bevestigd door hetgeen JOSEPHUS van de stamgenooten in *Adiabene* vermeldt. Men mag het dan ook verder aan GRANT toegeven, dat door de *Par-*

(1) JOSEPHUS, *Antt. Jud.*, XX: 2.
(2) *Bell. Jud. Prooem.*, §. 2.

thers en *Meders*, die op het Pinksterfeest tegenwoordig waren, voornamelijk Israëlieten van de tien stammen kunnen verstaan worden. ‘Misschien waren,’ zegt GRANT, ‘ook *de Wijzen uit het Oosten*, die te *Bethlehem* den pasgeborenen Heiland aanbaden, zonen van Israël. Bij de Nestorianen bestaat de overlevering, dat zij uit *Urumiah* gekomen zijn. Aan dit berigt sluiten zich zekere voorzeggingen aan van ZOROASTER, het hoofd der Wijzen of Magiërs, die te *Urumiah* geboren of daar woonachtig was(1), enz.’ Doch wij zullen deze gissingen aan hare plaats laten, en wenden ons liever tot het volgende.

Volgens eene oude en algemeene overlevering der kerk, heeft de apostel THOMAS zich naar het Oosten begeven, en het Evangelie in *Parthië* gepredikt; andere apostelen en leerlingen der apostelen hebben waarschijnlijk in dezelfde streken vertoefd, en van alle Perzische provinciën aan gene zijde van den *Eufraat* schijnen *Adiabene* en *Elam* het vroegst, en wel in den eersten tijd der wordende kerk, het Evangelie te hebben aangenomen. Dit een en ander wordt door GRANT met vele getuigenissen, reeds door ASSEMAN bijeenverzameld, bevestigd; de Duitsche vertaler heeft slechts kortelijk het resultaat daarvan medegedeeld.

Hoe weinig zekerheid de overleveringen der oude kerk wegens de prediking der apostelen in de landen van het Oosten ook bezitten mogen, zoo veel is zeker, dat in de vroegste tijden aan het Christendom in het Perzische rijk eene snelle en vrij algemeene verbreiding is ten deel gevallen. Dit bewijst reeds het aldaar in de derde eeuw uit eene vermenging van Zoroastrische en Christelijke leerstellingen ontstane Manichaeïsmus. In de vierde eeuw vinden wij door geheel *Perzië* Christelijke gemeenten, die onder den metropolitaan van *Seleucia* stonden, en bij de oude schrijvers der kerkgeschiedenis lezen wij van eene woedende vervolging der Christenen uit politische oorzaken, die in 343 aanving, en langer dan eene eeuw duurde. Toen in de vijfde eeuw de vervolging der aanhangers van NESTORIUS ook de godgeleerde school te *Edessa* bedreigde, die reeds lang aan het Perzische rijk zijne geestelijken had geleverd, vlugtte een deel harer leeraars naar *Perzië*. Een van hen, BARSUMAS, werd bisschop van *Nisibis* (435-489), en bevestigde de Perzische Christenen in hunne aanhankelijkheid aan de leerstellingen, ook door NESTORIUS voorgestaan. In 489 werd de school te *Edessa* geheel opgebroken, en haar overschot vlugtte weder naar *Perzië*. Met

(1) Vergelijk wat wij hierover in het vorige nommer gezegd hebben, bl. 660.

het geheel losscheuren van den band, die de Perzische Christenen aan die van het Roomsche rijk verbond, hield ook alle vervolging op, en de koningen, van *Pherozes* af (461-488), vergenoegden zich met de toenadering tusschen beide partijen tegen te werken. De tegenstanders dezer Perzische Christenen noemen hen Nestorianen, ofschoon zij zelve van dien naam niet willen weten, waarop wij later gelegenheid zullen hebben terug te komen.

Er doen zich hier thans twee vragen op. Vooreerst is er eenige waarschijnlijkheid, dat de Christelijke gemeenten in *Perzië* geheel of ten deele uit afstammelingen van *Israël* bestonden? Zoo ja, is er reden, om te stellen, dat deze Israëlieten, althans gedeeltelijk, nakomelingen der tien stammen waren? Voor de eerste vraag geeft GRANT ons het volgende antwoord aan de hand. De apostelen beschouwden het als hunne eerste en gewigtigste werkzaamheid het Evangelie aan de verlorene schapen van het huis *Israëls* te verkondigingen, en gelijk die apostelen, wier werkzaamheden ons nader bekend zijn, zich overal eerst tot de zonen van *Israël* wendden, en eerst ten gevolge van bijzondere goddelijke aanwijzingen het Evangelie ook aan de Heidenen predikten, zoo mag men ook aannemen, dat zij, die zich oostwaarts begaven, om het Evangelie te prediken, mede overal het eerst de broeders in de verstrooijing zullen hebben opgezocht. Doch wij hebben hier bovendien meer stellige getuigenissen. In het elfde hoofdstuk toont GRANT in bijzonderheden aan, dat onder de Nestoriaansche Christenen de stellige en algemeene overlevering bestaat, dat zij van *Israël* afstammen, en dat hunne vaderen uit het land *Palestina* gekomen zijn; dat de haat, die tusschen de Nestorianen en de in deze streken wonende Joden heerscht, aan de bewering, dat deze afkomst slechts een verdichtsel zou kunnen zijn, allen schijn van grond ontneemt; dat, bij gezette navraag, de Joden dezer gewesten, ofschoon met weêrzin, de waarheid van de afkomst der Nestorianen van *Israël* ten stelligste bevestigen, en dat enkele geleerde Mohammedanen mede hieraan getuigenis geven. Volgens het veertiende hoofdstuk, blijkt de gemeenschappelijke oorsprong der Nestorianen en in deze landen wonende Joden ook uit hunne gemeenschappelijke taal, over welk punt wij straks nader moeten spreken. In het vijftiende hoofdstuk, dat over de namen handelt, door de Nestoriaansche Christenen gedragen, wordt nog gezegd, dat zij zich uitdrukkelijk *Beni Israël* noemen; de gewone naam echter, dien zij zich geven en doen geven, is die van Nazareërs, welke naam, gelijk men weet, in

de eerste eeuwen der kerk aan de Christenen uit de Joden gegeven werd. Alle twijfel eindelijk aan hunne Israëlietische afkomst wordt geheel weggenomen door hetgeen het zestiende hoofdstuk van hunne opvolging der Mozaïsche inzettingen berigt. ‘Het is genoegzaam bekend,’ zegt GRANT, ‘dat de Joden, die in CHRISTUS geloofden, de Mozaïsche wet bleven nakomen, in zoover *dezelve* niet regtstreeks in strijd was met hunne Christelijke leerstellingen; even bekend is het, dat dit wettelijke juk den bekeerden uit de Heidenen nooit is opgelegd. Vinden wij dus bij de Nestoriaansche Christenen de bijzondere zeden en gewoonten der Joden nog in gebruik, dan hebben wij het volle regt, hunne Israëlietische afkomst voor bewezen te beschouwen[1].’ Als zoodanige sporen van de inachtneming der Mozaïsche instellingen worden nu vermeld de bij hen gebruikelijke *dankoffers*; het doen van *geloften* als die der Nazireërs in het O.T.; het offeren der *eerstelingen* en *tienden* aan den Heere, tot het onderhoud van kerken en scholen, thans echter ten deele in onbruik geraakt; het vieren van *den dag des Heeren* geheel volgens de voorschriften van den Israëlietischen *Sabbath*, en zoodanig, dat die rustdag zelfs door eene *voorbereiding* (παρασκευή), geheel naar de wijze der Joden, plagt te worden voorafgegaan; de inrigting hunner kerken naar het voorbeeld van den tempel te *Jeruzalem*, zoodat eene afgezonderde plaats daarin, die *het Heilige* genaamd wordt, slechts door geordende geestelijken in den staat van *reinheid* en na voorafgegaan vasten mag betreden worden, en er zelfs een *Heilige der Heilige* gevonden wordt, dat nimmer door iemand betreden wordt en alleen een kruis bevat; de *verontreiniging* door de aanraking van een *lijk*, waarvan echter de lijken der Christenen zijn uitgezonderd, als wier ligchamen door den doop zijn geheiligd; de onreinheid en lustratie der *kraamvrou-*

(1) Op deze redenering is echter nog al wat af te dingen. Het is bekend, hoe spoedig, ook onder de Christenen uit de Heidenen, zich eene aansluiting aan de voorschriften der Mozaïsche wet, soms zelfs in strijd met de leer des Evangelies, begon te vertoonen. Wij hebben ons niet durven wagen aan een onderzoek, in hoeverre, hetgeen GRANT te dezen aanzien bij de Nestorianen heeft opgemerkt, ook bij andere Christelijke sekten gevonden wordt; maar den met de geschiedenis der kerk bekenden lezer zal hier menige bijzonderheid uit de inrigting van priesterschap en eeredienst, ook gedurende de eerste eeuwen, voor den geest zweven. Men zie b.v.w. MOLL, *Geschiedenis van het kerkelijk leven der Christenen, gedurende de zes eerste eeuwen*, D. I, bl. 81, 331, enz. Het tweede Deel zal ons waarschijnlijk meerdere bijzonderheden van dien aard leeren kennen.

wen, volgens de voorschriften der wet van MOZES, doch zóó, dat de viering des Avondmaals in plaats van het Zoenoffer treedt; de onthouding van *varkensvleesch*, waaromtrent echter vrijere denkbeelden beginnen op te komen; het *vasten*, naar de wijze der Pharizeën, *tweemaal 's weeks*; de viering der *feesten*, zoo veel mogelijk naar de oude Israëlietische voorschriften; eindelijk het volbrengen van den Doop *op den achtsten dag*, gelijk men dit met de besnijdenis gewoon was

In het zeventiende hoofdstuk worden wij nog op de volgende bijzonderheden opmerkzaam gemaakt: de *gelaatstrekken* der Nestorianen hebben de grootste gelijkheid met die der Joden, welke in hunne nabijheid wonen; hunne *doopnamen* zijn schier uitsluitend Israëlietische; het volk leeft in *stammen* verdeeld, waarin men echter de Israëlietische stammen niet moet terugzoeken, welke sedert lang en bijna spoorloos zijn verloren geraakt. De regering dezer stammen heeft echter nog veel voorvaderlijks behouden; aan het hoofd van elken stam staat een *stamvorst, Malek* genoemd, welke het eenige spoor van burgerlijke waardigheid is. Zij bezitten weinig meer dan den titel; het eigenlijke opperhoofd, en de handhaver van wet en regt, is de patriarch, die geheel de plaats van den *Hoogepriester* in de Theocratie van oud Israël inneemt. Verder vervangt nog bij de Nestorianen de *bloedwreker*, ingeval van moord, de straffende geregtigheid; doch de kerken dienen als *vrijplaatsen*, waar de moordenaar veilig is, tot de oudsten over hem uitspraak hebben gedaan. Ingeval van voorbedachten moord, wordt hij aan den bloedwreker uitgeleverd; was de moord onwillekeurig, dan wordt een losgeld betaald. In het algemeen is de Mozaïsche wet voor de Nestorianen het eenige burgerlijke wetboek. Voorts spreekt de schrijver hier andermaal over den fellen haat, dien de Nestorianen en de Joden dezer streken elkander toedragen, en die slechts verklaarbaar is uit de wederzijdsche verwijtingen van afval van het geloof der vaderen aan de eene, van verguizing van den Messias aan de andere zijde, waarmede deze voormalige broeders elkander overladen. Tegen het einde van dit hoofdstuk wordt, eenigzins zonderling wat de plaatsing betreft, het bewijs geleverd, dat de Nestorianen een zelfstandig volk zijn. ‘Hunne betrekkingen tot de omliggende volken,’ zegt onze schrijver, ‘op zich zelve reeds der vermelding waardig, en niet van belang ontbloot, vormen echter ten opzigte van ons onderwerp een des te gewigtiger vraagpunt, naar mate zij met de oude afkomst des volks

en het bewijs, dat *hetzelve* tot heden onvermengd gebleven is, in naauwe betrekking staan. Men zoude hier anders nog altijd de tegenwerping kunnen maken, dat, daar zich nog steeds overblijfsels van het Jodendom en andere sporen van Israëlitische verwantschap onder de Nestorianen bevinden, zulks zich zoo liet verklaren, alsof slechts een gedeelte van dit volk van Israël afstamde. Het ongegronde dezer tegenwerping blijkt uit hunne geheele nationale stelling, uit hunne burgerlijke en godsdienstige staatsregeling, vereenigd met hun eigenaardig volkskarakter en hunne taal.' Na dit in eenige bijzonderheden ontwikkeld te hebben, spreekt de schrijver van hunnen afkeer van alle beeldendienst, dien zij wederom met de Joden gemeen hebben.

In het achttiende hoofdstuk behandelt GRANT de *maatschappelijke en huisselijke gebruiken* der Nestorianen, die, zegt hij, 'in vele opzigten aan die der Israëlieten zoo gelijk zijn, dat eene naauwkeurige beschrijving van *dezelve* somtijds woordelijk zoude overeenkomen met den inhoud eener Joodsche Archaeologie.' De schrijver toont dit aan door de beschrijving hunner wijze van *groeten*, hunner *gastvrijheid* jegens vreemdelingen, hunner *maaltijden, rouwbedrijf, kleeding, tooisel, dagelijksche bezigheden, verlovingen* en *huwelijken*. behandeling en opvoeding der *kinderen*, en van hun zwervend *herdersleven*. Hij geeft echter toe, dat, daar de meeste in den bijbel vermelde gewoonten bij verschillende Oostersche volken worden wedergevonden, dit bewijs minder kracht heeft dan de vorige, waarom hij er slechts kortelijk bij stilstaat; een voorbeeld, dat ook wij willen navolgen, schoon wij gaarne erkennen, dat ook in dit hoofdstuk nog vrij wat voorkomt, wat wij als nadere bevestiging van de Israëlietische afkomst der Nestorianen ongaarne zouden ontberen.

Wij gelooven niet, dat iemand, na GRANT's bewijsvoering aandachtig te hebben gelezen, een oogenblik aarzelen zal, de eerste vraag, die wij ons stelden, bevestigend te beantwoorden. Eenigzins anders is het, vreezen wij, met de tweede gelegen, of de Israëlieten, van welke de Nestorianen afstammen, tot de tien stammen behooren? GRANT grondt zijn hoofdbewijs op de identiteit der plaatsen, waar de ballingen der tien stammen zijn heengevoerd, en waar in de Nestoriaansche Christenen afstammelingen der Israëlieten zijn gevonden. 'Zoek het verlorene dáár, waar het verloren is,' is zijn stelregel, zonder dat hij daarbij bedenkt, dat het buiten weten van den zoeker van

plaats kan veranderd zijn. Hij toont wel is waar aan, dat men nooit van eene *verhuizing* der tien stammen gehoord heeft; maar dat het zoo onmogelijk zijn zou, dat zij met de overige bewoners dezer streken konden zijn zamengesmolten, zal men wel niet bewezen rekenen door de opmerking, dat zulk eene versmelting met het bekende karakter der Joden strijden zou. Want juist omdat de tien stammen wel Israëlieten, maar geene Joden zijn, gaat deze sluitreden geweldig mank. De van het Mozaïsme afkeerige, met vreemde zeden en godsdienst vertrouwde bevolking van noordelijk *Palestina*, ten tijde der wegvoering, mag zeker niet worden gelijkgesteld met de bewoners des zuidelijken rijks, na de terugkeering uit de ballingschap, bij wie de eerbied voor de voorvaderlijke instellingen én nooit zoo geheel was geweken, én gedurende de ballingschap door de beloften der Profeten was versterkt en gevoed. Op dezelfde geographische gronden, waarop GRANT de Nestorianen voor Israëlieten uit de tien stammen houdt, beweert, of liever vooronderstelt hij hetzelfde van alle Joden in deze streken, zonder te bedenken, dat in het Perzische rijk ook een aanzienlijk aantal eigenlijke Joden was achtergebleven, die zich langzamerhand ook naar den kant van *Assyrië* kunnen hebben uitgebreid. Dezelfde oorsprong wordt eindelijk ook in het aanhangsel aan de Jeziden toegekend, wier godsdienst een mengsel schijnt van de leer der Israëlieten en der Magiërs.

Het is waar, dat, behalve dit zoo gebrekkige hoofdbewijs, hier en daar eenige bijzonderheden voorkomen, die de afkomst der Nestorianen van de tien stammen bevestigen; doch aan de meeste wordt geen bijzonder gewigt gehecht, daar GRANT zijne geographische argumenten zoo zeker acht, dat hij naauwelijks aan de mogelijkheid van tegenwerpingen schijnt gedacht te hebben. Bij verschil van inzigt te dezen aanzien, zullen wij die andere bijzonderheden met zorg trachten op te zamelen, en daarna de waarde van de uitdrukkelijke getuigenissen der Joden voor het geheele wegsmelten der tien stammen onder de Heidenen, welke GRANT geheel is voorbijgegaan, onderzoeken.

Wij durven niet veel gewigt hechten aan hetgeen GRANT in het twintigste hoofdstuk als *bijbelsche sporen aangaande de bekeering der tien stammen* opgeeft. De Duitsche vertaler heeft dit hoofdstuk, en met reden, aanmerkelijk bekort. Wat nog het meest beteekent, is, dat de brief van JACOBUS gerigt is ‘aan de twaalf stammen, die in de verstrooijing zijn,’ welke alle

voorts als *broeders* begroet, als *Christenen* toegesproken worden. De schrijver maakt er uit op, dat de brief van JACOBUS zich zoowel aan de *tien* als aan de *twee* stammen rigt, en dat dus ook aan de eerste het evangelie moet verkondigd zijn. Doch wij merkten reeds vroeger op, dat eenige overblijfselen der tien stammen op verschillende wijzen met de Joden waren vereenigd gebleven, en dat men nog altijd van de twaalf stammen des Joodschen volks sprak, en eenigermate spreken kon, zonder daarbij nog aan de ballingen in *Assyrië* te denken. Van meer gewigt is, wat in het zeventiende hoofdstuk in het voorbijgaan verhaald wordt, dat de familie van den patriarch, volgens de overlevering, uit den stam van *Nafthali* afkomstig is. In het elfde hoofdstuk lezen wij: 'Niet alle nakomelingen der tien stammen hebben het Christendom aangenomen; verstrooid in het gebied der Nestorianen, en hen van alle zijden omgevende, vindt men eenige duizenden Joden, die nog het geloof hunner vaderen aanhangen, en *volgens hunne eigene getuigenis tot de tien stammen behooren, die de koning van Assyrië gevangen heeft weggevoerd*[1].' Is deze getuigenis waar, dan geldt zij ook van de Nestorianen, wier gemeenschappelijken oorsprong met hen zelven deze Joden bepaaldelijk erkennen. Maar het is zonderling, dat deze gewigtige getuigenis hier zoo in het voorbijgaan wordt medegedeeld, en eenigzins vreemd steekt er bij af, wat wij in het twintigste hoofdstuk lezen: 'De Nestorianen kennen noch den tijd wanneer, noch de aanleiding, waardoor hunne voorvaderen in die streken gekomen zijn.' En de bedenkingen, die deze onkunde bij ons wekt, worden slechts gedeeltelijk geneutraliseerd door de opmerking, dat zij onverklaarbaar zou zijn, zoo hunne vaderen niet lang vóór de Christelijke jaartelling in deze streken gewoond hadden.

Een bewijs, dat de Nestorianen, en de in hunne nabijheid levende Joden tevens, van de tien stammen afkomstig zijn, ontwikkelt GRANT nog in het veertiende hoofdstuk uit de taal, die beide met elkander gemeen hebben. 'De taal der Joden,' zegt hij, 'in de streken, waarheen de tien stammen gevoerd werden, is eene eigene taal, die nergens anders door de Joden gesproken wordt; het is eene soort van Syrisch, en geheel

(1) De meer in bijzonderheden tredende berigten over deze Joden, in het derde aanhangsel (bl. 225-230), verspreiden geen nader licht over hunne afkomst van de tien stammen. Echter blijkt er uit, dat zij van de overige Joden, ook in *Perzië*, zich door eenige karaktertrekken en gewoonten onderscheiden.

dezelfde tongval, dien de Nestorianen gebruiken. De laatsten verklaren zelve, dat tusschen hunne taal en die, welke door de naburige Joden gesproken wordt, geen grooter onderscheid is, dan ongeveer in de verschillende dialekten, die ook bij de Nestorianen zelve gevonden worden. Hiervan heb ik mij door naauwkeurige waarneming in alle deelen van hun land genoegzaam overtuigd.' Verder wordt aangetoond, dat de Nestorianen en Joden, die zelden met elkander gemeenschap houden, deze taal niet van elkander geleerd hebben, en dat zij tevens de eenige volken zijn, welke haar gebruiken. Wel is waar wordt bij vele Oostersche Christenen de Syrische taal bij de godsdienstoefeningen gebezigd; doch zij is slechts de taal der boeken, en wordt door het volk niet verstaan. Alleen bij de Nestorianen en bij de Joden in *Assyrië* is een Syrisch dialekt als levende taal in gebruik. Hierop bouwt nu de schrijver de volgende redenering: 'Vragen wij, hoe de Joden en Nestorianen in *Assyrië* aan hunne Syrische taal komen, dan kunnen wij als hoogstwaarschijnlijk aannemen, dat dit Hebreeuwsche dialekt in het rijk der tien stammen reeds ten tijde zijner ontbinding te huis behoorde. Vinden wij het Arameïsch zelfs na de ballingschap bij de Joden in *Palaestina*[1], dan is die zelfde taal des te eerder reeds in een vroeger tijdperk bij de bewoners van het rijk *Ephraïm* ingedrongen. Men neme slechts de naauwe betrekking in aanmerking, waarin dit rijk langen tijd met de naburige Syriërs stond, en, behalve de staatkundige verbroedering, de groote overhelling tot de Syrische afgodendienst, die zeker naauwelijks mogelijk zoude geweest zijn, zoo zij niet met eene ineensmelting der talen hand aan hand gegaan had. Dit konde bij de groote verwantschap der Hebreeuwsche met de Arameïsche of Syrische taal des te gemakkelijker geschieden. Daarbij komt de langdurige onderdrukking, die de bewoners van het rijk *Ephraïm* van de Syrische koningen moesten verduren. - Het is echter eene bekende zaak, dat een onder het juk gebragt volk aan de taal zijner overheerschers doorgaans gewoon wordt.'

Schoon het zich uit de kerkelijke geschiedenis van het Oosten nog wel op eene andere wijze zou laten verklaren, hoe de Nestorianen aan hunne Syrische taal komen, achten wij het

(1) De schrijver schijnt hier niet te bedenken, dat de Joden het Arameesch juist in de Babylonische gevangenschap hadden geleerd, en van daar in hun vaderland medebragten.

echter hoogstmerkwaardig, dat zij die met de hen omringende Joden gemeen hebben. Wij hechten dus aan dit bewijs nog al eenige waarde, en erkennen gaarne, dat, alles bij elkander genomen, de afkomst der Nestorianen, die thans in het Kurdische gebergte wonen, van de tien stammen, zoo niet met ontwijfelbare zekerheid bewezen, echter tot groote waarschijnlijkheid gebragt is. Maar hoe verdragen zich nu daarmede de uitdrukkelijke getuigenissen der Joden, die ons uit de derde eeuw onzer jaartelling, en vroeger misschien, zijn overgeleverd, ten bewijze, dat de ballingen der tien stammen in *Assyrië* reeds overlang niet meer als Joden beschouwd werden? Zij zijn ons medegedeeld door den reeds vroeger aangehaalden schrijver der geschiedenis der Israëlieten, JOST[1], en verdienen wel, dat wij er hier eenige oogenblikken bij stilstaan. Bij gelegenheid, dat Rabbi JEHUDA, die in de laatste helft der derde eeuw leefde, eene leerstelling van een' zijner leermeesters, waarin op zeer twijfelachtige wijze van de tien stammen gesproken werd, in *Babylonië* bij Rabbi SAMUËL voordroeg, werd hem door dezen geantwoord, dat men de tien stammen sedert lang als *volkomene vreemdelingen* beschouwde. Geheel stemt nog hiermede overeen eene plaats uit den Talmud van *Jeruzalem*, waar zij *onbesnedenen* genoemd worden. Wat de getuigenis van Rabbi SAMUËL betreft, moet men vooral nog opmerken, dat hij het hoofd eener aanzienlijke school in *Babylonië*, en tegelijk een vriend van den Perzischen koning was, zoodat men zijne getuigenis aan geene onkunde kan toeschrijven. Zij schijnt dus te bewijzen, dat in de derde eeuw geene Israëlieten uit de tien stammen in het Perzische rijk bekend waren, die ten minste als zoodanig werden erkend[2].

Men zou, om zich aan de kracht dezer gevolgtrekkingen te onttrekken, in de eerste plaats kunnen aanvoeren, dat de overblijfselen der tien stammen in afgelegene en schier ontoegankelijke gewesten woonden, van waar zij zich welligt eerst later weder in de naburige vlakten verspreid hebben. Maar er is iets

(1) *Geschichte der Israëliten seit der Zeit der Maccabäer*, B. IV, Anhang, S. 219, 220.

(2) Inderdaad zou men uit die getuigenissen naar de letter nog iets meer kunnen opmaken. Zij luiden dus: לא זזו משם עד שנמצאו נכרים גמורים en לא גלו עד שנמצאו עריות. Doch JOST zelf zegt: ‘Man hüte sich ja das thalmudisch correspondirende עד־לא wörtlich zu nehmen; dies ist blosz ein unlogischer Ausdruck zur Bekräftigung des Inhalts, wozu unendlich viel Beispiele aufzufinden sind.’

anders van meer gewigt, dat wij hier willen doen opmerken. Het is zonderling, zoo scherp als deze Talmudische getuigenissen afsteken, niet slechts tegen de sporen van getrouwheid aan het Mozaïsme onder de tien stammen, die wij hierboven uit het Oude Testament en het boek *Tobias* hebben opgezameld, maar zelfs tegen de bovenaangehaalde plaatsen van JOSEPHUS en HIERONYMUS. Het is waar, dat deze schrijvers van den toestand der Assyrische ballingen niet zoo goed konden onderrigt zijn, als de Joden in *Babylonië*; dat inzonderheid HIERONYMUS slechts een volksgeloof uitdrukt, niet een historisch feit, waarvan hij op goede gronden overtuigd was. Maar wanneer wij het gezegde van JOSEPHUS, ‘dat de tien stammen tot nu toe aan de overzijde van den *Eufraat* wonen, ten getale van vele tienduizenden,’ een gezegde, dat, daar het onmiddellijk volgt op de mededeeling van de hooge belangstelling, door de tien stammen in de terugkeering der Joden naar *Jeruzalem* betoond, en de deelneming van sommige hunner aan dien terugtogt, wel degelijk aantoont, dat hij deze ballingen nog als een deel des Israëlietischen volks beschouwde, naast de getuigenis van den Jeruzalemschen Talmud leggen, dat zij sedert lang als onbesnedenen golden, dan kan men toch naauwelijks het vermoeden weren, dat er met de tien stammen iets gewigtigs moet hebben plaats gehad, waaruit zich deze verandering te hunnen opzigte laat verklaren. Misschien moeten wij juist hierin een' wenk opmerken van hunnen overgang tot het Christendom, gelijk wij dan ook bij GRANT (bl. 134) lezen: ‘de omstandigheid, dat de Joden in lateren tijd van deze hunne broederen óf geheel zwijgen, óf hun verblijf in het fabelachtige gebied “der duistere bergen,” óf van den “Sabbathstroom” stellen, verklaart zich uit den overgang van *dezelve* tot het Christendom, hetgeen hun den haat en de zwijgende verachting der Joden geheel berokkend heeft.’ De weinige Israëlieten, die in de bergen van *Assyrië* het geloof der vaderen bleven aanhangen, konden gemakkelijk de opmerkzaamheid ontgaan, of, even als andere overblijfselen der tien stammen, als een deel der Joden in het Perzische gebied, maar niet langer als een zelfstandig overblijfsel der, in massa, afgevallene tien stammen beschouwd worden. GRANT berekent het aantal Nestorianen in *Medië* en *Assyrië* (bl. 129) op 200,000; dat der Israëlieten in deze streken op niet meer dan 20,000. Het hier gezegde vindt voorts nog eenige bevestiging daarin, dat de Joden in *Indië* (volgens bl. 134), die van den overgang dezer stam-

men tot het Christendom onkundig kunnen zijn gebleven, het geloof aan het voortdurend verblijf der tien stammen in *Assyrië* tot heden toe bewaard hebben.

Tot opheldering der verhouding van de Nestorianen in *Assyrië*, die, als een zelfstandig volk, met zoo veel waarschijnlijkheid voor de nakomelingen der tien stammen worden gehouden, tot de geheele kerkelijke partij, die in de vijfde eeuw den naam van Nestorianen ontving, willen wij nog de volgende plaats (bl. 145) uitschrijven: ‘Vraagt men, of dan al de Christenen, die onder den naam van Nestorianen, ten tijde der Kalifen, in het Oosten verspreid waren, afstammelingen van het huis Israëls geweest zijn, dan geloof ik zulks ontkennend te moeten beantwoorden. Het is onze meening niet, hen allen voor Israëlieten te verklaren, die ooit den naam van Nestorianen hebben gedragen. Het geheele aantal dergenen, die van het tooneel der wereld zijn verdwenen en van welke de geschiedenis *alleen nog slechts* in hare gedenkboeken melding maakt, heeft thans op ons onderwerp geene verdere betrekking. Wij hebben alleen met den volksstam te doen, die in de hooge berglanden gezeten was en door een eigenaardig karakter, zeden en taal, zich als een bijzonder geslacht - zoo als wij gezien hebben, dat der tien stammen - kenmerkt. Terwijl duizenden, die ook den naam van Christenen droegen, voor het zwaard der Mohammedaansche vervolging bezweken, of hun tijdelijk geluk ten koste van hun geloof kochten; terwijl anderen misschien naar *Indië* de vlugt genomen hebben voor het zwaard van geestdrijvers; terwijl de vervolgingen van TAMERLAN nog meer drukkend en aanhoudend deze streken teisterden, vond het oude volk van Jehova zijne voornaamste schuilplaats in de ontoegankelijke vestingen van de Assyrische gebergten. Daarheen hebben mogelijk in tijden van nood ook andere stamgenooten hunne toevlugt genomen, terwijl de overige Nestoriaansche, van Heidenen afstammende, Christenen voor de zoo even opgenoemde vervolgingen bezweken. Ziedaar de waarschijnlijke oorzaak, dat wij heden ten dage als “Nestorianen” nog slechts de Christelijke afstammelingen der tien stammen aantreffen. Overeenkomst in taal, zeden en afkomst bragt waarschijnlijk het overschot van Israël in de hooge gebergten bijeen; de overige Christenen verdwenen of verstrooiden zich.’ Deze voorstelling wordt nog daardoor bevestigd, dat de Nestorianen, die in de vlakten verspreid wonen, zelve de overlevering bezitten, dat hunne vaderen, ge-

durende de vervolgingen, bij hunne stamgenooten in de bergen gevlugt, en eerst na herstelde rust van daar zijn wedergekeerd, wijl de dalen in het gebergte te weinig uitgestrekt waren, om allen te kunnen voeden, en dat de afkomst van vele hunner oude familiën uit het gebergte nog thans aan te wijzen, en in de bergen zoowel als in de vlakte bekend is. Intusschen volgt hieruit, dat, wat wij van de verspreiding van het Nestoriaansche Christendom tot in *Indië* en *China* weten, niet bepaaldelijk als het werk der Nestorianen in *Assyrië* moet beschouwd worden, en dat dus ook het overzigt daarvan in een afzonderlijk opstel, *het zendelingswerk der Nestorianen* getiteld, en aan den *Missionary Herald* ontleend, dat wij als tweede aanhangsel aan GRANT's werk vinden toegevoegd (bl. 213-224), slechts zijdelings daarmede in verband staat.

Wij willen nu nog uit GRANT's werk eenige verspreide berigten opzamelen over de lotgevallen der Israëlietische ballingen in *Assyrië* sedert hunnen overgang tot het Christendom. De Nestorianen zelve verklaren (bl. 194): ‘dat zij het Evangelie onmiddellijk van de Apostelen ontvangen hebben, en noemen eveneens daarbij uitdrukkelijk de namen van de Apostelen, die, naar wij gezien hebben, de kennis van het Christelijk geloof in die streken hebben gebragt[1]. Zij wijzen nog eenige plaatsen aan, waar deze Apostolische zendelingen gepredikt en eenige van hen het leven zouden gelaten hebben. Aan sommige van deze plaatsen ziet men nog overoude, tot aandenken aan deze vereerde Apostelen gewijde, gedenkteekenen.’ De nadere bijzonderheden, die hierover, bl. 195, 196, worden medegedeeld verdienen zeker de zorgvuldigste toetsing, en het verder volgen van het aangewezen spoor kon misschien tot belangrijke ontdekkingen leiden, die de gaping in onze kennis aan de geschiedenis van de vestiging der eerste Christenkerk met iets meer dan gissingen kunnen aanvullen.

Op bl. 144 lezen wij, wat wij reeds vroeger opmerkten, dat zij zelve geene Nestorianen willen genoemd worden. ‘Als reden hiervoor voeren zij aan, dat zij van NESTORIUS, den bekenden in het jaar 431 onder den kerkban geplaatsten patriarch van *Konstantinopel*, noch hunne leer, noch hunne kerkgebruiken afleiden. Zij houden hem in eere, omdat hij zijne stem verhief tegen de beeldendienst en tegen de ingeslopene gewoonte, om aan MARIA den titel van “Moeder Gods” toe

(1) Namelijk THOMAS, BARTHOLOMEUS, THADDEUS, en de apostelleerling MARES.

te voegen, daar, naar hun begrip, door deze benaming de menschheid van den Verlosser, en daarmede het denkbeeld van eenen Middelaar, weggenomen wordt. - Zij voegden zich dus aan de zijde van NESTORIUS, dien zij als eenen onschuldig vervolgden en getrouwen dienaar van JEZUS beschouwden, en hunne vijanden gaven hun, om hen te smaden, den naam van Nestorianen.'

Op bl. 201 lezen wij het volgende *curieuse* berigt: '"JESUJAB, de opperste bisschop der Nestorianen," zegt MOSHEIM (*Kirchengesch.*, 2te Aufl., I, p. 887), "sloot een verdrag eerst met MOHAMMED en later met OMAR, en verwierf vele voordeelen voor zijn Kerkgenootschap." Ik heb in de woning van den patriarch het document gezien, hetwelk gezegd wordt het verdrag met MOHAMMED te zijn. Het is in oud-Syrisch schrift gesteld en draagt alle kenteekenen van hoogen ouderdom. Ook de Kurdische hoofdman zeide, het dagteekende van MOHAMMED's tijd.' Intusschen veroorlooft ons, wat wij van MOHAMMED's levensgeschiedenis weten, in geenen deele aan een verbond, door hem in persoon met de Nestoriaansche Christenen in het Perzische rijk gesloten, geloof te slaan.

De volgende bijzonderheid, op bl. 144 medegedeeld, verklaart ons den oorsprong van den naam Chaldeeuwsche Christenen, die men gewoonlijk meent, dat aan al de Nestoriaansche Christenen eigen is, doch die, volgens GRANT, slechts aan diegenen toekomt, welke zich aan de Roomsche kerk hebben aangesloten, en althans zeer zelden tot de regtgeloovigen wordt uitgestrekt. '"De tegenwoordige Chaldeeuwsche Christenen" - schrijven de zendelingen SMITH en DWIGHT, - "dagteekenen niet van ouden tijd. In het jaar 1681 had de metropolitaan van *Diarbekir* verschil met zijn' patriarch, en was de eerste, die door den paus tot patriarch over de "Chaldeërs" benoemd werd. De sekte was even nieuw als het ambt, en de eerste om het laatste gevormd. Diegenen, welke uit de Nestoriaansche en Jakobitische kerk tot het pausdom overgingen, werden in een genootschap vereenigd en met den naam van "Chaldeeuwsche kerk" vereerd."'

En hier zouden wij onze mededeelingen omtrent dit merkwaardige volk moeten staken, indien niet de Duitsche vertaler een belangrijk bijvoegsel aan het werk van GRANT had toegevoegd, waarop de Nederduitsche vertaler, onder den titel *laatste berigten betreffende de Nestorianen*, nog een paar artikelen, aan Duitsche tijdschriften ontleend, over hunne jongste

lotgevallen laat volgen. Wij vinden deze bijvoegsels bl. 231-250. Zij behelzen het berigt eener tweede reis van Dr. GRANT naar deze streken, en fragmenten zijner correspondentie, in den *Missionary Herald* medegedeeld. Zij bevatten het treurige en aandoenlijke verhaal van een' vernielenden krijg, sedert den zomer van 1841, door een vereenigd leger van Turken en Kurden, tegen de onafhankelijke Nestorianen gevoerd, om hen tot onderwerping aan den Islam, of tot het betalen der schatting te dwingen. Duizende Nestorianen zijn de slagtoffers geworden dezer onmenschelijke vervolging, en vele eerwaardige overblijfselen der Christelijke oudheid zijn in dezen rampzaligen krijg vernield. Het laatste der hier medegedeelde berigten is afkomstig van Roomsche zendelingen in het Oosten, die de schuld dezer vervolging op den naijver tusschen de Engelsche en Amerikaansche zendelingen werpen, waarover echter in GRANT's correspondentie geen woord voorkomt. Bij gebrek aan naauwkeurige en overeenstemmende mededeelingen, kunnen wij noch over de oorzaak dezer ramp, noch over hare uitgestrektheid, met veiligheid uitspraak doen. Onder inwachting dus van latere en juistere mededeelingen, beschouwen wij hier onze taak als geëindigd, vuriglijk hopende, dat God dit zoo merkwaardige en onder zoo vele lotwisselingen in hunne ontoegankelijke bergen veilig bewaarde volk ook thans niet verlaten zal, maar wat het ons leert van zijne wegen en oordeelen, door hunne voortdurende instandhouding en uitredding uit alle gevaren, ook nog tot de late nakomelingschap zal overbrengen.

P.J. VETH.

De wijsgeer der negentiende eeuw. N°. 0, 1, 2. Leiden, bij C.C. van der Hoek. 1845.

Voegt aan ieder onderwerp eene behandeling, die met zijn' aard overeenkomt, dan heeft de wetenschap die overeenstemming vooral daar te eischen, waar zij hare hoogste belangen, die der wijsbegeerte, het middelpunt van alle wetenschappen, ziet ter sprake gebragt. Is bij een ernstig gelaat een zwierige opschik ons onaangenaam, dan mogen wij ook bij wijsgeerige beschouwingen een' ernstigen, streng redenerenden toon verwachten. Niet dat ik als lofredenaar wil optreden dier stroefheid, waarin sommigen den schijn van grondig onderzoek en diepzinnige bespiegeling zoeken; in tegendeel, de wijsbegeerte,

die, van vroegere scholastieke banden ontslagen, de zuiverste en daarom ook de schoonste waarheid naspoort, moet ook in het zuiverste en schoonste gewaad zijn gehuld, en men zal het ook niet ontkennen, dat bij de groote leeraars der nieuwere wijsbegeerte eene schonne eenvoudigheid van stijl wordt gevonden, die niet zoekt te verblinden, maar te verheffen, en die alleen door hare gepastheid weet te schitteren. Het kenmerk eener wijsgeerige voordragt bestaat, naar ik geloof, daarin, dat zij zich onthoude van alles, wat buiten de grenzen der wetenschap ligt; haren hoogen ernst niet opoffere aan ijdelen tooi; geene voorbeelden voor bewijzen gebruike, en in plaats van de meest verschillende zaken dooreen te mengen, alles uit het ééne beginsel afleide en in naauw verband plaatse.

Wilde men met deze eischen tot de aangekondigde geschriften overgaan, en ze daaraan uit het hooge standpunt der wetenschap toetsen, zij zouden dat oordeel niet kunnen doorstaan. Geen onafgebroken voortgang naar een vast bestemd doel, maar het bijeenvoegen van allerlei vreemdsoortige bestanddeelen; geen waardige ernst, maar scherts en luim; geene naauwkeurige ontleding van aangegevene begrippen, maar korte aanstipping, vlugtige schetsen, zietdaar, wat men er vinden zal. Met ongewasschene handen moet gij de spijs, die u wordt aangeboden, genieten, en men deelt u niet eens mede, wat er op tafel zal komen. Bij een zoo bij gedeelten verschijnend werk had men eenige opgave van het plan te verwachten, althans eenige verklaring van den vreemden titel, die het onbeslist laat, of wel de schrijver zelf als de wijsgeer der negentiende eeuw voor ons wil optreden, dan of hij ons KRAUSE als zoodanig schetsen wil[(1)]. En zullen wij over dat alles den onbekenden schrijver lastig vallen? Geenszins. Hij verraadt genoegzame kennis, om in dien geest tot ons over de wijsbegeerte te spreken, waarin wij het verlangden. Liever wijten wij alles aan de behoeften en de begeerte der lezers, die hij gepeild had. Het denkbeeld alleen, dat men met wijsgeerige onderzoekingen zal te doen krijgen, is genoeg, om velen schrik aan te jagen; en wil men althans eenige kennis verspreiden, dan moet men het gewaad der vreugde aantrekken, en den ernst onder boert en luim verbergen. En dan kan het niet anders dan goedkeuring verdienen, wanneer iemand, die de kracht voor iets grooters in zich gevoelt, zijne verlo-

(1) Het laatste schijnt uit N°. 2, bl. 42, te blijken.

rene uren besteedt, om door eenige luchtige brochures te leeren en gewigtige waarheden te verkondigen. Die ze uit dit oogpunt beschouwt, zal er zeker een gunstig oordeel over uitbrengen; en die met ons aan iets hoogers de behoefte gevoelt, zal verlangen, dat de schrijver ook voor die grootere taak niet terugtrede.

Het eerste stuk wijst verscheidene gebreken aan, die in ons hooger onderwijs bestaan, of het althans bedreigen. Het handelt over het belagchelijke van het indeelen der philosophie bij de andere vakken, vooral als men de metaphysica niet boven, maar onder aan de ladder der theologie wil plaatsen, en de geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte tot een *caput ultimum* maakt van de *historia philosophiae antiquae*; over het verderfelijke der dwangkollegiën, waarover men thans het vonnis geveld mag rekenen, en over het ongepaste, dat ook in de philosophie geen doctorale graad bestaat, en er, bij de examina, voor deze wetenschap naauwelijks tien minuten overschieten, terwijl zij, opdat men zelfs haren naam niet ongemoeid zou laten, hare titels ziet overgebragt op de beoefenaars der wis- en natuurkundige wetenschappen. Maar na eene uitweiding over de gewoonte, om anderen met sektennamen te versieren, en te veroordeelen, wat men niet kent, komt de schrijver op het voornaamste van dit stuk, hetwelk bestaat in het aanwijzen van de nietigheid der oude logica, die, in plaats van ons de wezenheid der dingen te doen zien, ons ijdele abstractiën weet voor te tooveren, om eindelijk God zelven van de wereld te abstraheren. Doch waarom die abstractie van God met de uitdrukkingen: ‘Zedelijke wereldorde of idee van het absolute,’ verbonden, die ons FICHTE, SCHELLING en HEGEL herinneren? Gaarne erkennen wij, dat, als men eens God van de wereld heeft geabstraheerd, Hem van haar heeft afgescheiden en als buiten haar bestaande gepredikt, men niet verre van het atheïsme is. Maar zal men op het pantheïsme die beschuldiging doen nederdalen? Zal men daaraan niet veeleer den naam geven van akosmisme? Inderdaad, het pantheïsme ziet God overal, maar de wereld valt weg. Het is met zijne treffende waarheden toch hoogst eenzijdig. De stelling, dat God buiten de wereld is, die wij ook nog in onze dagen de heerschende mogen noemen, staat er lijnregt tegenover, en is even eenzijdig. Beide beschouwingen vinden hare juiste plaats en hare hoogere vereeniging in het panentheïsme van KRAUSE. En als men LALANDE om zijnen uitroep: ‘duizende

malen heb ik den sterrenhemel aanschouwd, maar er nergens God gezien,' den naam van 'spotter' waardig keurt, zou men dan niet hetzelfde moeten zeggen van JACOBI, die ronduit verklaarde: 'Die Natur *verbirgt* Gott.'?

Maar met de beschouwing zelve van den schrijver, dat die oude logica door eene betere[1] moet worden vervangen, die in de psychologie hare plaats vindt, en bij de ware kennis van ons zelven, tevens het hoofdbestanddeel der analytische wetenschap is, omdat zij het best is geschikt, om ons tot den grond van alles, tot God, op te leiden, daarmede vereenigen wij ons gaarne. Zulk eene logica mist al het dorre en stroeve, dat der oudere in zoo ruime mate aankleefde. Zij moge eene strenge inspanning vereischen, omdat zij ons den blik in onzen geest leert slaan, waarin de meesten zoo weinig gewoon zijn te lezen, zij is, in plaats van droog, aangenaam, en voor de schoonste, en tegelijk duidelijkste, ontvouwing vatbaar. Doch juist omdat zij zulk eene inspanning vordert, mag zij niet aan het begin van de akademische studiën worden onderwezen, maar vordert de voorbereiding door eene andere wetenschap, die het omgaan met het onzinnelijke tot eene tweede natuur weet te maken. En dat daartoe niets geschikter is dan de mathesis, is, dunkt mij, ontwijfelbaar. Deze wetenschap toch, 'dat heerlijke gewrocht van den menschelijken geest'[2], verdient al den lof, dien ik haar in mijne vorige recensie meende te moeten toebrengen, en juist door de scherpte en juistheid van oordeel, waarmede zij ons vervult, en doordat zij ons terughoudt van de vrees voor onze op vasten grond gebouwde resultaten, kan zij boven alles de school der voorbereiding voor de logica zijn. En als men dan bedenkt, dat zonder *deze* logica de echt wetenschappelijke overtuiging van het beginsel der absoluut-organische wetenschap, dat is van God, onmogelijk is, zou men dan niet alles aanwenden tegen de bemoeijingen van sommigen, om juist den theologanten den vrijbrief voor de mathesis in handen te geven?

In het tweede stuk vindt men bij eene uitweiding over het vele voortreffelijke, dat in *Engeland* gevonden wordt, en over

(1) Waarbij men dan nog tijd genoeg overhoudt, om in de hoofdtrekken aan te wijzen: '*quomodo efficiatur concludaturque ratio, qua via captiosa solvantur, ambigua distinguantur*,' in dien trant, waarin KRAUSE het gedaan heeft in zijne analytische Logik.

(2) Zoo wordt zij genoemd door onzen hoogvereerden KAISER, zeker een' bevoegden regter (*De Sterrenhemel*, I, 3).

het gebrekkige, dat er in de beoefening der philosophie heerscht, eene breede lofspraak op de universiteit van *Brussel*, die vrij is van alle dwangbepalingen en dwangkollegiën, van de studenten strenge en onpartijdige examina, door eene afzonderlijk daartoe benoemde commissie af te nemen, vordert, en de lessen, de wetenschap der hoogleeraren, onder de censuur *van niemand* stelt, maar in tegendeel wil, dat zij alle vrij zullen verkondigen, wat zij zelve voor waarheid houden, al dreunen hun de namen van pantheïsme, fatalisme en materialisme gestadig in de ooren. Maar vooral bevat dit stuk eene aanprijzing der wijsbegeerte voor den regtsgeleerde en staatsman, waarmede wij ons gaarne vereenigen. Waar zullen de beginselen der regtswetenschap worden gevonden, waar hare belangrijkste vragen worden beantwoord, dan in de philosophie? En is zij het niet, van welke de oplossing afhangt van al die problemen, welke in het zedelijke en maatschappelijke leven der volken meer en meer tot het bewustzijn worden gebragt? Ook bij de vervulling der pligten, die ons als mensch en als staatsburger zijn opgelegd, vraagt de redelijke mensch dagelijks meer naar haren grond, en is niet verstandelijke overtuiging alleen in staat den breidel der hartstogten in te houden? Maar dan mogen wij ook ten volle toestemmen, wat, bl. 13, geschreven is: ‘Ik zeg niet, dat de juristen de philosophische studie *meer* behoeven dan andere geleerden, vooral niet meer dan theologanten, voor wie zij onmisbaar is, om niet geblinddoekt te worden door het antiprotestantsche beginsel, dat ook in de Protestantsche kerk en zelfs op de Synode der hervormden voorstanders heeft.’

Het derde stuk handelt over FRANS HEMSTERHUIS, geeft de uitgaven zijner werken en zijne betrekking tot de vorstin AMALIA VON GALLITZIN op, en stelt hem voor als ‘den voornaamsten tegenstander en overwinnaar der zoogenaamde Fransche, materialistische, philosophie der 18de eeuw, en als den aankondiger der 19de eeuw van KRAUSE en AHRENS.’ Dit laatste denkbeeld wordt vervolgens ontwikkeld ten opzigte van de eeuwige waarheden, de kennis van God, de beperktheid en ontwikkeling der menschelijke wetenschap (waarbij echter de voortreffelijkheid van KRAUSE boven HEMSTERHUIS wordt aangewezen, en men op het verband tusschen het eindige en oneindige in de volmaking van den mensch opmerkzaam wordt gemaakt), de natuur van den menschelijken geest, de wet der inertie, de dynamische voorstelling der stof, de overeenstemming onzer gewaarwordingen met de wezenheid der dingen (door KRAUSE, gelijk ook reeds

vóór hem geschied was, alleen uit God verklaard), en het aanschouwende vermogen.

Het is te wenschen, dat de schrijver, die ons hier KRAUSE, als door HEMSTERHUIS voorbereid, heeft aangewezen, hem ook in zijn eigenaardig verband met onzen tijd en met de laatste wijsbegeerte moge voorstellen. Vraagt men toch, waarom de schriften van KRAUSE in *Duitschland* niet dien opgang hebben gemaakt, welken zij verdienden, dan schijnt ons de reden niet in zijne duisterheid te zoeken, die toch zeker niet grooter is dan bij HEGEL, maar veeleer in iets, wat de kenmerkende trek van sommige groote geniën is.

Terwijl er toch enkelen zijn, die al de vormende elementen van hunnen tijd in zich opnemen, om als de vertegenwoordigers eener rigting op te treden, en haar harmonisch te voleinden, zijn er anderen, die voor volgende dagen zaaijen, en van wier arbeid eerst de nakomelingschap de vruchten kan plukken. In de eersten vindt de eeuw, waarin zij leven, zich zelve geheel weder; het heden der laatsten is, zoo als FICHTE zegt, eerst in de toekomst. Onder de eersten schittert KANT, onder de laatsten KRAUSE. De stelsels van SCHELLING en HEGEL moesten zich eerst krachtig hebben vertoond, eer dat van KRAUSE werken kon. Hier toch was de vrucht reeds gerijpt, die zich daar nog naauwelijks gezet had; hier was het standpunt reeds betreden, waarop daar eerst gewezen werd. Maar thans, nu men verstaan heeft, wat daar nog eenzijdigs was, en van hoeveel grooters er reeds de kiem bestond, thans is de geest vatbaar geworden voor den invloed van KRAUSE, en wordt zijne leer door *Frankrijk, België* en *Duitschland* verspreid, terwijl van AHRENS *Cours de Philosophie* reeds eene Engelsche en Spaansche vertaling bestaat.

Wij keeren nogmaals tot de aangekondigde schriften terug. Aan het einde van N°. 2, bl. 57, vermeldt de schrijver eene uitspraak van HEMSTERHUIS, dat de eenige ware logica in het aanschouwende vermogen bestaat, en voegt daarbij de volgende woorden: ‘Vergelijken wij nu hiermede eenige daartoe betrekkelijke stellingen van KRAUSE en AHRENS, dan blijkt ook hier de overeenkomst der beide laatsten met HEMSTERHUIS, wiens gelukkig denkbeeld, dat hem als een donker voorgevoel bezielde, KRAUSE het eerst uitgewerkt en volledig aan het licht gebragt heeft. Vóór hem had reeds SCHELLING zich beroepen op eene onmiddelbare geestelijke aanschouwing (*intellectuelle Anschauung*) als de eenige ware kenbron der philosophie, het eigenlijk orgaan

voor dezelve.' Jammer is het, dat de schrijver niet in eenige trekken heeft geschetst, waarin eigenlijk het verband bestaat tusschen SCHELLING en KRAUSE, omdat zijne woorden nu misschien voor sommigen den schijn hebben, als ware hier eene volkomene overeenstemming ten opzigte van dit punt bedoeld. Het zij ons daarom vergund, dit eenigzins nader te ontwikkelen. Toen KANT de leer verkondigde dat wij door de grenzen, die ons waren gezet, alleen den schijn, niet de wezenheid der dingen, alleen de phaenomena, niet de noumena, konden leeren kennen, trad hij, gelijk HEGEL zegt, zoo dikwijls hij van grenzen sprak, zelf reeds buiten die grenzen. Hij erkende, dat ons onvermogen niet in den aard der kennis in het gemeen, maar alleen in de feitelijke beperktheid van *onze* kennis gelegen was, en hij zelf beschouwde als het eenige ware het begrip van eene kennis, die de dingen in hunne wezenheid aanschouwt (intuïtief vermogen). In dezen zin echter, waarin de uitdrukking: 'Anschauung' van kennis geldt, om het even, of zij oorspronkelijke of van buiten aangebragte, onmiddellijke of middellijke was, mag zij bij SCHELLING niet worden verstaan. Bij dezen betreft zij onze grondkennis, de kennis van God. Tot op KANT toe had men getracht tot de kennis van Gods bestaan langs den weg van bewijs te geraken, en men bediende zich van eenige algemeene stellingen, waarvan dat bestaan de conclusie moest zijn. Bekend zijn de pogingen van ANSELMUS, DESCARTES, MALEBRANCHE, SPINOSA, LEIBNITZ, WOLFF, BAUMGARTEN en anderen. Met al de kracht echter van zijne redenering maakte KANT aan die methode een einde, en toonde in al die sluitredenen het verkeerde aan. Het geheele streven was ijdel. Was het begrip van God het algemeenste, dat denkbaar is, hoe kon men het dan in een syllogisme brengen, waarvan de *major* de algemeenste term moet wezen? Was God de grond van alles, hoe kon men dan zijn bestaan bewijzen, dat is uit zijnen grond afleiden? Maar hierbij bleef KANT staan; hij beschouwde eene zekere kennis onmogelijk buiten den weg van bewijs, en kon men, ten opzigte van Gods bestaan, dien weg niet betreden, dan was ook alle zekere kennis van dat bestaan onmogelijk, en kon men hier wel van geloof, maar nimmer van kennis spreken. Men kent zijn moreel bewijs, dat hij echter zelf erkende geen waar bewijs te zijn. In den mensch moest men het bewustzijn der zedelijkheid verlevendigen en ontwikkelen, om hem tot eene zedelijke overtuiging van Gods bestaan te brengen; maar voor het verstand was hier de weg gesloten.

Kon men daarin berusten? Kon men tot vaste overtuiging geraken zonder toestemming van het verstand, zonder den grondslag der reden? Geenszins. Reeds in KANT zelven lag de kiem van een hooger stelsel. Wilde de mensch zeker zijn van Gods bestaan, dan moest hij, zeide KANT, daar hij dat bestaan niet kon bewijzen, eene onmiddellijke aanschouwing er van hebben, die zich eveneens aan het hoogste Wezen aansloot, als de zinnelijke aanschouwing aan de ligchamelijke wereld. Maar deze onmiddellijke aanschouwing ontkende hij. Hoe men ook genoodzaakt werd zulk een Wezen te *denken*, altijd bleef de vraag over, of het ook buiten de wereld der gedachten bestond. Men mogt zich gouden bergen denken zoo veel men wilde, daarom bestonden zij nog niet. Het was juist de fout van het ontologische bewijs geweest, dat het van een bestaan in de wereld der gedachten was overgevlogen tot een bestaan ook daarbuiten, en den luchtsprong had gedaan van het begrip tot het zijn. Zoo bleven mogelijkheid en werkelijkheid bij hem afgescheiden; eene hoogere beschouwing moest leeren, dat bij het oneindige en absolute Wezen beiden ineensmelten. En van dit standpunt ging SCHELLING uit. Reeds had JACOBI geleerd, dat er in den mensch de onmiddellijke kennis bestond van een' persoonlijken boven de wereld verhevenen Wereldschepper. Maar die leer was hier geene philosophisch gegrondveste geworden, en meer uit een terugdeinzen voor de resultaten van KANT's *Criticismus* en het *Idealisme* van FICHTE, dan uit wijsgeerig onderzoek gesproten. Daarbij was zij met zoo vele dwalingen vermengd, dat zij onmogelijk de grondslag van een gesloten systeem kon worden. Nooit kwam JACOBI den strijd tusschen het onmiddellijke en het middellijk ontstane te boven. En al sprak hij zich zelven telkens tegen; al verklaarde hij nu en dan: ‘Dieser dreieinige allgemein unphilosophische Glaube (an Gott, an die Natur und an den eignen Geist) muss auch ein im strengsten Sinne philosophischer, in der Reflexion bestätigter Glaube werden können; und ich bin kühn genug, zu sagen, dass ich weiss, er kann es werden, dass ich den Rückweg sehe, auf dem ein verirrtes Nachdenken hier wieder ankommen, und dann erst eine wahre Philosophie, eine den ganzen Menschen erleuchtende Wissenschaft und Weisheit hervorbringen wird,’ toch bleef de grondtoon zijner schriften hevige veroordeeling der philosophie, en kwam hij telkens tot de conclusie terug, dat het verstand van God moest afleiden, die zich in de natuur en in den geest niet openbaarde, maar zich verborgen hield, en dat het eenige belang der wetenschap daarin bestond, dat er geen God

mogt zijn. Had de philosophie sommigen geleid tot nihilisme, fatalisme en atheïsme, en zag JACOBI geene kans, om hen philosophisch te wederleggen, dan beschouwde hij ook (en is er iets bekrompeners denkbaar?) deze dwalingen als de eenige mogelijke resultaten der wijsbegeerte. Strengere, wijsgeerige opvatting vond men reeds bij FICHTE. Hem was het absolute ik het hoogste principe, ook als zedelijke orde der wereld begrepen. Maar hooger nog stond SCHELLING. Hij beschouwde God, het absolute, als het noodzakelijk te stellen Wezen, waarin zich al de strijd, het geheele dualismus der wereld, oploste, als de éénheid en identiteit van geest en natuur, van ik en niet-ik, van mogelijkheid en werkelijkheid. Zoo werd God de hoogste hypothese des geestes, waartoe de mensch *moest* komen, en die door de ondervinding werd gestaafd, omdat zij alleen in staat was de raadsels des heelals bevredigend op te lossen. ‘Ich nenne Vernunft,’ zoo begon hij zijn systeem, ‘die absolute Vernunft, oder die Vernunft insofern sie als totale Indifferenz des Subjektiven und Objektiven gedacht wird.’ Inderdaad was die stelling, waaruit zich het geheele systeem liet ontwikkelen, en waarin, bij de *gedachte* van het absolute, ook hare absolute *realiteit* door de ‘intellektuelle Anschauung’ werd vastgesteld, niet zoo ongegrond als bij JACOBI, bij wien zij *in strijd met het verstand* was geboren. In tegendeel, het denken had zich van de resultaten, die het in de beschouwing van natuur en geest had verzameld, tot beider éénheid verheven, en juist door die verheffing den grondslag gelegd voor de erkenning van het absolute subject-object, als identiteit en indifferentie tevens tusschen het subjectieve en het objectieve. Maar toch bleef die stelling eene loutere hypothese, en juist daarom kon het begrip van het absolute niet naauwkeurig worden vastgesteld en in zich zelf aangetoond, maar werd het alleen als identiteit tegenover de tegenstrijdigheden der wereld gesteld, en moest deze geheel in het absolute wegzinken. Alleen voor den diepzinnigen beschouwer der vroegere stelsels bleek die hypothese het noodzakelijke resultaat der historische ontwikkeling; maar was zij daarmede in zich zelve stevig gemaakt, en kon die gedeeltelijke regtvaardiging volstaan? Omdat de groote wereldvragen alleen door het aannemen van God konden worden beantwoord, was daarom het bestaan van dien God tot zulk eene zekerheid gebragt, als de menschelijke geest wil, en wel daarom wil, omdat hij ze behoeft, daar hij aan geene overtuiging uit gevolgen genoeg heeft, maar alleen met overtuiging uit beginselen tevre-

den is?[1]. En kon dat begrip van God ooit zuiver worden bepaald, zoolang die bepalingen niet uit het begrip zelf werden afgeleid? Niet minder dan tegen SCHELLING geldt dit alles tegen HEGEL. Ook bij hem staat het geheele stelsel op eene hypothese, waaraan de geest zich moet onderwerpen, en waarvan hij moet uitgaan. En toch lag in dat alles eene diepe waarheid. Neen, om van het bestaan Gods overtuigd te worden, waren syllogistische redeneringen én onnoodig én onmogelijk. De reden dier uitspraak was niet daarin gelegen, dat *menschelijke* redenering bij een zoo gewigtig onderwerp te nietig was; of hoe zou menschelijke redenering te nietig zijn, om menschelijke overtuiging tot stand te brengen? Nog minder was zij daarop gegrond, dat het bestaan van God niet afhankelijk mogt worden gesteld van de syllogismen der wijsgeeren. Zoo iets toch had niemand ooit beweerd. Niet het bestaan van God, maar de erkenning van dat bestaan door ons, zocht men door syllogismen te vestigen. Zulke redenen, waar ook van pas, zouden geheel buiten den kring der wetenschap liggen, en wie kan ze van denkers als KANT, FICHTE, SCHELLING en HEGEL verwachten? De eenige reden hunner stelling, dat voor de overtuiging van Gods bestaan alle bewijs onmogelijk was, was zuiver wijsgeerig, en bestond alleen hierin, dat men den grond van alles niet in zijnen grond kan beschouwen, dat is niet bewijzen kan. Daarmede viel de demonstrerende methode ineen. En toch had ook zij hare regten. Had zij in de vormen gedwaald, de wezenheid der zaak had zij juist ingezien, en de redelijke mensch moest het haar toestemmen, dat er voorbereiding noodig was, om den eindigen geest weder tot den oneindigen te verheffen en de kennis van God weder op onwankelbaren grondslag te vestigen. Maar toen SCHELLING en HEGEL die vormen, op het voorbeeld van KANT, hadden vernietigd, ontzonk hun ook de wezenheid zelve, en daar stonden zij aan den ingang van hun stelsel met eene hypothese, onnaauwkeurig, onbestemd en zonder genoegzame aansluiting voor den onderzoekenden mensch. Daar was een hooger standpunt. ‘Overtuig ons van Gods bestaan, of wij ontkennen het,’ zoo riep men aan den eenen kant; en men had regt. ‘God kan niet bewezen worden,’ luidde het antwoord, en het bevattede zuivere waarheid. Maar hoe dan beide bevredigd en tot elkander gebragt? Al-

(1) Het is ook deze rigting van den geest, die op den analytischen weg er toe kan bijdragen, om ons tot het ééne beginsel, tot God, te leiden.

leen door de aanwijzing, dat er nog een andere weg bestond, om door redenering tot zekere overtuiging te komen, dan die van bewijs. En die taak heeft KRAUSE op zich genomen en volbragt. Van de eerste en zekerste kennis, die wij bezitten, het bewustzijn van ons zelve, gaat hij uit, en langs den analytischen weg brengt hij den mensch door zuivere wetenschap tot God. Was reeds, gelijk wij zagen, de groote hypothese van SCHELLING op *eenigen* grondslag gebouwd, hier hield zij op eene betwistbare stelling, een louter postulaat te zijn; hier werd zij echte wetenschap. Oorspronkelijk was die Godskennis in den mensch; zonder haar zweefden al zijne denkbeelden, zijne geheele overtuiging, in de lucht; maar tot bewustzijn moest zij worden gebragt door eene voorbereidende psychologische opleiding. Oorspronkelijk, zeg ik, niet onmiddellijk. Wil men toch dit woord in zijn' waren zin gebruiken, dan beteekent het in den geest datgene, wat zonder eenige middelen tot het bewustzijn komt, wat geene opwekking of voorbereiding behoeft. En wordt zoo het woord gebruikt, dan zal men het KRAUSE wel moeten toestemmen (*Vorlesungen über das System der Philosophie*, p. 35): ‘Es zeigt sich, dass von den angeblich *unmittelbar* gewissen Erkenntnissen nur eine diese Eigenschaft hat, nämlich die Selbsterkenntnis des Ich.’ Het is alzoo minder naauwkeurig, als AHRENS (*Cours de Philosophie*, II, 264) van KRAUSE zegt, dat hij, de noodzakelijkheid begrijpende eener methodische voorbereiding, het echter toestemde, ‘que la conception de Dieu doit être *en dernier lieu* immédiate.’ Dit toch alleen wil KRAUSE, dat het Godsbegrip, dat ten grondslag is aan alle andere begrippen der reden, al wordt het door den geest niet zonder opleiding erkend, toch noodzakelijk in den geest moet aanwezig zijn; maar voor dit denkbeeld is het woord *oorspronkelijk*, niet *onmiddellijk* geschikt. Dat AHRENS beide woorden synoniem gebruikt, maakt nu soms een vreemd effekt, b.v., t.a.p., II, 265, als hij zegt, dat ‘une conception *immédiate* doit être provoquée,’ maar zou later tot verwarring kunnen leiden, als men zich, zonder het overige te lezen, op zijne woorden beriep: ‘La méthode hypothétique a raison d'exiger une conception immédiate de Dieu.’ Alleen negatief had zij regt, zoo als wij zoo straks aanwezen. Had zij erkend, dat de kennis van God in den mensch wel oorspronkelijk, maar geenszins onmiddellijk was, zij had opgehouden hypothetisch te zijn. Juist deze verwarring maakte hare fout uit; wat in den mensch oorspronkelijk (*potentiâ*) is,

dat beschouwde zij als ook onmiddellijk in hem aanwezig[1]. Bij KRAUSE is die verwarring geweken. En zoo zijn dan ook de grenzen juist afgebakend, en is de weg aangetoond, dien men in wetenschappelijk onderzoek houden moet. Analytische opleiding tot God, synthetische ontwikkeling uit God, ziedaar de wetenschap, welker begin, welker midden, welker einde God is. En omdat alle waarheid in die ééne, zelfstandige en alomvattende gedachte 'God' is vervat, daarom is met hare oorspronkelijkheid ook de oorspronkelijkheid van alle waarheid in den mensch noodzakelijk gegeven, niet als postulaat, niet als onmiddellijke uitspraak, maar als in het Godsbegrip opgesloten en daarom alleen uit dat Godsbegrip te ontwikkelen. In dien zin, maar ook zoo alleen, is de waarheid de innerlijke natuur van den geest; zij is tegenwoordig in hem; hij behoeft ze alleen tot het bewustzijn te brengen; maar dat kan hij subjectief niet anders dan langs denzelfden weg, die objectief geldt, langs dien van ontwikkeling uit de kennis van God. Zal de wetenschap waarheid zijn, dat is, zal zij bestaan, dan moeten onze subjectieve voorstellingen met den aard der objecten overeenkomen, en geldt daarbuiten de wet: 'alles door en in God,' dan moet het ook hier binnen in onzen geest gelden: 'alle kennis door en in de kennis van God.' God zelven bewijst men niet, omdat Hij alleen geen' grond heeft; maar dan moet men ook al het andere bewijzen, omdat het wel een' grond heeft. Was het dan reeds verkeerd, dat men het oorspronkelijke tot iets onmiddellijks wilde maken, en van eene onmiddellijke kennis van God sprak, wat zullen wij dan zeggen van eenen JACOBI, die de kennis van vrijheid en deugd (later ook nog die van onsterfelijkheid) ook al als onmiddellijk beschouwde, terwijl al deze begrippen zoo eenvoudig en juist uit het Godsbegrip kunnen worden afgeleid? En toch, hierbij bleef hij staan. Eerst later moest men, maar zonder op eenig philosophisch terrein te treden, al wat men maar goedvond, de meest afgeleide begrippen, als onmiddellijk gaan voorstellen, en nu loopt zelfs de geschiedenis van die onmiddellijkheid niet vrij. Nergens heeft men beginselen, en omdat men beginselen mist, mist men ook grenzen. Zoo gaat de wetenschap haar graf te gemoet, en wacht der zedelijkheid de doodslag. 'Laissez là,' riep de verleider in den *Gilblas*, 'laissez là les réflexions; je sais bien

(1) Zie vooral FICHTE, *Beiträge zur Charakteristik der neueren Philosophie*, p. 286-289, 294-304.

qu elles ne me sont pas favorables, mais je me confie au sentiment.' Wat in de eene wetenschap geldt, moet ook in de andere gelden; en als men dat pad wil inslaan, dan zal, zoodra men naar het regt van eenige meening en de daarop rustende handelingen vraagt, het antwoord gereed zijn: 'Ik bekommer mij niet om den *grond* van mijn stelsel. *Onmiddellijk*' (dat is zonder grond) 'zie ik zijne waarheid.' Maar als er dan weder een wijsgeer aan die verblinding een einde maakt, en de ijlende koorts, waarin men zich zoo rijk en gelukkig bevond, heeft uitgewoed, dan zal er een tijd komen, waarin de menschheid alle zekerheid van onze kennis andermaal eene hersenschim zal noemen. Gelukkig allen, wie een beter inzigt, dat niet naar resultaten jaagt, vóór het hunnen grond leerde kennen, voor die dwaasheden bewaart! Ook hier verwachten wij veel van KRAUSE. Bij hem is dat zien, 'schauen,' iets geheel anders, en meer in den zin, waarin, zoo als wij boven zagen, de intuïtie bij KANT voorkomt, namelijk niet als onmiddellijke kennis, maar als kennis in het gemeen, welke dan ook, zij moge op den laagsten trap staan en besef wezen, of op den hoogsten en wetenschap zijn. Hij verklaart het duidelijk op verschillende plaatsen, vooral o.l., p. 150 sq.: 'Ich bediene mich des Wortes: *Erkennen*, im ganz allgemeinen und umfassenden Sinne, um damit zu bezeichnen jede Gegenwart eines jeden Wesenlichen oder eines jeden Gegenstandes im Bewusstseyn; diese Gegenwart mag nun vollständig seyn und vollkommen, oder sie mag noch mangelhaft seyn und unvollkommen. - Aber wir haben im Deutschen ein Wort, welches sich noch besser zur Bezeichnung unseres ganzen Gegenstandes eignet; diess ist das Wort: *Schauen*.' Maar die aanschouwing, dat zien, is niet onmiddellijk, in tegendeel alleen oorspronkelijk. De zon der waarheid staat hoog boven onze hoofden, maar scherp gewapend moet het oog zijn, eer het tot haar kan opzien.

Rotterdam, 20 Augustus, 1845.

C.W. OPZOOMER.

I. Gedachten over armoede, overbevolking en kolonisatie, door Mr. *L.Ph.C. van den Bergh*. Te Leiden, bij S. en J. Luchtmans, 1845.

II. Vrijmoedige gedachten over het armwezen in het Koningrijk der Nederlanden; bedenkingen tegen de bestaande Wetgeving, en wenken ter verbetering dezer hoogstgewigtige aangelegenheid. Te Amsterdam, bij Leepel en Brat. 1845.

I. ‘Eene wetenschappelijke beoordeeling zal welkom zijn,’ zietdaar de woorden, waarmede de schrijver zijne voorrede eindigt. Ik heb een' afkeer van dat woord *beoordeeling*; het vooronderstelt te zeer een meesterschap, dat ik mij niet aanmatig; het geeft den schijn eener betweterij, die ik mij ongaarne zou zien toegedacht. Ik stel intusschen het hoogste belang in het behandelde onderwerp, en heb reeds meermalen getracht de slotsom mijner overwegingen in toepassing te brengen, of ten minste kenbaar te maken. Om die reden maak ik ook nu weder gaarne gebruik van den vrijbrief, door de redactie van *de Gids* mij goedgunstiglijk verleend, om met schr. te wisselen van gedachten, en wel, zoo ik mij vlei, met het oog op de wetenschap. Het gekozen terrein kan den schrijver niet ongevallig zijn.

De vraag, welke de schr. zich ter beantwoording heeft voorgesteld, is deze: bestaat er overbevolking in *Nederland*, en is deze mede eene oorzaak van armoede? Zoo ja, is dan verhuizing van onvermogenden, hetzij van de eene plaats naar de andere, binnen'slands, hetzij naar buiten'slands, een geschikt middel, om de toenemende armoede te bestrijden? De eerste § is gewijd aan het onderzoek, of er vermeerdering van armoede en overbevolking in *Nederland* bestaat; in de tweede wordt over *binnenlandsche*, in de derde over *Overzeesche* en in de vierde over *buitenlandsche koloniën* gehandeld; de vijfde § bevat het *besluit*.

De schr. vangt aan met te bepalen, wat onder *overbevolking* te verstaan zij; hij neemt ze als bestaande aan, ‘alleen wanneer er meer inwoners zijn dan de grond voeden kan, wanneer alle bronnen van verdienste mild vloeijen en er dan nog een onbruikbaar overschot van menschen is.’ Daarna toont hij

door eenige statistieke opgaven aan, dat de bevolking sedert 1815 aanmerkelijk is toegenomen, dat daarin eenige plaatsen voornamelijk hebben gedeeld, terwijl andere ongeveer dezelfde bevolking hebben behouden, of zelfs zijn teruggegaan. Het vruchtdragend kapitaal moet dus in gelijke verhouding niet alleen vermeerderd, maar ook tevens naar gelang der bevolking verdeeld zijn. Op het land nu ontstaat overbevolking, omdat het aantal landhoeven en bebouwde gronden niet in dezelfde mate is toegenomen als de bevolking, en de aanwezige hoeven en gronden, wegens te hoogen prijs of pacht en zware belastingen, slechts voor weinigen toegankelijk zijn en geringe vrucht opleveren; in de steden, door kwijning van handel, zeevaart, visscherij, van sommige fabrijken, door de steeds toenemende ongelijkheid der bezittingen. Deze veroorzaakt eene mededinging; vormt eene soort van monopolie ter gunste van enkelen, maar doet de overigen geheel verarmen. In de groote steden is daarenboven de armenklasse meestal zeer bedorven; zij neemt de ontslagene misdadigers, de onechte kinderen, de publieke vrouwen in haar midden op, leeft zorgeloos voort en vervalt onmiddellijk aan de armenkassen, zoodra de verdienste ophoudt.

In sterkere verhouding dan de bevolking, is het aantal behoeftigen toegenomen. Het aantal publieke armen bedroeg in 1816 omtrent een elfde der bevolking; in 1842 stond het als 215 2/100 tot 1000; de uitgaven bedroegen in dat zelfde jaar ƒ 20,102,680.00, dat is de renten van een kapitaal van meer dan vier honderd millioen gulden.

Die sterke vermeerdering van de armoede doet naar geneesmiddelen omzien. De armentax in *Engeland* werkt verderfelijk; onze armenwetten slechts weinig beter, en leveren bovenstaand ongelukkig resultaat op; het verschaffen van werk gedurende den winter doet wel het geld beter besteden, maar vermindert den last niet, die even zwaar op de gemeenten of op de bijzondere personen drukken blijft.

De slotsom, waartoe het onderzoek van den schr. in deze § leidt, is, dat de toeneming der armoede, zonder aanwending van krachtige maatregelen, den staat moet voeren óf tot den ondergang, óf tot eene omwenteling; dat het niet blijkt, dat er overbevolking ten aanzien van het geheele land bestaat, maar wel in een aantal gemeenten, en vooral de steden; daarom wil hij eene afleiding zoeken voor dat overtollige, en meent die te vinden in het koloniseren.

Alvorens nu den schr. in zijne verdere beschouwingen te volgen, vergunne men mij een paar bedenkingen.

Te regt heeft de schr., op bl. 2, overbevolking onderscheiden van pauperismus, waarmede velen de eerste verwarren[1]. Intusschen komt het mij voor, dat de schr. niet juist heeft aangewezen, wat men onder overbevolking te verstaan hebbe. De bevolking op eene gegevene uitgebreidheid gronds wordt niet bepaald door het voedingsvermogen er van, maar door de middelen van bestaan, die er voorhanden zijn. Overtreft het getal inwoners de hoeveelheid menschen, welke de grond kan voeden, maar bezitten zij door handel of fabrijkmatige nijverheid toch genoegzame middelen van bestaan, dan wordt aan hunne behoeften door invoer van buiten voldaan. Er bestaat inderdaad dan eerst overbevolking, wanneer het getal inwoners aangroeit buiten verhouding tot de middelen van bestaan, en de laatste tot het uiterste zijn opgevoerd.

Houd ik dit denkbeeld vast, met het oog op *Nederland*, dan zeg ik met den schr., dat er geene overbevolking hier te lande aanwezig is, maar acht het met hem wenschelijk, om de ophooping op eenige plaatsen door gepaste middelen af te leiden. Dan echter kan er van overbevolking geene spraak zijn; de staat-

(1) ‘Nahrungslosigkeit, Pauperismus, Proletariismus und Uebervölkerung sind wesentlich von einander verschieden und scharf von einander zu trennen.
Nahrungslosigkeit heisst derjenige Zustand des Menschen, in welchem er überhaupt keine Nahrung hat, wobei es gleichviel gilt, wo sich der Mangel herschreibt.
Sind die in der Natur und den Menschen liegenden Hilfsmittel vollständig entwickelt und die Erzeugnisse des Bodens reichen dennoch nicht hin, die Lebensbedürfnisse der Einwohner zu befriedigen, oder sind diese unter den angegebenen Verhältnissen auch nicht im Stande, sich die fremde Zufuhr zu verschaffen, so wird dies Miszverhältniss mit *Uebervölkerung* bezeichnet.
Pauperismus nennen wir die miszliche Lage eines Landes, in welchem die Erzeugnisse der Bodenfläche zwar für die auf derselben lebende Menschenmenge hinreichen, Einzelne aber, oder ganze Klassen der Bevölkerung doch auszer Stande sind sich zu ernähren, weil eine Störung der Gewerbthätigkeit und regelmässigen Beschäftigung sie verhindert, sich die Nahrungsmittel zu erwerben. -
Wird endlich die verbreitete Nahrungslosigkeit der Menschen ohne Besitz bei vorhandenen Lebensmitteln und Erwerbsquellen durch Arbeitsscheu oder die Neigung zum Verbrechen erzeugt, so giebt dies den Begriff des Proletariismus.’ *Deutsche Vierteljahrs Schrift*, Juli - September 1844. Stuttgart und Tübingen, S. 122. *Ueber die Zunahme der Bevölkerung in dem mittleren Europa und die Besorgnisse vor einer Uebervölkerung.*

kundige ziekte, waaraan *Nederland* lijdt, is veeleer pauperisme, ja proletariisme. Alle inwoners toch worden gevoed; de groote ongelijkheid der bezittingen alleen is oorzaak, dat de eene van zijnen overvloed, van zijne te groote middelen van bestaan, een deel ten behoeve van den ander' moet afstaan, die ze in te geringe mate bezit. De oorzaak is dus niet te zoeken in de omstandigheid, dat de bevolking buiten verhouding tot de middelen van onderhoud is aangegroeid, maar in de ongelijke verdeeling dier middelen.

Het aanwezen van het proletariisme is evenzeer eene daadzaak. Een zeer groot deel onzer behoeftigen trekt uit de armenkassen, niet omdat er te weinig werk gevonden wordt, maar uit luiheid en zedeloosheid. Het is een noodzakelijk gevolg, gelijk ook de schr., bl. 16 en IV, aantoont, onzer armenwetten en instellingen. Een voortdurende, maar vooral een verpligte onderstand, en dat nog wel zonder eenige opoffering te vorderen van den bedeelde, wekt tot luiheid en lediggang. Zoolang er verpligting tot ondersteuning bestaat; zoolang er gegeven wordt op de wijze als tot nu toe geschiedt, is er geen twijfel aan, of het proletariisme zal zich meer en meer uitbreiden, welke pogingen men ook aanwende tot zedelijke verbetering, door volksonderwijs en andere instellingen van liefdadigheid. Zal het doel bereikt worden, het eene moet het andere de hand toereiken; maar de zaden van zedelijkheid en werkzaamheid, bij het kind uitgestrooid, zullen niet dan bij uitzondering vrucht dragen, wanneer zij verstikken onder het voorbeeld van zedeloosheid en traagheid, door de ouders gegeven, gewekt door eene gemakkelijke bedeeling, welligt reeds als huwelijksgoed aangebragt.

Ik heb bij de gegevene onderscheiding en het aanwijzen van de eigenlijke kwaal een oogenblik langer stilgestaan, om daarop later terug te komen, wanneer er over de geneesmiddelen zal gehandeld worden.

De tweede § handelt over binnenlandsche koloniën. Er zijn in ons land nog zoo vele bunders onbebouwd land; de schr. wil een deel der bevolking, die door de liefdadigheid wordt onderhouden, er heengebragt hebben, om ze te ontginnen.

Ontginningen van heidegronden zijn door gewone middelen mogelijk; getuigen zoo vele dorpen op de *Veluwe*, welker bewoners in vroegere dagen grootendeels onvrije lieden waren, en die thans sedert eeuwen van de bebouwing dier gronden bestaan. De ontginning zou thans met te gunstiger uitslag kunnen aan-

gevangen worden, wegens de vele nieuwe wegen, kanalen, débouchés en daar de grond voor eenen spotprijs te koop is. De wijze van uitvoering wordt vervolgens aangegeven. Het gouvernement, de gemeentebesturen, maatschappijen of particulieren zouden het, naar de meening des schr., zonder risico kunnen ondernemen.

Ik mag hier den schr. niet volgen in al zijne voorslagen, en bepaal mij tot eene bedenking betreffende de berekening, voorkomende op bl. 32. Daar wordt betoogd, dat een aankoop b.v. van 1000 bunders, tegen ƒ 8 het bunder, eene goede geldbelegging zijn zou; in tien jaren tijds toch zou die som van ƒ 8000, naar de gegevene berekening, tot ƒ 12,750 zijn aangegroeid. Deze beschouwing echter komt mij onjuist voor. Die ƒ 8000 strekken tot verkrijging van den blooten eigendom. De lieden, op dien grond ter bebouwing overgeplant, zijn zeker geene kapitalisten; het zijn onvermogenden, en als zoodanig niet bij magte, om zich zelven een huis te bouwen, al is het dan ook maar van ƒ 2- à ƒ 300, zich de noodige gereedschappen, den noodigen mest, enz. aan te schaffen, twee à drie jaren te leven, gedurende welke de grond nog niets noemenswaardigs kan opleveren. De ondernemer moet dus de beschikking hebben over een veel aanzienlijker kapitaal, en zal dit goede renten opleveren, dan moet de verkoop der gronden aan de kolonisten, zoo als die door den schr. wordt voorgeslagen, hem niet alleen vergoeden de uitgave voor den aankoop van den grond, maar ook die voor hetgeen daarop is gebouwd, zijne uitschotten voor levensmiddelen, mest, enz. Daartoe zouden voorzeker jaren noodig zijn en de prijs per bunder den kolonist vrij wat hooger te staan komen, dan de schr. aanneemt. Ik acht mij verpligt op dit stuk de aandacht te vestigen, om een' juisteren maatstaf uit te lokken en het gevolg geven te voorkomen aan plannen, die een' waren en hechten grondslag missen. Door den schr. verlokt, zou men alligt zich in ondernemingen wagen, die later bleken grootere opofferingen te behoeven, meenende daarmede afdoende maatregelen te nemen tot beteugeling van het pauperisme, en toch zou men bevinden, indien die maatregelen op zich zelve bleven en niet in verband met andere gebragt werden, dat er vele krachten verspild waren.

In de derde § betoogt de schr., dat kolonisatie naar onze Overzeesche bezittingen mogelijk en wenschelijk is. In *Suriname* heeft men bereids een' aanvang er mede gemaakt; hij dringt vooral aan op het nemen van gepaste maatregelen, ten einde

een' ongunstigen uitslag te voorkomen, en dus niet aan de zaak worde toegeschreven, waarvan de maatregelen schuld zouden zijn[1].

In *Oostindië* zegt de schr., schijnt het bij ons een punt van staalkunde te zijn zich in te krimpen, gelijk op *Sumatra* en elders.

Er gaan thans minder menschen dan vroeger naar onze bezittingen; de reden er van ligt niet in den onwil der Nederlanders, om zich derwaarts te verplaatsen. Hij gist naar die reden, dringt er op aan, de bezwaren zoo veel mogelijk uit den weg te ruimen en die heerlijke gewesten mede dienstbaar te maken tot afleiding der ophooping van bevolking, welke zich hier op vele plaatsen vertoont.

Te zelfden einde zou men ook in het buitenland koloniën kunnen stichten; aan het betoog der gelegenheid en doelmatigheid daarvan is de vierde § gewijd. Zulke vaste punten in verschillende landen zouden tevens van groot gewigt zijn voor handel en nijverheid; ‘de bloei van eenen handelsstaat,’ zegt de schr., ‘hangt gedeeltelijk daarvan af, dat hij overal betrekkingen aanknoopt, agenten heeft en débouchés opent, en dit heeft weder gewigtige gevolgen voor zijne politieke stelling.’ Zulke nederzettingen, zullen zij goed slagen, dienen door het gouvernement of maatschappijen te worden voorbereid, geleid en geregeld.

Verhuizing naar *Amerika* of elders is echter dan eerst onbepaald aan te raden, wanneer de inlandsche kolonisatie mislukt; voor den staat toch zijn de inlandsche koloniën wenschelijker. De voordeelen daarvan worden ten slotte opgegeven te zijn: de vermeerdering van gezetene, onafhankelijke burgers, de groote kracht van den staat; vermeerdering van inkomsten voor de

(1) Het is, alsof de schrijver weinig goeds verwacht heeft van de maatregelen, in Suriname genomen tot bevordering der kolonisatie aldaar. De uitkomst heeft dan, helaas! maar al te zeer beantwoord aan zijne verwachting. Men zie de Staatscourant van 20 September, j.l., en men vergelijke daarbij het Handelsblad van 20 September, j.l. Met hem acht ik te moeten opwekken, om niet aan de zaak toe te schrijven, wat een gevolg is van onbegrijpelijke achteloosheid, van volslagen gebrek aan eenigen maatregel. In zooverre behoort er echter moed toe, aan des schrijvers opwekking gevolg te geven, als er gepaste maatregelen van den kant des bestuurs vereischt worden, om eene gelukkige uitkomst op te leveren, en de kolonisten niet aan een' bijna zekeren dood prijs te geven.

schatkist; ontheffing van het onderhoud van een deel der behoeftigen; grootere omzet van voortbrengselen; afneming der concurrentie, waar die verderfelijk werkt; vermindering der armoede; gunstige invloed op den physieken en morelen toestand des volks.

Ik heb het boven gezegd, er bestaat geene overbevolking, maar pauperismus, maar proletariismus in *Nederland*. Gelijk de kwaal niet ligt in de overbevolking, zoo ligt het geneesmiddel niet in de verplaatsing van velen, tot zelfs naar buiten'slands. Ik wil hiermede niet te kennen geven, dat een weloverlegd stelsel van kolonisatie niet heilzaam voor ons land zou werken; maar beweer alleen, dat de vermeerdering der armoede niet kan worden tegengegaan, dat de wortel des kwaads niet wordt weggenomen door kolonisatie op zich zelve. Kolonisatie is nuttig, als een der middelen, om het kwaad, voor zooverre het tegenwoordig is doorgedrongen, te wijzigen en ten deele af te wenden; maar zij kan, naar mijn gevoelen, niet gerekend worden onder de krachtige, afdoende maatregelen, dat zijn dezulke, die den oorsprong der kwaal wegnemen, en door de wegneming der oorzaken ook de gevolgen voorkomen. Van dit gevoelen ben ik den schr. eenige rekenschap verschuldigd, zij het dan ook in korte trekken.

Ik stem geheel in met den Heer MEES, wanneer hij zegt, dat de bevolking steeds de middelen van bestaan volgt, met eene natuurlijke strekking, om die te overschrijden[1]. De middelen van bestaan zijn dus de noodzakelijke voorwaarde en de beperking tevens van elke bevolking. De klagt over toeneming betreft in ons land niet de hoogere klassen, maar bepaaldelijk die der behoeftigen; zij groeijen aan op eene onrustbarende wijze en vereischen daarom jaarlijks grootere opofferingen. Vanwaar deze daadzaak?

Onder genoegzame middelen van bestaan wordt begrepen, wanneer iemand, hetzij door zijnen arbeid, hetzij door de werking zijner kapitalen, het noodige bezit, om aan zijne behoeften te voldoen overeenkomstig den stand, waarin hij in de maatschappij is geplaatst. Hij, die tot de hoogere klassen behoort, krimpt zich in, beperkt zich in zijne uitgaven, zoodra zijne inkomsten verminderen, maar vervalt daarom nog niet

(1) *De Werk-Inrigtingen voor Armen uit een Staatshuishoudkundig oogpunt beschouwd*, door Mr. W.C. MEES. Te *Rotterdam*, bij J. VAN BAALEN EN ZONEN, 1844, Hoofdst. I, §. 1.

tot de noodzakelijkheid de hulp van derden in te roepen. Hij vreest tot een' lageren maatschappelijken stand te vervallen. Is hij ongehuwd, hij zal geen huwelijk aangaan, zonder in de daardoor vereischte behoeften te kunnen voorzien, of zoo hij gevaar loopt in rang te dalen; is hij gehuwd, hij zal pogen te sparen, om zijne kinderen in staat te stellen op hunne beurt aan hunne behoeften te voldoen. Bij hem komt het altijd aan op eigene verdienste, eigen loon, eigene rente. De overtuiging van zich zelven genoeg te moeten zijn, gevoel van schaamte, om van de liefdegaven van anderen te leven, wekt tot werkzaamheid, tot ontwikkeling, tot overleg en voorzigtigheid. Geheel anders bij de lagere klassen. De handwerksman, ja, hij kan nog één' trap lager dalen, hij kan bedeelde worden, en er zijn onder die klasse eervolle uitzonderingen, die er voor terugdeinzen; het zijn deze, die, dikwijls aan de grootste ellende ter prooi, de bekrompenheid hunner middelen voor het oog van den vreemde pogen te verbergen. Voor de groote menigte is, zoo als de schrijver zegt (bl. 17): ‘het merk der schande versleten, zij vestigt slechts den blik op het geld.’ Voor haar is het gewone middel van bestaan niet alleen het loon, voor den arbeid verdiend, maar ook de bedeeling, onder welken vorm verstrekt, en dikwerf zij alleen. Ik zou met den schrijver geheele geslachten kunnen aanwijzen, waar de bedeeling, als eene erfenis, overgaat van de ouders op de kinderen, sedert onheugelijke jaren; huwelijken, waar zij als huwelijksgoed wordt aangebragt. Zoo is, wat uitzondering behoorde te zijn, regel geworden; de onderstand, om niet verleend, is voor de laagste klasse onzer maatschappij geworden tot een gewoon middel van bestaan, dat zich niet meer bepaalt tot het loon voor den arbeid.

In den toestand onzer maatschappij is de onderstand onbepaald; het is hier veelal als met een budget; de opbrengst wordt geregeld naar de behoeften, niet de laatste naar de middelen, waarover men te beschikken heeft. Onze armenwetten, onze instellingen, brengen het mede.

Onze armenwetten! Maar er bestaat eigenlijk geene wet op het armwezen; er is slechts eene wet tot aanwijzing der plaats, waar de behoeftigen in den algemeenen onderstand kunnen deelen[1], en die wet is door een aantal koninklijke besluiten gewijzigd, veranderd, uitgebreid.

(1) Wet van 28 November, 1818; *Staatsbl.*, 1818, N°. 40.

In die wet wordt wel niet uitdrukkelijk gezegd, dat de algemeene onderstand verpligt is; maar de bewoordingen laten moeijelijk eene andere uitlegging toe(1). Elke gemeente is dus verpligt, onderstand te verleenen aan de behoeftigen, die er hun domicilie van onderstand hebben; voor zooverre de liefdadigheid te kort schiet, wordt er in voorzien door plaatselijke belastingen. Daar nu de onderstand bij de laagste klassen onzer maatschappij langzamerhand onder de gewone middelen van bestaan is opgenomen, en deze, zoo zij door het inroepen der liefdadigheid niet te vinden zijn, door het heffen van belastingen worden aangevuld, zoo is het een noodwendig gevolg, dat het aantal der behoeftigen steeds toenemende is, de armoede jaarlijks grootere offers eischt.

Die kanker onzer maatschappij zou echter zulk een' snellen voortgang niet gehad hebben, als de ondervinding overal aantoont, ware het niet, dat ook andere omstandigheden de uitbreiding van het kwaad in de hand werkten. De pogingen, om in de behoeften der armen te voorzien, zijn van tweederlei aard. Zij gaan uit van de openbare magt in elke gemeente, en betreffen dan den algemeenen onderstand, of van bijzondere instellingen en personen. Voor zooverre het den algemeenen onderstand betreft, is de verzorging in de verschillende rigtingen gewoonlijk opgedragen aan eenige bijzondere personen, die uit liefde voor hunne medemenschen de werkzaamheden der hun toevertrouwde instelling kosteloos waarnemen, of althans besturen, en jaarlijks rekening en verantwoording doen aan de plaatselijke overheid. Gelijk de bijzondere instellingen uit haren aard gesteld zijn elk onder een bijzonder bestuur, zoo is dit in de werkelijkheid evenzeer het geval met die, welke uit de kas der gemeente worden onderhouden. Zoo heeft men te *Amsterdam* regenten van het binnen- en buitengasthuis, regenten van het werkhuis, regenten van het huiszittenhuis, regenten van het leprozenhuis, regenten over

(1) Art. I: de gemeente, in welke een behoeftige in den algemeenen onderstand deelen *kan*, is die zijner geboorte.
Art. VIII. Het is aan administrateuren *van den algemeenen onderstand* veroorloofd, daaruit degenen te bedeelen, aan wie zij die bedeeling anderzins, volgens de tegenwoordige wet, zouden *kunnen weigeren*, wanneer deze uitzondering door regtvaardigheid en menschelijkheid wordt gewettigd.
Ex argumento e contrario volgt, dat de onderstand niet mogt geweigerd worden, indien de behoeftige dien verzoekt ter plaatse, waar hij zijn domicilie van onderstand heeft.

de stads-bestedelingen, kommissarissen van de groote stadsbank van leening, curatoren der stads-armen- en curatoren der stads-tusschen- en burgerscholen, enz. Elke instelling heeft haar bijzonder doel, haar eigen bestuur. Onder het vele goede, door deze wijze van inrigting aangeboden, is er echter eene nadeelige zijde, maar die ten minste gedeeltelijk is weg te nemen. Dat nadeel is, dat elk bestuur in zijn' kring werkt naar zijne inzigten en opvatting, maar al te dikwijls zonder op het geheel acht te geven; dat de behoeftige bij verschillende inrigtingen tegelijk onderstand ontvangt, zonder dat de bestuurders der eene het kunnen nagaan van die der andere. Hoevele huisgezinnen zijn er niet, en ik zou er voorbeelden van kunnen aanhalen, waarvan de man bedeelde is hier, de vrouw daar, en de kinderen op de stads-armenscholen onderwijs genieten! In kleine steden, waar alles gemakkelijker te overzien is, is het maken van zulk een misbruik minder bezwarend, minder algemeen; maar in grootere wint het meer en meer veld, en eischt telkens grootere offers. Het is dus pligt zulk een misbruik tegen te gaan.

Aldus wordt de natuurlijke strekking der bevolking bij onze lagere klassen nog te stelliger, te krachtiger, juist door de middelen, die aangewend worden met het doel, om de rampen en onheilen, aan die strekking verbonden, af te weren.

Om de kracht van dien stroom te keeren, stelt de schr. de kolonisatie voor. Zou het in waarheid een afdoend middel zijn? Neen, zoolang het stelsel van behoud ook omtrent het armwezen zegepraalt. Immers kolonisatie kan slechts op eene kleine schaal worden aangelegd; het stelsel kan slechts langzaam en op den duur werken. En welke voordeelen kan het opleveren, indien de rijen van behoeftigen, door kolonisatie gedund, steeds meer dan aangevuld worden door anderen, of door omstandigheden tot armoede vervallen, of door de gezamenlijke werking van wetgeving en instellingen in het leven geroepen? Kolonisatie kan dienstbaar gemaakt worden, om het bestaande kwaad, voor zooverre het doorgedrongen is, te lenigen; zij kan niet voorkomen, dat het verder doordringe. En dat laatste toch is de noodzakelijke voorwaarde van eenigen maatregel, zal hij den naam van *afdoende* waardig zijn. Wil men afdoende maatregelen, men toetse de wetgeving betreffende onze nijverheid, betreffende het stelsel van belastingen, zoowel voor het rijk als voor provinciën en gemeenten. Daarin worden de voorname oorzaken van armoede gevonden; de wetgeving, betref-

fende het armwezen en de instellingen, zoo als ze werken zonder onderling verband, brengen ze tot ontwikkeling. Men beginne, want men heeft nog niet begonnen, met het kunstmatig gebouw onzer nijverheid langzamerhand af te breken; men doe het vervangen door een' geheel natuurlijken aanleg. In waarheid, hoe meer ik er over nadenk, de hoeksteenen onzer welvaart, zij staan nog zoo vast, zoo eerwaardig daar; wij hebben ze slechts op te sporen, om er met goed gevolg op te bouwen; maar neen, er moeten andere gezocht worden, en geplaatst op een' grond, die ze niet kan dragen, of is dit al mogelijk, het geheel wordt een doolhof, waarin een enkele den draad van ARIADNE behendig weet te vatten, terwijl de overigen jammerlijk verdwalen.

En het stelsel van belastingen! Men legt mij, en anderen met mij, weleens te laste, te bespiegelend te zijn en dikwijls de werkelijkheid uit het oog te verliezen; het is zeker de gemakkelijkste wijze, om zich te redden, als men het geprezen beginsel als het juiste moet erkennen. Onwillekeurig komen mij dan de woorden van BÉLISE voor den geest, in MOLIÈRE's *Femmes savantes*:

> ‘Ah! certes le détour est d'esprit, je l'avoue;
> Ce subtil faux-fuyant mérite qu'on le loue.’

Intusschen, men diene dan aan te toonen, waarom in de bespiegeling een beginsel juist, in de werkelijkheid verkeerd zijn zoude?

Maar hecht ik eenige waarde aan theorie, de voorstanders van het stelsel onzer indirecte belastingen hebben de hunne. Zij is deze: een ieder moet iets van het zijne opofferen ten behoeve der schatkist; zelfs de behoeftige voldoet aan die verpligting, door hoogeren prijs te betalen voor zijne levensbehoeften, waarin de belasting is verborgen. Die theorie is echter onjuist, want men heeft daarbij uit het oog verloren, dat er eene klasse van menschen is, die nimmer of niet genoeg hebben voor zich zelve, en dus niets kunnen afzonderen ten behoeve van anderen. In de werkelijkheid nu is het een ijdel goochelspel, want naar mate de behoeftige meer opbrengt, vervalt hij te spoediger tot ellende, moet hij krachtiger hulp inroepen bij den onderstand of de liefdadigheid. Ik heb elders aangetoond, hoe zeer ons stelsel van belastingen eenen nadeeligen invloed uitoefent op den toestand onzer nijverheid, en het gebrek aan werk vermeerdert[1].

(1) *De Handel van Nederland in* 1844. Amst., JOHANNES MüLLER, 1844.

Wil men afdoende maatregelen, men kome terug op eene wetgeving, die den smokkelhandel wekt en voedt; op een stelsel, dat de sluikerij organiseert aan de grenzen en de poorten en wallen onzer steden; men were de loterijen en wake tegen de duizenderlei listen en treken van zoo velen, die de lagere klassen te hunnen voordeele exploiteren; in één woord, men kome terug op hetgeen de pogingen veronzijdigt van hen, die door lager en godsdienstig onderwijs of door andere liefdadige instellingen, de zedelijkheid onder onze bevolking trachten te bevorderen.

Wil men afdoende maatregelen, men brenge zamenhang tusschen wetgeving en instellingen, tusschen de instellingen onderling, en wachte zich voor een beginsel, dat welverre van de armoede te verminderen, geen ander gevolg kan hebben of gehad heeft, dan ze te vermeerderen.

Is dit verkregen, dan kunnen kolonisatie en andere hulpmiddelen heilzaam werken; maar een afdoende maatregel op zich zelven is zij niet, kan zij niet zijn. Het geldt ook hier: ‘Lorsqu'il s'agit de guérir un mal ou d'en adoucir les effets, il faut remonter à ses causes, en sonder la profondeur et comparer la puissance des remèdes au développement qu'il a pris’[(1)].

II. Ik doe nog geen' afstand van het eenmaal gekozen terrein; in tegendeel, ik hecht de mededeeling mijner opvatting van deze ‘vrijmoedige gedachten’ aan het gezegde over de ‘kolonisatie.’

Op deze wijze kunnen de gemaakte bedenkingen, welke ook hier van toepassing mogten zijn, aangewend worden, zonder in herhalingen te vervallen. Ik kan mij dus dadelijk tot het werkje bepalen.

De bescheiden schr. brengt eerst zijne bedenkingen tegen de bestaande wetgeving op het armwezen in het midden; deelt daarna zijne denkbeelden mede over hetgeen hierin zou kunnen verbeterd worden, en de hoofdbeginselen, bij eene nieuwe wetgeving wenschelijk, en biedt eindelijk eene proeve aan van bepalingen, welke hij bij die nieuwe wetgeving wenschte opgenomen te zien.

Onder wetgeving op het armwezen verstaat de schr. de wet van 28 Nov., 1818, de koninklijke besluiten, welke op die

(1) *Rapport du Maire* (*de Strasbourg*) *sur les causes du paupérisme et les moyens les plus convenables d'en prévenir et d'en corriger les effets. Rerue étrangère et française de législation, de jurisprudence et d'économie politique*, publiée par Mr. FOELIX. 7e année, D^{e} Série. Tome III, N°. 9, p. 738.

wet gevolgd zijn; de decisiën van HH. Gedeputeerde Staten der onderscheidene provinciën.

Zijne eerste bedenking geldt de *verwarring van den algemeenen onderstand met de bijzondere Diaconiën der onderscheidene godsdienstige gezindheden*. Deze bedenking wordt door voorbeelden toegelicht. Zij komt ons even juist voor als de tweede: *de verbastering van het werk der liefde in een werk van nooddwang*, welke vooral betrekking heeft op de diaconiën der godsdienstige gezindheden. *Gebrek aan eenheid*, ziedaar een derde gebrek der tegenwoordige wetgeving aangewezen. Hoe zeer ik instem met deze bedenking, behoeft geene herhaling na het boven gezegde. Nieuwe bezwaren leveren de *reeks van werkzaamheden, moeite, onaangenaamheden, botsingen*, enz. op, welke het deel der armbesturen zijn, en het kostbare voor de armenfondsen en gemeentekassen. Eindelijk beschouwt ook de schr. de gebrekkigheid der wetgeving op het armwezen als eene der oorzaken van de toenemende armoede.

Welke hoofdbeginselen nu zijn bij eene nieuwe wetgeving op het armwezen in het oog te houden?

Het armbestuur kan uit een tweeledig oogpunt beschouwd worden. Uit een *burgerlijk* en uit een *kerkelijk*. Daarom moet als hoofdbeginsel gelden: *de Staat voorziet in de behoeften van alle armen, zonder te letten op de godsdienstige gezindheid, tot welke zij behooren. Elke godsdienstige gezindheid komt, zoo veel in haar vermogen is, door ondersteuning van hare leden, naar hare eigene vast te stellene bepalingen voor, dat zij tot den algemeenen onderstand hunne toevlugt behoeven te nemen*. Ik erken gaarne met den schr. de verpligting van den staat, om den behoeftige van de eerste en noodigste levensbehoeften te voorzien, mits die verpligting eene zedelijke blijve, en den behoeftige niet het regt worde toegekend, om ondersteuning te vorderen. Zeer te regt wijst hij aan, dat niemand om niet behoort ondersteund te worden, dan die in de onmogelijkheid is om te werken, terwijl van de overigen werk, ja des noods nutteloos werk moet gevorderd worden, al ware het alleen, om hen voor lediggang en diens gevolgen te bewaren. De ondersteuning moet zich bepalen tot het eerste, het allernoodwendigste, en mag zich dus niet uitstrekken tot het minder noodige.

De schr. wenscht als regel aangenomen te zien: *elke burgerlijke gemeente onderhoudt hare eigene armen*. Tot uitvoering van dien regel dringt hij aan op het houden van registers van

inwoning; zij, die geene plaats kunnen of willen opgeven, waar zij wettig gedomiciliëerd zijn, zullen als vagebonden worden behandeld; de vreemdelingen, die ondersteuning behoeven, dienen door gepaste maatregelen van den vaderlandschen bodem te worden geweerd. - Eilieve! hoe is dit laatste mogelijk, zoolang art. 4 der grondwet bestaat[1]?

De schr. stelt verder, dat de ondersteuning van behoeftige leden voor godsdienstige gezindheden niet als verpligting kan opgelegd worden. Zoo ver gaat de bevoegdheid der burgerlijke overheid niet. De besturen van liefdadige instellingen zijn wel verpligt de gelden ten meesten nutte aan te wenden, doch niet naar beginselen, door de burgerlijke overheid voorgeschreven; diaconiën zijn zuiver *kerkelijke, geheel vrijwillige instellingen*, over welke niet anders dan *kerkelijke* personen of *kerkelijke* kollegiën te gebieden hebben. De wet van 28 Nov., 1818, was niet op diaconie-armbesturen toepasselijk, behalve voor zooverre art. 9 betreft, en het is zoo uitgemaakt zeker niet, dat een koninklijk *besluit* voldoende is, om eene *wet* op een of ander onderwerp toepasselijk te verklaren, wanneer de *wet* zelve zulks onbepaald laat. De verpligting tot ondersteuning kan zelfs door eene staatswet niet opgelegd worden. Het zijne deze hoofdbeginselen, welke de schr. ten slotte in den vorm van een ontwerp van wet overbrengt. De aard der zaak verbiedt daarvan een uittreksel te geven; evenmin kan elk artikel ter toetse gebragt worden. Ik bepaal mij tot eenige algemeene aanmerkingen.

1°. Veel, wat eenvoudig reglementair is, wordt in het ontwerp van wet opgenomen. 2°. Algemeen en bijzonder armbestuur worden te veel van elkander afgescheiden; hieruit volgt 3°. gebrek aan verband tusschen allen; 4°. komt het mij voor, dat de diaconiën te veel gebragt worden op het terrein van het kerkelijk regt; 5°. noch volgens regtsbeginselen, noch volgens beginselen van staatkunde, acht ik verzorging van behoeftigen verpligtend voor den staat. Ik meen op goede gronden te mogen beweren, dat den behoeftige geen regt toekomt, noch behoort toegekend te worden, om verzorging zelfs in regten te eischen.

Ik wil voor het oogenblik mij bij het geleverde bepalen. Het hooge belang van het onderwerp vordert gedurig en naauw-

(1) Verg. *Aanteekening op de Grondwet*, door Mr. J.R. THORBECKE, Hoogleeraar te *Leiden*. Tweede uitgave, 1841. Dl. I, bl. 13 en vv.

gezet onderzoek; het is overwaardig tijd en krachten er voor te besteden; worden beide mij gegund, dan vlei ik mij, mijne gedachten vollediger te zullen kunnen mededeelen, dan hier heeft plaats gehad.

Amsterdam, Julij, 1845.

D.A. PORTIELJE.

Staatshervormen. Dichterlijk Vertoog, Horatius nagebootst, door Mr. *A.W. Engelen*.

Quid leges sine moribus
Vanae proficiunt?
- - - - - - -
Eradenda Cupidinis
Pravi sunt elementa.
HORATIUS.

Te Groningen, bij W. van Boekeren. 1845, 32 bl.

'Gelijk in mijne voorheen uitgegevene en door het publiek niet ongunstig ontvangen *Zedelijke Vertoogen*' (dus begint de voorrede, door Mr. A.W. ENGELEN aan het hoofd van dit vers geplaatst), 'zoo heb ik ook in het volgende Dichtstukjen eene proef willen nemen, om den geest der Horatiaansche Brieven, met toepassing op de tegenwoordige tijden en zeden, en op de gebeurtenissen van den dag, in onze taal na te bootsen. Misschien is deze of gene van oordeel, dat het thans gekozen onderwerp - de in den jongsten tijd zoo veel besprokene en zoo verschillend beoordeelde poging tot herziening onzer staatsinstellingen - te belangrijk is, om in den nu eens schertsenden, dan weder meer ernstigen trant behandeld te worden, die onafscheidelijk is van deze soort van gedichten. Doch ik geloof, dat deze meening genoegzaam wederlegd wordt door de opmerking, dat ook in de Brieven van HORATIUS zelve even ernstige, even belangrijke onderwerpen op een' humoristischen toon behandeld worden. En bovendien, wie hecht niet volgaarne zijn zegel aan het bekende *ridendo dicere verum nîl vetat*?'

Er zijn welligt classici onder mijne lezers, die er zich aan ergeren, dat ook HORATIUS al onder de humoristen moet; doch zoo het mij vergund wordt eene bedenking tegen bovenstaande regelen, in verband met den titel van het dichtstuk, te opperen, het zal niet de bovenaangegevene zijn. Waarom, zou ik willen vragen, als de vroegere verzen van dezen aard *Zedelijke Vertoogen* mogten heeten, dit thans *Dichterlijk* gedoopt; waarom het gepaste bijvoegelijk naamwoord verworpen en het zelfstandige behouden, waartegen eene welsprekende stem zich verhief?

'LUCILIUS,' luidt het in de opstellen over *Personeel en Pro-*

faan, in den Vijfden Jaargang van dit Tijdschrift voorkomende (Mengelingen, bl. 458), ‘LUCILIUS drukte op zijne satire een' bepaalden stempel, welke zelfs aan eene andere soort van satire, de Varronische, niet geheel vreemd bleef: den haat tegen, en de persoonlijke aanvallen op de ondeugd. “De aanzienlijken des volks en het volk zelf,” zegt HORATIUS, greep hij bij de ooren; alleen voor de deugd en voor de vrienden der deugd toonde hij zich gunstig.’ Vandaar, dat ‘de satire sinds onder de *Zedelijke* poëzij gerangschikt werd. HORATIUS zelf, dien ik niet gaarne onder de allerbedorvenste kinderen van AUGUSTUS eeuw wil rekenen, maar daarom ook te liever geloof, zoo vaak hij verklaart hoe zwak hij was voor den kwaden invloed van zijnen tijd, handhaafde die strekking, en te regt mogt de jongste vertolker of navolger van sommige zijner meesterstukken daaraan den titel van *Zedelijke Vertoogen* geven. Vertoogen! neen, schrap dat woord uit, of gaat u daarbij niet, als mij, het liefelijk beeld te loor dier vrijheid van vorm, dier zucht, om over alles links en regts te kouten; diens zoo bevalligen dialoogs, zoo gezond verstandig en echter zoo natuurlijk? De man, die zelf met vertoogen den spot dreef, en ze in den mond legde van een' DAMASIPPUS, die zich met eens andermans zaken bemoeide, toen zijne eigene aan den spijker hingen; die zich zelven eene zedepreek liet houden van een' bezopen' slaaf, toen deze met den portier van een' wijsgeer ter kermis geweest was, hij had zich gaarne van de eer verschoond, dat hij vertoogen schreef, en zijn' arbeid nog veel liever *Zedelijk Mengelmoes* genoemd. Maar zedelijk was inhoud en strekking; dàt was het resultaat der beschouwing van tijdgenoot en nakomelingschap; dàt was de stempel, eenmaal door den braven zin van LUCILIUS op het genre gedrukt.’

De Heer ENGELEN is te scherpzinnig, om in deze aanhaling louter een bewijs te zien voor wat enkelen misschien woordenvitterij zullen noemen; en guluit willen wij het hem bekennen, dat er meer plaatsen in zijne voorrede zijn, bij welke wij ons die *Brieven aan* ALBERT herinnerden. Wij gaan voort de eerste af te schrijven, om Z. Ed. fluks te vragen, wat er hem toe dreef de wenken, in de laatste over zijn *genre* gegeven, onopgemerkt te laten voorbijgaan, ten koste - maar wij mogen ons oordeel niet vooruitloopen.

‘Verders’ - vervolgt de voorrede - ‘acht ik het geheel onnoodig mij te verdedigen tegen de verdenking, als ware het

mijn doel geweest, om dezulken, die onlangs zoo ijverig voor eene grondwetsherziening gestreden hebben, in een min gunstig of zelfs belachelijk daglicht te plaatsen. Want, ook schoon ik bij mij zelven overtuigd ben, dat de wensch voor eene grondwettige staatshervorming (om mij nog eens van dat tooverwoord uit het laatst der voorgaande Eeuw te bedienen) in géénen deele zoo algemeen is, als sommigen zulks willen doen voorkomen, zoo ben ik toch tevens van oordeel, dat in soortgelijke aangelegenheden de gevoelens ook van weinigen, ja van een enkel individu, behooren geëerbiedigd te worden, en dat iedere poging, als een uitvloeisel dier gevoelens, uit belangloozen ijver en op eene wettige wijze ten behoeve des Vaderlands aangewend, lof en eere waardig is. Niemand is dus minder geneigd dan ik (misschien ook niemand minder bevoegd), om een ongunstig oordeel te vellen over de vele voorstanders der grondwetsherziening, waaronder mannen, die zich in verschillende opzichten verdienstelijk jegens het Vaderland gemaakt hebben, en die ver boven mijnen lof verheven zijn. Doch, gelijk ik aan ieder zijn gevoelen vrij laat, zoo heb ik ook het regt te vorderen, dat men het mijne eerbiedige. *Et damus hanc veniam petimusque vicissim*.'

Welligt zou men ons van overdrijving beschuldigen, zoo wij dit vleesch noch visch zijn noemden; maar wij vleijen ons, dat men het met ons eens zal zijn, dat die aanhef geene krachtige satire belooft; dat de dus sprekende dichter voor zijn onderwerp naauwelijks warm heeten mag. *Staatshervormen* luidt mijn titel, zal Mr. ENGELEN ons tegenroepen, en niet s t a a t s h e r v o r m e r s , en het is zoo, hij heeft willens of onwillens een nieuw bewijs geleverd voor de waarheid der opmerking van den schrijver van *Personeel en Profaan*, in de volgende woorden uitgedrukt: 'Werkelijk gaat, met het wijken der personaliteit, de Satire als kunstvorm onder. Zij ontaardt in een' strijd tegen ideeën, en nadert, uit het middelpunt van haar terrein verdreven, de grenzen van lier- en leerdicht. In plaats van den bijgeloovige treedt het bijgeloof, in plaats van den gierigaard de gierigheid. Nu wordt het des dichters taak de ondeugden in hare zwarte kleuren voor te stellen, de verkeerdheden in al de sluipgangen harer gevolgen na te gaan. Of, in plaats van het individu, wordt de tijd zijn onderwerp; en zijne verhouding tot den vroegeren beteren, met zijne voorteekenen van de zwartste toekomst. De verontwaardiging maakt de verzen, die op hun spoor door geenerlei perken

worden belemmerd; want hoeverre mogen zij niet draven in het vervolgen van het kwaad! Maar die kamp voor de deugd, die strijd tegen de ondeugd, mist al te vaak zijn doel en blijkt onvruchtbaar, omdat beide in het werkelijke leven zich nooit in al hare onvermengde kracht vertoonen. De verdichte gierigaard, of liever de gierigheid, in een' verdichten persoon als geïncarneerd, gelijkt op geen' enkelen zoo als wij die kennen. - - Aan alle daden, alle ondeugden, alle dwalingen der menschen, geven de tijd en de omstandigheden hunne kleur; maar het ideaal van iedere ondeugd is boven tijd en omstandigheden verheven; de dichter, die dit voorstelt, loopt groot gevaar het vreemdsoortige te vermengen, en de verkeerdheid, die hij aanvalt, met al de wapenen te bestrijden, die vroegere en latere zedemeesters uit het eenmaal opgelegde tuighuis voor den dag hebben gehaald.'

Wij hebben de gansche plaats afgeschreven, dewijl zij, hopen we, later hare toepassing vinden zal in de beschouwing van dit dichterlijk vertoog, 't geen schier als een leerdicht begint en als een lierdicht eindigt; om echter den Heer ENGELEN geen onregt te doen; om het publiek in staat te stellen tusschen ons met *connaissance de cause* vonnis te wijzen, deelen wij in het slot der voorrede de verklaring mede, wat het hier te wachten heeft.

'Ik heb eenvoudig de denkbeelden, die bij het lezen van mijn' lievelingsauteur bij mij opkwamen, in verband met hetgeen nog voor korten tijd het onderwerp van alle gesprekken uitmaakte, op het papier uitgestort. Ik heb het onnoodig geacht, telkens bepaald op te geven, waar ik den Latijnschen Dichter navolgde: slechts op enkele plaatsen heb ik zulks om redenen aangestipt in de korte aanteekeningen, die achter het dichtstuk geplaatst zijn. En mocht de vervaardiging van *hetzelve* mij ook al geene andere voldoening opleveren, ik ben er voor het minst te meer door bevestigd in mijne voorliefde voor de aan lessen van ware levenswijsheid zoo rijke geschriften van HORATIUS, van welke de als Dichter en Geschiedkundige beroemde Hoogduitsche geleerde MANSO met zoo veel recht verklaart: Ich streite mit Niemanden: das aber weiss ich, dass ich aus keinem Buche des Alterthums mehr Brauchbares für das Leben gelernt habe, dass ich heute noch keines lieber zum Gefährten meiner einsamen Stunden wähle, und auch künftig keines einer wiederholten Lesung würdiger halten werde.'

De roem van HORATIUS heeft achttien eeuwen overleefd, en al verklaarde Lord BYRON, dat hij hem haatte, de Brit voegt er bij, dat de schuld aan hem ligt, en niet aan den Romein; hij had er Latijn uit geleerd. ‘Het is een vloek,’ zingt *Childe* H a r o l d , ‘uwe verzen te verstaan, zonder hunne lyrische melodij te gevoelen, die te begrijpen, zonder ze lief te hebben,’ en hij verzacht het vaarwel, dat hij hem in het gezigt van *Soracte's* bergtop toeroept, door den lof, ‘dat geen moralist dieperen blik in ons onbeduidend leven sloeg; geen dichter zijner kunst juistere voorschriften gaf; geen satiricus, zonder het hart te kwetsen, het geweten beter te wekken wist!’ We wenschen, dat de Heer ENGELEN ons op ons woord gelooven zal, wanneer wij hem verzekeren, dat wij de studie benijden, welke hem in staat heeft gesteld dien dichter in vollen zin te genieten, - niet enkel te drinken uit de oorspronkelijke flesch, maar iedere teug van het weêrgâlooze vocht te waarderen met den fijnen smaak eens kenners. Doch, al hebben wij ZEd. geene reden gegeven aan onze opregtheid te twijfelen, de vreeze bevangt me, dat hij mij, die zijnen lievelingsauteur slechts uit vertalingen kenne, incompetent zal verklaren, als ik het waag hem te vragen, of hij echter zijne bewondering niet overdrijft, of hij ditmaal niet van HORATIUS vroeg, wat HORATIUS niet te geven had? Nog eens, gelukkiger als hij was in talentvolle navolgers dan HOMERUS - minder eenig, minder eerst misschien, en daarom ligter navolgbaar - doen de vertalingen der Odes van den Ausonischen Zanger ons watertanden naar de muzijk der lofspraak op zijnen Falerner, nemen zij ons in voor den man, die door zijne hulde aan het verstandelijkst vriendschappelijk verkeer ter wereld toonde dit waard te wezen; schuilt er in zijne satiren en brieven eene onuitputbare mijn van *bon sens*.... doch HORATIUS, de hoveling, HORATIUS, de epicurist (in den goeden zin des woords), HORATIUS, de gunsteling van MAECENAS en AUGUSTUS, hij onze raadsman in de staatkundige geschillen des tijds, hij onze leermeester in burgerpligt en burgerregt! Eene geleerde opvoeding heeft hare onbetwistbare voordeelen: zou ze ook niet hare onloochenbare nadeelen hebben? Liever nog, moet, mag men de studie der Ouden wel zoo verre drijven, dat men daardoor den zin voor nieuwere toestanden verliest, of ten minste, verre van dien te scherpen, hem stomp liggen laat? Andere tijden, andere zeden, andere begrippen, - de Heer ENGELEN zal, gelooven wij, om b.v. de vrouw te leeren kennen en schatten, niet bij de Romeinsche LALAGES en PYRRHAS, niet eens bij de echtgenoote

van MAECENAS, niet in de tweede satire van het Eerste Boek ter schole gaan; want de Negentiende Eeuw moge er nog verre van zijn volkomen den naam eener christelijke te verdienen, de vrouw onzer dagen is toch, dank zij het Christendom! eene andere, eene hoogere schalm in de keten der schepselen, dan zij het in de eeuw van AUGUSTUS was. En dat zelfde Christendom heeft, zoo ge mij den sprong vergunt, op de betrekking van vorsten en volken, op ons staatkundig en burgerlijk leven eenen invloed uitgeoefend, ‘waarvan mijn vers de blijken draagt,’ valt de Heer ENGELEN in, - waardoor het dan ook weinig Horatiaansch uitgevallen is, weinig Horatiaansch uitvallen kon, blijft ons te bewijzen over.

‘Te wapen! op, ten strijd voor 't heilig erf der vad'ren!
Het eerelooze ras van volk- en landverrad'ren
Met saamgeperste macht bestreden als één held,
Tot zege of dood u beidt op 't bloedig oorlogsveld!
Maar neen, de lauwer groent en hecht zich om uw slapen:
Op, Hollands echte teelt! ten heilgen strijd! te wapen!’

Hoe! droom of waak ik? Brult oud-Neêrlands wakkre leeuw
Zoo vreeslijk? - Keert met al zijn vloek- en wraakgeschreeuw
't Jaar dertig weder? Staan de Godvergeten Belgen
Ten strijd geschaard? En roept gij daarom Bato's telgen
Te wapen tegen 't volk, dat eed en trouw verkracht?
Of omdat Frankrijk met tiendubbele overmacht
Een handvol helden in den Vijfhoek komt bestormen? -
Neen, andre kruistocht wordt gepredikt; staatshervormen,
Verjeugdiging van 't reeds verouderd Nederland,
(In dertig jaar, helaas!) herschepping van den band,
Die volk en vorst vereent, ziedaar de leus der strijd'ren,
En - faalt hun uitzicht niet - onfeilb're staatsbevrijd'ren.

Ziedaar den van versificatie onberispelijken aanhef van het Dichterlijk Vertoog; wij wenschten echter in iemand van het talent van den Heer ENGELEN niet enkel het mechanisme te kunnen prijzen.

Hij is de eerste, om in zijne *Korte Aanteekeningen* regels, als: ‘de Godvergeten Belgen,’ enz., zelf te laken met de opmerking: ‘*Reminiscentiën* uit het jaar 1830, en dáárom alleen herhaald. Want wij erkennen gaarne, dat soortgelijke uitdrukkingen tegenwoordig ten eenemale *hors d'oeuvre* zijn.’ En hij besluit haar met eene opwekking aan *Jan de Rijmer* zijn te lang gerekt stilzwijgen af te breken, dat slechts een weêrgalm van ons dikwijls geuit verlangen is. Doch de ver-

zen, die de afgekeurde voorafgaan, de aanhef zelf, schildert hij den volkstoestand, zoo als de Heer ENGELEN dien inderdaad heeft waargenomen, of is het maar een aanloopje, om het: ‘hoe, droom of waak ik?’ met fatsoen op het tapijt te brengen? Er gaat eene klagte op over de weinige belangstelling, door ons publiek voor poëzij aan den dag gelegd; maar mag men zich over die onverschilligheid verwonderen, wanneer de dichters onzes tijds voor verschijnselen, die uwe en mijne oogen zoo goed waarnemen als de hunne, maar welke wij anders aan den gezigteinder zien opkomen en ons anders zien naderen, dan vroegere, niet dan verouderde vormen, niet dan afgesletene beelden willen bezigen, - wanneer zij slechts overdreven, dat is, onwaar willen schilderen? *Nu of Nooit* heeft opgang gemaakt, schoon het niet schreeuwde; *Een Woord aan den Koning* levert een schaarsch bewijs, dat ook wij onbekende geniën bezitten; van welk ander geschreeuw had de Heer ENGELEN, had iemand, die dit leest, last? En ik vergrijp me, als ik dus doende den Auteur van *Staatshervormen* in de categorie doe dalen van allen, die een' blik werpen op dit blad; de Heer ENGELEN is niet enkel Dichter, hij is ook Historicus. Ik weet niet wie minder dan hij regt zou hebben gehad er zich over te verbazen, ware er voor de Grondwetsherziening tienmaal luider kreet opgegaan dan iemands ooren trof; ik erger mij aan dezen zijnen aanhef, dewijl ik van hem verwachten mogt, dat hij ten minste de houding, door de Oppositie vóór en onder de debatten bewaard, zou hebben gewaardeerd. Er is in zijne voorrede een zweem van dien eerbied; maar onze vroegere geschiedenis, maar de verdooving van alle staatkundig leven ten onzent op den middag der achttiende eeuw, maar de koortsige opflikkering van dat beginsel aan haren avond, maar den doodslaap, waarmede het keizerrijk, het koningrijk *Holland*, de vereeniging met *België*, de volharding eindelijk het bedreigde, had hem moeten bewaren voor de verbazing, dat instellingen, die hij toch wel niet beweren zal, dat uit de b e h o e f t e n des volks werden geboren, verouderen konden in dertig jaar. ‘Helaas!’ voegt hij er bij, ik zie niet in waarom; - zoo het geslacht, dat ons voorging, zoo wij zelve hebben gedwaald in ons oordeel over de gevolgen, die de jaren 1813 en 1815 voor *Europa* hadden; zoo wij in 1845 eenig meerder belang er in stellen, dat de Grondwet voor Vorst en Volk inderdaad het palladium der Vrijheid zij, - waarom ‘helaas?’

Die kreet, tienduizendmaal herhaald, zoo forsch en schel,
Stoort zelfs de kalmte van mijn stille boekencel,
En doet mijn rustige en bestoven folianten
Van vreeze trillen, dat het stof naar alle kanten
Omhoog stijgt; ach! dat stof, dat sedert jaar en dag
Zoo kalm op vader Voet, op Hooft en Vondel lag.
'k Snel, om dit dol geschreeuw (zoo 't mog'lijk waar') te ontschuilen
Met d' ouden huisjas aan en wijde kamermuilen,
Naar 't eenzaamst plekjen, dat ik in mijn woning vind,
En zoek mijn troost bij u, mijn oudste en beste vrind,
Mijn Flaccus! gij, wiens dicht, zoo vol van levenswijsheid,
Mijn prilste jeugd bekoorde, en eenmaal nog mijn grijsheid,
(Knipt de onverbidbre schaar mijn levensdraad niet af)
Ten richtsnoer strekken moog tot in den schoot van 't graf.

Wij kiezen geene partij, als het onzen lezers lusten mogt er over te twisten, of dit tooneeltje meer humoristisch dan Horatiaansch is; doch geven den Heer ENGELEN in bedenking, of zijn dichterlijk vertoog niet dichterlijker zou geworden zijn, als hij, om kleine gebeurtenissen op het gebied der staatkunde met groote te vergelijken, in dat oogenblik een' anderen, een' lateren dichter, maar die ook HORATIUS liefheeft, die oningewijden eene levendige voorstelling van zijn talent weet te geven, als hij, navolging voor navolging, THOMAS MOORE had nagevolgd.

Het was in den tijd, toen Lord BYRON zong:

Gaul may champ the hit
And foam in fetters; but is Earth more free?
Did nations combat to make *One* submit;
Or league to teach all kings true sovereignty?
What! shall reviving Thraldom again be
The patch'd up idol of enlighten'd days?
Shall we, who struck the Lion down, shall we
Pay the Wolf homage? proffering lowly gaze
And servile knees to thrones? No; *prove* before ye praise!

Het was twee of drie jaren na den val van NAPOLEON, dat dergelijke gedachten - de gedachten des tijds bij vernuften, die dezen vooruit plegen te zijn - vaak genoeg in het brein van THOMAS MOORE waren opgekomen, om allengs van schemerachtig helder te worden, om hem eindelijk zoo volslagen te beheerschen, dat hare uiting hem behoefte werd. Hij deed het, als men weet, in de geestige Brieven, door de familie FUDGE uit *Parijs* aan hare verwanten in *Engeland* en *Ierland* geschreven; ik wenschte, dat iemand mij vroeg, hoe hij aan dien vorm kwam, dewijl de gissing, die ik er over in het

midden wil brengen, niet uit de lucht is gegrepen, dewijl zij op eene overtuiging berust. Als ik mij verbeelden mag, dat gij het doet, lezer! dan beroep ik me bij u op den Heer ENGELEN, of ik te veel zeg, als ik MOORE grondige kennis toeken van de oude satirici, dan is onze auteur, als hij wil, andermaal mijn gezag, dat de Engelsche Letterkunde rijk, overrijk heeten mag aan staatkundige hekeldichters, en dat de zangerigste Ier ter wereld de taal van het Zuster-Eiland te zeer meester blijkt, om hem den lof te kunnen onthouden, dat hij de werken zijner voorgangers niet zou hebben bestudeerd! En echter HORATIUS, PERSIUS noch JUVENALIS hebben zulk een romannetje geleverd, als ons de verlieving van Miss BIDDY FUDGE op een' 'winkelier' ten beste geeft, en DRYDEN, SWIFT noch POPE een karakter ten tooneele gevoerd als PHELIM CONNOR, negentiendeëeuwsch in merg en been. Het laatste woord brengt, eer ik het wil, mijne gissing aan het licht, MOORE is in dat hekeldicht van *zijnen* tijd, MOORE heeft *dien* zoo geheel in zich opgenomen, dat zijne figuren vleesch van het vleesch onzer dagen zijn, en geen andere geest hen blaakt, dan die in den onzen dommelt of aanlicht! Iemand van meer studie dan ik de mijne heeten mag, zette het u uiteen, hoe volkomen de dichter in die Brieven de Ouden op zijde streefde, als hij honderde kleine trekken, in het leven betrapt, doet zamensmelten tot één beeld; als hij, door het dubbele talent van opmerkingsgave en veraanschouwelijkingsvermogen, karakters schetst, en in de voorstelling van deze *zijne* eeuw gispt en vooruit tracht te brengen; het doel, verbeelde ik mij, waarnaar ieder hekeldichter, ieder 'zedelijke vertoogen' schrijver, zoo ge wilt, streven moet.

Mijne toepassing moge den Heer ENGELEN niet hard dunken! Ik wenschte, dat hij navolgend oorspronkelijk gebleven ware, oorspronkelijker, als ik mijne meening geheel zeggen mag, dan onze Legendendichter het bleek, al koos hij: 'Elk zijn wijs' tot zijn uithangbord. Zie, als de auteur van ons 'Dichterlijk Vertoog,' dat mij gaandeweg gelegenheid geeft, wat mij over politieke poëzij op het hart ligt, lucht te geven; zie, als hij zijn' 'ouden huisjas' eens met zijn' nieuwsten rok had verwisseld; als hij die saliege 'kamermuilen' eens verre van zich had geschoven voor een paar laarzen, ik zeg niet van zeven mijlen, maar die hem ten minste naar *den Haag* hadden gebragt, wij zouden er meer aan hebben gehad, geloof ik, dan aan hetgeen 'mijn Flaccus!' ons vertellen zal. Gereed als ik ben om te

erkennen, dat ik niet de minste aanspraak op de studie van HORATIUS maken mag, hebben echter diegenen mijner kennissen, wien zijne verzen het vaardigst voor den geest en op de tong kwamen (het waren doorgaans aardige jongeluî, en de zanger werd van zijne bewonderaars geregtvaardigd), hebben zij den indruk op mij gemaakt, als zou HORATIUS bij onze twisten van den dag in staat zijn geweest den Heer ENGELEN met de woorden van VOLTAIRE toe te roepen:

> Qui n'a pas l'esprit de son âge
> De son âge a tous les malheurs.

Anders, ik beken het, anders luidt het antwoord, dat de dichter van het Dichterlijk Vertoog ontving:

> Ik sloeg u naauwlijks op, of 'tgeen mijn oogen zagen
> Was leering voor mijn geest. Geen wet, geen staatsverdragen, -
> Zoo spreekt gij - vesten 't heil van volk en vorst met een:
> De grondzuil van den Staat is Burgerdeugd alleen.
> Vernederd volk! vergeefs zult gij den Hemel smeeken
> Om bloei en welvaart, maar *die* staatszuil is bezweken.
> Geen grondwet, duizendwerf gewijzigd en herzien,
> En in het eind slechts tot een schaduwbeeld misschien
> Herschapen van zich zelf, keert d' ondergang der staten,
> Wat zou den stervende 't bedrieglijk heulsap baten?
> Wat u een staatsverdrag, al kreegt ge uit de eerste hand
> Van Solon of Lycurg 't model voor Nederland?
> Eerst moet het onkruid, al te welig opgeschoten,
> Eerst 't doodelijk venijn, dat lang reeds stam en loten
> Doorknaagde en kwijnen deed, ten grond toe uitgeroeid,
> Eer de oude bron van heil voor 't vege Neêrland vloeit,
> En 't dorstend volk zich aan dien heilstroom weêr mag laven.
> Geen ijzren koningsstaf, voor wien verlaagde slaven
> Zich krommen, doet, of *'t waar'* begaafd met de almacht Gods,
> Als Mozes roê die bron ontspringen uit de rots.
> Maar ook geen Koningschap in naam; geen wankle zetel,
> Begrimd van Volkstribuns, die telkens meer vermetel
> De rol der Gracchussen herspelen voor onze eeuw;
> Verbijsterd door den galm van 't ijdel volksgeschreeuw,
> En steeds op 't Kapitool ten dollen kampstrijd vaardig:
> Herrezen Catos, en hetzelfde noodlot waardig!

Ik ken litteratoren, die tegen den laatsten regel zullen protesteren; die hem niet weten te rijmen met de lofspraak, door HORATIUS zelven aan den laatsten onbuigzamen Romein bedeeld:

> Catonis
> Nobile lethum

En wat dies meer zij, hoezeer het waarschijnlijk den Heer ENGELEN niet moeijelijk zou vallen te bewijzen, dat het prijzen van den dooden CATO slechts eene fijne vleijerij was aan den levenden AUGUSTUS.

Er is echter een andere onderscheidende trek in HORATIUS, die bij dit antwoord geheel te loor gaat; ik bedoel het hem karakteriserend praktikaal gezond verstand. Vertrouwd met de geschiedenis van zijn volk, zijns ondanks, immers meer dan hij wilde, besmet met het zedenbederf zijner dagen, moge hij het verbasterde *Rome* algemeene waarheden van dien aard hebben verkondigd, moge hij te goeder trouw voor de wereld geen heil hebben gezien dan in de onderwerping aan AUGUSTUS; stel u HORATIUS in eene andere eeuw, onder eene andere luchtstreek, bij een ander volk voor, en zijn antwoord, vertrouw ik, zal anders zijn. Verre van een' variant te leveren op het bekeeringsthema der Bilderdijksche school, als wij in de bovenstaande regelen meenden te beluisteren, zal de studielievende Romein den vrienden des onderzoeks de hand reiken, en geen woord over zijne lippen komen, eer hij onzen toestand volkomen kent. ‘Volksvertegenwoordiging,’ hooren wij hem vragen, ‘hoe gaat die toe? wat verstaat ge door volk, waartoe wordt het vertegenwoordigd?’ En als ge hem dan vertelt, dat ieder onzer als burger zijne pligten en zijne regten heeft; dat wij den last der eerste gevoelen in conscriptie en belasting, b.v. maar er ons voor het overige *en masse* weinig over bekommeren; - dat men het onbescheiden vindt, als wij de kennis der laatste algemeener wenschten, ook dewijl belangstelling in regten aanspoort tot betrachting van pligten, - als gij hem dat vertelt, zeg ik, dan zal hij de reden willen weten, waaruit de onverschilligheid, waarover gij u beklaagt, oorsprong neemt. Doch een HORATIUS onzes tijds, die dat alles niet zelf navorschte, eer hij er oordeel over uitbragt, is ondenkbaar, en iemand van zijne gaven, die de beide Fransche Omwentelingen had bestudeerd, en bij de tegenwoordige staatkundige bewegingen in *Europa* slechts aan z e d e n b e d e r f dacht, schijnt mij evenzeer eene verstandelijke onmogelijkheid. Ik kan mij den ongeloovigen glimlach voorstellen, waarmede zulk een epicurist onzes tijds eene boetpredikatie van GROEN zou aanhooren, daar 's mans wijsgeerige ontwikkeling hem overtuigen zou van het onbruikbare, het onmogelijke eener wedergeboorte van vroegere toestanden, - wat de zelfverloochening, wat den heiligen ijver betreft, welke er vereischt worden,

om zijn volk de hand te bieden in de ordening, in de verbetering van den tegenwoordigen, - het spijt me, dat ik van den Heer ENGELEN verschil, - maar ik zoek deze vruchteloos in den HORATIUS van het verledene; wat wij g e m o e d noemen, schijnt hem volslagen vreemd te zijn geweest.

Levendige opvatting, aanschouwelijke voorstelling, scherpe gisping dus van het tegenwoordige, zietdaar wat wij meenen van iemand te mogen eischen, die verklaart, dat het zijn doel is HORATIUS na te bootsen; en wij mogen de gedachte niet verhelen, hoeveel beter, gelooven wij, de Heer ENGELEN in den geest zijns meesters zou zijn geslaagd, indien hij zich in *den Haag* hadde verplaatst; indien hij den strijd had geschilderd, zoo als die gestreden werd. Andermaal komt ons het voorbeeld van THOMAS MOORE voor den geest; andermaal herinneren wij ons een waar woord van den schrijver der *Brieven* over *Personeel en Profaan*. ‘Het gaat met de studie der Ouden,’ zegt de laatste, ‘zoo als met de opvoeding volgens MARRYAT. Eerst leert het kind eten, om naderhand te leeren hongeren; eerst leert het kind praten, om naderhand zijn' mond te houden. De nieuwere tijd, die zich naar de voorbeelden der Ouden wil vormen, wat Smaak, Kunst en Wetenschap betreft, verbiedt de toepassing dáár, waar zij hare geldigheid zou verkrijgen.’ Het is ons, of wij den Heer ENGELEN hooren: ‘Voor mij, ik heb geen' lust, om personeel of profaan te zijn.’ En het zij verre van ons, er Z.Ed. toe te willen verpligten; maar in naam der kunst, die hem lief is, wij zouden er willen bijvoegen, in naam der zedelijkheid zelve, die menschenvrees verbiedt, hij legge zijn stuk eens naast *The Fudge Family in Paris*, en beslisse, welk van beide hybridisch is, in welk van beide genetische kracht steekt. THOMAS MOORE is personeel geweest, personeel tot bitter wordens toe; dat hij profaan was, ontkennen we, sedert iemand zoo gemoedelijk en geestig tevens als BROES profaneren definiëerde als lust in heiligschennis; voorwaar, de Ier heeft eerbied voor wat hij eerbied waardig acht! Er zijn nog geene dertig jaren verloopen, en reeds heeft de historie haar penseel opgevat, om GEORGE IV en zijne toenmalige ministers te schilderen, en, eilieve! zie eens, hoeveel gelijkenis er is tusschen de trekken, welke de onpartijdige hun op haar doek geeft, en de toetsen, die men den personelen satiricus toen naauwelijks ten goede hield. LODEWIJK XVIII maakt in *the Letters* eene jammerlijke figuur, en de oudste tak der Bourbons hield ze voor een schotschrift, -

eer een vierde van eene eeuw verstreek, was de Restauratie van 1815 door de Julij-Omwenteling van 1830 vervangen. Zoo veel over *the Fudge Family in Paris*; - en nu over *Staatshervormen*? Slechts dit, dat het verre van ons is, dat wij van den Heer ENGELEN in het laatste een' pendant van het eerste hadden verlangd; slechts dit, dat wij gewenscht hadden, dat hij, hoezeer door behoudende beginselen bezield, de eischen onzes tijds, de eischen der kunst vooral, had begrepen; dat het doel, hetgeen hij zich voorstelde, hem helder ware geweest, eer hij aan het nabootsen van HORATIUS ging! *Au risque* van onze lezers te vervelen, zullen wij dit verder ontwikkelen; de verzen van het Dichterlijk Vertoog mogen hun ten troost zijn, die onze redenering verdriet.

Aldus gaat de Heer ENGELEN voort:

> Ja, 't heil des vaderlands door staatshervorming zij
> Het doel, het heilig doel van vorst- en volkspartij!
> Ja, 't kankerend verderf, dat al te lang de leden
> Des vegen staats doorkroop, zij moedig weggesneden!
> Ja, als een Fenix, die de gloeiende asch ontvloog,
> Prijk' 't *jonge Nederland* voor aller volk'ren oog,
> Gevierd als in die eeuw van onverwelkbre glorie,
> Die Nassaus grootheid zag en Ruiters zeevictorie!
> Maar waan niet, Neêrlands volk, al te onbedacht misleid
> Door wie met valsche reên uw eigenliefde vleit,
> Dat ijd'le wetten ooit die heileeuw doen herleven.
> Streef naar verbeetring zoo: maar vruchtloos is uw streven.
> Niet *buiten* u, helaas! maar *in* u, in uw bloed
> Is 't kwaad gevestigd, dat uw aanzijn kwijnen doet.
> Waar kracht'looze artsenij te kort schiet bij het lijden;
> Moet staal en vuur de kwaal tot in den grond bestrijden.
> Grijp vrij het in uw oog onfeilbre panacee
> Der wetshernieuwing aan - ach! gij vergaat in 't wee.
> Verdwaasde! daag veeleer uit 's afgronds donkre holen
> Of waar de ontruste schim der machtige om moog dolen
> De Koningsdochter op, die aan den rand van 't graf
> Aan Aesons ouderdom een nieuwe jeugd hergaf,
> Dat ze u 't verouderd bloed uit de aders af moog tappen
> Tot op den laatsten drop, en nieuwe levenssapen
> U instort'. Dit alleen (o volk, besef het wèl!)
> Schenkt duurzaam heeling van het kranke staatsgestel.

Er schuilt stoffe tot tweederlei opmerkingen in deze verzen; die over hunne dichterlijke waarde ga voor. Wat dunkt u, - ten einde de gisping geschiede door iemand, die ook de Ouden kende, die ze zoo zeer liefhad, dat het *Parijs* van 1789, het

weelderig *Parijs* den dageraad der vrijheid begroetende, in zijne verzen eene klassieke kleur, een schier Grieksch gelaat heeft, - wat dunkt u, al komt MEDEA in de laatstaangehaalde regelen uit het Dichterlijk Vertoog op de proppen, is er iets van die plastiek in, welke ANDRÉ CHÉNIER zijnen meesters zoo goed had afgezien, als hij zong:

L'art, des transports de l'âme est un faible interprête;
L'art ne fait que des vers; le coeur seul est poëte.
Sous sa fécondité le génie opprimé
Ne peut garder l'ouvrage en sa tête formé.
Malgré lui, dans lui-même, un vers sûr et fidèle
Se teint de sa pensée et s'échappe avec elle.
Son coeur dicte, il éerit. A ce maître divin
Il ne fait qu'obéir, et que prêter sa main.
S'il est aimé, content, si rien ne le tourmente,
Si la folâtre joie et la jeunesse ardente
Étalent sur son teint l'éclat de leurs couleurs;
Ses vers frais et vermeils, pétris d'ambres et de fleurs,
Brillans de la santé qui luit sur son visage,
Trouvent doux d'être au monde et que vieillir est sage.
Si, pauvre et généreux, son coeur vient de souffrir
Aux cris d'un indigent qu'il n'a pu secourir;
Si la beauté qu'il aime, inconstante et légère,
L'oublie en écoutant une amour étrangère;
De sables douloureux si ses flancs sont brûlés;
Ses tristes vers en deuil, d'un long crêpe voilés,
Ne voyant que des maux sur la terre où nous sommes,
Jugent qu'un prompt trépas est le seul bien des hommes.
Toujours vrai, son discours souvent se contredit.
Comme il veut, il s'exprime; il blâme, il applaudit.
Vainement la pensée est rapide et volage:
Quand elle est prête a fuir, il l'arrête au passage.
Ainsi dans ses écrits partout se traduisant,
Il fixe le passé pour lui toujours présent;
Et sait, de se connaître ayant la sage envie,
Refeuilleter sans cesse et son âme et sa vie.

Beschuldige men ons niet, uit de Hemel weet welke heimelijke oorzaak, onregtvaardig te wezen jegens diegenen onzer dichteren, welke in de school der Ouden werden opgevoed, wij, die verklaren ons te buigen voor een genie als dat van CHÉNIER, uit hunne schalen gespijsd en gedrenkt, zijnen tijd wedergevende met al de studie, al den smaak, die hun eigen was. Doch dulde men tevens, dat wij onze stem verheffen tegen navolgingen, nabootsingen, of hoe het nadoen heeten moge, welker verdienste zich bepaalt tot de vertaling van deze

en gene plaats uit hunne schriften, maar waaraan voor het overige de geest der Grieksche en Latijnsche Meesters vreemd blijkt, dewijl het den stukken aan éénheid mangelt, dewijl zij niet zijn geacheveerd. De Heer ENGELEN is te eerlijk, om op onze aanhaling uit CHÉNIER te capteren, om er tegen in te brengen, dat zij maar eene elegie is; en wij mogen van dit tijdschrift geene meerdere ruimte vergen ten bewijze van wat de jongst medegedeelde plaats uit het 'Dichterlijk Vertoog' zelve voldingendst staaft. Wij wenschten te kunnen getuigen, dat de kunst er in geslaagd ware te verhelen, dat zij niet *aus einem Gusz* ontstond; dat zij, zoo niet warm gevoeld, ten minste helder gedacht ware. Bl. 10-13, die wij wel moeten zamennemen, dewijl zij aan één gebrek lijden, schijnen ons te vallen onder het volgende vroeger elders gewezene vonnis: 'Ten eenenmaal ontbloot van dichterlijke overgangen, worden de afdeelingen, in plaats van natuurlijk uit elkander voort te spruiten, dikwijls met een aanstootelijk M a a r , O o k , N o g , enz. samengeknoopt, dikwijls los en plomp aan één gehaakt, of wildelijk malkaâr achter nagesmeten, met zichtbare moeite, om de wending der eens aangevangen rede gaande te houden.' Ik vraag geene vergeving voor de harde woorden des mans, dien Mr. A.W. ENGELEN zeker niet minder dan wij als meester in zijne kunst huldigt, voor dit verwijt van BILDERDIJK aan DELILLE. Het is eene klip, waarop het niemand verbazen zal, dat de Fransche Abt, arm aan verbeelding als hij was, gestooten heeft; het is eene klip, zal men zeggen, waarvoor de Hollandsche auteur, die als jongeling tot onze vurigste minnezangers behoorde, zich gemakkelijk wachten kon. Niet zoo ligt als men waant. Verzen, uit het hoofd en niet uit het hart gevloeid, eischen, als ik het nog eenmaal zeggen mag, eischen eene diepe studie van het onderwerp, dat men behandelen wil, en het is er verre van, om tot onze aanmerking over de verstandelijke waarde dezer passage en der twee of drie volgende over te gaan, dat het eens inzien van 'zijn Flaccus' volstaan zou, om in die dichtsoort POPE, VOLTAIRE, onzen BILDERDIJK zelven, op zijde te streven.

Solling met het onderwerp, onbepaaldheid van gedachte, herhalingen, alles wat u als ons heeft gehinderd in de plaats, die met een drie malen herhaald 'ja' begint, en die ge wel zoo goed zult willen zijn nog eens over te lezen, kenschetsen, dunkt ons, ook de volgende:

> Of schets ik licht te sterk en met te forsche kleuren?
> Doet geen zoo groot verderf in Neêrland zich bespeuren?

Maar 'k hing u geen tafreel van eigen vinding voor;
'k Zing slechts het liedje, dat alom mij dringt in 't oor;
Ik zucht de zuchten nu, 'k herhaal de jammerkreten
Der heeren Courantiers, onfeilbre weerprofeten.

Immers, zoo ik straks niet wist, of het den Heer ENGELEN ernst was, of dat hij schertste, toen hij nog eens een' feniks liet opvliegen voor het *jonge Nederland*, hier is het mij nog duisterder, of het ironie is, die ons aankijkt; of hybridisch humorisme. Er blijft mij geen twijfel over, dat onze auteur niet van zijnen tijd, welligt wèl van zijn volk is, in het smadelijk neêrzien op dagbladschrijvers; maar hoe rijmen dan de volgende regelen met de bekende brutaliteit van de Haarlemsche Courant van JOH. ENSCHEDÉ EN ZN., dat met de Verwerping van het Voorstel ter Grondwetsherziening ‘die zaak als afgedaan te beschouwen was?’ Ik geloof niet, dat ik mij in de uitdrukking vergis; maar ik beken, dat ik bij JONATHAN verre achter sta in liefde voor dat blad, dat ik geen exemplaar nahoud, en dus maar uit het geheugen citeer. Hoe rijmen, herneem ik, met die behoudende beschouwing én van de Haarlemsche Courant én van Mr. A.W. ENGELEN, des laatsten raad: ‘het rottende lid, ter sparing der nog ongerepte leden kloekmoedig af te snijden?’ hoe rijmen zij met die, welke ik nu voor u afschrijve?

Ja, staatshervormers! ja; ik moet uw poging roemen;
Ik zal zoo min als gij den vegen *stand* verbloemen
Van d' altijd dierb'ren *grond*, die ons het aanzijn gaf -
Maar 't middel tot herstel, dat ge aanbiedt, wijs ik af.
'k Doe 't wankle staatsgebouw, op 't punt om te bezwijken,
Niet met een nieuw vernis en kleurgemengel prijken.
't Is niet het oude kleed (het raakt mij luttel meer),
't Is 't lichaam van den staat, wat ik vernieuwd begeer.

‘*Do n't you wish you may get it*?’ komt ons op de lippen; maar het is geene zaak om mede te schertsen, als wij in de vijftig volgende verzen Mr. A.W. ENGELEN zich in goeden ernst hooren verwonderen, dat onze zelfverheffing uit de dagen van den Belgischen Opstand een einde nam; als wij de beschuldiging naar het hoofd krijgen, dat wij ‘een morrend volk’ zijn geworden; als het ten slotte heet:

Zie, hoe het de ooren leent aan 't vaak dolzinnig ijveren
Der tinnegieterij van week- en dagbladschrijveren,
En 't hoogst genoegen vindt om met een vriend of buur
Te gispen ied'ren stap van 't hooge staatsbestuur;

> Zie, hoe 't in club bij club, in kroeg en koffijzalen,
> (Als dichter zeg ik: bij het bruischen der bokalen;
> In prosa: bij een glaasje opregt Schiedammer nat)
> Wat zijn zal, is en was in Nederland, bekladt.

Voor de eerste, voor de eenige maal mijns levens, hoop ik, verleidt de Heer ENGELEN mij tot den dollen wensch, dat hij noch Dichter, noch Historicus ware; dat hij behoorde tot de heffe des volks. Hoe! kweekeling der Muzen, heeft hij, in den opgang zijner jeugd, BILDERDIJK's Zangster het oor geleend, toen zij in Oranje den dageraad eener nieuwe eeuw van heil voor ons volk begroette; zelf dichter, heeft hij in 1830 mede een' kreet voor het Vaderland aangeheven, die wedergalm vond in aller harten, en thans, nu de Poëzij sinds jaren over het verbond tusschen Vorst en Volk het stilzwijgen bewaart, thans rust er voor hem op die geslotene lippen geen vloek, ‘die meer bijt dan kwaadspreken;’ thans heeft slechts het volk en niet het bestuur aan die veranderde stemming schuld! Hoe! vorscher in onze geschiedenis, en aan haar zijne tafereelen ontleenende, moet het hem in de oogen zijn gesprongen, dat de dagen onzer heftigste staatsgeschillen die waren van onzen hoogsten bloei; en echter verheugt het hem niet, dat een zweem van naijver op zijne regten weder in ons volk begint op te flikkeren, dat het rampzalige tijdvak van stilstand ten einde spoedt. Historicus als hij is, haalt hij VELLEJUS PATERCULUS aan ter staving der woorden van Mr. DE JONGE VAN CAMPENS NIEUWLAND, dat ‘eene grondwet, die omgewerkt, veranderd, vernieuwd zou kunnen worden, om elke uitgedachte verbetering, of nieuwe theorie in zich op te nemen, weldra ophouden zoude dien naam te verdienen, en zelfs te bestaan, ja gemakkelijk in haren val dien van den staat zelven kunnen veroorzaken;’ maar schijnt het hem ontgaan, dat de beide Kamers zelve het verlangen naar grondwetsherziening herhaaldelijk in hare Adressen hebben uitgedrukt; dat Koning WILLEM I waarschijnlijk niet zou afgetreden zijn, als hij geen nieuw staatkundig tijdvak had te gemoet gezien! Historicus als hij is, en dus onze vroegere schotschriften van staats- en stadhoudersgezinden kennende, heet het eene vlek op ons volkskarakter, dat auteurs zonder naam ‘Koning WILLEM FREDERIK, kroon en schepter nederleggende,’ hebben aangerand, hebben verguisd, ‘toen hij het land verliet en zich met eene vrouw van Belgische afkomst in den echt begaf,’ en heeft hij geen' zweem van sympathie voor het smartelijke

der krenking, waarmede het ‘kinderlijk vertrouwen’ van dat volk in meer dan één opzigt door dien echt werd beantwoord! Hoe heb ik het met den Heer ENGELEN, zoo het hem verbaast, dat *Holland* in de Prinsen van Oranje de verdedigers, de handhavers van zijne burgerlijke, staatkundige en godsdienstige vrijheid waardeerde en beminde? dat het op onze Koningen die liefde slechts onder dat beding overbrengt! Dichter als hij is, en door LULOFS verbeelde ik mij aan de voeten van VONDEL gebragt, moest hij achteruitgang zien in onze poëzij, sedert zij, gedaald van den troon, waarvoor FREDERIK HENDRIK zich boog om haren lauwer te ontvangen, zóó vaak, zóó vleijend, zóó velerlei heeft geprezen, dat de verschovelinge naauwelijks ooren meer vindt, die luisteren naar haren lof; dat alleen het stilzwijgen haar een' zweem van vroegere waardigheid kan wedergeven! Dichter als hij is, in eene taal, die de liederen en liedjes van *Roskam* en *Rommelpot* opleverde, benijdt hij *Frankrijk* zijn' BÉRANGER niet, al vloeit de stoffe hier over, waar de eene Minister het algemeene malaise erkent, - waar de andere ons verklaart, dat er voor het volk, dat eenmaal *Europa* de wet gaf, geen regt meer is te *Turijn*; - benijdt hij hem, die de glorie van het Keizerrijk na zijnen val vereeuwigde, onzen naburen niet, al schuilt er schooner onderwerp in de verlatene reede van *Vlissingen*, als VICTORIA, er uit hare sluimering opgeschrikt, van TROMPEN en DE RUYTERS droomt. Waarlijk, ik herken den Heer ENGELEN niet langer, zoodra hij schertst met het *jonge Nederland*, met hen, welke zijn Romeinsche Raad niet eens meer jong zou hebben geheeten, maar die toch nog niet oud genoeg zijn, om van alle hoop op eene betere toekomst, op eene wedergeboorte van Vorst en Volk, door ontwikkeling van beider begrippen over wederzijdsche pligten en regten, afstand te doen.

(*Vervolg en slot in een volgend Nommer*.)

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

De Liereman. Luimige en ernstige Muze, door L. Schipper. *Amsterdam*, J.M.E. Meijer. 1844.

Men heeft in den laatsten tijd magtig veel gepreveld over Nederlandschen zin. Zoo wij al den man geen' dank behoeven te weten voor de staatkundige geloofsbelijdenis, door hem afgelegd bij gelegenheid der komedie van de grondwetsherziening, te *'s Gravenhage* op het Binnenhof vertoond, zeker is het, dat wij hem erkentenis verschuldigd zijn voor de nieuwe uitdrukking, waarmede hij onze taal verrijkte. Immers, als wij voortaan iets onvolmaakts, iets flaauws, iets lamzaligs te signaleren hebben, zal het voldoende wezen te zeggen: Het is in Nederlandschen zin. Wat toch dezelfde woorden, in verschillende tijden gebezigd, eene geheel tegenstrijdige beteekenis kunnen hebben! Vóór twee eeuwen - de tijd van ontwikkeling, van moed, van kracht, van grootheid, ja van wat al niet? zou men met de bedoelde woorden geheel andere eigenschappen hebben gekarakteriseerd; thans - maar wij hebben geene verhandeling te schrijven over de beteekenis van woorden, in onderscheidene tijdperken gebezigd; de redactie van *de Gids* wacht van het hierboven vermelde boeksken eene aankondiging, en laat ons daaraan trachten te voldoen. *Mais le jeu ne vaut pas la chandelle*. Als wij er ons dan maar eens van afmaakten en zeiden: het is een bundeltje liedjes in Nederlandschen zin? Maar daarmede zou de Heer SCHIPPER niet tevreden zijn, die den Liereman pseudo-aardig doet zeggen, dat wie zijne zangen laken zal, geen enkel greintje smaak bezit. Op gevaar dus af van door hem, die zoo weinig schoonheidszin aan den dag legt in deze twee en vijftig rijmsels, van nog minder smaak verdacht te zullen worden, dan hij zelf toont te bezitten, zeggen wij met de hand op het hart: wij kunnen niet anders dan ons verklaren tegen het aanwassen van den

mierenhoop, die aan den voet van onzen zangberg wremelt (met welke woorden Professor VAN DER HOEVEN onlangs gracieuselijk onze poëten omschreef) - wij kunnen niet anders dan protest aanteekenen tegen den *Liereman*, wegens zijne onbeduidendheid, zijn' gebrekkigen vorm, zijne doorgaande flaauwheid; wij kunnen niet anders zeggen, dan dat hij ons nog meer verveelde dan iederen armen drommel, die bij kermistijden onze ooren verscheurde door zijn eentoonig tjenge-tjeng-tjeng tjenge-tjeng-tjeng. Zoo gij u de moeite getroosten wilt, lieve lezer! het boeksken open te slaan, zult gij onze uitspraak regtvaardigen. Wij maken ons ten minste sterk, dat gij zult meesmuilen om de *Oude en nieuwe maat*; u ergeren over *Het Kaartspel* en *De Droom*; u afvragen: ‘wat zeggen toch *would-be* aardigheden als *De Patrijzen, De vrome Werkbaas, De verdronken Acteur*, en legio soortgelijke beteekenislooze anekdoten, die zoomin aanspraak kunnen maken op den naam van lied als de koddige onderwerpen op de omschrijving van luimig?’ Zoo gij na het lezen van *Jan* den Auteur niet verzoekt, om genadig verschoond te blijven van het vervolg, noch griezelt bij *De Vlieg* en *De Mug*, zouden wij u voor even smakeloos houden als de menigte, die, zoo wij hoorden, deze rijmen zich nog al heeft aangeschaft. En wat dan, eene schouderophaling en de vraag: ‘waartoe ons eene krachtige spijs op eene vergiettest voorgediend?’ kan het gevolg bij u zijn, na de kennismaking met zoo vele door lang nat aangelengde spreuken onzer groote mannen uit de dagen van *Hollands* grootheid! De Heer SCHIPPER bewijst door een en ander zijne volslagene ongeschiktheid voor, zijn gebrek aan, het minste begrip van het lied - die korte, maar kernachtige uitdrukking van het opgewekte gevoel, die levendige voorstelling van een liefelijk beeld of naïve gedachte, - en al had hij er eenig begrip van, zoolang hij een brekebeen blijft in den vorm; zoolang hij zijne taal niet beter weet te beheerschen, dan hij in verreweg de meeste hier voorkomende dichtstukjes toont, durven wij hem nog niet eens onzen HEIJE ten voorbeelde aanbevelen; - want in weêrwil van de Assensche hatelijkheden tegen diens volksliedjes, in den almanak *tot Nut van 't Algemeen* uitgekraamd, houden wij het er voor, dat juist hij - om van BEETS niet te spreken, die, jammer te over, voor altijd afstand schijnt gedaan te hebben van zijne verbeteringsplannen met ons armzalig volksgezang - houden wij het er voor, dat hij ten onzent tot nog toe de eenige is, die den vollen eisch van het volkslied

doorgrondt. De Heer SCHIPPER - mogen de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van ons verschil van gevoelen maar niet met eene zwarte kool aanteekening houden! - mist daartoe, gelijk wij zeiden, het hoofdvereischte: zoetvloeijendheid. Of wat dunkt u van deze staaltjes van ondragelijke hardheid:

Bl. 1:

Koopt steeds 't antiekste ameublement.

Bl. 6:

't Is Isrels David - de Dauphin.

Bl. 7:

Doch de arm wordt lam van 't wijzen, stop!
't Was toch ook 't spel eens grooten baas.

Bl. 13:

Weg met die leelke decimalen.

Bl. 16:

Schaamt u, leelke booze schrokkers.

Bl. 25:

Wiens afkomst 'k nooit naar eisch vernam.

Bl. 27:

Door zeerobs krijgstuigboek, met regt kortjan geheeten.

Bl. 54:

Nu maakte de vreeze hem dan warm, dan koud.

Het zou niet moeijelijk vallen dit negental proefjes met nog een aantal te vermeerderen, indien wij dus tot aan bl. 173 wilden voortgaan; maar wij kunnen ons niet onthouden nog een paar vergrijpen tegen de taal aan te voeren, die ons reeds in de drie eerste bladzijden in het oog vielen.

Bl. 2:

Zoodat men kaar*ten*spelend oefning hield.

Bl. 3:

En gij verwenscht *heur* naar de maan.

Maar - zesde Karel, - *zijn* verstand
Kreeg eensklaps bijstre nukken.

En ten slotte één staaltje van onverschoonbare platheid uit duizenden, bl. 4:

Dat deed den Koning zulk een deeg[1].

(1) Deze regel herinnert ons een' kinderdeun, dien wij meermalen hier en daar door de dorpsjeugd hoorden aanheffen:

In eene soort van voorrede zegt een onbevooroordeelde, dat de *Liereman* meestal in oude snuisterijen handelt, en men

Dat deed het mannetje zulk een leed,
Dat hij in zijn broekje s.....

vruchteloos nieuwe snuifjes bij hem zoeken moet; maar wat doet de bloed dan in de koû? Is het dan genoegzaam, om altijd den koekoeks-eenzang op te dreunen? Heeft de poëzij dan geene hoogere roeping? Moet ons publiek dan eeuwig op dezelfde laagte blijven? Het is reeds herhaaldelijk geleeraard, dat de tijd der poëzij voorbij is, of voorbijgaat; zonder ons in te laten met de verdediging of de bestrijding van die stelling, ontegenzeggelijk is zij bij menigeen' een geloofsartikel geworden, en vooral de boekhandelaars en -handelaartjes houden die bewering zoo pertinent vol, dat men bijna in den waan zou komen, dat zij uit overtuiging voortspruit. Een voortbrengsel als deze *Liereman* is er zeker een nieuw bewijs voor, en wanneer een uitgever aan zulk eene prul mosterd gegeten heeft, - dat is immers de technieke term? - is het geen wonder, dat hij wordt afgeschrikt, om de uitgave van waarachtige poëzij te ondernemen; paddestoelen kunnen niet anders dan den wasdom van voedzame planten nadeelig zijn. Op dien grond verheffen wij dan ook luide onze stem tegen de uitgave van kunstdoodende produkten - al doet het ons leed den Heer SCHIPPER prijs te moeten geven, die in zijne kindergedichtjes aangewezen heeft niet van allen aanleg ontbloot te zijn. Wij raden hem in gemoede aan, om, al ‘heeft hij nog liedjes genoeg te koop,’ ze zorgvuldig in zijne portefeuille te laten rusten, ten minste wanneer ze niet keuriger van gedachte en schooner van vorm zijn dan de hier geleverde, die zeker evenmin van de gading zijn der lezers van *de Gids* als ze van de onze zijn kunnen.

Waarom zouden wij niet als honderd en een onzer konfraters met eene lofspraak eindigen? Is zij dan al niet voor den schrijver - de Heeren MEIJER en TÉTAR VAN ELVEN hebben er gewis aanspraak op. Den eerste schenken wij ze gaarne voor de nette uitvoering, den tweede voor zijn waarlijk fraai vignet.

22 Augustus, 1845.

- ER -

Boekbeoordeelingen.

Geschiedenis van den opstand in de Cevennen, onder Lodewijk XIV. Naar de bronnen medegedeeld door Dr. *J.Chr.R. Hoffmann*, Repetent van het Godgeleerd Ephoraat en Privaat-docent bij de Faculteit der Wijsbegeerte te Erlangen. Uit het Hoogduitsch. Groningen, bij W. van Boekeren. 1843. 228 bll. 8°.

De kerkelijke geschiedenis van *Frankrijk*, gedurende de laatste drie eeuwen, levert voor ieder, die het wil erkennen, een duidelijk en onloochenbaar bewijs op, dat de republikeinsche beginselen even zoomin vruchten van het protestantisme zijn, als de koningsgezinde eigen zijn aan het katholicisme; en - hoezeer het ook strijden moge met eene dier formulen, waarnaar de Heer CAPEFIGUE de geschiedenis plooit - het zou, gelooven wij, weinig moeite kosten, om te bewijzen, dat de protestanten in *Frankrijk* nog meer monarchaal waren dan hunne tegenstanders zelve.

In weêrwil der laagste trouweloosheden van de zijde van CATHARINA DE MEDICIS en hare zonen, hebben de protestanten toch nimmer opgehouden voor hunnen koning te bidden en hem als hunnen wettigen opperheer te erkennen. Hebben zij ook al soms hunnen koning den oorlog aangedaan, of hem hunne vredesvoorwaarden voorgeschreven, dan was het, omdat de *Valois*, door het schenden der gewetensvrijheid, de grenzen van een louter aardsch gezag overschreden, of omdat het naar het gevoelen der hervormden ‘beter was aan God, dan aan de menschen te gehoorzamen;’ hebben zij *villes de sûreté* geeischt als waarborg voor het koninklijk woord, dan was het, omdat achter dat koninklijk woord schier altijd een verschrik-

kelijke valstrik verborgen was, dewijl het hof van dien tijd iederen eed, van welken aard ook, niet hooger aansloeg dan de *serments d'amour* zijner hovelingen.

Het is ons niet onbekend, dat sommige geschiedschrijvers, om de staatkunde van RICHELIEU te verklaren, gepoogd hebben het - enkel godsdienstige en verdedigende - verbond tusschen *la Rochelle, Montauban* en eenige andere protestantsche steden te doen voorkomen als eene eerste schrede tot scheuring van het rijk. Men heeft in de soort van onafhankelijkheid, die de burgers dier steden genoten, in hunne vrijheden en privilegiën, eene overeenkomst willen zien met republikeinsche instellingen. Maar was het bestaan dier vrijheden het uitvloeisel van eigene pogingen, of een overblijfsel van vroegere dagen? Ziedaar de groote vraag. Om ze op te lossen, is het genoegzaam zich de privilegiën van *Marseille, Lyon, Toulouse* en meer andere, geheel katholijke, plaatsen van het zuiden te herinneren, of zelfs die privilegiën zelve te onderzoeken, en men zal zich overtuigen, dat het niets anders waren dan overblijfselen der *communes* van vroegeren tijd. - En wat den adel betreft, die, na den dood van COLIGNY, op weinige uitzonderingen na, zulk eene onedele rol heeft gespeeld en zoo weinig heeft gehandeld overeenkomstig hetgeen men van zijne meerdere verlichting en groote rijkdommen had mogen verwachten, - die adel heeft nimmer begrepen, wat eene republikeinsche instelling was. Het eenige, wat ons bij de *Hugenoten* de oude Romeinen herinnert, is de strengheid hunner zeden, hunne geestkracht, hun hardnekkige en overspannen moed. Doch die deugden sproten bij hen niet uit eene bijna afgodische liefde tot het vaderland voort; zij vonden eeniglijk en alleen haren grond in een vurig en opregt geloof, dat door niets aan het wankelen kon gebragt worden.

De Fransche protestanten, welverre van republikeinen te zijn, waren meer dan ééns de hechtste steunsels van het koninklijk gezag. De dynastie der *Bourbons* was hun, zoo als bekend is, hare verheffing tot den troon[1] verschuldigd, en toen HENDRIK IV dien beklommen had, vielen zij hem toch niet met hunne eischen lastig, en waren edelmoedig genoeg, om, of-

(1) De protestanten hebben meer dan ééns hunne regten op de dankbaarheid der *Bourbons* laten gelden. Zie het *Manifeste*, uitgegeven in Februarij, 1702, op naam der *Camisards*, en vooral LARREY, *Hist. de France sous Louis XIV*, T. III, p. 560, édit. de Rotterdam.

schoon hij hen verzaakt had, van zijne verlegenheid (1597) geen misbruik te maken. Als belooning voor hunne trouwe diensten vroegen zij slechts godsdienstige vrijheid, openbare uitoefening van hunne eeredienst, en hunne erkenning als burgers van *Frankrijk*, - hetwelk alles hun reeds overlang door de *Valois* was toegestaan. Zij verlangden, dat die regten niet langer alleen van de luimen des souvereins zouden afhankelijk zijn, maar dat zij als wetten des rijks aangenomen en bevestigd zouden worden. Zoolang de blinde dweepzucht der *Ligue* niet had uitgewoed, verlengde de koning hun van acht jaren tot acht jaren het bezit hunner veiligheidssteden, en stond hun regtbanken toe (*chambres de l'édit, chambres mi-parties*), die beslissen moesten tusschen hen en hunne tegenstanders, en waken over de handhaving van het *charter*, waarop hunne regten gegrond waren.

Deze concessiën, wij erkennen het, onderscheidden hen van de overige Franschen, en hadden aan staatkundige intriganten het middel in handen kunnen geven tot eene scheuring en verdeeling des rijks; doch de herinneringen aan den *Bartholomeusnacht* en de *Ligue* waren nog te levendig, dan dat de protestanten het zonder wapens en vrijplaatsen, te midden eener zoo vijandige bevolking, zouden hebben kunnen uithouden. Wij mogen niet nalaten er bij te voegen, dat zij er *en corps* nooit misbruik van gemaakt hebben; nooit is in de reglementen hunner kerken, in de handelingen van hunne gewoonlijk driejaarlijksche synoden, iets ingeslopen, dat hun de kleuren leende van eene staatkundige partij. Hunne reglementen van tucht waren daarenboven door den koning gezien en goedgekeurd, en er waren altijd een of twee koninklijke afgevaardigden in elke hunner synodale vergaderingen tegenwoordig.

De adellijke protestanten waren het, die den eersten slag aan hunne geloofsgenooten toebragten. Zij wilden, gedurende het regentschap van MARIA DE MEDICIS, de godsdienst dienstbaar maken aan ontwerpen van persoonlijke eerzucht, en de veiligheidssteden tot arsenalen van hunne medestanders en later, onder den kardinaal DE RICHELIEU, tot schuilplaatsen gebruiken voor hetgeen zij de onregtvaardige dwingelandij van dien minister noemden. DUPLESSIS-MORNAY had te vergeefs getracht deze nieuwe en heillooze rigting tegen te gaan. De hertog DE BOUILLON en zijne navolgers waagden het zelfs den oorlog vol te houden, doch werden, zoo als billijk was, overwonnen. Hunne zaak was niet wettig; zij konden niet meer als weleer op den bijstand van God, of, zoo als de *politieken* zeiden, op de hard-

nekkige geestdrijverij rekenen, die de godsdienstige meeningen inboezemen. RICHELIEU deed de zaken niet ten halve. Het was hem niet genoeg de protestanten te beteugelen, hij ontnam hun de middelen, om den oorlog te kunnen hervatten: hij ontnam hun de veiligheidssteden. Bij den helderen blik nogtans diens alvermogenden ministers, maakte deze intrekking geene verandering in den toestand der protestanten, en *Frankrijk* won aan eenheid, het bestuur aan kracht en invloed, naar mate de tegenstand in de provinciën afnam. De protestanten waren niets meer, in weêrwil van den adel, dan eene *godsdienstige* partij, een deel Franschen, die God anders dienden dan de overigen.

Toen LODEWIJK XIV den troon besteeg, scheen het bestuur hun bestaan vergeten te hebben, of dacht althans aan hen slechts met erkentenis voor de diensten, gedurende de *Fronde* bewezen. MAZARIN volgde te hunnen opzigte dezelfde staatkunde als RICHELIEU. De hervormden werden dus niet alleen geduld; - zij waren erkend, en, ofschoon zij niet dezelfde voorregten als de katholijken genoten, schenen zij toch in het algemeen tevreden te zijn. De klagten, die hunne afgevaardigden nu en dan aan het hof inbragten, betroffen slechts enkele kleine inbreuken op het *edict* van *Nantes*.

Ongelukkiglijk beantwoordde de inwendige toestand van het protestantisme niet aan den uitwendigen voorspoed. In weêrwil van alle concessie, had het bestuur toch nimmer het plan opgegeven, om alle Franschen weder tot godsdienstige eenheid te brengen. RICHELIEU oordeelde een vergelijk mogelijk ten koste van eenige wederzijdsche inwilligingen. Het schijnt zelfs, dat velen in *Frankrijk* in het gevoelen des ministers deelden. Als bewijs halen wij slechts aan, van den eenen kant het hevige uitvaren der ultramontanen tegen de *politieken*, van den anderen de herhaalde waarschuwingen der synoden tegen de verbroedering van twee onvereenigbare gezindten[1]. Deze denk-

(1) Zie de groote verzameling van QUICK. Voor het overige had ook nog de leer van ARMINIUS in *Frankrijk* aanhangers gevonden, en de schranderste koppen dier sekte kenmerkten zich door eene bovenmatige onderworpenheid aan den wil van den kardinaal DE RICHELIEU; zij waren het vooral, die plannen tot hereeniging voorsloegen. Zie b.v., zonder van de betrekking van GROTIUS met den Jezuïet PETAU te spreken, de geschiedenis van den beroemden SAMUËL PETIT, en die van LA MILLOTIERRE, predikant te *la Rochelle*, in *l'Histoire de l'édit de Nantes*, T. II, p. 514, en MÉNARD, *Histoire de Nismes*, T. VI, p. 59 en 95; die van TILENUS, predikant te *Sédan*, en later die van den hoogleeraar D'HUISSEAU te *Saumur*.

wijs had zekere verslapping in de *orthodoxie* doen ontstaan, - zekere toegevendheid, die de zonderlingste transactiën scheen toe te laten. Dezelfde kerk diende voor de beide eeredienſten. Ik heb ergens gelezen, dat, in eene plaats in een' afgelegen' hoek van *Poitou*, één zelfde geestelijke de dienst voor de beide gemeenten verrigtte. Te *Nîmes* was de stedelijke school zoodanig verdeeld, dat er evenveel bestuurder protestantsch als katholijk waren, hetwelk duurde, totdat de Jezuïten zich van die inrigting meester maakten en er langzamerhand al hunne mededingers uit verdrongen(1).

Eindelijk moest die toegevendheid wel noodlottig worden voor de hervormden; zij hadden niet, zoo als de katholijken, eene jezuïtische partij in hun midden, eene partij, die onophoudelijk waakte, die slechts leefde van den roof der overwonnenen, die nooit opregtelijk toegaf en nooit eene gelegenheid liet voorbijgaan. Onder RICHELIEU afstand doende van den invloed op de regering, dien zij onder HENDRIK IV en MARIA DE MEDICIS verkregen had, had de ultramontaansche partij zich bijna uitsluitend tot de lagere klassen gewend, en den haat tegen den naam van protestant weten levendig te houden, als een verdienstelijk werk, als eene voorwaarde ter behoudenis. Hare hernieuwde verschijning aan het hof openbaarde zich door de vervolging der Jansenisten en door een' vooral sedert den dood van MAZARIN steeds toenemenden invloed. Nog andere omstandigheden spanden zamen tegen de *Hugenoten*. Wat ook de Fransche geestelijkheid tegen het hof van *Rome* mogt in het schild voeren, zij geloofde in den arbeid aan het verderf der ketters een middel tot verzoening te bezitten. Zij had, op aansporen van Pater COTON(2), reeds sedert het begin dier eeuw, eene jaarlijksche som van 30,000 *francs* besteed aan het onderhoud van professoren, predikanten en personen van eenig aanzien, die hun geloof afzwoeren, en de synodale akten spreken meermalen van broeders, die hun geloof hadden verloochend, door schitterende beloften verlokt. - Daarenboven maakte de geestelijkheid in *Frankrijk* inderdaad een staatkundig en in vele opzigten onafhankelijk ligchaam uit, waaraan de telkens uitgeputte schatkist dikwijls genoodzaakt was hulp te vragen. Zoo dikwijls zij vergaderde, kon de koning, bij een weinig overleg,

(1) Zie de *Lettres patentes* van de instelling der Jezuïten te *Nismes*, van 1633 en 1644, in de *pièces justificatives* van *l'Histoire de Nismes*, T. VI.

(2) JOUVENCY, L. XVII, N°. 9, en RHULIÈRES.

op een niet onaanzienlijk *don gratuit* van haar rekenen; terwijl de synoden daarentegen, zoo dikwijls zij bijeenkwamen, altijd om geldelijken onderstand vroegen[1]. - Ook moet men erkennen, dat de beleedigingen, waarmede beide partijen elkander overlaadden, wel tegen elkander opwogen; als de protestanten voor *dienaars van satan* en *leveranciers van zijn rijk* golden, heette de paus daarentegen de *Antichrist* en *Rome* de *groote hoer*; maar het trof zoo, dat, wanneer de protestanten de afgoderij der katholijken beschimpten, zij ook des konings geloof beschimpten, en hiervan wisten de Jezuïten onder LODEWIJK XIV meesterlijk partij te trekken.

Daarenboven betoonde de zoo gevierde LODEWIJK XIV reeds uit eigene beweging een' onoverwinnelijken afkeer van de ketterij. ‘Wij betwisten hem,’ zegt SISMONDI, ‘noch een' kieschen smaak, noch een bewonderenswaardig geheugen, noch zelfs een vlug verstand en eene groote vastheid van wil; doch nooit heeft hij een eenigzins juist begrip gehad van zijne zedelijke pligten, hetzij jegens zijne onderdanen, hetzij jegens vreemde staten.’ Zijn staatkundig leven was eene reeks van onregtvaardigheden, van schendingen van verdragen, van onbarmhartige en toch te dikwijls niet noodzakelijke wreedheden. De herhaalde brandstichtingen in de *Paltz*, de bombardementen van *Algiers, Oudenaerden, Genua, Brussel* en andere steden, leveren er ons de bloedige voorbeelden van. De voorspoed had hem eene buitensporige meening van zijn alvermogen doen opvatten, een' teugelloozen hoogmoed, voor welken alles buigen of barsten moest. Hij was zoo ver gekomen, dat hij zich voor den *gunsteling der Voorzienigheid* hield. Elke zijner onmenschelijkheden kwam hem noodzakelijk voor; hij gebood ze zonder aarzelen en zonder wroeging; zijne koninklijke prerogatieven gaven hem tot dat alles regt. Het hof kon hem dienaangaande niet tot betere gedachten brengen; het bestond slechts uit hovelingen, aan wie een glimlach het leven gaf, die een fronsen des voorhoofds vernietigen kon. Zijne predikers, zijne biechtvaders berispten hem nooit over zijne schandelijke afwijkingen van de zedewet. Zelfs in zijn huisselijk leven was het eenige, wat zij hem verweten, de aanstoot, dien zijne overspelige minnarijen aan de openbare zedelijkheid gaven; en sedert madame DE MAINTENON den magtigen invloed had

(1) *Éclaircissements historiques sur la révocation de l'édit de Nantes* (RHULIÈRES).

opgemerkt, dien dat eenige verwijt op hem uitoefende, zag de partij der ultramontanen daarin de schoonste gelegenheid, om hare plannen te doen zegevieren. Die zonden vorderden eene boetedoening, en de gehechtheid aan het katholicisme, die eene in vele opzigten, maar ook daarin vooral, Spaansche moeder hem had ingeboezemd, gaf den Jezuïten aanleiding, om hem de uitroeijing der ketterij voor te stellen als de eenige boetedoening, die Gode van hem kon welgevallig zijn.

De natuur worstelde bij hem langen tijd tegen den vromen ijver, en de herinneringen aan de staatkunde zijner voorgangers, die zich bij de verdraagzaamheid zoo wel hadden bevonden, hielden hem terug. Hij had gaarne gewild, dat de bekeering der ketters zonder eenigen schok of inwendige beroering geschied ware. Ook verzette hij zich aanvankelijk tegen alle voorstellen der geestelijkheid, wanneer die strekten tot de aanbeveling van dwangmiddelen. In 1663 liet hij zich het *edict* tegen de *weder-afvalligen* (*relaps*) afpersen, waarbij als zoodanig werd gestraft elke nieuw bekeerde, die tot zijne oude dwalingen terugkeerde. Gelukkiglijk boezemde COLBERT hem andere gevoelens in[1]. Hoe meer intusschen LODEWIJK XIV in jaren toenam, hoe menigvuldiger zich de aanvallen van godsdienstijver herhaalden, en telkens wisten de Jezuïten of de geestelijkheid daarvan partij te trekken, om hem tot eenige beperking van de regten der protestanten te bewegen. Reeds in 1671 hoorde men naauwelijks meer naar de klagten, die onophoudelijk uit de provinciën inkwamen; het was toen, dat men voor het eerst begon te spreken van de mogelijkheid eener intrekking van het *edict* van *Nantes*. In 1676 overtuigde men den koning, dat de bekeering der ketters het werk was, dat de Voorzienigheid van hem verwachtte, en van dat oogenblik af aan was dan ook het medewerken tot die bekeering het zekerste middel om in gunst te geraken. PÉLISSON, die in behendigheid al de andere hovelingen nog overtrof, bragt LODEWIJK XIV op het denkbeeld, om uit de *caisse des économats* jaarlijks eene som te nemen. om daarmede bekeeringen te koopen. PÉLISSON verdeelde dit geld onder de bisschoppen en intendanten der provinciën, die, omgekeerd, de lijsten der bekeerden, met den prijs hunner bekeering (omtrent 6 *francs*

(1) Die minister gaf eene schitterende getuigenis van der protestanten regtschapenheid. Zie het aangeh. werk van RHULIÈRES.

per hoofd), benevens de kwitantie der betaalde sommen, aan den minister overmaakten.

Er was genoeg gebeurd, om de protestanten te overtuigen, dat de koning slechts ééne godsdienst wilde, en wijl men - wanneer zij slechts eenmaal hunne kwitantie hadden geteekend - er weinig naar vroeg, of zij ook tot hun voormalig geloof terugkeerden, waren de lijsten aanzienlijk. Hieruit ontstond in de provinciën eene bevolking, de *nieuw-bekeerden* genoemd, op wier katholicisme de intendanten wel wisten, dat men niet vertrouwen kon, en aan het hof rees het vooroordeel, dat de protestanten weinig aan hunne godsdienst waren gehecht. CHÀTEAUNEUF, belast met de zaken der protestanten, onderzocht, in 1679, bij de provinciale besturen naar de middelen, om het lievelingswerk des konings te bespoedigen. De Jansenisten hadden liever gewild, dat men eerst de katholijke geestelijkheid hervormde, en daarna met zachtheid en geduld de hand aan de bekeering der ketters sloeg; doch zij waren de minderheid, en de meeste intendanten vorderden Jezuïten en krachtdadige maatregelen. Van dien oogenblik af aan begon de vervolging. De bestuurders der provinciën, nu eenmaal zeker zijnde nopens de begeerte van het hof, sloten of vernielden de kerken onder erbarmelijke voorwendsels, verjoegen de predikanten, en, de wet nopens de *relaps* misbruikende, ontroofden zij de kinderen aan hunne ouders, en bezigden bij deze laatsten alle soort van zedelijke en ligchamelijke kwellingen[1]. Dit alles geschiedde, zonder dat de koning bekend was met den lijdelijken tegenstand, dien men begon te ontmoeten. Pater LA CHAISE, *ex officio* (als Jezuïet en als biechtvader des konings), - LOUVOIS[2], omdat hij vreesde

(1) Intusschen moet men niet, zoo als QUICK, die maatregelen, welker gestrengheid bovenal van het bijzonder karakter van dezen of genen intendant afhing, verwarren met de *edicten* van LODEWIJK XIV zelven, die meer het gansche rijk betroffen. Nimmer zou de koning een zoo belagchelijk *edict* hebben geteekend, als dat, hetwelk beval de rugleuningen der banken in de hervormde kerken weg te nemen, tot meerdere gelijkvormigheid en eenvoudigheid in de godsdienstoefening!! (Zie de inleiding van het *Synodicon Gall. reform.*). Dit was een edict van den intendant van *Languedoc*.

(2) De Heer HOFFMANN doet het (bl. 4) voorkomen, alsof LOUVOIS vreemd geweest ware aan de geweldenarijen, die de herroeping van het *edict* van *Nantes* zijn voorafgegaan, even als aan die herroeping zelve. Maar zoo hij slechts RHULIÈRES had gelezen, zou het hem gebleken zijn, dat die minister van al de vervolgers der protestanten de hardnekkigste, zoowel als de hatelijkste, is geweest, wijl hij noch, zoo als P. LA CHAISE, zijne godsdienstige overtuiging, noch, zoo als BÂVILLE, zijn pligtsgevoel te zijner regtvaardiging kon inbrengen. Bij hem was de bevestiging van zijnen invloed het eenige doel van zijn gedrag.

zijn aanzien te verliezen, indien hij zich niet noodzakelijk maakte, - en mevr. DE MAINTENON, omdat RUVIGNY, de afgevaardigde der protestanten, eenigen twijfel aangaande de opregtheid harer godsdienstige gevoelens had durven uiten, - spanden zamen, om den koning den waren staat van zaken te verbergen, en om hem, als om strijd, toch die kostbare lijsten der bekeerden te verschaffen, waarop hij zich zoo zeer gesteld toonde. In 1681 maakte men LODEWIJK diets, dat de tegenwoordigheid van eenige krijgsbenden, en de *tijdelijke* last, dien deze zou veroorzaken, de verwezenlijking van zijn ontwerp zouden bevorderen, en de *zendelingen met laarzen en sporen*, de dragonders, trokken op marsch, en begonnen die lange en vreesselijke marteling, welke alle provinciën met zulk eene ongeloofelijke volharding gedrukt heeft. Telkens strengere edicten sloten langzamerhand de protestanten uit van alle ambten en bedieningen, en verboden te zelfder tijd zoowel de emigratie als de uitoefening der hervormde eeredienst; in één woord, zij wettigden eene reeks van allerschandelijkste wreedheden, die geene pen immer in staat zal zijn te beschrijven[1].

Intusschen namen de lijsten in talrijkheid toe. De hertog DE NOAILLES vroeg nog slechts veertien dagen, om tot zelfs den naam van ketter toe in *Languedoc* uit te roeijen. De koning, die van de in zijnen naam verrigte gewelddadigheden niet wist, en bij gevolg geene tegenkanting verwachtte, - en het gansche hof[2], de ministers alleen uitgezonderd, deelde in deze dwaling, - twijfelde niet aan de juistheid der ingediende rapporten, en verbeeldde zich dus, natuurlijk, dat het *edict* van *Nantes* overtollig geworden was. Hij herriep het....

(1) De meeste dezer edicten vindt men in het *Synodicon* van QUICK, in de *Hist. de l'èdit de Nantes*, bij ISAMBERT, *Lois Françaises*, T. XIX, enz.

(2) Mevr. DE SÉVIGNÉ geeft ons in deze verblinding van het hof een duidelijk inzien. Zij schrijft, 28 Oct., 1685: 'P. BOURDALOUE gaat op bevel des konings prediken te *Montpellier, en in al die streken, waar zich zulk eene menigte van menschen bekeerd heeft, zonder regt te weten waarom*. P. BOURDALOUE zal het hun bekend en hen tot goede katholijken maken. Tot hier toe zijn de dragonders uitmuntende zendelingen geweest: de predikers, die men nu zendt, zullen het werk voltooijen. Gij zult zonder twijfel het *edict* gezien hebben, waarbij de koning dat van *Nantes* herroept. Niets kan schooner zijn dan hetgeen daarin vervat is, en nooit heeft eenig koning iets gedaan, noch zal hij iets doen, dat zoo gedenkwaardig is.'

Doch het *edict* van *Nantes* was in zijn' oorsprong een bilateraal contract, eene overeenkomst tusschen twee gewapende meeningen, en de herroeping daarvan was een even onregtvaardige als geweldige *coup d'état*, eene schending van de allereerste beginselen van het regt, een onvoorzigtige en wreede maatregel, die den opstand wel is waar niet wettigde, maar dien althans onvermijdelijk moest veroorzaken, wijl zij de willekeurige en onbeperkte magt van bijzondere gezaghebbers in plaats van het vaste en beperkte gezag der wet stelde. Voor het overige was het *edict*, hetwelk dat van *Nantes* herriep, althans zoo als het gesteld was, in tegenspraak met het tot dusverre gevolgde stelsel. De koning, zoo las men daar, wilde, dat men hen, die weigerden zich te bekeeren, niet langer vervolgen zou. Tot dusverre hadden die ongelukkigen geloofd, dat de koning hunne godsdienst volstrekt niet meer wilde dulden; nu bleek het, dat zij zich evenzeer in de ware gezindheden des konings, als hij zelf zich in de hunne had vergist, zoodat zij nu in grooten getale tot hun voormalig geloof terugkeerden. Maar alle andere beperkingen bleven bij voortduring bestaan, en men gaf daaraan zelfs nog grootere uitgebreidheid, zoodat de hervormden nog nimmer onder zwaardere mishandeling gezucht hadden.

Wij zijn hier op het punt gekomen, waar het verhaal van den Heer HOFFMANN een' aanvang neemt, en het is meer dan tijd, dat wij ons daarmede gaan bezig houden. Het was echter noodzakelijk, dat wij ons het gedrag der Fransche regering ten opzigte der hervormden en ook dat der protestanten zelve voor den geest riepen, - iets, dat de schrijver in het begin van zijn werk veel te oppervlakkig heeft gedaan, - om ons eenigzins de verbittering te kunnen verklaren, die eenige benden landlieden deed besluiten den magtigsten monarch van *Europa* te trotseren, en hem eenen openbaren oorlog aan te doen.

De Heer HOFFMANN heeft - zoo als wij beneden zien zullen niet zonder eenige willekeur - de gebeurtenissen, die hij verhalen wilde, in drie tijdvakken verdeeld: *opstand, oorlog, uitkomst*.

I. *Opstand*. De eerste bladzijden zijn bestemd, om de oorzaken te ontwikkelen, die een deel der hervormden deden besluiten, om in den oorlog de middelen te zoeken tot redding van hun geloof. Zij bevatten niets meer dan een schraal uittreksel van het eerste boek der *Histoire des Camisards*, door

M. COURT DE GÉBELIN. Ik zonder hiervan echter uit hetgeen betrekking heeft op de profeten van de *Cevennes*, die de schrijver als de voornaamste oorzaak van den opstand doet voorkomen. - Een oogenblik vertraagd gedurende den Engelschen *successie*-oorlog, was de vervolging, na den vrede van *Rijswijk*, bloediger dan ooit te voren weder aangevangen. Intusschen betoonden de protestanten, getrouw aan de vermaningen hunner leeraars, nog gedurende langen tijd geene gezindheid tot muiterij[1]. Maar ongelukkig waren de predikers genoodzaakt geworden te vlugten; enkele lafhartigen hadden hun geloof afgezworen. De reine leer van het Evangelie was dus overgelaten aan lieden, die oorspronkelijk tot de predikdienst niet geroepen waren. Intusschen waren ook deze niet geheel van onderwijs verstoken geweest, en men kan dan ook niet beweren, dat hunne prediking nadeelige gevolgen had. In de korte, doch belangwekkende levensbeschrijving van CLAUDE BROUSSON, maakt de Heer HOFFMANN ons bekend met het leven vol lijden en de onophoudelijke gevaren dier heldhaftige apostelen, van welke vele hunne schuilplaats in den vreemde verlieten, om geestelijke hulp en troost te komen brengen aan hunne ongelukkige broeders in de *Cevennes*[2]. Doch ook zulke predikers begonnen in *Languedoc* weldra te ontbreken, zoodat in 1702 de afgelegene gemeenten dier provincie het woord van God reeds lang niet meer hadden hooren verkondigen. De onderdrukking, vooral van de zijde der geestelijkheid, had de gemoederen verbitterd. Men las van den Bijbel alleenlijk die plaatsen uit het oude testament, en vooral uit de profeten, waar men het Joodsche volk in denzelfden toestand als nu de Fransche hervormden aantrof. Weldra begon men zich aan die beeldsprakige, geheimzinnige, somtijds dreigende taal te gewen-

(1) Vóór 1700 vindt men niets van dien aard, behalve eene onbeduidende zamenspanning te *Nîmes* (MÉNARD, *Hist. de Nismes*, T. VI).

(2) Wij durven echter niet geheel en al het volgende feit (bl. 23) als een verdichtsel van BRUEYS beschouwen. CLAUDE BROUSSON zou, naar men zegt, hebben staande gehouden, dat hij zich aan geene enkele misdaad schuldig achtte, *dan dat hij de Cevennes tot oproer had aangestookt*. De Heer GÉBELIN ontkent die daadzaak; maar de geschiedschrijver der stad *Nîmes* beweert een gedeelte te hebben gezien der briefwisseling tusschen BROUSSON en den graaf VON SCHOMBERG, alstoen in dienst van *Savoije*, en hij trekt daaruit een besluit, geheel en al gelijk aan het verhaal van BRUEYS (MÉNARD, T. VI, p. 357). BROUSSON nam ook somtijds den naam aan van PAUL DE BEAUCLOS.

nen, en hij, die daarin het meest geoefend was, onderwees de anderen. De Heer HOFFMANN verklaart zeer goed, hoe deze soort van predikers profeten werden, met verrukkingen, smartelijke toevallen en trekkingen, enz. Eerst verhaalt hij, bl. 26-39, de feiten, en mogt men al op het eerste gezigt meenen, dat hier meerdere beknoptheid wenschelijk geweest ware, de rol, welke die menschen speelden, is zoo belangrijk, dat men ongaarne eenige bijzonderheid missen zou. Daarop schrijft hij, bl. 37, het volgende[*1)]: 'Men beseft ligtelijk, hoe de opwinding en spanning der gemoederen, ontstaan door de onbevredigde behoefte aan godsdienstig onderrigt en stichting, door den inwendigen tegenstand tegen het verbod der gemeenschappelijke godsdienstoefening, en door het verlangen naar verlossing van deze onregtvaardige en Gode mishagende verdrukking, zulke in het oog loopende uitwerkselen bij den mensch aan ligchaam en ziel natuurlijk kon te weeg brengen. Dezelfde behoefte, dezelfde inwendige tegenstand, dezelfde begeerte stemden dan ook de harten ter gunste van die verschijnselen, welke, ten gevolge van het noodzakelijk plaats grijpend gebrek aan juiste en bedaarde kennis van goddelijke dingen, onder begunstiging der ligtzinnigheid, des geestelijken hoogmoeds en des vleeschelijken haats tegen de Roomsche kerk, voor werkingen eener buitengewone uitstorting des H. Geestes gehouden werden en gehouden wilden worden.' Deze manier van den buitengewonen toestand der profeten in de *Cevennes* te verklaren, komt ons veel verstandiger en aannemelijker voor dan die der katholijke tijdgenooten, die daarin niets dan bedriegerij en goochelspel zien wilden[(2)]; of die van den Heer EUGÈNE SUE, welke er slechts het uitwerksel van eenen magnetischen schrik op de jeugdige verbeeldingskracht in wil erkennen[(3)]. Wij hadden intusschen wel gewenscht, dat de Heer HOFFMANN de vraag wat grondiger had behandeld aangaande de profetenschool van DU SERRE, en de wijze, waarop zij was ingerigt. Dit is een der gewigtigste punten, waarop zijn onderzoek had moeten gerigt zijn[(4)].

*1) De plaats, die wij hier aanhalen, zal ons van de moeite ontslaan, om later op de weleens wat te veel Duitsche manier van uitdrukking bij den vertaler terug te komen.

(2) FLÉCHIER, *Lettre pastorale de Sept.* 1703.

(3) *Les Fanatiques des Cévennes*, partie I, c. 12.

(4) FLÉCHIER en de meeste katholijke schrijvers bevestigen stellig het bestaan dier school; GÉBELIN echter (*Hist. des Camis.*, T. II, p. 5, noot 6 beschouwt ze als geheel verdicht; maar wij moeten bekennen, dat hij ons niet heeft overtuigd. [De lezer kan, wat van die school verhaald wordt, met niet geringen ophef vermeld vinden in de beoordeeling der *Aurora* voor 1845 in 'de Spectator.' De schrijver had zeker gegronde redenen, waarom hij dit feit niet slechts als ontwijfelbaar voorgesteld, maar in een zoo veel mogelijk hatelijk licht heeft geplaatst. *Red.*]

De wreedheden, welke jegens die ongelukkigen werden uitgeoefend, die de bevolking der *Cevennes* zich gewend had als van God aangeblazenen en door zijnen geest bezielden te beschouwen, bragten de reeds wanhopige gemoederen tot het uiterste, en dit nog te meer, wijl die onmenschelijkheden óf onmiddellijk door de priesters gepleegd werden, óf ten minste op hun aanstoken door de soldaten, door welke die *dienaars* des vredes zich op hunne *apostolische togten* deden vergezellen. Eene nieuwe geweldenarij van LANGLADE DE CHAÏLA, aartspriester der *Cevennes*, en de wreedste hunner vervolgers (GÉBELIN, T.I, p. 33-38), bewoog de bloedverwanten zijner slagtoffers tot wraak. ESPRIT SÉGUIER, SALOMON COUDERC en ABRAHAM MAZEL verzamelden eenige geloofsgenooten en vermoordden den wreeden abt (25 Jan., 1702). Aldus ontstond de eerste bende der opstandelingen. De Graaf DE BROGLIE, toenmaals gouverneur van *Languedoc*, liet hun geen' tijd, om zich uit te breiden, en de woeste partijganger POUL, de medepligtige der wreedheden van CHAÏLA, verraste de bende van SÉGUIER en nam haar gevangen. Gelijk allen, die men met de wapenen in de hand meester werd, of die in eenige verwantschapsbetrekking tot de opstandelingen bleken te staan, werd SÉGUIER onder de vreesselijkste folteringen ter dood gebragt (bl. 47 en 48). LA PORTE, een gewezen soldaat, werd SÉGUIER's opvolger. De moord van den Heer van *St. Come*, een' nieuw-bekeerde, en de afgrijsselijke teregtstellingen, waardoor die gevolgd werd, gaven aanleiding tot het ontstaan eener tweede bende in *Vaunage*[1], eene streek in de nabijheid van *Nîmes*, aan welker hoofd zich weldra ABDIAS MOREL (CATINAT) en ROLAND onderscheidden. ANDRÉ CASTANET organiseerde eene derde in de *Opper-Cevennes*. LA PORTE sneuvelde in een gevecht tegen POUL, doch reeds toen had de jeugdige CAVALIER, de held van dezen oorlog, eene vierde bende bijeengebragt, welke, dikwijls met die van ROLAND vereenigd, zich

(1) De Heer H. volgt de *provençaalsche* spelling, en schrijft: *Baunage, Bal de Bane, Bauvert*, enz., in plaats van *Vau* of *Val de Nages, Val de Bane, Vauvert*, enz., welke laatste spelling echter de meest gebruikelijke is.

onderscheidde door de stoutmoedigste ondernemingen en door talrijke overwinningen op de koninklijke troepen (bl. 50-57). Tot dusverre was de oorlog niet anders geweest dan eene reeks van bloedige wraakoefeningen, nu eens jegens de priesters en de katholijken, die zich door hunne wreedheden hadden bekend gemaakt, dan weder jegens de nieuw-bekeerden, die door de vrees voor vervolging gedreven werden tot het verraden hunner broeders. De verschijning van CAVALIER gaf aan de bewegingen der opstandelingen eene zamenwerking en regelmatigheid, die den nog jeugdigen krijgsman eenen grooten naam deden verwerven(1).

Alvorens verder te gaan, maakt de Heer H., op het voorbeeld van GÉBELIN, eene pause, om ons eene beschrijving te geven der plaatsen, die het schouwtooneel van zoo vele gevechten en verwoestingen zouden worden. De beschrijving (bl. 57 -69) doet ons denken aan sommige der beste brokken van SALLUSTIUS *Bellum Jugurthinum*; zij overtreft in duidelijkheid en levendigheid die van GÉBELIN. Doch wij bejammeren het, dat hij hier niet, even als zijn voorganger, eene statistiek der *Camisards*, van hunne militaire en kerkelijke organisatie, van hunne krijgstoerustingen, hunne schuilplaatsen, magazijnen en hospitalen heeft bijgevoegd, welk een en ander zulk een belangrijk gedeelte uitmaakt van de *Histoire des Camisards* (T. II, in fine)(2). Nu is hij later genoodzaakt (bl. 117-136) zijn verhaal andermaal af te breken. Even als GÉBELIN, begroot hij hun aantal op 3000 man(3), verdeeld in verschillende afdeelingen, waarvan die van CAVALIER (omstreeks 1000 man) de best gedisciplineerde en de talrijkste was. In de korte schets, die hij ons geeft van het karakter van BÂVILLE, *den koning van Languedoc*, zoo als hij toen bijgenaamd werd, noemt hij hem,

(1) Intusschen moet men in hem niet, zoo als de Heeren CAPEFIGUE en SUE gedaan hebben, den oppersten veldheer der opstandelingen zien. CAVALIER had geen volstrekt gezag dan over zijne eigene bende; op de bevelhebbers der andere benden had hij slechts *invloed* door zijne talenten. ROLAND noemde zich b.v. '*généralissime des armées de l'Éternel dans les Cévennes*' (*Relation de* LA BAUME; LOUVRELEUIL, *le fanatisme renouvelé*, T. II, p. 87).

(2) Wij hadden hier ook gaarne de middelen van gemeenschap der *Camisards*, en de wegen, die zij doorgaans volgden, aangewezen gezien. MÉNARD kent er voornamelijk drie, langs welke zij uit hunne ontoegankelijke schuilhoeken in de vlakte kwamen, en dan weder na verschrikkelijke verwoestingen verdwenen (*Hist. de Nismes*, T. VI, p. 385 en 386).

(3) LARREY spreekt, op welken grond weet ik niet, van 6000 T III, p. 564.

bl. 64, ‘een voortreffelijk ambtenaar, maar niets dan een ambtenaar,’ hetwelk moeijelijk is overeen te brengen met de buitengewone talenten, die hij hem wat later toekent. Zij waren zoodanig, dat des konings ministers hem, uit vrees van in de schaduw te worden gesteld, van het hof verwijderd hielden. De Heer SUE heeft dit krachtvol karakter, zoo rijk aan hulpmiddelen, dat uit geene persoonlijke eerzucht, maar uit pligtgevoel alleen handelde, - veel beter begrepen en afgeschetst (*Les Fanat. des Cév.*, part. II, c. VI). Zijn gedrag was gestreng, maar open en eerlijk; dit doet de Heer H. niet genoeg uitkomen. Wat de getallen aangaat, die hij ons (bl. 66) opgeeft - hoezeer ook naar eene aanhaling van GÉBELIN afgeschreven - zij verdienen niet meer geloof dan men aan de statistische opgaven van dien tijd in het algemeen mag schenken. Het zijn slechts berekeningen bij benadering, ter loops opgemaakt, en met het doel, om den koning te behagen.

II. *Oorlog.* Aan de bende van CAVALIER sloten zich de andere kleinere uit de omstreken van *Nîmes* aan, en alle gezamenlijk toonden zij, welk een ondernemende geest hen bezielde, door de overrompeling van *Servas* en *Sauve* (Dec., 1702). Van toen af kregen de opstandelingen den naam van *Camisards*. - De Heer H. ziet geene zwarigheid, om dit woord af te leiden van *Camisade* (nachtelijke aanval) (bl. 73). Maar vanwaar dan de letter *r*? Was het niet beter zich te houden aan *Camise*, met den minachting uitdrukkenden uitgang *ard*[1]? Het beteekent dan zoo veel als *kieldragers* (*porteurs de Camise ou de blouse*), *blaauwkielen*, of zoo iets. De *Camise* of kiel was en is nog het gewone kleedingstuk van de landlieden der *Cevennes*.

Na zijne eerste overwinning van *Val de Bane*, waar POUL sneuvelde, maakte CAVALIER zich de rust ten nutte, die de maarschalk DE BROGLIE hem gunde, om met allen spoed op te rukken naar *Vivarais*, waar hij zijne kleine legermagt hoopte te versterken. Maar de passen van de *Ardèche* waren te goed bewaakt, zoodat hij terugkeeren en den veldmaarschalk ST. JULIEN, een voormalig *Hugenoot*, dien het hof met nieuwe strijd-

(1) Zoo als b.v. *Campagnard* van *campagne, guignard* van *guigner, mouchard* van *mouche, richard* van *riche*, en zelfs *papelard* van *pape*, bij welke woorden die uitgang eenig denkbeeld van minachting aan den wortel toevoegt. De Heeren SISMONDI en CAPEFIGUE denken aan *Camasard* (afgebrand huis); maar het gemeene volk zoekt zijne woordsafleidingen zoo ver niet. Buitendien is *Camise* ook een *provençaalsch* woord.

krachten had gezonden, moest bevechten. Nu werd CAVALIER op zijne beurt geslagen, en het kostte hem zelfs moeite zich te redden. Hier behooren twee tamelijk belangrijke feiten te worden vermeld, die in het verhaal des Heeren H. zijn overgeslagen; de aanval op *St. Germain de Colberte* (GÉBELIN, T. I, p. 200), en wat later na de aankomst van MONTRÉVEL, de ontdekking eener voorgewende medaille, die op de voorzijde eene koningskroon met de letters C.R.S.[1], en op de keerzijde twee gekruiste pieken met eene hertogelijke kroon, en de letters I.O.R.S.M. vertoonde. GÉBELIN beweert, dat dit niets anders dan eene Zweedsche munt is (T. 1, p. 241); wij gelooven dit niet; maar mogt het waar zijn, dan zou deze ontdekking kunnen leiden tot het bewijs van gemeenschap, *reeds van den beginne af*, tusschen de *Camisards* en vreemde magten In allen gevalle moest er melding van zijn gemaakt.

De verschrikkelijke verwoestingen der *Camisards* (bl. 78) deden het hof besluiten, om den graaf DE BROGLIE te doen vervangen door den maarschalk de MONTRÉVEL, van wiens militaire bekwaamheden men grootere verwachtingen koesterde[2]. De eerste maatregel van den nieuwen gouverneur, overeenkomstig de raadgevingen van BÂVILLE, bestond daarin, dat hij de nederlagen der koninklijke troepen op de nieuw bekeerden wreekte, door hen verantwoordelijk te stellen voor de baldadigheden der *Camisards*, en door met de gestrengste straffen diegenen te bedreigen, die, onder welk voorwendsel ook, gemeenschap met hen oefenden. Op deze wijze dacht men de *Camisards* van allen toevoer af te snijden en hen door gebrek meester te worden. De eerste maanden van het bestuur van MONTRÉVEL waren gekenmerkt door eenige overwinningen, zoo als die van *Colet de Deze*, van *Bernis*, van *Pompignan*, maar vooral door maatregelen van onbarmhartige gestrengheid. Geheele dorpen werden verwoest en de inwoners vermoord, naar andere provinciën gebannen, of in de gevangenissen geworpen. MONTRÉVEL was volstrekt niet naauwgezet op dat punt. Somtijds was zijne eenige regtvaardiging, dat die dorpen de opstandelingen *zouden kunnen*

(1) Hetgeen de katholijken uitlegden door: '*Christiani romanos sacrificate*' en de letters der keerzijde door: '*Juvenes offerte verae religionis sacrificium magnum*' (MÉNARD, T. VI, p. 385).

(2) Het oordeel van SISMONDI over dezen veldheer komt ons wat streng voor (*Hist. des Français*, T. XVIII, p. 358). Wij geven aan dat van onzen schrijver de voorkeur.

begunstigen. Te *Nîmes*, te *Montpellier* en elders bleven de brandstapels en schavotten bestendig opgerigt. De geregtelijke moord aan den baron DE SALGAS (bl. 93) en het verbranden van den molen bij *Nîmes* (bl. 85 en 86) beslaan onder deze gruwelen eene eerste plaats[1]. En alsof de woede der katholijken nog niet hoog genoeg was gestegen, beval paus CLEMENS XI den bisschoppen der 6 *diocesen* van *Languedoc* eene kruisvaart tegen de ketters te prediken, even als INNOCENTIUS III tegen de Albigenzen.

De gouverneur gaf verlof tot de organisatie der benden, bekend onder den naam van *Cadets de la croix* (*Camisards blancs*), aan welker hoofd broeder GABRIËL, een *ex*-hermiet, in woeste wreedheid de *Camisards* en de koninklijke troepen nog overtrof; en om de gezindheid der geestelijkheid te doen kennen, is het genoeg te zeggen, dat FLÉCHIER, de bisschop van *Nîmes*, al die geweldenarijen regtvaardigde. Deze hardnekkige vervolging had geen ander gevolg, dan dat zij de benden der *Camisards* versterkte, en hen door een' onleschbaren dorst naar wraak verbitterde. De *beneden-Cevennes* leverden toenmaals een ijzingwekkend schouwspel van moorden, brandstichtingen, nachtelijke overvallen en bloedbaden op. De *Camisards*, in geregelde gevechten overwonnen, voerden den oorlog nog slechts als partijgangers. Men zag ze op honderd plaatsen tegelijk, en wee dan de afgedwaalde detachementen, die in hunne hinderlagen vielen; wee dan de priesters en hunne kerken en de Roomschgezinde bevolkingen, over wie zij meenden zich te beklagen te hebben; men had geleerd geene ontferming meer te hebben[2]. - Eindelijk, meenende op deze wijze de opstandelingen geheel te overwinnen, begonnen MONTRÉVEL en BÂVILLE hun schrikkelijk

(1) Zich een weinig te uitsluitend aan de berigten der protestanten hechtende, heeft de Heer H, bl. 93, op het voorbeeld van GÉBELIN, eene dwaling begaan ten opzigte van den S^{r}. ALEXANDRE BRUEYS DE PUIMARCÉ DE ST. CHAPTES. Die edelman was tot de *Camisards* overgegaan uit liefde tot eene deer profetessen; doch na haren dood keerde hij tot de katholijken terug. Men deed hem een proces aan, en alleen aan de tusschenkomst van MONTRÉVEL, aan wien hij de schuilhoeken der *Camisards* verried, was hij zijn leven verschuldigd. Later diende hij als getuige tegen diegenen der opstandelingen, welke men gevangen kreeg (MÉNARD, T. VI, p. 386).

(2) Men behoeft slechts de brieven van FLÉCHIER en het VIII^{ste} en IX^{de} boek van GÉBELIN te lezen, om zich een denkbeeld te kunnen maken van de ellenden van dat ongelukkige gewest, en van de barbaarschheid, waarmede van beide zijden de oorlog werd gevoerd.

plan van verwoesting in werking te brengen, waardoor er eene woestenij tusschen hen en de schuilhoeken der *Camisards* zou ontstaan, die deze laatsten van allen toevoer van hulpmiddelen moest berooven. Alzoo werden gedurende den herfst van 1703 stelselmatig 466 dorpen verwoest, en in weêrwil van zulke gruwelen durft de Heer CAPEFIGUE nog van des maarschalks al te groote gematigdheid spreken (LOUIS XIV *et son gouvern., etc.*, T. V, p. 155)[1]. - De Heer H. heeft het noodig geoordeeld - en het is ons niet voorgekomen, dat dit de duidelijkheid bevordert - om in het verhaal der gebeurtenissen van Julij tot December, 1703, de chronologische orde niet in acht te nemen. Hij heeft zich daarentegen beijverd, om de gelijksoortige feiten bijeen te voegen. Intusschen gelooven wij, dat, in het verhaal van eenen partij-oorlog, het beter geweest ware, zich naauwkeurig aan de tijdsorde te houden; - zoo toch wordt ieder voorval eene nieuwe penseelstreek aan de onder onze oogen wordende schilderij.

De mogendheden, wegens de troonsopvolging in *Spanje* tegen *Frankrijk* zaâmverbonden, zochten reeds sedert eenigen tijd in verstandhouding te geraken met de opstandelingen in de *Cevennes*. In *Holland* maakte men lijsten op der emigranten en organiseerde hen, om hen naar hun vaderland terug te zenden. Koningin ANNA zond van hare zijde onderhandelaars, om zich met ROLAND te verstaan. Twee gedetacheerde schepen van de Engelsche vloot in de *Middellandsche* Zee verschenen voor de haven van *Cette*, maar zonder in gemeenschap met de *Camisards* te kunnen geraken, wijl de koninklijke troepen dezen van het strand verwijderd hielden. Na vele, voor een' Franschman en Katholijk onvergeeflijke, kuiperijen, had ANTOINE GUISCARD - hij was abt van *Bonne-Combe* - gepoogd de belangen der met belastingen overladene Roomschgezinden te vereenigen met die der Protestanten. Hij stookte, van uit *Holland*, werwaarts hij zich ter schuilplaats begeven had, eenen opstand in *Rouergue* aan, die geheel mislukte. Hetzelfde lot trof eene derde poging, die bestuurd werd door twee Fransche officieren in Engelsche dienst (bl. 107-108). De hertog van *Savoye*, die tot de verbondene mogendheden was overgegaan, toonde meer beleid; hij formeerde een regiment van Protestantsche emigranten, hetwelk de Staten-Generaal en *Engeland* onderhielden.

(1) De Heer H. treedt te dezen opzigte weinig in bijzonderheden. De verwoesting hield den 4^{den}, en niet den 14^{den} December op (GÉBELIN, T. II, l. VI et VII).

Hoewel zonder eenige vrucht op zich zelve, deden al deze pogingen toch den moed der *Camisards* weder opleven. CAVALIER zegepraalde achtervolgens in de gevechten van *Tau, Vergèse, Aubais* en *Tornac*, terwijl de overige legerhoofden andere, ofschoon minder gewigtige, voordeelen behaalden. Men vraagt onwillekeurig, als men van zoo vele zegepralen leest, wat dan toch de Roomschgezinde bevolking van *Languedoc* gedurende al dien tijd heeft verrigt, want het regiment *Cadets de la croix* telde slechts een paar honderd man. In de brieven van FLÉCHIER vinden wij haar altoos als hevig op de Protestanten verbitterd voorgesteld. De Heer H. heeft zich over de oplossing dezer vraag volstrekt niet bekommerd. Doch eene *dépêche* van BÂVILLE, en eenige fragmenten uit zijne *mémoire*, leeren, dat hij vreesde aan de burgers hunne voormalige magt terug te geven, vooral op een oogenblik, dat de regering hare geheele vereenigde kracht noodig had, om zich tegen de geälliëerden staande te houden.

III. *Uitkomst*. De schrijver had het begin dezer derde afdeeling nog eenige bladzijden moeten verschuiven, namelijk tot aan de komst van den maarschalk DE VILLARS, bl. 147. Dewijl toch *de oorlog* bij hem aanvangt met de geregelde organisatie van de benden der *Camisards*, ware het natuurlijk geweest het tijdstip der eerste onderhandelingen van CAVALIER met VILLARS, die hunne langzame ontbinding te weeg bragten, als het einde daarvan aan te nemen.

De eerste maanden van 1704 waren voorspoedig voor de *Camisards*; zij versloegen de koninklijke troepen bij verschillende gelegenheden. Zoo vernielde CAVALIER eenmaal eene legerafdeeling van 600 man. Deze triomf, die veel geruchts maakte, voltooide de aanvankelijke ongenade van MONTRÉVEL. De geestelijkheid en BÂVILLE beklaagden zich hevig bij de ministers over zijne achteloosheid in het opperbevel over het leger. LODEWIJK XIV benoemde eindelijk voor hem een' opvolger. Vóór zijn vertrek nam MONTRÉVEL echter, als om zich door een laatst schitterend feit in de openbare meening te herstellen, nog eene geduchte weêrwraak op CAVALIER, dien hij ten eenemale versloeg. Zijn opvolger was de beroemde maarschalk DE VILLARS, die in dat tijdsgewricht tweemaal de redder van *Frankrijk* werd, en zich door zijne bekwaamheden als onderhandelaar, evenzeer als door zijne krijgstalenten, onderscheidde. De Heer H. heeft het karakter des maarschalks goed geteekend (bl. 148); jammer, dat hij er niet twee trekken heeft bijge-

voegd, die hem zoo bijzonder karakteriseren, namelijk: eene zekere *gasconsche* winderigheid[1], en die soort van ronde openhartigheid, veelal aan krijgslieden eigen, welke aller harten verovert, wijl zij alle mistrouwen verwijdert, en echter noch sluw overleg, noch eene zekere mate van veinzerij buitensluit. Deze trek komt vooral uit in de onderhandelingen tusschen VILLARS en de opstandelingen.

Na zich met den toestand van het gewest te hebben bekend gemaakt, hield VILLARS zich niet aan de middelen zijner voorgangers, maar begon met de afkondiging eener algemeene *amnestie* voor al degenen, die zich zouden onderwerpen. Hij sprak nog niet over godsdienst en hield zich, alsof hij de *Camisards* als gewone opstandelingen of staatkundige vijanden beschouwde. Ten blijke zijner welwillende gezindheden, werden de strafoefeningen onmiddellijk gestaakt. Zijn eigenlijk doel was, de *Camisards* onder elkander verdeeld te maken, met hunne hoofden afzonderlijk te onderhandelen, en hen zoo achtervolgens tot gehoorzaamheid te brengen. Maar tevens bedreigde hij de wederspannigen gestreng, en maakte veel ophef en vertooning van een uitgebreid plan van aanval, welks uitkomst moest strekken, om de *Camisards* steeds naauwer in hunne wilde schuilhoeken in te sluiten en aldus den opstand te smoren. Hetzij door afmatting, hetzij om eenige andere minder bekende oorzaak, deden de *Camisards* geene strooptogten meer in de vlakte. Het scheen, dat men van beide zijden een voorgevoel had van eene nabijzijnde schikking. Het was nu nog slechts noodig, dat VILLARS en CAVALIER, de bekwaamste en invloedrijkste der aanvoerders, zich met elkander verstonden. Zekere Heer LA COMBE, in wiens dienst CAVALIER vroeger was geweest, en de baron D'AYGALIERS[2], een Protestant, die zich alle mogelijke moeite gaf, om den vrede in *Languedoc* te herstellen, - bewogen eindelijk den jeugdigen held der *Cevennes* tot het doen van een voorstel tot schikking. Wat er

(1) Bij gelegenheid, dat over den slag van *Blenheim* gesproken werd, zeide hij: '*Je ne puis être partout*!' en over den oorlog in de *Cevennes: 'On m'envoie là-bas comme un empirique dans les cas désespérés!'*

(2) Er bestaat ten opzigte van dezen baron D'AYGALIERS eene belangwekkende vraag, waarover de Heer H. zich niet bekommert, namelijk, of deze edelman de agent is geweest van een geheim consistorie der protestanten, die zich rustig hadden gehouden. Deze verlangden hartelijk naar vrede, wijl de wraak der bewindslieden doorgaans op hun hoofd nederkwam. MÉNARD beweert zelfs (T. VI, p. 403), dat hij de afgezant van dat consistorie bij het hof geweest is.

eigenlijk in de beide mondgesprekken, die tusschen LALANDES en CAVALIER en, wat later, tusschen dezen laatste en VILLARS hebben plaats gehad, is verhandeld geworden, heeft men nooit regt kunnen te weten komen. De Heer H. is hier slechts de gissingen van GÉBELIN gevolgd. En wijl het alles niets dan gissingen zijn, zal men ons wel willen veroorloven over den loop dier onderhandelingen ook onze meening te zeggen, die echter niet geheel met die van onzen schrijver overeenkomt. Wij meenen echter, dat zij meer met het zwakke, doch eerzuchtige karakter van CAVALIER strookt. Volgens onze meening dan, zal CAVALIER, in den aanvang, de herstelling van het *edict* van *Nantes* als grondslag van de geheele onderhandeling hebben geëischt. LALANDES zal hem daarop onder het oog hebben gebragt, dat die voorwaarde volstrekt niet kon worden toegestaan, daar alsdan de koning ingewikkeld zou te kennen geven, dat hij door eene handvol oproerlingen overwonnen was. CAVALIER zal daarop ten minste de vrijheid des gewetens met het regt van openbare eeredienst op eenige bepaalde plaatsen hebben bedongen. Maar ook dit schreef den koning nog te zeer de wet voor. Het is waarschijnlijk, dat LALANDES alstoen, naar de hem gegevene voorschriften, getracht heeft de onderhandeling op eene CAVALIER persoonlijk betreffende overeenkomst te brengen, en dat deze gemeend heeft zijne eigene belangen met die zijner broeders te vereenigen, als hij verzocht den koning tegen de vijanden van *Frankrijk* te mogen dienen, aan het hoofd van een Protestantsch regiment, en daarbij de loslating der gevangenen en de terugroeping der geëmigreerden bedong. Men teekende in allen gevalle eene schorsing der vijandelijkheden voor den tijd, welke vereischt werd, om de voorstellen van CAVALIER aan den koning voor te leggen, en gedurende dezen wapenstilstand wist D'AVGALIERS den aanvoerder der *Camisards* tot een onderhoud met VILLARS zelven over te halen. In het verhaal van onzen schrijver kan men het doel van dit tweede mondgesprek niet regt nagaan. Wij zien er niets anders in dan eene list van VILLARS, die dus den ijdelen CAVALIER wilde trachten te winnen, door met hem voor een oogenblik als met zijns gelijken te onderhandelen. Hij slaagde maar al te goed, want hij had daar juist zijne tegenpartij in zijne zwakke zijde getast[1]. De andere Protestantsche benden hadden mede ge-

(1) De woorden: *onvoorwaardelijke onderwerping*, bl. 162, moeten slechts van dat gedeelte des verdrags, dat CAVALIER niet betrof, verstaan worden.

not van deze schorsing, en gedurende eenige dagen nog werd zelfs de Hervormde godsdienst openlijk gevierd te *Calvisson*, welke plaats VILLARS aan CAVALIER en de zijnen daartoe had aangewezen.

ROLAND en vooral RAVANEL, luitenant van CAVALIER, waren hoogst verontwaardigd, toen hij hun den uitslag der onderhandelingen mededeelde. ‘Vrijheid van godsdienst, zoo als vóór de herroeping van het edict!’ riepen de aanvoerders. ‘Geen vrede!’ herhaalden al de *Camisards*, ‘geene overeenkomst zonder onze kerken!’ CAVALIER deed al het mogelijke, zelfs met gevaar van zijn leven (bl. 164 en 165), om hen tot bedaren te brengen. Slechts een veertigtal volgde hem; de overigen keerden met RAVANEL naar het gebergte terug, hun voormalig opperhoofd als verrader verwenschende. Hoewel nu de beloften, door CAVALIER aan den maarschalk gedaan, van een regiment op te rigten, door dezen slag werden verijdeld, hield echter de laatste de artikelen van het verdrag, en de kleine hoop der geämnestiëerden werd voorloopig naar *Valabrègues* (niet *Valabréaurs*, bl. 165) gezonden, om aldaar des konings bevelen af te wachten.

VILLARS zette zijn plan van verzoening voort. Hij bood aan ROLAND, behalve de door CAVALIER aangenomene voorwaarden, aan, om een' predikant bij zijn regiment te hebben, en de gewetensvrijheid voor de overigen, in dier voege, dat niemand om des geloofs wille overlast zou lijden, mits er echter geene uitwendige godsdienstuitoefening plaats had. RAVANEL deed deze nieuwe poging mislukken, en daarop hervatte de maarschalk met nadruk de vijandelijkheden.

Intusschen begon men reeds eene soort van verflaauwing bij de *Camisards* te bespeuren. Hoezeer hun getal even aanzienlijk was als voorheen (ongeveer 3000 man), bepaalden zij zich nu tot een' verdedigenden oorlog. Daarenboven hadden zij geen' aanvoerder, die CAVALIER kon vervangen. Hunne afdeelingen werden afgesneden, ieder afzonderlijk overvallen en meerendeels verslagen. Eene poging der geälliëerden, om hen te ondersteunen, bragt slechts een hervatten der vervolgingen tegen de nieuw-bekeerden te weeg. Ook zagen de *Camisards* zich weldra door hunne eigene broeders verraden, op wie alleen geheel de last des oorlogs drukte. ROLAND werd overvallen en met vijf zijner voornaamste officieren gedood. Weinig tijds daarna werd ook RAVANEL geslagen en zijne bende verstrooid. De andere opperhoofden onderwierpen zich bijna allen

omstreeks de maand October, 1704, en werden naar de Zwitsersche grenzen uitgeleid.

Hiermede eindigt de eigenlijke oorlog in de *Cevennes*. De latere onlusten behooren eerder tot den Spaanschen successieoorlog. Het belang, dat men in die moedige, ofschoon dwalende martelaars voor hun geloof stelde, gaat verloren, naar mate de reinheid hunner zaak besmet wordt, en zij zich tot de werktuigen van *Frankrijks* vijanden vernederen. De fortuinzoekers volgen nu de helden op, en voegen bij den oorlog in de *Cevennes* een treurig aanhangsel. De geälliëerden bezigden, om met de *Camisards* in verstandhouding te blijven, eene menigte agenten, die beide én den moed dezer laatsten, én de belangzuchtige edelmoedigheid der verbondene magten tot hun voordeel wisten te gebruiken. Deze menschen onderhielden door hunne leugenachtige beloften eene heillooze gisting in de gemoederen. De Heer H. loopt vlugtig (bl. 180-195) - wij hadden het haast nog vlugtiger gewenscht - over de laatste stuiptrekkingen van dezen godsdienstoorlog heen, want de pogingen toch, hetzij van den markies DE MIREMONT en van BELCASTEL, hetzij van GUISCARD, hadden geen ander gevolg, dan dat zij de *Camisards* aan eene minachting blootstelden, die zij niet verdiend hadden. Eens slechts waren zij op het punt, om *Frankrijk* een onberekenbaar nadeel toe te brengen, zoo niet de kloeke waakzaamheid van BÂVILLE en van den hertog VAN BERWICK, den opvolger van VILLARS, dit had verhinderd. CAVALIER, de beloften van het hof mistrouwende, was naar *Zwitserland* en vervolgens naar *Savoije* geweken, waar men hem aan het hoofd van een regiment geëmigreerden had geplaatst. De overige opperhoofden der *Camisards* werden aangespoord, om in het geheim naar hun vaderland terug te keeren, en er eenen opstand te beramen, die tegelijk in *Vivarais, Beneden-Languedoc*, de *Opper-Cevennes* en *Rouergue* zou uitbarsten, terwijl CAVALIER inmiddels door *Dauphiné* in *Frankrijk* zou binnenrukken. Alles ging naar wensch. Zelfs was de dag der uitbarsting bepaald, toen onverwachts BÂVILLE alles, wat er omging, door eenen verrader ontdekte[1]. De opperhoofden der zamenzwering werden overal gevat, RAVANEL, CATINAT, JONQUET te *Nîmes*,

(1) De Heer H. bewaart het stilzwijgen over den naam van dien eersten verrader. Wij gelooven, dat het SALLIER geweest is, die, in *Zwitserland* wonende, voor *Frankrijk* en voor de geälliëerden beide kuipte, en zich alzoo door beide liet betalen.

en BOËTON te *Montpellier*. Zij en het meerendeel hunner aanhangers stierven moedig, en zonder hun geloof te verzaken, onder de verschrikkelijkste folteringen[1]. De Heer HOFFMANN heeft zich veel moeite gegeven, om ons den afloop der lotgevallen van al de aanvoerders mede te deelen; GUISCARD stierf een' treurigen dood in *Engeland* (bl. 221-224), wij gelooven als slagtoffer der staatkunde van het ministerie ORMOND. CAVALIER geraakte naar *Holland*, en van daar naar *Engeland*, diende daarna eenigen tijd in *Spanje* onder het Engelsche leger, en stierf in 1740 te *Chelsea*, met den titel van gouverneur van *Jersey*. - Wat ons nopens de *profeten* (bl. 200-211 en 225 tot aan het einde) en hunne reizen naar *Konstantinopel* en *Rome*, van hun verblijf in *Engeland* en hunne twisten met de Anglicaansche geestelijkheid, verhaald wordt, is zeer merkwaardig, doch wat langwijlig, te meer, wijl het hier gegaan is als met de laatste bewegingen der *Cevennes*. De Heer H. heeft namelijk weinig meer gedaan[2] dan een uittreksel geleverd uit GÉBELIN, zonder dat hij, natuurlijk, diens volledigheid evenaart (zie het derde deel van *l'Histoire des Camisards*).

Zonder twijfel heeft dus LODEWIJK XIV de overwinning behaald, doch alleen over diegenen zijner protestantsche onderdanen, welke opgestaan waren, en dan nog door hen te laten ombrengen of te verbannen, tot den laatste toe. De protestanten, die niet naar de wapenen gegrepen hadden, hebben zich altoos staande gehouden. Zij vergaderden bij voortduring in de wildernissen, maar met zulke voorzorgen, dat de regering er de lucht niet van kreeg, of misschien vrijwillig de oogen sloot voor deze inbreuken op hare maatregelen. Reeds in 1742 waren deze vergaderingen geen geheim meer, en de protestanten gingen er openlijk heen. In 1744 ontstond er geregelde ge-

(1) De Heer CAPEFIGUE heeft den oorlog der *Camisards* van zijn' oorsprong af belasterd, - wij weten niet, of zulks met opzet geschied zij, of slechts om eene zijner formules aan te wenden, - door het te doen voorkomen, alsof deze gansche oorlog eigenlijk het gevolg der kuiperijen van WILLEM III en de andere vijanden van *Frankrijk* was. En om zulks te bewijzen, heeft hij maar eenvoudig de zamenzwering, waarvan wij hier gewagen, overgebragt in den tijd, dat MONTRÉVEL nog gouverneur van *Languedoc* was (T.V van zijn' *Louis XIV*, p. 264).

(2) Het zou van meer belang zijn geweest, ons het een en ander mede te deelen van den toestand der protestanten, die niet geëmigreerd waren, en die, getrouw aan hun geloof, alle edicten en alle vervolgingen rustig hebben getrotseerd.

meenschap tusschen de verschillende gemeenten, en men kon in de maand Augustus zelfs eene synode houden te *Lédignan* (een dorp in de diocese van *Nîmes*), waar de afgevaardigden van *Poitou, Guyenne, Dauphiné* en *Normandië* bijeenkwamen. Men nam er het besluit te volharden in de onthouding van allen gewapenden tegenstand tegen de regering; maar zich nederig tot den koning te wenden, om van hem dragelijker voorwaarden van bestaan te erlangen(1). De vergadering der geestelijkheid deed deze poging mislukken.

De opstand in de *Cevennes* had in het zuiden van *Frankrijk* veel te bloedige herinneringen nagelaten, dan dat men zich niet spoedig zou hebben beijverd er de geschiedenis van op te stellen. Maar, zoo als het daarmede doorgaans gaat, elke partij trachtte hare eigene misslagen te verbloemen en die der andere te vergrooten. LOUVRELEUIL en BRUEYS, die van de gebeurtenissen ooggetuigen geweest waren, waren ook de eersten, die poogden de wreedheden der katholijken te regtvaardigen. En zoo waren van de andere zijde het *Théâtre sacré des Cévennes*, de *Mémoires* van CAVALIER en nog eenige andere kleinere geschriften en gedenkstukken, te *Londen* en in *Holland* gedrukt, bestemd om de *profeten* te verdedigen, en het grijpen naar de wapenen te regtvaardigen. Doch daar deze verschillende bescheiden alle bezijden de waarheid bleven, hadden zij groote behoefte aan onderlinge vergelijking en herziening. Eene menigte feiten waren ook nog hier en daar verstrooid in de brieven van FLÉCHIER, in zijne *Instructions pastorales*, in de verschillende *Mémoires* van de agenten der geälliëerden, in de *dagverhalen* en *berigten*, deels gedrukt, deels in handschrift, van onderscheidene personen(2), in de *rapporten* en *dépêches* der intendanten en gouverneurs der provinciën. In het kort, er was nog geen geschiedschrijver van den oorlog in de *Cevennes* opgestaan. De Heer COURT DE GÉBELIN ondernam deze moeijelijke, doch hoogstbelangrijke taak, en vervaardigde een werk in drie deelen, wel is waar nog wat te protestantsch gekleurd, maar waarin ten minste eene zorgvuldige kritiek der feiten heerscht. Wijl er na hem weinig hoop meer overig bleef op

(1) Zie art. 7 en MÉNARD, T. VI, p. 590, 591 en 608.
(2) Zoo als b.v. van LA BAUME, in de archieven van *Nîmes* bewaard gebleven.

nieuwe ontdekkingen, is zijn werk, dat in 1760 te *Villafranca* in het licht kwam, in dit opzigt *klassiek* gebleven. Twee beroemde romanschrijvers van nieuweren tijd[1], TIECK en EUGÈNE SUE, hebben getracht het dramatische van die bloedige episode in de Fransche geschiedenis te doen uitkomen, en beide zijn daarin geslaagd, voorzeker eensdeels door hun talent, maar ook vooral omdat het onderwerp, de schouwplaats, het tijdvak, het karakter der beide partijen, en de zaak vooral eene uitnemende stof voor eenen romantischen arbeid opleverden.

Om niet geheel overtollig te zijn, moest een nieuw werk over dit onderwerp zich bepalen tot het vereenvoudigen en bekorten van dat van GÉBELIN; het moest zijne langwijlige aanmerkingen over de onverdraagzaamheid en zijne onophoudelijke vitterijen op de Katholijke schrijvers, die hem zijn voorgegaan, afsnijden. Dit is dan ook de verstandige partij, die de Heer HOFFMANN heeft gekozen. Hij heeft een zorgvuldig uittreksel geleverd van de resultaten zijns voorgangers, en zelfs heeft hij op verscheidene plaatsen de gebeurtenissen beter weten voor te stellen, en door het weglaten van onnoodige discussie meer leven en gloed aan zijn verhaal gegeven. Hij heeft er eene populaire geschiedenis van gemaakt, terwijl die van GÉBELIN voortaan alleen door de geleerden zal geraadpleegd worden. Het volgt hieruit reeds van zelf, dat wij er geene nieuwe feiten in hebben gevonden, behalve eenige bijzonderheden aangaande de *profeten* - zoodat de woorden op den titel: ‘naar de bronnen medegedeeld’ ons voorkomen eene overbodige bluf te zijn[2]. De Heer H. heeft het berusten in de nasporingen van GÉBELIN zelfs wel wat te ver gedreven; wij hebben onderscheidene punten aangewezen, die nog opheldering noodig

(1) Ik spreek niet van zulke auteurs als DINOCOURT, die met hunne romans geen ander doel hadden, dan - een' roman te schrijven.

(2) Wij betuigen de volgende zinsnede van het voorberigt, bl. 6, niet goed te begrijpen: ‘De *mémoires du duc de Villars*, 1735, in *den Haag* uitgekomen, heb ik *nergens* aangehaald,’ - zij worden nogtans herhaaldelijk in de derde afdeeling geciteerd, - ‘omdat het daarin gegeven verslag van VILLARS aandeel in dien oorlog woordelijk uit de *Histoire du Fanatisme* genomen is.’ - VILLARS spreekt in zijne *Mémoires* in den eersten persoon, en stellig verschilt zijn verhaal van zijn onderhoud met CAVALIER aanmerkelijk van dat van BRUEYS. Bedoelt de schrijver met dat *niet aanhalen* alleen de Haagsche uitgave? doch alsdan is zijne uitdrukking niet duidelijk.

hadden - het onderhoud van CAVALIER met VILLARS, de onderhandelingen van D'AYGALIERS, en andere. Voorts is het de gewoonte, om, wanneer men eene episode behandelt, deze aan de algemeene geschiedenis te schakelen, hetzij door eene afzonderlijke inleiding, hetzij in het begin van het verhaal zelf; maar ongelukkig is, wat de schr. ons mededeelt over den toestand der Protestanten, vóór en na de herroeping van het *edict*, als ook over de oorzaken, die hen de wapens deden opvatten, wat al te oppervlakkig. Het eerste boek van GÉBELIN heeft hij te zeer verminkt. Ook heeft hij vergeten te spreken over die Protestanten - niet de nieuw-bekeerden, - die geen deel aan den opstand namen, welke te doen kennen een schoon en heerlijk gedeelte van zijne taak zou hebben uitgemaakt. Men weet, hoe de Heer EUGÈNE SUE hiervan partij getrokken heeft (zie zijn tafereel van de familie van CAVALIER, in de eerste hoofdstukken van zijnen roman).

Behoudens deze kleine aanmerkingen, kunnen wij de lezing van dit boek gerustelijk aanbevelen, overtuigd, dat het bij den lezer groote belangstelling zal wekken, dank zij eene levendige schildering der gebeurtenissen en der hoofdpersonen; eene soms romantische wijze van de feiten voor te stellen; een eenvoudige en gemakkelijke stijl, wel is waar wat Hoogduitsch, doch waarin de persoonlijkheid van den schrijver weinig uitkomt, en vooral de duidelijkheid en orde, waarmede ons een helder overzigt gegeven wordt over zulk eene menigte van kleine krijgsbedrijven. De Heer H. heeft zich, zoo als men duidelijk zien kan, geen ander doel gesteld, dan een gedeelte van de geschiedenis der Protestanten op eene populaire wijze te bearbeiden, en dit doel heeft hij volkomen bereikt. Maar wat *het waarschuwen tegen de Jezuïten - hetzij in een Roomsch, hetzij in een Protestantsch gewaad* (zie het voorberigt), en wat het bewijzen van de nuttelоosheid en onregtvaardigheid der tusschenkomst van den staat in het algemeen in de zaken der godsdienst betreft, daaraan heeft de Heer HOFFMANN volstrekt niet gedacht; dat zijn bijoogmerken, die de vertaler hem heeft toegedacht, en waarover ieder lezer, even goed als hij zelf, het regt heeft te oordeelen. Dit neemt echter niets weg van de edele belangeloosheid der vertaling (zie het voorberigt, op het einde). - Wij zeggen dit nog alleen ten slotte, dat de onverdraagzaamheid en de vervolgingen het leven van het Protestantismus in *Frankrijk* weder hebben opgewekt en aangewakkerd, hetwelk onder HENDRIK IV, RICHELIEU en MAZARIN langzaam

verkwijnde; en dit is dan ook eene der gedachten, die ons bij de lezing van het boek des Heeren HOFFMANN het meest hebben getroffen.

E. PIAGET.

I. Vier leerredenen van *C. Schmid*, schrijver van vele, in het Nederduitsch vertaalde, werkjes voor de jeugd. Te Amsterdam, bij G.J.A. Beijerinck. 1844. 84 bladz.
II. Beknopt en naauwkeurig verslag van de handelingen en besluiten der eerste duitsch-katholieke kerkvergadering, gehouden te Leipzig op Paschen, 1845. Voor belangstellende Roomschen en Protestanten, getrokken uit de (oorspronkelijke) authentieke stukken. Amsterdam, C.J. Borleffs. 1845. 47 bl.
III. De katholieke kerkhervorming. Uitgegeven door *Anton Mauritius Muller*; onder medewerking van de Heeren *Czerski, Ronge* en andere katholieke geestelijken. Naar het Hoogduitsch. Te 's Gravenhage, bij H.C. Susan, C.Hz. Eerste Jaargang, N°. 1 en 2; te zamen 150 bladz.
IV. Wederlegging van de grondstellingen der Roomsch-katholieke kerk, enz. Door den vertaler van *Ellendorf's* onderzoek nopens het verblijf van Petrus te Rome Amsterdam, J.M.E. Meijer. 1843. 361 blz.
V. Aan de protestanten en katholieken in nederland. Een woord ter zake van het Duitsch-Katholicismus, door *J. Coolhaas van der Woude*, Predikant te Annerveen, beroepen te Emmen. Groningen, J. Oomkens, Jzoon. 1845. 16 bladz.
VI. Een ernstig woord aan protestanten en protestantsche leeraars in Nederland, ter gelegenheid van de scheiding van Rome door de Duitsch-Katholijken. Amsterdam, Gebr. Diederichs. 1845. 30 bladz.

Het jaar 1844 was door de mannen van achteruitgang in de katholijke kerk bestemd tot eene tentoonstelling - niet zoo

zeer van den Heiligen Rok, als van het eeuwenoud gebouw der Roomsche heerschappij. Het zou blijken, dat het onder alle stormen en vlagen in waarheid niets geleden had, dat het op zijne grondslagen tegen elken schok en elke proef bestand bleef, een onwinbare veste, waaruit men nog altijd hopen kon de wereld te veroveren en in bedwang te houden. Zelden of nooit is eene partij in hare verwachtingen zoo stout en onbescheiden geweest; zelden of nooit zoo jammerlijk teleurgesteld. Van al wat blijken moest, bleek juist het tegendeel. Zonderlinge uitkomst! Tegen de aanvallen der liberalen en tegen het gezag van den Pruissischen Monarch had de Roomsche factie zich met eere en niet zonder voordeel gehandhaafd. Men had geen bres kunnen stormen in de wallen van haar *Jericho*; en zie, daar zij in haren overmoed feest houdt en zegepraal viert, stort van den daverenden weêrklank de kranke muur omver! Aan den *Rijn* had zij luide geroemd tegen de waarheid; van den anderen hoek van *Duitschland* begint de Hemelsche *Nemesis* het oordeel aan haar te voltrekken.

Het was natuurlijk, dat de groote gebeurtenissen van het vorige jaar, de brief van RONGE, - een woord, dat voor een daad mogt gelden, - de beweging, die als een elektrieke schok geheel *Duitschland* doorliep, en de zware nederlaag der reactionnairen, het is natuurlijk, dat dit alles op de Protestanten een' aangenamen indruk maakte. Men zou onbillijk zijn, wanneer men hunne belangstelling en hun welgevallen in het gebeurde uit de onzuivere bron van nijd en vijandschap wilde afleiden, al moeten wij erkennen en elkander waarschuwen: dat de zonde voor de deur ligt. Maar zuiver menschelijk en Christelijk is het, zich te verblijden in de zegepraal des lichts en der vrijheid over duisternis en gewetensdwang. Billijk was onze toorn ontstoken over de aanmatigingen van *Rome*, dat sinds eeuwen zich tegen de oordeelen Gods in een' boozen, onbekeerlijken zin verhardt. En die de katholijke zusterkerk opregtelijk liefheeft, moet zich met bevinge verheugen, dat de Heer haar niet verloren geeft, noch de hand van haar aftrekt, maar op nieuw als door vuur haar loutert, of zij in het eind zich liet behouden!

Ziedaar den eersten indruk, dien het gebeurde op ons maken moest. Maar op die levendige aandoeningen volgt de kalme beschouwing. En schoon het moeijelijk is te oordeelen over eene gebeurtenis, welke nog eerst gebeurt, het valt even zwaar zich te onthouden van meening en raming omtrent den

aard en den afloop van hetgeen voor onze oogen geschiedt. Trachten wij ons van de Duitsch-Katholijke scheuring een juist denkbeeld te vormen.

Duitsch-Katholijke *scheuring*! De groote meerderheid spreekt van Duitsch-Katholijke *kerkhervorming*, en het valt inderdaad niet te loochenen, dat bij de hoofden der beweging en bij de afgescheidene gemeenten iets van den hervormingsgeest gevonden wordt. Men heeft met krachtige hand misbruiken aangetast, en met nog krachtiger stem gewetensvrijheid uitgeroepen. Maar - dit is onze eerste opmerking - die hervormingsgeest ontbrak in de katholijke kerk van *Duitschland* ook vóór de scheuring niet. Mannen van echt evangelischen, praktisch vromen zin, die meer tot de Christelijke dan tot de Roomsche kerk behoorden, stonden sinds lang in getale tegenover de ultramontaansche factie. Onder deze mag ook de voortreffelijke SCHMID gerekend worden, van wien wij een viertal leerredenen in de eerste plaats te beschouwen hebben.

N^{o}. I. Deze preêken hebben ref. overtuigd, dat de uitmuntende kinderschrijver als kanselredenaar verre te kort schiet. De vertaler erkent ook ten naastenbij, dat zij weinig homiletische waarde hebben; het zijn eenvoudige, hartelijke, maar wat gerekte toespraken. Maar uit een ander oogpunt beschouwd, verdienen zij voorzeker vertaald en gelezen en van de daken verkondigd te worden. ‘Het is,’ zegt de vertaler in zijn voorberigt, ‘het is, vooral in den tegenwoordigen tijd, aangenaam te vernemen, dat er ook in de Roomsche kerk mannen gevonden worden, die toonen door den geest des Christendoms bezield te zijn.’ Ééne bedenking slechts: wisten wij het van SCHMID, wisten wij het van vele anderen niet sinds lang? Of vallen wij op dit punt zoo ongeloovig, dat ons telkens nieuwe voorbeelden onder de oogen gebragt moeten worden? Wie twijfelt, of er Roomsche priesters zijn, die Evangelisch prediken, leze dit bundeltje; wij zullen hem diep beklagen, zoo hij zich door den evangeliedienaar niet laat stichten, omdat de priester hem ergert. Maar die niet twijfelt, kan het boeksken veilig ongelezen laten.

SCHMID nogtans is geen Hervormer. Daar zijn er onder *Duitschlands* katholijken, die verre boven hem uitsteken. Daar zijn er, die zich tegen het gedwongen coelibaat der priesters, tegen de aanmatigingen van den Paus, tegen de ketterjagt en den ketterhaat der ultramontanen, tegen wat niet al, luide hebben doen hooren. En hadden de Protestanten hun tijd en rust ge-

laten, had ons gedurig alarm slaan en onze *guerilla* den grooten strijd der geesten niet dikwijls zeer te onpas belemmerd, waarschijnlijk had de katholijke kerk zich reeds voorlang met magt en waardigheid tegen de Roomsche kerk doen gelden. Geene kerk, en de Roomsch-Katholijke allerminst, wordt met geweld van buiten hervormd; zoolang de Geest van CHRISTUS in haar leeft, hervormt zij zich zelve; wanneer zij zich zelve niet meer hervormen kan, heeft de Geest haar verlaten; zij is een dor en dood en afgesneden lid. Maar mag de Duitsch-Katholijke beweging niet juist zulk eene kerkhervorming in de kerk heeten? Neen, want zij is, van den beginne af, eene scheuring geweest. Grooter verwarring van begrippen is naauwelijks denkbaar, dan waar men het verlaten van de kerk een hervormen van de kerk genoemd wil hebben. Die zich van de kerk afscheidt, betuigt daarmede, dat hij geen moed of geen kracht of geene opgewektheid heeft, om haar te hervormen, dat hij haar verloren geeft, en niet mede onder hare bouwvallen begraven wil worden. Wat is dan daarmede uitgerigt, dat eenige ontevredenen verklaren: wij verlangen het anders te hebben! en, - alsof het genoeg ware zich de moeite te geven van dit verlangen eens en andermaal aan te dringen, - in arren moede de kerk verlaten, omdat zij door dien blooten wensch niet aanstonds hervormd is? Zie, de landman verwacht de kostelijke veldvrucht met geduld en lankmoedigheid, totdat zij den vroegen en den spaden regen zal hebben ontvangen. En de echte Hervormer zou er zich niet tweemaal op bedenken, eer hij den huisgenooten des geloofs in het aangezigt vaarwel zegt? Het is waar, de nieuwe gemeenten hebben verklaard katholijk te willen blijven, maar inderdaad betuigen zij daarmede niets meer, dan dat zij ook niet tot de Protestantsche kerkgemeenschap willen overgaan; gelijk zij in het algemeen veel beter schijnen te weten, wat zij niet, dan wat zij wel verlangen. Welk een hemelsbreed verschil tusschen de houding der Duitsch-Katholijken en het gedrag der volgelingen van JANSENIUS, die zich niet laten afsnijden, zoo verre is het er van daan, dat ze zich willen afscheuren! En men heeft deze geimproviseerde kerkhervorming der negentiende eeuw met de kerkhervorming der zestiende eeuw vergeleken? En men heeft ten eenemale over het hoofd kunnen zien, hoe LUTHER jaren lang de kerk hervormd had, en tot wering van het bederf niets onbeproefd had gelaten, eer hij de kerk verliet? Hoe hij meer uitgeworpen is dan uitgegaan? Hoe men hem niet kon

uitstooten, zonder het edelste deel der Duitsche Christenheid in den eigen ban te doen, zoodat het twijfelachtig werd, aan welke zijde de oude kerk gebleven was? Men heeft geen onderscheid gemaakt tusschen eene hervorming, die door Gods bestel op eene scheuring is uitgeloopen, en eene scheuring, van welke wij naauwelijks durven hopen, dat zij in Gods hand een middel tot hervorming zal worden? Men heeft niets bedenkelijks gevonden in het verschil der teekenen, - LUTHER's hervorming, onder tranen en gebeden en voortdurenden strijd in een' menschenleeftijd naauwelijks aangevangen; de scheuring der Duitsch-Katholijken binnen het jaar, onder proclamaties en toasten en schitterend eerbetoon, in zekeren zin alreede voltooid?

Intusschen, wat gebeurd is, is gebeurd. Het kan de vraag niet langer zijn, of dit afgescheiden zuurdeeg niet in de mate meels verborgen had moeten blijven, en of de hoofden der beweging met meer bedachtzaamheid, met meer hart voor de kerk, met meer zelfverloochening, niet hadden kunnen hervormen en verbeteren, waar ze nu gescheurd en verbitterd hebben. De zaak is voor het oogenblik afgedaan, onherstelbaar afgedaan. Eene hervorming der katholijke kerk, welke vooral in *Duitschland* scheen te worden voorbereid, is thans, na de versnippering der intellectuële en materiële krachten van de mannen van vooruitgang, die ten deele de kerk verlaten, ten deele uit vrees voor overdrijving zich teruggetrokken hebben, - eene hervorming der katholijke kerk in *Duitschland* is vooreerst niet meer te wachten. In plaats van dien zegen is de straf eener scheuring over haar gekomen. Misschien was zij voor den zegen nog niet rijp, en had zij de straf verdiend. Wij willen althans RONGE en zijne medearbeiders niet te hard vallen, als lag bij hen alleen de schuld. Zijn ze in hunnen toorn onbedachtzaam te ver gegaan, wee den onbekeerlijken en verharden van harten, die hen tot toorn verwekten; wee den onverzettelijken priesters, die huishouden in de gemeente des Heeren, dat zij het in eigen huis en kerk niet langer harden kan! Beklagen wij de uitgewekenen! zij waren niet sterk genoeg, om in de kerk te blijven; zullen ze sterk genoeg zijn, om op zich zelve te staan?

Eene physiologie - ik neem het woord in fatsoenlijken, wetenschappelijken, ernstigen zin - eene physiologie van het nieuwe, Duitsch-katholijke kerkgenootschap zou mijn bestek verre te buiten gaan. Ik beken gaarne, dat het mij daartoe

aan kennis van bijzonderheden ontbreekt, en verwijs mijne lezers naar het uitmuntende opstel van ULLMANN, hetwelk met een ander *Bedenken* van HAUBER in het laatste nommer der *Studien und Kritiken* verschenen is, en waarvan men ons eene Nederduitsche vertaling heeft geschonken. Ik wil mij hoofdzakelijk bepalen tot eenige mededeelingen en opmerkingen omtrent het verslag van de handelingen der eerste Duitsch-Katholijke kerkvergadering, en omtrent de eerste nommers van het tijdschrift, reeds uit den boezem van het nieuwe kerkgenootschap voortgekomen.

N°. II. Wanneer wij dit verslag, van welks naauwkeurigheid ref. zich althans voor een gedeelte door vergelijking der oorspronkelijke bescheiden heeft overtuigd, wanneer wij deze mededeelingen omtrent de eerste kerkvergadering der Duitsch-Katholijke gemeenten naast de synodale Handelingen leggen, welke vóór eenige jaren door de afgescheidene gereformeerden in ons vaderland onder de oogen van het publiek zijn gebragt, dan is buiten kijf het voordeel aan den kant der katholijke tempelbouwers. Deze toonen voor het minst eenig denkbeeld te hebben, hoe een huis ordelijk wordt ingerigt. Eendragt en inschikkelijkheid kenmerken hunne beraadslagingen. Inzonderheid geeft het ons van de hoofden der beweging, van RONGE, CZERSKI en anderen, een' goeden dunk, dat zij zich nergens onbescheiden en aanmatigend op den voorgrond dringen. In tegendeel, men zou kunnen wenschen, dat hier en daar de overmagt huns geestes zich had doen gelden, indien niet met apostolisch gezag, toch met meer apostolische kracht; wij moeten bijkans vreezen, dat in eene vergadering, waar alles zoo vlak en effen toegaat, zoo gelijkvloers wordt afgehandeld, geene groote geesten tegenwoordig waren, die ook, zonder het te weten of te willen, boven de middelmatigen plegen uit te steken. Intusschen, men maakt zich zelven niet tot een groot man; en die de verzoeking, om voor een groot man te spelen, kan weêrstaan, toont voor het minst een goed, welmeenend, eerlijk man te zijn. Zoo er iets is, hetgeen ons voor RONGE gunstig inneemt, het is, dat hij tot heden toe voor zijne zaak, niet voor zijn' persoon, geijverd heeft, dat hij zijn priesterkleed niet aanstonds tot een' profetenmantel heeft geplooid, en liever RONGE wil zijn, dan LUTHER of ZWINGLI wil schijnen.

Over het geheel nogtans maakt deze kerkvergadering in geenen deele een' hartverheffenden indruk. Wanneer het te doen ware, om een nieuw genootschap, eene Duitsch-Katholijke maat-

schappij tot volksbeschaving, of tot heil der armen, op te rigten, wij zouden met den aard en den loop der werkzaamheden volkomen vrede hebben. Wanneer eene gevestigde kerk op zulk eene wijs over hare huishoudelijke belangen raadpleegde, wij zouden verder niets hebben aan te merken, dan dat wij het bijwonen der vergadering voor de afgevaardigden meer als een' pligt dan als een voorregt beschouwden. Maar als wij bedenken, dat hier geen genootschap, dat er eene kerk gesticht wordt; dat het geen reglement van orde, maar eene belijdenis des geloofs geldt, dan bevriest ons bij de lezing van het verslag het bloed in de aderen, en wij zouden haast twist gaan stoken, om weêr warm te worden. Wij kwamen in onze verbeelding ter vergadering, om van de Duitsch-Katholijke kerk eene regtvaardiging van haar bestaan te vernemen, eene getuigenis voor de Evangelische waarheid, tintelend van leven en fonkelend van Pinkstervuur, - en wij hooren de stemmen opnemen over den naam der nieuwe kerk, en over hetgeen men niet gelooven en wel gelooven zal, en de aanprijzing van den president: ‘dit artikel dient, om ons van de Roomschen, en dit andere, om ons van de Protestanten te onderscheiden,’ en de eenparige beslissing, dat men zich bepaalt tot de volgende geloofsbelijdenis: ‘Ik geloof in God den Vader, die door zijn almagtig woord de wereld heeft geschapen, en haar met wijsheid, regtvaardigheid en liefde regeert. Ik geloof in J.Chr., onzen Heiland. Ik geloof in den H.G., eene heilige, algemeene Christelijke kerk, de vergeving der zonden en een eeuwig leven. Amen;’ en dat alles beleden op een' toon, als wilde men zeggen: ‘daartegen hebben wij niets in te brengen;’ - wien vergaat niet elke gedachte aan kerkhervorming? En de *tirades* over Duitschen vrijheidszin en Duitsche trouw, over menschenregten, over gelijkheid en broederschap, en het feestelijk vriendenmaal, waarmede het werk besloten wordt..... men zegge wat men wil, hier is geene kerk gesticht, maar eene *No-Popery-Society*! Intusschen, laat ons billijk zijn. In dezen tijd en onder die omstandigheden was naauwelijks iets beters te wachten, was veelmeer iets ergers te vreezen. De Duitsch-Katholijke kerkvergadering verdient onzen dank en lof, dat zij althans niet met opzet in eene vrijmetselaars-loge is ontaard, noch zich het jonge *Duitschland* in de armen heeft geworpen. Zij heeft gewenscht en getracht eene kerk te stichten; zij kan het niet gebeteren, dat onze eeuw tot zulk een werk de allerongeschiktste tijd is; dat hare leden en voorgan-

gers daartoe niet de meest geschikte mannen waren. Zeker had men dit vroeger behooren in te zien, eer men de gemeenschap der Moederkerk verliet; dit *πρῶτον ψεῦδος*, deze verwarring van kerkhervorming met kerkscheuring, dit ongeduld, dat zich zelf wil helpen, omdat de Heer de belofte vertraagt, dat niet kan afwachten, tot voor het minst de grond tot eenen nieuwen tempelbouw is afgebakend en geruimd; - ziedaar de bron van al het kwaad; dank zij den Geest des Heeren, die het ergste heeft verhoed en nog iets goeds gesticht!

Daar bestaat, zij het ook in vele onvolkomenheid, daar bestaat een nieuw kerkgenootschap in de Christenkerk. De Duitsch-Katholijken hebben eene Christelijke geloofsbelijdenis afgelegd; al komt zij ons schraal en flaauw voor, al hadden wij gewenscht, dat dit werk tot lateren tijd, tot zijn' eigen' tijd, ware uitgesteld, dat het tot stand ware gekomen, en niet tot stand gebragt, op die belijdenis nogtans erkennen wij de afgescheidenen voor Christenbroeders. Met belangstelling en deelneming slaan wij hen gade, en trachten uit te vorschen, tot welke grootte in CHRISTUS deze nieuwe kerkgemeenschap is opgegroeid, en van wat geest ze zij.

N°. III. De stukken, welke in deze beide eerste nommers van den eersten Jaargang worden medegedeeld, zijn alle van vroegere dagteekening dan de kerkvergadering te *Leipzig*. De meeste zijn van zeer middelmatig gehalte, en bewegen zich in een' engen kring van *loci communes* over gewetensvrijheid, verlichting, gezond verstand, verdraagzaamheid en menschenregten; de stijl is over het geheel gezwollen, en grenst hier en daar aan onzin. Tot proeve kiezen wij de eerste volzinnen van den herderlijken Brief aan de Duitsch-Katholijke Christenen. ‘*Hieraan zullen zij allen bekennen, dat gij mijne discipelen zijt, zoo gij liefde hebt onder elkander*. Laat deze woorden, bovenal in dezen onrustigen tijd, ons tot leuze dienen. Werpt den blik om u heen; midden uit den bajert der verderfelijke beweging op het gebied der katholijke kerk verheft zich de tempel van het zuivere Evangelie, en aan zijn schitterend kruis praalt het opschrift: DE LIEFDE. Nog eens smelt de harde wet voor de zon des Evangelies, en aan alle plaatsen worden de banieren opgerigt, waarom zich de volken als broeders komen scharen. Laat daar nog eens de mannen der duisternis het hoofd verheffen, hunne woorden zijn als de toonen der nachtgeesten in het moeras, die verstommen bij het aanbreken van den dag; nog eens moge zich de wereldsche

magt der kerk in vollen luister ontwikkelen, het zwaard des geestes slaat haar voor altijd uit de dreven der vrijheid terug.' Wij erkennen, dat het vervolg, op enkele plaatsen na, in waardiger toon gesteld is. Ook zou men het gereedelijk kunnen verschoonen, dat de nieuwe wijn den Duitsch-Katholijken voor een oogenblik naar het hoofd steeg. Maar wij moeten, helaas! verder gaan, en beweren, dat wij in al deze opstellen en mededeelingen weinig of niets hebben aangetroffen, dat blijken draagt van door den geest der echte, heilige profetie te zijn ingegeven. Waar van CHRISTUS en het Christendom sprake is, wordt de stijl flaauw en mat; geldt het den roem van *Duitschland*, den strijd tegen *Rome*, de regten van den mensch, aanstonds tuigt de toon des opstels, indien niet van geestdrift, dan toch van opgewondenheid. Daar zijn wel sporen van Christelijk geloof en Christelijke liefde, maar zij worden weggespoeld door een' vloed van nieuwerwetsche uitweidingen over het gezond verstand en de verdraagzaamheid. Het geheel heeft weder het aanzien van een' *No-Popery-Reporter*, en wij kunnen bij het lezen de gedachte niet onderdrukken, dat deze Hervormers voor zich zelve nog groote behoefte aan hervorming hebben. Iets anders is het vrijheid te *proclameren*, iets anders waarlijk vrijgemaakten van CHRISTUS te zijn; iets anders misbruiken aan te tasten, en den rok van *Trier* met ongebogen hoofde voorbij te gaan; iets anders het zout der kerk en het licht der wereld te wezen. Wij willen bidden voor deze jeugdige gemeenten, dat ze niet worden omgevoerd met allerlei wind van leeringe; bidden voor deze kinderkens in CHRISTUS, dat hunne schreden bevestigd worden; want, wij ontveinzen het niet, wij vinden meer te vreezen dan te hopen, meer te bidden dan te danken, meer voor afval te schromen dan van hervorming te roemen.

Tot nog toe beschouwden wij de Duitsch-Katholijke scheuring meer op zich zelve, dan in betrekking tot de Roomsch-Katholijke kerk en de Evangelische kerken. Wat *Rome* betreft, wij gelooven niet, dat het van RONGE veel te vreezen heeft, en als hij uitvaart: '*Rome* zal vallen! *Rome* moet vallen!' zouden wij haast geneigd zijn hem met dien stouten tegenspreker te waarschuwen: 'zie voor u zelven toe; eer nog valt gij!' Ook heeft die bulderende oorlogskreet ons bedroefd en geërgerd. De Heilige zelf heeft geen' lust in den dood des zondaars, maar daarin, dat hij zich bekeere en leve; wie zijn wij, dat we ons zouden verheugen in den val der oudste en talrijkste gemeen-

schap in de Christenheid? Inderdaad, ook de Protestanten van *Nederland* moesten voorzigtiger zijn in hunne woorden en gedragingen. Vergeten wij toch niet, dat de Heer der kerk onze voorvaderen door Roomsche zendelingen tot de zaligheid geroepen heeft; en zoo wij ijveren voor de waarheid, het zij als tegen dwalende broeders, die wij liefhebben, niet als tegen booze vijanden, die wij haten. Houden wij niet op elkander te waarschuwen - het is noodig in een' tijd, die door talrijke genootschappen en tallooze twistschriften den geest van partijschap wakker houdt: - 'Christenen! bedenkt, dat gij het tegen Christenen hebt!'

Met alle bescheidenheid wenscht ref. te dezer plaatse eene dergelijke aanmerking te doen gelden tegen den geleerden schrijver van de *Wederlegging der grondstellingen van de Roomsch-Katholieke kerk*.

N°. IV. Het ware hoogstvermetel in weinige regelen en als ter loops de kritiek te willen leveren van eenen arbeid, waaraan blijkbaar veel tijd en moeite is besteed. Het belangrijke en uitvoerige werk verdient met studie gelezen en met studie beoordeeld te worden. Alleen tegen den titel en eenigermate tegen de strekking van het boek wil ref. hier eene bedenking opperen, welke de schrijver zelf waarschijnlijk gaaf zal toestemmen. Het komt ons minder juist en in zeker opzigt gevaarlijk voor, een werk als dit, hetwelk de *dwalingen* der R.- K. kerk wil bestrijden, eene wederlegging van de *grondstellingen* dier kerk te noemen. *Aequum est, fateor, velle intelligere*, en het is niet twijfelachtig, of de schrijver heeft alleen die grondstellingen der R -K. kerk op het oog, door welke zij zich van de Protestantsche kerken onderscheidt, zonder daarom te ontkennen, dat zij andere, nog wigtiger stellingen met ons gemeen heeft, ja, in hoogeren zin, met ons op éénen zelfden, op den eenigen grondslag, CHRISTUS, is gebouwd. In tegendeel, hij erkent dit in de voorrede op edelen, waardigen toon. Maar waarom het op den titel niet uitgedrukt, in het boek niet ontwikkeld? De wederlegging zelve had er zonder twijfel bij gewonnen, indien zij van de erkentenis der waarheid tot het opsporen der dwaling ware voortgegaan. En ook bij min kundige of min nadenkende lezers zou het misverstand zijn voorgekomen, als maakten de wanbegrippen. welke de geleerde schrijver bestrijdt, het eigenlijke wezen uit der Roomsch-Katholijke kerk en leer.

Wij erkennen nogtans gaarne, dat de schuld dier misken-

ning voor het grooter deel op de Roomsche kerk zelve nederkomt. Zij strijdt voor hare dwalingen, als waren ze hare grondstellingen, en schept er behagen in stijfst en stelligst vast te houden, wat minst van alles houdbaar is. Daarom heeft *Rome* in waarheid alles te vreezen, niet van RONGE, maar van zich zelve. De oude kerk werkt sinds eeuwen met onvermoeide hand aan haren eigen' val. Nog leeft en werkt in haar de Geest des Heeren, maar zij houdt niet op dien te wederstaan en te bedroeven. Daar is in de Christenheid, van de dagen der Apostelen tot op dezen dag, geen tweede voorbeeld van zoo jammerlijke verstoktheid en verblinding. Hoe zwaar de Heer haar tuchtigt, hoe genadig Hij haar verschoont, het mag niet baten. In de zestiende eeuw heeft zij door eigene schuld een deel van zich zelve, haar kostbaarst deel, verloren. Het scheen met haar gedaan; tegen alle verwachting, als door een wonder, werd zij opgebeurd, maar niet tot bekeering. In deze dagen lijdt zij op nieuw zware verliezen; wat men ook van de Duitsch-Katholijke scheuring en van de meerderheid der afgescheidenen denke, het is niet te ontkennen, dat vele edele, bekwame mannen, vele vrome, opregte zielen, zich van de Roomsche kerk hebben afgewend. Zal zij zich blijven verharden? Zal zij aan hare leden nog langer den vollen zegen der Evangelieprediking, en den Bijbel, en den Nachtmaalsbeker, en aan hare geestelijken de weldaad der wetenschap en het heilig regt des huwelijks onthouden? Zal zij nog langer gedoogen, dat men, tegen haren eigen' verklaarden wil, maar toch onder haar oog en hare toelating, MARIA voor CHRISTUS dient, en schaamteloos wonderen liegt? Zij zie toe voor zich zelve, en zij de Heer haar genadig!

Wat ons Protestanten betreft, het is natuurlijk, dat wij eenige sympathie voor de Duitsch-Katholijken gevoelen. Wel zijn ze daarom onze broeders niet, omdat ze zich van *Rome* hebben afgescheiden; in tegendeel, waren zij in de Roomsch-Katholijke kerkgemeenschap gebleven, wij zouden met beteren moed en blijder hope hun hervormingswerk gadeslaan. Maar van den anderen kant weten wij toch ook, wat het zegt priesterdwang te dulden, en gekweld en mishandeld te worden in het eigen huis onzes Gods, waar we troost en kracht moeten zoeken tegen al het leed en al de verleiding der wereld. Gewetensvrijheid is een woord, dat van ouds bij elken Nederlander weêrklank vindt; en die zoo koen en onverschrokken, als RONGE deed, den hoogen kerkvoogd onder de oogen durft treden: ‘wist gij

het niet? gij moest het weten!' steelt het harte van ons volk. Daarenboven is ons godsdienstig volksgestel, - wanneer ik mij zoo mag uitdrukken, - tegenwoordig door al den godsdienststrijd overprikkeld en hoogstaandoenlijk; maatregelen tot afschaffing, althans tot matiging van het verhittend twistgeschrijf, waren misschien voor onzen geestelijken welstand niet overbodig. Wachten wij ons voor het minst, om onzentwil, om der Duitsch-Katholijken, om onzer Roomsch-Katholijke landgenooten wil, wachten wij ons van in koortsige drift de nieuwe scheuring met voorbarigen jubel te vieren, veelmeer nog van haar met deelneming en onderstand in de hand te werken. Ref. heeft hier inzonderheid het oog op het vlugschrift: *Aan de Protestanten en Katholieken in Nederland*.

N^{o}. V. *Il faut juger les écrits d'après leur date*. En wanneer wij bedenken, dat dit opstel reeds vóór vele maanden het licht zag, toen wij nog zeer onvolledig met den aard en den gang van het Duitsch-Katholicisme bekend waren, laat zich de hooggestemde toon dezer bladzijden begrijpen en verklaren. Het is naauwelijks te denken, dat de Eerw. schrijver, na rijper overweging, van de Duitsch-Katholijke beweging zou blijven zeggen: 'zij is welligt de heiligste en heerlijkste zaak, welke de negentiende eeuw oplevert.' Hij gewaagt ook voornamelijk van 'de stoute taal van JOHANNES RONGE;' en wie zal ontkennen, dat vooral diens eerste woord van heiligen waarheidszin en heerlijken moed getuigde? Maar bleef D^{s}. VAN DER WOUDE de zaak zelve, de scheuring, zoo als wij haar nader hebben leeren kennen, heilig en heerlijk noemen boven alles, wat de negentiende eeuw heeft opgeleverd, dan zeker zouden wij in gevoelen van hem moeten verschillen, en van zijn billijk, ernstig oordeel durven vorderen, dat hij voor het minst de zendelingszaak en het werk der bijbelverspreiding tot den naoogst der vorige eeuw gelieve te rekenen. En wanneer hij voor de nieuwe gemeenten den geldelijken onderstand zijner landgenooten blijft inroepen, vinden wij ons verpligt in het waarachtig belang der Duitsch-Katholijke kerk daartegen in te brengen: 'gunt haar althans voor eene korte poos den zegen des kruises! Laat haar, is het niet met den bloeddoop, voor het minst door strijd en ontbering tot eene echte Christenkerk geheiligd worden. Wil zij van de waarheid getuigen, laat haar ook den smaad en de smart der waarheid dragen. Het wordt tijd, hoog tijd, dat zij den feestkelk ter zijde zette, en op den berg alleen ga om te bidden.' - En tot onze Katholijke

landgenooten zeggen wij: ‘ziet toe, dat de schijn u niet verblinde! Hunkert niet eerst en meest naar uitwendige vrijheid, maar laat den Zoon van God u verlossen van zonde en dwaling; te zijner tijd zal Hij u ook van *Rome* vrijmaken. Geeft den Priester wat des Priesters, den Bisschop wat des Bisschops is; niet die zich afscheurt van *Rome*, maar die zich aansluit aan CHRISTUS, wordt zalig. Hervormt uwe kerk; scheurt haar niet Laat uw licht schijnen; neemt het niet weg van den kandelaar, waarop de Heer het heeft geplaatst. Bovenal, hervormt eerst en verlicht eerst u zelve; wordt gereformeerd in den geest uws gemoeds.’ En echter, - wij willen onze vrees niet verbloemen, - blijft de Roomsche kerk hare Katholijke gemeenten in *Nederland* met leugenbrood voeden; blijft zij de geestelijken, die hart toonen voor het volk, verdringen door seminaristen, die niet met onze jongelingen zijn opgegroeid, noch eerbied hebben voor den vrijheidszin en den werkdadig vromen geest onzer natie; blijft zij hare gehoorzame kinderen met valsche mirakelen misleiden, en spenen van de zuivere, onvervalschte melk der waarheid, - dan is over kort of lang ook hier het oordeel Gods en de scheuring der kerk te duchten. De Hervormden in *Nederland* wachten met ernst en waardigheid de toekomst des Heeren af. De tijd is Zijn, en Zijn is het beleid!

N°. VI. De ongenoemde schrijver van *Een ernstig woord aan Protestanten en Protestantsche Leeraars in Nederland* is met de Duitsch-Katholijken zoo hoog ingenomen, dat hij ons hunne vrijzinnigheid ten voorbeelde stelt, en ons opwekt, om, als zij, met verwerping van alle vroegere geloofsbelijdenissen, elken braven, eerlijken mensch als broeder te erkennen, zoodra hij verklaart den bijbel aan te nemen, al vindt hij er, naar zijne overtuiging, niet meer in dan onderwijs omtrent God, deugd en onsterfelijkheid. Daarbij worden aangehaald de *Gedachten ten aanzien eener toekomstige meer algemeene godsdienstige geloofsleer, overeenkomstig de Christelijke, gegrond op Natuur en Rede, door een' geloovige*, mede bij Gebr. DIEDERICHS uitgegeven. Het is misschien niet ongepast op te merken, dat beide geschriften met sprekenden familietrek van den eigen' vader tuigen; en, mogen wij eene physiognomische gissing wagen, dan verraden de *Gedachten* vrij duidelijk eene Joodsche herkomst, welke bij het *Ernstig woord* minder in het oog loopt, maar toch herkenbaar is. Hoe dit zij, het is den schrijver blijkbaar daarom te doen, dat eene zoogenaamde natuurlijke

of redelijke godsdienstleer ons Christelijk geloof vervange. Hij heeft zeer juist gezien, dat geen aanhang in de Christenkerk tegenwoordig op dezen weg meer gevorderd is dan die der Duitsch-Katholijken; - misschien alleen de protestantsche lichtvrienden uitgezonderd; maar deze tot voorbeeld te kiezen, zou even onhandig zijn geweest, als de greep, die de schrijver nu deed, goed gevat mag heeten. De Duitsch-Katholijken zijn hem nog wel niet regt naar den zin, want inderdaad is hunne geloofsbelijdenis, gelijk wij boven zagen, nog zeer bepaald en stellig Christelijk. Hij zegt ook alleen, dat zij ons, Protestanten, vooruit zijn, d.i. in zijnen geest; zij zouden eerder dan wij er toe komen, om hunne geloofsleer te zuiveren van al wat bepaald Christelijk is, en in hunne kerkgemeenschap allen op te nemen, die aan de belijdenis van Gods bestaan en van de onsterfelijkheid der ziel een' eerlijken wandel paren. Nog eens, dat heeft de schrijver wél gezien! Het Christelijk leven en het Christelijk bewustzijn is bij het grootere deel der Duitsch-Katholijken óf weinig ontwikkeld, óf door vreemde indrukken merkbaar verzwakt en verflaauwd; zeer vele hunner schijnen niet regt te weten, wat zij aan CHRISTUS hebben, en stellen er daarom ook den vollen prijs niet op; behielden deze den boventoon, het ware ligt mogelijk, dat des schrijvers droombeeld voor eene poos door hen vervuld, en de nieuwe kerkgemeenschap een punt van vereeniging wierde voor Protestantsche, Katholijke en Joodsche rationalisten. Wij hopen het zeker anders; wij wenschen en bidden, dat het Christelijke levensbeginsel, hetwelk zich bij niet weinigen als oppositie tegen de meerderheid openbaart, met de kracht des zuurdeegs allengs het nieuwe kerkgenootschap doordringe en behoude. En wij achten het onnoodig onze Protestantsche landgenooten te waarschuwen, dat zij van hunne Duitsch-Katholijke broeders niet juist dien geest van oppervlakkigheid overnemen, welke ons van al het bedenkelijke der zaak meest bedenkelijk voorkomt. Wat den schrijver, onzen hedendaagschen *Nathan*, betreft, wij gelooven, dat hij waarlijk bij zich zelven meent Gode en ons eene dienst te doen. Maar hij kent ons Christelijk geloove niet, en weet niet, wat hij van ons vordert. Hij wil *eene godsdienstleer, overeenkomstig de Christelijke, gegrond op Natuur en Rede*. Deze woorden zijn dubbelzinnig. Zij kunnen beteekenen, óf: eene godsdienstleer, gegrond op Natuur en Rede, juist, even zoo, als de Christelijke er op gegrond is. Is dit, niets anders, de bedoeling, dan vragen wij, waarom de schrijver nog verlangt

en wenscht hetgeen hij in de Christelijke godsdienstleer reeds heeft of hebben kan? Maar de woorden kunnen ook, en zullen wel moeten beteekenen: eene godsdienstleer, die wel eenige overeenkomst heeft met de Christelijke, maar meer dan de Christelijke op Natuur en Rede gegrond is. Zoo is dan, volgens den schrijver, in het Christendom nog iets onredelijks en onnatuurlijks, dat verwonnen en verworpen moet worden. Maar wij houden het juist daarvoor, dat eerst in het Christendom, en alleen in het Christendom, Rede en Natuur ten volle gekend en in al hare regten erkend worden, en dat eene geloofsleer onredelijk en onnatuurlijk is, zoo lang en in die mate, als haar nog iets onchristelijks aankleeft. Wij kennen geen' anderen God dan den Vader van onzen Heer JEZUS CHRISTUS; geene andere zuivere, onbevlekte deugd dan het geloof in CHRISTUS, door de liefde werkzaam; geene andere onsterfelijkheid dan het eeuwige leven in en met CHRISTUS. En dit ons geloof is niet alleen onze leer, maar ons leven. Wij *zijn* Christenen; wij staan waarlijk en werkelijk in die gemeenschap met ons verheerlijkt Hoofd; zoo wij in Hem niet blijven, wij kunnen geene vrucht dragen, maar zullen dorren en sterven als de afgesneden rank. Ziedaar ons hoogernstig antwoord op het ernstig woord des schrijvers. Hij zal wel inzien, dat in zijn' voorslag door ons niet kan getreden worden; wij ruilen ons Christelijk geloofsleven niet voor eene geloofsleer, die eenige overeenkomst met de Christelijke heeft, zoomin als wij de zon willen missen voor een gaslicht, dat van verre naar haar zweemt. Wat zijne vraag betreft, of wij den eerlijken, opregten man, die in den Bijbel niets meer vindt dan de leer aangaande God, deugd en onsterfelijkheid, voor broeder willen erkennen, - wij begrijpen niet, wat hij daarmede eigenlijk bedoelt. Zulk een eerlijk, opregt man zal immers niet in ernst verlangen eene Christelijke belijdenis af te leggen? Mogt hij het verlangen, dan durven wij verzekeren, dat het hem door de Protestantsche kerk in *Nederland* in ernst ontraden en geweigerd zou worden. Men zou het veelmeer pligt rekenen dien onkundigen en oppervlakkigen bijbellezer beter te onderrigten; en als hij b.v. uit den eersten brief van JOANNES alle plaatsen bijeenzoekt, waar van de broederlijke liefde sprake is, zou men niet verzuimen hem het onderwijs des Apostels nader te verklaren; beginnende van de liefde, met welke God ons eerst heeft liefgehad, en zijn' eengeboren' Zoon gezonden heeft in de wereld, opdat wij zouden leven door Hem (1 Joann.

IV: 9); en opmerkende, dat wie den Zoon loochent, ook den Vader niet heeft (1 Joann. II: 23); en met waarschuwing aandringende, dat, zoo er iemand is, die dwaalt, hij het is, die loochent, dat JEZUS is de CHRISTUS (ibid. 22). Dezen geest, wij twijfelen er niet aan, zou de schrijver bij de Protestanten in *Nederland* ontmoeten. Voor het overige, waarom zouden wij niet allen voor broeders erkennen, die God als kinderen aanneemt en liefheeft? Ja, onze vurigste gebeden en smeekingen zijn voor de volheid der Heidenen, dat zij inga, voor Israël, dat het zalig worde! In alle menschen zien wij onze broeders in CHRISTUS, die het nu reeds zijn of het eenmaal zullen worden. Wij dienen een' Vredevorst, die verovert om te zegenen, en bezit neemt van de wereld, om haar met God te verzoenen. Onder alle schuddingen en beroeringen, terwijl het oordeel aanvangt van het huis Gods, en de jammerlijk verdeelde kerk op nieuw gescheurd, en de gemeente gezift wordt als de tarwe, sluiten wij ons vast aan Hem, steunende op zijn woord, dat Hij met ons is al de dagen, en wachtende op zijn heil, dat Hij kome en vrede brenge!

U.

V.D.H., JR.

Over het voorgevoel bij den mensch, in wakenden toestand, Slaap, Droom, Magnetischen Toestand, in terugkeer der Geestvermogens bij Krankzinnigen kort voor den Dood, en over het voorgevoel hij het Dier, door *S.P. Scheltema*, Eerste Stads Doct. te Arnhem. Arnhem, bij J.G. Stenfert Kroese. 1844, 209 bl. gr. 8°.

Verblijdend voorzeker is het teeken des tijds, hetwelk zich in de ijverige werkzaamheid openbaart, waardoor het wetenschappelijk leven onzer dagen zich kenmerkt; het zou ons tot oneer verstrekken, wanneer wij onverschillig bleven voor het levendige deel, dat ook ons vaderland wederom aan die beweging van beschaving en vooruitgang begint te nemen. Lang genoeg voorwaar duurde de rust, in welke de beoefenaars der wetenschap ten onzent zich begroeven, om, wel is waar, eenigen voorraad tot eigen gebruik te verzamelen, maar zonder dien te bewerken en ook voor anderen vruchtbaar te maken. Deze

gunstige opvatting mag ons echter niet verleiden, om der kritiek eenen blinddoek, welke alleen de lichtende punten door laat schijnen, voor te binden. Zoodanig eene kritiek verdient even weinig den naam, als die, welke in tegenovergestelden zin slechts gebreken tracht op te sporen, met voorbijzage van het goede. En toch zijn deze beide soorten van kritiek zeer gewoon; hetgeen over het algemeen minder uit de verkeerde bedoeling van den recensent, dan wel uit het verkeerde gezigtspunt voortvloeit, van hetwelk hij bij zijne beoordeeling uitgaat. Velen nemen namelijk hunne eigene opvattingen, hunne eigene denkwijze, hun eigen geloof tot maatstaf, zonder te vragen of hunne meening iets meer dan subjectieve waarde heeft. Doch juist daardoor bewijzen zij voor hunne taak ongeschikt te zijn. De recensent moet zich als het ware buiten zich zelven plaatsen, om het boek, dat voor hem ligt, aan het standpunt, op hetwelk de wetenschap zich bevond, toen het werd geschreven, te toetsen.

Men heeft in ons vaderland de gewoonte, om, wanneer eene boekbeoordeeling ongunstig uitvalt, de schuld daarvan in persoonlijke beweegredenen te zoeken, terwijl om die zelfde reden een gunstig oordeel gemeenlijk even weinig voor onpartijdig doorgaat; daarom heb ik den weg willen aanwijzen, welken ik bij het onderzoek van het aangekondigde werk wensch te volgen, en aan welken ik mij met te meer getrouwheid zal trachten te houden, daar het hier eenen onzer eerste mannen in de wetenschap der zielkunde geldt, wiens werken, om vele redenen, eener naauwkeurige beschouwing overwaardig zijn. Ik wensch bij deze beoordeeling geenen anderen grondslag aan te nemen dan de wetenschap. Is dit reeds voor mij zelven behoefte, de opmerking, dat wij aldus geheel in den geest handelen van den geachten schrijver, zoude er mij te meer toe nopen; immers de geheele inleiding van het boek draagt de getuigenis van den wetenschappelijken zin, die hem tot het openbaar maken van deze beschouwingen heeft geleid, en het is met het hartelijkste medegevoel, dat wij den schrijver volgen, wanneer hij ons de zucht tot het wonderbare doet kennen als de bron van alle bijgeloof, maar ook van verstandig, van wetenschappelijk onderzoek, al naar mate van den aanleg, dien men bezit, om als wijze of als onverstandige de ongekende verschijnselen der natuur gade te slaan.

Ja, zoo dachten wij bij de lezing der eerste bladzijden. Doch al spoedig werden ons des schrijvers inzigten, omtrent de eigenlijke

rigting in het onderzoek der natuur, eenigzins verdacht. Het wilde ons niet regt duidelijk worden, in welken geest wij de karakteristiek der geleerden moesten opvatten, die in de volgende woorden vervat is: ‘Zij zijn blijven steken in de menigte voorwerpen en uitwerkingen; hun geest, niet in staat zijnde het geheel te overzien en orde te brengen in de veelheid der kennis, is als het ware verzonken in de grootheid der stoffe.’ Zouden deze inderdaad het verwijt des schrijvers verdienen, ‘dat zij het groote, het doel des onderzoeks en de strekking, de waarheid zelve, voorbijzagen?’ Zou het waar zijn, dat zij, die zoeken de *détails* te leeren kennen, evenzeer gevaar loopen de waarheid voorbij te zien, als zij, die uit den *indruk*, welken het geheel op hunne zintuigen maakt, tot het wezen der zaak meenen te kunnen doordringen? Is hij, die, mensch zijnde. zich tot de menschelijke middelen bepaalt, als ‘maatstaf van het mogelijke en bestaande.’ waarlijk te misbillijken? En wat kan de natuuronderzoeker anders bezigen dan de zinnelijke waarneming en zijn eigen verstand, dat wil zeggen, zijn door rijp en veelvuldig onderzoek der natuur gelouterd en geoefend oordeelend bewustzijn? Om die reden erkent de natuuronderzoeker slechts als *mogelijk*, wat niet strijdt met zijn verstand, als *waar*, wat zijne zintuigen hem van de wereld buiten hem overbrengen, benevens de gevolgtrekkingen, welke voor zijn verstand onmiddellijk uit dat waargenomene voortvloeijen. Intusschen houdt de schrijver ook hen, die naar deze beginselen te werk gaan, voor dwalenden. Tot welke soort van dwalenden hij (de Heer S. zelf) zal behooren, wenscht hij aan het oordeel van anderen over te laten. *Wanneer hij dwaalt*, zou men dit met eenig geluk welligt thans reeds kunnen raden, en die gissing zou nieuw voedsel erlangen, wanneer wij in eene vertaling van eenige bladzijden uit een van WIELAND's werken: *Over de neiging der menschen om te gelooven aan tooverij en geestverschijningen*, den schrijver de volgende regels met nadruk zien vermelden: ‘misschien is hij de grootste natuuronderzoeker, die het minst gereed is eenig verschijnsel, dat niet blijkbaar tot het rijk der vierhoekige driehoeken behoort, voor onmogelijk te verklaren.’

Alle eerbied voor de denkbeelden van WIELAND; maar dat die tien vertaalde bladzijden bij den aanvang den lezer worden opgedischt, alsof zij in onzen tijd niet menige verbetering en teregtwijzing verdienden, is niet te veroutschuldigen. In den tijd, toen WIELAND schreef, waren de natuurkundige

wetenschappen nog rijk aan hypothetische voorstellingen en opvattingen, en het bevreemdt ons niet, wanneer wij hem over krachten hooren redeneren, alsof het eigenaardige van de stof gescheidene wezens waren, aan welke deze hare bewegingen, werkingen en verschijnselen te danken heeft; daarom kon WIELAND zeggen (bl. 14): ‘als wij nu ook het geheele uurwerk der ligchamelijke wereld uit elkander kunnen nemen, dan moeten wij toch ten laatste geestige krachten aannemen, welke aan de stof zamenhang, beweging, leven, gevoel en gedachten geven, die haar niet oorspronkelijk eigen zijn.’ Bij meerdere uitbreiding der empirie en der getrouwe ontleding der verschijnselen, is het echter meer en meer duidelijk geworden, dat de zoogenaamde krachten der organische wereld, welverre van de oorzaken der verschijnselen te zijn, veeleer aan de verschijnselen haar ontstaan te danken hadden, dat zij namelijk niets meer zijn dan afgetrokkene begrippen, aan de werkingen der stof ontleend; en moge het nu ook waar zijn, dat, zoo als WIELAND (bl. 15) zegt, sedert de uitbreiding van de wetenschap der natuur, door de wonderen van het mikroskopische leven, de tallooze ontdekkingen in het gebied van schei- en natuurkunde, ook onze begrippen van het wonderbare en natuurlijke, van het mogelijke en het onmogelijke merkelijk veranderd zijn; zoo is het niet minder waar, dat, juist door die uitbreiding, de algemeene wetten der natuur zich duidelijker hebben ontwikkeld, naauwkeuriger omschreven zijn geworden, en wij juist daarom ‘ons bijna over niets meer verwonderen’ (bl. 16), dewijl wij iedere waargenomene zaak tot die algemeene wetten kunnen terugbrengen. Intusschen is het er nog verre van daan, dat die invloed der *exacte* wetenschap zich overal zou doen gevoelen; integendeel wordt het bijgeloof nog op dezelfde wijze en met dezelfde oogmerken als in de kindschheid der eeuwen, zoo als WIELAND het beschrijft, aangewakkerd, en het is niet altijd gemakkelijk wapenen te vinden tegen de beelden en sprookjes, met welke ons hoofd in onze kinderjaren werd opgevuld (bl. 9); daarom achten wij, met den schrijver op het voetspoor van WIELAND: ‘het zoo noodig, dat wij ons daar, waar het grootste gevaar is, door de onbedriegelijke grondstellingen, welke de natuur, de algemeene ervaring en het algemeen menschenverstand aanbieden, het zorgvuldigst zoeken te beveiligen’ (bl. 17).

Nergens veelligt laat zich de noodzakelijkheid, om zich tegen dwalingen te hoeden door het vasthouden aan de resultaten

van ervaring en strenge redenering, dringender gevoelen, dan bij het onderwerp, waaraan de schrijver zijne krachten gemeten heeft. ‘Even als al het wonderbaarlijke tot dwalingen aanleiding geeft, zoo heeft het voorgevoel dan ook dwalingen van allerhanden aard te weeg gebragt. De menigte heeft het voorgevoel aangestaard, en de ongerijmdste denkbeelden of liever phantasiebeelden daarvan zamengesteld.’ De schrijver toont derhalve zijnen pligt wel te kennen, wanneer hij verklaart, ‘dat het zijne taak zal zijn te schiften, om aan te toonen, wat tot voorgevoel, wat tot ziekteverschijnsel behoort, en gevolg is van zinsverbijstering, van visioenen, door ziekte, dronkenschap, door bedwelmende gas-soorten of uit den loop der denkbeelden ontstaan.’

Op welke gronden de schrijver zijne erkenning van het bestaan des voorgevoels als wetenschappelijk onderzoeker vestigt, willen wij eerst later nagaan. Vóór alles is het noodig wel toe te zien, of de bewijzen geleverd zijn voor het bestaan der zaak, waarvan de verklaring ons in dit geschrift geschonken wordt. Eene omschrijving van het begrip verlangt men zeker niet, daar het duidelijk genoeg is, wat men door voorgevoel te verstaan heeft, althans wanneer men daarbij in aanmerking neemt de verschillende toestanden, welke reeds op den titel vermeld worden; maar wel ware het noodzakelijk eene goede omschrijving, welke uit het wezen der zaak zelve ontleend is, tot grondslag te nemen bij de verdere bespiegelingen en redeneringen. Is het punt, van waar men uitgaat, niet vastgesteld, of liever weet men niet naauwkeurig, van waar men uitgaat, dan staat het te vreezen, dat schier ieder stap eene dwaling zal zijn. Wij willen het boek in handen nemen, om te zien, in hoeverre de schrijver bij zijne bepaling van het onderwerp eenen degelijken grondslag gelegd heeft, alsmede om te onderzoeken, wat hij bijgebragt heeft, om door historiéle bewijzen het bestaan des voorgevoels te staven.

In den aanvang wordt het een en ander gezegd over de neiging der menschen, om te gelooven aan tooverij en geestverschijning, tot welk einde het bovenvermelde stuk van WIELAND vertaald medegedeeld wordt. Er wordt gewezen op het goede geloof der ouden en de koude bespotting der nieuweren.

‘Wij meenen eenen middelweg te gaan,’ zegt de schrijver, ‘als wij:

1°. de zaak niet zoo ernstig nemen dan (als) de ouden, maar *dezelve* eenvoudig met het dierlijk leven in verband brengen;

2°. niet zoo ligtvaardig te werk gaan dan (als) de nieuwere tijd, die de historische waarheid alleenlijk ontkent, en om die hersenschimmen lacht; als wij

3°. de historische waarheid erkennen, de zaak als zaak aannemen, en door *dezelve* (de waarheid, of de zaak als zaak?) ons laten leiden tot onderzoek van de natuur, laten brengen tot het verband der schepping ook door onzigtbare en niet voelbare krachten; als wij ons door *dezelve* laten opvoeren tot voortdurende bewondering van den wijzen Schepper in zijne *algemeene* (!) natuurwerken.'

Waarlijk, de uitnoodiging tot dit uitstapje in de geestenwereld klinkt niet zeer uitlokkelijk. Wij moeten onze oogen maar sluiten, en op goed geloof de zaak als zaak aannemen; zonder eenigen waarborg voor de waarheid worden wij door dat blinde geloof henen tot onderzoek van de natuur geleid. En alsof het heel iets bijzonders ware, dat men krachten noch zien, noch voelen kan, wordt ons beloofd, dat wij gebragt zullen worden tot het verband der schepping ook door *onzigtbare* en *niet voelbare* krachten! Doch misschien zal de inhoud van het werk dien nevel doen verdwijnen, waarachter de denkbeelden van den Heer S. zich hier verborgen hebben.

Het eerste vertoog, dat op de inleiding volgt, heeft ten opschrift: *Over het voorgevoel in wakenden toestand of helderzien in wakenden toestand en bij zenuwziekten*. Velen zal het zeker verwonderen, dat de schrijver zijne verhandeling begint met het *sterkste*, het zeldzaamste voorgevoel: het tweede gezigt; om met het minst sterke, het zeer algemeene: het instinct, te eindigen; wij kennen ons het regt niet toe, hem af te vragen, waarom hij zoo gehandeld heeft, ofschoon het oppervlakkig schijnen moge, dat de tegenovergestelde weg natuurlijker, en het eenvoudige gemakkelijker dan het zamengestelde te begrijpen is; wij gelooven gaarne, dat de schrijver goede redenen gehad hebbe, om aan zijne wijze de voorkeur te geven; - wordt toch JACOTOT's leerwijze door velen hemelhoog geroemd - daar de Heer S. ons evenwel verzekert, dat het onverschillig is, of men het boek *van achteren op* leze, zou hij ons bijna doen denken, dat hij er geene gronden voor heeft, en ons doen vreezen, dat wij vele herhalingen te wachten hebben; hetgeen dan ook zoo tamelijk het geval is.

Dat de schrijver het overbodig acht de bijomstandigheden *nevenomstandigheden* zegt hij) te vermelden, moet eenigzins vreemd

schijnen, daar het hem, bij gebreke daarvan, moeijelijk zal vallen, zijn op bl. 18 uitgesproken voornemen te volvoeren; immers zijn het juist de bijomstandigheden, op welke de bedoelde schifting berusten moet, en welke den oorsprong en het wezen des verschijnsels moeten bepalen; doch het wordt ons eenigzins duidelijker, hoe de schrijver de bijomstandigheden ontberen kan, wanneer wij (bl. 28) het doel vernemen, waarmede dit vertoog geschreven is; hij wil namelijk ‘trachten aan te toonen hoe de mensch overal voor de opgenoemde toestanden het minst vatbaar is, als zijn instinctleven direct of indirect is verhoogd,’ te weten met betrekking tot het hersenleven, hetwelk, volgens zijne begrippen, tegenover het instinctleven staat. Ziedaar dan de wetenschap, welke ons door den Heer S. beloofd wordt! Eenige afgetrokkene bespiegelingen, eenige spitsvondigheden zonder beteekenis, zullen dus in onzen tijd de wetenschap uitmaken! Hebben dan proef- en waarneming te vergeefs de plaats ingenomen van dat natuurphilosophisch droomen, zoodat eene verklaring, welke enkel en alleen berust op de aanneming eener denkbeeldige tegenstelling van vegetatief- en hersenleven, thans nog plaats kan vinden in een boek, hetgeen zich wetenschappelijk noemt?... Doch loopen wij met ons oordeel het boek niet vooruit, en volgen wij den schrijver in zijne beschouwingen.

Het tweede gezigt wordt (bl. 30) door hem bepaald als ‘de vatbaarheid, aan sommige menschen eigen, om gebeurtenissen, welke op eenen afstand of in de toekomst plaats hebben, door middel der organen van het natuurlijke gezigt waar te nemen, zoodat het afwezige en toekomstige daarbij, als voor de oogen aanwezig, voorkomt.’

Moeten wij des schrijvers voornemen roemen, om zijne lezers niet met de aanhaling van vele voorbeelden te vervelen, maar slechts diegene te vermelden, welke volstrekt worden vereischt, om niet zonder daadzaken te zijn (bl. 28), zoo moeten wij onbewimpeld verklaren, dat de voorbeelden, welke wijders ter opheldering worden bijgebragt, weinig in staat zijn het bestaan van het tweede gezigt te staven. De volkomene naauwkeurigheid van het verhaal op bl. 38 wordt door den schrijver zelven ten deele in twijfel getrokken; het wedervaren van Prof. LYSIUS (bl. 39) dateert van de zeventiende eeuw; BENJAMIN JOHNSON, van wien eveneens een tweede gezigt medegedeeld wordt (bl. 50), bloeide in het einde der zestiende eeuw, terwijl een ander geval van den schoonzoon van GEORG MOORE afkomstig is;

van het op bl. 53 vermelde geval wordt geene opgave gedaan van den tijd, wanneer het plaats vond; eindelijk heeft de schrijver (bl. 54) een geval opgenomen, dat vóór zestig jaren bij *Arnhem* voorgevallen is, en door hem is opgeteekend uit den mond van den kleinzoon des boers, bij wien de jongen, die onderhevig was aan het tweede gezigt, in dienst was. Was het hier te doen, om den lezer met vreemdigheden te vermaken, zijne aandacht gespannen te houden en mystères te scheppen, dan zouden wij deze verhalen laten voor hetgeen zij zijn; maar het oogmerk van den schrijver is niets minder dan het geven eener wetenschappelijke verklaring van hetgeen door hem zelven *het sterkste van het wonderbaarlijke* geheeten wordt; het ware dus wel der moeite waardig, de wezenlijkheid te bewijzen van hetgeen hij zoo noemt, en daartoe is het niet maar voldoende, eenige verhalen uit den ouden tijd bijeen te zamelen, uit eenen tijd, toen het geloof aan spoken, geestverschijningen en dies meer onder de beteren zelfs nog leefde; daartoe kunnen geene overleveringen strekken, welke drie geslachten hebben doorleefd, en uit den onbeschaafdsten stand der maatschappij voortgekomen zijn; wil men eenig vertrouwen kunnen stellen in die gevallen, en zullen deze den grondslag eener wetenschappelijke verklaring van het verschijnsel uitmaken, dan moeten zij niet slechts vermeld zijn *door* personen, wier brein door geen vooroordeel beneveld is, maar ook *met* al de omstandigheden, onder welke het verschijnsel plaats greep, en welke het vergezelden; het is niet genoeg te weten, dat zulk een tweede gezigt plaats had, niet genoeg zelfs, dat het verwezenlijkt werd, maar de persoon, die het ondervond, zijne ligchaamsgesteldheid, zijne gewone gemoedsstemming, die, in welke hij vóór en tijdens het gezigt verkeerde, de betrekking, in welke hij tot dengenen stond, welke het onderwerp des gezigts uitmaakt, al wat hem kort te voren wedervaren was, de gesprekken, welke hij had gevoerd, voorts, of de ziener meermalen aan soortgelijke gezigten onderhevig was geweest, en wat er al mede in verband had gestaan, kortom alle omstandigheden, welke eenigen invloed hadden kunnen uitoefenen op het ontstaan des gezigts, dienden ter sprake te worden gebragt, om te kunnen beoordeelen, of het bedoelde verschijnsel inderdaad als tweede gezigt moet aangemerkt worden. En voordat men tot de verklaring van het vermeende gezigt kwam, ware het daarenboven noodig eene vergelijking in te stellen met die gevallen, waar soortgelijke voorzeggingen gedaan, maar niet ver-

wezenlijkt waren, eveneens begeleid van al de omstandigheden, welker kennis daarbij van gewigt kan geacht worden. Zoodanige voorzeggingen toch zijn geenszins zeldzaam, en in de krankzinnigenhuizen treft men vooral zulke zieners aan; daarom verdient eene opmerking, welke men reeds bij PLATO(1) aantreft, en van welke CICERO(2) reeds gebruik heeft gemaakt, allezins onze aandacht, om het bestaan der voorzegging tegen te spreken, dat namelijk de gave der voorzegging bij half-krankzinnigen wordt waargenomen. Onder de nieuwere schrijvers, die hun gevoelen over die gave hebben uitgesproken, noem ik MACNISH, die (*der Schlaf in allen seinen Gestalten*. Leipzig, 1835, bl. 187) het zoogenaamde profetische gezigt enkel en alleen voor zinsverbeelding houdt, en dezen geleerde, die te *Glasgow* woonachtig is, kan men voorzeker alle vertrouwen schenken, wanneer hij het waagt over de zieners der Hooglanden zijn oordeel uit te spreken; ook de met roem bekende HAGEN (*die Sinnestäuschungen in Bezug auf Psychologie, Heilkunde und Rechtspflege*. Leipzig, 1837, S. 23) rekent het tweede gezigt tot de zinsverbeelding; zelfs de romanschrijvers van den lateren tijd, aan welke de zienersgave anders zoo juist te stade komt, aarzelen niet de zieners onder de krankzinnigen te rangschikken(3).

Meer dan dertig bladzijden heeft de schrijver gewijd aan de voorzeggingen van zieners, waarbij hij zich beijvert op zijne wijze de zaak te verklaren; en in twee en eene halve bladzijde worden die van zieken afgedaan! En toch wil het ons voorkomen, dat juist deze het middel aan de hand doen, om het wenschelijke licht over gene te verspreiden. Doch zulks moge in het tweede gedeelte onzer beoordeeling eene nadere toelichting vinden.

Het tweede Hoofdstuk heeft tot opschrift: *Over het voorgevoel in den droom, magnetischen slaap, clair-voyance*. Hetgeen

(1) TIMAEUS.

(2) *De divinatione*, Lib. II, C. 54: ‘Quid vero habet auctoritatis furor iste quem divinum vocatis, ut quae sapiens non videat, en videat insanus, et is qui humanos sensus amiserit, divinos assecutus sit.’

(3) Bijv. W. SCOTT, in zijne aanteekeningen op het gedicht *Glenfinlas*, houdt de zieners voor krankzinnig, en verklaart zich over de gave van voorzegging op de volgende wijze: ‘They acquire it *while* themselves under the pressure of melancholy.’
Ik herinner mij in eenen der romans van de schrijfster van *Godwie Castle* eene dergelijke opvatting van de zienersgave gelezen te hebben. Nog zeer onlangs heeft EUGÈNE SUE, in zijnen roman: *de Calvinisten in de Cevennes*, op eene breede schaal dit denkbeeld uitgewerkt.

dus in den wakenden toestand met den naam van tweede gezigt bestempeld wordt, dat zelfde verschijnsel treft men hier in den slaap aan. De voorbeelden, met welke de schrijver het bestaan der profetische droomen tracht te staven, mogen den bevooroordeelden geloof inboezemen, ons hebben zij, ofschoon mannen van gezag zich tot zegsmannen van sommige hebben gesteld, geene overtuiging gegeven; dat er voorzeggende droomen gedroomd worden, dat er van die droomen zelfs weleens uitkomen, wij gelooven het gaarne; dat er meer profetische droomen worden gedroomd, dan er profetische gezigten worden gezien, is bij ons even weinig aan twijfel onderhevig, omdat er nog al veel in de wereld gedroomd wordt, en gelukkigerwijze niet zoo velen aan zinsverbeeldingen onderhevig zijn; maar onder de voorbeelden, door den schrijver aangehaald, vindt men er geen enkel, dat de elementen bevat, welke tot eene wetenschappelijke verklaring des verschijnsels kunnen leiden; zij geven niets of weinig meer dan het verhaal der verschijning en der gebeurtenis, welke haren profetischen aard bevestigt; daarom is het ons onverklaarbaar, op welken grond deze droomen door den schrijver van die profetische droomen worden gescheiden, welke in tijden van algemeene rampen worden gedroomd (bl. 94); wij zouden juist in deze, behoorlijk onderzocht en ontleed, eene belangrijke bijdrage hebben meenen te vinden ter verklaring van het onderhavige droomenspel.

Het woord, hetwelk het op bl. 101 beginnende hoofdstuk ten opschrift verstrekt, herinnert ons een kritisch moment der wetenschap; *magnetismus* staat er boven. En dat kritische betreft niet slechts de verklaring, maar het is *het zijn of niet zijn* van het magnetismus, wat wij bedoelen. De schrijver gelooft er aan; maar hij heeft zeker even weinig gronden, om zulks te doen, als de wetenschap reden heeft het bestaan van het magnetismus aan te nemen: ten minste vinden wij de gronden niet vermeld, op welke dat geloof gebouwd is. Daarentegen verklaart de schr., dat zij, die het magnetisme ontkenden, verloochenden, bespotteden, zonder hart, zij, die er mede dweepten, er een bovenaardsch verschijnsel in zagen, zonder hoofd te werk gingen. ‘Wij,’ zegt de schrijver, ‘gaan midden door.’ Ik kan niet zeggen, dat het den schrijver van uit dat standpunt, van waar hij midden door hoofd en hart gaat, goed gelukt is, het wezen van het zoogenaamde magnetisme duidelijk te maken, hetwelk, volgens hem, eenvoudiglijk daarin zou bestaan, dat de levenskracht van het krachtiger

ligchaam, in den stroom van hare beweging, de zwakkere, tragere, belemmerde levenskracht der zenuwen van den zieke met zich wegvoert, en deze vervangt, door nieuwe, frissche, gezonde levenskracht aan te voeren; ‘dit nu,’ zoo vervolgt de schrijver, ‘is niet duister, maar zeer klaar en duidelijk; en zoo houde men dan eindelijk eens op te klagen, dat het magnetismus zoo duister is’ (bl. 104); het doet mij leed, dat mijne oogen zoo slecht gebouwd zijn, dat zij in gebreke blijven, om des schrijvers helder licht tot mijne hersenen te leiden; want hoezeer wij der consequentie van zijne redenering, en den goeden zamenhang, waarin deze met de in dit boek gepredikte beginselen staat, alle regt laten wedervaren, zoo is ons door die beschouwing de mogelijkheid, noch de waarschijnlijkheid, veel minder de duidelijkheid van het mesmerisme ingevallen. Misschien ben ik echter daaromtrent niet zoo geheel onbevoordeeld, want tot dusverre ben ik altijd ongelukkig genoeg geweest, om onder den naam van dierlijk magnetisme niets dan kwakzalverij, opzettelijk of onwillekeurig bedrog te zien; en toch heb ik zien magnetiseren onder omstandigheden, waarbij niet aan kwakzalverij of bedrog scheen te kunnen gedacht worden; te *Montpellier* werd ik uitgenoodigd, de magnetische zittingen van zekeren marquis bij te wonen, eenen man, die, met rijke goederen gezegend, een trotsch kasteel bewoonde, werwaarts de ongelukkigen van alle kanten henenstroomden, om door zijn strijken genezen te worden; een man, die zoo onbaatzuchtig was, dat hij alle vergoeding voor zijne moeite versmaadde, en wiens voortreffelijkheid zoo zeer boven alle verdenking stond, dat drie ridderordes zijne borst versierden! En ook daar heb ik niets dan kwakzalverij gezien. Intusschen zijn er ook andere menschen dan ik, en (hetgeen den schrijver zeker verwonderen zal), menschen met hoofd en hart beide, die op grond van hetgeen zij hebben gezien, en steunende op een onbevooroordeeld onderzoek, het bestaan van het dierlijk magnetisme ontkennen; onder welke ook behoort de zoo gunstig bekende Dr. BRAEUNLICH, die in zijn lezenswaardig werk: *Psychische Heilmittellehre fur Aerzte und Psychologen* (Meissen, 1839, bl. 64), de zaak van magnetisme kort, maar zakelijk en goed behandelt. Waaraan de verschijnselen toe te schrijven zijn, welke het zoogenaamd magnetisch strijken niet zelden ten gevolge heeft, schijnt nog niet met zekerheid te kunnen bepaald worden; misschien heeft E. SUE, in zijnen *Joodschen Wandelaar*, eene wezenlijke bijdrage tot de verkla-

ring van het bedoelde verschijnsel geleverd, wanneer hij de uitwerkselen beschrijft, welke DJALMA door het manipuleren van den Indiaanschen worger ondervindt, en welke te opmerkelijker is, daar in een der nieuwste werken, in welke uit een wetenschappelijk gezigtspunt over het mesmerisme gesproken wordt, eene overeenkomstige verklaringswijze gebezigd wordt; Prof. OESTERLEN (*Handbuch der Heilmittellehre*; Tübingen, 1845, S. 981) zegt namelijk van het dierlijk magnetisme: ‘Der rationellen Medicin unbekannt und von ihr perhorrescirt, blieb derselbe von jeher das Eigenthum phantastischer Aerzte, Charlatane und Laien, besonders aber der gelangweilten und nach Variationen sich sehnenden höheren Stände, wurde anch vielfach zu Betrügereien aller Art missbraucht. Dass zarte oder derbere Berührungen und Bestreichungen weiblicher Individuen durch männliche Finger, - besonders bei exaltirter Empfindlichkeit sensibler Nervenparthieen und bei krankhaft gesteigerter Reflexaction des Rückenmarks - zuweilen etwas aufregendes, zuweilen etwas beruhigendes haben mögen, lässt sich kaum bezweifeln.’ Zullen wij den lezer hierna voeren door den doolhof der magnetiserende en gemagnetiseerde wereld en hem doen zien, hoe de schrijver het dierlijk magnetisme beschouwt als een der ‘meest directe zenuwmiddelen, die er kunnen bestaan’ (bl. 104, vergelijk 131), of met hem nagaan, in welke gevallen het volgens hem van aanwending kan zijn (bl. 104-109)? Zullen wij den schrijver volgen, wanneer hij het zoogenaamde helderzien (bl. 108) en het rapport, waarin de clairvoyante met den magnetiseur staat (bl. 109), tracht te verklaren; of reden poogt te geven van het spreken der clairvoyante door den wil des magnetiseurs, en ons daarbij bezig houden met de kwestie: ‘of eene clairvoyante evenzeer op de vraag van den magnetiseur zal antwoorden, als hij de vraag denkt, als wanneer hij ze uitspreekt, hetgeen zou decideren, of het uitwendige gehoororgaan hier werkt, dan wel of alleen het verhoogd instinctief gevoel, de levensband, tusschen beide bestaande, deze overbrenging der vraag bewerkte (bl. 110)?’ Zullen wij met den schrijver zelfmagnetismus dien bewusteloozen toestand noemen, waarin de zieke het voor hem heilzame opzoekt, of in woorden zijnen toestand beschrijft en geneesmiddelen opgeeft? Zullen wij de bewegingen van het eigenlijk nachtwandelen met den schrijver tot de krampen, en den St. Veitsdans wederom tot de bewegingen van het nachtwandelen rekenen, en zullen wij die bewegingen: pogingen der levenskracht noemen, om zich door

meerdere spierbeweging van het ligchaam gezondheid te geven, belemmeringen in bloedsomloop, drukkingen op zenuwdeelen, congestiën naar het hoofd en spanningen in den buik door deze vermeerderde spierwerking weg te nemen? Liever willen wij dat alles onopgemerkt voorbijgaan, en verwijlen bij de uitkomst, welke des schr. onderzoek opgeleverd heeft omtrent de raadgevingen der *clairvoyanten*; want niet slechts meent hij ‘uit den aard der zaak verklaard te hebben het duistere, het onzekere, het bedriegelijke der uitspraken van de clairvoyanten uit de omstandigheden, die daarop ten nadeele influenceren; wij kunnen ook,’ zoo lezen wij verder, ‘uit de resultaten van hunne openbaringen afleiden, hoe weinig dezelve beantwoorden aan de verwachtingen, die men op het eerste gezigt van deze zaak zoude koesteren (bl. 122).’ Geen wonder dan, dat ook de Heer SCHELTEMA het bedrog, de kwakzalverij en schelmerij, met het magnetisme gepleegd, erkent (bl. 124); en dat hij, bl. 130, met krachtige trekken die misbruiken schetst. - Eindelijk verdient in dit hoofdstuk nog opmerking, hetgeen er (bl. 126) van de herinnering in den magnetischen toestand gezegd wordt, en dat, van het magnetische omhulsel ontdaan, en toegepast op de gewone droomen, met inbegrip van het nachtwandelen, eene aannemelijke verklaring geeft van het verschijnsel, dat men, ontwaakt zijnde, zich de voorstellingen des drooms zeer zelden duidelijk herinnert, maar in den droom daarentegen niet zelden duidelijk geheugenis heeft van de voorstellingen, uit welke vroegere droomen bestonden.

Het voorgevoel des doods bij zieken. Het terugkeeren der geestvermogens bij krankzinnigen kort voor den dood. Vele gevallen zijn er in de jaarboeken der wetenschap opgeteekend van krankzinnigen, die kort vóór hunnen dood tot hun volkomen bewustzijn terugkeerden; veelvuldiger echter zijn die, waarbij zij in denzelfden toestand stierven, in welken zij gedurende den laatsten tijd van hun leven hadden verkeerd. Wanneer iemand derhalve eene wetenschappelijke verklaring van het eerstgenoemde verschijnsel wenscht te geven, is het noodig, dat hij van de gevallen, op welke hij zijne verklaring bouwt, al de omstandigheden kent, welke kunnen strekken tot opheldering van het geval. Zoodanig zijn de vorm der krankzinnigheid, de ligchaamsverschijnselen, welke haar vergezelden (in zooverre zij namelijk daartoe kunnen dienstig zijn) en de ontleedkundige verandering, welke haar ten grondslag lag. Vooral echter is het noodzakelijk, dat

hij zich vergewisse van de oorzaken, welke den dood berokkenden; daarenboven moet hij kennis nemen van die soortgelijke gevallen van krankzinnigheid, bij welke eveneens terugkeer der geestvermogens plaats vond, maar die niet door den dood gevolgd werden; en ook daar moet hij alles opsporen, wat kan bijdragen tot eene meer juiste kennis van het wezen der krankzinnigheid, benevens de oorzaken, welke den terugkeer der geestvermogens deden ontstaan. Eerst dan, wanneer in die verschillende gevallen, het overeenkomstige en het met betrekking tot het onderhavige vraagstuk wezenlijke erkend is, dan eerst is het mogelijk te dezen opzigte eene waarschijnlijke gevolgtrekking te maken, dan eerst kan de onderwerpelijke vraag met eenig goed geluk beantwoord worden. En wat vinden wij hiervan in dit boek? In plaats van dit alles, eene vooruitzetting zonder gronden; eene blinde vooronderstelling, volgens welke, bij ziek zijn der hersenen, de levenskracht in de vegetatieve organen geconcentreerd is (bl. 142); ‘en als dat ook het geval niet was, zouden de krankzinnigen over het algemeen veel spoediger sterven en er niet zoo tamelijk welvarend uitzien, of bij enorme desorganisatiën niet zoo verwonderlijk lang allen tegenstand bieden, en, hoewel dan ellendig, toch jaren lang voortleven.’

Er is dus niet aan de waarheid van des schrijvers stelling te twijfelen! Jammer maar, dat zijn hoofdargument zoo regtstreeks wordt tegengesproken door de uitkomsten van het statistisch onderzoek; immers was, volgens de HH. AUBANEL en THORE (*recherches statistiques sur l'aliénation mentale*; Paris, 1841, p. 140, het getal van de sterfte der krankzinnigen van Bicêtre, in het jaar 1836, 1 op 5,98, terwijl dat van het Hôtel-Dieu in hetzelfde jaar was 1 op 5,385. Evenwel schijnt men het middengetal voor de krankzinnigen over het algemeen eenigzins hooger te moeten stellen, hetwelk welligt tot 1 op 7 à 8 te brengen is; dit verschilt echter genoegzaam van dat der gestorvenen buiten de hospitalen, hetwelk te *Parijs*, van 1815-1821, 1 op 51, van 1822-1826, 1 op 56 bedroeg. Voorts vindt men door de genoemde schrijvers opgeteekend (bl. 161), dat van een getal van 1541 krankzinnigen slechts 14 den leeftijd van 80 jaren bereikten, omtrent welke nog daarenboven moet opgemerkt worden, dat zij allen in eenen zeer gevorderden leeftijd krankzinnig werden; van dat zelfde getal krankzinnigen stierven er op den leeftijd van 26-30 jaar: 112, op dien van 31-35: 184, op dien van 26-40: 209, op dien van 41-45,

198, enz., cijfers, welke der stelling van onzen schrijver hoogstongunstig zijn, en dat te meer, omdat de sterflijsten van andere krankzinnigenhuizen genoegzaam dezelfde uitkomsten opleveren als *Bicêtre*, in hetwelk de aangehaalde onderzoekingen zijn in het werk gesteld. Ook heeft de schrijver over het hoofd gezien, dat andere ligchaamsdeelen, evenzeer als de hersenen, belangrijke veranderingen, ontaardingen en drukking kunnen ondergaan, zonder dat het algemeene welvaren er onder lijdt, wanneer die deelen slechts geenen onmiddellijken invloed op de voeding uitoefenen, zoodat zijne stelling, wat de aangehaalde argumenten betreft, ten eenemale ongegrond is. Maar de schrijver voert hier nog een argument aan, welks waarde een' iegelijk bij het eerste gezigt moet in het oog vallen: het is.... *de zucht tot zelfmoord*, zoo algemeen bij het begin van krankzinnigheid waargenomen. ‘Vanwaar deze anders,’ zegt hij, ‘dan van verhoogd instinctleven en diep gevoel van den reddeloozen (?) toestand der hersenen?’ en daarom moeten wij den zelfmoord beschouwen ‘als eenigen uitweg, door de natuur, door het instinct aangewezen, welke het verloren individu vaderlijk moet opnemen in de eeuwige rust, hem bewaren voor de eindelooze (?) ellende, welke hem te wachten staat;’ daarom moeten wij hem beschouwen ‘als eene aanwijzing der natuur, die niet mag te keer gegaan, maar gevolgd moet worden’ (bl. 143)! Dit hoofdstuk der ‘natuurtherapie, door eenen HUFELAND, door eenen JAHN zoo omvattend, zoo helder behandeld (132),’ ontbrak nog slechts aan haren luister, en onzen schrijver was het voorbehouden deze schitterende star aan haren hemel te ontdekken! Wanneer dus een ongelukkige uwer zorgen wordt toevertrouwd, o Geneesheer! onderzoek dan of er ook neiging tot zelfmoord in den boezem des armen schuilt, en ontdekt gij eene zucht, waaruit het u blijken mogt, dat het den lijder smartelijk valt te leven, misken dan, o menschlievende Arts! de roepstem der Natuur niet; reik hem onversaagd den giftbeker toe, want het was ‘eene aanwijzing der Natuur. En moet die niet gevolgd worden! (bl. 143);’ maar onthoud u, o Geneesheer! wanneer een treurend huisgezin den raad uwer wetenschap inroept bij de ziekte van den dierbaren vader, van wiens leven en werken veler leven en bestaan afhangt, onthoud u, ofschoon gij de ziekte kent, aan welke die zwaarmoedigheid, die zucht tot zelfmoord, ten grondslag ligt, de middelen der kunst aan te wenden, welke zoodanige veranderingen in het zieke deel zouden kunnen voort-

brengen, waardoor hetzelve binnen den kring der gezondheid terugkeerde! Maar onthoud u bovenal, ‘hem met riemen vast te gespen, omdat men anders zijne aanhoudende poging tot zelfmoord geen' meester zou kunnen blijven (bl. 143); immers die zwaarmoedigheid, die neiging tot zelfmoord, waren aanwijzingen der natuur, en moeten die niet gevolgd worden!’ -

Des Schrijvers leer ontmoet echter nog eene zwarigheid; namelijk is het wetenschappelijk uitgangspunt, dat haar ten grondslag dient, betwistbaar, de zucht tot zelfmoord is niet zoo algemeen bij beginnende krankzinnigheid, als door den Schrijver wordt voorgegeven, en komt bij alle vormen van krankzinnigheid niet in gelijke mate voor[1]; daarenboven zijn de beweegredenen tot den zelfmoord bij de krankzinnigen van zeer verschillenden aard[2]; en ijlende koortszieken,

(1) ‘Dans les observations de M. ETOC, la folie présentait les caractères du délire partiel avec prédominance d'affections tristes de passions dépressives; son invasion remontait *toujours* à une époque plus ou moins ancienne. Annales médico-psychologiques,’ IV. Novembre, 1844, p. 497.

(2) ESQUIROL, wiens uitspraken ieders vertrouwen genieten en verdienen, zegt, ten aanzien van de beweegredenen, welke de krankzinnigen tot zelfmoord drijven, onder andere het volgende (bl. 540): ‘Les maniaques vivent d'illusions, saisissent mal les rapports, sont poursuivis souvent par des terreurs paniques; ils sont le jouet de leurs sensations ou des hallucinations qui les trompent sans cesse. L'un croyant ouvrir la porte de son appartement, ouvre la croisée et se précipite ayant voulu descendre par l'escalier; un autre, calculant mal les distances, se croit de plainpied avec le sol et se jette par la fenêtre. Celui ci veut faire violence à une femme qui le sert, et se précipite du troisième étage de l'escalier, espérant qu'il arrivera au bas avant que cette femme échappe à ses poursuites. Un maniaque, dévoré par la faim, mangeait tout ce qui tombait sous sa main. Tout-à-coup il meurt: on fait l'ouverture du corps, et l'on trouve une éponge qu'il avait devorée et qui était restée dans l'oesophage. Quelques maniaques se tuent en voulant faire des tours de force et d'adresse. Il est des maniaques qui ont une céphalalgie atroce; en se frappant la tête contre les murs, ils éprouvent du soulagement; d'antres croient avoir quelque corps étranger dans le crâne, ils espèrent le faire sortir en s'ouvrant la tête: on en a vu se tuer en se frappant ainsi. Les maniaques se tuent *aussi* au début de la maladie, ponssés au désespoir par l'affection morale qui a causé le délire, ou qui a coincidé avec son explosion; le souvenir de cette affection n'étant pas détruit par le délire, qui n'a pas encore envahi toute l'intelligence. Ces malades se tuent aussi parce qu'ils ont le sentiment de la maladie qui commence, ce qui les plonge dans le désespoir. Il en est qui se tuent pendant la convalescence de la manie, désespérés des excès qu'ils ont commis, ou honteux d'avoir été fous. Enfin, faut-il l'avouer, il en est qui se sont tués en faisant des efforts pour se dégager des moyens maladroitement employés pour les contenir, ou pour s'échapper des lieux dans lesquels on les tenait enfermes’ (vergelijk bl. 542, 546, 547). In de door ETOG vermelde gevallen van zelfmoord waren de beweegredenen denkbeeldig, gegrond op krankzinnige opvattingen, op afdwalingen van het oordeel; van het diepe voorgevoel, waarvan de schrijver spreekt, maakt hij geene melding.

die dat ‘diep voorgevoel van den reddeloozen toestand der hersenen’ waarschijnlijk niet ondervinden, maken op dezelfde wijze als *andere* krankzinnigen een einde aan hun leven (ESQUIROL, *Mal. Ment.* I, p. 541).

Deelt men echter des schrijvers wijze van zien, dan heeft men nog slechts eene omstandigheid noodig, om overtuigd te zijn, dat de krankzinnige voorgevoel heeft van zijnen dood; die omstandigheid is, volgens den schrijver, het ontbonden worden der organen (bl. 143), en door dat voorgevoel ‘ontvangt de ziel eenen sterken indruk, die haar ernstig stemt, die haar nog eene laatste poging, een te zamenrapen van alle kracht in de hersenvoorstelling doet beproeven, om nog eens te overzien, of er geen middel tot redding bestaat’ (bl. 144); ‘het verdrijft namelijk de *nugae*, waarmede het verkindscht hersenorgaan zich zwak (?) bezig hield, of overtreft het *idée fixe*, dat meer uit gebrek van andere indrukken heerschte.’ Maar welk een denkbeeld maakt zich de schrijver dan toch van krankzinnigheid? Vormen de krankzinnigen zich dan uit louter pleizier zieke hersenvoorstellingen? En behoeft er slechts een ernstig voorgevoel van den dood de ziel te treffen, om alle krankzinnigheid uit de hersenen weg te vagen? Waarlijk, dan is de weg, welken men tot dusverre bij de behandeling van krankzinnigen heeft gevolgd, vrij belagchelijk, en dan moet het niet veel moeite kosten krankzinnigen te genezen. - Wij zullen echter voor alsnog des schrijvers leer niet aannemen, daar haar in ons oog alle wetenschap, alle wetenschappelijkheid zelfs, ontbreekt; immers is het waar, zoo als het is, dat de levensuiting van een orgaan geheel en al van zijnen toestand afhangt, en is de krankzinnigheid (wij gebruiken hier des schrijvers uitdrukking, zonder haar voor de onze te verklaren) eene chronische hersenziekte (bl. 142), dan zal, zoolang de hersenen aan die ziekte onderhevig zijn, hun leven zich op eene zieke wijze openbaren. De schrijver had hier dus moeten bewijzen, dat door dien indruk van het voorgevoel des doods, voortkomende uit de *hypothetische* ontbinding der organen, de hersenen eene zoodanige verandering ondergaan, dat hunne levensuiting er weêr gezond door wordt; en dat heeft

de schrijver niet gedaan: phantastische opvattingen heeft hij voor opheldering gegeven, maar niets verklaard.

‘Maar daar zijn,’ zegt de schr., ‘nog eenige wijzigingen te bedenken, welke af zullen hangen van omstandigheden, die niet altijd onderkend kunnen worden’ (bl. 145), hetgeen, zoo wij hem wel begrijpen, hetzelfde wil zeggen, als wat hij met de volgende woorden uitspreekt: ‘de krankzinnigen hebben, om verschillende redenen, op verschillende wijzen voorgevoel van den naderenden dood, en op verschillende wijzen een verhelderd geestvermogen, door soms geheel tegenovergestelde redenen’ (bl. 146), want, en hierin deelen wij des schr. gevoelen onvoorwaardelijk, de verschillende vormen van krankzinnigheid komen uit verschillende toestanden voort, en eischen eene verschillende behandeling (tegenovergesteld zegt de schr., maar dat is een onwetenschappelijk woord); ‘daarom zal alleen de diep (? ! ?) denkende, juist observerende, philosophische (dat is al naar hetgeen men onder philosophie verstaat) arts een goed medicus kunnen zijn voor krankzinnigen; maar hij zal nimmer kunnen deugen, als hij niet eene rijke ervaring van gewone zieken uit alle standen achter den rug heeft.’ Ten aanzien van deze laatste zinsnede moge ik doen opmerken, dat men er in den vreemde geheel anders over denkt; daar vordert men namelijk, dat de geneesheer, welke zich aan de behandeling van krankzinnigen wijden zal, zoo vroeg hij kan, dat wil zeggen, zoodra hij genoegzame voorbereidende kundigheden bezit, waartoe ook de kennis, erkenning en behandeling van gewone *ziekten* behooren, met krankzinnigen leere omgaan, hunne handelingen leere beoordeelen, de ziekten, welke der afwijking hunner verstandelijke vermogens ten grondslag liggen, met hunne oorzaken, bestudere, leere erkennen en behandelen; eene kennis, welke de rijkste ervaring van gewone zieken uit alle standen niet geeft. Tot dusverre heeft zich het gebrek dier rijke ervaring van gewone zieken uit alle standen dáár nog zoo schadelijk niet betoond, als de schrijver schijnt te vooronderstellen; want moge de waarde der beroemdste artsen voor gewone zieken ook verschillend worden beoordeeld, de naam der bekende psychiatri van *Duitschland, Frankrijk* en *Engeland* wordt door allen met achting en eerbied uitgesproken, en toch hadden de meeste hunner geene rijke ervaring van gewone zieken uit alle standen achter den rug.

Wij zijn bij de beschouwing van des schrijvers stellingen, omtrent den ziels- en ligchaamstoestand der krankzinnigen, van

lieverlede tot dat gedeelte onzer beoordeeling genaderd, waarin wij de waarde zijner wetenschappelijke verklaring, zijne natuurkundige beginselen en philosophische stellingen wenschen te onderzoeken. Deze zaak eischt echter eene meer bepaalde ontwikkeling, ten einde die beginselen in hun geheel te overzien, en de toepassing te leeren kennen op de verschillende onderwerpen, in dit werkje behandeld. Wij zullen het tweede gedeelte dezer beoordeeling daaraan wijden.

(*Vervolg en slot in een volgend Nommer*.)

Staatshervormen. Dichterlijk Vertoog, Horatius nagebootst, door Mr. *A.W. Engelen*.

Quid leges sine moribus
Vanae proficiunt?
- - - - - - -
Eradenda Cupidinis
Pravi sunt elementa.
HORATIUS.

Te Groningen, bij W. van Boekeren. 1845, 32 bl. (*Vervolg en slot van bl.* 810.)

Op den uitval, waartoe de Heer ENGELEN, door de veranderde stemming onzes volks sedert het sluiten van den vrede met *België*, verlokt werd, volgen eenige regelen, van welke wij de strekking niet begrijpen, al is de Dichter heusch genoeg er de plaats, die hij uit HORATIUS nabootst, bij aan te wijzen.

Ziethier de verzen:

Neen, anders was het volk, dat Leydens vege wallen
Met d' ed'len Dousa schraagde, en Spanjes duizendtallen
Door 't Hollandsch heldenstaal als kaf verstuiven deed; -
Of dat aan Maurits zij in Nieuwpoorts duinen streed,
Of Frederik volgde in 't veld, den krijgsheld, den bespringer
Van 's vijands vestingen en fieren stedendwinger; -
Of dat op 't schuimend meir met grooten Harpertszoon
De schoonste parels hechtte aan Neêrlands zegekroon; -

En in de K o r t e A a n t e e k e n i n g e n vindt ge:

Neen, anders was het volk, enz.

HOR., *Carminum*, l. III, Ode 6:

‘Non his juventus orta parentibus, etc.’

Eilieve! sla nu uwen HORATIUS eens op, en zie, hoe keurig in die Ode de vroomheid van het voorgeslacht der verdorvenheid van het nakroost tegenover wordt gesteld; hoe de Romeinsche Zedengisper regt heeft te zeggen, dat er uit den schoot der wulpsche, overspelige, bloedschendige vrouwen zij-

ner dagen geen geslacht te wachten valt als de jongelingschap, die PYRRHUS en ANTIOCHUS en HANNIBAL versloeg. Maar vraag dan tevens met mij aan den Heer ENGELEN, waarin anders toch, dan in zijn' lust om HORATIUS n a t e b o o t s e n, de overeenkomst van gedachtengang schuilt, - in welk opzigt zijne antithese onzer vermeerderde belangstelling in den gang van 's lands zaken met de heldenfeiten der ouderen uit het roemrijkst tijdvak onzer historie steek houdt? Waarlijk, wat de Leydsche Burgerij uit de dagen des Belegs ons leeren moge, lijdelijke onderwerping predikt haar voorbeeld niet! Waarlijk, MAURITS bij *Nieuwpoort* geeft regt tot verwachtingen van de jeugd uit den Huize van Oranje, die niemand nog tot maatstaf onzer Prinsen heeft gebruikt. Waarlijk, FREDERIK HENDRIK is een naam, nog door de goê gemeente gezegend, dewijl hare verlichting hem ter harte ging!.... TROMP daargelaten, - die, wij erkennen het, bij onzen Hollandschen Tory *perfectly in keeping* is, sedert DE RUYTER straks in éénen adem met *het jonge Nederland* werd genoemd, - TROMP daargelaten, dewijl hij maar ten overgang tot de volgende verzen schijnt te dienen, klemt de tegenstelling slechts in den éénigen zin, dien de Heer ENGELEN er niet aan zal willen toekennen! Pessimisten, als hij ons acht, - of zijn b e k l a d d e r s niet iets nog ergers? - geene overdrevene bewonderaars van het bestaande ten minste, en daarom verlangende de hand te slaan aan wat te verbeteren valt, als ik den vrienden van vooruitgang zou heeten, is onze liefde voor vrijheid, vergeleken met die der vaderen, l a ö d i c e e s c h, hebben wij voor staatkundige ontwikkeling binnen'slands geen honderdduizendste over van wat zij veil hadden, om te mogen aanzitten onder de volken van *Europa*!

Er is zoomin in de aangehaalde verzen, als in de regelen, welke deze tirade besluiten, - en wier mededeeling ons door de opmerking ten pligt wordt, - er is in geen van beide een enkel blijk, dat de Heer ENGELEN het navolgen van HORATIUS vergat, uit sympathie voor de eeuw, waarin *Holland* der wereld den weg wees in ontwikkeling van alles, wat er goeds en groots is in nieuweren tijd! Om eene bekende plaats uit ‘zijn Flaccus’ nog eenmaal aan te brengen, getroostte hij zich eene greep uit *later* tijdvak, dan uit de dagen der glorie, met WILLEM I aangelicht, met WILLEM III ondergegaan, - de eeuw, waarin de fakkel der verlichting ten onzent van heldenhand in heldenhand overging, OLDENBARNEVELDT en JAN DE WITT onder de vorsten medegeteld, al boetten zij voor die plaatse duur. Im-

mers, aan wat anders, dan aan zucht om na te bootsen, om na te knutselen hadden wij schier geschreven, aan wat anders wijt gij het, dat hij ons volk op het toppunt zijner grootheid schetst, een oogenblik vóór den Utrechtschen Vrede; dat hij dit doet, zonder dat u voor het minst het licht der gehandhaafde Hervorming uit het graf van den derden WILLEM tegenstraalt; zonder dat u daardoor het doel der verschijning van ons Gemeenebest op het wereldtooneel duidelijk wordt?

Het is meer dan tijd, als de treurspelers zeggen, om onze aanklagte te staven door het afschrijven der plaats:

> Of nog in later eeuw den oorlogsbliksem zwaaide,
> Het bloedig Malplaquet met stapels doôn bezaaide,
> En Frankrijks Sultan zelv' deed sidd'ren in zijn rijk.
> ‘Wat dorst ik - sprak verbleekt de trotsche Lodewijk -
> Al te onbedacht op nieuw dien wolventeelt benaauwen?
> 't Is reeds een zegepraal te ontkomen aan hun klaauwen.
> Dat volk, verpletterd door mijn reuzenmacht weleer,
> Dat, eeuwig kampend met het alverdervend meir,
> Hoe vaak verwonnen en in 't zwalpend nat bedolven,
> Met hooger luister staag zich opheft uit de golven,
> En nieuwe steden schept op 't overstelpte puin; -
> Dat volk gelijkt den eik, die op der Alpen kruin,
> Hoe 't buldrend stormenheir zijn bladrenkroon moog treffen,
> Steeds krachtiger zijn top ten hemel blijft verheffen.
> Geen Lernas waterslang, geen Colchis monsterdier
> Verhief na elken slag 't verdubbeld hoofd zoo fier.
> Ik zal voortaan met geen verwonnen krijgsbanieren
> Versailles of St. Cloud! uw zaalgewelven sieren.
> 't Onzalig Oudenaerde en 't heilloos Malplaquet
> Heeft Frankrijks gloriezon en perk en paal gezet.
> En Friso, die 't heelal doet van zijn roem gewagen,
> Zal voor geen heldenfeit, hoe moeilijk ook, vertsagen.
> Ja, meer nog dan in de eeuw, toen 't machtig broederpaar,
> Aan 't gindsche drassig strand Europas evenaar
> Geklemd hield in de vuist, is Neêrland thans de rechter
> Der volk'ren van Euroop en aller lotbeslechter.
> Ja, Frankrijks krijgsroem taant voor Hollands koopvaardij
> Niet voor Brittanjes macht of Habsburgs heerschappij.
> Tot Holland richt ik dus mijn nederige bede:
> Spaar Frankrijk en hergeef 't verward Euroop de vrede!’

Op bl. 29 der K o r t e A a n t e e k e n i n g e n worden wij verwezen naar de Vierde Ode uit het Vierde Boek van HORATIUS, waar wij in HANNIBAL's vergelijking van het Romeinsche Volk bij een' eik, bij eene hydra, bij een monster, bij wat niet al, de prototype dezer exclamatie van LODEWIJK XIV aantreffen,

zonder dat daar echter zoo vreemde namen, als *Versailles* en *St. Cloud*, of *Oudenaerde* en *Malplaquet* naast *Lerna* en *Colchis* eene bonte figuur maken. Het schijnt, dat Professor GEEL voor den Heer ENGELEN ten minste vergeefs heeft geschreven: ‘En hoe kan mij het tegenwoordige beeld van den leeuw,’ - de Auteur van het Dichterlijk Vertoog maakt wolven van ons voorgeslacht, al zwemmen wij ook in de volgende regelen voor de honderd en eende maal in het water, - ‘en hoe kan mij het tegenwoordige beeld van den leeuw, wanneer het ter voorstelling van kracht en moed dienstbaar is, hoe kan het mij schrik aanjagen, als ik weet, dat de dichter den leeuw nooit in het woud heeft ontmoet, nooit hem zijne prooi heeft zien verslinden? Ik blijf bij die voorbijgaande schilderij even kalm als bij de leeuwenhuid, die ik met groote kunst opgevuld achter de glasramen van een kabinet zie grijnzen; want - het is maar een vel! Maar blijft de natuur niet steeds dezelfde? Is de eik,’ - hoe ik wensche, dat de liefhebbers van nabootsen deze les ter harte mogen nemen, zonder zich op de doorslaande minderheid van den boom van den Heer ENGELEN tegenover dien van HORATIUS ter verklaring van den gemisten indruk te beroepen! - ‘is de eik, is de ceder thans minder statig? Bulderen de orkanen nu anders dan in de Grieksche en Oostersche Oudheid? Neen, maar de tooverkracht dier schoone beelden is gebroken. Wanneer een dichter van onzen tijd ze schildert, weet ik niet meer wat ze hem ingeeft, zijne eigene ondervinding, zijne verbeeldingskracht, of zijne geleerdheid en zijn geheugen.’ Hier weten wij, dat we de vergelijking den laatsten hebben dank te weten; dat HORATIUS, reeds vóór achttien eeuwen, haar HANNIBAL in den mond legde. En wij verbeelden ons regt te hebben, tallooze malen als zij sedert werd gebezigd, bij die beelden ‘in den ouden zin,’ met den fijnen Criticus, wiens woorden wij aanhaalden, vergunning te vragen, om, ‘zoo dikwijls ik ze zie terugkomen, niet uit te roepen: *welkom, oude vrienden*! maar in stilte te zuchten: *ach, zijt gij daar alweêr*!’

Mogt de Heer ENGELEN dier stem gehoor weigeren, zijn Meester had het hem kunnen leeren:

> Ja, wei' men in den bloemhof rond
> Van Romeren en Grieken,
> En vlieg' men naar den Morgenstond
> Maar zij 't op eigen wieken!
> Daar plond'ren we als met aadlaarsklaauw

De gouden boomgaardvruchten!
Daar gaar' men frisschen hemeldaauw
Uit geen beneveld wolkengraauw,
Maar balsemvolle luchten!

Maar wee, die in 't gebaande pad
Schroomvallig om blijft kruipen!
Hem zal geen ruischend Hengstennat
Geen Godennektar druipen.
Neen, putten wij de welbron uit
Waaruit heel de Oudheid schepte:
De glorie is des stouten buit;
Onsterflijk maakt de gouden Luit
Wie eigen wieken klepte.

En aldus door dubbel gezag in het afkeuren van zulk navolgen gesteund, grijpen wij moed, om de eischen der kunst onzer dagen, die grootendeels het gevolg ‘onzer levenswijs, der verfijning onzer zeden, der beschaving’ is, te doen gelden. Versta men ons wèl, beter misschien, drukken wij ons duidelijker uit. Een deel des publieks zal de afgeschrevene plaats, als gij haar van het antieke beslag ontdoet, even stout als fraai vinden; niet enkel op het Tielsch Nanut, ook op ons Amsterdamsch Tooneel zal een daverend handgeklap het loon harer uitgalming zijn. Maar een ander gedeelte der lezers zal zich ook zonder eik en zonder slang en zonder monster aan hare onnatuurlijkheid en onwaarheid blijven ergeren; ja, de Heer ENGELEN zelf, durven wij beweren, zal aan dat beschaafder gehoor bekennen, dat hij LODEWIJK XIV in proza zoo iets niet zou hebben laten zeggen. Is het wonder, dat eene poëzij ondergaat, die zoo veel overheeft voor effect? die zoo weinig weten wil van studie? Verbeeld u tegenover dezen *soi-disant Grand-Monarque* eens de schets, die de stift onzer eerste Schrijfster er ons van geven zoude, zoo zij wilde. Een zeventigjarige, ter prooi aan verveling, verlatenheid en verval, is niets ongewoons; maar die zeventigjarige LOUIS QUATORZE, die de Groote heette; die zich den Onoverwinnelijke wanen mogt; die zeggen kon, gruwel als het was: ‘l'état c'est moi;’ - die zeventigjarige *vis-à-vis Madame* DE MAINTENON, in vormelijke vroomheid boete doende voor een der zinnelijkheid gewijd leven; die zeventigjarige onder den indruk van den voorspoed der wapenen zijner vijanden, van den vloek, die eerst scheen uitgesproken over zijn huis, en zich nu ook dreigde te verzwaren over zijn volk! Ik heb u naauwelijks een' omtrek gegeven,

en echter gevoelt gij, dat de talentvolle hand, van welke ik gewaagde, het beeld niet ontwerpen zou. zonder de geschiedschrijvers dier dagen, zonder den historieschrijver van dat hof, zonder vooral VOLTAIRE te raadplegen; ook de Heer ENGELEN deed het, getuigen een paar aanhalingen ter staving van der Hollanderen dapperheid bij *Malplaquet*, ten bewijze van het gewigt, door *Hollands* koopvaardij tegen *Frankrijks* krijgsroem in de schaal geworpen. Doch, helaas! dat aanhalen was ook alles, waartoe de Auteur van het Dichterlijk Vertoog zich bepaalde, waartoe hij *le Siècle* nog eens ter hand nam, vrees ik; een opstel in proza zou Jufvr. TOUSSAINT hebben verpligt te overpeinzen, waardoor LODEWIJK XIV in dien toestand werd gebragt, en welke middelen hij aanwendde, om er uit te worden gered; zou haar, na de vergelijking van vroegere en volgende gebeurtenissen, hebben uitgelokt eene verklaring te beproeven van het verband tusschen beide; ‘wij, poëten, nemen het zoo naauw niet. zoo'n rodomontadetje mag men wèl,’ zijn de eenige uitvlugten, die ik er voor den Heer ENGELEN op weet, armzalige als ik haar heeten durf. Toch zou ik hem willen vragen, of zijne vingeren, die bijwijlen de veder der historie voeren, en dat niet zonder lof, of zij niet aarzelden, eerst om het heelal te doen gewagen van FRISO's roem, dat kras is, overkras; maar ten tweede en vooral, om ons, Hollanders, voor te stellen als *Europa*'s lotbeslechters, een oogenblik vóór den Utrechtschen Vrede; bij welken wij het Barrière-Traktaat en een handelsverdrag met *Frankrijk* wonnen, ‘en dan hebt gij,’ zegt iemand, zoo waarheidlievend en gemoedelijk als POL het was in het schrijven zijner *Algemeene Geschiedenis*, ‘dan hebt gij de voordeelen opgesomd, welke ons Vaderland, bij den vrede van *Utrecht*, voor zoo vele opofferingen, uitputting en dienstbetooningen plukte!’

En nu twee regelen, die in het gedicht onmiddellijk op de hulde volgen, ons door LODEWIJK XIV gebragt:

> Zoo sprak ontroerd de diep vernederde despoot,
> Toen Neêrland Neêrland was, in voor- en onspoed groot. (?)

En daarop het vervolg der plaats uit het handboek voor de historie van mijnen verscheidenen vriend:

‘Smadelijk durfde *Engeland* thans reeds *Nederland* honen! En in plaats van te antwoorden, liet men zich dit welgevallen; verbeeldde zich, dat men steeds met allen in vrede kon leven, gaf zich aan rust over, moeide zich niet verder met het buitenland, en verwaarloosde vloot en leger!’

Wenscht gij die grootheid weêr van 't glorierijk verleden,
Verjeugdigt dan den staat door wetten niet, - door zeden.

SLINGELANDT's geest kome ons ter hulpe! want al is de Republiek te gronde gegaan, sedert zijne waarschuwende stem te vergeefs op verbetering der toenmalige staatsinrigting aandrong, de Heer ENGELEN schijnt het, als de behouders van alle tijden, met de tegenwoordige wel te kunnen stellen, mits wij maar, meer in Hollandschen dan Horatiaanschen zin, brave luï zijn. Behoeft de gestudeerde dan van den philister nog het betoog, dat wetten slechts de uitdrukking der zeden zijn, of moesten wezen, - dat beider invloed wederkeerig werkt? Prijs stellende op eene Grondwet, uit de behoeften des volks geboren, en daardoor in staat deze te bevredigen; - in de thans heerschende instellingen kluisters ziende voor de ontwikkeling der natie, teekenden honderden als ik de petitie aan de Leden der Tweede Kamer, om het Voorstel van het Negental niet met huid en haar te slikken, neen, in ernstige overweging te nemen, - de schoen knelde ons, zie eens, meester! of dat baten zou. Uit het gansche dichtstuk van den Heer ENGELEN wil het mij niet helder worden, welke zijne gedachten zijn over het onderwerp, dat in den laatsten tijd ons beschaafd publiek niet enkel bezig hield, neen, hoog belang inboezemde, - durf ik niet eens tot de slotsom komen, dat hij het Voorstel, met zoo vele duizenden, zijne goedkeuring weigerde, dewijl het bij de gemeente grootere staatkundige verlichting onderstelde, dan hij haar toeschrijven mogt; - hoe ik het wende, er is geen vat aan!

Kweekt in de harten dan, Bataven! van uw jeugd
Die edle eenvoudigheid, die reine, zuivre deugd,
Die zich in stilte slechts voor weinigen ten toon spreidt,
(Gelijk de jonge vrouw bij Helmers, die haar schoonheid
Voor d' aangebeden man zelf te verbergen tracht)
Die 't echte kenmerk was van 't roemrijk voorgeslacht.

Ik weet niet, of mijnen lezers dat beeld van den bruiloftsnacht heugt, door HELMERS in zijne *Hollandsche Natie* voor de zedigheid van het Voorgeslacht gebezigd, in zooverre het zijne groote daden voor de nakomelingschap niet uittrompette (dat waar is), neen, te verbergen zocht (dat me minder waar schijnt); maar ik weet wel, dat het mij verbaast, het door den Heer ENGELEN, die, blijkens een vraagteeken in zijne noten, het bij zijn' voorganger reeds niet zeer kiesch vindt, zoo veel valscher te zien herhalen. Of verdraagt zich, - zoo als hier de gelijkenis wordt toegepast hebben wij regt het te vragen, - verdraagt zich die schroom-

valligheid, die blooheid, die schaamte met een volk, dat zich vrijvocht niet alleen, maar werelden veroverde?

> Geen windrig marktgeschreeuw, geen buldrend uitbazuinen
> Op 's Blinkerts hoogsten top of op de Zeeuwsche duinen
> Van 'tgeen lofwaardig soms en edel wordt verricht!
> De sterkste drijfveer zij bij elk 't gevoel van plicht!

Aux amateurs de aardigheden, waartoe de drie eerste regelen van deze vier zoo overvloedig stof opleveren; wij hechten ons aan den laatsten, om den Heer ENGELEN opmerkzaam te maken, hoe hij ons in dezen zelf het wapen in de hand geeft, om het onmogelijke zijner theorie van hervorming der zeden, zonder die der wetten, aan te toonen. Toen NELSON bij *Trafalgar* zijn vlootvolk bezielde met het eenvoudig, als ik durfde had ik geschreven, het antieke: '*England expects that every man shall do his duty*,' toen wijdde hij zijnen landgenooten in die woorden de schoonste lofspraak, hun ooit gegeven, want in het gezigt van den dood, beriep hij zich bij hen niet op eene voorbijgaande opwelling van gevoel, of op eene hersenschim van eer, hij beriep zich op eene verstandelijke, zedelijke, gemoedelijke o v e r t u i g i n g ! Pligt, immers het bewustzijn van dezen, wordt uit kennis geboren, en ik verklaar niet te weten, wat de Heer ENGELEN van ons en voor ons wil, als hij eischt, dat het *gevoel van pligt* ons aandrijve tot alles, wat goed en groot is, en hij echter naar geen duidelijk begrip streeft, wat de staat van hem en hij wederkeerig van dezen vergen mag. Er volgen dertig regelen, in welke ons, bij opvolging, andermaal de eenvoud, vervolgens de tevredenheid, ten derde nuttige oefeningen, in plaats van koffijhuisgezwets, worden aanbevolen; maar ik wil den Dichter van *Staatshervormen* niet te kort doen, en schrijve, of zij u minder ergeren mogten, het laatste tiental over:

> De wakkre jeugd begeer' bij stipte plichtbetrachting
> Geen hooger, schooner loon, dan aller braven achting.
> Ze ontbeer', waar 't zijn moet, met een mondvol broods te vreên,
> En beef voor de armoê niet, maar voor de schande alleen.
> In plaats van 't hooggezag baldadig te bedillen,
> Leer zij voor land en vorst haar goed en bloed te spillen,
> En sla, teruggekeerd (de roem zij haar genoeg)
> Met Cincinnatus weêr de handen aan den ploeg,
> En (meer dan alles nog) aan Gode de eer te geven:
> Dit, dit zij de aanvang, dit het eind van al haar streven.

Overschrijvende, springt het mij voor de scheenen: op CINCINNATUS na luidt het schier Turksch! Offer u op, vergt de Heer ENGELEN

van de jeugd, van den man zelfs [door den Romein, dien hij tot voorbeeld bijbrengt], offert u op voor uwen pligt, en wij zeggen het hem na, maar onder de mits, dat wij er ons Vaderland door baten, dat wij goed en bloed niet *spillende*, maar overhebbende, maar veilgevend ens Volk vooruitbrengen, en geene middelen, geene werktuigen strekken ter handhaving van den stilstand, die slechts een andere naam voor achteruitgang is, daar alles om ons heen zich ontwikkelt! Baldadig bedillen is laakbaar; maar onder eene volksvertegenwoordiging levende, onderzoeke de jongeling, of het kiesstelsel eene waarheid, eene hooge, eene allen heilige waarheid is: de lasten, die hij als man zal hebben te dragen, - de welvaart, waarvan hij als hoofd eens huisgezins zijn deel verwachten mag, - de veiligheid zijner have, - de vrijheid des handels, - de waardering zijner kennis, - het karakter in een' burger geëischt, - de maatschappij, waarin zijn kroost hem vervangen zal, die allen hangen er van af. Baldadig bedillen is geen mannenwerk; maar onder eene volksvertegenwoordiging levende, mag het, moet het den Heer ENGELEN als mij ter harte gaan, wat antwoord ons gegeven wordt op de groote vragen van den dag: armenverzorging, - koloniën, - onderwijs, - volksregt, - wetenschap, - kerk, - en een oogenblik overwegens, verbeelde ik mij, volstaat bij hem, om mij toe te stemmen, dat hij beter zou hebben gedaan ter oplossing van deze zijn deel bij te dragen, dan in eene noot op het *jonge Nederland*, uit zijne seïden verwacht, eene vraag te doen, welke ons tot de mededeeling der regelen, waarop zij slaat, verpligt:

> Zóó vormt ge mannen, die standvastig en rechtvaardig,
> Den eedlen naam van vorst- of volksvertreder waardig,
> Niet siddren voor den blik eens dwinglands, heet op moord,
> Noch voor 't gebrul des volks, dat hen tot gruwlen spoort.

‘Het is de plicht van den echten volksvertegenwoordiger, waar het de waarachtige belangen des Vaderlands geldt,’ luidt de K o r t e A a n t e e k e n i n g , ‘evenzeer den *civium ardor* te verachten, als het *vultus instantis tiranni* kloekmoedig te trotseren. En het eerste is soms moeilijker dan het laatste.’ Tot zoo verre zal wel niemand iets tegen die plaats hebben, en evenmin tegen een twintig volgende regelen, waarin beweerd wordt, dat het dienen noch van de eene, noch van de andere staatspartij belangeloosheid van beginselen waarborgt, hoezeer de bovendrijvende, voegen wij er ondeugend bij, uit den aard de meest tastbare blijken van de zege te bedeelen heeft. Wie zou echter bij deze vindicatie van de voorstanders

des bestuurs het volgende slot verwachten: ‘Wanneer men bovendien de vroegere geschiedenis van ons Vaderland raadpleegt (schoon wij gaarne erkennen willen, dat die tijden nooit kunnen terugkeeren), dan ontmoeten wij meerdere en droeviger slagtoffers van de woede des volks, dan van de gewelddadigheid der regeerders. En wie zou niet liever met den ouden DE WITT door den als geweldenaar uitgekreten stadhouder WILLEM II in eene korte gevangenschap naar *Loevenstein* gezonden worden, dan met zijne beide zonen door de Haagsche burgers geslacht, van één gescheurd, gebraden en verzwolgen te worden?’

Wij gruwen te zeer van dat evenaar houden, om in de vorstelijke schaal het grijze hoofd te werpen, dat OLDENBARNEVELDT had behoord; maar als wij dus doende verklaren, dat de gedachte ons reeds afgrijzen inboezemt, dan zijn we rekenschap schuldig, waarom wij de plaats hebben aangehaald. Andermaal wenschen we die eenzijdige studie onzer vroegere staatkundige verdeeldheden te keer te gaan, welke, onder het beklagen of verfoeijen harer uitspattingen, de belangstelling in vaderland en vrijheid voorbijziet. die er de besten van beide partijen, uit beginsel, toe dreef. Gaarne beproeven wij dit, door de mededeeling der gewaarwordingen, welke een bezoek van de Residentie bij ons pleegt op te wekken; de Heer ENGELEN heeft er, hoop ik, niet tegen, eens met ons naar *'s Hage* te gaan.

Een der schoonste zomerochtenden van dit jaar, de morgen van den 15^{den} Junij, schitterde ons in *het Bosch* toe; uw geheugen zegt u misschien, dat het de dag was, tot *Dank- en Bidstond* ter gedachtenis van den slag bij *Waterloo* bepaald; wij bekennen het, wij waren niet ter kerke gegaan. Een man, in wiens schaduw we ons niet durven stellen, is verketterd, dewijl hij gedenkdagen van volksrampen afkeurde; wij zullen ons aan geen betoog wagen, dat na dertig jaren vredes de stof van den slag wat schraal wordt! Politiek, wij erkennen het gereedelijk, past niet op den predikstoel; maar te spreken van eene staatkundige gebeurtenis, zonder in de toepassing op het tegenwoordige verder te mogen gaan dan te vermanen tot tevredenheid... ‘komen wij ooit *het Bosch* in?’ hoor ik vragen. Als ge wilt, lezer! dan zijn wij reeds in zijne lommer; dan rijzen er bij u, als ze het bij mij deden, velerlei herinneringen op aan de vele helden uit het Huis van Oranje. Of zou het u nooit te moede zijn geweest, waar ge aan het einde eener schemerzieke laan het eikenloof zaagt nederzijgen, als deed het

dit naar den schedel van den eersten WILLEM; als zaagt gij hem in het verre verschiet den ernstigen blik verheffen tot de Bron van het Licht; als zaagt gij hem in een oogenblik van afzondering opzien naar God, die den last eener nieuwe wereld aan zijne schouderen had toevertrouwd? Ons was het er dikwerf zoo, - ons voerde de verbeelding dien eigen ochtend, toen hengstgebriesch het stille landschap om ons heen uit de verte verraste, ons voerde zij terug tot de dagen, toen MAURITS wederkomst, aan het hoofd der vreemde Vorsten, die in zijne school den krijg leerden, aan het hoofd der dapperen, die met hem, bij *Nieuwpoort* misschien, hadden overwonnen, er het luchtruim daveren deed! Ter prooi als we waren aan de dubbele poëzij van den heldentijd onzes voorgeslachts en van de heugenis, dier plek verknocht, naderde ons de veldheerspluim telkens digter; zie, daar was het, of hij met krijgsmanszwier de toomen van het weêrbarstig ros kortte; daar groette het hoofd, dat op zoo veel lauweren bogen mogt, zijne heeren staten heuschelijk, en OLDENBARNEVELDT trad hunnen kring uit, om hem *Hollands* hulde aan te biên! - En behoeven wij u te zeggen, zoo verre in de uitstorting van onze gewaarwordingen en gedachten in het Haagsche Bosch gevorderd, dat ze zich bij die beide hoofdfiguren niet bepaalden; dat een stiller schouwspel het gewoel, dat wij om ons heen waanden te zien, afwisselde; dat het wuiven van een' enkelen sluijer, slechts ten halve door de twijgen zigtbaar, er toe volstond? Het geviel op eene dier plekken bij de vijvers, waar schemerschaaûw en middagglans schijnen te wedijveren om de loofgordijnen, waarachter de boschnimf zich baadt; wie was het anders, die ons langs zweefde, dan Prinsesse AMELIA, wandelende naar het Huis, dat in een gedenkteeken harer huwelijksliefde zou verkeeren, voor den gemaal, die het hart van al zijne medeburgers te mijnen wist! - Maar uwe fantasie beschaamt de mijne, want uit de wolk van stof, die ter zijde van ons opgaat, ziet gij de oogen eens ridderlijken jongelings luchten van minne en van moed; - reeds is hij ons voorbijgerend, hij, die niets ter wereld ducht dan de ruste, al werd zij door de zegepralen zijns vaders verkregen; - helaas! hoe vurig zijn hengst het verschiet verslinden moge, weêrlichtsnel als hij vliegt, de wolke, die zich over zijn hoofd verzwaart, volgt hem even snel, en het nageslacht zal twisten, of de dood WILLEM den tweeden voor zijnen roem te vroeg of te laat heeft ingehaald! - Voor mij, met wien zou ik het in die morgenure, onder dien helderen hemel, door den stroom der

herinneringen voortgestuwd, hebben gedaan? ik naderde eene der plaatsen van het bosch, waar ochtendgloor noch avondluister door het loofgewelf dringen kan; waar het geboomte eene ongekorvene celle vormt; waar ge slechts de stilte hoort. En ik was eene wijle gelukkig in den waan, dat ik op de kunstelooze veldbank in het verschiet JAN DE WITT zitten zag, JAN DE WITT, die, na de zege op *Frankrijk* en *Brittanje*, 's Lands Vloot herbouwde in zijn gepeins! Er ruischte iets door de bladeren, een jagthond sprong te voorschijn, - wie mogt de jonker zijn, die hem volgde? Opgerezen zagen zij elkander aan, de voogd en de vorst, de roem van het heden en der toekomst hope; opgerezen zag de burger, die den drietand der zee zwaaijen mogt, den jeugdigen WILLEM III aan, die bestemd was gewetensvrede te handhaven en te waarborgen voor half *Europa*!

Zietdaar mijne herinneringen uit het Haagsche Bosch op den jongsten gedenkdag van *Waterloo*; hebt ge lust, om te hooren, hoe ik er in werd gestoord?

Een enkel woord volstaat, om het u te zeggen: het publiek onzer dagen daagde op, - het draafde of het drentelde of het danste naar *de Tent*, - er zou muzijk zijn, de mode kwam, - verbaast gij er u over, dat mijne mijmering bitter eindigde? Al was ik niet onbillijk genoeg in die schitterzieke schare ons volk, ons geduldig, huisselijk, boven alles nijver volk te zien, welke waren er gehouden van de vele geloften, vóór dertig jaren aan den voet des kansels of voor het hoog altaar afgelegd? Wat waren wij in liefde voor vaderland en vrijheid, toen Gode zoo geestdriftig betuigd, gedurende een' menschenleeftijd vooruitgegaan? Vijftien jaren van die dertig waren wij met *België* vereenigd, en verbeeldden ons, dat strijdige belangen zouden zamensmelten; vijftien jaren van die dertig waren wij er van gescheiden, en het stelsel der volharding moge gevallen zijn, volharders hebben wij nog te over. Liberaal, zoolang men het den vorigen Koning geloofde, werden wij *plus royaliste que le roi* sedert het jaar 1830; het volk, aan de borst der vrijheid gezoogd, deed zich te goed op den lof van buitenlandsche alleenheerschers; onze schaal is des ondanks gestegen! Ik ken er, die dat alles aan WILLEM I wijten, en niet begrijpen, dat zij dus doende ons vonnis vellen; de weêrhaan vervult zijne bestemming, door den wind te wijzen; maar wat dunkt u van eene natie, die van staatkundige geloofsbelijdenis wisselt naar den veranderlijken zin van eenigen vorst ter wereld? ‘Eendragt!’ riep men, schreef men, zong men; maar

waarlijk, ik wilde geene tweedragt, toen ik onder de ouderen van dagen, onder het geschetste publiek, onder de mannen van het vorige bestuur, vergeefs naar de HOOFTS en de BICKERS omzag, die voor MAURITS en voor WILLEM *den tweede* well van zwichten, maar niet van plooijen wisten; die geloofden aan de magt van zedelijken moed. We wijken voor niemand, gelooven wij, in eerbied en gehechtheid aan het Huis van Oranje; maar om den wille van dat Huis zelf, we wenschten, dat de laatste vijf en twintig jaren mannen hadden opgeleverd, niet van die staatkundige partij, maar mannen van dien staatkundigen stempel; en de Heer ENGELEN houde het ons ten goede, dat wij daarom geen' vrede kunnen hebben met de verzen, waarin hij aan onzen Koning WILLEM II zegt:

> Dien naam droeg ook de telg uit uw doorluchten stam,
> De krijgsheld, die, ten spijt van 't muitziek Amsterdam,
> Den overmoed bedwong van 's lands geweldenaren.

Plebejer als we zijn, eischen wij in naam der historie niet enkel eerbied voor de gevallene grootheid onzer patriciërs: eischen wij onpartijdige waardering van bezielende beginselen; eischen wij die, gelooven wij, met dubbel regt in een' tijd, die zich op zijne beginselloosheid verheft! Vurig als wij verlangen, van onzen tijd als we zijn, dat het democratische element zich ontwikkele, eerbiedigen wij in JAN DE WITT een genie, dat aan WILLEM III slechts ééne kans liet, ooit in zijne voorvaderlijke waardigheden te worden hersteld, die van een groot man te zijn, die van hem te overtreffen. Verre er van de herleving van vroegere geschillen te verlangen, - het zou het onmogelijke gewenscht zijn, al ware het wenschenswaard, - vreezen wij niets zoo zeer als een volksgeest, ‘die loomheid wijsheid acht,’ en onverschilligheid vaderlandsliefde! Verwondert het u nog, dat we, bij het uitgaan van *het Bosch*, ons beklaagden, geen' VONDEL, ons beklaagden, zoo gij den sprong duldt, geen' THOMAS MOORE, geen' BÉRANGER te hebben, in staat dezen tijd te tuchtigen met het roemrijk verleden, in staat, om de jeugd te bezielen met een' anderen geest dan den slaafschen, die gedurende de laatste vijftig jaren voor allerlei heerschappij even vreesachtig boog? ‘Zoo iemand zou personeel worden,’ denkt ge, en geeft dus doende den gebreken een' vrijbrief: ‘zoo iemand zou profaan zijn,’ zegt ge, alsof gepleisterde graven niet verdienden te worden ten toon gesteld! ‘Zulk een zedegisper zou zelf zedelijk zeer hoog moeten staan!’ Toegegeven, - zouden zij daarom zoo zeldzaam zijn?

Beschuldig ons niet van onopregtheid, dewijl wij in den aanhef van dit opstel wenschten, dat de Heer ENGELEN de debatten over de Grondwetsherziening te '*s Hage* had bijgewoond, 'hoezeer door behoudende beginselen bezield.' Openhartig bekennen wij te gelooven, dat hij dan het onhollandsche van de laatste zou hebben ingezien; maar al ware de uitslag anders geweest, al had hij voor de vrienden van den vooruitgang even weinig sympathie blijven gevoelen als hij thans doet, gispende of geeselende zou hij ons hebben geleerd en gebaat! De waarheid moge zeer doen, zij wondt - om te heelen; - rethorische exclamatiën daarentegen, op geenerlei staatkundig stelsel gesteund, rethorische exclamatiën als die, welke onze Auteur tot den Koning rigt, wekken eenen medelijdenden glimlach, of een spotziek: '*à l'impossible nul n'est tenu*!'

Of is het niet het onmogelijke geëischt, als de Heer ENGELEN van Zijne Majesteit vergt:

> Snel gij ter redding toe, gij, de eer van Nassan's loten,
> Die nooit het bloed verzaakt, waaruit gij zijt gesproten!
> Toon meer dan krijgsheld, meer dan Koning u aan de aard:
> Wees schepper van een volk, uw heldengrootheid waard.
> Ik weet het, Neêrlands Vorst! hier zal geen staatswet baten,
> Geen doode letter toch verlevendigt de staten.
> Maar wie in 't heil zijns volks het doel zijns levens ziet,
> O wat vermag die Vorst, die Godsgezalfde niet?

We zijn misschien subjectief, als wij de remeniscentie uit de Israëlietisch-Nederlandsche Dichtschool wraken, welke ons in den laatsten regel ergert; maar toestemmen zal men ons, dat niemand, zelfs het Negental niet, zoo veel van het Hoofd des Staats vergen durfde, als in dit omtooveren ligt opgesloten! Hoe bescheiden is, in vergelijking, onze tegenwoordige Grondwet jegens den Koning; hoeveel meer eischt zij daarentegen van het vertegenwoordigde Volk! Hier is welligt HORATIUS in zijne kracht, in AUGUSTUS een God begroetende; maar een HORATIUS der negentiende eeuw zou, gelooven wij, bepaalder uitgedrukt hebben, wat hij wilde, dan het ons gegeven is uit de volgende regelen te vatten. De verzen, die hun voorafgaan, gewagen van Graaf WILLEM II, den Roomsch-Koning, en van Prins WILLEM II van Oranje:

> Gij, TWEEDE WILLEM! meê gij zijt dien eernaam waard,
> Maar (dank zij de Almacht!) bleeft tot Neêrlands heil gespaard,
> (Al vloeide uw edel bloed, o roem van Nassau's helden!
> Hier bij den Viersprong, ginds in Salamancas velden.)
> Ja, ridderlijke Vorst! van u wacht Nederland

(Als Rome in Flaccus eeuw van 's grooten Caesars hand,
Toen 't buldren was bedaard van staats- en oorlogsstormen)

Het lijdt geen' twijfel, dat Z.M. de vergelijking te vleijend zal vinden, - en wat ons vaderland betreft, wat hadden wij in 1813, dat naar *Rome* of Romeinen zweemde? wat hebben wij er in 1845 van?

Van U in de eerste plaats een wettig staatshervormen.
Geen nietige aardwal, die bij d' eersten aanval zwicht,
Moet tegen 't klimmend tal bespringren opgericht;
Dit voelt gij: - hechter burcht moet Nederland omwallen.
O richt dien burcht op! -

Dat heeft men van epithetons, die anachronismen zijn! Zonder het ‘ridderlijke,’ dat de een den ander' naschrijft, maar waaronder men toch wel niet meer te verstaan heeft dan de hoedanigheden, welke men in ridders het hoogst plagt te schatten, waarmede men tegelijk bevalligheid van gebaren, dapperheid van hart en hoog gevoel van eer meent uit te drukken, zonder dat banaal geworden epitheton ‘ridderlijk’ zou de Heer ENGELEN niet aan ‘den burcht’ hebben gedacht, die ons als een Chinesche muur van het beschaafde *Europa* dreigt af te sluiten!

Schraag de poging van hen allen,
Die - niet in wetten, nu verhemeld, straks veracht,
En telkens weêr herzien en telkens weêr verkracht, (?)
Niet in beknib'ling van het Koninklijk vermogen,
(Men werp vrij 't stikziend volk een handvol zand in de oogen) -

‘Zoo ben ik toch tevens van oordeel, dat in soortgelijke aangelegenheden de gevoelens ook van weinigen, ja van een enkel individu behooren geëerbiedigd te worden,’ enz. Voorrede van dit dichtstuk.

Maar in ontwikling van echt-Nederlandschen geest
Die zich door eenvoud, trouw en godsvrucht allermeest,
En door onwrikbren moed in 't strijden openbare
Voor Kerk en Land en Vorst, het eenige en het ware
Herstellingsmiddel zien voor 't dierbaar Nederland!

Strijden, tegen wien en voor welke Kerk? Ik wenschte, dat DA COSTA ook eene rekenschap zijner gevoelens over de staatkundige bewegingen onzes tijds in het licht gaf, we zouden dan voortaan van die onbepaalde uitdrukkingen zijner volgelingen of vrienden bevrijd zijn.

O Koning, grijp Gij zelf dat middel bij de hand!
Gij wilt het en vermoogt. Met U gewijde harten
Gereed om op uw wenk en nood en dood te tarten.

Vest al wat wèl denkt op uw zetel hoopvol 't oog.
Wat Nassau, die de hoop der burg'ren ooit bedroog?
Vervul ze ook gij!

Houd het ons ten goede, lezer! dat wij andermaal uw geduld op de proef stellen; dat wij u uitnoodigen u nog eens in gedachte met ons, op den jongsten gedenkdag van *Waterloo*, in de omstreken van '*s Hage* te verplaatsen, maar thans aan de andere zijde der Hofstad, thans op het Scheveninger strand, thans aan zee. Het was middag, en de woelige wateren van den Oceaan effenden zich ten glansrijken spiegel; zelfs het melodisch golfgeruisch verflaauwde; onze blik staarde vruchteloos in het verre verschiet. Er was geen vaartuig, dat aan den gezigteinder opdoemde, geen schip, dat u als mij in een dergelijk oogenblik de verzuchting zou hebben ontlokt: ‘of het eene vloot ware als onze vaderen verbeidden!’ En echter - geloof mij, ik ben geen ossianist, die de geesten der verscheidenen uit de sluijers van den nevel ziet opdagen, - en echter - ik getuigde straks, dat de glansen der zonne schitterden omlaag als omhoog, - en echter bleef voor mij die leêgte niet ledig; echter verschenen en verdwenen in die ruimte zwevende gestalten aan den trans. Hetzij ik onder den indruk verkeerde van eene der schoonste veraanschouwelijkingen der gedachten van D a n t e door ARY SCHEFFER's penseel; hetzij de zweem van eeuwigheid, dien de zee somwijlen heeft, zijn' invloed gelden deed, statig en stil, maar onbeschrijfelijk somber tevens, gleden zij boven den waterspiegel voort, de geesten, die vóór dertig jaren over *Europa's* toekomst beschikten, - de beheerschers der wereld, die geworden waren, wat zij naauwelijks meer geloofden te zijn: eene handvol stofs, - de Magten op het Congres te *Weenen* vertegenwoordigd, de Mogendheden van het Heilige Verbond! Wat is u, als vreesdet gij, dat ik mij in deze vlugtige schets van gewaarwordingen en gedachten vermeten zou een visioen des oordeels te schrijven? ik steiger zoo hoog niet; maar bedriegen zou ik mij op mijne beurt in u, zoo ge niet reeds onwillekeurig de verwachtingen der volken in 1815 hunnen toestand in 1845 tegenoversteldet; zoo het u dan nog verwonderde, dat ik den rouw, waaronder hoofd bij hoofd dier verscheiden Vorsten gebogen ging, begreep. *Duitschland, Italië, Polen, Ierland*, iedere natie, die hare geestdrift in teleurstelling zag uitdooven, die hare nooden in kreten en klagten des opkomenden geslachts kond doet; half *Europa* schier stemde in met de zuchten der zich verheffende zee; ‘dertig jaren,’ waan-

de ik te hooren, ‘dertig jaren wachtten wij vergeefs!’ En het was, of die afgetreden heerschers, statig en stil, maar onbeschrijfelijk somber tevens, voortglijdende onder die zoele zomerzon, het was, of zij ooren hadden voor den weeroep der wereld; al zwaarder drukte koninklijke, keizerlijke en driedubbele kroon. ‘Te laat!’ klonk het uit de hoogte, ‘te laat!’ om den wille dier vleijerij, die hen hier in weelderige rust plagt te wiegelen, maar buiten welker bereik zij waren gedaald in den schoot des grafs; ‘te laat!’ al greep hen de overtuiging aan, dat iedere belemmerde ontwikkeling des menschdoms tegen hen getuigen zal bij God!

Een droom, een dichterlijke droom, zegt men misschien; maar de Hemel geve, dat er nooit iets dergelijks van onzen geëerbiedigden Koning te droomen of te dichten valle. Onze mijmering nam geen einde, eer wij de bijzonderheden hadden opgesomd, die er hem, die er ons voor schenen te waarborgen. Schier zoon dezer eeuw, moge een visschersvaartuig, als er bij tientallen voor ons lagen, hem in ballingschap hebben medegevoerd, van zijne lippen hoorde de vrijheid verwensching noch vloek, al was een vroeger geslacht onder het najagen harer schaduw den vreemde in de armen gevallen, den vreemde, die ons in ketenen klonk! De zoetste heugenis zijner jongeling schap, wat anders kan ze zijn, dan het welkom, waarmede hem ons volk ontving, toen hij het burgerschap van zijn herboren vaderland met zijn bloed had bezegeld? *Spanje* zag zijne eerste heldenfeiten; maar zoo zijne jeugd er getuige was, welke opofferingen de trouw eens volks voor zijne vorsten veil heeft, de rampzaligheden, door de toekomst voor het schiereiland in den schoot gedragen, moeten het zijn' rijperen leeftijd helder hebben voorgespiegeld, hoe beklagenswaardig de natie is, welker bestuur niet aan de spits der beschaving staat; moeten hem achteruitgang ten gruwel hebben gemaakt. Oor als hij betuigde te hebben voor de klagenden, toen de Vereenigde *Nederlanden* nog het voorwerp waren van der naburen nijd; oog als zijne ervaring hem moet hebben bedeeld voor de teekenen der tijden; hart zonder vreeze als hij heeft, wat zou hem weêrhouden te waarderen, wat er billijks schuilt in de wenschen van hen, wien de waarheid liever is dan zelfs zijne gunst? Ons beroepende op de gedenkrollen onzer historie, welke geene andere zijn dan die van zijn huis, verkondigt hunne vlugtigste inzage, en is het tevens hunner strengste studie laatste les, dat de eerste WILLEM slaagde door het volk,

dewijl hij voor geheel dat volk v r i j h e i d eischte! - En vergelijk dan eens, hoe diep de stoutste bede onzer eeuw beneden de hoogte blijft, waartoe hij de Vaderen voor de zijne te heffen zocht, waartoe hij hen, voor zooverre zijne en hunne krachten reikten, opklimmen deed!

God geve, dat zoo doorluchtig een voorbeeld ontgloeije ter navolging! - hoe willig zouden wij dan eene waarheid groeten in de woorden van onzen dichter:

> O grootscher eerlaurieren
> Zijn Uwer, dan de faam vlocht om Uw krijgsbanieren.
> Onsterflijk wordt uw naam gehuldigd!

Eene enkele opmerking besluite dit te lange geding, - terwijl het den lezer blijve overgelaten een oordeel zamen te vatten, dat wij ten minste hebben getracht veelzijdig te staven; - eene enkele opmerking, in stede van den wensch, dat een volgend dichtstuk van den Heer ENGELEN meer sympathie vinde, dan wij dit durven beloven; - als hij zonder dezen niet van onze belangstelling in zijnen arbeid, in onze poëzij overtuigd is, dan zou die verzekering toch luttel baten! Op bl. 25 van het boekske treffen wij in eene noot de volgende uitdrukkingen aan: ‘Inderdaad moet de Natie wel diep, wel onbegrijpelijk diep gezonken zijn, wanneer men geloof hechten mag aan de redenen, waarmeê de voorstanders eener grondwetsherziening hunne meening pogen door te drijven. Zoo hoorde men immers meer dan eenmaal beweren, dat het getal onderteekenaars van de petities, bij de Staten ingediend, daarom alleen zoo gering (ja, wel gering!) was, dewijl -’

Een oogenblik - welk *waarom* verwacht gij op dit *daarom*?

Eene gedachte misschien als die, welke ik onlangs bij een Engelsch staatkundig schrijver aantrof, en welker waarheid de mannen van het Voorstel over de teleurstelling hunner poging troosten moge; eene gedachte als de volgende: ‘Eeuwen lang duldt de mensch, dat men hem onregt doe, dewijl hij voelt noch weet, dat het onregt is; hij wordt het ongelijk, hem van buiten aangedaan, niet gewaar, eer er in zijn binnenste eene ontwikkeling hebbe plaats gegrepen. De eigenaars van slaven handelen daarom in hunnen geest even voorzigtig als verstandig, wanneer zij hunnen negers alle andere opvoeding dan de natuurlijke ontzeggen; maar hunne bekrompenheid bedriegt zich, als zij gelooven, dat het in hunne magt staat de ontwikkeling der begrippen te verstikken, dat hen heerschappij over den voortgang der gedachten is verleend. Iedere

groote staatkundige beweging is een groot opvoedingsverschijnsel; het verpligt geheel het inwendig wezen belang te stellen in wat de uitwendige wereld gebeuren ziet: en de gedachten, van buiten tot ons gekomen, brengen in ons binnenste eene volslagene gedaanteverandering te weeg.'

Gij bedriegt u, zeg ik, als ge meent, dat het *dewijl* u door eene gedachte als deze leiden zal tot de verklaring, dat het getal onderteekenaars grooter zou zijn geweest, zoo ten onzent de waan nog niet zoo algemeen ware, dat het bekende patriotje spelen en het betrachten van zijn' burgerpligt ongeveer hetzelfde is. Gij bedriegt u evenzeer, als gij vermoedt, dat men ook in *Tiel* zal hebben opgemerkt, hoevelen uit belangstelling in den vorm van hunne eeredienst er zich van hebben onthouden hunnen naam onder het verzoekschrift te zetten; hoe de protestanten bang zijn geweest voor de katholijken, zoo als de katholijken beweerden het op hunne beurt voor de protestanten te zijn, terwijl er, door de behouders *quand même*, van die dubbele vrees dubbel partij te trekken viel, - gij bedriegt u, herhale ik voor het lest, zichier eindelijk het *dewijl* van de noot:

'Dewijl nagenoeg alle ambtenaren en ambtbejagers in den lande, wier aantal *legio* is, van de onderteekening teruggehouden werden door de vrees van aan de Regering te mishagen. Indien dit waarheid is -'

Doch gij gevoelt, dat de Heer ENGELEN het geen oogenblik gelooft, en ik ben er verre van Zijn Ed. op dat punt te willen bekeeren, als hij mij maar vergunt te eindigen met de woorden van GÖTHE, de uitzonderingen uitzonderende:

Die Priester vor so vielen Jahren
Waren als wie sie immer waren
Und wie ein jeder wird zuletzt
Wenn man ihn hat in ein Amt gesetzt.
War er vorher wie ein' Ameis krabblig
Und wie ein Schlänglein schnell und zabblig,
Wird er hernach in Mantel und Kragen
In seinem Sessel sich wohlbehagen.
Und ich schwöre bei meinem Leben!
Hätte man Sanct Paulen ein Bisthum geben:
Poltrer wär' worden ein fauler Bauch
Wie c a e t e r i c o n f r a t r e s auch.

E.J. POTGIETER.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

De oude Wereld naar Herodotus, door P.J. Costerus. *Eerste Deel. Met Kaarten. Te Hoorn, bij* Gebr. Vermande, 1843, lxxvi en 446 bl. 8°.

HERODOTUS is niet alleen de vader der geschiedenis, maar mag met evenveel regt de vader der aardrijkskunde heeten. Zijne *ἱστορία* (d.i. naar den waren zin des woords, de verzameling der resultaten, die het onderzoek, waaraan hij zijn leven wijdde, heeft opgeleverd) bevat evenzeer, hetgeen hij gezien en gehoord had van alle streken van den aardbol, als de berigten, die hij had ingewonnen over de lotgevallen der volkeren. Wanneer men in aanmerking neemt, hoevele gedeelten der wereld, vroeger aan zijne landgenooten niet, of hoogstgebrekkig, bekend, door HERODOTUS het eerst naauwkeuriger beschreven zijn, kan men het oordeel van den auteur des bovengenoemden werks niet ten eenemale tegenspreken, dat hij welligt de grootste landontdekker van alle eeuwen was.

Het is des schrijvers oogmerk, hem van deze zijde nader te doen kennen. Hij wil ons eene beschrijving geven van de oude wereld, zoo als zij door HERODOTUS aan zijne lezers wordt voorgesteld. Misschien zal men meenen, dat de lectuur der Muzen zelve, zoo klaar in stijl, zoo eenvoudig in voorstelling, en ook van andere zijden zoo belangrijk en aanlokkend tevens, het beste middel is, om zich een juist denkbeeld van de oude wereld, naar HERODOTUS, te vormen. Maar niet zonder grond heeft de schrijver geoordeeld, dat de aardrijkskundige bijzonderheden van elk land of volk bij HERODOTUS te wijd verspreid, te zeer met de geschiedenis vermengd zijn, om het overzigt gemakkelijk te maken. Daarom wil hij ze rangschikken en tot een geheel vormen.

De berigten van HERODOTUS wel geordend aan zijne lezers mede te deelen, is zijn hoofddoel. Vlijt in het verzamelen en

getrouwheid in de vertolking - zijn dus de eerste vereischten. En hieraan komt het ons voor, dat de schrijver uitmuntend wel voldaan heeft. Niet ligt zal men ergens eene plaats missen, waar die behoorde te worden aangevoerd. Bovendien zijn de beste uitleggers van HERODOTUS, en de schrijvers, die zijne aardrijkskunde hebben toegelicht, overal met ijver gebruikt, waar zijne berigten eenige opheldering of bevestiging van elders schenen te behoeven. Maar op die opheldering en toelichting heeft de schrijver zelf minder gewigt gelegd. De hoofdzaak is hem, HERODOTUS aan zijne lezers weder te geven. Wij hebben dan ook in zijn werk wel grondige en zelfstandige studie van HERODOTUS gevonden, maar niet zoo zeer van de oude aardrijkskunde in haar geheel, uit den ganschen omvang der oude schrijvers en de vergelijking der nieuwere geographie geput. De opmerkingen, aan den schrijver bijzonder eigen, bepalen zich grootendeels tot de verklaring van HERODOTUS uit zich zelven, of het toetsen van de uitleggingen der nieuweren aan zijn' eigen' tekst.

Wij geven in bedenking, of de schrijver wèl gedaan heeft, door op de aardrijkskundige berigten over ieder land en volk telkens de fragmenten uit zijne geschiedenis te laten volgen, die HERODOTUS ons bewaard heeft. Geographie, in den ruimsten zin des woords, is toch blijkbaar het eigenlijke onderwerp van dit geschrift. Na de bijzonderheden daarop betrekkelijk, en grootendeels met de geschiedkundige berigten van HERODOTUS verbonden, te hebben opgezameld, valt het moeijelijk, wanneer vervolgens die historische berigten nog eens op zich zelve worden aangevoerd, niet in herhalingen te vervallen. Werkelijk heeft de schrijver die niet immer kunnen ontwijken. En wat zal het zijn, als hij in een volgend deel de Grieken en Perzen naar HERODOTUS behandelt? Zal hij ook dan den ganschen omvang der geschiedkundige berigten mededeelen? Het tegendeel schijnt uit de voorrede van dit Deel te volgen, waarin de schrijver de historische feiten, betreffende de oorlogen der Perzen en Grieken, reeds te menigvuldig behandeld, en te algemeen bekend noemt. Wij vragen hem, of niet hetzelfde eenigermate bijv. ook van *Egypte* geldt, en of het niet beter met het karakter en het geheel van zijn werk strooken zou, als hij de afzonderlijke behandeling der historische bijzonderheden ook in dit eerste Deel had achterwege gelaten?

Enkele plaatsen hebben wij gevonden, die eene uitzondering maken op de getrouwheid, waarmede in het algemeen de woorden van HERODOTUS door den schrijver zijn overgebragt.

Bl. XLII: *Er is geen verschil in dezelve*. In het Grieksch staat: *er is geen klein verschil in dezelve*. Waarschijnlijk eene drukfeil; zeker eene zeer zinstorende.

Bl. 120: *Immers gij zelf, als gij u zat gedronken hebt, zijt in die mate waanzinnig*, enz. - In het oorspronkelijke wordt dit verwijt niet in het enkelvoud aan CYRUS persoonlijk, maar in het meervoud aan de Perzen in het algemeen gerigt.

Bl. 123: *En achten het een geluk, dat hij niet heeft mogen geslagt worden*. De zin vordert, dat men hier vertale: *En achten het een ongeluk*. Doch misschien is dit weder eene drukfout.

Bl. 222. Het verwondert ons, dat de schrijver BOBRIK's opmerking over eene plaats van HERODOTUS *juist* noemt. Zij is ten eenemale onwaar. Te meer verwondert het ons, omdat de schrijver zelf deze plaats goed verklaard had op bl. XXXVI.

Bl. 277. *Omdat dan het water warmer is dan de heldere hemel*. Het woord *αἰθρία* heeft hier niet de bepaalde beteekenis van *helderen hemel*. De zin is, dat het des nachts warmer is in het water van den *Nijl*, dan *in de opene lucht, onder den blooten hemel*. Reeds SALMASIUS heeft de woorden van HERODOTUS dus verklaard. *Exerc. Plin.*, p. 314, C.

Ald. *Hij heeft groote vooruitspringende tanden, naar evenredigheid van zijn ligchaam*. HERODOTUS zegt: *groote tanden, en vooruitstekende tanden naar evenredigheid van zijn ligchaam*.

Bl. 279. *Deszelfs huid is zoo digt, dat men er, als ze gedroogd is, gepolijste speerschachten van maakt*. Lees: *zijne huid is zoo dik*, enz.

Bl. 321. *Is van de grootte van eene levende koe*. Het Grieksch heeft: *van eene groote levende koe*; hetgeen eenig verschil oplevert.

Ten slotte kunnen wij niet nalaten op te merken, dat wij het volstrekt niet eens zijn met de goede vrienden van den schrijver, die hem (zoo als uit de voorrede blijkt) hadden aangeraden, zijn boek in de Latijnsche taal te schrijven. Het bevat toch hoofdzakelijk geene nieuwe, geleerde onderzoekingen, voor den man van het vak belangrijk, maar is vooral als leesboek voor jonge lieden aan te bevelen.

Over den stijl onthouden wij ons van aanmerkingen. Anders zouden wij eenige weinige woorden brandmerken, zoo als *geneeskrachtigheid* (bl. 134) voor *geneeskracht*, en *goeddeels*, dat door den schrijver zeer dikwerf gebezigd wordt.

De correctie van dit Deel laat nog al wat te wenschen over.

***De Staatkundige Tooverlantaarn, of Utopisch-Politische Snelwagen. Eerste Jaargang*, 1ste-4de *Nommer. Kampen, bij* K. van Hulst, 256 bl. in 8o.**

Terwijl wij de pen opnemen, om met een enkel woord den *Staatkundigen Tooverlantaarn* aan te kondigen, komt ons eene plaats van CORMENIN voor den geest, die wij aan het hoofd dezer regelen willen afschrijven. Zij zal niet ondienstig zijn om ons oordeel over het tijdschrift, dat voor ons ligt, te motiveren.

'Les livres,' zegt de beroemde pamphlettist, 'élaborent les systèmes et contiennent les traités généraux.

Les feuilles hebdomadaires ou mensuelles exposent avec moins d'étendue, mais avec plus de variété, les questions spéciales.

Les grands journaux expédient la politique extérieure, les débats parlementaires, la politique des partis, les affaires du jour, et les nouvelles courantes.

Les petits journaux lutinent, espadonent, étincellent et font la guerre de partisan. Ils taquinent, ils percent, ils enfilent avec les pointes de l'esprit tout ce qui a de l'orgueil, de la célébrité ou du pouvoir.'

Hier hebt ge eene rolverdeeling, waarvan de juistheid door weinigen zal worden tegengesproken, die ooit over de roeping en de hulpmiddelen der politieke drukpers nadachten. Voor ons althans, wij bekennen het er volkomen mede eens te zijn, en in ons oog is dan ook de *utopisch-politische snelwagen* buiten het spoor geraakt, of liever, het tijdschrift, dat dien vreemdsoortigen titel voert, uit zijn' rol getreden. Immers wat de redactie schijnt te bedoelen, valt eigenlijk in de termen van wat CORMENIN den werkkring der kleinere journalen achtte, hoogstens in dien der grootere dagbladen, maar blijft geheel buiten de roeping van het maandschrift. Wat CORMENIN *l'exposition d'une question spéciale* zou noemen: vertoogen, zoo als gij ze in de Fransche *Revues* zult aantreffen, zult ge in de tot nog verschenen vier eerste nommers vruchteloos zoeken.

De redactie zelve verklaart, 'dat hare pogingen niet strekken tot kalme *bewijsvoering*, maar tot *aanvuring* voor hetgeen zij zich als goed voorstelt' (bl. 178). Wie echter verlangt zij aan te vuren? de flaauwhartigen zeker en onverschilligen; maar wij durven het betwijfelen, of zij veel van de zoodanigen onder hare lezers vinden zal. Maandelijks vier vel politiek, heftige, persoonlijke, aanvallende politiek te doorlezen! daartoe behoort waarlijk reeds eene zekere mate van ingenomenheid met het onderwerp. Zoo schrijft men dan eigenlijk slechts voor zijne eigene partij; zoo zal men zich dan onderling warmen

aan elkanders gloed en opwinden over elkanders opgewondenheid; maar dan vragen wij nog: waartoe moeten de lezers van dergelijke geschriften toch aangevuurd worden? De *utopisch-politische snelwagen* zal, hopen wij, hare passagiers niet op het onafzienbare veld der onwettigheid willen voeren, en zoo lang hij in den door onze grondwet zoo naauw afgepaalden kring der wettigheid blijft rondrijden, valt er waarlijk voor die passagiers, op welk punt hij ze ook brenge, weinig te *doen*. Even onvruchtbaar als dat gedurig *aanvuren*, waar toch niet te *handelen* valt, is die personeele politiek, welke het altijd op enkele ministers en leden der Kamer voorzien heeft, alsof er met hunne verwijdering iets gewonnen ware. De ministers verstaan zich met de meerderheid der Kamer - de uitslag van elke zitting bewijst het - en wat wil men bij eene constitutioneele regeering meer? En de meerderheid der Kamer? - Stel dat morgen al de conservatieve of half conservatieve leden hunne demissie geven, en zie eens of het veel op de houding der kamer zal afdoen. Twijfelt iemand er aan, dat de provinciale staten wel weder in gelijken - in Nederlandschen - zin zullen kiezen? En de provinciale staten, hebben zij niet de goedkeuring der stedelijke besturen? En de geest, waarin die stedelijke besturen kiezen, bewijst niet elke benoeming van nieuwe raadsleden hoezeer de kiezers er meê instemmen? En de kiezers zelve, wordt hunne houding niet bekrachtigd en bekroond door die der stemgerechtigden? Daar eerst is de bron van het kwaad: niet bij enkele personen, maar in de politieke onverschilligheid en onkunde der Natie moet zij gezocht worden. Kan daarop gewerkt en een weldadige invloed geoefend worden, dan, maar dan alleen, is er een langzame maar stellige hervorming en verbetering van ons staatswezen mogelijk. Maar die werking en invloed moet juist met kalmte en bezadigdheid geschieden, langs den weg der *bewijsvoering*, niet langs dien der *aanvuring*. Onze natie is in het algemeen onverschillig omtrent staatszaken, onwillig er zich in te mengen. Die onwil en onverschilligheid kunnen slechts toenemen, zoolang in de politieke pers bij de organen der liberale opinie niets gevonden wordt dan bittere aanvallen tegen personen, dan spot en schimp, waarbij het veelal meer aan zout hapert dan aan gal. Die verkeerde richting vonden wij, schoon wij enkele artikels met genoegen lazen, ook over het geheel in den *Staatkundigen Tooverlantaarn*, en het is daarom, dat wij, schoon veelal met de politieke denkbeelden der Redactie instemmende, hun tijdschrift niet onvoorwaardelijk durven aanbevelen.

Boekbeoordeelingen.

De betrekking van de Spaansche kerk tot den stoel van Rome, van de stichting dier Kerk tot den tegenwoordigen tijd. Een geschied - kerkelijkregtskundig onderzoek. Naar het Hoogduitsch van *J. Ellendorf*, door den Schrijver der Wederlegging van de grondstellingen der Roomsch-Katholieke Kerk. Amsterdam, Meijer, 1844. 178 bll. in 8°.

Het door den Heer ELLENDORF gekozene tijdstip (1843), om een nieuw werk van polemischen inhoud tegen de opperheerschappij, die de Roomsche curie zich aanmatigt, in het strijdperk te zenden, was buiten twijfel wonder wel geschikt, om den schrijver bij het publiek meer genade te doen verwerven dan hem gewoonlijk te beurt valt. Immers het ultramontanismus scheen zich tot eenen geregelden strijd gereed te maken, en al zijne krachten te ontwikkelen. De Roomsche curie, aangemoedigd door de kreten van hare verdedigers en door sommige geruchtmakende voorvallen, zoowel in *Frankrijk* en *Zwitserland* als in *Engeland, Duitschland* en de *Nederlanden*, die *schijnbaar* niet ongunstig waren afgeloopen, ging de palen van gematigdheid te buiten, die zij zich zelve sedert eenige jaren scheen gesteld te hebben. De paus, hoezeer voor het overige een verlicht kerkvoogd, die zijne belangen zeer wel verstaat, had den 22sten Febr., 1842, de vermaarde bulle tegen het bijna schismatiek gewordene *Spanje* afgekondigd. Deze bulle, een zwakke echo der oude banbliksems van het Vaticaan, herhaalde den vloek over al wie de goddelijke regten van den stedehouder van CHRISTUS niet ten volle erkent: slechts de duivel kon het Spaansche bewind zulke booze denkbeelden van

onafhankelijkheid hebben ingeblazen. - Maar het was hier ook om eene aan de kerk dierbare en lang aan haar onderworpene dochter te doen, om eene dochter, die haar dikwijls had bijgestaan, door hare tijdelijke belangen met de half-tijdelijke, half-geestelijke van *Rome* te vereenigen. *Spanje*, het vaderland der inquisitie en van een heirleger van monniken, in welke de ultramontaansche belangen steeds hunne trouwste verdedigers hadden gevonden; *Spanje*, dat te voren de Jezuïten, de *élite* der kerk, had beschermd, verrijkt en gekoesterd; *Spanje*, dat alleen in een vreesselijk oogenblik van gevaar de banier van het katholicismus had durven opsteken en een moedig overschot van verdedigers om zich heenscharen, - dat zelfde *Spanje* was in minder dan 60 jaren zoo veranderd, dat het verdreef of vernielde, wat het eenmaal aanbad, de kloosters vernietigde, en, om de maat der gruwelen vol te maken, op eene beleefde wijze den pausselijken nuntius de deur wees, en bijna alle banden verbrak, waardoor het nog aan *Rome* was verbonden. O! het was genoeg, om de schimmen van eenen GREGORIUS VII, van eenen INNOCENTIUS III, van eenen BONIFACIUS VIII te doen beven van vaderlijke smart en heiligen toorn! Er was niet slechts reden voor éénen, neen voor talrijke banbliksems. voor een vreesselijk *interdict*. Helaas! *Rome* durft geen *interdict* meer uitspreken. Het heeft geene andere wapenen meer dan trotsche woorden, waarmede zijne vijanden den spot drijven, en magtelooze beleedigingen, of, hetgeen trouwens eener christelijke kerk beter voegt, gebeden tot God, om van Hem terug te erlangen, waar het regt op meent te bezitten. Dit doet dan ook eigenlijk de paus in het onderhavige breve: 't is alleen zijne verlorene magt, zijn miskend gezag dat hij terugeischt. Maar zelfs dit is den Heer ELLENDORF te veel: nadrukkelijk ontkent hij de wettigheid der pauselijke magt; ja, wat meer is, hij vraagt der Roomsche curie rekenschap van het weinige, dat haar daarvan nog overig blijft, en van het gebruik, dat zij er van gemaakt heeft en nog altijd poogt te maken. Zonder mededoogen met het lijden dezer *ongelukkige*, wil hij haar nog den roem ontnemen van martelares eener goede zaak te zijn!!

Wanneer een zoo heftige aanval uit de pen van eenen Protestant vloeit, kan men zich de zaak verklaren; want een zoodanige heeft er het regt toe. Maar welligt is het niet ongepast te herinneren, dat de Heer E. zich Katholijk noemt, en, wat meer is, *als zoodanig het pausdom vernietigen wil*. Daar

nogtans iedereen, ondanks eene zoo zeldzame concessie, heeft kunnen opmerken, hoe weinig gewigt men in de protestantsche kerken aan de woorden van den Heer E. hecht, is het geoorloofd zich af te vragen, van waar het komt, dat de getuigenis van dezen schrijver bijna niet aangehaald, en zijn gezag niet dan hoogstzelden als zoodanig beschouwd wordt, terwijl de naam van een' opregten Katholijk (niet in dien zin als de Heer E.), die ook slechts het geringste toestaat, altijd met lof onder ons wordt genoemd. - Het is, omdat de Heer E. (wij weten het niet anders uit te drukken) geen *Katholijk*, en evenmin Protestant is, noch ook een man van *liberale* gevoelens, in de hedendaagsche beteekenis van dit woord. Het is, omdat hij in zijne aanvallen overal verzuimd heeft ons zijne eigene geloofsbelijdenis te geven, omdat hij nooit het geheel zijner beginselen, de basis, waarop zijn onderzoek berust, of het doel, dat hij verlangt te bereiken, heeft blootgelegd. In één woord, het is (om niet van de weinige naauwkeurigheid van zijnen arbeid te spreken), dewijl hij nooit de moeite genomen heeft van ons te bewijzen, dat zijne meeningen op vaste grondslagen gebouwd zijn. Dit toch is volstrekt noodzakelijk voor ieder, die iets door polemische geschriften verlangt uit te werken. De Heer E. schijnt verwant te zijn aan die afgescheidene partij in *Duitschland*, die te *München* niet zonder talent vertegenwoordigd werd door wijlen den eerwaardigen Professor BAADER, den bestrijder van GÖRRES, en die men in de Roomsche kerk gewoon is *neologisch* te noemen. Deze partij, die naar een gewijzigd Jansenismus gelijkt, maar de bekwaamheden van *Port-Royal* tot dusverre niet evenaart, heeft sedert TAMBURINI en LE GROS nog niets anders gedaan, dan het leerstuk van het pauselijk oppergezag aanvallen. Nog nooit heeft zij stelselmatig ontwikkeld, wat zij in de plaats van het Roomsch-Katholicismus zou willen stellen. Vandaar welligt, dat zij zoo weinig vrucht van hare pogingen ziet. Wel heeft zij gedurig in den mond, dat zij het katholicismus tot den staat der eerste kerk wil terugbrengen: maar tot welke eerste kerk? Zeker wel niet tot de Apostolische. Immers het is duidelijk, dat zij zich in dit geval niet zoude tevreden stellen met het afschaffen der pauselijke heerschappij. Verstaat zij door eerste kerk misschien die der vroegste eeuwen des Christendoms? Maar dan vragen wij andermaal, of zij de Oostersche, de Westersche of de Afrikaansche, die van *Constantinopel*, van *Alexandrië*, van *Carthago* of van *Rome* bedoelt. Meent zij de kerk van het concilie van

Nicaea of die der Afrikaansche conciliën? Welke zijn, onder de wijzigingen, die de kerk na de Apostelen ondergaan heeft, die, welke genoemde partij als wettig en van kracht erkent?

Op verschillende plaatsen van het werk, dat wij voor ons hebben, schijnt de Heer E. den blik naar het Oosten te wenden. Is dit in het tegenwoordige oogenblik niet onvoorzigtig? Zoo ik tusschen overheersching en overheersching moest kiezen, zou ik als Katholijk die van *Rome* nog boven die van *St. Petersburg* verkiezen. De schrijver laat zich medeslepen door bewondering voor de oude kerktucht in *Spanje*, voor het aristocratisch bestuur der kerk, - dat is te zeggen, voor de tegenwoordige hierarchie, zonder haar opperhoofd. Op het voetspoor van TAMBURINI, spreekt hij gedurig van nationale kerken en kerkvergaderingen, van kollegiale verkiezingen en bisschoppelijke magt. De onfeilbaarheid der pausen is, volgens hem, eene gedrogtelijke hersenschim, - maar zou die der kerkvergaderingen, welke hij ten volle erkent, wel ligter te bewijzen zijn? Even als zijn voorganger, neemt de Heer E. hoofdzakelijk zijne toevlugt tot geschiedkundige bewijzen, om zijne aanvallen tegen den H. Stoel vol te houden. Het kan slechts bevreemding wekken, dat wij hier wederom dezelfde soort van bewijzen zien aanvoeren, die in het leerstellige zoo weinig afdoen, en reeds zoo krachtig door GREGORIUS XVI zijn wederlegd, toen hij nog MAURO CAPELLARI heette (*Il triomfo della S. Sede e della Chiesa*, in het Hollandsch overgezet door den priester HERMANUS THOMAS, *'s Hage*, 1835). Immers kunnen de feiten nu eens uit meer dan één oogpunt beschouwd worden, dan weder zijn zij voor meer dan ééne uitlegging vatbaar. Wanneer zij weerspannig zijn, en zich niet gemakkelijk genoeg in eenig stelsel schikken, welnu, niets heeft minder te beteekenen. Men ontkent slechts hunne echtheid, men maakt ze verdacht door eene opeenstapeling van gissingen, men schikt ze in andere orde, en maakt het gevolg tot oorzaak, en wat men als oorzaak had beschouwd tot gevolg, wat er ook de zamenhang en het regt verstand der gebeurtenissen bij lijden moge. Voor de neologen en ultramontanen is dan ook, zoo lang zij op geschiedkundig gebied blijven, geene kans om tot een stellig besluit te geraken; geen middel om den strijd tot een beslissend einde te brengen. De regten der opperpriesters zijn tot op den tijd van GREGORIUS VII, en zelfs later, zoo slecht bepaald geweest; men heeft zoo lang gedraald met een volledig stelsel van de pausselijke heerschappij te maken, dat de tegenstanders en de verdedigers van

dit oppergezag in hetzelfde tijdvak, in dezelfde daadzaak, bewijzen voor hunne wederzijdsche gevoelens kunnen vinden. Een voorbeeld uit duizend zij hier voldoende. De Neologen maken onderscheid tusschen den Paus en den H. Stoel, en één hunner bewijzen is, dat Paus CLEMENS VI te *Avignon* leefde, terwijl de H. Stoel, zoo als gewoonlijk, te *Rome* was. De ultramontanen houden vol, dat dit onderscheid ijdel is, want, zeggen zij, in de zaak van MONTESSON verdedigde *de Sorbonne* hare zaak wel degelijk voor CLEMENS, en liet de beslissing ten volle aan hem over (het was met betrekking tot het regt van beroep. Zie PIERRE D'AILLY[1]. Verder mag men den Heer E. vragen, of hij wel onderzocht heeft, wat een katholicismus zonder paus zou zijn. De Roomsche kerk toch maakt een zeer kunstig zamenstel uit, waarin het goddelijke op de behendigste wijze met het menschelijkste onder het menschelijke verbonden is, maar toch een zamenstel, een geheel, voor hetwelk de kleinste gaping het begin van eene geheele vernietiging of liever hervorming zou zijn, ten ware men zich met een mengsel wilde tevreden stellen, dat nog wat ten achteren stond bij de Anglikaansche kerk.

Één punt is er ondertusschen, waar de Heer E. de gevolgen zijner aanvallen verder heeft gedreven dan eenig ander neoloog. Wanneer ik zijne werken lees, en met zijne hooge aanprijzing van de tusschenkomst der Gothische *koningen* in de kerkvergaderingen vergelijk, schijnt het mij altijd toe, dat hij voornamelijk zijne eigene regering sedert de Keulsche zaak op het oog heeft. Zoo hij de ultramontanen aanvalt, dan geschiedt dit voornamelijk, omdat zij het op zekere voorregten van zijnen vorst gemunt hebben. In allen gevalle wil hij de kerk aan den staat onderworpen hebben. Ten bewijze hiervan strekke alleen, hoe hij in dit laatste werk met welgevallen uitweidt over die koningen van *Spanje*, welke in eigen persoon kerkvergaderingen, zelfs de nationale, bijeenriepen, er somtijds in voorzaten, en met haar de bisschoppen, ja zelfs den eersten aartsbisschop des rijks, dien van *Toledo*, benoemden.

(1) Zie ook de verschillende uitleggingen, die de Neologen en Ultramontanen (BELLARMINUS, BARONIUS en de Jezuïten) gegeven hebben aan de vermaarde veroordeeling van Paus HONORIUS door de VI^{de} kerkvergadering van *Constantinopel*. - Deze onzekerheid herinnert aan de tien duizend *feiten* van BENJ. CONSTANT, ‘die hem,’ gelijk hij zelf lagchende bekent, ‘in al de lotwisselingen van zijn werk nuttig waren geweest.’

In het voorbijgaan merken wij aan, dat de staatkundige denkbeelden van den Heer E. niet duidelijker bepaald zijn dan zijn godsdienstig geloof. Die zijne werken kennen, zullen zich misschien herinneren, hoe hij in zijn uitgebreid schotschrift, tegen de Jezuïten gerigt, de Fransche omwenteling verfoeide. Volgens hem was deze het bedorven voortbrengsel van alles, wat de voorgaande eeuwen verderfelijks hadden opgeleverd, het gevolg van het onderwijs der Jezuïten of der ultramontanen in het algemeen. In dit werk erkent hij, de warme voorstander van het regt der vorsten, na de onregtmatige onderwerping der Spaansche kerk aangetoond te hebben, dat ‘de Fransche omwenteling....., vele meer vrijzinnige beginselen in de Spaansche kerk gebragt heeft,’ enz. - Drie jaren geleden bragt alzoo de omwenteling niet dan wanorde en regeringloosheid voort, terwijl zij nu het aanzijn heeft geschonken aan denkbeelden, onder welker invloed *Spanje* vrijer geademd, zijnen ouden roem herdacht en zich vijandig tegenover *Rome* gesteld heeft. Men merke wel op, dat het bij slot van rekening de ultramontanen zijn, die dat alles gedaan hebben! - Maar laten wij tot onze taak overgaan. Eigenlijk hebben wij geenszins den Heer E. te beoordeelen, maar wel het deel, dat hij aan den laatsten godsdiensttwist in *Spanje* genomen heeft. Wij zullen den ultramontanen de zorg overlaten, om hunne, in dit werk zijdelings aangevallene, leerstukken te verdedigen, en ons slechts met het geschiedkundig gedeelte bezig houden.

Op het vernemen dezer nieuwe poging van den H. Stoel, gevoelde onze schrijver zich derhalve opgewekt, om de Spaansche kerk als *regering* tegen eene onwettige en ongegronde aanmatiging te verdedigen. Hij wilde bewijzen, dat de Spaansche kerk het regt had, zich onafhankelijk te verklaren, en zelfs, dat zij dit regt gedurende meer dan 10 eeuwen had uitgeoefend. Het denkbeeld is voorzeker niet nieuw. Er bestaat geene eenigzins oordeelkundige kerkgeschiedenis, die niet heeft gepoogd de inbreuken der kerk van *Rome* op de regten der verschillende landskerken in het licht te stellen. Deze arbeid was echter niet met betrekking tot eenige kerk in het bijzonder verrigt. Men ziet reeds terstond, dat het werk van den Heer E. voor de Protestanten geen belang heeft, dan om hunne nieuwsgierigheid te voldoen. Voor hen toch is de vraag omtrent de suprematie van den paus geene geschiedkundige vraag, welker bevestigende of ontkennende beantwoording van de echtheid van eenig decretaal, of van de beslissing der min of meer door den H. Geest geleide kerkver-

gaderingen afhangt. Zij hebben voor hun geloof te dezen opzigte eenen veel vasteren grond dan de meest beslissende canones of decretalen. De Heer E. heeft dan ook zeker de aanmatiging niet gehad, om voor hen of in hunnen geest te schrijven; hij schrijft alleen voor de Jansenisten en Ultramontanen. Wij zullen ons dus op dezer gemeenschappelijk terrein moeten verplaatsen, om te zien, of hij, door zijne naauwkeurigheid, de geschiktheid bezit om tot overtuiging te leiden.

De Heer E. omvat hier de geheele kerkgeschiedenis van *Spanje*, en om zijn onderzoek gemakkelijker te maken, verdeelt hij deze in vijf tijdvakken, waarvan de twee eerste tot één zouden moeten vereenigd worden, met het opschrift: *Tot aan de bekeering der Gothen* (60-589); de derde behandelt *de kerk onder de Gothen* (589-711); de vierde *onder de Arabieren tot aan* GREGORIUS VII (711 tot ongeveer 1100); de vijfde loopt tot op den tegenwoordigen tijd.

Hoofdst. I (60-460). De Spaansche kerk, gelijk de Heer E. te regt opmerkt, is haren oorsprong niet aan PETRUS, of aan de vereeniging van geloovigen verschuldigd, die men zegt, dat hij te *Rome* zou gevormd hebben: zij is meer onmiddellijk met de Oostersche kerk verwant[1]. Vandaar, dat zij de Roomsche kerk niet als hare moeder beschouwde, en aan haar geenerlei bijzondere onderdanigheid schuldig was. En zoo al de Roomsche kerk bij enkele zeldzame gelegenheden tusschen beide kwam, was dit nooit anders dan met het gezag, dat haar titel van Apostolische, d.i. door eenen Apostel gestichte, kerk haar, als de eenige in het Westen, verschafte. De ontwikkeling der kerkelijke tucht in *Spanje* berustte derhalve op eigene grondslagen.

De eerste maal, dat beide kerken met elkander in aanraking kwamen, was tegen het midden van de derde eeuw, ter oorzake der bisschoppen BASILIDES en MARTIALIS, die, door eene Spaansche kerkvergadering afgezet, zich tot STEPHANUS I, bisschop van *Rome*, wendden. Deze wilde hen in hunne waardigheid handhaven; maar de Spaansche bisschoppen, geruggesteund door

(1) De Heer E. beslist zonder veel kritiek de vraag, of PAULUS in *Spanje* geweest is. De twee eenige geldige bewijzen zijn de eigene woorden des Apostels in zijne brieven, en de zoo dikwijls aangehaalde plaats van CLEMENS: *ἐπὶ τὸ τέρμα τῆς δύσεως ἐλθών*. Maar de getuigenissen der kerkvaders van de vierde en zelfs van de derde eeuw doen niets ter zake. Zie NEANDER, *Gesch. der Pflanz. u. Leit. d. Chr. K. durch die Ap.*, D. I, bl. 389.

CYPRIANUS en een concilie, dat toen in *Afrika* vergaderd was, verwierpen de tusschenkomst van den H. Roomschen Stoel, en hielden hun besluit vol[1]. In dit geval heeft dus volkomene uitoefening van het gezag, dat de pausen zich naderhand persoonlijk voorbehielden, en strijd tusschen onderling gelijke magten plaats. Streng genomen, heeft CYPRIANUS zelfs de overhand boven den paus, even als men zich een weinig later, ten gevolge der ketterij van NESTORIUS, tot den Carthaagschen bisschop CAPREOLUS wendde, wien men den eervollen titel gaf van *Kerkvoogd van Spanje*.

HOSIUS, bisschop van *Cordova*, bragt, in het begin der vierde eeuw, *Spanje* voor de tweede maal met *Rome* in aanraking, zoowel door de hooge gunst, waarin hij bij CONSTANTIJN stond, als door de groote rol, die hij in de kerkelijke zaken van zijnen tijd speelde. De gemeenschap, vervolgens wederom afgebroken tot den tijd van de *Luciferisten* en vooral van PRISCILLIANUS, werd alstoen door de Spanjaarden op nieuw aangeknoopt, om zich tegen de ketterij vrij te waren. HIMERUS, bisschop van *Tarragona*, nam toen *voor het eerst* zijne toevlugt tot den Paus. SIRICIUS, in dien tijd bisschop van *Rome*, antwoordde den Spanjaarden op eene wijze, die hunne bezwaren geheel uit den weg ruimde. Maar de kerkvergadering van *Toledo*, die kort daarop werd gehouden, toont duidelijk, dat de Spaansche kerk niets van hare onafhankelijkheid verloren had. INNOCENTIUS I (niet II) schreef nog wel aan den Spaanschen kerkvoogd HILARIUS; maar het is er ver af, dat hij zich het opperste gezag zou aanmatigen. Hij vermaant slechts en smeekt; hij laat aan de bisschoppen de zorg voor hunne eigene zaken over, en verwijst hen slechts naar de beslissingen der kerkvergadering van *Toledo*. Sedert INNOCENTIUS (417) verliepen er nog omtrent 40 jaren, gedurende welke er volstrekt geene gemeenschap plaats had. - Men ziet dus gedurende deze eerste 460 jaren de Spaansche bisschoppen zich twee of drie malen in moeijelijke omstandigheden tot die van *Rome* wenden, maar even dikwijls tot die van *Afrika*. Bovendien zijn de pauselijke brieven meer *responsa* dan *praescripta*.

Dusdanig is de hoofdinhoud van het eerste hoofdstuk. Wij

(1) FELIX en SABINUS, die in de plaats der afgezette bisschoppen benoemd werden, komen later op de kerkvergadering van *Iliberis* voor, hetgeen bewijst, dat men niet op het genomen besluit terugkwam. Zie de lijst der kerkvoogden achter de Handelingen van dit concilie. Deze daadzaak had de Heer E. moeten vermelden.

stemmen met den Heer E. daaromtrent in, dat hierin niets is, dat het oppergezag van *Rome* kan bewijzen. Één punt is er echter, dat de schrijver niet genoeg doet uitkomen, namelijk, dat men het gezag van *Rome* als afdoende begint te beschouwen, en het eene gewoonte wordt het te raadplegen. Dit verzuim ontstaat uit het overslaan eeniger belangrijke feiten, welke het niet ongepast zal zijn hier ter meerdere stichting der ultramontanen te doen kennen. Ten eerste spreekt de schrijver niet van eenen brief van Paus ANTERIUS (237) aan de bisschoppen der gewesten van *Toledo* en *Boetica*, waarin hij beslist, dat de bisschoppen door hunne ambtgenooten kunnen verplaatst en zelfs afgezet worden[(1)]. Evenmin maakt hij melding van een ander decretaal van LUCIUS (255) aan de bisschoppen van *Gallië* en *Spanje*, over de noodzakelijkheid, waarin de metropolitanen verkeeren, om hunne bisschoppen in zaken van aanbelang te raadplegen. CYPRIANUS spreekt met lof van dezen brief (Ep. 67). - Een derde brief van Paus SIXTUS II (260), over het regt van beroep, waarin hij verbiedt op iets terug te komen, waarover de H. Stoel beslist heeft, is mede door den schrijver met stilzwijgen voorbijgegaan. Zoo ook een vierde van Paus DIONYSIUS (269) aan SEVERUS, bisschop van *Cordova*, waarvan een gedeelte in het *bevelschrift* van GRATIANUS is overgenomen (*c. Ecclesias singulas*, 13, q. 1, en *c. nemini*, 15, q. 3). Volgens dezen brief zou het schijnen, dat de bisschop den paus wegens het handhaven der orde in zijn bisdom geraadpleegd had. - Voorts een vijfde brief van Paus EUTYCHIANUS (275) aan JOANNES en de overige bisschoppen in het gewest van *Boetica*, waarin hij *antwoord* geeft op eenige punten betreffende de ketterij van PAULUS van *Samosata*, kort te voren in de kerkvergadering van *Antiochië* veroordeeld; - een zesde van Paus MELCHIADES (311) aan de bisschoppen MARINUS, BENEDICTUS, LEONTIUS, enz., waarin hij het regt van beroep handhaaft, - en ten laatste brieven van Paus

(1) Deze brief was het eerste decretaal in *Spanje*. PADILLA beschouwt dien als het antwoord op eene vraag, door de bisschoppen aan ANTERIUS gerigt (*Hist. Eccl. de España*, t. I, p. 100, Malaga, 1605). AMBROSIUS MORALES vooronderstelt zelfs, dat het eene kerkvergadering was, die zich tot den Paus wendde (zie zijne *Chron. van Sp.*, IX, 42). Deze gissing heeft voor het overige niet den minsten geldigen grond. Aangaande de echtheid der decretalen vóór SIRICIUS, weet de Heer E. zoowel als wij, dat het onderzoek nog ver is van ten einde te zijn gebragt, zoodat zijn stilzwijgen te dien opzigte onverschoonlijk is.

ZOZIMUS aan *Spanje* en *Gallië*, welke stukken blijkbaar de verzekering van den Heer E. wederspreken (zie p. 18)[1].

Men ziet, dat de schrijver, wanneer hij de meening voorstaat, dat HIMERUS het *eerst* de pauselijke beslissing heeft ingeroepen, zich aan grove onnaauwkeurigheid schuldig maakt. Het achterwege laten van decretalen is voor het overige oorzaak, dat hij den eersten stap niet genoeg heeft doen uitkomen, dien *Rome* deed, om zich boven de andere kerken te verheffen. Ik bedoel dien, waardoor de Roomsche bisschop zijn gezag als beslissend in zaken van geloof deed beschouwen. - Die decretalen, zegt hij, waren *responsa*, en geene *praecepta*. Het blijkt echter nergens uit, dat de pausen deze onderscheiding kenden. De brief van SIRICIUS aan HIMERUS (ISIDORUS noemt hem EUMERUS), waarbij de Heer E. deze opmerking maakt, heeft b.v.: 'Nunc frat. tuae animum ad servandos canones et tuenda *decretalia instituta* incitamus,' en een weinig verder: 'quae a nobis sunt salubri *ordinatione disposita*....' HIMERUS zou dezen brief aan de Spaansche bisschoppen bekend maken.... quatenus et quae a nobis non inconsulte.... sunt *constituta, intemerata permaneant*.

Wanneer wij vervolgens van de decretalen tot de kerkvergaderingen overgaan, komt het ons voor, dat men in een werk, hetwelk eigenlijk gerigt is tegen de vervalschingen, die de ultramontanen in de geschiedenis ingevoerd hebben, om hunne hierarchie te regtvaardigen, in het voorbijgaan die verdichte kerkvergadering van *Toledo*, in 250, had moeten wegcijferen, werwaarts Paus FABIANUS SIXTUS zou gezonden hebben, om er het voorzitterschap te bekleeden. - Wat de kerkvergadering van *Toledo* in 400 aangaat, de Heer E. ontkent volstrekt alle gemeenschap tusschen deze en den Paus. Echter ziet men bij de eerste lezing van hare canones terstond, dat zij, behoudens eenige weinig beteekenende wijzigingen, zich geheel aansluiten aan den slechts zeer kort te voren geschreven' brief van SIRICIUS. Er bestaat een aanhangsel op de Handelingen dezer kerkvergadering, in hetwelk de bisschoppen aan Paus SIRICIUS en aan AMBROSIUS (concilie van *Milaan*) de beslissing overlieten, die men ten opzigte der Priscillianisten nemen zou. De Heer E. heeft het gemakkelijker gevonden, er slechts in eene aanteekening van te spreken (bl. 30, aant. 53), onder voorwendsel, dat dit aanhangsel algemeen voor ondergeschoven gehouden wordt. Dit is zoo ver

(1) Al deze brieven zijn te vinden in de groote verzameling van BINIUS, t. I, p. III, 157, 188, 201, 252, 874 en 880.

van waar te zijn, dat BARONIUS, door de bewijzen der Spaansche geschiedschrijvers overtuigd, het achter het V^{de} deel zijner groote *Kerkelijke Geschiedenis* geplaatst heeft[1].

Ten slotte komt het ons voor, dat de geschiedenis van HOSIUS (p. 9 volgg.) geheel had moeten achterwege blijven, of althans veel bekort worden. Ofschoon HOSIUS bisschop van *Cordova* was, had hij echter geenerlei invloed op de kerk van *Spanje*. Ja, wat meer is, hij werd tegen het einde zijns levens door zijne Spaansche ambtgenooten beschuldigd, en overtuigd van Arianismus[2]. Immers zoo het genoeg was, beroemde mannen op te noemen, waarom dan niet van Paus DAMASUS gesproken, die van *Eriga* in *Spanje* geboortig was?

Hoofdst. II (460-590). De betrekkingen tusschen *Rome* en *Spanje* werden hersteld onder LEO I, ten gevolge van den nog steeds bestaanden aanhang van PRISCILLIANUS, en onder LEO's opvolger, HILARIUS, nog vrij wat vaster aangeknoopt. Het Arianismus der Gothen, die reeds meester van een groot gedeelte van *Spanje* waren, alsmede de overige ketterijen, noodzaakten de regtzinnige bisschoppen, om hunne toevlugt tot eenen steun te nemen, dien zij in *Afrika* niet meer vonden. - Eenige geschillen over kerkelijke tucht en hierarchie deden diegenen, welke zich als slagtoffers van eenige onregtvaardigheid beschouwden, het besluit nemen, zich tot den H. Stoel te wenden. Zelfs ziet men SIMPLICIUS, den opvolger van HILARIUS, den titel van *Vicarius Apostolicus* aan ZENO, bisschop van *Sevilla*, schenken, welke poging een weinig later (520) door HORMISDAS herhaald werd ten voordeele van JOANNES, bisschop van *Tarragona*, en SALLUSTIUS, bisschop van *Sevilla*. Deze zelfde JOANNES wendde zich tot den paus, om van hem voorschriften omtrent zekere punten van tucht te erlangen. - Al deze daadzaken echter bewijzen in geenen deele, dat *Rome* het oppergezag over de kerk van *Spanje* uitoefende. De titel van *Vicarius Apostolicus*, waar men zich gewoonlijk op beroept, is geheel

(1) Men kan bij PADILLA zien, dat dit stuk evenveel vertrouwen waardig is als de overige Handelingen derzelfde kerkvergadering (*Hist. Eccl.*, t. I, p. 300. - De Heer E. heeft (pag. 16) twee te *Toledo* gehoudene kerkvergaderingen met elkander verward. INNOCENTIUS immers kon geen' brief schrijven aan de kerkvoogden, die 5 jaren vroeger vergaderd geweest waren. BARONIUS stemt met ESTEVAN DE GARIVAY, VASEUS en MORALES overeen in het aannemen van 2 kerkvergaderingen te *Toledo*.

(2) De overlevering wil zelfs, dat hij voor zijnen regter dood nederviel. SULP. SEVERUS, *Hist. Sac.*, II, en ISIDORUS, *De Vir. illust.*, 5.

persoonlijk, sluit geenerlei bijzondere regtsmagt in zich, en geeft ook aan hem, die er mede bekleed is, geenerlei voorrang boven de andere bisschoppen. Zoo eenig prelaat van den *voorrang* der Roomsche kerk spreekt, is het, omdat haar bestuurder de opvolger van PETRUS, en zijne kerk de eenige in het Westen is, die hare stichting aan eenen Apostel te danken heeft, en voornamelijk, omdat men den Paus noodig heeft, of, gelijk JOANNES, met hem bevriend is. Ten laatste zijn de Pausen in hunne geschrevene antwoorden nog *raadgevers*, en sporen zij bij voortduring de bisschoppen aan, om hunne toevlugt tot de nationale kerkvergaderingen te nemen.

De onafhankelijkheid der Spaansche bisschoppen komt nog veel sterker uit, wanneer men de Handelingen der toenmalige kerkvergaderingen doorloopt, voornamelijk van die van *Valencia*[1], van *Lerida*, van *Toledo* (531), van *Bracara* en van *Lugo*, van welke de laatste door de Suevische koningen belegd werden. Deze conciliën worden *buiten* den invloed van *Rome*, door een' metropolitaan of door koningen, bijeengeroepen. Zij oefenen de hoogste magt uit, en hunne uitspraken zijn beslissend en laten geene mogelijkheid van beroep op *Rome* over. Wanneer men op deze van eenig gezag spreekt, bedoelt men daarmede nu eens, gelijk op dat van *Bracara*, de Heilige Schrift of de vroegere beslissingen, dan weder de kerkvaders of de canones der oostersche conciliën, maar *nooit* de decretalen van den bisschop van *Rome*, zij mogen dan algemeen of bijzonder zijn. ‘De Spaansche Kerk vertoont zich als eene vrije, naar eigene wetten bestuurde landskerk, met hare eigene wetgeving en regtsgebied,’ enz. (p. 55). Tot dusverre ELLENDORF.

De verdeeling van het werk, zeiden wij, is niet oordeelkundig. De loop der gebeurtenissen, haar zamenhang en hare gevolgen, de aard zelf der betrekkingen, waarvan de Heer E. beproefd heeft de geschiedenis te schrijven, moesten hem genoopt hebben, het eerste tijdvak tot aan de bekeering der Gothen uit te strekken. Dan toch zou hij, indien men namelijk in hem de begeerte vooronderstelt, om zich aan de zuivere waarheid te houden, den voortgang der aanspraken, door *Rome* op de algemeene heerschappij gemaakt, hebben doen uitkomen. Nu dwingen de daadzaken hem te naauwer nood de bekentenis af, dat de betrekking tusschen beide kerken zeer *naauw* was geworden, en nog haast hij zich spoedig de gevolgen tegen

(1) PADILLA stelt de kerkvergadering van *Valencia* in 546.

te gaan, die men hieruit zou kunnen trekken. Wij zien echter LEO, bijgenaamd *de Groote*, de bijeenroeping van een concilie bevelen, en zelfs degenen benoemen, die daarin zullen voorzitten, namelijk IDACIUS, CEPONIUS en TURIBIUS[1]. PADILLA zegt, dat deze TURIBIUS zijne bevordering tot den zetel van *Astorga* aan den invloed van LEO te danken had, en BARONIUS wil, dat dezelfde Paus eenen anderen TURIBIUS, Notarius van den Apostolischen Stoel, afzond, om bij de kerkvergadering van *Bracara* voor te zitten. Onder HILARIUS is het nog erger, en roept men de hulp van den Paus in tegen SYLVANUS, die zich van den zetel van *Calahorra* had meester gemaakt. Een weinig later verzoekt men hem, de verkiezing van IRENAEUS tot bisschop van *Barcelona* te bevestigen. De bewoordingen dezer brieven zijn merkwaardig[2]. De groote misdaad van SYLVANUS is, dat hij de *regulae Patrum et vestra* (de pauselijke) *instituta* veracht heeft. In den tweeden brief, die even als de eerste door de gezamenlijke bisschoppen geschreven is, leest men: 'debita coronae vestrae obsequia deferentes,'.... enz. HILARIUS antwoordt met de veroordeeling van SYLVANUS handelwijze zoowel als van IRENAEUS verkiezing. Het is daar niet slechts *raadgeving*, want gedurig herhaalt de Paus: *decernimus, volumus*. Hij eindigt met IRENAEUS met afzetting te bedreigen, zoo hij niet aanstonds den bisschoppelijken zetel van *Barcelona* ontruimt. Voorwaar, de betrekking begint reeds zeer naauw te worden. SIMPLICIUS gaat nog verder: hij benoemt in *Spanje* eenen Vicarius, *om alle overtreding der apostolische besluiten*, of die van de beslissingen der kerkvaders, *te beletten*. De Heer E. neemt zijne toevlugt tot eene gemakkelijke redenering: hij twijfelt aan de geloofwaardigheid der zaak, 'omdat zij geheel op zich zelve staat' (bl. 57, aant. 10). Wanneer men zich echter herinnert, dat ACACIUS van *Constantinopel*, later de vijand van den H. Stoel, door denzelfden SIMPLICIUS met eene ge-

(1) LEO zou zelfs aldus de bijeenroeping der kerkvergadering van *Celenes* in *Gallicië* bevolen hebben. - Omtrent TURIBIUS (niet TURIDIUS) kan men in *de España Sagrada* (t. XVI, p. 362, ad append) zeer belangrijke bijzonderheden vinden, die echter niet te best met de beweringen van onzen schrijver overeenkomen.

(2) 'Etsi nulla extaret necessitas eccles. disciplinae, expetendum revera nobis fuerat illud privilegium sedis vestrae, quo, susceptis regni clavibus, post resurrectionem Salvatoris, per totum orbem, beatissimi Petri singularis praedicatio universorum illuminationi prospexit: cujus Vicarii principatus sicut eminet, ita metuendus est ab omnibus et amandus,' enz.

heel overeenkomstige zending in het Oosten belast werd, herkent men daarin reeds den geest van *Rome*. De twijfeling van den Heer E. is dan ook niet waardig, dat men er bij stilsta. - Een bisschop van *Cordova* was bij de onder SYMMACHUS[1] te *Rome* gehoudene kerkvergadering (503) tegenwoordig. Onder HORMISDAS (514-523) wordt de gemeenschap gedurig menigvuldiger. Wij hebben nog vijf brieven overig van het groote aantal, dat hij óf aan de gezamenlijke bisschoppen, óf aan bijzondere kerkvoogden geschreven heeft. Deze allen geven blijken van eene geregelde briefwisseling, die van de zijde van HORMISDAS bevelend en van die der Spanjaarden eerbiedig is. Daarenboven verkiest dezelfde Paus twee Vicarii Apostolici, JOANNES van *Tarragona* en SALLUSTIUS van *Sevilla*. In zijnen brief aan dezen laatsten bepaalt hij vrij duidelijk, welke regten hij aan zijne Vicarii toekent, en wat de Heer E. er ook van zeggen moge, hunne magt verschilt van die der bisschoppen en zelfs der metropolitanen. '*Si quos eorum specialis negotii pulsat contentio inter cos oborta, compesce*.' De Vicarius kan op eigen gezag eene nationale kerkvergadering beleggen, en moet van alles, wat hij verrigt heeft, rekenschap geven. Ook verwijst de Paus, in eenen brief aan de bisschoppen van *Andalusië*, deze naar denzelfden SALLUSTIUS. Nog zond HORMISDAS naar de kerkvergadering van *Gerona* eene geloofsbelijdenis, die allen moesten onderteekenen, alvorens men ze hem terugzond[2].

Men vergete niet, dat MARTINUS, die Metropolitaan van *Braga*, (volgens den Heer E. een Griek, volgens MARIANA, een Hongaar), wien onze schrijver eene zoo vijandige houding tegenover den H. Stoel toeschrijft, slechts eene verzameling der *Grieksche* conciliën heeft geschreven, en dat hij er daarom geene decretalen in brengt, omdat deze er even weinig in behooren als de kerkvergadering van *Sardika*. Bovendien begint de verzameling van MARTINUS, welke voor het concilie van *Lugo* bestemd was,

(1) Men vermoedt, dat de lijst der bisschoppen, die bij de Handelingen van het concilie gevoegd is, tot eenige andere vergadering behoort. Deze twijfel echter betreft alleen de naamteekeningen der Oostersche bisschoppen. Zie BINIUS.

(2) Het feit der toezending is zeker, al kan men dit niet zeggen van het bij het decretaal gevoegde stuk, dat men voor die geloofsbelijdenis zelve uitgeeft. Vooral de laatste volzin van dit stuk vooronderstelt eene opperheerschappij van den H. Stoel, zoo als na de tijden van GREGORIES VII.

met deze woorden: ‘Domino beatissimo *atque Apostolicae sedis honore suscipiendo* in Christo fratri[1].’

Al deze daadzaken, die voor het grootste gedeelte door den Heer E. met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, krijgen eene geheel andere beteekenis, zoodra men ze rangschikt gelijk het behoort.

Gaan wij tot de kerkvergaderingen over, dan kunnen wij ook niet zoo onbeperkt als de schrijver zeggen, dat deze voor de Spaansche kerk de bewijzen van hare volmaakte afhankelijkheid zijn. Daarvoor vinden wij er te veel betrekkingen met het pausdom in. B.v. de kerkvergaderingen van *Tarragona* en *Gerona* (517) herinneren zeer bepaald den brief van SIRICIUS aan HIMERUS, en dien van HORMISDAS, voornamelijk in de canones, die de toelating tot het avondmaal betreffen. De kerkvergadering van *Ilicerda* (524) beroept zich op den brief van LEO aan TURIBIUS, welken zij aanhaalt. Ja zelfs de kerkvergadering te *Bracara* (561), gehouden onder ARIAMUR[2], - d.i. op een tijdstip, waarop, volgens den Heer E., alle betrekking tusschen de beide kerken sedert 40 jaren had opgehouden, - die zelfde kerkvergadering haalt als beslissend gezag twee decretalen aan, het eene van LEO (juist zoo als MONTANUS deed op de kerkvergadering van *Toledo* (531)), en het andere van VIGILIUS aan PROFUTURUS, metropolitaan van *Braga*[3], over de orde, die men te bewaren heeft in de viering der mis en over den doop, - derhalve een punt van geloof en van tucht (zie Cann. 4 en 5). Ten opzigte der overige punten was het moeijelijk eenig decretaal aan te halen, daar de Pausen nog geene gelegenheid hadden gehad, om eenige algemeene brieven of breven te zenden. De kerkvergadering haalt juist de haar bekende decretalen aan, en beslist voor het overige op eigen gezag, wanneer er geen ander is, waarop zij zich kan beroepen.

Er is zeker al eene groote mate van vooringenomenheid noodig geweest, om den Heer E. zoo vele daadzaken te doen over-

(1) HARDUINUS, t. III, p. 391.

(2) De Heer E. verwart ARIAMUR, die de tweede kerkvergadering van *Bracara* (572) bijwoonde, met zijnen vader THEODOMIR. Zie MARIANA, *ad ann.* en PADILLA, t.I.

(3) De schrijver verwerpt de zevende §. van dezen voor zijne tegenpartij zoo gunstigen brief, en waarschijnlijk vooral juist daarom; terwijl hij eene andere §. erkent, waarin de afgoderij met de reliquiën gewettigd wordt. Wij zien niet goed in, welk onderscheid er tusschen deze beide § §. ten opzigte van hare echtheid bestaat. Wanneer men den Paus verwerpt, gaat er nog al het een en ander tevens weg.

slaan, die uit dezelfde bronnen als zijn werk geput zijn (de decretalen en de kerkvergaderingen), en om hem in staat te stellen, niet te zien, hoe de magt van *Rome* gedurende dit tijdperk aangroeit. Hoewel echter *Spanje* de onafhankelijkheid begint te verliezen, die het te voren bezat, is er nog een groote afstand tusschen den grooten eerbied, dien het voor *Rome* koesterde, en de slaafsche onderwerping van latere eeuwen. Bovendien was de gang der pauselijke magt niet immer *vooruitgang*. Het tijdstip, waarop de Gothen in geheel *Spanje* de magt in handen hadden, is dat der eerste terugwerking. De gemeenschap met *Rome* wordt dan ook eensklaps minder levendig en veel onbeduidender. De Heer E. geeft als oorzaken daarvan op: 1°. Van de zijde der Pausen de vrees van aan het hof van *Constantinopel*, aan JUSTINIANUS, te mishagen; 2°. het nadeel der scheuring, door ACACIUS te weeg gebragt, en 3°. van de zijde van *Spanje* staatkundige beweegredenen. De Gothische koningen vreesden namelijk, dat de Pausen hunnen invloed in *Spanje* ten voordeele der Grieksche keizers mogten aanwenden. De Pausen hadden dus in *Spanje* invloed genoeg, om gevaar te doen vreezen! Zoo deze gissing van onzen schrijver gegrond is, levert hij daardoor eenen bewijsgrond tegen zich zelven.

Wij merken nog de volgende uitlatingen op: Een brief van LEO I aan de bisschoppen van *Gallië* en *Spanje* wegens de viering van het Paaschfeest; de vermelding van andere brieven van denzelfden aan de bisschoppen van *Lusitanië* en *Tarragonië*; een brief van Paus FELIX aan den Vicarius ZENO (omstreeks 483); verscheidene andere van HORMISDAS (zie BINIUS, t. III, p. 774, 779); een brief van Paus JOANNES II (533) aan VALERIUS, over de Ariaansche ketterij; en een laatste van BENEDICTUS I (572?) aan DAVID, bisschop van *Boetica*, over hetzelfde onderwerp[1]. - Door het niet vermelden daarentegen der vermaarde kerkvergadering van *Tarragona* (516) heeft de Heer E. zich van een sterk bewijs beroofd. Immers de Handelingen dezer vergadering deelen ons, zonder eene enkele maal van het Roomsche hof gewag te maken, de gewigtigste bijzonderheden mede omtrent den staat der Spaansche kerk op dat tijdstip, en omtrent de onbeperkte magt, die de kerkvergaderingen in haar uitoefenden.

(1) Deze brieven zijn te vinden in de verzameling van decretalen of in de *Kerkvergaderingen* van BINIUS.

Hoofdst. III (590-711). Dit tijdvak begint met de bekeering der Gothen, welke gebeurtenis van het grootste gewigt was voor de Westersche kerk, die van nu af geene scheuring meer te vreezen had. Koning RECCARED riep te *Toledo* eene kerkvergadering bijeen, waar hij zijne dwalingen afzwoer. LEANDER, aartsbisschop van *Sevilla*, die, volgens den Heer E., het middel tot deze bekeering geweest was, had GREGORIUS *den Grooten* gekend, voordat deze tot Paus was verkozen, en haastte zich hem het groote nieuws mede te deelen. GREGORIUS antwoordde den kerkvoogd zeer hartelijk en schreef ook aan RECCARED, om hem met zijne bekeering geluk te wenschen. De Heer E. is niet van gevoelen, dat dit schrijven een antwoord was. Daartoe bepaalt zich bijna al de gemeenschap van den H. stoel met *Spanje*, onder GREGORIUS(1), want nadat onze schrijver twee andere brieven van denzelfden Paus, aan den *defensor* JOANNES, en aan den bisschop JANUARIUS gerigt, aan eene *strenge kritiek* heeft onderworpen, zijn ze onecht bevonden. Gelukkig voor hem! Ze zouden anders zeer lastig zijn. Intusschen merke men de zonderlinge redeneerwijze van den Heer E. op. Eerst stapelt hij negen redenen op elkander, die, volgens hem, de onechtheid dier brieven moeten bewijzen (bl. 71-75); vervolgens, te regt oordeelende, dat zijne bewijzen verre van geldig zijn, besteedt hij de drie volgende bladzijden, om hunne echtheid weder meer dan waarschijnlijk te maken. Maar aangezien zij in dit geval aan eenen bisschop van dat gedeelte van *Spanje* zouden gerigt zijn, dat nog aan de Grieksche keizers onderworpen was, hebben zij, zegt hij, niets met zijn onderwerp gemeen(2). Het onderzoek, in hoeverre de Heer E. zich in deze proeve van *scherperen toets*, ten onzen koste, vermaakt, zij den goedgunstigen lezer overgelaten.

Na den dood van GREGORIUS gaat een tijdperk van 80 jaren voorbij, gedurende hetwelk alle gemeenschap ophoudt. ‘De Spaansche kerk stond geheel op zich zelve,’ zoodat de Heer E. in de Handelingen der kerkvergaderingen en overige stukken van dit tijdvak gaat zoeken, ‘hoe de kerk in *Spanje* zich geheel

(1) In plaats van *Heresea* (p. 68) leze men *Huesca* (in *Aragon*), concilium Oscense.

(2) Met verwondering heb ik dezelfde gissing, dat JANUARIUS wel een Grieksch bisschop zou kunnen zijn, op dezelfde wijze ontwikkeld gevonden in de vermaarde verzameling, getiteld: *España Sagrada*, t. XII, zoodat deze niet zoo nieuw is als de Heer E. beweert.

tot eene landskerk gevormd en aan den Stoel van *Rome* tegenover heeft gesteld.'

Uit het onderzoek der 11 kerkvergaderingen van *Toledo*, welke gedurende deze 80 jaren genoemd worden, maakt hij op, dat het zigtbaar opperhoofd der Spaansche kerk de koning, en, nevens hem, de aartsbisschop van *Toledo* was, aan wien de twee laatste kerkvergaderingen eenen voorrang boven de overige kerkvoogden toegekend hadden. De benoeming der bisschoppen, hunne bevestiging en erkenning, kwamen den vorst en der kerkvergadering, maar geenszins *Rome*, toe. Er wordt dus niet meer van *pallium* of legaat, van voorregten of vergunningen, van vrijlatingen of genadebewijzen, van schattingen of uitkeeringen gesproken. Men kent aan de decretalen geen gezag toe, dan voor zoover ze bijzonder aan de Spaansche bisschoppen gerigt zijn. De tucht en de (Gothische, later Mozarabische) wijze van godsdienstviering komen nader aan de Oostersche kerk. Terwijl de Heer E. deze bewijzen optelt, heeft hij, tot onze verwondering, niet vermeld, hoe koning SISEBERT, op eigen gezag, EUSEBIUS, bisschop van *Barcelona*, durfde afzetten (zie *Padilla*, t. II).

Ter naauwer nood blijft den bisschoppen van *Rome* eenige andere voorrang over, dan die, dat hun *zetel de voornaamste en de eenige Apostolische in het Westen* is (bl. 131). en deze *voorrang* is bijna niets meer dan een eeretitel. De Heer E. vindt slechts ééne uitzondering op hetgeen hij beweert, te weten, den brief van ISIDORUS aan EUGENIUS, aartsbisschop van *Toledo*, waarvan ongelukkig de bewoordingen beslissend zijn (zie den geheelen brief, MARIANA, B. VI)[(1)].

LEO II (omtrent 682) knoopte de betrekking weder aan, door aan de Spaansche bisschoppen de Handelingen der kerkvergadering van *Constantinopel* te zenden, 'met aanzoek, dat ook zij dezelve zouden bekrachtigen.' De 14de kerkvergadering van *Toledo* werd bijeengeroepen, om over dit onderwerp te beraadslagen, en zond hare beslissing aan Paus BENEDICTUS, den opvolger van LEO. De Paus keurde eenige uitdrukkingen van het antwoord der Spaansche bisschoppen af, en verlangde, dat ze weggelaten wierden. De 15de kerkvergadering van

(1) De Heer E., die zoo ligt aan de echtheid van een stuk twijfelt, durft hier geene uitspraak doen. Intusschen werd deze brief het eerst aangewend onder INNOCENTIUS III. Te voren was hij onbekend. De heftige LUCAS DE TUY gebruikte dien brief het eerst tegen de argumenten der Albigenzen, en ik zou bijna in verzoeking komen, om er een bedrog van hem in te zien.

Toledo verklaarde, dat er niets aan het geschrevene zou veranderd worden, stelde eene verdediging van het antwoord op, en eindigde met den bisschop van *Rome*, ondersteld dat hij zijne tegenwerpingen vernieuwde, met denzelfden ban te bedreigen, dien de kerkvergadering van *Chalcedonië* tegen diegenen had uitgesproken, die de drie naturen van CHRISTUS ontkenden. De 16de en 17de kerkvergaderingen hielden zich op dezelfde hoogte staande, en oefenden in alle opzigten de oppermagt uit, die *Rome* zich later geheel toeëigent. De 18de nam eene nog vijandelijker houding aan, door alle beroep op den Roomschen Stoel te verbieden, en te bevelen, dat alle pauselijke dcretalen uit het kerkelijk wetboek zouden weggenomen worden. Deze kerkvergadering, in 701 gehouden, was de laatste vóór den inval der Arabieren(1). Tot dusverre onze schrijver.

Wij beginnen met eenige onnaauwkeurigheden aangaande de bekeering der Gothen op te merken. De Heer E. schrijft, op het gezag van GREGORIUS *den Grooten*, de bekeering van RECCARED aan LEANDER toe; maar GREGORIUS van *Tours* daarentegen aan de katholijke prinses INGURDA, dochter van den Frankischen koning SIGEBERT en RECCARED's gemalin (*Hist. Francor.*, l. VI). De Spaansche schrijvers nemen te regt dezen dubbelen invloed tegelijk aan (AMBROSIUS MORALES, l. X, c. 64, en PADILLA, t. II, f. 97, a.). In de 1ste aant., bl. 110, geeft de Heer E. aan LEANDER's reis naar *Konstantinopel* een kerkelijk oogmerk. Hij zou namelijk door de Spaansche Katholijken afgezonden zijn ter oorzake van sommige geloofsaangelegenheden; maar eene andere plaats, bij GREGORIUS II (in *Prologo lib. Moralium*), toont blijkbaar, dat LEANDER door zijnen vorst HERMENEGILDE gezonden was, en dat die *aangelegenheden* van geheel tijdelijken aard waren. Met andere woorden, LEANDER ging keizer TIBERIUS om bijstand verzoeken. Dit gezantschap bewijst derhalve niet, dat het katholijke *Spanje* zoo bijzonder geneigd was, om zich tot de Oostersche kerken te wenden. Nopens de 3de kerkvergadering *te Toledo* merkt de Heer E. eerst op, dat de naam van den Stoel van *Rome* niet eenmaal is genoemd geworden (bl. 64), en op de volgende bladzijde, dat de kerkvergadering bepaalde, dat de *synodicae sanctorum Praesulum Rom. epistolae* in volle

(1) De Heer E. heeft er niet bijgevoegd, dat, kort vóór den inval, SINDERED, aartsbisschop van *Toledo*, naar *Rome* ging, en bij het Lateraansche concilie tegenwoordig was, dat eenige jaren later onder GREGORIUS III gehouden werd (MARIANA, B. VI, 102).

kracht zouden blijven. Zoo levert dan dezelfde kerkvergadering, waar ‘de naam van den Stoel van *Rome* niet eenmaal is genoemd geworden,’ tevens het bewijs op voor het gezag, dat men aan dien Stoel toeschreef, en dat wel onder Paus PELAGIUS III, die niets met *Spanje* schijnt te doen gehad te hebben. - De schrijver houdt den brief van GREGORIUS aan koning RECCARED niet voor een antwoord. Intusschen had deze vorst een gezantschap, uit abten bestaande, naar den Paus gezonden, met het opzettelijk doel, om dezen van zijnen bekeering te verwittigen. Dit gezantschap was met rijke geschenken en kleinoodiën voor den Paus, alsmede met kleederen voor de armen der kerk van *Rome* voorzien(1).

Vol van het denkbeeld, dat de Spaansche kerk, sedert de bekeering der Gothen, eene onafhankelijke landskerk werd, beweert de Heer E. stout en sterk, dat van 603 tot 683 alle betrekking met *Rome* heeft opgehouden, dat de naam der Pausen niet meer genoemd, en geen enkel decretaal opgegeven wordt (bl. 78). Dergelijke in zich zelve nuttelooze beweringen zijn altijd gevaarlijk, zelfs al onderzoekt men de zaken naauwkeuriger dan de Heer E. Men sla de decretalen slechts op, aanstonds vindt men er een van DEODATUS aan GORDIANUS van *Spanje* (omstreeks 614)(2). De bisschop zou een' zijner diakenen naar *Rome* gezonden hebben, om den Paus over eene zaak, de tucht betreffende, te raadplegen. Men doorloope de verzameling der Spaansche kerkvergaderingen, en men zal bevinden, dat die van *Sevilla* (619) in den 2^{den} canon hare beslissing met deze woorden regtvaardigt: ‘*Hoc et saecularium principum edita et praesulum Rom. decrevit auctoritas*,’ en in de veroordeeling der *Acephali* haalt de kerkvergadering den brief van LEO aan FLAVIANUS, bisschop van *Constantinopel*, als een beslissend gezag aan. De 4de kerkvergadering van *Toledo* zegt ook: ‘Proinde quid a nobis in sacramenti diversitate faciendum sit, Apostolicae sedis informemur praeceptis, non nostram, sed *paternam* institutionem sequentes,’ en beroept zich op eenen brief van GREGORIUS aan LEANDER (can. 6, zie ook can. 17). De 6de kerkvergadering van *Toledo* haalt eenen brief van LEO aan eenen bisschop van *Narbonne* aan (can. 8), en de

(1) AMBROSIUS MORALES, l. XII. GREGORIUS zond den Koning op zijne beurt het *pallium* voor LEANDER en eenige reliquiën van groote waarde.

(2) Het *decreet* van GRATIANUS zet bij vergissing *Hispalensis* in plaats van *Hispanensis*.

7de eenen van Paus GREGORIUS (can. 2), terwijl de 11de haar gezag ondersteunt met eene beslissing van Paus LEO, welke in diens 14den brief te vinden is (can. 10 en 12).

De schrijver heeft het gemakkelijker geacht, de reis van LEANDER's broeder ISIDORUS naar *Rome* niet te vermelden, bij welke gelegenheid deze den titel van Vicarius verkreeg, dien eens zijn broeder gevoerd had, eene daadzaak, waarvan MORGADO (*Hist. de Sevilla*, l. I), AMBR. MORALES en PADILLA spreken. Ongetwijfeld had de zetel van *Sevilla* het aan deze opvolging van Vicariaten, zoowel als aan de persoonlijke verdiensten zijner bisschoppen te danken, dat hij als de eerste in *Spanje* werd beschouwd. Is dit oordeel juist, dan duidt zijn aanzien dat van *Rome* in *Spanje* aan, gelijk de voorrang van den bisschopszetel van *Toledo* het dalen van dat aanzien en de klimmende nationaliteit der Spaansche kerk aanwijst. De overlevering, die wil, dat de Gothische koning CHINDASUIND van den Paus de magtiging deed verzoeken, om den aartsbisschop van *Toledo* tot den rang van primaat van *Spanje* te verheffen(1), was wel der moeite eener wederlegging waardig, vooreerst, omdat zij anders een geducht bewijs zou kunnen worden, en anderdeels, omdat de Ultramontanen er reeds gebruik van hebben gemaakt. Bovendien verdient BARONIUS, die haar ook verhaalt (t. VIII, p. 417), alléén wel, dat men hem wederlegge. Wij voegen er echter bij, dat de bewijzen van ALCOCER en ESTEVAN DE GARIVAY, de voorvechters dezer overlevering, weinig kracht hebben, dat AMBROSIUS MORALES aan hare echtheid twijfelt, en PADILLA en MARIANA ze ten eenemale verwerpen. - Zoo veel is intusschen zeker, en hierin stemmen allen overeen, dat CHINDASUIND den bisschop van *Saragossa*, TAYO, naar Paus THEODORUS I zond. TAYO had onder andere den last, om de *Moralia* van GREGORIUS I op te sporen, en vond ze door een wonder. Daar dit kort na de 7de kerkvergadering van *Toledo* gebeurde, is de vermelding van het wonder in al de verzamelingen achter de Handelingen dier vergadering gedrukt.

Hoewel de Heer E. dit alles met stilzwijgen voorbijgaat, zijn wij echter, even als hij, van gevoelen, dat het toevlugt nemen

(1) Het gevoelen van den Heer E., die een' primaat van den aartsbisschop van *Toledo* onder de Gothische koningen aanneemt, is eene dwaling, waarvan eene geleerde wederlegging te vinden is in de *España Sagrada*, in eene opzettelijke verhandeling. De genoemde bisschop kreeg in de laatste kerkvergaderingen niets meer dan een' zekeren voorrang.

tot *Rome* noodzakelijk zeldzamer moest plaats hebben, sedert de Gothische koningen het Suevische en het Grieksche *Spanje* onder ééne en dezelfde heerschappij gebragt, en den zetel der regering te *Toledo* gevestigd hadden, zoodat de geestelijkheid, sedert hunne bekeering met hen verzoend zijnde, de gunst en ondersteuning van den troon zocht te verkrijgen. Daarbij kwam, dat de Metropolitanen van *Toledo*, getrouw aan de Canones, die het jaarlijks houden eener kerkvergadering voorschreven, en van nu af bisschoppen der hoofdstad zijnde, langzamerhand een aanzien verkregen, dat hen boven de overige Metropolitanen verhief. De vereeniging der geestelijke en wereldlijke magten, en beider centralisatie in *Toledo*, gaven aan de Spaansche kerk, zonder toedoen van den Roomschen stoel, eene kracht, een gezag, een' invloed op het volk, gelijk zij nimmer had uitgeoefend. In zooverre kan men ze als eene landskerk beschouwen. Doch wij bepalen die nationaliteit slechts tot omtrent 60 jaren (van 650 tot aan den inval der Arabieren). Echter erkent de Spaansche kerk voortdurend, met de 5de oecumenische kerkvergadering, dat de Paus is: *primae sedis antistes universae ecclesiae*, en op het voetspoor der kerk van *Frankrijk* en *Afrika* weêrspreekt zij nergens dien voorrang van *Rome*[1]. Sedert 650 evenwel meenen ook wij, dat zich eene soort van vijandelijke gezindheid tusschen beide kerken openbaart. De Heer E. ziet daarin slechts een bewijs te meer voor zijne stelling: volgens hem *gaat* de Spaansche kerk *voort*, hare onafhankelijkheid te handhaven. Even als de vooruitgang der pauselijke magt tot in 650 aan het oog van onzen schrijver ontsnapt was, zoo gaat het hem nu ook met het bijna volledig verval dier zelfde magt op dit tijdstip. De oorzaak van deze soort van omwenteling is ons nog niet helder geworden, want de twist tusschen de kerkvergadering van *Toledo* en BE-

(1) De Heer E. schrijft aan de Spaansche kerk reeds vóór 650 eene vijandelijke houding tegenover den H. Stoel toe; jammer maar, dat hij de bewijzen vergeten heeft. Tot een voorbeeld strekke het volgende: De leden der 10de kerkvergadering te *Toledo* hadden POTAMIUS afgezet, en in hun besluit uitgedrukt, dat zij zich van vroegere wetten onthieven, ‘klaarblijkelijk,’ merkt de schrijver aan, ‘ten einde ieder beroep, ook op *Rome*, te verhinderen’ (p. 82). Maar het is duidelijk, dat de Spaansche kerk niet vijandig kon gezind zijn jegens eene nog niet bestaande magt. De zaak is deze: POTAMIUS toonde een groot berouw, en de vergaderde Vaderen verdedigen zich door dit toevoegsel omtrent het niet toepassen der kerkelijke wetten in al hare gestrengheid. - Dat heet met eigenlijke woorden: de geschiedenis verminken.

NEDICTUS, over de 3 naturen van CHRISTUS, kan niet hooger aangeschreven worden dan als een feit, dat deze vijandige gezindheid bevestigt, maar geenszins als de oorzaak, te meer, dewijl de opvolger van BENEDICTUS dezen in het ongelijk stelde.

Sedert de Gothische kerk zoo naauw met den Staat verbonden is, heeft *Rome* niets meer in *Spanje* te verrigten, en niemand denkt in dát land aan den H. stoel. Wij vinden geenen enkelen Paus meer in de Canones genoemd; geen enkel decretaal van eenig aanbelang. Eene kerkvergadering te *Toledo* bedreigt den Paus met den ban; de kerk beslist zelve over leer en tucht, en erkent geen beroep naar buiten meer als wettig, en welhaast berust de hoogste magt bij den koning en zijnen aartsbisschop van *Toledo*. En om de maat der vijandelijkheden vol te maken, roept koning WITIZA, de vijand van alle priesterheerschappij, en bij gevolg beschouwd als de afschuwelijkste aller dwingelanden, de 18de kerkvergadering van *Toledo*, onder voorzitterschap van GUNTHERICH, aartsbisschop dier stad, bijeen. Deze vergadering wettigt in vele opzigten eene leer, zoo zeer verschillende van die, welke altijd gegolden had, dat hare Handelingen onwaardig geacht zijn, om in de *Codices* te worden ingelijfd[(1)]. - In het voorbijgaan merken wij aan, dat eene gebeurtenis van dien aard het zeer moeijelijk maakt te beslissen, wanneer de kerkvergaderingen al dan niet onfeilbaar zijn, ten zij men den Bijbel tot grondwet neme.

Volgens de uitdrukking der Ultramontanen, was deze vijandelijke afdwaling van *Spanje* de oorzaak der rampen, waarmede eene regtvaardige Voorzienigheid dit land in het begin der volgende eeuw bezocht.

Tweede Afdeeling. Hoofdst. I (711-1100). *Spanje*, dat in de magt der Arabieren, en gedeeltelijk in die der Franken gevallen was, hield, gedurende 200 jaren, geenerlei gemeenschap met *Rome*. De Paus, zelf aan de strooptogten der Saracenen blootgesteld, kon den Christenen, die in de veroverde landen gebleven waren, geene de minste hulp bieden, en zoo ADRIANUS zich al heftig tegen het Nestorianismus van ELIPANDUS,

(1) Het is der moeite waardig, op te merken, dat deze kerkvergadering de Joden terugriep, die met veel gestrengheid door de voorgaande conciliën verbannen waren. De Heer E. zegt, dat de handelingen van deze 18de kerkvergadering niet meer bestaan. RODERICUS *van Toledo* zegt, dat zij zich te zijnen tijde in de kerk van St. PETRUS buiten *Toledo* bevonden. Volgens de schrijvers der *España Sagrada*, zijn ze in eenige *Codices* opgenomen (t. VI, p. 232, seqq.).

aartsbisschop van *Toledo*, deed hooren, het door hem uitgesproken vonnis kon even weinig, als de bevelen van KAREL *den Grooten* of de ban der kerkvergaderingen, den ketter bereiken; zijne afzetting bleef zonder gevolg[1].

Toen het kleine Gothische koningrijk van *Asturië*, twee eeuwen later, de betrekkingen met de naburige Christenvolken weder aanknoopte, was alles van voorkomen veranderd. Het oppergezag van *Rome* werd algemeen erkend; het was reeds ‘een wettige vorm van de inrigting der kerk,’ welke, dank zij den valschen decretalen van den *Pseudo*-ISIDORUS, niemand in het Westen meer voor ongeldig verklaarde. *Spanje* kon zich zooveel te minder tegen deze overweldiging verzetten, daar zijne kerk geene de minste eenheid meer bezat, en de Spaansche koningen den politieken invloed van den H. stoel tegen de Arabieren noodig hadden. ALFONSUS III wist dan ook niets beters te doen, dan JOANNES IX verlof te vragen, om *Oviedo* tot een aartsbisdom te verheffen, hetgeen hem werd toegestaan[2]. Deze betrekkingen waren intusschen slechts voorbijgaande, en de kerkvergadering van *Oviedo*, die kort daarop gehouden werd, doet nog in alle opzigten aan den geest denken, die eens de vaderen te *Toledo* bezielde.

Dit geldt echter alleen van de Gothische rijken, want *Catalonië* en *Aragon*, die in de lotgevallen van het Frankische rijk gedeeld hadden, omhelsden ook de meening van het overige des rijks, ten opzigte van *Rome*, zoodat onder Paus ALEXANDER II de Mozarabische ritus er zonder tegenstand afgeschaft, en door den Roomschen vervangen werd[3].

De tijd der heerschappij van GREGORIUS VII is ook die der onderwerping van het christelijk *Spanje*. De laatste tegenstand, dien het aan de aanmatigingen van *Rome* bood, verstierf met de afschaffing van den Mozarabischen ritus te *Toledo*, waarbij zich de laatste stuiptrekking van de nationaliteit der Spaansche kerk vertoonde.

Even als in de vorige Hoofdstukken, hebben wij ook hier vele

(1) Bijna alleen de geschiedschrijvers, die voor den H. stoel partij trekken, nemen de bekeering van ELIPANDUS vóór zijnen dood als waar aan (*Esp. Sagrada*, t. V, p. 344).

(2) JOANNES IX zond eenen tweeden brief aan ALFONSUS (874). Hij bejammert daarin hun beider ongelukken, en vraagt hem eenige bekeerde Mooren, die in den wapenhandel bedreven zijn (MARIANA, l. VII, c. 108).

(3) Deze afschaffing werd bepaald op de kerkvergadering van *Barcelona*, en niet op die van *Leirynum* (of liever *Leytoure*). BARONIUS (ad ann. n. 42) en BINIUS (t. VIII, pars II, p. 501) stellen deze kerkvergadering in 1064.

belangrijke uitlatingen aan te teekenen, die de stelling van den Heer E. deels verzwakken, maar ook deels bevestigen. De schrijver had moeten gewag maken van de overbrenging van den zetel van *Iria* naar *Compostella*, die plaats had onder ALFONSUS *den Kuischen*, en op gezamenlijk verzoek van dezen vorst en KAREL *den Grooten* aan Paus LEO III[1].

Van ALFONSUS III af, zegt de Heer E., is alle gemeenschap, gedurende 150 jaren, afgebroken (bl. 141). De eerste Spaansche geschiedschrijver, dien hij geraadpleegd had, zou hem eene zoo groote dwaling bespaard hebben. Immers onder de regering van D. ORDONO (925) zond Paus JOANNES X eenen priester ZANCLUS naar *Spanje*, onder voorwendsel van eenen bijzonderen eerbied voor het graf van S. JAGO. SISENANDUS, toenmalig bisschop van *Compostella*, zond den priester terug met rijke geschenken en hoogsteerbiedige brieven aan den H. stoel. ZANCLUS kwam ten tweedemale, met den titel van nuntius, in last hebbende, de zaken der kerk te onderzoeken, daar het te *Rome* bekend begon te worden, dat de Gothische wijze van godsdienstoefening van de Roomsche verschilde. ZANCLUS deed echter een gunstig verslag, ten gevolge van hetwelk de Paus zich vergenoegde met het bevel van eenige onbeduidende veranderingen in de woorden der *consecratie* van de mis (MARIANA, l. VII in fin.). Deze daadzaak is niet van belang ontbloot; zoo ik mij niet bedrieg, is zij de eerste vijandelijkheid tusschen de beide wijzen van godsdienstoefening. - Eenige jaren te voren hadden de edelen van *Navarra*, indien men de geschiedschrijvers van dat gewest gelooven mag, den Paus geraadpleegd over de middelen, om hunne vrijheden te handhaven tegen den nieuwen vorst, dien zij op het punt waren te verkiezen. De Paus zou hun daarop den raad gegeven hebben, een uittreksel uit de Frankische en Lombardische wetten te maken, zoodat men de vermaarde *fueros de Sobrarvé* op aanraden van den Paus zou hebben opgesteld. - Zoo beval ook BERMUDAS II, bijgenaamd *de Jichtige*, koning van *Leon* (982), dat de wereldlijke regters zich voortaan naar de pauselijke canones zouden regelen (MARIANA, l. VIII, c. 74)[2].

(1) *Chronicum Iriense*, 7 en 8. De bisschoppen namen echter den titel: Bisschop van *Compostella* eerst 215 jaren later aan (MARIANA, l. VII).

(2) De monniken van *S. Salvador van Leyra* bezitten nog een stuk van 1032, waarbij D. SANCHEZ *de Groote* van *Navarre* hun uit kracht van eene bul van JOANNES XIX het regt toekent, om in hun klooster den bisschop van *Pampelona* te verkiezen.

Het is zeer te verwonderen, dat de Heer E. met geen enkel woord van dien vermaarden twist gewaagt, aangaande het voorgewende opperleenheerschap, dat de keizer van *Duitschland* over *Castilië* eischte, welke twist eerst beslecht werd op de kerkvergadering van *Tours*, waar HILDEBRAND (GREGORIUS VII) voorzitter was. Deze vergadering beval, dat FERDINAND van *Castilië* den keizer hulde bewijzen zou. Maar het christelijk gedeelte van *Spanje* stond als een eenig man op, om zijne onafhankelijkheid te verdedigen, en zond afgevaardigden aan den Paus, om regt te vragen. De legaat van den H. stoel ontmoette de Spanjaarden niet ver van *Toulouse*, en daar deze door een sterk leger, onder bevel van den *Cid*, gevolgd werden, besliste hij het geschil te hunnen voordeele. Daar nu GREGORIUS VII, een weinig later, voor zich zelven op dit opperleenheerschap aanspraak maakte, had men deze twee daadzaken niet van elkander moeten scheiden.

Hoofdst. II (sedert 1100). Na GREGORIUS VII levert de kerkelijke geschiedenis van *Spanje* niets meer op dan eene reeks van gedurig stoutere aanmatigingen van gezag. De Heer E. heeft ze tevens veel beknopter en veel naauwkeuriger uiteengezet, dan de vroegere betrekkingen van beide kerken. Al de daadzaken zijn, wel is waar, bekend, maar hij heeft toch de verdienste van ze zoodanig te hebben gerangschikt, dat hij doet inzien, wat er al onwettigs en strijdigs met de oude canones in de handelingen der Pausen was. Ook doet hij in het voorbijgaan opmerken, hoe de kerkvergadering van *Trente*, grootendeels uit Spanjaarden zamengesteld, de overdrevene eischen der Pausen beperkte, - en hoe krachtig KAREL V en PHILIPPUS II hunne koninklijke regten en hun gezag in het wereldlijke wisten te handhaven. Eindelijk komt hij tot de terugwerking, die met de verbanning der Jezuïten begon, en *Spanje* tot zijn voor den *Vader der Kerk* zoo vernederend indifferentismus gebragt heeft.

Het eenige, dat wij op dit Hoofdstuk aan te merken hebben, is, dat de schrijver ons de Inquisitie een weinig te zeer als werktuig van den H. stoel voorstelt. Dit magtige ligchaam toch wist, ondanks zijn barbaarsch fanatisme, nog eene soort van onafhankelijkheid ten overstaan der Pausen te handhaven, ook toen de kerk voor het overige reeds geheel onderworpen was; zoodat wij van meening zijn, dat men, om ergens een overschot van nationalen tegenstand te vinden, zich tot dit *opperst Geregtshof* zou moeten wenden. Aan daadzaken ten bewijze ontbreekt het niet. Zoo waren, onder FER-

DINAND en ISABELLA, de Inquisitie en Paus INNOCENTIUS VIII in geschil wegens de kwijtschelding, die de Paus van zekere door deze regtbank opgelegde straffen verleend had, hetwelk onder LEO X op nieuw voorviel. Toen men in 1543 eene inquisitie te *Rome* had opgerigt, haastte de Paus zich aan die van *Spanje* te schrijven, dat er op de regten van deze laatste volstrekt geene inbreuk gemaakt worden zou. Meer dan eens, b.v. onder URBANUS VII, weigerde deze Spaansche inquisitie boeken te verbieden, die dit lot te *Rome* hadden ondergaan. - Ja, wat meer is, na het hooren van getuigen, om de misdaad van begunstiging der ketters, aan de *onfeilbare godspraak des geloofs* (SIXTUS V) ten laste gelegd, te bewijzen, veroordeelde de inquisitie de *Biblia Sixtina*[1].

Het laatste gedeelte van het Hoofdstuk is gewijd aan het onderzoeken van de regten der Spaansche kerk op godsdienstige vrijheid. De regering behoeft het geschil slechts op geschiedkundig terrein terug te brengen, haar roemrijk verleden, hare 10 eeuwen van onafhankelijkheid te doen herleven, en hare tegenstanders zullen van de onregtmatigheid hunner aanspraken overtuigd worden.

Wij hebben gemeend ons meer bepaaldelijk met den inhoud van het werk des Heeren E. te moeten bezig houden, en aan dit artikel eenige uitgebreidheid te geven, omdat het schijnt, dat men het Hollandsch publiek met alles wil gemeenzaam maken, wat door de school der Katholijke neologen wordt voortgebragt. De dood van den Heer ELLENDORF zal eene waarschuwing niet overbodig maken, daar zijne partij wel niet met hem zal gestorven zijn. Het komt ons voor, dat men voor Hollandsche lezers belangrijker en meer echt wetenschappelijke werken zou kunnen kiezen. Een vertaler behoort niet alleen zijnen eigenen smaak, maar ook het nut en algemeen belang te raadplegen. De geschiedenis der betrekking tusschen de twee kerken van *Rome* en *Spanje* is eene nog onvervulde taak; de proeve van den Heer E. beschouwen wij als mislukt. Aan het einde van ons overzigt van elk hoofdstuk heeft men kunnen zien, hoe de stelling van den schrijver zou moeten gewijzigd worden, om nader bij de waarheid te komen, en hoevele daadzaken er bijgevoegd, hoevele ontwikkeld, beter in verband gebragt en beter begrepen hadden moeten worden.

(1) Zie LLORENTE, *Gesch. der Sp. Inquisitie*, t. I, p. 240 en 394; t. II, p. 80, en t. III, p. 19.

Daar de Heer E. de Spaansche geschiedschrijvers niet geraadpleegd heeft, is het hem onmogelijk geweest de ware betrekking tusschen beide kerken regt te vatten, en heeft hij ze dikwijls in een valsch licht gesteld. In het eerste gedeelte let hij alleen op den tegenstand van de zijde van *Spanje*, en doet de aangroeijende magt van *Rome* niet genoeg uitkomen, terwijl hij in het tweede den blik alleen op *Rome* vestigt, en derhalve den tegenstand vergeet, die zich sedert FERDINAND en ISABELLA openbaart.

Over den vorm van het werk spreken wij niet, omdat het van polemischen inhoud is, en dat het de bestemming van dergelijke geschriften is, om spoedig voorbij te gaan, zoodat de schrijvers zich maar al te dikwijls uitsluitend beijveren, om hunne gevoelens kenbaar te maken, zonder hunnen stijl te polijsten en hunne denkbeelden behoorlijk te rangschikken. Het komt ons echter voor, dat de Heer E. de lezing van zijn boek aantrekkelijker had kunnen maken, zoo hij er minder aanhalingen, en vooral minder *her*halingen in gebragt had. In elk hoofdstuk komt zijne stelling meermalen, en altijd in denzelfden vorm terug. Het 3de Hoofdstuk van de eerste afdeeling is daardoor, even als door die langwijlige behandeling der kerkvergaderingen, hoogstvervelend geworden, te meer dewijl wij er bijna niets uit leeren, dat niet reeds bij de vroegere kerkvergaderingen, in de twee eerste hoofdstukken, is behandeld.

De vertaling komt ons naauwkeurig voor; men vindt er zelfs al de langwijligheden en al de droogheid van het oorspronkelijke in terug. Tot meerdere duidelijkheid heeft de vertaler bij zijnen arbeid eenige aanteekeningen gevoegd, om enkele uitdrukkingen of namen, die niet aan alle lezers bekend zijn, nader toe te lichten. Dat hij een zijner eigene werken aangehaald heeft, kan men hem niet ten kwade duiden, maar in dergelijke aanhalingen kan men zekere grenzen niet te buiten gaan, zonder zich bloot te stellen aan het geven eener herhaling van *het meesterstuk eens onbekenden*. Immers van ongeveer 20 aanteekeningen zijn er meer dan 11, die den lezer bij elke gelegenheid verwijzen tot de *Wederlegging van de Grondstellingen der Roomsch-Katholieke Kerk*.

E. PIAGET.

Over het voorgevoel bij den mensch, in wakenden toestand, Slaap, Droom, Magnetischen Toestand, in terugkeer der Geestvermogens bij Krankzinnigen kort voor den Dood, en over het voorgevoel bij het Dier, door *S.P. Scheltema*, Eerste Stads Doct. te Arnhem. Arnhem, bij J.G. Stenfert Kroese. 1844, 209 bl. gr. 8°.

(*Vervolg en slot van bl.* 875.)

De wetenschappelijke verklaring, welke de Heer S. van deze verschijnselen gegeven heeft, willen wij thans opzettelijk onderzoeken. Het zal ons daarbij gemakkelijk vallen de waarde der natuurkundige beginselen en philosophische stellingen, welke door hem tot grondslag genomen zijn, te waarderen.

Op bl. 24 geeft de schrijver een kort overzigt van de verschillende wijzen, waarop het voorgevoel zich vertoont. Wij kunnen de opsomming van de soorten en graden van voorgevoel te eerder met stilzwijgen voorbijgaan, omdat de schrijver op de volgende bladzijde eene wetenschappelijk *schijnende* vertaling geeft van de verschillende hoofden, onder welke hij die voorgevoelen rangschikt; zij staat er aldus:

> ‘ALGEMEENE EN INDIVIDUEELE VEGETATIE.
> Vegetatief leven, heerschend over wakend zinnen- en hersenleven, helderzien in wakenden toestand, voorgevoel bij zenuwziekten.
> Vegetatief leven, heerschend over slapend zinnen- en hersenleven, voorgevoel in droomen, magnetismus, clair-voyance.
> Vegetatief leven, heerschend over ziek zinnen- en hersenleven, krankzinnigen, voorgevoel bij krankzinnigen.
> Vegetatief leven, heerschend over beperkt zinnen- en hersenleven, instinct- en kunstdriften der dieren.’

Wij kunnen niet ontveinzen, dat deze omzetting ons in hooge mate bevreemd en onaangenaam aangedaan heeft: wij

verkeerden namelijk in den waan, dat het dierlijk ligchaam een harmonisch geheel vormt, welks deelen eenstemmig zamenwerken tot één doel: het leven; wij beschouwden dat ligchaam als het kunstigste aller werktuigen, in hetwelk aan ieder der deelen zijne eigene verrigting aangewezen is, buiten welke zij niet gaan kunnen; er viel dus niet te denken aan eenen strijd tusschen die deelen onderling, en alles wat men van zulk eenen strijd geschreven vindt, merkten wij aan als beeldspraak, uit de zedekunde welligt in de levensleer overgebragt. Alleen door de natuurphilosophie mogt die beeldspraak voor iets meer dan phantasie gehouden worden. Wij voor ons hadden niet gedacht, eenen schrijver, wien het wezenlijk om eene wetenschappelijke verklaring van ongewone voorvallen te doen is, dergelijke opvattingen op den voorgrond te zien stellen, opvattingen, welke slechts duisterheid en verwarring aan de wetenschap der natuur hebben berokkend.

De Heer S. zelf heeft daarover den staf gebroken, wanneer hij, bl. 68, met nadruk zegt: ‘die beeldspraak leidt den schrijver of den lezer op afwegen; het phantasiebeeld, en niet het denkbeeld, dat er de grond van is, houdt bij hem de overhand; en wij hebben ons verstand te veel noodig bij deze beschouwingen, om aan phantasie te mogen toegeven.’ O! hadde hij deze voortreffelijke woorden altijd voor den geest gehad bij het schrijven van zijn boek! Dan had hij niet de zinledige bespiegelingen der natuurphilosophie, die louter poëzij is, in de plaats gesteld van de ernstige middelen, welke de wetenschap bezigt, om tot kennis der waarheid te geraken.

Die voorstelling van eenen strijd tusschen de verschillende levenskrachten is zoo innig met de geheele verklaring van de onderhavige verschijnselen door onzen schrijver zamengeweven, dat wij telkens daarop teruggebragt worden. Zoo vinden wij, bl. 56, de vooronderstelling, dat bij den reeds vroeger vermelden boerenjongen, welke aan het tweede gezigt onderhevig was, de ziekelijke toestand ook daaruit konde ontstaan zijn, dat de aandoening of gewaarwording van den algemeenen levenskrachts-toestand zijn individuëel instinctleven benadeelde. ‘Immers het algemeene staat tegenover het bijzondere; de bijzondere individuële krachten moeten zich staande houden door een' aanhoudenden strijd tegen de algemeene krachten, die dezelve altijd trachten te assimileren.’

Eene nadere wederlegging van hetgeen de schrijver, bl. 58

volg., omtrent de betrekking der verschillende wezens tot de algemeene levenskracht zegt, zoude overbodig zijn; wij vinden wederom niets dan eene natuurphilosophische bespiegeling, aan welke alle grondslag van waarneming ontbreekt, en die vol is van gezochte tegenstellingen. De lezer, die het boek van den Heer S. ter hand neemt, zal zich gemakkelijk overtuigen, hoe hij telken male op dien strijd terugkomt. Het zoude dezer beoordeeling eene noodelooze uitgebreidheid geven, wanneer wij het aangehaalde met nog vele voorbeelden vermeerderden. Een enkel mag hier nog zijne plaats vinden. Op bl. 67 en volg. wordt ons eene verklaring geschonken van het voorgevoel in den droom; tot dat einde wordt eerst de toestand, waarin het individu zich bevindt gedurende den natuurlijken gezonden slaap, ontvouwd; ‘de verhouding,’ lezen wij, ‘wordt als het ware veranderd; de buik wordt gedurende den dag gevoed en wordt bestuurd door het hersenleven; de hersenen worden gedurende den nacht gevoed, en worden bestuurd door het instinctleven. De buik neemt des daags het uitwendige voedsel op, even als de zintuigen de uitwendige indrukken; des nachts worden de hersenen gevoed door het inwendige voedsel, het bloed, en ontvangen de zintuigen inwendige indrukken.’

‘Des daags is het instinctleven door het hersenleven onderdrukt, des nachts is het hersenleven door het instinctleven onderdrukt. Dat is: het instinctleven voert des nachts meer bloed naar de hersenen, daardoor wordt derzelver denkkracht onderdrukt en derzelver vegetatie verhoogd. De hersenen putten des nachts de zenuwkracht, welke door den dag verbruikt is, uit het bloed.... Omdat nu het instinctleven des nachts heerscht, en omdat de algemeene levenskracht veel meer in verband staat tot het instinctleven, dan tot het hersenleven, daarom is des nachts, of liever in den slaap, de vatbaarheid des ligchaams voor aandoeningen van algemeene levenskracht zoo veel grooter.

Het ligchaam ontvangt des nachts zijn herstel van zenuwkracht uit zich zelf, d.i. uit de grondstoffen, die gedurende den dag bereid zijn, en die nu uit de veranderde verhouding, uit eene omkeering der polen als het ware, ook eenen anderen invloed op de organen uitoefenen.’ De leer, waarmede wij hier begiftigd worden, is zoo zwevende, zoo hersenschimmig, dat zij naauwelijks eene wederlegging behoeft. De noot, waarin deze stelling toegelicht wordt, mogen wij evenwel niet onopgemerkt

voorbijgaan. De schrijver meent, dat de bedoelde afscheiding niet moeijelijker te verklaren zij dan alle andere afscheidingen. Met zijn verlof wenschten wij eerst *bewijs* van het bestaan en daarna *verklaring*. Maar van de *wezenlijke* afscheidingen, dunkt ons, is toch iets meer bekend[1], en niet vruchteloos wendt men zich tot de natuur- en scheikunde, om de noodzakelijkste ophelderingen te erlangen; zoo is het ten minste met betrekking tot die der long, omtrent welke de schrijver schijnbaar met verwondering vraagt: 'Hoe?' - 'MULDER zegt,' zoo lezen wij verder, 'in eene korrel van de speekselklier gaat een bloedvat in, en komt als speekselvoerende buis er weêr uit.' Wanneer MULDER dat gezegd heeft, hetgeen mij ten hoogste bevreemden zou, omdat MULDER het zeker beter weet, dan heeft hij grootelijks gedwaald, want dat bloedvat komt er als bloedvat en niet als speekselvoerende buis weêr uit. 'Omzetting van moleculen, katalytische kracht, electrische stroom, zenuwkracht; namen genoeg; ook denkbeelden? Wat? Wie? Waar? Hoe?' - Aangaande de omzetting van moleculen, zou ik zeggen, dat, ten minste zoo als MULDER het voorgesteld heeft, daar denkbeeld in ligt; katalytische kracht is zeker geene kracht, zoo als Dr. SCHELTEMA zich de krachten voorstelt, welke uit het bloed worden afgescheiden, maar bevat toch een juist omschreven begrip, en het woord geeft het verschijnsel duidelijk weder. Dat de schrijver de uitdrukkingen electrische stroom en zenuwkracht afkeurt, en betwijfelt, of zij denkbeelden bevatten, verwondert ons in hooge mate; doch wij willen de zenuwkracht tegen den schrijver niet in bescherming nemen. Wat eindelijk de vragen: Wat? Wie? Waar? Hoe? hier ter plaatse beduiden, is voor de helft althans onduidelijk.

Waar, vragen wij wijders, zijn de gronden, op welke deze stellingen en tegenstellingen berusten? Waar de daadzaken, welke voor hare waarschijnlijkheid pleiten? Wie heeft er ooit van gehoord, dat de grondstoffen des nachts eene andere verhouding tot elkander krijgen dan des daags? Wat wil de schrijver zeggen met het heerschen des bloeds over de hersenen en omgekeerd? Wat beduidt die verandering der polen? Wat zijn polen des dierlijken ligchaams? Is het eindelijk we-

(1) Vergelijk hetgeen door Dr. FREY, in zijn stukje: *Ueber die krankhaften Secretionen im Allgemeinen* (voorkomende op bl. 28 van ROSER und WUNDERLICH's *Archiv für physiologische Heilkunde*, Jahrg. 1845), gezegd is.

tenschap, wat wij hier lezen, of wat is het? Wetenschap is het niet, want wetenschap komt van weten (MULDER, *Elementen*).

Zonderling is het te zien, hoe de schrijver een los denkbeeld met een vertrouwen aan zijne lezers mededeelt, alsof het eene bewezene zaak ware, welke geen streng bewijs behoeft. Op bl. 46 en volg. staat te lezen, hoe de Heer SCHELTEMA gelooft: ‘dat er eene algemeene levenskracht, eene algemeene maat van levenskracht op aarde verspreid is, en dat ieder levend wezen daarmede meer of min in verband staat; voorts, dat ieder levend wezen, reeds in verband staande tot (met?) de algemeene levenskracht, nog nader in verband staat tot (met?) de levenskracht van de wezens van zijne soort; eindelijk, dat ieder levend mensch nog al nader in verband staat tot de levenskracht van menschen, die door bloed- of zenuwverwantschap (familie of vriendschap) met hun in betrekking staan.’ Dat de Heer SCHELTEMA dat alles gelooft, moge zoo zijn; maar wanneer hij zijne lezers dat geloof wil doen deelen, ware het toch billijk, dat hij hen bekend hadde gemaakt met de gronden, op welke dat geloof berust, van die gronden vernemen wij echter niets, of zullen als bewijzen voor het bestaan dier algemeene levenskracht moeten aangemerkt worden: de uit statistieke opgaven zoo bepaalde verhoudingen van de beide geslachten, de meerdere geboorten na zware epidemiën, de generatio aequivoca (bl. 47)? Losse, op zich zelve staande, buiten haar verband met al het overige beschouwde zaken, die dan toch ook weleens mank gaan, en welligt nog ongezochter redenen ter verklaring konden vinden, en de generatio aequivoca, die niets algemeens heeft, maar aan dezelfde wetten gebonden is als iedere andere generatio, kunnen de invoering van een denkbeeldig wezen in de wetenschap niet regtvaardigen, hetwelk alle phantasiën, welke in haar hebben geleefd, nog te boven gaat. Ik wil hier niet op nieuw ijveren tegen de levenskracht, omtrent welke SCHELLING reeds in zijnen tijd heeft aangemerkt: ‘der Begriff Lebenskraft ist ein völlig leerer Begriff,’ en die door de vorderingen, welke de wetenschap in de laatste jaren heeft gemaakt, dank zij eenen VALENTIN, MULDER, LOTZE, MAGENDIE, SPIESS, OESTERLEN, ten eenemale overbodig is geworden; en deze bestrijden nog slechts de levenskracht des organischen ligchaams: wat zouden zij dan wel van die algemeene levenskracht gezegd hebben, tegen welke hunne gronden nog in veel sterkere mate gelden, welke niet eens kan aangemerkt worden als een aan

de *verschijnselen* ontleend begrip, maar onder de willekeurigste gewrochten der op ongegronde vooruitzettingen voortbouwende bespiegeling eene plaats inneemt.

Waar in de algemeene beginselen, in de grondslagen reeds zoo veel eigendunkelijks gevonden wordt, zal men zich niet verwonderen, dat des schrijvers phantasie al meer en meer uitspat, naar mate hij tot de toepassing op het sterkste van het wonderbaarlijke genaderd is; hier laat hij de levenskrachtjes der individus zulke vreemde sprongen doen, dat wij inderdaad niet meer weten, of het den schrijver ernst is, wanneer hij (bl. 47) beweert: ‘Wat nu het geval betreft, waar bij het sterven van eenen vriend of bloedverwant, deze zich op dat oogenblik aan den vriend of bloedverwant door een visioen vertoont, zoo moeten wij aannemen, dat, behalve het bovenvermelde verband, dat reeds eenig algemeen medegevoel, al is het dan op afstanden, toelaat, ook nog bij het sterven levenskracht vrij wordt, even gelijk bij voorb. bij het bevriezen van water, warmtestof vrij wordt!’ Waarlijk, zoo *buitensporig* als in het boek van den Heer SCHELTEMA heeft de levenskracht zich nog nooit betoond: bij de circulatio vis nerveae, met welke wij voor weinige jaren begiftigd werden, bleef zij dan toch nog in het ligchaam besloten, en was anderen niet tot last, maar bij het verkrijgen harer vrijheid wordt zij zoo dartel, dat zij zich niet ontziet andere levenskrachten te komen plagen en bang maken, en dat nog wel in tegenwoordigheid dier algemeene levenskracht, die zoo goed weet te zorgen, dat alles in evenwigt blijft op de aarde, uit welke zij voortkomt (bl. 47)! Hoe zij nu het instinctleven van de personen vindt, in welker zintuigen zij beelden wil voortbrengen, verklaart de schrijver ons niet.

Het wordt evenwel tijd, dat wij den lezer bekend maken met de wijze waarop de Heer S, de verschillende vormen en gronden van het voorgevoel verklaart. Daartoe hebben wij vooral te letten op zijne stellingen omtrent de verhouding van het bewuste en onbewuste leven, instinkt-leven. Wij kiezen hier tot voorbeeld zijne verklaring van het tweede gezigt. Men verstaat hierdoor: ‘de vatbaarheid aan sommige menschen eigen, om gebeurtenissen, welke op eenen afstand of in de toekomst plaats hebben, door middel der organen van het natuurlijk gezigt waar te nemen, zoodat het afwezige of toekomstige daarbij als voor de oogen aanwezig voorkomt’ (bl. 30). Met eenige trekken geeft hij de verschillende omstandigheden

op, welke de eigenschap vergezellen, waarna hij de zamenstelling van dit *évenement* aldus zamenneemt (bl. 32: '*wakend gewoon zinnenleven*, dat is de werking van geopende (?) gezonde zintuigen, gelijk zij door de omringende voorwerpen worden aangedaan; *uitwendig bewustzijn der hersenen*, dat is het bewuste leven, van het hersenleven uit de buitenwereld of zinnenwereld; *buitengewoon opgewekt instinctleven*, dat is, sterke aandoening van de zenuwen, die voor het instinct dienen.' Wij komen straks op de instinctszenuwen van den schrijver terug, en laten daarom thans den toestand, in welken zij zich bij het tweede gezigt bevinden, in het midden, maar dat de beide eerstgemelde bestanddeelen gedurende het gezegde verschijnsel zich *niet* in hunnen natuurlijken toestand bevinden, zoo als door den schrijver beweerd wordt, blijkt onder anderen uit bl. 31, alwaar men leest: 'De verschijning of *het zien* maakt zulk eenen levendigen indruk, dat de ziener in dat oogenblik *niets anders ziet* en *aan niets anders denkt* dan aan het gezigt, zoo lang het duurt. De oogleden zijn gedurende het gezigt opgeheven en de oogen staan strak, tot dat het verdwijnt.' Hoe de schrijver alzoo verklaren kan (bl. 33): 'Zinnen en hersenen zijn dus bij den mensch wien het helderzien in wakenden toestand overkomt in de gewone functie,' is ons onbegrijpelijk, daar deze woorden regtstreeks in strijd zijn met de beschrevene verschijnselen; nogtans schijnt het hem ernst te zijn, wanneer hij zegt dat het zintuig van iemand, die met opene oogen niet ziet, goed functioneert, daar hij er reden van tracht te geven: 'Het is bewezen,' zegt hij, 'dat het instinct voorstellingen in de zintuigen kan te weeg brengen, en deze zijn in dit geval zoo sterk, dat de uitwendige voorwerpen niet meer waargenomen worden Hij denkt ook aan niets anders op dit oogenblik, want de hersenen worden door deze voorstelling ook geheel beheerscht. Nu krijgen dus hersenen en zinnen, door invloed des instincts eene andere functie, worden in hunne vrije en gewone functie belet.' Het komt ons voor dat deze opheldering geen licht brengt in de duisternis van het onderhavige geval, daar zij gebouwd is op onbewezen praemissen; zoodanig is des schrijvers leer van de voorstellingen des instinctlevens, welke wij, daar de schrijver haar later meer uitvoerig behandelt, hier met stilzwijgen voorbijgaan; maar daarenboven lijden de laatstaangehaalde woorden aan eene grove onnaauwkeurigheid, die, wanneer men haar letterlijk wilde opvatten, geen hoog denkbeeld van des schrijvers physiologisch standpunt

zou geven: ik bedoel hetgeen hij zegt van de verandering der functie van hersenen en zinnen door den invloed des instincts, waarbij zij worden belet in hunne gewone functie; het staat echter vast, dat een ligchaamsdeel geene andere verrigting uitoefenen kan dan zijne gewone verrigting, en dus geene andere functie krijgen kan; de schrijver schijnt met deze woorden echter niets anders te bedoelen, dan dat de voorstellingen, door het instinctleven in het orgaan der voorstelling voortgebragt, krachtiger zijn dan die, welke te gelijker tijd door tusschenkomst der zintuigen veroorzaakt worden. Dat de zenuwen der zintuigen voor organen der verbeelding verklaard worden, verdient afkeuring, daar deze opvatting in strijd is met alles wat de levensleer van den lateren tijd omtrent de verrigting dier zenuwen, zoowel als omtrent de hersenen, geleerd heeft.

Indien deze dwaling eene bijzondere wederlegging verdiende, zouden wij daarop kunnen verwijzen, hoe de schrijver zelf op eene andere plaats van zijn werkje, waar de opmerking van SC. PINEL[(1)]: ‘dat er twee hersenen zijn, even als er twee lon-

(1) Physiologie de l'homme aliéné appliquée à l'analyse de l'homme social. Paris, 1833, p. 56. Later heeft ook J.B. FRIEDREICH deze stelling verkondigd, doch de onbeleefdheid gehad, SC. PINEL niet te noemen. Vandaar dat de Heer S. slechts het werk van FRIEDREICH aanhaalt. Zie bladz. 70 volg. Ik mag hetgeen omtrent deze stelling bij onzen schrijver voorkomt niet stilzwijgend voorbijgaan. Wij vinden de zaak door eenige voorbeelden opgehelderd van menschen, die hunne geestvermogens hadden blijven behouden, ofschoon eene der hersenen diep ontaard was. Al de door den schrijver, op voetspoor van FRIEDREICH, aangehaalde voorbeelden komen ons echter niet even dienstig voor; bij voorbeeld ten aanzien van dat van een meisje, dat veel aan hoofdpijn en walging had geleden, maar dat nooit had gedelireerd, geen teeken van verstandsverwarring had gegeven, en bij welker lijkopening men de regterhelft der kleine hersenen geheel verteerd, (in eine Höhle verwandelt, welche fast zwei Unzen Flüssigkeit und drei steinige Concremente enthielt) vond, komt het ons voor, dat de in het lijk gevondene veranderingen geenen grond opleveren, om den ongekrenkten toestand der verstandelijke vermogens gedurende het leven ongewoon te doen schijnen. Ook de zinsverbeeldingen van den Oostenrijkschen Minister komen hier onzes bedunkens ten onpasse; daarenboven staat dat voorbeeld weinig in zamenhang met hetgeen de schrijver bl. 34 van het orgaan der verbeelding gezegd heeft, waarvoor door hem de zintuigszenuwen verklaard worden; zijn deze ziekelijk aangedaan, zoo als inderdaad bij zinsverbeeldingen veelmalen het geval is, dan kan de eenheid der beide hersenhelften ongeschonden zijn, en de zinsverbeelding toch slechts aan de eene zijde bestaan en waargenomen worden; ook de andere door den schrijver vermelde subjectieve verschijnselen, voorkomende in de gevallen van menschen, die zich verbeelden uit twee verschillende personen te bestaan, zijn daarom niet afdoende, dewijl er ook gevallen bekend zijn gemaakt, in welke de zieken waanden drie en meer verschillende personen uit te maken, en deze derhalve zouden bewijzen, dat men niet slechts twee, maar zelfs drie en meerdere hersenen aannemen moet. Vergelijk FOVILLE, art, *alienatio*, in het *Universallexicon des practischen Medicin und Chirurgie*, I, bl. 266. Of echter de laatstvermelde gevallen alle vertrouwen verdienen, zou ik niet wagen te beslissen; het komt mij echter voor, dat zij bij de behandeling dezer zaak niet geheel en al mogen voorbijgezien worden, ofschoon die van krankzinnigen welke zich voor twee personen houden, zeker minder zeldzaam zijn. Bij het lezen dier voorbeelden zijn wij op eene onnaauwkeurigheid vervallen, welke tot een onjuist begrip zou kunnen leiden: de schrijver spreekt namelijk van eene hersen, welke men bij de lijkopening *verlamd* en uitgeteerd vond: het ware daarbij wel der moeite waard geweest, de teekenen waaraan men de verlamming der hersenen bij de lijkopening erkent aan te wijzen; doch het oorspronkelijke heeft niets meer dan atrophisch, zoodat hier zeker eene vergissing plaats had.

gen zijn', vermeld wordt, deze stelling geheel schijnt vergeten te zijn. Doch ik mag mij van de verpligting eener wederlegging tegenover mijne lezers veilig ontslagen rekenen.

Van meer belang acht ik het evenwel de physiologische begrippen van den Heer SCHELTEMA nader toe te lichten, ten einde op die wijze de waarde zijner verklaring billijk te schatten. Bij voorkeur houden wij ons hier aan den meermalen besproken vorm, namelijk het voorgevoel bij de zieners. Naar aanleiding der voorbeelden, welke in het eerste gedeelte dezer beoordeeling medegedeeld werden, zegt de schrijver: 'Wij stellen hier, dat zij in het bovenstaande en alle dergelijke gevallen interieur, namelijk aan den hersenkant der gezigtszenuw, plaats heeft; dat deze prikkel uit het instinctleven, het zenuwknoopen stelsel, is voortgekomen, d.i. uit de zenuwdeelen, die meer speciaal tot het vegetatieve leven behooren, deszelfs functiën regelen en in deszelfs behoeften voorzien; dat deze prikkel op de gezigts- en gehoorzenuw werkende, in het oog licht, in het oor geluid bragt' (bl. 43 volg.); 'want,' zoo leert de schrijver ons verder, 'er bestaat een stellig verband tusschen het instinct en de zintuigszenuwen' (bl. 45). De benamingen van instinctzenuwen en instinctleven voor de sympathische zenuw zijn niet slechts ongewoon en hoogstwillekeurig, maar beduiden ook bij den schrijver gebrek aan genoegzame kennis van de leer der verrigtingen dezes ligchaamsdeels, zoo als zij zich in den lateren tijd ontwikkeld heeft; niet minder straalt

dat gebrek door in het stellig (?) verband, hetwelk de schrijver aanneemt tusschen de sympathische en de zintuigszenuwen, en waarvoor bij het tegenwoordige standpunt der zenuwphysiologie geen enkele grond te vinden is; veelmeer wordt de volkomene onafhankelijkheid van het sympathische stelsel bij iedere nieuwe ontdekking ontwijfelbaarder, zoo zeer zelfs, dat VALENTIN, die dezen strijd het langst heeft volgehouden, eindelijk in een aanhangsel tot zijne physiologie zich heeft gewonnen verklaard, en die onafhankelijkheid thans ook erkent. Daarom kan men den schrijver niet toestemmen, wanneer hij (bl. 45) zegt: ‘De toestand van inwendige organen, welke tot de vegetatie behooren, wordt in daarmede overeenkomstige beelden op de zintuigszenuwen voorgesteld; en wel des te bepaalder, naar mate het gevoel van dien toestand levendiger is.’ Was dat waar, dan zou niemand ooit zonder interieure voorstellingen der zintuigszenuwen zijn, want in de aan het bewustzijn niet onderworpene organen hebben zonder ophouden veranderingen plaats, blijkbaar aan de onafgebrokene bewegingen, welke in deze plaats vinden; dat echter de toestand dier organen tot het bewustzijn komt, en wel te bepaalder, naar mate van het levendige der aandoening, is waar; doch dit geschiedt niet onder den vorm van gezigts- of gehoorsvoorstellingen, maar onder dien van voorstellingen dier organen zelve; en wanneer de schrijver (in eene noot op bl. 45) ten voorbeelde van zijn gezegde aanhaalt: ‘de dorstigen en hongerigen in heete landen hebben in den droom of half bewusten toestand, visioenen van heerlijk water en ooft,’ dan schijnt het ons, alsof deze aanhaling niets voor of tegen zijne stelling bewijst, want hij zal ons toch niet willen doen gelooven, dat de zenuwen, door welke de honger of de dorst tot het bewustzijn komen, tot het gangliënstelsel te brengen zijn.

Wil men nog meer bewijs van de dwalingen, waartoe dergelijke stellingen aanleiding geven, men vergelijke slechts, wat op bl. 79 van het voorzeggen van het uur des eigenen doods, naar aanleiding van een verhaal der dochter van CARL. LEE, aangevoerd wordt. En toch heeft de schrijver zeker zijne instinctzenuwen nergens met meer geest in aanwending gebragt, dan ter verklaring van het voorgevoel des eigenen doods. Intusschen houdt hij ook hier geen steek; de weg, welken de schrijver betreedt, om het onderhavige verschijnsel te verduidelijken, verdient geene aanprijzing. Een ander zou van de ligchaamsverandering, welke als oorzaak des doods kan aange-

merkt worden, uitgaan, het wezen, de uitgebreidheid, de plaats der kwaal in aanmerking nemen, om zich rekenschap te geven van het verschijnsel; maar de schrijver gaat van het verschijnsel uit; dit verschijnsel berust, op grond van het vroeger verhandelde, op aandoening van het instinct, hetwelk moet voortgekomen zijn uit den inwendigen ligchaamstoestand; welke toestand? dit schijnt onverschillig; maar ‘vermits men dan toch niet zonder reden of oorzaak sterft, zoo zal in haar ligchaam wel de oorzaak van haren spoedigen dood hebben bestaan, b.v. eene inwendige versterfte, enz.’ (bl. 82); dit een en ander nu vastgesteld zijnde, geschiedt de constructie, welke het verschijnsel verklaart, en ook zonder bijzondere vermelding zal kunnen nagegaan worden. Voor het overige heldert des schrijvers verklaringswijze niet alle *wezenlijke* deelen van den voorzeggenden droom op; bij voorbeeld: een zeekapitein droomt van zijnen broeder in *nat* uniform, en verneemt eenige maanden later, dat die broeder dien zelfden nacht verdronken is. Nemen wij nu al des schrijvers verklaring aan van de verschijning des broeders door den algemeenen levenskrachtsband, dien wij bloedverwantschap noemen, dan blijft het natte, volgens den schrijver een wezenlijk gedeelte der verschijning, nog onverklaard, of men moet aannemen, dat de levenskracht des broeders, onder het verdrinken, nat is geworden. Stelt men nu hier tegenover, wat de Heer S. in zijne, door de maatschappij *tot Nut van 't Algemeen*, bekroonde verhandeling over de verbeeldingskracht en hare uitwerkselen, bl. 54 en volg., gezegd heeft, dan kan het niet missen, of men moet erkennen, dat die hypothesen hem geenszins tot de waarheid hebben doen naderen. Het woord, wat wij daar lezen, is vrij wat verstandiger dan de hersenschimmige voorstellingen in het onderhavige werkje.

Bij de verklaring van hypochondrie en hysterie schijnt de schrijver in zijne vooringenomenheid met zijn instinctszenuwstelsel te vergeten, dat wij ook een ruggemerg hebben. Men leze de geheele plaats (bl. 64 volg.), waarvan wij hier, kortheidshalve, slechts een gedeelte aanvoeren. De verklaring der verschijnselen in deze zaken begrijpt men gemakkelijk, dat door den schr. gezocht wordt *in een ziekelijk verhoogd instinctsleven*. ‘De convulsiën,’ zoo lezen wij, bl. 66, ‘zoude men kunnen houden voor pogingen (?) van het instinctzenuwleven (!), om zich (?!) te bevrijden van de zicktestof (?), even als koorts poging des bloeds (!?!) is, om zich (!?) te bevrijden van zicktestof; voorts: de inbeeldingen der hypochondren en de stui-

pen en krampen der hysterici bewijzen, hoe bij de mannen het zieke instinctleven meer op de hersenen, bij de vrouwen meer op de spieren werkt; of laat ik het anders zeggen: bij de mannen meer op de denkorganen, bij de vrouwen meer op de gevoelsorganen werkt.' Maar denkt de Heer S. er dan niet aan, dat de vrouwen niet alleen het voorregt meer bezitten van hysterisch te worden, en op hare beurt ook de hypochondrie met de mannen hebben moeten deelen? Ook zou het de duidelijkheid der laatstvermelde stelling hebben bevorderd, wanneer hij had aangewezen, in welk opzigt de spieren gevoelsorganen zijn.

Zoolang nu deze losse redeneertrant zich beperkt tot onderwerpen van louter speculatieven aard, zijn de gevolgen der dwalingen minder te duchten. Men mag hopen, dat de waarheid zich zelve regt zal doen. Meer van belang wordt de zaak, zoodra het de toepassing op de geneeskunde geldt. Eene verkeerde opvatting kan hier voor het wel of wee des lijders van beslissenden invloed zijn. Ik heb bijzonder het oog op des schrijvers verklaring van het wezen der krankzinnigheid. Meestal zoude hier zwakte des zenuwstelsels gevonden worden: 'als mijn been verzwakt (?) is,' zegt de schrijver, 'kan ik het wel vooruit zetten, maar niet juist op de bepaalde plaats, waar ik wil; mijn wil is er minder meester van. Ik plaats het wel vooruit, wel achteruit, wel zijdelings, maar een' duim, een' halven, een' achtsten duim te ver, te digt, te veel, te weinig; het staat *naast* het bepaalde punt, in plaats van er op. Zoo zou ook om die zelfde reden, op dezelfde wijze, de verzwakte hersenmassa minder onder het bestuur van den wil kunnen zijn en dingen denken, die ik niet wil, of die ik niet juist zóó, maar eenigzins anders wilde denken; zij zou er ook neven kunnen denken, dat is: niet alles verbinden, wat bijeen behoort, niet alles afscheiden, wat niet bijeen hoort, en met de conclusie nederkomen *naast* het punt waar de juiste conclusie moest nederkomen; en ziedaar alle mogelijke ongerijmdheid en verwarring geboren, enkel door ware zenuwzwakte der hersenen.' Wie staat niet getroffen over de geestige opvatting en de goed gelukte doorvoering van het hoofddenkbeeld; het is waarlijk alsof een sluijer wordt weggerukt, zoo duidelijk, zoo helder, zoo aannemelijk maakt de schrijver ons zijne verklaring; en, wanneer hij hier van enkele krankzinnigheidsvormen en niet van krankzinnigheid in het algemeen gesproken had, zouden wij, wanneer wij het eens waren omtrent

de beteekenis van sommige uitdrukkingen, zijn gevoelen kunnen deelen, maar thans is het onbruikbaar, en bij zijne theorie is het niet te verwonderen, dat zijne wijze van behandelen op eenen geheel anderen voet geschoeid is, dan die, welke gewoonlijk bij krankzinnigen gevolgd wordt, want die zwakte kan alleen door herstelde voeding der hersenen worden genezen, en, zoo als wij vroeger van den schrijver leerden, worden de hersenen gedurende den slaap gevoed, waartoe in de eerste plaats gezond bloed noodig is, terwijl de krankzinnigen door digestie-gebreken slecht bloed hebben; verbetering van het slechte bloed en bevordering van den slaap zullen derhalve de middelen zijn, waardoor men tot genezing der bedoelde ziekte geraken kan. kan. De plaats vergunt mij niet in eene nadere beschouwing van deze wijze van zien te treden, welke voor den deskundige ook overbodig is; alleen wensch ik te doen opmerken, dat het eene nadere opheldering verdiende, hoe de krankzinnigen er bij zulk een slecht bloed tamelijk welvarend kunnen blijven uitzien, zoo als de schrijver (bl. 142) te regt verzekert.

Het is bij de rigting, welke in dit geschrift doorstraalt, niet te verwonderen, dat de schrijver vaak gedwongene en ver gezochte verklaringen geeft, waar, bij eene eenvoudige opvatting, de onbevangen onderzoeker langs veel korteren weg gemakkelijk tot zijn doel zal komen. Ten einde deze aanmerking met een bepaald bewijs te staven, wil ik hier de verschillende wijzigingen mededeelen, waaronder, volgens den Heer S., het terugkeeren der geestvermogens bij krankzinnigen wordt waargenomen:

‘1°. Dikwijls heeft bij krankzinnigen eene overspanning der hersenwerking plaats, waardoor dan het instinct wordt onderdrukt; die overspanning doet de krachten dalen, daardoor worden de hersenen vrijer, kunnen meer geregeld denken, ontvangen instinctsaandoening van den toestand des ligchaams, en ziedaar voorgevoel, en met hetzelve verheldering der geestvermogens (bl. 146);

2°. Dikwijls heeft bij krankzinnigen onderdrukking der hersenwerking plaats, ten gevolge van eenig ligchaam, dat *dezelve* door drukking belemmert. Nu verzwakt het ligchaam, door welke oorzaak dan ook; de levenswerking, de circulatie vermindert, dus ook de toevoer naar het hoofd; dus heeft er minder drukking op de hersenen plaats. De oorzaak van suppressie der hersenwerking houdt dus op, en de geestvermogens komen weder in werking (bl. 147).

3°. Er bestaat eene idée fixe; bij den naderenden dood

daalt de levenswerking, waardoor het geschiedt, dat de prikkel, die het idée fixe onderhoudt, ophoudt, althans vermindert, en dus het idée fixe verdwijnt, of dat het idée fixe zelf in levendigheid daalt, of dat het instinctleven de verzwakte en versufte hersenen zoodanig opwekt, dat de consensuëele indruk des instinctlevens sterker gevoeld wordt dan het idée fixe (bl. 149).'

'4°. Er bestaat zuivere dynamische exaltatie van alle hersenwerking; de levenswerking daalt en met haar daalt ook de hersenwerking (bl. 150).'

Wie erkent in den grondslag dezer verdeeling niet de goede waarneming der natuur, slechts onduidelijk gemaakt door des schrijvers verklaring en de minder naauwkeurige benamingen van welke hij zich bedient. Die verklaring is dezelfde, waarmede alles in dit boek verklaard wordt, maar die, welke het meest nabij ligt, wordt geheel verwaarloosd, ofschoon er onder de door den schrijver aangevoerde voorbeelden zijn, welke tot hare bevestiging zouden kunnen aangehaald worden; ik bedoel voornamelijk dat, hetwelk op bl. 161 wordt medegedeeld; dat van den neef van D. JAHN zou er misschien eveneens toe kunnen dienen (bl. 156), alsmede dat van BERGMAN (bl. 157). Zie hier de verklaring, zoo als men haar vindt in de Annales médico-psychologiques van Baillarger, Cerise en Longet in het laatste stuk van het jongst verloopen jaar, bl. 479: 'Après y avoir beaucoup réfléchi, nous nous étions arrêté à cette idée jusque-là tout hypothétique, à savoir, que la maladie qui entraine l'aliéné produit une sorte de révulsion à la faveur de laquelle l'intelligence se trouve dégageé. Telle etait notre manière de voir lorsque le fait suivant s'offrit à notre observation.' Na de mededeeling van het bedoelde geval vervolgt de schrijver: 'Certes, ce n'est pas forcer l'induction que de conclure du fait que nous venons de rapporter, qu'une maladie accidentelle ramène la raison chez les aliénés en déplaçant le foyer de l'excitation qui occasione la folie.' Deze verklaring is zoo eenvoudig, zoo natuurlijk, zoo geheel gepast aan het tegenwoordig standpunt der wetenschap; zij geeft zulk eene verstandige opheldering van den terugkeer der geestvermogens bij krankzinnigen kort voor hunnen dood; maar in verband beschouwd met de ligchaamsveranderingen bij krankzinnigen geeft zij ook zoo goed reden van de waarneming, dat het meerendeel der krankzinnigen in den staat van onvrijheid der verstandelijke vermogens sterft, en komt zoo volkomen over-

een met hetgeen opgemerkt wordt bij den terugkeer der geestvermogens bij krankzinnigen *lang* voor hunnen dood, dat wij niet zouden aarzelen haar aan te nemen. - Maar des schrijvers verklaringswijze..? Daaromtrent antwoorden wij met zijne eigene woorden: ‘Alle bovennatuurlijke luchtschermerijen verlangen wij van dit terrein te keeren, en waar ze zich hebben ingedrongen, te verjagen; al ware het, dat zij voor zich hadden de autoriteit van menig hooggeleerd persoon; want in de wetenschap bestaat geene autoriteit, en het gezond verstand weet den weg te vinden, om overtuiging te geven (bl. 163).’

De bevangenheid van den schrijver in zijne eenmaal opgevatte meeningen geeft de verklaring waarom een geleerde, die met zooveel kracht en juistheid het zwaard der kritiek weet te zwaaijen, zich zelf telken male op de ligtvaardigste wijze aan diezelfde kritiek bloot geeft. Men leze bijv. wat er over het werkje van eenen ongenoemden schrijver getiteld: *belangrijke verschijnselen van het zieleleven* op bladz. 60 en volg gezegd wordt. De Heer SCHELTEMA acht het eene dwaling, wanneer deze schrijver eenen zenuwgeest aanneemt, ‘daaraan eene zigtbare gedaante toeschrijft, en dezen voor iets objectiefs en wezenlijks verklaart.’ Het komt ons hierbij voor dat die ongenoemde van onzen schrijver niet zooveel verschilt als door dezen voorgegeven wordt; want het verschil hunner opvattingen is slechts daarin gelegen, dat de ongenoemde zijnen zenuwgeest eenen bepaalden vorm toekent, terwijl hij volgens onzen schrijver slechts als een indruk van buiten aan te merken is, voor welken de verbeelding den vorm bepaalt, welke vorm *overeenkomstig is met den aard van het gevoel waardoor de verbeeldingsorganen worden aangedaan* (bl. 35). De levenskracht, wanneer zij het tweede gezigt veroorzaakt, houdt onze schrijver voor even wezenlijk als de ongenoemde zijnen zenuwgeest en zij is, niet minder objectief. Intusschen heeft de Heer S. alle regt, om zich een weinig te vermaken over de gevolgtrekkingen, tot welke die opvatting den ongenoemden heeft geleid, wanneer deze zegt: ‘die zenuwgeest, op zich zelf een aetherisch wezen, heeft het vermogen om uit den gewonen dampkring stoffen aan te trekken, door welke hij toonen voortbrengt, en zich in eene zigtbare gedaante aan de zintuigen van anderen vertegenwoordigt. En dit is niet vreemd. Ook andere onzigtbare en onweegbare agentiën, b.v. de electrische stoffe, hebben de

kracht, om zich onder zekere omstandigheden, zigtbaar te maken en zelfs de zwaarste voorwerpen omver te stooten.' De schrijver laat er op volgen: 'dat is dan toch wat veel gesupponeerd, waarde Heer! Van electriciteit weten wij dan toch iets meer; en waar blijven wij dan met de verschijning van nog niet doode menschen? Of zou die zenuwgeest zîch dan eens verwijderen, en den armen eigenaar zonder zenuwgeest laten zitten? Das geht nicht an.'

En deze zelfde geleerde spreekt, eenige bladzijden vroeger, over het vrij worden van levenskracht bij het sterven; hij neemt aan, dat deze vrij wordende levenskracht door verwante personen kan gevoeld worden, en stelt dat alles op ééne lijn met het vrij worden van warmtestof bij het bevriezen van water, van galvanische stof bij chemische decompositie, enz. (zie bl. 47 volg.).

Zijne zucht naar het wonderbaarlijke, of liever zijn streven, om die hersenschimmige voorstellingen in den kring der gewone natuurverschijnselen te trekken, gaat zelfs zoover, dat hij soms in eenvoudige zaken iets vreemds en geheimzinnigs zoekt, hetgeen daaraan volstrekt niet toekomt. Zoo vraagt hij, bl. 137, over het *voorgevoel* sprekende: 'waarom voelt men, dat er weêrsverandering *zal* plaats hebben aan een been, dat ziek geweest is, welks zenuwen dus gevoeliger zijn geworden, dan de normale toestand dat eischt? 'Is dat geen gevoelen op afstand van zaken, die moeijelijk waar te nemen zijn?' Is dat wonderlijk of minder wonderlijk 'dan dat de somnambule de omringende, ja, verder af zijnde voorwerpen door zijn anormaal verhoogd gevoel waarneemt? Het is geheel en al hetzelfde! (bl. 137).' Met uw verlof; wanneer een door ziekte of afwering van allen uitwendigen invloed gevoeliger geworden ligchaamsdeel reeds wordt aangedaan door eene geringe verandering des dampkrings, welke het bij meerdere verhardheid tegen uitwendigen invloed niet ondervindt, dan heeft een verschijnsel plaats, hetwelk geheel en al binnen de grenzen der physiologische eigenschappen van het gezegde orgaan ligt; de indruk van buiten komt hier, door middel der gewone zintuigen tot het bewustzijn; maar bij het zoogenaamde voorgevoel is alle betrekking tusschen de zintuigen en het waar te nemen voorwerp opgeheven; er bestaat derhalve geen punt van vergelijking tusschen het voorgegevene somnambule voorgevoel en dat voorgevoel, hetwelk in het erkennen der beginnende weêrsverandering bestaat.

Ware het niet, dat ik voor deze beoordeeling reeds een zoo aanmerkelijk aantal bladzijden ingenomen had, ik zoude nog over des schrijvers stellingen omtrent het voorgevoel bij dieren in een bijzonder onderzoek wenschen te treden. Misschien is het evenwel beter, dat ik dit onderwerp slechts ter loops aanroer, daar ik zoude vreezen, mijns ondanks, het onafhankelijke standpunt des beoordeelaars te verlaten, en door eigene opvattingen vervuld, welligt partijdiger te zullen zijn, dan ik zelf wenschen zoude. De meeste der door den schrijver ter opheldering van het voorgevoel bij de dieren aangehaalde voorbeelden schijnen mij toe tot andere orden van verschijnselen te moeten gebragt worden; sommige tot het eenvoudige onderkenningsvermogen; andere tot het vergevoel; nog andere tot de wetten der noodzakelijkheid, aan welke iedere diersoort op verschillende wijze door de Natuur gebonden is. Tegen het aannemen van eenen algemeenen band, welke al het levende omvat, en waardoor de levende wezens op elkander werken, zonder in stoffelijk verband met elkander te staan - het middel, van hetwelk de schrijver zich bedient ter verklaring der bedoelde verschijnselen, - heb ik mijne gronden reeds aangevoerd, en gemeend zulk eene levenskracht als onwetenschappelijk en onaannemelijk te moeten verwerpen.

De algemeene indruk, welke bij den lezer dezer beoordeeling omtrent dit boek zal overblijven, kan, wanneer hij mijne wijze van beschouwen deelt, niet gunstig wezen. Daarvoor verontschuldig ik mij niet, want de schuld ligt in het boek, niet in de beoordeeling. Bij het eerste doorbladeren had ik, zoo als ik dit ook elders reeds heb uitgesproken, er eene gunstiger meening voor opgevat, want ik dacht er *veel goeds* in te ontdekken; het nadere onderzoek heeft mijne verwachting te leur gesteld, want het heeft mij geleid tot de volgende uitkomsten:

1°. Dat het boek niet beantwoordt aan het tegenwoordig standpunt der wetenschap;

2°. Dat het de verschijnselen niet opheldert, welke het belooft te verklaren;

3°. Dat het een gevaarlijk boek is, hetwelk onder den schijn van wetenschap, voedsel geeft aan het bijgeloof, en dat wel,

omdat de bewijzen voor het bestaan dier wonderbaarlijke verschijnselen niet geleverd zijn, zoodat aan eene ziekelijk overspannen fantasie vrije speelruimte gegeven wordt, terwijl subjectieve opvatting van denkbeeldige krachten ter verklaring wordt gebezigd.

Zutphen, Mei, 1845.

J.N. RAMAER.

Gezigten uit Neêrlands Indië, naar de natuur geteekend en beschreven door *C.W.M. van de Velde*, Luitenant ter zee, opgedragen aan Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden. Amsterdam, Frans Buffa en Zonen, 87 bl. en 50 platen, fol.

Tweede Artikel.

Wij mogen ons thans verblijden in de geheele voltooijing van dit belangrijke plaatwerk, waarvan wij het eerste gedeelte, dat op het eiland *Java* betrekking heeft, en 26 bll. van den tekst, met XXII daarbij behoorende platen bevat, reeds in den vorigen jaargang uitvoerig beschouwd en aan de bijzondere opmerkzaamheid onzer lezers aanbevolen hebben(1). Wij haasten ons, om bij de voltooijing des geheels onze beschouwing voort te zetten, en willen te dien einde een' aanvang maken met ons verslag van den inhoud, beginnende met het vertrek van *Java* naar de *Molukken*, te vervolgen.

Het vijfde hoofdstuk behandelt de reis van *de Triton* langs de noordkust der eilanden beoosten *Java*, en staat inzonderheid stil bij de stad *Ampanan* op het eiland *Lombok*, welker schoone ligging aan den voet van den *Piek van Lombok* op Pl. XXIII wordt afgebeeld. Vervolgens wordt de vaart beschreven door de straat van *Flores* naar *Koepang*, de hoofdstad van *Timor*, die ons pl. XXIV (gezigt van *Koepang*, van de reede genomen) en XXV (gezigt van *Koepang*, in de stad genomen) veraanschouwelijken. Eene algemeene beschrijving van *Timor* besluit dit

(1) Zie *de Gids*, achtste Jaargang, N^{r}. 11, boekbeoord. bl. 652-664. Van *Java* ontbrak toen nog alleen de XVIII^{de} plaat, zijnde een gezigt op *Lebak*, in de residentie *Bantam*.

belangrijke hoofdstuk, hetwelk door vele persoonlijke anecdoten verlevendigd wordt.

Van *Koepang* ging de reis langs de oostkust van *Timor* naar *Amboina*, de residentie van den gouverneur der *Molukken*, waar de *Triton* tegelijk met de Fransche oorlogskorvetten *l'Astrolabe* en *la Zèlée*, onder bevel van den beroemden DUMONT D'URVILLE, vertoefde. De ijver, waarmede de kundige officieren van dezen admiraal ook het pittoreske der bezochte landen ter harte namen, was, blijkens de voorrede, een prikkel voor den Heer V.D. VELDE, om zich met onvermoeide vlijt aan het opzamelen van schetsen te wijden, en mag mede onder de oorzaken geteld worden, die ons eindelijk met een plaatwerk over den Indischen Archipel beschonken hebben, dat eene eervolle plaats naast buitenlandsche werken van dien aard kan bekleeden.

Alvorens hij nader bij *Amboina* stilstaat, beschrijft de Heer V.D. VELDE een' togt van daar naar de *Banda*-eilanden ondernomen, en schetst ons op pl. XXVI het verrukkelijke gezigt, dat de reede van *Banda Neira* oplevert. Tot bevestiging van hetgeen wij reeds vroeger over het talent des schrijvers, om de indrukken, door de natuur op hem gemaakt, in schilderachtige taal weder te geven, hebben opgemerkt, willen wij hier nogmaals eenige regelen van zijn verhaal in ons verslag invlechten:

‘Het was omstreeks 6 ure des avonds, toen wij van onzen togt aan het landhuis *Orang-datang*, op eene hoogte van 1200 voet, tegenover de stad gelegen, terugkwamen. De *Goenong-Api* verhief zijne dikke rookzuil, door geen windje uiteengedreven, statig omhoog, totdat de sulferwolken eenen ijleren dampkring bereikten, van waar zij zich weder, met al de vurige kleuren van den gloeijenden wolkentrans, waarin de ondergaande zon scheen weg te zinken, als de bloemtrossen van den gouden regen naar de aarde terugbogen. De stad *Neira* scheen in een bekoorlijk miniatuur herschapen. De meer verwijderde eilandjes aan de oostzijde verdwenen langzaam in die purperkleurige onzekere nevelen, welke het luchtgewelf met den waterspiegel doen ineensmelten, terwijl de avondschemering haren sluijer over het aardrijk uitspreidt. Westwaarts daarentegen was het nu eens, alsof de eilanden aan den horizon ieder oogenblik van kleur en gedaante veranderden, naar mate de scherpgeteekende en met blinkend goud omzoomde wolkjes hunne fantastische omtrekken met die

van de werkelijke voorwerpen vereenigden; dan weder schenen ze, van uit de vuurzee, waarin de zon zich baadde, opgenomen, in de wolken te drijven. Sprakeloos, vol eerbiedige bewondering, bleven wij op het verheven schouwspel staren, totdat eene sombere, donkergraauwe tint *hetzelve* aan ons oog onttrok.' Zulke passages zijn niet zeldzaam in dit werk, en nopen ons tot de erkentenis, dat pen en teekenstift hier elkander op eene waardige wijze de hand leenen, om ons het natuurschoon van den Indischen Archipel levendig te vertegenwoordigen.

Van *Banda* keerde de *Triton*, met den Gouverneur der *Molukken* aan boord, naar *Amboina* terug, waar ditmaal het reisverhaal des schrijvers wat langer bij stilstaat. Pl. XXVII vertoont ons de schilderachtige vallei *Batoe-gadjah*, waarin, ruim 20 minuten van het strand, de woning van den Gouverneur is gelegen; pl. XXVIII, eene straat in de stad *Amboina* of *Ambon*; pl. XXIX, het bekoorlijke dal *Batoe-Médja*, vlak achter dat van *Batoe-gadja* gelegen; pl. XXX, de reusachtige stalaktiten-massa's en den schuimenden waterval van *Batoe-Gantong*, en pl. XXXI, den waterval *Goeroe-Goeroe*, eene schilderachtige, maar wat afgelegene waterhaalplaats voor de schepen ter reede van *Ambon*. Vervolgens geeft ons de schrijver gelegenheid, om hem op een uitstapje naar de eilanden *Haroekoe* en *Saparoea*[1] te vergezellen, en met genoegen lezen wij zijne, hier en daar zelfs luimige, beschrijving van dezen togt, schoon hij voor het pittoresque weinig opleverde, en wij ons met de gezigten op fort *Duurstede*, en op de ruïne eener Christenkerk, beide te *Saparoea*, maar beide naauwelijks de hun ten deel gevallene onderscheiding waardig, moeten tevreden stellen.

Reeds eenige weken vóór het togtje naar *Haroekoe* en *Saparoea*, deed de korvet nog eene reis naar *Ternate* en *Kema*, doch waarvan de schrijver het verslag nu eerst heeft doen volgen, met het doel, om eerst de Moluksche eilanden af te handelen, en daarna tot *Celebes* over te gaan. Wij zien dus hier den schrijver wederom in het verhaal zijner togten de tijdorde verlaten, en daarvoor eene eenigzins stelselmatige beschrijving der door hem bezochte gewesten in de plaats stellen, eene handelwijze, waarover wij ons nog een paar aanmerkingen voorbehouden. Pl. XXXIV vertoont ons *Ternate*, zoo als het was

(1) Men noemt deze eilanden ook *Oma* of *Boewang-Bessie* en *Honimoa*.

vóór de aardbeving van Februarij, 1840, van welke vreesselijke verwoesting de tekst ons een lezenswaardig verslag geeft, getrokken uit de officiële rapporten van Kapitein V.D. PLAAT, kommandant der korvet *Nehalennia*, die bij deze gelegenheid gewigtige diensten heeft bewezen.

Een staatsiebezoek bij den Sultan van *Ternate* wordt ons op pl. XXXV afgebeeld. Wij willen het, om nog eene proeve uit een ander genre te leveren, met des schrijvers eigene woorden beschrijven: ‘Bij onze komst vonden wij den tuin van het paleis met flambouwen verlicht, en eene kompagnie inlandsche soldaten in eene dubbele rij geschaard tot aan de trappen van den koepel. De Sultan en zijne rijksgrooten ontvingen ons minzaam, terwijl de militaire muzijk de Nederlandsche volksliederen uitvoerde. De Dames werden door de zonen van den Vorst uit hare rijtuigen geholpen, en toen het rijtuig van den Resident voorreed, had de Sultan de beleefdheid, *deszelfs* gemalin persoonlijk naar boven te geleiden. Ik was verwonderd over den ongedwongen' en toch wellevenden toon, die bij deze ontvangst heerschte. De kleeding van onzen hoogen gastheer was rijk en sierlijk. Hij droeg eenen donkerblaauwen lakenschen rok, met gouden borduursels op den kraag, de mouw-opslagen en panden; de met edelgesteenten bezette kroontulband prijkte met twee groote zwarte vederen; Generaals-epauletten dekten zijne schouders, terwijl een zwaarvergulde sabel langs den witten pantalon afhing. Onder de Prinsen, in Kolonels- of Majoors-uniform uitgedost, merkten wij bijzonder den *Kapitan-lawut* (Vlootvoogd) op; zijne borst was met eene gouden medaille versierd, die hem door het Gouvernement tot belooning zijner gewigtige diensten, ons in den Javaanschen oorlog, op last van zijnen Vorst, bewezen, en voor den persoonlijken moed, daarbij aan den dag gelegd, werd geschonken. Hij is thans Rijksbestuurder, de hoogste persoon na den Sultan. In eene groote, op de Europesche wijze gemeubelde zaal vonden wij de Sultane en vier Prinsessen, nevens de genoodigde Dames in eenen halven kring gezeten; daar tegenover namen de Sultan en de overige Heeren, in dezelfde orde, plaats. Welgekleede bedienden boden vervolgens thee en inlandsch gebak rond, terwijl vier oude vrouwen met gong's en rabana (eene soort van tamboerijn) eene ware ketelmuzijk aanhieven, en daarbij nog door eene oorverscheurende klarinet werden geaccompagneerd. Twaalf dansmeisjes, smaakvol in roode kleedjes gekostumeerd,

waarin een zweem der oud-Spaansche kleederdragt zigtbaar was, en met vergulde kroonen, zware oorringen, halssnoeren, eene groote zilveren borstplaat en rijke gordels versierd, traden nu de zaal binnen, en begonnen, na voor het gezelschap gedefileerd te hebben, op de maat der muzijk te menâriën [dansen], waarbij zij beurtelings een tamelijk wanluidend inlandsch lied zongen. Wel weten deze danseressen met hare waaijers en shawltjes van eene rood en blaauw gekleurde dunne stof, die zij bij de eene punt vasthouden, terwijl de andere aan den gordel is bevestigd, nu en dan bevallige figuren te maken, doch voor het overige schijnt hare kunst vrij veel overeenkomst met het stijve menâriën op de Amboinasche eilanden te hebben. Beter beviel ons eene soort van ballet van een twaalftal springers, die de dansmeisjes vervingen, en waarbij ook de voor ons gehoor zoo onaangename Ternataansche muzijk door een nagevolgd Europeesch orkest van strijk- en blaasinstrumenten werd afgewisseld. Door een' voordanser, een' volwassen' jongeling, aangevoerd, daalden zij in grootte af, zoodat de kleinste, naauwelijks vijf jaren oud, met zijn' driekanten steek, van welks beide achterste punten paradijsvogels afhingen, zijn oud-Spaansch rokje, met wijde mouw-opslagen, groote knoopen en belletjes aan de ellebogen, en zijn' houten degen, volmaakt een' aangekleeden aap geleek. Inderdaad verwonderlijk is het te zien, hoe zij, alle in hetzelfde kostuum, met de grootste juistheid spiegelgevechten of legendes hunner geschiedenis uitvoeren. Twee malen werden wij op deze vertooningen onthaald, waarna de gasten met dezelfde staatsie, als bij hunne komst, vertrokken.’

In de tot dusverre behandelde hoofdstukken vinden wij de voornaamste punten van den Molukschen Archipel beschreven, die alle door *de Triton* gedurende haar verblijf in deze wateren bezocht zijn. Van de minder belangrijke en door onzen reiziger niet bezochte eilanden zijn echter de wetenswaardigste bijzonderheden in het voorbijgaan medegedeeld; zelfs de *Aroë-, Zuidooster-* en *Zuidwester*-eilanden, die het afgelegenste gedeelte van den Archipel uitmaken, zijn niet geheel vergeten (zie bl. 37). De volgende hoofdstukken houden zich hoofdzakelijk bezig met de nog overige groote eilanden, *Celebes, Borneo* en *Sumatra*, die echter, vooral wegens het korte verblijf en het bezoek van slechts enkele punten, de teekenstift van onzen reiziger veel minder dan *Java* en de *Molukken* bezig hielden.

Het zevende hoofdstuk is gewijd aan de beschrijving van den

noordoosthoek van *Celebes*, die nog tot het Gouvernement der *Molukken* gerekend wordt. De *Triton* bezocht dit gewest na haar bezoek te *Ternate*, maar vóór hare terugreis naar *Amboina*. De schrijver heeft dit hoofdstuk alleen hier geplaatst, om er de beschrijving der andere Nederlandsche bezittingen op *Celebes* of het Gouvernement van *Makasser*, door de korvet eerst na het verlaten van haar station in de *Molukken* bezocht, dadelijk op te doen volgen, en alzoo alles te vereenigen, wat op *Celebes* betrekking heeft. Het zevende hoofdstuk staat het eerst stil bij *Kema*, en pl. XXXVI vertoont ons een fraai gezigt aan den ingang eener nabijgelegene rivier, waar men, onder de lommer van digt geboomte, het water voor de schepen haalt. Van hier deed onze reiziger, slechts van een' Alfoerschen gids vergezeld, te paard een uitstapje naar *Tondano*, en stelt ons door een drietal afbeeldingen in staat, over de verrukkelijke natuurtooneelen dezer streken te oordeelen. ‘Meer dan honderdmaal,’ zegt hij, ‘stond ik stil, om hier of daar de Natuur in flaauwe trekken te schetsen; doch telkens sloeg ik het teekenboek weder digt, bevreesd van mij te lang op deze plaats te zullen ophouden, terwijl gene misschien nog treffender gezigten zou aanbieden. De veelheid van schoonheden maakt hier de keuze bezwaarlijk; ja, men zou maanden tijds noodig hebben, om niet de voornaamste onopgemerkt voorbij te gaan. Pen en penseel zijn echter niet in staat een waar denkbeeld van deze oorden weder te geven, en zelfs hij, die de binnenlanden van het bekoorlijke *Java* heeft bewonderd, zal *derzelver* natuurgezigten hier zien overtroffen.’ Pl. XXXVII schetst ons een der schoonste vergezigten op dezen weg; pl. XXXVIII een' heerlijken waterval der *Tondano*-rivier; pl. XXXIX een betooverend gezigt op de negorij en het meer van *Tondano*.

Van *Tondano*, waar de Heer V.D. VELDE eenige andere leden van de equipage der *Triton* aantrof, vertrok hij gezamenlijk met deze naar *Manado*, de hoofdplaats der Nederlandsche residentie in deze streken, die ook aan het geheele gewest haren naam geeft. Deze weg was niet minder rijk aan voortreffelijke gezigten; doch het was onzen reiziger slechts eene enkele maal gegund naar de teekenpen te grijpen, toen hij, met sommige Heeren te paard vooruitgereden, het overige gezelschap onder vier reusachtige waringie-boomen inwachtte. Eene bamboezen brug, aan zware rottingen hangende, die aan de takken der waringie-boomen bevestigd zijn, is hier over eene

diepe en breede kloof heengeslagen. Zij wordt ons voorgesteld op pl. XL, die door de fikschheid der uitvoering en de bevallige nuancering der tinten zeker tot de best geslaagde uit dit geheele werk behoort.

Het achtste hoofdstuk, dat de reis van *Amboina* door straat *Boeton* naar het eiland *Saleijer*, en van daar naar *Makasser*, benevens het verblijf aldaar ten onderwerp heeft, is slechts van twee platen vergezeld, die ons alleen te levendiger doen betreuren, dat wij de schilderachtige streken van *Manado* verlaten hebben. Pl. XLI, die ons de stijve, onbehagelijke lijnen van het fort *Rotterdam* vertoont, schijnt ons eerder een Noord-Hollandsch dan een Oostindisch landschap voor te stellen, en heeft waarschijnlijk slechts eene schets uitgelokt, wijl het in het vaderlandsche hart des schrijvers, om zijne eigene woorden te gebruiken, eene aangename gedachte aan den geboortegrond deed ontwaken. Wij hebben meer vrede met pl. XLII, die ons de Maleische kamp te *Makasser* voorstelt, door het gewoel eener menigte van kleine inlandsche handelaren, in de verschillendste kleederdragten, en met tafeltjes of manden vol vruchten en gevogelte verlevendigd. Eene schets van de geschiedenis der Europesche nederzettingen op *Celebes*, en eene korte algemeene beschrijving van dit eiland, met uitzondering der vroeger beschouwde landen van den noordoosthoek, besluit dit hoofdstuk, - lezenswaardig, schoon een en ander naar ons inzien in dit werk minder op zijne plaats is.

Het negende hoofdstuk verplaatst ons naar het groote, doch schaars bekende eiland *Borneo*. Het begint met eene korte geschiedenis der Europesche vestigingen in deze streken; daarop volgt eene beknopte beschrijving der bekende streken des eilands, en eene schildering der bevolking, inzonderheid van de Dayakkers, en de hier gevestigde Maleijers en Chinezen. Het hoofdstuk wordt besloten met eene meer in bijzonderheden tredende beschrijving der voornaamste punten, waar Nederlanders gevestigd zijn. De *Triton*, die dit eiland reeds vóór de reis naar de Molukken bezocht, schijnt slechts een paar dezer punten te hebben aangedaan, en een tweetal teekeningen slechts kon de portefeuille van onzen reiziger opleveren, om ons de natuur van dit ontzaggelijk uitgestrekte eiland te doen kennen. Wij verblijden ons echter, hieronder een gezigt op de schoone en breede *Pontianak*-rivier (pl. XLIII) aan te treffen, welke statig tusschen met nipa en andere gewassen bedekte oevers, door hoog, met een heirleger van apen en prachtige

vogelen bevolkt, geboomte overschaduwd, der zee te gemoet stroomt. Ook door de uitvoering is deze plaat eene der gelukkigste uit het geheele werk. Minder behaagde ons pl. XLIV, die niet zoo zeer een gezigt op de rivier van *Sambas*, als op eene Nederlandsche kanonneerboot en de met vlaggen versierde tentpraauwen en Chinesche jonken, waarmede zij bij gelegenheid van een bezoek bij den Sultan bedekt was, vertoont. Pl. XLV behoort ook nog tot dit hoofdstuk, en levert een gezigt op het bekoorlijke *Poelo-Way*, een der nabij *Borneo's* westkust gelegene *Tambelan*-eilanden, die meerendeels geheel onbewoond zijn.

Een andere togt van de *Triton*, kort vóór het vertrek naar de *Molukken* ondernomen, wordt ons in het tiende hoofdstuk beschreven. Van *Batavia* zeilde de korvet door straat *Banka* naar *Muntok*, de hoofdstad van het eiland *Banka*, hetwelk kortelijk beschreven, doch ons door niet eene enkele plaat veraanschouwelijkt wordt. Van de tinmijnen op dit eiland wordt welligt nog nergens beter en volledíger verslag gelezen. Daarna wordt *Billiton* met een enkel woord beschreven, doch onze reiziger schijnt het niet zelf bezocht te hebben; de *Triton* vervolgde haren togt van *Muntok* naar *Riouw*. Eene korte optelling der tallooze eilanden, welke de residentie van dien naam uitmaken, en een overzigt hunner merkwaardige geschiedenis, worden door de beschrijving van de stad *Riouw*, den zetel van den Resident, en van hare omstreken gevolgd. Hierbij behooren een gezigt op het eiland *Mars* of *Poelo-Penjingat*, voor de reede van *Riouw* gelegen (pl. XLVI), en eene afbeelding van de niet zeer bevallige Christenkerk te *Riouw* (pl. XLVII), gelegen in eene kleine vlakte, die, volgens den schrijver, zonder de stoffering, schier een Geldersch landschap geleek. In den tekst volgen thans eenige bijzonderheden van het eiland *Bintang* en de daar gedrevene gambier- en peper-kultuur, de *Galang*-groep, de *Karimon*-eilanden, *Linga*, enz.

Wij zijn genaderd tot het elfde of laatste hoofdstuk, dat eene korte beschrijving van geheel *Sumatra* bevat. Van *Riouw* zeilde de *Triton* naar *Singapore*, en van daar door straat *Malakka* naar *Atjin*. Het kortstondig verblijf ter reede dezer stad gaf onzen reiziger geene gelegenheid tot het verzamelen van schetsen, daar de onstuimigheid der zee belette de sloepen aan wal te zenden; maar geeft hem aanleiding, om eene beschrijving van geheel het noordelijke, aan het Nederlandsch gouvernement nog niet onderworpene, deel van *Sumatra* in zijn ver-

haal in te lasschen. Van *Atjin* vertrok de korvet naar *Padang*, en pl. XLVIII schetst ons het schilderachtig en indrukwekkend gezigt der reede van deze hoofdstad der Nederlandsche residentie van denzelfden naam, terwijl pl. XLIX ons een gezigt op eenige der met tuinen en plantsoen omringde woningen van deze schoone stad voorstelt. Op de beschrijving van *Padang* volgt die der *Padangsche bovenlanden*, voormaals een deel van het aanzienlijke *Menang-kabouwsche* rijk, en in onze dagen het tooneel van de bloedige en langdurige oorlogen met de *Padri's*. Van deze sekte, die veel overeenkomst met de *Wehabiten* in *Arabië* heeft, en den met haar gevoerden krijg, die in 1837 met de bloedige verovering van *Bonjol* een einde nam, geeft ons de Heer V.D.V. een beknopt, maar naauwkeurig en zamenhangend berigt, hoedanig men waarschijnlijk overal elders nog te vergeefs zoeken zou. *Ayer-Bangies*, voormaals een deel der *Padangsche bovenlanden*, doch sedert de belangrijke uitbreiding van ons grondgebied tot eene afzonderlijke residentie verheven, en waartoe thans ook *Bonjol*, onder den naam van *Kotta-Generaal-Cochius*, behoort, en de hiervan later nog weder afgezonderde residentie *Battalanden*, met het etablissement op het eilandje *Pontjang-Ketjil*, in de baai van *Tapanolie*, als hoofdplaats, en de eerst in 1839 en 1840 op de Atjinezen veroverde havens *Baroes, Tapoes* en *Sinkel*, worden vervolgens vrij uitvoerig beschreven, en schoon de schrijver deze streken niet bezocht, heeft hij zich echter hoogstverdienstelijke moeite gegeven, om zijne schets op de hoogte te houden van de nieuwste veranderingen, in deze gewesten voorgevallen. De L^{ste} of laatste plaat vertoont ons nog een trotsch gezigt aan de kust van *Sumatra*, nabij *Padang*, op de reis van daar naar *Benkoelen* geteekend, terwijl de korte beschrijving der Nederlandsche bezittingen, *Benkoelen, Palembang*, met het daaronder behoorende *Djambi, Indragiri* en de *Lampongs*, de beschrijving van *Sumatra*, en daarmede die van den geheelen Archipel voltooit.

Wij moeten thans meer bijzonder over de platen, het hoofdbestanddeel van dit werk, spreken, en de vraag voor onze lezers beantwoorden, of het oordeel, vroeger over de XXII eerste geveld, ook op de XXVIII overige toepasselijk is. Een groot verschil kan men te dien aanzien niet verwachten, indien men bedenkt, dat het plan voor het werk reeds bepaald was, de schetsen uit een' natuurlijk zeer beperkten voorraad gekozen moesten worden, en een deel der thans opgetelde

platen reeds ten tijde van ons vorig artikel voltooid was, en slechts daarom van onze beschouwing bleef uitgesloten, wijl de daarbij behoorende tekst nog niet was verschenen, en nog eenige platen ontbraken, die tusschen de reeds uitgegevene moesten worden ingevoegd. In het algemeen refereren wij ons dus tot onze vroegere uitspraak, wijl karakter en wijze van behandeling zich zelven over het algemeen tamelijk gelijk blijven; maar wij willen toch geenszins ontkennen, dat er in de later verschenene platen vooruitgang wordt waargenomen, zigtbaar in meer karakteristiek teruggeven der natuur, in de dunnere, warmere en, naar het ons voorkomt, meer tropische luchten, voor een deel ook in mindere grijsheid en eentoonigheid van kleur. Over het geheel komt ons ook de keuze der onderwerpen, die wij voor het overige weten, dat geene geheel vrijwillige was, in dit tweede gedeelte gelukkiger voor. Slechts weinige gezigten, zoo als van fort *Duurstede*, en de ruïne der kerk te *Saparoea*, fort *Rotterdam* te *Makasser*, en de Christenkerk te *Riouw*, hadden wij gaarne voor andere, meer echt Oostindische landschappen geruild, en toch willen wij ook over deze ons niet beklagen, daar de eerlijke belijdenis van den schrijver in de voorrede ons overtuigd heeft, dat geen speculeren op eene verkeerd gewijzigde belangstelling, maar de noodzakelijkheid, om met een' beperkten voorraad te woekeren, zijne keuze heeft bestuurd. Wij zouden anders nog den wensch uitdrukken, dat ook een deel der vrij talrijke panorama's, die, hoe fraai en verdienstelijk ook, ons minder geschikt toeschijnen, om ons een juist denkbeeld van de natuurschoonheden dezer streken te geven, daar zij te veel op elkander gelijken, en zich tot de algemeenste karaktertrekken moeten bepalen, mogten plaats maken voor zulke gezigten als die van *Batoe-gantong*, de rivier van *Kema*, de hangende bamboezen brug in *Manado*, de *Pontianak*-rivier en *Poelo-Way*, die wij tevens alle als voorbeelden van welgeslaagde uitvoering durven aanhalen. Voor onderwerpen, als het bezoek bij den Sultan van *Ternate*, schijnt ons het talent van den Heer LAUTERS minder geschikt. Een MADOU had, dunkt ons, in de beeldjes meer bevalligheid, karakter en leven gebragt, schoon wat de tekst ons van het *stijve* menâriën der dansmeisjes berigt, ons oordeel zachter moet stemmen, dan waartoe wij anders zouden geneigd zijn. Den Sultan echter hadden wij ten minste gaarne eene wat waardiger figuur gegeven.

En welke rang mag dan nu aan dit werk onder de voort-

brengselen der Nederlandsche kunst en letteren worden toegekend? Ziedaar de vraag, met welker beantwoording wij onze aankondiging willen besluiten. Het plaatwerk kan, over het geheel genomen, zoo het ons voorkomt, met de beste buitenlandsche steendrukwerken van dien aard zonder gevaar voor al te ongunstige uitkomst concurreren; Nederlandsche werken in hetzelfde genre kennen wij geene, die nevens het aangekondigde mogen genoemd worden. De landschappen in de afdeeling *Land- en Volkenkunde*, in de *Verhandelingen over de Natuurlijke Geschiedenis der Nederl. Oostindische bezittingen*, overtreft het verre, zoowel door de uitvoering als door het meer pittoresque der onderwerpen, welk laatste trouwens, wegens het geheel verschillend doel van het plaatwerk bij de genoemde Verhandelingen, geenszins te verwonderen is. Het eenige werk, wat zich buitendien nog ter vergelijking aanbiedt, is een zestal platen, naar teekeningen van de Heeren BIK en REYGERS, op steen gebragt door W.J. GORDON, gedrukt bij H.J. BACKER, en bij denzelfden uitgever als het thans door ons aangekondigde werk in het licht verschenen. Wij meenen, dat de optelling der onderwerpen alleen genoeg zal zijn, om ons te doen zien, hoe weinig dit werk de vergelijking met dat van den Heer V.D.V. kan doorstaan. Van de zes gezigten zijn niet minder dan drie aan het paleis van *Buitenzorg* en het daarbij behoorende park gewijd, en kunnen dus als schetsen der Javaansche natuur naauwelijks in aanmerking komen; de vierde geeft ons een gezigt van het landgoed *Tjikoppo*, behoorende aan den Generaal RIESZ; de vijfde stelt ons het landgoed *Koeripan* van den Heer J.J. VAN BRAAM voor, en de zesde de zich daarop bevindende suikerfabrijk. Daarenboven staan teekening, toon en druk verre beneden hetgeen de Heer LAUTERS en de hem ter dienst staande pers, althans in de best geslaagde platen, hebben geleverd. Hoeverre dus dit werk nog beneden ons ideaal van volkomenheid moge staan, in vergelijking van hetgeen wij bezitten, hebben wij slechts te prijzen; het smart ons alleen, dat wij voor de uitvoering van het plaatwerk vreemde hulp hebben noodig gehad, dat wij dit werk naauwelijks als een geheel Nederlandsch kunnen beschouwen. Doch wij willen ons niet verder in klagten hierover lucht geven. Het zou slechts eene variatie te meer zijn op het duizendmaal herhaalde thema over onze achterlijkheid, ons verval, en het gebrek aan opofferende aanmoediging voor die weinigen onder ons, welke nog met talent en goeden wil zijn bedeeld,

waarin zich onze onverschilligheid voor den rang, dien wij onder de beschaafde natiën innemen, op zoo treurige wijze openbaart.

Wij vonden reeds, toen wij onzen schrijver over *Java* volgden, gelegenheid op te merken, dat hij in zijn reisverhaal niet de chronologische orde der togten van de korvet *Triton* en zijner verdere uitstapjes volgt, maar bij elkander voegt, wat tot *Java*, wat tot de *Molukken*, enz. betrekking heeft, en zijne tafereelen in den tekst niet uitsluitend bepaalt tot hetgeen door hem met eigene oogen is aanschouwd, maar ze aanvult met van elders ontleende berigten, en alzoo zoekt te geraken tot eene meer of min zamenhangende en stelselmatige beschrijving van de Nederlandsche bezittingen in den Indischen Archipel, die den lezer althans een niet al te oppervlakkig denkbeeld van het geheel kan geven. Dit zelfde vinden wij in het geheele thans behandelde gedeelte bevestigd. De schrijver vergeve het ons, dat wij ook nu nog van gevoelen blijven, dat dit zijne roeping niet was, en den indruk van zijn werk benadeelt. Had hij ons niet meer dan eene pittoresque reize geleverd, niemand zou er hem hard over gevallen zijn, dat hij bij *Java* slechts gezigten van de residentiën *Batavia* en *Bantam*, bij *Sumatra* alleen schetsen uit het *Padangsche* mededeelde; iedereen zou uit de lezing van het werk zelf dadelijk erkend hebben, wat de schrijver in zijne voorrede zegt, *dat zijne afhankelijke betrekking hem wel in staat stelde vele, ook minder bezochte streken van Oost-Indië te leeren kennen, maar dat zij hem tevens slechts hier en daar tijd en gelegenheid aanbood, om aan zijn verlangen naar schetsen der belangrijkste natuurtafereelen te voldoen*; niemand zou hem eene onvolledigheid verweten hebben, die niet slechts volstrekt onvermijdelijk was, maar, als wij dit werk alleen als reisverhaal konden beschouwen, zelfs geene onvolledigheid zou zijn, en dit alleen daardoor geworden is, dat de schrijver het tot eene pittoresque *beschrijving* van geheel Nederlandsch Indië heeft willen verheffen. Hierdoor is het noodig geworden, dat hij verschooning vroeg, dat zijne platen zulk een klein gedeelte van den Archipel betreffen, en over het geheel daarvan zoo ongelijkmatig verdeeld zijn; ware de tekst niets meer geweest dan een de platen begeleidend reisverhaal, het gemis van een *naauwer verband tusschen Afbeelding en Beschrijving*, waarover zich de Hr.V.D.V. thans verontschuldigen moet, zou in het geheel niet hebben plaats gevonden. Doch men meene niet, dat wij

zouden oordeelen, dat het werk door dit plan van bearbeiding iets meer aan wezenlijke waarde verloren heeft, dan noodzakelijk door een gebrek in den vorm bedongen wordt. Wat wij er in berispen, is niet een *te weinig*, maar een *te veel*; een *te veel*, waarvan het voordeel eigenlijk geheel aan de zijde van den lezer is, die zich waarlijk niet te beklagen heeft, wanneer hij de door de bekwame hand van DS. MILLIES verbeterde en geretoucheerde algemeene beschrijvingen en eenige belangrijke statistieke opgaven, door het ministerie van koloniën aan den schrijver verstrekt, op den koop toekrijgt; maar waarvan al het nadeel ten laste van den schrijver komt, die de eischen zijner lezers hooger stemt, en een harder oordeel over zich inroept, dan, zoo wij wel zien, noodig was geweest.

Onafhankelijk toch van deze beschouwing kunnen wij onzen lezers verzekeren, dat de HH.V.D. VELDE en MILLIES, welken laatste de lezers van *de Gids* sedert lang als een' der grondigste kenners onzer koloniën hebben leeren kennen, in dit werk een leesboek over onze Oostindische bezittingen geleverd hebben, dat alle bestaande werken van dien aard verre overtreft. Wij bezitten uitvoeriger en naauwkeuriger beschrijvingen van afzonderlijke deelen van den Archipel; wij bezitten werken over het geheel, die oneindig meer in bijzonderheden treden; maar wij bezitten geene zamenhangende beschrijving van den Archipel, in beteren en zuiverder stijl vervat, geschreven met meer warmte en meer zin voor de schoonheden der natuur, meer geschikt voor alle beschaafde lezers door de keus van werkelijk wetenswaardige bijzonderheden, van meer afwisselenden en aangenamer geschakeerden inhoud, naauwkeuriger in statistische en historische bijzonderheden, en beter op de hoogte der nieuwste ontdekkingen en veranderingen, dan de hier geleverde. Alleen schijnt ons, wanneer wij thans den tekst (verschillend van ons standpunt van zoo even) als eene algemeene beschrijving van den Archipel beschouwen, de onevenredigheid der deelen, veroorzaakt door de grootere uitvoerigheid, waarmede datgene beschreven wordt, waarvan de Hr. V.D.V. ooggetuige is geweest, een gebrek toe. Dezelfde reden heeft ook in andere opzigten tot eenige ongelijkmatigheid in de bewerking aanleiding gegeven. Zoo missen wij bij voorbeeld bij de Molukken, waarvan de wetenswaardigste bijzonderheden beter in het verhaal der togten van *de Triton* konden worden ingevlochten, zulk een historisch en statistisch overzigt, als wij bij *Celebes, Borneo* en *Sumatra* ontvingen, en bij

de korte algemeene beschrijving van *Java*, in het vierde hoofdstuk, is de geschiedenis van dit belangrijkste eiland onzer Oostindische bezittingen geheel en al verwaarloosd. Als beschrijving dus geeft dit werk te weinig, zoo als het als pittoresque reize te veel geeft. Eene korte opheldering der platen was bij een werk als het beschouwde genoegzaam geweest, en het spijt ons, dat de HH.V.D. VELDE en MILLIES hunne bouwstoffen voor eene meer algemeene beschrijving van den Indischen Archipel niet voor een afzonderlijk werk hebben aangewend, dat bij het voordeel van grootere volledigheid en betere evenredigheid der deelen, ook nog door meer algemeene toegankelijkheid, dan dit kostbare plaatwerk, voor de verspreiding der kennis onzer koloniën schooner vruchten zou hebben kunnen dragen.

De uitvoering van den tekst is uitmuntend; de correctie laat weinig te wenschen over. Slechts hebben wij bl. 78 de belagchelijke verschrijving *supprimatie* voor *suprematie* aangetroffen. Den Heeren BUFFA wenschen wij hartelijk toe, dat zij hunnen ijver door een ruim debiet mogen beloond vinden, en daardoor mogen worden aangemoedigd, om ook voortaan geene pogingen te sparen, om het Nederlandsche publiek met den rijkdom en het natuurschoon onzer Oostindische bezittingen bekend te maken, en de aandacht van den Nederlandschen kunstenaar op deze onuitputtelijke mijn van nieuwe, frissche en bekoorlijke studiën te vestigen.

P.J. VETH.

Album.

Korte berigten over boekwerken, vlugschriften, enz., aankondigingen van vertalingen, letterkundig nieuws, enz.

C.M. Francken, *Disputatio critica de antiquarum Aeschyli interpretationum ad genuinam lectionem restituendam usu et auctoritate. Traject. ad Rh., apud* Kemink et Fil. 1845. xvi et 150 p.

Liever, zegt de verdienstelijke schrijver in zijne korte voorrede, liever koos hij bij het verlaten der akademie eenen dichter als AESCHYLUS ter behandeling, dan dat hij zich vergenoegd zou hebben iets meer alledaagsch in het licht te zenden, waarmede hij, hoe gering zijne verdiensten omtrent AESCHYLUS ook zijn mogten, altijd nog minder geloofde te geven. Hij hoopt daarom niet ten onregte beschuldigd te worden, en gewis verdient hij zulks niet, doordien zijne gansche bewerking bewijzen genoeg oplevert van genoegzame vertrouwdheid met de stof, door hem bij voorkeur gekozen. Doch met dit te erkennen onthouden wij ons daarom niet hierbij te voegen, dat wij tevens gelooven, dat de meeste lezers dezer dissertatie waarschijnlijk meer met des schrijvers letterkundige verdiensten afzonderlijk beschouwd, dan wel met de eigenlijke verdiensten van het geschrevene zelf zullen ingenomen zijn. Dewijl deze uitdrukking sommigen wat paradox kon voorkomen, lichten wij ze gaarne nader toe; daarbij zal het intusschen noodig zijn tevens kortelijk verslag te geven van den inhoud van het stuk, dat wij hier voor ons hebben. Het bevat, na eene korte inleiding, waarin de ouderdom, enz. der vroegste uitleggers van AESCHYLUS onderzocht wordt, eene reeks van meestal kritische aanteekeningen op twee tragoediën, *Prometheus Vinctus* en *Septem contra Thebas*. Men ging daarbij van het plan uit, om vooral uit de verschillende scholiën zelve den tekst van AESCHYLUS op nieuw zoo veel mogelijk te verbeteren. Op zich zelf beschouwd, was dit plan uitmuntend, en wij twijfelen er niet aan, of de schrijver zou zich evenzoo van zijne taak gekweten hebben, mits hij daarvoor slechts meer in de gelegenheid ge-

weest ware van de reeds uitgegevene of nog onuitgegevene scholiën naauwkeurig te kunnen vergelijken. Het is toch bekend, dat zelfs die van den *Codex Mediceus* - volgens het gevoelen van den Hr. FR. zelven, ontstaan uit den commentarius van eenen ouden grammaticus, welke commentarius volgens hem als de grondslag van alle scholiën in het algemeen moet beschouwd worden - nog geenszins met die naauwkeurigheid zijn nagezien, welke voor het gebruik, dat men hier hoofdzakelijk daarvan maken wil, zoo hoognoodig is. Eerst na de mededeelingen, welke men in dit opzigt, naar wij vernemen, van den geleerden COBET verwacht, zal men welligt in staat zijn het gezag, hetwelk de scholiën voornamelijk voor den tekst van AESCHYLUS hebben, beter vast te stellen; nu staat men daarvoor nog op te weinig stevigen grond. Zoo men immers uit de vaak dooreengeworpene en verminkte woorden der interpretes van AESCHYLUS soms hunne interpretatie zelve niet zeker kan opmaken, zal men moeten erkennen, dat het gewaagd is, of althans altijd een hoogstonvolkomen werk blijven moet, wanneer men ze bepaald voor de kritiek gebruiken wil, zoolang hunne juiste lezing nog niet vast staat. De Hr. FR. vermogt intusschen nog gebruik te maken van twee onuitgegevene handschriften met scholiën uit de Leydsche Bibliotheek; doch zoo zijne ontdekkingen voor de overige stukken niet gewigtiger worden dan die, welke hij voor den *Prometheus* uit deze Vossiaansche Codices heeft opgespoord, is men er nog ver af eenen tekst van AESCHYLUS daarmede te verkrijgen, zoo als men dien wenschen zou. Het tweede dezer handschriften is eerst van zeer laten tijd, en slechts een naauwkeurig afschrift van een ander, dat zich te *Parijs* bevindt; het bevat daarbij maar drie stukken: *Prometh. Vinct., Sept. c. Theb.* en *Persae*; de waarde van het eerste schijnt men intusschen veel hooger te mogen stellen. Maar om in het geheel te kunnen beoordeelen, welke aanwinst de tekst van AESCHYLUS met behulp dezer beide onuitgegevene handschriften verkregen heeft, dient het werk van den Hr. FR., en vooral de Index, die nog beloofd wordt, eerst geheel voltooid te zijn. Zijne aanteekeningen op de twee reeds genoemde stukken mogen nu in het algemeen de blijken dragen van goede grammaticale kennis van het Grieksch, alsmede van belezenheid, waardoor men dikwijls verscheidene plaatsen, zoo uit AESCHYLUS zelven, als uit anderen, gelukkig ziet bij elkander gebragt; doch van den anderen kant valt het niet te ontkennen, dat men sommige aanteeke-

ningen, waarin men slechts eene *varia lectio* verder verwerpt, die reeds bij WELLAUER (wiens tekst de schrijver gevolgd is) grondig genoeg verworpen was, hier gevoegelijk had kunnen achterwege laten. Dat WELLAUER voor het overige juist niet altijd even naauwkeurig is ingezien, zou men mogen opmaken uit de aanteekening, die voorkomt op p. 27, op V. 399 van *Prometh.: 'Uterque scholiastes ῥαδινῶν, quod contra librorum auctoritatem non in ῥ΄αδινὸν mutandum erat*.' WELLAUER geeft intusschen vier codices op, waarin men *ῥ΄αδινὸν* vindt. Daarbij werd op eene andere plaats gezegd (p. 35 ad V. 542): 'A. *ad* 540 *explicat ἐν ἰδίᾳ γνώμῃ, unde editores nonnulli ἐν inseruerunt, sic metro se succurrere rati, sed auctoritas scholiastae nulla est*.' Zoo leest men nog (p. 31 ad 435 (436): '*Quod si vere conieci, nostro loco legendum est: ὁρῶν ἐμαντὸν ὧδε προυσελούμενον*,' hetgeen woordelijk de tekst van WELLAUER is. Zulks belet niet, dat men daarom van den Hr.FR. verwachten mag, uit veel uitstekends, waardoor zijne dissertatie zich onderscheidt, dat hij, wanneer hem meer voldoende hulpmiddelen daartoe voorhanden zullen zijn, den tekst van AESCHYLUS eenmaal goede diensten bewijzen zal. Wij gelooven nogtans, dat zijne verdiensten grooter zouden worden, zoo hij, in plaats van deze afzonderlijke kritische aanteekeningen, waarvan het gebruik, zonder den geheelen tekst der scholiën zelve daarbij, altijd hoogst lastig blijft, eene uitgaaf der scholiën van AESCHYLUS trachtte te bezorgen, zoo als die van FR. DÜBNER voor ARISTOPHANES.

H.
C.A.E.

Brief aan den Heer **Y.D.C. Suermondt,** ***over eenige vragen betreffende ons Muntstelsel, door Mr.*** **J. Bake.** ***Te Leiden, bij*** **S.** ***en*** **J. Luchtmans. 1845.**

Zuivere denkbeelden over geld, geldswaarde, geldsomloop, zijn nog verre van algemeen verspreid. Schoon de staathuishoudkunde, hoe men haar ook elders de onzekerheid van hare rezultaten en de oneenigheid harer beoefenaars verwijte, op dit punt altans ontwijfelbaar een helder licht verspreid heeft, treffen wij, niet slechts bij het groote publiek, maar zelfs bij kommissiën van wetgeving en vergaderingen van afgevaardigden, nog dikwerf de vreemdste en onhoudbaarste denkbeelden omtrent munt en muntstelsels aan, en schijnt de wetenschap jaren lang vruchteloos hare uitkomsten in den meest helderen, bevattelijken en praktischen vorm te hebben voorgesteld.

In de waarde van het geld zag men oudtijds een onverklaarbaar feit. Het verschijnsel, dat metalen schijven met een bijzonderen stempel voorzien, schijnbaar tot geenerlei gebruik nut, door een ieder gereedelijk voor de behagelijkste en wenschelijkste zaken werden in ruil genomen, gaf aanleiding tot het denkbeeld van eene absolute en exceptioneele waarde, die, in tegenstelling van alle andere voorwerpen, alleen aan de kostbare metalen eigen was. Vandaar het geheele handelsstelsel der vorige eeuwen, waarbij elke natie er eigenlijk alleen op uit was, zich een zoo groot deel mogelijk van den gemeenen voorraad dier metalen - waarin men de uitsluitende elementen van partikulieren en nationalen rijkdom zag - toe te eigenen. Vandaar die wanhopige pogingen, om den uitvoer van goud en zilver te beletten. Vandaar de theorie der handelsbalans, waarnaar men zich over en weer ten doel stelde, te verkoopen zonder te koopen, en aan geene winst geloofde, dan die in klinkende munt werd overgemaakt.

Had de ondervinding niet bewezen, dat, zoolang men op eenig in het duister punt rond tast, de eene dwaling de andere - al is het ook eene juist tegenovergestelde - medebrengt, men zou zich mogen bevreemden, dat dezelfde regeeringen, die eene zoo overdrevene waarde aan de kostbare metalen hechtten, niet inzagen, dat al tans in die metalen de eenige grond ligt van de waarde der munt, waartoe zij verwerkt worden. En toch meenden zij in de munteenheid op zich zelve. onafhankelijk van het werkelijke gewicht en gehalte van het metaal, eene waarde te zien, waarmede het monopolie der munt, dat zij zich hadden voorbehouden, hun vergunde naar willekeur om te springen. De geschiedenis van haast alle muntstelsels vloeit over van bewijzen hoe algemeen die dwaling was; en geen middel werd bij voorkomenden financieelen nood gereeder ter hand genomen, dan vermindering der muntwaarde. Men bleef munten van gelijken naam en stempel uitgeven, maar verminderde openlijk of heimelijk de hoeveelheid of het gehalte van het metaal; en zoo vast was de dwaling geworteld, dat, wanneer, gelijk van zelve sprak, voor het gedeprecieerde muntstuk slechts eene naar verhouding geringere hoeveelheid, zoowel van elke andere waar, als ook van ongemunt metaal, verkrijgbaar werd, men zich ernstig over het stijgen der prijzen van alle goederen en ook van het goud en zilver zelve beklaagde, en niet inzag, dat integendeel de munteenheid, welker gewicht of gehalte men verminderd had, in waarde gedaald was. Men zal zich er eenig denkbeeld

van kunnen maken, hoe vaak en hoe ruim men dat vermeende hulpmiddel te baat nam, wanneer men zich herinnert, dat, zoowel het Engelsche *pound sterling* als de Fransche *livre* (ongeveer hetzelfde als de tegenwoordige *franc*) oorspronkelijk werkelijk een pond zilver wogen, of aan den Spaanschen *maravedi* denkt, die, in 1220, 84 greinen goud hield, en ongeveer acht Nederlandsche guldens gold, maar bij voortdurende depreciatie tot een koperen stukjen geworden is, dat naauwelijks de waarde heeft van eene onzer centen.

Zeker is het gevaar nu wel voor goed geweken, dat dergelijke feiten zich hernieuwen zouden. Zoo het beginsel der handelsvrijheid nog in de zucht tot bescherming van inlandsche industrie en landbouw een gevaarlijken tegenstander vindt: op het merkantiele stelsel is toch de zege wel voor goed behaald. *De tous les procès, pendants au tribunal de la science*, zegt BLANQUI te recht, *il n'y en a point qu'elle a jugé avec plus de maturité et d'expérience et sur lequel son jugement soit plus inattaquable*. De waarde van goud en zilver, en van de munt, uit die metalen vervaardigd, heeft - die waarheid mag men voor uitgemaakt houden - geen anderen grond, dan de waarde van alle andere goederen en koopwaren. Zij berust op het verschillende gebruik, waartoe die metalen dienstig zijn; zij berust vooral op de behoefte aan een algemeen ruilagent - eene waar, die de ruiling tusschen alle andere waren gemakkelijk maakt - waartoe die metalen meer dan eenige andere stof geschikt zijn. Die waarde vindt, even als elke andere, hare blijvende grens in de kosten van produktie, en hangt, even als elke andere, van de wisselvalligheden der markt, van de verhouding tusschen bod en vraag af. Maar, zoo uit die waarheid voortvloeit, dat de verhouding van den prijs der metalen tegen dien der overige voorwerpen niet van vorstelijken willekeur, maar van den natuurlijken gang der dingen afhangt, er volgt evenzeer uit dat de verhouding van het eene metaal tot het andere geene standvastige zijn kan, maar, als elke verhouding van gelijken aart, aan gedurige schommeling moet onderhevig zijn. Er volgt uit, dat het ongerijmd is die verhouding bij de wet te willen bepalen, ongerijmd beide verschillende speciën als wettig betaalmiddel te erkennen. En wanneer wij het beginsel van den dubbelen standaart, tegen de stellige uitspraak der wetenschap aan, in onze wet zien opgenomen en voortdurend volgehouden, dan hebben wij het recht over de algemeenheid te klagen van een wanbegrip,

dat den toets der eenvoudigste redeneering niet kan doorstaan.

Dat beginsel onzer munt-wetgeving, in de wet van 28 September 1816 luid verkondigd, waar zij verklaart, ‘dat 's Rijks muntspeciën voortaan uit gouden en zilveren standpenningen bestaan zullen,’ is dan ook altijd door ieder, die der zake kundig was, veroordeeld, en werd het ook door de uitkomst. De verhouding van 15,87-1, tusschen goud en zilver aangenomen, bleek reeds in de eerste jaren na de invoering der wet onjuist. Van daar dat men er bezwaar in vond den nieuwen gulden van 200 azen aan te munten, en in tegendeel eene aanzienlijke menigte gouden stukken sloeg, tot allengs de goede zilveren specie door het goud en het mindere zilver verdrongen werd, en bijna alleen afgesleten en gesnoeide stukken in omloop bleven, die op hunne beurt oorzaak werden, dat tans de gouden standpenning, het door de wet aangewezen betaalmiddel, agio doet. Zoo heeft de wet hare eigene onuitvoerlijkheid bewezen, en is op dit oogenblik feitelijk noch de gulden van 200 azen, noch het tienguldenstuk, maar de gesnoeide, dagelijks meer gesnoeide, gulden, onze munteenheid.

Toch heeft men bij de wet van 1839 het beginsel van den dubbelen standaart niet durven laten varen, maar de toevlucht tot een palliatief genomen, door namelijk de verhouding tusschen goud en zilver te wijzigen, en de hoeveelheid fijn zilver te verminderen, welke volgens de wet van 1816 in den zilveren gulden moet bevat zijn en later, in verhouding tot den gouden standpenning te groot was gebleken. Toen echter de Koning bij de opening der laatstverloopen zitting te kennen gaf, dat men het werk der hermunting met kracht wilde voortzetten, en de belangrijke munt-vraag, eer zij onherroepelijk beslist werd, dus nogmaals voor de oogen der kamer gebracht en een voorwerp van hare diskussiën worden zou, vleide men zich dat de Regeering die laatste gelegenheid om een verkeerd stelsel vaarwel te zeggen niet zou laten voorbijgaan, of daartoe altans door de kamer zou gedwongen worden; en die mogelijkheid lokte velen uit hunne denkbeelden omtrent de vereischten van elk muntstelsel, en hunne bezwaren omtrent het bestaande, openbaar te maken.

In den aanvang dezes jaars verscheen in de kolommen van den *Tijdgenoot* eene rij van hoogst belangrijke artikelen over dit onderwerp, door verschillende der zake hoogst kundige schrijvers ingezonden, waarin de zaak van alle zijden beschouwd

en veelvuldig werd toegelicht; maar de op het punt van den dubbelen standaart haast eenstemmige verklaringen van zoovele en zoo bevoegde rechters bleven bij het voorstel der Regeering en de behandeling in de Kamers zonder invloed. Zucht tot geheimhouding en gehechtheid aan het bestaande behielden de overhand: de voornaamste mededeelingen en beraadslagingen hadden in Kommittee-Generaal plaats, en zonder veel moeite verkreeg de regeering de vergunning, de wet van1839, - het aanhangsel der gebrekkige wet van 1816 - in werking te brengen. Maar heeft de zaak dus het praktische belang verloren dat aan de polemiek, in den *Tijdgenoot* gevoerd, een nieuw belang leende, de vragen en beginselen, die bij die gelegenheid ter sprake kwamen, blijven, zoowel uit een maatschappelijk als wetenschappelijk oogpunt, van een hoog gewicht, dat de onvoldoende beslissing der Kamers hun niet heeft kunnen ontnemen; en wij aarzelen te minder M. BAKE's brochure nu nog aan te kondigen, omdat wij juist daardoor bewijzen, haar voor meer dan een gelegenheidsvlugschrift, dat zijne waarde slechts aan de omstandigheden ontleent, haar van blijvend belang te achten.

Die brochure sluit zich aan de rij der artikels uit den *Tijdgenoot* aan, en wellicht was oorspronkelijk het opstel voor dat tijdschrift bestemd, toen de redaktie aankondigde, dat zij de zaak voor genoegzaam toegelicht hield, en geen verdere artikels over hetzelfde onderwerp plaatsen wilde. De schrijver koos toen den vorm van een brief, aan M. SUERMONDT, die in den *Tijdgenoot* het laatste woord gehad had, gericht.

Vooral op twee punten waren de verschillende schrijvers der reeds dikwerf genoemde artikels, de HH. SUERMONDT, CROOCKEWIT, DEN TEX, BAKE, VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, verdeeld. Over het nadeel en theoretisch onverdedigbare van een dubbelen - of liever, wisselvalligen - standaart was men het natuurlijk eens. Maar bestaat er werkelijk ten onzent een dubbele standaart? en uit welk metaal zouden, bij eventueele verandering of wijziging der tegenwoordige wet, de standpenningen moeten geslagen worden?

De wet van 1816 bepaalt, dat zoowel de zilveren gulden met zijne fraktiën en veelvouden, als het gouden tienguldenstuk, bij ons wettig betaalmiddel zijn, maar tevens, dat, terwijl ieder zijn zilver naar de munt kan brengen, de gouden standpenning slechts op last en voor rekening van den Staat mag geslagen worden. Volgens sommigen zou daaruit voortvloeien,

dat de wet feitelijk den zilveren standaart aanneemt; ja zelfs beweerde men, dat de lagere reëele waarde van het tienguldenstuk, verre van eene misvatting te zijn, opzettelijk was vastgesteld, en in verband stond met het uitsluitend recht van den Staat om die stukken te doen aanmunten. Men gaf daardoor aan de Regeering de gelegenheid, om het goud, uit zich zelven van minder waarde dan zilver van gelijk nominaal bedrag, door eene beperkte produktie op prijs te houden. Wanneer men zulk eene wijze matiging van de Regeering verwacht had, heeft de uitkomst bewezen, hoezeer men zich vergiste. Maar al had zij aan het vertrouwen beantwoord, dat de wetgevende macht in haar stelde, wij zouden daarom niet te min een dubbelen standaart hebben. De beperking van het recht om goud te laten munten neemt dat beginsel uit de wet niet weg, maar strekt hoogstens om er de nadeelige werking van te verzachten. Hoogstens: want eigenlijk is die beperking eene nieuwe onbillijkheid. Of is het niet onbillijk, dat, terwijl ieder burger de nadeelen dragen moet, welke elke wisseling in de betrekkelijke waarde der standpenningen hem kan toevoegen, slechts de Regeering de oogenblikkelijke voordeelen mag exploiteeren, die zulk eene wisseling kan opleveren; dat men ten allen tijde goud in betaling moet aannemen, en niet bij machte is dat metaal voor den muntprijs te verkrijgen, wanneer men er zelve mee betalen wil? Men heeft veel over de beteekenis van het woord *standaart*, dat in de wet van 1816 niet voorkomt, getwist: maar het vonnis, dat de wetenschap over ieder muntstelsel uitspreekt, dat van den dubbelen *standaart* uitgaat, is volkomen van kracht voor het onze, waarin altans stellig een dubbel *betaalmiddel* is aangenomen; en men is het er dan ook ten slotte over eens geweest, dat de ondervinding bewezen heeft, dat de resultaten ten onzent niet ongunstiger hadden kunnen zijn, zoo wij den gewraakten dubbelen standaart onverbloemd en zonder beperking hadden ingevoerd.

Scherper stonden bij de beslissing der tweede vraag de gevoelens tegen elkander over. M. SUERMONDT, die den strijd opende, verklaarde zich ten stelligsten voor den gouden standaart, en beriep zich tot staving van dat gevoelen op de mindere kosten, die voortdurend, en vooral bij de aanstaande hermunting, met den gouden standaart gepaard zouden gaan; op het meerdere verlies, dat men bij de zilveren specie door afslijting lijdt; op het meerdere gemak, dat het goud in den

handel oplevert; op de vrees vooral voor eene toenemende depreciatie van het zilver, ten gevolge eener steeds en sterk toenemende produktie.

Waar de vraag, niet met het oog op eene aanstaande toepassing, maar uit een algemeen, wetenschappelijk, standpunt behandeld wordt, verliest natuurlijk het eerste argument veel van zijn gewicht, zelfs al waren niet in elk geval, waar het de invoering geldt van een deugdelijk en duurzaam muntstelsel, de eenigzins hoogere kosten van den eenen of anderen standaart van een ondergeschikt belang. Bij de meerdere afslijting der zilveren specie behoort men altans in het oog te houden, dat de mindere afslijting van het goud, zoo al niet geheel, dan toch eenigzins wordt opgewogen door de hoogere waarde van wat er op die wijze verloren gaat. Ook de gemakkelijker hanteering van een metaal, dat in een zoo veel kleiner volumen gelijke waarde bevat, wordt vrij onverschillig, wanneer men zich herinnert, dat, buiten het gemak dat het bankpapier oplevert, men toch haast bij alle groote betalingen zich van de kassierderij bedient. De laatste grond - vrees voor depreciatie van het zilver - dunkt ons de gewichtigste. Eene ontwaardiging van het cirkuleerend medium is eene algemeene ramp en eene groote onrechtvaardigheid tevens. Het is eene berooving van alle schuldeischers ten gunste van alle schuldenaars, wien het vergund wordt zich te kwijten met eene som, in waarheid geringer dan het bedrag hunner schuld. En die ramp zou te algemeener drukken, die onrechtvaardigheid des te scherper in het oog vallen, wijl zij tevens alle schuldeischers van den staat - en hoevelen vinden in de interessen der staatsschuld niet eene voorname bron van hun bestaan - treffen zou. Sints de ontdekking van *America* is de waarde van het zilver gedaald in de verhouding van 6-1; eene schuld, voor dat tijdslip aangegaan, zoude tans met een zesde van het bedrag gekweten kunnen worden; en hetzelfde nadeel wordt, schoon in mindere mate, bij elke daling der geldswaarde geleden. Het zou dus waarlijk een veelafdoende grond voor den gouden standaart zijn, zoo inderdaad bewezen werd, dat het zilver zoo veel meer gevaar loopt van voortdurende depreciatie dan het goud. Men heeft op dit punt gissingen en berekeningen tegen elkander overgesteld, de zilvermijnen van *Mexico* tegen de goudproduktie van het *Uralisch*-gebergte, de nasporingen van VON HUMBOLDT tegen de verklaringen van PEEL in de schaal gelegd. Wij gelooven echter niet dat de zwarigheid door de voorstanders van den zilveren

standaart geheel uit den weg geruimd is. Vooral zouden wij gewicht hechten aan het argument, door M. SUERMOND aangedrongen, dat de ontginning der zilvermijnen nog in hare kindschheid en de methode nog voor oneindige verbetering en volmaking vatbaar is, terwijl de produktie van het goud, dat meestal uit het wasschen van goudzand verkregen wordt, veel minder van de vorderingen der industrie te wachten heeft. Bij de vele citatiën, uit JACOB, CLAIR DUPORT, FAUCHER en anderen, vonden wij echter niet naar MICHEL CHEVALIER verwezen: en toch zagen wij de vrees voor eene zilver-inundatie zelden met zulke krachtige argumenten aangedrongen. als in zijnen *Cours d'économie politique* (1841-1842, bl, 227 VV.). Wij laten evenwel ook gaarne de juiste aanmerking van M. BAKE gelden, dat juist in de trapsgewijze depreciatie van het zilver de grens ligt voor eene te sterk toenemende productie, wijl de kosten der ontginning natuurlijk in dezelfde verhouding bezwaarlijker worden, naarmate het verkregen metaal in waarde daalt.

Het groote argument echter, dat tegen de vrees voor depreciatie van het zilver overstaat, en die naar ons oordeel opweegt, ligt in de noodzakelijkheid dat de kleinere muntstukken, - de scheidemunt - die men toch altijd in groote hoeveelheid behoeven zal, uit zilver geslagen worde. Brengt men naast de gouden standpenningen eene zilveren scheidemunt van gelijke reëele als nomineele waarde in omloop, dan heeft men al de nadeelen van een dubbelen standaart. Stempelt men die scheidemunt daarentegen hooger dan ze werkelijk verdient, en voegt men er de bepaling bij dat ze bij voorbeeld slechts tot ƒ 20 toe wettig betaalmiddel zijn zal, dan loopt men vooreerst gevaar dat ze voortdurend in vreemde fabrieken vervaardigd, en door een overvloedigen invoer al meer en meer gedeprecieerd zal worden, en dwingt ten anderen een groot gedeelte der burgerij, - kleine winkeliers, werklieden en hoevele anderen nog - voor hunne waren en diensten eene munt in betaling te nemen, die de waarde, waarvoor zij wordt uitgegeven, niet bezit, en tot het bewerkstelligen van grootere betalingen ondienstig is. Zulk een bezwaar wordt door het aannemen van den zilveren standaart - het eenige middel om eene gewenschte gelijkheid tusschen den standpenning en zijne veelvouden en fraktieën te bewaren - opgeheven.

Wij hopen dat het ons gelukt zal zijn, diegenen onzer lezers, die misschien tot nog aan het onderwerp vreemd bleven, op de hoogte te stellen, om de bewijsvoering van M. BAKE te kunnen

volgen en apprecieeren. Zij zullen in hem een warmen en vernuftigen voorstander van den zilveren standaart vinden, wien het gelukt is een onderwerp, dat velen *a priori* moeijelijk en dor zou schijnen, in bevattelijken en bevalligen vorm te kleeden. Onze ruimte laat ons niet toe, enkele dwalingen, die wij in zijne argumentatie meenden te onderscheiden, - vooral daar, waar de in ons oog onbetwistbare stelling wordt aangetast, dat eene ontwaardiging van het cirkuleerend medium een werkelijk kwaad zou zijn, - opzettelijk te weerleggen. Eéne grieve echter ligt ons op het hart. Zij geldt de herhaalde aanvallen welke M. BAKE, zoo in dit opstel als in vroegere, tegen de staathuishoudkunde richt. Die scherpe tegenstelling tusschen wetenschap en praktijk kunnen wij ons bij de zoogenaamde mannen der praktijk - juister misschien der routine - verklaren; maar zij klinkt ons vreemd in den mond des Leijdschen Hoogleeraars. Gaarne hooren wij hem, zoo hij de aanvankelijke resultaten der wetenschap weerspreken, en op nieuw aan de werkelijkheid ter toetse wil brengen. Maar zelfs zoo die resultaten hem geheel onbevredigend schenen, geeft hem dit geen recht de bevoegdheid der wetenschap zelve te ontkennen. Wij gelooven dat het verschil hier meer in woorden ligt dan in zaken. Naauwkeurige observatie der feiten en juiste gevolgtrekking, ziedaar wat M. BAKE verlangt: en wat anders bedoelt de staathuishoudkunde? Waar zij tot nog eenig feit verzuimd, of bij het opklimmen van gevolgen tot oorzaken gedwaald heeft, is zij gereed die feil te herstellen. Zij zou den naam van wetenschap niet verdienen, ware het anders. Wie is er onder hare beoefenaars, die niet evenzeer hare volmaking als hare verspreiding begeert? De uitkomsten, waartoe zij tot nog gekomen is, berusten inderdaad op observatie, en zijn door gevolgtrekkingen uit de opgemerkte feiten afgeleid. Maar die gevolgtrekkingen zijn gemaakt en getoetst door mannen van buitengewone scherpzinnigheid, en steunen op observatie, sints eene reeks van jaren, onder allerlei omstandigheden, voortgezet. De zaak der waarheid zal er weinig bij winnen, wanneer wij die uitkomsten a priori veronachtzamen en aan de anarchie der observatieën en redeneeringen der verschillende individuën de deur openzetten. En toch zijn er die dat verlangen zouden, die met hunne eigene ondervinding en hun eigen *bon sens* volkomen te vreden zijn, en begrijpen, geene vreemde hulp of voorlichting ter oplossing der gewichtige maatschappelijke en ekonomische vraagstukken te behoeven. Wij zijn er waarlijk verre af M. BAKE

onder de zoodanigen te rekenen; maar wij betreuren het, dat zij, wier minachting voor de wetenschap slechts eene vrucht is van afkeer van alle onderzoek en een dekmantel voor onkunde en oppervlakkigheid, zich zullen kunnen beroepen op het gezag van een zoo grondig en scherpziend opmerker als de schrijver is der brochure, welker aandachtige lezing wij allen, wien de zaak belang inboezemt, ten sterksten aanbevelen.

I. ***Hongersnood, of wat staat ons anders voor de deur bij het mislukken van den Aardappelenoogst? Wat moet in deze gedaan worden? Te Rotterdam, bij*** **H. Nygh, 1845. 34 bladz. 8°.**
II. ***Wat te denken van en wat te doen in den Aardappelennood? Door*** **O.G. Heldring.** ***Te Amsterdam, bij*** **G.J.A. Beijerinck. 1845. 30 bladz. 8°.**

III. ***Geen oproer, geen hongersnood! Eene waarschuwing voor Neêrlands volk om zich zelf niet ongelukkig te maken.*** **(*Prijs* 8 *cents, bij* 25 *tallen f* 1.50.)** ***Te Schoonhoren, bij*** **S.E. van Nooten. 1845. 8 bladz. 8°.**
IV. ***Aardappelen, Granen en Jenever. Een woord aan allen, die de ramp, welke ons treft, gevoelen. Te Amsterdam, bij*** **Weytingh en van der Haart. 1845. 8 bladz. 8°. 10** ***cents.***

Het ware eene onheuschheid van onze zijde, indien wij niet de beleefde toezending van deze brochures door de redactie van *de Gids* beantwoordden met eene tijdige afvaardiging der van ons gevraagde beschouwing. Zijn er ook al, die oordeelen, dat van een of ander dezer boekjes eene gezette beschouwing in dit Tijdschrift evenmin noodig is, als deze door de uitgevers gevergd is geworden, ieder zal gereedelijk toestemmen, dat de zaak, waarover ze alle handelen, van te algemeen, van te overwegend, van te wetenschappelijk belang is, om door *de Gids* geheel met stilzwijgen te worden voorbijge gaan: eene zaak, die sedert drie maanden en nòg alle gemoederen doet slingeren tusschen vertrouwen en bezorgdheid, en het onderwerp is van de dagelijksche gesprekken op de straat, van de onderzoekingen in het studeervertrek, van de overwegingen in 's lands raadzaal en van den combinatiegeest en het vernuft van gemeentebestuur en landsregering. En, geen boek zoo slecht, of er valt iets uit te leeren, zegt eene oude spreuk; misschien vindt zij hier of daar in deze beschouwing hare toepassing.

De rangregeling, bij de aankondiging dezer geschriften in acht genomen, is de historische. Om elk wèl te karakteriseren,

niet alleen in inhoud en strekking, maar ook in vorm en aard, moet het oogenblik van ieders verschijning in het oog gehouden worden. Zoo meenen wij den gezwollen' titel, den gebrekkigen vorm en den ledigen woordengalm, waardoor zich N^{o}. I onderscheidt, grootendeels te moeten wijten aan den schrik, die in het laatst van Augustus dezen schrijver, gelijk eenen iegelijk, om het hart is geslagen. Men vindt hier de stemming van den man, die zich plotseling door een groot gevaar bedreigd ziet, en, in de eerste verbijstering, onder angstig geklag, redding vraagt van maatregelen, welke kalmere beschouwing hem zelven als ondoelmatig en ondoeltreffend zou doen kennen. Bezadigder overweging ademt N°. II. Hier zijn de feiten met meer, ofschoon ook nog gebrekkige, naauwkeurigheid onderzocht, en de maatregelen tot herstel en afwering meer bepaald en meer in bijzonderheden aangetoond. N°. III heeft beperkter doel. Uitgelokt door de wanordelijkheden, die, in het midden van September, in eenige Hollandsche steden onrust verspreidden, spoort het aan tot geduld en tevredenheid. Het rigt zich tot het volk, en spreekt in eenvoudige, voor ieder verstaanbare taal - heldere denkbeelden in eene heldere voordragt. N°. IV behoort tot de herkaauwers, die het gezegde over belangrijke onderwerpen nog eens, maar minder goed, zeggen. En wanneer wij hier dit geschrijf, zoo schraal van inhoud als slordig van vorm, aanhalen, dan is het slechts, om het als de type aan te voeren van een aantal gelijksoortige geschriften en redeneringen, welke over dit onderwerp *gedebiteerd* zijn en zullen worden, tot zoolang eene andere groote gebeurtenis de aandacht des publieks, en den schrijflust van jeukerige vingeren, en den speculatiegeest van uitgevers van deze gebeurtenis zal hebben afgetroond.

Het is niet moeijelijk den inhoud van al deze boekjes te raden. Beschouwingen omtrent de verwijderde en dadelijke, de middellijke en onmiddellijke oorzaken der aardappelziekte; - overweging van de gevolgen, welke deze ramp voor het volk, bijzonder voor den gemeenen man, zal hebben; - raadgevingen, hoe men nog behouden zal, hetgeen nog niet geheel verloren is, of hoe het verlorene te vergoeden; - voorschriften, wat de regering, wat de besturen, wat de armen-administratiën, wat de vermogenden, wat de hulpbehoevenden zelve zullen hebben te doen en te laten, opdat de ramp zoo ligt mogelijk drukke, - zijn er, hier meer, daar minder uitvoerig, hier met oordeel en kennis, daar volgens gissingen en fantasie,

bijeengebragt. Veel komt onder dit koren voor, wat de tijd thans reeds als kaf heeft uitgewant, en wat men gerust op eenen hoop kan laten liggen; veel is er ook bij, waarover wij, in het besef onzer onkunde, niet zouden durven reppen. Zoo laten wij alles, wat de natuurkundige beschrijving der ziekte, en hare physische oorzaken en gevolgen, en het schadelijke der besmette aardappelen voor de gezondheid der verbruikers, en de chemische bereidingen, waardoor men uit bedorvene aardappelen goed voedsel en goede poters zou kunnen winnen, onaangeroerd. Wat hierover in N^{o}. I, bl. 5-19, is opgenomen als de gevoelens van verscheidene onderzoekers, is onderling zoo strijdig en is door latere onderzoekers zoo dikwijls weder verdedigd en op nieuw bestreden, dat het den leek vergund moet zijn zich met een *non liquet* te retireren[(1)]. - Een gelijk *non liquet* zouden wij wenschen te mogen uitspreken over de vragen, of de aardappelëpidemie den volke als een vloek, dan wel als een zegen moet worden voorgesteld; - of zij eene straf is voor onze zonden, dan wel een kwaad, dat noodzakelijk was geworden, om grooter kwaad te keeren. Het zijn netelige vragen, die schoone gelegenheid aanbieden tot het uiten van hoogdravende gedachten en tot het optrekken van luchtige, hoog omhoogzwevende theorieën. Zij leveren eene al te geschikte kampplaats, hangende tusschen hemel en aarde, voor de bloedelooze schermutselingen op, die sedert eenige jaren wederom levendig onder ons gevoerd worden, en welke de strijdende partijen te liever aangaan, omdat zij weten, dat aan weêrs-

(1) Men zie de rapporten onzer Commissiën van Landbouw, en van de eerste klasse des Kon. Ned. Instituuts, in de dagbladen medegedeeld, en de over dit onderwerp hier te lande verschenen brochures: *Het wezen der Aardappelziekte en de middelen ter voorkoming en genezing derzelve: met eene plaat; voor geleerd en ongeleerd; door* JAC. MOLESCHOTT, *Practiserend Doctor in de Genees-, Heel- en Verloskunde te Utrecht, en* Dr.E.H. VON BAUMHAUER, *Assistent aan het Scheikundig Laboratorium der Utrechtsche Hoogeschool. Te Utrecht, bij* AUGUST BÖTTICHER. 20 bladz. 8°. *De Aardappel-Epidemie in Nederland, in den jare* 1845, door C.A. BERGSMA, *Hoogleeraar in de Landhuishoudkunde te Utrecht. Te Utrecht, bij* J.G. VAN TERVEEN EN ZOON, 39 blz. 8°. *Proeven omtrent de voedering van varkens met aardappelen, door de heerschende rotziekte aangedaan, zijnde onschadelijk bevonden, en over de nadeelige uitwerking van schimmelig voedsel voor den mensch en onderscheiden vee*; door Dr.A. NUMAN, *Directeur en Hoogleeraar aan 's Rijks Veeartsenijschool en Secretaris der Commissie van Landbouw te Utrecht. Te Utrecht, bij* L.E. BOSCH EN ZOON. 16 bladz. 12°. Verg. ook *Kunst- en Letterbode*, 14 Nov., 1845.

zijden, bij gemis van een vast steunpunt, de kracht ontbreekt, om eenen beslissenden slag te leveren, maar waarmede wij ons om dezelfde reden liever niet inlaten. Wanneer dan in de preken van Dom^{s}. MOORREES, C.S., de aardappelziekte als eene wrake des vertoornden Gods wordt geschilderd; wanneer de schrijver van N°. IV (bl. 6) daarin ziet eene waarschuwende stem van God tegen het jeneverdrinken, ‘die nu krachtig op het dwaze, ondankbare en strafbare verbruik van voedende gaven wijst, en door natuurlijke middelen den redelijken mensch op den regten weg leiden wil,’ en dan uitroept: ‘Hooren wij naar deze stem, letten wij op deze aanwijzing, de *teekenen der tijden* wekken er ons toe op;’ - wanneer Dom^{s}. HELDRING (in N°. II) gemeend heeft, eerst bl. 11-17, en nog eens weder bl. 28 en 29 (dus te zamen bijna een derde deel van het geheele boekje), aan soortgelijke beschouwingen te moeten wijden, - wij hebben er vrede mede, en eerbiedigen ieders overtuiging. Maar wij mogen onze overtuiging niet verzwijgen, dat zoodanige redeneringen, uit haren aard toch altoos onbestemd en nevelachtig, misplaatst zijn in boekjes, welke over kwestiën van den dag voor de menigte worden geschreven, en, zoo ergens, dan hier, gevaar loopen zich in ijdelen klank op te lossen; noch onze meening, dat het eene zonderlinge, bekrompene Godsvereering is, die tot groote gebeurtenissen en volksrampen hare toevlugt moet nemen, om de zegenende en leidende hand te erkennen eener Voorzienigheid, zonder wier bestel immers geen muschje ter aarde valt.

De natuurlijke bestemming, de eigenaardige taak van brochures is, dat zij - even als dagbladartikels, maar vrijer en ruimer - de bestaande uiteenloopende opiniën doen kennen over de zaak, die tot kwestie van den dag verheven is; dat zij deze van onderscheidene kanten beschouwen, en zoowel op de gouden als op de zilveren zijde van het schild doen letten; dat zij, uit verspreide bronnen puttende, elke iets bijdragen, om tot een volledig overzigt der vraag te geraken; dat zij voorlichten omtrent hetgeen al of niet is; dat zij raad schaffen omtrent hetgeen al of niet zijn moet. Haar eerste vereischte is, dat zij *praktisch* zijn, want bij kwestiën van den dag komt het vooral op *doen* aan. Zij zijn de toepassing van de preek. Wat de wetenschap na diepdringend onderzoek als waarheid in groote boeken heeft nedergelegd, moeten zij bij voorkomende gevallen hieruit ophalen, om het in praktijk te brengen.

Wij hebben reeds ons gevoelen laten doorschemeren, dat deze

noodzakelijkheid eener praktische strekking niet even levendig door al onze schrijvers gevoeld is, althans dat zij, indien zij ze al beseft hebben, niet in staat zijn geweest aan hare eischen te beantwoorden[1]. Indien men uit N°. I de onderscheidene relazen van de natuur der aardappelziekte - boven reeds aangehaald - en een aantal dichterlijke uitboezemingen over vreesselijken hongersnood en onafzienbare ellende heeft gezift, dan blijft er niet veel anders over dan eenige variatiën op het thema (bl. 30): 'Er *moeten* levensmiddelen worden aangekocht, opdat de armen om niet kunnen gevoed worden en de min gegoede burgers, de behoeftigen, dezen winter en het aanstaande voorjaar tegen een' matigen prijs althans dat kunnen bekomen, wat de honger uit hunne woningen houdt.' Hoe,

(1) Het besef, dat hieraan vóór alles behoefte bestond, heeft ons aangespoord om te beproeven eenige opgaven te verzamelen nopens den omvang van het kwaad, en ons eenige wenken te veroorloven aangaande hetgeen er behoort te geschieden, in eene brochure: *Eenige opmerkingen ter zake der aardappelziekte*, te *Amsterdam* bij P.N. VAN KAMPEN, 8°. 58 bladz. In hoeverre wij ons doel bereikt hebben, zij aan het oordeel onzer lezers overgelaten. Er zijn thans ruim zes weken na het verschijnen van het boeksken verloopen. Hetgeen wij toen vreesden, heeft zich meerendeels maar al te zeer bevestigd. *Nu* reeds is het moeijelijk goede aardappelen te bekomen. Verbod van uitvoer is sedert door onderscheidene staten van *Duitschland* uitgevaardigd. En daarbij komt nog, dat thans zekerheid is geworden, hetgeen wij toen nog alleen vermoedden, en daarom, vreezende van overdrijving beschuldigd te worden, niet wilden uiten, t.w. dat ook de graanoogst van *Engeland* niet dan zeer middelmatig is uitgevallen. De officiëele staten, door de regering dezer dagen overgelegd, hebben onze meening bevestigd, dat de aanvoer van granen alhier (na aftrek van uit- en doorvoer) in den loop van dit jaar zeer gering is geweest, en zelfs heden nog weinig meer is, dan de hoeveelheid, welke wij *ieder jaar* van den vreemde moeten ontbieden. Het zal echter weinig baten, daarop nu nog opmerkzaam te maken. Wanneer dit ons schrijven het licht ziet, zal de reeks van maatregelen, die de regering denkt te nemen, om den aanvoer van levensmiddelen aan te moedigen, wel reeds zijn gesloten. Anders zouden wij de opmerking wagen, dat, evenmin als van granen, zoo van rijst groote toevoeren te wachten zijn, ten gevolge van het geen de regering heeft verordend. Bij beide geldt dezelfde reden. Gelijk het monopoliestelsel der graanwet langzamerhand de krachten des graanhandels verlamd heeft, zoodat hij in het oogenblik van nood te zwak moet blijven, zoo ook heeft het monopoliestelsel in onze O.I. betrekkingen den particulieren handel te veel kort gehouden, dan dat hij nu plotseling met kracht de vleugelen zou kunnen uitslaan. Handelsrelatiën worden niet door eenen oogenblikkelijken inval geschapen, maar behoeven langen tijd en kostbare ondervinding, om geboren te worden en aan te groeijen.

door wien, met welke middelen, op welken grondslag dit zal moeten geschieden? dit alles heeft de schrijver geene ernstige overdenking waardig gekeurd. Dit bewijst zijne tegenspraak met zich zelven. Op bl. 23 zegt hij op eenen, hier ongemotiveerden, spijtigen toon: dat de regering thans de gelegenheid heeft, ‘om eens regt vaderlijk de handen uit den mouw te steken,’ en op bl. 30 en 31 leest men, dat de regering niet helpen kan, maar ‘dat de natie zich zelve helpe.’ - Dit bewijzen zijne voorslagen. Hij wil geld verzameld hebben door eene algemeene collecte en inschrijving over het geheele land en in de O.- en W.-I. Bezittingen, en wijders door op één en denzelfden dag, in elke stad en in elk dorp, waar daartoe mogelijkheid bestaat, een concert te geven. Hij wil al deze gelden in handen stellen van eene hoofdcommissie te *Amsterdam*, met den Burgemeester aan het hoofd, welke daarvoor zoo goedkoop mogelijk levensmiddelen zal moeten aankoopen en opleggen voor het geheele land. Hij wil eindelijk in elke stad en in elk dorp subcommissiën gevormd hebben tot uitdeeling, welke, wat zij begrijpen noodig te hebben, uit *Amsterdam* zullen hebben te ontbieden (bl. 31 verv.). Het behoeft geen betoog, dat deze voorstellen, hoe veel daarbij ook den Burgemeester van *Amsterdam* te doen wordt gegeven, niet zeer praktisch zijn[(1)].

Veel hooger staat in dit opzigt N°. II. D^{s}. HELDRING begint (waarmede men moest beginnen) met uit de door hem verkregene inlichtingen eene berekening op te maken van de uitgebreidheid van de teelt en der consumtie (tot voedsel) van aardappelen en van het tekort, dat vermoedelijk het gevolg der ziekte zou zijn (bl. 5). Hij wijst aan, wie vooral hulp zullen behoeven (bl. 7-9); vergelijkt den nood van 1845 met dien van 1816 en 17 (bl. 9, 10, 20), en schaft raad, hoe en wat men geven zal (bl. 21-26). Dit laatste gedeelte verdient bijzonder de aandacht. Het is geschreven voor de bewoners van het platteland, en behelst eene opsomming van een aantal gezonde, voedzame en niet zeer moeijelijk te verkrijgene spijzen, die den aardappel in den huispot des landmans zullen kunnen vervangen. Eindelijk wekt hij op, om te zorgen voor

(1) Wij erkennen, dat op bladz. 24-27 maatregelen worden aangeraden, die zich eenigzins meer door uitvoerbaarheid en doelmatigheid aanbevelen. Maar zoo wij wel gissen (de zonderlinge vorm van het boeksken laat slechts gissing toe), zijn deze regelen van eene andere pen dan die des schrijvers der brochure.

eene meer verwijderde toekomst; hij maakt oplettend op de noodzakelijkheid, om zich voor een volgend jaar van goede poters te voorzien, en op de waarschijnlijkheid, dat de aardappel toch na dezen blijvend voor een groot deel door ander voedsel vervangen zal moeten worden. ‘Bovendien’ (zegt hij, ‘bl. 27) ben ik er te wel van overtuigd, dat de aardappel niet weder in zulke groote hoeveelheden in ons land zal gepoot worden, want er is bij de akkerlieden algemeen een schrik tegen ontwaakt. Mogten de linzen veel hunne plaats innemen op schrale gronden; mogt de erwtenbouw vertiendubbelen! Kool en koolraap, knolrapen, witte en bruine boonen, en ik weet niet, wat al groenten zouden spoedig de ledige ruimte aanvullen, die eerlang op den disch des burgermans zal heerschen wegens het gebrek aan aardappelen.’

N°. III zegt, als woord van geruststelling tot het volk, meer, wat gedaan is en gedaan wordt, dan wat gedaan moet worden. Wij willen er den schrijver nog eens dank voor zeggen. Het verdient bij honderdtallen verspreid te worden onder de menigte, welke het tot vertrouwen opwekt, zonder tevens op de gevaarlijke klip te stooten van, door ontijdige beloften, eigene zorg bij haar in slaap te wiegen. En het mag ook wel in handen gegeven worden aan dezulken, die door onzinnig gepraat en geschrijf tegen hunnen eigen' wil de menigte ophitsen; hoevelen toch, die zich verre boven het gemeen geplaatst achten, hebben nog behoefte aan de les, op bl. 7: ‘Maar *opkoopers* en *woekeraars* willen sommigen plunderen! Ik weet wel, dat er zijn, die van uwe armoede zoeken rijk te worden; maar men noemt ook ligt *woekeraars*, die niet meer nemen dan hun toekomt; want als zij *nu* grooter winsten hebben, op een' anderen tijd hebben zij zwaar verlies; zult gij het hun dan teruggeven? En *opkoopers*, - als er die niet waren, waar zouden wij dezen winter van eten, daar zoo weinig menschen genoeg voorraad zullen kunnen opdoen?’

De toepassing van N°. IV is de raad, dat men in dezen duren tijd ophoude jenever te drinken, eerstelijk, opdat men zijn geld beter bestede tot aankoop van voedsel, maar vooral ook, opdat niet ‘de duizenden mudden aardappelen, anders tot dit heilloos doel gebezigd, door lasten kostelijk graan vervangen worden, en d e n n i e t g r o o t e n voorraad van onschatbaar voedsel nog v e r m i n d e r d w o r d e n [de woordvoeging is ons wat duister] met de hoeveelheid waaruit men het maatschappelijk vergif trekken zal.’ - Goed gemeend, maar.....?

Wij gaven boven te kennen, dat wij dit onbeduidend geschrijf alleen beschouwen wilden als de type van vele dergelijke ondoordachte openbaringen van gevoelen, welke gewoonlijk door vraagstukken van den dag te voorschijn worden gelokt. Wij willen daarmede den schrijver niet hard vallen. Wij erkennen gaarne nog eens zijne goede bedoeling. Maar juist hierom achten wij ons verpligt tegen hem, en daarmede tegen de gansche klasse, welke hij hier vertegenwoordigt, eene stem te verheffen, en te sterker, naar mate de goede bedoeling een vrijbrief wordt, waarop verkeerde denkbeelden ingang bekomen. En dit is welligt nergens meer het geval, dan hier te lande. - Onze schrijver grijpt de voorkomende gelegenheid aan, om zijne medeburgers te overreden, dat zij van het jenever drinken afstand doen. Dat is braaf, en, indien hij een dozijn, indien hij slechts éénen liefhebber tot de matigheid terugbrengt, dan zal zijn boekje nut hebben gesticht. Maar hoeveel kwaad misschien daarnevens, door het verspreiden van scheeve beschouwingen? Zoo immers moeten zinsneden genoemd worden, als [van de jeneverstokerijen]: ‘De gewoonte en het gebruik hebben bronnen van bestaan geschapen, die te beschouwen zijn als wonden, en, naarmate zij milder vloeijen, ook meer en meer de beste sappen van het menschelijk ligchaam verteren;’ - en: ‘Men bedenke..... dat men eene hoeveelheid graan verkwist, die de goede God ons tot voedsel gaf, en waaraan, in den aanstaanden winter, duizenden behoefte zullen hebben;’ - en: ‘10,000 maatjes jenever is 100 Ned. vaten! hoeveel voedende brooden zou dit niet geven en hoeveel zuivere zielen en gezonde hoofden niet laten?’ -? Dit is alles zeer fraai, maar is het juist? Er zal, vreezen wij, voor geen' cent minder sterke drank gedronken worden, al ziet men morgen ook alle stokerijen van *Schiedam* sluiten; maar men zou slechts het inlandsch fabrikaat algemeen vervangen zien door het Duitsche foesel-vergif, gelijk dit thans reeds de overhand heeft in onze oostelijke provinciën, waar het in groote hoeveelheden dagelijks wordt binnengesmokkeld. En er zal, meenen wij, voor geen' cent meer brood gebakken worden, al wordt morgen ook geheel *Nederland* één groot afschaffingsgenootschap; want er wordt dagelijks juist zooveel brood gebakken, als de dagelijksche consumtie opvraagt. En stelle men ook, dat deze dagelijksche consumtie van brood hier te lande zou kunnen en moeten toenemen, geene sluiting van jeneverstokerijen zal daaraan iets toebren-

gen. In gewone omstandigheden (ook thans nog) verstoken de branders bijna alleen zoodanige rogge en garst, die door bakkers en grutters, als min bruikbaar, wordt verworpen. Bij overgrooten overvloed alleen nemen zij ook van deze tegen lage prijzen, aanzienlijke hoeveelheden van de markt, die anders onverkoopbaar zouden zijn. In beide gevallen geven zij waarde aan produkten, welke, zonder hunne tusschenkomst, geene waarde zouden bezitten, en bieden daarmede handel en landbouw een' onschatbaren steun aan, dien men zich wel wachte door eene dwaze philanthropie af te breken. En wanneer soms gebrek aan levensmiddelen duurte medebrengt en behoefte aan al wat maar voedsel kan opleveren, dan houdt hunne concurrentie, die dan ook eerst schadelijk zou worden, van zelve op, omdat zij bij hooge prijzen der grondstof met verlies zouden werken.

Misschien wekt het bij dezen of genen onzer lezers eenen glimlach, dat wij ons zoo beijveren, de stellingen van dezen schrijver te bestrijden; en misschien te regt. Want het is eene even onvruchtbare als moeite barende taak, allerlei onjuiste redeneringen en schadelijke stellingen te wederspreken, wanneer het niet gelukt, het beginsel uit te roeijen, waarvan zij de noodzakelijke uitvloeiselen zijn. En dit zelfde beginsel, dat hier aan dit boekje het leven heeft geschonken en lezers zal schenken - het voorbijzien van het nuttige en noodige, het goedkeuren en aannemen van het slechte, om den wille alleen eener prijsselijke bedoeling - het is zoo diep in onzen volksaard ingeworteld, dat het ijdel mag heeten er aan te tornen. Of vindt men het niet overal, in het openbaar en in het bijzonder leven, in letterkunde en handel, in staats- en stadsbestuur, weder? Hoe menig prulschrift wordt door den schrijver verdedigd en door recensenten geprezen, om de brave. zedelijke strekking! hoe menig ander, dat zelfs deze deugd mist, zeilt veilig door onder de vlag: *ten voordeele der armen*! Op gelijke wijze hoort men niet zelden de aanmerking, dat deze of gene, b.v. een lid der Staten-Generaal, niet berekend is voor zijne betrekking, beantwoorden met de opmerking, dat hij toch een braaf man is en het goed meent. - Er is meer dan eene ééne stedelijke en gewestelijke inrigting met den vinger aan te wijzen, waarvan een ieder erkent, dat zij niet aan hare bestemming voldoet; maar men laat ze onveranderd bestaan en uit publieke kassen ondersteunen... omdat het te hard zoude zijn de arme slokkers, die er bij onderhouden worden, het brood uit den

mond te nemen. Niet anders is op menig bureau (het is bekend en erkend) de dienst sedert jaren in schromelijke verwarring, omdat men het te hard vond, onnutte dienstknechten ‘aan den dijk te zetten.’ - Gelukkig gaan de dagen voorbij, waarin men ambten en bedieningen uitvond, om iemand, die niet had om te leven, te bezorgen om van te leven; maar hoe menigmalen hoort men nog hen, die ambten en bedieningen te begeven hebben, met de grootste naïviteit verklaren, dat zij uit twee kandidaten den minst bekwamen de voorkeur schenken, omdat deze man toch ook moet leven, en de andere talent en kunde genoeg bezit, om zich zelven voort te helpen; of wel, omdat die man reeds zoo dikwijls den rug gekromd heeft en men hem niet langer mag teleurstellen; of wel om eenige andere reden, die evenzeer van een goed hart getuigt! Ja, bestaat er zelfs niet een Koninklijk Besluit, vóór weinige jaren in het Staatsblad afgekondigd, waarbij voorgeschreven wordt, dat men in de zaak, die de schoonste regten der burgers, de heiligste pligten des staats, die de opvoeding der jeugd geldt, om des lieven vredes wille niet zoo zeer te letten hebbe op de kunde, de bekwaamheid, de braafheid van den kandidaat, als wel op zijne kerkelijke geloofsbelijdenis? - Tal van assurantie-maatschappijen en andere industriëele ondernemingen zijn er en worden er dagelijks opgerigt, niet omdat er behoefte aan is, of omdat de ondernemingsgeest de wakkerheid onzer vermogenden bedrijvigheid zoekt, maar om een broodje toe te werpen aan een' neef of vriend, die dan dat broodje in zoete rust buiten of buiten-'slands verteert, en in een rond jaar slechts éénmaal zijne handteekening als directeur komt schrijven, t.w. onder de kwitantie van het ontvangen salaris. Met uitbreiding van dit systeem is het sedert eenige jaren gebruik geworden, om werkzaamheden en publieke werken uit te vinden, volstrekt niet omdat zij noodig of nuttig waren, maar om aan eenige lieden, te traag om zelven zich met de zorg voor hun onderhoud te bemoeijen, brood te verschaffen; en thans is *feliciter* dit gebruik tot een punt van staatsbelang verheven, en een onderwerp geworden van 's Konings troonrede en van de echo der Staten-Generaal.

En nu moge men dit alles prijzenswaardig vinden om de goede bedoeling, en roemen als bewijzen van een goed hart en van edele menschlievendheid - de in onze dagbladen welbekende Nederlandsche liefdadigheid -, de gevolgen dezer prak-

tijk, welke men niet bedoeld heeft, maar die toch onvermijdelijk medekomen, zijn daarom niet minder schadelijk en verderfelijk. De energie der natie, die zoo noodig aanprikkeling behoeft, moet eindelijk geheel in deze kolk van zoetsappige goedaardigheid wegzinken, en *Nederland* zal meer en meer worden het Paradijs der armen en tragen van geest.

15 November.

S.V.

***Bedenkingen omtrent het Koninklijk Besluit van* 8 *October*, 1845, *bepalende de Spoorwijdte voor alle Binnenlandsche Spoorwegen. Amsterdam*, Johannes Müller. 1845. - 32 bladz. in 8°.**

Eene welgeschrevene brochure, die lezing verdient, maar die wij juist daarom hopen, dat niet van blijvende waarde zal zijn, maar slechts kortstondig een *intérêt d'actualité* zal bezitten. Immers haar doel is, de redenen uiteen te zetten, waarom de herroeping van het Besluit van 8 October ll. (bepalende eene spoorwijdte van twee Ned. ellen voor al onze ijzeren wegen) wenschelijk, ja noodzakelijk is. Mogt de Regering goedvinden, aan de wenschen van zoo vele belanghebbenden gehoor te geven, en den handel te verblijden met de intrekking van haren, in ons oog, noodlottigen maatregel, dan heeft dit werkje uitgediend, en men kan het weltevreden ter zijde leggen.

De twee vragen, waarop het aankomt, bij de beoordeeling van het Koninklijk Besluit, zijn: 1°. of het zoogenoemde *breedspoor* op zich zelf meer aanbeveling verdient, dan het *smalspoor*; 2°. of Nederland er belang bij heeft, zijne ijzeren wegen met eene andere spoorwijdte in te rigten, dan de naburige Staten. - Ten antwoord op deze vragen levert de schr. eerst een *précis historique* van deze bijzonderheid (de spoorwijdte) in den aanbouw van ijzerbanen in Europa, en vervolgens eenige feiten en opgaven, waaruit aan den lezer wordt overgelaten de slotsom op te maken.

De nationale spoorwijdte van twee Ned. ellen (blz. 6) hebben wij te danken aan den Ingenieur GOUDRIAAN, die, bij gelegenheid van den aanleg des Hollandschen Spoorwegs, in *Engeland* onderzocht en vergeleek, wat dáár tot dien tijd toe verrigt was. Hij vond daar de beide stelsels in strijd: het *smalspoor* (1,44 Ned. el, het oude karrenspoor der steenkolenmijnen), voorgestaan door den Engelschen Ingenieur STEPHENSON, en op de spoorwegen *Liverpool-Manchester, Manchester-London*, en andere toegepast; het *breedspoor* (2,14 Ned. el), aangeprezen door den Franschen (onze schr. noemt hem verkeer-

delijk eenen Engelschman) werktuigkundige BRUNEL, wien het ook te beurt viel, het op de *Great-Western-railway* te doen toepassen. Grootere snelheid, met minder gevaar van uit het spoor te geraken (*déraillement*), en meerdere ruimte voor de zamenstelling der locomotief, zietdaar de voordeelen, welke BRUNEL opgaf, als eigen aan zijn stelsel. De aanleggers van onzen eersten spoorweg lieten zich hierdoor overreden; alleen verminderden zij hunne spoorwijdte tot 2 Ned. ellen, zoo als ook in *Groot-Brittannië* eenige wijzigingen zoowel van smalspoor (1,4 tot 1,5 Ned. el) als van breedspoor (2 tot 2,2) zijn beproefd, eene omstandigheid, die de schr. niet heeft aangeteekend. - Zoude het grootere maximum van snelheid aan onze Nederlandsche Ingenieurs zoo wenschelijk zijn voorgekomen? Waarschijnlijk wel niet; hier te lande is men niet, als in *Engeland* en *Noord-Amerika*, gereed, zijn leven te wagen, om een uur of een half uur vroeger aan te komen. Althans, toen aan den Hollandschen Spoorweg begonnen werd, had de algemeene opinie weinig op met een groot maximum van snelheid. Het waren dus de andere voortreffelijkheden van het *breedspoor*, die het deden verkiezen. Intusschen zijn sedert dien tijd tien jaren verloopen, en de ondervinding heeft gelegenheid gegeven, beide stelsels te vergelijken, vooral in *Engeland*, waar in het begin dezes jaars ongeveer 2000 Eng. mijlen smal- en 300 breedspoor werden bereden. Eene vraag om concessie voor zekere bijwegen, gelijktijdig gedaan door den Great-Western- (*smal*) en den London-Birminghamspoorweg (*breed*), gaf in Junij, 1845, aanleiding tot een opzettelijk onderzoek voor eene Commissie uit het Lagerhuis; en het zijn de gewigtigste vragen en antwoorden uit dat onderzoek, die onze schr., bl. 8 volgg., in het oorspronkelijke mededeelt. Hij heeft daarmede wezenlijk dienst gedaan, want de Engelsche IJzerbaancouranten, en over het geheel de industriële litteratuur van het buitenland, heeft, behalve voor den *technicus ex professo*, zoo weinig bekoorlijks, en blijft, over het algemeen, zoo vreemd aan onze natie, dat administrateurs, kooplieden en fabrikanten van tijd tot tijd er als het ware moeten worden bijgeroepen, om te zien welke praktische uitkomsten in hun eigen vak weder in den vreemde verkregen zijn. Men zal van ref. niet vergen, hier nog eens na te schrijven, wat in de brochure is medegedeeld; genoeg is het te vermelden, dat het breede spoor is gebleken in geen opzigt boven het smalle uit te munten, dan alleen wat betreft de sterkere bogten, welke het toelaat in

den weg te maken. Voor het overige blijkt de vrees voor *déraillement* ijdel, de groote ruimte voor de deelen der locomotief onnoodig, en de schudding en eenige andere ongemakken zelfs minder op smalspoor te zijn. Het is waar, dat de meeste argumenten voor het smalspoor, in het Engelsche rapport, berusten op de verklaringen van den Heer ROBERT STEPHENSON, dien men niet voor geheel onpartijdig kan houden; maar zijne verzekeringen zijn toch meer dan bloote meeningen; hij heeft die met van elders bewezene feiten gestaafd. De openbare meening schijnt dan ook door het parlementair onderzoek overtuigd te zijn; er zijn spoorwegen, zoo als de Bristol-Exeter, die, eerst met breedspoor aangelegd, zich de kosten getroost hebben, dit in smalspoor te veranderen (deze verandering werd voltooid in 6 weken, over 85 Eng. mijlen); en terwijl dezer dagen de vereeniging van spoorweg-compagniën (*amalgamation*) aan de orde van den dag is, en al de kleine liniën gretig de gelegenheid aangrijpen, zich met de aangrenzende hoofdwegen Eastern-Counties-, York-, Northern-, London-Birmingham-Railway, te vereenigen, blijft de Great-Western- op zich zelve staan, en worden hare voorstellen tot naauwere verbinding door de actiehouders van naburige wegen afgewezen. Zie *Railway Monitor*, 15 November, 1845.

Het verkieslijke van het smalle spoor in het afgetrokkene blijft echter, wij willen dit gaarne toegeven, een betwistbaar punt; maar de alom verkregene ondervinding stelt boven allen twijfel, dat de verbinding van twee wegen, op verschillende wijdte ingerigt, groote moeijelijkheden oplevert. De schr. geeft hiervan, bl. 21, een paar voorbeelden uit *Engeland* en *Frankrijk*, die hij met zeer vele andere had kunnen vermeerderen. De groote zwarigheid is de overlading der goederen (*transshipment*), waardoor het oponthoud en de gevaren der reis vermeerderd worden. Men heeft hieraan zoeken te verhelpen, door dubbele onderstellen voor de wagens te maken; maar men moet dan toch altijd deze laatste losschroeven, op het andere onderstel overzetten en weder vastmaken, hetgeen óf aan den spoed, óf aan de veiligheid moet te kort doen. De Belgische Regering heeft daarom, toen in 1835 hare eerste proef (*Brussel-Mechelen*) op eene spoorwijdte van 1,5 mètre goed gelukt was, begrepen, alle verdere liniën op dezelfde wijdte te moeten aanleggen, als bestemd om één geheel uit te maken, en *Pruissen* heeft zich door haar voorbeeld laten leiden. In alle Duitsche ijzerbaanverordeningen, behalve in de Badensche, is dit zelfde

voorgeschreven; zoo ook in *Frankrijk*, waar van den aanvang af plan bestond, om met *België* zich te verbinden, door den *Chemin de fer du Nord*. In *Nederland*, waar de Hollandsche en Arnhemsche spoorwegen beide op breedspoor zijn aangelegd, moet men, nu het op internationale gemeenschap aankomt, van twee kwaden het minste kiezen, óf de nieuw aan te leggen liniën met smalspoor aanleggen, en daardoor den Rijnspoorweg dwingen, zijne spoorwijdte te veranderen (de Holl. spoorweg kan nooit internationaal worden), óf aan het bestaande vasthouden en verbinding daarstellen met buitenlandsche wegen op een verschillend spoor. De Regering heeft het laatste gekozen, en heeft zich, sedert twee maanden, nog niet verwaardigd de redenen van haar besluit te doen kennen. Hoe zij wanen kan, met den Belgischen Rijnspoorweg, of zelfs met de Rijnvaart, te kunnen concurreren, als op onze Duitsche grenzen eene overlading moet plaats hebben, die bij onze naburen niet vereischt wordt, begrijpen wij niet. Overeenkomsten van vrijen doortogt, zonder oponthoud der treinen, van de eene natie op het grondgebied der andere, zoo als tusschen de meeste Duitsche Staten, en nog zeer onlangs tusschen *België* en *Frankrijk*, gemaakt zijn, worden door de tegenwoordige inrigting onmogelijk (zie *Handelsblad*, 28 October en 25 November, ll.)

Ofschoon de geheele brochure, waarvan deze de hoofdinhoud is, kennis van zaken en goed gebruik der bronnen (de buitenlandsche ijzerbaantijdschriften) verraadt, ziet men evenwel aan enkele onbestemde uitdrukkingen (b.v. bl. 19, over het dubbele stel wielen), dat hier geen mechanicus of ingenieur spreekt. - Dit herinnerde ref. de brochure, *over de Onteigening ten algemeenen nutte*, in het vorige jaar door den Heer CONRAD in het licht gegeven, en waaruit men zóózeer den niet-regtsgeleerde konde proeven, dat zij aan de bestrijders van het toenmalige voorstel der Regering, hetwelk de Hr.C. had willen verdedigen, een krachtig argument in handen gaf[1]. Het ware, onzes inziens, wenschelijk, dat. ter behandeling van dergelijke onderwerpen, zich eene Redactie van een industriëel

(1) De Hr C. had namelijk de wet van 29 Mei, 1841, juist aangevallen op dat gedeelte, waarin zij aan de concessionarissen van publieke werken bijzonder gunstig is, het voorloopig onderzoek; terwijl het der Regering te doen was, om in het tweede gedeelte der wet, betreffende de procedure, verbeteringen aan te brengen.

tijdschrift voor ons Vaderland vormde. Het is waar, dat ingenieurs, fabrikanten, enz. meestal in staat zijn de buitenlandsche bladen van dien aard te lezen; maar doen zij het ook? Hoevele *abonnès* tellen ten onzent de *Journal des Chemins de fer*, de *Chemin de fer Belge*, de *Eisenbahn Zeitung*, de *Railway Monitor*? Het is waar, dat wij sedert eenigen tijd de *Stoompost* bezitten; maar schoon dit blaadje verdiensten heeft, het is toch slechts eene kleine courant, en sluit daarom stoffen, die eenigzins uitvoeriger moeten behandeld worden, en in een Maandschrift plaats zouden vinden, uit. - Daarenboven, het aanleggen van spoorwegen is veel, zeer veel; maar daarin is toch niet de *geheele* materiële vooruitgang der natie uitgedrukt. Aan een tijdschrift in den smaak van *le Journal des Connaissances Utiles, le Journal de l'Académie de l'Industrie, le Moniteur Industriel*, of *the Economist*, heeft ons Vaderland sinds lang behoefte.

Er zijn er wel, die ons dezen wensch ten kwade zullen duiden, en klagen, dat de industrie en winzucht reeds veel te groote plaats in onze maatschappij innemen en daardoor de fijnere geestbeschaving meer en meer op den achtergrond geraakt. Maar hebben deze de zaak wel uit het regte oogpunt beschouwd? Wanen zij, dat de verstandsontwikkeling, de belangstelling in letterkunde, in wijsbegeerte, in staatkundige beginselen, in alles wat geene stof en geen geld is, zullen toenemen, indien wij achterlijk bij de naburen blijven in het materiële streven der 19de eeuw? Dan bedriegen zij zich voorzeker. Een volk, al telt het nog zoo weinig millioenen zielen, heeft dit toch boven den enkelen mensch vooruit, dat het in onderscheidene vakken tegelijk kan uitmunten, dat het elke rigting van den geest afzonderlijk kan cultiveren, zonder aan de andere te schaden.

En wat is nu bij onze landgenooten dikwijls een hinderpaal tegen letterkundige vorming, en lust in hetgeen tot het meer verhevene van den mensch behoort? Is het eene groote, alomverspreide kennis van de onbezielde natuur? Van de werktuigkunde? Van de nieuwe uitvindingen? - Neen! elders is die kennis veel uitgebreider; elders worden voorlezingen over sterrekunde, scheikunde, stoomwerktuigen, enz., door talrijke toehoorders van elken stand en elke sexe bijgewoond. En de beoefening dezer wetenschappen gaat hand aan hand met die van oudheden, geschiedenis, linguistiek, met wetenschappelijke reizen, met staatkundige hervormingen. Maar wat ons in den weg zit, het

is de zucht om geld te verdienen, *zonder* die kennis van de materiële wereld, om welke te verkrijgen bij onze opvoeding geen tijd overschiet; het is het overblijfsel van de slapheid der 18de eeuw, toen wij, zonder veel kracht in te spannen, veel te leeren, veel uit te vinden, de groote, welgestelde kooplieden van Europa waren, achter een monopolie in Oostindië, een Scheldetraktaat in het Moederland, verschanst. Van dien tijd moet in vele opzigten zelfs de herinnering uitgeschud, om met alle magt die wapenen des vredes bij de hand te nemen, met welke onze naburen ons den wereldhandel hebben ontrukt, en te herwinnen wat wij mogen.

***Geschiedenis der merkwaardigste Uitvindingen, van den vroegsten tijd tot op den tegenwoordigen. Een boek tot leering en eigen onderrigt voor alle standen. Naar aanleiding van het Hoogduitsch van* Dr. E.M. Vogel, *voor Nederlandsche lezers omgewerkt en vermeerderd. Amsterdam*, M.H. Binger. 1844. Eerste Deel, eerste Stuk, x en 160 bl.**

Toen ons dit werk door de redactie van *de Gids* ter beoordeeling was toegezonden, en wij bij het openslaan de rubrieken *Koren- en Zaagmolens, Orgels, Brandspuiten*, enz. aantroffen, meenden wij aanvankelijk, dat er eene vergissing had plaats gevonden. Doch bij nader inzien bemerkten wij, dat het een boek was *voor alle standen*, en dachten dus mede ter aankondiging geregtigd te zijn. Eigenlijk, wel is waar, was voor zoodanig boek een aantal beoordeelaars noodig, deels onkundige (ik bedoel in het zamenstel van orgels, enz. geenszins onbeschaafde), om de proef te nemen, of de schrijver zich duidelijk genoeg had uitgedrukt, om door alle standen verstaan en begrepen te worden; deels deskundige, om uitspraak te doen, of hij met de duizenderlei zaken, die in zijn boek beschreven worden, genoegzaam bekend was, en op de hoogte was van alle, ook de nieuwste, uitbreidingen en verbeteringen, sedert de eerste uitvinding er aan toegebragt. Deze zelfde veelsoortigheid der behandelde zaken trouwens brengt ons van zelve tot eene andere stelling, gevaarlijker bij het bepalen der waarde, die men aan zulk een geschrift te hechten hebbe. Immers kan men onmogelijk bij éénen schrijver grondige bekendheid met zulk eene tallooze menigte van voorwerpen vooronderstellen, als in eene geschiedenis der uitvindingen ter sprake moeten worden gebragt, en wij kunnen niet ontvein-

zen, dat, naar ons oordeel, zulk een boek schier zoovele schrijvers behoeft als het artikels telt; van éénen enkelen kan men op zulk een grenzenloos veld van nasporing weinig grondigs verwachten, ten zij de welwillende hulp van vrienden, of de nog ligter verkrijgbare van gedrukte encyclopaediën, hem rijkelijk in den arbeid hebbe bijgestaan.

De vertaler, die niet goedgevonden heeft zich te noemen, geeft zich veel moeite, om in de voorrede de nuttige strekking te doen inzien van een boek als dat van Dr. VOGEL, waaraan in *Nederland*, hetzij ze gevoeld worde of niet, volgens hem, volslagene behoefte bestond. Hij vaart heftig uit tegen de algemeene onverschilligheid omtrent de kennis aan het ontstaan of de bereiding van die voorwerpen, waarvan wij dagelijks nut of genoegen hebben. '*Men graaft met gierhonger* [waarschijnlijk *de honger van een' gier*] *de minst beduidende omstandigheden op, zoodra zij betrekking hebben op een' veldheer, een' schrijver, een' dichter onder onze tijdgenooten* [voeg er gerust bij: *of voorgangers*], *die bijgedragen heeft tot den roem van een enkel volk, en gaat, zonder er acht op te slaan, gewigtige zaken voorbij, zonder te bedenken, dat er tusschen derzelver wording en volmaking, of derzelver ontstaan en tegenwoordigen stand, eene geschiedenis - wij hadden haast gezegd een roman -* [*geschiedenis* houden wij voor het beste] *ligt, belangrijker dan de romans van* BULWER, *leerrijker dan die van* SUE, *of hoe de schrijvers verder heeten, wier voortbrengselen telken jare moeten dienen, om den geeuwhonger onzer romanverslinders en romanverslinderessen gedeeltelijk te stillen; die jaarlijks, door nadruk en vertaling van het oorspronkelijke vermenigvuldigd, moeten dienen tot het vullen van het Danaïdenvat, tot het voeden van den Minotaurus, de roman-leeszucht des publieks*.' De gedachte is niet nieuw, doch de uitdrukkingen zijn althans niet van flaauwheid te beschuldigen, en de vertaler schijnt de hooggekleurde bladzijden der romans, die hij met zoo veel minachting beschouwt, niet zonder vrucht voor zijnen stijl te hebben gelezen. Niet minder beijvert hij zich, om vervolgens de nieuwsgierigheid zijner lezers en hun verlangen naar het voortzetten zijner onderneming te prikkelen. '*Desniettemin*,' zegt hij, '*bestaan de voorwerpen aan den eenen kant* [dit zijn de voorwerpen, die Dr. VOGEL in zijn boek behandelt] *uit de zoodanigen, waarvan het gemak en de veiligheid van* een geheel werelddeel, *ja van* de geheele wereld *afhangen, of er door vermeerderd worden*, enz.' Welke

die voorwerpen zijn mogen, welke de geheele wereld beveiligen, kunnen wij voor alsnog niet bevroeden. Bliksemafleiders, vaccine, veiligheidslamp van DAVY, reddingbooten, schutsluizen, niets van dat alles kan zoo hoog aangeschreven worden; wij wachten dus met ongeduld naar de volgende stukken, en hopen, dat de vertaler ons niet zal teleurstellen. In één punt moeten wij van hem in gevoelen verschillen. Hij zegt: '*Aan eene streng systhematische* [de *h* ware beter weggebleven] *rangschikking van het geheel konde* [liever *kon*] *de Schr. echter volstrekt niet denken, aangezien het een volksboek moest worden, dat aan de meest verschillende lezers, boven alles, eene afwisselende verscheidenheid moest opleveren, ten einde hen, buiten het daaruit te putten onderrigt, ook eene genoegelijke lektuur te verschaffen* [zou dit werkelijk *boven alles* het doel van Dr. VOGEL geweest zijn?]. *Desniettemin is er steeds een zeker innerlijk verband en geregelde opeenvolging van de verschillende artikels in het oog gehouden, terwijl men de volstrekte onregelmatigheid en ordeloosheid van onderscheidene dergelijke geschriften opzettelijk heeft vermeden*.' Dat *innerlijk verband* nu, die *geregelde opeenvolging van de verschillende artikels*, ontkennen wij stellig, dat in VOGEL's boek te vinden zou wezen. De lezer oordeele. De schrijver vangt aan met *Molens*. Daarbij kan men denken aan *Korenmolens*, aan *Koren*, aan *Brood*, den staf des levens; dat kan er door. Dan volgt een hoofdstuk: *Over het gebruik der pelterijen tot kleeding*. Mede goed, met vellen kleedden zich onze eerste voorouders. Maar dan komen de *Brandspuiten*. Dat gaat niet. Toen er nog niets te blusschen viel, had men geene spuiten noodig. Dan *Gebruik van Turf*. Turf is stellig niet zoo heel vroegtijdig gebruikt. Vervolgens *Orgels*. Wij weten, dat de uitvinding der speeltuigen tot de hoogste oudheid opklimt, doch de eerste hadden waarschijnlijk meer van een *Sister*, een *Syrinx* of *Tamtam*, dan van een Orgel. Op de *Orgels* volgen de *Almanakken*. Als men bedenkt, dat de waarnemingen omtrent zon, maan, dag, nacht, zomer, winter, enz., die natuurlijk tot de hoogste oudheid opklimmen, de hoofdbestanddeelen zijn van den almanak, dan kan men daar niet tegen hebben. Doch *Turf, Brandspuiten* en *Orgels* komen stellig vóór hunne beurt te voorschijn. Wij moeten dus erkennen, dat wij in dit boek geen' zweem van orde konden bespeuren; de chronologische althans volgt het zeker niet, en zoo er al een ander verband tusschen de verschillende artikels bestaat, er zijn scherper oogen dan de onze noodig,

om het te ontdekken. Bij zulk een volslagen gemis van innerlijken zamenhang, zouden wij ten minste de alphabetische orde hebben verkozen.

Maar indien men nu ons oordeel over die artikels zelve vraagt, dan vinden wij in de geleidelijke, historische voordragt der uitvindingen en de duidelijke beschrijving van den tegenwoordigen toestand der uitgevondene voorwerpen nog al stof tot prijzen; doch platen, althans houtsneden, waren volstrekt noodzakelijk geweest. Niet altijd is de schrijver even zorgvuldig met het verklaren der kunsttermen; hij gebruikt ze veelal zonder omschrijving. Dit is vooral het geval in het artikel over de *Brandspuiten*, hetwelk voor het overige belangrijk is, inzonderheid door eene naauwkeurige beschrijving der veiligheidstoestellen van ALDINI.

In het hoofdstuk *Pelterijen* heeft Dr. VOGEL de oorspronkelijke wijze, om de huid der dieren tot kleeding te gebruiken, op eene wijze beschreven, die ons óf aan zeer bijzondere en voor ieder' ander' ontoegankelijke bronnen voor zijn werk doet denken, óf aan eene soort van clairvoyance, die hem, waar gewone hulpmiddelen te kort schieten, op wonderdadige wijze uit den nood helpt, - eene gave, die zeker voor hem, die zulk een werk onderneemt, van onberekenbare waarde is. ‘De kleeding van dierenhuiden.’ zegt hij, ‘was aanvankelijk zeer kunsteloos en eenvoudig. In den beginne keerde men de haar- of wolzijde naar binnen en sloeg die aldus om de lenden, terwijl men er weinig om gaf, dat de naar buiten gekeerde vleeschzijde het uiterlijke van dengeen, die de huid droeg, niet zeer aanvallig maakte. Zoodra echter de zeden zich verfijnden, gevoelde men het walgelijke van zich op deze wijze te kleeden en begon men nu de huiden om te keeren en de haarzijde naar buiten te wenden. Het onbehagelijk uitzigt was thans vermeden, maar met den vooruitgang der beschaving en vooral bij de toenemende volmaking van deze kleedingswijze, deed zich eene andere onaangenaamheid gevoelen, nademaal de nerf of vleeschzijde, op het ligchaam gedragen wordende, aan *hetzelve* eene onverdragelijke en bijna niet te verdrijven kwade lucht mededeelde.’ Zoo doorloopt hij het gebruik der pelterijen in de volgende tijden; doch met het begin der achttiende eeuw eindigt zijn historisch overzigt, en van den tegenwoordigen staat van het pelterijwezen hooren wij niets. Gaarne hadden wij eene opgave en beschrijving gevonden van de verschillende bontsoorten, en den handel, daar-

in gedreven. Een verslag van de *Hudsonsbaai-Compagnie*, eene maatschappij, die zulk een aanzienlijk gedeelte van den aardbol beheerscht, ware hier mede op zijne plaats geweest.

In het algemeen had minder geleerdheid dan praktische, of liever (men vergeve ons het woord) *realistische* kennis in dit boek gevonden moeten worden; niet de verledene, de tegenwoordige toestand der industrie kwam hier het meest in aanmerking. In het artikel *Almanakken* vinden wij den Romeinschen Kalender in de geringste bijzonderheden beschreven, doch missen b.v. de verklaring, waarom in dit jaar Paschen op volle maan inviel. Hoe men, van de oudste tijden sprekende, kan zeggen, dat de zon nu eens haren grootsten afstand van de aarde *schijnt* bereikt te hebben, dan het digtst bij haar *schijnt* te staan, begrijpen wij niet. Zeker maakt het onderscheid, of de zon zich (om nu ook eens geleerd te spreken) in het *Perigeum* of in het *Apogeum* bevindt; doch op het oog, zonder naauwkeurige meting, is dit toch wel niet te bemerken.

Wij moeten ten slotte nog met een enkel woord van den arbeid des vertalers gewagen. Deze heeft zich niet bepaald tot de vertaling van het werk en het schrijven der voorrede, waaruit wij reeds eenige zinsneden aangevoerd hebben: in het geheele boek vinden wij de bewijzen, dat het door eene Nederlandsche hand is aangevuld en omgewerkt. Zoo vinden wij b.v. bl. 87, na de vermelding der Orgels te *Rome*, te *Görlitz* en te *Breslau*, eene regt vaderlandslievende uitboezeming over het orgel te *Haarlem*, en op bl. 104, nadat de Christelijke en Joodsche feestdagen (rare *uitvindingen* voorzeker) zijn opgesomd, eene uitvoerige beschrijving van den *Koppermaandag* en van den *Hartjesdag*, welke laatste, meer door de gelijkheid der behandelde zaken, dan door de netheid van stijl, aan die van VAN LENNEP herinnert.

Ééne aanmerking moeten wij den vertaler nog maken over de talrijke fouten in de spelling der Latijnsche en Grieksche woorden. Zoo vinden wij BACHUS, MELANTHON, *Charistiae, Vestaliae, Tubilustrion, Regifugion*, enz. Doch mogelijk heeft Dr. VOGEL daaraan zelf mede schuld. Hij althans is stellig de uitvinder van een' God AGONIAS, te wiens eere de *Agonalia* gevierd werden. Om naast: ‘De spelen van FLORA,’ ter opheldering te zetten: ‘(*jeux Floraux*),’ vinden wij geen gelukkig denkbeeld. De laatste behooren aan andere tijden en plaatsen, en werden met eenige meerdere inachtneming van het *decorum* gevierd.

Wij eindigen met ieder te verzekeren, dat hij veel bij VOGEL zal vinden, dat wetenswaardig is, en te vergeefs in de romans van SUE en BULWER (cf. Vertaler in *Praef.*) zou gezocht worden.

J.G.F.E.

De Diligence, of de reis naar de Stad der Erfenis, door J. de Liefde. *Arnhem*, J. Az. Doijer. 1845.

Eene voorlezing, gehouden tot nut van het algemeen, en later voor den druk zoodanig omgewerkt, dat zij, naar des schr. hoop, daarbij in lengte, breedte en diepte zal gewonnen hebben. - Wat de lengte betreft - 78 bladzijden zijn zeker te veel voor eene *korte* voorlezing. Over de breedte van zulk een stuk kan ik niet oordeelen. Ik mis den daartoe vereischten maatstok; maar de diepte schijnt zoo verschrikkelijk te zijn, dat sommige hoorders er den grond niet van konden peilen, althans naar de voorrede te oordeelen, alwaar wij lezen: ‘Toen ik haar voorgelezen had, ontwaarde ik den volgenden dag, dat zij de hoorders in twee klassen gesplitst had. Sommigen hadden “een *amusant* reisverhaal”’ (niet mogelijk) ‘gehoord, anderen hadden “wel is waar niet meer gehoord, maar toch meer *verstaan*.”’ Referent zou daaruit opmaken, dat óf de Heer DE LIEFDE zeer onduidelijk gesproken, óf het publiek niet goed geluisterd heeft, óf al zeer weinig vlugheid van opvatting had. De schrijver daarentegen leidt uit deze omstandigheid eene andere gevolgtrekking af, dat er namelijk een onderscheid is tusschen *hooren* en *verstaan*, en is nu zeer verlangend om te vernemen, of er ook tusschen *lezen* en *verstaan* eenig onderscheid zij. Voorwaar eene naïve bekentenis, dat zijne voorlezing, zoo zij ook al de behoorlijke lengte, breedte en diepte hebbe, toch de vereischte duidelijkheid mist. Het streven naar naïviteit, al wordt deze daardoor wat gezocht, is op meerdere plaatsen kenbaar. Bepalen wij ons nog bij de voorrede, alwaar wij verder lezen: ‘Druk en uitvoering zijn, dunkt mij, gunstig uitgevallen; eene opmerking, waardoor ik de recensenten reeds aanstonds eenige moeite bespaar. Gebreken? Ik durf het niet betwijfelen, hoe gaarne ik ook zou wenschen het tegendeel te kunnen beweren. Zelfs zal de opmerkzame lezer op bladz. 45 (alleen daar?) *onzin* ontwaren, indien hij, tot het woord *overeenkomst* genaderd, niet meer *verstaat*, dan hij *leest*. In dat geval verzoeken wij hem, in gedachten te houden, dat er *een* te veel is. Dit zelfde ver-

zoeken wij ook de recensenten in 't oog te houden, wanneer zich twee hunner tegelijk of kort na elkander aan de pijnbank stellen.' Het is waar, wie het boekje geheel moet doorlezen, wordt op de pijnbank gebragt; ik wensch niemand meer die kwellende verveling toe, en zeg met den schr., dat van twee recensiën eene te veel zou zijn.

Heeft u, goede lezer! dit staaltje van diepzinnigheid, van naïviteit en van humor van den schr. niet afgeschrikt met hem de reis te aanvaarden, dan zou ik u nu kunnen uitnoodigen, om met hem te *Amsterdam* in de diligence naar *Deventer* te stappen, zoo gij niet eerst nog de aanleiding tot de reis moest vernemen.

BENJAMIN was in zijne jeugd een kwaê jongen, die eerst ter zee wilde varen, zijnen ouders veel verdriet deed, en eindelijk tegen hunnen zin naar *Amsterdam*, 'die groote koop- en wereldstad' (onedelmoedige satyre!) ging studeren. In den beginne ging het hem daar, als zoo velen anderen jongen lieden, die slecht voorbereid en zonder lust en liefde voor hunne wetenschap aan de akademie komen. Hij verkwistte veel tijd en geld, en werd niet geleerder. Toen na eenige maanden de verzadiging van het genot hem tot bekeering dreef, kreeg hij van zijnen vader eenen brief vol heusche vermaningen over zijne verkeerde leefwijze, en van zijne tante eenige scheldwoorden en verwijten, en de verzekering, dat hare toelage, waardoor hij in staat gesteld was te *Amsterdam* te studeren, voortaan niet meer uitgekeerd zou worden. Goede raad was nu duur, en ijverige studie noodzakelijk geworden, totdat hij kort daarna weder eenen brief van zijnen vader kreeg, waarin de treurige tijding hem medegedeeld werd van het overlijden van zijne tante, en hem tevens de blijde boodschap aangezegd werd, dat hij de uitverkorene, de eenige erfgenaam was, en derhalve zoo spoedig mogelijk naar het land der erfenis moest overkomen.

Ziedaar dus de aanleiding tot de reis. En nu, lieve lezer! geef ik u nog eens in bedenking, om BENJAMIN maar alleen te laten voortreizen, want 1°. vertrekt hij met de nachtdiligence, 2°. is hij te veel door zijne blijde vooruitzigten gepreoccupeerd, dan dat hij in staat zou zijn u aangenaam te onderhouden. Van het reisgezelschap kunt gij dit ook niet wachten; ik zal er u even mede bekend maken. De oude heer SYBRAND, een vriend van BENJAMIN's vader, die als executeur van de erfenis der tante naar *Deventer* reist, een gemankeerde catechiseermeester, nu

eens chicanerende, dan weder kwezelende, maar altijd pedant en vervelend; voorts eene jonge blinde dame met hare moeder; een opgewonden heertje; een Amersfoorter winkelier, die over den slechten tijd klaagt, en maar geen belang in de erfenis van BENJAMIN wil stellen, waarvan hem toch geen cent te goed zal komen; een werkman met eenen verstuikten voet; eene vrouw met een ziek kind; een groene neuriënde Duitscher; een verloopen Groninger student; een - doch *jam satis*! hoor ik u zeggen, terwijl gij den voet van het portier terugtrekt.

Maar waarin is dan toch het amusante van het reisverhaal gelegen, dat sommige hoorders zoo overmatig beleefd zouden geweest zijn er wel in te hebben willen vinden? Het goede geloof, om niet iets ergers te noemen, heeft den Heer DE LIEFDE blind gemaakt voor den spot, die in dit kompliment gelegen was. Want wezenlijk, het reisverhaal is niet amusant; ik althans kan mij geene vergadering van toehoorders, zelfs niet van het nut van het algemeen en in den afgelegensten hoek van ons land denken, wier smaak zoo weinig gekuischt, of zoo bedorven zou zijn, om bij zulk eene voorlezing niet te geeuwen van verveling, of weg te loopen van ergernis over de zoogenaamde diepte, die de schr. meent er in gelegd te hebben.

De voorlezing moet namelijk eene apologie van het geloof, en wel van het blinde geloof, wezen; het reisverhaal is eene aaneenschakeling van beelden en allegoriën, die bijna alle mank gaan, en nevelig en verward zijn terwijl het geheel doorspekt is met ledige en holklinkende phrases en sententies.

Ziethier eenige staaltjes. - De oude heer SYBRAND, die zonder voorkennis van BENJAMIN op de diligence gekomen was, en zich hield, alsof hij van de aanleiding van BENJAMIN's reis niets wist, gelijk hij die van de zijne voor hem verborgen hield, begon twijfelingen te opperen omtrent de regtmatige aanspraak van dezen op de erfenis zijner tante, en verkoos te dien einde voor de woorden: *dat zij U als haren erfgenaam benoemd heeft*, zoo als in den brief stond, te lezen: *Udes haren erfgenaam*. Alle redeneringen, die op de volkomene onbekendheid van den persoon van *Udes*, of op het onetymologische van de spreekwijze: *Udes haren erfgenaam*, in plaats van: *Udes* TOT *haren erfgenaam*, zoo als het dan had behooren te wezen, gegrond waren, enz., mogten niet baten, en de heer SYBRAND bleef beweren, dat BENJAMIN de wettige erfgenaam niet was. De lamp in de gelagkamer te *Muiden* zou de zaak uitwijzen; maar dáár viel ongelukkig een droppel olie

op het betwiste woord; ‘de brief was daarenboven zoo *beduimeld* (sic!), dat thans zelfs de lieve zon de waarheid niet meer aan het licht zou kunnen brengen,’ en verdrietig wierp BENJAMIN den brief op den haard, en bleef gelooven in het woord zijns vaders, en zich zelven voor den wettigen erfgenaam houden. Daaruit leerde hem de heer SYBRAND, dat hij door woord en letter, alhoewel daarvan alles voor hem, den geloovige, afhangt, evenwel den ongeloovige niet tot overtuiging zou kunnen brengen, wanneer zijn hart weigert te gelooven, en dat het dengene, die in het geschrevene geen hoog belang stelt, in den grond onverschillig is, wat er geschreven staat; maar dat voor hem de eerste en vlugtigste lezing de waarheid, en de ongerijmdste opvatting onwederlegbaar is.

Even buiten *Muiden* werden de passagiers door eenen schok van den wagen uit hunne rust opgeschrikt. Haastig vroeg BENJAMIN den conducteur, of er gevaar was, en kreeg tot antwoord: ‘alles wel, Mijnheer!’ waardoor alle vrees voor onheil en voor het daardoor mogelijke verlies van zijne erfenis en zijn leven weggebannen werd. Deze nietsbeduidende gebeurtenis en dit flaauwe gezegde van eenen onbekenden conducteur nopen den heer SYBRAND tot de diep gemoedelijke ontboezeming: ‘Gelukkig hij, die eenen conducteur heeft, dien men volkomen vertrouwen kan, en die eenen geleider bezit, die hem tegen alle gevaar kan waarborgen.’ Is dit diep, moet ik hier meer *verstaan* dan ik lees, dan vind ik het tevens ergerlijk profaan.

Wij gaan alverder voort. - Een opgewonden jongeling raakt door de opkomende zon in verrukking en roept uit: ‘Zie eens hoe vriendelijk ginds het licht komt opdagen in het Oosten!’ De blinde jonge dame verzette zich tegen de juistheid van deze astronomische opmerking, en beweerde, dat de zon in het Westen opkwam. Het gezelschap was goedig genoeg hare dwaling om harer blindheid wille te verontschuldigen, ‘waardoor zij meende in de dingen des lichts wijzer te zijn dan de ziende.’ Indien zij nu slechts in den jongman (ofschoon zij hem niet kende) geloofd had, omdat hij een ziende was en een kenner des lichts, dan zou zij niet niet hem hebben getwist, maar van hem geleerd hebben. Zoolang de blinden niet gelooven, maken zij den ziende tot een' leugenaar en blijven blind. Zoodra zij echter den ziende gelooven, worden zij ook zelve ziende, want zij zien door de oogen desgenen, die *ziet*.

Heeft deze diepzinnige onzin u, waarde lezer! ook al afkeerig gemaakt, zoo bid ik u, lees toch nog een weinig verder,

daar de Heer DE LIEFDE het er op toelegt, om u ook te amuseren. Ik zal, om hem niet te kort te doen, zijne eigene woorden aanhalen: ‘In de Amersfoorter gelagkamer bevond zich onder de toevende passagiers eene zwaarlijvige Dame, die aan niet minder dan twee carbonades tegelijk zat te kluiven, welke zij achter eene vesting broodjes beschutte. Hare drokke werkzaamheid verhinderde haar echter niet, om haren mond ook voor de functie van praten dienstbaar te stellen, en daar ik bijgeval naast haar mijn kalkoentje stond te ledigen en een cigaar te rooken, zoo was ik van zelf het geschiktste voorwerp, waaraan zij den vloed harer woorden kon ontlasten. Hare rede liep over schier niets anders, dan over hare reis, en hare blijdschap van de Diligence naar *Voorthuizen* zoo gelukkig getroffen te hebben. En ik spreek zonder overdrijving, wanneer ik u verzeker, dat zij mij wel tienmaal vroeg: “hoe laat vertrekt de Diligence?”’ In weêrwil van deze belangstelling talmde zij te lang, zoodat de wagen wegreed zonder *de vleeschetende dame*, waaruit de heer SYBRAND weêr de wijze les putte, dat het een dwaas stuk is, om de pleisterplaatsen het doel der reis te verzuimen; dat het voorts een geluk is eenen conducteur te hebben, van wiens genade men verzekerd is, maar die dan ook NB. *alleen* met zoodanige passagiers kan reizen, wier reislust grooter is dan hun eetlust, en wier liefde voor het doel hunner reis die voor de pleisterplaatsen overtreft; en eindelijk, dat de dame voor het doel harer reis geene carbonade wilde opofferen, terwijl BENJAMIN voor het zijne eenige glazen wijn liet staan, en tien pleisterplaatsen er aan gaf, daar hij verlangde zijne reis *voort te zetten*, terwijl zij tevreden was met er alleen over te *praten*.

Wat zegt gij, lezer! van dezen amusanten schrijftrant, van deze diepzinnige allegorie, van deze fijne beeldspraak? Wilt gij nog meer voorbeelden, lees dan zelf, bid ik u, het boekje, en verschoon mij van de moeite er meerdere aanhalingen uit mede te deelen, of er langer over te spreken. Met walging toch leg ik het uit de hand, met walging over de keus van zulke onhandige laffe middelen, ja met verontwaardiging, moet ik zelfs zeggen, en daarom was ik breedvoeriger, dan het anders zou verdiend hebben; met verontwaardiging over de onverdragelijke aanmatiging, om de heiligste zaken zoo belagchelijk door hare voorstelling te durven maken, om met het levendige en bezielende geloof, die krachtigste drijfveêr tot des menschen beste handelingen, zoo te durven sollen en kwezelen,

dat het op zijn hoogst nog der veinzerij tot masker, der leêgte van hoofd en der koudheid van hart tot dekmantel en der kleinmoedigheid tot schild zou kunnen strekken. Dat geloof, dat in het doel des levens slechts eene *erfenis* ziet, waartoe wij geroepen of *uitverkoren* moeten worden, het leidt tot hopen zonder werken, het verwacht de overwinning, en vliedt den strijd, het rekent op gunsten, zonder zelfs te streven naar regten. Het wil liever op de erfenis wachten, dan zich door oefening en pligtsbetrachting, door zelfverloochening en zelfbeheersching, het loon te verwerven. Dat geloof, dat leert, ‘hoe het eene dwaze zaak zij, door werken er te willen komen, als men er alleen door barmhartigheid komen kan,’ (bl. 44) het verbiedt alle onderzoek en leidt tot traagheid en onverschilligheid. Dat geloof, dat het eene dwaasheid noemt, ‘wanneer men eenmaal in de diligence zit’ (dat is: zich uitverkoren waant), ‘nog te willen werken, met het doel, om zich van de goede over*een*komst’ (o die diepzinnige drukfout!) ‘te verzekeren,’ het verliest de billijkheid en regtvaardigheid van het Opperwezen uit het oog, om zoo spoedig mogelijk bij de barmhartigheid zoetelijk in te dommelen. Dat geloof eindelijk, dat het werken alleen nog ‘tot allerlei andere doeleinden, tot nut en genoegen van zich zelven en anderen gedoogt, maar het werken voor de reis aan den conducteur’ (waarom niet liever aan de paarden?) ‘wil overgelaten hebben,’ (bl. 45) dat geloof vernedert den mensch tot eene machine, en het hoogste Wezen tot eenen ontoegankelijken, willekeurigen despoot; het leidt tot eenen zedelijken en verstandelijken dood, en doet niet onder voor het beruchte *veluti cadavera estote*.

> Ich glaube, dass der Glaub' in allen Zeiten
> Den schwachen Geist des Menschen aufrecht hielt,
> Dass er ihn stärkt in Widerwärtigkeiten
> Und ihn mit süssen Hoffnungen erfüllt;
> Allein ich weiss, - die Welt hat es erfahren -
> Dass selbst der Glaub' in deiner Priester Hand,
> Mehr Böses that in siebzehn hundert Jahren,
> Als in sechs tausend Jahren der Verstand.

***Een Drentsch Gemeente-Assessor met zijne twee Neven op reis naar Amsterdam, in 't voorjaar van* 1843. *Eerste Deel. Met platen. Te Groningen, bij* C.H. van Bolhuis Hoitsema. 1845. - 272 bl. in 8°.**

Drenthe wordt door de inwoners der overige gewesten weinig bezocht en is bij hen dan ook weinig bekend; en velen zijn er misschien onder onze lezers, die er weinig meer van weten, dan dat er hei, hunnebedden en bedelaarskoloniën te vinden zijn. Zoo zij echter in die onkunde blijven volharden, het is de schuld der Drentsche pers niet. Het zegt weinig dat er eene Drentsche volksalmanak bestaat; maar, dat er Drentsche typen worden uitgegeven, dat drie Drentsche podagristen hunne provincie van den eenen kant tot den anderen doortrekken en beschrijven, dat *Benthem* zelfs onlangs door een Drentsche bril bekeken werd, zal menigeen verbazen, wien wellicht nog nooit iets van de litteratuur der provincie onder de oogen kwam dan de arresten van het hof van *Assen*, in het *Weekblad van het Regt*. Intusschen, de mannen van het miskende, of liever nog onbekende, jonge Drenthe gaan voort met schrijven en beschrijven, en, hetzij er in hunne provincie niets meer te beschrijven valt, hetzij zij vurige kolen op ons hoofd willen hoopen - onverantwoordelijk onverschillig, als wij tot nog omtrent hun gewest waren - zij steken de *Zuiderzee* over, om het onze niet slechts te leeren kennen, maar tevens aan hunne kritiek te onderwerpen.

Het boek, dat wij aankondigen, is eene beschrijving van *Amsterdam* door de beide Drentsche neven van den Drentschen gemeente-assessor, die, volgens den titel, in het voorjaar van 1843, met hen derwaarts heentoog.

Het tooneel opent in het dorpje *G.*, in het hart der provincie. Bij de beide neven is de reislust ontwaakt. De mededeelingen van den provincialen bode, en vooral de verhalen van korporaal VAN BOBBEL, des meesters vrouw volle neef, die, sints vijf jaren met paspoort ontslagen, zijn pensioen in het dorp verteert, hadden hun de ouderlijke woning te eng gemaakt. Met schrik zien moeder en grootmoeder, neven en nichten, het plan opkomen. Er wordt familieraad belegd, waaraan ook de scheper en de spinster deel nemen, en waar afgrijslijke geschiedenissen van Amsterdamsche vuurbooten en zielverkoopers verteld worden, tot eindelijk de gemeente-assessor zelve, door korporaal VAN BOBBEL - den eenigen man van vooruitgang in een dorp

vol konservatieven - aangezet, den knoop doorhakt met de verklaring, dat hij zelve de neven op de gevaarvolle reis zal geleiden. Dat alles is niet onaardig verteld, en het vooruitzicht heeft iets pikants, *Amsterdam* eens uit zulk een gezichtspunt te zien. Inderdaad, wij bekennen, dat wij met eene eenigzins gespannen verwachting en een voorgevoel van dwaze ontmoetingen en aardige kontrasten naast het naieve drietal in den postwagen op *Coevorden* plaats namen. Maar wij zijn nog niet ver van huis, of wij zien reeds, dat wij geheel ander gezelschap bij ons hebben als wij meenden. De neefjens hadden hun spel gecacheerd, toen zij ons op de tweede bladzijde wijs maakten, dat zij nooit iets gelezen hadden dan den Drentschen volksalmanak en de *Opregte Haarlemmer*, met een enkel nummer van de *Iris* en een ui uit de *Kamper* toen. Te *Gramsbergen* krijgen wij reeds het vermoeden, dat wij met doortrapte historici van een taai geheugen te doen hebben, die man en paard weten te noemen, maar het dan ook gaarne doen; en eer wij *Harderwijk* uit zijn, hebben wij reeds eene citatie uit VONDEL geslikt. En zoo blijft het. Te *Zwolle* en te *Kampen*, te *Amsterdam* en te *Haarlem*, in de Hollandsche komedie en op den spoorweg, in de Nieuwe Kerk en bij het monument van KOSTER: overal, waar wij gehoopt hadden pret in de naïeviteit onzer Drenthenaars te hebben, staan wij slechts verbaasd over hunne geleerdheid en belezenheid, en vooral over den breedsprakigen toon hunner gesprekken en de hooge vlucht hunner gedachten. Tot in *Frascati* toe, waar wij ten minste verwacht hadden, dat zij eens zouden beet genomen worden, houden zij zich op een statigen afstand van de dansende maskes en deklameeren de *Terpsichore* van BARBIER.

Om eerlijk te zijn, moeten wij bekennen, dat BEREND oom minder wijs en verheven, maar dan ook veel vermakelijker is dan zijne neven. Enkele tooneeltjens, waarin hij de hoofdpersoon is, zijn goed gelukt, en er is eene briefwisseling tusschen hem, zijne huishoudster en korporaal VAN BOBBEL, door de beide eersten in het Drentsche dialekt, door den laatste *militairrrement* gevoerd, die uitmuntend is. Maar wij beginnen bang te worden, dat de omgang met zijne neefjens hem bederven zal. Hij ontaardt zichtbaar, en schijnt ook al eenige vatbaarheid voor *le beau style* te krijgen, waarvan zijne veelbelovende bloedverwanten zoo'n wanhopigen voorraad meegebracht hebben. Op het eind van het *Eerste Deel* is hij naar het ballet geweest, en begint bij

zijne thuiskomst zoo bitter door te slaan over ‘een pestwalm, die reine gemoederen bezoedelt; voluptueuse dansen, die moorddadig de zielkalmte schokken, en Hollandsche meisjes die 't aangeboden vergif met volle teugen inslurpen,’ dat wij haast vreezen, hem in het *Tweede Deel* volkomen op de hoogte zijner neven te zien. De hemel beware hem tot genoegen zijner lezers bij zijne primitieve eenvoudigheid.

In ernst, wij gelooven dat het den schrijver niet aan talent ontbreekt. Er zijn verscheidene plaatsen in zijn boek, die het ons bewijzen; en, ware hij zijn eerste idee getrouw gebleven en hadde ons de omzwervingen en avonturen van een drietal grasgroene provincialen in de hoofdstad geteekend, er ware stellig een zeer aardig boeksken uit geworden. Maar dan had hij zijne geleerdheid moeten laten rusten, of later in een' anderen vorm meedeelen. Geschiedenis en topographie zijn uitmuntende zaken: maar alles op zijne plaats; en het ‘omne tulit punctum qui miscuit utile dulci’ moet zeker niet zoo verstaan worden, dat de autheur zijne grappen en zijne historische aanteekeningen in gelijke doses dooreen moet schudden, zoodat men om en om, dan eene aardigheid, en dan weer een datum krijgt. En wat de vele dichterlijke aanhalingen en ontboezemingen belangt, wij, en zeker velen met ons, hadden gaarne alles, wat er van dien aart in het boek voorkomt, gegeven, tegen wat meer brieven en verhalen van BEREND-oom en korporaal VAN BOBBEL.

Wilhelm Zabern, of de Hollandsche Vrouwen aan het Hof van Christiaan II. Uit het oorspronkelijk Deensch. Schoonhoven, bij S.E. van Nooten. 1845. - 325 bl. in 8°.

Het bekende feit, dat CHRISTIAAN II, de vorst, onder wiens regeering GUSTAAF WASA *Zweden* van de Deensche overheersching bevrijdde, eene Hollandsche vrouw van lage afkomst tot zijne gunstelinge verhief, en aan haar en hare moeder (SIEGBRIT en DYVEKE) een onbeperkten invloed op het staatsbestuur liet, ligt ten grond aan den roman, welken wij aankondigen. De Deensche schrijver verzekert ons in de inleiding, met meer aandrang en ernst, dan men gewoonlijk bij zulke gelegenheden te koste legt, dat wij hier geen roman, maar een oud handschrift voor ons hebben, dat slechts met geringe wijzigingen van den stijl wordt uitgegeven. Over het handschrift

zelve en de wijze waarop het in zijne handen gekomen is, mag hij om bijzondere omstandigheden zich niet uitlaten, en noemt zich zelfs opzettelijk niet, om door geenen nieuwsgierige tot mededeeling van zijn geheim verlokt te worden. Even geheimzinnig is de vertaler, die van zijnen kant zijn naam verzwijgt, om niet in de verleiding te komen dien van den oorspronkelijken uitgever mee te deelen. In hoeverre de vooronderstelling, dat wij hier een oorspronkelijk handschrift voor ons hebben zouden, zich met de geschiedenis verdraagt, moge beslissen, wie meer in de details der Deensche historie is ingewijd dan wij. Hoogst onwaarschijnlijk zal het zeker elk voorkomen, die het verhaal gelezen heeft, dat geheel het karakter der memoires van onze dagen heeft. Er blijft dus, zonder nadere inlichtingen, niets over dan het boek als een roman te beoordeelen, en dan bekennen wij, dat ons oordeel niet zeer gunstig kan zijn. In zooverre het niet door zijne mysterieuze voorredenen opgang maakt, vreezen wij, dat die ook wel zal achterblijven, en *Wilhelm Zabern* alras den weg ter vergetelheid zal opgaan, waarheen hen dagelijks zoovelen zijner broederen voorgaan en volgen.

Mengelingen.

De Maria der kerk en de Maria der kunst.

Lezers! is het u ooit overgekomen, dat gij in een gezelschap van smaakvolle vrienden, bij 't behandelen der piquante vraag over de betrekking van het catholicisme tot de schoone kunsten en wetenschappen, der schilderkunst, door allen uit éénen mond de blaam hoordet aanwrijven (door protestanten natuurlijk), van medepligtig te zijn geweest aan de apotheose van de koningin des hemels en der kerk; - dat ge uw hart voeldet kloppen en u met warmte steldet tegen die beschuldiging, valsch die zij is, hoe banaal ze dan ook moge wezen, en hoe weinigen 't darren mogen de banieren van CHATEAUBRIAND onder de oogen te zien?

Maar overkomen tevens, dat gij, hoe gaarne ook uwe improvisatie tot eene bondige (en, in den stijl van den goeden ouden tijd, *schriftelijke*) repliek willende bearbeiden, toch geenen vriendschappelijken kring in eene wetenschappelijke vergadering, met voorlezing en bijdrage, met nut en nanut, wildet veranderen?

Welnu, dat overkwam mij, en hieraan hebt gij het te wijten, dat gij, als bevoegde en erkende regters, voor een uur ter stoel wordt geroepen, en er een beroep gedaan wordt op uw gevoel voor waarheid en regt, ter zuivering van eene onschuldig beklaagde van de haar aangetijgde misdaad.

Is het, dat ge mij daarbij soms meer subjectief en vooringenomen hoort spreken, dan ge gewoon zijt den theoloog toe te laten; is het, dat ge mijne belangeloosheid somwijlen verdenkt, en onder den tabbaard den protestant, zoowel als den hartstogtelijken vereerder der edele kunst herkent, zoo herinnert u, dat het eene verdediging is, die ik op mij genomen heb; herinnert u, dat nimmer een pleitbezorger warmer spreekt, dan wanneer, bij het bewustzijn van voor waarheid en regt, ook dat van: *pro aris et focis* te strijden, zijne welsprekendheid begloeit. Inderdaad zondt ge het niet vreemd en onnatuurlijk vinden, zoudt ge niet de zaak reeds ter helfte verloren achten, wanneer gij den bijgeroepene met den regtspreker van toon en vorm hoordet wisselen; van dezen de warme en vrije der voor-, van genen de koele en gebondene der uitspraak? Aan mij derhalve de warme, vrije taak der vóór-, u de koele, verstandelijke, ofschoon daarom niet minder achtbare der uitspraak.

Laat mij beginnen met u, zoowel aangaande de geschiedenis en den aard dier MARIA-vergoding, als aangaande hare plastische vormen, het weinige te herinneren, dat ik tot mijn oogmerk en tot uwe voorlichting noodig acht. Ofschoon hare eerste oorzaak eigenlijk ligt in de 5de eeuw, in het Oosten, alwaar zij, na den twist met NESTORIUS, het eerst als *moeder Gods* is begonnen aangeroepen te worden, zoo dagteekent toch hare eigenlijke apotheose, hare verheffing ten hemeltroon, zeker niet vóór de 10de eeuw, en wel in het Westen. Het was in deze eeuw, dat de overlevering van hare ligehamelijke opneming ten hemel (waarvan bij JOANNES DAMASCENUS het eerste mij bekende spoor voorkomt) kerkelijk gestempeld en tevens gepopulariseerd werd door de algemeene invoering van het feest van hare hemelvaart, op den 15^{den} Augustus, een dag, die vroeger slechts aan de gedachtenis van haar zalig afsterven gewijd was, en vandaar in de Grieksche kerk steeds den naam van *κοίμησις (dorimitio, festum dormitionis κατ᾽ ἐξοχήν)* bleef dragen.

Deze legende bepaalde van toen af de kerkelijke voorstelling van de H. Maagd (zoo als haar gewone titel in het Westen was) en, in overeenstemming met de toenmalige, misschien aan de *Hierarchia Coelestis* van DIONYSIUS den Areopagiet ontleende denkbeelden omtrent den hemel en zijne bewoners, was hare plaats aldaar niet slechts aan de regterhand haars zoons, gelijk de oosterling zich reeds vroeger haar mag voorgesteld hebben, maar bepaaldelijk aan het hoofd der engelen, *super choros angelorum exaltata*.

Van toen af tot aan de 13de eeuw toe wordt dit eigenlijk meer populaire, dan wel streng en orthodox kerkelijke leerstuk aangaande de *koningin des hemels, de moeder der genade*, verder ontwikkeld, en wel dikwijls en doorgaans met behulpvan legenden, allegoriën en dergelijke aanschouwelijke vormen. Op het einde van de 13de eeuw heeft het zijne volle hoogte bereikt, en men kan het als volkomen gesloten en afgewerkt beschouwen, nadat BONAVENTURA en DAMIANUS aan den arbeid van BERNARDUS, ALBERTUS MAGNUS en anderen de laatste hand hadden gelegd.

Het middelpunt van dit allezins veelzijdige, in zijnen geheelen zamenhang weinig gekende leerstuk blijft echter altijd MARIA'S hemelvaart, krooning en verheffing boven al de engelen. - Zijne plastische symbolen zijn daarmede geheel overeenkomstig, en stellen haar voor, hetzij door engelen vergezeld ten hemel varende, hetzij getooid met kroon en scepter, somwijlen ook met eenen sterrenkrans, zinspelende op Openb. XII, vs. 1, en haren titel van *Stella Maris*, hetzij staande op eenen regenboog, op wolken, enz. *Mystieke* MARIA'S is de kunstterm, waarmede de schilders gewoon zijn zoodanige afbeeldingen te benoemen(1);

(1) Tot de mystieke rekent men ook dezulke, die wel met het onderhavige leerstuk in geen verband staan, doch kerkelijke denkbeelden van vroegeren tijd omtrent MARIA vertegenwoordigen, als b.v. eene slang vertredende, ter zinspeling op de verklaring, die de kerk aan Genesis 111: 15, gegeven heeft (de maan onder hare voeten ia *niet* het symbool harer ongesehondene jonk - vrouwelijkheid; zij in zoomin eene DIANA als eene *Mater Deorum*, maarzin-speling op Openh. XII: 1). Tot de mystieke behooren de MARIA'S, die voorkomen in gezelschap van heiligen van lateren dan den apostolischen leeftijd. Tot de historische daarentegen die, waarvan de voorstelling genomen is uit de apoeryle evangelien, dat van JACOBUS of het *Evang. Infantiae* JESU; hiertoe zijn te rekenen de Mariapreseniaties (*Pratev. Jacob*., cap. 6) en sommige vlugten naar *Egypte* (o.a. de *Zingarella's*), kenbaar aan den palmboom. *Ev. Inf.* CXXIV, en *Ev. Nat. Mar*., c. XX en XXI.
Wat het dogmatische begrip van: *moeder Gods* aangaat, dit liet zich moeijelijk onder zigtbaren vorm brengen. Wil men, zon kan men er de Mariabeelden met het kindeken in den arm toe brengen, die in het Oosten reeds in de 6de eeuw zullen voorgekomen zijn; zij drukten echter bet begrip niel juist uit; zij zijn even zoo goed *Χριστοτόκοι* als *Θεοτόκοι* - Meer nabijkomend, althans het idee van hare, uit de *Θεοτοκία* ontstane, voorspraak van haren Zoon uitdrukkende, zijn de afbeeldingen van MARIA, in den hemel geknield vóór, en ter regterhand van haren Zoon. - Deze moeten tot de mystieke gebragt worden. Evenwel, de scheidslijn tusschen historisch en mystisch is dikwijls zeer moeijelijk te trekken, ook al is de bizarrerie en de verachting van historie en kostuum niet zoo grof, als die, waaraan REMBRANDT zich somwijlen schuldig maakte.

zij onderscheiden die van de *historische*, welke geene andere-vormen, attributen, noch onmiddellijk[1] met haar in betrekking geplaatste personen toelaten, dan die, welke in de evangeliën geschiedkundigen grond vinden... En - is het onderscheid breed, dat de kunst tusschen historisch en mystisch maakt, veel wijder gaapt de klove, ik behoef het niemand uwer te zeggen, tusschen die moeder des Heeren, die ons in de evangelische geschiedenis geteekend wordt, en die negen eeuwen later geborene persoon, welke aan de legenden en het volksgeloof der middeleeuwen haar aanzijn te danken gehad heeft.

En nu, vergunt mij, na deze korte inleiding, mijn pleit ten behoeve der schilderkunst aan te vangen. Toegeven wil ik gaarne, dat de H. Maagd, in eiken vorm, hetzij de evangelische, hetzij de middeleeuwsche, het middelpunt en de knoop is van den band, die de kerk en de kunst zamenverbindt.

Toestemmen wil ik zelfs de geheele beschuldiging, wanneer men die alleen dien naauw zigtbaren sporen van kunst te laste laat, die er misschien in de ijzeren eeuw mogen bestaan hebben (want de mensch is immers geboren schilder, zoowel als hij geboren dichter is). Toestemmen ook, wanneer men van medehulp, mits alleenlijk bij de verspreiding en popularisatie der middeleeuwsche misdaad, incrimineert die. tijdens de kruistogten, uit het Oosten overgebragte kunst, welke bijna uitsluitend in de kloosterbroeders, later misschien ook in de broeders der bouwgenootschappen, hare beoefenaars vond. Inderdaad, het is, zoo al niet te bewijzen, althans te vermoeden, dat een leerstuk, hetwelk zoo geheel en al op fantastische en aanschouwelijke voorstellingen berustte, in de beeldende kunst een magtig hulpmiddel tot zijne verzinnelijking en verbreiding onder den volke moet gezocht, en, voor zooverre er destijds kunst bestond, moet gevonden hebben.

Dit zij dan toegestemd; maar tegenspreken moet ik het, wanneer men, hetzij den oorsprong, hetzij de ontwikkeling, hetzij de prediking der apotheose van MARIA, mede te laste wil leggen aan die kunst, welke, na de antieken, alleen den naam van levende, eigene kracht bezittende, zelfstandige kunst verdient, de kunst der *Cinque-centisti*, en van wie er zich na hen in hunne school hebben gevormd.

Het chronologisch bewijs, dat hier wel de kracht van een *alibi*

(1) Onmiddellijk. Want zoo is b.v. RAPHAËL'S *Madonna del Pesce* eene historische, ofschoon er torens TOBIAS met zijnen begeleider op gebragt is.

hebben mag, is, wat de beide eerste en zwaarste deelen der beschuldiging aangaat, volkomen voldingend. Immers, hoezeer CIMABUÉ en GIOTTO[1], bij wie de invloed der middeleeuwsche *Mariologie* nog zoo duidelijk kenbaar is, voorlooper der nieuwere kunst waren, en met haar in naauwe betrekking stonden, zoo dagteekent toch de geboorte, het eigen onafhankelijk leven dier kunst, van het laatst der 15de eeuw, gelijktijdig met de herleving der oude letteren, gelijktijdig bijna met het herleven der platonische wijsbegeerte van het *χαλοχἀγαθόν*; van af den grooten LEONARDO DA VINCI[2], den gunsteling van het Medicésche hof, den stichter dier Florentijnsche school, die na hem de moeder werd der beroemde vier scholen, welke in de 16de en 17de eeuw in *Italië* haren bloeitijd hebben gehad.

Van hem af beginnende, durf ik gerustelijk beweren, dat de kunst, welverre van de middeleeuwsche denkbeelden bevorderd te hebben, juist het tegendeel gedaan heeft; beweren, dat zij aan het bijgeloof het voedsel zoo karig heeft toegereikt, als het haar veroorloofd was; dat zij, zoo veel in haar vermogen was, het oorspronkelijk schoon der Evangelische MARIA heeft hersteld, en dat zij, ware zij aan zich zelve overgelaten en van de stoffelijke en zedelijke overmagt der kerk bevrijd geweest, misschien geheel daartoe zou teruggekeerd zijn.

Want over het algemeen hebben de schilders de type van MARIA niet gaarne opgevat in den zin der kerk. Klein is het aantal der echt katholijke Maria-beelden, der *reginae coelorum*, van engelen verzeld, ten hemel varende, gekroond en gescepterd, - in vergelijking met dat der Madonna's met het kindje, der heilige familiën, der aanbiddingen van de herders en de wijzen, der vlugten naar *Egypte*, of der *matres dalorosae*[3].

En welk is nu het karakter, dat zij in hunne Madonna's heb-

(1) CIMABUÉ bloeide in de laatste helft der 13de eeuw. Hij heeft eenige daden van de H. Maagd verbeeld. - Zijn leerling GIOTTO sehilderde eene krooning van MARIA, die de bewondering der tijdgenooten in zoo hooge mate wekte, dat zijn naam er met gulden letteren op gesteld werd. Hij stierf in 1336.

(2) Bloeide in liet laatste gedeelte der 15de eeuw. Stierf in 1519.

(3) Deze laatste zeldzaam afzonderlijk.
Getallen tor vergelijking op te geven, zoude moeijelijk te doen zijn geweest, ook al hadde ik de noodige kunstbronuen ter Beschikking gehad. - Intusschen zie men, ter overtuiging, *het Konstkabinet* van F. LE COMTE in, ofschoon dit hij lang na niet volledig is. Jammer, dal hij op bl, 581, van het Tweede Deel, het getal van '3150 beeltenissen van de H. Maagd MARIA, zoo met hel kind JEZUS, alleen, of met stralen omringd,' niet nader geclassificeerd heeft, want ook daaronder zijn de mystieke begrepen; de schifting zou echter misschien bezwaarlijk geweest zijn. - De verhouding tusschen mystiek en historie is, Lij de verschillende meesters, zeer onderscheiden. Voor zooverre zich daaruit eenig besluit laat opmaken, staat vooral CORREGGIO, in evenredigheid van het kleine getal der door hem geleverde stukken, het meest aan de kerkelijke zijde; - regt daartegenover RAPHAËL. - TITIAAN is meest historisch; - de CARACCI daarentegen meer mystisch. - Bij onze groote landgenooten RUBBENS en VAN DYK, heeft het historische verreweg de overhand. - Ik bezit le weinig kunstkennis, om te beslissen, of deze stoffelijke verhouding ook in verbond sta met de zedelijke, en met het karakter, in hunne Madonna's uitgedrukt. - Bij RAPHAËL en CORREGGIO allezins; den laatste moet, dunkt mij, eene *mater dolorosa* eene moeijelijke taak geweest zijn.

ben uitgedrukt? Het goddelijke? Het voorgevoel van hare magt, van hare krooning, van hare heerschappij als vorstinne-moeder in het rijk van den Messias?(1) Neen, maar het rein en heilig menschelijke, in zijne ideale volkomenheid, zoo als de beeldende kunst de natuur opvat: MARIA, zoo als iedere jonkvrouw haar gelijk, iedere moeder haar nabijkomen kan; het: *hoe kan dat wezen*? van het maagdelijke gevoel, met het: *ziet de dienstmaagd des Heeren*, der vrome onderwerping, en het: *mijne ziele maakt groot den Heer*, der heiligste moedervreugde te zamengesmolten!

Wáár vindt men de MARIA'S met kroon en rijksstaf en tabbaarden stijf van goude? Op de heilige prentjes met goud en vermiljoen, gelijk op de miniaturen der monniken. Maar de heilige jonkvrouwen, de moedermaagden? - Op de onsterfelijke meesterstukken der RAPHAËL'S, der GUIDO RENI'S. - Zelfs het onderscheid van beteekenis, dat er in de niet Italiaansche talen ontstaan is, tusschen de anders gelijkluidende woorden *Madonna* (*Madame*) en O.L. Vrouw (*Notre Dame, Nostra Senhora*) teekent dat onderscheid af tusschen het begrip der kerk en dat der kunst. Heilige Maagden, *Madonna's, vierges* (*à la chaise, à la hupe, Maries Jardinières* enz.) zoo heeten deze, - O.L. Vrouw (*U.L. Frau, Notre Dame*) is de naam der leelijke poppen, die met *hyperdilua* worden vereerd.

Voorwaar, eene ongezochte zegepraal der waarheid. Maar - bestaat er dan ook beeldende kunst, zonder eigen, subjectief gevoel voor het ware en schoone? Geene kunst zonder originaliteit; - en juist dit regt, dat de kerk den theoloog ontzegt,

(1) Zelfs het vorstelijke zelfgevoel der dochter DAVIDS, dat V.D. PALM in zijne leerrede over MARIA'S lofzang te regt deed uitkomen, in weinig door hen uitgedrukt. RAPHAËL heeft het somtijds gevoeid.

heeft zij den schilder niet kunnen benemen, zonder zijn leven uit te blusschen.

Dat juk torschte willig de Byzantijnsche school, het treurig overschot der kunst in het vaderland van ZEUXIS en APELLES, de school van het Nederrijk. Zij was de slavin, *of* van de stijve orthodoxie der Grieksche kerk, *of* van het nog stijvere keizershof van *Byzantium*, dat aan smaak te kort kwam, wat het aan pracht te over had; in zich zelve dood, ontleende deze school het weinige, dat zij nog aan smaak en sierlijkheid bezat, aan het Oosten; en de grillige, fantastische sieraden, waaraan zij haar kloostergeduld verspilde, verraden in hunnen naam: *arabesken*, hare oostersche afkomst. Het was deze, sedert eeuwen aan innerlijk verval van krachten laborerende, school, die zich geheel aan de middeleeuwsch kerkelijke Maria-dienst aansloot; zij kon dat, dewijl zij geen eigen innerlijk leven meer bezat, geen schildersgevoel, geen' waarheidszin, omdat zij geheel van de traditie leefde. Pracht had ze, sierlijkheid, smaak ook zoo gij wilt, maar geen leven, geene waarheid.

Maar zoodra in het Westen, bij de ontwaakte zucht voor al wat goed en schoon is, ook eene eigene schilderkunst geboren werd, nam zij van lieverlede eene andere rigting, die vooral op den kerkelijken stijl invloed had; wat de Grieken in *Italië* overbragten, was slechts het materiële der kunst[1], slechts de kunstvaardigheid, slechts de klei; de ware P R O M E T H E U S, die ze met den hemelschen levensadem bezielde, was het ontwaakte leven in het Westen, het gevoel voor het ware en schoone, het bewustzijn van eigene, innerlijke kracht. Hoe ze te meer die eigene kracht gevoelde; hoe ze te meer zich loswrong uit de boeijen der traditie; hoe ze te meer de antieken bestudeerde, en het eigen leven, dat deze bezielde, in hare christelijke vormen overbragt; hoe ze te meer zich waardig gevoelde, om bij het beschouwen dier onvergankelijke meesterstukken der aloude beeldhouwkunst, met CORREGGIO te zeggen: *Anch io son' pittore*, zooveel te meer week zij af van de vormen der middeleeuwen, om te naderen tot dat Evangelisch-historische, 't geen het levensbeginsel der reformatie was.

In geen een kerkelijk onderwerp kon zich deze verandering van rigting zoo duidelijk teekenen, als in de voorstellingen van MARIA.

(1) CIMABUÉ zal door uit hun vaderland gevlugte Grieken in de beginselen der kunst onderwezen zijn. - Ook de Nederrhijnsche of Duitsche school wordt gezegd eene dochter der Byzanlijnsche te zijn geweest.

Het is waar, de H. Maagd bleef steeds het geliefkoosde onderwerp der schilders, vooral van RAPHAËL, den Madonnaschilder bij uitnemendheid. Tegen éénen *Ecce Homo* van GUIDO RENI of CORREGGIO[1], ééne graflegging of verheerlijking van RAPHAËL, staat een dubbel, misschien tiental Madonna's; zelfs is het aantal der mystieke nog groot genoeg.

Maar om billijk in zijn oordeel te zijn, moet men twee dingen in het oog houden. Vooreerst, dat van de vier aesthetische gezusters: welsprekendheid, dichtkunst, toonkunst en beeldende kunst, de laatste de minst vrije is. De stukken werden den schilders doorgaans opgegeven, de onderwerpen aanbesteed; zij werkten veel voor kei-ken en kloosters. En de onafhankelijke Rubbensen waren zoo zeldzaam, zoo zeldzaam de kunstminnaren, die ƒ 15,000 voor ééne schilderij durfden uitloven! Van de schatten, waarmede de nakomelingschap hunne werken betaalt, hadden zoo weinige hunner genot. CORREGGIO ontving voor zijnen *Nacht* 208 *Lire*, geen ƒ 100 *N.C.*! voor zijnen *Christus in Gethsemane*, dien PHILIPPUS IV zich gelukkig achtte voor 650 dubloenen te bezitten: vier *scudi*! - En ten andere dat de groote meesters van dien tijd alle Roomsch-Katholijken en Italianen waren; van hen moet men niet nog meer vorderen dan van de Trentsche vaders[2]. Het is niet de vraag: hoevele Maria's zij geschilderd hebben, maar welke hunne meesterstukken waren, die zij vrij en met hunne geheele ziel hebben bewerkt; -het is de vraag of zij gedaan hebben, wat ILDEFONS, wat BERNARD, wat BONAVENTURA deden. Wanneer gij ze vergelijken wilt, zij, die hunne pen en hun penseel der H. Maagd geleend hebben, breng dan mede in aanmerking al die omstandigheden, en er zijn er vele, die bij de eenen tot verzwaring, bij de anderen tot verligting van schuld dienen. En wilt ge eene parallel, lees dan bij eene van RAPHAËL'S Madonna's die beruchte preek: *Domina mea, Dominatrix mea, Domwans mihi*[3], van den zeer geleer-

(1) Zijn beroemd *Ecce Homo* te *Dusseldorf*, dat aan do Broedergemeente haren ZINZENDORP, aan millioenen Heidenen de kennis van J.C. gaf. *Hoc ego pro te, quid tu pro me*? is het onderschrift.

(2) Het is hij de theologen algemeen lekend, hoe flaauw deze zich uitgelaten heihen omtrent de vereering van MARIA. Het scheelt weinig, of hel geheele middeleeuwsche leerstuk ontbreekt in hunnen Catechismus. Slechts twee §!

(3) Een incestersluk van ongeloofelijke hombast en pseudoöratorie, zoo als er meer in zijne schriften te vinden zijn. ILDEFONS aspireerde naar den roem van regtzinnigheid en welsprekendheid; geen voorwerp kon hij daartoe beler hezigen dan MARIA, die in zijnen tijd reeds hoog vereerd begon te worden; hij verwierf van zijne tijdgenooten werkelijk de titels van anker des geloofs, en tweeden CHRYSOSTHOMUS. - Dat ik de parallellen om het grijpen had, weet ieder, die eenigzins met de Marialitteratuur bekend is. In het algemeen is bombast, gezochtheid, onnatuurlijkheid, een van de meest kenmerkende trekken der middeleeuwsche *Maria* - zoowel - *oratorie* als - *poëzij*; zelfs bij BERNARDUS en THOMAS A KEMPIS, is die trek sterk uitkomende. Waarom het *Stabat* eene der uitzonderingen is, behoef ik wel niemand te zeggen. Zie over de poëzij o.a. GERVINUS, *Gesch. der Poet. Nat. Litt. dar Deutsch*, Th. 1 p. 442, ff.

den, zeer welsprekenden, zeer regtzinnigen ILDEFONS, en beoordeel dan wie van beiden edeler dacht, hooger doel beoogde, zich om de nagedachtenis van de gezegende onder de vrouwen verdienstelijker maakte; wie er in het uitoefenen van zijne kunst (beide kunst? - neen - ditmaal de gewijde redenaar alleen) beter mensch en beter Christen was.

Ook RAPHAËL leverde, behalve de *krooning* zijner jeugd, MARIA'S meer of minder mystiek: maar hoe lager zij daarin staan, hoe hooger in kunstwaarde, in gevoel, in waarheid. In hoeverre hij vrij was in de keus van hare ordonnantie, zal thans moeijelijk uit te maken zijn. Maar ééne *Madonna della Sedia* is genoeg,[1] om in des kunstenaars ziel te lezen. - Indien ook dáár een model vóór hem gezeten heeft, is het een bewijs, dat RAPHAËL, wanneer hij zag, met de oogen des geestes zag; dat het model hem slechts diende tot vehikel van hetgeen zijne ziel aanschouwde. - Dat waas van heilige onschuld, over het gelaat en de geheele houding verspreid, bewijst dat hij het diep gevoelde, dat: *virum non cognosco*. - En nu die moeder daar, met dat kind, zoo heilig en zoo zalig: *Ecce enim ex hoe beatam me dicent omnes generationes! - Beata quae credidisti*, zweeft er op de lippen van ELIZABETH'S zoon. - Dat voorhoofd zoo kalm, spiegel van de effenbaarheid der ziel, de kalmte der godsvrucht;-dat oog vol stille vreugd, vol heilig gevoel der genade aan haar bewezen: *Magnificat anima mea Dominum, quia raspexit humilitatem ancillae suae*. -

En toch - om dien mond - het is geen glimlach, die er zich om plooit. -

MARIA! wat voer er op dat oogenblik door uwe ziel? wat wolk gleed er over de zon, die zoo helder het rijke verschiet uwer toekomst belicht? Was het de schaduw van het zwaard, het geprofeteerde zwaard? - Gij, wie het zoo aan te zien is, dat gij

(1) Lezer! al hebt gij ze reeds honderdmaal bewonderd, al ziet gij ze in uwe herinnering, ik bid u, neem ze nog eenmaal voor u, en gevoel met mij. Jammer dat ik u geene plant geven mag!

al deze dingen in uw hart bewaard hebt? Sluit ge daarom dien arm zoo vast om uw kind, in welks oog, op welks gelaat, gij, moeder! reeds gelezen hebt.... alsof gij vreesdet, dat... alsof gij een voorgevoel hadt, dat de scheiding een maal zoover-scheurend zijn zal - dat gij staan zult, en hem niet zult kunnen bereiken, ook zelfs niet om hem de brandende tong te verkoelen met eenen dronk ediks?

En echter - het is geen krampachtige trek van dien arm, van dien schoot. - Het geheel is - wat den sterveling van alle zaligheden de zaligste is; stille berusting, eenswillendheid, gebed - dat gebed, hetgeen dat kind daar, dat ernstige kind, waaraan het reeds te zien is, dat het vroeg met genade vervuld was; dat reeds eene hoogere betrekking schijnt te gevoelen, dan tot het hart, waaraan het rust; een gebed, zeg ik, hetgeen dat kind wel reeds vroeg moet hebben leeren bidden: n i e t m i j n w i l , m a a r u w w i l g e s c h i e d e ; - en gij, dochter DAVIDS, Messias moeder! - gij zijt nog: *Eece ancilla Domini, fiat mihi secundum verbum tuum*!

RAPHAËL heeft wel aan de onzondigheid van MARIA geloofd, die zijne kerk hein leerde. Maar - kleeft dan - ook daar de vlek van EVA der vrouw nog aan, waar zij, na den zwaren tol der zonde betaald te hebben, zich moeder, zalige moeder gevoelt? Is ook die liefde nog met zondige eigenliefde besmet? - Wie het gelooven kan, ik kan het niet.

Een bewijs, hoe RAPHAËL zelfs somwijlen opzettelijk de mystieke Madonna's vermeed levert zijne *Madonna del Pesce*. Hem was namelijk eene Madonna besteld door iemand, die den aartsengel RAPHAËL tot patroon had; en, gelijk meermalen plagt te geschieden, dezen zijnen schutsengel op het tafereel begeerde voorgesteld te zien (ik vermoed, dat het FERDINAND zelf geweest is; althans de schilderij is reeds zeer vroeg in de koninklijke Spaansche galerij geweest, en *Spanje* staat, gelijk bekend is, onder de bijzondere bescherming van dien aarts-engel). Het eerste en natuurlijkste denkbeeld, dat hier bij eenen katholijken schilder moest opkomen, kon niet anders dan eene geheel mystieke MARIA zijn, eene koningin der hemelen, van aartsengelen en serafs omringd, op zijn minst eene hemelvarende, door engelen gedragen. Op geene andere wijze was de aartsengel in betrekking met MARIA te brengen; de legende was hier de eenige toevlugt des schilders, waar de historie te kort schoot. - Te veel waarheids - te veel waarachtig schil-

dersgevoel had de groote meester, - en - liever dan dat op te offeren, nam hij den schijn aan eener bizarrerie, boven welke hij zoo hoog verheven was. - MARIA voert ditmaal zelfs geene glorie (zoo als op de *Sedia*) - hare eenige glorie is het kind, dat op haren schoot dartelt.

Wat den aartsengel aangaat, in den linkerbovenhoek ziet men een tweetal figuren, die met de hoofdgroep in geene de minste betrekking staan, en zoo flaauw gepenseeld zijn, dat zij niet in het oog vallen, voordat het zich verzadigd heeft in het bewonderen der gelukkige - en toch nog altijd Raphaëlische, maagdelijke niet enkel, maar diep nadenkende, de profetie van SIMEON nog niet vergetende en - hier misschien ook, zich dochter van DAVID gevoelende moeder des Heeren!

Zoo begreep derhalve hij, wien de kerk van alle schilders het hoogst schatte; wien ze vereerde, zoo als ze er vóór noch na hem geenen ooit heeft vereerd, hare koningin in eenen zin tegenovergesteld aan dien, waarin zij haar opvatte; misschien, ware hij geheel vrij geweest, bijna zoo als haar de Evangelist begrepen heeft, die het weinige van haar te boek stelde, dat wij van haar weten en weten moeten. - Zoo bezat derhalve hij, en in hem de kunst, het regt om vrijer en vorstelijker te zijn, en het der wereld en der kerk onbeschroomd en ongestraft te toonen, wat hij met zijn gevoel geloofde, meer dan de vorsten der kerk, die hare driedubbele kroon droegen!

Lezer! vraagt gij nog, waarom RAPHAËL de groote, de onnavolgbare, de eenige Madonnaschilder geweest is?

Laat mij eindigen met eene parallel, gewaagd misschien, maar die, indien ze niet geheel van waarheid is ontbloot, RAPHAËL als christelijk schilder in zijn ware daglicht zal stellen; hem, in wien men der kunst, als in haren oppervorst, ten opzigte der Mariolatrie het meest onregt gedaan heeft.

Onregt!! herhaal ik. Het is gemakkelijk hem dat: *Madonna-schilder*! voor de voeten te werpen; het is gemakkelijk zich met echt puriteinsch antiromanisme te beroemen, nimmer zijn penseel geleend te hebben aan de gezegende onder de vrouwen; gemakkelijk hem de lange lijst der bedrevene zonden voor te houden. Maar hebben de rondkoppen, die dat deden, ook getracht in zijne ziel te lezen, in die ziel, zoo als zij zich achtereenvolgend ontwikkelde; de geschiedenis ook geraadpleegd van dat innerlijk leven der schilders, zoo als het zich opvolgend op doek en kalk uitgoot?

Ik gevoel, dat de vorm van parallel, die ik tot scherper uitdrukking mijner gedachte verkoos, mij misschien een onregt zal doen begaan jegens den groei ten Modenees, den liefelijken, den onbereikbaren ALLEGRI, - ten behoeve van hem, die mijne ziel geboeid heeft. Ik wil het niet ontkennen, het contrast tusschen beider laatste werken heeft mij diep getroffen. Bovendien, RAPHAËL, een dergenen, die op het papier het minst verliezen, omdat hij de begoocheling van het koloriet niet behoefde, is mij uit plaatwerken meer dan eenig ander schilder bekend. - Slechts ééne enkele maal was ik zoo gelukkig, om een stuk *door of in de manier van* CORREGGIO te zien.- Ik onderwerp dan ook gaarne, en met erkenning, dat het terrein, waarop ik mij thans waag, het mijne niet is, mijne gedachte aan het oordeel van de mannen der kunst.

Het is eene parallel tusschen de beide vorsten op het gebied der kunst, uit dat bepaalde oogpunt, 'tgeen mijn onderwerp mij aanwijst.

Eerst over beide het oordeel van eenen man, voor CORREGGIO ingenomen, maar eenen man, die, zoo iemand, bevoegd was om te oordeelen, en wiens gezag ik wel door geene andere citaat zal behoeven te ondersteunen. -Het is de ridder RAPHAËL MENGS. Hij zegt[1]:

‘Doch hoe hoog ik ook CORREGGIO schatten mag, zoo houde ik hem evenwel niet voor zóó groot als RAPHAËL; schoon zijne schilderijen het gevoel’ (in welken zin, dat des innerlijken gemoeds, of het kunstgevoel? het laatste denk ik) ‘treffen en smaakvoller zijn, zoo heeft toch RAPHAËL, in de uitdrukking der gemoedsbewegingen, meer voorrang, en hierin bestaat datgene, wat der kunst den hoogsten adel bijzet, en dezelve, ten aanzien der werking op de gemoederen der menschen, met de poëzij en redekunst in vergelijking brengt. RAPHAËL schilderde derhalve meer de werkingen der ziel, CORREGGIO die des ligchaams. Als men een stuk van RAFAËL beschouwt, gevoelt men meer dan men ziet, maar op de stukken van CORREGGIO zien de oogen meer dan het verstand begrijpt; de zinnen worden verschalkt en het hart betooverd. Inderdaad, CORREGGIO was de schilder der gratiën.’ Dusverre MENGS.

Een van CORREGGIO'S uitstekendste, in zijne soort het uitste-

(1) Zie de *Bijdragen tot bevordering der schoone kunsten en wetenschappen*, uitgegeven door FEITH en KANTELAAR, D. II, bladz. 49.

kendste zijner kunststukken, is de hemelvaart van MARIA aan den koepel der domkerk te *Parma*, ‘de schoonste van alle koepels. die voor of na dezen zijn geschilderd geworden.’ Het was de laatste arbeid des onovertroffenen meesters, ‘de laatste gedachte die aan de punt van zijn penseel opkwam’[1]. - En zoo andere zijner werken beroemder zijn geworden, ze zijn er bezwaarlijk mede te vergelijken, deels wegens de ongelijksoortigheid, anderzins wegens den treurigen toestand, waarin zich sedert lang het frescostuk bevindt.

Behalve dit, heeft hij nog verscheidene Mariaverheerlijkingen geschilderd, zie de N°s. 3, 37, 39 en 40 van den catalogus, die VAN DER EYNDE heeft opgemaakt[2].

En nu RAPHAËL. - Ook hij schilderde, éénmaal, eene krooning van MARIA, naar de teekening van PERUGINO[3]. Het was vóór zijn 18de jaar, toen hij zóó slaafsch aan de manier van zijnen meester gehecht was, dat er tusschen de werken van beide naauwelijks onderscheid te zien was. - Maar weldra veranderde hij van stijl, nadat hij op eene ondernomene kunstreis, vooral in *Florence*, ook andere meesters had leeren kennen. Doch DA VINCI, MASACCIO, *Fra* BARTOLOMEO, MICHEL ANGELO werden hem geene nieuwe PERUGINI. Ze wijdden hem slechts tot hoogeren graad, in de hoogere geheimen der kunst, ze leerden hem slechts het stoffelijke geheel en al aan zijne ziel en wat in haar oprees, te onderwerpen. - C H R I S T U S biddende in *Gethsemané*, en de graflegging behooren tot het tijd vak zijner voortgaande zelfstandigwording; uit lateren tijd nog is zijne kruisdraging (*Io Spasimo di Sicilia*). Zou hij toen de hoogste roeping des christenschilders begrepen hebben? Zou toen reeds in zijne ziel waarheid geworden zijn. wat LAVATER ergens van de uitdrukking in de Christushoofden zegt?

Van lieverlede namen ook zijne Madonna's een ander karakter oan. Die *della Sedia* is uit zijn laatste tijdperk, misschien zijne laatste[4].

(1) Beide woorden van MENGS.

(2) De Madonna, N°. 9, is ‘zeer beschadigd en ontsierd duur eene zilveren kroon aan haer hoofd gehecht.’ - Even zoo weinig eerbied als voor DA VINCI'S avondmaal!

(3) Ook TITIAANS eerste meesterstuk was eene krooning van MARIA, - de jeugd dweept gaarne gulden droomen! - Als christelijk schilder sla hij echter niet naast RAPHAËL.

(4) De *Madonna della Pesce* is mede uit de laatste periode van zijn kunstleven, streeks het jaar 1514, nagenoeg gelijktijdig met de kruisdraging en de beroemde H. Familie, *La Perla* genoemd. Daarentegen is do Madonna te *Foligno* uit zijn eerste tijdperk; - run haar getuigt VOLKMAN, in zijn reisboek door *Italië*, deel V, bl. 358: ‘Het voornaamste te *Foliguo* is het klooster *Dolla Contozaa*, wegens een beroemd schilderstuk van RAPHAËL, hetwelk een geheimschrijver van den Paus, SIGISMUNDUS DE COMETIBUS, voor zijne nicht, die in dit klooster was, heeft doen maken. Het vertoont MARIA, met het kind in eene glorie en in de wolken, die op eenen regenboog rusten. Beneden ziel men den H. JOANNES, die met den vinger op haar wijst, den H. FRANCISCUS in het gebed, eenen knielenden kardinaal, en achter hem den H. HIERONYMUS, enz.enz.’ De schikking is te *symmetrisch*, een gebrek, dat RAPHAËL in zijnen eersten tijd nog van lijnen meester PIETRO FERUGINO over was. De handeling van MARIA is *niet edel*, maar haar hoofd en dat van HIERONIMUS is meesterlijk uitgevoerd, enz. - Het stuk behoort voor de *kleuren* onder de beste van RAPHAËL. - Opmerkelijk, dat juist edelheid van handeling later zijne hoogste kracht is geworden; symmemetrie en koloriet daarentegen meermalen ontbreken.

En nu zijn meesterstuk? De Heilige Familie? De Cartons? Eene der Madonna's? Neen, maar dat heerlijke, nimmer voltooide Christushoofd ‘het volmaaktste meesterstuk, dat de nieuwere christelijke kunst heeft voortgebragt.’[1] Het was de Jaatste gedachte, die hem diep uit de ziel opwelde, de gedachte, waarmede hij, op Goeden Vrijdag van het jaar onzes Heeren 1520, de eeuwigheid intrad.

RAPHAËL SANZIO D'URBINO! Prins der schilders noemen u uwe kunstgenooten! - hoogeren titel hebt ge bij mij, gij, die de goddelijke gave, in u gelegd, tot hooger doel besteed det, dan de toejuiching en de bewondering der menschen. - Zacht ruste uwe assche, *ad Martyres*[2], bij het gebeente der martelaren, die hun bloed der kerke en haren Heer geofferd hebben; - zij ruste - tot aan den dag der verheerlijking.

Slechts 37 jaren duurde een leven, dat zich in beelden had uitgegoten. Weinigeschilders hebben zóó veel geleverd; - RAPHAËL *arbeidde* niet. Hij werd geboren en stierf op Goeden Vrijdag 1483 en 1520. Ééne vlek bezoedelt het karakter des edelen, beminnelijken, gevoeligen mans, in wiens leven en omgang

(1) Juist in dit stuk: de verheerlijking op *Thabor*, ia geene eenheid van handeling, o. A R I S T A R C H E N! De éénheid is: de geest des meesters zelf!

(2) Hij ligt begraven in da kerk: *Maria Rotonda*, voorheen het Pantheon. In de plaats der Heidensche beelden, die dezen tempel versierden, liet paus BONIFACIUS IV, toen PHOCAS ze bent tot eene Christenkerk schonk, er een groot aantal gebeenten uit de Coemeterièn in overbrengen.

met de menschen zich afspiegelde, wat hij als schilder was; eene vlek echter in eenen Italiaan, in eenen schilder, aan het hof van LEO X niet geheel onverschoonlijk. - Toch teekent zich in zijne *Fornarina* geen wellust, zoo als van onzen landgenoot Ridder ANTHONY VAN DYK. - De laster omtrent de oorzaak van zijnen dood is sinds lang wederlegd. Dat het Opperhoofd der kerk, omstuwd van zijne kardinalen, het lijk des meesters zijne hulde bragt, is aan iedereen bekend, al ware het alleen door de fraaije plaat, daarvan naar de schilderij van BERGERET uitgegeven. LEO zelf zong hem de *requiem aeternam*. RAPHAËL *chapelle ardente* was zijn *atelier*; zijn aangezigt lag gekeerd naar den Verheerlijkte, aan wiens verheerlijking nimmer de laatste hand zou gelegd worden. - Koud en kunstig is het veelgeprezene grafschrift, dat kardinaal BEMBO hem vervaardigde:

Ille hic est RAPHAËL, *timuit quo sospite vinci*
Magna rerum pariens et moriente mori[1].

Beter had de schilder zich zelven begrepen; een Madonnabeeld siert, naar zijne eigene begeerte, zijne laatste rustplaats!

Mijne taak is geëindigd; aan u zij het vonnis overgelaten.

J.A.M. MENSINGA.

Naschrift.

Bij het toezenden der drukproeven, maakt een kunstlievend vriend mij de opmerking, dat het hoofd der Spaansche school, (ik ken haar te weinig, om te weten, of zij haren meester in dit opzigt gevolgd heeft), dat de beroemde ESTEBAN MURILLOS, in de menigte van altaar- en andere kerkelijke stukken, waarmede hij de Spaansche kerken en kloosters verrijkte, niet alleen gaarne hemelkoninginnen tot zijn onderwerp koos, maar dat ze tevens tot zijne beste stukken behooren, en hij er al de kracht zijner idéalisering aan besteedde. - Bij toeval zeker niet, want er is niets zonder oorzaak. Hij vraagt mij, of dit verschijnsel ook in eenig verband staat met het karakter der Maria-dienst in *Spanje*?

(1) Zou het niet POTTER of RUISDAAL even goed en beter Lebben gevoegd?

Ik twijfel er aan. Wel is in *Spanje* van oudsher de *Nostra Senhora* (en vaak *N.S. de Merced*, de *Mater gratiae*) de volksafgod, even zoo goed als in *Italië* de *Madonna*; - wel stond ILDEFONSUS in de 7de eeuw reeds over de grenzen der Hyperdulie en aan het hoofd van al de Westersche Maria-vereerders: - wel telde die kerk later in haren DOMINIGO GUZMAN en INIGO LOYOLA Maria-dienaars, zoo ijverig en ridderlijk, als *Italië* ze ooit gekend heeft; - wel bezit zij, boven de andere Europesche katholijke kerken, de feesten der *desponsatie* en der *expeclatie* van MARIA te meerder; - maar toch had zij nimmer eenen BERNARDUS (Bourgondiër), ALBERTUS (Beijer), BONAVONTURA of DAMIANUS (Italianen), geenen ALANUS AD INSULIS (Belg), in latere eeuwen geenen ALPHONSO LIGUORI(1).

Indien er iets de Mariadulie in *Spanje* karakteriseren moet, zoo is het, dal zij in het Vaderland van den *Cid*, het land der Moresk-ridderlijke *galanterie*, der vrouwendienst bij uitnemendheid (want vergelijk het in dit opzigt met *Italië*, vooral met *Engeland*), nog dien eigenaardigen trek behouden heeft, die reeds bij ILDEFONSUS de karakteristieke is. Daar staat, veel meer dan ergens elders, MARIA'S reinheid, - ligehamelijke wel, maar vooral zedelijke, de *virgo immaculata*, - geheel op den voorgrond; dáár staat het gansche land onder de bescherming harer zondenvrije ontvangenis, welker feest door PHILIPS V even zoo duur betaald als met de kinderachtige, aan zijn karakter eigene, blijdschap ontvangen werd; daar is groet en wedergroet: *Ave Maria purissima - sin peccato concebida*.

Hier in tegendeel de koningin des hemels, moeder der genade (van Italiaansche afkomst), welker *Paean*, het bekende *salve regina, mater misericordiae*, het aloude lied der Italiaansche schepelingen in den storm, door BERNARDUS in de 11de, BONAVENTURA in de 13de, in het laatst der voorgaande, nog door LIGUORI(2) gecommentarieerd werd.

(1) Althans staat MARIA er zeer zeker niet hooger in aangeschreven dan in andere kerken, en zij deelt zelfs in *Spanje* meer dan elders hare eer met andere Heiligen.

(2) Zie over dezen in 1839 gekanoniseerden Heilige, den meest geëxalteerden MARIA-dienaar der jongstverloopene jaren, onder andere Dr. HORNE'S *Marialatry. Landen*, 1841, pag. 24, 73 en 109. Een voor het overige vrij onbeduidend Werkje, dat der Engelsche godgeleerdheid weinig eer aandoet; eene *olla podrida* van oud en nieuw, die meer van polemische *no popery*, dan van historischen en kristischen zin getuigt, en de eer der vermelding in TER HAAR'S bekroonde verhandeling over den Invloed des Christendoms op de Poëzij, op bl. 323 niet waardig was, - *Non tali auxilio*! Wie de koningin des hemels (koningin des nachts had ik bijna gezegd, want begon het verblindende luchtverschijnsel, de *stella comutu* der middeleeuwen, zijne *proshelie* niet in den nacht der ijzeren eeuw?) wil aantasten, die doe het met de, wel scherpe en weinig *courtoise*, maar loeit eerlijke en ridderlijke speer der historie en der kritiek, en hij vergete niet, waar bet de moeder Gods, de moedermaagd, de *semper virgo*, התלמה geldt, op te slaan, niet alleen SLUITER of LODENSTEIN, maar ook MELANGHTHON'S Apologie van de Augsburgsche Confessie, art. 21, de Torgausche Artikelen, art. 8 enz. enz. enz Maar... *claudite iam rivos*; reeds verg ik de Gids te veel theologische polemiek.

Ik twijfel er alzoo aan, of de vermelde eigenaardige trek des Spaauschen meesters in verband sta met eenig, *Spanje* bijzonder onderscheidend, karakter der Mariolatrie. Moet er eene oorzaak voor bestaan, ik zou die veeleer in den schilder zelven, en vooral in zijne opleiding zoeken. Kloosterlijk, monnikachtig was zijne vroegste vorming, die '*odor quo semel imbuta recens testa*;' en nimmer bestudeerde hij in lateren leeftijd de antieken, nimmer bereisde hij het vaderland der kunst; - wat hij van TITIAAN en PAUL VERONESE, VAN DIJK en RUBBENS leerde, was min geest dan kunst, - was meer palet- en penseelgeheim. dan ordonnantie en vinding. Kerk- en kloosterwerk bleef zijn meeste arbeid. En bezat hij wel, in het in zijne orthodoxie,' als in zijn hofceremoniëel even zoo stijve *Spanje*, in het knechtelijke tijdvak van PHILIPS IV en KAREL II, in het *bigotte Sevilië*, waar hem de schim van ILDEFONS nog omzweefde, onder het oog der *Hermandad*[1], die vrijheid, welke TITIAAN te *Venetie*, waar, zoo ergens, het geloof inquisitievrij was, welke vooral RAPHAËL genoot, in het van vrijheidszin en levenslust en kunstzin glanzende tijdvak der MEDICI, onder het oog van LEO X; van wiens katholijke orthodoxie, *si Deo placet*, ik niemand behoef te verhalen, die zijnen kunstsmaak alles, tot de helft der kerk toe, ten offer bragt, in het tijdperk der toen in *Italië* zoo levendige zucht naar vrijheid voor het gevoel voor het ware en schoone; en wat was de Hervorming anders?

En wat nu de kunstverdiensten van MURILLOS aangaat, voor zooverre ik die, *relata referendo*, beoordeelen mag (want als ooggetuige heb ik thans slechts zijnen *Jongen Bedelaar* voor mij, die in plaatdruk zekerlijk slechts een klein gedeelte van des grooten meesters kunst bloot geeft, - zou RAPHAËL er wel zulk DENen hebben kunnen, hebben willen schilderen?) de parallel tegenover de

(1) Hoe scherp de inquisitie op de katholiciteit der schilderijentoezeg, zie men bij LLORENTE, *Hist. Crit. do l'Inquis. d' Espagne, Paris*, 1818, T. 1, p. 486.

groote Italianen, vooral tegenover den Urbinaat, is, wal hoogeren kunstzin aangaat, nog veel ongunstiger clan die van CORREGGIO. Hij was, zoo lees ik, origineel, natuurlijk, naauwkeurig van behandeling, een verwonderlijk getrouw, soms slaafsch volger en wedergever der natuur; hij bezat grondige kennis van anatomie, perspectief en anderen mechanischen apparaat; hij moet een meester in de compositie, een toovenaar als TITIAAN en VAN DIJK, door koloriet, als REMBRANDT door zijn *chiarosouro*, geweest zijn; maar - hem ontbrak in hooge mate die hoogste adel der kunst, grootheid van stijl; - kleingeestig, soms onedel, soms triviaal, faalde hem de verhevenheid, de hooge deftigheid, het psychisch waarheids- en schoonheidsgevoel, dat zoo veler Italianen, dat der CARACCI', maar dat vooral SANZIO'S kunstadel is. - Juist daar, waar RAPHAËL zwak, CORREGGIO, wien hij voor het overige in bevalligheid niet evenaarde, sterkst was, in het koloriet, school ook de kracht van MURILLOS - maar kleinst was de Spanjaard, waar hij grootst bleek, hij met wiens naam ik weder eindig - de grootste, de Christelijkste, de meest Evangelische aller Madonnaschiders, RAPHAËL SANZIO D'URBINO.

Ziedaar, waarde - - - (lezer! wees zoo onbescheiden niet, om zijnen naam op de blaauwe deur te zoeken) uwe vraag naar mijn vermogen en inzigt beantwoord; heb ik gefeild; is mijne oplossing niet rigtig, mijn oordeel onvoorzigtig en oppervlakkig:

si quid novisti rectius istis
Candidus imperti; si non, his utere mecum.

J.A.M.M.

Het ijs.

Er zijn enkele dagen, dat de thermometer, die een goed deel van het jaar onopgemerkt aan den spijker buiten ons vensterraam hangt, zich eensklaps uit de vergetelheid rukt en in een voorwerp van algemeene belangstelling verkeert. Het zijn de dagen van groote hitte en koude. Behoef ik u wel te herinneren, hoe des zomers, als eene ondragelijke hitte onze veêrkracht verlamt, als een gloeijende hemel, een verblindende zonneschijn, onze zintuigen tot uitputting toe overprikkelen, als ons ligchaam naar rust en lafenis smacht, en al onze gedachten zich oplossen in den uitroep: ‘Welk eene hitte!’ behoef ik u te herinneren, hoe wij dan nog lust gevoelen, om den thermometer te raadplegen, om in een bepaald cijfer, zoo ik gis, den graad van onze kwelling en smarten uitgedrukt te zien? Misschien is de herinnering daaraan, in het tegenwoordige jaargetijde, niet geheel overbodig; maar eene voorstelling van het tegenovergestelde, ten einde u te overtuigen van de belangrijke rol, welke dit werktuig, gedurende den winter, in onze dagelijksche gesprekken vervult, zoudt ge thans met alle regt vervelend vinden. Gij hebt het immers pas nog kunnen opmerken, hoe de belangstelling in den thermometer dagelijks toenam, naar mate de kwikkolom in die enge buis al meer en meer daalde. Gij behoeft geen' vreemde hulp om die tijden voor uwe verbeelding te roepen, waarop de thermometrische waarnemingen eigenlijk aan de orde van den dag zijn; die tijden namelijk, wanneer de graad van koude, op de schaal van FAHRENHEIT aangewezen, het negatieve cijfer nadert, of dit cijfer zelfs overschrijdt.

Maar wat is het dan, dat de publieke aandacht zich zoo veel laat gelegen zijn aan eenige weinige kwikbolletjes, die zich in eene naauwe haarbuis wat meer of minder uitzetten? Is het hooge ingenomenheid met het menschelijke vernuft, hetgeen de

gangen der natuur zoo naauwkeurig weet te bespieden? Is het de zucht, om, door juiste kennis der verschijnselen, eenen blik van gissing in de toekomst te werpen? Is het.... doch waartoe al die fraaije gissingen? Waartoe die vragen, welker beantwoording als eene surprise plegen opgedischt te worden; eene *surprise* te oudbakken, dan dat iemand er *dupe* van zoude kunnen zijn? Koud en verkleumd als gij zijt door het gure jaargetijde, vindt gij den schrijver, die u hiermede eene aangename verpoozing schijnt te willen schenken, al zeer onhandig. Ik bid u, verwarm u een oogenblik, en hervat liever de lectuur bij den haard; misschien treft de schrijver, die wel wat op uwe goede luim rekent, u in eene gunstiger stemming; misschien vindt gij, door het herdenken aan de koude, die gij heden doorgestaan hebt, eenige sympathie voor eene bespiegeling over het ijs.

Nu ja, wij gelooven het wel; dat geeft alweder zoo een winterstukje, iets over de vreugde op het ijs, iets over hageljagt en sneeuwwolken, iets over de genoegens van den gezelligen haard, half Hollandsch, half Engelsch genre. Uwe inleiding, waaraan gij eene *wouldbe* natuurkundige wending gegeven hebt, kan ons niet verschalken.

Och! ik bemerk het al, gij hebt u nog niet genoeg gewarmd! Uwe luim is nog niet verdreven; de koortsige hitte, de tintelende gewaarwording, welke den vrijeren bloedsomloop in uwe aderen voorafgaat, welke de eerste ontspanning der gevoelszenuwen aankondigt, maken u nog onregtvaardig jegens den schrijver. Ik erken het, uw vermoeden is ten deele geregtvaardigd door hetgeen gij gewoon zijt in het Mengelwerk van dit Tijdschrift te vinden. Eene inleiding van eenig opstel geeft onvermijdelijk den indruk, dat de schrijver met eene voorkomende buiging den lezer bij de hand neemt, hem in den aanvang vele vriendelijkheden bewijst, waarbij hij evenwel zijn plan niet vergeet, en hem, onder eenen gemakkelijken en plooibaren vorm, daarhenen brengt, waar hij hem het liefste plaatst.

Niet iedere lezer is evenwel zoo gedwee, dat hij zich tot eene lijdelijke rol verleent; menigeen slaat de bewegingen van zijnen leidsman gade, en vraagt telkens: waartoe nu die beweging? Ik mag zoodanige lezers gaarne; ik stel mij bij voorkeur met hen in betrekking, want eene vrije wisseling van denkbeelden geeft meerder leven, meerdere duidelijkheid en gemakkelijkheid in de wijze van schrijven. Het komt er slechts op aan, om de gedachten zijner lezers op te vangen,

en telkens gereed te zijn, hen tot het doel te leiden, dat men voor oogen heeft. Of het mij gelukt is uwe bedenkingen te raden, weet ik niet; maar mijne eigenliefde zegt mij, dat ik niet geheel misgeslagen heb; en gaarne voeg ik er bij, dat ik zelf alligt in uwe dwaling zoude vervallen zijn. Schrijvers, wier talent ver boven mijnen lof verheven is, hebben u sinds eene reeks van jaren in dit Tijdschrift de vruchten van hunnen letterarbeid aangeboden. Met eene vrije heerschappij over de taal droegen zij u verhalen voor, die door de belangrijkheid der gebeurtenissen, of door het *interessante* der toestanden, of door de natuurlijke *sympathie*, welke die toestanden opwekten, uwe aandacht gespannen hielden; zij deelden u beschouwingen mede, welke het gevoel van nationaliteit krachtig prikkelden; zij wezen u op de geschiedenis onzer vaderen, en tooverden daaruit allerlei tafereelen voor uwe verbeelding. Kon het dan wel anders, of mijne inleiding moest u bevreemden? Dat die bevreemding zich in eenen zekeren onwil uitte legen den gekozen' vorm, waaronder gij als van zelve nog een ander doel vooronderstelde, niets natuurlijker dan dat. Doch ik vlei mij, dat uw oordeel daarover zal veranderen, wanneer ik mijn voornemen doe kennen, om u door de behandeling van een onderwerp uit de natuurkundige wetenschap eenige oogenblikken onledig te houden.

Op straffe, dat gij de onvoorzigtige poging zult veroordeelen, wil ik beproeven het eenmaal opgevatte plan te vervolgen; en om weder op mijn onderwerp terug te komen, aan uwe overdenking de vraag onderwerpen: Of gij weleens nagedacht hebt, wanneer gij zoo ter loops het oog op de schaal van den thermometer wierpt, hoe in dit eenvoudig instrument de verhevene standvastigheid der natuur gekend wordt? Met mathematische zekerheid daalt en rijst het kwik in juiste evenredigheid met den graad der temperatuur. De uurwijzer heeft zoo menige ernstige gedachte opgewekt; doch de thermometer! hoe schaars was hij den waarnemer iets meer dan het middel, om zich te vergewissen omtrent den meerderen of minderen graad van koude of hitte! Intusschen is zijne uitspraak klemmend als eene orakelspreuk. Veilig kunt gij u er op verlaten, dat op een zeker oogenblik, hetgeen door hem bepaald aangewezen wordt, eene gebeurtenis in de natuur rondom u plaats heeft, welke in grootschheid en verhevenheid naauwelijks door andere natuurverschijnselen wordt geëvenaard. Het water, dat vocht, bij uitstek rein en helder, als diamant, doorschijnend als het fijnste glas, vangt aan onder

den invloed der koude te verstijven. Het vocht, dat zoo zacht daarhenen vloeide, dat zoo onmerkbaar verdampte, dat zoo gedwee zich aansloot aan de oppervlakte van het ligchaam, waarover het stroomt, dat, door eene oneindige vrijwillige verdeeling van de geringste zijner deeltjes, hier in de fijne poriën der ligchamen indringt, ginds zich laat doordringen door honderderlei stoffen, welke er in opgenomen kunnen worden; ja! waardoor de lichtstralen eenen gemakkelijken doortogt vinden, dat vocht neemt plotseling de gedaante aan van een vast ligchaam; verdwenen zijn die zachte lenige vorm, die trouwe afhankelijkheid van de ligchamen, waar het zich aansloot; het neemt zijne eigene standvastige vormen aan; het schiet aan in sierlijke kristallen, en terwijl het somwijlen nog den spiegelreinen glans van zijnen oorspronkelijken toestand behoudt, zien wij een andermaal, hoe de luister van zijne matte, doch smetteloos witte kleur alle andere tinten overschittert. En niet slechts dat het water, zoo als het in vloeibaren staat door onze zintuigen onmisbaar erkend wordt, die gedaantewisseling vertoont; ook daar, waar het, in den dampkring verspreid, eenen onzigtbaren vorm aangenomen heeft, en zijn aanzijn voor geen onzer zintuigen verraadt, ook daar zien wij, als uit het niet, plotseling die sierlijke kristallen voor onze oogen getooverd.

De gewoonte verstompt onzen geest voor het verhevene dat wij dagelijks kunnen waarnemen, en wij staan met verbazing de verschijnselen aan te staren, welke niet dan onder zeldzame omstandigheden geboren worden. Zoo houd ik mij overtuigd, dat menigeen mijner lezers, die misschien met bevreemding den ophef leest, welke hier van dat eenvoudig bevriezen van water gemaakt wordt, met gespannen aandacht de proef van eenen natuurkundige zoude volgen, die uit eene luchtsoort, welke in geringe hoeveelheid met onzen dampkring vermengd is, den diamant voor zijne oogen vormde. Het noemen van dit woord heeft reeds eenen diepen indruk op u gemaakt. Ik zag zelf in het oog van menigeen' eenen glimlach van twijfel, alsof dit slechts droomerij ware, alsof eene voorbarige wijsheid der natuurkundigen theoretische bespiegeling als waarheid opdischte. Het zoude eene fraaije zaak zijn, zoo maar uit onze dampkringslucht diamanten te kunnen formeren! Daarvan zoude men wel meer gehoord hebben! Wie zoodanig eene kunst verstaat, zal wel niet in gebreke blijven haar in toepassing te brengen. - Ik moet hier het onderscheid tusschen w e t e n en k u n n e n toestemmen, en al heb ik dan ook de vriendelijke teregtwijzing

te duchten, met de bekende spreuk van *pauper Aristoteles*! ik zie daarom geene reden, om iets van de waarheid der zaak te laten afdingen; want sedert het menschelijke vernuft er in geslaagd is, om reeds voor anderhalve eeuw, door de hitte des brandspiegels, den diamant in den vorm van gas te ontbinden, en zijne zamenstelling op deze wijze handtastelijk aan te toonen, blijft voor den natuurkundige geen twijfel op dit stuk meer over. Hij erkent de magtige en reusachtige middelen, welke bij de vorming der aarde in haren tegenwoordigen staat werkzaam waren; met eerbied en bewondering staart hij die vormen en ligchamen aan, welke nog getuigen van de geweldige krachten, die bij de verstijving der aardkorst werkzaam waren, en bij de erkenning van de nietigheid der middelen, welke hem ter dienste staan, vergenoegt hij zich gaarne met het w e t e n , ook zelfs, wanneer hem dit meer en meer overtuigt omtrent de beperktheid van zijn k u n n e n . Maar voor den geest, welke aan deze rigting gewend is, dringt zich ook onwillekeurig eene ruimere beschouwing op van al wat hem omringt. Het schijnbaar onaanzienlijke klimt in waarde, wordt verheven, naar mate gij meer en meer in het wezen der dingen indringt.

Daarom, wanneer gij u over de ruwheid van ons klimaat beklaagt, vergeet dan niet, hoe de verschijnselen, welke daarmede gepaard gaan, ook stof geven tot vermeerdering van onze kennis, tot verheffing van onzen geest. Vergunt gij mij, dat ik beproeve u daartoe de behulpzame hand te bieden? Ik beloof u vooraf niet te geleerd te zullen zijn, want het is mijn voornemen niet den kundigen nieuwe ontdekkingen mede te deelen: deze vinden elders ruimer voedsel voor hunnen geest, en ik zoude mij zelven het talent, noch de wijsheid willen toekennen, om de zoodanigen met goed gevolg bezig te houden.

De natuurkundige ontdekt menigmalen verschil, waar de onervarene naauwelijks de mogelijkheid van onderscheid erkent; hij ontdekt overeenkomst en verwantschap, waar men deze, zonder diepe kennis der geschapene wereld, nimmer vermoeden zoude. Wilt gij het laatste door een voorbeeld opgehelderd zien, dan stel ik *diamant*, waarover wij nu toch reeds gesproken hebben, en *potlood* naast elkander. Wie zoude uit eene algemeene kennis dier ligchamen vermoeden, dat het dezelfde stof slechts onder verschillende gedaante konde zijn? Een verschil in rangschikking der oneindig kleine deeltjes, is de oorzaak van dat onderscheid, wat, voor het oog van den gewonen waarnemer zoo uit-

eenloopend is, dat men naauwelijks een sterker sprekend contrast kan denken. De diamant, het edelgesteente bij uitstek, in reinheid, glans en doorschijnendheid door geen ander kristal geëvenaard, wiens hardheid het hardste metaal overtreft, zoodat hij, waar het ijzer voor het doorsnijden van het harde glas te kort schiet, met zijne fijngeslepene hoeken eene diepe groeve in de spiegelgladde oppervlakte insnijdt, alsof het eene weeke zelfstandigheid ware; de diamant, het sieraad, dat alle andere sieraden overschittert; de glorie van vorsten en rijken dezer aarde; het voorwerp eener algemeene bewondering, wanneer hij eenige lijnen in zijne verschillende doormetingen meer telt dan gewoonlijk, zoodat men van sommige beroemde exemplaren u naauwkeurig zal weten te verhalen, waar zij in deze of gene vorstelijke verzameling verscholen liggen, hoezeer zij slechts enkele malen geroepen zijn hunnen glans aan het oog de opgetogene menigte te vertoonen; die diamant erkent als eenigen waren broeder het potlood! Waarlijk het regt van eerstgeboorte heeft zich hier krachtig doen gelden, en weinig baat het den jon geren broeder, of hij al eenen ijverigen en *gemoedelijken* advokaat in den natuurkundige gevonden heeft, die zijne naauwe verwantschap met dien eerstgeborene naauwkeurig uitgevorscht, en met onwedersprekelijke bewijzen gestaafd heeft. Doch hij behoeft ook die voorspraak niet, want hij heeft zijne eigene bestemming gezocht. Tegenover den aristocratischen diamant heeft het eenvoudige potlood zijne bestemming in de praktische wereld, in het bedrijvige leven, in den boezem van het volk, gevonden - trouwens dien jongstgeborene bleef ook geen andere keuze over; zien wij het niet eveneens gebeuren onderde menschenkinderen? - En om de eenmaal aangevangene vergelijking vol te houden, die jongere broeder moge al niet schitteren met den verheven' glans, welke de menigte verbindt, hoe rijst hij in de schatting der verlichten, wanneer hij in de hand des kunstenaars het middel wordt, om de vlugtige idealen van het genie op het papier te schetsen!

Maar waartoe? - vraagt gij mij - deze zijsprong? Wat zal die vergelijking van diamant en potlood hier beduiden? Ik wenschte deze vraag van u, en lag ze u daarom, met voordacht, in den mond. Het zal u dan ook niet verwonderen, dat ik reeds dadelijk met mijn antwoord gereed ben.

De kracht der gewoonte maakt ons ongevoelig voor de groote verschijnselen, die rondom ons gebeuren; het is noodig, dat wij die verschijnselen van eene minder bekende zijde beschouwen om op nieuws daarvan levendige indrukken te ontvange. De

vergelijking van water en ijs schijnt ons niets meer dan een natuurlijke overgang van het vloeibare tot het vaste te zijn; het ontgaat onzer aandacht, wat in dat woord van overgang al opgesloten ligt; wij vinden het natuurlijk, dat de vorm, waaronder zich de stof bij verschil van omstandigheden voordoet, hier zoo onderscheiden is; wij weten eenmaal, dat dit een noodwendig gevolg is van eene bepaalde vermindering des warmtegraads. Maar aan het einde zouden wij den man, die onze stelling wilde ontkennen, dat ijs toch altijd hetzelfde is als water; dat het dezelfde vloeistof in den vorm van een vast ligchaam is, met een eenvoudig medelijdend schouderophalen terugwijzen.

Welnu, ik liet u twee ligchamen zien, welke beide uit dezelfde grondstof bestaan; die ligchamen noemen wij diamant en potlood, en de grondstof is in de wetenschappelijke wereld bekend onder den naam van *koolstof*. Diamant en potlood zijn beide *koolstof* in verschillende vormen; vormen, welke onderling een onderscheid opleveren, naauwlijks zoo groot als ijs en water. En toch kost het ons moeite, om die voorstelling tot overtuiging te doen overgaan; toch zoekt men onwillekeurig naar eene wederlegging van de stelling, dat diamant en potlood hetzelfde ligchaam is. Dat alleen de vorm - dus toevallige omstandigheden - hier zulk een onderscheid zoude te weeg brengen, ziet, dat is eene zaak, welke men ter naauwer nood kan gelooven; men meent, dat zulk een verschil in eigenschappen noodwendig uit verschil van bestanddeelen moet verklaard worden. Door de vergelijking evenwel is het ons duidelijker geworden, hoe weinig dergelijke opvatting gegrond is; het is ons tevens duidelijk geworden, dat het onderzoek naar den vorm, naar de rangschikking der oneindig kleine deeltjes, waaruit de ligchamen zamengesteld zijn, tot belangrijke uitkomsten moet leiden; dat dit onderzoek van meer gewigt is, dan men uit de gewone opvatting van het woord vorm zoude besluiten. Die vorm is namelijk aan vaste wetten gebonden, en daardoor verkrijgt het afgetrokkene begrip van vorm eene stoffelijke realiteit, eene bestendigheid. Ik mag in dit gebied niet verder met u indringen, uit vrees dat ik in gebreke zoude blijven u omtrent alles, wat wij hier ter opmerking vinden, voldoende rekenschap te geven. Doch indien ik er in geslaagd ben, u een algemeen begrip te verschaffen van de waarde eener juiste kennis der vormen, dan kan ik mij ontslagen rekenen, om u nog verder omtrent het groote belang van de leer der kristallisatie te overtuigen.

Het doet hier weinig ter zake, wat men voorheen al gedacht

en geschreven heeft over het verschijnsel der kristallisatie. Eene enkele terugwijzing op de dwaling van vroegeren tijd wil ik u evenwel niet onthouden, al ware het alleen maar als historische merkwaardigheid uit de jaarboeken der natuurkunde. Dat ten tijde toen de wetenschap der natuurkunde nog in hare kindschheid was, de bestendigheid als grondtrek van den kristalvorm miskend werd, laat zich gemakkelijk verklaren uit de gebrekkige en eenzijdige kennis, welke men toen van de natuurverschijnselen bezat. In stede van getrouwe waarneming, werd bespiegeling als de hoogste wetenschappelijke verdienste beschouwd. Die bespiegelende rigting verblindde het oog der onderzoekers, of, zoo als men het in een figuurlijke zegswijze veelal omschrijft, zij zagen door het gekleurde glas der theorie. ‘Aan levenlooze ligchamen eenen bepaalden vorm toe te schrijven, laat zich niet met het gezond verstand rijmen, want slechts aan de organische natuur kan men het vermogen toekennen, om bepaalde vormen tot stand te brengen.’ Zoo drukt zich een Italiaansch geleerde van de zestiende eeuw uit, wiens naam in de natuur- en geneeskunde hoog aangeschreven staat, en die met den blik van het genie menige waarheid ontdekte, welke eerst later in haren vollen omvang erkend werd. Was een krachtige geest als de zijne niet bestand tegen de misleiding, waartoe bespiegeling den natuuronderzoeker leidde, dan zal het ons te minder verwonderen, dat wij de dwaling, die in de aangehaalde woorden zoo duidelijk doorstraalt, ook bij zijne opvolgers vinden, zoodat zelfs BUFFON in de laatste helft van de vorige eeuw zich nog verzette tegen de meening, die toen reeds meer veld begon te winnen, en aan de kristallen het karakter van bestendigheid ontzeide.

Het mag onder de glansrijke zegepralen, welke onze eeuw op de dwalingen van vroegeren tijd behaald heeft, genoemd worden, dat men niet slechts de kristalvorming als eene wet in het rijk der delfstoffelijke ligchamen erkend heeft, maar dat men die wet in hare bijzonderheden ontleed, en tot algemeene beginselen teruggebragt heeft, waardoor wij de vorming zelve, als van nabij, kunnen bespieden; waardoor wij de verwantschap van verschillende vormen onderling kunnen aanwijzen, en de tallooze gedaanten, die de natuur met haren onuitputtelijken rijkdom ten toon spreidt, tot eenige weinige hoofdvormen weten terug te brengen; dat wij door de juiste kennis dier wetten de schijnbare tegenstrijdigheden opgelost vinden, en dus eene juistheid en naauwkeurigheid in dezen tak van wetenschap aantreffen, zon als die aan de stellige wetenschappen toegekend worden.

Wanneer ik nu tegenover dit tafereel, waarin alles door het helderste licht beschenen wordt, de bekentenis stel, dat al ons weten binnen zekere grenzen besloten, dat onze kennis van de natuur en hare verschijnselen steeds voor uitbreiding, ontwikkeling en volmaking vatbaar is; wanneer ik dit ook op het onderwerp onzer beschouwing toepas, dan zoude men misschien vermoeden, dat ik daarmede ietwat van den lof, welken ik aan dezen tak der natuurstudie toegekend heb, wensch af te dingen. Doch ik bid u, zoude deze verdenking op zich zelve regtvaardig zijn? Immers neen! En wat het bijzondere geval, waarop zij hier in toepassing gebragt wordt, aanbelangt, ik durf u verzekeren, dat die bekentenis geenszins uit het gevoel ontspruit, alsof in de grondbeginselen iets wankelbaars, iets onzekers gevonden wordt, waarvoor eene dergelijke inschikkelijkheid moest ingeroepen worden. Den onvermoeiden vrager naar het h o e en w a a r o m moet men eindelijk het antwoord schuldig blijven; niets is natuurlijker; maar de weetlust van den ijverigen natuuronderzoeker zal door de gewonnen resultaten volledig bevredigd worden; hij zal voedsel voor zijne verdere nasporingen vinden in de toetsing en toepassing der gevondene wetten.

Misschien gelukt het mij in de volgende regels u hiervan te overtuigen, en te doen zien, hoe de algemeene kennis der wetten van kristalvorming ons de verklaring geeft van de verschijnselen, die bij het bevriezen van water opgemerkt worden. Het kwam mij voor, dat ik voor deze beschouwingen met eenig regt op de belangstelling der lezers van dit tijdschrift mogt rekenen, daar, van de eene zijde, het bedoelde verschijnsel in lateren tijd meer bepaald aan een wetenschappelijk onderzoek onderworpen is, en dus de prikkel der nieuwheid als aanbeveling voor dit onderwerp zoude dienen, en van de andere zijde de oneindige verscheidenheid van vormen, welke zich aan ons oog opdoet, bij uitstek geschikt is de aandacht te boeijen, vooral, wanneer bij iedere schrede, welke wij doen, in onze huizen, zoowel als daarbuiten; in de vrije natuur, in de stad, zoowel als op het land; in het ruim des dampkrings, zoowel als op de aarde; op den vasten bodem, zoowel als in zeeën, rivieren en plassen, hetzelfde verschijusel telkens onder eene andere gedaante door ons waargenomen wordt.

Wanneer de mineraloog als *axioma* de stelling aanneemt, dat iedere zelfstandigheid, welke in kristalvorm kan aanschieten, hare eigene type heeft, waarvan zij niet afwijkt, wil hij daarmede niet beweren, dat alle kristallen van dezelfde zelfstandig-

heid elkander volkomen gelijk zijn. De bepaling van type laat nog eene groote verscheidenheid van vormen toe, en daarin bestaat juist de verdienste der wetenschap, dat zij, door nadere ontleding van al die verscheidenheden, tot de voorstelling gekomen is van eenige weinige grondtypen, welke *ten getale van zes* den sleutel geven van die duizenderlei spelingen in de natuur, welke, bij de eerste beschouwing; wel is waar de bewondering opwekken, maar ook tevens den geest doen duizelen, en bijna aan de mogelijkheid doen wanhopen, om daarin eene natuurlijke rangschikking te vinden. Liever dan u hier met algemeene beginselen bezig te houden, die in zich zelve, hoe gewigtig ook, toch nimmer voor eene onderhoudende voordragt geschikt zijn, willen wij de opheldering en ontwikkeling dezer stelling afwachten van de voorbeelden, waarop onze aandacht later gevestigd zal worden.

Maar is dan nu van het ijs zoodanige type bekend? Zoo hoor ik om strijd den natuurkenner en den onervarene in deze studie vragen. Beide rigten dezelfde vraag aan den schrijver; doch hoe verschillend is hun toon! De eerste meent daardoor het hoopelooze van mijne poging aan te wijzen; de andere verlangt eene stellige verklaring zonder terughouding. Aan beide moet ik het antwoord afzonderlijk rigten. Den eerste wensch ik te doen opmerken, dat de bouwstoffen, welke wij verzameld vinden, om daaruit een besluit op te maken, overvloedig niet alleen, maar ook ten volle geschikt zijn tot het oogmerk. Den laatste beantwoord ik zijne vraag met de verklaring, dat het hem na de lezing van dit opstel duidelijk zijn zal, welke de grondvorm, de type, van het ijs-kristal is: dat hij door eigene waarneming gemakkelijk de bevestiging zal kunnen vinden van hetgeen hij hier voorgesteld vindt. Ik ontken niet, dat er een bepaald vertrouwen in de wetenschappelijke nasporingen geeischt wordt, om dien vorm aan te nemen, zonder dat men in de gelegenheid is de juistheid door regtstreeksche waarneming te staven, en daarentegen zich vergenoegen moet, om uit de vergelijking der verschillende wijzigingen tot de algemeene type te besluiten. Het klinkt zeker vreemd, dat de eigenlijke, de volmaakte vorm van het ijs als kristal slechts zelden gevonden wordt, niettegenstaande tallooze malen de gelegenheid voorkomt, om bevrozen water van nabij gade te slaan; het klinkt vreemd, dat men als eene belangrijke waarneming geboekt vindt, dat een Engelsch natuurkundige ijskegels gevonden heeft, welke den kristalvorm van het volmaakte bergkristal vertoonden;

en toch was die waarneming, als eene groote zeldzaamheid, van het hoogste belang. Met een enkel woord wil ik hier de omstandigheden vermelden, waaronder die kristallen zich gevormd hadden. Het was aan den boog van eene brug, welke over eenen waterval gelegen was, dat zich, bij eene gelijkmatig aanhoudende temperatuur van eenen halven graad beneden het vriespunt, in den fijnen nevel des watervals deze scherp begrensden vorm met eene zeldzame regelmatigheid konde ontwikkelen.

Die langzame vorming is eene voorname voorwaarde voor de regelmatige kristallisatie. Hoe zelden intusschen zijn de omstandigheden zoodanig bij het bevriezen van water, dat een volkomen rustige gang in de verplaatsing der kleinste deeltjes plaats heeft! Het allerminst schijnt zij in den veelbewogen dampkring verwacht te kunnen worden. Naauwelijks heeft de natuur haar werk hier aangevangen, of zij wordt daarin gestoord en verpligt het aangevangene onvoltooid te laten. En toch vindt men in de sneeuw, in de ijsbloemen en kristallen op onze vensterruiten, in den rijp, eene sierlijkheid in vormen, welke iets meer dan een bloot spel van het toeval verraadt; welke ons wetten daarin vermoeden doen, waar wij bij den eersten aanblik slechts fantasiebeelden erkennen. Dat vermoeden wordt door eene naauwlettende waarneming ten volle bevestigd. Die dunne sneeuwvlokjes geven als ware het de vlakke teekening, of wilt gij, den platten grond der kristalvorming met eene bewonderenswaardige naauwkeurigheid in eene eindelooze verscheidenheid. De kristallisatie vertoont zich hier slechts in ééne rigting, namelijk die der vlakte; in de andere doormetingen is zij niet tot stand gekomen. Waar, door plotselijken overgang van den vloeibaren tot den vasten staat, zich ijsmassa's in den dampkring vormen; waar de waterdruppel bij zijne vorming dadelijk verstijft, zien wij den hagel geboren worden, welke slechts duistere sporen, of eene zwakke aanwijzing des kristalvorms vertoont.

Maar wanneer dan de dampkring als middenstof, waarin dit werk der natuur tot stand zoude komen, zoo ongunstig te achten is, waarom dan de aandacht niet liever gevestigd op de ijsvorming in het water zelf? Hier althans heeft men die gedurige stoornissen niet te vreezen; hier heeft men het in zijne magt de temperatuur te regelen, en door eene langzame verkoeling van lieverlede dien graad van koude te weeg te brengen, welke voor het bevriezen van water gevorderd wordt.

Ik moet u, zal ik deze vraag duidelijk beantwoorden, vooraf

op een verschijnsel opmerkzaam maken, dat ieder van ons zeker honderde malen waargenomen heeft: dat namelijk, bij eenen aanmerkelijken graad van koude het water niet bevriest, wanneer het volkomen rustig gehouden wordt. De minste beweging evenwel doet het water verstijven, en het kan uwer aandacht niet ontgaan zijn, hoe bliksemsnel zich dan eene groote hoeveelheid ijs vormt, die al spoedig tot eene vaste korst te zamenbakt. En nu bedenke men slechts, welk eene magtige beweging in den inwendigen toestand van het water plaats heeft, welk eene snelle, welk eene veelvoudige verplaatsing in allerlei rigtingen hier voorvalt. Ik moet het aan uwe verbeelding overlaten, dit tafereel voor uwen geest uit te werken. In die schijnbaar kalme massa is dus het allerminst de gelegenheid aanwezig, om een volkomen kristal te vormen. Door den overvloed van bouwstoffen, welke den bouwmeester hier toegevoerd wordt, vindt hij zich overstelpt. Naast de deeltjes, die om het eerste vaste punt, als om eene kern, lot kristal aanschieten, snellen nieuwe bouwstoffen om strijd van alle kanten aan, want geen enkel deel der massa is niet vatbaar, om in vasten staat over te gaan; zij worden evenwel reeds door de onmiddellijk volgende verdrongen, en de naauwelijks aangevangen bouw wordt zoo doende in hetzelfde oogenblik weder verstoord. Indien nu nog slechts eene enkele kern bestond, zouden de moeijelijkheden reeds aanmerkelijk zijn; doch hoe groot is niet het aantal dier kernen, welke op hetzelfde oogenblik des tijds tot stand komen! Vandaar ineensmelting, doorkruising, belemmering, wijziging en wat niet al. Het behoeft wel niet nader aangetoond te worden, hoe talloos de vormen zijn, die hier als door het toeval geboren zullen worden.

De overweging van deze omstandigheden zal ons op zich zelve reeds tot verklaring dienen der vraag: waarom de volkomen ontwikkelde kristalvorm met zijne geometrisch scherp afgebakende punten en hoeken zoo zelden in het ijs gevonden wordt. Doch er is nog meer, wat hier onze oplettendheid verdient. Het is bekend, dat bij den overgang van het vloeibare in het vaste eene sterke ontwikkeling van warmtestof plaats heeft. Men heeft berekend, dat de warmte, welke bij de vorming van het ijs uit vloeibaar water ontbonden wordt, zoo belangrijk is, dat zij drie vierde deel bedraagt van den graad van warmte, welke vereischt wordt, om matig koel water (van 40° Fahrenheit) tot het kookpunt te brengen. Het klinkt den onervarene vreemd, van zoodanige verhooging der temperatuur te hooren spreken, waar

hij dit het allerminst gewoon is te vermoeden, en ik zoude alligt te veel op het vertrouwen mijner lezers rekenen, indien niet een enkel woord van toelichting hierbijgevoegd werd, ten einde het schijnbaar paradoxe van die *hitte uit koude ontwikkeld* weg te nemen. De warmtestof, welke op deze wijze vrij wordt, deelt zich natuurlijk aan de naastgelegene deelen mede, waardoor de temperatuur van het water daar ter plaatse eenigzins verhoogd wordt; deze verhooging van warmtegraad kan evenwel niet aanmerkelijk zijn, daar eene onmiddellijke mededeeling aan meer verwijderde stofdeeltjes noodwendig moet volgen, en dus eene plaatselijke ophooping van warmtestof niet denkbaar is. Wilt gij evenwel een regtstreeksch bewijs van de verhooging der temperatuur door het kristalliseren van het water, het is gemakkelijk u zulks in een eenvoudig voorbeeld te leveren. In de luchtledige ruimte bevriest het water niet op het gewone vriespunt; er wordt daartoe eene temperatuur van ongeveer 18° Fahrenheit vereischt; doch in het oogenblik zelf, dat de vorming van het ijs aanvangt, ziet men, hoe de thermometer, welke de temperatuur van het water aangeeft, tot op 39° rijst. Vanwaar die ontwikkeling van warmte, die plotseling eene verhooging van 14 graden warmte bewerkt? Vanwaar anders dan uit de bron, welke wij thans aangewezen hebben? Maar gij zoudt nog slechts een onvolledig denkbeeld hebben van de mate der warmteontwikkeling, indien gij u bij dit cijfer van de graden bepaaldet. Op hunne beurt namelijk verkoelen de reeds bestaande kristallen, welke bij eene hoogere temperatuur dan het vriespunt niet kunnen blijven bestaan, de omgevende vloeistof. Zoo is dan het ligchaam, dat bij zijne wording eene bron van warmteontwikkeling was, later weder het middel, waardoor de verhooging der temperatuur boven zekere grenzen verhinderd wordt. Zoolang nu de temperatuur van de omringende lucht, of van de ligchamen, waarin het water bevat is, beneden het vriespunt blijft, zal er nog gelegenheid zijn tot nieuwe kristallisatie; in het tegenovergestelde geval evenwel moet de verdere voortgang dier vormsverandering ophouden, dat is, het water bevriest niet verder.

Een ander duidelijk sprekend voorbeeld is het volgende. Wanneer men gelijke deelen sneeuw (welke uit den aard der zaak eene temperatuur van 32° Fahr. heeft) en water van 140° warmte met elkander vermengt, smelt de sneeuw, en het mengsel verkrijgt eene temperatuur van 32°. Het water is dus 108 graden verkoeld, of met andere woorden, het heeft eene hoeveelheid warmte ver-

loren, welke op de schaal van den thermometer door 108 graden aangeduid wordt; die warmte werd door de sneeuw gebonden, toen deze haren vasten vorm verloor, en in vloeibaren staat overging. Deze beide voorbeelden steunen elkander, daar zij ons van de eene zijde doen zien, hoe, bij den overgang van het vloeibare in het vaste, warmte ontwikkeld, en van de andere zijde, hoe, bij het vervloeijen van een vast ligchaam, warmte geboren wordt. Ik laat de toepassing, waarvoor de kennis van deze bijzonderheden bij de nadere beschouwing der natuurverschijnselen vatbaar is, voor alsnog ter zijde, om het onderwerp, waarmede wij ons thans bezig houden, niet te ver uit het oog te verliezen.

Het gevolg van die ontwikkeling van warmte is verplaatsing der deeltjes, dewijl de meer verwarmde ligter zijn, en dus bij de vrijheid van beweging naar boven stijgen, en de plaats innemen der koudere, welke door hunne grootere digtheid, in vergelijking van de straks genoemden benedenwaarts gaan. Dit spel der kleine stofdeeltjes ziet men onder andere zeer duidelijk, wanneer men in de vrije lucht de voorwerpen gadeslaat, welke zich aan het oog onmiddellijk boven eene verhitte oppervlakte, bijv. een kolenvuur, vertoonen; men merkt dan terstond eene wemeling, eene trillende beweging in die voorwerpen op, alsof een glas, waardoor de lichtstralen ongelijk gebroken worden, daarvoor heen en weder geschoven wordt. Het is niets anders dan het gevolg van de verplaatsing der doorschijnende deeltjes van de dampkringslucht, welke dit verschijnsel te weeg brengt. Welnu, iets dergelijks moet ook in het water plaats hebben, waar de deeltjes in de onmiddellijke nabijheid van het wordende kristal, door de mededeeling der warmte, een minder eigenaardig gewigt verkrijgende, naar boven stijgen; welke verandering der betrekkelijke plaatsing in deze kleine wereld het ongewapende oog ontsnapt, maar daarom niettemin van grooten invloed zal zijn. De kennis hiervan geeft ons, in verband met hetgeen wij reeds gevonden hebben, den sleutel van het geheim, waarom de volmaakte kristalvorm van het ijs zoo zelden voorkomt. Bij lagere temperatuur van het water, kan men slechts stevige kristallen met scherpafgeslepene vlakken verwachten, dewijl hier het vermogen tot die eigenaardige vorming sterker ontwikkeld is; doch juist hier is het, dat de plotselijke verkoeling eene geweldige verplaatsing te weeg brengt, welke als een stoorende invloed den geregelden bouw belemmert.

In plaats dat wij ons dus over het zeldzame van dit verschijnsel zouden verwonderen, zal de overtuiging bij ons levendig wor-

den, dat de neiging tot kristalvorming in het water bij uitstek krachtig moet zijn, daar zij in staat is, zoo vele storende omstandigheden in die mate te overwinnen, dat toch bijna altijd eene regelmatige type, eene toenadering tot den oorspronkelijken vorm, in het ijs te erkennen is; wij zullen tevens begrijpen, welk eene vlijt, welk eene onvermoeide waarneming en navorsching van den natuurkundige gevorderd wordt, wanneer hij het ingewikkelde vraagstuk zal oplossen; wanneer hij de veelvuldig gewijzigde vormen zal ontraadselen, om daaruit het algemeene beginsel, het vaste punt, te construëren.

Is eenmaal de volmaakte type bekend, dan valt het gemakkelijk daartoe de verschillende afwijkingen te herleiden. Zoo zien wij bij die delfstoffelijke zelfstandigheden, welke de schoonste en regelmatigste kristallen, in zekeren zin de oorspronkelijke vormen, waarop de leer gegrondvest is, vertoonen, eene reeks van afwijkingen, welke, hoe talrijk ook, geene de minste moeite voor de klassificatie veroorzaken. Is het woord van het raadsel bekend, dan verklaren zich alle deelen even gemakkelijk. Hoe geheel anders is het, wanneer dit woord eerst gezocht moet worden.

Ik heb nog slechts gesproken over de afwijkingen, welke iu ieder kristal op zich zelve voorkomen. Doch hier mede is de zaak niet afgedaan. Ik moet u nog eene groote bron van verscheidenheid in vormen doen kennen, namelijk de *groupeering* van kleine kristallen tot eene massa, welke zich schijnbaar als een ondeelbaar geheel voordoet. Hoe gemakkelijk het ook schijnen moge, in het algemeen het begrip van een zelfstandig kristal te scheiden van dat eener toevallige vereeniging en ineensmelting van meerdere deelen, zoo is dit evenwel in de bijzondere gevallen niet zelden hoogstmoeijelijk. Dikwijls meent men slechts een afgesloten geheel voor zich te hebben, waar het naauwkeurig en scherp toeziend oog eene zamensmelting van meerdere zelfstandige kristallen, hetzij geheel of onvolkomen gevormd, ontdekt; en omgekeerd vertoonen de bastaardkristallen het bedriegelijke beeld van eene ineensmelting van afzonderlijk gevormde kristallen. Het is waar, bij de ontleding der vormen van het ijs, ontdekt men eenen rijkdom van verscheidenheden, die door geene kristallen van andere zelfstandigheden geëvenaard wordt; doch de analogie met hetgeen wij elders vinden, geeft ons het volle regt, om in die vormen steeds de oorspronkelijke type terug te zoeken, en hen slechts als afwijkingen, door uitwendige omstandigheden geboren, te bestempelen. Voor een goed deel wordt op deze wijze de ronde lijn

verklaard, welke vooral in de zoogenaamde ijsbloemen waargenomen wordt.

Evenzeer als alle kristalliseerbare zelfstandigheden, bij haren overgang uit den vloeibaren in den vasten staat, zonder eenige sporen van bepaalde structuur kunnen verstijven, en louter uit korrels zamengesteld blijken te zijn, evenzoo wordt dit ook bij het ijs waargenomen. Dit punt behoeft ons dus niet langer bezig te houden. Dieper ingrijpende in de wetenschappelijke beschouwingen, is de vraag: Of de begrenzing van ijskristallen, door ronde lijnen, geenen grond geeft, om het bevriezen van het water geheel af te scheiden van de algemeene verschijnselen van kristallisatie? Doch ook hier ontbreekt het ons niet aan waarnemingen en opmerkingen, welke het willekeurige van eene dergelijke scheiding doen gevoelen. Uit de theorie der kristallisatie laat het zich duidelijk aantoonen, dat de afronding der hoeken en ribben, de afwijkingen in de as, waarin de kristalliserende stof aanschiet, de gedeeltelijke ontwikkeling in ééne rigting, de plotselijke stoornis in den bouw, waardoor slechts de helft, een derde of vierde gedeelte van den eigenlijken vorm tot stand komt, dat door deze bijzonderheden het schijnbare verschil tusschen sommige ijs vormen en de gewone kristallen gemakkelijk verklaard wordt. Ik zal met deze aanwijzing kunnen volstaan, daar een dieper onderzoek te zeer in het afgetrokkene vallen, en eene meer bepaald wetenschappelijke behandeling vorderen zoude. Trouwens, wat ook van deze afwijkingen zijn moge, men vergete daarbij niet, hoe daartegenover zoo vele vormen van ijs aangetoond kunnen worden, waarin de regelmatige, regtlijnige, scherp begrensde hoeken en ribben tot den strengen vorm naderen, terwijl de overweging van de bijzondere omstandigheden, waaronder de verstijving van het water plaats heeft, de reden van die veelvuldige afwijkingen voldoende verklaart.

Uwe bedenking, vervat in de vraag: Maar is dan de grondvorm van het ijs als kristal bekend? vertrouw ik genoegzaam opgelost te hebben. Of ik even gelukkig er in geslaagd ben, om uwe belangstelling levendig te houden! Het zoude mij leed doen, om uwentwille en om het onderwerp, dat ik gekozen heb. Want zonder eenige algemeene punten als inleiding te laten voorafgaan, zie ik geene kans, om de verschijnselen, welke ik met u in hun geheel wilde gadeslaan, duidelijk te ontleden. Het is daarvoor noodig de natuur van nabij te bespieden, en in het bijzondere het algemeene zoo veel mogelijk op te sporen.

Door de overtuiging, dat het bevriezen inderdaad als kristallisatie beschouwd moet worden, hebben wij voor de verklaring eene groote schrede voorwaarts gedaan; en langs den weg der gevolgtrekkingen bij analogie zullen wij niet slechts dat doel nader komen, maar ook vele belangrijke gezigtspunten ontdekken, welke onze schreden juister doen rigten, of althans onzen lust en onze liefde zullen opwekken, om onvermoeid in onze nasporingen te volharden.

Wij moeten trachten door eene veelzijdige beschouwing steeds dieper en dieper in het wezen der dingen in te dringen. De waarnemingen van den natuuronderzoeker, die in het veld van het microscoop bij eene vergrooting van ettelijke honderde malen de fijnste vormen, de kogeltjes en kernen, waaruit het kristal opgebouwd wordt, tracht te ontdekken, moeten in verband gebragt worden met de beschrijvingen, welke de mineralogen ons leveren van de lagen van verschillende formatie, waaruit rotsen en bergketenen, bij de hevige omwentelingen der aarde, gevormd zijn. De ontleding, of wilt gij, de ontraadseling der vormen, welke op onze vensterruiten geboren worden, wanneer bij strenge koude daar' buiten de adem onzes monds op het kille glas bevriest, en de beschrijving van den reiziger in de Alpen van *Zwitserland*, waardoor wij van nabij bekend worden met de onafzienbare ijsvelden, welke van de hemelhooge bergtoppen tot in het vruchtbare dal reiken; beide smelten ineen voor den natuurkundige, die dezelfde wetten denzelfden gang van verschijnselen, dezelfde formatie in het grootsche en trotsche, zoowel als in het nederige en eenvoudige natuurverschijnsel, weet op te sporen. En terwijl wij leeren inzien, dat kristallisatie en ijsvorming geheel gelijksoortige verschijnselen zijn, mogen wij met vertrouwen de kennis van den mineraloog borgen, om ons bij onze nasporingen voor te lichten en te leiden, in het bewustzijn, dat de resultaten, welke wij langs dien weg winnen, wederkeerig vruchtbaar zullen zijn voor de wetenschap.

- S.

De vroeg gestorvene jongeling.

‘Is hij dan waarlijk overleden?’ sprak ik tot eene mijner oude kennissen, welke ik in jaren niet ontmoet had. ‘Ter naauwer nood stapte ik hier aan land, of mijne eerste vraag betrof' uwe beide zonen, waar en hoe zij zich bevonden. En de persoon, tot wien ik mij rigtte, alsof hij u ter naauwer nood kende, herhaalde eenige malen de vraag: Wien ik dan toch bedoelde? Eerst bij het vernemen van uwen naam bevestigde hij mij de treurmare, dat gij met uwen oudsten zoon in diepen rouw gedompeld waart wegens het onverwacht afsterven van den jongste uwer kinderen. De man drukte zich, helaas! duidelijk genoeg uit; maar toch streelde mij eene heimelijke hoop, of er ook misschien een misverstand kon plaats hebben. Wat behoef ik dit nu nog te betwijfelen? U te ontmoeten, is de sterkste verzekering van de waarheid der droeve tijding.’

Mijn vriend sloeg de oogen neder, maar bleef zwijgen.

‘Als ik het zeggen mogt, hervatte ik, zoude ik bijna durven beweren, dat dit verlies mij even smartelijk treft, als het den broeder grieft en den vader ter neêrslaat. Er zijn wel menschen, die hunne wijsgeerige ongevoeligheid zoo verre drijven, dat zij elke gewaarwording onderdrukken, en bij het gemis van dierbare panden niet meer aandoening laten blijken, dan bij het

te loor gaan van een onbeduidend stuk huisraad; maar uwer ware zulk eene verharding des gemoeds onwaardig, nu een zoon u is ontvallen, op wien het vaderland eenmaal roem zou gedragen hebben, indien hij den voortreffelijken aanleg volkomen ontwikkelen mogt, welke hem nu reeds verre boven zijne jeugdige medgezellen verhief.'

'o Ware het u vergund geweest,' antwoordde nu mijn vriend, op deze toespraak, 'bij zijn ziekbed tegenwoordig te wezen, voorwaar, dan eerst zoudt gij door de liefde en achting geroerd zijn, met welke hij nog in zijne laatste oogenblikken uwer gedacht. Hoe hoog hij u schatte, hoe zeer hij u boven anderen stelde, was mij sinds lang geen geheim meer; maar toen hij, tot den laatsten ademtogt, terwijl wij allen, bloedverwanten, vrienden, kennissen, hem omringden, onophoudelijk uwen naam noemde en ons meermalen verzocht, u toch vooral te zeggen, dat hij vol dankbaarheid jegens u ter dood insluimerde, deed dit mij gevoeliger aan, dan ik immer vermoed had. Men had mij reeds bij zijn leven doen opmerken, met hoeveel zorgvuldigheid hij uw voorbeeld in ernst van taal, waardigheid Van houding en eenvoud van gemoed navolgde; maar thans eerst moet ik de waarheid dier opmerking toestemmen.'

'Alsof hij noodig had gehad, iemand na te volgen', hernam ik, 'en die eigenschappen niet veelmeer de uitvloeisels van eigen denkwijze en vorming bleken te wezen. Immers, reeds als knaap onderscheidde hij zich door ingetogenheid en bedachtzaamheid; hij overdreef immers deze bedaardheid geenszins, of gaf u, door ontijdigen trots, tot regtmatige ergernis aanleiding?'

'Verre van daar,' zuchtte de vader; 'integendeel, de opgeruimdheid schitterde hem ten oogen uit, en geestige scherts kruidde steeds zijn onderhoud; hij had voor zijne vrienden een blij gelaat, eene gulle hand. en een warm hart open. Het is zoo, luidruchtig zag ik hem nooit; doch hoe zoude ons dit hinderen! zelfs prees men hem in de stad er om, en de burgers bewezen den twee en twintigjarigen jongeling bijna evenveel achting en eerbied, als aan ouderen van dagen en aan roemrijker namen.'

'En wat waren zijne laatste woorden; heeft hij u niets opgedragen bij zijn sterven?'

'o Vele en aandoenlijke woorden; want waarom zoude een vader dit ontveinzen, al is bij misschien de bevoegde regter

niet? Hij, ofschoon in het bloeijendste tijdperk der levensjaren beweende echter geenszins den al te spoedigen dood, of toonde zich mistroostig om het derven eener pas ontlok ene jeugd, waarop geen mannelijke ouderdom volgen mogt. Veeleer vertroostte hij ons allen, en wenkte ten laatste een' onzer, om uit zijnen mond eene troostrede op te schrijven, als geraakte hij geheel in geestverrukking. Het kwam mij eerst voor, alsof de naderende dood zijne zinnen verbijsterde; maar de lezing van hetgeen hij voordroeg, verbande later daaromtrent allen twijfel, en een ieder betuigde er zijne verwondering over.'

'Hebt gij het geschrift bij u?' vroeg ik.

'Ongetwijfeld!'

'Zoudt gij mij het dan niet willen mededeelen?'

'Ik vrees slechts, dat het gestelde veel te wenschen zal overlaten; hij was nog zoo jong, en dan in zulk een oogenblik! Hij, voorzeker, zoude meer zwarigheid gemaakt hebben, het opstel in uwe tegenwoordigheid voor te dragen, dan in het bijzijn van wie anders ook.'

'Ben ik dan een vreemde, wiens oordeel gij behoeft te duchten? of zoudt gij denken, dat de inhoud mij niet veel meer belang inboezemt, dan de inkleeding, vooral, indien ik daaruit zien mag, hoe kalm en gelaten hij ontslapen is?'

'Luister dan:

"Zoo is dan mij naar den wil der Godheid geschied; wel nu, wat deze ook over ons gehenge, wij moeien zulks met gelatenheid en zonder morren verdragen. Zoo spraken de wijze mannen van ouds, en inzonderheid de grootste der dichters, als hij zing: Welkom moeten der Goden gaven, van welken aard ook, den menschen zijn; terwijl hij met regt ai wat de Godheid doet, met den naam van gaven bestempelt. Immers, zij kunnen niet anders dan goed doen, of wat ten goede strekt!

Dat is ook mijne overtuiging, en daarom schik ik mij onderworpen in mijn lot, ofschoon ik mijn einde reeds voor oogen zie, en geen' anderen tijd meer heb te wachten; doet gijlieden ook zulks, en gelooft mijne woorden; gij weet, hoe zeer ik steeds naar waarheid getracht heb; zoo veel dus in u is, beheerscht uwe overmatige smart, daar mij toch niets verschrikkelijks is overgekomen, al wildet gij zelfs du zwartste levensbeschouwing tot de uwe maken.

Verkiest gij, dat ik eene zoodanige betrachting voorstel? Zij

moge bevalligheid missen en geene aangename gewaarwordingen opwekken, er ligt toch iets ernstigs bij haar ten grondslag, ter waarschuwing misschien niet ongeschikt.

Wij menschen zijn alle uit het geslacht der *Titans*, en daarom den Goden gehaat en vijandig, gelijk die opstandelingen tegen hun gezag in vroegere eeuwen; daarom worden wij door hen gestraft, en in dit leven als in eene gevangenis opgesloten, om zoo lang boete te doen, als wij adem halen; dan komt de dood, ontslaat ons, veroordeelden, van de pijniging, en beveelt ons heen te gaan.

Zoo is dan de plaats, welke wij wereld noemen, niet anders dan eene gevangenis, door de Goden voor ons ingerigt, lastig om te bewonen, vol ongemakken en onaangename afwisselingen. Nooit is het luchtsgestel er zuiver en kalm; nu eens verstijft ons de koude, hetzij de snerpende wind den grond met sneeuwvlokken bestrooit, hetzij regen en nevel den vochtigen bodera tot slijk doorweeken; dan weder verschroeit ons eene verstikkende hitte, en slechts een' korten tijd des jaars verkwikt ons eene gematigde weêrsgesteldheid. Dan barsten onweders los en loeijen de stormen, of schokt eene aardbeving de gansche natuur; schrik en vrees beklemmen de harten der stervelingen bij al deze verschijnselen, welke de Goden als zoovele straffen, telkens zenden. Het menschdom, niet bestand voor deze afwisselingen van het luchtsgestel, bouwt nu andere, kleinere gevangenissen, voor zich zelf, huizen en steden genoemd, uit hout en sleenen zamengesteld, alsof men in een' uitgebreiden kerker nog kleinere hokken uitkoos. De planten en vruchten, die nit de aarde voortkomen, om ons bestaan te rekken, zijn als het voedsel, dat aan de gevangenen verstrekt wordt, gering en onsmakelijk; wij echter houden ons er gaarne mede tevreden, door nood gedrongen en door gebrek genepen. Of gaat het den ongelukkigen anders, die, door ons in hechtenis geworpen, de slechtste spijzen uit gewoonte gretig genieten? Dat voedsel nu, is in waarheid slecht en verderfelijk; blijkt dit niet ten volle uit de ziekten des ligchaams? En het wordt ons nog niet eens gereedelijk verstrekt, of in overvloed toebedeeld, maar slechts voor onmetelijken arbeid en tallooze plagen als toegeworpen.

De twee deelen, waaruit wij menschen bestaan, zijn juist onze grootste kwellers, namelijk de ziel en het ligchaam. Begeerten, hartstogten, driften, angst, zorgen, duizende aandoeningen verontrusten de eerstgenoemde, en matten haar dag

en nacht af, met onophoudelijke grieven doorvlijmd. Hij zelfs, die zich zelven het beste kan beheerschen, en er het meest in geslaagd is, de gelijkmoedigheid te bewaren, kan zich toch van geenen dier hartstogten geheel en al bevrijden; zij zijn als dieren der woestijn in eene kooi gesloten, die, door geweld of overreding gedwongen eenen tijdlang rusten, maar bij de minste verflaauwing der tucht weder opvliegen en de vorige woestheid hernemen. En het ligchaam! welk een heir van kwalen, te veel zelfs om op te noemen, tast het niet dagelijks aan, uit verandering van bloedmenging en invloeden van buiten ontstaan, terwijl Vleesch, spieren en gebeente deszelfs zamenstel vormen, en deze weeke en harde, vochtige en drooge, elkander vijandige bestand deelen onophoudelijk elkander sloopen! De spijzen, zelve nadeelig werkende, en het luchtsgestel, telkens afwisselend, verergeren sommige kwalen, en verwekken andere ongemakken, die uit den aard der ligehamen voortvloeijen, ofschoon zij aanvankelijk geheel verborgen waren. Zoo veel kwaad en verderf ligt er in ons zelve; maar hoevele straffen komen er niet van buiten nog bij, indien men de ongemakken, van elders ontstaan, in vergelijking met de kwellingen onzer eigene natuur, dien naam wil geven! Andere pijnen toch en smarten, door uitwendige middelen te weeg gebragt, door staal of vuur of dergelijke martelingen, zijn wel hevig, maar benemen ook spoedig het bewustzijn aan den gepijnigde, wanneer zij al te hevig aantasten. Maar met hoeveel onduldbaar leed martelen ons de ziekten niet! Het menschdom dan, aan zoo vele pijnigingen onderworpen, moet in dezen kerker, in deze gevangenisstraffen, zijnen bepaalden tijd doorzuchten, en niet eerder mag een der stervelingen heengaan, voordat hij andere als plaatsvervangers, zijn eigen kroost, achtergelaten heeft, terwijl deze aan éénen, gene aan meer nakomelingen, erfgenamen der jammeren, het aanzijn schenken.

Niemand blijft vrijwillig, maar alleen omdat zij met ziel en ligchaam als aan éénen ketting geboeid zijn, gelijk men in de maatschappij ook dikwerf een aantal gevangenen aan ééne keten vastgeklonken aanschouwt, wanneer de vijand de ongelukkige ingezetenen der veroverde steden ter slavernij wegsleept, of als de wet de overtreders harer voorschriften ter verdiende kastijding heenvoert. Grooten van gestalte naast kleinen; schoonen van ligchaam naast mismaakten; aanzienlijken naast gegeringen, alle gaan gezamenlijk aan dezelfde boeijen gekluisterd, en voor hetzelfde lot bestemd. Zoo slaat in de

maatschappij de eene mensch in rijkdom en eere boven den anderen, gelijk zij ook in ligchaamsgestalte verschillen; koningen hier, elders eenvoudige burgers, dáár bezitters van duizenden, ginds behoeftigen. Hebben zij daarom echter minder deel aan de ellenden des levens, of worden zij niet evenzeer door dezelfde boei geprangd? Mag men zelfs niet zeggen, dat de verhevenen van rang en magtigen. van vermogen, nog meer dan de onaanzienlijken en armen, aan de kwellingen blootstaan? De laatstgenoemden toch, niet door de gaven der fortuin verzadigd en opgeblazen, zij minder vast dan de schakels der keten gesmeed, en kunnen zich met meer vrijheid in hunne banden bewegen; maar de grooten der aarde, de gebieders over gansche volken, overvoed door het geluk, en door overmaat van spijzen als opgezet, gevoelen zich door den ketting veel naauwer omsloten, en worden veel sterker gekneld dan de schijnbaar minder voorspoedigen, wien de fortuin het noodige met karige handen toedeelde. Slechts weinige onder de stervelingen, gunstelingen der Goden, genieten het voorregt, minder vastgekluisterd te zijn, en dragen hunne boeijen niet alleen met gelatenheid, maar zelfs met zoo veel gemak, alsof zij hoegenaamd geen hinder ondervonden.

Vraagt gij nu, welke soort van ketting de bovengenoemde is, welke de gansche menschheid als zamensnoert? Hij bestaat wel niet uit metaal, zoo als de gewone op aarde, maar heeft toch in gedaante en zamenstel daarmede veel overeenkomst. Gelijk de gewone kettingen uit schalmen bestaan uit metaal aan elkander gesmeed, zoo is deze uit vreugde en smart zamengeklonken, welke aan elkander zijn vastgehecht, zoodat het smartelijke en het aangename altijd elkander opvolgt of vervangt; groot genot beeft groot verdriet tot begeleidster; kleine onaangenaamheden volgen op kleine genoegens; de grootste weldaad is de dood; daarom gaat haar ook de grootste angst vooraf. Of kent gij wel ontzettender lijden en meer nijpend wee, dan dat, hetwelk ons ter dood voert?

En buiten deze groote boei omknellen nog andere banden de menschen, den eenen meer, den anderen minder: men noemt hen: de verwachtingen. Gelijk kluisters handen en voeten, of in het algemeen de uiterste ligchaamsdeelen drukken, zoo houden ook de verwachtingen het menschelijke hart, vooral omtrent het einde des levens, beklemd; dan be-

heerschen zij ons zelfs geheel, en dwingen ons alles te beproeven, om dat gevreesde tijdstip te verschuiven. Dwazen en aan zingenot verslaafde personen laten zich het meest door die kleine kluisters belemmeren, en weten ze niet te torschen; maar hooger gestemde gemoederen, beter onderwezenen onder de stervelingen, dragen ze veel gemakkelijker, en slagen er dikwijls in, die knellende banden dermate los te maken, dat zij er weinig hindernis van gevoelen, want zij bezitten als ware het eene fijne vijl, die alleen voor schranderen en moedigen te vinden is, en waarmede zij zich zelve van hunne boeijen bevrijden, gelijk iemand, die bij de opsluiting in den kerker eene vijl heeft weten magtig te worden en voor zijne wachters te verbergen, om door dit werktuig bij gelegenheid zich zelven verlossing, of althans verligting te verschaffen. Die vijl is de rede; hebben zij deze eenmaal gevonden, dan maken zij van haar gebruik, om de kluisters door te vijlen en den ketting, aan hunnen kant ten minste, zoo dun en fijn als mogelijk is te maken; met andere woorden, zij leeren de genoegens en smarten beheerschen, en trachten in alles zich gelijkmoedigheid eigen te maken.

Langzaam, zeer langzaam, werkt dat middel. Even als de vijl allengs door het metaal dringt, zoo overwint ook de rede slechts tragelijk den hartstogt, en nooit slaagt zij er in, dezen geheel te overmeesteren of te vernietigen. Gelukt het iemand, dit middel te verkrijgen, en verzuimt hij dan niet, nacht en dag het met al zijn vermogen aan te wenden, dan draagt hij de gevangenschap zonder veel last; ja, in vergelijking van de overigen, wandelt hij geheel vrij, van banden ontslagen, en nadert eenmaal voor hem het beslissende uur, dan gaat hij blijmoedig henen. En dit zijn de zoodanigen, uit welke de Godheid sommige tot hare dienaars verkiest; wien zij een verblijf naast zich zelven vergunt, en wien zij, ter belooning hunner wijsheid, elke straf kwijtscheldt.

Welk eene sombere levensbeschouwing! waarlijk, die kan van niemand anders afkomstig zijn, dan van een' zwartgalligen persoon, die gedurende een lang leven met veel onheil heeft geworsteld, en eerst laat door nadenken tot beter inzigt gekomen is. Anders toch zoude hij eene meer juiste en der Goden meer waardige schilderij geteekend hebben. Liever stel ik u eene meer opgeruimde, en, mijns inziens, betere levensbeschouwing voor, wel is waar, niet door eenen wijsgeer voorgedragen, maar uit den mond van eenen eenvoudigen land-

man opgevangen, wiens uiterlijk voorkomen niet tot maatstaf zijner geestontwikkeling mogt dienen, al is het ook niet goed te keuren, dat er bij hem zoo weinig overeenkomst tusschen beide plaats greep.

Hij nu begon zijne rede, met de opperste Godheid te loven en den Onsterfelijken zijnen dank te betuigen, omdat zij goed waren en de menschen beminden, dewijl deze van hun geslacht waren, want de menschen stammen van de Goden af en zijn met hen vermaagschapt, maar niet met de reuzen en andere opstandelingen van vroegeren tijd. Immers, toen de hemellingen het heelal geordend hebben, plaatsten zij op de toen nog onbewoonde en ledige aarde eene volkplanting, wel met minder eer en geluk begiftigd, dan zij zelve genoten, maar toch met dezelfde regten en wetten, als voor hen verbindend waren. Die volkplanting nu is het menschdom; de Goden handelden dus evenzoo met de menschen, als grootere staten met diegenen der burgers, welke zij naar andere streken als volkplanters uitzenden, om nieuwe steden te gronden, welker wetten, staatsinrigting en zeden in meerdere of mindere mate de moederstaten navolgen, of geheel als wedergeven. Natuurlijk geschiedt dit alles volgens eenen kleineren maatstaf, en het duurt lang, eer zij, de moederstad in magt en aanzien evenaart; of liever, dit gebeurt slechts zelden. Het is zoo, deze volkplantingen zijn menschen, door menschen gezonden, terwijl de Goden oneindig boven de stervelingen verheven zijn; maar de vergelijking is daarom toch niet ongepast. Zoolang nu de maatschappij nog pas gevestigd was, en het menschdom jeugdig en onbedreven, daalden de Goden zelve naar de aarde, om hun bijstand te verleenen, of zonden uitstekende personen als opzieners en leidslieden, om van hunnentwege het noodige toezigt te houden. Dat waren de edele helden, wetgevers en weldoeners, wier nagedachtenis nog heden in eere gehouden wordt. Maar daarop lieten de Goden de menschen aan zich zelve over; twist en tweedragt ontbrandden; de hartstogten ontvlamden; de zonde zegevierde.

In plaats van verder in deze beschouwing te treden, de oorzaken der verbastering dieper na te sporen, de gevolgen krachtiger te teekenen en te onderzoeken, in hoeverre de hoop op herstel van dezen ongelukkigen toestand mogelijk ware, liet de landman, mijn spreker, dit geheele onderwerp varen en ging tot een geheel nieuw tafereel over. Waarom? wie zal het zeggen? Althans hij ging in dezer voege voort:

De wereld is een prachtig huis, door de Goden op eene hunner waardige wijze gebouwd en ingerigt gelijk een paleis, door aanzienlijken van kostbaren steen opgetrokken en door zuilen geschraagd, de wanden, daken en deuren met goud en schilderwerk kostbaar en smaakvol bearbeid. Zoo ook is de wereld tot een schoon, vrolijk en prachtig verblijf voor menschen geschapen. Sterren, zon en maan zijn de edelgesteenten, die daar schitteren; bloemen en planten spreiden de kunst en den rijkdom der Goden op het aardrijk ten toon, waaraan de zee tot eenen trotschen spiegel verstrekt. In dit praalgesticht wonen de menschen, om er feest te vieren; de koning der Goden noodt hen ter maaltijd, en wat de aarde goeds en heerlijks oplevert; staat hun ter dienste. Allen liggen aan tafel aan, de eene hier, de andere elders, gelijk als op een feestmaal; maar niet allen erlangen dezelfde plaats; sommigen zitten meer verheven; anderen vergenoegen zich met lageren rang. Alles is hier gelijk en gelijkvormig aan hetgeen op hoogtijden ten onzent pleegt te geschieden, wanneer men namelijk het goddelijke en groote met het kleine en onbeduidende mag vergelijken. Let alleen op de verlichting! Wat zijn de kroonen en luchters der rijken onder de stervelingen bij de twee lichtgevers, van welke de eene over dag, de andere des nachts hunne glansen op de wereld verspreiden? Tafels staan overal toebereid met vruchten van allerlei aard, met koren van verschillende soorten ruimschoots voorzien; vleeschspijzen van wilde en tamme gedierten, welke in bosschen of in de diepte der zeeën gevonden worden, lokken overal uit; eenige soorten van voedsel zijn uit haren aard eetbaar en smakelijk; andere behoeven eene ligte tegemoetkoming der kunst.

Wat zijn die tafels? Zijn het niet de beemden, de graanvelden, de liefelijke dalen en stranden waarop alles groeit, graast, of gevangen wordt?"' (deze vergelijking komt u misschien te hard voor; men bedenke, dat een landman het woord voert.)

'Vele en verschillende tafels staan er alzoo toebereid, en met verschillende spijzen voorzien, naar mate de dischgenooten digter bij de zee zijn geplaatst, of in de groene velden aanzitten, of nabij bergen en bosschen hun verblijf hebben gekozen; de jaargetijden, in de gestalte van jeugdige godinnen, bedienen hen, niet met goud of kleinoodiën versierd, maar met veelkleurige bloemenkransen getooid. Zij deelen ook bloemruikers onder de gasten uit, en houden toezigt over alles, opdat elk geregt te zijner

tijd opgezet of afgenomen worde. En wat verder vereischt wordt, om een gastmaal aangenaam en vol afwisseling te maken, mag ook hier niet ontbreken; gezang, dans, gezellig onderhoud mist men hier niet.

Het is zoo, wanneer wij menschen hek land bebouwen, op de jagt gaan, boomen planten, meenen wij veel arbeids te doen en moeiten te verdragen; maar mag men die inspanning niet vergelijken met het werk, dat elke gast zich getroost, om zijne hand naar het eene of andere geregt uit te steken en aan zijnen mond te brengen? Wat het verschil van plaats aangaat, die een' ieder is aangewezen, daar eenigen in koudere luchtstreek wonen, anderen zich in de warmte koesteren, en een nog grooter aantal in een gematigd luchtsgestel leeft, ook hierin kan men de zorg der Goden niet voorbijzien, die, bij elke verandering van dampkring en grond, de meest geschikte orde in acht hebben genomen.

Zoo is dan voor een' ieder het gastmaal toebereid, en de taelvreugde genietbaar; maar welk een verschil openbaart zich in de wijze, waarop elk de aangebodene schatten zich ten nutte maakt! Die onmatigen ginds en verkwisters zien noch hooren iets, maar eten slechts, met ligchaam en ziel aan de lekkernijen verslaafd. Zij gedragen zich als dieren in hunne stallen, die ook alleen zich aan het voedsel laten gelegen zijn, en vervolgens zich om te slapen nedervlijen. Anderen zijn nimmer tevreden met hetgeen voor hen staat, maar strekken altijd de hand uit naar hetgeen verre van hen of geplaatst is, en verlangen naar zeevisch en oesters, ofschoon zij verre van den oceaan, diep in het binnenland, hun verblijf houden. Eene derde soort van gasten is onverzadelijk, en durft toch het noodige niet nemen, uit vrees voor een mogelijk tekortkomen; zij halen en trekken dus alles naar zich toe, wat zij maar vermogen; en toch, wanneer het uur, om van tafel op te staan, ook voor hen slaat, moeten zij, zonder iets mede te nemen, vertrekken, en het bijeenvergaderde goed aan anderen achterlaten. Dwazen en verachtelijken, die zij zijn! Waartoe toch strekt hunne inhaligheid?

Anderen dobbelen en spelen met steenen en bikkels, zoo als wij zouden zeggen, doch inderdaad met gouden en zilveren schijven, welke men geld noemt, en kijven en twisten zander ophouden onder elkander, om toch het meeste te hebben. Nergens gaat het luidruchtiger toe, dan bij deze gasten; soms komen zij tot dadelijkheden en verwonden elkander, vooral

wanneer zij in meerdere of mindere mate beschonken zijn, niet zoo zeer van wijn als van zingenot, want dit is als ware het de drank, door de Goden op het algemeene gastmaal toegestaan, om daaruit eens ieders karakter op de proef te stellen. Twee schenkers staan hun hiervoor ter dienste; de eene in eene mannelijke gestalte, de andere in een maagdelijk gewaad, de eerste draagt den naam *verstand*, de andere *onmatigheid*. Zij nu onder de gasten, die ingetogen zijn, bedienen zich van den mannelijken schenker, nemen slechts kleine bekers van hem aan, en drinken bij tusschenpoozen met de behoorlijke maat. Er staan vele bekers en mengvaten; maar een van deze draagt inzonderheid den naam van *ingetogenheid*; klein, onopgesmukt en van onkostbaar metaal, steekt dit drinkgereedschap echter verre uit boven de vele andere kannen en bokalen, hoe kostbaar ook van stof, hoe keurig van vorm, en hoe rijk versierd. Diegenen nu, wier schenker het *verstand* is, nemen telkens weinig van het zingenot, en letten bedachtzaam op, om zich niet te laten bedwelmen.

Maar hoe klein is het getal van deze! De *onmatigheid* schenkt den meesten het zingenot onvermengd in, zonder iets van ingetogenheid er bij te gieten, of althans slechts weinig voor de leus; het spreekt dan ook van zelf, dat dit inmengsel spoedig vervliegt en geen spoor meer overlaat. Waren de drinkende gasten nu nog bedaard; maar weldra klinkt het: “schenk nog spoediger in, o *onmatigheid*!” “Neen, mij eerst!” “Toch niet, ik ben aan de beurt.” Onder al dit geschreeuw, gaat de schenkster rond, en hijgt en zwoegt, om ieders begeerte te voldoen. Weldra neemt de uitgelatenheid toe; men danst en springt in het ronde; men vecht en tiert als zij, die door wijn bevangen zijn. Ware het slechts niet erger! Want degene, die zich aan het misbruik van geestrijken drank te buiten gaat, doet dit slechts voor korten tijd en met zekere mate; immers spoedig overvalt hem de slaap, de roes houdt op, en het schijnt weldra, alsof er niets had plaats gehad; maar zoo is het niet met hen, die door zingenot bedwelmd zijn. Die drank toch is de sterkste van alle; zij blijven hun gansche leven door daaraan verslaafd, en geen middel ontslaat hen daarvan, dan alleen de dood; dat is de eenige slaap, die hen genezen kan.

Somtijds baart het vele genot walging, en de natuur helpt zich zelve; maar het kost pijn en angst, het overmatige zingenot uit te werpen; kan men er in slagen, dan gevoelt men verligting en ademt vrijer; maar zelden, zeer zelden, wil men tot het uiterste overgaan. Veeleer viert men den lust telkens meer, en drinkt steeds voort, als

door eenen onleschbaren dorst gekweld; telkens verlangen zij sterkeren prikkel, even als degenen, die steeds krachtiger wijn gewoon zijn te gebruiken. Schande over de zoodanigen, want zij honen de gunst der Goden, en maken door misbruik tot vloek, wat tot zegen gegeven was.

Maar de matigen en ingetogenen bedienen zich bij tusschenpoozen en met bedachtzaamheid van het zingenot, omdat zij zich in acht willen nemen; zij gedragen zich als een welopgevoed man, die bij eenen aanzienlijke, bij eenen koning of gezaghebber, ter tafel genood is, en niet zoo zeer om spijs en drank zich bekommert, als acht geeft op al wat hem omringt, en zijne oogen en ooren door de wonderen der kunst verlustigt, welke voor hem ten toon gesteld worden. Zoo ook slaan zij geene acht op dobbelspel en nietigheden, maar bewonderen de schoonheid der zaal, waarin zij opgewacht worden; zij letten op de wijsheid, orde en smaakvolle afwisseling, waarmede alles is ingerigt; in één woord, zij trachten een hooger genot te smaken, dan hetgeen bloot zinnelijke genietingen kunnen opleveren; zij trachten zich rekenschap te geven van hetgeen zij hooren en zien; stoort somwijlen het gedruisch der onmatige gasten hunne rust, dan mogen zij eene enkele maal den blik derwaarts wenden, maar spoedig keeren zij tot zich zelve terug.

Welk een onderscheid tusschen hen en de anderen, als de tijd van scheiden komt! De onmatigen, de zwelgers, laten zich eerst door slaven wegsleuren; jammeren hunne smarten uit in ziekten en kwalen, en weeklagen, zonder te weten, waartoe zij aan tafel gezeten hebben, en werwaarts zij nu gaan zullen, hoevele jaren zij ook mogen geleefd hebben; maar de sobere en ingetogene gasten staan met bedaardheid op, nemen afscheid van hunne vrienden, en verlaten opgeruimd en met goede verwachting het gastmaal, omdat zij zich niets kwaads bewust zijn.

En de Godheid, die over alles haar oog laat gaan, en niemand van haar toezigt buitensluit, roept dan de beste der gasten steeds tot zich, naar mate zich ieder op het feest heeft gedragen: zij maakt dan dengenen, in wien zij bijzonder welgevallen heeft, tot haren dischgenoot en vriend, en laat hem voor altijd bij haar wonen als deelgenoot der onsterfelijkheid.'

'Mijn waarde vriend! welk eenen zoon hebt gij verloren, die nu reeds op teederen leeftijd door zulke edele gevoelens openbaarde, wat hij eens in volle kracht der mannelijke jaren had kunnen worden! Te smartelijker moet u nu dit verlies vallen. Waarom zou ik u vergeefs willen troosten? ik heb zelf behoefte

aan opbeuring. Moge uw andere zoon, die thans de eenige erfgenaam van u zoowel als van zijnen broeder is, door verdubbelde bewijzen van liefde, uwen rouw eenigermate verligten! ongetwijfeld zal hij zulks doen. Of zoude het niet ongerijmd zijn, gelden en goederen bij erfenis over te nemen, maar de deugden en bekwaamheden niet trachten te venwerven, waardoor de overledene uitblonk? Of kan hij zijnen vader meer troost brengen, en de nagedachtenis des broeders meer vereeren, dan door zich op deze wijze de hem toekomende erfenis waardig te maken?'

Zoo sprak een Griek, een Heiden, niet uit den bloeitijd der oudheid, maar in de dagen, toen het Christendom reeds overal zijnen invloed deed gelden; toen de strijd tusschen beide eenen aanvang had genomen, en de omwenteling begon, die met den geheelen ondergang der valsche godsdiensten, maar tevens met verontreiniging der ware leer eindigde. Wanneer zal het tijdvak der beste Romeinsche keizers, een der merkwaardigste in de geschiedenis der wereld, eenen schrijver vinden, die de gewigtige verschijnselen daaruit onpartijdig beschouwt, en een waar tafereel van den toenmaligen maatschappelijken toestand schildert? Niet de uitwendige feiten, de oorlogen en staats veranderingen, hoe luttel ook, moeten hier de opmerkzaamheid boeijen; maar een gezet onderzoek der Christelijke en niet Christelijke schrijvers dier dagen zoude hier tot de belangrijkste gevolgtrekkingen aanleiding kunnen geven. De klagt over zedebederf, flaauwheid verval in dat tijdvak, is algemeen; is zij ook even juist?

H. POL.

De magt en invloed der Joden in het hedendaagsch Europa.

(Een fragment uil d'Israëli's *Coningsby, or the new Generataion*)[1].

Indien gij aan de menschen vergunt groote bezittingen opeen te stapelen, en de omstandigheden hun veroorloven van die vergunning op groote schaal gebruik te maken, dan is de magt onafscheidelijk van dat bezit, en het is in den hoogsten graad onstaatkundig, eene klasse van menschen, die zoo essentiële magt bezit, tegen de instellingen en wetten, waaronder zij leven, in het harnas te jagen. De Joden, bij voorbeeld, om niet te spreken van de voortreffelijke hoedanigheden, die zij, als burgers, in hunne werkzaamheid, matigheid, kracht en levendigheid van geest bezitten, zijn van nature monarchale beginselen toegedaan. Zelve godsdienstig, maar voor proselytenmakerij, als eene bron van onheil, terugdeinzende, verlangen zij altijd de godsdienstige instellingen van het land. waarin zij wonen, te zien bloeijen. Nogtans sedert in *Engeland* de maatschappij in hare grondslagen geschokt wordt, en magtige partijen uwe instellingen bedreigen, vindt gij de vroeger stilzwijgend aan de wet onderworpene Hebreën bestendig geschaard aan de zijde dergenen, die de souvereiniteït des volks, en de gelijke regten van alle godsdienstige gezindheden belijden, en geneigd om liever beginselen voor te staan, die zelfs hun leven en hunnen eigendom in gevaar kunnen brengen, dan langer gedwee den hals te krommen onder een stelsel, dat hen zoekt te vernederen. Lijden de *Tories* op een beslissend oogenblik de nederlaag bij eene belangrijke verkiezing, het is 'wijl de Joden zijn opgeko-

(1) De hier sprekende persoon is een Jood, SIDONIA genaamd. De persoon, tot wien hij het woord rigt, is CONINGSBY, de held van den roman.

men, om tegen hen te stemmen. Verontrust zich de kerk over het plan eener Universiteit, op het beginsel van gelijkheid aller gezindheden opgerigt; doch verheugt zij zich reeds, dat de noodige fondsen voor de inrigting niet kunnen worden bijeengebragt, een Jood schiet ze voor, en begiftigt de inrigting met belangrijke sommen. En dit, niettegenstaande de Joden in den grond monarchaal, en monarchale beginselen in het algemeen slechts een gevolg van den invloed van Hebreeuwsche begrippen op de vorming der Europesche maatschappijen zijn[(1)]. Met elk geslacht moeten zij magtiger worden, en in dezelfde mate gevaarlijker voor de maatschappij, die hun vijandig is. Of meent gij, dat de stille, onnoozele vervolging van binnen enge grenzen van betamelijkheid beperkte vertegenwoordigers eener Engelsche Universiteit diegenen verpletteren kan, die de verdrukking der PHARAO'S. van NEBUCADNEZAR, van *Rome* en van de *Middeleeuwen* hebben doorgestaan? Een zuiver ras van Caucasischen stam kan niet worden uitgeroeid. Dit is eene physiologische waarheid, eene eenvoudige natuurwet, die noch de koningen van *Egypte* en *Assyrië*, noch de keizers van *Rome*, noch de Inquisiteurs der kerk, tot eene leugen hebben kunnen maken. Geene strafwetten, geene pijnigingen kunnen te weeg brengen, dat een edeler ras zich in een geringer oplost, of er door wordt uitgeroeid. De gemengde vervolgende rassen verdwijnen, het zuivere vervolgde ras blijft. En zelfs op het tegenwoordige oogenblik oefent, in spijt van vele eeuwen van verdrukking, de Hebreeuwsche geest een' verbazenden invloed uit op de zaken van *Europa*. Ik spreek niet van hunne wetten, welke gij nog gehoorzaamt; van hunne letterkunde, die nog het voedsel uwer zielen is; ik spreek van hen, die op dit oogenblik leven en werken.

Men ziet nimmer eene groote intellectuële beweging in *Europa*, waaraan de Joden geen deel hebben. De eerste Jezuïten waren Joden; de geheimzinnige Russische diplomatie, die zoo veel vrees brengt over het westelijk *Europa*, is in oorsprong en ontwikkeling geheel hetwerk van Joden; de magtige omwenteling, die zich op dit oogenblik in *Duitschland* voorbereidt, die inderdaad eene tweede en grootere hervorming zijn zal, doch van welke in *Engeland* nog zoo weinig bekend is,

(1) De schrijver wil zeggen, dat de voorstanders van monarchale beginselen, die bouwen op de voorstelling van koningen, als gezalfden des Heeren, die wij in het O.T. vinden.

ontwikkelt zich geheel onder de leiding van Joden, die zich schier van het uitsluitend bezit der professorale leerstoelen in *Duitschland* hebben meester gemaakt. NEANDER, de stichter van het geestelijk Christendom, koninklijk hoogleeraar der godgeleerdheid aan de universiteit van *Berlijn*, is een Jood. BENARY, niet minder beroemd, en aan dezelfde hoogeschool, is een Jood. WEIL, professor der Arabische literatuur te *Heidelberg*, is een Jood. Jaren geleden ontmoette ik in *Palestina* eenen jongen Duitschen geleerde, welke bouwstoffen verzamelde voor de geschiedenis des Christendoms, en het land, waarin het zijn' oorsprong nam, op de plaats zelve bestuderen wilde; een zedig man en van uitgebreide kundigheden. Het was WEIL, toen nog onbekend, thans beroemd als de eerste kenner der Arabische literatuur, als schrijver van een voortreffelijk leven van MOHAMMED[(1)]. Doch ik kan niet alle Duitsche hoogleeraren, die tot ons geslacht behooren, optellen. In *Berlijn* alleen zijn er, meen ik, meer dan tien.

Ik zeide u straks, dat ik van plan ben morgen naar de stad te gaan, wijl ik het mij altijd ten regel gesteld heb, een oog er op te houden als staatszaken op het tapijt zijn. Doch ik bekommer mij niet over geruchten van vrede en oorlog, die ik in de Nieuwsbladen lees; slechts dan kijgen zij belang voor mij, wanneer ik verneem dat de vorsten geld noodig hebben; want dan weet ik dat het den vorsten ernst is.

Eenige jaren geleden kregen wij een aanzoek van den kant van *Rusland*. Nog nimmer had tusschen het hof van *St. Petersburg* en mijne familie eenige vriendschappelijke betrekking bestaan. Het vond gemeenlijk in *Holland* de middelen om in zijne behoeften te voorzien, en onze voorstellingen ten voordeele der Poolsche Joden, een talrijk geslacht, maar de meest lijdende en verdrukte van al onze stammen, waren den *Czaar* niet zeer aangenaam geweest. Echter bragten de omstandigheden eene toenadering tusschen de ROMANOFFS en de SIDONIA'S te weeg. Ik besloot zelf naar *St. Petersburg* te gaan. Bij mijne aankomst had ik een gesprek met den Russischen Minister van Financiën, graaf CANCRIN; ik zag in hem den zoon van eenen Jood uit *Lithauen*. De leening stond in verband met de zaken van *Spanje*; ik besloot, om mij van *Rusland* naar *Spanje* te

(1) WEIL'S werken, inzonderheid zijn leven van MOHAMMED, hebben ongetwijfeld groote verdiensten; doch hem den eersten kenner der Arabische literatuur te normen, is, dunkt ons, aan eenen FLEISCHER of QUATREMÈRE onregt aandoen.

begeven. Ik reisde zonder ophouden door. Dadelijk bij mijne aankomst had ik een gehoor bij den Spaanschen minister, *Senor* MENDIZADAL; ik zag iemand voor mij, die, gelijk ik zelf, de zoon was van een' *Nuevo Christiano*, een' Arragoneschen Jood. Ten gevolge van hetgeen te *Madrid* uitlekte, ging ik dadelijk naar *Parijs*, om den president van den raad van ministers te raadplegen; ik zag voor mij den zoon van een' Franschen Jood, een held, een' keizerlijken maarschalk, en met regt zoo, want wie zouden krijgshelden zijn, zoo niet zij, die den Heer der Heerscharen aanbidden.

'En is SOULT een Israëliet?'

Ja, hij zoowel als andere der Fransche maarschalken, en van de meest beroemde; MASSENA b.v., wiens eigenlijke naam MANASSE was. Doch om tot mijn verhaal terug te keeren, het gevolg onzer overleggingen was, dat men zich op een der Noordsche hoven ter vriendschappelijke bemiddeling zou beroepen. De keus viel op *Pruissen*, en de president van den raad wendde zich tot den Pruissischen minister, die eenige dagen later onze bijeenkomst bijwoonde. Graaf ARNIM trad in het kabinet, en ik zag voor mij - een' Pruissischen Jood. Zoo ziet gij, mijn waarde CONINGSBY! dat de wereld door gansch andere personen bestuurd wordt, dan zij meenen, die niet achter de schermen zijn.

'Gij wekt mijne verbazing en belangstelling.'

Gij moet de physiologie beoefenen, waarde vriend! Zuivere Caucasische rassen mogen vervolgd worden, maar slechts de grove onwetendheid van een bastaardgeslacht, dat den mutsaard zwaait, en den onzinnigen kreet der verdelging laat hooren, kan ze verachten; van een geslacht, dat zelf zonder vervolging verdelgd wordt door die wet der natuur, die noodlottig is vaar elke bastaardteelt.

'Maar ook ik stam van den *Caucasus*,' zeide CONINGSBY.

Zoo is het, en dank er God voor. Uw geslacht is zuiver genoeg. Gij komt van de stranden der noordelijke zeeën, het vaderland der blaauwe oogen, van het blonde haar en het open voorhoofd; het is een edel geslacht, met hetwelk wij, van Oosterschen bloede, lang hebben gestreden, van hetwelk wij veel geleden hebben; maar zeker die Gothen, en Saksen, en Noormannen, zijn groote mannen geweest.

'Doch waarom heeft uw geslacht, door de natuur zoo zeer begunstigd, geene groote redenaars, groote dichters, groote schrijvers voortgebragt?'

Begunstigd door de natuur en den God der natuur, hebben wij de Her van DAVID voortgebragt; wij gaven u JESAIA en EZECHIËL; dit zijn onze *Olynthiaca* en *Philippica*. Begunstigd doorde natuur zijn wij nog; maar juist naar mate wij meer door de natuur begunstigd waren, zijn wij heviger vervolgd door de menschen. Na tallooze worstelingen; na daden van heldenmoed, nooit door *Rome* geëvenaard; na opofferingen voor het vaderland, door *Athene, Sparta* en *Carthago* nimmer overtroffen, hebben wij vijftien honderd jaren lang gezucht onder eene onnatuurlijke slavernij; vijftien honderd jaren lang zijn wij het doelwit en de slagtoffers geweest van al wat menschelijke schranderheid kon uitdenken, om menschen te verdrukken en te verdelgen, zonder ouder te gaan. Het Hebreeuwsche kind groeide slechts tot jongeling op, om te leeren, dat het de *Pariah* was van dat ondankbare *Europa*, dat aan de Hebreën het beste van zijne wetten, een goed deel zijner letterkundige schatten en al zijne godsdienst verschuldigd is. Groote dichters vorderen een publiek; wij zijn te vreden geweest met de onsterfelijke zangen, die wij, meer dan twee duizend jaren geleden, onder tranen bij de wateren van *Babylon* aanhieven. Deze herinneren ons ome zegepralen, en troosten ons in onze verdrukking. Groote redenaars worden slechts geboren in de vergaderingen des volks of zijner vertegenwoordigers; ons was het slechts vergund steelswijze, zelfs in onze bedehuizen, bijeen te komen. Maar wat groote schrijvers betreft, deze ontbreken ons waarlijk niet. Wat zijn de Scholastieken, AQUINAS niet uitgezonderd, in vergelijking met MAIMONIDES; en is niet de nieuwere wijsbegeerte geheel ontsprongen uit de bronnen, door SPINOZA geopend?

Doch het vurig, scheppend genie, die uiterste schakel, waardoor de mensch der Godheid nadert, hetwelk geene menschelijke tirannij kan uitblussehen, schoon het daaraan eene andere rigting kan geven; dat, onder andere omstandigheden, de harten der natiën tot magtige sympathie bewogen, de raadsvergaderingen door zijne brandende welsprekendheid zou hebben bestuurd heeft een middel gevonden, om zich door uit te drukken, waarvoor gij, in weerwil uwer vooroordeelen en verkeerde driften, genoodzaakt zijt te bukken. Het oor, de stem, de fantasie, van duizend gedachtenverbindingen zwanger, de verbeelding, ligt ontvlambaar door de indrukken van natuur en hartstogt, die wij medebragten van den Caucasus, en onbesmet hebben bewaard, hebben ons de MUZIJK bijna als uitsluitenden

eigendom gegeven, die kunst der harmonische klanken, welke de Ouden voor de meest goddelijke erkenden, en in den persoon van de schoonste hunner scheppingen vergoodden. Ik spreek niet van het verledene, schoon, zoo ik de geschiedenis wilde doorloopen van de beheerschers der toonen, het spoedig blijken zou, dat wij in haar de Jaarboeken vinden van het Hebreeuwsch genie. Maar zelfs op dit oogenblik behoort het muzikale *Europa* aan ons. Er is geen operagezelschap, of orkest in eene eenige stad van aanzien, dat niet is opgevuld met de kinderen van onzen stam, schuilende onder de valsche namen, door hen aangenomen, om den bitteren afkeer te ontgaan, waarover uwe nakomelingen eenmaal brandende schaamte zullen gevoelen. Bijna alle groote componisten en uitstekende executanten, schier elke stem, die u door hare vervoerende klanken in verrukking wegsleept, hebben hunnen oorsprong uit ons geslacht. De lijst is te lang, om alle op te tellen, en draagt te doorluchtige namen, dan dat wij bij verdiensten van den tweeden rang, hoe voortreffelijk ook, zelfs maar een oogenblik zouden stilstaan. Genoeg voor ons is het, dat de drie groote muzikale geniën, voor welker scheppingen op ditoogenblik alle beschaafde natiën het hoofd buigen, dat ROSSINI, MEYERBEER en MENDELSSOHN, van Hebreeuwschen stam zijn, en weinig vermoeden uwe modevolgers, uwe Parijsche *muscadins* en Londensche *dandies*, wanneer zij in daverende toejuiching losbarsten, bij de toonen eener PASTA of GRISI, dat zij hunne hulde brengen aan de zoete zangeressen van *Israël*.

P.J.V.

Frithiof's verzoeking[1].

(*Naar het Zweedsch van* Esaias Tegnér.)

't Voorjaar komt; de vogels kwelen, 't woud wordt groen, de hemel blinkt;
Hoe de ontboeide stroomen dansen, hoe huc lied door 't landschap klinkt!
Blazend, zoo als FREJA'S wangen, breekt het roosjen uit zijn' knop,
En vernieuwde lust ten leven gloort in 's menschen boezem op.

(1) FRITHIOF vond, hij zijne terugkomst van den togt naar ANGANTYR, op bevel van koning HELGE ondernomen, zijne hoeve door dezen verbrand, zijne verloofde door denzelfden aan den ouden koning RING uitgehuwelijkt, en FRITHIOF nam er wrake voor op HELGE, door hem in den tempel van BALDER te verslaan. Of koningsmoord niet genoeg ware geweest, wilde hij den arm van het beeld, dut dien God voorstelde, en waaraan HELGE den verlovingsring stak, door FRITHIOF aan INGEBORG gegeven, afhouwen, maar voorover stortte het in de vlammen des altaars, en de gansche tempel werd door het vuur verteerd. FRITHIOF zag er ziek door verpligt uit zijn land te vlugten; FRITHIOF zwierf in den vreemde om; FRITHIOF werd een der vermaardste *Vikingen*; doch ‘oude liefde roest niet;’ hij wil INGEBORG nog eenmaal wederzien; hij keert naar het Noorden terug, hij treedt, in armelijk gewaad vermomd hij koning RING binnen. Hoe hij dezen voor de gastvrijheid, waarmede de grijsaard hem ontving, beloont, vertelt de zang, van welken ik den lezer eene vertaling aanbiede.

't Lenteweêr lokt d' ouden koning, lukt zijn jonge ga ter jagt;
Heel hun hofstoet wemelt buiten vast dooreen in bonte pracht;
Bogen klinken, kokers raatlen, hoefgetrappel beukt den grond;
Schreeuwend doet, spijt kap en koorde, valk bij valk zijn' rooflust kond.

Zie, de jagtvorstinne nadert.! FRITHIOF! sluit uwe oogen snel!
Als een sterre op 't voorjaarswolkje wiegelt ze op haar witte tel;
Sierlijk golft de blaauwe veder langs de blankheid van haar koon,
En nu FREJA, dan weêr ROTA, overtreft zij beide in schoon.

Al te digt dier oogen hemel, arme FRITHIOF! niet genaakt;
Wacht u, want die lokken kluistren; wacht u, want die boezem blaakt!
Staar naar leliën noch rozen, wisslende op haar lief gezigt,
En verneem de zoete stem niet, waar de weslewind vuur zwicht.

Op, ter jagt! - de horens schettren; - berg en dal verslindt de stoet;
Loodregt stijgt de valk ten hougen, loodregt ODEN'S zaal te moet,
En het schuwe wild moog' vlieden naar der lommer digtste schaauw,
Voor den ingang van zijn holen is de jagtspies 't nog te gaauw.

Snel als 't weêrlicht stuift de schare d' ouden koning vast voorbij;
Eenzaam blijft de grijsaard achter, schoon met FRITHIOF aan zijn zij;
Ongezellige gezelle blijkt de mijmraar droef le moê,
Ach! wat sombre klagte klinkt hem uit zijn' eigen boezem toe:

‘Hadde ik nooit de zee verlaten, voor 't gevaar des weêrziens blind!
Op de golven woont geen weemoed, waait hij weg met 's hemels wind.
Slaat des *Vikings* aanzigt somber, ijlings lokt hem de oorlogskans.
En de donkre droomen vlugten voor der waapnen flikkerglans.

Hier is 't anders! - In de strikken van 't verlangen buige ik 't hoofd;
Al mijn geestkracht schijnt geweken, al mijn gloriozucht gedoofd;
'k Waan haar steeds in BALDERS tempel aan mijn zij geknield te zien:
Neen, niet *zij* heeft d' eed geschonden: wreede Goden braken dien!

Immers halen zij de menschen, immers doet hun vreugd hun leed;
't Rozenknopje, dat mij geurde, werd aan 's winters borst besteed.
Ach! waartoe? Gelijk zijn schedel, is het hart des ouden grijs;
Knop en blad en steel van 't bloempjen overdekt zijn aêm met ijs.'

Zoo verzuchtte hij. Daar kwamen ze aan een afgelegen dal,
Donker, door der hergen hoogte, - donker door der herken tal; -
Uit den zadel gleed de koning: 'O die lommer is een lust,'
Sprak hij: 'Ik ben moê, stijg ook af, en ik neem een wijle rust.' -

''t Sluimren zou u kwaad doen, koning! koud en kaal is nog de grond;
Laat ons fluks ten hove keeren, hier waar' 't rusten ongezond.' -
'Slaap verschijnt, als de andre Goden, dikwerf als wij 't minst vermoên,'
Zei de grijsaard: 'aan den gastheer gunn' de gast zijn' wil in 't groen.'

FRITHIOF ligtte reeds zijn' mantel, FRITHIOF spreidde dien op 't veld,
En de koning look zijne oogen op de knieën van den held;
Look ze rustig, als na 't strijden op zijn schild de dappre doet,
Rustig als 't onnoozel wichtje, door den moederarm behoed.

Echter slaapt hij naauw, of, luister, hoe een zwarte vogel kweelt:
'Rep u, FRITHIOF! op! versla hem, en uw hartswonde is geheeld;
Op, zijn koningin behoort u, u wien zij den bruidskus gaf!
Op, geen menschenoogen zien u, en geen stemme heeft het graf.' -

FRITHIOF hoort het naauw, of luister, hoe een witte vogel kweelt:
‘Bleef het menschen ook verholen, ODEN bleef het niet verheeld!
Zoudt ge een sluimrend man vermoorden; zoudt ge een weerloos grijsaard slaan?
Wat ge bij het feit moogt winnen, 't brengt geen' heldenroem u aan!’-

De eene vogel zweeg als de andre; uit de scheê vloog FRITHIOF'S zwaard,
IJlings wierp hij 't huivrend van zich, 't stoof in 't woud met weêrlicht vaart:
Krijschend is de zwarte vogel naar zijn donkre krocht gevlugte
Maar de witte stijgt ten hemel, en zijn lied vervult de lucht.

Fluks is de oude koning wakker. ‘'t Sluimren,’ zegt bij, ‘was mij zoet;
Lieflijk slaapt men in de lommer, door des dappren zwaard behoed;
Maar waar bleef het uwe, vreemdling! waar die wachter aan uw zij?
Waar die vriend, van wien gij zeidet, “wat gebeur', nooit scheiden wij?”’-

‘'t Is om 't even,’ zeide FRITHIOF, ‘'k vinde er bij de vleet in 't Noord;
't Zwaard is scherp van tong, o koning! en brengt vreê noch vriendschap voort;
Onderaardsche geesten wonen in bet glinsterende staal;
Zelfs der sluimring van de grijsheid dreigt de moordzucht van 't metaal,’-

‘Ik heb *niet* gesluimerd, jongling! - neen, zoo u die toetsing krenkt,
Acht gij vroed, die man of wapen onbeproefd vertrouwen Schenkt?
Gij zijt FRITHIOF, 'k was er wis van, sinds ge op hoogtijd tot mij kwaamt;
De oude RING heeft lang geweten, wat zijn wijze gast zich schaamt!

Hoor mij uit - warrom verscheent gij, zonder naam en met een mom?
Slechts om INGEBORG te schaken, schiept gij u onkenbaar om;
Nameloos wil d' eer niet zitten in het; gastvrij feestgelag;
Open, FRITHIOF! is haar wezen, en haar aanschijn als de dag.

Weet gij hoe 't gerucht me u schetste? Schrik der menschen en der Goòn.
Sloegt gij vorsten, schondt gij tempels, waar u weêrstand werd geboôn,
En 'k verwachtte, slaande op 't heirschild, strijdbren FRITHIOF in mijn land,
Maar gij kwaamt gehuld in lompen en den bedelstaf ter hand.

Waarom slaat gij de oogen neder? FRITHIOF! ik was ook eens jong;
Strijd is 't leven van den aanvang, en de jeugd zijn *Berserksgang*;
Weerspoed klemm' haar tusschen schilden, tot het wilde vuur verspat;
'k Heb beproefd en 'k heb vergeven, ik beklaagde en ik vergat.

Ziet gij, ik hen oud van dagen; ODEN'S zaal rijde ik dra in;
Heel mijn rijk zij dan liet uwe; de uwe zij mijn gemalin;
Tot dien tijd zult gij me een zoon zijn, zult mijn gast zijn als ge waart;
Wilt gij d'ouden twist dus slechten, en mij hoeden zonder zwaard?' -

'Dank hebt', antwoordt FRITHIOF somber, 'mits ge voor geen' dief mij scheldt,
Of belette me iets uw gade, meê te voeren met geweld?
Haar nog eens voor 't lest te aanschouwen, was het doel, waarmeê ik kwam:
Wee mij, dwaas! ik wierp slechts olie in de half gebluschte vlam!

'k Was le lang uw gast reeds, koning! aan uw' disch zitte ik niet weêr;
Onverzoende Goden slingren op mijn hoofd hun gramschap neêr.
BALDER, met de lichte lokken; Hij, die al wat ademt, mint,
Haat mij, haat slechts mij, verworpling, die geen wedergade vind.

'k Heb zijn' tempel aangestoken; *Varg i Veum*[1] is mijn naam;
Waar die klinkt, daar schoolt van doodsangst ouderdom en jonkheid zaam.
'k Ben verstooten, 'k ben verdreven uit mijn land en van mijn erf,
En de vreê in eigen' boezem is een troost, die 'k eindloos derf.

(1) Tempelschender.

'k Ben de groenende aarde moede, wijl ik overal die mis;
't Veld verzengt mij sleehts de voelen, mij, wien 't loof niet schaauwrijk is;
Gij hebt is INGEBORG verworven, INGEBORG, die ik verloor;
En der wolken van mijn leven breekt geen straal van hoop meer door.

Voort dan naar mijn zee, - *Ellida*![1] spoed u, vlugge drake! spoed!
Baad op nieuw uw' zwarten steven vrolijk in den zitten vloed;
Beur de zeilen tot de wolken; klief den berg, die blinkend daagt;
Vlieg zoo ver de sterre ons voorlicht, en verwonnen golfslag draagt.

Hoe mij naar der stormen builen, naar des donders raatlen dorst!
Als het om mij dreunt en davert, heerscht er kalmte in FRITHIOF'S borst;
Schildgekletter, pijlenregen, Oude! brak bet uur al aan,
Dat me in zeeslag zal zien sneuvlen, naar verzoende Goên zien gaan!'

E.J. POTGIETER.

(1) FRITHIOF'S schip droeg dien naam.

Mengelingen.

Het Voorstel ter Grondwetsherziening.

Handelingen over de herziening der grondwet, 1e en 2e aflevering. 's Gravenhage bij Belinfante, 1844.

Wij nemen uit de *Handelingen over de Herziening der Grondwet*, waarvan de eerste afleveringen op het einde des verloopenen jaars bij BELINFANTE het licht zagen, eene aanleiding de aandacht onzer lezers te vestigen op het Ontwerp van Grondwetsherziening den 9den December 1844 door acht Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal dier Kamer aangeboden.

Bij het weinige belang, dat men ten onzent in staatszaken stelt, zoo zij altans onzen financiëlen toestand niet onmiddelijk betreffen, achten wij het maar al te waarschijnlijk dat velen voor de moeite zullen teruggeschrikt zijn om, met de bestaande Grondwet in de hand, het ontwerp ter herziening na te gaan. Wij hebben getracht het in hunne plaats te doen en willen eene poging wagen de hoofdindrukken, welke die vergelijking bij ons naliet onzen lezers meê te deelen, en, zonder in eene uitvoerige ontleding van het geheele voorstel te treden, de voorname verbeteringen en wijzigingen, die de voorstellers in onze Grondwet willen brengen, toe te lichten.

Ieder kent de geschiedenis onzer Grondwet. Toen WILLEM I in 1813 als Souverein Vorst werd uitgeroepen aanvaardde hij die hooge waardigheid slechts onder toezegging en in afwach-

ting eener Konstitutie. De schets, die bij de zamenstelling tot leiddraad zou dienen, werd door GIJSBERT KAREL VAN HOGENDORP den Koning aangeboden en door dezen aan het oordeel eener kommissie onderworpen, die in Maart 1814 haar verslag ten geleide van een ontwerp van Grondwet aanbood, Zeshonderd Notabelen werden bijeengeroepen om in naam van het Nederlandsche volk over het werk der kommissie te beslissen, met den tegenstand van slechts zesentwintig Stemmen werd het ontwerp als Grondwet voor het Koninkrijk aangenomen.

Alras werd eene herziening noodzakelijk. De willekeur van het Weener Kongres vereenigde de Belgische gewesten met de Noord-Nederlandsche onder den Scepter van WILLEM I. Den 22sten April werd op nieuw eene kommissie, ditmaal voor de helft uit Belgen zaâmgesteld, door den Koning gelast de bestaande Grondwet naar de vereenigde belangen van Noord- en Zuid-Nederland te wijzigen. Het herzieningsontwerp door den Koning goedgekeurd werd in de Noordelijke Provinciën aan eene dubbele Vergadering der Staten-Generaal voorgedragen, wier eenparige toestemming, de enkele wijzigingen - waarvan de belangrijkste wel de vertegenwoordiging in twee Kamers was - bekrachtigde.

In de Zuidelijke Gewesten riep men, even als de eerste maal in de Noordelijke, eene vereeniging van Notabelen zamen wier getal ditmaal tot zestienhonderd werd opgevoerd. Van de 1323, die hunne stem uitbrachten, keurde slechts eene minderheid van 527 het ontwerp goed. Die minderheid echter wierd plotseling tot meerderheid herschapen door eene proklaatie des Konings, die den 24sten Augustus, 1815 verscheen. Honderd zesentwintig der afstemmende Leden hadden uitdrukkelijk verklaard hunne stem aan het ontwerp te moeten onthouden wijl de gelijkheid van de rechten der verschillende kerkgenootschappen tegen hunne beginselen streed. De Proklamatie verklaarde dat de beslissing van dit punt door de Souvereine Vorsten in het Europeesch Systeem vastgesteld de bevoegdheid der Notabelen te buiten ging, en men dus de 126 Stemmen van de weigerende meerderheid af- en bij de goedkeurende minderheid bij moest trekken waardoor deze tot meerderheid werd. Zoo werd het Staatsverdrag gesloten waaraan zich België vijftien jaren later gewelddadig ontscheuren zou.

Van die Scheuring was de wederzijdsche tegenzin tusschen Noorden Zuid-Nederlanders, door de willekeurige zamensmelting van

zoo vreemdsoortige elementen als beider volkskarakter gewerkt, misschien de voorname oorzaak: gedeeltelijk drage er de kuiperij der Belgische Geestelijkheid de schuld van; wij kunnen ons niet ontveinzen, dat de onvrijzinnige bepalingen der Grondwet en de onwil der Regering, om zich tot eene herziening te voegen er een werkzaam deel aan hadden.

Hoe hoog wij toch zijn ingenomen met de verdiensten en het karakter van den man, wiens schets den eersten grond tot onze Staatsregeling lag; hoe gaarne wij gelooven dat de kundigste en uitstekendste mannen in de verschillende kommissiën, die haar voorbereidden, gezeten hebben, het valt niet te loochenen, dat er geen tijdstip ongeschikter voor Grondwetgeving zijn kon dan het toenmalige.

Aan de eene zijde schrik voor eene te groote uitbreiding der volksvrijheid waarvan men zich de uitspattingen in het laatst der vorige eeuw nog levendig herinnerde, aan den anderen kant afkeer van alle onbeperkt gezag waarvan de dwang niet minder versch in het geheugen lag; bij den eene, zoowel in Noord-Nederland ais in België, de wensch om onder toezicht Tan den Souvereinen Vorst het Provinciaal en Plaatselijk zelfbestuur van vroeger dagen weêr te zien herleven, bij den andere de onuitwischbare indruk van het Keizerlijk Centralisatie-Stelsel. En bij die veelvuldige onzekerheid, bij den strijd van zoo vele meeningen waarvan elke hare hartstochtelijke aanhangers telde, ontbrak de juiste kennis der theorie wier zuivere toepassing tusschen de klippen Tan vorstelijken willekeur en toomeloos volksgezag ton doorvoeren! Alleen in *Engeland* had zich tot nog die theorie zelfstandig ontwikkeld en steunden hare uitkomsten op eene langjarige ondervinding; maar wie weet niet hoe onmogelijk het is Engelsche instellingen op het vaste land te willen overbrengen, wat zich daar langzaam voorbereidde en ontwikkelde elders door eene plotselinge wetgeving te willen invoeren? HOGENDORP wilde een krachtig eenhoofdig bewind; getemperd door onschendbare volksrechten; maar niemand wist met juistheid waar de vrijheid kon gelaten, waar de waarborg moest gevorderd worden, wanneer men de teugels moest inhouden, wanneer men ze kon vieren, Wij mogen vrijmoedig bekennen dat ook HOGENDORP hier veelvuldig heeft misgegrepen, zonder den roem te bezwalken des mans, die de eerste was om na eene vijftienjarige werking zijner Grondwet te erkennen, dat zij niet aan de eischen van den tijd beantwoordde, en toen reeds zelve op de invoering der instel-

lingen aandrong, die tans aan de Tweede Kamer zijn voorgesteld.

Ook in *Noord-Nederland* was reeds vóór de Belgische omwenteling de behoefte aan meerdere politische vrijheid levendig geworden; men leze slechts de dagbladen en brochures, vooral van 1828 en 1829, om er zich van te overtuigen. Zoodra echter was de theorie in *België* niet tot dadelijkheden overgeslagen, of de publieke opinie in *Nederland* trok zich met schrik terug. De volkshaat, sints vijftien jaren van eene onnatuurlijke vereeniging bij elke gelegenheid ontwikkeld en aangegroeid, brak tot woede uit, en de vrijzinnige beginselen droegen, bij de groote menigte altans, hun deel aan den afkeer waarmee men jegens de Belgische Natie bezield was. Vandaar de mogelijkheid van het negenjarig tijdperk van behoud en vertrouwen, gedurende welks loop' een voortdurende staat van halven oorlog onze hulpmiddelen uitputte, terwijl de meerderheid der vertegenwoordiging alles aan de Regering bewilligde en eiken waarborg veronachtzaamde.

Grondwetsherziening was door de afscheiding van *België* eene noodzaak geworden. Zij werd reeds in 1831 toegezegd. Het lange status-quo gaf aan de Regering eene gereede aanleiding, om ze voortdurend te blijven uitstellen. Eindelijk kwam den 19^{den} April 1839 het traktaat met *België* tot stand, en bij de opening van de Zitting der Staten-Generaal in dat jaar, werd door de Regering eene spoedige herziening toegezegd. Toen men desniettemin met de aanbieding van het ontwerp aarzelde dwong de Kamer die door de eenparige weigering der begrootingswetten af. De uitslag dier mislukte herzieningsproeve ligt nog versch in elks geheugen.

Eerst bood de Regering vijf wetsontwerpen aan waarbij geene enkele nieuwe verandering werd voorgedragen, maar alleen werd voorgesteld de veranderingen, die door de scheiding van *België* reeds *facto* geschied waren, in de Grondwet op te nemen. Op het aanhouden der meerderheid verkreeg men nog zeven andere ontwerpen, die, schijnbaar tot de wenschen der vrijzinnige partij toetraden, maar eigenlijk geen' enkelen wezenlijken waarborg opleverden.

Zoo verzekerde de Regering aan de Staten-Generaal de jaarlijksche aanbieding der afgeslotene rekeningen van het bestuur, maar zonder haar tevens het recht te geven die al dan niet te bekrachtigen. Zoo bracht men het Kiesstelsel in naam onder de Wet, terwijl men de grondwettelijke bepalingen in wezen liet,

die eene goede wetgeving in dezen onmogelijk maakten. Zoo wilde men wel aan de Wet de beschikking laten over het batig saldo der Koloniale inkomsten, maar bleef het aan de willekeur der Regering overlaten, of er al dan niet een batig saldo zijn zou, waarover beschikt kon worden.

Eindelijk willigde men, na lang dralen, de schoonschijnende erkenning in der Ministeriële Verantwoordelijkheid, maar liet het regt van aanklacht uitsluitend aan den Procureur-Generaal bij den Hoogen Raad, een' ambtenaar, van wien de Koning de direkte aanstelling heeft.

Men weet dat de onbeduidende ontwerpen door eene groote meerderheid in de Dubbele Kamer werden aangenomen. Men herinnert zich de vastheid der elf leden, die weigerden, op welke wijze ook, tot eene herziening mede te werken, waarvan de eenige vrucht zijn zou dat eene nieuwe herziening onvermijdelijk werd. ‘Ik beken,’ waren de woorden van den Heer THORBECKE in de Dubbele Kamer, ‘in het denkbeeld eener aanhoudende grondwetsherziening niet te kunnen treden. Dat, waarop alles rust, kan, dunkt mij, niet aan gestadige beweging zijn blootgesteld. Herziening is Grondwetgeving, zij moet sluiten, het is strijdig met haar begrip, de noodzaak tot verandering te laten voortduren.’

Intusschen waren, terwijl de meerderheid zich liet bewegen hare stem aan eenige onbeduidende wijzigingen te geven, de oogen der Natie gevestigd op het Staatsstuk, waarvan de herzieningsberaadslagingen de talrijke gebreken hadden opgedekt, zonder er een uit den weg te ruimen, en een zweem van belangstelling begon bij enkelen de oude onverschilligheid te vervangen.

De Regering bleef op denzelfden weg van tegenstand voortgaan. Wij behoeven de geschiedenis der laatste jaren niet op te halen; niet te herinneren hoe bij elke financieele wet de herzieningsvraag weêde ter sprake kwam, tot eindelijk het groote vraagstuk: der prioriteit van staatkundige of financieele hervorming, bij de Wet van Maart 1844, op nieuw midden in de vergadering geworpen werd. Een deel der Vertegenwoordiging achtte zich niet gerechtigd zulke buitengewone lasten op te leggen aan eene Natie welker staatkundige rechten men voortdurend miskende, noch zulke aanzienlijke sommen toe te vertrouwen aan eene Regering, tegen welker misbruiken de Grondwet geene genoegzame waarborgen gaf, en die men elk aanzoek ter hervorming dier Grondwet hardnekkig zag weigeren. De tegenover-

gestelde meening zegevierde; men offerde, om de zachtste uitdrukking te bezigen, aan het Termeend financieele belang het staatkundige op. Door eenen samenloop van omstandigheden, die niemand had kunnen voorzien toen het roekelooze ontwerp door de Kamer werd aangenomen, is thans het financieele vraagstuk, schoon verre van opgelost, altans rustende, en staat de gelegenheid open om van een oogenblik van kalmte tot de herziening onzer staatsinstellingen gebruik te maken. De wensch dat de Regering tot eene dergelijke herziening de initiatieve mocht nemen werd bij den aanvang der zitting door de Tweede Kamer geüit. De weigering der Eerste Kamer haar te deelen belette dat zij op de wettelijke wijze voor den Troon gebracht werd.

De weigering der Eerste Kamer rustte op den grond dat de Staten-Generaal niet gerechtigd zouden zijn eenen blooten wensch naar Grondwetsherziening aan de Regering kenbaar te maken, maar een bepaald voorstel doen moesten waarin de wijzigingen die men verlangde, uitdrukkelijk en naauwkeurig vermeld werden.

Van zulk een voorstel hebben acht leden der Tweede Kamer de initiatieve genomen; de HH. THOBBECKE, L.C. LUZAC, E.W. VAN DAM VAN ISSELT, VAN RECHTEREN, J.M. DE KEMFENAER, L.D. STORM B. WICHERS en S. VAN HEEMSTRA hebben der Kamer een wetsontwerp aangeboden, in 158 artikelen gesplitst, waarin 156 wijzigingen zoo van de letter als van den geest der verschillende Grondwetsartikelen worden voorgesteld. Wij willen de voornaamste van deze schetsen.

Dat de Nederlandsche Grondwet, de beginselen daargelaten, waarvan zij uitgaat, zich door volgehoudene onzuiverheid van tale en onjuistheid van redaktie kenmerkt, is van algemeene bekendheid, vooral sints Mr. J. VAN LENNEP en Prof. C.J. VAN ASSEN, uit naam der Taalkunde hetzelfde vonnis geveld hebben over de uitdrukking, dat reeds lang uit naam der Staatkunde over den zin gestreken was. Wat men reeds vooruit kon verzekeren, dat eene dergelijke onnaauwkeurigheid, waar het geldt de rechten van Vorst en Volk te begrenzen en de gronden onzer staatkundige instellingen vast te leggen, heillooze gevolgen na zich moest slepen, heeft ook de ondervinding telkenmale geleerd. Zelden is er van de toepassing eener Grondwettelijke bepaling sprake geweest, of de meest verschillende uit-

leggingen werden door de dubbelzinnige bewoordingen, waarin zij vervat was, uitgelokt en gerechtvaardigd. De Trage, of bij een traktaat, welks bepalingen afstand of ruiling van grondgebied inhouden, het geheele traktaat, dan wel alleen die afstand of ruiling de goedkeuring der Staten-Generaal behoeft, is ten gevolge van de onjuiste uitdrukking der Grondwet door de meest bevoegde rechters in tegenovergestelden zin beslist. De kracht der woorden, *opperbestuur bij uitsluiting* in koloniale aangelegenheden, is altijd betwist geworden. De bevoegdheid om ons overmatig getal gerechtshoven in overeenstemming te brengen met onze behoeften, welke de Regering meende dat het Grondwetsartikel aan de Wetgevende Macht toekende, is door de Kamer, schoon zij de verbetering wenschte, op grond van hetzelfde artikel ontkend. Hetzelfde verschil van gevoelen bestond, toen men door eene Wet zich in de mogelijkheid wilde stellen een' rechter, door ziekte, ouderdom of krankzinnigheid voor de uitoefening zijner funktiën niet langer berekend, te ontslaan. Nog in den aanvang der tegenwoordige zitting waren de gevoelens verdeeld, of een tiende der aanwezige leden' slechts het recht had de oogenblikkelijke sluiting der deuren te vorderen, dan of zij ook de deuren gesloten konde houden. Komt het tot de diskussie der tans voorgedragene kieswetten, ieder weet, dat gelijksoortige moeielijkheden zich zullen opdoen.

Bij dergelijke onzekerheid op zoo vele punten, die eene juiste redaktie onmogelijk moest gemaakt hebben, en waarvan ieder die de beraadslagingen der Staten-Generaal in de laatste jaren volgde weet dat wij de voorbeelden nog met vele andere zouden hebben kunnen vermeerderen, voegen zich nog andere ongerijmdheden, die niet minder in het oog vallen.

Dat de Koning der Nederlanden ook de Groothertogelijke kroon van *Luxemburg* voert; dat de Regering zich in enkele gevallen tot uitzetting van vreemdelingen, of uitlevering van misdadigers bevoegd rekent; dat het burgerlijk recht lijfsdwang tegen vreemdelingen toelaat in enkele gevallen waarin ze dien tegen ingezetenen weigert; dat de Regering zich in de verschillende provinciën met de uitvoering der wetten op Eeredienst en Onderwijs belast, zijn, feiten, die niemand ontkennen en ook niemand afkeuren zal. En toch verklaart Art. 28 der Grondwet uitdrukkelijk dat de Koning der Nederlanden geene vreemde kroon mag dragen; Art. 4 verzekert aan eiken vreemdeling gelijke bescherming van persoon en goederen, als de ingezetene geniet; Art. 143 draagt de uitvoering der vermelde

wetten, uitdrukkelijk aan de Provinciale Staten op. Wij hebben wederom uit vele gevallen slechts weinige genoemd.

De Grondwet blijkt onuitvoerbaar, ten deele omdat de beteekenis van vele harer bepalingen in het duistere ligt, ten deele wijl andere bepalingen tot ongerijmdheden leiden zouden waar men ze wilde opvolgen. En toch, wanneer dergelijke uitzonderingen op de stipte gehoorzaamheid die de Grondwet vordert worden toegelaten, wie zal de grens afteekenen waar de uitzonderingen moeten ophouden, wie zal bepalen waar de Grondwet volstrekt moet opgevolgd worden, waar niet. De Staten-Generaal hebben tot nog de hand gehouden aan de strikte toepassing van den waarschijnlijken zin van elke twijfelachtige bepaling, zelfs waar zij verbeteringen in den weg stond die men anders wenschelijk achtte; wie verzekert dat zij op den duur weêrstand zullen bieden aan de uitlokkende gelegenheid, die eene dubbelzinnige grondwet aanbiedt, om zich aan den dwang van deze of gene te strenge bepaling te onttrekken. Zoo zal men allengs, gelijk Prof. THORBECKE reeds vroeger te gemoet zag, de Grondwet gaan verbeteren zonder herziening, en het natuurlijke gevolg zal wezen dat weldra elke bepaling zal ophouden verbindend te zijn en het verouderde gebouw, waaraan men in tijds de noodige stutting weigerde, van zelve zal instorten.

Het voorstel ruimt dat gevaar voor de toekomst uit den weg. Waar de bepaling onhoudbaar is, wordt zij opgeheven. Waar verschil van gevoelen bestaat wordt de wenschelijkste uitlegging gekozen en in duidelijke taal vastgesteld. Waar onzuivere redaktie voor 't vervolg met soortgelijke onzekerheid dreigde, wordt de uitdrukking gezuiverd of de verklaring toegevoegd. De Grondwet in dien zin nagezien door eene vereeniging, die Prof. THORBECKE onder hare leden telt, - van wiens bekendheid met elke bepaling van het Staatsstuk het te wachten is dat, bij zijne groote scherpzinnigheid, hem niet ligt eene onnaauwkeurigheid zal ontsnapt zijn, terwijl de helderheid en kernigheid zijner taal eene juiste redaktie der gewijzigde artikelen waarborgt, - mag indedaad geacht worden eenigen waarborg voor de toekomst op te leveren.

Wij twijfelen zelfs of de ultra-konservatieven dat gedeelte der herziening zullen wraken. Bij miskenning toch van de rechten der taal heeft niemand belang. Maar het herzieningsontwerp tast ook andere misbruiken aan, die waarschijnlijk warmer verdedigers zullen vinden.

Het Hoofdbeginsel door het voorstel gehuldigd, en waarop, naar ons inzien, alles aankomt, is dat der RECHTSTREEKSCHE VERKIEZINGEN. Aan de gebreken, waarvan onze staatsinstellingen overvloeien, ligt ten gronde dat zij het recht van Oppertoezicht op de daden, van goed- of afkeuring van de voorstellen ter Regering, dat onvervreemdbare recht der Natie, aan de Natie ontnemen. Wij verlangen geene volkssouvereiniteit, onder welken naam ook: wij wenschen niets liever dan eene eenhoofdige regering krachtig en onbelemmerd te zien werken. Wij zien in het monarchaal beginsel een' vasteren waarborg voor de ontwikkeling van vrijheid en gelijkheid, dan welke republikeïnsche kombinatie ook, in onzen tegenwoordigen beschavingstoestand geven kan. Slechts dit vordert het konstitutioneele beginsel, en daarin verschilt eene getemperde monarchie van eene onbeperkte alleenheersching, dat de Natie vooraf toestemme in de verschillende verplichtingen welke de Regering noodig acht haar op te leggen, dat zij met haar *veto* tusschentrede waar hare belangen worden op het spel gezet. Dat recht behoort aan de Natie. Met eene bloote verdeeling van macht - het hersenschimmig ideaal, naar welks verwezenlijking men in vroeger' tijd jaagde - is haar niet gediend. Integendeel, de stilstand en stremming, die het gevolg zou zijn van zulk een stelsel van evenwicht, zou der Natie slechts ten nadeel zijn. Eene naamvertegenwoordiging zoo als wij tans bezitten, eigentlijk, een naast de Regering medebesturend kollegie, is een struikelblok en hinderpaal zoowel voor het volk als voor den vorst. Men neme het beginsel aan dat het eenige middel is om vorsten en volksbelang te verbinden om de eischen van het demokratische en monarchale beginsel tevens te bevredigen. De regering, in den uitgestrektsten zin, behoort aan den Vorst; de toestemming, het toezicht dat de genieene zaak geen schade lijde, bij het volk. De vraag blijft slechts over, hoc het beginsel in werking gebracht worde. Dat onze zamengestelde wijze van wetgeving en regering niet toelaat dat het volk hoofdelijk geraadpleegd worde of zijne stem uitbrenge, vordert geen bewijs. Zelfs in de Fransche Republiek, toen men alles opofferde om tot de zuiverste uitdrukking en volledigste toepassing van het vrijheids- en gelijkheidsbeginsel te geraken, heeft men daartoe geene enkele poging aangewend. Slechts bij vertegenwoordiging kan het volk zijne rechten oefenen. Het kiest eenigen uit zijn midden aan wie de rechten van allen worden overgedragen, zoo verandert zich het oorspronkelijk recht in een bloot recht van keuze. Ook

de oefening van dat recht gebiedt de noodzakelijkheid aan zekere voorwaarden te verbinden. Reeds tot het bloote besef van politische belangen is een zekere graad van verstandelijke en zedelijke ontwikkeling noodig, die in den tegenwoordigen toestand der maatschappij slechts hij de minderheid gevonden wordt. Er bestaat noodzakelijkheid zoowel eene maatschappelijke als eene individueele onmondigheid te erkennen, en de belangen dier onmondigen waar te nemen, zonder hun gevoelen te raadplegen. De vraag blijft, waar de grens tusschen mondig- en onmondigheid ligt: bij enkele personen en betrekkingen moge men een' bijzonderen maatstaf bezigen, de algemeene kan, in onzen tegenwoordigen beschavingstoestand slechts in den eigendom gevonden worden. De bepaling, welke mate van eigendom tot de vooronderstelling eener vatbaarheid voor politische rechten wettigt, moet niet slechts in elk land, maar in ieder gewest, van de betrekkelijke ontwikkeling des volks en verspreiding van welvaart afhangen. Ten onzent, waar de verspreiding der elementaire kundigheden betrekkelijk groot is, en de spreekwoordelijke bezadigdheid der natie daarenboven eenen waarborg aanbiedt tegen de uitspattingen waartoe het volk in andere landen licht overslaat als het zich in staatszaken mengt, zal men, zoo ergens, den *census* laag kunnen stellen, en het getal der uitgestotenen betrekkelijk gering doen zijn.

De rechten des volks kunnen dus niet door allen gezamentlijk geoefend worden, maar moeten bij mandaat aan enkelen worden opgedragen; slechts door een gedeelte der Natie daarenboven kan dat mandaat gegeven worden: eene derde beperking ligt in de tijdsruimte, gedurende welke het eens gegeven mandaat van kracht moet blijven. Dezelfde reden, die zich tegen eene hoofdelijke stemming van het volk over elk wetsontwerp verzet, verbiedt ook, bij elke nieuwe voordragt, ja zelfs bij elke nieuwe bijeenroeping der Vertegenwoordiging, eene nieuwe keuze te doen voorafgaan. Schoon in theorie langs dien weg de volksopinie zeker het zuiverst vertegenwoordigd zou zijn, vordert het belang der Natie dringend dat hare vertegenwoordigers niet telken oogenblik aan verwisseling onderhevig zijn. Aan den anderen kant kan ook de Regering niet gedurig tegenover eene geheel nieuwe vergadering geplaatst worden. Men kieze een' middenweg, en zorge, terwijl men het personeel niet al te plotseling, niet al te dikwerf verwissele, aan den anderen kant voor eene genoegzame verversching, waardoor eene veranderde volksopinie de zekerheid hebbe zich binnen eenen bepaalden tijd in

de Kamer vertegenwoordigd te zien. De waarborgen zijn dan hecht genoeg, immers zoolang de Vertegenwoordiging eenstemmig is met de Regering. In het tegengestelde geval moet de Regering het recht hebben eer zij hare ontwerpen opgeve te onderzoeken of de Kamer, op dat oogenblik de volksopinie werkelijk uitdrukt, en het volk in de gelegenheid stellen, zijne keuze te veranderen.

Deze drie beperkingen van het volksrecht zijn, voor het oogenblik altans, van volstrekte noodzakelijkheid; eene noodzakelijkheid die, zoo ze elders krachtig tegen de eischen der demokratie moet worden volgehouden, hier wel geen nader betoog zal behoeven waar niemand ze zeker betwist. Het grond denkbeeld eener konstitutioneele monarchie is: *het recht des volks zijne toestemming te geven of te weigeren aan wetten, tot wier opvolging het na die goedkeuring verplicht is, zoo ver uit te strekken, als zich met de mogelijkheid eener geregelde staatsordening verdraagt*.

Aan dien eisch, gelooven wij, wordt door het voorstel volkomen voldaan. Het geeft aan de eene zijde aan iederen ingezetene, die eene som van ƒ.,.. in de direkte belastingen bijdraagt, of aan eene van 's lands Hoogescholen tot Doctor bevorderd is, een rechtstreeksch aandeel in de verkiezing van de leden der Tweede Kamer, die voor drie jaren worden aangesteld. Het kent aan den anderen kant der Kroon *het recht* toe, *de Kamer te ontbinden*.

Stellen wij eens tegen dien eenvoudigen en zuiveren kies vorm, die, terwijl ze eene zoo juist mogelijke uitdrukking van den staat der publieke opinie beoogt, alle gevaar tevens voorkomt, dat eene te dadelijke, te uitgebreide inwerking der geheele natie op den gang der staatsaangelegenheden na zich slepen zou, het kiesstelsel over, waaronder wij tegenwoordig zuchten.

De leden der Tweede Kamer worden tans door de Provinciale Staten benoemd. Deze zijn weder zamengesteld uit leden, gekozen door drie verschillende kollegiën, *de Ridderschappen, de kieskollegiën uit den Landelijken stand en de Stedelijke Raden*. De laatsten ontleenen op nieuw hun mandaat, niet van de stemgerechtigde burgers zelve, maar van een kieskollegie uit deze. Voeg daarbij, dat de kiezers voor 9 jaren, de Leden der Provinciale Staten voor 6 jaren, die der Stedelijke Raden voor hun leven benoemd worden.

Wanneer niet reeds de verkiezing der Volksvertegenwoordiging door de Provinciale Staten eene noodelooze verkorting was

der volksrechten, nog zoude geene instelling meer verkeerd kunnen zijn, daar juist de vereischten, die men in een kollegie van provinciale staten zoeken moet, tegenovergesteld zijn aan die, welke van eene kiesvergadering gevorderd worden. Terwijl de laatste zoo uitgebreid mogelijk zijn moet om elke fraktie der publieke opinie te vertegenwoordigen, vordert de aard der werkzaamheden van een staten-kollegie natuurlijk eenige beperking van het getal der leden. Moet men bij de benoeming van een lid der Provinciale Staten dikwerf meer op speciale bekwaamheden dan op staatkundige richting zien, bij de keuze van een' kiezer vraagt men slechts naar gelijkheid van politische overtuiging. Terwijl eindelijk de aard van een kiezers-kollegie eischt dat het telkens na de gedane keuze ontbonden worde, - zoo als ook in de eenige Konstitutioneele Rijken, waar dergelijke kollegiën bestaan, in *Beijeren* en *Saksen*, het geval is, - moeten de leden der Provinciale Staten voor eenigen tijd achtereenvolgens benoemd worden, wil men van hunne werking vruchten zien. Al ware dus de wijze, waarop de leden der Provinciale Staten gekozen worden, onberispelijk, zij missen niettemin elk vereischte om kiezers te zijn voor de volksvertegenwoordiging. En hoe worden nu de leden dier Provinciale Staten gekozen?

Eene verdeeling der ingezetenen in kiesdistrikten, zoo als het ontwerp voorstelt, heeft ten doel overal het getal vertegenwoordigers met dat der ingezetenen in evenredigheid te brengen. Op die wijze alleen kan uit de stemming van de meerderheid der Vertegenwoordiging tot die van de meerderheid der Natie besloten worden. Dat beginsel wordt geheel omvergeworpen door de vertegenwoordiging der Standen, een stelsel, dat eiken, zelfs een' historischen grond mist. De Adel heeft bij ons geene belangen, afgescheiden en verschillende van die der overige ingezetenen. Wiet eenmaal kan hij geacht worden het groote grondbezit te vertegenwoordigen, sints in elke provincie eene inschrijving op het grootboek voor ƒ 2000 rente het recht geeft om lid der Ridderschap te zijn. In zooverre de leden dier Ridderschappen wezenlijk de meest verlichten, de meest gegoeden of de meest aanzienlijken uit den lande zijn, zullen zij van zelve bij elke keuze in aanmerking komen, en wel, zonder zich zelve te kiezen, zitting in Provinciale en Generale Staten erlangen; daargelaten nog dat zij eene verpletterende meerderheid uitmaken in de Eerste Kamer. Is er een enkele redelijke grond te bedenken om, terwijl de geheele Natie door ons kiesstelsel met politische onbevoegdheid geslagen wordt, aan

nog geene vijfhonderd Edelen, niet slechts bij eene uitzondering, beleedigend voor het geheele volk het recht te geven rechtstreeks voor de Provinciale Staten te kiezen, maar nog daarenboven aan dat vijfhonderdtal de keuze toe te staan van 139 leden dier Staten, een vierde bijna van het geheele aantal, dat nog geene zeshonderd bedraagt.

De stemgerechtigde leden van den Landelijken Stand worden op nieuw in de oefening van hun kiesrecht belemmerd, wijl zij, in plaats van leden voor de Provinciale Staten, slechts kiezers kiezen; kiezers nog wel, die negen jaren in het kollegie zitting houden, en dus nimmer met het mandaat der aktueele stemgerechtigden bekleed zijn.

En de Steden! Zoo reeds de Landelijke Stand in de oefening van zijn kiesrecht beperkt is, welke reden mag er zijn om aan de Steden alle recht in dezen te ontzeggen? In die willekeurige en noodelooze onderscheiding van Stedelijken en Landelijken Stand kan voor een onderscheid, dat zelfs geene gelijkheid van onbevoegdheid erkent, toch geen theoretische grond zijn. De stedelijke verkiezingen loopen even als de landelijke over het noodelooze rad van een kiezerskollegie, maar sterven daarenboven hunnen dood in den Stedelijken Raad welks leden levenslang hunne plaats behouden, zoodat hunne meerderheid, zelfs wanneer men aanneemt dat de kiezers het gevoelen der stemgerechtigden zuiver overbrengen, altijd slechts met het mandaat bekleed is dergenen, die vóór tien, twintig of meer jaren stemgerechtigd waren, en nimmer, ook bij de hoogste overdrijving van fiktie, kan geacht worden hare rechten te ontleenen van die burgers, die stemgerechtigd zijn op het oogenblik, dat zij hare keuze voor de Provinciale Staten uitbrengt. Voeg daarbij, dat de meerderheid der leden van den Stedelijken Raad ook in het kieskollegie zetelt, en de Raad dus eigentlijk zich zelven verkiest, en ge zult toegeven, dat er wel geen lichaam minder geschikt is om iels anders dan zich zelf te vertegenwoordigen, dan een zoodanig, welks leden levenslang zitten en elkander kiezen.

Zoo vindt zich dan reeds in de Provinciale Staten eigentlijk niets vertegenwoordigd dan de Ridderschappen en de Stedelijke Raden, waarbij zich enkel van wege den Landelijken Stand gezondenen, aansluiten, die, ten gevolge der zamengestelde verkiezingen, zelfs niet geacht kunnen worden een' stand te vertegenwoordigen, die daarenboven als zoodanig slechts bij fiktie bestaat. De Staten-Generaal op hunne beurt vertegenwoordigen

niets dan de Provinciale Staten. Waarlijk, wanneer wij in die vergadering mannen zien zitting nemen als het achttal, dat het Voorstel ter Herziening aanbood; wanneer wij uit de Provinciale Sloten eene stem hooren opgaan, als uit die van *Vriesland* in het afgeloopen jaar gehoord werd, dan mogen wij eene verdiende hulde brengen aan den echt vrijzinnigen geest, die een deel altans der Nederlandsche Aristocratie bezielt; maar, al ware die vrijzinnigheid nog veel meer algemeen, ze kan ons evenmin het gemis eener wezenlijke Volksvertegenwoordiging vergoeden, als de deugden van een' onbeperkten alleenheerscher immer eene konstitutie onnoodig zouden maken.

Wat bij iedere konstitutioneele staatsregeling vooronderstelt wordt, eene volksvertegenwoordiging, die de voorgestelde wetsontwerpen goed- of afkeurt, ontbreekt bij ons geheel. Wordt die waarborg vervangen door het aanwezen van een Regeringslichaam als de Staten-Generaal? In ons oog geenszins. Het is den burger vrij onverschillig, of hem de wet wordt voorgeschreven door den vorst alleen, dan wel door den vorst, vereenigd met een kollegie, bij welks zamenstelling naar zijne keuze toch niet gevraagd wordt. Wat meer is: de belangen van volk en vorst zijn veel inniger verbonden, dan die van volk en aristokratie. De mogelijkheid, dat zich vorst en volk omtrent hunne heiligste belangen verstaan, kan bij ons door den tegenstand der aristokratie worden afgesneden. Wij willen bij eene bloot theoretische beschouwing, vooral nu, terwijl zich de gelegenheid opdoet om de geslagene wonden te genezen, geene bedroevende feiten uit de geschiedenis der laatste jaren ophalen; maar wij kunnen uiet vergeten, dat de Regering zich door de Staten-Generaal nog onlangs gedwongen zag tot de voorstelling eener wet, die niettegenstaande den bepaalden en onmiskenbaren weêrzin der Natie werd aangenomen, en misschien de schroomelijkste gevolgen voor ons geheele volksbestaan zou gehad hebben, ware hare uitvoering niet voorkomen door eene leeningsvolteekening, die men bij hare aanneming onmogelijk achtte. En die Kamer, men vergete het niet, is onontbindbaar! Zij kan de spaak steken in het raderwerk der regering. Onafhankelijk van den Vorst door hare onontbindbaarheid van het volk door hare zamenstelling, kan zij door de macht, baar bij de Grondwet verleend aan beide de wet stellen. Zou het zoo geheel ongerijmd wezen, wanneer men eene volstrekte alleenheersching verkoos boven zulk eene vertegenwoordiging als wij bezitten?

Men weet dat bij den aanvang der zitting van dit jaar aan de Tweede Kamer eene voordracht gedaan is van kieswetten, die hier en daar eene geringe wijziging in liberalen zin toezegt. Wij willen in geene bijzonderheden treden om de betrekkelijke onbeduidendheid dier veranderingen aan te toonen. Wij willen alleen herinneren dat de keuze der Staten-Generaal door de Provinciale Staten, de zamenstelling van dezen uit leden gekozen door de drie Standen, de invoering van kiezers-kollegiën ter benoeming van den Stedelijken Raad en de regeling van het verder stedelijk kiesrecht door deze, in de Grondwet geschreven zijn, en wij dus vruchteloos van de gewone wetgeving eene eenigzins afdoende verbetering verlangen zouden.

Wat waar is omtrent de volksvertegenwoordiging geldt ook omtrent provinciale en plaatselijke regeringen. Niet volstrekt noodzakelijk is het overal in provinciaal en plaatselijk zelfbestuur een' waarborg tegen de willekeur der Hooge Regering te zoeken, wanneer men door eene algemeene volksvertegenwoordiging de zekerheid heeft dat die regering in den geest des volks geoefend wordt. Geeft men echter, gelijk ook wij doen, aan dat zelfbestuur de voorkeur overal waar het bloot plaatselijke belangen geldt, dan spreekt het van zelve dat ook hier weder alles op de wezentlijkheid der vertegenwoordiging aankomt, en het aristokratisch bestuur nergens zoo drukkend is voor den burger dan waar het in kleineren kring, zonder eenig tegenwicht, zijnen geheelen invloed kan ontwikkelen. Ook hier juichen wij het stelsel der rechtstreeksche verkiezingen, door het ontwerp gehuldigd, toe. Ook hier opende, wat waarborg voor vrijheid had moeten wezen, slechts kans op dwang.

Zoo er al voor de Natie niet alles aan hing dat in plaatselijke, provinciale en rijksvergaderingen hare rechten uitgeoefend en hare belangen behartigd worden door mannen harer keuze, of zoo het denkbaar ware dat ons tegenwoordig kiesstelsel eenen voldoenden waarborg opleverde voor doorgaand goede verkiezingen, nog zouden wij het dringend noodig achten dat de Natie persoonlijk aan die verkiezingen deel nam. DUVERGIER DE HAURANNE, het bekende lid van de Kamer der Afgevaardigden in *Frankrijk*, wiens bevoegdheid, noch waar het de theorie, noch waar het de uitvoering der konstitutioneele beginselen geldt, zal ontkend worden, zegt ‘les élections à deux degrés ont toujours été un moyen à peu près infaillible

d'amortir l'esprit public,' en zoo er ééne waarheid, ook bij ons. door de ondervinding bewezen is, het is deze. *Esprit public*, belangstelling in- ijver voor de gemeene zaak, burgerzin, is aan den eenen kant een beginsel, onmisbaar voor den bloei eener natie, van de andere zijde de stellige waarborg voor het behoud en de uitbreiding harer vrijheden. Waar die burgerzin ontbreekt is het groote doel van den Staat gemist, hij ontaardt tot een financieel administratie-kantoor, tot een algemeen policie-bureau: gezamentlijke werking, gezamentlijke vooruitgang en ontwikkeling wordt onmogelijk. En even als overal is ook hier het belang der Regering onafscheidelijk aan dat der Natie gebonden; geen bestuur, dat zich een doel voorstelt zijner hooge roeping waardig, zal tevreden zijn met het afwezen van dadelijken tegenstand; het verlangt meer: werkdadige ondersteuning, die overal zal falen, waar de publieke geest is uitgedoofd. Er is meer: nergens kan zooveel macht aan de Regering gelaten worden, nergens zal zij zoo weinig wantrouwen ontmoeten, dan waar belangstelling in de algemeene zaak, kennis der konstitutioneele beginselen onder de Natie verspreid zijn. Eene ontwikkelde publieke opinie is zoo hecht een steun der vrijheid, dat het volk, verzekerd dat de Regering het niet wagen zal zijne heiligste rechten aan te randen, haar van den anderen kant de handen zoo vrij mogelijk kan laten.

Over het gemis van dien publieken geest, van die belangstelling in de algemeene zaak ten onzent, is maar één gevoelen. Men zoeke de oorzaak niet in eene vooronderstelling, beleedigend voor ons volkskarakter; men vindt de verklaring voldoende in ons kiesstelsel. Zoolang men den burger allen invloed op den gang der staatszaken ontzegt, zal men ook vergeefs een spoor van belangstelling in die zaleen bij hem zoeken. Een enkel individu moge met een naauwlettend oog den loop onzer staatkundige aangelegenheden gadeslaan, de man dei-wetenschap moge met geoefenden blik den vooruitgang of teruggang van onzen konstitutioneelen toestand volgen: de meerderheid is wars van elke bespiegeling die tot geen werkelijk doel leidt, zij wil van hare beschouwingen vruchten zien. Hoe de natie over hare vertegenwoordiging denkt leere men uit de onverschilligheid, waarmede de beraadslagingen der Staten-Generaal ter hand genomen worden, waar zij over andere dan financieele wetsontwerpen - welker Jot ons daarenboven meer als fondshouders dan als burgers ter harte gaat - loopen. Wat men in zijn vermeend stem- of kiesrecht stelt blijke uit

de onverschilligheid waarmeê men beiden ongebruikt laat. Een' kiezer te kiezen of eene ledige plaats aan te vullen in een' raad, wiens leden levenslang zitting houden! De wijze, waarop men zich aan het een en ander onttrekt, bewijst hoe de publieke opinie overtuigd is van de nietigheid dier vergunning, den sterngerechtigden burger als eene aalmoes toegeworpen door eene Grondwet, wier filtreerend kiesstelsel hem zijne wezenlijke rechten meer nog ontgoochelt dan ontneemt. Voer morgen de rechtstreeksche verkiezingen in en ge zult bij de natie een staatkundig belang hebben in het leven geroepen. Wat voorwerp van bespiegeling was voor enkelen, zal wezenlijkheid voor allen geworden zijn. Men zal zich vereenigen om dezen of genen, met wiens beginselen men instemt, wiens karakter men eerbiedigt, ter volksvertegenwoordiging te zenden; het oog der kiezers zal den gekozene in de vergadering volgen; de ontwerpen waarover hij zijne stem uitbrengt, de belangen waarover hij het woord voert zullen in de belangstelling deelen, die men voor zijn persoon koestert: ge zult plotseling leven gewekt hebben, waar vroeger alles in den slaap der onverschilligheid nederlag.

Waar haast geen publieke geest bestaat, wie zal dien daar willen leiden? De toestand van het journalisme is als het ware de thermometer van den stand der openbare meening. We erkennen hier en daar gaarne eene uitzondering, te verdienstelijker om de ontmoedigende onverschilligheid die haar bejegent; maar wie zal ontkennen, dat over 't algemeen onze periodieke drukpers de aandacht der natie even weinig wekt als ze die verdient. Onnoozel of erger, wie zich daarover verheuge en verachtelijk van dagbladen of dagbladschrijvers spreke! Weet men niet dat in *Engeland* en *Frankrijk* de grootste mannen zich als dagbladschrijvers gevormd hebben, en wat meer is dat machtige wapen ook dan niet uit de handen leggen, als zij zich aan het roer des staats of aan het hoofd der vertegenwoordiging geplaatst zien; weet men niet dat daar de staatkundige beschouwingen in dagbladen en tijdschriften niet slechts de menigte leiden, maar ook den deskundige voorlichten. De invloed van het journalisme moge ook zijne schadelijke zijde hebben, wij kiezen het leven, ook waar het soms in uitspattingen zich lucht geeft, boven de kalmte van uittering of dood. Daarenboven, het gezond verstand der menigte moge dikwerf ook in het staatkundige de zuiver gestelde vraag in den waren zin beslissen, eene natie heeft behoefte aan poli-

tisch gevormde hoofden, die de vraag aan beide zijden beschouwen, tot de eenvoudigste termen terug brengen en de menigte op het juiste standpunt ter beoordeeling stellen. Aan dezulken ontbreekt het ons veelal en wel daarom, wijl de staatkunde, als bloot beschouwende wetenschap, gelijk zij ten onzent voor hare meeste beoefenaars blijft, bij anderen in belang achterstaat, en onze grootste mannen, onze beste talenten zich liever elders wenden - waar hunne bekwaamheid belangstelling en een verzekerde werkkring wacht, dan waar ze niets dan onverschilligheid en opzettelijke achteruitzetting kan te gemoet zien.

In ons oog, en wij gelooven ook in dat der voorstellers, is het stelsel der rechtstreeksche verkiezingen dat waarop alles aankomt. Wij gelooven ons dan ook gerechtvaardigd, wanneer wij een zoo ruim deel der bladzijden, welke de Redaktie ons ter schetsing van het herzieningsontwerp aanbood, aan deze wijdden en de overige punten meer aanstippen dan ontleden.

Aan de eene zijde is dus het konstitutioneele stelsel aangevuld door de daarstelling eener wezentlijke volksvertegenwoordiging en de macht aan de kroon toegekend om, waar ze in strijd is met deze, door hare ontbinding een beroep op het volk te doen. Van den anderen kant wordt de *onverantwoordelijkheid des Konings*, het gronddenkbeeld eener Konstitutioneele Monarchie, bij een opzettelijk artikel erkend, de *verantwoordelijkheid der ministers* daarentegen verzekerd. Het beginsel werd, zoo als wij zagen, reeds in de herziening van 1840 opgenomen, maar met eene blijvende onvruchtbaarheid geslagen, zoolang het recht ter vervolging alleen aan den Prokureur-Generaal bij den Hoogen Raad toekwam. Dat recht is bij het Ontwerp toegekend aan de Tweede Kamer, die in naam van het volk moet toezien dat de Uitvoerende Macht binnen hare grenzen blijve en niet door schending of veronachtzaming der bestaande wetten, op het terrein der wetgeving trede. De tegenwoordige Minister van Financien erkende reeds in 1840, bij de uitgave eener *Proeve van onderzoek omtrent de schuld van het Koningrijk der Nederlanden*, de onmisbaarheid eener bepaling, zonder welke én de ministerieele verantwoordelijkheid én het toezicht door de Staten-Generaal te oefenen niets beteekenen zouden. De rechtspraak in geval van ambtsmisdrijf, door ministers of leden der Staten-Generaal gepleegd, wordt door het Ontwerp toegekend aan een *speciaal Hof van Staat*, uit leden van den Hoogen Raad, de Eerste Kamer en den Raad van State bijeengebracht.

De *Koloniale Aangelegenheden* worden op den natuurlijken voet teruggebracht en onder het toezicht der gewone Wetgevende Macht gesteld. De wijze waarop ze tot nog geregeld werden valt door geene redenen te wettigen. Het bijzondere eigendomsrecht als het ware der Regering op de Koloniën, van wier opbrengst ze zooveel in de schatkist kan storten als haar goed dunkt, is onverdedigbaar. Door speciale wetten zal natuurlijk veel wat op de Koloniën betrekking heeft moeten geregeld worden, en naarmate de Stalen-Generaal, gelijk de Regering altijd volhield, min berekend zijn den toestand en de behoeften dier Koloniën te beoordeelen, naar die mate zal de Regering ook minder tegenspraak bij de voorstelling dier wetsontwerpen vinden. De Staten-Generaal behoeven even weinig in de kennis der koloniale aangelegenheden bedreven te zijn. als zij, om de woorden van den *Tijdgenoot* te bezigen, over het geheel 'uitstekende staatsmannen, ervaren regenten, goede wetgevers, kundige financiers behoeven te zijn. De Regering is verpligt alle die bekwaamheden om zich te vereenigen welke zij behoeft.' Het is hier alleen de vraag, of een zoo aanzienlijk gedeelte der Nationale Inkomsten aan het toezicht der vertegenwoordiging mag onttrokken blijven, gelijk het tot nog toe werd. Het Ontwerp beantwoordt die vraag ontkennend, gelijk ze het immer door ieder werd, die bevooroordeeld noch berlanghebbende was. Wij gelooven dan ook niet dat hier van eigentlijke grondwetsverandering sprake is. Het geldt alleen den zin voor de toekomst vast te stellen eener bepaling, waaraan door de Regering immer eene uitlegging gegeven werd, strijdig met de meening, niet slechts van de meerderheid der Staten-Generaal, maar ook van de meerderheid dei-Natie.

De *Eerste Kamer* is door de voorstellers behouden. Wij durven niet bepalen, of de instelling hun indedaad wenschelijk, dan wel slechts onschadelijk voorkwam, en ze in dat geval den heftigen tegenstand zochten af te weren eener vergadering wier opheffing anders een der eerste eischen van eiken staatshervormer placht uit te maken. Wat den aard der instelling aanbelangt onderschrijven wij gaarne de woorden van Mr. GROEN VAN PRINSTERER: 'De beweegredenen zijn niet onbekend. Navolging van hetgeen in andere landen werd gedaan; ingenomenheid met de instellingen van Engeland; zucht om aan den magtigen Belgischen Adel, van voorregten onterfd, eenige schadeloosstelling, eenige te gemoetkoming te ver-

leenen, uitzigt van, in de drieledige werking van den Koning en de twee Afdeelingen der Staten-Generaal een kunstmatig evenwigt te verkrijgen; onderstelling, dot men door een Collegie, dat Eerste Kamer beet, te benoemen, het Britsche Hoogerhuis op Nederlandschen bodem overbrengen zou. En wat is het, dat men overgebragt heeft? Voor een eeuwenheugend woud, een houten staketsel; voor klinkende munt, papieren geld, waarvan de waarde slechts in de voorbijgaande meening bestaat; of om, zonder eenige beeldspraak, de zeer prozaïsche waarheid te zeggen, voor eene Aristocratie, genoegzaam door innerlijke kracht, om aan de heerschzucht der kroon en aan de opgewondenheid van het volk weêrstand te bieden, eene vergadering, wier geest en gemoedsstemming, wier steming, in eiken zin van het woord, van den Vorst afhankelijk is.'

Juist om de zwakheid echter der instelling achten wij haren tegenstand tegen den vereenigden wil van Vertegenwoordiging en Regering ondenkbaar, en daarom hare ontbinding ook niet noodzakelijk. Het ontwerp biedt haar daarenboven in de *opheffing der* zoogenaamde *schadeloosstelling* van ƒ 3000 jaarlijks en de *openbaarheid harer zittingen* een middel aan, óf tot verhaasting van haren dood, óf misschien ook ter verjeugdiging. Daarenboven zal in het vervolg bij een voorstel ter Grondwetsherziening de Eerste Kamer in vereenigden zitting met de Dubbele Tweede beraadslagen en stemmen.

Aan het stelsel van komptabiliteit wordt eene tweeledige verbetering toegevoegd: vooreerst stelt men voor van het tweejarige tot een *jaarlijksch budget* terug te komen. Eene tweejarige begrooting heeft geen' enkelen redelijken grond, waaide Staten-Generaal jaarlijks bijeenkomen. Hare vaststelling was als het ware eene dading, getroffen tusschen Regering en Vertegenwoordiging, toen men van het gedeeltelijk één-, gedeeltelijk tienjarig budget, zoo als het vroeger bij ons bestond, in 1840 terugkwam. Vooral waar men voortdurende bezuiniging blijft behoeven en verlangen is het noodig dat men ieder jaar in de gelegenheid zij van de gunstige uitzichten voordeel te trekken, die zich gedurende het laatste opdeden, of zich de lessen ten nutte te maken, die de ondervinding in dien tijd gaf.

Voorts is de bewilliging eener begrooting door de Staten-Generaal even onvoldoende als de overlegging van het jaarlijksch verslag der gedane uitgaven, zoolang dit niet telkens door

eene *Rekenwet* moet bekrachtigd worden. De Grondwet behoort de nood zakelijkheid eener dergelijke wet te verklaren, zoo willen het de Voorstellers. Wij gelooven de billijkheid hunner vordering niet beter te kunnen toelichten, dan dooide woorden van Prof. THORBECKE tot de onzen te maken: ‘Eene begrootingswet van uitgaven is niet volstrekte vaststelling, zij is raming van de vermoedelijke behoefte. Het onderzoek der besteding leert eerst de wezenlijke behoefte kennen. Bij de voordragt van het budget wordt waarschijnlijk gemaakt, dat men de gevraagde som noodig heeft. Bij de verantwoording der gedane uitgave kan eerst blijken, in hoeverre te regt werd besteed. Het bedrag van de meeste posten wordt aangevraagd en ingewilligd slechts bij onderstelling. Men neemt b.v. aan, dat de levensmiddelen of bouwstoffen eene zekere hoogte van prijs zullen hebben, of dat een zeker getal personen zal worden bezoldigd. De verantwoording bewijst eerst, of die onderstelling juist was. Er kan te veel zijn uitgegeven, al wierd uitgegeven volgens de begrooting. Dit laatste is het gezigtspunt der Rekenkamer. Art. 126 vraagt hare getuigenis tot bewijs, wat voor de dienst van het jaar, op welk gezag, en ten gevolge van welke stellige regels wierd ontvangen of uitgegeven. Zij sluit, zegt het artikel, de rekening van het dienstjaar af. Beteekent dit, dat zij die door de afsluiting ontoegankelijk maakt voor de wetgevende Magt? Zoodat deze zich met loutere mededeeling moest vergenoegen? Dit ware een zonderling misverstand. Het sluiten eener rekening is geenszins een vonnis over het huishoudelijk karakter der feiten, welke de rekening in cijfers uitdrukt, geenszins goedkeuring van het bestuur, waarover de rekening loopt. De Rekenkamer staaft, dat de uitgave werd gedaan, in hoeverre zij formeel is geregtvaardigd; de Staten-Generaal hebben te onderzoeken, of de uitgave goed en noodig en welverdeeld was. Eene Rekenwet, of de goedkeuring der gedane uitgaven door de wetgevende magt, schijnt dus onmisbare aanvulling, ja, eerst de vaste, ware, eindelijke regeling van het budget. De Staten-Generaal kunnen, terwijl zij er zich mede bezig houden, nu eerst beoordeelen, of ieder post eischte, wat er voor werd besteed, en wat roet de uitgave teweeg werd gebragt; zij slaan niet enkel hare hoegrootheid, zij slaan haren aard en hare voorwerpen gade; het onderzoek der bescheiden, die in het ontwerp van rekenwet zijn zaamgetrokken, is de proef op de som, de toets, of

men teregt inwilligde, en tevens het rigtsnoer voor het vervolg.'

De regeling der *pensioenen* verbindt het ontwerp aan algemeene voorschriften, door de wet te bepalen: eene verandering door den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche Zaken reeds bij zijne redevoering tijdens de verwerping der begrootingswetten in 1840 onmisbaar gekeurd. Een wettig pensioenstelsel moet een van de hoofddoelen der Administratieve Wetgeving uitmaken en zal den grootsten invloed uitoefenen op den geest der ambtenaren, die het bij hunne aftreding tegen de willekeur der Regering waarborgt, terwijl het deze tegen misleiding van gunst en aanzoek dekt. Eene wet op de pensioenen is te gemakkelijker vast te stellen, omdat de hoegrootheid van het pensioen altijd in evenredigheid moet zijn van den vervulden diensttijd en de genotene bezoldiging en daarom voor algemeene regeling volkomen vatbaar is.

Het willekeurig recht van *dispensatie* den Koning, bij afwezigheid van de Staten-Generaal, door de Grondwet toegekend, heft dit ontwerp op. Zoo ongaarne wij eenig wezenlijk prerogatief der Kroon zouden zien beperken, zoo onwederlegbaar is de noodzakelijkheid van de afschaffing eener bepaling, die slechts aan eene verwarring van begrippen haar aanwezen kan verschuldigd zijn, wijl zij in waarheid den Koning het recht zoude geven de geheele wetgeving op te heffen.

Het recht van *gratie*, al weder een woord naar welks zin men in het duistere rondtastte, is tot de gezonde beteekenis teruggebracht, zootdat de Koning wel de opgelegde straf kwijtschelden, niet echter eene ingestelde rechtsvervolging schorsen kan.

Omtrent de verwarring, die bij de omschrijving van *de bevoegdheid der Provinciale Staten* in de Grondwet heerscht en de onuitvoerlijkheid van hare voorschriften is slechts één gevoelen. Daargelaten, dat er volstrekt geene grenslijn getrokken is tusschen de provinciale begrooting en de rijksbegrooting voor de provincie, is aan den eenen kant aan de Provinciale Staten niet alleen de zamenstelling der reglementen, volgens welke hun gezag geoefend wordt en de regeling van alles wat op het Provinciale Huishouden betrekking heeft overgelaten, maar zijn zij door de Grondwet daarenboven erkend als het uitvoerend ligchaam in zake van Godsdienst, Armbestuur, Onderwijs, Koophandel, Landbouw, Fabriek- en Trafiekwezen; een voorschrift waardoor, zoo het opgevolgd werd, het Rijksbestuur zich even als in vroeger dagen slechts tot het algemeen financieel beheer en de geza-

mentlijke krijgstoerustingen zou bepalen en het provinciale zelfbestuur weêr geheel in 't leven zou terug treden. Aan de andere zijde werpt de Grondwet haar eigen stelsel om door aan den Koning een onbeperkt recht te geven om alle provinciale besluiten en reglementen te schorsen.

De werking der Grondwet was dan ook hier geheel tegenovergesteld aan hare bedoeling. Reeds RAEPSAET voorspelde bij hare invoering: ‘je pense que la partie administrative tant des états provinciaux que des villes et du plat pays ne vaut rien, qu'elle essuyera des critiques amères et fondées, qu'elle déplaira a tous les partis et qu'elle aura bien de la peine a marcher, si tant est qu'elle marche.’ Na eene vijfentwintigjarige werking oordeelt Prof. THORBECKE: ‘De Staten zouden het Departement van Algemeen Bestuur vervaugen in de Provincie, maar het Algemeen Bestuur vervangt de Staten.’

Het voorstel heft dien weerspraak op. De kosten van het Provinciaal Bestuur, zoover het Rijksbestuur is, worden door den Koning, bij goedkeuring, op de algemeene begrooting gebracht. De kosten van het Provinciaal Bestuur als zoodanig behoeven insgelijks slechts de goedkeuring des Konings; maar de belastingen tot dekking dier uitgaven kuunen slechts bij eene Wet worden ingevoerd. De Staten blijven met de uitvoering van Wetten en Besluiten slechts in zoo verre belast als de Wet of de Koning hun die opdraagt. Daartegen wordt de macht des Konings om hunne besluiten te schorsen, en evenzoo de werkzaamheden en bevoegdheid der Gedeputeerde Staten bij de Wet geregeld. Voeg hierbij, dat het beginsel der Rechtstreeksche Verkiezingen, ook op de Provinciale Staten toegepast, de *driejaarlijksche aftreding der leden*, en vooral ook de *openbaarheid der Zittingen* ook aan deze lichamen een nieuw leven verzekeren.

Bij *Plaatselijke Besturen*, heeft de praktijk hetzelfde geleerd als bij Provinciale Staten. De Grondwet heeft het stelsel van plaatselijke zelfregering ook hier willen handhaven, door de Stedelijke Regering, onder toezicht van de Provinciale Staten, met de ontwerping der wijze van hare inrichting te belasten, en slechts de goedkeuring des Konings te vorderen. Ook hier is weder de Regering te machtig geworden, en de geheele regeling is langzamerhand in handen der Uitvoerende Macht gekomen, die door het Reglement van 23 Julij 1825 alles op ééne leest geschoeid heeft, met opzettelijke miskenning der

verscheidenheid, waaraan de Grondwet vrije speelruimte wilde laten. Behoeft het bewijs dat in dien stand der zaken het Voorstel te recht de Zamenstelling der Plaatselijke Regeringen van de Uitvoerende op de Wetgevende Macht overbrengt.

Plaatselijke belastingen kunnen niet telkens bij eene Wet worden vastgesteld, maar zij behooren zich echter te voegen naar algemeene regelen door de Wet te bepalen. De Grondwet laat die regeling evenzeer door financieele besluiten en ordonnanciën als door de Wet geschieden, waardoor aan de Regering eene in het stuk van belastingen onvoegzame vrijheid wordt gegeven, waarvan het Voorstel de opheffing bedoelt.

Terwijl wij bij de talrijke verbeteringen in de overige grondwettige bepalingen aangebracht, niet opzettelijk kunnen stilstaan, herinneren wij nog slechts aan de bevoegdheid tot *amendement* of wijziging der koninklijke voorstellen aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal toegekend, een recht reeds theoretisch in dat van initiatieve opgesloten; aan de regeling der zamenstelling en werkzaamheden van den *Raad van State* door de Wet, een voorschrift dat ook dezer instelling, door velen noodeloos geacht, een nieuw leven kan bijzetten; aan het *Onderwijs* eindelijk, niet langer door koninklijke besluiten, maar door wetten geregeld. Al de voorgestelde verbeteringen hebben denzelfden zin: zij strekken om het konstitutioneele stelsel, waardoor wij in naam geregeerd worden, tot eene wezenlijkheid te maken. Wij hebben opzettelijk vermeden veel verder in onze ontleding te gaan. De acht Voorstellers zijn afgedaald tot kleinigheden van redaktie; zij hebben hier de taal verduidelijkten gezuiverd, daar bepalingen uit de Grondwet verwijderd, die aan afzonderlijke wetgeving of reglementaire regeling moesten overgelaten blijven; zij hebben getoond voor geene zwarigheid terug te deinzen, geene enkele moeijelijkheid ontweken, en het bewijs geleverd hoe de Grondwet tot een sluitend zamenstel kan gevormd worden. Maar toch was het hoofddoel, waarom zij zich vereenigden, minder, het geheele ontwerp der gewijzigde Grondwet, zoo als zij het aanboden, dooide Kamer te doen aannemen, als wel het tot eene diskussie te brengen over de beginselen wier zegepraal hun werk beoogt, eene proeve te nemen of het mogelijk is gezamenlijk tot die zegepraal mede te werken. Daarom hebben zij ook uitdrukkelijk verklaard slechts het gevoelen der meerderheid te geven, terwijl de minderheid zich voorbehield, ook bij de openlijke beraadslagingen, haar afzonderlijk gevoelen te mogen doen gelden.

Hoezeer echter dan het voorstel ook slechts het gevoelen van de meerderheid der acht Voorstellers uitdrukke, gelooven wij toch dat zich waarschijnlijk met die meerderheid de meerderheid dergenen, die hervorming van onze instellingen wenschen, vereenigen zal. Er zijn in de laatste jaren velerlei proeven van Grondwetsherziening voorgesteld. Wij herinneren ons eene van M^{r}. DIRK DONKER CURTIUS, eene andere naar de aanteekening van Prof. THORBECKE opgemaakt, eene derde van M^{r}. DE HAAN HETTEMA, eerst onlangs in het licht gegeven; een *Ontwerp van Rechtstreeksche Verkiezingen* van Mr. ROEST VAK LIMBURG; de reeks artikelen eindelijk in den laatsten jaargang van den *Tijdgenoot*. In het Ontwerp der acht Voorstellers gelooven wij dat werkelijk de meeste en meest afdoende der in die verschillende ontwerpen voorgestelde wijzigingen zijn opgenomen, terwijl afwijkingen of onnaauwkeurigheden, die elders stuiten, vermeden zijn. Wij zouden dan ook in verreweg de meeste gevallen, waar verschil bestaat, de zijde der acht Voorstellers houden.

Op het punt van rechtstreeksche verkiezingen altans gelooven wij dat niets mag worden toegegeven. De *Tijdgenoot* heeft in een zijner laatste nommers op een' dubbelen trap van verkiezingen aangedrongen. Wij willen in geene ontwikkelde wederlegging zijner gronden treden, die voornamelijk echter neêrkomen op een bezwaar tegen eenigzins uitgebreide kiesvergaderingen, dat wij bekennen geenszins te deelen. Rechtstreeksche verkiezingen zijn, naar onze meening, het eenige middel om den volksgeest, die zoo lange jaren den slaap der onverschilligheid geslapen heeft, weêr wakker te schudden. Door de invoering van dubbele verkiezingen en in het getal hunner leden beperkte kieskollegiën zouden wij wel een' grooten stap gedaan hebben van toenadering tot de zuivere theorie der vertegenwoordiging, maar in de praktijk zouden wij bitter weinig gewonnen hebben. De stemgerechtigde bevolking zal kiezers blijven kiezen; eene wijze van deelneming in het bestuur, die nimmer het minste belang zal kunnen inboezemen, en den volksgeest dan ook even onverschillig zal laten als zij tot nog geweest is. Wij herinneren nog eens aan de uitspraak van DUVERGIER DE HAUHANNE. Hij achtte een' dubbelen graad van verkiezing een onfeilbaar middel om den volksgeest te dooven waar hij vroeger vlamde, en de *Tijdgenoot* zou hetzelfde middel willen gebruiken om hem te ontvlammen, waar hij sints jaren uitgedoofd is!

Elders verlangt de *Tijdgenoot* de grenzen van de Reglementaire Macht des Konings bij de Grondwet te regelen. Hij klaagt

te recht over de zee van besluiten, die onder eene vorige reerin het veld der wetgeving had overstroomd en ingenomen. De vraag blijft hoc het mogelijk is dat zulk een misbruik bij de Grondwet worde tegengegaan. In de aanteekening van Prof. THORBECKE wordt de moeielijkheid en onmogelijkheid erkend de grens met juistheid af te teekenen, die het terrein der wetgeving scheidt van wat door besluiten mag geregeld worden. Uit analogie zal men bij voorkomende omstandigheden moeten beslissen. Is een koninklijk besluit de grenzen van deszelfs bevoegdheid te buiten gegaan, het middel ter genezing ligt niet in een nieuw te vervaardigen artikel, maar in het stelsel der Ministerieele Verantwoordelijkheid zelve, zoo als de Voorstellers het begrepen hebben, dat aan de volksvertegenwoordiging het recht geeft en den weg aanwijst om alle machtsoverschrijding bij de Regering tegen te gaan.

Hetzelfde geldt omtrent de *Homogeniteit van Ministerie*, door anderen verlangd, zeker eene hoogst wenschelijke wijze van formatie, maar, gelijk Prof. THORBECKE te recht aanmerkt, bij geene Grondwet voorschrijfbaar.

Omtrent het behoud der Eerste Kamer hebben wij reeds onze meening gezegd. De aanvallen, tegen den Raad van State hebbeu altijd meer hare tegenwoordige inrichting gegolden dan hare mogelijke samenstelling, zoodra de regeling van deze, gelijk het Ontwerp verlangt, aan de Wetgeving wordt opgedragen.

Anderen wenschten eene *opheffing der Provinciale Rijksverdeeling en zamensmelting van onze Gewesten in weinige Departementen*. Wij zouden ons afkeerig betoond hebben van eenen dergelijken maatregel van dwang, zedelijke lichamen tegen hunnen wil aangedaan, al had de provinciale indeeling niet bij ons een' historischen grondslag, waarvan de miskenning hare nadeelige zijde zoude hebben. Eene hoogst gelukkige wijziging zou misschien die zijn, welke door den *Tijdgenoot* werd voorgesteld: aan de eene zijde veranderingen in de verdeeling van het Rijksgebied aan de Wet, na het hooren der Provinciale Staten of wel op hun verzoek, toe te laten; van den anderen kant door de Provinciën zelve de kosten van hun bestuur te doen dragen. Op die wijze zoude men misschien de vereeniging van enkele Provinciën uitlokken zonder die te dwingen. Slechts daar wordt het provincialisme vooral schadelijk en wraakbaar, waar het. provinciaal belang tegenover staatsbelang stelt. Die werking is tegengegaan door de bepaling dat de kiezers niet langer als

tans de Provinciale Staten bij hunne keuze aan de ingezetenen der Provincie zullen gebonden zijn en door de opheffing van den bespottelijken eisch, bij de keuze voor den Hongert Raad en den Raad van State: '*zoo veel mogelijk vit alle provinciën*.'

Het Voorstel geeft aan de Staten-Generaal uitdrukkelijk eene bevoegdheid, wier erkenning in de tegenwoordige Grondwet ontbrak: het recht om van de Ministers inlichtingen te eischen omtrent al die punten, waarvan de mededeel ing niet gevaarlijk kan geacht worden voor het belang en de zeker heid des Rijks, in betrekking tot Buitenlandsche Mogendheden. Wij hadden dat recht nog verlangd uitgebreid te zien. Niet slechts kan tans de onwil van een' Minister, door de onbeduidendheid zijner mededeelingen, dat recht illusoir maken, niet slechts kan hij, door opzettelijke verzwijging of onjuistheid der opgave, de Staten-Generaal op het dwaalspoor leiden: de mogelijkheid bestaat dat de Minister zelve niet op die hoogte sta, van waar zijne inlichtingen voldoende zouden kunnen zijn. Wij willen geene mederegering der Staten-Generaal. Geen gelukkiger toestand voor een rijk dan waar de werkzaamheid dier vergadering zich tot een eenvoudig toestemmen der voorgedragene wetsontwerpen bepalen kan; maar die toestemming behoort te berusten op Eene volledige kennis van zaken, en daartoe moet zij het recht van onderzoek zelve kunnen oefenen. Het *droit d'enquête*, dat vooral in *Engeland* zulke rijke vruchten draagt, is eene der eerste rechten, waarmede eene Vertegenwoordiging behoort bekleed te zijn.

Wij hadden eindelijk nog eene instelling gewenscht in het voorstel opgenomen te zien, *de rechtspraak der gezworenen*. Wij weten maar al te wel hoe weinig sympathie dien wensch te wachten staat. Of zij ook door de Voorstellers niet gedeeld wordt,'dan wel of deze de Natie niet genoeg politisch gevormd achtten om in die instelling iets hoogers te zien dan eene last der burgerij opgelegd, durven wij niet beslissen. En toch, wat de rechtstrecksche verkiezingen uitwerken in zake van wetgeving, dat doet de instelling der jury in zake van rechtspleging; zij geeft der burgerij deel in de uitoefening der Staatsmacht. Daargelaten, dat die instelling in ons oog tot eene geheel onbevooroordeelde krimineele rechtspraak een noodzakelijk vereischte is, wenschen wij, gelijk wij de rechtstreeksche verkiezingen verlangden, evenzeer om de keuze zelve als om den uitslag, zoo ook de jury niet; minder in het belang der

rechtsprekenden als der beschuldigden. Wij stellen den hoogsten prijs op iedere instelling, die den burgerzin ontwikkelen, den band vaster knoopen kan die ieder lid der Natie aan den Staat verbindt en aan hare regeling deel geeft. Daarenboven, de staatkundige ontwikkeling, de rechtstreeksche verkiezingen ongetwijfeld met zich zullen brengen, zal, gelijk wij reeds aantoonden, een' grooten invloed oefenen op den toestand der drukpers. De indruk, dien tegenwoordig staatkundige tijdschriften, dagbladen en vlugschriften ten onzent maken, is, wij behoeven het ons niet te ontveinzen, gering. De Regering kan den vruchteloozen strijd rustig aanzien, zij heeft zich wel eens op hare gematigdheid in de beteugeling der drukpers beroepen; wij moeten bekennen dat die gematigdheid nog zelden is op de proef gesteld. Wanneer de invloed der staatkundige pers zal toenemen in evenredigheid van het talent, dat zich aan haar zal wijden, van de belangstelling, die de onderwerpen van hare behandeling wekken zullen, zal de Regering bij den strijd, die zich dan voorzien laat, even gematigd blijven? De aard der zaak zal haar niet toelaten rustig te blijven toezien. Elk levensbeginsel ontwikkelt zich zoowel ten goede als ten kwade; somwijlen zal vervolging in het belang der Maatschappij plicht kunnen zijn. Maar, zoo de veiligheid van den Staat haar eene enkele reize gebiedt, wie zal bepalen, waar de ontwikkeling van staatkundige denkbeelden, de opwekking tot staatkundige medewerking ophoudt geoorloofd te zijn? Ieder weet hoe onmogelijk het is, dat de wetgever die grens met juistheid afperke, hoe oneindig veel aan het oordeel des rechters blijft overgelaten. Bij het grootste vertrouwen op de naauwgezette eerlijkheid onzer rechters houden wij, waar dergelijke rechtsvervolgingen zich mochten vermenigvuldigen, eene jury voor onontbeerlijk. De meerderheid der magistratuur is altijd, haars ondanks, te naauw aan de Regering verbonden, te veel aan het bestaande gehecht, te zeer gewend uiterlijke orde en rust tegen eiken prijs te handhaven, om geheel onpartijdig te zijn jegens den man, die als een onruststoker voor haar gebracht wordt. Vraagt het in alle landen, waar de vrijheid van drukpers vruchten draagt van staatkundig leven, of men die vrijheid veilig zou wanen, wanneer de jury werd opgeheven en de beoordeeling van het aanwezen der staatkundige misdrijven, aan den gewonen rechter werd overgelaten.

Wij voor ons houden de invoering der jury zoo onafscheide-

lijk aan de staatkundige ontwikkeling eener Natie verbonden, dat wij geen oogenblik twijfelen, of het beginsel der rechtstreeksche verkiezingen, zoo het eens aangenomen wordt, zal er ons onvermijdelijk toe leiden. Daarom echter vooral hadden wij gewenscht dat de voorstellers den gewonen wetgever de mogelijkheid dier invoering gelaten hadden, waaromtrent tans, voor het minst genomen, groote reden tot twijfel bestaan zal.

Tot dusverre over de beginselen, die bij de zamenstelling van het Ontwerp hebben voorgezeten, en den geest, waarin men de herziening onzer staatsinstellingen verlangt. De tegenstanders van den maatregel, door de Voorstellers genomen, zijn niet altijd in de beschouwing der voorgestelde wijzigingen getreden. Zij hebben, waar zij de onvolledigheid der bestaande Grondwet en de billijkheid eener verandering niet konden tegenspreken, gevraagd, of daaruit de *noodzakelijkheid* eener herziening volgde, of het huidig oogenblik voor die herziening geschikt is, of het wenschelijk is dat die herziening van de Tweede Kamer uitga, of eindelijk de Voorstellers den minsten kans hebben de meerderheid der Kamer op hunne zijde te brengen.

Het grenst aan spot, wanneer men. onvermogend het stelsel te verdedigen door onze Grondwet, in plaats van en in strijd met den waarlijk konstitutioneelen regeringsvorm aangenomen, vraagt, of de opheffing van dat stelsel niet slechts wenschelijk, maar ook noodzakelijk zijn' zoude. En toch heeft men een zekeren nadruk gelegd op de vraag, voor wier beantwoording zeker geene noodzakelijkheid bestaat. Daarenboven, zoo lang de over tuiging van de gebrekkigheid onzer Grondwet slechts bij enkelen, meer wetenschappelijk gevormden, berustte, konden deze misschien eene wijle aarzelen een stelsel aan te tasten, waaronder eene geheele Natie rustig leefde, en, in de onzekerheid of er eene betere staatsregeling verkrijgbaar zoude zijn, er tegen opzien het vertrouwen in de bestaande te schokken. Die vrees kan bij ons niet langer bestaan. De overtuiging van het ondoelmatige onzer Grondwet is in vollen zin eene nationale. Van de instellingen, die den grondslag van ons volksleven, bet richtsnoer onzer staatkundige ontwikkeling moesten uitmaken, is onze Natie, om de harde, maar ware woorden van Mr DONKER CURTIUS te bezigen, ‘zoo afkeerig, dat zij er van walgt, of er mede

spot.’ Onder zulke omstandigheden ligt zelfs voor den schroomvallige het gevaar niet in de verandering, maar in het behoud. In één woord, het geldt hier de verandering eener Grondwet, de opheffing van instellingen, die theoretisch onverdedigbaar zijn en waarvoor de Natie niet alleen volstrekt geene gehechtheid heeft, maar over de wenschelijkheid van wier wijziging zij het, buiten diegenen die bij het bestaande belang hebben, eens is. Men zal waarlijk de acht Voorstellers niet van onberadenheid beschuldigen, wanneer zij zich tegen zulk eene Grondwet verklaren, en het beneden de waardigheid der Kamer rekenen, steeds van het noodzakelijke eener hervorming te gewagen, zonder eene enkele poging te doen, om daartoe langs den wettelijken weg te geraken.

Er is nog eene dubbele reden die allen twijfel omtrent de geschiktheid van het oogenblik moest opheffen, welke ons in de Aanspraak bij de aanbieding van het Voorstel wordt medegedeeld. De eerste is de weigering door de Eerste Kamer gedaan, om den wensch naar Grondwetsherziening, in het Adres van Antwoord op de Troonrede gedaan, te deelen. De uitlegging, destijds door de Leden der Eerste Kamer aan art. 227 der Grondwet gegeven, als of dat artikel, terwijl het de vereischten eener wet aangaf, het uiten van een wensch verbood, moge weinig aanhangers buiten de gesloten vergadering gevonden hebben, die weigering, of liever, dat motief van weigering legde aan die Leden der Tweede Kamer, die den wensch naar herziening in het adres verlangd hadden, de verplichting op, dat verlangen, tegen welks algemeenheid men opkwam, duidelijk uit te drukken en te omschrijven. Eene tweede omstandigheid - de gewichtigste van beiden - was het aanbieden van een ontwerp van kieswetten van de zijde der Regering. Een kiesstelsel vestigt men niet voor een of twee jaren; het ware redeloos er in dien geest over te beraadslagen. Van den anderen kant eischt art. 6 in 1840 aan de Grondwet toegevoegd eene wet tot regeling van een bepaald kiesstelsel, terwijl dezelfde Grondwet belet, dat ooit die wet anders dan eene drukkende en uitsluitende zij. Eer men op die wijze, zeggen de voorstellers te recht, op nieuw zijn zegel op de Grondwet zette, moet er eene laatste poging gewaagd, of de hervorming der staatsinstellingen, die een goed kiesstelsel in den weg staan, niet mogelijk is, of er geen middel zijn zou, om de velen, die over die instellingen klagen en telkens den wensch naar hervorming uiten, over de grondvereischten van zulk eene hervorming te doen zamenstemmen.

De voorstelling der Kieswetten moest daarenboven de laatste aarzeling wegnemen, die uit eene andere bron had kunnen voortkomen. Algemeen zal men het wenschelijk achten, dat het voorstel ter Grondwetsherziening van de Regering ware uitgegaan, en men had van dien kant daartoe het uitzicht wel eens doen doorschemeren, altans niet geheel afgesneden. Dat men tijdens de hachelijke diskussiën over de Leening- en Belastingwet, toen er met eene stellige toezegging van herziening zoo vele gemoederen, en, wat meer zegt, zoo vele stemmen waren te winnen geweest, die toezegging volhardend weigerde, dat de Troonrede met geen enkel woord van herziening of hervorming repte, mocht al het geloof geschokt hebben van hen, die ooit een hervormingsplan uit de handen onzer tegenwoordige Ministers wachtten, er was nog geen stellig bewijs dat de Regering tot de verlangde wijzigingen ongezind was. Dat bewijs leverde de voordracht der Kieswetten. Men zou dc bekrachtiging en regeling van het vertegenwoordigingsstelsel, in de Grondwet aangenomen, niet gevraagd hebben, wanneer men het minste voornemen had uit eigen beweging tot de herziening dier Grondwet over te gaan. Wij bejammeren den toestand eener Regering, die zich tegen den wensch van de meest verlichten der Natie aankant en zich van de noodzakelijkste hervorming afkeerig toont, maar wij gelooven tevens dat, zoo de Kamer immer van haar recht van initiatieve gebruik mag maken, het hier is, waar het niet eenig bijzonder belang, maar dc heiligste belangen en rechten der geheele Natie geldt.

Maar wij hebben het pleit der Voorstellers nog niet geheel voldongen. Zoo al de Grondwetsherziening noodzakelijk, en het oogenblik geschikt, en de Kamer bevoegd is er eene poging toe te wagen, welke is de houding der voorstellers tegenover hunne medeleden, en hebben zij eenigen kans, dat hun voorstel aan de Kamer dat der Kamer aan den Troon worde? Wij willen niemand de waarheid opdringen eener voorspelling, die wij gaarne gelogenstraft zagen; maar kan men in ernst gelooven dat de meerderheid der Tweede Kamer, zoo als wij haar uit de beraadslagingen der laatste jaren hebben leeren kennen, wij zeggen niet het geheele Voorstel, maar de voorname beginselen van hetzelve, vooral dat der rechtstreeksche verkiezingen, zal aannemen?

Wij hebben ontwikkeld hoc ten gevolge van ons kiesstelsel de vertegenwoordiging der Natie in naam, vertegenwoordiging der aristokratie in de daad is geworden. Daaruit is strijd

van belangen ontstaan, waar eenheid van belang heerschen moest. Wij zijn er verre van af, op de Leden der Tweede Kamer, voor wier persoonlijke braafheid en gemoedelijkheid wij allen eerbied hebben, den blaam te werpen, alsof zij willens en wetens den bloei eener aristokratische partij beoogden ten nadeele der Natie in 't algemeen. Maar, bij eene ongelijke verdeeling van rechten, maakt het bevoorrechte gedeelte zich zoo gaarne en zoo ongevoelig diets, dat die ongelijkheid in het gemeen belang van allen is. Prof. VAN ASSEN schrijft aan Mr. LUZAC, dat het kiesstelsel nog zoo heel slecht niet is, daar hijzelve het bewijs levert, hoe voortreffelijk eene keuze de Provinciale Staten bij machte zijn te doen. Zal niet menig Lid der Tweede Kamer hetzelfde, zoo niet zeggen, dan toch meenen, en zich zelve tot voorbeeld nemen. Wie bij de Tweede Kamer op hervorming aandringt, vergt van hare Leden de erkentenis dat het kiesstelsel, waaraan zij hunne benoeming verschuldigd zijn, in alle de deelen van deszelfs zamenstelling verdorven is, en der Natie geenen enkelen waarborg voor eene wezentlijke vertegenwoordiging oplevert. Daarenboven vraagt hij van hen, die zich in het volle bezit zien der Staatkundige rechten, waarnaar wij allen verlangen, dat zij niet alleen hun monopolie opgeven, maar zich openlijk en met ijver de zaak der misdeelden zullen aantrekken. Wij hebben de helderheid van begrippen en den adel van karakter, die tot het eene en andere noodig is, bij acht, of liever, - herinneren wij ons dat ook de Heer ANEMAET bereid was het voorstel te teekenen - bij negen Leden der Kamer gevonden; maar mogen wij die in gelijke mate bij vele anderen vooronderstellen? Hoe gaarne zagen wij onze vreeze bij de uitkomst ijdel blijken; maar wij zouden haast meenen dat ook de Voorstellers zich niet met de medewerking van de meerderheid hunner medeleden gevleid hebben. Welke mag dan hunne verwachting geweest zijn?

Weinige dagen slechts na de aanbieding van het Voorstel verscheen een brief, aan alle vrienden van orde en vrijheid gericht, en uit eene pen gevloeid, die wij reeds dikwerf werkzaam vonden, waar het de vrage der hervorming, het belang der Natie gold. De Schrijver riep ieder, wien het welzijn dés Vaderlands ter harte gaat, op, om van zijne instemming met het Ontwerp persoonlijk en openlijk blijk te geven. Enkele der vrijzinnige dagbladen spoorden tot dezelfde handeling

aan, schoon men over de middelen soms verschilde en deze een' blooten brief van *adhaesie* aan de Voorstellers, gene eene petitie aan de Staten-Generaal, als het beste middel aanwees.

Wij gelooven dat zij, die tot dergelijke manifestatiën opwekten, en zij, door wie aan die opwekking gehoorzaamd werd, aan het verlangen der Voorstellers voldeden, en in hunne inzichten traden. Hier, waar wij naar de vermoedelijke bedoelingen dier Heeren vragen, dunkt het ons belangrijk de woorden in te lasschen, waarmede de lieer LUZAC zich in de vergadering der Staten-Generaal uitliet over het stilzwijgen der Limburgers en Luxemburgers, tijdens men over hunne belangen raadpleegde.

‘Sedert April 1830 en vroeger weten zij (de Limburgers en Luxemburgers) wat er omgaat, hoe men over hen beschikken wil, en niet ééne klagte is er van hen ingekomen, niet ééne poging hebben zij aangewend, om weder op het oude standpunt hersteld te worden.

De Limburgers, evenmin als de Luxemburgers, kunnen ooit eenige ignorantie voorgeven van hetgeen hier geschiedt, van hetgeen over hen sedert December jl. is gesproken en gehandeld, en zij schijnen, door hun voortdurend stilzwijgen, als geheel te berusten in hetgeen omtrent hen wordt voorgesteld. Hadden zij op eenige wijze gereklameerd, eenig protest of verzoek, in welken vorm ook, ingezonden, ik zoude gelooven, dat dit eene waarschuwing voor ons had moeten worden. Hiervan is mij echter niets bekend, en nu vraag ik mij zelven af, of de eventueele klachten van hem, die in een openlijk gevoerd geding, waarin zijne heiligste belangen op het spel staan, en waarvan hij niet onkundig zijn kan, niet intervenieert, ook dan, wanneer het hem niets dan een vel papier heeft te kosten, bijzonder billijk zouden geacht worden, en men hem niet met alle recht zoude mogen tegenvoeren: *jura vigilantibus scripta*.’

Wij achten die woorden belangrijk, omdat ze een krachtig argument leveren voor het petïtioneeren in 't algemeen; maar vooral ook, omdat ze aantoonen, welke slotsom, volgens de meening van een der Voorstellers zelve, kan getrokken worden uit het stilzwijgen der bevolking, waar het hare heiligste belangen en rechten geldt,

Eene algemeene petitioneering, zoo als wij meenen dat wel degelijk door de voorstellers verlangd wordt, zoude eene dubbele werking kunnen hebben.

Eene eerste op de meerderheid der Staten-Generaal. Wij gelooven die meerderheid weinig gezind tot uitbreiding onzer staatkundige rechten; maar iets anders is, niet zeer gereed te zijn voor de misdeelden in de bres te springen, iets anders, zich openlijk te verzetten tegen de wenschen eener natie, die het deel vraagt, dat haar in de regeling van haar bestuur toekomt; en wie al niet geneigd moge zijn de ontwikkeling van den volksgeest voor te bereiden en aan te moedigen, behoeft daarom nog geen gehoor te weigeren aan de volksstem, wanneer zij luide spreekt.

Maar eene tweede en meer heerlijke vrucht zou zulk eene petitioneering nog kunnen opleveren.

Zoo wij van de tegenwoordige ministers, wier belang bet best gediend schijnt met hut behoud, waarvan zij zich zoo ijverige voorstanders toonen, weinig toenadering tot het hervormingsvoorstel wachten, verre zij het van ons hetzelfde te meenen van den geëerbiedigden persoon des Konings. De belangen van Koning en Volk zijn uit haren aard identisch, de sympathie tusschen beiden is altijd gereed te herleven, hoe lang zij ook gescheiden werden door eene aristokratie, die zich tusschen beiden indrong.

Men heeft in den *Staatkundigen brief aan een Lid der StatenGeneraal*, een vlugschrift, tot welks zamenstelling zich eene geoefende hand geleend heeft, en tot welks algemeene verspreiding eene opgezwollen aankondiging in verschillende veelgelezen dagbladen goede diensten schijnt gedaan te hebben, aan het Voorstel der acht Leden den schijn willen geven, alsof het de rechten des Konings verkortte en aanrandde - versleten list eener aristokratische faktie, die altijd den geheiligden persoon des Konings tot schild neemt, om de pijlen af te wenden, die slechts tegen haar gericht zijn.

Het tegendeel behoeft geen bewijs. Ieder weet, dat de tegenwoordige onontbindbare Kamer voor de Kroon veel gevaarlijker mededingster is en veel onafhankelijker tegen haar over staat, dan immer met eene rechtstreeks gekozene en ontbindbare Kamer het geval zoude zijn. Ieder weet, dat de verantwoordelijkheid der ministers, die het ontwerp tot wezenlijkheid maakt, een' even vasten en noodzakelijken waarborg oplevert voor de onschendbaarheid des Konings, als voor de vrijheid des Volks. Ieder weet bovenal, dat de vastheid van den Oranje-Troon bij vermeerderden invloed van bet volk op den gang der staatszaken geen gevaar zou loopen. Zoo de staatsinstellingen, waaronder wij gebukt gaan, even weinig steun

vinden in de uitspraken der konstitutioneele wetenschap als in de sympathiën der natie het elfde artikel der Grondwet, dat de kroon der *Nederlanden* in erfelijkheid opdraagt aan het stamhuis van *Oranje*, staat met even onuitwischbare letteren gegrift in de harten des volks, als de noodzakelijkheid er van geschreven staat op elke bladzijde onzer vroegere geschiedenis. Bij eene toenadering tusschen Vorst en Volk zouden beiden winnen. Niets daarenboven bewijst meer hoe grootsch de roeping eens Konings, ook bij een' konstitutioneelen regeringsvorm, blijft, dan de mogelijkheid der houding, die op dit oogenblik, nu het harte des Volks tot hem uitgaat en de oogen des Volks op hem gericht zijn, door onzen geëerbiedigden Vorst zou kunnen worden aangenomen, zoo het hem behaagde zich aan het hoofd te stellen der beweging, het Voorstel der acht Leden tot het zijne te maken, en zijn volk voor te gaan, zoo als het eens die WILLEM VAN ORANJE deed, wiens naam onafscheidelijk aan de zaak der Nederlandsche vrijheid verbonden is.

Maar hoe zal de Koning, die van zijne hooge stelling de wenschen der natie niet bevroeden kan, ze vernemen, wanneer niet ieder openlijk van zijne instemming met de beginselen blijk geeft, waarvan het Voorstel de ontwikkeling is.

Uit dat oogpunt beschouwd, wint dat Voorstel in ons oog aan waarde. Het is niet slechts een ontwerp van grondwetsherziening aan de Tweede Kamer door acht harer leden gedaan; het is een beroep op het Volk, een beroep op den Koning.

Wij willen de vraag niet beslissen, hoe de Natie aan die roepstem beantwoord heeft. De tijd is nog niet verstreken, gedurende welke zij zich verklaren kan. De vele adressen, ter Gelegenheid van het voorgestelde handelstarief van alle zijden opgezonden, bewijzen dat onze natie niet zoo wars is van petitiën als sommigen haar wilden doen gelooven. Maar de uitsluiting des volks van de behandeling der staatszaken is, wij bekennen het, eene kwaal, die hare eigene genezing in den weg staat. Wij vragen rechtstreeksche verkiezingen om den Publieken Geest op te wekken, en wij behoeven reeds eene zekere ontwikkeling van dien geest om die verkiezingen te erlangen. Hoe volledіger onze staatsinstellingen het noodlottig gevolg, waartoe zij leiden, uitdooving van den volksgeest, bereikt hebben, des te noodzakelijker, maar juist des te moeijelijker wordt het, ons van haar juk te ontslaan.

Wij zien dan ook de toekomst, hoezeer wij nog niet wanhopen, met zorg te gemoet. De gelegenheid tot hervorming is

nu daar. Eene plotselinge lichtstraal is in den donkeren nacht opgegaan. Duurzame verlichting kan er uit geboren worden; maar gaat de vlam, bij gebrek aan voedsel, uit, wie weet hoe lang de nacht nog duren, hoe dik de duisternis nog worden kan? De eindelijke zege der beginselen van vrijheid en gelijkheid is voor ieder, die aan de toekomst der menschheid gelooft, zeker; maar het is voor ons verre van onverschillig, onder welke vanen wij ons in dien strijd scharen. De keuze kan beslissend zijn voor ons volksbestaan. Geen verderfelijker raadslieden, dan die ons tot gehechtheid aan onze instellingen, tot vasthouden aan het bestaande vermanen. Er was een tijd, toen de Republiek der steven Provinciën in *Europa* de initiatieve nam van alle vrijheid, van vrijheid in het burgerlijke en vrijheid in het staatkundige, van vrijheid van godsdienst en vrijheid van handel. Die tijd was de lijd van haren bloei. Wij oordeelen niet, maar vragen wat er van dien bloei geworden is. Zonder staatkundige ontwikkeling is voor een volk geene enkele ontwikkeling op den duur mogelijk. De karavaan der menschheid rukt voort: wee den volken die achterblijven in de woestijn. Schrikkelijk is de dorheid der plaatse, die de stroom der beschaving droog laat, wanneer hij zijne bedding verlegt. Dat mijn vaderland ontwaakte, eer zijn slaap doodslaap geworden zij!

Het ijs.

(*Vervolg van blz.* 35.)

Ik zoude eene te hooge verwachting van uwe aandacht, of laat mij liever zeggen, van mijne wijze van voorstelling hebben, indien ik niet begreep, dat uwe gedachten reeds onwillekeurig den tragen gang der beschouwingen, welke als inleiding medegedeeld werden, vooruitgeloopen waren. De theorie van kristallisatie daarlatende, liet gij uwe verbeelding weiden in het ruime veld der natuur. Bij de opmerking van zoo velerlei gewijzigde vormen, waaronder zich het verschijnsel der ijswording vertoont, wenschtet gij voor dat verschil de verklaring te vinden, én zaagt ongeduldig uit naar het oogenblik, dat gij, door toepassing der algemeene beginselen, het bijzondere toegelicht mogt vinden.

Het zal noodig zijn u vooraf te doen opmerken, dat wij onze beschouwingen slechts zullen beperken tot het bevriezen van den atmospherischen waterdamp, en dus de groote ijsmassa's, welke uit het vloeibare water geboren worden, ter zijde laten liggen.

Wenden wij dus in de eerste plaats ons oog naar die sierlijke figuren, welke des winters op de vensterruiten als ijsbloemen gevormd worden. Wie, die eenigen zin voor de schoonheden der natuur bezit, heeft niet weleens met bewondering die vormen gadegeslagen, welke nu eens als palmen of arabesken, dan weder als pluimen of takken met loof en ranken, op het doorschijnende veld geteekend staan; die een andermaal, geheel van den ronden vorm afwijkende, door de regte lijnen, door de scherpe kanten en hoeken, hunne natuur als kristallen verraden, maar toch bij een nader onderzoek, onze verwachting, om daarin eenen bepaalden grondvorm te ontdekken, teleurstelden? En toch, wanneer bij eenen schoonen winterdag de blijde zonnestralen, door de digtbevrozene ruiten heendringende, eene rijke speling van schitterende kleuren te weeg brengen,

dan wordt het ons duidelijk, dat ongetwijfeld aan den kleinere deelen, waaruit die figuren zamengesteld zijn, de kristalvorm eigen moet zijn.

In onze woonkamers, waar de hitte van het vuur de warmtegraad des daags aanmerkelijk verhoogt, zien wij, hoe allengs die ijsfiguren smelten; doch zoolang de winter zijne strengheid doet gevoelen, schept de daaropvolgende nacht weder nieuwe figuren in de plaats der versmoltene. Wij zien, hoe achter onze glasgordijnen het ijs der vensterruiten aan de smeltende kracht wederstand biedt. Wij zien, hoe op het onbedekte gedeelte onzer vensters die sierlijke teekeningen het eerst uitgewischt worden. Wij zien, hoe deze voortbrengselen des winters, deze ijsbloemen, niet slechts voor de hitte van den vuurhaard moeten wijken, maar ook voor de koesterende stralen der zon, zoodra namelijk het wintersaizoen nader aan de lente begint te grenzen. Hoe deze verschijnselen door de kennis van bijzondere omstandigheden verklaard kunnen worden, wil ik thans aantoonen.

Dat de waterdamp, welke altijd in meerdere of mindere hoeveelheid in onzen dampkring aanwezig is, door koude plotseling in vloeibaren vorm geconcentreerd wordt, kan men ieder oogenblik waarnemen, wanneer men bijv. een voorwerp van glas of gladgeslepen metaal, hetgeen eenen geruimen tijd in een koud vertrek gestaan heeft eensklaps in eene warme temperatuur overbrengt. De gladde oppervlakte van het koude ligchaam verkoelt de lucht, welke daarmede onmiddellijk in aanraking is; daar nu de lucht, bij eenen lageren warmtegraad, minder waterdamp kan bevatten, gaat een gedeelte dezes damps in vloeibaren staat over, en bedekt als een wasem, de oppervlakte van het koude voorwerp. Hetzelfde geschiedt op de glasruiten onzer vensters. Het voorwerp evenwel, dat in een warm vertrek overgebragt is, wordt spoedig door die warmte doordrongen, en komt weldra daarmede in evenwigt van temperatuur. Ziedaar de oorzaak, waarom de wasem, welke zich daarop nedergezet had, even spoedig weder verdwijnt. Eene dergelijke vereffening kan evenwel niet zoo gemakkelijk op de vensterruiten plaats hebben. De felle koude der buitenlucht is de oorzaak, dat de oppervlakte bestendig eenen graad van koude behoudt, zoo als die voor het bevriezen van water vereischt wordt. Indien tusschen de temperatuur van het vertrek en die van den wijden dampkring geen onderscheid bestond, zouden de glasruiten niet bevriezen; maar wanneer de temperatuur van het vertrek aanmerkelijk verhoogd, en de oppervlakte van hel glas daardoor boven het vriespunt verwarmd wordt,

zal de waterdamp, welke zich hierop nedergezet heeft, niet meer bevriezen; de reeds gevormde ijskorst zal langzaam vervloeijen.

Gij zult wel niet van mij vergen, dat ik u nu nog als met den vinger aanwijs, hoe de straks vermelde waarnemingen omtrent eenige bijzonderheden door de kennis dezer beginselen voldoende verklaard worden. Ik vertrouw, dat gij de toepassing gereedelijk zult maken, en dat gij, wat er voor het overige in de bijzondere gevallen opmerkelijks voorkomt, met te meer belangstelling zult gadeslaan, naar mate u de beginselen eenvoudiger en duidelijker voor oogen staan.

De omstandigheden, waaronder zich deze ijsfiguren vormen, vereischten eene voorloopige toelichting, wanneer wij de bijzonderheden der verschillende vormen wilden ontraadselen. Het zal u thans duidelijk zijn, dat men als van zelven die figuren in twee hoofdgroepen moet onderscheiden, naar mate zij namelijk onmiddellijk geboren worden uit den onzigtbaren waterdamp, of wel in het aangezamelde vocht tot stand komen. In de eerste groep vindt men kleine verstrooide figuren met scherpe kanten en regte lijnen; nu eens zijn het enkele losse fragmenten, dan weder zijn het fijne naalden, sterren of dergelijke gedaanten. De figuren staan hier op zich zelve, en smelten zelden in elkander. De prachtige zamengestelde teekeningen daarentegen, welke door de rijkheid en bevalligheid harer vormen onze bewondering in hoogen mate opwekken, ontspruiten uit de dunne laag waterdamp, welke zich op de glasruit nederzet.

Het moge misschien overtollig schijnen, wanneer ik hier eene beschrijving van dit verschijnsel laat volgen, daar het zich zoo menigmalen aan ons oog vertoond heeft; doch ik bid u, hoe verschillend is de indruk, welken onze geest ontvangt, naar de wijze, waarop wij de natuurverschijnselen gadeslaan! hoeveel gaat ons onopgemerkt voorbij, wanneer wij daarvoor geen' open' zin en open oog hebben! hoe verward en onzeker is onze blik, wanneer het ons niet duidelijk is wat wij zien moeten! Het is genoeg, dat een ervaren man onze aandacht rigt, om het belangrijke verschijnsel met hem te leeren ontleden en te bewonderen. Op dezen grond geloof ik, dat de aanhaling van een' natuurkundige, die dit verschijnsel met naauwkeurigheid waargenomen heeft, hier niet te onpas zal zijn. ‘Zoodra de glasruit koud genoeg is, om het water te doen bevriezen, zet zich de *onmiddellijk* bevriezende waterdamp daarop neder in den vorm van eene dunne, gelijkmatige, ondoorzigtige, dof glinsterende huid, welke uit zeer kleine,

digt opeengedrongene, meer of minder volkomen ontwikkelde sterren schijnt te bestaan, en slechts op enkele plaatsen door toevallige omstandigheden afgebroken wordt. De randen van dit nevelachtig weefsel zijn onregelmatig fijn uitgesneden, ongeveer zoo als men in eene kleine teekening de uiterste omtrekken van een dennenbosch zoude schilderen. Dikwijls ziet men op het gedeelte van de glasruit, dat van dit vlies onbedekt gebleven is, enkele lijnen geteekend, welke aan de kanten fijn getand zijn, en in haar beloop naauwkeurig de strepen volgen, welke door het afwisschen der ruit gemaakt waren. Wanneer nu bij aanhoudende koude meer en meer damp aanvriest, neemt dit vlies steeds in dikte toe, en wordt hoe langer hoe ondoorzigtiger; de lichtstralen, welke deels hierdoor heendringen, deels hierdoor teruggekaatst worden, doen ons daarin eene menigte verward door elkander liggende kristallen ontdekken.

Wordt nu door de zonnestralen of door de kamerwarmte dit poreuse, ijsvlies gedeeltelijk gesmolten, dan komen daarin, bij de vernieuwing der koude gedurende den nacht, de ijsbloemen te voorschijn. In bevallige en stoute trekken verheffen zich meest van onderen af digte bundels en fraai gebogene takken, welke in talrijke wendingen over de glasruit geslingerd worden. De doffe grond van het oorspronkelijke ijsvlies leent aan deze bloemen eene glinsterende weêrkaatsing, waarbij de fijne trekken der teekening duidelijk aan het licht komen.

Ten einde de natuur bij de vorming van deze rijke en schitterende figuren naauwkeurig te bespieden, koos ik eene glasruit, welke met eene digte ijskorst bedekt was, en deed deze door beademing in het midden smelten, zoodat aldaar slechts een dun vliesje van vocht overig bleef, en de ruit aan het bovenste gedeelte volkomen droog scheen. Onder den invloed van de koude buitenlucht, waar de thermometer 16° Fahr. teekende, duurde het niet lang, of ik zag op dit open vlak den aanvang der ijsfiguren. Zij spreidden, zich van den overgeblevenen ijsrand uitschietende, naar verschillende rigtingen heen: het eerst zag men slechts kleine punten, welke deels regtlijnig, deels gebogen waren. Eenige schoven met eene merkwaardige snelheid voorwaarts, en zich als bundels bij elkander groeperende, straalden zij met sierlijke veders naar beide kanten uit. Het was een heerlijk schouwspel, den snellen voortgang met het oog te volgen, en de regelmatige uitbreiding te bespieden. Oorspronkelijk vertoonden zij volkomen de gedaante van eene schrijfveder; de middenrib was in den aanvang ongeveer eene

lijn breed, en met de fijnste veders voorzien, welke alle in een en hetzelfde oogenblik, als deze voorwaarts schuift, uit den stam schenen te ontspruiten. Het water, dat hierbij zigtbaar vooruitgedreven werd, omspoelde in eene zachte ronding de pasgevormde figuren, zoodat zich nergens eene scherpe of hoekige gedaante vertoonde.'

Terwijl in deze beschrijving als ware het de aanleg, de grondtrekken der teekening van dien prachtigen vorm aanschouwe]ijk gemaakt werd, zoude ik u nog moeten doen zien, hoe door veelvoudige zamenstelling en ineensmelting de verdere vormen tot stand komen. Wilde ik hiervan eene volledige beschrijving geven, ik zoude daarbij noodwendig afbeeldingen moeten voegen. Bij gebreke daarvan, zal ik mij slechts tot enkele voorbeelden bepalen. Somwijlen zien wij twee lijnen, uit één punt voortspruitende, in zacht gebogen' vorm, aanvankelijk van elkander afwijken, en op eene zekere hoogte gekomen, weêr tot elkander naderen; de ruimte, welke tusschen beide overig blijft, wordt door de zijdelings afstralende veders, welke elkander halverwege ontmoeten, gevuld, en zoo ontstaat de gedaante van een palmblad. Een andermaal worden ons de uitstralende bladen van eenen waaijer herinnerd, waarin een groot aantal stralen, uit één middelpunt uitgaande, tot verschillende bundels vereenigd, regelmatig naast elkander gerangschikt zijn. Dan weder bemerken wij, hoe de eerste stralen zich door eene sterke buiging onderscheiden, en terwijl zich hetzelfde in de menigvuldige vertakkingen herhaalt, sierlijke pluimen en arabeske figuren geboren worden. Hoe moeijelijk het ook schijnen moge, deze tallooze vormen te rangschikken, en daarin een bestendig grondbeginsel, dat als ordenende wet aangenomen kan worden, te ontdekken, bij een nader onderzoek verdwijnt die schijnbare verwarring, en van lieverlede vinden wij den leidraad, welke men in dien doolhof moet vasthouden, om tot het doel te komen. Mogt ik in de inleiding geslaagd zijn, om u te overtuigen, dat de onvermoeide nasporingen der natuurkundigen ook op dit punt niet vruchteloos geweest zijn, om dat doel nader te komen.

De verschillende vormen, welke het water in de dampkringslucht bij het bevriezen aanneemt, als sneeuw, rijp en ijzel, hebben zoo groote overeenkomst met de ijsbloemen op de glasruiten; die vormen worden door hetgeen wij daarbij waarnemen, zoo geleidelijk verklaard, dat het wel der moeite waard was, iets langer bij dit gedeelte van ons onderzoek te vertoeven. Terwijl wij dan nu achtervolgens deze natuurverschijnsels met u

willen doorloopen, zal het niet onbelangrijk zijn u van tijd tol tijd op die overeenkomst te wijzen.

Behoefde bet eene regtvaardiging, dat ik bij een nederig natuurverschijnsel, als het straks beschrevene, uwe aandacht zoo lang bepaalde, zij zoude overbodig zijn, waar onze beschouwingen de sneeuw tot onderwerp kiezen. Immers wij worden onwillekeurig weggesleept door bewondering voor dit verschijnsel, dat aan de natuur in het ruwe Noorden en op de hooge bergen eenen zoo eigenaardigen ernst en trotschheid bijzet. Wie onzer zal dit niet volmondig bekennen, wanneer hij zich den indruk voor den geest brengt, welke, wij ontvangen, als des winters dat blanke kleed over de aarde gespreid wordt; wanneer hij denkt aan de ontzettende kracht dier sneeuwvallen in de Zwitsersche Alpen, waarvan reizigers, schilders en dichters als om strijd de tafereelen maalden; wanneer hij zich herinnert, hoe, door het smelten van die onafzienbare sneeuwvelden, onze rivieren gevoed worden, en verre buiten hare oevers aanzwellen; zeker, uit het gezigtspunt van de verhevenheid verdient geen natuurverschijnsel meer dan het onderhavige onze belangstelling.

Daarop zal ik u thans evenwel niet bij voorkeur verwijzen, dewijl het in tegendeel mijne bedoeling is, de overeenkomst van verschillende natuurverschijnselen onderling op den voorgrond te plaatsen, en de naauwe verwantschap van het grootsche en treffende met het nederige en onaanzienlijke te bewijzen.

De sneeuw vervangt des winters bij strenge koude den regen van mildere jaargetijden. Het is in den regel bevrozen regen. Niet zelden gebeurt het echter, dat er sneeuw op de aarde nedervalt, zonder dat er wolken aan den hemel waargenomen worden. Dit schijnt den onervarenen vreemd en raadselachtig, hoezeer daarin niets onverklaarbaars ligt. In zoodanig geval wordt namelijk de onzigtbare waterdamp, welke steeds in den dampkring aanwezig is, door den invloed der koude, bijaldien andere bijkomende omstandigheden zulks niet verhinderen, onmiddetlijk bevrozen. De gedaante der sneeuwvlokken is alsdan kennelijk onderscheiden van die, welke daardoor ontstaat, dat de waterdruppels, bij het nederdalen uit de wolken, bevriezen. Zal men zich van dit onderscheid een duidelijk begrip vormen, dan is het noodig, vooreerst na te gaan, wat men door wolken moet verstaan, en hoe deze geboren worden. Het ligt niet in mijn plan, u dit leerstuk der natuurkunde in zijnen geheelen omvang te ontwikkelen, of zelfs enkele punten daaruit volledig toe te

lichten. Slechts het algemeene begrip der zaak moet ons hier tot grondslag voor onze verdere beschouwing, dienen en het zal dus genoegzaam zijn, wanneer ik mij tot het volgende bepaal.

Nimmer is onze atmospheer geheel vrij van waterdamp; de hoeveelheid evenwel is op onderscheidene tijden en plaatsen zeer verschillend. Wanneer twee luchtstroomen elkander in den dampkring ontmoeten, welke, bij verschil van warmtegraad, ook met eene ongelijke hoeveelheid waterdamp bezwangerd zijn, moet bij de vermenging dier beide stroomen eene vereffening van het verschil in warmte en in vochtigheid plaats hebben. Daar toch ieder dier luchtstroomen natuurlijk niet meer onzigtbaren waterdamp met zich voert, dan bij de gegevene temperatuur mogelijk is, zal de plotselijk verkoeling, welke de warmere luchtstroom bij deze vermenging ondervindt, een deel des waterdamps in vloeibaren staat doen overgaan. De noodwendigheid hiervan, werd door een vroeger aangevoerd voorbeeld aangetoond. De vochtblaasjes en druppels, welke aldus gevormd worden, pakken zich opeen, en vertoonen zich dan als wolken. Deze algemeene verklaring van de wijze, waarop de regenwolken geboren worden, geeft ons tevens den sleutel van de wijze, waarop de sneeuwvlokken door de vermenging van verschillende luchtstroomen ontstaan.

De toepassing is gemakkelijk. Wanneer het verschil in temperatuur der luchtstroomen, zeer aanmerkelijk is, kan in hetzelfde oogenblik de waterdamp in kristalvorm overgaan, nog voordat het tot de vorming van wolken gekomen is. Een andermaal zal, bij minder verschil, en onder andere omstandigheden, eene ophooping van verdigten waterdamp als wolken plaats hebben; het water, dat hieruit nedervalt, neemt in bet dalen den vasten vorm aan, en vormt zich tot sneeuwvlokken. Of er evenwel wolken bestaan, welke uit eene opeenhooping van sneeuwvlokken zamengesteld zijn? Deze vraag wil ik hier liever niet nader onderzoeken, dewijl wij daardoor te ver zouden afdwalen, en het bovenstaande voldoende is, om in het algemeen het verschil in de gedaante der sneeuwvlokken te verklaren.

Wat zich op de glasruiten als van zelf aan ons oog opdoet, zonder dat wij het voorwerp onzer waarneming behoeven op te sporen, dat zelfde verschijnsel vinden wij in de sneeuwvlokken terug. Doch de gelegenheid voor een vergelijkend onderzoek der laatstgenoemde voorwerpen is op verre na zoo gunstig niet als bij de eerste. Reeds dadelijk ondervindt, men eenige moeijelijkheid in het verzamelen der vlokken, welke bij de

uiterste teederheid harer vormen, zoo ligt van gedaante veranderen. De voorraad van ijsvormen, welke op de glasschijf geteekend is, ligt daar ontvouwd voor onze oogen; de sneeuwvlokken daarentegen moeten eerst verzameld worden; en hoe dikwijls vindt men zich niet teleurgesteld, wanneer men telkens weder dezelfde vormen ontmoet, en te vergeefs naar afwisseling uitziet, want zelden gebeurt het, dat men in onze streken, zelfs wanneer men langen tijd achtervolgens zijne waarnemingen voortzet, eene rijke afwisseling van sneeuwfiguren ontmoet. Telkens vindt men weder dezelfde gedaante terug, en er behoort eene onvermoeide volharding toe, wanneer men de bouwstoffen voor een volledig onderzoek wil verzamelen. Daarbij komt nog, dat de eenvoudige regtlijnige figuren, zoo als deze door het onmiddellijk bevriezen van den fijnen waterdamp geboren worden, in de gematigde hemelstreek slechts zelden waargenomen worden; meestal zijn het zamengestelde, en zelfs door ineensmelting veelvoudig verwarde figuren, welke door het bevriezen van den vochtige nevel ontstaan zijn. Men behoeft zich slechts dien brozen en spoedig smeltenden vorm onzer gewone sneeuwvlokken te herinneren, om de reden van deze verwarring te vinden. Eer dat de onzeker daarheen zwevende sneeuwvlok de aarde bereikt heeft, moest zij reeds in hare gedaante velerlei wijzigingen ondergaan, waaronder de ineensmelting, of althans de zamenstelling vim meerdere vlokken het meest bijdraagt, om den eigenlijken vorm onkenbaar te maken.

Maar wanneer bij ons de gelegenheid voor eene veelzijdige waarneming niet zoo dikwijls aanwezig is, dan mag het vooral van belang geacht worden, dat wij ons laten voorlichten door de waarnemingen van anderen, die in gunstiger omstandigheden daarvoor geplaatst waren. Reeds sedert vroegen tijd was de belangstelling der natuurkundigen op dit natuurverschijnsel gevestigd. In de voorgaande eeuw vinden wij althans een groot aantal van geleerden, welke zich met dit onderzoek bijzonder bezig hielden; onze landgenooten MUSSCHENBROEK en ENGELMANN verzamelden toen eenen rijken schat van bouwstoffen, welke nog heden ten dage veelvuldig gebruikt worden. Onder de latere waarnemingen munten boven alle uit die van een Engelsch geleerde, welke op eene reis naar de Noordpool, in de koude luchtstreken, dit onderwerp met de uiterste zorg gadegeslagen, en door uitmuntende beschrijvingen en afbeeldingen de algemeene belangstelling der natuurkundigen daarvoor opgewekt heeft.

Waar de eenvoudige waarneming ter verklaring der natuur-

verschijnselen te kort schiet, worden wij dikwijls op eene uitmuntende wijze door proefnemingen in onze nasporingen geholpen. Zonder dit laatste hulpmiddel zouden ons nog eene menigte zaken duister zijn, welke wij thans gemakkelijk doorzien. Doch bovendien komen ons de proefnemingen menigmalen te stade, om de uitkomsten onzer gewone waarnemingen te toetsen, en de juistheid der opmerkingen te bevestigen.

Een beroemd Zweedsch natuurkundige van de vorige eeuw heeft getracht langs dien weg het ontstaan der sneeuwfiguren uit nevelblaasjes toe te lichten. Hij liet namelijk zeepbellen bevriezen, en sloeg de ontwikkeling der ijsfiguren in deze blaasjes naauwkeurig gade. Ik behoef u wel niet te doen opmerken, hoe reeds *a priori* eene overeenkomst der verschijnselen konde aangenomen worden. De uitkomst heeft deze verwachting ten volle bevestigd. De ijsstralen, welke zich in den aanvang vertoonen, zijn hier en daar verspreid; langzamerhand ziet men, hoe zij zich tot figuren rangschikken, welke door eenen kruissing dier stralen ontstaan, waaruit dan van lieverlede sterren met zes stralen gevormd worden. Hiermede is als ware het de grondteekening van het plaatje, dat later geboren wordt, voltooid. Uit hetgeen wij straks zullen mededeelen aangaande de sneeuwfiguren zal men de gelijkvormigheid van deze beide verschijnselen gemakkelijk opmaken.

Deze bijzonderheden, waardoor dit gedeelte der natuurstudie, nader toegelicht wordt, zal, hoop ik, met eenige belangstelling door u gelezen zijn. Daarbij bepaalde ik mij slechts tot enkele der belangrijkste punten, uit vrees, dat ik uw geduld op eene te zware proef mogt stellen. Ik heb daarbij tevens getracht het verschijnsel van meerdere zijden toe te lichten, opdat de studie der vormen iets meer voor ons worde dan oppervlakkige beschouwing of ijdele bevrediging van louter nieuwsgierigheid; opdat zij ons leide, om tevens met het verschil de verwantschap en overeenkomst te leeren doorgronden. Reeds is het gezegd, dat de nasporingen, waardoor de ijsfiguren op de glasruiten toegelicht worden, ook voor de verklaring der sneeuwfiguren vruchtbaar zijn. De meer volmaakte vormen daarentegen, welke onder de laatstgenoemde gevonden worden, geven wederkeerig een helderder inzigt omtrent de minder volmaakte ijsfiguren.

Nu eens erkent men, bij eene naauwkeurige beschouwing, eenen fijnen kristalvorm in de sneeuwfiguren; dan weder zijn het regelmatige plaatjes of sterren; een andermaal zijn het slechts dunne draadjes, naalden, korrels, enz. Dat die weinig ontwikkelde figu-

ren, welke hier in de laatste plaals genoemd werden, bij het onderzoek naar de eigenlijke volmaakte type van sneeuwfiguren, geheel ter zijde gesteld worden, behoef ik niet te regtvaardigen, daar zij slechts onvolledige, deels zelfs geheel onmiskenbare aanduidingen van kristalvormen opleveren.

Men verwarre met deze onvolledige vormen evenwel niet die kleine glinsterende zeshoekige kristalstukjes, welke bij de eerste ontlating van sneeuw bij eenen helderen hemel niet zelden waargenomen worden, en, volgens de getuigenis van reizigers, de meest gewone vorm der sneeuw in de hooge Alpenstreken zoude zijn. Wij willen deze als *kristalligchamen* bestempelen, omdat zij in de verschillende doormetingen, hoogte, lengte en breedte, door vlakken begrensd worden, welke volgens de wetten der kristallisatie gevormd, bijv. als prisma's of piramiden opgebouwd zijn.

Aan de andere figuren, waarop ik u reeds vroeger opmerkzaam maakte, zullen wij, ter onderscheiding van de voorgaande, den naam van *kristalvlakken* geven. De regelmatige gedaante, waarin zich de wet der kristallisatie hier openbaart, wordt slechts in de vlakke teekening gevonden. Door de proef met de zeepbellen kan men zich eene duidelijke voorstelling maken van de wijze, waarop deze sneeuwvlokken geboren worden. Het meerendeel dezer kristalvlakken kan tot den grondvorm van eene ster met zes stralen teruggebragt worden. In de sneeuwfiguren, welke door hare sierlijkheid zich boven andere on derscheiden, is deze type duidelijk uitgedrukt. Men staat verbaasd, wanneer men de tallooze wijzigingen vervolgt, welke de natuur, bij het behoud van den grondvorm, hier in het leven geroepen heeft; wanneer men de weelde, welke in deze onaanzienlijke sneeuwvlokjes ten toon gespreid is, gadeslaat. Nu eens worden die stralen in eene ongebogen rigting van het middelpunt tot den omtrek voortgezet; dan weder ziet men hen in eene fraai gebogene lijn uitschieten. Met eenen onuitputtelijken rijkdom van verscheidenheid zien wij deze stralen op onderscheidene wijze geteekend en versierd. Ook de opene ruimte, die er tusschen de stralen overblijft, wordt somwijlen geheel of gedeeltelijk aangevuld; zoo ziet men figuren tot stand komen, welke zich als twaalfstralige sterren voordoen, of wanneer de kristalliserende stof de tusschenruimten geheel invult, ziet men plaatjes geboren worden, welke aan hunne randen weder veelvoudig gewijzigd zijn, nu eens eene ronde, dan weder eene hoekige gedaante vertoonen, en op allerlei wijze uit-

gesneden of met uitstekende figuren bezet zijn. Bestendig vindt men evenwel op de oppervlakte dier plaatjes de aanwijzing der zes stralen, welke als ribben daarop geteekend staan.

Ik schetste u slechts eenige weinige trekken, om daardoor eene duidelijker voorstelling van dit verschijnsel te behouden. Eene volledige beschrijving der hoofdvormen zult gij niet van mij verlangen, daar wij hiervoor ons te veel in het uitsluitend wetenschappelijk gebied zouden moeten verdiepen, en dit niet zonder gevaar van verdwalen. Reeds vrees ik hier of daar te ver gegaan te zijn. Intusschen, zoo ik mij niet geheel bedrieg, zult gij mij in de hoofdzaak hebben kunnen volgen.

Voor hem, die met het behandelde onderwerp bijzonder vertrouwd is, moet ik mij evenwel tegen de beschuldiging regtvaardigen, alsof ik uitsluitend de aandacht bepaald hadde bij eenige weinige vormen, daarbij diegene verzwijgende, welke van de algemeene grondtype schijnen af te wijken. Het is waar, dat men onder de honderde afbeeldingen van sneeuwfiguren enkele aantreft, welke met den vorm, door ons als type aangenomen, moeijelijk overeen te brengen zijn. Waant men evenwel hierdoor eene stelling om te stooten, welke van den anderen kant door tallooze bewijzen gestaafd wordt, dan moet men zich niet enkel vergenoegen met de verwijzing naar die schijnbare uitzondering, maar dit bewijs zoo streng mogelijk onderzoeken. Dat zoodanig eene behandeling van het onderwerp hier geheel misplaatst zoude zijn, springt dadelijk in het oog; ik konde volstaan met de aanwijzing van datgene, wat als regel te beschouwen is; en dat de sneeuwfiguren doorgaande tot de type van de zesstralige ster teruggebragt kunnen worden, hiervan zal een ieder, die slechts eenen vlugtigen blik werpt op de afbeeldingen, welke in verschillende natuurkundige werken gevonden worden, zich onmiddellijk overtuigen.

Wij willen thans de verklaring van een ander verschijnsel beproeven, hetgeen met de sneeuwvorming veel overeenkomst heeft, namelijk de *rijp* of *rijm*.

De verdikking des waterdamps, welke daardoor ontstaat, dat de lucht in aanraking komt met voorwerpen, welke aanmerkelijk veel koeler zijn dan zij, geeft aanleiding tot eene reeks van verschijnselen, waarvan ik u slechts eenige wil opnoemen. Als zoodanig erkent men den wasem, waarmede wij des zomers sommige koude voorwerpen bedekt zien; het zoogenaamde *uitslaan* van muren en stoepen, bij eene plotselijke verandering der temperatuur, wanneer namelijk eene zoele warmte op eene aanhoudend

schrale koude weêrsgesteldheid volgt; den dauw, waarmede des nachts de planten overdekt worden. Al deze verschijnselen berusten op hetzelfde beginsel, waaraan verschil van toevallige omstandigheden alleen dat onderscheid in uitwendig voorkomen verleent. Wanneer nu die voorwerpen zoo koud zijn, dat zij eene temperatuur beneden het vriespunt aanduiden, zal die waterdamp, welke zich daarop nederzet, bevriezen. De *rijp*, de ruige vorst, en het ijsachtig aanslaan der muren (wanneer na eene langdurige vorst plotselijk dooi invalt), worden door deze omstandigheid evenwel slechts gedeeltelijk verklaard. Immers men kan zich moeijelijk overtuigen, dat de fijnste takjes der boomen, de dunne grassprietjes, de fijne haren, waarmede sommige bladen en takken bedekt zijn, de broze draden van een spinneweb, hunne koelere temperatuur, in tegenstelling van de omgevende lucht, zoo lang kunnen behouden, als gevorderd wordt, om den waterdamp in ijs te doen overgaan. Het is noodig hiervoor eene andere verklaring te zoeken, welke niet moeijelijk te vinden is.

Het bevriezen van water noemden wij eene soort van kristallisatie. Nu is het bekend, hoe in eene vloeistof, welke tot kristallisatie geneigd is, de kristallen zich aan een' draad, welke daarin opgehangen wordt, aanzetten. Gij hebt hier slechts te denken aan de wijze, zoo als de gewone kristallen van kandijsuiker verkregen worden. Hetgeen hier in eene vloeibare massa gebeurt, kan evenzeer ook in de lucht plaats hebben. Men stelle, dat een meer of minder digte nevel, welke in den dampkring zweeft, met eenen kouden wind in aanraking komt, zoodat de temperatuur der lucht beneden het vriespunt verkoeld wordt. De waterdeelen, waaruit die nevel bestaat, zullen dan gemakkelijk hunnen vloeibaren toestand verliezen, en het geringste voorwerp, waarmede hij in aanraking komt, zal terstond met ijskristallen bedekt worden.

In het gewone spraakgebruik, onderscheiden wij dit verschijnsel niet altijd van den *rijp*, hoezeer wij daarvoor een bijzonder woord bezitten. Tot den *rijp* behoort men slechts die gevallen te brengen, waar de koude van het voorwerp, waarmede de waterdamp in aanraking komt, de oorzaak is van zijnen overgang in ijs; terwijl daarentegen het bevriezen van den nevel in eene temperatuur beneden het vriespunt als *ijzel* moet bestempeld worden.

Het onderscheid, dat wij tusschen deze twee verschijnselen hebben leeren kennen, geeft ons de verklaring van het groote verschil in den uitwendigen vorm. De rijp bedekt, even als de

dauw, slechts de voorwerpen; de ijzel daarentegen hangt als sierlijke ijsmassa's van de takken der boomen af, en groeit, bij langeren duur, tot eenen aanmerkelijken omvang aan, zoolang de stukken ijs door hunne eigene zwaarte niet afbreken, of door de middagzon gedeeltelijk versmeltende en brozer geworden, niet op den grond vallen.

Het verdient onze opmerking, dat de vorm der kristallen, waaruit de ijzel zamengesteld is, bijna altijd dezelfde is; zoodat de verdienstelijke Engelsche natuurkundige, die op zijne reis naar de Noordpool eene ruime gelegenheid had, om dit onderwerp na te sporen, slechts twee vormen daarvan aangetroffen heeft, den eenen beslaande uit eene vereeniging van bekervormige figuren, welke aan elkander geregen zijn, en dus eene gedaante voorstellen, ongeveer als bij het heidekruid; den anderen als dien van eene veder.

In den rijp daarentegen vindt men eene groote verscheidenheid van figuren, welke geheel met die der sneeuw overeenkomen. Hoe hier werkelijk eene niet geringe rijkdom van vormen gevonden wordt, kan men reeds daaruit opmaken, datalleen door éénen natuurkundige twee en zeventig verschillende rijp-figuren beschreven en afgebeeld zijn.

De reden, waarom in het eene geval de verscheidenheid zoo aanmerkelijk is, in tegenoverstelling van het andere, waar de natuur zich slechts tot eenen enkelen vorm bepaald heeft, moet men in de omstandigheden zoeken, waaronder deze verschijnselen plaats hebben. Voor alsnog evenwel is het niet mogelijk eene voldoende oplossing te vinden, want al is het, dat de langzame wording van den rijp, uit den fijnverdeelden, onzigtbaren waterdamp, eene voldoende verklaring geeft van de analogie dier figuren en der sneeuwvormen; al is het, dat de ijzel ons de grove sneeuwvlokken herinnert, welke zoo schaars eenige verscheidenheid opleveren, met deze vergelijking zijn wij slechts eene enkele schrede voorwaarts gekomen, en blijft ons de nadere oorzaak van die beperktheid in vormen nog onverklaard.

Tot hier toe vestigden wij slechts het oog op de verschijnselen van ijsvorming gedurende den winter. Ook de zomer brengt ons ijs aan, doch geheel verschillend in vorm van al wat wij tot hier toe zagen. Schier zoude men geneigd zijn, bij eene oppervlakkige beschouwing van het onderscheid tusschen hagel en sneeuw, de natuur van grilligheid te beschuldigen, daar juist die harde vaste ijsmassa's bij de heete luchtsgesteldheid van den zomer geboren worden, en de sneeuwvlokken, met hare broze

vormen, als de trouwe gezellinnen van de strenge winterkoude verschijnen. Door de kennis der oorzaken zal echter die schijnbare tegenstrijdigheid spoedig verdwijnen.

Het verschijnsel van den hagel heeft de belangstelling der natuurkundigen, sedert de vroegste tijden, in hooge mate tot zich getrokken; door verschillende theoriën heeft men getracht de verklaring daarvan te vinden. Telkens evenwel werden die theoriën door de opvolgende natuuronderzoekers weder vernietigd en als ijdel verworpen. De voorname reden van de dwaling lag daarin, dat men zich te ver van het gebied der waarneming verwijderde; dat men hypothesen bouwde op eene onvolledige en eenzijdige opvatting van enkele bijzonderheden van het verschijnsel, in plaats dat men het verschijnsel in zijn geheel opvatte. Gij zult niet van mij vergen, dat ik met u al die dwalingen van vroegeren tijd doorloop; één enkel voorbeeld slechts moge dienen, om het gestelde te veraanschouwelijken. Toen de beroemde VOLTA zijne uitmuntende ontdekkingen omtrent de electriciteit gedaan had, meende hij, dat de electriciteit ons eene volkomene verklaring der hagelvorming moest geven. De wolken werden als electrische schijven beschouwd, en de hagelkorrels, welke zich, volgens die theorie, door de koude der omgevende luchtstreek, uit de nevelblaasjes vormen, zouden door de oppervlakte der wolken beurtelings aangetrokken en afgestooten worden, gelijk men dit waarneemt bij kleine bolletjes of vlokjes, die in de nabijheid van den conductor der electriseer-machine gebragt worden. De gronden, welke tegen deze theorie van het standpunt der wetenschap aangevoerd kunnen worden daarlatende, wil ik slechts dit ééne doen opmerken, hoe de voorstelling der wolken in dezen ten eenemale onjuist is. Waar vindt men in de begrenzing dier nevelmassa eene oppervlakte, waarop de hagelkern beurtelings zoude afstooten en aangetrokken worden? Bij de aantrekking kan men zich de zaak niet anders voorstellen, dan dat de hagelkorrel in den neveldamp als ware het inzinkt, en daarmede is dus reeds de mogelijkheid van afstooten en aantrekken, zoo als wij dit in de electrische proeven waarnemen, wederlegd.

Wil men dit verschijnsel naar waarheid verklaren, dan moet men het in zijn geheel beschouwen, en vooral de omstandigheden, waaronder het geboren wordt, naauwkeurig uitvorschen. Op die wijze ons onderzoek inrigtende, zoo merken wij in de eerste plaats op, dat de hagel meestal door eigenaardige verschijnselen voorafgegaan wordt. Men zie taan den hemel eenen karakteristieken vorm van fijne wolken, welke somwijlen verscheidene dagen voor het neder-

storten van de hevige hagelbuijen reeds waargenomen worden. Deze wolken drijven zeer hoog in den dampkring, zoodat men den afstand tusschen die wolken en het vlak der zee op 18,000 tot 20,000 voeten berekend heeft; in die luchtstreken heerscht eene hevige koude, welke, naar gissing, wel 4° onder nul, volgens FAHRENHEIT kan bedragen. Wanneer men zich nu eene massa waterdamp voorstelt, die, ten gevolge van den hoogen graad van warmte, welke zij bezit, al meer en meer in den dampkring stijgt, totdat zij eindelijk door de verkoeling, die zij van de omgevende lucht ondervindt, op den genoemden afstand zwevende blijft, zullen de nevelblaasjes, waaruit die wolken zamengesteld zijn, door den invloed van dien geweldigen graad van koude, in vasten ijsvorm overgaan; bij het nederstorten vinden deze korrels eene ruime gelegenheid, om zich te vergrooten, daar de waterdamp, welke in den dampkring, na langdurige droogte, overvloedig aanwezig is, zich daarop nederzet. Dat nu juist de grootste hagelkorrels juist dan waargenomen worden, wanneer in langen lijd geen water gevallen is, en dus eene groote hoeveelheid daarvan zich in den dampkring opgehoopt heeft, dit is te algemeen bekend, dan dat ik daaromtrent iets meer behoef bij te voegen.

In de structuur van de hagelkorrels kan men gemakkelijk deze omkleeding met eene ijskorst waarnemen; niet één natuurkundige maakt gewag van hagelkorrels, welke blootelijk uit doorschijnend ijs zouden bestaan; alle hebben daarin eene dofwitte kern gevonden. Somwijlen vindt men meerdere lagen van doorschijnend ijs en van eene sneeuwachtige zelfstandigheid afwisselen. De gewone vorm van den hagel is kogelrond; doch niet zelden vertoont hij eene andere gedaante, zoo als driezijdige piramiden, of fragmenten van eenen kogel. Bij de splijting, ontdekt men eene eigenaardige straalvormige structuur, welke eene toenadering tot den kristalvorm doet erkennen.

Ik heb dus met u de voornaamste vormen doorloopen, welke het water in den dampkring bij het bevriezen aanneemt. Moge de poging, om die verschijnselen naauwkeuriger te leeren kennen, en in het wezen der zaak dieper in te dringen, u eenige belangstelling ingeboezemd hebben, ik zal dan voor het gebrekkige mijner voorstelling eenen welwillenden beoordeelaar in u aantreffen. Indien ik die stemming bij u mag vinden, dan wil ik later beproeven eene soortgelijke beschouwing te geven van het ijs, op de oppervlakte van onze aarde gevormd.

- S.

Uitspanningen van Christopher North.
Christopher in zijne vogelvlugt.

I.

Onze eeuw, die, wat men haar ook te laste moge leggen, in mijne oogen de minste der zusteren niet is, stelt meer dan eene harer voorgangsters een levendig belang in de velerlei genoegens en voordeelen, aan de studie der Natuurlijke Historie verknocht, en vooral in dien tak van deze, welke ons den aard en de gewoonten, de natuurlijke, zedelijke en verstandelijke eigenschappen leert kennen van eene der aardigste en bewonderenswaardigste soort van schepselen - de Vogels. Niet slechts is onze tijd gemeenzaam bekend met den vorm en de kleur van bekken, snavels en nebben, van pooten en klaauwen en van vederen zonder tal; maar ook het doel, waartoe zij met deze bedeeld zijn, en het instinkt, dat hen daarvan naar de ordening der voor alle moederlijkmilde natuur gebruik doet maken, is voor hem geen geheim meer. De dagen heugen ons, in welke men in gemengd gezelschap het woord *Ornithologie* niet zonder verklaring durfde bezigen; we waren er bij tegenwoordig, dat men in beschaafden kring een' naturalist voor eene soort van verdwaald, maar goedaardig monster aanzag. Thans daarente-

gen ontmoet men man, vrouw noch kind meer, die geen onderscheid kent tusschen reiger en roerdomp, en eene zwarte zwaan wordt zoomin langer voor eene zeldzaamheid gehouden, als een zwart schaap.

De hoofdoorzaak van dien voortuitgang in kennis, in een harer vermakelijkste vakken, valt daaraan dank te weten, dat men allengs algemeener begonnen is, in plaats van de vervelende boeken, er door menschen over geschreven, die bladen te bestuderen, welke ons dag aan dag, altijd nieuw, door God zelven worden blootgelegd. En de tweede - eene andere oorzaak en toch dezelfde - schuilt in den langzamen ommekeer, door eenen wijsgeerigen geest in de waarneming, afbeelding en schikking der feiten en wetten, met welke de wetenschap gemeenzaam is, te weeg gebragt, en die zij nu in de volmaaktste harmonie en orde verklaart. Naar lust, of wilt ge, naar mate er hun gaven en gelegenheid toe verleend werden, dolen thans de nieuwelingen in het vak op het veld en in het woud, op stroomen, meren en zeeën, om, - wat zij er bij winnen, moogt gij beoordeelen, als gij aan het einde van dit opstel zult zijn gekomen; - terwijl de ingewijden, zich niet langer tot eene dorre naamlijst bepalende, hunne werken met anecdotes en karaktertrekken verrijken, die, zonder der waarheid geweld aan te doen, aan de biographie der vogelen de dubbele bekoorlijkheid bijzetten der wezenlijkheid en der verdichting.

Een enkel woord over de hedendaagsche werken der laatste, ter regtvaardiging van den lof, straks in dit opzigt onzer eeuw bedeeld. Neem het eerste boek het beste over eenigen tak der Natuurlijke Historie ter hand, en in plaats der eindelooze, drooge détails van denkbeeldige stelsels en klassificaties, in welke men de belagchelijke bekrompenheid van des menschen ijdel vernuft plagt te verheerlijken, - als eene soort van symbolisch schema van openbaring der verhevene verscheidenheid van Godes, zoo wij zeiden, lagere schepping, - treft ge slechts de pogingen aan van een' nederigen geest, om neigingen, doeleinden, harmoniën, orde, plan, aan het licht te brengen en op te helderen. Wat anders was de wetenschap der natuurkundigen van vroegeren tijd, die eeniger geniën uitgezonderd, wat anders dan een geraamte, dan rammelende beenderen? En als ik van de hedendaagsche, op hunne beurt, eenige weinige, maar minder loffelijk, uitzonder, geeft ge mij dan niet toe, dat alle er naar streven, ons een levend, ademend, zich bewegend ligchaam te doen zien? dat het hun vurigste wensch is, zoo-

wel zijn mechanisme als zijnen geest te verklaren? Hoe gemeenzaam zal men in de volgende eeuw zijn met al de geslachten der bloemen des velds en der vogelen des hemels, met al hunne eigenaardigheden, en misschien ook met de mysterie van dat instinkt, 't welk we wonderen zien verrigten, die de rede niet alleen niet verklaren kan, maar ook de verbeelding zich naauwelijks voorstellen!

Welk een digte sluijer moet er om die geheimzinnigheden der natuur zijn geslagen, wanneer wij AUDUBON, duizende jaren na ARISTOTELES, de bekentenis hooren afleggen zijner volslagene onwetendheid der wetten, die deze vogelen doen trekken en gene blijven doen; - dat het waarom van die hem nog een raadsel is - schoon heur weldadige werking treffend aan het licht komt, in het allen in gelijke mate gewaarborgde welzijn - hetzij ze hun verblijf houden binnen den betrekkelijk kleinen kring, en dien nimmer wenschen te verlaten - hetzij ze op gezette jaargetijden, door hun instinkt gespoord, wegvliegen, duizende mijlen ver, om in een ander werelddeel eene wijle neêr te strijken, op eene plek, die hunne behoeften zal bevredigen, en van welke zij voorwetenschap hadden, schoon zij derwaarts schenen te worden gevoerd als bladeren op den aêm des winds! Voorwaar, die Natuurlijke Godsdienst, welke de theïst in de wouden, op de bergen, en aan de oevers der zee bestudeert, is evenzeer eene mysterie, als die Goddelijke Openbaring, waarvan wijsgeeren niet weten willen, dewijl ze geen begrip hebben van, dewijl zij den spot drijven met het hoogste en heiligste geluk, den mensch bedeeld in - het geloof!

Ééne opmerking nog: hoe heerlijk vertoonen zich, in de beschrijving van den waren Ornithologist, hij volkomen kennis der geschiktheid van ieders bouw, voor elks bijzonder leven, alle vogelen, die het land beschrijden, de wateren doorwaden, of zich bewegen in de lucht! Al zijne afbeeldingen, hetzij we die aan de pen of aan het penseel zijn verschuldigd, alles in deze is wonderbaar, - zoo als de gansche natuur voor de oogen des geestes, zelfs wanneer deze rusten op die mindere schalmen der schepping, tot welke wij behooren; eene geheimzinnige keten van wezens, aan welke beide, vogelen en menschen, zijn geschakeld - tot de adem ons even als hun begeeft. Alles is wonderbaar in zijne afbeeldingen, maar niets gedrogtelijk; want hoe meer wij de natuur in hare oneindige verscheidenheden leeren kennen, hoe meer hare wetten

zich aan ons in te grootscher eenvoud openbaren; hoe inniger wij worden doordrongen van eenen hoogen, heiligenden eerbied voor de onbegrijpelijke, en toch ten deele begrepene Waarheid. De schriften zulker mannen zijn het Evangelie der Natuur, - en mogen al de Apocryfe er bij ingebonden zijn, wat kwaads steekt er in? - ook daarin is inspiratie - en wanneer zij te regter tijd van de dwalingen zullen zijn gezuiverd, dan maken al de bladen te zamen slechts eenen Bijbel uit.

Luister naar den luiden, helderen, vollen, stouten zang van den M e e r l e . Daar strijkt hij op sterken vleugel voorbij; nog is de gele neb in het verschiet zigtbaar; doch reeds verdwijnt hij in het zwijgende woud. Weldra echter is het zoo stil niet meer. Onze verbeelding stelt zich een' lentedag voor - zijn gaaiken schuilt in het van klei omgeven nest, aan den voet des zilverdens, en hij wiegelt nu op zijn' top heen en weêr. Hoe die hymne den stam doortrilt, tot zij hare broedende borst bereikt! De voorjaarslucht vloeit over van het geruisch en geglinster van insekten; maar de zang van den meerle overtreft alle andere blijken van leven en liefde, en schijnt den bladen toe te roepen, zich te ontvouwen van lust. Op dien boomtop -in het oog vallende onder duizende op den heerlijken zoom des wouds - de eeuwenheugende eiken, hier en daar niet onwaardiglijk door een' enkelen pijn afgewisseld - op dien boomtop zit de meistreel van het bosch in zijne inspiratie. De rots boven hem behoort tot die, welke wij dikwijls beklommen. Ginds ligt het majestueuze meer met al zijne eilanden - een van deze is den oogen der verbeelding dierbaarder, dan al de overige, om zijn oud klooster - dat van jaar tot jaar, onopgemerkt, al meer afbrokkelt, al meer tot bouwval zamenstort. Ver achter deze, eene zee van bergen, met al hunne golvende kruinen tegen den hemel uitkomende, en echter onzeker en wisselziek als de wolken zelve. Hoe trotsch verheffen zich de torens van het kasteel op dat schiereiland, uit het geboomte door de reigers bewoond. Die kreupelboschjes op den anderen oever, welke zich aan de heestergewassen der rotsen, welke zich aan hare bontkleurige berken sluiten, zijn de lusthoven van de ree. Dat groote dal, 't welk zoo stil en zoo somber in de deinzende duisternis wegduikt, is eeuwen lang de wieg en het graf der herten en hinden geweest. Hoort ge dien schreeuw eens adelaars? Daar hangt hij, de vleugelen in evenwigt, in den zonneglans, en nu drijft hij af naar zee. Maar

op nieuw rijst de zang van onzen meerle, als een walm van geuren omhoog, en ons hart keert tot hem weder op de tinne zijns tempels, op den top zijner den. De bron des zangs schuilt nog in de borst van het gelukkige schepsel; - maar de zang zelf wordt zachter en houdt op, als het gedruisch eener beek, die zich in eene plotselinge regenvlaag op de heuvelen heeft verlustigd; de vogel strijkt in de balsemgeurende bladen neêr, en de andere, zachtere zangen, die onder dat streelend loflied te loor gingen, worden uit het verschiet vernomen, en drijven, telkens digter naderende, de stilte op de vlugt.

Gij zegt, dat gij den zang der L ijs t e r echter verreweg de voorkeur geeft. Eilieve! waarom zulke orgelende kelen tegen elkander in het harnas gejaagd? We houden niet van die lieden, welke altijd de schaal ter hand hebben. Ge kunt er hen niet toe brengen, iets stellig goed te prijzen - betrekkelijk is hun in den mond bestorven. De dwazen! - alsof het geene ware wijsheid heeten mogt, bekoord te worden door wat bekoorlijk is, in die verlustiging voor het oogenblik te leven, en de aandoening met geene vroegere aandoening ter wereld te vergelijken - ten zij dit onwillekeurig geschiede, ten zij overmaat van weelde de verbeelding ontvlamme. Hoezeer wij daarom niet kunnen zeggen, dat wij de Lijster boven de Meerle verkiezen, stemmen wij u gaarne toe, dat ook de eerste een heerlijke vogel is. Wij kennen hem zelfs gaarne eenige weêrgalooze eigenschappen toe. Vroeg opstaan, wie heeft er slag van als hij? Wie ge zijn moogt, die dit leest en er u op te goed doet, dat ge voor dag en dauw bij de hand zijt, wij willen wedden, dat de lijster u vier malen van de vijf in de veêren verraste. Ge behoeft daarom nog geen gat in den dag te slapen, als anderen, die den naam hebben van vroeg opstaan, als K o e k e l o e r , bij voorbeeld. Een weinig na middernacht begint hij te kraaijen, en zet van tijd tot tijd al luider keel op; hoe hij u beet heeft, als gij in uwen eenvoud gelooft, dat hij al op de been, dat hij op het erf al heen en weêr stapt en schrijdt! Verre van daar, - hij zit nog warm en wel in zijn' harem, tusschen twee van zijne molligste wijfjes op stok. Waarschijnlijk zal de sultan in de eerste uur vier, vijf, nog geen' voet verzetten, terwijl de lijster, die hare oogen al lang heeft uitgewreven, op twijg of top wakend zit te wiegelen, en de ooren des dageraads door hare schoone geroete verrukt. Voor het volle dag wordt verdwijnt zij, en zwijgt; maar bij den

dauw des avonds, als bij dien van den ochtend, kweelt zij en kwist zij haren zang, ja, staakt dien soms niet eens, al heeft de nacht maan en starren te voorschijn geroepen.

Geliefdste en aanvalligste aller lijsters, ooit uit blaauwgespikkeld ei gekipt! - gij, die vijf lentes lang uw nestje hebt doen hangen tusschen de rozen, en de kamperfoelie, en het klimop, en de clematis, die om het venster van mijn studeervertrek, in ons optrekje, hunne bloesems winden! hoe gaat het u thans in de sneeuw? Acht het gansche erf uw' eigendom, lief beest! en bedenk, als de kinderen van den tuinbaas op ieder uwer lievelingsplekjes voor u en de uwen kruimpjes strooijen, dat dit op ons bevel geschiedt. Als heel de aarde weêr groen, als heel de hemel weêr blaauw zal zijn, zult gij ons op onze hoeve weêr welkom heeten, op de vlugge pootjes voor ons uithuppelende in de verdorde blaên, om fluks op te vliegen naar uw nieuw nest, op de oude plaats, die dan andermaal van louter lust en leven tuigen zal: gegons en gedommel, en gekout en gelach, voor en achter de bloesem- en bloemrijke windes.

Vreemd genoeg brengt het gekweel van Meerle en van Lijster ons eenen anderen vogel voor den geest, die nooit zang gezongen heeft, en toch denken wij op dit oogenblik niet enkel aan den S p r e e u w , maar zien hem voor ons, geen onbeminnelijk beest, een vogel, durven wij zeggen, van majestueus voorkomen. Welk een voorwerp van verbazing en vreeze is een oud kasteel voor de verbeelding van een' jongen! Hoe hoog is het, hoe verschrikkelijk hoog! In zijne vervaardheid is het den knaap, als wordt hij tot die afbrokkelende transen opgevoerd, als hangt hij over de kanteelen heen! Hoe schoon zijn die ongenaakbare muurbloemen, - welk een' glans verleenen zij aan de oude steenen des gebouws, - hoe wordt door haar het verschrikkelijke vermakelijk! De klank, uit de diepte zoo flaauw vernomen, is het gedruisch eens strooms, tot wien de blik niet reikt, is de donder van eenen waterval, die onophoudelijk tusschen de zwarte rotsen en poelen weêrkaatst. De schooljongen weet weinig van de historie des ouden kasteels; - maar dat weinige loopt over oorlogen, toovenarij, en gevangenschap, en bloedvergieting. De spookachtige flikkering der oudheid vervaart hem - hij bezoekt den bouwval slechts met een' makker en op vollen dag. Op zulk eene plaats en in dien leeftijd zagen wij voor het eerst een' Spreeuw. Wij hoorden iets wilds en wonderlijks in hun raauw gekrijsch, waar zij op den

rand der borstweringen zaten, of uit spleten en scheuren opstoven.

Bouwvallen! Voorwaar, geen uitwendig voorwerp doet de verbeelding aan als zij! Een prachtig gesticht uit vroegeren tijd, dat in onverzwakte sterkte allerlei wisselingen doorstond, maakt ongetwijfeld een' diepen indruk op ons, door de gedachte aan de eeuwen, die het opkomen en verdwijnen zag; maar het vermolmende gebouw, waaraan de natuur de hand heeft gelegd, om het in haren schoot te doen wederkeeren, maakt op het hart dieper indruk en bezielt den geest sterker. In zijn verval is het schoon, niet enkel dewijl groen gebladerte en wild gebloemte, en kruipend mos van allerlei kleur zijne ruwe uithoeken verzachten, maar dewijl zij zich zelve hebben gezaaid op ondergaande grootheid; zij verkondigen onzer verbeelding, als de bloemen op een graf, dat de sluimering der dooden van geene stoornis weet. Burgtkanteelen, door de hand des tijds vergruizeld, en kloosterbogen, die gespleten zijn en gescheurd, herinneren ons het weldig oorlogvoeren en het demoedig kniebuigen onzer voorvaders, spreken tot ons van hunnen trots op hunne magt en van hunne vertroosting in hun leed; zij tooveren ons den verdwenen maatschappelijken toestand voor den geest, uit het rijk der vergetelheid opgeroepen; - maar zij treilen ons inniger, wanneer de glans, dien de zon over de gebrokene zuilen werpt, en het gekweel van vogelen, die hun nest bouwen in de zalen van vorsten, en het gehuil der winden, door de schietgaten van torens, op welke de woede des krijgs afstiet, die schimmen weder ter ruste doet gaan in het stille graf, en deze ons in de gedenkstukken van menschelijke magt de zigtbare voetstappen aanwijzen des tijds en der vergetelheid, die beheerschers onzes geslachts, welke al de gestaltenissen van ons kortstondig aanzijn tot hun oorspronkelijk niets, tot stof en assche, terugbrengen.

Wat is er onder de hemelen gelijk aan de plaats, waarop vermogende maar vergane steden hebben gestaan; de verdwijnende of verdwenen hoofdzetels van rijken, welker roem de wereld heeft vervuld? Er is geene verlatenheid, derzulke gelijk. De woestenijen der natuur mogen iets schrikkelijks hebben, in somberheid halen zij niet bij het tooneel van menschelijke grootheid, dat woest gelaten werd. De omverwerping of het verval eener geduchte menschelijke magt is de neêrdrukkendste aller gedachten. De verbeelding voelt zich geschokt, als ze al dat hooge zoo laag ziet gelegd; al dat hooge, waaraan

eeuw uit eeuw in heerschappij bleek gewaarborgd en heiligheid verknocht. De schoonheid schijnt slechts te worden geboren, om te vergaan, en we zijn bij hare aanschouwing te moede, als wisten wij, dat de broosheid eene der wetten van haar wezen is. Maar magt schijnt der menschelijke gedachten bestendigheid te geven, en wij vergeten onze eigene vergankelijke natuur, bij het schouwspel eener blijvende en duurzame grootheid. Wij verliezen onze handbreedte tijds, onzen bekrompenen kring uit het gezigt, om den wille van het wijduitgestrekte gebied van eenen magtigen staat; wij verbeelden ons deel te hebben aan zijne diepgewortelde en zegevierende sterkte. Daarom is het ons bij de instorting van een groot en oud rijk, daarom is het ons bij de geweldige vaneenscheuring zijner deelen, verbrokkeld gelijk zuil bij zuil eens grijzen gebouws, daarom is het ons bij schouwspelen van dien aard, als waren alle steden der menschen gebouwd op grondvesten, onder welke de aardbeving sluimert. Hetzelfde vonnis schijnt alle nog ongedeerde koningrijken te dreigen, en te midden van zulke veranderingen, instortingen en omverwerpingen - hetzij we die beleven, of er de geschiedenis van hooren getuigen - achtten wij alle magt ongegrondvest, en zien in onze verbeelding uitgestrekte rijken, met de bouwvallen der verwoesting overdekt. En echter, zoo groot is de trots van den menschelijken geest, dat hij er onder den invloed van zulk eene voorstelling, dikwijls onwillekeurig naar streeft, zich de volslagen nietigheid zijner stoutste werken te verhelen. Wanneer alles, waarop hij zich verhoovaardigde, zigtbaar tot stof is wedergekeerd, schept hij zich eene denkbeeldige magt, die de gewrochten van menschelijke grootheid omverwerpt - en tracht dus, zelfs in den val, nog eene jammerlijke zege te behalen. Volken mogen verwelkt en vergaan zijn in hunne zonden; de ondeugden mogen hun harte hebben verteerd, en al hunne leden met lamheid geslagen, wij doen ons best aan dien inwendigen worm niet te denken; wij verbeelden ons eene vijandelijke magt, die zich in het verval van rijken verlustigt, en geene gedachtenissen van menschelijke grootheid duldt. Of is het niet het Noodlot, dat in onze verbeelding allerlei ondergang berokkent? Of hebben wij zelfs in het stille sluimerzieke rijk der Vergetelheid geene ongenadige Magt ten troon verheven? Ook de Tijd, ofschoon in zedelijke verzuchting te regt eene schaduw geheeten, is met vreeswekkende zinnebeelden omstuwd geworden; de zwaai zijner zeisse doet den getorenden diadeem van het hoofd der stedemaagden vallen. Ja, zelfs de zucht, in welken

wij verscheiden, is in een werkend vermogen verkeerd, en alle natiën hebben met ééne stem uitgeroepen: ‘de Dood!’ En terwijl menschengeslacht bij menschengeslacht verwelkt, gevallen en verdwenen is, ten gevolge der hulpeloosheid van hun eigen stoffelijk wezen, blijven wij voortgaan van magten te spreken, tegen hen zaamgezworen; - magten, die inderdaad slechts een andere naam zijn voor hunne eigene zwakheden! Zoo zet de verbeelding haren strijd met de waarheid onophoudelijk voort; - zelfs in hare vernedering zijn hare visioenen nog verheven - trots den droefsten ondergang, zich nog harer onsterfelijkheid bewust.

Hooger dan ooit de toren van *Babel* zich verhief, stijgt, door zijne verrukking geschoord, de L e e u w e r i k omhoog; hij, de lierdichter van de lucht. Luister, luister, hoe verder de vogel het verschiet inzweeft, te luider wordt zijne hymne in den hemel. Hij schijnt de aarde voor altijd te hebben verlaten; het is of hij in de wondere weelde zijn laag nest vergat. De sleutelbloemen en de madeliefjes, en al het geurig heuvelkruid, moeten in dat rijk des lichts zijn geheugen ontvloden zijn. Maar juist op het oogenblik, als de leeuwerik voor ons te loor is gegaan - hij en zijn zang beide - als ware zijne hulde aanvaard - ziet men den eerste en hoort men den laatste weder naar de aarde dalen, en eene wijle later wipt hij langs de voren, waarin het graan is gezaaid, of op de klaverwei, die bij menschenheugenis door geen' ploeg werd doorsneden; of valt, na eene poos dalens, door heimwee verteerd, als ware hij dood, naast zijn gaaiken in het ondiepe nestje neder.

Van alle vogelen, aan welke heerschappij over de lucht werd gegeven, wijdt alleen de Leeuwerik de kracht zijner wieken bedeeld, slechts der uitdrukking van liefde en dankbaarheid toe. De adelaar klieft het zwerk, door honger gespoord - hangende in de hemelen, zoeken zijne blikken eene prooi in de zee of op het land - het doel zijner vlugt is altijd vernieling. De duif maakt den indruk, als vlood zij voor iets, dat haar vervolgde - voor vijanden vervaard, tot in de veilige eenzaamheid der ongerepte bosschen toe. De reiger, die hoog over de onbewoonbare moerassen zweeft, schijnt, als de schemering invalt, schuw te worden, en staakt zijnen vermoeijenden togt en slaat vermoeid zijne breede wieken op den boomtop zamen, als ware hij blijde dat de dag voorbij is, en de nacht hem weder ter sluimering noodt. De zwarte drom van kraaijen, die ter ruste gaat, is een schouwspel, dat het harte van den sterfelij-

ken mensch treft, daar ook hij van zijnen arbeid leeft, daar hij meêgevoel koestert voor schepselen, die in hetzelfde lot deelen. De zwaluw, die met hare rustelooze wieken voor de oogen der verbeelding slechts heen en weêr zweeft, als ware de lucht haar tot tijdverdrijf bedeeld, als beschreef zij die kringen uit louter lust, de zwaluw vliegt maar, om voedsel te vergaren - gebrek aan insekten dwingt haar, den geboortegrond te verlaten, en doet haar hijgen naar de windvlaag, die haar de zee overvoeren zal. U alleen, o Leeuwerik! zijn vleugelen gegeven, om volkomen gelukkig te zijn; geen andere vogel dan gij kan tegelijk stijgen en zingen - en hemelwaart schijnt ge te worden gedragen, èn door de flikkerende schachtjes èn door de telkens sneller afwisselende, telkens inniger melodij, aan uw harte ontweld!

Hoe de verbeelding verenkelt! en het dan het sterkst doet, wanneer zij met en in het harte werkt! Wie denkt er aan, wanneer hij met gelokene oogen in verrukking naar het trillende lied luistert, dat er een andere leeuwerik in de gansche schepping is? De leeuwerik - eenig als het jaargetijde - of de regenboog. Wij kunnen ons verbeelden, dat hij zingt om slechts ons te behagen - dat hij louter ons ten gevalle zwijgende daalt - dat hij om onzentwille zijne kuif opsteekt, als hij vertrouwelijk aan onze voeten rondhuppelt. Eerst als de droomcirkel, van welken wij zelve het middelpunt zijn, verbroken wordt, verliezen de fraaiste gezigten en zoetste geluiden in de natuur hunne betrekking tot ons, den beschouwer of toehoorder, en vervallen zij weder tot het algemeene goed onzes geslachts. Der zelfzucht behoort zoowel de geheele zinnelijke als de geheele geestelijke wereld. Egoïsmus is de schepper van alle schoonheid en van allen zegen, van alle hoop en van alle geloof. Op dezelfde wijze verenkelt de verbeelding alle sabbath-eeredienst. Ons gansch geliefd *Schotland* is voor het vroom gemoed op dien dag een Huis Gods. Iedere gemeente - hoe verre ook van elkander gescheiden - hoort maar ééne hymne - meêgevoel voor allen is eene allesomvattende zelfzucht - en christelijke broederliefde een gevolg der overtuiging, dat wij zelve eene ziel te redden of te verliezen hebben.

Echter schijnt het mij, dat eene tegenovergestelde werking der verbeelding even lief is; dat zij er zich evenzeer in verlustigt, het harte te voên door afzonderlijke schets bij schets, alle bezield, niet door hetzelfde, maar door een verwant gevoel, en daarom naar haren wil elkander opvolgende, hetzij

ze dien te kennen geeft door vriendelijke bede, of oppermagtig bevel. In die stemming bezielt de verbeelding, in stille reeks, een duizendtal parochiën, en geniet in iedere van deze bet karakteristiek lokale, op duizenderlei wijze door den sabbath geheiligd, en verdeelt de schoonheid van dien gewijden dag over het gansche gelukkige land - zoodat er in één' sabbath duizende sabbaths zijn.

Kweelt dan voort, al te zamen, kweelt dan voort, gij tallooze Leeuwerikken! tot de hemel ééne hymne is! Der verbeelding is te moede, als ziet zij ieder bijzonder veld, dat zijnen eigen' zanger de lucht inzendt; - als is elk land de plek van ieders bijzonder nest. Eu onder de veelheid der harten, die in het geliefde vaderland, gedurende het zoete lentegetij, naar uwe lofzangen luisteren, verplaatst zij zich het gereedst in diegene, welke van geluk zoo rustig slaan, wie de weelde, dien de zang wekt, dreigt te doen breken! Wat zegge ik? Algenoegzaam is zij met allen: met het kleine meisje bij de wel, op de heuvelhelling boven de hoeve, dat te huis is gebleven, om op een jonger kind te passen, dat den bijbel op hare knietjes houdt opengeslagen; - met den geraakten grijze, veilig in het zonneschijntje onder luifel of loofdak, tot de ochtenddienst zal zijn afgeloopen, nedergezet; - met den zickelijken student, peinsziek in de lommer verscholen, en wien het week om het harte wordt, als hij bedenkt, dat deze lentebloemen misschien de laatste zullen wezen, die hij zien zal; - met het minnende paar, dat zamen, arm in arm, op den sabbath vóór hun huwelijk, naar het Huis Gods gaat - en met levensmoede omzwervers, die hierbeneden geen tehuis hebben - en van wroeging verteerde zondaars, getroffen door de onschuldige gelukzaligheid, die zij in den hemel wel moeten hooren - en met twijfelaar - en met ongeloovige - en met atheïst, tot wien de hope niet komt, die komt tot allen. Welk een' onderscheiden' indruk maakt op zoo onderscheidene toehoorders dezelfde muzijk op hetzelfde oogenblik dezelfde lucht vervullende!

Zingt de Leeuwerik ooit des winters? Ja, soms wordt Januarij begunstigd met een Meidagsuur; en in den zoelen schijn, schoon de aarde nog kaler zij dan het zwerk, voelt de leeuwerik, die maanden lang gezwegen heeft, zich door de zonne tot zingen genoopt, niet zoo digt aan de poorten des hemels, en een korter lierdichtje, dan hij in de lente te kwelen pleegt, of uitstort, gedurende dat liefelijke aller saizoenen, wanneer hij noch gij zeggen kunt of de zomer reeds gekomen, dan of het nog maar

voorjaar is. Ongepaard, en ook nog naar geen gaaiken hakende, kan hij zich, in de vreugde zijns harten, van opvaart en loflied niet weêrhouden; maar de sneeuwwolken zien er koud uit, en eer hij zoo hoog gestegen is als de spitse des kerktorens, sterft de doellooze aandrift, en daalt hij zwijgende weder tot den nog door geene sleutelbloemen opgeluisterden bergzoom neêr.

In onzen jongenstijd was de lente voor ons nooit waarlijk gekomen, eer de helderzingende Leeuwerik voor onze verheugde oogen ten hemel steeg. Dan eerst had de gansche aarde een vernieuwd gelaat, en de weêrgalmende hemel riep uit: ‘de winter is over en voorbij!’ Wanneer wij dan op een' feestdag door de uitgestrekte moerassen doolden, om in meer of poel te hengelen, kliefde, ten zij de dag overbewolkt was, altijd de eene of andere leeuwerik de lucht, en maakte een deel van ons geluk uit. Het diertje was niet vrolijker in de hemelen, dan wij het waren op den groenen oever, want ook wij hadden wieken, en vlogen den vierdag om.

Doch het is ons, als hoorden wij den zangvan het G r a a u w e V i n k j e , den lievelingsvogel van heel *Schotland*. Geen andere wordt zoo teederlijk in onze ballades bezongen. Toen de eenvoudige, maar volvurige minnezangers onzer herderlijke dagen hunner schoonen het eerst den naam gaven van ‘mijn goêlijk gaaiken,’ toen moeten zij aan het graauwe vinkje hebben gedacht, welks vederen onopzigtig zijn - schoon stemmig net; -welks vorm bevallig is, schoon niet in het oogvallende; - welks zang ongezocht verscheiden heeten mag, - nu eens rijk, vrolijk, geestig, maar nooit ruw of wild - dan weêr teeder, ja, schier weemoedig, zonder ooit somber of neêrslagtig te zijn. Ik heb onwillekeurig zijn karakter geteekend; het neemt u, eer gij het weet, voor zich in. Gezellig dier, heeft het echter geen' weêrzin in eenzaamheid; somwijlen zingen zij zamen, een heele hoop, en even dikwijls elk voor zich alleen op het omgeploegde land of den bloemrijken heuvel. Niet zelden vindt gij zijn nestje op de afgelegenste plaatsen - in eene groep niet geplante, maar uit zaad opgewassen boomen, aan den oever eens wilden bergvloeds, of in de struikgewassen, langs den zoom van een bosch; en evenzeer treft gij het aan in de haag van den hof der hoeve, of in een lustprieel van dien, ja, tot in eenen ouden kruisbessenstruik, die tot eene soort van boom is opgeschoten.

Zekere wilde, maar heerlijke plek heugt ons wel - het was het boschje, waarin wij voor het eerst een graauwvinkennest

vonden, want in onze parochie was de vogel, al weten wij niet waarom, schier eene zeldzaamheid. De lang vervlogen dag staat ons zoo helder voor den geest als het tegenwoordig oogenblik. Verbeeld u, vriend! in het moeras eerst eene kleine wel, van wilde kers omringd, - iets dat naar een beekje zweemt, schijnt er aan te ontvloeijen, of liever, gij ziet een donkere tint groen, welks streep slechts door het vloeijende vocht kan worden voortgebragt - gij volgt dien, en allengs voelt gij, dat uwe voeten dalen - verder nog, en gij bevindt u tusschen lage heidehoogten, die, rijzende bij iederen stap, weldra hellingen en heuvels worden. Gij verbaast u, thans eenen stroom te bemerken, en ziet naar zijne bron om - en eensklaps wordt gij honderde beekjes gewaar, uit scheuren en spleten van alle zijden - en gij hoort het gedruisch van zijnen loop over beddingen van zand en kiezelsteenen - en luister, daar is een waterval! Een boom twee drie beginnen aan den gezigteinder hunne takken te bewegen - waarschijnlijk dat het berken zijn. Gij maakt uwe hengelroede gereed - en legen dat ge drie dozijn forellen in uw mandje hebt geborgen, bevindt ge u aan eene houten brug; - er midden op staande, verrast ge den monarch van den vloed, en terwijl ge uwe oogen van zijne schubben opslaat, als hij den adem uitblaast op het strand, ontdekt gij eene hoeve, aan de eene zijde des daks overschaâuwd door een' esch, aan de andere door een' wilden vijgenboom omlommerd, en wordt misschien voor de deur een meisje gewaar, als eene fee of een' engel.

Onze eeuw is de Eeuw der Bekentenissen, en waarom zouden wij er geene van eerste liefde mogen doen? Wij hadden ons zestiende jaar ten einde gebragt - en wij waren schier even lang als wij thans zijn, want onze gestalte was toen regt als een pijl, en schier even vlug als een pijl was onze spoed. Wij hadden er van afgezien vogelnestjes uit te halen; maar wij hadden niet opgehouden het dal te bezoeken, waarin wij voor het eerst het broedsel der Graauwe Vink vonden. Critici verzoeken onze vertellers gedurig, te bedenken, dat Schotlands jonge herderinnen niet schoon zijn als de scheppingen van eens dichters droom. Maar ZIJ ging in schoonheid alle poëzij te boven. Zij deed het, toen hartstogt en verbeelding jong waren -en haar beeld, haar ongeschonden, haar onverflaauwd beeld, doet het nog, nu hartstogt en verbeelding oud zijn geworden; nu onze oogen, zoowel als onze ziel, veel van beider open zin' voor natuur en leven hebben verloren. Wij beminden haar van het eerste oogenblik, dat wij elkander ontmoetten, dat wij elkaêr

zagen; - wij zien het licht harer oogen nog nu - hetzelfde zachte, doordringende licht, dat ligchaam en ziel in vlam zette. Zij was maar eens armen herders dochter; doch wat maakte dat voor ons uit, wanneer wij hare stem eene harer oude klagende ballades op de heuvelhelling hoorden zingen? - Wanneer we naast haar nederzaten - wanneer een zelfde *plaid* beider schouders tegen de regenvlaag beschermde - en wij haar om een' kus vroegen, die ons niet geweigerd werd -want wat bad zij in hare schoonheid, en hare onschuld, en hare ouderliefde te vreezen? - en waren wij niet nog maar een jongen, wiens hartstogt weelde was, onbewust van bedrog, en bedeeld met een harte, dat toen voor allen openlag, als de zalen des hemels? - welk eene muzijk was er dan in dien stroom! Geene geuren van het gezegend *Arabië* zouden zoo onze ziel hebben doordrongen, als die adem, welriekender dan het heuvelkruid, waarin wij zaten, de gansche wereld om haar vergetende. Vader, moeder, broeders, zusters, ooms, tantes en neven en nichten, en de drom van vrienden, die ons zouden afsnijden - als we laag en gek genoeg mogten blijken, om eene laaggeborene, kwalijk opgevoede, onwetende, ja, listige bedelares te trouwen, zij werden alle vergeten in ons delirium - zoo het inderdaad een delirium was, en niet eene altijd heilige toewijding aan waarheid en natuur! Want in welk opzigt werden wij misleid? Eene stem - eene flaauwe, fluisterende stem - gesmoord door de aarde, die haar graf vult, en door de groene zoden, waarop thans de sleutelbloemen ontloken zijn - antwoordt: ‘In geen enkel!’

‘Ha! ha! ha!’ hoor ik dezen of genen lezer spotziek uitroepen; ‘hier hebben wij eene poging om pathetisch te zijn! eene armzalige poging voorwaar, want wie bekreunt zich over den dood van een gemeen herderskind? - we zijn het lager leven moede!’ Wat dat betreft, vraag ik op mijne beurt: wie bekreunt zich over den dood van eenig sterfelijk wezen? Wie heeft geschreid over den dood van welken vorst of veldheer ge wilt? Wie heeft over NAPOLEON geweend? Toen CHATHAM of BURKE, toen PITT of FOX stierven - och! maak mij toch geene leugens diets, door van de tranen van een volk op te halen. En zoo gij zelf, die misschien niet tot de lieden behoort, van wier lager leven u walgt! indien gij binnen een half uur stierft (ik bid u, schrik zoo niet), dan zouden allen, die u kennen - uitgezonderd twee of drie van uwe boezemvrienden, die, deels dewijl zij pietjebedroefds zijn, en deels dewijl

ze weten, dat het fatsoenlijk heet, mogten krijten - den dag na uwe begrafenis op het mode-uur, tusschen twee en vier even goed gaan pantoffelen. Ook zou het in hunne hoofden niet opkomen, een diné in de sociëteit te laten afzeggen [misschien door u zelven vóór een' dag of veertien voorgesteld, toen gij gezond waart als een hoen], louter dewijl gij gek genoeg waart, om een' togt op uwe longen te vatten, en daarmede in den vollen bloei uwer jaren om zeep te gaan. En daarom herhalen wij, in spijt van al uw critisch scepticisme, Mijnheer de Redacteur of Collega-Medearbeider van eenig letterkundig tijdschrift! dat zij, schoon maar een Schotsch herderinnetje, volschoon was! - en voegen er bij, dat we, toen wij slechts eene week nadat wij afscheid van haar namen, terugkeerden, om haar, volgens onze afspraak, in onze armen te sluiten, en van haren vader vernamen, dat zij dood was, ja, dood, eenige dagen dood, dat zij al in de kist lag, neêrvielen, alsof wij haar oogenblikkelijk zouden volgen. Toen wij weder waren ontwaakt, en haar in de wade zagen, zoo als zij binnen een uur zou worden begraven; - toen wij de treurigheid bijwoonden en stonden aan hare terp - en wisten, dat wij, noch het daglicht, haar ooit zouden wederzien; - toen werden wij bewust, hoe onbeschrijfelijk verre ellende zaligheid kan te boven gaan; -toen gevoelden we, dat de ziel geen besef heeft van haar eigen aanzijn, tot plotseling een molensteen in hare diepten neêrploft, en gesteen en gejammer er uit opborrelt, om den hemel aan te klagen.

Hoe gemakkelijk gaat het hart van de eene stemming in de andere over, van het sombere tot het plegtige - van het plegtige tot het liefelijke - van het liefelijke tot het dartele - terwijl de vreugde van dit zorgeloos oogenblik onbewust getemperd wordt door den invloed van dat heilig uur, die verflaauwd, maar niet verdwenen is; die de meest alledaagsche gewaarwording zijne tinten dragen doet, even als de gewoonste voorwerpen ter wereld ons liefelijker schijnen in ingedronken licht, ook dan zelfs als de stille maan, die het schonk, op hare plaatse niet langer zigtbaar is. Zulke overgangen zijn streelend in de kalmte der natuur en des harten; alle ware poëzij is er vol van, en wat zijn zij in de muzijk vermakelijk of aandoenlijk! Die afwisseling van tranen en lachjes, van vurige wenschen en rustige gedachten. Het orgel en de acoolsche harp! Als het eene heeft opgehouden lof te galmen, hooren wij dien gaarne doorde andere fluisteren - ook voelt de ziel niet het minste verlies

van aandoening in den wissel - altijd haar zelve en haren wonderbaarlijken aard getrouw - even als zij dat blijkt, wanneer zij van de wolken door de avondzon gekleurd, hare blikken lager wendt, om de schoonheid van de vleugelen eens insekts of eens dauwdruppels te bewonderen.

Wij zouden voort bespiegelen, als we niet menig een' onder hen, die deze bladen inzien, hoorden uitvaren tegen de barbaarschheid, de vrije luchtbewoners in koperdraden of teenen kooitjes gevangen te houden. Lieve lezer! roepen wij hem toe, bespaar uw medelijden voor andere voorwerpen. Of als gij lust hebt ons de gepastheid dier heusche teregtwijzing te betwisten, laat ons zamen naar uwe keuken of kelder gaan, en het publiek opregt vertellen, wat we daarin zien. Drie koppel patrijzen - twee dito houtsnippen - een faizant - de stakker! - een paartje, man en wijf van het eendengeslacht - dertien offers, waarvan eenige slapende verslagen, die alle vermoord zijn. Op ons woord, men kan niet logischer redeneren, men kan niet christelijker gevoelen dan gij doet, als gij uitvalt tegen de wreedheid, waarvan onze kooitjes getuigen. Wat dunkt u, als wij dit moordenaarshol maar verlieten, en we u op een glas ouden wijn onthaalden in ons eigen vertrek? Kom - kom -geene pligtplegingen; - of meent gij, dat wij u niet herwaarts bragten, om u te beschamen? Zie dat pasgetrouwde paar Kanaries eens. Voorzeker, haar nestje is niet in den bloemrijken stijl gebouwd; maar mevrouw Saffraantje zit er toch als een gelukkig gaaiken op. Kom over een' dag of wat weêr, en gij zult haar drielingen zien bakeren. Intusschen, luister eens, hoe die bruigom op zijn fluitje speelt; maar wat zeg ik, ge stopt er immers beide uwe ooren al voor toe. - Weet ge ons ergens een levenslustiger paartje aan te wijzen, dat beter te moede is, ten zij ge het in onze gezelschapszaal, of in onze bibliotheek, of in onze kinderkamer aantreft? Want, om u de waarheid te zeggen, wij houden een paar kooitjes na in bijna ieder vertrek des huizes. En nu, waar is wreedheid, - hier, of in uwe met bloed bevlekte keuken en kelder? Maar gij moet eten, zegt ge. Wij antwoorden - doch waarom juist vogelen? De vraag geldt pluimgedierte - wreedheid jegens de gevederde bewoners des wouds; en viel die snuggere, oude, wilde gans, welke door een enkel oogenblik ligtzinnigheid zich vangen liet, en laatstleden' Woensdag in uwe provisiekamer werd gebragt, viel hij voor een oogenblik weder op te wekken, om deel te mogen nemen aan ons gesprek, verbeeldt ge u, dat al uw

vernuft, al uwe welsprekendheid in staat zouden zijn, om hem -die nu verscheiden en verteerd is - te overtuigen, dat gij in de droevige noodzakelijkheid waart, hem te doen opvullen en met appelsaus, etc., op te peuzelen?

Het strijdt met den aard der dingen, dat een Ornithologist wreedaardig zou wezen - in tegendeel behoort hij tot de humaansten van ons geslacht. Louter opzetters - schier had ik velvullers geschreven - zijn geene ornithologisten - wij hebben er onder dat ras gekend, die er geen been in zouden hebben gevonden, hunne eigene moeders of vermeenden vaders den nek om te draaijen. En echter, als de ware Ornithologist den vogel, dien hij behoeft, niet levend vangen kan, dan slaat hij hem dood, en laat het aan u over er een elegietjen op te huilen of te dichten. Onder myriaden millioenen moeten eenige slagtoffers zijn - en duizenden en tienduizenden zijn weinige; maar de Ornithologist kent de saizoenen, in welke het sterven ligtst valt - hij is barmhartig in zijne wijsheid - want de geest der kennis is genadig - en ‘gedachten, die te diep voor tranen liggen,’ verzoenen hem met de trillende vederen, door bloed besmet. Wie zal het, bij voorbeeld, loochenen, dat het hard is, verpligt te wezen eene Zenaida-duif te schieten? En toch, een dier lieve dieren moest sterven, om AUDUBON'S A f b e e l d i n g e n te voltooijen. Hoevele levende heeft hij er liefgehad, hoevele gevoed en gespaard! En hoeveel meer duiven van allerlei soort, en op honderderlei wijzen gekookt, gebraden, gestoofd, hebt gij verslonden - wel twintig tegen zijne ééne -gij, die een gulzigaard en een lekkerbek zijt, terwijl hij zich te aller tijd met het eenvoudigste maal vergenoegde; misschien een slaadje van waterkers, bij eene beek in de lommer van het bosch geplukt, of in de vier en twintig uren één hard ei of een koekje bouillon, gesmolten in de potscherf van een' daglooner, en waarvan ieder der verbaasd toeziende vlaskoppen van dezen een' lepel proefde, eer een droppel vochts de verschroeide lippen des natuuronderzoekers verkwikken mogt.

De vernuftige auteur der ‘Verhandeling over de Britsche Vogelen’ verwaardigt zich niet ons regt, om hen in kooitjes op te sluiten, te verdedigen; maar hij geeft blijken zijner echte humaniteit, ons leerende, hoe wij hen in hunne gevangenschap gezond en gelukkig kunnen maken. Aardig merkt hij op: ‘Wat zijn de tuinen in onze steden, wat de parken op onze pleinen anders, dan eene poging om der stad een' zweem van het voorkomen des velds te geven? Zoo vurig verlangt de mensch in

de geneugten des landlevens te deelen, dat hij eenige van deze zelfs binnenshuis, ja, binnenskamers tracht te brengen. Planten en vogels zijn algemeen gezocht, en worden met lust opgepast en gevoederd. We pogen onze vertrekken, door middel van bloemen, in eenen hof te herscheppen, en wij denken aan woud en weide, als wij den zoeten wildzang onzer gevederde gevangenen het oor leenen. Dikwerf zijn zij, die vogelen houden en hun gekweel liefhebben, verlegen, hoe die kleinen in hunne krankten het best worden verpleegd, of het voedsel, dat voor hun onderscheiden gestel past, dient te worden gereed gemaakt; en echter is deze kennis volstrekt noodzakelijk, om hunne orgelkeeltjes zuiver te doen klinken; bij gebreke van haar, verliest menig liefhebber onverwacht zijne grootste gunstelingen.'

Dat is een doctor die ons lijkt. Als wij wel onderrigt zijn, dan praktiseren en proberen er in *Edinburg* nagenoeg omstreeks vijf honderd artsen - buiten die medicijnmeesters van het menschelijk ras, hebben wij hondendoctors en paardendoctors in menigte; - maar vogeldoctors hebben wij niet. En toch, dikwijls, te dikwijls, wanneer het geheele huis, van den zolder af tot den kelder toe, weêrgalmt van het gekrijt en geschreeuw van kinderen, die tanden krijgen, of den kinkhoest hebben, zit de vlasvink zwijgend op zijn stokje, - een druiloorige bos veêren, -en valt eindelijk dood neêr, schoon zijn leven door een greintje oordeelkundig toegediende artsenij te redden ware geweest. Inderdaad, ons, die doctors voor de tuchthuizen nahouden, en het diëet en het dagwerk der verstoktste boeven regelen, ons staat het kwalijk, dat wij onze onschuldige, onze ons opbeurende gevangenen, dus meêdoogenloos laten wegkwijnen en sterven. Waarom rigten de dames van *Edinburg* voor dat doel geen genootschap op?

Geen enkele van al de wijsgeeren ter wereld is in staat geweest ons te zeggen, wat geluk is. Valt het aan zwakte van oordeel, of aan ziekelijkheid van gevoel toe te schrijven, dat men STERNE'S Spreeuw algemeen voor een zoo bitter te beklagen beest heeft aangezien? Waarschijnlijk was hij een der vergenoegdste vogels in het heelal. Of maakt opsluiting - de engste, meest gezellooze opsluiting - een' onzer ongelukkig? Is de schoenflikker, die van den ochtend tot den avond, met het hoofd op zijne knie, in een gat in den muur zit, in eenig opzigt beklagenswaardig? Is de verlatene weeze, die den ganschen dag op een zoldertje zit te naaijen, terwijl de oude

vrouw, voor welke zij werkt, uit wasschen ging, een voorwerp van medelijden? of de weduwe van tachtig, op de hurken bij de heete asch gezeten, met een zwarkt gerookt eindje in den tandeloozen mond? Is het waarlijk iets zoo akeligs, alleen te zijn, of zijne bewegingen beperkt te zien binnen de engstdenkbare grenzen? Altemaal gekheid!

Lieve lezer! zijt gij ooit in de Hooglanden, ooit in deze in eene *shieling* geweest? Zoo neen, wij zullen er u door deze uitspanningen later inbrengen; voor heden volsta de volgende beschrijving van zulk eene berghut. Van turf gebouwd, is zij letterlijk levend, want de heiplaggen bloeijen voort, en wanden en dak, met wild gebloemte overdekt, gonst van bijgedommel. Die nijvere beestjes moeten mijlen ver gekomen zijn, om hunnen balsem meê te voeren. Er is maar één menschelijk wezen in die *shieling*; maar het is er verre van, dat hij daarom eenzaam zoude zijn. Hij wordt die afgelegene plek even weinig moede als de zonneschijn of de lommerschaâuw: verveling blijft hem vreemd. Voor hem zelven alleen zingt hij zijne oude *Gaelische* zangen, of dicht deuntjes op zijne eigene hand, voor de raaf en de ree. Zoo gaan maanden om, en hij daalt weder tot de Laaglanden af. Misschien neemt hij dienst - vecht - wordt gekwetst - en keert weêr naar *Badenoch* of *Lochaber*, en zit andermaal, - in zijne verbeelding, de veldslagen van het regement, waarbij hij in *Egypte, Spanje1 Vlaanderen* of *Indië* heeft gestaan, dooreenhaspelende met de dappere daden, weleer door OSSIAN bezongen, - tevreden voor de deur van dezelfde *shieling*, in welke hij de zomers zijner jeugd heeft weggedroomd, en die hij nu weder opbouwt en verfraait.

Om tot vogelen in kooijen terug te keeren, - mits gezond, zijn ze doorgaans zoo gelukkig als de dag lang is. Wat anders zou hen kunnen verpligten, willens of onwillens, luidkeels hunne liedjes aan te heffen - zoo vlug en zoo vrolijk heen en weêr te springen - kunstjes te maken, of zij kermiskoordedausers waren - zoo rustig te slapen, en bij het aanbreken des dageraads te tjilpen van lust? STERNE en al de overige sentimentalisten vergisten zich zoo zeer, dat de spreeuw, dien hij dwaas genoeg onderstelde, uit zijne kooi te willen, geene veêr zou hebben verroerd, wanneer de deur van zijn kooitje wijd was opengezet, ten zij dat hij als een kregele kemphaan naar de hand had gebeten, die in zijn kooitje kwam, om hem los te laten. Wees er van overtuigd, dat de Spreeuw niet het minste begrip had van wat hij naklapte; dat hij zich zijner ondankbare dwaas-

heid zou hebben geschaamd, zoo hij de woorden had verstaan. Sla Kanarie's en Roodstaartjes en Vlasvinken, sla, wie gij wilt, der tam gewordene woudbewoners gade, - hoe zij er zich eene wijle in verlustigen door de kamer te vliegen; maar weldra overtuigd, welk eene armzaligheid het is, wereldburger te wezen, naar hunne kooitjes wippen en de deur van binnen sluiten, blijde weder te huis te zijn. Begin zelf te fluiten of te zingen, en fluks hebt gij een duet of een trio. Wij weten ons geen volmaakt rustiger en vrolijker leven voor te stellen, dan dat van den Goudvink, die des voorjaars met zijne vrouw en zijne kinderen in een kooitje zit. Al zijne gezellige neigingen zijn bevredigd, hij is een lid der beschaafde maatschappij geworden. Hij ontwikkelde, hij verwierf menige begaafdheid, waarvan zijne broederen in het geboomte geen begrip hebben; -trots de grootste schaarschte, is hij nog nooit zonder eten naar bed gegaan, heeft hij, noch de zijnen ooit honger geleên; en hij bewondert de schoone vorstbloemen op de vensterschijven, terwijl duizende zijner gevederde vrienden in de sneeuw liggen begraven, of, wat schier even erg is, in eene pastei zijn gebakken, en verslonden worden door een groot gezelschap heeren en dames, ten *souper* aangezeten, die zich voor scherts en spel met zulke spijzen versterken, en wroegingloos dozijn bij dozijn dier wildzangers van het woud verslinden.

Wel, wel, G o u d g e e l t j e ! woudt gij weten, wat wij nu doen, terwijl gij ons met schelmsche oogen en opgestokene kuif zit aan te kijken, wat onze pen toch uitvoert? Lief beest! zou menschelijke kennis u wijzer of beter maken? Soms klopt nw hartje van angst, als een groote, leelijke, starende medearbeider, zijn' inquisiteursneus tusschen uwe tralies steekt - of als eene vreemde kat de gansche kamer rond- en weêr rondsluipt, u betooverende door de schittering harer wilde, wreede oogen; maar wat zegt dat alles bij de plagen van een' Redacteur? Of weet gij, onnoozele! weet gij niet eens, dat wij de Redacteur van *Blackwood's Magazine*, dat wij CHRISTOPHER NORTH in hoogen persoon zijn! En toch is het inderdaad zoo; wij zijn die man - dat zelfde veelgelasterde menschmonster en bullebak. Kom, kom! - zet u op onzen schouder neêr, en laat ons zamen eens helder om de gansche wereld lagchen!

Intrede.

Voorzang: Psalm ciii.

Het suizelt over 't stof der vrome voorgeslachten:
Ter blijde hemelvaart ontplooijen zich de schachten
  Der door den geest van God geblaakte poëzij,
En 't welkom der gemeent' klinkt in dien dank voor zegen,
Uit aller hart geweld, den nieuwen leeraar tegen,
  Die haar op 't stille land der dienst des Heeren wij'.
Maar schoon de jongling 't oor moog' leenen aan de psalmen,
Die rijzend naar 't gewelf het kerkje doen weêrgalmen,
  Eene andre hymne dan de aloude jubelt hij:
Het hoofd aan 's kansels voet demoedig neêrgebogen,
Verdwijnt de bonte schaar voor zijn geloken oogen,
  Gaat, als een morgenwolk, zijn leven hem voorbij.

Verhoord is dus de beê, die moeders ziel vervulde
Van 't uur, waarin ten doop zij d'eerstling aan mogt biên;
Verhoord, ofschoon onze eeuw haar ideaal niet duldde
Eens andren SAMUEL'S aan andren ELI'S kniên;
Verhoord! - met schaamte en smart zij God er voor geprezen;
Stemm' zwakte en zonde hem tot hooger liefde en lof, -
Of had zijn jonkheid niet OBADJA'S moeten wezen,
Des Heeren wet getrouw aan 't goddelooze hof?
o Dagen, toen zijn hart ontluikend zich verlustte,
Als 't landschap van de lente, aan duizend bloesems rijk,
Dat thans op u zijn blik niet voorhoofdrimplend rustte:
Van strijd, - van nederlaag, - van wroeging draagt het blijk!
De stem der vreemde vrouw heeft op zijn pad geklonken;
Het gloeijend vier des wijns gloorde over 't hooge glas, -
En zij hij niet in d'arm der ontucht weggezonken,
En zij 't ontgloeide brein niet uitgegaan in asch;
Wie is er, die, wanneer het ros der driften steigert,
Waar ons, in dartlen rei, verzoekingsschare omzweeft,
Altijd der vleisters hulp tot zijn beteugling weigert,
Altijd, heur weelde wars, het dier de sporen geeft?...
o Nachten, die hij vaak in stil gepeins doorwaakte!
Wat kille huivring jaagt uw heugnis door zijn leên,
Als hij den schrik gedenkt, waarmeê hij d'arbeid staakte,
Waarin het bijbelboek zijn' vingers is ontgleên!
Verterend steeg de vlam der nieuwere verlichting
Langs trotsche moederkerk, langs nedrig bedehuis:
De blijde boodschap heette een voorbeeld van verdichting,
Der menschheid zoetste troost misleiding door een kruis.

En twijfling dreef haar prooi den pas bestegen' drempel
Der wetenschappen af, - en wanhoop werd zijn lot, -
Tot eindlijk toch zijn kniên zich bogen in heur' tempel,
Wier licht van de aard' niet is, maar wederschijn van God.
Waarachte kennis leidt tot kinderlijk gelooven,
Trots steigerende vlugt, haar grenzen zich bewust;
En nu - in menschenborst kwam nimmer 't eedle boven,
Was hem des Heeren dienst geen liefdewerk, geen lust,
Sints zich aan zijn gemoed 't harmonische openbaarde
Dier stemmen, schijnbaar slechts van zoo verscheiden' toon:
Natuur, in 't lofgezang van hemel en van aarde,
Genade, in 't woord des heils, verkondigd door den Zoon!

Wat zijn de tranen zoet, schoon ze uit zijne oogen springen,
Verpoozend van 't gebed en luisterend naar 't zingen:
'Die al uw krankheên kent en liefderijk geneest!'
Een balsem van genot, op 't aanzigt uitgegoten,
Bij 't staren in 't verschiet van blos tot bleek verschoten,
Een stem van troost voor 't hart, dat meest zich zelven vreest.
De Almagtige, op wiens wenk ons zonnestelsel welfde;
De Almagtige, eer het was, in eeuwigheid dezelfde,
De Almagtige is hem meer, is vader hem geweest, -
En CHRISTUS zal zijn kerk tot aan het eind der dagen,
Hoe zwak zijn dienaar zij, de zege weg doen dragen! -
Zo ga de toekomst, op voor zijn' verrukten geest.

Voorwaar, het jok is zacht vernoegd op 't land te leven,
Geëerd, geliefd te zijn in 't midden van zijn volk,
De handen als het hart ten hoogen opgeheven,
Van elks erkentenis, van aller nooden tolk.
Voorwaar, de last is ligt het jeugdig rijs te buigen,
En aan den ouden stam gewenschten steun te biên,
De schare niet alleen van zonde te overtuigen,
Den schuldigen in 't kruis vergeving te doen zien.
Voorwaar, 't gebod is zoet verslagenen van harte
Te stichten, tot het heir der twijfelingen wijkt,
En hun de levensbaan in voorspoed als in smarte
Gods weg, in wel en wee, de weg ten hemel blijkt! -
Lief landschap, dat zijn' blik door 't schildrig schoone boeide!
Lief huis, daarginds door schaâuw van olmenloof omzweefd!
Of, kabblende als uw stroom, zijn tijd hier henenvloeide,
Of gij, ten einde toe, 't altaar zijns harten bleeft!
Gelijk we 't zuiver zwerk zich in uw' vloed zien spieglen,
Verkeert zijn leven dan in weêrschijn van omhoog,
En 't windje doe naar lust den rook van 't offer wieglen,
De geur zal opwaarts gaan tot boven 's hemels boog! -
Wat droom!... als wordt zijn gerst door eerzucht niet geprikkeld,
Wat droom!... als zoekt zijn ziel geen lieve wedergâ,
't Waar' heel zijn aanzijn in vergetelheid gewikkeld,
En 't huislijk heil bedreigd door armoê's ongenâ!
Neen, zij der dierbre maagd, uit weidschen kring gekoren,
Een blijder deel bestemd, dan zulk een ballingschap;
'Zij in beschaving 't kroost een hooger stand beschoren,
Dan die der boersche buurt, dan d'allerlaagste trap; -

Een stad, een kleene stad, die honderd audre pligten
   Dan de eenvoud van het veld hem op de schouders legt,
Maar in haar' ruimer' kring ook hooger nut doet stichten,
   Maar vriendschap, noch verkeer zijn lieve gade ontzegt!
Een stad, een groote stad, waar geen der geestesgaven
   In bloesemknop verdort, waar iedre rijpt tot vrucht:
Waar zijner kindren dorst naar kennis zich moog' laven,
   En elk zijn' werkkring kiez' naar ingeschapen zucht!
Een stad, de hofstad of de hoofdstad, die veelzijdig
   Voor 't hoofd, gelijk voor 't hart, hem haar verschijnsels geev',
Verschijnslen vaak, eilaas! met 's mensehen roeping strijdig,
   Maar in wier duizendtal toch eens de CHRISTUS leev'!

Één enkel woord volstaat, om de uitgeslagen vleuglen
Van 's jonglings zucht naar roem, hoe steigrende, in te teuglen;
   Der geestdrift tintling wijkt voor schaamtes donker rood:
‘Gelijk het gras des velds is ons kortstondig leven!’
Zoo zong de koningsharp, zoo hebben ze aangeheven,
   Die achter zich hij liet, die bij uit de oogen schoot!
Den schapen ongetrouw, al werd hij naauw hun herder,
Waagt hij in eigen kracht d'onzekren voet niet verder,
   Grijpt hij den leidstaf aan, die hij de groeve ontsproot,
En heft het hangend hoofd, en smeekt den Heer om hulpe,
Voor 't morgen, waar 't hem roepe in stadspaleis of stulpe:
   Het vierigst bidden volgt het denken aan den dood!

Wat zegt zijn vreeze en hoop voor 't uur der eerste rede?
Wat zegt zijn hope en vrees voor 't oordeel, dat haar beidt?
Wat zegt het bij den schrik voor de onvermijdbre schrede,
Die de eindige overbrengt in de eindlooze eeuwigheid?
Hij weet niet, of haar boô allengskens tot hem komen,
Van veer' en vriendlijk hem haar: ‘Volg mij!’ wenken zal,
Of eensklaps, als de flits des bliksems, zijn vernomen,
Èn in den rossen gloed, èn in des sterken val; -
Slechts weet hij, dat die geest geen oor heeft voor verbidden,
Bij dag, bij nacht, altijd, alom zijn' last volvoert,
Wat rouw hij achterlaat in der onnoozlen midden,
Hoe 't breken van dien band de grijze trouw ontroert!
Slechts weet hij welk een drom zich om de onzigtbre wieken
Der van de hoei des stofs ontslagen ziele reit;
Getuigenschaar, wier stem, bij 't jongste morgenkrieken,
Of wrekend haar verklaagt, óf biddend voor haar pleit.
Aanschouw! - het blijd verschiet is aan zijn' blik ontgleden;
Aanschouw! - een einde nam de wufte gloriedroom;
Op heel zijn aanschijn daalt de schaduw der gebeden,
Gelijk zich englen 't hoofd omvleugelen van schroom.
Hoe jong ook, smeekt hij God geen lengte meer van dagen;
Hoe koen ook, smeekt hij God geen kransen meer van roem,
Maar bidt, dat stervend hem de toekomst niet doe tsagen;
Maar bidt, dat in den dood 't gewisse hem niet doem'!
Hij worde moê noch raat, het goede zaad te zaaijen,
Of, ligt nog zwaarder pligt, het onkruid uit te wiên -
Wanneer het: ‘Wee u!’ klonk, bij 't vruchtelooze maaijen,
Op 't baardig distelveld, waar zou zijn ziele ontvliên? -

Ellende lokk' hem aan ter oefning van erbarmen,
   En slechts als boetling schei' de booze uit zijn gezigt, -
Eens tuige een breede schaar: ‘Ons had hij lief, ons armen,
   En ons verworpenen, ons heeft hij opgerigt!’ -
Hem blijv' de gruwel vreemd, om menschengunst te boelen,
   Hij wege hoog en laag in de eigen strenge schaal; -
o Zoete troost der trouw! het vlekkeloos bedoelen
   Strekt dáár ontschuldiging, wat ook aan d'uitslag faal'! -
Geen wijdvermaarde naam, geen volgestroomde kerken,
   Maar dienst uit dankbaarheid, boe laag dan ook zijn lot, -
En geev' de harmonie van woorden en van werken
   Getuignis van 't geloof als zucht der ziel naar God!

Verblindend is de vaart des aadlaars door de heemlen,
Die 't uchtendkweekend oost nu aan zijn' voet ziet weenden,
   Om fluks alleen te zijn op westeroceaan;
En toch, hoe traag de spoed dier flikkerende schachten,
Bij de onnavolgbre vlugt van menschlijke gedachten,
   Die verder dan de grens van 't vast gestarnte gaan!
Een korte wijle nog, en 't psalmgezang zal zwijgen,
Een oogenblik, en hij in 't hoog gestoelte stijgen,
   Een omzien, en Gods tolk voor zijn gemeente staan;
Doch eer de wedergalm van de allerleste poten
Verscheidende in den schoot der stilte is weggevloten,
   Heft eeuw bij eeuw voor hem den lof van CHRISTUS aan!

‘Vermoeiden! komt tot Mij, en Ik zal ruste u geven,’
Judea en Jordaan! sprongt ge op van vreugd bij 't woord?
Geen lofzang van het dal, die om 't gebergt' mogt zweven,
Geen juichtoon van den vloed droeg 't in de vlakte voort;
Maar had des Meesters wenk der toekomst, wolk doen scheiden,
De schare waar' verstomd gezonken aan zijn kniên,
Als na der eeuwen reeks, die biddend Hem bleef beiden,
Haar blik der eeuwen reeks Hem dankend had gezien!
Uit tastbre duisternis zou de uchtendluister rijzen,
Waarbij, helaas! de gloor van onzen dag niet haalt!
Gemeenten, iedren dood getroost om Hem te prijzen,
En voor verleiding in vervolgingsvuur verstaald; -
't Geleerd Atheen beschaamd - beschaamd 't krijgshaftig Rome -
De dag der heerschappij - en der verbastering!
Tot andermaal de bede: ‘Uw rijk, o CHRISTUS! kome;’
Maar toen uit kloostereel ten hoogen hemel ging, -
Tot LUTHER'S donderstem d'onreinen dampkring kliefde,
En 't licht weêr onbewolkt zijn glansen schout van 't zwerk, -
Allengskens één geloof, één hoop en ééne liefde,
Heur' invloed gelden doen, trots onderscheiden kerk! -
‘Vermoeiden! komt tot Mij!’ ontrolde aan 's Heilands lippen,
En was bun aantal kleen, toch kwamen er tot Hem,
Al hief geen englenrei der toekomst breede slippen
Voor hun gezigt omhoog, op zijn gebiênde stem;
De zaligen! - voor hen volstond: ‘Er staat geschreven!’
De zaligen! - 't geloof bevredigde hun hart;
En wat de stroom des tijds vernield hebbe of verheven,
Het bleef der menschheid steun in aller eeuwen smart.

Geen aanzien des persoons, - wat staat gij, armen! verre! -
   Geen onderscheid van ziel, - vertsaag niet, schuchtre vrouw! -
Komt, slaven! ook voor u lucht vrijheid in zijn sterre; -
   Kom, kroost van ABRAHAM! wat eischt Hij dan berouw? -
Vermoeiden, in de school des lijdens afgestreden!
   Komt, aan den voet van 't kruis ontspringt voor allen troost,
En is uw blik den nacht der graven ingegleden,
   Zijn stralen spreiden 't licht, waarvan de morgen bloost.
Och! of met iedren dag het meer mijne oogen boeide,
   (Zoo bidt hij, nu de schaar haar psalmgezangen staakt)
En slechts Uw heilig woord van mijne lippen vloeiden,
   Uw woord, dat waarheid is, Uw woord, dat zalig maakt!

W. D-s.

Mengelingen.

Aphorismen over het eigenaardig goede in de Katholieke afdeeling der Christenkerk.

't Is tegenwoordig voor den protestant moeijelijk spreken en schrijven over al wat zijne katholieke zusterkerk betreft. Wie wil gaarne gerekend worden onder dat heir van bloode schreeuwers, die den oorlogskreet tegen haar aanheffen, als had zij met ons niet éénen Heer en Heiland; die elkander bang maken voor hare pogingen, als ware zij aan Gods bestuur ontwassen? Wie ziet er niet tegen op, onder de verdenking te staan, van uit modezucht met haar te coquetteren, en voor een' verrader der beste, heiligste zaak gehouden te worden? Wie waagt het bijna den middenweg te betreden, op gevaar af van aan beide partijen evenzeer te mishagen, en zich van links en regts voor een laauwe, karakterlooze, onverschillige te hooren uitkrijten? - Wanneer ik nogtans voor mijn vreedzaam woord eene vreedzame plaats durf vragen, geschiedt het in de hoop, dat ik onbevooroordeelde lezers zal vinden, die mij, op den titel van mijn opstel af, niet aanstonds voor een verkapt Jezuït noch voor een Laodiceër houden; welwillende lezers die mij geen geloof weigeren, als ik verzeker, dat niet de zucht om. wat vreemds, maar de wensch om iets goeds te zeggen, en welligt iets beters uit te lokken, mij tot schrijven

drong: lezers, eindelijk, - zóó stel ik ze mij liefst van alle voor, - van harte katholiek, van harte protestant, maar die toch nog iets meer dan protestant of katholiek, die in de eerste plaats leden willen zijn der kerk van CHRISTUS. Die ‘kerk der toekomst’ heb ik lief, schoon haar nu niet ziende; in het geloof aan haar heb ik geschreven; aan haren bouw wenschte ik, met zoo weinig gerucht mogelijk, een' enkelen steen toe te voegen. Heb ik, dwalende in mijnen ijver, hout of stoppelen aangedragen, de vuurproef van den dag vertere mijn werk, en 't moge met den wind verwaaijen.

I.

De mensch en al wat menschelijk is neigt, als de ondervinding leert, tot eenzijdigheid. Wij streven voort op de baan der volmaking, niet in regte lijn, maar *en zig-zag* - vergeeft het vreemde woord; - bij actie en reactie - verschoont den kunstterm. Het christelijk leven, omdat het een menschelijk leven is, volgt in zijne ontwikkeling veelal denzelfden gang. Het Christendom is de Godsdienst der *Liefde*. In de liefde zijn twee beginsels werkzaam: zelfstandigheid en gemeenschap, ja, de hoogste zelfstandigheid en de engste gemeenschap. Want nooit gevoelt de mensch zich meer zelfstandig, nooit geeft hij zich meer over als ware 't om zich zelven te verliezen, dan wanneer hij waarlijk liefheeft. Daarom kan het Christendom alléén, wat voor de Godsdienst op eiken lageren trap van ontwikkeling onmogelijk is, van den éénen kant eiken mensch, als individu, geheel zelfstandig opvoeden, en van de andere zijde de menschheid, als één geheel, tot volkomenheid brengen. In CHRISTUS alléén erkennen wij de regten van eiken mensch op al wat menschelijk is, en de regten der menschheid op elk harer leden. Ieder voor zich zelven, elk voor allen, allen voor elkander en voor een' iegelijk in het bijzonder. Ieder volkomen vrij, allen elkander onderdanig, -afhankelijk uit vrije keuze. Aan elk zijn eigendom, heilig en onvervreemdbaar, en toch allen alles gemeen; vele gaven, één geest; vele leden, één ligchaam; elk christen priester, en toch maar ééne kerk; elk zijn eigen, en allen toch maar één geloove - dat wonder zou de liefde werken!

Zij deed het aanvankelijk. - De Apostolische kerk is de openbaring van het gezond christelijk leven der liefde, en de typus der volmaaktheid, welke wij van Hem verwachten, die Heer der toekomst is. Maar het Christendom, schoon niet van de wereld was in de wereld, en moest de wereld overwinnen. Zoo werd de ontwikkeling strijd, het leven worsteling: het goddelijke werd met het menschelijke vermengd en ging er in schuil; 't is met het koningrijk der Hemelen als met een zuurdeeg. De liefde verkoelde; hare beide bestanddeelen, als ik ze zoo noemen mag, scheidden zich van elkander, en werkten beurtelings met ongetemperde kracht. Zelfstandigheid en gemeenschap ontwikkelen zich in het christelijk leven en in de christelijke kerk eenzijdig, als bij afwisseling, en daardoor levens gebrekkig en min zuiver. De menschelijke, d.i. gebrekkige en eenzijdige ontwikkeling van het christelijk beginsel der gemeenschap, is het katholicisme; de menschelijke ontwikkeling van het christelijk beginsel der zelfstandigheid is het protestantisme. Ik behoef niet te herinneren, dat, gelijk het katholicisme de hervorming overleefd heeft, zoo het protestantisme ouder is dan LUTHER. Maar ik moet mijne stelling breeder uiteenzetten, en aantoonen op wat gronden zij rust.

In de liefde, welke zich eenzijdig, min of meer gebrekkig, ontwikkelt, zal eerst het beginsel van gemeenschap boven dat van zelfstandigheid heerschen. Men begint, met zich in vol vertrouwen over te geven; het duurt somtijds lang, eer men zich zelven wedervindt. Zoo moest zich dan in de christenkerk het katholicisme vóór het protestantisme ontwikkelen. Ik ontken niet, dat uitwendige omstandigheden en dat ook de geest der wereld zamenwerkten, om aan het katholicisme die uitbreiding, die vastheid, en bovenal dien aristocratischen, monarchalen, despotischen vorm te geven, die het al spoedig verkreeg, die het lang ten deele tot op onzen tijd, behouden heeft. Maar die ingenomenheid, dat dweepen met de kerk, -dat afstand doen van alle eigen regt, die onderwerping aan het groot geheel, van de zijde der leeken; en van den kant der geestelijkheid, die willige subordinatie, dat leven in de kerk en voor de kerk. met opoffering van huisselijk geluk, met verloochening van den wensch *auch etwas für sich zu seyn* - het is in de eerste plaats een uitvloeisel van den geest van CHRISTUS, eene openbaring van het christelijk leven, maar in ziekelijken toestand, kwijnende door een verkeerd geleidde en eenzijdig ontwikkelde zucht tot gemeenschap.

Na die eerste drift, met welke de liefde zich aansluit en overgeeft, komt zij weder tot bezinning. Het beginsel der zelfstandigheid doet zich gelden, en de mensch wil weten, wat hij bij zijn zelfvergeten gewonnen heeft. Is de uitslag van het onderzoek gunstig, de liefde zal des te sterker zijn, naar mate zij nu ook redelijker is; maar is het vertrouwen misbruikt, de verwachting teleurgesteld, misnoegen en afkeer zullen het gevolg wezen. De christenen hadden in de kerk alles gezocht, en de kerk had niet alles te geven, omdat zij niet geheel in CHRITUS gebleven, omdat zij nog geene evangelische kerk was. Ja, verontreinigd als ze was door den geest der wereld, had ze meer en meer, en ten laatste schromelijk en schandelijk, misbruik gemaakt van het goed, van het blind, vertrouwen harer leden. Waar allen alles voor haar overgaven, had zij velen veel onthouden; waar men haar lijdzaam volgde, zoo het heeten moest tot CHRISTUS en de zaligheid, had zij voor CHRISTUS den paus, voor de zaligheid het verderf in de plaats gesteld. Ik spreek van de kerk vóór drie eeuwen, die rijp was ten ondergang of - ter hervorming. Velen hadden haar sinds lang gewantrouwd, weêrsproken, bestreden. Zijn wij niet allen priesters? Is CHRISTUS de CHRISTUS der geestelijken alleen, of ook der Jeeken? Ja, van een iegelijk onzer! Elk voor zich zelf, gij kinderen Gods! Zoo protesteerden wij, zoo doen we het nog.

Maar het protestantisme is de menschelijke, d.i. gebrekkige en eenzijdige ontwikkeling van het christelijk beginsel der zelfstandigheid. Gebrekkig - niet tegen alle onwettig gezag det kerk is geprotesteerd. Het christelijk gevoel en het christelijk geweten deden zich bij de hervorming gelden; ook werden *zij* vrij verklaard; de onchristelijke vormen van eeredienst lagen ter neder; de aflaten waren vernietigd; men behoefde niet meer bij priesters te vragen: Wat moet ik doen om zalig te worden? Maar het verstand, dat altijd bedaarder gang pleegt te houden - (en de christelijke gnosis was toen nog min ontwikkeld) - het verstand nam zijn tijd niet waar. Toen LUTHER het formeel beginsel der hervorming uitsprak en zijne eigene schriften wilde verbranden, opdat niemand later bij hem mogt zweren, toen was het oogenblik geweest, om uitdrukkelijk, voor alle volgende tijden, vrijheid van denken en leeren te eischen. Maar bij wien kwam toen de vrees op, dat de katholieke zuurdeesem bij protestanten zóó krachtig zou nawerken? Toen de christelijke gnosis later haar protest van zelfstandigheid indiende, was het te laat; de lijd van protesteren was voorbij, en ge-

hecht als men bleef, ondanks zich zelven, bleef, aan de aloude kerk, wilde men de laatste boei niet verbreken, om, zoo men meende, den laatsten band niet te verscheuren.

Des te sterker en te eenzijdiger ontwikkelde zich de zelfstandigheid in het verder christelijk leven. Door de kerk teleurgesteld, wilde de protestantsche christenheid van de kerk, van de zigtbare althans, weinig meer weten; zij droeg hare liefde over op een ideaal, op de onzigtbare kerk, en troostte zich met eene toekomstige gemeenschap der heiligen, die echter nog niet werkelijk was en dus ook nog niet werken kon. En zoo staan de beide afdeelingen der christenkerk tegen elkander over; de ééne katholiek, maar niet op de regte wijze, omdat ze niet evangelisch is; de andere evangelisch, maar niet volkomen, zoolang ze niet katholiek is; in gene gebrek aan zelfstandigheid. gebrek aan gemeenschap in deze.

II.

Men kan, zonder onbillijk te zijn, het katholicisme en protestantisme niet coördineren. 't Laatste is buiten tegenspraak eene hoogere ontwikkeling des christelijken levens. De katholiek voelt zich lid van het ligchaam; de protestant voelt zich lid van het hoofd des ligchaams. De katholiek zegt: als leden der kerk zijn we christenen; de protestant: als christenen alleen kunnen we eene kerk hebben. En zóó is het! CHRISTUS is ouder dan de kerk en meer dan de kerk; waar CHRISTUS is, zal ook wel eene kerk komen; maar hoe is van eene verbasterde kerk het zuiver Evangelie te verwachten? Eerst één met Hem, dan met elkander één! Ja, het protestantisme staat hooger dan het katholicisme. Wilt gij een bewijs te meer? Het protestantisme gevoelt en erkent zijne onvolkomenheid, gevoelt en erkent ook langs zoo meer zijne eenzijdigheid. Dit ligt in den aard der zake. Waar het beginsel der gemeenschap heerscht, gevoelt men wel de behoefte aan iets beters; maar men meent de bevrediging dier behoefte juist in de gemeenschap te hebben: en is elk katholiek een zwak en zondig wezen, de kerk, - waant hij, en hoe laat zich die dwaling begrijpen! - de kerk is heilig, volkomen, onfeilbaar; wat aan elk der leden ontbreekt, wordt uit den genieenen schat voldaan. Maar is de

mensch tot zelfstandigheid ontwikkeld, heeft de christen geleerd voor zich zelven toe te zien - het is met the vriendelijke begoocheling gedaan; is elk onzer schuldig, dan zijn we het ook allen te zamen; niet in elkanders gemeenschap, in de gemeenschap met CHRISTUS alléén zijn we rijk en heilig, en worden geleid in al de waarheid.

Is het protestantisme eene hoogere, en toch eene eenzijdige ontwikkeling van het christelijk leven, dan moet het ook al wat het katholicisme goeds, d.i. christelijks, heeft, in zich opnemen; - niet, zonder meer, overnemen, maar gelouterd en verheerlijkt opnemen. Zoo neemt de vrucht tak de sappen van den stam in zich op, maar om ze te verfijnen en te veredelen; onder in den tronk stremden ze lot knoesten en kwasten; boven aan de loten stollen ze tot bloesems en vruchten.

III.

't Is den katholiek toch niet ten kwade te duiden, dat hij hoog met zijne kerk is ingenomen, en ons, die buiten zijn, met deernis beschouwt. De katholieke kerk! ‘Ziet welk een gebouw! - Protestanten, zoo hebt ge 't niet.’ - Wij plegen op die uitdaging min of meer wrevelig te antwoorden: ‘Zoo willen wij 't niet eens hebben.’ De katholiek gelooft er niets van, en wij zeggen ook maar half de waarheid. Neen zóó, juist zóó verlangen wij het niet, we zouden het nog wel beter wenschen; maar wij verzwijgen en ontveinzen, dat wij het daarom nog niet beter hebben. Valt het den protestant moeijelijk de katholieke kerk te prijzen, zoolang hij van zijn standpunt haar gadeslaat, vergelijkt haar met al wat de oudheid groots en heerlijks heeft - hoe overtreft zij 't verre! Het Christelijk *Rome* is magtiger dan ooit het Heidensch *Rome* was; het viert luisterrijker zegepralen; het heeft stouter plannen, juister middelen, fijner staatkunde, grootscher feesten, eerwaardiger aanzien. Of maakt al dat vertoon geen' indruk op u, omdat ge ook niet voor één oogenblik kunt vergeten, hoeveel gebrekkigs, hoeveel kranks, hoeveel verkeerds er onder schuilt, - hebt dan eerbied voor die onverbrokene eendragt,

voor dat magtig gevoel van gemeenschap, hetwelk tot nog toe den protestanten te sterk, der reformatie te magtig was. Ik laat uitzonderingen en tegenwerpingen, ik laat zelfs beknibbelingen gelden; maar van de gemoedelijke katholieken moet toch door vriend en vijand erkend worden: ‘Ziet! hoe ze zich vast aaneensluiten, eendragtig volhardende, om elk in zijn' kring, ieder op zijn' post, voor de kerk te arbeiden en te leven, opdat zij in stand blijve, zich uitbreide en bloeije.’ Dat is het geheim harer kracht; mogten wij het haar afzien! De klagten over onze verdeeldheid zijn zoo oud en vervelend en verdrietig om te hooren; - zwijgen wij er van! Maar als men ons troost: ‘Wij zijn één in hoogeren zin!’ dan wil ik het wel tot geen' prijs miskennen of geringschatten; maar wie betreurt niet, dat die hoogere éénheid zoo hoog boven ons zweelt, en zoo zelden op aarde afdaalt, in zich in 't leven te openbaren? Is de éénheid der katholieken minder van gehalte, te beter schijnt ze gangbaar te wezen en te hoogere rente te geven. En het is mij soms, als hoorde ik bij de luide betuiging der protestanten: ‘we zijn één!’ de fluisterende afspraak: ‘we zullen niet te digt bij elkander komen.’

Vanwaar die gehechtheid van den katholiek aan zijne lieve moeder, de kerk? - ‘Bijgeloof en onkunde!’ - Waarlijk? Na drie eeuwen protestantisme, onder de verlichtste volken van *Europa*, onder alle standen, niet zelden bij zeer beschaafde, soms bij zeer geleerde menschen, zóó veel bijgeloof en onkunde? Zulk een verschijnsel alléén aan zulke oorzaken te willen toeschrijven, schijnt mij toe bijgeloof aan het vermogen der onkunde, en onkunde van den aard van het bijgeloof te zijn. Ik stem toe, dat de katholieke kerk ophoudt in de behoeften harer leeken te voorzien, zoodra hun christelijk leven, hun christelijk gevoel, en hunne christelijke gnosis, tot een' hoogen trap van ontwikkeling gekomen zijn. Maar de katholiek, zoolang hij katholiek blijft, en het beginsel der Evangelische vrijheid en zelfstandigheid bij hem sluimert, vindt in zijne kerk al wat *hij* behoeft: zij is hem alles, daarom geldt zij hem ook alles; zij geeft hem alles, daarom geeft hij haar zich zelven en al het zijne. Zoo is het in onze protestantsche kerken niet; de ééne meer, de andere min, maar alle schieten te kort in 't voldoen aan de behoeften harer leden. Van daar - ik spreek in het algemeen - die talrijke en diep betreurde overgangen tot de katholieke kerk; vandaar onder hen, die getrouw blijven, dat gebrek aan kerkelijk leven en

kerkelijken zin - zeg ik te veel V - aan christelijke gemeenschap.

IV.

De katholieke kerk omvat den geheelen mensch, soms, het is waar, met knellenden arm. De zorg der protestantsche bepaalt zich te zeer tot den denkenden mensch; - in vroeger tijden was ook die zorg niet altoos even zacht en teeder. Maar de christelijke verbeelding, het christelijk gevoel en de christelijke praxis worden bij ons door de kerk te zeer veronachtzaamd; men laat ze toe, men laat ze vrij; maar men laat ze te veel los, men laat ze te veel over. Vergunt mij, dat ik meer in bijzonderheden aantoone, hoe de katholieke kerk de verbeelding, het gevoel en de praxis harer leden leidt, en wat, naar mijne meening, daarin goeds en loffelijks is. Ik begin met de verbeelding. Men keurt het af, dat de katholieke kerk kinderen van twaalf jaren als volleerd beschouwt, en tot de communie toelaat. Ik zal het niet prijzen, daarom vooral niet, dewijl het korte onderrigt veelal nog hoogstgebrekkig en oppervlakkig is; de protestantsche jongeling en maagd, die in volwassen' leeftijd, na grondig onderwijs, worden aangenomen, hebben een beter deel ontvangen. Intusschen, wanneer men bij den katholieken knaap eenige belangstelling en opmerkzaamheid mag onderstellen, is het niet te ontveinzen, dat hij op zijne beurt iets vooruit heeft. De groote waarheden welke hij belijden zal, heeft hij gezien, heeft hij als voor oogen, in kruisbeeld en altaarstuk en plegtige eeredienst; de protestantsche lidmaten - ik spreek hier en in 'tvervolg inzonderheid van onze landgenooten - hebben er alleen van gehoord. Waarom heeft het protestantisme tot de kunst gezegd: ‘de kerk heeft u niet meer noodig?’ Heeft de hervorming dan de verbeelding vernietigd? Is het dan niet goed, niet wenschelijk, niet noodig, dat zij, die toch ook een geestelijk zintuig, eene gave des Scheppers is, geleid en gelouterd worde? 't Is waar, het protestantisme verbiedt niet te schilderen en te beeldhouwen; het gedoogt, het ziet gaarne, dat penseel en beitel zich aan bijbelsche stoffen wijden. Niemand zal het den protestant ten kwade duiden, dat hij
THORWALDSENS CHRISTUS-

beeld beschouwt en zich gedurig voor den geest stelle, opdat hij te beter die roerende noodiging versta: ‘Komt herwaarts tot Mij!’ Waarom versmaadt dan de kerk, als kerk, de gaven des schilders en des beeldhouwers? Is het onverschillig, hoe men zich den persoon des Heilands voorstelle? Is 't goed dat, wanneer het op de kerk moet aankomen, geen onzer gemeenteleden eene duidelijke en waardige voorstelling zal hebben van het kruishout, veel minder van de houding, waarin CHRISTUS voor hem gestorven is, noch van de opstanding, noch van de hemelvaart? - ‘Maar het Christendom is geen zinnelijke Godsdienst; CHRISTUS heeft ons niet gezonden om te beeldhouwen en te schilderen, maar om te prediken.’ - PAULUS was ook niet gezonden om te doopen; wie zal er een bewijs tegen den doop uit afleiden? Neen, het is ons niet om het uiterlijke teeken te doen; maar het teeken zelf moet prediken, prediken voor de oogen, wat de mond voor de ooren predikt; neen, het Christendom is geen zinnelijke Godsdienst; maar de mensch is zinnelijk; en wordt zijne verbeelding niet tot het. bovenzinnelijke, tot het ideale geleid, daar is groot gevaar, dat zij grofzinnelijk worde. Nog eens, de protestantsche kerk keurt het niet af, dat hare leden in het beschouwen der meesterstukken van schilder- en beeldhouwkunst voedsel zoeken voor hunne christelijke verbeelding. ‘Zijt gij in de gelegenheid - ik heb er niet tegen! - maar bij mij vindt ge 't niet.’ Dat zal de katholiek nooit van *zijne* kerk hooren; ‘wat u goed is,’ zegt zij, ‘dat kan en zal ik u geven.’ -

Maar zoo worden wij wedergebragt tot de aanbidding dei-heiligen en der moedermaagd! - Ik kan het niet zien; waneer de verbeelding maar niet ten koste van 't verstand overvoed, wanneer ze met verstand opgevoed wordt. De katholiek aanbidt ook de hostie; zult gij er het Avondmaal om afschaffen? *Abusus non tollit usum*; en dat het misbruik in sommige gevallen niet van 't gebruik te onderscheiden en af te scheiden zou wezen, is eene dier afschaffingstheoriën, welke gaarne voor axiomaas doorgaan, omdat ze niet bewezen kunnen worden. Van heiligen-beelden heb ik voor het overige niet gesproken. Maar van de heiligen valt toch nog iets te zeggen.

V.

Gelijk de overdrevene vereering der heiligen is af te keuren, zoo is het aandenken aan hen een band van gemeenschap met al de christelijke voorgeslachten. De katholieke kerk strekt zich voor het gevoel van elk harer leden niet alleen uit in de ruimte, maar ook in den lijd; zij omvat den hemel met de aarde, 't verleden met de toekomst. Bij de protestanten is het nog zoo lang niet geleden, - en is het wel reeds overal verleden? - dat de kerkgeschiedenis zich voor den leek bepaalde tot het Boek van de Handelingen der Apostelen, het jaar 1517, en het Kerknieuws van de *Boekzaal*. Tegenwoordig wordt *het onderrigt* in de kerkgeschiedenis meer en meer algemeen; en dit is een voorregt, hetwelk de protestanten boven de katholijken genieten, - *het onderrigt*, zeg ik; overal toch speelt bij ous het verstand den boventoon. Indien maar niet *solo*! Welk gebruik maakt de protestantsche kerk van de kerkgeschiedenis, tot opwekking van het christelijk gevoel? Jaarlijks eene hervomingspreek, waarin het den leeraar, als bij uitzondering, geoorloofd is, onbijbelsche namen van den kansel te noemen, anders in de publieke opinie contrabande. Ik meen, dat de katholieke kerk wèl en wijs heeft gehandeld, met ‘de wolke van getuigen’ te vergrooten, door hunne lijst tot op onzen tijd voort te zetten, en hen in feestelijk aandenken te houden. Feesten - wat zijn de protestanten er arm aan! En toch is er misschien geen krachtiger, laat mij er mogen bijvoegen, geen zuiverder middel, hetwelk meer in den milden geest der Godsdienst en des Evangeliums valt, geen beter middel misschien, om het christelijk gevoel op te wekken, te louteren, te sterken. Eenige feesten hebben wij, - die feestelijk zijn, in vergelijking met onze overige godsdienstoefeningen; anders zou men het onzer kerken en vergaderingen bij zulke gelegenheden niet aanzien, dat we feest vierden. Op al die feesten is de preek niet slechts hoofdschotel, maar het (éénige geregt bijna waaraan veel zorg besteed wordt. Wij hebben - ik spreek weêr van hetgeen pleegt te geschieden - geene lente-, geene hervormings-, geene oudejaarsfeesten, maar lente-, hervormings- en oudejaarspreken; ja, in hoevele, vooral' vaderlandsche, kerken zal men komen, verlangende Kers en Paasch- en Pinksterfeest te vieren, en zich met eene Kers-,

Paasch- en Pinksterpreek tevreden moeten stellen? Of ik ze wil afschaffen? Of ik ze wil ruilen tegen de muzijk en verdere eeredienst der katholieken? Ik denk er niet aan. Maar men kan het ééne doen en het andere niet nalaten. Ik zou geen orchest in de kerk verlangen; maar eene Liturgie, zoo als die in *Duitschland* door koor en gemeente wordt uitgevoerd, acht ik zeer stichtelijk en wenschelijk. En ziedaar tevens, in de Pruissische *Agenda*, ik zeg niet een volmaakt model, maar eene loffelijke proeve, op welke wijze het eigenaardig goede in de katholieke kerk door ons, protestanten, kan worden overgenomen. Immers, het protestantisme heeft op zich zelf niets tegen muzijk, ook niet tegen christelijke muzijk, en hetgeen verder strekt om het godsdienstig gevoel op te wekken. Welk predikant zal den leek, die hem raadpleegt of het geoorloofd zij een oratorium van HAYDN of BEETHOVEN te gaan hooren, waarschuwen: ‘Mijn vriend! doe 't niet! Dat is te zinnelijk; dat riekt Roomsch; gij hebt immers des zondags ons psalmgezang.’ En waarlijk, zulk een raad zou weinig kennis van de toovermagt der toonen, of van den aard van het godsdienstig gevoel verraden. Nog heugt mij, hoe te *Berlijn*, hij de uitvoering van SCHULZENS *Hymnus au Gott*, in de Singacademie, voor een zeer wereldsch gehoor, toen de woorden: ‘*Du bist uns nah*'!’ eenige malen, telkens zachter, breeder, plegtiger herhaald werden, totdat ze wegstierven in de doordringende bastoonen: ‘*nah', - nah', - nah*'!’ hoe op dat oogenblik al de hooggekapte en gepluimde hoofden zich bogen, als voor de Majesteit des Alomtegenwoordigen, die niet verre is van een' iegelijk onzer. - ‘Die indruk is voor een oogenblik!’ - Eilieve! hoelang zal bet meerendeel uwer hoorders eene preek over dit onderwerp onthouden? Neen, het protestantisme heeft niets tegen muzijk: het laat zélfs oratoriën in de kerkgebouwen toe; het was ook moeijelijk te weigeren, sedert ze waren opengesteld voor Nutsvergaderingen en Latijnsche promoties; maar gedurende die Oratoriën zijn het, om de dood! geene kerkgebouwen; hadden we wijwater, wij zouden ze weêr afspoelen! Waarom toch? Is 't eerlijk? Is 't consequent? Dominé's en kerkeraden en gemeenteleden wonen zulke muzijkfeesten bij, en, wij hopen het, met stichting bij. Waarom moet de hoogere, kerkelijke wijding er aan ontbreken? Waarom moet de protestant het voedsel voor zijn christelijk gevoel als ter sluiks zoeken en genieten? Waarom geeft de kerk niet aan hare leden, helgeen zij hun toestaat elders aan te nemen? - Neen,

van de kerk moet dat en al wat daarnaar zweemt blijven uitgesloten; in het christelijk leven mag het worden toegelaten.

VI.

Zoo zijn, helaas! kerkelijk en christelijk leven bij ons maar al te zeer afgescheiden. En toch, wie stemt niet toe, dat de godsdienstoefening geheel leven en het geheele leven godsdienstoefening wezen moet? Dat *leert* het protestantisme; maar de protestantsche kerk is er niet op ingerigt. De katholiek, de echte katholiek, leeft altoos in de kerk; de protestant wekelijks weinige uren; immers, hoevele protestanten blijven in de-kerk, als zij het kerkgebouw verlaten? Ik denk niet gering van de herderlijke zorg onzer Evangeliedienaren; waar ze geoefend wordt, is zij uit haren aard veel herderlijker dan die der meeste pastoors. En het is voorzeker een groot voorregt, dat de protestanten geen' priesterstand, geene middelaars tusschen God en menschen erkennen, buiten den Éénen en Eenigen. Of evenwel de katholieke geestelijke, en waar deze zich waardig gedraagt, ook de katholieke leek, niet wederkeerig eenig voordeel trekt uit de beteekenis, die aan het ambt gehecht wordt? Zou het goed zijn, dat bij de protestanten alles op den persoon aankomt, en dat bij velen de huisvriend, de geachte en geliefde huisvriend, den Evangeliedienaar moet binnensmokkelen? Wat vermag de protestantsche zielzorger, niet in theorie, maar in de daad, uit kracht van zijn ambt? Wat sommigen er ook van zeggen, men moet meer Apostolisch willen zijn dan de Apostelen zelve, om te beweren, dat de Evangeliedienaar altijd als broeder tegenover broeders staat. Hij kan en moet soms racer zijn, want de gemeente kiest hem in vele gevallen tot haren vertegenwoordiger, en legt al hare magt in zijne hand. Dáárom voegt hem de titel van *Eerwaardig* - (in zich zelven is hij, wat de anderen zijn, een onwaardig zondaar -); dáárom het achtbaar ambtsgewaad. In hem eert men, afgezien van den persoon, de gemeente, de kerk, het ligchaam des Heeren; en dat de protestanten alleen aan den persoon, niet of luttel aan het ambt hechten, toont hoe zwak hun gevoel van gemeenschap, hoc flaauw hun denkbeeld van kerk en gemeente is.

Voor het christelijk leven vindt de katholiek in zijne keirk leiding en bestuur, de protestant alleen, of bijna alleen, leering en onderrigt. Stel u voor, dat een katholiek, uit een katholiek land, uit *België*, tot helder inzigt in de Evangelische waarheid, tot een hoogeren trap van ontwikkeling des christelijken levens komt, en zich bij de protestanten voegt, terwijl hij zich terzelfder tijd met der woon in *Nederland* vestigt. Hij geeft zich als lidmaat aan, bij den predikant van het dorp, waar hij burger wordt. ‘ik heb mijne betere inzigten, mijne hervorming naar verstand en hart, aan den Bijbel te danken; ik wensch het boek der boeken in veler handen; ik heb een som bestemd voor uw kerkefonds ter uitdeeling van Bijbels.’ - ‘Zulk een kerkefonds bestaat er uiet; de kerk deelt geen Bijbels uit; daar is een genootschap, hetwelk zich daaraan wijdt.’ - ‘Een genootschap? De kerk heeft haar regt en voorregt aan een genootschap afgestaan? - Maar ik wenschte ook mede te werken tot de uitbreiding van het zuiver Evangelie onder de Heidenen. Zijt gij misschien lid van de protestantsche propaganda?’ - ‘Gij bedoelt ons Zendelinggenootschap!’ - ‘Wederom genootschap? Het staat dan toch onder opzigt, en in naauw verband met de kerk?’ - ‘Neen! 't Is niet van de kerk uitgegaan. De kerk heeft eigenlijk noch zending noch zendelingen. Zij houdt maandelijks bedestonden om 's Heeren zegen af te smeeken over den arbeid ---’ - ‘Over den arbeid, die haar was opgedragen,’ valt de katholiek in, ‘en dien ze niet aan een genootschap behoorde over te laten.’ - Dezelfde man vestigt zich later te *Amsterdam*; hij ontmoet er een protestantschen vriend, en zegt hem: ‘Men heeft mij met een woord uitgenondigd om lid te worden van: *Hulpbetoon aan eerlijke en vlijtige armoede*; is dat een Joodsch genootschap?’ - ‘Neen, ik geloof dat al de leden Christenen zijn, en wel meest protestanten.’ - ‘Heeft men hier ter stede dan geen diakoniën? Mij dunkt, eerlijke en vlijtige armoede valt onder haar res-sort.’ De Amsterdammer, die zelf diaken is, lacht, om te verbergen dat hij bloost. - ‘Wáárom ben ik dan lidmaat derkerk geworden, als de kerk mij van 't ééne genootschap naar 't andere verwijst? Hoe kan de kerk het verantwoorden, dat zij *haren* Bijbel, *haar* Evangelie, *hare* armen in vreemde handen overgeeft? Hoeveel, of, hoc weinig doet dan de kerk?’

VII.

En de diaken haalde voor den dag een der laatste nommers van het *Maandschrift voor Christenen van den Beschaafden Stand*, en las er uit voor een betoog: dat het denkbeeld van kerk eene hersenschim is, dat de belijders des Heeren onderling naauw vereenigd zijn, door hooger en heiliger, maar toch door gelijksoortige gemeenschap als de regtsgeleerden, de natuuronderzoekers, de wiskundigen, de dichters, en dat ten aanzien der buitenwereld elk hunner op zich zelf staat. En de gewezen katholiek nam zijn Nieuw Testament ter hand, en las er uit voor van het gebed des Heeren, Joann XVII, en stelde tegen die vergelijking met regtsgeleerden en dichters de bede over: ‘dat zij allen één zijn, *gelijkerwijs Gij, Vader! in mij, en ik in U*, dat ook zij in ons één zijn;’ en omtrent het opgemerkte ten aanzien der buitenwereld, haalde hij de woorden aan: ‘*opdat de wereld geloove*, dat Gij mij gezonden hebt.’ - Als de wereld het *niet* gelooft - aan wie de schuld?

Één in ons, in God en CHRISTUS *één*! Hoelang zal het duren, tot de Christenen die woorden verstaan, en al de onwettige facties zamensmelting in ééne Evangelisch-katholieke kerk? Neen, geene roomsch-katholieke! Niet één in den paus, niet één in het geloof aan de traditie, noch in de vreeze der formulieren, noch in den naam van ARMINIUS of LUTHER, noch in den Bejaarden-Doop! Dat is menschenwerk, hetgeen verbroken zal worden: en dáármede zal de wereld zich verontschuldigen, ten dage des oordeels: ‘Heer! wij zouden uwe jongeren daaraan kennen, dat ze één waren in U; dit zou ons het teeken wezen, dat Gij van God gezonden zijt; maar dan zijn veelmeer de pausen en sommige uitstekende mannen van lateren tijd van God gezonden; zij hadden hunne discipelen en volgers, die één in hen waren; maar eene kerk, één in U, hebben wij op aarde niet gezien.’ Protestanten, Katholieken, Christenen! wat zullen wij antwoorden? -

B.

V.D.H., J^{r}.

Uitspanningen van Christopher North.
Christopher in zijne vogelvlugt.

II.

De G o u d e n A d e l a a r is het legerhoofd onzer roofvogelen - en ginds zien wij zijne gemalin zitten, in niet onwaardige rust. Haar honger en haar dorst zijn gestild geworden - statelijk vouwde zij hare wieken zaam - hare klaauwen, om een' dorren tak geslagen, gaan bijna schuil achter de vederen harer borstschoon geen sluimer hare oogen luikt, heeft de uitdrukking van deze thans niets wreedaardigs -de vorstelijke vogel schijnt schier verheven, eenzaam en ernstig, als zij daar zit, op de rots. Onbezorgd doet thans de haan zijn gekraai over de hoeve weerklinken; - in de lommer der berken fluit de meerle van lust; - en het konijntje steekt zijne ooren op aan den uitgang des hols, en huppelt vrolijk over velden en hei.

Er is niets, dat ons hier het uur des dags aankondigt - noch licht, noch schaduw - geen wolkje zelfs. Maar uit het rustig voorkomen des vogels maken wij op, dat de stilte van den avond aanvangt, na eenen dag, waarin zij op strooptogt bij strooptogt is geslaagd. De jongen in het nest zijn verzadigd, en eerst met den dageraad zal hun hongerkreet weêr opgaan: Waakzaam tot in hare rust toe, verbeidt de moeder daar de duisternis, die haar vergunnen zal naar haar broedsel op te vliegen - haar

gemaal heeft, binnen den kreits harer blikken, elders op de klip post gevat - een schildwacht, op wiens oogen, ooren en neus zij vertrouwen mag, wiens zintuigen haar in zijn hoede veilig doen zijn. - Of is er iets, dat in scherpte bij deze haalt: of gelukt het herder en jager anders, dan bij uitzondering en als door een wonderwerk, hem steelswijze te verrassen, en moet buks of roer wrake te nemen voor de geroofde lammeren en het meêgevoerde wild?

En echter, het gebeurt bijwijlen, dat de gele luister harer koene, wilde, vurige oogen, zelfs op vollen dag, omsluijerd wordt door het vlies des slaaps. Welligt heeft krankte aan het hart des verslagen vogels geknaagd, of koortse hare wieken verteerd. De zonnegloed kan haar hebben gezengd, of de storm haar tegen eene rots hebben gezweept. Hoe het zij - honger en dorst - wier eischen zij in volle vederpracht versmaadde, of die haar slechts tot grootere wreedheid spoorden, als zij op den zoom van het voorraadlooze nest haren bek op den vuursteen wette, of de hei twijgen in hare klaauwen neep, als voorgevoelde zij hare prooi - dorst en honger temmen haren moed, en verteerd van gebrek, wordt zij aan hare voeten de vogelen gewaar, die zij niet langer in staat is te vervolgen, die zij meteen' enkelen slag niet meer ter aarde kan slaan. Dag aan dag wordt hare vlugt trager; - zij waagt het niet langer de breede dalen, waarin meer bij meer den hemel weêrkaatst, over te steken -schier maar fladderende, zoekt zij haren weg van rots tot rots, en daalt langzaam, langs dezelfde zijde van het gebergte, neêrtot zij eindelijk, door hare zwakte in gevaarlijke laagte verlokt, met het aanbreken des dags, ver beneden het gebied der sneeuw wordt bespeurd, aangevallen en uitgejouwd door het uitvaagsel van het roofgebroed. Een schot weêrklinkt, en neêr zijgt ze, met het lood in het harte - eenige slagen weêrgalmen dof, en de kolf van het geweer des herders heeft haar afgemaakt, -zie, zij, welker vlugt door de hemelen eenmaal zijne oogen verblindde, beslaat, uitgespreid aan de voeten haars vijands, maar acht voeten oppervlakte, van vleugelspits tot vleugelspits; zij, die hij in het zwerk heeft nageoogd, tot het schemerde voor zijnen blik.

Maar sla de Gouden Adelaar gade, op het oogenblik dat zij hare; prooi gegrepen heeft, dat zij zich verheugt in den roof. Den kop achterovergeslagen, tusschen de halve maan harer uitgespreide wiekenpracht, die zij niet weder zal zamenslaan, eer de vangst is verslonden, de oogen gloeijende van wreede

vreugd, de halsvederen opgestoken, den staart uitgespreid als een waaijer, de klaauwen in ingewand en harte van haar slagtoffer gegroefd, streek zij straks op den rand van dien afgrond neêr, en het is ons, als vangen wij den wedergalm van haar krijschen. Haar leven lang heeft er bloed gekleefd aan haren bek en aan hare klaauwen, want de moordenaresse houdt geenen sabbath, en wascht die zelden in meer of zee, ten zij ze van haren wachttoren in de hemelen nederstrijkt als het weêrlicht onder het verschrikte watergevogelte. Voor een oogenblik is het jong der hinde, nog geene acht dagen oud, de oogen zijner moeder, langs den zoom van het kreupelboschje huppelende, ontgaan, - daar suizelt iets, daar verbreidt zich eene schaduw - en het offer is meêgevoerd op de rotskruinen van *Benevis*. Een omzien, en het diertje is dood; een omzien, en na de viering der zege wordt het verscheurd, wordt het verslonden door adelaars en door adelaarsgebroed; er blijft niets van over dan de onverslondene of onverteerde beenderen, in het nest met die van honderd andere slagtoffers dooreengestrooid, of verspreid op zijn' bloedigen rand, tot welken de jonge nikkers opkruipen. om zich te bakeren in den zonneschijn.

Het Leven eens Adelaars, door hem zelven beschreven, dat zoude een boek zijn! Ik wed, dat het grooter' opgang maken zou, dan zelfs de Bekentenissen van den Engelschen Opium-Eter deden. Hoc trotsch zou hij of zij van geboorte en afkomst mogen spreken! Op eeuwenheugende rots zag hij voor het eerst de zon, en in edel instinkt tartte, beschaamde hij dat licht. Sinds hoeveel duizend jaren is het Groote Dal van *Schotland* reeds het erfgoed zijner voorvaderen geweest! Uit onverbasterden bloede gesproten, wordt zijne geslachtslijst door geenerlei onteerend huwelijk bevlekt; geen *mariage de raison, de convenance*, of *d'argent* met wouw, of havik, of valk, verpligt hem te blozen om zijn voorgeslacht. Neen, de Gouden Arenden van *Glenn-Falloch*, bijgenaamd de Zonne-staarders, hebben verbind te nissen gesloten met de Gouden Adelaars van *Cruachan, Benlawers, Shehallion* en *Locknagair* - de Weêrlichtschichten, de Stroom-verrassers, de Storm-verzellers, de Wolken-klievers, van de dagen des Zondvloeds af. Waan niet, dat de opvoeding van den autobïograaph aan eenen huisgouverneur werd toevertrouwd. Ouderen-oogen en bekken en klaauwen verzorgden zijne jeugd van voedsel, en in dat reuzig - ruime nest, jaar uit jaar in herbouwd en hersteld, met takken uit

de woestijn, werd hem ouderenraad ingekrijscht, geschikt ter ontwikkeling van zijn instinkt, dat even veelomvattend, even verbazingwekkend is als de rede van den op narde kruipenden mensch. Welk een uitstekend naturalist werd hij, na een jaar verkeers aan de Hoogeschool op de Rots! De gewoonten en gebruiken aller lagere schepselen - de menschen ingesloten - hadden weldra voor hem geene geheimen meer; - spoedig werd hij meester in deze -werd hij het ook van het onze en van ons. Weiverre dat zijne kennis zich tot ijdele theorie bepaalde, bragt hij haar dagelijks in praktijk. Opvoeding en oefening waren voor hem synoniem - vóór het ontbijt verlustigde hij zich in eene vlugt van een paar honderd mijlen - des voormiddags legde hij een bezoek af op het verste der *Hebriden*-Eilanden, en keerde ten middagmaal naar *Glenco* terug. Op éénen dag is hij naar *Noorwegen* gevlogen, ten einde eene uitnoodiging over te brengen aan zijn' oom van moederszijde, en den volgenden keerde hij terug, om zijne moei van vaderskant eens aan te spreken, die krank lag op de klippen van *Dee*, Hij leerde het zich weldra schamen, eens om voedsel te hebben gekreten, waar geen voedsel te krijgen was, en hij zoude zich zelven verachten, als hij nu niet, hoe hongerig, hoe dorstig hij zijn mogt, op de rotsen zitten, of door de lucht drijven kon, lijdende, ja, maar stom. De deugden te dulden, te verdragen en getroost te zijn, werden hem, in volkomene overeenstemming met de zedelijke wijsbegeerte van ARISTOTELES - hebbelijkheden. Een peripatetisch filozoof konde men hem niet wel noemen - juister uitgedrukt. behoorde hij tot de zonneschool - eene lucht-sekte, die onloochenbaar op een hoog standpunt staat, zich in stoute vlugt verlustigt, en dikwijls zoo hoog de wolken inzweeft, dat geen oog haar volgen kan. Ter afwisseling zou hij een vermakelijk hoofdstuk kunnen inlasschen, hoe hij, en de jongelui van zijne jaren, tornooi plagten te houden in de lucht; en zich vermeiden in de schildering, hoe de kampvechters op elkander instoven, de eene opgezweefd van de bergen van *Perthshire*, de andere die van *Argyle* ontschoten; hoe hun wapengekletter het azuren gewelf daveren deed, zes duizend voeten boven de oppervlakte der zee. Maar de koorts der liefde blaakte zijn bloed, en naar de bergen van een ander werelddeel gesneld, ten gevolge eener overoude mondelinge overlevering of bekkige overkrijsching, zoo ge liever wilt, vrijde en verwierf hij er zijne maagdelijke bruid- eene grouwelijke schoonheid, doorbreedere vleugelvlugt dan waarop hij bogen mogt, in staat om dood

te slaan of te streel en, en het blijk harer adellijke geboorte met zich dragende, [in den stralen schietenden Regenboog in de oogen, slechts in volmaakte wreedheid aan de Zonne-staarsters bedeeld, en die in deze, ook onder het beneveldste wolkengraauw ter wereld, gevonden wordt. Bruidegom en bruid sliepen gedurende de wittebroodsweken op de naakte rots, tot zij hun nest op de spits van het gebergte, onder den klippigen ledekantshemel, hadden gebouwd. En toen zij in den toestand verkeerde, naar welken ook adelaarsgades, die haren gemaal liefhebben, haken, toen was hij haar genegen, hij haar gewijd, even als de doffer het der broedende duive is, in het pijnboschje in het harte des wouds. Hoe zachtkens liet hij, digt bij haren bek, het malsche lentelam uit zijne klaauwen glijden, of het te vroeg geboren haasje, de vrucht van het overijld en onvoorzigtig huwelijk zijner ouderen, vóór de maand van Maart gesloten, het haasje op den laatsten April begraven in een levend graf. Eene klagte ging op uit uwe dalen, *Albin*! en wel mogt zij wedergalm vinden op uwc heuvelen, want alom heerschten rouwe, sedert het breken dier eijerschalen, welke de Vogelvorstinne onder haren boezem koesterde. Hoog in de hemelen zwierde en gierde het koninklijke paar, van opgaande tot ondergaande zonne. Op het vrolijk bloeijend heidekruid werden zij den herder in zijnen *tartan*, werden zij den jager gewaar, kruipend als eene hagedis; maar vergeefs scholen beide met hunne buksen in de schaduw van rots of woud, ter verblindende vlugt mogten ze opstaren, hun deren konden zij niet. De kudden werden getiend - en het geblaat van menige beroofde moeder, onder het wollige volk, klonk van heuvelhelling tot heuvelhelling. Om het roofpaar te vernielen, werd er vergif in de dalen uitgestrooid; maar de adelaar aast zoomin als de leeuw op krengen, en slechts de herdershonden huilden stervende over de prooije, waarin zij den dood verslonden. Ha! was dat geen overwinningsdag voor de Zonnestaarders van *Cruachan*, toen zij, paar aan paar in den hemel ter jagt getogen, diep beneden hen, op het grasperk voor den vervallen' ingangboog van het kasteel van *Kilchurn*, in den zonneschijn alleen gelaten, den jeugdigen erfgenaam van CAMPBELL *of* BREADELBANE ontdekten, het kind van den Lord van *Glenarchy* en al zijne stroomen? Vier klaauwen waren oogenblikkeijk in het hart van het wicht geslagen! Kreet bij kreet mogt waarschuwen van toren bij toren, - zij klonken te laat, want eer de poorten des kasteels werden geopend, baadde het gul-

den hoofd van het jongsken in zijn bloed, in het adelaarsnest, on de ijzeren muren van *Ben Slarive* - waren zijne blaauwe oogen uitgepikt - zijne blozende wangen opgescheurd, en spatten zijne hersens in het rond, van bekken, wier zegegekrijsch opging, onder het wroeten in den schedel... Ziedaar een' wenk twee, drie voor: ‘Eenige Tooneelen uit het Leven eens G o u d e n A d e l a a r s , door hem zelven beschreven, - in één deel, roijaal-octavo, bij BLACKWOOD, *Edinburgh* en *Londen*.’

o Hemel en aarde! - o boschjes en boerenhoeven! - welk een onderscheid is er tusschen een' G o u d e n A d e l a a r en eene T a m m e G a n s ! - Zie, een' schralen hals op het logge lijf, de pooten binnenwaarts gezet, als had geen dansmeester haar ooit gedrild, lispelende in armzalige naãping eener slang, van deze naar gene en van gene naar deze zijde waggelende, sukkelt het donzige gansje door dik en dun, en zich verbeeldende, dat de halve wereld tegen haar is zaamgezworen, kwaakt zij grimmig, onder het neêrploffen in den vijver. Geene zwaan, - die dubbel op het meer drijft, door het spiegelende vocht weêrkaatst, - mag in hoogmoed bij haar halen. Zij doet er zich te goed op, eene gans te zijn, en vergeet nooit de les, haar door hare ouders ingesnaterd, zoodra zij in de netels uit den dop kwam, dat het gekwaak van haar voorgeslacht het Kapitool heeft gered. Zij groeit op, en verkeert op den grooten weg gemeenzaam met de zwijnen, en snatert den Heidens, die in het bosch hun kamp hebben opgeslagen, van verre hare domheid toe. Wee haar! de tijd nadert vast, waarin zij geplukt wordt - de pen, waarmede ik het vermelde, getuigt van de folteringen, waartoe zij bestemd is! Uitgedreven wordt zij, uitgedreven, ook in het ongenadigste winterweêr - en zoo zij de kans tot een' klomp vets dood te vriezen ontgaat, opgepropt moet zij, tot hare lever in een' vierponder verkeert - haar cerebellum wordt opengesneden, door het onbarmhartige mes van een' phrenologischen kok, en haar overschot, gebalsemd in appelsaus, begraven in de magen van *aldermen*, die zich op een burgerfeest eene beroerte op het lijf eten. Ziedaar een' wenk twee, drie, voor: ‘Eenige Tooneelen uit het Leven van eene Tamme Gans, door haar zelve beschreven - in één deel -knoei-octavo, bij QUACK & Co;., *Ludgate Lane*, en verder alom, bij alle solide boekhandelaren des rijks.’

Wij hebben in een ander opstel betuigd, dat we noch den adelaar, noch eenigen anderen vogel, zijne vleugels benijdden, en de reden, waarom wij onzen voeten de voorkeur geven, bijge-

bragt. En echter, toen wij onlangs SHAKSPEARE nog eens opsloegen en lazen, hoe *Puck* tot *Oberon* zegt. dat hij in veertig minuten een' gordel om de aarde kan slaan, toen vroegen wij ons zelven, of *Puck* wieken had, en zoo ja, dan bekenden wij, dat we, ook met deze, gaarne voor een uur of wat *Puck* zouden wezen. Veertig minuten, toereikende om een' gordel om de aarde te slaan, zie, zulke vleugelen zijn toch dichterlijker clan de laarzen van zeven mijlen. We verklaren, met de hand op het hart, dat wij het geschenk van een paar der laatste niet zouden aannemen, al wierde het ons morgen gedaan - of dat we het, louter uit beleefdheid voor den genius, die ze ons opdrong, slechts zouden doen, om ze fluks in de eerste lade de beste, buiten het bereik der dienstboden, weg te sluiten. Onderstel eens, dat we er mede uit wandelen gingen lieve Hemel! met laarzen van zeven mijlen aan, zou een stap twee, drie ons verder kunnen brengen, dan wij den ganschen dag wenschten te komen. Het zou nietmetal aardig zijn. Al deden wij nog zoo kleine schreden, om heel *Schotland* niet in een' zomerachtermiddag om te vliegen, eene enkele wesp zou volstaan, om ons zuid- of noordwaarts naar de grenzen te jagen, met den eenen voet op het drooge, met den anderen in stroom of zee! Foei van laarzen van zeven mijlen! - dan zijn vleugelen een ander genot. Op wieken kunt ge zweven - en glijden - en dalen - en stijgen; - nu eens als een bijtje om de bloemen - dan weêr als eene zwaan, half roeijende, half zeilende, half vliegende over de rivier - fluks eindelijk, als de adelaar, u verlustigen in den blaauwen oceaan des hemels, óf zonnewaarts steigeren, onzigtbaar in eene zee van licht- de aarde en hare schaduwen uit het gezigt verliezende, ‘o Dat ik de vleugelen eener duive hadde, dat ik mogt wegvliegen en op ruste zijn!’ Wie is er, die niet, in een donker uur, uit het binnenste zijner ziel, hartstogtelijk - schier hopeloos - met vromen zin - den wensch heeft geslaakt, te kunnen wegvliegen over de grenzen van ellende en van zonde, zonder daarom in het rijk van den droomloozen dood aan te landen! Op ruste zijn, maar tevens bewustheid hebben van die rust; -want moede, als de onsterfelijke bedevaartganger zijn mogt, hij wenschte geene vernietiging, hoe ongestoord dan ook, hij wilde daarom niet ophouden te bestaan. Hij bad om de vleugelen der duive, dewijl hij dat schoone schepsel, voor zijne blikken uit onze woelige wereld verdwijnende, in zijne verbeelding de eenzaamheid der ongerepte wouden zag inglijden, de vleugelen zaamvouwen, en sluimeren naar lust. In dagen van onrust en

vervolging, als de geest der menschen zijne verwantschap met de lagere schepping levendigst gevoelt, als hij gaarne met deze van vermogens en hoedanigheden ruilen zou, zijn we geneigd tot van ons verstand, onze rede, ja, van ons geweten zelf, afstand te doen, om daarentegen bedeeld te worden met de begaafdheid, aan al de folteringen te mogen ontvliêu, welke verstand, rede en geweten alleen kunnen kennen. - om buiten het bereik van den gezigteinder dezer wereld weg te vliegen en op rust te zijn!

Puck zegt, dat hij een' gordel om de aarde kan slaan, in veertig minuten. Hoevele mijlen legt hij dan per seconde af, den omtrek der aarde op ongeveer 27,000 aangenomen? Een vraagstuk voor de liefhebbers, misschien even moeijelijk op te lossen, als Lord BROUGHAM'S beroemd voorstel over het Smokkelschip en het Toljagt - tot welks solutie hij de studie der algebra aanbeval. Het gaat echter niet zoo overvlug, als gij u verbeelden zoudt. Wij vergaten, welk een' spoed men een' kanonkogel toekent, als hij in zijne eerste vaart is - en deze nog niet vertraagt. Zoo vergaten wij ook, het spijt ons, dat wij het zeggen moeten, welk een aantal eeuwen er vereischt zoude worden, om een' flinken, kloeken, van zessen klaren kanonskogel een reisje van onze planeet naar eene der vaste starren te doen afleggen. De grootste zwarigheid, wij bekennen het, steekt daarin, er hem veilig heen te brengen. Als dat te doen viel, dan zouden wij geene vrees voeden, dat hij den weg weêrom wel vinden zou, zoo niet in onzen tijd, dan in dien van het nageslacht. Hoe gloeijend heet hij bij de afreize zijn mogt, er is geen twijfel aan, dat hij kilkoud zou wezen bij zijne aankomst, - en toch zonden wij het op zijne hand houden, als er sprake was van eene weddingschap, of hij er wel in tijds komen zou. In tijds! schijnt de Tijd dan geen oud mannetje geworden, die zich beet laat hebben door den eersten den besten hardlooper of harddraver, aêmechtig als ze zijn? Het is waar, op den duur wint hij het van beide - en, - in ernst, wie houdt vol in voort te gaan als hij?

o Geliefde Hooglandsche parochie, in welker statelijke dalen, ons kloppend hart voor het eerst de huivering der eenzaamheid gevoelde, en met het oproer zijner eigene gewaarwordingen, helaas! waartoe? leerde verkeeren! de kreits uwer hemelen was inderdaad eene heerlijke kampplaats, boven de bergtoppen den strijden en slagen der groote roofvogelen geopend! Of de eene of de andere wilde kreet ging gedurig op - die des haviks - die van den wouw - die der rave - die des adelaars - of wan-

neer deze duivelen sliepen, die van den vreedzamen reiger, of van de blanke zeemeeuw, door schooljongens in hunne vlugt vervolgd, tot de sneeuwwitte telg des oceaans, verre landwaarts in, afzwierf, als joeg zij een duurzaam geluk na, der rustelooze golven onbekend. Zelden verwaardigde de adelaar zich de uitdaging van het mindere gevogelte aan te nemen; maar als hij het deed, dan geleek hij een geharnast ridder, die tal van onbekende wapenknechten in den slag verslaat en vertreedt. De haviken, de wouwen, de raven, de kraaijen, de eksters, en geheel de overige krijgsmagt der lucht, kwamen soms, hunne onderlinge veeten vergetende, van alle zijden opdagen, om den monarch ten strijd uit te tarten, die naauwelijks een spiegelgevecht heeten mogt. Onder die menigte van wieken, den wind wekkende, hoorde men het zuigen en kleppen, hoorde men den storm der forsche schachten, als de Koninklijke Vogel, alleen een heir, majestueus omzwaaide, met al het rustig zelfvertrouwen eens meesters in de kunst van oorlogen in de lucht, nu een half duizend voeten loodregt opschietende, en dan plotseling neêrvallende in de achterhoede der kraaijende, kaauwende, kallende legerdrommen, wier terugtogt naar de aarde er door afgesneden werd. Vlugt en verwarring heerschten eensklaps alom, schoon het getal der verstovenen dat der verslagenen verre plagt te boven te gaan. Meester van het slagveld, hing de adelaar dan eene wijle roerloos in den hemel - tot hij met eenen wilden zegekreet ter zonne scheen te stijgen, en als eene vlek in den glans verdween, - in eenen blik half *Schotland* overziende, en een duizendtal zijner eilanden.

Sommige lieden scheppen er behagen in, het een of ander voorval te beschrijven, als onder hunne oogen geschied, terwijl zij op de ure, waarin deze gevielen, te bed lagen, ja, misschien den overigen bewoners des huizes verdroten, door het gesnurk, dat van hun slaapvertrek uitging. Helaas! het is de aard van menigen zoogenaamden ooggetuige des tegenwoordigen tijds! Voor ons daarentegen, wij willen geen persoonlijke kennis voorwenden met iemand of iels ter wereld, dien of dat wij niet gezien hebben; wij zouden het niet doen, al wilde men er ons honderd guinjes per blad voor geven, - en daarom waarschuwen wij den lezer, de volgende kleine vertelling van een' adelaar en een kind (de geliefkoosde figuren voor een herbergsuithangbord, in het Noorden van *Engeland*) niet te gelooven op ons gezag. Ik deel haar mede, zoo als ze mij verhaald werd door den schoolmeester van *Naemenslaws*, in de graafschap *Ayr*; en indien het voor-

val er nimmer plaats greep, dan moet hij een der grootste leugenaars zijn geweest, die ooit deze gave bij de jeugd ontwikkelden. Wat ons betreft, we zijn van natuur ligtgeloovig. Er grijpt in dit leven veel buitengewoons plaats, en schoon ‘zien gelooven’ is, ieder, die deze uitspanningen gelezen heeft, geelt ons ook toe, dat ‘gelooven zien’ heeten mag.

Schier alle handen in de parochie waren bezig met het binnenbrengen van hut hooi. al was het Sint-Jansdag, want wind en zonne droogden het om het zeerst, - en karren, die zoo zwaar en zoo hoog beladen waren, dat men de paarden, die ze voorttrokken, schier niet opmerkte, bewogen zich in allerlei rigtingen naar schuur bij schuur. Nooit te voren had de parochie zoo bevolkt geschenen; de zoele zomerlucht weêrgalmde van gelach, gefluit en gezang. Maar de boomstijlers wierpen de schaduw van ‘een ure’ over de groene wijzerplaat der aarde - de paarden werden uitgespannen, en begonnen fluks te grazen - groepen mannen, vrouwen, knapen, meisjes en kinderen schoolden zaam in de lommer van boschjes, struiken en hagen; - er werden gebeden gedaan, eenige zelfs te lang, in tegenwoordigheid der schuimende melkkannen. goudgele boterharten, en knappende gerstebroodskoeken, en de Eeuwige, die hun dien dag hun dagelijksch brood gaf, zag met welgevallen van zijnen troon op de vroomheid zijner dankbare schepselen neder.

De groote G o u d e n A d e l a a r , de trots en de schrik dei-parochie, schoot naar de aarde en steeg weêr op, met eene prooi in zijne klaauwen. Een enkele plotselinge vrouwengil -en toen kreten en schreeuwen, als ware een kerktoren, gedurende eene avondmaalsviering, op eene gemeente neêrgestort: ‘HANNAH LAMOND'S kind! HANNAH LAMOND'S kind!’ klonk het vast verbreide geschrei. ‘De arend heeft HANNAH LAMOND'S kind geroofd!’ en honderde voeten spoedden zich in het volgende oogenblik naar den berg. Twee mijlen afwisselende heuvelen en dalen, en kreupelhout en sparreboschjes, lagen tusschen het dorpje en zijnen voet; maar binnen ongeloofelijke korten tijd wemelde het aan dezen van volk. Het adelaarsnest was wel bekend, en beide de oude vogelen op den rotsrand zigtbaar. Maar wie zal de duizelingwekkende klip bestijgen, die klip, tot welke MARK STEUART, de matroos, die menige vesting stormenderhand had helpen innemen, eens - maar te vergeefs, - op te klimmen zocht? Allen bleven starende, of schreijende, of handen wringende, aan den grond genageld staan, of liepen

heen en weêr, als verjaagde, dooreen krieolende mieren. ‘Wat kan 't helpen! - 't is niet in menschenmagt! - al wat wij doen kunnen, is er voor bidden!’ En velen knielden neêr - vaders en moeders, aan hunne eigene kinderen denkende - als wilden zij de doove hemelen dwingen, hen te hooren.

HANNAH LAMOND was al dien tijd op een' steen blijven zitten, met doodsbleek aangezigt, en oogen, als die van een' krankzin nige, op het adelaarsnest gerigt. Niemand sloeg haar gade; want innig als aller deernis met haar was geweest, bij de opvaart des adelaars, thans viel deze slechts het schouwspel in de lucht ten deel, ‘Eerst verleden' zondag werd mijn lief kindje gedoopt in den naam van den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest!’ en die woorden uitende, vloog zij voort door de braambosschen en over de ruwe steenen, op-op- op - rapper dan ooit jager den dood tegenijlde - onverschrokken als de geit, die over afgronden heenhuppelt. Niemand twijfelde er aan, niemand kon er aan twijfelen, dat zij ijlings verpletterd neêrvallen zou. Maar hebben slaapwandelaars, door den geheimzinnigen geest eens drooms voortgeleid, de muren van oude bouwvallen niet bestegen; hebben zij niet vasten grond voor hunne voeten gevonden in vervallen huizingen, langs den rand van gesloopte borstweringen en op vermolmde trappen, van welke iedere afglijding. hen met wissen dood bedreigde, en zijn zij, des ondanks, niet met opene, starende, niets ziende oogen, ongedeerd, om middernacht, naar hunne legerstede teruggekeerd? Het is alles het werk der ziel, welker slaaf het ligchaam is; en zou de doodsangst van den hartstogt eener moeder - die haar kind, welks warme mond straks aan hare borst zoog, door een' duivel naar een gapend graf ziet weggezweept - hare leden niet voortdragen, zooverre de grond gaat, dien hare voeten drukken kunnen, tot zij dat vernielingshol bereikt? - Zou de liefde haar niet ten gids zijn, om, woester en wilder dan eenig roofvogel, wiens bek ooit in bloed baadde, de duivelen te wurgen, wier wiekenslag haar gaarne van de klippen drijven zou, - en haar kind, haar bevrijd kind, op te heffen?

Geene aarzeling-geene pooze - zij wist niet, dat zij adem haalde; maar onder hare voeten legde de Voorzienigheid iederen lossen steen vast; voor hare handen versterkte Zij eiken uitstekenden wortel. Hoe zou zij weêr afdalen? Die vreeze overviel haar -overviel haar harte maar eens, terwijl zij op - op - opsteeg, naar haar kind - naar haar eigen vleesch en bloed. ‘God, die mij nu beschermt, zal mij ook behoên, als ik mijn kind weêr

aan mijne borst heb!’ dacht ze, en daar omruischten haar de wieken der adelaars - het paar sloeg met de schachten naar haar hoofd; de wilde beesten waren zoo digt bij haar, dat zij het geel hunner grimmige oogen zag. Opeens - zij schenen geteugeld - zij werden bloô; -krïjschend stoven zij weg naar de tronk van een' esch, uit eene klip te voorschijn springende duizend voeten boven den waterval; en de christenmoeder dwars over het nest vallende, midden in beenderen en bloed, sloot haar kind, haar dood, zeker dood kind, maar dat niet verscheurd, niet vaneengereten, dat nog in zijne luren gestoken was, als toen zij het te slapen vlijde in het versche hooi op het veld, die moeder sloot haar kind aan haar harte. o Welk eene volmaakte vreugde overstelpte de arme, bij zijn' zwakken, zouten kreet! ‘Het leeft! het leeft! het leeft!’ en haren boezem luid lagchende ontblootende, en met oogen droog als steenen, voelde zij de lippen van den onbewusten onnoozele weêr murmelen aan de bron van leven en liefde. -‘o Groote, geduchte God! werwaarts hebt ge mij gebragt -mij, eene der grootste zondaressen? Och, behoed mij voor vergaan, om uws naams wille! o Gij, die voor zondaren stierft! wees mij genadig!’ Zij wierp een' blik om haar heen, en wat zag ze? Klippen en kloven, hoopen steens en tronken van boomen, die ze af, die ze door, die ze over moest - en verre, zeer verre beneden haar, eenige, naauwelijks zigtbare stippen, een duizendtal harer natuurgenooten, stilstaande van verbazing, of angstig her- en derwaarts loopende. Wat was dat? Het gedruisch van den waterval, of de flaauwe galm van menschenstemmen? Is dat het dorpje, waarin zij geboren werd? - en schuilt in die groep boomen de hut, in welke het wiegje van haar kind staat? Nooit - ach! nooit zal zij die weêr een duwtje geven! Hier moet zij sterven - en als hare borst is uitgeput -haar wichtje ook. En die vreesselijke bekken, en oogen, en klaauwen, en vleugelen zullen wederkeeren, en haar kind zal ten leste verslonden worden in die kille armen zelve, welke niet langer in staat zijn het te beschermen.

Waar bleef al dien tijd MARK STEUART, de matroos? Halverwege den rots top. Het was zijne oogen gaan schemeren, zijn hoofd duizelde, het werd zijn harte wee - en hij, die zoo dikwijls het bramstengzeil gereefd had, wanneer zich om middernacht de naderende stormvlaag hooren deed, hij bedekte zijn gezigt met zijne handen, en durfde niet langer naar de drijvende hoogten opzien. ‘En wie zal mijne arme bedlegerige

moeder verzorgen?' dacht HANNAH, die, uitgeput door zoo velerlei hartstogt, de hoop, die zij in have vertwijfeling had aangegrepen, thans moedeloos varen liet. Echter was het haar, als antwoordde eene stem op hare vraag: 'God!' - Zij zag om zich, in de verwachting een' geest te zullen zien; maar er eischte niets om haar henen, uitgezonderd een verdorde boomtak, die. ten gevolge zijner zwaarte, van den brokkelenden bergwand afbrak. Onwillekeurig sloegen hare oogen het vallende voorwerp gade; het scheen, niet verre beneden haar, op een vlak rotsbrok te blijven liggen. Haar kind was op hare schouders gebonden - zij wist niet hoe of wanneer - maar het was veilig - en naauwelijks hare oogen durvende openen, gleed zij de hellende rotsen af, en bevond zich op eene kleine plek wortelvasten gronds - onder haar werd zij de toppen van heesters gewaar. Daar slingerde zij met vingers, die eensklaps ijzersterk schenen geworden, langs doornstruik en heigewas en berken rijs naar beneden. Een losgeschoten brok steen gleed over den rotsrand; ze hoorde het, in het nederkomen, geen gedruisch maken, zoo diep viel het! Een denneappel ratelde langs de twijgen neêr; - zij aarzelde geen oogenblik dien te volgen. Hare voeten stieten op den harden steen, die ze stuitte; maar zij wist van geene pijn. Haar gansche ligchaam scheen gehard, scheen gevoelloos geworden als de rots zelve. Steil als de muren van een huis, werd nu de bergrug. Maar zij was met eeuwenheugend klimop bekleed; - boomen, die lang dood waren geweest, en aan welke geene enkele twijg meer groende - doch wier duizende armdikke twijgen in de rots waren versteend, en om deze eene soort van latwerk vlochten. Een oogenblik voelens, of het wichtje nog veilig om haren hals hing, - en met handen en voeten klemde zij zich aan die vreesselijken ladder. Haar hoofd omdraaijende en neêrziende, werd zij de gansche bevolking der parochie gewaar, -op de knieën gebogen. Zij hoorde psalmzingen - eene hymne, waaruit de geest des gebeds ademde. De melodij was plegtig, maar had daarom toch niets van een' lijkzang - zij sprak niet van den dood - ze smeekte om verlossing! Dikwijls had zij, die wijze gezongen, misschien dezelfde woorden wel (doch die verstond zij niet) in hare hut, zij en hare moeder - of in de kerk, met de gansche gemeente. Eene ongeziene magt scheen hare vingers te verstalen; bij iedere aangreep der klimoptakken, - scheen die hoogere veêrkracht te bedeelen, met elke wending naar lagere twijg, - en als was het haar plotseling

ingegeven, dat haar leven zou worden gered, werd zij koen, werd ze onbevreesd, als had zij vleugelen tot haren wil gehad. Weder raakten hare voeten steenen en aarde aan - de psalmzang zweeg; - maar zij hoorde een zoet stemmetje digt bij haar. en eene geit met twee lammeren sprongen om haar heen. ‘Deze dieren,’ dacht zij, ‘beklimmen steile hoogten - maar do oude zal voor hare jongen het effenste pad vinden, - want ook bij de beesten is moederliefde groot!’ en haar hoofd omkeerende, kuste zij haar slapend kind en weende voor het eerst.

Hoog boven haar grijnsde de uithoek der rots, nooit te voren door menschenhand of voet aangeraakt. Niemand had er ooit aan gedacht dien te beklimmen, en de Gouden Adelaars wisten dit, dank zij hun instinkt, wèl, toen zij dien, eer zij hun nest bouwden, met hunne wieken afstoften. Maar het onderste gedeelte der berghelling, schoon gespleten, gescheurd en gekloofd, was echter toegankelijk, en meer dan één man uit de parochie was opgestegen tot de laagste kruin van *Glead's-Clijf*. Vele dorpelingen beproefden het thans op nieuw en eer de moeder hare stomme gidsen, een honderd roeden verre, behoedzaam gevolgd was,- te midden van gevaren, voor welke het onvervaardste mannenhart zou hebben gehuiverd, maar die zij thans naauwelijks zag, - kwam een mannenhoofd, en nog weêr een, en een derde aan hare voeten de hoogte op. en was zij overtuigd, dat God haar en haar kind had verlost, dat zij onder de menschen was wedergekeerd. Er werd geen woord gesproken - met de handen riep zij haren vrienden stilte toe - en wees hen met omhoog geheven' blik op de gidsen, haar t door den hemel gezonden. Kleine, groene vlakten, op welke die dieren het wild gebloemte van de struiken knabbelen, wisselden al geduriger den naakten rotsgrond af- betredenestrepen, bijna zoo effen als de paden voor de schaapskudden op onze bergen gebaand, bewezen, dat de geit hare jongen niet in gevaar had gebragt - en nu ging het rijsbosch in heesterstruiken te loor, en de schare stond op een heuveltje, door den dalstroom omkronkeld, en dat behoorde tot den weg des bergs.

Onder de menigte had angst, had doodschrik geheerscht, en luid gesnik, en luider geschrei was opgegaan, toen de moeder de rotsen besteeg - er was iets verhevens geweest in den kreet, die heinde en verre het oogenblik verkondde, dat zij het adelaarsnest had bereikt - daarop was eene stilte gevolgd, als die des doods - eene wijle later rees de biddende hymne, door zwijgend snikken gevolgd - ook der overstelping van dankbare,

gelukwenschende vreugde was botgevierd - en thans, nu hare redding zeker was, maakte de menigte een gedruisch als dat van een woud, door den wind gezweept. En om wier wille had zij dier afwisseling van allerlei aandoeningen ten doel geslaan? - Om een arm, vergeten schepsel, velen zelfs niet eens bij naam bekend - dat weinig vrienden had, en er ook niet meer verlangde - dat den ganschen dag tevreden uit werken ging- bij dezen - bij genen - bij iedereen - zoo zij maar in staat was hare oude moeder en haar kind te onderhouden - en dat des zondags in de kerk op de armenbank in het hoekje zat.

'Ruimte, ruimte, de frissche lucht zal haar goed doen!' zeide de oude Leeraar der parochie, en de kring van gezigten werd wijd om haar, die neergezonken was als een doode. 'Geef hier dat engeltje van een kind!' riep eerst eene moeder, en toen nog eene, en het wichtje werd, teederlijk, den kring van kussen rondgebeurd; en het gezigt van menig meisje baadde het in tranen. 'Geen schrampje heeft de onnoozele gekregen -de Adelaar sloeg wis zijne klaauwen in het pak - o, zij moeten wel blind wezen, die hierin Gods vinger niet zien!'

HANNAH schrikte uit hare bezwijming op - wild om zich ziende, riep zij: 'De Vogel! - de Vogel! - de Adelaar! - de Adelaar! -De Adelaar heeft mijn kind, heeft mijn' WALTER geroofd! - is er niemand, die hem nazet?' De moeder, die het digtst bij haar stond, vlijde het kind aan hare borst, en hare oogen sluitende en de hand aan het voorhoofd brengende, vroeg het in hare smarte verwilderde schepsel, half fluisterend: 'Ben ik bij mijne zinnen? - och! zeg mij, of ik bij mijn zinnen ben? - of is dit alles maar het werk van de koorts?'

HANNAH LAMOND was nog geene twintig jaren oud - en ofschoon zij moeder was - en gij moogt gissen welk eene moeder - toch -lieve lezeres! laat uw gezigtje er niet om rimpelen, - zie er niet smadelijk om op haar neêr, rein en vlekkeloos, als ge zijn moogt - de heilige naam van vrouwe kwam haar niet toe - en dat wicht was een kind van zonde en schande - ja, neen kind 'der ellende, in tranen gedoopt!' Zij had bemind - vertrouwd - was bedrogen geworden - en verlaten. In smarte - in eenzaamheid, ongetroost en veracht- droeg zij haren last. Schrikkelijk had zij geleden in het uur der geboorte; - maar zij vreesde slechts, dat het hart harer moeder breken zoude, vreesde het slechts, toen haar eigen in tweeën was gekloofd. Doch hoe heelende is vergevensgezindheid - hoe doet zij het

evenzeer de wonden der vergevende als der vergevene! En HANNAH wist, dat zij, hoezeer schuldig voor God, echter niet zoo gezonken was als de menschen geloofden; -want er waren geheimen, vreesselijke geheimen, die zij tegen den vader van haar kind nooit aan het licht brengen zou! Daarom boog zij haar jeugdig hoofd neêr, en bedekte het met de assche des berouws; de oogen naar den grond slaande, toen zij weder in de kerk kwam - en toch niet schromende, die gedurende het gebed ten hemel op te heffen. Hare verslagenheid wekte algemeen medelijden - in geen huis, dat zij het harte had te bezoeken, werd haar de toegang geweigerd; - niemand waagde het haar wichtje tot voorwerp zijner grove grappen, zijner schaamte-ooze scherts te kiezen; - geen boersche losbol sloeg aan de gevallene deerne dartel de hand, - want het bleeke, zwaarmoedige gezigt der zogende moeder, die al schreijende het wiegelied zong, verbood al zulke aanrandingen - en de algemeene verontwaardiging deed haren gevoel- en gewetenloozen verleider de parochie ontvliên. Als geheel zijn gedrag bekend ware geweest, strenger straffe zou hem getroffen hebben, die HANNAH dus in smarte en schande achterliet; schande, welke veel erger was dan de smarte, voor haar, die, eer zij viel, door iedere moeder uit de buurt harer dochters ten voorbeeld werd gesteld.

Nooit had zij er naar gestreefd op te houden haren verleider lief te hebben; - maar zij had gepoogd - pijnlijk gepoogd, het is waar, schoon een goed geweten er haar in hielp - niet langer aan hem te denken, nu hij haar voor altijd verlaten had. Soms verrees nog zijne beeldtenis - zoowel in oogenblikken van liefde als van gramschap - voor de oogen haars harten; - maar zij look die in bloedige tranen digt, en het spooksel verdween. Al de liefde, die zij hem had toegedragen, die zij hem nog toedroeg - want ofschoon de hartstogt sluimerde, uitgedoofd was hij niet - al hare liefde wijdde zich vuriger, en heiliger tevens, haar jongsleen toe, Op zijn hoofd rustte al hare hoop, op vertroosting, - op vrede, - op de belooning voor haar berouw. Een enkel zijner lachjes was genoeg, om de duisternis van een' ganschen dag op te luisteren. Aan haren boezem - op hare knie - in zijn wiegje - alom en altijd was haar harte voor het wichtje in gedurig gebed. En het was dit gevoel; het was overstelping van genegenheid; het was bezieling van hartstogt, die haar, onder Gods hoede, dien vreesselijken rotsrand op en af hadden gedragen, en haar in het uur der bevrijding op het gras deden neêrvallen als een lijk.

Het gerucht van het wonder verspreidde zich ijlings in allerlei rigtingen, en een reiziger had er den zwerver in het bosch van *Cairn* een vreemd verhaal van gedaan, schoon de man den naam der moeder niet juist had onthouden. Verlangende te weten, wat er waarlijk was gebeurd legde de laatste in aller ijl den weg naar het dorpje over den heuvel af. en ging, zich een' weg door de norsche menigte banende, op naar de hoogte, en aanschouwde er haar, die hij zoo meêdoogenloos ten val had gebragt, die hij zoo lafhartig had verlaten! Uitjouwingen en scheldwoorden en grimmige blikken en gebalde vuisten, ontvingen en bedreigden hem van alle zijden.

Zijn harte begaf hem, niet van vreeze, maar door berouw. Welk een' ellendeling achtte hij zich zelven! o Dat de grond zich voor hem geopend hadde, om der algemeene verachting, die hij gevoelde verdiend te hebben, te ontgaan. Maar HANNAH'S goêlijke oogen ontmoetten de zijne vergevend - de tranen, die er in opwelden, waren niet verwijtende; - een flaauw lachje van liefde speelde om haren mond. Zijn betere aard kwam boven, al zijne booze togten schenen getemd. ‘Ja, goê liên!’ sprak hij, ‘te regt toont ge mij, hoe zeer ge mij veracht. Maar wat is uw smaad, in vergelijking met den toorn van God? Dikwijls is de duivel in de bosschen bij mij geweest; neens heeft hij mij ingefluisterd, dat ik haar vermoorden moest -maar hier ben ik - niet om vergoêlijking, niet om schadeloosstelling aan te biên - want dat mag niet - kan niet - moet niet gebeuren - boosheid en onschuld kunnen niet zamengaan. Maar hier ben ik, om ten minste van die onschuld getuigenis te geven. Ik heb den dood verdiend, en ik ben bereid, om mij in de handen der geregtigheid over te leveren. ALLAN CALDER! zet mij gevangen.’

Als het zedelijk gevoel des volks berust op kennis, en door godsdienst wordt bestierd, wat is het anders dan de stemme Gods? De gramschap der menigte bedaarde, en ging over in een straf stilzwijgen; - schoon de schuldbekentenis haar voldeed, getuigde hare stemming echter nog niet van verzoening, maar ook daartoe kwam zij, ziende op haar, die, alleen gekrenkt, zich alleen vergevensgezind betoonde. Er heerschte eensklaps medelijden met den man, die, hoe wreed en hoe boos hij mogt geweest zijn, in zijne gedwongene eenzaamheid allerlei folteringen ter prooi was geweest, en bijna voor de verzoeking van den Vorst der Duisternis bezweken. De oude leeraar, voor wien allen den hoogsten eerbied koesterden,

legde de hand des verslagenen mans in die der zwaar beproefde, wie hij beloofde al zijne dagen trouw te zullen zijn en lief te hebben. En eer de zomer verstreken was, zat HANNAH, als vrouw des huizes, in eene woning, die voor geene heerenhoeve onderdeed. Eene andere - eene hoogere vreugd was haar bewaard. Toen hare moeder haar in eere zag hersteld; toen haar eenig kind niet langer van smart en van schaamte verteerde, scheen de jeugd der oude vrouw vernieuwd te worden. En ofschoon de waardige schoolmeester, die ons het verhaal veel treffender deed, dan wij het hier navertelden, bekende, dat de boschzwerver nooit een heilig bontje werd - schoon de man den mond nooit in de kerkplooi leerde zetten, noch het wit zijner oogen naar boven draaijen, wat ben je me; - echter verzekerde hij ons, dat hij later nooit iets te zijnen nadeele vernomen had - dat hij te zijner tijd als ouderling op de leer had gepast; -dat hij zijnen kinderen eene godsdienstige opvoeding had gegeven, - en sleehts een zwak had gevierd, namelijk, al te gek te zijn met zijn' eerstgeborene, dien hij, zelfs toen deze man was geworden, nooit anders noemde dan het *Arendje*.

Eerlijke armoe's klagte en kreet.

Naar het Engelsch van Thomas Hood[1].

I. Het lied van het hemd.

Onvrouwlijk haveloos gekleed
Viel 't werk der arme naaister bang;
En toch, hoe zeer 't hare oogen deed,
En scherp door 't eelt der vingers sneed,
Weêr gingen naald en draad hunn' gang -
Stik! stik! stik!
De horst door wreed gebrek beklemd,
Zong zij, met neêrgeslagen' blik,
Zoo droef het ‘Lied van 't, Hemd!’

---

(1) Onder de verheugendste verschijnselen op het gebied der kunst onzes tijds beooren voorzeker hare sympathie voor de w e r k e n d e k l a s s e , en de toejuiching, waarmede iedere poging, om het lot van deze te verbeteren, ontvangen wordt. THOMAS HOOD is een harer welsprekendste pleitbezorgers, door de waarheid zijner voorstelling; en de beide stukjes, van welke ik het wage den lezer eene vertaling aan te biên, hebben in *Engeland* meer indruks gemaakt, dan twintig treurspelen, en meer goeds te weeg gebragt, dan honderd romans, vol pracht en praal van *fashionable life*.

‘Werk! werk! werk!
Als 't haangekraai van verr' weêrklinkt,
En werk - werk - werk,
Tot door het dak 't gestarnte blinkt!
Wat heet de vrouw hier vrij?
Wat, kent de kerk een ziel haar toe?
Veel ligter Turksche slavernij
Dan Christlijke arremoê!

Werk - werk - werk!
Al wordt het ons in 't hoofd zoo ligt,
Werk - werk - werk!
Al vallen de oogen scheemrend digt;
Een naad, een boord, een spil,
Een spil, een naad en weêr een zoom,
Tot ik de knoopen krijgen wil,
En ze aanzette in den droom!

o Mannen, wie ge ook zijl,
U, wien een moeder 't aanzijn gaf!
Het is geen linnen, dat gij slijt,
Ons leven slijt gij af!
Stik - stik - stik,
Hoe wêl 't uw vrouw, uw zusters ga,
Met d'elgen' dubblen draad naai ik
Uw hemden en mijn wa'!

Wat spreke ik van den Dood!
Ben ik dan voor 't geraamte hang?
Helaas! ter prooi aan elken nood,
Gelijke ik 't al zoo lang! -

Wat vastle ik menig middaguur!
De loonverlaging kent geen peil, -
Ach, God! waarom is 't brood zoo duur,
   En menschenvleesch zoo veil!

   Ik werk, werk, werk, gestaâg;
Ik slaap op 't stroo vaak hongrend in;
't Zijn vuile vodden, die ik draag;
   Wat vraagt ge, wat ik win?
Zie maar dit zolderhok eens aan,
Daar 'k op gebroken' stoel in huis,
Verweêrd van dak, van vloer vergaan,
   Is nog zijn huur me een kruis!

         Werk - werk - werk!
Van uur tot uur, altijd alleen,
      Ja, werk - werk - werk
Als boeven, met het blok aan 't been!
   Een spil, een boord, een naad,
Een zoom, een spil en weêr een boord,
Tot alles meê in 't ronde gaat,
   Als dwarrelden wij voort!

         Werk - werk - werk!
In 's winters doffe duisternis,
      En werk - werk - werk,
Als 't buiten zoel en zonnig is -
   Als 't vrolijk zwaluwpaar
Zijn nest bouwt onder gindsche goot,
En 'k gaarne huns gelijke waar,
   En gaarne als zij genoot!

Och! dat ik weêr werd, die ik was!
   Och! stond bet me eens nog vrij
Te hupplen over 't groene gras,
   Den hemel boven mij!
Den geur te rieken van 't gebloemt',
   Te voelen als ik plag,
Eer tot gebrek ik werd gedoemd,
   Ik, die niet uitgaan mag!

Een uur, een wijle, een omzien rust,
   Waar' wèl aan mij besteed!
Geen vierdag meer voor Liefde of Lust,
   Maar Lijd tot troost in 't Leed!
Och! dat voor 't minst ik schreijen mogt,
   Dat me ook niet vrij meer staat;
Want ieder drop van 't zilte vocht
   Belemmert naald en draad!'

Onvrouwlijk haveloos gekleed,
Viel 't werk der arme naaister bang;
En toch, hoe zeer 't hare oogen deed,
Toch gingen naald en draad hunn' gang -
      Stik! stik! stik!
De borst door wreed gebrek beklemd,
Zong zij, met neêrgeslagen' blik,
(Dat hooger loon haar dra verkwik'!)
   Zoo droef dit 'Lied van 't Hemd!'

II. Des daglooners eisch.

Een zeis! Een bijl! Een schop!
Tot spitten, vellen, maaijen,
Of dorschen, geef maar op!
'k Weet hoe 't houweel moet zwaaijen,
En hoe de vlegel klopp';
Want zie, mijne armen hangen
Niet lendenlam bij 't lijf,
Noch staan mijn handen stijf,
Om ijlings aan te vangen:
De nood leert elk bedrijf!

Geef werk me in hof of haag, -
Laat mij dien akker ploegen, -
Ik snoeije uw boomen graag, -
Ja, zal er me ook in voegen,
Schoon ik den mest maar draag;-
Bij ranken en bij schoven
Zult gij me willig zien, -
En kan ik hulpe u biên,
Roep me, als ge uw dak dekt boven:
Ik sticht geen' brand, goê liên!

Er zijn, die op 't gebrek
Door gruweldaên zich wreken,
En 't koste hen den nek!
'k Verlang geen vuur te ontsteken,
Dan in mijn kleen vertrek.

Ik wensche in winterdagen
   Ons zelv' en 't hongrend kroost
   Wat asch, die de appels roost;
Geen schuur in vlam geslagen,
   Maar haardvuur, dat vertroost.

   Aan Hem, die allen kent, -
En in zijn wijze wegen
   Der aarde droogte zendt,
Wanneer zij dorst naar regen,
   Of d'oogst in plassen endt; -
   Den Heer behoort de wraak,
Den Heer de bliksemschichten,
   En zoo zij zich niet vaak
Naar rijke schrapers rigten,
   Vermetel wie 't ook laak!

   Een zeis! Een bijl! Een schop!
Tot spillen, vellen, maaijen,
   Of dorschen, geef maar op!
'k Weet hoe 't houweel moet zwaaijen,
   En hoe de vlegel klopp'; -
Mag ik uw tweespan balen?
   'k Heb vuurger paar gestild,
   En zwaarder kar getild; -
Och, laat me uw jagt ompalen,
   En 'k sla geen hand aan 't wild!

   Geef werk mij, en tevreê
Met wat mijn vlijt me gaêrde,
   Gaan strik noch buks meer meê
Voor 't haasje van tl Eerwaarde,
   Of zijn Genade's ree! -
Geef werk, en uit hebb' vreezen
   Voor huisbraak in de Hal,
   Om 't zilvren schootlen tal; -

Hoe zwaar uw beurs moog' wezen,
Ga 's nachts gerust door 't dal!

Geef werk in elk saizoen!
Ik zul, trots hitte of koude,
Voor u ten arbeid spoên,
Zoo 'k maar mijn vrijheid houde,
En vrouw en kroost kan voên:
Foei! van uw werkhuiswetten!
Foei, van de onmenschlijkheid,
Die gâ van gade scheidt,
En kindera vast durft zetten,
Wier jeugd om deernis vleit!

Geef werk, - schoon 't zwaar en zuur
Van 't krieken van den morgen
Tot laten avond duur', -
't Zal bier en brood mij borgen,
Ik loop er voor door 't vuur!
Mits 'k van geen' meester wete
Uit uw vervloekt Gesticht,
Mits 't liefelijkst gezigt
Mij V avonds welkom heete:
Mijn wijf en zogend wicht!

Deel uit aan d'ouden stok,
Ik wil geene aalmoes trekken,
Geen geld, - geen spijs, - geen rok; -
Waar God mij deed verwekken,
Behoort van 't land me een brok!
'k Heb armen en 'k heb beenen,
'k Heb spieren als een man!
Verg kerelswerk er van,
En 'k zal ze u willig leenen,
Wijl ik niet beedlen kan.

Een Adamskind als gij,
Wil 'k naar uw wet mij voegen,
Hoe wreed haar wilkeur zij.
Ga ik door zorg en zwoegen,
Maar dwang en deernis vrij!
U 't vette deel der aarde,
Dat lui en lekker ge eet! -
Mij, in mijns aanschijns zweel;
Wat 'k Gode dankend gaêrde,
Maar luttel dank u weel.!

Een zeis! Een bijl! een schop!
Tot spitten, vellen, maaijen,
Of dorschen, geef maar op!
'k Weet hoe 't houweel moet zwaaijen
En hoe de vlegel klopp';
Wie drentlen of wie dralen,
Op d'arbeid mij gehoon
Zet gaauw en goed de kroon;
Maar moog' de duivel halen,
Die knibbelt op het loon!

De baas, die week aan week
Wat afknarpt van ons pakje,
Geeft zondags hij de preek
Gestolen geld in 't zakje,
En spaart, maar 't houdt geen' steek!
Hoe lang zich, spijt ons klagen,
Zijn vijfjeshoop vermeêr,
Wij zinken dieper neêr,
En Gast- en Tuchthuis vragen
Met woekerrent' die weêr!

E.J. POTGIETER.

Mengelingen.

Golgotha en het Kapitool.

De geschiedenis van die omwenteling in den Romeinsche n Staat, welke de vereeniging van alle magt in éénen persoon ten gevolge gehad heeft, levert stof tot meer dan ééne vraag. - Vanwaar toch, dat de trotsche Palricíërs de wereld aan eenige weinigen uit hun midden ter beschikking overlieten, en toezagen, dat deze elkander de brokken van het Romeinsche gebied toewierpen en weder ontroofden? Was zoo zeer alle karakter en geestkracht uil dien Senaat, voorheen eene vergadering van koningen, geweken, dat de wil en de overtuiging van honderden niets vennogten tegen de grillige aanmatiging van een' enkelen nog baardeloozen jongeling, van een' enkelen reeds ontzenuwden wellusteling? Was tevens alle naijver in die mate uit het gemoed der fiere Plebejers verdwenen, dat zij vergaten door hunne tribunen het regtmatig *veto* uit te spreken tegen de groote onregelmatigheden in de verwerving der staatsambten, en tegen de dolzinnige vergrijpen van enkele overheidspersonen, die de bestaande orde van zaken met voeten traden?

En had al de onverklaarbare achteloosheid van Senatoren en Plebejers de opkomst van eenige vermetelen toegelaten, was het niet al te dwaas, zoo vurig partij te kiezen, zich bij dui-

zenden onder hunne banieren te gaan scharen, en zich als schapen door hen ter slagtbank te laten leiden, niet om het Romeinsche gebied uit te breiden, maar om doelloos onder het zwaard van vrienden en broeders te bloeden?

Van den anderen kant, die overweldigers zelve zijn een zielkundig raadsel. Ik herinner mij, in de waarlijk historische tijden, geen' enkelen veroveraar van gebied of gezag, die niet óf op den troon was geboren, óf aanspraak op de regering bezat, ten minste meende te bezitten, óf door omstandigheden buiten hem, en als van lieverlede tot de volle ontwikkeling van zijn historisch karakter gebragt werd. CYRUS was geboren prins; ALEXANDER geboren koning, en groot is het vertrouwen, dat de overgeërfde vorstelijke - waardigheid den individu moet geven: wordt een geboren vorst veroveraar, zoo laadt hij de verantwoordelijkheid van zijne daden op de goddelijke roeping, die hem ten deel viel; deze geeft hem een' blijvenden steun, gelijk zij hem het beginsel leende, van waar hij uitging. CROMWELL en NAPOLEON waren *soldats de fortune*, die door alle militaire rangen waren opgeklommen in tijden, toen de legermagt allengskens alle gezag tot zich had zien overgaan, of bij het leger alleen geestkracht en orde heerschten; er behoefde slechts een man aan het hoofd te staan, die zijnen tijd kende, die beleid met moed paarde, en de omwenteling, buiten dien man voltooid, had in hem, haren zoon, eenen meester gevonden.

Maar in *Rome* waren alle Patriciërs elkanders gelijken, en de hooge militaire rangen vloeiden voort uit ambtsbetrekkingen, die velen tegelijk of beurtelings waarnamen. Een AUGUSTUS kon zich door de omstandigheid, dat hij zich aan het hoofd van eenige legioenen bevond, niet zoo hoog opgehemeld gevoelen, dat hij hieruit die stoutheid zou geput hebben, die er toe noodig was, om zich, als met éénen sprong, boven zijne gelijken, wat zeg ik? boven mannen, hooger dan hij, in rang en jaren, te plaatsen; AUGUSTUS vond de omwenteling niet gemaakt, maar *hij* maakte de omwenteling: het volk had zich niet luide en krachtig verklaard, als bij de Engelsche en Fransche revolutie; maar - vreesde slechts en verbeidde; AUGUSTUS, eindelijk, moest zijn' troon scheppen, vóór hij dien beklom, een' troon, die te *Rome* naauwelijks in het denkbeeld der menigte, veelmin met der daad bestond. Vanwaar dus, mogen wij vragen, vanwaar die verbazende zelfverheffing, waardoor één zich in de plaats zet van allen? Vanwaar die ontzettende vermetelheid, waarmede één enkel mensch, door niets geruggesteund,

al de verantwoordelijkheid op zich neemt voor de vreeselijke. gevolgen van zulk een besluit; voor de wereld, van het eene einde tot het andere beroerd; voor duizend moorden, oan medemenschen persoonlijk gepleegd, gepleegd aan mannen, voor wier eerwaardigen aanblik zelfs *zijn* hart niet ongevoelig kon zijn? Moest niet een hersenzieke dolzinnige op den duur onfeilbaar onder het bedwang der gezonden van hoofd geraken; ware het niet ondenkbaar, dat zulk een wezen jaren lang de wereld kalm en krachtig beheerscht had, waarlijk, wij zouden geneigd zijn om, ten einde deze raadsels op te lossen, tot de stelling de toevlugt te nemen, dat AUGUSTUS door razernij is bezeten geweest.

Ziethier, twee vragen lezers! gene betrekkelijk de stemming der Romeinen, tijdens de omwenteling, door AUGUSTUS voltrokken; deze betrekkelijk de gemoedsgesteldheid van den overweldiger zelven. Hare belangrijkheid wettigt eene poging lot beider beantwoording. Mogt het mij gebeuren, u mijne gedachten over dit onderwerp aannemelijk voor te stellen! Wij houden ons eerst met de eerste der twee vragen afzonderlijk bezig. Om haar op te lossen, is het volstrekt noodig een weinig breed uit te weiden en een weinig hoog op te halen, hoe kort ik ook mijne denkbeelden zal zamenvatten[(1)].

Het begrip van *staat*, als gemeenschap van burgers, dat is, van vrije met regten toegeruste personen, als instelling ter regeling der betrekkingen van den uitwendigen mensch, dat is, van den mensch als aardbewoner, zonder regtstreeksch verband tot zijne eeuwige bestemming, dit begrip bestond en bestaat in de Oostersche rijken óf niet, óf onvolkomen. - De Indische of Brámasche wereldbeschouwing, bij voorbeeld, ziet in het aardsche leven slechts een' proeftijd, gedurende welken de Godheid den mensch in zekere door onoverschrijdbare perken bepaalde betrekkingen plaatst, binnen welke hij zich door lijdzaamheid en volslagene wilsverloochening moet kenmerken, ten einde na den dood in een ander ligchaam der Godheid nader te komen, en eindelijk in Haar, de bronaar van alle leven, weder opgenomen te kunnen worden. Wat de individu ziet

(1) Terwijl ik bezig was mijne gedachten over dit onderwerp te verzamelen, is mij een stuk uitnemend le stade gekomen, geplaatst in de *Bibliothèque de Genève* (*Juill.*, 1844), dat de denkheelden van Prof. MÉLÉGARI te *Lausanne* bevat, in een' cursus over de wijsbegeerte des regts ontwikkeld.

en beleeft, is sleehts een stuk van het eeuwige Godsrijk; zoover er menschelijke wezens wonen, behoort alles tot de ééne oefenplaats der stervelingen. Dus is er aan een' staat, die, waar hij aanwezig is, een eigen doel beoogt en om zijns zelfs wil bestaat, niet te denken; dus zijn er in de voorstellingen der Indische mythische wijsheid zelfs geene grenzen tusschen volken en volken; maar de palen van het Indische rijk vallen zamen met de einden der aarde. - Nog altijd achten en noemen de Chinezen hun rijk het Rijk van het Midden, het Hemelsche Rijk, en - jammer maar, dat de werkelijkheid hun in onze dagen eene zoo harde les geeft - zij slaan nog geloof aan hunne wereldkaarten, die aan de Europeanen eenige onaanzienlijke eilandjes in den *Oceaan* toewijzen, terwijl *China* zich over de gansche ruimte uitstrekt[(1)].

Eerst met de Joodsche natie zien wij de begrippen van staat en afzonderlijk volk in de Geschiedenis optreden. Maar ook hier ziet de staat niet op grond van eigen regt het aanzijn; hij heeft slechts regt van bestaan, omdat hij het rijk Gods zelf is. De Joden zijn wel een volk, dat andere nevens zich erkennen moet; maar zij zijn het volk Gods, en tegenover dat zijn alle andere de eigendom van Daemonen. Zagen wij, bij de zuivere Oosterlingen, rijken, wier grenzen als vervloeijen in de ruimte, bij de Joden zien wij een voor altijd scherp afgebakend gebied; waren voor den orthodoxen Hindou andere volken een onding; bij de Joden is het woord *volk* in het meervoud een schimp, en een meertal van staten een gruwel, want voor hen is er maar één staat en één God.

Aan de Romeinen was het voorbehouden, om het begrip van staat als ware het van de banden, waarmede het tot nog toe aan den hemel was gekluisterd geweest, te ontdoen. In hunne geschiedenis ontwikkelt zich dat begrip, - ik durf niet zeggen, in zijne zuiverheid, want wij zullen zien, dat zij het eindelijk al te afgetrokken opvatteden en het overdreven. Gaan wij, tot ons doel, hunne inwendige geschiedenis kortelijk na.

De Oostersche rijken kennen geene andere volken; het Joodsche volk kent ze slechts, om ze op grond van het beginsel zijns bestaans te ontkennen; de Grieken kennen en erkennen

(1) Van hel Perzische rijk spreek ik niet, hoeveel Oostersch het ook aan zich gehad hebbe. Hel was van korten duur, en schijnt bestemd geweest te zijn, om eene aanvankelijke verzoening der uitersten tusschen het Oosten en het Westen te bewerken.

vreemde volken van hunn' eigen' stam, om met hen een bondgenootschap aan te gaan, en een, hoezeer beperkt, volkenregt tusschen die Hellenische stammen tot stand te brengen; maar het Romeinsche rijk heeft dit eigenaardige, dat zich in zijnen boezem een oorspronkelijk vreemd volkselement opdoet, hetwelk streeft naar gelijkstelling in regten met de Romeinen van Je echte teelt. Dat vreemde element maken de Plebejers uit; de Romeinen van de echte teelt zijn de Patriciërs. Dus draait de gansche geschiedenis van *Rome*, tot den keizertijd toe, op den strijd tusschen de Patriciërs en de Plebejers, en hoedanig moest het resultaat zijn van dezen strijd? De Plebejers verlangden te blijven, die zij waren; om de Godsdienst der Patriciërs bekreunden zij zich niet, zij hadden hunne eigene godsvereering; alleenlijk begeerden zij onder hetzelfde regt met hen te leven, regtens gelijkgestelde burgers met de Patriciërs te zijn. Dit streven nu *moest* wel het begrip van een burgerregt in het aanzijn roepen, van een burgerregt, onafhankelijk van alle onderscheid in oorsprong en godsdienst. En toen de Romeinen eenmaal dit begrip praktisch gewonnen hadden, waren zij hierdoor alleen reeds allen anderen volken vooruit. Toen vertoonden zij aan alle natiën het schouwspel van eene politieke gemeenschap, waarin de uitwendige mensch tot zijn regt gekomen was; bij de Oostersche of half-Oostersche natiën lag de uitwendige mensch geboeid onder het gezag der Godsdienst; in den Romeinschen staat was hij verlost van dat juk; zijn lijdelijke toestand, zijn staat van boete was ten einde; hij trad op met opgeheven hoofde als persoon, aan wien regten toekwamen; zijne schuld, om zoo te spreken, zijne oude schuld, was geboet; hij stond daar door eigene kracht verlost, op eigen gezag verzoend. Vandaar de tooverkracht van dat woord: *Romeinsch burgerregt*; daarom konden de Romeinen zoo veel waarde hechten aan dit regt, dat zij het als het kostbaarste, als het edelste geschenk aan personen en gemeenten mededeelden; daarom verhieven zich vreemde steden op dit verkregen regt, vreemde grooten op den naam van Romeinsch burger; daarom schonk, bij uitersten wil, een vorst zijn rijk weg aan *Rome*, en rekenden koningen het zich tot eer, als cliënten van Romeinsche overheden geteld te worden. Het Romeinsche burgerregt ging uit als eene blijde boodschap over de aarde; het begrip van vrij burger, van lid eens vrijen staats, hij de Romeinen verwezenlijkt, maakte het Kapitool in waarheid tot de hoofdplaats der wereld.

Tot dusverre is alles schoon en heerlijk. Blaar, helaas! terwijl de Romeinen zulk een edel goed wonnen, waren zij een edeler kwijt geraakt. Het begrip van burgerregt was van den aanvang aan onverschillig ten aanzien der godsdienstige belijdenis, en de Romeinen, bondgenootschap aangaande met vreemde volken, lieten de goden dezer volken aan hunne plaats, ja, welhaast haalden zij ze in binnen *Rome*, en rigtten hun altaren op nevens die der Romeinsche godheden. Van lieverlede vermeerderde het getal van volken, die *Rome's* oppergezag erkenden, en *Rome* werd het Pantheon der wereld. Wat nu is de volstrekte gelijkstelling van alle godsdiensten anders dan de vernietiging van alle Godsdienst? Was de Isis der Egyptenaren, de Mithras der Syriërs, ja, de JEHOVAH der Hebreën, even goed als hun JUPITER, dan was inderdaad hun JUPITER hun even onverschillig als al die godheden; dan was de Godsdienst slechts een ijdel vormwezen, een zamenstel van bijgeloovige praktijken geworden. Zoo hadden de Romeinen ten slotte God en zijne dienst verloren. Zulk een verlies blijft niet onbezuurd, maar openbaart zich in geest en gemoed; de geest vervalt tot wanhoop aan de waarheid, en wordt onbekwaam om een waardig doel, van wat aard ook, met geloof en liefde aan te hangen; want wat is er aan al wat men zou kunnen nastreven? wat is goed? wat is waarheid? dus vraagt hij, als de Romein in JEZUS lijdensgeschiedenis. En het gemoed? - het vervalt tot wanhoop aan het geluk, en de mensch neemt het genoegen op, waar hij het rapen kan, in lagen en onreinen zinnenlust, en de roekelooze bevrediging van den dierlijken trek dooft uit, wat er nog aan geestkracht en vastheid van wil was overgebleven. Is het dan wonder (en hiermede kom ik tot de beantwoording onzer eerste vraag), is het dan wonder, dat de Romeinen magteloos waren tegen de aanmatigingen der overweldigers? Is het wonder, dat zij zich lieten slepen in het eene of het andere leger, om de oorlogen hunner drijvers te voeren? Zij waren immers als schapen, die gevoelen, geenen herder te hebben, en die nu eens dezen, dan genen volgen, of hij hun ook mogt geven, wat zij behoeven.

Ieder belangrijk tijdsgewricht kan enkele menschen aanwijzen, die zich van het karakter van den tijd, van zijne kwalen en nooden, bewust zijn, en eene stemme vinden voor de aandoeningen, die allen bewegen, voor den jammer, dien allen lijden. Men noemt hen dichters. Aan dezulken ontbrak het thans ook *Rome* niet. Velen erkenden met den diepsten weemoed

de teekenen van den tijd; zij begrepen, dat de staat zijne volslagene ontbinding te gemoet ging, omdat voor *Rome* geene goden meer heilig waren. Hoort, hoe HORATIUS zijnen tijd beschrijft: '*Rome* neigt ten val door eigene schuld! Haar, die noch *Marsen*, noch *Etruriërs*, noch *Campaniërs*, noch SPARTACUS met de zijnen, noch de *Allobrogen*, noch de *Germanen*, noch HANNIBAL hebben kunnen verdelgen, haar bereiden wij, door God verlaten kinderen van een' gedoemden tijd, zelve den ondergang'[1]. En elders: 'Waarheen, o ontzïnden? Wat drijft u? Waartoe het zwaard gegrepen? Is er nog niet genoeg Latijnsch bloed op aarde en zee vergoten? En dat, niet om *Carthago* te vernielen, of *Brittannië* te onderwerpen, maar om deze stad door hare eigene hand te doen sneven! Drijft u eene blinde razernij? of boet gij dus de straf eener Onverzoende schuld? Ja! zoo is het: een grimmig noodlot speelt met ons een gruwzaam spel'[2]! En welke oorzaak geeft hij van dit alles op? 'Gij zult,' zegt hij, 'gij zult, o Romeinen! in de toekomst, onverdiend, de schuld van ons, uwe voorzaten, boeten, zoolang gij de instortende tempels der goden niet herbouwen, en hunne schandelijk verwaarloosde dienst niet herstellen zult. Zoo wij nog over de wereld heerschen, het is, omdat onze ouders zich niet. als wij, boven de Goden verhieven. Godsvrucht is het begin en het einde van alle heil! De goden, op ons verbolgen, omdat wij ze verguisd hebben, overstelpen het rampzalig *Italië* met leed'[3]!

Zoo dit nu de aard en de oorzaak was van de kwaal, aan welke *Rome* krank was. wat moest dan het geneesmiddel zijn? Immers, God moest wedergevonden worden; Hem riep bewust of onbewust de hartekreet; Hem vorderde de overtuiging van zoo menigen Romein, die wee droeg over den nood der tijden.

Bij de volledige erkentenis der weêrgalooze ellende (en deze erkentenis bestond bij de Romeinen, getuigen de straks medegedeelde woorden van HORATIUS) *moet* eene nieuwe hoop, een nieuw geloof in de menschelijke borst ontwaken! Dit is eene zedelijke noodwendigheid. Vandaar, dat wederom de dichters van die dagen de overtuiging der aannadering eener nieuwe toekomst van verzoening met de goden, eener nieuwe gouden eeuw, zoo levendig in den boezem droegen, dat zij zich in

(1) Epod., XVI.
(2) Epod., VII.
(3) Carm, III. Ode 6.

waarlijk profetische taal lucht gaf. HORATIUS wil voor eeuwig en onherroepelijk met het oude *Rome* gebroken hebben; hij wil met allen, the moed en geestkracht hebben overgehouden, liever dan aan onvruchtbare klagten toe te geven, over den *Oceaan* de eilanden der zaligen gaan opzoeken; ‘daar,’ zingt hij in geestvervoering, ‘daar levert de aarde onbeploegd overvloed van voedzaam graan; daar bloeit de wijnstok ongesnoeid; daar bedriegt de olijf- en vijgeboom de hoop des landmans nimmer; daar vloeit honig uit den harden eik, en water uit de steenrots; daar grimt geen beer om de schaapskooi; daar zwelt geene adder in het gras; daar valt geen slagregen, noch zonnehitte op het bezaaide veld. Deze stranden heeft JUPITER voor de vromen bereid’[1]! - En VIRGILIUS: ‘Eene nieuwe gouden eeuw daalt uit den hemel; ziet, een knaap wordt geboren: in zijnen leeftijd zal de wereld die heileeuw zien dagen. Zoo er sporen overgebleven zullen zijn van onze schuld, zij zullen uitgewischt worden van de aarde. Die knaap zal een godenleven ontvangen en een rijk van vrede stichten op aarde. Reeds als hij nog kind zal zijn, zullen bloemen uitspruiten, waar hij treedt; de melk der geiten zal hem toevloeijen; geen verscheurend gedierte, geene vergiftige slang noch plant zal kunnen schaden.’ Zoo gaat de dichter voort en schildert trek voor trek de gouden eeuw, niet als verleden, maar als toekomstig, en eindelijk roept hij uit: ‘o Dierbaar kroost der goden! kom, reeds is het de tijd! Zie, reeds waggelt het gevaarte des heelals en dreigt ineen te storten! Doe de blijde hoop dier toekomst in alle harten dalen, en valle het mij te beurt, mijn leven zoo lang gerekt te zien, en dan nog adem over te hebben in de borst, om uwen lof te zingen’[2]!

Zoo zong de vrome Latijnsche dichter, en zijne taal, even als die van HORATIUS, is meer dan een zamenraapsel van oude mythen en plaatsen van vroegere dichters, bij wijze van poëtische studie, en, zoo als men zegt, voor de aardigheid vervaardigd.

Over de geheele wereld, mag men zeggen, bestond dezelfde behoefte, want de geheele wereld was Romeinsch geworden; over de geheele wereld dus steeg dezelfde zucht ten Hemel, - en de Hemel antwoordde. Toen het menschdom in zijne geschiedenis den trap bestegen had, dien *Rome's* staatsontwikkeling kenmerkt, moest noodwendig nevens den *geopenbaarden mensch*,

(1) Epod, XVI, v. 21, sqq.
(2) Ecl., IV.

die eerst nu als *politisch* wezen was opgetreden, moest noodwendig, zeg ik, nevens den geopenbaarden mensch, *God geopenbaard worden in den mensch*. De knaap *werd* geboren, niet in een der Oostersche rijken, want hier lag de mensch nog altijd in kluisters; niet in *Rome*, want *Rome* moest zijne bestemming ten einde toe vervullen; maar onder het Joodsche volk, waaraan het Oosten slechts gevangenschap had kunnen berokkenen, maar dat *Rome* van de boeijen zijner nationaliteit had verlost. Van het Joodsche volk ging thans eene andere blijde boodschap, eene andere verlossing en vrijheidsprediking uit, dan *Rome* het menschdom had kunnen brengen. Van dat rijk was *Golgotha* het Kapitool; *Golgotha*, dat nog de *hoofd*plaats der wereld is. Zat weldra in AUGUSTUS een hoogepriester en koning te *Rome* op zijnen troon, ook van *Judea* ging de aankondiging uit van een koningrijk; ook hier trad een hoogepriester op en koning, wiens troon een kruis was. Niet dat de arbeid der menschelijke geschiedenis daarom ijdel was geworden. Het Christendom en het Romeinsche staatsbegrip maken te zamen het erfgoed uit, door de Oude Geschiedenis aan de latere menschheid vermaakt; het zijn de twee faktoren der Nieuwe Geschiedenis, en omdat *Rome* zonder God zoo rampzalig schipbreuk leed, is daarom het begrip van het burgerregt geene leugen; wij houden er aan vast, gelijk ook een der Apostelen van CHRISTUS dit zijn regt deed gelden.

Intusschen, de Romeinen van dien tijd kenden het kind niet, dat uit den gevelden Israëlietischen koningsstam stond gehoren te worden. Wat schoot hun dan over? De oude goden te doen herleven - dat vermogten zij niet; daartoe was die Godsdienst te naauw met hunne voormalige, thans voor altijd ontwijde, geslachts- en staminrigtingen verbonden geweest, en de leer hunner goden was geene leer voor alle toestanden en tijden; zij kon bij - gevolg evenmin als de oude republiek hersteld worden, en hoe weinig dit laatste mogelijk was, werd op het slagveld van *Philippi* met den ondergang van BRUTUS en CASSIUS, de laatste der Romeinen, voldingend bewezen. Dus werden zij gedreven tot de laatste gevolgtrekking van het stelsel, dat hunne historische ontwikkeling had aan het licht gebragt; met andere woorden, zij moesten in eenen zigtbaren persoon het regtssubject, den mensch in enkel staatsregtelijken zin, op den troon plaatsen; en kenden zij den mensch geworden' God niet, zij moesten den mensch tot God maken. Vanhier de opdragt der alleenheerschappij aan AUGUSTUS: van-

hier de vergoding van dezen hunnen eersten keizer. En waarlijk, zij *hebben* AUGUSTUS, niet na zijnen dood, maar reeds bij zijn leven uitdrukkelijk *vergood*, AUGUSTUS, zoo als hij daar was, niet om den wille eener waardigheid, welke den gewonen mensch, een hooger karakter zou verleend hebben, - dit was vroeger ook geschied, en van zulk eene vergoding waren de Seleuciden de voorwerpen geweest: - maar AUGUSTUS, den gewonen mensch, die in een eenvoudig huis in hun midden leefde; die zich door geene pracht of staat van de overige grooten en overheden onderscheidde; die zich de gewone staatsambten liet opdragen, en ambtgenooten van gelijken rang nevens zich duldde, ja, vorderde; die den naam van *heer* en *meester* (dominus) verafschuwde; want des te meer personeel was zijn gezag; in één woord, den beambten *burger* AUGUSTUS. Onhandigen wilden hem altaren en tempels oprigten, maar hij wilde zulks niet gedongen, want het menschelijke moest zich niet in het goddelijke verliezen; in tegendeel, het zuiver menschelijke móest als goddelijk vereerd worden. Dus stelde men zich tevreden, met hier en daar tempels aan den Genius van AUGUSTUS toe te wijden, en voor het overige achtte en noemde men hem zelven *God*. - Wij hebben HORATIUS klagt over de tijden der burgeroorlogen, wij hebben de stem zijner hoop op eene heilrijke toekomst gehoord; vernemen wij thans ook uit zijnen mond, hoe hij aan alle rampen, in AUGUSTUS paal en perk gesteld, in hem alle verwachtingen vervuld achtte; hoe hij hem als God verheft en eerbiedigt: ‘Wien zal het volk door zijne vurigste gebeden uit het midden der goden op aarde afroepen? Wien zal JUPITER de taak in handen geven, om de schuld te verzoenen? o Wij smeeken u, daal eindelijk uit den hemel, in de gedaante van APOLLO of van een' der andere goden; laat het u welgevallen, op aarde als wreker van CAESAR op te treden, den naam van vader en vorst te dragen, en keer spade naar den hemel weder’[1]! Gij ziet het, de dichter achtte dit gebed reeds in den persoon van AUGUSTUS vervuld. En elders, kort en krachtig: ‘Aan den donder, dien hij voert, herkennen wij de godheid van JUPITER; uit zijne groote daden blijkt AUGUSTUS een god op aarde (praesens divus) te zijn’[2]. Dit is geene laffe vleitaal, waarvoor men zulke uitdrukkingen van den dichter te dikwijls heeft uitgegeven;

(1) Carm., I. Ode 2.
(2) Carm., III. Ode 5.

HORATIUS toont hier op nieuws het orgaan van zijnen tijd te zijn, en de vergoding van AUGUSTUS was geene gril, geene willekeurige, als ware het, afgesprokene handeling; zij was een noodwendig produkt van de ontwikkeling der tijden. Anderen vergoedden hem, door voorteekenen en wonderen, door gezigten en droomen en voorspellingen te verbreiden, die AUGUSTUS grootheid zouden aangekondigd hebben. 'JULIUS MARATHUS,' zegt SUETONIUS(1), en de schrijver, dien hij noemt, was een vrijgelatene van AUGUSTUS zelven, 'JULIUS MARATHUS verhaalt, dat, weinige maanden vóór AUGUSTUS geboorte, er te *Rome* een teeken geschied is, hetwelk verkondigde, dat de Natuur een kind, dat koning over het Romeinsche volk worden zou, stond te baren. Hij voegt er bij, dat de Senaat, hierdoor verschrikt, het besluit nam, dat al de kinderen, die in dat jaar het levenslicht zouden zien, gedood moesten worden, maar dat men de uitvoering van dit wreede besluit had weten te verhoeden.' Ware het SUETONIUS niet, die dit vermeldt, en haalde hij niet de woorden aan van een' tijdgenoot en bekende van AUGUSTUS, wij zouden meenen hier eene onbetamelijke overbrenging van het gebeurde ten aanzien van het kind JEZUS aan te treffen; de Senaat speelt hier volkomen de rol van HERODES, waar deze last geeft tot den Bethlehemitischen kindermoord. In een der boeken van zekeren ASCLEPIADES van *Mende*, die reeds vóór TRAJANUS moet geleefd hebben, werd van AUGUSTUS bovennatuurlijke geboorte gewaagd: APOLLO zou in de gedaante van een' draak zijne moeder bezwangerd hebben(2). 'Het is eene algemeen bekende zaak,' zegt SUETONIUS verder, 'dat toen OCTAVIUS, wegens de bevalling zijner vrouw, die AUGUSTUS ter wereld had gebragt, eenigen tijd te laat in de vergaderzaal der Senatoren verschenen was, die juist over de zamenzwering van *Catilina* beraadslaagden; dat toen P. NIGIDIUS, de reden van OCTAVIUS vertraging en tegelijk het uur der bevalling zijner vrouw vernomen hebbende, verzekerd heeft, dat er een beheerscher der aarde geboren was.' Wonderen van AUGUSTUS kindschheid werden er verhaald, en zoo ik al de droomen wilde mededeelen, die AUGUSTUS Vader en moeder, die Q. CATULUS en CICERO zelf zouden gedroomd hebben, en die alle AUGUSTUS als den voorbestemden heerscher moesten aanwijzen, ik zou te veel van de aandacht mijner lezers vergen. Liever ga ik over tot de tweede vraag, die ik mij had

(1) V. Aug., c. 94.
(2) SUETONIUS, l.l.

voorgesteld. Hare beantwoording zal zoo veel tijds niet behoeven.

Wat wij tot dusverre uiteengezet hebben, moge de historische noodwendigheid van een' persoon als AUGUSTUS verklaren; nog altijd bestaat de behoefte, om ons, zoo mogelijk, de stemming te vertegenwoordigen, welke den overweldiger, zoo bij het nemen en de eerste volvoering van zijn besluit, als na het bereiken van zijn doel, mag gekenmerkt hebben.

Het is zielkundig mogelijk, dat de mensch tot de overtuiging geraakt, dat wat er geschiedt, zoo in het rijk der natuur, als in dat der geschiedenis, de veelvuldige uitdrukking is eener eeuwige idée; dat de grond van ons oordeel, waarnaar wij het eene, zoowel in natuurlijken als zedelijken zin, goed, het andere kwaad noemen, slechts te zoeken is in *ons* verstand, 't welk zijne, voor het zinnelijke en burgerlijke leven berekende, begrippen als maatstaf gebruikt; maar dat uit een hoo ger standpunt, de onderscheiding van goed en kwaad niet gelden kan. Wie zoo denkt, hem dreigt het gevaar van te wanen, dat hem alles geoorloofd is, daar hij, hoe zich ook gedragende, toch niet buiten de noodlottige vormen, die de natuurlijke en de zedelijke schepping telkens aan het licht brengen, geraken kan; hij is in de verzoeking, zijne zinnelijke natuur, met hare neigingen, mede in het gebied van het noodwendige in te sluiten, en aan te grijpen, wat den eisch zijner matelooze eerzucht bevredigen kan. Door geene banden wordt hij belemmerd; voor niets deinst hij terug, want kan het geweten dengenen kwellen, die over de onderscheiding tusschen goed en kwaad heen is? kan hij medelijden koesteren met de rampen, welke hij berokkent? alles is in zijn oog slechts eene soort van tooneelspel, dat het noodlot zich zelf vertoont; of er bloed stroomt of wijn, het is eenerlei, en zoo de slagtoffers er pijn en leed van dragen, des te erger voor hen, maar ter zake doet het niets af.

Zulke beginselen kunnen in alle tijden bestaan; zij mogen in de oude wereld door middel der mysteriën zijn voortgeplant, die in allen gevalle een gevaarlijk pand beheerden; maar in tijden, als die van AUGUSTUS, komen zij, niet meer belemmerd door de magt van een gezond godsdienstig en staatkundig leven, uit hunnen schuilhoek te voorschijn; dan kunnen zij bet rigtsnoer worden, waarnaar de eene of andere vermetele zijne daden regelt. Zóó nu denken wij ons den AUGUSTUS der vogelvrijverklaringen en der burgeroorlogen. In dezen tijd was hij werkelijk een duivel van boosheid, maar een domme duivel (ver-

gunt mij deze uitdrukking) kan hij niet geweest zijn, anders ware hij op die zee van bloed niet blijven bovendrijven; anders ware het karakter, dat hij later heeft ten toon gespreid, die gematigdheid, dat wijs beleid, die eenvoudigheid, volstrekt onverklaarbaar. In dien tijd moet hem werkelijk iets fataals gedreven hebben, iets daemonisch hem eigen geweest zijn; hij is met ANTONIUS en LEPIDUS, van welke de eerste ten minste slechts een gemeen boosdoener schijnt geweest te zijn, als drieman opgetreden; eenigen tijd weêrstaat hij den eisch zijner ambtgenooten, die de uitmoording hunner staatkundige tegenstanders verlangen; maar toen hij eenmaal was overreed en zijn besluit had genomen; toen ook hij zijn' *Rubicon* was overgetrokken, was hij de onverbiddelijkste der drie, en betuigde hij voor den Senaat, dat hij geene palen aan zijne moorddaden wilde stellen, vóór hij de handen volkomen ruim zou hebben(1). Hij ging te gast op bloed; scherts en spot voegde hij bij den doodslag, dien hij toebragt; zijp gelaat en zijne stem waren het afdruksel van den helschen geest, die hem bezielde; getuige het voorbeeld van TEDIUS AFER, dien hij door zijn dreigen alléén den doodsangst op het lijf jaagt, zoodat de ongelukkige, zich door hem vervolgd wanende, zich zelven in waanzinnige wanhoop om het leven ging brengen. In één woord, in die dagen is AUGUSTUS een ingevleeschte duivel, niet bij wijze van spreken, maar in den eigenlijken zin des woords; hij is ook hier de geopenbaarde *mensch*, naar de uitdrukking der *Genesis*: de mensch, die is als God, kennende het goed en het kwaad; - hij is - vergunt mij mijne gedachte vrij uit te spreken - hij is het tegenbeeld van den CHRISTUS. Ook dezen werden de koningrijken der aarde aangeboden, eene verzoeking, voor welke AUGUSTUS bezweek, maar Hij sloeg ze af; Hij bezat de bewustheid van onbeperkte physieke magt, maar Hij verbrak niemand een haar des hoofds; Hij bezat zijnen schat in nederigheid, om te lijden, niet om leed te doen; ook Hij zou legioenen te zijner beschikking gehad hebben, maar Hij onderging gewillig den dood, in plaats van dien toe te brengen. - En meent niet, lezers! dat ik met deze tegenstelling aan den eenen kant CHRISTUS te zeer tot het aardsche aftrek, en aan den anderen kant den persoon van AUGUSTUS te nevelachtig maak, want, aan den eenen kant: CHRISTUS behoort in het verband der geschiedenis; en aan den anderen: de geschiedenis is het strijdperk van geestelijke magten.

(1) SUETON., V. Aug., c. 27.

Toen AUGUSTUS eindelijk, na den zeeslag bij *Actium*, al wat hem had tegengestaan geveld had, aarzelde hij een oogenblik, of hij de republiek ook herstellen zou[1]. Had hij dit gedaan, verre van een heerlijk stuk te bedrijven, zoo zou hij de kroon hebben opgezet aan zijne mensch- en wereldverachting. Daartoe zou hij clan de aarde in bloed hebben doen baden, om het gebied als een voorwerp zonder waarde weg te werpen? Wezenlijk, het ware eene grenzenlooze zelfverheffing geweest, het speelgoed als met den voet weg te schoppen, waarom hij zoo lang gedobbeld had, en zich te gedragen, alsof hij zich nog te goed waande, om de aarde op te nemen, daar zij aan zijne voeten lag. Hij was er toe in staat, want hoc zon het anders in hem zijn opgekomen? Maar dat hij het niet deed, bewijst, dat hij zijn gemoed van toen oan voor betere ingevingen openzette; en dit tijdstip werd een keerpunt in de geschiedenis van AUGUSTUS. Sedert wijdde hij zich, zijnen tijd en zijne vermogens aan het rijk, dat zonder eenhoofdig bestuur niet meer bestaan, veelmin gelukkig wezen kon; maar, in weêrwil van de magt, die hem ter dienste stond, en die de meesten in zijn geval tot de grofste misbruiken zou verleid hebben; in weêrwil van de verhevenheid der plaats, die hij bekleedde, en die anderen zou hebben doen meenen een' staat te moeten voeren, daaraan geëvenredigd; in weerwil van den alles omvattenden werkkring, dien hij zich thans gegeven zag, en die de meesten voor de gezellige en huiselijke zamenleving ongeschikt zou gemaakt hebben; in weerwil van dit alles bleef, of liever *werd* hij thans *mensch* in den zin, waarin men dengenen mensch noemt, die niets menschelijks, zoo als het spreekwoord zegt, tracht te ontveinzen, of van zich te weren. Hij dwong niets door overmagt, en wendde slechts wettige middelen of zijnen regtmatigen invloed aan; ontwikkelde in persoon zijn gevoelen in den Senaat, en liet den leden hunne beslissing vrij, ja, stemde mede, als een eenvoudig burger, in de volksvergadering. Hij onttrok geen' schuldige aan den regter, neen, liet zich als getuige dagen, en bepleitte weleens zelf de zaak van eenen aangeklaagde, in wiens lot hij belang stellen moest; hij was in den eigenlijken zin des woords beleefd jegens den Senaat, beleefd jegens het volk, daar hij niet duldde, dat de Senatoren hem staande ontvingen of opstonden, wanneer hij de vergadering verliet, en den gemee-

(1) SUETON., I.I., c. 28.

nen man vertrouwelijk op de openbare straten groette. Was JULIUS CAESAR gewoon geweest, in den schouwburg staatsberigten te ontvangen, en ze aldaar zelfs schriftelijk te beantwoorden. hij vermeed dit zorgvuldig, deels uit achting voor het volk, deels omdat hij wezenlijk genoegen schepte in de vertooning, hetgeen hij ook evenmin ontveinsde, als elke menschelijke aandoening of zwakheid. Voor het overige woonde, leefde en kleedde hij zich eenvoudig, legde bij zijne vrienden bezoeken af, ja, ging bij hen meermalen te gast. Onschuldige scherts en spel schenen hem de liefste van alle; aanvallige kinderen liet hij bij zich noodigen, om met hen met dobbelsteenen of noten te spelen. Als schrijver op te treden, dat de hoogere standen weleens beneden zich achten, versmaadde hij niet, ja, zelfs als dichter beproefde hij zijne krachten, en waar zij te kort schoten, dreef hij met zijne eigene mislukte poging geestig den spot; tot zijne taal toe was hoogstnatuurlijk, gelijk hij ook aan zijne kleindochter AGRIPPINA schrijft: tracht toch vooral onopgesmukt te spreken en te schrijven. Hij zelf ontzag zich zelfs niet spreekwoordelijke gezegden, ja, soms vrij gekkelijke, door hem zelven uitgevondene uitdrukkingen, gedurig in den mond te nemen, en belachte de gemaaktheid van MAECENAS spreektrant. Eindelijk was hij ook, wat men noemt, bijgeloovig: hij, die te voren had kunnen zeggen, dat hij, NEPTUNUS ter spijt, de overwinning ter zee zou behalen, deed later den goden geloften, om de vervulling van zijnen wensch te verkrijgen, en hechtte waarde aan voorteekenen, aan voorbehoedmiddelen en wat dies meer is[(1)].

Zoo was het zuiver menschelijke, ontdaan van alle overspanning, in zijn persoon, en tegelijk de rust in den staat teruggekeerd. Maar had *Rome* daarmede verkregen, wat het behoefde? Onze beschouwing van zoo even heeft de strekking niet, om dit te doen gelooven, en al kouden wij het gelooven, de eindelijke uitkomst zou ons gevoelen logenstraffen. AUGUSTUS, de keizer, het middelpunt van aller hoop en van aller vertrouwen, het voorwerp van aller hulde, was mensch; al zijne beginselen en drijfveren waren menschelijk; een levendig gevoel voor orde en welvoegelijkheid kenmerkte hem; belangstelling in de roeping zijns levens, en hierop gegronde lust tot onverpoosden arbeid, bezielden hem; matiging in alle

(1) Zie de bewijzen van al het aangevoerde bij SUETONIUS, l.l.

dingen, als de voorwaarde van het langdurig genot der krachten, beminde hij. Helaas! hij zelf, die door wetten de onschendbaarheid des huwelijks en der maagdelijke kuischheid had willen verzekeren, moest reeds in zijn eigen gezin ondervinden, hoe magteloos zulke banden zijn; zijne dochter JULIA misbruikte weldra hare betooverende schoonheid en haren uitstekenden geest, en gaf zich eindelijk aan de grofste buitensporigheden over; hij moest haar verbannen uit het huis haars gemaals, ja, uit *Italië*, naar een eenzaam eiland, en zelfs op zijn sterfbed kon hij haar niet bij zich zien, noch haar vergeven! En of dit nog niet genoeg was, zijne kleindochter JULIA, die hij, had haar leeftijd het toen veroorloofd, onder de Vestaalsche maagden had willen zien opnemen, en zijn kleinzoon AGRIPPA, volgden dat verderfelijk voorbeeld gewetenloos na; de ondeugendheid van zijn kind en zijne kleinkinderen knaagde aan zijn geluk; hij betuigde, dat hij hen liever had zien sterven, dan hen dus onteerd te zien, en noemde ben zijne drie etterbuilen of kankergezwellen. TIBERIUS, zijn' stiefzoon, en sedert het afsterven van den door de stem des ganschen volles en door die des dichters VIRGILIUS betreurden MARCELLUS, ook zijn' erfgenaam in het gebied, kon hij nog tot zijnen dood toe zijn vertrouwen schenken; maar dezen ontbrak de belangstelling in zijne verhevene betrekking, en bij gevolg de liefde voor hen, die de voorwerpen zijner zorg hadden behooren te wezen, en hij werd de trage, onverschillige, ijdele en toch somber zinnelijke en wreede tiran, dien TACITUS ZOO meesterlijk heeft geteekend. Ja, de keizer der Romeinen, de god der aarde, in wien FLAVIUS JOSEPHUS nog den Messias meende te moeten erkennen, verviel in CLAUDIUS tot onnoozelheid, in CALIGULA tot waanzin, in VITELLIUS tot den rang van een vraatzuchtig dier, en in NERO hebben wij het eerste voorbeeld van die virtuositeit in het booze, welke sedert in de Geschiedenis naauwelijks is vertoond. Het monster was verheven boven de banden des bloeds, en vermoordde zijne eigene moeder; hij erkende geene grenzen in de middelen, die den echten vorst moesten ter dienste staan, wanneer hij zich koninklijk wilde vermaken, en, waar anderen tot prikkeling van hun verstompt gevoel schouwspelen voor zich lieten aanrigten, klopte en juichte zijn hart op het gezigt van het brandende *Rome*, door hem aangestoken. - Wilt ge regt beseffen, hoe zwak het vertrouwen der Romeinen zijn moest op het geluk, dat hun na zulke vorsten eene enkele maal ten deel viel onder mannen als TRAJANUS en de ANTONIJNEN, die nog de edel-

ste waren onder de weinige goede, zoo hoort GIBBON[1], die hier, misschien onwillekeurig, getuigt, dat de deugd dier keizer verfijnde zelfzucht was: ‘De moeite dier Vorsten,’ dus spreekt hij, ‘werd meer dan vergolden door de overgroote belooning, die hunne pogingen, zoo zij wel gelukten, noodwendig verbeidde; door den regtmatigen trots der deugd, en het fijne genot, dat hun het schouwspel eener wereld moest aanbieden, van welker geluk zij de stichters waren.’ ‘Maar hoe ligt,’ dus zegt hij verder, ‘hoe ligt kon de magt misbruikt worden, die zij hadden aangewend, om het volk wel te doen! De denkbeeldige dwangmiddelen van Senaat en Wetten vermogten wel de deugden des Keizers te doen uitkomen; maar zijne ondeugden te verbeteren vermogten zij niet.’ - In MARCUS AURELIUS ANTONINUS had nog de wereld een' filozoof op den troon moeten zien, een' filozoof, met zich zelven en de zijnen onmatig ingenomen (en wat is een wijsgeer, die zijn eigen ik nog kon doen gelden?); in MARCUS' eigen' zoon COMMODUS kon zij de zinnelijkheid aanbidden, en in hem als een voorbeeld opmerken, hoe die zinnelijkheid, wanneer zij geheel en al buiten den band springt, en door geenen arbeid van den geest, door geene bepaling van den wil op eenig zedelijk doel, meer wordt opgewogen of beteugeld, een meesterschap en eene veêrkracht ontwikkelt, wolke ligehamelijke uitspattingen en Herculeskunsten mogelijk maakt, waartegen een ligehamelijk zwakker, maar geestelijk degelijker geslacht opziet. Wat was COMMODUS anders dan een door lagen omgang bedorven schouwspeler; wat anders dan een door zijn bloedig ambacht ontmenschte zwaardvechter op den troon? En nog wachtte *Rome* in ELAGABALUS, een verachtelijker wezen, aan het hoofd van den staat; zijne gruwelen waren van dien aard, dat men er naauwelijks op durft zinspelen; hij was een ontmande Oostersche afgodspaap; en, geplaatst op het verhevens te standpunt der wereld, waar de man de meest mannelijke zijner hoedanigheden behoeft, lag hij, als eene wellustige vrouw, in de armen van onderdanen.

Hoe konden de Romeinen zulke schanddaden op hunnen troon dulden? Zoo roept gij ook hier uit. Het doet mij leed, dat wij het vonnis der veroordeeling over het gros der natie, zoo als zij tóen was, moeten strijken: maar erkennen moeten wij het: de tijd bragt het mede; die NERO, die COMMODUS, die ELAGABALUS, verdienden keizer

(1) Chap. III.

te zijn, want de zinnelijkheid was toen werkelijk het hoogste in de schatting der Romeinen; zij was de eer, de roem, de afgod van den tijd; wanneer de uilslekendste persoon des rijks keizer zijn moest, dan hadden zulke voorwerpen aanspraak op deze waardigheid, want zij vertegenwoordigden bij uitnemendheid, wat een ieder huldigde in zijn' bijzon deren kring. Zon bezat *Rome* in zulke keizers iegelijk zijne begeerte en zijne straf. -

Behoef ik uitdrukkelijk de slotsom uit het overwogene te trekken? Welligt niet! Maar toch noopt mij de hardheid der tafercelen, die ons het laatst bezig hielden, aan het slot mijner beschouwing, een aangenamer grondtoon te laten doordringen. - Al die gruwelen zijn slechts het bewijs van de ontwijfelbaarheid en de onmisbaarheid der verschijning van AUGUSTUS grooten tijdgenoot. Zon waarachtig er een Romeinsch rijk geweest is, en op den troon van dat rijk de vertegenwoordiger van den mensch, zoo als hij is, wanneer hij zijne zinnelijkheid vergoodt, zoo waarachtig is er in dien zelfden tijd een persoon opgetreden, die 's menschen waarachtige eer en wezenlijke grootheid aan het licht heeft gebragt; zoo zeker als *Rome's* weg ten val heeft geleid, zoo zeker is er behoud en verheffing voor het menschdom te vinden.

Febr., 1845.

W.G. BRILL.

Uitspanningen van Christopher North.
Christopher in zijne vogelvlugt.

III.

De R a v e ! In een afgelegen dal zet de zwervende voetganger zich op den eersten steen den besten neder, en staart naar den donderzwangeren hemel, wiens sombere stilte nog door geen dof gerommel wordt gestoord; -hij luistert, maar alle geluid bepaalt zich tot het neêrvallen eeniger groote regendroppels op de naakte heuvelhelling, één, weêr één, en bij tusschenpoozen tot een' derden, een' vierden en een' vijfden toe; - doch het is of de klip, die over hem heenhangt, bijwijlen steunt; de pelgrim springt op, luistert andermaal en het geluid wordt herhaald; - in plaats van eenen zucht, klinkt het kras-kras-kras! -en is het blijkbaar eenig levend schepsel, dat dien kreet slaakt. Eene wijle stilte! - en holler en raauwer krijscht het gekras hem van de overzijde des engen dals toe. Hij blikt op naar den zoelen, zwaren hemel; - hij voelt het warme vocht op zijn gezigt, maar ziet geen' vogel de wieken reppen. Weldra echter verheft zich iets zwarts, traag en zwaar uit de klove in de schaduw, en eer het de rolsranden ontstegen, eer het de bovenlucht is ingezweefd, weet hij, dat het een R a a f is. Het dier schijnt er gram over in zijne eenzaamheid te zijn verstoord, en spoedt zich in rappe, lijnregte vlugt naar een ander dal; maar

zwaait om, vlak voor het berggevaarte, dat er hem van scheidt, en vouwt, nederstrijkende op het heidekruid, zijne vleugels zaam en loopt grimmig in het rond, weder zijn wild kras- kras - kras krijschende! Geen andere vogel, die zoo zeer een' nikker gelijkt - en mogt gij het ongeluk hebben, in de woestijn een been te breken, en niet in staat wezen naar eene hut te kruipen, dan blijft alleen een dwaas er borg voor, dat gij nog vier en twintig uren leven zult. De grootste N I M R O D ter wereld hield nooit een' jagthond na, die fraaijer neusgaten had dan deze gevederde satan, bedekt als ze zijn mogen, met schier borstelige haren, het schrikwekkend sieraad eener nebbe, die onevenredig groot mogt heeten, zoo zij niet bestemd was, om van stervenden mensch of dier de oogholten leêg te pikken, of den hersennaad op te rijten. De neb van den raaf kan niet verscheuren als de bek des adelaars, noch is zijnen klaauwen de kracht geschonken, waarmede deze hen beurtelings nijpen en smijten doet; maar een beter wapen om meê te snijden en te steken - hier een brok, daar een brok, tot enkel de karkas overblijft - ieder stoot altijd raak en weêrgaas diep-is geen' anderen vogel bedeeld. Het maakt diepe wonden, en behoeft nooit zijn werk over te doen. o Onreine, die het walgelijkste ruwen raauw te lijf slaat! voor uwe opgesperde neusgaten, die in de stinkende lucht der groeve van verre het aas rieken, is de pestwalm der krengen zoeter, dan voor ziel en zinnen des hijgenden minnaars de adem zijner liefste is, wanneer hare onschuld in zijne armen rust, en hare onweêrhoudene lokken en ongedekte boezem voor hem zwaar gaan van iets etherischer geurigs, dan alle balsems, het gelukkige *Arabië* ontschaakt.

De R a a f schrokt geen dierlijk voedsel in, ten zij het een' lijksmaak hebbe. Het valle daarom niemand in te gelooven, dat hij eenigen eerbied heeft, eenigen schrik voedt voor de mysterie des levens. Ook is hij geen bloodaard, ten minste niet zoo laf, om voor de doodstuip of doodschop van lam of schaap bang te wezen. Maar zoolang zijn slagtoffer kan' staan of zitten, of liggende tegen den dood worstelen kan, blijft de raaf op een' afstand - beschrijft hij er al huppelende kring bij kring om, die naauwer worden, naar mate zich de neusgaten van het kranke beest in zijne stuiptrekkingen wijder opsperren, naar mate de duisternis des doods er zich meer en meer over verzwaart. Als de prooi op het punt is, om den laatsten snik te geven, springt hij krassende op den nog ademenden buit, en wet zijne nebbe op door blaauwe ringen omslootene pooten, wier nagels hij echter

nog niet zoo diep in het vlies zetten durft, dat zij weêrhaken. Den breeden, platgekroonden kop op en neêr slaande, en zich, nu eens ter regter- en dan weder ter slinkerzijde keerende, terwijl zijne oogen al dien tijd glinsteren van een' zelfbehagenden lach, slaat hij zijne vleugels uit, en vouwt die weder zaam. tien, twintig, dertig malen misschien, als weifelt hij hoe hij beginnen zal zijnen bloeddorst te stillen, en wipt dikwijls, op het punt aan te vangen, ter zijde, achteruit, over den kop, en huppelt er dartel om en nog eens omheen, en deinst twee of drie schreden aarzeling, om de lucht van het koud en kil wordende bloed niet enkel in te snuiven, neen, om die in te hinniken. Eindelijk ligt het rampzalig offer roerloos, en zonder te wachten tot het verstijfd is, gaat hij vurig en vinnig aan het werk, en door een afgrijsselijk instinkt geleerd, hoe de ingewanden op te wroeten, verlustigt hij zich in onreine gulzigheid, en bewaart misschien oogen, lippen, gehemelte en hersenen voor de *bonne bouche*, verzaad tot de keel toe, en schier even weinig meer in staat om te krassen als om te vliegen.

Het wordt algemeen geloofd, dat de R a a f langer dan honderd jaren, dat hij misschien een paar eeuwen leeft. Kinderen worden meisjes, meisjes worden maagden, maagden worden vrouwen, vrouwen weduwen, weduwen oude wijven, en oude wijven besjes en stof; en de Raaf, die aan den ingang des dals zijn verblijf houdt, weet van aller geboorte, doop, huwelijk, doodbed en begrafenis af. Het lijdt geen' twijfel - wij hebben het honderd malen hooren zeggen-dat hij bewustzijn heeft van de doodbedden en de begrafenissen. Vaak flapt hij met de vleugels tegen de deur en de vensters der hut, waarbinnen de rampzalige te sterven ligt, of krast, op het heidak zittende, den doodsdroom afgrijzen in. Als de begrafenisstoet het pad naar het kerkhof op den berg inslaat, zweeft hij dien in de lucht voor, en daalt soms, al krassende, zoo digt tot de baar af, of hij er op neêrstrijken wilde. Terwijl de vrienden des verscheidenen zich later in het sterfhuis te buiten gaan aan geraspt brood en geestrijken drank, zingt ook hij zijnen logenachtigen lijkzang, het lievelingslam van het kleinkind des overledenen verslindende. De herders houden vol, dat men de raaf bijwijlen hoort lagchen. Waarom zou hij niet, zoowel als de hyena? Duivelscher is hij nooit dan in zulk een oogenblik, want hij weet, dat zijn lach den dood eens menschen voorspelt. Het is waar, en we zouden onbillijk zijn, zoo wij het feit verzwijgen, erger nog, zoo wij het loochenen wilden; het is waar, dat Raven aan

spijze hebben gebragt; maar dat was de straf, de boete, een tweetal hunner opgelegd, voor eene zonde, door hen vóór den Zondvloed, toen zij menschelijke gestaltenisse hadden, bedreven; een tweetal, dat, zoodra de Ark op den berg *Ararat* rustte, weg, verreweg vloog, naar het treurtooneel der verdronkene wouden, en de misvormde eenzaamheid van overstroomd dal bij dal. Stervende Raven schuwen, schuilen weg voor het daglicht, in begrafenisplaatsen tusschen de rotsen; men ziet ze naar hunne spelonken voortwaggelen, als wierden zij door een' drom van angsten vervolgd; men ziet hen krimpen en kruipen van eene wroeging, die het instinkt ontrust, of het geweten ware. Immers, zoo zegt en zingt het Celtisch bijgeloof - ons in een' droom toegemompeld - en voegt er bij, dat er schimmen van Raven zijn, groote, zwarte veêrenbondels, nacht aan nacht in het woud omzwervende, en van honger verteerd, jagende naar prooi; schimmen van Raven, die bij het aanbreken des dags een flaauw gekras slaken, en dan eensklaps onzigtbaar worden, tot de duisternis haar weder ter foltering roept.

Er valt schier niet aan te twijfelen, dat de gekke Kwaker, die vóór ongeveer twintig jaren omkwam, aan den voet eener klip, bij *Red-Tarn*, ‘in het harte van *Helvyllyn*,’ door raven verslonden werd. Wij zeggen den gekke, dewijl geen aanhanger dier sekte er ooit slag van had op het gebergte zijn' weg te vinden, als de dagen beginnen te korten, en de sneeuw, zoo niet zeer diep, toch reeds zwaar genoeg gevallen is, om menigen overdolven' kuil gevaarlijk te maken. In dat jaargetijde en in zulk weder is er voor een' kwaker geene geschikter plaats ter wereld, dan het hoekje van den haard. Laat ons echter niet afdwalen; ik haalde van de historie maar op, om u de drift te schetsen, waarmede het kleine aantal hongerige en dorstende oude Raven, die tot de *Red-Tarn*-Club behoorden, de wieken repten naar dien nieuwen, naar dien onverwacht geopenden ordinaris! Zonder elkander te vragen, van welk stukje deze of gene krasser het eerst zou gediend zijn, gold aan hunnen disch ongetwijfeld geen andere regel dan de overoude: ‘dat hij, die het eerst komt, het eerst geholpen wordt.’ Neb bij neb, stel ik mij voor, was fluks in de weer, en het tooneel werd weldra woelig zonder weerga. Het moet ook den handigsten onder het roofgebroed zwaar zijn gevallen, den kwaker zijne dikke plunje uit te trekken. Zijn breedrandige hoed, alias waterschepper, was hem waarschijnlijk vooruitgestoven, en kentelde, verbeelde ik mij, voor den wind halfweg over het onbevro-

zen moerasgevoerd, kentekde, liep vol en zonk. Stel u dien zwerm van duivelen voor, alle in glanzige zwartvederen rokken en donkere kuitendekkers uitgedost, alle met een in het blaauw trekkend vest aan het lijf. Stel u hen voor, rukkende en plukkende aan de geenerlei weêrstand biedende gestaltenis van den volgeling van FOX: hoe zij geërgerd werden aan, hoe zij gebeten werden op den wapenrok van den weerlooze, die, vijf of zes plooijen dik, zijn aanlokkend overschot bedekte! Eerst een bruine duffelsche overjas - vervolgens eene bruine bouffante - daarop een bruine rok, eene eeuw oud van snede, en van laken ten minste een' duim dik; - al lager nog, een bruin vest van dezelfde stof - daaronder een borstrak. maar ietwat dunner - eindelijk een linnen hemd, ook min of meer naar het bruine zweemende - neen, ten langen leste nog een flanellen hemd, volslagen bruin, en allerwelriekendst voor de neusgaten dei-leden van de *Red-Tarn*-Club. Het moet ten minste een paar dagen arbeids hebben gekost, en als dies we onderstellen, dat het grootste gedeelte des gezelschaps zondag ochtend omstreeks acht ure bijeenkwam, dan leed het zeker tot bij middernacht van maandag op dingsdag, eer de heeren zich op hun gemak aan tafel konden zetten, om te souperen. Gedurende die beide uitkleeddagen, heeft het den President zeker eene schorre keel gekost, om den secretaris, den thesaurier, den kapellaan en andere hooge beambten, ja, alle gewone en buitengewone leden, te weêrhouden, eens ter sluik van OBADJA'S gezigt te proeven, dat hen, dank zij der vuile verw en den garstigen geur, waardoor het haast adellijk werd, in zoo zware verzoeking bragt. Doode ligehamen plegen door de vorst lang voor bederf te blijven bewaard; maar deze anatomische studie was waarschijnlijk van eene vreesselijke hoogte nedergestort; de beenderen waren te pletter geslagen; het vleesch was gekneusd en gezeerd. Het lijdt geen' twijfel, wij herhalen het, dat het den President, al was hij een raaf van hoogen ouderdom en grooter achtbaarheid, zwaar, onbeschrijfelijk zwaar moet zijn gevallen, de club in bedwang te houden: al zijn gezag moet er bij te kort geschoten zijn. Al nam hij de waardigste houding ter wereld aan, eene houding, welker majesteit hem alleen voor zijn ambt bevoegd zou hebben gemaakt; - al kraste hij gedurig: ‘Orde! Orde!’ al had de hamer, ik wil zeggen zijn regterpoot, geen omzien rust, baten deed het hem luttel; - en de oude heer zou voor zijne betrekking hebben bedankt, en den voorzittersstoel vacant hebben verklaard - ware het baantje maar niet erfelijk geweest.

Veilig mogen wij het er voorhouden, dat de holmeester genoeg had gezien hoe vruchteloos de stakker zich uitsloofde, om op zijne beurt geene poging aan te wenden, de gasten naar hunnen rang zitting te doen nemen, toen alle windselen eindelijk voor onvermoeiden arbeid waren geweken; zonder er zich aan te bekreunen, of men boven of beneden het zout zat, viel men ten laten avondmaaltijd, al had men janrap of zijn' maat tot buurman, holderdebolder maar aan. Er werd gedurende het eerste halfuur geen woord gesproken, er werd louter geschrokt - tot een der honoraire leden van de club, die zijne jeugd in *Calgarth* doorbragt, 't geen men nog aan zijn Westmorelandsch dialect hooren kon, eensklaps uitriep: ‘Zoo waar als we zwartjes zijn. daar komt Mr. WORDSWORTH aan.’ Het was inderdaad de dichter, die *de Omzwerving van den Marskramer* mediteerde, en op weg door den nacht was verrast: als ware zij bevreesd geweest, hare orgie in rijmelooze verzen vereeuwigd te zien, stoof de *Red-Tarn*-Club in den schemerzieken glans der starren uiteen, en ging, in honderde dalen vol drijvende duisternis, in het verschiet te loor!

Doch laat ons over het harde lot van een' waren vereerder der Natuur liever een' vloed van meêwarige tranen storten, want welk verhaal zal sterfelijke oogen tot schreijen bewegen, zoo niet dat van den dood eens braven, eens genialen jongelings, dien de onbarmhartige sneeuwstorm eensklaps in zijne wade wikkelde! Opgewonden door de verrukking der eenzaamheid, spoedde hij zich, als eene snel voorschietende schaduw, de stilte der bevrozene bergen in, die bezaaid schenen met paarlen en juweelen en diamanten, zoo schitterend glansde het gestarnte aan den donkerblaauwen trans. Het gedruisch van volkrijke steden had zijn brein lang verstompt, en de kring, waarin hij verkeerde, die van louter geldbejagende liên, was hem eene walg geworden; hij had niet kunnen begrijpen, hoc aan den handel iemands zaligheid hangen kon; hoe men er zijne ziel voor veil hebben wilde! Zelfs de wolk van zeilen; zelfs het mastbosch, waaruit hem de wimpelpracht aller volken ter wereld tegenwoei; zelfs het grootsche, het dichterlijke schouwspel van een uitzeilend of binnenkomend schip, boezemde hem afkeer in, - want die drijvende zeekasteelen, wat waren zij anders dan zoovele gewillige geesten van den M a m m o n ? Hij had waarheid, goede trouw, eer, hij had die alle om den wille van winst wroegingloos zien schenden door de vrienden, die hij het innigst liefhad, die hij het hoogst had vereerd; - zoo zij

berouw hadden gevoeld, het was maar spijt geweest over het mislukken van eenige kwalijk beraamde afzetterij, over aanslagen, om weduwen en weezen te bestelen, die in den bloei hunner boosheid werden verijdeld. Door zijn' vertrouwdsten vriend was hij tot bankbreuk en bedelstaf gebragt - en gedurende een gansch jaar had zijne moeder haar weduwlijk inkomen van hem te vergeefs te gemoet gezien. Eer de tweede Kerstijd inviel, was zij verscheiden - en hij stond nu alleen in de wereld. Armwas hij nog altoos, maar toch voor gebrek bewaard. Een verre bloedverwant - schier de eenige van zijnen naam - die buiten's-lands gestorven was - had hem in zijne vermaking gedacht. Klein als de erfenis zijn mogt, voor hem reikte zij toe, om er van te leven - en in zijne geestdrift vreugde uit verdriet scheppende, besloot hij zich in de eene of andere eenzame, afgelegene streek geheel der Natuur, geheel der studie harer Wetten te wijden; met zijn gansche hart had hij haar lief! - Voor eeuwig zeide hij alle steden vaarwel, deed het om middernacht, gebogen op het graf zijner moeder, dat voor andere oogen dan de zijne naauwelijks te onderscheiden zou geweest zijn ouder de duizende zerken wegzinkende, of alreeds weggezonken in den vochtigen grond des kerkhofs, waarlangs het gewoel des levens, het gewoel eener drokke straat, van ochtend tot avond, ja, tot in den nacht toe, ruischte als de zee. En thans, voorde eerste maal van den last zijner zorgen bevrijd, neen, de smarte van zich werpende, als een overtollig geworden opperkleed, bevond hij zich alleen in de Cumbrische bergen, en kon hij ter nood den lust weêrstand biên, op zijne knieën neêr te vallen, en de goddelijke schoonheid der maan en der starren, die de poëzij des hemels zijn, eene schier afgodische hulde toe te brengen.

De zwerver was er verre van vreemdeling te wezen aan die kennis, welke het menschelijk hart de Milde Moeder te vuriger doet liefhebben, die in iedere schepping der Natuur een nieuw voorwerp van studie waardeert. In zijne vroege jeugd was hij voor den geestelijken stand opgeleid, en hoevele volgende jaren zijns levens ook oan verdrietigen, vergeefschen arbeid van anderen aard werden besteed, hij had er die veelzijdige kunde uiet bij ingeboet, welke aangeborene geschiktheid om te leeren hem in zijne nederige dorpschool zoo spoedig verwerven deed. Hij was op het punt geweest naar de Akademie te vertrekken, toen de plotselinge dood zijns vaders, die lang aan het hoofd eener uitgebreide handelszaak had gestaan, hem ver-

pligtte van de studie af te zien, hem dwong, om zijner moeder en zijner zusters wil, zijn geluk in beursondernemingen te beproeven. Slechts daardoor mogt bij hopen ooit in staat te zullen zijn, hunne fortuin te herstellen - en tien jaren lang was hij de slaaf van dit doel geweest, tot zijn ondergang hem vrijmaakte. Thans eerst, thans was hij meester van zijn eigen loten zag in dat prachtige landschap naar eene nederige woning om, in welke hij den droom van een vlekkeloos leven zou mogen verwezenlijken, en zijne ziel, onder het genot der reinste geneugten, welke de aarde geeft, voorbereiden ten hemel. Vele verblijven van dien aard had hij. gedurende dezen éénen frisschen, helderen, schoonen lentewinterdag, gezien. Iedere kronkeling rooks, der ademende schouwen ontstegen, terwijl de hutten zelve, in de ochtendstilte, ter nood schenen ontwaakt, voerde zijne verbeelding den vreedzamen hemel hoog en hooger in. In elke dier woningen, hetzij ze naauwelijks boven de lommer der dalen uitstaken, hetzij hij die tegen de zuidelijke heuvelhelling hangen zag, in iedere van deze zou hij gaarne zijn' intrek hebben genomen, en zich tevreden aan den eenvoudigen disch hunner bewoners hebben nedergezet. Verwonder er u niet over, dat hij het verzuimde; - der verrukking eener nieuwe weelde prijs gegeven, verstreek de dag, eer hij het merktezag het landschap er in de schemering, door het weerkaatsende geglinster der sneeuw, aanlokkender uit, dan ooit een dichter zich het rijk der droomen schiep - en zoo doende verraste de nacht onzen zwerver op eene zoo afgelegene, zoo verre van alle menschelijke verblijven verwijderde plek, dat zelfs in den zomer geen vreemdeling het wagen durfde, haar te bezoeken, ten zij hij in dien doolhof van kruiswegen door een' herder wierde vergezeld. In allerlei rigtingen strekten zij er zich, ais zoovele aderen van het hart van het gebergte, naar de afgelegens te dalen uit, en toch kwam de wensch naar een' gids uit die wildernis niet eens bij hem op. Hij vreesde, hij vermoedde even weinig in die woestenij te zullen verdolen, als de ringduive er aan denkt, wanneer zij in het wintergetij van woud tot woud vliegt, en er gerust op is, ook zonder dat ze ziet, werwaarts zij drijft, dat het instinktmatig wuiven harer wieken haar wel een weg door den ether banen zal.

Terwijl hij voortvoer ten hemel op te zien, scheen de maan eensklaps iets van haren glans te derven - de starren in getale te verminderen - en de luister der overige door mist te worden verdoofd. Hel. blaauwe, etherische gewelf werd wankleurig

rood en geel gestreept - en eene soort van doffe duisternis verzwaarde zich meer en meer in de lucht; het was of de bergen hooger rezen, en tevens verder achteruitdeinsden; onze zwerver voelde zich te moe, als had een droom hem in eene andere luchten landstreek overgebragt. Een gedruisch deed zich hooren, het gedruisch van in het verschiet opstekende winden, echo's van holen, heen en weêr zwaaijen van boomen, en er volgde een gebruis, alsof een groot meir of eene zee hare golven op den oever breken deed. Eenige vlokjes sneeuw stoven hem in het gezigt, en de lucht werd koud. Weinige oogenblikken te voren had de spiegel van een moeras de stralen van het maanlicht nog weêrkaatst, maar thans was het verdwenen. De vlokkenjagt werd al digter; het leed niet lang, of een sneeuwstorm huilde om hem heen. ‘o God! het is met mij gedaan!’ en zoo woest brulde de wind reeds, dat hij zijne eigene stem ter nood meer hooren kon.

Er zijn menschen in Onderaardsche kerkerholen omgekomen -en hunne geraamten, vele jaren later op den steenen vloer gevonden, verkondigden door hunne houding, welke afgrijsseijke angsten zij hadden doorgestaan, eer hun het opvaren ter geestenwereld werd vergund. Maar geen oog zag, maar geen oor hoorde hun gejammer, en de bezoeker der gevangenis moge huiverend op de beenderen staren, hij heeft slechts een schemerend bewustzijn van den gruwel, aan die natuurgenooten gepleegd. Welke schending was hun lijf ter prooi, eer het overschot in stof verkeerde? Ik ga er een bewijs van bijbrengen. Op eenen schoonen lentedag - nadat de sneeuw lang gesmolten was, schoon hier en daar enkele hoogten, die nooit door de zon werden beschenen, nog witte plekken droegen, die men van verre voor eene kudde schapen zou hebben aangezien - op eenen schoonen lentedag, rees eene reusachtige Have, die tot stikkens verzaad scheen, voor de voeten eens herders, van eene dier overgeblevene plekken op - en toen de man den hoop digter kwam, om te zien met welk aas de vogel er zich had gevoed, aanschouwde hij een rottend lijk! Een hond, die schier tot een geraamte was uitgeteerd, lag er naast, en begon bij het naderen des herders te huilen. Op zijne halsband stond de naam zijns meesters; - niemand in het oord, die dezen kende; - weken verliepen er, eer men iemand vond, die eenige opheldering over den ongelukkige geven kon. Eindelijk kwam er een vreemdeling in het dorpje aan, - en verliet het weêr, het getrouwe dier medenemende, dat zoo lang de wacht had

gehouden bij zij us meesters lijk; - maar lang eer die vreemde kwam, was het overschot van den verdoolde reeds begraven geworden; en als het u lust, kunt ge zijn graf bezigtigen, digt bij de zuiderpoort, en, het kerkhof opkomende, aan uwe regterhand, onder den grooten taxisboom, te -, niet verre van den voet van *Ullswater*.

Lieve lezer! wij hebben u twee lezingen van dezelfde geschiedenis gegeven, - en, eilieve! welke bevalt u het best? De eerste is de koddigste, de tweede de treffendste. Wij hebben opgemerkt dat de recensenten het niet eens zijn over de vraag onzer verdiensten als schrijver; eenige beweren, dat wij het sterkst zijn in *humour*. andere daarentegen, dat onze kracht in *pathos* schuilt. De schranderste houden het er voor. dat ons *forte* in beide ligt - in de vereeniging dier gaven, of in hare beurtelingsche afwisseling. ‘Maar is het niet ergerlijk!’ roept een prulpennist uit, die zijne vingers lam schrijft aan zijne lamme voortbrengselen, ‘is het niet ergerlijk, over eene zoo ernstige zaak, als den dood eens kwakers, in een' sneeuwstorm op het gebergte, zoo gruwelijk ligtzinnig gekheid te maken? Ik verzeker u, mijnheer! dat de man, die zich aan de beschrijving van die ordinaris van de *Red-Tarn*-Club bezondigde, er geen been in zou vinden, een' moord te begaan!’ Zie, als het doodslaan van een' prulpennist een' moord mag heeten, dan bekent de schrijver van dit artikel, dat er hij meer dan één' van die op zijne rekening heeft. Maar geene verstandige *jury*, die zoowel de wet als het feit in overweging neemt- en wat menig hooggeleerde zeggen mag, het is dikwijls haar pligt dit te doen, en de wereld vaart er eer beter dan erger bij - geene verstandige *jury* zou in een der opgegevene gevallen een oogenblik aarzelen, die in hare uitspraak ‘Verdedigbare Manslagen’ te heeten. Lezers en lezeressen, die ons de eer aandeden deze bladen tot zooverre in te zien, hebben het menschelijk leven, en vooral hun eigen hart, genoeg leeren kennen, om te weten, dat er geen onderwerp ter wereld is, 't welk mannen van genie - en wie durfde ooit ontkennen, dat wij een man van genie zijn? - in zoo velerlei lachwekkend licht plegen te zien, als dit zelfde anders akelige onderwerp, de dood! Wat wonder? vragen wij op onze beurt, de Dood, en alles wat er toe behoort, is op zichzelf zulk een droef, koud, bar, vrees-, afschuw- en walgingwekkend ding, dat men zich bijwijlen, er over sprekende, niet weêrhouden kan, er eens meê ie lagchen.

Oe-hoe! - oe-hoe! - oe-wit-oe-hoe! - we zijn onder de Uilen verdwaald. Eerwaardige personaadjes; inderdaad,

het zijn volmaakte SALOMO'S. Gelijk bij alle lieden, die hun uiterste best doen om een deftig voorkomen te bewaren, gevoelt, de toeschouwer in het eerste oogenblik, dat hij hen ziet, eene onweèrstaanbare verzoeking, om den gruwel te begaan - het in hun gezigt uit te schateren. Wie ziet er de volstrekte noodzakelijkheid van in, dat mensch of dier er te allen tijde zoo onbegrijpelijk wigtig en wijs zal uitzien? Ik zou weleens willen weten, waarom een Uil altijd peinzende blijft voortstaren, en waarom een Dominé zijn steek maar niet wil afzetten?

Lieden, die weinig van Ornithologie weten, zullen misschien oogen opzetten als die van den Vogel der Wijsheid zelve, wanneer wij hun verzekeren, dat een U i l een Adelaar is. En echter, een ziertje onnaauwkeurigheid door de vingers gezien, is het zoo. Arenden, wouwen, valken en uilen behooren alle tot het genus *Falco*. Dichters hebben er een handje van, ons allerlei flousjes op de mouw te spelden, van den druiloorigen Uil, van den zwaar-moedigen Uil, van den voorspellenden Uil, terwijl hij zoomin zit te druilen als waar te zeggen, en niet zwaarmoediger is dan het een fatsoenlijk man van tijd tot tijd betaamt. Ook geeft men den Uil na, dat hij aan geestrijken drank is verslaafd, en vandaar de uitdrukking: zoo dronken als een Uil. Het zijn alteraaal personaliteiten, door de Whigs bedacht, daar de Uil een Tory is van de oude school, en een vriend onzer overeeuwde instellingen van Kerk en Staat. Ja, dezelfde politieke partij, schoon zij, God betere het! de kortzigtigste aller stervelingen zijn, scheldt den Uil blind. Zoo blind als een Uil, is een smaadwoord, hem in alle, behalve in Ornithologische kringen, nagegeven, al vangt hij in den donker de muizen, of het volle dag was. Ook hebben wij hem al voor bot hooren uitmaken, schoon dan ook door een' schrijver, - het moet ons van het harte, - die langer ooren had, dan eenige soort, welke er van Uilen bestaat. Het positieve karakter van den Uil zal waarschijnlijk door deze beschrijving allengs aan het licht komen; maar wij hebben in den omtrek, dien wij er door negatiën van gaven, vast gezien, dat hij eer bij NAPOLEON BUONAPARTE, dan bij JOSEPH HUME of *Alderman* WOOD te vergelijken is. Hij heeft niet meer van een' druiloor - of van een' waarzegger - of van een' hypoehondrist - of van een' dronkaard - of van een' blinde - of van een' botterik, dan het geraden zou zijn van een' der onderdanen Harer Majesteit te getuigen, van welk tijdschrift hij dan ook redacteur of collaborator zijn moge.

We zijn verdraagzaam, hopen wij: maar we kunnen naau-

welijks geduld hebben met menschen, die hardnekkig volhouden, allerlei verkeerde begrippen over vogelen te voên. Hoe dikwijls gebeurt het, dat zulke lieden, in hunne hooge wijsheid, naar een eenmaal opgevat vermoeden oordeelende, den vogelen de vlak tegenovergestelde eigenschap toekennen van die, welke zij inderdaad bezitten? Zij beoordeelen den innerlijken vogel naar uiterlijke omstandigheden, die zij waarnamen, helaas! zoo onnaauwkeurig, wat ben je me! Neem tien Uil eens tot voorbeeld, Hoe weinig kent het Engelsche volk hemhoe weinig zelfs den tammen - en och jemenie! hoe weinig meer weten dichters van hem af! SHAKSPEARE, dat spreekt, SHAKSPEARE en zijne maats hielden hem voor een vrolijken' vent, ja, voor een' snaak - en dat doen nu, dank zij WORDSWORTH, al de *Lakers* ook. Maar COWPER zit er aan te twijfelen als een scepticus, en GRAY, - is er een schooljongen, die het niet weet? - spreekt over hem als een oud wijf. De dwaasheid kan immers niet verder gaan, dan zich te verbeelden, dat een Uil aan de maan zijn leed klaagt, gestoord te worden door liên, die 's nachts op een dorpkerkhof komen wandelen. Onder onze tegenwoordige dichtertjes ís het geene sier beter; als men hen hoort, houdt men het er voor, dat de Uil te ieder uur op het punt is een' zelfmoord te begaan. Wanneer het zoo ware, dan moest hij in een Christenland worden beklaagd, en niet met steenen geworpen, zoo als tien tegen een zijn lot is, als men hem toevallig bij zonneschijn gewaar wordt - want melancholie is eene bezoeking, vooral wanneer zij erfelijk is, en uit eene hypochondrische constitutie haren oorsprong neemt, zoo als het volksgeloof er aan den zwartbekkigen *Bubo* toedicht; zoo als Dr. JOHNSON er in zijn' tijd stellig eene om te dragen had. Aan jonge heeren en jonge jufvrouwen kunnen wij allerlei kinderachtigheid vergeven: maar wij mogen niet inschikkelijk zijn voor den weêrzin tegen uilen, door het mannelijk gemoed van volwassen Engelsche arbeidslui, spitters en ploegers en dorschen, gekoesterd. Zij houden honden na, om in de schuren jagt te maken op ratten en muizen, en zij schieten de uilen dood, van welke de eerste de heste hunnen rekel overtollig maken zou. ‘De vlugtigste opmerkzaamheid volstaat, om ons te leeren,’ zegt de Auteur der ‘*Tuinen van de Menagerie*,’ en zegt het te regt, ‘dat zij inderdaad de beste en bezigste beschermers onzer graanvelden en graanschuren zijn tegen de vernielzieke vraatzucht van muizenzwermen en andere kleine *rodents*.’ Hij laat het er niet bij; ‘door hunne

gedurige vervolging van deze geringe, maar gevaarlijke vijanden, hebben de uilen,' vaart hij voort, 'eene onloochenbare aanspraak verworven, om *onder de werkzaamste vrienden van het menschelijk geslacht* te worden geteld, een eeretitel, dien slechts weinigen onder hen zich onwaardig maken, door hunne aanvallen op weerloos pluimgedierte.' En echter betrapt ROGER of DOLLY hem naauwelijks op het vermoorden van eene jonge eend, of, even als andere ligtzinnige, onnadenkende, erggeloovende schepselen, vergeten zij al de diensten, welke de hoeve, het kerspel, de staat, van dien zelfden uil hebben genoten; hij wordt doorschoten - en met uitgeslagen vleugelen op de deur der schuur vastgenageld - ten afschrik van de hemel weet wie! Anderen daarentegen schamen zich niet, hem bot en bijziende te schelden - ja, gaan zelfs zoo verre, hem als een voorbeeld van domheid aan te halen. Geloof mij, verwaten vluggert! als gij het tiende deel van het talent hadt, dat iederen uil is bedeeld, en er maar half zoo goed partij van wist te trekken, de medaille zou u niet ontgaan zijn!

Arenden, wouwen en valken gaan bij dag ter jagt; maar de Uil is de NIMROD van den Nacht. Dan gaat hij, even als iemand, wiens naam hier niet stichten zou, rond, zoekende, wien hij zou mogen verslinden. Om billijk jegens hem te zijn, hij heeft een' kop, die gevormd schijnt om te spoken, en een paar schouders, zoo als ik er bij geen' anderen vogel ken. Hoe vreesselijk moet het voor het kleinere gevogelte zijn, zich verlustigende in de loofrijke tent van de lente, in elkanders armen gestrengeld, had ik schier geschreven, maar juister gezegd, naast elkander gezeten, in hetzelfde bruiloftsnest, uit hunnen liefdedroom te worden wakker geschrikt door een groot, lampoogig, bekkig gezigt van een afschuwelijk gehoornd monster; uit dat donzige nest te worden gegrepen, en door zijne klaauwen in één' bos aan een stuk of wat sissende, fluitende, leelijke poeijerkwasten van jongen in het een of ander kijkgat eener schuur te worden toegeworpen!

Ontkennen willen wij het niet, dat in een huis, waarin men eene kat nahoudt, de muizen er allerbeklagenswaardigst aan toe zijn. Arme dieren! de geur eener wèlvoorziene spijskamer, oefent op hunne reukzenuwen zulk eene toover-, zulk eene aantrekkingskracht uit, dat zij er gulgaauw vooruit komen, dat het hun onmogelijk is, haar gevaarlijk gebied te verlaten. Echter loopen zij er ieder uur - neen, ieder oogenblik van hun leven, de hagchelijke kans, verrast te worden door vier pooten, die voor hen alles behalve van fluweel zijn - verslonden te wor-

den door de kussen van een' baardigen bek, in eene keel die zwaar gaat van die onbegrijpelijk muzijk-gesnor geheeten. Het leven schijnt, onder zulke voorwaarden, alles behalve wenschelijk. Wij zouden echter der waarheid te kort doen, als wij verzwegen, dat de veldmuis er geene zier beter aan toe is. Wat zijn Uilen anders dan gevleugelde katten? De grasspruitjes scherende, blijven ze een oogenblik zweven op dezelfde plek, laten een' poot neêrglijden, en het is met Muis, zijn wijf en zijne blinde kinderen gedaan. Het is de witte-, of gele-, of schuur-, of kerk-, of K r i j s c h - U i l , die haar op deze wijze beet pakt, en geene sporen van zijne jagt achterlaat, daar bij de muizen met huid en baar levend inzwelgt. Immers, wij moeten het wel toegeven, dat onze vriend, ofschoon geen dronkaard, de beschuldiging een vraat te zijn, niet van zich afweren kan. In één opzigt zijn wij het echter met hem eens, en wel daarin, dat er geen kwaad in steekt, tegen den nacht een zwaar maal te doen. Laat ons oppassen, er is verwarring van gedachten in onze laatste aanmerking, want wat voor ons, die met den morgen opstaan, een souper schijnt, is voor hem, die eerst in de avondschemering wakker wordt, een déjeûner, naar ge wilt, al dan niet *à la fourchette*. Wij herstellen onzen flater dus, zeggende dat wij het met hem eens zijn, dat wij geen kwaad zien in een wat zwaar ontbijt. Na al etende en vrijende een' vermakelijken nacht, neen, dag te hebben doorgebragt, begeeft hij zich vroeg te bed, omstreeks vier ure van den morgen, en maakt, als BEWICK opmerkt, een blazend geluid, dat naar menschelijk snorken zweemt. Inderdaad, het is een' allervermakelijkst schouwspel, een Witten Uil en zijn wijf te zien slapen. De koppen naar elkander gebogen, zitten zij daar en snorken zoo rustig voort als eenig christelijk echtpaar ter wereld. Houdt de eene een oogenblik op een grommend geluid te geven, fluks is de andere wakker, en vreezende, dat de lieve wederhelft niet wel mag zijn, worden er een paar glinsterende, knippende oogen opgezet, die, in bespiedende beschouwing van het gezigt van buurtje, den blik eens dorpsapothekers beschamen. Als alles in orde is, gaat het concert weêr zijnen gang, en het gesnork ontaardt bijwijlen in eene soort van getoet, dat op zijne beurt tot een zweem van sissend blazen leidt. De eerste maal onzes levens, dat wij dit geluid hoorden, verraste het ons op een dorpskerkhof; wij waren nog maar een jongen, en hadden er ons in den donker op gewaagd, ten einde het veulen van den Leeraar te grijpen, waarop wij naar de hoofdstad der parochie dachten te rijden,

om er het bal eener dorpschool bij te wonen. Er was een uilennest geweest in een der galen van den kerktoren; maar wij twijfelden er geen oogenblik aan, dat het gedruisch van snorken, janken, sissen en blazen door een' knorrigen ouden heer werd gemaakt, die den eigen' ochtend begraven, en nu een beetje te laat weêr wakker geworden was. Als wij de zaak een weinig hadden beredeneerd, dan zouden wij spoedig tot de overtuiging zijn gekomen, dat er van hem, voor ons ten minste, niets te vreezen viel, want het geluid was dat van een' half gesmoorde, en lang niet sterk genoeg, om een' zes voeten zwaren last aarde van hem af te wentelen, om niet eens op te halen van het onwaarschijnlijke, dat hij in staat zou wezen zijne kist van binnen los te schroeven. Doch dit mogt zijn zoo het wilde, wij sprongen, een twee drie, een dozijn grafsteenen over; - de vierde sprong hielp ons over eenen muur, die aan de binnenzijde een voet of vijf, en van de buiten- ongeveer vijftien voeten hoog was, en deed ons met eenen smak in een' koolhof neêrkomen, die van de drie overige zijden door een huis en eene hulsthaag omsloten werd. De woning was geene andere dan die des kosters, en wakker werd de man van onzen val, zoo wakker, dat het bij hem geen' twijfel leed, of de eene of andere opwekkingslustige chirurgijn had zich in zijnen koers vergist, en was met het *corpus delicti* in zijnen tuin te land gekomen. Uit het dakvenster kwam - eerst een lang eendenroer en toen - eene stem, die zwoer ons overhoop te schieten, indien wij ons niet o ogenblikkelijk overgaven en afstand deden van het gestolen lijk. Vergeefs riepen wij hem toe wie wij waren; hij had geene ooren voor eenen naam, dien hij zoo goed kende als zijn' eigen'; doof voor alle reden, wilde hij zijn wapen niet terugtrekken, eer wij Het lijk hadden nedergelegd. ‘Man! je vergist je!’ mogten wij roepen, zoo hard wij wilden, hij zeî, dat hij er een' eed op wou doen, dat hij in het maanlicht den dievenzak van verre zag. Daar gingen ons de oogen open; het was een paardendek, dat wij op het veulen ten zadel wilden gebruiken, en 't geen we nu onder den boven-natuurlijken invloed, die ons beheerschte, onbewust, nog altijd in onze vuist geklemd hielden. Het leed lang, eer DAVIE DONALD ons wilde houden voor wie we waren; maar ten leste zette hij toch zijn' *Kilmarnocke* vaderlief op, en met een dievenlantaarntje buitenkomende, leidde hij ons zijn' gang door en zijne voordeur uit; terwijl wij het er voor bleven houden, tot wij later BEWICK'S *Beschrijving der Vogelen* lazen, dat de oude SOUTHFIELD niet dood was, hoezeer de grompot er erg genoeg aan toe mogt heeten.

Laat dit voor schooljongens eene les zijn, de wetenschap der Natuurlijke Historie niet te minachten, en hunne studie te maken van het karakter van den Witten Uil.

U i l e n - zoowel de Witte als de gewone Bruine - zijn in een bergachtig land niet alleen hoogstnuttig, maar tevens een eigenaardig sieraad. Hoc statig-schoon is hunne geenerlei gedruisch makende vlugt; een vlokje sneeuw wordt niet zachter door de lucht gevoerd. Hoe zweemt hunne roerlooze beweging naar die eener geestverschijning, als zij de donkere schaduw eens wouds langs glijden - hoe gelijk is zij aan de gedachte van een' droom! En van den anderen kant, hoe koddig klinkt, in de stille uren des nachts, hun holla ho uit het harte eens wilden vijgenbooms, eener graauwe rots, of van eenen met klimop bewassenen toren! Hoe moeten de Uilen van *Windermere* de dwaze bezoekers der Meeren uitlagchen, die op vollen dag, in de felste middaghitte van wolken stofs omgeven, hunne postchais doen voorthollen, om, zoo het heet, het schilderachtige dier oorden op te sporen en te genieten! De gekken! - de ondichterlijkste Uil, die ooit muizen ving op den oever van het meir *Windermere*, heeft juister begrip van het eigenaardig landschapsschoon dier streken, dan eenig poëtaster, die ooit te *Bowness* of *Lowood* zijn middagmaal in aller ijl te lijf sloeg, om maar verder te komen. De lange, trillende strepen lichts, die een boschrijk eiland schilderachtig bestralen - de avondstar, die uit de wateren opziet naar hare wedergade in den hemel - het prachtig natuurverschijnsel eener dubbele maan - de duizenderlei tinten en toonen, waarin de nacht de wouden huift - en, eens in de drie jaren misschien, die liefelijkste en luisterrijkste aller luchtverrassingen, de maanregenboog, wie kent ze, wie is er gemeenzaam mede als de Uilen van *Windermere*? Hoe weten zij iedere echo te onderscheiden, duizendtallig als ze zijn mogen, in die zee van bergen, van welke iedere golf een' naam heeft! De middernacht - die overal elders in stilte slaapt en sluimert - schijnt daar bezield door den schalken geest der uitgelatene Uilen - al hare wolken weêrgalmen er van hunne vrolijkheid en vreugde. De Druiloorige Uil, wat belieft je? - de Voorspellende Uil, nog mooijer - de Zwaarmoedige Uil, o stommerik! - ze zijn de opgeruimdste - tierigste -blijdste van Gods schepselen! Hun schateren neemt geen einde - het hanengekraai is droefgeestig bij hun geluid - obstructiën zijn hun niet eens bij name bekend - onder duizende schuilt geen enkele hypochondrist - en de Man in de Maan getuigt,

dat hij nooit een' hunner zich heeft hooren te buiten gaan aan eene klagt of een' zucht.

Maar wat zegt gij van een' Uil, den adelaar niet alleen in vederpracht gelijk, maar den grootsten adelaar in omvang evenarende - en daarom naarden Koning der Vogelen, de Adelaar-Uil geheeten? SELBY heeft dien monarch der *Bubo's* (de Oor-Uil) regt gedaan. Wij houden ons zelve voor een' hachje, in een tijd dat helden zeldzamer worden; maar wij zouden er toch geen borg voor willen blijven, dat ons de kreet: ‘baas boven baas!’ passen zou, wanneer hij verkoos, ons des nachts in een bosch te overvallen. Wij hebben nooit een' boef gezien, die er, in vergelijking met zijne majesteit, niet goêlijk uitzag. En toch geloof ik niet, dat die koene, vuuroogige moordenaar, gekroond met hoornen als MICHEL-ANGELO'S standbeeld van M o z e s , zich verlagen zou om een weerloos wicht aan te vallen! Bloeddorstig, dat is hij; - maar kan hij het helpen? Het is eene ingeschapene zucht! De duivel hale hen, die beweren, dat wij, die met hem gemeen hebben, dewijl, neen, ofschoon enkele onzer huns gelijken te lijf gaan. Zie, als er een ziertje waarheid in de studie der physiognomie schuilten laat de phrenologie wezen wat zij wil, het is onloochenbaar dat er uit de eerste veel te leeren valt - zoo moet de Uil, die voor SELBY zat, en voor *Sir* THOMAS LAWRENCE had mogen zitten, daar deze geen Prins of Potentaat, van welk Heilig of Onheilig Verbond dan ook, op het doek bragt, die de eere meer verdiende dan hij, - dan moet die Uil onze struikroovers van ganscher harte hebben veracht! Welk eene kracht verkondigt zulk eene rust! Ieder adelaar, die zijn weetje had, is zeker volgaarne met hem op vriendschappelijken voet gebleven, en heeft zich wel gewacht hem uit zijn humeur te brengen door eenig verzuim der etiquette, eenige misplaatste *hauteur*. Een UU van dat karakter en van dat kaliber is er niet bang voor, midden op den dag zijne horens op het gebergte te laten zien. De vos is niet dol op zijn gezelschap gesteld - en zijne klaauwen kunnen een heerenjong met een' enkelen slag doodslaan. De hinde ziet het monster op den rug van haar kalf zitten, en terwijl moederlijk instinkt voor afgrijzen bezwijkt, vlugt zij het bosch in en laat het aardige schepsel aan zijn lot over. Gelukkig voor haar en voor ous, is hij in *Groot-Brittanje* maar een zeldzame vogel! Uit de bosschen van het Russische Rijk, waarin hij geboren werd, door storm bij storm over den Noorder-Oceaan voortgezweept. doet zijn bezoek in ons Eiland een bang geschreeuw opgaan uit ieder woud, waarover hij de wieken verbreedt. Eenige jaren geleden, werd een dier sin-

jeuren op zijn uitstapje in het graafschap *Durham* geschoten - en geniet nu, het spreekt van zelf, de alles behalve benijdenswaar dige eere, in een onzer Museums opgezet te kijk te slaan. Adelaarachtig in al zijne gewentes, bouwt hij zijn nest op hooge rotsen - soms op de hoogste boomen - en legt zeldzaam meer dan twee eijeren. Een is, waratje, meer dan genoeg, - en wij, die soms bij nacht uitvliegen, hopen nooit op een levend specimen van den *Strix-Bubo* van LINNAEUS te stooten.

Van alle gevederde schepselen, die in de stilte des nachts voortglijden, is ons echter de S n e e u w - U i l de liefste. Ieder mijner lezers, wien het lust, kan dien schoonste van zijn geslacht in het Museum der Edinburghsche Hoogeschool gaan bezigtigen; onder eene glazen stolp staat hij op de groote tafel, midden in de zaal, welke het paleis der Opgezette Vogelen heeten mag. Zoo als hij daar roerloos zit, geeft hij een vrij juist denkbeeld, hoe hij naaide maan plagt te zien, als zij hare zilveren stralen kwistte op de golven der *Noordzee*. Mogt gij echter verlangen het weêrgalooze schepsel in al zijne heerlijkheid te zien, dan moet gij u getroosten hem in de lange zomeravondschemering der *Orkney-* of *Shetland*-eilanden op te zoeken. De Sneeuw-Uilen hebben de sneeuw hartelijk lief, en zoo wij ons uiet vergissen, gelooven zij aan eene overlevering: dat hun eerste paar voorouders uit een' hoop smeltende sneeuw, op den allerlaatsten dag van een' Groenlandschen winter, als eensklaps de groene velden weder aan het licht komen, zamen opgerezen zijn. Hunne nakomelingen bewonen nog altijd die bevrozene kust- terwijl men hunne verwanten onder de gansche Noorder-hemelstreek aantreft. Talrijk als ze op de stranden van *Hudson's-baai* en op die van *Noorwegen* en *Zwaden* en *Lapland* zijn, geldt het van hen in de gematigde luchtstreek van*Europa* en *Amerika: 'rara avis in terris, nigroque simillima cygno.'*

Wij tarten alle kleêrmakers op den bewoonbaren aardbol uit; -en welk een aantal krombeenige menschen-fractiën van die soort, - wier getal, God betere het, zoo goed als dat van volkomen zesvoeters, iedere dertig jaar op zijn minst verdubbelt, - welk een vreesselijk aantal van deze dagen er uit de vierhoeken der aarde, bij den tegenwoordigen vooruitgang der beschaving, niet op; - we tar ten - zeggen wij, - alle snijders op den bewoonbaren aardbol uit, een' overjas te leveren als dien, welken de S n e e u w - U i l uit de handen der Natuur ontving; een' overjas, die hem even weeldeals knutterig, voor de hitte des zomers en de konde des winters beschut. Al de woede der elementen is niet in staat, het lijf

des vogels te deren, door dat prachtige harnas van dons. Even magteloos stuiten zij op de openingen zijner groote oogen af; zoomin de wolk van stuivend stof, als de wolk van suizelende sneeuw, is in staat, hem met *ophthalmia* te slaan. *Gutta serena* is hun onbekend: geen Sneeuw-Uil weet van *cataract* - al leeft hij ook honderd jaren, hij heeft geen' oculist van doen; en zoo een hunner het hart had eene operatie op zijne *lens* of zijne *iris* te beproeven, hoe zou hij zelfs CARRON DU VILLARDS in het aangezigt vliegen!

Ongetwijfeld is de nacht zijn lievelingstijd, om op prooi uit te gaan; maar hij schuwt ook den dag niet, en men ziet hem soms ongedeerd in den zonneschijn zweven. Of het door een spook vervolgd werd, vlugt dan het kleine gevogelte, maar de Sneeuw-Uil, wiens vaart die des Adelaars op zijde streeft, weet hen in stillen spoed in te halen, en greep en dood zijn het werk van een oogenblik. De Valken jagt is, of was, een edel tijdverdrijf - en wij hebben ons nu geweld aangedaan, niet om te zien naar *Peregrine* en hare zusteren; - maar de Uilenjagt, wij houden er ons van overtuigd, zou geene minder aangename uitspanning opleveren; en kwam zij in onzen tijd in den smaak, zoo als de Valkenjagt het weleer was, dan zoude iedere schoone, nu reeds bij *Venus* vergeleken, er met een' Uil op de hand, even wijs uitzien als *Minerva* zelve.

Doch ons gemoed walgt van al die bloedige droomen, en gaarne wenden wij ons van vurige oogen, wreede blikken en verscheurende klaauwen - het oorlogstuig van hen, wier weelde wonden zijn en dood, - tot de beschouwing van schepselen, welker karakter door de volgende aanvallige trekken te schetsen valt: zij hebben de eenzaamheid lief - hunne gebaren zijn innemend, trots hunne bloôheid, - van teedere toewijding aan wederzijdsche genegenheid leveren ze een voorbeeld - en, waar ook aangetroffen, in beemd en bosch onderscheiden zij zich door levenslangen lust in vrede.

De stilstaanders.

Jan Salie sloeg zijn tent op 't ijs;
Het zeuriede om hem, groen en grijs,
Slof-slaperig of wigtig-wijs,
   Een slempjen werd geschonken, -
En 't deeglijk Voorstel kwam ter spraak,
Dat voor des volks - der vrijheids zaak,
Ons aller, ook des Konings taak,
   Heel Holland tracht te ontvanken!

‘Ik weet niet waar men zich om weert!
Wie heeft er Grondwet gestudeerd?
Al ging de wereld glad verkeerd,
   Ik zou haar laten loopen!’ -
De man deed best niet voort te gaan;
Ook zegt men, dat hij langs de baan
D' Ontvanger juist een schaats zag slaan: -
   Zijn personeel stond open!

‘En dan,’ begon een andre Piet,
Maar die zich nimmer manen liet,
‘Wat schok zou 't geven aan 't Crediet!
   Wel, 't was abominabel,
Als ik geen enkelen coupon
Zoo dood gerust meer knippen kon!
't Werd immers, als partij het won,
   Een torenbouw van Babel?’

‘Vergun mij,’ - vroeg een Twijfelaar, -
‘Die vreeze en vraag zijn mij niet klaar;
Ook nu is 't Budget openbaar
   En moet - per saldo sluiten;

't Geschiè voortaan met min gebrouws!
Weleerlijk, dat is Jan van ouds,
Weleerlijk met zijn tonnen gouds,
   Of dubbeltjes en duiten!'

De Salies knikten blij te moê
Elkander hij dat woord eens toe;....
'En toch weet ik wel, wat ik doe,
   En wat ik niet zal laten,
Als door een' schreeuwer uit mijn buurt
Ook mij 't Verzoekschrift wordt gestuurd!' -
't Orakeltje werd aangegluurd:
   Het was nog al verwaten!

'Ik teeken, zoo als ieder man
Gerust, petities teeknen kan -
Ik teeken, ja! - maar niet mijn' van,
   Te zot wie dien er zette! -
Ik geef den aard aan van 't gedrijf,
En elk moog toezien waar hij blijv',
Wanneer ik flink er onder schrijf:
   Trompeurs - trompes - trompettes!'

'Stil!' - riep Jan Salie, schoon 'k niet regt
Bevroed, wat omging in den knecht,
Wiens hart geen heiige heugnis hecht
   Aan 't Smeekschrift onzer Eedlen; -
'Stil!' - of zijns ondanks de eerbied sprak
Voor 't Zevental, dat met LUZAC
Zijn zegel aan een Voorstel stak,
   't Geen niemands gunst wil beedlen!

''k Verdenk geen' mensch,' zwoer Hommer Zes,
'Maar daaglijks zegge ik tot mijn' bles:
"Al zoetjes ia een wijze les!"
   En weet ge wat ik schrome?'
Hij zag eens om ter wederzij,
En voer toen voort: 'We zijn hier vrij;
'k Vooraio verzwaarde heerschappij
   Van 't nimmer rustend Rome!'

‘Wel mooglijk,’ zei men tot elkaêr', -
‘En ook wel niet!’ - de Twijfelaar
Viel andermaal de Salies zwaar: -
   ‘De strijd moet toch gestreden!
Of oude of nieuwe Wet het winn',
De een houdt als de aêr gelijkheid in; -
Maar wetenschap en waarheidszin
   Gaan voort met rassche schreden!’ -

‘Dat mogt wat,’ lachte een oude Heer,
‘Het blijft als 't was! ziedaar mijn leer,
De wijze eerbiedigt wie regeer',
   En walgt van elk spektakel!
Och, wat men van Vooruitgang droom',
Die komt, waratje! niet per stoom:
Vóór vijftig jaar de Vrijheidsboom,
   En heden het Mirakel!’

Een besje hoorde 't: ‘Lieve deugd!
Zoo mag ik 't zien, - dat iemands jeugd,
Dat u die groene Harkt nog heugt!
   Wij dansten 't Carmagnooltjen
Er zamen! - 't Is toch vreemd gegaan!
U bragt het ambt en titels aan!
Ik veeg bij winterdag de baan
   En hoû des zomers schooltjen!’

De grijsaard staarde driest den drom
Der gaaien rond; - zij schenen stom, -
Toen greep bij in zijn' vestzak om:
   ‘Houd op met dat gekwalie!’
't Geld werkte fluks - 't was mondje digt! -
En ach! waar' dit het laatst berigt,
Dat iemand zenden kon in 't licht,
   Van praatjes van Jan Salie!

W.D-s.

Mengelingen.

Onder welke voorteekenen Willem I de Grondwet der Vereenigde Nederlanden bezwoer.

(Eene geschiedkundige herinnering.)

Het vaderland zuchtte in Fransche boeijen; des keizers wenk had deszelfs staatkundig bestaan vernietigd, deszelfs geëerbiedigden grond tot een onbeduidend aanhangsel verlaagd zijns rijksgebieds. Wekt de overtuiging verwondering, dat het vaderland, na zoo vele stormen, welke het eindelijk gesloopt hadden, in vertwijfeling was weggezonken? Één man slechts wanhoopte niet, wiens geest, in liefde tot *Nederland* en ORANJE, behagen schepte in den zaligen droom van onafhankelijke wederopstanding uit de vuist des veroveraars. Gewis, niemand zoekt naar den naam van GIJSDERT KAREL VAN HOGENDORP! Ver vallen van zijne hooge betrekkingen, verwijderd van het staatstooneel, teruggetreden in het burgerlijk leven, streelt hij zijne verbeelding door eene hersenschimmige voorstelling, van de toekomst des herborenen vaderlands; vrij, verjeugdigd, gelukkig onder de breede schaduwen des troons van het vermaagschapt ORANJE en de heilrijke stralen eener Grondwet, fakkel des be-

stuurs en baken der staatsmagten. De geschiedenis licht den geest voor; aan aarzelen en vurig streven geven onderzoek en navorsching bescheid; regeringsbeginselen schieten dieper wortel; en in het tweede jaar der eeuw bereiden omstandigheden eene verklaring, later in den vorm eener staatsregeling gegoten.

En hoezeer de overheersching bleef drukken op het volk, toch begaf de hoop GIJSBERT KAREL VAN HOGENDORP niet, want zijn scherpe blik had eene schemering aan de kimmen zien opgaan. Het waren de vlammen van *Moscou*, die dageraad van Nederlands verlossing; en toen WILLEM FREDERIK VAN ORANJE den eersten voet op Scheveningens strand zette, bood hem de staatsman het ontwerp zijner Grondwet, welke Z.K.H. als voorwaarde zijner troonsbeklimming had gesteld, aan.

1814.

30 November, 1813, landt prins WILLEM VAN ORANJE te *Scheveningen*.

21 December, benoemt Z.K.H. de commissie ter zamenstelling van de Grondwet, tot welker werkzaamheden VAN HOGENDORP'S schets, reeds binnen dien tijd door eenige staatslieden, wien zij was voorgelegd, om hunne aanmerkingen te vernemen, veranderd, als leidraad diende[(1)].

27 December, houdt de commissie, onder voorzitting van GIJSBERT KAREL, hare eerste bijeenkomst.

2 Maart, 1814, beschouwt zij hare taak als geëindigd, en stelt Z.K.H. haar ontwerp in handen, hetwelk door de meerderheid van 600 Notabelen, naar de bevolking uit de zeven Departementen gekozen, en 14 Februarij opgeroepen, als Grondwet van het koningrijk, zou bekrachtigd of verworpen worden.

(1) G.K. VAN HOGENDORP, *Bijdragen tot de Huishouding van Staat*, Dl. 7, blz. 149.

Tevens maakt een Besluit van denzelfden 2^{den} Maart aan het volk bekend, dat Z.K.H., na eene naauwkeurige overweging, gemeend heeft aan het werk der commissie Hoogstdeszelfs goedkeuring niet te mogen weigeren, en tegelijk het voornemen kenbaar, de Notabelen, op 28 Maart, te *Amsterdam* bijeen te roepen.

23 Maart, deelt VAN STRALEN, Commissaris-Generaal tot de binnenlandsche zaken, den vorst mede, dat hij de beschrijvingsbrieven, van welke de dagteekening oningevuld schijnt te zijn gebleven, maar die, volgens het postmerk, 17 en 18 Maart moeten ontvangen zijn, benevens een exemplaar van het ontwerp der Grondwet, ter overweging aan de Notabelen heeft verzonden.

Van de 600 Notabelen waren er 126 van de vergadering afwezig, waardoor het getal der werkelijk stemmenden niet meer dan 474 beliep, welke, gemakshalve, in tien afdeelingen onderscheiden, elk onder den bijzonderen voorzitter zijner afdeeling, hunne stem over de Grondwet in haar geheel bij naamteekening uitbragten, behoudens echter de vrijheid van een' ieder, om zijne bijzondere bedenkingen en bezwaren tegen dit of dat gedeelte aan zijnen voorzitter ter hand te stellen, ten einde dezelve ter kennisse van den Souvereinen Vorst konden worden gebragt[(1)].

26 Notabelen stemden tegen, en de boom der langdurige tweedragt werd alzoo door 422 handen geplant in den vaderlandschen hof.

Wie over het openbaar karakter nadenkt van den Vorst, voor wien het vrijmagtig oordeel der Geschiedenis, op den ochtend van den 12^{den} December, 1843, is aangebroken, herinnert zich, hoe weinig ontzag hij voor den constitutioneelen regeringsvorm betoond heeft, hoe weinig het beëedigd staatsverdrag de uitdrukking wijzigde van zijnen wil, hoe laag hij op constitutioneeel evenwigt en constitutioneele perken plagt neêr te zien en hoe luttel hij constitutioneele vormen begeerde te begrijpen en in acht te nemen. Op de eenzijdige ontwikkeling van zijn persoonlijk goeddunken, zijn persoonlijk belang, zijn persoonlijk overwigt, waren steeds de pogingen van koning WILLEM gerigt. Uit ingeschapen neiging tot oppermagtige alleenheersching, verzette hij zich met onver-

(1) BOSSCHA, *Geschiedenis der Omwenteling*, Dl. III, bl. 133.

biddelijke hardnekkigheid tegen de vrijzinnige eischen, uit den voortgang der tijden geboren. Trots Grondwet en Vertegenwoordiging, scheen onze regeringsvorm onder zijn bestuur, eer eene vermomming der autokratische, dan eene toenadering tot de liberale beginselen te zijn. Het mag dan wel verwondering baren, eenen Vorst van dien stempel, wiens regering vijf en twintig jaren lang afkeer en verwaarloozing van het Staatsverdrag ademde en kenschetste, datzelfde Staatsverdrag tot beding der aanvaarding van den schepter te zien stellen.

Maar was WILLEM vrij, en noodigde zekere dwang hem niet, de hoog opgevijzelde voorwaarde als een sterker middel ter streeling der volksgunst aan te grijpen? Want het ware immers den Vorst miskennen, te vooronderstellen, dat in een zoo doorslepen brein de gedachte zou hebben kunnen opkomen eener dwerg-autocratie, midden in het werelddeel, gedurende dertig jaren door de omwentelingen beploegd, en in welks diepe voren het welig gestrooide zaad der vrijheid onuitroeibaar stond op te schieten, in een landje, dat sedert 1798 zich in onvermoeide pogingen tot grondwettelijke staatsregelingen afgesloofd en beproefd had. Zoodra FAGEL en DE PERPONCHER den prins het blijde nieuws te *Londen* hadden aangebragt, wist hij, dat het voorloopig bestuur, uit vrees voor eene hernieuwing van ingesluimerde veten en partijschappen, besloten had het voormalig stadhouderschap niet weder in het aanzijn terug te roepen; hij wist, dat het voornemen der aanzienlijken was, hem als Souverein, als Constitutionneel Vorst in te huldigen; maar van geene andere zijde dan van die van ORANJE kon de vrijzinnige Grondwetsbelofte tot den volke uitgaan, en ziedaar het eenvoudig geheim dier edelmoedig uitgekraaide voorwaarde verklaard, waarna Z.K.H. het voorregt te beurt viel eene Grondwet in den arm te ontvangen, zoo uitnemend naar Hoogstdeszelfs neigingen berekend.

Er was bij ORANJE eene in het oog springende onrust en bekommering omtrent het aannemen der Grondwet. Een Vorst uit het Huis van ORANJE-NASSAU, onder omstandigheden als Vorst WILLEM I met de oppermagt bekleed, zou onder eene Natie als de Nederlanders, bij welke te allen tijde zeden meer vermogten dan wetten, met volkomene gerustheid voor zich zelven, en zonder vrees van argwaan te verwekken, tot op het sluiten van eenen algemeenen vrede, in de onbepaalde oefening

der oppermagt hebben kunnen voortgaan, iets, hetwelk door sommigen zelfs als beter strookende met 's Lands belang werd beschouwd, vermits op die wijze de Grondwet zelve des te beter met bedaardheid overwogen, en alles duidelijker ingezien kon worden, wat tot volmaking van dezelve moest strekken[(1)]. Maar de Souvereine Vorst was van een tegenstrijdig gevoelen.

Vergelijken wij de dagteekeningen.

Eene maand is niet verstreken sedert de zelfstandige onderneming van enkele aanzienlijken, bekrachtigd door Nederlands toestemming, WILLEM VAN ORANJES ballingschap eindigde, of de commissie ter zamenstelling van de Grondwet, naar de schets van VAN HOGENDORP, welke reeds een voorloopig onderzoek van eenige staatsmannen ondergaan had, houdt hare eerste vergadering. Na 2 maanden is de Grondwet gereed; zij wordt den Souvereinen Vorst, 2 Maart, 1814, aangeboden. De bekrachtiging der notabelen is noodzakelijk. Het besluit dienaangaande is gedagteekend, 14 Februarij, ruim twee weken voordat de werkzaamheden der commissie zijn afgeloopen, het ontwerp voltooid is, en, hetgeen sterker zal voorkomen, op denzelfden 2^{den} Maart, waarop de Souvereine Vorst van hel; ontwerp kennis neemt, vaardigt hij eene Proclamatie uit, waarin hij niet schroomt bekend te maken, dat hij, *na eene naauwkeurige overweging*, gemeend heeft, aan dit werk zijne goedkeuring niet te mogen weigeren[(2)]. Is er voorbeeld van eene meer laakbare en gevaarlijke overijling, in eene zaak van zwaarder gewigt, teederder belang; eene overijling, dermate onoverdacht in hare uitdrukking, dat zij zich zelve verraadt en voorbijpraat, door, welligt meer dan men vermoeden zou, waarheid in de aangehaalde woorden te spreken?

Tien dagen werden aan de notabelen ter overweging van de nieuwe Grondwet toegestaan. Beraadslaging was ongeoorloofd. De vergunning, om zijne bijzondere bedenkingen en bezwaren tegen een of ander gedeelte in geschrifte aan zijnen voorzitter ter hand te stellen, zou den glimlach van den onnoozelsten staatkundige wekken, ook dan zelfs, wanneer van die vergunning vóór de onherroepelijke eindstemming ware gebruik te maken geweest. Meer dan een vijfde der opge-

(1) BOSSCHA, *Geschiedenis der Omiventeling*, St. II, bl. 160.

(2) *Staats-Courant*, 4 Maart, 1814, N°. 53.

roepenen weigerden hun zegel te hechten aan de beslissing eener vergadering, welke tot eene loutere formaliteit vernederd was, en de hand te leenen aan de invoering eener Grondwet, welke het verboden was geworden met de bedaardheid, bezadigdheid, degelijkheid, den Hollandschen landaard eigen, te overwegen.

Neme men hierbij in aanmerking den roes des volks. Die dronkenschap der bevrijding, die blijdschap der herkregene onafhankelijkheid; het weldadig gevoel te ontwaken, na eenen zoo langen, bangen nacht; te herleven in eene gezuiverde lucht; zijne moedertaal weder onbelemmerd te hooren weêrgalmen; zich weder zelfstandig, zijne schreden niet langer bespied te weten door geheime en alomtegenwoordige policiebenden; de bewustheid te zijn teruggevoerd onder den schepter van het Huis van ORANJE-NASSAU, welks geschiedenis met die der Zeven Gewesten als vleesch en bloed was zamengewassen; die uitspatting, duizeling, brooddronkenheid van geluk, die dampkring, zwanger van de betooverendste geuren der vrijheid, genoten in diepe longen en opene neusgaten, gaven het gevoel derwijze eene tijdelijke ontwikkeling boven het verstand, dat de anders zoo omzigtige. Natie tot den onberadensten stap, zoo hij slechts in de rigting van haren overspannen' gemoedstoestand lag, kon verleid worden. 'ORANJE komt weder!' juichte zij; 'ORANJE is aangeland! ORANJE voortaan weder één met ons, en thans door eene Grondwet, het verdrag, dat de toekomst verzekert!' Die Grondwet was vier maanden later aangenomen en bezworen: *doorgedreven*. De jubeltoonen des volks klonken door het luchtruim; doch het net was hetzelve in de uren der verblinding en zorgelooze uitgelatenheid over het hoofd getrokken: die schranderder, behendiger, die zich zelve meester waren, hadden zich deszelfs liefdevolle overgave, uitstroomende in feestvreugde en juichkreten, ten nutte gemaakt.

Is het gewaagd, na dit alles de volgende vragen te doen? Zou de doordringende geest van WILLEM I terstond doorzien hebben, wat er school in de Grondwet? Hebben zijne, zich allengs ontwikkelende, inzigten op het oogenblik zelf het gebruik begrepen, voor hetwelk de geest van dusdanig een verdrag vatbaar was? en heeft alzoo het gewrocht van VAN HOGENDORP'S ouderwetschen zin en geschiedkundige vooringenomenheden des Konings fijne staatkunde bij gevolg ter hinderlaag verstrekt tegen het onergdenkende volk, en tegelijk ten schans-

korf, waarachter hij zich, bij iedere overtreding dier Grondwet zelve in veiligheid bragt? In hoeverre namelijk lag er, tegenover het goed vertrouwen des volks, kwade trouw achter den spoed, met welken de Souvereine Vorst joeg naar de totstandbrenging van het *sine qua non* zijner regering, de onherroepelijke voorwaarde zijns verbonds met het Nederlandsche volk? In hoeverre was de vrijzinnigheid van 1813 eene doorgestokene kaart, achter welke willekeur en heerschzucht haar doelwit, straffeloos en onbereikbaar, door middel eener hare oogmerken beveiligende Grondwet, trachtten te bereiken?

1815.

Het Congres der Mogendheden was inmiddels te *Weenen* zamengekomen.

Het Parijsche traktaat had bepaald dat *Holland* een *accroissement de territoire* ontvangen zou. Ongelukkige, onvoorzigtige, onzalige uitdrukking van kwaad zwangere zaadkorrel, die welig zal tieren!

21 Februarij, 1815, brengt een koerier uit *Weenen* het berigt, dat, krachtens het, reeds sedert 21 Julij, 1814, geteekende, Traktaat, zoogenaamd der acht artikelen, waarbij de voorwaarden van zamensmelting werden omschreven, *België* bestemd is dat toevoegsel uit te maken.

Weinige dagen na de onderteekening dier acht artikelen door A.W.C. VAN NAGELL, was de Souvereine Vorst naar *Brussel* vertrokken, ten einde de Zuidelijke Gewesten in naam der Groote Mogendheden te bezetten, tot tijd en wijle dat zij definitief zouden vereenigd worden, zonder evenwel dat de Noord-Nederlandsche Natie in hare vertegenwoordiging, voor zooverre wij weten, ooit van het voorloopig Traktaat der acht artikelen, noch van de beslissende vaststelling der vereeniging officiëel kennis mogt dragen.

Het berigt der vereeniging vond in *België* een spaarzaam onthaal. Wel waren de noodlottige woorden: *accroissement de territoire*, in het Traktaat der acht artikelen vermeden; maar de noodlottige indruk was onherstelbaar gegeven, en de

woorden, welke *België*, onder den schijn van volkomene gelijkstelling, als een *Holland* toegevoegd landschap aanwezen, bleken ligter uit te wisschen van een blad papier, dan uit den geest des volks. De onbedachte pijl had getroffen, en *België*, in taal, in Godsdienst, in karakter van de Noordelijke Provinciën en haren Vorst zoo zeer verschillend ja bijkans vijandig, onherroepelijk van derzelver instellingen, aan welke het onderworpen zou worden, vervreemd.

Weder komt de Grondwet, met opzigt tot de aan *Holland* aangehechte landen, op het tapijt.

Na eenige woordenwisselingen tusschen den Vorst en den Belgischen VAN HOGENDORP, RAEPSAET, welke, uit hoofde van de oud-Brabandschgezinde inzigten van dezen Staatsman, slechts op misverstand en verwijdering uitloopen, wordt, volgens besluit van 22 April, 1815, eene commissie, voor de eene helft uit Belgen, voor de andere uit Hollanders zamengesteld, benoemd, welke zich onverwijld bezig zou houden met de herziening, gelijk men dien arbeid, met een, hoewel niet volgens de beschouwing der Regering, kwalijk passend woord, geliefde te noemen, der Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden. Aan de commissie worden drie stukken ter hand gesteld, naar aanleiding van welke zij de Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden overeenkomstig moet maken met den nieuwen toestand der zaken en heilzaam voor alle gedeelten des Koningrijks in deszelfs tegenwoordige uitgestrektheid(1).

Het Traktaat der acht artikelen, behelzende de bepalingen, welke bij de zamenvoeging van het voormalig *België* en van de Vereenigde Nederlanden in acht moeten worden genomen.

Het Protokol van het Congres te *Weenen*, waaruit de grenzen en omvang der aan het gezag van ORANJE-NASSAU onderworpene landen ten volle blijken.

De Wet van 23 Maart, 1815, bevelende de zamenkomst van de Kamer der Staten-Generaal in dubbelen getale, ten gevolge der aanvaarding van de Koninklijke waardigheid over *België*, waardoor de woorden: Souvereine Vorst en Erfprins, in alle artikelen, in welke dezelve voorkomen, vervangen moeten worden door die van Koning en van Prins van ORANJE, en in de optelling der Provinciën en Landschappen zoodanige bijvoeging geschieden, als noodig is, om het Nederlandsche volk volledig te

(1) *Staats-Courant*, 1 Mei, 1815, N°. 103.

omschrijven, behalve al zulke andere modificatiën, als ten gevolge der zoo even gemelde, en uit aanmerking der omstandigheden, dienstig en oorbaar zullen gerekend worden.

13 Julij, derhalve binnen den tijd van drie maanden, brengt de commissie haar verslag uit.

De op nieuws veranderde Grondwet moest thans door de beide deelen des Rijks, die niet dan na wederzijdsche goedkeuring vereenigd zouden wezen, afzonderlijk in overweging genomen worden.

In *Holland*, alwaar de Grondwet reeds langer dan een jaar, in werking is geweest, wordt de Kamer op den 8sten Augustus in dubbelen getale bijeengeroepen, die het ontwerp, den 19ten van dezelfde maand, eenstemmig goedkeurt, en welker Voorzitter, STEENGRACHT VAN OOSTERLAND, Z.M. eerbiedig te kennen geeft, dat de Kamer, verzekerd van het heilrijk oogmerk van Z.M., voor het best zijner onderdanen, hare begrippen geregeld heeft naar die van Z.M.(1).

De Notabelen worden door den Koning benoemd, evenwel niet gekozen volgens de bevolking uit ieder Departement, gelijk zulks in de noordelijke provinciën geschied was; doch uit ieder arrondissement, telkens 1 op de 2000 ingezetenen. De Regering, den heerschenden geest kennende, duchtte de vereeniging van zoo vele weêrbarstig gestemde gemoederen, en riep daarom de Notabelen niet gezamenlijk bijeen, maar ieder arrondissement afzonderlijk, op denzelfden dag, wanneer de Notabelen door hunnen Voorzitter tot het onderteekenen van lijsten ter goed- of afkeuring van de Grondwet in haar geheel uitgenoodigd werden. Iedere van deze vergaderingen zond haar proces-verbaal naar *Brussel*, en benoemde drie leden, om aldaar in eene algemeene bijeenkomst getuigen te zijn van de opening der proces-verbalen en van de optelling der Stemmen der Notabelen(2).

De algemeene geest was in *België* zeer gespannen. Uitdrukkingen als: ‘de voorwaarden, waarop Z.M. het bestuur der overige deelen heeft aanvaard, bragten omtrent wijzigingen in de Grondwet noodzakelijk geenerlei bepalingen mede. Schoon derhalve bevoegd in die gedeelten de beoordeeling van het wijzigen der Grondwet overeenkomstig de aangenomene voor-

(1) *Staats-Courant*, 21 Aug. 1815, No. 197.
(2) *Proclamatie van* 18 Julij, 1815.

waarden *naar welgevallen* te regelen'[1], waarmede de Zitting der dubbele Kamer, te '*s Gravenhage*, gesloten werd, moesten nog meer verbitteren.

In eene der vergaderingen van de commissie ter herziening vraagt DE CONINCK, bij gelegenheid der bepalingen omtrent de wijze van zamenroeping der Notabelen, hoe iemand door ja of neen zal kunnen goedkeuren, als hem slechts enkele artikelen minder zullen bevallen. QUEYSEN antwoordt, dat men de goedkeuring ook niet verlangt, maar enkel de aanname, en dat men nog al eens iets *aanneemt*, hetwelk men niet *goedkeurt*[2]. Dergelijke onbeschofte scherts moest de gezindheid der Belgen jegens de Hollanders weinig verbeteren.

In deze gisting steekt zich de magtige, invloedrijke Belgische geestelijkheid. De bisschoppen leveren vertoogen in aan den Koning, nopens de vrijheid van Godsdienst en de bepalingen op het onderwijs. De prins VAN BROGLIE, bisschop van *Gent*, verzet zich openlijk tegen de Grondwet, en vaardigt een herderlijk voorschrift uit, waardoor hij aan zijne kudde verbiedt hare toestemming te geven aan de artikelen van dat ontwerp, waarbij de verdraagzaamheid omtrent alle godsdienstige gezindheden, mitsgaders het begeven van ambten, aan alle burgers, welke Godsdienst zij ook belijden mogen, wordt vastgesteld[3]; en LESURRE, vicaris-generaal van het *diocese* van *Gent*, zendt terstond, na het onderhands bekend worden van het ontwerp, een nameloos geschrift in het licht, waarin hij betoogt, dat geen Roomsch-Katholijk in gemoede die Grondwet kan aannemen. Aan iederen der Notabelen, wier getal, hoewel het, zonderling genoeg! nooit juist is bekend geworden, nagenoeg 1600 bedragen heeft, werd een exemplaar toegezonden en maakte eenen diepen indruk[4].

Artikel I van het Traktaat der acht artikelen luidde aldus: 'Cette réunion devra être in time et complète, de façon que les deux pays ne forment qu'un seul et même état, *règi par la constitution dèjà établie en Hollande* et qui sera modifiée d'un commun accord d'après les nouvelles circonstances.'

(1) *Staats-Courant*, 21 Aug., 1815, N°. 197.
(2) *Journal* DE RAEPSAET, *séunce du* 7 *Juin*.
(3) *Staats-Courrant*, 14 Aug., N°. 191.
(4) *Handelingen over de Herziening der Grondwet*, Dl. IV, bl. 424.

In het dagboek van RAEPSAET leest men, onder dagteekening van 6 Junij: ‘Le président observe, qu'aux termes des huit articles du protocole de Londres, la constitution hollandaise est *adoptée* et *prescrite* par les puissances alliées à la Belgique, sauf à se concerter par les deux nations sur les changements qu'elle doit éprouver par suite de la réunion; qu'il ne s'agit done pas pour la Belgique d'adopter ou d'accepter une *nouvelle* constitution, mais de se concerter sur de simples amendements ou changements, qui auront été trouvés convenables, et par conséquent que ce concert peut être obtenu par un corps ou nombre de notables qui, à cet effet, n'ont pas besoin d'être les représentants ou les mandataires de la nation.’

En de graaf DE THIENNES besloot zijne aanspraak, bij de opening der Zitting van de presidenten der Notabelen, 5 Augustus, 1815, met deze woorden: Het was eeniglijk om het ontwerp te vormen, waarin de eenparig vast te stellen wijzigingen moesten gebragt worden, dat de commissie aangesteld is. En het is eeniglijk om te erkennen, of de wijzigingen, zoodanig als zij er in gebragt zijn, de goedkeuring der Notabelen verwerven, dat men het ontwerp aan hunne aanneming of verwerping voorstelt. Met één woord, het is niet over de wet, *bepaald* door *Europa*, op het Weener Congres vergaderd, dat zij geraadpleegd worden, maar alleen over de wijzigingen, welke dezelve autoriseert, eenpariglijk tusschen de Zuidelijke en Noordelijke Provinciën van het Koningrijk te doen[(1)].

Het zou derhalve geene nieuwe, gezamenlijk overwogene, Grondwet mogen zijn, waarop het stevig zamengesmede staatsgebouw zou rusten; maar in tegendeel eene vreemde, dezelfde, welke onlangs in het onbeminde, weldra gehate, later verfoeide, thans in zoo menig opzigt van *België* afwijkende, *Holland* was ingevoerd geworden, en welke, naar de veranderde orde van zaken gewijzigd, aan het, als wingewest behandelde *België* zou worden opgedrongen, dat genoodzaakt zou wezen haar, de pistool op de borst, als regel van deszelfs bestuur en grond van deszelfs wetgeving aan te nemen. Die toestand verloochende zijne onfeilbare gevolgen evenmin, als naderhand de verhouding der twee volken: de Grondwet wordt met eene meerderheid van 796 tegen 529 stemmen in de Zuidelijke Gewesten verworpen.

(1) *Staats-Courant*, 18 Aug., N°. 195.

De verwikkeling is dreigend; angstig en reikhalzend ziet *België* de toekomst te gemoet. Doch welke is de algemeene verbazing; als, 24 Augustus daaraanvolgende Z.M. eene proclamatie uitvaardigt, onder andere inhoudende: ‘en alzoo ons, na deze optelling en vergelijking der respectivelijk uitgebragte stemmen, *geen twijfel overblijven kan* omtrent de gevoelens en wenschen der groote meerderheid onzer gezamenlijke onderdanen, en de toestemming dier meerderheid *ten volle* gebleken is, aarzelen wij niet, maar achten ons in tegendeel *verpligt* het ontwerp, dat onzentwege aan de Staten-Generaal en aan de Notabelen medegedeeld is, plegtig te bekrachtigen, en te verklaren, zoo als wij verklaren bij deze, dat de daarin vervatte bepalingen, van dit oogenblik af uitmaken de Grondwet van het koningrijk der *Nederlanden*’ - welke gevolgtrekking volkomen onverstaanbaar zou wezen, en naar de vrucht van een verbijsterd brein zwemen, bragt men niet in verband wat voorgaat omtrent de eenparige aanname der Staten-Generaal met de gewigtige uitdrukkingen: ‘onze *gezamenlijke* on derdanen.’

WILLEM I, Koning van *België* door de genade van het Weener Congres, wiens handlanger hij zich ten aanzien van den onwilligen en wederstrevenden volksgeest, stelde, boog gaarne, en had hij het niet met bereidvaardigheid gedaan - dit strekke hem eenigzins ter verontschuldiging - hij ware gedwongen geweest te buigen, voor het bevel der Groote Mogendheden, ten gevolge van wier overleggingen hem een zooveel meer aanzienzienlijke rang ten deel werd in de rij der Vorsten, terwijl *Noord-Nederland*, door de stichting van een Koningrijk, hetwelk, Frankrijks oorlogsdrift en wrok ten breidel, den Noordelijken Staten ten bolwerk tegen iedere uitspatting der bedwongene omwenteling zou strekken, aan de hier ongeschiedkundig toegepaste theorie van het evenwigt van *Europa* werd opgeofferd. De zeven provinciën waren bestemd en verwezen met *België* een rijk onder hetzelfde Stamhuis en dezelfde Wetgeving te vormen; de voorwaarden van die verbindtenis stonden vast, en de volken, door de Groote Mogendheden van het juk verlost, waren verpligt zich de beschikkingen hunner bevrijders te laten welgevallen. Daarom moest de stem van *België* gesmoord; daarom er de Grondwet, willens of onwillens tegen iederen prijs ingevoerd, *doorgehaald*; daarom, nu de Notabelen hadden volgehouden, moest er een middel verzonnen worden, hetwelk de gevolgen hunner beslissende stem verijdelde. De om-

standigheden daartoe waren gunstig. De staatkundige wateren beroerden zich op nieuws. Lange, vreedzame overwegingen waren onmogelijk; de oorlogsdonders pakten over den onvolkomen daargestelden Staat zamen, bragten deszelfs grondslagen aan het wankelen, en de ontzettende stem van het kanon van *Waterloo* deed de wanden van de deftige vergaderzaal dreunen, waar de commissie beraadslaagde.

Ziehier de looze berekening, welke werd uitgedacht[1]:

De bevolking van het Koningrijk in deszelfs geheel was:

Noordelijke gewesten		2,071,181.
Zuidelijke gewesten		3,411,082.
		---
	te zamen	5,482,263.

Van 1325 opgekomene Notabelen hadden slechts 529 = ⅖ de Grondwet goedgekeurd. Houdt men nu die 529, dat het geval niet was, voor de bevolking te vertegenwoordigen, en trekt men de slotsom, dat alzoo de Grondwet door ⅖ der Zuidelijke bevolking is aangenomen, dan bevindt men, dat de Grondwet hebben goedgekeurd.....1,364,432

Voegt men bij dit getal de bevolking der Noordelijke afdeeling des rijks, die de Grondwet eenparig had goedgekeurd		2,071,181
		---
dan krijgt men	voor	3,435,613
dan krijgt men	tegen	2,046,650

De onbillijkheid was deze. Waardoor zouden *Holland* en *België*, twee afzonderlijke landen, eerst werkelijk vereenigd zijn? Door de Grondwet: zoodat zij niet dan na de invoering van de voorwaarde, op welke beider verbindtenis rustte, zich eene een zelfstandig en homogeen geheel uitmakende mogendheid konden heeten. Doch men stuitte op de onverzettelijkheid der Belgen; men begreep te regt, dat het Congres van *Weenen*, door eene onbestaanbare, eene ongelijkslachtige koppeling, in het belang der Vorsten, te willen tot stand brengen, het onmogelijke, het waanzinnige gewild had, en, om de meest onvermijdelijke redenen, beide landen onvereenigbaar waren; ja, na en wegens het voorgevallene, ten eeuwigen dage. Toen derhalve, na het gevolgde stelsel van bekrachtiging der Grondwet, deze in *België* gevallen was, maar toch doorgedreven

(1) Zie le Baron DE KEVERBERG, *Du royaume des Pays-Bus*, t. I, p. 274.

moest worden, veranderde men sluw van stelregel, en, in plaats van langer de Grondwet als voorwaarde van vereeniging te beschouwen, nam de Regering de vereeniging als eene, krachtens het Traktaat der acht artikelen voltrokkene daadzaak aan, en beschouwde het rijk der Vereenigde Nederlanden als een zamenhangend geheel. Zoo bezorgde de Regering zich zelve de meerderheid, welke zij behoefde, maar verbitterde tevens de overstemde Belgen slechts te onverzoenlijker tegen de Noord-Nederlanders, het Huis van ORANJE en de Grondwet.

De gestrenge toon der Proclamatie van 24 Augustus was weinig geschikt de wonde te lenigen. ‘Gezind om zelf de maatschappelijke instellingen te eerbiedigen, welke die treffelijke panden (de welvaart, de vrijheid en de regten der onderdanen) waarborgen, verwachten en vorderen wij denzelfden eerbied van al de inwoners dezer landen; en hij, die zich voortaan veroorloven mogt, door daden of geschriften de gevoelens van onderwerping, verkleefdheid en trouw, die elk burger aan de Grondwet verschuldigd is, tegen te gaan of aan het wankelen te brengen, zal zich zelven het leed te wijten hebben, dat voor hem uit de strenge toepassing der wetten, op zulke overtredingen gesteld, volgen zal.’

Onder zoodanige kwade voorteekenen bezwoer WILLEM I, te *Brussel*, eene Grondwet, den Noordelijken gewesten, door middel eener even raadselachtige als opzettelijke overhaasting in-gesmokkeld, den Zuidelijken tegen hunnen wil opgedrongen; eene Grondwet, wier onverstandige en hardnekkige handhaving het vaderland in het verschiet met al de schrikkelijkheden der regeringloosheid bedreigt[1].

L.

J.K.

(1) Gewigtige redenen hebben dezen arbeid voor het oogenblik doen staken; de Schrijver stelt zich echter voor, dien later tot op het tegenwoordige oogenblik voort te zetten.

Uitspanningen van Christopher North.
Christopher in zijne vogelvlugt.

IV.

Welkom is ons dies de Ring-Duif; welkom hare afbeelding, ter sluik geschetst, terwijl de Eenzame in de lommer een dutje deed, want sluimerende moet gij haar betrappen, als zij u de gelegenheid gunnen zal, hare afschaduwing naar de natuur te kleuren. Wij achten haar daarom niet argwanender, dan eenige andere vogel dit bij het naderen van den mensch pleegt te zijn; - wij dulden hen niet, die ons diets willen maken, dat de afstammelinge der Duive, welke aan het huisgezin in de Arke, door ‘het olijfblad in haren bek,’ de blijde boodschap bragt, ‘dat de wateren van boven de aerde gelicht waren,’ in haar harte het geslacht van de kinderen der menschen vreezen zou; - een oogenblik gâslaans van haren aard volstaat, om eene minder krenkende verklaring van het verschijnsel te vinden. Het is geen afkeer van ons, het is liefde voor eenzaamheid; - de natuur heeft der Ringduif eenen lust voor sombere stilte ingeschapen, die slechts in het diepst van het bosch bevredigd wordt. Daarom vliegt zij, zoodra zij in hare afgelegene wijk niet langer alleen is, naar nog sluimerzieke schaduwen des wouds, en slaat hare wieken zaâm in de hermitaadje van den een' of anderen overeeuwden taxisboom, in den tijd der oude Britten gezaaid.

Als we ons niet bedriegen, dan is het van de Tamme Duif, en niet van de Ringduif, dat al de verscheidenheden der Duivengeslachten afstammen. Streelender lof kunnen wij hun niet bedeelen, dan dat de Duif in onze oogen het zinnebeeld is der Onschuld - en dat onschuld - en niet onstandvastig - bij ons den naam voert van vrouw! Toen HAMLET het tegendeel beweerde, dacht hij, als ge weet, aan de Koningin - en niet aan OPHELIA. Is de vrouw uit haren aard niet kuisch als de Duif - niet als de Duive, trouw? Wijdt zij zich, alleen zittende, met haren zuigeling aan hare borst, niet haar huis toe, gelijk de Duif zich dit haar nest pleegt te doen? Verkwikt zij den moeden, huiswaarts gekeerden gade niet door haren vrolijken welkomstgroet, een weêrgalm van het gekir, dat uit den pijnboom opgaat, wanneer, niet de schemering des avonds, de doffer neêrstrijkt, waar zij den zwerver beeft verbeid? En als de band verbroken wordt, die zielen scheen zaâm te mengelen, om nooit zich weder te scheiden, boet zij dan die beproeving niet dikwerf met den dood, even als de dichter ons in zijn meesterstuk de tortelduive schildert, haar leven lang jammerende op de dorre rank van eenen ontwortelden boom? En gaat de gelijkenis niet door tot bij de weduwe toe? - Slaagt de verlatene vrouw er niet meermalen in, hare onnoozelen op te voeden door wat de Voorzienigheid harer hand geeft te doen, tot zij volwassen zijn, en in staat voor hen zelve te zorgen en de wijde wereld in te gaan - even als de arme Duive, die, weeklagende over haren Doffer, door de netten des vogelaars verstrikt, echter even trouw dag aan dag den honger harer jongen stilt, tot zij de vleugels kunnen uitslaan, tot ook zij weg, - verre wegvliegen; - helaas! om in geen van beide gevallen misschien ooit terug te keeren?

Wij hebben een' afkeer van lieden, die allerlei gunstelingen nahouden; wij zijn ons geenerlei grillige ingenomenheid met eenig dier bewust; maar we zijn er even verre van te willen loochenen, dat dierbare, overoude, schier gewijde herinneringen haren invloed uitoefenen op iedere gedachte aan, ieder gevoel voor elke plaats en eiken persoon, in deze onze wereld, hetzij digtbij, hetzij verre verwijderd. God behoede er ons voor, dat wij Ring-Doffer en Ring-Duive zouden critiseren! We verlangen van hem te spreken op zoo teederen toon, als gewaagden wij van eenen vriend, in onze vroegste jeugd begraven. Het is slechts al te waar, dat wij, als schooljongen, vaak, zeer vaak getracht hebben, hem in zijne eenzaamheid te

verrassen en dood te schieten. Zoowel in zedeleer, als in godsdienst, zou het ketterij zijn, te ontkennen, dat de wil voor de daad geldt. Echter schijnt er, mits men de zaak niet uit een philosophisch, maar uit een populair oogpunt beschouwe, tusschen diefstal en moord, in het groot en in het klein, eenig onderscheid te wezen, hoe gering dan ook; immers, wij hopen het van ganscher harte, want anders kunnen wij ons moeijelijk verbeelden, dat wij op den eersten halsregtsdag den besten, tusschen tien en twaalf ure, niet ter strafplaatse verdienden te worden gebragt. Gelukkig echter voor onze toekomstige gemoedsrust, en waarschijnlijk niet minder voor de geheele vorming van ons karakter, wist onze Goede Genius (ieder schooljongen heeft er een', die hem getrouw ter zijde blijft, zoowel in de school als in de speeluren, schoon men bekennen moet, dat zij soms wat nalatig zijn in het tusschenbeidekomen, daar, helaas! ook de natuur van engelen zelve onvolmaakt is), onze Goede Genius het altijd zoo aan te leggen, dat wij er, trots al onze list, nooit in slaagden, een' Ringdoffer of eene Ringduif dood te schieten. Gedurende menig, menig uur - soms geheele Zaturdagen lang - hebben wij ons schuil gehouden in heesterstruiken en doornhagen, die fraaije groene en gele zoomen der wouden, waarop *Schotland* boogt; nederliggende, ter wacht, om zijn' uit- en ingang te bespiên, met geladen geweer en de hand aan den trekker, opdat we, bij het kleppen zijner wieken, geen oogenblik verzuimen mogten, om hem te doen nedertuimelen uit de lucht. Maar wij mogten ons verschuilen waar we wilden, noch Ringdoffer, noch Ringduif, die zich ooit in den omtrek van ons verraderlijk leger waagde. Nu en dan kwam een sinjeur dier vogelensoort, welke, het zij in het voorbijgaan opgemerkt, als zij u verdenken lust te hebben haar te schieten, zoo omgangsschuw is als de Ringduiven zelve, schoon zij anders in onbeschaamd indringen voor geene Londenaars onderdoen; nu en dan kwam een ekster om ons heenhuppelen, met gedurig staartgewip, en liet ons van alle zijden de vederen zien, die men schoon zou noemen, als men het er met zich zelven maar eens over worden kon, en speelde den slenteraar om te stelen, geene twintig ellen van den mond van ons geweer af, - dat trilde van ongeduld, om hem te treffen. Doch onze ziel blaakte, ons hart hijgde naar een' Ringdoffer, en konden wij, in die vlaag van koortsig verlangen, onzen dorst naar dat wilde bloed lesschen, door den moord eener diefachtige luistervink, eens klapzieken eksters?

Ook de Meerle gleed dikwijls uit het kreupelbosch op de opene plek tusschen de hazelhagen neêr, en de scherpe omtrek harer gele neb bewees, hoe zeer zij binnen het bereik van ons schot was. En toch, dat we ons zelven regt doen, toch hebben wij er nooit aan gedacht of van gedroomd, eene Meerle te schieten, zij, die de schemering van het bosch des ochtends als des avonds voor droefgeestigheid bewaart, zij, wier loflied, ook in die duistere dagen, als men de Natuur zelve van zwaarmoedigheid niet vrijpleiten kan, het zwerk verpligt te weêrgalmen van vreugde. Eens, het heugt ons nog, eens kwam een sneeuwwit konijntje zijn avondmaal nuttigen, onbewust van onze gevaarlijke nabijheid; het ontsprong met opgestokene ooren aan den zoom van het bosch. En het bragt ons, wij bekennen het, in zoo groote verzoeking om den trekker over te halen, dat wij, hadden wij haar kunnen weêrstaan, meer of minder dan een jongen moesten geweest zijn. Wij vuurden; achteruitslaande met zijne hielen, waarschijnlijk van vreeze, maar zoo als wij ons toen in onze teleurstelling voorstelden, veeleer uit schalkheid, zoo niet uit spot; achteruitslaande, spoedde *Maître* L a p i n zich naar zijn hol, zonder dat ergens op gras, of kruid, of twijg, een ziertje zilverwitte wolle lag, dat van ons doeltreffend mikken getuigde. Als ware de tak, waarop hij zat, gebroken, vloog tevens de ruischende Ringdoffer op, van tusschen de zaamzijgende twijgen. Weldra werd het vrije geklep zijner wieken boven de toppen der boomen gehoord, en eer we van onze, schier smartelijk bittere, verbazing waren bekomen, kirde hij zijn gaaiken op het ondiepe nest reeds toe - een uit de verte, slechts flaauw vernomen, een in de eenzaamheid geslaakt, een innig gekir - dat ons echter door de doolhoven van het woud niet tot wegwijzer strekken kon. En daarom maakten wij, uit onzen schuilhoek te voorschijn geslopen, geene aanmerking op het zeggen van eenen huiswaarts hijgenden daglooner, die het schot had vernomen, en nu het kruid rook: ‘De ringduiven worden het roer te gaauw af, heertje!’ maar keerden, met eene weitasch zoo leêg als onze maag, naar de pastorij terug.

‘Waarom zingen de vogelen op Zondag?’ vroeg ons een aardig jongsken eens - en wij antwoordden hem in eene lyrische ballade, die wij niet weêr weten te vinden. Maar ofschoon de vogelen op Zondag plegen te zingen - eene stoornis van den Sabbath, die bij onzen kleinen Calvinist, welke hen anders werkelijk lief had, de twijfeling deed opkomen, of zij wel zoo onschuldig waren, als ze op de werkdagen schenen te zijn - toch

geloof ik niet, dat we dit vergrijp op rekening hunner onwetendheid mogen afschrijven. Behoort het tot het heilig bijgeloof van een harte, dat de wereld moede is, zich te verbeelden, dat de mindere schepselen bewustzijn hebben van de kalmte onzes Sabbaths, dat zij weten, dat hij tot onzen rustdag is bestemd? Of valt het daaraan toe te schrijven, dat wij het gevoel der stilte, die in ons gemoed het gewoel der driften vervangt, overdragen op alles wat er in de Natuur pleegt om te gaan, en der bedrijvigheid van deze dus een karakter van rustende heiligheid bedeelen, welke slechts in onzen geest bestaat? Beide oplossingen zijn waar. Wij kennen het velerlei instinkt dier schepselen slechts door zijne verschijnselen en zijne gevolgen op het verbazend uitgebreide veld, voor zijne werkzaamheid geopend. Van het instinkt zelf - als gevoel of gedachte - weten wij niets, noch kunnen er ooit iets van weten, want eene onoverschrijdbare klove scheidt de natuur van hen, die misschien bestemd zijn te vergaan, van de onze, voor welke een eeuwig leven is weggelegd. Maar hun geheugen - wij moeten het wel gelooven - is niet alleen in staat zelfs kleinigheden naauwkeurig te bewaren, maar strekt zich ook verre in het verleden uit - en hun is het een of ander vermogen bedeeld, dat vroegere ervaringen opzamelt, tot regels voor bun volgend gedrag, welke hun ïn hun eenzaam of gezellig leven als gidsen van dienst zijn. Waarom zouden dan de vogels van *Schotland* den Sabbath niet kennen? Op dien dag wordt de Watermeerle, boven het gedruisch van zijnen waterval, door geen omzwervenden hengelaar gestoord; en als hij voortschiet langs de hoogten en laagten, die de beek omzoomen, hoort hij geenerlei geluid bij de hoeve, die den grenspaal uitmaakt zijner verste vlugt, - want ook het doof en duizelig makend molenrad rust. De vrolijk knikkende bonte Kraaijen, die in de lente den ploeger op den voet plegen te volgen - zouden zij niet weten, dat het Zondag is, als al de paarden in het veld vrijaf hebben, en naar lust neêrliggen, of de weide eens op en om galoperen? Vlug en scherp van gehoor zijn alle vogelen, en den ganschen dag op klanken acht gevende, kent hunne gehoorzaamheid aan deze geene grens. Mogen zij dan, moeten zij dan geen gevoel van volkomene veiligheid verbinden aan het geklingel der kleine kerkklok? De Specht zelf is niet schuw van landlieden, die naar het Huis des Heeren opgaan. Tot den Ekster toe, die op een' Zaturdag geene minuut lang op dezelfde plaats blijft zitten, zet zich des Zon-

dags zoo gerust op den muur, die het kerkje omringt, neder, als ware hij eene duif geworden. Alle gevederde schepselen weten wanneer wij slapen. Zij worden wakker, eer wij er aan denken, en de daglooner moge opstaan, als de dauw nog op het veld ligt, vóór hij voet op den akker zet, hebben wouden en valleijen van de hymne der vogelen reeds weêrgalmd. Waarom zouden dan zij, die eiken dag der weke bewustzijn hebben van de ure onzes neêrliggens en oprijzens, ook den dag onzer algemeene ruste niet kennen? Acht gij er onze werkdieren onkundig van? Hoe ge u bedriegen zoudt! - Of slaapt het paard op dien dag niet in lommerschaduw of zonneschijn, vrij van vreeze voor de zweep? Zijn hals vergeet den drukkenden halster, en ‘veertig grazen er als één,’ wel wetende dat zij niet zullen worden verhinderd, het versche voedsel naar lust te zoeken, eer de dauw van den volgenden ochtend hen weder voor ploeg of postkoets, hen weder tot werk of reize roept.

Daar hebt gij onze verklaring, waarom wij gelooven, dat ook de lagere schepselen bewustzijn hebben, hetzij door instinkt bedeeld, of door eene soort van rede verworven, van den Sabbath, dien de Hemel voor menschen en dieren heeft ingesteld. Maar het is ook waar, dat wij ons innerlijk gevoel op hunnen uiterlijken toestand overdragen, dat onze godsdienstige geest alles wat er in de bezielde en zelfs onbezielde wereld omgaat, in zijne stemming deelen doet. Er is altijd een zweem van zwaarmoedigheid, eene tint van treuren, er is altijd iets pathetisch in alle diepe rust. Welligt, dewijl ze zoo zeer in tegenstelling is met het gedruisch onzes gewonen bedrijfs. Welligt, dewijl de ziel, uit aandrift harer eigene goddelijke natuur, wanneer zij door geene stoornis geslingerd wordt, naar hooge, plegtige, ontzaggelijke gedachten streeft. In zulk eenen toestand leent zij allen dingen een' schijn van sympathie met haar zelve. De kerktoren, die, hoog boven den rook en het rumoer eener stad uitrijzende, door den zonneglans beschenen wordt, schijnt, op een' marktdag, een groot gebouw in de lucht te zijn, dienstig om den lieden, die van verre naar winkel bij winkel stroomen, tot gids te strekken. Doch laat het klokgebom van dien zelfden kerktoren uit de hoogte de menigte aan haren voet oproepen ter viering van den gedenkdag eener overwinning, die van *Waterloo* of van *Trafalgar*, en het zal u zijn, als steekt hij het hoofd zegevierende in de wolken, - 't geen hij slechts te trotscher zal doen, als de standaard van *Engeland*

van zijnen trans wappert. Maar drukt die kerktoren, voor het nog des geloofs, zijn karakter niet eigenaardigst uit, als zijne spits op den Sabbath niets anders doet dan heenwijzen naar den hemel?

Zoo veel ter opheldering onzer tweede solutie. Maar onafhankelijk van beide, steekt er niets vreemds in, dat de gansche Natuur op den Sabbath schijnt te rusten, want zij doet het inderdaad, ten minste voor zooverre als de mensch haar zich in zijnen toestand heeft toegeëigend. Als het Vierde Gebod gehouden wordt - dan rust het gansche huis - en ook het landschap, dat het omringt, is op ruste. Kalm vloeit de vloed des menschelijken levens, op dien gezegenden dag, door al de dalen van *Schotland* als een stroom, waarover de uchtendzonneschijn zijnen glinsterenden sluijer werpt, nadat hij door den zacht neêrgevallen regen van eenen zomernacht verfrischt werd, zonder te verbreeden. De kronkelende rook, die boven de hutten dwarrelt, is niet kalmer dan de beweging, welke er binnen heerscht. Het is waar, de wildzang van het woud zwijgt niet; maar hoe hooger hij schettert, hoe meer men de stilte hoort. En kent ge volmaakter vrede dan dien, waarin slechts de vreugde zich roert, terwijl al het overige op rust is?

Luid ruischende Ringduif! gij waart bet, die ons deze ernstige gedachten ingaaft, en wat zouden wij u, die zoo veel tot deze uitspanningen bijdroegt, wat zouden wij u thans, nu de eikels weldra verteerd zullen zijn, anders toewenschen, dan menig overvloedig maal, te midden van den drom uwer zaamgeschoolde makkers, op de stoppellanden? Vier, bij het naderen van het strenge saizoen, als de grond met sneeuw wordt overdekt, vier dan, door geen' vogelaar verschrikt, vrolijk feest op de uitspruitsels van rapen en knollen, en welke andere gewassen gij en de uwen zoo hartstogtelijk liefhebt. Zachtkens suizele de koelten uwe ongekreukte pluimen langs, zoo vaak gij u met duizenden van uw geslacht verlustigt in eene winterwandeling langs het schelprijke strand, wanneer gij zeevogel geworden schijnt, er met de meeuwen verkeerende, en echter, als de avondschemer daalt, iedere soort naar hare eigene schuilplaats vliegt, beide door hetzelfde geheimzinnige instinkt, binnen het bereik van het gebruis der zee aangewezen!

Eenzaam zittende Ringduive! wij worden u in de lommer des taxisbooms, op een' der dagen van ons weleer, weder gewaar,

schoon ons het waar en wanneer ontgaan is; - want wat hebben plaats of tijd gemeens met het gezigt van eenen droom? Alles wat we weten, is dat wij u andermaal zien, en dat gij liefelijk schoon zijt. Wat is het streelend, te droomen en te weten, dat wij het doen! Of mag iets in zoetheid halen bij tusschen sluimeren en waken in bij te zweven? Ieder visioen van gedachte, dat in dien staat voorbij onze oogen heendrijft, heeft evenzeer deel aan de wezenlijkheid als aan de verbeelding. Verdichting en waarheid - wolken, schaduwen, schimmen en verschijningen - ether, zonneschijn, tastbare gedaanten en klanken, die zin hebben, smelten zamen tot een, deels door ons geschapen, deels ons ingeprent tooneel, 't geen door eene enkele beweging des hoofds op de peluw verzwindt, of tot nog overstelpender weelde gesteigerd wordt. In dergelijken droomstoestand verkeert thans ons gemoed; en mogt gij, lieve lezer! wakker, zeer wakker, nuchter wakker zijn, leg dan dit visioenig opstel ter zijde, - of lees een weinig verder, en het is tien tegen één, dat gij met ons indommelt. Geeuw echter niet te vroeg, neen, laat uwe luikende oogen toch voortvaren, de verflaauwende lettergrepen te volgen - en het zal u zijn, als wierdt ge verplaatst in het hart van een Hooglandsch bosch, dat geene andere grenzen heeft dan de onzekere des hemels.

Allengs wordt de rumoerige wereld der menschen van de tafelen onzes geheugens gewischt, zij schemert uit onze oogen, - en nu bestaat zij voor ons schier niet meer. Voort! - voort! - voort! - door het doornig braambosch - het digte kreupelhout - het groene gras der opene plek. - Voort! - voort! - voort! - verder het Woud in! Welk een chaos van zware steenen, rotsbrokken en heuvelen - streng, straf zelfs, en toch schoon, - trots zijne onvruchtbaarheid! En echter worden we boven ons bijwijlen nog een' zweem des blaauwen hemels gewaar, hoe digt en donker hier ook de lommer zij, hoe wijd de eiken hunne armen ook uitbreiden, hoe zeer de pijnen in deze wildernis schier den vorsten des wouds naar de kroon stekende, het doen zoo als zij, en even breede schaduwen om zich heen verzwaren! Dáár verdwijnt evenwel het uitspansel - en we dolen in de schemering om, tusschen reuzige stammen, talloos in tal, onmetelijk van omvang, - gezigt en gemoed verbijsterende - alle stil - statelijk - en standvastig - dat ze blijven zouden, zelfs in eenen storm. Immers, geen orkaan zou in staat zijn, - schoon hij de hemelen schoonveegde, en de oppervlakte des

wouds ruischen deed als de zee; - humers, geen orkaan zou zijn weg kunnen vinden door deze millioenen tronken? De dondersteen zou misschien dezen kolossus doen splijten, welk een' omtrek hij majestueus beschrijven moge; - maar de gevaarten aan zijne zijde zouden er niet van trillen, en het gedruisch zou in deze, andere Stille Zee, niet meer indruks maken, niet sterker zijn, dan dat van den groenen Specht, die de insekten in den een' of anderen boom ontrust!

Beklagenswaardigen, die we zijn! - voor ons is de ongedeelde stilte der eenzaamheid vreesselijk geworden. Schrikkelijker is zij voor ons dan de stilte des grafs, want dat geeft dikwijls antwoord op de ongenite alleenspraken des gebrokenen gemoeds. Maar de stilte des Wouds is niet als die van den Tijd; zij is als die der Eeuwigheid. Geen blijk van begrafenisplaatse, geene zaamgetaste steenen, geene terpen doen zich op! Het is niet als ware de mensch hier vergaan en vergeten, maar als waren wij hier in eene wereld verplaatst, die nooit levenden of dooden kende. Deze eenzaamheid is te eenzaam, zelfs voor de geesten der verscheidenen. Zoo men zegt, plegen zij om de groeve te zweven, die wat eens hun ligchaam was bewaart - door het vertrek, waarin zij den afscheidsgroet slaakten - langs de plaats hunner voorbijgaande liefde en lust, of om de plekken, door hunne zonde en rouwe onvergetelijk. - Zoo men zegt, staren zij met smartelijke teederheid de oogen aan, waaruit zij eenmaal hun licht schiepen; - leenen zij nog met wellust hun kil oor aan de muzijk der stemmen, die hen betooverden - en drukken ze, in elk bezoek hun veroorloofd, al was het maar door het wenken met de schaduw eener hand, hunnen wensch, hun onbeschrijfelijk verlangen uit naar het verkeer met de bovenwereld, - doen zij dit zelfs binnen de poorten des grafs.

Een ander gezigte! Stil en statelijk, als de eenzaamheid zijn moge, we voelen ons bevrijd van onze vrees, en uit den groene verrijzen ons omzwevende schoone gestalten, die voortglijden, als waren zij bevleugeld, of standbeeldachtig de opene plekken vullen, als de boschgoden, aan welke van ouds door geboorteregt het gansche rijk der wouden was gewaarborgd. Voort! - voort! - voort! - verder het Woud in! - en laat het gehuiver der verbeelding, nog sterker en nog streelender, worden getemperd door het genot, op zich zelf reeds aan de liefelijk klinkende namen verknocht, welke de fabelen der Oudheid andermaal voor onzen geest roepen: D r y a d e , H a m a d r y a d e !

F a u n u s ! S y l v a n u s ! - Thans zijt ge, helaas! maar namen, en niets meer! Pan zelf is dood, of hier zou hij zijn, hier zijn geblaas weêrgalmen! Doch welk regt heeft een droomer als wij, van de onttroonde goden Griekenlands te gewagen? De taal, die zij spraken, is niet zijne taal - en echter de woorden der groote dichters, die van goden en halve goden zongen, verrukten ook zijne oogen, zijn ook voor hem schoon, trots hunne stilte; o verhevene L y r i c i ! is hij niet dikwijls op uwe wieken de met tempelen gekroonde en door altaren overschaduwde stroomen uwer groote Choraal-Odes afgeroeid?

Voort! - voort! - voort! - verder het Woud in! - immers, zoo gij niet vreest, dat de leden, die uwen aardschen tabernakel dragen, zullen bezwijken, en het ligchaam, hier aan zich zelf overgelaten, nederzinken en sterven zal! Ha! met dergelijke vrees drijft gij den spot; want van kindsbeen af lokte immers het wilde u aan, was het gevaarlijke u lust, en wat dan verlangen naar de weelderige huivering, die u zoo vaak in dreigende eenzaamheid de leden doortrilde, bragt u hier! Deze schaduwen zijn geene spelonken, en wat slaaf zijn wil zeggen, weten wij bij overlevering ter nood. En echter, zoo zij holen moeten heeten - en diep, en donker, en grimmig, en grijnzende zijn ze - zoo weet, dat deze groote gevangenis tien duizend poorten heeft, en dat alle, dag en nacht, wijd openstaan. En daarom, voort! - voort! - voort! - verder het Woud in! Maar wie zal opklimmen tot zijne bergkruin; wie anders, dan adelaars en droomen? Om zijn voet zwerven wij, ons verlustigende in den op nieuw voor ons aangebroken' dag, en andermaal door den wildzang van het bosch bekoord en betooverd. Zegt ons, wetenschappelijke wereldbouwers! zegt ons, van waar kwamen die reusachtige granietbrokken voort? Wat meent gij, was het vuur of water, dat die gelijkenis eener Gothische Hoofdkerk, maar zonder nave, koor of boog, in de lucht ophing, eene massa harde, hechte rots, die in haren val een heir verpletteren zou? Het schijnt ons de woning der Echo's toe; en als de donder ratelt, rollen zij de verlengende schaduw van zijn gerommel den eenzamen herder in de ooren, die verre, verre van hier, op *Cairngorm* zijne kudde weidt.

Voort! - voort! - voort! - verder het Woud in! - Van alle zijden omringt ons thans mijlen verre oud, aeloud geboomte, en wij zijn hier even veilig als in het graf voor de ons vervolgende liefde of haat van vrienden of vijanden. De zon zal ons

bij dag niet vinden, noch de maan bij nacht. Als ons leven verbeurd was onder wat men de wetten heet, hoe zou de geregtigheid den misdadiger hier kunnen ontdekken? Hoe zoude men ons, uit het ondoordringbaar duister van dit woudheiligdom, aan het licht kunnen brengen? En indien het ons hier lustte, door zelfmoord of natuurlijken dood om te komen - en hongersnood is een natuurlijke dood - wie zou ooit een' blik op ons gebeente slaan? Het zijn de vragen eens ijlhoofdigen, zult ge zeggen; en echter, dezulke komen dikwijls bij ons op, in de diepste eenzaamheid - onze droomen worden afgrijsselijk, door de zonde en den dood.

Afgrijsselijk door zonde en dood, zeiden wij? Gedachten, die ons schenen aan te vliegen als gieren, zijn als gieren teruggedeinsd en verdwenen, teloorgesteld in hunne verwachting eener prooi, en bevreesd hunne klaauwen te slaan in een levend schepsel. Herwaarts werden wij, - door eene geheime en gewijde aandrift onzer ziel, die dikwijls niet weet hoeveel deugds er in haar heftig verlangen schuilt; - herwaarts werden wij gevoerd als naar eene biecht en boetplaats, opdat wij er aan den voet van het altaar der natuur den last van schuld of wroeging mogten afwentelen, en het Woud verlaten met het bewustzijn, dat de Hemel ons vergeven had. Welke schuld? - o Mijne ziel! Kunt gij aan Hem denken, die was, die is en zijn zal, en vragen, welke schuld? - Wroeging! - en waarover? Over de pligtverzaking, al de dagen uws levens, sinds de Hemel u kennisse gaf van goed en kwaad. Ons gansch verleden boezemt ons de vreesselijke overtuiging in, dat iedere mensch, van eene vrouwe geboren, een zondaar is, en eeuwigdurenden dood waardig. En echter is in dat zelfde sombere bewustzijn de kennis gemengeld, dat de ziel eeuwig leven zal! Wat school er, o mijne ziel! in al die afwisselende en elkander vervangende vreugde en smarte - in die velerlei vreeze, hoop en liefde, die, ieder op haar voorbijgaand getij, de grondslagen, welke uw bestaan in dit leven waarborgen, deden daveren? Toorn, gramschap, haat, trots en eerzucht - wat zijn ze, dan zoovele gedaanten der zonde, met u ter zelfder ure geboren, of ge met iedere van deze tweeling waart geweest? - Dat plotseling invallen van het licht des hemels in het Woud, zweemde naar den opslag der oogen Godes! En onze geest schaamt zich zijner naaktheid, om de verdorvenheid en bevlekking der zonde. Maar de vreesselijke gedachten, die door zijne kameren gingen,

hebben die gelucht, geveegd en gereinigd; - laten we ons opheffen van onder het juk der biecht!

Geweten! Spreek niet van laffe en grillige vrees - van verachtelijk bijgeloof; - noch van die wilde droomenteelt, welke eeuwen lang ganschen volken de wet heeft gegeven; - schoon wij er van mogten spreken, en ons, zonder den geest der wijsbegeerte geweld aan te doen, op hen beroepen, om getuigenis af te leggen ten behoeve der waarheid. Neen, stel u het bedaarde, gezuiverde, verlichte, edelaardige geweten voor der voortreffelijksten onzes geslachts, dat onredelijke vreeze heeft buitengesloten, en, in zijne stilte, de eeuwige stemme Gods hoort. Welk eene kalme, hemelsche vreugde vervult het harte van een goed man, als zijn geweten hem zegt, dat hij Gods wet gehoorzaam is! Welk een schrik, welk eene wroeging overvallen hem, als hij maar één' enkelen stap van het regte pad afdoolt, dat hij voor zich blinken ziet! Het is geene louter zelfzieke huivering - het is niet enkel de angst voor straf, die hem duchten doet; - in tegendeel, hij kan de boete, welke hij weet zich door zijnen gruwel te hebben opgelegd, rustig te gemoet zien; hij wenscht schier, dat hem de verdiende straffe trof, opdat de beleedigde magt mogt worden bevredigd. Het is het bewustzijn van vergrijp, dat hem ondragelijk is - niet de vreeze voor daaraan verknocht lijden; het is over de verlaging door de zonde, dat zijne ziel weeklaagt; - het is schuld, die hij, mogt het zijn, door pijniging zou willen verzoenen; het is het vereende gevoel van onregt, zonde, schuld, verlaging, schande en wroeging, dat één oogenblik kwelling des gewetens voor den goede vreesselijker maakt, dan jaren van eenige andere straf; - en zoo staat het in de magt der menschelijke ziel, haar geheel leven rampzalig te maken, enkel door hare liefde tot die deugd, welker geboden zij, helaas! heeft geschonden. Ziedaar een lijden, dat de ziel niet kennen zou, - zoo zij niet onsterfelijk was! De rede, die in de begaafdsten onzer zoo veelvermogende is, zoude der ijdele begoocheling ontsnappen; maar juist in de uitstekendste gemoederen draagt zich die rede der geduchte, geheimzinnige magt het onderworpenst. De edelsten onder de menschen zouden naar verzoening met den beleedigden Hemel streven, - al ware het ook ten prijs van al het geluk, dat de aarde ooit in staat was te geven. Hoe zij er zich in verlustigen zouden, hun bloed te vergieten, zoo zij daardoor het geweten de vlek eener gruwelijke overtreding konden afwasschen! En deze zijn niet de overspannen, zelfmisleidende gemoedstoestan-

den van godsdienstige dweepers, voorbijgaande met des droomers ligchamelijke aandoening; - neen, het zijn de gewaarwordingen van de doorluchtigste onder de kinderen der menschen; - en als de geschokte geest van haren last is bevrijd, of kracht heeft gevonden, om dien te dragen, blijft het bewustzijn harer redelijke-, harer verschrikkelijke werkelijkheid over, en kan uit de zielen der wijzen en braven niet worden weggewischt, zonder dat ook van de tafelen des geheugens alle gedachtenis der zedelijke oordeelen, op deze door het geweten geboekt, voor altijd verdwijne.

Hoe bedroeft ons de gedachte, dat, zelfs in onze dagen, een wijsgeer, een wijsgeer van grooten naam bovendien, met minachting gesproken heeft van de algemeene zucht naar onsterfelijkheid, als volstrekt geen bewijs er voor opleverende, daar het verlangen naar deze, volgens hem, onvermijdelijk ontstaan moet uit den weêrzin, ons allen ingeschapen, om afstand te doen van dit leven! Men houde het ons ten goede, maar door aldus dien wensch, naar eeuwig leven, slechts voor eene begoocheling te houden, noodzakelijk verknocht aan het gemoedsgestel, dat de Godheid heeft goedgeacht ons te bedeelen, wordt ons zoowel het mysterie van den mensch, als dat der Voorzienigheid, hoe langer hoe duisterder; doch dit maar in het voorbijgaan. Is het waar, dat dit verlangen naar onsterfelijkheid slechts van dien aard is, als zij het ons schetsen; heeft het, zelfs maar in zekeren zin, iets van het zwakke, ziekelijke gevoel van smarte, door het ophouden van ons aardsch aanzijn veroorzaakt? Wij loochenen het een als het ander, ‘Ik zou niet altijd willen leven,’ is een gevoel, dat alle menschen verstaan; maar wie kan ook voor een oogenblik de gedachte aan vernietiging dulden? Duizenden en tienduizenden - schrikkelijk als het zijn moge te sterven - zijn den dood getroost - ‘door het verderfelijke naar het onverderfelijke gaande;’ en als de laatste ure slaat, pleegt de dood zijn offer zoo niet gereed, toch meestal gelaten te vinden. Vaarwel te zeggen aan de aarde, en aan al het licht, beide der zon en der ziel, is eene sombere gedachte voor ons allen; vlugtig als de lachjes onzer lieven zijn, het grieft ons er geen meer te zullen zien, en er is iets schoons, dat ons aan het leven hecht, in de tranen van teederheid, welke de stervende om zijnentwil ziet vloeijen. Maar tusschen die rouwe over afscheidnemende verwanten en vrienden - over al de streelende of schitterende tooneelen dezer aarde - tusschen die liefde en de

vreeze voor vernietiging is geen verband. De ziel kan afstand doen van al wat zij liefheeft: - de zoete stem - het levenwekkend lachje - den biggelenden traan - en de diepste zuchten van, allen die haar liefhebben; maar haar bestaan op te geven, dat gaat niet. Zij kan zelfs geen geloof slaan aan de mogelijkheid van wat zij in hare donkerste droomen maar zelden heeft geducht. Hare genegenheden - hare hartstogten -hare vreugde - haar angst is *zij zelve niet*. Die mogen vergaan, maar zij is onvergankelijk. Ontdoe haar van, ontneem haar al wat zij ooit heeft gezien, gevoeld, genoten of geleden - toch schijnt zij dat alles te overleven; - begraaf al wat zij kende, of konde kennen, in het graf - zij zelve kan des ondanks het verderf niet zien. In al wat vergaat wordt zij niets gewaar, dat naar haar zelve zweemt, ten zij in zoo flaauwe overeenkomsten, dat deze bij de diepste overwegingen haars wezens verdwijnen; - en schoon zij ten leste haar sterfelijk hulsel aflegt als een opperkleed, gevoelt zij eindelijk, dat haar leven niet eens afhankelijk is van den dood des ligchaams, maar voortvloeit als een vloed, wiens loop wij niet voleind achten, nadat hij de ongeziene, onbezochte eenzaamheid eener grenzenlooze woestijn is ingeslagen.

Indien het verstand, inderdaad, ten leste gedoemd is te vergaan, dan mogen wij, in den radeloozen rouw, die onvermijdelijk het gevolg moet wezen van het bewustzijn dier gaven, met welke Hij ons tegelijk gezegend heeft en gevloekt, van God vragen - waarom dat verstand, welks einde de dood is, een einde, dat het te ieder oogenblik bedreigt, geene gedachte vindt, welke het bevredigt, dan die des Levens, en geen denkbeeld heeft, dat het duizelen doet, dan de Eeuwigheid? Indien deze aarde tevens de wieg en het graf der ziel ware, waarom werd die wieg dan tusschen de starren opgehangen, en waarom wordt dat graf door haar eeuwig licht bestraald? Zoo de mensch louter de zoon des stofs is, was dan deze aarde, met al hare vlakten, wouden, bergen en zeeën, niet ruim genoeg voor de droomen van dat schepsel, 't welk toch ten leste maar in haren schoot het doel zijner omzwerving vinden zou? Wat hadden wij te stellen met planeten, en zonnen, en spheren, en ‘des hemels matelooze majesteit?’ Werden wij geschapen, om ons voor eenige weinige jaren in de schoonheid der starren te verlustigen, als in die der bloemen aan onzen voet? En moeten wij dankbaar zijn voor de voorbijgaande flikkering der hemelen, als voor des aardrijks verwelkende pracht?

Maar dat uitspansel is geene ijdele vertooning, toegesteld voor een kijkje van dien dweepzieken droomer, den Mensch. De hemelen zijn het werk des Eeuwigen Gods, en Hij heeft ons het vermogen bedeeld, er zijne grootheid in te lezen en die te leeren begrijpen. Het zijn niet enkel onze oogen, die verblind worden door hunne pracht - onze zielen speuren de wetten na, door welke hun gelaat van glansen wemelt. De woonplaats onzer geesten is alreeds in de hemelen. Wel zijn wij geregtigd der starren namen te geven, want wij weten het oogenblik van haar opkomen en ondergaan, en kunnen haar, wanneer het ons lust, op haren glinsterenden togt, door den ether vergezellen. Menschengeslacht bij menschengeslacht moge in den tusschentijd geleefd hebben, gestorven zijn en begraven, de sterrekundige denkt aan het gouden luchtverschijnsel, 't geen eeuwen geleden het voorgeslacht bestraalde, en heft zijne oogen zonder twijfelen op ter bescheidener ure zijner voorzegde wederkomst. Als het den Eeuwige behagen mogt, den loop eener planeet te vertragen, of den onderlingen afstand der vaste starren te doen toenemen, hoe spoedig zoude het besluit op aarde bekend zijn! Onze onwetendheid is groot, dewijl onze kennis dit evenzeer heeten mag, want het is de omvang van wat wij weten, die ons in staat stelt, ons de onbegrensbare, onbekende schepping te verbeelden. En aan wien heeft God die openbaring gedaan? Aan een' worm, die straks in het stof vertreden wordt? Aan eene handvol aarde, voor een oogenblik met adem bedeeld? Aan eene ziel, even vergankelijk als de telescoop, door welke zij de poorten des hemels inziet? En zou de wetenschap slechts derwaarts gevlogen zijn, om tot ons terug te keeren, als de bodinne der wanhoop? Neen, zeggen wij, neen, er is niets, dat ons neêrslagtig maakt in dien glans des hemels. Als we den blik laten weiden op de duizende bollen; als wij van gestarnte tot gestarnte reizen, dan gevoelen wij levendig, hoe begrensd onze vermogens zijn, maar tevens, maar vooral, dat ons veelvermogende kennis ten deel viel. Wij kunnen niets scheppen, maar begrijpen, zij het ook dan ten deele, begrijpen kunnen wij alles. Aan God slechts behoort het vermogen te scheppen; maar *te kennen*, is den mensch gegeven, - en die kennis zelve is eene verzekering der onsterfelijkheid!

‘Laat liggen St. EVREMONT!’ zingt een onzer dichters, bij het behandelen van hetzelfde onderwerp, ‘en lees St. PAUL;’ en wij zeggen het hem van harte na: ‘Laat liggen St. EVRE-

MONT!' Ja, en menig Deïstisch schrijver, die zich in onze dagen groote vermaardheid verwierf. Maar hoe kwamen zij aan de waarheden, die zij kenden? Niet door het werk hunner eigene, aan zich zelve overgelatene vermogens - want zij leefden in een Christelijk land; er was hun reeds menig hoog en heilig geloof ingeboezemd, waarvan zij - al hadden zij het gewild - niet in staat zouden zijn geweest de sporen in hun hart uit te delgen; en tot het laatste toe straalde het licht, dat zij in hunnen hoogmoed geloofden, te zijn voortgeschoten uit hun binnenste - de *penetralia* der Philosophie - uit de tempelen des levenden Gods. Zij wandelden hun gansche leven lang - schoon zij het niet wisten, of het poogden te vergeten - in het licht der Openbaring, die, hoe dikwerf ook voor de oogen der menschen door wolken, aan de aarde ontstegen, verduisterd, echter even helder in den hemel schitterde. Als er geen Nieuw-Testament was geweest, gelooft gij dan, dat het den menschen in hunnen trots zou zijn ingevallen, arme schepselen van een' enkelen dag als zij waren, de noodzakelijkheid in te zien, om *eene godsdienst van nederigheid* in te voeren? Neen, even als ons geleerd wordt, dat trots engelen heeft doen vallen, - zoo ook trachtte de mensch, na zijnen rampzaligen val, zich door trots uit zijne hulpeloosheid op te heffen, en ofschoon hij zich naar lijf en ziel, door het slijk der aarde sleurde, roemende in zijn eigen verderf, streefde hij er naar, hier zelfs zijne zonden te vereeuwigen, door de starren des hemels te noemen naar helden, veroveraars, moordenaars, naar schenders der geboden van den Schepper, dien zij hadden vergeten, of wiens hoedanigheden zij hadden verlaagd door hunne eigene onreine verbeelding. Zij geloofden zich, in de begoocheling hunner eigene afgoderij, 'Heeren der Wereld en Halve goden der Faam' te zijn, terwijl zij maar de slaven hunner eigene zonden en hunner eigene zondige godheden waren. Zouden wij in onze dagen wijzer zijn geweest dan zij, zonder den Bijbel? Indien wij in zedelijke bespiegeling maar zelden - te zelden - de bekentenis hooren, wat zij der Christelijke Godsdienst verschuldigd is - uit alle zuivere, alle te goeder faam staande Wijsbegeerte, lucht het ons toe, 'dat de dageraad van omhoog' haar bestraalde. In alle philosophisch onderzoek schuilt misschien eene strekking ter verheffing der ziel van haar zelve - die door den geest des Christendoms getemperd, bedwongen wordt. Het volstaat niet te zeggen, dat een natuurlijk gevoel onzer eigene zwakheden dit van zelf doet; - want, inderdaad, zelden zijn Deïsten

nederigen van harte geweest. Van ootmoed mogen zij gesproken hebben, maar zij deden het op hoogmoedigen toon. Vergelijk hunne zedelijke vertoogen met die onzer groote godgeleerden. Hunne gedachten en gevoelens zijn van ‘de aarde aardsch;’ maar als wij den leerlingen uit hoogere school het oor leenen, worden wij overtuigd, dat hunne kennis Gods gave is, zijn wij te moede, als hoorden wij het ruischen der wieken eens engels.

Zoo heeft het Christendom de Wijsbegeerte verheerlijkt; zijne hemelsche zuiverheid is nu de dampkring geworden, in welken het verstand ademt. In de vrijheid en gelijkheid van die Godsdienst durft de ziel van den grootsten wijsgeer het gemoed des schamelsten daglooners niet krenken. Neen, zij wordt er soms door beschaamd, en de onaanzienlijke bewoner der hut, of van den *shieling* op de heuvelhelling, of in het woud, zou den hoogmoedigsten zoon der Wetenschap kunnen teregtwijzen, door de Bergrede des Zaligmakers op te slaan, en te zeggen: ‘*Hier* zie ik, wat ik menschen en Gode schuldig ben.’ De godsdienstige instellingen des Christendoms hebben daarom meer gedaan, niet alleen om het leven der deugd te schragen, maar om al hare bronnen op te sporen, dan al de werken aller wijsgeeren, die ooit hare beginselen of hare beoefening hebben blootgelegd.

Ha! wat heeft u herwaarts gevoerd, breedgehoornde koning der herten van *Braemar*? wat voerde u herwaarts van de heuvelen des storms, uit de woestenij uwer vlakten zonder tal? Wij hebben u of uws gelijken in statelijkheid vroeger aanschouwd, om- en uitziende, van eene rotsklip, die zich boven de heesters verhief, naar alle hoeken des hemels, en naauwelijks werdt gij onze gestalte verre beneden u gewaar, of de voorhoede der vlugt aanvoerende, rendet ge fluks en fier de wildernis in. Maar nu glijdt gij zachtkens en zoetjes door den donker - geene waakzaamheid, geene onrust spreekt uit uwe groote, stralende oogen; en, knielende op het grijze mos, legt gij u neêr, in onvermoed gezelschap van een dier menschelijke schepselen, een blik van wiens oogen, een fluisteren van wiens stem, u schreeuwende het woud zou inzenden, verschrikt door gloor of geluid, dat een vijand verkondigde, gewoon uw geslacht te vervolgen, tot den dood toe. - De jager is u op de hielen - vlugt! - vlugt! Eensklaps, als eene vallende ster, vliegt het hert op, en is in de duisternis even spoedig verdwenen.

Voort! - voort! - voort! - verder het Woud in! - en nu een gedruisch, gelijk aan ‘van verre vernomen' donder.’ Watervallen - honderde watervallen, altijddurend ruischende -hier - daar - alom - in de afgelegener wouden. Noordwaarts klieft een wilde stroom hun midden; - maar geene dorpen -slechts een klein getal houthakkershutten, verrassen ons langs zijnen zoom, want het is een vloed, die door afgronden klatert, zoo diep, dat de heesters, welke halverwege over de kloof hangen, buiten het bereik zijn van het wolkend schuim der watervallen, zelfs als het voorjaar den *Garroch* zwellen doet.

Uren lang zijn wij in de wildernis geweest, en ons hart hijgt weder naar de vrolijke woningen der menschen. Lief vlietje, dat langs onze voeten vloeit, zonder zelfs te suizelen, zoo ondiep is uw water nog! - wilt gij - luttel wegs als gij nog hebt afgelegd - wilt gij onze gids zijn naar de groene dalen en den blaauwen hemel; wilt gij ons brengen, waar ons andermaal de heldere zonneschijn en de witte vacht der wolken verrukken zal? Geen andere draad biedt zich ons, in den doolhof aan, dan deze smalle, dunne, zuivere, doorschijnende van vloeijend zilver, dien heester noch hage breken, die zonder verward te raken, slingeren zal, om de wortels der oude boomen, en den voet van rots bij rots. Als was bij blijde zijner ruwe bakermat te ontsnappen, geeft het beekje nu zijner vreugde in een liedje lucht, der schuine rotsen afglijdende, te laag schier om dien naam te verdienen, en van voet tot top met mossig groen bewassen; rept het zich thans de schier effene grasvlakten over, waaraan sleehts hier en daar een klein kluizenaarsbloempje verscheidenheid van kleur bijzet. Voorbij is voortaan het gevaar, dat het geheel door de dorstige aarde zal worden ingezwolgen, want het heeft nu eene eigene groeve en oevers, die de zijne zijn - en daar is een waterval! Van hier af verheft het vrolijke boekje zijne stem luid en luider - en binnen een uur is het een stroom. Verrassing voor en verrassing na kondigen aan, dat het den zoom des wouds nadert. Invallend, dwaalziek licht, had ik schier gezegd, en suizeling van koeltjes komen ons te moet - en daar slaat een wild viooltje de blaauwe oogen van den grond op! De groene plekken nemen toe in getal - de eene opening, door den bijl des houthakkers gehouwen, volgt op de andere - en ginds staat de overoude eik, - alleen, op zich zelven een boschje. Thans mag de stroom grootsch heeten; en die donkerblaauwe dampkring - of zeg liever die flikkering van

purperen lucht - welft zich over de bedding, in welke eene groote rivier voortrolt naar de Zee.

Er is in de gansche Natuur niets schooner dan de grenspalen van een groot Hooglandsch Woud. Even stout als schilderachtig gegroept, schijnt eene reuzenhand zich vermeid te hebben in den worp dier rotsstukken, onder welke vele met mos bewassen zijn, en eenige aan den invloed van wind en weder verwen hebben dank te weten, schitterende als de geoogde vederpracht van den paauw, als het zevental kleuren van den regenboog, of de gestreepte en door wolken onderschepte luister der ondergaande zon. Sommige schijnen ten trans te stijgen, met in hunne kloven door de winden of de vogelen gezaaid geboomte, dat den blaauwen hemel in grillige vakken verdeelt; andere daarentegen zijn scherp, naakt, zwart, grijnzende, of het kraters waren, en vaneengescheurd, als had de bliksem hen gekloofd, En echter, hoe die ruwheid wordt afgewisseld door plekken, waarop de volmaaktste vrede heerscht - om de hooge heesters henen een grasperk zoo zacht, zoo fluweelig zacht, dat het waardig is den voetjes van de Fairies ten dansvloer te strekken; - klippen, waartegen de vlasvink rustig haar nestje in de bloeijende doornstruiken bouwt, of uit welker wuivende gordijnen van kamperfoelie het gedommel der bijen u toebromt; - grasvlakten, groen als smaragd, op welke de lammeren zich in getemperden zonneschijn verlustigen, of de hinde zich nederlegt met haar zogend jong; - en verder in het verschiet, waar de velden half aan den berg en half aan het dal behooren, de rook uit verborgene hutten oprijzende; -een boom, die tot brug strekt over den stroom; - een hangende hof, en een kleine, met geurig heidekruid bewassen heuvel, waarop eenige lagchende kinderen spelen, die er schier even wild uitzien als de zwervers des wouds.

Wend uwe oogen, zoo gij het kunt, van die aanlokkende wildernis, en zie, aan uwe voeten kronkelt zich in mijlbreede bedding, door duizende stroomen gevoed, de schoonste der rivieren van *Schotland*, de snel voortschietende *Spey*! Uwe verbeelding late hare kano te water, en zet gij er u alleen in, als haar stuurman; - want zeil of roeispaan behoeft gij niet; houd het midden, terwijl boschje bij boschje langs u heenschiet, -en eer de zon achter gindsche gouden bergen is verdwenen -neen, bergen zijn het niet, maar eene voorbijgaande wolkenpracht - zult gij het bruisen het oor leenen, zult gij het schuim schitteren zien van de Zee.

Werd er ooit te voren zulk een beschrijvende droom bij eene gekleurde gravure der Ringduif gedroomd? Arme verteerde en uitgaande kaars! - welker pit van licht en leven, na eenige flikkeringen, niet meer zal zijn; - welk eene tegenstelling levert ge op - met wat ge vóór acht uren waart! Toen mogt gij inderdaad een blinkend licht heeten, en u hoog in het duister onzer celle opheffende, wierp uwe heldere vlam hare glansen om zich heen - in de middernachtstilte een *memento mori*, waardoor onze geest toch niet werd ontrust. Thans zijt ge kwijnende - stervende - uit, en zoo het straks om ons schemerde, nu is het donker, donker tot tastbaar wordens der duisternis toe. En echter, het schijnt, dat wij een ander -een zuiverder, een helderder licht gewaar worden - onmiddellijker van den hemel komende. Wij raken maar eene veêr aan, in een houtenblinde - en zie de volle dag bestraalt ons. o Waarom louden wij, sterfelijke schepselen! vreezen voor die gevankenis van een' enkelen nacht; - waarom zouden wij vreezen voor het Graf?

E.J. POTGIETER

De winden.

Gewiekte winden, gij onzichtbre luchtrivieren,
Wat was voor luttel tijds uw dartel zweven zoet!
Gij droegt het momlend bietje', en deedt de lokken zwieren.
De wangen langs der maagd en schonkt ze frisscher gloed.
De ronde witte wolk joegt gij door blaauwe kolken;
Gij bliest den dauwdrop weg van 't dorrend bloemenheir,
Katalpabloesems dreeft gij voor u uit in wolken
En wierpt ze, als blanke sneeuw, op 't groenend grasveld neêr!

Nu brult gij als 't gedruisch des watervals, en even
Ontzettend zijt gij, als de draaikolk waar ze woedt:
Gij zweept den grond - en zie! de trotsche bergen beven,
En krakend buigt zich 't woud der dalen aan uw' voet!
De wolken stuiven voor u heen als adelaren;
Der menschen hutten slaat uw wilde vlaag ineen;
Gij ligt de daken op als ijle najaarsblaâren,
En wervlend strooit ge alom hun overblijfsels heen.

Vergeefs beproeft, om aan uw gramschapsvlaag te ontkomen,
De vogel 't wiekgespan - gij grijpt en sleurt hem dood!
Den killen regen doet ge in plassen nederstroomen,
En 't akkerveld verkeert in diepen waterschoot.
Ten hoogen heuvlen af bruist beek bij beek naar onderen,
De vlakte wordt een zee, het dorp is overplast,
En 't kermend angstgeschrei rolt door het loeiend donderen
Der stormen henen, daar het water hooger wast.

Gij stort op 't meir - de mensch verbleekt, voelt zich vertederen;
Waarheen gij dondert, rijst en angstroep en gebed;
Gij werpt zijn waatren rond, als 't vogeltjen zijn vederen,
Als hij ze fladdrend in de frissche bronwel net.

Zie! 't scheepsvolk tracht de mast, die splintert, nog te sterken,
Gij schokt den oceaan tot in zijn' zilten grond;
De golven, bergen hoog, neemt ge op uw trotsche vlerken
En scheeps- bij scheepswrak zaait ge aan al zijn oevers rond.

Hoe woedt gij dus? - Geen kamp voor de eedle Vrijheid maakte
U gram; geen dwingland, sterk door vreeze en door geweld,
Bond u de wiek, tot ge in één' rut de banden slaakte,
En ge in 't onmeetbaar zwerk zijn woede zijt ontsneld; -
Want, waar uw adem waait, daar zijt gij vrij geboren;
De onzichtbre diepte is heel uw eindeloos gebied:
Gij zaagt de bosschen van dees waereld u beschoren,
Heur eilanden, waar 't oog een' eeuwgen zomer ziet!.....

Sterk zijt ge, o winden, ja! Maar op Europaas stranden
Ligt nog een sterker Macht dan gij in boei gekneld;
't Gescepterd onrecht, dat hem zuchten doet in banden,
Wacht stil zijn doodstuip af, in 't diepst van 't hart ontsteld.
De krijgers staan rond hem, de rusting aangeschoten;
Als hij zich slechts beweegt, vernaauwen ze elken band;
De speren zijn geveld om 't offer neêr te stooten,
Bij de enkle poging zelfs te rijzen uit het zand!

Maar o, wanneer van zijn zoo lang getorschte kluister
Die diep gekrenkte Geest der Menschheid zich bevrijdt,
Het licht der Vrijheid groet voor 't aaklig kerkerduister,
En vruchtbre gaard en veld zich met zijn' Heer verblijdt,
o Dat hij dan niet als dees stormen zich voel wetten,
Om 't schoon te kwetsen, dat in Tijden niet verbloeit,
Om de aard met wee te slaan, en 't hart haar te bevlekken
Met bloed, uit de aderen van 't menschenkroost gevloeid. -

Maar moog hij opstaan als de lieve leut, wier wadem
Met milde tederheid des winters boeien slaakt,
Als 't geestrijk koeltjen, Gods alom bezielende adem,
De ontzwachtelende bot en knopjens zichtbaar maakt;
De bloemen spruiten, uit heur kerkers, voor zijn voeten,
't Geboomte, lang verstomd, ontwaakt ten jubelchoor,
En dag en avond, die elkandren schier ontmoeten,
Zij baaknen de oude nacht slechs enge grenzen voor!

(*Naar* W.C. BRYANT.)
S.J. VAN DEN BERGH.

Mengelingen.

Dagboek op eene reis in Spanje. (1843.)

(*Naar het Fransch van* Edgar Quinet.)

I.

Zon ben ik dan op weg naar *Spanje*, en doe mijner belofte gestand, alles wat mij voorkomt, voor u op te leekenen. Welk een verschil tusschen deze afreis en die van vroeger! Waar is de verrukking gebleven, die mij naar *Griekenland*, naar *Italië*, naar *Duitschland* zelfs dreef? Het dorre *Spanje* ligt in al zijne barheid voor mij. Ondanks mij zelven, zie ik het gedost in de havelooze lompen der ellende, en ik ben magteloos ze weg te nemen.

Ach! te vergeefs, dat ik de luiten en mandolijnen van alle Spaansche dichters aan mijne ooren weêrklinken doe, - nooit was er treuriger afreize. - Zou het aan het jaargetij liggen, dat zeker het somberste van alle is? Zou het moordtuig der bandieten, die, naar men zegt, de wegen vullen, op zoo verren afstand reeds werken? Het zij droombeeld of voorgevoel, reeds op dit oogenblik ondervind ik al de verveling der eenzaamheid van de beide *Castiliën*. Wat zullen zij mij meer geven?

De Rhóne heeft mij in éénen door naar *Avignon* gevoerd. Ik heb er bij toeval op de legersteè gerust, waarop de maarschalk BRUNE vermoord werd. Nog wijst, men er u aan het hoofdeinde het gat van den kogel in den muur. Vreemde herinnering voor den eersten nacht mijner reize, en voor een droomer als ik ben waarlijk uiet onverschillig!

Den volgenden dag was ik te *Vaucluse*; van dien schoonen naam wil ik mijn vertrek dagteekenen. De regen, die den vorigen dag bij stortvloeden nederstroomde, *heeft* opgehouden; tusschen twee stormen door heeft mij de hemel van *Provence* toegelagehen; ik had de rots zon hoog. de plaats zoo eenzaam, de natuur zoo grootsch niet verwacht. Één denkbeeld trof mij: het was de vergelijking, die ik maakte met HORATIUS *Vaucluse* te *Tivoli*, dat ik in 1832 zag. De plaats is allerbekoorlijkst; ook thans in hare verlatenheid ademt zij nog onder hare olijven u eene heidensche weelde toe. De cascatellen, waarin de duifjes zich drenken, huppelen nog op den maatzang van MAECENAS dichter. De plaatse der eenzaamheid van den Romeinschen zanger is eene villa. Maar *Vaucluse*! hoe somber, hoe naakt! hoe geheel eene woonplaats voor het duister der middeleeuwen! Het is de afzondering van eenen kluizenaar: geen ander groen dan dat van den vijgeboom, wiens stam in de bron gedompeld is; een specht klopte met zijn snavel hardnekkig tegen het reuzige rotsgevaarte- het eenige levende wezen in die doode natuur.

Wel voegde in dit ascetische landschap PETRARCA'S strenge, ernstige geest. *Avignon, Rome* en *Milaan* betwistten elkander in hem den geleerde, den man van wellust en wereld; maar het hart van den *dichter* huisde in *Vaucluse*; THEBAÏS der ridderlijke liefde; kluis, met LAURA voor Madonnabeeldje. Alles predikt er de kastijding des gemoeds.

Ik heb het oude, Gothische slot beklommen, welks puinhoopen over de bedding der *Sorgue* heenhangen. Reeds in PETRARCA'S tijd was de huizinge ontmanteld. Hoe dikwijls hij op die rotsen de aangebeden schim van top tot top heeft zien stijgen! Van deze hoogte gezien, gelijkt de bron, aan den voet van de steile rots, eene doopvont, aan de deur eener kerk uitgehold; en waarlijk het is het reinigingswater, waarin de poëzij der nieuwere dagen haren doop ontving.

Een gedenkteeken, dat, in eenen anderen zin, even welsprekend van de middeleeuwen getuigt, is het pauselijke paleis te *Avignon*. Niets droeviger dan deze woning. In het midden

van het gebouw is de kapel, met eenige overgeblevene stukken van GIOTTO. Maar dit heiligdom van godsdienst en kunst is aan alle zijden van kerkers omgeven. Het pausdom leefde er met kelder en kerker, onderaardsche verblijven, mutserd- en inkwisitieholen, als met een harnas toegerust. Ik heb dáár gerzien wat ik waarschijnlijk in *Spanje* niet zien zal: optogten van inkwisitoren, met zwart op de muren geteekend: de keldergaten, waaruit de vragen der onzigtbare regters opstegen, de pijnigingskamer met haren nog aanwezigen ketel; de brandplaats met het roet, dat aan den breeden schoorsteen was blijven hangen en de naamteekeningen van eenige gevangenen, diep in de steenen gegroeft en soms onafgewerkt. Later heeft het schrikbewing van 93 weêrklank gegeven op dat der middeleeuwen; ping tot de andere, den muur van den *Glacière*-toren nog rood. De best, die mij in die hel rondleidde, scheen zelve een deel uit te maken van haar somber toebehooren; toen ik de hout-mijt en den ketel zag, maakte ik onwillekeurig een gebaar, dat zij begreep. ‘wat zal ik u zeggen mijnheer!’ zei ze, ‘het was de wet,’ en hare gitzwarte oogen vonkelden als het kolenvuur waarover de wind blies.

Ik trok door *Provence* en *Languedoc* onder een onweêr, dat mij tot aan de *Pyreneën* begeleide. De bruggen der *Durance* en van de *Rhóne* werden achter mij weggesleept. De worstelperken van *Arles* en *Nimes* gelijken on waterkommen. Tot vervelens toe hoor ik den regen lekken, onder de bogen van de brug over de *Gard*. Waar zijn de jonge goden, die mij vroeger in *Griekenland* en *Italië* begeleidden? Elken puinhoop omgaven zij met een onvergankelijk licht. Van dat olympische geleide mijner heldere jaren is mij op het einde der reis slechts de regengod ten togtgenoot gebleven.

Te *Bayonne* hoor ik, dat de weg naar *Madrid* bijna geheel is afgesneden; de postwagen, waarin ik morgen vertrek is de drie laatste dagen telkens weêr aangehouden. De laatste maal heeft hij te *Alcobendas*, bijna voor de poorten van *Madrid*, eenen aanval moeten doorstaan; men is met het verlies van een enkel paard vrijgekomen. Zoo kom ik nog vroeg genoeg, om het *Spanje* der dichters te zien.

II.

Is het een goed of kwaad voorteeken, wat mij bij mijne eerste schrede op Spaauschen grond overkomt? - De wagen was de brug over de *Bidassoa* over, en mijne oogen weidden reeds over het land, welks grenzen ik brandde te overschrijden. Twee jonge meisjes uit *Biscaje*, mijne eenige reisgenooten, lachten en weenden ondereen in dit altijd plegtige oogenblik. Eene bende soldaten schiet toe op den stilgehouden wagen, en - ik bemerk, dat mijne reis mislukt is; mijn pas is niet in orde en ik dien naar *Frankrijk* terug. Ik blijf aandringen op de voortzetting van mijnen togt, en *à terra*! roept mij een der gewapenden met zijne bandietenstem toc. Ten antwoord zoek ik eenige brieven, waarmede mijne vrienden mij voorzien hebben. Ongelukkig zijn zij in het Fransch en aan Franschen geschreven, en leiden tot niets; eindelijk vind ik een briefje met het opschrift: *D. Sallustiano Olozaga*. Op dien alvermogenden naam zwijgt hun toorn; een talisman had niet sneller kunnen werken. Het portier gaat digt, de muilezels hervatten hun galop, de meisjes schieten weêr in den lach, en wij rijden *Irun* binnen.

Daar sta ik aan de grens eener nieuwe wereld. Voordat ik *Irun* zag, gehoorzaamde ik, in geheel mijne reis, aan ik weet niet welk noodlot; maar thans lokt mij eene betoovering; gisteren had ik nog, zonder het minste bezwaar, mijn plan kunnen laten varen; heden zou het mij de noodlottigste ramp schijnen, kon ik *Spanje* niet tot de zanden van *Cadix* toe doorreizen.

Rondom mij op den wagen rammelt een geheel arsenaal van wapenen van allerlei aard. Snaphanen, karabijnen, pistolen, alle tot den mond toe geladen, hangen aan weêrszijde langs het portier; het is een aanhoudend geklikklak, als bij den aanvang van een gevecht. Twee *escopeteros* boven op de impériale maken het garnizoen der beweegbare vesting uit; elk van hen ziet naar eene zijde van den horizont uit. Zoo bewaakt, rijdt onze vesting in galop de *Pyreneën* in. De avond daalt, de maan komt op, en in de verte wekt het geruisch der watervallen de echo van *Roelands* hoorn. Wij rijden de donkere straten van *Tolosa* en *Vergara* door. Van

al de onstuimige driften, die deze plaats van bloed deden stroomen, is niets in beweging dan de nachtwacht, die, met eene speer gewapend, van straat tot straat zijn eentoonig liedje dreunt.

Het gedruisch verwijdert zich; langzaam bestijgen wij de rots van *Salinas*. *Spanje* is van eenen looden slaap bevangen, en geen krekel, die zich in het zand doet hooren. Daar knalt een geweerschot naast mij binnen in den wagen; ik vlieg naar het portier, en aan weêrskanten zie ik twee mannen, met lange geweren op hunne schouders, die langzaam en met den deftigsten tred ter wereld, als gingen zij achter eene processie, voortwandelen. Allerwaarschijnlijkst, denk ik, dat zij mij naar hun woud voeren, om mij op hun gemak te berooven; zoo gaat het in alle reisbeschrijvingen. Het is thans het oogenblik die koelbloedigheid te toonen, welke geenen enkelen reiziger, volgens zijn eigen geloofwaardig verhaal, bij eene dergelijke gelegenheid ontbroken heeft. Tevreden over mijn kloek besluit, en bij de onmogelijkheid van elken weêrstand, wierp ik mij weder in het duister van den wagen, en wachtte geduldig mijn lot af. Op den schellen toon van een fluitje, blijven de paarden staan, en in eene tragische stilte naderen gewapende mannen, hunnen hoed in de hand; ik herinner mij de verraderlijke beleefdheid, die ieder schrijver bij dat slag van lieden heeft opgemerkt. Zij steken mij, om mijne beurste ontvangen, hunne verbrande handen toe: ‘*Caballero*!’ zeggen zij, op vreesselijken toon; ‘wees zoo goed, en geef ons wat voor het geleide; de plaats is gevaarlijk; gisteren is de wagen hier aangehouden; maar het schot, dat wij lieten vallen, heeft hen gewaarschuwd dat wij op onze hoede zijn.’

Bij het opgaan der zon, rijden wij de laatste rij der bergen af en *Vittoria* binnen. Hier begint de heidekroon der beide *Castiliën*. Een schamel scheutje groen prijkt nog hier en daar op den top der bergvlakten; maar het verschiet van het slagveld is dor; al het bloed onzer dooden heeft den verschroeijenden dorst dier heide niet kunnen lesschen.

Eene woestenij van hutjes strekt zich rondom mij uit, hier en daar, op verre afstanden, van wilde engten ingesloten. Die van *Pancorvo* schijnt door de natuur tot een *guerilleros*nest bestemd. De hooge afgebrokkelde rotsen steken de kruinen als wachthuisjes over de passen heen; aan haren voet liggen wat bandietenwoningen in hinderlaag, in hare steenen lompen gehuld. Niet eene dier engten, waar geen stuk van ons leger is

blijven hangen. Twee of drie *arrieros* is alles, wat wij op die naakte gronden, op eenen ganschen dag ontmoeten. Om de treurige stilte te breken, zet de *zagal* zijne muilen met zangen, verhalen en verwonderlijke bijnamen aan. Hij schetst hun de lekkernijen der herberg van *Muranda*, en de golven van HANNIBAL'S *Ebro* trillen op het geroep van ROSINA, LEPORELLA, MALA-CABEZA.

De woestenij door, naken wij eene stad, stom als zij. Op de versterkte poort van *Burgos* zit het beeld van eenen gebaarden *Cid*, het zwaard, den Mooren ten schrik, *Maurorum pavori*, in de hand. De aartsengel MICHAËL houdt, boven hem, de onbevlekte veste in zijne handen. Aan den voet van dat beeldhouwwerk in volksstijl zitten boerinnen - arme verschroeide Chimeenen - op den grond. Eene groep van onbewegelijke grijzerts warmt zich hoovaardiglijk in de zon van *Don* DIEGO. Ik heb dat gastvrije denkbeeld, om beelden aan de poorten der steden te plaatsen, vroeger reeds opgemerkt. Die steenen wandelaars ontvangen heuschelijk den reiziger, en brengen hem berigten uit ver verledene tijden. Oude ridders, wier baard sinds een duizendtal jaren groeide, kinderen dezer stad - *hyos de esta ciudad* - openen mij de poorten van de hoofdstad der Romancen van den *Cid*.

In het zoeken naar CHIMEENE, *Don* DIEGO, RODRIGO en koning FERDINAND, ben ik verdoold geraakt in de sombere omheining der muren. Du hoofdkerk verheft hare torenvlakte, in den vorm eener gepluimde kroon, op den heidegrond van Oud-*Castilië*. Pracht en ellende leven er te zamen, als in den vroegeren heldentijd. Men kan in het bewind over een dorp geen grooter Castiliaanschen trots aan den dag leggen.

Van straat tot straat volg ik een belletje, dat de menigte meêvoert, en als een lijkgelui klinkt. Twee ruiters bedelen rond voor de zielrust van eenen soldaat, dien zij gaan doodschieten. De treurige trein klimt eenen kalen heuvel op, op welks top het fort is gebouwd, in stede van het slot der Romaneen. Bloeijend heidekruid groeit onder den kleinen triomfboog, voor de ridderfeesten der middeleeuwen gesticht. Waar zijt gij, goede vorsten van den Romancero - *en Burgos esta el buen Rey* - *Donna* ELVIRE, *Donna* SOL, lange ruitertogten van hidalgo's in zijden gewaad, en met gouden degens? Het kanonschot, dat, in de vesting, op dit oogenblik, de meerderjarigheid der constitutionele koningin begroet, zou u uwe puinhoopen weder bin nendrijven, wilde eene guitaar er u thans uit doen verrijzen.

Zou ik het durven zeggen, dal ik de dorheid van *Castilië* in den voorgevel van *Burgos*' hoofdkerk terugvind? Eeuwenheugende zonnen hebben het sap der gothieke roos doen verdroogen; de twee scheeve klokkentorens, met spitsen gewapend, herinneren aan den stekeligen stengel der aloë. Weinige standbeelden verrijzen er van afstand tot afstand; schaarsche bewoners dier met heidegraauw gekleurde muren. Van binnen heerscht er eene diepe duisternis, die nog sterker in het oog valt, door een koor van Corinthischen bouwtrant, dat de strengheid van het schip afbreekt; het is als had het oude heiligdom in nieuweren tijd eene heidensche ziel gekregen, zoon vreemd past het onheilige bijwerk onder die gothieke gewelven. Er werd juist eene mis gevierd. Het roode gewaad der dienstdoenden voldeed goed in het halfdonker, dat hen omgaf. Hier en daar zaten eenige gesluijerde vrouwen zoo onbewegelijk stil, dat ik er meer dan eens over dreigde te struikelen; voeg er nog wat sierlijke bedelaars bij, door de stralen van een gekleurd vensterglas in purper gehuld, en gij hebt al de menschen, die er waren, gezien. Van tijd tut tijd hoorde men verre achter in het schip eenen zwaren zucht slaken, die, in het duister, uit de graven scheen op te stijgen der bisschoppen en ridders, in de kapellen gelegerd.

De stad, die over dag dood schijnt, wordt herboren bij de eerste aannadering van den nacht. De kleine, bergachtige straten worden verlicht; geen huisje, dat niet zijne festoenen en zijn lampje heeft. Het gelui der klokken brengt de bewoners van alle zijden in beweging. Zij komen den *bolero* dansen onder de muren van *Rodrigo*, op den droeven heidegrond. Is het het feest der ridderlijke droomen, dat gevierd wordt in den schitterenden nacht? - Neen, het oude *Burgos*, de voedster der Spaansche monarchij, lacht dezen avond de troonsbeklimming van ISABELLA II toe.

Wij trokken op nieuw de grenzenlooze van de maan verlichte vlakten over. De zon gaat op; de dorre heide strekt zich als een versleten mantel over de havelooze hertogdommen van *Lerma* en *Aranda* uit. Allen schilders, staathuishoudkundigen en statistici van *Europa* geef ik het dorpje *Honrubia* als het laagste punt op, waartoe menschelijke ellende vervallen kan. Nergens heb ik, in *Morea* zelfs, iets gezien, dat ook van verre slechts op die armzalige kotten geleek. Er valt niet aan te twijfelen, het moet de plaats zijn, waar *Murillo's* bedeljongen woont. Ik wang mij te voet in dat verblijf der ellende, maar

niemand treedt mij uit die vervallen woningen te gemoet Eindelijk word ik eenen herder gewaar, van eene kudde schapen begeleid; bijna geheel naakt, met eene verwarde pruik haren op het hoofd, die hem over rug en borst hangen, draagt hij op zijne armen een klein, pasgeboren wolfshondje; op het oogenblik, dat ik bij hem ben, werpt hij het arme dier tegen de rots, en het valt verpletterd ter aarde; de moeder vliegt er heen, lekt het, en heft een treurig gehuil aan, dat zich in de *Sierras* verliest.

De idylle was de plaats waardig; - het was voor het overige de eenige belangwekkende ontmoeting van den dag.

In *Burgos* heb ik drie jonge lieden tot mijne reisgenooten gekregen, echte broeders van den *bachelier de Salamanque*; zij gaan hunne latijnsche studiën te *Madrid* voltooijen, en hunne fortuin zoeken *à la Puerta del Sol*, bij de eerstkomende omwenteling. Zij voelen, zoo als zij zeggen, dat er een nieuw *pronunciamiento* in de lucht is, en gaan het te gemoet. Hunne ouders zenden hen weg, om te rijpen in die nieuwe zon die nog niet aan die kimmen verrees. Ondertusschen eten zij van hetzelfde brood, drinken uit hetzelfde glas, dekken zich met denzelfden mantel en tarten gezamenlijk de bandieten uit. Hunne luidruchtige vrolijkheid stijgt, als de zang van den leeuwerik, uit de woeste engten op.

Eindelijk verandert het barre voorkomen van het landschap. Over bergen van sneeuw beklimmen wij de engte van *SomoSierra*, het slagveld, dat *Spanje* voor NAPOLEON opende; hoe geheel anders is het hier dan op die heugelijke slagvelden van *Italië*. waar het graan rijpt! Hier drukt eene magt van rotsen, met al hare zwaarte, op onze dooden. De natuur, strak en onverzoenlijk, is nog in strijd, nadat de mensch reeds tot rust is gekomen.

Een paar schreden verder houdt alle wrok op; een nieuwe haat heeft den ouden versmoord. In de naastbijgelegene *venta*, te *Cabanillas*, zijn de wanden met ruwe prenten van de voornaamste dagen des keizerrijks bedekt. PONIATOWSKY op zijn appelgraauw paard vervangt er voor den muildrijver des vooruitgangs den heilige van *Compostella*. Sints den dood van NAPOLEON is het Spaansche volk het eerste geweest, niets in hem te zien dan de hand der Voorzienigheid.

De eenzaamheid en de stilte nemen toe; ik weet niet waar mijne oogen te laten rusten op de naakte vlakte, die geschiedenis, noch water, noch leven, noch puinhoopen heeft. De

zon schittert in al hare pracht, maar dient slechts om eene doodsche eentoonigheid te bestralen. Wie zou denken, dat een honderd schreden verder een volk woelt in al de onrust eener omwenteling? De woeste blijdschap van onzen negerpostiljon wekt mij uit mijne mijmering; op zijnen herhaalden kreet: '*Madrid! Madrid*!' rijst de stad, als op de bezwering van eenen toovenaar, uit den grond. Vóór ik nog van mijne verrassing bekomen ben, zie ik mij midden onder de levendige groepen der *Puerta del Sol*, Dagbladventers dringen mij de *Tarentula* en den *Schorpioen* op. In haar rijtuig draaft de jonge koningin dezer heiden ons voorbij. In iedere straat dragen patroeljes hare order op de punt hunner bajonetten rond. - De overgang is geheel het tegendeel van hetgeen ik vroeger te *Rome* ondervond, waar de stilte van buiten slechts de voorbode is van de nog grootere rust der stad.

III.

In *Madrid* spreken slechts de menschen; de gedenkteekenen zijn er stom. Het Spaansche volk, dat in ieder zijner gebaren ons de middeleeuwen voor den geest terugroept, heeft zich eene hoofdstad gebouwd, die met geen' enkelen grondslag in den heldentijd wortelt. Tracht die muren geene geheimen af te vragen, hun door achtervolgende geslachten toevertrouwd; hunne steenen zwijgen. Te vergeefs zoekt gij er de sporen van den inkwisitiegeest. Hier en daar ziet gij kleine kloosterkerken, zonder grootheid of vertooning, zonder iets, dat schrik baart. Een zalige, zoete bouwtrant, die, zoo hij iets beduidt, het tegendeel zegt van helgeen gij zoudt verlangen. Die leugenachtige muren stellen mij de verkleede vertegenwoordigers van het heilige dienstwerk voor. Waar is de sombere plaats der brandstapels? Zou het die reeks van sierlijke galerijen zijn, die er als de decoratiën van een blijspel uitzien? Ben ik in *Duitschland* of in *Castilië*? Niets teekent hier de luchtstreek. De paleizen duiken er weg achter eene eenvormige etikette. De staatkunst heeft dat wonder uitgewerkt; zij heeft, de poëzij en de uitdrukking van hemel en lucht als

onbehoorlijke dingen weggevaagd. Als bezette het koningschap *Madrid* van beide zijden, liggen er in het Oosten en Westen de paleizen der beide huizen van *Oostenrijk* en *Frankrijk* Het eerste is dat van FILIPS II, de *Buen-Retiro*; het stuit op de onbegrensde heidevlakte: ruime verlatene hoven, lange rijen van woningen van ééne verdieping, sombere, eenzame lanen zonder uitzigt. Reeds drukt mij de ondragelijke verveling, waaronder, de eene na de andere, de laatste schimmen uit het Huis van *Oostenrijk* bezweken zijn. - Vruchteloos zoekt een enkele waterfontein die verlatene plaatsen te vervrolijken, fletse bloemen wasemen den treurigen adem uit dier vorstenschimmen en de verzuchtingen van de prinses der Urzijnen.

Aan de andere zijde der stad hebben de afstammelingen van LODEWIJK XIV hun *Versailles* gesticht. De bouwtrant is dezelfde als die des grooten konings; slechts heeft men, om hem in overeenstemming te brengen met het land, aan ieder venster het vereischte Spaansche balkon toegevoegd. Ouder die balkons strekken zich, als eene bedreiging, de puinhoopen uit van het klooster der Inquisitie. Het koninglooze paleis schijnt bijna even verlaten als het andere. Tallooze groepen van houtduiven nestelen er in de kroonlijsten. Zouden zij het beeld der nieuwe regering, in hare onschuld, zijn?

De klokslag weêrklinkt in de stilte der plaats; een koude wind voert gouden wolken over eenen azuren grond heen. Van het terras strekt het gezigt zich uit over de vallei van de *Manzanares*, de witte heuvelen, die naar het *Escuriaal* voeren, en de sneeuwwitte zoom der *Somo-Sierra*, die het verschiet afpaalt. Op het oogenblik, dat ik op dit schitterend en tevens doodsche landschap staar, doet zich het geruisch hooren van een naderend voertuig, en vreugdekreten en gejuich rijzen ten hemel; eene arme vrouw treedt te voorschijn uit de menigte, nadert den wagen, en laat er een verzoekschrift in vallen. Eene gezette, hoewel nog jonge vrouw, zit achter in het rijtuig, en houdt er zich onbewegelijk; de geestdrift verdubbelt; zij alleen schijnt koel; in aller oogen vonkelt het vuur van het Zuiden: de hare alleen blijven dof en zielloos. Heeft zij die woorden niet gehoord, waarin *Spanje* tot haar sprak? Heeft reeds eene gewoonte van zóó weinige dagen haar verstompt? Is het stijfheid, achteloosheid, onverschilligheid, of geeft slechts haar onsierlijke Engelsche tooi haar eene blijkbare minderheid tegenover de minste harer onderdanen? Wanneer men jong, vrouw en koningin van *Spanje* is, waarom

dan der Spaansche mantielje vaarwel gezegd? Reeds hebben zich de deuren van het paleis achter haar gesloten; de menigte staart Haar nog met verrukking na; een kreet stijgt op uit den grond; het is, als rees hij uit de dorre heiden, die ik heb doorgereden. Smart en hoop, angstige verwachting, alles ligt er in opgesloten. Zou het mogelijk zijn, mevrouw! dat gij dien kreet niet gehoord hebt, die uit het hart van *Spanje* oprees?

Ik daal langzaam af naar de *Manzanares*. De brug, prachtig over de eenzaamheid uitgebreid, schijnt voor eenen koninklijken optogt gemaakt. Een paar deftige ezeldrijvers betreden haar in statigen pas; eene blinde vrouw dreunt er, met onvermoeibare stem, de legenden van St. ANTONIUS en den berg *Carmel* op. Arme krekel, voor wie de verandering verloren ging, die de omwenteling rondom haar maakte! Niemand, die staan blijft, om naar haar te luisteren; hare klagt smelt zamen met het gemurmel van den half uitgedroogden stroom. Zij vertelt aan struiken en zwaluwen de legenden, die de helft van CALDERON'S roem hebben uitgemaakt.

Zoo, op het geluk af, buiten de stad voortwandelende, stuit ik op het klooster van *Atocha*. Daar worden de op den vijand veroverde vaandels bewaard. Het doodsche uitzigt der streek maakt al de poëzij van het verblijf uit. Denk de woeste gronden weg, die het omgeven, en gij houdt slechts eene gewone kerk over. De deuren staan open, en zonder iemand te ontmoeten, raak ik er binnen. Ik dacht de trofeën vereenigd te vinden, op NAPOLEON buit gemaakt, en zie er niets dan de vanen van het leger des geloofs; ieder dag sterkt mij in de overtuiging, dat *Spanje* niet praalt met de zege, die het op ons bevocht. Als alle waarachtig hartstogtelijk menschen, dringt het al zijne gedachten op het tegenwoordige oogenblik zamen; de trots van het nieuwe *Spanje* is de overwinning van het oude. Nergens een spoor van den haat, die overal elders met zoo veel overleg wordt aangehouden; daarin vooral komen mij de Spanjaarden groot voor boven *Duitschland* en *Engeland*. Na den strijd hebben zij allen wrok uitgeschud, dien de anderen bleven voeden. Op *Leipzig* en *Waterloo* roemen deze met eene nog altijd gekwetste ijdelheid: *Spanje* vergat met een edelen trots.

Te *Almeria-Reale* worden veel luisterrijker trofeën dan die van *Atocha* bewaard; de zwaarden van CORTEZ, van ROELAND, van den CID, van den laatsten der Moorsche koningen, het harnas

van PIZARRO en de banieren van LEPANTO. Uren lang toef ik in de zalen, bijna nimmer door eenen bezoeker betreden. De stoel van KAREL V is voor den togt gereed; de mantel van LEPANTO'S pacha hangt te droogen aan den muur naast de lederen schilden van des CID'S tijdgenooten, Maar wie in *Spanje* heeft; thans tijd om daaraan te denken! En wat beteekent PIZARRO'S harnas voor den man, die zijn hart voelt kloppen onder de brandende gedachten van het oogenblik? De dag zal komen, waarop men aan de dooden denken kan: met geleerdheid zal men die tien ridder-eeuwen doorsnuffelen, en meenen iets van belang uit te rigten; maar thans is het leven te vol ongeduld; het bloed stroomt te snel door de aderen; in deze kostbare dagen telt het volk zijn verleden als eene handvol assche. Of er spinnen hare webbe spannen in de helmen van den CID en van ROELAND, wat deert het hem, zoo het hart der levenden zich slechts van zijn mest ontdoe!

Het Madridsche Museum is ongetwijfeld het rijkste, dat ik tot nu toe gezien heb. Bij eene eerste wandeling, heb ik mij bij MURILLO bepaald; ik meende het onderscheid tusschen *Spanje* en *Italië* reeds tut de wijze alleen te kunnen opmaken, waarop hij en RAPHAËL de moeder Gods hebben opgevat. Op de schilderijen van dezen houdt MARIA het Godskind in hare armen, beschouwt en geniet het, en is zalig in haar bezit; en uit dat bezit put zij eene kalme ruste. Bij den Spanjaard is de maagd bijna altijd alleen voorgesteld, zonder gezin en vóór de geboorte des Heilands; zij weet het nog niet, wat haren schoot doet trillen. Hoe zal het heilige kind zijn? Welke zijne gelaatstrekken? Welke zijne spraak? Zij heeft nog zijn eersten kreet niet gehoord, zijn eersten blik niet aanschouwd. In dien arbeid der goddelijke liefde is opgewondenheid, en smarte, en vreugde, en begeerte des te oneindiger dooreengemengd. Zij zweeft omhoog in de wolken,. in het kleurige purper, van waar de regtvaardige nederdaalt. De storm der goddelijke liefde ontboeit hare lokken, en doet ze zwieren over hare schouders, en vaagt den sluijer weg van haar gelaat. Hare half geopende lippen ademen den geur in der ongeschapene stranden. Als de priesteresse van de dienst der natuur, rust haar voet op de schijf der maan. In eene menigte gevleugelde hoofdjes, die wemelen op hare schreden, krielt het leven; hare beide handen, zaâmgeprest; op haar hart, omvatten geheel de onverderfelijke weelde; hare oogen baden in den vonkelenden glans van den ochtend. Op dat

oogenblik wordt de Heer des lichts in haar binnenste geboren; het wonder der mensch wording wordt vervuld; de diepte des afgronds straalt en flikkert. Van den bruinen heidegrond en uit de hutten van *Spanje* verheft zich een gloeijende wind, vol des Heeren. Verwarring en dronkenschap en verrukking der goddelijke liefde leeft daar de gansche ziel van Sinte THERESIA.

Te midden dier schilderstukken schijnt één beeld, dat men bij iedere schrede weder gewaar wordt, uit het doek op te rijzen; het versteent de blikken. Wanneer men eens dat lange, uitgerekte wezen in het voorbijgaan heeft opgemerkt, wordt men er overal van gevolgd. Het is van een geregeld schoon, maar een schoon, dat beangstigt en kwelt; want de onbuigzaamste stroefheid en de ongevoeligste geslotenheid zijn in elken trek op eene bovenmenschelijke wijze uitgedrukt. Het hoofd is strak als dat van een lijk. Zoek niet door te dringen in de gedachte dier groote blaauwe oogen, al zijn ze door geene schaduw bedekt: eerder zoudt gij, op den bodem der zee, de holen der monsters ontdekken. Al de glans van TITIAAN en RUBBENS heeft geen leven kunnen wekken in den blik van FILIPS II; het koloriet van *Venetië* en der Vlamingen deed slechts de bleekheid toenemen op het gelaat van den kluizenaar van het *Escuriaal*. Hij hangt hier, voorgesteld op verschillenden leeftijd, een rozekrans in de handen, in het eeuwig zwarte gewaad, 'dat het spookachtige nog te sterker doet uitkomen. Hij bleef den schilders even ondoordringbaar als den staatslieden, en de meesters der kunst zelve hebben niet beproefd hem een gebaar, eene beweging, eene uitdrukking te geven, anders dan die ge overal weêrvindt. Van uit het binnenste dezer zalen regeert dat beeld nog in het gemoed dergenen, die hem niet kennen; hij verklaart mij alles, wat hen verwonderde en hun vreemd scheen. Hij is het, die het levende *Spanje* der middeleeuwen in deze woestenij voerde. Hij maakt hier een einde aan al de feesten van den riddertijd; vorst der dooden, spreidt hij om zich de somberheid van een kerkhof; in zijnen haat tegen al wat leven heet, betoovert en versteent hij zijn geheele rijk. Ware het in zijne magt geweest, hij zou met zijnen blik dien der zon van *Spanje* hebben doen verstijven.

Nog eens, laat de dooden rusten. De levenden zijn dit land zoo met zich zelven bezig, bewegen zich zon naar in alle zijden, dat men veel op zich vermogen moet, om zich in het oude *Spanje* te verplaatsen. Het leven roept en

tart ons uit: het tegenwoordige oogenblik vergt al onze inspanning en elke minuut weegt lange jaren op.

In *Italië* zijn de menschen heden levenloos als schimmen; en indien een vreemdeling er den mond wil openen, is hij gedwongen, er dag en nacht zijne woorden tot de standbeelden, de schilderijen, de puinhoopen te rigten. In *Duitschland* hoorde ik het gedruisch als van duizende pennen, die rusteloos over het papier snorden. Dáár heeft *hij* de toekomst in handen, die, het minst handelende, het meeste wit papier vult. Een grijsaard kan die oude volken begrijpen, bij wie herinnering de hoofdzaak is. Waar voor *Spanje* ben ik *thans* reeds bang te laat te komen. Om er den volksgeest in zijn streven te volgen, dient men er in den eersten gloed der jeugd te zijn. Ik weet niet, of ik mij bedrieg; maar ik. zie er, dunkt mij, geene grijsaards. Eene innerlijke geestkracht houdt het lichaam staande. Heeft de nieuwe hartstogt, waarvan dit land bezield is, de natie van honderdjarigen teruggebragt waarover FILIPS II regeerde? Ieder schijnt hier met open blik en onverwrikten stand den dood af te wachten.

Hoe ware het mogelijk, den schilderachtigen toovergloed van het *Prado* te beschrijven! Onder eene andere luchtstreek zou het eene wandeling zijn, die men ter naauwer nood opmerkte; eenige lanen, hier en daar door hooge witmarmeren fonteinen afgebroken, is alles wat de kunst voor deze zoo beroemde plaats gedaan heeft. Zoodra de zon aan het dalen is, verlaten de jonge vrouwen, op het gelui der klokken, de kerken, en verzamelen zich hier bij de springende wateren. De eenvormige mantielje laat geene plaats voor ander verschil, dan dat der schoonheid. Weelde is er bijna niet, behalve bij degenen, die op reis geweest naar haar vaderland de aanmatiging medebragten van eenen vreemden smaak; en toch zijn die trekken, zoo teêr en zoo fier, niet gemaakt, om onder een Engelsch hoedje begraven te worden. In die duizenden van blikken vonkelt, op eenen enkelen avond, meer leven en meer tragische kracht dan in al de verzen van CALDERON. Ik begrijp nu de behoefte der Spaansche poëzij aan die kunstige naamlijst van bloemen en diamanten, jasmijnen, anjers, robijnen, topazen en smaragden, wanneer zij den gloed moet schilderen, die in die zwarte oogen schittert. Maar waar, in welke luchtstreek, in welk rijk der natuur wordt het beeld gevonden voor dat witmarmeren voorhoofd, dat in lichtblonde haren gevat, eensklaps Andaluzische vonken schiet? -

Ongelukkig is de mantielje het eenige, wat haar van de nationale kleedij rest; zij tooijen zich in de zaamgemengelde dragt van twee verschillende eeuwen; het maakt ze voorzeker niet schooner, maar het geeft haar een vreemd en teckenachtig voorkomen, dat toch ook niet misstaat. Denk u bij het geruisch der wateren van het *Prado* het onstuimige gedruisch der Spaansche taal, die als een waterval van hare lippen rolt - een regen van paarlen in een koperen bekken.

Van alle zijden dreigt, op naburige plaatsen, de opstand; men ziet eskadrons voorbijtrekken, de voorwacht met het musket in de hand vooruit, als in de nabijheid van den vijand. Misschien zal binnen weinige uren het bloed stroomen; maar hier is een onzijdig terrein. Een salvo van het geschut brandt los, op weinige schreden afstands; de vrouwen schrikken, maar terstond ontwaakt de glimlach weer op haar gelaat. Hier en daar rolt een wagen voorbij, van ruiters begeleid; want men is voor de poorten van *Madrid*, en aan de andere zijde van den drempel hebt gij, bij de woestenij der omstreken, rooverbende en moordaanslagen in het bloedig verschiet; mengeling van bevalligheid, schrik, angst, weelde en liefde, die deze plaats tot een eenig schouwspel ter wereld maakt. Te midden van dat mingekoos verheft zich de Obelisk van' den *Tweeden Mei*, die over het genot van iederen dag de herinnering en de schaduw werpt des opstands van 1808. Maar wie bekommert zich om die onheilspellende schim? De lanen van het *Prado* zijn een onzijdige grond, te midden van den burgeroorlog onverlet voor den romantischen genius van het oude *Spanje* bewaard. Elken dag komt er op hetzelfde uur de *Exaltado* en de *Moderado*, de man des vooruitgangs en die der onbeperkte magt, de oude poëzij genieten van mantel en degen. Ik heb er al de maagden van MURILLO, CALDERON'S dochter der lucht, de DOROTHEA van LOPEZ DE VEGA herkend, die door betoovering verrijzen in dat geheimzinnige uur, een oogenblik, eer de nacht haar terugvoert in haar graf. Er is noch bij de, oude dichters, noch bij de goede Spaansche schilders, een beeld, dat op dien stond zich niet op de plaats der bijeenkomst vertoont. Overal elders woedt de haat, maar hier althans bleef de liefde.

IV.

Het is heden de, sinds verscheiden weken bepaalde, feestdag der meerderjarigheidsverklaring van ISABELLA II; sedert het aanbreken des dags hangt het portret der constitutionele *Madonna* aan ieder kerkportaal te prijken. In haren koninklijken mantel gehuld, strekt *de onschuldige Nina* die naauwelijks vier of vijf jaren telt, het hoofd door eene zware kroon gedrukt, haar kinderhandje uit op een boek; waarschijnlijk heeft de schilder getracht het oogenblik aan te geven, waarop Hare Majesteit al pruilende de Constitutie spelt. Ik geloof niet, dat er in de gansche stad venster of balkon is, dat niet met zijde of tapijt is behangen. De armste der inwoners hangt eenen kleurigen lap uit. Van alle aandoeningen der Spanjaarden is die aanbidding van den souverein (*idolo de todos los buenos Espanoles*) ons wel het vreemdst; het kost mij moeite haar te begrijpen; en toch is de kracht van een bij de menigte waarachtig aanwezig gevoel zoo groot, dat het onmogelijk is, er op den duur niet door geroerd te worden. Er ligt eene onbeschrijfelijke aandoening als in de lucht; in ieders oogen staan tranen.

Hoe de diepte, het genie uit te drukken van dien volksblik, die in alles een voorteeken zoekt? Hij, die het woord, het geheim wist te vinden, dat thans in het hart dezer natie verborgen ligt, zou de wereld verbazen.

Ik vond mij in *Duitschland* geërgerd door dien slaafschen, lijdelijken ijver der menigte op de groote gala-dagen der vorsten. Hier daarentegen heeft, ik weet niet hoe, geene menschelijke waardigheid iets te lijden bij dien vorstendienst des volks; het feest der monarchij is tevens dat der gelijkheid. De sierlijk uitgedoste stoet van de aanzienlijken des lands trekt mij in ellendige, uitgediende voertuigen, die bij deze gelegenheid weder voor den dag gehaald werden, voorbij. Gisteren, toen de koningin voorbijreed, was er onder de menigte niet ééne vrouw, die niet een koninklijker voorkomen had dan zij. Van daag schijnen de mannen uit het volk, onder den opgetoomden hoed van FERDINAND CORTEZ, met hun geborduurd vest en mantel, honderdmaal grooter heeren, dan de senatoren en kamerluî, in hun nieuwmodisch kostuum. Wanneer men zijnen oogen geloof wilde leenen, zou men de burgerij aan het hof wanen, en den adel op straat.

Het geschut rolt onder het balkon van den handkus, de klokjes, die FILIPS II gieten liet, luiden; het volk antwoordt met de *hymne van Riego*, eene *Marseillaise*, die men even ligt voor een' *bolero* als voor een' *krijgsmarsch* houden zou. Op het plein der *Auto-da-fé* vlieten twee melkbronnen tot groote ergernis van den *Tarentula*, het eenige blad, dat aanried heden *Spanje's* uitgedroogde borsten te sparen.- Maar er dient een treurspel bij het vreugdefeest. Tegen den avond geven de troepen, door een los gerucht van oproer gedreven, een vuur van drie gelederen op het volk, dat zich aan den sorbet vergast; men stuift uiteen en vloeit weêr bijeen; er wordt stroo over het gestorte bloed gespreid, en het feest gaat zijnen gang; men danst op het bloedig stroo, en nu heet het, dat het volk, door ISABELLA op een bal genoodigd, op eene begrafenis ontvangen is. Zou men het als een slecht voorteeken moeten beschouwen? Wat wil die bloedvlek aan den zoom van het gewaad der jonge vorstin? - Maar de pijnlijke indruk is reeds weder geweken.... ook dienen wij ons te haasten, willen wij niet te laat komen bij de stukken, door de bloem van *Madrid's* poëten voor deze plegtigheid zamengesteld.

‘Wat moet,’ vroeg ik aan mijnen buurman, terwijl ikmij in eenen hoek van het theater *del Principe* nederzette, ‘die wonderbare persoon beteekenen, die het stuk met zoo veel geweld opent?’ - ‘Wat!’ antwoordde mij de man met verbazing, ‘kent gij die in uw land niet? zij is de oorzaak van al onze rampen: de *partijgeest*.’ - ‘En die andere, met dien rooden mantel, die daar onbewegelijk tegen de deur leunt? Zijne gansche rol bestaat er, dunkt mij, in, om aanhoudend op dien drempel te hangen, zonder hem ooit te overschrijden.’ - ‘Dat zegt gij wel, *Señor*! hij zal geen stap vooruitkomen; het is de *vreemdeling*, die te vergeefs in *Spanje* zoekt binnen te dringen.’ - ‘En die derde nu nog, in dat Joodsche gewaad?’ - ‘o Daarin kunt gij niet mistasten, wanneer gij op zijne bleeke, uitgehonderde wangen let; het is het *lage eigenbelang*, dat altijd honger heeft, al verslond het, één voor één, al onze staatsmannen.’

Ik bewonderde in dien man uit het volk de vaardigheid, waarmede hij die afgetrokkenheden wist te vatten en er zich voor te bezielen, Na velerlei zamenspreking, trokken al die personen schandelijk af bij de komst van ISABELLA de Katholijke, die, eene Constitutie in de hand, uit haar graf verrees.

In het theater *della Crux* deed de prins der poëten, ZORRILLA

den *oorlog*, om zijnen heidenschen aard uit te drukken, in een Romeinsch harnas gedost, den *vrede*, als eene deftige matrone in het wit getooid, en de *goede trouw*. als een Castiliaansche boer gekleed, een gesprek voeren. Maar aller toejuiching droeg de persoon van de *Echo* weg. een jong meisje in fantasiekostuum, *vestida al capricho*. In verzen, even bont als haar gewaad, bragt zij al de geluiden van *Spanje*, van het insekt af, dat in het riet rondsuist, tot het psalmgedeun der monniken en het schrootgefluit van den burgeroorlog toe, te zamen. Die dichterlijke stem van het schiereiland wordt door de komst van den *Tijd*, met zandlooper en zeis, gestoord. De eeuw loopt ten einde, de grijzaard keert zijn tijdwijzer om, en een nieuw tijdvak begint. Een schitterende glans van waslicht verlicht den achtergrond van het tooneel. Verschrikt vraagt de Genius van den Oorlog en der Barbaarschheid: ‘welk een gloed omvonkelt dat paleis?’ - En de *Vrede* antwoordt: het is de lach van ISABELLA II, *es la sonrisa da* ISABEL *segunda*. Bij die woorden stort een bloemenregen uit de loges neder; de opgewondenen uit het parterre werpen hunne hoeden tot voor de voeten van *Echo* en *Vrede* en van den *Tijd*, die zich ontrimpelt. Ik voel mij verplaatst bij de *Autos Sacramentales* van CALDERON. Dit volk heeft zulk een overvloed van leven, dat het er een afgetrokken denkbeeld, voor ieder ander sprakeloos, meê bezielt; het wijdt de constitutionele regering in, als een geloofs-akte.

Niets is echter treuriger dan het overige van dit feest; schildwachten waken aan iederen uitgang. De voorbijgangers worden gedwongen hunne mantels te openen, om te doen zien, dat zij geene wapenen verbergen; in de verte aan den hoek der Alcala-straat hoort men enkele geweerschoten.

V.

In dit saizoen reizende was het te vreezen dat ik geen stierengevecht zou kunnen bijwonen. - Om het ongeduld der Madridtenaars te bedriegen of op te wekken, laat men des winters gewoonlijk slechts eenige *novillos*, stieren, die hun sterfjaar nog niet bereikten, los; deze komen dan in een

voorloopig spel, dat echter dikwijls gevaarlijker is dan een gevecht op leven en dood, hunne horens en hunne woede oefenen. Mijne eenige hoop was. dat ik althans bij een dergelijk vermaak zou kunnen tegenwoordig zijn; ik vond mij dus niet weinig verrast, toen GOMERO mij van morgen, met zijne gewone deftigheid, het programma bragt, waarbij het, waarlijk *excellentissime, ayuntamiento* nog op heden eene plegtige *corrida* van echte sterfstieren, uit de befaamdste koeijen van *Spanje, las vaccas mas accreditatas de Espa ñ a*, gesproten, aankondigt. De strijd zal gevolgd worden door eene mythologische vertooning, waarin VULCANUS, midden onder zijne Cyclopen, in het gezigt van zijn wangunstigen mededinger, die hem de schoone LEONORA betwist, de rol van Matador moet spelen; - dit alles aangelegd ter vermeerdering van de staatsie bij de meerderjarigheid en den eed van H.M. ISABELLA II.

Ik verlang dit volk te zien in het genot van het beloofde bloedbad; want het is onmogelijk, dat niet meer dan één man er ten minste gekwetst worde; ik kan mij niet voorstellen, dat de oogen der liefelijken uit het *Prado* op dat bloedig zand zullen staren: nog minder wat er in mij zelven zal omgaan.

De circus vult zich; men verzekert mij, dat er meer dan tien duizend toeschouwers zijn. De loge der koningin is ledig, maar haar portret neemt hare plaats in, en de staatsautoriteiten van *Madrid*, van eenen schitterenden staf omgeven, zijn op hunnen post. Twee geheel in het zwart gehulde ridders, met het manteltje van PHILIPS II om, naderen in langzamen tred. Zij blijven staan onder de loge van het bestuur van den staat, nemen hunne breedgerande hoeden af, zetten die statig weder op; het bestuur beantwoordt den groet, waarop beide weder verdwijnen; duizende waaijers zijn in heftige beweging.

De bonte zwerm der *bandilleros*, hunne duizendkleurige vaantjes zwaaijende, verspreidt zich over het strijdperk. De twee *picadores*, uit *Oviedo* en *Valladolid* geboortig, plaatsen zich, op hunne paarden gezeten en met opgeheven lans, aan de beide zijden van den slagboom. Het gewaad van den eenen is *rood* met-lange, zilveren franjes; dat van den andere *blaauw*, met franjes van goud. Op het geschal eener trompet wordt de slagboom geopend, en een zware, zwarte stier schiet voor den dag; hij heet *Mercenario*, en draagt het lichtblaauw en rood devies om zijnen hals: zijne horens zijn lang en spits, zijn kop breed, zijn oog vlammend, zijne schoften stevig, zijne pooten knoestig, zijn aanblik woest. In drie sprongen staat hij midden in het

veld; de bende der *bandilleros* stuift uiteen; de stier keert zich om, ziet den azuur-gouden ruiter, en stort zich op hem; met éénen slag heft hij paard en ruiter omhoog, houdt ze zoo eenige oogenblikken en werpt ze dan den een' over den ander' ter aarde. Hij beziet den voor hem uitgestrekten man, die zich dood houdt, en gaat verder. Het paard tracht het eerst op te staan, en valt terstond weder op zijde; eene sluipachtïge trekking doet al zijne leden rillen, en eindigt plotseling met den dood.

De *bestia* heeft zich thans reeds tot den anderen ridder gewend, die met gevelde lans op hem toedraaft; op het oogenblik, dat de stier zijnen sprong neemt, drijft hij hem de punt in den nek, en het vaantje blijft in de wonde zitten. De stier beantwoordt zijnen aanval door eenen hevigen stoot; hij dringt en vermorzelt de schoften van het paard tegen de borstwering; hij wroet in de diepe wond, tot zijne horens er geheel in verdwijnen. Nog houden zich paard en ruiter staande, maar uit de bloedige wond hangt reeds het ingewand ter aarde, wat echter den ruiter niet belet zijn ros nog eenmaal aan te drijven. Bij die beweging ontrollen zich de ingewanden over den grond; het paard raakt er met zijne pooten in verward rukt ze geheel uit zijne zijden en zet zijn wanhopigen run voort. Onbewegelijk houden de toeschouwsters hare oogen op dit bloedig tooneel gevestigd; een schamper gelach doet zich hooren, en duizend monden roepen: ‘breng hem weêr naar den stier, *al toro, al toro*!’ De picador voert gewillig zijn arm Castiliaansch paard voor den laatsten maal tot den strijd, en met gesloten oog gaat het gekwelde dier, met de onderwerping van eenen ter dood veroordeelde, zijn weg. Ditmaal is de aanval beslissend; maar ook de *picador* verrijst niet weder, en *zijne* onbewegelijkheid is niet geveinsd; hij kreeg eene wond in het been, die hem bezwijmde. Bewusteloos brengt men hem weg. De waaijers worden altoos onrustiger bewogen, en de omroepers maken van dit oogenblik van verpoozing gebruik, om hunne ververschingen aan te bieden. ‘Wie wil water? *Quien quiere agua*!’ roepen zij, want een koortsige dorst begint de lippen der jonge meisjes, en van allen, die dit schouwspel voor het eerst bijwonen, te verdroogen.

Een tweede trompetgeschal, en daarop de *Matador*, in zijne linkerhand de kleine ontrolde roode vlag, in zijne regter een lange degen. Van het oogenblik dat hij zich vertoont weet de stier, dat zijn laatste oogenblikken daar zijn. Geen geveinsde aanval der *bandilleros* trekt hem meer af; hij houdt op blindelings rond te springen, bespaart zijne krachten, meet

en berekent zijne stooten, en wijkt niet van zijn' vijand. Op vier schreden afstands van den *matador* gevorderd, weifelt hij tusschen vaan en degen! Zijn blik bedreigt beurtelings de eene en den ander. Eindelijk is hij bepaald, bukt zijnen kop en schiet op de vlag los; de *Matador* gebruikt dit oogenblik, om hem den degen in hét vleesch te stooten; maar de stier schudt zijn lijf, krijgt hem los, en slingert hem bloedrood, in het gezigt van zijnen bestrijder, ver van zich op den grond. De *Matador* gaat hem oprapen, en de strijd wordt hervat. Vijfmaal is de degen in het vleesch gedrongen, en vijfmaal heeft het krachtige dier hem in het zand geslingerd. Van alle zijden begint de menigte te morren en te fluiten. Eene soort van razernij schijnt de toeschouwers te bevangen. De *Matador* ziet in, dat hij er een einde aan moet maken. Nog eens stuift de stier op hem in, en ditmaal dringt de geheele degen, *d'una buena y regular*, in zijne breede borst.

Niets is verrassender dan de plotselijke stilte, waaronder de golvende menigte zich ter ruste voegt. Tot op het laatste oogenblik toont zich de hooghartigheid van den stier; hij springt niet meer, maar wijkt evenmin; geheel van het scherpe wapen doorboord, welks greep alleen er nog uit steekt, treedt hij altijd vooruit; hij graaft in het zand; en blijft dreigen; van alle zijden omringd, biedt hij aan allen het hoofd; eindelijk komt hij bij een der gedoode paarden; daar houdt hij stil, en besnuffelt den verwonneling; dan legt hij zich, rustig en kalm, en het hoofd geheven, als aan de oevers van de *Guadalquivir*, in het gebloemte zijner geboorteweide, op zijne zijde neder. De *Matador* bespiedt hem van achteren en maakt hem met eenen ponjertsteek af. Een vreedzaam span van zes vorstelijk getuigde muildieren treedt het slagveld binnen; en op het geschetter eener krijgsmuzijk voeren zij het heldenlijk uit. - Het *was* een heldendood.

De tweede stier - *Peinado* genoemd, en met blaauw en wit devies - geeft het, bij zijn binnenstuiven, aan de woede des eersten in niets gewonnen; hij is even zwart, maar met eene witte streep op de borst. Van het eerste oogenblik af echter blijkt zijne geheel verschillende inborst: De *picador* wacht hem moedig af, en drijft, op den eersten stoot, zijne lans in het vleesch. In plaats van op hem in te storten, treedt de stier achteruit, en van alle zijden verheft zich een algemeene kreet van verontwaardiging. - De stier blijft wijken, maar met eenen plotselijken zijsprong werpt hij den ruiter half geledebraakt op den grond bij zijn stervend

ros; de verraderlijke aanval herstelt hem slechts voor een oogenblik in zijne eer. De sarrende wespenzwerm der *bandilleros* tergt hem van alle kanten. ‘Het vuur, het vuur! De honden! *fuego, los perros*,’ klinkt het van mond tot mond onder de toeschouwers, en voetknechten en ruiters hechten hem als eene lieten van pijlen om den hals. Ieder dier pijlen heeft een vuurwerk, dat in de wonde losbarst. De stier, verschrikt, verscheurd, razend en als zinneloos van woede door de ontploffing der mijn, die binnen in zijne zijden losbarst, stuift in de rondte. Zweet en schuim, vuur en bloed spatten uit zijne wonden en neusgaten; zijne oogen vlammen als kolen in zijnen zwarten kop. In zijne blinde woede schiet hij op de toeschouwers af, overschrijdt den slagboom en is in den doorloop verdwenen. Op nieuw rent hij het perk binnen, en als ware de ziel van den stier in de vergadering overgegaan, gaat er een geloei op uit de menigte. Het van bloeddorst vonkelend oog van het volk vervolgt, verblindt, verplet de woedende en wanhopige blikken van het dier.

Eindelijk bezielt de woedende geest van de menigte ook de borst van den stier. Schaamte un smart vereenigd drijven zijne razernij ten top; met gelijke woede stort hij zich op alles, wat hem in den weg komt, een stuk papier, eene oranjeschil, eene lomp, het doode paard, dat hij nog éénmaal zoekt te vernielen. Daar blaast de trompet, en de *Matador*, die binnentreedt, gaat regt op hem af. De razernij van het dier verstijft voor het oog des mans; een oogenblik staart het op de schitterende punt van den degen, en wendt dan langzaam de oogen af. Bloedend loopt hij den kring rond, en schijnt vlugtend om genade te smeeken. ‘De halve maan! *la media luna*!’ gilt de woedende menigte, die hem eenen schandelijken dood toedenkt; waarop een der *bandilleros* met een krom gescherpt ijzer, aan eene lange lans vastgehecht, nadert, en met éénen zwaai de poten van den laffert doorsnijdt.

Wat tot nu toe plaats had, was slechts het voorspel voor den intogt van VULCANUS, door een twintigtal Cyclopen op zijnen zegewagen voortgetrokken. Onder zijnen purperen mantel spreidde de God des vuurs eene Castiliaansche, zijn Homerisch evenbeeld geheel vreemde, statigheid ten toon, en zijne woeste dienaren zetten zoo goed zij konden hun groot oog in het midden van hun voorhoofd te regt. Na eenen heroïschen om togt beginnen de Cyclopen de speer van hun opperhoofd, onder het geruisch van RIEGO'S Hymne, te smeden; maar op het oogenblik

dat zij er mede bezig zijn, stort zich de schrikkelijkste stier, dien *Samothracië* immer voedde, en die *Don* ANTONIO DE PALACIO'S wit en goud devies veel eer deed, op het Olympische geleide. De God springt hinkend uit zijnen wagen; zijne werklieden vliegen uiteen; de stier werpt zich op voertuig en smidse, en stoot ze; tot splinters; in de eerste verwarring valt een der Cyclopen, en wordt terstond door den stier aangegrepen en tegen den grond gedreven; met den tweeden horenstoot begraaft hij hem in het zand en vliegt voort; nog heb ik hoop, dat de ongelukkige, als gewoonlijk, na eene poos veinzens weder zal opstaan, maar te vergeefs; levenloos wordt hij in de zaal van het laatste oliesel gedragen. '*Es muerto*! hij is dood,' voegt mijn buurman, mij rustig toe. Niet één blik wendde zich van de schrikkelijke strijdplaats; men was al te begeerig om te weten, of de God eene spoedige wraak zou nemen. In zijne hand heeft hij eene soort van Grieksch zwaard, en treedt deftig op den stier toe, plaatst zich op drie schreden afstands voor hem, en houdt hem zijnen: mantel tegen. Zijn eerste stoot mist, maar terstond herhaald, dringt het zwaard tot aan het gevest toe in het vleesch.

De stier staat onbewegelijk en schijnt als op zijne vier metalen pooten geworteld. In één oogwenk valt hij achterover dood ter aarde. Eene daverende toejuiching gaat op uit de menigte.

Naauwelijks hebben de muildieren het lijk weggevoerd, of een geluid van castagnetten laat zich hooren. Op nieuws gaat de slagboom open, en eene lange rij van dansers en danseressen, in evenveel groepen als *Spanje* provinciën telt verdeeld, treedt te voorschijn. Elke afdeeling draagt de kleedij van een bijzonder gewest; de Barbers met hunne lange haarvlechten; de half Mongoolsche Valenciërs met hun gewaad, dat naar eenen Arabischen mantel zweemt; de breede bonte gordel der Cataloniërs, en de donkere mantel der Asturiërs en Galliciërs, ge vindt alles bijeen. De schitterendste zijn de Andalusiërs met hunne groote hoeden, hunne ligte *alpargatas* en hunne duizend borduursels met stalen nestels aaneengchecht. Allen trekken-zij in groote pracht voorbij, en het volk ziet ze met trots en zelfvoldoening aan. Zij beginnen hunne dansen op den nog warmen, bloedigen grond. *Fandango* en *bolero* wisselen zich in meeslepende eentoonigheid af. De *Jota* van *Arragon* doet u aan de bacchanten der oude vazen denken. Van losheid tot statigheid van statigheid tot weelde en dronkenschap, tot den tuimel der hartstogten, doorloopt de dans al de toonen van den Spaanschen volksgeest. Één oogenblik vervoerde de geheele vergadering

Elk der Andalusische dansers buigt zich, als plukte hij bloemen, die hij straks zijner danseres over de lokken strooit, en terstond daarop, zijn gebogen hoofd op den rug zijner hand en zijn arm op den schouder zijner dansgenoote geleend, blijft hij onbewegelijk staan. o Stilte en mijmering en gepeinzen der liefde, op den avond van een Andaluzischen dag, onder de starren van *Grenada*! - Welk dichter zou ze beter schetsen? Ik weet niet, of die houding een verpligt gedeelte van den dans uitmaakte, dan of ze eene vinding was van het oogenblik; maar de gratie, de adel, de liefde, de bezieling dezer enkele beweging sleepten op eens tien duizend toeschouwers mede. Met geestdrift stonden zij op. Een gedaver van toejuichingen die uit het hart opstegen en zoo als ik ze nimmer gehoord had, barstte eensklaps los, Die verdeelde, verscheurde natie, die overal elders te vergeefs eenheid zoekt, erkent en hervindt zich, ontwaakt tot plotseling leven bij een ongekunstelden indruk van schoonheid en liefde. Er was geen man uit het volk, die niet, in al hare diepte, die poëzij zonder tale verstond en genoot. Al de provinciën van het oude *Spanje* vonden zich eensklaps vereend in dat oogenblik, dat niets kan teruggeven: eenheid, verbroedering der verbeelding. Een bliksemstraal van zaligheid schoot door de menigte.

In het Noorden openbaart zich het volksbewustzijn in het gevoel van een beginsel, van een verkregen regt, in de toestemming eener redeneering. Maar een gebaar, eene sierlijke, inheemsche beweging, eene bloem, op eene zekere wijze aangevat, eene houding, eene hoofdbuiging, ziedaar wat de volken aan gene zijde der *Pyreneën* doet denken en droomen; want dat gebaar, die houding, is voor hen eene algemeen verstaanbare taal, die ons ontgaat; het is voor elk hunner eene herinnering aan zijn provincie, aan zijn stad; het is de liefde, het is het vaderland, het is het volk: meer nog dan dat, het is de vereeniging van dat alles, het eeuwige woord van geheel *Spanje*, het oude en het nieuwe.

Nog eens vertoonen zich stieren en strijders; de dansers beklimmen het amfiteater; maar voor dit laatste spel is de puntige spits der horens in eenen bal verborgen. Op dit met ongeduld door de *aficionados* verbeide oogenblik zijn de *liefhebbers* de vertooners van het stuk; de vlugsten, de jongsten onder hen, springen bij drommen in het perk; zij gebruiken hunnen mantel als vaan, en dagen het dier uit. Zij tuimelen en storten dooreen en houden zich dood, en staan

gekneusd weder op, en hernieuwen het gevecht, en vermoeijen den stier, zonder hel zelve ooit moede te worden. Eindelijk komt eene kudde vreedzame runderen, op het gek link der bellen om hunnen nek, de ruimte binnentreden. Op dat landelijke geluid neemt de strijd een einde: de uitgeputte stier trekt af; de menigte verlaat van alle zijden het tooneel; de schemering daalt over het strijdperk, en de nacht is daar.

Ik blijf alleen, als aan mijne bank genageld; al mijne leden rillen als in eene koorts. Dat mengsel van moord, bevalligheid, betoovering, bloedstorting en dans, laat mij geheel verslagen en ontzet. Nog zie ik dat bloed en die wonden, dien doodstrijd en dat gelach, de wiegeling van den *fandango*, en den Andalusiër, die stilstaat om te droomen. Ik hoor dat geloei en die verzuchting en van DANTE'S hel vind ik mij verplaatst in het paradijs van den *Koran*. Nooit was er droom, die mij zoo snel van de eene grens der oneindigheid, naar de andere voerde.

Van morgen nog begreep ik niet, hoe het oog eener Spaansche vrouw met welgevallen op dat perk zou kunnen staren, en thans kan ik mij geene heldin van CALDERON, of LOPEZ, of ROJAS voorstellen, die niet éénmaal althans eene *Corrida de Novillos* heeft bijgewoond. In deze uitspanning hebben zij, in het begin van haar leven reeds, hare tragische ziel gesterkt. Klopt er geen stierenbloed in het hart der Chimène van den CID? Wie zou het durven beweren na de lezing der romancen? Het schijnt, als voegde die wreedheid slecht bij de liefde! Bij die van FLORIAN, ja, maar niet bij die van CALDERON. Er is geen hartstogtelijk minnaar, die de maagd zijner liefde niet duizendmaal liever dit bloedbad zag bijwonen. dan die half flaauwe, half liederlijke stukken, waarbij de vrouwen onzer groote wereld, niet hare zachtheid en haar mededoogen, maar de schaamte en de hoogheid harer ziel verliezen.

Die vertooning, zoo diep in de zeden geworteld, is geene uitspanning, maar eene instelling. Zij hangt met den geest dei-natie zelve zamen. Zij versterkt en verhardt, zij verderft niet. Wie weet, of niet de krachtigste eigenschappen van het Spaansche volksleven onderhouden worden door het voorbeeld der *Toros*: koelbloedig- en hardnekkigheid, heldenmoed en verachting voor den dood. In de Noordsche legenden baadt zich SIEGFRIED, om onverwinnelijk te worden, in het bloed van het monster.

Noch de adem van het Zuiden, noch de weelde der Mooren, noch de kloostertucht, hebben *Spanje* kunnen verweekelijken, sints het zich sterkte met stierenbloed. Voor hoeveel loszinnigheid, hebben die krachtvolle spelen het niet bewaard! Altijd heeft de stier met zijn volk gestreden. Sier zijn voorhoofd met zilveren en gouden devies: hij verwon MAHOMET FILIPS en NAPOLEON.

Gelooft gij, dat, al had *Italië* wat liedekens minder, het veel verloren zou hebben bij den ruil zoo het zich dagelijks gebaad had in het bloed van den *Minotaurus*? o Sints lang dan had het zijne horens reeds gewrongen in *Oostenrijks* ingewand. Indien ik Spanjaard was, hoe ik mij wachten zou, in naam der spitsvindige nieuwigheden, een hervormende hand te te slaan aan die heldenspelen. In al hunnen luister zou ik ze hersteld willen zien. Schaft, als sommigen willen, uwe stierengevechten af, en gij ziet uwen bodem overweldigd van het schouwtooneel der vreemden, hunne vaudevilles, hunne dubbelzinnige boert en hunne ontuchtige scherts. Niet slechts dat de waarachtige kunst meer bate vinden zal in den degen van MONTES, dan in al dat andere, maar het zal u ontzenuwen in stede van te beschaven. Ik hoor nooit den vreemdeling *Spanje* uitnoodigen, om zich van zijne *Corridas* te ontdoen, of ik denk aan de fabel van den leeuw, die zijne nagels liet korten.

Mei, 1845
J.

De Loevesteinsche Gevangenschap.

(1650.)

Schrik niet, waarde lezer! bij het zien van den naam van *Loevestein*; ik heb geen het minste plan, om mij met u te verdiepen in de oorzaken, die tot de gevangenzetting der zes regenten, in 1650, aanleiding gaven. Voelt gij u daartoe opgewekt, neem het XII^{de} Deel van uwen WAGENAAR in handen; lees daarna het IX^{de} van BILDERDIJK, en zijt gij dan nog niet voldaan, zoo als ik hoop, dan zal welligt het *Geschied- en Regtskundig Onderzoek*, door Mr. S. IPSZ. WISELIUS, in 1828 uitgegeven, u meer voldoening verschaffen, en gij zult dan misschien met het oordeel van den kundigen schrijver der *Stantkundige partijen in Noord-Nederland* over deze zaak (blz. 152 en volgg.) instemmen; of... een eigen oordeel vellen, of... u van elk oordeel onthouden.

Dat de zes heeren op den dertigsten Julij in hechtenis zijn genomen, hieromtrent is men het algemeen eens; maar omtrent den dag, dat zij weder zijn ontslagen, schijnt eenige onzekerheid te heerschen. Mr. JAC. SCHELTEMA geeft in zijn *Staatkundig Nederland*, in elk der *zes* artikelen, die over die heeren handelen, den 13^{den} Augustus als den dag van het ontslag op. WAGENAAR noemt dien dag niet; maar uit hetgeen bij hem, op het slot van §. 27 van het XLV^{ste} Boek zijner *Historie*[1], voorkomt, zou men kunnen opmaken, dat zij alle tegelijk zijn ontslagen. In den *Konst- en Letterbode* eindelijk, van den 9^{den} dezer, wordt op blz. 307, door den Heer D.W.S., in zijn aldaar geplaatst stukje over de *Ontmoeting voorgevallen met* JACOB DE WITT, *den 24^{den} Junij*, 1653, gezegd, dat ‘Na den jeugdigen dood van Prins WILLEM II, en *terwijl zijn lijk nog boven aarde stond, de Loevesteinsche gevangenen aanstonds wierden ontslagen*, en met veel ostentatie in hunne waardigheid

(1) Blz. 109 der uitgave van ALLART.

hersteld'[1]. - Nu weet gij, dat de Prins den 6^{den} November van het jaar 1650 is gestorven, en het ontslag zou, volgens den Heer D.W.S., alzoo na dien dag hebben plaats gehad.

Vóór eenigen tijd kwamen mij in handen een dertiental originele brieven, door prins WILLEM II aan den toenmaligen kommandant van *Loevestein* afgezonden, en een afschrift van eenen veertienden, die over deze gevangenschap, maar vooral over den tijd, waarop zij eindigde, een nieuw licht verspreiden. Ik geef ze hier, even als ook de originele commissie tot transport der gevangenen van 's *Gravenhage* naar *Loevestein*, met toestemming van den tegenwoordigen bezitter, jonkheer J.W. VAN SYPESTEYN, te 's *Gravenhage*.

Die brieven zijn, zoo als wij zeiden, aan den kommandant van *Loevestein* gerigt, zijnde de luitenant-kolonel VAN METEREN, wiens naam dan ook aan den voet van elk stuk wordt gevonden. Al de stukken zijn met de kennelijke hand van CONSTANTIJN HUYGENS, 's prinsen secretaris, geschreven, door den prins onderteekend, en met uitzondering van de commissie, die ook de onderteekening van HUYGENS draagt, in de Fransche taal.

Wij leeren uit dezelven, dat de prins deze zaak geheel *persoonlijk* behandelde. Op eenige dier brieven zijn, met de hand van HUYGENS, maar met kleinere *letters* dan het ligchaam, eenige woorden op zijde of onderaan bijgevoegd, die aldaar waarschijnlijk op bevel van den vorst, bij gelegenheid der onderteekening, zijn geschreven (zie N°. 2, 3. 8, 11, 13). Uit de commissie ziet men, dat de kommandant in last had, om de gevangenen goed en zorgvuldig te bewaren, maar tevens om hen met behoorlijke onderscheiding (*discretie*) en met beleefdheid (*civiliteit*) te bejegenen. In de eerste dagen was de bewaking streng; zij mogten geene brieven ontvangen, en die, welke zij schreven, moesten eerst aan den prins gezonden worden (N°. 2). Zij zaten buiten *acces*.

Doch reeds op den 12^{den} Augustus kregen de zoons van DE WITT, de later zoo bekende gebroeders CORNELIS en JAN, en de broeder van DUYST verlof, om hunnen vader en broeder, gedurende twee of drie uren, te spreken, en wel zonder getuigen, want de soldaten moesten slechts voor de deur blijven (N°. 4 en 5). Gelijk verlof werd op den 13^{den} aan den broeder van DE WAAL en aan den zoon van RUYL, en op den 14^{den} aan de vrouw van den pensionaris KAISER

(1) Ook C. DE KONING, LZ., zegt in zijn *Tofereel der stad Haarlem*, II^{de} Deel, bl. 189, dat het ontslag na het overlijden van den prins heeft plaats gehad.

verleend, terwijl eindelijk op den 17DEN aan de zuster en schoonzuster van dezen, en aan twee afgevaardigden van *Medenblik*, vergunning werd gegeven, aan de beide eersten, om hunnen broeder en schoonbroeder, aan de laatsten, om STELLINGWERF te zien.

Maar dan waren den 17^{den} Augustus KAISER en STELLINGWERF nog niet ontslagen? en dan is de opgave van SCHELTEMA onjuist?... Het is zoo. - Omtrent den tijd van het ontslag der gevangenen leeren ons de brieven, dat het eerst DUYST VAN VOORHOUT is ontslagen, en dat de prins hiertoe het verlof op den 15^{den} Augustus gaf (N°. 8); dat op den 18^{den} dier maand het ontslag van DE WITT, DE WAAL en RUYL werd geteekend (N°. 12 en 13), en eindelijk op den 20sten, dat voor KAISER en STELLINGWERF (N°. 14 en 15), zoodat deze twee waarschijnlijk niet vóór den 21sten de gevangenis hebben verlaten(1).

Opmerkelijk is het, dat slechts van de drie laatstgenoemden eene verklaring werd gevorderd. Zij bestond waarschijnlijk in eene verbindtenis, om in het vervolg geen deel aan de regering te zullen nemen. Misschien hadden DUYST, DE WITT en DE WAAL soortgelijke verklaring reeds vroeger ingezonden.

En zoo duurde die beruchte gevangenschap niet veel langer dan drie weken; maar de herinnering aan haar duurde jaren, en duurt nog. Zij liet een' angel in het hart van velen, en eene wond, die bijna anderhalve eeuw bloedde. Gelukkig is zij thans genezen.

Ware aan WILLEM II een langer leven te beurt gevallen, deze *coup d' état* welligt heilzame vruchten voor het vaderland kunnen dragen. Dit is zeker, dat indien zijn overlijden twintig jaren later ware voorgevallen, de afschuwelijke moord der DE WITTEN, het boek onzer geschiedenis niet zou bezoedelen, want zij zouden alsdan nimmer tot die magt en dat aanzien in den staat zijn gestegen, en de schrikkelijke *reactie* van 1672 had geen' plaats gehad.

Lang en nog tot het laatst der vorige eeuw bleven *Loevestein*, de *Loevesteinsche factie*, - de naam, waarmede men de partij der zes regenten bestempelde, - en DE WITT de leus, het herkenningswoord, zoo der staatsgezinden, als der democraten en ook der patriotten van de 18de eeuw. Dat zij het waren van de eersten, laat zich gemakkelijk begrijpen; maar dat zij het ook van de laatsten waren, is slechts aan eene verwarring van denkbeelden en feiten toe te schrijven. De leden der *Loevesteinsche factie* en DE WITT waren verre, verre verwijderd

(1) Hiermede komt overeen helgeen men vindt in de *Hollantze Mercurius*, 1ste Deel (1650), blz. 42.

van, hetgeen men thans noemt, liberale beginselen in het staatkundige. Zij ijverden, het is waar, even als de *democraten*, tegen het aanzijn van een eminent hoofd in den staat en tegen elk *monarchaal* beginsel in denzelven. Maar zij waren zeker nog meer afkeerig van de *democratie*. Zij hielden, en veelal ter goeder trouw, de *aristocratie* als den eenigen goeden regeringsvorm voor ons land. Jammer, dat die *aristocratie* niet altijd even zuiver was, maar meestal in *oligarchie*, en niet zelden in *coteriegeest* ontaardde(1). Maar ik zou alleen *feiten* leveren, en ben op den weg der redeneringen afgedwaald.

Nog een enkel woord over de brieven. Wij zien, en zeiden het reeds hierboven, dat zij alle in de Fransche taal zijn geschreven. Zou dit uiet tot bewijs strekken, dat de prins zich gemakkelijker in die taal, dan in de Nederduitsche uitdrukte?

Drie dagen na het overlijden van WILLEM II, en dus reeds op den 9den November, 1650. verschenen al de zes voornoemde regenten, als afgevaardigden hunner steden, terdagvaart, die alstoen te 's *Gravenhage* werd gehouden. Omtrent hunne herstelling in hunne vroegere bedieningen, leest men in de *Hollantze Mercurius*, IIde Deel (1651), blz. 103: 'Op den 2 Augusti (1651) hebben de Raden van Dordrecht haeren Geco: Raedt Mr. Jacob de Witt: Einde den 3 July die van Haerlem haeren Burghermeester Johan de Wael ende Mr. Aelbert Ruyl Pensionaris: Op den 20 July die van Delft Johan Duyst van Voor-hout: Den 19 July die van Amsterdam Andries en Cornelis Bicker; En die van Hoorn hunne Pensionaris Nanningh Keyser; Als mede die van Medenblick Stellingwerf haeren Pensionaris wederom in voorighe digniteyt ghesteldt.' Maar de prins zelf had reeds KAISER met een ambt begiftigd, en hem aangesteld tot Raad en advocaat-fiscaal der admiraliteit in het Noorder-kwartier, een bewijs, dat hij niet persoonlijk op KAISER was gebeten, maar alleen de regering der stad *Hoorn* in haren pensionaris tot zwijgen heeft; willen brengen.

Amsterdam, den 16den Mei, 1845.
W.J.C. VAN HASSELT.

(1) Om een regt begrip van den voormaligen regeringsvorm te krijgen, leze en bestadere men toch vooral het doorwrochte werk van KLUIT, *Historie der Hollandsche Staatsregering*, maar verzuime daarbij niet, het hierboven aangehaalde werk, *de Staatkundige partijen in Nederland*, te raadplegen, en voege hierbij *de Staatkundige verlichting in Nederland*, van Mr. S. IPSZ. WISELIUS, wiens overlijden op gisteren ons under het schrijven van dit stukje wordt berigt, en *de Regering en de Natie, sedert* 1672 *tot* 1795, onlangs door Mr. G.W. VREEDE uitgegeven.

Bijlagen.

N°. 1.

Syne Hooch^{t} last ende authoriseert mits desen den Lieut: Coronel van Meteren[(1)], Comand^{r} tot Worcum en Loeuestein, de gearresteerde Heeren de Witt[(2)], de Wael[(3)], Ruijl[(4)], Duijst van Voorhout[(5)], Keiser[(6)] ende Stellingwerf[(7)] in goeder versekeringe te brengen van hier op den Huijse van Loeuestein voor $\bar{n}$ t. Alwaer hij deselue wel ende sorghvuldiglijck sal hebben te Logeren ende bewaren, haerluijden ondertuschen bejeghenende ende tracterende met alle behoorlicke discretie ende ciuiliteit.

Lastende s. Hooch^{t} allen den ghenen dien het soude mogen aengaen hem van Meteren in desen geene verhinderinge te doen, maer veel eer alle behulpsaemheit e $\bar{n}$ assistentie.

In 's Gravenhage, den lesten Julij, 1650.
(*get.*) G.P. d'Orange.

Ter Ordonnañ van s. Hooch^{t}.
(*get.*) C. Huijgens.
(*L.S.*)
Op eene papieren ruit.

(1) KUIK VAN MERENEN. Van dezen wordt geene melding gemaakt, in de anders nog al breede *Geschiedkundigo Aanteekeningen betrekkelijk het slot Loevestein*, in 1840 te *Gorinehem* bij H. HORNEER uitgegeven, niettegenstaarde aldaar op blz. 27 der Bijlagen, eene lijst der *bekende Slotvoogden* van dat kasteel wordt gevonden.
(2) JACOB DE WITT, oud-burgemeester van *Dordrecht*, destijds 61 jaren oud.
(3) JAN DE WAAL, burgemeester van *Haarlem*.
(4) Mr. ALBERT RUYL, van 1637-1654 pensionaris van laatstgemelde stad.
(5) Mr. JAN HENDRIKTZ DUYST VAN VOORHOUT, burgemeester van *Delft*, geb. 1582, over. 12 Mei, 1666.
(6) Mr. NANNING KEISER, of, zoo als hij veelal wordt genoemd, KAISER, pensionaris van *Hoorn*, geb. in 1611 en niet zoo als Mr. JAC. SCHELTEMA opgeeft, in de XVI^{de} eeuw.
(7) NICOLAAS STELLINGWERP, pensionaris van *Medenblik*. Deze wordt door S CENTEN in het *Vervolg der Historie van Enkhuizen*, blz. 130, en in de *Geschiedenis der stad Hoorn*, bl. 43, uitgegeven door C.A. ABBING, verkeerdelijk FREDERIK STELLINGWERF, secretaris van *Medenblik*, genoemd.

N°. 2.

Monsieur; Je vien de receuoir vostre Lettre du 3e. auec celle que le S^r^. de Witte vous a mise en main; et desire que continuiez de m'enuoyer de mesme les Lettres que ces mess^rs^. voudront escrire, sans souffrir toute fois qu'ils en reçoiuent aucune de dehors. Sur quoij en attendant que me mandiez de temps en temps ce qui se passe pardelà, je demeure,

Monsieur,

Vot˜. tres aff^né^ à vous f^e^. seruice,
(*Signé*) G.P. d'Orange.

J'aij ordonné à mon Cousin le Comte Guillaume[1] de vous enuoijer de la poudre.

A la Haije ce 4°.
Aoust 1650.

N°. 3.

Monsieur; J'aij reçeu La Lettre que vous m'auez envoijer signée par tous ces Messrs. qui sont soubs vostre garde, et vous aij voulu dire là dessus par cestes que vous n'aijez plus à receuoir aucune Lettre de Leurs mains, ni à permettre qu'ils en enuoyent à qui que ce soit; en prenant d'ailleurs bien garde qu'il ne leur en soit rendue aucune de dehors, de quoy me fiant en vos soings *et que me tiendrez aduertis de temps en temps de ce qui se passe*[2], je demeure

Monsieur,

V ot˜ . tres aff^né^ à vous f^e^. seruice,
(*S.*) G.P. d'Orange.

A la Haije L. 11e Aoust 1650.

N°. 4[3].

Copie.

Monsieur; Je desire que vous permettiez aux porteurs de

(1) Graaf WILLEM FREDERIK VAN NASSAU, Stadhouder van *Friesland*, die in 1652 trouwde met ALBERTINA AGNES, dochter van prins FREDERIK HENDRIK, en dus zuster van prins WILLEM II; van hem stamt Z.M., onze Koning, in regte lijn af.

(2) Deze cursieve regels zijn er op zijde van den brief bijgeschreven, mede kennelijk met de hand van CONSTANTIJN HUYGENS.

(3) Van dezen zag ik den originelen niet, maar alleen een afschrift, hetwelk al de kenmerken van juistheid en naauwkeurigheid draagt; zijnde de originele, volgens opgave van den Heer VAN SYPESTEIN, mede van hand van C. HUYGENS.

cestes, qui sont les deux fils du S^{r}. de Witte, de parler pour deux ou trois heures à leur Pere. Les soldats qui les gardent ne demeurants qu'à la porte de sa chambre; sans que ces jeusnes gens[1] voijent aucun autre des prisonniers. Je suis,

Monsieur,

V . tres aff^{né} à vous f^{e}. seruice,
(*Signé*) G.P. d'Orange.
A la Haije le 12 Aoust 1650.

N°. 5.

Monsieur; Le porteur de cestes est le Frère du S^{r}. Duyst van Voorhout[2], auquel je desire que vous Luij permettiez de parler l'espace d'enuiron une heure *ou deux*. Les soldats ne demeurants qu'à la porte, sans autrement Les importuner dans la chambre. et ne souffrirez vous que cest homme voije aucun autre des priso iers que son frère susd^{t}. Je suis,

Monsieur,

V . tres aff^{né} à vous f^{e}. seruice,
(*S.*) G.P. d'Orange.
A la Haije ce 12e Aoust 1650.

N°. 6.

Monsieur; Ayant permis au Conseill^{r}. de Wael[3] et au Fils du S^{r}. Ruijl de veoir l'un son Frère et l'autre son Pere, J'aij voulu vous en faire ce mot, à ce que leur permettiez ceste visite pour quelques heures, de mesme qu'aux autres que je vous aij adressez par mes lettres, tant pour le faict des

(1) Vreemd is dit woord *jeunes gens* van de zijde van den 24jarigen vorst, met betrekking tot CORNELIS en JAN DE WITT, van welke de eerste destijds 27 jaren telde en reeds twee jaren schepen te *Dordrecht* was geweest, en de andere reeds 25 jaren oud was; andere zonen toch had JACOB DE WITT niet.

(2) De Heer JAN DUYST VAN VOORHOUT had drie broeders, FRANS, PIETER en DIRK. Hij had slechts één' zoon, HENDRIK genaamd, die de vader was van de bekende vrouwe MARIA DUYST VAN VOORHOUT, echtgenoot van FREDERICK ADRIAAN *van Reede van Renswoude*, en stichteresse van de Fundatie huizen te *Utrecht, Delft* en '*s Gravenhage*.

(3) Mr. ANTHONIE DE WAAL werd in 1634 Raad in den Hoogen Raad, en stierf in 1658.

gardes, qu'en ce qu'ils n'aijent à veoir personne autre des prisonniers, et à tant je demeure,

Monsieur,

V[illegible]. tres affectionné à vous f[e]. seruice,
(*S.*) G.P. d'Orange.

A la Haije ce 13e Aoust 1650.

N°. 7.

Monsieur; La Femme du S[r]. Keiser[(1)] vous rendra ce mot. Elle m'a faict demander la permission d'estre un jour auee son Mari, et je la Luij aij accordée. C'est selon quoij vous pourrez vous regler, en continuant d'auoir bien soing de ces Prisonniers et me mandant de temps en temps ce qui se passe. Je suis,

Monsieur,

V[illegible]. tres aff[né] à vous f[re]. seruice,
(*Signé*) G.P. d'Orange.
A la Haije ce 14 Aoust 1650.

N°. 8.

Monsieur; J'aij resolu de faire relascher Le S[r]. Duijst van Voorhout de sa detention et desire en suitte que comme la presente vous sera rendue vous le Laissiez sortir en franchise et se retirer vers ou il voudra, demeurant,

Monsieur,

V[illegible]. tres aff[né]. à vous f[re]. seruice.
(*S.*) G.P. d'Orange.
(lager.)

Vous deuez avoir un soing fort particulier des autres prisson[rs] mesme encor plus exact que par le passé. que si le d. Duyst van Voorhout en partant en desire veoir quelques uns, vous pourrez le luij permettre, mais qu'il ne leur parle pas qu'en vost[e]. presence ou bien celle de quelqu' officier et mandez moij quels discours ils auront tenu sur le subject de son eslargissement.

A Honsholredijek ce 15[e] Aoust 1650.

(1) De vrouw van KAISER was JAEPJE OUGERS. Zie C.A. ABBING, *Geschiedenis der stad Hoorn*, blz. 86 der Bijlagen, alwaar ook hunne kinderen zijn vermeld. Een dier kinderen, JACOB genaamd, later burgemeester van *Hoorn*, destijds tien jaren oud, hield zijnen vader op *Loevestein* gezelschap.

N°. 9.

Monsieur; C'est ici pour vous dire que si des Fils où autres parents du S[r]. de With desirent Le veoir, vous aijez à le Leur permettre sans difficulté, en continuant cependant les bons soings que vous auez eu de ces priso n[rs]. iusques à présent. Je suis,

Monsieur,

V [illegible]. tres aff[né] à vous f[e]. seruice,
(*S.*) G.P. d'Orange.

A la Haije ce 16e Aoust 1650.

N°. 10.

Monsieur; La Soeur et Belle Soeur du S[r]. Keiser m'ont faict demander la permission de Le visiter, et je la Leur ay accordée pour le temps de trois ou quatre heures. Selon quoy vous aurez à vous y regler. Je suis,

Monsieur,

V [illegible]. tres aff[né]. à vous f[e]. seruice.
(*S.*) G.P. d'Orange.
A la Haije ce 17 Aoust 1650.

N°. 11.

Monsieur; Ce mot vous sera rendu par deux Deputez de la ville de Medemblick, qui aijant dessein de veoir le Sr Stellingwerf, je desire que vous le Leur permettiez, et suis

Monsieur,

V [illegible]. tres aff[né]. à vous f[e]. seruice,
(*Signé*) G.P. d'Orange.
(iets lager.)

Vous pourrez quelquesfois laisser proumener le S[r]. Keiser sur les remparts, mais touiours bien accompagné.

A la Haije ce 17e Aoust 1650.

N°. 12.

Monsieur; Comme ce mot vous sera rendu je desire que vous Laissiez sortir en liberté Le S^{r}. de Witt, pour se retirer vers ou bon luij semblera, et demeure,

Monsieur,

Vostre tres aff^{né}. à vous f^{e}. seruice.

(*S.*) G.P. d'Orange.

A la Haije ce 18e Aoust 1650.

N°. 13.

Monsieur; Je desire que la presente venant à vous estre rendue vous mettiez, en Liberté les Sieurs de Wael et Ruijl, pour se retirer vers ou il leur plaira, demeurant,

Monsieur,

V^{re}. tres aff^{né}. à vous f^{e}. seruice,

(*S.*) G.P. d'Orange.

A la Haije ce 18e Aoust 1650.

Touchant le S^{r}. Ruyl en particulier, vous devez avoir soing de ne le point relascher, que premierement il n'aijt signé en vostre presence le contenu du Billet cij joinct, dont le double luij sera presenté. Aussi quand il l'aura signé j'entens qu'il vous soit mis en main, pour me l'envoijer aussïtost.

N°. 14

Monsieur; Quand ceste Lettre vous sera rendue vous pourrez mettre le S^{r}. Keiser en liberté, pour se retirer vers où il trouuera à propos. Bien entendu qu'auant que sortir il aura à signer et à mettre entre vos mains semblable declaration à celle que je vous aij envoyée pour le S^{r}. Ruijl, dont pour

cest effet la Copie va cij joincte, et j'attendraij que ceste declaration estant signée vous me la fassiez tenir aussi tost, qui suis,

Monsieur,

V^rê^. tres aff^né^. à vous f^e^. seruice,

(*S.*) G.P. d'Orange.

A la Haije ce 20e Aoust 1650.

N°. 15.

Monsieur; C'est ici finalement pour vous dire, que vous aurez à relascher aussi Le S^r^. Stellingwerf, pour se retirer en Liberté après qu'il aura signé et mis en vos mains La mesme declaration que je vous aij envoijée p^r^. les S^rs^. Ruijl et Keiser, dont encor autre Copie va cj joincte pour cest effet. Je suis,

Monsieur,

V^rê^. tres aff^né^. à vous f^e^. seruice,

(*S.*) G.P. d'Orange.

A la Haije ce 20e Aoust 1650.

Mohammed en de Koran.

I. Inleiding.

Het is thans ruim twee jaren geleden, sedert ik de waardigheid van Hoogleeraar in de Oostersche talen aan het *Athenaeum Illustre* te *Amsterdam* aanvaardde, met eene redevoering: *Over het belang van de beoefening der Islamitische Godsdienstleer en hare Geschiedenis voor den Christelijken Godgeleerde*. Ik had daarbij het genoegen van niet slechts door eene aanzienlijke schaar van toehoorders met belangstelling te worden aangehoord, maar ook nog later, nadat mijne rede in het licht was verschenen, talrijke lezers te vinden. Zelfs werd de inhoud mijner redevoering door een zeer uitvoerig uittreksel, dat gedeeltelijk wel bijna eene vertaling mogt geacht worden, in het Maandschrift *voor Christenen uit den beschaafden stand*, aan het oordeel van eenen veel uitgebreideren kring van lezers onderworpen, dan ik mij wegens de taal, waarin zij werd opgesteld, had kunnen of mogen voorstellen; en in het Tijdschrift *Waarheid in Liefde* werd daaraan eene hulde toegebragt, die ik, voor zooverre zij de *belangrijkheid van het onderwerp* betreft, zeker de laatste zou zijn om te wraken.

Ik hoop, dat het ophalen dezer omstandigheden mij bij mijne lezers niet in de verdenking zal brengen eener belagchelijke ijdelheid, die zich gaarne op deze blijken van belangstelling te goed doet. Het geschiedde althans met een geheel ander oogmerk. Ik wilde terugkomen op de gebreken, die voortgezette studie mij in mijnen arbeid heeft leeren opmerken, en eene poging beproeven, om door eenige opmerkingen het verkeerde daarvan te verbeteren en het ontbrekende aan te vullen. De

verpligting daartoe ligt voor mij juist in de belangstelling, toenmaals aan mij, of laat mij liever zeggen, aan mijn onderwerp, beloond; zij legt mij de taak op, al wat in mijn vermogen is bij te brengen, om meer licht over dat onderwerp te verspreiden, en dwalingen terug te roepen, waarin gebrekkige kennis mij vervallen en anderen deelen deed. Ik vind in dezelfde be' langstelling het regt, om mijne autokritiek in een algemeen gelezen en in de moedertaal geschreven Tijdschrift te plaatsen; zonder haar zou ik het niet gewaagd hebben, een plaatsje daarvoor te vragen in het Mengelwerk van *de Gids*.

Op het tijdstip, waarop mijne redevoering werd uitgesproken, miste de Oostersche letterkunde nog altijd de beide onontbeerlijkste hulpmiddelen voor eene behoorlijke opprijsstelling der godsdienstleer van den profeet der Arabieren, eene zoo veel mogelijk getrouwe geschiedenis van zijn leven, en eene kritische inleiding op het boek, waarin de geloovige Moslem de door hem medegedeelde openbaringen in volkomene zuiverheid meent te lezen. Sedert werd in deze dubbele behoefte op uitnemende wijze voorzien.

Wij hadden inderdaad geen gebrek aan verschillende kortere of uitvoerigere levensbeschrijvingen van MOHAMMED; doch die alle waren, met ééne enkele uitzondering (waarover straks nader), geput uit ééne gemeenschappelijke bron, het in 1732 verschenen groote werk van GAGNIER, dat ten titel voert: *La vie de* MAHOMET, *traduite et compilée de l'Alcoran, des traditions authentiques de la Sonna et des meilleurs auteurs arabes*. Bij vele en groote verdiensten, kon dit werk onmogelijk voldoen aan hetgeen onze tijd in een leven van den Profeet van *Mekka* moet verlangen. De schrijver had zich niet ten doel gesteld, een leven van MOHAMMED te schrijven, dat, door zorgvuldige zifting der overgeleverde stof, der historische waarheid zoo na mogelijk trachtte te komen; de titel alleen wees het reeds uit, dat hij niet MOHAMMED wilde schilderen, gelijk hij werkelijk *was*, maar gelijk de regtgeloovige Moslem zich hem *voorstelt*. Hij leverde niet meer dan de vertaling van Oostersche teksten, welke bovendien niet van misvattingen verschoond bleef, volgde blindelings het gezag der Oostersche schrijvers, en dischte zijnen lezers hunne legenden en wonderverhalen op, zonder eene poging, om de kostbare, maar van glans beroofde, paarlen der waarheid uit dezen mesthoof) van ongerijmde verdichtselen op te zamelen. Wat de latere biographiën van den Arabischen profeet betreft, aarzelen wij niet het oordeel van zijnen jong-

sten levensbeschrijver tot het onze te maken. ‘In weêrwil dergebreken van GAGNIER'S werk, vormde het den grondslag van alle latere biographiën van MOHAMMED. Niemand kwam het in den zin, de daarin geleverde vertalingen met de oorspronkelijke teksten te vergelijken, of den inhoud daarvan aan eene historische kritiek te onderwerpen. Ieder nam, naar mate van den omvang zijner biographie, meer of minder daaruit over, liet zich door staatkundige of kerkelijke inzigten leiden, om de meest voor zijn doel geschikte brokken, uit het kolossale gebouw van GAGNIER, als grondslag voor zijn eigen te bezigen, en maakte geene zwarigheid, om wat voor den omvang of het doel van zijn werk niet paste, als onbruikbaar puin tb laten liggen. Werden ook al somtijds andere bronnen, dan die GAGNIER ter dieuste stonden, voor een leven van MOHAMMED gebezigd, het vond plaats met eene der geschiedenis onwaardige oppervlakkigheid en nalatigheid, en het weinige nieuw ontdekte werd, om regt te kunnen worden uitgebazuind, door overdrijving en ongegronde bijvoegselen misvormd. Hierdoor moest men natuurlijk alle vertrouwen op het geheel verliezen. Zelfs in den jongsten tijd werden nog, niet slechts gelijk bij GAGNIER, historische feiten met fabelachtige verdichtsels, die reeds het gezonde menschenverstand verwerpen moet, bont dooreengemengd; maar zelfs tegenstrijdigheden van allerlei aard, anachronismen, die men den Arabieren naauwelijks vergeven zou, en andere historische onmogelijkheden in zulk eene menigte opeengehoopt, dat de lezer, zelfs ten aanzien der gewigtigste punten in het leven van den Arabischen profeet, te vergeefs naar inlichting zoekt.’

Er is onder de latere levensbeschrijvingen van MOHAMMED ééne enkele (de uitzondering, die wij zoo straks reeds bedoelden), die wegens den grooten naam des schrijvers, en wegens den overvloed van nieuwe bronnen en hulpmiddelen, waarvan hij heeft gebruik gemaakt, schijnen zou niet onder dit doemvonnis te kunnen worden begrepen. Het is die van den beroemden VON HAMMER PURGSTALL, in zijn' *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen groszer moslimischer Herrscher*. Doch het doet ons leed de uitzondering slechts voor zooveel het uitsluitend gebruik der door GAGNIER verzamelde bronnen betreft te kunnen laten gelden; in oppervlakkigheid en achteloosheid geeft VON HAMMER het aan niemand zijner voorgangers gewonnen, en wij gelooven zelfs, dat de schrijver der straks aangehaalde plaats in de laatste zinsneden bepaaldelijk het oog op MOHAMMED'S le-

ven in de *Gemäldesaal* gerigt heeft. Reeds waar ik in mijne bovengemelde redevoering eene enkele maal een punt uit het leven van MOHAMMED aanroerde, zag ik mij genoodzaakt het gezag van eene der gewigtigtigste van VON HAMMER'S ontdekkingen in twijfel te trekken, en zijne eigene, in de aanteekeningen aangehaalde, woorden met eenige ongeloovige vraagteekenen te voorzien. En inderdaad, hoeveel, of liever, hoe weinig er waar is aan zijne mededeeling omtrent WARAKA IBN NAUFAL, die door hem ‘ein für die Geschichte des Prophetenthumes MOHAMMED'S höchstmerkwürdiger Mann, dessen historische Wichtigkeit aber bisher allen Europäischen Biographen MOHAMMED'S entgangen’ genoemd wordt, zullen wij later gelegenheid hebben, op het voetspoor van MOHAMMED's jongste levensbeschrijving, aan te wijzen. Doch niet op dit punt alleen levert zij eene wederlegging van VON HAMMER'S beweringen; zij bevat eene doorgaande teregtwijzing van zijne inderdaad somtijds ongerijmde misstellingen, die, volgens de telling van een' Recensent, een aantal van 124 bedragen. In *Duitschland* heeft deze, voor het overige hoogstbescheidene, en nergens de strengste wetten der voegzaamheid overschrijdende, aanval op ‘den Grossmeister morgenländischer Studien’ aanleiding gegeven tot eene vrij levendige polemiek, zonder dat de poging van VON HAMMER'S vereerders, om voor den bewonderden man in de bres te springen, voor de redding zijner eer, ten aanzien van naauwkeurigheid en gezonde historische kritiek, eenige belangrijke resultaten heeft opgeleverd. Bij ons, waar ieder, die in de Oostersche letteren belang stelt, zich den strijd van HAMAKER met VON HAMMER over eenige punten in de vroegere geschiedenis van het Ottomannische rijk herinnert, zal het welligt minder moeijelijk vallen der overtuiging van zijne talrijke en onverschoonlijke dwalingen ingang te verschaffen.

Een nog belangrijker hinderpaal echter, dan de gebrekkige kennis van MOHAMMED'S leven, voor de juiste en onpartijdige waardering zijner verdiensten als Godsdienstleeraar, was het gemis van toereikende kennis aangaande de zamenstelling en vroegere lotgevallen van den *Koran*. Er bestonden, wel is waar, een aantal vertalingen en verklaringen van den *Koran*, waarbij ook van den arbeid der beroemdste Arabische commentatoren een lofwaardig gebruik was gemaakt; maar er ontbrak, wat vóór alles noodig was geweest, een naauwkeurig onderzoek omtrent de orde, waarin, en de gelegenheden, waarbij de verschillende deelen door MOHAMMED waren uitgesproken.

Het was bekend, dat de redevoeringen, in den *Koran* vervat, eerst na zijnen dood tot één ligchaam waren verzameld; dat de geest der kritiek bij die verzameling niet had voorgezeten; dat noch op tijdsorde, noch op den inhoud, behoorlijk acht was geslagen; dat het vroeger en later gesprokene op de wonderlijkste wijze lag dooréénvermengd. Het gebrek aan zamenhang maakte het op vele plaatsen, zelfs bij eene oppervlakkige beschouwing, duidelijk, dat vaak één enkel hoofdstuk uit verschillende, oorspronkelijk door tijd en gelegenheid gescheidene, brokken was ineengezet; het was gemakkelijk in te zien, dat de *Koran* in dezen staat niet als grondslag kon dienen van een historisch-physiologisch onderzoek naar de ontwikkeling van MOHAMMED'S godsdienstige overtuiging, naar den invloed dien zucht naar heerschappij en grootheid op zijne voorgewende openbaringen moest uitoefenen; aan eene bevredigende oplossing der vele, in het boek van MOHAMMED'S openbaringen voorkomende, tegenstrijdigheden was in dezen stand van zaken niet te denken, en echter had nog niemand zich de moeite getroost, om zoo vele vragen, waarvan de juiste waardering van het karakter en de oogmerken van een' der gewigligste personen in de wereldgeschiedenis, de juiste beoordeeling van een der belangrijkste feiten in de geschiedenis der menschheid, ten eenemale afhangt, tot het voorwerp van gezet onderzoek te maken, en den *Koran*, door eene oordeelkundige herstelling der oorspronkelijke orde, tot den getrouwen spiegel te maken der ontwikkeling van MOHAMMED'S denkwijs, en tot de beste en zuiverste bron der geschiedenis van zijn leven.

Wij moeten echter, om billijk te zijn, erkennen, dat de taak eene veelomvattende is, en van de grootste moeijelijkheden vergezeld gaat. Ik had zelf eenmaal het voornemen, mijn volgend leven (want het scheen geene taak voor weinige jaren) aan hare vervulling te wijden. Doch weldra plaatsten zich tallooze beletselen tusschen mij en den voorgenomen' arbeid, die inmiddels op eene wijze volbragt werd, welke geacht mag worden aan alle billijke verwachtingen te voldoen. De *historisch-kritische Einleitung in den Koran*, die wij op het oog hebben, is het werk van denzelfden schrijver, aan wien wij de jongste levensbeschrijving van MOHAMMED verschuldigd zijn. Inderdaad behoort deze dubbele taak bij elkander, wijl MOHAMMED'S uitwendig leven vooral uit de grondige studie van den *Koran* moet gekend warden, en omgekeerd de kennis van MOHAMMED'S uitwendig leven het standpunt aan de hand geeft,

waarop men zich bij de kritische beschouwing van den *Koran* en zijne verschillende deelen behoort te plaatsen. Doch het wordt tijd, dat wij den uitstekenden geleerde, die deze allerbelangrijkste diensten aan de Oostersche letteren bewezen heeft, wat nader aan onze lezers doen kennen.

Dr. GUSTAV WEIL, uit het Groot-Hertogdom *Baden* geboortig, is, zoo niet van belijdenis, althans van afstamming, een Israëliet. Brandende zucht, om de bakermat van het Mozaïsme, het Christendom en den Islam door eigene aanschouwing te leeren kennen, en den oorsprong der godsdiensten te bestuderen op het tooneel harer ontwikkeling zelve, dreef hem vroegtijdig naar het Oosten. Na eene reize door *Syrië* en *Palaestina*, vertoefde hij twee jaren te *Kaïro*, waar hij zich met onvermoeide vlijt aan de uitsluitende beoefening der Oostersche talen, inzonderheid der Arabische, toewijdde. In dienst van MEHEMED-ALI, was hij dikwijls als tolk werkzaam, terwijl hij, ten gebruike der door dezen vorst opgerigte scholen, een gedeelte der *Gèographie* van MALTEBRUN in het Arabisch overzette. Intusschen volgde hij de lessen, die te *Kaïro* aan de moskee *Al-Azhar* over de Arabische taal werden gegeven, en verkreeg bij zijn vertrek een getuigschrift van een' der Hoogleeraren, waarbij deze verklaarde, dat de Heer WEIL de moeijelijkste Arabische werken bij hem gelezen had, en thans geen verder onderwijs behoefde, maar geregtigd was zelf als leeraar in de Arabische taal en letterkunde op te treden. WEIL verliet *Egypte* in het laatst van 1835, en zette zich neder te *Heidelberg*, waar hem op zijne aanvrage, om als privaat-docent voorlezingen voor de kweekelingen der Hoogeschool te mogen houden, als voorafgaande proeve van geschiktheid, door de Philosophische faculteit de vraag ter beantwoording werd voorgesteld: *Welke was de toestand der Arabische poëzij vóór* 'MOHAMMED, *en welken invloed oefende de profeet daarop uit*?' Aan deze vraag hebben wij zijne uitmuntende schets: *die poetische Literatur der Araber, vor und unmittelbar nach* MOHAMMED, te danken. Een andere letterkundige arbeid, van grooter gewigt en omvang, die hem korten tijd daarna werd opgedragen, was het vervaardigen eener geheel nieuwe en volledige Hoogduitsche vertaling der Duizend en ééne nacht, voor de prachtuitgave, met houtsneêplaten, door COTTA begonnen, en door DENNIG FINCK en C^{o}. te *Pforzheim* voleindigd. Ten gevolge van een verschil met de uitgevers, schijnt een gedeelte van dezen arbeid in andere handen te zijn geraakt. WEIL vol-

tooide echter dit werk, gelijk hij het had aangevangen, en hield zich daarmede, van 1838 tot 1841, althans voor een aanmerkelijk gedeelte, onledig. Intusschen was hem de verlangde post van privaat-docent opgedragen, en begon hij in 1837 reeds het leven van MOHAMMED ten behoeve zijner voorlezingen te bewerken, en weldra rijpte bij hem het besluit, om het leven en de leer van dezen buitengewonen man tot het bijzonder voorwerp zijner studiën te maken, en de resultaten daarvan aan het geletterde publiek mede te deelen. Eene nieuwe opwekking daartoe vond hij in de klagten, door EWALD, in het *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, over het ontbreken eener goede levensgeschiedenis van MOHAMMED geuit. Aanvankelijk echter verhinderde hem de nog niet ver gevorderde vertaling der Duizend en ééne nacht zich zoo uitsluitend, als hij wenschte, aan dezen arbeid te wijden. Echter was MOHAMMED met den *Koran* van dit oogenblik af de vertrouwde medgezel zijner gedachten; hij las en herlas wat over den profeet en zijne openbaringen geschreven is, en vond na de voltooijing der Duizend en ééne nacht, in 1840, gelegenheid, om op eene reize naar *Gotha* belangrijke hulpmiddelen voor de volvoering van zijn plan te verzamelen, die later, door de goedwilligheid van professor EWALD, nog met andere, niet minder gewigtige, vermeerderd werden. Reeds tegen het einde van 1843 vond WEIL zich in staat, zijn werk, onder den titel: MOHAMMED *der Prophet, sein Leben und seine Lehre*, in het licht te zenden, hetwelk door allen, die de behoeften er aan gevoelden, en er de verdiensten van konden op prijs stellen, met luide toejuiching werd begroet.

Wij zouden niet op de belangstelling onzer lezers durven rekenen, wanneer wij hier de namen der schrijvers en hunner werken wilden vermelden, waaruit WEIL zijn leven van MOHAMMED geput heeft, en achten het te minder noodig hen daarmede lastig te vallen, wijl reeds een ander vaderlandsch Tijdschrift deze taak, ten behoeve der mannen van het vak, genoegzaam heeft vervuld[1]. In 1844 volgde de uitgave van WEIL'S inleiding op den *Koran*, en in 1845 een ander werkje, onder den titel *Biblische Legenden der Muselmänner*, waartoe mede de bewerking van het leven van MOHAMMED naar Arabische bronnen hem de stof had geleverd, en dat, schoon niet uitsluitend voor het geleerde publiek bestemd, echter als eene niet

(1) Zie Referent, 1844, Kol. 171.

onbelangrijke bijdrage tot de verklaring van den *Koran* kan beschouwd worden.

Nog een ander hulpmiddel voor de beoefening van den *Koran*, in de laatste jaren in het licht verschenen, verdient ten minste in het voorbijgaan eene vermelding. Ik bedoel de *Selections from the Kuran with an interwoven commentary* (1843) van LANE, den beroemden schrijver der *Customs and Manners of the modern Egyptians*, en van eene Engelsche vertaling der 1001 nacht, met voortreffelijke noten verrijkt. Wij vinden in dat werk de belangrijkste plaatsen uit den *Koran* over de geschiedenis der oude profeten en Godsmannen en de leerstellingen van den *Islam*, in methodische orde gerangschikt, en volgens de beste Arabische exegeten verklaard. De Inleiding, die voor verre het grootste gedeelte uit SALE'S *Preliminary Discourse* ontleend is, bevat echter eenige toevoegselen van den schrijver, die alle opmerkzaamheid verdienen.

De schrijver dezer bladen, in het bezit van zoo vele hulpmiddelen, die een nieuw licht over het leven en de leer van den profeet der Arabieren hebben doen opgaan, gevoelde zich gedrongen tot een vernieuwd onderzoek naar eene reeks van vraagstukken, in de reeds aangehaalde rede ter sprake gebragt; hij wilde daardoor de verspreiding van dwaling zoo veel mogelijk zoeken te keer te gaan, de belangstelling voor een onderwerp trachten te vermeerderen, dat hij reeds eenmaal dringend aan de opmerkzaamheid, inzonderheid der Godgeleerden, aanbeval, en eene onpartijdige waardering van den persoon en de Godsdienstleer van MOHAMMED bij zijne landgenooten, naar zijn vermogen, bevorderen. Geene aaneengeschakelde levensgeschiedenis van MOHAMMED, geene systematische uiteenzetting der tot vruchtbare beoefening van den *Koran* vereischte voorafgaande kundigheden, is zijn oogmerk; slechts eene nalezing op de vroeger behandelde stof, het belang der kennis van MOHAMMED en zijne leer uit het standpunt van den Christen, was zijn doel. De latere ontwikkeling der leer van den *Islam*, hoe gewigtig zij ook zijn moge, blijft geheel van zijne tegenwoordige beschouwing uitgesloten. Hij hoopt bij de lezers van *de Gids* eenige sympathie te vinden voor zijn streven, terwijl hij tevens hun, die dit onderzoek ongaarne de plaats eener novelle zien innemen, reeds bij voorraad de verzekering durft geven, dat de omvang van zijn stuk niet in de gewone verhouding zal staan tot de lengte dezer inleiding.

II. Mohammed en Waraka Ibn Naufal.

Wij vinden in den *Koran* zeer talrijke en duidelijke sporen van MOHAMMED'S bekendheid met het leven en de lotgevallen der Godsmannen en Profeten des Ouden Verbonds, en de geschiedenis van den Zaligmaker. Men geloofde tot dusverre gemeenlijk, dat MOHAMMED deze kennis uit den omgang met Christenen en Joden geput had, en zij derhalve alleen op mondelijke overlevering berustte, en vond hierin ook wel gedeeltelijk de oorzaak van de geheel afwijkende wijze, waarop vele geschiedenissen uit den Bijbel in den *Koran* worden voorgedragen, terwijl men die voor een ander gedeelte aan opzettelijke verminking toeschreef. Dat MOHAMMED de Schriften des O. en N. Testaments in de oorspronkelijke taal zou hebben kunnen lezen, kon, wegens zijn erkend gebrek aan verkregene kundigheden, niemand in den zin komen, en van eene vertaling des Bijbels In het Arabisch, die reeds ten tijde van MOHAMMED kon bestaan hebben, was nog nimmer eenig spoor ontdekt. Belangrijk dus mogt de ontdekking genoemd worden, die VON HAMMER in de volgende woorden mededeelt: ‘In het derde jaar na de zending der eerste Sura des Korans stierf WERKA, de zoon van NAUFIL, de neef van CHADIDJA (MOHAMMED'S eerste echtgenoot), een voor de geschiedenis van MOHAMMED'S profetische waardigheid allermerkwaardigst man, wiens historisch gewigt tot nog toe evenwel door de Europesche levensbeschrijvers van MOHAMMED onopgemerkt is gebleven. Deze hebben de uit den *Koran* blijkende naauwkeurige bekendheid van MOHAMMED met den Bijbel uit zijne beide reizen naar *Syrië* en zijn kort onderhoud in het klooster te *Bosra* met de monnikken BAHIRA en NESTOR pogen te verklaren, maar van den Christelijken priester WERKA IBN NAUFIL, den neef van CHADIDJA, welke gedurende de eerste 18 jaren van MOHAMMED'S huwelijk in den vertrouwdsten omgang met hem leefde, bezitten zij niet de geringste kennis. WERKA IBN NAUFIL was niet slechts een Christen, maar ook een

priester, en had het Oude en Nieuwe Testament uit het. Hebreeuwsch in het Arabisch overgezet. Aan hem had CHADIDJA de eerste openbaring van haren echtgenoot medegedeeld, en de grijze WERKA wenschte haar geluk daarmede, dat MOHAMMED, even als MOZES, door GABRIËL openbaringen van den hemel ontvangen had. CHADIDJA en haar neef WERKA waren dus de beide eerste belijders van den Islam, en des laatsten Arabische vertaling der H.S. geeft de bevredigendste inlichting omtrent MOHAMMED'S plagiaten uit den Bijbel. MOHAMMED treurde bitter over zijnen dood, en alle bronnen der overlevering hebben het volgende woord bewaard, dat hij bij zijn sterven uitsprak: “Ik heb een' priester in het Paradijs gezien, gebuid in een groen kleed, want hij was een geloovige, en was niemand anders dan WERKA.” WERKA IBN NAUFIL verdient dus bijzondere opmerkzaamheid, niet slechts in de geschiedenis van MOHAMMED'S leven als zijn huisvriend en leeraar in de Godsdienst, maar ook in de geschiedenis der letteren als de eerste bekende vertaler der H.S. in het Arabisch.’

De ontdekking van VON HAMMER schijnt eene rijke mijn te zijn voor andere gewigtige ontdekkingen, en wij gelooven, dat het, aanwezen van een Nieuw Testament in het Hebreeuwsch, hetwelk tot grondslag voor WARAKA'S overzetting strekken kon, voor de meeste zijner lezers niet minder eene nieuwigheid zal geweest zijn, dan de Arabische overzetting van WARAKA zelve. Ook schijnt VON HAMMER den *Koran* met andere dan gewone oogen te lezen, indien hij er eene *naauwkeurige* bekendheid met de Schriften des O. en N. Testaments in ontdekken kan. Voorzeker zou dan de opzettelijke verdraaijing en verminking al eene voorbeeldelooze hoogte moeten bereikt hebben. Maar inderdaad, om van kleinigheden, als de verkeerde spelling der namen WERKA en NAUFIL (in plaats van WARAKA en NAUFAL) niet te spreken, is het toch wat erg misbruik maken van het vertrouwen der lezers, van welke slechts weinige in de gelegenheid zijn de waarde der bewering te onderzoeken, en wat ligtvaardig omspringen met den eerbied, aan de historische trouw verschuldigd, om zich aan zulk eene aan opzettelijke verdichting grenzende overdrijving schuldig te maken.

De eenige door VON HAMMER ten aanzien van WARAKA'S overzetting der H.S. aangehaalde schrijver, is de Turksche vertaling van IBRAHIM HALEBI, die te *Bulak* in *Egypte* gedrukt is. Ook WEIL wist zich dit werk te verschaffen, en leert het ons in zijne voorrede kennen als eene uitbreiding of verklaring eener in het

oorspronkelijke in een gedicht van slechts 63 strophen te zamengedrongene biographie van den Profeet. Doch wij behoeven niet eens deze gesteldheid des werks, die zeker niet geschikt is, om ons hoog van het gezag daarvan te doen denken, als grond van twijfel omtrent VON HAMMER'S beweringen te laten gelden. WEIL heeft de eigene woorden der Turksche vertaling medegedeeld, waarvan de letterlijke zin deze is: 'WARAKA, die een neef was van CHADIDJA, had zich ten tijde des Heidendoms tot het Christendom bekeerd en het Evangelie in het Arabisch vertaald. Hij was toen zeer oud en blind.' Men ziet, dat zelfs bij IBRAHIM HALEBI met geen woord van de vertaling des Ouden Verbonds wordt gesproken: doch ook wat over de vertaling des Nieuwen Verbonds gezegd wordt, schijnt, volgens andere en zuiverder bronnen, eenige beperking te vereischen.

Wij laten hier de woordelijke vertaling volgen der plaatsen, door WEIL, uit zijne eigene bronnen, in de oorspronkelijke taal medegedeeld. Het meest zegt nog de getuigenis van den *Chamis*, welke dus luidt: 'Daarop ging CHADIDJA met hem tot WARAKA, den zoon van NAUFAL. Deze was een neef van CHADIDJA, en had ten tijde des Heidendoms (vóór MOHAMMED'S zending) de Christelijke Godsdienst omhelsd. Hij schreef het Arabisch, volgens eene andere traditie, het Hebreeuwsch. Hij schreef in het Arabisch uit het Evangelie zoo veel het God behaagde, en hij was zeer oud en blind.' De zin der woorden is niet volkomen klaar; ten hoogste kan hier van de vertaling eeniger brokken uit het N.T. sprake zijn. Nog minder beteekent de getuigenis van den *Sirato-r-rasoel*: 'Daarop begaf zij zich tot WARAKA IBN NAUFAL, den zoon van haren oom. Deze had zich tot het Christendom bekeerd, en de boeken (der Christenen) gelezen, en (het onderrigt) van de bezitters der Wet en des Evangelies gehoord. Aan dezen verhaalde CHADIDJA, wat de Godsgezant haar verhaald had.' Eindelijk halen wij hier nog eene plaats aan wit een derde geschrift (den *Insano-l-Oojoen*), wijl zij bewijst, wat de vroeger aangehaalde plaatsen reeds eenigermate doen vermoeden, dat WARAKA, vóór zijne bekeering tot het Christendom, ook de Godsdienst van MOZES had beleden. Na verhaald te hebben, dat WARAKA de openbaringen, aan MOHAMMED ten deel gevallen, met die, welke aan MOZES geschied waren, vergeleken had, laat de schrijver deze woorden volgen: 'Hij maakte gewag van MOZES en niet van JEZUS, ofschoon deze hem nader was, en hij zijne Godsdienst had omhelsd, daar hij eerst de Godsdienst van MOZES beleden had en daarna Christen was gewor-

den, wijl ten aanzien der Profetische waardigheid van MOZES geen twijfel bestaat.'

De vergelijking dezer plaatsen met VON HAMMER'S verhaal maakt alle verdere aanwijzing zijner overdrijving overbodig; wij konden nog op eene andere overdrijving opmerkzaam maken, waar hij zegt, dat de Europesche biographen van MOHAMMED van WARAKA IBN NAUFAL niet de geringste kennis bezitten. Inderdaad vindt men alles, wat de aangehaalde plaatsen ons leeren, met uitzondering van hetgeen de *Chamis* over de vertaling van een deel des Nieuwen Testaments mededeelt, reeds bij GAGNIER, POCOCKE, SALE en in REISKE'S vertaling van ABULFEDA opgeteekend(1).

Het lijdt evenwel geen' twijfel, dat men vroeger aan de monnikken BAHIRA en NESTOR veel te grooten invloed op het leven en de leer van MOHAMMED heeft toegekend. Binnen hoe enge grenzen deze invloed moet beperkt worden, leert ons het eenvoudig verhaal van het gebeurde. Van den eersten verhalen ons de Arabische schrijvers, na aftrek eeniger ongerijmde fabelen, slechts het volgende: Toen MOHAMMED op twaalfjarigen, volgens anderen op negenjarigen, leeftijd zijn' oom ABOE TALIB op eene handelsreize naar *Bosra* vergezelde, werd de Karavaan in de nabijheid der stad door eenen Christen-monnik ontvangen en onthaald, dien sommigen BAHIRA, anderen DJERDJIS (GEORGIUS) noemen. Deze vond zoo veel welgevallen in MOHAMMED, en ontdekte in hem zulk eenen grooten aanleg, dat hij ABOE TALIB aanbeval, bijzondere zorg voor hem te dragen, en hem voorspelde, dat hij tot een buitengewoon man zou opwassen. Volgens sommigen was deze BAHIRA een Jood geweest, en hieruit verklaart WEIL met veel waarschijnlijkheid zijnen dubbelen naam, door aan te nemen, dat hij zijnen vroegeren bij den doop met dien van GEORGIUS verwisselde. Van niet meer gewigt is wat ons van NESTOR verhaald wordt, dien MOHAMMED op eene andere handelsreize, vijftien jaren later, zoo het schijnt, in hetzelfde klooster ontmoette, en die hem op nieuws voor een' Profeet erkende. Zeker geven de wonderverhalen, waarmede de legende dit berigt van een paar toevallige ontmoetingen heeft opgetooid, ons geen regt, om aan een' vertrouwden omgang of eene geheime verstandhouding van MOHAMMED met deze monnikken te denken.

Doch indien wij aan de eene zijde het gevoelen, dat MOHAM-

(1) Zie GAGNIER bl. 100, 107; POCOCKE, Spec. Hist. Ar. ed. WHITE, bl. 162; SALE, Prelim. Disc. (uitg. van 1836), bl. 33, of bij LANE, bl. 60; ABULF. Anu. Mosl. T.I., p. 29.

MED zijne kennis aan de geschiedenissen des O. en N. Verbonds aan BADIRA en NESTOR dank moest weten, prijs geven, en aan den anderen kant met nadruk volhouden, dat de Heilige Schriften voor hem zelven, die waarschijnlijk eerst in gevorderden leeftijd Arabisch leerde lezen en schrijven, en zeker in andere talen volstrekt onervaren was, geheel ontoegankelijk waren, behoeven wij daarom niet te wanhopen aan het vinden eener gepaste verklaring van het ontstaan der bijbelsche legenden, in den *Koran* bevat, te minder daar het karakter dezer legenden niet het minste regt tot het vermoeden geeft, dat zij onmiddellijk uit den tekst der Heilige Schriften zouden geput zijn. WEIL heeft over dit onderwerp eenige zeer juiste opmerkingen medegedeeld in de inleiding zijner *Biblische Legenden der Muselmänner*, die ons hoofdzakelijk ten leidraad zullen strekken bij de poging tot verklaring, waarmede wij dit artikel willen besluiten.

Schoon er voor VON HAMMER'S bewering, dat MOHAMMED achttien jaren lang in vertrouwden omgang met WARAKA leefde, even weinig grond bestaat als voor die betreffende des laatsten volledige bijbelvertaling, is het echter in het geheel niet onwaarschijnlijk, dat hij op de godsdienstige denkwijze van MOHAMMED een' beslissenden invloed heeft uitgeoefend. Zelf niet bevredigd door de afgoderij, die in zijn Vaderland, *Arabië*, had veld gewonnen, maar nogtans niet alle overlevering van zuiverder godsdienstbegrippen had verdrongen, en de vereering van eenen hoogsten God niet buitensloot, had WARAKA eerst in het Jodendom zijn heil gezocht, en was later tot het Christendom overgegaan, In het eerste mishaagde hem welligt de drukkende last der uitwendige plegtigheden, de geest van Pharizcesche beuzelarij, de doode letterdienst, bij het gebrek aan levend maken den geest; maar dat ook het Christendom, gelijk het in die dagen, en vooral in het Oosten, was, geene bevrediging aanbood aan hem, wiens afval van de Godsdienst der Vaderen waarschijnlijkst zijnen oorsprong had in den afkeer van de dienst van vele Goden nevens den Allerhoogsten God, kunnen wij ons gemakkelijk voorstellen. Eene innige behoefte aan kennis der waarheid schijnt WARAKA van de eene Godsdienst naar de andere te hebben voortgesleept; doch overal elementen vindende, die hem afstieten, in plaats van hem aan te trekken, eindigde hij welligt met zich een zuiver Theïsmus te ontwerpen, dat met andere woorden een Jodendom zonder rituële wetten, een Christendom zonder Triniteit, Menschwording en MARIA-vergoding was, en gepaard

moest gaan met de overtuiging, dat zoo de Wet en het Evangelie werkelijk van goddelijken oorsprong waren, de verkeerdheid der menschen die oorkonden van Gods openbaring vervalscht had. De overtuiging, die zich in de leer van MOHAMMED zoo duidelijk en krachtig uitspreekt: ‘Er is één God, en MOZES en CHRISTUS zijn Profeten, die de dienst des éénen Gods hebben gepredikt, maar wier leer door menschelijke bijvoegselen misvormd is,’ was bij hem welligt de vrucht van de gesprekken en lessen van WARAKA; en toen hij, krachtig door deze overtuiging aangegrepen, zich zelven een' Profeet waande, geroepen om de ware Godsdienst te herstellen, kon WARAKA in gemoede zijne overtuiging deelen, en hem met eene openbaring, gelijk zij aan MOZES geschied was, geluk wenschen.

Is deze de ware geschiedenis van het ontstaan van MOHAMMED'S godsdienstige denkwijs, dan is de oorsprong der Bijbelsche legenden des *Korans* gemakkelijk te verklaren. Hij is te zoeken in de Joodsche overlevering, die aan WARAKA niet onbekend kon zijn, en inderdaad heeft een naauwkeurig onderzoek der Muzelmansche legenden geleerd, dat zij schier alle in den Talmud en de schriften der Rabbijnen gevonden worden. Want aan te nemen, dat deze legenden gemeengoed der Arabieren en Joden zouden geweest zijn, verbiedt reeds de omstandigheid, dat MOHAMMED ze zijnen landgenooten mededeelt als iets nieuws, dat hem van Godswege geopenbaard was, terwijl zij hem beschuldigden, dat hij zich door vreemden liet onderrigten. Zelfs in de legenden van CHRISTUS is het gemakkelijk de denkwijze van een' gedoopten Jood te herkennen. MOHAMMED erkent in CHRISTUS het levende *woord* en den *geest* Gods, in tegenstelling tot de doode letter en de bloot uitwendige vormen, waartoe het Jodendom vervallen was; de wonderbare geboorte van CHRISTUS is hem niet aanstootelijk, want immers was ADAM ook alleen door het woord Gods geschapen; alle in het Evangelie verhaalde wonderen neemt hij gaarne aan, want vroegere Profeten hebben dergelijke verrigt; zelfs de hemelvaart is hem niets nieuws, want zij wordt ook van HENOCH en ELIAS verhaald; maar dat een Profeet zich en zijne moeder den hoogsten God ter zijde zou gesteld hebben, dat kan hij onmogelijk gelooven, dat moest hem eene goddelooze verdichting der priesteren schijnen. Evenmin kan hij den dood aan het kruis voor de zonden der menschen met zijne denkbeelden van Gods geregtigheid overeenbrengen. Niemand kan voor de zonden zijns naasten boeten, is de uitdrukkelijke leer van den *Koran*; daarom kan CHRISTUS niet voor an-

deren gestorven zijn; God redt zijne tolken en profeten uit alle nooden en gevaren, is het telkens wederkeeren de thema der legenden des *Korans*: daarom kan CHRISTUS niet werkelijk gekruisigd zijn; daarom werd de straf door Gods wonderbare tusschenkomst aan een' ander' voltrokken, dien echter de verblinde Joden voor CHRISTUS hielden, en hij zelf in de hemelsche heerlijkheid opgenomen.

Wij behoeven echter niet aan te nemen, dat MOHAMMED zijne kennis van Joodsche en Christelijke overleveringen uitsluitend aan WARAKA had dank te weten, die kort na MOHAMMED'S optreden als tolk der Godheid overleed. Twee andere personen vermeldt de geschiedenis, aan welke wij, welligt met evenveel regt, een deel in dit onderrigt mogen toekennen. De eerste is de Joodsche Schriftgeleerde ABDALLAH IBN SALAM, die kort na MOHAMMED'S vlugt naar *Medina* den Islam omhelsde; de andere de Perziër SALMAN, die, oorspronkelijk Magiër, later Christen was geworden, en ook langen tijd onder Joden verkeerd had. Van dezen laatsten verklaren eenige uitleggers des *Korans* deze plaats uit de 16^{e} Sura: 'Wij weten wel, dat de onloovigen zeggen: een mensch leert hem den *Koran*; maar hij, dien zij bedoelen, spreekt eene vreemde taal, terwijl die des *Korans* eene zuiver Arabische is.'

Indien het dus niet moeijelijk is in MOHAMMED'S leven omstandigheden aan te wijzen, waaruit zich zijne bekendheid met Joodsche en Christelijke legenden laat verklaren, het is evenmin moeijelijk rekenschap te geven van de redenen, die hem bewogen hebben daarvan bij zijne prediking gebruik te maken. Er was zeker in hem een zonderling mengsel van innige overtuiging van de waarheid zijner zending, en van sluw overleg, om het geloof daaraan ingang te verschaffen bij anderen. Ongetwijfeld geloofde hij zelf aan de legenden der Profeten, en achtte tevens de erkentenis van dit geloof het beste middel, om Joden en Christenen voor zich te winnen; reeds daarom is aan opzettelijke misvorming of verminking niet te denken. En toch moest bij de overtuiging, dat de H. Schriften doorde priesters moesten vervalscht zijn. terwijl geene kritische regelen de grenzen bepaalden, binnen welke het aannemen dier vervalsching moest bepaald blijven, hier hem twijfelachtig worden, wat met zijne vooroordeelen of belangen in strijd was, ginds de verzoeking tot eene wijziging, die daarmede strookte, hem onwederstaanbaar worden. Hoe moest het hem niet tegen de borst stuiten, dat ISMAËL, van wien hij afstamde, als de zoon der

verstootene slavin wordt beschouwd, terwijl de gansche liefde des Vaders aan IZAÄK en zijne nakomelingen geschonken wordt! Hoe konden de Messiaansche voorspellingen, zoo als zij in de schriften der Profeten bevat zijn, zich met zijne leer aangaande zich zelven, als het zegel der Profeten, verdragen? En hoe verleidelijk moest het voor hem zijn, zich als den door CHRISTUS beloofden *Parakleet* te beschouwen, vooral toen misverstand of vleijerij, dien naam in *Periklyt* veranderende, hem deed inzien, dat zijn eigen naam slechts de Arabische vertaling van dit Grieksche woord was! Want dat hier aan geen opzet, althans van MOHAMMED zelven, te denken is, waarborgt ons zijn gemis van alle taalkennis, en wordt zelfs door MARACCI[1] erkend.

(*Wordt vervolgd.*)

(1) In de noten op Sura LXI: 6: 'Existimo Graeculum aliquem apostetam persuasisse Mahumeto Spiritum Sanctum, quem CHRISTUS promisit, nuncapatum ab codem fuisse non *παράκλητσν*, Paracletum, i.e. advocatum seu consolatorem; sed *περίκλυτον*, Periclytum, i.e. valde inclitum, ac celebrem: quod satis convenit cum nomine Ahmad, landatissimum.' Vgl. nog bij denzelfden Prodr. P. I, p. 27.

Het Quarteronne-meisje.

(*Vrij gevolgd naar den Amerikaanschen Dichter* H.W. Longfellow.)

Weêrspieglend droeg de baai, die zeewaarts zich verbreedde,
Des slavenhaalders schip voor anker op de reede;
De zeilen hingen slap in 't vocht als in de lucht;
Het marde er tot de maan ten zetel op zou komen,
En in den wind des lands de wekstem zijn vernomen,
Om ze uit te slaan voor nieuwe vlugt.

De boot lag vast aan wal; - haar forsche roeijers sloegen
Den alligator gâ, dien zij ter schuilplaats joegen,
Die met den graauwen staart in 't groene wier verdween;
En vlijden lusteloos zich neder op haar banken,
En vloekten, ruige hoop van roovers, raauwe klanken
Der beide werelden dooréén.

Zij Jagen zaamgehurkt, om 't hoofd niet op te beuren,
Al kwam uit beemd en bosch het koeltje, met de geuren
Der specerij van 't West in weeldrig spel ontschaakt; -
Maar ware in 't ver verschiet de beker volgeschonken,
Maar had de dobbelsteen hun raatlend toegeklonken,
Opspringend waren zij ontwaakt!

En toch was 't zoet te zien, hoe blaauwe wolkjes zweefden,
Waar windes zonder tal hun bloesems zamenweefden,
Een looftent wapprende om en over 't rieten dak;
De planter zat er stroef en stil zijn pijp te rooken,
Tot door een' snellen schred 't gepeins werd afgebroken,
Een hoed van uit de heesters stak.

De slavenhaalder was 't, - die nu de klink al ligtte
Van 't hek, - die voor hem stond, - die 't woord reeds tot hem rigtte:
‘Voor anker ligt mijn schip, daarginder in de baai;
'k Wacht maar op ebbe en maan;’ hij zweeg, doch liet zijn vingren
De goudbeurs uit zijn vest eens heen en weder slingren,
En voer toen voort: ‘Wat kiest ge, paai?’

Een quarteronne-maagd, demoedig neêrgebogen
In schaâuw des loovers, sloeg, bij 't woord, haar valkenoogen,
Half nieuwsgier, half ontzet, op 't handeldrijvend paar;
Schoon was 't aanvallig kind hoezeer geen tooi het sierde,
En slechts een bonte rok haar om de heupen zwierde,
Als om den boezem 't raafzwart haar!

Een stilte - en om den mond van 't lieve meisje speelde
Een glimlach, als ge soms u in de kerk verbeeldde
Er om de trekken van een heilige te zien,
Wanneer een zonnestraal het kille marmer kuste, -
Een glimlach, die den blik der engelen verlustte,
En die den booze dwong te vliên.

Helaas! - ‘De grond wordt schraal!’ - dus mompelden de lippen
Des planters, - en de beurs dreigde aan de vuist te ontglippen,
Die onophoudelijk haar schijven klinken deed; -
‘De grond is uitgeput!’ - bij tusschenpoozen staarde
De planter naar de maagd, wier glimlach hem vervaarde;
Naar 't goud, dat langs de mazen gleed.

Een wijl bezweem de blik, die straks geldgierig vlamde,
En hief de hand zich weêr, 't was of de hand verlamde;
   Die gruwel scheen ook dat versteende hart te groot!'
Schoon half der razernij der hebzucht prijs gegeven,
Gevoelde hij, wiens drift de onnoozle riep in 't leven,
      Wiens bloed er door hare adren vloot!

En echter zou natuur haar pleitgeding verliezen!
De quarteronne zag d'ontaarden vader kiezen,
   Maar gilde niet, al ving hij gretig 't glinstrend goud,
Noch vond in tranen troost,-haar wangen slechts verschoten,
Als had de dood zijn tint er over uitgegoten,
      En of ze een lijk waar', werd ze koud.

De slavenhaalder nam haar bij de hand, en leidde
Haar met zich als een lam, tot waar zijn boot hem beidde,
   Tot waar de roeislag klonk bij heldren maneschijn;
En beurde er haar aan boord, die onder verre vreemden
Het West niet weêr zou zien, zijn bosschen, noch zijn beemden,
      Maar boeltjen, - maar slavin zou zijn!

E.J. POTGIETER

Mengelingen.

Dagboek op eene reis in Spanje. (1843.)

(*Naar het Fransch van* Edgar Quinet.)

(*Vervolg*.)

De redenaars. Aanklacht tegen Olozaga.

I.

In *Spanje* is de omwenteling eene daad van het leger geweest.De Schrijvers zinnen op haren ondergang. Waar de theorie aan het despotismus den weg baant, daar kan het wel niet anders,of het staat altijd voor de deur.

Het *Athenaeum* is het middelpunt der letterkundige beweging in *Madrid*: eene vrije instelling, waar de voornaamste staatkundige personen in openbare lezingen de openbare meening trachten te leiden. MARTINEZ DE LA ROSA, OLOZAGA, PIDAL, zijn er beurtelings voorzitters geweest. Het is eene poging, om over het land te heerschen door de gedachte, het eenige juk, waartegen het zich tot nog weêrbarstig getoond heeft.

Op bepaalde uren worden door die mannen openbare redewisselingen over verschillende letterkundige en wijsgeerige onderwerpen gehouden. Ik heb die zittingen, welker inrichting aan onderwerpen van bloot letterkundig belang de levendigheid van behandeling der staatkundige vraagstukken mededeelt, niet bijgewoond; maar ik heb eenige lezingen van den oud-minister

ALCALA GALIANO gehoord, dien men te recht een' der uitstekendste redenaars van *Spanje* acht. Men kan zich niet voorstellen, wat de Spaansche taal in den mond van zulk een' man is. De zangerigheid van het Italiaansch, de scherpheid van het Arabisch, de kracht van het Saksisch, de bevalligheid van het Provençaalsch, schijnt zij te vereenigen, en dit alles te kroonen met eene majesteit, die haar alleen eigen is. Die welluidende stortvloed sleept den redenaar, in weêrwil van zich zelven, mede. Haast schijnt hij aan eene natuurkracht te gehoorzamen, in stede van vrijwillig te handelen. Het lange en bleeke voorkomen van GALIANO, zijne gedrongene houding, zijn somber en doorploegd voorhoofd, zijn in strijd met die natuurlijke zeggingskracht. Hij schijnt gekromd onder den stroom en den rijkdom der woorden, die zijner lippen ontrollen. Men wil, dat hij alleen het geheim dier breedgeplooide Aziatische welsprekendheid zou bewaard hebben. Inderdaad, onbewegelijk als hij daar stond, dacht hij mij dikwerf het portret van een' ouden *Hidalgo* uit de zestiende eeuw, die plotseling de lippen zou openen, om er de schatten van den geest der nieuwere beschaving ruischend aan te doen ontvlieten.

Wat jammer, dat diepe moedeloosheid onder den luister dier taal doorschemert! Wat vooronderstelt zulk een geest van reaktie niet al misrekeningen, omkeeringen, uitbanningen en rampen, zoo der geheele Natie als der enkele burgers! Ik heb GALIANO al de bepalingen, die ooit van de vrijheid gegeven zijn, de eene voor, de andere na, hooren tegenspreken; en daar hij ze door geene nieuwe verving, moest men uit zijne rede wel het gevolg trekken, dat *Spanje*, door zoo vele bloedrivieren heen, een schaduw heeft nagejaagd, die niets blijkt te zijn dan een zinledig woord. Het was de welsprekendheid van een oprecht man, die wat hij eenmaal opbouwde zelf weêr afbreekt, en zich in mannelijke wanhoop over de onvruchtbaarheid zijner oude afgoden verontwaardigt. Wat moet hij geweest zijn in den tijd, toen hij nog aan de toekomst geloofde! Gisteren wierp hij het denkbeeld omver der gelijkheid; heden dat der volkssoevereiniteit. De omwenteling viel stuk voor stuk uiteen, en de instemming der menigte verzelde den slooper bij elken nieuwen mokerslag. Men had toejuichingen veil voor de verslagenheid, de uitputting, de wanhoop zelfs, gelijk vroeger voor de hoop. Zou *Spanje* er reeds aan denken, zich van de omwenteling, als van het kleed van DEIANIRA, te ontdoen?

De letterkundige wereld te *Madrid* ontleent haar leven aan de denkbeelden onzer Fransche *Doctrinaires*. Alleenlijk komt men in *Spanje* ruiterlijk voor zijne bedoelingen - de verdrukking van den volkgeest - uit, terwijl men zich bij ons in nevelen hult. Velen gaan, wat zij een verlicht despotismus noemen, met eene zeldzame rondborstigheid te gemoet. Ik mag er bijvoegen, dat de smartelijke trots, waarmede zij overal de woorden *ons Spanje, nuestra España*, bezigen, juist het tegengestelde is van de magistrale dorheid, waarmede de onzen van *dit land, ce pays*, spreken. Wel geloof ik, dat zij er op uit zijn, om het hunne te verdrukken; maar ik ben zeker, dat zij het niet zoeken te vernederen. Wanneer men op dat punt bij hen aandringt, komen de meesten er zonder metaphysische omwegen voor uit, dat zij van hunne begoocheling teruggekomen, *desengañados*, zijn. Dat woord komt gedurig in hunne gesprekken terug. Er zijn er zelfs, die, om alles uit te schudden, zich in de herinneringen van FILIPS II, als in eene vesting, hebben teruggetrokken.

Te midden dier tegenstrijdigheden vraag ik mij zelven af, van waar toch de adem des levens gekomen is, die *Spanje* doortintelt. Die adem is noch uit de schrijvers, noch uit den boezem des volks uitgegaan. NAPOLEON heeft, zonder het te weten, de omwenteling achter zich gezaaid. In den onafhankelijkheidskrijg heeft de Spaansche Natie zich zonder haren koning gered. Zoo heeft zij geleerd, dat zij iets uit zich zelve doen kan. Hare eigene kracht is haar geopenbaard in die veldslagen, waaraan de Monarchie ontbroken heeft. In die heldhaftige verlatenheid heeft zij haar eigen leven, haar recht, hare soevereiniteit gevoeld, en, vreemdaartig verschijnsel! strijdende voor haren koning, heeft zij de afgoderij des koningschaps verloren.

Vraagt niet wie *Spanje* beroert; het is geene hand eens menschen. Hier is geen ROUSSEAU of MIRABEAU, wien gij alles wijten knnt. Men ziet den schok zonder de oorzaak te bespeuren; te onwederstaanbaarder, naar mate hij geheimzinniger is. Het volk ondergaat dien schok, zonder hem uitgelokt te hebben. Van zoo vele omwentelingen de eenige, die slechts God tot aanvoerder heeft.

II.

De *Cortes* zijn bijeen. Met de afkondiging van de meerderjarigheid der koningin schijnen zij aan hunne bestemming voldaan te hebben, en niets doet mij gissen, dat ik eenige belangrijke beraadslaging zal bijwonen. Dezelfde afmatting drukt op alle partijen. De omwentelingsmannen zijn der omwenteling, de ministers het ministerie moede. De voorzitter van den raad, LOPEZ, die, sints den val van ESPARTERO, het voorloopig bewind geleid heeft, acht zijne zending volbragt; gaarne geeft hij zijn kortstondig diktatorschap op. Zoo heftig men zich elders aan het gezag vastklampt, zoo ongeduldig is men hier om het te verlaten. Wat zou men bij ons zeggen, zoo de voorzitter van den ministerraad eens soortgelijke gevoelens liet doorschemeren, als LOPEZ nog onlangs in duidelijke bewoordingen uitsprak?

'Mijn karakter,' zeide hij, 'mijne neigingen, mijn geheele leven zijn altijd, in alle opzigten, in strijd geweest met de leefwijze eens ministers, en zullen het altijd zijn. Ik kan in die stiklucht niet ademen, waar geest en gedachte telken oogenblik in de kleingeestigste kuiperijen, persoonlijkheden en aanmatigingen te loor gaan, waar aanhoudende misleiding het hart uitdroogt, waar herhaalde misrekeningen ten letste het geloof ontwortelen.

Hoe heb ik een eervol en rustig amt kunnen laten varen voor een weinig damp, waardoor ik nooit bedwelmd werd? Hoe heb ik, met mijn onafhankelijk en, wilt ge, grillig karakter, mij aan de onlijdelijke kwellingen van een ministerie kunnen onderwerpen? Hoe heeft de man, wiens gulden droomen wijlen in het gehucht, dat hem zag geboren worden, de herinneringen van kindsheid en ondervinding aan de deuren der ministeriën en paleizen kunnen achterlaten? Neen, het is niet mogelijk! - En toch! ik heb het offer gebracht, schoon ik het haast nog niet geloove. Mij is te moede, als had een zware droom zich op mij gelegerd; toch acht ik mij reeds gelukkig, nu het oogenblik nadert, dat mij uit dien gejaagden slaap zal wekken.'

Men gelooft den minister uit eene toovervetelling of uit den *romanceros* te hooren. En toch is het eene wezenlijkheid:

die ziel uit de gouden eeuw is de eerste volksman van *Spanje*. Noch de uitspraak van het *Congres*, dat hij zijn vaderland aan zich verplicht heeft, noch de toejuiching des volks, niets heeft hem kunnen weêrhouden: hij heeft zijn ontslag genomen.

Met LOPEZ aan het bewind, hebt ge den geest der riddertijden in den konstitutioneelen regeringsvorm overgebracht. Ge vindt hem, man des volks als hij ook tijdens zijn ministerie gebleven is, geheel terug in het volgende antwoord op de tegenwerping, door velen, tijdens het vraagstuk der meerderjarigheidverklaring van ISABELLA II, gemaakt.

'Men werpt ons tegen, dat de koningin jong is; maar het *congres* is ook jong, wijl de meeste leden, die het zamenstellen, jong zijn; en in dat alles zie ik slechts het schitterende teeken der vernieuwing en der uitzichten, welker kleuren onze eeuw draagt. En waarom? Omdat de sleutelen der toekomst aan de jeugd zijn toevertrouwd; omdat zij de toekomst des vaderlands in hare handen heeft; omdat de jeugd alleen de eeuw kent, waarin zij geboren is, de eeuw, die de hare is, de eeuw, die haar toebehoort; omdat zij, vol van moed, het hart nog door geene daden bezoedeld, de ziel overvloeijende van leven, zich met den kreet van *Medea* in de hachelijkste ondernemingen stort, overschillig of ten zegepraal dan ten val.

Neen, Mijneheeren! wachten wij niet alles van den rijperen leeftijd, die niets doet, uit overmaat van denken; rekenen wij nog minder op den ouderdom, die voor alles vreest, alles wantrouwt, stram en koud als de dood, die hem wacht, zonder geloof om eene onderneming aan te vangen, zonder moed om haar te volbrengen. Onze instellingen zijn jong; de menschen, die ze in werking zullen brengen, moeten jong en nieuw zijn als zij.'

Het land, waar het hoofd van den staat deze ridderlijke woorden kan uitspreken, is niet zonder toekomst. Men heeft ons van hooger hand zoo lang gewend in al de verklaringen der regering denzelfden grafachtigen toon weêr te vinden, dat elke schijn van leven ons een staatkundige misslag schijnt. Bij dien wedstrijd van zedelijk verval, die zich van ons allen heeft meester gemaakt, zou die lofspraak op leven en lente haast eene belediging zijn. Zulk een man zou zich, door die woorden alleen, onbruikbaar maken.

III.

Op het middaguur wordt de vlag geheesen op het dak van het paleis des *Congreso*. Het is het teeken van de opening der zittingen. Het zoogenaamde paleis was tot eene schouwburgzaal bestemd. Ofschoon het reeds laat zij, is er aan den ingang geen spoor van eenigen volkstoeloop. De *Cortes* hebben tot de verbeelding des volks niet kunnen, of niet willen spreken. Het schijnt, als vreezen zij de monarchie in de schaduw te stellen.

Van binnen zijn de muren met marmeren platen bedekt, waarop in gouden letteren de namen geschreven zijn der voornaamste verdoversten, die voor de zaak der omwenteling sneuvelden, EMPECINIADO, RIEGO, PORTLIEZ, MANZANARES, hinderlijke getuigen van de ontwerpen der thans levenden. De plaatsen der afgevaardigden zijn niet in een' halven cirkel, maar in eene ellips geschikt, zoodat zij, als het ware een renperk vormen, waarin de redenaar zich van alle zijden moet omringd voelen, als de stier in den cirkus. Geen zweem van het gemompel en geschuifel, dat bij ons elke staatkundige gebeurtenis voorafgaat en aankondigt, laat zich hooren. Met vasten tred komt een man binnen, door enkele anderen gevolgd. Breede zwarte lokken vallen over zijn voorhoofd. Niet het langwerpige en koude voorkomen heeft hij van den Kastieljaan, maar het ronde hoofd van den Kataloniër. Een kalm verstand blikt uit zijne oogen, die zich langzaam verhelderen; zijne openstaande lippen teekenen niets van de geheimzinnigheid des diplomaats; zijne forsche gestalte en een schijn van jeugdigheid, over zijn' geheelen persoon verspreid, vormen eene mengeling van kracht en fijnheid, waarin het schoonste evenwicht heerscht. Het is *Don* SALLUSTIANO OLOZAGA. Met eene langzame en ernstige stem kondigt hij het kongres aan, dat het nieuwe ministerie gevormd en hij er het hoofd van is. Zijne woorden zijn vol zelfvertrouwen en zonder eenige zwelling; men gevoelt eene hand, die met vastberadenheid en eenvoud den staf des bewinds aanvaardt; met algemeene welwillenheid wordt hij ontvangen. Eerste minister der regering van ISABELLA II als hij is, breidt de toekomst der koningin ook over hem hare heuchelijke voorteekenen uit. *Spanje* buigt zich van zelve onder eene maagdenhand. Bij den glans der kroon, nu

van de voogdij bevrijd, voegen zich de afgematheid der openbare meening, de behoefte naar een gezag, onverschillig welk. Niemand heeft immer bij eenig volk onder gelukkiger uitzichten het gezag aanvaard.

IV.

Ongeloofelijke gebeurtenissen, die mij in voortdurende spanning heilden, hebben mij verhindered dit dagboek voort te zetten. Ik wil het hervatten en trachten eenige ordening te brengen in de hevingste, de schrikkenlijkste en de verschillendste indrukken, die ik immer ondervond. Eene veertienjarige koningin, die haren minister beschuldigt van geweld, aan haar gepleegd, om haar een besluit tot ontbinding der *Cortes* af te persen; een staatkundig drama, meer verrassend dan al CALDERON'S drama's van huif en zwaard; de groote OLOZAGA, de afgezant, de voorzitter der *Cortes*, de voorzitter van den Ministeraad, de geleerde, de veelvermogende diplomaat, die de wonden van *Spanje* heelen moest,in éénen nacht gebroken als een speelpop door de hand van een kind, en dat kind plotseling de vastberadenheid, de geslepenheid der meest doortrapte staatkunde ontwikkelende; alle instellingen bedreigd, alle konstitutioneele fiktiën blootgelegd en vaneengereten; groote redenaars, die als uit den grond oprijzen; een strijd op leven en dood tusschen de twee meest levende beginselen van dit land, de aangebedene monarchie en het aloude eergevoel van den Spanjaard. Bij al de gemoedsbewegingen, die de staatkunde opwekt, al de ontroering, die een rechtsgeding inboezemt; kreten van woede, die mij nog in de ooren galmen; eerst een man alleen, die den storm weêrstaat; straks de partijen, die zich de zaak aantrekken en elkander, om hem heen, een' slag leveren, van welks beslissing, voor langen tijd, de toekomst van het edele en rampzalige *Spanje* zal afhangen: ziedaar den chaos, dien ik zag, en dien ik met onpartijdigheid in enkele trekken wil teruggeven, sints mij het toeval vergunde er de aanhoudende getuige van te zijn.

Aan de deur der *afgezonderde zitplaatsen* storten met gevelde bajonetten eenige soldaten op degenen, die, even als ik, met

hun bewijs van toegang wachten, los. Het is licht aan hunne blinde drift te zien, dat de algemeene bedwelming hen bevangen heeft. Een hunner houdt zijne bajonet tegen de borst van den vicepresident MADOZ. Door den stroom voortgestuwd, kom ik, zonder zelf te weten hoe, binnen. Reeds zijn eene menigte officieren op de galerijen bijeen; verschillende der wachtende toeschouwers hebben hunne mantels op den vloer uitgestrekt, en zich daarop nedergezet. De luidruchtige gesprekken bewijzen, dat op de afgezonderde tribunes de meening reeds vooraf dengene, die als beschuldigde verschijnen zal, vijandig is. In de volkstribunes aan de overzijde, gedeeltelijk met menschen uit de lagere klassen gevuld, zwijgt alles, hetzij de drift der overigen nog niet tot daar doorgedrongen, hetzij hun oordeel nog niet gevormd zij, en ze op den hartstocht wachten, die hen beroeren moet. De afgevaardigden komen allengs binnen; zij nemen hunne plaatsen in, en blijven onbewegelijk op hunne banken, in die diepe stilte, die een der waardigste en der meest onderscheidende kenmerken uitmaakt der Spaansche Kamers.

Te midden eener kleine schare, die hem omringt, verschijnt OLOZAGA. Op zijn' aanblik verheft zich een razend geschreeuw in de tribune, waar ik mij bevind. Een oogenblik vrees ik, dat de doldriftigen zich in de zaal zullen storten. *Viva la reina! Fuera! fuera*! De woede is zoo algemeen, dat eenige afgevaardigden zich verschrikt verwijderen. De voorzitter, onvermogend den storm te stillen, door de menigte gewekt, sluit de zitting.

Een uur later wordt zij heropend. Ditmaal blijft de menigte bedaard. De akte van afzetting des ministers wordt op het bureau nedergelegd. Hij vraagt het woord over den grond der beschuldiging, die geheel *Spanje* in spanning houdt; maar eene onvoorziene zwarigheid doet zich op, men betwist hem het recht de zitting bij te wonen, onder het voorwendsel, dat hij als minister zoude hebben opgehouden afgevaardigde te zijn.

Op dit voorloopige punt vangt de strijd aan. Reeds ziet men, dat de overmaat der hartstochten geene ontwikkeling van handigheid en taktiek zal beletten; zoo men niet wist, dat op den bodem der beraadslaging de vlam woedt, men zou het uit den ijskouden toon der eerste sprekers niet gissen. Geen woord over de omstandigheden van het oogenblik, lange omwegen, eene sombere kalmte; die koude toon is dreigender en bedekt meer haat dan al de uitbarstingen der tribunes. De

beide partijen, die in de vergadering tegenover elkander staan, laten elken redenaar toe, zich in volle rust te ontwikkelen, zonder dat eenig teeken van goed- of afkeuring zijne woorden afbreke; eene doodstilte verzelt zijne rede. Het is de stilte, die, bij de nadering der groote stormen, op de natuur drukt.

De beraadslaging is op dit punt afgeloopen, het oogenblik der stemming nadert. Nimmer, ik beken het, woode ik de zittingen onzer kamers bij, zonder mij aan den vorm der geheime stemming te ergeren; die mannen, de stembus naderende en hun geweten als met beide handen bedekkende, wekten bij mij altijd een gevoel van schande, waarvoor ik mij onmogelijk kon vrijwaren. De Spaansche *Cortes* hebben er niet toe kunnen besluiten, ons in die bedriegelijke vrijheid te volgen, en daar ik in geenen deele op hunne wijze van stemmen was voorbereid, was de indruk voor mij wegslepend. Ik geloof niet, dat iemand dat schouwspel kan bijwonen, zonder er door te zijn aangegrepen, gelijk het geval is bij elke uitwendige daad, waarin zich in één oogenblik het karakter en het verleden van een volk openbaart.

Te midden van het geruisch der menigte, die van alle zijden de vergadering omgeeft, in eene persoonlijke zaak, waar de haat elk met den vinger aanwijst, rijst ieder op zijne beurt op, noemt zijnen naam, en voegt daarachter *si* of *no*. Er waren enkele bewogene en bevende stemmen, maar geene, die niet zeer duidelijk gehoord werd. Die beide lettergrepen klonken door de zaal als eene lage noot, die telkens doffe echo van woede of koortsige toejuiching wekte bij de duizenden toeschouwers, die het Kongres omringen. Die wijze om voor zijn gevoelen uit te komen, de verantwoordelijkheid er van op zich te nemen, ja uit te dagen, wekte mijne bewondering, te meer, daar ik waarschijnlijk de eenige was, die op dat oogenblik aan iets dergelijks dacht, en de overigen zelfs niet schenen te gissen, dat het anders zijn kon. De uitslag, waarvoor ik in het belang van de waardigheid der *Cortes* sidderde, werkte mede om dat gevoel te vermeerderen, want een everblijfsel van edelmoedigheid, dat zelfs bij eenige der verbitterdsten opflikkerde, heeft altans den schijn gered. Niet slechts zal de man, door de koningen aangeklaagd, de zittingen bijwonen, maar hij zal zich mogen verdedigen. Zoo al niet de rechtvaardigheid, altans de eer van het Kongres is gered.

Naauwelijks is de stemming afgeloopen, of de nieuwe voorzit-

ter van den ministerraad, GONZALEZ BRAVO, rijst op. Het gedraal dergenen, die den strijd openden, heeft zijn ongeduld geërgerd. Hij zal den beslissenden slag brengen; hij kondigt aan dat hij de eigen woorden der koningin zar voorlezen, en zich voorstelt de waarheid dier woorden tegen elken prijs vol te houden. Zijne stem klinkt luid en statig. Naauwelijks verlichten enkele waslichten de holle zaal. De halve duisternis, waarin men gewikkeld is, verhoogt den donderenden indruk van elk zijner woorden, met vlammende scherpte uitgesproken, en door een onheilspellend gemompel gevolgd.

'In den nacht van den 28sten der laatste maand is OLOZAGA vóór mij verschenen en heeft mij voorgesteld het besluit ter ontbinding der *Cortes* te teekenen. Ik heb verklaard het niet te willen teekenen, onder andere redenen ook daarom, wijl de *Cortes* mij meerderjari verklaard hebben. OLOZAGA bleef er op aandringen. Ik stond op, om naar de deur te gaan, die aan de rechterzijde mijner koninklijke kamer is; OLOZAGA plaatste zich er voor en schoof den grendel toe. Ik ging naar de andere deur, die tegenover de eerste is; OLOZAGA plaatste er zich weder voor, en schoof ook dien grendel toe. Hij greep mij bij mijn kleed, dwong mij te gaan zitte, en hield mij de hand vast, om mij tot teekenen te dwingen; vervolgens ging OLOZAGA heen, en ik begaf mij naar mijne kamer. Eerst vroeg hij mij, of ik hem mijn woord gaf niets te zullen zeggen van wat er gebeurd was; ik antwoordde, dat ik het hem niet gaf.'

De uitwerking dier woorden, de elektrische trilling, die ze afbrak, het afgrijzen, de woede van het meerendeel der toehoorders uit te spreken, is aan geene taal gegeven. De officieren, in grooten getale aanwezig, laten hunne zwaarden kletteren; enkele mannen rijzen op, buiten zich zelve, als wilde dieren in een' strik. OLOZAGA vraagt met eene gedoofde stem het woord; het wordt hem geweigerd; een enkel oogenblik heb ik het gevoel, dat hij vaneengescheurd zal worde; eene tweede maal houdt hij aan: dezelfde weigering. Nog zijn de ooren van den galm der koninklijke woorden vervuld. Geen zijner vrinden komt in dit oogenblik met een enkel woord te zijner hulpe; zij schijnen versteend. Zoo men het op een groot tooneeleffekt heeft aangelegd, dan is men boven verwachting geslaagd. Wanneer zich de stem der vervloeking eens engels had doen, de toorn en verslagenheid konden niet grooter geweest zijn.

Den volgenden dag, aanstonds na de opening der zitting, deelt LAZURRIAGA, een dergenen, die met OLOZAGA ministers waren, kortelijk mede, dat de aanbieding van het besluit niet de daad van dezen alleen is, maar dat zij in den ministerraad is besloten; na dat korte verhaal verklaart hij het openbare leven vaarwel te zeggen; dat deze zijne laatste woorden zijn, en geene gebeurtenis hem bewegen zou den mond weêr te openen; dat gezegd hebbende, gaat hij koel de zaal uit, om die niet weêr binnen te treden. Dit onverschrokken besluit, in eenvoud uitgevoerd, treft door zijne stomme welsprekendheid.

De beraadslaging neemt, van den aanvang af, eene vreemde wending. Als vreesde men den strijd op het hoofdpunt, zoo strekt eene menigte van bijkomstige voorstellen, om dien telkens op een ander terrein te lokken. Men kan niet met meer kalmte en bedaardheid eene volslagen wanorde te weeg brengen. Elk afgevaardigde is onbewegelijk, en toch is de beraadslaging een chaos. Om zich wederzijds het woord te ontnemen en den tegenstander met beleefdheid tot zwijgen te brengen, doet ieder redenaar, die spreken wil, een nieuw voorstel; naauwelijks heeft hij begonnen het te ontwikkelen, of hij denkt er niet meer aan, en begeeft zich met volle zeilen in het midden van den strijd. Daar hij nimmer wordt in de rede gevallen, verkrijgt hij, door die list, voor den geheelen dag vrije baan, en de meerderheid behoudt zoo doende het woord, zoolang zij verkiest. Redenaars volgen elkander op, die, door middel van die incidenten, denzelfden slag bij herhaling toebrengen. Die voorstellen gaan voorbij, en wisselen zich af als even zoovele vaantijens, waarmeê men den stier zoekt te bedwelmen en het ware punt van den aanval te verbergen. Ge bespeurt, onder dien schijn van wettigheid, de verbittering der partij, die den mond niet meer sluiten wil als ze hem eens geopend heeft, want er komt bij dat dezelfde redenaar bijna altijd de geheele zitting vult. Zoodra laat zich het trillende geluid der Spaansche taal niet hooren, of de geheele vergadering voelt zich onder den indruk eener wezenlijke betoovering. Uit zich zelven reeds boezemt het woord een' diepen eerbied in bij die volken, welken zoo lang sprakeloos geweest zijn. Gaat er een kreet op, hij komt niet van dezen of genen, van een' ambgenoot of toeschouwer, hij rijst uit den mond der geheele vergadering. De avond komt, de redenaar stelt de voortzetting zijner rede tot den volgenden morgen uit, en, zonder dat iemand eenig ongeduld betoone, gaat hij voort tot het oogen-

blik, waarop zijne fyzieke krachten hem zouden gaan begeven. Gedurende al dien tijd werd hij gedragen door den hartstocht, die zich bij hem had opeengehoopt; somwijlen is hij in herhalingen vervallen, maar zijne wijdloopigheid heeft niemand verveeld. Hij heeft in de gesprokene taal bewaard, wat alle andere spreekgestoelten *Europa's* verloren hebben: den klemtoon der ziel, die in ieder woord iets van den mensch brengt, en het bloed in de gesprokene woorden doet omloopen als in de aderen. Daarom, leest hem niet, zelfs niet in het oorspronkelijke. En wat zou dan eene vertaling in de ziekelijke taal onzer parlementen zijn? Van zoo vele zaamgepreste vlammen zou zelfs de asch niet overblijven.

Tot dusverre scheen de redewisseling eerder een *guerillaas*-gevecht, dan een geregelde veldslag. Een oogenblik blijft men staan bij het voorstel, om aan H.M. ISABELLA eene boodschap van beklag te zenden. Op dit nieuwe terrein zullen de partijen zich onder de oogen kunnen zien. OLOZAGA erlangt het woord; naar gewoonte spreekt hij van zijne plaats. Zijne stem is diep en hol, door geenerlei ontroering gejaagd; zij heeft dien doffen klank, die den diplomaat schijnt eigen te zijn, en, daar hij voor het overige met opzet van zich zelven in den derden persoon spreekt, schijnt hij in den aanvang de zaak van een' ander' te bepleiten. Naar mate hij het brandpunt der geheele beraadslaging nadert, nemen zijne gematigdheid, zijne omzichtigheid, zijne kalmte, toe. Die taal intusschen, zoo bezadigd, zoo voegzaam, wordt doorsneden van diepe stilten, gedurende welke men voelt dat die mannelijke ziel de heerschappij op zich zelve herkrijgt en hare drift beteugelt. Één oogenblik blijft de natuur meester; die stem, nog daareven zoo dof, schettert uit als een bazuin en rijt zich open. De diplomaat zwijgt, de mensch schreeuwt. Hij weent, hij loeit, hij snikt, hij stikt te midden der vervloekingen van een deel der toeschouwers, der toejuichingen van een ander, der volgehouden onbewegelijkheid, zoowel zijner vrienden als zijner vijanden, in de vergadering die hem moet vonnissen. Na die korte oogenblikken van opwinding en verscheurdheid komt dat gemoed weêr tot bedaren; hij verslindt zijne tranen; zijn onpersoonlijke toon keert terug; hij vindt kalmte genoeg, om den spot te drijven met hen, die hem straks tot wanhoop brachten. Niets herinnert meer aan de ontroering van den redenaar, behalve een dof gemompel, en hier en daar een diepe zucht onder de menigte. Zoo herinner ik mij in een' uitge-

doofden vulkaan, tusschen de uitwerpselen des vuurs, de heete ademhaling van den afgrond gehoord te hebben.

Na zich op de *heilige onbewegelijkheid* der *Cortes* beroepen te hebben, herinnert OLOZAGA aan de geschiedenis van zijn staatkundig leven; hoe hij eerst, in de hoedanigheid van leermeester, in het paleis der koningin werd ingeleid, om den invloed van het geheime bewind op te wegen; vandaar de eerste kiem van den haat, waarvan de huidige aanklacht de vrucht is; hoe hij, naauwelijks belast met de vorming van een ministerie, verneemt, dat men er een tweede in den donker bewaart, als het zijne niet gereed is; hoe hij op den dag zelven, waarop hij het bewind aanvaardde, den tegenstand ontmoet heeft der *Camarilla*; hoe daarbij de benoeming gekomen is van een' voorzitter van het Kongres, wiens vijandigheid jegens het ministerie bekend was - een staatkundig feit, waaruit bleek, dat hij niet op de meerderheid konde rekenen; hoe in dat uiterste de gedachte natuurlijk bij hem moest opkomen, om de *Cortes* te ontbinden. Voor het overige was het besluit slechts van eene onzekere en onbepaalde toepassing geweest, en onmogelijk kon het anders zijn, wijl daar, waar de kroon door een' verborgen' invloed beheerscht wordt, de minister op een onbepaald vertrouwen van ieder oogenblik moet kunnen rekenen. Men kwam er met opzet telkens op terug, dat zulk een dekreet zonder bepaalde dagteekening een altijd geheven zwaard, in zijne hand was; maar zoo was de gebruikelijke, algemeene vorm der besluiten. Hij had te dezen opzigte niets gedaan, dan de regels in acht genomen, door al zijne voorgangers gevolgd, waarvan enkelen hem nu beschuldigden ééns gedaan te hebben, hetgeen zij zelve voortdurend deden, zoolang zij aan het bewind waren.

Wat het voorname feit betrof, beloofde hij niets te zeggen, dan wat tot zijne eerredding volstrekt noodzakelijk was; hij kon zich intusschen niet onthouden te verklaren, dat hij op den avond van den 28sten de besluiten ter teekening had gebragt; er waren er verscheidene; hij had ze allen hardop voorgelezen, zonder dat het noodig was er iets bij te voegen, behalve enkele redenen, in weinige woorden uiteengezet. Allen voerden dezelfde onderteekening, zonder dat uit iets blijkt, dat de eene met meer drift was nedergesteld dan de andere. De werkzaamheden in het kabinet hadden niet langer geduurd dan een kwartier, waarna hij van Hare Majesteit een geschenk voor zijne dochter ontvangen had, en de koningin hem zelve

had uitgeleid, hem groetende ten aanzien der personen, die zich in het naaste vertrek bevonden. Hij voegde er bij dat het verhaal, in eenen hoogen mond gelegd, onmogelijke tegenstrijdigheden bevatte, zoowel wat Hare Majesteit als wat den minister aanbelangt. Hoe toch had dezelfde persoon, die de zwakheid gehad had tegen haren wil hare hand ter teekening te geven, den aanrander de belofte kunnen toegeven, om de zaak te verzwijgen?

Daar was een zwak en machteloos meisjen, eene fiere en gebiedende vrouw, en eene geheele wereld tusschen beide; van den anderen kant, welke partij kon de minister trekken van zulk een afgeperst besluit, dat, om tot iets te dienen, aanstonds in werking had moeten gebragt worden, en waaraan in tegendeel noch dien zelfden dag, noch de twee volgende dagen, eenige uitvoering was gegeven? Het geweld moest, wanneer het de verwezenlijking zijner oogmerken verschoof, onvermijdelijk op zijn eigen hoofd nederkomen. Daarenboven in het tweede besluit, dat het eerste vernietigt, spreekt de koningin slechts van een' aandrang, waaraan zij had toegegeven. Sints wanneer zijn aandrang en geweld hetzelfde? Wat beteekende dan dat geschenk, den minister in zulk een oogenblik gedaan, die goedgunstige en openbare afscheidsgroete, die tweedaagsche geheimhouding van een' aanslag, die op de lippen moest branden, binnen de muren van het paleis? Dacht men der *Maagd van Spanje* groote eer te bewijzen door haar zulk eene ongeloofelijke geveinsdheid toe te schrijven? Toen men eindelijk gesproken had, was de hoofdzaak reeds door anderen bearbeid; niet ligt toch zal een naauwlettend oor in die fijnberekende taal den eenvoud weêrvinden van de woorden der schuldelooze vorstin. OP het oogenblik, waarin een tal van getuigen de beschuldiging uit den mond der koningin opvingen, had de aangeklaagde minister verzocht gehoord te worden. Waarom was aan hem, aan hem alleen, de toegang geweigerd? Één woord van hem had de waarheid in het licht gesteld; maar juist dat vreesde men, en, tot twee malen toe, zijn de deuren voor dengene gesloten, die alleen het bedrog kon ontmaskeren. Daarenboven, tot wie had men gesproken? Tot de verantwoordelijke ministers, die aan het bewind bleven? Neen, tot bijzondere personen, zeker mannen van eer, maar zonder eenige roeping of verantwoordelijkheid. Zoo waren dus al de regelen van den konstitutioneelen regeeringsvorm met voeten getreden, en die verklaring van Hare Majesteit, ontbloot van de ministerieele on-

derteekening, welke ten grondslag strekte aan de tegen hem gerichte beschuldiging, kwam in tegendeel terug op het hoofd zijner beschuldigers, met al de kracht der schreeuwendste onwettigheid. Die tusschenkomst der monarchie, buiten den minister om, was de eerste schrede in een plan van reaktie, dat zich voor het overige ook door andere teekenen in *Spanje* en *Europa* aankondigde.

Als had de redenaar daar eene opene wonde aangeraakt, zoo werden zijne laatste woorden begroet door eenen storm van beleedigingen en toejuichingen, deze van de afgezonderde, gene van de volkstribunen, die als strijdende partijen tegenover elkander stonden. Om mij heen schreeuwde men: ‘Naar buiten, naar buiten met den bandiet!’ *Fuera el bribon! viva la reina*! De anderen hadden geen bepaald parool; zij brachten hun gevoel slechts in wilde kreten uit. In dat deel der volkstribunen, dat met mannen uit de laagste klassen gevuld was, die in den aanvang óf zonder eenigerlei bepaald gevoel schenen, óf zich slechts in het uitzigt op een schavot schenen te verlustigen, was de gisting zigtbaar. Het denkbeeld, dat de koningin, de madonna van hunnen staatkundigen hemel, zou gelogen hebben, maakte op de hersenen dier eenvoudige menschen, zoodra het bij hen opkwam, een' onbeschrijfelijken indruk. Met gebalde vuisten gaven zij hunner verontwaardiging lucht in woorden, zonder eenigen zin, of raauwe kreten van verbazing. De vergadering zelve was onbewegelijk; de redenaar ging voort:

‘Men zegt, dat er eene keuze moet gedaan worden tusschen de koningin en een' man; maar is het geene staatkundige heiligschennis, om, in onze dagen, een' kampstrijd in te stellen tusschen de onfeilbaarheid van Hare Majesteit en de eer van een' onderdaan?’ Hier borst hij uit in tranen, die zijne woorden bijna verstikten. ‘Ik geef mijn leven, en God weet hoe gaarne, waneer ik daardoor een gezag bevestig, dat met de konstitutie het land zal redden. Ik geef mijn leven in alles wat ik zijn kan als man van verstandelijke ontwikkeling, in alles wat ik zijn kan als staatsman. Maar mijne eer, Mijneheeren! maar die kalmte des gewetens, die mij altijd rustig en met mij zelven tevreden liet leven!’... Hier braken luide snikken zijne rede af; hij deed zich geweld aan, en vervolgde: ‘Dat eereleven, Mijneheeren! ben ik aan een' vereerden vader verschuldigd. Dat leven heb ik doorgebracht met den broeder mijns harten; dat leven is dat mijner vrienden, mijner metgezellen, die mij een eerlijk man geloofd hebben, en dat leven kan ik noch aan de

koningin, noch aan God, noch zelfs aan het heelal ten offer brengen. Man van eer moet ik voor het oog der wereld blijven, zoo noodig tot op de ladder van het schavot.'

Na deze bezwijmende woorden keerde bij den redenaar die forsche welsprekenheid terug, die hem eigen is; op het punt van zijne tweedaagsche rede te sluiten had hij een oogenblik, waarin zijne eerbiedige houding tot eene uitdagende steeg. Met geestdrift hief hij het hoofd, en sloot met deze woorden:

'Ik ben dit paleis binnengetreden, niet als in den tempel der Gunst, waar alles groot is, behalve de deur, om hen, die er wonen, te dwingen kruipende in te gaan. Ik ben er binnengetreden, Mijneheeren! als overal, het hoofd omhoog; en zoo heb ik het er gedragen, vrij van zwetsenden hoogmoed, maar ook zonder te groote nederigheid. Zoo draag ik het nog hier, te midden van al de beschuldigingen, die zich tegen mij verheffen, in het binnenste mijns gemoeds overtuigd dat het recht aan mijne zijde is, gereed volkomene, beslissende bewijzen te leveren, zoo als die mijner aanklagers zijn moesten, wanneer wij niet zullen teruggaan tot den tijd der meesters en heeren over lichamen en goederen; en ik zal het in de hoogte dragen, tot het ter aarde valle en de vijanden der vrijheid met mijn bloed bezoedele, die, ik weet niet waarom, in mij iets goeds voor dit land en zijne instellingen schijnen te zien. Zoo zal ik het dragen, tot dit ligchaam, dat nu gezond is en krachtig, van leven beroofd zij en het op mijne borst nederzinke en tot niets meer nut zij dan om der vrijheid en het land, dat ik liefheb, een laatst vaarwel toe te roepen. Zoo dat trots is, dan is het de trots der vrijheid. Die fierheid heeft mij in geen oogenblik mijns levens gefaald. Hoe zou zij mij nu ontbreken?'

'Ik ben in mijne jeugd door een despotismus, volkomen gelijk aan dat, wat uit de gevolgen dezer gebeurtenis, zoo ik ze niet afwendde, zou geboren worden, door een verschrikkelijk despotismus tot op de ladder van het schavot gebragt; ik beklom ze gerust, Mijneheeren! en mijne arme eerzucht troostte zich met het denkbeeld, dat mijn onbekende naam eene plaats zou erlangen onder de martelaars der vrijheid. In mijne gevangenis verheugde ik mij met de gedachte dat mijn bloed als eene offerande zou geplengd worden, opdat anderen mijn voorbeeld volgen en eindelijk de verlorene vrijheid herwinnen zouden. Sints dat oogenblik behoort mijn leven mij niet meer; ik heb het mijn vaderland gegeven, waarvoor en waardoor ik het gaarne verlieze.'

Zoo diepen indruk maakte deze rede, dat het scheen alsof de monarchie op de bank der beschuldigden tegenover den aangeklaagde verplaatst was. De Spanjaarden hebben eene frischheid van gevoel, die het hun onmogelijk maakt het talent hunner vijanden te loochenen; zij ondervinden er de werking te sterk van, om er aan te denken die te ontveinzen. Waar de welsprekendheid door eene plotselijke uitwerking zich zelve bewijst, valt het niemand in haar te betwijfelen. Zoolang OLOZAGA sprak zag ik zijne tegenstanders aan. Zoodra vond een hunner zich niet getroffen en als buiten zich zelven, of, in plaats van uit te barsten, stond hij op en verwijderde zich in diepe stilte. Naar mate zijne rede dringender en zijn toon zegevierender werd, werden de banken tegenover hem lediger. Zoo zag ik, de eene na den andere, bijna de geheele partij, die hem vijandig was, de zaal verlaten. Geen afkeurend gemompel werd er gehoord; maar tegen het einde was de helft der vergadering verdwenen; hij sprak slechts voor zijne vrienden. Vreemde en alvermogende uitwerking der welsprekendheid bij dat nog jeugdige volk! Om zich tegen haar te verdedigen moeten zij de ooren sluiten. Anderen weten voor zich zelven den indruk eener rede te bemantelen; zij moeten die ontvluchten, om er niet door beheerscht te worden. Welke eene oprechte hartstochtelijkheid dit veronderstelt! Ik ken geen sprekender uitwerksel der welsprekendheid dan die banken, langzaam, bedaard en stilzwijgend, voor de gebaren en kreten des redenaars verlaten en ontruimd.

De voorzitter van het Kongres verlaat zijn' zetel om de aanklacht te ondersteunen Aanstonds keert de afwezige helft der vergadering terug. De voorzitter, PIDAL, wordt blijkbaar door een tweeledig gevoel geslingerd: de wensch zijnen ouden roem van edelmoedigheid niet te bezoedelen, en eene hevige ingenomenheid tegen den aangeklaagden minister. In die valsche stelling is hij zeker de minst kalme van allen in die vergadering, welke hij moet besturen. Hij bevestigt de woorden der koningin, die hij het eerst uit haren mond gehoord heeft; maar hij voegt er geen enkel nieuw feit bij. Zijne rede, van alle schittering ontbloot, is voor het overige eene groote schrede in den loop der beraadslaging. Om de aanklacht te verzwaren strekt hij die over de geheele *vooruitgangs*partij uit. Zeldzame toestand! Het is de voorzitter der vergadering, die de taak op zich neemt de partijen tegen elkander in het harnas te jagen. Hij opent van amtswege den zak der stormen. Vóór zijne rede was het slechts de zaak van een' minister; van

nu aan wil men geheel eene partij buiten de wet stellen. De redenaar der aangevallene partij heeft de bedoeling dier uitdaging gevat. Hij zal antwoorden. - Het is CORTINA.

Men zegt, dat CORTINA met de wetenschap van den rechtsgeleerde enkele hoedanigheden van den veldheer vereenigt; inderdaad, zijne onafzienbare rede, waartoe vier dagen naauwelijks voldoende zijn, is naar de regelen eener diep doordachte veldheerskunst aangelegd. De somberheid van zijn groot en kaal voorhoofd, de onverstoorbare kalmte zijner voordracht, het gebiedende zijner gebaren, de heldere en zware toon zijner stem, alles boezemt zijnen tegenstanders ontzag in. Het orgaan zijner vijanden erkent in deze rede de kunst van het *Forum*, tot haar toppunt opgevoerd, *las artes del Foro llevadas a su perfeccion*. Altijd zich zelven meester, waagt niemand met zoo veel kalmte en zekerheid vermeteler en voor *Spanje* buitengewoner voorstellen, noch gaat er iemand met zoo veel omzichtigheid vooruit. In de verte, om zoo te spreken buiten den kring der hoorders, kiest hij het punt, waarvan hij uitgaat; maar men voelt eene macht, die zich trapswijze verzamelt. Het is onmogelijk meer omwegen, meer bochten en kronkelingen uit tedenken. Het is als kronkelde eene reuzenslang zich in breede kringen om de vergadering heen. In den aanvang heeft elke partij zijne achting; elke redenaar, dien hij in zijn overzicht opneemt, is zijn vriend *mi amigo*; met dreigende kalmte blijft hij in dien toon voortgaan. Als sloeg hij een beleg, zoo trekt hij van de eene omschansing in de andere; onophoudelijk vernaauwt zich de kring, zonder dat iemand ontsnappen kan. Vergevensgezind tijdens zijn ministerie, laat hij thans den last dier edelmoedigheid op zijne tegenstanders wegen, en bindt hun reeds bij voorbaat de handen. Te midden der Spaansche driften, vertegenwoordigt hij de wetenschap der nieuwere regeerstelsels. Zoolang hij spreekt, beeft het jongere deel der tribunes, door hem in onbekende denkbeelden en rechten ingewijd, van verwondering en belangstelling, bij het volgen die redeneering, die hun de schellen van de oogen doet vallen: ‘Dat zijn waarheden.’ fluistert men zich toe: *son verdades*. Hij toont in de verklaring der koningin de omverwerping van alle beginselen. Waarom is de monarchie in het perk der beraadslaging naakt afgedaald? Waar is de verantwoordelijke magt, die haar moet dekken? ‘Niet OLOZAGA, GONZALEZ BRAVO is de minister van het geweld, en blijft door de onwettigheid verpletterd. Hij heeft de handen geslagen niet aan de koningin,

maar aan de grondwet. Voor het overige, aangenomen, dat de koningin gisteren niet vrij was, wie verzekert, dat zij het nu is?' Na op deze wijze den aanval te hebben ingeleid, vat, somt en warmt hij alle oorzaken van verbittering op, van het verbond van *Vergara* en de omwenteling van September af. Hij breidt en slingert zijne ontzachelijke rede, die meer en meer ontgloeit, als een vlammend zwaard over de vergadering heen. Op de zaak van OLOZAGA nederkomende, die er, zoude ik haast zeggen, de scherpte van is, verdedigt hij noch beschuldigt, maar daagt uit, braveert, bedreigt. Na zijne langzame voorbereidingen en zijn' ijskouden togt, barst zijne rede los als een onweder; met hare reuzenzwaarte stot zij op de vergadering neder; gij gevoelt de hitte en koude tevens van een' storm uit het zuiden. Met eene Afrikaansche stem stort de redenaar den kreet uit van een nieuw *pronunciamiento*, van eene nieuwe omwenteling. 'Zoo het onregt volvoerd wordt,' zegt hij, 'zal de natie opstaan.' Eene algemeene, onbeschrijfelijke trilling heeft hem geantwoord. In duizend oogen flikkert, gedurende de korte stilte, de bliksem van den burgeroorlog. Het is mij, als hoor ik uit het hooge gewelf bloeddruppels nedervallen.

Reeds heeft de ontzachelijke rede twee dagen geduurd, en niets teekent bij den redenaar vermoeiing. Een somber licht schijnt over de beraadslaging. Men had gehoopt dat de verslagenheid van het eerste oogenblik zou aanhouden, en nu worden in tegendeel de aangeklaagden aanklagers. Gebukt onder de taal van CORTINA, nemen de voorstanders het gewone middel der incidenteele voorstellen te baat; het regent er van allen kant. De partij van het *jonge Spanje*, onder welken naam men eene groep aanduidt, naar de taktiek van onze vergaderingen gevormd, legt den meesten ijver aan den dag, om op wettige wijze eene discussie af te wenden, die zulke verschrikkende vormen aanneemt. Het gemeene standpunt, waarvan allen uitgaan, is dit: Dat het het eigenaardige kenmerk der Spaansche omwenteling is, niets ontnomen te hebben aan de aanbidding des volks voor de kroon; dat het de eer der natie is, dat gevoel tot nog toe ongeschonden bewaard te hebben; dat het dwaasheid is tusschen den vorst en een' burger te weifelen; dat, sints de koningin gesproken heeft, niemand haar heilig woord kan tegenspreken; dat het zoowel de plicht van den staatsman als van den *Caballero* is, haar onbepaald geloof te schenken; dat, wat OLOZAGA belangt, hem niets rest dan alles te bekennen, zoo

het feit waar is, en, in het tegengestelde geval, het hoofd te buigen en aan het hooge staatsbelang zijn' naam en leven ten offer te brengen. Tans merkt men, dat, sints het *Carlismus* in de vergadering niet meer vertegenwoordigd is, de partij der *Moderados* als van zelve gelijke beginselen aanneemt, en, als in een' ledigen hoek, gedrongen wordt in het absolutismus. Met opgesteken hoofde vraagt zij, op dien hoogen toon, waarop men elders de bevrijding eischt, de aloude dienstbaarheid terug, en men ziet aan de fiere wijze waarop zij de slavernij vordert dat zij de vrijheid is doorgegaan. Ter zelfder tijd dat men de mogelijkheid eener wezenlijke verdediging ontkent wil men den minister in staat van beschuldiging stellen, en de veroordeeling kan geene andere zijn dan ter dood! Men had hem gehoord; was zijne verdediging niet eene nieuwe schennis geweest? Zoo hij voor het minst zijne ware of vermeende misdaad bekend had, men had hem wellicht vrijgesproken. Maar welk een trots, welk eene hoogheid! Zijne onschuld zelfs zou strafwaardig worden, waar ze dus bewezen werd. Nu herinnert men zich dat men hem aan Hare Majesteit, die hij op eene plechtige gelegenheid ter zijde ging, den arm had zien bieden; men vergeet er bij te voegen dat de voorzitter van den Senaat hetzelfde gedaan had, en de schending der aloude etikette van ISABELLA van *Kastilië* wordt bijna tot eene misdaad gerekend, na eene omwenteling van tien jaren lang. Voor het overige komt men er voor uit, dat men de geheele vooruitgangspartij in de veroordeeling van OLOZAGA begrijpt. Wie hem verdedigt, is zijn medeplichtige. Zoo maakt men eene verzoening onmogelijk, waarop zelfs het bloed van den burgeroorlog nog kans had gelaten. Over den staat van beschuldiging vraagt OLOZAGA het woord; het wordt hem door den voorzitter geweigerd, op grond, dat hij de debatten zelfs niet moest bijwonen, alsof de strijd der laatste dagen en haar uitslag reeds vergeten waren. OLOZAGA vergenoegt zich te zeggen: ‘Ik weet wel, dat men mijne verklaringen niet wil, en ik weet waarom.’ Het voorstel, betreffende den staat van beschuldiging, wordt met een en tachtig tegen zeventig stemmen aangenomen.

Reeds zes dagen lang stond de oppositie aan de verbitterde aantijgingen harer wederpartij ten doel. BRAVO MURILLO, POSADA, CASTRO Y OROSCO, ROCA DE TOGORRES, hadden haar onophoudelijk aangevallen en verguisd, en haar geen oogenblik van verademing vergund. Het werd hoe langer hoe duidelijker, dat men zich met de aloude vergoding der monarchie wapende, om de

mannen te verpletteren, in wie nog de geest der omwenteling leeft. Die zes dagen lang betoonde die partij, welke men met een' staatkundigen dood bedreigde, eene ongeloofelijke kalmte; naar onze eigene gewoonten te oordeelen, zoudt ge gemeend hebben dat die mannen, onbewegelijk als metalen standbeelden, de toeschouwers waren van onverschillige tooneelen. Maar eindelijk is het lang verwachte oogenblik daar, waarop uit het midden dier sprakelooze banken LOPEZ oprijst. Geen tweede in *Spanje* is man des volks als hij; zijne tegenstanders zelve houden hem in achting; met fierheid rusten de blikken dier mannen van het zuiden op hem; deze hopen gewroken, gene gespaard te worden; allen erkennen gelijkelijk zijne macht, en zijn er in den grond van hun hart trots op.

In die korte tusschenpooze stelde ik mij voor, wat in *Frankrijk* in zijn geval een oud-voorzitter van den ministerraad, sints uit het bewind getreden, doen zou. Hij zou zich van den aanvang af een zeer zamengesteld doel voorstellen: de oppositie te bevredigen, zonder evenwel zijne verstandhouding met het hof te breken; beurtelings aan de verschillende partijen hoop te geven en te ontnemen; zich soms vooruit te wagen, zich even snel weêr terug te trekken, zich altijd in acht te nemen; het beste deel zijner welsprekendheid te leggen in wat hij verzwijgt, zoodat elk zijne rede in zijn voordeel kan uitleggen; tot het verstand te spreken, nooit tot de ziel; zijn' mededinger te verdedigen, zonder evenwel zijne partij te nemen, hem door edelmoedigheid te overstelpen en alles dus op eigen voordeel te doen uitloopen. Eerlijke LOPEZ, hoe ver zijt gij van zulke zegepralen!

De welsprekendheid van LOPEZ is zoo Spaansch, zij heeft zoo weinig van het karakter der andere spreekgestoelten, dat niets moeielijker is dan er een denkbeeld van te geven. Schoon hij drie malen minister geweest is, is hij naauwelijks veertig jaren. Hij heeft de beenige trekken van den Arabier, diepliggende oogen, die van den glimlach tot de meest tragische uitdrukking overgaan met eene snelheid, buiten zijn land onbekend. De trillende toon zijner stem werkt op de vergadering als een aanhoudende schok; ge hoort in hare klanken een hart dat zich opent, eene ziel die vaneengereten wordt. Nog heeft hij een zeker heesch en Afrikaansch stemgeluid, dat hem uitsluitend eigen is, en de ziel zijner hoorders tot in het diepst der ingewanden gaat zoeken. De warmte, het leven, de zon van *Murcia* vonkelen in zijne taal; zij doorboort u als met een zwaard;

van het eerste oogenblik af ademt in zijne stem al de opgehoopte en ingehouden hartstogt der mannen, die hij vertegenwoordigt. De lava vloeit de vergadering rond. Hoe hij zich heeft vooruitgeworpen, het bovenlijf vooruit, het voorhoofd gereed om te stooten, de rechterhand uitgestrekt, om de tegenpartij bij het lijf te vatten! Hij heeft mij aan den kampstier doen denken, wanneer men den slagboom ontsluit. En sints, welke schrikkelijke stooten! welke onvergelijkelijke drift! welke tranen van kinderlijke verontwaardiging! welke verwijtingen! welk eene eerlijkheid! welk een adel van ziel! Hoe hij OLOZAGA door zijne gebaren en zijn gezag omringd heeft! Wie zal den beschuldigde uit dien muur van vlammen komen rukken? Hij is de laatste minister, die het paleis is binnengegaan; hij heeft het geheim bewind gezien; hij ook komt de *Camarilla* aanklagen, en die deur voor altijd sluiten. Voor het overige, zijne taal is even gekleurd als de klank zijner stem. Ja, zoo zocht ik den redenaar in het land van CALDERON, mengeling van poëzij en redeneering; de *Romancero* te midden der konstitutioneele uitvallen!

‘Ik wil niet,’ zegt hij, ‘dat het lot van eenen minister ten onzent zoo treurig en ellendig zij, dat hij altijd verplicht zij in het paleis een' notaris en twee getuigen achter zich mede te slepen, om te doen blijken van wat er gebeurd is. Ik wil niet, dat de goede faam eens mans, op deze banken met volle recht verworven, in een enkel oogenblik verzinke en verdwijne, en zijne schande door den mond der blinden op de straten worde uitgeroepen, gelijk de hertog van RIVAS ons in zijne *Romancen* zegt, dat op de straten van *Valladolid* door den mond van den herout van wapenen het onteerende vonnis werd uitgeroepen van *Don* ALVARO DE LIMA.’

En, als hij zich tegen die theorie verheft, dat het woord der koningin boven alle tegenspraak zou verheven zijn, stelt hij er eerst eene toestemming tegenover, vol van hoffelijkheid, waarin de ridderlijke geest van het oude *Spanje* doorstraalt.

‘Niet licht geloof ik aan het bedrog eener vrouw, want, behalve dat zij meestal vreemd zijn aan die groote zaken, welke tot bedrog verlokken, heb ik altijd geloofd, dat hare monden, geschapen om woorden van betoovering en zaligheid uit te spreken, slecht zouden dienen tot leugen en lage misleiding.’

‘Maar zonder mijn gemoed ligtelijk voor argwaan open te stellen, geloof ik, dat wij hier niets voor ons hebben dan eene hofkabaal, misschien ver van hier voorbereid, en dat de per-

sonen, die alles bestuurd hebben, dit oogenblik ter ontknooping hebben dienstig geacht.'

Om tegen den eerbied voor het koninklijk woord te strijden, moest men zich in een' hoogeren kring verplaatsen. De Spaansche redenaar verschanst zich natuurlijk in den hemel, van waar hij de aardsche worstelingen overziet. Nog hoor ik die woorden, plechtstatig opstijgende als de gloriën in eene schilderij van MURILLO. Er ligt in die verdubbelde opeenstapelingen eene majesteit, die aan de poëzij der *autos* van CALDERON herinnert.

'Laat het woord der koningin niet dienen, om het onze te versmooren, want, zonder te kort te doen aan den eerbied, dien ik haar schuldig ben, zal ik zonder omwegen verklaren, dat er eene andere koningin is, nog onschendbaarder en heiliger, dochter des hemels, zuster des tijds, gezellinne der eeuwigheid, eenige toevlucht en vertroosting des bedroefden, eenig schild des onschuldigen: de waarheid, op haren troon van alle eeuwen, de waarheid, aan wier dienst ik mij gewijd heb, sints ik geboren ben; en, als ik op haar mijne oogen vestig, verdwijnt voor mijn oog al, wat buiten haar op aarde bestaat.

De waarheid was, eer er koningen ter wereld waren. Koningen en troonen zijn niets, ze zijn op een broos zand gesticht, als zij waarheid en recht niet ten grondslag hebben. Wij zijn de waarheid aan God, wij zijn ze aan ons zelven schuldig, wij zijn ze den volkeren schuldig, die ons hier heenzenden, opdat wij hun geene valsche munt overmaken; en, wat mij aangaat, het koste wat het wil, ik zal ten einde toe, met de rondborstigheid van een eerlijk man, de waarheid verdedigen en staande houden. En hier moet ik inderdaad de gematigdheid van OLOZAGA bewonderen; in zijne plaats zoude ik zoo niet hebben kunnen handelen, want, óf het feit is gebeurd, en dan zou ik op het oogenblik zelf dood op mijne plaats zijn nedergevallen; óf het is niet gebeurd, en dan zou ik in spijt, ik zeg niet der koningin, maar van al de koningen der wereld, verklaard en volgehouden hebben, dat ik de waarheid sprak, met een kalm gewisse en een hart vol kracht en moed.'

Misschien verliezen deze woorden, van de eene taal in de andere overgebragt, al hunne kracht. Maar na zulk een' storm van driften had dit oogenblik al de plechtigheid van een gebed te midden van den strijd. Men hoorde den schok der beide onschendbare beginselen, die, boven de partijen, in den hemel

op elkander stootten. Het oogenblik was verheven. De tegenpartij gevoelde het. In de engte gebracht tusschen bewondering en toorn, stonden zij in stilte, de eene na den anderen, op, en verdwenen voor de tweede maal.

Ik weet niet, of men aan de macht, die LOPEZ oefent, den naam van talent moet geven. Zij is te innig aan de ziel verbonden, om door dat woord voldoende gekenschetst te worden. Men moet er het denkbeeld bijvoegen van de aloude eer, van de rechtschapenheid, van den *vir bonus* der ouden, van den Arabischen gloed, waarmede het geweten des braven mans schittert. Ik zou haast vreezen, dat in onze nieuwe parlementaire zeden die verhevenheid voor kwakzalverij zou doorgaan, en die eerlijkheid een struikelblok zijn zou. Ik heb in *Frankrijk* redenaars gezien, die gedurende een' zekeren tijd eene groote rol spelen; waarom hebben die mannen, bij de behandeling van onderwerpen waarbij ik belang heb, haast nimmer een' wezenlijken indruk op mij gemaakt, eene werkelijke aandoening bij mij gewekt? Ik heb hunne handigheid bewonderd; maar, mijns ondanks, zag ik altijd achter den redenaar den tooneelspeler. Zij gingen in de ontwikkeling hunner gedachte zoo omzichtig te werk, namen zoo vele schuinsche omwegen te baat, dat ik reeds opgehouden had naar hunne meening te zoeken, eer ik ze had kunnen vatten. Het beste van hunne rede is haast altijd hetgeen ze niet zeggen, en, zoo ge niet in het geheim zijt, gaat al hunne welsprekendheid voor u te loor. Ik had, vijftien jaren lang, de redenaars van mijn land gehoord, zonder ééne aandoening te vinden; en ziedaar een' man, dien ik niet ken, die over onderwerpen, welke mij niet aangaan, in eene vreemde taal, mij dagen lang geboeid houdt, mij in verwarring, tot wanhoop en weêr tot kalmte brengt, die mij een Spaansch hart geeft en Spaansche tranen afperst. o Toon van het hart! rechtschapenheid! goede trouw! overeenstemming van leven en taal! zedelijke schoonheid, die ons elken dag ontvlucht! waarheid zonder sluijer! had ik u dan nimmer gehoord? Oprechtheid, vaderland van alle menschelijke zielen, had ik dan altijd als balling buiten u omgezworven, dat ge mij dien dag zoo nieuw scheent en zoo schoon?

Tot op dit oogenblik was de schittering, de kracht, alleen aan de zijde der beschuldigde partij geweest. De beschuldiging trok zich terug; men sprak niet langer van lichamelijk geweld, slechts van hevigen en onbescheiden' aandrang; de aan-

slag kromp tot gemeenzaamheid. Men moest tegen LOPEZ den man overstellen, die met hem de geliefdste en geachtste is in *Spanje*, MARTINEZ DE LA ROSA.

De grijsheid van MARTINEZ DE LA ROSA is als die der dichters bevallig en jeugdig. Verre dat zijne dichterlijke gave voor hem eene oorzaak van ongunst in de staatsvergaderingen zou geweest zijn, is hij juist aan die verhevenheid van ziel zijn rechtmatig overwicht verschuldigd. Zijne breede gelaatstrekken zijn tevens van de fijnste teekening; zijn blonde lokken temperen het vuur zijner Andaluzische oogen. Daarbij, de hooge en edele gestalte van een' echten *hidalgo* van *Grenada*, bekoorlijke vormen en eene Sirenenstem, waaraan zeker de Afrikaansche vlam ontbreekt, maar welke die leemte door een volgehouden Atticismus vergoedt. Niemand heeft beter met een inheemsche inborst de navolging der vreemde vormen vereenigd. Hij is wereldburger, zoo een Spanjaard van de *Alhambra* het zijn kan. Zijne gekuischte hevigheid is juist het tegenbeeld der woede van LOPEZ. Zijn volzin beweegt zich met de gespierde lenigheid van een Andaluzisch ros op een tornooi; hij schijnt op leven en dood te strijden, niet voor de hartstochten eener staatspartij, maar voor de eer en de kleuren zijner dame. Die nieuwe toon, in de beraadslaging gebracht, is het grootste gevaar voor de tegenpartij. Al de mannen van het geweld verschuilen zich aanstonds achter deze wezenlijke matiging. Wie zal de afgoderij van het koningschap wantrouwen bij een' man, die vijf jaren lang, in *Afrika*, in de galeien van FERDINAND VII, ketenen aan de voeten gedragen heeft?

Men zag uit zijne kunstmatig zaamgestelde rede, welke de kracht van de redenaars der vooruitgangspartij geweest was; inderdaad, MARTINEZ DE LA ROSA scheen minder den minister te beschuldigen, dan wel zijne eigene partij en de koningin te verdedigen. Evenmin als zijne voorgangers, bracht hij eenige nieuwe ontdekking bij, maar mij trof een echt inheemsche bewijsgrond, die in eene Spaansche vergadering onvermijdelijk eenigen indruk moest maken. De biechtvader van ISABELLA was bij hare verklaring tegenwoordig geweest. Kon men veronderstellen, dat Hare Majesteit hardop zou hebben durven liegen tegenover den gewijden bewaarder harer hartsgeheimen? Hij ging niet zoo ver, om den beschuldigde het zwijgen op te leggen; hij vroeg eene soort van koninklijke rechtspraak, gevaarlijker in den grond dan de inschikkelijke bekentenis waartoe anderen rieden, want langs dien weg bleef de oude staatswet door de vormen der nieuwe wetgeving gedekt, en werd zoowel aan de dweepers der oude

monarchie als aan de bezwaren der konstitutie voldoening gegeven, waarbij hij dan ook de noodzakelijkheid eener veroordeeling voor het heil van *Spanje* geenszins ontveinsde.

'Wij,' zeide hij, 'die in den troon van ISABELLA het eenige middel van redding zien, dat ons te midden der staatkundige worstelingen blijft, wij moeten onze stem rondom dien troon verheffen om, met al de kracht der overtuiging, met al de geestdrift van goede Spanjaarden, de waarheid der woorden van onze koningin te verdedigen; want een onteerde troon is eene ramp voor de natie, die hem onteert.'

In dien middenweg, dien de hevigen niet hadden weten te vinden, lag het wezenlijke gevaar; er werd eene kans geboden aan allen, die nog vreesden, de omwenteling al te openlijk aan te tasten. OLOZAGA voelde, dat alles aan dit oogenblik hing. Hij had zijne omzichtigheid en bedaardheid bewaard tegenover hen, die hem met woede hadden aangevallen. Maar dat atticismus in den haat, die ware gematigdheid, waarmede zijne vijanden zich gaan tooien, brengen hem tot wanhoop; hij antwoordt met eene van woede bevende stem:

'Men spreekt van recht, men vraagt naar waarheid, en men weigert het eenige middel, om haar te vinden. Wil men eene rechtspraak of wil men een offer? Wil men de waarheid of den logen? Wat is grooter dan de rechtvaardigheid, wat eerbiedwaardiger dan de onschuld? Is er iets plechtigers dan den eersten sterveling der waereld de hand op het Evangelie te zien leggen, en zeggen wat hem de eer gebiedt? Hoe zou Hare Majesteit zich kunnen vernederen, door voor God en de menschen de waarheid te verklaren, en alle soorten van bewijs toe te laten, die gewoonte en rede overal hebben ingevoerd? Laat sommige menschen aanhangers zijn van den verledenen regeeringsvorm; laat hen eene maatschappij verheffen, die wij slechts uit de geschiedenis kennen; laat hen in hunne studiën, in hunne werken, in hunne redenen, zoo veel zij willen, ridders, baronnen, *hidalgo's* zijn van een' anderen tijd; maar in de negentiende eeuw op het Kongres der Spaansche Natie te komen volhouden, dat het woord der koningin een volkomen bewijs levert, waartegen geen ander bewijs overstaat, dat is een belachelijk visioen of eene schaamtelooze huichelarij. Het zij het eene of het andere: met allen eerbied voor dergelijke beginselen, verzet ik er mij tegen in al wat mij belangt. Is er al dan niet eene beschuldiging? Zoo er eene is, dan dient, wil men vonnis vellen, aan de eene

zijde eene getuigenis, welke ook, gehoord te worden, en aan den anderen kant de mijne, die er tegenoverstaat.'

Hiermede waren eigenlijk de beraadslagingen geëindigd. Nog eenige dagen woelden andere redenaars in de asch om. Eene omstandigheid, door den tweeden voorzitter ALCON medegedeeld, wekte de algemeene belangstelling. Hij verhaalde, dat, toen de koningin de hoofden der staatkundige lichamen bij zich had laten komen, zij hunnen raad vroeg over hetgeen met OLOZAGA moest gedaan worden. En toch had zij reeds in het geheim vier besluiten tegen hem uitgevaardigd, waarbij zij, na hem onbekwaam verklaard te hebben, om in het vervolg meer eenige waardigheid te vervullen, hem, op haar eigen gezag, uit *Spanje* verbande. Dat verhaal, op het laatste oogenblik medegedeeld, die onverbloemde terugkeer tot vorstelijken willekeur, die diepe geveinsdheid in eene zoo jonge vorstin, spraken sterker dan lange redevoeringen. Men meende er een' lichtstraal in te zien opgaan over alles, wat anders duister scheen. Eenige mannen, die tot nog toe gezwegen hadden, gingen plotseling tot het andere uiterste over, en lieten zich ontvallen, dat men zich niet behoefde te verwonderen over hetgeen men begon in te zien, dat zij de dochter was van FERDINAND VII, dat zij zijne trekken, zijn' mond, zijn' blik had, en eene waardige erfgename beloofde te zijn. Maar die laatste woorden werden slechts gefluisterd; men verwonderde zich bijna ze gezegd te hebben, en, als ware men reeds door die voorteekenen verschrikt, haastte men zich zijn' toorn bot te vieren op NARVAEZ, de markieze van *Santa-Cruz* en de koningin MARIA CHRISTINA, slechts in schijn van den troon verwijderd.

De beslissing van het Kongres was niet minder ongewoon, dan al het overige. Na in de redevoeringen de beginselen van *Dom* PEDRO *den gerechtsheer* gewettigd te hebben, na alles gehoord en toegestemd te hebben wat een listige haat kan opbouwen, na eenigzins de veroordeeling reeds vooruit bepaald te hebben, benoemt het Kongres, om de beschuldiging te onderzoeken, de naaste vrienden, de warmste verdedigers van OLOZAGA: MADOZ, CORTINA, en de voorzitter dier commissie is, wie zoude het gelooven? dezelfde LOPEZ, wiens welsprekendheid hem straks ten schild verstrekte? Werd men medegesleept? Is men bevreesd geworden? Is het de zege der oprechte taal? Is men voor de beschuldiging beducht, en wil men ze door de beschuldigden zelve laten afbreken? Is men tevreden, het

gezag ontnomen te hebben, en acht men het onnodig oook het hoofd te vragen? Is het een ridderlijk eerbewijs, door den vijand aan zijn' vijand gebracht? Heeft de oude Spaansche rechtschapenheid noch onder het monarchisch fanatismus, noch onder de listen der partijzucht, kunnen verdwijnen? Zij, die het *Spanje* van onze dagen kennen, zullen welligt oordeelen, dat al die gevoelens elkander ontmoeten in die ontknooping van het drama, even onverwacht als deszelfs oorsprong.

Van eene andere zijde hadden de hevigste der *moderado's*, op hunne beurt, de bedaarde houding der redenaars aangenomen. Een somber fanatismus had de verwenschingen der eerste dagen vervangen. Aan de deur van het Kongres wachtte een dikke drom, in hunne mantels gewikkeld, eene prooi. Bij het uitgaan der vergadering werd OLOZAGA bijna doorstoken. Men hoort zeggen, dat er naar hem gezocht wordt, om hem aan het balkon van zijn venster op te hangen. Hij woont de zittingen niet langer bij en verdwijnt uit zijn huis. Ik weet van den prefekt van *Madrid*, dat er geenerlei bevel gegeven is, om hem gevangen te nemen. In hoeverre hij beschermd is geworden, weet ik niet. Men had het voorgevoel van eene misdaad, die onvermijdelijk scheen, toen men onverwacht vernam, dat OLOZAGA, te paard rondzwervende, van ongeveer twintig mannen vergezeld, aan de zijde van *Portugal* ontmoet was. Weinige dagen te voren was hij beurtelings afgezant in *Frankrijk*, voorzitter van het Kongres, voorzitter van den ministerraad geweest. Een bijna gelijk lot was voor de redenaars bewaard, die hem verdedigd hadden. Eene maand later waren MADOZ en CORTINA in de gevangenis geworpen. LOPEZ ontkwam zijnen vervolgers door de vlugt. De aanklagers hadden de aanklacht laten varen; maar *Spanje* was in staat van beleg gesteld, eene groote staatspartij onthoofd, NARVAEZ, de markieze van *Santa-Cruz* en in de verte MARIA CHRISTINA, waren verwonderd; de omwenteling scheen van zelve weg te zinken, bij de eerste schrede der onschuldige vorstin, aan wie zij de kroon geschonken had.

V.

Zoo is door het geweld de knoop doorgehakt eener beraadslaging, aangevangen met de plechtigheid van vroegere eeu-

wen, mengeling van ridderlijke edelmoedigheid, van *sentimientos hidalgos* en van eene eerste nabootsing der vreemde kunstgrepen. Wie slechts van verre het einde gezien heeft - dien ongeduldigen terugkeer tot het leerstuk der onbeperkte alleenheersching, die vergoding van den monarch, zelfs bij de door FERDINAND VII gemartelden; hoe men het gemeene recht reeds moede is, en blindelings naar overheersching reikhalst; hoe eene geheele partij in den strik werd gelokt - heeft nog eens aan den genius van *Spanje* moeten wanhopen. Voor mij in tegendeel, wanneer ik over het innerlijke karakter dier debatten nadenk, meen ik er een ander teeken in te zien; want, terwijl de achterlijkste begrippen zich in al hunne naaktheid vertoond hebben, heeft het aan den anderen kant ook niet aan fierheid en waardigheid ontbroken. Het komt er niet zoo zeer op aan dat men de slaafsheid ontveinze, maar wel dat men ook voor de vrijheid uitkome. En er zijn woorden, die, zoo zij in de overtuiging des volks overgaan, al het bloed van eenen veldslag ruimschoots betalen.

Men vraagt altijd voor welke beginselen, waarom, de mannen gestorven zijn, die zich tegen de oude Spaansche monarchie verzet hebben? Zij waren zelve hartstochtelijk met het koningschap ingenomen; zij haatten noch de geestelijkheid, noch den adel, die te hunnent nimmer de verwatenheid gehad heeft van den onzen. Wat verlangden zij dan? Dat *Spanje* niet langer stom ware. Zij wilden zelve aan hun vaderland de tong ontbinden en den klank hooren der menschelijke stem, waarvan zij sints de middeleeuwen gespeend waren. Zij meenden, dat alles zou gewonnen zijn, en het wonder geschieden, zoodra de begravene waarheid onvervalscht van de lippen des eerlijken mans zou kunnen uitgaan. Dat geloof in de macht van het woord der waarheid is de grondslag van het nieuwe leven der Spanjaarden. Zoolang dat karakter niet geheel zal vernietigd zijn, zal ik niet wanhopen. Daar, waar niemand lichtelijk vooronderstelt, dat de redenaar niet gelooft wat hij zegt, heeft de welsprekendheid nog eene grootsche taak te vervullen.

Het beangstigt mij dikwerf, hen openlijk de losbandigheid van geest van enkele vreemde redenaars te hooren prijzen. De Byzantijnsche gevatheid, de hinderlagen der taal, die een te oprechte hartstocht hun verbiedt te bereiken, wekken eene soort van naijver bij hen op, gepaard aan vreeze voor ondeugden, van de hunne verschillende. Wat zullen zij worden,

zoo zij de kunst meester worden, die zij tot nog toe slechts benijden? Het valt licht te zeggen, zonder tot verzinselen de toevlucht te nemen.

Wanneer het bederf doordringt tot het gesprokene woord, bij een volk, dat al zijne waardigheid in het gesprokene woord gesteld heeft, dan is de wanorde ten top; want zoo de gefluisterde logen op den langen duur den mond onvruchtbaar maakt, die ze uitspreekt, men stelle zich voor, wat er gebeuren moet, wanneer het spreekgestoelte der volksvergadering, dat de mond is des volks, niets meer verkondigt dan fiktiën, omwegen en gekronkelde uitvluchten. Er ligt in die kunst, om met trompetgeschal aan de vier winden niets dan verzwijgingen, dubbelzinnigheden, bedekte of bedriegelijke woorden te openbaren, eene ontzettende kracht ten verderve. Overal doordringende, zich overal doende hooren, tot in den geringsten schuilhoek toe, zaait die vervalschte taal alom de vrees, het wantrouwen, de list. Men meent iets gedaan en iets gewonnen te hebben, wanneer men met de lippen eene rede gesproken heeft, waarin het toppunt der kunst is, zich aan geene enkele waarheid te hechten, uit vreeze van later gedwongen te worden, die in werking te brengen. Die spiegelgevechten vermaken de openbare meening, terwijl zich de geheimzinnige bedoelingen nog beter verbergen onder een gekletter van woorden, die niemand raken, dan onder de stilte der oude hoven. Heeft de natuur eene rechte, opene, ronde taal gevormd, men maakt er eene angstvallige, listige, kronkelende taal van, en, gelijk er niets machtiger is ten goede, dan een gestoelte, waarvan de toon der oprechtheid weêrgalmt, zij ze al eene vijandige, zoo weet ik niets verderfelijkers dan een spreekgestoelte, van waar, naar al den eisch der vormen, een schitterend woord des doods verspreid wordt; zoo toch laat men den helderen dag dienen, om de list te verbergen, waartoe men vroeger slechts de duisternis bezigde, en vervalscht daardoor het licht zelve.

En wie gevoelt niet, dat, met al dien lust om anderen te bedriegen, elk ten onzent in zijn' eigen' strik gevangen wordt? Gij beoefent, gij verfijnt zoo zeer de kunstgrepen van het Oostersche rijk, welsprekende HORTENSIUS, bekwame LYSIAS! gij verdiept en verblijdt u zoozeer in uwe fijnoverlegde lagen, dat ge den groven strik niet ziet, die voor uwe voeten gespannen is. Al verdenken wij hemel en aarde, wij zijn de prooi van elk, die zich de moeite wil geven, ons in te pakken. Alle zedelijke scherpzichtigheid verdwijnt; wij zien niets meer op een'

afstand; of misschien is ook die kortzichtigheid geveinsd, want ieder neemt het masker, dat hem behaagt: hij heeft slechts te kiezen. Wie eens die vermomming heeft aangenomen eerbiedigt die van zijne geburen, op voorwaarde van ook de zijne geëerbiedigd te zien, even als op het gemaskerd bal; en zoo gaat het leven door. Één ding slechts verontrust mij: of die vermomming tot in het graf, voor de nakomelingschap zal worden volgehouden, en of het den dood niet misschien behagen zal, eindelijk zoo vele leelijke gelaatstrekken bloot, en de tooneelspelers zonder masker te zien.

Het vuur van den burgerkrijg heeft tot nog toe altans den staatkundigen geest in *Spanje* voor dat blanketsel gevrijwaard. De partij, die zoo even de zege behaald heeft, haast zich, eer zij van die overwinning gebruik maakt, de volkssouvereiniteit uit de konstitutie weg te vagen. Ge verwondert u de Spanjaarden aldus, telken oogenblik, hunne Grondwet te zien omverwerpen, en gij beschuldigt van die veranderingen den wisselzieken geest der volkeren van het Zuiden. De oorzaak ligt elders. Bij die volkeren, nieuwelingen nog in de oefening van het gezag, haast zich elke zegevierende partij hare theorie in den gevel der konstitutie te stellen. Zij valt hare tegenstanders van voren aan, en zoekt ze eerst te vernederen; daarenboven niemand gelooft iets te kunnen doen zonder eene strenge logika en ieder wil onderdrukken met al de kracht zijner overtuiging. Later, beter ingelicht of dieper bedorven, wordt de schijn bewaard, en slechts de geest veranderd. Om eene volksomwenteling te overheerschen, schaart men de uiterlijke teekenen der volkssouvereiniteit om zich.

Twee wegen openen zich voor de Spaansche omwenteling, eene van bloote navolging, de andere oorspronkelijk. Het eerste stelsel is reeds geheel uitgewerkt: den grond van maatschappelijke gelijkheid uitroeien, die in de zeden voorhanden is, den oorlog der verschillende klassen in het leven roepen en voeden, zich slechts op ééne steunen, alles van het geld afhankelijk maken, de armen door den trots der rijken verpletteren, de rijken door den haat der armen benaauwen, de vrees voortplanten, en vooral de nationale fierheid des volks uitdooven, om het te beter te overheerschen. Die weg, reeds elders in zwang, is de gemakkelijkste, want zoo men het er toe brengt, het hart van *Spanje* te verlagen, behoeft de regeering het volk niet langer te vreezen. Eenige forten, rondom *Madrid* en de voornaamste opene steden, zullen voor de

rust eener bedorvene en vernederde natie borg staan. Die nieuwe kunstgreep, om eene natie te verguizen, ten einde haar te beter te regeeren, wordt in onze dagen, niet zonder eenig gevolg, gebezigd bij een volk, vóór eenige jaren niet van fierheid ontbloot, en, thans nog, machtiger dan *Spanje*.

De tweede weg eischt eene koninklijke ziel, en toch: men zij slechts Spanjaard. Het geldt de aanvaarding der rijke demokratische erfenis, die de oude Spaansche monarchie heeft nagelaten, en die daar zeker voor eenig groot oogmerk bewaard blijft. Zich te bezielen met de oorspronkelijkheid dier zeden, die alle klassen in een zelfde verbond tot elkander brengen; die levende verbroedering in de wet over te brengen; de algemeene ellende te baat te nemen, om de heerschappij van het goud bij den wortel af te snijden; de Spaansche natie te laten blijven wat zij is, adel en volk tevens, in stede van haar tot een winstzoekend burgervolk te verlagen; *Europa* te verbazen, in plaats van het na te bootsen; vooruit te gaan in stede van te volgen; en zoo aan wie het nu verachten, een volk te toonen, dat in voorouderlijke gewoonten de kracht heeft gevonden ter verwezenlijking van wat elders, na eene eervolle poging gewaagd te hebben, schandelijk verloochend wordt of verlaten.

Het is echter waar: zoo *Spanje* al, juist in zijne armoede, ongewoone voordeelen vindt, er is ééne zwarigheid, die voldoende is,om nog lang het genot dier voordeelen uit te stellen. Alles is omvergeworpen, behalve het beginsel der oude Godsdienst. Op den bodem der nieuwe waarborgen is de middeleeuwsche onverdraagzaamheid gebleven. Niemand, bij voorbeeld, mag in eenig blad een woord schrijven over godsdienstige onderwerpen, zonder de goedkeuring der geestelijkheid. Ziedaar reeds terstond alle grootsche onderwerpen verboden, en de gedachte aan banden gelegd. Hoe zal zich op dien grondslag van geestelijke slavernij het gebouw verheffen der staatkundige vrijheid? Ik zie een groot volk de toekomst te gemoet snellen met gekluisterde voeten. Vandaar eene omwenteling zonder revoluntionnaire denkbeelden. Eene menigte kloosters zijn omvergeworpen en in brand gestoken; maar te midden dier bouwvallen blijft de oude onverdraagzaamheid ongeschonden; men heeft slechts steenen gekastijd.

Zoo toont de Spaansche omwenteling, wat in onze dagen eene omwenteling zijn kan, die zich binnen den ringmuur van het Katholicismus besloten houdt. Bewegingen vol geest-

drift, pogingen vol bezieling, stooten als van stierenhoornen, ridderlijke bedoelingen, groote talenten, de waarachtigste redenaars van den tijd, en misschien de eenige, zoo welsprekend zijn en harten roeren één is; maar geene wijsbegeerte mogelijk, geen gevormd plan, geene theorie, die rechtstandig uit den boezem des volks opschiet, geen opbouwend genie, geen moed van denkbeelden en inzichten, en vandaar in den loop der zaken eene schrikkelijke onvruchtbaarheid, die door al het bloed der partijen niet wordt weggenomen. Men gaat bij sprongen vooruit, zonder zijnen toestand ooit regt te leeren kennen. Binnen het Katholicismus besloten, stoot de omwenteling hier en daar het hoofd tegen zich zelve. Die geest van algemeenheid ontbreekt, die de moeder is van alle groote plannen. Niets kan de kracht vervangen, die eene zaak geven zou, welke tevens de zaak van het geheele menschelijke geslacht ware. Men spreekt voor *Spanje*, niet voor de menschheid. De nieuwheid, de onmetelijkheid van het gevaar, versterkt de strijders niet, en daar men slecths voor zich schijnt te strijden, geeft niemand aan hetgeen hij doet het belang eener daad, waaraan het lot der wereld hangt. De menschen zijn klein, zegt ge, neen, maar zij zijn gedrukt en neêrgebogen door hunne stelling. Men verspilt zijne pogingen, om de vrijheid te zaaijen op een dogma, dat het regt van onderzoek loochent; in stede van vrijheid, keert het oude geweld terug; dan slaat men over tot wanhoop; de zwarigheden worden bovenmenschelijk geacht, en razende werpt men zich weder in de armen van een geheimzinnig verleden, verborgen onder de trekken eener jonge vorstin, en noemt gematigdheid, wat niets is dan afmatting.

A., Junij, 1845.

G.

Mohammed en de Koran.

(*Vervolg van blz.* 309.)

I. Mohammed's openbaringen.

De haat der Christenen heeft aan MOHAMMED den naam van *Valschen Profeet* of *Leugenprofeet* gegeven, en nog is niets gewoner, dan dat men hem met dezen naam genoemd vindt. Wij hebben in onze meergemelde rede ons met eenigen nadruk tegen het voortdurend gebruik dezer benaming verklaard, wijl zij ons onvoegzaam voorkwam in een' tijd, waarin beter inzigt geleerd heeft, dat MOHAMMED'S bedoelingen, althans aanvankelijk, zuiver waren; dat zijne voorgewende wonderen louter verdichtsels zijner volgers zijn, en hij zich zelven het vermogen om ze te verrigten ontzeide; en boven alles dat, in weêrwil van al het kwaad, dat zijne volgelingen over de Christenwereld gebragt hebben, hij een magtig werktuig is geweest in de hand der Voorzienigheid, om het Christendom te louteren, en de kennis van den waren God tot tallooze scharen van Heidenen te brengen.

Het is er echter verre af, dat wij MOHAMMED'S openbaringen met de hoogste verschijnselen der Profetie zouden willen gelijkstellen; dat wij geen onderscheid zouden erkennen tusschen hem en de Profeten van Israël. Doch het onderscheid schijnt ons toe meer *graduëel* dan *specifiek* te zijn. Slechts aan hen, die zich, bij de beschouwing der Profetie in *Israël*, op het allerstrengste supranaturalische standpunt plaatsen; die de Profeten des O.V. beschouwen als de dadelijke *werktuigen* des Heiligen Geestes; die dus hunne uitspraken absoluut onfeilbaar,

en in den striksten zin als Gods eigene uitspraken achten, en derhalve hunnen toestand als geheel exceptioneel beschouwen, en met niets wat bij andere volken plaats heeft te vergelijken, slechts aan hen kunnen wij het regt toekennen, om MOHAMMED, zonder meer, een' valschen Profeet te noemen. Maar zij, die de Profetie in *Israël* als de hoogste ontwikkeling, den schoonsten bloei beschouwen van een verschijnsel, in meerdere of mindere mate bij alle volken der oudheid aanwezig, ook thans nog niet ondenkbaar, en in den aard der menschelijke natuur gegrond, zullen moeten erkennen, dat MOHAMMED een Profeet kan geweest zijn, schoon zij de reinheid van zijn Godsbewust zijn verre beneden dat van een' JEZAIA of JEREMIA mogen plaatsen.

Schoon de streng supranaturalistische beschouwing der Profetie, of in het algemeen van openbaring, ook bij het meerendeel onzer Vaderlandsche Godgeleerden, voor eene gematigder, en, wij durven er bijvoegen, redelijker zienswijze heeft plaats gemaakt, vreezen wij echter, dat aan vele onzer lezers, die weinig over dit onderwerp hebben nagedacht, het zoo even aangeroerde onderscheid in de beschouwing der wijze, waarop de kennis van het Goddelijke tot den mensch komt, niet regt duidelijk zal zijn; dat zij zich van het standpunt der nieuwere theologie, ten dezen aanzien, geen helder denkbeeld zullen kunnen vormen. Wij kunnen evenwel, hier ter plaatse, geene volledige ontwikkeling geven van het begrip van Profeet, eene ontwikkeling, die ons veel te ver van ons eigenlijk onderwerp zou afleiden. Wij moeten onze lezers naar EWALD[1] en anderen verwijzen, die dit onderwerp uitvoerig hebben toegelicht. Wij willen echter met een enkel woord eenige opheldering beproeven.

Het komt ons voor, dat wij in de Profetie tweederlei elementen moeten onderscheiden, het eene aan alle tijden gemeen, het andere een gevolg van bijzondere omstandigheden. Het eerste zijn de gedachten van God en het Goddelijke, waarvan de kiem in elke menschenborst ligt, het andere de bijzondere wijze, waarop die gedachten worden gewekt bij hen, aan wie de gave der Profetie wordt toegekend.

(1) *Die Profeten des Alten Bundes*, I, blz. 1-64. Men zie verder onder anderen ook J.H. FICHTE, *Das Erkennen als Selbsterkennen*, §. 213; ROORDA, *Ontwikkeling van het begrip der Philosophie*, bl. 82-90.

De wereld is niet slechts van God, maar ook in God, in wien wij leven, ons bewegen en zijn; die niet ver is van een' iegelijk onzer. De mensch is van Gods geslachte; daarom is de gedachte van God en het Goddelijke niet vreemd aan zijne natuur. Hij is vatbaar voor de gedachten Gods, waarvan de kiem in zijnen boezem ligt. Deze kiem slaapt, wel is waar, en is schijnbaar levenloos, als de kiem der plant buiten de koesterende aarde, doch kan gewekt worden en zich ontwikkelen. Er kan een besef van God en het Goddelijke ontstaan; dat besef kan aan anderen worden medegedeeld, en de aldus gegevene gedachten, tot het voorwerp van nadenken gemaakt, kunnen aan het verstand getoetst en in haren grond gekend worden. Het oorspronkelijke besef van God en het Goddelijke is de sfeer der Profetie; het medegedeelde, is de sfeer van het geloof; het nadenken er over en de poging, om hetgeen het besef leert als noodzakelijk en gegrond te kennen, is de sfeer der wetenschap en wijsbegeerte. Er zijn tusschen deze drie trappen van Godsbewustzijn verschillende overgangen denkbaar.

Op wat wijze wordt het besef van God gewekt? De stem Gods roept en noodigt den mensch onophoudelijk, om aan het Goddelijk leven, willen en doen deel te nemen; zij spreekt tot hem in de natuur, in de geschiedenis, in zijn eigen binnenste. De zinnelijkheid echter houdt het meerendeel der menschen geboeid, zoodat zij de stem Gods niet vernemen; zij ontdekken dus zelve geene godsdienstige waarheden, maar leven óf geheel buiten God, óf in het overgeleverde geloof. Maar zij, die de stem Gods hooren, bij wie de sluimerende kiem gewekt wordt, bij wie het besef van God ontstaat, worden de voorgangers voor anderen op den weg des geloofs; aan hen heeft God zich geopenbaard; wat Hij tot hen gesproken heeft, wordt door hen aan anderen medegedeeld; zij zijn de tolken der Godheid, de Profeten.

Men kan de Profeten met eenig regt geniën noemen op het godsdienstig gebied. Zij grijpen de hoogste gedachten van God en het Goddelijke als door onmiddellijke aanschouwing, en terwijl zij de gronden en bewijzen, die de wetenschappelijke kennis behoeft, overspringen, anticiperen zij nogtans hare uitkomsten.

Het is er echter verre af, dat die stem Gods altijd even rein zou vernomen worden, dat dat onmiddellijk grijpen der hoogste gedachten bij den Profeet aan geene mistasting zou onderhevig zijn. De stem Gods is onveranderlijk dezelfde, en spreekt tot

allen met dezelfde reinheid; maar de ontvakelijkheid en zuiverheid van het gemoed, waarin zij weêrklinkt, kan zeer verschillend zijn; door haar wordt de reinheid der Profetische uitspraken bepaald.

In *Israël*, het volk door God bestemd en uitverkoren, om de gedachten van God en goddelijke dingen zelf te grijpen en aan anderen mede te deelen, en alzoo het Profetische volk als het ware voor het geheele menschdom te worden, werd die stem door eene lange reeks van uitstekende mannen, en in groote en telkens klimmende reinheid vernomen. De hoogste waarheden, door het Christendom geleerd, schemeren hier en daar reeds door in de godspraken der Heiligen des Ouden Verbonds. MOHAMMED, die ook de stemme Gods vernam, hoorde er wel Gods éénheid en magt en regtvaardigheid, maar slechts flaauwelijk zijne eeuwige liefde in spreken. Groote waarheden, die reeds vóór hem gevonden waren, bleven hem vreemd, en in lateren tijd verleidden verkeerde neigingen hem meer en meer, om de stem van eigene belangen en begeerten met de stem van God te vermengen en te verwisselen.

Doch dat MOHAMMED niet slechts de stem van God te hooren voorwendde, maar werkelijk zich geroepen voelde, om tegenover de Heidenen in zijn vaderland, het geesteloos en tot letterdienst vervallen Jodendom, en het tot het Heidendom met rassche schreden terugkeerende Christendom zijner dagen, de stem Gods in zijn binnenste, die hem luide Gods éénheid en majesteit, en Zijn' eisch aan allen tot vervulling der zedewet predikte, te verkondigen, daarvoor vinden wij den besten waarborg, aan den eenen kant, in den haat en den spot der ongeloovigen, waaraan hij zich prijs gaf, den smaad en de vervolging, die hij tot op het oogenblik zijner vlugt naar *Medina* geduldig verdroeg, en aan den anderen kant, in de liefde en achting, hem door zijne bloedverwanten en vrienden te allen tijde bewezen, en den magtigen indruk, door hem te weeg gebragt, die zich zonder ware geestdrift voorzeker niet verklaren laat.

Er laat zich echter bij MOHAMMED tusschen een werkelijk hooren van Gods stem, en een opzettelijk voorwenden daarvan, nog een zeker midden denken. Er bestaat nog de mogelijkheid van zelfbedrog. Wij zullen later zien, dat MOHAMMED inderdaad in sommige opzigten aan zelfbedrog ter prooi was, even als wij ook in het latere gedeelte van zijn leven maar al te veel inmengsel van opzettelijk bedrog moeten erkennen.

Maar waarom zouden wij aannemen, dat de stem der Godheid niet kan geklonken hebben in MOHAMMED'S borst, daar zij immers altijd en overal spreekt, daar God nimmer ver is, van wien hij ook zijn moge? Waar zulke hooge waarheden verkondigd worden, als MOHAMMED, vooral in het begin zijner zending, leerde, inzonderheid wanneer wij die vergelijken met de godsdienstige kennis zijner landgenooten, waarom zouden wij daar twijfelen, of wel werkelijk Gods Geest in zijnen boezem gesproken had? Zou de boom van het zelfbedrog zulke schoone vruchten kunnen dragen? Te stellen, dat waanzin de hoogste waarheden ontdekken kon, zou eene inwendige tegenstrijdigheid bevatten. Hij zou dan niet langer waanzin zijn.

Wij moeten nog doen opmerken, dat wij ons MOHAMMED'S Godsbewustzijn wel ten deele, maar niet wel als geheel buiten den Profetischen weg verkregen kunnen denken. Het kon niet alleen op overlevering en mededeeling steunen. Zijne landgenooten waren meerendeels afgodendienaars, en het reine Mozaïsme, zoowel als de zuivere Evangelieleer, waren hem onbekend. Door den omgang met WARAKA, kende hij de leeringen van Joden en Christenen slechts onvolkomen, en in den bedorven staat, waartoe zij langzamerhand vervallen waren. Hij kon er zijn Godsbewustzijn zoo weinig van ontleenen, dat het er veelmeer mede in strijd geraakte, en hij zich niet alleen geroepen voelde, in Gods naam, als profeet en leeraar voor zijne afgodische landgenooten, maar ook als hervormer voor Joden- en Christendom op te treden. Evenmin zou het aangaan hem eerder als een' wijsgeer dan als een' profeet te beschouwen, en de zuivere godsdienstkennis, waardoor hij onder zijne tijd- en landgenooten uitmuntte, meer voor eene vrucht van nadenken, dan voor een hooren van Gods stem, een onmiddellijk aanschouwen te verklaren. De wijsgeer betoogt, en tracht door gronden te overtuigen; de profeet spreekt op gezag en in den naam van God. Vele brokken van den *Koran*, die in het tijdperk vóór de vlugt te huis behooren, zijn geschreven in den toon der ware geestdrift, der ongehuichelde verrukking. Overal wordt gesproken in Gods naam; geen geschrift kan verder verwijderd zijn van den toon des wijsgeers, dan het boek van MOHAMMED'S openbaringen.

Onze resultaten bevestigen zich, wanneer wij nu nog een' blik slaan op hetgeen wij van MOHAMMED'S leven en godsdienstige gezindheden weten, in den tijd, die zijn veertigste levensjaar, het tijdstip zijner roeping tot profeet, voorafging. Na een

deel zijner jeugd als veehoeder[1], een ander op handelsreizen te hebben doorgebragt, verwierf hij zich, door den roem zijner eerlijkheid en opregtheid, die hem zelfs den bijnaam van *Amin*[2] bezorgde, het vertrouwen eener rijke weduwe, CHADIDJA, die hem eerst als haren zaakgelastigde aannam, en hem later hare hand schonk. MOHAMMED schijnt zijn aangetrouwd vermogen grootstendeels weder in den handel verloren te hebben, maar behield den roem zijner eerlijkheid, zoodat hij, bij de onderlinge twisten der Meccaners, telken male tot scheidsregter benoemd werd. Van zijn vijf en dertigste jaar af werd hij stil en bedachtzaam, zonderde zich gaarne in eenzaamheid af, en bragt, nu eens alleen, dan weder in gezelschap van CHADIDJA, dagen lang in eene spelonk in den berg *Hara* door, waar hij zich met Godsdienstoefeningen bezig hield, en zich in bespiegelingen over God en Goddelijke dingen verdiepte.

Er blijft ons thans nog een gewigteig punt ter beschouwing over, de uitwerking, die, volgens den *Koran* en MOHAMMED'S levensbeschrijvers, de hem gewordene openbaringen op hem uitoefenden.

Het Godsbewustzijn van den Profeet verschilt van dat van den geloovige en den wijsgeer, eensdeels door de wijze, waarop het gewekt wordt, anderdeels door de uitwerking, die het te weeg brengt. Aan alle Profetisch vernemen van Gods stem is eene zekere extase, een toestand van vervoering en geestverrukking eigen. Dit is juist het criterium, waardoor men den Profeet van den geloovige en den wijsgeer onderscheiden kan. Elk waar Christen, b.v., heeft dit met den Profeet gemeen, dat hij geroepen is, om de deugden te verkondigen van Hem, die hem uit de duisternis tot het licht heeft geroepen[3]. Doch hoe zeldzaam gaat het besef dier roeping gepaard met des Profeten hooge geestvervoering! De reden is duidelijk. De Profetie heeft in CHRISTUS haar toppunt bereikt; hoogere waarheden, dan hij aan het menschdom verkondigd heeft, zijn op het gebied der Godsdienst wel niet meer te ontdekken. Die waarheden worden den Christen van jongs af geleerd. De verrukking dus, die het gevolg is van het plotseling opgaan van het licht der hoogste waarheden voor het oog des geestes, kan in de Christenkerk niet ligt meer plaats vinden. Nog minder is die geestvervoering bij den

(1) Zie de getuigenissen voor deze tot dusverre weinig bekende bijzonderheid bij WEIL, *Mohammed der Prophet*, p. 33.
(2) D.i., *iemand, op wien men kan staat maken, dien men veilig kan vertrouwen*.
(3) 1 Petr. II: 9.

wijsgeer denkbaar. Geen plotseling ontdekken van groote waarheden, maar een langzaam, moeitevol, van alle zijden door bedenkingen en twijfelingen bestormd, opbouwen van een stelsel, waarin de eene waarheid uit de andere wordt afgeleid, ziedaar de taak van hem, die naar wijsheid en wetenschap streeft. Hoe zou zich daarbij zelfs maar een zweem van de hooge verrukking des Profeten laten denken? De waarheid, die de wijsgeer ontdekt, is de zijne, die hij met groote inspanning gevonden heeft; de waarheid, door den Profeet ontdekt, wordt hem als van Gods wege toegeworpen. Hij voelt er zich plotseling door aangegrepen; zij drukt en dringt hem als eene uitwendige magt; Gods hand is zwaar op hem, - Gods geest blaast hem aan; alle eigene gedachten ontzinken hem, en hij voelt zich slechts als het werktuig der gedachten Gods, die zijn binnenste vervullen.

Vergelijken wij thans hiermede, wat bij MOHAMMED plaats vond, en volgen wij wederom de mededeelingen van WEIL, met zoo veel mogelijk woordelijke aanhaling der getuigenissen, door hem bijgebragt[1].

In zijn veertigste jaar had MOHAMMED zijn eerste gezigt, waarin de Engel GABRIËL hem naderde als de overbrenger eener Goddelijke openbaring, welke hij hem in den naam des Heeren beval te lezen. Beangst en in zweet badende door dit gezigt en de daarop gevolgde onmagt, kwam hij tot CHADIDJA, liet zich door haar toedekken, en verhaalde haar wat hij gezien had, onzeker, of hij eene werkelijke openbaring ontvangen had, dan of een booze geest hem had bedrogen. CHADIDJA en WARAKA beijverden zich, om zijne twijfelingen op te lossen, en weldra verscheen de Engel GABRIËL weder met de verzekering, dat hij door geene booze geesten bezeten was, maar dat zijn verheven geloof hem eens het schoonste loon zou bereiden. Tevens ontving hij het bevel, om zich des nachts met de beschouwing der hem gewordene openbaringen bezig te houden en zijn geloof verder te verbreiden. In de drie eerste jaren vergenoegde hij zich echter, met zijne innigste vrienden en huisgenooten tot het aannemen zijner leer te noodigen. Hierop komen ongeveer de waarschijnlijkste berigten neder omtrent de geschiedenis van MOHAMMED'S roeping.

Wij laten thans eenige der merkwaardigste getuigenissen volgen wegens de uitwerking, die de ontvangene openbaringen op MOHAMMED plagten te weeg te brengen. 'IBN ISHAK,' dus verhaalt ALI HALEBI in den *Insano-l-Oejoen*, 'vermeldt, op gezag zijner leer-

(1) Men zie WEIL, *Mohammed der Prophet*, bl. 42 en volg., en vergelijke nog zijn opstel in het *Journal Asiatique*, Juillet, 1842.

meesters, dat MOHAMMED door het booze oog[1] was betooverd, terwijl hij in *Mecca* was, vóór de *Koran* tot hem nederdaalde, en toen de *Koran* tot hem kwam, overkwam hem hetzelfde, wat hem te voren overkomen was. Dit bestond in eene soort van onmagt, volgende op een hevig sidderen. Zijne oogen sloten zich, zijn gelaat werd met schuim overdekt, en hij brulde als een jonge kameel. Daarop zeide CHADIDJA: ik zal iemand bij u brengen om u te onttooveren; maar hij antwoordde: voor het oogenblik is het niet noodig.' Dezelfde Schrijver berigt nog eene andere allervreemdste bijzonderheid, in de volgende woorden: 'CHADIDJA zeide tot MOHAMMED (na zijn eerste gezigt): wanneer u de Engel weder verschijnt, geef er mij dan kennis van. Daarop verscheen hem GABRIËL weder, en hij zeide: ik zie hem. Zij plaatste hem daarop eerst op haar linker-, vervolgens op haar regterbeen, en zeide: ziet gij hem nog? hij antwoordde: ja. Daarop zeide zij: draai u om en zet u op mijn' schoot. Toen hij dit gedaan had, vroeg zij wederom: ziet gij hem? en hij antwoordde: ja. Toen nam zij den sluijer van haar hoofd, en vroeg: ziet gij hem nu ook nog? Ditmaal antwoordde hij: neen. Bij God, hernam zij toen, het is waar, het is waar, het was een Engel en geen booze geest.' Tot regt verstand dezer overlevering wordt aangevoerd, dat CHADIDJA van WARAKA vernomen had, dat een Engel den aanblik van een ontbloot vrouwengezigt niet verdragen kon. Inderdaad schijnt dit een rabbijnsch bijgeloof te zijn geweest, schoon wij toch nog niet gaarne aan WEIL zouden toestemmen, dat de woorden van PAULUS, I Cor. XI: 10, daaruit moeten verklaard worden. Verder worden nog eenige woorden van den dichter ABOESIRI aangehaald, waarvan deze de zin is: 'daarop kwam GABRIËL in CHADIDJA'S huis, en wijl de verstandige de dingen onderzoekt, wierp zij haren sluijer van zich af, om te beproeven, of het ware openbaring of slechts onmagt was.' Het woord, hier door *onmagt* vertaald, wordt dan verklaard als eene ziekte, veroorzaakt door daemonen. Zulke aanvallen van onmagt, voegt de

(1) Er is naauwelijks een meer algemeen verbreid bijgeloof, dan dat wegens de werking van het booze oog. Nog thans is het in volle kracht in het zuiden van *Europa*, zoowel als in het oosten. Van *Italië* zijn eenige wetenswaardige bijzonderheden medegedeeld door BULWER, in eene aanteekening op het derde boek der *Last days of Pompeji*. Wegens het oosten, zie men een aantal bijzonderheden, medegedeeld in LANE'S *Modern Egyptians*, V. I, bl. 81, 198, 341, V. II, bl. 277, 280, naar de uitgave, hehoorende tot *the library of entertaining knowledge*.

schrijver er bij, zijn ook aan de waarzeggers eigen, van welke MOHAMMED eenen hevigen afschuw had, en het was daarom, dat hij, na zijn eerste gezigt, tot CHADIDJA zeide: ‘ik vrees voor mijne ziel.’

Wij laten nu nog eenige andere getuigenissen volgen, meest alle door WEIL aan het reeds gemelde werk van ALI HALEBI ontleend. ‘HARETH IBN HESCHAM vroeg eens den Profeet: “op welke wijze komt de openbaring tot u? Hij antwoordde: dikwijls verschijnt mij een Engel in menschelijke gedaante (gewoonlijk in die van zijnen vriend DIHJA[1]) en spreekt met mij; dikwijls echter verneem ik ook (zonder iemand te zien) toonen, als die van eene schel of klok; alsdan wordt het mij zeer bang, en wanneer hij (de onzigtbare Engel) mij dan verlaat, heb ik, wat hij mij openbaren moest, ontvangen.” Op eene andere plaats lezen wij: “Vele openbaringen kreeg MOHAMMED onmiddellijk van God, zoo als die in den nacht der hemelvaart, andere in den droom, want hij plagt te zeggen: de droom eens Profeten is openbaring. Wederom andere legde God hem, na eigen nadenken, in het hart.” Op de getuigenis van AIESCHA (eene van MOHAMMED'S vrouwen), wordt nog de volgende overlevering bijgebragt: “de Profeet werd ontzaggelijk zwaar, zoo dikwijls hem de Engel verscheen; bij de grootste koude stroomde het zweet van zijn voorhoofd; zijne oogen werden rood, en somtijds brulde hij als een jonge kameel.” De volgende woorden worden vermeld als eene overlevering van ZEID IBN THABIT: wanneer de openbaring tot den Profeet nederdaalde, werd hij zeer zwaar; eens rustte zijn been op het mijne, en, bij God, nimmer heb ik zulk een zwaar been gevoeld als dat van den Profeet was. Somtijds geschiedde hem eene openbaring, terwijl hij op zijn' kemel reed. Het dier begon te beven, alsof het in elkander zou storten, en knielde gewoonlijk neder.’ Verder lezen wij nog: ‘zoo dikwijls de Profeet eene openbaring ontving, geloofde men, dat hem zijne ziel werd ontnomen; hij viel dan altijd in eene soort van onmagt, en had het voorkomen van een' beschonkene.’ Ten slotte halen wij nog de volgende overlevering aan: ‘ABOE HOREIRA verhaalt: wanneer de openbaring tot MOHAMMED kwam, kon niemand onzer zijne oogen tot hem opheffen. Volgens een ander berigt, werd hij toornig, wanneer men hem aanzag; zijn gelaat was met schuim bedekt, en dikwijls brulde hij als een kameel.’[2]

(1) Men vergelijke hierover nog WEIL, *Moh. d. Proph.*, bl. 167, 168.
(2) Zie verder nog WEIL, t.a.p., bl. 150.

Het behoeft ons na deze getuigenissen niet te verwonderen, dat wij bij de Byzantijnsche schrijvers, met name bij THEOPHANES, vinden aangeteekend, dat MOHAMMED aan epileptische toevallen leed, al ontzeggen wij alle waarschijnlijkheid aan de gissing van dien schrijver, dat hij de verschijningen van GABRIËL slechts voorwendde, om deze krankheid te verbergen. Bij de oudere schrijvers over MOHAMMED, bij HOTTINGER en MARACCI b.v., vinden wij dan ook werkelijk van deze epileptische toevallen gewag gemaakt. Doch daar zij alleen op getuigenis van Christenschrijvers berustten, wier haat tegen MOHAMMED bovendien deze bijzonderheid uitsluitend ten nadeele van den Profeet van *Mekka* had aangewend, hebben OCKLEY, GAGNIER, SALE en anderen dit geheele berigt als eene fabel beschouwd, en bij latere schrijvers vindt men er in het geheel geen gewag meer van gemaakt. Wij zijn dus aan WEIL grooten dank verschuldigd, dat hij eene reeks van getuigenissen uit de overlevering der Mohammedanen heeft aan het licht gebragt, die deze bijzonderheid boven allen twijfel verheffen. Dat toch, wat ons van de uitwerking der ontvangene openbaringen op MOHAMMED berigt wordt, ons inderdaad de verschijnselen der vallende ziekte teekent, zal wel aan geen' twijfel onderhevig zijn. Zelfs het hooren van de toonen eener schel, waarvan eene der overleveringen spreekt, kan als een verschijnsel dezer ziekte beschouwd worden, tot welker symptomata, gelijk bekend is, ook hevig suizen der ooren behoort.

Dat de geestverrukkingen van den Profeet, op het oogenblik, waarop hij de stem Gods te vernemen gelooft, ook op zijn physisch gestel gewoonlijk eenen hevig schokkenden invloed uitoefenen, is een bekend feit, dat de geschiedenis der profetie bij alle volken met tallooze voorbeelden bevestigt[1]. Dat deze invloed verschillend zal zijn, naar het verschillende gestel, waarop hij wordt uitgeoefend, zal mede wel geen betoog behoeven, en dat hij bij MOHAMMED de epileptische toevallen te weeg bragt, waaraan hij reeds sedert zijne jeugd onderhevig was, is inderdaad de natuurlijkste zaak ter wereld. WEIL meent, dat de bewusteloosheid bij MOHAMMED, die hij aan eene bovennatuurlijke zamenkomst met engelen toeschreef, en waarbij hij, hetgeen, als hij tot zich zelven kwam, klaar voor

(1) Men zie, opdat wij alleen uit het O.T. een paar voorbeelden aanhalen, Num. XXIV: 3, 4, 15, 16; I Sam. XIX: 24. Verder vergelijke men EWALD, t.a. pl., blz. 12.

zijne ziel lag, als hemelsche openbaring beschouwde, inderdaad het gevolg was van sterke inspanning des geestes, wanneer hij zich met eenig gewigtig vraagstuk bezig hield. Doch wij zagen reeds vroeger, dat wij de godsdienstkennis, die MOHAMMED bezat, minder aan nadenken dan aan onmiddellijke inwerkingen van het goddelijke moeten toeschrijven; dat hij inderdaad meer profeet was dan wijsgeer. En werkelijk bevestigen de hevige toevallen, waarmede zijne openbaringen gepaard gingen, ons veel meer in dit gevoelen. Zulk een verschijnsel is veel gewoner en verklaarbaarder op het profetisch standpunt, en wordt bij al de inspanning van den geest, die de moderne philosophie van hare beoefenaren vordert, zooveel ik weet nergens aangetroffen. Intusschen is het reeds te regt door EWALD opgemerkt, dat in deze hevige uitwerkingen der profetische openbaring, waardoor de profeet tot bewusteloosheid en waanzin vervalt, juist de zwakke zijde van het profetisme gelegen is. Het is het voorname middel, waardoor zich het zelfbedrog inmengt in de zuivere stem van het goddelijke; waardoor gedachten, die de vrucht zijn van bijgeloof, vooroordeel, ontstelde verbeelding of hartstogt, zich met de gedachten Gods kunnen vermengen, en tot één geheel verwassen, waarin het ware van het valsche naauwelijks te onderkennen is. Van dien aard is, b.v., bij MOHAMMED de ligchamelijke verschijning van den Engel GABRIËL, die niemand ligtelijk als waarheid zal erkennen, en die het evenwel, na al het opgemerkte, onregtvaardig en onredelijk zijn zou, aan opzettelijke verdichting van MOHAMMED toe te schrijven.

De sfeer der profetische werkzaamheid bepaalt zich niet enkel tot waarnemingen en ontdekkingen op het gebied van het goddelijke, zij omvat ook de toepassing op de gewigtiger omstandigheden des levens. Die de stem Gods hoort, leert van haar niet slechts in het algemeen, wat en hoedanig God is, en wat de mensch worden moet; zij verkondigt hem nog, hoe, in elke gewigtige omstandigheid, overeenkomstig den wille Gods moet gehandeld worden. Wij gelooven, dat reeds in de reinheid van zijn Godsbewustzijn MOHAMMED bij de groote profeten van oud *Israël* achterstaat; maar nog veel meer openbaart zich zijne minderheid in deze toepassing op het leven. Hier zien wij hem weldra plooijen, transigeren, wankelen, en de noodlottige theorie huldigen, dat het doel de middelen heiligt. Niet slechts bezoedelt hij zich met misdaden (dit deed ook een DAVID in zwakke oogenblikken, schoon hij met het

reinste Godsbewustzijn vervuld was); maar zelfs wat hij als de stem van God verkondigde, was soms de stem zijner eigene neigingen en hartstogten, of der politieke sluwheid, die hem leerde welken weg hij had in te slaan, om anderen, ware het ook door list of geweld, te brengen tot het heil, dat hij hun in de leer van den Islam kwam aanbieden. In MOHAMMED erkennen wij te gelijker tijd een voor de inwerking van het goddelijke ontvankelijk gemoed, den grondslag der ware profetische roeping, die hem drong Gods éénheid, almagt en regtvaardigheid te prediken; eene ziekelijke verbeelding, gepaard met, of het gevolg van eene physische krankheid, welker heftigste verschijnselen zich vertoonden in het oogenblik, waarin de inwerking van het goddelijke de profetische geestvervoering te voorschijn riep, die eene wijde deur openzette voor zelfbedrog; eindelijk eene zucht naar magt en heerschappij en eene prikkelbaarheid, die hem maar al te vaak tot toorn en wraakzucht (het heerschende gebrek van zijnen landaard) vervoerden, bronnen, helaas! van vele misdrijven, en van dat ergste van alle: het verkondigen als Gods woord, wat het woord van eigene verkeerde driften was. Intusschen zal ook nog het vervolg dezer opmerkingen doen zien, dat hij niet in alle opzigten zulk een booswicht was, als men hem weleens heeft afgeschilderd. Ook moet men niet uit het oog verliezen, dat zoo het moeijelijk is de grenzen aan te wijzen tusschen ware verrukking en zelfbedrog der ontstelde verbeelding, het zeker niet minder moeijelijk is het juiste punt te vinden, waar zelfbedrog in opzettelijke misleiding ovegaar.overgaat. De kleuren van beide vermengen zich en dommelen zich ineen, en hervormers, die met de beste bedoelingen toegerust, de speelbal worden hunner eigene illusiën, zijn dikwijls een goed eind op den weg des kwaads gevorderd, eer het hun zelven regt bewust is, dat zij in het geheel van het regte pad zijn afgeweken[1].

(*Wordt vervolgd*.)

(1) Men vergelijke de in vele opzigten juiste karakterschets van MOHAMMED, bij GIBBON, *Decline and Fall of the Roman Empire*, tegen het einde van Chap. L.

Vrijheid en recht.
Een stem onzer dagen.

Meent toch niet, dat zij voortaan nu slaapt bij de dooden,
   En de Vrijheid heur licht dit geslacht heeft ontzegd,
Wijl men moedigen Reednaars de spraak heeft verboden
   En den man vann beginselen van beginslen beroofd van zijn recht!
Schoon wie trouw aan hun eed van hun erf zijn verdreven,
Of, de willekeur zat, die ten throon is verheven,
In den kerker de draden verbraken van 't leven -
   Toch is Vrijheid onsterflijk, onsterflijk als Recht!
      Vrijheid en Recht!

Laat geen enkele neêrlaag ons moedeloos maken!
   o Zij maakt de overwinning eerst glansrijk en hecht;
Dus gefnuikt zal onze ijver verdubbeld ontwaken,
   Klinkt de kreet slechts te luider om Vrijheid en Recht!

Want dees beide zijn één - en wat dwinglanden trachten,
Om, verwaten, hun heilig verbond te verkrachten,
Waar het Recht is, daar ziet gij de Vrijheid vernachten,
   En waar Vrijheid heur woon heeft, gedijt ook het Recht!
      Vrijheid en Recht!

En vertrooste ons dit denkbeeld: - nooit sloegen zoo bloedig
   Deze tweelingen hen van gevecht tot gevecht;
Nimmer zweefde er hun adem zoo vrij en zoo moedig,
   En veranderde in held den lafhartigsten knecht.
Zij doorwandelen de aard - en hun leus is gesproken,
En van oever tot oever hun vendel ontploken,
Iedre natie gewekt en de keten verbroken,
   ‘Schud haar af!’ tot den leenknecht en neger gezegd....
      Vrijheid en Recht!

Ja hun vaan is ontrold en zij waait allerwegen,
   Tot een schrik van wie 't menschdom beschouwt als zijn knecht;
En verwinnen ze hier niet, ginds is hun de zegen,
   Tot de heiligste zaak in het eind is beslecht!
o Wat heerlijke gloriekrans zal haar dan cieren!
Al het lover der vanen die volkeren zwieren!
Het olijfblad der Grieken, de klaver der Ieren,
   En het eikenloof meest, dat Germanje zich vlecht!
      Vrijheid en Recht!

Zeker mocht men dan menig de doodpeluw spreien -
Maar ze zijn er als braven ter sluimring gelegd!
En licht staat aan hun graven het tweetal te schreien,
Dat wij hun zijn verschuldigd - de Vrijheid en 't Recht!
Zoo dan vonkle de beker! Op 't heil van wie streden!
Van wie niet voor de ellend uit den kamp zijn getreden!
Die het Recht ons bevochten en 't Onrecht dies leden!
Drinkt op hen - op het Recht - op de Vrijheid door 't Recht!
Vrijheid door 't Recht!

(*Naar* FREILIGRATH.)
B....

Mengelingen.

Blaauw bes, blaauw bes!
Een studiebeeld uit ons volksleven.

BILDERDIJK wenschte, in eene zijner veelvuldige verzuchtingen om den dood, in het stille graf te liggen, ten einde voor den Haagschen straatkreet doof te zijn. Ik ben te zeer van muzijkalen zin misdeeld, om te durven beslissen, of de schreeuwers der hoofdstad het van die, welke onze hofstad doorkrijschen, in welluidendheid winnen; maar ik mag de Amsterdamsche keelklanken wel, en verbaas er mij over, hoe het gehoor van onzen eersten dichter zijner verbeelding zoo zeer de wieken knotten kon. Verrees er dan, als zijn trommelvlies de pijnlijke aandoening had doorgestaan, verrees er dan, ten gevolge van dat met weêrzin opgevangen woord, niet een geheel ander tooneel voor zijnen geest, dan zijne studeercel aanbood? bragt het hem niet naar buiten, niet in beemd of bosch over? Ik wil mij eerst op eenen der minst behagelijke kreten beroepen, om later van diegene te gewagen, welke streelende gedachten opwekken; BILDERDIJK zelf, verbeelde ik mij, zou die zucht voor climax hebben gewaardeerd. Daar klinkt het: '*Elft as zalm*!' bij voorbeeld, waaruit de Jordaner in het middelwoord de *l* weglaat, om u die in de beide andere zooveel te zwaarder toe te wegen,- het rijst raauw genoeg op de lucht, - het is eene onwaarheid bovendien, want de eene soort van visch evenaart de andere nooit, - en echter heb ik er nimmer het voorhoofd om gefronsd, laat staan er om dood willen zijn; een geheel ander verlangen wordt er bij mij levendig door. Wie heeft niet hoo-

ren vertellen, dat die visch meest des nachts gevangen wordt, en wie, die het zoomin als ik ooit zag, onthoudt zich, bij de plotseling opgewekte gedachte, van den wensch, zulk eene vangst bij te wonen? Het schuitje, - de visschers, - het want, spaarzaam, grillig, afwisselend verlicht; - rondom u heen de roerloosheid van den nacht, maar aan boord al de behendigheid van de winzucht; - en, tegenstelling die boven en beneden niet onaardig toetst, als gij neêrblikt, den rossen schijn eener lantaarn, als gij opziet, eene enkele, tien, twintig, duizend, millioenen sterren, die de duisternis des hemels zwichten doen; - wat dunkt u, zendt gij den voorbijganger, aan wien gij die afwisseling van ideeën hebt dank te weten, nog eene verwensching na? Ik ben er verre van mijn onderwerp te hebben uitgeput, want het is maar menschelijk, zich te verkneukelen bij een goed haardvuur en bij geurigen punch, terwijl de arme sukkel de regenvlagen op zijn baaitje vangt, of de sneeuwvlokken uit zijn' baard schudt, - die elftkreet, weet ge, verrast u meest des winteravonds. En bovendien het is mogelijk, dat gij, zoo al geen liefhebber van de geringere gave, toch dol op zalm zijt, - hetzij ge een Maasmannetje onder uwe vrienden telt, die u met een' krimpert bedenkt, of dat gij watertandt bij de gedachte aan een' malschen martelaar van den Schoonhovenschen rook. Waartoe echter zou ik het voorbeeld verder uitspinnen, als viel er op uwe fantasie weinig te vertrouwen, als hadde ik er niet voor het grijpen, waarbij schilderiger stoffadje past? Welaan - maar eerst een paar uitzonderingen, ten einde ik in geene onbedingde lofspraak der straatkreten vervalle, waardoor ge mij wantrouwen zoudt, - zoo als ik wenschte, dat men iedere courantiershulde aan onze afgestorvene groote mannen des behouds deed, waarin van geenerlei schaduwzijde sprake is. Er zijn ergerlijke onder die uitroepingenen och! dat BILDERDIJK deze van de Haagsche had uitgemonsterd! - er zijn er bij de Amsterdamsche, die u de haren te berge doen rijzen, niet enkel om den klank, maar ook, maar vooral om der verbeelding wille, - van de taal spreken wij niet, het Instituut is op weg daaraan de hand te houden, getuige het met iederen dag meer vermoffrikaanscht Handelsblad! ‘*Beerzen binnen de garneelen*!’ krijscht u niet enkel door merg en been, en ‘*rapen as kinderenhoofies*!’ doet u niet louter om den teemerig gerekten uitgang pijnlijk aan; beide overdrijvingen wekken zoo velerlei weêrzin op, dat ik dien onmogelijk in éénen volzin uiten kan. Ichtyoloog of niet, u stuit dat dooreenhaspelen van zout-

en zoetwatervisch; het verbijstert schier iedere voorstelling van het verblijf van den eenen en den anderen gevinde, waartoe anders het penseel van onzen SCHELFHOUT en wijlen onzen SCHOTEL bij beurte de tinten leenen mogt. Rapen zijn een der oudste geregten ter wereld, en doen u ons bestuur onwillekeurig mannen toewenschen, als de Romeinsche Republiek er in de dagen van haren eenvoud en harer grootheid voortbragt; maar hoe vurig ge, bij vrijer instellingen, meer onafhankelijkheid van geest wenscht, die voor minder behoeften veil is, denk er eens aan, als die ongelukkige vergelijking u van het kannibalen-maal gruwen doet! Het is wel, zoo gij, onder een' van beide jammeren, den lust overhoudt, om op te merken, dat de proeven, die ons volk bijwijlen van Oostersche beeldspraak neemt, doorgaans afgrijsselijk uitvallen; na HAMAKER *n'est pas orientaliste qui veut*! Gij ziet, ik ben billijk, al geldt het ook mijne gunstelingen; want waarom zou ik schromen, thans dien naam te geven aan de velerlei verrassingen, die in roep of kreet tot mij komen, van den bitteren eersteling onzer velden, van het radijsje af, tot de laatste, scherpe vrucht onzer hoven, de rammenas, toe? Er ligt een zomer tusschenbeide, de keel des volks zou het u vertellen, zoo gij hem niet zelf gezien, niet zelf genoten hadt! Naauwelijks mag het eene meisjesstem heeten, dat snerpende geluid, 'twelk u in het vroege voorjaar des ochtends aan het venster door de leden vaart, en uit deernis, hoop ik, ‘een bosje roode of witte’ koopen doet, ware het ook maar om het kind te vergelden, dat het u de komst der lente geboodschapt heeft. Mild, daarentegen, schier melodisch, zou ik willen schrijven, klinkt de roep des mans, die, bij invallenden avond, den herfstwind de *a's* van zijne *rammenas* verre dragen doet, - als de zonneschijn langer geduurd had, ze zouden tot zang zijn verzacht! En zal ik ze nu optellen, de tallooze verkwikkingen, welke de arme langs uwe deuren vent, zonder er zich zelfs over te verbazen, dat gij die in overvloed genieten moogt, terwijl hij ze zoo schaars smaakt, terwijl zoo vele van deze hem zijn ontzegd: de welriekende aardbezie, de verfrisschende kers, de druiven, waarop de dauw nog ligt, de china'sappelen, die het Zuiden ons zendt, de - maar waar zou ik eindigen, als ik ook slechts een honderdste der tooneelen vor uwen geest wilde roepen, waarop de gevleugelde verbeelding ons verplaatst, bij het hooren van eenen der klanken dier toonladder, welke van behoefte tot weelde reikt? Ik zou haar de onafloopbare willen noemen, want de eerste daalt zoo diep, en de tweede steigert

zoo hoog, dat de gulden middelstand van de beide uitersten schier geen begrip, ik meen, er schier geen oor voor heeft. Afwisselendst aller panorama's, beschaamt, bij een oogenblik nadenkens, de reeks van landschappen, die uwe oogen voorbijgaan, den staf eens toovenaars; hetzij de meloen u den blik doe slaan op de zonnige broeijerij, hetzij de morel u aan de noordzijde des kasteels haar donker loover prijs geeft - doolt ge beurtelings om, waar Holland op zijn smalst, oceaan en meer elkander hoort beroepen, of weleer de kerkvoogd van het Sticht het weêrgalooze landschap zijne warande noemen mogt - verlaat ge zelfs den vaderlandschen grond, om *Italië* in te zweven;... of ik u terugroepen mogt! Immers, ik zou mijn doel overschrijden, als ik mijn gehoor missen moest, om de vlugtige ontwikkeling der eerste gedachten de beste, die mij aan de volksroepen schenen verknocht, mijn doel, dat geen ander was, dan te voorkomen, dat ge u aan den titel van mijn opstel - slechts een' straatkreet -

‘Blaauw bes, blaauw bes!’ - klonk het langs de - gracht onzer hoofdstad, en het geluid, dat eene oude vrouw verried, mogt den jongen heer van het eene venster niet van zijn duodecimootje op doen zien, en de beziën, welke het wijfje door dien kreet ventte, der jonge jufvrouw van het andere raam geenen blik waard zijn, een REMBRANDT had hare gansche mand leêg gekocht, als zij een uur voor hem had willen zitten. Een sergierok, die de beenen verder blootgaf, dan hunne waarschijnlijk zelfs vroeger niet bevallige, thans bepaald leelijke vormen, wenschelijk maakte, maar wiens kortheid haar in het voortstappen zeer te stade kwam; - een sergiejak, dat de verbruinde, en van ouderdom vast verstrammende armen onder geene mouwen in zijne hoede nam; beide kleedingstukken, zeg ik, vielen iederen ledeman om te werpen, en zouden onder de hand des meesters stellig fraaijer hebben geplooid, dan zij om het lijf van mijn moedertje deden; maar het zou ook niet om deze zijn geweest, dat een schilder zich tegenover haar achter den ezel had gezet. Hagelwit mogt het eenvoudige mutsje zijn, dat de grijze haren bedekte en de tronie omsloot; hoog van kleur, ‘in den roode’ de doek, die, over het jak gespeld, de uitstekende schouders en ingevallene borst kwalijk verborg; ook deze eigenaardige dragt van een geldersch huismanswijf zou, zonder haren persoon, binnen het bereik des kunstenaars zijn geweest, hoezeer die kleeding, het zij in het voorbijgaan opgemerkt, tot het karakteristieke van haren straatkreet behoort. Al het aantrekkelijke, dat zij voor REMBRANDT zou hebben

gehad, school in haar gelaat; waarom is met hem de kunst verloren gegaan, voor de beeldtenis eener oude vrouw den blik des eerbieds, het knikje des welgevallens te verwerven? Als hij mijn blaauwbessenwijfje op het doek had gebragt, hij zou de rimpels niet hebben verheeld, die haar breed voorhoofd doorploegden; hij zou de jukbeenderen niet hebben weggedast, die hare wangen zoo hoekig maakten; hij zou om mond en kin zelfs den zweem van grijzen baard hebben geschilderd, dien hij in de natuur aanschouwde. Maar zoo gij haar bij den eersten oogopslag hadt aangezien, dat zij zestig, vijf en zestig lange jaren misschien had geleefd en geleden, het ware u ook helder geworden, dat zij had liefgehad en geloofd; het wintersch landschap ware opgeluisterd door van omhoog invallend zonnelicht! En ge hadt het graauwe dons om kin en lippen voorbijgezien, in uwe bewondering van de beraden-, van de bedachtzaamheid, door dien mond geteekend: woorden der wijsheid zouden u van die lippen niet hebben verbaasd, gij hadt er geene andere van verwacht. En het schier stramme dier wangen, en het scherpe der beenderen, die er onder uitstaken, zou opgehouden hebben, u weêrzin in te boezemen, want er had een lachje over gezweefd, waarbij het u te moede ware geworden, als had zij onder allerlei leed den zin voor schuldelooze vreugde bewaard. En terwijl iedere rimpel voor u in een teeken ware verkeerd der rampen, die haar troffen, hadt gij u gebogen voor het geloof, dat u uit hare bruine oogen toestraalde, hadt gij u verkwikt aan eene gemoedsrust, die het verlies van jeugd, schoonheid en wereldsche uitzigten overleefde; van eene ziel, die genade had gevonden bij God!

Une femme qui n'a plus d'âge is iets vreesselijk-leelijks, als BEAUMARCHAIS haar ons schetst; - zou het geheim van het innemende, der oude vrouwen van REMBRANDT eigen (het genie des meesters voor het overige in al zijnen omvang geëerbiedigd), ook aan het onderscheiden volkskarakter, ook aan dier mannen verschillend begrip over de bestemming van den mensch, zijn toe te schrijven?

‘Blaauw bes, blaauw bes!’ klonk het, maar zonder den nadruk, dien het vrouwtje den woorden in eene straat zou hebben bijgezet, maar meer uit gewoonte, naar het scheen, dan uit hoop de aandacht van koopers te zullen trekken - in die buurt scholen de liefhebbers harer onaanzienlijke, harer de lippen blaauw verwende beziën niet. En echter was het blijkbaar, dat haar des ondanks het voortstappen over de harde straatsteenen niet verdroot; dat mismoedigheid over het ver-

geefsche van haren roep verre van haar was. Vier of vijf jongens stoven haar voor, of sprongen haar na, om bij beurten haar af te wachten of in te halen, en onder het huppelen om haar heen eenige bessen uit de mand te grijpen, die door geen deksel werd beschut: in eene andere stemming zou de baldadige plagerij, zou het soms van alle kanten eensklaps opgaand: ‘blaauw bes, blaauw bes!’ haar hebben geërgerd; thans scheen zij even goedwillig de oorvijgen te geven, als de janraps zich die voor hunne vruchtelooze pogingen lieten welgevallen. Intusschen was zij eene halve gracht voortgegaan, en zie, daar stond ze voor het huis, waar zij wezen moest. Vlug, als een meisje van drie zesjes schier, vlug wipte zij de stoep op, en de schel ging over, tot twee malen toe.

Een knecht, in geel linnen jas, deed open.

‘Is EEFJE thuis?’ vroeg de blaauwbessenvrouw.

‘EEFJE?’ hernam de borst; ‘er woont geen EEFJE hier; mijne kameraads heeten SANNE en SAAR, en -’

‘EEFJE heeft hier toch gewoond,’ zeî de vrouw, ‘of ik moest mij in het huis hebben vergist, - maar ik ben hier immers bij Mijnheer -?’ (en de knecht knikte: ja wel!) ‘dan moet zij verhuisd zijn.’

‘En dat zou geen wonder wezen.’

Een paar kinderen sprongen aan het einde van den gang de deur eener kamer uit, en eene vrouwenstem mogt de meisjes naroepen: ‘*Mais attendez dono*!’ zij deden of zij het niet hoorden; zij stonden al aan de deur de blaauwbessenvrouw aan te zien, die bij den borst vergeefs hare nasporingen voortzette.

‘Jonge jufvrouw!’ vroeg de knecht aan eene van de kleuters, die een jaar of tien wezen kon, ‘heeft hier een meisje gewoond, dat EEFJE heette?’

‘Ik weet wel, hoeveel jufvrouwen ik gehad heb, maar van de meiden neem ik geene notitie,’ was het antwoord.

Ondanks al hare onrust, kon mijn moedertje zich niet weêrhouden, de veelbelovende nuf van het hoofd tot de voeten op te nemen.

‘Foei, EMILIE!’ zeî haar jonger zusje, ‘heugt je EEFJE niet meer? ze was zoo'n vrolijke, vriendelijke meid.’

Het blaauwbessenvrouwtje had het kind wel willen kussen.

‘'t Is waar,’ viel EMILIE in, ‘*je m'en souviens*, toen hadden wij die nare, norsche jufvrouw, Numero Acht.’

‘En waar woont EEFJE nu?’ vroeg de teleurgestelde oude.

‘Mama zou het wel weten,’ hernam het jongste kind goêlijk, ‘maar die is buiten.’

‘*Mesdemoiselles*!’ klonk het gebiedende achter uit den gang; waarschijnlijk was het jufvrouw Numero Negen, die de kinderen, hoe schoorvoetende ook, verpligtte, met haar naar boven te gaan.

‘Wil je in de keuken niet eens hooren, of eene van je kameraads het weet?’ vroeg de blaauwbessenvrouw aan den knecht.

‘Het zal vergeefsche moeite wezen, vrouwtje! we zijn hier allemaal maar trekvogels.’

‘Och! doe het,’ zeî ze, ‘ik ben hare moeder, of je 't niet wist.’

Het was een beroep op het harte, dat ijlings verhoord werd.

‘Kom binnen, besje!’ zeî de knecht, ‘en ga zoo lang op de bank zitten,’ - er stond eene geel geschilderde in den gang, - het medegedeelde gesprek was met geopende deur half op de stoep gehouden. En mijn blaauwbessenvrouwtje zette zich een omzien neêr; maar of de oogenblikken, welke zij er verbeidende doorbragt, haar niet lang duurden, vreesselijk lang, dat beslisse iedere mijner lezeressen - die nog geene negen jufvrouwen bij haar tienjarig kind heeft gehad.

Eindelijk - daar sprong de knecht de trappen, die naar de keuken leidden, weêr op - ‘moedertje!’ zeî hij, ‘de keukenmeid meent te weten, dat je dochter naar de - gracht is verhuisd - bij Mijnheer -’

‘Dank je, jongenlief! - wil je eene handvol blaauwbessen?’

Eene weigering ware onheusch geweest; ook kwam zij bij den borst niet op, al vielen er voor de trekvogels andere kruimels van de tafel. ‘Het ga je goed,’ zeî het moedertje, toen de knecht de deur weder geopend had.

‘Van 's gelijke, en zoen EEFJE voor me,’ lachte de schalk.

EEFJE verhuisd! - geen wonder, dat de tred der oude vrouw trager was bij het afgaan der gracht, dan bij het opkomen; allerlei gedachten onderdrukten het verlangen, dat hare voeten straks bevleugelde. EEFJE verhuisd! - het moest haar wel ondragelijk hard zijn gevallen in die aanzienlijke woning, want zij was altijd een gezeggelijk kind geweest; en had zij in hare buurt niet drie jaren lang op den Huize - tot genoegen harer meesters gediend? - EEFJE verhuisd - zij kon het thans beter getroffen hebben; maar als het eens het begin van een zwerfziek wisselen was? Het blaauwbessenvrouwtje stond stil, stond op straat stil, en de voorbijganger, die haar uit den weg duwde, die haar ontwaken deed, wist niet wat er omging in haar gemoed. EEFJE had in de laatste maanden niet geschreven; maar er waren haar en haren man toch van tijd tot tijd groeten, er waren hun later

zelfs kleine geschenken,geschenken in geld, geworden, die slechts van EEFJE komen konden. Haar man, haar blinde man, had bij dat geld, het is waar, bedenkelijk het hoofd geschud, had zelfs willen weigeren, het aan te nemen, als hij niet weten mogt, wie het zond; maar de winter was zeer lang, en hare verdiensten waren zoo gering gewest! o Dikwijls had zij vader, wiens zuchten haar niet ontgaan waren, hoe hard haar spinnewiel snorren mogt, dikwijls had zij hem getroost, dat EEFJE het zeker beter had dan zij in hunne armelijke hut!

EEFJE verhuisd, - en dat zonder het hun te schrijven!

'Moedertje! moedertje!' hoorde zij roepen; maar het viel haar niet in, om te zien, of die kreet ook haar gelden mogt; eerst toen de stem er 'blaauw bes, blaauw bes!' op volgen liet, zag zij waar ze was, en wie haar wenkte.

'Vrouw HENDRIKSZ! vergeet jij je oude vrienden zoo?' vroeg een aardig wijfje, in haren winkel aan de deur staande, met een kind op den arm; het jongsken bukte zich vast naar de mand, om eene bezie te grijpen.

'Hoeveel, ANTJE?' was het antwoord; de neering ging een oogenblik boven de natuur.

'Drie maatjes, vrouw HENDRIKSZ! dat weet je wel - bah, WIM! je zult je vingertjes blaauw verwen; - wat zeg je van mijn' jongen, vrouw HENDRIKSZ? mijn man is zoo gek met den guit! -'

Het viel der gelukkige moeder te vergeven, dat zij niet opmerkte, hoe weinig vrouw HENDRIKSZ op haar gemak was; hoe hortend de laatste woorden van haar antwoord er uitkwamen.

'Je eerste was eene dochter, niet waar? - In drie jaren een rijkeluî-wensch! Komt EEFJE nog weleens bij je? - Zij is verhuisd, hoor ik.'

'Zoo!' hernam ANTJE, 'neen, ze is in lang niet hier geweest,' en de moeder doldijnde met den knaap: 'hoe gaat het met je man, vrouw HENDRIKSZ?'

'Och, hij kan den lieven dag niet eens meer zien! - Ik geloof, dat je twee en een' halven cent weêromkrijgt; daar zijn ze - groet den baas van me, ik kom nog weleens weêr aan.'

'WIM! jongen als eene wolk! kraai het blaauwbessenvrouwtje eens goeden dag -'

Maar vrouw HENDRIKSZ wachtte het niet af; maar vrouw HENDRIKSZ ging verder - nog minder opgeruimd, dewijl ze juist getuige was geweest van dat tooneeltje van geluk. Het aardig wijfje uit den winkel had tot EEFJES speelmakkertjes behoord;

slechts een paar jaren vroeger naar de hoofdstad vertrokken, had zij er kort gediend; was zij er gaauw en goed getrouwd; waarom had ANTJE haar ook zien voorbijkomen, op het oogenblik, dat haar die muizenesten over EEFJE door het hoofd maalden? En wat was ANTJE tevreden geweest, als had zij zich op haren trouwdag te goed gedaan! - Vrouw HENDRIKSZ werd onbillijk, en gevoelde het naauwelijks, of had er berouw over; hoe de sloof zich den nijd schaamde! Het had niet aan het aardige wijfje uit den winkel, het had aan haar gescheeld, dat de oude mensch haar te sterk was geworden, en zij beloofde in zich zelve boete en beterschap, zonder te weten, hoe spoedig zij op den toets zou worden gesteld, of dit haar ernst was geweest.

Wie ooit, bij gebrek van eene opgave des nommers, deze of gene gracht der hoofdstad heeft langs gedwaald, om de woning eens vriends te zoeken, die zijn' naam niet aan de deur had gezet, hij weet, hoe dikwijls hij in verzoeking kwam, op goed geluk maar eens aan te schellen; hij houdt het vrouw HENDRIKSZ ten goede, dat zij het tot drie malen toe te vergeefs deed; hij stelt zich voor, hoe haar twee keeren van deze op haar: 'neem niet kwalijk!' een grauw werd achterna gezonden; de vierde maal was zij eindelijk waar ze wezen moest.

'EEFJE heeft hier gewoond,' zeî de heer des huizes, die toe vallig zelf aan de deur verscheen, heuschelijk 'maar zij was niet wel geworden, zij zou naar huis gaan, geloof ik.'

'Ach, God!'

En de man schelde aan zijne eigene deur, want vrouw HENDRIKSZ dreigde de Jobstijding te besterven; zij werd bleek als een lijk.

'Een glas water!' riep hij der dienstbode toe, die verbaasd opzag, dat mijnheer een blaauwbessenvrouwtje binnenbragt.

Het glas water werd der oude toegereikt; 'ik dacht er niet aan, dat gij hare moeder kondt zijn.' sprak de meêwarige man.

'Mijn kind! mijn kind!' snikte de grijze, en toen zij klappertandende het glas water had leêggedronken, volgde vraag op vraag, maar bleef ieder antwoord onbevredigend; - EEFJE was wat wispelturig van humeur geweest; EEFJE was vertrokken, wegens ongesteldheid; dit was alles, wat haar ten laste werd gelegd; alles, wat men van haar wist. Het was ongeveer drie maande geleden!

Vergeleken met *Parijs*, met *Londen* zelfs, is *Amsterdam*, in de oogen van den wereldburger, wel geene kleine stad;

maar trots den vijfdubbelen ring van grachten, om hare oude burgtwallen geslagen, toch geen doolhof, waarin het hem onmogelijk zou zijn, den eersten den besten, dien hij zocht, op het spoor te komen, hoe deze zich ook schuil houden mogt. En echter voor mijn arm blaauwbessenvrouwtje was de ruimte, welke zich bij deze woorden voor haar ontsloot, was het velerlei verschiet, dat zij beurtelings verpligt zoude zijn in te slaan, schier verbijsterend. Waar was EEFJE? hoe zoude zij haar kind weêrvinden? Slechts één gebouw teekende zich op ieder tooneel, dat voor hare oogen dwarlde, scherp tegen de lucht af; het was de huizing, waarin de armoede vergeten wegsterft; het was de *St. Pieterspoort*, het was het *Gasthuis*. Onwillekeurig had vrouw HENDRIKSZ de handen, die in haren schoot lagen, gevouwen, en zonder dat hare lippen prevelden, zagen de omstanders het haar aan, dat zij God om sterkte bad; er was niemand onder hen, die ze der moeder niet toewenschte, en gij, die mij leest, doet het, vleije ik mij, als zij.

‘Hebt gij hier geene kennissen, geene vrienden?’ vroeg de heer des huizes, bewogen.

‘Onder de mindere menschen wél; maar die zullen mij weinig kunnen helpen, als - Och, Mijnheer! al ben ik hare moeder, zeg het mij maar ronduit, - EEFJE heeft zich hier immers goed gedragen -’

‘Wat wispelturig, zoo als ik u zeide -’

‘Maar - toch - eer - lijk?’

‘Ja, vrouwtje! ja!’

‘Goddank, Mijnheer!’ er sprongen tranen uit de oogen der grijze vrouw, - ‘en,’ voer zij voort; doch het woord wilde de keel niet uit; - ‘daar valt mij een huis in; Mevrouw VAN -,’ en zij noemde een' bekenden naam - ‘die Mevrouw zal zeker wel weten, waar zij is; als EEFJE niet naar huis komen kon, heeft zij zeker bij haar hulp gezocht - die Mevrouw is bij ons van daan, moet u weten.’

En zij stond op van den stoel, waarin de heer des huizes haar had neêrgezet, en met de wellevendheid der natuur verzocht zij hem, haar den last ten goede te houden, dien zij hem had aangedaan; ‘maar u heeft misschien zelf kinders -’

Daarin zijn armen en rijken ten minste gelijk!

De heer des huizes knikte toestemmend, - ‘en daarom hoop ik, moedertje! dat Mevrouw VAN - je goed berigt zal hebben te geven van je dochter; - maar je vergeet je mandje -’

‘Och, Mijnheer! EEFJE is ons eenig kind! -’

Vrouw HENDRIKSZ was weder op straat, weder op weg; de vraag, die haar op de lippen lag, maar die zij weêrhield; de vraag, welke op het onderzoek naar de eerlijkheid harer dochter had moeten volgen, kwam andermaal bij haar op; zij verweet zich zelve, dat ze ook die niet had gedaan! Is er iemand onder mijne lezers, die verklaring eischt, wat zij vreesde; die niet weet, welke verzoeking een arm meisje in ons beschaafd, in ons christelijk land lagen legt onder duizend malen aanlokkender vormen, dan ooit de duivel der geldzucht wist aan te nemen, ik zeg hem, dat EEFJE schoon, zeer schoon heeten mogt, - hoe hij den angst van vrouw HENDRIKSZ begrijpt! Intusschen, welk een licht werpt het op den toestand onzer armen, dat eene verstandige, dat eene vrome moeder onder hen, als zich bij de kranktevan haar kind eenige maanden stilzwijgens en eenige kleine geschenken voegen, deze dadelijk aan diefstal of aan ontucht denkt! Doch ik beproeve maar eene schets naar de natuur te leveren, en het u overlatende er de opmerkingen bij te maken, waartoe de stof aanleiding geeft, breng ik u liever de tuinkamer, waarin Mevrouw VAN - gezeten was, binnen!

Vrouw HENDRIKSZ was aangediend, en vrouw HENDRIKSZ was toegelaten; al had de meesteresse der huizinge dien achtermiddag eenen kring van gasten om haar gezien, zij zou zich, op de dringende bede van het moedertje, een oogenblik bij haar gezelschap hebben verontschuldigd; het heugde haar, dat zij Freulewas geweest. Gelukkig gehuwd, genoot zij in de hoofdstad al de weelde, die de rijkdom haars echtgenoots te harer beschikking stellen kon, wenschte zij naauwelijks meer weder op het land te leven, thans des winters aan een uitgebreid gezellig verkeer, thans des zomers aan telkens verscheidene uitstapjes gewend; en echter kon het eensklaps gewaar worden van een Geldersch huismanswijf, kon het onverwacht vernomen geroep van: ‘blaauw bes, blaauwbes!’ het der schoone vrouw voor de oogen doen schemeren, of er in die kleeding, in dien kreet, eene tooverkracht school. Weder was zij, - want weder waande zij te wezen, zou eene te flaauwe uitdrukking zijn,- weder was zij dan op het landgoed in de buurt van *Elburg*, waarop zij als kind had gespeeld, waarop zij als aankomend meisje had gedarteld, waarop zij als ‘de freule’ was gezegend geworden, waarop zij de lente van haar leven besloten had met hare hand en haar hart te geven aan den man harer keuze. Inderdaad, indien eenige herinneringen aan den geboortegrond zoet mogen heeten, dan zijn het dezulke! En vrouw HENDRIKSZ, opdat wij tot haar terug

keeren, vrouw HENRIKSZ be hoorde tot de lievelingsbeeldjes uit het landschap harer jeugd: wat had de freule op haren hit dikwijls voor de woning des daglooners stilgehouden! wat had zij het vrouwtje in weêrspoed of in winter vaak getroost en geholpen met al die gemeenzaamheid, waarin de P-T'S geen bezwaar zien, wetende, dat niemand vergeten zal, dat hun naam tot de oudste in onze historie behoort!

De beangste moeder had haar harte uitgestort; helaas! voor de eerste maal scheen het Mevrouw VAN - aan middelen ter hulpe, aan heelenden balsem te falen! EEFJE was ook daar in vele maanden niet geweest; en geen der dienstboden, die beurtelings werden binnengeroepen, herinnerde zich, het meisje te hebben ontmoet of gezien, geen hunner heugde het, dat zij, bij afwezigheid hunner meesteress, vergeefs was gekomen. Stom van smarte, maar niet minder verslagen, al kwam er geene klagte over hare lippen, leunde het blaauwbessenvrouwtje over den rug van den stoel, dien haar Mevrouw VAN - dadelijk had doen zetten. Als ware zij niet in staat het lijden, waarvoor zij in den eersten oogenblik geen' troost wist te geven, langer aan te zien, staarde de laatste den tuin in, wiens deurramen, ik vergat het te zeggen, openstonden; - zag zij onwillekeurig den jongen tuinier de rozenstruiken opbinden, die wat weelderig van loover waren geworden, door de gloeijende Augustuszon.

'EEFJE, EEFJE!' kreet de moeder, want de natuur brak de banden der onderwerping, waartoe zij getracht had haar gemoed te stemmen, en de smart, die uit den toon der woorden sprak, drong der aanzienlijke vrouw door merg en been.

En toch gaf zij er niet fluks antwoord op; toch bleef zij den tuin instaren, want de jongman bij de rozenstruiken had opgezien bij den kreet van vrouw HENDRIKSZ, opgezien met meer aandoening, dan louter het noemen van eenen naam scheen te kunnen wekken.

'Ik zal naar het gasthuis gaan, en hooren of zij gestorven is,' voer de jammerende moeder voort.

'Wacht, vrouw HENDRIKSZ! wacht!' fluisterde de vrouw des huizes, zonder naar de verslagene om te zien, want de jong man, die het tweede woord even goed had verstaan, als het eerste, was van zins geweest binnen te komen, had zijns ondanks, naar het scheen, twee stappen naar de tuinkamer gedaan. Immers toen had zij zich bedacht; thans scheen hij weêr louter oog en hand voor de rozenstruiken. Mevrouw VAN - aarzelde

een omzien, eer zij het ijlings genomen besluit gevolg gaf; een omzien vreesde zij, zich de deelneming, zich de ontroering des jongmans daarbuiten maar te hebben verbeeld; doch neen, beide waren te blijkbaar geweest, en wat was er bij gewaagd, de proef te nemen, of hij eenige inlichting geven kon?

'WOUTER!' riep de meesteresse des huizes.

Een sprong bragt hem op het arduinen bordesje; maar even hartogtelijk als die beweging was geweest, even schoorvoetenden kwam hij de weinige trappen, die naar de tuinkamer voerden, op.

Mevrouw VAN - zag hem zwijgend, maar uitvorschende aan.

'Och, Mevrouw! ik heb haar zoo liefgehad, dat ik luisteren moest, of ik wilde of niet.'

'EEFJE!' riep de meesteresse des huizes, over het slagen harer opmerking verbaasd.

'EEFJE!' herhaalde vrouw HENDRIKSZ, als in eenen droom, en werd eensklaps den derde gewaar, die in het vertrek stond, en sprong op den jongman toe, en viel hem om den hals. 'Leeft zij?' vroeg de moeder, 'leeft mijn kind?' en staarde WOUTER met hare bruine oogen in het gezigt, of zij in zijne ziel lezen wilde.

'Zij leeft, maar -'

'Zij is verleid!' jammerde vrouw HENDRIKSZ, en stiet den jongman van zich, als ware hij de slang geweest.

'Dat heb ik niet aan je verdiend, moedertje! maar je radeloosheid weet niet, wat ze doet. Ik had EEFJE zoo lief, eerlijk lief; je zoudt zoo droef niet gekreten hebben, als zij "ja" had gezegd, toen ik haar vroeg. Mijn oog was hier op haar gevallen, Mevrouw! toen ik verleden' herfst kwam tuinen; zij maakte een praatje met me; zij wist van boomen en bloemen; zij wist ook, dat ze mooi was, maar het stond haar toen wél. Eer zij hare hielen uit den hof had geligt, moest ze mij zeggen, waar ze woonde, en wanneer ze uitging. "Waratje, daar heb je WOUTER!" zeî ze den volgenden Zondag, toen zij de stoep afstoof, en - maar wat heeft Mevrouw er aan -'

'Ga voort, WOUTER! ga voort!' en het was geene ijdele nieuwsgierigheid, die der meesteresse des huizes het oor deed leenen aan de vrijerij; EEFJES toestand kon haar slechts door dat verhaal duidelijk worden. Vrouw HENDRIKSZ zag voor zich heen, of zij er niet bij tegenwoordig was.

'Het leed niet lang, of ik dacht, dat zij me wel zien mogt. "EEFJE! hoe bevalt het je hier?" vroeg ik haar, toen we een' keer of wat zamen uit waren geweest, om eens hoogte te ne-

men hoe na bij land. “Opperbest!” zeî ze. “*Gelderland* moet toch mooijer wezen,” begon ik weêr. “Veel stiller ook,” was haar woord. “Anders zou het mij wel loenen op het land te wonen,” polste ik alverder, “om *Haarlem* en bij *den Haag*” (ik ben nooit in *Gelderland* geweest, Mevrouw!) “daar beleeft men plezier aan de bloemisterij en aan de broeikassen; onze stadstuinen zijn maar kerkhofjes” (het is de waarheid, Mevrouw!); “wat zeg je er van, EEFJE! als ik eens bij een groot heerschap mijn eigen huisje had, zou je er met mij in willen wonen?” - “Malligheid, WOUTER!” mogt ze zoo zeggen, maar ik gaf haar een' zoen, die klonk als een klok... doch ik vergat tot wie ik spreke -’

Er school te veel poëzij in die schets, dan dat het hart eener vrouw haar niet meê zou hebben gevoeld. ‘En evenwel,’ zeî Mevrouw VAN -, ‘en evenwel is zij verleid -’

‘Omdat ze mooi was, meende ze zoowel mevrouw te kunnen worden, als menige andere - och die opschik! - schoon ik soms tot mij zelven zegge, dat zij nooit naar hem zou hebben geluisterd, als zij mij had liefgehad, zoo als ik haar. En dan weêr spijt het mij, spijt het mij, of ik er gek van worden zal, dat ik mijne vuisten voor me hield, toen ik zag, dat hij zijn' arm om hare middel had geslagen! Afranselen is alles, wat wij kunnen, wat we mogen, als zoo'n wulp zich aan onze zuster of ons meisje vergrijpt! Waarom ik het niet deed? ik zal het u zeggen, in de schemering was ik hun op zij, eer zij het wisten. “EEFJE! heeft hij je aangerand?” vroeg ik, en hief mijne hand al op. “Neen, WOUTER! neen!” zeî ze. “Wat meen je, maat?” vroeg de wulp. “Ik weet wat ik zag, kwâ jongen!” gromde ik. Hij ging zijns weegs - dat ik hem liet gaan! Doch ik dacht meer aan EEFJE, die naast me staan bleef, maar geen woord sprak. “EEFJE!” zeî ik ten leste, “wat wou -?” “Hij vroeg me naar eene jonge jufvrouw, die bij ons logeert.” - “Lieg niet, EEFJE!” bad ik haar; “mooije kleêren kan ik je niet geven, maar een goed man zou je aan WOUTER gehad hebben, en dat is meer, dan die lichtmis me kan nazeggen.” - “Lichtmis! een jonge heer, die bij ons aan huis komt!” was al haar antwoord, als achtte zij het niet waard, mijne verdenking verder te weêrleggen, - ik geloofde, dat ik had misgezien -’

En WOUTER hield een oogenblik op; de vrouw des huizes was aangedaan; zij dacht niet aan het belagchelijke, dat men in bedrogen minnaars pleegt te zien; zij dacht er slechts aan,

welk een harte EEFJE gekrent had, ten prijs van haar eigen verderf.

‘o, Dat die oogen liegen konden!’ - besloot de jongman.

Een smartelijke gil, der oude vrouw ontsnapt, getuigde, dat zij het gesprek maar al te wel had verstaan.

‘Moedertje! ik zeg je, dat EEFJE leeft!’

‘Maar verleid! - och! dat ook dit nog over het hoofd van haren blinden vader komen moest!’

En zij zeeg op den stoel neêr.

Ik heb haar gebeden, ik heb haar gewaarschuwd, tot het leste toe, ‘vervolg mij niet meer,’ zeî ze, ‘want ik haat je wijsheid -’

‘Toch blijft ze mijn kind,’ snikte de oude; ‘als je weet, waar ze woont, zoo doe een goed werk, en breng mij tot haar!’

Vrouw HENDRIKSZ wilde opstaan; maar zij beefde als een blad, maar zij viel andermaal in den stoel neêr. Mevrouw VAN - schelde om spiritus. ‘Wat zal het baten?’ zeide de moeder, toen zij het glas aan hare bevende lippen bragt, ‘de kroon is ons toch van het hoofd gevallen, onze eere is weg! - EEFJE! mijn kind! - waarom moest je dit over ons brengen?’

Een oogenblik stilzwijgens.

‘Waarom?’ herhaalde de oude vrouw, ‘waarom? o Heere! houd mij dat woord ten goede; wat verdienen wij niet voor onze zonden?’

En het schuldbesef stelde het blaaubessenvrouwtje in staat om te bidden, ook onder die bittere beproeving.

‘Jongman! het deert me, dat ik je verdacht; - wijs me nu den weg; EEFJE moet morgen meê! - God geve, dat hare ziel niet verloren ga als haar ligchaam!’

Er waren den volgenden avond wandelaars in menigte, die op de hoogte van den Schreijerstoren, te *Armsterdam*, een oogenblik stilstonden, om den schoonen zomeravond ten volle te genieten, door beurtelings regts en links, om en op te zien. Het goud der ondergaande zon flikkerde nog op de spitsen van het mastbosch in het *Westerdok*, terwijl de volle maan over dat van het *Ooster*- vast haar vloeijend zilver stroomen deed. Doch wie er zich ook verlustigde in het prachtig wolkenschouwspel, dat de plek te ieder ure schier gelegenheid geeft te zien, maar zel-

den zoo verscheiden, zoo rijk aan allerlei toonen en tinten, aanbeidt, als in dat, 'twelk de schemering voorafgaat, één jongman uit den drom had er blijkbaar geene oogen voor. Zijn blik scheen aan een zeil te hangen, dat op *Pampus* in het verschiet verdween, - het was WOUTER, die den Elburger nastaarde, met vrouw HENDRIKSZ en EEFJE aan boord.

Mevrouw VAN - was bij de ontmoeting van moeder en kind, was bij de verzoening tegenwoordig geweest; wie vraagt mij, of zij verder, ter verzachting van beider ellende, iets onbeproefd liet?

WOUTER - wij keeren nog eens tot hem terug - WOUTER had der gevallene in hare schande het wederzien gespaard; de eenige belooning, met welke hij er zich voor vleijen mogt, ontging hem niet. Een jaar later - dat, waarin deze bladen het licht zien - bragt de zomer weder zijne vruchten meê; - *Amsterdam*, gij weet het, is nog niet, zoo als BILDERDIJK misschien zou hebben gewenscht, een ander *Bremen* geworden, dat geene stoornis der doodsche stilte zijner straten duldt; - de kreet, aan het hoofd van dit stukje geplaatst, heeft WOUTER onlangs verrast. Hij sprong op, toen hij dien hoorde; hij zag een bekend gezigt, waaraan de rouw, dien de grijze droeg, niet misstond; het blaauwbessenvrouwtje had eene boodschap voor hem:

'EEFJE heeft, eer ze stierf, om je vergiffenis gebeden!'

W. D-s.

Eene Geschiedenis van Gebeurtenissen, die niet gebeurd zijn.

(*Uit* D'Israëli's *Curiosities of Litterature*.)

Onder zulk een titel zou men een werk kunnen schrijven van niet onbelangrijke en wijsgeerige beschouwingen, die onzen blik over menschelijke aangelegenheden konden verruimen, en ons behulpzaam zijn tot beter begrip der gebeurtenissen, in de rollen der geschiedenis geboekt. Het is de wil der Voorzienigheid, de ondermaansche zaken tot haar doel te leiden door middelen, die wij niet kunnen doorzien.

Een doolhof zonder eind, maar nergens zonder plan!

Onze dagen leveren auteurs op, die Geschiedenissen en Verhandelingen over de Geschiedenis schrijven, waarin zij het wagen, het groote drama van menschelijke zaken te verklaren, den schijn aannemende van even gemeenzaam te zijn met de bedoelingen der Voorzienigheid, als met de gebeurtenissen, die zij uit menschelijke autoriteiten zamentasten. Elke partij ontdekt in gebeurtenissen, die aanvankelijk hare zaak tegenwerkten, maar eindelijk tot haar voordeel uitkwamen, dat de Voorzienigheid daarin hare buitengewone en bijzondere tusschenkomst deed blijken; en ziedaar eene der bronnen van dwaling en bevooroordeelde onverdraagzaamheid. De Jezuït MARIANA merkt op, bij gelegenheid dat hij zijnen vreugekreet aanheft over de vernieling van het koningrijk en volk der Gothen, in *Spanje*: ‘het was eene bijzondere zorg der Voorzienigheid, opdat uit hunne assche een NIEUW EN HEILIG SPANJE mogt verrijzen, het bolwerk van het Katholijk

Geloof;' en ongetwijfeld zou hij, als bewijzen daarvan, hebben aangevoerd: de oprigting der Inquisitie, en het donker bijgeloof van haar geblinddoekt volk. Maar een Protestant kan met deze gevoelens van den Jezuït niet instemmen; en toch zal ook de Protestant bijzondere tusschenkomsten der Voorzienigheid ontdekken, en menschelijke gebeurtenissen tot bovennatuurlijke verheffen. Dit is eene oude gewoonte onder dweepzieke menschen, en er bestaan gansche boeken, zamengesteld uit 'bijzondere tusschenkomsten der Voorzienigheid,' die, zoo als zij zich verbeeldden, hun waren ten deel gevallen. Ik herinner mij er eene, door een' ouden dwazen puritein, die niet verder bekend was dan zijne eigene nabuurschap, maar in deze voor een allerslechtst humeur te boek stond; de man verbeeldde zich vele vijanden te hebben, en al de onheilen, welke deze troffen, teekende hij op, als bijzondere tusschenkomsten der Voorzienigheid, en eindigde met zich zelven geluk te wenschen, over den goeden uitslag van zijne vervloekingen.

Zonder dat wij het wagen door te dringen in de geheimenissen van den tegenwoordigen staat der menschelijke zaken, en van het groote plan van noodlot en toeval, is het ons duidelijk genoeg, dat het lot van menschen en volken dikwijls op de spil van ééne gebeurtenis wentelt.

Een beroemd schrijver beschouwde de nederlaag van KAREL II, bij *Worcester*, als een van die voorvallen, welke een treffend voorbeeld geven, hoevel beter gebeurtenissen worden beschikt door de Voorzienigheid, dan immer het geval zou zijn, wanneer de uitslag aan de keus werd overgelaten, zelfs van 'de wijste en beste menschen.' Hij toont vervolgens aan, dat de overwinning aan de zijde des konings had achtervolgd moeten worden door eenen geweldigen worstelstrijd tusschen de verschillende partijen. Eene der zegeningen van de nederlaag bij *Worcester* was, 'dat zij de republikeinen meesters liet van de drie koningrijken, en hun volkomen den tijd gaf, om hunnen regeringsvorm geheel zamen te stellen en volgens hunne denkbeelden te volmaken. De proeve kon nu zuiver genomen worden; er bestond niets, inwending noch uitwendig, dat hen hieren verstoren kon; zij gingen voort van verandering tot verandering.' Het slot dier geschiedenis is wel bekend. Hadden de koningsgezinden bij *Worcester* de zegepraal behaald, dan hadden de gemeenebestgezinden hardnekkig kunnen volhouden; dat ware hunne republiek niet omvergeworpen, 'hun liberaal bestuur,' geluk en welvaart zou verspreid hebben over geheel

de drie koningrijken. Dit is een vernuftig denkbeeld, en het zou in de door mij voorgestelde *Geschiedenis van Gebeurtenissen, die niet gebeurd zijn*, verder kunnen ontwikkeld worden, onder den titel van: *de slag van Worcester, gewonnen door* KAREL II. Het hoofdstuk zou echter een schooner slot hebben, indien de souverein en zijne koningsgezinden zich beter mannen getoond hadden, dan de schelmen en dweepers van het gemeenebest. Het staat niet aan ons de wegen der Voorzienigheid te beproeven; maar indien de Voorzienigheid KAREL II weder *tot* den troon geleid heeft, schijnt het wel, dat zij hem, eens daarop, verlaten heeft.

Wanneer zij er eene of andere bijzondere bedoeling mede hadden, hebben zich geschiedschrijvers bereids bezig gehouden met de beschrijving van eene gebeurtenis, die niet gebeurd is. Zulk eene geschiedenis vinden wij in het negende boek van LIVIUS; zij vormt eene uitweiding, waarin hij, met de hem eigene aangename uitvoerigheid, redeneert over de waarschijnlijke gevolgen, die eene verovering van *Italië* door ALEXANDER den *Grooten* had kunnen met zich voeren. Eenige Grieksche schrijvers hadden, om de Parthiërs tot gelijken rang met de Romeinen te verheffen, aangevoerd, dat de groote naam van den krijgshaftigen monarch, die, zeide men, nimmer eenen slag verloren had, den Romeinen ontzag ingeboezemd en hunne algemeene heerschzucht zou beteugeld hebben. De vaderlandsche LIVIUS, verontwaardigd, dat de roem van een volk, dat bijna acht eeuwen lang niet opgehouden had krijg te voeren, zou worden gelijkgesteld met dien van eenen jeugdigen overwinnaar, wiens loopbaan naauwelijks tien jaren mogt duren, treedt in eene vergelijking van ‘man met man, veldheer met veldheer en zegepraal met zegepraal.’ In den vollen gloed zijner verbeelding voert hij ALEXANDER naar *Italië*; hij bekleedt hem met al zijne deugden, en haar luister overschaduwt al zijne gebreken. Hij stelt het Macedonische heir in slagorde, maar wijst zegevierend op vijf Romeinsche legers, die op dat zelfde tijdstip hunne overwinningen voortzetten, en telt naauwkeurig het aantal bondgenooten, die hunne heirmagten met deze zouden vereenigd hebben; ja, hij verwaardigt zich zelfs de wapenen en krijgstaktiek der Macendoniërs met die der Romeinen te vergelijken. Als verkeerde hij onder den indruk van den schrik, verspreid door het aanvankelijke geluk, dat waarschijnlijk ALEXANDER bij zijnen inval in *Italië* zou vergezeld hebben, brengt hij de groote legerhoofden te zamen, die hij tegenover hem zou willen hebben gesteld; hij vergelijkt

ALEXANDER met elk hunner, doch maakt ten laatste een einde aan zijne vrees, en besluit zijnen triomf, met de verklaring, dat de Macedoniërs slechts één' ALEXANDER bezaten, de Romeinen vele. Die schoone uitweiding van LIVIUS is een model voor het verhaal van *eene gebeurtenis, die niet gebeurd is*.

De Saracenen hadden zich uit *Azië* over *Afrika* verspreid, en zich eindelijk van *Spanje* meester gemaakt. EUDE, een misnoegde hertog van *Guienne* in *Frankrijk*, was overwonnen door KAREL MARTEL (DEN HAMER), welke dien nederigen, maar roemvollen bijnaam won bij de gebeurtenis, die ik thans verhalen ga. KAREL had EUDE in het bezit van zijn hertogdom gelaten, mits hij het hield als leen der kroon; maar blind door heerschzucht en begeerlijkheid, nam EUDE zijne toevlugt tot eenen maatregel, die het Christendom zelf, zoowel als geheel *Europa*, in eene crisis van gevaar bragt, als waarin zij zich sedert nimmer bevonden hebben. Door een huwelijk met de dochter van eenen Mahomedaanschen Emir, trad hij roekeloos in verbond met de Ismaëlieten, tot een van wier geliefkoosde ontwerpen, het vestigen eener magtige volkplanting van hun geloof in *Frankrijk* behoorde. Men zag, volgens de getuigenis van gelijktijdige kronijkschrijvers, in éénen dag een leger van vier honderd duizend strijders *Guienne* intrekken en zijne staten bezetten, en weldra ontwaarde EUDE, welke werklieden hij had te hulp geroepen, om den arbeid te volbrengen, waartoe hij zich zelven niet bekwaam gevoelde. KAREL zag met evenveel moed als beleid den storm aan, die over zijn land losborst, en om de eerste oorzaak van het kwaad weg te nemen, verzoende hij den misnoegden EUDE, en hielp hem, om zich van zijne heillooze betrekking los te maken. Doch de Saracenen rukten met snelheid door *Touraine* voort, en bereikten *Tours* langs de rivier de *Loire*. ABDERAM, hun aanvoerder, beloofde zich de overwinning om zijn tal van manschappen, paarden en kemelen, die eene krijgsmagt vormden, zoo als *Frankrijk* er geene kende; hij breidde zijn magtig leger uit, om de Franschen te omsingelen en als het ware in een net te vangen. Het heir mogt ontzettend heeten en de pracht, die het ten toon spreidde, verbazend. KAREL roept zijne veel geringere legerbenden zamen, en brengt hun onder het oog, dat voor hen geen ander *Frankrijk* bestond, dan de plek gronds, dien zij bedekten. Hij had bevolen, dat de stad *Tours* voor elken Franschman zou gesloten blijven, terwijl ABDERAM die als overwinnaar naderde; en hij droeg zorg, dat door de afdeeling *Gens d' Armes*, welke hij op den vleugel van zijn leger gesteld had, elke vlugte-

ling als vijand behandeld werd. De strijd was woedend. De verbaasde Mahomedaan zag zijne scharen de eene na de andere geslagen, zoodra hij die tegen de Franschen aanvoerde, welke gezworen hadden, op dien dag, hun leven tot een offer te stellen voor hun vaderland. EUDE, brandend van begeerte, om zich van den smaad, dien hij op zich geladen had, te zuiveren, nam eenen wijderen omweg, en viel met wanhopigen moed den vijand in den rug. De legerplaats van den Mahomedaan werd ingenomen; het noodgeschrei zijne vrouwen en kinderen drong hem in het oor te midden van den moord, en met ontzetting zag hij zijne legertallen wankelen. KAREL daarentegen begroette het licht, dat door die menschenwolk heenbrak, en riep zijnen landgenooten toe: 'Vrienden! God heeft zijne banier opgeheven! de ongeloovigen vallen!' De Saracenen, schoon uiteengeslagen, konden niet vlugten; hun eigen aantal drong hen weder op elkander, en der Christenen zwaard maaide de Mahomedanen weg. Men vond ABDERAM onder eenen vreesselijken hoop lijken, zonder eene enkele wonde, verstikt door de menigte van zijn eigen volk. De geschiedschrijvers melden, dat driehonderd en zestig duizend Saracenen sneuvelden, gedurende *la journée de Tours*; doch waarschijnlijk vergrootten hunne vrees en hunne vreugde evenzeer het aantal hunner vijanden. Dus redde KAREL zijn eigen land, en beveiligde tegelijk geheel het overige *Europa* voor den zondvloed van volken, die het uit *Azië* en *Afrika* dreigden te overstroomen. Alle Christenvolken zonden hunne dankzeggingen op, en begroetten hunnen verlosser als *den Hamer* van *Frankrijk*. Maar de Saracenen waren niet overwonnen; KAREL waagde het zelfs niet hen te vervolgen, en een tweede inval was bijna even geducht als de eerste; leger op leger drongen nog voorwaarts, en het was eerst na langen tijd, en na menig twijfelachtig treffen, dat de Saracenen uit *Frankrijk* waren uitgeroeid. Dit is de geschiedenis van eene der belangrijkste gebeurtenissen, die voorgevallen zijn; maar die van eene gebeurtenis, welke *niet* gebeurd is, zou zijn, de gevolgen te beschrijven van dien roemruchtigen kamp, bijaldien de Mahomedaansche magt had gezegepraald. De Mahomedaansche overheersching had zich over *Europa* verspreid! De verbeelding schiet te kort bij het opmerken, hoe veel van dezen inval afhing in eenen tijd, toen in *Europa* geen staatkundig verbond de rijken vereenigde, om een tegenwigt tegen die magt op te leveren! Een enkele slag, een enkel verraad, had vroeger de Mahomedanen beheerschers van *Spanje* gemaakt. Wij zien, dat dezelfde gebeurtenissen zich bijna in *Frankrijk* her-

haald hadden; en zoo de Halve Maan had gezegevierd over het Kruis, de uitkomst waarmede het Saraceensche heir regt had zich te vleijen, dan zoude het thans de minste onzer rampen geweest zijn, dat wij tulbanden hadden gedragen in plaats van hoeden, en onze baarden moesten kammen, in stede van die te scheren; dat wij eene meer prachtige architectuur dan de Grieksche zouden bezitten, en den publieken geest zien uitgaan van de kunst en letterkunde der Moorsche universiteit van *Cordova*.

Eene der grootste omwentelingen in het *Nieuwe Europa* had welligt nimmer plaats gevonden, ware LUTHER'S persoonlijk gevoel ontzien en zijne persoonlijke belangen geraadpleegd. GUICCIARDINI, wiens waarheidsliefde wij niet kunnen verdenken, heeft een feit bewaard, dat bewijst, hoe ligt deze belangrijke gebeurtenissen, welke nu hebben plaats gehad, niet konden gebeurd zijn. Ik zal een stuk uit zijn derde boek overnemen:

'CAESAR' (keizer KAREL V), 'nadat hij MARTIJN LUTHER een gehoor verleend had, en zijne gevoelens doen onderzoeken door een aantal godgeleerden, die zijne leer verkeerd en voor de Christelijke godsdienst gevaarlijk verklaarden, deed hem, om den paus genoegen te geven, in den rijksban, hetwelk MARTIJN zulk eenen schrik aanjoeg, dat, indien niet de beleedigende en dreigende woorden van den kardinaal SAN SISTO, den apostolischen legaat, hem tot het uiterste gebragt hadden, men gelooven mag, dat men, door hem eenigzins te bevorderen, of hem op eene eerlijke wijze een middel van bestaan te verschaffen, hem ligtelijk van zijne dwalingen had kunnen doen afzien.'

Hieruit mogen wij opmaken, dat deze apostolische legaat een der wezenlijke bewerkers van de hervorming is geweest; het was hem gelukt LUTHER schrik aan te jagen; maar hij was niet voldaan, eer hij hem beleedigd had; en bij eenen aard als dien van LUTHER, moest het gevoel van persoonlijken smaad zelfs dat van vrees overwinnen, en het ongetwijfeld overleven. Eene dergelijke handelwijze der Engelsche ministers omtrent FRANKLIN had, zegt men, eenen gelijken invloed op dien staatkundigen wijsgeer. Wat GUICCIARDINI van LUTHER verhaalt, heeft het algemeen gevoelen van zijnen tijd bevestigd. KAREL de Vijfde was zoo ten volle overtuigd, dat hij de hervorming had kunnen verdelgen, had hij zich op eenmaal van haar hoofd bevrijd, dat het hem, in zijne laatste oogenblikken, als eene zonde berouwde, LUTHER, toen hij hem een vrijgeleide gegeven had, om op den rijksdag te *Worms* te verschijnen, uit

zijne handen te hebben laten ontsnappen, want zijn woord te breken aan eenen ketter, hield hij voor geene misdaad.

In de geschiedenis der godsdienst is het menschelijken werk tuigen vaak vergund, de voorname hefboomen der grootste omwentelingen te zijn; en de belangrijkste gebeurtenissen betreffende volksgodsdiensten schijnen afhankelijk te zijn geweest van de hartstogten van bijzondere personen en de omstandigheden des tijds. Onreine middelen hebben dikwijls de heerlijkste uitkomsten voortgebragt, en deze mag men welligt de bijzondere toelatingen der Voorzienigheid noemen.

Zoodanig voorbeeld leveren beide, *Europa* en *Azië*, op. De beweegredenen van het gedrag van CONSTANTIJN *den Grooten*, bij de invoering van het Christelijk geloof in zijn rijk, zijn veel duidelijker zigtbaar dan eene van de eigenschappen, waarmede zijn lofredenaar EUSEBIUS de misdaden van het onchristelijk leven diens polytheïstischen Christens tracht te bemantelen. Bij het aannemen van zijn nieuw geloof, een *coup d'état*, om de kerk met een wereldlijk gezag te bekleeden, waarover DANTE zoo heftig zijner verontwaardiging lucht geeft, vestigde hij de kerk van CHRISTUS, maar bedierf tevens hare voogden. Hetzelfde viel in *Frankrijk* onder CLOVIS voor. De fabelachtige godsdienst van het Heidendom was in eenen staat van snel voortgaand verval; CLOVIS had besloten de vier verschillende vorstendommen, waarin *Gallië* verdeeld was, tot één rijk te vereenigen. Te midden van eenen belangrijken veldslag, terwijl het geluk tusschen beide partijen wankelde, riep de Heidensche vorst den God zijner schoone Christelijke gade aan, en behaalde de overwinning! Het viel St. REMI niet moeijelijk, na dit gelukkig voorval, CLOVIS over te halen, om het Christelijk geloof aan te nemen. Staatkundige redenen stonden eenen tijdlang 's konings overgang in den weg. Eindelijk volgden de Franken hunnen vorst naar de doopvont. Volgens PASQUIER, NAUDÉ en andere staatkundige schrijvers, waren de mirakelen[(1)], van

(1) De mirakelen van CLOVIS bestonden in het uit den hemel vallen van de zalfolie, door eene witte duif in eene flesch gebragt, waarmede, tot aan de krooning van LODEWIJK XVI, de koningen van *Frankrijk* gezalfd werden, en de *Oriflamme* of standaard met gouden vlammen, lang over het graf van *St. Denis* gehangen, en alleen door de koningen van *Frankrijk* opgestoken, wanneer hunne kroon in dreigend gevaar was. Geen Fransche Koning zal meer met de *Sainte Amponte*, de olie, door de witte duif op aarde gebragt, gezalfd worden; in 1794 werd de flesch door eene onheilige hand verbrijzeld, en de oudheidkundigen zijn het sedert eens geworden, dat het niet anders was dan eene antieke traanflesch.

hem aangeteekend, even als die van CONSTANTIJN, slechts verzinsels, om zijner verandering van godsdienst gezag bij te zetten. CLOVIS gebruikte zijn nieuw geloof als den hefboom van het werktuig, waardoor hij de kleine naburige staten zou kunnen verpletteren; en schoon met even zwarte misdaden bezoedeld, won hij zich, even als CONSTANTIJN, den bijnaam van *den Grooten*.

Had niet de allergrilligste '*verdediger des geloofs*,' HENDRIK VIII, onder den invloed gehandeld van den sterksten aller hartstogten, de hervorming, zoo zwak en onvolkomen begonnen en voortgezet, had welligt nimmer *Engeland* van de pauselijke overheersching bevrijd, want

'Het Evangelisch licht blonk eerst uit *Bullen's* oogen.'

Het is echter een merkwaardig feit, dat, toen de val van ANNA BULLEN besloten was, te *Rome* eene vereeniging met den pausselijken stoel beraamd werd, op voorwaarden, te vleijend, dan dat HENDRIK die zou hebben wederstaan. Zij werd alleen verhinderd door een toeval, dat geen menschelijk doorzigt kon hebben voorzien. De dag, welke dien der onthoofding van ANNA BULLEN volgde, was getuige van HENDRIK'S huwelijk met de Protestantsche JOANNA SEYMOUR. Dit veranderde de geheele politiek. De depêche van *Rome* kwam éénen dag te laat! En daardoor werd de Engelsche hervorming van zóó dreigenden ondergang gered!

Katholijke schrijvers keuren in PHILIPS het terugroepen van den hertog van ALVA uit de *Nederlanden* af. Volgens die menschlievende staatslieden, zouden het onverbiddelijk zwaard en de strafvuren van dezen kloeken krijgsman zeker het lot der ketters beslist hebben, want de verwoede leeuwen, hoe talrijk ook, hadden de sterkte van hun aantal moeten zien verdwijnen voor brandstapels en galgen. Een merkwaardig schrijver heeft, in den laatsten tijd, doen zien, dat het Protestantisme eenmaal in *Spanje* bestaan heeft, en werkelijk op het eigen oogenblik werd vernietigd door den verpletterenden arm der inquisitie. Volgens deze katholijke schrijvers, had eene groote gebeurtenis - het bevestigen van de overheersching van een Protestantsch land door den geest van het Katholicisme - geene plaats, dewijl de Spaansche monarch ALVA niet ondersteunde in het voleindigen van hetgeen hij begonnen had.

Ware de Spaansche *Armada* met de benedictie van *Rome* vei-

lig in *Engeland* geland op het oogenblik, dat hare vloot gebrek had aan buskruid, en in eenen tijd, toen de Engelsche Katholijken eene magtige partij vormden, welligt zouden wij dan nu ter misse gaan.

Ware niet GUSTAAF ADOLF, na zijne uitgestrekte veroveringen in den slag van *Lutzen* gesneuveld, waar nog zijn leger eene roemvolle overwinning behaalde, dan zou dit ongetwijfeld eene wonderbare verandering in de Europesche zaken te weeg gebragt hebben; de zaak van het Protestantismus zou de Katholijke belangen op-, zoo niet overgewogen hebben, en *Oostenrijk*, dat eene wereldmonarchie scheen, had zijnen adelaar zien kortwieken. Maar de *Antichrist*, zoo als hij door de priesters van *Spanje* en *Italië*, de behouder van het Protestantismus, zoo als hij in *Engeland* en *Zweden* heette, wiens dood door de Katholijken met zoo vele vreugdevuren gevierd werd, dat het Spaansche hof zijne tusschenkomst noodig achtte, opdat het in den naderenden winter niet aan brandstof ontbreken mogt - GUSTAAF ADOLF viel - de held, juist berekend voor eene dier gebeurtenissen, die nimmer gebeurd zijn!

Bij de eerste verschijning van den *Icon Basilice*(1) van KAREL *den Eersten*, was de oogenblikkelijke uitwerking daarvan op het volk zóó (men wil, dat het vijftigmaal in één jaar herdrukt werd), dat MALCOLM LAING aanmerkt: ‘ware dit boek, een heilig boekdeel voor hen, die dien vorst als martelaar beschouwden, *ééne week* vroeger verschenen, dan had het den koning kunnen redden,’ en welligt eene terugwerking in de gevoelens des volks kunnen te weeg brengen.

De ridderlijk-roemvolle DUNDEE deed JACOBUS *den Tweeden* eenen voorslag, die, aangenomen en gevolgd, insgelijks eene omkeering had kunnen bewerken! Wat ware dan van *Engelands* roemrijke omwenteling geworden, die van haren eersten stap af, tot gedurende de regering van WILLEM *den Derden* toe, waggelde tusschen de wisselende gevoelens en strijdende belangen van zoo vele harer eerste bewerkers.

CROMWELL'S groote staatkundige misslag was, als door alle partijen erkend wordt, dat hij de belangen van *Frankrijk* bij voorkeur boven die van *Spanje* omhelsde; eene naauwe verbindtenis met *Spanje* had het evenwigt van *Europa* bewaard, het handelsvertier van *Engeland* verrijkt, en bovenal den over-

(1) *Beeld des Konings*, de verdediging van KAREL I, door MILTON beantwoord in een geschrift, onder den titel: *Iconoclastes*, Beeldverbreker.

matigen groei van *Frankrijks* magt bedwongen. Voordat CROMWELL tot het overwigt der Fransche magt had bijgedragen, waren de Hugenoten aanzienlijk genoeg, om voor zich een gunstig verdrag te bedingen. Het parlement zoo als vroeger koningin ELISABETH, beschouwde eene overmagtige partij in *Frankrijk* als een' nuttigen bondgenoot. Begeerig om de beginselen der hervorming uit te breiden, en de verdere verdrukking der Katholijke Kerk te bevorderen, had dit staatkundig ligchaam reeds geluisterd naar, en zelfs de eerste hand gelegd aan een verdrag met afgevaardigden uit *Bordeaux*, waarvan de strekking was de Fransche Hugenoten bij te staan in hun plan om zich tot eene republiek of eene op zich zelven staanden staat te vormen; maar toen CROMWELL zich van het bestuur had meester gemaakt, sloeg hij niet alleen dit plan den bodem in, maar verried het zelfs, naar men gelooft, aan MAZARIN. Welk eene verandering in de Europesche zaken, hadde CROMWELL de belangen van *Spanje* omhelsd, en ware hij den Hugenoten behulpzaam geweest, om zich tot eenen onafhankelijken staat te vormen! De herroeping van het Edict van *Nantes* en de vermeerdering van *Frankrijks* gebied, die lang daarna den vrede van *Europa* stoorde, waren de gevolgen van CROMWELL'S noodlottige dwaling. De onafhankelijke staat der Fransche Hugenoten, en het terugbrengen welligt van het heerschzuchtige *Frankrijk* tot eene magt van den tweeden rang, hadden *Europa* voor den geesel der Fransche omwenteling behoed!

ROSCOE'S bevallige pen heeft ons, in den laatsten tijd, nog eene merkwaardige schets geleverd van eene *Geschiedenis van gebeurtenissen, die niet gebeurd zijn*.

DE SISMONDI gelooft, tegen het gevoelen van alle geschiedschrijvers, dat de dood van LORENZO DE MEDICIS voor de nakomelingschap van *Italië* eene onverschillige zaak was, ‘daar hij de ontwerpen tot den inval en de verovering van *Italië*, in het Fransche kabinet tot rijpheid gebragt, niet had hunnen verhinderen; en daarom,’ vervolgt hij, ‘vergissen zich al de geschiedschrijvers. die aan LORENZO de eer toekennen van den vrede van *Italië* bewaard te hebben, dewijl de inval, die het verwoestte, niet plaats had dan twee jaren na zijnen dood.’ ROSCOE handhaaft de eer, die zijnen held regtmatig is toegebragt, door het hulpmiddel, dat ik in dit artikel heb ontwikkeld.

‘Schoon LORENZO DE MEDICIS welligt de belangrijke gebeurtenissen niet kon voorkomen, die bij andere natiën van *Europa*

voorvielen, volgt hieruit nog geenszins, dat zijn leven of dood voor het lot van *Italië* onverschillig was, of dat de omstandigheden dezelfde zouden geweest zijn, indien hij geleefd had, als na zijnen dood.' Hierop gaat hij voort met aan te toonen, hoe LORENZO'S voorzigtige maatregelen en gepaste voorstellen, waarschijnlijk de Fransche onderneming zouden voorkomen hebben, welke KAREL *de Negende* dikwijls op het punt was van op te geven. 'LORENZO zou zeker niet den overhaasten maatregel van zijnen zoon PIETRO, het opgeven der Proventijnsche vestingen, genomen hebben. Zijne familie zou gevolgelijk niet uit de stad verdreven zijn; een sterke geest had de strijdende staatkundige inzigten der Italiaansche vorsten ter verdediging van het algemeen kunnen vereenigen; een geringe tegenstand, het vlugtende leger van *Frankrijk* bij den pas van *Faro* geboden, kon den Franschen koningen eene heilzame les gegeven, en dien bloedigen strijd, kort daarna in *Italië* hervat, voorkomen hebben. *Zoo als het nemen van een enkel stuk op het schaakbord het geheele spel verandert*, zoo kan het niet anders, of de dood van een' persoon, zoo belangrijk voor de zaken van *Europa*, als LORENZO DE MEDICIS, moest eene wending geven aan zijne staatkundige betrekkingen, die het onberekenbaar veranderde.' PIGNETTI beschrijft insgelijks den toestand van *Italië* te dier tijden. 'Had LORENZO geleefd tot hij zich tot den pauselijken stoel verheven zag,' roept deze geschiedschrijver uit, ons beginsel volgende, 'een gelukkige tijd voor *Italië* en *Toscane* ware dan aangebroken!' Op dit punt kunnen wij, inderdaad, slechts gissen; maar de verbeelding, door de rede geleid, kan in dezen ingebeelden staat van zaken weiden, en *Italië* beschouwen, zoo als het geweest zou zijn, hereenigd door eenen sterken band, bloeijende door eigene instellingen en kunsten, en bevrijd van al de beklagenswaardige onlusten, welke elkander in zoo kort een tijdsbestek opvolgden.

WITHABER, in zijne '*Regtvaardiging van* MARIA, *koningin van Schotland*,' geeft eene beschouwing geheel in den geest van dit artikel. Toen men zoo vast rekende op het kinderloos overlijden van koningin ELIZABETH, deed de gravin van *Shrewsbury* opzettelijk haren zoon te *Londen* verblijf houden met twee goede en vlugge paarden, altijd gereed, om de eerste tijding van den dood der kranke ELIZABETH aan de gevangene MARIA over te brengen. Hierop merkt de geschiedschrijveraan: 'En hadden niet onwaarschijnlijk gebeurtenissen plaats gevon-

den, welke een verschillend voorkomen aan onze geschiedenis zouden verleend hebben van dat, hetwelk zij nu aanbiedt! MARIA zou uit den kerker zijn gedragen op den troon. Haar wijs gedrag, gedurende hare gevangenis, zou zijn toegejuicht door allen. Van *Taltbury, Sheffield* en *Chatsworth*, mogt men zeggen, had zij met eene zachte en meesterlijke hand de springveren in beweging gezet, die geheel de natie in werking bragten, tegen den dood van hare tirannieke nicht,' enz. Zoo buigzaam is de geschiedenis in de handen der menschen! Zoo wordt zij gerigt door den uitslag van enkele voorvallen; zoo wringt zij zich naar de warme verbeelding der nakomelingschap.

Er zijn dus belangrijke gebeurtenissen, die bijna zouden plaats gehad hebben, en echter niet zijn gebeurd; en andere, die gebeurden, zijn de vrucht van een toeval of het karakter van een' enkelen persoon. Wij verbreeden onze begrippen over den aard der menschelijke lotgevallen, en trekken eene nuttige leering uit onze geschiedkundige studie, door nu en dan stil te staan en eenige oogenblikken na te denken over *gebeurtenissen, die niet gebeurd zijn*.

Eerzucht.
Aan de nagedaghtenis van J.H. Grave van Rechteren.

Hooggezeten op het kussen
Van de stad of van den staat,
Tracht de trage middelmaat
Iedre koene stem te sussen,
Die gemoed of geest verraadt,
En verdenkt zij in haar vrees
't Roersel, daar die kracht uit rees.
U, die vrede hadt gesloten
Tusschen oude en nieuwen tijd, -
U, uit graaflijk bloed gesproten,
U, voor 't volk gerust ten strijd! -
U ook wachtte haar verwijt;
Voorbeeld van uw ranggenooten,
Eerzucht ziet in u de nijd!

Eerzuckt!.... doch uw stervensmare
Klaagt door 't land van mijn geboort'
In verzwaarde zuchten voort;
Stom van smarte schreit de schare,
Als ze opeens verweesd zich hoort;
Slechts opregte vadertrouw
Wekt zoo ongeveinsd een rouw!
Waar de blijdschap plagt te schatren
Langs des IJssels groenen zoom,
Houdt hij 't golfgedans in toom,
Sterft de weêrgalm van zijn watren;
Uit heeft ruischen, uit heeft klatren,
Uit de glorievolle droom,
Voorgespiegeld aan dien stroom!
Neen, niet louter eerzucht zwaaide
In uw vingren, streng en straf,
Over dat gewest den staf!
Wat ze goeds of groots ooit zaaide,
Waar een oogst als gij er maaide?
Waar toch kransen op haar graf,
Als de dankbaarheid u gaf?

Eerzucht!.... maar al viel de hamer
Op het groene tafelkleed,
Toch weêrklinkt een droeve kreet
Door de leêge Tweede Kamer,
Die haar' roem verscheiden weet!

Wee noch wrake moog' zij roepen
Over 't afgetreên geslacht,
Dat ze in stillen middernacht
Soms zijn schimmen weêr ziet groepen,
Tot een dof gesteende klagt
Wat het over ons al bragt;
Echter heugt het nog dien wanden,
Hoe uw deege deeglijkheid
Voor den vrede heeft gepleit,
Toen het rijk der Nederlanden
Dag aan dag schier werd gered
Door eene onheilzwangre wet!
Echter heugt het nog dien muren,
Hoe uw hartlijk welkom klonk,
Toen een beter toekomst blonk
Bij de ontstoken vreugdevuren, -
Tot hun vlam in de asch verzonk,
Waan, die naauw een' nacht mogt duren;
Scheemring, die geen' uchtend schonk!
Laat een zinkend volk 't vergeten,
En vergete 't hoog gezag,
Bij de zege van den dag,
Dat u de uitspraak van 't geweten
Eerlijk op de lippen lag;
Uit hun stilte rijst een hulde,
(Wederklank van d'IJsselvloed:)
't Is Geschiednis, die u groet;
Zij aanschouwde er wat gij duldde,

Toen uw zeedlijk- hooge moed
Haar met meer ontzag vervulde
Dan een reeks van vadren doet,
En des konings ridderteeken,
Nieuwen glans kreeg op uw borst,
Daar ge voor uw volk en vorst
Van een vrijver vrijheid spreken,
Wijzer wetten eischen dorst!

Liefde deed u al uw krachten,
Al uw gaven Neêrland biên;-
Liefde, die niet wist van vliên,
Schoon vooruitgang smaad mogt wachten; -
Liefde, die in pligtbetrachten
't Wit des levens leerde zien!
Eerzucht hebbe er opgeheven
Tot de hoogte van de faam,
Liefde 's lands verbreidt uw' naam,
Waar der vadren geesten zweven,
En hij de eeuwen door zal leven,
RECHTREN zonder vrees of blaam!

E.J. POTGIETER.

Mengelingen.

Mohammed en de Koran.

(*Vervolg van blz.* 357.)

IV. Mohammed's wonderen.

In het hoogste Wezen zijn vrijheid en noodzakelijkheid één, dewijl het oneindig verstand, door niets buiten zich beperkt in hetgeen het denkt en voortbrengt, echter noodzakelijk handelt naar de voorschriften der hoogste Wijsheid. Indien het menschelijk denkvermogen dus zich geheel op de hoogte der gedachten Gods kon plaatsen, zou het kunnen beslissen wat in de orde der door God voortgebragte natuur mogelijk, wat daarin onmogelijk is. Doch ofschoon wij het eindige verstand niet als een verstand van een andere soort beschouwen dan het Goddelijke, schoon wij er geene andere beginselen aan toeschrijven, en gaarne erkennen, dat het *virtuëel* voor de hoogste gedachten vatbaar is, zijn echter *actuëel* Gods gedachten hooger dan der menschen gedachten, en zullen dit wel altijd blijven, daar de klove tusschen het eindige en oneindige nimmer is aan te vullen. Wij verwerpen daarom de kritiek der ons overgeleverde wondergeschiedenissen, ten zij ze uitga van het onderzoek der waarde van de historische getuigenissen. De mogelijkheid der wonderen *a priori* te loochenen, is vermetel, wijl het oordeel over het mogelijke of onmogelijke (met uitzondering van datgene wat tegenstrijdigheid in zich be-

vat) boven der menschen gedachten is. Het gewone, uit grof empirismus ontstaande, ongeloof aan de wonderen laat zich dus niet regtvaardigen; maar alles komt aan op de waarde der historische getuigenissen, waaraan wij onze kennis van het wonder te danken hebben. Wij wraken echter daarom niet de poging, om het éénmaal historisch bewezen wonder in zamenhang met de geheele orde der dingen te begrijpen, want het buitengewone heeft, zoowel als het gewone, zijnen grond in de gedachten Gods; waar het aanwezig is, is het even noodzakelijk als de gewone loop der dingen, door de hoogste Wijsheid gepostuleerd. Het streven naar het doorgronden en begrijpen der gedachten Gods behoort tot de natuur van den menschelijken geest, welke daarin juist het onderpand van zijnen adeldom bezit, en, mits wij nederig erkennen, dat onze pogingen feilbaar zijn, dat wij zoeken en tasten, maar nimmer ons verzekerd mogen houden, tot den diepsten grond van Gods gedachten doorgetast, en de waarheid boven de mogelijkheid van verdere bedenking gevonden te hebben, kan ik niet zien, dat hierin iets zou gelegen zijn, dat met den ootmoed, die den Christen past, zou in strijd geraken.

Wij zouden welligt een deel dezer opmerkingen hier hebben kunnen ontberen, want bij de beschouwing van het wondervermogen, aan MOHAMMED door zijne volgers toegekend, kunnen wij bij het onderzoek der historische getuigenissen blijven stilstaan. Terwijl toch dit onderzoek ons de volkomene nietigheid leert van alles wat van MOHAMMED'S wonderen verhaald wordt, vervalt natuurlijk de verzoeking tot eene poging, om ze op eene wijze op te vatten, die met onze voorstelling van de orde des heelals in harmonie is. Gelukkig voor ons, voorwaar! Want indien wij het buitengewone en wonderbare, dat de magt der historische bewijzen ons dwong in MOHAMMED'S daden te erkennen, met dezelfde oogen beschouwden, naar dezelfde beginselen beoordeelden, als dat in het leven en de daden der Godsmannen van het O. en N. Verbond, zouden wij evenmin de verdenking van ketterij ontgaan, als toen wij de stelling waagden, dat MOHAMMED in zijne leer een tolk der Godheid was, als zoodanig meer graduëel dan specifiek van de Profeten des O.V. onderscheiden. En echter zou het niet in ons zijn opgekomen eene andere wijze van beschouwing te volgen, wijl het in zamenhang begrijpen van alle zoo buitengewone als gewone verschijnselen in het heelal, dat naar ons inzien het menschelijk denkvermogen postuleert, zonder éénheid van be-

ginselen en éénheid in de toepassing daarvan op alle verschijnselen ondenkbaar is. Men beschouwe den door ons gekozen' overgang tot ons tegenwoordig onderwerp als gemotiveerd door de zucht om miskenning van ons wetenschappelijk standpunt bij dit geheele onderzoek te verhoeden, eene miskenning, die bij onderwerpen van zulk een' teederen aard even gevaarlijk als grievend is.

De geschiedenis der oudheid maakt zelden van Profeten of stichters van Godsdiensten gewag, zonder hen te omgeven men een' stralenkrans van wonderbare gebeurtenissen, waarmede de Godheid zelve hunne verschijning in de wereld als eene buitengewoon belangrijke aankondigt; zonder hun eene reeks van wonderbare daden toe te kennen, getuigen van de magt over de natuur, hun door de Godheid verleend. Het is ook inderdaad niet zonder eenige reden, dat men van hen, die zich als tolken der Godheid voordoen, eenig dergelijk bewijs van de waarheid hunner zending verwacht. Echter is het wondrevermogen van den Profeet niet onafscheidelijk, en het Oude Testament levert ons verscheidene voorbeelden op van echte Godsgezanten, van wie, buiten de hun gewordene openbaringen, niets wonderbaars is opgeteekend, dat hun óf wedervaren, óf door hen verrigt is. Zeldzaam echter ontbreekt het geheel aan latere sagen, die eenige wonderbare trekken aan het leven dier Godsmannen toevoegen. Wij bevinden, dat het gros der menschen, ten aanzien van het wondervermogen, zich aan een' dubbelen misslag schuldig maakt. Waar zij iemand als een' echten Godsgezant erkennen, kennen zij hem het wondervermogen toe in de verheerlijkende sage, wanneer zelfs de geschiedenis hun geen' zweem van grond daarvoor aan de hand geeft. Aan de andere zijde zijn vele wonderverhalen zonder nader onderzoek alleen wedersproken en voor leugens verklaard, uit de onbewezene vooronderstelling, dat hij, aan wien die wonderen werden toegekend, zich valschelijk voor een' Godsgezant uitgaf. De schimp en smaad, waarmede in de middeleeuwen de van MOHAMMED verhaalde wonderen door de Christenen voor onbeschaamde leugens werden uitgekreten, waren niet het gevolg van historische kritiek, noch ook van de overtuiging van de inwendige ongerijmdheid dier verhalen zelve. Waar aan den anderen kant de ligtgeloovigheid zoo ver kon gaan, dat zelfs het van den Heiligen ANTONIUS verhaalde wonder, dat hij zijn eigen hoofd afnam, *om het te kussen*, nog geloof vond, zal men ons wel toegeven, dat vooroordeel alleen de teeke-

nen, aan en door MOHAMMED geschied, als geheel valsch verwerpen kon.

En echter willen wij het gereedelijk toegeven, dat de wonderen, die van MOHAMMED verhaald worden, grootendeels van dien aard zijn, dat hunne ongerijmdheid van zelve in het oog springt, en wij kunnen THOLUCK geen ongelijk geven, dat hij in de bloote vergelijking der wonderen van JEZUS met die van MOHAMMED reeds eenigermate een' grond tot bevestiging van de geloofwaardigheid der Evangelische verhalen meende te vinden, of althans het onderscheid in het oogspringend genoeg achtte, om allen twijfel, die uit de bewezene valschheid der laatste op de geloofwaardigheid der eerste werd teruggekaatst, voor ongegrond te verklaren. ‘Wanneer wij ons houden aan het beeld,’ zegt hij, ‘dat ons de talrijke levensbeschrijvers van MOHAMMED, grootstendeels op grond der overlevering teekenen, dan staat de Profeet des Christendoms bij dien van den Islam oneindig verder ten achteren, dan de wonderdoende JEZUS der kanonische bij dien der apokryphe Evangeliën. Heeft de wijze van *Nazareth* speeksel op het oog des blindgeborenen gelegd, opdat hij zien zoude, de wijze van *Mekka* heeft speeksel op de harde rots geworpen, en zij is tot zand geworden; heeft de Wijze van *Nazareth* met vijf brooden vijf duizend man gespijsd, de wijze van *Mekka* voedde met een paar dadelen eene geheele hongerige armee; heeft de Wijze van *Nazareth* met één woord eenen vijgenboom doen verdorren, de wijze van *Mekka* heeft den boom, tot welken hij geen lust had heen te gaan, door de magt van één woord bij zich doen komen. Heeft de scherpzinnigheid van de vijanden des Nazareners zijne magt door den eisch van een teeken uit den hemel op de proef gesteld, dien hij echter heeft afgewezen, de scherpzinnigheid der vijanden van den Mekkaan heeft hem waarlijk geene geringere proeven afgevergd, als eens HABIB, de zoon van MALEK, hem den volgenden eisch deed: “MOHAMMED! het is thans middag; indien wij u gelooven zullen, zoo laat het dadelijk nacht worden, plaats u vervolgens op den berg *Aboe-Kobeis*, en beveel de maan, die thans der zon nabij is - want het is de vijfde dag der maand - dat zij dadelijk volle maan worde. Beveel haar dan, zich boven de *Kaaba* te plaatsen, en zevenmaal de bedevaart om dien heiligen tempel te verrigten, vervolgens zich voor de *Kaaba* neder te werpen, dan voor u eene nederige buiging te maken, en u in goed Arabisch, zoodat bewoners van stad en land het verstaan kun-

nen, toe te roepen: Vrede zij over u, waarachtige gezant Gods! Laat haar na deze buiging aan den regterelleboog in uw opperkleed ingaan, en aan den linkerelleboog weder uitgaan, vervolgens zich in twee helften splitsen, waarvan de eene zich ten oosten en de andere ten westen plaatse, en laat deze helften met de vlugheid eens sprinkhaans naar elkander toespringen, en zich in één oogenblik vereenigen." En MOHAMMED - heeft hij dezen eisch even als de Nazarener afgeslagen? - "Ik ben niet van de wijkenden," heeft hij gezegd. Hij spreekt, en het wordt nacht op den middag, en de maan komt aangevlogen en verrigt haren zevenvoudigen omgang om den heiligen tempel der *Kaaba*, en buigt zich voor haar neder, tot verbazing aller toeschouwers, en treedt met eerbiedige buiging voor den Profeet, en roept luid in het schoonste Arabisch, ten aanhooren van alle bewoners van *Mekka*: "Vrede over u, O AHMED!" en sluipt gehoorzaam de regtermouw des Profeten binnen, en treedt de linker- weder uit, en verdeelt zich in twee helften, die zich in het oosten en westen plaatsen, en voegt zich weder aaneen en zet rustig haren loop voort, zonder dat men eenig teeken van wanorde aan haar bespeuren kan. En vier honderd en zestig Mekkanen nemen den Islam aan, en alleen de domme ABOE DJAHL blijft overig, zeggende: "MOHAMMED heeft ons weder eenen trek gespeeld, want het is alles slechts tooverij."'[1]

Het wonder der gespletene maan is voorzeker van dien aard, dat wij, om van zijne valschheid overtuigd te raken, de toelichting der historische kritiek niet behoeven. Echter willen wij daarom die kritiek hier nog niet overbodig achten. Eensdeels toch lijden niet alle van MOHAMMED verhaalde wonderen aan dezelfde tastbare ongerijmheid, en zouden dus, volgens het vroeger door ons gestelde, zonder wederlegging op historische gronden, niet onvoorwaardelijk als valsch kunnen verworpen worden. Anderdeels zou de erkende valschheid van een deel der aan MOHAMMED toegekende wonderen eene wijde deur voor beschuldigingen van snood bedrog en list kunnen openzetten, indien niet de historische kritiek ons ten duidelijkste leerde, dat al deze wonderen louter verzinsels van MOHAMMED'S volgelingen zijn, dat de *Koran* er geen spoor van bevat, en dat daarin zelfs meermalen getuigenissen voorkomen, waarin MOHAMMED zich het vermogen van wonderen te verrigten in zeer

(1) Zie THOLUCK, *Glaubwürdigkeit der Evang. Gesch.*, bl. 425.

bepaalde en duidelijke bewoordingen ontzegt. Wel is waar vindt de geloovige Muzelman in zijnen *Koran* getuigenissen voor het wonder der gespletene maan en van MOHAMMED'S nachtreis; doch het is zeer de vraag of zij die plaatsen op de regte wijze opvatten. De Mohammedanen moeten zich weinig minder moeite en verdraaijing getroosten, om de wonderverhalen aangaande MOHAMMED in den *Koran* bevestigd te vinden, dan de Exegeten uit de school van PAULUS, om het wonderbare in de Evangelische verhalen door natuurlijke verklaring weg te redeneren.

MARACCI, die den eisch, door de Koreischiten en de Joden zoo vaak aan MOHAMMED gedaan, om zijne zending door een teeken te bevestigen, als volkomen billijk en gegrond schijnt te beschouwen, drijft den spot met MOHAMMED'S uitspraken, waarin hij zich het vermogen van wonderen te doen ontzegt. Inderdaad echter was hun eisch van geen beter allooi dan die van de Farizeën en Sadduceën, aan wier aandrang om een teeken ook onze Verlosser weigerde te voldoen. Men moet onwaardige denkbeelden van het Godsdienstig geloof hebben, als men teekenen en wonderen daarbij sterker bewijzen acht dan de indrukken van het Goddelijke op het gemoed; als men bij de aanwezigheid der laatste de eerste nog van groot gewigt acht, en meent, dat een geloof, door de eerste te weeg gebragt, zonder de laatste nog eenige waarde bezitten zou. In onze oogen verliest MOHAMMED, als hervormer van de Godsdienst zijner afgodische landgenooten en der diep gezonkene Joden, slechts weinig door zijn gemis aan wondervermogen; maar hij wint door de eerlijke bekentenis, dat hij dat vermogen niet bezat, en door God slechts gezonden was om te prediken, niet om wonderen te verrigten.

Het zal niet noodig zijn, dat wij hier de talrijke getuigenissen des *Korans* aanvoeren, waarin MOHAMMED zich de wondermagt ontzegt. Wij kunnen naar de zeer volledige optelling daarvan bij MARACCI[1] verwijzen, en het zou onzen lezers weinig genoegen verschaffen, hier eene lange reeks van dergelijke verklaringen te vinden, die grootendeels op hetzelfde nederkomen. Liever willen wij in weinige woorden de redenen zamenvatten, waarmede hij zijn gemis van wondervermogen verontschuldigt, en onze lezers laten oordeelen, of zij de ver-

(1) *Prodr.* P. II, p. 7-12. Men zie ook LANE, *Selections*, bl. 271-278.

oordeeling van MARACCI zoo in alle opzigten verdienen. Hij teekent het geloof als eene gave Gods, door den indruk van het Goddelijke, niet door teekenen, gewekt. Hij verklaart, dat de ongeloovigen van zijnen tijd even weinig door wonderen tot ware Godsvrucht zouden bekeerd worden, als dit met andere volken het geval was geweest. Hij toont door voorbeelden uit de Profetensage, dat wonderen, in plaats van den ongeloovigen tot nut te strekken, soms slechts hun verderf hebben verhaast. Hij verklaart, dat hij slechts in last heeft door zijne prediking tot bekeering te brengen, en noemt de hem geopenbaarde uitspraken van den *Koran* zijne *teekenen*, de eenige, waarmede hij is toegerust. Eindelijk verklaart hij, dat hij niet meer dan mensch is; dat geen mensch wonderen kan doen door eigene kracht, maar slechts door de kracht Gods; dat het alleen van Gods almagt afhing, aan wien hij de wondergave wilde verleenen, eene gave, die ook vroeger niet aan alle Profeten, die inzonderheid ook aan hem niet geschonken was.

Het schijnt bij den eersten opslag onverklaarbaar, dat, in weêrwil dezer zoo talrijke en duidelijke verklaringen, de Mohammedanen zoo vele wonderen aan hunnen Profeet hebben kunnen toedichten. De zucht naar het wonderbare, de levendige en vergrootende fantasie der Oosterlingen, het verlangen om hunnen Profeet in geen opzigt bij die van Joden en Christenen te doen achterstaan, mogen daartoe hebben bijgedragen, en met behulp van allerlei exegetische kunstgrepen heeft men den *Koran* naar het eenmaal aangenomen gevoelen geplooid. Wij moeten echter nog doen opmerken, dat men veelal niet genoeg het onderscheid heeft in het oog gehouden tusschen de wonderen *door* MOHAMMED, en de wonderen *aan* en *ten gevalle van* MOHAMMED verrigt. Wanneer wij deze beide soorten zorgvuldig schiften, zullen wij bevinden, dat het aantal der tweede soort, die minder met de uitspraken van den *Koran* strijdt, dat der eerste verre overtreft.

Van de wonderen der eerste soort is er hoofdzakelijk slechts één, dat men uitdrukkelijk in den *Koran* vermeld meent te vinden: het is het reeds verhaalde van het splijten der maan. De 54ste *Sura* begint namelijk met de woorden: ‘de ure is gekomen, en de maan is gespleten; maar indien zij een teeken zien, keeren zij zich af en zeggen: het is ijdele tooverij, en zij maken tot leugen en volgen hunne lusten.’ Men ziet in deze woorden, gelijk zij hier zijn zamengevoegd, de grondtrekken der boven verhaalde legende; doch wij moeten het oordeel van

WEIL[1] beamen, dat hier, gelijk zoo dikwijls in den *Koran*, verzen ten onregte zamengevoegd zijn, die oorspronkelijk volstrekt niet bij elkander behoorden. De uitdrukking: ‘de ure is gekomen,’ ziet duidelijk op den jongsten dag, en zelfs nemen sommige Mohammedaansche uitleggers van den *Koran* aan, dat hier van niets anders sprake is, dan dat het splijten der maan een teeken is van den dag der opstanding, even als elders dat van den geheelen hemel vermeld wordt, en dat deze dag hier slechts in profetischen stijl als reeds tegenwoordig geschilderd wordt. Indien wij echter dit bijna zeker gevoelen omhelzen, zullen wij, om door het verband niet in onoverkomelijke moeijelijkheden te geraken, met WEIL moeten aannemen, dat de volgende verzen, beginnende met de woorden: *maar indien zij een teeken zien*, oorspronkelijke tot eene *Sura* behooren, waarin van zoodanige volken of stammen sprake was, die, volgens MOHAMMED'S meening, werkelijk wonderen aanschouwd en echter in hun ongeloof volhard hadden.

De wonderen der tweede soort wederspreken niet zoo uitdrukkelijk de getuigenissen des *Korans*, maar kunnen zich bijna even weinig beroemen daarin uitdrukkelijke bevestiging te vinden. De wonderen bij den ondergang van ABRAHA'S leger, waarop de *Koran* in de 105de *Sura* zinspeelt, hebben met MOHAMMEDS leven niets verder te maken, dan dat zij plaats hadden in het jaar zijner geboorte[2]. Wat in de 46ste en 72ste *Sura* verhaald wordt van eene schaar van Djins (Genii), die MOHAMMED den *Koran* hoorden lezen en er in geloofden, wordt volstrekt niet als een wonder voorgedragen[3]. Het is geheel in het volksgeloof der Arabieren aangaande deze, tusschen Engelen en menschen het midden houdende, wezens gegrond. De bovennatuurlijke hulp van engelenscharen, waaraan MOHAMMED zijne overwinning bij *Bedr* op de overmagt zijner vijanden toeschreef, is bij naauwkeurig onderzoek schier het eenige wonder,

(1) *Einleit. in den Koran*, bl. 62.

(2) Men vergelijke over deze gebeurtenis inzonderheid SALE op de 105de *Sura*, en WEIL, *Mohammed der Prophet*, bl. 10. Er bestaat nog over dit onderwerp een mij onbekend werkje van den Kasanschen Hoogleeraar F.V. ERDMANN, getiteld: *Mohammed's Geburt und Abrahah's Untergang.*

(3) WEIL, *Moh. d. Prophet*, bl. 68, stelt dit voor als een visioen van MOHAMMED doch de woorden, waarmede de 72ste *Sura* begint, اوحى الى , doen ons slechts aan eene gewone openbaring of ingeving door den engel GABRIËL denken.

dat op MOHAMMED'S leven betrekking heeft, waarvan werkelijk in den *Koran* gewag wordt gemaakt[1].

Wij moeten echter, tot besluit van dit artikel, nog over MOHAMMED'S beruchte nachtreis spreken. Onze lezers kennen deze met al den rijkdom en gloed, schier zou ik zeggen, met al de onzinnigheid van Oostersche fantasie overladene legende, welker inhoud slechts eene korte herinnering behoeft. Kort na MOHAMMED'S vergeefschen togt naar *Taif*, tot bekeering der *Thakifiten*, werd hij des nachts op een slechts voor Profeten bestemd en met vleugels toegerust paard, *Borak* genaamd, van *Mekka* naar den tempel te *Jeruzalem*, en van daar opwaarts tot in den zevenden hemel in Gods onmiddellijke nabijheid gevoerd. Daar werd hij door de Patriarchen en Profeten als Gods meest geliefde gezant begroet; de engelen erkenden de hooge voortreffelijkheid, waardoor hij boven hen uitmuntte, en God zelf verklaarde hem voor de kroon en het einddoel der schepping. Vele geloovige Muzelmannen erkennen in deze nachtreis en hemelvaart slechts een visioen of eenen droom; sommigen houden de reis naar *Jeruzalem* voor werkelijk gebeurd, doch alleen de hemelvaart voor een visioen. Het meest aangenomen gevoelen echter is, dat MOHAMMED ligchamelijk tot in den zevenden hemel is opgenomen. Doch terwijl wij dezen strijd aan MOHAMMED'S volgers ter beslissing overlaten, is voor ons de voorname vraag: wat leert ons van deze gebeurtenis de *Koran*?

De zeventiende *Sura*, die in onze uitgaven van de nachtreis haren naam ontleent, begint met de woorden: ‘Lof zij hem, die des nachts zijnen dienaar van het heilige bedehuis (van *Mekka*) naar het verwijderde bedehuis (van *Jeruzalem*) heeft gevoerd, welks omtrek wij hebben gezegend, opdat wij hem van onze teekenen zouden doen zien.’ Verder komt, noch in deze *Sura*, noch elders, een woord over de nachtreize voor. De waarlijk niet zeer duidelijke woorden, die wij hebben aangehaald, worden wel algemeen door de uitleggers des *Korans* van deze nachtreis opgevat, doch kunnen, gelijk WEIL te regt aanmerkt, zoo als zij daar liggen, even goed van een natuurlijke reize naar *Jeruzalem* verstaan worden[2], te meer, daar over MOHAMMED'S opneming in den hemel het diepste stilzwijgen wordt in acht genomen. Doch welligt zijn wij geregtigd nog

(1) Men zie hier vooral SALE op *Sura* III: 11.

(2) *Mohammed der Prophet*, blz. 69. Elders (*Einleit.*, blz. 66) zegt WEIL: ‘Indien dit vers werkelijk van MOHAMMED is, dan kan het (daar de naam van *Jeruzalem* niet genoemd is) even goed op de reis van *Mekka* naar *Medina*, die hij, om niet te worden ingehaald, des nachts mag hebben afgelegd, als op eene reis naar *Jeruzalem* worden toegepast; want zoo ook al toenmaals in *Medina* nog geen bedehuis was, kon MOHAMMED daarmede dat bedoelen, hetwelk in de stad, die zijn toevlugtsoord en zijne woonplaats werd, zeer kort na zijne aankomst werd opgerigt.’

verder te gaan, en, in navolging van WEIL[1], dat vers voor geheel verdicht, en verkeerdelijk in den *Koran* ingelascht te verklaren. Het ontbreekt toch dit vers aan allen zamenhang met het volgende; het is voor ieder, die de legende der nachtreis niet kent, onverstaanbaar, en blijft zelfs nog duister voor hem, die er mede bekend is. Waarschijnlijk heeft de verbreiding van deze legende, reeds kort na MOHAMMED'S dood, aanleiding gegeven, dat deze, van waar dan ook ontleende woorden, in den *Koran* eene plaats vonden.

VON HAMMER[2], terwijl hij toegeeft, dat verder nergens meer uitdrukkelijke vermelding van de nachtreize geschiedt, meent echter, dat de 76ste en 108ste *Sura*, en vooral het begin der 53ste, op de daarbij plaats gehad hebbende gebeurtenissen betrekking hebben. Wat de beide eerste betreft, is deze meening van allen grond ontbloot. Er wordt daar met een woord van de bronnen van het paradijs *Selsebil* en *Kautsar* gesproken, die beide ook in het verhaal der nachtreis vermeld worden. Doch de bloote vermelding van voorwerpen uit het paradijs vooronderstelt, zelfs naar de begrippen der Muzelmannen, in geenen deele, dat MOHAMMED die met eigene oogen zou moeten aanschouwd hebben.

In de 53ste *Sura* verdedigt MOHAMMED de waarheid zijner openbaringen tegen de beschuldigingen zijner landgenooten, en beroept zich op twee gezigten, waarin hem de engel GABRIËL verschenen was. Het eerste dezer gezigten heeft niets met de nachtreize te maken[3]; het tweede had volgens de uitleggers

(1) *Einl.*, blz. 65.
(2) *Gemäldesaal*, D. I, blz. 80.
(3) In het verhaal van dit eerste gezigt komt de uitdrukking voor, dat de engel MOHAMMED naderde tot op een' afstand van twee boogschoten. VON HAMMER zegt daarom van deze *Sura*: 'Hier ist von der Weite der zwei Bogenschüsse und von dem Lotosbaume des Paradieses die Rede, denen wir - als bald in der Erzählung der nächtlichen Himmelfahrt begegnen werden.' In dat verhaal wordt met eene uitdrukking, welligt aan de gemelde plaats des *Korans* ontleend, van MOHAMMED gezegd, dat hij tot op een' afstand van twee boogschoten tot God naderde. Doch het gebruik, door V. HAMMER van deze woorden gemaakt, is weder in de hoogste mate onkritisch. In plaats van eenigen zweem van bevestiging zijner stelling te behelzen, dat de *Koran* de geschiedenis der hemelvaart vooronderstelt en bevestigt, pleiten zij veelmeer voor ons gevoelen, dat zij een louter verdichtsel zijner volgers is, doch zich slechts aan eenige kwalijk begrepene of uit haar verband gerukte plaatsen des *Korans* aansluit.

werkelijk plaats, toen MOHAMMED in den hemel werd opgenomen. De woorden kunnen, met behoud der rijmklanken van het oorspronkelijke, dus vertaald worden: ‘Nog zag hij hem een ander maal, bij den lotusboom van den grenspaal, waarbij is de tuin der hemelzaal.’ Inderdaad komt in het verhaal der hemelvaart het volgende voor: ‘Wij kwamen bij den hemelschen lotusboom, door goddelijk licht omstroomd, door legioenen engelen omgeven, de gewone verblijfplaats van GABRIËL.’ Echter passen de beide plaatsen niet geheel op elkander, wijl MOHAMMED op zijne geheele nachtreis door GABRIËL vergezeld werd, die hem reeds te *Mekka* uit den slaap opwekte. Men zou derhalve eenigermate geregtigd zijn aan te nemen, dat MOHAMMED in de 53ste *Sura* op een ander visioen het oog had, waaraan de overlevering, tot opsmukking van het verhaal der nachtreis, slechts hare kleuren ontleende. Dit wordt tot zekerheid, indien wij WEIL'S gevoelen omhelzen, die uit vergelijking der 53ste *Sura* met de daarmede verwante 81ste, en van beide met den stijl der 72ste opmaakt, dat zij geopenbaard is vóór den tijd, waarin de overlevering de hemelvaart plaatsts(1).

Ik behoef wel naauwelijks nader aan te dringen, dat het verhaal aangaande de nachtreis en hemelvaart in den *Koran* zeer geringen steun vindt, en dat het geheele wonder op mondelijke overlevering berust, waarvan wij ook elders, b.v. in de geschiedenis der gespletene maan, gezien hebben, hoe zij uit een enkel woord van den Profeet een ellenlang verhaal van wonderen weet te spinnen. Wij geven echter toe, dat MOHAMMED van droomen en visioenen verhaald heeft(2), die eenigermate tot grondslag verstrekken aan het met de sterkste kleuren opgesmukte verhaal. Maar hoogstonwaarschijnlijk, en in ieder geval onaannemelijk, komt mij met WEIL het gevoelen van VON HAMMER voor, dat MOHAMMED deze reis met opzet verdicht, en als een wonder ter bevestiging zijner zending zou verhaald hebben. Indien toch de Koreischiten door een wonder zouden overtuigd worden, moest het natuurlijk een zoodanig zijn, waarvan zij ooggetuigen konden wezen, niet een, dat op de getuigenis van MOHAMMED zelven

(1) *Einleitung in den Koran*, blz. 59.
(2) Vergelijk hier vooral nog WEIL, *Mohammed der Prophet*, blz. 373.

alleen berustte, en door zijne buitensporigheid het ongeloof eerder bevestigen dan verminderen moest.

V. Mohammed's gebreken en misdrijven.

Indien de Profeet van *Mekka*, als eenmaal JEZUS van *Nazareth*, het gewaagd had, zijnen wederstrevers te gemoet te voeren: 'Wie van u overtuigt mij van zonden?' wij zouden, die uitspraak met de talrijke verkeerdheden vergelijkende, die in de jaarboeken van zijn leven staan opgeteekend, met reden schromen, hem een' echten Godsgezant te noemen, zelfs in dien beperkten zin, waarin wij het waagden, hem ware Goddelijke roeping toe te kennen, te vermetel misschien een' blik wagende achter den sluijer, die het geheimzinnige punt bedekt, waar het Goddelijke en menschelijke in de openbaring van het oneindige aan het eindige elkander beroeren. Want eene verklaring van het besef van zondeloosheid tegenover het schuldbewustzijn, dat noodzakelijk de zonde vergezelt, zouden wij onbestaanbaar achten met een gemoed, dat naar het Goddelijke is gekeerd. Doch daar MOHAMMED zijne feilbaarheid en dwalingen herhaalde malen in den *Koran* erkent, zou het onbillijk zijn, hem alle aanspraak op den titel van Profeet te ontzeggen, wegens het gemis eener heiligheid, die men ook bij de Profeten des Ouden Verbonds niet aantreft, die slechts één onder alle menschenkinderen bezeten heeft.

De *Koran* teekent ons MOHAMMED als een zondig mensch, die de vergiffenis van God behoeft, en de beschuldigingen van zijn geweten, die zich, zoowel als zijne leeringen en plannen, in den vorm eener stem Gods voor hem objectiveren, spreken zich somtijds uit in bestraffingen van Godswege, die zijne eigene gedragingen betreffen. Duidelijk, wat het besef van zonde betreft, is het in andere opzigten zoo duistere en dubbelzinnige begin der 48ste *Sura*: 'Voorwaar, wij hebben u eene klaarblijkelijke overwinning geschonken, opdat God u' [wegens den volbragten strijd in zijnen naam en voor zijne zaak] 'uwe voorafgaande en volgende zonde vergeve, zijne genade aan u voltooije, en u leide op den regten weg'[(1)]. In

(1) Over de verschillende verklaringen dezer woorden, zie WEIL, *Moh. d. Proph.*, blz. 180.

de 40ste *Sura* wordt MOHAMMED door God bestraft wegens zijne vrees voor de ongeloovigen en gebrek aan vertrouwen op Gods hulp, en gelast om vergiffenis te vragen. Maar vooral is hier de 80ste *Sura* merkwaardig. Zij behoort tot de vroegste periode van MOHAMMED'S profetische werkzaamheid, toen hij nog niet geleerd had met zijn geweten te transigeren. Een gering vergrijp, de norsche behandeling van een' blindeman (de overlevering noemt hem ABDALLAH IBN OMM MAKTOEM), die hem met het dringende verlangen naar Godsdienstig onderrigt stoorde, terwijl hij bezig was zijne leer aan eenige aanzienlijke Koreischiten aan te bevelen, geeft daar aanleiding tot de strengste bestraffing: ‘Den man van schatten, dien ontvangt gij vriendelijk, en toch wordt het u niet toegerekend, dat hij niet geregtvaardigd wordt; maar die tot u komt heilbegeerig, en in Gods vreeze, dien veronachtzaamt gij. Niet alzoo!’

Het is echter waar, dat zulke plaatsen niet menigvuldig zijn; maar er staan ook geene andere tegenover, waarin hij zich meer dan gewone reinheid toeschrijft, geene, waar hij zich boven het gewone peil der menschheid verheft. De overlevering heeft een gezegde van hem bewaard, waarmede hij gewoon zou geweest zijn alle meer dan gewone eerbetooning door zijne medgezellen af te wijzen: ‘Ik ben een dienaar Gods als gij, ik eet als gij, ik drink als gij, en zet mij neder als ieder ander mensch.’ Deze overlevering is in volmaakte overeenstemming met hetgeen wij uit den *Koran* van hem weten. In de 6de *Sura* (vs. 50) zegt hij op Gods last: ‘Ik zeg niet tot ulieden: bij mij zijn de schatten Gods; noch ook: ik weet het verborgene; noch ook: ik ben een engel; ik volg slechts wat mij geopenbaard is.’

Er is nog eene andere soort van plaatsen, die hier onze bijzondere opmerkzaamheid verdient. Het zijn die vrij talrijke Koransverzen, welke echter uitsluitend schier tot de eerste of Mekkaansche periode van MOHAMMED'S openbaringen behooren, waarin God hem tot volharding vermaant, en aanmoedigt, om met het oog op Zijne hulp gevestigd, den eenmaal ingeslagen' weg niet te verlaten. Zij zijn ons merkwaardig, wijl zij getuigen van het besef eener zwakheid en wankelmoedigheid, te midden der vervolgingen en mishandelingen zijner vijanden, die MOHAMMED zich zelven vaak als ontrouw aan zijne heilige roeping verweet; maar juist daardoor tevens bevestigen, dat het gevoel dier roeping onmogelijk slechts gehuicheld kan geweest zijn.

Zoo lezen wij tegen het einde der 15de *Sura* (vs. 88): ‘Sla uwe oogen niet op het goede, dat wij aan sommige hunner [d.i. der ongeloovigen] geschonken hebben; bedroef u niet om hunnentwil; maar laat uwe vleugelen [d.i. uwe bescherming] op de geloovigen nderdalen,’ en een weinig verder: (vs. 94, 95): ‘Verkondig slechts luide, wat u bevolen wordt, en wend u af van de veelgodendienaars: wij zullen u weten te verdedigen tegen de spotters;’ voorts in de 13de *Sura* (vs. 37): ‘Indien gij hunne begeerten volgt, na de kennis, die gij verkregen hebt, voorwaar dan is God uw helper en beschermer niet langer.’ Waarschijnlijk ziet ook op MOHAMMED zelven het 204de vers der 7de *Sura* ‘Gedenk den Heere in uw gemoed in ootmoed en vreeze en zonder luid te spreken, des morgens en des avonds, en wees niet van het getal der ligtzinnigen.’ Elders wordt hij gewaarschuwd voor de listen des duivels, b.v. in het 199ste vers der 7de *Sura*: ‘Indien de Satan u booze gedachten ingeeft, neem dan uwe toevlugt tot God; Hij is het, die alles hoort en weet.’ Doch de verzen, die hier vóór alles behooren te worden aangehaald, zijn de 75ste, 76ste en 77ste der 17de *Sura*, welke aldus luiden: ‘Het scheelde weinig, of zij bragten u af van hetgeen wij u geopenbaard hebben, zoodat gij ten onzen aanzien andere dingen verdichttet; en alsdan hadden zij u als hunnen vriend aangenomen; en zoo wij u niet gesterkt hadden, gij waart er na aan toe geweest, om u een weinig tot hen te neigen. Alsdan zouden wij u de straffe des levens en de straffe des doods hebben doen smaken, en gij zoudt niemand gevonden hebben, om u tegen ons te beschermen.’ Het is waarschijnlijk, dat deze verzen op een zwak oogenblik van MOHAMMED betrekking hebben, toen hij, de vervolgingen zijner vijanden en de verachtering zijner zaak moede, op het punt stond aan zijne af godische landgenooten eene gevaarlijke concessie te verleenen(1).

De slotsom van al het aangevoerde moet dan in één woord wel deze zijn, dat de *Koran*, die toch voor den eenigen spiegel te houden is, waarin wij MOHAMMED'S gemoed naar waarheid zien teruggekaatst, ons niet het minste regt geeft, om de stralen der aureole van heiligheid en bovenmenschelijke voortreffelijkheid, waarmede het geloof der Muzelmannen hunnen Profeet omgeeft, af te leiden uit de uitspraken, die MOHAMMED

(1) Zie WEIL, *Einleit*, blz. 9, vergel, met *Moh. d. Proph.*, blz. 56, 57.

van zich zelven heeft afgelegd. Wij willen thans onderzoeken, of de gebreken en misdrijven, waarvan hij beschuldigd wordt, en die, door zijne eigene erkentenis van zijne feilbaarheid en zonde reeds in eenigzins zachter licht voorkomen, dan waarin zij gewoonlijk geplaatst worden, ook in andere opzigten wel te regt de felle kleuren dragen, waarmede zij doorgaans worden geteekend.

In MOHAMMED'S bijzonder en huisselijk leven, om daarop in de eerste plaats een' blik te werpen, vinden wij geen zwakker punt dan den omgang met zijne vrouwen. Zoowel het groote aantal zijner vrouwen,(1) dat verre het getal overschreed, dat hij aan zijne volgers veroorloofde, als de zwakheden, waaraan hij zich in het bestuur van zijnen harem, bijzonder ten aanzien zijner geliefde AIESCHA, en der Koptische slavin MARIA, schuldig maakte, hebben hem vaak voor eenen wellusteling doen uitkrijten, die de speelbal was zijner begeerlijkheden. Wij willen MOHAMMED niet verontschuldigen, maar ons toch ook hier voor de overdrijvingen van vooroordeel en partijzucht wachten. Laat ons de zaak een weinig nader onderzoeken.

Het huwelijksregt der Mohammedanen, dat vóór twee jaren ten onderwerp strekte eener aan de Hoogeschool te *Leyden* verdedigde Jurisdische Dissertatie,(2) bevestigt de polygamie, die sedert onheugelijke tijden in de zeden van het Oosten was gegrondvest,(3) en onderwerpt ze aan eenige wettelijke bepalingen. Eene der belangrijkste daarvan is die, welke het getal van wettige vrouwen tot een maximum van vier beperkt(4). Het wordt ons berigt, dat de oude Arabieren somtijds tot acht of tien vrouwen huwden(5), zoodat in het ge-

(1) MOHAMMED liet bij zijnen dood negen vrouwen achter; twee waren hem reeds vroeger ontvallen. Bovendien hield hij huwelijksgemeenschap met verschillende slavinnen, en in sommige overleveringen worden nog andere vrouwen vermeld, van welke hij, óf kort na de voltrekking des huwelijks, óf zelfs vóór de verloving door een huwelijk gevolgd was, weder scheidde. Dit onderwerp wordt naauwkeurig behandeld door WEIL, *Mohammed der Prophet*, blz. 358 volgg.

(2) *Specimen juris inaugurale de conjugiis jure Moslimico*, def. A.F.E. TESTA, civis Neerlandus, Constantinopoli natus, 1843.

(3) Zelfs het Mozaïsch regt erkent ingewikkeld hare wettigheid, Deut. XXI: 15, 17. Exod. XXI: 9, 10. Lev. XVIII: 18. Vergelijk MICHAËLIS, *Mozaïsch regt*, D. II, §. 94.

(4) *Sura*, IV: 3.

(5) DJELALODDIN bij MARACCI, p. 147.

melde voorschrift werkelijk eene beperking ligt der veelwijverij. Echter is deze beperking niet consequent doorgezet, daar de *Koran* nevens de wettige vrouwen ook den omgang met slavinnen veroorlooft, en het getal van deze aan geene beperking onderhevig, is. De veelwijverij te verbieden, kon in MOHAMMED niet opkomen, en onbillijk zou het zijn, het gemis eener geheele hervorming op dit stuk alleen toe te schrijven aan het bij MOHAMMED vooronderstelde gevoelen, dat het hem nimmer zou gelukken die bij een volk als de Arabieren door te zetten, van hetwelk AMMIANUS(1) getuigt: 'Incredibile est, quo ardore apud eos in Venerum uterque solvitur sexus.' De veelwijverij is zonder twijfel de kanker de Oostersche staten; maar indien wij bedenken, hoe groote verbeteringen door de wetgeving des *Korans* het huwelijksregt had ondergaan bij een volk, dat, volgens denzelfden AMMIANUS, zijne vrouwen eerder huurde dan huwde, dan kunnen wij het wel betreuren, maar hebben geen regt om het te wraken, dat niet meer is geschied.

Uit het aangevoerde volgt in de eerste plaats, dat wij het MOHAMMED niet als misdaad mogen aanrekenen, dat hij meerdere vrouwen huwde; en bij het wankelende der bepaling omtrent het getal der vrouwen, die inderdaad, de polygamie eens toegelaten zijnde, op geen natuurlijk besef van regt of pligt meer kon steunen, kunnen wij het ten andere althans gemakkelijk verklaren, hoe hij er toe gekomen is, zich zelven van deze bepaling uit te zonderen, wanneer hij meende, dat daarvoor gewigtig redenen bestonden. Welke kunnen die redenen geweest zijn?

Indien wij ze werkelijk moesten zoeken in de zucht, om aan zijne lusten voldoening te verschaffen, dan zou deze uitzondering, die in allen geval nog bedenkelijk genoeg blijft, op het karakter van MOHAMMED eene vlek werpen, te zwart, dan dat wij eene enkele poging zouden willen wagen, om er hem van rein te wasschen. Doch deze gewone beschuldiging wordt op de merkwaardigste wijze door de geschiedenis van zijn leven wedersproken. Van den ouderdom van 25 tot dien van 50 jaren leefde hij tevreden met ééne enkele vrouw. Hij huwde geene andere tot aan den dood van CHADIDJA, die echter 15 jaren ouder was dan hij, en op 65jarigen ouderdom stierf, toen MOHAMMED nog in 's levens volle kracht was. Is dit, vragen

(1) Lib. XIV, c. 4.

wij met LANE[1], het gedrag, dat men zou verwachten van eenen man, aan zinnelijke lusten prijs gegeven, en dat in een land, waar de veelwijverij sinds onheugelijke tijden door het gebruik was gewettigd?

De heer TESTA[2] zoekt de reden van het groot aantal van MOHAMMED'S vrouwen, met meer grond, in den wensch, om, door de verbindtenis met aanzienlijke geslachten, zijn gezag, en dus tevens zijne leer, te bevestigen en te verbreiden. Maar wij moeten er nog eene andere reden bijvoegen, waarop vooral LANE heeft opmerkzaam gemaak. CHADIDJA baarde aan MOHAMMED vier dochters, doch slechts éénen zoon, KASIM genaamd, die echter in vroege kindschheid weder stierf[3]. Van al de vrouwen, die hij na zijn 50ste jaar huwde, baarde niet ééne enkele hem kinderen van het mannelijke geslacht; slechts bij de slavin MARIA verwekte hij of 61jarigen leeftijd eenen zoon, IBRAHIM, die hem echter wederom na anderhalf jaar ontviel. Mogen wij niet aannemen, dat MOHAMMED'S telkens teleurgesteld verlangen naar mannelijk kroost de voorname oorzaak was zijner talrijke huwelijken? Wagen wij te veel, indien wij zijn weifelen, om een' opvolger voor zich te benoemen, ten deele althans toeschrijven aan het voedsel, dat hij telkens in nieuwe verbindtenissen zocht, voor de hoop, dat God hem deze ééne, boven alle gewenschte, gave niet zou onthouden?

Wanneer wij MOHAMMED'S talrijke huwelijksverbindtenissen mogen beschouwen, als naar zijne voorstelling een middel tot uitbreiding en bevestiging zijner leer, en dus als middelijk bevorderlijk an de eer van God, dan verschijnt ook het hem door Goddelijke openbaring verleende voorregt, om zich, ten aanzien van het getal zijner vrouwen, aan geene beperking te binden, in een eenigzins ander en althans verklaarbaarder licht; en hoe vermetel het ook blijven moge, zulk eene uitzondering aan Gods uitgedrukten wil toe te schrijven, wij kunnen ons ten minste op deze wijze voorstellen, hoe MOHAMMED met langzame schreden en onmerkbare overgangen tot deze vermetelheid heeft kunnen komen, zonder dat wij hem

(1) *Selections from the Kuran*, blz. 59.
(2) In de aangehaalde Dissertatie, blz. 14.
(3) Van dezen zoon, KASIM, maken alle overleveringen gewag; volgens sommige baarde CHADIDJA nog verscheidene andere zonen, welke echter allen in hunne vroegste kindschheid bezweken.

daarom nog als een godlasterenden booswicht mogen beschou wen. Er blijven echte rin de verzen der 33ste *Sura*, waarin dit voorregt aan MOHAMMED vergund wordt, inzonderheid in de zonderlinge tegenstrijdigheid tusschen het [waarschijnlijk later verschenen] 52ste vers en de drie voorafgaande(1), maar nog al te vele andere zwarigheden engronden van beschuldiging over, die wij noch wegnemen, noch verzwakken kunnen. En even weinig willen wij het verontschuldigen, dat het begin der 66ste *Sura* aan MOHAMMED den omgang met MARIA weder veroorlooft, dien hij zich, ten gevalle zijner wettige vrouwen, door eene plegtigen eed had ontzegd; dat de 24ste *Sura* de wetgeving over de straf der echtbreuk plooit naar MOHAMMED'S wensch, om de zware verdenking van ontrouw, die op zijne geliefde AIESCHA rustte, te onderdrukken, of althans aan hen, die hunne vermoedens in woorden durfden kleeden, den mond te snoeren; en dat eenige andere verzen der straks aangehaalde 33ste *Sura*, het huwelijk met ZEINAB, van welke MOHAMMED'S aangenomen zoon, ZEID, zich ten gevalle van den Profeet had gescheiden (een huwelijk, dat zoowel de zeden der Arabieren, als het door het vorderen en zelfs aannemen van zulk een offer geschonden zedelijk gevoel veroordeelden) door eene verklaring van Godswege wettigen.

Met uitzondering dezer zwakheden in zijne betrekking tot het vrouwelijke geslacht, wordt MOHAMMED ons geteekend als een voorbeeld van alle huisselijke en gezellige deugden. ‘In zijne woning, zijn huisraad en voedsel,’ zegt WEIL, ‘heerschte de grootste eenvoudigheid, somtijds zelfs gebrek en armoede. Hij was zoo vrij van aanmatiging, dat hij niet slechts alle uitwendige eerbetooning door zijne medgezellen weigerde, maar zich zelfs niet eens, in hetgeen hij zelf kon verrigten, door zijnen slaaf wilde laten bedienen. Dikwijls ging hij zelf naar de markt, om levensmiddelen te koopen; hij bereidde zelf zijne spijzen, verstelde zelf zijne kleederen, melkte zelf zijne geiten en veegde soms zelf zijne woning uit. Te allen tijde had ieder tot hem toegang, en zelfs op de straat schonk hij gehoor aan ieder, die er hem om vroeg. Zijne weldadigheid en mildheid kenden geene grenzen, zoodat hij, in weêrwil van het groote aandeel aan den gemaakten buit, dat hem werd afgestaan, toch altijd arm bleef, en bij zijnen dood slechts weinige denariën achterliet. Zijne milddadigheid open-

(1) Men zie over deze tegenstrijdigheid WEIL, *Moh. d. Pr.*, blz. 357, vgg.

baarde zich niet elechts jegens de behoeftigen; allen, die met leed, van welken aard ook, te worstelen hadden, zocht hij op alle mogelijke wijzen te troosten. Niemand werd in *Medina* krank, of hij bezocht hem; niemand stierf, of hij vergezelde zijnen lijkstoet; jegens niemand werd eenig onregt gepleegd, of hij snelde ter hulpe, inzonderheid als het er op aankwam, den zwakkere tegen den sterkere te verdedigen. Slechts waar de staatkunde het gebood, kon hik zich tot de grootste gruwzaamheden laten wegslepen; in alle andere gevallen was hij een voorbeeld van grootmoedigheid en vergevensgezindheid'[1].

Wat MOHAMMED'S openbaar leven betreft, kan de lof, dien wij hem mogen toezwaaijen, zich weinig verder uitstrekken dan tot de zuiverheid zijner bedoelingen. De middelen, waarvan hij, tot vestiging van zijn gezag als Profeet, en tot verbreiding van zijne leer, gebruik maakte, ontaardden maar al te spoedig in zoodanige, die, onregt in zich zelve, door geene bedoelingen. welke ook, konden gewettigd worden. Nogtans zouden wij een deel der vlekken, die zijn openbaar leven in onze oogen ontsieren, indien wij aan MOHAMMED geene hoogere eischen moesten doen, dan aan een gewoon opperhoofd der Arabieren, door de zeden en gebruiken van zijnen tijd en zijn volk kunnen regtvaardigen. Zijne eerste strooptogten tegen de karavanen van *Mekka*, b.v., waren niet meer dan wat elke Arabische Emir zich jegens vijandige stammen veroorlooft; eene oorlogsverklaring werd onder de Arabieren te allen tijde overbodig geacht, waar gepleegde vijandelijkheden te wereken waren[2]. Eene merkwaardige overlevering toont ons, hoe MOHAMMED, zelfs bij zijne rooverijen, naar bepaalde grondregelen te werk ging. Bij de belegering van eene der vestingen van *Cheibar* kwam de herder ASWAD, die de kudde van eenen Jood uit *Cheibar* weidde, tot MOHAMMED, liet zich in zijne Godsdienst onderrigten, en nam den *Islam* aan. Daarop vroeg hij aan MOHAMMED, wat hij met de kudde zou aanvangen, en deze, die een' veroverden buit naar krijgsregt als den wettigen eigendom der Moslemen zou beschouwd hebben, gaf hem bevel de schapen met slagen of het werpen van stee-

(1) Deze korte karakterschets ontleenen wij uit WEIL'S *Einleitung*, blz. 39. Uitvoeriger schets van MOHAMMED'S bijzonder leven geeft WEIL, *Mohammed der Prophet*, blz. 341-347.

(2) Vgl. WEIL, *Moh. d. Proph.*, blz. 95.

nen terug te drijven naar het kasteel, waar hun eigenaar woonde[1].

Doch deze strooptogten van MOHAMMED verschijnen in een geheel ander licht, wanneer wij ze beschouwen uit het oogpunt van een' *heiligen krijg*, gelijk zij inderdaad de aanvang waren dier pogingen tot uitbreiding van den *Islam* door het zwaard, die door MOHAMMED in latere jaren op grootere schaal aangewend, en door zijne eerste opvolgers met toenemende magt en steeds door voorspoed aangewakkerden ijver voortgezet, eenmaal het Christelijk *Europa* zelfs op het punt bragten van te bukken voor de banieren der Halve Maan. JEZUS, die voor zijne vijanden bad. naast MOHAMMED, die de zijne met vuur en zwaard verdelgde, is eene tegenstelling, die ons bij de gedachte, dat de laatste zich als Profeet aan den eersten durfde gelijkstellen, ja in zekeren zin zich boven Hem, als het zegel der Profeten, verheven verklaarde, met weêrzin de oogen van den wijze van *Mekka* doet afwenden. Het is de roem der eerste eeuwen des Christendoms, dat het zwaard geen aandeel had aan de uitbreiding der Kerk; dat overtuiging van verstand en gemoed, en de weerlooze standvastigheid der martelaren, hare eenige wapenen waren; en wel mag men in dien aanwas, onder vervolging en zonder geweld, de Goddelijke kracht des Evangelies erkennen. Maar wij mogen het niet vergeten, dat ook *Palestina* door het volk van *Israël* met het zwaard werd veroverd, en dat zelfs het Christendom naar het staal greep, toen het ten troon was verheven. MOHAMMED kon de stem van zijn geweten, die hem het veroorloofde en gepleegde geweld als een gehoor geven aan de inblazingen van hoogmoed en wraakzucht zal hebben voorgespiegeld, door de herinnering aan zulke voorbeelden tot zwijgen brengen, en welligt zich zelven de gedachte opdringen, dat dezelfde God, die eene zondige wereld met heerschende ziekten en stormen bezocht, ook het zwaard zijner dienaren eischen kon, en in zijn geval werkelijk eischte, om de ongeloovigen te bekeeren of te kastijden.

Wij hebben in onze meermalen aangehaalde redevoering reeds met een paar woorden opmerkzaam gemaakt op het onderscheid, dat in de verschillende tijdperken van MOHAMMED'S leven, ten aanzien zijner uitspraken omtrent de voortplanting

(1) Zie WEIL, t.a.p., blz. 188.

der Godsdienst door het zwaard, wordt waargenomen. Wij willen er hier wat nader bij stilstaan.

Hoe zijne begrippen omtrent den zoogenaamden *heiligen krijg* langzamerhand zijn gewijzigd; hoe telkens nieuwe en steeds strengere voorschriften daaromtrent door de omstandigheden en de opgewekte hartstogten werden uitgelokt, kan ons het best de *Koran* leeren, indien wij de daarop betrekkelijke verzen rangschikken in de orde, waarin zij oorspronkelijk zijn uitgesproken. De grootste stap voorzeker was deze, dat de tot dusverre geduldig onder de vervolging lijdende Profeet, die ook zijne volgelingen altijd tot lijdzaam verdragen had aangespoord, waarschijnlijk nog kort vóór zijne vlugt naar *Medina*, den verdedigingsoorlog tegen de ongeloovigen, in den naam van God, door de volgende woorden der 22ste *Sura* (vs. 40, 41) wettigde: ‘Het is geoorloofd [te strijden] aan degenen, die bestreden worden, want men doet hun onregt, en God is magtig om hen te helpen; aan degenen die zonder reden uit hunne huizen worden uitgeworpen, alleen omdat zij zeggen: Onze Heer is God;’(1) en MOHAMMED vond het dan ook noodig, dit eerste verlof tot wederstand te verontschuldigen door de opmerking: ‘Indien God niet het geweld des eenen beteugelde door dat des anderen, dan zouden de kloosters en kerken en synagogen en bedehuizen, waarin het meest de naam van God wordt gedacht, geheel en al verwoest worden.’ Strenger reeds zijn de voorschriften der tweede *Sura*, die tot de vroegste Medinensische behoort (vs. 186-190); ‘Bestrijdt op den weg van God degenen, die u bestrijden, doch gaat u niet te buiten; voorwaar, God bemint de overtreders niet. Bestrijdt hen waar gij ze ook moogt vinden, en verdrijft hen uit alle plaatsen, waaruit zij u verdreven hebben, want de verzoeking tot afgoderij is erger dan doodslag. Maar bestrijdt hen niet bij den heiligen tempel [te *Mekka*], ten zij

(1) WEIL schijnt deze uitspraak te plaatsen na de vlugt naar *Medina; Mohammed der Prophet*, blz. 94; *Einleilung*, blz. 70; doch hij geeft toe, dat een deel der 22ste *Sura* reeds te *Mekka* was geopenbaard, *Einl.*, blz. 71. Het komt mij voor, met SALE, dat de hier bedoelde uitspraak beter tot dit Mekkaansche deel gebragt wordt, daar zij slechts verdediging veroorlooft, en MOHAMMED na zijne vlugt dadelijk aanvallenderwijze tegen de ongeloorigen begon te handelen. Met eene geringe verandering der lezing echter zou men kunnen vertalen: ‘Het is geoorloofd [te strijden] aan degenen, die strijden wijl men hun onregt doet,’ enz.

zij u aldaar bestrijden; doch beoorlogen zij u, zoo beoorloogt hen weder. Alzoo is het loon der ongeloovigen. Doch indien zij ophouden, God is vergevend en genadig. Daarom bestrijdt hen, totdat er geene verzoeking meer is tot afgoderij, en hunne Godsdienst die van den eenigen God is. Maar indien zij ophouden dan zij er geene vijandschap meer. Er is slechts vijandschap met de goddeloozen. Nemen zij de heilige maanden in acht, zoo doet gij desgelijks, en ten aanzien der heilige grenzen van *Mekka* zij vergelding. Wie zich vijandelijk jegens u degraagt, gedraagt u vijandelijk jegens hem op gelijke wijze als hij handelt. Vreest God en weet, dat Hij is met degenen, die Hem vreezen'[1].

Het is bekend, dat MOHAMMED, bij den aanvang zijner prediking, in diegenen onder zijne landgenooten, die het Jodendom en Christendom omhelsd hadden, eerder bondgenooten dan vijanden zag, en de bezitters eener openbaring, die hij in het algemeen als echt, en slechts in bijzonderheden als misvormd en bedorven beschouwde, slechts door heusche woorden van hunne dwalingen wenschte overtuigd te zien[2]. Nog na zijne vlugt naar *Medina* vestigde hij groote hoop op de Joden, met wier leer die van den *Islam* het meest overeenstemde; hij ging met sommige Joodsche stammen een plegtig verbond aan, hij bepaalde aanvankelijk, dat *Jeruzalem* de plaats zou zijn, waarheen men het gelaat bij het gebed zou keeren, hij hield zelf sommige Joodsche vasten, en vergunde aan de Joden, die den *Islam* aannamen, het vieren van den Sabbath en het inachtenemen van sommige andere Mozaïsche geboden[3]. Met Christenen kwam hij aanvankelijk minder in aanraking, maar daar ze in den *Koran* doorgaans met de Joden op ééne lijn worden gesteld, mogen wij veilig aannemen, dat de tot dusverre vermelde uit spraken over den *heiligen krijg* oorspronkelijk slechts de Heidensche Arabieren betroffen. En hoe kon het anders, daar zij slechts betrekking hebben op zijne en Gods uitdrukkelijke vijanden, die door hunne daden getoond hadden, dat zij der leer des *Islams* een kwaad hart toedroegen? Intusschen moest MO-

(1) Er zijn in deze verzen uitdrukkingen, die bezwaarlijk met elkander zijn overeen te brengen. Het eerste vers vooral luidt veel zachter dan de volgende. Misschien zijn ook hier uitspraken doorengeworpen, die an verschillende tijden toebehooren.
(2) Zie vooral *Sura* XXIX: 45.
(3) Over deze verhouding tot de Joden zie WEIL, *Moh. d. Proph.*, blz. 90, volgg.

HAMMED spoedig bespeuren, dat de Joden weinig genegenheid hadden, om gemeene zaak met hem te maken, en kon hij niet lang de oogen sluiten voor hunne vijandige gezindheid; en zoo hij al, bij de geringheid zijner krachten, aan geene openlijke breuk met hen denken kon, zoolang hem zulk een dreigend gevaar van de zijde der magtige Koreischiten boven het hoofd hing, het verraad en onregt, dat zij aan hem en de zijnen gepleegd hadden, de afkeer van den *Islam*, dien zij door daden betoonden, moest hen voor MOHAMMED in het licht plaatsen van vijanden Gods, op wie hij, zoodra hij de handen ruim kreeg, de gegevene voorschriften omtrent den heiligen krijg kon toepassen. En toen AMROE, de koning der Ghassaniden, een' gezant van MOHAMMED had doen ombrengen, vond hij natuurlijk geene zwarigheid, om de wetten des heiligen krijgs ook tegen Christenen te doen gelden, die zich zoo klaarblijkelijk zijne vijanden hadden betoond. Voor het overige blijkt het uit de aangehaalde voorschriften, dat het heiligdom van *Mekka* en de vrede der vier heilige maanden, gedurende welke bij de oude Arabieren, in het belang van den handel, alle veete en krijg werd opgeschort, tot dusverre door MOHAMMED werden ontzien, zoolang niet de wet van het zelfbehoud die beperking mogt onhoudbaar maken.

De negende *Sura* intusschen, die, met uitzondering eeniger weinige verzen, het laatst geopenbaarde deel des Korans is, bevat eene geheele hervorming van het krijgsregt der Moslemen, die, volgens hunne grondregelen, de uitsluitende wet voor alle volgende tijden is, dewijl zij alle vroegere bepalingen als door deze laatste afgeschaft beschouwen. MOHAMMED, die door herhaalde overwinningen op zijne vijanden, en door de vrijwillige onderwerping der magtigste Arabische stammen, ieder oogenblik sterker en stoutmoediger was geworden, vergat geheel den vroegeren ootmoed en het nederig wachten op Gods bestel, in den hoogmoedigen wensch van geheel *Arabië* voor de door hem opgehevene banier des *Islams* te doen bukken. Deze *Sura* bevat eene uitdrukkelijke verklaring van vijandschap tegen alles, wat niet Islamitisch is. Vier maanden worden nog aan de ongeloovige Arabieren toegestaan, om zich tot den *Islam* te bekeeren; na verloop van dien tijd wordt aan allen vrede en vriendschap opgezegd, ten zij ze zich buigen voor MOHAMMED'S leer[1]. Uit-

(1) In het vijfde vers lezen wij: ‘Wanneer de verbodene maanden voorbij zijn, bestrijdt de ongeloovigen, waar gij ze ook moogt vinden, grijpt ze, omsingel ze, en legt hun lagen op alle geschikte plaatsen.’ Indien dit vers op zijne plaats staat, dan kan de uitdrukking *verbodene maanden* slechts de maanden te kennen geven, die MOHAMMED aan de ongeloovigen nog als bedenktijd wilde toestaan, daar de vrede der heilige maanden in dat zelfde hoofdstuk wordt afgeschaft. Echter is de uitdrukking de gewone voor de *heilige maanden*. Dit laat zich verklaren, indien wij de overlevering aannemen, dat dit hoofdstuk werd geopenbaard in de tiende maand. Nevens de zevende waren heilige maanden de elfde, twaalfde en eerste; de vier maanden van den bedenktijd waren dus tegelijk met de drie achtereenvolgende heilige maanden ten einde. Men vergelijke SALE bij de aangehaalde plaats.

gezonderd worden slechts diegenen, met welke verdragen voor eenen bepaalden tijd waren aangegaan, welke, zoo zij niet van hunne zijde werden geschonden, tot op het vastgestelde tijdstip zouden blijven gelden. In het zesde vers lezen wij nog de volgende merkwaardige woorden: ‘Maar indien iemand der afgodendienaars bescherming van u vraagt, verleent ze hem, opdat hij het woordt Gods moge hooren, en zendt hem naar eene veilige plaats. Dit geschiede, wijl zij menschen zijn, die [uwe leer] niet kennen.’ Naar ons gevoelen, beteekenen deze woorden slechts, dat die afgodendienaars, welke een verlangen te kennen gaven, om in de leer van den *Islam* onderrigt te worden, niet in het algemeene doemvonnis moesten begrepen worden, alvorens zij daartoe in de gelegenheid waren gesteld(1). Wij mogen dus aannemen, dat de 9de *Sura* eene geheele verdelging predikt van al de Heidensche Arabieren, ten zij zij zich bekeerden, of althans eenige overhelling tot den *Islam* betoonden(2).

(1) Ik begrijp niet, hoe WEIL zeggen kon, *Moh. d. Proph.*, bl. 279: ‘Jetzt kündete er ihnen den Frieden auf und erklärte, dass nach einer Frist von vier Monaten ihnen nichts übrig bleibe, als entweder den Islam anzunehmen oder Tribut zu bezahlen,’ en nog minder hoe hij, *Einl.*, bl. 26, schrijven kon: ‘Doch dürften auch Erstere (die Götzendiener) noch gegen Entrichtung eines Tributs in ihrem alten Glauben beharren, und erst später ward eine gänzliche Ausrottung oder Bekehrung der Heiden geboten.’ Ik begrijp niet, in welk vers der negende *Sura* sprake zou kunnen zijn van door de Heidensche Arabieren te betalen schatting. In het aangehaalde vers wordt er zeker niet uitdrukkelijk van gesproken, schoon ik vermoed, dat WEIL van meening zal geweest zijn, dat het vragen van bescherming met het betalen van schatting verbonden was. Doch om niet te zeggen, dat het betalen van schatting altijd door de Muzelmannen als het uitsluitende voorregt der bezitlers eener openbaring is aangezien, wanneer zou men dan moeten aannemen, dat dit vers zou herroepen, en het gebod van uitroeijing der onbekeerlijke Heidensche Arabieren zou in de plaats gesteld zijn? Welke voorschriften omtrent den heiligen krijg heeft MOHAMMED nog gegeven na die, in de negende *Sura* vervat?

(2) Dit is ook het gewone gevoelen der Moslemen. De Malekiten leeren echter, volgens SALE, dat alleen de afvalligen van MOHAMMED'S leer behooren te worden uitgeroeid, en schijnen dus als MOHAMMED'S bedoeling aan te nemen, wat wij zoo even bij WEIL als zoodanig vooronderstelde vonden. Voor het overige bestaat er onder de Mohammedaansche godgeleerden verschil omtrent de volken, die tot den *Islam* met geweld moeten gedwongen of tegen betaling van schatting mogen geduld worden. De Hanefiten stellen, dat de volstrekte dwang (de *Islam* of de *dood*) slechts op de afgodische Arabieren toepasselijk is; anderen passen dien toe op alle afgodendienaars. Het is echter op grond van MOHAMMED'S eigene woorden algemeen aangenomen, dat Christenen en Joden, tegen betaling van schatting, op bescherming aanspraak hebben, en ook de Magiërs, als die mede eene geschrevene openbaring bezitten, zijn hun in dit opzigt met algemeene toestemming gelijkgesteld. Vgl. nog LANE, *Selections*, blz. 72.

Vooral merkwaardig echter is het 29ste vers dezer *Sura*, waarop zich het krijgsregt der Moslemen jegens de Christenen grondt. Het luidt aldus: ‘Strijdt tegen degenen, die niet in God en den jongsten dag gelooven, die niet verboden achten wat God en zijn gezant verbieden, en de leer der waarheid niet belijden, onder degenen, aan wie de schriften zijn geschonken, totdat zij eigenhandig de schatting betalen, en klein zijn gemaakt.’ De zin dezer woorden schijnt te zijn, dat diegenen, die vroegere openbaringen ontvangen hebbende, gelijk de Joden en Christenen, echter het ware geloof aangaande God en den jongsten dag niet beleden, en in één woord de leer des *Islams* niet in allen deele aannamen, beoorloogd moesten worden, tot zij zich onderwierpen, met die bepaling echter, dat zij tegen betaling van schatting zich de bescherming der Moslemen konden verwerven. Deze laatste bepaling schijnt te moeten worden opgevat als eene gunstige uitzondering ten voordeele dergenen, aan wie vroegere geschrevene openbaringen waren verleend. Voor het overige weidt MOHAMMED in de volgende verzen uit over de verkeerdheden, waaraan Joden en Christenen zich hadden schuldig gemaakt, ten duidelijken bewijze, dat het 29ste vers te regt van deze wordt opgevat. De Joden worden wegens de vergoding van EZRA, de Christenen wegens de leer aangaande den Messias als Gods Zoon, met de Polytheïsten gelijkgesteld; zware beschuldigingen worden tegen de priesters en monniken uitgesproken, en de groote eerbied, dien de Christenen hun toedragen, wordt geteekend als verkorting der eere, die Gode alleen toekomt.

Schoon de latere Chalifen hunne aanvallende oorlogen en veroveringstogten in het Oosten en Westen in de letter der uitspraken van deze *Sura* geregtvaardigd mogten vinden, zoo blijft het echter altijd nog de groote vraag, of zij daarbij aan de bedoelingen van MOHAMMED zijn getrouw gebleven. Oorlog, waar

geene uitdaging bestaat, houden wij, met LANE[(1)], voor strijdig met den geest des *Korans*, wijl wij gelooven, dat MOHAMMED in de voorschriften der negende *Sura* alleen de afgodische Arabieren, en de Christenen en Joden van zijn vaderland, die alle zijne verklaarde vijanden waren, op het oog had. Hij beschouwde deze, wegens hunne ontrouw en vervolging van den gezant Gods, als de eerste aanvallers, en, magtig genoeg geworden, om hen met gunstig gevolg te bestrijden, achtte hij zijne poging, om hen tot volkomene onderwerping te dwingen, tegen alle bedenkingen geregtwaardigd. Maar dat MOHAMMED, bij zijne uitspraken omtrent den heiligen krijg, aan aanvallende oorlogen tegen de naburige staten zou gedacht hebben, tegen dezulke zelfs, waarmede hij in geene betrekking hoegenaamd had gestaan, en die hem geen enkel blijk van vijandige gezindheid hadden gegeven, komt ons ten eenenmale ongeloofelijk voor. Zelfs uit de negende *Sura* is het duidelijk genoeg, dat hij den heiligen krijg als een' verdedigings- en vergeldingskrijg beschouwt. ‘Zoudt gij niet strijden,’ dus lezen wij in het 13de vers, ‘tegen menschen, die hunnen eed hebben geschonden, die zich beijverd hebben, om den gezant Gods uit te drijven, en die u het eerst hebben aangevallen?’

Hoe weinig wij dus den Profeet, die de vleeschelijke wapenen boven die des geestes koos, in zijne grove dwaling verontschuldigen willen, wij moeten ons wel wachten van aan hem alleen de rampen toe te schrijven, die de heerschzucht zijner opvolgers over de Christenwereld gebragt heeft, en ons hoeden voor het vooroordeel der oude Christenschrijvers, die den haat, waarmede hen de vrees voor het zwaard der Moslemen vervulde, te onbillijk op hunnen Profeet deden terugkaatsen.

Nog twee bijzondere bepalingen der negende *Sura* verdienen hier in het voorbijgaan te worden herinnerd. De heilige tempel van *Mekka* wordt in het 28ste vers voor alle ongeloovigen volstrekt ontoegankelijk verklaard. Het is niet zeker, of MOHAMMED daarbij ook reeds aan de Christenen en Joden gedacht heeft; maar zeker is het, dat deze bepaling door zijne volgelingen tot op den huidigen dag op hen toepasselijk wordt geacht. In het 36ste vers wordt de vrede der heilige maanden geheel afgeschaft met de woorden: ‘Bestrijdt de ongeloovigen te allen tijde, gelijk ze u te allen tijde bestrijden;’ in andere opzigten echter wordt de heiligheid dezer maanden gehand-

(1) *Selections*, bl. 70.

haafd. Intusschen mogen wij niet onvermeld laten, dat de vrede der heilige maanden, reeds lang te voren, en wel het eerst door MOHAMMED geschonden was. ABDALLAH IBN DJAHSCH ontving, reeds kort na MOHAMMED'S vlugt, den last, om gedurende de maand *Radjab* eene karavaan der Koreischiten in de vallei van *Nachla* te overvallen, die natuurlijk op dat oogenblik op geen' overval was voorbereid. Wat het booze opzet nog erger doet uitkomen, is, dat het bevel in een' verzegelden brief werd medegedeeld, dien ABDALLAH eerst op den derden dag na zijn vertrek mogt openen. Toen MOHAMMED, die, eenmaal aan de inblazingen der wraakzucht gehoor gevende, geene middelen meer ontzag, om zijnen vijanden afbreuk te doen, de algemeene verontwaardiging over deze schending der heilige maanden zag losbarsten, verontschuldigde hij zich met de volgende openbaring (*Sura* II: 214): ‘Men zal u vragen naar de heilige maand, naar den krijg in haar. Zeg: de krijg in haar is eene groote verkeerdheid; maar de menschen af te wenden van Gods weg, niet in hem en den heiligen tempel te gelooven, en de geloovigen van daar te verdrijven, is eene veel grootere zonde in Gods oog. De verzoeking tot afgoderij is erger dan moord. Zij zullen niet ophouden u te bestrijden, tot zij u van uw geloof hebben afgebragt, indien zij maar kunnen.’

Nevens het openlijke geweld zien wij MOHAMMED verder, in de bestrijding zijner vijanden, ook zijne toevlugt nemen tot sluipmoord. Het moge waar zijn, dat zulke moordbevelen, in verhouding tot den duur zijner heerschappij, voor eenen Oosterschen vorst niet talrijk zijn; dat, volgens de zeden der Arabieren, tusschen vijandelijke stammen, elke wijze van doodslag geoorloofd wordt geacht, dat de reeds te voren in den *Koran* aan alle vijanden des *Islams* bedreigde verdelging aan deze bevelen eenigermate een' wettigen vorm geeft; toch blijft het bezigen van verraderlijke wapenen eene afzigtige vlek op het karakter van een' profeet. Doch wij mogen aannemen, dat MOHAMMED, bij de wonderlijke verwarring der stem Gods en der stem zijner hartstogten in zijn binnenste, oogenblikken had, in welke hij naar Gods wil meende te handelen, wanneer hij de vijanden des *Islams*, op welke wijze ook, uit den weg ruimde. Als de blinde OMEIR, op bevel, of ten minste met medeweten van MOHAMMED, de dichteres ASMA, die satyren tegen den Profeet geschreven had, op haar rustbed had omgebragt, sprak MOHAMMED des anderendaags tot de aanwezige Moslemen: ‘Wie van u eenen man zien wil, die voor de zaak van God en zijnen ge-

zant werkzaam was, die beschouwe OMEIR, den zoon van ADI.' OMAR vroeg daarop: 'Heeft deze blinde een middel gevonden, om het gebod Gods (van den heiligen krijg) te volbrengen?' 'Zwijg, OMAR!' hernam MOHAMMED, 'hij heet niet de *blinde*, maar de *helziende*.' Als MOHAMMED eenigen tijd daarna mannen uitzond, om KAAB, die de gesneuvelden bij *Bedr* bezongen en de Mekkanen tot wraak had aangespoord, om het leven te brengen, verzelde MOHAMMED hen een eind weegs, en nam afscheid met de woorden: 'Gaat in Gods naam; God sta u bij,' en toen hem des anderendaags het hoofd van KAAB werd gebragt, was zijn uitroep: 'God zij geprezen'[(1)]!

Volgens de getuigenissen der Moslemen, die in MOHAMMED het toonbeeld van alle volmaaktheden zien, overtrof niemand hem in opregtheid en waarheidsliefde. Wij willen hem deze eigenschappen in den dagelijkschen omgang niet ontzeggen; maar dat hij als Profeet, in hetgeen hij voor openbaringen van Godswege uitgaf, vaak de stem zijner neigingen en hartstogten in de plaats van de stem van God stelde, moge zijn geloovige volgeling niet erkennen, voor den onvooringenomen' beschouwer is het, helaas! maar al te klaarblijkelijk. Wij hebben reeds in ons artikel over MOHAMMED'S *openbaringen* eenigermate te verklaren getracht, hoe men zich zoo veel eerlijke overtuiging, als wij ons gedrongen vonden in MOHAMMED aan te nemen, met zoo veel opzettelijk bedrog vereenigd, kan voorstellen; maar de waarheid, dat hij, met onmerkbare overgangen misschien, en gewapend met schoonschijnende drogredenen om de stem van zijn geweten te smoren, in lateren leeftijd inderdaad zoo ver gekomen is, van verontschuldigingen voor zijne eigene misdaden in den mond van den heiligen God te leggen, en zich door bijzondere bepalingen te zijner gunste, waar belang of neiging dat eichte, van de verpligting tot inachtneming zijner eigene voorschriften, en zelfs van die der algemeene zedewet, op Goddelijk gezag uit te zonderen, is ons in de geschiedenis van den omgang met zijne vrouwen, en van de schending der heilige maanden, met onwederlegbare zekerheid gebleken. Doch reeds vroeger, reeds vóór de vlugt naar *Medina*, kunnen wij sporen ontdekken van misleiding, die geene zelfmisleiding zijn kon; van opzettelijk bedrog, dat, zoo het in zijne oogen tot bereiking van schoone bedoelingen moest strekken, toch bewijst hoe gebrekkig en onrein zijn Godsbewustzijn was, hetwelk het ver

(1) Vergelijk WEIL, *Moh. d. Proph.*, bl. 117-120.

trouwen op de kracht der waarheid en op de zegepraal der goede zaak in weêrwil van alle magt der duisternis miste. Een duidelijk voorbeeld vinden wij in de *Sura* van JOZEF, die tot de latere Mekkaansche behoort. De geschiedenis van JOZEF, zoo als hij die met vele rabbijnsche bijvoegselen aldaar voordraagt, kon hij slechts óf in Joodsche boeken gelezen, óf, wat veel waarschijnlijker is, van een' kenner der Joodsche schriften en overleveringen hebben vernomen. En echter draagt hij deze geschiedenis niet slechts als hem geöpenbaard voor; maar beroept zich op die openbaring als een bewijs zijner Goddelijke zending. ‘Wij willen,’ dus spreekt daar God in het derde vers, ‘in den *Koran*, dien wij u openbaren, u de schoonste geschiedenis verhalen, ofschoon gij te voren tot de onwetenden behoordet,’ en nog duidelijker in het 103de: ‘Deze geschiedenis is eene der verborgene gebeurtenissen, die wij u openbaren; want gij waart toch niet bij hen [de broeders van JOZEF], toen zij met elkander overlegden.’ Hier is het even onmogelijk aan droomen of zelfbedrog, als aan ware geestdrift te denken. Wanneer MOHAMMED dus begon zijn eigen woord in de plaats van Gods woord te stellen, is bij de onmogelijkheid, om de opvolging der Mekkaansche *Sura's* met eenige zekerheid te bepalen, een niet te beantwoorden vraagstuk, en, bij gebrek aan juistere bescheiden, blijft MOHAMMED ons in vele opzigten een psychologisch raadsel, waarvan de oplossing slechts bij gissing kan gevonden worden(1).

Moge al ons, gelijk wij meenen, onpartijdig onderzoek in dit hoofdstuk eenige der grofste vooroordeelen, waarmede MOHAMMED door de meesten beschouwd wordt, als onhoudbaar hebben doen kennen, het leidt ons niettemin tot het treurige resultaat, dat nevens de vaste zuil der groote waarheden, door den *Islam* geleerd, twee zuilen dat gebouw van den aanvang hebben helpen schragen, waartoe de bouwstof door menschelijke verdorvenheid is geleverd, LIST en GEWELD.

(*Wordt vervolgd.*)

(1) Vergelijk WEIL, *Moh. d. Proph.*, bl. 381, 394.

Frithiof en Björn.

(*Uit het Zweedsch van* Esaïas Tegnér.)

Frithiof.

BJÖRN! ik ben 't wisselziek scheepsleven moê,
't Ruischen des winds als der wateren klotsen.
Heimwee verteert me. d'Onwrikbare rotsen
Wenken van verre uit het Noorden mij toe.
Wee wie als balling zijn vaderland ruimen,
't Oord moest ontvliên, waar zijn voorzaat in rust!
Eens was 't mij weelde de zeeën te schuimen,
Hoe me thans walgt van den bloedigen lust!

Björn.

Laak toch de zee niet: wat mag er bij halen?
Vrijheid en vreugde zijn dochtren der zee,
Gaan met den golfslag in vogelvlugt meê,
Weten op 't water van perken noch palen.
Tijdig genoeg, kan ook ik niet meer voort,
Dwingt dan de wal me ergens wortel te schieten;
Nu wil ik vechten en drinken aan boord,
Dat heet zijn zorglooze jonkheid genieten!

Frithiof.

't IJs heeft ons echter gedreven aan land,
Steven noch roer, die dat graf kan doen splijten;
Mijmerend wil ik den winter niet slijten,
Lang als hij is, op dit eenzame strand.

't Noord zal mij eens nog *Jul-Afton* zien houèn,
Gast van den vorst, die mijn bruid heeft geroofd;
't Lust mij haar goudgele lokken te aanschouwen,
De onschuld te zien, die mij trouw heeft beloofd.

Björn.

Goed, geef maar op, wat uw wraakzucht gerieve,
Goed, als ge weet, ik durf alles bestaan;
Steken we om middernacht 't koningshof aan,
Slagten den stakker, en schaken de lieve?
Of, zie zoo zuur niet, naar vikingenwijs,
Acht gij den grijsaard eene uitdaging waardig,
Noodt ge zijn leger ten slag op het ijs?
Zeg wat ge wilt, in een omzien ben 'k vaardig.

Frithiof.

Verre van mij zij die brand en dat bloed!
Vreedzaam bezoeke en verlate ik hun woning;
't Wijt mijne ellende noch haar, noch den koning;
Is 't niet de wrake der Goôn, die ik boet?
Gun me, die iedre verwachting zag fnuiken,
Afscheid te nemen van 't hart mij nog dier,
Afscheid voor eeuwig! Als 't bosch zal ontluiken,
Vroeger welligt, ben ik zeker weêr hier.

Björn.

Wie u geduldig zijne ooren ook leene,
FRITHIOF! het loopt met uw dwaasheid te dol!
Is dan de wereld van wijven niet vol?
Duizende blijven u over voor de ééne!
Wilt gij 't, ik hale u een lading in 't Zuid,
Bloeijend als rozen, gedweeër dan lamren,
Wilt gij 't wij deelen als broeders den buit:
Schaamt gij u niet, om eene enkle te jamren?

Frithiof.

BJÖRN! wie zoo vrij en zoo vrolijk u ziet,
Groet u voor *Frej*, moogt gij raden of strijden;
Oden en *Thor* weet gij offers te wijden,
Freja, de hemelsche, kent gij nog niet!
Twist niet met mij om de magt haar geschonken;
Neem u in acht, dat uw spot haar niet hoon';
Vroeger of later ontwaken haar vonken,
Blaken haar vlammen en menschen en Goôn.

Björn.

Ga niet alleen; ligt belet men u 't keeren.

Frithiof.

'k Ga niet alleen; aan mijn zijde is mijn zwaard.

Björn.

Heugt u de dood niet, voor HAGBART bewaard?

Frithiof.

Hangen moge elk, die zich niet weet te weren.

Björn.

Strijdsbroeder! sneeft ge, dan wreke ik u fel;
Bloed drink de plek, die uw leven zag tanen.

Frithiof.

IJdel is de onrust; het kraaijen der hanen
Wekt u niet langer, dan 't mij doet, vaarwel!

E.J. POTGIETER.

Mengelingen.

Proeve eener schoonheidstheorie.

(*Uit het Engelsch.*)

Bij alle nasporingen, den smaak belangende, doen zich van zelve twee afzonderlijke punten van onderzoek op: het eerste betreft den aart van het vermogen, de begaafdheid zelve; het andere den aart van hare objekten. Wij pogen tevens uit te maken, wat smaak is en wat de schoonheid daarstelt; en houden ons uit den aart der zaak altijd bezig met te onderzoeken, óf, welke de toestand van ons gemoed is, wanneer wij ons de eigenaartige aandoeningen bewust zijn, door de aanschouwing van het verhevene of het schoone opgewekt, óf welke de hoedanigheden zijn in de voorwerpen die ons omringen, waaraan het vermogen verbonden is die aandoeningen op te wekken. Het is ook daarom te noodzakelijker op die onderscheiding te letten, en het onmiskenbaar belang van *beide* takken van het onderzoek helder in het oog te houden, omdat de meeste theorieën, tot nog toe ontworpen, naar ons oordeel altijd van een eenzijdig standpunt zijn uitgegaan, en slechts op eene der beide vragen het antwoord leveren, welker vereenigde oplossing tot recht verstand der zaak onmisbaar is. Zij, die beweerd hebben, dat alle schoonheid in gebogen lijnen - in

zachtheid, lenigheid, tengerheid - in evenredigheid, of gematigde verscheidenheid - of in eenige andere bepaalde of fyzische hoedanigheid bestaat, hebben meestal ten eenemale verzuimd te verklaren, hoe die eigenschappen aan het gemoed een gevoel van verhevenheid of schoonheid kunnen bijbrengen, of den juisten aart te bepalen der aandoeningen, welke zij opwekken; terwijl zij aan den anderen kant, die meenen dat die aandoeningen alleen in de ontwaring eener nuttigheid of eener bepaalde verhouding, of van wat gewoon en waar is, bestaan, somwijlen te vergeten schijnen, dat elke theorie over den aart onzer gewaarwordingen, met zorgvuldigheid moet getoetst worden aan de voorwerpen, waardoor men bevindt dat deze worden opgewekt.

Maar schoon het dus een volstrekt vereischte zij zich te herinneren, dat er twee punten van onderzoek zijn, nog noodzakelijker is, zoo mogelijk, eene gelijktijdige behandeling; wij kunnen nimmer bepalen waarin het schoone gelegen zij, zonder een helder denkbeeld te hebben van den gemoedstoestand, door de aanschouwing daarvan te weeg gebracht; en even onmogelijk is het uit te maken, welke de aart zij der uitwerking, die elke schoonheid op het gemoed heeft, zoolang wij niet beslissen kunnen, welke de gemeene eigenschappen zijn, die men in alle voorwerpen aantreft, waaraan wij die hoedanigheid toeschrijven. Alle onderzoek dus naar de beginselen van den smaak en de bestanddeelen der schoonheid moet klaarblijkelijk vereenigd worden ingesteld; en, daar altijd hetzelfde bewijs de waarheid onzer gissingen, zoo omtrent het eene als het andere, moet bevestigen, kan wel niets onoordeelkundiger zijn dan eene poging de beide bewijsvoeringen te scheiden.

Het eerste denkbeeld dat de meeste menschen omtrent den smaak, of het vermogen om het schoone te onderkennen, koesteren, is dat van een afzonderlijk zintuig, waarvan de schoonheid het eigenaardig objekt zijn zou, - gelijk het licht van het gezicht, - of het geluid van het gehoor: en hiermede is bij velen de geheele zaak afgedaan. Schoon is, wat aan den smaak voldoet; en smaak is dat, waardoor wij het schoone opmerken; en meer krijgt men van het eene noch van het andere te weten. Zelfs onder hen, die zich niet geheel met de bepaling van *het schoone* vereenigen, zijn er velen, die met de tweede, die van den smaak, voldaan schijnen; en de meerderheid, zelfs van wijsgeerige onderzoekers, schijnen in de

leer van een afzonderlijk zintuig berust te hebben, welks werking noch verklaring, noch leiding, toelaat. Dit denkbeeld toch ligt niet alleen opgesloten, maar wordt ook gelegentlijk uitgedrukt in alle theorieën, die het schoonheidsidee oplossen in een zamenstel van gebogen lijnen, - in zachtheid van vormen - evenredigheid - of welke andere fyzische eigenschappen ook; daar toch in dat geval de verschillende vormen der schoonheid teruggebracht worden tot die bestanddeelen, welke bijzonder in gunste zijn bij den theorist, en hij het als beginsel en wet onzer natuur aanneemt, dat die bestanddeelen eene bepaalde werking oefenen op eenig inwendig zintuig of vermogen, waarvan het schoonheidsgevoel de vrucht is. Bij eenig nadenken moet het evenwel ieder in het oog vallen, hoe onjuist en onbeduidend dit alles is, en zelfs aan hen, welke die moeite niet nemen willen, kan het in een enkel woord duidelijk gemaakt worden.

Zoo schoonheid het objekt is van een bepaald zintuig, dan moet haar aart even gemeenzaam en stellig bekend wezen aan allen, die dat zintuig bezitten, als de aart van het licht en het geluid is aan allen, die kunnen zien of hooren. Zij moet altijd aan dezelfde eigenschappen en uitwerkselen herkend worden. Geen twee personen, die het zintuig bezitten, kunnen immer omtrent haar aan- of afzijn, bij eenige bepaalde gelegenheid, verschillen; en, eenmaal aangenomen, dat zij in bepaalde vormen, kleuren en verhoudingen besta, zoo moet zij ook onvermijdelijk ontdekt worden, overal waar dezelfde vormen,kleuren en verhoudingen zich voordoen. Wij behoeven wel niet aan te wijzen, hoe geheel anders de zaak zich in de werkelijkheid toedraagt. In stede van uit ééne zelfstandigheid, uit één element te bestaan, gelijk licht, geluid, warmte, wordt de schoonheid voorondersteld, in kleuren, vormen en bewegingen, ja in verhoudingen, gevoelens, redeneeringen en nabootsingen, telkens volkomen, en telkens van die voorwerpen zelve afgescheiden, aanwezig te zijn, en zichtbaar en onderscheiden zich te vertoonen in landschappen, gebouwen, dieren, gedichten, bloemen, toonen, gelaatstrekken, bewijsvoeringen, en duizend andere even vreemdsoortige vormen. In stede van door alle personen, die het zintuig bezitten, waarvan zij het objekt zou zijn, erkend te worden in het voorwerp, waarin zij duidelijk door een dier personen wordt opgemerkt, weet ieder, hoe niet slechts enkele personen, maar geheele volken dagelijks de uitnemendste schoonheid waarnemen in voorwer-

pen, waarin anderen er geene sporen van vinden kunnen; ja, wat meer is, dezelfde personen, die met verrukking eens de schoonheid van deze of gene vormen, kleuren en verhoudingen, in eene bepaalde klasse van voorwerpen, hebben toegestemd, bekennen dagelijks, dat zij in dezelfde kleuren en verhoudingen geenerlei schoonheid ontdekken kunnen, zoodra zij in eene andere klasse van voorwerpen worden aangetroffen. De vormen, kleuren en verhoudingen, die schoon zijn in een boom, een tijger, of een berg, zal niemand schoon vinden in eene vrouw of een tempel.

Die eenvoudige bedenkingen dunken ons afdoende bewijzen voor het ongerijmde der stelling van eene inwendige en elementaire schoonheid, die zich onmiddelijk tot een bepaald zintuig of geestvermogen wenden zou, waarvan zij het eigenaartig objekt zijn zoude; en, eenvoudig als zij zijn, leveren zij, naar ons oordeel, niet minder beslissende tegenwerpingen op tegen haast alle andere theorieën, die men tot nog toe over dit onderwerp ontwikkeld heeft. De ongerijmdheid evenwel, die er in lag, om den smaak tot een afzonderlijk zintuig te verheffen, was te in het oog loopend, om er lang in te berusten; zelfs de spitsvindigste wijsgeeren moesten het opgeven, en zoo schijnt men aldra tot de gissing genaderd te zijn, dat de bijzondere indruk, die wij bij de ontwaring van het schoone ontvangen, misschien slechts eene wijziging zou zijn van eene andere meer enkelvoudige en gemeenzame gewaarwording; en dat het eigenaartige der schoonheid daarin liggen zoude, dat hare aanschouwing die gewaarwording bij ons opwekt. Daar men tevens opmerkte, dat vele voorwerpen, welke wij schoon noemen, te gelijker tijd nuttig en gemakkelijk zijn, en de denkbeelden van nut en gemak voor ons een natuurlijk behagen hebben, viel het enkele scherpzinnige personen in, dat schoonheid wellicht alleen in nuttigheid bestaan zou, en dat het geheimzinnig genoegen, dat wij bij hare aanschouwing smaken, gerangschikt zou kunnen worden onder die aangename herinneringen of natuurlijke sympathieën, waarmede wij weten dat de gedachte aan nut en gemak steeds verzeld gaat. Dit, meenen wij, was eene groote schrede op den rechten weg; - en volgens dit beginsel werd eene hoogst voldoende verklaring gegeven van vele dier schoonheden, die in de verhoudingen en vormen van gebouwen, in den ligchaamsbouw van dieren en in voorwerpen van gelijke soort gevonden wordt. Maar, op zaken van verschillenden aart toegepast, bleek de theorie ten eenenmale schipbreuk te lijden. Veel

was bij uitnemendheid nuttig, waarin de theoristen zelve geenerlei schoonheid ontdekken konden, en veel was ontegenzeggelijk schoon, dat, slechts langs een' gedrongen en onnatuurlijken gedachtenloop, in eenig verband met het denkbeeld van nuttigheid kon gebracht worden. Ploegen, en mesthoopen, en bankbiljetten zijn hoogst nuttig; maar niemand zal ze schoon vinden; terwijl men in verrukking was over rozenknoppen en standbeelden en allerlei ijdelheden, waarvan men toch toe moest geven dat ze tot niets nut waren. Het bleek dus eene misvatting, te onderstellen dat ons gevoel van het schoone niets anders zijn zou, dan de ontdekking van het nuttige.

Dezelfde beperktheid van standpunt, en dezelfde voorliefde voor eene gelijkvormige oplossing lokten andere nog vreemder theorieën uit. Omdat het onnatuurlijke weerzin opwekt, hield men het er voor, dat schoonheid in het meest gewone en alledaagsche bestaan zou, en wijl elke hoedanigheid tot een onaangenaam uiterste kan overdreven worden, waagde men de gelukkige gissing, dat het schoone niets zou zijn dan het middelmatige.

Nog vreemder onderstelling werd gebouwd op het genoegen, dat wij er somwijl in vinden, het verband tusschen zaamgestelde verschijnselen na te gaan; en de natuur der schoonheid werd wonderwel in 't licht gesteld door de verklaring, dat zij slechts in de ontdekking van een verband bestaan zou. Anderen wilden het raadsel oplossen, door van het schoonheidsgevoel een gevoel van zedelijke goedkeuring te maken. Nog weder anderen hielden het voor uitgemaakt, dat het alleen uit eene strikte navolging der waarheid ontstond.

Niet gemakkelijk is het stellingen te weerleggen, waaraan men geen kans ziet eenigen zin te hechten; maar van diegenen der opgenoemde theorieën, welke wij zoo gelukkig zijn te begrijpen, zouden wij liever zeggen, dat zij gedeeltelijk waar, dan dat ze geheel verkeerd waren; en de dwaling lag, dunkt ons, meer in het denkbeeld, dat eenige verklaring hoegenaamd voor alle gevallen dienen zou, dan in het onvoldoende der voorgestelde verklaring voor de gevallen, waardoor zij klaarblijkelijk werd aan de hand gegeven. Het schijnt, bij voorbeeld, volkomen waar, dat sommige zamenstellingen van kleuren en geluiden van nature aangenaam zijn voor oog en oor, en eene soort van schoonheid hebben, die onmiddelijk op onze zintuigen werkt, en waarvan geene andere verklaring

kan gegeven worden, dan dat de wet onzer natuur wil, dat zulke voorwerpen ons aangenaam zijn zullen. Evenzeer, en in nog grooteren omvang, is het waar, dat de ontdekking van de nuttigheid en geschiktheid van eenig voorwerp ons een zeker streelend gevoel geeft, en dikwerf de voorname schoonheid uitmaakt van veel, wat onze bewondering wegdraagt. De dwaling ligt dus niet daarin, dat men deze als schoonheidsbronnen aanwees; zij ligt in de onderstelling, dat er geene andere bronnen zijn; zij ligt daarin, dat men, wat slechts de oplossing is van een bepaald *problema*, als algemeen *theorema* aankondigde.

Daardoor zijn inderdaad allen van het spoor geleid, die dit belangrijk onderwerp tot het veld hunner navorschingen kozen, dat zij voor bewezen hebben aangenomen, dat het schoone, in welke verscheidenheid van voorwerpen het worde aangetroffen, altijd één en hetzelfde is, en dat men, ten einde de schoonheid van eenige bepaalde zaak te verklaren, moet kunnen aanwijzen dat die zaak eenige eigenschap gemeen heeft met alle andere zaken, welke wij schoon noemen. Hoe hopeloos eene onderneming dit was, kan reeds uit de vluchtige en oppervlakkige opsomming worden opgemaakt, die wij straks gegeven hebben van de soorten van voorwerpen, waaraan schoonheid wordt toegekend. En inderdaad, wanneer wij bedenken hoevele zaken al - groote en kleine - regelmatige en onregelmatige - eenvoudige en zamengestelde - nuttige en nuttelooze - natuurlijke en kunstmatige - ja stoffelijke en onstoffelijke - verstandelijke en zedelijke - gelijkelijk vatbaar zijn voor schoonheid, dan moet het vrij duidelijk zijn dat dit dan ook het eenige is, waarin zij kunnen overeenkomen, en dat ze niets gemeen kunnen hebben dan juist die schoonheid, welke men van het gezamenlijk bezit eener andere eigenschap zou willen afhankelijk maken.

Maar wat bedoelen wij dan eigenlijk, wanneer wij zeggen, dat al deze zaken daarin overeenkomen, dat zij schoon zijn. Bedoelen wij iets anders, dan dat wij ze allen met denzelfden naam noemen, en dat zij elkander daarin gelijk zijn, dat ze ons een aangenamen indruk maken? Want is het wezenlijk waar, dat zij allen ons *op dezelfde wijze* aangenaam zijn, of dat zij allen dezelfde soort van indruk op ons maken? Is het niet, integendeel, overbekend, dat er haast zoovele soorten van schoonheid zijn, als er verschillende aandoeningen zijn des gemoeds, sommige treurig, en sommige vrolijk - enkele nede-

rig en eenvoudig - en andere gebiedend en prachtig; en dat wij in gelijke mate, door de beschouwing van al die verschillende soorten, hetzij tot tedere overpeinzingen - tot liefde, medelijden of smartgevoel - of tot vrolijke en luchtige gedachtenbeelden - of tot stil en kalm nadenken - of tot bewondering, nederigheid en ontzag bewogen worden? Maar zoo het nu waar is, dat de aandoeningen, die het schoone in ons opwekt, dus van elkander verschillen, en zoo veel in zich hebben van het karakter van andere aandoeningen, waarom zouden we daaruit niet mogen besluiten, dat zij slechts wijzigingen zijn van die meer gemeenzame gemoedsbewegingen, - en dat de schoonheid, die wij aan uitwendige voorwerpen toeschrijven, niets anders is dan hun vermogen, om die verschillende aandoeningen bij ons op te wekken? Men vergunne ons dit denkbeeld nader te ontwikkelen.

Er zijn twee punten - en slechts twee - die eenige toelichting vorderen. Vooreerst, welke zijn de oorspronkelijke aandoeningen, door wier opwekking wij meenen dat het schoonheidsgevoel wordt voortgebracht? En ten tweede: welke is de aart der verwantschap, waaraan wij onderstellen dat de voorwerpen, die wij schoon heeten, de vatbaarheid ter opwekking dier aandoeningen ontleenen?

Ten opzichte van het eerste punt is het gelukkig niet noodig, óf in vermoeiende uiteenzettingen te treden, óf tot fijne onderscheidingen de toevlucht te nemen. Elk gevoel, dat ons niet geheel onverschillig is, en dus óf aangenaam is, wanneer wij het zelven ondervinden, óf aanlokkend, wanneer wij het in anderen beschouwen, kan de grond uitmaken der gewaarwordingen van het verhevene en schoone. Eene behoefte aan aandoeningen en gemoedsbewegingen schijnt de heerschende neiging der menschelijke natuur te zijn, en velerlei indrukken, waarin het pijnlijke grootelijks het overwicht schijnt te hebben, worden toch met begeerigheid gezocht en met belangstel ling herdacht, ook waar ze ons zelven troffen. Bij anderen beschouwen wij nog veel smartelijker aandoeningen met gretigheid en genot, en het behoeft ons dus niet te verwonderen, wanneer vele dier streelende indrukken, die het verhevene of schoone op ons maken, zich ten letsten oplossen in de herinnering aan een gevoel, dat schijnbaar een geheel tegenovergesteld karakter draagt. De slotsom is, dat elk gevoel, waarvan men de werking gaarne ondervindt, of zich herinnert, of bij anderen opmerkt, een bron van schoonheid kan

worden in uitwendige voorwerpen, wanneer het daarmede zoo verwant is, dat de bloote aanschouwing van deze ons aan dat gevoel herinnert. Nu weten wij in het werkelijke leven uit dagelijksche ondervinding en opmerking, dat het al vooreerst aangenaam is, ons onze eigene genoegelijke aandoeningen te herinneren, of in staat gesteld te worden, ons een levendig denkbeeld te maken van de genoegens van andere menschen, ja zelfs van gevoelende wezens van elke soort. Evenzoo weten wij, op denzelfden grond, dat er een zeker genot ligt in de herinnering aan onze geledene of het vooruitzicht op onze aanstaande aandoeningen, zelfs wanneer ze met groote smart verzeld gaan, mits ze slects niet te ruwelijk aan onzen geest opgedrongen, en door het bijwezen van een milder gevoel verzacht worden. Wij weten eindelijk, op gelijke wijze, dat de aanschouwing van, of de gedachte aan de aandoeningen van anderen, zelfs waar ze in hooge mate pijnlijk zijn, onze belangstelling wekt en aanlokt, en ons aftrekt, niet slechts van de beschouwing van onverschillige voorwerpen, maar zelfs van het najagen van vluchtige en ijdele genietingen. Dit zijn allen eenvoudige en gemeenzame feiten, omtrent wier aanzijn niemand den lichtsten twijfel voeden kan. Wij zullen dus inderdaad aanmerkelijk gevorderd zijn, wanneer wij het raadselachtige feit van den indruk, dien het verhevene en schoone op ons maken, in deze kunnen oplossen.

Onze stelling is dus, dat deze gewaarwordingen geene oorspronkelijke zijn, noch onmiddellijk worden voortgebracht door eenige eigenschap in de voorwerpen, waardoor ze opgewekt worden; maar terugkaatsingen zijn of beelden van de meer gemeenzame gewaarwordingen, waarvan wij reeds gewaagden; eu veroorzaakt worden, niet door eenige in de ons omringende voorwerpen inwonende kracht, maar door de toevalligheid, indien wij ons zoo eens mogen uitdrukken, waardoor deze in staat gesteld zijn, ons eigen verleden gevoel of medegevoel ons weder voor den geest te brengen. Inderdaad, wij zouden wagen het als een axioma vast te stellen, dat wij nimmer in iets anders belang kunnen stellen, dan in den toestand van een gevoelend wezen - en dat alles, wat werkelijk den naam eener gemoedsbeweging verdient, tot objekt, het verledene, aanwezige of mogelijke gevoel hebben moet van iets, dat voor aandoeningen vatbaarheid heeft. Onafhankelijk dus van alle bewijs en zonder hehulp van eenige toelichting, zouden wij reeds tot het besluit hebben kunnen geraken, dat de aandoeningen, die het schoone bij ons wekt,

het lijden of genot van voelende wezens ten voorwerp hebben moeten - en als ten eenenmale ongerijmd en ongeloofelijk de vooronderstelling kunnen verwerpen, dat stoffelijke voorwerpen, die het lichaam zelve op geenerlei wijze aandoen, door hunne bloot fyzische eigenschappen de geweldige aandoeningen zouden kunnen te weeg brengen, die somwijlen de vrucht zijn der aanschouwing van het schoone.

Wij achten het onnoodig nader van de aandoeningen te spreken, door hun verband waarmede, uitwendige voorwerpen schoon worden; - en er blijft dus voor dit voorloopig overzicht van het onderwerp slechts over, den aart aan te wijzen van het verband, waardoor wij achten, dat de uitwerking wordt voortgebracht. Ook hier hebben wij aan naauwkeurigheid, noch volledigheid van opgave, behoefte. Haast elke band, waardoor twee voorwerpen in de verbeelding kunnen aaneengeschakeld worden, op zulk eene wijze, dat de aanschouwing van het eene de herinnering aan het andere medebrenge; of, in andere woorden, haast elke mogelijke betrekking, die tusschen zulke voorwerpen bestaan kan, is voldoende om de zaken, die wij schoon of verheven noemen te verbinden met zulke aandoeningen, als bronnen zijn van belangstelling of genot. Toch schijnt ons eene geringe poging van belang, om de meest gewone van zulke verbindingen te beschrijven en te rangschikken, - te meer, daar wij daardoor wellicht in staat worden gesteld de weinige voorbeelden, die wij ons veroorloven kunnen, met meer uitwerking en voordeel in te lasschen.

Het komt ons dus voor, dat stoffelijke en uitwendige voorwerpen verheven en schoon zijn: 1°, wanneer zij de natuurlijke teekenen en voortdurende geleiders zijn van geluk of lijden, of, op welke wijze ook, van eenig levendig gevoel waarvoor wij zelven, of andere bezielde wezens vatbaar zijn; of 2°, wanneer zij de willekeurige of toevallige geleiders van zulke aandoeningen zijn; of 3°, wanneer zij eenige analogie of verre gelijkenis hebben met omstandigheden of toestanden, waaraan die aandoening noodzakelijk verbonden zijn. Terwijl wij den aart dier verschillende betrekkingen pogen toe te lichten, zullen wij er toe geleid worden, onze lezers eenige bewijzen te geven, die in ons oog de waarheid der algemeene theorie zegevierend bewijzen.

Geen zichtbaarder en sterker verbinding kan tusschen inwendige aandoeningen en uitwendige voorwerpen worden aange-

wezen, dan wanneer het voorwerp door de wet der natuur altijd en noodzakelijk met de aandoening verbonden is, zoodat telkens, wanneer het eene zich aan het zintuig voordoet, de andere in het gemoed geboren wordt. Neem als voorbeeld het geluid van den donder. Niets wellicht in den geheelen kreits der natuur is meer treffend en verheven, en toch is het ons duidelijk, dat die verhevenheid wordt voortgebracht, niet door eenige eigenschap, welke door het oor wordt waargenomen; maar uitsluitend door den indruk van Macht en Gevaar, die noodzakelijk op de ziel gemaakt wordt, zoo dikwerf het geluid vernomen wordt. Dat die verhevenheid niet door eenige bijzondere eigenschap van het geluid zelve veroorzaakt wordt, kan met een enkel woord worden aangetoond. Het geluid van een wagen, die over de steenen rolt, wordt dikwerf bij vergissing voor donder gehouden, en, zoolang de vergissing duurt, maakt inderdaad dat gemeene en onbeduidende gedruisch op ons gemoed een ontzachelijken en verhevenen indruk. Dien indruk maakt het, omdat het dan verwant is aan denkbeelden van ontzagwekkende macht en onbepaald gevaar; en die indruk verdwijnt op het oogenblik zelve, dat de vergissing ophoudt, schoon het geluid zelve en zijne uitwerking op het zintuig volkomen dezelfde blijven. Dit is dus een geval, waarin het verhevene duidelijk blijkt te bestaan niet in eenige fyzische eigenschap van het voorwerp, waaraan het wordt toegeschreven, maar in het noodzakelijk verband waarin het staat met de gedachte aan die uitgebreide en vrijwerkende Macht, die het natuurlijk voorwerp is van ons ontzag en onzen eerbied.

Wij kunnen nu een iets meer zamengesteld voorbeeld kiezen. Het schoonste voorwerp wellicht in de natuur is het gelaat van eene jonge en schoone vrouw, en wij zijn in het eerst gereed ons te verbeelden, dat, onafhankelijk van alle verband of verwantschap, de vormen en kleuren, die daar worden ten toon gespreid, uit zich zelve lieftallig en aanlokkend zijn, en voor elken aanschouwer behoorlijk zijn zouden, met welke andere eigenschappen en indrukken zij ook mochten verbonden zijn. Het minste nadenken echter zal waarschijnlijk voldoende zijn, om ons van de bedriegelijkheid dier eerste opwelling te overtuigen, en ons te bewijzen, dat, wat wij bewonderen, niet een zamenstel is van vormen en kleuren, die nimmer eenige gemoedsbeweging zouden kunnen opwekken, maar eene verzameling van bewijzen en teekenen van toestanden en eigen-

schappen, die algemeen als de eigenaartige voorwerpen van liefde en sympathie erkend worden. Wanneer wij de gewaarwordingen wegdenken, die allen uit een verschil van sekse ontspruiten, en vooronderstellen dat vrouwelijke schoonheid beschouwd wordt door het zuiver en onbenijdend oog eener vrouw, dan kunnen wij in de bestanddeelen dier schoonheid de teekenen onderscheiden van twee verschillende rijen van voorwerpen, die geen van beiden objekten van het gezicht, maar van een hooger zintuig zijn: vooreerst van jeugd en gezondheid; en ten anderen van onschuld, opgeruimdheid, gevoeligheid, verstand, tederheid of levendigheid. Laten wij eens even vooronderstellen, dat die uiterlijke teekenen, welke men in alle gevallen zal moeten toegeven, dat inderdaad de hoedanigheden aanduiden, die wij daar opnoemden, door de wet der natuur aan de tegenovergestelde hoedanigheden verbonden waren; - dat het gladde voorhoofd, de ronde wang, de volle lip, nu de onderscheidende kenmerken van het luchthartige en frissche tijdperk der jeugd, - en de doorschijnende en blozende kleur, die gezondheid en vrolijkheid teekent, inderdaad de vormen en kleuren waren, waardoor ouderdom en ziekte gekenschetst werden, en dat zij, in stede van verwant te zijn aan die bronnen van genot, de teekenen geweest waren, waardoor de natuur een staat van lijden en verval had gekenmerkt, nu door het bleek en uitgemagerd gelaat der krankte, of het gerimpelde voorhoofd, de bevende lip en de holle wang des ouderdoms aangeduid. Zoo dit eens de gewone wet geweest ware der natuur, kan men er aan twijfelen, dat wij op diezelfde vormen en kleuren neer zouden gezien hebben, niet met verrukking, maar met weerzin, en hetzelve voor bespottelijk of walgelijk zouden gehouden hebben, wanneer iemand gesproken had van de schoonheid van wat door elk beschouwd werd als het betreurenswaardig kenteeken van smart en verval?

Dit zoude naar onze meening het natuurlijk gevolg wezen van de opheffing der bestaande verwantschap tusschen de bezielende denkbeelden van hoop en genot, en die zichtbare uitwendigheden, welke nu die indrukken beteekenen en al hare schoonheid van die beteekenis ontleenen. Maar nog sterker zou de uitwerking zijn, konden wij vooronderstellen, dat de zedelijke uitdrukking dier uitwendigheden op gelijke wijze werd omgekeerd. Zoo de glimlach, die ons nu bekoort, als de uitdrukking van onschuld en goedwilligheid, het kenmerk was,

door natuur aan schuld en kwaadaartigheid verbonden, - zoo de blos, die schuchterheid en fijngevoeligheid aanduidt, de blik die van verstand, levendigheid en zachtheid van ziel getuigt, altijd waren vereenigd geweest met grove hartstocht of idioote dofheid; is het niet zeker, dat al hun schoon zou verdwijnen, en de indruk, dien wij van hunne aanschouwing ontvingen, juist het tegenovergestelde zijn zoude van wat hij nu is.

Dit, dunkt ons, zal geen aanbidder van vrouwelijk schoon vermetel genoeg zijn te ontkennen. Maar nog kunnen wij onze natuurlijke vooringenomenheid niet laten varen; en, schoon gedwongen te erkennen, dat het gelaat, dat ons nu het lieftalligste schijnt, ganschelijk zou ophouden te behagen, wanneer de bestanddeelen, die tans deszelfs schoonheid uitmaken, niets beteekenden dan pijnlijke toestanden en hatelijke neigingen, blijven wij geneigd ons te verbeelden, dat het, hoewel onaangenaam, schoon zou blijven, - en beschouwd zou worden, gelijk wij ook nu menig schoon gelaat beschouwen, waarachter wij weten dat noch onschuld, noch verstand, noch zachtmoedigheid woont. Het is daarom noodig, dat wij die schijnbare tegenstrijdigheid - van erkende schoonheid, waar geenerlei beminnelijke of aantrekkende neiging is uitgedrukt - pogen op te lossen.

Drie opmerkingen kunnen dienstig zijn, om het bezwaar uit den weg te ruimen. Vooreerst moet men zich herinneren, dat de indruk, welken de schoonheid van het menschelijk gelaat op ons maakt, ontspruit uit de herinnering aan die belangwekkende of beminnelijke hoedanigheden, waarvan zij *in den regel* het teeken is; en die indruk, gevormd door de ondervinding van wat in verreweg de meeste gevallen werkelijk plaats heeft, kan niet geheel worden uitgewischt door onze overtuiging, dat in een bepaald geval het teeken van de beteekende zaak gescheiden is. Deze ontdekking, het is waar, is altijd door een gevoel van smart en teleurstelling verzeld. Maar vooreerst smelt dat gevoel zamen met de streelende verwachtingen, waarop het gevolgd is, en vormt met deze eene zamengestelde gewaarwording, welke verre is van alleen onaangenaam te zijn - gelijk het gemengde gevoel van eerbied, droefheid, en verontwaardiging, waarmede wij op een ontwijd heiligdom staren. Ten tweeden blijft haast altijd in die gevallen de uitdrukking van jeugd en gezondheid; eene uitdrukking uit zich zelve altijd behagelijk, en die niet altijd minder belangwekkend wordt

door de afstekende schaduwen, welke schuld of ellende somtijds werpen over de verwachtingen en uitzichten, die zij gemeenlijk opwekt. Eindelijk dient men zich te herinneren, dat het vrouwelijk schoon voor mannen het voorwerp is eener hartstocht, die zich met de kenteekenen van jeugd en gezondheid vergenoegt, en zich weinig om de hoogere bestanddeelen van dat schoon bekommert; ja dikwerf een nieuw behagen schept in het aanwezen en de kenmerken van enkele neigingen en driiften, schuldig en onteerend als zij zijn mogen. Die hartstocht echter is, in den loop der maatschappij, zoo innig met zuiverder en hooger gewaarwordingen zaamgeweven, dat zijn invloed zelfs de algemeene taal op het punt van vrouwelijke schoonheid gewijzigd heeft, en de toepassing van dien naam gewettigd heeft op eigenschappen, die op geen anderen grond er eenige aanspraak op hadden. Hetzelfde algemeene beginsel kan eene andere tegenstrijdigheid verklaren: dat namelijk een gelaat verstand en goedheid kan teekenen, zonder schoon te kunnen genoemd worden. Waar in zulke gevallen jeugd en gezondheid niet ontbreken, zal men gemeenlijk vinden, dat er kennelijke sporen aanwezig zijn van eenige natuurlijke onvolmaaktheid, verwant aan de hinderlijke denkbeelden van lijden en smart, en eenigermate de uitdrukking dier meer behagelijke eigenschappen verzwakkende of verstorende. Zonder ons echter verder op dit gevaarlijk terrein te wagen, meenen wij genoeg gezegd te hebben, om onze aandachtige lezers te overtuigen, dat de schoonheid van het menschelijk gelaat haar voornamen grond daarin vindt, dat zij bij ons denkbeelden opwekt van menschelijke gewaarwordingen en neigingen; en dat ons gemoed niet wordt in beweging gebracht, blootelijk door een zamenstel van kleuren en vormen, maar door de leesbare uitdrukking van hoop en genot - van onschuld, gevoeligheid en zachtmoedigheid, die de eigenaartige voorwerpen zijn onzer liefde, en de liefelijkste gelegenheden voor onze sympathie.

Dat de schoonheid van een levend en gevoelend wezen in groote mate moet afhankelijk zijn van hoedanigheden, aan zulk een wezen bijzonder eigen, meer dan van de bloot fyzische hoedanigheden, die het met de onbezielde voorwerpen, welke het omringen, kan gemeen hebben, kan inderdaad aan niemand eene zoo onwaarschijnlijke stelling schijnen. Maar het kan voor enkelen moeielijker zijn te begrijpen, hoe de schoonheid der onbezielde stof kan worden afgeleid uit de gewaarwordingen en sympathieën van bezielde wezens. Het is daarom

volstrekt noodig, dat wij eene enkele proeve van die afleiding geven.

Dat eene schilderij of een standbeeld op ons een gelijksoortigen indruk zal maken als het oorspronkelijke, zal men gaarne toegeven; niet veel moeijelijker is het te begrijpen, dat het gezicht eener boerderij ons eenigermate denzelfden indruk maken zal, als dat van een landelijk huisgezin, en de aanblik eener stad veel van dezelfde denkbeelden zal opwekken, die de aanschouwing eener menigte menschen ons bijbrengt. Wij kunnen dus tot een meer zamengesteld voorbeeld overgaan. Denk u een gewoon landschap - groene weiden met welige runderen - kanalen of bevaarbare revieren - goed afgerasterde en welbebouwde velden - keurige en zindelijke boerderijen, hier en ginds verspreid - een nederige kerktoren uit het geboomte uitstekende - dat alles onder een helderen hemel bij goed weder gezien: - ieder zal toegeven, dat er veel schoons in zulk een tooneel is. Maar waarin bestaat dat schoone? Zeker niet in de bloote mengeling van kleuren en vormen: want behagelijker kleuren en bevalliger lijnen (volgens welke theorie van bevalligheid men verkieze) zouden op het palet eens schilders verspreid kunnen liggen, zonder het oog tot een tweeden blik te noodigen, of de minste gemoedsaandoening op te wekken; - maar in het tafreel van menschelijk geluk, voor onze verbeelding uitgespreid - in de zichtbare en ondubbelzinnige teekenen van kalmte en genot, - en van die nuttige en vruchtbare nijverheid, die er den voortduur van verzekert, - en van de vroomheid, die er een hooger karakter aan geeft, - en van den eenvoud, waardoor het afsteekt tegen de onreine en morsige woeligheid van het stadsleven; - in de beelden van gezondheid en matigheid en overvloed, die het aan ieder oog vertoont, - en in den terugblik, dien het ons noodigt te werpen op die voorouderlijke en fabelachtige tijden, toen de mensch nog niet door eerzucht en weelde bedorven was, en op die nederige schuilplaatsen, waarin wij ons zoo gaarne verbeelden, dat wijsbegeerte en liefde een kalm en ongeschonden verblijf vinden kunnen. In allen gevalle echter, het is menschelijk gevoel, dat ons medegevoel opwekt en het voorwerp is onzer aandoeningen. Den mensch en den mensch alleen zien wij in de schoonheden der aarde, welke hij bewoont; of, zoo een lichter opgewekte en verder reikende sympathie ons ook in de lagere familieën der onbezielde natuur belang doet stellen, en ons genoegen doet vinden in de lammeren, die op de heuve-

len blaten, of de runderen, die in de dalen loeijen, of zelfs in de levende planten, die de heldere zonnestralen en de geurige lucht inslurpen, het blijft de gedachte aan het genot - aan de gewaarwordingen, die het aanzijn van voelende wezens bezielen - die onze aandoeningen opwekt en de bron is van alle schoonheid, waarmede wij de onbezielde schepping bekleeden, die ons omringt.

Denk u in stede van dit kalme en rustige landschap een bergachtig tooneel uit *Zwitserland* of *Schotland*, en laat ons beproeven, of het zich uit hetzelfde beginsel laat verklaren. Hier zullen wij trotsche bergen en eenzame spelonken aantreffen - dichte wouden over afgronden heenhangende - meiren, waarin getorende voorgebergten uitsteken - wijduitgestrekte wildernissen in onbeploegde en onbetreden dalen, - reusachtige en eeuwigheugende bouwvallen - en echoos, die slechts den kreet des adelaars en het gedonder van den waterval herhalen. Ook dit is schoon; - en voor wie die taal verstaan, nog veel schooner dan het bloeijend tooneel, waarbij wij zoo even stil stonden. En toch, eenzaam als het is - slechts aan de gedachte aan menschen en menschelijke gewaarwordingen is het zijne schoonheid verschuldigd. De vormen en kleuren, die er het zichtbare voorkomen van daarstellen, zijn even machteloos om eenige gemoedsaandoening op te wekken, als de vormen en kleuren van een Smirnaasch tapijt. Sympathie met de tegenwoordige of verledene of denkbeeldige *bewoners* van zulk eene streek, geeft aan die streek zelve belang en schoonheid; en het genot dergenen, die ze aanschouwen, zal altijd volkomen evenredig bevonden worden aan de kracht hunner verbeelding en de warmte van hun gevoel. Hier zijn de voorname indrukken, dic van romantische afzondering en voorouderlijken eenvoud; - minnaars, in die zalige wildernissen ‘van steden verre en leed’ - en landelijke dichters en wijsgeeren, in gedurigen omgang met de natuur, op verren afstand van het nietig streven, en de zelfzuchtige kleingeestigheid der gewone stervelingen. Nog wekken dergelijke natuurtooneelen de hartverheffende gedachte aan die Hoogste Macht, die de reusachtige rotsgevaarten opeenstapelde, en bergen vaneenscheurde, en hunne ontzachelijke brokken aan hunnen voet verstrooide. En wat niet al meer herinneringen zijn er verbonden aan die gedenkteekenen van vroegere pracht en uitgedoofde veten, - de twisten en worstelingen en zegepralen der wilde en oorspronkelijke bewoners, in tegenstelling der kalmte en verlatenheid van de

tooneelen, waar zij begraven liggen. En hoeveel belangwekkends hebben niet nog hunne afstammelingen behouden met hunne romantische overleveringen en gebruiken, - hunne wilde en dweepende poëzie, hun somber bijgeloof, de gevaren en bezwaren en genoegens van hunne eenzame jacht en vischvangst - hunne herderlijke legeringen op de hooge bergen des zomers, en de verhalen en spelen, die de kleine groepen des winters in de uitgestrekte en ongebaande valleien onledig houden, waarin zij zijn vastgevroren. Voeg bij dit alles de plechtige en telkens terugkeerende herinnering aan de zwakheid en onbeduidendheid van den sterfelijken mensch, wiens geslachten, met al hunne werkzaamheid en eerzucht, den weg ter vergetelheid opgaan, terwijl de Natuur haren onveranderlijken loop vervolgt, hare stroomen uitslort en hare wouden vernieuwt met onvertraagden ijver, onverschillig omtrent het lot van haar trotschen en verderfelijken gebieder.

Wat wij ternederschreven is niets dan de onvolledige en oppervlakkige ontleding van den indruk, dien het ons heugt dat wij zelven van dergelijke natuurtooneelen ontvangen heb ben; - wij gaven ze geenszins als eene naauwkeurige opgave van de beelden en gewaarwordingen, welke zij bij alle aanschouwers wekken moeten, maar blootelijk als eene proeve, hoe zij op hart en verbeelding werken, en van welken aart het verband is. dat tusschen onze natuurlijke sympathieën en de zichthare eigenaartigheden van een bergachtig landschap bestaat. In waarheid is er eene oneindige verscheidenheid in de rijen van denkbeelden, welke deze soort van natuurtooneelen kunnen opwekken, en in dit opzicht verschillen zij aanmerkelijk van meer bebouwde streken, die naauwelijks eenige bepaalde uitdrukking hebben, tenzij dan die van welvaart en kalmte. Aan de andere zijde echter moeten wij erkennen, dat die laatste uitdrukking helderder en bevattelijker is voor toeschouwers van allerlei soort. Het vergt daarentegen eenige kennis van ons geslacht, - eenige gewoonte van nadenken, - eenige weelderigheid van verbeelding, - eenige oefening van het gevoel, om de grootsche taal te verstaan, waarin de Natuur hier tot het hart en de verbeelding spreekt, en in den aanblik der wildernis de ontzettendste beelden terugkaatst van de gewaarwordingen en lotgevallen der menschen.

Deze enkele toelichtingen zullen waarschijnlijk voldoende zijn, om een algemeen denkbeeld te geven van het karakter, dat

elke theorie van schoonheid hebben moet, en de punten, waarvan zij behoort uit te gaan. Wij hebben tot nog, zoo als men zal opgemerkt hebben, slechts van het eerste en belangrijkste verband voorbeelden gegeven, waarin, naar ons oordeel, uitwendige voorwerpen tot de aandoeningen of gewaarwordingen der ziel staan kunnen; slechts bij gevallen stilgestaan, waarin de zichtbare verschijnselen altijd en natuurlijk een bepaalde gewaarwording afspiegelen, en dus in staat zijn die gewaarwording in meerdere of mindere mate voor den geest van elken toeschouwer te brengen. Zoo die toelichtingen vermogend geweest zijn eenigen indruk te maken ten gunste der algemeene theorie; die indruk zal, gelooven wij, grootelijks versterkt worden door de minste overweging der tweede soort van gevallen: van die namelijk, waar het uiterlijk voorwerp niet natuurlijk en noodzakelijk, maar slechts gelegentlijk en toevallig, met eene bepaalde gewaarwording gepaard gaat. In de eerste gevallen schijnt een zeker schoonheidsgevoel onafscheidelijk te zijn van het voorkomen der voorwerpen zelve; en, wanneer zij eenmaal in zekere mate op al de personen, wien zij onder de oogen komen, dien indruk maken, zoo ligt er natuurlijk een schijn van waarheid in het vermoeden, dat die schoonheid eene onafhankelijke en eigenaartige eigenschap is hunner natuur, en niet uit de verbinding met iets anders ontstaat. In de gevallen echter, waarop wij nu doelen, wordt deze schoonheid niet algemeen erkend; maar zij hangt geheel af van de gelegenheden, die elke persoon gehad heeft, om het denkbeeld eener gemoedsaandoening in verband te brengen met het voorwerp, waaraan die schoonheid wordt toegeschreven; - dezelfde zaak wordt schoon voor hen, die onder den invloed van zulk een verband geweest zijn, en blijft onverschillig voor hen, die zulks niet waren. Niet licht dus zal men een meer volkomen bewijs vinden voor onze stellingen: vooreerst dat er geene volstrekte en ingeschapene schoonheid bestaat; ten anderen dat alle schoonheid altijd geheel afhangt van die verwantschappen, waarmeê zij ontstaat en verdwijnt.

De toevallige of willekeurige betrekkingen die tusschen natuurlijke sympathieën en gewaarwordingen en uiterlijke voorwerpen bestaan, strekken zich of over bepaalde klassen van menschen uit, of bepalen zich tot enkele personen. Onder de eersten zijn die het merkwaardigst, welke bij verschillende volken of menschenrassen voorkomen, en den grondslag vormen van die eigenaartigheden, waardoor de nationale smaken van

elkander verschillen. Laat ons nog eens het vrouwelijk schoon tot voorbeeld kiezen, en ons herinneren hoe verschillend en afwijkend de standaarts zijn, waarnaar het in de verschillende streken der aarde wordt afgemeten - in *Afrika, Azië* en *Europa*; - in *Tartarye* en in *Griekenland*; - in *Lapland, Patagonië* en *Circassië*. Wanneer er in eene van al die vormen iets volstrekt en ingeschapen schoons was, hoe zou het mogelijk zijn, dat de menschen in hunne beoordeeling zoo ontzettend verschilden. Zoo de schoonheid eene absolute en onafhankelijke eigenschap ware, hoe zou het kunnen zijn, dat zij onderscheiden en volkomen gevoeld werd door ééne klasse van menschen in voorwerpen waar eene andere klasse, anders even fijngevoelende, niets ontdekken konde dan het tegenovergestelde; en, zoo zij inderdaad en onafscheidelijk verbonden ware aan bepaalde vormen, kleuren en verhoudingen, zou het niet onverklaarbaar zijn, dat zij, in voorwerpen van dezelfde soort, in de meest tegenovergestelde vormen, kleuren, en verhoudingen ontdekt wordt. Wanneer daarentegen alle schoonheid daarin bestaat, dat een uitwendig voorwerp ons zekere natuurlijke sympathiën voor den geest roept, waarmee dat voorwerp gemeenlijk verbonden is, dan valt het licht te begrijpen, hoe de meest verschillende vormen voor gelijkelijk schoon kunnen gehouden worden. Wanneer, bij voorbeeld, vrouwelijke schoonheid bestaat in de zichtbare teekenen en uitdrukkingen van jeugd en gezondheid, en van zachtzinnigheid, levendigheid en vriendelijkheid, dan is het natuurlijk, dat de vormen, kleuren en verhoudingen, die de Natuur onder de verschillende hemelstreken aan die eigenschappen verbonden heeft, gelijkelijk schoon zullen dunken aan wie gewoon zijn ze uit dat oogpunt te beschouwen; terwijl zij van den anderen kant dengene, die ze niet in dat licht heeft leeren zien, koel zullen laten, ja zelfs onaangenam zijn zullen aan hen, die ze door ondervinding kent als de merkteekenen der tegenovergestelde eigenschappen. Het geval is, schoon misschien in minder mate, hetzelfde met de eigenaartigheid van den nationalen smaak in andere opzichten. De kleedingwijze en bouworde bij elke natie, tenzij men ze slechts uit gebrek aan bedrevenheid of mangel aan materialen gekozen hebbe, schijnt altijd den inboorlingen schoon, en den vreemdelingen dikwerf monsterachtig en ongerijmd. Nog sterker misschien komt het feit uit in het effekt dier volksliederen, waaraan zelfs voor de minst gevormde verbeeldingen zoo vele

belangrijke herinneringen verbonden zijn, en in den wellust, waarmede alle wezenlijk gevoelige menschen in vreemde en verwijderde landen de toonen opvangen van hunne vaderlandsche melodieën. Is het niet eene vrucht van dezelfde willekeurige en nationale aaneenschakeling, dat het wit in *Europa*, waar het bij bruiloften gebruikt wordt, voor eene vrolijke kleur gehouden wordt, en in *China*, waar het bij begrafenissen in zwang is, voor eene treurige.

Naast deze voorbeelden van willekeurige of beperkte verwantschappen, zoo als zij zich in de verscheidenheid van den nationalen smaak vertoonen, kan men die plaatsen, welke de vrucht zijn eener verschillende wijze van onderwijs of opvoeding. Het spreekt van zelve, dat zoo de uitwendige voorwerpen uit zich zelven verheven of schoon waren, zij het zijn zouden, zoo wel voor hen, die met hunne oorsprong vertrouwd, als voor hen, die er onbekend mede waren. En toch is het niet gemakkelijk den graad te berekenen, tot welken onze denkbeelden van schoonheid en verhevenheid, door geheel *Europa*, nog altijd onder den invloed staan der studie van de klassieke letterkunde; of het aantal te noemen der voorwerpen, welke alleen daardoor voor den welopgevoede indrukwekkend zijn, terwijl zij voor min beschaafde personen van gelijke natuurlijke gevoeligheid onverschillig blijven. De oudheidkenner in zijn studeervertrek, omringd door de overblijfsels van vroegere eeuwen, denkt zich teruggevoerd in lang vervlogen tijdperken, en laat zich door zijne verbeelding overreden, dat hij werkelijkin die aloude wereld leeft, welke wij, met eene niet onnatuurlijke vooringenomenheid, altijd gereed zijn beter en wijzer te denken, dan de tegenwoordige. Al wat in de geschiedenis dier tijden eerwaardig of roemruchtig is, vertegenwoordigt zich aan zijn geheugen. De grootsche figuren der oudheid herrijzen voor zijn blik, getemperd door het duister, waarin zij gehuld zijn, en door dat duister zelve meer verleidelijk voor de verbeelding, die zich aangeprikkeld voelt door eigene scheppingen die ruimte aan te vullen, waarvan de geschiedenis zwijgt. De overblijfselen, welke hij beschouwt, schijnen hem aan die eeuwen zijner voorliefde nader te brengen. De kleedij, het huisraad, de wapenrustingen dier tijden, zijn zoo vele hulpmiddelen voor zijne verbeelding, welke zij leiden en richten, en openen een onafzienbaar veld, waarin zijne herinnering mag rondweiden. Weinige menschen hebben niet altans iets van het genot van zulk eene bezigheid ondervonden. Niemand, slechts eenigzins met de geschiedenis

der oudheid bekend, die niet gaarne, bij de annschouwing van hare gedenkteekenen, zijnen geest den teugel viert, en wien zij niet, om de beelden, die zij met zich voeren, eenigermate heilig zijn. Wat wekt de geestdrift van elk, die voor de eerste maar *Rome* aanschouwt? Niet het tooneel van verwoesting, dat voor hem ligt. Niet de *Tiber*, tot een smallen stroom gekrompen, voortspoedende te midden van de bouwvallen der pracht, welke hij eens opluisterde. Niet de zegepraal van het bijgeloof, dat zijne gedenkteekenen heeft opgericht ter plaatse, waar de menschheid zich eens zoo heerlijk ontwikkelde. Het is het *Rome* van vroeger dagen, dat zijnen geest vervult. Het is het vaderland van CAESAR en CICERO en VIRGILIUS, dat voor hem ligt. Het is de beheerscheresse der wereld, die hij aanschouwt, als herrees zij uit haar graf om nog eenmaal aan het heelal de wet te stellen. Al wat de werkzaamheid zijner jeugd of de studieën van rijperen leeftijd hem verworven hebben ten opzichte der geschiedenis dier groote natie, staat op eenmaal levendig voor zijnen geest, en opent hem een onafzienbaar veld van nadenken en genot. Plaats hem buiten den invloed dier verwantschappen. Verberg voor hem, dat het *Rome* is, waarop hij staart: hoe verschillende zullen zijne gewaarwordingen zijn?

Het is noodeloos de lijst van voorbeelden uit te werken, waardoor het onderwerp der willekeurige of toevallige verwantschappen zou kunnen worden toegelicht: wij zouden ons eene onuitvoerbare taak opleggen; want er is in de geheele maatschappij haast geene klasse van menschen, voor wie er niet eene zekere verwantschap van belangstelling of aandoening met enkele voorwerpen bestaat, die in de denkbeelden eener andere klasse geene plaats vindt. De jongeling en de grijzaart - de rijke en de arme - de kunstenaar en de geleerde - de stedeling en de landman - de man der wereld en de man van zaken, - ja zelfs de beoefenaars van haast elk verschillend handwerk of vak van studie, hebben hunne afzonderlijke schoonheidsideën, wijl zij eene verwantschap gevoelen met sommige uitwendige voorwerpen, die hunzelven uitsluitend eigen is, en voor andere personen niet bestaat. Maar, schoon de ontwikkeling van zulke gevallen ontwijfelbaar op de helderste en overtuigendste wijze zou in het licht stellen, hoe onmiddellijk de bewustheid van het schoone altijd van eene enkelvoudiger en gemeenzamer gewaarwording wordt afgeleid, en hoe vele en velerlei de kanalen zijn, waardoor zulke gewaarwordingen geleid worden: wij gelooven, dat wij reeds op dit punt genoeg gezegd hebben,

om onze lezers met de grondbeginselen vertrouwd te maken, waarop onze theorie rust, om de verdere ontwikkeling van deze op dit punt aan henzelven te kunnen overlaten. Wij achten het dan ook onnoodig te herinneren aan die verwantschappen, die niet meer aan geheele volken of bepaalde klassen van personen, maar aan enkele individuën eigen zijn. Wie weet niet welke uitwerking enkele tooneelen - het huis waar wij geboren, de school waar wij opgevoed werden, bepaalde boeken, ja de zangwijzen zelfs, die wij in onze kindschheid, of bij bijzondere gelegenheden hoorden - nog somwijlen op ons maken. Voor anderen mogen zulke voorwerpen geenerlei schoonheid bezitten, het genot, waarmede wij bij de herinneringen wijlen, welke die voorwerpen onwillekeurig bij ons opwekken, smelt van zelve met den indruk, dien het uiterlijke dier voorwerpen op ons maakt, ineen, en verkeert alles voor ons in schoonheid, wat in eenig verband met die herinneringen staat.

In al de gevallen, waarbij wij tot nog stil stonden, onderstelden wij dat het uitwendig voorwerp zijne schoonheid erlangt door een wezenlijk verband met de oorzaken onzer natuurlijke aandoeningen, hetzij als een teeken van hun bestaan, hetzij door zijne plaatselijke tegenwoordigheid bij de voorname gelegenheden dier aandoeningen. Er is echter eene betrekking van eenen anderen aart, waarop men noodzakelijk te letten heeft, zoowel ter nader toelichting van de algemeene gronden onzer theorie, als ter verklaring van enkele verschijnselen, waaruit men anders tegenwerpingen zou meenen te kunnen afleiden. Wij bedoelen het verband, waarin uitwendige voorwerpen met onze innerlijke gewaarwordingen staan kunnen, ten gevolge eener soort van gelijkenis of analogie, welke zij met de natuurlijke en eigenaartige voorwerpen dier gewaarwordingen schijnen te hebben. Duizenden zulke analogieën worden ons door de gemeenzaamste natuurtooneelen aan de hand gegeven. De morgen en de avond brengen ons, even als de wisselingen der seizoenen, het gereede beeld van jeugd en ouderdom, geboorte en dood. Het verwelken der bloemen verbeeldt ons het verval der menschelijke schoonheid of de krankte der kindschheid. Het luide gedruisch der beroerde wateren schijnt eenige gelijkheid te hebben met de stem der weeklacht of des gewelds; en het zachter gemurmel van helderder stroomen, vrolijkheid en onschuld uit te drukken. De zuiverheid en doorschijnendheid van water en lucht schijnt de uitdrukking van kalmte en vrolijkheid van gemoed;

hunne somberheid en onstuimigheid, van treurigheid en verslagenheid, Alle fijne en tengere vormen zijn typen van tederheid en zachtheid van karakter, en haast alle vormen, door golvende of vloeiende lijnen begrends, wekken denkbeelden van gemak, plooibaarheid en bevalligheid. Snelle en haastige beweging is het zinnebeeld van geweld en drift, langzame en statige beweging van overleg, waardigheid en vastberandeheid; - wiegelenden beweging van onstandvastigheid of vrees; - en golvende beweging, naar zij schielijk is of langzaam, van droefheid of dankbaarheid. Een groot en stevig gebouw geeft ons het denkbeeld van kalmte en standvastigheid van karakter; - maanlicht noemen wij mijmerziek en zachtmoedig; - en de onbewolkte zon geeft ons den indruk van zegepralende kracht.

Met de hulp, die de taal ons leent, is het niet moeielijk deze en duizend andere verwantschappen tot hunnen oorsprong terug te brengen. Waar die ook te zoeken zij, de bouw der taal getuigt van hunne algemeenheid. Het is inderdaad merkwaardig, dat haast al de woorden, waarmeê, de neigingen der ziel beduid worden, ontleend schijnen aan de eigenschappen der stof, terwijl omgekeerd de termen, waardoor wij later de uiterlijke voorwerpen leeren onderscheiden, die verheven of schoon geacht worden, bijna allen reeds vroeger gebezigd waren, om eenige eigenschap of gewaarwording der ziel te beteekenen. Kleuren noemt men vrolijk of somber - vormen, nederig of zedig - geluiden opgeruimd of treurig - uitzichten, lachend of zwaarmoedig - wateren, kalm - en zoo in het oneindige: allen uitdrukkingen op eene hoogst ondubbelzinnige wijze de bronnen aangevende, waaruit onze belangstelling in de stof ontspringt, en bewijzende, dat men er altijd behoefte aan had, haar ziel en gevoel mede te deelen, eer men ze verheven of schoon konde noemen. Ligt niet de groote bekoorlijkheid en het groote geheim der dichterlijke zegging daarin, dat zij leven en aandoening leent aan al de voorwerpen, die zij omvat; en ontstaat niet de betooverende schoonheid, die wij dikwerf ontdekken in de beschrijving van de allergewoonste verschijnselen, in de verbeeldingskracht, waardoor de dichter eene rij van voorwerpen met menschelijke aandoeningen in een verband gebracht heeft, waarvan een gewone geest geene sporen had opgemerkt? Maar wat de dichter voor zijne lezers doet door zijne oorspronkelijke beelden en vergelijkingen, dat doet, tot op eene zekere hoogte, ieder lezer voor zich zelve; en de schoonheid, die men ontwaart, wanneer

de voorwerpen der natuur plotseling door de gloeiende verbeelding des dichters bezield worden, is van geene andere natuur dan die, welke gevoeld wordt, wanneer de analogie naauw genoed is, om zich ongevergd aan aller oog te vertoonen. Gelijk de dichter eene hoogere schoonheid in de natuur ziet dan de gewone stervelingen, juist omdat hij meer van die analogiën en verwantschappen met menschelijke gewaarwordingen ontwaart, waarin alle schoonheid bestaat, zoo zien andere menschen meer of minder van die schoonheid, naarmate zij in meerdere of mindere mate die verbeeldingskracht, of die gewoonte van opmerking bezitten, welke hen in staat stellen gereedelijk die verwantschappen aan te wijzen.

Wij mogen na al het aangevoerde voor vrij wel bewezen houden, dat het schoone of verhevene van uitwendige voorwerpen niets anders is, dan alleen de terugkaatsing van gewaarwordingen, opgewekt door de gemoedsbewegingen of den toestand van bezielde wezens; en geheel wordt voortgebracht door kleine deelen, als het ware, van liefde, vreugde, medelijden, eerbeid of vrees, vastgehecht aan die voorwerpen, die ter gelegenheid van zulke gewaarwordingen aanwezig zijn. Er blijft, dunkt ons, slechts ééne tegenwerping over, die verdient, dat wij er een oogenblik bij verwijlen. - Wanneer schoonheid niets anders is, dan eene terugkaatsing van liefde, medeliden of eerbied, dan laat zich de vraag denken van waar het komt, dat het schoonheidsgevoel eene afzonderlijke gewaarwording zij, geheel van al deze onderscheiden. Noch in ons gevoel, noch in onze taal, worden zij immer met elkander verward. Waarom dan zouden al deze gewaarwordingen onder den gemeenen naam van schoonheidsgevoel begrepen zijn? en waarom zou, bij alle voorkomende gevallen, schoonheid ons op eene wijze aandoen, zoo verschillend van de liefde of het medelijden, waarvan zij gezegd wordt slechts de afkaatsing te zijn?

Wij zouden geneigd zijn op deze vragen met de wedervraag te antwoorden, of het werkelijk waar is, dat schoonheid ons altijd of dezelfde wijze aandoet, en altijd op eene wijze, verschillend van de enkelvoudige aandoeningen, wier herinnering zij bij ons opwekt? In zeer vele gevallen dunkt het ons dat de indrukken, die wij ontvangen van de voorwerpen, waarin wij schoonheid ontdekken, en dat wel van de hoogste soort, geenszins van de onmiddelijke gemoedsbewegingen van tederheid of medelijden jegens bezielde wezens verschillen. Wanneer de naam van *schoon* met recht gegeven wordt aan vele van de

meest bewonderde en betooverende plaatsen in de werken der dichters, die alleen in de schildering van roerende hartstochten en zielstoestanden bestaan, zou de vraag spoedig beslist zijn; en het is in allen gevalle een feit, te merkwaardig om voorbij te worden gezien, dat enkele van de machtigste en streelendste aandoeningen, die gemeenlijk onder de aesthetische gerangschikt worden, alleen uit den dadelijken invloed der oorspronkelijke aandoeningen, zonder de tusschenkomst van eenige stoffelijke hulpmiddelen, geboren worden. Wij willen echter niet te veel gewicht hechten aan een bewijsgrond, die stellig niet op alle gevallen toepasselijk is; en, toegevende dat, bij vele gelegenheden, de indrukken, die wij van het schoone ontvangen, geheel verschillend zijn van die oorspronkelijke gewaarwordingen, waaruit wij denken, dat die indrukken hunnen oorsprong hebben, willen wij trachten in weinige woorden eene verklaring van dat verschijnsel te geven, welke wij volkomen bestaanbaar achten met de theorie, welker ontwikkeling wij beproefden.

Vooreerst is het natuurlijk dat de oorspronkelijke gewaarwordingen, waarop wij doelden, eene wijziging ondergaan, wanneer zij niet onmiddellijk door hunne natuurlijke oorzaken voortgebracht, maar door stoffelijke voorwerpen teruggekaatst worden. Maneschijn en zonneschijn zijn van eene geheel verschillende natuur, en toch is in wezenlijkheid het licht der maan geen ander dan dat der zon. Ten anderen komt elke gewaarwording, welke zich in het gewaad der schoonheid aan ons voordoet, tot ons, groontendeels bevrijd van al die bijomstandigheden, die er dikwijls een bijzonder en minder bevredigend karakter aan geven, wanneer zij uit eene dadelijke aanraking met hare levende objekten geboren wordt. Het medelijden, door schoonheid van een zachten en roerenden aart opgewekt, draagt geen spoor van die walging en onaangenaamheid, waarvan vaak het schouwspel van werkelijken jammer vergezeld gaat, noch van het vaak drukkende gevoel onzer verplichting tot leniging, waarvan het bijna onafscheidelijk is. Evenmin vordert het oogenblikkelijk genot, waartoe eene schoonheid van een vrolijk en bezielend karakter ons opwekt, zulk eene verspilling van levensgeesten, of zulke dadelijke bewijzen van medegevoel, als veelal door de woeligheid der werkelijke vreugde geëischt wordt. De aandoeningen, daarenboven, welke het schoone bij ons opwekt, berusten ten deele op zinsbedrog, en zijn daardoor uit hunnen aart meer

voorbijgaand, meer onzeker en vooral meer vatbaar om naar believen al dan niet gevoeld te worden, dan eenige der oorspronkelijke aandoeningen waarvan zij schaduwen en vetegenwoordigsters zijn. Er is meer: de ontdekking van elke schoonheid vergt eene zekere inspanning der verbeelding, die tot het genot eener onmiddellijke aandoening niet gevorderd wordt, en op zich zelve voldoende is, zoowel om een nieuw karakter te geven aan elke gewaarwording, door hare tusschenkomst verwekt, als om rede te geven voor den gemeenschappelijken naam van schoonheidsgevoel, welke wij aan al die verschillende aandoeningen geven. Beleedigd, gevoelen wij verontwaardiging, - gekwetst, smart, - waar wij lijden zien, gevoelen wij medelijden, - en wanneer wij getuigen zijn van eene schitterende daad van heldhaftigheid of edelmoedigheid, gevoelen wij bewondering - zonder eenige werkzaamheid onzer verbeelding. Maar wanneer wij verontwaardiging, of medelijden, of bewondering gevoelen, ten gevolge der aanschouwing van eenig onbezield, stoffelijk voorwerp, dat de gewone oorzaken en eigenaartige voorwerpen dier gewaarwordingen ons blootelijk voor den geest brengt of herinnert, dan wordt onze verbeelding aan het werk gebracht, en de uitwerking wordt verkregen door middel eener soort van dichterlijke schepping. Wij vormen voor onze eigene beschouwing eene lange reeks van beelden en verwantschappen, welke wij derwijze schikken, dat zij de levendigste werking doen op ons gevoel; en zijn dus ten deele bezig met de zamenstelling en afteekening van deze inwendige en ideeële schilderij van de voorwerpen onzer aandoeningen, en slechts ten deele met het genieten der gewaarwordingen, die op deze wijze worden opgewekt. In dien werkzamen en verhitten toestand der verbeelding, in die verdeelde en gespannen wekszaamheid vanden geest, ligt de voorname oorzaak van de eigenaartigheid der gewaarwordingen, welke bij de beschouwing van het schoone in ons opkomen.

Wij rekenen het ten slotte nog der opmerking waardig, dat deze eigenaartigheid nog vermeerderd wordt door de groote verscheidenheid en onbepaaldheid der gedachtebeelden en aandoeningen, die, zelfs in het eenvoudigste geval, door de aanschouwing van het schoone veroorzaakt kunnen worden. Zoodra wij eenige gemoedsbeweging onmiddellijk ondervinden, is er plaats voor aarzeling noch twijfel. Waar wij onrecht zien, gevoelen wij ons verontwaardigd, en waar wij vreugd of smart

op ons pad ontmoeten, ontvangen wij den overeenstemmenden indruk. Wij kunnen de gemoedsbeweging, die wij onzes ondanks ondergaan, niet wijzigen, en, schoon we al een enkelen uitstap in het aangrenzende rijk der verbeelding maken mogen, wij voelen niets sterk of onderscheiden, dan de onveranderlijke wezenlijkheid vóór ons. De zaak draagt zich geheel anders toe, wanneer wij voorwerpen voor ons hebben, met denkbeelden van smart of genot blootelijk verwant en slechts daarom vermogend, die aandoeningen bij ons op te wekken. Hier is vooreerst geene noodzakelijkheid of zekerheid, dat de aandoening opgewekt worde, en ten anderen geen bepaalde vorm, waarin zij zich aan ons voordoet. Al wat wij hebben, is een algemeene en onbepaalde indruk van eene bijzondere soort van aandoeningen, en eene zekere bewustheid, dat de voorwerpen vóór ons in staat zijn aan een reeks van denkbeelden geboorte te geven, met die aandoeningen verwant. De voorwerpen zelve echter schrijven hoogst zeldzaam den juisten vorm dier denkbeelden voor, en, terwijl eene ontzettende menigte losse analogieën en verwante herinneringen voor het oog onzer ziel voorbijgaan, wordt het aan ons zelven overgelaten die in zulke groepen te schikken, als wij verkiezen zullen; en wij worden telken oogenblik genoopt, den vorm onzer scheppingen te wijzigen en van den eenen kring van denkbeelden en indrukken in den anderen over te gaan. Zelfs waar wij op eenen enkelen vorm staren - op een marmeren beeld, bij voorbeeld, of eene gothieke kerk, - zijn wij gereed die schommeling der verbeelding te ondervinden - die onzekerheid en voortdurende veranderlijkheid in de voorwerpen onzer aandoeningen, en te gevoelen, dat er geenerlei indruk is, bepaaldelijk aan den vorm vóór ons geëigend, zoodat de verbeelding als het ware tusschen eene menigte van mededingers weifelt, wier regten gelijk zijn. Vooral dan echter is dit het geval, wanneer de schoonheid, die ons bekoort, van eene meer zamengestelde natuur is, en, gelijk in het geval van een schoon landschap, uit eene groote verscheidenheid bestaat van deelen en trekken, waarvan elk een bijzonder karakter of eene eigenaardige schakeering van uitdrukking bezitten kan. Zoo staan de indrukken, die wij van de aanschouwing van het schoone ontvangen, bijna in dezelfde verhouding tot die meer onmiddelijke, waarvan zij de afkaatsing zijn, als de indruk, die alle instrumentale muziek maakt tot dien der poëzij of der taal in 't gemeen. Hoeveel schoonheid en uitdrukking er in de muziek liggen moge:

waar zij zonder woorden worden voorgedragen, maakt zij op den geest slechts een onbepaalden indruk, terwijl zij tevens de verbeelding prikkelt, die leemte door eenig beeld of voorstelling aan te vullen, met het karakter van het geheel in overeenstemming. En die eigenaartigheid met het reeds vermelde vereenigd, zijn wij geneigd volkomen voldoende te achten ter verklaring van het onderscheid, dat wij gevoelen te bestaan tusschen het schoonheidsgevoel en die meer enkelvoudige en oorspronkelijke aandoeningen, waarin wij gelooven dat het kan worden opgelost.

Wij achten het aangevoerde voldoende, den lezer een algemeen denkbeeld te geven onzer theorie. Meer konden wij binnen de enge grenzen, waartoe wij beperkt zijn, niet hopen. Wij hebben echter tot nog toe slechts van die soorten van schoonheid gesproken, die wij vatbaar achten in eenige hartstocht, of aandoening, of levendig zielsgevoel te worden opgelost; maar, schoon deze ontwijfelbaar de hoogste soorten van schoonheid zijn, is het even zeker dat vele zaken schoon genoemd worden, die op zulk eene hooge verwantschap geene aanspraak maken kunnen. Wij moeten daarom herinneeren, dat, schoon elke schoonheid, waarvan men zeggen kan dat zij de ziel waarlijk treft en roert, bevonden zal worden aan de natuurlijke voorwerpen der menschelijke hartstochten en aandoeningen verwant te zijn, er velerlei zaken zijn, aangenaam en behagelijk genoeg om schoon genoemd te worden, blootelijk om hunne verhouding tot menschelijk genoegen en gemak; vele anderen, die behagen door denkbeelden op te wekken van menschelijke bekwaamheid en scherpzinnigheid, en velen die den naam van schoon verkrijgen door hunne verwantschap met menschelijke grootheid, ijdelheid en pracht. Het zal wel niet noodig zijn, die ondergeschikte verschijnselen omstandig te verklaren of met voorbeelden toe te lichten. Wij behoeven slechts te herinneren, dat ook hunne behagelijkheid op het groote beginsel rust der sympathieën met menschelijke gewaarwordingen, en verklaard wordt uit het eenvoudige en onbetwistbare feit, dat wij behagen scheppen in de onmiddelijke aanschouwing van menschelijken welstand, vindingrijkheid en pracht. Dat alles toch lost zich klaarblijkelijk op in het groote voorwerp onzer sympathie - menschelijk genot. Gemak en welstand zijn slechts een andere naam voor een lageren maar onmisbaren trap van dien toestand; bekwaamheid en vindingrijkheid zijn zoowel een bron van genot voor den-

gene, wien zij eigen zijn, als een middel om het genot van anderen te verhoogen; en rijkdom, weelde en pracht gaan, altans op een afstand, voor stellige oorzaken en hulpmiddelen van dat genot door. Alle schoonheid van gelijkmatigheid en evenredigheid, ook in de werken der natuur, gaat van dezelfde bron uit, ten deele door de blijkbare analogie met werken van menschelijke bekwaamheid, en ten deele, omdat zij ons de scheppende kracht en wijsheid voor den geest brengen, onder wier bestel het lot der menschen geplaatst is. De denkbeelden dus, met die eigenschappen verwant, zijn, schoon ze zelden tot de hoogte eener werkelijke gemoedsbeweging klimmen, kennelijk in zekere mate behagelijk en belangrijk, en kunnen, wanneer in één voorwerp verscheidene zamenloopen, een vrij hoogen graad van schoonheid bereiken. Wij achten het echter onnoodig, die stellingen te vervolgen in alle slotsommen en gevolgtrekkingen, waartoe zij als van zelve leiden.

Wij kunnen evenwel onze ontwikkeling niet besluiten, zonder nog een woord te zeggen over het bloot zintuigelijk of fyzisch genot, dat in enkele gevallen den naam van *schoon* schijnt te verwerven voor de voorwerpen, waardoor het wordt voortgebracht, en waaraan door sommigen eene zoo overdrevene waarde gehecht is. Enkele zamenstellingen van geluiden, muziekale akkoorden genoemd, zijn aangenaam aan degenen die een muziekaal gehoor bezitten, schijnbaar volgens eene oorspronkelijke wet onzer natuur en onafhankelijk van eenige verwantschap; en enkele kleuren en zamenstellingen van kleuren of effekten van licht en schaduw, schijnen instinktmatig op de zelfde wijze aangenaam te zijn.

Vooral het laatste heeft in verschillende schoonheidstheorieën grooten naam gemaakt, en men heeft in de zamenvoeging van enkele tinten en de bloot optische uitwerking van gemengde of gebroken massa's van licht en schaduw, een aanmerkelijk schoonheidselement willen vinden. Wij zijn er zoo verre van af, met die stelling vrede te hebben, dat wij bijna geneigd zouden zijn aan geheel het bestaan van eenig zoodanig zintuigelijk genot te twijfelen, en het er in allen gevalle voor houden, dat, zoo er voor het oog eenig genot bestaat, dat niet tot eene verwantschap met menschelijke gewaarwordingen kan worden teruggebracht, het inderdaad uiterst zwak en weinig beteekenend zijn moet. Het oog ziet niets dan licht en dat licht meestal gekleurd. Het wordt door ongemeen schel licht onaangenaam aangedaan, even als het oor door een bij-

zonder schel geluid, de neusgaten door ongemeen sterken reuk, of het geheele lichaam door overdreven hitte of drukking. Gematigde hitte of gematigde drukking, hoe aangenaam zij zijn mogen, heeten wij echter niet *schoon*, en het valt niet makkelijk te zeggen, waarom gematigd licht, dat slechts een andere naam is voor eene niet te schelle kleur, met die benaming vereerd wordt. Wat nu de bijzondere kleuren aangaat, wij zijn wederom onwillig te gelooven, dat de eene op zich zelve schooner is dan de andere, of dat zij immer eenige schoonheid bezitten, ten zij dan door hunne verwantschap met belangwekkende voorwerpen. Het is altans zeker dat er geene kleur bestaat, die overal schoon zou zijn. Helder en zacht groen is schoon, omdat het de dos is der lente, en zacht en helder blaauw, omdat wij het in den onbewolkten zomerschen hemel zien, en rood en vermiljoen, wijl het op de wangen der onschuld bloost. Maar vermiljoen zou niet schoon zijn op het gras - of groen op de wang - of blaauw op een van beiden. Wat harmonie of kompozitie van kleuren betreft, waarvan wij in de taal der schilders zoo dikwerf hooren gewagen, wij zijn soms geneigd geweest tte twijfelen, of het, ten zij dan dat men er van spreke met betrekking tot de praktitsche zwarigheden der kunst, iets anders meene dan het natuurlijk en gemeen voorkomen van gekleur de voorwerpen, door dezelfde atmosfeer gezien, of, zoo het de bron is van genot, het is er eene van een zeer onbeduidend genot, en daarom naauwelijks den naam van schoonheid waardig. Denk u al de kleuren der natuur op een breed paneel naast elkander geschikt, volgens de keurigste regelen dier vooronderstelde harmonie, en in lijnen, zoo bekoorlijk golvende als eenig kunstenaar ze kan vormen, is er eenig verstandig mensch, welke die vertooning schoon zou heeten, of het der moeite waard zou achten, er voor de tweede maal naar om te zien? Er zij dan eene zekere natuurlijke schoonheid of voegzaamheid, in de zamenschikking van komplementaire kleuren: zij is te onbeduidend, om in eene algemeene theorie eene plaats te verdienen. En toch, men heeft dikwerf beweerd dat de schoonheid, die wij zien in schilderijen van voorwer pen, welke op zich zelven onaangenaam zijn, alleen aan de uitwerking der schitterende en harmonieëerende kleuren, en aan de massa's licht en schaduw, die in de voorstelling kunnen gebezigd worden, moet worden toegeschreven. De morsige en gescheurde lompen van een bedelaar, zegt men bij

voorbeeld, kunnen in eene schilderij een' hoogen graad van schoonheid erlangen, omdat zij, blootelijk als objekten van ons gezicht beschouwd, dikwerf schoone effekten van koloriet en schaduw kunnen opleveren, en deze worden in de nabootsing, afgescheiden van de onaangename bijomstandigheden, bewaard of verhoogd. Maar wanneer tinten en schaduwen uitsluitend de bronnen waren van dat genot, en wanneer dat genot verminderd in stede van verhoogd werd door de gedachte, welke, hoe voorbijgaande dan ook, bij ons moet opkomen, dat zij zich aan ons voordoen in eene nabootsing van walgelijke voorwerpen, den volgt daaruit, dat het genoegen en de schoonheid vermeerderd zou worden, wanneer er *geene nabootsing van eenigerlei voorwerp* was, en wij bloot de tinten en schaduwen zagen, zonder dat ze op eenig bijzonder onderwerp waren toegepast. - Daarenboven, zoo het waarlijk voor iemand, buiten den beoefenaar der kunst, mogelijk ware zijne aandacht te beperken blootelijk tot het koloreit en de schaduweering eener schilderij, dan zou er ook weder geen voorwerp zoo walgelijk zijn, of het zou het onderwerp kunnen zijn eener schoone nabootsing. Een stuk rottend vleesch of eene etterende zweer, of de lappen die daaromheen waren gewonden, kunnen de schitterendste tinten, en de schoonste verdeeling van licht en schaduw ten toon spreiden. Gelooft men werkelijk dat zulke proefnemingen gelukken zouden? En zouden er in waarheid in de bedoelde schilderij geene andere eigenschappen voorhanden zijn, waaraan hare schoonheid kan worden toegeschreven, dan aan de zintuigelijke uitwerking van hare kleuren? Waarlijk zijn er; en een enkel woord zal genoeg zijn om het aan te toonen.

Vooreerst is reeds de gedachte aan de bekwaamheid en het talent des kunstenaars aangenaam; - een talent en eene bekwaamheid, op zich zelve reeds genoegzaam, om onvermengd genot voort te brengen. Maar daarenboven gelooven wij, dat aan de onderwerpen zelve, die men ons als bloot walgelijk wilde voorstellen, velerlei aangename denkbeelden verwant zijn. De aanschouwing van menschelijke ellende en verval is in allen gevalle geen *onverschillig* schouwspel, en, waar het ons wordt voor oogen gesteld, zonder onze zintuigen oogenblikkelijk onaangeaam aan te doen, of ons werkdadig medelijden te eischen, kan het een sympathizeerenden indruk opwekken, die verre van onaangenaam is. Menig bevallig gedicht heeft de ellende van bedelaars ten onderwerp, en waarom zoude ze

minder voor eene schilderij passen? De bedelaars van den schilder daarenboven, zijn gewoonlijk onder de meest belangwekkenden van die belangwekkende klasse; - of jonge en bevallige kinderen, wier gezondheid en vrolijkheid aandoenlijk bij hun morsig gewaad en bij de verwaarloozing en ellende, waartoe zij bestemd schijnen, afsteken; - of oude en eerwaardige personen, die met de geknakte stemming van hunnen toestand, iets van de waardigheid en achtbaarheid van den ouderdom schijnen te vereenigen, en het menschdom te verwijten schijnen, dat hoofden, zoo oud en zoo grijs, aan de woede van den onverbiddelijken storm zijn blootgesteld. Wanneer dergelijke schilderijen zulke pathetische denkbeelden opwekken, schijnt het eene willekeurige blindheid, hunne schoonheid slechts aan het zintuigelijk effekt van hun koloriet, en aan de opzettelijke voorbijgang dier denkbeelden toe te schrijven.

Zooveel over het vermeend zintuigelijk genot, dat het oog in de zamenstelling van kleuren en tinten vinden zou. Wij laten het aan onze lezers over dezelfdebeginselen op de beweerde zintuigelijke schoonheid van enkele geluiden toe te passen. Het is hier zeker duidelijker, dat er inderdaad zulk een zintuigelijk genot bestaat, en dat het een grooter deel uitmaakt van de schoonheid der geluiden, dan kleuren en tinten van de schoonheid der zichtbare voorwerpen; maar zoodra het schoonheidsgevoel eene werkelijke gemoedsbeweging wordt, is het ook hier de vrucht eener verwantschap - eene verwantschap met de hartstochtelijke toonen der menschelijke stem - met de tooneelen, waaraan die schoone geluiden geëeigend zijn - met de gedachte waaraan zij gehuwd zijn - het doeleinde waartoe zij bestemd zijn, of het bloote talent en genie van den kuns tenaar, door wien zij zamengeschikt zijn of uitgevoerd worden.

Zullen wij het wagen aan een betoog, dat velen misschien reeds te lang heeft geschenen, nog een enkel woord toe te voegen, om den invloed aan te wijzen, die onze theorie, waar zij algemeen werd waargenomen, oefenen zou op de lastige en verwarrende geschilpunten over den standaart van den goeden smaak, welke dikwerf tot zoo langwijlige en onaangename woordentwist hebben aanleiding gegeven. Wanneer de zaken geene schoonheid hebben uit zich zelven, maar alleen in zoo verre als zij dienen om belangrijke denkbeelden voor den geest te brengen, dan is ieder voorwerp, dat werkelijk zulk een denkbeeld bij eenig persoon opwekt, voor die persoon *schoon*;

en het is niet slechts waar, dat men over de smaken niet moet twisten; maar dat elke smaak gelijkelijk goed en zuiver is, in zoo ver ieder slechts van zijne eigene bevindingen spreekt. Wanneer iemand eene zaak schoon noemt, kan hij inderdaad twee geheel verschillende verklaringen bedoelen: - hij kan meenen dat zij hem genoegen geeft, wijl ze eene belangrijke gewaarwording bij hem opwekt, en in dien zin is er geen twijfel, of, zoo hij slechts waarheid spreekt, is de zaak schoon en behaagt hem op volkomen dezelfde wijze, als alle zaken behagen aan degenen, door wie zij schoon gevonden worden. Maar wanneer hij zeggen wil dat de zaak eene eigenschap bezit, waardoor zij aan ieder schoon moet voorkomen, en dat bijieder, wien ze zoo niet dunkt, de schuld ligt aan een zintuigelijk gebrek of aan een vooroordeel, dan is hij even onredelijk en dwaas, als zij van hunnen kant zijn zouden, die hem overtuigen wilden, dat hij geenerlei indruk van schoonheid ontvangen heeft.

Elke smaak derhalve is even juist en zuiver, ten opzien van dengene wiens smaak hij is, en wat iemand duidelijk gevoelt schoon te zijn, is schoon voor hem, hoe andere menschen er ook over denken mogen. Dit alles volgt onmisbaar uit onze theorie; maar het volgt er geenszins uit, dat alle smaken even goed of wenschelijk zijn zouden, of dat het onmogelijk zijn zoude aan te wijzen, welke in waarheid de beste en de benijdenswaardigste is. Het eenige gebruik van de gave van den smaak, is, een onschuldig genot te verschaffen en werkzaam te zijn ter ontwikkeling en verfijning van ons zedelijk gevoel; en zeker zal hij van die gave het meest genot hebben, die de meeste en hoogste schoonheden ontdekken kan. Maar wanneer schoonheid in de terugkaatsing bestaat onzer neigingen en sympathieën, spreekt het van zelve, dat hij de meeste schoonheden zien zal, wiens neigingen de warmste en de meest geoefende zijn - wiens verbeelding het levendigst is - en die zich zelven het meest gewend heeft op de voorwerpen te letten, waardoor hij omringd is. In zoo ver blootelijk van eigen gevoel en genot sprake is, schijnt het dus onwedersprekelijk dat de beste smaak die is, welke bij de warmste neigingen, de werkzaamste verbeelding en den naauwlettendsten geest van opmerking behoort. Met even veel recht zal men er toe mogen besluiten, dat ieders schoonheidsgevoel ongeveer in evenredigheid zal zijn met den graad zijner gevoeligheid en maatschappelijke neigingen, en dat zij, die geenerlei gehechtheid gevoelen voor bezielde wezens,

even ongevoelig zijn zullen voor schoonheid in uitwendige voorwerpen, als hij, die geen oor heeft voor de stem eens vriends, ook doof zal zijn voor hare echo.

In zoo verre het schoonheidsgevoel bloot als een bron van genot beschouwd wordt, schijnt deze de eenige onderscheiding, der aandacht waardig; en de enkele vorming, die wij aan onzen smaak geven kunnen, moet door het middellijk kanaal gaan van vorming onzer neigingen en opmerkingsvermogens. Zoodra wij echter niet slechts opmerkers maar scheppers van schoonheid zijn willen, en er een deel van ons geluk in stellen om - als kunstenaars, als schilders, als dichters, of op welke wijze ook - voor het genot van anderen werkzaam te zijn, dan zullen wij inderdaad aan eene nieuwe onderscheiding van smaken en aan eene vorming van geheel verschillenden aart behoefte hebben. Wie slechts zijn eigen genot bedoelt, zal even bekoord worden door voorwerpen, die machtige aandoeningen opwekken, ten gevolge van persoonlijke en toevallige verwantschappen, als door die, welke gelijksoortige aandoeningen opwekken, door middel van verwantschappen, die algemeen en onverderfelijk zijn. Voor hem zijn al de voorwerpen der eerste soort in waarheid even schoon als die der andere - en voor zijn eigen genot is de schepping der schoonheid van de eene klasse eene even belangrijke werkzaamheid als van die der andere. Maar, zoo de eerzucht hem prikkelt, om schoonheden te scheppen voor het genoegen van anderen, dan zal hij omzichtig moeten zijn, slechts zulke voorwerpen te bezigen, welke de natuurlijke teekenen en onafscheidelijke begeleiders zijn van aandoeningen, waarvoor het grooter deel dermenschen vatbaar is, en zijn smaak zal den naam van slecht en valsch verdienen, wanneer hij aan het algemeen voorwerpen voor schoon opdringt, die geen kans hebben om voor de meerderheid der menschen met eenigerlei belangrijke indrukken verwant te zijn.

Voor ieder op zich zelven dus, is geen smaak slecht of valsch, en het eenige onderscheid, der opmerking waardig, is dat tusschen zeer veel en zeer weinig. Wie een koud hart, eene loome verbeelding en geen gewoonte van opmerking heeft, kan schier nergens schoonheid in ontwaren, terwijl anderen, vol van goedwilligheid en gevoeligheid, en gewend op al wat hen omringt te letten, ze bijna overal zien. Het doet er weining toe, hoe andere menschen over de voorwerpen hunner bewondering denken; noch behoeven zij te vragen, of het

algemeen verwonderd en geërgerd zijn zoude, wanneer men wilde, dat het in hunne bewondering zou deelen. Zoolang zij dit niet vorderen, behoeft die vooruitgeziene tegenzin hun geen onaangenamen indruk te maken, noch magde gissing daarvan bij anderen minachting jegens hen wekken. Eene vreemde afdwaling inderdaad onzer ijdelheid, dat wij andere menschen minachten omdat zij gelukkig zijn - omdat zij bronnen hebben van genot, waarin wij niet deelen kunnen! En toch is dit de eigenlijke grond van den medelijdenden glimlach, welken wij ten beste hebben voor personen, die niets verlangen dan hunnen eigenen smaak ongehinderd te genieten; - want, zoo er in de theorie, welke wij ontwikkeld hebben, eenige waarheid is, zoo is geen smaak volstrekt goed of slecht, daar de voorwerpen, waarin ieder behagen schept, werkelijk dienen moeten, om aan dien persoon die algemeene aandoeningen en neigingen voor den geest te brengen, waarop overal het schoonheidsgevoel berust. Het ongeluk echter is dat wij alle personen, die hunnen smaak mededeelen, en vooral hen, die het een of ander ten hunnen genoegen voortbrengen, beschouwen als eenigermate aan het algemeen de wet voorschrijvende en een afgod oprichtende ter algemeene aanbidding, en van daar die onverdraagzame behandeling van alle bijzondere opvattingen van schoonheid, en de onmisbare belaching, die alle afwijkingen van aangenomen standaarts vervolgt. Die onverdraagzaamheid echter, wij erkennen het, wordt dikwerf opgewekt door een geest van prozelytisme en aanmatiging in hen, die hunne toevallige verbindingen verkeerdelijk voor algemeene en natuurlijke aanzien; en het gevolg is, dat gekrenkte ijdelheid de bron verdroogt van hun eigen genot, en, door eene nieuwe verwantschap met algemeene verachting en belaching, de voorwerpen hunner vroegere voorliefde berooft van de bekoorlijkheid, waarmede zij door eenige onschuldige, maar toevallige verwantschap bekleed waren.

Daar ieder in de voorwerpen, welke hem omringen, eenige bijzondere verwantschappen ontdekken moet, die niet door anderen kunnen gezien worden, moet ieder eenige bijzondere opvattingen van schoonheid hebben, en dus tot op eene zekere hoogte een smaak, welken het algemeen niet kan deelen, en dus als valsch en verkeerd beschouwen moet. Voor hen echter, die geen aanspraak maken op algemeene bewondering, zou het hard zijn die bron van genot te moeten opgeven, en zelfs voor hen, die naar de toejuiching jagen van het algemeen, zou het

misschien, ware het mogelijk, de wijsste keuze zijn, twee smaken te hebben - eene om te genieten, eene andere om zich bij hunne werkzaamheden naar te regelen - de laatste gegrond op algemeene verwantschappen; - de eerste geleid door alle mogelijke toevallige en individueele verbindingen, waardoor zij zelven met liefde op de omringende natuur en de voorwerpen hunner geheimzinnige bewondering zien konden, zonder zich aan een vruchteloos beroep te wagen op de sympathie van het algemeen.

Is de bloem eens geknakt of van vriendschap of min.

(*Naar den Amerikaanschen Dichter* C.F. Hoffman.)

Is de bloem eens geknakt of van Vriendschap of Min
In het hart, dat verraad vond voor trouw en voor eer,
Geen Genegenheidszon wekt er 't leven weêr in,
Want het groen van 't Gevoel bloesemt ééns - en niet meer.

Hoop, te dikwijls misleid in de lent' van 't bestaan,
Vlucht voor altijd het hart, dat haar koesteren mocht,
En de erinring, is 't uitzicht der hope vergaan,
Broedt getrouw op den puinhoop, door hartstocht gewrocht.

Men verhaalt dat de zwaluw de woning verlaat,
Waar vernieling heur nest onder 't rietdak bedreigt,
Wijl de nachtuil heur plaats in de muun kloof beslaat,
En er bouwt in het huis, dat ten ondergang neigt.

S.J. VAN DEN BERGH.

Mengelingen.

Mohammed en de Koran.

(*Vervolg van blz.* 421.)

VI. Geschiedenis van den Koran.

Eene der mildstvloeijende bronnen van misverstand en verkeerde voorstellingen van MOHAMMED'S leeringen en bedoelingen is ontstaan uit de verwarring van de later door de *Islam* aangenomene vormen met de oorspronkelijke leer van den Profeet. Geene Mohammedaansche belijdenisschriften of godsdienstige handboekjes, geene werken hunner wetenschappelijke Godgeleerden zelfs, waarin de ware lichtkern van den *Islam* in den digten nevel van overlevering en eigendunkelijke verklaring is gehuld, maar alleen en uitsluitend het boek van MOHAMMED'S openbaringen kunnen ons de leer en denkwijze van den Profeet, en hare wijziging en ontwikkeling onder de lotgevallen van zijn veelbewogen leven, met de vereischte zuiverheid doen kennen. Doch zelfs uit den *Koran* valt het niet zoo gemakkelijk, aanstonds tot juiste en duidelijke voorstellingen te geraken. Reeds in onze meermalen aangehaalde redevoering, klaagden wij over het verwarde zamenweefsel van onzamenhangende brokken, over den chaos van door elkander geworpene uitspraken van vroegeren en lateren tijd, die ons de *Koran* in zijne tegenwoordige gedaante aanbiedt. In de inleiding tot deze artikelen hebben wij de uitstekende verdiensten van WEIL, ook omtrent de kritische behandeling van den *Koran*, doen kennen; en schoon ons bestek ons niet zal toelaten de gedaante, die, volgens WEIL'S onderzoekingen, dit boek bezitten zou, indien MOHAMMED'S uitspraken daarin naar tijdsorde waren gerangschikt, in alle bijzonderheden te beschrij-

ven, achten wij echter een kort overzigt over de lotgevallen van dit merkwaardig geschrift noodzakelijk, om onze lezers te overtuigen, dat wij niet op lossen grond beweren, dat zelfs uit deze gewigtigste kenbron van het leven des Arabischen Profeets slechts met de hoogste omzigtigheid kan geput worden, en dat voorstellingen aangaande MOHAMMED, die van de gewone aanmerkelijk afwijken (hoedanige ook ons opstel bevat), zeer wel op goeden grond kunnen rusten, al schijnen zij door eene oppervlakkige beschouwing van den *Koran* niet te worden geregtvaardigd.

MOHAMMED ontving zijne zoogenaamde openbaringen niet als een gesloten geheel, als een zamenstel van godsdienstige leerstellingen, door de invlechting van leerzame geschiedenissen opgehelderd en aangeprezen; het waren telkens bijzondere aan. leidingen die de stem van zijne roeping, of van zijne hartstogten, die hij beide, helaas! evenzeer als de stem van God deed voorkomen, tot spreken bragten; de meeste zijner uitspraken kunnen slechts verstaan worden door de kennis der gebeurtenissen, waarop zij betrekking hebben, en de tegenstrijdigheden, die tusschen die uitspraken worden waargenomen, vallen gedeeltelijk weg bij eene naauwkeurige bekendheid met de omstandigheden, waardoor zij werden uitgelokt, en lossen zich gedeeltelijk op door het verschil, dat tusschen MOHAMMED'S vroeger en later leven, zoo al niet in zijne bedoelingen, althans in de middelen, wordt waargenomen, die hij tot bereiking zijner bedoelingen geoorloofd achtte. Men begrijpt ligt, hoe betreurenswaardig, in dezen stand van zaken, de gesteldheid is, waarin de *Koran* tot ons is gekomen.

MOHAMMED zelf heeft er waarschijnlijk nimmer aan gedacht, om eene, hetzij systematisch, hetzij chronologisch gerangschikte, verzameling zijner profetische uitspraken aan zijne volgelingen in handen te geven. Wij grondvesten dit vermoeden niet slechts daarop, dat eene systematische orde hem tot uitdrukkelijke terugroeping van tegenstrijdige uitspraken zou hebben genoodzaakt, dat eene chronologische rangschikking de verandering in zijne denkwijze duidelijk voor aller oogen zou hebben blootgelegd Het is waar, dat eene door MOHAMMED'S eigen bestel gemaakte, en door zijn eigen gezag bekrachtigde, verzameling zijner openbaringen, reeds bij zijn leven, ook voor minder scherpzienden, den bovendien reeds doorschijnenden sluijer zou hebben opgeheven, dien de moeijelijkheid, zoo niet onmogelijkheid, om zich volledige kennis van al zijne openbaringen te

verwerven, en de twijfel aan de echtheid, die zich ligtelijk hechten kon aan uitspraken, die aan gewigtige bedenking onderhevig waren, nog over de gebreken en zwakheden zijner profetische loopbaan gespreid hielden. Wij kunnen ons dus voorstellen, dat MOHAMMED, zoo zich ooit de gedachte aan hem heeft opgedrongen, dat hij verpligt was het woord zijner openbaringen, dat hij zoo dikwijls aan zijne volgelingen als het licht en den gids op hun pad, ook voor alle volgende tijden, had voorgesteld, in een volledig zamenstel te geven, hij met een' heimelijken schroom voor die gedachte zal zijn teruggeschrikt. Maar ware hij een man geweest van koel en voorzigtig overleg, hij zou berekend hebben, dat eene verzameling zijner uitspraken na zijnen dood behoefte zou worden voor de geloovigen, en dat dan die gebreken en zwakheden onvermijdelijk aan het licht moesten komen voor hen, die scherpzigtig genoeg waren, om door de aureole heen te zien, waarmede hem de waardigheid van eenen Gezant des Allerhoogsten omgaf; hij zou beseft hebben, dat vele moeijellijkheden, die eene volledige uitgave zijner openbaringen belemmerden, nog het best door hem zelven konden worden uit den weg geruimd, en dat deze arbeid, gelijk de uitkomst zoo duidelijk geleerd heeft, niet zonder groot gevaar aan zijne opvolgers kon worden toevertrouwd, voor wie, zoo zij waarlijk geloovig waren, elke uitspraak van hunnen Profeet hetzelfde goddelijke gezag bezat, en die niet, gelijk hij zelf, het vermogen hadden, om door eene als authentiek geldende verklaring de tegenstrijdigheden te nivelleren; eindelijk zou hij welligt, ook daar waar hij zich zelven niet geheel voldoen kon, op het blind vertrouwen van de mssaa zijner volgers en de staatkunde hunner hoofden, die er geen belang bij hadden om eenig voorwendsel te baat te nemen, ten einde het door den Profeet opgetrokkene gebouw weder omver te werpen, hebben mogen staat maken; - ten minste zou ook daar de uitkomst die verwachting niet hebben gelogenstraft, al blijft het ons, meer nuchteren Westerlingen, een onoplosbaar raadsel, hoe de tastbare onvolkomenheden van den *Koran* zoo weinig nadeel aan zijn gezag hebben toegebragt, dat de orthodoxe leer dien zelfs als het eeuwige ongeschapene woord van God leert beschouwen.

Maar MOHAMMED, schoon niet van zekere, hem zelven misschien slechts ten halve bewuste, sluwheid ontbloot, was minder een man van overwegingen, dan van daden, en gelijk zijne godsdienstige overtuiging meer uit den indruk van het goddelijke,

dan uit vorschend nadenken geboren was, zoo regelde hij ook zijn leven naar den indruk der omstandigheden, en niet naar de overleggingen van het studeervertrek. Maar al te ras en onbedacht sprak hij vaak het woord, dat de drang der omstandigheden hem ontperste; en zoo niet de strijd met vroegere uitspraken oogenblikkelijken twijfel of weêrspraak wekte, schijnt hij er zich weinig om bekommerd te hebben, of alles wat van zijne lippen vloeide, in volkomene onderlinge harmonie was. Wij weten niet, dat hem immer in zijn leven iets is voorgekomen, waardoor hij genoodzaakt werd op dien weg stil te staan, en over het verkeerde zijner handelwijze na te denken. Mogten zijne tegenstrijdigeleeringen en geboden soms al eenige bedenking wekken, altijd vond hij in zijn' overwegenden invloed op de massa, en in de tooverkracht van zijn woord, het middel om die tot zwijgen te brengen, en wij zien, dat hij tot aan het einde zijns levens, waarvan hij het juiste tijdstip toch niet met zekerheid voorzien kon, steeds voortging nieuwe bevelen te geven en vroegere uitspraken te wijzigen, eene vrijheid, die wij ons wel kunnen begrijpen, dat hij niet dan met zijn leven wilde opgeven, waarin het ons dus niet verwondert, dat hij zich door geene vrijwillige beperking wilde laten binden[1].

Het is waar, dat de zorgeloosheid van MOHAMMED omtrent de volledige bewaring zijner openbaringen, ons die niet slechts in eene verwarde massa heeft doen ontvangen, maar ons tevens den waarborg ontneemt, dat er geene voor ons zijn verloren geraakt, die hij zelf zou hebben gewenscht te behouden, en dat geene onechte uitspraken met die van MOHAMMED

(1) Hier verdient eene merkwaardige overlevering vermeld te worden, door WEIL, *Moh. d. Proph.*, bl. 383 en *Einl.*, blz. 45, aangehaald. ABDALLAH IBN MAS'OED verhaalt: ‘Eens zeide mij MOHAMMED een Koranvers voor; ik leerde het van buiten en schreef het op in mijn aanteekenboek. Dit vers kwam mij den geheelen nacht niet uit de gedachten; toen ik het echter 's morgens in mijn boek wilde nalezen, vond ik het blad, waarop ik het geschreven had, geheel blank. Ik gaf daarvankennis aan den Profeet, die mij antwoordde: Dit vers is gisteren weder teruggenomen.’
Wie zal ons zeggen hoevele openbaringen op dergelijke wijze zijn *teruggenomen*, d.i. door MOHAMMED, waar het nog in zijne magt stond, verdonkerd? En wanneer wij zien, dat reeds in eenige van de oudste der thans voorhandene *Sura's* van een boek met den naam van *Koran* wordt gesproken (zie de plaatsen bij MARACCI, *de Alcorano*, p. 41,) zullen wij dan aannemen, dat die naam daar alleen de weinige *nog oudere* verzen aanduidt, die thans nog voorhanden zijn, of zullen wij niet veeleer WEIL'S gevoelen (*Moh. d. Proph.*, blz. 384) deelen, dat van MOHAMMED'S vroegste openbaringen welligt een aanmerkelijk deel later onderdrukt is?

vermengd zijn. Wel beweren de Muzelmannen, dat al de openbaringen van MOHAMMED onmiddellijk door zijne volgers van buiten geleerd, en zonder eenig bijvoegsel in den *Koran* bewaard zijn; doch er zijn ons zelfs feiten bekend, die hunne bewering hoogsttwijfelachtig maken. Als bij de algemeene verslagenheid. welke MOHAMMED'S dood onder de geloovigen te weeg bragt, die misschien hunnen Profeet voor onsterfelijk hadden gehouden, ABOE BEKR het volgende Koranvers(1) opzeide: 'MOHAMMED is slechts een gezant; ook de gezanten die hem voorgingen zijn gestorven; zoudt gij dan, indien hij stierf of vermoord werd, u omwenden op uwe hielen? Wie dat doet, kan God geene schade doen, maar God beloont de dankbaren,' scheen het allen, volgens eene overlevering van ABOE HOREIRA, dat zij nimmer van zulk een vers iets gehoord hadden. Werpt deze omstandigheid gegronden twijfel op de echtheid van het aangehaalde vers, en doet zij aan eene list van ABOE BEKR denken, dan moet zich die twijfel ook over eenige andere uitspraken des *Korans* uitstrekken, waar insgelijks MOHAMMED'S sterfelijkheid uitdrukkelijk geleerd wordt(2). Van den anderen kant geeft ons de volgende, niet bestredene, overlevering een merkwaardig voorbeeld van eene uitlating: 'OMAR IBN AL-CHATTAB zeide eens op den kansel: Indien ik niet vreesde, dat de menschen zeggen zouden, OMAR heeft bijvoegselen op den *Koran* gemaakt, zoo zoude ik er de volgende verzen hebben bijgeschreven, want, bij God! ik heb ze bij het leven van den Profeet gelezen: "Keert u niet af van uwe vaderen, want dat is ondankbaarheid. Een man of eene vrouw, welke echtbreuk plegen, moeten gesteenigd worden; dat is de straf, die God over hen bestemd heeft; God is de verhevene en alwijze."' Eindelijk moeten wij nog vermelden, dat de Schïïten eene geheele *Sura* bezitten, van welker opzettelijke onderdrukking, ten nadeele van ALI, zij den Sonniten schuld geven; want schoon de echtheid dezer *Sura* ook ons aan de gegrondste bedenking onderhevig schijnt, leert ons echter de daarop betrekkelijke beschuldiging, die zich tevens tot andere, volgens der Schïïten eigene getuigenis, geheel verlorene plaatsen ter gunste van ALI uitstrekt, dat bij de Muzelmannen zelven de integriteit van den *Koran* niet boven allen twijfel verheven is, en dat er maar al te veel

(1) *Sura* III: 138, waar dit vers den zamenhang schijnt te storen.
(2) Men zie over deze belangrijke kwestie WEIL, *Mohammed der Prophet*, blz. 332, 333, 350; *Einleit. in den Koran*, bl. 43.

grond bestaat om te gelooven, dat MOHAMMED'S opvolgers geene zwarigheid vonden, om hun gezag des noods door uitlatingen of toevoegselen tot den *Koran* te bevestigen[1].

Met dit al is het er verre van af, dat MOHAMMED volstrekt geene zorg voor de opteekening zijner openbaringen zou gedragen, en hare bewaring geheel aan het geheugen zijner medgezellen zou toevertrouwd hebben. MOHAMMED zelf was zeker niet vlug met de pen, in eenen tijd, waarin schrijven een zeld zaam talent was, schoon verschillende overleveringen ons beletten aan te nemen, dat hij der schrijfkunst, tot aan zijnen dood toe, geheel onkundig zou geweest zijn[2]. Maar menigvuldige malen vinden wij van MOHAMMED'S secretarissen gewag gemaakt, en het lijdt geen' twijfel, of het was eene hunner belangrijkste diensten, de openbaringen van den Profeet voor de vergetelheid te bewaren. Wij leeren het duidelijk uit de volgende overlevering, die tezelfder tijd ook merkwaardig is, als bewijs, hoe MOHAMMED de vrijheid, die het gemis van een afgesloten boek zijner openbaringen hem verschafte, tot, door de omstandigheden gebodene, wijzigingen wist aan te wenden. Als het vers geopenbaard werd: 'De geloovigen, die te huis zitten, en zij, die voor het geloof kampen, zullen (in Gods oog) niet met elkander gelijkstaan.' vroegen ABDALLAH IBN DJAHSCH en ABDALLAH IBN OMM MAKTOEM: 'Wij zijn blind; is er voor ons geene uitzondering?' Dadelijk daarop ontving MOHAMMED, onder hevige convulsies, den last van Godswege, om de woorden er bij te voegen: 'met uitzondering dergenen, die aan ligchaamsgebreken lijden,' en de secretaris ZEID IBN THABIT kreeg bevel, om het schouderblad te nemen, waarop dit vers reeds was geschreven, en de later geopenbaarde woorden in te lasschen[3]. Een ander bewijs, dat de *Koran* ten minste bij gedeelten geschreven was, levert ons het blad, dat OMAR bij zijne zuster FATIMA vond, en dat de oorzaak zijner bekeering tot den *Islam* werd[4]; een derde vinden wij in hetgeen ons van ABD-

(1) Deze *Sura* is het eerst in *Europa* bekend geworden door de mededeeling van den Heer GARCIN DE TASSY, in het *Journal Asiatique* voor Mei, 1842, bl. 433 vgg Men vergelijke over deze *Sura* WEIL, *Einleitung*, blz. 80 vgg.

(2) Men zie over de vraag, of MOHAMMED schrijven kon, WEIL, *Moh. d. Proph.*, bl. 46, 178, 330; *Einleit.*, blz. 42.

(3) Deze plaats staat *Sura* IV: 97, en de ingelaschte woorden zijn deze: غير اولى الضرر. De aangehaalde overlevering wordt vermeld door SALE in de Aant op deze plaats, bl. 73 (der uitgave van 1836), en door WEIL, *Einl.*, blz. 45.

(4) Zie WEIL, *Moh. d. Prophet*, bl. 80.

ALLAH IBN SA'D, een' voormaligen secretaris van MOHAMMED, verhaald wordt, dien hij bij de verovering van *Mekka* liet ter dood brengen, wijl hij Koranverzen vervalscht had, die hem door MOHAMMED waren voorgezegd[1]. Maar nog een meer algemeen bewijs hebben wij in de namen, die MOHAMMED zelf aan zijne openbaringen gaf. Zij dragen toch in het boek, waarin zijne uitspraken staan opgeteekend, niet alleen den naam van *Koran*, d.i. *lezing*, doch die zich des noods nog van *uit het geheugen opzeggen* liet verstaan[2], maar ook dien van *Kitab*, of *Schrift*, die onmogelijk anders dan van iets geschrevens, al ware het ook slechts in fragmenten en op losse bladen, kan verstaan worden[3].

Aan den anderen kant mogen wij echter veilig aannemen, dat de afschrijften van den *Koran* hoogstzeldzaam zullen geweest zijn; dat niemand hoogstwaarschijnlijk in het bezit was van een volledig exemplaar, en dat, zoo al MOHAMMED al zijne openbaringen mogt hebben laten opteekenen, hij echter geen' prijs zal gesteld hebben op aller bewaring, daar zoo vele slechts tijdelijke waardij hadden, en slechts voor eene bepaalde gelegenheid golden, ja, hij de vernietiging van sommige uitspraken, die door latere weêrsproken werden, wenschen moest, en waarschijnlijk zoo veel mogelijk zal bevorderd hebben. Wij kunnen dus gerustelijk zeggen, dat zij niet in den geest, veelmin naar het uitrukkelijk bevel, van MOHAMMED gehandeld hebben, die, misschien met enkele door de Staatkunde gebodene uitzonderingen, even zooveel zorg hebben gedragen, om ook het onbeduidendste woord, dat hij voor openbaring had uitgegeven, zonder eenige verandering of wijziging, voor de nakomelingschap te bewaren, als zij de inachtneming van alle orde, hetzij die van tijd, of van zaken, op de schromelijkste wijze hebben verwaarloosd.Alles wat van MOHAMMED'S openbaringen op perkement, leder, palmbladen, beenderen, steenen en dergelijk ruw schrijftuig geschreven, onder de Muzelmannen verstrooid was, werd zonder eenige schifting bijeengezameld; bij de verdeeling in hoofdstukken werd waarschijnlijk het bijeengeschrevene

(1) Zie WEIL, *Moh. d. Pr*, bl. 220.
(2) Zie HAMAKER op PS.-WAKEDI, *de expugnatione Memphidis et Alexandriae*, bl. 10.
(3) Dit wordt niet weggenomen door de opmerking, dat de drie namen des Korans: *Koran, Kitab* en *Forkan*, met de drie Joodsche namen der H.S. סֵפֶר , מִקְרָא en פֵּרוּשׁ overenstemmen, en daaraan waarschijnlijk ontleend zijn.

gewoonlijk ook bijeengehouden; meermalen echter werden ook verschillende brokken zaamgevoegd, waarbij het bij de Arabieren ook in hoogeren prozastijl telkens wederkeerende rijmwoord eenigermate tot leidraad (schoon ook een' zeer bedriegelijken) schijnt gestrekt te hebben; eindelijk worden de aldus ontstane hoofdstukken, *Sura's* genoemd, en 114 in getal, naar geen hooger beginsel geordend, dan dat hunner respectieve lengte, zoodat, met uitzondering der eerste *Sura*, die een kort gebed ter inleiding bevat, de langste hoofdstukken voorop zijn geplaatst, en zij naar het einde trapswijze in omvang afnemen(1).

Welke schuld wij dus aan MOHAMMED, hetzij in het valschelijk als Gods woord verkonden van wat de stem zijner eigene begeerten en hartstogten was, hetzij in het verzuim van een duidelijk en zamenhangend overzigt zijner leer te geven, dat ten gids voor volgende tijden kon strekken, - geneigd mogen zijn toe te kennen, aan de, voor eene verzameling van uit den hemel geopenbaarde uitspraken zoo weinig voegende, gestalte, waarin de *Koran* tot ons is gekomen, is hij ten eenemale onschuldig. De dood van vele der beste kenners des *Korans*, in wier geheugen hij een' tijdlang wel genoeg bewaard mogt geacht worden, ten gevolge van den krijg met den valschen Profeet MOSEILAMA, en de vrees, door OMAR geopperd, dat zoo na korten tijd de geheele *Koran* zou verloren gaan, schijnen het eerst ABOE BEKR op het denkbeeld te hebben gebragt, om eene verzameling van MOHAMMEDS openbaringen te beproeven, en tegen de bedenkingen van ZEID IBN THABIT door te zetten, die den hem daartoe opgedragen' last, op grond, dat de Profeet van zoo iets nimmer gewaagd had, aanvankelijk van zich wilde wijzen. Later bragt hij dien echter met behulp van eenige andere kenners des *Korans* ten uitvoer, al gelooven wij, wegens gemakkelijk uit het voorafgaande op te maken redenen, niet aan de overlevering, dat hij daarbij de orde zou gevolgd zijn, waarin hij de verschillende hoofdstukken aan MOHAMMED plagt voor te lezen. Het is voor het overige hoogsttwijfelachtig, of ABOE BEKR'S verordening nog wel verder, dan tot eene verzameling der bouwstoffen leidde, en of niet aan OTHMAN de dubbelzinnige verdienste toekomt,

(1) Het woord *Sura* komt in den tekst des *Korans* zelven negenmaal voor; maar het is niet volkomen duidelijk, wat MOHAMMED er mede bedoeld hebbe. Waarschijnlijk beteekent het eene rij of reeks van verzen, die te gelijker tijd of bij dezelfde gelegenheid geopenbaard werden, en komt het overeen met het Rabbijnsche שׁוּרָה , dat ook vaak in den zin van *regel, rij* of *recks* wordt gebezigd. Vgl WEIL, *Moh. d. Pr.*, bl. 362.

van die het eerst, doch altijd door de hand van ZEID IBN THABIT, in de tegenwoordige orde gebragt, en volledige afschriften van het geheel verspreid te hebben. Sommige berigten toch doen OTHMAN'S uitgave als de eerste volledige verzameling der verspreide deelen des *Korans* voorkomen(1), ofschoon zijn arbeid gemeenlijk als eene nieuwe redactie wordt voorgesteld, waarbij hij wel geene zorg droeg voor de verbetering der orde, maar ten minste de éénheid te herstellen trachtte, die door de talrijke, deels in ABOE BEKR'S uitgave opgeteekende, deels langzamerhand vermenigvuldigde, varianten en afwijkingen, grootelijks schijnt te hebben geleden. Hierin ging trouwens OTHMAN op echt Vandaalsche wijze te werk, daar hij niet slechts aan ééne variant telkens boven alle andere uitsluitend de voorkeur gaf, maar tevens door den last, om alle vroegere afschriften te verbranden, de overige geheel en al vernietigde, en dus der kritiek van den Koran voor alle volgende eeuwen den pas afsneed, om in het streven naar een' zuiveren tekst uit de toen nog voorhanden lezingen haar voordeel te doen. Het is waar, dat de Muzelmannen beweren, dat de varianten, door OTHMAN ter zijde geschoven, slechts provincialismen of dialectsverscheidenheden betroffen, - daar MOHAMMED, volgens eene overlevering, den *Koran* tegelijk in zeven Arabische dialekten geopenbaard had, - en dat de door ZEID op zijn bevel omhelsde lezing altijd die was, welke het meest met het Koreischitische dialekt overeenkwam. Doch, om niet te zeggen, dat die overlevering eene tastbare ongerijmdheid bevat, schijnt de volgende aan te toonen, dat de varianten veeleer den inhoud dan de uitdrukking betreffen, en welligt niet onbelangrijke bijdragen tot de kennis van MOHAMMED'S leer en leven bevatteden. ‘Telken jare in de maand *Ramadhan*,’ dus luidt de hier bedoelde overlevering, ‘herhaalde MOHAMMED, ten aanhooren van den Engel GABRIËL, wat hem tot dusverre van den *Koran* geopenbaard was, en men zegt zelfs, dat hij in zijn laatste levensjaar, dien tweemaal herhaald heeft; zoo dikwijls hij eene nieuwe lezing gaf, of iets achterwege liet, *waaruit de eerste zeven uitgaven ontstonden*, prentten zijne medgezellen deze varianten dadelijk in hun geheugen, en handelden overeenkomstig deze *bijvoegselen* of *veranderingen*.’ Wij achten het dus niet onwaarschijnlijk, dat OTHMAN, door de algeheele vernietiging van verschillende lezingen, die tot twist en tweedragt aanleiding konden geven,

(1) Zie WEIL, *Einl.*, bl. 47.

een' *Koran* heeft willen leveren, die aan allen zoodanigen strijd voor altijd een einde zou maken. Ja, het schijnt zelfs, dat hij zich aan de correctheid ten aanzien van spelling en taalregelen zeer weinig heeft laten gelegen zijn, daar eene overlevering hem bij het opmerken van spelfouten doet zeggen: ‘laat ze rusten! de Arabieren zullen ze wel uitspreken naar de regelen hunner taal,’ en, volgens eene andere, AIESCHA, op de vraag van HESCHAM IBN ORWA, hoe zoo vele fouten tegen de woordvoeging in den *Koran* gekomen waren, ten antwoord gaf: ‘door vergissing der afschrijvers’[(1)].

Hetzij nu inderdaad ABOE BEKR'S verzameling van bouwstoffen nog niet tot het vervaardigen van afschriften des *Korans* was aangewend, hetzij, - wat in het tegenovergestelde geval, bij de zeldzaamheid van schrijfmateriaal, en van dezulken, die de schrijfkunst magtig waren, niet minder waarschijnlijk is, - die afschriften in zeer geringe hoeveelheid voorhanden waren, het schijnt OTHMAN volkomen gelukt te zijn, alle voorhandene exemplaren te vernietigen, en de door hem zelven vervaardigde en naar de hoofdsteden des rijks gezondene kopijen aan den geheelen Islam op te dringen. Wij laten het aan zijnc plaats, of werkelijk sommige van OTHMAN'S eigenhandige afschriften zoo lang den tand des tijds hebben verduurd, en dus als standaarden bij de vaststelling van den tekst konden dienen, als vele Muzelmannen beweren[(2)]; maar meenen het althans als ontwijfelbaar te kunnen vaststellen, dat OTHMAN'S redactie, die van nu af aan uitsluitend in de afschriften gevolgd werd, de grondslag bleef voor alle volgende uitgaven des *Korans*, en geene veranderingen van eenig gewigt meer te lijden had. Evenwel zijn ook na hem weder eene menigte varianten ontstaan, die echter niet meer het eenmaal vastgestelde betreffen, maar deels in de letters van dezelfde gedaante, die eerst na OTHMAN'S tijd door diakritische punten onderscheiden werden, deels in de vroeger in het geheel niet bekende vokaalstreepjes, worden waargenomen. Deze punten en steepjes zijn eerst in de tweede eeuw der Hedjra uitgevonden, toen de uitspraak van vele woorden, die op den zin vaak vrij wat invloed uitoefenen kan, reeds twijfelachtig was geworden door verschil in de overlevering, tot dusver in alles wat het oude schrijfstelsel niet kon aanwijzen het eenige rigtsnoer. En daar nimmer een tweede OTHMAN is opgestaan,

(1) Vgl. WEIL, *Einl.* bl. 48-50.
(2) WEIL, *Einl.* bl. 51.

om ook hier de verbrokene overeenstemming door eene daad van geweld te herstellen, zijn deze varianten tot op den huidigen dag een twistappel voor de Theologen der Moslemen en een wetsteen voor het vernuft der Europesche geleerden gebleven.

Na deze beschouwing van de lotgevallen des *Korans*, zullen onze lezers, vertrouwen wij, het even weinig als WEIL den Heer VON HAMMER[1] willen nazeggen: ‘dat de *Koran* (natuurlijk in de gedaante, waarin hij tot ons is gekomen) even zeker het woord van MOHAMMED is, als hij den Moslemen voor het woord van God geldt,’ maar tevens aan den anderen kant gaarne erkennen, dat hij over het algemeen slechts werkelijke uitspraken van MOHAMMED bevat. Met hoeveel, schier zouden wij zeggen, kleingeestige trouw de verzamelaars van den *Koran* zich hebben gehecht aan ieder woord, dat hun als openbaring aan hunnen Profeet geschied was overgeleverd, blijkt niet slechts uit de vrij talrijke tegenstrijdige verordeningen, die de *Koran* bevat, maar vooral ook daaruit, dat ieder voorschrift, ieder leerstuk, ieder verhaal uit de Profetensage, al was het ook bij verschillende gelegenheden meermalen, hetzij met dezelfde, hetzij met andere woorden herhaald, even dikwijls in den *Koran* werd opgenomen, als het door ZEID in zijne verzameling van MOHAMMED'S openbaringen gevonden werd. In plaats van zich tot de beste en uitvoerigste der voorhandene voorstellingen te bepalen, en die des noods uit de overige aan te vullen, geeft hij telkens de woorden letterlijk, zoo als hij die vindt. Vanhier komt het, dat de geschiedenis der oude Profeten van ABRAHAM tot CHRISTUS, nu eens met meer, dan eens met minder Rabbijnsche fabelen opgesmukt, in schier elke grootere *Sura* terugkeert; dat de zegeningen van het paradijs aan de vromen beloofd, en de straffen der hel aan de goddeloozen bedreigd, die vaak met de grootste uitvoerigheid en weelderigheid van verbeelding beschreven worden, misschien weinig minder dan een zesde van den *Koran* bevatten; dat in de latere, te *Medina* geopenbaarde, *Sura's* de oproeping tot den heiligen krijg bijna op iedere bladzijde voorkomt; en dat, b.v., het verbod om met de ongeloovigen een verbond te sluiten, en vriendschappelijk met hen om te gaan, niet minder dan achtmaal in den *Koran* herhaald wordt[2].

Wij behoeven het naauwelijks te zeggen, dat deze eindelooze herhalingen, gevoegd bij het volslagen gebrek aan orde en za-

(1) *Gemäldesaal*, I, bl. 219.
(2) Zie over dit verbod WEIL, *Moh. d. Proph.*, bl. 211, 212, 354.

menhang, den *Koran* voor allen, die hem niet met het oog des geloofs, of met de belangstelling van den geschiedvorscher lezen, tot een der onuitstaanbaarste boeken maken, die immer werden geschreven. Wij zijn bijna geneigd, bij het doorstaan der moeite en verveling, waarop de lectuur van zulk een boek ons te staan komt, OTHMAN de dwaasheid ten kwade te duiden, dat hij gelooven kon, dat al deze dingen even dikwijls van den hemel geopenbaard waren, als zij door MOHAMMED bij verschillende gelegenheden waren voorgedragen, en voelen ons genoopt tot klagen, dat hij, die in andere opzigten stout en willekeurig genoeg in de redactie van den *Koran* durfde ingrijpen, niet heeft zorg gedragen voor zulk eene klassificatie der voorschriften en sagen van den Islam, als ons b.v. in LANE'S *Selections* wordt aangeboden. Doch de navorscher der Arabische oudheid, en elk, die eene naauwkeurige kennis van het karakter en de drijfveren van den Profeet van *Mekka* op prijs stelt, moet dien wrevel onderdrukken en die klagt versmoren, bij de gedachte, dat de *Koran* met al zijne leemten, tegenstrigheden en herhalingen, ons, als ware het door de reten van zijn gebrekkig zamenstel, de ware geschiedenis van de opkomst en ontwikkeling des Islams doet zien, die een met kunst en zorg wel zaamgevoegd geheel, waarin slechts zoo veel was opgenomen, als wij ons voorstellen, dat MOHAMMED zelf in eene verzameling zijner openbaringen zou geplaatst hebben, voor altijd aan onze blikken zou hebben onttrokken.

VII. Chronologische rangschikking van den Koran.

De behoefte aan eene chronologische rangschikking der openbaringen, in den *Koran* bevat, beperkt zich niet tot den kritischen onderzoeker van het leven en karakter van MOHAMMED, zij vertoont zich evenzeer bij den geloovigen volger zijner leer en voorschriften. Terwijl bij den eerste deze behoefte ontstaat uit de zucht, om in den *Koran* den sleutel te vinden tot het verstand van een der merkwaardigste verschijnselen, die de geschiedenis der menschheid oplevert, wordt zij voor den laatste vooral geboren uit de noodzakelijkheid, om te we-

ten, welke voorschriften van den Profeet door latere vervan gen en afgeschaft zijn. ‘Wij wederroepen geen vers,’ dus wordt God in den *Koran* sprekende ingevoerd, ‘of brengen het in vergetelheid, dat wij niet vervangen door een beter of dergelijk; weet gij niet, dat God tot alles magtig is?’[1] en elders: ‘Wanneer wij een vers in de plaats stellen van een ander - en God weet het best, wat hij doet nederdalen - dan zeggen zij (de ongeloovigen): voorwaar, gij verzint het; doch de meeste hunner zijn onwetenden. Zeg hun: de Heilige Geest doet hem (den *Koran*) nederdalen van uwen Heer in waarheid, om te bevestigen degenen, die gelooven, en als eene leiding en blijde boodschap voor de Muzelmannen.’[2] De leer van de herroepene of afgeschafte verzen is dus in uitdrukkelijke uitspraken van den *Koran* gegrond, en in hoe snijdende tegenspraak zij ook moge staan met uitspraken, als die in het volgende vers: ‘Denken zij dan niet na over den *Koran*? Immers, ware hij niet van God, dan zou men er vele tegenstrijdigheden in vinden,’[3] zij heeft zelfs in de orthodoxe Theologie der Moslemen hare plaats gevonden, en een bijzondere tak der Koranswetenschap houdt zich met het onderzoek der opgehevene uitspraken bezig. Schoon de geloovige Exegeten van den Islam, om de bestaande tegenstrijdigheden uit den weg te ruimen, aan de woorden des *Korans* dikwijls vrij wat geweld aandoen, blijven echter, volgens hunne eigene erkentenis, een aantal van niet minder dan twee honderd vijf en twintig verzen over, welke leerstellingen of voorschriften behelzen, die door andere, later geopenbaarde, zijn opgeheven. De kennis van de werkelijke orde, waarin de verzen des *Korans* oorspronkelijk aan MOHAMMED zijn medegedeeld, is daarom voor den Muzelman in vele gevallen, voor de regte kennis zijner godsdienstpligten, eene zaak van gebiedende noodzakelijkheid. Een der geleerdste Arabische schriftverklaarders, ABOE'L-KASIM AL-HASAN IBN MOHAMMED[4], drukt zich daarover op de volgende wijze uit: ‘Wie over het boek Gods wil medespreken, moet weten, hoe de verschillende *Sura's*, zoowel die in

(1) *Sura* II, vs. 100.
(2) *Sura* XVI, vs. 103, 104.
(3) *Sura* IV: 84.
(4) Zie zijn leven bij A. MEURSINGE, *Specimen exhibens Sojutii librum de interpretibus Korani*, N°. 32, en de hier aangehaalde plaats bij WEIL, *Moh. d. Proph*., bl. 363, uit den *Chamis*.

Mekka, als die in *Medina* geopenbaard zijn, op elkander volgen, en moet ook die *Sura's* kennen, over welker tijdsbepaling onder de geleerden verschil heerscht; hij moet weten wat tweemaal geopenbaard werd, wat in *Medina* verscheen, maar op de bewoners van *Mekka* betrekking heeft, en wat in *Mekka* verscheen, en toch in de Medinensische *Sura's* behoort; verder wat in *Djohfa, Jeruzalem, Taïf* en *Hodeibia* is geopenbaard geworden. Hij moet de Mekkaansche verzen in de Medinensische *Sura's*, en de in *Medina* geopenbaarde verzen te midden der Mekkaansche *Sura's* kunnen aanwijzen; hij moet ook die kennen, welke van *Mekka* naar *Medina*, en van *Medina* naar *Mekka* of naar *Abyssinië* werden gebragt; eindelijk moet hij we ten, welke verzen andere opheffen, welke door andere zijn opgeheven.' Wij willen deze woorden door eenige weinige opmerkingen trachten toe te lichten, die ons tevens nog wat nadere kennis van de ware gesteldheid des *Korans* zullen verschaffen.

Gelijk het leven van MOHAMMED door de vlugt naar *Medina* in twee voorname tijdperken gedeeld wordt, in welke zijn uiterlijk aanzien en zijne zedelijke waarde tot elkander in omgekeerde verhouding staan, zoo worden ook zijne openbaringen in twee voorname klassen gerangschikt, - de verzen en hoofd stukken, welke hem te *Mekka*, in het tijdvak van waarachtige geestdrift en ongehuichelde vatbaarheid voor den indruk van het goddelijke, en die, welke hem te *Medina*, in het tijdperk van sluwe staatszucht en zegepralende wraak, zijn geopenbaard. Het karakter der in deze beide perioden den geloovigen ter leering geschonkene gedeelten des *Korans* is even verschillend als de rol, die MOHAMMED in beide vervulde, en de gezindheden, die hem tot handelen aandreven. Dit verschil van karakter is in de meeste gevallen een voldoend criterium, om althans eene globale schifting der hoofdbestanddeelen des *Korans* mogelijk te maken. Schoon het waarschijnlijk is, dat van de vroegere uitspraken meer dan van de latere zal zijn verloren geraakt, is echter het aantal Mekkaansche *Sura's* veel grooter dan dat der Medinensische. Volgens de gewone uitgaven van den het geheel slechts een twintigtal *Sura's* als onbetwistbaar te *Medina* geopenbaard aan te merken, die echter, als meerendeels tot de grootste behoorende, een zeer aanzienlijk deel van het geheel uitmaken. Volgens eene overlevering van AL-HOSEIN IBN WAKID, door WEIL medegedeeld[1], klimt dit getal tot acht en twintig;

(1) Zie WEIL, *Moh. d. Proph.*, blz. 362-371. De *Sura's*, die deze overlevering aan het getal der Medinensische toevoegt, zijn de 13de, 22ste, 55ste, 64ste, 76ste, 98ste, 99ste en 110de. Men vergelijke wat SALE in zijn' *Koran* bij de opschriften van de meeste dezer *Sura's* opmerkt.

doch het is blijkbaar, dat het met geene naauwkeurigheid kan bepaald worden, daar, volgens de eigene bekentenis der Moslemen, in vele der grootere en sommige kleinere *Sura's* Mekkaansche en Medinensische brokken zijn dooreengemengd.

Wanneer wij de orde volgen der punten, welker kennis ABOE'L-KASIM verder vordert in hem, die over den *Koran* wil medespreken, stuiten wij eerst op de vermelding van het tweemaal geopenbaarde, dat alleen de eerste *Sura* betreft; dan op die van verzen, welke te *Medina* verschenen zijn, maar op de bewoners van *Mekka* betrekking hebben, hoedanige er natuurlijk in de Medinensische *Sura's* in menigte voorkomen, doch die hier door ons stilzwijgend kunnen worden voorbijgegaan; vervolgens op die van hetgeen in *Mekka* verscheen, en toch in de Medinensische *Sura's* behoort, waartoe die uitspraken gebragt worden, welke wel te *Mekka*, maar eerst na de vlugt, en dus bij MOHAMMED'S bedevaarten derwaarts, of na de verovering dier stad zijn verschenen. Te *Djohfa* werden aan MOHAMMED eenige woorden van troost geopenbaard, ten tijde der vlugt naar *Medina*. Te *Jeruzalem*, of, met andere woorden, in den nacht, waarin hij, volgens de overlevering, derwaarts werd overgebragt, en vervolgens door alle hemelen tot in de nabijheid Gods gevoerd, plaatsen de Moslemen het volgende vers; ‘Vraag onzen gezangten, die wij vóór u gezonden hebben, of wij hun veroorloofd hebben, behalve den Barmhartige, andere goden te aanbidden’[(2)]. Zij meenen namelijk, dat MOHAMMED, in den nacht der hemelvaart, zich in den tempel te *Jeruzalem*, te midden aller vroegere Profeten, verplaatst vond, en maken, door eene veel te letterlijke opvatting van het woord: ‘vraag,’ het genomede vers daarop betrekkelijk, waarin echter zeker slechts een raadplegen hunner overgeleverde woorden of geschriften bedoeld is. Voorts worden nog enkele verzen opgegeven als geopenbaard te *Taïf*, waar MOHAMMED eenmaal, nog vóór de vlugt, eene schuilplaats zocht, maar nog minder gehoor vond dan te *Mekka*, - en te *Hodeibia*, bij de vredesonderhandelingen, op MOHAMMED'S eerste doch mislukte bedevaartsreis naar *Mekka* gevoerd.

Van oneindig meer belang is de kennis der Medinensische verzen in Mekkaansche *Sura's*, en der Mekkaansche verzen in Medinensi-

(2) *Sura* XLIII: 44.

sche *Sura's*. De 73ste *Sura* wordt als gemengd aangemerkt; bij sommige andere is het evenzeer moeijelijk te beslissen, of men ze eerder Mekkaansch, dan Medinensisch noemen mag, en hieraan is vooral het verschil over het aantal van Medinensische *Sura's* toe te schrijven. Het aantal der Medinensische verzen in de Mekkaansche *Sura's* is zeer menigvuldig; daarentegen komen slechts enkele Mekkaansche verzen te midden der Medinensische *Sura's* voor.

Welke verzen MOHAMMED uit *Mekka* naar *Medina* zond, is moeijelijk te bepalen, want daar hij nog twee jaren in *Mekka* bleef, nadat hij reeds door een deel der Medinensers gehuldigd was, is het waarschijnlijk dat hij deze door zijne zendelingen met het voornaamste zal hebben bekend gemaakt, wat toen reeds van den *Koran* geopenbaard was. Deze vraag is ons echter hier van weinig belang, en ook de enkele verzen, die uit *Medina* opzettelijk tot de geloovigen gebragt werden, die nog na de vlugt te *Mekka* waren overgebleven, en die, welke de bekeering van den vorst van *Abyssinië* ten doel hadden, en hem daarom door MOHAMMED werden toegezonden, behoeven hier niet nader vermeld te worden.

De lijst der zwarigheden, die de ordelooze gestalte van den *Koran* oplevert, wordt besloten door de vermelding der opheffende en opgehevene verzen, van welke laatste de Muzelmansche godgeleerden drie soorten onderscheiden. Tot de eerste soort behooren de zoodanige, die in den *Koran* zijn bewaard gebleven, schoon later geopenbaarde verzen hunne geldigheid voor volgende tijden hebben doen ophouden, zoodat zij geene wettelijke, maar louter historische waarde bezitten. De tweede soort bevat die uitspraken, welke werden teruggenomen, en die toch kracht van wet bleven behouden. Van dezen aard is de strafbepaling op de echtbreuk, in ons vorig artikel, op gezag van OMAR, vermeld. De uitdrukking, dat deze verzen werden *teruggenomen*, moet, op het standpunt van geloovige Moslemen, als meer dan een euphemismus voor *verloren gegaan* worden opgevat, al meenen wij, dat de laatste uitdrukking meer beantwoorden zou aan hetgeen werkelijk heeft plaats gehad. De derde soort bevat die verzen, welke, nog bij het leven van MOHAMMED, zoowel naar de letter als naar den inhoud werden teruggenomen, van welke eenige weinige vermeld worden, maar waarschijnlijk een veel grooter aantal geen spoor van zich heeft nagelaten[1]. Van hoeveel gewigt ons ook de

(1) Vgl. boven, bladz 464, noot 1.

uitdrukkelijke vermelding der beide laatste soorten, door den mond van geloovige Muzelmannen, in ons oordeel over de integriteit van den *Koran* moet wezen, hier, waar wij naar de chronologische orde van het nog werkelijk in den *Koran* vervatte vragen, hebben wij de vraag over hetgeen daarin gemist wordt natuurlijk niet nader te behandelen.

Wij zouden ons dus tot de beschouwing der eerste soort moeten bepalen, maar deze voert ons hoofdzakelijk slechts terug, tot het punt waar wij vroeger bij stilstonden: de noodzakelijkheid ook voor den Muzelman, om de tijdsorde der openbaringen van zijnen Profeet te kennen, die uit de aanwezigheid in den *Koran* van later opgehevenen verzen voortvloeit. De reeds vermelde overlevering van AL-HOSEIN IBN WAKID beperkt zich daarom niet tot eene globale schifting van het Mekkaansche en Medinensische deel, zij bepaalt ook de chronologische rangschikking van alle afzonderlijke hoofdstukken. Intusschen is deze overlevering noch overal zoo onbetwist en met het gevoelen van andere geleerde Muzelmannen eenstemmig, noch berust zij op zoo onwrikbare grondslagen, dat een nader onderzoek overbodig zou moeten geacht worden. Inzonderheid moet nog worden in aanmerking genomen, dat zij zich bij de tijdsorde der *Sura's* in haar geheel of van haren voornamen inhoud bepaalt, zonder zich om die kleinere fragmenten te bekommeren, die hunne plaats in een hoofdstuk gevonden hebben, waarin zij oorspronkelijk niet te huis behoorden. Wij moeten dus erkennen, dat hier voor den meer kritischen geest der Europeesche geleerden nog een uitgestrekt veld ter bearbeiding overschiet, en dat WEIL onzen lof en onzen dank verdient, die in dezen nog niet ontgonnen bodem de eerste voren geploegd heeft.

Wij willen thans de beweegredenen en grondregelen, die WEIL bij zijn onderzoek naar de chronologische orde van den *Koran* geleid hebben, met zijne eigene woorden opgeven, en daar dat onderzoek zelf te uitgebreid en omvattend, en tevens voor het meerendeel der lezers van ons mengelwerk te dor en afschrikkend is, om hier in bijzonderheden gevolgd te worden, tevens met die opgave ons tegenwoordig artikel besluiten. Wij hadden toch reeds hier en daar gelegenheid, van de resultaten van WEIL'S onderzoek ook te dezen aanzien een proefje te geven, waaruit onze lezers zien zullen, dat het niet voor ons verloren ging, al wordt het hier slechts in weinige woorden herdacht.

'Wij hebben ons in ons leven van MOHAMMED,' dus zegt WEIL,

in zijne inleiding[1], ‘daartoe bepaald, om, als algemeenen leidraad voor den lezer des *Korans*, de orde der *Sura's* volgens eenen Arabischen schrijver te vermelden. In eene inleiding in den *Koran* kan men echter met regt van ons vorderen, dat wij ook onze meening daarover mededeelen, en meer in bijzonderheden treden zullen. Wij hebben daarom dit gewigtig vraagstuk aan een vernieuwd onderzoek onderworpen, en zijn niet zelden tot een verschillend resultaat geraakt. Ook hebben wij niet slechts den tijd van de openbaring van geheele *Sura's*, maar ook, met name bij de wetgevende *Sura's* van *Medina*, dien der openbaring van de bijzondere deelen van elke *Sura* nader te bepalen getracht. Bij de laatste was het ons ook mogelijk eene naauwkeurige tijdsopvolging voor de bijzondere hoofdstukken op te geven, terwijl wij de Mekkaansche, wegens hunne algemeene strekking en onderlinge gelijkheid, slechts in drie perioden konden indeelen. Ten leidraad bij onze chronologische bepalingen strekten ons: vooreerst duidelijk uitgedrukte betrekking op historische gebeurtenissen, welker tijd ons uit andere bronnen van het leven des Profeten bekend is; ten tweede het karakter der openbaring, hetwelk na de vlugt uit *Mekka* geheel van aard verandert, daar MOHAMMED niet meer alleen als hervormer, maar als de stichter eener nieuwe godsdienst en als zelfstandig wetgever optreedt; en ten derde de uitwendige vorm, dewijl MOHAMMED, in de vroegere periode, zijne leer, ofschoon niet streng naar de regelen der prosodie, toch, als de oude waarzeggers van *Arabië*, in dichterlijke en rhythmische taal voordroeg, terwijl hij later, - deels met opzet, om niet voor dichter of waarzegger gehouden te worden, deels, wijl hij zich reeds had uitgeput, maar inzonderheid ook, wijl het hem op lateren leeftijd, en in zijne rol van Godsdienststichter, Heerscher en Wetgever, aan ware diepgevoelde geestdrift ontbrak, - zelfs daar geheel prozaïsche vormen bezigde, waar hij dezelfde onderwerpen behandelde, die vroeger zijne geheele ziel doorgloeiden.’

(*Vervolg en Slot in het volgend Nommer*).

(1) Blz. 54.

Diorismen over Kerkzang en kerkmuzijk.[1]

§ 1. Aanleiding. - Aphorismen.
Aan den Heer - Mederedacteur van de Gids.

Gij beschuldigt en plaagt mij onverdiend en onbillijk. Moesten dan de Aphorismen van onzen vriend volstrekt worden beantwoord, dat is, zegevierend wederlegd, want anders is 't beter de pen te laten rusten? Waarom hebt gij ze dan geplaatst?- - En, of ik er meer roeping toe had dan een ander, - ik zou niet weten waarom? - Leg uw *χοιμᾷς ?ρούτε* gerust op eenen anderen stoel; er zijn op uwe blaauwe deur zoo vele Curule-stoelheeren, - *χοιμῶντες*.

Niet dat mij de vingertoppen niet gejeukt hebben onder het lezen, 'twelk mij overigens een piquant, een aesthetisch genot was, 'tgeen ik mij, van zoo goed een' stylist, die zoo spoedig niet inslapen moet, nog menigmaal toewensch; - niet dat mijn exemplaar van dat Nommer van den Gids aan den rand niet zwartstaat van marginaalglossen. Maar wederleggen, 't zoude mij niet alleen moeijelijk zijn, 't zou welligt ook niet raadzaam wezen. - Of 't raadzaam is zulke diep ingrijpende onderwerpen in aphorismen - al grijpen ze dan ook soms epigrammatisch diep

(1) [De Redactie van *de Gids* vertrouwt, dat zij zich, over het opnemen dezer Diorismen, niet behoeft te verontschuldigen, noch bij den geachten Medearbeider, die haar in der tijd de *Aphorismen* tot bijdrage voor hare Mengelingen aanbood, noch bij het publiek, hetgeen, voor zoo verre zijn oordeel ter harer kennis kwam, of het er mede sympathiseerde of niet, het stukje met belangstelling las. Ieder vraagstuk, door den Heer V.D.H. J^{r}. geopperd, is te belangrijk, dan dat men niet wenschen zoude, het van vele zijden toegelicht te zien, en de individualiteit van beide schrijvers te saillant, om hun talent niet beurt om beurt een paradox ten goede te houden.]

in, toch zoo vlugtig - te behandelen - zoo te argumenteren zonder postulaten of substraten - of ze iets bewijzen - zie, dat willen we daarlaten. Ieder zijn oog; ik kan het niet helpen, maar ik zie er niet veel heils in, wanneer de *littérature facile* zoo op het veld der Theologie wordt overgebragt. 't Laat zoo weinig vrucht na; als de illusie van stijl en vorm voorbij is, dan ziet men het te veel, dat het vormen zijn zonder stof - zoo als dezelfde Schrijver el ders[1] en zeer te regt zeide, dat hij die des noods liefst naar den predikstoel medenam (hem is het homiletische probleem, dat menigeen eerst na jaren begrijpt, vroeg helder geworden). - Het geschrift over de vereeniging der Protestantsche Kerken in *Nederland* van onzen eerwaardigen BROES, minder stylist maar even zoo piquant, heeft in zijn' tijd meerder gevolgen gehad.

Niet raadzaam, zeg ik, de wederlegging te beproeven. 't Is het terrein van het *genie*, van den *humor*. Komt ge op dat veld polemiseren, gij moet hetzelfde wapen medebrengen, en wel te meer gescherpt, naar mate gij uwe partij te zekerder wilt wederleggen. En dan worden zoo ligt uwe wapenen onridderlijk, zoo ligt vergiftigd. De defensive polemiek, misschien de polemiek in 't geheel, moet zich, althans niet dan zeer spaarzaam, en waar er substraat te over, waar er een *?ἠ πλανᾶσϑε*[2] ten gronde ligt, in het geheel niet van het wapen van den humor bedienen; hare repliek moet meer tot het verstand spreken, op breeder gronden rusten, zich meer wenden tot het nuchtere en bezadigde oordeel des regters, dan tot zijnen smaak en gevoel. Alleen dáár, waar het de bestrijding van het bijgeloof geldt,van datgene wat onmiddellijk de eer van God, en de zedelijkheid aantast, en wat bij 't volk, dat voor geene gezonde redenering, voor geene syllogismen vatbaar is, blijkt ingeroest; - dáár hebt ge uw voorbeeld in JESAIA, den meest humoristischen, zoo meen ik hem te gevoelen, van alle Bijbelschrijvers, *satyricus* ten minste zoo ongenadig scherp als er ooit een *polemist* van onze zijde ‘paperije’ heeft aangetast. Val dáár vrij, *ferro et flammâ*, met den vlijmenden *bistouri* van satyrischen humor in; 't is een *ulcus*, een stinkende, onverbondene etterbuile, die gesneden en gebrand moet worden. - Maar in geene broederverschillen. Wacht u voor de aanleiding zelfs, als uwe pen van nature scherp is.

(1) *Gids*, Jaargang, 1845. Album, blz. 628.
(2) Cf. GROTIUS ad Galat. VI: 7.

Nu dan, eene syllogistische, *quo ad eius fieri potest*, eene historische, eene morele recensie..... Gehoorzame dienaar, al had ik er bibliotheek, en kennis, en.... geduld genoeg toe, aan elken der kapellenvleugelen van ieder aphorisme eenen langen, loggen, lijvigen commentaar te binden, - en dat in de G i d s !!! Schoon de zaken er belangrijk en *zeitgemäsz* genoeg voor zijn, meer dan menig, in onzen tijd en land, heet gevoerde strijd over exegetische of dogmatische punten, die, bij slot van rekening, op zijn best één deurtje te meer van de duizende tot het groote heiligdom opent, en, voor de praktijk zoowel van eeredienst en leer, als van 't gemoedelijk Christendom, zonder knop of bloesem zijn.

En daarom, om geene andere redenen te noemen, wierp ik de door uw verwijt reeds gescherpte pen weder neder. - Den voortreffelijken zoon eens voortreffelijken vaders, wiens echt christelijke intreêrede te *Utrecht* zelfs eenen DA COSTA toeviel - hem, in plaats van den geworpen handschoen op te nemen, liever met hart en ziel de warme hand toegeslagen, als REMONSTRANTSCH-GEREFORMEERD ambtsbroeder, al is ook zijne rigting meer *nivelleerend*, dan menigeen, *suo quisque jure*, zal willen volgen of goedkeuren.

Evenwel, uwe beschuldiging deed mij een stukje weder opzoe ken, voorleden jaar *en portefeuille* geraakt, los en vlug, te vlug misschien, - 't was maar eene eerste proeve voor het tijdschrift, daar ik het toen voor bestemde - in der tijd neêrgeschreven, maar toch met een warm hart en op eenen '*jour de verve*,' zou COQUEREL gezegd hebben, en een leidraad tevens, een ketting van een genoegzaam getal schakels, om er hier en daar een gewigt aan te haken. t' Zal, nu ge eenmaal uwen G i d s de Aphorismen hebt laten opnemen, hem toch niet te zwaar polemisch en theologisch zijn, om 't in het gevolg der luchtig zwevende sylphiden van uw mengelwerk achterna te slepen; - ten overvloede heb ben we, *par courtoisie*, om hunnentwil den cothurn-stijl der Theologische Polemiek luchtige sokken aangepast. (Al weer een 'Dominé, die niet zoo zwart is als zijn preekrok, en van een jolijselijk propoost niet afkeerig,' zult ge misschien met Jufvr. TOUSSAINT zeggen; nu, ga uwen gang, als ge haren LIBERTUS FRAXINUS maar niet voor onzen type neemt).[1]

Der geleerde of hooggeleerde hand, die het stukje voorleden jaar en portefeuille deed terugkeeren, zij *deze* dank, dat ze mij het onderwerp andermaal deed onderzoeken en rijper overpeinzen; - en

(1) *De Graaf* VAN LEICESTER in *Nederland*, D. I, bl. 263, vgl. 293 en verv.

- hier en daar de zoo moeijelijke *art of blotting* leerde beproeven. *Regt* had ze, niet daarin dat het onregt op mijne zijde was, maar dat ik mijn regt niet behoorlijk had bewezen.

Tituleer het nu, want het dient toch wel eenigen weêrslag te hebben, tituleer het nu, niet *qua* eigennaam, maar *qua* Gids-, *qua* bentnaam: *Diorismen*[1] indien 't niet al te bluf klinkt. *Periorasen* zou nederiger zijn.

Maar vooraf ga, als bij wijze van motto, daar ik met hart en ziel mede instem, een woord van iemand, dien gij, gelijk ik, in uwe jeugd gekend en bewonderd hebt; die ook eenige kennis had van het ware, goede en schoone, en die daarenboven te goed stylist is, dan dat gij de lange aanhaling om der langdradigheid wille zoudt overslaan. 't Is van ATHANASE COQUEREL.

'*La religion est vivement intéressée à faire valoir ses richesses poétiques, et à les produire au jour. Elle doit profiter de tous ses avantages; elle doit se montrer dans sa beauté; c'est là une de ses ressources, une de ses preuves, un des moyens de sa domination; il faut qu'elle charme, étonne, émeuve, ravisse les esprits, pour mieux les convaincre et mieux les assujettir; il faut qu'elle réponde à cet amour de beau qui nous possède, et contente toutes les facultés humaines, même l'imagination. Tel doit être le but des ouvrages de littérature religieuse. Malheur sans doute à qui ne verra dans la religion que sa poésie! Le fruit de l'arbre est loin de sa main; il n'a saisi que l'écorce. Mais d'illustres exemples ont prouvé, qu'après s'être émerveillé de la beauté de la religion révélée, on finit par y croire; l'admiration est un des chemins qui conduisent à la foi.*

Le développement assidu de la poésie de la révélation nous paraît surtout d'un grand intèrêt pour le Protestantisme, et peut servir utilement sa cause. Il faut l'avouer, un préjugé règne contre nous; on accuse en général le Protestantisme d'être trèspeu poétique, très-peu favorable à la poésie et aux arts. Nous osons le nier, nous osons renvoyer ce reproche au Catholicisme, qui jouit sous ce rapport d'une gloire, selon nous, usurpée, dont l'influence nous semble avoir été plus dèsavantageuse qu'utile aux arts, dont il nous croit ennemis. Cette assertion fera crier au paradoxe, même parmi des protestans dévoués à leur foi. Néanmoins, ces deux préjugés nous semblent devoir être rangés parmi ces idées vulgaires, admises à force d'être répétées et laissées depuis longtems sans réponse, semblables à ces

(1) *Διορισμός, distincta rerum explicatio, ut ait* STEPHANUS *in Thesauro*

vicilles monnaies, qu'on accepte de confiance, sans en examiner le titre et le poids; passez-les au creuset, vous serez surpris de leur peu de valeur.

Mais qu'importe! diront quelques-uns, qu'importe que le Protestantisme encourage ou dédaigne ces somptueuses frivolités! Nous avons de notre côté la vérité, la pure foi, le culte en esprit, le droit d'examen et les Bibles pour quiconque sait lire. Qu'importe qu'à cette bonne part, qui ne nous sera point ôtée, se joigne la gloire des arts; - selon nous, il importe beaucoup et cette sévérité d'apparat a fait plus de tort au Protestantisme qu'on ne pense. - Nous devons éviter de porter au milieu de la société cette austérité, que nous condamnons dans le silence des cloîtres. La civilisation, dont l'Église Réformée ne peut se séparer, n'est en grande partie que la culture des arts;....

Je respecte tout Catholique sincère, autant que je le plains.

Comment le détruire, ce préjugé? Faut-il gâter la majestueuse simplicité de notre culte, changer nos temples en musées, adopter les cérémonies et les images, faire peindre, faire sculpter, faire bâtir et jeter aux peuples ces jouets, pour qu'ensuite ils nous écoutent leur parlant raison? Non, certes; le Protestantisme veut régner par d'autres moyens sur la multitude. Le crucifix, que le brigand d'Italie place derrière un rocher, pendant qu'il dépouille un voyageur, et le rideau que l'Espagnole tire sur sa Madonne, nous font peur; le paganisme valait mieux, il était plus franc. Nous ne ferons aucune concession ni de dogme, ni de culte. Que pouvons-nous céder de nos doctrines, lorsqu'il ne doit pas tomber un iota des paroles de Dieu? que pouvons-nous céder de notre culte, lorsqu'a nos yeux toutes les liturgies, tous les rituels sont dans ce mot du Christ: “Dieu est esprit; il faut que ceux qui l'adorent, l'adorent en esprit et en vérité!” Des ressources et plus saintes, et plus sûres nous restent; il faut repousser hautement et renvoyer à nos adversaires une accusation, qui pour être déja ancienne et très répandue n'en est que plus injuste.

Voilà une longue prèface jetée devant un mince ouvrage; j'ose dire que ma conviction m'a entraînée.’

§ 2. Inleiding. - Coquerel.

> ‘Selon nous, il importe beaucoup.’ - ‘Nons ne ferons aucune concession, ni de dogme ni de culte.’

Eene der meest gewone beschuldigingen tegen de Hervorming en het uit haar voortgekomen Protestantisme is die van koudheid, gebrek aan poëzij en aan aesthetisch godsdienstigen zin, afkeer van en onregt jegens de schoone kunsten en wetenschappen. Die smaad heeft het meest onze eeredienst getroffen, die zoo eenvoudig is, en, hoe hij daardoor te meer schijn van regt had, hoe hij te flaauwer van onze zijde is beantwoord, zooveel te luider zijn van den anderen kant de triomfkreten aangeheven.

De Katholijk van smaak, van wien wij het naauwelijks begrijpen, dat hij eene kerk blijft volgen, die het walgelijkste bijgeloof in hare banieren voert, verschanst zich veelal achter CHATEAUBRIAND en diens vermeend onfeilbaar gezag; terwijl de Protestant zich te vaak vergenoegt, met hem uit zijne veilige veste, een dogmatisch en exegetisch *corps de place*, van verre aan te grimmen. De laatste verzuimt intusschen de sterkte van zijne eigene gedetacheerde werken op te nemen, verzuimt eens van nabij te gaan zien, hoe de ravelijnen en lunetten daar ginds, - gezwegen van de zwakte der vesting, die zij dekken moeten, - zelve hare opene plaatsen hebben, door vanen en kruisen, meer dan door solide wallen gedekt.

CHATEAUBRIAND! Wat onmetelijken invloed zijne *Martyrs* en meer nog zijn *Génie du Christianisme* blijven uitoefenen dat getuigen de talrijke drukken en herdrukken, van het laatste boek vooral; - een werk, dat hoe eenzijdig ook, hoe geheel berekend om effect te maken, in *dien* tijd, tegenover de ijskoude godsdienst der rede van 1794, tegenover de *Origine de tous les Cultes* van DUPUIS, toch altijd zijne klassieke waarde behouden zal. - Maar juist, dit werk, waarin het Katholisch Christendom al zijne aesthetische krachten vereenigde, bewijst dan ook, beter dan de best gerigte aanval van onze zijde, de zwakte dier kerk op het aesthetische terrein, in alles waarin zij van ons verschilt. Waar toch een CHATEAUBRIAND zelf zijn gezond verstand ten offer bren-

gen moest, om den prijs der schoonheid voor zijne kerk te winnen, zal de zaak wel hopeloos wezen. Ik neem tot een voorbeeld de zonderlinge bewijzen, waarmede hij het gebruik eener vreemde taal bij de eeredienst verdedigde:

'*C'est une chose remarquable, que les oraisons en langue latine semblent redoubler le sentiment religieux de la foule. Ne seroit-ce point un effet naturel de notre penchant au secret? Dans le tumulte de ses pensées et des misères qui assiègent sa vie, l'homme, en prononçant des mots peu familiers ou inconnus, croit demander les choses qui lui manquent, et qu'il ignore; le vague de sa prière en fait le charme et son âme inquiète, qui sait peu ce qu'elle désire, aime à former des voeux aussi mystérieux que ses besoins*[(1)].'

Hoe kon het toch in gezonde hersenen opkomen? De Apostel PAULUS moet dan wel zeer weinig aesthetisch-godsdienstigen zin gehad hebben; die werd in het geheel niet gesticht door zulk een gebed. - En in welke taal mag CHATEAUBRIAND zelf dan toch wel zijn gebed bij voorkeur hebben uitgestort? - Sanskritsch misschien? Utopiaansch? Nog vreemder klinkt zijn bewijs ten behoeve van de *Latijnsche* taal in de eeredienst der kerk.

'Nous croyions qu'une langue antique et mystérieuse, une langue qui ne varie plus avec les siècles, convenait assez bien au culte de l'Éternel, incompréhensible, immuable. Et puisque le sentiment de nos maux nous force d'élever vers le Roi des rois une voix suppliante, n'est-il pas naturel qu'on lui parle dans le plus bel idiôme de la terre, et dans celui-là même dont se servaient les nations prosternées pour adresser leurs prières aux Césars?' - Fi de la mystification! - Was 't niet beter ridderlijk ongelijk te erkennen, of den *oorsprong* der zaak historisch op te halen, want van *die* zijde althans, laat ze zich nog eenigzins verdedigen. - 't Is niet geheel te kwader trouw geweest, dat de Kerk van *Rome* hare taal met haren *ritus* aan 't westelijk *Europa* voorschreef.

Bij zulk eene verdedigende lofspraak intusschen mag menig Katholijk wel gedacht hebben: *non tali auxilio nec defensoribus istis tempus eget*.

De smaakvolle COQUEREL gaf vóór vijftien jaren in de voorrede voor zijne *Esquisses poétiques de l'Ancien Testament* eenige wenken over de wederzijdsche stelling der beide kerken, in betrekking tot de schoone kunsten en wetenschappen; wenken,

(1) *Beautés de la Religion Chrétienne, Partie IV, Livre* 1, *Chap.* 1.

der aandacht van iederen Protestant, wien de eer zijner kerk niet geheel onverschillig is, overwaardig. Aan den wensch, dien de ijverige verdediger van het Protestantisme bij die gelegenheid uitte, om dit voor onze eer en onze eigen kracht zoo aangelegen onderwerp eenmaal opzettelijk op breedere schaal behandeld te zien, heeft tot nog toe niemand der onzen willen voldoen. Ligt is de taak niet; - er wordt, bij eene uitgebreide kennis, eene ongewone maat van onafhankelijkheid en zelfverloochening tevens toe vereischt; te schooner schijnt ze mij.

In Duitschland gaat ons, van de andere zijde, STAUDENMAIJER voor; - volgt er van de onzen niemand?

't Zou bij nadere behandeling blijken, dat COQUEREL zich ten opzigte van de beeldende kunst *niet* op het regte standpunt plaatste en de voortbrengselen van de Katholijke kunst te eenzijdig, te veel in den geest der koude, Romeinsche school van het begin onzer eeuw, de school van DAVID en GUÉRIN, beoordeelde. - Dier school ontbrak het, zeer zeker, aan aesthetischen zin; - die Horatiërs[1], zoo regelmatig, zoo correct van teekening als ze zijn mogen, ze zijn koud; de belangstelling in hen is met de omwenteling voorbijgegaan, terwijl die in de Italiaansche School voortduren zal, zoolang menschen gevoelen zullen, - de Katholijke kunst naar de laatste te beoordeelen, dat heet bijna zich verwonnen te verklaren.

Maar aan den anderen kant ligt er zooveel te meer waarheid, in hetgeen hij aangaande de betrekking der poëzij tot het Katholicisme en het Protestantisme schreef; en welke ook de verdiensten der nieuwere Fransche school van DE LA NOUE en TURQUETY en DE MONTALEMBERT, enz. mogen wezen, een heldendicht, het proefwerk voor den meestergraad, - zoo te regt door TER HAAR bij het orgel onder de mindere speeltuigen vergeleken, - een heldendicht, in zuiver katholijken, middeleeuwschen zin, ik geloof er niet aan, voor ik het zien zal.

Wil men de aesthetick in haren geheelen omvang, wil men naast de poëzij ook hare, aan de bovenzinnelijke zijde het naast

(1) Gij kent ze immers, de type, die met den eed in de kaatsbaan van *Versailles* correspondeert? De Keizer, de man, die zoo geheel zijnen tijd begreep, gelijk hij een kind van zijnen tijd was, begreep ook DAVID en zijne school. Het wapen van den *baron de l'Empire*, dat in het *Armorial de l'Empire* de drie ledige schilden vertegenwoordigt, voert den arm met de drie zwaarden. Over dat *armorial*, aan weinigen hier te lande bekend, wenschte ik, des tijds te overhebbende, weleeus iets te geven. De tegenstelling tegen het oude blazoen, en menige andere bijzonderheid, zijn uiterst piquant en sprekende.

verwante zuster, de oratorie, plaatsen, gewisselijk dan slaat de schaal geheel en al naar onze zijde over. Inderdaad, al sluit ook de Katholijke eeredienst de gewijde welsprekendheid niet geheel en al buiten; al telt ook die kerk hare uitstekende redenaars (schoon hun getal in evenredigheid tot dat der Protestantsche genootschappen al zeer gering is), men heeft slechts de leerredenen van MASSILLON op te slaan, om zich te overtuigen, dat het echte, middeleeuwsche Katholicisme een element is, onbruikbaar voor waarachtige welsprekendheid op den kansel, óf nimmer ontwikkeld óf mislukt[1].

Op het punt der muzijk echter heeft COQUEREL misgegrepen, volslagen mis. Trouwens, hij erkende zich zelven ‘indigne de parler de musique.’ Hij gaf toe, wat hij niet had behoeven, niet had mogen toegeven. - Ziet hier zijne woorden:

‘*Un louange donnera plus de poids à nos reproches. Le culte Catholique l'emporte de beaucoup sur le nôtre pour le chant sacré; qu'on ne s'y trompe pas cependant; cet èloge ne s'adresse nullement à sa musique payée; il ne tiendrait qu'à nous d'avoir aussi des concertans et des choristes à gages, et le Catholicisme laisse retentir en Italie des voix qu'on frémit d'écouter. Mais il a bien résolu pour son usage le problême, que nous cherchons encore, d'un chant, auquel le peuple prend part, et le Plain Chant, ou chant Grégorien, est très-supérieur aux mélodies du Pseautier. Notre musique religieuse, airs et paroles, est la partie faible de votre culte*.’

We durven het omkeeren:

‘*Nos reproches sont trop justement mérités, pour avoir besoin de louanges, pour leur donner plus de poids*.

Parlons de musique. Notre culte l'emporte de beaucoup sur le Catholique pour le chant sacré. - Cependant, qu'on ne s'y trompe pas, il mérite des éloges, pour le perfectionnement de l'ar, - mais ces éloges ne s'adressent qu'à sa musique payée,- surtout, à ces concerts, le triomphe de sa musique sacrée, - à ces choristes du saint Pontife lui-même, dont on frémit d'écouter les voix! - Mais c'est par cela même qu'il a dû re-

(1) Ik zou de tegenstelling scherper kunnen uitdrukken, maar wil niet onedelmoedig zijn, en liever met de ongelukkige Seminaristen deernis hebben. De lezer, die met de wereld bekend is, verstaat mij, en voege er in gedachte het zijne bij. Niet enkel van eene betere, reeds begonnen opleiding der geestelijkheid is eene betere oratorie de wachten. Er moet ook iets van de eeredienst aan de leerdienst worden opgeofferd.

noncer à resoudre, pour son usage, ce problêma, que nous ne cherchons plus, que nous n'avons qu'à appliquer: le chant auquel le peuple prend part. - Ce qui plus est, le chant de l'Église lui-même, le Plain Chant, est très-inférieur, même aux anciennes mélodies du Pseautier des Calvinistes Français.- Notre chant en général, airs et paroles, est la partie forte de notre culte[1].'

En nu kan ik met hem: '*jeter ma pile dans le trésor commun, apporter mon humble pierre pour la construction de ce temple*.' - Eene kleine bijdrage, eenige denkbeelden slechts, over een onderwerp, dat mij zoo na aan 't hart ligt, - in afwachting dat zij, die waardiger zijn dan 'hij, die deze regelen schrijft, om over toonkunst te spreken,' aan hunnen pligt zullen voldoen, eener stem zullen gehoor geven, die vergeten schijnt, sedert zij het *Oratoire* boven den ST. PAUL der Walen verkoos.

(1) Ik onthoude mij van verdere kritiek van dit stukje, dat anders, *omdat* er zoo we'nig over bestaat, ons hoogstbelangrijk is. Alleen voeg ik er bij, dat, als men zich eenmaal op het veld van kunst plaatst, alle dogmatismen, zelfs de polemiek, per se, moeten nitgesloten blijven. Daarom is het hoogelijk onregt, het verwijt, dat COQUEREL der Katholijke kunst aandoet, omdat zij de Godheid plastisch heeft voorgesteld. Zoo met ééne pennestreek moet men de loges van RAPHAËL, en de Sixtijnsche Kapel van MICHEL ANGELO niet veroordeelen! - Dat noemen wij: Theologisch Vandalisme! Dan krijgt ook GREGORIUS de eerste gelijk, die de standbeelden der goden liet verbrijzelen. - Het eenige wat der kerk zou kunnen togengeworpen worden, ware, dat zij der kunst het onmogelijke afgeëischt heeft tegen het axioma: *niets te schilderen dan 't geen geschilderd kan worden*. Wel kunnen de Anthropomorphen in de Evangelische gelijkenissen geschilderd worden, wel, maar bezwaarlijk de Jesaïaansche, bijna onmogelijk de Apocalyptische, maar in 't geheel niet de zuiver Mozaïsche en Dogmatisch-Evangelische voorstellingen. Die, welke het heidendom van zijne godheden gaf, waren voor plastische vormen vatbaar, niet alzoo de zuiver pneumatische van het Evangelie. De Jehovah van het O.T. *mogt* niet, de *Vader* van het N.T. *kan* niet afgebeeld worden. - Bovendien, RAPHAËL zelf heeft het Christushoofd in de *Transfiguratie* niet kunnen voleindigen, die hyperpotenzirung van de plastische verbeeldingskracht tastte hem zelven aan, hem, die naar geene modellen werkte, maar, gelijk PHIDIAS, naar '*certa idea, che mi vieni alla mente*', een idee, dat hij met den geest zag. Het was dit, wat hem aantastte in den band tusschen ziel en ligchaam, en waarvan hij het offer werd. Maar hoe zou het dan mogelijk zijn, den Vader, de eeuwige heerlijkheid zelve, te schilderen, wanneer de Zoon, haar in menschelijk vleesch gesluijerd afschijnsel, niet eens door menschelijke kunst voleindigd kan worden! - Niet, omdat God, dogmatisch gesproken, onzigtbaar is, maar omdat zijne Goddelijke Majesteit voor ons onbereikbaar is, omdat zij: *het volmaakte is*.
Wie *dat* niet gevoelt, die kan - - geen schilder wezen!

't Is niet tot hen, dat ik spreek, en zoo al tot hen, dan alleen om hun te zeggen: *Consules officio desuut* - om het op te eischen, den overvloed van bouwstoffen, waartoe ook ik mijnen nederigen steen aanbreng, tot eenen waardigen bouw op te rigten!

Slechts tot het grootere publiek, het publiek, dat wel, wat toonkunst aangaat, met mij op gelijke hoogte staat, maar Protestantsch, met hart en ziel Protestantsch is, - het publiek, dat van de mannen der kunst, leden van zijne kerk, eischt, wat de Katholijk ieder in zijn vak zijner kerk ten offer brengt, als het welgevalligste offer, dat hij haar brengen, het heiligste gebruik, dat hij van zijne kunstkennis en kunststudie maken kan, het publiek, dat wel, in iedere godsdienstige rigting, in iedere kerk het goede erkent, - in iedere kunstschool kunst erkent en gevoelt, maar gruwt van de flaauwerts, van de lichten onder eene korenmate, van de mannen van dat *juste milieu*, eene onmogelijkheid immers in den eeuwig oscillerenden magneet, - tot dat publiek spreek ik. - Hun wilde ik, totdat er beter optreedt, hun wien 't nog aan gevoel van eigen kracht mangelt, een hart onder den riem steken, hen doen gevoelen, dat ook onze kerkelijke muzijk eene eigene waarde bezit, voor welke wij, des noods, de vergelijking met die der Katholijke kerk durven afwachten; - hen in staat stellen om dààr, waar zij hunne kerk van deze zijde zien aangevallen, zich althans niet geheel ongewapend te vertoonen, en de Hervorming niet onverdedigd te laten tegen de onverdiende beschuldiging, alsof zij de ontwikkeling van deze heerlijke, meer dan eenige andere, geestelijke, en bijna bovenzinnelijke kunst ware in den weg geweest.

De aangelegenheid van het onderwerp zal wel iedereen, die de teekenen des tijds waarneemt, in de oogen springen. Onze tijd heeft, veel meer nog dan vóór vijftien jaren, behoefte aan kunstontwikkeling; - ook de Godsdients gevoelt hare behoefte aan aesthetische vormen. Lang voorbij zijn de dagen van FOX, de tijden der Puriteinen, die in de schoone kunsten niet anders zagen dan wereldsche goddeloosheden en begeerlijkheden, - en moge ook het genootschap der Kwakers nog zoo eerbiedwaardig en rein van zeden wezen, zijn halsstarrig verzet tegen alle uiterlijkheden bij de eeredienst heeft bij geen der andere Christelijke genootschappen ooit eenigen weêrklank gevonden. De Roomsch-Katholijke kerk toont die behoefte te kennen; zij tracht, meer dan ooit, met dien geest des tijds mede te gaan,

en, door alles wat op de zinnen werkt, de oogen des volks tot zich te trekken. - En wij, Protestanten?.... Er zijn er onder ons geweest, mannen van naam en klassiek gezag, die zich, bij gebrek aan historische kennis, hebben laten voorinnemen voor het aesthetische, dat zij meenden in de Mariadienst te zien. - Maar nog veel meer zijn er, die zich, uit smaak voor, ik zeg nog niet uit kennis, uit waarachtige, hoogere kennis van de toonkunst, ten behoeve van die eeredienst, en van 't geen er in vele afdeelingen van onze Protestantsche kerk aan nadert, hebben laten bekoren. - Gij kent er misschien, jongelingen die de muzijk liefhebben, die bij voorkeur de Mozes- en Aäronskerk bezoeken, en ons eenvoudig Protestantsch kerkgezang uit de hoogte veroordeelen; - die meenen zich regt op de hoogte huns tijds te stellen, wanneer zij ook voor onze kerk dergelijke liturgie verlangen, opdat van het heerlijke metaaltimber van D^{s}. N. meer partij wierde getrokken, wanneer hij het *credo* muzikaal reciteerde; - die bij vader en moeder, welke onder het gehoor van D.X. geweest zijn, hoog opgeven van de stichting, die zij onder de heerlijke mis gehad hebben, die hen tot tranen geroerd heeft, een verschijnsel, dat men nog nooit onder de predikatie bij hen waargenomen heeft... En als gij dezulken kent, dan weet gij dat zij weleens een woordje te huis brengen, dat hen onder de plak doet vallen van het broertje, dat de Latijnsche school frequenteert.... Vergeef mij den uitval, - hij is scherp, ik weet het. Er zijn er, die betere gronden hebben, -- maar die napraters, dat *Servum pecus*! en 't is zoo *legio*! Verbeter, ga vooruit, zooveel ge kunt, - maar laat *die* stemmen ten minste buiten uwen *census*; 't is de zesde klasse, al zijn 't *Patricii*. - Ook onder den standaard van vooruitgang staan er een goed deel *proletarii*, zoo goed als onder hen, wier parool is: *no Popery*.

§ 3. Protestantsche Compositiën.

De beschuldiging van gebrek aan muzikalen zin en poëzij zal wel enkel en alleen onze eeredienst, niet onze leerbeginselen treffen. En het verband tusschen die twee is zóó naauw niet, als hij zich verbeeldt, die niet buiten den kring van zijne vader-

landsche kerk ziet. - Getuigen de Episcopale en Evangelische kerkgenootschappen, die in liturgie zoo veel, in leer zoo weinig van ons verschillen. Al stond de kerkmuzijk bij ons, Nederlanders, ook nog zoo verre ten achter, 't grootste gedeelte der schuld viel op bijkomende, van de Protestantsche leer op haar zelve niet afhankelijke omstandigheden; - de geest van ZWINGLI voor de kleinste, maar de onmuzikale zin onzer natie voor verreweg de grootste helft. - Het Protestantisme in zich zelf te koud! zijne opvattingen van de Godsdienst te nuchter, te naakt verstandelijk! - 't moge beweerd, stoutweg beweerd zijn, - der wederlegging is het naauwelijks waardig. - Drukt dan de muzijk bepaalde denkvormen uit? Bepaalde rigtingen van gedachten? Kunt gij 't aan de toonen hooren, of zij *voor* of *tegen* de transsubstantiatie zijn? Of haar geloof bij de kerk of bij den Bijbel begint? - Is niet juist het onbepaalde, het zwevende der voorstelling, de karakteristiek der toonkunst, die haar van hare zusters, van de poëzij en de beeldende kunst onderscheidt?

Maar ik heb meer tegen die beschuldiging. Ik vraag: Waren 't nuchtere en koude opvattingen, die den grooten HÄNDEL, zijnen nog niet overtroffen *Messias*, die hem zijn zoo diep roerend: *Ik weet, mijn Verlosser leeft*, waar ge veilig 't beste, dat ooit de Katholijke kerkstijl heeft voortgebragt, naast moogt stellen, - die hem zijn magtig *Hallelujah*! inspireerden? - En dat is toch wel echte, *in succo et sanguine*, Protestantsche compositie! Neen, het Godsdienstig gevoel, datgene wat den toonkunstenaar inspireert, het bindt zich aan geene leerstellingen, aan geene wijzen van zien; - het is boven de polemiek verheven. - Waarom zou een kwaker geene heilige muzikale inspiratie kunnen hebben?

En, opdat ge niet meenen moogt, dat HÄNDEL eene uitzondel ring, - dat die ééne, honderdmaal gebruikte naam onze eenige zij, herinner u dan: behalve zijnen tijdgenoot, den nog altijd hooggeschatten, in harmonie even zoo diepen als in melodie rijken, J.S. BACH, onder de lateren den gemoedelijken HOMILIUS en den helderen SCHICHT met hunne motetten; den vurigen BERMER en den bedachtzamen J. SCHNEIDER met zijne Psalmen; den opgeruimden ZUMTEEG met zijne cantaten; - den degelijken FASCH, den originelen ZELTER, den eenvoudigen B. KLEIN, alle mannen, aan welke de Duitsche Protestant met dankbaarheid gedenkt, - en onder de nieu weren en nieuwsten den zinrijken FESCA, met zijne Psalmen; den frisschen F. SCHNEIDER met zijne Psalmen en Oratorio's; den romantischen SPOHR met zijne Oratorio's

(‘*Die letzten Dinge*’ en ‘*des Heiland letzte Stunden*’); den eenvoudigen RINK met zijne cantaten; den gemoedelijken A.W. BACH met zijne Psalmen, Motetten en zijn Oratorio *Bonifacius*; den ernstigen RUNGENHAGEN met zijne Motetten en Oratorio's (*der einzug Christig in Jerusalem*, CAECILIA, enz) den schranderen GRELL met zijne motetten, cantaten, enz.; den talentvollen FELIX MENDELSSOHN BARTHOLDY met zijne Psalmen en zijn Oratorio ‘PAULUS;’ den zangerigen REISZIGER met zijne Hymmen, Psalmen, enz., NEUKOMM, den componist van den lieflijken Paaschmorgen en van het Oratorio ‘*Das Gesetz des alten Bundes*.’

Maar er is geen einde aan, zegt ALT[1] met regt, na deze optelling, die nog lang niet volledig is, maar er is geen einde aan herhaal ik; eer zou ik den schat onzer vijvoegelijke naamwoorden hebben uitgeplunderd, eerik ze allen had opgeteld; - de Evangelische kerk is rijk, overrijk, even zoo rijk als de Katholijke aan geestelijke compositiën (*Kirchen*- compositionen, zegt hij, niet volkomen juist), en het is alleen de vraag, of zihc de kerk, als zoodanig, over dezen voorraad mag verblijden, en die als middel tot bevordering der aandacht gebruiken, ja of neen. - Ik heb u slechts willen overtuigen, dat de eenige HÄNDEL onze eenige niet is, - u willen overtuigen, dat het Godsdienstig gevoel, datgene wat den toonkunstenaar inspireert, wat HÄNDEL bezielde, als hij, na zijnen *Messias* geëindigd en de Partituur nog eenmaal doorgezien te hebben, eenen traan op het laatse *amen* liet vallen, en met diep geroerde stem ziede: *Heer! gij hebt het mij gegeven, aan U zij het ten offer begragt*,[2] - dat dat gevoel, op verschillende wijzen zich moge uitdrukken, ja, maar aan geene leerstellingen, aan eene kerk, aan geene eigene wijzen van zien gebonden, dat het boven de Polemiek verheven is!

Onze Nederlandsche natie, door den Duitscher geheel vergeten, blijft immers niet geheel achter, hoewel zóó muzikaal niet meer als vóór vier eeuwen toen zij de leermeesteres van *Italië* was, - wij willen 't immers van onze Protestansche meesters

(1) H. ALT, der Christliche Cultus, bl. 406.

(2) Toen HAYDN, in 70jarigen ouderdom, zijn meesterstuk, de Schepping, te *Weenen* hoorde uitvoeren, en het volbezette orkest aan de door hare harmonie zoo ontzaggelijke plaats: ‘het werd licht’ gekomen ws, borst hij in tranen uit, hief de armen omhoog, en riep uit: ‘niet van mij, van boven komt alles!’ - Mogten wij nu evenwel een vergelijking maken, dan stond de dichter van den *Messias* boven dien der Schepping; maar zulke enkele trekken beslissen niets.

hopen, dat zij zich, naast zoo vele groote namen, eene eervolle melding waardig maken?

Met dankbaarheid noem ik, onder de reeds ontslappen[1], den naam van FREDERIK NIEUWENHUIJZEN, in der tijd organist in de Domkerk te *Utrecht*, eenen man, te weinig gekend, te vroeg in vergetelheid geraakt; misschien omdat de godsdienstig, muzikale beweging van de eerste jaren onzer eeuw, waarvan hij een der werkzaamste aanvoerders was, zoo kort duurde, zoo weinig weêrklank vond, en zoo spoendig weder, onder den druk der tijden, ten onderging, en niet dan na een dertigtal jaren in geheel anderen geest en rigitng herleefde. Welligt de zangvereenigingen van dien tijd al te naauw gebonden aan het godsdienstig element.

Wij bezitten van hem onder anderen een goed getal liederen voor vier stemmen met orgelbegeleiding, waarvan de figuralabearbeiding van ons gezang 160 een der beste is: - aan het eenvoudig statige duet van vs. 1, het zachte uitdrukkingsolle tweestemmig gebed (vs.5), dank ik nog menig stichtelijk oudejaarsavonduurtje. - En wien het eenvoudig plegtige, echt koraalmatige treft, van het veelgezongene '*Jour du Seigneur*' (*Fr. Cantiq.* 104. Evang. Gez. 83), 't is eene nalatenschap van FREDERIK NIEUWENHUIJZEN.

(1) Houd het mij ten goede, dat ik geenen onzer nog levende meesters noem; 't is niet uit ondankbare miskenning; maar ik ben niet genoeg met hem vertrouwd, om niet te vreezen *a blunder* met hen te kunnen begaan. Tijd en gelegenheid ontbreken mij, om de muzikale studie autacoustisch en autocheirisch bij te houde; ik moet alzoo leven en teren op de reminiscentiën mijner jeugd. Voeg *gij* ze er bij, uit uwe meerdere eruditie, geen dagbladen kritiek of onkritiek meen ik, want die leze ik ook wel; maar vertrouwede studieuze kennis, - en zoo ge met hunne personen vertrouwd zijt, steek hun dan eens een hart onder den riem, dat zij toch der geestelijke behoefte van hunne protestansche broeders liefderijk blijve gedenken- - niet enkel missen en *tantum ergo's*. Wij zingen ook zoo gaarne. RÜPPE is misschien wat *tant soit peu suranné*, om hem tot navolgenswaardig voorbeeld aan te halen.

§. 4. Uitvoering.

De vraag zal dan geheel en al op het gebied van den uitwendigen vorm der Godsvereering blijven. We kunnen niet ontkennen, dat de zinnelijke inhoud en de geheele inrigting van de Roomsch-Katholijke eeredienst aan de toonkunst, zoo wel wat de compositie als de uitvoering betreft, aan een *zekere zijde* gunstig is, haar eene bescherming verleent, waartoe geen een van onze Protestantsche Kerkgenootschappen, in die mate, bij magte is. Maar de vraag is met dat onbepaalde antwoord nog niet opgelost, het ware standpunt nog niet aangegeven. Welke is die zijde? Welke waarde heeft ze?...

Laat ons beginnen met de uitvoering. Eer ik u evenwel daaromtrent mijne gedachten mededeel, heb ik u vooraf het een en ander te herinneren.

Het zou geene moeite kosten om te bewijzen, dat even zoo goed als onze kerk eenen overvloed van voortreffelijke compositiën bezit, wij even zoo goed gemeenten kunnen aanwijzen, bij welke de uitvoering van het muzikale gedeelte van de eeredienst, der Roomsch-Katholijke kerk gerust op zijde durft treden.

Zoo is de Evangelische gemeente te *Leipzig* van ouds voor haar voortreffelijk koraalgezang bekend, en ze handhaaft dien naam waardiglijk. Niet minder *Breslau*[1], dat op de gan-

(1) Een uitstekend schoon voorbeeld geeft in *Breslau* de werkzame SIEGERT. Er hebben namelijk, onder zijne leiding, talrijke uitvoeringen van kerkelijke compositiën, *in het openbaar*, plaats; van de bekendste en beste oratoriën is er geen, dat niet reeds menigmaal in eene der Kerken van *Breslau* is uitgevoerd geworden. Zoo heeft ook de arme gelegenheid, om de meesterstukken der heilige toonkunst te hooren, die anders binnen de wanden der Concertzaal, of althans der in geslotene Concertzaal omgeschapen kerk besloten blijven. Zoo wordt dat heilige de gemeenschappelijke eigendom der kerk, 't welk de Geest, van wien alle gaven zijn, der Kerk door den toonkunstenaar geschonken heeft. Dat deze uitvoeringen talrijk bezocht worden, behoef ik niet te zeggen; ongeloofelijk is de invloed, dien het hooren van deze op den godsdienstig-muzikalen smaak van het volk heeft; het is op die wijze, dat het volks-kerkgezang zelf het best kan verbeterd worden.
In ons Vaderland bestaat, zoover ik weet, tegenwoordig niets dergelijks meer, ten zij men er het openlijk bespelen van de orgels in sommige steden (te Haarlem b.v.) onder rekenen wil. NIEUWENHUIJZEN bestuurde, in zijnen tijd, te Utrecht een Zanggenootschap, welks uitvoeringen, voor eenen uiterst geringen prijs toegankelijk waren. - Zou er van den tegenwoordig zoo levendigen muzikalen zin bij ons niets te wachten zijn? - Onze Zangscholen, waar kosteloos onderwijs gegeven wordt, waarvan de Amsterdamsche Koninklijke reeds weder is opgeheven, voldoen niet aan het oogmerk, dat ik bedoel. Moet bij ons de arme broeder uitgesloten blijven? - bij ons de deelneming met klinkende munt betaald worden? - de Duitscher, wien wij anders zijn: '*gegen baare Zahlung*' gewoon zijn voor te werpen, ons hier beschamen! Hapert het ons aan muzikalen, of aan godsdienstigen, of aan broederlijken zin?

sche Silezische Kerk zoo veel invloed heeft, onder de leiding van den werkzamen en talentvollen cantor SIEGERT, en vooral tegenwoordig de gemeente te *Berlijn*, waar een man, die zich over het geheel omtrent de openbare Godsdienst hoogstverdienstelijk maakt, de Predikant O. VON GERLACH, zich te dezen opzigte aansluit aan toonkunstenaars, op wier bezit Pruissens hoofdstad roem draagt, aan RUNGENHAGEN, BACH, SCHNEIDER, GRELL en andere. De uitvoering van het gezang in de Domkerk aldaar moet tegenwoordig, naar de getuigenis van allen, die het gehoord hebben, weinig meer te wenschen overlaten. En wat onze Nederlandsche landskerk(1) betreft, het is waar, het Kerk-

(1) Dit woord vloeit mij zoo uit de pen... Het heeft wel geene constitutionele, maar toch eene historische waarheid, van de aera van *Oranje* af. Onze *geschrevene*, in prille jeugd reeds geantiqueerde grondwet, is de eenige Enropesche, die geene godsdienstbelijdenis heeft; zij is dus, in dit opzigt óf de beste, óf de slechtste van alle.
De redactie verlangt dat ik dit woord met de aanhangende noot óf zal terugnemen, óf het nader verklaren. Zij heeft gelijk. Zoo iets laat zich met geene pennenstreek, al ware 't ook een *traitde génie*, waarvoor ik de mijen echter geenszins geef, nederschijven. Maar terugnemen, alsof 't een vlugtig gedacht woord ware, dat niet uit mijne diepste, op gronden rustende overtuiging voortkwam, alsof de glijdende pen niet juist dan 't meest die overtuiging volgde, dat niet gaarne, zelfs niet ten overstaan van mijne vrienden van den Gids. - Maar verklaring, dat met alle liefde, gaarne zelfs. Lezer! schijnt ze u een *hors d'oeuvre*, neem haar dan als een *vis-à-vis* tusschen de redactie van den Gids en den schrijver, en houd het hem ten goed, goede, indien het woorde *ik* hier van zlefs nog meer op den voorgrond komt, dan elders op deze bladen, waar 't u toch, indien gij weet wat *denken* is, niet zóó zal hinderen, als hen die van eenen schrijver liever compilatie, dan eigene denkbeelden aannemen.
Alzoo dan: geene Godsdienst van staat; het is de leus der zich noemende vooruitgang- en vrijheidsgezinden, alsof 't synonym ware met: gelijke regten voor alle Godsdienstbelijdenissen. - Maar de Julijmannen in Frankrijk waren toch immers wel geene mannen van achteruitgang; en wat leest ge in hunne *Charte Constitutionnelle*? -
Art. 6. '*Chacun professe sa religion avec une égale liberté et obtient pour son culte la même protection*.' Dat erkende ook Lodewijk XVIII, in 1814. Daarmede stemt overeen Art. 190-192 van onze Grondwet. Maar Art. 6, door hen in 1830 behouden, - en zij waren toch de mannen wel, om de hand te *durven* slaan aan 't geen de tijd geantiqueerd had, en van eenen *Roi de France* eenen *Roi des Français* te maken, - Art. 6 zegt: *Cependant la religion Catholique, Apostolique et Romaine est la religion de l'Ètat*. Dit Artikel heeft in onze Grondwet geen corresponderend.
Maar wat beteekent nu dat Artikel? Is het, hier en in de overige Europesche Constitutiën, zinledig, *non-sens*? - Zooveel nationale *saffisance* bezit gij toch immers niet, om te gelooven, dat wij alleen, van alle volken van Europa, *bon sens* bezitten. Neen, die woorden hebben wel degelijk eene beteekenis, even zoowel als onze uitlating daarvan eene beteekenis heeft. - De historische kent ge: ze ligt in de tijden van CLOVIS, van LOUIS, IX, van HENRI IV, wien *Parijs* zich zonder de mis niet onderwierp, van RICHELIEU, die de monarchie grondvestte. - Maar de zedelijke? - Zoo ik wel zie, is het een explicitum van 't geen zelfs het Schrikbewind, toen de eerste droukenschp over was, erkende: *La nation Française reconnaît qu'il y a un Dieu*. - Het is de erkentenis, dat de grondslag van den Staat en van het maatschappelijk verdrag: Godsdienst, Theïsme is, eene waarheid, die zelfs in de ziel van ROBESPIERRE niet was uit te blusshen, de erkentenis, dat de wetten iets hooger zijn dan de uitdrukking van den wil der meerderheid, hare sanctie iets hooger dan het *Code pénal*; het Vorstelijk gezag, zij 't ook niet onctioneel, op heiliger grondslag berust dan die meerderheid, die de leden der Tweede Kamer verkiest. - Daarom kan de staat alle andere Godsdiensten erkennen, omdat hij zelf Godsdienst heeft. - En die godsdienst van staat, zal ze er wezen, ze moet *vorm* hebben. Wees Protestant, of Katholijk, Griek, Jood, Mohammedaan, Lamaist, Fetichist zelfs zoo ge wilt; maar *iets* moet ge zijn: eene ongenoemde belijdenis is geene belijdenis. *C'est un homme sans nom et sans aveu*.
En wat zijn er de noodzakelijk logische gevolgen van, van dat: geene godsdienst van staat? Een onder andere, dat de staat den eed niet kan erkennen, niet kan vorderen, niet anders dan blootelijk, even als het huwelijk, als eene burgerlijke eenvoudige verzekering of belofte, die hare sanctie vindt in Art. 361 van het *Code pénal*; - of eigenlijk niet eens, want alleen de valsche getuigenis, niet de valsche *eed*, wordt gestraft. Het substraat, het noodzakelijke substraat van den eed is: Godsdienst is Theïsme. Wie hem vraagt, moet zelf zich eerst Theïst erkennen.

Maar ge zegt, we *weten* het wel, het behoeft niet in de Grondwet uitdrukkelijk geschreven te worden, zoomin als in Engeland: Nederland heeft eene Godsdienst-belijdenis (welke?). Neen, wel degelijk geschreven. Waarom dan in de andere constitutiën geschreven? - De Grondwet is toch wel een voorwerp, achtingwaardig genoeg, dat ze syllogistisch in elkander mag sluiten; niet als een ketting, dien men in de lucht poogt op te hangen? De *Caussidiei* zoeken buitendien genoeg, waar zij eene speld tusschen de Wet kunnen steken.
Maar ge verschanst u achter: vrijheid en broederlijke gelijkheid van regten. o We weten het immers wel beter, de historie zegt het u immers anders, *waarom* onze Grondwet godsdienstloos is. De mannen van 1813, GIJSBERT KAREL *Graaf van Hogendorp*, zij waren toch wel geene duisterlingen. We weten het wel beter, al wordt er zoo veel mogelijk die waterverw over gestreken; en al masqueert ge de weifelingen van uw kompas, om tusschen die kwade woorden door te zeilen, even als de Heer H. VAN STRALEN, Jr., in zijne dissertatie, vergelijkende de Grondwetten van 1805, 1806, 1814 en 1815, bladz. 197, (reden waarom juist die § niet logisch in elkander zit, wat den *doctorandus*, in *die* dagen, vredeshalve was toe te geven, - even zoo als ook YPEY en DERMOUT (*geschied. der Nederl. Herv. Kerk*, Deel IV, bl. 601) het wijsselijk dekten, - maar aan den man van rijpe jaren, in den tegenwoordigen tijd, *niet* te vergeven zou zijn.)
We weten het beter. 't Was de noodlottige Unie van 1815; het was de vrees voor BROGLIO en DE MÉAN, die er de godsdienst van den Souverein uit deden ligten; - en dat zij toegegeven, vredeshalve, de geheele Unie was buitendien een staatkundig wangedrogt; - maar nu, nu de jaren 1815-1830 uit de Rijksannalen zijn gescheurd, nu de Prins van ORANJE-NASSAU weder Souverein Vorst is dier erve, welker Gravenhoed eenmaal zijnen grooten naam- en stamgenoot was toegezegd, waarom nu ook niet weder teruggekeerd tot 1813? - Nu België zelfs is teruggekeerd, België zelfs, in spijt der belijdenis van LEOPOLD! België heeft eene Godsdienst; Nederland heeft haar niet!
Zietdaar mijne gronden, die u overtuigen zullen, dat, ofschoon het woord bijna onwillekeurig uit de pen vloeide, die pen toch eene overtuiging volgde, die op genoegzame gronden rustte, en door geene van buiten aanblazende *aura* gestierd werd. - Wat u, wat het publiek *mijne* overtuiging aangaat, o zeer zeker weinig! maar er zijn er honderdduizenden, die haar deelen, en *vis-à-vis* u wilde ik er mij niet over schamen. - Of ik nu door dit woord eenen steen in de schaal wenschte te werpen, zoo er ooit de Grondwet weder op gewogen worde? Niets ligt verder buiten mijne gedachten en buiten mijnen werkkring; dáár zijn er anderen voor. - Maar *dit* wil ik u verzocht hebben, en 't is daarom, dat ik dit woord breeder maakte, dat ge het woord: *geene Godsdienst van Staat*, nooit schrijft op het vaandel des vooruitgangs en van het liberalisme, 't geen wij voor het overige zoo goed met hart en ziel wenschen als gij, - anders mogt een ander aan de keerzij schrijven, met groote letters: BANG; ten zij ge liever van onkunde of kwade trouw in de historie,... of ... wat het ergste van allen is: godsdienstloosheid wilt verdacht worden.
En nu moet er nog een woord bij. ORANJE. Wat mij aan den Koning bindt, is de wet. *He is my King by Law*; daarom is het ons: *Caesari quod Caesaris*. Maar wat aan ORANJE? Dankbaarheid. Dankbaarheid, al ware 't ook, dat we te eeniger tijd éénen hunner ten grave zouden moeten geleiden met de woorden, waarmede JUDA'S stam den kleinzoon van JOZAFAT ter Konings grafsteê indroeg. De dankbaarheid, die ik, *en* als Nederlander *en* als Protestant (Protestant, want dat was des Zwijgers en zijner getrouwen belijdenis, en eene halve eeuw jonger dagteekent het paar rampzalige woorden, met BARNEVELD'S bloed geschreven inonze historie) aan dat doorluchte Huis schuldig ben. Maar juist daarom zou iedere stap afwaarts, dien ORANJE ooit van het Protestantisme zou kunnen doen, een stap afwaarts wezen, niet van de gehoorzaamheid, - want iedere andere dynastie, al ware ze ook Mohammedaansch, zouden wij gehoorzamen, wanneer de koning der koningen 't ons beval, en daarom predikten wij Protestanten in 1810 ook gehoorzaamheid aan Frankrijks keizer, - maar van mijne liefde en mijne achting. En indien ooit, God beware ons! ORANJE renegaat kon worden, 't ware *Nederland* het hart uit het lijf gescheud, 't ware de laatste spat afgewischt van het bloed, dat den, sinds den eersten WILLEM, voor ORANJE bewaarden vorstelijken hoed voor *Nederland* gewijd heeft. Dan zou ik wenschen kunnen, dat de Voorzienigheid mij de gehoorzaamheid aan eene andere dynastie oplegde, aan een' geboren' geloofsvijand, liever dan eenen afvalligen geloofsgenoot; - het wenschen, niet omdat ik Protestant ben enkel, maar omdat de geschiedenis van die erve, waarover ORANJE den schepter voert, met 1584 begint. - - Zóó naauw heeft Hij, die de lotgevallen van vorstenhuizen en volken sier, ORANJE en *Nederland* aan elkander verbonden, dat het eene zonder het andere niet bestaan kan; - maar .. de band tusschen die beide is niet de bladzijde, waar Artikel 12 van de Grondwet op geschreven staat, maar derdehalve eeuw, en meer dan die, van herinneringen van lief en leed, te zamen gedeeld; van herinneringen van trouw, van geloof en van liefde; - die band is gelegd in het bloed van duizenden onzer voorvaderen, dat in éénen stroom gevloeid heeft met het bloed van LODEWIJK en ADOLF en van WILLEN, den vader des vaderlands zelven. Loochen het, zoo gij durft, maar zing dan ook nimmer weder het lied, waarmede uwe voorvaderen ten strijde togen, waaraan ze elkander op vreemde kusten in verre streek herkenden: *Wilhelmus van Nassouwen*; - haal ze dan

gezang is bij ons nog steeds, zoo al niet meer zooals vóór eene halve eeuw, - toch nog doorgaans beleedigend voor het

neder, om ze nimmer weder te voeren, de heilige kleuren waaraan ge in gindsche zee herkend wordt, die zij plantten op *Jaccatra* en aan *Cabo*, in *Nieuw-Nederland* en in *Brazilië*, want het zijn de kleuren der Geuzenvlag, de palluere van Prinse WILLEM VAN ORAENGIEN.
Verloochen het alles, zoo ge wilt; maar verloochen dan ook den geschiedkundigen band, die ons allen aaneenverbindt; keer dan terug tot de vijftiende eeuw; jaag dan *Holland* tegen *Gelderland* en *Utrecht* in 't harnas, - of - maak van uw Vaderland een toevallig zamenwerpsel van brokken lands, die er niets bij verliezen zouden, wanneer ze, waarvoor God hen in 1674 genadig bewaarde, weder uit elkander genomen en den naburen toegedeeld werden.
God beware mijn Vaderland, beware ook mijne Katholijke landgenooten voor zulk eene volksramp! De geschiedenis der *Vereenigde Nederlanden* ware dan na aan hare afsluiting.

muzikale oor; - het is niet te ontkennen, dat, wie in den vreemde aan het welluidende meerstemmige gezang gewoon is,

en bij ons het nog in menige gemeente gestereotypeerde door elkander warren der luide uitgegalmde toonen hoort, zich met weêrzin van hen afwendt, en het óf den onmuzikalen zin van den Hollander, óf zijner eeredienst wijt. - Maar wij zijn evenwel de orgelbrekers van 1563 niet meer, eene factie buitendien, die zelfs destijds niet overal bijval vond. Ook onze Kerk heeft het sinds lang bewezen, dat de Zwingliaansche antipathie tegen de Kerkmuzijk, indien ze ook al des grooten mans waarachtige bedoeling geweest is, toch in geenen deele een integrerend gedeelte der beginselen van het Zwingliaansche en Calvinistische Protestantisme is. - Reeds het wederinvoeren van het gebruik der orgels, eerst *na*, en vervolgens ook gedurende de Godsdienstoefeningen, en tot begeleiding van het gezang, was eene schrede, welker gewigt en waarde wij eerst dan begrijpen, wanneer ons de studie der kerkgeschiedenis

heeft geleerd, hoe moeijelijk en bezwaarlijk het is verbeteringen in te voeren, die de kleur der gehate tegenpartij dragen; - hoe gemakkelijk het gros der Nederlandsche Kerk zich door een: *de Kerk in gevaar, paperij*! liet voorinnemen,.... gezwegen nog van zijne vasthoudendheid aan het eenmaal overgeleverde. - Eene andere groote schrede werd er in 1772 gedaan, toen, met de invoering van eene betere Psalmberijming, tevens de grond werd gelegd tot aanmerkelijke verbeteringen in het gezang zelf, en dat men niet schroomde tegen den geweldigen tegenstand op te werken, bewijst genoegzaam hoeveel het meerdere en betergezinde deel van ons Kerkgenootschap voor het godsdienstig gezang en zijne doelmatige inrigting overhad.

Eindelijk werd in 1805 nog eene tweede (laatste?) en, wat den zang op zich zelven aangaat, veel gewigtigere verbetering ingevoerd, en niettegenstaande de bezwaren nog ruim zoo groot, de tegenwerking ruim zoo heftig als de vorige maal waren, toch met evenveel volharding en belangstelling doorgezet, en het is het beschaafdere deel onzer kerk leed genoeg, dat de destijds zoo levendige ontwikkeling van het kerkelijke gezang sedert weder gestremd en thans hier en daar, door eene rampzalige verdeeldheid in ons midden, op nieuw belemmerd wordt. - Voor het tegenwoordige vestigen wij onze hoop op het verbeterd zangonderwijs in de scholen en de openbare zangscholen in de grootere steden.

Ik wilde u slechts bewijzzen, dat het Zwinglianisme (Calvinisme ook zoo gij wilt) juist geene antipathie tegen het kerkelijk gezang in zich sluit, en gebrekkige uitvoering daarvan juist geen *criterium* van Zwingliaansche regtzinnigheid is. De grovere organen van het grovere deel onzes volks hebben er rijkelijk hun deel aan; - verfijn, bearbeid, ontwikkel die, al kunt gij er ook nooit Italianen van maken, en uwe kerken zullen er u, binnen weinige jaren, dankbaar de vruchten van aanbieden.

Vergeet daarenboven niet, dat er nog andere Protestanten, ik zeg niet, in de wereld, maar zelfs in ons vaderland zijn, want *daarbij*, als het ons meest aangelegene, en meest bekende, waar wij het minst voor die illusiën blootstaan, waarvan de reiziger in den vreemde, bij de eerste en ongewone indrukken, zoo ligt gevaar loopt. bij *ons* land wilde ik mij liefst bepalen, - denk niet, als de Chinezen, dat wij het middelpunt der wereld zijn. - Ge kunt er niet tegen hebben, dat ik als type voor het Protestantsche Kerkgezang eene echte, universeel Protestantsche gemeente opgeef, die ge, als ge haren

oorsprong kent, waarlijk wel niet van Romanisme verdenken zult, - eene gemeente, die, nevens hare drie tropen, waarin zij ons allen omvat, er geen vierde voor het Catholicisme overheeft; ik meen: de broedergemeente, ook hier te lande sinds lang bekend door haren te *Zeist* gevestigden tak. Wanneer men dáár eenigzins, ook in de huizen, en in het aldaar gevestigde opvoedingsgesticht bekend is, zou men bijna denken, dat het Protestantisme aan de ontwikkeling van den muzikalen zin veel gunstiger is dan het Catholicisme.

Het zou eene geheel onpartijdige parallel[1] zijn, wanneer ge den indruk, dien eene wel uitgevoerde Mis in eene der hoofdkerken van ons vaderland op eenen Protestant maakte, vergeleekt met dien, welken een onbevooroordeeld, muzikaal gevoelend Katholijk ontvangen zou van eene Zeister *liturgische Stunde*, of van eene begrafenis aldaar (vooral wanneer de bazuinen nog wat zuiverder intoneerden; trouwens ook op het koor kronkelde zich het serpent in mijnen tijd wel eens vrij lastig tusschen de harmoniën). - En dan zal de slotsom moeten afhangen van de vraag: wat houdt men voor het hoogste doel der godsdienstige muzijk, óf: streeling van het gehoor, óf: het verwekken van schoone en edele aandoeningen, van de begeerte naar het: *καλοκἀγαθὸν*?

Maar over deze vraag straks nader.

Wildet gij evenwel, en niettegenstaande dit alles, volharden met de gierende en galmende Psalmodien van deze en gene stadsof dorpsgemeente (want in dit opzigt heeft de stedeling nog weinig boven den landbewoner vooruit) voor type van het Protestantsche Kerkgezang te houden, welnu, ik heb ten plattenlande ook wel koorgezang gehoord, dat mij deed denken aan de '*Coups de voix épouvantables, ha! ha! hé! hé*!' waarover LA FEUILLÉE in zijne *Méthode de plain Chant* klaagde, of die mij hun den *bûcheron* deden toewenschen, waarmede de *Opéra Français* den tact plagt te regeren. Het is niet alles goud wat er gezegd wordt te blinken.

En wat den zingenden priester zelven aangaat, hebt gij ze wel niet gehoord, die - maar laat mij niet onedelmoedig zijn, noch scherper dan noodig. - Het is in *Duitschland* een der gewigtigste bezwaren geweest tegen het zingen door den leeraar van sommige deelen der liturgie (*das Altargesang*), het gebrek aan muzikalen zin, aan gehoor, aan stem bij sommige men-

(1) ROUSSEAU heeft eene dergelijke ergens in zijn' *Dictionnaire de Musique*. Ik kan de plaats niet vinden.

schen. Bij de sprekende voordragt is eene goede stemleiding een uitstekend voordeel, bij de zingende een volstrekt vereischte; - bij gene kan ze door andere voordeelen, vooral door eene warme, bezielde voordragt, zoo geheel vergoed worden, dat haar gemis bijna niet meer bemerkt wordt; - bij deze is er niets, dat er tegen opweegt; hier blijft het te allen tijde even hinderlijk en er is niets, dat er mede verzoenen kan, dan alleen.... de gewoonte, en het *faute de mieux*. Dat het niet altijd te verhelpen is, door een gedeelte van den opvoedingsen studietijd der aankomende geestelijken aan muzikale opleiding toe te wijden, bewijzen de vele voorbeelden in de R.-K. kerk zelve. De eenige raad, die ook werkelijk hier en daar gevolgd wordt, is het zingen geheel facultatief te laten, en bij volslagen gebrek aan muzikalen zin het spreken te veroorloven.

En aan onzen kant, - om den draad te hervatten, - aan onzen kant zijn er uitzonderingen in den tegengestelden zin, die verre zijn van den regel te bevestigen, - gunstige uitzonderingen, mij bekend, hoewel meer ten plattenlande dan in de steden. Zoo bezit het mij naburige *W.*.... een voortreffelijk kerkgezang, dank zij den ijver van den verdienstelijken onderwijzer, die gedurende de reeks van jaren, die hij daar werkzaam was, aan het opkomende geslacht eene zin voor zangen toonkunst wist in te boezemen, waarvan de vruchten bij de openbare Godsdienst nog lang zullen te zien zijn. - Het ligt niet aan de inrigting van onze eeredienst, het ligt aan ons zelven; het ligt, vooral, immers ten plattenlande, aan de voorgangers. Mijne eigene gemeente plagt vroeger te dezen opzigte, verwaarloosd te zijn. De komst van eene jeugdigen, met ijver en smaak bezielden man heeft haar, binnen weinige jaren, eene andere rigting weten te geven. Ik oogstte wat hij gezaaid heeft. Kom er nu op Goeden vrijdag-avond, als wij het uitsluitend voor dien feestavond bewaarde lied aanheffen:

> ‘Diep, o God, in 't stof gebogen,
> Schuldig voor uw hoog gerigt,
> Vloeijen tranen uit onze oogen.’

Ge zult getroffen worden door den diepgevoeligen toon, waarin de gansche gemeente den voorganger volgt, die op de muzikale uitvoering zoo veel invloed heeft; - hoor, hoe de stemmen, eerbiedig en zacht, den door hem aangegeven' toon weten te vatten; hoe de vrouwenstemmen, te schuchter anders bij het daglicht, zich nu, in de stille avondgodsdienst, welluidend doen hooren, door den, ditmaal eerbiediger nog dan naar gewoonte, ingehouden'

zang der mannen niet *over*stemd, maar *onder*steund. - Hoor ons oudejaarsavondlied;.... ernstig en plegtig stemt de voorzanger, bij den aanvang, de twee eerste verzen aan; - aan den dieperen en zachten toon, dien hij, bij het tusschengezang:

‘Vader, onder al mijn nooden,’

aangeeft, hoort gij, al verstondt gij de woorden niet, aanstonds, hoe zij 't gevoelen, dat zij *bidden*. En als ik dan eindelijk, luide en vrolijk, in versnelden takt, het laatste:

‘Snelt dan jaren, snelt vrij henen,’

het laatste lied van dit jaar, *mijn* laatste oudejaarsavondlied misschien, met hen medegezongen heb, - o - dan zie ik weleens beschaamd op mijn eigen werk neder; - zóó, onder den invloed van dat lied, had het moeten wezen.

Zie, het hangt van *ons* af, van de beide voorgangers; bij hen moet muzikale zin, - al is het ook geene kunstkennis, geene virtuositeit, maar eenvoudige, natuurlijke, muzikale zin bestaan, door godsdienstig gevoel opgewekt; bij *hen beide* vooral harmonie en overeenstemming. - *Hij* moet *u* begrijpen, het gewoon zijn, en het niet beneden zich achten, dien toon te volgen, dien gij hem bij het voorlezen van het lied aangeeft; - hij moet de *nuance* gevoelen, die gij aan ieder vers geeft. Dan hangt het verder van uwe gemeente af, om dien aangegeven takt te volgen. En dat is zoo moeijelijk niet, als gij u verbeeldt, mits gij slechts, waar zij te voren verwaarloosd mogt zijn, eenige jaren geduld aan volharding en ijver wilt paren.- Maar, vóór alle dingen, heb zelf gevoel, diep gevoel van hetgeen gij haar voorleest; het zij aan *uwe* stem, aan hare intonatie merkbaar; zij schildere, zonder overdrijving of affectatie, wat gij er bij gevoelt, en.... reeds dat is muzijk, de ware muzijk; stort hun dat in, van uit uw eigen hart, en gij zult reeds ter helfte zijn.

§. 5. Gebruik van het orgel.

Gij hebt daarenboven, tot begeleiding van uw gezang, de toonen van het orgel. Dat statige speeltuig, het instrument (*ὀϱγάνον*) bij uitstek, met zijne voltoonige harmonie en zijne veelvuldige stemmen, zijne liefelijke fluitwerken, zijne deftige prestanten, zijne zware, de harmonie steunende 16 voets *bourdons*, zijne

magtige bazuinen, en, waar de talrijkheid uwer gemeente het toelaat, zijne schelle en vrolijke, als kinderstemmen jubelende mixturen en quintadijnen.

Geen ander speeltuig is zoo echt kerkelijk, zoo ernstvol, zoo uitsluitend geëigend tot begeleiding van een volstemmig godsdienstig gezang.

De aloude vooroordeelen, ons menigmaal zoo bitter tegengeworpen, alsof de orgelbrekers van 1563 de type waren en bleven van het Zwinglianisme, zijn nu toch wel geheel bij ons opgeheven. En heeft dat vooroordeel zelf tegen de orgelen wel iets gemeens met de Protestantsche beginselen in het algemeen? - Was het niet eenvoudig een eigen begrip van ZWINGLI, dat zich van hem aan de anderen, zwerende bij 's meesters woorden, heeft medegedeeld? Buitendien weet gij wel, dat dezelfde afkeer van dit speeltuig, reeds lang te voren, en evenzeer daarna, in het midden van de Roomsch-Katholijke kerk plaats had? 't Heeft eeuwen bij eeuwen geduurd, eer men diên overwonnen en ze algemeen ingevoerd kon krijgen.

Op de kerkvergadering te *Trente* zelf waren er een aantal stemmen, die er zich ernstig tegen verzetteden. Nog heden zijn ze zeldzaam in de Spaansche kerken; - de Grieksche kerk verbant ze geheel en al; evenzoo is nog heden in de Pauselijke kapel het gebruik zoowel van dit als van alle andere instrumenten verboden, vanwaar de benaming *alla capella*, voor dien kerkelijken stijl, die enkel op vokale uitvoering berekend is. Zóó ver is het er van af, dat de afkeer van de orgelen iets gemeens had met, of uitsluitend eigen was aan het Protestantisme.

Wat het ten onregte is, dat dit argument menigmaal als een bewijs van gebrek aan muzikalen zin bij ZWINGLI is aangevoerd, moge nog daaruit blijken, dat juist zijne eigene gemeente te *Zurich* van oudsher eene voortreffelijke meerstemmige vokaaluitvoering heeft gehad, die in het geheele kanton nagevolgd werd. Levendig herinner ik mij de vaardigheid van mijnen ouden hospes, die van *Oberwyl* bij *Wintherthür* geboortig was, in het vierstemmig Psalmboek van LOBWASSER, en 't was naar zijne verzekering, in zijnen tijd, dáár overal zoo op de dorpen.

Ik noemde het orgel bij uitnemendheid geschikt tot begeleiding van volstemmig koraalgezang. - Verlang naar geene andere instrumentaalbegeleiding. Juist die gelijkmatig volgehoudene toon, die geen ander *piano* of *forte* dan door de registratuur toelaat, is ook het eigenaardig karakter van den koraal-

zang. Geen orkest daarenboven, of het moest reusachtig wezen, kan de kracht van eenige honderde of duizende zangers zóó ondersteunen en geleiden, als de zware acht- en zestienvoets registers van het orgel. Geen ander instrument paart er zich ook zoo natuurlijk en geleidelijk aan; zelfs niet de hoornmuzijk, anders aan de menschenstem zoo na verwant. Ik herinner mij, hoe in mijne geboortestad het gezang in de Garnizoenskerk (destijds de St. Janskerk, waar een orgel nog steeds eene behoefte blijft) door militaire harmonie begeleid werd; hoe harmonieus, hoe ernstig en statig ook anders de hoornmuzijk zij, zij wilde daar niet bevallen, kon althans niet halen bij het orgelaccompagnement(1).

Met die orgelbegeleiding kan ons eenvoudig koraalgezang, zelfs al is het eenstemmig, onder zekere omstandigheden, buitengewoon diepe indrukken maken, welde de katholijke eeredienst wanhopen moet ooit te bereiken. Nooit vergeet ik den oudejaarsavond van 1833. Opgaande om nog eenmaal, eer het jaar met zijn lief en leed voor altijd achter mij lag, het hart te verheffen tot Hem, die van eeuwigheid tot eeuwigheid is; om mij met de geloovigen in het plegtig dankgebed te vereenigen, klonk mij dáár, te midden van en boven het gebulder der stormen uit, het statig lofgezang der gansche gemeente, door de volle stemmen van het orgel ondersteund, te gemoet, eer ik nog den drempel van den ruimen, maar dien avond voor de opgekomene menigte geene ruimte genoeg hebbenden Dom betreden had. o Toen begreep ik het, zoo als ik het te voren nooit begrepen had, welke de hoogste roeping der toonkunst

(1) In den beginne liet men de interludiën door den klephoorn uitveeren, dat zonderling kakelend en *geschwätzig* klonk; later verwisselde men dit tegen eene *point d'orgue* van de bastrombone, dat althans betere houding gaf; - beter nog ware het geweest, ze geheel weg te laten. Men weet, dat ze alleen dienen ter dekking van een vroeger algemeen gebrek bij den zang. Als het gezang goed is, dienen ze nergens voor; 't is eene misselijke zamenkoppeling van beterogene elementen; een paar accoorden, in de manier van BRACHTRUIZER, vooral wanneer er verandering van toonleider plaats heeft, zijn volkomen genoeg. De navolgingen van natuurlijke geluiden, waartoe vooral de interludiën dikwijls misbruikt worden, behooren tot den wansmaak der vroegere tijden, die wij gaarne aan de naïviteit onzer voorouders overlaten. 't Is niet noodig, dat de *musch* en de *zwaluw*, Psalm 84, medepicpen; ze geven vaak reeds distracties genoeg.

zij; zoo zoude mij geen *requiem* van MOZART, geene mis van BEETHOVEN geroerd hebben; zoo roerden mij, zelfs op dien avond, de altijd zoo diep treffende woorden van den onvergetelijken, reeds ontslapenen grijsaard niet, als die gewijde lofzang der gansche gemeente zelve, als dat:

> ‘Uren, dagen, maanden, jaren,
> Vliegen als een schaduw heen.’

als dat:

> ‘Voortgeleid door zijne hand,
> Schouw ik, uit dit nietig leven,
> In mijn eeuwig Vaderland!’

Dat zijn aandoeningen, die geen *Dies irae*, geen *Stabat Mater*, geen *Miserere* zelfs verwekken kunnen. Hadde ik den volgenden zondag de Roomsch-Katholijke garnizoenskerk bezocht, ik hadde misschien, zoo als eenigen tijd te voren, kunnen ontsticht worden, door reminiscentiën uit *la Dame Blanche* of *Tancredo*, die mij door het toenmalige volksgezang niet stichtelijker geworden waren. Ik meen te weten, dat men daar toch naderhand die grove parodiën nagelaten heeft. Het werd tijd ook; ze begon drukker door de Protestanten bezocht te worden.

Maar gij hebt gelijk, de vergelijking is niet billijk, de beide standpunten zijn niet evenredig. Welnu, neem dan de kerkdienst in hare hoogste glorie. Stel dan tegen dien eenvoudidigen zang der gemeente, wat *Rome* grootst en indrukwekkendst heeft: in de gewelven der *Basilica* van St. Pieter eene hoogmis, door het Opperhoofd der kerk zelf met zijne gepurperden gecelebreerd, - uw gevoel getroffen, zoo als het nimmer bij ons was, uw godsdienstig gevoel opgewekt en aangevuurd door een hemelsch kunstgenot, door eenen zang van - - Engelen? - Neen, van *Castrati ad honorem Dei*! -

§. 6. Volksgezang.

Gij gevoelt het[1] immers nu, zonder dat ik het u zegge, waaraan die diepe indruk van ons eenvoudig gezang was toe te schrijven, waarom mij dat op eene geheel andere wijze aangreep, dan het andere ooit heeft kunnen doen? Volksgezang, eigen gezang der gemeente, *dat* ontbreekt der Roomsche kerk, en dat is zelfs door geene sferenmuzijk en door geene engelenstemmen te vergoeden. Zij plaatst zich te dezen opzigte op een geheel ander standpunt dan wij. Het is er wel verre van af, dat zij, zoo als COQUEREL schreef, het problema van een gods dienstig volksgezang zou hebben opgelost; in tegendeel, zij wanhoopt aan de oplossing; - aan onze zijde, 't moge dan ook allezins gebrekkig zijn, in de hoop van met der tijd beter, aan onze zijde wordt die ten minste gegeven. Zij plaatst zich geheel op het terrein der kunst; bij haar is de godsdienst dienstbaar aan de muzijk. Zij belet der toonkunst haar hoogste doel te bereiken, want hoogst van alles is het der Muze: de godsdienst te dienen, niet van haar gediend te worden.

Zij ontkent, *de facto,* het bestaan van een godsdienstig volksgezang. Er bestaat zoowel een godsdienstig als een nationaal volksgezang; maar beide worden niet anders begrepen, bereiken hun doel niet, dan in den mond des volks zelf. Nooit zou ROUGET (houd mij dien naam ten goede, - ik voel wel, dat hij hier profaan genoeg klinkt, maar ik weet op het oogenblik geen' beteren te grijpen, om mij scherp en aphoristisch uit te drukken), nooit zou ROUGET, de dichter componist

(1) Hetgeen hier nu volgt, geldt alleen de Nederduitsche Katholijke Kerk, die, naar vaderlandsche gewoonte, in alles ten achter, niet eens *à la suite* komt. Zeker zoo wij Protestanten ook wat achterlijk zijn, wij hebben elkander niets te wijten. In *Duitschland, Baden* en *Wurtemberg* niet alleen, maar ook in *Beijeren* en *Oostenrijk*, heeft men reeds in 't eind der vorige eeuw, trots alle Pauselijke tegenwerking, eigene Duitsche gezangboeken voor kerkgebruik ten behoeve des volks ingevoerd, en daarin, 't zij uit verdraagzaamheid, 't zij bij gebrek van beter stof, van den arbeid van Protestantsche dichters ruimschoots gebruik gemaakt. - Ach! 't maakt op den Nederduitschen reiziger langs den *Boven-Rhijn* zulk eenen smartelijken, beschamenden indruk, alles wat hij daar in de Duitsch-Katholijke (ik meen niet die van RONGE) kerken hoort. En dat het land van GROETE, AGRICOLA en GANZEVOORT!

van de *Marseillaise*, zulk een meesterstuk gegeven hebben, indien in zijne ziel het effekt niet levendig geweest ware van een volksgezang, door een koor van eenige honderdduizend zonen der vrijheid volstemmig aangeheven. ROUGET componeerde voor geene *opera*, voor geenen *solo*zanger, maar voor het *leger van den Rijn*; daarom is zijne hymne de krachtvolste militaire volkszang, die ooit de dubbele Muze gezongen heeft. En juist daarom ontbreekt het der R.K. kerk aan het hoogste, dat de kunst leveren kan, aan echten, godsdienstigen volkszang en melodie.

Volkszang! Zang der gemeente. Dat is het, wat der kerk ontbreekt; - ontbreekt? Neen, wat zij niet wil, en *par principe*, niet kan willen. Zij heeft er gedurende, en lang vóór de Hervorming, zich altijd tegen verzet, en zij verzet er zich nog tegen. Gelijk zij den leek zijnen hem, *jure suo*, als lid der kerk, toekomenden bijbel ontneemt, zoo ontneemt zij hem ook zijne deelneming aan het gezang der gemeente.

De kerk slechts zingt bij haar. En wie is bij haar de kerk? De geestelijkheid, en die alleen; - de diaken, die de leeken vertegenwoordigen zal, is sinds lang in den *clerus* opgenomen, ligt sinds lang, vóór de communiebank, op de trappen van het altaar - het koor?.... hoog daarboven u, onzigtbaar zelfs voor de gemeente - het koor? een bezoldigd register van *voces humance*.

Arme gemeente! Gij zingt niet! Uw loflied is te gering, om mede ten hemel te rijzen, voor den troon van Hem, wien alles looft wat adem ontvangen heeft. Gij gaat geene muschkens te boven. Wanneer uw hart vol is, en gij zoo gaarne de volheid uws harten in een lied zoudt uitstorten, zoo gaarne uwe klanken zoudt mengen aan de akkoorden, die van boven als hemelsche harmonie over u heenrollen,.... bedwing uw hart, - of, ijl naar buiten uwe kerk, werp u daar op uwe knieën en stort uw lied dáár uit, onder den blaauwen hemel van Hem, die in geene tempelen woont, uwen Vader die u hoort, dáár, gelijk in uwe binnenkamer. Daarginds, op de trappen van het altaar, zingt, in uwe plaats, die aangekleede knaap zijne gebrekkig van buiten geleerde les - en boven u, op het koor: Protestanten welligt, die in hun hart u beklagen, of - - erger misschien!

Volksgezang! het lied der gemeente tot den Heer, haar le-

vend Hoofd! Hartsontboezeming! Neen, dat wil de kerk niet. Gij ziet het hier; muzijk is bij haar: kunst en niets anders dan kunst; - hare POLYHYMNIA is niets hooger dan eene zangeres, die ge slechts daarginds op de planken *hooren* moet. - En nu zij die POLYHYMNIA het volmaaktste orgaan, dat ge wilt, eene URANIA. De kunst der kerk zij nog zoo schoon en groot, statig en plegtig haar altaarzang, zieldoordringend hare koorzangen, - schokkend de akkoorden van al hare vereenigde stemmen van koor en orgel en instrumentale begeleiding, als zij het *Gloria in Excelsis*, in 't begin harer misse, aanstemmen; - 't zij u voor het oogenblik eene illusie, wanneer gij al die welluidende stemmen zich, hoog en laag, als 't gejubel van al wat adem heeft, volharmonisch hoort vereenigen; - het roole u, verbijsterend en zielopvoerend, als het donderende bruisen der golven en der stormwinden, als ‘eene stemme veler wateren en als eene stemme van sterke donderslagen,’ over het hoofd; - verbeeld u vrij, dat gij het hemelsche *Hallelujah* en den galm der vier en twintig oudsten en der vier dieren zich er in hoort zamensmelten..... illusie, snijdend en smartelijk. - Kunst, aardsche en veile kunst, want aan de voltoonigheid der harmonie van het *Hallelujah* ontbreken de hoofdstemmen, de tenores, de stemmen der verlosten zelve!

Katholijk! Wacht *dat* eerst, wanneer ge hierboven lid zult geworden zijn der zegepralende kerk; hierbeneden weigert zij het u, zij, die zich *Kerk* noemt, en u? zeg me, wat zijt gij? Zijt ge wel wezenlijk een levend lid van de kerk? Waarom dan uwe stem niet? Het blijkt ook hier weder, wat verkeerden weg de algemeene kerk insloeg, toen zij afweek van de praktijk der aloude christelijke gemeente. Nooit hebben de leerlingen der apostelen er zelfs aan gedacht, om het volk van het gezang uit te sluiten; - het geschiedde nog niet ten tijde van AMBROSIUS, HILARIUS, CHRYSOSTOMUS. BELLARMINUS gaf zich nog moeite, om het gebruik zijner kerk traditioneel te regtvaardigen, en er dat der oudste Christenen gelijk aan te maken, hoe onwaarschijnlijk een' paradox hij daarvoor ook uit de lucht grijpen moest: ‘Voorheen werd de psalm door eenen enkelen gezongen, de anderen hoorden hem aan; misschien zongen wel de geestelijken alleen, even als het thans geschiedt. AMBROSIUS verleende alleen daarom aan het volk de vrijheid om mede te zingen, opdat het zich daarmede vertroosten zou wegens de vervolging door keizerin JUSTINA

aangerigt'[1]. Zegt CHRYSOSTOMUS dan niet uitdrukkelijk: Oudtijds kwamen *allen* te zamen en zongen gemeenschappelijk; hetzelfde doen wij ook nu. - 'Vrouwen en mannen, grijsaards en jongelingen verschillen bij het gezang slechts in toon; want de geest, die de stem van ieder geleidt, bewerkt bij allen eene en dezelfde zangwijs'[2].

Volkskerkzang en *Romanismus*, die twee woorden zijn te allen tijde incompatibel geweest; volkszang, dien heeft *Rome* te allen tijde trachten te weren; en, zoo het gelukt is, op het laatst der vorige eeuw[3], het in *Beijeren, Saltzburg, Oostenrijk* in te voeren, het was eene schrede afwaarts van den Paus, een stap in de rigting van LUTHER; het was de vrucht der neiging tot hervorming; neiging tot de niet van JOHANNES RONGE, maar van eeuwen her daterende Duitsch-Katholijke Kerk; het was de geest van JOSEF II, van TRAUTHSON en van FEBRONIUS.

Volksgezang was in den strijd tusschen het Protestantisme en Catholicisme, of, zoo gij wilt, Germanisme en Romanisme, even zoo zeer de leuze, als het vrije gebruik van Gods Woord. De Waldenzen in *Piemont*, de Lollarden in *Vlaanderen* en *Engeland*, de Geuzen te onzent, de Hugenoten in *Frankrijk*, mogen er u van overtuigen; zelfs de Flagellanten in de 13de eeuw, die in den grond eene tegen de verbasterde kerk inloopende rigting, eene uit den boezem des miskenden volks opkomende verschijning waren.

Maar waarom haatte *Rome* dat godsdienstig volksgezang zoo?

(1) BELLARMINUS, *de bon. operib., Lib.* 1, Cap. 16, aangehaald bij ALT, *der Christl. Cultus. Berlin*, 1843, bl. 288. Zie ook VAN IPEREN, *Kerkel. Hist. van het Psalmgezang*, Deel I, bladz. 21 en verv. Men weet, dat het deelnemen der gemeente aan het gezang een onderscheidend kenmerk tusschen het Ambrosiaansche en het Gregoriaansche gebruik was. Het eerste heeft lang in *Milaan* stand gehouden. Toen LUTHER zoowel dit als hun overig verschil van de eeredienst van *Rome* met verwondering opmerkte, antwoordden zij hem: *Nos sumus Ambrosiani*. Hoe het er tegenwoordig is, weet ik niet.

(2) CHRYSOST., *hom.* 36 in 1 *ad Corinth.* en *in Psalm.* 145.

(3) Het begon in 1777, toen KOHLBRENNER zijn *Gesangbuch* uitgaf. Zie over dit alles omstandig IJPEY, *Kerkel. Gesch. v.d.* 18de *eeuw*, D. XII, blz. 230 en elders, *passim*. In het begin van onze eeuw werd het echter eerst algemeen, tevens met de Mis in de Duitsche taal, en vele andere verbeteringen in *Zuid-Duitschland*. Koning MAX deed er veel goeds aan.

Waarom sloeg zij het met haren ban? - Was het enkel en alleen, omdat de woorden Luthersch, omdat ze Hugenootsch waren, - omdat het gezang daardoor een vehikel, een van de krachtigste, die er ooit aangewend zijn[1], tot verbreiding der nieuwe Luthersche denkbeelden was? Neen - want zij weigerde het lang voordat LUTHER, lang voordat HUSZ het volk leerden zijn godsdienstig gevoel in zangen uit te drukken, De door haar in de elfde eeuw verbodene Czechische en Duitsche liederen waren wel zuiver kerkelijk orthodox.

Het was voor een deel, omdat volkszang tevens het gebruik van de landtaal in de godsdienst medebragt, en tot het verbannen van de latijnsche leidde; iets, dat *Rome* nooit heeft willen toegeven, dat ze noode slechts om des drangs wille, en als bij *provisionele* conniventie toegaf aan de nog tusschen Oost en West hangende Serviërs, later evenzoo aan de Armeniërs en Syriërs, maar waaraan zij zelfs de vrije Spaansche kerk genood-

(1) Voorbeelden, in oude en nieuwe geschiedenis voor 't grijpen, zal ik hier wel niet behoeven bij te brengen. E.S. CYPRIANUS en A. SCHIMIDIUS hebben er elk eene geheele verhandeling over geschreven. - 't Begon reeds met BARDESANES en EPHRAËM - met de Arianen en Athanasianen. Van het Lutheranisme is het bekend, en zijne vijanden klaagden er bitter over. Zie VAN IPEREN, bladz. 89. Door dat ééne kleine liedeken van LUTHER, schreef TILEMAN HESHUSIUS, '*Nun freut euch, liebe Christgemein*' zijn vele honderde Christenen tot het geloof gebragt geworden, die voorheen den naam van LUTHER niet hooren mogten. Ik wil het wel gelooven. Zulk eenen zin, blijmoedig-godsdienstig als LUTHER en het geheele Protestantisme eigen was, en in dat lied uitgedrukt wordt tegenover dat onbewegelijke Catholicisme, valt ieder toe; zulk een lied zingt ieder graag mede: *Nun freut euch*! - Zegen, LUTHER! in uw graf!

Te *Lubeck* had, in 1529, een Monnik heftig tegen LUTHER gepredikt, en wilde aan het slotgebed beginnen; dáár vallen op eens een paar jonge knapen in met LUTHERS lied: *ach Gott vom Himmel! sieh darein*; de geheele gemeente, die het van buiten kende, volgde, en de pater moest onverrigterzake afklimmen. Het bleef er van dien tijd af de zonderlinge gewoonte, dat men, wanneer een prediker tegen de Evangelische waarheid sprak, hem met dit lied op den mond sloeg.-Ten onzent viel somtijds iets dergelijks voor; (zie VAN IPEREN, a.w., Deel I., bl. 134) CORNELIS ADRIAENSZ van *Brugge* liet men echter begaan.
Zelfs LUTHERS vijanden voelden zich aangetrokken door zijne liederen, die zoo treffend bij het Roomsche Kerkgezang afstaken; Hertog HENDRIK VAN WOLFENBUTTEL liet ze in zijne hofkapel zingen. De Kapellaan maakte hem de opmerking, dat hij zulke liederen niet dulden kon; - welke? vroeg de Hertog; - wel, genadige Heer! ik meen: '*Es woll uns Gott genädig seyn*', - Eilieve! antwoordde de andere, moet ons dan de duivel genadig zijn? wie anders dan God alleen? - Kort vóór zijn' dood viel hij ook nog toe - schoon er aan hem juist niet veel gewonnen werd.

zaakt heeft hare Mozarabische, van ouds Gothische, misschien van ULFILAS nog afkomstige liturgie, op te offeren. Voor een ander en grooter deel, omdat bij haar de *clerus* alleen *kerk* is, die regt van spreken, dus ook van zingen heeft, de *clerus* alleen, naar Joodsch en Heidensch begrip, de eeredienst consommeert; - niet medezingen, want zingen zou ook tot spreken leiden. - En eene derde, omdat GREGOOR het aldus bevolen had; het was van den ouden gezegd.

Neen, *Rome* is niet muzikaal, niet echt edelmoedig, zelfopofferend, de kunst alleen om de kunst, en om den wille van haar hoog en heilig doel liefhebbend muzikaal; - niet warm, maar koud egoïstisch; - zij profeteert alleen ten profijte van zich zelve: *l'état c' est moi*, en daarvoor moet ook muzijk wijken of daaraan dienen, zoo als het noodig is.

Aan het volk was in de middeleeuwen niets anders overgelaten dan het *Kyrie eleison* (*Kyrieleis*, nog lang achter de oude Luthersche Psalmen aangehaakt), dat de geestelijkheid toch evenmin verstond; en voorts mogt het ten minste door *applaudissement* en stampen[1] op den grond zijn genoegen uitdrukken over het *drama*, waaraan 't de deelneming was ontzegd.

Het was alleen bij de openlijke omgangen, *buiten* de kerk, en vooral ook bij de bedevaarten[2], waar het volk zelf han-

(1) Zij deden het, omdat zij het voor schande hielden volstrekt niets mede te doen, en om het roemvolle gezang een eervol accompagnement te geven. Zie SAXO GRAMMATICUS, aangeh. bij ALT, a.w. bl. 296.

(2) Dat gezang bij de bedevaarten, tegenwoordig in *Italië* zoo algemeen, in de dertiende eeuw dáár vreemd, en den Duitschers als bij uitzondering eigen was, blijkt uit hetgeen FRANCISCUS VAN ASSISI van de laatsten zeide, toen hij zijne broeders opwekte, om de verspreiding zijner orde ook dáár te beproeven: ‘Er is eene zekere streek, *Duitschland* genaamd, waarin Christenen wonen, en wel zeer vrome, die met lange stokken en groote laarzen, onder de heftigste zonnehitte, badend in hun zweet, dikwijls in uw land ter beêvaart komen, de graven der heiligen bezoeken en *God en zijnen heiligen lofliederen zingen*.
In Gottes Namen fahren wir,’ was hun gewone bedevaartslied. Wat hunne aloude Paasch-, Pinkster-, Kers- en andere feestliederen betreft, zij komen mij voor geene eigenlijke kerkzangen, maar volksliederen geweest te zijn, voor de volksfeesten, want dat waren destijds in *Duitschland* (even als vroeger in *Italië*, tijdens den overgang van het Paganismus tot het Christendom) de Christelijke feesten, bijzonder vervaardigd en daarop gebruikelijk, *buiten de Kerkdienst*. Een van de alleroudste, uit de twaalfde eeuw misschien, was het later door LUTHER verbeterde Pinksterlied:

‘*Nu bitten wir den Heiligen Geist*,
Umbe den rechten Glauben allermeist,
Dasz er uns behuete an unserm' Ende,
So wir heim sollen fahren aus dieser, Elende.’

Kyrieleis.

Woordelijk, even als de andere, in ongemeen slecht Hollandsch overgebragt, was het voorheen bij de Lutherschen hier te lande gebruikelijk. Iets jonger is het Paaschlied. ‘*Christus ist erstanden*,’ door LUTHER ook omgewerkt; in de oorspronkelijke door VAN HAECHT vervaardigde, en nog wel in 1700 door VAN DUISBURG verbeterde overzetting, luidt het 1ste couplet:

‘Christus is verrezen,
Van zijn pijn genezen,
Dies sullen wij alle blij sijn;
Christus is onse troost fijn.
Heer ontfermt u ons!
Waar Hij niet opgestane,
De wereld waar vergane;
Om dat Hij verrezen is,

delende persoon was, en de geestelijkheid hoogstens slechts leidsvrouw, dat het volk zich mogt laten hooren, en dan ook degelijk te goed doen. Pelgrimaadje en zang waren, van de Kruistogten af, naauw verbonden. En, zonderling zoowel als

So loven wij Christus gewis.
Heer ontfermt u ons!'

Zoo ook de Passieliederen, die, naar ik uit analogie met de oude Fransche vermoed, ten behoeve van of door uit het Heilige Land terugkeerende pelgrims vervaardigd zullen zijn, o.a.:

'*o Starker Gott, all' unser Noth*.'

De Passchliederen: '*Freu dich, du werthe Christenheit*,' en '*Also heilig ist der Tag*,' zijn uit de 15de eeuw, toen er, op het voorbeeld der Boheemsche liederen van HUSZ, meerdere vervaardigd werden. Tot de volksliederen behooren ook de half Latijnsche; '*In dulci jubilo*,' en '*Puer natus in Bethlehem*.' Eindelijk nog eenige Marialiederen, als: '*Ave Morgenstern*,' - '*Dich Frau von Himmel ruf ich an*,' en andere, welker gebruik ik ook meest tot de bedevaarten meen te moeten bepalen, misschien wel die naar de wonderdadige Mariabeelden, die toen begonnen op te komen, o.a. te *Altendorf* in *Silezie*, te *Mariazell* in *Oostenrijk*, te *Halle* bij ons, enz., altijd evenwel als volksliederen, *buiten de kerk*, zonder betrekking op de eeredienst. In het algemeen evenwel schijnen de Hoogduitschen iets te dezen opzigte, vooral op de feesten, vooruit gehad te hebben; vandaar hun vroegtijdige rijkdom aan feestliederen in de oudere Luthersche gezangboeken, zoo afstekend tegen de armoê daaraan van onze Datheensche.

veelbeteekenend, juist die melodijen, kunsteloos en voor ons naauw verstaanbaar als ze wezen mogen, ze werden het allereerst bij de Luthersche Reformatie aangegrepen[1]; het waren de van ouds geliefde en bekende, de vriendinnen van *eigen* deelneming aan godsdienst; het waren de triomfmelodijen des nimmer doodgetrapten, en nu met dubbele kracht herlevenden volks.

§ 7. Hoogste doel der heilige Toonkunst.

Wat is wel de hoogste en eigenlijke bedoeling der toonkunst, onder en bij de godsdienstoefening? Muzijk te maken ter eere Gods? - Naar het Oud-Testamentische denkbeeld, kinderlijk wel, - maar wij zijn nu *die* kinderschoenen, hoop ik, toch ontwassen, - het denkbeeld zoo naïf uitgedrukt: 'de Heere rook dien liefelijken reuk.' Is het een *opus operatum*? ge moet wel geweldig kerkelijk zijn, om dat vast te houden. Dan had ik niet te antwoorden, dan: '*Contra principia negantem non est disputandum*.' Eilieve! laat mij u eene vraag doen, die ons misschien nader aan de oplossing der andere brengen zal. Zijt gij ooit door het *aanhooren*, het bloote aanhooren, van godsdienstige muzijk gesticht, wezenlijk gesticht geworden? Geleerd, vermaand, vertroost? Neen, dat weet ik wel, dat eisch ik niet van de toonkunst; maar..... gesticht? Gij vat dat wel, dat is geheel iets anders dan getroffen en geroerd.

Zie, als ik in de Stadskinderschool te *Amsterdam* kom, en ik hoor die lieve kleinen, op die eenvoudige melodijen, zoo harmonisch den lof van God verkondigen, dat sticht mij, dat die *kinderen dat zingen*. Maar als ik nu die zelfde zangen door een koor van mannen, al was het ook kunstmatiger en veel harmonischer, hoorde uitvoeren, neen, dat zou mij niet stichten.

(1) Zoo was het: *In Gottes Namen fahren wir*, de melodij, waarop Luther de tien geboden, een zijner eerste (zijn allereerste,eene herinnering aan zijnen vroegeren gemoedsstaat en aan de tijdsomstandigheden tevens, was Psalm 130) kerkliederen stelde: het luidde bij de Lutherschen hier te lande, in kreupel, DATHEEN niets toegevend, rijm: 'Dit zijn de heilige tien gebod, die ons gaf de Heer onze God, door MOZES zijnen dienaar fraij, hoog op den berg van Sinaij; Heer ontfermt u ons.'

Ik hoor een goed uitgevoerd koraal in onze kerken door de gemeente zingen; het sticht mij; - ik hoor hetzelfde, of eene veel betere melodij, met al de hefboomen der kunst, op het tooneel in de *Huguenots*; ik vind het schooner, maar het sticht mij niet.

Evenzoo hoor ik, ik wil niet zeggen eene mis, een *requiem*, maar een *oratorio*, de Scherpping. b.v., door kunstenaars uitvoeren; het roert, het treft, het schokt mij; mijne oogen worden mijns ondanks vochtig - ik buig onwillekeurig het hoofd, wanneer de geheimzinnige taal der toonkunst mij de majesteit des Scheppers, - mij de ontzagchelijke nabijheid des Oneindigen doet gevoelen; - maar gesticht, neen, - gesticht worde ik er veel meer door, wanneer ik nu dezelfde melodijen, dat zelfde:

> 'De Hemelen vertellen den lof des Heeren!'

eenvoudig met huisgenoot of vrienden instem, zoo goed als ik het met mijne piano begeleiden kan - dat sticht mij.

En nu, wat is nu dat roeren, dat treffen, dat schokken? welke waarde heeft het op zich zelf? - Er wordt behoefte door opgewekt, en dat is zeker veel gedaan; - de zinnelijkheid (want daartoe moet gij ook dat geheimzinnige, moeijelijk verklaarbare orgaan voor muzijk brengen, tot het hoogere nervensysteem), de zinnelijkheid heeft den weg tot het hart geopend; - het verlangen is opgewekt - welaan, vervul dat verlangen; ga, door de geopende deur, tot het hoogere, tot het zedelijke wezen, voor hetwelk muzijk geen vehikel, maar sleutel is; - doet ge *dat* niet, dan hebt ge *niets* gedaan, - eene behoefte gewekt, en ze niet bevredigd; - niet anders dan de zinnelijkheid gepotenzeerd. - Hebben we hier, zij het ook dat ik wat verder ben doorgegaan dan gij mij misschien volgen wilt, - hier de oplossing ook der vraag naar de ware bestemming der muzijk bij de openbare Godsdienst? Stichten moet ze, dat is het hoofddoel; dat is het *sine qua non*; het overige is *accessoir*, is vehikel slechts, - dat alleen waarde heeft om des hoogeren doels wille, en voor zoover het hiertoe den weg opent.

En, zeg mij nu, wat is de indruk, dien gij van eene muzikale mis ontvangt? Wordt gij er gesticht, of getroffen alleen? - Wie er door gesticht worden, wie er dit althans door kunnen worden gedaan, het is de Priester alleen, - het zijn de Koorzangers, voor zoover zij verstaan wat zij zingen; gij niet. - Vraag nu:

kunnen, mogen wij, bij *onze* godsdienstoefeningen muzikale uitvoeringen hebben, die aan de oratoriën naderen? Antwoord: neen. Maar Koorzangen? ja, - voor zooverre de Gemeente er deel aan neemt, of ten minste het koor door haar wordt afgewisseld. Zoodra de Gemeente er door op zijde wordt gedrongen en wijken moet, houdt het koor op deel van de Godsdienst te kunnen uitmaken; - het geheel wordt een drama, een geestelijk drama zoo ge wilt, en het kan schoon en treffend wezen, maar een drama, en de zangers, zijn ze ook nog zoo *tragedianti*, zij blijven acteurs, zoo goed als de *commedianti*.

Mag ik deze § sluiten met de woorden van AUGUSTINUS (*Confess*. Lib. X. Cap. 33): *Quum reminiscor lacrymas meas, quas 'fudi ad cantus Ecclesiae tuae, in primordiis recuperatae fidei meae'* (hij spreekt van den indruk, dien het Kerkgezang te *Milaan*, waar hij bekeerd werd, op hem gemaakt had) '*et nunc ipse commoveor, non cantu, sed rebus quae cantantur, magnam instituti huius utilitatem rursus agnosco. Ita fluctuo inter periculum voluptatis et experimentum salubritatis, magisque adducor, non quidem irretractabilem sententiam proferens, cantandi consuetudinem approbare in ecclesia, ut per oblectamenta curium infirmior animus in affectum pietatis assurgat*.'

§. 8. Het protestantsche Koraal en de Gregoriaansche Zang.

Wat de compositie betreft, daaromtrent heeft voorzeker de Katholijke kerkmuzijk verreweg het overwigt, door de eigenaardige inrigting van die eeredienst; haar stijl, hoewel gebonden, vergunt toch der toonzetkunst eene ruimte, die zij onmogelijk in het gelijkmatige koraal hebben kan. Ik wil in geenen deele iets te kort doen aan het uitstekende (als kunst beschouwd), aan het diep indrukwekkende van een groot aantal harer kerkelijke compositiën, waaraan menig voortreffelijk kunstenaar, een diep en fijn gevoelende MOZART, een harmonierijke BEETHOVEN, een gemoedelijke HAYDN en zoo menig ander hunne talenten hebben besteed. Ik weet zeer goed, dat de woorden en de geheele inhoud van dat gedeelte der misse, dat muzikaal uitgevoerd wordt, een geestelijk drama

van de verhevenste soort is, dat niet missen kan van den componist, die het begrijpt en gevoelt, op het heiligst en hoogst te inspireren, en welks veelvuldige afwisselingen hem daarenboven, zoo voor koor als orchest eenen rijkdom van situatiën aanbiedt, waarbij onze kerkzang in de verte zelfs niet halen kan.

Maar ik wil niet, dat men den onzen daarom onregt aandoe; dat men zijnen statigen gang, zijnen plegtigen ernst miskenne, noch dat men de afwisseling, die *en* harmonie *en mouvement* toelaten, zonder aan de waardigheid des gezangs te kort te doen, geheel over het hoofd zie.

En nu de groote vraag: welke is, aan beide zijden, de muzikale type? Wat is, in den strengsten zin, Roomsch-Katholijke, wat is Protestantsche kerkmuzijk? Want dat de missen van BEETHOVEN, om een voorbeeld te noemen, of het *Stabat* van ROSSINI, op zich zelven, bloot als muzijk beschouwd, zonder ondergelegden tekst, Roomsche muzijk zouden zijn, dat ontken ik, even zoo zeer als HÄNDELS *Messias*, als muzijk alleen, geen Protestantsche muzijk is. - Ik twijfel er niet aan, of gij begrijpt de vraag, en begrijpt tevens, dat ze wel een uitvoeriger en meer ontwikkeld antwoord waardig is. -

Aan onze zijde zijn het natuurlijk de koraalmelodijen der Psalmen, en meer algemeen nog, want die worden, op weinige na, allen bij de Calvinisten gebruikt, de melodiën der Duitsche liederen, uit welker rijken schat de meeste zangwijzen ontleend zijn van de Evangelische Gezangen onzer onderscheidene Nederlandsche Protestantsche Kerkgenootschappen. En aan de andere zijde? - Wat anders dan de zoogenaamde Gregoriaansche zang, de *planus cantus*! de oude traditionele zang der kerk, daarom ook de *cantus firmus* genoemd, omdat het niet geoorloofd was daarin iets te veranderen? En met name de altaarzang. Het spreekt van zelf. Ten plattenlande hoort men doorgans niets anders. CHATEUBRIAND[1] neemt dien ook, zonder bedenken, als type voor het kerkelijk gezang aan, terwijl hij hem even onbeschroomd onder de schoonheden van het Christendom telt.

Er zijn er, die hem schoon vinden; CHATEAUBRIAND vooral, en velen met, vóór en na dezen. - Ik symphatiseer er niet mede, en geloof dat het meer het vreemde, onbegrijpelijke, geheimzinnige, dan het wezenlijk en welbegrepen schoon is, dat hen doet bewonderen. Mij is het (even als CHA-

(1) *Gènie du Christianisme*, Tom. III, pag. 5 sqq.

TEAUBRIAND, maar hem stichtte, mij ontsticht het integendeel) alsof ik den nagalm hoor van den toon, waarop de *Flamen* of *Sacerdos* voor de *ara* zijne *concepta verba* uitsprak, - van de koren der oude tragici, soms misschien van de zonderlinge, onregelmatige, den band van het gewone *metrum* ontspringende, en toch voor *die* ooren uitdrukkingsvolle, *dithyramben* van PINDARUS; mogelijk zoude hij dáár, onder zulke omstandigheden, beter dan door ons begrepen worden. Nu zijn het voor mij onverstaanbare klanken uit eene afgestorvene wereld, van eene Godsdienst, voor welke ik geen gevoel bezit in welke ik mij, als in Chaldeeuwsche of Egyptische mysteriën, door geweldige inspanning der verbeeldingskracht zou moeten verplaatsen. Met één woord, het is mij niet alleen doorgans onverstaanbaar, maar ook te Ethnicoïdisch; ik mag eenen Christenpriester de heilige geheimen van onze Godsdienst niet gaarne zóó hooren bezingen.

Het is geene muzijk voor onze ooren; wij hebben er geene muzikale sympathie voor. Wij begrijpen niets van die wonderbare effecten, die de ouden met hunnen *Phrygius* of nog wilder '*Hypophrygius*, beide te *Sparta* verboden, wisten te weeg te brengen, even zoomin als wij voor het statige van hunnen aan de Godsdienst gewijden *Doricus* eenig gevoel hebben. En hoe weinig de Roomsch-Katholijke Kerk zelve er van begrijpt, moge daaruit blijken, dat zij den *Phrygius*, den vrolijkheidstoon der Grieken, *tertius mysticus* noemt, en den *Lydius* daarentegen, bij de ouden de treurigste van allen, *quintus laetus*[1]. En wij zullen ze nooit leeren begrijpen, zoomin als de Grieken iets van onze melodiën, onze maat, en ons contrapunt zouden begrepen hebben.

Het is bekend, dat de Gregoriaansche zang zich bezwaarlijk naar ons hedendaagsch stelsel van harmonie schikt. Een nieuw bewijs. De ouden hadden die harmonie niet. die de kracht

(1) LUTHER zelf was nog niet geheel boven die traditie; bij het bepalen van de toonen voor het altaargezang koos hij den vijfden en den achtsten (*Hypomixolydius sive perfectus*, in de kerkspraak) voor reden gevende: '*Christus ist ein freundlicher Herr, und seine Reden sind lieblich; darum wollen wir quintum Tonum zum Evangelium nehmen; und weil Sanct Paulus ein ernster Apostel ist, wollen wir Octavum Tonum zur Epistel ordnen*.' ALT slaat den bal geweldig mis, dat hij hierin den fijnen muzikalen en aesthetischen takt van den hervormer erkent. In tegendeel LUTHER was hier zwak genoeg, om zijnen muzikalen takt op te offren aan het traditionele. Zie ALT, a.w., bl. 321. De vijfe is F authentiek (*bémol*), de achtste D plagaal (*Bédur*).

onzer muzijk uitmaakt, en die hare zegepraal is; zij kenden niets anders dan dat wel statige, maar toch eentoonige octaaf, dat de eenige kerkelijke harmonie gebleven is, tot aan het ontstaan der nieuwere muzijk; wat wisten zij van het zweven der dissonanten, het leven der harmonie, die de ziel met zulk eene onwederstaanbare kracht naar de oplossing doen verlangen? Wat zouden zij begrepen hebben van onze, voor feestgodsdienst zoo geheel geschikte, voltoonige akkoorden?

Harmonie! Indien die het hoogste begrip, het ideaal der muzijk, hare aansluiting aan eene hoogere spheer van gewaarwordingen is, dan behoeven wij geen oogenblik te schromen om de Roomsch-Katholijke eeredienst, dáár, waar zij zich aan de middeleeuwen vastklampt, onmuzikaal te noemen.

In onze Psalmmelodyen(1), die evenwel, als slechts bij de Calvinisten in gebruik, voor geene algemeene type kunnen gelden, zoo ook in de oudste Luthersche, vindt men er nog eenige, die voor ons bijna onverstaanbaar zijn, en die in hare gangen nog de sporen van de aloude modulatiën der Roomsche Kerk vertoonen(2); even als in den thans naauwelijks uitvoerbaren *rythmus*, waarop zij van ouds plagten gezongen te worden. - Het aloude Duitsche, door LUTHER verbeterde en omgewerkte lied: '*Nu komm der Heiden Heiland*,' zal zelfs nog, zoo men wil, de eigene Ambrosiaansche melodie van het: *veni redemptor gentium* hebben.

(1) Men weet, dat CLAUDE GOUDIMEL, die in den Bartholomeusmoord verdronken is, er de bearbeider van was. Oorspronkelijk waren 't wereldsche melodijen, althans zoo zegt men. Ze verschillen nog aanmerkelijk van die der Souterliedekens van VAN NIJVELT, die men werkelijk, zonder eenig bedenken, voor straatmelodijen te houden heeft. Een voorbeeld ter vergelijking gaf VAN IPEREN, bl. 118.

(2) Wanneer men *alle* onze Psalmmelodijen wil rangschikken, ieder respectivelijk onder eenen der Kerkzangtoonen, bij wier acht door GREGORIUS vastgestelde er later nog vier gevoegd werden, dan zie men toe, zulks niet uit te strekken tot identificatie met de oude Grieksch-Ambrosiaansch-Gregoriaansche toonen, anders werpt men zich ineenen onuitsprekelijken doolhof van verwarring. -Zelfs in de Roomsche dienstboeken is, door de transpositiën en andere veranderingen, waardoor men ze aan ons hedendaagsch muzijkstelsel meer heeft trachten te doen naderen, dikwerf de grondtoon naauwelijks te herkennen, en vooral bezwaarlijk van de dominante te onderscheiden.
Eigenlijk heeft onze Psalmodie tegenwoordig de acht Gregoriaansche niet meer, maar de vier later bijgevoegde, in de kerk zelden gebruikte toonen, namelijk de Jonische, *C* Authentiek (Bémol) groote terts, de Aeolische *A* authentiek kleine terts, de Hypojonische *G* groote terts plagaal (B dur. waar de dominante grondtoon wordt) en de Hypoaeolische *E* kleine terts plagaal.
LUTHER heeft er meer overgenomen. 't Zijn echter de beste niet onder hunne melodijen, en 't is mij ook de vraag, of deze laatste, in de Roomsche Kerk zelve, niet van lateren oorsprong zijn. Wij Hervormden hebben er nog van de melodij van het avondlied: *Christe, qui lux es et dies*, ook een van onze minste, benevens die van het boetlied, Gezang 176, waaraan de wijs van den ouden Kerszang: *In natali domini Gaudent omnes angeli*, ten grondslag ligt.

Jammer dat men in 1772 ook in de bedoelde melodyen geene verbetering heeft kunnen maken; de veelvuldige afwisseling in de versmaten bood den componisten zulk eene schoone gelegenheid er toe aan. Maar men moet niet alles tegelijk vergen. Men moet in het oog houden, hoe moeijelijk het is bij ons, die *volks*zang hebben, eene verbetering in te voeren, juist even zoo moeijelijk, als het der Katholijke Kerk gemakkelijk valt, die over priester en koor te gebieden heeft. - Er was bij ons in 1806 moeite genoeg met de invoering der nieuwe gezangwijzen. - Veel gemakkelijker is het ook in den jongsten tijd geweest ze in te voeren bij de Lutherschen en Remonstranten, als behoorende de leden dier gemeenten meest tot eenen beschaafderen burgerstand.

Juist deze belemmering, die men wel vooruitzag, is oorzaak geweest van een der grootste gebreken van die gezangen, wat de melodijen aangaat. Men was te veel aan een klein getal van zangwijzen bepaald; men koos wel de beste Psalmwijzen uit (waarom ook niet die van Psalm XXV, die door de Lutherschen, anders eigenen schat genoeg bezittende, en niet grif met het overnemen onzer melodijen, reeds lang, uit gevoel voor hare waarde, gebezigd was geworden?) Vandaar sommige zeer hinderlijke tegenstrijdigheden; zoo gaan b.v. Gezang LXVIII en CLIV; XLIII en CXXX; II, XIV, CXLI en CLXVI op dezelfde wijs. Iets, maar bij lang na niet alles, laat zich door *tempo*, en, waar men het orgel heeft, ook door registratuur, ja zelfs door de harmonie wijzigen; doorgaans gehoorzaamt echter de gemeente niet aan den aangegevenen, versnelden of vertraagden takt, die juist het meest kon afdoen.

Het is evenwel ons Hervormd Gezangboek niet alleen, dat aan dat euvel laboreert. In *Duitschland* beging men in het begin der zeventiende eeuw, min fijn van takt dan honderd jaren vroeger, en ook al bij gebrek van een tot den aanwas van liederen in behoorlijke evenredigheid staand aantal van zingbare, volksmatige melodijen, denzelfden misslag dikwijls. Zoo vindt men dáár voor een feestelijk Paaschlied de melodie

van: '*Herzliebster Jesu! was hast du verbrochen*' - voor een boetlied, de wijs van het hoogfeestelijke, in navolging van het *Gloria in excelsis* door DECIUS gedichte, lied: *allein Gott in der Höhe sei Ehr*, enz.

En nu vergelijke men met onze koraalmelodijen den alouden, vaststaanden, Gregoriaanschen zang; eene vergelijking, te juister, omdat de jongere missen, hymnen, motetten en verdere Katholijke kerkcompositiën te veel tot het figuraal naderen, om met onze koralen, die eigenlijk ook eene soort van *planus cantus* zijn, op ééne lijn te kunnen gesteld worden. - Maar ik behoef u naauwelijks te geleiden, indien ge Protestant zijt, en bekend met onze, bijna altijd melodieuse, der harmonie tevens zoo bevorderlijke zangwijzen. - Heeft het geheele antiphonaar er ééne enkele, als de prachtige, hare eenvoudige en toch rijke, echt feestelijke harmonie met zich voerende: '*Herr und Aeltster deiner Creuzgemeine*' - als het liefelijke, opgeruimde: '*Liebe, die du mich zum Bilde*,' waar men het even zoo gemoedelijk vrolijke, echt Lodensteinsche: 'Zalig, zalig niets te wezen,' zoo juist aangepast heeft; - ééne als het: '*Wer nur den lieben Gott läszt walten*,' dat u lief wezen moet, al kent gij ook de treffende omstandigheden niet, waaronder de kinderlijk dankbare GEORGE NEUMARK[1] (een andere LODENSTEIN) het dichtte en componeerde; - als het: '*Nun danket alle Gott*' (in ons gezangboek niet gebruikt) en het '*Jesu meine Zuversicht*' van JOH. CRUGER, - als onze eigene twee, zoo zachte, weemoedige, en toch niet sombere: '*Uw Heiland wordt in 't graf geborgen*;' en: '*Als de nacht van bange zorgen*?' - Maar genoeg en meer dan genoeg.

Zelfs onze oude Psalmmelodijen van GOUDIMEL kunnen over het geheel de vergelijking met de Gregoriaansche psalmodien zeer wel uithouden. Denk slechts aan Ps. LXVIII, LXXXIX, CIII, CXII en andere, tot nog toe door geene nieuwere overtroffen, die bewijzen, dat men, ook in dien tijd reeds, eenen zuiveren smaak voor melodie en harmonie had. Om niet onbil-

(1) Hij verkeerde in zeer behoeftige omstandigheden. Eens was de nood zoo hoog geklommen, dat hij zelfs zijne geliefde viool de gambe tot pandleen brengen moest. Onverwacht komt er hulp. Het eerste, dat hij loste, was het speeltuig, voorheen de troost zijner donkere uren, en 't eerst wat hij er op speelde, de melodij, die hij bedacht had op het door hem juist dezer dagen gedichte lied: '*Wer nur den lieben Gott läszt walten*.' DS. TER HAAR heeft het onlangs in het Amsterdamsch Christelijk Maandschrift herinnerd.

lijk te zijn, het *Miserere* (Psalm LI bij ons, L bij hen) ligt mij voor de hand. De onze[1] is een echte boetpsalm; wie maar eenig muzikaal gevoel bezit, begrijpt aanstonds den zwaarmoedigen somberen gang, die niet enkel in den kleinen terts, maar in de geheele modulatie ligt. Mij is meermalen door menschen, die ter wereld geene muzijkkennis bezaten, de opmerking gemaakt, dat zij altijd, als van zelve, zich gedrongen voelden, om deze melodij langzaam en met zachte stem te zingen; het beste bewijs, dat zij ze begrepen hadden. Te regt heeft men dan ook in onze Evangelische gezangen van deze zangwijze gebruik gemaakt, voor Gezang LXXVI, CII, CLXXII en vooral voor het Biddagslied CLXX.

Leg daar nu naast de Gregoriaansche compositie van het *Miserere, tono quadragesimali*. - Het is mogelijk, dat ze verdienste heeft. Voor mij (misschien ben ik door de sprekende compositie van GOUDIMEL vooringenomen en eisch te veel) het is mij onmogelijk te ontcijferen, wat die recitatief tot mij spreekt, die daarenboven ééntoonig, zonder eenige verandering, niet minder dan 22 malen achter elkander herhaald wordt; iets wat bij ons, om der zingende gemeente wille, *niet*, dáár allezins had kunnen vermeden worden, en ook door andere Componisten van het *miserere* niet is nagevolgd[1]. En nu vraag ik u, of niet al de indruk, dien de uitvoering van deze Psalmodie maken kan, door bijkomende omstandigheden moet aangebragt worden? -

Er zijn ook andere compositiën van .... o ja! ik weet het, het meesterstuk van ALLEGRI[2] onder andere, dat alleen in

(1) Wel te onderscheiden van de beide hier voorheen bij de Lutherschen gebruikelijke compositiën, die, behalve een ander *metrum*, ook in de melodij merkelijk achterstaan.

(1) Zeer ten onregte is het, dat CHATEAUBRIAND PERGOLESI gispte, dat hij in zijn *Stabat* hetzelfde gebrek der oude compositie van deze prose vermeed. *Génie du Christ.*, Tome III, pag. 6.

(2) Het wordt door twee afwisselende Baskoren, van 4 en van 5 stemmen, gezongen. De indruk, dien het maakt, moet inderdaad alle beschrijving te boven gaan en onwederstaanbaar wezen. De daarbij gebruikelijke ceremonien hebben iets, dat aan HAYDN'S bekende afscheidssymphonie herinnert. 't Is hier de plaats niet om deze wereldberoemde plegtigheid der goede week te *Rome* te beschrijven. De lezer zij verwezen naar de reisbeschrijvingen, die er alle meer of min smaakvol van gewagen; - ook naar REIJNVAAN'S muzikaal Kunstwoordenboek, op het woord *Miserere*, en naar STAUDENMAIJER (*Geist des Christ.*, Th. I, bl. 493, vgg.) wiens beschrijving, in den geest van zijn geheele werk, dat is, uitnemend schoon is.

de Sixtynsche kapel mogt gezongen worden, en van welks partituur, op straffe der excommunicatie, geene afschriften mogten gegeven worden. Men kwam ze toch, dank zij het muzikale geheugen van MOZART, te weten, en heeft toen gezien, dat zelfs van deze het grootste deel van het effect afhing van de uitvoering, en nog meer van den kunstmatigen toestel daarbij gebruikelijk.

(*Vervolg en Slot in het volgend Nommer.*)

Koning Gustaaf-Adolfs krijgspsalm.

‘En men zegt, dat hij in den nacht vóór zijnen dood het schoone lied dichtte, dat ge met zijnen naam in het Zweedsche Psalmboek aantreft.’

E. Tegnèr.

Wees niet vervaard, gij, kleene stoet!
Hoe luid des vijands overmoed
  Ook om u heen moog' schallen.
Hij droomt vast van uw ondergang,
Maar zingt dat zegelied niet lang,
  Laat gij den moed niet vallen.

't Is Godes zaak, waarvoor ge u kwijt;
Beveel Zijn zorg u, als ge strijdt:
  Wat zou met Hem u deren?

Weêr wordt zijn Gideon gehoord[1],
Die 's Heeren volk en 's Heeren woord
Manhaftig zal verweren.

Ons heeft de Heiland vergewist
Dat aller boozen magt en list
Niet ons, maar hen zal krenken;
Hun roem verkeert in hoon en spot: -
God is met ons en wij met God,
Hij zal de zege ons schenken.

E.J.P.

(1) Toespeling op Richteren VII: 19.

Mengelingen.

Mohammed en de Koran.

(*Vervolg en Slot van blz.* 478.)

VIII. Christologie des Korans.

Wij hebben ons in onze redevoering over MOHAMMED niet geheel en al afkeerig betoond van het denkbeeld, om aan den *Islam*, in weêrwil van den strijd tegen het Christendom, die zich in zijne latere geschiedenis openbaarde, en steeds heftiger werd, echter, volgens zijnen oorsprong, niet slechts verwantschap met het Christendom, maar zelfs eene plaats onder de Christelijke sekten toe te kennen. In hoeverre verwantschap met het Christendom bestaat, hebben wij thans in ons artikel over MOHAMMED en WARAKA IBN NAUFAL nader onderzocht; de vraag blijft dus slechts, of die verwantschap naauw genoeg is, om MOHAMMED'S leer, hoe verre ook afwijkende van de leer der kerk, echter met andere ketterijen op dezelfde lijn te plaatsen, en als een uitspruitsel uit den stam des Christendoms te beschouwen.

In de vroegere gedeelten van dit ons onderzoek hebben wij reeds aangetoond, eensdeels dat MOHAMMED met de schriften des Nieuwen Testaments geheel onbekend was, en wat hij van het Christendom wist, geheel uit onzekere, verwarde en fabelachtige overlevering had geput; anderdeels dat zijne godsdienstige overtuiging in strijd was met eenige der leerstukken, waarop de retgeloovige Christenleeraars van dien tijd, hetzij dan te

regt of te onregt, het meeste gewigt leiden. De leer van de Drieëenheid en van de twee naturen in CHRISTUS, in die dagen de *schibbolets* van het echte Christendom, mishaagde hem evenzeer als de bijna goddelijke eer aan MARIA bewezen; eene *werkelijke* kruisiging van JEZUS aan te nemen, was in strijd met zijne denkbeelden over de hulp, die God aan zijne gezanten verleent; en de leer der voldoening, die, wat men ook zeggen moge, aan het Christendom dier dagen niet vreemd was, al was men nog ver van eene voldoeningstheorie, gelijk zij door ANSELMUS geleerd werd, wordt zoo bepaaldelijk in den *Koran* weêrsproken(1), dat de gissing geoorloofd en waarschijnlijk is, dat hij ook daarbij op de leeringen der Christenen het oog zal hebben gevestigd.

Deze korte tezamenvatting der hoofdpunten, waarin zich MOHAMMED'S strijd tegen het Christendom openbaart, zal waarschijnlijk genoegzaam zijn, om velen aan MOHAMMED alle aanspraak op den naam van Christen te doen ontzeggen, en hun hooge verwondering over BILDERDIJK'S uitspraak in te boezemen, dat MOHAMMED ‘Christen was met het hart’(2). Intusschen bekennen wij, dat deze uitspraak ons niet slechts op BILDERDIJK'S standpunt veel te sterk voorkomt, maar dat wij ze zelfs op het onze niet gaarne zouden willen onderschrijven. Het is eene geheel andere vraag, of MOHAMMED waarlijk Christen was, dan of zijne leer eene plaats onder de Christelijke sekten mag bekleeden. Met het laatste toestemmend te beantwoorden, beslissen wij nog niets over de innerlijke waarde van MOHAMMED'S godsdienstleer; wij bevestigen er niets anders mede, dan dat zij, hoe ook van den moederstam verwijderd, haren wortel vond in de van CHRISTUS uitgegane rigting; en dat dit mogelijk is, behoudens de loochening van zulke stellingen, die door andere gezindheden als de grondwaarheden des Christendoms worden aangemerkt, zal niemand voorzeker willen betwisten. Inderdaad schijnt het ons wat moeijelijk toe te verklaren, waarom het Manichaeismus als eene Christelijke sekte beschouwd, en in de geschiedenis der Christelijke kerk behandeld wordt, terwijl het Islamismus als eene geheel vijandige magt aan het Christendom wordt overgesteld, indien wij de oorzaak alleen in de leerstellingen van beide godsdiensten moesten opsporen. Doch ter-

(1) Ik bedoel die plaatsen, waar geleerd wordt, dat niemand voor eens anders zonden boeten kan, b.v. *Sura* II: 45, 117.

(2) *Brieven*, D. IV, bl. 75.

wijl MOHAMMED zijne leer, die hij als eene aanvulling en verbetering van het verbasterde Christendom voordroeg, niet naar den stichter des Christendoms noemde; terwijl hij, ofschoon CHRISTUS als den verhevensten Godsgezant erkennende, echter alle gemeenschap met hen, die zich Christenen noemden, opzeide, en hen met den smadelijken naam van *veelgodendienaars* bestempelde; en terwijl hij het voorbeeld gaf der bloedige oorlogen, om de heerschappij der wereld, met het Christendom gevoerd, en door zijne opvolgers met verdubbelde woede, en gedurende eene reeks van eeuwen, voortgezet, moest zich van zelf tusschen de beide godsdiensten die verhoudiug ontwikkelen, welke beide, als hoofdgodsdiensten, in zeker opzigt op gelijke lijn, en tevens tegen elkander overstelt. Doch men vergunne ons (en wie zou er tegen hebben?) het wereldveroverend karakter des Christendoms zelfs in den wederspannigen *Islam* te erkennen, die in de hoogste en belangrijkste zijner leerstellingen met de zuivere Evangelieleer overeenkomt, en slechts zijne ongerijmde toevoegselen aan MOHAMMED'S staatszucht dankt, die hem noopte den belijders der verschillende godsdiensten, door het opnemen van sommige meeningen, waaraan zij bijzonder gehecht waren, den overgang tot de nieuwe leer gemakkelijk te maken.

Het ware echter mogelijk een' aanval op onze stelling te wagen van uit het standpunt der fijne onderscheiding, dat MOHAMMED'S leer niet zoo zeer uit het Christendom geboren was, als zich, misschien juist met het oogmerk om ook daardoor de Christenen te beter te winnen, aan het Christendom had aangesloten. Misschien zou men zich zelfs geneigd gevoelen, zich op hetgeen wij, in het hoofdstuk over MOHAMMED'S Openbaringen, van zijn profetisch hooren der stem Gods zeiden, als op eene van de leer des Chistendoms onafhankelijke bron van zuiverder godsdienstkennis te beroepen. Wij merken daarom aan, dat het nimmer onze bedoeling was, de profetische godskennis onafhankelijk te stellen van den historischen complex van oorzaken en gewrochten; dat wij haar hoofdkarakter slechts plaatsen in het onmidellijke, in tegenoverstelling met de, van de gronden, waarop zij berust, bewuste, wetenschappelijke kennis; en dat dus niets ons verhindert aan te nemen, dat de stem Gods tot MOHAMMED ook uit de bedorvene overleveringen des Christendoms sprak, die door WARAKA en anderen te zijner kennis kwamen. Voor het overige ontbreken ons de middelen, om de vraag in deze onderscheiding opgesloten volledig te beantwoorden. Of het verband eene werkelijke *filiatie* zij,

of wel, bij overeenkomst van gronddenkbeelden, slechts eene opneming van sommige bijzondere leeringen, kunnen wij, bij gebrek van afdoende historische getuigenissen, niet beslissen; en wil men dus in de verwantschap van beide godsdienststelsels, volgens hunne uitwendige verschijning, niet berusten, dan moeten wij erkennen, dat de vraag, of de *Islam* als eene sekte des Christendoms te beschouwen zij, bij al onze overhelling om haar bevestigend te beantwoorden, voor alsnog voor geene volledige oplossing vatbaar is.

Wij achten het niet noodig hier een algemeen overzigt te geven van die algemeene leerstellingen van den *Islam*, welke met de leer des Christendoms overeenkomen, wijl wij ze bij onze lezers als bekend mogen onderstellen; maar wij meenen, dat hun eene wat naauwkeuriger schets van de minder algemeen bekende leer des *Korans* omtrent den persoon van CHRISTUS niet onwelkom zijn zal, te meer, wijl onze voorstelling der Koranische Christologie, in onze meergemelde rede, eensdeels te kort was om eene billijke weetgierigheid te bevredigen, anderdeels, op het voorbeeld van GEROCK, in een paar dwalingen vervallen is, die noodzakelijk teregtwijzing behoeven. Wij zullen daarbij hoofdzakelijk de orde volgen, door LANE in zijne uittreksels aangenomen, wijl zij een zoo veel mogelijk zamenhangend overzigt van de uitspraken des *Korans* verschaft.

De vader van MARIA wordt in den *Koran* IMRAN geheeten[1], terwijl zij elders de zuster van AÄRON genoemd word[2]. Daar nu de Mohammedaansche overlevering ook den vader van MOZES en AÄRON IMRAN (in den Bijbel AMRAM) noemt[3], is hieruit de oude tegenwerping tegen MOHAMMED ontstaan, dat hij MARIA, de moeder van JEZUS, met MARIA, de zuster van MOZES, verward heeft. Doch, hoe onwetend wij ons MOHAMMED ook mogen voorstellen, wij maken eenige zwarigheid om hem zulk een' groven anachronismus toe te schrijven, en wij achten het met WEIL niet onwaarschijnlijk, dat hier deels in de aan MOHAMMED medegedeelde overlevering toevallige overeenkomst van namen heerscht, deels eene verwisseling hem in den stroom der rede zal ontsnapt zijn[4].

(1) *Sura* III: 31.
(2) *Sura* XIX: 29.
(3) Het wordt onzeker geacht wie van beide, *Sura* III: 30, bedoeld wordt.
(4) *Moh. d. Proph.* Vgl. verder over deze zaak RELAND, *de Rel. Mohamm.*, ed alt. p. 211, sqq; SALE, bl. 38.

IMRAN'S vrouw, die de overlevering HANNA noemt, bad, als eenmaal SAMUËL'S vrome moeder, om een kind, dat zij de ge. lofte deed der dienst des Heeren te zullen wijden. Toen het nu bij de geboorte bleek, dat zij het leven aan eene dochter had gegeven, die voor de dienst des tempels ongeschikt mogt geacht worden, versmaadde echter God haar niet, maar overlaadde haar met wonderbare zegeningen. Zij werd opgevoed door haren bloedverwant ZACHARIA, wien deze taak, daar de priesters onderling om dit voorregt twistten, door het lot was toebedeeld; doch van Godswege werd zij met hemelsche vruchten op eene wonderdadige wijze gespijzigd(1).

Als ZACHARIA deze wonderen zag, bad hij God ook voor zich zelven om een wonder, het geschenk van eene zoon, waarop hij de hoop, wegens zijnen hoogen ouderdom, lang had laten varen. Daarop ontving hij door Engelen de belofte van Godswege, dat hem een zoon zou geboren worden, met name JOHANNES, die getuigen zou van het *Woord Gods* (d.i. JEZUS), en een voorganger en profeet der regtvaardigen zijn zou. Als ZACHARIA daarop om een teeken vroeg, tot bevestiging dezer belofte, werd hem aangezegd, dat hij gedurende drie dagen het vermogen der spraak zou ontberen(2). En JOHANNES werd geboren en groeide op in alle deugden, en God gafhem wijsheid, toen hij nog een kind was, en schonk hem het boek der wet, als een teeken, dat hij tot hare handhaving geroepen was(3). Verder verliest de *Koran* den Dooper geheel uit het oog.

De geschiedenis der annunciatie wordt tweemaal verhaald, met geringe afwijking in de bijzonderheden(4). Op de eene plaats lezen wij, dat de Engelen tot MARIA spraken: ‘God heeft u uitverkoren en u gereinigd, en u onder alle menschen bevoorregt. Eer God en aanbid hem, en buig u neder met degenen, die zich buigen,’ en vervolgens: ‘God verkondigt u de geboorte van *Zijn Woord*, en zijn naam zal

(1) *Sura* III: 31, 32, 39. Wij hebben ons hier en in het vervolg met opzet zoo na mogelijk gehouden aan hetgeen uitdrukkelijk in den *Koran* vermeld wordt, zonder ons in te laten met de overleveringen, waardoor deze verhalen worden opgehelderd en aangevuld, en welke men kan nazien bij LANE, die ze in den tekst des *Korans* heeft ingeweven, bl. 247 vgg., of bij WEIL, *Biblische Legenden der Muselmänner*, bl. 280 vgg.
(2) *Sura* III: 33-36; XIX: 1-11.
(3) *Sura* XIX: 12-15.
(4) *Sura* III: 37, 38, 40-43 en XIX: 16-21.

zijn de *Messias*, JEZUS, de zoon van MARIA. Hij zal geërd zijn in de tegenwoordige en toekomende wereld, en hij zal behooren tot het getal dergenen, die in Gods nabijheid verkeeren[1]. Hij zal spreken tot de menschen in de wieg en wanneer hij volwassen is, en zal behooren tot de regtvaardigen.' Daarop antwoordt MARIA: 'o Heere! hoe zal mij een zoon geboren worden, daar geen man mij heeft aangeraakt?' waarop de Engel herneemt: 'Toch is het zoo. God brengt voort wat hij wil, en wanneer het bij hem besloten is, spreekt hij slechts: het zij, - en het is. Wij zullen hem de Schrift en de Wijsheid, de Wet en het Evangelie leeren, en hij zal onze Gezant zijn tot de zonen Israëls.' Men merke op, dat hier eerst van *engelen*, daarna in het enkelvoud, als van *éénen engel*, gesproken wordt. Het eerste beschouwen de uitleggers des *Koran's* hier, zoowel als in de geschiedenis der verkondiging van MARIA'S geboorte, slechts als eene onbestemde uitdrukking, en meenen dat er overal GABRIËL door moet verstaan worden. Op de andere plaats wordt, in stede van *engelen*, de *Geest Gods* genoemd, die MARIA naderde in de gedaante van een' volkomen' mensch; doch wij zijn wel gedwongen aan te nemen, dat MOHAMMED door deze uitdrukking slechts een' Engel, en wel met name GABRIËL, verstond, die overal de overbrenger is, ook der openbaringen, die hem zelven worden geschonken[2]. Het overige, wat op deze plaats verhaald wordt, heeft tot een zonderling misverstand aanleiding gegeven, waarin wij ook zelven vroeger hebben gedeeld. MARIA, die zich van hare familie had afgezonderd, hield, als zij eenen man tot zich naderen zag, zijne bedoelingen voor verdacht, en riep uit: 'Ik neem mijne toevlugt van u tot God. Ga weg van mij, zoo gij God vreest.' Daarop antwoordde GABRIËL: 'Ik ben slechts een gezant van uwen Heer, om u eenen reinen zoon te schenken,' waarop MARIA, met dezelfde woorden als in het andere verhaal, herneemt: 'Hoe zal mij een zoon geboren worden, daar geen man mij heeft aangeraakt;' maar er nog bijvoegt: 'Ik ben geene hoer.' Hierop antwoordt GABRIËL: 'Toch is het zoo. Uw Heer zegt: dit is gemakkelijk voor mij, en, voorwaar! wij zullen hem tot een teeken stellen voor de menschen en tot een bewijs van onze barmhartigheid. Het is een beslotene zaak.' Daar nu GABRIËL

(1) Deze uitdrukking moet in geestelijken zin worden opgevat.
(2) Dit is het gevoelen der Mohammedaansche interpreten, zoowel als van GEROCK en WEIL. Zie des eersten *Christol, des Korans*, bl. 36 vgg.

hier aan MARIA in de gedaante van eenen man verschijnt, en zij hare vrees voor hem niet verbergt; daar hij spreekt van gezonden te zijn, om haar eenen zoon te schenken, en vooral daar hij met den naam *Geest* wordt genoemd, waarbij het zoo ligt is aan de woorden des Nieuwen Testaments te denken: ‘de Heilige Geest zal over u komen,’ is GEROCK op het denkbeeld geraakt, dat MOHAMMED JEZUS voorstelt als uit GABRIËL en MARIA geboren. Doch de vergelijking der andere plaats, het algemeene geloof der Muzelmannen aan JEZUS' wonderdadige geboorte, de uitdrukkelijke getuigenis des *Korans*: ‘JEZUS is voor God gelijk aan ADAM, dien hij uit stof maakte, zeggende: word, - en hij werd’[(1)], en zelfs eene naauwkeuriger beschouwing der plaats, die wij behandelen, zelve, dwingen ons deze meening te bestrijden. Dat GABRIËL haar in menschelijko gedaante verschijnt, heeft niets bijzonder opmerkelijks, wijl hij zich ook aan MOHAMMED dikwijls dus vertoonde[(2)]. De uitdrukking: *eenen zoon schenken*, behoeft niet zoo letterlijk te worden opgevat[(3)]; de schrik van MARIA laat zich zeer wel verklaren uit het vermoeden alleen, dat de haar in de eenzaamheid verschijnende persoon, wiens ware natuur haar onbekend was, onreine bedoelingen mogt koesteren; en het verdere gesprek, waarin MARIA nog betuigt, dat geen man haar had aangeraakt, en GABRIËL JEZUS' geboorte duidelijk genoeg voor een wonder verklaart, verbiedt ons zelfs aan eene verklaring als die van GEROCK te denken[(4)]. In het voorbijgaan merken wij nog op, dat de naam *Messias* door MOHAMMED slechts in navolging van Joden en Christenen, zonder bepaalde bedoeling, en als eigennaam schijnt gebezigd te worden[(5)]; maar dat de benaming *Woord Gods*, die de Mohammedaansche godgeleerden van zijne geboorte door Gods Woord alléén, en zonder vader, af-

(1) *Sura* III: 52.

(2) Zie boven, N°. 7, bl. 354.

(3) De Mohammedaansche interpretes leeren, dat GABRIËL MARIA in den boezem blies, en zij daarop zwanger werd. Zie LANE, bl. 251; SALE, bl. 253.

(4) Zij is wederlegd door UMBREIT, *Theol. Stud. u. Krit.*, 1841, N^{o}. I, bl. 259, en door WEIL, *Moh. d. Proph.*, bl. 193.

(5) De naam المسيح wordt wel door de Arabische Lexicographi verklaard door *Gezalfde*, doch deze verklaring schijnt ontstaan uit kennis der beteekenis in het Hebreeuwsch. In het Arabisch heeft, zooveel wij weten, het verbum مسح geene beteekenis, waarvan zij kan zijn afgeleid.

leiden[1], toch nog ten minste de beteekenis kon hebben, dat hij de verkondiger van Gods wil zou zijn. Men kan voor het overige welligt in deze uitdrukkingen eene accommodatie opmerken, die het winnen der Christenen in *Arabië* voor den *Islam* ten doel hebben kon.

De geboorte van JEZUS wordt verhaald op de volgende wijze. MARIA vlood naar eene afgelegene plaats[2], waar zij, door de barensweeën overvallen, genoodzaakt was te leunen tegen den stam van een' palmboom. In hare smarte, en door de vrees voor schande bewogen, wenschte zij vóór deze gebeurtenis gestorven te zijn, toen het kind, dat reeds aan hare voeten lag, haar toeriep: 'Treur niet; God heeft aan uwe voeten eene beek doen vloeijen, en zoo gij den stam des palmbooms schudt, zullen zijne versche dadelen tot u nederdalen. Eet en drink en wees welgemoed, en indien u iemand ziet, [die u rekenschap vragen mogt] zeg dan, ik heb den Barmhartige eene gelofte gedaan van te zwijgen, heden zal ik tot niemand spreken'[3].

Met het pasgeboren kind op den arm weldra tot de haren teruggekeerd, werd MARIA met achterdocht beschouwd, en moest zij de scherpste smaadredenen hooren. In plaats van eenig antwoord, wees zij slechts op het kind, dat reeds tot haar gesproken had, en volgens des Engels voorspelling ook reeds in de wieg tot de menschen zou spreken[4]. En als niemand gelooven kon, dat een pasgeboren wicht den mond tot spreken zou openen, ver-

(1) Zie MARACCI, p. 116; LANE, p. 249; SALE, p. 40.

(2) De *Koran* laat in het midden, wat met haar van den tijd der ontvangenis tot dien der geboorte is voorgevallen. Dat die tusschentijd slechts één uur duurde, is het gevoelen der Mohammedaansche schriftverklaarders, doch volgt noch uitdrukkelijk noch zijdelings uit des *Korans* woorden.

(3) *Sura* III: 22-27. De meening, hier door ons omhelsd, in navolging van GEROCK, UMBREIT en WEIL, dat deze woorden aan het kind moeten worden toegeschreven, is ook niet geheel vreemd aan de Mohammedaansche uitleggers (zie SALE, bl. 253), schoon de meeste hunner meenen, dat GABRIËL hier spreekt. Het subject des verbums wordt in het Arabisch gemist; doch wijzen niet de woorden من تحتها duidelijk op het kind? Vgl. vooral WEIL, *Moh. d. Pr.*, bl. 194.

(4) Daar echter deze voorspelling slechts in de III^{de} *Sura*, die zeker later en Medinensisch is, verhaald wordt, zien wij hier een duidelijk bewijs, dat het kind reeds tot MARIA moet gesproken hebben. Want het vroegere verhaal in *Sura* XIX bevat anders geene oplossing der vraag, hoe MARIA verwachten kon, dat het kind voor haar zoude spreken.

hief het zijne stem, en liet zich dus hooren: ‘Voorwaar, ik ben de dienstknecht Gods, die mij de Schrift gegeven, en mij tot een' Profeet heeft gesteld, en die mij zijnen zegen schenken zal, waar ik mij ook moge bevinden, en mij, zoo lang ik leef, gebeden en aalmoezen bevolen heeft, die mij liefde voor mijne moeder heeft ingeboezemd, en mij trotsch noch weêrspannig gemaakt heeft. Vrede was over mij op den dag mijner geboorte, en vrede zal over mij zijn op den dag, waarop ik sterven zal, en waarop ik weder zal worden opgewekt’[1].

Op het hier medegedeelde verhaal der geboorte van JEZUS, dat in eene ongetwijfeld Mekkaansche *Sura* voorkomt[2], laat MOHAMMED eene ontboezeming over de leerstellingen der Christenen volgen, die tot bewijs kan strekken, eensdeels dat hem reeds toen de leer van CHRISTUS' goddelijke natuur niet onbekend was, en men dus zijne afwijkende voorstelling niet enkel aan onkunde mag toeschrijven; anderdeels dat deze leer de ware en voorname oorzaak is van den tegenstand tegen het Christendom der kerk, die zich bij hem reeds zoo vroegtijdig openbaarde. ‘Deze,’ zegt hij, ‘is (die welbekende) JEZUS, de zoon van MARIA. Dit is de waarheid te zijnen aanzien, omtrent welke zij (de Christenen) twijfelen[3]. Het is niet met Gods wezen overeenkomstig eenen Zoon te hebben. Dat zij verre; want wanneer Hij iets besloten heeft, zegt Hij slechts: Word, - en het is’[4].

Het in de eerste plaats door ons vermelde verhaal der annunciatie wordt, zonderling genoeg, onmiddellijk gevolgd door een paar verzen, aan JEZUS zelven in den mond gelegd, die op zijne wondermagt en leer betrekking hebben[5], en dus lui

(1) *Sura* XIX: 28-34.
(2) WEIL plaatst ze in de tweede periode der Mekkaansche *Sura's, Einl. in den Koran*, bl. 62.
(3) De bedoeling is, denk ik, dat zij het daarover *oneens zijn*, gelijk werkelijk in vs. 37 gezegd wordt, dat hunne sekten te dezen aanzien onderling verschillen.
(4) *Sura* XIX: 35.
(5) *Sura* III: 43, 44. Gewoonlijk verbindt men ze met de op blz. 4 aangehaalde woorden des Engels, door in te lasschen: ‘en hij zal zeggen.’ Het komt mij echter waarschijnlijker voor, dat wij hier een afzonderlijk fragment hebben, hetwelk meer onmiddellijk zamenhangt met het verhaal van de roeping der Apostelen, vs. 45, 46, en dat tusschen de beide fragmenten oorspronkelijk ook een verhaal van de geboorte van JEZUS ingelascht zal geweest zijn.

den: ‘Ik ben tot u gekomen met een teeken van uwen Heer, want ik zal voor u uit klei de beeldtenis van eenen vogel maken; daarop zal ik die aanblazen, en met Gods wil zal ze een (levende) vogel worden. Ik zal den blindgeborene en den melaatsche genezen, en de dooden zal ik met Gods wil opwekken, en ik zal u leeren, waarvan gij moogt eten, en voorraad opzamelen in uwe woningen. Waarlijk! hierin is voor u een teeken, wanneer gij geloovigen zijt. Ik kom bevestigen de Wet, die vóór mij was; maar ook veroorloven een deel van hetgeen verboden was. En ik breng u een teeken van uwen Heer; daarom vreest God en gehoorzaamt mij. Voorwaar, God is mijn Heer en uw Heer. Zoo dient Hem dan, want dit is de regte weg.’ Van de hier vermelde wonderen is dat van den uit klei gevormden vogel ook uit het Apocryphe, en in het Arabisch bewaarde, *Evangelie van* JEZUS *kindschheid* bekend[1]; de woorden: ‘ik zal u leeren waarvan gij moogt eten,’ enz., schijnen eene wat duistere voorstelling te behelzen van het vervallen der onderscheiding tusschen reine en onreine spijzen, die MOHAMMED, gelijk uit het vervolg blijkt, zeer wel aan uitdrukkelijke uitspraken van JEZUS zelven kon toeschrijven, en konden, dus opgevat, aanleiding geven tot de meening van vele Mohammedaansche geleerden, dat de Mozaïsche spijswetten slechts door andere vervangen werden[2].

De wonderen van JEZUS, in de aangehaalde woorden vermeld, zijn niet de eenige, waarvan de *Koran* gewag maakt. Wij moeten er nog bijvoegen het wonder van de tafel, waarvan het verhaal uit eene verwarring en versmelting der geschiedenis van de wonderdadige spijziging, en van de instelling des avond-

(1) Zie *Evangelium Infantiae*, ed. SIKE, p. 110.

(2) Ik ben hier afgeweken van de gewone verklaring. Gewoonlijk vertaalt men de woorden انبّئكم بما تاكلون وما تدّخرون فى بيوتكم : ‘ik zal u profeteren wat gij eet, (d.i. dan, *gegeten hebt*,) en in uwe woningen bewaart.’ Doch نبّأ beteekent slechts in het algemeen *verkondigen*, en kan zeer wel opgevat worden in den zin van *leeren*, en het *imperfectum* der verba begunstigt mijne opvatting. Zulk eene waarzeggerij schijnt heneden de waardigheid van JEZUS, zelfs zoo als hij ons door MOHAMMED wordt voorgesteld; en inderdaad wordt er in het geheel niet van gesproken in de herhaling van al de wonderen van JEZUS, van het spreken in de wieg af, in de derde *Sura* vermeld, welke *Sura* V: 109, 110 voorkomt.

maals ontstaan schijnt. Op de bede der Apostelen, die een teeken verlangden, tot bevestiging van hun geloof, vroeg JEZUS van God de nederdaling uit den Hemel van eene tafel, van spijzen voorzien, opdat allen daarvan mogten verzadigd worden. God verhoorde zijnen Profeet, doch met bedreiging der vreesselijkste straffen, voor hem, die, na getuige van dit teeken te zijn geweest, nog in zijn ongeloof bleef volharden[1].

Bij dit wonder der tafel wordt van de Apostelen van JEZUS gewag gemaakt. Wij willen thans met een enkel woord zien, wat de *Koran* van deze vermeldt. Toen JEZUS zag, dat hij, zelfs door zijne wonderen en teekenen, geen geloof kon vinden bij zijne verstokte landgenooten, riep hij uit: 'Wie willen mijne helpers zijn in de zaak Gods?' en de Apostelen antwoordden: 'Wij zullen de helpers zijn in Gods werk; wij gelooven in God, en getuig gij, dat wij ons geheel aan Zijnen wil overgeven. o Heere! wij gelooven in hetgeen Gij geopenbaard hebt, en wij volgen Uwen gezant. Zoo schrijf dan onze namen op met de getuigen des geloofs'[2]. In weêrwil dezer verklaring echter, vond JEZUS ook bij hen niet altijd volkomen geloof, zoo als bij den eisch om het teeken der tafel bleek. Het verhaal van hetgeen aan sommige der Apostelen op zekere zending (volgens de uitleggers, naar *Antiochië*) overkwam, kunnen wij hier veilig voorbijgaan, daar het tot de lotgevallen van JEZUS in geene nadere betrekking staat[3].

Op JEZUS kruisiging, waarvan MOHAMMED de werkelijkheid loochende, hebben verschillende uitspraken des *Korans* betrekking[4], die wij, om een daarbij plaatshebbend misverstand, wat naauwkeuriger moeten gadeslaan. De uitvoerigste dezer plaatsen luidt aldus: 'En zij (de Joden) zeggen: wij hebben den *Messias*, JEZUS, den zoon van MARIA, den gezant Gods, gedood; maar zij hebben hem niet gedood en niet gekruisigd; doch het scheen hun slechts zoo toe. En zij, die daaromtrent van verschillende meening zijn, verkeeren te zijnen opzigte in twijfel, en hebben van hem geene (ware) kennis, doch volgen slechts vermoedens. Zij hebben hem in waarheid niet gedood; doch God heeft hem tot zich verheven, en God is magtig en wijs.' De andere uitspraken bevestigen het hier voorgedra-

(1) *Sura* V: 112-115.
(2) *Sura* III: 45, 46, V: 3.
(3) Zie *Sura* XXXVI: 12-28.
(4) *Sura* IV: 156, III: 47, V: 110.

gen gevoelen, de eene met de bewering, dat de Joden tegen JEZUS eene list bedachten, maar God eene list daartegenover stelde, die hunne ontwerpen te schande maakte; de andere met de herinnering, dat God den Joden verhinderd had hem te dooden, toen hij met teekenen en wonderen tot hen kwam, die zij aan klaarblijkelijke tooverij toeschreven.

De korte en onbestemde uitdrukkingen des *Korans* aangaande de wijze, waarop JEZUS aan den kruisdood onttrokken werd, laten eene groote ruimte voor gissingen over, waarvan de uitleggers niet in gebreke zijn gebleven gebruik te maken. De Mohammedanen nemen aan, dat God, terwijl hij JEZUS door middel eener wolk onderschepte en tot zich nam, aan eenen zijner vervolgers eene zoodanige gelijkenis met JEZUS gaf, dat zij dien in zijne plaats kruisigden, niet twijfelende, of zij hadden hun doel bereikt. De woorden, die wij vertaald hebben: ‘doch het scheen hun slechts zoo toe,’ meent GEROCK te kunnen overzetten: ‘doch hij werd hun nagebootst,’ hetzij doordien een ander zijne trekken verkreeg, hetzij doordien God hun eene schaduw of een schijnligchaam voor oogen stelde, dat zij in plaats van JEZUS kruisigden. WEIL heeft echter op goede gronden aangetoond, dat de woorden des *Korans* niets meer beteekenen, dan dat de Joden in den valschen waan verkeerden, dat zij JEZUS hadden ter dood gebragt, zonder iets van de wijze waarop te bepalen[(1)].

Schoon de meening van MOHAMMED, omtrent JEZUS' kruisdood, met die der Doceten, ‘dat JEZUS slechts in schijn geleden had’[(2)], geheel overeenstemt, moet men zich evenwel wachten van zijne Christologie met die van het Docetismus te verwarren, welker voorname stelling daarin bestaat, dat het ligchaam des Heeren, gedurende zijne gansche omwandeling op aarde, slechts een schijnligchaam of phantasma was. Dit docetismus, dat in allerlei vormen in de gnostische en syncretistische systemen der oude Oostersche kerk te voorschijn komt, staat dus tot MOHAMMED'S gevoelen ten hoogste slechts in verwijderde betrekking; maar het ontbreekt ons toch niet aan sporen eener met de *Korans* leer meer overeenstemmende meening, die door het Oosten verbreid moet zijn geweest.
PHOTIUS

(1) *Moh. d. Prophet*, blz. 192.
(2) *Ἰησοῦν τό δοκεῖν πεπονθέναι.* Zie GIESELER, *Kirchengesch.*, I, p. 125 (3de uitg.).

verhaalt van een boek, *de reizen der Apostelen* getiteld, waarin de meening was uitgesproken, dat CHRISTUS niet' gekruisigd was, maar een ander in zijne plaats; en het apocryphe Evangelie van BARNABAS, hetwelk trouwens, schoon van Christelijken oorsprong, klaarblijkelijk door Mohammedaansche handen gegaan is, verzekert, dat de verrader JUDAS in plaats van JEZUS den kruisdood onderging, maar dat God hem zulk eene gelijkenis op den Zaligmaker had gegeven, dat niet slechts de Joden, maar zelfs de Apostelen en MARIA, daardoor bedrogen werden(1).

Daar de *Koran* JEZUS niet werkelijk aan het kruis gestorven acht, moest natuurlijk zijne opstanding geheel vervallen, en inderdaad wordt daarvan ook met geen enkel woord gewag gemaakt. Doch anders is het met de hemelvaart gesteld, die zelfs in de volgende woorden der over zijnen kruisdood aangehaalde plaats uitdrukkelijk schijnt geleerd te worden: ‘Zij hebben hem in waarheid niet gedood, doch God heeft hem tot zich verheven.’ Wij hebben dan ook reeds gezien, dat de Mohammedaansche uitleggers hier aan eene wolk denken, waarmede JEZUS onderschept, en aan het oog zijner vijanden onttrokken, maar tevens in den hemel opgenomen werd. Zij voegen er echter bij, dat JEZUS later op aarde terugkeerde, om zijne moeder en zijne leerlingen te troosten, en hun te verhalen, hoe der Joden oogmerk verijdeld was, en dat hij na eenige dagen ten tweedenmale in den hemel opgenomen werd(2).

Doch wij zien in dat alles meerendeels slechts eene accommodatie naar de Evangelische geschiedenis, die niet slechts in den *Koran* geen' steun vindt, maar er uitdrukkelijk door wordt weêrsproken. Volgens den *Koran* is JEZUS werkelijk gestorven, - wel niet aan het kruishout, maar op eenige andere wijze, die echter niet nader wordt aangewezen. Wij lezen het uitdrukkelijk in de reeds aangehaalde woorden: ‘Vrede was over mij ten dage, waarop ik geboren ben, en vrede zal over mij zijn ten dage, waarop ik *sterven* zal, en ten dage, waarop ik weder zal worden opgewekt’(3). Bovendien is het de uit-

(1) Zie over dit een en ander eene belangrijke noot van SALE, bl. 42, die echter het gevoelen der Doceten te zeer met dat van MOHAMMED verward heeft. Vgl. ook AUGUSTI, *Lehrbuch der Christlichen Dogmengeschichte*, p. 24, 25 (3de uitg).

(2) SALE, bl. 42; LANE, bl. 256.

(3) *Sura* XIX: 34. De laatste zinsnede kan natuurlijk in den *Koran* slechts beteekeuen: *ten jongsten dage, ten dage der opstanding*.

drukkelijke leer des *Korans*, dat elke ziel den dood zal smaken[1], dat alle Godsgezanten vóór MOHAMMED gestorven zijn, en dat aan niemand onsterfelijkheid verleend is[2].

Van den anderen kant is het niet te ontkennen, dat de uitdrukking, dat JEZUS tot God is *verheven*, die buiten de aangehaalde plaats nog eenmaal voorkomt[3], iets bijzonders schijnt aan te duiden. Wil men echter MOHAMMED niet van openbare tegenspraak met zich zelven beschuldigen, (die wij echter niet zoo geheel onwaarschijnlijk durven achten) dan schiet er weinig anders over, dan met WEIL aan te nemen, dat hij zich, ten overstaan der Christenen, en om hen te ligter voor zich te winnen, eene dubbelzinnige uitdrukking veroorloofd heeft, waarbij zij aan de hemelvaart des Heeren konden denken[4], schoon hij er zelf niet meer dan hoogstens zijne verheffing ten hemel, onmiddellijk na zijn overlijden, door verstaan kon.

Aangaande de wederkomst van CHRISTUS, waarover de Muzelmansche overleveringen zoo veel te berigten weten, leert ons de *Koran* niets anders, dan dat zij een teeken van de nadering des jongsten dags zal zijn[5], terwijl hem op dien grooten dag zelven nergens de uitoefening des gerigts, doch alleen de getuigenis. tegen zijne volgelingen en de Joden wordt toegeschreven[6].

Om MOHAMMED'S voorstelling van den persoon en de taak van JEZUS op aarde, zooveel de voorhandene bronnen toelaten, van verschillende zijden toe te lichten, willen wij thans den blik wenden naar de voornaamste polemische uitspraken des *Korans*,

(1) Dit gezegde komt meermalen voor.
(2) *Sura* III: 138; XXI: 35. De echtheid dezer plaatsen is echter aan eenige bedenking onderhevig, volgens hetgeen hier boven, bl. 465, gezegd is.
(3) Namelijk *Sura* III: 48, waar zij het tevens hoogstonzeker maakt, of de woorden انّى متوفّيك , letterl. *ik zal u tot mij nemen*, wel op JEZUS dood betrekking hebben, waarom men zich ook wachten moet de uitdrukking تَوَفَّيْتَنِى , *Sura* V: 117, als een bewijs voor JEZUS' sterven aan te halen. Merkwaardig is het voorts, dat het werkwoord رفع , *verheffen*, ook *Sura* XIX: 58 van EDRIS (HENOGH) voorkomt: رفعناه مكانا عليا , waarbij zie SALE, bl. 255.
(4) Zie WEIL, *Mohammed der Prophet*, bl. 191.
(5) *Sura* XLIII: 61.
(6) *Sura* IV: 157.

waarin de gevoelens der Christenen omtrent den stichter hunner Godsdienst bestreden worden. Wij hadden reeds gelegenheid eene dergelijke uitspraak uit MOHAMMED'S vroegere periode bij de geschiedenis van JEZUS geboorte te beschouwen, thans zullen wij er eenige uit de Medinensische periode laten volgen. In de vierde *Sura* zegt MOHAMMED: ‘o Belijders der Schrift! (d.i. des Evangelies) overdrijft niet in uwe leerstellingen, en zegt aangaande God niets dan de waarheid. De *Messias* JEZUS, de zoon van MARIA, was slechts een gezant van God, en Zijn Woord, dat Hij in MARIA'S schoot deed dalen, en een Geest, die van Hem uitging. Daarom gelooft in God en zijne gezanten, en zegt niet: er zijn drie [Goden]. Onthoudt u daarvan: dat zal beter voor u zijn. God is een eenig God. Het zij verre, dat Hij een' zoon zou hebben. Hem behoort al wat in den Hemel en op aarde is, en Gods bescherming is genoegzaam. De *Messias* acht het niet beneden zich een dienaar Gods te zijn, noch ook de Engelen, die in Gods nabijheid verkeeren’[(1)]. - In de vijfde *Sura* lezen wij dergelijke uitspraken meermalen, b.v.: ‘Voorzeker, zij zijn ongeloovigen, die zeggen: God is de *Messias*, de zoon van MARIA. De *Messias* (zelf) zeide: o Zonen Israëls! o Zonen Israëls! dient God, mijnen Heer en uwen Heer. Die aan God medgezellen toekent, dien sluit Hij uit van het paradijs, en het helsche vuur zal zijne woning zijn; en er is geene hulp voor de ongeregtigen. Voorzeker, zij zijn geloovigen, die zeggen: God is de derde van drie. Er is geen God dan God alleen; en, zoo zij zich niet onthouden van dus te spreken, - voorwaar de ongeloovigen onder hen zal eene zware straf treffen. Zouden zij dan niet weldoen, zich tot God te bekeeren en hem vergiffenis te vragen, daar God genadig en barmhartig is? De *Messias*, de zoon van MARIA, is niets anders dan een gezant; andere gezanten zijn hem voorafgegaan, en zijne moeder was eene waarheidlievende vrouw; beide gebruikten zij voedsel’[(2)]. En wat verder: ‘Als God zeide: JEZUS, zoon van MARIA! hebt gij tot de menschen gezegd: neemt mij en mijne moeder als

(1) *Sura* IV: 169, 170. Deze *Sura* behoort tot de oudste Medinensische. Zie WEIL, *Einleitung in den Koran*, bl. 71.

(2) *Sura* V: 76-79. Eenige verzen dezer *Sura* zijn later dan de negende, doch de daarin bevatte polemiek tegen Joden en Christenen is zeker van vroegeren oorsprong. Vgl. WEIL, *Einl.*, bl. 79, 80.

twee Goden aan nevens God? - ziede hij: Dat zij verre! Het voegt mij niet te zeggen, wat ik niet in waarheid ben. Hadde ik het gezegd, zoo zoudt Gij het weten. Gij weet wat in mij is, maar ik weet niet wat in U is; Gij zijt de kenner van al het verborgene. Ik heb hun slechts gezegd, wat Gij mij hebt bevolen: dient God, mijnen Heer en uwen Heer; - en ik heb over hen gewaakt, zoolang ik onder hen vertoefde; maar sedert Gij mij tot U hebt genomen, hebt Gij hen gadegeslagen, want Gij zijt het, die over alles waakt. Wilt Gij hen straffen, - zie, zij zijn Uwe dienstknechten, en wilt Gij hun vergeven, - zie, Gij zijt de Almagtige en Alwijze'[1]. Eindelijk willen wij hier nog eene plaats uit de negende *Sura* aanhalen, die vooral ook daarom vermelding verdient, wijl zij waarschijnlijk MOHAMMED'S laatste uitspraak van dezen aard bevat, die in den *Koran* bewaard is: 'De Joden zeggen: EZRA is Gods zoon, en de Christenen zeggen: de *Messias* is Gods zoon. Zoo spreken zij met hunne lippen, in overeenstemming met het gevoelen der ongeloovigen van vroegere dagen. God wedersta hun! Hoe durven zij zulke logens spreken? En behalve God en den *Messias*[2], den zoon van MARIA, nemen zij nog hunne priesters en monniken als hunne heeren aan, ofschoon hun slechts geboden is éénen God te dienen, buiten wien geen God is'[3].

Wat in de aangehaalde plaatsen wel het meest de aandacht trekt, zijn de sporen eener zonderlinge meening van MOHAMMED, dat de Drieëenheid der Christenen daarin bestond, dat zij, nevens God, MARIA en JEZUS als der goddelijke natuur deelachtig

(1) *Sura* V: 116-118.

(2) Ik lees والمَسِيحِ آبْنِ مَرْيَمَ, zoodat het mede afhangt van مِنْ دُونِ, want het komt mij ten eenemale ongeloofelijk voor, dat MOHAMMED de vereering van priesters en monniken door de Christenen op ééne lijn zou gesteld hebben met hunne vereering van CHRISTUS, en als eene eigenlijke *vergoding* zou hebben aangemerkt, zoomin als in *Sura* III: 57 het *elkander als Heeren erkennen* als eene *vergoding van elkander* moet worden opgevat. De gegevene vertaling zal, geloof ik, mijne lezing regtvaardigen, die bovendien grammatisch eenvoudiger en ongekunstelder is. Wat voor het overige de beschuldiging betreft, dat de Joden EZRA voor Gods zoon hielden, zij kon zeker slechts uit hatelijke overdrijving of misbruik van minder omzigtige uitdrukkingen ontstaan. Zie vooral SALE, bl. 155.

(3) *Sura* IX: 30, 31.

aanmerkten. Wij vinden ze niet slechts in de vraag aan JEZUS: ‘Hebt gij tot de menschen gezegd: neemt mij en mijne moeder als twee Goden aan nevens God?’ - maar ook in de verzekering, dat MARIA eene *waarheidlievende vrouw* was, van wie eene, naar MOHAMMED'S meening, zoo klaarblijkelijk logenachtige uitspraak zich niet denken liet; en in de anders onverstaanbare woorden: ‘beide gebruikten zij voedsel,’ die als een bewijs hunner volkomen menschelijke natuur moeten gelden. Ofschoon het hier nu ook wederom blijkt, hoe grof MOHAMMED'S onkunde ten aanzien van de leer der Christenen was, zoo moeten wij ons echter zijne misvatting niet als geheel uit de lucht gegrepen voorstellen. Reeds wat de kerkelijke schrijvers over de *Collyridianen* en *Mariamiten* berigten bewijst ons, dat de sporen van goddelijke eer, aan MARIA bewezen, in het Oosten niet zeldzaam waren, en doet ons geloof hechten aan de getuigenis der Commentatoren op den *Koran*, dat de leer van hare Godheid, onder de Arabische Christenen, wijd en zijd verspreid was[1].

Uit alles wat wij over MOHAMMED'S Christologie gezegd hebben, mogen wij thans de slotsom opmaken, dat hij JEZUS beschouwde als een uitstekend Profeet, op wonderdadige wijze ontvangen en geboren, met buitengewone wondergaven toegerust, rein van wandel, en prediker eener leer, die in alle hoofdtrekken met die des *Korans* overeenstemde. Ja, hij ziet zelfs geene zwarigheid, om aan JEZUS namen te geven, als die van *Woord* van God en *Geest* uit God, om zijne wonderbare opneming ten hemel, schoon dan ook eerst op zijnen dood gevolgd, te verkondigen, en van zijne wederkomst op aarde als een teeken van den naderenden jongsten dag te gewagen.

Doch wij meenen zelfs nog eene schrede verder te mogen gaan, en te moeten aannemen, dat MOHAMMED niet altijd eene leer verkondigd heeft, die hem zelven als Godsgezant eene plaats naast of boven CHRISTUS toekende, eene leer, die slechts in de laatste jaren van zijn leven behoort; maar dat wij zelfs nog in vroegere Medinensische *Sura's* de bewijzen hebben, dat hij slechts voor een' hervormer van het door JEZUS' volgelingen verbasterde Christendom, en dus zelf voor een' belijder van CHRISTUS' leer wilde doorgaan. Wij rekenen daartoe deze uitspraak der derde *Sura* (vs. 48): ‘God zeide: o JEZUS! ik zal

(1) Zie LANE, bl. 54.

u tot mij nemen en u verheffen en u afzonderen van de ongeloovigen, en ik zal degenen, die u volgen, boven de ongeloovigen stellen, tot aan den dag der opstanding;' welke woorden de commentatoren dus verklaren, dat zij, die in JEZUS gelooven, en onder deze ook MOHAMMED'S volgers, zoowel door kracht van redenen als van wapenen de overhand zullen hebben op Heidenen en Joden[1]. En niet minder behoort hiertoe de volgende uitspraak der vijfde *Sura* (vs. 157): 'Er is niemand van het volk der Schrift (d.i. der bezitters eener openbaring), of hij zal zekerlijk in JEZUS gelooven vóór zijnen dood[2].'

De groote achting van MOHAMMED voor den stichter en de leer des Christendoms ging echter gepaard met eene grove onwetendheid ten aanzien van den aard en inhoud van het Nieuwe Testament, het gedenkboek der Christelijke Openbaring, welke vele zijner dwalingen te dezen opzigte, zoo niet verontschuldigt, ten minste verklaarbaar maakt. Wij zagen reeds vroeger, hoe weinig grond er is voor de meening, die aan MOHAMMED, uit hoofde zijner betrekking tot WARAKA, eene naauwkeurige bekendheid met de schriften des Nieuwen Testaments toekent. De oppervlakkigste inzage des *Korans* is toereikend, om hare ongegrondheid *a posteriori* te bevestigen. Reeds de enkele omstandigheid, dat hij nergens van bijzondere schriften des Nieuwen Testaments spreekt, maar overal alleen gewag maakt van het *Evangelie*, en dat hij zich dit voorstelt als een boek, aan JEZUS geopenbaard, op dezelfde wijze als MOZES de Wet, en hij zelf den *Koran* ontving, maakt alle verder bewijs overbodig. Wij achten het echter niet ongepast hier eenige der voornaamste uitspraken over dat Evangelie aan te halen, om onze lezers tot een zelfstanding oordeel in staat te stellen. Zij zijn de volgende: 'God heeft den *Koran* tot u doen nederdalen, de waarheid brengende tot bevestiging van hetgeen vroeger geopenbaard was. Want te voren heeft Hij de Wet en het Evangelie gezonden, als eene leiding voor de menschen[3].' - 'God zal hem (JEZUS) leeren de Schrift en de Wijsheid en de Wet en het Evangelie[4].' - 'En JEZUS, den Zoon van MARIA, deden Wij wandelen in de voetstappen der Profeten, terwijl hij de

(1) Zie SALE, bl. 43.
(2) Vgl. SALE, bl. 80.
(3) *Sura* III: 2.
(4) *Sura* III: 43. Vgl. V: 110.

Wet bevestigde, die vóór hem geopenbaard was, en Wij gaven hem het Evangelie, waarin leiding en licht was, en bevestiging voor de Wet, die te voren geopenbaard was, en eene leiding en vermaning voor de godvreezenden, opdat de volgers van dat Evangelie zouden oordeelen volgens hetgeen God daarin geopenbaard heeft[1].' - 'Zeg: o bezitters der Schrift! gij hebt niets om op te bouwen, ten zij gij de Wet en het Evangelie in acht neemt, en alles wat u van wege uwen Heer geopenbaard is[2].' - 'Strijdt voor de zaak van God, en, hetzij gij doodt, hetzij gij gedood wordt, de belofte van het paradijs staat vast volgens de Wet, het Evangelie en den *Koran*[3].'

Wij zien uit het voorbeeld der laatste, inderdaad merkwaardige plaats, waarin MOHAMMED zelfs den heiligen krijg door de beloften van het Evangelie aanbeveelt, hoe zeer hij van de overtuiging uitging, dat de prediking der vroegere Profeten met de zijne moest hebben overeengestemd. Doch hij gaat nog verder, en beweert ook, dat zijne eigene zending in de Wet en het Evangelie voorspeld was. Zoo lezen wij in de zevende *Sura* (vs. 155, 156), dat God aan MOZES belooft, zijne gunst te zullen schenken aan degenen, die zijnen gezant, den ongeletterden Profeet, zullen volgen, dien zij zouden beschreven vinden in de Wet en in het Evangelie. Doch wij behoeven geene meerdere plaatsen aan te halen, dan de volgende geheel duidelijke uitspraak, die zonder twijfel gegrond was op hetgeen zich MOHAMMED van JEZUS voorspelling aangaande den *Parakleet* had laten diets maken: 'Gedenk dat JEZUS, de Zoon van MARIA, zeide: o Zonen Israëls! voorwar, ik ben een gezant van God tot ulieden, bevestigende de Wet, die vóór mij was, en voorspellende eenen Profeet, die na mij komen zal, wiens naam zal zijn AHMED[4].'

En dat dit alles bij MOHAMMED inderdaad veel meer onkunde en verkeerde onderrigting dan kwade trouw moet doen vooronderstellen, zal men vooral dan moeten erkennen, wanneer men in het oog houdt, dat de beschuldigingen van vervalsching

(1) *Sura* V: 50, 51. Vgl. LVII: 27.
(2) *Sura* V: 72.
(3) *Sura* IX: 112.
(4) *Sura* LXI: 6. Vergelijk boven, bl. 309. AHMED is slechts een andere naam voor MOHAMMED, en beide namen beteekenen schier hetzelfde (nam. *de veelgeprezene*). Zie verder nog *Sura* II: 141 en XLVIII: 29.

der Heilige Schriften door de Joden en Christenen niet zoo zeer van hem zelven, als van zijne volgelingen afkomstig zijn. De leer der Muzelmansche Godgeleerden, die men hier, gelijk zoo dikwijls, zonder nader onderzoek met de leer van MOHAMMED verward heeft, komt hierop neder, dat God, op verschillende tijden, geschreven openbaringen heeft gegeven aan verschillende profeten, geroepen om zijnen wil te verkondigen, maar dat al deze boeken, met uitzondering van slechts vier, geheel en al verloren zijn geraakt. Deze vier zijn de Pentateuch, de Psalmen, het Evangelie en de *Koran*, achtervolgens geopenbaard aan MOZES, DAVID, JEZUS en MOHAMMED. Daar deze laatste het *zegel* der Profeten is, zijn geene openbaringen meer te wachten. Maar van deze vier boeken hebben drie, de Pentateuch, de Psalmen en het Evangelie, zoo groote veranderingen en misvormingen ondergaan, dat, schoon er welligt nog eenig deel van het ware Woord Gods in zal vervat zijn, men echter niet het minste vertrouwen kan stellen in de afschriften, die zich in de handen van Joden en Christenen bevinden[1].

Deze leer van de verbastering der Schrift was een natuurlijk uitvloeisel van het erkende goddelijke gezag des *Korans*, die in zoo vele opzigten met de heilige boeken van Joden en Christenen in strijd is; maar des te merkwaardiger is het, dat zij zich, in haren vollen omvang althans, door niet ééne uitdrukkelijke uitspraak des *Korans* laat bewijzen. Het ontbreekt bij de Mohammedaansche godgeleerden wel niet aan pogingen, om hun gevoelen uit het boek hunner openbaring te bevestigen, doch zij zijn genoodzaakt, om zich deels met zeer algemeene, deels met zeer dubbelzinnige uitspraken te behelpen. Tot de eerste rekenen wij de volgende, tot de bezitters van openbaringen gerigte, verzen: Kleedt niet de waarheid met leugen, en verbergt de waarheid niet tegen beter weten aan[2]; - ‘O gij, bezitters der openbaring, waarom kleedt gij de waarheid met leugen, en verbergt gij de waarheid tegen beter weten aan[3]?’ en ‘Zij, aan wie Wij de Schrift geschonken hebben, kennen Onzen gezant, gelijk zij hunne eigene zonen kennen; maar een deel van hen verbergen de

(1) Zie SALE, *Prel. Disc.*, bl. 56.
(2) *Sura* II. 39.
(3) *Sura* III 64.

waarheid tegen beter weten aan[1].' Deze plaatsen schijnen inderdaad veel minder een misvormen van de Schrift, dan een opzettelijk miskennen van haren zin op het oog te hebben, inzonderheid van die plaatsen, waarin MOHAMMED beweerde, dat zijne eigene komst voorspeld was. Tot de dubbelzinnige plaatsen rekenen wij de volgende: 'Er zijn er onder de Joden, die de woorden door verplaatsing misvormen[2],' welke uitspraak slechts op zich zelve genomen, en uit haar verband gerukt, van de misvorming der Schriften kan verstaan worden; maar, in haar verband gelezen, duidelijk betrekking heeft op der Joden laffe woordspelingen, waarmede zij MOHAMMED'S prediking bespotteden, van welke onmiddelijk na de aangehaalde woorden een voorbeeld wordt medegedeeld. Eene enkele plaats herinneren wij ons, die de beschuldiging duidelijker schijnt te staven, schoon zij alleen tot de Joden, en niet tot het misvormen der Schriften in het algemeen, maar tot enkele verminkte exemplaren betrekking heeft. 'Er zijn onder hen,' dus lezen wij daar, 'ongeletterden, die de (echte) Schrift niet kennen, maar slechts leugenachtige verzinsels, schoon zij zelve van andere meening zijn. En wee over degenen, die de (dus vervalschte) Schrift met hunne handen schrijven, en dan zeggen: dit komt van God, opdat zij daarvoor eene geringe winst mogen verwerven! Wee over hen, wegens hetgeen hunne handen hebben geschreven, en wee over hen, wegens de winst, die zij hebben genoten!' Wij gelooven, dat men geheel verkeerd zoude handelen, met uit zulke plaatsen af te leiden, dat MOHAMMED het voorhanden zijn van den echten tekst der Joodsche openbaringen volstrekt wilde loochenen; zij waren ten hoogste eene uitvlugt, om de tegenwerpingen der Joden, wanneer die zich op hunne Heilige Schriften beriepen, gemakkelijk te kunnen beantwoorden.

Wij twijfelen niet of hetgeen wij van MOHAMMED'S verhouding tot de leer des Christendoms, en van zijnen eerbied voor den persoon van JEZUS gezegd hebben, zal menigeen' onzer lezers tot de overtuiging gebragt hebben, dat hij zich in het algemeen aan de van CHRISTUS uitgegane levensrigting wilde aansluiten, en tot zijne verkeerde opvatting der Evangelieleer meer door onvolkomene kennis, dan door opzettelijke verdraai-

(1) *Sura* II: 141. Vergelijk ook nog *Sura* II: 89, en de noot van SALE op die plaats, bl. 13.
(2) *Sura* II: 48.

jing of miskenning, en tot zijnen tegenstand tegen hare belijders alleen door de overspannen strakheid van zijn Monotheïsmus vervoerd werd, dat hem in hunne rigting slechts toenadering tot het Heidendom deed zien. Die tegenstand sloot echter niet buiten, dat hij hen, tot aan zijne laatste jaren, meer als dwalende broeders dan als vijanden beschouwde, en in zijne goede gezindheid jegens hen veel langer dan jegens de Joden volhardde. Nog in het oudere gedeelte der vijfde *Sura* (vs. 85) lezen wij de volgende merkwaardige uitspraak: ‘Gij zult zekerlijk vinden, dat de ergste vijanden der geloovigen de Joden zijn, en zij, die vele goden dienen; maar gij zult het meest tot vriendschap jegens de geloovigen genegen vinden degenen, die zeggen: wij zijn Christenen. Dit komt, wijl er onder hen priesters en monniken zijn, en wijl zij niet door hoogmoed zijn opgeblazen.’ Deze gunstige stemming ten aanzien der belijders des Evangelies, onderging echter eene volslagene verandering, nadat AMROE, de koning der Ghassaniden, zich vijandig tegen MOHAMMED betoond had, eene vijandelijkheid, die de vroeger[1] besprokene uitspraken der negende *Sura* uitlokte, welke, helaas! te allen tijde de grondslag van het krijgsregt der Moslemen jegens de belijders des Christendoms gebleven zijn.

Wij leggen thans de pen neder, schoon de stof nog in lang niet is uitgeput, en vooral de beschouwing der bijzondere leerstukken van den *Islam*, volgens den *Koran*, ons in de gelegenheid zou stellen, nog eene reeks van dwalingen en misvattingen aan te wijzen, uit verwarring der oorspronkelijke Koransleer met hare latere ontwikkeling of wijziging geboren. Doch wij vreezen reeds te veel van de lezers van ons Mengelwerk gevergd te hebben, die welligt zullen meenen, dat MOHAMMED EN DE KORAN voor een Tijdschrift van gemengden inhoud, voor alle klassen van beschaafde lezers bestemd, onderwerpen van een te ondergeschikt belang zijn, om ons niet luide het *Claudite jam rivos* toe te roepen.

P.J. VETH.

(1) Zie boven, bl. 415, 417.

Diorismen over Kerkzang en kerkmuzijk.

(*Vervolg en slot van bl.* 522.)

§. 9. Oorsprong van den Gregoriaanschen zang.

Ik sprak van het, mij hinderlijke, CHATEAUBRIAND stichtende, ethnicoïdische van den Gregoriaanschen Zang. - Er is veel geschreven en gegist over zijnen oorsprong. 't Is mij onbegrijpelijk, dat men zich daar zóó veel moeite voor gegeven, zoo veel overhoop gehaald en door elkander gehaspeld heeft, en troebel gemaakt wat helder en klaar was. - Waarom niet bij de kronijk gebleven, die hem zoo uitdrukkelijk uit Griekenland afleidt? 't Is immers reeds *a priori* duidelijk genoeg, dat die *melodijën*, als ik ze zóó noemen mag, bezwaarlijk van Christelijken oorsprong kunnen geweest zijn; AMBROSIUS en GREGORIUS mogen de stof, die vóór hen lag, bewerkt hebben, de eene voor den volkszang, de andere voor het koor en den *clerus*, - haar aan vaste vormen en regelen hebben onderworpen, - de stof zelve der muzijk hebben immers de Christenen moeten ontleenen aan 't geen voorhanden was? Dáár was, in den beginne, hun hoopje te klein, te weinig beschaafd voor, zij zelve te weinig menschen van de wereld, om eene eigene muzijk te hebben. - - En, ten andere, vergelijk slechts, zoo als ook CHATEAUBRIAND te regt doet, hetgeen er van Grieksche liederen overgebleven is[(1)], met den ouden Kerkzang: het is dezelfde, volmaakt dezelfde stijl en gang.

't Is zoo duidelijk, dat hij het overblijfsel is, eensdeels van den

(1) Veel is er niet van over. Twee oden van PINDARUS vindt men in het tweede deel der platen van de *Encyclopédie* van DIDEROT en D'ALEMBERT en in ROUSSEAU'S *Dictionnaire de musique*.

Koorzang, anderdeels van de recitatieve declamatie der Ouden. Noch AMBROSIUS, noch GREGORIUS[1] vooral, hebben iets nieuws geleverd; zij hebben het slechts aan vaste regelen onderworpen, omdat men, bij het algemeen verval van alle kunsten en wetenschappen, de oude traditiën der modulatie begon te vergeten. Zonder GREGOOR ware alles een wanluidend geschreeuw geworden, gelijk bij de Donatisten, en gelijk 't bij de Frankische geestelijkheid vóór KAREL den Grooten was. Zelfs SPITTLER liet zich door zijn vernuft wegslepen, als hij de invoering van het Gregoriaansch met deze woorden karakteriseerde: '*Seit Gregor's Zeiten wurde es bald allgemeine Sitte, dass man dem lieben Gott das Gebet vorsang*.' - Neen, reeds lang vóór hem, - en het gebed niet alleen, maar dingen, die nog veel wonderlijker op noten klinken, en die ons, wanneer wij er den oorsprong niet van kennen, zonderlinge gewaarwordingen geven; b.v. '*Incipit lamentatio Jeremiae Prophe....tae. A... a - leph. Bê.....eth*!' enz. Gelukkig voor de gemeente, dat het in 't Latijn geschiedde.

De Ouden zongen alles wat maar eenigzins zingbaar was; sommige redenaars namen zelfs bij de *rostra* eenen fluitspeler mede, om hun den toon aan te geven; vele lieten zich opzettelijk in het welluidende Grieksche recitatief onderwijzen, ja dreven eindelijk de kunstkeurigheid zóó ver, dat het volk niets anders dan gezang van het spreekgestoelte meer hooren wilde, en naar het *forum* stroomde, met geen ander oogmerk, dan dat, waarmede onze muzijklievende Protestanten naar de mis gaan. - Of evenwel CICERO aan CATILINA het: *Quousque tandem*! ook voorgezongen zou hebben?

Het is zoo geheel vreemd niet. Het Arabisch wordt van sommige volken, vooral in Syrië, bijna zingend uitgesproken, en nog veel meer de Chinesche taal. Het tooneel heeft waarschijnlijk bij de Grieken, die de leermeesters der welsprekendheid waren, de vormen gegeven zoowel aan het declamatorische recitatief der openbare sprekers, als aan den eigenlijk gezegden zang. - Zulke menschen-massa's in de opene lucht, lieten zich, ook met het sterkste orgaan, bezwaarlijk bespreken; men moest

(1) Groot waren zeker zijne verdiensten in den Kerkzang. Vergeven kan ik het hem echter kwalijk, dat hij op zijn ziekbed de zweep naast zich had liggen, om de knapen in de maat te houden. 't Is zoo straf, zoo illiberaal, zoo geheel tegen het: '*ingenuas didicisse fideliter*' in. - LUTHER was even zoo muzikaal, maar min illiberaal.

ze wel bezingen, en dat wel zoo veel mogelijk op éénen volgehouden toon, nagenoeg in, of een paar toonen beneden, het midden van des sprekers *diapason*, waar zijne stem het sterkst en het welluidendst tevens was. Het is iedereen bekend, dat de stem, zingende, veel verder gehoord wordt dan sprekende; inderdaad ik twijfel zeer of een sprekend, niet declamerend, redenaar in de bovenste loges van den *San Carlo* te *Napels* zou verstaan worden. En niet alleen de tooneelspelers, maar allen, die bij de Ouden in het openbaar spraken, zelfs de priesters, deden het in de opene lucht, doorgaans voor eenige duizenden toehoorders; - en zoo weinige sprekers hebben het orgaan van WHITEFIELD[1]!

Voor de Christenen moge het recitatief in den beginne minder noodig geweest zijn, men was er eenmaal aan gewoon, en toen een CHRYSOSTOMUS weder eenige duizenden (soms honderd duizend, zegt men) menschen onder zijn gehoor vereenigde, had men er wederom behoefte aan. - Waarschijnlijk behield men de modulatie van den eigenlijken Koorzang voor de hymnen, en die van het unitone recitatief voor de overige plegtige gedeelten van de Godsdienst, en voor alles wat vroeger of later aan vaste formulieren[2] gebonden werd; - het is te vermoeden, dat de redevoeringen (*λογοι*) zich het naast aan deze zullen aangesloten hebben, terwijl eindelijk de homiliën, eene aan de Christelijke Kerk uitsluitend eigene soort van voordragt[3], het meest tot den gewonen dagelijkschen, altijd echter veel meer dan de onze zingenden, spreektoon zullen teruggekeerd zijn.

Op deze wijze laten zich de oorsprong en vorming van dien Gregoriaanschen Zang, waaraan zoo veel arbeid en gissing besteed is, 't geleidelijkst verklaren; den Davidischen tempelzang, die buitendien de traditie geheel tegen zich heeft, geloof

(1) Deze, de stichter van het Methodisten-genootschap, moet een ontzettend orgaan gehad hebben. Hij sprak zonder vermoeijenis, uren aaneen, in het open veld, voor meer dan honderd duizend hoorders. 't Doet aan o'CONNELL'S spraakorgaan denken.

(2) Wel onderscheidde men later de *toni epistolae, evangelii, orationum*, en *lectionum*, - doch dit onderscheid betrof alleen de hoogte van den grondtoon, die voorts doorgaand vast en unitoon gehouden werd, en waarop men telkens terugkwam na de afwijking, die de verschillende accenten, of, op de hooge feesten, de kunstmatiger intonatiën gaven. Die kunstmatige accent-toonzetting geeft ons geen hoog denkbeeld van de elocutie dier tijden.

(3) 'T waren deze, welke keizer JULIANUS, van haar nut overtuigd, ook bij het Heidendom poogde intevoeren.

ik, dat men er in het geheel niet moet bijhalen, althans niet voordat wij ten minste *iets* van zijnen muzikalen zin te weten kunnen komen[1]. - Hoe 't zij, de Gregoriaansche zang is niet in de Christelijke Kerk geboren, hij is een afstammeling van die oude, voor ons afgestorvene, tot ons niet meer door toonen, maar door toonteekens en letterschrift slechts sprekende wereld, van welker talen het zoo juiste epitheton *doode* voorzeker nog iets meer beteekent, dan dat zij niet meer door eenige natie worden gesproken.

Het een met het ander is mij een nieuw bewijs, hoeveel de vormen van de Protestantsche eeredienst boven die der Roomsch-Katholijke Kerk vooruit hebben, in geschiktheid en verstaanbaarheid voor de volken der nieuwe geschiedenis; eene bijdrage, klein wel is waar, - maar iedere steenlaag doet het huis rijzen, - tot beantwoording der vraag: welke van beide meer Christelijk, meer met het ware doel des Christendoms overeenkomstig is.

Terwijl ik aan een' ander' gaarne zijn subjectief gevoel in de muzijk laten wil, is het mij, voor mij zelven, volkomen zeker, dat de Gregoriaansche modulatie, de *firmus cantus* der Kerk, geene muzijk is voor het Germaansch Europa. -

§. 10. Oorsprong van den protestantschen koraal-zang.

Of de Germaansche en Keltische volken, - vergun mij eene kleine afwijking buiten de sporen der polemiek, we zullen er zoo aanstonds weder in terugkeeren, - of de Germaansche en Keltische volken ook hunne eigene muzijk en muzijkstijl bij de Godsdienst gehad hebben? - Zoo ja, dan werd toch hare ontwikkeling voor altijd afgesneden door de invoering van de Romeinsch-Christelijke eeredienst. Zij was met deze geheel incompatibel. De overleveringen aangaande de wilde oorlogszangen[2] der Barden, de begeesterde *vaticiniën* der VELLÉDA, deplegtige Druïdenzangen in de heilige bosschen van *Ierland* zoowel als van *Rügen*, zijn wel voor altijd voor ons verloren. Mis-

(1) Aan het aanmerkelijk verschil van de zangwijs der *Lamentationes* (die op de drie dagen vóór Paschen gezongen worden) met die van het overige kerkgezang meent men haren Hebreeuwschen oorsprong te herkennen. 't Is mogelijk.

(2) *Barditus*, zoo noemt ze TACITUS.

schien kunnen de toon en melodij der volksgezangen in de weinige streken, waar geene volksverhuizingen het oorspronkelijk nationaal karakter hebben uitgewischt, b.v. *Bretagne, Ierland, Wales, de Hooglanden*, er ons nog een flaauw denkbeeld van geven. - Zij moeten, gelijk alle oude muzijk, iets sombers en zwaarmoedigs gehad hebben, in modulatie naar onzen kleinen terts zweemende; - het enharmonische[1] misschien, het zwaarmoedigste der drie geslachten, ons thans geheel vreemd geworden, maar bij de Oosterlingen hier en daar nog levend. Deze is de wildzang van den mensch. CHATEAUBRIAND merkte hetzelfde in *Noord-Amerika* op: '*Le chant naturel de Phomme est triste*[2].' - Die der Grieken had, voor meer dan de helft, hetzelfde karakter; het Gregoriaansch desgelijks, en zijn invloed vertoont zich nog sterk in vele onzer Psalmmelodijen. Van de Tartaarsche muzijk te *Peking* getuigen reizigers, dat ze buitengemeen plegtstatig, maar tevens zeer somber is, waaraan echter de zware Gonggongs en Tamtams, die in de hedendaagsche Fransche monsterorkesten zulk een effect en weêrklank maken, wel veel zullen toebrengen.

Allerdroevigst was het bij het Frankische gedeelte der Duitsche natie, ten tijde van KAREL den Grooten, met het Kerkgezang gesteld. Deze Vorst, die zich in alles wat beschaving aangaat zoo verdienstelijk maakte, gaf zich de uiterste moeite om zijnen Franken het Gregoriaansch van den Romeinschen *ritus* te leeren zingen. Toch beantwoordden de gevolgen niet naar evenredigheid, aan zijne krachtige en onvermoeide pogingen. Hoe kwam dat? De natie is toch muzikaal genoeg. Later in de middeleeuwen waren de Duitschers beroemd wegens hunne muzikale vaardigheid, althans in instrumentale muzijk, en inzonderheid in de nog heden bij hen meest geliefde blaasinstrumenten. - Ik geloof, dat zij de Roomsche muzijk niet begrepen, en er geene muzijk voor hunne ooren in vonden.

Niet gunstig evenwel voor hunnen muzikalen zin is het tooneel, dat JOHANNES DIACONUS[3], met al de piquante naïviteit der chronijkschrijvers van die dagen, ons schetst van de eerste muzijk-

(1) 't Laat zich, gelijk men begrijpt, niet in ons notenschrift uitdrukken, doordien het kleinere intervallen bezigt dan onze Chromatische toonladder. ROUSSEAU heeft er in zijn' *Dictionnaire de Musique* eene proeve van gegeven.
(2) Ergens in de *Atala*. Mijn exemplaar heb ik op 't oogenblik uitgeleend.
(3) Lib. II, Cap. 7.

lessen, die de door KAREL uit *Rome* ontboden zangmeesters hunnen eerstbeginnenden bovenlanders gaven.

De Italianen, namelijk, jaloersch gelijk ze nog zijn op hunne muzijk, onderwezen aan ieder afzonderlijk eene eigene melodij, en deden hen die dan gelijkelijk uitvoeren, voorgevende, dat daarin de tooverkracht van het Italiaansche *dolce concento* gelegen was. Zij bragten het werkelijk zóó ver, dat de goede Franken het begonnen te gelooven. KAREL was echter te goed muzikaal, en kende tevens het Italiaansche volke te wel, om het fijne van de mis niet te hooren, en hij verzocht aan Zijne Heiligheid, om hem een stel andere, min harmonijzieke muzijkmeesters toe te zenden. Zij kregen eene scherpe les van *Rome* mede, en toen ging het iets beter. - Maar ge moet de geheele plaats lezen in VAN RIJN'S *beschrijving van het Utrechtsche bisdom*, Deel I, bl. 290, wiens vertaling het naïve van het origineel nog naïver maakt, en die met deze woorden besluit:

'De Overalpische ligchamen, dewelke, door het donderen van hunne stemmen, een groot en luidruchtig geraas maken, kunnen de zoetigheid van de zangwijze, die hun gegeven is, niet uitdrukken. Want de barbaarsche barsheid van hunne veeldrinkende keel, terwijl dat ze den zang door buigingen en wedergalmingen tracht liefelijk te maken, komt door een natuurlijk geklater, alsof er een deel wagens door malkanderen over de trappen rolden en kraakten, niet anders uit te galmen als barsche stemmen; en dus geschiedt het dat ze de gemoederen der toehoorders, die zij hadden moeten streelen en verzoeten, met zoo een bars geratel en gebalder al meer en meer overbluffen.' - - - -

Eerst bij de groote ontwikkeling der kunsten en wetenschappen, in de laatste periode der middeleeuwen, vormde zich ook onze eigene muzijk. Zij was, gelijk doorgaans, een der eerste symptomen, die van het nieuwe leven te bespeuren waren. - Niet alleen onze muzikale gangen, onze melodijën, maar ook onze rhythmus, vervolgens ook het contrapunt en de *fuga*, ontstonden toen, en werden van toen af ontwikkeld. Wie ook de uitvinder moge zijn van onze *Solmisatie*, en van ons notenschrift, 't zij GUIJ van *Arezzo* of een ander, zeker is het, dat deze eene eerste noodzakelijke schrede was. Wel hadden ook de Ouden hunne toonteekenen en hunne gammen, maar ze hadden daaromtrent geheel andere denkbeelden en grondbeginselen dan wij; de vergelijking van hunne tetrachorden met onze octaven geeft

meer verwarring dan verklaring. Of de *Neümen*, waarmede van ouds de kerkzang geschreven werd, dezelfde waren als de aloude Grieksche toonteekenen, is mij, bij gebrek aan *autopsie*, geheel onbekend.

Men make zich echter geene te hooge denkbeelden van de muzijk der 11de-15de eeuw: 't waren de eerste schreden, langzaam, zoo als die van alle kinderen die eerst loopen leeren. Veel droegen tot hare ontwikkeling bij, de, niet zonder veel tegenstand, in de kerk ingevoerde orgelen, welker voltoonige harmonij den Ouden een gruwel zou geweest zijn.

Het jeugdige, krachtvolle leven, de heldenperiode onzer nieuwere muzijk, valt juist in denzelfden tijd als het algemeene streven naar hervorming der kerk en eeredienst, zoowel als in leer, bestuur en zeden; het staat er duidelijk mede in verband. In zekeren zin kunnen wij, 't moge paradox klinken, toch beweren, dat de R.-K. Kerk al wat er muzikaal goeds in haren *cultus* is, en met name het figurale gedeelte van haren zang, aan de reformatie verschuldigd is; -en, hadde zij toen op het nieuw geopende veld den regten weg ingeslagen; hadde zij dien eenvoudigen, edelen kerkstijl behouden, dien zij in de zestiende eeuw bezat, dien zij, voor een groot deel, onzer Nederlandsche school dankte, den stijl van PALESTRINA en van ORLANDO LASSO, - en vooral, waren de toen reeds beproefde pogingen, om ook bij haar het koraalgezang der gemeente in te voeren, niet van uit *Rome*, waar het te veel naar de nieuwe ketterij moge geroken hebben, zoo heftig tegengewerkt, - zij had de berisping ontgaan, die haar nu, met volle regt, door allen, die den hoogeren zin der kunst kennen, wordt voorgeworpen, dat zij, in hare figurale bearbeiding, het eigenlijke doel der godsdienstige toonkunst voorbijgestreefd en daardoor werkelijk gemist heeft(1). - - Voor ons Protestanten, wij oordeelen

(1) Ook STAUDENMAYER erkent dit, *Geist des Christ.*, Deel I, blz. 259. Deze plaats over de heilige toonkunst is, in waarheid, schoon en aesthetisch maar mij toch zóó hoog zwevend en aetherisch, dat zij mij bijna zou doen vermoeden, dat zijne praktische muzijkkennis er niet in evenredigheid toe staat. Dat is gewoonlijk het merk, waaraan men ze herkent, de *would-be's*, die over muzijk spreken en schrijven, zóó hoog, zóó hoog, dat gij virtuozen van den eersten rang meent voor u te hebben, en die toch naauwelijks gehoor, laat staan eenige virtuositeit, bezitten. De schrijver van de aphorismen houde het mij ten goede, dat ik hem niet, door het noemen van namen (want die zijn hatelijk), bewijze, dat hij onder de bedoelden *niet* behoort. - Ze doen denken aan LAFONTAINE'S:

De telles gens il est beaucoup
Qui prendraient Vaugirard pour Rome;
Et qui, caquetans au plus dru,
Parlent de tout et n'ont rien vu.

zelfs de oratoriën ongeschikt voor de eeredienst; de eeredienst is bij ons noch *concert*, noch *drama*, en de voorzangers zijn noch solozangers, noch acteurs, even zoomin als de gemeente ripienisten of figuranten.

Aan de reformatie verschuldigd, zeiden wij. De instrumentale volgde, zoo als altijd, *na* de vocale muzijk, en deze kon zich niet eerder in hare kracht ontwikkelen, voordat men het eerste, lang verlorene axioma[(1)] der vocale uitvoering teruggevonden

(1) Dat de Katholijken het gevoelen, is natuurlijk; maar hoe durven zij het schrijven? Hoe durfde LA FEUILLÉE (*méthode de plain chant*, pag. 105) het schrijven: '*Il est nécessaire, que celui qui chante soit le premier pénétré de ce qu'il dit, afin de le mieux faire sentir, car on ne chante point pour chanter, mais pour dire quelque chose. On entend tous les jours dans les églises des personnes, qui chantent sans aucun sentiment; cela vient par le défaut du Latin*'?
Aan het verlangen om de eigen landtaal te gebruiken en toch *Rome* niet voor het hoofd te stooten, heeft men die zonderlinge, half Latijnsche, half Duitsche liederen te danken (hier te lande bestonden er, zoover ik weet, nooit) uit de twee de reformatie voorafgaande eeuwen, waarvan ik vertrouw, dat mijn lezer de twee Kersliederen wel zal kennen: 'IN DULCI JUBILO, *Nun singet und seyd froh*' en 'PUER NATUS IN BETHLEHEM, *Des freuet sich Jerusalem*.' LUTHER arbeidde ze om tot geheel Duitsche, en zoo zongen ze ook de Lutherschen hier te lande in kreupel Hollandsch rijm. De melodijen zijn niet onaardig, in vrolijke 3/2 maat. Deze haar oorsprong wordt echter tegenwoordig tegengesproken, op grond dat men ze veel vroeger vindt dan ten tijde van PETER VAN DRESDEN (gest. 1440, Leeraar te *Praag*), aan wien de Paus het invoeren van Duitsche liederen (in navolging der Boheemsche van HUSZ?) op geene andere voorwaarde zou vergund hebben. Maar dan vraag ik: hoe kwam men toch op zulk een vreemd denkbeeld? Van de interlineaire glossen of overzettingen kan het toch kwalijk afkomstig zijn. En mag het ook zijn dat deze liederen hooger opklimmen, zij het zelfs tot in de tiende eeuw, - in de negende had OTFRIED zich reeds beklaagd, dat het den Franken verboden was Gods lof in hunne taal te zingen. En zijn er ook een aantal wereldlijke, zelfs spotliederen op de geestelijkheid onder, het zijn latere, en zij vallen juist in de 13de eeuw, waarin de komische en satyrische dichtsoort in Duitschland begon op te komen.
Lezer! 't zal u, hoop ik, niet onwelkom zijn, wanneer ik de door ALT medegedeelde proeven hier uitschrijf; mogen ze u een oogenblik van de polemiek verpoozen.

De eerste is een couplet van een Fransch-Latijnsch drinklied, uit de 13de eeuw:

Bevez, quand l'avez en poin,
Ben est droit, car nuit est long
Sol de stella.
Bevez bien et bevez bel,
Il vous vendra del tonel
Semper clara.

Het tweede is het slot van een spotgedicht op de geestelijkheid, uit dezelfde eeuw:

Sicut cribratur triticum
Also wil ih die herren tun;
Liberales cum cribro,
Die bösen wisent in daz stro;
Viles sunt zizania,
Das si der tivel alle erslah,
Et ut in aevum pereant,
Avoy, avoy, alez avant.

Rusticales (a) clerici
Semper sunt famelici;
Die geheizent unt lobent vil
Und lofent hin zer schanden zil;
Quisque colit et amat
Das in sin art geléret hat;
Natura vim non patitur
Hin vür, hin vür, hin vür, hin vür.

Dan het drinklied:

Wol uf ir gesellen in die tabern,
Aurea luce rutilat;
Ach liebe gesellen, ich trunk so gern!
Sicut cervus desiderat.
Ich weiss kein bessern uf mein wan,
A solis ortus cardine,
Uns ist ein vol fasz ufgetan
Iam lucis orto sidere.

Ach, wirt, langet uns des brotes cin krust,
Exaudi preces supplicum!
Wir leiden sicher grossen durst,
Agnoscat omne saeculum.
Ach, wirt, nu bring uns her den win
Te deprecamur supplices,
Es wollen wir singen und fröhlich sin,
Christe qui lux es et dies.

Eindelijk het Fransche, nog in den mond des volks levende Kerslied:
(a) Zou reeds destijds de geestelijkheid bij voorkeur uit den boerenstand gekomen zijn?

Célébrons la naissance,
Nostri salvatoris,
Qui fait la complaisance
Dei, sui Patris.
Cet enfant tout aimable
In nocte media,
Est né dans une étable
De casta Maria.

Cette heureuse nouvelle
Olim pastoribus,
Par un ange fidèle
Fuit nuntiatus,
Leur disant: laissez paître
In agro viridi;
Venez voir votre maître
Fitiumque Dei.

A cette voix céleste,
Omnes hi pastores,
D'un air doux et modeste
Et multum gaudentis,
Incontinent marchèrent
Relicto pecore;
Tons ensemble arrivèrent
In Bethleem Iudae.

Le premier qu'ils trouvèrent,
Intrantes stabulum,
Fut Joseph, ce bon père,
Senio confectum.
Qui, d'ardeur nonpareille,
It obviam illis,
Les recoit, les accueille
Expansis brachiis.

Il fait à tous caresse

had, dat deze wederom moest gepaard gaan met liederen, die den geest des tijds uitdrukten en door het volk verstaan wer-

Et in praesepio
Fait voir plein d'allégresse
Matrem cum filío.
Ces bergers s'étonnèrent
Intuentes eum,
Que les anges revèrent,
Pannis involutum.

Lors ils se prosternèrent
Cum reverentia,
Et tous ils adorèrent,
Pietate summa,
Ce sauveur tout aimable,
Qui homo factus est,
Et qui dans une étable
Nasci dignatus est.

Qu'on ne soit insensible!
Adeamus omnes
Ce Dieu rendu passible
Propter nos mortales;
Et tous de compagnie
Exoremus eum,
Qu' à la fin de la vie
Det regnum beatum.

den. Dat vorderden de voorgangers der Hervorming, dat vorderden boven alles de Hussiten[1]; - aan hen, wier gemeentezang door al hunne tijdgenooten als buitengemeen welluidend, roerend en indrukmakend wordt beschreven, zijn wij eigenlijk onzen volks-koraalzang schuldig; zij waren het, die er aan LUTHER de gedachte, zoowel als de eerste stoffen, toe leverden. - Den geest des tijds, de behoefte des volks, drukken hunne zangen uit. Het was het verlangen naar eigen hartsgodsdienst, dat ze in het le-

(1) Husz zelf vervaadigde er een groot aantal, waarvan vele nog bij de Broedergemeente in gebruik zijn. Jammer dat er niet ééne dragelijke overzetting van in onze taal voorhanden was, om, ter nagedachtenis van onzen *Protomartyr*, in onze Evangelische Gezangen op te nemen. De overbrenging van zijn Avondmaalslied: *Jesus Christus ist erstanden*, in het Hollandsch-Luthersche gezangboek, was geheel onbruikbaar.

ven riep, - liederen, die van altaar en koor niet alleen, maar ook uit het ruim der kerk ten hemel zouden stijgen, liederen, die in kerk en school, in huis en op de markt, in de stad en op het veld, konden worden aangeheven; - en die behoefte bevredigden noch het *missale*, noch het *antiphonarium Romanum*, zelfs al werd er de heiligschennis aan gepleegd, van ze in de profane taal den volke in den mond te leggen. - Dààrom zijn de liederen van dien tijd zoo populair niet alleen, maar ook tevens zoo gemoedelijk, zoo hartelijk, zoo warm. Wijs mij er in den geheelen kerkschat der middeleeuwen, - ik wil er geen eigenaardig treffends en indrukmakends, misschien zelfs schoons, als wij het begrip daarvan wat ver uitstrekken, in miskennen, - maar wijs mij er één uit, als het: '*Warum betrübst du dich, mein Herz*?' van LUTHERS vriend en tijdgenoot HANS SACHS.

En, - wie 't meest van allen aan het kerkgezang, melodijen zoowel als woorden, zich lietgelegen zijn, zich 't meest van allen verdienstelijk maakte, wie onze GREGOOR was, en verdienstelijker dan GREGOOR, - want hij was liberaler en helderder, - was het niet de koorknaap van *Eisenach* zelf? - Zóó veel als hij er aan arbeidde, en er van zijnen kostbaren tijd voor wist uit te woekeren, heeft betrekkelijkerwijze naauwelijks eenig *Cantor* of kapelmeester na hem gedaan. - Dank den mannen van onze Evangelische gezangen, dat ze ons ten minste ééne zijner melodijën, die van zijn zoo echt karakteristiek *Doctor Martens lied: 'Ein veste Burg ist unser Gott*.'[(1)] hebben behouden, voor het éénige hervormingslied, dat hun laauwe 1805's zin ons durfde geven.

(1) In vergelijking van de andere, is het zeker geen van onze beste; maar men houde tijden en omstandigheden in het oog. Behalve deze, heeft zijne kerk nog van hem de melodijen:

'*Jesaja dem Propheten das geschah*;
Wir glauben all' an einem Gott;
Mit Freud und Friede fahr ich dahin;
Mensch! wilst du leben, - en
Ein neues Lied wir heben an (a).' -

Meerdere hunner gezangwijzen hebben zij aan eigen Leeraars te danken; zoo is de lieve wijs: '*wachet auf, ruft uns die Stimme*,' die in onze Ev. Gezangen opgenomen is; tevens met de woorden van PH. NICOLAÏ, Prediker te *Hamburg*, gestorven in 1608. - Ten onzent zijn er nog heden, die het den Leeraar kwalijk nemen, wanneer hij het waagt, openlijk als Componist op te treden. o Die onmuzikale Hollandsche natie! LUTHER zou hem omhelsd hebben!
(a) Het laatste heeft voor ons, Nederlandsche Protestanten, eene treffende reminiscentie. 't Is het door LUTHER zelven vervaardigde gedachtenislied op onze twee *Protomartyres* HENDRIK VOES en JAN ESCH, te *Brussel* in 1522 verbrand.

LUTHERS naam te noemen, is de muzikale zegepraal van het Protestantisme, in theorie zoowel als in praktijk. Wie er mogt meenen, dat de Hervorming, uit haren aard den muzikalen zin heeft tegengewerkt, die kent noch haar, noch haren tijd, noch hare mannen. Wel mogt BEKKER zijne woorden tot *motto* nemen voor zijn *Mildheimisches Liederbuch*, - och! hadden wij ook zoo eene regt nationale en populaire verzameling! maar wanneer? Wanneer zal de Hollander weder zanglustig worden, als zijne voorouders, als de zangers van STARTER van KAMPHUYZEN, als de mannen van de *Souterliedekens*, en als zijne nog vroegere voorouders, de leermeesters der Italianen, het waren? HEIJE! het verdriet u immers nog niet, - als de vruchten in ons waterig klimaat langzaam rijpen, ze groeijen toch - ge doet wel, dat ge aan het *jonge* geslacht uwe zorgen besteedt; het nageslacht zal u eenmaal dank weten, al spot de Tijdgenoot met hetgeen hij uwe *melomanie* heet. - Onder LUTHER'S woorden schrijft gaarne ieder goed Protestant zijnen naam:

'*Es ist kein Zweifel, dasz viele Saamen herrlicher Tugenden in solche Gemüthern anzutreffen sind, welche von der Musik gerührt werden: die aber davon keine Empfindung haben, die, halte ich, sind den Klötzern und Steinen gleich*.'

'*Wer die Musicam verachtet, wie denn alle Schwärmer thun, mit dem bin ich nicht zufrieden. Denn die Musika ist eine Gabe und Geschenk Gottes, nicht ein Menschen-Geschenk So vertreibet sie auch den Teufel und macht die Leute fröhlich. Man vergiszt dabei alles Zorns, Unkeuschheit, Hoffahrt und anderer Laster. Ich gebe nach der Theologia der Musica den nächsten Platz und höchste Ehre; und man siehet wie* DAVID *und alle Heiligen ihre gottselige Gedanken in Verse, Reime und Gesänge gebracht haben*.

Musik habe ich allezeit lieb gehabt. Wer diese Kunst kann, der ist guter Art, zu allem geschickt. Man musz Musik von Northwegen in den Schulen behalten; ein Schulmeister musz singen können, sonst siche ich ihnen nicht an.'

§. 11. Liederenschat.

Nog één woord van COQUEREL blijft mij te rectificeren overig. Hij heeft ook de *woorden* van onzen kerkzang tot zijne zwakke

zijde gerekend. COQUEREL! waar was uw geheugen, waar uwe belezenheid, waar uw smaak, toen ge dat woord ter nederschreeft? - Al laast ge geen Duitsch, moest daarom de Duitsche liederenschat u onbekend zijn? Omdat uwe psalmberijming zoo verre beneden onze nieuwe staat; omdat uwe *Cantiques pour le culte public* zoo mager zijn uitgevallen; omdat uwe Protestantsche volksdichters zoo weinig voor de godsdienst gearbeid hebben, en uwe godsdienstige volksmannen zoo weinig poëtisch waren, moest ge den smaad der armoede van uw genootschap onzer geheele kerk daarom aanwrijven?

Zie, ik gevoel, juist op dit gedeelte van ons terrein, daarom voor het laatst bespaard, zóó zeer al het gewigt onzer overmagt, zóó zeer de wijdte onzer adelaarsvlugt, dat ik het gemis aan achting voor het beschaafd publiek, dat *de Gids* tot lezers heeft, zou rekenen, hier iets meer te doen, dan hen daaraan te herinneren; hier één woord slechts, of een *rayon de bibliothèque*.

Erkennen willen we 't, ja, er is *iets* goeds bij de Katholijken, - onder het barbaarsche Latijn der middeleeuwen, waaruit hunne beste kerkzangen afkomstig zijn, beweegt zich wel hier en daar, zoo 't al niet het gloeijende leven der waarachtige poëzij is, toch wel iets levends, een *je ne sais quoi*, dat u onwillekeurig ernstig en peinzend, soms weemoedig en droef zelfs maakt[1] - maar het hartverheffende, vereischt in godsdiensthymnen, voor het volk (niet *plebs*, maar *populus Christianus*), ik zou niet weten, waar ik het zoeken moest. - En dan nog vindt men bij hen het beste dáár, waar de inhoud dier liederen niet speciaal Roomsch-Katholijk, maar algemeen Christelijk is, zoo als die door ieder Protestantsch kerkgenootschap kon overgenomen en gezongen worden, gelijk in ons gezangboek het *Te Deum*, in onze psalmen het *Christe qui lux es*, en bij de Lutherschen nog veel meerdere. Liederen de zwakste zij van onze eeredienst!! - En dan de Duitsche liederenschat, rijk, schatrijk[2], - ik wenschte,

(1) De bekroonde prijvershandeling van D^{S}. B. TER HAAR, *over den invloed des Christendoms op de poëzij*, ligt nog te versch in het geheugen, en heeft te veel bijval gevonden, dan dat ik niet zou genoodzaakt zijn, dit schrijvende, tevens te erkennen (en 't zij mij, verzoek ik, niet tot neuswijze verwaandheid aangeschreven), dat mijne vermoedens omtrent de waarde dier dichtstukken aanmerkelijk van zijne resultaten verschillen, en hij er, mijns gevoels, veel te hoog mede ingenomen is, ze veel te eenzijdig beschouwt.

(2) De Staatsraad MOSER bezat reeds in 1751 eene verzameling van 50,000 Duitsche kerkliederen, en tegenwoordig schat men het aantal op 80,000.

dat ik er een ander woord voo kon vinden, - en in dien schat hoevele honderde juweelen van het eerste water! Sla het Hernhuttersche gezangboek op, het rijkste, en, met al zijne gebreken, mij toch van alle het liefste, en ge zult bijna niet mistasten. Zelfs onze Evangelische gezangen, hoeveel Ahasuerisch rijmproza ze ook bevatten, en hoe weinig ze over 't geheel bij de psalmen halen, hoe menige zielverheffende hymne toch, hoe menig roerend lied (waarom van LODENSTEIN niet meer?) - daar de geheele Katholijke kerkpoëzij in het *niet* bij verzinkt! Het *Stabat*(1), ongetwijfeld het pronkjuweel in haren diadeem, (waarom het ook niet, met afkorting, in onze gezangen opgenomen, - zoo als in de Fransche *Cantiques: de Jésus la tendre mère*, met de zachte, zwaarmoedige, - kan ze ook bij de voor ons niet bruikbare van PERGOLESI niet halen, - toch lieve, eigene melodij? waren dan BILDERDIJK'S en VAN BRAAM'S overzettingen niet bij de hand, of was het, zelfs in 1805, nog te papistisch?) het *Stabat* zelfs, zoudt gij het willen inruilen voor onze beste Passieliederen(2), voor ons: '*Immanuel! o doelwit onzer zangen*!' voor ons: '*Ontsluit, o Heer! ontvlam ons hart*!' ons: '*Diep, o God! in 't stof gebogen*,' ons: *Is dat, is dat mijn Koning*? - zoudt ge, voor één van die, zelfs BERNARDUS met regt hooggeroemd: '*Salve caput cruentatum*' (PAUL GERHARDS: *o Haupt voll Blut und Wunden*) behoeven te verlangen? Was 't niet eigene armoede, zoo goed als manifest van verdraagzaamheid, die, bij

(1) Ofschoon er ia het Duitsch een groot aantal (LISCO deelt er 53 mede) vertalingen van bestaan, is het toch in niet één Protestantsch gezangboek overgenomen. Zie over hetzelve: F.G. LISCO, *Stabat Mater, Hymnus auf die Schmerzen der* MARIA, *Berlin*, 1843, en het: *Archief voor Kerkel. geschied*. van de Hoogl. KIST en ROYAARDS, deel III, bl. 491 en volgg. De geschiedenis van het *Stabat* heeft iets aandoenlijks. Het was een weduwenaar, die er zijn leed in uitgoot. Het verlies eener geliefde, om haren vromen zin nog te meer aangebedene gade deed hem zich van de wereld afzonderen, en de rust der ziel zoeken in een klooster; hij gaf er zich over aan de mystieke boetoefeningen van zijnen tijd en werd - krankzinnig, - weinig minder althans. Eene wrange vrucht van de kloosterascetiek; - de dichter van het *Stabat* krankzinnig! waarom hebben toch de menschen wijzer willen zijn dan hun Schepper (Genesis II, vs. 18)? '*On ne hait les hommes et la vie que faute de voir assez loin*,' zegt CHATEAUBRIAND in de *Atala*; en elders: '*Si tu crains les troubles du coeur, défie toi de la solitude; les grandes passions sont solitaires, et les transporter au désert, c'est les rendre à leur empire*.'

(2) Onze avondmaalsliederen zijn over 't geheel sober uitgevallen. In tegendeel hebben de Roomschen juist dáár het schoone: *Lauda Sion! Salvatorem*, van THOMAS AQUINAS. Gij ziet, ik ben niet onbillijk. De Transsubstantiatie zal er toch wel geene oorzaak van zijn? Zijn veel gezongen *Pange lingua gloriosi* (waarvan *Tantum ergo Sacramentum* het vijfde couplet is) is ook *wel*, maar toch van minder gehalte dan het andere.

de invoering der Duitsche gezangboeken in de Oostenrijkschen Beijersch-Katholijke kerken, liederen van Protestantsche dichters deed overnemen?

Wij arm, in vergelijking met hen, aan godsdienstige volksliederen!! Eene onmogelijkheid, *a priori*! Het Roomsch-Katholicisme kon ze, *per se*, nooit hebben, - zoolang het Latijn wil zingen, zoolang het geen kerkelijk volksgezang erkent, kan het immers geene kerkelijke volksliederen hebben!

Poëzij! echte, hooge, heilige, van het ware, - want dat is het eenige schoone en goede, - doorgloeide poëzij, in het middeleeuwsche Katholicisme! - onze groote VONDEL zelfs, geeft hij in het Katholische gedeelte zijner gedichten niet meer 't goud en de paarlen zijner in rijkdom nimmer geëvenaarde verbeelding, dan innig, diep en heilig gevoel des harten? Is er één: '*Waar werd opregter trouw*' onder? - Poëzij! *keepsake's* poëzij, ja, van TURQUETY en DE LA NOUE (ach! die treurige herinnering aan zijnen ridderlijken stamgenoot in 1574), zacht en liefelijk, en *klingelend wie die Glöcklein*, al zoetelijk, al nederliggend, al sluimerend. Geef me, als gij godsdienstpoëzij geven wilt, geene 'Kussenkens voor alle oxelen der armen'; maar Bilderdijksche - neen, maar Davidische en Jesajaansche, Theopneustische, als des HEEREN heilige *Rouach* ruischt over de snaren van des zieners harpe, en hem het ingewand doet sidderen als de golven, wanneer ze, door stormen gezweept, op de bevende stranden aanbruisen[(1)]: *Debar* JEHOVA TZEBAOOTH, en geen wigchelaarsgepiep en gemompel!

Maar - reeds te ver op dit onoverzienbare veld, althans voor dit oogenblik. Laat mij niet onedelmoedig wezen jegens de reeds genoeg door eigen armoede, of kerkekeurs geknelde partij, die, dunkt mij, de armen kruist, en, zoo elders ons zwaard minder scherp van snede ware, dan 't flikkeren van het gepolijste lemmet u deed gelooven, *hier* toch van u het 'HABET' wel verwacht.

(1) *Jesaia* 51, vs. 15, vergl. cap. 16, vs. 11, 2 *Kon.* 3, vs. 15, 1 *Sam.* 16, vs. 23. Waarom ik hier eene glosse op mijnen eigenen stijl maak, behoef ik uit niet te zeggen. Ik wenschte zoo gaarne, dat iemand de verdediging van dat zoo miskende Jesaiaansche en Jeremiaansche נגינו יהתנו בנפור , eens op zich nam, van dat: rommelen als de zangboden des *Kinnoors*, DAVIDS en aller Profeten speeltuig, wanneer hem de forsche vingeren des zieners de diepe bassnaren doen daveren.

§. 12. Slotsom.

Maar wat bewijst nu dit alles? vraagt ge, want, en ge hebt regt, *nisi utile est quod facimus, stulta est gloria nostra*. Bewijst? - och! zoo heel veel corollariën behoeft ge er mijnentwege niet uit te trekken, als ge slechts overtuigd geworden zijt van dit ééne:

Wij hebben het goede niet bij den vreemde te zoeken. Ontwikkel en bearbeid slechts de elementen, die in uwen eigenen schoot liggen, en ge zult rijker zijn dan zij. Het uwe is gedegen goud, maar ongepolijst, het hunne lood, maar verguld. -

Wilt gij er nog eenige bijvoegen, b.v. *liefst geene* Kirchenagende *ooit voor onze Nederlandsche Gereformeerde, of, zoo ze 't ooit wordt, Evangelische Uniekerk, en zoo al, dan toch nimmer altaargezang; - al wat de strekking heeft, om het eigen gezang der gemeente op den achtergrond te schuiven, is dáárom verwerpelijk*, enz., het is mij wel. - Voor mij, ik heb er slechtséén,- één *pium votum* bij te voegen. Niet wat de Roomsche kerk aangaat, ‘wat oordeel ik degenen, die buiten zijn?’ en er is dáár buitendien elements genoeg aan 't zieden, waarin ik mij niet steken wil - maar ons zelven, *nosmet nobis proximi*. Het is deze wensch:

Wanneer wij ooit, misschien bij eene mogelijke unie, eenen tweeden bundel Evangelische gezangen krijgen, dan hoop ik, dat de keuze dichterlijker zij en minder kaf onder het graan moge vermengd zijn - dan hoop ik, dat onze vaderlandsche dichters vooraf daartoe, al is ook het *genre* der godsdienstige volkshymne een der moeijelijkste van het vak, en er niet toe bekwaam ieder, wie slechts dichter en niets meer dan dichter is, - dat zij daartoe vooraf stofs genoeg zullen geleverd hebben, al zijn 't maar goede overzettingen. Wanneer ooit de tijd het zal toelaten, om de Evangelische kerk van Nederland met zulk eenen bundel te beschenken, dan hoop ik, dat men, bij mindere karigheid op melodijen, waartoe toch ons nieuw ontwakend muzikaal volksleven nu meerdere ruimte zou geven, tevens een oog van erbarmen zal slaan op onze Psalmen, die hymnen, waarachtige Theopneustische, nog door geene latere ooit overtroffen, en heilig ook door de traditie der oude Christen-kerk, de Psalmen, van welke onze Nederduitsche....berijming durf ik haast niet zeggen, 't is bijna eene

poëtische bewerking, die de dichters der nijvere, weleens miskende, achttiende eeuw hebben eeuw geleverd, en waartoe dichters van hoogeren rang bezwaarlijk gedulds genoeg gehad zouden hebben, van alle bestaande en gebruikelijke verreweg de beste is. Dan ook nieuwe psalmmelodijen voor die oudste, onzingbare, onverstaanbare, in Gregoriaansch-Grieksche muzijktaal geschrevene, als er te vele onder zijn. Dan zal menig heerlijk Sionslied, dat we nu der andere kerk moeten overlaten, in de stroomen ook van onze harmonie ten hemel mogen zweven.

't Is een vrome wensch, ik weet het, welk vervulling ik misschien niet zal beleven. Niet in *dezen* tijd. Ik bedoel zelfs niet er het voorstel toe te doen. - Maar 't is ook mijn eenige. Geene *Kirchenagende, apage*! We hebben plegtigs genoeg in de hand, als we 't maar weten te gebruiken. Geen lippenwerk, dat binnen één jaar koud ware, en den nu reeds zoo tragen kerkgang van onze, niet op straffe der boete ten kerkgang verpligte, parochianen nog trager zou maken; - *dat*, eerst dan, wanneer ge niets meer in uw hart hebt, warm en vloeibaar genoeg om het in uwe gemeente over te gieten. -

§. 13. Toegift.

En hiermede zou ik dit stukje gesloten, en het aan het oordeel van het beschaafd en godsdienstig Protestantsch publiek hebben overgegeven, bijaldien ik niet, onder het schrijven, nog eenige gedachten hadde opgeteekend, in naauw verband wel met ons ondergavig onderwerp, en in den vorm van noten, als gewigten aan de keten, hier en daar ligt aan te haken, maar die ik toch, zoo om des tijls wille, als om niet te veel commentaar op mijn eigen schrift te schrijven, liever bij elkander achteraan wilde plaatsen.

De eerste betreft ZWINGLI, onzen grooten Zwitserschen Hervormer, den eigenlijken vader onzer Nederlandsche Hervormde kerk. - Zoo zeer als diegenen der Katholijken, die met polemischen zin kennis van geschiedenis en eenige onafhankelijkheid vereenigen, de verdiensten van LUTHER in kerkgezang en muzijk hebben erken, zoo hard zijn *zij* niet alleen, maar ook de meeste Protestanten, ZWINGLI te dezen opzigte gevallen; op hem alleen zijn al de pijpen der in 1563

hier te lande vernielde orgelen teruggeworpen. - De geleerde hand, aan wier aanmerkingen ik het dank weet, dat dit voorleden jaar in de vlugt opgesteld stukje nu, zoo ik hoop, iets beter geworden is, was er ook aan handdadig. - Ik meen de *filiatie* ten minste *problematiek* gemaakt te hebben; vreemd is het mij evenwel, dat een man van zoo veel muzikalen zin, als ZWINGLI, zoo een buitengewoon heftig tegenstander van het kerkelijk gebruik der orgelen, zoowel als van den altaar- en koorzang geweest is, schoon ik, voor mij, op dit laatste hem volkomen bijval. Zijne kunstvaardigheid was grooter nog dan die van LUTHER, schoon hij zich nooit in de gelegenheid gesteld heeft, om te doen blijken, of hij eenig talent voor de compositie bezat. Een van zijne tijdgenooten zegt van hem: ‘Ik heb nooit van iemand gehoord, die in de muzijk, dat is in het zingen en bespelen van alle instrumenten, als de fluit, viool, kromfluit(1) en waldhoorn, zoo bedreven geweest is als ZWINGLI. Al wat men van dezen aard bedenken mogt, kon hij even spoedig, zoodra hij het ter hand nam.’

Misschien is het eene belangrijke en.... voorbeeldige bijdrage tot de kennis van zijn karakter als hervormer, dat hij zelfs zijnen muzikalen zin en gevoel geheel en al aan zijne overtuiging ten offer bragt. Dan rijst hij hoog boven LUTHER. Smakeloosheid en nuchterheid is althans een veel te hard, hoe vaak ook over hem uitgesproken, oordeel. Men vergete niet, dat het alleen de toenmalige roomsche kerkzang was, dien hij afgeschaft wilde; wat er later uit worden kon, kon hij toen onmogelijk weten. Hij kende niet anders dan het latijnsche kerkgezang en het wereldlijke volksgezang. Tegen het eerste moest hij zich van zelven verklaren, al ware 't alleen omdat het Latijnsch, en in zijnen inhoud niet zelden onevangelisch was, - eene Duitsche, voor het gezang bestemde, bewerking van de psalmen bestond er toen nog niet; - en wat het laatste betreft, zijn wereldlijke oorsprong en vorm beletten hem, het in de kerk te dulden.

En wanneer men hem te dezen opzigte met LUTHER vergelijkt, zoo houde men vooral in 't oog, dat deze geheel andere antecedenten vóór zich had. Dáár was het geestelijk gezang der Moravische broeders sinds lang bekend als volksgezang, en eene

(1) Een instrument van dien tijd, thans sedert lang in onbruik. Deszelfs grondtoon was klein *G*, eene puint lager dan onze gewone dwarsfluit. De onderste toonen moeten er moeijelijk uit te halen geweest zijn. Ook de tabulatuur van de luit was niet gemakkelijk te leeren.

algemeen gevoelde behoefte geworden; - LUTHER volgde te dezen opzigte geheel de aangegevene rigting van zijnen tijd. Hadde ZWINGLI zoodanige voorbeelden en behoefte vóór zich gehad, waarschijnlijk hadde hij zich ten aanzien van het Züricher volksgezang, dat hij nu aan andere handen overliet, even zoo verdienstelijk gemaakt, als LUTHER ten aanzien van het Duitsche, al ware 't dan ook dat hij, uit hoofde zijner grondbeginselen, een tegenstander van den altaarzang gebleven ware.

Eene tweede opmerking betreft de Paganische of andere onstichtelijke reminiscentiën van den Roomschen kerkzang(1) en de Roomsche muzijk. Ik wil 't niet ontkennen, ook niet al onze melodijen hebben eene zoo geestelijke afkomst, als de stemmige wijs, waarop wij ze zingen, doet vermoeden. - Voor een groot deel waren het volksliederen, aan welker wijzen men, bij het toenemen der Reformatie in *Frankrijk*, uit gebrek aan eigene compositie, de Psalmen aanpaste, die MAROT en BEZA op rijm gebragt hadden. Zoo waren ook de wijzen van onze *Souterliedekens*(2). (In 't voorbijgaan, wat moet er toen een rijkdom van volkszang geweest zijn, en tevens, 't voorbeeld van het Fransche hof bewijst het, hoe gemeen aan alle hoogere en lagere standen dezelfde melodijen!) Van sommige is zelfs de reminiscentie tamelijk vreemd. Zoo was de melodij van Psalm 42, ''t hijgend hert de jagt ontkomen,' het geliefdkoosd jagtlied van den dauphin, later HENDRIK II, - waarlijk een goed bewijs voor zijnen muzikalen smaak; niet ééne andere melodij zoo harmonieus, zoo gemakkelijk voor den hoorn te accompagneren, des noods te spelen zelfs. Moeijelijker naar de melodij, hoewel des te beter naar de woorden, laat zich de keus verklaren van ANTOINE DE NAVARRE(3), die zijn lievelings-lied, Psalm 43, op de wijs

(1) *Kerkzang*, - niet alleen den Gregoriaanschen, maarook anderen. Van de *Cantiques de St. Sulpice* gaan de meeste op wereldsche wijze, schoon ze voor kerkopvoering bestemd zijn.

(2) Zoo waren de meeste geestelijke liederen, denk slechts aan die van KAMPHUYZEN, SLUITER, LODENSTEIN, SCHUTTE, enz.

(3) *En bransle de Poitou*, is de eigene uitdrukking van FLORIMOND DE REMOND, door BAYLE als getuige aangehaald. Hij schijnt ze dus gezongen te hebben bij het dansen, *en branlant*, ten zij dat *branle* hier alleen de melodij beteekent, die hij de *Poitevinsche branle* gezongen of gespeeld werd. De *branle* was een zeer bekende volks-, doorgaans rondedans, waarvan verschillende soorten in de provinciën in gebruik waren. *Branle*, letterlijk, schudding, schuddebol, schuddegat. Eene eigenaardige karakteristiek van de losse en vrolijke volksdansen tegenover de stijvere dansen der groote wereld. We zien er uit dat de Navarrees geen hoveling was. Zou dat *branler*, schudden, een eigenaardig karakter van de Keltische volksdansen geweest zijn? (volksdansen zeg ik, in onderscheiding van de mimische, zoo als dáár *de Bolero*, elders de *Polka*.) Reeds JUVENALIS zegt:

> '*Forsitan exspectes, ut Gaditana canoro*
> *Incipiant prurire choro, plausuque probatae*
> *Ad terrum tremulo descedant clune pnellae*.'

Zoo ja, scherp staat dan het onderscheid over tegen de nationaal Duitsche: den *Walzer* en den *Schleifer*.

Wat de *volte* aangaat, waarbij *Madame* DE VALENTINOIS Ps. 130 zong (*en volte*, zegt DE REMOND), VAN IPEREN vertaalde dit: 'aan het voltetafeltje,' ALT houdt het, met meer regt, geloof ik, voor een danslied. Is er een spel, dat *volte* heet? - Ik vermoed, dat VAN IPEREN het met *vole* verward heeft, waarvan hij weleens gehoord mag hebben. - De *volte* schijnt mij veeleer eene soort van dans geweest te zijn, ontleend aan de, dezen naam dragende, *manoeuvres* van de rij- en schermschool. - Indien de melodijen van de twee aangegevene Psalmen werkelijk nog dezelfde zijn, waarop ANTOINE en DIANE ze zongen, dan behoorden beide de dansmouvementen tot de evene (onvolkomene) maten; de *Menuet*, gelijk men weet, met hare ernstiger zuster de *Polonaise*, behooren tot de onevene (volkomene). Voor het overige is het zeer moeijelijk te bepalen, wat er eigenlijk te denken zij van de wereldsche afkomst dier Psalmwijzen, 't zij dan dat GOUDIMEL of JEAN BOURGEOIS of de nog vroegere GUILLAUME FRANC er de autheurs of de arrangeurs van geweest zijn. Nog veel verwarder wordt het, indien werkelijk de oudste Fransche melodijen nagevolgd zijn naar die van onze Souterliedekens, die, gelijk men weet, zeer veel verschillen van de *Goudimelsche*, waarop onze DATHEEN zijne

van een bekend dansliedje zong. Evenzoo deed CATHARINA DE MEDICIS den haar wel passenden zesden Psalm. Maar moeijelijkst van allen is de

berijming bragt; dan zijn die *alleroudste* zeer zeker later verwisseld voor andere, die eigene geestelijke compositie van GUILLAUME FRANC of een' ander' mogen geweest zijn. De geheele, door allen nageschrevene, traditie van den wereldschen oorsprong onzer Psalm-melodijen wordt dan op zeer losse schroeven gesteld. - In ieder geval zijn de melodijen van onze Souterliedekens ouder dan de Fransche. - 't Zij voor het overige, in 't voorbijgaan, aangeteekend, dat men uiterst voorzigtig moet zijn in het gebruik van het zoo vaak door ons aangehaalde werk van ALT, dat anders het beste, volledigste en zaakrijkste Handboek voor de geschiedenis der Christelijke Eeredienst is, dat er bestaat, en eene plaats verdient in de bibliotheek van iederen Bedienaar van de Godsdienst. Zijn schitterend vernuft sleept hem dikwijls mede, en weleens dekt hij 't gebrek aan historische kennis met een vernuftig rapprochement, - zoo, om een voorbeeld te noemen, stelt hij den oorsprong van den Geneefschen *mantel* en *bef*, blz. 131 en 132, geheel in strijd met de, ten onzent immers zoo algemeen bekende, geschiedenis voor. Ook in zaken van meer gewigt. Zoo, blz. 554-558, oorsprong en karakter der Maria-vereering geheel hypothetisch, en bezijden de grondslagen der geschiedenis. - Men moet voorzigtig zijn met *al wat nieuw is*, zoowel in de historie, als elders.

keuze te begrijpen van de schoone DIANE DE POITIERS, die liefst op de wijze van Psalm 130, ‘uit diepte van ellenden,’ plagt te

dansen[1]. 't Klinkt zonderling in de ooren van onze balbezoekers, die aan den wilden galop, of den vrolijken wals gewend zijn; maar men herinnert zich daarbij aanstonds, hoe stijf en statig de menuet, en nog statiger de hoofsche Pavane, door onze voorouders gedanst werden. Ook de muzijk werd toen sneller gespeeld dan thans; vandaar dat de kwartnoot hunne kleinste is. Maar, ik kan het niet helpen, 't moet zonderling geklonken hebben[2].

't Had echter zijne goede zijde, althans zoo meende men destijds. 't Scheen loffelijk, daar het den wereldschen tekst, die voorheen op die melodijen gezongen werd, verruilde tegen stichtelijke en geestelijke woorden, en die onzedelijke liederen in onbruik bragt. Er waren er bij *comme il faut*! Eene zonderlinge mixtuur van *sacra profanis*, die CLEMENT MAROT: maar zoo waren onze voorouders, - denk maar aan het Hoornsche mopsje, - en zoo zijn onze boerenbruiloften hier nog, - '*Stille rustplaats van Gods dooden*,' uit den eenen, '*Jan koop me een kermis*' uit den anderen hoek, om 't hardst tegen elkander in. Ik twijfel er evenwel aan, of juist die vrees voor het, wereldsche, bij het Fransche hof van dien tijd, hoe bijzonder men er ook op het zingen der Psalmen van den geliefden MAROT gezet was, wel in ernst gemeend was; daar waren ze geen van allen de lieden toe, noch Katholijken, noch Hugenoten.

De Katholijke kerk begreep het ook anders. Zij zag in het zingen dier Psalmen niets anders dan Calvinistische ketterij, en sloeg allen, die er deel aan namen, met haren ban.

In de Luthersche kerk had men vroeger eenigermate hetzelfde geval gehad, gebrek aan melodijen; 't was eene der oorzaken, die LUTHER deden besluiten, om zelf handen aan het werk te slaan, en eigene geestelijke zangwijze te vervaardigen.

(1) Zie BAYLE, *Dict. hist. et. critiq., article* MAROT, welk uitvoerig en zaakrijk artikel over de oude Fransche Psalmberijming en zang de bron is, waaruit de meeste lateren geput hebben.

(2) De ontmoeting dier zoo heterogene zaken doet mij denken aan de vernuftige wijze, waarop een leek zekeren legerpredikant op zijne plaats bragt, die van zijnen levenslust en kunstzin meer in het dagelijksche en werkelijke leven overbragt dan oorbaar, indien ook geoorloofd, was.
Hij was namelijk een liefhebber van dansen, en verzuimde, als man van de wereld, niet ligt eene partij. Eens had hij, bij een bal, dat door den kommandant gegeven werd, verlangd het zelf te openen; met zijne dame aan de hand treedt hij vooraan, geeft aan het orkest het teeken, stelt zich in postuur, gereed voor den verwachten vrolijken drie achtsten wals-trippel; - ze spelen ... langzaam en statig ... Psalm 84.

Een zeer groot deel der oudste Luthersche gezangen uit den tijd der reformatie ging op de wijzen van bekende volksliederen; zoo b.v.

'*o Gott, im höchsten Throne*!
Schau auf dein Menschenkind,'

op de wijs van:

'*Nu schürz dich, Gretlein, schürz dich*,
Du musz mit mir davon.'

Het was aan LUTHER, hoezeer hij zelf componeerde, onmogelijk om in al de behoeften te voorzien of te laten voorzien, Sommige gezangen hebben later eigene passendere melodijen gekregen.

Ja, wat nog erger is, zelfs een aantal geestelijke liederen uit dien tijd zijn niet anders dan omwerkingen van wereldsche zangen. Zoo is het bekende schoone: '*Wie schön leucht uns der Morgenstern*[1],' eene parodie van het toen zeer bekende minnelied: '*Wie schön leuchten die Aeugelein*.'

Maar het verschil tusschen deze reminiscentiën en die van het Roomsch-Gregoriaansch[2] valt gemakkelijk in 't oog. Deze heer-

(1) De tegenstelling is mij te naïf, om ze niet uit ALT (a.w. bl. 303) over te schrijven.

Wie schön leuchten die Aeugelein
Der schönen und der zarten mein;
Ich kann ihr nicht vergessen.
Ihr rothes Zuckermündelein,
Dazu ihr schneeweisz Händelein
Hat mein Herz besessen.
Lieblich, freundlich,
Schön und herrlich,
Grosz und ehrlich
In ihr Gnaden
Will ich mir empfohlen haben.
Wie schön leucht uns der Morgenstern,
Voll Gnad und Wahrheit von dem Herrn,
Die süsze Wurzel Jesse.
Du, Davids Sohn, aus Jakobs Stamm,
Mein König und Mein Bräutigam,
Hast mir mein Herz besessen,
Lieblich, freundlich,
Schön und herrlich,
Grosz und ehrlich,
Reich von Gaben,
Hoch und sehr prächtig erhaben.

(2) Ik maak van deze gelegenheid gebruik, om aan te teekenen, dat een mijner vrienden mij voor een paar dagen in de gelegenheid stelde tot inzage van de in Frankrijk op dit oogenblik zulk eenen opgang makende en invloed hebbende *annales archéologiques*, eerste deel. Beter autoriteit dan dit orgaan van de nieuwste Fransche kunstschool kan ik wel niet aanvoeren, voor mijne, verleden jaar door de hand, die op mijn stukje eenige aanteekeningen maakte, mij betwiste, maar thans met dubbele overtuiging herhaalde stelling, dat de Gregoriaansche zang de type niet alleen is van den kerkzang der Katholijken, maar ook tevens door hen nog steeds onder de *beautès de la religion* gerekend wordt. Ik vrees echter, dat DIDRON, de steller van het artikel: *de la musique au moyen âge*, bl. 36, meer antiquarische kennis van miniaturen, dan smaak en kennis van toenkunst heeft. Dat zij van de nieuwere, in de kerk ingedrongen, frivole wereldsche muzijk, - waartoe ook het *Stabat* van ROSSINI behoort, een' man, die niet voor de kerk geboren is, - niets weten willen, daaraan hebben ze volkomen gelijk; 't is geen

schen door den geheelen toon der muzijk, komen overal luide uit, maken ze onverstaanbaar - de andere zijn naauwelijks meer merkbaar, sinds lang verkerkelijkt; deze zullen en moeten altijd kennelijk blijven - gene zijn reeds lang opgelost en vergeten. Wat evenwel de praktijk der Episcopale kerk aangaat, die laat zich bij geene mogelijkheid verdedigden, en steekt te scherper af bij een Protestantsch genootschap. Bij haar gaat de verwarring van wereldlijke en geestelijke muzijk zóó ver, dat onder hare meest geliefde en gebruikelijke melodijen genoemd worden, o.a. '*Leise, leise, fromme Waise*,' uit den *Freischütz*, en '*In deinem Arm*

kerkmuzijk. Maar tot *wien* willen ze nu terugkeeren; en uit welk *principe*? Uit gevoel voor de schoonheid en meerdere waardigheid der oude muzijk, of uit modezucht? Uit het cerste? Dus naar ALLEGRI, naar PALESTRINA, naar LASSO, naar FESCA, naar 't begin der zestiende eeuw, den bloei en de kracht der kerkelijke muzijk, die aan de toonkunst der reformatie, 't zij harer zuster of harer moeder, vriendelijk de hand reikte, en zich nog met haar had kunnen verbroederen? Neen, waarlijk niet! Op bl. 2, waar de rigting dezer pseudomoderne school in algemeene trekken wordt aangegeven, las ik, en, ik zette er groote oogen bij op: '*il faut savoir ce qu'était le chant français aux* XIIe *et XIII*^{e} *siècles, pendant la grande (!!) période de l'art*.' - Zulk eene lofspraak op den *Faux-bourdon*! Schrik echter niet, lezer! 't is geen *nomen et omen*, hoewel hij weleens valsch klinkt, en vrij eentoonig brommerig luidt. Kent gij die soort van gezang? Zij staat tot onze Psalm- en Gezangmelodijen ongeveer als het kind tot den volwassen man, als het eerste ruwe afgodsbeeld tot den JUPITER van PHIDIAS. Een harer karakteristieke onderscheidingsteekenen van ons koraalgezang, met hetwelk zij voor het overige hierin overeenkomt, dat iedere lettergreep hare eigene noot heeft, - alleen is er geen eigenlijke rhythmus in, terwijl de onze nog met C kan geteekend worden, - is deze, dat zij onzen band tusschen melodij en harmonij niet kent, geene cadanzen, geene dissonanten, geene oplossingen heeft; dat hare bas eentoonig in den quint of quart voortgaat, kortom dat zij onze harmonico-melodische toonladder niet kent. Zij staat in het midden tusschen den alouden Gregoriaanschen zang, bij welken, en met volkomen regt, alle contrapunt, zelfs in vele kerken in lateren tijd nog het octaaf, verboden was, en onze nienwe muzijk. Het klinkt veelal evenzoo, als gij wel eens in onze kerken de *would-be* contrapuntisten den sext onder den grondtoon, de *La* onder de *Ut*, in de sluiting hoort zingen. - Dat zal mij een *valsch gebrom* geven! Deed Kardinaal CAPRANICO zijne ooren nog eens op.
Beoordeel nu den smaak van die school! Zeg mij nu wie er meer muzikaal is, - verstandig, redelijk, onbevooroordeeld, dankbaar, bezadigden vooruitgang lievend, echt, waar en warm muzijkaal, of *wij*, zonen van LUTHER, of zij, *would-be*-middeleeuwers!

zu weilen,' uit den *Titus*. Daarvoor zie ik geene verdediging, hoezeer door ALT beproefd; - hoe liefelijk en vrolijk ook anders de *aria*, in tegenstelling met het koraal, klinken moge, dáár behoort ze niet te huis; dáár ontneemt ze aan den volkskerkzang al zijne statigheid en waardigheid, die toch het allereerste vereischte van de openbare godsdienst is. - Ja bovendien, dan zouden het nog eigenlijke volkslied-wijzen hebben moeten zijn, als ons: *Wien Neêrlandsch bloed*, des nood het: noods het: '*Wir winden dir den Jungfern-Kranz*'. De reminiscentie kan wel zeer stichtelijk, de melodij zeer liefelijk en uitdrukkingsvol zijn, als b.v. '*Und ob die Wolke sie verhülle*,' en daarom toch nog geen volkszang.

De *derde* toegift betreft den altaarzang en het unitone zingen van het grootste gedeelte van de woorden der eeredienst. Dat er tot het voorlezen van formulieren eene geheel andere voordragt gevorderd wordt: noch die der declamatie, noch die der gewone voorlezing, noch de sprekende toon, maar ééntoonig en volgehouden, een paar toonen beneden het midden van het *diapason* des lezers, en voorts in gelijkmatig mouvement, wil ik geenszins ontkennen; - maar daarom niet *gezongen*. En nog veel minder de geheele eeredienst, het evangelie en het geloof zingen! - Wat de Roomsche kerk, en, in navolging van haar, hier en daar de Luthersche doet, klinkt belagchelijk in moderne Westersche ooren. 't Is alleen de heiligheid der plaats, en ... de gewoonte, die er ons mede verzoent. Wie 't voor 't eerst van zijn leven hoort, wordt altijd door een' onwederstaanbaren trek tot lagchen overvallen, even als in de Synagoge. ZWINGLI had volkomen gelijk, toen hij zijn rekwest om afschaffing van den altaarzang den Züricher magistraat zingend voordroeg, en op de vraag naar de reden van zulk een zonderling spel antwoordde: 't ware om 't even of hij *hun* zijn verzoek of *Gode* zijn gebed voorzong. - LUTHER daarentegen behield voor al wat buiten de preek omging, voor de collecten, den Epistel en de Evangeliën, de zingende voordragt, en zijn voorbeeld werd in *Duitschland* algemeen gevolgd. FREDERICK WILHELM I verbood in 1737 ten minste het gebed en den zegen te zingen, als 'laatste overblijfsel van het Papisme,' en onder straf van afzetting. De onverschillige, liberale FREDERICK II liet het wel ieder weder naar goeddunken vrij; doch 't gezond verstand kwam op 't laatst der vorige eeuw meer en meer boven, en 't geraakte overal in onbruik, totdat de Pruissische Regering goedvond, in de *Kirchenagende* van 1822,

het weder in 't leven te roepen. - Op wat grond? Papisme, Lutheranisme, of *would-be*-aesthetiek,moge zij zelf weten. 't Vond dan ook even zooveel tegenspraak als bijval.

Het zingen zou dan alleen te pas komen, wanneer de spreker of lezer zoo geheel ontbloot is, zoowel van natuurlijk gevoel voor euphonie, als van beschaving van dat gevoel en oratorische eruditie, als de meeste priesters. Totdat de Roomsche kerk algemeen beter gevormde geestelijken zal bezitten, moet zij willens of onwillens den zang behouden. En wij, ach! houd het mij ten goede. Het lezen der formulieren schijnt niet onder de gemakkelijkste deelen van de eeredienst te behooren. - 't Zou niet beneden de waardigheid van het collegie voor kerkelijke oratorie zijn, er de aandacht bij te bepalen. Dáárin geloof ik, dat de Seminariën ons nog vooruit zijn en lang blijven zullen, in praktische oefening van de uitoefening der eeredienst.

We hebben de Broedergemeente en haar gezang ten type van het Protestantisme aangehaald. Naar aanleiding hiervan nog een enkel woord. - Over het treffende van hunn koraalgezang, over den indruk, dien hunne afwisselende koren maken, is maar ééne stem, waar de mijne niet bij behoeft. Dezen muzikalen zin echter, bij hen, aan het Protestantisme te verbinden, of aan de eigenaardige inrigting hunner eeredienst, als een gevolg, vast te schakelen, zou eene dwaling zijn. - De oorsprong ligt noch in hunne liturgische *Stunden*, noch in ZINZENDORFS muzikalen geest, noch in dien der Germaansche natie, noch zelfs in het godsdienstig gezang der aloude Moravische broeders; maar hoogerop, in den muzikalen zin van den stam der Czechen, en van des Slavonische familie in 't geheel, waar zij van afkomen. Geen volk ter wereld was zoo zangerig; toen het Christendom in de negende eeuw door bisschop ADALBERT van *Praag* bij de Bohemers werd ingevoerd, was hunne eerste vraag: Godsdienstige liederen in de landtaal[1]. Lang vóór de reformatie bezaten zij reeds bijna 400 eigene gezangen.

Ik kom tot mijne laatste opmerking: over het zangonderwijs op onze scholen en zijne betrekking tot het kerkgezang.

Het ligt geheel in den geest van de tegenwoordige inrigting onzer scholen, dat het kerkelijk gezang der Protestanten daar van uitgesloten worde. Hoe gewigtig, hoogstgewigtig, bijna national aangelengen een voorwerp het godsdienstig gezang, bij

(1) Een dier alonde Czechische Liederen geeft ALT in het oorspronkelijke op.

de meerderheid der natie, die geenen anderen volkszang heeft dan alleen den kerkzang, ook wezen moge, 't zou van onze zijde eene onbillijkheid zijn, dit anders te vorderen; ten minste de leerlingen voor het koor der R.-K. kerk zouden billijk hunne plaats vragen naast onze psalmzingers. Prijsselijk is de waarlijk zeldzame liberaliteit, die te dezen opzigte door sommige onderwijzers in mijnen omtrek wordt betoond, onder welke ik, behalve den mijnen, ook wederom met lof dien van het naburige *Wognum* mag noemen, die den Roomsch-Katholijken leerlingen de gelegenheid geven, om, op hunnen tijd, in den koorzang hunner kerk geoefend te worden, en daardoor tevens aan onze gezangen en psalmen de hun toekomende plaats verschaffen(1).

Evenwel, of ons kerkgezang bij zijne algemeene uitsluiting uit de scholen wel zoo veel lijden zal, ik geloof het niet. Ontwikkel den muzikalen zin en kunstvaardigheid bij het opkomend geslacht, en gij zult, binnen weinige jaren, een verbeterd volksgezang hebben, in de kerk, zoowel als op de markt. - 't Helpt niet, hoe vroeg men er ook de *Psalmwijzen* in arbeidt; eerst *zingen* leeren. En hoe lustig ook, in onze jeugd nog, op de scholen, de Psalmen Davids door de lieve jeugd werden uitgegierd (wat het mij nog heugt, meester....! hoe ontzettend hoog ge iederen avond den avondzang inzettet, om niet door de jongens van.... *overhaald* te worden, - wat, bij die *rere - re*, ons koor, grachten wijd in 't rond, gehoord kon worden, en we allen ademloos naar huis keerden), 't was er in de kerk geen haar beter om; *croquenotes* waren we, en anders niet.

Op de grootere muzijkscholen en zangvereenigingen is 't geheel iets anders. 't Is daar geen kinderen-onderwijs meer; zij behoeven dáár, hoe krachtig een vehikel voor de godsdienstige opiniën het gezang ook moge wezen, voor het '*quo semel imbuta recens*' geene vrees meer te koesteren. Dáár kan, zonder eenig bezwaar, aan het zoo welluidende, manhafte vierstemmige koraal eene eervolle plaats worden ingeruimd. - 't Zal er aan wie onbedorven muzikalen zin bezit, niet mishagen. 't Gevolg zal zijn, gelijk werkelijk reeds hier en daar begint, een verbeterd kerkgezang, dat kracht en welluidendheid tevens ontvangen zal

(1) Zoo plagt het ook te *Wervershoof* te wezen, waar de Roomschgezinde jeugd werkelijk een voortreffelijk onderwijs in den koorzang van den schoolonderwijzer ontving. Er kwam een nieuwe Pastoor, en .... afgebroken de draad der liefde. Zelfs geen zang mag hun door de onreine hand van' eenen Protestant medegedeeld worden! -*procul, profani! locus sacer est, extra meate*! - De ellendige - maar neen; waarom, als de hond, in den stok gebeten? Ze zijn machines slechts van het gal- en alsembittere *Rome*.

van de, in eenvoudige harmonie, maar met de vastheid der oefening sprekende, stemmen, die den *Tenor* zullen vergezellen, terwijl hij zelf altijd sterk genoeg bezet zal zijn om *tenor* te blijven; iets dat in vierstemmige koren doorgaans verzuimd wordt[(1)].

De tijd baart rozen. Wie weet wat er zich uit de tegenwoordige tijdkoorts ontwikkelt? Dan misschien eenmaal een de gemeente beurtelings vergezellend en afwisselend koor; - maar -..

(1) De melodij moet boven alles uit te hooren en daarom hare partij het sterkst bezet zijn. Maar waarom ze juist in de *soprano*-partij liggen moet, zie ik niet in. 't Is eene van die opgeworpen magtspreuken, die door allen op goed geloof worden aangenomen, zonder naar bewijs te vragen. De oorzaak er van is misschien het misbruik, dat de oudere Componisten van hunne vrijheid maakten; inderdaad, zij werkten alles op eene zoo overkunstige wijze door en over elkander henen, dat het wonderlijk moet geweest zijn om aan te hooren; soms naïf genoeg: zoo zette er een, in eene meerstemmige Compositie van LUTHER'S lied: *Ein veste Burg ist unser Gott*, de melodij in de baspartij, om het denkbeeld van vastheid uit te drukken. - 't Was in de 14de eeuw zoo hoog gedreven, dat JOHANNES XXII het met den ban sloeg; en Kardinaal CAPRANICO zeide, bij het hooren van zulk een figuraal-harmonisch kunststuk van dien tijd, niet ten onregte: 'mij dunkt, ik hoor eene kudde zwijnen, die met alle geweld door elkander knorren, zonder een verstaanbaar woord voort te brengen.' LUTHERS muzikale smaak deed hem terugkeeren tot het eenvoudige ware schoone, ofschoon hij evenwel niet bijgeloovig genoeg was, om aan de heerschappij der sopraan te gelooven. In tegendeel: '*Es ist vor allem seltsam und zu verwundern*,' zegt hij, '*dasz einer die schlechte Weise oder Tenor, wie es die Musici heiszen, hersingt, neben welcher drei, vier oder fünf andere Stimmen auch gesungen werden, die um solche schlechte Weise oder Tenor, gleich als mit Jauchzen rings umher spielen und springen, und mit mancherley Art und Klang dieselbige Weise wunderbarlich zieren und schmücken, und gleich wie eine himmlische Tanzreigen führen, freundlich einander begegnen, und sich herzen und lieblich umfangen, also, dasz diejenigen, so solches ein wenig verstehen, und dadurch bewegt werden, sich dies heftig verwundern müssen, und meinen, dasz nichts Seltsameres in der Welt sey, denn ein solcher Gesang mit viel Stimmen geschmückt. Wer aber dazu keine Lust und Liebe hat, und durch solch lieblich Wunderwerk nicht bewegt wird, dasz musz wahrlich ein grober Klotz sein, der nicht werth ist, dasz er solche liebliche Musica, sondern das wüste, wilde Eselsgeschrey des Chorals* (het voormelde Gregoriaansche contrapunt namelijk, waarin geene melodij meer te hooren was) *oder der Hünde oder Säue Gesang und Musica höre*.'

een Hernhutter-, een Zeister- heilige zang, - zóó gelukkig kan alleen de plattelander worden, die een kleine gemeente dient, en daar woekert met zijn talent.

En voorts *festina lente*. Te heilig en te teeder is de zaak, om met ongewasschen handen, of met een *Eliasijver*, te worden aangegrepen; bij ons is geene reformatie noodig, en al ware ze het, dan beginne ze althans niet bij de muzijk, noch bij de eeredienst.

Sijbecarspel.

J.A.M. MENSINGA.

‘Een wonder is de nieuwe beurs!’ geloof het maar, Jan Salie!

‘Een wonder is de Nieuwe Beurs!’
  Geloof het maar, Jan Salie!
Doch waartoe zulk een zuilenlast,
Wanneer er niets moest opgetast
Dan 't geveltje, dat hoogst gepast
Met gulden cijfers ons verrast?
  't Is maar een vraag, Jan Salie!

‘Een wonder is de Nieuwe Beurs!’
  Geloof het maar, Jan Salie!
Doch zoudt ge er een vergrijp in zien,
Wanneer zij der verstramde kniên
Van d'ouden dag, of kreuplen liên
Één' glooijend' opgang aan mogt biên?
  Het waar' niet heusch, Jan Salie!

‘Een wonder is de Nieuwe Beurs!’
  Geloof het maar, Jan Salie!
Doch schuilt niet ergens in 't bestek
Dier binnenplaats een klein gebrek -
Ik weet, gij wilt geen overdek! -
Maar dan een klok, die de aandacht trekk'
  Hoe laat het wordt, Jan Salie?

‘Een wonder is de Nieuwe Beurs!’
   Geloof het maar, Jan Salie!
Voor 't keurig beeldje, - dat mij deert,
Uit kunstzin, die CELLINI eert,
De vluggert is al half verweerd, -
Had ik een' weêrhaan hier begeerd,
   Maar niet van 't hof, Jan Salie!

‘Een wonder is de Nieuwe Beurs!’
   Geloof het maar, Jan Salie!
Doch geeft die lakensche gordijn
Den luchten voorhof niet den schijn
Of we in het land van 't flerecyn
En ver van 't zonnig Zuiden zijn,
   Dat togt waardeert, Jan Salie?

‘Een wonder is de Nieuwe Beurs!’
   Geloof het maar, Jan Salie!
Doch wacht u voor die duisternis:
Men loopt er zijn' kassier soms mis,
En spreekt een' aêr aan op den gis,
Juist nu de Bank zoo moeilijk is,
   En 't geld zoo schaarsch, Jan Salie!

‘Een wonder is de Nieuwe Beurs!’
   Al zevenmaal, Jan Salie!
Doch VONDEL zong het koopgeluk
Voor 't achtste wereldswonderstuk!
En LOOTS vertroostte 't in zijn druk, -
Een lof, die als hun lof verruk',
   Faalt d'uwe nog, Jan Salie!

E.J. POTGIETER.

Nog een woord over den slag bij Doggersbank.

Gereed liggende, om ieder oogenblik te vertrekken met eene bestemming naar buiten'slands, neem ik in handen *de Gids* voor Februarij, en vind in het album van dit tijdschrift op bladzijde 142 een antwoord op mijne denkbeelden omtrent den zeeslag op *Doggersbank*, medegedeeld in hetzelfde maandwerk voor November, 1843.

Ik voel mij gedrongen dank te betuigen voor de vleijende zinsneden, die daarin voorkomen, en tevens openlijk te erkennen den regt bescheiden' en fachionablen toon, waarin dit verschillend gevoelen wordt verdedigd.

Die toon moedigt mij aan, om tegenover den naamloozen schrijver, door eenige vlugtige regelen, nadere denkbeelden te ontwikkelen, strekkende om mijne vroeger geuite stellingen te ondersteunen.

Uit dien hoofde voer ik het volgende aan:

I.

Ik heb getracht aan te toonen, dat het latere vuur geven van onze zijde voordeelig heeft gewerkt op het moreel van ons volk, en indruk gemaakt heeft op den vijand.

Zoo laat de kommandant van een carré infanterie de kavalerie nabijkomen, voordat hij vuur geeft. Dit bewijst voor zijn krachtvol karakter en voor de discipline zijner troepen.

Zoo laat de kommandant eener batterij de op hem aanstormende infanterie naderen, gaat met ijzeren wil het vuren tegen, maar wacht tot de vijand goed nabij is, en zegt: ‘vuurt thans, kanonniers!’ en hij slaat den storm af.

De uitwerking van dusdanige krachtvolle handelingen laat zich niet verklaren. Dit ligt alleenlijk in het militaire gevoel, en is afgescheiden van alle mogelijke theoretische voorstellingen.

II.

In antwoord op het door den recensent aangevoerde, vermeen ik te moeten stellen, dat de manoeuvre, om door den contramarsch tegen de Engelschen in te wenden, op dat oogenblik, mijns bedunkens, niet alleen niet *à la* NELSON, maar zelfs onraadzaam zoude geweest zijn. De Nederlandsche vloot had de Engelsche toch niet kunnen beleggen, want deze was regt in den wind, en de tijd was te kort, om te verwachten, dat

met de langwijlige manoeuvre van den contramarsch onze schepen over den anderen boeg goed aangesloten zouden zijn, voor en aleer de Engelschen zoo nabij waren, dat zij er misschien dwars doorheen hadden kunnen breken.

III.

Het *après vous* komt gewis in den oorlog niet te pas; doch de maritieme geschiedenissen leveren meermalen voorbeelden op van dusdanige echt ridderlijke handelingen, bijzonder aan zeegevechten eigen. - Admiraal SPEELMAN liet bij *Makassar* zijn eskader buiten *Ly-ly* liggen, en liep met twee schepen naar binnen, om de driemaal sterkere Portugesche magt te bevechten. En in latere oorlogen zijn meerdere voorvallen, te veel om hier op te noemen. Het *après vous* komt gewis in den oorlog niet te pas; maar in den oorlog zijn ook de uitwerkselen der kanonschoten niet altijd, zoo als een beschouwend beoordeelaar zich dezelve voorstelt, door lijnen op het papier getrokken, en het zoude waarlijk veel van de kans van treffen op zee gevorderd wezen, zoo men wilde, dat eenige weinige schoten van onze schepen juist de stengen der Engelschen zouden hebben vernield.

IV.

De vice-admiraal CHARLES EKINS veroordeelt de beide vlootvoogden op *Doggersbank*, én ZOUTMAN én PARKER! Ik betuig alle ontzag voor deze opiniën; maar de volmaaktheid is immers ver van ons verwijderd.

Ik zoude bijna durven beweren, dat er nimmer een gevecht heeft plaats gehad, noch te land, noch ter zee, waarop niet na den afloop de aanmerking had kunnen gemaakt worden: zoo *dit* of *dat* was geschied, dan ware het beter geweest. Vandaar de spreekwijze: *la critique est aisée, mais l'art est difficile*.

V.

Recensent vermeent de meerderheid der Fransche of zoogenoemde lij-taktiek te kunnen staven door het doodvonnis tegen admiraal BYNG. Ik wenschte dit te wederspreken. In het gevecht van de Fransche vloot met BYNG kwam deze taktiek voor het eerst in werking. Het vreemde daarvan verraste wel de Engelschen, doch imposeerde hun niet. Zij dachten, dat de Franschen voor hen vlugtten, en joelden van vreugde, wanneer zij de boegen dier bodems zagen afwenden. - De Franschen zijn in dit gevecht zeer gelukkig geweest; maar ik betwijfel, of het doodvonnis over BYNG is uitgesproken, omdat hij daarbij eenig rondhout heeft verloren. De minder zorgvuldige

bewaking van *Mahon* heeft men hem te laste gelegd, en daarvoor heeft hij moeten boeten.

En was het doodvonnis over BYNG in *Engeland* populair?

En is BYNG voor den zandhoop geknield als een slecht admiraal, of wel als een slagtoffer van de zelfzuchtige onmeêdoogende Britsche staatkunde?

Dat men deze vragen beslisse!

Sir JOHN BARROW, die in alles, wat de zeezaken betreft, zoo zeer doorkundig is, tracht althans in zijne levensbeschrijving van Lord ANSON dien admiraal vrij te pleiten van de betigting, alsof hij zoo sterk op dit vonnis had aangedrongen, en schijnt het als eene stilzwijgende waarheid te beschouwen, dat het doodvonnis, over admiraal BYNG uitgesproken en ter executie gelegd, niet in alle deelen even loyaal is geweest.

Maar er moest op dat oogenblik een exempel zijn, en het is droevig te erkennen, dat dit ontzettend exempel in latere oorlogen wonderen heeft voortgebragt.

VI.

Ten hoogste wordt het door mij gewaardeerd, dat de recensent instemt nopens het sein voor de ruitswijze wending. In dien tijd bestonden er inderdaad geene andere seinen. Ik heb hetzelfde seinboek, dat op de vloot werd gebruikt, in handen gehad. Het eene sein, om te wenden, is eenvoudig: met de voorste en loefwaartsche schepen het eerst; het andere: met de achterste en lijwaartsche schepen het eerst. Het sein voor het formeren der linie van bataille moest daarna gedaan worden. En door deze uiteenzetting is eene groote misvatting in de geschiedenis uit den weg geruimd.

VII.

Hoofdzakelijk keurt men of mijn gezegde: uit een krijgskundig oogpunt beschouwd, waren de Nederlanders overwinnaars, want de Engelschen hadden het gevecht opgegeven.

In antwoord hierop, dat de pertinente journalen, welke zulks staven, niet betwijfeld mogen worden:

De Engelschen hadden aangevallen. Het gevecht is geleverd, nagenoeg halverwind wegdrijvende. Na het gevecht zijn de Engelschen bij den wind opgestoken, en hebben doorgelegen. Zij hebben zich van de Nederlanders verwijderd. Zij hebben van hunnen aanval afgezien. Zij hebben het verdere gevecht ontweken. - Nederlandsche schepen hebben daarentegen hunne standplaats beneden'swinds vier uren lang bewaard, zonder af te houden, want ik vooronderstel, dat eene linie van bataille uit

den aard zelve zal naar lij geraken, omdat het eene schip op het andere moet werken, hetwelk eerder geschiedt door voller te sturen, dan door op te knijpen, zoodat dit wel de reden kan zijn, waarom *de Batavier* te loefwaart van de vloot lag.

De Nederlandsche schepen hebben alzoo hunne standplaats vier uren lang bewaard, zonder af te houden, ten ware de journalen verdichtselen bevatten, hetwelk niemand kan beweren, die weet wat een journaal is.

Gedurende dien tijd hebben de Engelschen geene beweging gemaakt, om den aanval te hernieuwen.

Gedurende dien tijd hebben de Nederlanders geene beweging gemaakt het gevecht te ontwijken, en zoeken konden zij het niet, want zij waren immers met gehavende schepen beneden's winds.

Na dien tijd zijn de onzen afgehouden, en na dien tijd is ook de wimpel van het zinkende schip *Holland* veroverd. Deze buit zij hun gegund, doch het nadeel voor ons bestond daarin, dat de koopvaardijvloot moest binnenvallen, zoodat het doel der zending van het Nederlandsche eskader niet was bereikt. - Uit dat oogpunt beschouwd, waren wij geene overwinnaars, maar dat de roem van het gevecht groot was, wordt hierdoor bewezen, dat juist in *Amsterdam*, alwaar men, ten gevolge dezer winstderving het meest leed, de hoogste geestdrift over de bataille werd betoond.

Ik had alzoo, in stede van *krijgskundig oogpunt*, moeten of kunnen zeggen: *moreel oogpunt*, want ik erken het: Het doel der Engelschen is bereikt, dat der Nederlanders gemist. Want waarom is het doel der Engelschen bereikt? omdat hun konvooi te huisvarend was; en waarom is het doel der onzen gemist? omdat ons konvooi uitgaande was. Want neem de tegenovergestelde zaak eens, dat ons konvooi retournerend, en dat der Engelschen uitgaande geweest was, dan zoude ons doel bereikt, dat der Engelschen zijn gemist; maar ik herhaal tevens: Het gevecht is voor de Nederlanders roemvoller geweest dan voor de Engelschen!

Dat wij daarom onze herinneringen ongeschonden trachten te bewaren, en niet zelve er de hand aan leggen, om deze herinneringen in den algemeenen dunk te minderen!

Laat ons veeleer hartgrondig den wensch koesteren, dat zoo nog eenmaal de eer en de belangen van *Nederland* op zee moeten worden gehandhaafd en verdedigd, alsdan de vloot mag worden bestuurd door een' even onverschrokken' admiraal, en de schepen gekommandeerd door kapiteinen, even edel als zij, die op *Doggersbank* hebben gestreden! Dat zij zoo!

P. BRUINING.